De Tijdspiegel. Jaargang 45

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 45. Charles Ewings, Den Haag 1888

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008188801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

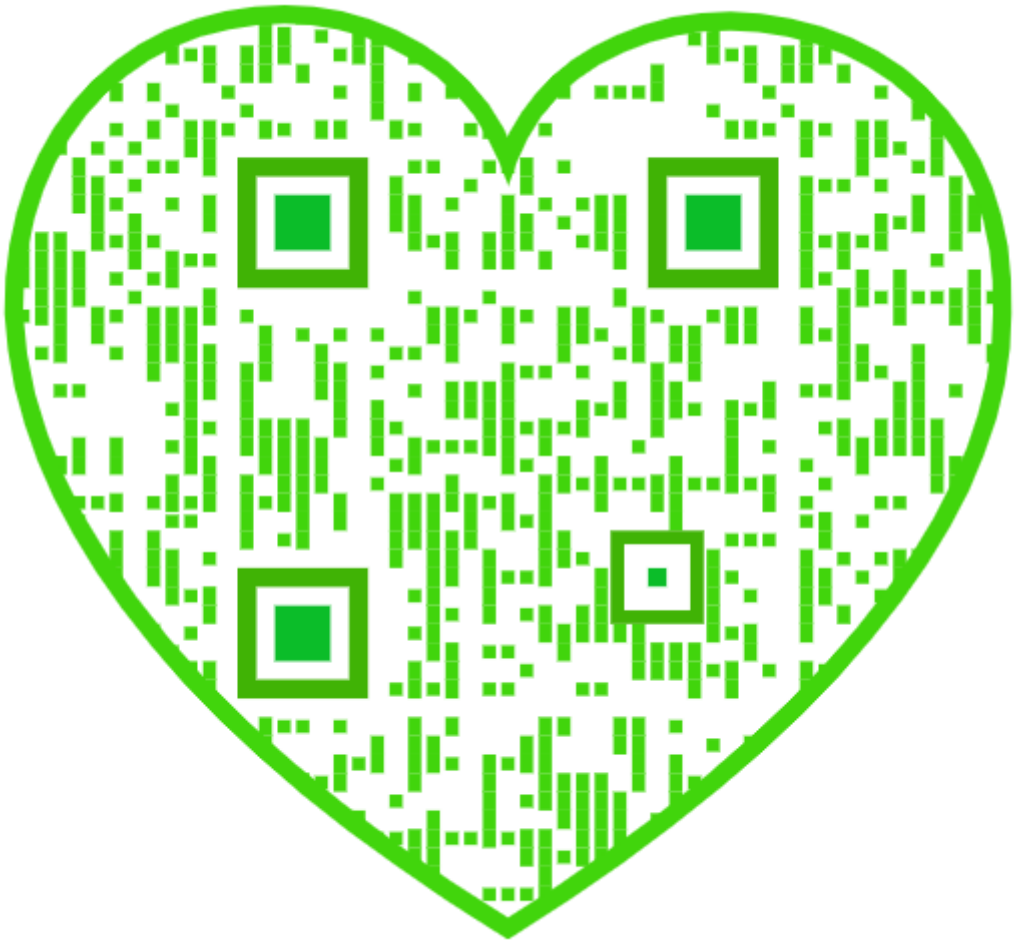

[Eerste deel]

Nieuw verschiet ook beter?

Wanneer het politiek bedrijf der laatste tijden in ons land vóór eenige jaren in een kluchtspel ware opgevoerd, zou er hartelijk om gelachen zijn. En wanneer iemand dan had gezegd: zoo gek zal het nog eens komen, dan zou men hem nauw met een antwoord verwaardigd en iets van onzin gemompeld hebben.

Gelukkig is er nog geschiedenis; daardoor kan men weten wat is en behoeft met den waan van den dag niet mee te draaien. Men wordt daarmee wellicht eenige illusiën armer, maar voorkomt ook het onaangename gevoel, dat zich van iemand meester maakt, wanneer het blijkt, dat hij zich verblijd heeft met een doode musch.

't Is in vele omstandigheden goed, dat men zich speent van te groote verwachtingen en de werkelijkheid goed in de oogen ziet. Alleen in dat geval kan men winst doen met het heden en den weg openen voor een meer of minder vruchtbare werkzaamheid en, indien het blijkt, dat daaraan onoverkomelijke bezwaren zijn verbonden, zich troosten in wijsgeerige gelatenheid - in elk geval beter dan mee te zingen in een koor, waarvan de wijs ons niet bevalt.

De lezer begrijpt, dat ik het oog heb op de onlangs tot stand gekomen Grondwetsherziening. Die herziening is hier langen tijd door de meest bevoegde mannen voor een onmogelijk ding gehouden. Er werd eigenlijk nauw ernstig aan gedacht. De verhouding der partijen toch was, zoo redeneerde men, hier van dien aard, dat er niets van kon komen.

In die verklaring lag een gevoel van zwakheid, ja, maar ook een verblijdend teeken - het besef van de werkelijkheid bleek nog niet verloren gegaan. In een ontredderden boel maakt men geen groote plannen, maar laat eerst den zaken haar loop.

Toen Kappeyne onverwachts met zijn partieele Grondwetsherziening kwam, wekte hij slechts wrevel, ja, verontwaardiging op; algemeen werd dit voor een nieuw spel gehouden, dat de man wilde spelen, wien herhaalde malen gebrek aan ernst was verweten.

En als men vraagt, hoe het komt, dat in weerwil daarvan toch, niet zeer langen tijd na Kappeyne's verdwijning van het tooneel, niet de partieele, maar de algemeene Grondwetsherziening als een wel ernstige zaak werd behandeld, staat men eigenlijk verlegen.

Inderdaad, hoe is het toch gekomen, dat die Grondwetsherziening, eerst beschouwd en behandeld als een luchtspiegeling, zóó op den voorgrond kon treden, dat men na verloop van betrekkelijk korten tijd - en ook geheel overeenkomstig de waarheid - kon verklaren, - 't zijn de woorden van Prof. Spruyt - dat de Grondwetsherziening eerst tot stand gekomen of totaal mislukt moest zijn, vóórdat er van andere hervormingen sprake kon wezen.

Ik geloof, dat men wel zou doen, wat meer na te denken over zulke psychologische problemen. 't Is zeer twijfelachtig, of het ons iets verder zou brengen, maar men kan er althans uit leeren en het is ten allen tijde onder verstandige lieden een behoefte geweest, het bestaande in zijn samenhang te kennen en te begrijpen.

Weet iemand een redelijker oplossing, dan geef ik mijn opvatting gaarne voor beter, maar ik kan in het drijven van de Grondwetsherziening, zoo plotseling opgekomen en zoo geheel in strijd met kort te voren uitgesproken andere meening, niet anders zien dan een aanvankelijk halfbewust gedanen noodsprong, om te geraken uit de hopelooze verwarring. Niet minder wellicht heeft daartoe meegewerkt de behoefte aan koren op den politieken molen van het Binnenhof, die weigerde hetzelfde meel voor de zooveelste maal opnieuw te malen. Vandaar de kunstmatigheid van de beweging voor de Grondwetsherziening, welke in weerwil van al het geroep en geschrijf erover zoo weinig populair is geworden, dat de koelheid en onverschilligheid van het groote publiek tot zelfs in de beschaafde standen telkens opnieuw verraste.

De hoogleeraar Buys mocht indertijd de Grondwetsherziening voor niet mogelijk verklaren en voor censusverlaging pleiten, de Grondwetsherziening werd het alles overheerschende denkbeeld bij de Kamerlieden, en deze werden zoozeer daarmee vereenzelvigd, dat zelfs het vermoeden niet oprees, of men dus handelend ook een bewijs gaf van gebrek aan karakter.

Eenmaal op dien weg, werd het groote struikelblok voor de Grondwetsherziening, de onderwijsvraag, art. 194 van alle kanten bekeken. Hoe zou men dien steen wegwentelen, want daarover was men het eens: art. 194 was d e s t e e n . Op al de andere punten van verschil kon men nog op een vergelijk hopen, op een transactie, waarvoor de vereischte meerderheid kon worden gewonnen, maar art. 194 stond daar als de onoverkomelijke klove.

De Grondwetsherziening werd een manie en men weet, hoe 't gaat met monomanen. Zij zien niets meer dan dat ééne punt. Bij Zeus, wat is er gesold met dat art. 194! Weg ermee, werd er gegild, weg ermee, in naam der vrijheid, in naam der rechtvaardigheid, in naam van ja wat niet al! Er waren er, die zelfs beweerden, dat art. 194 art. 194 niet meer was; met dat artikel was ook de neutrale school dood, indien men dat slechts wilde.

Dat men aan de rechterzijde art. 194 trachtte te knijpen en te wringen, dat er niets van overbleef, dat kan men staatsmanskunst heeten in dat soort, dat tegenwoordig in de mode is, - een soort, dat bij ernstige en eerlijke lieden de politiek stinkende heeft gemaakt, - maar dat men ook in het liberale kamp veel van zulke lieden had, dat is een bedenkelijk verschijnsel.

Niet, dat iemand niet veranderen kan en mag van gevoelen, - volstrekt niet; dat kan zelfs een deugd zijn, wanneer men redelijke gronden daarvoor bijbrengt. Iemand, die niet denkt, verandert nooit. Maar dat men zóó veranderde, dat men verguisde, wat men zoolang als heilig had bezworen, de volksschool, het opvoedingsmiddel der natie, het vereenigingspunt van al de liberalen in alle landen, - zie, dat drukt den stempel van karakterloosheid op de afdwaling.

De eenige verklaring voor dat verschijnsel, dat ook gevonden wordt bij mannen, die men overigens moet hoogachten, kan alleen hierin gezocht worden, dat de hervormingswaan der Grondwetsherziening hen blind heeft gemaakt. Men kan hun dan ook de zonde nauw toerekenen, en men doet beter er een bijdrage in te zien tot de kennis van de politiek van het onbewuste.

'En indien men toch de Grondwetsherziening onder de abnormale omstandigheden wil doordrijven, dan zal men ook art. 194 wel weer op den parlementairen molen krijgen, misschien nu ter afwisseling aan het slot van het groote werk', - zoo schreef ik een jaar geleden, maar dat die Grondwetsherziening in 't eind haar beslag zou krijgen, zonder dat aan art. 194 tittel of jota werd veranderd, - zie, dat is een van die raadselachtigheden, welke men alleen in de politiek kan beleven. Uilenspiegel zou het niet grappiger hebben kunnen maken. Hoe dat zoo mal gekomen is, leert de geschiedenis.

Men herinnert zich, hoe in het vorige jaar het eindeloos debat in de Tweede Kamer over een nieuw art. 194 tot niets had geleid, hoe ook toen weder de liberale partij haar oude zwak openbaarde van inwendige verdeeldheid, - hoe de anti-revolutionnairen een zeer hoogen toon aansloegen en in hun ijver zichzelf voorbijrenden. De indruk van de heeren, die het vaderland wilden wagen aan art. 194, was niet gunstig bij de kiezers en er kwam een Kamer, die werkelijk 'om' was.

De nieuwe Kamer telde 47 liberalen, 19 anti-revolutionnairen, 19 ultramontanen, 1 conservatief, - linkerzijde tegenover rechterzijde dus 47 tegen 39 - een liberale meerderheid, waarmee men de eerste lezing der Grondwet kon doordrijven, maar voor de tweede lezing, waarbij een meerderheid van twee derden vereischt wordt, nog niet genoeg.

Natuurlijk brandde de nieuwe Kamer van verlangen naar de Grondwetsherziening. De Kamers toch blijven, enkele personen uit de zwakke districten uitgezonderd, elkander vrij wel gelijk, daar het gebruik wil,

dat dezelfde personen herkozen worden, misschien ten gevolge van die goedaardigheid, welke, naar beweerd wordt, een grondtrek uitmaakt van het Nederlandsche volkskarakter.

Terstond moest de vraag nu oprijzen: hoe zal het gaan met art. 194, want dit was en bleef de sleutel van het wonderpaleis; dat er ooit een Grondwetsherziening zou kunnen komen met behoud van art. 194, dat wilde er bij niemand in, dat kon niemand zelfs in de gedachte komen.

En het stond er met dat artikel 194 nog al mal bij. Van Heemskerk wachtte men uitkomst, van hem, die reeds zooveel wonderen had gewrocht, maar - Heemskerk had gezegd en scheen zich ook daaraan te willen houden, dat hij er niet meer aan deed na de verwerping van het Regeeringsvoorstel, waarbij het Ministerie indertijd meer bij geluk dan door wijsheid aan een schandelijke nederlaag was ontsnapt.

Van liberale zijde scheen een nieuw voorstel niet gewenscht na den mislukten tocht van Beaufort, want 1°. zou een voorstel van die zijde toch met wantrouwen worden begroet en 2°. behoefde men de verdeeldheid van de liberale partij niet opnieuw aan klok en klepel te hangen.

Van de anti-revolutionnairen kon men nog minder een nieuw voorstel verwachten; de heeren hadden daarvoor vroeger te boud gesproken en buitendien waren zij 't met al hun positief-christelijkheid onder elkander niet eens, maar alleen voorzichtiger dan de liberalen, om 't niet zoo te laten blijken.

In dien benarden tijd stond de heer Schaepman op - onze doctor, zooals Haffmans ondeugend zegt, - schoon niemand eigenlijk weet, waar Schaepman dien doctorstitel heeft verworven. Met die goedigheid, welke hem schijnt aangeboren, ontfermde Schaepman zich over de vreesachtigen en diende een voorstel in tot wijziging van art. 194.

Dat Schaepman dit voorstel zoo vroeg indiende, - 1 December - pleit voor zijn menschenkennis. Immers, met zijn voorstel werd de deur weer opengezet en derhalve de mogelijkheid gegeven, dat alles zich nog ten beste zou schikken. Geen beter zenuwstillend middel was er denkbaar en de beraadslagingen over de Grondwetsherziening konden nu met veel meer kalmte worden gehouden.

Of Schaepman alleen de vader is van dit voorstel, zooals hij verzekerde, dan of die verklaring gerekend moet worden tot de parlementaire tactiek, zou ik niet durven beslissen en dat doet ook eigenlijk tot de zaak niet af. Men kan echter veilig aannemen, dat men hier niet te doen had met een voorstel van de Katholieke partij als zoodanig. De eigenaardige positie, die Schaepman in de Kamer heeft ingenomen, sluit echter niet uit, dat hij, zoo niet ten opzichte van den vorm, dan toch wat de zaak zelf aangaat, overleg heeft gehouden met andere Kamerleden. Het voornaamste was, dat art. 194 weer aan de orde kwam en het loven en bieden op het stuk van de onderwijs-quaestie weer kon beginnen.

Schaepman is Schaepman en van zijn standpunt was het voorstel nog zoo kwaad niet. Niet dat het voorstel, zooals hij 't gaf, aannemelijk kon worden geacht, volstrekt niet, maar het was al veel, dat erin gesproken werd van ‘het genot van voldoend lager onderwijs, waarbij de godsdienstige overtuigingen niet worden gekrenkt’.

Het artikel zou volgens Schaepman in zijn geheel aldus luiden:

‘Het geven van onderwijs is vrij.

Het toezicht van de overheid op het onderwijs in het algemeen, de inrichting van het openhaar onderwijs en, voor zoover het lager en middelbaar onderwijs betreft, de aan den onderwijzer te stellen eischen van bekwaamheid en zedelijkheid worden door de wet geregeld.

Het openbaar onderwijs wordt op zoodanige wijze ingericht, dat ouders, voogden en verzorgers de gelegenheid niet ontbreke, om de kinderen, die onder hunne macht zijn of aan hunne zorg zijn toevertrouwd, in het genot te stellen van voldoend lager onderwijs, waarbij hunne godsdienstige overtuigingen niet worden gekrenkt.

De kosten van het lager onderwijs verstrekt aan kinderen van bedeelden of aan hen, die, ofschoon niet bedeeld, onvermogend zijn schoolgeld te betalen, worden naar een bij de wet vast te stellen maatstaf, aan iedere school door zoodanige kinderen bezocht, uit de openbare kassen vergoed.

De Koning doet van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen jaarlijks een uitvoerig verslag aan de Staten-Generaal geven.’

Daar hing dan de weegschaal weer te dobberen; aan den eenen kant het schamel overblijfsel van art. 194: ‘voldoend lager onderwijs waarbij de godsdienstige overtuiging niet wordt gekrenkt’, - en in de andere schaal de verplichte subsidie aan de bijzondere scholen, en men zag in zijn verbeelding bij elke slingering het openbaar lager onderwijs dalen en de gesubsidieerde bijzondere school steeds rijzen.

Zooals het art.-Schaepman daar lag, kon het blijkbaar geen meerderheid verwerven. Van liberale zijde - de heeren De Beaufort, Kist en Mees - werd voorgesteld, de vierde alinea - de verplichte subsidie aan de bijzondere scholen - weg te laten. Maar dan verloor men aan de rechterzijde den ram, die het openbaar onderwijs moest dood rammeien. Dat werd weer een praten zonder eind, of de twee evenwijdige lijnen elkander zouden kunnen raken.

Daar kwam de heer Vos de Waal op den inval, om aan de slingering een eind te maken en eenvoudig de derde en vierde alinea van het Schaepman-artikel te laten vervallen, en de vader zelf, goedig als immer, verklaarde zich volkomen neer te leggen bij die verminking van zijn kind.

Was het humor of naïveteit, die den heer Greeve het stoute besluit deed nemen, om ook een voorstel te doen en bij het artikel te voegen: ‘Het onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering’?

De heer Vos de Waal vond: dat kon wel, want de heer Greeve

had als argument aangevoerd, dat wanneer in de Grondwet werd gezegd, dat ‘het armbestuur een voorwerp is van de aanhoudende zorg der Regeering, het toch wel de moeite waard is om in de Grondwet te zeggen, dat h e t o n d e r w i j s een voorwerp van de aanhoudende zorg van de Regeering is’! En die spot bleek het amendement van den heer Greeve zóó goedgedaan te hebben, dat het werd aangenomen met 45 tegen 39 stemmen. Waren er zooveel liberalen tegen, omdat zij in de gegeven omstandigheden dien spot niet konden verdragen, of zagen zij iets dieper dan de heer Greeve en begrepen zij, dat Staatszorg voor het onderwijs misplaatst was, wanneer men het Staatsonderwijs uit de wet verwijderde?

Het nieuwe artikel 194 luidde nu als volgt:

‘Het onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering.

Het geven van het onderwijs is vrij.

Het toezicht van de overheid op het onderwijs in het algemeen, de inrichting van het openbaar onderwijs en voor zoover het lager en middelbaar onderwijs betreft, de aan den onderwijzer te stellen eischen van bekwaamheid en zedelijkheid, worden door de wet geregeld.

De Koning doet van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen jaarlijks een uitvoerig verslag aan de Staten-Generaal geven’, - en dit artikel werd in eindstemming aangenomen met 43 tegen 40 stemmen.

Vóór stemde de geheele rechterzijde, van welke sommige heeren met meer gefleem dan eerlijkheid verzekerd hadden, dat nu de onderwijs-vrede voorgoed was geteekend, - wat zijzelf wisten, of althans moesten weten, dat een leugen was. Behalve de rechterzijde stemden vóór de volgende z e v e n l i b e r a l e n : *Gildemeester*, *Hartogh*, *De Ranitz*, *Van Houten*, *Gleichman*, *Greeve*, *Farncombe Sanders.*

Het amendement van De Beaufort, Kist en Mees, om uit het Schaepman-artikel de vierde alinea - de verplichte subsidie - te laten vervallen, kwam door de aanneming van het amendement-Vos de Waal niet in stemming.

De door den heer Bahlmann voorgestelde lezing kunnen wij onbesproken laten, omdat deze heer zijn amendement introk ten behoeve van het amendement-Vos de Waal.

Zoo had men dan in de onderwijs-quaestie een positief resultaat verkregen en wel in den geest der rechterzijde, welke het in de eerste plaats te doen was, om het gehate art. 194 te doen vallen. Dat doel was bereikt: - ‘het o v e r a l v o l d o e n d o p e n b a a r l a g e r o n d e r w i j s m e t e e r b i e d i g i n g v a n i e d e r s g o d s d i e n s t i g e b e g r i p p e n’ was gevallen - gevallen met behulp der liberalen, wat aan de overwinning der rechterzijde den schijn gaf van ook een zedelijken triomf te hebben behaald.

En wanneer er aan de rechterzijde niet zoo hard geschetterd werd

over de overwinning, als men reden had te verwachten, dan geschiedde dat uit voorzichtig beleid, want de definitieve beslissing moest nog twee gevaarlijke klippen passeeren: de tweede lezing en de Eerste Kamer. Voor de tweede lezing maakte men zich niet erg beangst; de liberalen hadden reeds zoo menig bewijs gegeven van inschikkelijkheid ten opzichte van hun beginselen, indien slechts de Grondwetsherziening tot stand kwam, dat men met goeden moed mocht verwachten, dat het bij het zevental niet zou blijven. En waren de liberalen ook in de Eerste Kamer, getuige de kleurschakeering van den heer Fransen van de Putte in de onderwijzersvraag in het begin van 1886, niet aangestoken door de bemiddelingszucht? De deuren waren ontsloten voor het paard van Troje, maar zoolang het niet was binnengehaald, moest de uiterste omzichtigheid worden betracht.

Een positief resultaat in de onderwijs-quaestie in den geest der rechterzijde met behulp der liberalen - dat is de donkerste bladzijde in de geschiedenis van deze Grondwetsherziening. Zoowel om den vorm als om het wezen der zaak was die beslissing diep te betreuren.

Om den vorm - ja, om den vorm. Wie herinnert zich niet, hoe de liberale partij, schoon de meerderheid in de Kamer, jaren achtereen tot werkeloosheid was veroordeeld wegens de verdeeldheid in eigen boezem; tot ergernis van alle weldenkenden duurde die lamme toestand voort; ook de kiezers begrepen er niets van, want zij verkozen soms in een en hetzelfde district een Kappeyneaan en een anti-Kappeyneaan. Eindelijk gelukte het aan den dwazen toestand een eind te maken; aan de krachtsinspanning van de Amsterdamsche kiezers, geleid door *De Amsterdammer*, gelukte het de aanvoerders te doen vallen, waardoor de in de Kamer overgebleven Kappeyneanen tot den terugtocht werden gedwongen. Men verheugde zich, zij 't ook soms met beving, dat er weer één liberale partij was en dat men hoop mocht voeden, dat zij, meerderheid in de Tweede Kamer, ook iets uit zou richten van eenige beteekenis. En zie, op dat punt, waarop de liberalen tot heden als één man hadden pal gestaan, dat punt, dat jarenlang hun kracht had uitgemaakt in den lande, of waarin zij althans hun kracht hadden gezocht, keerde de verdeeldheid weder en wel op de meest onheilspellende wijze, door het onderwijsbeginsel in de Grondwet geheel prijs te geven.

't Is waar, ook bij de vroegere behandeling van art. 194 gaven de liberalen een jammerlijk beeld van verdeeldheid. Bij de stemming over het amendement-Beaufort werd de liberale partij in twee bijna gelijke helften gesplitst, maar toen werd althans nog vastgehouden aan het beginsel van ‘voldoend lager onderwijs, waarbij de overtuigingen niet worden gekrenkt’, maar nu werd de geheele veste prijsgegeven en uit de Grondwet verwijderd dat beginsel, waarop de liberalen zoo dikwijls zich hadden beroepen, waarin zij hun eer hadden gesteld, waarom zij in het buitenland waren aangehaald als voor-

beeld van een goede regeling van de onderwijsvraag, de eenig mogelijke in onzen, op geestelijk gebied zoo gansch verdeelden, tijd.

Een partij, die saamgesteld is uit zulke elementen, dat op een der voornaamste punten genoeg overloopers gevonden worden, om de tegenpartij aan de overwinning te helpen, kan op den naam van partij geen aanspraak meer maken; het is een verzameling van heterogene bestanddeelen, waarmee niets is aan te vangen, - die elke parlementaire beslissing onzeker maakt en ertoe zou kunnen leiden, om van alle partijverband voortaan af te zien, ook de discussies te staken en de beslissingen over te laten aan de rollende dobbelsteenen, beurtelings geworpen door een lid van de rechter- en van de linkerzijde.

Zeer zeker moet het partijverband de individueele meening niet geheel uitsluiten; maar in een quaestie, zooals de onderwijsvraag nu eenmaal geworden is door de geschiedenis der laatste jaren, hadden de liberalen m o e t e n begrijpen, dat, hoe ook hun persoonlijke wenschen en opvattingen uiteenliepen, hier slechts é é n v o t u m mogelijk was en de minderheid zich aan de meerderheid moest onderwerpen. Dat de heeren Gildemeester, Hartogh, De Ranitz, Van Houten, Gleichman, Greeve, Farncombe Sanders het besef hiervan misten, is het bewijs, dat het vroeger zoo fel bestreden Kappeyneanisme een veel dieper ziekteverschijnsel verraadt, dan men heeft gemeend; de kanker is te diep doorgedrongen en de amputatie blijkt geen nut te hebben opgeleverd. Er is nu geen enkele reden meer, waarom Kappeyne en Tak uit de Kamer zouden worden geweerd; integendeel, door hun niet gewone bekwaamheden verdienen zij daar hun plaats te hebben en zullen haar beter vervullen dan menig ander liberaal lid. De heeren hebben het kwade verloop van de ziekte bevestigd, op de liberale partij den stempel gedrukt van onbetrouwbaarheid, van karakterloosheid, en het naïeve amendement van den heer Greeve heeft nog den geringen dunk moeten versterken van het politieke doorzicht van deze heeren. De oude bepaling: ‘Het onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering’, weer op te nemen, maar de logische gevolgtrekking uit die Staatszorg: ‘Het voldoend openbaar lager onderwijs’, te schrappen, dat kan alleen opkomen in het brein van iemand, die òf van de onderwijsvraag een comediespel wil maken, òf die vraag in haar omvang en diepte niet begrijpt, - en daarvoor behoeft men immers niet liberaal te heeten!

Dit, wat den vorm aangaat. Over het wezen der zaak is niet veel meer te zeggen, zonder in herhaling te vervallen. De openbare neutrale school is, zoo men wil, een ideaal. Deze school is het vereenigingspunt, het opvoedingsmiddel op maatschappelijk gebied. Hoe ook verdeeld door afkomst, maatschappelijke positie, kerk en wat niet al, - in school en leger - ook een ideaal - komen wij allen bijeen; daar wordenwij als volk gevormd, daar worden wij ons van onze nationaliteit bewust. Zoo wordt het overal opgevat. Dat is de reden, waarom ook

de conservatieven zoolang naast de liberalen voor de openbare school hebben gestreden.

Dat er op godsdienstig gebied moeielijkheden zijn voor een practische regeling, heeft men sedert lang gevoeld; maar ook bij de zeer talrijke rechtzinnige partij hier te lande bestond en bestaat nog de neiging tot overleg en met wat goeden wil aan weerszijden was er een vorm te vinden tot behoud der openbare school, de volksschool in hoogeren zin. Alleen het heerschzuchtig clericalisme, uit zijn aard overal onverdraagzaam, overal het zaad van wantrouwen en verdachtmaking zaaiend, wil geen overleg, wil uitsluiting, wil de school alleen voor zich, de sekte-school, de jeugd verdeeld in even zoovele vakjes, als er belijders zijn van de gelooven, en waar is in onzen tijd het einde van die splitsing? En wat zal er worden van een dus opgevoede jeugd, als de nationaliteit wordt bedreigd, het volksbestaan gevaar loopt?

En gesteld, dat de verwarring der geesten van dien aard is geworden, dat het ideaal moet worden opgegeven, dat er bij de toenemende verdeeldheid haat en verguizing op kerkelijk gebied - natuurlijk toch alles in den naam van den Christelijken godsdienst, waarvan ieder zijn eigen vertolking heeft, - zoo groot is geworden, dat de volksschool feitelijk een onmogelijkheid is geworden, - ook dan nog behoort de strijd te worden volgehouden tot het uiterste, eerlijk, manlijk. Worden de liberalen evenals in België geslagen in den strijd, welnu, laat ieder voor zich het bewustzijn hebben zijn plicht te hebben gedaan. Worden wij overwonnen, dan het vaandel opgeborgen tot een betere toekomst, maar nooit dat vaandel bezoedeld, zoolang de strijd nog niet is beslist.

De oplossing van de onderwijsvraag in de Grondwet door het overlaten van de regeling aan den gewonen wetgever is de slechtste, die er bedacht kon worden. Men heeft altijd gezegd: eerst moeten wij van de onderwijs-quaestie af zijn, want daardoor is er stagnatie gekomen op politiek gebied; vruchtbare werkzaamheid is alleen te wachten, wanneer de gemoederen op dat punt tot rust, zij 't ook een betrekkelijke rust, zijn gebracht. Door de Grondwet niets te laten beslissen en de regeling te brengen tot de gewone wetgeving, wordt de onderwijsziekte een chronische kwaal, die het politiek bestaan geheel ondermijnt en alle politieke krachten zal absorbeeren, zoodat wij van kwaad tot erger gaan.

De verhoudingen van ons land zijn van dien aard, dat wij vooreerst geen flinke meerderheid hebben te verwachten; steeds zullen wij worden bedreigd met Kamers, die om en met om zijn. De geschiedenis van de Grondwetsherziening leerde ons nu reeds, dat om redenen, buiten het onderwijs gelegen, de quaestie een zaak van loven en bieden werd en de verleiding voor sommigen te groot was, om hun beginsel niet prijs te geven. Dat demoraliseerend schouwspel zal zich nu telkens herhalen.

Het gevaarlijkst is echter die beslissing voor het onderwijs zelf; afwisseling op het gebied van het onderwijs baart karakterloosheid, en

met zulk een beslissing staan wij voor de waarschijnlijkheid, dat het onderwijs het eene jaar neutraal, het andere kerkelijk is, - een fraai schouwspel voor de lieve jeugd, welke op deze wijze in de geheimen van de politiek wordt ingewijd.

Men heeft in de laatste jaren veel gesproken over de vraag, hoe men den onderwijzersstand tot een hooger peil zou opheffen, opdat er van de school uit wezenlijke beschaving zou worden verspreid. Heeft men niet begrepen, dat men dien niet hoog genoeg te waardeeren stand nu aan de onzekerheid ten prooi laat, omdat niemand kan zeggen, of de openbare school zal blijven bestaan en, zoo dat al het geval is, zij tot kwijning wordt veroordeeld, zoodat alle degelijke krachten zich uit de school terugtrekken, om elders een goed heenkomen te zoeken?

Trouwens, de nieuwe voorgestelde regeling, de daarbij gevoerde debatten dragen geheel het kenmerk van die theoretische bespiegeling, welke men meer vindt op het Binnenhof; en veel nadenken over de practische gevolgen is daar vreemd en de natie staat telkens verrast over de besluiten, welke daar genomen worden.

Aangenaam is het te kunnen constateeren, dat slechts een zeer kleine minderheid van de liberalen, niet alleen in, maar ook buiten de Kamer, ontrouw geworden is aan het algemeen en overal door de partij erkende beginsel.

De beslissing van de Tweede Kamer lokte een protest uit van, den Hoogleeraar Buys in *De Gids* onder den titel: E e n l i c h t z i n n i g v o t u m, een artikel, waarvan de verspreiding in populairen vorm wenschelijk ware geweest, om de natie in te lichten over de wijze, waarop hare belangen op het Binnenhof werden behartigd. En tegen de zakelijke, afdoende critiek heeft men zich trachten te verdedigen, door het hart der quaestie te ontwijken en zich vrij te pleiten van de lichtzinnigheid door de verzekering, dat het hier niet maar een inval was.

Te recht deed Prof. Buys uitkomen, dat het beginsel, in 1848 in de Grondwet gebracht, dat aan n i e m a n d de gelegenheid zou ontbreken, zijn kinderen lager onderwijs te doen genieten, waarbij de godsdienstige overtuiging niet werd gekrenkt, - geen privilege was, aan de liberale partij toegekend; daarmee werd eenvoudig belichaamd een beginsel, door de gansche natie beleden, en dat beginsel werd nu geheel uit de Grondwet weggenomen.

Geheel in denzelfden geest noemde de heer Levy het openbaar volksonderwijs de uitdrukking van den modernen rechtsstaat en merkte de voorzitter van de Liberale Unie, Prof. Mr. G.A. van Hamel, op, dat wanneer men in de Grondwet wenschte opgenomen te hebben, dat er voldoend onderwijs zij met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, men niets anders vroeg, dan wat in diezelfde Grondwet is aangenomen voor de vrijheid van drukpers, godsdienst, enz.

Een slag in het aangezicht der zeven liberalen was de aanneming op de vergadering van afgevaardigden ter Liberale Unie van de

motie van het Hoofdbestuur, waarbij de wensch werd uitgesproken, dat het reeds door de Tweede Kamer in eerste lezing aangenomen voorstel tot wijziging van art. 194 der Grondwet bij de verdere behandeling mocht worden verworpen. De aanneming geschiedde met een indrukwekkende meerderheid: 63 tegen 6 stemmen.

Daarentegen viel er op de houding der dusgenaamde groote pers niet te roemen; verschillende bladen gaven het oude liberale beginsel prijs; de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en de *Arnhemsche Courant* bleven het vaandel trouw en verdedigden het met kracht en talent.

Ook van orthodoxe zijde werd de beslissing van de Tweede Kamer afgekeurd. De bekende publicist Dr. A.W. Bronsveld kwam met zijn gewone kalme beschouwing tegen een regeling op, die geen regeling was. In welken toestand, vroeg hij in de *Stemmen voor waarheid en vrede*, in welken toestand zal ons het nieuwe artikel brengen? 'Door de wet zal voortaan de inrichting van het onderwijs worden geregeld, d.w.z. door de meerderheid der Kamer, die homogeen is met het Ministerie. Met elke verandering van Ministerie zal dus geheel het lager en middelbaar onderwijs bewogen worden, gelijk de boomen des wouds met elken windvlaag. Die onzekerheid zal geen goed doen. Maar nog minder de partijzucht, die voortaan bij de inrichting van het onderwijs den doorslag zal moeten geven. De school, de geheele school zal de liverei moeten dragen der Regeering en van inrichting gedurig wisselen. Men denke aan België! Tot "pacificatie" van den schoolstrijd is voorts door deze beslissing niets gedaan. Het tegendeel zal blijken waar te zijn. Voortaan zal met één slag voor een tijd de geheele school in te nemen wezen. Hoe heftig zal er dus gestreden worden! Zoo is er dus niets verzekerd met deze nieuwe redactie van art. 194.'

In weerwil van deze krachtige stemmen tegen het nieuwe artikel 194 was er voor de beslissing van de Eerste Kamer meer vrees dan hoop. Men had al zooveel parlementaire verrassingen beleefd, dat het vertrouwen voorgoed geschokt was. De Grondwetsherziening hing er aan, zoo sprak men, en de kans van mislukking van het groote werk zou ook daar de schaal doen overhellen en het aloude beginsel doen verloochenen.

Al ras verspreidde zich echter de tijding, dat de Eerste Kamer, gesteund door de afkeurende stemmen van verschillende zijden, voet bij stuk zou houden en een oplossing van de onderwijs-quaestie verwerpen, welke inderdaad geen oplossing was en voor de toekomst niet alleen voor het onderwijs zelf deed vreezen, maar ook nog meer dan tot dusver het geval was, het politieke leven vergiftigen. Den 8sten Augustus werd het nieuwe art. 194 (192) met 27 tegen 11 stemmen verworpen.

Men had verwacht, dat van den kant der rechterzijde, meer bepaald van de ijverige anti-revolutionnairen een kreet van verontwaardi-

ging zou opgaan bij de verwerping van het voorstel Schaepman in de Eerste Kamer en hier terstond het oude *non-possumus*-beeld voor den dag gehaald en opgetooid zou worden. Het bleek echter, dat de ervaring, vroeger met de *non-possumus*-politiek opgedaan, nog niet vergeten was en men op tegenstand, zoo niet in eigen kring, dan toch bij nauw daaraangrenzenden vreesde te stuiten, wat gevaarlijk kon worden bij de algemeene verkiezingen, welke ten gevolge van de aanneming der nieuwe Grondwet, ook door de Eerste Kamer voor de deur stonden.

Men volgde daarom een andere tactiek; er werd besloten de anti-revolutionnaire leden individueel vrij te laten bij de stemming over de verschillende hoofdstukken, m.a.w. men raadde indirect tot aanneming. De hekken waren dus verhangen, maar om voor het groote publiek, dat zelden scherp ziet, die verandering minder in het oog te laten vallen, werd op het weinig beteekenende van deze Grondwetsherziening gewezen en getroost met een latere, betere herziening, wanneer eerst ten gevolge van de nieuwe Kieswet ‘het volk’ beter vertegenwoordigd was.

Het weinig ingrijpende van deze Grondwetsherziening is inderdaad een feit, dat niet ontkend kan worden. Wellicht ware dit anders geweest, indien Heemskerk niet in de gelegenheid ware geweest nu en dan van zijn positie een al te ruim gebruik te maken en zijn opvatting heel of half door te drijven, zooals dit b.v. het geval was bij de verkiesbaarheid van de leden der Eerste Kamer. Maar wellicht was dit het juiste middel, om een Grondwetsherziening te verkrijgen. Een grootsch werk kon de herziening in de tegenwoordige omstandigheden, met de tegenwoordige parlementaire samenstelling niet zijn. Men zal naderhand zelfs vreemd opzien, dat er in dezen zonderlingen tijd nog een Grondwetsherziening kon worden gemaakt.

De kundigheden van den heer Heemskerk zijn zeker zeldzaam; zijn taaiheid is niet minder groot; zijn vallen over kleinigheden, de beperktheid van blik vormen daarmee soms een zonderling contrast. En zet dien merkwaardigen man eens in zijn omgeving; welk een stel Ministers, of liever het is geen stel. Hoe komen ze bij elkander?

Bij de parlementaire fracties overal verdeeldheid, verdeeldheid bij de liberalen, zelfs op hetgeen men altijd de hoofdbeginselen heeft genoemd. Tevergeefs zoekt ge naar een erkend hoofd, dat door zijn intellectueel en moreel overwicht gezag inboezemt; soms meent men een hoofd te ondekken, maar straks bemerkt ge, dat ge u vergist hebt en schier iedereen in die mengeling uit spelevaren gaat op de parlementaire zee.

Bij de Katholieken is het al evenzoo gesteld en bij de openhartigheid, aan het Noordbrabantsche karakter eigen, valt nu de een dan de ander uit de koets en op zijn eigenaardige manier vertelt Hafmans u precies, hoe treurig 't met de eenheid van de Katholieke partij is gesteld.

De verdeeldheid van de anti-revolutionnairen wordt door de *Standaard* met ongeëvenaard talent onder beeldspraak gebracht, zoodat zij minder uitkomt, maar het is daar lang zoo clericaal niet als het er uitziet.

En zal het ooit aan het eminente hoofd, Dr. Kuyper, gelukken den ouden conservatieven zuurdeesem uit te zuiveren?

En dan bij dat alles, de natie koud en onverschillig in een mate als wellicht nooit bij een Grondwetsherziening is vertoond! Terwijl bij de Kamerverkiezingen in 1886 ongeveer 78% der kiezers opkwamen, daalde dit cijfer in 1887, toen de Grondwetsherziening op het spel stond, tot 53%.

't Is inderdaad niet te verwonderen, dat hier alles gebleven is bij het oude en men zich heeft bepaald hier en daar de redactie te wijzigen en verder op eenige punten meer vrijheid te geven, voornamelijk op het stuk der defensie, om althans den algemeenen dienstplicht niet uit te sluiten, en ten opzichte van den grondslag der kiesbevoegdheid.

Het onderwijs en het kiesrecht waren de hoofdschotels van het gerecht, indien er van een heuschen maaltijd sprake kan zijn. Het kiesrecht werd zelfs van beteekenis genoeg geacht, om de indigestie van het onderwijs mettertijd te boven te komen. Indien men bijna alle Katholieken uitzondert, kan men zeggen, dat het vurig verlangen naar uitbreiding van het stemrecht werkte als een hartstocht, die alle andere aandoeningen overheerschte.

De liberalen hebben die uitbreiding sinds jaren gewild, maar 't nooit eens kunnen worden over de wijze waarop. Hun geschiedenis heeft op dit punt veel van een balspel. Toch was er verschil in ijver; de linkermannen waren op het stuk van de uitbreiding van het kiesrecht monomaan en konden zelfs geen bezwaren daartegen aanhooren zonder zenuwachtig en heftig te worden; de oud-liberalen zagen in, dat de uitbreiding evenmin te ontgaan was als een algemeen heerschende epidemie, maar vonden inwendig de uitbreiding minder gewenscht en hoopten zoo mogelijk als vanouds op verwerping zonder dat hun kon verweten worden, dat zij het gedaan hadden. Ginds verkeerde men in het vaste denkbeeld, dat de liberale partij erbij zou winnen, - monomanen zijn gemakkelijk in hun geloof, - hier hield men 't voor zeer twijfelachtig, of dit wel het geval zou zijn.

Dat het hoofd der anti-revolutionnairen met de uitbreiding van het stemrecht sinds lang dweepte, is bekend; niet de rede, maar het ‘geloof’ geeft hier den doorslag en men weet, dat wat men hier ‘geloof’ noemt, 't meest gevonden wordt in de hoogste en in de laagste klasse der maatschappij. Vandaar, dat men hier voor een zeer sterke uitbreiding is. In elk geval kon de uitbreiding voor de anti-revolutionnairen dit voor hebben, dat de zoogenaamde zwakke districten in vaste veranderd werden.

Voor de langdurige verwarde discussie in de Tweede Kamer over de nieuwe kiesrechtbepalingen thans nog belangstelling te vragen, zou onredelijk zijn; men heeft er ternauwernood naar geluisterd, toen de zaak in behandeling was.

De formule van art. 80: ‘*door de kieswet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand,*’ - zijn juist geschikt,

om dagen lang over te praten en in 't eind weder op hetzelfde punt van uitgang terug te komen.

Wil men eenigen redelijken zin hechten aan de qualificatie van *geschiktheid*, dan zou men logisch meenen, dat daarmee worden bedoeld zij, die door een of ander examen of een maatschappelijke betrekking die eigenschap geacht worden te hebben. Zonder zulk eene concreete opvatting hangt de bepaling geheel in de lucht. Men zou ook op goede, aan de ervaring ontleende gronden kunnen beweren, dat met het oog op de thans geëischte 'geschiktheid' het kiezerspersoneel moet i n g e k r o m p e n, niet uitgebreid worden.

Zulke algemeene vage uitdrukkingen maken in een Grondwet een jammerlijk figuur en kunnen slechts de verwarring vermeerderen.

Zonder bezwaar had men dit gekke woord kunnen weglaten, daar de *maatschappelijke welstand*, ook blijkens de toepassing, welke men in de Additioneele artikelen aan art. 80 gegeven heeft, eigenlijk het eenige punt is, waar het op aankomt. En wanneer men het lange art. 7 van de Additioneelen leest, dan vraagt men zich af, waarom men niet liever het oude art. 76 met wijziging in de redactie en met verlaging van het bedrag van aanslag heeft behouden. Dan had men althans een bepaling, die binnen het bereik viel van het begrip der kiezers, terwijl al[a]. van het additioneele artikel zoo is ingekleed, dat de kiezers uitzonderingen zijn, die zonder hoogere hulp kunnen uitrekenen, of zij kiezer zijn of niet.

Gelukkig heeft *De Standaard* zich eindelijk over de arme onkundigen ontfermd en een catechismus gegeven, om hen op de hoogte te helpen. Spotters beweren, dat deze bepalingen met opzet zoo ingewikkeld zijn gemaakt, om de kiezers *geschiktheid* te leeren en het voornemen bestaat in een latere kieswet het brevet van *geschiktheid* uit te reiken aan allen, die vlug en duidelijk weten uit te drukken, aan wien nu eigenlijk het stemrecht toekomt.

Volgens het nieuwe kiesrecht is naar een globale berekening het aantal kiezers van 136000 gebracht op 300000, derhalve meer dan verdubbeld. Die drom van nieuwe kiezers wordt aangestaard als een sphinx, op de gelaatstrekken getuurd, om een teeken te vernemen, werwaarts hij het oog zal wenden. Evenals voor een afgodsbeeld worden voor dien sphinx allerlei bewegingen, grimassen gemaakt, om een gunstig verloop der kiezerij af te smeeken.

De anti-revolutionnairen, met de hun eigen onoprechtheid, herinneren zich, dat de samenwerking met de Papisten zooveel aanstoot heeft gegeven aan de 'geloovigen', zeggen bij monde van *De Standaard* het verbond met Rome op en verklaren weder hun kracht te willen zoeken in hun 'isolement', - wat in de gegeven omstandigheden dus moet worden opgevat, dat zij door de trouwe hulp van de 'geloovigen' alleen de overwinning hopen te behalen op de afgoden dienende liberalen en door 'Gods goedheid' zoo sterk worden, dat zij de plaats der liberalen

innemen en op zichzelf de meerderheid maken in de nieuwe Kamer van 100.

Natuurlijk wordt 't meest daarom gelachen door de Katholieken zelf, die te goed weten, dat dit altemaal slechts kiezerslak is en de hoofdzaak de zetels te veroveren, waarbij in de districten, waar het pas geeft, de hulp der Katholieken niet zal worden versmaad op den grondslag van het beginsel, ook door den Duitschen Rijkskanselier gehuldigd: *do ut des.*

De liberalen verzekeren, dat zij liberaal blijven, waaraan niemand wel zal twijfelen, want niemand kan anders zijn dan hij is. Aan den linkervleugel is men stout in beloften en levert men vage schetsen van sociale hervormingen, welke echter moeielijk de nieuwe kiezers kunnen verlokken, daar zij, die van deze hervormingen zouden moeten profiteeren, nog een schrede te laag staan in de maatschappij en door de algebraïsche formule in art. 7 niet worden getroffen.

Dat loven en bieden voor de toekomst, dat spelen met groote woorden, geboren nu eens uit overspannen verbeelding, dan weder uit vermakelijke naïveteit, zijn zoo gewoon menschelijk in deze dagen, dat men zich erover zou moeten verwonderen, indien het anders was. Wanneer de menschen zich in het publiek moeten vertoonen, zetten zij hun beste beentje voor en ieder doet dat op zijn wijs; de kiezers zullen dat ook wel begrijpen en er het hunne van denken - voor zoover zij erover denken, want de onverschilligheid van de kiezers was tot heden over 't geheel zoo groot, dat men vanzelf begrijpt, dat het heel wat moeite zal kosten hen in beweging te brengen.

Telkens wordt in deze dagen de vraag gedaan: wat zal de uitslag zijn van het nieuwe kiesrecht, hoe zal de Kamer van 100 er uitzien?

Ik geloof, dat men van de verandering in dit opzicht een overdreven voorstelling vormt. De nieuwe indeeling der kiesdistricten is zeker van meer gewicht, dan het aantal nieuwe kiezers, maar ook dit zelfs alleen nog in die districten, welke tot de twijfelachtige worden gerekend; deze kunnen thans met meer of minder overwicht naar deze of gene zijde overhellen en daardoor wellicht vaste districten worden. Het sterkst werkte in ons land in zulke districten de laatst voorafgaande verkiezing, wellicht uit gehechtheid aan het oude, welke bij den Hollander zeer sterk is en zijn over 't geheel conservatieve geaardheid verklaart. Wat meer of minder kiezers doet weinig af. Misschien, dat de nieuwe kiezers, juist omdat het een nieuwtje is, voor een keer wat trouwer opkomen, maar over 't geheel zijn die soort van lieden niet gemakkelijk in beweging te brengen en de zeer groote mate van onverschilligheid voor de Grondwetsherziening doet niet veel beters verwachten dan van de oude kiezers.

De ervaring, welke men in andere landen heeft opgedaan met de uitbreiding van het stemrecht, kan er mede toe bijdragen onze verwachting niet te hoog te stemmen. Inzonderheid behoeft men zich niet

bevreesd te maken voor de d e m o c r a t i s c h e richting van de verkiezingen. Daarvoor zou in de eerste plaats noodig zijn een grootere uitbreiding van het stemrecht, dan men thans heeft goedgevonden aan de Grondwet te ontleenen en in de tweede plaats een behoorlijke organisatie van de nieuwe kiezers, gepaard met een meer of minder langdurige oefening, welke het werk is van jaren, ook voor hem, die over een meer dan gewoon organiseerend talent kan beschikken.

Gewoonlijk stelt men zich het beloop der verkiezing voor, zooals dit juist n i e t plaats heeft. Men meent in kinderlijken waan, dat de kiezer brandt van verlangen, om deel te nemen aan het bestuur van 's lands zaken en er ernstig over nadenkt, wien hij met zijn vertrouwen zal vereeren. De werkelijkheid is eenigszins anders. De kiezer denkt weinig over 's lands belangen na; daarvoor is het raderwerk van den Staat hem veel te ingewikkeld. Hij behoeft nu juist niet op dien trap van politieke ontwikkeling te staan als zeker adspirant-kiezer, die de nieuwe Grondwet van het stadhuis zag afkondigen en meende, dat er een uitdeeling was van lange turf. Gesteld, dat de kiezer zelfs eenig begrip heeft van hetgeen van hem geëischt wordt, dan weet hij misschien een of ander persoon uit zijn omgeving, dien hij voor kundig genoeg houdt en dien hij om zijn moreele eigenschappen hoog genoeg acht, om hem zijn stem te geven. Maar daar komt hij in de gegeven omstandigheden niet veel verder mee. Wil de kiezer zijn stem niet wegwerpen, dan moet hij den naam nemen van den persoon, die door deze of gene kiesvereeniging wordt opgegeven, een naam, dien hij doorgaans niet kent en in wien hij derhalve ook geen vertrouwen kan stellen.

Men noemt de verkiezingen d i r e c t e verkiezingen. Zij zijn dat slechts in naam. Thans evenals vóór 1848 - zooals Mr. W. Wintgens zeer te recht opmerkt(*) - heeft men een eersten trap, dat is de kiesvereeniging. Vindt de kiezer 't nu aardig, om te gaan stemmen, dan richt hij zich naar de kiesvereeniging, waarvan hij een of meer personen kent, althans er wel eens van gehoord heeft. In den regel trekt dat echter niet genoeg en moet de kiezer opgewekt worden zijn stem uit te brengen.

Gewoonlijk toch - en dat is redelijk - zijn de menschen moeielijk te bewegen tot iets, waarvan zij hun persoonlijk belang niet inzien en dat hun moeite geeft zonder voordeel. Kiezers zijn meerendeels geen renteniers, maar menschen, die werken moeten voor hun brood, hun zaken hebben, en het ligt dus in den aard der zaak, dat zij meenen hun tijd wel beter te kunnen besteden dan een wandeling te maken naar het stembureau, om een vertooning te maken, waarvan zij niet veel begrijpen. De ervaring leerde zoo dikwijls, dat er werk moet gemaakt worden van de verkiezingen, wanneer men het aantal stemmen boven het percentage wil brengen van de leden der kiesvereeniging en hun onmiddelijke ‘vrienden’, dat er een niet geringe mate van onnoo-

(*) *Politieke Nabetrachting door* W. Wintgens. 's Gravenhage, Gebr. Belinfante.

zelheid toe behoort, om zonder lachen te spreken van vrije directe verkiezingen. Er wordt gestemd, omdat er buiten zekeren kring pressie wordt uitgeoefend. De bewerking der kiezers staat in nauw verband met de geheele maatschappelijke verhouding en het is deze, welke den doorslag geeft, en dit is te meer het geval, naarmate men lager klimt op de maatschappelijke ladder, zooals met de uitbreiding van het stemrecht het geval is.

De verkiezingen zijn dientengevolge een kansspel, in zoover dat de uitslag afhankelijk is van de toevallige samenstelling van het bestuur van een kiesvereeniging, in verband met de locale gesteldheid, van den tact, die het bestuur van een kiesvereeniging heeft, om de kiezers te bewerken, en vooral ook het geld, dat men ervoor over heeft. Dit laatste is een voornaam punt, want loopen de kiezers niet gaarne naar de stembus, waarvan zij het belang niet inzien, zij, die uitgezonden worden, om de kiezers 'op te wekken' zijn menschen, die betaald moeten worden, en daar hebben zij gelijk in; de arbeider is zijn loon waardig en het bewerken van de kiezers is in zeker opzicht 'fijn' werk, waarvoor men niet iedereen gebruiken kan.

De verkiezingen worden gemaakt, en wie dat niet begrijpt, ziet niet de werkelijkheid der dingen, maar zijn waan, den waan der onnoozelen. De kiezerij is, wanneer men de verhevene woorden erbij neemt, welke het gebruik eraan geleend heeft, om er een zekeren vorm aan te geven, - de kiezerij is eigenlijk een groote fopperij.

Dit geldt ook en wel in verhoogde mate, waar de Kerk bij de verkiezingen wordt te pas gebracht. Kerkelijke opwinding is voor de groote meerderheid der kiezers, inzonderheid ten plattelande, waar de ontwikkeling geringer is dan in de steden en waar men veel in goed geloof aanneemt van den geestelijke, wat in de steden niet meer opgaat, - een werkzaam verkiezingsmiddel. Wanneer men daar het denkbeeld ingang kan doen vinden, dat de godsdienst in gevaar is en deze gered kan worden door wat stemmen, kan men verzekerd zijn, dat er velen naar de stembus zullen loopen zonder nadere aansporing.

Nu ligt er aan deze kiezerij een nog grootere leugen ten grondslag. De verkiezingen hebben uit het oogpunt van godsdienst eenvoudig niets met de Kerk te maken, en waar de Kerk verband tusschen beiden brengt, verlaagt zij den godsdienst, ontneemt hem het verheven, het idealistisch karakter, dat hij moet dragen en bij hen, die als werkelijk vroom ten allen tijde gegolden hebben, steeds gedragen heeft. De Kerk bemoeit zich met de verkiezingen niet om den godsdienst, maar alleen voorzoover de Kerk een wereldlijke instelling is, en ook de daarmee overeenkomende eigenschappen heeft; zucht naar macht, hetzij als corporatie, hetzij als persoon is de drijfveer; verder voorzoover de Kerk afhankelijk is van de materieele bestaanseischen, de financieele behoeften, enz.

Ten allen tijde heeft de bemoeiing der Kerk met wereldlijke zaken,

zooals de staatsinrichting, schadelijk gewerkt zoowel op den Staat als op de Kerk. De Kerk kan en moet als godsdienstige instelling wijzen en werken op den geest, waarin de arbeid van den mensch als staatsburger moet worden ingericht - d.w.z. den geest van eerlijkheid, ernst, goede trouw. En als men nu weet, wat verkiezingen zijn, hoe verkiezingen gaan, dan zie ik den genius van den godsdienst het aangezicht omsluieren; als een kerkman bezig is met het verkiezingsgescharrel en hij spreekt daarbij in den naam van den godsdienst, dan overtreedt die man het gebod: lieg niet, en moest hij herinnerd worden aan het woord: 'Mijn Koninkrijk is niet van deze wereld!'

Vroeger werd in ons land de bemoeiing van de geestelijken met de verkiezingen ongaarne gezien; het gold voor hen als niet fatsoenlijk, om zich daarmee in te laten. Tegenwoordig is dat anders en een aantal leden van de Tweede Kamer hebben hun plaats te danken aan den ijver van geestelijken, en waarlijk niet altijd stichtelijken ijver.

Op zichzelf nu is die bemoeiing van de Kerk niet vreemd; zij hoort in onzen tijd, omdat het vormelijk karakter van den godsdienst altijd sterker op den voorgrond treedt, naarmate het profetisch karakter ervan daalt. Er is dan ook geen reden, om met de uitbreiding van het stemrecht iets anders te verwachten. Integendeel, het zal en moet erger worden. De verkiezingen worden gemaakt en op verschillende plaatsen zullen de pastoor en de dominee dat doen, in weerwil van het herstelde isolement van de anti-revolutionnairen.

Niet alle geestelijken hebben er echter lust in. Er zijn er, wien het drijven op politiek gebied tegen de borst stuit, hetzij omdat zij gevoelen, dat de godsdienst er schade bij lijdt, hetzij omdat naar hun opvatting de kiezerij een te vies werk is. Of ook wel, sommige geestelijken hebben er geen slag van en zijn te onhandig voor zulk werk. Ik zou districten kunnen opnoemen, waar zeker een anti-revolutionnair man verkozen wordt, indien men tijdig in het district een geestelijke weet te plaatsen, die de kunst verstaat zich een invloedrijke positie te veroveren, waartoe in de eerste plaats behoort, dat hij over zeker kapitaal beschikt en eenige invloedrijke kiezers van hem afhankelijk weet te maken.

Hier dus zooals in elken kring leert de ervaring, dat de uitslag van de verkiezingen afhankelijk is van locale omstandigheden, die met de staatkunde zelf in geen, of in een zeer gering verband staan. Treft men in dezen of genen kring eenige vastberaden handige lieden aan, die er wat voor over hebben, dan kan er veel gedaan worden. Zoo wordt de berekening van den uitslag der verkiezing een kansspel, omdat men de verborgen werkende invloeden niet kan nagaan.

De menigte heeft nooit een opinie en is geheel afhankelijk van de wijze, waarop zij bewerkt wordt, heeft iemand gezegd en zoo is het; dat leert de geschiedenis van de verkiezingen in alle landen. De leus van de vrije directe verkiezingen klinkt fraai... in theorie; zij gaat uit

van het onjuiste beginsel, dat de algemeene ontwikkeling van dien aard s, dat er van een vrije keuze sprake kan zijn. Die ontwikkeling bestaat niet en zal wellicht nooit het deel worden van de meerderheid.

Het gevolg van die valsche theorie is, dat de kiezers, meerendeels buiten staat zelf een oordeel te vellen, zich laten meeslepen door iemand, die hun wat voorpraat en onbescheiden genoeg is, om zich als hun wegwijzer op te werpen, waarbij het gewoonlijk niet ontbreekt aan allerlei beloften, die dienst moeten doen als lijm op den stok, waarmee de vogels gevangen worden. Van al die beloften komt in den regel even weinig tot stand als van de fraaie voorspellingen van de afgevaardigden in de Kamerredevoeringen, wanneer zij zelf Minister zijn geworden.

Er is vroeger wel eens geklaagd, dat ons volk leed aan overmaat van theologie en men sprak van een preekenlezende massa. Het schijnt, dat er ons met de uitbreiding van het stemrecht een overmaat van politiek boven het hoofd hangt.

Elke eenzijdigheid draagt wrange vruchten en tot heden ontbreekt het bewijs, dat de politieke bedrijvigheid gunstig op het algemeen terugwerkt. Ligt het aan de middelen, die worden aangewend, om tot die werkzaamheid aan te sporen, terwijl de meerderheid van de zaak zelf slechts vage, meest onjuiste voorstellingen heeft? Ook elders wordt geklaagd, dat de verkiezingen demoraliseerend werken, zoodat het wenschelijk is haar als een noodzakelijk kwaad zooveel mogelijk te beperken, o.a. door verlenging van het mandaat der afgevaardigden.

Op deze schaduwzijde mag wel de aandacht gevestigd worden, nu wij ongemerkt in een periode geraken, waarin de politiek dreigt beschouwd te worden als het geneesmiddel van alle maatschappelijke kwalen, even eenzijdig als dit vroeger ten opzichte van het onderwijs het geval was.

De linkervleugel van de liberale partij komt er rond voor uit, dat de uitbreiding van het stemrecht, zooals die thans is vastgesteld, slechts een eerste stap is op den weg en men kan dus verwachten, dat het algemeen of bijna algemeen stemrecht het nieuwe opwindingsmiddel zal worden, om leven te brengen in de politieke brouwerij, en 't zal er leven naar zijn!

De eenheid van de liberale partij ligt dan voorgoed in duigen en men krijgt in onze nieuwe Kamer van 100 partijverhoudingen zoo los en vaag, dat nimmer de uitslag met eenige zekerheid kan worden bepaald. Het politieke geharrewar op het Binnenhof zal dan nog toenemen, het zal van klein nog kleiner worden.

Wellicht zal dit het middel worden, om de oogen te openen, te genezen van de politieke hypertrophie, te doen begrijpen, dat er ook ernstiger en beter dingen zijn, om onze krachten aan te wijden.

7 December '87.

NOORMAN.

De gymnastiek voor het gemoedsleven.

Een ongehuwd man, die vijftig jaar van zijn leven de zelfzucht gehuldigd, de zelfzucht tot eenzelvigheid opgevoerd had en als een gierigaard te boek stond, werd op zekeren lenteavond, ergens op den eenzamen straatweg van Deventer naar Enschedé wandelende, door eene zenuwberoerte getroffen en daarna in de duisternis overreden. Met gebroken beenen bleef hij eenigen tijd hulpeloos liggen. In dien toestand werd hij door een boerenarbeider gevonden, die van zijn dagwerk huiswaarts keerde. Die arbeider bezorgde vooreerst den lijder eene ligplaats op het gras langs den weg, haalde toen zijne vrouw en vervoerde hem met hare hulp naar zijn huisje, dat een kwartier gaans van de plek verwijderd was. De lieden waren eer behoeftig dan welvarend; toch aarzelden zij geen oogenblik, den hulpelooze hunne eigen legerstede af te staan, en de zeer welgestelde zelfzuchtige verliet die niet, vóórdat hij zeer gemakkelijk vervoerbaar was. Al dien tijd werd hij met liefde opgepast, al uitte die liefde zich wel eens in wat ruwe vormen.

Die kuur was van invloed op zijn gemoedsleven, en die invloed was hoogst waarschijnlijk te grooter, omdat de liefderijke hulp hem in min beschaafde vormen geworden was.

Op zijne kosten was voor het gezin voorzien in datgeen, wat hij door zijne tegenwoordigheid voor de lieden onbruikbaar maakte, en de gedachte aan het doodsgevaar, waarin hij verkeerd had, - aanvankelijk veel krachtiger dan het gevoel van dankbaarheid - was oorzaak, dat hij, en tot zijne eigen bevreemding, gemakkelijk, en tot op zekere hoogte onbekrompen, tot het doen van uitgaven overging, die onder andere omstandigheden door hem als dwaasheden zouden uitgekreten zijn. Hij was vele, vele dagen achtereen niet alleen het voorwerp van de bewijzen van opofferende liefde, maar getuige van zulke bewijzen in de verhouding der echtgenooten. Dat de man dagelijks een paar eieren voor zijne vrouw medebracht, die hun eenig kind nog aan de borst had, en zelf steeds volstandig weigerde, ook maar een gedeelte van een ei te nuttigen, trof hem. Nog sterker trof hem de gereedheid der moeder, om hare nachtrust op te offeren, toen de zuigeling eene week lang ziek was, ofschoon hij dat kind herhaaldelijk verwenschte: er was dan ook maar één vertrek in de schamele woning.

Dat hijzelf het voorwerp van liefderijke verzorging was, zou hem weinig of niets gebaat hebben; de lieden wisten immer van den aanvang af, dat zij betaald zouden worden? Hij kwam er wel niet toe, zijn ongeluk te zegenen, maar de oogen waren hem toch opengegaan. Dat er vreugde te rapen valt, door anderen vreugde te verschaffen, begon hij te bevroeden. Na zijne volkomen genezing bleef het dagloonersgezin hem, laat ik maar zeggen, dierbaarder dan eenig ander ter wereld, en dat gezin ondervond daarvan ook gevolgen, al waren die eerst na zijn dood, vele jaren later, zóó noemenswaard, als zijn geldelijk vermogen hem bij zijn leven reeds veroorloofd zou hebben. Het zou dwaas zijn, het vermoeden te wekken, dat onze zelfzuchtige ten opzichte van het geheele menschdom bekeerd was. Algeheele bekeeringen, een glad andersom worden van hetgeen vooral een zelfzuchtige is, behooren dan ook tot de sprookjes; in de werkelijkheid hebben die niet plaats. Maar de wijziging in het karakter van den zelfzuchtige, later voor zijne weinige bekenden somtijds merkbaar, was hieraan toe te schrijven, dat hij zich de vreugde van het weldoen bewust was geworden.

Onze zelfzuchtige had eene geduchte kuur noodig gehad, om tot op zekere hoogte bekeerd te worden. Ieder, die kinderen op te voeden heeft, moge zijne opmerkzaamheid daarop vestigen, ten einde de noodzakelijkheid van zulk eene kuur voor die kinderen te voorkomen. Daarom vraag ik de aandacht voor hetgeen ik Gymnastiek voor het Gemoedsleven noem. 't Is waar, dat een waardeerend lezer van mijne *Gymnastiek der Zintuigen* in de laatste Maart-aflevering van dit tijdschrift mij toegevoegd heeft: ‘Schrijf die.’ Ik gehoorzaam, zoo goed ik kan. Om den wil der logica moest ik wel eerst over de gymnastiek voor het verstand handelen; maar dan moest ik op geheel andere wijze van leer trekken, dan ik van plan ben te doen. Dan moest ik erop wijzen, hoe daar veel te sterk, en ook vaak hopeloos, op het aanbeeld gehamerd wordt. Dat verstand is in onze tegenwoordige opvoeding zelfzuchtig. Ik ontferm mij over de zielskrachten, die heden ten dage in de opvoeding nog al eens als min gewilde stiefkinderen bejegend worden.

Zelfzucht is den mensch zoodanig eigen, zóó diep van nature ingeplant, dat het niet moeielijk valt, elke daad, zelfs die van opofferende liefde, per slot van rekening aan zelfzucht toe te schrijven.

o, Beminnelijke lezeres![*] ik veronderstel niet, ik weet bij ervaring, dat *uw* gemoed dadelijk protest heeft aangeteekend bij het lezen van bovenstaand beweren. Maar, met uw verlof! uw opgroeien te midden van eene Christelijke maatschappij, uwe opvoeding, uwe bedrevenheid in de vormen der beschaafde samenleving spelen u dan parten.

(*) Ik ben er trotsch op, dat mijne *Gymnastiek der Zintuigen* mij het recht gegeven heeft te denken, dat mijn tegenwoordig opstel moeders tot lezeressen zal hebben.

Gij vermeent dan van nature te bezitten, wat u alleen door opvoeding en gewoonte tot eene tweede natuur geworden is. Zelfzucht is het krachtigste, wat zich in den mensch, ook in *u*, wil openbaren. Ons *ik* staat van nature voorop, en dat wel met de dringendste eischen; het ware woord blijft: het staat onverbiddelijk voorop. De wijze der openbaring maakt alleen verschil.

Dat ons ik onverbiddelijk op den voorgrond staat, bewijst de wijsgeer ons uit de zeden der volken, uit de geschiedenis, maar vooral uit de taal. Ja, vooral uit de taal, die van uwe lippen vloeit, lezeres! en dat wel, zonder eenigszins in aanmerking te nemen, hoe die taal heet. De beminnelijkste jonkvrouw heeft in hare prille jeugd moeten leeren, dat zij wel zeggen mocht: ‘ik en mijn hondje’, maar niet: ‘ik en mama’. De jonge onbeschaafde boer - wij hebben in ons land zeer beschaafde boeren - de jonge, die hartelijk verliefd is op het meisje zijner keus, zegt onbekommerd: ‘Ik en mijne meid gaan naar de kermis.’ Zijne verliefdheid leert hem volstrekt niet, zijn ik niet in zijne taal den voorrang te geven, omdat de taal aan allen invloed, niet het minst aan dien der beschaving, ontsnapt, indien zij er niet zeer vroegtijdig onder gebracht is. Zelfs overigens zeer beschaafde mannen houden eraan vast, dat zij zich in openbare voertuigen van de beste plaats mogen meester maken, ten einde die onder geene voorwaarden af te staan. Op dat punt dan alleen zijn zij jongens gebleven, behalve dat zij niet als dezen om de beste plaats zullen gaan vechten. Laat mij ook in herinnering brengen, dat niets door den stichter van het Christendom zoo krachtig bestreden is als de zelfzucht. Op eene macht van andere punten is de gelijkenis hem krachtig genoeg, en de kracht zijner parabelen is weergaloos. Op het punt der zelfzucht is de parabel hem te zwak; is er eenig ander zijner voorschriften voor ons zedelijk leven, dat hij door eene symbolische handeling diep in het gemoed zijner volgelingen geprent heeft? Hij vernedert zich tot den laagsten der slavendiensten, wascht zijn leerlingen de voeten en zegt: ‘Indien ik, die uw meester ben, u de voeten gewasschen heb, hoeveel te meer zijt gij gehouden elkanders voeten te wasschen.’ Kunnen spreekwoorden als: ‘het hemd is nader dan de rok’, ‘elk voor zich, en God voor ons allen’; kan de leer: ‘op nummer één dient het eerst gelet te worden’, krachtiger bestreden worden? En als die kracht blijkbaar noodig geacht werd, moet dan niet de alles overweldigende macht der zelfzucht erkend worden, indien die maar ongehinderd opgroeit? Vergeet niet, dat ieder onzer zoo goed mensch is als de wilde.... Waartoe die wilde?... als Keizerin Eugénie, - ik zocht met opzet naar eene vrouw - die met de grootste lichtvaardigheid honderdduizend menschenlevens in gevaar brengt, ten einde haar ‘petite guerre’ te hebben.

Maar ook in uw kring, waar de beschaafde man - om met de galante Franschen te spreken - zich uitwischt - il s'efface, - om u een geheel vrijen doortocht, b.v. door eene deur, open te laten,

komt dat ‘zich uitwisschen’ de kracht der zelfzucht openharen. Die beschaafde heeft dan behoefte, om zich - zichzelf - bij u aangenaam te maken, minst genomen, om den naam van wellevend man in de beoordeeling van derden te verwerven. Om zijn *ik* is het te doen. De hinderlijkheid van het onbeschaafd openbaren van de zelfzucht is dan maar verbannen. Wat wij verfijnde wellevendheid noemen, is niet anders dan eene toepassing van de symbolische handeling der voetwassching. 't Is maar jammer, dat het Christendom, dat ik hier en daar als uitgediend hoor kenmerken, het bij velen nog niet verder gebracht heeft dan tot verfijning in uiterlijke wellevendheid, die dan nog tot zoogenaamde standgenooten beperkt kan zijn.

Er is intusschen nog sterker. Nog niet vele jaren geleden vroor in mijne buurt eene arme moeder in eene felle nachtelijke koude dood op de stoep van een groot huis. Zij werd bij het aanbreken van den dag met haar zuigeling op haar schoot gevonden. Het kind was warm en wel, geheel gewikkeld in de schamele kleedingstukken, waarvan de arme moeder zichzelve ten behoeve van het wichtje beroofd had. Is er grooter opoffering, sterker zelfverloochening denkbaar? Toch, wat is er af te dingen op deze redeneering: de beklagenswaardige heeft gehandeld ten gevolge van deze overweging: ‘*Mijn* kind te zien verkleumen, kan *ik* niet; koude kan *ik* verdragen, althans ik zal het beproeven’? En zoo is ook bij haar de quaestie geweest, wat hare ikheid al of niet verdragen kon. Laat ons intusschen haast maken, om te erkennen, dat er eene edele zoowel als eene onedele uiting van de zelfzucht bestaat.

Het sterkste bewijs, dat eene meerdere of mindere mate van levenswijsheid onze natuurlijke zelfzucht aan betamelijke banden legt, is, dat het kleine kind haar onvoorwaardelijk gehoorzaamt, en dat oude lieden zich ten zeerste moeten inspannen, om niet weder geheel onder hare heerschappij te geraken.

De gelukkige ontwikkeling van het gemoedsleven komt geheel neder op de vruchtdragende bestrijding van de zelfzucht in hare onedele uiting. Om kracht en geoefendheid voor dien strijd en de bewustheid van beide te hebben, is gymnastiek noodig. Laat ons thans zien, hoe die aan te wenden is.

Evenals mijn *Gymnastiek der Zintuigen* ten doel had, om zoo mogelijk den lezer te overtuigen, dat het kind zich de aanschouwingen, die het van buiten, dat is van de stof, ontvangt, bewust, sterk bewust moet worden, zoo hebbe de gymnastiek voor het gemoedsleven ten doel, dat wie opvoedt, tot de overtuiging kome, dat het kind zich sterk bewust moet worden, wat de opvoedingsleer innerlijke aanschouwingen noemt. Dat aan het toeval over te laten, maakt, ook in het gunstigste geval, de opvoeding niet zoo volkomen, als zij wezen kan.

Door dat gunstige geval versta men afstamming van zedelijk goed gevormde ouders, gelukkigen aanleg - de leer van Darwin is ook hier van toepassing - en een kring, waarin de onedele uiting van de zelfzucht geschuwd, daardoor voortdurend, en dat niet alleen uit het oogpunt van uiterlijke wellevendheid, bestreden wordt.

Innerlijke aanschouwingen - het is de wetenschappelijke benaming voor de indrukken, die wij tot op zekere hoogte onafhankelijk van de stof ontvangen, de indrukken, waarbij onze zintuigen eene zoo ondergeschikte rol spelen, dat zij er wel eens - ja vaak - geheel werkeloos bij gedacht worden. De mensch is nu eenmaal zoo, dat hij steeds gaarne aan de mogelijkheid van het bestaan zijner ikheid zonder zijn lichaam gedacht heeft, en dat leidt hem wel eens ten opzichte van het bestaan, waarvan hij tot zekere mate van bewustheid kan komen, op een dwaalweg. Zich eene voorstelling te maken van een mensch zonder lichaam is eenvoudig onmogelijk, al herleidt men dat lichaam ook tot de schim, waarmede de oude Grieken den Hades bevolkten. Geene enkele aanschouwing is mogelijk zonder ons lichaam; het afgetrokkenste denken - bedenk wel: ‘afgetrokken’ moet beteekenen, dat de denker zijn peinzen aftrekt van, onttrekt aan het stoffelijke, - het afgetrokkenste denken, de heiligste, godsdienstigste verrukking, die, welke de mensch in zijne trotsche zelfzucht of in zijne kinderlijke naïveteit ‘een volkomen opgaan in de Godheid’ durft noemen, is niet mogelijk zonder het lichaam. Gemoedsleven kan - voor zoover ons weten gaat - niet bestaan zonder dierlijk leven. Daarom eischen het bestaan van God en het menschelijk voortbestaan na den dood gelooven; weten is daar nul. En daarom is mede de onderscheiding van uiterlijke en innerlijke aanschouwingen in den grond onzin. Maar onzin is zij niet, zoodra zij plaats heeft met het voorbehoud: bij de innerlijke aanschouwingen springt de tusschenkomst van het lichaam, van de stof, minder in het oog.

Onder die innerlijke aanschouwingen hebben wij alles te verstaan, wat in het dagelijksch spraakgebruik gewoonlijk aan het hart of het gemoed wordt toegeschreven: de aandoeningen, de gewaarwordingen, de indrukken van liefde, van hoop, van vreugde, van toorn, van medelijden, en hoe hunne tegenhangers en verwanten verder heeten mogen.

Laat ons even opmerken, hoezeer de werking onzer zintuigen, bij geene enkele geheel ondenkbaar te achten, aanmerkelijk verschillen kan bij dezelfde soort van aanschouwing. Bij de liefde van het kind voor zijne moeder speelt zij veel minder hare rol dan bij de liefde van minnaar en minnares; bij de zucht tot verzamelen van geld veel krachtiger dan bij de zucht tot verzamelen van wetenschap.

Niet één van de krachten voor die aanschouwingen laat de zorgvuldige en verstandige opvoeder aan het toeval over, tenzij hij ervaart, dat het toeval voldoende is. Anders *schept* hij, wat hier toeval heet.

't Is zeker waar, dat al de verschillende uitingen van ons gemoedsleven zich laten oplossen in het enkele woord liefde. Wie die opmerking voor het eerst hoort, voor dien krijgt het zoo vaak herhaalde voorschrift van den apostel Johannes, toen hij in de samenkomsten niet meer als spreker kon optreden: 'Kinderkens! hebt elkander lief!' te meer kracht. Oppervlakkig oordeelende, zou men dan ook kunnen beweren: dat voorschrift is ook voor het kind genoeg. Maar vergun mij dan de opmerking, dat de zedewet van Mozes in zes artikelen uiteenzet, hoe de mensch zijn naaste heeft te bejegenen, en dat eerst zestien eeuwen daarna Christus verkondigt: die zes artikelen zijn samen te vatten in het enkele woord: 'Heb uwe naasten lief.' Het valt dan ook maar zoo dadelijk niet in het oog, dat hoop, geduld, toorn, gelatenheid, verzamelzucht en welke er meer zijn, ja, dat haat zelfs niet anders zijn dan wijzigingen in dien enkelen grondtoon van het menschelijk hart: de liefde. Enkele aanwijzingen mogen hier volstaan.

Wat is hoop? Liefde voor een toestand, waarop min of meer gerekend mag worden. Wat is verlangen? Het lang vinden van den tijd, die er verloopen moet, eer wij verkrijgen kunnen, wat onze begeerte, dat is onze liefde, wekt. Wat is toorn? De heilige verontwaardiging - heilig moet zij althans zijn - over het kwaad, dat anderen bedrijven: dus liefde voor hetgeen wij goed noemen. Wat is voortvarendheid? Begeerte naar de voltooiing van een arbeid: dus liefde voor de verwezenlijking van een plan, dat wij gevormd hebben. Wat is geduld? Niets anders dan liefde voor den toestand van kalmte, waarin wij ons bevinden. Sterker spreekt, dat gierigheid liefde is voor het geld; dat medelijden liefde is voor den evenmensch. Haat is niets anders dan krachtige liefde voor het geheel tegenovergestelde van datgeen, wat onzen afkeer in te hooge mate wekt.

Maar over het enkele woord: 'Heb lief', kan zeer onvolkomen en daarbij zeer scheef gedacht worden; zoo scheef, als wel eens waargenomen wordt over het woord: 'Haar is veel vergeven, want zij heeft veel liefgehad.' Op geen punt loopen wij gevaar, zoo eenzijdig te denken, als juist op het punt van liefde. De zinnelijkheid speelt ons daarbij parten.

Laat ons dus het spreken in het algemeen vermijden. Toch: kunnen wij om de ontzaglijke uitgebreidheid der stof niet afdalen tot de uiterste grenzen; moeten wij ons wel bepalen tot het voornaamste: laat ons allereerst zien, wat noodig is op dat punt van liefde toedragen aan anderen, zooals dat gemeenlijk verstaan wordt. Voorwaar, als het voorschrift luidt: 'Heb lief!' kan en moet het liefhebben geleerd worden. 'Als wij slechts liefhebben, die ons liefhebben, waar is de waarde? Doen niet de heidenen' - en wij kunnen er wel bijvoegen: doen niet sommige dieren - 'ook alzoo?'

Ik erken: het klinkt wel wat zonderling, dat het liefhebben geleerd moet worden, behalve dan waar er spraak van is ten opzichte der Godheid. Maar als wij letten op de wijze, waarop het liefhebben aan den dag gelegd kan worden; als het zelfs mogelijk is, dat een kind eraan twijfelt, of zijn vader, die van de opvoeding eene gewetenszaak maakt, hem liefde toedraagt; als de ervaring ons leert, dat twijfel aan liefde zich ontwikkelt en openbaart tusschen echtgenooten, dan wordt het duidelijk, dat het liefhebben, zij het dan de hoogst noodzakelijke openbaringen ervan, evengoed geleerd moet worden als de vormen der beschaafde samenleving. Als veelal in onzen kring het noodzakelijk aan den dag leggen van liefde als vanzelf geleerd wordt door de kracht van het voorbeeld, hebben wij daardoor nog niet het recht, om daaruit tot het besluit te komen, dat het in elken kring aan de meerdere of mindere gunst der omstandigheden overgelaten mag worden. Ook hier bestaat het gevaar, dat de zelfzuchtige gezonden weinig medegevoel voor de kranken hebben, indien de krankheid zich tot een gedurig sukkelen bepaalt.

Wij leeren liefhebben door het betoon van liefde, waarvan wijzelf het voorwerp zijn. Dat is zoo onomstootelijk waar als die andere waarheid, die er nauw mee in verband staat: liefde is alleen voor liefde te koop. Het eerste voorschrift voor den opvoeder is dan ook: ‘Heb zelf lief.’

Maar dat is niet genoeg.

Er zijn ouders, - moeders zeer weinig, vaders meer - die innig en hartelijk liefhebben, maar die het niet noodig achten, hunne liefde anders dan in zaken van groot gewicht aan den dag te leggen. Op dat ‘noodig achten’ moet hier de nadruk vallen, want er zijn anderen, die tegen hun verlangen door de omstandigheden aan banden gelegd worden. Denk maar eens aan den kostschoolhouder, die zorgen moet, dat hij zijne eigen zonen niet anders bejegent, dan hij de knapen doet, wier opvoeding hij op zich genomen heeft. Zulke ouders blijven hier om reden buiten beschouwing. Er zijn er, die zich de grootste geldelijke opofferingen ter wille van hunne kinderen getroosten, maar die kinderen gebrek laten lijden aan een vriendelijk woord, een liefderijk gebaar, terwijl hunne eigen ervaring hun predikt, dat kinderen zeer zeldzaam in staat zijn, geldelijke opofferingen op de juiste of op maar eenige waarde te schatten. Er zijn - men beweert het - gehuwde vrouwen, die het maar niet van zich kunnen verkrijgen, haar eigen mannen met eene liefkoozing te gemoet te treden, ofschoon zij den echtgenoot hartelijk beminnen. Het bestaan van zulke beklagenswaardige vaders en vrouwen is het allersterkste bewijs, dat het openbaren van het liefhebben geleerd moet worden; het bewijs, dat in hunne opvoeding de gymnastiek voor het liefhebben ontbroken heeft. Waar de zoon of zelfs de dochter zou moeten verklaren: ik draag mijn vader

de grootste achting toe, maar mijne liefde voor hem is op rijperen leeftijd alleen een gevolg van die achting, daar heeft tusschen dien vader en dat kind iets ontbroken, dat beider geluk in groote mate had kunnen verhoogen.

De opvoeder, die zulk een ouderlijk gebrek in de toekomst van het kind wil voorkomen, hebbe dus niet alleen lief, maar betoone die liefde, en dat niet door de hopelooze pogingen, om geldelijke opofferingen op juisten prijs te doen stellen, - kinderen kunnen dat nooit - maar in duizend en één kleinigheden, die daarom juist den naam van kleinigheden ten onrechte dragen. Welk een hemelsbreed verschil tusschen twee plichtlievende vaders, van welke de een ervaren moet, dat zijn kind zich gaarne aan zijne tegenwoordigheid onttrekt, terwijl het zoontje van den ander vertrouwelijk tegen zijn vader aanleunt, om met hem te keuvelen. De laatste leert zijn kind liefde betoonen, al schijnt het alleen een uitvloeisel van zijne natuur te zijn. Ouders, die redeneeren: ‘Mijn kinderen moeten mij liefhebben, alleen omdat ik hun vader of hunne moeder ben’, zijn op een betreurenswaardigen dwaalweg. ‘Liefde is alleen voor liefde te koop’, is, wel bekeken, alleen dan waar, wanneer voor liefde ‘liefdebetoon’ gelezen wordt.

Wat is liefde?

Niet anders dan de zucht, de drift naar vereeniging, zoo innig, als maar door de toestanden, den aard der persoonlijkheden, mogelijk is. Wie dus zijne kinderen in dat liefhebben wil oefenen, toone hun, dat hij gaarne in hun gezelschap is, en make, dat zij wederkeerig diezelfde begeerte aan den dag leggen. Ja, vader! wanneer gij om den wil uwer ernstige bezigheden met het volste recht der wereld moogt verlangen naar stilte, zorg dan ook, dat gij dat verlangen aan den dag legt met de openbaring van uw leedwezen, dat gij het gezelschap van uwe kinderen, ja, het genot van hunne natuurlijke luidruchtigheid ontberen moet. In waarheid kan die luidruchtigheid u overlast wezen; maar verberg dat, zoolang uwe kinderen nog klein zijn. ‘Breng dat schreeuwende kind toch weg!’ die uiting op knorrigen toon kan gevaarlijk wezen. Gij weet niet, op welken leeftijd dat kleine kind die woorden verstaat, op welken leeftijd die knorrige toon het zaad van eene noodlottige verwijdering het eerst doet ontkiemen. Verberg uw gevoel van onbehaaglijkheid zoo zorgvuldig, als twee minnenden doen, die in elkander immers ook wel eens iets te verdragen kunnen hebben, maar daarover geene verstoordheid aan den dag leggen, uit vreeze, dat de liefde eronder lijden mocht. De waarheid is, dat er voor minnaar of minnares veel minder reden is dan voor een vader.

Het heeft waarlijk den schijn, of ik dat vaders toeroep in hun eigen belang. Werkelijk doe ik het toch in het belang van hunne kinderen. Die moeten leeren, wat liefhebben is, opdat zij door liefdebetoon bemind en daardoor gelukkig worden. Van de moeders kunnen de vaders

meestal leeren, wat het is, liefde te betoonen, al bedoel ik daarmede nu juist niet alleen de handtastelijke bejegening van het kind. Moeders loopen meer dan de vaders gevaar, overdreven, onverstandig te worden in haar liefdebetoon. Maar toch, er zijn moeders, - er zijn er ten minste geweest - die het haar kinderen aan het betoon van liefde in de duizend en één kleinigheden lieten ontbreken. Zulk eene moeder had de zelfzuchtige gehad, van wien in onze inleiding spraak was; ten minste, volgens zijne eigen mededeeling had hem in het dagloonersgezin niets zoo sterk getroffen als de wijze, waarop de onbeschaafde moeder met haar kind omging, hare telkens dadelijke gereedheid, om de vervulling van eigen behoeften of begeerten te laten achterstaan voor die van haar zuigeling. Hij betreurde het, dat hem zoo iets ontbroken moest hebben, naar hetgeen hij uit later ervaringen vermoeden kon.

Evenals het kind van eene doorgaans zwijgende moeder laat, zeer laat, en misschien wel onvolkomen leert spreken, zoo ook leert het kind van eene moeder, die gierig is met haar liefdebetoon, meestal zeer laat en zeer onvolkomen liefhebben. Laat ons niet schromen, dat laatste zoo krachtig mogelijk uit te spreken: zulk een kind begeert later misschien de vereeniging van twee lichamen; zeldzaam het samensmelten van twee zielen.

Is dat ietwat ruw gezegd?

Hoor! de liefde van ouders voor hunne kinderen schijnt u, lezer! en vooral u, lezeres! alleen maar, omdat ge het de moeite waard rekent, dit opstel te lezen, zóó natuurlijk toe, zoo natuurlijk als.... nu als eenmaal mij, die dit schrijf. Evenals gij heb ik dus de gereedheid gekend, om die liefde als natuurlijk in anderen te veronderstellen. Maar dat doe ik sinds lang niet voetstoots meer, zelfs niet voor het vrouwelijke geslacht. Denkt ge: alleen om rampzalige toestanden bij min beschaafden? Of wel: omdat zooveel jonge mannen, die op beschaving aanspraak maken, in onzen tijd onverholen beweren, dat zij wel zouden willen huwen, indien zij maar zeker waren, geene kinderen te krijgen?

Och, het slijk der maatschappij moet, waar van opvoeden spraak is, wel buiten rekening blijven, en van die jonge mannen heb ik er zien veranderen als rupsen. Maar het toeval deed mij eens tegenwoordig zijn bij de ontmoeting van twee, nu reeds lang overleden mannen, die zeer beleedigd geweest zouden zijn, als zij niet tot de beschaafden gerekend waren. De een had juist voor de tweede maal een kind van een halfjaar naar het graf gebracht, en de ander, die nota bene eene academische vorming genoten had, voegde hem toe: ‘Je bent toch een fortuinlijke kerel! je krijgt kinderen, maar ze poetsen de plaat, vóórdat ze je geld van belang gaan kosten!’ Eigenlijk verzacht ik de woorden aanmerkelijk, de woorden, die door den ander met een glimlach bejegend werden!

't Is wel het sterkste, wat ik in dit opzicht vermelden kan; - ik

vermeen, dat de glimlach van den vader nog wel het sterkste te achten is, - maar dat, gevoegd bij tal van ervaringen van minder kracht, heeft mijn geloof aan de natuurlijkheid der vaderlijke liefde doen wankelen; de zelfzucht, beweer ik, is bij machte hare kiem af te knagen, vóórdat die zich ontwikkelt. Ik deelde het feit mede, alleen om het recht te hebben, dat beweren te verkondigen, en te verlangen, dat ook de gevoeligste lezeres er de waarheid van erkenne. Zulke personen zijn waarschijnlijk geheel vreemd gebleven aan de gymnastiek voor het gevoelsleven; zij eischen liefdebetoon van de geheele wereld, als een hun verschuldigden cijns, maar zij achten zich niet tot het allerminste liefdebetoon verplicht. Wat nog noodlottiger voor hen is: zij meenen, dat zij liefde voor hun geld verwerven kunnen(*). Dat dit ook noodlottig voor de samenleving is, leg ik om den wil van mijn onderwerp niet eens in de schaal.

Wie loochent, dat elk kind meer of min de vatbaarheid heeft, om zoo te worden, verkeert in een kinderlijk optimisme ten opzichte van de menschelijke natuur.

Waarom zeg ik kinderlijk?

Toen de misdaden van Traupmann de gansche wereld deden sidderen en zelfs de leerlingen op mijne school hun afschuw betoonden, riep ik hun toe: ‘Past maar op! de Traupmann zit in ons, in u en in mij. Wij hebben zorgvuldig te waken, dat wij niet in omstandigheden verdwalen, waarin hij kans heeft, eruit te komen....’

Dat werd aanvankelijk met een ongeloovigen glimlach bejegend. Van zulk een glimlach mag geene spraak wezen bij hen of bij haar, die wat wereld-, wat menschen- en wat zelfkennis hebben opgedaan en tot opvoeden geroepen worden. De opvoeder is geen optimist op dat punt: hij is pessimist, en dat wel in hooge mate; hij acht elk kind vatbaar voor alles, vooral voor de ziekelijke ontaarding der zelfzucht. 't Is alleen de vraag, of hij omtrent elk kind pessimist blijft, en hoe lang hij het blijft.

In ieder geval: de dagelijksche ondervinding leert, dat het kind, opgroeiende in een gezin, waarvan de leden in liefelijke eendracht leven, een geheel ander wezen wordt, dan waar het van jongs af tooneelen van tweedracht en liefdeloosheid bijwoont. Buiten alle redeneering om is die ondervinding reeds genoeg, om den opvoeder voor te schrijven: oefen het kind in liefdebetoon.

Er zijn lieden, die geene andere gymnastiek voor het liefhebben kennen dan de zeer gemakkelijke opwekking van jaloerschheid. Zulke lieden moeten tot de onverstandigste van alle opvoeders gerekend worden, omdat jaloerschheid, misschien meer dan elke andere ziekelijkheid van het gemoedsleven, in staat is een menschenleven te vergiftigen.

(*) en betalen dan niet zelden champagne van één gulden met zes. Dat is het juiste beeld van hetgeen zij te genieten krijgen: nagemaakten champagne voor.... Veuve Cliquot!!

‘Ik zie zoo gaarne een blij gezicht,’ hoorde ik meermalen eene bejaarde vrouw betuigen, die misschien - misschien! - heel wat bewijzen van blijdschap op gezichten om haar heen te voorschijn geroepen zou hebben, als zij ruim met tijdelijke middelen gezegend was geweest. Ik herhaal dat ‘misschien’ met bedenkelijkheid, omdat rijkdom ook eene opvoedende kracht heeft en die juist niet altijd op treffelijke wijze openbaart. Zij zei het erg zelfzuchtig; natuurlijk: haar ik stond als bij ieder onzer op den voorgrond: *Ik* zie gaarne.... Maar dat was de veredelde zelfzucht: vreugde, veroorzaakt door de vreugde van anderen.

Och, waarde lezeres! gij vooral, indien dat woord weerklank in uw liefderijk gemoed vindt, denk dan niet, beweer veel minder, dat de natuur u zoo gevormd heeft. Ik weet wel, dat ik hier in herhaling verval, maar de ervaring heeft mij geleerd, hoe hardnekkig - vergun mij dat krachtige woord, ik heb iets krachtigs noodig - beminnelijke jonkvrouwen aan de beminnelijkheid van hare natuur zich vastklampen. Wel heeft de natuur er u den aanleg voor gegeven, evenals zij den aanleg tot de verachtelijke uiting van de zelfzucht in u gelegd heeft. Hoogst waarschijnlijk hebben uwe voorouders reeds ten gunste van uw aanleg geleefd; in elk geval: uwe opvoeding, en die hoofdzakelijk, heeft uw aanleg in u tot gezegende ontwikkeling gebracht. 't Is ook mogelijk, dat uw aanleg iets, ja veel, gunstiger geweest is dan die der beide zusters, - ik spreek weder uit ervaring - aan wie op eene kostschool eene trommel met ooft uit den tuin van hare zeer rijke ouders gezonden was en die een deel der vruchten lieten verrotten, liever dan haar gezellinnen ook maar eene enkele peer af te staan. Bij die twee was de aanleg, om te verzamelen, om te bewaren, een aanleg, die in ons allen, zelfs in den verkwister(*), ligt, maar krachtiger dan bij u.

Ik denk, dat uwe moeder, toen gij nog zeer jong waart, u geleerd heeft, haar te laten proeven, als gij een koekje uit het kleine, mollige vuistje zat op te knabbelen. En - let wel! - dan heeft zij maar niet het gebaar van proeven gemaakt; zij heeft werkelijk een stukje van het koekje afgebeten, en zij heeft u door woord en gebaar duidelijk gemaakt, dat zij het lekker vond of om uwentwil veinsde lekker te vinden.

Oordeelt iemand hier, dat ik in kleinigheden verval? De kunst van den opvoeder bestaat hierin, dat hij kleinigheden als zaken van gewicht beschouwt. Die kleinigheden volstrekt niet te achten, zoowel als hare waarde te overschatten, is de kwaal dergenen, die niet kunnen opvoeden. Ik ga dus onbeschroomd voort.

Als u later bij vreemden eenige lekkernij geschonken werd, heeft uwe moeder u geleerd, een deel ervan, als dat mogelijk was, voor het

(*) Ik herinner mij als Amsterdammer er hier een, in wiens nalatenschap ongeveer negentig zeer weinig gedragen pantalons gevonden werden.

kleinere broertje of zusje, of bij ontstentenis van broertje of zusje, voor een huisgenoot, voor eene dienstbode te bewaren. Gij hebt daaraan, misschien meer of min - ik veronderstel voor u: zéér gewillig - gehoor gegeven en gij hebt den geheelen weg over huiswaarts den gezegenden strijd gestreden tusschen de verlokking, om zelf de lekkernij verder te genieten, en het genot van de gretigheid te zien, die bij het broertje of zusje gewekt zou worden. Herinner u daarbij, dat uwe moeder u zelf bewaarster van de lekkernij heeft doen blijven. Het laatste genot heeft u dan - gelukkig! - zoodanig bekoord, dat gij het weder en weder hebt willen ervaren; ook bij anderen, dan die door banden des bloeds of van het gezin met u leefden. Heerlijke gymnastieklessen voor het gemoedsleven zijn daarbij uw deel geweest en - merk dat wel op - de ontvanger heeft mede zijn deel aan de les gehad, zelfs als hij volwassen was. Wie weet, of gij zonder dergelijke gymnastiek thans wel de treffelijke jonkvrouw zoudt wezen, die langs de straten de havelooze straatjeugd kunt nopen, overhalen, zich naar de inrichting te laten brengen, die zoo verbazend ontaalkundig - en zoo onverstandig ook - 'havelooze school' blijft heeten. Misschien behoordet gij dan wel onder degenen, die met uw treffelijk streven den draak steken! Wie weet, wat er van u gegroeid zou wezen, als de zelfzucht in den strijd de overwinning behaald had!

In elk geval bewijst uwe zeldzaamheid als sterke belangstellende in het lot van arme, verwaarloosde kinderen, dat onze maatschappij groote behoefte heeft aan zulke gymnastiek voor de opgroeiende jeugd. Misschien sterker dan ooit. Immers: wij hooren om ons heen beweren, dat de zelfzucht zich op onrustbarende wijze onder het menschdom uitbreidt? Dat staat dan ook, als het waarheid is, in innig verband met het onverholene der bewering, dat het Christendom uitgediend zou hebben.

Onlangs hebben wij in de hoofdstad eene Vanity fair gehad, die ongeveer vijftigduizend gulden opgebracht heeft voor een weldadig doel. Toen zij aan den gang was en wij vernamen, hoe gereedelijk daar de beurs getrokken werd door de heeren, hoorde ik een man van ervaring zeggen: 'Ga morgen eens bij een van die rijken om tien gulden vragen ten behoeve van een arme, die geholpen verdient te worden: gij klopt tien tegen één aan eene doovemansdeur'....

Het oordeel is hard: ik zou durven beweren, dat op de 'tien tegen één' af te dingen valt. Maar dan nog zeg ik: 'Slimme Christelijk gezinde menschen bezigen dat middel, om door de krachtige werking der zelfzucht in staat gesteld te worden, Christelijke liefdadigheid uit te oefenen; en de menigte is zoo onnoozel, dat de naam van Vanity fair, kermis der ijdelheid, in het minst niet geschroomd behoeft te worden. "Kermis der ijdelheid!"' Is ijdelheid niet een bespottelijk uitwas van de zelfzucht?

Zeer onlangs kwam in de hoofdstad een bejaard heer op eene plek, waar een paard tot in het onmenschelijke aangedreven werd, om eene zware kar tegen eene brug op te trekken. Een twintigtal personen stonden naar het jammerlijke schouwspel te kijken, en dewijl het te zien was in een der meer aanzienlijke, ja, stille wijken, behoorden die kijkers voor het grootste deel tot degenen, die aanspraak maken op den titel van heer. De oude hoorde, hoe onder de heeren de onbarmhartigheid van den voerman krachtig veroordeeld werd. Hij, die zich niet aanzienlijk genoeg rekende, om te vreezen, dat hij zich vernederen zou, door op den openbaren weg eene hand aan eene kar te slaan, begon, ondanks zijn deftig gewaad en zijne grijze haren, dadelijk een handje te helpen. Onmiddellijk volgden de kijkers dat voorbeeld. ‘Ik denk niet,’ zei de oude later, ‘dat in Amsterdam ooit eene kar door zooveel heeren tegen eene brug opgestuwd is.’

Het geval geeft te denken. Zoo velen stonden te kijken en te veroordeelen, en - zij werden door de ellendige zelfzucht, die zich den vorm van fatsoenlijkheid kiest, weerhouden om te helpen. Eerst toen een bejaard man, als heer gekleed, het voorbeeld gaf, schoten allen toe.

Hier herinner ik mij de catechisatieles van onzen dominee over de hulpvaardigheid. ‘Moet ik,’ vroeg hij, ‘langs de straten een kruier helpen, die worstelt, om zijne vracht tegen eene brug op te werken?’

De catechisanten bedwongen moeielijk een luiden lach. Het was dan ook een denkbeeld! Onze rijke dominee, die uitnemend de kunst verstond, om aanzienlijk te wezen, onze dominee, met korte broek, galarok en steek, sjouwende aan een kruiwagen! Het denkbeeld fatsoenlijkheid zit zeer vroeg in de Amsterdamsche jeugd - ik wil zeggen: het zat er in die dagen heel vroeg in. Dominee zei dan ook, zelf glimlachende: ‘Zelf zou ik het immers niet kunnen doen? Maar ik zou een werkman een dubbeltje aanbieden, en zeggen: “Help eens een handje.”’

Wonderlijke maatschappij! Koning Willem I heb ik op eene plaat zien verheerlijken door de voorstelling, hoe hij een boer helpt, den zwaren meelzak, die gevallen is, op den ezel te tillen. Maar 't is waar: dat geschiedde in de eenzaamheid van het Haagsche Bosch.

Het vooroordeel, dat een predikant belet, zijne lichaamskracht aan te wenden, om te helpen, waar hulp noodig is, bewijst, dat de hulpvaardigheid in onze maatschappij aan een band ligt. Was het maar aan dien enkelen, de fatsoenlijkheid! Zij ligt aan duizend ketenen, en die zijn alle gesmeed uit de grondstof zelfzucht.

Als er iets is, dat onder de menschheid door vroegtijdige oefening, door gymnastiek dus, moet bevorderd worden, dan is het de hulpvaardigheid.

Ik heb van een tienjarigen knaap hooren vertellen, en dat wel door eene bloedverwante, dat zijn vader hem in hare tegenwoordigheid verzocht, - verzocht is het woord - om onder het naar school gaan, en op zijn weg daarheen, ergens een brief aan te reiken. ‘Doe het zelf’, had het zoontje geantwoord.

Ja, er ontbrak heel wat aan de verhouding der twee; zeer stellig had het ontbroken aan de gymnastiek voor de hulpvaardigheid. En het opmerkenswaardige daarbij was, dat de beide ouders zeer zeker, maar, helaas! onbewust, die gymnastiek in rijken zin toonden gehad te hebben. De knaap was onbekend gebleven met het genot, dat het bewijzen van een dienst den hulpvaardige verschaft, en daardoor was aan dien knaap onrecht gepleegd. Als iemand beweren mocht, dat die knaap van natuur was, als hij zich vertoonde, en dat hij dus zoo wezen moest, teeken ik zoo goed protest aan, als misschien nog gedaan wordt ten opzichte van mijn beweren omtrent de zelfzucht. Al kan de macht der opvoeding niet tot almacht opgedreven worden, haar vermogen is moeielijk te overschatten. Eer moet, als zij mislukt, aan het rechte inzicht van den opvoeder getwijfeld worden.

Laat u vroeg helpen door uw kind, moeder of vader! ook waar dat schijnbaar geheel onnoodig of waar de waarde der kinderlijke hulp geheel onbeduidend is. Vergeet dan ook niet, uwe voldoening over die hulp zeer duidelijk aan den dag te leggen.... o! niet door eene belooning - door een woord van tevredenheid, door een kus: ‘Zie zoo! dat heb je eens ferm gedaan!’ of: ‘Kijk! dat hebben wij samen eens knapjes uitgevoerd!’ Een ander loon is zelfs verwerpelijk.

Zeker kost het meer moeite, om het kind te gewennen aan hulpvaardigheid ten opzichte van zijne gelijken. Om het daartoe te brengen, moet door den opvoeder gehandeld worden als door den ouden heer bij de kar.

Op de school onder de knapen heb ik altijd.... Oho! welk eene zelfverheffing, en ook, welk eene onwaarheid ligt er in dat ‘altijd’! -

Op de school heb ik al opvoedende geleerd, mij althans het voorschrift te stellen, om zoo te handelen.

Waarom schrap ik dat ‘altijd’ niet, zonder dat iemand anders dan de letterzetter het merkt?

Lezer! de soort van wijsheid, die ik mij vermeet, u op te disschen, mag geene aanleiding geven tot het vermoeden, dat ik mij op een hoog standpunt als opvoeder wil plaatsen. Daarenboven, ik heb haar niet verworven zonder ervaringen, die zelfs smartelijk genoemd moeten worden. Zulke ervaringen wil ik u zoo mogelijk besparen; er is geen grievender verdriet, dan hetgeen ge van uwe eigen kinderen zult ondergaan. Maar laat mij niet vergeten, dat ik niet in uw belang, wel in het belang uwer kinderen schrijf.

Waar dan in de school een knaap hulp noodig had, - ik bedoel

hier handtastelijke hulp, hulp, om iets te dragen, vast te houden, aan te geven of op te rapen, - waar hij die hulp, als zoo vaak gebeurde, tevergeefs van een makker verlangde, heb ik geleerd, den onwillige geen bevel te geven, om te helpen. Ik heb haastig de gevraagde hulp in eigen persoon bewezen, soms zeer tevreden, dat ik er eene belangrijke bezigheid om staakte; meestal zonder er verder morgenspraak over te houden; wel eens, als dat noodig was, met een: 'Ik ben blij, dat ik u helpen kan.' Het beschamende, dat daarin voor den onwillige lag, bevond ik vaak meer van kracht, dan honderd verwijten geweest zouden zijn. Dat bleek wel eens, als de weigering van hulp plotseling in ijverige bereidwilligheid veranderde, zoodra ik de hand maar uitstak. Ook als ikzelf hulp wenschte, b.v. om een gevallen boek van den grond op te rapen of iets voor mij te halen, heb ik geleerd, dat altijd door een vriendelijk verzoek te doen weten; het bevel daartoe heb ik leeren verafschuwen, en dat zelfs voor mijne eigen kinderen.

Vreemd is het intusschen te noemen, dat onwil, om te helpen, waar die hulp verstandig moet genoemd worden, gepaard kan gaan met groote bereidvaardigheid, waar de hulp dwaas moet heeten. Dezelfde knaap, die het gebruik van eene zijner schoolbehoeften uit pure zelfzucht aan zijn makker weigert, is wel eens gereed, zijn voltooid werk te laten afschrijven. Misschien speelt de zelfzucht in den vorm van hoogmoed daarbij eene rol; de trek naar het verbodene zeer stellig.

Helpen - verstandig helpen - hoezeer hebben wij er in onze maatschappij behoefte aan....

Maar laat mij niet uit het oog verliezen, dat dit de reden niet is, waarom ik schrijf. Er zijn gevolgen van hulpvaardigheid, die tot de weelden van het gemoedsleven behooren; zulke weelde wil de opvoeder voor het kind, dat tot mensch gevormd moet worden. De gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan heb ik nooit hooren aanwenden, om te wijzen op den gemoedstoestand, waarin die Samaritaan noodzakelijk tot het einde zijns levens heeft moeten verkeeren, als hij aan den mishandelden Jood dacht. Laat mij het hier doen. Al is de dadel eene heerlijke vrucht, de schaduw van den palmboom kan een loflied uitlokken.

Toch springt het in het oog, dat de opvoeder zoo tot zelfzucht leidt.

Maar hebben wij niet reeds erkend, dat de zelfzucht van edelen aard kan zijn?

Er is een machtig groot verschil van handelwijs tusschen twee moeders, van welke de eene hare beurs opent, om zelve eene aalmoes te geven, terwijl de andere de gift door haar nog zeer jong kind laat toereiken. De laatste oefent gymnastiek voor het medelijden uit.

Lijden - wie wil het? Wie verlangt ernaar? Wie draagt geene zorg, er zich niet aan bloot te stellen? Medelijden is niet anders, dan

het woord zegt: lijden met anderen, en - medelijden behoort onder de deugden, onder de plichten en zeer zeker onder die aandoeningen van het gemoedsleven, die meer dan andere aangeleerd moeten worden; die allernoodzakelijkst gymnastiek behoeven. Hechten wij aan den schijn van medelijden geene groote waarde? Is er waarheid in het beweren, dat mij eenmaal door eene fijn beschaafde vrouw toegevoegd werd: 'Let eens op: als er quaestie van condoleeren is, komen er veel meer belangstellenden, dan wanneer ge gefeliciteerd wilt worden'?

De zelfzuchtige in onedelen zin schuwt het medelijden, omdat hij elk lijden schuwt.

Met welk uitstekend gevolg heeft het Christendom het betoon van medelijden in de maatschappij bevorderd! Terwijl men in de meest bekende groote steden der oudheid: Athene, Rome, Jeruzalem, geene enkele inrichting van maatschappelijke liefdadigheid vond(*), kan men in de hoofdstad van Nederland nauwelijks eenige straten doorgaan, zonder er eene op te merken. Terwijl het volk in Rome geoefend werd, alle gevoel behalve dat van wreede belangstelling in het lijden van den evenmensch te smoren, - men denke aan de gevechten der gladiatoren, aan het werpen van de Christenen voor de wilde dieren, aan de verfijnde wreedheden van ettelijke keizers - bevlijtigen wij ons, - niet met de goedkeuring van alle burgers - om het verblijf in eene gevangenis tot aanlokkelijkheid op te schroeven. Het eene zoowel als het andere bewijst, dat de gymnastiek voor het verstandige medelijden niet dan straffeloos verwaarloosd kan worden.

Hier valt mij een voorval, dat men mijnenthalve eene kleinigheid noemen kan, uit mijn eigen gemoedsleven in; ik ben zoo vrij, het voor eene zaak van groot gewicht te houden. Ongeveer als zesjarige knaap wandelde ik eenmaal onder geleide van mijn vader in den Haarlemmer Hout. Dicht onder de stad liet hij mij plaats nemen aan een tafeltje vóór eene herberg, om uit te rusten en eene kruik bier te genieten. Wij zaten er nog niet lang, of een slager, die daar in de nabijheid woonde, kwam met een schaap uit zijn huis en maakte aanstalten, om dat dier op den openbaren weg te slachten. IJlings deed mijn vader mij met hem letterlijk de vlucht nemen. Toen hij van zijn drafje op adem gekomen was, verklaarde hij, dat hij niet noodeloos getuige van zulk

(*) Eene enkele uitzondering voor Rome is het toevluchtsoord, dat Keizer Trajanus opende voor de weezen van gesneuvelde Romeinsche burgers. Maar wie zal bepalen, in welke mate de invloed van het Christendom zich bij dien Keizer, die den Christenen zeer genegen was, reeds liet gelden?
Ten opzichte van de Israëlieten maakte de Talmud een hospitaal onmogelijk, en dat wel door een voorschrift van liefdadigheid, dat eenigszins zonderling mag genoemd worden. Kwam een Israëliet geldelijk in verval, dan waren zijne bloedverwanten verplicht, hem in staat te stellen, om op zijn vroegeren voet te leven, hoe die voet ook geweest was. Daardoor zou zijne plaatsing in een gesticht van liefdadigheid eene openbare schande voor zijne familie geweest zijn. Vandaar, dat zulke inrichtingen ontbraken. Intusschen mag het daarbij vreemd genoemd worden, dat nog in de tijden van Jezus de melaatschen naar de woestijn, d.i. naar de woeste plaatsen, verbannen werden.

een schouwspel wilde zijn. Hij zei niet, dat hij er mij voor behoeden wilde. De afschuw, door den ouden heer krachtig-dramatisch geopenbaard, het in den steek laten van een goed deel van ons bier, ze hebben dien afschuw zoodanig en voorgoed in mij geplant, dat ik nooit het noodzakelijk dooden van eenig vee heb bijgewoond en dat bijwonen nog verfoei. Daartegenover sta, dat de oude mij wel degelijk opgevoed heeft, om hulp te bieden bij eene heelkundige operatie, om menschenbloed te zien vloeien met de koelbloedigheid, die een helper bij zulk eene gelegenheid hebben moet.

Veronderstelt een lezer nu bij mij een natuurlijken aanleg tot weekhartigheid? Ik niet. Ik doe dat niet, omdat geschiedenis en ervaring mij leeren, dat niets gemakkelijker in den mensch gedijt dan wreedheid. Ik doe het niet, omdat ik weet, dat bij het geeselen, brandmerken en ophangen, al hetwelk in mijne jeugd tot schouwspel diende, vrouwen verreweg het grootste deel der begeerige belangstellenden uitmaakten.

Mij dunkt, krachtig teekent dat voorval, dat in mijne opvoeding natuurlijk niet op zichzelf staat, krachtig genoeg teekent het, wat ik door gymnastiek voor het medelijden verstaan wil hebben. Als nog heden, terwijl ik dit schrijf, - gelukkig zal het niet lang meer zijn - in Amsterdam zelfs zeer kleine kinderen in zeer ongewone oplettendheid verzonken vóór eene slachtplaats aangetroffen worden, om de handelwijze van een vleeschhouwer gade te slaan, betreurt de opvoeder, dat zij de gelegenheid hebben, om zich te oefenen in de wreedheid, al erken ik de mogelijkheid, dat slagers medelijden voor menschen, ja, zelfs voor het vee, dat zij slachten, kunnen koesteren. Geene betere inleiding voor het medelijden met menschen dan het opwekken van dat gevoel voor dieren, al is ook op dat punt ziekelijke ontaarding waar te nemen. Welopgevoede kinderen - meisjes vooral - zijn niet in staat, een onschadelijk insect te dooden, vooral niet dood te trappen, al kunnen zij den hinderlijken koelbloedig het leven benemen. De keizervlieg, die in uwe woonkamer door haar gebrom verveelt, worde gevangen en in de open lucht in vrijheid gesteld. Het dooden van die vlieg in tegenwoordigheid van kinderen kan een opvoedkundige misgreep zijn; namelijk, als dat dooden geheel noodeloos is. Ik trek hier volstrekt niet te velde tegen de pogingen, om de vliegen te verdelgen, waar zij hinderlijk zijn; ik denk veelmeer aan de opwelling van afkeer, die een mooi meisje eens bij mij opwekte, omdat zij zonder eenige noodzaak in een tuin een voor haar volstrekt onschadelijk insect doodtrapte. Daartegenover sta, dat ik mijne levendige sympathie betoond heb aan eene andere jonge dame, die aan entomologie begon te doen en mij naar het middel vroeg, om de kapellen op de spoedigste wijze te dooden.

Ik was nog jong hoofdonderwijzer, toen mij vóór de klasse de vraag gedaan werd, hoe het afzetten van een arm of been in het werk gaat.

Zonder eenigen schroom begon ik den knapen mede te deelen, wat ik daarvan wist. Maar ik bracht het niet ten einde: toen ik aan dat gedeelte der operatie kwam, dat den patiënt pijn veroorzaakt, viel een der vijftienjarigen flauw.

Zie, ook in dien zin heeft het medelijden gymnastiek noodig. Deze knaap had er behoefte aan, om de onmannelijke weekhartigheid te overwinnen. Dat geschiedt best, door van een zoodanige hulp uit te lokken bij het verzorgen van kleine verwondingen; hem een bloedend kinderhandje te laten vasthouden, terwijl het verbonden wordt; in het algemeen: hem te laten helpen, waar hulp noodig is in gevallen, die hij liever niet zou bijwonen. Het spreekt, dunkt mij, vanzelf, dat die gevallen zich niet uitstrekken tot die van ernstigen aard. Een mensch - man of vrouw - moet bloed kunnen zien. Die het niet kan, is gebrekkig opgevoed, evenals degeen, die hunkert naar het zien van bloed. Krachtig kan hier een woord werken. Ik herdenk hier een uitroep mijns vaders na eene kleine operatie, waarbij nog al bloed gevloeid was: ‘Als ik geen onderwijzer was, zou ik chirurgijn willen wezen.’ Ik uitte een kinderlijken uitroep van verbazing. ‘'t Moet heerlijk zijn, de lijdende menschheid te kunnen helpen’, ging de oude voort. Mij staat nog levendig voor den geest, welk eene moeite ik gehad heb, om door het laatste gedeelte van den uitroep het eerste te begrijpen.

In nauw verband met dit deel van ons onderwerp staat de kleinzeerigheid. Men onderzoeke bij tandmeesters, of het mogelijk is, dat zevenjarige meisjes zich een tand of eene kies laten trekken, zonder dat er een kreet gehoord wordt. In de opvoeding der tegenspartelenden heeft iets ontbroken, en - lieve Hemel! hoe vaak ontbreekt dat! Ja, als moeder vooraf in tegenwoordigheid van het kind met veel ophef betuigt, dat zij onmogelijk de operatie kan bijwonen; als de tantes haar innig medelijden aan den dag leggen, wordt door moeder en tantes - ja, ik moet hier de beleefdheid met geweld op zij zetten - zoo aartsdom gehandeld, als het maar kan. Leer toch het kind, - vooral den kleinen knaap - dat hij wat pijn verdragen moet zonder jammeren. Vooreerst, geef gijzelf daarvan het voorbeeld. Als moeder de kamer vervult met haar gejammer bij wat pijn, zullen de buren het weten, als het dochtertje zich stoot. Als vader zegt en toont: ‘Een man zet zijne tanden op elkander, als hij pijn heeft, totdat die pijn voorbij is,’ zal het zoontje dat ook doen, want hij wil bovenal een man worden, en vaders voorbeeld is veel machtiger, dan men oppervlakkig denken zou, mits het kind zijn vader liefheeft.

Ik hoor nog een oud-onderwijzer mededeelen, hoe hij tot zijn veertigste jaar in de verbeelding geleefd had, dat hij veel van zuurkool hield, alleen omdat zijn vader er een aartsliefhebber van geweest was. De oefening, om wat pijn te verdragen, zonder het op een gillen en schreeuwen te zetten, kan reeds op driejarigen leeftijd beginnen.

Speel b.v. maar handjeklap met den kleine en spaar het lieve handje niet, terwijl ge vooraf aankondigt, dat ge beproeven zult, hoe hard ge wel slaan moet, eer er 'Au!' geroepen wordt. Geloof mij, zulke oefeningen, spelende en lachende gehouden, kunnen teweegbrengen, dat een tandarts verbaasd uitroept: 'Dat is eene ferme meid!', als hij het kind, ja, bleek in het vooruitzicht van hetgeen noodzakelijk geschieden moet, zich gewillig ziet onderwerpen en een 'Dank u!' hoort, als de tand eruit is. Moet niet de vrouw bovenal geoefend worden, om kalm het ondergaan van pijn te gemoet te gaan? Bij den knaap behoeft het niet opgevoerd te worden tot de hardvochtigheid van den matroos, die kalm eene pijp rookte, terwijl zijn been afgezet werd. Maar elke man, die den naam van man verdient, voelt toch, dat het ferm was, en heeft er eene zekere mate van achting voor.

Geene openbaring van ons gemoedsleven heeft onder ons ernstiger gymnastiek noodig dan het gevoel van eer; ik bedoel natuurlijk het betamelijke, niet het bespottelijke, dat - gelukkig zeldzaam onder ons Nederlanders - tot het tweegevecht aanleiding kan geven. Door dat betamelijke gevoel van eer worde de billijke achting verstaan, die een mensch voor zichzelf mag koesteren. Buiten de behoorlijke ontwikkeling van het godsdienstig gevoel(*) is niets meer bij machte, om den mensch te weerhouden van daden, die hijzelf afkeurenswaardig moet oordeelen. Gevoel van eer is - om maar dadelijk en onbeschroomd op het allerteederste punt te wijzen - het is bij machte den man of de vrouw te weerhouden, om toe te geven aan de machtige verlokking van het geslachtsleven, ook daar, waar dat toegeven het minst schijnt toe te brengen tot het ongeluk van den evenmensch. Eer ik haastig van dit onderwerp afstap, veroorloof ik mij, het mannelijk geslacht erop te wijzen, hoe de man bij het lichtvaardig opvatten van

(*) Ik schrijf dat woord 'godsdienstig gevoel' niet zonder eenige aarzeling. Ik doe het, om te gemoet te komen aan degenen, die dat voor iets geheel afzonderlijks in den mensch houden. Naar mijne eigen herinnering drukt het dan uit een bijzonder gevoel, dat gewekt is voor eene persoonlijkheid, die geene persoonlijkheid wezen kan in den zin, die aan dat woord gehecht moet worden, iets, dat boven het begrip van het gros schijnt te gaan. In mijn oog, lezer! is God te groot, dan dat hem menschelijke hoedanigheden toegefabeld mogen worden. Niemand is bij machte iets hoogers van God te denken, dan dat Hij noodzakelijk het volkomen ideaal moet zijn van het absolute ware, schoone en goede. De harmonische ontwikkeling van het gevoel voor het schoone, goede en ware - mij is het onverschillig, wat het eerst of het laatst genoemd wordt, - is de ontwikkeling van het waarachtig godsdienstig gevoel.
Is het te verwonderen, dat ik in dit opstel vermijd, anders dan in het voorbijgaan van 'godsdienstig gevoel' te gewagen, ofschoon het onderwerp er aanleiding genoeg toe geeft?

Zoolang de begrippen 'godsdienst' en 'kerkdienst' zonderling met elkander verward worden, dunkt mij beter, het godsdienstig gemoedsleven buiten beschouwing te laten. De uitgebreidheid der stof noodzaakt mij toch al, om veel aan den welwillenden lezer ove te laten. Toch eene enkele opmerking. Eenmaal voegde een denkend man en vader mij toe: 'Terwijl de godsdienst zijn invloed hoe langer hoe meer verliest, zullen wij bij onze kinderen het zedelijk leven niet anders kunnen bevorderen dan door de sterke ontwikkeling van het gevoel van eer.'

het eergevoel op dat punt den door hemzelf zeer stellig diep verfoeiden handel in blanke slavinnen in de hand werkt.....

Wat ik onbeschroomder aangrijp, is de dringende noodzakelijkheid van de gymnastiek voor de eerlijkheid, die een naam draagt, welke, merkwaardig genoeg, zijne afstamming van dat andere woord ‘eer’ op het voorhoofd draagt, terwijl dat - wederom merkwaardig - alleen den taalkundige in het oog schijnt te springen.

Door de ontwikkeling van de zelfzucht in ongezonden zin - geholpen door allerlei spreekwoorden, in den laatsten tijd niet het minst door den geestigen uitval van Alexander Dumas père: ‘Les affaires, les affaires, c'est l'argent d'autrui’ - ziet het er in onze maatschappij met de eerlijkheid bedroevend uit. Immers, waar zich in eene samenleving de gevallen vermenigvuldigen, dat van personen, die uit den aard der zaak het meest - laat mij zeggen ‘volkomen’ - vertrouwbaar moeten zijn, niet maar verondersteld wordt, dat zij het: ‘Les affaires, c'est l'argent d'autrui’, tot hunne lijfspreuk maken, maar dat zij tot de bevolking der gevangenissen behooren: daar kan minstens niet op den bloei van de eerlijkheid geroemd worden. Ouders, opvoeders, die de gymnastiek voor de eerlijkheid verwaarloozen, begaan een misdrijf aan de jeugd zoowel als aan de maatschappij.

Ieder zal wel eens voor de verlokking bezweken zijn, om hetgeen het zijne niet was, als het zijne te begeeren. Ik verzoek dringend op te merken, dat ik niet zeg, wat toch ook wel niet verre van de waarheid zal wezen: ieder zal wel voor de verlokking bezweken zijn, om het eigendom van anderen op ongeoorloofde wijze tot het zijne te maken. 't Komt er dan maar op aan, of hij het als kind deed ten opzichte van beuzelingen of als jeugdig mensch ten opzichte van belangrijke zaken. Hier gelde vooral, dat de opvoeder geene kleinigheden kent: voor hem is de appel of het klompje suiker zooveel als het millioen voor den notaris of bankier of ontvanger van belastingen. En het mag hem niet onbekend wezen, dat er eene macht van apostelen bestaat voor het evangelie der Yankees: ‘Maak geld; als het kan, op eerlijke wijze, maar - maak geld.’ Dat evangelie heeft natuurlijk ook zijne martelaars, en dewijl de wereld die vooral onder de knappe koppen rekent, is het bijna stumperig, om van de noodzakelijkheid der eerlijkheid te gewagen. Kom! ik laat mij die stumperigheid aanleunen!

Zeer vroeg in mijn onderwijzersleven heb ik onder mijne leerlingen een knaap gehad, die zich allermerkwaardigst en zonder mijn toedoen onderscheidde door een afschuw van alles, wat met de waarheid in strijd was’. Dien had hij aan den invloed zijner moeder te danken. Die moeder had - en zorgvuldig in tegenwoordigheid van het kind; zelfs voor anderen vaak hinderlijk - steeds zulk een afkeer van alles, wat onwaar is, aan den dag gelegd, dat de knaap, die zijne moeder innig liefhad, die eigenschap in zulk eene mate overgenomen had, dat ik mij beijveren moest, hem te onderwerpen aan eene gymnastiek, om

de waarheid niet al te ongezouten te zeggen. Dat toch is eene onverbiddelijke noodzakelijkheid in eene samenleving.

Die knaap staat mij altijd voor den geest, als ik bedenk, wat eene moeder doen kan.

Wat die moeder verricht had voor den waarheidszin, doe elke opvoeder voor het gevoel van eer, voor de eerlijkheid, die met den waarheidszin in het nauwste verband staat. Hij, vader, moeder of belangstellende bloedverwant, - elk toch, die met kinderen in aanraking komt, werkt, hetzij ten goede of ten kwade, aan hunne opvoeding - legge bij elke mogelijke, zelfs gezochte gelegenheid zijn eerbied voor het eigendom van anderen aan den dag, door woord en daad, maar het eerste vooral niet te verwaarloozen, al is het waar, dat het voorbeeld dieper indruk maakt. Denk niet, dat de zaak in het bespottelijke gedreven kan worden; dat bij voorbeeld het gebruikmaken van eens anders eigendom, zelfs als die ander een broeder of eene zuster is, zonder dat voor dat gebruikmaken vooraf verlof bekomen is en zonder dat de waarde van het gebruikte vermindert, niet als belangrijk moet beschouwd worden. Juist door zoogenaamde kleinigheden moet de gymnastiek in de eerlijkheid plaats hebben. Waar gewacht wordt, totdat zij, om den wil van feiten van gewicht, onmisbaar gerekend moet worden, is de zaak reeds mis. Die zich veroorlooft, een kaartbrief, aan een ander gericht, te lezen, is oneerlijk; maar hij is veel schuldiger, als hij het doet in het bijzijn van kinderen.

Filtreer ik?

Och, ik zou het gefiltreerde nog wel eens willen filtreeren. Het heeft mij in mijne nu gesloten schoolonderwijzersloopbaan tamelijk spoedig opgehouden te verwonderen, dat ik haast bij elken nieuwen onderwijzer, die onder mijne leiding optrad, te worstelen had ten gevolge van mijne stellige begeerte, dat met het overhooren van lessen en het verbeteren van geschreven werk de hand niet gelicht zou worden. Ik ben wel uitgelachen, omdat ik bij het laatste ten stelligste verlangde, dat de verwaarloozing of de verkeerde plaatsing van eene punt eener i - jongens kunnen wonderlijk met die punt omspringen, als zij het de moeite waardig rekenen, haar aan te brengen, - voor eene fout in rekening gebracht zou worden. Mijn voorwendsel was dan, dat de Amsterdamsche koopman de verwaarloozing niet dulden wil, en die koopman heeft daarvoor menige veer moeten laten! De eerlijkheid gebiede mij thans te belijden, dat de ‘kleinzieligheid’ - zoo heet het immers? - van dien koopman inderdaad de aanleiding tot mijn eisch was. Maar ik mag daarbij beweren, dat ik het, al opvoedende, maar kort als voorwendsel gebruikte. De ervaring, hoe schrikkelijk algemeen lichtvaardige opvatting van gewichtige zaken onder het menschdom is, maakte, dat het een voorwendsel werd. Die nu hieruit het gevolg wil trekken, dat ik noodzakelijk eene persoonlijkheid moet wezen, die in alle dingen de puntjes op de i zet, zou zich,

helaas! vergissen. Maar zich onophoudelijk door kinderoogen bespied te weten, oefent noodzakelijk invloed uit. Wee, waar die invloed zich niet openbaart!

Bij de gymnastiek voor de eerlijkheid worde der jeugdige, belangstellende moeder op het hart gedrukt, dat het 'Leid ons niet in verzoeking' haar voor haar kind met vlammende trekken voor oogen moet staan. Al wat ontijdig begeerte kan wekken, worde in den aanvang zorgvuldig verwijderd. Ja, ook ik houd van het aantrekkelijk schouwspel, als de begeerte in het oog brandt, zelfs in het oog van het dier; hoeveel te meer in het verrukkelijk kinderoog. Maar wie dit leest, denke als ik in de eerste plaats aan opvoeden. Een geopende suikerpot, een onbeheerd gelaten trommeltje met koek, zij zijn de openbaringen van de moederlijke onwetendheid op het punt der opvoedingsleer. Het wicht mag zich allernoodzakelijkst niet bewust worden, dat het, in zijn kinderoog met goed gevolg, een greep gedaan heeft, die niet gedaan mocht worden. Dat onbeheerd laten mag eerst plaats hebben, als de zedelijke kracht van het kind tot eene mate van ontwikkeling gekomen is, waarbij kinderlijke zelfbeheersching mogelijk geacht kan worden. Die mogelijkheid worde vooral niet te vroeg ondersteld. Eerst als die kracht er is, komt de tijd, om de verzoeking - altijd op kinderlijke wijze - te laten werken, gelijk dan ook de tijd er is, om beproevingen te houden. Die beproevingen heeft elk noodig, ook de rijkste en aanzienlijkste, ook het koningskind. Het kind, de knaap of het meisje, de jongeling, de jonge maagd, zij moeten zich bewust worden, dat zij achting voor zichzelf mogen koesteren, omdat zij niet toegeven aan de verlokking, om het eigendom van anderen, zij het van hunne ouders, als het hunne te bejegenen.

Rijke ervaring leert mij, dat op dit punt onder de meer beschaafde standen ontzaglijk veel wordt uitgewerkt op een leeftijd, dat de kracht van het fatsoen zich laat gelden; dat de maatschappelijke schande, het vooruitzicht, om in de handen der Justitie te vervallen, een machtigen invloed ten goede uitoefent. Maar dat is dus alleen waar voor een klein deel der maatschappij. Ik denk, dat de lezer, als ik, de eerlijkheid, die uit vrees voor schande ontspruit, wel tot op zekere hoogte een geluk voor de maatschappij noemt, maar haar als deugd geene hooge waarde toekent. Ik zeg: 'tot op zekere hoogte', want diezelfde vrees voor schande is immers de moeder van de kunst, om zeer oneerlijk te zijn en toch door de mazen der wet te glippen? De eerlijkheid, die haar grond heeft in achting voor onszelf, in het gevoel van eer, is de eenig ware.

Zal ik nu opzettelijk over den waarheidszin moeten handelen? Die is zoo innig met het gevoel van eer verwant, dat het bijna overbodig wordt. Maar toch drie opmerkingen.

Loer op de eerste leugen als het hongerige roofdier op zijne prooi. Laat zij u niet ontsnappen! Zij komt vroeg. Zij effent het pad voor de tweede en voor vele volgende, en het pad wordt spoedig geheel effen. Bedenk, dat uw kind kan worden, als niet zelden door beschaafden bij de min ontwikkelde standen, bij de dienstboden wordt waargenomen. Men heeft wel eens reden, om te vermoeden, dat bij haar de leugen waarheid is geworden. Bejegen de eerste leugen van uw kind, moeder! met de grootste straf, die tot uwe beschikking staat: met de onthouding van uw liefdebetoon, met een 'foei! ik heb je niet lief!' en dat eerlijk eenige uren volgehouden. Moet ge dan misschien voor uzelf erkennen, dat ge dan de waarheid niet huldigt; dat ge comedie speelt: laat het zoo zijn. Er is geen dag van mijn schoolleven voorbijgegaan, dat ik niet comedie gespeeld heb. Ik acht het eene lofspreuk voor een schoolman, als hij zeggen kan, dat hij wel ter snede en goed eene rol kan spelen. Als u dat gevoel hindert, bedenk dan, dat gij het ter wille van uw kind doet, dat wel den afkeer van den leugenaar, niet van de leugen bevroeden kan. Daarenboven: in hoeveel opzichten moeten wij niet als gevolg van onze gebrekkige natuur door de onwaarheid heen, om tot de waarheid te komen!

Ten tweede: vermijd bij de opgroeiende jeugd den woordenstrijd over eene onwaarheid, als gij niet op en top in staat zijt te bewijzen, dat zij leugen is. Niets is verderfelijker op dat punt dan een gevoel van zegepraal bij het kind. Berust liever, maar - schijnbaar. Gij schrijft de leugen op de tafelen van uw geheugen, evenals de volgende van gelijken aard. Maar gij ligt op uwe loer. Gij schept zelfs de omstandigheden, dat hij of zij er zóó overtuigend inloopt, dat geene redding mogelijk is. Dan op het aanbeeld der beschaming geslagen; dan getoond, dat u bij de vorige logens geen rad voor de oogen gedraaid is. Geloof mij: die beschaming, zoo hoog mogelijk opgevoerd, en de onthouding van liefdebetoon en van vertrouwen is de eenig afdoende straf. Alle andere worden door de kwakzalvers in de opvoeding toegepast.

Ten derde: schuw zelfs het sprookje; als gij kunt, houd het ver van uw kind. Ik zeg: 'als gij kunt', want er zijn, zelfs onder degenen, die de opvoedingsleer moesten kennen, voorstanders van het sprookje voor uw kind(*). Onderzoek de boeken, waaruit het tegenwoordige geslacht leert lezen.

(*Wordt vervolgd.*)

H.G. ROODHUYZEN.

(*) Men behoeft mij niet meer te verketteren, omdat ik een vijand van het sprookje voor het kind ben. Ik ben op dat punt ten volle bediend in de opvoedkundige bladen. Maar ik hoop, dat dit tijdschrift mij weldra de gelegenheid zal aanbieden, om volledig en op opvoedkundige gronden mijne vijandschap met de noodige redenen te staven. Ten overvloede zij hier gezegd, dat ik alleen het sprookje bedoel, dat de onwaarheid behoeft voor zijne poëzie. Dat sprookje is voor volwassenen, voor zoover zij ervan gediend believen.

Is armoede de voornaamste oorzaak der prostitutie?

I.

Is armoede de voornaamste oorzaak der prostitutie?

Deze vraag werd aan de leden van het prostitutie-congres te 's-Hage voorgelegd. Zij bracht echter de gemoederen dermate in beweging, dat van hare behandeling afgezien moest worden. Ook in de Rijn-pruisische gevangenisvereeniging werd op de verhouding van de armoede tot de prostitutie de aandacht gevestigd. Van een dieper indringen in de quaestie kon evenwel geene sprake zijn, omdat de bouwstoffen ter beoordeeling ontbraken. Waarschijnlijk zal deze vraag nog menigmaal in openbare bijeenkomsten gesteld worden, hoewel ik het betwijfel, of het antwoord in een vorm te geven is, die velen bevredigen kan en werkelijk ter geruststelling bijdraagt. De heerschende begrips- en spraakverwarring is reeds van dien aard, dat de meeste gedachtenwisselingen over dergelijke onderwerpen zonder eenig positief resultaat plaats vinden. Het zij mij desniettegenstaande vergund, dit onderwerp in *De Tijdspiegel* te behandelen en deze vraag aan het hoofd van een artikel te plaatsen. Dit geschiedt niet in de meening, dat er behoefte bestaat aan eenig nieuw recept ter oplossing van de met dit onderwerp in verband staande sociale quaestiën, maar omdat het mij niet overbodig voorkomt eens na te gaan, waaraan bij de beantwoording der gestelde vraag in hoofdzaak gedacht moet worden.

In de eerste plaats is het noodzakelijk vast te stellen, welke meeningen op dit gebied op den voorgrond treden. De voorrang komt daarbij toe aan hen, die de reddingstaak ondernomen hebben en tevens min of meer aan het openbaar leven deelnamen.

Ds. H. Pierson, directeur der Heldringgestichten te Zetten, bevestigt het eertijds door den stichter van Steenbeek met klem uitgesproken oordeel, dat *in armoede niet de bron gezien mag worden, waaruit de prostitutie hare eigenlijke levenskracht put.* Dit oordeel rust voornamelijk op de ondervinding, die het Protestantsche toevluchtsoord in Nederland sedert zijn ontstaan in 1848 aanbiedt. Bij geene der in deze inrichting van particuliere liefdadigheid verpleegde gevallenen was

nood of liever de ontbering van nuttige zaken, die ruilwaarde bezitten en daarom in onze historisch geworden maatschappij de eerste voorwaarde uitmaken, om de materieele behoeften des levens te kunnen bevredigen, de onmiddellijke aanleiding van haar zedelijken val. Die val was steeds het gevolg van handelingen, die uit persoonlijke eigenschappen voortsproten, en wees duidelijk op andere oorzaken dan armoede; op behaagzucht, hoogmoed, lichtzinnigheid, traagheid en ijdelheid, m.a.w. op gebreken en zwakheden der menschelijke natuur, die ongestoord konden voortwoekeren en het overwicht verkrijgen, omdat de lijderessen niet voldoende bekend waren met en doordrongen van het geloof aan de oneindige waarde van elke menschelijke ziel in de oogen der hoogste liefde en aan de uit dat levendmakend geloof voor haar persoonlijk voortvloeiende levenstaak en levensroeping.

Even beslist als Ds. Heldring, en zonder eenig voorbehoud, oordeelt de Generaal-Superintendent van Rijnpruisen, Ds. Baur, op grond van eene ruim achttienjarige ondervinding als raadgever en godsdienstleeraar van het Protestantsche Magdalenum te Berlijn. *Hij kan aan de armoede ah oorzaak van de prostitutie geene beteekenis toekennen.* De zorgvuldigste waarneming leert, dat de zedelijke weerstandskracht der onbemiddelde, in dienst staande en van dag tot dag op de opbrengst van haar arbeid aangewezen personen - zelfs dan, wanneer tijdelijk geene arbeidsgelegenheid voorhanden was, - niet geringer is dan die van haar, die een ruim inkomen uit haar vermogen trekken. Wel is het waar, dat de voor loon dienende of liever de onbemiddelde volksklasse aan meer gevaren blootstaat, omdat zij in geringe mate den steun geniet, dien de traditioneele regelen en voorschriften der beschaafde menschelijke samenleving ten opzichte van den omgang tusschen het mannelijk en het vrouwelijk geslacht aan de hooger geplaatsten en meer gegoeden aanbieden. Wel zijn de uiterlijke omstandigheden, waaraan de arbeidende bevolking zich bij het zoeken naar dekking der kosten van onderhoud verplicht is te onderwerpen, voor haar niet gunstig, te meer, daar slechts betrekkelijk weinigen de gave bezitten, snel het geoorloofde van het schadelijke en het gevaarlijke te onderscheiden, m.a.w. de trapsgewijze ondermijning van haar zedelijken grondslag te voorkomen. Wel wordt de smaad, waaraan de zwakke maar al te dikwijls het hoofd te bieden heeft, niet ook door de bevoorrechte en sterke als eene haar evenzeer aangedane persoonlijke beleediging opgevat, die het gemeenschappelijk belang der sekse en in dit geval tevens het gebod der Christelijke liefde verbiedt, onopgemerkt te laten. Maar daaruit volgt geenszins, dat de kuischheid en de eerbaarheid aan het bezit van aardsche goederen gebonden zijn. De oorzaken der prostitutie liggen dieper; zij wortelen niet in de armoede, maar in de persoonlijke eigenschappen. Vandaar dan ook, dat de Christelijke barmhartigheid in de gevallene, in de zondares, het geweten wil doen spreken en, wanneer het besef van schuld levendig

is, haar met de hoop op de persoonlijke onsterfelijkheid der ziel vervult, waardoor haar leven weder voor haar, ook in haar oog, inhoud, waarde, verkrijgt. Ware het bezit van geld of geldswaarde maatstaf voor de waarde van den mensch als mensch, dan zou de reddingstaak haar recht van bestaan verloren hebben en het Christendom met zijn dienst der liefde en met zijne verkondiging van het Godsrijk in den strijd tegen de zonde te kort schieten.

Geen ander oordeel wordt door de leiders van andere asylen uitgesproken. Zij kunnen aan de armoede - een economisch en sociaal verschijnsel - geene macht toekennen, die in strijd is met hetgeen het inwendig leven openbaart, en zij beroepen zich daarbij op de waarneming van psychische levensverschijnselen, die nader door de leer der psychologie omschreven worden.

Wat is tegen dit oordeel aangevoerd?

Dat het waarnemingsgebied der asylen te klein is, om uit het in deze instellingen waargenomene gevolgtrekkingen voor het sociale leven te kunnen maken. Dat de asylen zich bijna zonder uitzondering bepalen tot de opleiding van dienstboden en met het oog op den aard en op den duur der redding een familieleven veronderstellen, waarin de verhouding van het gezin tot de dienstbode door den graad der liefde en niet door het loon bepaald en geregeld wordt, hetgeen niet meer regel maar uitzondering is.

Dat het arbeidsgebied der asylen meer berekend is voor de zoodanigen, die *wel kunnen*, maar *niet willen* werken, omdat zij hare arbeidskracht op eene andere wijze aan den man brengen, (pseudo-arbeidsters). Deze klasse maakt deel uit van het proletariaat, niet echter van den arbeidersstand. Zij is ongetwijfeld de meest gevaarlijke, maar hoewel zij in verbinding staat met den economischen arbeid, is die verbinding toch niet van dien aard, om op dien grond over de verhouding der arbeidersklasse tot de prostitutie te kunnen oordeelen. De arbeidersklasse kan zeer goed door andere beweegredenen geleid worden, wanneer zij zich prostitueert; voor *haar* zou de armoede daaraan schuld kunnen zijn. Dat de persoonlijke voeling der predikanten met de lagere volksklasse in de meeste gemeenten te gering en van te voorbijgaanden aard is, om over haar een oordeel te kunnen vellen. Ook moet eraan herinnerd worden, dat de meerderheid der predikanten niet onbevooroordeeld onderzoekt, terwijl de ondervinding leert, dat de meeste menschen tegenover den predikant òf beter willen schijnen, dan zij zijn, òf slechter trachten te zijn, dan zij waren. Dit laatste is mede oorzaak, dat in Duitschland - zelfs van geestelijke zijde - door zeer velen de dienstplicht van Protestantsche theologanten met sympathie begroet wordt, omdat in het leger voor hen gelegenheid bestaat, niet alleen om tucht, maar ook om menschenkennis op te doen.

Het ligt niet binnen de grenslijn van dezen arbeid, de geopperde bezwaren tegen het oordeel van den geestelijken stand nader te onderzoeken, aan bepaalde feiten te toetsen en aanschouwelijker te maken.

Hier komt het uitsluitend aan op de mogelijkheid, dat zij met de werkelijkheid overeenstemmen, want is dat het geval, dan strekken zij ten bewijze van de noodzakelijkheid, om ook anderen over de zaak in quaestie te hooren. Onder die anderen zijn de economisch gevormde en in het sociale leven werkzame vertegenwoordigers der wetenschap de meest bevoegden. Bij voorkeur kies ik uit hun midden mannen van beteekenis en naam uit een tijdperk, waarin de groot-industrie eerst in alle beschaafde landen deel van het nationale leven begon uit te maken en toch reeds genoeg gevestigd was, om vorschers in de gelegenheid te stellen, de gevolgen van die economische ontwikkeling voor den moreelen toestand des volks gade te kunnen slaan.

De Parijsche Hoogleeraar Villermé constateerde in 1840 op grond van een nauwkeurig wetenschappelijk onderzoek het volgende:

'Een arbeider zonder gezin verdient genoeg, om te sparen; het loon der alléénstaande vrouw is ternauwernood voldoende, om in de noodzakelijke levensbehoeften te voorzien; zijn kinderen haar deel, dan worden de kosten van onderhoud alleen dan gedekt, indien de kinderen op jeugdigen leeftijd de bronnen van inkomsten vermeerderen. Gezinnen kunnen slechts bij wijze van uitzondering overleggen. Een gezin kan rondkomen, indien de hoofden gedurende het geheele jaar werk hebben, zich behoorlijk gedragen, niet onder den ban van hartstochten staan en niet meer dan twee kinderen op jeugdigen leeftijd bezitten. Het derde kind, vele feest- en rustdagen, eene ziekte, onbekendheid met huishoudelijke deugden en onmatigheid veroorzaken nood en ellende, wanneer geen steun van buiten ter beschikking is. De verdiensten zijn voldoende, mits vrouw en kinderen mede behulpzaam zijn, om bij te dragen ter dekking der kosten van huishouding, mits allen naarstig zijn, mits *vaste loonen* - onverschillig of hoog dan wel laag - den regel vormen en mits eene welvoorziene en goedkoope markt op geen te verren afstand voorhanden is.' De aanwezigheid van al deze vereischten is geenszins gemakkelijk te verkrijgen en zij zijn zeer moeilijk op den duur te handhaven. Daarbij komt, dat sterk ontwikkelde zinnelijke neigingen bij de meeste fabrieksarbeiders en in de meeste werkplaatsen waargenomen zijn, hetgeen J. Michelet niet alleen aan den veelal gemeenschappelijken arbeid der beide seksen toeschrijft, maar meer in het bijzonder op rekening plaatst van het gevoelloos karakter van den zuiver mechanischen arbeid en de zuiver economische - niet tevens menschelijke - verhouding tusschen arbeidgever en - nemer. Waar is het, dat in de nijvere districten van noordelijk Frankrijk het zoeken van nevenverdiensten door den verkoop van het eigen lichaam op tijd als aanvulling van het loon beschouwd wordt, maar ook, dat deze personen slechts bij wijze van uitzondering met de politie in aanraking komen, zoodat zij niet onder de geprostitueerden opgeteekend staan. Zinnelijke neigingen zijn vooral geconstateerd in de manufactuurnijverheid; zij zijn in zoover als een erfelijk goed te beschouwen, als zij

reeds in de Middeleeuwen in hooge mate bij de Vlaamsche wevers en hunne beroepsgenooten in de naburige landstreken voorhanden waren. Het oordeel van Villermé staat niet alleen. Léon Faucher plaatst, op grond van zorgvuldige studiën in Engeland en Frankrijk, de sociale ellende, de prostitutie en de misdaad, als onmiddellijk uit elkander voortvloeiende, naast elkander en Michel Chevalier zegt: 'De afstand tusschen een onzeker bestaan en een ongebonden leven is zóó klein, dat er van meten geene sprake meer kan zijn. Verkeerende in een toestand van onzekerheid, dreigt de geringste aanleiding voortdurend den zedelijken grondslag omver te werpen en is de zedelijke weerstandskracht niet meer tegen de verleiding opgewassen. Het gemis van elke zekerheid en van elken waarborg ondermijnt ziel en lichaam in gelijke mate. De grootste en kostbaarste schat is bestendigheid en gewisheid ten opzichte der toekomst. Zonder een gewaarborgd bestaan heeft de huiselijke haard elke beteekenis verloren en daarmede verzinken het familieleven en de goede zeden.' Nog beslister drukt zich de verdienstelijke Belgische vorscher Ed. Ducpétiaux uit. Hij zegt ronduit, op grond van veelomvattende studiën: *de prostitutie is eene aanvulling van het loon en als zoodanig eene onverbiddelijke noodzakelijkheid.*

Volgens hem zijn zes oorzaken voor de prostitutie vast te stellen, n.l.:

1°. de armoede, d.w.z. de sociale nood, een gevolg der ontoereikende betaling van den menschelijken arbeid, waardoor de kosten van onderhoud niet door de zedelijk veroorloofde verdienste gedekt worden.
Aan dit euvel komt onvoorwaardelijk de voorrang toe.

2°. de vereeniging der beide seksen in de werkplaatsen, verbonden met hoogst gebrekkig toezicht;

3°. de neiging voor opschik en genot;

4°. het gemis van opvoeding en godsdienstig bewustzijn;

5°. de hoogst gebrekkige methode van onderwijs;

6°. de betrekkelijke eenzaamheid, het slechte voorbeeld der ouders, verderfelijke raadgevingen, enz.

Verder nam hij waar, dat de zedelijke weerstandskracht van het alléénstaand meisje in Engeland het meest ontwikkeld is, omdat de onbemiddelden in dit echt nationaal en organisch gevormd land den steun der traditioneele gebruiken en gewoonten het minst van allen ontberen. Valt echter het Engelsche meisje en plaatst zij zich daardoor buiten de maatschappij, dan zinkt zij met buitengewone snelheid het diepst van allen en legt zij de walglijkste gemeenheid aan den dag. Wat Ed. Ducpétiaux samenvatte, bevestigt Eugène Buret, maar Buret voegt hieraan nog een ander kenmerk toe. Hij brengt het verlies der zedelijke weerstandskracht met het misbruik van sterke dranken in nauw verband. De dronkenschap der arbeidende klasse is, volgens hem, bij zorgvuldige ontleding van alle verschijnselen veelal een toestand van wel is waar beestachtige en plompe, maar toch eigenaardige

poëzie. In hare droomen keeren alsdan menigmaal lang vervlogen illusies voor den geest terug; eenige uren smaakt zij een stuiptrekkend geluk, een genot, dat te meer aantrekkingskracht op haar uitoefent, hoe minder het gewone leven en de gewone, mechanische arbeid edele gevoelens in haar gemoed opwekken. De vrees voor de nadeelige gevolgen van dat genot, dat zij ten koste van hare gezondheid, van dagenlang lijden en van bittere gewetenswroeging koopt, gaat allengs verloren. *De op deze wijze verkregen afwisseling van het eentonig eenigerlei* en *het zichzelf ontvlieden* krijgt in haar oog steeds stijgende waarde. 'Het schijnt,' - aldus eindigt de talentvolle schrijver - 'dat een wegspoelen der zich opéénhoopende, walgelijke levensindrukken en der slechte levensondervinding voor velen ten slotte eene noodzakelijkheid wordt, eene noodzakelijkheid, voortvloeiende uit het karakter, dat onze beschaving aangenomen, en uit de richting, die deze ingeslagen heeft.'

'Afwisseling', meent Thwaites, 'schijnt eene behoefte der meeste arbeidsters; althans hare ontbering is in zeer vele gevallen oorzaak van den zedelijken val en maakt het alléénstaand meisje in hooge mate ontvankelijk voor de stemme der verleiding.'

Sismondi gaat nog een stap verder. Hij wil de zedelijke weerstandskracht niet getoetst hebben aan de spijzen, waarmede de arme zich voedt, maar aan het meer of minder eentonig karakter van den arbeid en aan het in haar opgewekt gevoel van verveling. De behoefte aan afleiding, aan genot, aan vreugde, aan gezelligheid zal de arme zelden als eene natuurlijke behoefte beschouwen, waarvoor zij uit mag komen. Toch kan en moet deze in de meeste gevallen als maatstaf gekozen worden.

Huppé eindelijk wijst op eene eigenschap der Berlijnsche arbeidster en met de prostitutie min of meer op zeer goeden voet staande onbemiddelde vrouw, n.l. op hare goedmoedigheid, waarmede eene zeer karakteristieke uitdrukking van lijden gepaard gaat. Hij meent, dat de sociale nood haar middellijk of onmiddellijk - dat acht hij bijzaak - in het ongeluk gestort heeft. Zij voelt zich niet op den duur opgewassen tegen de atomiseerende richting, die de moderne maatschappij kenmerkt; zij zoekt liefde en vertrouwen en vindt egoisme, misbruik van overwicht en eene oplossing van het familieleven en van alle persoonlijke betrekkingen. *Physiek en moreel lijden bij toenemende onzekerheid van bestaan* is, volgens hem, de voornaamste oorzaak der prostitutie.

Oppervlakkig beschouwd, getuigen zeer vele feiten ten gunste van het oordeel der aangehaalde vertegenwoordigers der wetenschap. Ook spreekt het voor hunne wijze van werken, dat het er weinig of niets toe doet, of deze feiten ontleend worden aan den tijd, waarin zij hunne waarnemingen maakten, dan wel later eerst plaats hadden. Zelfs is het onverschillig, aan welk land bij de keus van feiten de voorkeur gegeven wordt, daar in alle beschaafde landen, die den fabriekmatigen arbeid ingevoerd hebben,

dezelfde verschijnselen zichtbaar geworden zijn. Hier ter plaatse bepaal ik mij tot een paar feiten van meer algemeenen aard.

Parent-Duchêtelet onderzocht de afkomst en de beroepsbezigheid van 3084 geprostitueerden in de stad Parijs en vond onder haar:

1559	naaisters en modisten,
859	winkelmeisjes,
569	vrouwelijke personen, die in de huisindustrie werkzaam waren;
98	fabrieksmeisjes.

Deze behoorden zonder onderscheid tot den stand der arbeiders en ambachtslieden en hadden voor een groot deel zeer sterk onder den wisselvalligen economischen toestand te lijden gehad.

In 1877 werd te München geconstateerd, dat onder het betrekkelijk gering getal der bij de politie aangemelde en onder contrôle staande geprostitueerden zich niet minder dan 203 gehuwde vrouwen uit den arbeiders- en ambachtsstand bevonden.

In 1886 werd te Frankfort a/M. geconstateerd, dat van 226 bij de politie ingeschreven geprostitueerden niet minder dan 98 naaisters uit de arbeiders- en ambachtsklasse voorkwamen. Het ligt voor de hand, dat de clandestine prostitutie een vrij wat hooger cijfer aanwijst, maar dat dit niet met zekerheid aan te geven is, zoodat ik wel verplicht ben, van daarop betrekking hebbende opgaven afstand te doen.

In het Duitsche rijk werden in 1872 onder den invloed der overal met vreugde geconstateerde, buitengewone economische ontwikkeling, die ten onrechte voor eene natuurlijke periode van bloei gehouden werd, 423,900 huwelijken gesloten. In 1879 had de spoedig daarop gevolgde economische crisis haar toppunt bereikt. Het aantal huwelijken zonk in dat jaar tot op 335,133, hetgeen eene vermindering van ca. 25% beteekent en, wanneer de intusschen vermeerderde bevolking in aanmerking komt, van 33%. Van 1876-1879, drie jaren van sterken achteruitgang, werden in Pruisen, niettegenstaande de aanhoudende uitbreiding der bevolking, huwelijken gesloten:

in 1876 224,773

in 1877 210,357

in 1878 207,754

in 1879 206,752.

Gelijktijdig werd in alle deelen des lands, op grond van waarnemingen van onbevooroordeelde en onpartijdige personen, over eene hoogst opmerkenswaardige vermindering der zedelijke weerstandskracht, vooral der lagere en in fabrieken, zoowel als in de huisindustrie werkzame volksklasse geklaagd.

Ik wil de waarde van deze feiten vooralsnog in het midden laten, ook omdat ik de zaak in quaestie later uitvoeriger toe te lichten heb en dan de beteekenis van zulke

feiten nader zal vaststellen, maar ik meen in elk geval reeds nu te mogen zeggen, dat zij de gevolgtrekking

rechtvaardigen, dat het oordeel van bevoegde kenners van het sociale leven niet eenvoudig ter zijde geschoven mag worden. Wat ligt in dit oordeel opgesloten? In hoever staat het tegenover dat der leiders van de Protestantsche asylen? In hoever vullen beide oordeelvellingen elkander aan? De laatste vraag gaat uit van het standpunt, dat door het verschil van opvatting, vooral waar het de behandeling geldt van het onderwerp en van het doel, dat met het onderzoek beoogd wordt, nog geene zuivere tegenstelling der beide partijen in het leven geroepen is.

In de eerste plaats ligt in het oordeel der sociale vorschers dit opgesloten:

Om overeenkomstig de zedenwet te leven en de uit haar voortvloeiende plichten tegenover zichzelf en anderen behoorlijk te kunnen volbrengen, is de beschikking over een zeker bedrag aardsche goederen een onmiskenbaar vereischte. Dat bedrag vertegenwoordigt den grond, waarop het physieke leven van den mensch rust, en dezen grond kan ook het moreele leven niet ontberen. Armoede of nood nu - waaronder ook gerangschikt wordt het gemis van eene gelegenheid, om tegen voldoende vergoeding der kosten van onderhoud geregeld en met eenige zekerheid van duur te kunnen werken, - moet van dit standpunt beschouwd worden als eene onmiddellijke aanleiding, als de voornaamste oorzaak van de prostitutie in den uitgebreidsten zin van dit woord (alzoo de clandestine prostitutie en het grisettenwezen medegerekend).

Ontbreekt het in materieel opzicht noodzakelijke, of liever is een minimum der onmisbare levensbehoeften nu eens voorhanden en dan weder niet en staat dit voorhanden zijn slechts voor een gering deel in verband met de persoonlijke bekwaamheid en den ijver van de werkzoekende, zoo verleent het vervullen van den geest en het gemoed met de voorstellingen van het geloof aan de liefde van den vleeschgeworden Christus volgens hen geene voldoende kracht, om het lijden te dragen en aan de stormen des levens het hoofd te bieden. En al moge ook de aan dat geloof ontleende kracht enkele personen zedelijk boven water houden, de algemeene maatschappij wordt dientengevolge nog niet door een beter beginsel beheerscht, te meer daar de gemeente van Christus - de gemeente der dienende liefde - geene rekening houdt met de veranderingen in de vormen des materieelen levens en van den menschelijken arbeid bij sterk toenemende bevolking en bij concentratie der bewoners in de steden. De Christelijke gemeenten bleken in zeer beperkten omvang en alleen onder gunstige omstandigheden in staat, de begeerlijkheid en de genotzucht te betoomen, en waren in geen geval opgewassen tegen de taak, die haar toekomt, indien armoede opgehouden heeft de voornaamste bron te zijn, waaruit de prostitutie hare eigenlijke levenskracht put. Het is waar, dat Christelijk-gezinde arbeidgevers (b.v. in Zwitserland) principieel geene arbeidskrachten wegens gebrek aan werk ontsloegen en dat zelfs de langdurige economische crisis dit beginsel bij hen niet aan het wankelen bracht. Het ligt voor de hand, dat zij dienten-

gevolge er niet toe konden overgaan, om gedurende het seizoen en de speculatieve perioden hunne werkplaatsen òf op groote schaal uit te breiden òf door middel van overwerk (ten koste der physieke kracht der arbeidende bevolking) hunne winsten uit een plotseling vermeerderden omzet te verhoogen. Het spreekt wel vanzelf, dat zij door deze handelwijze geene gelegenheid bekwamen, om snel rijk te worden, en dat hun voorbeeld op de zedelijke houding der bij hen werkzamen den gunstigsten invloed uitoefende. Maar hun getal was te gering, om aan de maatschappij een beter karakter te geven en om de economische markt te beheerschen. Velen waren zelfs ten gevolge der toepassing van een niet-economisch beginsel niet in staat, de ongebonden internationale concurrentie te handhaven. Ligt niet in den roep naar eene fabriekswetgeving het beste bewijs, hoe weinig zedelijke kracht en Christelijke zin in de maatschappij voorhanden zijn?

De sociale vorschers bepalen zich echter niet tot het wijzen op de armoede als de voornaamste oorzaak der prostitutie. Uit hun oordeel is nog dit af te leiden:

Daargelaten, of het beginsel der verdeeling van den arbeid juist dan wel onjuist is, moet de opmerkzaamheid gevestigd worden op het feit, dat zijne consequente toepassing in de fabrieken en werkplaatsen ongunstig gewerkt heeft op het zedelijk karakter van den arbeidersstand. De oorzaak daarvan ligt ten deele in den arbeid zelf en ten deele in bijkomende omstandigheden. De fabriekmatige arbeid concentreert het beschikkende, het denkende en het organiseerende geheel en al in de handen des meesters en laat het geestdoodend, mechanisch werk over aan den loonarbeider. Niet meer, gelijk vroeger, kan de arbeider zijn persoonlijken stempel drukken op zijn werk en dat allengs tot een voorwerp van kunst verheffen, waaraan hij zijne geheele kracht gewijd heeft en dat als het ware deel uitmaakt van zijn leven. Niet meer, gelijk vroeger, biedt hem de menigvuldigheid van hetgeen zijne hand verricht, voldoening, omdat het verschillend karakter van het werk en de verbinding der deelen tot één geheel zijn geest bezighouden, zijne phantasie voeden en hem in den menschwaardigen arbeid afwisseling, ja, zelfs ontspanning aanbieden. In de mechanische werkplaats is zijn eenig doel: *dekking der kosten van onderhoud.* Naast elkander, niet met elkander verbonden, maar als zelfstandige verrichtingen staan arbeid en vermaak, werk en rust, terwijl het woord der Heilige Schrift waar gebleven is, dat de waarde van het leven geschat wordt naar de moeite en den arbeid. Aan elken arbeid moet een zedelijke maatstaf gelegd worden en de machine-arbeid bezit den zedelijken grondslag niet. Hij kan geld verschaffen, om de materieele behoeften te bevredigen, maar noch belangstelling, noch tevredenheid te voorschijn roepen. Of daarin geene verandering te brengen is door de wijze van toepassing der stoomkracht, moet uit den aard der zaak hier in het midden gelaten worden. Op dit oogenblik is de menschelijke arbeid bijna uitsluitend verbruik van

physieke kracht en heerscht bij de volksklasse de meening, dat het leven van den arbeider geene toekomst bezit. Dit bewustzijn ondermijnt de zedelijke kracht. Het werk in de fabriek onderscheidt zich van elke andere bezigheid door zijne regelmatigheid, nauwkeurigheid en eentonigheid. Voor deze eigenschappen wordt later een equivalent gezocht in het vermaak en hoe minder afwisseling en bevrediging de mensch in zijn werk vindt, hoe uitgelatener hij bij het vermaak is. Vrij nu is de arbeider alleen ten opzichte van zijne zinnelijke neigingen, en van die vrijheid maakt hij een ruim gebruik ten nadeele der zedelijkheid en der matigheid. Maar daar hij door het karakter van zijn arbeid op die richting aangewezen is, mag hij persoonlijk voor de daaruit voortvloeiende nadeelige gevolgen niet verantwoordelijk gemaakt worden. Eene oorzaak, en wel eene voorname, ligt in het gemis van den zedelijken grondslag in den zuiver mechanischen arbeid, die noch voor het gevoel van vreugde, noch voor de noodzakelijke afwisseling, noch voor de ontwikkeling van het gevoel van eigenwaarde plaatsruimte bezit.

Ter wille der beknoptheid vermeed ik bij de aanhalingen elke uitwerking, terwijl ik bij de wedergave van het oordeel mede op de leidende gedachte der overige geschriften van de genoemde sociale vorschers lette, omdat alleen daardoor een dieper indringen in de quaestie mogelijk gemaakt wordt.

De leiders der asylen steunen op het feit, dat Christus niet gekomen is, om de armoede op te heffen, maar om het Godsrijk aan allen zonder onderscheid te brengen. Zijn levenswerk was daarom ook niet de sociale hervorming, maar wel de stichting van de Christelijke kerk, de Christelijke gemeente, die de inwendige bekeering najaagt. Waar deze verkregen wordt, zullen daaruit ongetwijfeld heilzame werkingen op het gebied van het sociale leven voortvloeien. Deze zijn evenwel niet onmiddellijk, maar middellijk te verwachten als iets, dat *buitendien* mogelijk geworden is. Beweren derhalve de radicale socialisten, dat het Christendom niet in staat is geweest zijne taak te volbrengen, daar nood en ellende in de maatschappij nog steeds den regel vormen, dan luidt het antwoord, dat de taak van het Christendom er niet op gericht is, de armoede uit de wereld te bannen en allen hier op aarde *naar het uitwendige* gelukkig te maken. Ware dat het geval, dan zou alleen het aardsche leven als van waarde beschouwd worden, en daarvan kan bij den Christen geene sprake zijn. Het Christendom wil het leven behouden, daar ieder eene taak op aarde te vervullen heeft, waardoor hij het Godsrijk kan naderen en waardoor hij met het hem toevertrouwde kan woekeren ten bate van zijn eeuwig heil. Is nu de armoede van dien aard, dat iemand niet kan of wil werken, dan is het plicht der Christelijke barmhartigheid hem te ondersteunen met het doel, hem weder op eigen voeten te plaatsen, hem aan zijn beroep te hergeven. Daartoe is het in vele gevallen noodig, hem of haar aan eene slechte omgeving te onttrekken en met krachtige inwendige steunpilaren te

voorzien ter hervatting van den strijd, zoo mogelijk op een voor hem of haar gunstiger terrein. In de dienende liefde treedt op deze wijze de macht op, die rijk en arm met elkander verbindt en alleen naar den waren mensch en zijne behoefte vraagt. Zij kan dat uitsluitend doen door te individualiseeren, want haar doel is den persoon te redden en te bekeeren, niet sociale verschijnselen door algemeene middelen uit den weg te ruimen. Vandaar, dat een goed geleid asyl er prijs op stelt, met het viooltje vergeleken te worden, dat in het verborgene bloeit. Vandaar, dat het asyl of zijn leider nooit mag heerschen of zich langs demagogischen weg macht mag verschaffen. In de juiste verdeeling van den arbeid ligt het geheim der mogelijkheid, de predikanten met de sociaal-economen te verbinden, zoodat beiden in dezelfde richting, maar op verschillende wijze kunnen werken. De predikant is echter geen priester.

De sociaal-economen geven aan het economisch verschijnsel bij de beoordeeling der vraag de voorkeur. Zeggen de Christelijke leeraars, dat de inwendige zuivering moet voorafgaan, en zeggen de sociale vorschers, dat deze aan bepaalde uitwendige gegevens gebonden is, dan ligt daarin minder eene tegenstelling dan wel een verschil van uitgangspunt. Waarom en sedert wanneer?

Omdat beiden naar den mensch en zijn levensdoel vragen en daaraan de materieele middelen dienstbaar willen maken. Omdat beiden bij die vraag *den waren, den zedelijken mensch* op het oog hebben en zijn persoonlijk geluk voorstaan.

Omdat beiden terugkeeren tot het historisch standpunt en de waarmaking van den zedelijken mensch in de maatschappij voorop plaatsen. Om dat te kunnen, gaan zij uit van de werkelijkheid, die niet met de abstract-logische waarheid overeenstemt. Die werkelijkheid getuigt van lijden. Die werkelijkheid wijst erop, dat onze technische of liever natuurwetenschappelijke ontwikkeling wel veel op materieel gebied tot stand bracht, maar één ding over het hoofd zag, n.l. de bevrediging van den mensch. Deze wil doordrongen zijn van het bewustzijn, wat de mensch *moet*, en niet alleen van hetgeen hij *kan.* Die waarneming leidde tot een nieuw onderzoek, ook der materieele voorwaarden van het menschwaardig bestaan. Dat bestaan werd een tijdlang in wetenschappelijken zin opgehelderd door de theorie der voortbrenging van den rijkdom. Deze sprak van wetten, die ons leven beheerschen, en predikte de oneindige vermeerdering van den menschelijken rijkdom, uit te drukken in goederen, die tot steeds toenemende bevrediging van het zinnelijk genot in staat stelden. Deze zocht het heil in eene leer, eens door Aristoteles ‘chrematistiek’ genoemd; eene leer, die den dans om het gouden kalf verheerlijkt. In die leer was geene plaats voor de onafhankelijkheid, voor het geluk en voor de deugd. De oppositie tegen haar legde het hoofdgewicht op de vraag naar de verdeeling, naar het gebruik van den verkregen rijkdom en plaatste op

den voorgrond, dat rijkdom slechts waarde heeft, voor zoover hij ertoe dient het volk te veredelen, d.w.z. het zedelijk karakter der bevolking te verhoogen. De oppositie - de historische school - wilde de voortbrenging in den dienst der moraliteit plaatsen, d.w.z. de materieele middelen doen dienen: 1°. ter verkrijging van een toestand, waarin armoede en nood, de onzekerheid en de ongewisheid tot een minimum teruggebracht worden, en 2°. ter vervulling der eerste voorwaarde, om tot een menschwaardig bestaan te geraken, n.l. de afwisseling van arbeid en rust, van plichtsbetrachting en vermaak of vreugde, zoodat de mensch bezinning genoeg verkrijgt, om tot inkeer te kunnen komen en zich rekenschap te kunnen geven van de waarde des levens.

In die oppositie lag eene toenadering tot de vertegenwoordigers der Christelijke gemeente. Beiden wilden niet hetzelfde; beiden rekenden met andere voorwaarden, maar voor gemeenschappelijken arbeid waren desniettemin alle gegevens voorhanden en wanneer deze niet plaats vindt, dan wordt dat niet geweten aan het Christelijk beginsel, maar aan het vooroordeel der voorgangers van vele gemeenten of, gelijk velen beweren, aan het onvruchtbaar karakter van het hedendaagsch Protestantisme, dat de tucht verwaarloost en eene vrijheid leert, die met ongebondenheid op gelijke lijn geplaatst moet worden.

Tot nu toe gewaagde ik alleen van het Protestantsche oordeel en van de zienswijze der wetenschap. Nu wordt het tijd, ook met het oordeel der Katholieken rekenschap te houden. Dat oordeel is van te meer beteekenis, daar het Katholicisme op dit oogenblik alle krachten inspant, om het religieus bewustzijn te sterken, en daarenboven met buitengewonen ijver aan de oplossing der sociale quaestiën medewerkt, hier en daar zelfs op het omvangrijk gebied van den socialen arbeid het goede voorbeeld geeft en werkelijke hervormingen doorzet.

II.

De beroemde Italiaansche meester Giotto vertolkte in den boeienden vorm der kunst de symbolische gedachte, die onafscheidelijk met het leven van den heiligen Frans van Assisi verbonden is. De kerk van Assisi bood hem daartoe de gelegenheid en zij stelt er nog prijs op, de geniale muurschilderingen van de hand des innig vromen kunstenaars tegen den tand des tijds te beschermen. Één der meesterstukken draagt het onderschrift: *St. Paupertas*, en stelt het huwelijk van den grooten Katholieken hervormer met de armoede voor. Giotto koos voor de armoede de gedaante van eene gehavende vrouw, die met ontbloote voeten op doornen treedt, terwijl achter haar rozen uit de aarde opschieten en uitbotten. Christus zegent het in deemoed voor Hem staande paar; ter zijde zijn het Geloof en de Liefde - als getuigen - zichtbaar, het Geloof met den trouwring in de hand.

Wat Giotto in de taal der kunst uitdrukte, trachtte Alberus in

woorden te kleeden, toen hij zeide: ‘De H. Franciscus heeft zijn huis op eene rots, op de armoede gebouwd; thans kan haar wel geholpen worden.’ De heilige man had den weg naar het gemoed des volks gevonden en wist rijk en arm te doordringen met het gevoel, dat God de armoede liefheeft, dat Christus haar bemint en dat zij onafgebroken het oog op God gericht houdt. De opgewekte, gehoorzame en kuische vrouw is, volgens hem, voedster en beschermster van den godsdienst. Deze overtuiging kenmerkte in het begin der 13de eeuw de humane beweging, die de maatschappij opnieuw met inwendig leven vervulde, die haar fundament eerst dieper legde en daarna in de breedte uitbreidde, zoodat niet alleen voor het eigen eeuwig heil een vaste grondslag gewonnen werd, maar ook tevens aan den arbeid, het eigendom en de uitoefening der zeven werken van barmhartigheid een nieuw en grooter gebied aangewezen werd, om ten bate van het algemeen welzijn werkzaam te zijn.

Maar waarom juist op den heiligen Frans van Assisi en de van hem uitgegane godsdienstige beweging gewezen?

Omdat elke verbetering der materieele en der zedelijke toestanden in de maatschappij voorafgegaan wordt door eene hernieuwing van den inwendigen mensch en omdat deze steeds in de eerste plaats van godsdienstigen aard is.

In de eerste eeuwen van het Christelijk tijdvak gaf het geloof aan het zedelijk leven een nieuwen inhoud en een nieuwen vorm, waardoor de ontwikkeling een ander karakter verkreeg. Overeenkomstig het Christelijk geloof werd in die dagen de onbaatzuchtige liefde geheel op den voorgrond geplaatst. Zij schoot diep genoeg wortel in het gemoed der geloovigen, om hen voor geen offer terug te doen deinzen, om de tegenstelling van rijk en arm op te heffen. Maar de jeugdige Kerk en hare leden handelden nog niet met overleg; voor beiden was de eerste, de onmiddellijke indruk hoofdzaak. Als eene kleine minderheid, blootgesteld aan vervolging en vooreerst er alleen op bedacht, zich los te maken van de leer, dat genot deugd is, vroeg zij nog niet naar de vormen, die het maatschappelijk en politiek leven beheerschen en die de wereld niet kan ontberen, indien er van ontwikkeling en orde sprake zal zijn. Eerst kwam het erop aan, de persoonlijke verhouding van mensch tot mensch uit het door het geloof gewonnen gevoel van liefde te doen voortvloeien.

‘Wij deelen met allen en geven aan alle behoeftigen,’ zeide Justinus.

‘Geeft, en vraagt niet, aan wien gij geeft,’ bevalen de oudste kerkvaders.

‘Onderzoekt niet, wie waardig en wie niet waardig is, eene gave te ontvangen,’ schreef Clemens van Alexandrië.

‘Waar nood is, daar helpt de Christen,’ spraken de eerste geloovigen.

‘Aan hem, die werken kan, *werk* en aan hem, die niet werken kan, *de gave* uit medelijden, maar met innige liefde,’ werd geleerd.

De Christenen meenden op deze wijze de armoede en het lijden, dat uit haar voortkomt, uit de maatschappij te kunnen bannen. Elk huis van den Christen was een toevluchtsoord voor alle noodlijdende broeders en zusters en het gemeenschapsgevoel steunde op de wedergeboorte van den Christen, die aanvankelijk geene vaste organisatie behoefde. Maar eene onderscheiding was zeer spoedig noodzakelijk. De zorg voor hen, die onder de vervolging leden, voor de bekenners der Kerk, moest op den voorgrond treden. Dan lag het voor de hand, hen schadeloos te stellen, die ter wille des geloofs hun vermogen verloren en hun arbeid verlaten hadden. Dan vereischten zorg: de zieken, de ouden van dagen, de weezen, enz. Dat alles verlangde eene regeling, zoodra de Kerk vasten voet verkregen had en de leden eraan moesten denken, talrijke scharen te helpen, waarvan slechts een deel werkelijk inwendig gelouterd was. Die regeling moest een ander karakter verkrijgen, toen het Christelijk beginsel in de maatschappij de heerschende macht werd en de Kerk zich ook met de organisatie der maatschappelijke inrichtingen en hare ontwikkeling onledig te houden had.

In het maatschappelijk leven vond de beperking der behoeften tot het voor den Christenmensch noodzakelijke slechts bij enkelen weerklank en stonden eenvoud, matigheid, deugd, enz. alleen bij hen, die op inwendig leven prijsstelden, in eere. De Christelijke leer en het Christelijk leven konden consequent toegepast eerst gaandeweg ook in dien zin gemeengoed worden. Van de organisatie der Kerk hing het in de eerste plaats af, of het maatschappelijk leven het Christelijk levensideaal op elk gebied tot zijn doel koos. Het zou mij te ver voeren, langs historischen weg na te gaan, welke vormen voor de toepassing achtereenvolgens ingang vonden en hoe die toepassing, met het oog op het karakter der verschillende volksstammen en op het verleden der veelal eerst *naar het uitwendige* en daarna *naar het inwendige* bekeerden, geschiedde. Waar het op aankomt, is dit, of de trapsgewijze verwezenlijking van het Christelijk en sociale beginsel: ‘onze belangen gemeenzaam, maar een iegelijk vol plichten tegenover de medemenschen, tegenover de genooten’, niet op te grooten weerstand stuitte. Ligt het toch voor de hand, dat het in het oog houden van de belangen en de rechten der anderen en dat het behartigen der eigen plichten tegenover anderen, alvorens de persoon en de stand aan de eigen rechten en belangen denken, in strijd zijn met de uitsluitend intellectueele en materieele leer van het welbegrepen eigenbelang. Spreekt het wel vanzelf, dat ‘het trachten naar het rijk Gods en van zijne gerechtigheid’, waar deze leer sociale vormen aanneemt, het werk van vele eeuwen is. Nu eens overwint de Kerk de hinderpalen en wordt een stap vooruitgezet, dan weder heerscht stilstand en zelfs achteruitgang; steeds zal de ontwikkeling uiterst langzaam plaats vinden, omdat de beweging het traditioneele wel moet omvormen, niet echter mag omverwerpen. Elke revolutie bereikt een tegenovergesteld doel en vereischt jarenlangen

arbeid, om het verbroken evenwicht te herstellen. Volgens de H. Schrift handhaaft God de met aardsche goederen minder bedeelden in hunne rechten, beschermt Hij de kinderen der armen en straft Hij de belagers en misdadigers. Daarin ligt opgesloten, dat de werkelijke beschaving telkens over nieuwe scharen veerkrachtige arbeiders moet kunnen beschikken, om hare zedelijke kracht steeds dieper en dieper in de bevolking wortel te doen schieten, om de maatschappij door in- en uitwendige veredeling in staat te stellen, aan hare roeping te beantwoorden. Die arbeiders houden de armoede in tegenoverstelling der leer van de vermeerdering van het genot in eere, spreken onmiddellijk tot het geweten en wijzen tevens nieuwe hulpbronnen aan, om aan meerderen dan tot dusver een menschwaardig bestaan te verschaffen. Die arbeiders gaan daarbij uit van den geheelen mensch met zijne geestelijke, intellectueele en materieele behoeften en niet van eene som van bezigheden, die, opgeteld, het resultaat van den menschelijken arbeid voorstellen. Die arbeiders verjongen de maatschappij door de daad, ontsprongen aan het godsdienstig bewustzijn en gesteund door de tucht en de macht der organisatie. In dien zin traden de Cisterziënsers op als ‘het geslacht van zwijgers’, dat ‘onder het symbool der armoede de kracht van den man voortbracht’ en ‘door strenge leefwijze en noesten vlijt toonde, wat godsdienst en in zijn dienst arbeid ter onderwerping der natuur onder de heerschappij van den mensch vermogen’. Die Cisterziënser-monniken voerden de werkzoekende geloovigen aan, die onder hunne leiding, voorgelicht door hunne kennis, aangevuurd door hun voorbeeld en zedelijk sterk door hunne oefening en tucht, land oerbaar maakten, moerassen uitdroogden, ambachten tot vrije kunsten ontwikkelden en overal nieuwe bronnen van bestaan openden. Die strijders waren weldoeners der maatschappij; die kloosters: kweekplaatsen van godsdienstzin, tevredenheid en orde; die broeders: ware pionieren der beschaving. Zij wisten de Christelijke leer op den arbeid toe te passen en tot uitgangspunt van den vooruitgang te maken, maar de kracht, die van hen uitging, werkte in zoo hooge mate bevruchtend met het oog op de maatschappij, omdat *zij* het voorbeeld gaven, niet alleen ten opzichte van den arbeid en de tucht, maar ook van zelfverloochening, want hun leven en werken was een offer, gebracht ter verheerlijking van den godsdienst en tot heil der menschheid. Nog meer geldt dat van de beweging, die van den heiligen Frans van Assisi uitging. Hare beteekenis was universeel; zij baande den weg voor den derden stand en maakte eerst het optreden der burgerlijke maatschappij mogelijk. Zij was de hoeksteen van een gebouw der beschaving, waaraan eerst weder in onzen tijd een ander karakter gegeven wordt.

De Kruistochten breidden in de eerste plaats den gezichteinder van het volk uit; zij brachten het volk in aanraking met andere vormen der beschaving, dan het tot dusver te huis aanschouwd had. De voorwaarden des levens ondergingen daardoor eene belangrijke wijziging en

de wijze van denken werd anders. De handel kreeg eene veel grootere beteekenis en bevrijdde een voornaam deel der bevolking van de banden, waarin zij geklonken was. Aan den godsdienst en het zedelijk leven werden hoogere eischen gesteld en het Christendom kreeg eene veelomvattendere taak. De steden begonnen een overwicht te verkrijgen en in die steden traden sekten op, die de eenheid en de macht der Kerk aan gevaren van ernstigen aard blootstelden. Men denke slechts aan het optreden der Manicheërs, van Arnold van Brescia, die eens aan de voeten van Abelaard gezeten had, aan het verzet der Waldenzen in Provence en aan de krachtige oppositie in Noord-Italië en Zuid-Frankrijk. Overal werd de leus vernomen: 'het vrije recht van het individu', en dat recht beteekende verandering in de sociale stelling der steden tegenover de bevoorrechte vorsten en ridders, beteekende emancipatie der burgerij. Voor deze beweging moest een vorm gevonden worden, om haar dienstbaar te maken aan de ontwikkeling en tot heil der maatschappelijke samenleving te doen dienen. Dien vorm gaf Frans van Assisi aan, toen hij de volkskerk oprichtte en in de liefde het middel zag, om alle tegenstellingen te verzoenen, om de hartstochten tot bedaren te brengen; toen hij 'inkeer in zichzelf' tot uitgangspunt koos, om tot concentratie van eigen kracht ook voor het leven in de maatschappij te geraken. De Waldenzen hadden het recht der vrije prediking, d.w.z. van eene persoonlijke verhouding tot Bijbel en leer, verlangd, maar zij hadden zich tevens van de Kerk losgemaakt, in plaats van in de Kerk op eene voldoening aan de persoonlijke behoeften van den vrijen Christenmensch aan te dringen. Zij waren in zekeren zin revolutionnair, in plaats van hervormingsgezind. Zich los te maken van alle banden, is het gemakkelijkst van alles; verdienstelijker is het, in de bestaande en historisch ontwikkelde vormen nieuw leven te gieten en voor zijn beginsel eene plaats te zoeken. Franciscus erkende de behoefte des volks aan eene meer persoonlijke verhouding tot God en den Heiland; hij erkende tevens de waarde der prediking, die in eene bepaalde geestelijke behoefte van het individu voorziet. Hij voldeed in zoover aan de gestelde eischen, dat hij de volkselementen in de Kerk opnam. Zijne orde is eene zuiver democratische instelling en zijne stichtingen werden zeer spoedig en voor geruimen tijd de zuilen der beschaving en van den godsdienst. Voor het volk was eene plaats in de kerkelijke hiërarchie veroverd; volk en aristocratie gaven elkander en ontvingen van elkander, wat tot heil van allen diende, en een krachtig geloof met een warm gevoelsleven stond op den voorgrond, een geloof, dat de armoede eerde, de liefde beoefende, de volksprediking ontwikkelde en in de organiseerende Kerk leven en beweging bracht. In de vereeniging der verschillende factoren des levens ligt de kracht der Kerk, maar evenzeer de kracht der werkelijke beschaving en der duurzame ontwikkeling. Zij alleen leidt tot eene alles doordringende en alleen bevruchtende levens- en wereldbeschouwing, en eene vaste levens- en wereldbeschouwing

zal steeds den grondslag vormen, waarop de maatschappij steunt, wanneer zij de ontwikkeling najaagt. Uit deze beschouwing is af te leiden, dat het Katholicisme, steeds de eenheid in het oog houdende, het zedelijk leven niet eenzijdig kan of mag opvatten en beoordeelen. De vraag, of de armoede de voornaamste bron der prostitutie is, kan van dit standpunt niet op den voorgrond treden. Zij is daartoe te algemeen, te zeer berekend voor congressen en tentoonstellingen van wetenswaardigheden, van den - naar het pikante hakenden en op kitteling der zintuigen bedachten - modernen geest. Zij draagt te veel den stempel der eenzijdigheid, om van hare behandeling bevordering van den practischen arbeid in het sociale leven te kunnen verwachten. Zij laat de weegschaal te zeer naar de zijde der staathuishoudkundige leer van het menschelijke egoisme overhellen. Geluk, bevrediging en levensvreugde werden eertijds niet aan de steeds toenemende vermeerdering der behoeften gebonden. Integendeel, vroeger werd de vrijheid meer in losmaking van materieele behoeften gezocht. Ook kwam het niet hierop aan, anderen ten opzichte van het genot te overtreffen. Daarom ligt het voor de hand, dat de liefde nooit in armoede eene bron van het kwade kan zien en dat het geloof nooit aan het bezit eene beteekenis kan toekennen, die het zedelijk leven van zuiver materieele gezichtspunten afhankelijk maakt. Evenals in het begin der 13de eeuw wijst de verzwakking van het zedelijk bewustzijn in onze dagen op de noodzakelijkheid, eene nieuwe periode van ontwikkeling voor te bereiden door inkeer, d.w.z. door hernieuwing van het godsdienstig leven.

Overeenkomstig de aangegeven opvatting was het Katholicisme steeds onvermoeid bezig, zijne godsdienstige gedachte in alle vormen van het sociale en zedelijke leven tot heerschappij te brengen. Waar de organisatie der werken van barmhartigheid in het gezin en in de Christelijke gemeente niet of niet meer in overeenstemming te brengen was met de toestanden der werkelijkheid, daar werd aansluiting gezocht aan de nieuwe vormen, aan de genootschappelijke vereenigingen of gilden. Een gilde is niets anders dan eene vereeniging van menschen voor eenig gemeenschappelijk doel. De leden zijn onderling verbonden op tweeërlei wijze, nl. *uitwendig* door het ceremonieel, waarvan in het oud-Germaansche leven de drinkgelagen getuigenis aflegden, en *inwendig* door de bloeds- en broederschapsverhouding. Deze verhouding treedt op sociaal gebied zichtbaar te voorschijn in den ondersteuningsplicht. Het spreekt wel vanzelf, dat zulke vereenigingen, die op trouw gegrond zijn en allengs eene rechtsverbinding voorstellen, een locaal karakter dragen, d.w.z. onder bepaalde omstandigheden voor bepaalde plaatsen gevormd worden. Zij waren noodzakelijk, toen de landbewoners naar de pas ontstane steden trokken en steun in onderlinge aansluiting zochten. Die aansluiting werd verkregen, door zooveel mogelijk aan traditioneele instellingen vast te houden en door de gemeenschappelijke behoeften en belangen voorop te plaatsen. Zij bedoelde geene levens-, maar uitsluitend

eene rechtsgemeenschap, waaruit eene gemeenschappelijke vertegenwoordiging te voorschijn moest komen. Pappenheim noemt haar: ‘eene kunstmatige familie, opgericht met het doel, de krachteloos geworden bloedsbetrekking te vervangen’. Gierke spreekt van ‘een bond, die den persoon in zijn geheel, alzoo met al zijne behoeften en belangen, omvat’. Zeker is, dat de vereeniging van velen ten doel had, elk lid in de bereiking van zijn levensdoel te steunen. Hoe kon de Kerk daarop invloed uitoefenen? Op tweeërlei wijze. *Direct*, door de oprichting van religieuze gilden of broederschappen ter verwerkelijking van het ideaal der Christelijke liefde, waaraan rijken en armen, zonder onderscheid van stand of rang, konden deelnemen en waarin mannen en vrouwen als broeders en zusters naast elkander plaats namen en met elkander in deemoed en gehoorzaamheid werkzaam waren. *Indirect*, door in de gilden op de nakoming der Christenplichten aan te dringen, door van de leden persoonlijk een godzaligen levenswandel te verlangen en door aan de vrouw de mogelijkheid te verschaffen, *als gelijke* in den kring der genooten te verkeeren. De Kerk werd in dit streven geleid door de gedachte, dat op deze wijze de Christelijke ideeën allengs gemeengoed zouden worden, de zeden konden verbeteren en alsdan humane opvattingen gehoor moesten vinden. Voornamelijk echter streefde zij, uitgaande van het geloof en de geloofswet, naar verbetering der sociale stelling der vrouw, door haar in den kring der genooten de haar toekomende persoonlijke achting te doen toekomen. Dat doel werd niet bereikt, maar de goede invloed der geloovige vrouw op de zeden, gebruiken en gewoonten van den ruwen meester en gezel is desniettemin van groote beteekenis geweest. Van zuiver sociaal standpunt werd er door de Kerk op gewerkt, dat de vruchten van het eigendom hem of haar toekwamen, die er voor een zedelijk doel gebruik van maakte. Natuurlijk werd daarbij met de werkelijkheid gerekend, want enkele personen kunnen wel het meesterschap in de zelfverloochening bereiken en tot een zekeren graad van heiligheid doordringen, niet echter de maatschappij. In haar midden echter werkt de Kerk en terwijl zij leidt en opvoedt, oefent zij haar eigen oordeel des onderscheids, dat haar verhindert, het bereikbare aan eenige algemeene phrase ten offer te brengen. In de maatschappij heerscht het chrema, het materieele goed. Dat goed dienstbaar te maken aan een hooger doel en daarbij tot het wezen van den waren, van den zedelijken mensch door te dringen, leert de Kerk. Zij moet daartoe het gebied van den socialen arbeid betreden en kan slechts tot op zekere hoogte de verdeeling van den arbeid erkennen. Het is noodzakelijk, daarop telkens opnieuw te wijzen, omdat daaruit volgt, waarom zij zich niet tot woorden bepaalt, maar eene macht is, waarmede ook het sociale leven rekent.

De Kerk leert, dat de menschelijke natuur, op zichzelf beschouwd, niet slecht, maar zwak is en in haar gevallen of zondigen staat in

strijd met de genade verkeert. Zij wijst er met de haar eigen energie op, dat het leven van den Christen nooit kan of mag worden eene verzoening met de wereld, het vleesch en den duivel; dat de eigenschap 'Christus toebehooren' niet de voortdurende neiging uitsluit, zonden te begaan. Zij doet de middelen aan de hand, om te blijven staan en, eens gevallen, zich te beteren. Die middelen kunnen teruggewezen worden, hoewel daardoor de persoonlijke verantwoordelijkheid vermeerdert. In de Kerk is plaats voor alle zwakken en door kwade lusten beheerschten, want zij mag niemand afstooten en is geroepen, allen den weg te wijzen, allen op te richten. Zij neemt rijken en armen in haar midden op, maar ziet in den rijkdom eene aanmoediging der natuurlijke neiging, om het kwade te doen; in de armoede een toestand, die de deugd begunstigt. Van de rijken en machtigen is lijdelijk verzet en geringachting der Christelijke leer omtrent de eerbaarheid en kuischheid het meest van allen te verwachten; deze zijn het eerst van allen geneigd, de Christelijke bescheidenheid en den deemoed ter zijde te stellen, de orde en tucht, die de Christelijke familie kenmerken, te verbreken en te verachten. Hun voorbeeld vindt maar al te dikwijls navolging en spoort het volk aan, denzelfden weg in te slaan. Uit het verval der orde en tucht in de Christelijke familie komt geregeld voort het zedelijk verval van hare leden, en waar dat verval door de rijken en machtigen onder het volk verbreid wordt, daar ligt het voor de hand, aan het alléénstaand meisje door verbetering van hare sociale stelling steun te verschaffen. In de maatschappij moet de vrouw in staat zijn, voor eigen onderhoud te zorgen, en komt haar zelfstandigheid toe. Hare opheffing in socialen zin bestaat ten deele in de verschaffing van kennis en oefening der haar toegankelijke beroepsbezigheden en in de uitbreiding van haar socialen werkkring. Niet de politieke, maar de sociale gelijkstelling van man en vrouw is eene behoefte van onzen tijd. Wordt daartoe de hand geboden, en dat geschiedt tegenwoordig niet zelden meer, dan spreekt het wel vanzelf, dat de eerste pogingen uitgaan van beoefenaren der Christelijke liefde. In de meeste gevallen wordt daarmede een begin gemaakt, wanneer er sprake van is, de zedelijk gevallene en verwaarloosde, de reeds op jeugdigen leeftijd met de strafwet in conflict geraakte en de vagebondeerende weder in staat te stellen, als Christinne hare plaats in de maatschappij te hernemen. Deze genoot zelden of ooit eene werkelijke opvoeding, eene behoorlijke onderwijzing en kent de Christelijke liefde hoogstens van hooren zeggen. Veelal is zij het offer der verleiding en moet tegenover haar een begaan onrecht hersteld worden. Meestal getuigt zij op de welsprekendste wijze van de meest bedenkelijke keerzijde der zoogenaamde beschaving. Eene poging, om het alléénstaand meisje, in Christelijk-socialen zin, op te heffen, is uitgegaan van een hoogst eenvoudig en vroom man, van den Abt Podvin in Darnétal, bij Rouaan. Hij begon zijn Christelijk werk bijna gelijktijdig met Ds. Heldring te Zetten en werd op voorbeeldige wijze bijge-

staan door ‘Soeur’ Ernestine, eene geestelijke zuster van St.-Aubin, uit de orde ‘du Sacré Coeur’. Evenals Ds. Fliedner te Kaiserswerth opende zij de instelling met één haar toevertrouwde ontslagen gevangene, maar geene pastorie stond haar ter beschikking en geene invloedrijke en bemiddelde vrienden sloegen haar arbeid gade, bereid de onderneming te steunen, wanneer het eerste resultaat gunstig uitviel. Zuster Ernestine huurde een klein vertrek, kocht voor 18 sous stroo voor een bed, een brood en een kandelaar met eene kaars en nam dankbaar van het weeshuis der Saints Anges te Rouaan aan: een kookketel, eene tafel en twee ruwhouten stoelen. Aldus uitgerust en voor het overige vertrouwende op de hulp des Heeren, werd door haar wakker gewerkt, om aan den materieelen nood te ontkomen en de verlorene te redden. Niet lang duurde het, of meerdere personen werden aan hare zorg toevertrouwd, en allengs kwam een ‘Atelier de Refuge’ tot stand, waarin het sociale deficit der maatschappij geestelijk wedergeboren wordt en materieel eene opleiding ontvangt, om in den landbouw en de nijverheid met kennis van zaken werkzaam te kunnen zijn. Wie uit de stad komt en aanleg bezit voor de vervaardiging van naaiwerk, confectie, fijne handwerken en artikelen van dien aard, vindt een onderkomen in het omvangrijk moederhuis te Darnétal. Bekend is, dat het in beweging houden der naaimachine een ongunstigen invloed uitoefent op het vrouwelijk gestel. In deze inrichting wordt deze arbeid door de machine verricht en is stoom voorhanden, om de mechanische kracht in dienst te plaatsen van den mensch, zoodat deze niet onnoodig belast wordt of de gezondheid opoffert(*).

Bekend is, dat de zittende leefwijze een ongunstigen invloed uitoefent op het gestel en op de zinnelijke neigingen. In deze inrichting wordt voor afwisseling van den arbeid en afleiding zorg gedragen. Maakt de maatschappij gebruik van technische hulpmiddelen, dan komt het erop aan te toonen, dat de mensch daarvan ook in moreelen zin voordeelen trekt en niet zelf machine wordt, dat hij den arbeid beheerscht en niet slaaf der techniek is. Dit ligt op den weg van zulke instellingen, willen zij de leerlingen later als zedelijke personen eene plaats in de maatschappij doen innemen en duurzaam invloed op haar uitoefenen. Zelfs de gedachte mag niet gewekt worden, dat de werkplaatsen der Christelijke liefde ooit zouden kunnen dienen tot eigen lof der vromen en niet uitsluitend bestaan ter wille der leerlingen. Deze zijn erop aangewezen, om vroeg of laat deel te nemen aan den economischen arbeid, en haar godsdienst, hare kennis en haar streven moeten haar in staat stellen, tegen de nadeelen van dien arbeid opgewassen te zijn. Het is eene verdienste van het huis te Darnétal, dat godsdienst en arbeid niet van elkander

(*) Per dag worden ruim 250 hemden kant en klaar afgeleverd. Wat de moderne techniek door de machine laat verrichten, is in Darnétal evenzeer aan de machine overgedragen. Verzuimen echter vele werkgevers alle verlichtingen aan de arbeidsters te schenken, omdat zij daardoor vermindering van winst vreezen, dan is in Darnétal het tegenovergestelde regel.

gescheiden zijn, maar elkander aanvullen en doordringen, en voor geen gering deel is de bloei van deze geestelijke onderneming toe te schrijven aan den practischen zin van den raadgever en de leidsters, die de huichelarij buitensluiten en eraan hechten, alle vormen des socialen levens met den levendmakenden geest van den godsdienst te vervullen. De bijna 40-jarige werkzaamheid in dezen zin spreekt meer dan woorden ten gunste van de opvatting van hare taak. Maar te Darnétal is de arbeid niet beperkt tot de opleiding van industrie-arbeidsters en dienstboden. Dat ware eenzijdig. Vele vrouwen bezitten aanleg voor den landbouw, zijn geschikt voor de kunst van het tuinieren en worden eerst gezond, wanneer zij op het land verblijf kunnen houden. In de landbouwkundige bedrijven ligt reeds van nature eene zedelijke kracht. De Abt Podvin richtte op zulke takken van bestuur zijne bijzondere aandacht. Voor ruim 300 personen bestaat er eenige mijlen buiten Darnétal gelegenheid, onder leiding van geestelijke zusters, die met den ploeg weten om te gaan en de natuur kennen, den landbouw, het tuingaardenieren, enz. te beoefenen. Eene bezitting van ruim 300 acres land wordt door de leerlingen en 4 à 5 geestelijke zusters in orde gehouden. Hare zorg strekt zich uit over meer dan 80 koeien uit Bretagne, die voortreffelijke melk en kaas leveren. Een 25-tal paarden staan ter beschikking van het asyl en aan veulens is geen gebrek. Aan de zwijnen wordt veel verdiend, daar de kruising van Normannen met Yorkshire goed geslaagd is. Met virtuositeit wordt het gevogelte behandeld; vooral duiven, eenden, ganzen en (meer dan 1000) kippen vallen in den smaak. Dit alles staat onder vrouwenhand; alleen des nachts houden ter wille van de orde of liever der voorschriften van de inrichting niet de verpleegden, maar twee mannen het toezicht in de stallen en schuren. Een groot deel is voor de teelt van groenten, ooft en bloemen gereserveerd, terwijl een ander deel voor graanbouw, enz. bestemd werd. Alles verkeert in een bloeienden toestand en levert goede vruchten. Voor de geoefenden en zedelijk herstelden worden plaatsen in land- en tuinbouw gezocht en daar zij bedreven zijn en den besten wil medebrengen, behoeft het ternauwernood gezegd te worden, dat de navraag grooter is dan het aanbod. Alle verpleegden kunnen, ingeval van ziekte, nood en ellende, naar het asyl terugkeeren, dat voor haar een tehuis is en meestal door haar boven het ouderlijk huis gesteld wordt. Elke verpleegde krijgt bij haar vertrek een uitzet mede en buitendien nog eene kleine som in geld, haar, gedurende haar verblijf, voor goed gedrag, voor overwerk en voor vrijwillige diensten toegekend en voor haar als spaarpenning aangelegd. Gekleed zijn de meisjes in wol; 's zomers dragen zij groote stroohoeden en op Zonen feestdagen een blauw en zwart kostuum met grooten witten kraag en eene wollen muts op het hoofd. Als een bijzonder bewijs der goede methode van behandeling en opleiding wordt aangevoerd, dat pogingen, om te ontsnappen, eene uitzondering zijn en dat integendeel eerbied

voor de zusters gepaard gaat met liefde voor de inrichting en haar geenszins gemakkelijk werk.

Ik meen het hierbij te kunnen laten. Voor het oordeel van Katholieke zijde over de eigenlijke quaestie is genoeg aangestipt. Het Katholicisme staat niet tegenover het oordeel der anderen; het gaat evenmin met de anderen mede, maar neemt eene bijzondere plaats in, voortvloeiende uit eene levens- en wereldbeschouwing, die op een eigen historisch verleden te wijzen heeft en door eigen practischen socialen arbeid gesteund wordt. Deze levens- en wereldbeschouwing vereischt eene andere behandeling dan de verschillende levensrichtingen in de maatschappij, en op enkele gezichtspunten in haar beginsel de aandacht te vestigen, lag op mijn weg, te meer, daar ik bij de uiteenzetting der in behandeling genomen quaestie nog enkele Katholieke inrichtingen te bespreken heb.

Is aan het oordeel van alle partijen van belang eene bepaalde waarde toegekend, dan mag dat der sociaal-democratische levensrichting niet over het hoofd gezien worden. Over hare voorstellingen daarom nog een enkel woord.

De sociaal-democratie veronderstelt, dat alle oorzaken, die een lijden te voorschijn roepen en maatschappelijke kwalen ten gevolge hebben, volledig kenbaar zijn en dat de mensch door gebruikmaking van zijn verstand in staat is, al hetgeen geschiedt en nog geschieden zal, van te voren te berekenen en nauwkeurig vast te stellen. Zij neemt verder aan, dat de kennis, die daartoe vereischt wordt, in gelijke mate het eigendom van allen kan worden en gelijktijdig het bewustzijn van allen vervult, zoodat de arbeid van den mensch niet alleen het behoud en de ontwikkeling van het gemeenschappelijk organisme op het oog heeft, maar ook en wel in de eerste plaats verhinderen moet, dat bij de onderwerping der natuur aan den wil van den mensch eenig maatschappelijk nadeel ontstaat. Is dat desniettemin het geval en treden schadelijke verschijnselen, demoraliseerende werkingen op den voorgrond, dan worden deze onmiddellijk door allen als een gevaar, in den vollen omvang, begrepen, zoodat, hetzij dit gevaar in vernietiging van economische waarde, hetzij dit gevaar in vernietiging van moreele waarde bestaat, door wegruiming der oorzaken en beperking der egoistische neigingen het natuurlijk evenwicht en het volkomen geluk herkregen worden. De mensch is, volgens deze theorie, door zijne stelling in de wereld heer en meester over het gewordene en wordende en voor het gebruik, dat hij daarvan als gezellig wezen in de maatschappij maakt, aan niemand verantwoording schuldig. Liebknecht was eerlijk genoeg, om te zeggen, dat in de wetenschappelijke formule van het communisme geene plaats is voor God en dat, wanneer er werkelijk een God bestond, het consequente stelsel der moderne levensopvatting en wereldbeschouwing in duigen viel. Karl Marx ziet, staande op dit standpunt in zijne hoogst

belangrijke méérwaarde-theorie, in het kapitaal het grootste euvel, dat uit den weg geruimd moet worden. Waarde, zegt hij, is alleen het resultaat van arbeid, dus ook weder geheel oplosbaar in arbeid. Bij de voortbrenging van waarde komt alleen in aanmerking de nuttigheid, die door het door arbeid verkregen voorwerp volledig uitgedrukt wordt. Daarbij kan geene sprake zijn van eene verhooging der waarde door ruil. In de historische ruilwaarde ligt eene aanleiding ter onderdrukking der zwakke, der minder-listige, der niet-geldgierige. Zij krijgt beteekenis, wanneer door de consequente toepassing van het beginsel der verdeeling van den arbeid alle menschen de persoonlijke betrekking tot elkander uit het oog verliezen en allen aan de voortbrenging van den onpersoonlijken waarde- of geldvorm denken. Bij deze indirecte methode moet het kapitaal, dat bij elken omloop een deel der vruchten van den persoonlijken arbeid als zijne winst opstrijkt, allengs het overwicht verkrijgen. Dat overwicht wordt steeds grooter, hoe sneller de stofwisseling plaats vindt en hoe meer het omloopsproces bespoedigd wordt. Een gevolg van dat overwicht is, dat de bezitters van dat kapitaal de macht verwerven, hunne mede-arbeiders te onderdrukken, en allengs ophouden zelf arbeiders te zijn. Een gevolg daarvan is, dat het niveau der meerderheid, der niet-bezitters, steeds lager en lager gedrukt wordt en dat deze lieden gaandeweg verdierlijken. Een gevolg daarvan is, dat de bezitters niet meer volstaan met eene bevrediging der behoeften als mensch, - behoeften, die eindig zijn en met de natuur van den mensch samenhangen, - maar dat zij het genot najagen en als toongevers in de maatschappij van eene vatbaarheid spreken ter vermeerdering van het genot tot in het oneindige. Een deel van het genot is van grof zinnelijken aard en de onterfden worden aan dat genot dienstbaar gemaakt. Hun lichaam verschaft aan de kapitalisten genot. Het einde is: demoralisatie. Armoede en prostitutie vullen elkander aan. Zij volgen uit de kapitalistische voortbrenging.

De gezonde mensch, zich bewust van zijne betrekking tot de natuur, is geneigd ziel en leven in al hetgeen hem omringt, te leggen; de physiek en moreel ontaarde mensch kent geen ander doel, dan ziel en leven aan al hetgeen met hem in aanraking komt, te onttrekken. De daaruit voortspruitende demoralisatie vergiftigt alles. Vandaar de noodzakelijkheid, het vergif met geweld uit te roeien, eene volledige omkeering ter zuivering te doen plaats vinden.

Van belang is de vraag, hoe deze zienswijze van Marx verwerkt is en tot welke practische gevolgtrekkingen sociaal-democraten van naam gekomen zijn. Daartoe biedt August Bebel de hand. Bebel vat meer in het bijzonder de vrouw en hare zedelijkheid in het oog. Bebel deelt in zoover de meening van Ds. Pierson, dat hij elke inmenging van de overheid op zedelijk gebied verwerpt en de volstrekte vrijheid predikt. Bebel bezit echter meer menschenkennis en meer ondervinding; Bebel is buitendien onafhankelijker en gewoon zijne meening zonder

eenige inkleeding te zeggen. Bebel denkt voor het overige meer aan de natuurlijke geslachtsverhouding der beide seksen en minder aan de geslachtsziekten, die, volgens hem, alleen voor de gegoede burgerij tegenwoordig een bijzonder belang schijnen te bezitten. Beiden gaan echter niet historisch te werk. Zelden werd met het stelsel der volstrekte vrijheid goede ondervinding opgedaan. Althans wat de geslachtsziekten betreft, luidt veelal het oordeel der geschiedenis ongunstig. In Neurenberg hadden deze tegen het einde der 15de eeuw, door het stelsel van het 'laisser aller' en 'laisser passer', eene zoo ongewone hoogte bereikt, dat de stad aan den eersten geneesheer, die met gunstig gevolg deze kwaal genas, het eereburgerrecht schonk. Men zag in dezen vooruitgang der wetenschap een middel, om de prostitutie en hare nadeelige werking op den algemeenen toestand beter dan tot dusver te kunnen bestrijden, nadat men waargenomen had, dat het gevaar voor eene besmettelijke ziekte niemand van de onzedelijke daad terughield. Dit terloops, alvorens tot Bebel terug te keeren.

Bebel knoopt zijn oordeel vast aan de woorden van Luther: 'Wer nun den Naturtrieb wehren will und nicht lassen gehen, wie Natur will und muss, was thut er anders denn er will wehren, dass Natur nicht Natur sei, dass Feuer nicht brenne, Wasser nicht netze, der Mensch nicht esse, noch trinke, noch schlafe.' Deze woorden duidt hij ten gunste der opvatting van John Stuart Mill, die in het huwelijk de eenig werkelijke lijfeigenschap zag, waaraan de wet haar zegel gehecht heeft. Deze lijfeigenschap moet, volgens Mill, vervangen worden door een eenvoudig contract tusschen man en vrouw, dat op te heffen is, wanneer één der partijen dat wenschelijk acht. Die opheffing is voor Bebel hierdoor van elk bezwaar bevrijd, dat de Staat, of liever de menschelijke maatschappij, voor de opvoeding der kinderen zorg draagt. Langs dezen weg is het mogelijk, het huwelijk, waarvan Bebel alleen de geslachtsverbinding voor van belang houdt, op het gevoel van liefde tusschen man en vrouw te doen rusten. Is dat gevoel niet meer voorhanden, dan laat hij elke wederkeerige betrekking ophouden en kan elke partij, op grond van hetzelfde gevoel, eene andere verbinding aangaan. Te recht voegt hij hieraan toe, dat zulke huwelijken alleen in den communistenstaat eene duurzame instelling kunnen zijn. Waarop steunt nu deze meening? Op de veronderstelling, dat de maatschappij verplicht is, alle leden in staat te stellen, eene normale leefwijze, overeenkomstig de resultaten der wetenschap, te leiden. Volgens hem schrijft de wetenschap, in dit geval door de moderne geneeskundige school vertegenwoordigd, eene geregelde bevrediging der vleeschelijke geslachtsbehoefte voor. Ook verlangt zij de gebruikmaking en oefening van alle organen, zal van gezondheid sprake zijn. Dat geldt niet alleen voor den man, die zich daartoe voor geld eene vrouw dienstbaar maakt, wanneer maatschappelijke omstandigheden het hem niet of nog niet veroorloven, een wettelijk huwelijk te sluiten. Dat breidt Bebel evenzeer

uit over de vrouw. Daar echter het geld geen maatstaf is, om de waarde van natuurlijke verhoudingen te regelen, laat hij in de maatschappij de zoogenaamde natuurwet heerschen. Geslachtsverbindingen, op grond van eene natuurlijke behoefte met gemeen overleg voor den tijd van dat gemeen overleg vrijwillig aangegaan en niet van de maatschappelijke toestanden en verhoudingen afhankelijk gemaakt, sluiten, volgens Bebel, de prostitutie uit. Voor zulke verbindingen bestaat volkomen gelijkstelling tusschen man en vrouw en volstrekte vrijheid tusschen beide geslachten.

Die volkomen gelijkstelling is noch door het historisch geworden Staatsgezag, noch door den modernen wetgever feitelijk erkend, daar de zedelijke - beter gezegd - de onzedelijke handelingen der vrouw onder contrôle geplaatst zijn, terwijl die van den man daaraan niet onderworpen werden. Worden de oorzaken der onzedelijkheid onderzocht, dan is er gemeenlijk alleen sprake van de redenen, die de vrouw aanleiding geven zich te prostitueeren, en maakt de schuld van den man geen punt van overweging uit. Geen wonder, dat de kunstmatig in het leven geroepen maatschappelijke orde toestanden veroorzaakt heeft, die met de beide voorwaarden van de geslachtsverbinding in strijd zijn, nl. 1°. met de bevrediging van eene natuurlijke behoefte, en 2°. met den eisch der voortplanting van het menschelijk geslacht. Zoover is het gekomen, dat de boer de geboorte van een kalf en van een varken met blijdschap begroet, die van een kind eerst met zeker gevoel van weemoed verneemt en ingeval van eene veelvuldige herhaling met eene verwensching vergezeld doet gaan. Niet minder ongelukkig is de arbeider over de voortdurende vermeerdering van zijn gezin, vooral dan, wanneer zij uit dochters bestaat, die onder de geldheerschappij de stof voor de prostitutie leveren. De mensch, zegt Bebel, is het volkomenste dier, door niets van het dier onderscheiden dan door eene meer volkomen dierlijke organisatie. Zedelijk is het van dit standpunt, de hinderpalen uit den weg te ruimen, die de ontwikkeling der met die organisatie in verband staande eigenschappen verhinderen en deze zelfs door niet-gebruikmaking en niet-oefening doen ontaarden. Als hinderpaal moet beschouwd worden het gemis van zekerheid ten opzichte der materieele voorwaarden van bestaan en van de middelen van genot, die voor een menschwaardig leven tot op eene zekere hoogte noodzakelijk zijn. De zedelijkheid verlangt dus de zorg daarvoor op de schouders der door allen gevormde maatschappij te leggen. De gemeenschap heeft de taak te vervullen, dat het huwelijk aan zijn natuurlijk doel beantwoorden kan en dat allen, die tot de jaren des onderscheids gekomen zijn, d.w.z. de natuurlijke eigenschappen bezitten, die een huwelijk vereischt, in geslachtsverbinding treden. Regel is reeds onder de arbeiders, dat het alléénstaand volwassen meisje zich paart, zonder daarbij naar de wet en naar de kerk te vragen. Die regel wordt nu nog eene onzedelijke verbinding genoemd en toch is

het plicht der maatschappij, een vorm te vinden, om daaraan elk z.g. onzedelijk karakter te ontnemen. De liberalen, voegt Bebel hieraan toe, zijn halverwege blijven staan. Als egoisten ontsloegen zij zich van alle lastige formaliteiten en beperkende voorschriften, maar toen zij vrij waren, loochenden zij, dat uit hun beginsel verplichtingen tegenover het volk voortvloeiden, en bonden zij het huwelijk aan zeker bezit, ofschoon de natuurlijke, buiten een persoonlijk God en Zijn gebod staande, zuiver mechanische wereldorde dat bezit niet kent.

Wie over dat bezit niet beschikt, staat met zijn gezin aan armoede bloot en die armoede - de nood - verplicht de vrouwelijke leden hare toevlucht te nemen tot de prostitutie, d.w.z. haar lichaam prijs te geven aan hen, die ruimschoots over de materieele middelen gebieden en dientengevolge de polygamie heimelijk kunnen aanbidden. Op deze wijze wist de burgerlijke maatschappij onder den schijn van eene z.g. vrije wetgeving niet alleen vrijheid te huichelen en zich als vrienden des volks voor te doen, maar buitendien nog aan de materieel bevoorrechten de toepassing der leer omtrent de oneindige vermeerdering van het genot te verzekeren. Vraagt Schopenhauer, vraagt Mainländer, vraagt andere wijsgeeren, wat in de maatschappij de spil is, waarom alles draait, en gij zult telkens vernemen: *het geslachtsleven*; zelfs Boeddha noemt de geslachtsdrift ‘scherper dan de haak, waarmede men wilde olifanten temt, en heeter dan vlammen; zij is gelijk een pijl, die in den geest van den mensch vastzit’. Nadat het kapitaal de macht bij uitnemendheid geworden is, moet de prostitutie uit sociale verschijnselen verklaard worden, die met dat kapitaal in nauw verband staan, en uit de wijze, waarop van dat kapitaal gebruik gemaakt wordt, voortvloeien. Hoon moet daarom heeten de verklaring van Frederik Bastiat, dat uit de ‘utilité gratuite’ de verbetering der zedelijke toestanden te wachten is. In de groote steden, die deze ‘utilité gratuite’ tot den hoogsten trap van ontwikkeling gebracht hebben, is het ‘zich prijsgeven voor geld’ meer dan ergens anders de gewoonte, de regel. Tot zoover Bebel. Deze talentvolle vertegenwoordiger van het sociaal-democratisch beginsel en van de materialistische levens- en wereldbeschouwing heeft in zijn oordeel niet de gedachte van alle geestverwanten neergelegd, maar desniettemin zijn sterke afwijkingen van dit oordeel niet waarneembaar en daarom mag op hem meer in het bijzonder gewezen worden.

Een aantal oordeelvellingen werden door mij vooropgeplaatst en achtereenvolgens nader toegelicht. Zij toonden aan, dat zelfs de schijnbaar eenvoudige vraag: ‘Is armoede de voornaamste oorzaak der prostitutie?’ niet te beantwoorden is, zonder kennis te nemen van de levens- en wereldbeschouwing van hen, die bereid zijn een antwoord te geven. Deze levens- en wereldbeschouwing, in zekeren zin, het levensdoel, dat aan den mensch toegewezen wordt of stilzwijgend de veronderstelling vormt, levert de meeste bezwaren voor de behandeling

der gestelde vraag. Mijn uitgangspunt was: de onvruchtbaarheid der behandeling in openbare bijeenkomsten en op congressen, die aan allen niet alleen toegang, maar ook gelijke rechten verleenen; die niet kunnen en mogen vragen naar den ernst, waarmede aanval en verdediging ondernomen worden, en die de najagingen, eventueel de bereiking, van bijoogmerken niet in staat zijn te verhinderen. In vele gevallen is het verschil van opvatting, wanneer de theoretische gedachte op de concrete werkelijkheid toegepast wordt, niets anders dan een misverstand, dat door de wijziging van den zin der woorden veroorzaakt is, derhalve een protest tegen het afslijpen der taal beteekent. Max Müller zegt, dat uitdrukkingen als: natuur, wet, vrijheid, noodzakelijkheid, lichaam, stof, substantie, kerk, staat, openbaring, ingeving, erkentenis, geloof, enz., niet meer zonder hartstochtelijke woordenwisselingen te gebruiken zijn, omdat daarmede de tegenstrijdigste en willekeurigste voorstellingen verbonden worden, waarvan de groote meerderheid zich niet eens meer rekenschap geeft. De inhoud der begrippen en der woorden, die met het publieke leven in verbinding staan, krijgt dientengevolge een te bont karakter, om tot grondslag van een publiek debat te kunnen dienen. Men spreekt daarom te recht van eene ziekte der tijden en volkeren, maar tevens van eene verjonging van het maatschappelijk organisme, waarvan de toestand van overgang door de bovengenoemde begrips- en taalverwarring gekenteekend wordt. Die toestand van overgang lokt voortdurend het steekspel met woorden uit, waarvan de Kamerhelden van onzen tijd even hartstochtelijke liefhebbers zijn als de ridders der Middeleeuwen van de krachtmeting met de speren. Het verjongings-proces gaat daarentegen uit van het volk, dat aan de beschaving een ander karakter toekent en naar een breederen en dieperen grondslag streeft en daartoe in de eerste plaats de bouwstoffen van de technische wetenschappen ontvangt. Dat volk is bezig, zich van de andere standen af te scheiden en eene eigen levens- en wereldbeschouwing te vormen; dat volk stelt er prijs op, zich als een gesloten geheel te organiseeren.

De vraag naar de voornaamste oorzaak der prostitutie is eene vraag naar het zedelijk bewustzijn van het volk, dat in dit geval bepaalde bouwstoffen van de economische techniek te verwerken heeft. Het zedelijk bewustzijn wijst in de eerste plaats op een gebied, dat het godsdienstig leven van het volk vertegenwoordigt. Een historisch geworden vorm van dit leven wordt voorgesteld door het Protestantisme. Dit wijst op het geweten, maar terwijl het van den sociaal-economischen arbeid vrij wel afziet en meer uitsluitend van de prediking, de pastorale werkzaamheid en de uitlegging der H. Schrift gebruik maakt, ontstaat de vraag, of het laten spreken van het geweten allengs niet meer leer en naam dan leven geworden is, m.a.w. of de gemeente van Christus het geweten niet te veel bindt aan de *oude* maatschappelijke orde en daardoor de kracht verliest, om de belangen van den naaste met de

daartoe vereischte zelfverloochening practisch te oefenen. De geschiedenis verlangt eene Christelijke sociale richting, de gelijke behandeling van rijk en arm en het persoonlijk voorbeeld in waardeering der armoede. In onzen tijd is de organisatie der Evangelische diaconie in onmiddellijk verband met den socialen arbeid plicht. Zonder deze wordt de macht van het Protestantisme te gering, om aan zijn oordeel grooten invloed toe te kennen. In de organisatie der diaconie ligt tevens een middel ter verjonging.

Het zedelijk bewustzijn wijst in de tweede plaats op de economische wetenschap, die de leer der sociale orde van de materieele goederen genoemd mag worden. Zij gaat uit van eene rechtsorde, die op zichzelf beschouwd aan het bezit geene voorrechten toekent. Door *de verdeeling* op den voorgrond te plaatsen en door aan het maatschappelijk lijden waarde toe te kennen, trachtte zij een ethischen grondslag te verkrijgen, ook op practisch gebied den zwakke tot steun te verstrekken en de gerechtigheid ook in het materieele leven tot gemeengoed te maken. Zij hield tevens op vijand van den godsdienst te zijn.

Het zedelijk bewustzijn vraagt in de derde plaats naar de kracht, die het Katholicisme in de maatschappij uitoefent. Het Katholicisme laat niet minder dan het Protestantisme het geweten spreken, maar het stelt tevens hooge eischen aan de tucht en laat de Kerk ook de organisatie van den socialen arbeid behartigen. Het spreekt wel vanzelf, dat de Katholieke Kerk in onzen tijd haar gebied uitbreidt en algemeen een bolwerk genoemd wordt tegen den revolutionnairen geest, die in de meest verschillende kringen voet gevat heeft. Meer dan eenige andere macht rekent het Katholicisme met de historische traditie.

Eindelijk komt voor het zedelijk bewustzijn mede in aanmerking de invloed, dien het communisme en materialisme in de maatschappij uitoefenen. Het oordeel, over zedelijke vragen door de sociaal-democratische levensrichting uitgesproken, heeft in zoover een practisch belang, als hare aanhangers sterk toenemen en bereid zijn voor hunne meening het martelaarschap te aanvaarden. Bestaat dit vooralsnog in de meeste gevallen in eenzame opsluiting, zoodat die het leven slechts indirect aan gevaren blootstelt, dan ligt het toch voor de hand, dat dientengevolge de populariteit der leiders vermeerdert en het geloof aan hetgeen zij verkondigen, bovenal de overtuiging der noodzakelijkheid van eene *nieuwe* maatschappelijke orde, veld wint.

Uit de tegenstellingen, die ik verplicht was - voor de vraag naar de beteekenis der armoede voor de prostitutie in het oog der voornaamste partijen - naast elkander te plaatsen, blijkt voldoende, dat het ter beoordeeling der quaestie noodzakelijk is, op grond van eigen onderzoek stelling te nemen en voor die stelling bewijzen aan te voeren. Dat onderzoek in een volgend artikel.

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Oost-Indië na den val der Compagnie(*).

Tijdens de Republiek waren de koloniën Generaliteitslanden, waarvan het bestuur door de Staten-Generaal aan de Compagnie was afgestaan; zij werden *jure* door de Staten-Generaal, *facto* door de Compagnie bestuurd. Toen deze laatste werd opgeheven, kwam het bestuur der koloniën vanzelf aan de Staten-Generaal terug.

Deze gebeurtenis moest noodwendig tot eene hervorming van dat bestuur leiden. Het sprak toch vanzelf, dat de Landsregeering de koloniën niet volgens dezelfde beginselen kon of mocht besturen, welke der Compagnie ten leiddraad hadden verstrekt, daar een Staat aan geheel andere eischen heeft te voldoen dan een handelslichaam.

Het denkbeeld van hervorming was intusschen niet nieuw; de treurige toestand der Compagnie had het reeds in het leven geroepen. De benoeming in 1791 van Mr. S.C. Nederburgh, S.H. Frijkenius, den Gouverneur-Generaal W.A. Alting en den Directeur-Generaal H. van Stockum tot Commissarissen-Generaal had geene andere aanleiding, maar deze hervormingscommissie, welke in 1797 werd ontbonden, had slechts in zeer geringe mate aan haar doel beantwoord. Nog vroeger was ook van Regeeringswege aan de verlenging van het octrooi der Compagnie de voorwaarde verbonden, dat een spaarzamer en beter beheer zou gevoerd worden, en toen hiervan niets bleek, nam de eisch van hervorming in aandrang toe en kwam men zelfs van de zijde van den Staat tot eene inmenging in de zaken der Compagnie.

Nadat de Staten-Generaal den 16^{den} November 1795 tot vernietiging van het bewind der Oost-Indische Maatschappij hadden besloten, werd bij publicatie van den 24sten December 1795 een ‘Comité tot den Oost-Indischen handel en bezittingen’ opgericht. Dit Comité, dat 1 Maart 1796 in functie trad en tot 1800 bleef bestaan, werd toen volgens de Staatsregeling van 1798 vervangen door den ‘Raad der Asiatische bezittingen’, die den 22sten Mei 1800 werd geïnstalleerd. Deze Raad was in drie afdeelingen gesplitst: 1^{o}. het departement tot de Indische Zaken, 2^{o}. dat van koophandel en zeevaart en 3^{o}. dat der financiën.

(*) Dit artikel is een vervolg op het overzicht, dat van de Oost-Indische Compagnie gegeven werd in de aflevering van October 1883. Ziekte en daarna geheel andere werkzaamheden zijn oorzaak zijner late verschijning.

Maar alle hoop, dat er regel en orde in het Koloniaal Bestuur zouden komen, werd vooralsnog verijdeld, 'tgeen voorzeker voor een groot deel aan de toenmalige treurige tijdsomstandigheden moet geweten worden.

Na den vrede van Amiëns in 1802, waarbij wij het prachtige eiland Ceylon aan Engeland moesten afstaan, scheen een tijdperk van rust aan te breken. Den 11^{den} November van dat jaar werd eene Commissie benoemd, om de zaken der koloniën te regelen en eene reorganisatie van haar bestuur voor te bereiden. De Commissie was met zorg gekozen en telde in haar midden de vertegenwoordigers der twee tegenstrijdige stelsels van bestuur S.C. Nederburgh en D. van Hogendorp, terwijl zij voorts was samengesteld uit de heeren J. Meerman, W^{m}. Six, J.F. Pontoi, C.A. Verhuel en Robert Voute. Haar rapport is gedagteekend 31 Augustus 1803 en door Mr. P. Mijer openbaar gemaakt in zijne *Verzameling van instructiën*, *ordonnanciën en reglementen*, blz. 117. Het werd ongunstig beoordeeld door Muntinghe in de Memorie, welke hij aan Raffles indiende omtrent diens ontwerp van landelijke inkomsten op Java en welke gevoegd is bij Raffles' Memorie van 1814, terwijl het door Rochussen in 1859 werd genoemd ‘het belangrijkste staatsstuk, dat ooit op koloniaal gebied is uitgebragt’. Zeker is het, dat het van invloed is geweest op de samenstelling der regeeringsreglementen van 1815 en 1818, die op hunne beurt aan de latere ten leiddraad hebben gestrekt.

De hoop op rust bleek echter ijdel. In 1803 was er tusschen Engeland en Frankrijk een oorlog uitgebroken, waaraan eerst twaalf jaren later voorgoed een einde werd gemaakt, en de Bataafsche Republiek, die zich maar niet van Frankrijk's leiband kon losrukken, werd tegen wil en dank in den strijd tegen Engeland gewikkeld. Bij het uitbarsten van dien krijg, die den vrede van Amiëns tot een blooten wapenstilstand beperkte, waren sommige koloniën, welke volgens dien vrede aan de Republiek moesten worden teruggegeven, als Malakka, de factorijen in Hindostan en op Sumatra, nog niet eens overgenomen en zij bleven in het bezit van Engeland tot de beschikking daarover bij den vrede in Europa.

Naar aanleiding van het rapport der Commissie van 1803 werd den 27sten September 1804 door het Staatsbewind het Charter voor de Aziatische bezittingen vastgesteld. Dit had echter geen gevolg, omdat er weder eene nieuwe constitutie verscheen en de Raadpensionaris Schimmelpenninck, die met de uitvoerende macht was bekleed, den 11^{den} Januari 1805 twee Commissarissen-Generaal benoemde, namelijk Mr. C.T. Elout en C.H. van Grasveld. Nog vóórdat zij Java bereikten, kregen zij te Rio Janeiro bericht, dat zij door Lodewijk Napoleon, die inmiddels als Koning van Holland was opgetreden, teruggeroepen en van hunne zending ontslagen waren.

De ‘Raad der Aziatische bezittingen’, die tot 1806 stand hield, werd toen vervangen door een ‘Ministerie van Koophandel en Koloniën’,

daarna van ‘Marine en Koloniën’. De bepalingen betreffende de koloniën, vervat in de Staatsregeling van 1798, waren vervangen eerst door die der Staatsregeling van 1801, daarna door die der Constitutie van 1806.

In laatstgemeld jaar trof ons nog een zware slag. De Kaap de Goede Hoop viel namelijk den Engelschen in handen en is, helaas! sedert dien tijd in hunne handen gebleven.

In Indië was de toestand mede treurig. Niet alleen, dat Java als 't ware geheel aan zichzelf was overgelaten en zich gedurig bedreigd en bestookt zag door de Engelschen, maar ook de partijschappen van het moederland waren derwaarts overgewaaid en evenals in Nederland vond men op Batavia Patriotten en Oranjegezinden. Men kon er met Shakespeare zeggen:

> ‘When sorrows come, they come not single spies,
> But in battalions.’

Op den Gouverneur-Generaal Mr. W.A. Alting, die volgens Mackay (nu Lord Reay)(*) tusschen de liefde voor zijn vaderland en die voor zijne familie een liefelijk verband wist te brengen, was den 18den Februari 1797 gevolgd Mr. P.G. van Overstraten, tot dien tijd Gouverneur van Java's Noord-Oostkust(†). Deze landvoogd, die volgens Mr. P. Mijer een voortreffelijk regent en een man van een vast en zelfstandig karakter was(§), had den zwijmelgeest dier dagen nog weten te betoomen, maar het bestuur zijner opvolgers J. Siberg, schoonzoon van Alting en politieke bondgenoot van Nederburgh (1801-1804), en vooral dat van A.H. Wiese (1804-1808) miste ten eenen male de klem, die de omstandigheden eischten, zoodat de wanorde, die het overwaaien der democratische beginselen naar de koloniën aldaar had gesticht, bleef voortduren.

De hervorming van het Indisch bestuur, welke, zooals we zeiden, nog dringender was geworden door de eischen van een bestuur der koloniën van Staatswege, werd toen opgedragen aan den Maarschalk Daendels, die in 1807 tot Gouverneur-Generaal werd benoemd. Het was onder dezen landvoogd, door velen een werktuig van Keizer Napoleon genoemd, dat er voor het eerst in het beheer der koloniën zelf gewichtige veranderingen werden gebracht en dat het besluit van 1798, hetwelk Nederlandsch-Indië weer onder den Staat bracht, in werking kwam.

(*) *De handhaving van het Europeesch gezag en de hervorming van het rechtswezen onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal Mr. H.W. Daendels.*

(†) Deze wilde de reis naar Batavia over land maken en moest daartoe grootendeels een voetpad volgen en zich meestal in een draagstoel laten vervoeren.
Eene andere weinig bekende bijzonderheid van dien tijd is het plan van den legerkommandant Nordman, om den Gouverneur-Generaal Van Overstraten gevangen te nemen, dat gelukkig nog bijtijds, op den dag dat het plan zou worden uitgevoerd, door een adjudant ontdekt werd.

(§) Lants deelt dit gunstig oordeel over Van Overstraten niet. Zie zijne *Geschiedenis van het verval der magt van de Nederlanders in Indië,* II, blz. 113.

Daendels - geweldiger gedachtenis - zocht in de eerste plaats het gezag te herwinnen, dat onder den toestand van verval der Compagnie in het laatste vierde der vorige eeuw en in de wanorde, welke daarop volgde, schier geheel was teloorgegaan. Tot de voornaamste bepalingen zijner instructie behoorden, dat hij het oude, versleten Regeeringsstelsel door een snelwerkend en krachtig bewind moest vervangen, dat hij het lot van den inlander vooral moest ter harte nemen, goed en goedkoop recht verschaffen aan allen, den handel en de productie aanmoedigen, alle eeredienſten zonder onderscheid in bescherming nemen, de wetten doen eerbiedigen, de hem toevertrouwde bezittingen ongeschonden bewaren en zonder overleg met den Raad van Indië geen verdrag van overgave mocht sluiten.

Aan die opdracht heeft hij grootendeels voldaan. Hij maakte een einde aan het schandelijk winstbejag der ambtenaren, door op de misbruiken van dien aard geduchte straffen toe te passen. Met de Regenten ging hij geene contracten meer aan, maar hij trachtte inlandsche ambtenaren van hen te maken, waartoe hij hun een jaargeld gaf. Hunne stelling van leenman werd hierdoor tot die van ambtenaar teruggebracht.

Na het Gouvernement van Java's Noord-Oostkust, welks afzonderlijke Gouverneur zich soms vrij onafhankelijk van de Hooge Regeering gedroeg, te hebben opgeheven en Java voor het inwendig bestuur te hebben verdeeld in negen afdeelingen, eerst prefectures, later landdrostambten genoemd (te weten: de Oosthoek, Japara, Samarang, Tagal, Pekalongan, Cheribon, Krawang, de Bataviasche Regentschappen en de Ommelanden van Batavia en Bantam), wijdde hij zijne zorgen aan den verdedigingstoestand van het eiland. De Meeuwenbaai werd versterkt en op zijn last werd over gansch Java een groote postwreg aangelegd, die, ofschoon 200 uren gaans lang en loopende door moerassen en valleien en over heuvels en stroomen, binnen achttien maanden was voltooid.

Het gebied van den Sultan van Bantam, die zich tegen zijne plannen verzette, werd grootendeels tot domein der Hollandsche kroon verklaard en voor dat deel onder het onmiddellijk beheer van het Gouvernement gebracht. Cheribon, dat door binnenlandsche onlusten werd geteisterd en nog altijd onder drie van elkaar onafhankelijke Sultans verdeeld was, onderging gelijk lot, hoezeer den Sultans daar nog eenig gezag, doch thans geheel afhankelijk van de Regeering, werd gelaten. Ongeregeldheden in Djokjokarta gaven hem aanleiding tot eene gewapende tusschenkomst aldaar, waarvoor hij een beduidenden afstand van grondgebied bedong.

De Roomsch-Katholieken verkregen door zijn toedoen in 1810 eene eigene gemeente. Onder den titel van *Bataviasche Koloniale Courant* bracht hij een nieuwsblad tot stand, dat het oude, onbeduidende *Vendunieuws* verving. De rechtsbedeeling ten behoeve der inboorlingen werd

verbeterd, ook door de instelling der Landsraden en Vredegerichten (rechtbanken, bestaande uit inlanders onder voorzitterschap van den Landdrost of Resident).

Daendels deed veel voor den inlander, doch vergde ook veel van hem. Tot het eerste mag gerekend worden, dat de koffietuinen werden vermeerderd, doch met de bepaling, dat de inlander den prijs voor hunne opbrengst rechtstreeks zou ontvangen en niet meer door tusschenkomst zijner hoofden, die hierdoor in hunne afpersingen werden belemmerd, - dat hij zijne padjeg of tjoeké in voortbrengselen, tegen lage prijzen berekend, kon voldoen - dat de verplichte leveringen van indigo en katoen, de heerendiensten ten behoeve der Europeesche ambtenaren, het pandelingschap, de geschenken en hommages werden afgeschaft. Tot het laatste de drukkende last, dien hij hem oplegde bij het aanleggen van forten, het graven van kanalen, het droogmaken van moerassen en vooral bij het maken van den hiervoren bedoelden grooten postweg.

Verschillend is het oordeel, dat over Daendels geveld is. Dat hij een despoot was, valt niet te ontkennen; dat hij soms aan willekeur en geweld den vrijen teugel vierde, evenmin. Vreemd is het dan ook niet, dat de inlandsche bevolking, die personen en zaken vaak zoo eigenaardig juist weet aan te duiden, hem in hare vreeze den naam van ‘Toean besar goentoer’ (den donderenden grooten heer) had gegeven.

Staaltjes - het verkleiningswoord zal de lezer wel wegdenken - van zijne dwingelandij en willekeur zijn zeker, dat hij een lid der Regeering in zijn eigen huis liet arresteeren, omdat deze zijne gemoedelijke overtuiging niet wilde laten dwingen, - dat hij twee leden van den Raad van Indië, die eenige voorstellen niet zoo voetstoots konden goedkeuren, ongesteld verklaarde en voor geruimen tijd zond naar eene kampong in de Preanger Regentschappen, welke daarom thans nog den naam draagt van ‘Kampong edeleer’[*], - dat hij een ander hooggeplaatst persoon, den heer Mossel, een nazaat van den Gouverneur-Generaal van dien naam, in het fort van Meester Cornelis ‘voor den broek’ liet geven - dat hij den President en de leden van het Hoogste Rechterlijk College afzette, omdat zij een vrij geweten stelden boven de gunst van den gebieder, - dat bij alle gewijsden vernietigde, die niet strookten met zijne begrippen van recht of staatkunde, - dat hij op familiare wijze over tafel bevelen gaf tot het neus en ooren afsnijden van Chineezen, enz. enz.[†].

(*) Edel heer; de inlander noemt ook thans nog een lid van den Raad van Indië een toewan edeleer.

(†) Bij het bespreken van de *Mémoires du Général Dirk van Hogendorp, comte de ‘Empire, publiés par son petit-fils le comte D.C.A. van Hogendorp*, deelt ‘Damas’ in het *Dagblad van 's Gravenhage* van 23 October l.l. nog het volgende staaltje mede.
De Brigadier-Generaal De Sandol-Roy, die bij Daendel's aankomst op Java de troepen commandeerde, had zich tegen zekere maatregelen van militair-administratieven aard willen verzetten en was daarom afgezet. De Minister van koloniën, die den Gouverneur in de wielen rachtte te rijden, bracht den Koning ertoe, den hoofdofficier weer in zijne betrekking te herstellen en hem zelfs tot generaal-majoor te benoemen. Zoodra het bericht van die benoeming te Batavia was aangekomen, liet Daendels zijn inferieur roepen en wenschte hem geluk met zijne bevordering en met de achting en het vertrouwen, hem door den Koning en de Ministers bewezen ‘Maar’, voegde hij erbij ‘aangezien, ze U zoo teeder liefhebben, zullen ze gecharmeerd zijn, U weder te zien; ge zult binnen tweemaal vier en twintig uren vertrekken met depêehes, waarmede ik U wensch te belasten.’ - De Generaal De Sandol-Roy trachtte te protesteeren, maar dat was met Daendels verloren moeite; hij zag zich dus verplicht naar Holland te vertrekken, waar hij eerst aankwam, toen Lodewijk reeds afstand van den troon had gedaan.

Maar wie zegt ons, hoeveel van die willekeur en dat geweld op rekening moet gesteld worden van den wetteloozen toestand, waarin onze Indische bezittingen in dien tijd verkeerden? Zou het in die dagen en onder de toenmalige omstandigheden mogelijk zijn geweest, wij zeggen niet zonder grofheden als, Daendels hoging, maar zonder willekeur het verloren gezag weer uit zijne vernedering te verheffen? Waar de breidel der wet ontbreekt, treedt het 'stat pro ratione voluntas' te voorschijn en, zooals Louis Blanc zegt: 'Une fois sur la pente de l'arbitraire, un pouvoir ne s'arrête plus.'

Daendels' willekeur heeft in elk geval ook tot daden geleid, waaraan opvolgende bestuurders recht hebben laten wedervaren en waarvan het nageslacht de heilzame vruchten heeft geplukt. Houdt men dit in het oog, dan mag men zijne wreedheden afkeuren, zijn geweld veroordeelen, maar zijn bestuur minachten mag men niet, want het is niet te weerspreken, dat hij naar deugdelijke hervormingen streefde en met weinig middelen in korten tijd ongelooflijk veel, en daaronder veel goeds, heeft tot stand gebracht.

Men beweert, dat zijne groote zelfstandigheid zelfs zorg baarde aan Napoleon, wien men de vrees toedicht, dat Daendels zich aan zijn gezag onttrekken en eene onafhankelijke Oostersche heerschappij stichten zou en hij hem daarom, op grond van een vroeger ingediend verzoek, in April 1811 zijn eervol ontslag zou gezonden hebben. Hiervan is evenwel niets gebleken en waarschijnlijk is dit ontslag dan ook toe te schrijven aan de inblazingen zijner vijanden, die natuurlijk vele waren. In verband met dat beweren is intusschen merkwaardig hetgeen men leest in de *Boekzaal der geleerde wereld* van Januari 1853. Op blz. 35 wordt daar in eene beoordeeling van in 1852 verschenen werken het volgende gezegd: 'Had Daendels slechts eenige grond van vermoeden gehad dat de Nederlanders op Java, op het voetspoor hunner voorvaderen, goed en bloed zouden veil gehad hebben voor de nationale onafhankelijkheid, of had hij eenige impulsie ontvangen, waardoor hij zich had kunnen beroepen op morelen dwang, hem aangedaan, zeer gaarne had hij den Franschen Kolonel, die hem de bevelen van Napoleon overbracht, gevangen gezet en Java onafhankelijk, zelfstandig verklaard. Het hier gezegde berust op de getuigenis van een toenmalig adjudant en vertrouweling van Daendels, vriend en aanverwant van recensent.'

Daendels werd opgevolgd door den Generaal J.W. Janssens, den vroegeren verdediger der Kaapkolonie, van wien Napoleon moet gezegd hebben, dat hij was ‘un des hommes les plus recommandables, un caractère taillé à l'antique’(*). Intusschen miste hij het doorzicht, de talenten en de standvastigheid van zijn voorganger; hij overzag noch beheerschte den stand van zaken, door Daendels in het leven geroepen, doch gaarne wordt erkend, dat zijn bestuur zich kenmerkte door eenige belangrijke maatregelen omtrent wetgeving en rechtspleging, door liefde voor kunsten en wetenschappen, door eerlijkheid en trouw en door grooten persoonlijken moed. De Generaal Jumel, wien hij - trouwens op Napoleon's last - het opperbevel over het leger opdroeg, bleek geheel onbekwaam, daar hij geene doortastende maatregelen wist te nemen tegen de landing der Engelschen, welke reeds onder Daendels als aanstaande was bericht en onder dezen, naar algemeen geoordeeld wordt, zeker zou zijn gekeerd.

Dat bericht eener landing der Engelschen was maar al te waar. Lord Minto, Gouverneur van Britsch-Indië, had eene groote land- en zeemacht in den Archipel vereenigd en vergezelde den tocht, bestaande uit eene vloot van 100 zeilen onder Stopford en een leger van 12000 man onder den Generaal Auchmuty. Men landde in de baai van Tjilintjing en de Kolonel Gillespie rukte naar Batavia op. Door de verwaarloozing der wenken van Daendels leverde de landing hoegenaamd geene moeielijkheden op en door de verkeerde bevelen van Jumel, ‘die de rust zoo zoet vond en opzag tegen de moeite en het gevaar den vijand aan te tasten’, werden onze troepen op eene gemakkelijke wijze verslagen of op de vlucht gedreven. De overgave van Java en zijne onderhoorigheden aan de Engelschen volgde den 18^{den} September 1811 en maakte een treurig einde aan onze heerschappij aldaar, die toen twee eeuwen geduurd had.

Lord Minto, die uit Engeland de liefelijke opdracht had ontvangen, ons gezag te vernietigen, de verdedigingswerken te vernielen, wapenen en geschut aan de inlanders uit te deelen en daarna Java te verlaten, volbracht gelukkig dezen schandelijken last niet. Overtuigd, dat de rampzalige gevolgen van deze opdracht, die ongetwijfeld het leven aan alle Hollanders zou gekost hebben, niet voldoende overwogen waren, gaf hij gehoor aan zijn edel hart en bepaalde zich tot de verovering der kolonie, waarvan hij het bestuur terstond regelde. Hij benoemde namelijk Thomas Stamford Raffles, een bekwaam en ijverig ambtenaar, tot Luitenant-Gouverneur en stelde een Raad van bestuur aan, waarin ook Hollanders zitting hadden.

Raffles was de zoon van een koopvaardijkapitein en in 1781 op zee bij Jamaica geboren. Van 1796 tot 1805 was hij klerk op het ‘East Indian House’ te Londen en werd in laatstgemeld jaar als adjunct-

(*) De Sor. *Napoléon en Belgique et en Hollande.* D. 2, blz. 96.

secretaris gezonden naar Pinang, een eiland in de Straat van Malakka, dat toen van een geregeld bestuur werd voorzien. Hij diende daar met veel lof en stelde zijne kennis van den Archipel ten dienste van den Oriëntalist Dr. John Leyden, die bij zijn terugkeer te Calcutta de aandacht van Lord Minto vestigde op de talenten van zijn jeugdigen vriend. Naar aanleiding dezer aanbeveling kreeg Raffles van Lord Minto de opdracht, om hem berichten te verschaffen omtrent Java en zijne verdedigingsmiddelen en om met de inlandsche vorsten zoodanige betrekkingen aan te knoopen, als in staat waren, om den invloed der Engelschen uit te breiden. Om aan deze zending - welke ongetwijfeld aan die van een spion doet denken - een officieel karakter te geven, ontving hij den titel van Agent van den Gouverneur-Generaal bij de Maleische Staten.

In deze hoedanigheid toog Raffles, die zich toen te Malakka vestigde, aan het werk. Hij haalde verschillende inlandsche vorsten over en zijne rapporten aan Lord Minto getuigden van zooveel zaakkennis en schranderheid, dat zij zijne benoeming tot Landvoogd bij de verovering van Java voldoende verklaren.

Van den Raad van bestuur, door Lord Minto ingesteld, was Raffles voorzitter en de bevelhebber der troepen, waartoe Kolonel Gillespie werd benoemd, onder-voorzitter. Tot de twee overige zetels werden geroepen de schrandere Mr. H.W. Muntinghe, voorzitter van het Hooggerechtshof, en Mr. W.J. Cranssen, voorzitter van het College van Schepenen, welke beide benoemingen den Hollanders zeer aangenaam waren.

Evenals Daendels - dien hij noemde ‘den voortvarendsten en standvastigsten Landvoogd, die sedert een geruimen tijd aan het hoofd der koloniën geplaatst is geweest’, en wiens staatkunde hij in menig opzicht voortzette - trad ook Raffles met kracht op tegen de inlandsche vorsten, die de tijdsomstandigheden benuttigden, om zich onafhankelijker te maken. Dat gold vooral den vorsten van Djokjokarta en Soerakarta, wier macht gekortwiekt en wier grondgebied andermaal verkleind werd, terwijl de Sultans van Cheribon en Bantam hun gebied afstonden tegen eene schadeloosstelling in geld. Minder gemakkelijk viel het hem, om het Engelsch gezag in de buitenbezittingen te doen eerbiedigen, en ten aanzien van Decima mislukte het geheel, ondanks de onwaardige pogingen, die daartoe herhaaldelijk in het werk gesteld werden.

Voorts nam Raffles de noodige maatregelen tot verdediging der kolonie en vormde eene talrijke legermacht. Het inwendig bestuur werd opnieuw geregeld en het aantal residentiën, door Daendels tot tien beperkt, op zestien gebracht. Het rechtswezen, door Daendels hervormd naar de behoeften, die de ervaring had aangewezen, werd door Raffles meer gewijzigd naar theoretische beschouwingen. Zoowel daarin als in vele andere zaken liet Raffles zich leiden door Engelsche begrippen of door denkbeelden, aan de Engelsche koloniën ontleend.

Dit laatste was met name het geval met de hervorming, waaraan hij het belastingstelsel onderwierp. Onder de Compagnie gold het stelsel, dat met de regenten overeenkomsten werden gesloten tot het leveren van producten, hetzij om niet, hetzij tegen zeer lage prijzen. Dit zoogenaamde Contingentenstelsel was reeds door Daendels in zooverre gewijzigd, als hij noodig had geoordeeld, om de inlanders aan de willekeur hunner hoofden te onttrekken. Door Raffles werd het echter geheel opgeheven en vervangen door het zoogenaamde landrentestelsel. Niet overbodig schijnt het echter hier al dadelijk op te merken, dat de landrente onder de namen van padjêg of tjoeké reeds vroeger bestond. Het was de belasting, die de Javanen in vroeger tijd van het product hunner akkers aan hunne vorsten betaalden en in de Vorstenlanden nog betalen, terwijl zij thans in de Gouvernementslanden, onder den naam van landrente, aan het Nederlandsch bestuur voldaan wordt(*). Raffles gaf aan de landrente, die hij in de plaats van de oude padjêg stelde, het karakter eener huur, welke de opgezeten aan den eigenaar voor het gebruik van den grond betaalt, en koos voor de regeling Britsch-Indië tot voorbeeld.

Hij had daar de keuze tusschen drie stelsels, namelijk dat der verkoopingen of verhuringen van landen in het groot (Zamindar-system), door Lord Cornwallis in Bengalen ingevoerd; het individueele belastingstelsel (Ryotwar-system), zooals het bestond in het Gouvernement van Madras; en het dorpsstelsel (Village-system), zooals de belasting geheven werd in de Noord-Westelijke provinciën van Hindostan en in het grootste gedeelte van het Gouvernement van Bombay.

Van het eerstbedoeld stelsel kon geene sprake zijn, omdat er op Java geene klasse van menschen gevonden werd gelijk aan de Bengaalsche Zamindars. Raffles wilde wel in enkele gevallen groote districten verhuren aan Javasche Hoofden, doch slechts bij uitzondering en om gewichtige redenen, terwijl hij in geen geval Europeesche huurders wilde toelaten.

Het Ryotwar-systeem, of dat van den individueelen aanslag, was naar zijn oordeel het stelsel, dat het meest met de belangen der bevolking en die der schatkist overeenkwam, doch daar het door eene algemeene opmeting en classifikatie der bebouwde velden moest worden voorafgegaan en hiertoe eene aanzienlijke tijdruimte gevorderd werd, bepaalde hij zich in October 1813 aanvankelijk tot het dorpsstelsel, volgens hetwelk al de gronden, tot eene gemeente behoorende, aan het dorpshoofd verhuurd werden. Intusschen veranderde hij al zeer ras van zienswijze en besloot hij reeds den 11^{den} Februari 1814 tot de invoering van het Ryotwar-stelsel.

Dit stelsel werd in dertien residentiën van Java ingevoerd, doch niet toegepast in de Bataviasche Ommelanden en Buitenzorg, grootendeels aan particulieren behoorende, noch in de Preanger Regentschappen, waar de verplichte teelt en levering van koffie aan het Gouvernement

(*) Zie Veth, *Java.* D. 1, blz. 350.

bleef bestaan. Ook het zoogenaamde Blandong-stelsel of de gedwongen aankoop en vervoer van hout in en uit 's lands bosschen bleef gehandhaafd, terwijl ondanks veel gezwets tegen dwang en monopolie bij de genoemde bronnen van inkomst nog het zoutmonopolie werd gevoegd.

Toen de Nederlandsche Commissarissen-Generaal Java hadden overgenomen, was het landrente-stelsel wel afgekondigd, doch zijne geldelijke uitkomsten waren toen nog niet bekend. Uit een nauwkeurig plaatselijk onderzoek bleek echter later, dat het stelsel eenvoudig gedecreteerd, maar voor zijne behoorlijke werking schier niets gedaan was. Geen wonder dan ook, dat het opvolgend bewind uithoofde der onregelmatige inning van de belasting verplicht is geweest, een aanzienlijken achterstand over de jaren 1815-1817 aan de Javasche bevolking kwijt te schelden. Hoe onregelmatig men bij de invoering was te werk gegaan, blijkt hieruit, dat in sommige residentiën het dorpsstelsel, in andere het Ryotwar-stelsel was ingevoerd en dit laatste in andere gewesten weer slechts in schijn bestond. Het bevreemdt dan ook niet, in het rapport der Commissarissen-Generaal van 16 Maart 1818 te lezen: ‘Het nieuwe stelsel is over Java ingevoerd met zulk eene overhaasting en met zulk eene verregaande onnauwkeurigheid (om daaraan geene andere benaming te geven), dat daardoor alle heilzame maatregelen van het Gouvernement ten eenenmale verijdeld, de Hooge Regeering misleid, de ingezetenen op eene onregelmatige wijze belast en 's lands inkomsten in de grootste onzekerheid gebragt zijn geworden, om niet te spreken van de verliezen, die 's lands schatkist 's jaarlijks heeft moeten ondergaan.’

Laten we echter het Britsch tusschenbestuur wegens zijne regeling der landrente niet al te hard vallen, daar ook ons thans nog over hetzelfde onderwerp menig gegrond verwijt kan gedaan worden. De regeling toch, welke Commissarissen-Generaal in 1819 vaststelden, was ook eene voorloopige, die slechts duren zou, totdat meerdere kennis van de uitgestrektheid, gesteldheid en vruchtbaarheid der velden zou verkregen zijn, en ter verkrijging dier kennis is door ons gedurende meer dan eene halve eeuw niets gedaan. Dit mag te meer bevreemden, omdat de vele gebreken dier regeling al spoedig tot allerlei misbruiken aanleiding gaven en een toestand van onzekerheid, ongelijkheid en wanorde hebben gesticht, die herziening dringend noodig maakte. Toch heeft het ruim eene halve eeuw geduurd, eer aan die herziening de hand werd geslagen, en toen eindelijk in 1872 een practisch voorstel werd ontworpen en goedgekeurd, dat geleidelijk tot een gewenschten toestand zou gevoerd hebben, werd bij de uitvoering dat goede opgeofferd aan het betere met het ongelukkig gevolg, dat men het goede prijsgaf en het betere niet verkreeg. Dat betere laat nog steeds op zich wachten. Opnieuw zijn daarom later weer onderzoekingen voorgeschreven en gegevens verzameld voor eene nieuwe regeling, maar dat men zijne verwachting ten deze niet te hoog moet spannen, kan afgeleid worden uit de omstandigheid, dat de Hoogleeraar Mr. P.A. van

der Lith, die in *De Gids* van Mei l.l. dien arbeid met veel waardeering bespreekt, niettemin tot de vraag wordt gedrongen: 'Waartoe hebben al die onderzoekingen gediend, waartoe zulke inspanning van de ambtenaren gevergd, wanneer ten slotte eene regeling zal worden ingevoerd, die, wat de practische resultaten betreft, alles bij het oude laat?'

Doch keeren wij terug tot het tijdstip van ons overzicht.

Raffles ergerde zich, en te recht, over den toestand der gevangenissen, toen meestal bestaande uit zoogenaamde blokhuizen, waarin alle soorten van gevangenen vermengd waren. Hij vond dien toestand zoo treurig, dat hij gelastte, dat in elk district onverwijld eene steenen gevangenis met behoorlijke afscheidingen zou gebouwd worden, ingericht naar een voorgeschreven model. Maar ook deze last werd slechts gedecreteerd, want geene enkele gevangenis werd opgericht, om aan dat menschlievend besluit gevolg te geven. Zoo is het ook gegaan met de afschaffing van sommige heerendiensten en met nog meer zaken. Het waren overschoone ontboezemingen op het papier, maar verder dan het papier kwamen de meeste niet. Er werd weinig of niets tot stand gebracht, terwijl in de administratie de schromelijkste verwarring heerschte.

Raffles wilde ongetwijfeld het goede en was zeer zeker in liberalen geest werkzaam. De groote mate van philanthropie, welke hem eigen was, deed hem beschaving en ontwikkeling tot doelwit van zijn streven stellen en kunsten en wetenschappen bevorderlijk zijn. Zijne goede bedoelingen blijken echter meer uit woorden dan uit daden, wat misschien ten deele zijne verklaring moet vinden in zijn kortstondig bestuur en wellicht ook in zijn overprikkeld nationaliteitsgevoel, dat zijn ijver deed verflauwen, toen hij bemerkte, dat hij de koloniën weldra zou moeten overgeven aan de Nederlanders, wien hij vijandig was.

Tot deze overgave kwam het door den val van Napoleon, die den staatkundigen toestand van Europa geheel veranderde. Tusschen Engeland en Nederland werd den 13^{den} Augustus 1814 een tractaat gesloten, waarbij wij de bezittingen terugkregen, die wij op 1 Januari 1803 hadden bezeten, met uitzondering van de Kaapkolonie, Demerary, Essequebo en Berbice, voor welke Engeland zou betalen ons aandeel in de oorlogskosten, zijnde 12 millioen, en de kosten voor de nieuwe vestingen in België, zijnde 24 millioen, samen 36 millioen. De volledige teruggave onzer bezittingen had intusschen eerst in 1817 plaats.

Met de overname der koloniën was belast de in 1814 benoemde Staatscommissie, bestaande uit de heeren Mr. C.T. Elout(*), G.A.G.Ph. Baron van der Capellen(†) en A.A. Buyskes(§). Wegens

(*) Dezelfde, die vroeger door Koning Lodewijk was teruggeroepen.

(†) Deze was bestemd voor de Landvoogdij, welke eerst was aangeboden aan Mr. S.J. Wiselius, die echter bedankte ter wille zijner hoog bejaarde moeder.

(§) Bij een besluit van den Souvereinen Vorst van 22 September 1814 was eerst als derde Commissaris-Generaal aangewezen Mr. H.W. Muntinghe, maar bij dat van 20 November 1814 werd daartoe in zijne plaats benoemd de Schout-bij-nacht A.A. Buyskes. Elout vreesde, dat de bekende ingenomenheid van Muntinghe met het nieuw ingevoerd stelsel een onbevangen onderzoek in Indië zou schaden.

den terugkeer van Napoleon van Elba was zij eerst in October 1815 vertrokken en in April 1816 te Batavia aangekomen. Raffles had eene maand te voren het bestuur overgedragen aan Fendall, die voor de overgave der koloniën nog eene speciale volmacht uit Bengalen wachtte. Na de ontvangst van dit document had eindelijk op 19 Augustus 1816 de overgave plaats. Java keerde terstond onder ons gezag terug, doch in sommige Buitenbezittingen leverde de overdracht moeielijkheden op, die slechts bewezen, hoe vijandig Raffles ons geweest was en bleef, want: 'I will check the Dutch', was schering en inslag van zijn drijven, nadat hij in Europa teruggekeerd en ook nadat hij weder als Britsch Resident naar Benkoelen gezonden was.

De toestand der teruggekregen bezittingen bleek verre van gunstig te zijn. De vestingwerken waren in verval; de koffie-aanplantingen, welke Daendels bevorderd had, waren door Raffles verwaarloosd; voor het onderwijs en den geneeskundigen dienst was niets gedaan; de paardenposterij was verdwenen en zeerooverij had op groote schaal plaats.

De Commissarissen-Generaal zochten orde en regelmaat te herstellen. De krijgsmacht werd verbeterd, het rechtswezen hervormd en samengesteld uit een Hooggerechtshof te Batavia, zes Raden van Justitie en omgaande Rechters, alsmede een Hoog Militair Gerechtshof en Krijgsraden; het muntwezen werd geregeld; een Raad van Financiën en eene Algemeene Rekenkamer werden in het leven geroepen en milde bepalingen omtrent de koffiecultuur vastgesteld.

Nadat in 1818 een nieuw Regeeringsreglement was afgekondigd en eenige gewenschte maatregelen omtrent het onderwijs, den geneeskundigen dienst, het pandelingschap en den slavenhandel genomen waren, trad Van der Capellen als Gouverneur-Generaal op en keerden Elout en Buyskes naar het vaderland terug.

Het was kort na hun vertrek, dat men te Batavia de tijding vernam, dat Raffles zich op wederrechtelijke wijze had in het bezit gesteld van het eilandje Singapore, behoorende tot het gebied van den Sultan van Djohor, die een vazal was van het Gouvernement, en dat hij daar eene handelshaven wilde aanleggen. Het geschil werd aan de beslissing van het Opperbestuur onderworpen, doch het bezit van Singapore voorloopig gehandhaafd. Met welk gevolg weet ieder. Bij het verdrag van 1824 hebben wij van alle vorderingen op Singapore, dat de Straat van Malakka - een der belangrijkste kanalen voor de zeevaart - volkomen beheerscht, moeten afzien en sedert dien tijd heeft deze schepping van Raffles er als het ware naar gestreefd, om zijn wensch: 'I will check the Dutch', zooveel doenlijk te verwezenlijken.

Het oordeel van de nakomelingschap over het bestuur van de Commissarissen-Generaal kan slechts gunstig zijn. De taak, aan deze Commissie opgedragen, was zwaar. Zij vond de bezittingen in een ontredderden en wanordelijken staat en er was geen tak van bestuur, die niet wachtte op herziening. In dien toestand een nieuw stelsel van bestuur uit te

werken en in toepassing te brengen, zou zeker niet gelukt zijn, indien de Commissie, waarvan Elout de ziel was, zich niet had onderscheiden door kunde, kalmte, vastberadenheid en een grooten ijver, waardoor het mogelijk was, die taak in 28 maanden te volbrengen. Het moge waar zijn, dat de eerste stap tot de invoering van een stelsel van politiek bestuur en geregelde belastingen gedaan was, toen Commissarissen-Generaal in 1816 het gezag over Indië aanvaardden; de uitvoering van den maatregel was evenwel zoo gebrekkig en onvolmaakt, dat deze hun doorzicht nog te meer doet uitkomen, nu zij zich daardoor niet hebben laten verleiden tot miskenning van het goede, dat in het systeem lag, en een stelsel van belasting hebben voorgestaan boven het vroeger gevolgde stelsel van handel(*). Hun stelsel berustte op het beginsel van handelsvrijheid en op dat van onbeperkte beschikking over de voortbrengselen van den landbouw en er zou misschien in latere jaren geene 'koloniale kwestie' zijn ontstaan, indien opvolgende besturen op den aangegeven grondslag hadden voortgebouwd.

Van der Capellen trad den 16^{den} Januari 1819 als Landvoogd op. Over zijn gezag als zoodanig had Willem I hem hier te lande een gezegde toegevoegd, dat hij in zijne *Gedenkschriften*, blz. 488, heeft aangeteekend. 'Mijnheer,' had de Koning tot hem gezegd, 'het gezag dat gij weldra zult bekleeden, zal uitgebreider zijn dan het mijne, want gij zult geene Staten-Generaal hebben', waarop Van der Capellen antwoordde: 'Sire, hoewel ik daar ginds machtig zal zijn, zal ik echter nooit vergeten dat Uwe Majesteit boven mij verheven is', en de Koning hernam: 'Dat is waar, maar op een afstand van vierduizend mijlen is ieder toezigt onmogelijk.'

Tijdens het bestuur van Van der Capellen hadden er in Indië veel oproerige bewegingen plaats. Daar wij echter geene krijgsgeschiedenis schrijven, bepalen wij ons tot de herinnering aan de onlusten op Celebes onder Aboe Bakar in 1819, aan den opstand onder de Boegineezen te Riouw in 1820, aan de tweede expeditie tegen Palembang onder den Generaal-Majoor De Kock in 1821, aan de onlusten der Padri's in de Padangsche Bovenlanden in 1822, aan die ter Westkust van Borneo in

(*) Muntinghe heeft in het rapport, dat hij in 1817 aan Commissarissen-Generaal indiende, de beide stelsels aldus beschreven: 'Door een stelsel van handel verstaan wij ongeveer dat zamenstel van inrigtingen, hetwelk onder de voormalige Oost-Indische Compagnie bestond; een stelsel, waaronder de Vorst steeds koopman is, waaronder de geest van koopman ook is de geest der Regeering, en waar het onderscheidend kenmerk dit is, dat het de gansche massa der Indische bevolking zoodanig dienstbaar maakt en ondergeschikt aan de belangen van den handel, dat zij onbekwaam wordt tot het dragen van eenige regelmatige belasting en onvatbaar voor de vormen van een geregeld bestuur.
Door een stelsel van belasting verstaan wij daarentegen zoodanig eene inrigting, waardoor de gansche massa der Indische bevolking wordt aangemerkt als de eerste grondslag van het bestaan der Regering, en de belastingen, van welken aard ook, die naar redelijkheid en billijkheid over die bevolking kunnen worden geheven, als de voorname en rijke bron van hare inkomsten en vermogen. Eene inrigting derhalve, waaronder door eene wederkeerige bescherming, deze zelfde bevolking in staat gesteld en gehouden wordt, om de haar opgelegde regelmatige belastingen te dragen.'

hetzelfde jaar, aan den opstand van Boni in 1824 en last not least aan den opstand te Djokjokarta in 1825 onder Pangeran Ario Dipo Negoro, die het begin was van den vijfjarigen Javaschen oorlog.

Andere gebeurtenissen, die we ook slechts aanstippen, zijn de oprichting van een plantentuin te Buitenzorg in 1819 onder de leiding van den Hoogleeraar Reinwardt - de instelling eener Commissie voor de verbetering der Indische zeekaarten in 1821 - de oprichting eener flottielje van kruisprauwen tot beveiliging tegen de zeeroovers en van een Inlandsch Departement voor de studie der Inlandsche talen, zeden en gewoonten, mede in 1821; de oprichting eener koloniale marine in 1822 en de afschaffing van de Hongi-tochten en van de uitroeiing der specerijtuinen in de Molukken in 1824. Zij getuigen ongetwijfeld voor den goeden geest, die Van der Capellen bezielde. Dit kan ook gezegd worden van de circulaire van 20 Mei 1820, bij welke de *Bataviasche Courant* toegankelijk gesteld werd voor letterkundige bijdragen, ‘opdat die courant, als het eenige openbare tijdschrift, dat in de Nederlandsche Oost-Indische Bezittingen bestaat, zou worden een middel tot uitbreiding van kennis onder de ingezetenen zelf en eene bron, waaruit te eeniger tijd door den geschiedschrijver, den natuuronderzoeker en den wijsgeer belangrijke bijdragen zouden kunnen geleverd worden’. Deze maatregel, die oorzaak werd, dat de *Bataviasche Courant* van die jaren vele bouwstoffen bevat voor de geschiedenis van dat tijdvak, wordt door Mr. P. Mijer aan Baud, toen Algemeen Secretaris, toegeschreven, doch door de levensbeschrijvers van Van der Capellen aan dezen, die in elk geval daartoe zijne goedkeuring heeft moeten geven.

Intusschen moet ook op handelingen gewezen worden, waarvan de geest minder lofwaardig schijnt. Zoo was hij geen vriend van de particuliere landbouwindustrie. Hij oordeelde - en zeker te recht - den verkoop van landerijen, die vroeger had plaats gehad, eene politieke fout. Onder zijn bestuur werden dan ook verschillende landerijen weer ingekocht en het is zelfs te betreuren, dat daarmede niet is voortgegaan, daar wij dan zeker voor zaken zoo bedroevend als die van Tjomas zouden gespaard zijn gebleven. Maar al is die verkoop van landerijen, waarbij ook Souvereiniteitsrechten werden overgedragen en die daarom zoowel uit een economisch als publiek- en privaatrechtelijk oogpunt een misstand vormen, eene politieke fout geweest en wederinkoop van die landerijen dus zeer te prijzen, daarin ligt nog geen grond hoegenaamd, om der particuliere industrie vijandig te zijn. Maar Van der Capellen was nu eenmaal tegen Europeesche kolonisatie en landbezit op Java. In het gedrag onzer landgenooten in de Bataviasche Ommelanden en op Banda, in dat der Engelschen op de vaste kust van Indië, tot den tijd van Lord Cornwallis, in dat der Spanjaarden en Portugeezen over gansch Amerika en de West-Indische eilanden en in dat der Kaapsche boeren aan den Afrikaanschen uithoek, meende hij waarschuwende voorbeelden te vinden, om de vreedzame Javasche maatschappij met hare

talrijke en nijvere bevolking en gevestigde instellingen niet prijs te geven aan de hebzucht van een groot getal naar Indië uitgeweken Europeanen. Het ware belang van den inlander was volgens hem in strijd met de ontwikkeling eener krachtige Europeesche industrie en daarom legde hij aan deze allerlei hinderpalen in den weg.

Die gezindheid meende men ook te vinden in zijne houding tegenover de landverhuringen in de Vorstenlanden, waarvan hij in 1821, in afwachting van de uitkomsten van een bevolen onderzoek, de verdere verpachting verbood en bij publicatie van 6 Mei 1823 de pacht tot drie jaren beperkte. De contracten, voor langeren tijd aangegaan, moesten vóór of op 31 Januari 1824 vervallen. Houdt men hierbij in het oog, dat die contracten, al waren ze ook anders dan volgens de bestaande bepalingen aangegaan, toch door de Residenten waren goedgekeurd en dat het Gouvernement zelf spoedig daarna geheele landstreken voor tien of twintig jaren in pacht wist te krijgen, dan, meende men, getuigde die houding meer van naijver dan van sympathie voor de bijzondere nijverheid. In dit en nog andere opzichten reageerde Van der Capellen tegen de liberale beginselen, die bij de Commissarissen-Generaal hadden voorgezeten.

In 1824 werd eindelijk het tractaat met Engeland gesloten. Over dat verdrag is later, naar aanleiding van zich voordoende quaestiën, o.a. de vestiging van Brooke op Serawak, in verschillenden zin geoordeeld.

Volgens sommigen (Elout van Soeterwoude c.s.) wordt het ten onrechte veelal beschouwd als eene regeling van Nederland's rechten, terwijl het slechts eene regeling is geweest van de verschillen, die tusschen de beide Staten waren ontstaan, zoo ten gevolge van het tractaat van 1814, dat Nederland had hersteld in den *status ante bellum*, als ten gevolge van inblazingen van Engelsche ambtenaren en van de inbezitneming van Java door Engeland in 1811. Engeland heeft later als altijd die uitlegging op den voorgrond gesteld, welke toeliet zooveel mogelijk naar zich toe te rekenen, ofschoon uit Engelsche bronnen is aan te toonen, dat de Engelschen zelven ons recht op de eilanden van den Indischen Archipel, als dagteekenende van het begin der zeventiende eeuw, uitdrukkelijk erkenden. Nog in 1820 drong Lord Castlereagh erop aan, dat Engeland in het bezit zou worden gesteld van een bepaald punt in dien Archipel; een aandrang, die naar de opvatting, welke hier wordt teruggegeven, de erkenning in zich sloot, geene aanspraak op zoodanig punt te hebben. Door den Indischen Archipel, met uitzondering van Singapore, aan Nederland en de bezittingen op het vasteland van Indië aan Engeland toe te kennen, wilde het verdrag van 1824 zoowel de territoriale als de handelsbetrekkingen in dat werelddeel tusschen beide volken regelen.

Volgens anderen (Robidé van der Aa c.s.) bevat het tractaat van 1824 tweeërlei bepalingen: vooreerst van algemeenen aard en dan territoriale schikkingen, die alleen voor bepaalde localiteiten gelden.

Zoo doelt, naar hun oordeel, art. 12 van het verdrag, waarbij Engeland belooft geen kantoor te zullen oprichten op de Carimons-eilanden of op de eilanden Battam, Bintang, Lingin of op eenige der andere eilanden ten zuiden van straat Singapore, slechts op de daar vermelde straat en kon dit dus geene vestiging beletten op Borneo, dat ten oosten en voor nagenoeg de helft ten noorden van Singapore ligt en in het gansche verdrag niet eens wordt genoemd.

Het verschil komt ons voor hierin te liggen, dat men een tractaat over territoriaal bezit en scheepvaart wil opvatten als een van handel en industrie.

De afstand van Singapore werd door Van der Capellen zoozeer betreurd, dat hij daarom verklaarde minder over het tractaat verheugd te zijn, dan men in Nederland was(*). Men heeft hem verweten, dat hij te veel over het bezetten dier plaats geklaagd heeft, terwijl hij verzuimde de maatregelen te nemen, die den bloei van dat etablissement konden beletten. Het is waar, dat zijne betoogen tegen de wederrechtelijke bezetting dier plaats zich meer grondden op het handelsbelang dan wel op het onrecht, en daarop kwam het aan, dat ons door de bezetting zelve werd aangedaan. Het is ook mogelijk, ja, zelfs waarschijnlijk, dat tijdige maatregelen den bloei van Singapore hadden kunnen beletten, maar zeker is het, dat Van Alphen's voorspelling, dat het ons niet zooveel kwaad zou doen, als men zich verbeeldde, door de ervaring niet is bewaarheid.

De goede verstandhouding tusschen het bestuur in Indië en dat in het moederland liet in den laatsten tijd van Van der Capellen's verblijf op Java veel te wenschen over. Terwijl hij klaagde over gebrek aan belangstelling in zijne mededeelingen en voorstellen, klaagde men in Nederland over zijn gebrek aan openhartigheid. Een zeker wantrouwen was reeds ontstaan, toen Falck nog Minister was, doch de spanning nam toe, toen Falck werd vervangen door Elout en deze bij Van der Capellen tegenwerking meende te ontwaren van de beginselen, waarop het stelsel van Commissarissen-Generaal rustte, dat door hem was ontworpen.

't Is moeielijk over verstandhoudingen te oordeelen, maar zeker moet het den onpartijdigen beoordeelaar bevreemden, dat Van der Capellen den Minister zoozeer kon afscheiden van den Koning, als hij deed, en zelfs bevelen van den Vorst onuitgevoerd durfde laten. Schoon Elout lang te voren had meegedeeld, dat eene geldleening bij vreemden geen

(*) De tevredenheid aldaar heeft echter ook plaats gemaakt voor misnoegen, nadat Engeland, zijn staatkundig overwicht en de omstandigheden des oogenbliks misbruikende, Nederland gedwongen heeft, aan het tractaat eene uitlegging te geven, waarvan de onrechtmatigheid door Baud meermalen is betoogd geworden en welke doet denken aan Augusta Coupey's gezegde: ‘En affaires comme en politique, traitez avec l'Anglais, le profit sera pour lui, la perte pour vous’, terwijl zij na anderhalve eeuw nog het oordeel van Montesquieu bevestigt: ‘L'Angleterre, souverainement jalouse du commerce qu'on fait chez elle, se lie peu par des traités et ne dépend que de ses loix; d'autres nations ont fait céder les intérêts du commerce à des intérêts politiques: l'Angleterre a tonjours fait céder ses intérêts politiques aux intérêts de son commerce.’ (*Esprit des loix.* Liv. 20, chap. 7).

bijval bij den Koning zou vinden, werd daartoe niettemin door Van der Capellen overgegaan. Dat zij bij een Koninklijk besluit afgekeurd en vernietigd werd, kan dan ook geene verwondering baren.

Wij willen echter geene voorbeelden opeenstapelen, maar misschien kan het ook thans nog zijn nut hebben, hier eenige woorden in herinnering te brengen, die destijds over de verhouding tusschen Gouverneur-Generaal en Minister door beiden werden geschreven, vooral als men daarbij raadpleegt, wat ook de Gouverneur-Generaal Mijer in zijne afscheidsrede bij de overgave van zijn bestuur(*) omtrent die verhouding heeft gezegd.

Na afkeuringen, als waarvan wij een enkel voorbeeld bijbrachten, zegt Van der Capellen in een brief, die in geen geval van hooghartigheid is vrij te pleiten: ‘De intentie, die.... ondubbelzinnig doorstraalt, om de teugels der regering van deze gewesten, door den Koning aan mij toevertrouwd, uit mijne handen, in die van Uwer Excellentie's Ministerie over te brengen, en alzoo de Hooge Regering dezer landen, met ter zijde stelling van alle fundamentale inrigtingen, in afwijking van al hetgeen immer vroeger en tot 't huidige oogenblik bestaan heeft en redelijkerwijze kan bestaan, en in lijnrechte oppositie met hetgeen ooit 's Konings welbegrepen belang gedoogen kan, in een bloot administratief werktuig van Uwer Excellentie's Ministerie te herscheppen; dezelve niettemin gelijktijdig belast latende met eene hooge en uitgestrekte verantwoordelijkheid, die slechts van eene, onmiddellijk van 's Konings Souvereiniteit, afdalende en daarvan alleen afhankelijke wetgevende en uitvoerende magt, kan worden gevorderd. Ik stem volgaarne met Uwe Excellentie in, dat er maatregelen kunnen zijn, welker beoordeeling hier te lande niet zoo veilig als in Europa geschieden kan; maar ik ben tevens van gevoelen, dat onder de zoodanige slechts gerangschikt kunnen worden die, welke van omstandigheden afhangen, welke hier niet of niet nauwkeurig genoeg gekend kunnen worden, terwijl alle overige deze gewesten betreffende, welke niet in gemelde cathegorie vallen, veelal en bijkans zonder uitzondering eene nauwkeurige, algemeene zoowel als plaatselijke kennis en ondervinding vereischen, die tot nog toe niet of ten uiterste schaars in Nederland wordt aangetroffen, en zonder welke elke beslissing in Nederland omtrent Indische zaken en belangen niet dan hoogst gevaarlijk kan zijn.’

En Elout schreef, blijkbaar in verband met dien brief, aan Falck: ‘Van der Capellen heeft mijne onderhandsche en vertrouwelijke brieven, waarin ik uit vriendschap hem mijn raad gaf, euvel opgenomen; hij heeft mijne officiële brieven als een ontijdige en ongepaste bemoeienis met de Indische zaken en zijn bestuur beschouwd, - hij heeft den Koning over die bemoeienis, over mijne onkunde en over zijne ongebondenheid om zich naar de wenken van het Ministerie te schikken, geschreven en hij heeft zelfs aan Zijne Majesteit geschreven, dat zoolang er geen

(*) Blz. 7-9 der afzonderlijke uitgave.

meerdere kennis van zaken in Europa heerscht, men beter deed om zich op hem te vertrouwen; - hij heeft eene overeenkomst, door mij op last van Zijne Majesteit met de Handelmaatschappij gesloten, niet willen erkennen. Gij begrijpt, dat dit een en ander op den Koning, die daarbij den in vele opzigten ongunstigen toestand van Nederlandsch Indië nu van nabij gezien heeft, geen goeden indruk maakte'(*).

Ondanks de gebreken, die in zijn beleid zijn aan te wijzen, was Van der Capellen een man van groote bekwaamheid en van een edel karakter, maar weelderig van aard. Uit een financieel oogpunt beschouwd hadden vele der door hem genomen maatregelen eene donkere schaduwzijde. In de Memorie, welke het wetsontwerp betrekkelijk eene geldleening van twintig millioen ten behoeve van Indië vergezelt, wordt van hem naar waarheid gezegd, dat hij alle inrichtingen op eene ruime leest geschoeid en den wensch, om de administratie der Indische bezittingen gestadig te volmaken, slechts zelden om financieele redenen onderdrukt had(*). Wie bekend is met de bijzonderheden van zijn ongelukkig einde te Parijs, weet ook, dat deze dien weelderigen aard bevestigen.

Op den 1sten Januari 1826 droeg Van der Capellen het bestuur over aan den Generaal De Kock, die reeds bij Koninklijk besluit van 8 Mei 1822 tot Luitenant-Gouverneur was aangesteld.

L.P.J. Burggraaf du Bus de Gisignies, die 10 Augustus 1825 tot Commissaris-Generaal over Nederlandsch Indië was benoemd, kwam den 2den Februari 1826 aldaar aan en aanvaardde twee dagen later zijne werkzaamheden, terwijl het Dagelijksch bestuur en de uitvoering zijner besluiten aan de Indische Regeering, met den Luitenant-Gouverneur-Generaal aan het hoofd, bleven opgedragen.

Du Bus was een schrander man. Ten gevolge der toenmalige omstandigheden heeft hij echter weinig anders kunnen doen dan de inrichtingen beknibbelen, die door Van der Capellen op te weelderigen voet geschoeid waren. Zijne taak was bezuiniging en deze was, voorwaar, geene gemakkelijke, waar hij aanvankelijk met ontstemde ambtenaren te maken had, waar de verhouding met De Kock ook te wenschen overliet en waar de oorlog steeds voortduurde. Hij had echter den tact, om zich spoedig de gehechtheid der ambtenaren te winnen. In De Kock meende hij niet die energie en onafhankelijkheid te vinden, welke hij voor de hem opgedragen taak onmisbaar achtte, terwijl De Kock aan Du Bus gemis aan vertrouwen verweet. Deze slaagde intusschen volkomen in het hoofddoel zijner zending. Hij wist te bezuinigen zonder af te breken en te hervormen zonder nieuwe offers te eischen.

Op zijn voorstel werd Riouw in 1828 tot vrijhaven verklaard. Ware bij voorbeeld deze maatregel eenige jaren vroeger door Van der Ca-

(*) Zie J.A. Spengler. *De N.O.I. bezittingen onder G.A.G.P. Baron Van der Capellen.*
(*) Zie E. de Waal. *Nederlandsch Indië in de Staten-Generaal.* Deel I, blz. 168.

pellen genomen, Riouw, dat voor den transito-handel van China en de groote eilanden en voor de schepen, die door straat Sunda handel drijven met het vasteland, zoo uitnemend gunstig gelegen is, zou misschien in den wereldhandel de plaats van Singapore hebben ingenomen. Maar, gelijk in meer zaken, kwamen wij ook hier te laat en vischten wij achter het net.

In gemeld jaar werd een gedeelte van Nieuw Guinea in bezit genomen met het doel, om er eene landbouwinrichting te vestigen, doch deze vestiging heeft geene uitkomsten opgeleverd.

Op financieel gebied wist Du Bus orde en spaarzaamheid te bevorderen, en een eenvoudig beheer, gepaard gaande met eene regelmatige verantwoording, in te voeren. Zoo als men meer ziet, willen zij, die naar dit loffelijk doel streven, schoon schip maken en zoo was het tijdens het bestuur van Du Bus, dat het moederland verplicht werd, verschillende leeningen ten behoeve van Indië te sluiten. Het waren deze leeningen, welke leidden tot de inmenging van de Staten-Generaal in de zaken der koloniën. Evenals de vroegere beden had deze inmenging aanvankelijk een zuiver financieel karakter, maar na 1848 is zij zoo algemeen geworden en tegenwoordig zoo tot de kleinste bijzonderheden afgedaald, dat eenig 'self-restriction' van de zijde der volksvertegenwoordigers inderdaad niet overbodig is te achten.

Het muntwezen werd aanmerkelijk verbeterd door de inwisseling van papier, eene betere waardeering der muntspeciën en de oprichting der Javasche Bank, maar bleef eene schaduwzijde houden in de onbegrensde massa koper, waarvan men ten onrechte de koerswaarde nog verhoogde.

Omtrent de landverhuringen in de vorstenlanden werd van een ander beginsel uitgegaan en machtiging verleend, om de vroegere contracten te vernieuwen en het sluiten van nieuwe toe te staan. Daar zoowel als in de Gouvernementslanden werd de Europeesche ondernemingsgeest opgewekt en aan de landbouwnijverheid eene groote uitbreiding gegeven. In verband met dat doel had hij te Batavia eene hoofdcommissie van landbouw ingesteld met subcommissiën in alle residentiën, die werkelijk tot aanmoediging, ontwikkeling en meerdere kennis van den landbouw en het productief en industrieel vermogen van Java geleid hebben. Men heeft de rapporten dier commissie slechts in te zien, om tot erkenning van het nuttige dezer instelling gedrongen te worden. Tal van nieuwe cultures werden op Java beproefd, als die van thee, kaneel, kruidnagelen, peper, katoen, moerbeziën voor de zijdewormenteelt, nopal voor de cochenilleteelt, amfioen en den wijnstok.

Du Bus wilde de koffiecultuur aanmoedigen en uitbreiden, maar alleen door middelen, die zich met een stelsel van vrije cultuur en vrije beschikking over het product laten verdragen. Een daaromtrent in 1829 gedaan voorstel werd echter niet goedgekeurd.

Voor de indigocultuur verving hij de groote fabrieken door kleine en voorzag daardoor in het gebrek aan werkzame handen, dat in het

stelsel van groote fabrieken met uitgestrekte velden de cultuur bijna geheel te gronde deed gaan, terwijl hij door voorschotten en het verschaffen van werklieden ook de suikercultuur wist op te beuren.

In het algemeen was Du Bus het denkbeeld toegedaan, dat de invoering van een stelsel van vrije cultuur, en alzoo vermeerdering van alle soorten van producten, die uitgevoerd kunnen worden, de eenige en ware grond is, waarop de welvaart dezer gewesten, en inzonderheid van het eiland Java, met betrekking tot de financieele- en handelsbelangen gevestigd moet zijn(*). Had men op zijn stelsel kunnen voortbouwen, dat de staathuishoudkunde tot steun had en geen vreemdeling, van welken landaard ook, had kunnen ergeren, Oost-Indië zou zich vermoedelijk in een beteren toestand verheugen dan op dit oogenblik het geval is. Maar de geldnood van het moederland, die spoediger bijdragen van Indië vorderde dan van eene geleidelijke toepassing en ontwikkeling van het stelsel van Du Bus waren te wachten, verbood dit en de leiding en invloed der Regeering, - in Europa dwang genaamd - die bij hem slechts tijdelijke en afloopende middelen zouden zijn, werden door zijn opvolger daarentegen verscherpt en bestendigd, met het treurig gevolg, dat wij in dit opzicht ook thans nog naar het ware stelsel van koloniale regeering uitzien.

Had Du Bus een gaven toestand gevonden en niet zoo langen tijd moeten geven aan het hoofddoel zijner zending (het herstellen der verwarde financiën, het invoeren der bezuinigingen, vereischt voor een evenwicht tusschen uitgaven en ontvangsten en het muntstelsel), hij, die toch reeds zoo veel goeds heeft verricht, zou zeker ook op ander terrein eene goede richting van het regeeringsbeleid verzekerd hebben.

Zijn opvolger was Johannes Graaf van den Bosch. Deze was op jeugdigen leeftijd naar Java getrokken, werd er in 1797 Luitenant, in 1801 Kapitein en Adjudant van Van Overstraten, in 1804 Majoor en Adjudant van Siberg en in 1807 Luitenant-Kolonel en Adjudant van Wiese. Met Daendels schijnt hij het niet te hebben kunnen vinden; hij verzocht althans in 1808 zijn ontslag en vertrok naar Nederland, waar hij in 1814 belast werd met de directie der Oost-Indische militaire zaken. In 1815 was hij Kolonel en in het volgend jaar verkreeg hij op 36jarigen leeftijd den rang van Generaal-Majoor titulair.

Eene verhandeling, door hem in 1818 uitgegeven over eene algemeene armeninrichting, leidde tot de oprichting der koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid, terwijl hij in datzelfde jaar ook een werk schreef, getiteld: *De Nederlandsche bezittingen in Azië*, *Amerika en Afrika.*

Na eenige jaren het beheer gevoerd te hebben over de door hem gestichte koloniën van Weldadigheid, werd hij in 1827 als Commissaris-

(*) Jhr. J.P. Cornets de Groot van Kraayenburg. *Over het beheer onzer koloniën*, blz. 78; en Jhr. Mr. H. van der Wyck. *De N.O.I. bezittingen onder het bestuur van den Commissaris-Generaal Du Bus de Gisignies*, blz. 166.

Generaal naar West-Indië gezonden, om aldaar een eenvoudig en weinig kostbaar bestuur in te voeren.

In 1829 werd hij bevorderd tot Luitenant-Generaal en aangesteld tot Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië. Destijds waren er belangrijke voorstellen van Du Bus aanhangig, waaromtrent de Minister Elout een uitvoerig rapport had uitgebracht. De Koning won omtrent een en ander het advies in van Van den Bosch, wiens beschouwingen ter zake gedeeld werden door den Directeur der Koloniën J.C. Baud, maar niet door den Minister Elout, die daarin eene neiging bespeurde, om het beginsel van vrijen handel en van vrije beschikking over den arbeid van den inlander af te schaffen en dan ook zijn ontslag indiende, toen de Koning zich met de denkbeelden van Van den Bosch had vereenigd. In een brief aan Elout verklaarde Van den Bosch, dat hij dat beginsel niet wilde afschaffen, maar slechts wijzigen, dat hij van het oude stelsel van dwangarbeid en gemonopoliseerden handel niet wilde weten, maar wel van een monopolie, te verkrijgen door de vrije keuze van de belanghebbenden zelven, door deze namelijk in hun belang eene aansporing te doen vinden, om geene andere fabriekaten te gebruiken dan Nederlandsche en geene waren te verzenden naar andere landen dan naar die van het moederland.

Van den Bosch vertrok naar Java en aanvaardde het bestuur in Januari 1830.

Aanvankelijk bleef hij gebruik maken van de bestaande commissiën van landbouw en trachtte hij zijn doel te bereiken door middel der vrije industrie van Europeanen en Chineezen en van vrijwilligen arbeid van den inlander, op contract, wat de suiker en indigo betreft, en in dagloon voor zoo veel aangaat katoen, zijde, kaneel en thee, welke cultures toen reeds op meer of minder groote schaal of bij wijze van proefneming bestonden.

Dit werkte echter langzaam en toen nu na de Belgische onlusten van 1830 de behoefte aan geld steeg en Van den Bosch door Koninklijke goedkeuringen in zijn werk was aangemoedigd, liet hij de commissiën van landbouw varen, trok de leiding der zaak aan de Regeering en benoemde Van Sevenhoven tot Directeur der cultures.

Hoe men de gewenschte grootere uitbreiding, zou verkrijgen, bleek nog niet dadelijk, want particuliere industrie en dwang der bevolking werden zoo ineengesmolten, dat bezwaarlijk viel uit te maken, of het stelsel, dat men in 't leven wilde roepen, zou zijn in het belang der Regeering of in dat der particuliere industrie(*). In schijn volgde men nog aanvankelijk het voetspoor van Du Bus, maar weldra ondersteunde het Gouvernement zóó krachtig, dat het zelf geheel op den voorgrond trad en de particuliere industrie geheel op den achtergrond raakte. Toen had men het *cultuurstelsel*, een stelsel, zooals Baud het in zijne

(*) Zie Cornets de Groot. *Aanmerkingen op het ontwerp van wet tot vaststelling van een reglement op het beleid der Regeering van Ned. Indië,* blz. 62.

rede van 3 December 1850 noemde, waardoor de ingezetenen verplicht werden, om zich aan de bebouwing van bepaalde producten te wijden; een stelsel, waarbij hun geene vrije verkiezing wordt gelaten in de beschikking over grond, tijd en vlijt.

Dat stelsel was oorspronkelijk bestemd, om de landrente te vervangen, maar tot die vervanging is het nooit gekomen, zoodat het cultuurstelsel niet in de plaats van het landrentestelsel, maar daarnevens is ingevoerd.

Voor de fabriekmatige bewerking sloot het Gouvernement overeenkomsten met particulieren, die hiermede groote winsten behaald hebben. Sedert 1833 werden de producten, aanvankelijk alle, later grootendeels naar Nederland gezonden en aan het Ministerie van Koloniën geconsigneerd, om door tusschenkomst der Handelmaatschappij(*) verkocht te worden. Dit vormde het zoogenaamde *consignatiestelsel*, dat in 1803 na den vrede van Amiëns reeds had gegolden, maar in 1817 voor een meer vrijzinnig stelsel van handel, dat ook mededinging van vreemden toeliet, was verlaten met het beschamend gevolg, dat onze kooplieden de concurrentie tegen de vreemden op de markt te Batavia niet konden volhouden en van den Indischen handel op onze eigen bezittingen als het ware waren uitgesloten.

Dit stelsel van cultuur, waarbij de ijver der inlandsche hoofden en Europeesche ambtenaren werd geprikkeld door de toekenning van zoogenaamde cultuurprocenten en waaraan de particuliere industrie werd opgeofferd, heerschte onbeperkt tot omstreeks 1850. Toen begon men de noodzakelijkheid in te zien van ook der bijzondere nijverheid de gelegenheid te openen, om zich te ontwikkelen, al geschiedde dit aanvankelijk ook slechts schoorvoetend. In 1860 en volgende jaren werden die cultures opgeheven, welke geene voordeelen opleverden of te drukkend voor de bevolking waren, zoodat slechts een paar cultures in stand bleven en voor Gouvernementsrekening gedreven werden.

Over dat stelsel van Van den Bosch is zeer verschillend geoordeeld. Sommigen hebben het uitbundig geprezen, anderen heftig gelaakt. Het is waar, dat het Nederland tal van millioenen heeft in handen gespeeld. Maar indien de belangen van moederland en koloniën één zijn, wat baat het dan aan het algemeen Nederlandsch belang, dat in Nederland worde gewonnen, wat in Indië wordt verloren. Die millioenen zijn dan ook slechts als een voordeel aan te merken, voor zoo ver zij geen verlies voor Indië voorstellen. Bovendien valt niet te ontkennen, dat bij de beginselen, waarop het werd gevestigd, niet alleen is te rade gegaan met de gevolgen van den Javaschen oorlog, die de kolonie verplichtte meerdere remises over te maken, maar ook met den geldnood van het moederland, die niet zelden de rechtvaardigheid opofferde aan

(*) Muntinghe is de man dezer in 1824 tot stand gekomen maatschappij; zij werd geheel overeenkomstig zijne inzichten opgericht. Het oorspronkelijk fonds was 12 millioen, dat tot 24 millioen kon verhoogd worden. Willem I schreef voor 4 millioen in en verklaarde voor zijne rekening te zullen nemen, wat aan de 12 millioen zou ontbreken wat echter niet behoefde, daar reeds op den eersten dag voor 70 millioen werd ingeschreven.

de inhaligheid en in die gevallen het cultuurstelsel liet ontaarden in een exploitatiestelsel. Daardoor vooral is voorbijgezien wat de wijsheid gebood, de wetenschap aanbeval, de ondervinding van eeuwen en volken bevestigde en de staatkunde vroeg of laat moet huldigen. Wij gelooven dan ook, dat wij op dit oogenblik van beteren toestand zouden zijn, indien men, het voetspoor van Du Bus volgende, voor de ontwikkeling van landbouw en nijverheid den natuurlijken weg gevolgd en zijn heil gezocht had in die krachtige doch middellijke bevordering der algemeene welvaart, van welke alleen duurzame voordeelen zijn te verwachten. Men zou dan zeker matiger winsten hebben verkregen, maar het zouden werkelijk winsten geweest zijn en winsten, die later nog zouden gestegen zijn, naarmate de algemeene welvaart zich zou hebben ontwikkeld en die, als niet afhankelijk van den prijs van een product, ook bestendig zouden geweest zijn. Er zou geene overdaad zijn geweest, maar de bodem der schatkist zou bedekt zijn gebleven en inmiddels zouden de woeste gronden in cultuur zijn gekomen.

Dit alles geldt de materieele voordeelen der zaak. Wilde men ook op den zedelijken kant van het vraagstuk letten, men zou gerechtigd zijn te vragen, niet alleen of het algemeen Nederlandsch belang geschaad ware geworden, indien het stelsel van volharding, dat na de Belgische onlusten gevolgd is, minder hardnekkig ware volgehouden en indien het moederland geleerd had, wat meer uit eigen middelen in zijne behoeften te voorzien, maar ook of het welzijn van den inlander niet beter en meer zou gebaat zijn geworden?

De vier residentiën (Banjoemas, Bagelen, Madioen en Kediri), welke na het einde van den Javaschen oorlog onder 's Gouvernements gezag waren gebracht, werden kort na de komst van Van den Bosch georganiseerd. Het is ons altijd voorgekomen, dat het einde van dien oorlog het geschiktste oogenblik ware geweest, om niet een deel, maar de geheele Vorstenlanden onder ons rechtstreeksch gezag te brengen. Voor Djokjokarta gaf daartoe grond het tractaat van Augustus 1826, waarbij de Sultan van dat rijk zich verbonden had, om de oorlogskosten te betalen. Wel is de gedachte stuitend, dat de Vorsten op deze wijze zouden zijn beloond geworden voor de hulp, die zij ons tegen de opstandelingen hadden bewezen, doch groote geldelijke opofferingen hadden dit misschien kunnen goedmaken. Hoe groot die offers ook zouden geweest zijn, wij gelooven, dat zij in het belang der inlandsche bevolking en in een beteren toestand van Java hunne verdediging zouden gevonden hebben.

Moet het betreurd worden, dat de buitenbezittingen geheel aan haar lot werden overgelaten, met erkentelijkheid zij vermeld, dat daarop eene uitzondering werd gemaakt ten behoeve van Sumatra en dat ook pogingen in het werk gesteld werden, om de zeerooverij te beteugelen.

In 1833 trad Van den Bosch op als Commissaris-Generaal en vertrok naar Sumatra, waar ten vorigen jare de Padri's tot onderwerping,

maar later opnieuw in opstand waren gekomen. Hij stelde de beginselen vast voor het bestuur aldaar en zond er het raadslid J.J. van Sevenhoven als Commissaris heen, om de zaken overeenkomstig die beginselen te regelen(*). Inmiddels ging het bestuur over op J.C. Baud als Gouverneur-Generaal ad interim, die zich daartoe den 4den September 1832 naar Indië had begeven.

In April 1834 keerde Van den Bosch naar het vaderland terug, waar hij tot Minister van Koloniën benoemd en in den adelstand verheven werd, eerst met den titel van baron, daarna met dien van graaf.

Jean Chrétien Baud bleef de landvoogdij waarnemen tot 1836. In andere betrekkingen had hij vroeger reeds deelgenomen aan vele maatregelen betreffende Indië en ook later zou dit in Nederland het geval worden. Hier bespreken wij hem slechts als landvoogd, gezonden, om, zooals hij het zelf verklaarde, het stelsel van Van den Bosch ongekrenkt te bewaren. Tot de handhaving van het stelsel bracht ongetwijfeld het hare toe eene reis van Baud over Java, bij welke gelegenheid hij den regenten de verzekering mocht geven, dat zij door hunne zonen zouden opgevolgd worden(*).

Vroeger dacht Baud, dat de belangen van het Gouvernement het best zouden bevorderd worden door aan de inlandsche bevolking de vrije beschikking over tijd en vlijt te laten, dat de teelt van voortbrengselen voor de markt van Europa, ondersteund door de *vrijwillige* belangstelling van millioenen menschen, eene hoogere vlucht nemen zou, dan wanneer ze op *hoog gezag* door een gering getal ambtenaren aan hen opgedrongen werd, dat de minst mogelijke bemoeiing van Gouvernementswege met de industrie der inlanders de beste staatkunde was. De ondervinding - zoo schreef hij aan Van der Capellen - had hem echter deze beginselen als dwalingen leeren kennen. Slechts bij de rijstcultuur had men daarmede eene noemenswaardige uitbreiding gekregen; bij de overigen was ze alleen aan afwijkingen van dat stelsel en aan toenaderingen tot dat van verplichten arbeid toe te schrijven. ‘Had het moederland - dus vervolgt hij in dien brief - minder behoefte aan remises, was hetzelve nog in staat, om zich opofferingen ten behoeve van deszelfs koloniën te laten gevallen en geduldig af te wachten, wat het stelsel van vrije beschikking over tijd en vlijt, na verloop van eenige meerdere jaren, zou hebben uitgewerkt, dan zou

(*) Dit raadslid heeft gedurende zijn diensttijd niet minder dan 12 ton uit 's lands kas genoten. Naar Europa willende gaan, verzocht hij dit te mogen doen met half activiteits-traktement, op grond van zijne groote corpulentie en dit verzoek is toegestaan. Dat de mageren van dien tijd ook wel eens minder zouden gekregen hebben dan hun toekwam, is ons niet gebleken.

(*) Het was na nauwelijks van deze reis te Buitenzorg te zijn teruggekeerd, dat Baud en zijne echtgenoote aan een groot gevaar ontsnapten. Na den eersten schok der geweldige aardbeving van 10 October 1834 waren zij nog niet tot den trap der eerste verdieping genaderd, toen het Paleis, dat in 1750 door Van Imhoff was gesticht, rond hen instortte en geheel werd verwoest.

het een punt van overweging hebben kunnen worden, of het niet, ter overtuiging van alle twijfelaars, beter geweest ware, een stelsel te laten voortduren, of, om beter te spreken, ter goeder trouw *in te voeren*, *want het bestond slechts in schijn*, hetwelk zoozeer overeenkomt met den geest der eeuw, en, ook bij den eersten opslag, het verstand en het hart boven alle andere bevredigt.'

Bevestigen deze woorden mede, dat ook de geldnood van het moederland tot het cultuurstelsel heeft gedreven, de niet door ons gecursiveerde woorden kenschetsen op merkwaardige wijze, wat men van het bestaande stelsel van vrije beschikking te denken had en bewijzen, dat de geringe uitkomsten, waarover men klaagde, nog niet eens volkomen aan dat stelsel konden verweten worden. Doch men moest de *zekerste uitkomsten* binnen den *kortsten tijd* hebben en dit kon, ook naar Baud's overtuiging, alleen geschieden door het cultuurstelsel. Volgens hem was dit ontleend aan de inrichtingen der Oost-Indische Compagnie, zoodat het geene nieuwe vinding was, die tot grondslag daarvan strekte, maar eene, die lang had bestaan, doch waaraan Van den Bosch eene reusachtige uitbreiding en daardoor als 't ware eene nieuwe uitdrukking had gegeven.

Die uitbreiding was inderdaad zoodanig, dat het wel niet anders kon, of bij een stelsel, dat uit zichzelf reeds groote lasten en harde verplichtingen aan de bevolking oplegde, moesten zich knevelarijen en onrechtvaardigheden van allerlei aard voordoen. Dat Van den Bosch dit gevoeld heeft, is af te leiden uit de waarschuwende woorden, die hij zoowel bij de invoering, als later in zijne memorie, houdende een verslag zijner verrichtingen in de jaren 1830-33(*) ten beste heeft gegeven.

Het was intusschen met deze misbruiken en met dien overmatigen druk der bevolking, dat zijne opvolgers rekening hadden te houden en gedurig ziet men dezen dan ook maatregelen voorstellen of, waar mogelijk, nemen, om het stelsel te matigen en zijne nadeelige gevolgen te temperen of te bestrijden door het aanbrengen van die wijzigingen, welke de ondervinding als noodzakelijk leerde kennen. Zoolang Van den Bosch Minister van Koloniën was, bleven de meeste pogingen van dien aard echter vruchteloos, omdat ze afstuitten op den onverzettelijken wil, om zijn stelsel, het kostte wat het wilde, te handhaven. Niet zelden werden zij beantwoord met nog hoogere eischen, want uit Nederland werd eenvoudig gedecreteerd, hoeveel er opgebracht moest worden, wat intusschen niet belette de voldoening aan die klimmende eischen voor te stellen als 'batige sloten' van den Indischen dienst.

Baud handhaafde het stelsel, maar trachtte het hier en daar te temperen. Zoo trok hij in een groot deel der Preanger regentschappen de indigocultuur in, omdat zij bij zwaren arbeid slechte uitkomsten gaf. Het is misschien aan de doorgaande opvoering van het stelsel toe te

(*) Zie *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië.* Nieuwe volgreeks. Deel 7, blz. 295.

schrijven, dat wij hem later weer van zienswijze daarover zien veranderen. In volgende jaren toch heeft hij het herhaaldelijk ongunstig beoordeeld. Zoo zeide hij in Juli 1854 bij de beraadslaging over het regeeringsreglement: ‘Ik zal niet herhalen wat ik, meer dan eens, over het cultuurstelsel heb gezegd. Ik zal slechts kortelijk herinneren, dat ik de directe inmenging der Regeering met de industrie der ingezetenen, welke in dat cultuurstelsel opgesloten ligt, niet overeenkomstig acht met gezonde regeeringsbeginselen; ik zal slechts herinneren, dat ik meer dan eens heb gezegd, dat wanneer de nood van het moederland het Indisch bestuur er niet toe gedwongen had, het naar mijn inzien wenschelijk en plichtmatig zou zijn geweest, in Indië het regeeringsstelsel te volgen, dat onder alle hemelstreken, onder alle omstandigheden, het beste is, dat namelijk, waaronder de Regeering zich bepaalt tot het verleenen van bescherming, tot het maken van wijze wetten, tot het openen van middelen van gemeenschap, tot het maken van wegen, kortom tot bevordering middellijk van de welvaart en de industrie der ingezetenen, met onthouding van alle onmiddellijke bemoeiingen daarmede, onder wat vorm of benaming ook.’

Zoowel onder Van den Bosch als onder Baud en De Eerens is er veel gedaan voor de verdediging van Java. Er werden namelijk overal nieuwe forten gebouwd of de bestaande gewijzigd, maar de meeste dezer versterkingen zijn door deskundigen afgekeurd, zoodat er weinig nut getrokken is van de werkkrachten der bevolking, die ze moest oprichten of van de tonnen gouds, die ze gekost hebben. Meer nut werd gesticht door den aanleg van eenige kanalen en wegen, de ontginning van sommige woeste landstreken en de reizen van verschillende natuuronderzoekers.

Tot opvolger van Baud werd aangewezen Dominique Jacques de Eerens, die van het ‘schilderhuis’ af langs alle militaire graden tot den rang van Generaal-officier was opgeklommen. Daar hij echter vreemd was aan de koloniale administratie, werd hij aanvankelijk tot Luitenant-Gouverneur-Generaal benoemd, om eerst na een jaar Baud als landvoogd te vervangen.

Deze zette derhalve het bestuur voort. Omtrent de Buitenbezittingen volgde hij het stelsel van Van den Bosch, om ze tot den minst mogelijken omslag en de geringste kosten in te krimpen en den handel aldaar voor Nederlanders geheel vrij te stellen, zoodat ‘alle onze krachten zouden worden aangewend om Java, Sumatra en Banka(*) te exploiteeren en te beschermen’. Met Sumatra ging dit echter niet vlot, wijl daar de oorlog bleef voortduren, tot op 19 Augustus 1837 het beruchte Bondjol, de hoofdplaats van den ons zoo vijandigen stam der Padri's, werd ingenomen.

Baud droeg op den 29sten Februari 1836 het gezag over aan De Eerens,

(*) Banka (Duke of York's eiland), voorheen een aanhangsel van het tributaire Rijk van Palembang, is onder het Britsch bestuur eene onmiddellijke bezitting der Regeering geworden en bij art. 2 der conventie van 1814 in ruil afgestaan aan Nederland.

die het voetspoor van zijn voorganger volgde. Onder zijn bestuur werd Nederlandsch-Indië bezocht door Prins Willem Frederik Hendrik der Nederlanden, Bondjol ingenomen, Sumatra's Westkust geplaatst onder een civiel en militair Gouverneur, zijn bestuur georganiseerd door het Raadslid Mr. P. Merkus, ons rechtstreeksch gebied aldaar uitgebreid en met den Sultan van Lingga eene overeenkomst gesloten tot wering van zeeroof. In 1837 werd te Buitenzorg het 'statistiek bureau' opgericht en in 1838 in Indië het in Nederland bestaande stelsel van maten en gewichten ingevoerd.

Evenals Baud handhaafde De Eerens het cultuurstelsel en breidde hij het uit, maar tevens trachtte hij den druk daarvan hier en daar te temperen en eene goede gezindheid bij de inlandsche hoofden te bevorderen. Hij gaf ook menig blijk, dat kunsten en wetenschappen hem lief waren. Zoo gaf hij zijne toestemming tot de uitgave van het *Tijdschrift van Nederlandsch-Indië.* Dat tijdschrift werd in 1838 begonnen en zal dus eerlang eene halve eeuw bestaan hebben.

De Eerens stierf te Buitenzorg den 30sten Mei 1840. Na Van Overstraten was geen Landvoogd tijdens zijn bestuur in Indië overleden. In dit opzicht maakt de derde eeuw onzer overheersching aldaar eene gunstige tegenstelling met de twee voorgaande, toen de meeste Landvoogden van Indië aldaar ook hun graf vonden.

Nadat het bestuur tijdelijk was waargenomen door het Raadslid C.S.W. Graaf van Hogendorp, trad Mr. Pieter Merkus als Landvoogd op. Deze was in 1815 op 28-jarigen leeftijd naar Indië gegaan, waar hij particulier secretaris werd van den Commissaris-Generaal Elout. In 1817 werd hij benoemd tot Regeerings-secretaris, in 1819 tot Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof, in 1821 tot Algemeen Secretaris en in 't volgend jaar tot Gouverneur der Molukken, welk ambt hij tot 1828 bleef bekleeden. In 1829 werd hij President van het Hoog gerechtshof en van 1830-1836 was hij lid van den Raad van Indië. Bij de organisatie van dit lichaam, na de vaststelling van een nieuw Regeeringsreglement, werd hij in 1836 als zoodanig niet herkozen. Als aanleiding daartoe wordt beschouwd de verschijning in Nederland van twee vlugschriften, die tegen het cultuurstelsel gericht waren en aan hem werden toegeschreven(*). In 1838 werd hij evenwel als Raadslid gereïntegreerd en belast met de regeling der zaken op Sumatra's Westkust.

Merkus had dus een werkzaam leven achter zich, waarin hij reeds vele diensten aan de koloniën had bewezen. Wij herinneren slechts aan de afschaffing van de Hongi-tochten en de uitroeiing der specerijtuinen

(*) Het eene was getiteld: *Kort overzicht der financiëele resultaten van het stelsel van cultures onder den Gouverneur-Generaal J. van den Bosch*; het andere: *Blik op het bestuur van Nederlandsch-Indië, onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal J. van den Bosch, voor zoover het door denzelven ingevoerde stelsel van cultures op Java betreft*, *openbaar gemaakt bij besluit van den Gouverneur-Generaal a.i. van den* 28 *Maart* 1834, No. 1, beide verschenen bij Van Hulst te Kampen.

in de Molukken in 1824, welke op zijn voorstel geschiedde, - aan de inbezitneming van een gedeelte van Nieuw Guinea in 1828, welke mede op zijne voordracht plaats had - aan zijne belangrijke medewerking tot regeling der schadeloosstelling, welke na den Javaschen oorlog van de Vorsten van Solo en Djocjo werd gevorderd - aan de organisatie der daarvoor afgestane gewesten en aan de inrichting van het bestuur ter Westkust van Sumatra.

Als Landvoogd handhaafde hij natuurlijk het cultuurstelsel en breidde het zelfs belangrijk uit, maar ook hij trachtte het van gebreken te zuiveren. Veel zorg besteedde hij aan de verbetering der fabrieken van indigo en suiker, en aan de uitbreiding der tabakscultuur. Onder zijn bestuur kwam eene splitsing tot stand der ontvangsten en uitgaven van zilver en koper, wier vermenging het opsporen der financieele uitkomsten zeer bemoeilijkte. Dat hij ook de gebreken van het landrentestelsel inzag, bewijst zijne circulaire van 20 Juni 1844, waarbij hij onderzoekingen gelastte, om zoowel het belastbaar vermogen der bevolking als den aard en de uitgestrektheid der voor de cultures geschikte gronden te leeren kennen. Zijn voorstel, om jaarlijks *f* 50000 op de begrooting van uitgaven te brengen voor die metingen en opnamen, vond echter bezwaar bij Baud, die toen Minister van Koloniën was en de maatregel, die zooveel goeds had kunnen teweegbrengen, bleef dus zonder gevolg. Een gelijk lot ondervond zijn voorstel, om het muntwezen te verbeteren door terugbrenging van het koper tot zijn rang van pasmunt en herstel der zilvercirculatie en tot dat einde eene leening van 20 millioen gulden in Nederland aan te gaan. Merkus zag dus in, dat de meening, dat eene koper-circulatie in Indië tehuis behoorde, eene dwaling was. Ware aan zijn voorstel gevolg gegeven, veel treurigs in zake van muntwezen ware aan Indië en Nederland bespaard geworden. Het batig slot gedoogde echter niet, dat aan voorstellen als de twee laatstgenoemde gevolg werd gegeven.

Rust en voorspoed kenmerkten het bestuur van den kundigen en edelen Merkus, wien het evenals zijn voorganger niet gegeven werd, zijne laatste levensjaren in het moederland door te brengen, daar hij den 2^{den} Augustus 1844 te Soerabaja overleed.

Hij werd opgevolgd, na eene tijdelijke waarneming van het bestuur door den vice-President van den Raad van Nederlandsch-Indië, J.C. Reijnst, door den oud-Minister van Financiën, Jan Jacob Rochussen. Deze landvoogd, afstammeling van een Zeeuwsch geslacht, dat omstreeks het midden der vorige eeuw van Vlissingen naar Rotterdam toog, aanvaardde het bestuur in September 1845.

Ook deze Gouverneur-Generaal twijfelde nog niet aan de rechtmatigheid van het cultuurstelsel, al erkende hij, dat het te ver was doorgevoerd en in vele gevallen te zwaar op de bevolking drukte. Het stelsel werd dus gehandhaafd, doch ingekrompen, waar de last te zwaar was

of nadeelige resultaten werden verkregen. Zoo werden de zijde- en nagelencultuur ingetrokken, de indigocultuur verminderd, bij de koffiecultuur de Braziliaansche wijze van bereiding ingevoerd, de regeling betreffende de tabakscultuur verbeterd, terwijl de suikercultuur werd uitgebreid, maar behoud van het bestaande bleef de hoofdgedachte.

De particuliere industrie bleef men beschouwen als eene mededingster van den Staat en hare ondernemers als de wilde loten, die de beste sappen aan den hoofdstam zouden ontrukken, zoo ze in te grooten getale wierden toegelaten. Intusschen werd hun hier en daar toch eenige toelating verleend; het veld was zóó ruim, dat men meende enkele gunsten wel te kunnen toestaan.

De Buitenbezittingen ondervonden eindelijk eenige belangstelling en waardeering. De blijken daarvan waren nog wel niet groot, maar Brooke's vestiging op Serawak had toch als waarschuwing gegolden. Borneo werd in 1846 tot een Gouvernement verheven, maar in 1849 op minder kostbaren voet gereorganiseerd. Ter Westkust van Sumatra begonnen zich de goede gevolgen te vertoonen der aldaar ingevoerde regelingen en dit Gouvernement hield dan ook op een lastpost te zijn. De havens van Makasser en Menado werden tot vrijhavens verklaard en Nieuw Guinea andermaal bezocht, om onze betrekkingen met dit eiland te hernieuwen. Tegen Bali, welks Vorsten ons vijandig waren, deed de vrees voor vreemde inmenging tot geweld aansporen, maar eerst bij de derde expeditie in 1849 (de eerste had plaats in 1846 en de tweede in 1848) werd de gewenschte onderwerping verkregen.

Op den 1sten Mei 1848 had de invoering plaats der nieuwe judicieele wetgeving, welke bijna geheel was ontleend aan onze Nederlandsche wetboeken. Zij schafte de bestaande verouderde wetgeving af, met uitzondering van het reglement op de rechterlijke organisatie, dat in het belang van het politiek bestuur werd in stand gehouden.

Het muntwezen - de eeuwenoude zieke van Indië - bleef voortdurend in een slechten toestand verkeeren, zoo zelfs, dat het onder Rochussen tot eene crisis kwam, die geheel bijzondere maatregelen eischte. De hoofdkwaal van het muntwezen, die reeds dagteekende van vele jaren vroeger, was vooral gelegen in den overgrooten voorraad van koper. Deze was hoofdzakelijk ontstaan, doordien men, mistastende in den aard der kwaal, gedurende vele jaren als redmiddel aanwendde, wat de ziekte juist deed verergeren. Het is vooral Van den Bosch geweest, die in dezen verkeerd handelde. Hij scheen van meening, dat Indië aan niets anders gebrek had dan aan koper en de behoefte daaraan bezwaarlijk was te verzadigen. Deze opvatting alleen laat de ontzettende massa's koper verklaren, welke hij als Commissaris-Generaal en als Gouverneur-Generaal voor Indië eischte en later als Minister van Koloniën naar Indië deed zenden. Weinige dagen vóór zijn aftreden als hoofd van het Departement van Koloniën, sloot hij nog een contract voor de levering van 2 millioen kilogram duitenplaatjes.

De crisis, waartoe het kwam, openbaarde zich reeds tijdens de waarneming der landvoogdij door J.C. Reijnst. De houder eener assignatie, afgegeven door de Javasche Bank en vermeldende de woorden 'betaalbaar in zilver', eischte verzilvering van het papier. De Bank weigerde, uit vrees, dat toestaan anderen tot gelijken eisch zou voeren en zij dan hare betalingen zou moeten staken. In rechten aangesproken, werd zij nog vóór hare veroordeeling tot verzilvering uit den nood gered door den Gouverneur-Generaal ad interim, die bij het bekend besluit van 29 Maart 1845 een maatregel nam, die zeker geen halve was te noemen. Bij dat besluit toch werd aan de Bank verboden, om gedurende een jaar hare biljetten tegen specie in te wisselen en aan alle Collegiën van Justitie, om gedurende dien tijd kennis te nemen van vorderingen, welke de Bank daartoe zouden willen dwingen.

Tegen den afloop van het interdict moest noodwendig eene andere oplossing gevonden worden. Rochussen wilde de Bank staande houden en moest haar dus in staat stellen tot verzilvering over te gaan of de biljetten in handen spelen van een houder, die geene verzilvering zou eischen. Tot dit laatste werd besloten. Er werden inschrijvingen opengesteld ter verkrijging van wissels op het moederland, om daar in zilver te worden voldaan en voorts werd bij publicatie van 4 Februari 1846 bepaald, dat de bankbiljetten tot 29 Maart bij de landskassen zouden aangenomen worden en tot 29 April tegen recepissen, afgegeven in reden van één gulden recepis tegen 120 duiten, zouden verwisselbaar zijn.

Door deze maatregelen kwamen schier alle bankbiljetten in handen van het Gouvernement en was de crisis bezworen, terwijl de geldcirculatie door de recepissen, die *f* 1, *f* 5, *f* 10, *f* 25, *f* 100 en *f* 500 groot waren en met afschaffing van den koperen gulden tot wettig betaalmiddel werden verklaard, althans in zooverre werd verbeterd, dat men weer groote sommen kon betalen zonder karrenvrachten koper te verplaatsen.

Onder het bestuur van Rochussen werd de rust herhaaldelijk gestoord. Behalve de drie expeditiën tegen Bali, waarvan wij reeds gewaagden, hadden er onlusten plaats in het Bantamsche, onder de Chineezen in de Westerafdeeling van Borneo en op Banka. De laatste hadden allen plaats in 1850, in welk jaar met W.F.A. Cores de Vries eene overeenkomst werd gesloten voor het onderhouden eener geregelde stoomvaartdienst in den Indischen Archipel.

Rochussen trad gaarne op als de vertegenwoordiger van den Souverein, aan wien de Grondwet een bijna onbeperkt gezag toekende. Men meent die neiging te bespeuren in verschillende zijner regeeringsdaden, o.a. ook in de uitzetting van Monseigneur Groof, Bisschop van Canea, die meende geene gehoorzaamheid verschuldigd te zijn aan de door de Regeering uitgevaardigde verordeningen, en in zijne houding tegenover de bekende vergadering van 22 Mei 1848, die in hare gevolgen leidde tot de verdrijving van Dr. W.R. Baron van Höevell.

Ter opvolging van Rochussen werd onderhandeld met G.L. Baud, oud-Directeur der cultures en oud-Minister van Koloniën, doch de onderhandeling brak af, omdat het Ministerie niet kon treden in eenige door hem gestelde voorwaarden. Daarop werd Mr. G.J. Bruce, oud-Voorzitter van de Tweede Kamer en Commissaris des Konings in Overijsel benoemd, doch deze overleed nog vóór zijn vertrek, den 30sten December 1851 aan boord van Zijner Majesteits korvet Sumatra, ter reede van Texel.

Van een oud-Voorzitter der Tweede Kamer kwam men toen tot hem, die deze betrekking destijds bekleedde en denkt men hierbij aan het heden, dan wordt men schier geneigd dat ambt als eene sport naar den Buitenzorgschen troon te beschouwen. De keuze viel toen namelijk op Mr. A.J. Duymaer van Twist, die in de Tweede Kamer den Voorzittersstoel bekleedde. Eene bijzonderheid omtrent zijne benoeming dient hier vermeld te worden. Het schijnt namelijk, dat deze aanvankelijk slechts lust had, om naar Indië te gaan, wanneer J.C. Baud hem kon vergezellen. Dit blijkt uit de volgende verklaring van Thorbecke in de zitting der Tweede Kamer van 25 Mei 1864: 'De meest bekwame pleegt de meest bescheiden man te zijn, en zoo was ook de heer Van Twist. Hij vond groot bezwaar om naar de Oost te gaan, maar verklaarde zich evenwel daartoe genegen, indien hij den heer J.C. Baud, bereid om mede te gaan, mocht medenemen. Ik verhaal hetgeen gebeurd is. Toen de heer Van Twist mij dat zeide, heb ik geantwoord, *ik* heb u voorgedragen, maar gij gaat alleen, of gij gaat niet. Ik zou gelooven dat de heer Van Twist, karig in zijne bewoordingen, mij later in stilte daarvoor dank heeft gezegd.'

Duymaer van Twist, een kundig en bezadigd man, werd den 22sten Januari 1851 benoemd en aanvaardde het bestuur den 12den Mei daaraanvolgende.

Nog in datzelfde jaar hadden er expeditiën plaats naar Ceram, Palembang en de Lampongsche districten, terwijl in het volgend jaar Banda door eene aard- en zeebeving grootendeels werd verwoest.

Gelukkig zijn er van zijn bestuur ook aangenamer zaken te vermelden. Zoo werden in 1852 de bazarpachten, waarvan het bezwarende reeds meermalen was ter sprake gekomen, gedeeltelijk afgeschaft - te Soerakarta eene kweekschool voor inlandsche onderwijzers opgericht - in 1853 te Batavia eene tentoonstelling gehouden van voortbrengselen van landbouw en nijverheid en in 1854 de havens van Amboina, Banda, Ternate en Kapeli voor den vrijen handel opengesteld, de kina op Java geplant en een nieuw muntstelsel voor Nederlandsch-Indië ingevoerd, terwijl in 1855 het eerste Regeeringsreglement, dat bij de wet werd vastgesteld, in werking trad.

Wij wenschen bij deze gewichtige gebeurtenis ons overzicht te staken. Een vervolg ervan zou Landvoogden doen bespreken, die nog niet tot de geschiedenis behooren. Dit zou wel niet verhinderen, om het ook tot latere regeeringsmaatregelen uit te strekken, maar van die vrijheid

wenschen wij voor het oogenblik toch slechts gebruik te maken ten aanzien van één punt, zoowel omdat dit alle andere beheerscht, als omdat het overzicht, telkens van den langen strijd daarover gewagende, ook wel zijn eindresultaat dient te vermelden. Wij bedoelen de vraag, wat er eindelijk geworden is van de regeling van den staatkundigen en economischen toestand onzer Oost-Indische bezittingen.

In 1848 was in het moederland de zoozeer gewenschte grondwetsherziening tot stand gekomen. Wel had de Rijksregeering zich aanvankelijk bij die herziening tot het noodzakelijke willen bepalen en van het wenschelijke niets willen weten, maar de drang van den bewogen tijd eischte meer en die eisch werd bevredigd. Of intusschen die grondwetsherziening ook heilzaam voor Indië zou wezen, kon eerst blijken uit de toepassing der nieuwe bepalingen, welke daarin omtrent de koloniën waren opgenomen en vooral uit het reglement op het beleid der Regeering, dat daarbij was voorgeschreven en door de wetgevende macht moest worden vastgesteld.

De omstandigheid, dat men in het moederland weinig belang stelde in de koloniën en de kennis ervan gering was, was zeker niet gunstig voor de samenstelling van een reglement, dat van Regeeringswege werd genoemd de grondwet voor Indië. Daar vele, zoo niet de meeste leden der Vertegenwoordiging niet of niet voldoende op de hoogte waren, om over de grondbeginselen van koloniaal regeeringsbeleid een juist oordeel te vellen, vereenigden zij zich eenvoudig met het gevoelen van hen, die in de koloniën vertoefd of daarvan eene bijzondere studie gemaakt hadden. Dit was een noodwendig gevolg van het feit, dat men een terrein betrad, dat meer begeerd dan bekend was, doch werkte nadeelig.

Eene andere ongunstige omstandigheid was de samenstelling van de toenmalige Tweede Kamer der Staten-Generaal. Wel wist men toen nog niet af van monsterverbonden, als zich later in onze politieke wereld hebben voorgedaan, maar de Vertegenwoordiging was toch verdeeld in twee groote partijen en deze splitsing in liberalen en conservatieven heeft mede nadeelig gewerkt op het gehalte der toen voor Indië vastgestelde regeeringsbeginselen. Wie de discussiën leest, of in de volledige uitgave van den heer Keuchenius(*) of in de meer beknopte van schrijver dezes(†), zal moeten erkennen, dat schier elk debat tusschen de hoofdleiders der partijen eindigde met het doen van concessiën en dit heeft geleid tot de aanneming van bepalingen, waarvan de eene partij (Baud c.s.) kon zeggen, dat veel, doch niet alles verloren en de andere (Van Hoëvell c.s.) dat veel, doch niet alles gewonnen was. Het gevolg van dezen strijd is geweest, dat in tal van vraagstukken geene afdoende beslissing is genomen, geene ronde en gave beginselen

(*) *Handelingen der Regeering en der Staten-Generaal betreffende het reglement op het beleid der Regeering van Ned. Indië.* Utrecht, Kemink en Zoon, 1857.

(†) *Wet houdende vaststelling van het reglement op het beleid der Regeering van Ned. Indië.* Met aanteekeningen. Tweede uitgave. Zalt-Bommel, Noman & Zoon, 1876.

zijn vastgesteld, maar een middenweg is gekozen, die er op zijne beurt toe heeft medegewerkt, om, schoon het oude stelsel werd veroordeeld, zijne vervanging tegen te houden. De vrucht van het langdurig debat was een samenstel van bepalingen, dat niet van stelselloosheid is vrij te pleiten, dat in verschillende gevallen de macht verzwijgt, die tot regeling is geroepen en van het belastingstelsel niet eens de grondslagen vaststelt. Overal elders zouden deze gebreken zeer waarschijnlijk tot eene spoedige herziening geleid hebben, doch bij ons is daaraan geene behoefte gevoeld. Die gebreken werkten niet naar buiten; het denkbeeld, dat zonder die herziening deugdelijke hervormingen zich weinig laten denken, werd geene overtuiging en zoo zal dat reglement eerlang in rustige rust een derde van eene eeuw bestaan hebben.

Maar zooal de bepalingen van het nieuwe Regeeringsreglement te wenschen overlieten, misschien heeft toch eene krachtige uitvoering verwezenlijkt, wat het beloofde en althans gegeven, wat het toeliet?

Evenals op de samenstelling van het Regeeringsreglement ongunstige omstandigheden hebben ingewerkt, zoo had ook de uitvoering met dergelijke omstandigheden te kampen.

Als eene zoodanige is aan te merken de scheuring, welke tusschen de liberalen in het moederland is ontstaan en naar men zegt nog niet geheel is verdwenen. Aanleiding daartoe gaf de onbestemde slotalinea van artikel 59 der Grondwet. Een verschil van gevoelen over de toepassing daarvan verwijderde twee staatslieden, die nevens elkaar nog veel goeds hadden kunnen tot stand brengen en leidde verder tot eene scheuring, welke rampzalige gevolgen heeft gehad, omdat zij hartstochten heeft opgewekt, die aan de behandeling der algemeene zaak vreemd behooren te blijven en ons land gedurende geruimen tijd in een politieken toestand hebben gebracht, waarin partijbelang een sterker factor is dan overtuiging.

Ook de oorlog, dien we sedert zoo vele jaren op Atjeh voeren, houdt om zijne hooge kosten tal van wenschelijke hervormingen tegen en is te meer te betreuren, omdat het zeer wel mogelijk is, dat Indië, dat in de Molukken zijn verleden, op Java zijn heden, misschien op Sumatra zijne toekomst heeft.

Hoe is intusschen de uitvoering geweest?

Aanvankelijk ging men op den ouden voet voort, maar toen men hoe langer zoo meer tot hervorming gedrongen werd, heeft men hier en daar eenige grepen gedaan, die, hoe wenschelijk sommige op zichzelven ook waren, toch niet het nut gehad hebben, dat verwacht mocht worden, om de eenvoudige reden, dat de grepen werden gedaan zonder bepaald stelsel van geleidelijke hervorming en zonder voldoende inachtneming of voorbereiding der toestanden. Het gevolg van deze politiek is niet uitgebleven; er is hier en daar eenig

nut gesticht, maar door dat stukwerk is er ook veel op losse schroeven gezet en is er groote onzekerheid en verwarring ontstaan, die volgende grepen nog minder doel hebben doen treffen dan hare voorgangsters. Verwonderen kan het dan ook niet, dat op den weg van hervorming nog zeer veel te doen overblijft en de Hoogleeraar Buys in *De Gids* van Januari 1881 nog van ons Koloniaal beleid moest getuigen: 'Veel verder dan tot ontbinding van het oude stelsel hebben wij het nog niet gebracht, want zelfs over den grondsiag, waarop het nieuwe gebouw moet rusten, blijft de oude strijd voortduren.'

Sedert vele jaren wordt er inderdaad strijd gevoerd over de vraag, hoe er hervormd moet worden en nog altijd loopen daarover de gevoelens uiteen. Thorbecke heeft herhaaldelijk doen uitkomen, dat men blijkbaar niet wist, hoe de zaak aan te vatten en de juistheid van dit beweren wordt volkomen bevestigd door het feit, dat men in de Kamer en daar buiten, in redevoeringen en geschriften nu eens deze dan weer eene andere aangelegenheid als de Koloniale quaestie bij uitnemendheid vindt voorgesteld, zoodat reeds tal van onderwerpen de eer dier voorstelling hebben genoten.

Schrijver dezes kan aan dat tijdperk van tasten en zoeken niet terugdenken, of hij herinnert zich, dat hem eens door een Gouverneur-Generaal in een politiek gesprek werd gezegd, dat het voor Nederland en voor Indië een zegen zou geweest zijn, indien men in 1856 voor de toepassing van het eerste bij de wet vastgestelde Regeeringsreglement de landvoogdij aan Thorbecke had opgedragen. Naar de vaste overtuiging van den bedoelden Gouverneur-Generaal, die niet liberaal heette, ofschoon hij liberaal regeerde, zou Thorbecke met den helderen blik en den organiseerenden geest, die hem eigen waren, het bestuur der koloniën ongetwijfeld in eene vaste richting geleid en voor Indië een stelsel van beheer ontworpen hebben, dat als een vast geheel, als een bestendigen grondslag van bestuur had kunnen gelden.

Doch wat daarvan ook zijn moge, te ontkennen is het niet, dat hij, die onderzoek doet naar het eind van den langen strijd, slechts kan constateeren, dat, ofschoon er meer dan drie vierden eener eeuw zijn verloopen, de hervorming zoowel der staatkundige en economische als der administratieve verhoudingen van Nederlandsch Indië nog grootendeels te verrichten valt.

Wij eindigen hier de taak, die wij ons hadden voorgenomen. Het is goed, ook in het politieke leven, eens stil te staan en een kalmen blik op het verleden te werpen, om in verband daarmede na te gaan, wat het heden oplevert en de toekomst belooft. Gaat het den lezer als den schrijver, dan is die terugblik verre van bevredigend en levert hij stof te over voor den hartelijken wensch, dat eerlang voor onze onschatbare koloniën een betere horizon moge aanbreken.

Leiden, December 1887.

H.J. BOOL.

De physische toestand der zon en de weersverschijnselen op de aarde.

Van al de hemellichamen, die in het onmetelijke luchtruim zweven en hun licht doen schijnen over onze aarde, is er geen, dat tot deze in nauwere betrekking staat en daarop meer invloed uitoefent dan de zon.

Bij de meeste volken der oudheid was de zon dan ook het voorwerp van de vurigste hulde en werd haar, als het beeld van de alles bezielende macht op aarde, goddelijke eer bewezen. Tot die zonaanbidders behoorden o.a. de Egyptenaren, die hare kracht in een menschelijk wezen verplaatst dachten, dat zij, als het waardigste beeld van den eeuwigen, scheppenden God, onder den naam van Ra aan den hemel en als Osiris op de aarde vereerden. Andere volken, zooals de Perzen, maakten het hemellichaam zelfs tot een voorwerp van aanbidding. En ook bij de latere, meer beschaafde volken hebben tal van dichters, zoowel van de oudheid als van den nieuweren tijd, de zon, als moeder der aarde, in hunne verzen bezongen. Zelfs de minst beschaafde volken hebben, zonder dat zij zich nog eenigszins rekenschap konden geven van hare eigenlijke rol in het heelal, toch reeds onwillekeurig de beteekenis van de zon voor de instandhouding van het leven en de organische natuur leeren kennen en hulde gebracht aan den zegenenden invloed, dien zij op het geheele bestaan van den mensch uitoefent.

Geene hulde is zeker meer verdiend dan deze. Daarbij hebben wij niet zoozeer de reeds sedert langen tijd bekende rol op het oog, die de zon vervult als mechanische oorzaak van de beweging der aarde en der overige planeten, als middelpunt van ons zonnestelsel en daardoor weer als de oorsprong van tal van verschijnselen aan den hemel en op de aarde, die van die beweging het gevolg zijn, als: de afwisseling van dag en nacht, van de jaargetijden, enz.

Evenmin wenschen wij den lezer bezig te houden met de verschijnselen, die de zon veroorzaakt als licht- en warmtebron, zooals de vorming der klimaten, het ontstaan der winden, der zeestroomingen en nog vele andere, die als algemeen bekend mogen verondersteld worden.

Wij stellen ons dus meer in het bijzonder voor, in de volgende bladzijden de aandacht te vestigen op eenige verschijnselen, die op den

physischen toestand der zon en vooral op dien van hare oppervlakte betrekking hebben en die eerst in den lateren tijd door de ontwikkeling der nieuwere natuur- en scheikunde eene meer volledige verklaring hebben gevonden.

De verschijnselen, die wij hier bedoelen, zijn van bijzonder gewicht, niet slechts voor den mensch zelven, doch ook voor het bestaan der geheele organische natuur in het algemeen. De zon is de levenwekkende bron voor onze aarde; zij alleen maakt, door hare koesterende stralen, het leven mogelijk, doet onzen oogst gedijen, onze vruchten rijpen en levert ons den heerlijksten wijn als het voortbrengsel van den arbeid, die van haar, in den vorm van licht en warmte, uitgaat.

Doch, wat meer zegt, de tegenwoordige natuurwetenschap heeft met zekerheid bewezen, dat de zon niet alleen het aanzijn heeft gegeven aan alles, wat leeft op aarde, doch dat zij ook de eenige bron is van elke beweging, dat zij alleen het arbeidsvermogen levert, dat op de aarde, in welken vorm ook, aanwezig is, en dat elke verandering, die haar physische toestand ondergaat, van grooten invloed is op de meteorologische toestanden der aarde. Het kan dus geene verwondering baren, dat men in de laatste jaren die veranderingen in den physischen toestand der zon zoo nauwkeurig mogelijk tracht te doorgronden en haar invloed op de weersverschijnselen onzer planeet tracht op te sporen.

Tot vóór korten tijd was omtrent die verschijnselen nog slechts zeer weinig bekend, hoewel reeds in zeer oude tijden de opmerkzaamheid des menschen getrokken werd door den invloed, dien de hemellichamen op de natuurverschijnselen der aarde uitoefenen. Want daartoe werden de oudste volken spoedig gedreven, toen zij het nomadenleven vaarwel zeiden, zich aan den akkerbouw gingen wijden en dus vaste woonplaatsen betrokken. Toen werden zij meer en meer genoodzaakt, over de hen omringende nuttige of schadelijke natuurverschijnselen na te denken, zich van de gevolgen daarvan rekenschap te geven en zich de aldus opgedane ervaringen ten nutte te maken. In dien zin is dus de meteorologie eene zeer oude wetenschap, daar de mensch zich reeds sedert eeuwen eene verklaring tracht te vormen van den onderlingen samenhang der meteorologische verschijnselen.

En toch heeft op dit gebied steeds de grootste duisternis geheerscht en zelfs nu heeft de meteorologie wel is waar groote vorderingen gemaakt, doch blijven daarin nog steeds vele raadselen bestaan, die niet zijn opgelost. De ontwikkeling dezer wetenschap hield geen gelijken tred met die der beschaving in het algemeen, deels omdat hare verschijnselen veelal van zeer samengestelden aard zijn en dus groote moeielijkheden bij het onderzoek aanbieden, deels omdat hier tal van ingewortelde valsche denkbeelden het juiste onderzoek in den weg stonden en eerst langzamerhand konden worden uitgeroeid, om voor juistere begrippen plaats te maken.

Doch tegenwoordig beginnen zich ook hier meer en meer de zegen-

rijke gevolgen te openbaren van de nieuwere denkbeelden, die de natuurwetenschap heeft doen geboren worden. Reeds vele geleerden van naam hebben zich gewijd aan deze jeugdige wetenschap en mochten erin slagen, vele verschijnselen der meteorologie onder vaste wetten te brengen en, door toepassing van de uitkomsten der wetenschap, het onderling verband tusschen die verschijnselen op te sporen. In deze richting meer en meer werkzaam te zijn, is het doel der nieuwere meteorologie.

In één opzicht kan deze zich reeds nu op hoogst gewichtige uitkomsten beroemen en wel op die, welke betrekking hebben op den physischen toestand der zon en den invloed daarvan op de verschijnselen in onzen dampkring. Wel is waar had de zon, die de eerste plaats onder alle hemellichamen inneemt, de opmerkzaamheid van den mensch tot zich getrokken wegens haar machtigen invloed op de aarde als licht- en warmtebron, doch eerst aan den jongsten tijd was het voorbehouden, over deze verschijnselen een helder licht te doen opgaan, de natuur van de oppervlakte der zon en de verschillende veranderingen, die deze ondergaat, te ontsluieren en de weersverschijnselen op de aarde daarmede in verband te brengen.

De gewichtigste feiten, die hierop betrekking hebben, danken wij aan eene methode van onderzoek, de *spectraal-analyse*, die eerst omstreeks het jaar 1860 door de beide Duitsche natuuronderzoekers Kirchhoff en Bunsen ontdekt werd. De spectraal-analyse stelt ons in staat, om het licht der zon in zijne samenstellende kleuren te ontleden en een kleurenbeeld (*spectrum*) voort te brengen, waarin men bij nauwkeurige waarneming tusschen de gekleurde banden talrijke donkere strepen, de strepen van Fraunhofer, opmerkt, die steeds eene vaste plaats in het spectrum innemen. Dergelijke strepen, doch van eene bepaalde kleur, kunnen wij echter ook waarnemen in het spectrum van gloeiende dampen en gassen der op de aarde voorkomende grondstoffen. Door nu de in het zonnespectrum voorkomende donkere strepen door een gevoelig werktuig (*spectroscoop*) nauwkeurig te onderzoeken en te vergelijken met het spectrum van ons bekende gloeiende dampen en gassen, kon men dus bepalen, welke van deze stoffen op de zon voorkomen.

In het algemeen is men door dit onderzoek tot de overtuiging gekomen, dat op de zon dezelfde grondstoffen voorkomen als op de aarde. Doch niet slechts den aard dier stoffen heeft men bepaald, ook den toestand, waarin zij op de zon voorkomen, kon men, deels uit den aard van het spectrum, deels uit andere verschijnselen, afleiden, vooral ook uit die, welke bij de aswenteling der zon en bij de zonsverduisteringen worden waargenomen.

Dit onderzoek heeft bewezen, dat de zon, althans aan hare oppervlakte, - waarschijnlijk echter ook tot eene groote diepte - geen samenhangend vast lichaam is, doch uit gasvormige stoffen, uit gloeiende gas- en metaaldampen bestaat. Dat blijkt onder meer hieruit, dat niet

elk punt van de oppervlakte der zon de omwenteling om de as in denzelfden tijd volbrengt, en dit verschijnsel is alleen mogelijk, als de oppervlakte vloeibaar of gasvormig is. Nu kunnen echter gassen in dien toestand niet sterk lichtgevend zijn; het licht der zon is het gevolg van eene zekere afkoeling aan de buitenste oppervlakte door de voortdurende uitstraling van warmte in de koude wereldruimte. Door die afkoeling worden de dampen aan de oppervlakte der zon tot nevels van vloeibare en vaste deeltjes verdicht en deze vormen de eigenlijke lichtgevende buitenlaag der zon: de *photosfeer*.

Uit het voortbestaan van die sterk lichtgevende en warmte uitstralende oppervlakte gedurende duizenden jaren volgt echter noodzakelijk, dat de zon zelfs tot eene groote diepte uit gloeiende gassen moet bestaan. Immers, door de onophoudelijke uitstraling van warmte zou de buitenste laag spoedig in die mate zijn afgekoeld, dat zij geen licht meer zou kunnen uitstralen. Daar de zon echter steeds voortgaat, reeds sedert de oudste historische tijden, ons evenveel licht en warmte toe te zenden, moeten wij aannemen, dat de door uitstraling verloren warmte steeds uit de diepere lagen wordt aangevuld, dat er voortdurend gloeiende gas- en metaaldampen uit die lagen opstijgen tot in en boven de photosfeer en dat dus de zon tot eene groote diepte uit gloeiende gassen van buitengewoon hooge temperatuur bestaat.

Deze beschouwingen zijn ook inderdaad door het onderzoek bevestigd. Door de spectraal-analyse heeft men bewezen, dat er voortdurend ontzaglijk groote stroomen van waterstof en gloeiende metaaldampen tot boven de photosfeer opstijgen, en bij de zonsverduisteringen kan men waarnemen, dat deze laatste door een dampkring van gloeiende waterstof, de *chromosfeer*, is omgeven, die zich op vele plaatsen als prachtige, roodgekleurde massa's, de zoogenaamde *protuberansen*, daarboven verheft. Deze protuberansen doen zich als uitbarstingen van waterstofgas voor en zijn ongetwijfeld het gevolg van uiterst hevige beroeringen in de gloeiend gasvormige massa der zon. Zij staan, zooals tegenwoordig algemeen wordt aangenomen en straks nader zal worden uiteengezet, in nauw verband met de zonnevlekken. Men kan verder bij eene totale zonsverduistering nog een ander lichtverschijnsel aan de zon opmerken. Langs den omtrek der donkere maanschijf, die de zon aan ons oog onttrekt, vertoont zich dan een prachtige, zilverwitte lichtkrans, de zoogenaamde *lichtkroon* of *corona*, die wellicht moet beschouwd worden als eene uiterst fijne nevelmassa, die door electrische werking van de zon wordt afgestooten.

Het feit, dat de meeste elementen, die wij op de aarde slechts in vasten of vloeibaren toestand kennen, op de zon als gloeiende gassen voorkomen, bewijst reeds op zichzelf, dat op dit hemellichaam eene temperatuur moet heerschen, waarvan wij ons op aarde zelfs geene voorstelling kunnen maken. En nog hooger stijgt onze verbazing, als

wij ons eenigszins nauwkeuriger rekenschap trachten te geven van den onmetelijken arbeid, die door de zonnestralen wordt geleverd.

Wezen wij reeds in den aanvang van dit opstel op het feit, dat alle beweging, alle leven, al het arbeidsvermogen op de aarde alleen het gevolg is van de warmte der zonnestralen, zoo is dat toch eigenlijk slechts nog een uiterst klein gedeelte van den geheelen arbeid, dien de zon verricht. De aarde toch ontvangt, onder al de planeten, slechts een zeer klein deel van de warmte, die de zon uitstraalt, en zelfs voor al de planeten te zamen bedraagt dat aandeel zoo weinig, dat het in het niet verzinkt tegenover de gezamenlijke hoeveelheid warmte, die de zon uitstraalt. Verreweg het grootste gedeelte immers van die warmte gaat in de onmetelijke wereldruimte verloren en men heeft berekend, dat al de planeten te zamen slechts één 227-millioenste gedeelte van de totale hoeveelheid der uitgestraalde warmte opvangen. Nemen wij in aanmerking, welk een verbazende arbeid op de aarde en de overige planeten zelfs reeds door dit bijna oneindig kleine gedeelte van die zonnewarmte wordt verricht, dan moet de geheele hoeveelheid in de zon opgehoopte warmte alle bevatting te boven gaan.

Het is, zooals vanzelf spreekt, zeer moeielijk, ja, zelfs onmogelijk, de ware temperatuur der zon te bepalen. Toch heeft men, door toepassing der nieuwere natuurkundige methoden, getracht haar bij benadering te schatten, doch de zeer uiteenloopende uitkomsten, waartoe de geleerden daarbij zijn gekomen, bewijzen juist het ontoereikende dier methoden. Zoo werd die temperatuur door Berthelot en St. Claire Deville geschat op 3000, door Poullet slechts op 1600 graden. Zöllner berekende de temperatuur van de oppervlakte der zon op 27000, die van hare kern zelfs op 85000 graden. Rosetti neemt eene temperatuur aan van 10000 graden; anderen weer komen tot veel hoogere uitkomsten en sommigen stellen haar op niet minder dan 5 millioen, Secchi zelfs op 10 millioen graden.

Even moeielijk is de beantwoording van de vraag, welke de eigenlijke bron is van de zonnewarmte, en deze voert ons, nog meer dan de vorige, op het gebied der hypothesen. Het denkbeeld, dat de zon een brandende bol zou zijn, zooals men vroeger meende, moet ten eenen male verworpen worden, want de verbazende hoeveelheden warmte, die de zon reeds sedert eene aanzienlijke tijdruimte afgeeft, zouden in dat geval eene toenemende uitputting der verbrandende zonnemassa moeten ten gevolge hebben en daardoor weer eene merkbare vermindering van hare temperatuur, hetgeen echter door de waarnemingen, sedert de oudste tijden verricht, niet bevestigd wordt. Dat zulk eene vermindering der brandende zonnemassa zich spoedig zou doen gevoelen, kunnen wij hieruit afleiden, dat eene hoeveelheid steenkool, die gelijk is aan de massa der geheele aarde, bij hare verbranding slechts eene warmtehoeveelheid zou voortbrengen, gelijk aan die, welke door de zon reeds in 30 uren wordt uitgestraald.

Men heeft dus de oorzaak der zonnewarmte in andere oorzaken dan in verbranding te zoeken. Sommigen willen haar toeschrijven aan eene voortdurende samentrekking van de massa der zon. Daardoor zouden zeker aanzienlijke hoeveelheden warmte kunnen ontstaan, doch deze hypothese is in strijd met alle geologische en mechanische theorieën en moet dus als onhoudbaar beschouwd worden. Door Mayer en Thomson werd eene andere hypothese opgesteld. Zij nemen aan, dat de warmte der zon wordt voortgebracht door de onophoudelijke botsing met zwermen van meteoorsteenen, die in hun omloop door de zon zouden worden aangetrokken. Doch hierbij stuit men weder op het bezwaar, dat in dat geval de massa der zon zoo aanzienlijk zou moeten toenemen, dat in het geheele planetenstelsel gansch andere toestanden zouden optreden dan de aldaar feitelijk thans heerschende. Ook aan deze hypothese wordt dus tegenwoordig geene waarde meer gehecht.

Voor eenige jaren werd de wetenschap door den bekenden natuurkundige Sir William Siemens met eene nieuwe hypothese over dit onderwerp verrijkt, die, al zijn ook daartegen nog bedenkingen aan te voeren, toch rekening houdt met de uitkomsten der nieuwere wetenschap en die bovendien, beter dan eenige andere theorie, vele verschijnselen aan den hemel op bevredigende wijze verklaart.

Siemens gaat bij zijne theorie blijkbaar uit van het beginsel van warmte-reproductie, dat hij in zijne regeneratief-gasovens op zoo gelukkige wijze practisch heeft toegepast. Ook de zonnewarmte gaat, volgens hem, niet nutteloos in de wereldruimte verloren, doch wordt telkens opnieuw gereproduceerd en keert weer tot de zon zelve terug. De grondslag tot zijne theorie werd door Siemens gelegd naar aanleiding van de proeven, die hij nam, om de ontledende werking der zonnestralen op waterdamp en koolzuur aan te toonen. Hij vond, dat waterdamp, die zich in zeer verdunden toestand bevindt, b.v. in eene glazen buis onder de zeer geringe spanning van 1/1800 atmosfeer, door den invloed der zonnestralen in zijne bestanddeelen ontleed wordt en dat zulks in zekere mate ook met koolzuur het geval is.

Volgens Siemens is de wereldruimte niet met eene onbekende aether-massa, doch met eene uiterst verdunde atmosfeer van waterstof, koolwaterstofgassen en zuurstof gevuld, die voortdurend door den arbeid der zonnestralen opnieuw worden voortgebracht. Door de snelle beweging der zon in deze ijle gasmassa ontstaat eene voortdurende strooming dier gassen naar de zon en wel naar hare polen; bij het naderen van de photosfeer worden deze gassen door samendrukking warm en ontbranden met vlam. Door die verbranding gaat de waterstof in water, de koolstof in koolzuur over; deze gassen stroomen naar den aequator der zon terug en worden vandaar weer door de middelpuntvliedende kracht in de wereldruimte geslingerd. Daar verspreiden zij zich en gaan weer in een uiterst verdunden toestand over, waarna zij ontleed worden door de warmte der zonnestralen, van welke men vroeger meende,

dat zij in de wereldruimte verloren ging. Bij die ontleding ontstaan dus weer waterstof, zuurstof, enz., die zich weer naar de polen der zon begeven en daar door hare verbinding weer nieuwe hoeveelheden warmte voortbrengen.

Vele verschijnselen laten zich door deze hypothese op ongedwongen wijze verklaren, zooals b.v. de corona, die bij totale zonsverduisteringen zichtbaar is. Mogen tegen de theorie ook bezwaren worden ingebracht en zij geene volledige oplossing van dit vraagstuk geven, zoo is zij toch wellicht eene eerste gewichtige schrede daartoe, terwijl zij in elk geval uitgaat van eene der gewichtigste grondwaarheden der nieuwere natuurwetenschap: het beginsel van het behoud van arbeidsvermogen.

Ook uit een ander oogpunt verdient deze theorie nog de aandacht: zij geeft eene bevredigende verklaring van het ontstaan der luchtelectriciteit. Het is reeds sedert langen tijd bewezen, dat de zon een zeer grooten invloed heeft op de vorming der electriciteit in onzen dampkring en op de electrische toestanden der atmosfeer. Reeds Becquerel verklaarde het ontstaan van de electriciteit in den dampkring door de ontleding der waterstofverbindingen, die op de zon voorkomen. De geweldige hoeveelheden waterstof, die uit de zon ontwijken en zich aan ons oog in den vorm van protuberansen voordoen, zijn positief electrisch en geven hare electriciteit aan de wereldruimte en door deze weer aan onzen dampkring af.

Doch de hypothese van William Siemens aangaande het ontstaan der zonnewarmte levert eene veel meer bevredigende verklaring van dit verschijnsel en, van haar uitgaande, heeft voor korten tijd (1884) Werner Siemens eene uitvoerige theorie ter verklaring der electrische verschijnselen in den dampkring bekendgemaakt. Wij hebben gezien, dat, volgens de hypothese van William Siemens, eene voortdurende beweging der zonnedampen plaats heeft van de polen naar den aequator van dat hemellichaan. Door de wrijving dezer gassen worden zoowel deze als de zon zelve electrisch gemaakt en die electrische gassen worden ten gevolge der middelpuntvliedende kracht in de wereldruimte geslingerd. De zon wordt positief electrisch, de weggeslingerde gassen worden met negatieve electriciteit geladen. De positieve electriciteit der zon werkt dan ‘door inductie’ op de aarde, d.i. zij trekt de negatieve electriciteit der aarde zoodanig aan, dat deze aan de oppervlakte van onze planeet wordt vastgelegd, terwijl de daardoor vrij geworden positieve electriciteit der aarde zich in de lucht en de wereldruimte verspreidt.

Verschillende electrische verschijnselen in den dampkring kunnen door deze theorie voldoende verklaard worden. In de eerste plaats leeren wij er den oorsprong van de positieve luchtelectriciteit uit kennen. Vervolgens geeft zij ook eene zeer waarschijnlijke oplossing van het merkwaardige verschijnsel der Noorderlichten, want de van de aarde afkomstige positieve electriciteit, die zich ten gevolge der inductie in

de lucht verspreidt, en de van de zon weggeslingerde negatieve electriciteit ontmoeten elkaar aan de grenzen van onzen dampkring en geven daar door ontlading aanleiding tot prachtige lichtverschijnselen, evenals wij die op kleine schaal inde Geisslersche buizen kunnen voortbrengen.

Verder laat zich door de theorie van Siemens ook op zeer aannemelijke gronden het verband uiteenzetten tusschen het Noorderlicht en het aantal der zonnevlekken, want, zooals wij straks nader zullen zien, die vlekken zijn het gevolg van geweldige storingen en uitbarstingen in de gasmassa der zon en zullen dus steeds gepaard gaan met variaties in de electrische spanning der zonnegassen. Doch deze moeten noodzakelijk weer variaties van de aard-electriciteit ten gevolge hebben en de daarop volgende vereeniging der ongelijknamige electriciteiten, de ontlading daarvan, zal van het bedoelde lichtverschijnsel vergezeld gaan. En daar men nu ook verband gevonden heeft tusschen het aantal der zonnevlekken en het aardmagnetisme, ligt het voor de hand, in hetzelfde verschijnsel ook de oorzaken van de magnetische toestanden der aarde te zoeken, iets, waarin men vóór dien tijd nog niet voldoende geslaagd was. Men heeft nl. bewezen, dat eene draaiende electrische schijf eene zekere werking op de magneetnaald uitoefent, en het laat zich dus zeer goed denken, dat de met electriciteit geladen aarde door hare draaiende beweging magnetische verschijnselen teweegbrengt, die zich aan ons in die van het aardmagnetisme doen kennen.

Wij komen nu tot een der merkwaardigste verschijnselen aan de oppervlakte der zon: de zoogenaamde *zonnevlekken*, die te meer in hooge mate onze aandacht verdienen, daar zij vooral in nauw verband schijnen te staan met de meteorologische toestanden en de weersverschijnselen op de aarde.

De zon vertoont aan het oog geene samenhangende, lichtgevende oppervlakte, doch het licht is op vele plaatsen afgebroken door donkere vlekken. Ook overigens is de oppervlakte der zon niet homogeen, doch korrelig en ongelijkmatig; zij bestaat, als het ware, uit een ontelbaar aantal lichtende punten, die van elkaar door donkere tusschenruimten, de zoogenaamde *poriën*, zijn gescheiden. Hier en daar verkrijgen deze donkere gedeelten eene grootere uitgebreidheid en vormen dan de eigenlijke *zonnevlekken.*

Deze vlekken doen zich voor als figuren van meer of minder onregelmatigen vorm, die in het midden zeer donker zijn, aan den omtrek eene minder donkere halfschaduw vertoonen en meestal omringd zijn door lichtgevende stof. De vlekken zijn niet geheel willekeurig over de oppervlakte der zon verspreid, de meeste vindt men in de nabijheid van den aequator der zon.

De kennis van het bestaan der vlekken is, zonder dat men zich van hare natuur nog voldoende rekenschap kon geven, reeds bijna drie eeuwen oud, doch zij was het gevolg van de onderzoekingen van meer

dan één geleerde. Onder hen, die zich het eerst daarmede bezighielden, ontmoeten wij ook een vaderlandsch geleerde, die waarschijnlijk zelfs het eerst de aandacht op dit verschijnsel vestigde, nl. Johannes Fabricius uit Friesland, die in het jaar 1610 de vlekken ontdekte met behulp van een destijds eerst kort geleden, insgelijks op vaderlandschen bodem, ontdekt werktuig, nl. het perspicillum Batavum, den verrekijker, die door Hans Lippershey of Lippersheim, brillenslijper te Middelburg, werd uitgevonden. Volgens anderen zouden de zonnevlekken het eerst ontdekt zijn door Pater Schemer, Jezuïet te Ingolstadt, een uitstekend sterrenkundige, aan wiens meening destijds echter geen geloof werd gehecht. Spoedig daarna, in 1611, werden zij ook door Galileo Galileï, den beroemden Florentijnschen wis- en sterrenkundige, waargenomen en hij maakte er zelfs gebruik van, om den omloopstijd der zon te berekenen, daar hij ze als een onderdeel van de zonnemassa beschouwde en aannam, dat zij zich met dezelfde snelheid als deze bewegen.

Omtrent den aard der zonnevlekken is men eerst sedert de onderzoekingen der laatste jaren tot eenige meerdere zekerheid gekomen, doch men vormde zich daarvan vroeger de meest uiteenloopende voorstellingen. Galileï beschouwde ze als onderdeelen van de zon, doch Pater Scheiner, die omstreeks denzelfden tijd leefde, meende reeds toen, - hetgeen later werkelijk bewezen is - dat hare beweging om de zon niet gelijkmatig was en dat zij dus niet tot het lichaam der zon behoorden. Hij beschouwde ze dus, doch ten onrechte, als wachters der zon, als bijzonnen.

Ook de beroemde astronoom Johannes Keppler sprak reeds in 1613 zijne meening over dit onderwerp uit; hij merkte ook reeds op, dat de vlekken zich, onafhankelijk van de zon, bewegen en dat die beweging niet evenwijdig is aan de omloopsbaan der zon en ook niet dezelfde snelheid heeft als deze. Ook hij besloot daaruit, dat de vlekken niet tot de oppervlakte der zon behooren, en, daar zij nu eens zich vertoonen, dan weer verdwijnen en telkens van vorm en grootte veranderen, beschouwde hij ze als een dergelijk verschijnsel als de wolken op de aarde. Dit denkbeeld vond zelfs in de laatste jaren nog een verdediger in den beroemden natuurkundige Professor Kirchhoff te Heidelberg.

Sedert den tijd van Galileï en Keppler heeft men een zoo groot aantal hypothesen verkondigd omtrent den aard en het ontstaan der zonnevlekken, dat het ons te ver zou voeren, deze hier alle te vermelden. Wel munten vele dier theorieën uit door groote scherpzinnigheid, doch zelfs tot in den jongsten tijd waren omtrent de vraag, of de vlekken een onderdeel van de photosfeer uitmaken, de meeningen nog even verdeeld als in den tijd van Keppler. Lalande beschouwde de vlekken als bergen, hetgeen echter door hare eigene beweging weersproken wordt. Derham schreef ze toe aan rook uit de vulkanen der zon.

Anderen meenden weer, dat de zon zelve een vloeibare bol was en de vlekken niet-gloeiende massa's waren, die daarin dreven, evenals de slakken bij onze tegenwoordige vulkanen.

Doch al deze hypothesen moesten wijken voor de tegenwoordig heerschende meening, waaraan men eene hooge mate van waarschijnlijkheid mag toekennen, nl. dat de zonnevlekken openingen van aanzienlijke diepte zijn in de buitenste gasmassa der zon en dat de donkere tint slechts schijnbaar is en moet toegeschreven worden aan het contrast met de sterk lichtgevende oppervlakte. Inderdaad heeft men gevonden, dat de donkere kernen der vlekken geenszins volkomen duister zijn, doch dat haar licht zelfs nog 5000 malen sterker is dan dat van de volle maan. De juistheid dezer theorie is o.a. door de nauwkeurige onderzoekingen van den Engelschen natuurkundige Carrington met groote zekerheid aangetoond. Hij vond, dat de zonnevlekken holten van aanzienlijke diepte zijn, hoewel de afmetingen verschillen. Sommige vlekken kan men zelfs met het bloote oog waarnemen, hetgeen bewijst, dat deze minstens driemaal zoo groot moeten zijn als de aarde. De diepte, tot welke zij zich onder de oppervlakte der photosfeer uitstrekken, kan dan ook somtijds 2000 à 6000 kilometers bedragen.

De vorm der vlekken is eenigszins rond, trechtervormig, en zij loopen dus naar de richting van het middelpunt der zon smal toe, terwijl hare as ongeveer de richting heeft van de verticaal. Aan den buitenrand zijn zij meestal omringd door sterk lichtgevende gedeelten, de zoogenaamde *zonnefakkels*, die men als opheffingen der photosfeer moet beschouwen. Hier hebben dus blijkbaar hevige bewegingen in de photosfeer plaats en de holten zijn met meer of minder doorschijnende gassen gevuld, want zij bieden weerstand aan de beweging der lichtgevende gassen.

Opmerkelijk is het verschijnsel, dat de vlek somtijds uit elkaar barst en er dan een groot aantal andere uit ontstaan. Ook gebeurt het, dat uit de photosfeer zekere gedeelten loslaten, als het ware over de vlek heenvallen en deze in twee helften verdeelen, waarbij Carrington vond, dat de helft, die naar de baan der zonnebeweging gekeerd is, zich het eerst afscheidt en zich met groote snelheid beweegt. Diezelfde onderzoeker vond ook, na waarnemingen van vele jaren, dat er twee soorten van zonnevlekken zijn: blijvende en tijdelijke. De eerste vertoonen zich telkens opnieuw, als het gedeelte der zon, waar zij zich bevinden, naar ons toegekeerd is; de tijdelijke zijn over verschillende gedeelten der oppervlakte verspreid, vertoonen zich slechts enkele dagen en verdwijnen dan weer. De vlekken verschijnen meestal aan den oostelijken rand der zon, verdwijnen, na de omwenteling, aan de westzijde en komen dan somtijds na 13 dagen weer aan de oostzijde te voorschijn, terwijl andere verdwijnen.

In plaats van de vroeger heerschende onjuiste denkbeelden is men nu ook tamelijk algemeen tot eene meer waarschijnlijke verklaring van het ontstaan der zonnevlekken gekomen. Volgens deze theorie, die

wij aan Faye te danken hebben en die door vele andere astronomen met geringere of grootere wijzigingen is aangenomen, moeten de zonnevlekken beschouwd worden als eene soort van cyclonen of wervelbewegingen van de zonnegassen.

De deelen der photosfeer hebben niet overal dezelfde snelheid, doch de beweging is verschillend naar de plaats, waar die gassen zich bevinden, zoodat de snelheid het grootst is in de nabijheid van den aequator, het kleinst bij de polen der zon. Het gevolg van die ongelijke snelheid der bewegende deelen is, dat er wervelbewegingen ontstaan op dezelfde wijze als in het water een draaikolk gevormd wordt of in de lucht de wervelwinden of cyclonen ontstaan, die in onzen dampkring zoo dikwijls voorkomen. En evenals op de aarde de wervelwinden of tornado's den vorm van kegels vertoonen en zich over hare oppervlakte voortbewegen, zoo moeten wij ons ook de zonnevlekken, die, zooals wij zagen, insgelijks eene kegelvormige gedaante hebben, voorstellen als wervelwinden van de gloeiende gasmassa's. Ook zij bewegen zich over de oppervlakte der zon voort en hare wervelbeweging vertoont dezelfde richting als de lucht in de orkanen, d.i. op het zuidelijk halfrond in de richting der wijzers van een uurwerk, op het noordelijk halfrond in tegenovergestelde richting. De vlekken oefenen door hare beweging eene zuigende werking uit op de gassen en verkoelde dampen der lichtgevende oppervlakte; deze worden naar beneden in de kern gezogen en veroorzaken daar eene opslorping van het licht, waardoor zij donker schijnen.

Ook de protuberansen staan met de zonnevlekken in verband. Hoewel zij ook op andere plaatsen der oppervlakte voorkomen, ontspringen toch de grootste protuberansen, die dus de hevigste uitbarstingen vertegenwoordigen, uit de sterk lichtgevende randen der zonnevlekken. Men moet zich dus voorstellen, dat ook de waterstof in de trechters der wervelwinden naar beneden gezogen wordt, daar aanzienlijk in temperatuur stijgt en door hare lichtheid aan den omtrek der trechters met groote snelheid opstijgt en, met zware gloeiende metaaldampen beladen, door de photosfeer heendringt. Dat de vlekken zich niet overal op de oppervlakte der zon vertoonen, is een verschijnsel, dat met haar ontstaan in het nauwste verband staat. Alleen daar toch, waar het verschil in snelheid der aan elkaar grenzende parallelcirkels groot genoeg is, kunnen zich de orkanen vormen, die het verschijnsel der vlekken teweegbrengen. Carrington heeft berekend, dat dit verschil in snelheid het grootst is op eene breedte van 28^{o}, waar dan ook de meeste vlekken voorkomen, terwijl bij den aequator, waar men bijna geene vlekken waarneemt, het verschil het geringst is.

Behalve door Faye, zijn ook door andere geleerden verklaringen gegeven van het ontstaan der zonnevlekken en wij wenschen daarvan hier nog slechts eene enkele te vermelden.

Gaston Planté, een Fransch natuuronderzoeker, bekend door zijne

uitvinding der accumulatoren, heeft door middel van deze toestellen dynamische electriciteit van zeer hooge spanning voortgebracht en daarmede merkwaardige proeven op vloeistoffen en gassen genomen en uit de daarbij waargenomen uitkomsten eene verklaring trachten te geven van zekere kosmische en meteorologische verschijnselen, o.a. ook van de *zonnevlekken.* Uit proeven, die hij nam door electrische ontladingen te laten werken op filtreerpapier en waarbij verschijnselen optraden, die met die der zonnevlekken de grootste overeenkomst vertoonden, alsmede uit het uiterlijk van de door de electrische vonk gesmolten metalen kogels, besluit hij, dat de verschijnselen op de zon het gevolg zijn van de werking van dynamische electriciteit van hooge spanning.

De zon zou, volgens Planté, beschouwd moeten worden als een geëlectriseerde holle kogel, die met gassen of dampen gevuld is en omringd is door een gesmolten, gloeiend omhulsel. De rimpels en oneffenheden der oppervlakte zouden ontstaan door de slingerende beweging van dat vloeibare omhulsel. De zonnevlekken zijn doorboringen van dat omhulsel door de uittredende gassen en dampen en komen door electrische uitbarstingen tot stand. Zij vertoonen den haar eigenaardigen vorm als een gevolg van het feit, dat de zonnemassa sterk positief electrisch is, evenals de lichamen, waarop Planté zijne proeven nam en waarbij hij overeenkomstige verschijnselen waarnam. Dat ook voor deze verklaring iets te zeggen is, springt te meer in het oog, als wij haar beschouwen in verhand met de boven besproken electrische zonnetheorie van Werner Siemens.

Zonder ons nu echter verder in de hypothesen ter verklaring van het ontstaan der zonnevlekken te verdiepen, wenschen wij meer in het bijzonder haar invloed na te gaan op de verschijnselen in onzen dampkring en op de meteorologische toestanden op de aarde in het algemeen. Die invloed, reeds vóór langen tijd vermoed, is thans met zekerheid aangetoond en de grillige veranderingen, die wij in de weersverschijnselen op de aarde waarnemen, worden tegenwoordig voor een groot deel aan de meerdere of mindere talrijkheid der zonnevlekken toegeschreven.

Dat de zonnevlekken invloed hebben op de temperatuurstoestanden der aarde, werd reeds in de vorige eeuw verondersteld en de Italiaansche sterrenkundige Riccioli, pater der Jezuïeten, schreef reeds in 1732 aan het geringe aantal der destijds waargenomen zonnevlekken de buitengewone herfstwarmte van dat jaar toe. Zelfs ook de beroemde Engelsche sterrenkundige William Herschel had reeds den invloed der zonnevlekken op het klimaat waargenomen. Hij vergeleek in 1801 de tarweprijzen in Engeland met het aantal zonnevlekken en vond, dat goedkoope jaren met de maxima en slechte jaren met de minima der zonnevlekken samenvallen. Fritz te Zürich heeft verder getracht het bewijs te leveren, dat in de jaren der maxima daarentegen de beste

wijn gewonnen wordt; terwijl de opbrengst het grootst is in die wijnjaren, welke met de minima samenvallen.

Uitvoerige en nauwkeurige onderzoekingen hadden reeds in de vorige eeuw geleerd, dat de vlekken ook een zekeren invloed hebben op de meteorologische toestanden onzer planeet. Dit feit staat tegenwoordig onherroepelijk vast en het lijdt nu geen twijfel meer, dat de uitstraling van warmte door de zon met het aantal harer vlekken wijziging ondergaat en dat de temperatuur van onzen dampkring daarmede wezenlijk in verband staat. Men heeft ook gevonden, dat de weersgesteldheid, de talrijkheid en hevigheid der winden, de hoeveelheid regen enz., niet slechts afhankelijk zijn van den stand der zon ten opzichte van de aarde, doch evenzeer van den physischen toestand van dat hemellichaam en in het bijzonder van de menigvuldigheid der zonnevlekken.

Van welken aard echter die invloed der zonnevlekken is, aan welke oorzaken het verband tusschen haar aantal en de weersverschijnselen moet worden toegeschreven, kan tot nog toe nog niet nauwkeurig worden bepaald. Vele Engelsche natuuronderzoekers meenen uit hunne waarnemingen en proeven te mogen afleiden, dat de uitstraling der zon het grootst is in de periode, als het aantal der zonnevlekken een maximum bereikt, d.i. in de zoogenaamde periode der *maxima* en het kleinst in de periode der *minima.* Hoe dit echter zij, zoo kan toch dit met zekerheid worden vastgesteld, dat vele aardsche verschijnselen ontwijfelbaar met het aantal der zonnevlekken in verband staan. Naar het schijnt, strekt die invloed zich zelfs niet slechts tot onze aarde, doch ook tot andere hemellichamen uit. De Engelsche astronoom Ranyard vestigde de aandacht op het verschijnsel, dat de strepen op de planeet Jupiter het duidelijkst worden waargenomen in de jaren, dat de zon de meeste vlekken vertoont.

Voor het vaststellen van het verband tusschen de menigvuldigheid der zonnevlekken en de weersverschijnselen op aarde is het feit van groot gewicht, dat de zonnevlekken periodiek terugkeeren, want daardoor eerst is het mogelijk geworden, die maxima en minima te vergelijken met de meteorologische toestanden.

Het verschijnsel van de periodiciteit der zonnevlekken werd het eerst waargenomen door Schwabe te Dessau. Hij kwam door langdurige en onvermoeide waarnemingen van de zon tot het besluit, dat het maximum van het aantal zonnevlekken na een zeker aantal jaren geregeld terugkomt. Deze periode kan gemiddeld op 11 jaren gesteld worden, zooals uit de volgende cijfers blijkt:

1827 161 vlekken	1836 272 vlekken
1828 225 vlekken	1837 333 vlekken
1829 199 vlekken	1838 232 vlekken
1832 84 vlekken	1842 68 vlekken
1833 33 vlekken	1843 34 vlekken
1834 51 vlekken	1844 52 vlekken

1847 257 vlekken	1860 210 vlekken
1848 330 vlekken	1861 204 vlekken
1849 238 vlekken	1866 45 vlekken
1854 67 vlekken	1867 17 vlekken
1855 38 vlekken	1868 115 vlekken
1856 34 vlekken	1870 403 vlekken
1859 205 vlekken	1871 271 vlekken

Wij zien, dat eene regelmatige stijging in het aantal der zonnevlekken steeds met eene geregelde daling afwisselt en dat de perioden der maxima achtereenvolgens na 9, 11, 12 en 10, dus gemiddeld na 10½ jaar, die der maxima na 10, 13 en 11, gemiddeld na 11⅓ jaar terugkeeren; na een maximum daalt het aantal in gemiddeld 6½ jaar tot een minimum en stijgt daarna weer in 4 jaren tot een maximum. Behalve in het aantal der zonnevlekken zelven, is ook in de menigvuldigheid der daarmede zoo nauw verwante protuberansen eene periodiciteit waar te nemen, hetgeen vooral is vastgesteld door de onderzoekingen van Tacchini op het observatorium te Florence en van Secchi en Ferrari te Rome. De periode tusschen twee opvolgende maxima der protuberansen duurt insgelijks ongeveer 11 jaren, doch valt niet volkomen samen met die der vlekken.

De ontdekking van de periodiciteit der zonnevlekken, waarvan wij de oorzaken niet kunnen bepalen, verkreeg echter eerst hare groote beteekenis, toen men ook in vele aardsche verschijnselen dergelijke perioden leerde kennen. Deze werden het eerst opgemerkt ten opzichte van de *magnetische verschijnselen* op de aarde. Het is bekend, dat eene vrij opgehangen, in het midden op eene spil rustende, magneetnaald een bepaalden stand inneemt, die ongeveer van het Noorden naar het Zuiden gericht is, dat de naald echter niet naar het Noorden wijst, doch eenigszins van dien stand afwijkt; deze afwijking noemt men *declinatie.* Die afwijking is echter niet altijd even groot; zij neemt van jaar tot jaar toe, bereikt na eenige jaren een maximum en keert dan weer langzamerhand tot den normalen stand terug, om nu van daaruit aan de andere zijde dezelfde afwijking te herhalen en weer terug te keeren. Behalve deze bewegingen van jaar tot jaar, vertoont de magneetnaald ook dagelijks uiterst geringe afwijkingen, die 's morgens beginnen, na den middag het maximum bereiken, waarna de naald weer tot haar oorspronkelijken stand terugkeert. Deze dagelijksche schommelingen in de declinatie noemt men *variatiën*; bovendien ondergaat de magneetnaald elk jaar van tijd tot tijd nog plotselinge afwijkingen in haar stand, die men *storingen* noemt.

Toen nu Engeland in de jaren 1843-1849 op verschillende plaatsen der aarde magnetische observatoria had opgericht, vond Sabine, dat het aantal der storingen van de magneetnaald regelmatig steeg en daalde en wel in denzelfden zin als het aantal der zonnevlekken, doch zoodanig, dat een maxima en minima der storingen steeds *iets later*

verschijnen dan die der zonnevlekken. Dit laatste bewijst in elk geval, dat de magnetische storingen een gevolg zijn van de zonnevlekken. Korten tijd daarna werd door Lamont in München en Wolf in Zürich dezelfde overeenstemming met het aantal der zonnevlekken nog voor twee andere magnetische verschijnselen aangetoond, die insgelijks aan afwisseling onderhevig zijn, n.l. de dagelijksche *variaties* van de declinatie der magneetnaald en het bedrag der *intensiteit* van de magneetkracht.

Merkwaardig zijn, in verband met het samenvallen der genoemde verschijnselen, ook de waarnemingen van Wild en Mascart in den jongsten tijd. Zij vestigen de aandacht op eene reeks van aanzienlijke magnetische storingen, die blijkbaar met de zonneprotuberansen in verband staan. Op den 26sten Juni 1885 werden te Parijs sterke protuberansen waargenomen en tegelijkertijd vertoonden zich groote storingen van de magneetnaald, niet slechts te Parijs, doch op denzelfden tijd ook te Pawlowsk in Rusland. Wij zien daaruit, dat de invloed der groote uitbarstingen op de zon zich over de geheele aarde op hetzelfde oogenblik doet gevoelen. Hetzelfde werd opgemerkt bij de protuberansen, die den 23sten November 1884 en den 7^{den} October 1881 te Cambridge in de Vereenigde Staten werden waargenomen.

Uit dit alles blijkt voldoende, dat er een zekere samenhang bestaat tusschen de menigvuldigheid der zonnevlekken en de magnetische verschijnselen op de aarde. Van welken aard die samenhang is en hoe dit feit moet worden verklaard, kan tot nog toe niet worden vastgesteld, doch, in verband met de hypothesen van Siemens en Planté, mag de meening, dat er niet slechts eene electrische, doch ook eene magnetische gemeenschap bestaat tusschen de zon en de aarde, zeker niet gewaagd heeten.

Eene nieuwe en gewichtige uitbreiding onderging deze leer door het meer nauwkeurig onderzoek van de Noorderlichten en vooral van de tijden, waarop deze verschijnen. Fritz in Zürich en Loomis in Noord-Amerika bewezen, dat er ook bij de Noorderlichten veranderingen plaats hebben in aantal en sterkte en dat zij, evenals de magnetische verschijnselen, om de 11 jaren een maximum bereiken, dat samenvalt met dat der zonnevlekken. Dit is een steun te meer voor de theorie van het magnetisch verband tusschen de zon en de aarde, want ook het Noorderlicht is waarschijnlijk een magnetisch verschijnsel.

De invloed der zon op de meteorologische toestanden der aarde doet zich verder nog op eene andere, niet minder merkwaardige wijze gelden. Door het onderzoek daarvan heeft zich vooral Meldrum, directeur van het meteorologisch observatorium op het eiland Mauritius, verdienstelijk gemaakt. Deze was aldaar op uitstekende wijze in de gelegenheid, om de berichten der zeevarenden op den Indischen Oceaan te ontvangen en hij had reeds spoedig opgemerkt, dat in de jaren, die met de maxima der zonnevlekken overeenkomen, de haven overvol was van schepen, die door orkanen op den Oceaan averij hadden bekomen,

terwijl dit aantal in de jaren der minima veel geringer was. Dit feit, in verband met de kennis, dat de bewegingen in onzen dampkring, de orkanen en cyklonen, in hooge mate afhankelijk zijn van de meerdere of mindere warmte, die de zon uitstraalt, bracht hem op het denkbeeld, dat er verband zou bestaan tusschen de zonnevlekken en de orkanen. En werkelijk bevestigde de statistiek van de jaren 1847-1872, met betrekking tot dit verschijnsel opgemaakt, hem volkomen in die meening en bewees, dat de orkanen in den Indischen Oceaan het menigvuldigst voorkomen en het hevigst woeden in de perioden van de maxima der zonnevlekken. In West-Indië verkreeg Poey dergelijke uitkomsten voor den Atlantischen Oceaan.

Door deze schitterende uitkomsten aangemoedigd, begon men nu spoedig in verschillende landen met veel ijver het vraagstuk van den samenhang der weersverschijnselen met de zonnevlekken te onderzoeken en ook ons vaderland deelde in die algemeene wetenschappelijke beweging. In het jaar 1876 werd door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem de volgende prijsvraag uitgeschreven: ‘Quels sont les phénomènes météorologiques et magnétiques, qu'on a des raisons suffisantes de croire en connexion avec ses taches solaires?’

Het antwoord van Fritz te Zürich, dat met den prijs bekroond werd, bevatte o.a. belangrijke gegevens ten opzichte van den invloed der zonnevlekken op de *temperatuur* der *lucht* en op de *uitstraling* van *warmte.* De *temperatuur* der lucht is ten tijde der *minima* van de zonnevlekken *hooger* dan in de tijden der maxima, hoewel dit verschil slechts weinig bedraagt. Daarentegen bleek de directe *uitstraling* van *warmte* door de zon, d.i. dus de verwarming van de aardoppervlakte door de zonnestralen, ten tijde der *maxima grooter* te zijn, dan in de periode der minima. Dit liet zich dan ook a priori verwachten, daar met de toename der zonnevlekken, hoewel deze op zichzelven minder licht uitstralen dan de gewone oppervlakte der zon, meer uitbarstingen plaats hebben en de ontwikkeling van licht en warmte in het algemeen toeneemt.

Op het eerste gezicht schijnen de uitkomsten met betrekking tot de luchttemperatuur en de warmteuitstraling niet met elkaar in overeenstemming te zijn. Doch deze tegenspraak is slechts schijnbaar. Terwijl de uitstraling der zon uitsluitend van den toestand harer oppervlakte afhankelijk is, hebben op de temperatuur der lucht nog vele andere bijkomende omstandigheden invloed, zooals geographische ligging der plaats, het klimaat, de aard en de menigvuldigheid der heerschende winden en in de eerste plaats de bewolking. De laatste kan ten gevolge hebben, dat de invloed van de uitstraling der zon geneutraliseerd, ja, zelfs geheel omgekeerd wordt, zoodat het mogelijk is, dat ten tijde der maxima, hoewel de uitstraling dan grooter is, toch de temperatuur der lucht lager is dan gedurende de minima. Dit zal het geval zijn, als gedurende de maxima de bewolking sterker is dan ten tijde der

minima en de verklaring der schijnbare tegenstrijdigheid is dus geleverd, als bewezen kan worden, dat in de periode der maxima de bewolking en de verschijnselen, die daarvan afhangen, als: regen, sneeuw, overstroomingen, enz. sterker zijn dan gedurende de minima.

Dit verband nu, het merkwaardigste en voor de meteorologie gewichtigste van de verschijnselen, die een gevolg zijn van de zonnevlekken, is werkelijk aangetoond. Meldrum had reeds vroeger bewezen, dat de *hoeveelheid regen*, die gedurende de periode der maxima van de vlekken valt, ongeveer een derde meer bedraagt dan in de periode der minima en Fritz vond dat de *rivierstanden* gedurende de maxima hooger zijn dan bij de minima. Ook deze feiten laten zich door de toename van de uitstraling der zon gereedelijk verklaren, want daardoor zullen immers de verdamping van water, dus ook de bewolking en de hoeveelheid regen, sneeuw, enz. noodzakelijkerwijze moeten toenemen.

Het merkwaardigste der hiertoe behoorende verschijnselen, en vooral voor onze streken het gewichtigste in zijne gevolgen, is het feit, dat de *overstroomingen* der rivieren, in het bijzonder bij die van het Rijngebied, van de zonnevlekken afhankelijk blijken te zijn. Professor Reis te Mainz heeft vóór eenigen tijd het verschijnsel der *hoogwaterstanden* in het Rijngebied aan een nauwkeurig onderzoek, ook uit een historisch oogpunt, onderworpen en kwam daardoor tot het besluit, dat die overstroomingen werkelijk met de menigvuldigheid der zonnevlekken in verband staan.

Vóór wij hier zijn betoog in hoofdtrekken mededeelen, moeten wij den lezer eerst doen opmerken, dat, behalve de 11-jarige periode voor de maxima der zonnevlekken, ook nog grootere perioden in die maxima kunnen worden waargenomen. Hoewel nl. om de 11 jaren het aantal der zonnevlekken een zeker maximum bereikt, zoo is toch dit laatste niet altijd even groot; er zijn kleinere en grootere maxima en ook deze beide keeren regelmatig, na eene zekere periode van langeren duur, terug. Dit blijkt duidelijk uit de volgende opgaven voor de maxima, die gedurende de beide laatste eeuwen zijn waargenomen:

Jaren der maxima.	**Betrekkelijk aantal vlekken.**	**Jaren der maxima.**	**Betrekkelijk aantal vlekken.**
1705	49	1804	73
1717	52	1816	46
1727	**90**	1830	71
1738	85	1837	**138**
1750	83	1848	124
1769	86	1860	96
1778	**154**	1870	139
1789	132	1882	59

Wij zien, dat in dit overzicht niet het eigenlijke aantal, zooals op bldz. 11, doch slechts de betrekkelijke verhouding der vlekken is opgegeven en dat die verhouding eenigszins verschilt van de door

Schwabe gevonden cijfers, hoewel de volgorde der maxima dezelfde is. Uit de laatste cijfers blijkt dan, dat de grootste maxima, *hoofdmaxima* genoemd (in de tabel met vette letters gedrukt) gemiddeld om de 55 jaren terugkeeren, nl. in 1727, 1778 en 1837, dus achtereenvolgens na 51 en na 59, gemiddeld derhalve na 55 jaren. En nu is het zeer merkwaardig, dat Fritz reeds vele jaren geleden eene statistiek heeft opgemaakt van de Noorderlichten, teruggaande tot den tijd van Christus en hij daarbij insgelijks tot eene *groote periode* van 55 jaren voor de maxima der Noorderlichten was gekomen.

Doch wij zien, dat ook deze hoofdmaxima's nog verschillend zijn. Telkens om de 55 jaren wisselt een kleiner hoofdmaximum met een grooter af, althans tot nog toe, want 1727 gaf een kleiner (90), 1778 een grooter (154), 1837 weer een kleiner (138) en omstreeks 1888 of 1889 mag dus waarschijnlijk weer een grooter hoofdmaximum verwacht worden.

Tusschen twee opvolgende hoofdmaxima van denzelfden rang, d.i. tusschen twee opvolgende kleinere of tusschen twee opvolgende grootere hoofdmaxima, is dus eene periode gelegen van ongeveer 110 of 111 jaren, b.v. 1727-1837 voor de kleinere en 1778-1888 voor de grootere hoofdmaxima. Het bestaan dezer 110-jarige periode krijgt nog grootere waarschijnlijkheid, als men de aandacht vestigt op de jaren der *kleinste* minima (49 en 46) nl. 1705 en 1816, waartusschen eene periode is gelegen van 111 jaren.

Reis toont nu op historische gronden aan, dat de perioden voor de watersnooden, de groote overstroomingen in het Rijngebied, steeds de 110-jarige periode der zonnevlekken volgen en dat die overstroomingen plaats hebben in de jaren van die minima, welke op de groote maxima der zonnevlekken volgen of daaraan voorafgaan.

Gaat men uit van het groote maximum in 1778 en stelt men de periode op 111 jaren, zijnde tienmaal de gewone kleine periode van 11 1/9 jaren, dan komt men tot de volgende jaartallen voor de grootste maxima: 0, 112, 223, 334, 445, 556, 667, 778, 889, 1000, 1112, 1223, 1334, 1445, 1556, 1667, 1778, 1889 en 2000. Hierbij merken wij tusschen de jaren 0 en 112 en tusschen 1000 en 1112 eene 112-jarige periode op, omdat de periode eigenlijk $10 \times 11\ 1/9 = 111\ 1/9$ jaar bedraagt en dus telkens na $9 \times 111\ 1/9$ of 1000 jaren één jaar meer moet worden overgesprongen.

De overstroomingen in het Rijngebied hebben nu plaats gehad ten tijde van de minima, die op deze maxima volgden, d.i. telkens omstreeks 6 jaren na zulk een maximum en zij schijnen ook gelijken tred te houden met de grootte dezer maxima. Zoo zien wij op de bovenstaande tabel, dat het grootste maximum der zonnevlekken in de laatste twee eeuwen voorkwam in 1778. Het volgende minimum viel dus 6 jaren later, in 1784 en juist in dat jaar had de grootste watervloed plaats, die in het Rijngebied sedert 300 jaren was voorgekomen, zooals

nog nu op tal van plaatsen aan den Rijn is te zien aan de in de muren uitgehouwen watermerken. Na het maximum van 1870 had 6 jaren later, dus tijdens het daarop volgende minimum, de watervloed van 1876, ook in ons vaderland welbekend, plaats, hoewel deze veel minder hoog was dan die van 1784 en het jaar 1870 dan ook niet een van de grootste hoofdmaxima was.

Op zeer vernuftige wijze wordt nu verder door Reis het verband tusschen de watervloeden en de hoofdmaxima der zonnevlekken ook voor vroegere historische perioden bewezen. Om den lezer een denkbeeld te geven van zijne methode, wenschen wij slechts eenige merkwaardige voorbeelden aan te halen.

Volgens de theorie van Reis moeten de, aan het groote maximum van 1778 voorafgaande, hoofdmaxima omstreeks in de jaren 1667 en 1556 vallen. Nu zijn werkelijk ongeveer in deze jaren, of althans kort daarna, buitengewoon groote maxima der zonnevlekken voorgekomen. Het jaar 1558, dat dus slechts zeer weinig van het theoretisch vastgestelde jaar 1556 afwijkt, moet op historische gronden als een maximum beschouwd worden. Het was rijk aan groote en talrijke Noorderlichten en zoowel in Europa als in China werden, volgens de historische berichten, herhaaldelijk talrijke zonnevlekken waargenomen. Ook van 1547 zijn berichten gevonden, waaruit blijkt, dat in dit jaar de zon herhaaldelijk groote vlekken vertoonde en daar dit jaartal weer juist 11 jaren van 1558 verschilt, sterkt ons dit in de meening, dat in het laatste jaar en niet in 1556 een hoofdmaximum viel.

De maxima van 1547, 1558, 1569, 1580 en 1591 werden alle inderdaad door watervloeden gevolgd en wel in, of ongeveer in, de jaren der opvolgende minima, d.i. in 1553, 1565, 1573, 1583 en 1595. Dit wordt deels door historische bescheiden bewezen en volgt overigens met zekerheid uit de nog bestaande watermerken uit dien tijd. Doch vooral het jaar 1565, d.i. het op het groote maximumjaar 1558 volgende minimumjaar, was door een bijzonder hoogen waterstand gekenmerkt, terwijl in 1573 een nog hoogere volgde. Daarentegen hadden in de 15de en in de eerste helft der 16de eeuw geene dergelijke buitengewone overstroomingen plaats.

Gaan wij echter van 1558 nogmaals 2 × 111 jaren terug, dan komen wij tot het jaar 1336, dat dus het hoogste maximum voorstelt van de 14de eeuw en bijna overeenkomt met het theoretisch berekende jaar 1334. Zes jaren later, dus weer tijdens het daarop volgende minimum, in 1342, had werkelijk een buitengewoon hooge watervloed plaats en van dit jaar is de grootste overstrooming van het Rijngebied geboekt, die in de geschiedenis ooit is voorgekomen. In Mainz steeg het water in de Domkerk tot ongeveer 1 meter hoogte, in Keulen voer men in booten over de hooge stadsmuren, in Frankfort bereikte het water bij de Zeil manshoogte, enz.

Op dergelijke wijze leidt Reis de hooge waterstanden op den Rijn

van de maxima der zonnevlekken af tot in de oudste tijden, waarvan betrouwbare berichten omtrent de watervloeden tot ons zijn gekomen en bijna zonder uitzondering wordt zijne theorie door de historie bevestigd. Over eene periode van meer dan 1000 jaren wordt door hem op overtuigende wijze aangetoond, dat alle groote maxima der zonnevlekken en der Noorderlichten door zware overstroomingen worden gevolgd, die des te heviger zijn, hoe grooter het bedrag van het maximum is.

Door het een en ander moeten wij dus tot het merkwaardige besluit komen, dat de hooge waterstanden en overstroomingen niet, zooals men vroeger meende, van aardsche toestanden afhangen, doch van kosmischen oorsprong zijn en met de zonnevlekken in het nauwste verband staan. Andere, ook aardsche toestanden, zooals het vellen der groote wouden, waaraan men de watervloeden gewoonlijk toeschrijft, kunnen deze wel bevorderen, doch slechts in beperkte mate, want de geschiedenis bewijst, dat in vroegere perioden, toen die wouden nog bestonden, evenzeer dikwijls overstroomingen plaats hadden, somtijds zelfs op grooter schaal dan de tegenwoordige.

Werpen wij nu een terugblik op de in het voorgaande besproken, groote natuurverschijnselen, die van de zon afhankelijk zijn, dan hadden wij het volste recht te beweren, dat de physische toestand der zon den grootsten invloed heeft op de meteorologische toestanden der aarde en dus ook op de geheele organische natuur en op den mensch zelven. Deze invloed, die meestal tot zegen strekt van het aardrijk en de bron is van al het leven en van elken arbeid, kan echter ook in omgekeerden zin werken en verderfelijk worden voor den mensch. Wij zagen immers, dat stormen en orkanen, overstroomingen en watersnood het gevolg kunnen zijn van bijzondere toestanden op de zon, ja, men meent zelfs te hebben opgemerkt, dat ook de slechte wijnjaren het gevolg zijn van eene buitengewone toename der zonnevlekken.

Doch de kennis van die nadeelige invloeden en van de verschijnselen, die haar teweegbrengen, is niet uitsluitend van theoretisch belang, zij is geene zuivere bespiegeling, doch heeft ook zeer zeker eene belangrijke practische beteekenis, die echter eerst dan meer gewicht zal verkrijgen en meer toepassing zal vinden, als op dit gebied nog meer licht zal verspreid zijn.

Zoo zal men, om slechts een voorbeeld te kiezen, als het verband tusschen de maxima der zonnevlekken en het heerschen van hevige orkanen met grootere zekerheid zal zijn vastgesteld, die orkanen althans bij benadering kunnen voorspellen en maatregelen kunnen nemen voor de veiligheid der schepen, hetgeen van groote beteekenis kan worden voor den wereldhandel. Ook zal men dan de hooge waterstanden en overstroomingen der rivieren vooruit kunnen berekenen en, mogen zij ook niet voorkomen kunnen worden, toch pogingen kunnen aanwenden, om de noodlottige gevolgen tot een minimum te beperken.

Zeker is het, dat eene voortgezette studie van de gewichtige verschijnselen, die de physische toestand der zon ons aanbiedt, als zeer gewenscht moet beschouwd worden. Zij toch zal niet slechts onzen blik in het heelal verruimen door de kennis van het onderlinge verband der natuurverschijnselen, doch kan ook groote practische gevolgen opleveren en dus ook in dien zin tot een zegen worden voor een groot deel der menschheid.

Zutfen, October 1887.

DR. A.J.C. SNIJDERS.

Het eerste boek van Neerland's krijgsgeschiedenis.

De Batavieren, Caninefaten en Friezen onder en tegen Rome, door Generaal P.G. Booms.

Er was een tijd, vóór omstreeks eene halve eeuw, dat de studie en bijgevolg 't onderwijs in de geschiedenis zich hij ons, hoofdzakelijk ten minste, tot onzen vrijheidsoorlog bepaalde. Van 'tgeen vóór de Hervorming en na de oorlogen met Frankrijk geschied was, had men niet veel vernomen, noch in de school noch daarbuiten. En wat het meest in 't duister lag, omdat het het minst was bewerkt, waren wel de eerste eeuwen onzer jaartelling. Tal van grootere en kleinere volken van Germaanschen en Gallischen oorsprong, hunne wetten en zeden, hunne leefwijze en hunne gewoonten, hunne oorlogen en hun strijdvoeren, hunne steden en sterkten: dat alles en meer nog werd bij 't onderwijs vluchtig en oppervlakkig behandeld en dus slecht gekend en beoordeeld. En toch, ook over die tijden was er veel, gelijk over onze geheele geschiedenis, geschreven. Men zie b.v., om ons slechts bij eigen schrijvers te bepalen, wat Wagenaar daarover opnoemt in zijne *Voorrede voor de Vad. Geschiedenis*, Lulofs aan het slot van zijne *Geschiedenis der Nederlanden*, Siegenbeek in zijne *Schets eener Geschiedenis van den Oud-Nederlandschen Staat,* Acker Stratingh in zijne *Aloude Geschiedenis des Vaderlands,* Hofdijk in *Ons voorgeslacht in zijn dagelijksch leven geschilderd* en - wat niet al meer? Men sla 't Repertorium op van de *Verhandelingen en Bijdragen*, *betreffende de Geschiedenis des Vaderlands* met de *supplementen* daarop, uitgegeven door de Maatschappij der Ned. Letterkunde, en 't zal u gaan duizelen, wanneer ge daarin de tallooze titels van werken, ook over onze eerste tijden, ziet opgegeven; ge hebt genoeg en overgenoeg, om bekend te worden met al de tijdvakken onzer geschiedenis, ook met de oudste daarvan. Wie zal 't ontkennen? En toch is de bezitter of liever de getrouwe lezer van vele werken daarvan dikwijls nog niet in staat, zich eene juiste voorstelling te maken van wat er vroeger op onzen bodem is geschied. Wanneer alles toch slechts eene doode letter voor ons blijft en we niet tot het leven van wat eens geschied is, vermogen door te dringen; wanneer

de geschiedenis niet voor ons wordt een heldere spiegel van 't leven van volken en menschen: waartoe wordt dan dat omslachtige en moeielijke vak van studie aan onze leeraren en hunne leerlingen in onze dagen, waarin toch de eischen van 't onderwijs reeds zoo zwaar zijn, opgelegd? Taalstudie, natuurkennis, wiskunde en dergelijke empirische vakken bewegen zich op de oppervlakte, op de buitenzijde van 't leven. De wijsbegeerte dringt wel dieper door en zoekt naar de oorzaken en de roerselen des levens, maar 't leven zelf van 'tgeen ten onder ging, weder op te wekken, de dooden, als 't ware, weder te doen spreken en handelen, dat is de roeping en de taak van den geschiedschrijver in dagen als de onze, waarin aanschouwelijkheid 't wachtwoord van bijna alle onderwijs is.

Jaren-, ja! eeuwenlang had het beoefenen van de geschiedenis, ook zelfs voor meer gevorderden daarin, gewoonlijk bestaan in 't aanleeren van namen en jaartallen en 't zich eigen maken van wat de afzonderlijke tijdvakken, die soms ook zeer willekeurig waren afgeperkt, inhielden, maar zonder veel vrucht. De menschelijke geest liet zich wel vullen, maar niet voeden met zulke onverduwbare spijs. Geen wonder! 't leven ontbrak eraan en dat alleen vermag te bevredigen. Nu is 't de overtuiging van deze waarheid, die hoe langer zoo meer veld wint en de Geschiedenis eerst waarlijk eene leerares der menschheid doet zijn. Omdat nu dit besef zich aanvankelijk onder ons geslacht langzaam een weg baande, gelijk 't met alle nieuwe ideeën gaat, zoo stond men verlegen, als de vraag gedaan werd: wat beoogt men met de studie der geschiedenis? De een zei: om bekend te worden met wat er vóór ons is geschied; een ander: om zich in wat geschied is, te spiegelen voor 't vervolg tot eigen gewin; een derde: om te zien, uit welke toestanden de onze ontstaan zijn; een vierde: om bezieling en geestdrift uit wat groote mannen weleer hebben gedaan, te wekken; een vijfde - doch waartoe meer? Men twist er niet meer over, wat men van de geschiedenis wil en van den geschiedschrijver wacht, na 'tgeen we vernomen hebben en genoten van Macaulay en Motley, van Thiers en Mignet, van Ranke en Mommsen, van Bakhuizen van den Brink en Fruin en van zoovelen, die niet alleen geschreven, maar ook gedicht hebben voor volgende geslachten. Want een waar geschiedschrijver moet ook kunstenaar zijn; deze toch schept het leven, de ander wekt, wat ten onder ging, weder op tot een vernieuwd bestaan.

Deze gedachten rezen er bij mij op, toen ik bekend werd met het werk van Generaal Booms, welks titel aan den aanvang van dit opstel is geplaatst. Bij 't opslaan ervan bemerkt men al spoedig, dat het werk van de hand eens krijgsmans is, en dat was bijna een vereischte, omdat de geschiedenis der volken, waarvan hier sprake is, bijna uitsluitend eene krijgsgeschiedenis is. Gewoonlijk was daarom de behandeling van die eerste tijden bij 't onderwijs en de bestudeering ervan zoo weinig aantrekkelijk en aanlokkend, omdat de schrijvers erover niet veel oog en daardoor niet

veel hart hadden voor wat dien volken 't hoogste was, de krijg namelijk. Generaal Booms heeft nu, wat van hem te verwachten was, met groote duidelijkheid en vooral met degelijke kennis van zaken in een groot gebrek bij 't behandelen dier eerste tijden voorzien. Hij vangt zijn werk aan met het vermelden van 't verbond van Caesar met de Batavieren en neemt daarin al terstond aanleiding, om eene nauwkeurige beschrijving te geven van den wapenhandel en 't oorlog voeren der oude Germanen niet alleen, maar ook vooral van de Romeinen, die door hunne uitrusting, krijgstucht, legerkampen en tactiek de toen bekende wereld grootendeels hadden overwonnen en wier krijgskunst den grond legde tot die onzer stadhouders tijdens den tachtigjarigen oorlog.

Die bekende wereld was echter nog niet groot. De Middellandsche zee (ook daarom zoo genoemd) was het centrum van de toen overwonnen landen en met Caesar vangt de tijd aan, dat Gallië en ten deele Germanië aan het *Imperium Romanum* zouden worden onderworpen. Om nu echter eene duidelijke voorstelling van den gang der gebeurtenissen ten onzent te leveren, was de kennis van onzen bodem een eerst vereischte, maar die kennis te erlangen, was hierom zoo moeielijk, omdat die bodem toen grootendeels, een drassig alluviale aanwas, door groote en kleine rivieren doorsneden, aan onophoudelijke veranderingen onderhevig was, en ware dat nog het eenige, maar de berichtgevers daarover loopen vaak zoo uit elkander, dat de vorscher in deze soms zeer verlegen staat, wat hij heeft te kiezen, wien te gelooven. Toch heeft de schrijver zich door geene moeite laten afschrikken en is over 't algemeen tot eene bevredigende uitkomst gekomen, ten gevolge van eene nauwgezette studie van de Geschriften van Caesar, Tacitus, ook van Ptolemaeus en Dio Cassius en van onze hedendaagsche schrijvers erover; van Staring, Pleyte, Duruy, Ort, Schevichaven, Leemans en anderen.

Bij de toenemende beweging der verschillende volksstammen in ons werelddeel ging Gallië hoe langer zoo meer door zijne ligging en afzondering van de politieke beroeringen in Italië het zwaartepunt worden van het Romeinsche gebied, terwijl het vruchtbare en heerlijke van zijn grond de ruwe Germanen uit hunne ondoordringbare wouden en van hun rotsigen of moerassigen bodem hiernaar al meer en meer begeerige blikken deed slaan. De Romeinen waren er dus op uit, eene stevige grenslijn tegen de Germanen te trekken, waarvoor de Rijn de aangewezen richting en tevens zelf eene sterke verwering was. Geen wonder, dat Keizer Augustus, de aangenomen zoon van Caesar, en zijne beide stiefzonen, Tiberius en Drusus, en Germanicus, zoon van den laatste, achtereenvolgens de Romeinsche macht hier steeds trachtten uit te breiden en te bevestigen en Gallië hoe langer zoo meer in te richten op Romeinschen voet. Daarbij gingen ze ook den rechter-Rijnoever overschrijden, ten einde met hunne legioenen dieper in Germanië door te dringen en de Romeinsche adelaars te doen eerbiedigen in hunne vlucht.

Deze worsteling nu van de Romeinen met de Germanen heeft twee groote momenten in de geschiedenis dier tijden doen ontstaan: den slag of liever de slachting van de Romeinen onder Varus in het Teutoburger woud bij Detmold, door de dappere scharen van Herman (Arminius) in 't negende jaar onzer jaartelling, en den vrijheidsoorlog van de Batavieren, Caninefaten en Friezen, zestig jaar later onder Claudius Civilis. De eerste was 't gevolg van den overmoed en 't onverstand van één man, van Varus; de tweede had eene dieper liggende oorzaak tot grondslag en hing samen met den toestand van Rome. Zijne macht had zich van lieverlede in Neder-Germanië uitgebreid en met weerzin droegen onze voorouders zijn drukkend juk. Reikhalzend hadden ze menigmaal naar verlossing uitgezien, doch de tijd was daarvoor nog niet aangebroken. Nu echter scheen 't oogenblik gekomen van opstand, verzet en zegepraal. Civilis trad voor als de koene veldheer en de moedige held voor het groote waagstuk en Rome, het onverwinlijke Rome, bood zelf de gunstige gelegenheid voor het welslagen der onderneming aan. Sedert den dood toch van Nero in 't acht-en-zestigste jaar onzer tijdrekening was 't Keizerlijke geslacht van Augustus met hem uitgestorven. Drie legeraanvoerders, Galba, Otho en Vitellius, door hunne soldaten tot de hoogste macht en waardigheid verheven, volgden elkander te midden van roof en moord op, totdat het Vespasiaan, een dapper en grootmoedig man, gelukte den troon te veroveren. Het was in dien eersten tijd van verwarring en van gruwelen, dat Civilis erin slaagde, een krachtig bondgenootschap tegen den gemeenschappelijken vijand der Germanen tot stand te brengen. Ook de Galliërs trachtte hij in 't verbond op te nemen, maar, ofschoon hem dat ten deele gelukte, bleef hij toch steeds boven alles de Germaansche belangen behartigen. We mogen veilig verklaren, dat het streven en ijveren van Civilis, om zijne dappere stam- en volksgenooten te bevrijden van 't Romeinsche juk; de dubbelzinnige houding van hem, die, eerst de vriend van Vespasiaan, allengs, zooveel mogelijk ongemerkt, zijn tegenstander ging worden; de beschrijving van de marschen en halten der verschillende Romeinsche, Germaansche en Gallische legers; de verschrikkelijke strijd en worsteling, om Castra Vetera (Xanten) aan de Romeinsche macht te ontwringen, - dat dit alles 't zeer verdienstelijke van 't werk van Generaal Booms uitmaakt en er de hoogtepunten van doet zijn. Maar ook nog in andere opzichten zijn de tafereelen uit die verouderde tijden ons door hem voorgesteld als van bijzondere beteekenis. Ten eerste de aanwijzing van de blijvende, voor ons gunstige oorlogskans, om op onzen door overstroomende wateren verweekten bodem den vijand af te weren, en bovenal de navolging van den heldenmoed, door Civilis met zijne dappere Germanen weleer zoo schitterend getoond. 't Is waar, toen Rome van den opstand in deze landen vernam, zond het twee voortreffelijke veldheeren, Annius en Cerialis, met eene geduchte macht, om alles weder onder zijn schepter terug te brengen. Civilis heeft er-

voor moeten bukken; Castra Vetera, ofschoon tot een puinhoop geworden, bleef in Rome's macht en 't groote wereldrijk bleef zegevieren. Zijn einde was nog niet gekomen, maar zeker heeft Civilis zijn einde verhaast en onze voorouders tegen slavernij behoed. En Civilis' einde? we weten 't niet. In vergetelheid is hij gestorven, alleen met zijn roem. Deze echter bleef bestendig van eeuw tot eeuw. Motley noemt onzen strijd tegen Rome onder Civilis een merkwaardigen voorlooper van dien, welken wij onder den Prins van Oranje later tegen Spanje hebben gevoerd. Zeker, maar 't voornaamste punt van vergelijking ligt dan wel in de twee groote mannen, wier namen we daar noemden. De geschiedenis heeft men wel eens vergeleken met den starrenhemel. Men aanschouwt daar een tal van zonnen, die de middelpunten der gestarnten zijn. Zoo ook in de geschiedenis. De verschillende groepeeringen van volken en geslachten bewegen zich rondom de groote mannen, die als hunne middelpunten schitteren. Die nu moet men goed leeren onderscheiden en kennen en aanwijzen voor zijne tijdgenooten. Dat heeft Generaal Booms in zijn werk gedaan. Over vele personen en toestanden dier lang geleden tijden heeft hij een licht doen rijzen; hij heeft er verband en perspectief in gebracht en daardoor ons nader gevoerd tot de werkelijkheid van 't door hem beschrevene van vóór achttien eeuwen. In één woord, hij heeft leven gestort in wat lang, voor velen althans, doode figuren waren geweest.

Wij eindigen met hem ervoor te danken en te hopen, dat zijn werk, dat niet zonder langdurigen en aanhoudenden arbeid tot stand is kunnen komen, veel vrucht zal mogen dragen voor wetenschap, onderwijs en leven(*).

Den Haag, Nov. 1887.

L.R. BEIJNEN.

(*) Onder 't schrijven dezer regelen komt ons eene *Krijgshistorische Proeve* over het Bataafsche voetvolk in handen van Kapitein Van Vlijmen, die wel verdient door onze geschiedvorschers te worden opgemerkt.

Op 't veld der wetenschap gesneuveld.

Daniel Veth's reizen in Angola, voorafgegaan door eene schets van zijn leven, bewerkt door Dr. P.J. Veth en Joh. F. Snelleman. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

Het is mij eene aangename taak, welke de Redactie van *De Tijdspiege* mij heeft opgedragen: van dit werk een verslag - veeleer zeker dan eene beoordeeling - te leveren.

Niet alleen om den schrijver. Spreekt het als vanzelf, dat zoowel de letterkundige als de man van wetenschap met groote belangstelling en ingenomenheid het werk ontvangt van een man, wiens kennis, door weinigen geëvenaard, steeds wordt gegoten in een vorm, die op zichzelf reeds bewondering afdwingt, hier, waar het een werk der piëteit geldt, een boek, dat als met het hartebloed van den schrijver geschreven is, treedt ook de mensch op den voorgrond, en niet velen hebben zich door hunne persoonlijke eigenschappen zoo groote en zoo algemeene achting en sympathie verworven als de Oud-Hoogleeraar Veth.

Er ligt voor mij iets aandoenlijks in die verbinding van dien naam en dien titel. Een onverbiddelijk wetsartikel heeft Veth aan de Hoogeschool ontrukt, heeft hem losgemaakt uit den kring, van welken hij een der sieraden uitmaakte. Kon het hem ook - om een meer vulgair woord te bezigen - op stal zetten? Dit boek antwoordt weer daarop met een beslist: neen! Veth moge dood zijn voor de Hoogeschool, voor de wetenschap leeft hij, Goddank! nog. Voor hen, die zich in het hoofd gezet hebben, dat het menschdom achteruitgaat, kan het nuttig zijn zich te herinneren, dat Veth behoort tot het ‘nageslacht’, waarover Bilderdijk in zoo plastische bewoordingen zijne minachting te kennen gaf. Dat is, dunkt mij, voldoende, om den meest verstokten laudator temporis acti te genezen.

Maar ik zeide reeds, dat niet de naam van den bewerker dezer reisaanteekeningen alleen mij aanlokte. Twee andere factoren kwamen erbij, om meer dan gewone belangstelling te wekken: de expeditie zelve, die het onderwerp van dit boek uitmaakt, en haar leider.

Vooreerst de expeditie. Ontdekkingsreizen, door Nederlanders zelfstandig ondernomen, zijn in onze 19de eeuw schaarsch genoeg, om op zichzelf reeds aanspraak te hebben op de belangstelling van ieder, die zijn vaderland en den alouden roem van dat vaderland liefheeft. Maar

hier lag bovendien de vergelijking voor de hand met de expeditie, die het debuut van den jongen Veth had uitgemaakt: de veelbesproken Sumatra-expeditie. In een vorig nummer van dit tijdschrift sprak ik de meening uit, dat deze laatste, hoe verdienstelijk als debuut, toch bezwaarlijk den ophef verdiende, die er door al te ijverige vrienden van gemaakt is. Van deze Afrikaansche zou men wellicht het tegenovergestelde kunnen zeggen. De aandachtige lezing van het reisverhaal maakt den indruk, dat zij, op kleiner schaal en met meer beperkte hulpmiddelen toegerust dan de eerste, door hare organisatie en haar weldoordacht plan belangrijke resultaten beloofde, die slechts door het noodlot werden verijdeld.

Dat de expeditie mislukt is, ontveinst de vader, die met dit boek een krans wijdt aan zijn diep betreurden zoon, zich geenszins. In de volgende woorden geeft hij rekenschap van de aanleiding tot dezen arbeid (blz. 126): 'Voor het verhaal dezer reis, die niet slaagde, wordt thans de aandacht van den lezer gevraagd. "On se mécompte toujours dans le jugement qu'on fait de nos actions, quand elles sont plus grandes que nos desseins." Het woord is van La Rochefoucauld. Waar de verhouding omgekeerd is, en de plannen grooter zijn dan hetgeen ten uitvoer wordt gebracht, heeft, zoo het ons toeschijnt, vaak dezelfde, misschien nog grooter misrekening plaats. De wensch dat in dit geval de adel van het streven niet zou miskend worden ter wille van de geringheid der resultaten, ziedaar wat ons de pen in handen gaf. Aan de nagedachtenis van den moedigen reiziger zijn wij verplicht hulde te brengen voor hetgeen hij heeft willen doen, al kon hij het slechts voor een gering gedeelte volbrengen. Maar bovendien is ook uit de geschiedenis eener grootendeels mislukte onderneming nuttige leering te trekken.'

Behoef ik wel te zeggen, dat de schrijvers - want naast Prof. Veth moet ook de heer Snelleman genoemd worden - uitnemend geslaagd zijn in het doel, dat zij zich gesteld hadden? Het beeld van Daniel Veth wordt ons in het levensbericht door zijn vader helder voor oogen gesteld; ook dat is eene der aantrekkelijke zijden van dit werk. Op het gebied der ontdekkingsreizen speelt de persoonlijkheid van den reiziger eene belangrijke rol, zoowel ter beoordeeling van de waarde zijner mededeelingen, als omdat wij bij de beschrijving zijner reizen hem steeds aan het werk zien, hem als op den voet volgen en daardoor onvermijdelijk de wensch ontstaat naar eene nadere kennismaking. Wij zien, hoe hij is; wij willen weten, hoe hij zoo geworden is.

Menigeen, die zich niet in den naar ik meen vrij beperkten vriendenkring van Daniel Veth bewoog, zal dit ook te zijnen opzichte gevraagd hebben. Ingetrokken en schijnbaar ten minste koel, was hij geene sympathetische figuur, wat zeker van invloed was op het gemis van waardeering, waarover zijn biograaf klaagt. Het is nu eenmaal een treurig maar onloochenbaar feit, dat de waardeering in den regel

meer afhangt van persoonlijke eigenschappen dan van werkelijke verdienste. Bovendien had hij de onvergeeflijke zonde begaan van den gebaanden weg te verlaten. In plaats van behoorlijk eindexamen te doen, was hij van de H.B.-school naar eene Duitsche academie gegaan; kon men nu nog gelooven aan zijne wetenschappelijke studie?

In deze levensschets leeren wij zijn ontwikkelingsgang kennen en zijn karakter begrijpen, en zeker niet tot zijn nadeel. Was hij geen man van het woord, wij zien hier, hoe hij rijpte tot een man van de daad, en wij beamen de woorden van Mr. Cust aan zijn vader: 'We expected so much from his Africa expedition. Your son has left an honourable reputation, and, had he lived longer, would have been distinguished as a true explorer' (blz. 120).

Eene critische beschouwing van het reisverhaal zal men niet van mij verwachten. De wetenschappelijke resultaten der expeditie konden slechts beperkt zijn, nu de leider stierf, toen hij ternauwernood gereed was met de toebereidselen voor de uitvoering van zijn programma.

Hierbij toch stond, en te recht, een langdurig verblijf op één plaats op den voorgrond. Hij had er Humpata voor uitgekozen, niet alleen omdat hij vanhier uit in alle richtingen excursies zou kunnen maken, die hoogst waarschijnlijk op menig punt der ethnographie van de westkust nieuw licht zouden geworpen hebben, maar vooral ook uit warme belangstelling voor de boeren van Nederlandschen oorsprong, die zich hier gevestigd hebben, voortrekkers uit de Transvaal. Heeft ook de geestdrift, die zich vóór eenige jaren bij ons openbaarde voor onze Zuid-Afrikaansche stamverwanten, wel wat veel van een stroovuur gehad, de herinnering zal toch niet zoo geheel verdwenen zijn, of menigeen zal met genoegen kennis nemen van de gunstige getuigenis, door Veth aangaande hen afgelegd. Overigens kwam hij met de twee Kafferstammen, de Ovampos en Mondombes, in aanraking, van welke de afbeeldingen ons ook typen geven, maar aangaande welke hij slechts eenige losse détails kon mededeelen.

Van den vorm, waarin deze mededeelingen zijn bewerkt, hebben de heeren Prof. Veth en Snelleman alle eer, en eerstgenoemde zegt niet te veel, wanneer hij in de voorrede de hoop uitdrukt, dat het reisverhaal 'in leerzaamheid en belangrijkheid voor de meeste ten onzent verschijnende reisbeschrijvingen niet onderdoet'.

Een enkel punt echter kan ik niet onbesproken laten: de wijze, waarop in dit boek de slavenquaestie behandeld wordt. Wij moeten het waardeeren, dat dienaangaande onbewimpeld de waarheid gezegd wordt. Wanneer de schrijver tot de slotsom komt: 'Alles is nog ongeveer als in den bloeitijd der slavernij' (blz. 386), nadat hij dat gestaafd heeft door tal van voorbeelden der gruwelijkste mishandelingen, dan verwachten wij een woord van diep gevoelde verontwaardiging over eene regeering, die zulke toestanden bestendigt, een ernstig woord aan het adres der handelslichamen, die zich van zulke middelen be-

dienen. Niets daarvan. Onmiddellijk na de aangehaalde woorden lezen wij: ‘Het zou een groote onrechtvaardigheid zijn, de Portugeesche Regeering daarvan de schuld te geven.’ Liever had ik gelezen: men zou de dankbaarheid voor genoten gastvrijheid en welwillendheid zeer overdrijven, zoo men blind was voor de wijze, waarop de Portugeesche Regeering de plichten eener koloniale mogendheid verwaarloost. De verdediging is dan ook meer uitvoerig dan afdoende, en nu en dan vormen de feiten een zonderling contrast met de redeneering. Een enkel voorbeeld slechts. Het betreft Banana, let wel, den hoofdzetel van onzen Nederlandschen handel. Nadat de ‘Kruboys’ als de beste elementen der arbeidersbevolking geschilderd zijn, lezen wij het volgende: ‘Maar trots deze vele goede eigenschappen komt het enkele malen voor, dat ook een Kru-neger wegens het een of ander misdrijf moet gestraft worden. Kleine vergrijpen worden gestraft met slagen op de palm van de hand, met de zoogenaamde palm-matorie, een stok met plak, uit één stuk gesneden. Wordt hiermede een groot aantal slagen toegebracht, dan zwelt de hand op en is gedurende eenige dagen onbruikbaar. Bij belangrijke misdrijven worden slagen toegediend met een zweep, uit de huid van een nijlpaard vervaardigd. Maar ook deze straf schijnt hun weinig te deren. Goddefroy was er eens getuige van dat 50 zulke slagen aan een Kruboy werden gegeven. Onmiddellijk na het ondergaan van de straf liet de delinquent zich de billen met een mes kerven en met azijn en zout inwrijven om het zweren te voorkomen.’ Wij behoeven dus geen medelijden te hebben met die ‘hardhandige lieden’, al zullen straffen, die hun ‘zoo weinig deren’, nog al dikwijls moeten voorkomen! Maar wat te zeggen van de blanken? Onze wet tot dierenbescherming vindt zeker haar grond minder nog in bezorgdheid voor het wel en wee van het lieve vee dan wel in de gegronde vrees, dat dierenmishandeling de menschen ruw, hardvochtig en wreed maakt. Zou voor eene dergelijke vrees in Banana geen grond zijn? Bovendien schijnt Daniel Veth ten minste niet zoo geheel overtuigd te zijn geweest van de ongevoeligheid der negers. Eene weggeloopen slavin - vreemd, dat die menschen wegloopen bij de groote kans, die zij hebben, door de wilde dieren verscheurd te worden! - was opgevangen, en hare bewakers brachten den nacht door bij de expeditie, die in de wildernis kampeerde. ‘Toen om negen uur allen zich ter ruste wilden leggen, bonden de bewakers van de ongelukkige vrouw haar de armen op den rug en staken daarop een langen zwaren tak door de armen, terwijl zij tevens de voeten aan dienzelfden tak vastbonden. De vrouw schreide bitter, en dit was nog maar het begin van de straf die haar wachtte; bij haren terugkeer had zij op een goede dracht slagen te rekenen. Onze reizigers konden de wreede behandeling van het arme schepsel niet langer aanzien en dreigden de bewakers uit hun bivouak te verjagen, als zij de vrouw niet onmiddellijk losmaakten en zich op minder barbaarsche wijze tegen

het gevaar harer ontvluchting verzekerden. Het ontzag voor de blanken was groot genoeg om hen dadelijk te doen toestemmen. De vrouw werd gebonden aan een touw, dat een der bewakers ook aan zijn eigen lichaam vastbond, en kreeg daarop bevel om vóór dezen op den grond te gaan liggen. Toen werd alles stil, en de nacht ging verder zonder stoornis voorbij' (blz. 273).

Dat niet alleen slavinnen, maar soms zelfs slaven gevoel hebben, bewijst ons een ander geval (blz. 390). Hier betrof het een achttienjarigen zwarte, die ontvlucht, maar weer opgevangen was. Het is zeker niet het minst ergerlijke in deze treurige materie, dat juist op het ontvluchten, volgens onze zedenwet toch niet een zoo ernstig misdrijf, de zwaarste straffen gesteld zijn. 'Dadelijk na zijne terugkomst werden al de arbeiders bijeengeroepen om toeschouwers te zijn van het "afschrikwekkend voorbeeld", dat zou gegeven worden. De knaap werd geheel ontkleed en daarna op een ladder uitgestrekt en vastgebonden. Drie der stevigste van zijne medearbeiders werden daarop uitgekozen om hem zijne straf toe te dienen, waartoe een zweep werd gebruikt uit de huid van een hippopotamus vervaardigd. Het was akelig het geschrei aan te hooren, dat later in gebrul overging. Eindelijk werd het stil, het slachtoffer had het bewustzijn verloren, en de last werd gegeven om met het slaan op te houden. Er werd water aangebracht om den armen jongen weder bij te brengen, wat na eenige pogingen gelukte. Nu trad de meester naar voren, met een scheermes en een flesch met ijzeroxyde. Hij sneed hem daarop een stuk van een der ooren af, en bevochtigde de snede met het genoemde vocht om het bloeden te stelpen. Natuurlijk hadden de zware slagen onderhuidsche bloedstorting teweeggebracht, en om het zweren, dat daarvan het gevolg zou zijn, te voorkomen, werden de geslagen deelen met het scheermes gekorven en met een soort van peper ingewreven.'

Van anderen aard, maar even walgelijk is het feit, dat aan onze reizigers, 'terwijl zij in het Hollandsche huis te Catumbella aan tafel zaten, een zwarte handelaar een meisje van 15 à 16 jaren te koop kwam aanbieden voor twee vuursteengeweren, eene waarde van omstreeks 14 gulden vertegenwoordigende. Zij was goed gebouwd, en uit hare mild vloeiende tranen scheen men te kunnen opmaken, dat zij haren toestand maar al te wel besefte.' Wij gelooven gaarne, dat onze reizigers het aanbod afsloegen, maar het is op zichzelf welsprekend genoeg en het bewijst tevens, dat de negers niet alleen gevoel, maar ook schaamte kennen en dus nog wel iets van menschen hebben.

Wij zijn den schrijvers dankbaar voor de onbewimpelde uiteenzetting dezer gruwelen en vergeven hun daarvoor bijkans hunne misplaatste toegeeflijkheid voor hen, die zulke toestanden gedoogen. Ware er voldoende de aandacht op gevestigd geweest, had Afrika zijne Beecher Stowe gevonden, wellicht ware bij de internationale regeling der Congo-aangelegenheden ook deze quaestie een goeden stap nader gebracht

tot hare oplossing; zeker ten minste ware onze vlag de schande bespaard, nog langer zulke misbruiken te beschermen. Want wij moeten aannemen, dat de achtenswaardige mannen, die de leiding van den Nederlandschen handel ter kust van Guinea in handen genomen hebben, onbekend zijn met wat daarginds in hun naam geschiedt, en niet uit vuig winstbejag een stelsel handhaven, waarvan ieder, die menschelijk gevoel bezit, zich met afschuw moet afwenden. Moge de reis van Daniel Veth hebben bijgedragen, om hun de oogen te openen, dan zeker heeft hij niet vergeefs geleefd.

G.J. DOZY.

Naar St.-Helena en Schoenbrunn.

I.
Napoléon et ses détracteurs par le Prince Napoléon. Paris. Calmann Lévy. Le Cabinet Noir par Le Comte d'Hérisson. Paris. Paul Ollendorff. Marie Louise, l'île d'Elbe et les Cent jours. Marie Louise et le duc de Reichstadt, Paris E. Dentu.

Onder den bescheiden titel: ‘Un tête-à-tête’, bevatten de *Notes sur Paris*, het eerst gepubliceerd in *La vie parisienne*, eenige bladzijden, aan Beethoven gewijd. Dit is het schoonste, wat over Beethoven geschreven is, misschien ook het schoonste, wat Taine schreef. Men vraagt zich onwillekeurig af, hoe deze bladzijden verdwaald konden raken onder beschouwingen over Parijs, waaromtrent Sainte Beuve aan den schrijver verklaarde: ‘Ce livre de *Notes sur Paris* a nécessairement l'inconvénient de tous les jugements, où vous entrez au vif dans le contemporain. C'est une façon périlleuse d'éprouver vos théories. A votre place, j'y prendrais plus garde. Il y a une infinité de manières de voir les hommes et les choses. On n'y arrive pas du premier coup. J'ai peu vu de bals bourgeois, même à Paris. Mais je ne crois pas que les femmes y aient des “pattes”. Ces crudités déplaisent. L'exquis talent d'analyse que vous montrez tout à côté en mainte page n'empêche pas cela de paraître dur. Pourquoi être si pressé de traduire des impressions en notes écrites et ces notes elles-mêmes en lois! De plus, il n'est pas mauvais quand on a écrit *l'Histoire de la littérature anglaise*, *l'Histoire de l'art et la Théorie de l'Idéal, l'Histoire et analyse de l'intelligence humaine*, d'en paraître assez occupé pour ne pas s'en distraire devant le public par des sujets, qui sont le gibier des chroniqueurs.’

In de tweede plaats rijst de vraag: hoe is het mogelijk, dat Taine, die in verband tot de openbaringen van zijn genie aldus over Beethoven kon schrijven, van den eersten Napoleon een portret heeft samengesteld uit gegevens, ‘qui ont l'air de contrepeser *Arcole* et le *Code Civil*’(*), een portret, waardoor hij zich van Prins Napoleon de qualificaties *entomologiste*, *pessimiste*, *démolisseur*, *iconoclaste*, *déboulonneur académique* heeft op den hals gehaald.

In weerwil van den verbazenden omvang van zijne kennis, de kracht

(*) F. Brunetière in de *Revue des deux Mondes* van 1 Oct. 1887.

en de lenigheid van zijn talent gaat het Taine tot zekere hoogte als den Engelschen reiziger, die in zijn zakboekje schreef: ‘Alle vrouwen in dit dorp zijn rossig.’ Een enkel feit levert hem den grondslag voor eene algemeene wet en alle andere feiten moeten dan vallen onder de wet, die a priori was vastgesteld.

Op den 15den Januari 1880 zou Taine in de Fransche Académie den zetel innemen, die vóór hem de plaats was van Louis de Loménie en vóór dezen o.a. van Claude de l'Estoile, D'Alembert, Charles Nodier en Prosper Mérimée. De beroemde scheikundige, wijlen Jean Baptiste Dumas, als ‘directeur de l'Académie Française’ geroepen, Taine's lofrede op De Loménie te beantwoorden, verkondigde zijne verdiensten in de volgende schoone taal:

‘Ce qui éclate dans toutes vos productions, à côté de vos sympathies pour les talents élevés et de votre respect pour la dignité humaine, c'est un savoir immense, un travail que rien ne décourage; une langue offrant tour à tour la chaleur de l'émotion, la clarté du bon sens, la libre allure de l'improvisation, la précision du géomètre et le trait du critique. Ces belles et grandes qualités littéraires et morales, réunion de la mémoire ornée de l'érudit, de la sagacité du philosophe et même de l'agrément du bel esprit, assurent un long avenir à vos oeuvres. Né près de vastes forêts, vous avez conservé une indépendance de doctrine, qui rappelle les procédés robustes d'un bûcheron des Ardennes, pénétrant, la hâche à la main, à travers tous les fourrés, écrasant du pied ronces et broussailles, abattant ici le chêne trapu à la vaste ramure, ailleurs le sapin élancé à la flèche aiguë et cherchant à frayer de toutes parts des routes larges, droites et claires.’

Maar later tot de dissertatie over de fabelen van *Lafontaine* komende, waarmede Taine aan de *École Normale* in hetzelfde jaar promoveerde als Edmond About en Francisque Sarcey (1848), viel Dumas hem als volgt aan:

‘On est moins convaincu, monsieur! lorsque vous ajoutez en conclusion de cette remarquable étude: l'homme est un animal d'espèce supérieure, qui produit des philosophies et des poèmes, à peu près comme les vers à soie font leurs cocons et comme les abeilles font leur ruche.’

A peu près. Die drie woordjes bepalen den afstand tusschen genoemde natuurverschijnselen en de individueele uitingen van den menschelijken geest.

‘Eenige duizenden jaren geleden’, aldus gaat Dumas voort, ‘stond de mensch geheel naakt, alleen met zijn verstand tot wapen, aan het zeestrand, liet met vermetele nieuwsgierigheid den blik weiden over de onmetelijke vlakte, die hem aantrok, en nam de vurige schijf waar, die 's morgens schijnbaar uit de golven opduikt, om er 's avonds in neer te dalen; in dien tusschentijd volbrachten bij en zijdeworm hun eentonigen arbeid. Heden ten dage legt de mensch, beheerscher der

zee, alsof het een spel ware, de reis om de wereld in weinige weken af; de hemellichamen volbrengen hun loop naar sterrenkundige berekeningen, terwijl de zijdeworm, werktuiglijk den kop heen en weer bewegende, voortspint aan zijn eng verblijf en de bij van dezelfde was dezelfde cel bouwt, die steeds denzelfden meetkunstigen vorm vertoont, zonder dat het instinct van het diertje vatten kan, aan welke wetten die vorm gebonden is.'

Met de inspanning van een bijziende enkele feiten te veel op de keper beschouwende, schijnt Taine zich soms geene rekenschap te kunnen geven van hunne ware beteekenis en neemt het minst gewichtige voor hem zóódanige afmetingen aan, dat het meest belangrijke erdoor op den achtergrond raakt; uitsluitend bronnen raadplegende, tegen welker zuiverheid gewichtige bedenkingen in het midden zijn gebracht, heeft hij eene studie over Napoleon(*) geleverd, waaromtrent Châteaubriand, de legitimist, de verdediger van het oude régime, de hardnekkige tegenstander van het Keizerrijk, de schrijver, die in zijn *Bonaparte et des Bourbons* den veroveraar de geweldigste verwenschingen naar het hoofd slingerde, ook nu nog zou verklaren:

'Le monde appartient à Bonaparte. Ce que le ravageur n'avait pu achever de conquérir, sa renommée l'usurpe. Vivant il a manqué le monde; mort, il le possède.

Vous avez beau réclamer, les générations passent sans vous écouter. L'antiquité fait dire à l'ombre du fils de Priam: "Ne juge pas Hector d'après sa petite tombe. L'Iliade d'Homère, les Grecs en fuite, voilà mon sépulcre; je suis enterré sous toutes ces actions." Bonaparte est une figure composée des lubies du poète, des devis du soldat et des contes du peuple(†)'.

Het komt mij voor, dat de belangrijkste beschuldiging, die Taine tegen den Keizer inbrengt, aldus luidt:

'Napoléon au lieu de subordonner sa personne à l'Etat, subordonne l'Etat à sa personne'(§). De heer Brunetière merkt hieromtrent op: 'Son ambition a fini par se confondre avec un intérêt ultérieur et supérieur à elle-même, comme son amour-propre et son orgueil avec la gloire de sa seconde patrie', en Prins Napoleon beweert, 'dat zijn oom van twaalf tot vijftien uur per dag werkte en nooit tijd voor uitspanning ontstal aan de volkszaak. Weelde versmadende, sliep hij menigmaal op den blooten grond, snelde rusteloos van het eene einde van Frankrijk of van Europa naar het andere, aarzelde nooit en deinsde nimmer terug, waar het algemeen belang in het spel was. Hij bespaarde op de civiele lijst ter wille van de schatkist. Zijn leven werd door één denkbeeld beheerscht, één gedachte schonk bezieling aan al zijne daden, de gedachte aan Frankrijk's grootheid, de hartstochtelijke begeerte, Frankrijk voortdurend te doen toe-

(*) *Revue des deux Mondes,* 15 Febr. en 1 Maart 1887.
(†) *Mémoires d'Outre-Tombe.*
(§) *Revue des deux Mondes,* 1 Maart 1887, bl. 42.

nemen in macht en aanzien. Op den laatsten dag van zijne wondervolle loopbaan, toen hij ten tweeden male afstand had gedaan van de regeering, toen de Bourbons zich reeds vertoonden achter de geallieerden, toen tal van generaals en ministers reeds met den vijand onderhandelden, om fortuin en positie te redden, was Napoleon de éénige, die nog aan het vaderland dacht.

Terwijl het kanon van de Pruisen, die Aubervilliers aantasten, reeds dondert over de vlakte, flikkert zijn genie weer op. De Pruisen onder Blücher hebben zich op zestig mijlen afstand van hunne basis van operatie gewaagd, het Engelsche leger twee dagmarschen achter zich latende. Napoleon, die zich op Malmaison bevindt, biedt aan, zich als generaal aan het hoofd van het leger te stellen en de Pruisen te overvallen, die ternauwernood 60000 man kunnen stellen tegenover de 75000 Franschen onder Davoust. Hij belooft, na hen voor hunne vermetelheid gekastijd te hebben, zich naar de Vereenigde Staten te zullen begeven, om er zijn leven te eindigen. Hij laat de paarden zadelen, trekt zijne uniform aan, ontbiedt Generaal Beker(*), verpandt zijn krijgsmanswoord, dat hij na de zekere zegepraal het opperbevel onmiddellijk zal nederleggen, en Beker snelt naar Parijs, om dit vaderlandlievend en geniaal voorstel over te brengen aan het Voorloopig Bewind.

Beker werd ontvangen door Fouché, die alleen het woord voerde en antwoordde namens zijne zwijgende ambtgenooten. Indien Napoleon, in plaats van tijd te verspillen, om den strijd te hervatten, onmiddellijk scheep ware gegaan op een der Fransche fregatten, die hem te Rochefort wachtten, zou hij aan de Engelsche kruisers ontsnapt zijn, die toen de haven nog niet geblokkeerd hadden, en St.-Helena ontgaan. Aldus offerde hij Frankrijk op aan persoonlijk belang!'

Ik heb deze verdediging van Prins Napoleon gekozen als uitgangspunt voor het eerste gedeelte van mijn opstel, omdat zij zich eigenaardig vastknoopt aan het slot van eene vroegere studie, getiteld *Malmaison*(†).

Beker komt op Malmaison terug met het laconieke antwoord: 'De plichten, die de Commissie jegens het vaderland te vervullen heeft, veroorloven haar niet het voorstel en de hulp van Keizer Napoleon aan te nemen.' Dat antwoord lezende, zegt Napoleon eenvoudig: 'Die lieden hebben geene veerkracht. Begeven wij ons in ballingschap.' De paarden werden ontzadeld en de uniform verwisseld voor burgerkleeding. De rijtuigen komen voor; 's Keizers gevolg wordt in tweeën gesplitst. Het eerste gedeelte, bestaande uit Graaf en Gravin De Montholon, hun kind, de Graven De Las Cases, vader en zoon, benevens verscheidene ordonnans-officieren, gaat over Orleans en Châteauroux naar Rochefort. Eene open calêche is bestemd voor Napoleon en de Gene-

(*) Zwager van Desaix, die op denzelfden dag bij Marengo sneuvelde, waarop Kleber te Caïro vermoord werd (14 Juni 1800).

(†) Zie *De Tijdspiegel* van December 1886.

raals Beker, Bertrand en Savary. De warmte was op dien 29sten Juni 1815 drukkend; de tocht ging door de bosschen van Butart en Rocquencourt over St.-Cyr naar Rambouillet, waar het gezelschap tegen het vallen van den nacht aankwam. (Wij komen later op Rambouillet terug, om te verhalen, onder welke omstandigheden Maria Louise en de Koning van Rome daar ruim een jaar te voren vertoefden op weg naar Weenen.) Over Châteauroux, Vendôme, Tours en Poitiers werd de reis zonder stoornis voortgezet tot Saint-Maxent, waar het volk te hoop liep en de nationale garde paspoorten verlangde te zien. Aan het feit, dat Napoleon niet herkend werd, en aan de kloeke houding van Generaal Beker was het te danken, dat de tocht tot Niort kon worden vervolgd, waar bijna twee dagen halt gehouden werd wegens het onthaal, dat den Keizer te beurt viel, zoowel van de troepen als van den prefect, die hem uitnoodigde, zijn bescheiden logement te verwisselen voor het gebouw der prefectuur. Dat oponthoud intusschen gaf Generaal Beker aanleiding, Napoleon onder het oog te brengen, dat dralen gevaarlijk kon worden en dat het verschijnen van Engelsche kruisers voor Rochefort het vertrek naar de Vereenigde Staten onmogelijk zou maken. De Keizer liet zich overreden en verliet noode Niort, om, door eene afdeeling ruiterij geëscorteerd, voor het vallen van den avond Rochefort te bereiken. Hier wachtte hem eene warme ontvangst; Savary beweert, dat het volk, onder de vensters van zijn verblijf post vattende, niet tevreden was, vóórdat hij zich vertoond had. Napoleon had veel voor Rochefort gedaan. Jarenlang had hij laten werken aan het uitmalen der moerassen rondom de stad; hij had haar laten verfraaien en zijne pogingen waren met gunstigen uitslag bekroond; de inwoners waren er dankbaar voor en schroomden niet, dat te toonen.

Den 4den Juli bereikten de reizigers, die Malmaison langs een anderen weg hadden verlaten, Rochefort en 's avonds Joseph, koning van Napels. Napoleon trachtte steeds tijd te winnen en vleide zich met de hoop, dat er kans voor hem was, zoolang Louis XVIII de Tuilerieën nog niet betrokken had en de soldaten zich tooiden met de driekleurige kokarde; daarenboven vernam hij van Joseph, dat het Loire-leger, hetwelk ongeveer 80000 man telde, zich vóór hem verklaard had. Met de gedachte bezield, dat hij zich niet had te bekreunen om zijne abdicatie, omdat men de rechten van den Koning van Rome met voeten getreden had, kwam hij een oogenblik in verzoeking, zich aan het hoofd van de troepen te stellen, maar nadenken bracht hem daarvan terug. Hij begreep, dat Frankrijk den strijd moede was, dat geheel Europa zich zou wapenen en dat hij niet kon afdalen tot den rang van partijhoofd. Maar waar een veilig verblijf te vinden? Hoe Amerika te bereiken? Men kwam met allerlei plannen, het een al gevaarlijker dan het andere. Een Fransch zeeman, Besson, gezagvoerder op een Deensch koopvaardijschip, wilde hem voor eene geringe som, ten behoeve van de reederij, aan boord nemen, verbergen en

onmiddellijk onder zeil gaan naar de Vereenigde Staten. Het contract was reeds geteekend, maar toen het erop aankwam, vond Napoleon, dat dergelijk schuilgaan zijn roem zou verduisteren.

De Admiraal Martin gaf den raad, in een bootje de Seudre op te varen, te paard de landtong over te steken, die de Charente van de Gironde scheidt, en zich dan te Royan aan boord te begeven van eene korvet, waarover de bekwame en dappere Baudin het bevel voerde. Nog was er sprake van vertrek met een snelzeilend visschersvaartuig, maar den 8sten Juli bracht Generaal Beker den Keizer onder het oog, dat er niet langer mocht gedraald worden, en 's avonds vertrok hij per rijtuig naar Fouras aan den mond der Charente; de sloep van de Saale bracht hem aan boord van dat fregat, terwijl de officieren van zijn gevolg op de Medusa scheep gingen, hetwelk niet zonder moeite geschiedde wegens den hevigen tegenwind.

Het gevaar werd dreigend: men was gereed te Rochefort de witte vlag te hijschen, het voorloopig bewind had opgehouden te bestaan, de zaal van de Kamer van Afgevaardigden was door de Pruisen gesloten en Louis XVIII, vergezeld van Marmont, Oudinot, Victor, Macdonald en Clarke, in triomf op de Tuilerieën teruggekeerd. Napoleon voorzag, dat de batterijen van het eiland Aix hem weldra niet meer zouden beschermen, en besloot zich te verlaten op Engeland's grootmoedigheid. In den nacht van 9 op 10 Juli vaardigde hij Savary en De Las Cases af naar Kapitein Maitland, gezagvoerder van de Bellérophon, om hem mede te deelen, dat Napoleon, na de ramp van Waterloo afstand gedaan hebbende van de regeering, zich te Rochefort bevond met het doel naar Amerika te vertrekken en dat Frankrijk's Voorloopig Bewind ten zijnen behoeve aan Wellington vrijpassen had gevraagd, die wellicht reeds op de Engelsche kruisers waren aangekomen. Maitland beweerde van alles onkundig te zijn en alleen te weten, dat Napoleon den slag van Waterloo verloren had. Hij beloofde zijn chef, Admiraal Hotham, die in de baai van Quibéron lag, van een en ander kennis te zullen geven en noodigde Savary en De Las Cases uit, het antwoord af te wachten. Op de vraag van den laatste aan Kapitein Maitland, wat hij zou doen, indien de Keizer op een der Fransche fregatten, op een Fransch koopvaardijschip of op een onzijdig vaartuig trachtte te vertrekken, antwoordde deze: ‘Als de Keizer met een Fransch fregat zee kiest, zal ik het aanvallen en nemen, als ik kan; in dat geval is hij krijgsgevangen. Vertrekt hij op een Fransch koopvaardijschip, dan neem ik dat en de Keizer is evenzeer mijn gevangene. Zeilt hij uit op een neutraal vaartuig, dan zal ik het visiteeren en mijn chef, den Admiraal, kennis geven van mijne bevinding. Het slot van het onderhoud was, dat Maitland den bemiddelaar in overweging gaf, Napoleon aan te raden naar Engeland te gaan en zich onder bescherming te stellen van de Engelsche wet. Savary en De Las Cases gaven te kennen, niet gemachtigd te zijn, deze quaestie te behandelen. Zij

vertrokken, om Napoleon, aan boord van de Saale, verslag te geven van hun wedervaren. Den ganschen avond over hunne mededeelingen nagedacht hebbende, gaf hij 's nachts aan Savary last, Kapitein Philibert, commandant van het schip, uit te noodigen, maatregelen te nemen, om onmiddellijk te vertrekken. Philibert antwoordde, dat hij geheime instructies had, om te blijven, waar hij was, voor het geval dat, naar zijne meening, de fregatten gevaar liepen. Toen deed Kapitein Ponée, die op de Medusa het bevel voerde, het heldhaftig voorstel, met het vallen van den avond het anker te lichten, de Bellérophon aan te vallen en, met opoffering van de Medusa, het Engelsche oorlogsschip te beletten te manoeuvreeren; de Saale zou dan, met Napoleon aan boord, zee kunnen kiezen. De Keizer, die diep getroffen was over zóóveel toewijding, sloeg het voorstel af, dat trouwens onuitvoerbaar bleek door de houding van Philibert. Van de Fransche fregatten viel alzoo niets meer te hopen. In verband met een bezoek van Joseph en brieven uit Parijs verliet Napoleon de Saale en ging naar het eiland Aix, waar hij door de infanterie en de mariniers met geestdrift begroet werd. Maar er moest een besluit genomen worden, want overal wapperde de witte vlag en de koningsgezinde bevolking zou wel eens eene dreigende houding kunnen aannemen. Toen werd er weer over de visschersbooten gedacht; in den avond van 13 Juli lagen ze gereed op de reede van Aix en weldra was een gedeelte van het gevolg aan boord; maar degenen, die achter zouden blijven, zoowel als zij, die den Keizer zouden vergezellen, lieten zich zóózeer door droefheid overmeesteren, dat Napoleon, dit tooneel niet langer kunnende aanzien, uitriep: ‘Laten wij er een einde aan maken en ons aan de Engelschen overgeven. Wij kunnen hun toch niet ontsnappen!’

Den volgenden morgen werd De Las Cases, thans door Generaal Lallemand vergezeld, opnieuw afgevaardigd naar Maitland, die verklaarde nog zonder antwoord te zijn van Admiraal Hotham, maar niettemin bereid, Napoleon aan boord van de Bellérophon te ontvangen en over te brengen naar Engeland. ‘Wat mijn persoonlijk gevoelen betreft,’ zei Maitland, ‘geloof ik, dat de Keizer in Engeland, waar het hoofd van den Staat en het ministerie geen willekeurig gezag uitoefenen, de behandeling zal ondervinden, waarop hij aanspraak heeft.’ De Las Cases en Lallemand brachten Napoleon het antwoord over en daar men nu algemeen van opinie was, dat men zich op Engeland kon verlaten, besloot de Keizer, den Prins van Wales (sedert 10 Januari 1811 Prins-Regent) te schrijven en den volgenden dag op de Bellérophon scheep te gaan, waarbij zich nog eene Engelsche korvet, de Slany, gevoegd had.

De beroemde brief aan den Prins-Regent luidde als volgt:

‘Altesse royale, En butte aux factions, qui divisent mon pays et à l'inimitié des plus grandes puissances de l'Europe, j'ai terminé ma carrière politique et je vais, comme Thémistocle, m'asseoir aux foyers du peuple brittannique. Je me mets sous la protection de ses lois,

que je réclame de votre Altesse, comme le plus puissant, le plus constant et le plus généreux de mes ennemis.' Generaal Gourgaud werd belast met het overbrengen van dezen brief en vertrok met de Slany.

Op Zaterdag 15 Juli kwam Beker Napoleon, die bezig was zich te kleeden, meedeelen, dat er te Rochefort iemand was aangekomen met volmacht, hem te laten arresteeren. Er was dus geen oogenblik meer te verliezen. Alvorens met zijn gevolg aan boord te gaan van de brik Épervier, die hem naar de Bellérophon zou voeren, nam Napoleon afscheid van Generaal Beker, die hem wilde vergezellen tot op het oorlogsschip, maar de Keizer sloeg dat af, zeggende: 'Ik weet niet, wat de Engelschen van zins zijn; als zij mijn vertrouwen beschamen, zou men u beschuldigen, mij aan mijne vijanden te hebben overgeleverd.' Met zijn kijker gewapend, wachtte Maitland met ongeduld de komst van zijn doorluchtigen gast af. Toen de brik in het gezicht was, liet hij eene sloep uitzetten, waarin Napoleon overging. Van dat oogenblik af was hij niet meer vrij en werd hij de gevangene van onverzoenlijke vijanden; de Fransche matrozen schenen het te begrijpen, toen zij hun 'Vive l'Empereur!' deden klinken over het water en weenende den man zagen verdwijnen, wien de wereld te klein was.

De Las Cases wachtte Napoleon af op de scheepstrap en stelde hem Kapitein Maitland voor, waarop de Keizer, zijn steek afnemende, met vaste stem zeide: 'Ik stel mij aan boord van uw schip onder de bescherming der Engelsche wetten.' Hij was omgeven door de Generaals Bertrand en Montholon (met hunne vrouwen en vier kinderen), Savary en Lallemand, de twee Graven De Las Cases, benevens negen officieren van minderen rang en negen en dertig dienstboden. De voornaamsten van het gevolg bleven op de Bellérophon, de anderen gingen over op de korvet Mirmidon, gezagvoerder Kapitein Gambier. Tegen drie uur kwam Admiraal Hotham met de Superbe van 74 stukken opdagen. Hij bracht Napoleon een bezoek en noodigde hem voor den volgenden dag bij zich aan boord. Alvorens, hieraan gevolg gevende, de Bellérophon te verlaten, vertoefde hij nog eenige oogenblikken op het dek, waar de mariniers hem militaire eer bewezen; hij commandeerde eenige handgrepen en liet hen de bajonet kruisen; toen dit niet werd uitgevoerd, zooals de Franschen het gewoon zijn, verwijderde hij de bajonetten met beide handen, greep het geweer van een soldaat uit het achterste gelid en deed den troep den handgreep voor. Op het admiraalschip werd de état-major door den bevelhebber aan Napoleon voorgesteld; Hotham liet hem de batterijen zien en noodigde hem uit, op de Superbe te blijven, omdat dit schip ruimer en gemakkelijker was ingericht dan de Bellérophon. Het aanbod werd echter afgeslagen uit hoffelijkheid jegens Kapitein Maitland.

Op 17 Juli lichtten de Bellérophon en de Mirmidon het anker, om koers te zetten naar Engeland. Daar er weinig wind was, duurde de reis betrekkelijk lang; op 23 Juli kreeg men Ouessant in het gezicht

en kwam den volgenden morgen om acht uur te Torbay aan. Gedurende den tocht had men Napoleon 'Sire' genoemd en het hoofd ontbloot, als hij op het dek verscheen; hij had zich kalm en gelaten getoond en geene gelegenheid laten voorbijgaan, om Kapitein Maitland iets aangenaams te zeggen. Weldra verscheen Gourgaud, die zijne zending niet had kunnen volbrengen; men had hem niet toegestaan, de Slany te verlaten; den brief van den Prins-Regent had hij moeten afgeven. Dit was een slecht voorteeken. Aldra kreeg Maitland, eerst van Lord Keith en daarna van de admiraliteit, bevel niemand op zijn schip toe te laten en daarna om naar Plymouth te stevenen; dáár kwamen twee Engelsche fregatten, rechts en links van de Bellérophon, voor anker en vernam De Las Cases reeds, dat de Keizer naar St.-Helena zou worden gevoerd. Het was vooral *The Times*, die de openbare meening tegen Napoleon en zijne aanhangers in het harnas joeg. In het nommer van 13 Juli 1815 las men:

'De koning had te Parijs met kracht van wapenen moeten binnenrukken, de voornaamste oproerlingen aan het gerecht moeten overleveren en hen laten ophangen op de Place de Grève, te beginnen met Labédoyère en te eindigen met Benjamin Constant(*). Dit ware in de toekomst de eenige waarborg voor de rust van Frankrijk en van Europa. Een vorst, die zich door verraders omringt, bereidt zijn eigen val voor; hij moet slechts vertrouwen stellen in erkende koningsgezinden en voorgoed afrekenen met den geest van verzet; in de gegeven omstandigheden is strengheid de ware politiek.'

En verder:

'De ex-tiran is eindelijk in onze handen gevallen. Bonaparte is gedwongen geworden, zich over te geven aan Kapitein Maitland; hij is een misdadiger, die zijn land ontvluchtte, om te trachten zich in een ander te redden, meenende alzoo zich buiten bereik van de wet te stellen. Kan er nog eenige twijfel bestaan omtrent hetgeen wij met hem moeten aanvangen? Hij moet uitgeleverd worden aan zijn beleedigden souverein. En als dat niet geschiedt, dan kan hij altijd nog in Engeland terechtstaan als moordenaar van Kapitein Wright.'

De organen van het ministerie-Castlereagh(†) mochten zich zoo kras uitlaten, als zij wilden, zij konden niet beletten, dat het verlangen, om Napoleon te zien en toe te juichen, steeds grooter werd. Walter Scott verhaalt: 'De zee in de nabijheid van de Bellérophon was overdekt met vaartuigen; het was onmogelijk, ze alle op den voorgeschreven

(*) Charles Angélique Huchet Comte de Labédoyère, die na den terugkeer van Napoleon van Elba dezen aan het hoofd van het 7de linie-regement uit Grenoble te gemoet getrokken was, werd den 9den Augustus 1815 gefusilleerd.

Henri Benjamin de Constant Rebecque, de beroemde schrijver van *Adolphe*, werd den 14den April 1815 door Napoleon tot Staatsraad benoemd en tot lid der commissie van redactie eener akte van constitutie. Overleden 8 December 1830.

(†) Lord Castlereagh bracht zich den 22sten Augustus 1822 onder hoogst tragische omstandigheden om het leven.

afstand, eene kabellengte, van het schip te houden. De menschen, die er zich in bevonden, liepen gevaar overzeild of gedood te worden, want zij werden meermalen, om hun schrik aan te jagen, met schoten begroet, maar men verkoos eene soort van zeegevecht boven de kans de gelegenheid te missen den Keizer te zien.'

Den 30sten Juli kwam Sir Henry Bunbury, een der onder-secretarissen van Staat, met Lord Keith aan boord, om Napoleon, namens het Ministerie, de volgende mededeeling voor te lezen:

'Comme il peut être convenable au général Buonaparte d'apprendre sans un plus long délai, les intentions du gouvernement britannique à son égard, votre seigneurie lui communiquera l'information suivante: Il serait peu conforme à nos devoirs envers notre pays et envers les puissances alliées de laisser au général Buonaparte le moyen ou l'occasion de troubler de nouveau la paix de l'Europe. C'est pourquoi il devient absolument urgent qu'il soit restreint dans sa liberté personnelle, autant que peut l'exiger ce premier et important objet. L'île de Sainte-Hélène a été choisie pour sa future résidence. Son climat est sain et la situation locale permettra, qu'on l'y traite avec plus d'indulgence, qu'on ne pourrait le faire ailleurs, vu les précautions indispensables qu'on serait obligé d'employer pour s'assurer de sa personne. On permet au général Buonaparte de choisir parmi les personnes, qui l'ont accompagné en Angleterre, à l'exception des généraux Savary et Lallemand, trois officiers lesquels avec son chirurgien aurant permission de l'accompagner à Sainte-Hélène et ne pourront point quitter l'île sans la sanction du gouvernement britannique. Le contre-amiral Sir Georges Cockburn qui est nommé commandant en chef du cap de Bonne Espérance et des mers adjacentes, conduira le général Buonaparte et sa suite à Sainte-Hélène et recevra des instructions détaillées, touchant l'exécution du service. Sir Georges Cockburn sera probablement prêt à partir dans peu de jours; c'est pourquoi il est désirable que le général Buonaparte fasse, sans délai, le choix des personnes, qui doivent l'accompagner.'

Nadat men Napoleon, als een veroordeelde, wien zijn vonnis voorgelezen is, gevraagd had, of hij iets in het midden te brengen had, zeide hij met groote zelfbeheersching: 'Ik heb mij verlaten op de gastvrijheid der Engelsche natie; ik ben geen krijgsgevangene en al ware ik dat, dan zou ik nog aanspraak maken op eene behandeling overeenkomstig het volkenrecht. Als passagier ben ik aan boord van een uwer schepen gekomen, na met den commandant te hebben onderhandeld. Had hij mij gezegd, dat hij mij als gevangene zou beschouwen, dan ware ik weggebleven. Ik vroeg hem, of hij mij op zijn vaartuig wilde ontvangen en overbrengen naar Engeland. Hij antwoordde bevestigend, bewerende, duidelijke bevelen te hebben van de regeering. Heeft men mij dan een strik gespannen? St.-Helena staat gelijk met een doodvonnis. Ik zou het er geene drie maanden uithouden; ik ben

gewoon 20 mijlen daags af te leggen. Wat zou er van mij worden op eene kleine rots aan het einde der wereld? Botany Bay is verkieselijker dan St.-Helena. En welk voordeel zou mijn dood u opleveren? Ik ben geen souverein meer. Welk gevaar kan erin liggen, dat ik als ambteloos burger in Engeland leef, onderworpen aan bepalingen, die de regeering wenschelijk zou kunnen achten?'

Lord Keith en Sir Henry Bunbury deden den Keizer opmerken, dat hunne zending zich bepaalde tot het voorlezen van het document.

Napoleon ging voort: 'Herinnert u, wie ik was en welke plaats ik bekleedde onder de vorsten van Europa. De een vroeg mij om bescherming, een ander schonk mij zijne dochter, allen zochten mijne vriendschap. Alle mogendheden, Groot-Britannië uitgezonderd, dat mij als eersten consul erkend had, begroetten mij als keizer. Uwe regeering heeft geen recht, mij Generaal Buonaparte te noemen. Ik ben vorst of consul en verlang als zoodanig behandeld te worden. Op Elba was ik evengoed souverein als Louis XVIII in Frankrijk. Ieder had zijne eigen vlag, zijne schepen en troepen. De mijnen, het dient erkend, waren niet zoo talrijk. Ik had zeshonderd manschappen, hij tweemaal honderdduizend. Ik heb hem verslagen en onttroond. Dit alles behoeft geene reden te zijn, om mij, een der souvereinen van Europa, van mijn rang te berooven. Neen, naar St.-Helena ga ik niet. Ik ben geen Hercules, maar gij zult er mij niet heenvoeren. Liever laat ik hier het leven. Gij hebt mij aangetroffen als vrij man; verplaatst mij weer in den toestand, waarin gij mij vondt, of laat mij naar Amerika gaan.'

Omtrent deze taal van Napoleon merkt een legitimistisch schrijver(*) op: ''s Keizers woorden geven rijke stof tot overdenking. Vooreerst straalt er de tact in door, waarmede hij de rol, die hij in de geschiedenis wil spelen, voorbereidt. Zijn brief, in graniet gegrift door het karakter van antieke verhevenheid, dat hij aan zijn stijl wist te geven, is geschreven voor de nakomelingschap, die hem lezen zal over de schouders heen van den Prins-Regent. Van het oogenblik af, dat hij op het eiland Aix den voet aan wal zette, feitelijk de gevangene der Engelschen, wist hij met het meesterschap, hem in de dagen van macht eigen, zóódanig licht te laten vallen op eene onvermijdelijke daad, dat men den zwaardvechter der oudheid te zien krijgt, die nog groot is, als hij ter aarde stort. Maar dat is nog niet alles. Op het oogenblik, waarop hem zijn degen in het verwoed duel met Engeland ontvalt, hernieuwt hij den strijd met het woord, om hem op St.-Helena voort te zetten met de pen, als hij Groot-Britannië prijs geeft aan de verwenschingen der nakomelingschap. Op de Bellérophon wordt de banvloek, waaraan later dagelijks eene beschuldigende klacht zal worden toegevoegd, het eerst uitgesproken. Maar het meest teekenachtige en het merkwaardigste in zijne taal is dat late beroep op wet, recht

(*) Alfred Nettement.

en billijkheid, een beroep vol leering in den mond van dien man van geweld en onbegrensde macht.'

Na zijn onderhoud met Lord Keith en Sir Heny Bunbury vertoonde Napoleon zich, als naar gewoonte, op het dek van het schip. Hij was volmaakt kalm, terwijl zijne lotgenooten der wanhoop ten prooi schenen. Savary en Lallemand waren beducht, dat Engeland hen zou uitleveren; evenals Ney en Labédoyère waren zij uitgesloten van de amnestie, door de regeering van Louis XVIII aan anderen verleend(*).

De massa vaartuigen van allerlei vorm en grootte, die zich op de reede van Plymouth vertoonden en wier aantal soms tot duizend op eenmaal steeg, baarden der Engelsche regeering zorg; daar Napoleon verklaard had, niet naar St.-Helena te willen gaan, vreesde men, dat hij zou trachten te ontkomen. Twee fregatten moesten nu de Bellérophon bewaken en de schildwachten werden verdubbeld.

De Keizer zelf dacht er een oogenblik over, op andere wijze het lot te ontkomen, dat hem wachtte, en in den avond van 3 Augustus verklaarde hij aan De Las Cases, dat hij zich het leven wilde benemen, om aan alle moeielijkheden een einde te maken en zijn metgezellen gelegenheid te geven, naar hunne haardsteden terug te keeren. De Las Cases wees Napoleon op zijne dagorder van 22 Floréal an X, naar aanleiding van een geval van zelfmoord door een soldaat van de consulaire garde:

'Le premier consul ordonne qu 'il soit mis à l'ordre de la garde, qu 'un soldat doit savoir vaincre la douleur et la mélancolie des passions; qu 'il y a autant de vrai courage à souffrir avec constance les peines de l'âme, qu 'à rester fixe sur la muraille d'une batterie. S'abandonner au chagrin sans résister, se tuer pour s'y soustraire, c'est abandonner le champ de bataille avant d'avoir vaincu.'

Napoleon liet zich overreden en besloot zich tijdens zijn verblijf op St.-Helena aan den arbeid te wijden.

Den 4^{den} Augustus kreeg de commandant van de Bellérophon bevel, het kanaal op te zeilen in oostelijke richting en zich naar Star Point te begeven, waar ook de Northumberland zou komen, die den gevangene zou overnemen, daar de Bellérophon te oud was, om zee te bouwen, en daarenboven onvoldoende geproviandeerd.

Den volgenden dag stelde de Keizer nog een protest op, waarvan het slot aldus luidde:

'La foi britannique se trouvera perdue dans l'hospitalité du Bellérophon. J'en appelle à l'histoire; elle dira qu 'un ennemi qui fit vingt ans la guerre au peuple anglais vint librement dans son infortune chercher un asile sous ses lois. Quelle plus éclatante preuve pouvait-il lui donner de son estime et de sa confiance? Mais comment répondit-on, en Angleterre, à une telle magnanimité? On feignit de tendre une main

(*) Lang na zijn terugkeer in Frankrijk werd Savary (in 1831) door Louis Philippe tot opperbevelhebber in Algiers benoemd; hij overleed, teruggeroepen zijnde, den 2^{den} Juni 1833.

hospitalière à cet ennemi et quand il se fut livré de bonne foi, on l'immola.'

Te Star Point aangekomen, zag men weldra de Northumberland opdagen, twee fregatten met troepen, die als zoodanig op St.-Helena dienst moesten doen, benevens de Tonnant met de admiraalsvlag in top. Op dit laatste schip bevonden zich Lord Keith en Sir George Cockburn, die op de Northumberland het bevel zou voeren. Weldra kwamen zij aan boord van de Bellérophon den Keizer een afschrift brengen van de door hen ontvangen instructies. Deze hielden o.a. in, dat Napoleon en zijn gevolg den volgenden dag ontwapend zouden worden, hunne bagage gevisiteerd en hun geld in bewaring genomen.

De Keizer bezat slechts 350,000 franken in goud en het diamanten halssnoer, dat Koningin Hortense hem gedwongen had aan te nemen, vóórdat hij Malmaison verliet. Dit laatste werd aan De Las Cases toevertrouwd, die het onder zijne kleeren wist te verbergen, terwijl het goudgeld zoodanig onder het dienstpersoneel ter bewaring verdeeld werd, dat er 80,000 franken overbleven, om bij de visitatie te worden vertoond.

Napoleon koos Bertrand, De Las Cases en Montholon uit, om hem te vergezellen; dit werd ten slotte ook aan Gourgaud vergund, doordien de Engelsche admiraals erin toestemden, De Las Cases als gewoon burger te beschouwen. Wat zijn degen betrof, Napoleon nam zich voor slechts voor geweld te zullen wijken, als men hem dien verkoos te ontnemen. Het oogenblik, om de Bellérophon te verlaten, naderde. Om één uur (7 Augustus) liet de Keizer aan Lord Keith, die hem met zijne sloep wachtte, weten, dat hij gereed was. Hij omarmde Savary en Lallemand, die zich door hun gevoel lieten overmeesteren, en zeide: 'Leeft gelukkig, vrienden! wij zullen elkander niet weerzien, maar mijne gedachten zullen steeds met u zijn en met degenen, die mij gediend hebben. Brengt mijne beste wenschen aan Frankrijk over.'

Onder het geroffel der trommen, met vasten tred tusschen de soldaten doorloopende, die, op het achterdek geschaard, voor hem het geweer presenteerden, schonk Napoleon een vriendschappelijken groet aan Kapitein Maitland, die even ontroerd was als de Franschen.

'Wil men zich erover verwonderen,' verklaarde deze verdienstelijke zeeman later, 'dat een Engelsch officier ingenomenheid aan den dag legde met den man, die Engeland zooveel leed berokkende, dan neme men in aanmerking, dat Napoleon in hooge mate de gaaf bezat, om zich aangenaam te maken; ik geloof, dat er weinig menschen zullen gevonden worden, die, als ik eene maand aan zijn disch gezeten hebbende, niet met leedwezen, zelfs met medelijden zouden vervuld worden met hem, die, zóó hoogen rang bekleed hebbende, in den toestand gebracht werd, waarin ik hem voor het laatst zag.'

De Franschen, die verlof hadden gekregen Napoleon te volgen, schenen trotsch en gelukkig; de anderen gaven lucht aan hunne smart.

Op dat oogenblik zeide De Las Cases tot Lord Keith: ‘Gij ziet, Milord, dat de weenenden degenen zijn, die achterblijven.’

Behalve Napoleon, Lord Keith en Sir George Cockburn bevonden zich in de sloep Bertrand, Montholon en Gourgaud. Toen de boot op het punt was, de Northumberland te bereiken, zei Lord Keith op eerbiedigen toon: ‘Generaal, op Engeland's bevel vraag ik uw degen.’ De blik, dien de Keizer bij deze woorden op den Engelschen admiraal wierp, maakte, dat deze zijne vraag niet durfde herhalen(*).

Taine(†) geeft de volgende beschrijving van een portret van Napoleon:

‘Regardez maintenant, dans le portrait de Guérin, ce corps maigre, ces épaules étroites dans l'uniforme, plissé par les mouvements brusques, ce cou enveloppé par la haute cravate tortillée, ces tempes dissimulées par les longs cheveux plats et retombants; rien en vue que le masque, ces traits durs, heurtés, par de forts contrastes d'ombre et de lumière, ces joues creusées, jusqu 'à l'angle interne de l'oeil; les pommettes saillantes, ce menton massif et proéminant; ces lèvres sinueuses, mobiles, serrées par l'attention; les grands yeux clairs, profondément enchâssés dans de longues arcades sourcilières, ce regard fixe, oblique, perçant comme une épée, ces deux plis droits, qui depuis la base du nez montent sur le front comme un froncement de colère contenue et de volonté raidie. Ajoutez-y, ce que voyaient ou entendaient les contemporains, l'accent bref, les gestes courts et cassans, le ton interrogateur, impérieux, absolu, et vous comprendrez, comment, sitôt qu 'ils l'abordent, ils sentent la main dominatrice, qui s'abat sur eux, les courbe, les serre et ne les lâche plus!’

Napoleon verschilde than veel in voorkomen van den man, wiens door Guérin geschilderd portret, sedert 29 Vendémiaire An VII, bij de Bibliothèque Nationale te Parijs berust. Wij moeten ons hem voorstellen, zooals hij door Paul Delaroche werd afgebeeld, afstand van de regeering doende te Fontainebleau(§).

Het hoofdhaar was nog ravenzwart, de oogopslag levendig en vol uitdrukking, het gelaat wel bleek, maar toch een model van antieke schoonheid, de korte gestalte echter wat al te gezet. Hij droeg de uniform van Fransch infanterie-generaal in actieven dienst: groene jas met witte omslagen, wit vest en korte witte broek, witte zijden

(*) Daar kwam bij, dat Lord Keith met dankbaarheid jegens Napoleon vervuld was. Hij was de oom van Sir Elphinston, een Engelsch infanterie-kapitein, die daags vóór den slag van Waterloo ernstig gekwetst werd te Ligny en krijgsgevangen gemaakt door jagers te paard van de garde. Op hun tocht naar het hoofdkwartier te Saint-Amand ontmoetten zij den Keizer, die niet alleen aan een officier van gezondheid, die zich bij zijn staf bevond, bevel gaf den gekwetste terstond te verbinden, maar dezen ook een zilveren beker wijn zond uit zijn particulieren voorraad.
Een broeder van Elphinston, die later vernam, dat Napoleon op St.-Helena van tijd tot tijd met schaken den tijd kortte, zond hem een kostbaar schaakspel, door Chineezen vervaardigd, met het opschrift: ‘A l'illustre prisonnier de Sainte-Hélène, la famille Elphinston reconnaissante’.

(†) *Revue des Deux Mondes.*

(§) Het origineel bevindt zich in de ‘Luxembourg’.

kousen en lage schoenen met ovale gouden gespen. Op zijne borst prijkten de ijzeren kroon en het legioen van eer.

Bertrand stapte het eerst aan boord van de Northumberland en ging eenige passen achterwaarts, om plaats te maken voor Napoleon, die hem steeds met eerbied vervulde en dien hij nooit ophield als zijn meerdere te beschouwen. Den voet op het dek gezet hebbende, ontblootte de Keizer het hoofd en werd op de Northumberland met dezelfde eerbewijzen ontvangen als vroeger op de Bellérophon. Terwijl dit schip en de Tonnant naar Plymouth terugkeerden, ging de Northumberland op 8 Augustus 1815 onder zeil naar St.-Helena.

Op de hoogte van kaap Hogue bracht Napoleon een laatsten groet aan de Fransche kust, die men van verre zien kon. Gedurende de reis was hij kalm en uiterst voorkomend, zoowel voor zijne landgenooten als voor de Engelschen, die wel weigerden hem sire of keizer te noemen en hem met den titel van generaal of excellentie aanspraken, maar hem toch met groote hoffelijkheid behandelden.

Treurig en eentonig gingen de dagen voorbij. De hitte was drukkend en de zee onstuimig. Napoleon sliep slecht en stond 's nachts dikwijls op, om den tijd met lezen te korten. Over dag was hij doorgaans in zijne hut en wandelde 's avonds veel op het dek. Op den 9^{den} September wist De Las Cases hem over te halen, een en ander over het beleg van Toulon te dicteeren en daarna over den veldtocht in Italië.

Den 23sten September om twaalf uur passeerde het schip de linie. De zee, die Napoleon thans bevoer, was niet de bevriende zee, die hem van de haven van Corsica, van de zandvlakten van Aboukir, van de rotsen van Elba gedragen had naar de landouwen van Provence; het was de vijandelijke oceaan, die, na hem in Duitschland, Frankrijk, Portugal en Spanje tot slagboom te zijn gesteld, thans voor hem openstond, om zich achter hem te sluiten. Verdiept in zijne herinneringen en nog hoop puttende uit het verledene, bemerkte hij nauwelijks, dat hij de linie passeerde, en dacht niet aan de hand, die de banen beschreef, langs welke de planeten gedwongen zijn, haar eeuwigen loop te volbrengen(*).

De tocht nam weldra een einde. Honderd tien dagen na het vertrek van Parijs, op den 14^{den} October, kwam bij het ondergaan der zon St.-Helena in het gezicht.

> ‘Il est au fond des mers, que la brume enveloppe,
> Un roc hideux, débris des antiques volcans.
> Le destin prit des clous, un marteau, des carcans,
> Saisit, pâle et vivant, ce voleur de tonnerre,
> Et, joyeux, s'en alla sur le pic centenaire
> Le clouer, excitant par son rire moqueur
> Le vautour Angleterre à lui ronger le coeur!’(†)

(*) Châteaubriand, *Mémoires d'Outre-Tombe.*
(†) Victor Hugo, *L'Expiation.*

Op het dek geklommen, ontdekte de Keizer ternauwernood de zwarte stip op de onmetelijke watervlakte; hij nam een kijker en richtte dien op de spanne gronds in de verte, als eertijds op eene sterkte, door de golven van een meer omspoeld. James-town vertoonde zich in eene lijst van puntige rotsen aan zijn oog en uit zijne plooien scheen de loop der kanonnen zich te richten op den toeschouwer.

Toen Napoleon na den slag van Wagram, in de kerk der Capucijnen te Weenen, bij het licht der flambouwen het graf der Habsburgers bezocht, kon hij niet voorzien, dat zijne vrouw en zijn zoon ook daar hunne laatste rustplaats zouden vinden, terwijl hijzelf, door de eerste vergeten en door den laatste betreurd, op een eiland in den Atlantischen Oceaan de plaats zou aanwijzen, waar hij wenschte, dat zijn graf zou worden gedolven.

(*Slot volgt.*)

P.J. VAN ELDIK THIEME.

P. Mariager, Kulon en Mikka.
Het 1ste jaar van de 128ste Olumpiade (268 v. Chr.)
Een Grieksch verhaal, uit het Deensch vertaald door J.H. Groenewegen(*).

I.
Het drinkgelag.

Te Elis, de hoofdstad van het evenzoo genoemde landschap, lag nabij eene brug, welke over den Peneios voerde, een aanzienlijk huis, door hooge muren omgeven. Bij dat gebouw behoorde een tuin, wellicht de grootste op de Peloponnesos. Tusschen de platanen en cypressen waren tenten opgeslagen, waar eenig krijgsvolk van verschillende kleederdracht en wapens bezig was.

Het gebouw werd bewoond door Aristotimos, den zoon van Damaretos, die met de hulp van Makedonië alleenheerscher van Elis was geworden. Sedert de vijf, zes maanden van zijne heerschappij had hij zich door zijne gruwelen en verdrukkingen zóó gehaat gemaakt, dat zijn persoon dag en nacht door huurtroepen moest worden beschermd.

Deze bende, die voor het meerendeel van Sikelia afkomstig was, bestond uit eene samenvoeging van dieven, bannelingen, moordenaars en tempelschenders. Zij waren woestelingen, die in meer dan één veldslag den dood in de oogen hadden gezien en niet bang voor hun lichaam waren. Het was echter moeilijk, hen onder bedwang te houden. Bijna iederen dag grepen bloedige voorvallen plaats; zij ontstalen den burgers hunne hoenders, schapen en geiten, en ondertusschen moesten de bevelvoerenden, om de tucht onder de mannen te bewaren, de wederspannigen onmiddellijk dooden.

Op een schoonen herfstavond werd in den zuilenhof van het groote gebouw een drinkgelag gehouden. Drievoeten met brandende fakkels, van welriekend hout vervaardigd, en talrijke lampen, op hooge metalen stangen geplaatst, deden de prachtige drinkhoorns en blanke bekers fonkelen en wierpen spelende lichtstrepen over de feestkleederen der gasten.

(*) Schoon anders geene vertalingen worden opgenomen, meenden wij in dit geval eene uitzondering te kunnen maken, daar het oorspronkelijke nog niet verschenen is. De vertaling geschiedde naar het Deensche manuscript.
Red.

Aristotimos, een mager, geelbleek man met zware wenkbrauwen en grijsachtige haren en baard, zat op eene verhevenheid. Hij droeg een gouden band om het hoofd en was gekleed in een wit gewaad, met goud omboord; zijn purperen mantel had hij wegens de warmte van zijne schouders laten glijden.

Onder de gasten bevonden zich eenige hoogwaardigheidsbekleeders en aanzienlijke burgers der stad, de opperbevelhebber der huurtroepen en sommige uitverkoren mannen van verschillende oorden des lands.

Lukaios, de van zorg bevrijdende Bakchos, had langzamerhand de tongen ontboeid. De aangezichten der gasten werden steeds hooger gekleurd; zij lachten en praatten allen te gelijk, zoodat nauwelijks een woord verstaan kon worden.

Daar trad een volledig uitgerust krijgsman naar Lucius, den opperbevelhebber over de huurtroepen, toe en zeide haastig eenige woorden tot hem. Lucius richtte zich met een gebaar van verbazing half van zijn tafelbed op. De krijger voegde nog eenige woorden aan zijne mededeeling toe.

'Ongehoord!' riep Lucius uit, terwijl hij door eene krachtige beweging van het bed opstond en met het gevest van zijn zwaard op de tafel sloeg.

Aller oogen richtten zich naar hem.

Hij was een groote, dikke man, eene gestalte als die van Herkules, met een hoogrood gelaat, waarop de hevige hartstochten plooien hadden gegroefd. Van zijn linkerslaap liep een donkerrood litteeken neder naar den hoek van den mond, waar het in den baard verdween. Hij droeg een lederen pantser, tusschen welks bronzen sieraden dik stof lag, terwijl op de plaats van den gordel teekenen te zien waren van de bewegingen met het gevest.

Om zijn hals droeg hij een zwaren gouden ketting met een gesneden steen - een geschenk van Aristotimos, wiens beeld daarop was gegrift.

'Heer!' riep hij uit, zich tot den alleenheerscher wendend, 'de rijke Aitoliër Toredorax - die vijf talenten boete moest betalen - is ontvlucht.... Ik heb nooit zoo iets gehoord!'

Aristotimos streek met de hand langs het voorhoofd.

'Is de man niet dood?' vroeg hij.

Lucius lachte spottend en zeide:

'Niet meer dan gij, Heer! Gisteravond liet hij geruchten verspreiden, dat hij, door de heilige ziekte aangetast, was gestorven. Doch zoo even trok in de schemering een onafzienbare treurstoet ongehinderd voorbij de poortwacht. Het waren Toredorax, zijne vrienden en aanhangers, achthonderd in getal, die de stad verlieten. Men zegt, dat zij naar de Aitoliërs zullen vluchten.... Achter den treurstoet werd een groot aantal offertafels gedragen, waarop vazen, oliekannen en andere heilige geschenken voor den brandstapel lagen, - het waren de kostbaarheden der vluchtelingen, die zij met hun persoon in veiligheid brachten.'

Aristotimos voer uit als een razende en balde de vuisten.

‘Ik ongelukkige!’ riep hij uit, ‘hoe heeft zoo iets kunnen gebeuren?’

Lucius haalde de schouders op.

‘De schuld ligt aan u, Heer!’ antwoordde hij koud. ‘Waarom vertrouwt gij het bewaken der poorten aan gewapende stadsslaven toe in plaats van aan mijne manschappen?’

Aristotimos streek langs zijn baard.

In werkelijkheid was hij, de alleenheerscher, een slaaf van Lucius en de samengevoegde huurtroepen. Niemand begreep beter dan hij, dat het eerste uur, waarin hij van zijne getrouwen verlaten was, zijn laatste zoude zijn.

‘Waar zijn de vrouwen en kinderen der vluchtelingen?’ vroeg hij barsch.

‘In de stad achtergebleven.’

‘Ah!’

Aristotimos speelde met den dolk in zijn gordel.

Allen kenden deze gewoonte en wisten, dat zij niets goeds beteekende.

‘Bij de goden,’ riep hij uit met verkropte woede, ‘deze treurstoet zal de laatste van zijne soort zijn! Van morgen af zal de poortwacht elk lijk met eene speer doorsteken en vuur op de borst leggen.’

Er ontstond eene algemeene stilte.

De gasten zagen elkander ontsteld aan; want zulk eene schennis van de heiligheid des doods was nimmer vernomen.

Daar klonk in de stilte uit het andere einde der zaal eene half luide vraag.

‘Wat was dat?.... Wat zeide hij?’

De vrager was een doof man, die de ontsteltenis op aller gelaat had opgemerkt en wilde weten, wat er geschied was.

Niemand dacht eraan, hem te antwoorden.

‘Lijken zijn heilig!’

‘Wie wil een treurstoet geweld aandoen?’

‘Laat het genoeg zijn met de levenden!...’

‘Geene mishandeling van de dooden!’

Zoo klonk het van alle zijden.

Maar Aristotimos stond op, wenkte Lucius en verliet, steunend op zijn arm, den zuilenhof.

II.
In het vertrek der jonkvrouwen.

Vóór den ingang van het vrouwenverblijf wachtte een jonge slaaf. Hij liep Aristotimos te gemoet en boog zich diep voor hem.

‘Heer,’ zeide hij, terwijl zijne armen kruiselings op de borst lagen, ‘Stratonike, uwe vrouw, wenscht u te spreken.’

‘Zij moet tot morgen wachten.’

‘Waar is zij?’ vroeg Lucius.

‘In het vertrek der jonkvrouwen bij hare dochters.’

‘Kom!’ riep Lucius gebiedend.

‘Neen, neen! laat haar wachten.’

‘Kom, Heer!’ zeide Lucius beslist en vatte den tyran krachtig bij den arm. ‘Hoor toch, wat zij te zeggen heeft.’

Te gelijk voerde hij den nog tegenstribbelenden Aristotimos naar eene lage deur en duwde hem behoedzaam naar binnen.

Het vertrek der jonkvrouwen was eene kleine ruimte, door eene metalen lamp, die met kettingen aan den zolder hing, verlicht.

Naast den ingang zat eene lange, bleeke vrouw van ongeveer veertig jaar. Hare trekken droegen de sporen van diepe smart. Zij had hare handen in den schoot gelegd en staarde onbeweeglijk voor zich.

Aristotimos, die wel een weinig snel was binnengekomen, richtte zich in zijne volle lengte op.

Het was iets ongewoons voor hem, zijne vrouw in ledigheid te zien. Er moest dus iets ernstigs gebeurd zijn.

Hij vatte de plooien van zijn' mantel samen en zeide met waardigheid:

‘Wat wilt gij?’

Stratonike stond op.

‘Wat ik wil?’ vroeg zij en zag hem onbeweeglijk aan. ‘Uwe slechte woorden aangaande de lijken vervullen allen in huis. Morgen zullen zij de geheele stad vervullen en nieuwen haat bij den ouden voegen.’

‘En wat zou dat?’ vroeg de geweldenaar koud.

‘Aristotimos, Aristotimos, gij woedt niet alleen tegen uzelf, maar tegen uw eigen geslacht! Kent gij de Helleensche gebruiken niet; weet gij niet, hoe een woedend volk tyrannen straft?.... Wanneer het uur der vergelding is gekomen, zal men wreedheid met wreedheid betalen, bloed voor bloed vorderen - niet alleen het uwe, maar ook het mijne en dat uwer kinderen!’

‘Zie!’ vervolgde zij en trok een voorhangsel, waardoor het vertrek der jonkvrouwen in twee ruimten was verdeeld, ter zijde, ‘zie!’ herhaalde zij met tranen in de oogen, ‘is dat niet een aanblik, die het hart eens vaders moet treffen?....’

Het licht van de lamp bestraalde het leger, waarop de beide dochters des huizes sluimerden.

Aristotimos volgde haar blik.

De jonge meisjes sliepen naar de gewoonte des lands ontkleed op de met bonte kussens bedekte rustbank. Een dunne witte sluier, dien zij over zich hadden gespreid, was onder hare beweging in den slaap half afgegleden van de fijne, blanke lichamen. De schouders, armen en hals waren ontbloot, en aan het ondereinde staken de kleine voeten uit. Muro, de oudste der zusters, een schoon ontwikkeld meisje met glanzend zwart haar, hield de jongste, Stefanion, in haar arm. Deze had zich als een kind dicht naast hare zuster gevlijd; haar hoofd rustte op Muro's boezem, welks bewegingen het volgde. De meisjes waren

in den leeftijd van zestien tot achttien jaar, en over haar gelaat had de slaap eene kinderlijke uitdrukking getooverd, die slechts aan de eerste jeugd behoort.

Aristotimos trad eene schrede nader tot de rustbank en boog zich daarover.

Stratonike legde de hand op zijn arm.

'Kunt gij,' fluisterde zij sidderend, 'u deze kinderen mishandeld en hare blanke ledematen door het stof gesleurd voorstellen?'

Aristotimos maakte eene afwijzende beweging.

'Geloof mij!' vervolgde zij, 'als het uur der vergelding komt, zal het volk niet dulden, dat één van de onzen in leven blijft, maar hen tot de jongste toe vernietigen als addergebroed.'

'Bah!' zeide Aristotimos luide, en terwijl de beneveling van den wijn de overhand bij hem kreeg, haalde hij diep adem en schoof den band van zijn voorhoofd weder recht op de vochtige lokken.

Daarop maakte hij eene beweging als eene wentelende molenwiek en mompelde halfluide: 'Patagos, patagos!' wat ongeveer beteekent: 'Geklap!'(*)

En toen Stratonike hem als versteend aanzag, klopte hij haar op de schouders en zeide:

'Wanneer ik den raad van vrouwen behoef, zal ik u laten roepen.'

Maar Stratonike scheen vast besloten te zijn, het laatste woord te hebben.

Zij hief den vinger op en zeide ernstig:

'Aristotimos, laat u waarschuwen, voordat het te laat is.'

III.
Kulon en Mikka.

Aan het einde van de stad Elis lag een huis, van welks achterzijde men het gezicht had over het dal van den Peneios met zijne kleine boschjes, velden en afgelegen steden. Het dal werd omsloten door het uitgestrekte Skollisgebergte en den ontzaglijk hoogen berg Erumanthos, waarachter men op grooten afstand den schitterenden sneeuwtop van den Lampeia ontwaarde.

Op den dag na het drinkgelag ten huize van Aristotimos werd tegen den avond bij die woning op fluisterenden toon een gesprek gevoerd.

Mikka, de eenige dochter van den eigenaar van het huis, Filodemos, stond binnen voor eene vensteropening in het achteruitbouwsel van de woning en sprak met Kulon, een jonkman van voorname geboorte. Hij bereed een zwart Thessalisch paard, dat hij dicht aan den muur

(*) PATAGOS! Dit woord, geklepper beteekenende, wordt hier als eene klanknabootsing gebezigd. In het oorspronkelijke staat: 'Patagos, patagos.... kliff, klaff.' Wij hebben voor dat kliff, klaff geene soortgelijke uitdrukking. Om die reden vertaalde ik vrij: 'Patagos, patagos.... geklap.'

Vert.

had geleid, om des te beter een paar woorden met het jonge meisje te kunnen wisselen.

‘Neen, neen! spot niet!’ riep Mikka uit, ‘ik huiver nog, wanneer ik eraan denk.’

‘Waar ontmoettet gij hem?’

‘Op den weg naar Kullene. Ik had, vergezeld van Saturos, het graf mijner grootmoeder bezocht, om eene oliekan aan den cypres te bevestigen.... Het is vandaag haar sterfdag.’

‘Zijt ge zeker, dat het Lucius was?’

‘Niemand heeft zulk een litteeken.’

‘En hij lachte en wierp u een handkus toe?.... Laat de ellendeling voorzichtig zijn!’

‘Er is nog erger geschied! Een zijner boogschutters sloop niet lang geleden om het huis. Saturos kloofde brandhout op een steen voor de deur en op de vraag van den boogschutter antwoordde de eenvoudige man, dat ik hier woonde.’

Kulon zag haar teeder aan.

Het jonge meisje, dat half verscholen in de schaduw achter de vensteropening stond, zag er bekoorlijk uit. Zij had een blauwen sluier over haar ravenzwart haar geslagen; hare donkere oogen, waarin door de aandoening tranen waren, straalden van toegenegenheid, toen zij die naar den statigen ruiter richtte, en hare welgevormde, witte armen schenen in de schemering nog eens zoo blank te zijn. Maar wat Kulon boven alles betooverde, was de lieftalligheid, waarmede zij haar hoofd ophief en naar hem zag, wanneer hij sprak. Neen, nooit was hij door eene vrouw zoo bekoord!

Kulon boog zich over den hals van zijn paard heen, vatte de hand van het meisje, die op den rand van de vensteropening rustte, en hield die in de zijne.

Mikka wendde de oogen niet van hem af.

Zijne krullend zwarte haren teekenden zich scherp af tegen den blauw grijzen avondhemel, en zijn witte mantel viel in sierlijke plooien neder op den rug van het paard. Telkens, wanneer het ongeduldige dier met zijn poot in den grond wroette en den nek schudde, maakte de ruiter eene gelijke beweging, zoo bevallig, dat het de bewondering van iedere vrouw zoude hebben weggedragen.

Hand in hand zagen de beide jonge menschen elkander aan. Het meisje zag spiedend om, en terwijl zij op een vooruitstekend deel van den muur sprong, stak zij haar lief kopje door de vensteropening. Kulon boog een weinig voorover, en de lippen der geliefden raakten elkander aan in een teederen kus.

Bij deze onverwachte beweging was het paard bijna niet meer te besturen. Kulon behoefde al zijne behendigheid, om het nog een oogenblik naar het huis te leiden.

‘Vrees niet, Mikka!’ zeide hij. ‘Daar zullen weldra groote gebeurtenissen plaats grijpen.’

‘Wat zegt gij dat beslist, Kulon! Wat meent ge? Verberg mij niets.’

‘De wijze Hellanikos gelooft, dat de dagen der geweldenaars geteld zijn.’

‘Hellanikos?.... Hij is een oud, gebrekkig man.’

‘Zeker! Maar hij bezit eene sterke ziel in een zwak lichaam. Mogelijk komt de verlossing van hem.... doch ik durf niet meer zeggen.’

‘Ach!’ riep Mikka zuchtend uit, ‘waarom ben ik niet de dochter eens rijken?.... Dan zouden uwe ouders....’

‘Vertrouw op mij, Mikka!’ viel Kulon haar in de rede. ‘Alles zal zich ten beste keeren!’

Daarop vierde hij de teugels en verdween op den weg, die naar de stad voerde.

IV.
Lucius.

Nauwelijks was Mikka alleen gebleven, of zij snelde naar dat gedeelte van het huis, waar hare ouders vertoefden.

In de voorhal stond een man met een blinkend stalen helm op het hoofd, leunend tegen een esschenhouten boog.

Mikka's ademhaling werd sneller, en haar hart begon onrustiger te kloppen.

In het vertrek was de lamp ontstoken.

Filodemos, haar vader, een grijsaard, zat in een leunstoel en hield een wastafeltje tegen het licht. Hij beproefde te lezen, wat daarop gegriffeld stond; maar zijne handen beefden en de teekens vloeiden voor zijn oog ineen.

De moeder stond achter hem, over zijn schouder gebogen; zij zag bleek, en toen hare dochter binnentrad, wierp zij een bekommerden blik op haar.

Mikka nam het tafeltje van haar vader aan en las:

> ‘Lucius wenscht Mikka, de dochter van Filodemos, te spreken. De jonkvrouw moet den brenger dezes volgen.’

Er ontstond eene diepe stilte.

De moeder sloeg de handen vertwijfelend ineen.

De vader beproefde op te staan, maar viel terug op zijn zetel. Het duurde eenigen tijd, voordat hij in staat was te spreken.

‘Wij kunnen geene macht tegenover macht stellen,’ mompelde hij dof. ‘Mikka moet gehoorzamen.’

Het jonge meisje wierp het wastafeltje weg, zoodat het kletterend op de vloertegels viel.

‘Vader!’ riep zij uit, terwijl zij voor den grijsaard nederboog en

zijne knieën omvatte, ‘laat mij liever sterven! Bescherm mijn maagdelijken staat en sta niet toe, dat hij zoo schandelijk ontheiligd worde.’

Eenig leven werd bij den ingang vernomen.

De boodschapper stond daar en stootte zijn boog driftig tegen den grond.

‘Wat moet ik antwoorden?’ vroeg hij.

Mikka hief het hoofd op en keerde zich naar hem toe. Zij was zoo bleek als hare moeder en hare donkere oogen schitterden van ongewonen glans.

‘Kom, schoone jonkvrouw!’ zeide de boogschutter en hij strekte de hand naar haar uit.

‘Nooit!’ antwoordde Mikka beslist en zij hief de oogen ten hemel, als riep zij de goden tot getuigen.

De bode draaide op den hiel rond en verwijderde zich met vaste schreden.

‘Wee ons!’ riep de vader uit, ‘dat zal ons allen ten verderve voeren!’

De moeder zonk op een zetel neder en verborg haar gelaat.

Mikka legde het hoofd op haars vaders knie en, aan hare ingehouden aandoeningen den vrijen loop latende, barstte zij uit in een heftig schreien.

Lucius was inmiddels - ongeduldig door het wachten - den boodschapper te gemoet gegaan.

Toen hij het antwoord van het jonge meisje had vernomen, spoedde hij zich naar Filodemos' woning, duwde den deurwachter op zijde en trad binnen.

Hij vond Mikka nog voor haar vader gebogen.

‘Volg mij, jonkvrouw!’ zeide hij gebiedend.

Mikka zag hem schuw aan. Zijn gelaat gloeide van dronkenschap en toorn.

‘Nooit!’ antwoordde zij zacht, maar beslist.

De barbaar vatte haar bij de kleederen, rukte die af, greep een stok, welke bij den zetel van Filodemos stond, en sloeg haar daarmede onbarmhartig.

Mikka verdroeg de slagen, zonder eene klacht te uiten.

Hare ouders riepen goden en menschen te hulp en wrongen wanhopig de handen over deze gruwelijke wandaad.

‘Zoo!’ riep Lucius ademloos en wierp den stok weg, ‘nu zijt ge gedweeër, mijne schoone!.... kom!’

Mikka verwaardigde hem niet met een antwoord.

‘Weet gij, wie ik ben?’ schreeuwde Lucius, en de aderen van zijn voorhoofd zwollen op. ‘Allen beven voor den geweldenaar Aristotimos; maar Aristotimos beeft weder voor mij! Ik ben Lucius, de aanvoerder der huurtroepen.’

Mikka bewoog zich niet, als had zij niets gehoord.

Toen trok Lucius in dolle woede zijn zwaard en met de woorden: ‘Ga naar Hades!’ stootte hij dit het meisje in den blooten rug. Maar

onvast, als hij was, gleed zijn voet op het wastafeltje uit, zoodat de stoot haar in de zijde trof, waar het bloed door het dunne kleed stroomde.

‘Wee mij! ik ben des doods!’ stamelde Mikka en viel terug tegen haars vaders knie.

Zonder op Lucius acht te geven, snelde de moeder hare dochter te hulp. Bij het zien van het bloed, dat in een dunnen straal langs het kleed vloeide, hief zij de oogen ten hemel en riep jammerend uit:

‘Maar zijn er dan geene goden!’

Lucius stak het zwaard in de scheede en wankelde naar buiten.

V.
Megisto.

Den volgenden morgen liet de geweldenaar Aristotimos bekend maken, dat de vrouwen, die de achthonderd ontvluchte mannen wenschten te volgen, de stad mochten verlaten en zooveel van haar eigendom konden medenemen, als zij wilden.

Deze vergunning, welke zeer onverwacht kwam, verwekte groote vreugde. Meer dan zeshonderd vrouwen besloten daarvan gebruik te maken.

Toen Aristotimos bemerkte, dat zijn bericht goed werd opgevat, vaardigde hij het bevel uit, dat allen op denzelfden dag zouden vertrekken. Hij zoude haar een zeker geleide verschaffen.

Niemand begreep deze welwillendheid, want de geweldenaar hield niet van eenige vermindering in het aantal burgers of in hun eigendom.

Op den bepaalden tijd verzamelden zich de vrouwen op eene vrije plaats binnen de stadspoort. Het was een lange, bonte optocht. Sommigen hadden wagens van allerlei soort genomen, anderen reden op ezels of muildieren, en velen kwamen te voet. Zij waren belast met wat zij kostbaars bezaten, en bijna allen hadden kinderen op den arm of aan de hand.

Terwijl zij wachtten, kwam eene afdeeling huurtroepen van de naburige straten opdagen.

‘Blijft! blijft!’ riepen zij reeds van verre, en toen zij naderden, bevalen zij den vrouwen aldus te doen. Daarop grepen zij de lastdieren bij de teugels en deden die met de wagens omkeeren. Het ging niet behoedzaam, maar hals over kop, en onder de dicht opeengepakte menigte ontstond de grootste verwarring. Kinderen vielen uit de wagens, en de moeders hieven hartverscheurende kreten aan bij het zien, dat hare kleinen overreden of onder de hoeven der beesten vertrapt werden. Maar in plaats van den moeders gelegenheid te geven haar kinderen te hulp te komen, dreef het ruwe krijgsvolk de vrouwen met schreeuwen en zweepslagen voort, zoodat de achtersten, als bij eene

kudde schapen, uit alle macht naar de voorsten drongen. Zoo dreven de huurlingen haar naar het raadhuis, waar zij in den zuilenhof en de omringende ruimten de uitgangen versperden.

Doch het eigendom der vrouwen, de zorgvuldig ingepakte kostbaarheden, die in de wagens waren achtergelaten of op den weg verstrooid lagen, moest het krijgsvolk naar Aristotimos brengen; want de bevelhebbers der troepen, wetende, hoe schelmsch hun volk was, hielden een wakend oog op hen.

Die gewelddadige behandeling der vrouwen verwekte den grootsten toorn in de stad. Onder de mannen werd over niets anders gesproken.

Toen Aristotimos, beschermd door zijne lijfwacht, zich dien dag op de markt vertoonde, gingen ‘de zestien’ hem te gemoet.

Zij vormden een rei heilige, tot den dienst van Bakchos gewijde vrouwen, die een hoogen rang in den priesterstand van het land innamen. Zij waren in het wit gekleed, droegen heilige haarbanden met geheimzinnige teekens om het hoofd en olijftakken in de handen. Nadat de trawanten eerbiedig ter zijde waren geweken, stonden zij een oogenblik stil voor Aristotimos, terwijl zij de olijftakken recht voor zich strekten, om stilte en eerbied te bevelen.

Maar bij het eerste woord, dat zij ten gunste van de vrouwen spraken, wendde Aristotimos zich om en raasde tegen de trawanten, omdat zij aan ‘de zestien’ hadden vergund te naderen. Daarop liet hij hen met stooten en slagen de heilige vrouwen van de markt jagen en legde aan ieder hunner eene boete op van twee talenten.

Nauwelijks was de beweging, door dit voorval gewekt, bedaard, of er kwam een bericht, dat opnieuw ontroering in de stad teweegbracht.

De achthonderd burgers, die, onder den schijn van een treurstoet te vormen, met den rijken Aitoliër Toredorax waren gevlucht, hadden - in plaats van zich naar Aitolia te begeven - den burcht Anumone, eene versterking, voortreffelijk gelegen, om vandaar uit de vijandelijkheden te beginnen, veroverd.

Op dat bericht ontstelde Aristotimos niet weinig. Hij begreep niet te kunnen verhinderen, dat eene menigte burgers zich van Elis in stilte naar de vluchtelingen zouden begeven, om met hen gemeene zaak te maken. Hij wist bovendien, dat hij vele vijanden had, niet alleen in de stad, maar ook in dat gedeelte des lands, hetwelk men ‘het holle Elis’ noemde. Een opstand kon daarom gevaarlijk worden.

Door het geroep op de straat en het gesprek tusschen de krijgslieden vernamen de zeshonderd vrouwen, die in het raadhuis in verzekerde bewaring waren gesteld, zeer spoedig, wat had plaats gegrepen. Maar verre van zich te verheugen over de bezetting van den burcht Anumone, verwekte dit feit veel bekommering bij haar. Zij bewonderden wel het snelle, krachtdadige optreden der mannen, maar daar zijzelf als gegijzelden onder bewaking waren gesteld, vreesden zij alles te moeten duchten.

Bij de kinderen was het geheel anders. In hunne zorgeloosheid

hadden zij reeds de kleinen vergeten, die onder de wielen waren gekomen. Blijde, dat zij in zoo ongewoon grooten getale vereenigd waren, sloten zij zich weldra bij elkander aan en verdeelden zich in verschillende partijen. De jongens begonnen al zeer spoedig te worstelen, en aangezien de wachters zich daarbij vermaakten en welwillend gestemd schenen te zijn, volgden de kinderen den lust huns harten op en gaven zich aan het spel over.

Als altijd bij zoodanige gelegenheden waren de kleine meisjes het moedigst.

'Laat ons dansen in een kring!' riepen eenigen. Daarop grepen zij elkanders handen en zwierden in de rondte. Ging het niet snel genoeg, dan riepen zij:

'Vlug Maliades, vlug Rhoiai, vlug Meliai!'

Dat waren ongetwijfeld oude namen voor nimfen. Maar wat zij beteekenden, wist niemand. De legenden waren in den loop der eeuwen verloren geraakt; slechts de namen waren van geslacht tot geslacht in den mond der kinderen bewaard gebleven.

Plotseling riep een van de jongens:

'Laat ons glimworm(*) spelen!'

'Ja, ja!' antwoordden anderen en klapten in de handen.

Men blinddoekte een van de knapen. Hij draaide rond onder den uitroep: 'Ik wil een glimworm jagen!' Daarop antwoordden de anderen: 'Gij kunt wel jagen, maar niet vangen!' en zoo plaagden zij hem, door naar hem te steken en doeken, lederen riemen en soortgelijke voorwerpen hem voor te houden.

'Glimworm!' herhaalde een groote jongen. 'Dat is goed voor de kleinen.... Neen, laat ons koning spelen! Ik zal de koning wezen! Gij zijt mijne krijgslieden, hovelingen en onderdanen. Ieder zal het zijne doen!'

Doch juist toen het spel zoude beginnen, ontstond eenige drukte in de voorhal.

Aristotimos trad, vergezeld van de voornaamste burgers, in den zuilenhof. Hij droeg een eenvoudig, donkerbruin gewaad; slechts de gouden band om het hoofd duidde zijne waardigheid aan.

Zijn gelaat drukte onrust en bekommering uit.

Hij liep dwars door den zuilenhof en trad de hal binnen, die men aan de rijkste en aanzienlijkste vrouwen tot verblijf had gewezen. Zijne volgelingen bleven een weinig achter.

Aristotimos zag langzaam den kring rond.

De voornaamste vrouwen hadden op de weinige zetels, die daar aanwezig waren, plaats genomen; de anderen lagen daaromheen, zooals haar dat het gemakkelijkst was.

'Vrouwen!' zeide hij, 'gij moet aan uwe mannen schrijven, dat zij het land verlaten.'

(*) GLIMWORM. De Grieksche woorden χαλ□□ μν□α, beteekenen eigenlijk ijzervlieg. Het is eene vlieg, die als ijzer of koper glimt. Bij ons glimworm.
Vert.

Niemand antwoordde.

Zij waren allen verbitterd, dat hij zijn woord had gebroken en, in plaats van geleide te geven, haar had geplunderd en in verzekerde bewaring gesteld. De woede gaf haar moed, en zij gaven elkander door oogwenken te verstaan, dat zij zich niet door bedreigingen zouden laten verschalken.

'Doet gij het niet,' vervolgde de geweldenaar barsch, 'dan zal ik eerst uwe kinderen laten dooden en daarna u op de verschrikkelijkste wijze doen ombrengen.'

Megisto, de meest geachte vrouw uit de stad, voor wier wilskracht zich de anderen hogen, was zoover van verschrikt te zijn, dat zij niet eens voor Aristotimos opstond. Alleen door haar blik hield zij de anderen zoo bedaard, dat niemand zich eerbiediger durfde toonen, dan zij zich gedroeg. Zij was gehuwd met Timoleon, een der eerste overheidspersonen, en was nog eene schoone vrouw van eene hooge, statige gestalte.

Zittend gaf zij den geweldenaar dit antwoord:

'Waart gij een verstandig man, dan zoudt ge niet tegen de vrouwen over hare mannen spreken, maar u tot hen als tot onze meesters wenden. Meent gij daarentegen hen niet te kunnen bedriegen en wilt gij daarom beproeven hen door ons ten val te brengen, denk dan niet, dat wij ons voor de tweede maal zullen laten misleiden. Geloof ook niet, dat zij zoo slecht denken, om uit medelijden met hunne vrouwen en kinderen de vrijheid des vaderlands op te offeren. Want ons te missen, - hetgeen zij nu reeds moeten ondervinden - kan voor hen geene groote smart zijn in vergelijking met het geluk, om hunne medeburgers van uwe wreedheid en uw overmoed te bevrijden.'

Aristotimos' gelaat had, terwijl Megisto sprak, steeds boosaardiger uitdrukking gekregen. Zijne hand greep krampachtig naar den dolk in zijn gordel.

Een oogenblik bleef hij sprakeloos.

'Breng haar kind hier!' zeide hij vervolgens op een toon, die de aanwezigen huiveren deed.

Een paar trawanten verwijderden zich, om den jongen te zoeken.

Op hetzelfde oogenblik vernam men van de andere zijde van den zuilenhof een gejubel van kinderen. Megisto boog zich voorover en luisterde. Misschien meende zij de stem van haar kind onder de vele andere te herkennen.

Kleine knapen en meisjes zongen in koor:

'Kelikelone, Kelikelone, wat doet gij in den kring?'

Eene heldere meisjesstem antwoordde:

'Ik weef wol met inslag van Milet'(*).

(*) Milet, verkorting van Miletos.
Vert.

Weder zongen zij te zamen in koor:

‘Maar hoe vond uw kleinzoon toch den dood?’

De heldere stem antwoordde:

‘Van zijn schimmel sprong hij in de diepe zee.’

Plotseling vernam men een paar half onderdrukte kreten. Wellicht hadden de wachters met de speren slagen uitgedeeld, om de kinderen te doen zwijgen.

In de hal was de stilte steeds drukkender geworden. Allen wachtten op hetgeen zoude gebeuren. Men zag uit naar de trawanten, die het knaapje moesten brengen.

Daar verhief Megisto zich. Zij was doodsbleek, en gelijk zij daar stond in haar wit kleed, was zij indrukwekkend als een grootsch marmeren beeld.

‘Alkeides!’ riep zij, zoodat het ver tusschen de zuilen weerklonk.

Een oogenblik later kwam een knaapje van zes, zeven jaar binnen-huppelen. Zijne wangen gloeiden, zijne oogen straalden, en met zijn zwart, krullend haar geleek hij veel op de kleine liefdegodjes der legende.

Megisto legde de hand op zijn hoofd.

‘Kom, mijn kind!’ zeide zij, luid genoeg, om door allen verstaan te worden. ‘Laat u - terwijl ge het nog kunt voelen en verstaan - bevrijden van de geweldige heerschappij! Het zou mij grooter smart zijn, u in onwaardige slavernij te zien dan dood!’

Ziedend van toorn trok Aristotimos zijn dolk en liep als razend op haar toe; doch Kulon, die zich onder zijne volgelingen bevond, trad snel tusschen beiden en hield zijne hand terug.

‘Bedaar, Heer!’ riep hij, ‘bedrijf geene daad, een vorst, die geleerd heeft te heerschen, onwaardig.’

Aristotimos zag hem met wilde, wijd opengesperde oogen aan. Toen hij ontwaarde, dat het Kulon was, werd hij rustiger en liet zich tot rede brengen. Hij meende op Kulon te kunnen vertrouwen, omdat hij wist, dat diens vader in zijn tijd eene kwade behandeling van het volk had ondervonden.

Als uit een roes ontwakend, stak Aristotimos zijn dolk in de scheede en verwijderde zich met zijne metgezellen.

Hij sprak geen woord, maar balde de vuisten en beet zich in den baard. Hij gevoelde, tegenover de vrouwen eene nederlaag te hebben geleden.

VI.
Het Teeken.

Er waren eenige uren na het bezoek in het raadhuis verloopen; het was tegen den middag.

Van den schitterend blauwen, wolkenloozen hemel daalden de gloeiende zonnestralen over de stad. In den tuin van den tyran bewoog zich geen blad aan de boomen; de lucht trilde van de warmte tusschen de huizen, en de oogen werden verblind door den stralenden zonneschijn, die van de blanke wegen en muren terugkaatste. Waar een spoor van schaduw werd gevonden, lagen de landbewoners, die naar de stad gekomen waren, dommelend op den grond. Allen, mannen en vrouwen, hadden het gelaat bedekt en leunden tegen de rustende ezels of muildieren. Het eenige, dat in zulk een groepje schijn van leven gaf, waren de staart en de ooren der lastdieren, die zich gestadig bewogen, om de vliegen af te weren.

De bewoners der stad vertoefden in de schemerdonkere vertrekken der huizen; op de straten en de wegen zag men slechts slaven en slavinnen, die boodschappen moesten doen, en enkele burgers, wier bezigheden hen dwongen, om uit te rijden ondanks de schier onuitstaanbare hitte.

Aristotimos en zijne vrouw hadden gedurende de bereiding van den maaltijd de rust gezocht in den gemeenschappelijken thalamos, de slaapkamer. Er heerschte diepe stilte in huis. Slechts de opzichter over de keuken en de Sikeliaansche koks waren bezig in de verder liggende ruimte.

Daar klonk eensklaps een luid geroep op de straat, en kort daarna deed een geweldig leven op het dak, onmiddellijk boven het slaapvertrek, Aristotimos van de rustbank opspringen en naar buiten snellen.

Een paar zijner trawanten stonden daar reeds.

‘Zie, Heer, zie!’ riep de een en wees naar de lucht.

Aristotimos zag een grooten vogel met tragen vleugelslag vliegen.

‘De arend,’ zeide de andere trawant, terwijl hij zijne speer ophief, ‘vloog - hoog, hoog in de lucht - in groote kringen boven het huis. Plotseling zweefde het dier klapwiekend boven het dak en liet, als opzettelijk, een grooten steen daarop vallen.’

‘Wonderlijk!’ mompelde Aristotimos verbleekend uit, ‘wat kan dat teeken beduiden?’

Onmiddellijk liet hij den waarzegger roepen, dien hij gewoonlijk raadpleegde bij de behandeling van de openbare zaken.

De waarzegger, een oud, gebogen man met een slim uiterlijk, hoorde de mededeeling van het gebeurde met opmerkzaamheid aan. Daarop boog hij diep voor Aristotimos en zeide:

‘Heb goeden moed, Heer! Het teeken beduidt, dat Zeus u zal verheffen en bijstand schenken.’

Maar tot de burgers, op wie hij meende te kunnen vertrouwen, liet hij zich geheel anders uit.

‘Geeft acht!’ fluisterde hij, ‘de straf zweeft boven het hoofd van den geweldenaar! Zij dreigt over hem los te breken.’

Deze woorden kwamen onder anderen Hellanikos ter oore. Hij be-

hoorde vroeger tot de invloedrijkste burgers. Maar aangezien hij zijne twee zoons had verloren en zoo zwak was, dat zijne handen beefden, minachtte Aristotimos hem als een man, die niets tegen hem kon ondernemen. Hij wist niet, welk eene krachtige ziel in dat afgeleefde lichaam woonde.

Vele jongelingen, die vrienden van Hellanikos' zoons waren geweest, zagen met hoogachting naar den ouden man op en bezochten hem dikwijls, om naar zijne wijze woorden te luisteren. Dat gold voornamelijk van vier aanzienlijke jongelieden, Kulon, Thrasuboulos, Kilon en Lampis.

'Jonge vrienden,' sprak Hellanikos, toen zij des avonds bij hem waren, 'hebt gij de nieuwste tijding reeds gehoord?.... De man met de ijzeren knie(*) zendt Aristotimos hulp. De veldheer Krateros snelt met een aanzienlijk leger ter ontzetting toe. Hij is bij Olumpia, slechts eene dagreize vanhier, gelegerd.'

'Dan is het gedaan met ons!' riep Thrasuboulos bleek wordend uit.

'Niet zoo angstig!' hernam Hellanikos geruststellend, terwijl hij hem op den arm klopte.

'Ik ben van andere meening,' vervolgde hij met een rustigen glimlach. 'Hedennacht verscheen mijn jongste zoon mij in den droom. Hij - de altijd tevredene en blijde - was geheel veranderd. Langzaam en ernstig trad hij op mijn leger toe; ik zag hem de lippen bewegen en hoorde hem zeggen: "Hoe is het mogelijk, o vader, dat gij in dezen tijd slaapt? Morgen zult gij aanvoerder in de stad zijn!"... Door dit gezicht ben ik geheel veranderd. De ouderdom drukt mij niet meer, en mijne vrees is in hoop veranderd. Ja, mijne vrienden, vat moed! Het uur der bevrijding is nabij!'

'Reken daar niet te zorgeloos op!' hernam Thrasuboulos, 'Aristotimos is een man, dien men moet vreezen; herinner u slechts, hoe hij aan de macht kwam! Hoe slim wist hij - de arme volksredenaar - zich den strijd tusschen het volk en de edelen ten nutte te maken! Bij zijn uitval tegen de voornamen wond hij de menigte op en won iederen dag meer vrienden en aanhangers. Hij gaf voor, dat zijn leven bedreigd werd; en men stelde eene aantal gewapenden, eene soort lijfwacht, tot zijne bescherming. Die gebruikte hij tot onderdrukking van zijne tegenstanders, en toen hij zich krachtig genoeg voelde, om Elis te beheerschen, sloot hij een verbond met Koning Antigonos, die na Purros' dood heer over de Peloponnesos was. Nauwelijks was dat geschied, of hij riep huurtroepen, en wie moest die beloonen? - Het volk, het volk!.... Bij Zeus! eene slimme uitvinding, om de burgers voor hunne eigen onderdrukking schatting te doen betalen!'

'Maar,' hernam Hellanikos, 'daarmede was het toch ook uit met de slimheid en berekening van Aristotimos. Toen vierde hij zijn kwaden neigingen den teugel. Hoe raasde hij tegen de burgers! Sommigen liet hij dooden; anderen werden verbannen, en aan weder anderen werd

(*) Antigonos Gonatas, Koning van Makedonië. *Schr.*

zelfs het laatste stuk geld afgeperst. In het halve jaar zijner heerschappij heeft hij tienmaal den dood verdiend!'

'Op den dag van zijn dood,' riep Lampis uit, 'zal de kreet van bevrijding door geheel Elis weerklinken!'

'Welnu!' hernam Hellanikos, 'ken ik Aristotimos goed, dan zal hij bij het vernemen van Krateros' hulp en overmoed alle voorzichtigheid laten varen. Het is dus maar te doen, om het rechte uur te kiezen; want Krateros zal weldra hier zijn.'

'Gij weet,' sprak Kulon, 'dat ik tot heden u heb teruggehouden; maar nu de aanvoerder zijner troepen, Lucius, begonnen is met de vrouwen te vermoorden, ben ik met hart en ziel de uwe.... Wat wilt gij, o Hellanikos, dat wij zullen doen?'

'Ik wil, o jongelingen, dat gij morgen u zult verzamelen op de markt en onder uwe mantels een zwaard verborgen houden. Wanneer ik het oogenblik gunstig acht, zal ik u een teeken geven.'

'Is de geweldenaar gevallen,' merkte Kilon aan, 'dan zullen de burgers zich bij ons aansluiten. De achthonderd vluchtelingen zullen van den burcht Anumone terugkeeren en de huurtroepen bij anderen dienst zoeken, misschien hij de Makedoniërs.'

'Maar de veldheer Krateros?....' vroeg Thrasuboulos, die altijd bedenkingen maakte.

'Hem vrees ik niet!' riep Hellanikos uit. 'Hij is genoeg Helleen, om in zijn hart te billijken, wat wij hebben gedaan.'

VII.
De straf.

Tusschen de tempels en zuilenrijen op de markt ging den volgenden morgen de koophandel zijn gewonen gang. De wijnschenkers, die verschillenden wijn verkochten, de vrouwen, die met brood rondliepen, de kransenverkoopsters, om wie de jongelieden drentelden, allen waren bezig met hunne waren voor de landbewoners en burgers uit te stallen. De grootere handelaars hielden zich rustiger. Zij vergenoegden zich met het tentoonstellen van rijen monsters onder de gestreepte zonneschermen. De koopers bezichtigden de uitstallingen en gingen vandaar naar de schrijvers en wisselaars, die achter kleine tafeltjes zaten. Overal werd gewogen, gemeten, gekocht, gepraat en gelachen.

Daar weerklonk eensklaps een trompetstoot over de markt; de openlijke omroepers hieven hunne staven, en bij de plotseling invallende stilte klonken, luide en duidelijk, de volgende woorden:

'Aristotimos, beheerscher van Elis, doet het volk weten, dat Krateros, de veldheer van zijn bondgenoot Koning Antigonos, hedennacht van Olumpia is opgebroken en met eene aanzienlijke krijgsmacht tegen den avond in de stad zal komen. Krateros zal zich buiten de Ladoon-poort legeren. De burgers moeten alles gereedhouden.'

Deze woorden verwekten eene onbeschrijfelijke ontroering. Eenige handelaars verheugden zich bij het vooruitzicht op een groot voordeel, doch anderen vreesden, dat de krijgslieden alles met geweld zouden nemen.

De rijen openden zich. Een paar trawanten verschenen; zij maakten met gevelde lansen ruim baan. Na hen kwam Aristotimos, van Lucius vergezeld. De tyran naderde in eene waardige houding; hij droeg een gouden band om het hoofd, zijn purperen mantel hing los om hem. Hij scheen zich over het opzien en den schrik, die door zijn bericht waren verwekt geworden, te verheugen; zijne scherpe, zwarte oogen vlogen spiedend van den eenen tot den anderen der druk sprekende menigte menschen.

Toen hij zich onder de groote platanen op de markt bevond, kwam Hellanikos van achter een der dikke boomstammen te voorschijn. Zoodra hij zag, dat Aristotimos slechts van drie personen was vergezeld, riep hij luide uit:

'De goden zijn geprezen! Wat ik hoopte, is geschied!'

Daarop wendde hij zich tot een troep mannen, wier donkere gedaanten bijna voor ieder, die van het helle zonlicht in de diepe schaduw onder de boomen kwam, onkenbaar waren.

'Dappere mannen!' riep hij met luider stem en de armen naar hen uitgestrekt. 'Wat aarzelt gij nog, om hier - in onze vaderstad - op de schoonste plaats te strijden!'

Toen trok Kulon zijn zwaard en snelde op Lucius toe.

'Vrouwenmoordenaar!' riep hij uit, 'uw uur is gekomen.'

'Uit den weg, knaap!' antwoordde Lucius barsch.

Maar vóórdat de gezette man zich in eene strijdvaardige houding had gesteld, had Kulon met evenveel behendigheid als kracht zijn zwaard tusschen het lederen schootsvel en de metalen banden gejaagd.

Lucius liet zijn wapen los en viel met een luiden kreet achterover. Zijne oogen rolden wild en zijne rechterhand boorde zich in het stof, dat als eene wolk tusschen zijne vingers opsteeg.

De trawanten stonden verlamd van schrik. Kilon en een paar zijner vrienden joegen hen gemakkelijk op de vlucht.

Aristotimos zag zich nauwelijks alleen, zonder ander wapen dan zijn dolk, of hij liet zijn purperen mantel vallen en vluchtte met overhaasting in den tempel van Zeus.

De gebeurtenis was te ver gevorderd, dan dat Hellanikos en zijne vrienden bij half verrichten arbeid konden rusten. Het gold nu hun eigen leven.

Zonder zich te laten afschrikken door de vrees voor de heiligheid der plaats, snelden Lamp is en Thrasuboulos in den tempel.

Daarbuiten verzamelde zich hoe langer hoe grooter volksmenigte van de markt. Eensklaps klonk een half onderdrukte kreet uit het binnenste des heiligdoms. Kort daarop traden de twee jongelingen naar buiten en wierpen het bloedige lijk van den tyran op de markt, terwijl zij met luider stem de burgers tot de vrijheid riepen.

Het gerucht van het voorgevallene verspreidde zich met ongeloofelijk en spoed door de stad. De wacht verliet het raadhuis en de in verzekerde bewaring gehouden vrouwen, met haar Megisto, snelden onder vreugdekreten naar buiten.

In een oogenblik waren de tafels der kransenverkoopsters ledig en de mannen met bloemen getooid. Daarop sloeg de stoet onder wild geschreeuw den weg in naar de woning van den geweldenaar. Voor het slaapvertrek der echtelieden zat eene oude slavin met het gelaat in de handen verborgen. Zij vertelde weenend, dat hare meesteres, Stratonike, op het bericht, dat de menigte het huis wilde bestormen, zich opgesloten en van het leven beroofd had.

'Ongelukkige moeder!' voegde zij er zuchtend aan toe, 'zij dacht slechts aan hare kinderen.... zij hoopte door haar dood de razenden te verzoenen, opdat aan hare dochters vergiffenis zoude worden geschonken.'

Maar men luisterde niet naar de slavin.

De beide meisjes werden uit het vertrek gesleurd en naar den weg gesleept, om mishandeld, gemarteld en gedood te worden.

Megisto trad, gevolgd door een paar andere vrouwen, den woestelingen te gemoet.

'Laat af van die wandaad!' zeide zij. 'Wilt gij een vrij volk zijn, dan moet gij u zoo niet gedragen en niet even gruwelijk handelen als de tyrannen zelf.'

Deze woorden, in verband met het aanzien, dat zij genoot, maakten op velen indruk. Maar de haat tegen Aristotimos was zóó groot, dat hare voorspraak weinig invloed had. Alles, wat zij kon bewerken, was, dat men besloot van iedere mishandeling af te zien en het aan de meisjes vergund werd, zichzelf het leven te benemen, op welke wijze zij wilden.

Zij werden daarom naar haar vertrek teruggevoerd, waar men haar beval zich te dooden.

'Maakt het kort!' voegde men eraan toe. 'Het volk wacht.'

Eene oude slavin, die de min der meisjes was geweest, zette zich op den drempel neder. Zij riep de goden aan en wrong wanhopig de handen.

Megisto plaatste zich voor de gesloten deur. De tranen liepen langs hare wangen en zij was zoo bleek als de meisjes zelf.

Toen deze nu alleen waren in het kleine vertrek en de eisch volvoerd moest worden, omhulde de slavin haar gelaat.

Muro, de oudste, deed haar gordel af en wond dien om haar hals. Vervolgens omarmde zij hare zuster, hield haar voor zich en zag haar zoo vol medelijden en zorg aan, alsof haar hart zoude breken.

'De goden zijn ons genadig!' mompelde zij met bevende lippen. Daarop herstelde zij zich een weinig en vervolgde rustiger: 'Let wel op, Stefanion, en doe, wat ge mij zult zien doen, opdat wij niet sterven op eene schandelijke en voor ons onwaardige wijze.'

Maar Stefanion, de jongste, sloeg hare armen om den hals harer zuster en terwijl zij den gordel greep, zeide zij snikkend:

'Muro, ik bid u, ik smeek u! - laat mij eerst sterven!'

Muro nam Stefanion's hoofd in hare handen en kuste haar teeder op haar schoon, bruin haar.

'Ik heb u nooit eene bede geweigerd,' zeide zij, 'en ik wil ook thans u genoegen doen en dragen, wat erger is dan de dood, - u, zuster, eerst te zien sterven.'

En nu wees zij Stefanion, hoe de gordel moest worden gedraaid.

Daarop keerde zij zich om.

Zij hoorde een zachten snik achter zich; vervolgens bleef alles stil.

Het was, of de schrik haar geheel verlamde. Haar hart scheen niet meer te kloppen en eene rilling ging haar door merg en been.

Zij wachtte nog een oogenblik.

Toen alles stil bleef als het graf, verzamelde zij hare laatste krachten. Met afgewend gelaat omvatte zij het nog warme en buigzame lichaam harer zuster, droeg het naar de rustbank en bedekte het met een kleed.

Daarop haalde zij diep adem en hief, als in zwijgende aanklacht, de oogen ten hemel.

Een oogenblik later opende zij de deur op eene reet, en toen zij Megisto daarbuiten zag staan, zeide zij met eene verwonderlijke bedaardheid tot haar:

'Ik bid u, lieve, draag zorg, dat na den dood mijn lichaam niet onvoegzaam behandeld worde.'

Megisto boog het hoofd; zij kon niet antwoorden. Door de smalle opening der deur had zij evenwel genoeg gezien, om te bemerken, dat Muro zoo wit was, als ware zij uit het graf opgestaan.

Eenige oogenblikken later was alles voorbij.

Megisto legde Muro's lijk naast dat van Stefanion en bedekte beide zusters met het kleed.

De menigte was thans niet meer tegen te houden. Eenige der opgewondenen snelden het vertrek binnen.

Bij het zien van de twee bleeke, in den dood nog schoone gezichten, die op hetzelfde kussen rustten, greep eene diepe ontroering de omstanders aan.

En toen de slavin schreiend van de laatste oogenblikken der meisjes verhaalde, was niemand zoo ruw of een zoo onverzoenlijke vijand van den tyran, dat hij zich niet diep aangedaan gevoelde.

Een oude wijze, die toevallig binnengekomen was, trad zacht naar het leger en vroeg op gedempten toon:

'Maar was het noodig, dat de meisjes stierven?'

Niemand durfde daarop te antwoorden. Maar velen en onder hen wellicht juist zij, die met de grootste verbittering haar dood hadden geëischt, pinkten een traan uit de oogen en slopen in stilte naar buiten.

VIII.
In het huis van Mikka.

Bij Filodemos had men aan de plaats gehad hebbende voorvallen niet veel aandacht gewijd. Verschrikt bij het zien van Mikka, gewond en bebloed, had de moeder onmiddellijk haar buurman, een handelaar in geneesmiddelen, geroepen. Deze was een oude man met het gelaat als van een vos en met honigzoete gebaren. Ternauwernood vermocht hij het bloed te stelpen, maar hij had aan den anderen kant wel beproefd, zijne kennis op eenige wijze voor den dag te brengen.

Hoofdschuddend had hij Filodemos naar een hoek van het vertrek genomen en hem toegefluisterd:

'Uwe dochter verkeert in groot gevaar. Bij den vooruitbepaalden loop der sterren moet het verderfelijke teeken van Kronos in uw huis zijn gekomen.'

Daarop had hij purperkleurige wol gebrand, zoodat de vader, de moeder en de dochter bijna gestikt waren door den rook; op hetzelfde oogenblik was hij begonnen de vreemdste bezweringen te mompelen.

Maar Filodemos, een verstandig man, beviel deze ophef niet bijzonder.

'Hoe kunt gij dien kwakzalver vertrouwen schenken?' vroeg hij op doffen toon aan zijne vrouw. 'Hij verkoopt niet alleen geneesmiddelen, maar ook vergif, blanketsel en brandglazen.'

Daarop haastte hij zich, het hem verschuldigde te betalen, opdat hij den man kon laten vertrekken.

Terwijl dit voorviel, had Filodemos een jongen arts doen roepen. Deze had een ten strijde trekkend leger gevolgd en trad geheel anders op. Hij reinigde de wond van het bloed en onderzocht haar nauwkeurig; daarop verklaarde hij, dat de stoot met eene onzekere hand was toegebracht, - de punt van het zwaard was afgegleden en had slechts eene diepe snede in het vleesch gemaakt. De wond was op zichzelf niet gevaarlijk, maar in de groote hitte zoude wellicht koorts kunnen ontstaan. Hij schreef verkoelende middelen voor, beloofde de jonkvrouw iederen dag te zullen bezoeken en wilde geene belooning aannemen, voordat de behandeling geheel was afgeloopen.

Filodemos bezag de kleine fleschjes, die hij had achtergelaten.

'Zie!' zeide hij vergenoegd, terwijl hij de handen wreef, 'zie, hoe op iedere flesch een looden stempel is gehecht met den naam van den arts en eene aanwijzing van het gebruik en de samenstelling van het geneesmiddel!... Hij is een geheel ander man dan die kwakzalver!'

De goede trouw van Filodemos werd niet beschaamd gemaakt; want Mikka's herstel vorderde snel.

Naar aanleiding daarvan kwamen de burgers één voor één ten zijnent, om hem geluk te wenschen. Nu de verhoudingen minder gespannen waren, keerde, als te begrijpen is, het medelijden zich

naar het laatste offer van de willekeur des tyrans. Mikka, die tot nu toe stil en onopgemerkt had geleefd, werd plotseling de geliefdste persoon en het onderwerp van alle gesprekken in de stad. Het hoofd van de zestien heilige vrouwen liet naar hare gezondheid vragen, en de vrouwen brachten haar zoo grooten overvloed van vruchten en gebak, dat zij zeer zeker ziek zoude zijn geworden, indien zij van alles hadde geproefd.

Deze algemeene deelneming had ook eene keerzijde. Nu de aandacht zoo sterk op Mikka was gevestigd, kwam een en ander voor den dag, dat zij liefst had verborgen. In het bijzonder had men het druk over Kulon's gelukkigen rit in de schemering voorbij het huis. Eene slavin had hem voor het kijkvenster zien stilhouden. ‘Het was niet, om vleermuizen te vangen!’ zeide zij lachend.

Misschien had ook Eurukrates, Kulon's vader, van de aangelegenheid gehoord. Toen hij Filodemos ging gelukwenschen, liet hij zijn zoon roepen.

‘Kulon,’ zeide hij, terwijl zijn blik met welbehagen rustte op den schoonen, fijnen en toch krachtig gebouwden jongeling, die in een wit gewaad was gekleed, ‘naar ik verneem, wil de stad uwe kloeke daad beloonen. Want door Lucius te dooden, gaaft gij het teeken, den tyran om te brengen. Men zal uw naam naast die der weldoeners onzer stad griffelen en u een stuk land en eene som geld schenken..’

‘Thrasuboulos en Lampis deden meer dan ik,’ viel Kulon zijn vader in de rede. ‘Ik wil niets daarvoor ontvangen.....’

Eurukrates glimlachte over den ijver zijns zoons.

‘Stel u gerust, stel u gerust!’ dus brak hij zijne woorden af. ‘Uwe vrienden zullen niet worden vergeten..... Gij kunt gerust aannemen, wat men u aanbiedt. Maar, niet waar? het is billijk, dat ik, uw vader, mijn scherfje bij het openlijk geschenk voeg. Zeg, mijn beste jongen, hebt gij niets te wenschen.....?’

Kulon werd gloeiend rood.

Hij zweeg een oogenblik; daarop greep hij de hand zijns vaders en kuste die met kinderlijke genegenheid.

‘Vader!’ stamelde hij verward, ‘laat het mij voor u mogen belijden! Ik bemin Mikka, Filodemos' dochter.’

‘Welnu!’ zeide Eurukrates bemoedigend.

‘Het meisje is niet rijk, niet van aanzienlijke geboorte, maar zij is schoon en goed en heeft mij hartelijk lief. Maak ons beiden gelukkig, vervul onzen innigsten wensch! Geef uwe toestemming, dat ik haar als bruid naar huis geleid!’

Eurukrates hief den vinger tot hem op.

‘Ei, ei!’ riep hij uit, ‘was het daarom, dat gij in de schemering moest rijden?’

Kulon sloeg de oogen neder.

‘Maar, mijn zoon,’ vervolgde Eurukrates, ‘hebt gij de zaak wel genoeg overwogen?..... Herinnert gij u, wat een onzer bij name

welbekende mannen heeft gezegd: “Er pleegt voor de menschen veel ongeluk uit de liefde te ontstaan”? Vergeet ook niet de spreuk: “Eene vrouw is altijd een ongeluk, maar wanneer zij leelijk is, wordt het ongeluk dubbel.”’

Kulon glimlachte.

‘Ik herinner mij slechts één,’ antwoordde hij.

‘En dat is?’

‘Dat diezelfde bekende man heeft geschreven: “Voor de menschen bestaat maar één zaak, die even zooveel waarde heeft als het leven zelf, - geluk en liefde.”’

Eurukrates lachte.

‘Bij Zeus,’ zeide hij, ‘gij blijft uw antwoord niet schuldig! Eros spreekt uit uw mond!.... en wie durft zich tegen den kleinen god verzetten?’

Daarop vervolgde hij:

‘Ik ga naar Filodemos. Gij moogt mij volgen!’

Kulon drukte in overmaat van geluk zijns vaders hand.

Eurukrates was een tamelijk lange, eenigszins gezette man met grijsachtige haren, fijne trekken en veel waardigheid in zijn doen en zijne bewegingen. Hij behoorde tot de rijkste burgers in Elis en was bovendien van edele geboorte.

Toen hij, vergezeld van zijn zoon, bij Filodemos binnentrad, werd deze zichtbaar verrast. Hij stond met behulp van zijn stok uit zijn leunstoel op en trad zijn gasten een paar schreden nader.

‘Heet ons niet welkom!’ zeide Eurukrates schertsend. ‘Anderen komen hier met geschenken, maar wij komen, om iets van u te halen, en wel het liefste, dat ge bezit.’

Filodemos zweeg en zette groote oogen op.

Kulon kwam hem te hulp.

‘Waarde Filodemos,’ zeide hij tot hem, terwijl hij de handen op zijn arm legde, ‘ik bemin uwe dochter Mikka.’

‘En ik,’ voegde Eurukrates daarbij, ‘vraag haar als vrouw voor mijn zoon.’

Filodemos sloeg de handen van verbazing en vreugde ineen. De stok viel uit zijne handen, en toen Kulon haar opraapte, vergat hij te bedanken.

De oude man zag geheel ontdaan.

‘Sosias!’ riep hij tot een slaaf, die de tegels van den zuilenhof besproeide, ‘roep mijne vrouw..... zij moet dadelijk komen!’

‘Eene eer..... in waarheid eene groote eer voor mijn huis!’ stamelde hij, bevend over al zijne leden. ‘Maar ik moet nog iets zeggen. In de kwade tijden heb ik veel verloren.... Ik kan mijne dochter slechts eene geringe huwelijksgift en een onbeteekenend uitzet medegeven.’

‘Daarom vraagt Kulon niet,’ zeide Eurukrates geruststellend. ‘Hij

begeert slechts het meisje. En naar hetgeen men zegt, is Mikka zoo schoon, dat ik zeer goed begrijp, dat mijn zoon ook zonder huwelijksgift haar wenscht te huwen.'

Op dit oogenblik trad Filodemos' vrouw uit den zuilenhof binnen.

Zij was reeds verbaasd bij de uitnoodiging, om onmiddellijk te komen, en toen zij nu de gasten, vader en zoon, zag, vermoedde zij reeds ten deele, wat daar was geschied.

Toen Filodemos met zegevierende uitdrukking haar het doel van de bezoekers mededeelde, verstond zij ook, beter dan hij, om de uiterlijke waardigheid op te houden.

Een paar kleine roode plekjes op de wangen was het eenige, dat van hare blijde verrassing getuigde.

'Onze dochter Mikka,' zeide zij met moederlijke waardigheid, 'is een goed, welopgevoed meisje, dat zich in iedere woning kan schikken. Ik hoop daarom, Eurukrates, dat het huwelijk uw zoon tot een waar geluk mag zijn.'

'Beste vrienden,' vervolgde Eurukrates, zich tot de beide ouders wendend, 'indien het gelegen komt, wensch ik zeer uwe dochter te zien..... Kulon kan, als gij zoo oordeelt, hier blijven.'

Het vertrek, waar Mikka zich bevond, was dichtbij.

Toen Eurukrates, geleid door de oude vrouw, binnentrad, terwijl de man wankelend op zijn stok achteraankwam, hulde Mikka zich in het kleed, dat zij voor de hitte van hare schouders en haar boezem had laten glijden.

Op het eerste gezicht van haar schoon, jonkvrouwelijk, nog een weinig bleek gelaat voelde Eurukrates zich welwillend gestemd.

Dicht bij het leger stond een tafeltje, dat geheel bedekt was met gebak van allerlei vorm, van pyramiden tot nabootsingen van paarden en vogels toe.

'Schoone jonkvrouw,' zeide Eurukrates glimlachend, terwijl hij naar de tafel met de vele geschenken wees, 'ik ben beschaamd, wanneer ik zie, wat anderen hebben gebracht..... Om niet met ledige handen te komen, wil ik u een slaaf schenken.'

'Een slaaf?' herhaalde Mikka verwonderd.

'Ja', antwoordde Eurukrates, 'een slaaf..... maar pas op, dat hij geen heer wordt!'

Dit zeggende, hief hij schertsend den vinger op en verliet het vertrek.

De bejaarde ouders wisselden een blik van verstandhouding, als waren zij een paar samenzweerders.

Mikka ving dien blik op.

'Moeder, is het waar?' riep zij uit, en hare donkere oogen straalden van verwachting en hoop.

Maar deze had geen tijd, om te antwoorden.

Kulon, door Eurukrates gehaald, knielde plotseling voor haar leger neder.

Mikka hief het hoofd op; hare wangen gloeiden en een volle, blinkend witte arm kwam van onder de bedekking, om Kulon's hand aan te raken.

Bij het zien van dezen arm kneep Eurukrates Kulon in de wang.

‘Gelukkige knaap!’ riep hij uit, ‘waart ge niet mijn zoon, dan zou ik, bij Zeus, u kunnen benijden.’

Mikka's moeder vouwde de handen en mompelde half luide:

‘De goden hebben alles ten beste gekeerd.’

‘Ja,’ voegde Mikka daaraan toe, terwijl tranen van vreugde in hare donkere oogen welden, ‘hoe zonderling! De wond, die mij den dood zoude hebben gebracht, is de weg tot heil en geluk geworden.’

Uit den vreemde
Meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
Hij overhaast zich niet.

‘“Noem mij dan eene enkele verstandige reden, Martha, waarom ik mij zou moeten overhaasten.”’

‘Dat is onveranderlijk het bescheid van mijn broeder op al mijne voorslagen, zoodat ik eindelijk met een zucht de hoop heb opgegeven, de zorg voor zijne huishouding aan eene lieve schoonzuster te kunnen overdragen.’

Zoo klaagde Martha Bohm tegen hare vriendinnen en na verloop van jaren tegen de dochters en, wijl zijzelve allengs de hoop op een huwelijk had laten varen, was het niet te verwonderen, dat haar broeder eindelijk het eenige voorwerp van haar hopen en wenschen was geworden en dat zij volstrekt niet meer inzag, waarom hij zich met de keus van eene vrouw zou haasten.

Hij overhaastte zich dan ook niet. Bedachtzaam, rechtvaardig en wijs lette hij op de vele mooie meisjes en jonge weeuwtjes, welke hij op zijn weg ontmoette, en vroeg zich af, of zij aan de eischen, welke hij in zijn hart aan eene vrouw stelde, beantwoordden.

‘Zij moet mooi zijn,’ zeide hij, ‘want eene leelijke vrouw heeft te veel zwak voor opschik; zij moet vermogen bezitten, want eene arme vrouw is doorgaans veeleischend en is niet gezien; zij moet van goede familie zijn, want men trouwt, om zoo te zeggen, de familie mede; ook moet zij juist geschikt van leeftijd wezen, want ik heb geen lust, om op bals voor duenna te spelen en mij te laten uitlachen; natuurlijk moet zij huiselijk zijn en toch fijn beschaafd, en die ingetogenheid moet haar eigen wezen, welke eene vrouw voor ons, mannen, tot eene heilige maakt. Dat ik hare eerste liefde zijn moet, spreekt vanzelf, wijl eene vrouw, zooals ik mij die denk, slechts eens, en dan voor altijd, bemint.’

En Anton Bohm lette op alle meisjes, als een echte kenner; doch zij schoten allen te kort en zoo wachtte hij, totdat hij den Phoenix onder de vrouwen zou vinden.

Daar gebeurde er iets geheel onverwachts.

Martha Bohm was niet rijk; haar broeder had zijn groot vermogen door eigen inspanning en een schrander bestuur zijner fabriek verkregen; zij was niet mooi en eigenlijk evenmin lief. Over haar leeftijd waren hare vrienden

het niet eens. Wanneer de een of ander haar broeder op dat punt wilde polsen, antwoordde hij bedaard, dat zijne zuster een jaar jonger was dan hij, en vroeg men Martha naar den ouderdom van haar broeder, dan heette het: 'Hij is een jaar ouder dan ik.'

Zij verschilden veel in uiterlijk: Anton was gezet, had eene frissche kleur, was blond en had een deftig voorkomen; Martha was donker, scherp en hoekig; hij was joviaal en goedhartig, zij prikkelbaar van humeur.

Nochtans geschiedde het, dat een candidaat in de theologie onder de onooglijke schelp eene blanke parel ontdekte en ondanks een groot verschil in leeftijd ernstig op haar verliefd werd.

Het spreekt vanzelf, dat het Martha eene behoefte voor hart en verstand beide was, dat de verloving spoedig door eene bruiloft werd gevolgd.

Doch zij had te dikwijls over hare zustertrouw gesproken en had ook haar broeder waarlijk te lief, dan dat zij hem aan zijn lot kon overlaten, en daarom ging zij voor het eerst met ijver op de jacht van eene geschikte schoonzuster.

Vier weken later trad zij voor haar broeder, met een gezicht, dat van blijdschap straalde over het succes van hare wijsheid en voortvarendheid, en eerst nadat zij den niets vermoedenden Anton, die kalm aan zijn twaalfuurtje zat, een tijdlang zwijgend had aangekeken, zeide zij op een toon van gewicht:

'Ik heb haar, Anton.'

'Zoo?' antwoordde hij en sneed met zorg een hoentje. 'Kom nu zitten, Martha, en eet mede.'

'Ik zou niet kunnen eten,' antwoordde zij scherp; 'ik heb wel andere dingen aan mijn hoofd.'

'Dat is jammer, het kippetje is prachtig gebraden. Het spijt mij, dat gij gaat trouwen, Martha; de keukenmeid zal nu wel verminderen.'

'Zeer zeker zal zij, en daarom moet gij óók gaan trouwen,' antwoordde zij beslissend.

'Gij hebt gelijk, groot gelijk; gij weet, dat ik er reeds lang over gedacht heb; maar ik kan toch geene overijlde keus doen.'

'Och, wat,' zeide zij geërgerd, 'onder dat eeuwigdurende kiezen wordt gij oud en grijs, Anton; het wordt nu tijd, dat gij een besluit neemt. Gij zijt nu in de kracht van uw leven; want al zijt gij een jaar ouder dan ik....'

'Een jaar, hm! ja....' zeide hij; 'welnu, als gij het noodig vindt, zal ik trouwen, Martha, hoewel ik op dit oogenblik nog volstrekt niet weet met wie.... Of hebt gij misschien eene geschikte partij voor mij gevonden?'

Martha trok minachtend hare schouders op.

'Natuurlijk, dat heb ik immers gezegd. Gij kunt nu toch al wel weten, dat ik nooit maar zoo in het wild praat; ik heb er eene.'

'Zoo? Mag ik ook weten, wie gij voor mij tot vrouw hebt bestemd?' vroeg Anton spottend.

'Het zou mij niet mogelijk zijn, met uw en haar levensgeluk den spot te drijven, Anton, en mijne zusterlijke bezorgdheid verdient beter loon dan spotternij, want door mijn toedoen heeft Selytha besloten, hier te komen wonen; zij is namelijk eene nicht van Ignatius....'

'Neem mij niet kwalijk, Martha,' viel hij haar in de rede; 'maar hoe noemt gij die jonge dame?'

‘Zij heet Selytha Ganzebout.’

Anton schoof zijn stoel achteruit en stond op.

‘Dan kan er van een huwelijk met haar niets komen, Martha. Verbeeld u op de communicatiekaart: Selytha Ganzebout tegenover mijn naam; de heele stad zou zich een bult lachen.’

‘Nu, dat zou niet lang duren; zij krijgt toch uw naam, Anton.’

‘Maar dan is er om ons gelachen, en daar blijft altijd iets van hangen. Bovendien blijft het altijd; “geboren Ganzebout”. En dan dat Selytha, afschuwelijk!’

‘Gij kunt haar immers Lyda noemen. De naam doet er niets toe, als men eens van iemand houdt; dat heb ik met mijn besten Ignatius ondervonden. Eu dan.... bij alles is een “maar”; wees blijde, dat het alleen maar bij den *naam* van uwe aanstaande vrouw is, die in ieder ander opzicht aan uwe eischen voldoet. Want Selytha is vooreerst een meisje van mijne jaren, dus geheel voor u gepast; zij heeft nog meer punten van overeenkomst met mij; zij is eene brunette, slank en ziet er goed uit, beter misschien nog dan ik.... hoewel Ignatius dat niet wil erkennen. Het uiterlijk doet er ook zóó weinig toe, dat het eene dwaasheid zou zijn, daar lang over te redeneeren.’

‘Pardon, Martha,’ begon Anton, doch Martha ging beslissend voort:

‘Selytha is een ernstig meisje, verstandig en bedaard, van goede familie en heel rijk; haar vader was een rijk grondbezitter; kortom, zij vereenigt alle eigenschappen in zich, om u gelukkig te maken en mij van eene zware zorg voor uw welzijn te ontheffen, mijn goede Anton.’

En Martha werd zoo ontroerd, dat haar verstokte broeder in zoover begon toe te geven, dat hij beloofde, de bedoelde dame eene visite te zullen maken, en dat wel reeds den volgenden dag.

En inderdaad meldde hij zich den volgenden dag op het geijkte visite-uur bij de vriendin zijner zuster, Selytha Ganzebout, aan.

In het kleine, donkere salon stond eene dame, die zijn kaartje nog in de hand hield en tot wie Anton bij zijn binnentreden als tot de vrouw des huizes het woord richtte.

Zij antwoordde voorloopig slechts met een uitnoodigend gebaar, een stilzwijgend verzoek, om plaats te nemen, en ging zelve op de canapé zitten. Hier viel het volle licht van het raam op haar profiel. Anton schraapte onwillekeurig zijne keel, zooals hij meestal deed, wanneer hij eene minder aangename ontdekking deed.

Waar had Martha hare oogen gehad, toen zij dat kleine gezicht met die slimme bruine oogjes, waar het aschblonde, kort afgeknipte ponyhaar bijna overheen viel (een gruwel voor Anton, die den troon der gedachten ongeschonden vereerd wilde zien), met breede kaken en een snibbig stompneusje, mooi vond?

Mooi konden alleen de kersroode vastberaden mond heeten en de zachte lijnen van kin en hals, en misschien ook de doorschijnende huid, waarachter Anton zich verbeeldde het bloed te zien komen en gaan.

Maar hoe jong zag het meisje eruit. Indien Martha niet van haar eigen leeftijd had gesproken, zou Anton haar nauwelijks voor eene twintigjarige gehouden hebben.

Zij nam hem zoo koel op, dat Anton zich weinig op zijn gemak begon

te voelen, en zij zeide met een eenigszins schraal, doch helder geluid (Anton hield van malsche altstemmen):

‘Ik had mij u na de beschrijving van uwe zuster geheel anders voorgesteld, Mijnheer Bohm.’

Anton boog.

‘Het gaat mij evenzoo met u, Juffrouw....’, was zijn antwoord, doch in het volgende oogenblik speet het hem, dat hij het gezegd had, wijl hij nu misschien òf tot eene onbeleefdheid òf tot eene afwijking van de waarheid gedwongen zou zijn, ingeval het zeer vrijmoedige dametje naar den indruk mocht vragen, dien zij op hem maakte. Zij keek hem evenwel met een snellen, scherpen blik aan; toen vloog er een spotduiveltje in hare oogen en om de hoeken van haar mond. Zij stond eensklaps op en ging naar de andere kamer; door de dichte deur drong een heldere, zeer welluidende lach tot Anton door.

‘Welk een ongepast, onvrouwelijk, onbeschaafd gedrag!’ mompelde hij en stond op, om heen te gaan, toen de kleine Kobold weder binnenkwam.

‘Gij blijft toch nog even, ja?’ zeide zij met een schelmsch, half berouwvol, doch volstrekt niet verlegen gezichtje, en hij bleef en was terstond daarop weder in twijfel, of zij zich met hem of om hem vermaakte, zoo geestig en onbewimpeld volgden hare ernstige, schertsende en paradoxe invallen elkander op, staken den draak met alle eerbiedwaardige levensbeschouwingen en brachten eene volslagen omwenteling in de geregelde huishouding van Anton's gedachtengang teweeg.

Duizelig van die gymnastiek zijner hersens stond hij op, toen de bel aan de voordeur hun gesprek stoorde.

Doch de jonge dame strekte hare hand naar hem uit.

‘Blijf nog even, als 't u belieft, Mijnheer Bohm; ik geloof, dat het Selytha is.’

‘Het is.... Zijt gij dan niet?....’

De naam bleef hem in de keel steken, toen de deur openging en er eene dame binnentrad, die een oogenblik als vragend bleef staan. De kleine wijsneus behoefde haar niet eens voor te stellen. Dat was Selytha Ganzebout, zijne toekomstige echtgenoote. Daar stond zij voor hem, hoog, slank en sierlijk van bouw met eene koele, vriendelijke uitdrukking in hare fluweelachtige oogen en een beleefden glimlach om de dunne, fraai gevormde lippen. Zij kwam langzaam naar hem toe, verzocht hem weder plaats te nemen en nam zelve de plaats in van het jonge meisje op de canapé. Hare stem was diep en vol, iets te luid; zij sprak beschaafd, beleefd en zeer ingetogen; dat viel Anton te meer in het oog door het contrast, waarmede het jonge meisje zonder omslag zeide:

‘Verbeeld u, Juffrouw Selytha, Mijnheer Bohm heeft mij al dien tijd voor u aangezien.’ En zij barstte weder in een vroolijken lach uit.

‘Maar, Anna!’ bestrafte Selytha haar, en zeide verontschuldigend tot Anton: ‘Mijne kleine Anna Holding is nog jong; ik moet haar nog veel leeren.’

‘Dat geloof ik,’ zeide Anton geërgerd.

‘Ik ook, Mijnheer Bohm,’ zeide Anna.

Toen Anton op weg naar huis was, mompelde hij:

‘Goddank, dat die wonderlijke Anna Selytha niet is!.... Het zou toch goed zijn, als de menschen zelf hun naam konden kiezen; dan zou die

verstandige Juffrouw Ganzebout zeker niet Selytha heeten, en Anna Holding? Nu, dat klinkt zoo kwaad niet.'

Eene week later maakte hij, vergezeld van zijne zuster, een tweede bezoek bij Selytha en weder werden zij door de kleine Anna ontvangen.

'Juffrouw Selytha is gewoon 's middags van drie tot vier uren te slapen, en wijl zij nooit van hare gewoonten afwijkt, moet ik u verzoeken, nog een poosje met mijn gezelschap genoegen te nemen,' zeide Anna iets of wat satiriek en scherp, met glinsterende oogen, die eruitzagen, alsof zij geschreid had.

'Zijt gij altijd bij Juffrouw Selytha?' vroeg Anton.

'Ja,' antwoordde Anna, 'ik ben hare onvermijdelijke schaduw, Mijnheer Bohm, en wie Juffrouw Selytha tot vrouw krijgt, moet mij op den koop toe nemen.'

'Zijt gij een nichtje van Selytha?' vroeg Martha met een zuur gezicht.

'Ik ben de dochter van haar koetsier.'

Martha kuchte eens en Anton dacht:

'Daarom heeft zij zulke beklagenswaardige manieren.'

Anna hernam: 'Mijn vader reed, toen ik tien jaren oud was, op bevel van Juffrouw Selytha over het toegevroren meer, want hoewel hij aan de sterkte van het ijs twijfelde, durfde hij zich niet tegen den bepaalden wil van de Juffrouw te verzetten. Het ijs brak en mijn vader verdronk; toen achtte Juffrouw Selytha zich verplicht, mij tot zich te nemen en op te voeden.'

'Dat fijne plichtbesef verhoogt hare waarde in onze oogen en wekt ongetwijfeld in u de dankbaarste liefde op en den wensch, om in alles haar onberispelijk voorbeeld te volgen,' zeide Martha vermanend.

Anna stond op.

'Dankbaarheid laat zich desnoods nog bevelen, liefde niet,' antwoordde zij kortaf. 'En wat het streven naar volmaking betreft, ik heb er een afschuw van; ja, ja, ja, het is afschuwelijk! Steek ik eene roos in mijn kleedje, dan moet ik mij afvragen, of ik het niet uit eene verdoemenswaardige ijdelheid doe; lach ik, dan moet ik er eene grondige reden voor opgeven; geef ik lucht aan mijn toorn, dan moet ik vooraf bedenken, of ik er voldoende aanleiding toe heb; houd ik van iemand, dan mag het alleen om zijne voortreffelijke eigenschappen zijn; wat ik ook doe, al sprong ik maar over een steen in een beekje, ik moet de tot in eeuwigheid durende gevolgen van mijne daad bedenken. Het is, alsof ik door een wild dier bezeten ben, dat door torenhooge muren en ijzeren kettingen in bedwang moet gehouden worden, uit vrees, dat het losbreekt en een onnoemelijk onheil sticht. O, ik wou, dat een god of een duivel dat zoogenaamde verstand uit de wereld joeg, dan kon ik weer een mensch en het leven leven voor mij worden en geen rekenvoorbeeld; dan kon de natuur weer in hare rechten hersteld worden en kon het goede, dat ik doe, weder uit goedheid van hart en niet uit plichtbesef voortvloeien; dan kon ik weer liefhebben, vroolijk zijn en waarlijk leven, in plaats van te berekenen en te zorgen; dan kon men weer op onze edele natuur vertrouwen, in plaats van elkander wantrouwend op te nemen en ons te barricadeeren. O, liefde, liefde, één druppel onbewuste, blijde liefde, in plaats van verstand en plichtbesef en dankbaarheid....'

Als eene driftige beek na een storm, zoo stroomden de woorden over de roode lippen van het opgewonden meisje, totdat zij door de opengaande deur

verstomde. Selytha trad met hare kalme waardigheid binnen, sloeg een onderzoekenden blik op Martha, die stijf, met ontsteld gelaat op de canapé zat; op Anton, wiens goedhartig gelaat medelijden en nadenken verried, en eindelijk op de roode wangen en schitterende oogen van haar pleegkind en verzocht haar vriendelijk, koffie te laten brengen.

Eerst toen Anna de kamer uit was, wendde Selytha zich beleefd en bezorgd tot Martha met de vraag, of het jonge meisje haar misschien door de eene of andere jeugdige onbezonnenheid gekrenkt had.

'Mij persoonlijk niet,' gaf Martha, nog vol ontsteltenis, ten antwoord. 'Maar gij koestert eene slang aan uw hart, lieve Selytha, en ik zou u raden, dat verwaarloosde meisje hoe eer zoo liever weg te zenden.'

'Ik acht het mijn plicht, het hartstochtelijke kind door mijne vermaningen en mijn voorbeeld op het smalle pad van den plicht te houden,' antwoordde Selytha bedaard, en het trof Anton onaangenaam, dat zijne uitverkorene twee malen in één volzin dat woord plicht gebruikte, dat het jonge meisje in opstand bracht. Toen zijne zuster nog scherper uitviel dan te voren en zeide:

'Gij zoudt althans bij een eventueel huwelijk uw plicht jegens uw echtgenoot in de eerste plaats in acht moeten nemen en dat onaangename meisje niet moeten medebrengen,' zeide Anton schielijk: 'Ik geloof, dat de man, dien Juffrouw Selytha eens gelukkig zal willen maken, dat geluk nog meer op prijs zou stellen, als eene arme wees bij hem een tehuis en liefde zou vinden.'

Selytha maakte eene vriendelijke hoofdbeweging en zeide verontschuldigend tot Martha, dat Anna wat zenuwachtig was van eene terechtwijzing, welke zij ontvangen had.

Toen Anna met beschreide oogen en een oproerig gezichtje de koffie ronddiende, had Anton een gevoel van dankbaarheid jegens Selytha, die de houding van haar pleegkind met kalmen tact bedekte.

Dien avond mompelde Anton, eer hij insliep: 'Selytha.... Anna.' En evenals half in den droom verbond hij ook wakend die beide persoonlijkheden zoo nauw met elkander, dat hij een onaangenaam ledig gevoel had, als Selytha zonder Anna zijne zuster kwam bezoeken, en begon hij er meer tegen op te zien, zooveel voorbeeldelooze vrouwelijke deugden aan zich te verbinden.

'Zij heeft de dartelheid van het kleine, wilde dingnoodig,' dacht hij dan en ging zoo lang mogelijk voor het gewone uur, waarop Selytha ontving, naar haar toe, om zich door een redetwist met het opgewonden kind in de rechte stemming te brengen, om Selytha's deugden te genieten.

Als Anna hem dan half schertsend, half driftig zijne conventioneele opvatting, zijn flegma en allerlei andere gebreken verweten had, voelde hij bij het binnentreden van Selytha zijne verstoorde rust zoo aangenaam terugkomen en had hij te minder lust, die rust door het houden van eene lange toespraak en door den onvermijdelijken kus en verdere formaliteiten te verstoren. Het liefst zou hij de beide meisjes zonder voorafgaande voorbereidingen in zijn huis hebben opgenomen, om er Selytha als een heiligenbeeld in eene nis te plaatsen en met Anna over allerlei nieuwe ideeën te praten. Vóór alles zou hij het arme vogeltje hoe eer zoo liever een warm nestje willen bezorgen, en die wensch dreef hem dan ook naar Selytha, om zijn aanzoek te doen. Anna voelde zich zoo ongelukkig in haar tegenwoordigen toestand, dat hij zich haasten moest, haar in zijn huis eene zelfstandiger positie te verzekeren.

Met al de onervarenheid van een vrijgezel verbeeldde hij zich, dat Anna in zijne groote huishouding hare plaats niet onder, doch naast de vrouw des huizes zou kunnen hebben.

Zoo ging hij dan in zwarten rok, witte das en paarlgrijze handschoenen, met het vaste voornemen, terstond naar Selytha te vragen.

Doch de vaste grondbeginselen van Selytha brachten mede, dat zij op dat uur niet tehuis was; Anna ontving Anton, deed een stap achteruit, toen zij zijn prachtig kostuum zag, en wilde aanstonds de kamer uitgaan. Hare stem beefde, toen zij aan Anton zeide, dat Selytha spoedig thuis zou komen, en Anton greep hare hand en trok haar naast zich op de canapé.

'Blijf, Anna,' zeide hij en streed tegen een eigenaardig beven; 'wat ik vandaag kom zeggen, gaat u evengoed aan als Selytha.'

'Mij!' vroeg zij kortaf; 'wat heb ik ermede te maken, dat gij met Juffrouw Selytha trouwt?'

Zij keek hem aan met hare donkere, kleine, geestige oogen, die hem altijd het hart deden kloppen, en zij vroeg met hare gewone openhartigheid:

'Waarom wilt gij eigenlijk met Selytha trouwen?'

'Maar, Anna, welk eene vraag!' Anton raakte in de war en begon werktuiglijk: 'Juffrouw Selytha is niet te mooi, en toch mooi genoeg, om mijn smaak eer aan te doen; zij is niet zoo rijk, dat ik haar om haar geld behoef te trouwen, en toch rijk genoeg, om mijne keus verstandig te doen zijn; zij is niet zoo jong, dat ik op haar behoef te passen, en toch niet zoo oud, dat de menschen mij kunnen uitlachen; zij is van goede familie, zeer verstandig en vrouwelijk ingetogen.'

'Dus trouwt gij met Selytha om wat de menschen ervan zullen zeggen! Gelukkig meisje! En zij zal om dezelfde reden u haar jawoord geven.... Gelukkige man! O, dat is het juist, wat mij gemaakt heeft, zooals ik ben: die harte- en geestelooze bekrompenheid, zonder eigen wil! Daarom ben ik zoo onvrouwelijk, zoo onverstandig geworden, uit afschuw tegen die naäperij, die nooit zelfstandig denkt en voelt.... Maar wat is er aan mij gelegen? Ik ben niet mooi, omdat ik een eigen, geen allemansgezicht heb; ik ben niet rijk, want ik bezit niets dan onbruikbare kracht en liefde...; ik ben niet van goede familie, ofschoon mijne ouders eerlijke, ijverige menschen waren.... en ik ben ook zoo jong.... vijftien.... achttien jaren jonger misschien dan Selytha....'

'Maar, Anna!' viel Anton het driftige meisje in de rede, 'wat zijt gij onbillijk! Ik houd wel degelijk van u; het is immers hoofdzakelijk, om u een tehuis te bezorgen, dat ik Selytha trouw.'

'Om *mij*?!'

Anna sprong op en rukte hare hand los. 'Verbeeldt gij u dan, dat ik bij u zal komen, om getuige van dat liefdelooze, verstandige huwelijk te zijn? Uw waarheidszin, uwe goedhartigheid te zien verstikken in onwaarheid, oppervlakkigheid en sleur?'

'Gij wilt niet meekomen?' Anton bleef verplet op de canapé zitten. Het was hem, alsof hem eensklaps alles werd ontrukt, wat het aanstaande leven bekoorlijk had gemaakt.

'Maar wij laten u niet los, Anna,' zeide hij eindelijk.

'Hebt gij en Selytha een recht op mij? Kunt gij mij dwingen, weldaden te ontvangen, altijd weldaden en meer weldaden, zonder een druppel liefde?'

Toen stond Anton op.

‘Maar, Anna, ik *heb* u lief....’

Daar liet zij hare handen, welke zij voor haar gelaat had gehouden, nederzinken en keek hem door hare tranen heen, ademloos, met halfgeopende lippen aan.

En eensklaps viel hem de blinddoek van de oogen, en als iemand, die plotseling ziende wordt en vrij, riep hij uit:

‘Ik heb u lief, Anna, mijne stouterd, mijn zonnestraal!’

Toen sprong zij aan zijn hart en sloeg hare armen om hem heen en een stroom van heerlijke warmte drong hem door al zijne leden.

Daar ging de deur achter het gelukkige paar zachtjes open en er klonk een gil.

‘En dat noemt mijn broeder zich niet overhaasten!’ riep Martha Bohm buiten zichzelve.

Zij stond bleek van schrik met Selytha bij de deur en wilde nog eene reeks van krenkende woorden op haar uitroep laten volgen; doch Anton, die zich aanstonds hersteld had, nam Anna bij de hand en ging naar Selytha.

‘Neen,’ zeide hij, ‘ik heb mij niet overhaast. Ik heb gewacht, totdat de liefde langzaam in mij groeide en nu plotseling de knop borst en de bloem mijner liefde ontlook. Juffrouw Selytha, ik vraag mijn geluk uit uwe handen; gij hebt het mij bereid.’

Hij keek Selytha met zijne eerlijke oogen angstvallig, om vergeving biddend aan.

Ook zij was bleek geworden; doch, wat zij ook in deze oogenblikken mocht voelen, zij onderdrukte het met de haar eigen zelfbeheersching. Zij zeide langzaam, met hare welluidende, diepe stem:

‘Ik heb het zien aankomen en ik verheug mij over het geluk van mijn pleegkind. Gij bemint een voortreffelijk man, mijn kind; God zegene u.’

Toen zonk Anna voor de vriendelijke weldoenster neder en bedekte hare hand met kussen.

‘O, vergeef mij, o, heb dank, goede, edele....’ stamelde zij en sprong toen weder op, om zich in de armen van Anton te werpen; doch een plotseling ontwakend gevoel van fijne kieschheid hield haar en hem van liefdebetuigingen terug, en zij vatte zijne hand en snikte:

‘Nu wil ik goed zijn, nu kan ik het.’

Martha blijft nog altijd bij hare meening, dat haar broeder zich met zijn huwelijk overhaast heeft, en als Anna dat in hare scherpe uitvallen hoort, lacht zij en kust haaf man, op de haar eigen onstuimige wijs, en eene heerlijke warmte stroomt weder door zijne leden en over zijn leven.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

A.G.A. Elias Schovel, Drankbelasting en drankbestrijding. - 's-Gravenhage, Mouton & Cie.

In deze brochure worden de volgende vaak gehoorde stellingen bestreden:

niemand behoeft alcohol te drinken, die niet wil;

de belasting op het gedistilleerd beperkt de consumtie; zij kan dus tot de uiterste grens worden opgevoerd.

Hiertoe geeft de schrijver eene gedétailleerde ontleding van de geschiedenis en de technische bijzonderheden van de belasting op het gedistilleerd in Duitschland, Frankrijk en Groot-Britannië en toont uit de statistiek der opbrengst aan, dat het verbruik van gedistilleerd eene constante toeneming ondergaat, welke door verhooging der belasting niet gestuit, door verlaging niet verhaast wordt. Wel kunnen ook cijfers aangevoerd worden, die het tegendeel schijnen te bewijzen, maar volgens de door dezen schrijver gevolgde auteurs zijn die verschijnselen uitvloeisel van andere, toevallig met de verhooging of verlaging der belasting samenvallende omstandigheden en maatregelen. Dit resultaat verwondert den heer Elias Schovel trouwens niet, omdat hij op den voorgrond stelt, dat dit gebruik (om van het misbruik te zwijgen) van sterken drank zóózeer is een ingeworteld kwaad bij alle volken in alle tijden, dat het niet meer uit te roeien is door fiscale maatregelen en het zelfs te bezien staat, of de sedert kort in vele beschaafde landen ondernomen legislatieve bestrijding - waarvan nog geen resultaten kunnen geconstateerd worden - het doel zal doen bereiken.

Met al den eerbied, dien wij voor de cijfers der statistiek gevoelen, - een eerbied te grooter, naarmate zij minder grond geven voor critiek en de door de deskundigen aan sommige door de statistiek geleverde feiten (gelijk ook in deze brochure blijkt) gegeven uitlegging er somwijlen juist het tegenovergestelde in doet lezen van hetgeen daarzonder geschieden zou, - met al dien eerbied voor de cijfers en feiten, meenen wij, dat de redeneeringen van den heer Elias Schovel veel paradoxaals bevatten. De geschiedenis der belastingen bij alle volken bewijst wel degelijk een nauw verband tusschen het bedrag eener verbruikbelasting en het verbruik. Het bekende gezegde, dat tweemaal twee geen vier is op belastinggebied, vloeit uit deze algemeen erkende waarheid voort: indien de heffing van *f* 1 van zeker verbruiksartikel één millioen aan de schatkist levert, zal de opbrengst op lange na geen twee millioen bedragen, indien de belasting wordt verhoogd met honderd percent. Omgekeerd wordt de opbrengst eener belasting of andere heffing terstond relatief grooter, wanneer de maatstaf der heffing vermindert. Om ons in geen cijfers te verdiepen, herinneren wij, wat het laatste verschijnsel betreft,

aan de gevolgen der verlaging van het briefport en kan de geschiedenis der gedistilleerd-belasting in Nederland onomstootelijke cijfers leveren betrekkelijk de gevolgen der verhooging. Tot zekere hoogte erkent de heer Elias Schovel, al beweert hij het tegendeel, dit zelf, daar hij op bladz. 46 zijner brochure mededeelt, ‘dat de verlaging van het inkomend recht op Fransche wijnen, een maatregel door Gladstone in 1860 genomen, haar invloed op het drankgebruik heeft doen gevoelen. In 1859 werden uit Frankrijk 695,911 en in 1876 (in Engeland) 6,745,710 gallons Fransche wijn ingevoerd’. Ziehier dus een bewijs, óén uit ontelbaar vele, dat verandering in de fiscale wetgeving werkelijk verandering in de consumtie heeft teweeggebracht. Of dat met wijn, een artikel, welks verbruik lang niet zoo nadeelig te achten is als dat van den uit een moreel oogpunt verderfelijken sterken drank, of met een ander artikel het geval is, maakt geen verschil; het feit bewijst wel degelijk den invloed, dien eene verbruiksbelasting op het verbruik uitoefent en welken de schrijver ontkende. Er zijn feiten, die in dit opzicht veel duidelijker spreken; wij bepalen ons tot het door den heer Elias Schovel zelf aangehaalde.

Maar er is een ander vraagpunt in de zaak, en hieromtrent stemmen wij met den schrijver in: men moet over het algemeen geen bijbedoeling, hoe goed, hoe zedelijk die ook zij, bij belastingheffing hebben. Indien het verkeerde van zekere volksgewoonte een grondslag voor het belastingstelsel moest zijn, - en dan verdiende die grondslag om zijne moreele beteekenis vóór andere te gaan - hoe wonderlijk zou een belastingstelsel er gaan uitzien! Men zou dan niet meer te zoeken hebben naar de zoo moeilijk vindbare draagkracht der belastingschuldigen, maar naar hunne persoonlijke gebreken en ondeugden. Eene belasting op het personeel, naar de zeven hoofdzonden als grondslagen geheven, zou misschien zeer veel opbrengen, zelfs in het deugdzaam Nederland, maar in de practijk op niet geringe moeilijkheden afstuiten. Voor het inrichten van een belastingstelsel gaat men beter te rade met economisten dan met moralisten; de eersten zullen hunne belastingobjecten dáár zoeken, waar de inning het minst kostbaar en naar vaste uiterlijke omstandigheden te regelen is, waar een constant gebruikscijfer eene regelmatige opbrengst doet verwachten en de heffing handel en nijverheid niet te zeer drukt. Gingen zij naar een ander stelsel te werk en beoogden zij, door het heffen eener verbruiksbelasting het gebruik van een of ander verbruiksartikel, met de beste bedoelingen zeker, tegen te gaan, zij zouden zichzelf bedriegen. Want van elke belastingheffing is het doel, zekere, vaste inkomsten aan den Staat te verschaffen, en wanneer hunne berekening gelukte, zou de verbruiksbelasting al minder en minder opbrengen en, indien het doel volkomen bereikt, het verbruik overwonnen was, eene geheel opgedroogde bron voor de schatkist zijn. Uit dien hoofde maakt de luid doch hol klinkende phrase, dat het drankmisbruik het plechtanker is voor de financiën van Nederland, op den economist een wonderlijken, zoo al eenigen, indruk en vermoeden wij, dat de Nederlandsche koloniale wetgever zich evenmin bezwaard zal gevoelen over de beschuldiging van verregaande onzedelijkheid, omdat de Indische financiën worden gevoed door de opiumpacht.

Nu erkennen wij volmondig, dat de opbrengst eener verbruiksbelasting op zichzelf nog niet alles bewijzen kan ten opzichte van het verbruik zelf; naarmate de belasting stijgt of daalt, stijgen en dalen ook twee andere factoren, die niet op het gebruik zelf, maar wel op de opbrengst voor de schatkist

van grooten invloed zijn: fraude en vervalsching. Hooge rechten prikkelen die, bij lage wordt de risico te groot voor de geringe voordeelen. Daarbij komt nog een derde factor, die de cijfers der statistiek onvast maakt, de vindingrijkheid der industrie, die erop uit is, door verbetering van materieel de productie boven de onderstellingen en berekeningen van den wetgever te doen stijgen, en eerst na betrekkelijk langen tijd door de minder vlugge administratie wordt achterhaald. Al deze omstandigheden echter geven het recht, zekere ruime *marge* bij de statistiek aan te nemen, niet om hare cijfers als ongegrond te verwerpen. En dan kan daaruit met tamelijk veel zekerheid worden afgeleid, hetgeen ter bevestiging van ieders dagelijksche ondervinding strekt, dat de aanhoudende verhoogingen van de belasting op het gedistilleerd althans in ons land geen blijvende, beduidende vermindering van het drankmisbruik hebben ten gevolge gehad.

Kan men hieruit echter de gevolgtrekking maken, dat verlaging van den accijns, waardoor de prijs lager wordt, het drankverbruik niet zal doen toenemen? De heer Elias Schovel schijnt van die meening te zijn, daar hij, het verderfelijke van het misbruik erkennende, beweert, dat ‘alles moet worden vermeden, wat den volksdrank duurder kan maken’, en dus alles, wat dien goedkooper maakt, zal toejuichen. Wij deelen die meening niet en vinden bij den schrijver afdoende motieven voor onze tegenovergestelde zienswijze. Want indien inderdaad het drankmisbruik te recht door hem eene kwaal wordt genoemd, ‘die in het volksleven eeuwenlang is voortgekankerd’, indien zijne beschrijving juist is, ‘dat de mensch, die aan drank gewend is, zich niet door den prijs van het gebruik er van laat tegenhouden’, maar ‘op alles zijne uitgaven bekrimpt en eerst in het uiterste geval op den borrel bezuinigt’, dan ligt het voor de hand, dat verlaging van den prijs tot grooter drankgebruik zal leiden en dat de drinkebroer, indien ten gevolge van vermindering van belasting drie borrels evenveel kosten als de gewone twee van voorheen, zonder eenigen twijfel voor hetzelfde geld de drie borrels zal gebruiken, met een dankbaar hart voor het vaderlijk bestuur, dat zijne ondeugd zoo begunstigt.

Al liet de tegenwoordige staat onzer geldmiddelen het toe, de vele millioenen van de gedistilleerd-belasting te missen, waarschijnlijk is hare afschaffing niet; niet, omdat daardoor het misbruik zou worden in de hand gewerkt, maar omdat die belasting voldoet aan de hierboven genoemde eischen van zekerheid en gemakkelijkheid van heffing. Het is volkomen waar, wat men er ook tegen aanvoere, dat individueel niemand verplicht is drank te drinken en aldus bij te dragen in de opbrengst van den gedistilleerd-accijns, maar in het algemeen, collectief, maakt de Nederlandsche natie van gedistilleerd een constant en aanmerkelijk gebruik, en dat is het, wat de opbrengst zeker maakt.

Kan de belasting, ook afgescheiden hiervan, verder verhoogd worden? Zoo ja: welke is de ‘uiterste grens’, waarop de door den heer Elias Schovel aangehaalde schrijvers doelen? Ziedaar vragen, die moeilijk voor eene beantwoording vatbaar zijn, wanneer men niet over meer kennis van de kleine bijzonderheden der inning en wat daarbij voorkomt, beschikt, dan een buiten het belastingvak staanden leek ten dienste staan. De belasting is hier te lande, schoon op zichzelf hoog, veel lager dan het bedrag, waartoe zij in Engeland geheven wordt, maar de toestanden in Engeland staan weder niet

met de onze gelijk; een eilandenstaat kan met minder gevaar van fraude hooger verbruiksbelastingen hebben dan een Staat met eene uitgebreide, open liggende landgrens. Wat in 't afgetrokkene de uiterste grens van belastingheffing genoemd kan worden, is dit moment, waarop handel en nijverheid worden geschaad en er zoo te zeggen in het buitensporig bedrag eene premie op fraude en vervalsching verscholen ligt. Niet reeds, wanneer handel en nijverheid door de belasting bemoeilijkt worden, want elke verbruiksbelasting, hoe gering en van welk artikel geheven ook, bemoeilijkt handel en nijverheid; dat is juist het algemeen argument tegen alle verbruiksbelastingen. Men mag aanvoeren, gelijk deze schrijver met de woorden van andere schrijvers doet, dat ettelijke takken van industrie, voor welke alcohol grondstof is, die thans onbestaanbaar zijn wegens de hooge belasting, bij hare afschaffing of groote vermindering levensvatbaarheid hebben en misschien tot bloei komen zouden, maar deze bespiegelingen hebben voor ons weinig waarde, daar van elke belasting hetzelfde kan worden gezegd. Werden om deze redenen alle verbruiksbelastingen in Nederland afgeschaft, hetgeen door de billijkheid en de logica zou gevorderd worden, dan zouden de direete belastingen verbazend moeten worden verhoogd, met soortgelijke gevolgen voor de nationale nijverheid. Want de druk dier belastingen zou inzonderheid voor de middelklassen zóó zwaar worden, dat de gezinnen hunne behoeften zouden gaan beperken, tot schade voor de productie.

Het doet ons leed, dat de heer Elias Schovel bij de lezenswaardige bijzonderheden, welke hij over de heffing en werking der gedistilleerd-belasting mededeelt, over de rechtstreeksche maatregelen tot beperking van het drankmisbruik en hunne werking zoo weinig geeft. Wij geven toe, dat die bestrijding ‘bijna in alle landen opnieuw de *question brulante*’ is, maar weten dan toch ook, dat er reeds vroeger hier en daar maatregelen genomen zijn, die over het algemeen weinig resultaat hebben gegeven. Naar den titel der brochure oordeelende, hadden wij gewacht van deze in het Noorden van Europa en in sommige Staten van Noord-Amerika uitgevaardigde verbods- en andere bepalingen een critisch overzicht en eene aanwijzing van de redenen van haar falen te zullen vinden, benevens eene critiek van de wetten, die in de laatste jaren in Nederland en elders in deze materie zijn uitgevaardigd. Maar in dit opzicht bevat het boekje niets anders dan de zonder twijfel zeer ware opmerking, dat op den langen weg goede voeding tot wering van het misbruik van sterken drank werken moet; om welke reden de schrijver de zoogenaamde kindervoeding en de vacantiekoloniën aanbeveelt. Wij hadden hem gaarne over het tweede gedeelte van zijn onderwerp op eene even degelijke en onderhoudende wijze aan het woord gezien als over de heffing en werking der gedistilleerd belasting in de voornaamste landen van Europa.

A.A. Beekman. De klokken van Delft. - Zutphen, W.J. Thieme en Cie.

Volgens de aardige teekening, waarmede de heer W. Staring dit keurig gedrukt boekje versierde, speelt het daarin vermelde in onzen tijd; want we zien daarop eene dame met moderne *visite* en den hooggetoomden hoed, die den schouwburgbezoekers zooveel aanstoot geeft, afgebeeld. Is deze voorstelling met de waarheid in overeenstemming, dan moet het in het Nederlandsch St.-Dénis, in de grafstede der Oranjevorsten, nog tamelijk achterlijk

toegaan. Wij zouden dan de anekdote gaan gelooven van den deftigen Delftschen ouden heer, die de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* niet wilde lezen, ‘omdat de nieuwstijdingen daarin zoo versch waren’, maar een ander blad verkoos, waarin alles een paar dagen later meer belegen werd opgedischt. Want dan zou op den huidigen dag de trekschuit nog het geliefkoosd vervoermiddel zijn van en naar de stad der praalgraven en der Jaapmaatjes, en - wat erger is - de torenklokken zouden er niet gelijktijdig den werkelijken tijd aanwijzen, maar in regelmatige orde vóór- en nagaan, opdat de belanghebbende bij een bepaald tijdstip dat niet zoo op eens door de metalen tongen zou hooren verkondigen, maar door eene langzame voorbereiding het aanbreken van het uur vernemen zou. Wat dit laatste betreft, misschien kunnen de Delftenaren zich troosten met het voorbeeld van het toch lang niet achterlijke Londen, van welke wereldstad Dickens ergens vertelt, dat men er altoos in volgorde de torenklokken kan hooren slaan.

Hoe dit zij, die volgorde van de Delftsche tijdwijzers geeft den heer Beekman aanleiding tot het verhaaltje, hoe een eerzaam bewoner van den Leidschendam, zoo hartstochtelijk visscher, als het waterland zijner streek de menschen maakt, op een uitstapje naar Overschie in 't gaan te vroeg en op den terugtocht te laat komt, alles door de schuld van het verschil van de klokken. We zouden dit nette boekje nog liever hebben, indien het een paar dergelijke verhaaltjes meer, even geestig geïllustreerd, bevatte.

Les congrégations religieuses chez les Arabes et la conquête de l' Afrique du Nord, par le baron d'Estournelles de Constant, secrétaire d'ambassade. - Paris, Maisonneuve et Ch. Leclerc, éditeurs.

In dit klein maar belangrijk werkje geeft de secretaris van het Fransch gezantschap te 's-Gravenhage het resultaat van zijne nasporingen en waarnemingen, gedurende een veeljarig verblijf in Noordelijk Afrika gedaan en welke de muzelmansche propaganda ten doel hadden. Hij heeft die opgespoord in de godsdienstige genootschappen, die, gebouwd op de grondslagen van algeheele overgave van den wil, blinde gehoorzaamheid en onkreukbare trouw aan den cheik of priester, onder de handen eener sluwe en vastberaden priesterschap, die hare volgelingen *perinde ac cadaveres* in hare macht heeft, wordt opgezweept tot eene dweepzieke en blinde kracht, eene steeds grootere bedreiging voor de beschaving en ontwikkeling van het zwarte werelddeel. Van deze beweging, die in hare uiterlijkheden meer politiek dan religieus is, - evenals andere dergelijke zoogenaamd kerkelijke genootschappen, die buiten het Mahomedanisme bestaan en waarvan men wel eens gehoord zal hebben, - geeft de schrijver een volledig geschiedkundig overzicht, waaruit blijkt, dat alle reizigers in Noordelijk Afrika er de sporen van hebben gevonden en de van tijd tot tijd opstaande Mahdis met deze corporatiën in betrekking staan.

Ook voor Nederland, dat eene rijkelijk met Mahomedanen bevolkte overzeesche bezitting te besturen heeft, is deze studie over het uit eene kerkelijke vereeniging ontaard politiek Pan-islamisme, van fellen haat tegen alles, wat van de ongeloovigen komt, en niet het minst tegen de ongeloovigen zelf doortrokken, van veel belang en de lezing overwaard. Ook op Java zijn niet zelden de weerstuiten gevoeld van de in

andere landen, dikwijls in ver verwijderde streken voorkomende uitingen van dat Pan-islamisme; de vol-

harding en doodsverachting der tegen onze macht, strijdende Atjehers wordt evengoed als de woelingen der tegen het juk der Franschen stootende Arabische stammen in Algerië door de priesters, aanhangers der heilige, geheime verbonden en predikers van den heiligen oorlog tegen de ongeloovigen, aangewakkerd en gevoed. Het is daarom nuttig na te gaan, wat deze uit ondervinding sprekende schrijver over den vermoedelijken uitslag van het wroeten en werken der goed georganiseerde bestokers van Christendom en beschaving voorspelt en welk middel van tegenstand hij aanraadt. Vooral met het oog op Afrika schrijvende, zegt hij, dat erop te rekenen is, dat midden-Afrika vroeg of laat geheel onder de macht van de Muzelmannen - de blinde aanhangers en volgelingen van de *kadrya, chadelija, derkaoua, senoussya* (want zoo heeten de voornaamste dezer geheime genootschappen) - geraken zal en de Europeanen in koloniën aan de zeekust gevestigd blijven. Het beschermen van de grenzen dier koloniën tegen een vijand, gevaarlijker dan de Oceaan, moet het doel wezen, maar een rechtstreeksch offensief optreden acht hij kwade politiek. Bij den eersten aanval zou de heilige oorlog worden uitgeroepen en alle sekten en groepen, ook al stonden zij in den regel tegenover elkander, eendrachtig te wapen komen tegen den gemeenschappelijken vijand. Behalve van den arbeid van de zendelingen - waaraan hij echter bij de Mahomedanen weinig waarde hecht - verwacht de schrijver kans op goed gevolg van eene politiek, die de verschillen tusschen de sekten weet te onderhouden en de elementen van de vijandelijke macht te verdeelen. Hij waarschuwt tegen militaire expeditiën, hoe aantrekkelijk en roemvol ook voor het militaire element, en acht de uitzending van één sluwen afgezant, die tweedracht tusschen de sekten te stichten of te onderhouden weet, van meer waarde en meer gevolg dan militair machtsvertoon.

De toestanden in Indië en Afrika zijn zonder twijfel verschillend; hier aan te raden middelen zouden ginds misschien onbruikbaar wezen, maar het is dezelfde vijand, die ook in den Maleischen Archipel de beschaving en ontwikkeling, welker bevordering Nederland's taak en plicht is, bedreigt. Uit het nette boekje van den heer D'Estournelles de Constant is daarom ook voor Nederland veel te leeren, al was het alleen betere kennis van den vijand, zijne macht, zijne organisatie en zijne hulpmiddelen en manier van strijden. Het wordt daarom allen, die in Indië belangstellen, aanbevolen.

Elaine van Alfred Tennyson, metrisch vertaald door J.H.F. Le Comte; met illustratiën van Gustave Doré. - Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar.

De heer Le Comte heeft met zijne vertaling van *Elaine* een waardigen tegenhanger gegeven van zijne vertaling van Tennyson's *Ginevere*, welke een paar jaren geleden het licht zag en op dezelfde keurige wijze werd uitgegeven bij dezelfde uitgevers en met de illustraties van Doré, die voor menigeen met Tennyson's gedichten vereenzelvigd zijn.

Ook voor ditmaal wenschen wij den vertaler geluk met zijn uitmuntend geslaagd werk. De vertaling is zoowel vloeiend als getrouw, èn naar den inhoud èn naar de metriek. Dat bij een gedicht van dezen omvang alle regels onberispelijk zullen zijn, is van den meest begaafden vertaler zoomin als van een oorspronkelijk dichter te

verwachten. Zoo stuit men bij de lezing van *Elaine* nu en dan op hardklinkende regels, die alleen uit monosyllaben bestaan, en hier en daar op hinderlijke en niet altoos onvermijdelijke afkor-

tingen, zooals bij voorbeeld liefd' voor liefde, enz. Weinige lezers echter zullen deze kleine vlekjes opmerken, daar zij waarschijnlijk bij de lezing geheel onder den indruk zullen geraken van de teedere beschrijving van het lot der ongelukkige, aan onbeantwoorde liefde gestorven maagd, de lelie van Astolat, die het oorspronkelijk gedicht, niettegenstaande het volslagen gebrek aan locale kleur, dat alle *Idylls of the King* kenmerkt, tot eene der schoonste parelen van Tennyson's dichterkroon maakt en waarvan toon, vorm en inhoud uitmuntend door den heer Le Comte zijn opgevat en wedergegeven.

The Literary Reader. A Handbook for the higher Classes in schools and for home teaching. Vol. III, the Nineteenth Century. Third edition, revised, rewritten and brought down to the date of publication by Elizabeth Jane Irving. - Kuilenburg; Blom en Olivierse.

Ofschoon het de gewoonte niet is, van school- en voor het onderwijs bestemde boeken in dit tijdschrift verslag te geven, kan voor dit handboek op den regel gerust eene uitzondering worden gemaakt. Mevrouw Irving heeft de met zorg en smaak gekozen bloemlezing proza en poëzie inderdaad tot 1887 gecompleteerd en de gekozen stukken afgewisseld met biographische en critische berichten betrekkelijk de Engelsche en Amerikaansche schrijvers, uit wier werken zij heeft geput, welke aan haar arbeid eene hoogere waarde geven dan die van een gewoon leesboek voor de school en voor zelfonderricht. Ook de lezenswaardige en met zorg geschreven geschiedkundige overzichten van de Engelsche en Amerikaansche dagbladen en maandelijksche tijdschriften drukken op dit werk een eigenaardigen stempel, ofschoon de betrekkelijke kleinte van het bestek die minder volledig maakt, dan menigeen zal wenschen. In één woord gezegd, men vindt in deze nieuwe uitgave van een reeds gunstig bekend handboek een nauwkeurig beeld van het veelzijdige en rijke leven der Engelsche literatuur in deze eeuw, door eene begaafde hand geschetst, zoowel in de juiste en beknopte eigen mededeelingen betreffende de schrijvers en korte ontledingen der eigenaardige verdiensten van hunne werken als in de zorgvuldig gekozen proeven van ieders talent. Dat een enkel lezer van een bepaald schrijver misschien nu en dan een ander uittreksel of gedicht boven het door Mevrouw Irving opgenomene verkiezen zou, doet op de waarde der bloemlezing niet af. Persoonlijke smaak geeft bij zulke dingen den doorslag, maar de verzekering kan niettemin door elk lezer gegeven worden, dat geen enkel der door Mevrouw Irving uitgekozen stukken de eer der opneming niet waardig was. Hadden de uitgevers kunnen goedvinden, op wat beter papier te drukken, dan zou de inhoud van het werk een waardigen vorm gevonden hebben.

John Halifax, een verhaal van Miss Mulock. Uit het Engelsch door W.J. Mensing. Vierde druk. Twee deelen. - Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

De stad van den zonneschijn, een Oostersche roman door Alexander Allardyce. Tweede herziene druk. Twee deelen. - Leiden, De Breuk en Smits.

Het is een goed teeken en bewijst voor den goeden smaak van ons romanlezend publiek, dat werken als de bovenstaande, *John Halifax* reeds voor de vierde maal, herdrukt worden. Om die reden zal het onnoodig zijn, veel over deze nieuwe uitgaven te zeggen, maar kan met eene korte aankondiging worden volstaan. *John Halifax*, reeds ruim dertig jaren oud, heeft burger-

recht bij elk romanlezer, en de vraag, of de naam der schrijfster Mulock of Muloch moet gelezen worden, welke in dezen menschenleeftijd nog niet uitgemaakt schijnt, heeft veel van hare beteekenis verloren, sedert de schrijfster dien voor een anderen heeft prijsgegeven. - De verdienstelijke roman van Allardyce met zijne van grondige studie getuigende beschrijving van het gemoedsleven der inboorlingen in Hindostan is van jongere dagteekening en werd bij zijn eerste verschijnen in Nederlandsche vertaling hier ter plaatse naar verdienste beoordeeld. De goede ontvangst van dergelijke vertaalde romans bij het lezend publiek troost de critiek over de weinige belangrijke producten der vaderlandsche letterkunde.

Wij ontvingen het verslag van de Rijkspostspaarbank over het jaar 1886, het zesde van haar bestaan. Aan dat verslag, dat reeds vroeger in de *Staatscourant* verscheen, zijn toegevoegd een aantal graphische voorstellingen, welke, voor opname in ons *Staatsblad* ongeschikt, alléén zijn opgenomen in het bij Gebr. Van Cleeff te 's-Gravenhage uitgegeven boekdeel.

Van een en ander namen wij met bijzondere ingenomenheid kennis, daar uit alles ten duidelijkste blijkt, dat de Rijkspostspaarbank zich bij voortduring ten krachtigst blijft ontwikkelen, dat zij al meer en meer wordt het heilzaam toevluchtsoord voor die klasse der Maatschappij, waarvoor zij hoofdzakelijk in het leven geroepen is.

Daar de belangrijkste cijfers uit het verslag reeds door de voornaamste pers-organen in den lande algemeen bekend zijn gemaakt, en daar het stuk zelf, waarvoor wij den bekwamen Directeur, den Heer Sassen, gaarne onze hulde brengen, ons tot critische beschouwingen geene aanleiding geeft, zoo meenen wij te kunnen volstaan met de bijzondere aandacht te vestigen op de in het boekwerk voorkomende 6 graphische voorstellingen, welke van den bloei der Rijkspostspaarbank aan aanschouwelijk beeld leveren.

DE J.

Iets over het toekomstig belastingstelsel.

Een volksbelang. Vluchtige schets der hoofdtrekken, waarnaar het belastingstelsel zou kunnen worden ingericht, door A. Bouman, ontvanger der registratie en domeinen te Harlingen. - Leiden, A.W. Sijthoff.

In ons land betaalt iedereen belasting, of hij het gevoelt of niet, hetzij hij zijn geld rechtstreeks bij den Rijksontvanger brengt, hetzij ongemerkt in den prijs zijner artikelen van consumtie restitueert, hetgeen de koopman voor hem heeft voorgeschoten, onverschillig of hij het weet, wil, begrijpt of niet; belasting betalen doet elk ingezetene, ja, zelfs elkeen, die zich voor langen of korten tijd in het herbergzaam Nederland ophoudt. Zoo zal het altijd blijven; al werden alle tegenwoordige belastingen afgeschaft en vervangen door één enkele belasting, op welken grondslag of naar welke beginselen ook geheven, steeds zal een groot of klein gedeelte van het aan den Staat betaald bedrag teruggevonden worden door den eersten betaler, zoodra hij zijn medeburgers eenigen dienst heeft te doen op economisch of ander gebied. De prijs van den verleenden dienst wordt eenvoudig opgeslagen, en indien de heilzame concurrentie om de eene of andere reden niet temperend optreedt, zal de belastingschuldige ten slotte veel meer op zijne principalen verhalen, dan de Staat hem in den vorm van belasting heeft afgenomen. Deze wijze van verrekening ligt zoo geheel in den aard der dingen en steunt zoo volkomen op de menschelijke natuur, dat zij het zekerst verspreidingsmiddel uitmaakt, om de belastingen over de groote meerderheid der ingezetenen te verdeelen. Ongelukkig echter is het middel wel zeker, maar volstrekt niet billijk, en daar in belastingzaken allereerst de vraag is naar eene billijke verdeeling, waarbij de algemeene heffing-bepalingen met de individueele draagkracht der belastingschuldigen zooveel mogelijk in overeenstemming moeten worden gebracht, wordt het vraagstuk der belastingregeling van uitermate eenvoudig in hooge mate ingewikkeld en moeilijk. De moeilijkheden der regeling worden van den anderen kant weder verzwaard door de omstandigheid, dat iedereen belasting betaalt, dat iedereen dus dadelijk belanghebbende is bij de belastingregeling en - gelijk men dan met een weinig in 't oog vallenden sprong pleegt door te redeneeren - derhalve iedereen even bevoegd is, over de vraagstukken van rege-

ling en verdeeling der belastingen zijn licht te laten schijnen en der goê-gemeente op hoogen toon voor te schrijven, hoe het wezen moet.

Er kunnen een aantal voorbeelden tot staving van het gezegde worden aangevoerd.

Wij zeggen dit een en ander naar aanleiding van de brochure van den heer Bouman, maar noch over, noch tegen haar. Aan dezen schrijver zal men geen onbevoegdheid voor de voeten werpen, en de helderheid van zijn betoog bevestigt de praesumtie van bevoegdheid, aan zijne betrekking als medelid van de aristocratie der fiscale wereld - om het vak der registratie zoo eens te noemen - ontleend. Maar wij voegen er als eene soort van waarschuwing voor den lezer bij, dat wij over deze brochure niet geheel onbevooroordeeld kunnen schrijven, omdat bijna op elk voornaam punt de heer Bouman onze gedachten en denkbeelden uitdrukt, zoodat de overeenstemming van meening hem reeds van den aanvang af onze sympathie en ons gunstig oordeel verzekert. Van den anderen kant heeft zij ons toch niet geheel verblind, daar er punten overblijven, waaromtrent onze meening van de zijne wel degelijk afwijkt.

Geheel eens zijn wij het met den schrijver, waar hij van oordeel is, dat de eerste zorg der na de Grondwetsherziening met nieuwe en frissche krachten toegeruste Staten-Generaal aan den financieelen toestand des lands zal moeten gewijd worden en zij zich zullen hebben toe te leggen op eene zoodanige herziening van het belastingstelsel, dat ieder in de kosten der huishouding van den Staat naar zijn vermogen, dat wil zeggen naar zijne d r a a g k r a c h t , zijn aandeel bijdraagt. Is die verwachting juist, dan behoort dit onderwerp ook allereerst op de agenda der publieke opinie te worden gebracht en is het de plicht van iedereen, die zich op goede gronden tot raadgeven en voorlichten bekwaam weet, zijn licht over de gewichtige vragen van belastingwezen te laten schijnen.

De heer Bouman, in dit opzicht zijn plicht doende, geeft na een critisch overzicht van het budget van Nederland de volgende groote groepen van toekomstige belastingen aan, eene verdeeling, waarmede men zich gereedelijk zal vereenigen:

a. ‘Eene heffing voor de genoten algemeene diensten, (welke namelijk elk burger, zij 't ook in verschillende mate, van den Staat geniet,) waarin ieder der ingezetenen naar zijne draagkracht betaalt, welke heffing wel niet anders kan zijn dan eene inkomstenbelasting;

b. ‘Bijzondere heffingen voor de in bijzondere omstandigheden genoten diensten, als daar zijn: grondbelasting, patent, personeel, registratie, successie, zegel enz.’ (De schrijver namelijk gaat uit van het standpunt, dat de grondeigenaar wegens de bescherming van zijne bezittingen, de nijvere wegens de bescherming zijner industrie en de groote uitgaven, door den Staat ten nutte van handel en verkeer gedaan, enz. verplicht zijn tot dergelijke bijzondere heffingen.)

c. ‘Accijnzen op artikelen, niet bestaande in dagelijksche levensbehoeften van de volksklasse of in artikelen, waarvan in ons land gedeeltelijk de wereldhandel kon aanwezig zijn.’ Hij constateert daarop, dat de hier onder *a* bedoelde heffingen bij ons niet worden gevonden, maar de bestaande belastingen uitsluitend vallen in de categorieën *b* en *c.*

Men zal zich gereedelijk kunnen vereenigen met deze verdeeling, schreven wij; maar wat ons betreft, toch niet zonder eenig voorbehoud. Uit een bloot wetenschappelijk oogpunt is zij juist, maar als grondslag van een geheel nieuw belastingstelsel kan zij toch niet dan met groote voorzichtigheid worden aangenomen. Vooral de categorie *b* geeft aanleiding tot bedenkingen; dergelijke speciale heffingen voor speciale diensten kunnen aanvaard worden op historische gronden, maar bedreigen de eenheid van het belastingstelsel te zeer, om er eene strenge toepassing aan te geven. Het is volkomen waar, dat de grondeigenaar in de politie eene speciale bescherming voor zijne eigendommen vindt, maar toch geeft deze overweging geen grond, om de politie voor een groot gedeelte ten zijnen koste te brengen, want de door haar gewaarborgde veiligheid en rust komen onmiddellijk ten goede ook aan die burgers van den Staat, die geen duim grond bezitten. Hetzelfde kan opgemerkt worden ten aanzien van het patentrecht. Hier geldt het iets meer dan eene quaestie van indeeling alleen, maar een beginsel. De groote uitgaven voor havens, rivierverbetering, spoorwegen en andere groote werken hebben gewis in de allereerste plaats het onmiddellijk gevolg van aan handel en nijverheid vele kosten te besparen, maar daaruit vloeit dan toch verder voort, dat de industrie zich beter en hooger ontwikkelen kan, dat de gezonde concurrentie zich kan laten gelden, waarvan de bevolking als geheel - hoeveel kwaad men tegenwoordig ook van de concurrentie spreekt - ten slotte de goede vruchten plukt. Niet ten onrechte heeft de Nederlandsche wetgeving den aanleg van lange lijsten van openbare werken verklaard te zijn in het algemeen belang, niet in het belang van de nijverheid alleen. Maar is dan de opneming van het patentrecht in de rubriek *b* wel geheel in den haak? Alleen dan, wanneer het zwaartepunt van het onderscheid in de heffing van bepaalde belastingschuldigen en niet in de bijzondere diensten gelegd wordt, kunnen wij er vrede mee hebben. Evenmin kan het personeel onder de recognitiën voor genoten bijzondere diensten vanwege den Staat worden opgenomen. Het is eene verteringsbelasting, die, in den aard der zaak geen ander motief heeft dan.... middelen te leveren in de schatkist. Welke grootere diensten van den Staat geniet de man, die een huis van *f* 1000 huurwaarde met 30 vensters en deuren, 10 stookplaatsen bewoont, 4 dienstboden en 2 paarden houdt, dan hij, wiens woning maar *f* 600 huurwaarde doet, met 20 vensters en deuren, 6 stookplaatsen, en die 2 dienstboden en geen paarden tot zijn last heeft? De politiebescherming komt niet in aanmerking, want daarvoor dient de speciale grondbelasting, voor zoover de

woning zelve aangaat, en voor het houden van dienstboden en paarden behoeft men geenerlei speciale bescherming van Staatswege. De personeele belasting beslaat inderdaad eene zeer eigenaardige plaats in de belastingstelsels van westelijk Europa. Zij valt eigenlijk in geen van de drie categorieën van den heer Bouman, gelijk trouwens later in de brochure wordt toegegeven; en de schrijver wil haar dan ook zoozeer vervormen, dat zij van eene algemeene verteringsbelasting eene speciale luxebelasting wordt. Ook dan nog past ze niet geheel en al in het systeem, maar in belastingzaken is volstrekte consequentie onmogelijk. Wij zeggen dit niet als een verwijt tot den heer Bouman; elk verstandig financier zal, wanneer hij geen *table rase* voor zich heeft, bij de hervorming van een bestaand belastingstelsel van de bruikbare elementen, welke hij aantreft, met het volste recht gebruik maken.

Hoe echter over die verdeeling mag gedacht worden, met den schrijver hechten wij vooral waarde aan de categorie *a.* Hoe meer men de door den Staat bewezen diensten generaliseert, des te zuiverder rekening verkrijgt men, des te billijker gaat men te werk met alle lasten zooveel mogelijk over allen, naar ieders draagkracht, te verdeelen. Dat dit door eene progressieve(*) inkomstenbelasting het best geschiedt, zijn wij met hem eens; beter gezegd, dat dit geschieden moet door eene heffing of een samenstel van heffingen, die van het door ieder genoten inkomen zoodanig deel tot bestrijding van de gemeenschappelijke Staatsuitgaven neemt, dat het offer voor ieder belastingschuldige even groot is. Met den heer Bouman verwerpen wij ten eenen male de inkomstenbelasting als *impôt unique*, zelfs met behoud van indirecte en verbruiksbelastingen daarnevens, maar wij hechten niet onvoorwaardelijk aan het belasten van het inkomen door één enkele heffing. Eene *income-tax*, gelijk die in Engeland geheven wordt, naar rubrieken overeenkomstig den aard van het inkomen en naar verschillenden maatstaf geheven, zoodat de grondeigenaar of kapitalist meer dan de industrieel en deze weder meer dan de man, die met het hoofd werkt, betaalt bij volkomen gelijk inkomencijfer, is bij voorbeeld technisch één enkele heffing, maar feitelijk bestaat zij uit zoovele belastingen, als er *schedules* bestaan. Zoo laat ons de vraag onverschillig, of de algemeene inkomstenbelasting, welke wij met den heer Bouman als den toekomstigen grondslag van het belastingstelsel wenschen, alle inkomsten over één kam scheert of ze in *schedules* met verschillende tax belast. In het eerste geval zullen speciale directe belastingen de onbillijkheid van den gelijkmatigen aanslag bij zooveel verschil van draagkracht moeten compenseeren en komt men toch ten slotte niet met één enkele belastingwet gereed. De billijkheid echter vordert, naar het ons toeschijnt, het laatste niet.

(*) Men heeft zich van het progressief karakter een schrikbeeld gemaakt, dat niet veel meer dan een droombeeld is. In onze personeele belasting bestaat het jarenlang, zonder dat iemand er aanstoot aan neemt. Het is trouwens een noodwendig uitvloeisel van het belasten naar de draagkracht, en billijk, terwijl het regressief karakter onzer accijnzen in de hoogste mate onbillijk is.

Bij het Engelsche stelsel daarentegen komt de hoofdvoorwaarde der belastingheffing, het nauwkeurig letten op het verschil in draagkracht, duidelijk, voor iedereen zichtbaar en tastbaar aan den dag - een groot voorrecht in belastingzaken, waar het publiek zich maar al te vaak blind staart op één enkel punt van op zichzelf staande onbillijkheid en aldus het correctief niet in het oog kan vatten, dat op eene geheel andere plaats de onbillijkheid wegneemt. Het is zeker meer te wijten aan hen, die het publiek uit domheid of kwade trouw verkeerd voorlichten, dan aan de goê-gemeente zelve, doch niettemin bestaat het feit. Wie heeft niet duizendmaal de hemeltergende onbillijkheid hooren uitbazuinen, dat de daglooner met zijn gezin in de zoutbelasting, bij het gebruik van dit artikel van dagelijksche behoefte, precies evenveel betaalt als de millionnair, wiens huishouding evenveel personen telt? Niemand zal tegenspreken, dat een belastingbedrag van *f* 20 in het jaar voor den daglooner aanzienlijk en voor den millionnair onbeduidend is, maar is de zoutaccijns dan de eenige Rijksbelasting? De rijkaard betaalt immers langs allerlei wegen wel vijftig-, ja, honderdmaal meer aan den fiscus, en schoon het niemand in de gedachten zal komen, de tegenwoordige regeling van ons belastingstelsel goed en billijk te noemen, zoo hebben inderdaad de daglooners in Nederland de geringste reden, om over onbillijken belastingdruk te klagen. De kleine, nijvere burgerstand is de zwaarste lijder; te zijnen koste worden een aantal ingezetenen van groote draagkracht onwettig en schadelijk bevoordeeld. Het opheffen van dit onzedelijk voorrecht voor de bezitters van roerend goed, de talrijke klasse der effectenhouders in ons land, moet de eerste taak zijn van den hervormer van ons belastingstelsel.

Dat de schrijver dezer brochure het met ons eens is, bewijst zijn betoog, dat eene algemeene Rijksinkomstenbelasting, progressief en naar de draagkracht geheven, als voornaamste element van het belastingwezen moet aangenomen worden. Hij wil daarnevens de grondbelasting en het patentrecht behouden, het personeel veranderen in eene weeldebelasting. Of dit laatste billijk is, wanneer men eenmaal het beginsel van progressie bij de Rijksinkomstenbelasting heeft aangenomen, betwijfelen wij; en daar bovendien luxebelastingen in den regel wisselvallig en doorgaans weinig productief zijn, zouden wij hierin niet met hem medegaan. Evenmin, waar hij het patentrecht nevens de algemeene inkomstenbelasting behouden wil. Nijverheidsinkomsten naar een anderen maatstaf te belasten dan die van belegd kapitaal, is een natuurlijke eisch, maar uit onze voorafgaande opmerkingen is reeds gebleken, dat wij in het patentrecht niet kunnen zien eene heffing voor bijzondere Staatsdiensten. Met zijne motieven tot handhaving der grondbelasting stemmen wij daarentegen in; ook voor ons is zij niets meer dan eene grondrente, een evenredig deel van de opbrengst van den grond, aan den Staat verschuldigd, in de practijk gelijkstaande met een deel van de waarde van den grond zelf, die geen enkel kooper bij eigen-

domsoverdracht aan den verkooper vergoedt. Afschaffing van de grondbelasting zou dus feitelijk een geschenk zijn, door den Staat aan den bezitter van het oogenblik gedaan van de gekapitaliseerde waarde der grondbelasting; verhooging daarentegen een roof, omdat de bezitter bij verkoop van zijn goed van den kooper dat deel der waarde van het verkochte, dat met de gekapitaliseerde verhooging overeenstemt, niet betaald zou krijgen. Om deze reden moet de grondbelasting niet slechts gehandhaafd, maar gefixeerd blijven; doch de inkomsten uit den grond behooren in eene algemeene inkomstenbelasting te worden getroffen. Het gebruikelijk argument, dat de grondeigenaar dan tweemaal betalen zou, is onjuist; het heeft even weinig waarde als het wel eens voor eene inkomstenbelasting gebezigde argument, dat immers iedere belasting van het inkomen betaald wordt, zelfs de indirecte belastingen en accijnzen.

Over de indirecte belastingen en invoerrechten is het onnoodig, in dit kort overzicht in bijzonderheden af te dalen. In den kring der bestaande heffingen kan de billijkheid hier en daar eene verschuiving vorderen, welke het economisch geheel onaangetast laat. Invoerrechten komen ons alleen houdbaar voor als aanvulling der accijnzen, niet als middel tot stijving van de Staatskas, en nog veel minder als maatregel van protectie der binnenlandsche nijverheid en wering der buitenlandsche concurrentie. Fiscale invoerrechten dus, uitsluitend geheven van die ingevoerde artikelen, waarop eene binnenlandsche verbruiksbelasting is gelegd.

Maar bij de, naar wij hopen, spoedig aan de orde komende grondige herziening van het Nederlandsch belastingstelsel zal de aandacht vooral gevestigd moeten worden op de accijnzen. Thans worden ze geheven van wijn, gedistilleerd, suiker, zout, zeep, bieren en azijnen, geslacht, en is de opbrengst (voor 1888) geraamd op *f* 42,725,000. Alle te behouden, zal niemand verlangen; die op zout, zeep zullen weinig, die op geslacht niet veel voorstanders vinden. Volmondig adviseeren wij tot de afschaffing daarvan, evenals van den accijns op de azijnen, al wordt met dit alles eene inkomst van bijna 9 millioen prijsgegeven. Maar wij zouden willen, dat men verder ging en ook de suikerbelasting afschafte. Alweder acht millioen prijsgegeven, en hoeveel malen hebben de financiers niet beweerd, dat de opbrengst niet gemist kan worden! Maar wanneer er gelegenheid is, een nieuw algemeen middel, dat eene zeer hooge opbrengst leveren zal, in het budget op te nemen, behoort men daarvan gebruik te maken tot opruiming van eene heffing, die misschien voor de belastingschuldigen weinig drukkend is en gemakkelijk binnenkomt, maar niettemin allernoodlottigst werkt op den buitenlandschen handel. Toen Engeland de suikerbelasting afschafte, is de suikerhandel, zelfs uit onze suikerproduceerende koloniën, onmiddellijk naar Engeland verplaatst. Laat ons hopen, dat het niet te laat is, om onzen eigen handel door navolging van dien verstandigen maatregel weder naar ons eigen land te trekken.

Men gelieve het niet als eene reactionnaire neiging aan te merken, dat wij schoorvoetend onder de af te schaffen accijnzen opnemen dien op het zout. Een artikel van dagelijksche levensbehoefte belasten! Inderdaad, het klinkt vreemd, barhaarsch, reactionnair, en toch ligt er in deze belasting, juist omdat zij zoo algemeen en gelijk gedragen wordt, omdat niemand zich daaraan onttrekken kan, iets, wat ons aantrekt. Wij zouden haar, indien 't maar eenigszins kon, willen behouden, omdat zij eene algemeene belasting is, die als een hoofdgeld werkt. Iedereen gebruikt zout, iedereen gebruikt ongeveer evenveel zout. Ziedaar, waarom wij in de aan dit gebruik verbonden belastingbetaling eene uitdrukking zien van die minimum-diensten van het Staatsorganisme, aan elk ingezetene bewezen, of hij daglooner of bedelaar is dan wel millionnair of hoogadellijk heer. Wanneer het wispelturig noodlot ons op een kwaden dag de portefeuille van financiën in handen speelde, terwijl de herziening van het belastingstelsel nog niet voltrokken was, zouden wij aan de planvaardige hoofdambtenaren van het departement een onderzoek opdragen naar de mogelijkheid, om eene directe belasting te vinden, die nevens de algemeene Rijksinkomstenbelasting opbracht, wat tegenwoordig de zoutaccijns oplevert, ongeveer één gulden per hoofd der bevolking. Bleek zoodanige belasting onvindbaar of geen waarborg voor de behoorlijke inning te geven, dan zouden wij ons wel tweemaal bedenken, vóórdat de zoutbelasting ter afschaffing zou worden voorgedragen; want men moge van haar zeggen, wat men wil, als capitatie, waarin ieder ingezetene hetzelfde bijdraagt, heeft zij eene eigenaardige beteekenis. Zij is de uitdrukking van het beginsel van gelijkheid voor de belastingwet en verdient eene plaats in een belastingstelsel, waarvan de progressieve inkomstenbelasting den grondslag uitmaakt(*).

Waar de heer Bouman, wiens brochure tot de bovenstaande opmerkingen aanleiding gaf, zijne hier en daar uitgewerkte en met cijfers toegelichte denkbeelden uit bescheidenheid eene ‘vluchtige schets’ noemde, kan aan deze beschouwingen stellig geen grootere waarde worden toegekend. Zij zijn nedergeschreven in zekeren zin, om den toon aan te geven, waarop de toekomstige Staten-Generaal, de Kamer van Honderd en de Kamer van Vijftig, bij de aan hunne zorgen opgedragen herziening van het belastingstelsel zullen behooren te stemmen. De financieele toestand van Nederland eischt in de allereerste plaats voorziening, omdat die sedert jaren door zorgelooze verzorgers aan zichzelf overgelaten is. Het is te vreezen, dat met de oude en steeds indrukmakende leuze: bezuiniging en vereenvoudiging, vooreerst niet veel zal uit te richten zijn. Het laat zich integendeel aanzien, dat de nieuwe Vertegenwoordiging van Nederland, door den wensch gedreven,

(*) Eerlijk erkend is onze overtuiging wel eenigszins geschokt door de juist in de laatste dagen - toen het bovenstaande reeds geschreven was - bekend geworden feiten van vervaarlijken smokkelhandel op de Belgische grens sedert de verlaging van de zoutbelasting in België.

om een wetboek op den arbeid tot stand te brengen, wetten zal maken en organisatiën goedkeuren, die tot blijvende en telken jare wederkeerende groote kosten zullen aanleiding geven. Van eene kostbare ambtenaren-regeering verwachten wij in de eerstvolgende jaren voor de schatkist gevaarlijke gevolgen. Maar wanneer er op de Staatsuitgaven derhalve niet veel zal te bezuinigen zijn, ligt het voor de hand, dat men zijne aandacht aan de inkomsten wijdt. Ook al bleven de uitgaven stationnair, ook dan nog moeten de middelen van den Staat vermeerderen, want het gaat toch niet aan, den weg van leenen en nog eens leenen te blijven volgen en van de eene leening op de andere feitelijk te leven van den inhoud der Indische kas, hoe hoog men ook opgeeft van de administratieve scheiding der Indische en Nederlandsche geldmiddelen, hoe wars men zich ook noemt van het dekken der zuiver Nederlandsche behoeften door zuiver Indisch geld. De overtuiging wint meer en meer veld, dat de verhooging van inkomsten van den Staat in de invoering eener Rijksinkomstenbelasting moet gezocht worden; maar niemand ontkent de noodzakelijkheid, dat met die invoering eene grondige herziening van het geheele belastingstelsel moet gepaard gaan.

De bovenstaande losse opmerkingen dienen alleen, om aan deze overtuiging eene nieuwe uiting te geven en de hoop te uiten, dat de nieuwe Kamers in dezen haar plicht zullen kennen en haar plicht zullen doen.

De gymnastiek voor het gemoedsleven.

II.

Als ik zoo voortging en elke openbaring van ons gemoedsleven aan eene toch altijd maar korte beschouwing ten behoeve der opvoeding onderwierp, zou ik meer dan een boekdeel kunnen vullen. Ik mag niet, ware het maar alleen ter wille van den lezer, voor wien eenige gegevens genoeg zijn, gesteld, dat hij ze behoeft. Uit die gegevens valt het voor den verstandige licht, ten opzichte van andere openbaringen voor zichzelf tot een besluit te komen. Voor de onverstandigen helpen geene gegevens ter wereld. Als op het gebied der gezondheidsleer gaan zij liefst bij de kwakzalverij te rade.

Maar er zijn er nog twee, die ik niet met stilzwijgen mag bejegenen, vóórdat ik er mij toe zet, om de allervoornaamste openbaring van ons gemoedsleven, den wil, aan eene in mijn oog hoog noodzakelijke breede beschouwing te onderwerpen. Die twee moeten de monstering ondergaan, omdat ik mij bewust ben, dat ik te haren opzichte een ander gevoelen zal uitspreken, dan door mannen van naam en invloed aangekleefd wordt.

In den mensch openbaart zich, natuurlijk in den een sterker dan in den ander en soms, als wij reeds gezien hebben, op zonderlinge wijze, de zucht tot verzamelen. Daarin hebben de deugd spaarzaamheid en de ondeugd gierigheid haar oorsprong. Zoo goed als de laatste met kracht moet beoorloogd worden, verdient de eerste eene sterke gymnastiek, vooral omdat beweerd wordt, dat de spaarzaamheid niet meer als eene bijzondere volksdeugd der Nederlanders beschouwd mag worden. In hoever dat beweren en die benaming ‘volksdeugd’ met de waarheid strooken, waag ik niet te beslissen. Als ik de cijfers beschouw, die de spaarbanken in Nederland kunnen aantoonen, zelfs in ongunstige jaren, overvalt mij een twijfel, of de spaarzaamheid door de Nederlanders niet meer beoefend wordt. En of zij eene deugd genoemd mag worden, als zij zich op kwakerachtige wijze openbaart, ook waar de machtige aanleiding, die er eenmaal voor de opvatting der eerste kwakers was, niet bestaat; als zij wordt de zucht tot ophooping van groote fortuinen bij ontzegging van betamelijk levensgenot, - dan aarzel ik haar als deugd

te erkennen. Ik aarzel, meer niet, om de eenvoudige reden, dat ik in dat opzicht niet subjectief kan zijn. Lieden, die rijk met fortuin bedeeld zijn, mogen mijnenthalve elkander in dat opzicht beoordeelen; die kunnen er alles van weten. Maar gaarne neem ik toch den hoed af voor den rijke, die zijn fortuin niet alleen bezigt voor het aangroeien van fortuin.

Wat wel onder het bereik van mijn beschouwen en beoordeelen valt, is de vraag: in hoever heeft de spaarzaamheid bij het kind gymnastiek noodig? Daarin ligt reeds opgesloten, dat ik de noodzakelijkheid ervan erken.

Hier mogen de twee kunnen niet onvoorwaardelijk over dezelfde kam geschoren worden. Mevrouw Van Meerten geboren Schilperoort had voor hare vrouwelijke kostleerlingen o.a. tot grondbeginsel: 'J'aime mieux la coquetterie que la négligence.' Voor mijne knapen heb ik altijd gedacht: 'J'aime mieux la négligence que la coquetterie.' Zoo goed als de dame een voorbehoud had ten opzichte van coquetterie, heb ik het voor négligence. Zij bedoelde niet de coquetterie der zedelooze, der stellig meedoogenlooze vrouw, maar de behaagzucht in hare nog kinderlijke uiting, de zucht, om zich zoo bevallig mogelijk voor te doen. Zij wist, dat het niet zwaar valt, die binnen behoorlijke perken te doen houden. En zij wist, dat slordigheid in de vrouw eene der ondeugden is, die het moeielijkst met goed gevolg bestreden worden. Zoo bedoel ik met négligence de zorgeloosheid van den knaap ten opzichte van datgeen, waarvan hij het belang niet inziet; ik heb bij ervaring, dat het gebrek verbetert, zoodra het belang wordt beseft. Maar het valt zwaar, van knapen, die meisjesachtig op de properheid hunner kleederen, de kreuk- en vlekkeloosheid hunner boeken, den glans van hun schoeisel zijn gesteld, mannen te kweeken, die voor eene breede opvatting van zaken vatbaar zijn.

Bij eenig nadenken bevroedt men spoedig, hoe nauw verwant die onschuldige coquetheid en de slordigheid - of dan de netheid, de liefde tot orde - met de spaarzaamheid zijn, in zoover de laatste toegepast wordt op zulke dingen, als waarop zij in de eerste plaats toegepast moet worden bij de jeugd, altijd met dien verstande, dat de gescheurde broek van den jongen elke verstandige moeder veel minder bekommering wekke dan de gescheurde jurk van het meisje. Neem vrij in uwe bejegening van het nog stamelende meisje eene zichtbare en eene hoorbare uiting van bewondering voor hare kleedij op, als zij niet al te dikwijls de 'mooie' kleertjes aankrijgt, maar laat dat 'mooi' bescheiden zijn. Doe niet mee in de mode onzer dagen, die de kwaal heeft, dat het meisje zich later nooit zoo mooi zal kunnen kleeden, als zij zichzelf gekend heeft, toen zij een kind was. Leer het daardoor spaarzaamheid op hare kleederen. Leer die den jongen ook - als gij kunt. Kleed uw jongen voor hemzelf, niet voor anderen. De knaap moet doordrongen worden van het denkbeeld, dat zijne kleederen hem

moeten dienen, niet hij zijn kleederen. Maar dat de dienst der kleederen zoo lang mogelijk moet zijn, dat moet hij leeren. Met een nieuw pak moet een jongen weinig ophebben, en hij heeft dat in den regel ook. Is hij te slordig op zijne kleederen, laat er hem mede loopen, totdat hij zich gaat schamen. Maar wees onverbiddelijk, als hij, om welke reden dan ook, haast maakt, om met gescheurde kleederen of gemis van een knoop het huis te verlaten, zelfs als die haast aan den dag gelegd wordt, om tijdig op de school te zijn. Wie hem went aan het rondloopen zelfs in eigen woning met gehavende kleederen, onderwerpt hem aan gymnastiek voor de slordigheid. Daarentegen: een knaap op te pronken, zoodanig, dat de vrijheid zijner bewegingen aan banden gelegd moet worden om den wil zijner kleederen, toont bij de moeder meer ongeoorloofde zelfzucht dan liefde voor haar kind. Dan jaagt de moeder naar de bewondering van hare kleederkeus door min verstandigen. Ongelukkig, als de knaap voor die bewondering toegankelijk is! Ingenomenheid met zijne kleeding zal zonder uw toedoen, dus vanzelf, komen, zoodra hij zich om meisjesbeoordeeling gaat bekommeren.

Met het meisje ga het geheel anders: zij leere vroeg nalaten, wat hare kleeding schade kan doen; want een meisje - het min bedeelde, wat schoonheid betreft, vooral - oefene zich vroeg, om zich zoo bevallig voor te doen, als zij maar kan, altijd binnen de perken, die alles, wat daarvoor achter de tooneelschermen plaats heeft, uitsluiten. Daardoor ook vindt men een merkbaar onderscheid tusschen knapen en meisjes van gelijken leeftijd op het punt van orde in bergplaatsen, in schrift, in zuiverheid van spelling. Ik sprak reeds vroeger over de punten op de i. De oningewijde weet niet, hoeveel moeite het kost, om de plaatsing ervan op de jongensschool gedaan te krijgen, en hoezeer die aanbrenging, als aan dien eisch voldaan wordt, op de wonderlijkste wijze om de letter heen geschiedt; hij weet niet, wat moeite het inheeft, om gedaan te krijgen, dat de punt niet dadelijk na de vorming van het letterdeel aangebracht worde, waardoor de verbinding met de volgende letter op hoogst slordige wijze plaats heeft. Sparen leere de knaap, vooral de knaap, ten opzichte van zijne boeken, van papier, van teekengereedschap. Daardoor versta men in de eerste plaats, dat hij die niet gebruike dan voor het werkelijke doel. Maar als ik daarvoor naar hoog noodige gymnastiek zoek, doe ik het vruchteloos. Voor het kostbaarste speelgoed schijnt hij nooit achting te hebben. Ik ken geen ander middel dan den strengen eisch, dat alles in orde zij, geen ander middel, dan dat de knaap door den wil van den opvoeder en diens standvastige hulp eindelijk, eindelijk de voordeelen van orde en spaarzaamheid leere inzien. In de meeste gevallen gebeurt dat eindelijk, want ook bij de slordigsten kan men op één punt een zorgvuldig bewaren, verzamelen waarnemen. Dat heb ik opgemerkt omtrent kersepitten en postzegels, omtrent vogeleieren - om ze uit te blazen - en omtrent

afdrukken van zegels, omtrent de wonderlijkste zaken. ‘Wonderlijke knapen!’ zou ik uitroepen, als wij volwassen mannen in den grond niet wonderlijker waren dan zij.

Doe geene moeite, om het kind spaarzaamheid op den tijd te leeren: zijn voorraad is in zijn oog zoo ontzaglijk groot, dat hij u een bespottelijken dwingeland zou vinden. Laat dat over aan de school: dat orde en stiptheid daar eene levensvoorwaarde zijn, wordt ook door den minst verstandigen scholier als eene zaak, die vanzelf spreekt, erkend, al is het daarom nog volstrekt niet het geval, dat hij er zich behoorlijk in schikt. Maar dat zal hij daar langzaam - o! soms bijster langzaam, leeren... ik wil zeggen: er bestaat eenige kans, dat hij er zich althans eenigermate in zal beginnen te schikken. Er zijn er, voor wie het eene behoefte schijnt te zijn, om b.v. altijd te laat te komen. Zorg vooral, moeder! dat het huisgezin uw kind daarbij niet tot voorwendsel kan dienen.

Als er een systeem is, om spaarzaamheid op den tijd bij het kind te bevorderen, dan is het, dat afwijking van den regel in het huishouden zorgvuldig vermeden worde. Er is op dat punt groote waarde te hechten aan de maaltijden op klokslag, vooral de maaltijden, omdat die door hunne zinnelijkheid sterken indruk maken. Als ik een knaap tot verdrietig wordens toe naar een onbeheerd gelaten boek heb laten zoeken, terwijl ik het zelf ingerekend had, was dat, omdat hij niet erg slordig was, - minder, om hem spaarzaamheid op den tijd te leeren. Hij moest zich dan het onaangename bewust worden, dat het gevolg is van niet behoorlijk opbergen. Als ik een ander, die veel slordiger was, onophoudelijk in het opbergen hielp, dat is, dat ik toezag, of toe liet zien, dat hij telkens en telkens behoorlijk opredderde na gebruik, was dat, omdat hij van zoeken niet eens een behoorlijk begrip had; was dat, om hem langzaam, dood langzaam aan het opredderen te gewennen. Er is geen systeem voor te geven: het bijzonder karakter van het kind wijzigt de middelen. Er zijn lieden, die stoutweg en bitter onnoozel de openbare onderwijzers in den waan brengen, dat de school niet behoeft op te voeden. Zij voedt reeds machtig op, wanneer alles er in stipte orde plaats heeft.

Maar op welk punt gij uw kind in spaarzaamheid wilt oefenen, laat het, bid ik u, niet op het punt van geld zijn! Of gij rijk of onvermogend zijt, of gij de spaarzaamheid voor uzelf als deugd of als hooge noodzakelijkheid beoefent, of gij uw kind guldens of centen tot zakgeld geeft, laat de spaarzaamheid op het ‘slijk der aarde’ langs den natuurlijken weg geleerd worden. Mij is de knaap lief, wien de gulden of de centen in den zak branden, die haast heeft, om ze om te zetten in wat hem begeerlijk toeschijnt. Onvoldaanheid over dien schijn, de ervaring, dat hij - of zij - zich iets beters had kunnen aanschaffen; het gemis van de middelen, als de gelegenheid zich daartoe aanbiedt, moeten hem leeren, achting voor geld te gaan koesteren. En de mensch moet dat, dunkt mij, leeren, of toonen te leeren, op een leeftijd,

die boven de schooljaren is. Ik vrees, dat de knaap of het meisje, die het vroeger leeren, tot de akelige openbaring der zelfzucht gedreven worden, die vrekheid heet.

Vandaar, dat ik de inrichting, die schoolspaarbank heet, onvoorwaardelijk afkeur. Maar er is meer oorzaak. Als ik nadenk over al de middelen, die aangewend kunnen en, dunkt mij, noodzakelijk moeten worden, om de centen voor de schoolspaarbank machtig te worden; als ik mijn langdurig schoolleven, dat van schoolknaap volstrekt - o volstrekt! - niet uitgesloten, raadpleeg op dat punt, wordt het mij wee om het hart. Geloof mij, lezer! een man van mijne ervaring heeft geleerd, geene muntstukken groot of klein ten opzichte der jeugd onbeheerd te laten; hij heeft zelfs geleerd, kinderen niet als overbrengers van fooien aan dienstboden te gebruiken. o! Dat laatste vooral niet! Ik weet gelukkig, dat ik onder de openbare onderwijzers geestverwanten heb, die van de schoolspaarbank niet willen weten, en dat niet om de administratie, die daarvoor van hen gevorderd wordt.

Laat mij de gelegenheid aangrijpen, - mijn onderwerp is zoo ontzettend rijk - om ernstig te waarschuwen tegen het vorderen van het boekhouden over zakgeld. Om den wil der kortheid noem ik dat hier: gymnastiek voor valschheid in geschrifte.

Slechts ettelijke dagen geleden - bij het bloemenfeest in het Vondelspark - hoorde ik, en ik niet alleen, eene grootmoeder uit den min beschaafden stand uitroepen: ‘Heere! menschen! kinderen! wat werden wij anders opgevoed dan de kinderen tegenwoordig! Als er iets langs de straten te doen was, sloot mijn vader ons op. Tegenwoordig moeten de kinderen overal bij zijn.’ Het grootje was namelijk in alles behalve aangename woordenwisseling met haar tien- of twaalfjarigen kleinzoon, die in het gedrang wilde....

Gelijk had zij: sedert eene halve eeuw waait voor de opvoeding de wind uit den hoek van het pleizier voor het kind. Koning David's leer: ‘Het is een man goed, als hij in zijne jeugd het juk draagt’, wordt niet gehuldigd, nauwelijks gekend. En ik weet er, die zelf het juk gedragen hebben, - evenals David - maar die daardoor niet gekomen zijn tot het grondbeginsel van den Israëlietischen vorst. Kinderen, zoo wordt beweerd, moeten pleizier hebben, omdat - ja, omdat de kinderleeftijd de pleizierigste is. En de kinderen moeten vooral de mijns inziens onnoozele bewering hooren, dat vooral hunne schooljaren het prettigste deel van hun leven zullen blijken te zijn. Het getuigt van gebrek aan levenswijsheid, als het niet de subjectieve kreet van eigen bittere levenservaring is. 't Is even glad onwaar als het beweren, dat de wittebroodsweken onvoorwaardelijk het aangenaamste tijdperk van het huwelijk zijn. Waartoe in elk geval getracht, der jeugd hare illusiën omtrent de toekomst te benemen? Gelukkig evenwel, dat de jeugd geen tittel of jota van het beweren gelooft.

Denk niet, dat ik de gestrengheid in de opvoeding van vroeger dagen terugwensch. Maar vermoed vrij, dat ik oordeel, dat wij tot een ander uiterste zijn overgeslagen, zooals dat, trouwens, bij elke reactie plaats heeft. De maatschappij jaagt in het algemeen te veel naar pleizier, veel te veel naar pleizier voor de jeugd.

Het maakt, dat ik eenigszins aarzel, om te spreken over de gymnastiek voor de teleurstelling. Ik vrees, - niet meer uit eigenbelang - dat ik beschouwd zal worden, zooals ik niet beschouwd worden wil. Maar kom, ik heb genoeg levende getuigen, die oordeelen zullen, dat ik wat zeggen mag....

'Bereid u vroeg voor op het ondergaan van teleurstellingen', zoo luidt eene der lessen van de levenswijsheid van vroegere geslachten, en zonder eenig voorbehoud is elke verstandige gereed, de waarde van dat voorschrift te erkennen. Elke opvoeder ook; voor zichzelf althans. Ook voor het kind? Voor het kind, dat volgens onze tegenwoordige schoolpaedagogie reeds op zijn twaalfde jaar blootgesteld wordt aan de teleurstelling van een mislukt examen? Hier herinner ik aan hetgeen de dagbladen omtrent de gevolgen van mislukte examens bij jongelieden van tijd tot tijd vermelden, gevolgen, die ik, om reden, niet noemen wil.

o Lezer! als ik iets aan een klein kind beloofd heb, en het houden van mijne belofte staat maar eenigszins in mijne macht, vervul ik haar; ja, dat doe ik, al zou het mij opoffering kosten. In mijn oog is het paaien van kinderen rechtaf wreed; ziedaar: ik heb zelfs een afkeer van den mensch, die kinderen paait. Daar doe ik belijdenis van eene verkeerdheid, waarop ik mijzelf al schrijvende betrap. Laat mij vertellen.

Er ligt reeds jaren een boer - hij woonde in de Watergraafsmeer - in het graf, die eenmaal mijne kinderlijke geestdrift waarnam bij het aanschouwen van de twee jongen, die zijne geit geworpen had. Ik kan toen niet ouder dan vijf jaar geweest zijn. Zonder dat ik hem vroeg, zei hij: 'Nu, als de geit toekomende jaar weder jongen heeft, is een ervan voor u.' Levendig staat mij voor den geest, hoe ik dat jaar mij verkneuterd heb in het vooruitzicht, dat ik een bokje hebben zou. Het ouderlijk huis bood uitnemend de gelegenheid aan, om er een te houden. Wij hadden een groot bleekveld; dat moest alle jaren gemaaid worden; ik overlegde met mijne moeder, hoe dat voortaan niet meer noodig zou wezen. Maar toen ik van de hooimaand hoorde en te weten kwam, wat het onderscheid is tusschen een hooiveld en een weiland, bestemde ik de eene helft van ons bleekveld dadelijk voor het eerste, de andere voor het laatste. Ik drong bij mijn vader aan, om erachter te komen, waarom eene geit maar eens in het jaar jongen wierp; ik was bezorgd, om te weten, of het stellig elk jaar gebeurde. En toen eene vrouw in onze buurt van een dood kind beviel, schrikte ik en vroeg, of dat bij de geiten ook wel plaats had. Hoe ik in dat bleekveld kon gaan liggen mijmeren, om in mijne verbeelding met mijn

bokje te spelen! Hoe ik zelfs poogde, eene oude kist tot een hok te vertimmeren! Hoe de winter bijzonder lang was!

In het volgende voorjaar waren er weder twee jongen... o wee! zij waren reeds vóór hunne geboorte aan een buurman verkocht. Ik moest nog maar een 'jaartje' wachten, zei de boer, alsof hij aan dat verkoopen niets ter wereld had kunnen doen. Nog zie ik hem zijne schouders ophalen. Dat ik met het zoontje van den kooper gelegenheid vond, om soms met de twee 'prachtige' diertjes te spelen, wekte mijne begeerte maar te meer op. Ik leefde maar opnieuw in afwachting, maar het 'jaartje' van den boer duurde onbegrijpelijk lang. De boer lachte mij helder uit over de vraag, of hij niet maken kon, dat zijne geit tweemaal in het jaar jongen kreeg. Toch was ik bescheiden in mijne vraag: ik had wel willen zeggen: 'eens in de week', maar ik had een duister gevoel, dat er meer tijd voor verloopen moest. In het volgende voorjaar was het, met eenige wijziging voor mij, van hetzelfde laken een pak. Eerst toen het in het vierde jaar bleek, koekoek één zang te zijn, begreep ik, dat de boer mij voor den gek gehouden had. Als knaap heb ik hem nooit weder een groet waardig geacht; als man heb ik de schouders over hem opgehaald, en thans - thans doet het mij waarlijk pleizier, dat ik anderen de schouders over hem kan laten ophalen. En dat wel ondanks het vermoeden, meer dan een vermoeden, dat ik den wreedaard voor mijne vorming als mensch dank schuldig ben. Gesteld, dat ik hem ontmoeten kon: vóór elke aangename bejegening zou ik hem toevoegen: 'Gij hebt mij als kind gruwelijk beetgehad!'

Ik vertel die kleinigheid, om te doen begrijpen, dat een vader of eene moeder of een opvoeder zich nooit mag blootstellen aan het gevoel, dat de boer mij eenmaal zeer sterk ingeboezemd heeft. Die mogen allerminst spelen met de genegenheid en de achting van het kind.

Onlangs las ik, mij is ontschoten van welken rijken Brit, dat er een oud gebouwtje op zijn buitenverblijf zou verwijderd worden, en hoe de zonderling besloten had, om het met kanonnen onderstboven te schieten. Hij had zijn zoontje beloofd, er ooggetuige van te zijn. Toen hij erom kwam, was de zaak reeds gebeurd. Maar de vader liet het gebouwtje in zijn vorigen staat herstellen, om zijne belofte niet te breken, en het knaapje mocht dus de werking van het kanonvuur aanschouwen.

Zeg nu maar, dat men een excentrieke Engelschman moet wezen, om dergelijke dwaasheid uit te halen. Ik erken, dat er dwaasheid is; maar ik vraag tevens van den lezer de erkenning, dat er iets eerbiedwaardigs is in de oorzaak der dwaasheid. De zoon moest zijn vader nooit kunnen gedenken met de herinnering aan eene woordbreuk.

Laat ons de heiligheid van het gegeven woord van een opvoeder op den voorgrond stellen, als wij over de gymnastiek voor de teleurstelling nadenken, altijd met de wetenschap, dat knaap en meisje, zelfs op jeugdigen leeftijd, aan de bittere teleurstelling, die hopelooze liefde

heet, blootgesteld kunnen zijn; hoe ouders blootstaan aan de misschien nog bitterder teleurstelling van de mislukking van de opvoeding van een kind. Daarbij zinkt immers elke teleurstelling omtrent stoffelijken welstand of voorspoed in het niet? Is het de moeite waard, de les: 'Bereid u vroeg voor', te veranderen in: 'De opvoeder bereide voor'?

Men ziet, dat ik het 'vroeg' weglaat.

Mijn eigen talrijk kroost zal mij nooit kunnen verwijten, dat ik mij zelfzuchtig het genot van hunne kinderlijke voorpret - en die te zien, is genot - verschaft heb, indien er ook maar de minste kans bestond, dat een plan voor hun pleizier belemmerd kon worden. Eerst toen er veertienjarigen waren, mochten die vooraf, en langzamerhand langer vooraf, weten, wat pleizier er vóór den boeg was, maar met het voorschrift, dat de kleineren onkundig zouden blijven. Ik kende door beoefening der taalkunde te goed de uitmuntende vorming van het woord 'verlangen'. 'Lang' is de stam, en het 'ver' beteekent 'in hoogen graad'. Verlangen is: dat de tijd erg lang duurt. En dat 'erg lang duren' kan zelfs voor volwassenen te sterke beproeving zijn. Alles gereedgemaakt, ouders! voor een dag naar buiten, maar zelfs de tien- en twaalfjarigen met het plan eerst bekendgemaakt, als het weder u veroorlooft, hen er des morgens vroeg voor te wekken. De teleurstelling, die een ganschen dag en langer kan duren, is voor hen te sterk. Berusten is eene deugd, die alleen verkregen wordt door degelijke vorming of door eene reeks van teleurstellingen; zij mag dus niet eens bij de jeugd verondersteld worden. En het vinden van een vergoedend vermaak is niet altijd gemakkelijk.

Volgt uit dit alles, dat ik er een voorstander - en een ijverig voorstander ook - van geacht moet worden, dat de jeugd, vooral de zeer jonge, steeds in eene vroolijke stemming gehouden worde, dat neemt niet weg, dat ik de oefening in het dragen van teleurstelling voor b.v. de veertienjarigen - bij goed ontwikkelde kinderen reeds vroeger - voor noodzaak houd. Gewoonlijk komen de teleurstellingen vanzelf. Maar dat vanzelf komen vermindert in de huisgezinnen, waar gemakkelijk over geld beschikt wordt; daar scheppe de opvoeder zoo noodig de teleurstelling. Ik zou het doen voor ons lief Koningskind, zoodra zij er den leeftijd voor bereikt had. 'J'ai failli attendre', zei Lodewijk XIV eens, toen zijn rijtuig juist nog tijdig genoeg - maar ook niet meer - voorreed. o! Ik erken: een hof moet alles en alles opofferen, om een koning niet te laten wachten, niet teleur te stellen: maar als de koning mensch zal zijn, moet hij het berusten geleerd hebben. Zelfs een koning kan aan kleine teleurstellingen blootstaan. De archieven van Frankrijk bewaren een briefje van Hendrik IV aan Sully, die ziek te bed lag: 'Ik zou u wel willen bezoeken, maar mijne vrouw maakt gebruik van mijn rijtuig.' En naarmate een vorst machtiger is, wor-

den de nimmer uitblijvende teleurstellingen grooter. En geen enkele Van der Bilt ontsnapt eraan.

Hier, als overal, werkt het voorbeeld het sterkst. Laat mij intusschen dadelijk waarschuwen voor het stoïsme als voorbeeld. Ook de schijn van onverschilligheid dient vermeden te worden. Laat vader, of laat moeder zeer duidelijk door een paar woorden, desnoods herhaaldelijk, aan den dag leggen, dat eene ondergane teleurstelling hun ter harte gaat; maar laten zij er niet onder gebukt gaan, ten minste zoolang die teleurstelling niet onder de werkelijke levensrampen te rangschikken is. De gewone bezigheden worden als gewoonlijk verricht, ja, er worde getoond, dat die werkzaamheden het beste middel zijn, om de teleurstelling te vergeten. Een vroolijk mutsje opgezet, wanneer onder dat mutsje zich redenen mochten laten gelden, om het hart tot misnoegen te stemmen!

Houden wij rekening met onzen tijd, dan is er meer dan vroeger reden, om het jeugdige kind tegen teleurstellingen te wapenen en erop voor te bereiden; want, terwijl het aan den eenen kant gewoonte is geworden, kindernamen als van overwinnaars in wedstrijden in de dagbladen bekend te maken, hebben wij aan den anderen kant de veelvuldige examens, onder welke er zijn, waarvan de uitslag eerst na tien of twaalf dagen bekendgemaakt wordt. Zulk een langen tijd van mogelijke spanning voor een kind acht ik zeer bedenkelijk. Mij dunkt, tien of twaalf zulke dagen zijn vaak voor een twintigjarige te veel.

De geheel onopvoedkundige prikkel van het eerste, de blijkbaar zeer mogelijke, geweldige spanning, door het laatste veroorzaakt, maken het tot eene zaak van gewicht, een kinderleven niet liefderijk voor elke teleurstelling te behoeden. Wij ouderen van dagen weten te goed, dat het dragen van teleurstelling eerst dan minder pijnlijk wordt, als de dragende plek met het hoog noodige eelt overtrokken is.

Hoogst zonderling moet het genoemd worden, dat onze tijd zelfmoord van jeugdigen kent. Het verschijnsel is in hooge mate bedenkelijk. Overprikkeld zenuwleven zal er wel eene der oorzaken van zijn.

Voor den opvoeder van het individu, die geen invloed kan uitoefenen op de wering van alles, wat tot die overprikkeling in onze maatschappelijke toestanden aanleiding geeft, komt daardoor meer dan ooit de zorg tot taak, de zorg, om levenslust bij het kind te bevorderen. Dat kan hij doen, door te maken, dat er voor het kind altijd oneindig veel van het leven te verlangen blijve.

Zien wij om ons heen, dan is het werkelijk, of er in geheel tegenovergestelden zin geijverd wordt. Overal, waar publieke vermakelijkheden plaats vinden, worden kinderen in menigte aangetroffen, en de kleinen - ik beken, de verzoeking is sterk - worden zoo mooi uitgedost, dat zelfs de meisjes later op dat punt moeielijk stijgen kunnen. Gaarne deelde ik mijn leerlingen vaak mede, hoe ik op het gebied

van tooneelkunst tot mijn achttiende jaar niet anders dan de poppenkast en het marionettenspel kende; welke heerlijke herinneringen ik had aan Lourens met zijne tooverlantaarn, aan de Chineesche schimmen, en hoe ik volstrekt niet bevinden kon, dat ik voor het groote tooneel te laat gekomen was; integendeel: hoe ik met dankbaarheid herdacht aan den onuitwischbaren indruk, dien de *Gijsbrecht* op mijne frischheid maakte. Ik vond dan wel altijd een veelbeteekenenden glimlach tot antwoord, maar juist die glimlach deed mij betreuren, dat onze jeugd het genot ontbeerde, dat mij ten deel gevallen was, en dat zij ontbeerde, dewijl zij te vroeg tot de genieting toegelaten was.

Och, landgenooten! wordt toch wijs voor uwe kinderen! In mijn onderwijzersleven heb ik drie leerlingen uit Zuid-Afrika gehad. 't Was, om jaloersch te worden bij de waarneming van de frischheid van het opvattingsvermogen dier knapen, die wel natuur-, bijna geen kunstgenot kenden. Al waren zij geestelijk niet in gelijke mate bedeeld, het viel, het sprong in het oog, dat zij hunne geheele ziel bij het onderwijs hadden. En dan mijn waarde Armeniër, die op veertienjarigen leeftijd dagelijks geschoren moest worden en in één jaar meer leerde dan onze gewone leerlingen in drie. Gelooft mij: de opdrijving van de wetenschappelijke eischen voor onze jeugd moet allernoodzakelijkst hare tegenhangster hebben in de zeer sterke vermindering van hare genietingen op het punt van maatschappelijk vermaak. Ik heb trouwens meer over dat onderwerp geschreven en volsta hier met de mededeeling, dat ik het criterium voor echt kindervermaak vind in datgeen, waarvoor geen toegangsprijs betaald moet worden.

Zulk vermaak bevordert den frisschen levenslust, geeft kracht naar lichaam en ziel, doet van het leven zoo oneindig veel verwachten, dat de gedachte aan den dood, zooals de weldadige natuur het gewild heeft, vooral voor den jeugdigen en ook voor den krachtvollen mensch iets is, dat hem eigenlijk niet, anderen wel aangaat. En dan - 't is en blijft de vraag, of kunstgenot, van welken aard ook, ooit zelfs voor den bejaarde op gelijke lijn met natuurgenot gesteld kan worden. Onder dat natuurgenot voor den bejaarde reken ik niet het minst den aanblik van de bloeiende maagd en van den krachtigen jongeling, als een gezonde levenslust, als ware het, u uit hunne poriën te gemoet tintelt!

Als ik al de mogelijke gymnastieklessen voor het liefhebben zou opnoemen en uitwerken, moest ik, als reeds gezegd is, een dik boek schrijven. Maar op het punt van liefdebetoon moet ik nog op één punt wijzen.

Er zijn volwassenen, niet maar alleen vrouwen, zelfs grootvaders, die, hakende naar de liefde van een kind, het nooit komen bezoeken, zonder de eene of andere lekkernij mede te brengen. Zulke personen schieten hun doel gewoonlijk voorbij. Er zijn anderen, die dat medebrengen van lekkernij opzettelijk geheel nalaten, omdat zij in zichzelf de kracht gevoelen, om de liefde van het kind door hunne persoonlijkheid

te winnen. Die laatsten weten te goed, dat het kind van lekkernij houdt, maar die liefde nooit, om het medebrengen, overdraagt op den brenger. En dat blijkt ten sterkste, als het verschaffen eenmaal toevallig nagelaten wordt. ‘Dot! gaan we morgen weer knippen?’ mocht eene bejaarde dame, die ettelijke dagen in een gezin met kinderen zou doorbrengen, van een vierjarige hooren. Zoo iets wordt nooit bereikt door de hulp van den banketbakker.

III.

Niet zonder aarzeling zet ik mij, om de gymnastiek voor den wil, die allerkrachtigste van onze driften - dat zijn de drijfveeren onzer daden - te behandelen. Ik weet toch vooraf, dat ik op gymnastiek de aandacht zal vestigen, waarover het licht mogelijk is, dat de schouders opgehaald worden. Als gij, lezer! het gevoelen zijt toegedaan, dat heden ten dage onverholen gepredikt wordt, het gevoelen, dat elk mensch van natuur recht heeft op al de genietingen, die het leven in staat is aan te bieden, het gevoelen, dat elke natuurdrift recht heeft op bevrediging, laat dan liever mijn opstel verder ongelezen. Ik ga uit van het denkbeeld, dat menschen met krachtigen wil heden ten dage tot de zeldzaamheden beginnen te behooren; dat een ‘ik kan niet’ veel te onverholen beleden wordt, waar spraak is van zelfbeheersching; dat ‘ik wil’ en ‘ik wil niet’ in ons spraakgebruik beide nog al eens van rol moesten verwisselen. Hoe vaak toch laat een ‘ik wil niet’ zich gelden, waar een allerkrachtigst ‘ik wil’ moest vernomen worden. En de hooge vereering van den man, die op staatkundig gebied ‘weet, wat hij wil, en wil, wat hij weet’, is een bewijs, dat zulk eene persoonlijkheid maar niet dagelijks langs 's Heeren straten te ontmoeten valt.

Elke vader, elke moeder moeten wenschen, dat hun kind, knaap of meisje, met goed gevormden wil het maatschappelijk leven intrede.

Hebt gij, lezer! kennis gemaakt met Auerbach's *Auf der Höhe?* Er is veel schoons - ook wel wat onwaars - in dat boek. In dien roman verlaat eene boerenvrouw, eene jonge moeder, haar echtgenoot en haar kind, om de zoogster van een vorstentelg te worden. De stoere man, overigens eene trouwhartige, eenvoudige ziel, wordt door eene andere vrouw gelokt; hij begeeft zich - o! niet dadelijk - op weg naar hare woning in het gebergte. Hem overvalt een nevel; hij verdwaalt; hij heeft tijd, om te overleggen, te peinzen; ik denk, dat de nevel hem afkoelt; hij hoort de klok der kerk luiden; in één woord: allerlei omstandigheden, allerlei oorzaken buiten hem maken, dat hij zijne misdadige bedoeling opgeeft; hij zal den laatsten brief van zijne beminnende en beminnelijke vrouw in zijn schoen leggen, opdat zijn voet hem niet weder op hetzelfde pad zal dragen....

Dat is alles schoon geteekend, en het is, helaas! schitterend van waar-

heid. Evenals die boer zoeken de meeste menschen - och, lezer! laten wij, gij en ik, ons niet hoogmoedig uitzonderen - naar eene macht buiten hen, om hun te beletten te doen, wat zij door hunne zinnelijkheid toch eigenlijk willen, maar dat hun verstand veroordeelt. En - men moet het loven, als zij zoeken.

De mensch met welgevormde en goed geoefende wilskracht weet, dat hij die macht in zichzelf moet zoeken, dat hij over die macht als heerscher beschikken kan. Ik beweer volstrekt niet, dat die wetenschap voldoende is; ik beweer slechts, dat zij aanleiding kan wezen, om haar aan te wenden. Naast de wetenschap is de oefening van de kracht in de hoogste mate noodig(*).

Ik heb eens gezien en goed opgemerkt, welke houding een kermis-Herkules had aangenomen, om duizend pond op te lichten, maar het was vergeefsch, dat ik het ook in die houding beproefde: ik was niet sterk genoeg: mijne kracht was niet geoefend. Maar ik kan als bejaarde nog doen, wat die Herkules hoogst waarschijnlijk niet vermogen zou: ik kan een ganschen dag, bijna onophoudelijk, de pen voeren, zonder dat mijne vingers naar rust verlangen. Dat komt door de dagelijksche oefening. O! De grens is niet te bepalen, hoever de mensch het in lichamelijke kracht brengen kan. Nog veel minder is die grens voor de geestelijke macht aan te wijzen. Jammer maar, dat het oefenen zich voornamelijk tot onze lichaamskracht en tot ons verstandelijk vermogen bepaalt. Gymnastiek voor de wilskracht - ben ik de eerste, die haar verlang? O! Het lijkt er niet naar! Campe heeft mij in zijn *Robinson Crusoë* het eerst aanleiding gegeven, om erover na te denken; later kwam Salzmann met zijn *Ernst Haverveld.* Ik zegen nog steeds de lezing van dat laatste boek; het is maar verouderd van vorm, voor het tegenwoordig geslacht niet genietbaar. En dan: er bestaat geen werk, dat volledig over opvoeding handelt, of de gymnastiek voor den wil beslaat er eene breede plaats in. Ik ben misschien maar de eerste, die haar zoo noem. En de wil van het kind is juist het groote struikelblok voor al wie opvoedt, zonder daartoe voorbereid te zijn. Zelfs langs de straten neem ik de verschijnselen van het droevig gesukkel waar.

Om geheel in de rol van den gymnastiekonderwijzer te blijven: de vooroefeningen zijn, wat de opvoedingsleer noemt: van negatieven, dat is: van verhoedenden aard. Dat wil zeggen: met de grootste zorgvuldigheid zorgt de opvoeder, dat het kind zich in zijne eerste levensjaren niet bewust worde, dat het een wil, een eigen wil heeft. Waar het mogelijk is, - inderdaad schaars anders dan in de welbestuurde school - wordt zelfs de uitdrukking ‘ik wil’ en ‘ik wil niet’ zooveel doenlijk vermeden, om te voorkomen, dat de kleinen haar overnemen.

(*) Ik herhaal hier, dat ik reden heb, om den godsdienst buiten bespreking te laten. Met de zonderlinge opvatting van den bijbeltekst: ‘Het is God, die in u werkt het willen en het werken *naar Zijn welbehagen*’, heb ik mij dus niet in te laten.

Gij, die niet voorbereid zijt, om de taak van opvoeder of opvoedster te vervullen, haal niet dadelijk de schouders op over de poging, om het kind ten opzichte van zijne wilskracht in onbewustheid te houden. Gij doet wel volkomen hetzelfde ten opzichte van de geslachtsdrift. Misschien is uwe handelwijs daar zelfs wel te lang en te volstrekt negatief[*)].

Welnu, de verstandige opvoeder doet - maar aanvankelijk - volkomen hetzelfde ten opzichte van de wilskracht, dewijl hare ontaarding sneller dan van eenige andere kracht kan plaats hebben.

Eenmaal betrad ik in gezelschap van een paar nu reeds overleden ambtgenooten - onderwijzers dus - eene eenvoudige herberg ergens in Duitschland. De vrouw des huizes bediende ons. Zij had een ongeveer tweejarig wicht op haar arm, dat haar woedend met de kleine vuist op haar aangezicht sloeg. Toen dat, vergezeld van een onuitstaanbaar geschreeuw, bleef aanhouden en de rampzalige moeder zich verontschuldigde met: 'Ach, Heeren! de jongen wil niet in huis; hij wil in de open lucht'.... kon ik mij niet weerhouden te zeggen: 'Die kleine vuist, moeder! moet door uwe hand noodzakelijk zoo gevoelig gekastijd worden, dat het kind afleert, u te slaan.' Tot mijne overgroote verbazing viel een mijner reismakkers uit: 'Och, goede vrouw! die heer weet niet, wat eene moeder is.'

Oordeel, of ik denken moet, dat mijn tegenwoordige arbeid lezers kan aantreffen, die op de hoogte gebracht moeten worden!

Ik belijd het volmondig en van ganscher harte: ik weet niet, wat eene moeder is, eenvoudig, omdat ik man ben. Maar ik heb mijn levenlang veel met moeders te doen gehad, en ik heb ze tot een voorwerp van studie gemaakt: mijne levenstaak leidde er gemakkelijk toe. Ik heb voortreffelijke moeders leeren kennen; ook, die voortreffelijk wezen wilden, maar het niet waren, alleen omdat zij niets wisten. En juist de moeder is de aangewezen gymnastiekonderwijzeres voor de gewichtige vooroefeningen. Zij is daartoe door de natuur treffelijk toegerust, veel meer dan de vader. Eens heb ik - op het Internationaal Congres van Wetenschappen, te Amsterdam in 1864 gehouden, - de bewering, dat alle groote mannen uitstekende moeders gehad hebben, door de toejuiching der talrijke vergadering hooren bekrachtigen. Ik vermoedde ondeugend, dat de tegenwoordigheid van dames in groot aantal de voornaamste reden van de daverende toejuiching was. Mij blijft die bewering wat stout; ik zou haar niet voetstoots durven onderschrijven. Maar dat de moeder in den regel veel meer dan de vader invloed op de karaktervorming van haar kind kan uitoefenen, wordt door dagelijksche ervaring bewezen.

Alles lost zich daarbij op in de woorden: zij heeft haar kind lief, zóó lief, dat inderdaad de man dat niet vatten kan. Die liefde vermag alle dingen, als zij maar onderworpen is aan het welgevormde verstand,

(*) De mijne ook. Over dat belangrijk punt zou ik willen schrijven; de vrees, dat mijn opstel in handen zou vallen, voor welke het niet bestemd zou wezen, heeft mij tot nog toe weerhouden.

gelijk de opvoeder moet zoeken te bewerken, dat de wil van het kind eenmaal aan zijn verstand onderworpen zal zijn.

Welnu, juist door die onwaardeerbare liefdekracht verheimelijke zij voor het kind, dat het over eigen wil beschikt. Zij make, dat de wil van haar kind in den haren opgaat. Dat is ontegenzeggelijk eene kunst; de moeder moet het kunnen; dat wil zeggen: het moet vooraf geleerd worden. Genieën leeren het kunnen alleen sneller dan gewoon bedeelde stervelingen. Vaak zelfs hebben genieën geen onderwijs noodig. Zoo zijn er moeders, die mijn geschrijf ongelezen kunnen laten. Maar - als de genieën - zij zijn zeldzaam.

Vooreerst diene dan de opmerking, dat wij volwassenen in den regel heel aangenaam voor anderen zijn, indien ons alle dingen naar den zin gaan. De moeder hebbe die hoedanigheid ook maar in het jonge kind te erkennen, en het gevolg zal wezen, dat zij inderdaad, zooveel mogelijk en oorbaar is, alle behoeften en begeerten van haar kind raadt en voorkomt. Waar is, dat dit ten opzichte van den zuigeling in den regel plaats heeft; ik wil dan ook maar waarschuwen tegen de dwaasheid, om het kind van meet af aan te onderwerpen aan een leefregel. Op vast bepaalde uren gevoed te worden, te slapen en vooral te ontwaken, zijn voorwerpen van later zorg, of liever: in het welgeordend huisgezin treden die gewoonten langzamerhand vanzelf in. Waar het mogelijk is, zij de jonggeborene het middelpunt, waarom alles in het gezin draait. Wij erkennen de noodzakelijkheid daarvan trouwens door de inrichting, die wij kraamkamer noemen. De moeder erkent die nog lang, door midden in den nacht dadelijk wakker te worden, behoefte aan slaap, koude, alles en alles op bewonderenswaardige wijze te trotseeren, zoodra er maar geluid gehoord wordt in de wieg, die dicht voor hare legerstede staat. Men ziet, ik denk alleen aan de moeder, die niet *naast* maar *met* haar kind leeft, gelijk ik ook alleen denk, en wel denken moet, aan het gezonde kind. Voorts wordt elke openbaring van begeerte, dus elke openbaring van den wil van het kind bespied, eensdeels om die dadelijk te bevredigen, als het mogelijk is, anderdeels om de gedachte aan het begeerde af te leiden, zoodra de bevrediging schadelijk of onmogelijk zou zijn.

Het eerste geschiede reeds om dezelfde reden, als waarom op het laatste allersterkst moet aangedrongen worden: om elke krachtige openbaring van begeerte bij het kind te voorkomen. Daaraan mag het om alles in de wereld in de eerste jaren nog niet gewoon raken. Daarin was het kind in de Duitsche herberg veel te vroegtijdig geoefend: als gezonde kinderen dwingen, of als zij - men behoeft toch niet naar Duitschland te gaan, om dat waar te nemen, - als zij hunne moeder met het vuistje op het aangezicht trommelen, is het nooit de schuld van het kind, altijd de schuld van de moeder. Vraag eiken opvoedkundige, of hooger beroep van dat strenge vonnis toegelaten kan worden. Stoute kinderen.... hoe ontzaglijk groot is hun aantal! Alleen onder de min

beschaafde standen? Men wijde eens een paar uur aan het ronddwalen tusschen de badstoelen op het strand te Scheveningen en luistere af, hoe de gouvernantes luide berispt worden, omdat - ja, omdat de kleinen ‘weder zoo stout geweest zijn’. 't Zou grappig wezen, als het niet zoo treurig was. Stoute, dat is onwillige, kinderen behoeven er niet te wezen, mits zij gezond zijn. De kunst, om dat te voorkomen, ligt geheel in de wijze van bejegening van het kind.

De bevrediging van begeerte is gemakkelijk, zoodra die mogelijk is, en zij is, als trouwens elke bevrediging van begeerte, aangenaam. Daarin is geene kunst. Maar de kunst wordt noodig, zoodra de bevrediging onmogelijk of schadelijk zou wezen, als de gedachte aan het begeerde afgeleid moet worden. En toch: hoe onnavolgbaar heerlijk heb ik dat door moeders en door vrouwen in het algemeen zien verrichten, als zij van die kunst maar begrip hadden. Zij hebben in haar stemgeluid een overredend vermogen, dat den man, den vader onthouden is.

Denk daarom niet, lezeres! dat de man de geschiktheid geheel mist, om die kunst te leeren. In de tijden, dat ik nog wel genoodzaakt was, een jong onderwijzer vóór de jongste klasse mijner school te plaatsen, is altijd die het best geslaagd, welke gehoor wilde geven aan den raad, om de zeven- en achtjarigen altijd in vroolijke, opgewekte stemming te houden, steeds op negatieve wijze den wil der jeugd te bepalen, nooit, nooit met de dwaze, de bespottelijk dwaze vraag: ‘Wil je niet?’ voor den dag te komen; altijd goeden wil bij de leerlingen te veronderstellen. Dat laatste is van overwegend belang. Knaapjes, over welke in het huisgezin steen en been geklaagd werd, schikten zich dan weldra in het gareel der school: stoutheid was er onbekend. Als dat mogelijk is, waar de school met zoo talrijke eischen komt, die tegen de natuur van het kind indruisen, hoeveel gemakkelijker moet dat te bereiken zijn in het huisgezin, mits de opvoedster in dezen allereersten grooten eisch der karaktervorming ingewijd is, dat de wil van het kind door de kunst opga in den wil der opvoedster, zoodanig, dat beiden door hare bejegening eenswillend blijken te zijn. Hier mag het ‘zoete lijntje’, het kunstje, dat de vrouwen in zooveel andere opzichten toonen zoo uitnemend te verstaan, niet ontbreken; het moet haar maar de moeite waard zijn, het ook hier aan te wenden. Maar men houde wel in het oog, dat door de uitdrukking ‘het zoete lijntje’, indien het hier, aan de dagelijksche taal ontleend, gebezigd is, geheel wat anders verstaan wordt dan door het woord ‘paaien’. Afleiden van de ontijdig opgewekte begeerte, door begeerte te wekken naar hetgeen gepast is, daarop komt de zaak neder.

Is dat eene geheel andere leer dan het geijkte: men moet het rijsje buigen, terwijl het teer is?

In geenen deele. Degenen, die dat opvatten in zulk een zin, dat de poging, om den wil van het kind, zooals zij dat dwaselijk noemen,

‘achter de deur te zetten’, verstandig is; die meenen, dat het bukken voor den wil des opvoeders, het bukken met de bewustheid ervan, zoo spoedig mogelijk moet intreden; die lijdelijke gehoorzaamheid, als in het leger noodzakelijk is, van hun kind vorderen, hebben maar geen begrip van hetgeen de tuinman door dat buigen verstaat, als hij het rijsje tot leiboom wil vormen. Zoolang het plantje nog geene houtvorming vertoont, is van buigen geene spraak. Eerst als die houtvorming beginnen zal, houdt hij rekening met de wijze, waarop de plant hare takjes uitgeschoten heeft, als hij haar plaatst op de plek, waar de verdere ontwikkeling moet geschieden. En dan heeft het buigen zeer behoedzaam plaats; nooit met een ruk, nooit met geweld; heden in geringe mate, en op gepaste tijden al sterker en sterker, totdat de tak in die richting groeit, die voor den leiboom verlangd wordt. Maar het denken aan leiboomen doet mij bijna een afkeer van het spreekwoord krijgen. Wij willen geene leiboomen: wij noemen ze natuurverkrachting, waar zij tot zinnebeeld van de vrucht van opvoeding moeten dienen: al wie opvoedt, kieze tot zinnebeeld den krachtigen boom, die zich volgens eigen, vrije natuur prachtig ontwikkelt, indien de omstandigheden maar gunstig zijn. Voor die gunst der omstandigheden zorgt de ervaren opvoeder. En als ik die omstandigheden zal optellen, dan heb ik te wijzen op de volgende:

1°. Zorg, dat uw kind gezond zij; vermijd alles, wat het lichaam kan verweekelijken;
2°. Houd het steeds vroolijk;
3°. Verschaf het door uw leven *met* uw kind gedurige en natuurlijk gepaste bezigheid;
4°. Zorg, dat het steeds door goede voorbeelden omringd zij, maar wees inzonderheid zelf in alles onberispelijk, waar uw kind u nauwkeuriger, dan gij vermoedt, dat is altijd, gadeslaat;
5°. Schenk uw kind vertrouwen; veronderstel niet snel kwade bedoelingen; verkeer openhartig met uw kind;
6°. Leid het niet in verzoeking;
7°. Maak alles, wat als goed, betamelijk of plichtmatig moet gedaan worden, vroegtijdig tot gewoonte.

Een enkel woord over de laatste beide voorschriften.

Als gij erkent, lezer of lezeres! dat de bede: ‘Leid ons niet in verzoeking!’ voor u noodzakelijk is; als gij de belijdenis van ouden van dagen als waarheid wilt aannemen, de belijdenis, dat die bede noodzakelijk, hoog noodzakelijk blijft tot aan den rand van het graf: dan zult gij het misdadige erkennen van de handelwijze, die het jeugdige kind, dat nog geen besef van plicht of zedelijkheid heeft, blootstelt aan verzoeking. Zij is misdadig, alleen omdat het kind altijd in de verzoeking bezwijken moet, waardoor dat bezwijken tot noodlottige gewoonte wordt. Er wordt schrikkelijk veel tegen dat voorschrift gezondigd,

omdat hetgeen de verzoeking veroorzaakt, gering in beteekenis schijnt in de oogen van den volwassene. En toch staat het openlaten van een suikerpot, het onbeheerd laten van een koektrommeltje volkomen gelijk, volkomen, hoor! met het toegankelijk maken van de brandkas, het onbeheerd laten van de bergplaats van effecten, natuurlijk, wanneer die geen persoonlijk eigendom bevatten; anders gebeurt het immers niet? Op het heimelijk wegnemen komt het aan, niet op de waarde van hetgeen weggenomen wordt.

Hoe vaak zie ik onnoozelen den trek naar het verbodene bezigen, juist om van het kind gedaan te krijgen, wat zij verbieden. Ja, zij doen het lachende; hunne bedoeling is niet euvel; maar hunne zonde gedijt tot nadeel van het kind. 'Zul je dat wel laten!' klinkt het met lachend bevel, en de kleine wordt liefderijk stoeiende bejegend, als hij gedaan heeft, wat verboden werd....

Moet ik die voorbeelden talrijk aanhalen?

Wat goed, betamelijk of plichtmatig is, worde vroeg tot gewoonte. Ik bedoel wederom schijnbare kleinigheden. Wasschen, reinigen, aankleeden b.v. zijn in den regel noodzakelijke verrichtingen, die de eer niet hebben, het welbehagen van het kind weg te dragen. De kraamkamer getuigt er immers ettelijke malen daags van! Maar zoodra de moeder zelf hare taak in dat opzicht aanvaarden kan, moet hare kunst het aan den dag leggen van het mishagen geheel doen verdwijnen. Dat kan. Meermalen in mijn leven heb ik moeders in dat opzicht bewonderd, juist omdat ik tallooze malen die noodzakelijke verrichtingen onder alleronaangenaamst kinderlijk geschreeuw heb bijgewoond. 'Och, dat kind is zoo stout!' jammerde de beklagenswaardige moeder dan. Zij had er geen begrip van, hoe eene harer zusters dezelfde handeling tot een spel wist te maken; en als zij het zag, schreef zij de gemakkelijkheid, waarmede de zaak plaats had, aan de gemakkelijkheid van het kind toe!

Dat eene voorbeeld zal wel voldoende zijn.

Thans komt de vraag: hoe lang moet die verhoedende handelwijs duren? Het antwoord is: zij dure voor elken plicht, totdat het kind besef van dien plicht gekregen heeft. Zoo wordt de bejegening het eerst gewijzigd voor de gehoorzaamheid; ik zeg 'gewijzigd', want de overgang tot de stellige wilsbepaling zij geleidelijk, evenals alles in de natuur geleidelijk gaat, wanneer zij in normalen toestand verkeert.

Voor de gehoorzaamheid het eerst. Terwijl toch de verstandige opvoeder in het tijdperk der verhoeding het bevel bijna geheel op den index geplaatst heeft, - hij blijft er ook later spaarzaam mede - begint hij thans het kind te oefenen in het vaardig en volkomen uitvoeren van een gebod. Het spreekt vanzelf, dat aanvankelijk licht te volbrengen moet zijn, wat geboden wordt. Weet ge, jeugdige moeder!

dat ge uw kind in de ongehoorzaamheid oefent, als gij erop aandringt, dat het zijne kunstjes, die het zoo lief en zoo vaardig voor u verricht, aan vreemden zal vertoonen? Weet ge, dat schipbreuk lijden op dat punt - en hoeveel malen heeft dat plaats! - van zeer bedenkelijken aard is?

Het verbieden, dat gedurende het verhoedende tijdperk eene geheel ongekende zaak moet zijn, blijve ook later zooveel mogelijk vermeden, ware het alleen, omdat de ervaring leert, dat zelfs voor volwassenen, ja, voor bejaarden, het verbod juist de oorzaak van overtreding kan worden. Wilt ge eene historische anekdote?

Toen de bekende Hertog van Ossuna zijn onderkoningschap in Napels aanvaard had, vernam hij, hoe daar een zeventigjarig koopman er roem op droeg, dat hij zijne rijkdommen verworven had, zonder ooit een voet buiten de poort der stad te zetten. De Onderkoning deed hem een bevelschrift toekomen, waarbij hem op straf van eene aanzienlijke geldboete - zoo ongeveer 35000 gulden - verboden werd, de stad te verlaten. Bij het lezen van dat bevelschrift lachte de koopman den Vorst uit en noemde hem een gek. Maar reeds een dag daarna begon de lust zich te doen gelden, om het verbod te overtreden. Met dien lust worstelde de grijsaard zes dagen; den zevenden liet hij zijn rijtuig inspannen, om naar Mortare te rijden; hij stapte er niet uit, maar zorgde, dat de overheid der plaats zich vergewiste van zijne tegenwoordigheid. Toen reed hij dadelijk terug, om den Hertog de boete te doen toekomen. Deze, die het bevel alleen gegeven had, om zijne dienaren in het regeeren te wijzen op de dwaasheid van verbieden, waar hun de macht ontbreekt, om het verbod te handhaven, zond hem de helft der boete terug: de andere helft bestemde hij voor een weldadig doel.

Eilieve, moeder! hoezeer moet het uw kind aan de noodige kracht falen, om den trek naar het verbodene te weerstaan?

Gelukkig valt het tijdperk, waarin de stellige oefening van den wil begint, samen met dat, waarin de vader meer stellig als opvoeder optreedt en waarin het kind een goed deel van zijne opvoeding op de school erlangt. Moeder kan gelukkig voortgaan met hare verhoedende handelwijs. Als zij het terrein der stellige betreedt, is dat, om de trouwe raadgeefster te zijn en - te blijven. Wat de taak der school is - of moet zijn: - de openbare onderwijzers kunnen in de hitte van den strijd over de school in den waan gebracht zijn, dat de school - nota bene! - niet behoeft op te voeden, - wat dan de taak der school moet zijn, is de oefening in vaardige gehoorzaamheid aan gebod en verbod, in stipte plichtsvervulling. Ik zal daarover niet behoeven uit te weiden; ook - ik schrijf niet voor de school; dat heb ik elders gedaan(*).

(*) In mijne *Pedagogische Schetsen*, onder de onderwijzers een zeer bekend boek.

Als ik nu opvoedkundige werken raadpleeg, vind ik voor hetgeen de stellige wilsbepaling heet, de volgende voorschriften;

1°. Eisch onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan uwe bevelen; maar zorg, dat uwe bevelen verstandige zijn;
2°. Kweek liefde tot de deugd;
3°. Boezem af keer voor de ondeugd in;
4°. Zorg voor goede lectuur;
5°. Jaag naar de achting van het kind, dat opgevoed moet worden;
6°. Verwek echte beginselen van zedelijkheid;
7°. Wijs op de natuurlijke gevolgen van goed en van kwaad.

Dunkt u niet, lezer! dat dit alles, behalve het eerste punt, eigenlijk tot de vooroefeningen en dus tot het verhoedend systeem behoort?

Mij dunkt, de stellige oefening van den wil, de ware gymnastiek moet hoogeren eisch doen. Als in de gymnastiekzaal de leerling geoefend wordt, om zich, alleen met zijne handen, langs een touw naar boven te werken, om daarna met vaste grepen neder te dalen, dan komt het mij voor, dat dit o.a. geschiedt, om hem het bewustzijn te geven, dat hij op de kracht zijner handen vertrouwen kan, eene bewustheid, die bepaald van groote waarde is, waar alleen door die kracht en door die bewustheid redding uit doodsgevaar mogelijk wordt. Een man moet of moest niet meer dan een stevig touw behoeven, om zich bedaard en kalm en zonder zich de huid van zijne handen te schuren, uit de vierde of vijfde verdieping van een huis langs den gevel neder te laten. Vindt ge dien eisch misschien overdreven? Ik niet. Maar kom aan, laat ons ietwat lager eischen. Elke bewoner van een land als de provincie Holland, Friesland of Zeeland moest kunnen zwemmen, opdat hij de kansen, om te verdrinken bij een noodlottig toeval, tot de kleinste verhouding doe inkrimpen. Hij moet de bewustheid hebben van hetgeen hij vermag, als het oogenblik van gevaar er is.

Als ik dat overbreng op het terrein van zedelijkheid - wat dan daaronder door kerkleer, landaard, luchtstreek, of wat ook, gewijzigd, verstaan worde - moet de mensch zich bewust zijn, in hoever hij op zijn wil ten goede vertrouwen kan, als de ure van gevaar komt. Ook, en niet minder, als ik het overbreng op het terrein van onzen dagelijkschen arbeid, van onze bejegening van en onzen omgang met anderen, van ons geheele zijn in het dagelijksch leven, van onzen toestand in gezondheid en ziekte. Hij moet de bewustheid hebben, in hoever hij op zijne zwemkracht vertrouwen kan, duidelijker gezegd: hoeveel waarde zijn ‘ik wil’ en ‘ik wil niet’ voor hem heeft.

Daarom versta ik door de zoogenaamd stellige opvoeding van den wil de oefening in onthouding, waar die door de noodzakelijkheid nog niet gevorderd wordt.

Als ik, op dat punt voornamelijk onderwezen door Campe en door Salzmann, den eerste in zijn *Robinson Crusoë*, den laatste in zijn *Ernst*

Haverveld of Hoe men van boer vrijheer kan worden, bij gelegenheids-onderwijs op mijne school over dat onderwerp met de half volwassen knapen handelde, bespeurde ik een kwalijk verborgen glimlach. 't Klinkt dan ook, vooral in onzen tijd, zoo wonderlijk, zich nu en dan een genot te ontzeggen, alleen om tot de bewustheid te geraken, hoe groot de wilskracht is, en om die kracht te oefenen. Maar de wetenschap, dat die glimlach komen zou, heeft mij nooit weerhouden en - zij weerhoudt mij ook thans niet. Daarenboven, wie bewijst mij, dat mijne woorden niet heimelijk hier of daar hunne gezegende uitwerking gehad hebben of nog zullen hebben? Matigheids-, afschaffingsgenootschappen, kloostergeloften en wat er meer van dien aard zij of komen zal, bewijzen, dat de menschheid de oorzaak voor het nalaten van hetgeen zij kwaad of schadelijk oordeelt, liefst buiten zich zoekt. Wanneer zal de tijd aanbreken, dat zij die in zich weet te vinden? En dan - hoevelen betreuren heimelijk, dat het hun op het rechte oogenblik aan vastheid van wil ontbroken heeft! Hoevelen behelpen zich niet met de wonderlijke leer, dat het zwakke vleesch daden kan verrichten, die den geest niet doen zondigen!

Men behoeft de zaak niet te overdrijven; het doel is niet, om de wereld met Diogenessen te bevolken. De wereld heeft voor alle tijden genoeg aan den eenen. Maar de kracht van wil van dien eenen blijft altijd een voorbeeld, hoe hoog die kracht opgevoerd kan worden.

Als de - ja, het zijn waarlijk brave Hendrikjes, die bij Campe naar vader Eelhart's vertellen van Robinson en naar zijne zedelessen luisteren, - als die kinderen door den vader in de vertelling op het punt van zelfbeheersching gebracht worden, spoort de vader hen aan tot de oefening erin. Om het voorbeeld te geven, zegt vader Eelhart zoo ongeveer: ‘Ja, kinderen! ik gevoel, dat het snuiven’ - hij bedoelt het genieten van snuiftabak - ‘mij tot eene zeer sterke gewoonte geworden is.’ En hij deelt hun mede, dat hij, alleen om zich te oefenen, de snuifdoos voor een bepaald getal dagen weg zal sluiten. De kinderen zijn als brave Hendrikjes dadelijk gereed, om dat voorbeeld te volgen: de een zal zich morgen dit, de ander dat genot ontzeggen....

Gij ziet, lezer! ik schrijf over de zaak in den geest van den tijd: er is, hoop ik, spot met de brave Hendriken in mijn verslag. Maar sta mij toe te beweren, dat ik alles behalve met den grond der zaak spot.

Ernst Haverveld van Salzmann is een geheele roman, die alleen over het onderwerp zelfbeheersching handelt. Een boer ziet er, hoe zijn ambtman met groote bedrevenheid een dartel paard aan zijn wil onderwerpt, en de boer brengt zijne bewondering onder woorden. Dan onderwijst hem de ambtman, hoe elk mensch in zijne driften, die licht hartstochten worden, tal van dartele paarden heeft, en de boer besluit die dartele paarden, als de ambtman zijn ros, aan zijn wil te onderwerpen. Daarop werpt de schrijver, Salzmann, den hoer in de gewichtigste, maar toch volstrekt niet buitengewone levensomstandigheden, waarbij dan de

man, door de les van den ambtman op zijn qui vive gebracht, allengs sterker proeven van zelfbeheersching aflegt, waardoor hij eindelijk een man wordt, die zich ‘vrijheer’ kan achten, omdat hij geen slaaf van ook maar eene enkele zijner neigingen is.

Beide boeken, voor de jeugd geschreven, zijn onmetelijk ver verwijderd van hetgeen thans der jeugd voorgezet wordt. Ik wil ze niet oprakelen uit de asch; vorm en stijl behooren tot een vroeger tijdperk.

Maar wel wensch ik op te rakelen, wat beide schrijvers bedoeld hebben: bepaalde oefening in de zelfbeheersching.

En ik vraag: waar is het bespottelijke: als men kleuters van tien jaren langs de straten met sigaar of pijp ziet wandelen, of als de welopgevoede knaap het niet verheimelijkt, dat hij b.v. vóór zijn achttiende jaar niet rooken wil? Waar is het bespottelijke: als een vader, alleen om zijn zoon het voorbeeld van zelfbeheersching te geven, hem eens toevoegt: ‘Heden wil ik eens in het geheel niet rooken?’ Waar is het bespottelijke: als de dronkaard ondanks alle wetten langs de straten zwaait, niet eens als Heloot aangemerkt kan worden, of waar de vader, in dezelfde rol als zoo even, zijn zoon mededeelt, dat hij zich heden of morgen, of misschien wel eene geheele week, van het gebruik van bier of wijn onthouden zal, en de daad bij het woord voegt?

Is er inderdaad reden tot spot, als de zoon - of ook de dochter - toont, zich nu of ettelijke malen een dagelijksch genot, vooral een, dat tot gewoonte worden kan, te ontzeggen, alleen om geen slaaf van die gewoonte te worden? Dat genot, die gewoonte kunnen zelfs van alles behalve zinnelijken aard zijn. Ik herinner mij hier een overbekend jeugdig hoogleeraar, die geen ander genot kende dan de beoefening der wetenschap en die daartoe geheele dagen en halve nachten op zijne studeerkamer doorbracht. Men vertelde, dat zijne moeder hem onophoudelijk smeekte, zich lichaamsbeweging in de vrije lucht te verschaffen. Daardoor kon hij eens plotseling eene wandeling, eene loopkuur van vier, vijf uur ondernemen, ten einde de zaak voor ettelijke weken in het reine te brengen, zooals hij dwaselijk meende. Hij is jong gestorven.

Er is reden, om die handelwijs voor een deel gelijk te stellen met die van den man, die te veel sterken drank gebruikt. Ik haal het voorbeeld alleen aan, om te bewijzen, dat ik de gymnastiek voor den wil, dat is voor de zelfbeheersching, niet alleen aangeprezen wil hebben voor het zedelijk leven.

‘Ik wil’ en ‘ik wil niet’ moet de mensch kunnen zeggen met de noodige standvastigheid, ook waar hij hetzij nuttig, hetzij schadelijk kan zijn voor de maatschappij, groot of klein, waarin hij leeft. Waarlijk, sinds eene halve eeuw verneem ik bijna dagelijks de klacht, dat het ons omhoog en omlaag vooral faalt aan mannen, die niet aan den leiband loopen, die een eigen vasten wil bezitten en dien weten door te zet-

ten. Is er dan reden, om aan te dringen op de behoorlijke opvoeding van den wil?

Natuurlijk is het, dat de wil ten goede moet leiden. Daarvoor moet hij onderworpen worden aan de heerschappij van het verstand. Dat mag beschouwd worden, een paal boven water te zijn. Als ik over dat punt niet uitweid, worde dat toegeschreven aan het doel van mijn tegenwoordigen arbeid, dat alleen de gymnastiek voor het gevoelsleven was.

H.G. ROODHUYZEN.

Is armoede de voornaamste oorzaak der prostitutie?

III.

De vraag naar de verhouding, waarin de armoede tot de prostitutie staat, wordt geheel beheerscht door de vraag naar de beteekenis, die aan de armoede in het maatschappelijk leven toekomt. De vaststelling van die beteekenis moet ons in de eerste plaats bezighouden. Die vaststelling kan alleen aan de hand der ervaring ondernomen worden. Hoe gaarne velen een anderen weg wenschen in te slaan en ook menigmaal werkelijk betreden, ten slotte zijn allen verplicht, tot de ervaring terug te keeren en haar bewust of onbewust tot richtsnoer te kiezen. Alleen de ervaring staat in onmiddellijk verband met het leven. Is dat waar, dan moet het uit haar gewonnen wetenschappelijk begrip slechts eene betrekkelijke waarde bezitten, want tusschen de wetenschappelijke leer - een stelsel van min of meer abstracte formules - en het werkelijk leven kan nooit eene volkomen overeenstemming heerschen. Gewoonlijk heeft zelfs de leer zeer spoedig na haar ontstaan en nog in de eerste periode van hare ontwikkeling elke voeling met de werkelijkheid verloren. Het wetenschappelijk begrip is dus niets anders, of mag althans niets anders zijn, dan een geschikt hulpmiddel, om langs den kortsten weg de waargenomen verschijnselen des levens - de zichtbare feiten - te kunnen rangschikken en met elkander te verbinden. Het is een bruikbaar en in de meeste gevallen een onmisbaar werktuig in de handen van den denkenden mensch. Dit werktuig stelt ons niet in staat, - al heeft het ook een zeer hoogen trap van ontwikkeling bereikt - om van wettelijke verhoudingen en wettelijke regelmatigheden in onvoorwaardelijken zin te spreken. Zijne betrekkelijke waarde moet steeds in het oog gehouden worden, wanneer naar eene bepaalde verhouding verwezen wordt, waarin de armoede tot de prostitutie staat, of wanneer er van eene bepaalde verhouding sprake is, die de armoede tot den maatschappelijken arbeid inneemt.

Wat is de zin van het woord *armoede*?

De etymologie brengt *armoede* in verband met het gothische woord *arms*, waarvan ons *arm* afkomstig is. Arm beteekent zoowel *brachium*, m.a.w. een lichaamsdeel, als *miser,* m.a.w. erbarmen. Tusschen

beide beteekenissen bestaat oogenschijnlijk geene overeenkomst. Toch neemt de wetenschap voor beide *brachium* als wortel aan. Ter verduidelijking van den zin is het wenschelijk, aan het werkwoord *armen, amplecti,* te denken. Aan armen, omarmen, komt van oudsher de beteekenis toe: liefderijk en medelijdend in de armen sluiten. Grimm zegt, dat arm, armoede een toestand uitdrukt, waarin de ongelukkige op medelijden en genade aanspraak heeft, liefde verdient. Niet de behoeftige, maar de ongelukkige, de lijder, wordt in de armen gesloten; met hem wordt als arme medelijden gevoeld. Behoeftigen *kunnen* tevens armen zijn en zullen veelal in den toestand van armoede verkeeren, maar een *moeten* is tegenover hen buitengesloten en eene noodzakelijkheid is niet voorhanden. Er moet dan ook een onderscheid tusschen behoeftig en arm aangenomen worden. Johannes Frank sluit zich bij Grimm aan, merkt echter op, dat al deze oorspronkelijk Germaansche woorden in navolging van en in overeenstemming met Latijnsch-Christelijke begrippen gevormd zijn, maar zich door hun specifiek ethischen inhoud gunstig van de Latijnsche begrippen onderscheiden. Arm, armoedig, armoede, ongelukkig veronderstellen oorspronkelijk erbarmen, barmhartigheid; zij herinneren aan de weldadigheid, of liever aan de uitoefening der zeven werken van barmhartigheid. De ontwikkelde afleiding en opvatting is niet algemeen erkend; velen betwisten zelfs hare waarschijnlijkheid en stellen voor den door ons ontwikkelden vorm in de plaats het etymologisch verband met *armoedi, labor*, *moedi, molestia.* Alsdan beteekent armoede zooveel als: arbeidsmoede, onder den last van den arbeid gebukt gaan. Voor zoover daarbij van eene taalkundige strijdvraag sprake is, moeten wij dit gebied verlaten, eenvoudig constateerende, dat een later taal- en spraakgebruik den ethischen inhoud opruimde en de materieele gedachte op den voorgrond plaatste. Als een hoofdkenmerk van *arms* en *arm* gold later zekere betrekking van arm en armoede tot den arbeid, zoodat met arm en armoede de beteekenis verbonden werd: zijn onderhoud met moeite door middel van arbeid verdienen, hetgeen omschreven zooveel heette als: in het zweet zijns aanschijns werken, zonder zekerheid van bestaan en toereikend inkomen. Met deze opvatting hield de leer van de sociale orde der materieele goederen, ook economische wetenschap genoemd, rekenschap, toen zij het begrip armoede formuleerde. Armoede drukt, volgens haar, een toestand uit van onbekwaamheid en onvermogen, om door eigen kracht en met eigen middelen in de als noodzakelijk en onontbeerlijk erkende levensbehoeften te voorzien. Beknopter en bevattelijker luidde de economische formule: *arm is hij of zij, die niet over de vereischte middelen van onderhoud beschikt.*

Welk gevaar wordt door deze formuleering te voorschijn geroepen?

De economische formule spreekt alleen van een materieel belang en wekt dientengevolge de gedachte, dat er uitsluitend materieele middelen vereischt worden, om de armoede en de uit haar voortspruitende maat-

schappelijke *en* zedelijke nadeelen te bestrijden; die gedachte vervult allengs ons voorstellingsvermogen en beheerscht alsdan ons bewustzijn.

De economische formule wijst op het streven der economische wetenschap, om zich los te maken van den moreelen grondslag en het gebied van het abstracte op te zoeken zij scheidt de sociale orde der materieele goederen van de sociale orde van het menschelijk leven en laat een begrip in de plaats van middel doel worden. Het gevaar ligt voornamelijk hierin, dat een te klein gebied - het materieele goed - eene afzonderlijke leer gaat vormen en dat aan haar alsdan alle verhoudingen van het menschelijk leven getoetst worden. Het werkelijk leven kent de scheiding in eene moreele en in eene materieele sociale orde niet. Wordt die scheiding in hare uiterste consequentie op concrete toestanden in de historisch geworden levensgemeenschap of maatschappij toegepast, dan beteekent dat eene eenzijdige vooropplaatsing der materieele behoeften, waarvan onwillekeurig eene bevooroordeelde en gebrekkige beoordeeling der feiten het gevolg is. Niet ten onrechte wordt in dit opzicht aan Adam Smith verweten, dat hij daartoe in zijn onderzoek naar het wezen en de oorzaken van den rijkdom de hand geboden heeft. Wel plaatste hij niet, gelijk de zg. physiocraten dat gedaan hadden, het materieel genot op den troon; wel maakte de leer der materieele goederen slechts een onderdeel uit van zijne voorlezingen; wel keerde hij persoonlijk aan de moraliteit den voorrang toe, voor zoover dat met zijn sensualistisch standpunt op het gebied der wijsbegeerte vereenigbaar was: maar hij bond niet meer onmiddellijk den materieelen aan den moreelen vooruitgang en zocht, in abstracto, voor de vraag van het menschelijk leven eene rekenkunstige oplossing. Had hij meer gelet op de ervaring en haar optreden in de geschiedenis, dan had hij de onmogelijkheid ingezien van elke materieele verbetering, die niet door moreele hervormingen voorafgegaan wordt, en dan had hij er nooit toe kunnen overgaan, om het persoonlijk belang in wetenschappelijken zin te isoleeren. Uit die isoleering vloeien gevolgtrekkingen voort, die in zeer vele gevallen slechts bij wijze van uitzondering op het leven in de gemeenschap toe te passen zijn. Geen wonder, dat het lijden der arbeidende bevolking en het beginsel van het welbegrepen eigenbelang naast elkander bleven staan en dat Smith, uitgaande van het eigenbelang, niet tot het lijden doordrong.

De economische formule noemt arm gemis van de vereischte middelen, om in eigen onderhoud te voorzien. Welke levensgezellin begeleidt derhalve de armoede? De nood. Nood moet beschouwd worden als eene beperking der menschelijke vrijheid, daar deze toestand de vrijheid van handelen uitsluit. Noodlijdenden bezitten niet meer de vrije beschikking over hunne persoonlijke arbeidskracht en kunnen feitelijk geene rechtsverbinding aangaan, daar deze een eigen wil als voorwaarde vooropplaatst. Die wil ontbreekt, zoodra zij, die een rechtsgeldig verdrag sluiten, gedwongen zijn, de gestelde voorwaarden aan te nemen, zonder in staat te zijn, eigen wenschen met kans van slagen te kunnen uiten.

Hoogstens verleent het recht van vereenigen en vergaderen de mogelijkheid, om een klein tegenwicht te vormen, mits dit recht voldoende door de wet gewaarborgd is, om de geregelde uitoefening toe te laten, hetgeen echter bij wijze van uitzondering het geval is. Dit tegenwicht heft evenwel de verhouding van loon en dwang, waarin noodlijdenden en gegoeden tot elkander in de ontkerstende maatschappij staan, niet op. De verkondigde vrijheid, ook wel eens gelijk recht voor allen genoemd, is onder zulke omstandigheden schijn. De groote wijsgeer Hegel zeide niet zonder grond, dat de vrijheid in de moderne maatschappij ten opzichte van hare uitoefening gebonden is aan het bezit. Valt de leer van het offer weg met de aan die leer ontleende macht der Christelijke liefde, dan staan de noodlijdenden in dezelfde verhouding tot de rijken als eertijds de slaven tot de slavenhouders. De vorm is in dit geval veranderd, niet het wezen der zaak. In zoover is zelfs de heerschende vorm voor de noodlijdenden ongunstig, dat het materieel belang van den rijke hem tegenwoordig niet meer voorschrijft, het leven der noodlijdenden te sparen. De ontwikkeling der techniek heeft dit sparen buiten het persoonlijk belang van den materieelen mensch geplaatst. De hooge practische beteekenis van het Christelijk beginsel is daardoor nog verhoogd en niet toevallig was het, dat de crisis op kerkelijk gebied, waarvan verzwakking des geloofs het gevolg geweest is, door een stormloopen tegen de bestaande rechtsorde afgelost werd. Tegenwoordig worden arm en behoeftig door elkander gebruikt. Dat geschiedt ten onrechte. Behoeftig drukt een toestand uit van langzaam wegkwijnen wegens gebrek aan het noodige, terwijl geen lichtstraal toegang tot het gemoed vindt, zoodat het van vreugde en voldoende verzorging ontbloote leven in het oog des lijders elke waarde verloren heeft. De arme verkeert in een toestand van passief lijden, maar blijft hopen en gelooven en vindt daarin troost en steun; de behoeftige en nooddruftige teert weg en heeft geene hoop, geen geloof meer.

Nog duidelijker wordt de beteekenis der armoede, indien hare oorzaken niet over het hoofd gezien worden. Die oorzaken zijn van *individueelen* en van *socialen* aard. Onder de eerstgenoemde treden op den voorgrond: lichamelijke en zenuwzwakte, ziekte, eenig ongeluk, lichtzinnigheid, traagheid, verkwisting, enz. Deze oorzaken kunnen door eene individueele behandeling der lijders verminderd worden. Zijn zij niet meer voorhanden, dan bestaat de mogelijkheid, om door eigen inkomen uit arbeid weder tot een toestand van betrekkelijke onafhankelijkheid te geraken. Daartoe de behulpzame hand te bieden, is een plicht, en die plicht wordt ook door de economische wetenschap erkend. Deze dwaalt echter hierin, dat zij de weldadigheid slechts duldt en niet als eene noodzakelijke aanvulling beschouwt, die door geene maatschappelijke of andere inrichting te vervangen is. Zelfs de meest uitgebreide toepassing der verzekering en zelfs de algemeene toepassing der spaartheorie maken de weldadigheid niet overbodig. Ontbreekt aan den arme de voor hem onmisbare ondersteuning, dan neemt hij zijne toevlucht tot

bedelen en de bedelarij geleidt hem op het gebied der wetsovertredingen. De Charitas is wel in staat, om door middel van eene verstandige individualiseering het euvel te verminderen, nooit echter krachtig genoeg, om de kwaal geheel te genezen, zelfs dan niet, wanneer de Christelijke liefde in verbinding treedt met de opvoeding en den socialen arbeid. De armoede is in niet geringe mate een uitvloeisel van de gebreken en zwakheden der menschelijke natuur, van de nadeelige werking der hartstochten en van de geringe neiging, zich in de steeds noodzakelijke zelfbeperking te oefenen. Neemt het godsdienstig bewustzijn af en de bevolking toe, dan wordt de armoede eerst een gevaar voor allen en draagt zij tot het zedelijk verval van het volk bij. Van niet minder belang zijn de sociale oorzaken der armoede.

Sociale beteekenis bezit het woord armoede, wanneer wel de middelen voorhanden zijn ter dekking der vereischte levensbehoeften, maar wanneer deze niet tevens in staat stellen, om te voldoen aan de plichten van den stand en den maatschappelijken rang. Meestal toch wordt de handhaving der sociale stelling in het maatschappelijk leven hooger geschat dan de gezondheid en armoede van dezen aard bevat een groot gevaar voor de moraliteit, daar deze alsdan slechts in zoover onaangetast blijft, als dat met den uiterlijken schijn vereenigbaar is. Het verlies van het eigen zedelijk bewustzijn wordt niet gedekt door den steun, dien stand en rang verleenen. De solidariteit van gelijken in rang en stand hangt in onzen geloofsarmen tijd ten slotte alleen van de materieele belangen af, die in het onpersoonlijk geld belichaamd zijn. De economische richting, die de maatschappij ingeslagen heeft, bevordert armoede om zulke redenen. In de antieke wereld en ook nog in de middeleeuwen werd er prijs op gesteld, zich zooveel mogelijk onafhankelijk te maken van materieele behoeften. Bevrediging schonk het, niet aangewezen te zijn op de hulp van anderen, daar in den toestand van afhankelijkheid op den duur het gevoel voor vrijheid elke waarde verliest. In de beperking der behoeften werd een middel gezien, om het persoonlijk karakter te vormen. Dit karakter was de voorwaarde voor de persoonlijke vrijheid. Anders luidt het ideaal onder de heerschappij der materieele belangen. Vermeerdering der materieele behoeften werd tot plicht verheven en zelfs de aristocraat richtte daarop zijn streven. Die vermeerdering, waarvoor geene grenzen aan te wijzen zijn, prikkelt, om de productie steeds uit te breiden, en gaat gepaard met het streven, om de stofwisseling steeds sneller te doen plaats vinden. Behoefte werd het, anderen in die vermeerdering te overtreffen. De middelen daartoe werden verkregen, door te handelen overeenkomstig de regelen van den handel, van het verkeer op de algemeene markt, d.w.z. door met de minst mogelijke offers de meest mogelijke winsten te behalen. De mogelijkheid daartoe bood de aanbidding der dogmatiek van het egoisme, die van het persoonlijk belang uitgaat en alleen met dit belang rekent. Wie niet in staat was of niet wenschte de regelen

van het goederenverkeer tot uitgangspunt en richtsnoer te maken van al hetgeen tot het menschelijk leven behoort, liep gevaar in een toestand van armoede te geraken.; wie niet door gelukkige omstandigheden begunstigd was en toch op zijn socialen rang prijs stelde, deelde dit lot. Vandaar, dat armoede tot in de hoogste klassen der maatschappij doorgedrongen is. Vandaar, dat met de steeds toenemende vermeerdering der behoeften de uitbreiding der armoede gepaard gaat. Het meest van allen lijden onder dien zuiver materialistischen geest van onzen tijd de arbeidende klassen. Daar echter de sociale beteekenis van de armoede bijzondere kenmerken bezit, wordt voor dezen vorm - armoede der arbeidende klasse - een ander woord gebruikt, dat in de eerste helft van deze eeuw in Frankrijk en Engeland het burgerrecht verwierf. De armoede van geheele klassen der maatschappij heet *pauperisme.*

Pauperisme is het product van kunstmatige toestanden en verhoudingen, is een gevaar voor de maatschappij en hare natuurlijke ontwikkeling. Pauperisme is een kunstterm en het moet het karakter van een kunstterm behouden, zoodat het zelfs niet eens in onze gedachten mag opkomen, naar eene vertaling te zoeken. Behoeftigen en armen zijn ten allen tijde in de maatschappij voorhanden geweest en zullen in haar midden steeds voorkomen, al worden er ook nog zulke fraaie sociale stelsels samengesteld, die de onmogelijkheid van de armoede in den toekomststaat aantoonen. Pauperisme daarentegen komt niet overal voor en is niet een gewoon verschijnsel. Zijne wieg stond in de fabrieks-districten; zijne bestrijding ligt op den weg der wetgeving. Afgeleid van pauper, beteekent pauperisme een toestand van duurzaam onvermogen van eene voor de huisindustrie en het handwerk ingerichte bevolking, om in de fabrieksnijverheid voldoende en geregelde bezigheid tegen een loon te vinden, dat in het onderhoud van een gezin voorziet. De armoede rekent in hoofdzaak met den ‘travailleur imparfait’, die in de meeste gevallen onder den invloed van moreele gebreken staat. Het pauperisme daarentegen is verplicht te rekenen met den ‘travailleur parfait’, met den gezonden, krachtigen, bekwamen en vlijtigen werkman, die bereid is eene hem opgedragen groote arbeidshoeveelheid te verrichten, maar daartoe òf niet in de gelegenheid gesteld wordt, òf daarvoor eene vergoeding moet aannemen, die het herstel der verbruikte kracht en het leven in een gezin als hoofd van een eigen geslacht niet toelaat. Verlies der arbeidsenergie, lichaamszwakte, afstomping der moreele eigenschappen en verdierlijking zijn daarvan de noodzakelijke gevolgen. Dit lijden vernietigt het leven en de veerkracht van het volk, dat tegen den strijd met de machine en eene verkeerde wetgeving op den duur niet opgewassen is, en het einde is het zedelijk verval der natie, de ondergang der beschaving. De verbreiding van het pauperisme ging hand in hand met de uitbreiding der mechanische werkplaatsen en de concentratie der industrieele krachten in weinige handen en in weinige

plaatsen. Is lichtzinnigheid eene voorname oorzaak der armoede, dan is pauperisme eene voorname oorzaak der prostitutie. Vraagt armoede hulp van hen, die als Christenen met de hun verleende talenten woekerden en hun arbeid ruim gezegend zagen, dan verwacht het pauperisme alleen nog maar verlossing van de revolutie, die tijdelijk genot belooft en snel een leven vol ellende vernietigt. In een voor allen zichtbaren vorm treedt het pauperisme op, wanneer eene plotselinge verplaatsing van een groot aantal plattelandsbewoners naar de steden plaats gevonden heeft. Het leven van deze arbeidskrachten was gebonden aan bepaalde sociale vormen, die van geslacht tot geslacht op hen waren overgegaan, die gemeengoed van allen waren geworden, die door de traditie in zekeren zin waren geheiligd. Aan die vormen knoopten zij alle voorstellingen vast; in die vormen lag voor hen eene moreele kracht en met die vormen was ook het godsdienstig bewustzijn als het ware saamgesmolten. Dit erfgoed der vaderen ging bij de verplaatsing grootendeels verloren. In eene vreemde omgeving ontbrak de gelegenheid, zich onmiddellijk aan andere, allen onbekende en ongewone sociale vormen aan te sluiten, was zelfs de onmisbare godsdienstige en moreele steun in vormen voorhanden, die allen vreemd moesten voorkomen en althans aanvankelijk door een min of meer onpersoonlijk karakter niet aantrokken. Ook de vormen van het egoisme zijn in de groote steden van dien aard, dat eenvoudige lieden in de meeste gevallen het gelag moeten betalen, terwijl de verleiding in die steden allen overal omringt. In vroeger jaren, toen godsdienstige twisten velen uit hun geboorteland verdreven of van hun eigendom beroofd hadden, kwam eene plotselinge verplaatsing evenzeer voor. Maar die volksbeweging droeg een ander karakter. Gesloten scharen, onderling verbonden door een krachtig geloofsleven, ten deele intellectueel zeer ontwikkeld en op het gebied van den landbouw, de nijverheid en den handel in hooge mate ervaren, vestigden zich elders overeenkomstig hunne gewoonten en gebruiken en brachten hunne sociale vormen mede. Zij waren voor de streken, die hen opnamen, pionieren der beschaving en wezen hun nieuwen landgenooten den weg, om tot welvaart te geraken. Zij behielden hunne eigen rechten en privilegiën en waren solidair met elkander verbonden. Op deze wijze b.v. riepen de Hugenoten en de Nederlandsche Hervormden in Duitschland een nieuw tijdperk van ontwikkeling te voorschijn. Anders in onzen tijd. Nadat de bevolking onder de heerschappij van het atomisme van haar eigenaardig historisch karakter voor een groot deel beroofd was, haar godsdienstig gehalte aan de methode van opvoeding en onderwijs ten offer gebracht had en door de technische omwenteling te huis de bronnen van bestaan had zien indrogen, concentreerde zij zich in de industrieele middelpunten, zonder tegen de uitzuiging van speculanten en andere op vermeerdering van kapitaal bedachten, hetzij door eene humane wetgeving, hetzij door den Christelijken geest der loongevende intellectueele klassen, beschermd te zijn.

Zij kon dientengevolge lichamelijk en geestelijk eenvoudig voor materieele doeleinden verbruikt worden. Zij werd het offer van de politieke en moreele anarchie, die aan de technische omwenteling vooraf ging en aan de maatschappij hare vaste steunpunten ontnomen had.

In hoever kan de machine en in hoever kan de inrichting van den Staat, resp. van de gemeente, voor dien toestand verantwoordelijk gemaakt worden?

Op zichzelf beschouwd kan de machine direct geen toestand van pauperisme te voorschijn roepen. Integendeel, met hare hulp is de mensch in staat, op ruime schaal de materieele behoeften der bevolking te dekken. In haar moet zelfs eene bron gezien worden ter verhooging der welvaart en ter vermeerdering der nationale kracht. Zij vereenigt vele personen op één punt en is in hare constructie een voorbeeld van hetgeen eene juiste verbinding van kracht in de hand des menschen vermag. Alzoo wijst zij zelfs op de voordeelen der organisatie. Hoogstens zou er in dit opzicht sprake van kunnen zijn, dat de mensch geen behoorlijk gebruik van de machine maakt, m.a.w. haar ten koste van zijn zedelijk gehalte in zijn dienst plaatst. Indien er op dit gebied aan zedelijk gehalte gedacht wordt, dan heeft dat betrekking op de verhouding van den mensch tot de machine en de verhouding des menschen tot den mensch, nadat door de wijze van toepassing der stoomkracht de opeenhooping van vele personen in eene beperkte ruimte eene noodzakelijkheid geworden is. Dit schijnt eenvoudig, maar is feitelijk toch te ingewikkeld, om geene nadere opheldering te behoeven.

De oudheid kende ook eene winstgevende nijverheid, die in de materieele behoeften van velen voorzag en een middel was ter verspreiding der beschaving. Zij werd echter te huis beoefend en werd in de meeste staten dienstbaar gemaakt aan de belangen der wijdvertakte familiën, die materieel en moreel nauw met elkander verbonden waren. Eerst in de Middeleeuwen verrezen werkplaatsen met talrijke gezellen, die in de steden eene sociale macht van beteekenis vertegenwoordigden. De verordeningen uit dien tijd, die voor de meesters, de gezellen en de leerlingen bestemd waren; de regelingen van den vrouwenarbeid; de bepalingen omtrent het recht van vestiging, waarbij zorgvuldig rekening gehouden werd met de middelen van bestaan en de vooruitzichten op het gebied van den socialen arbeid; de verdeeling van rechten en privilegiën, enz., zij wijzen zonder eenige uitzondering op het streven, om geen pauperisme tot ontwikkeling te laten komen, om binnen de eigen muren het sociale leven op eene wijze te organiseeren, die aan allen het genot van de vruchten van eigen arbeid verzekerde. De stoomkracht veranderde de methode van voortbrenging. Men spreekt van overproductie als van een bijzonder gevaar, dat uit de mechanische voortbrenging voortvloeit. Dit gevaar is evenwel niet de hoofdzaak. De stoomkracht stelt ons in staat, met het door haar mobiel gemaakte kapitaal inrichtingen in het leven te roepen, die op een gegeven oogenblik, zonder voorbereidingen van eenigen duur, de markt met producten kunnen

overladen. Die inrichtingen, in het bezit van eene mechanische kracht, waarvan de grenzen niet aan te geven zijn, wanneer het de voortbrenging geldt, hebben de arbeidende klassen onder haar gezag geplaatst en aan de beschaving haar tegenwoordig karakter verleend. Was vroeger de voortbrenging vastgeknoopt aan den wil van den mensch, dan had die wel in zoover minder beteekenis dan in onzen tijd, dat zijne macht gebonden was aan den tijd, ter voortbrenging van het product vereischt, en aan het weinig ontwikkeld werktuig, dat de stof, waaruit het product bestaat, niet naar eigen welgevallen - verondersteld is hare aanwezigheid in bereikbare nabijheid en in de voor de verdere bewerking wenschelijke hoedanigheid - aan de aarde kon ontwoekeren of in den verlangden bruikbaren vorm kon brengen. De voortbrengende kracht werd m.a.w. gemeten aan den mensch en zijn werkvermogen. Het bereidingsproces kon verkort worden; gunstige omstandigheden konden de kosten van voortbrenging verminderen; verdeeling van den arbeid kon het product binnen het bereik van meerderen plaatsen; maar maatstaf was en bleef het werkvermogen van den mensch. Die maatstaf houdt tegenover het beginsel van het machinewezen geen stand. Indien de leer der staathuishoudkundigen uit het tijdperk der eerste ontwikkeling van die wetenschap niet meer voor het gegeven geval voor toepassing vatbaar is, dan moet dat voor een groot deel aan de hooge ontwikkeling der techniek toegeschreven worden. Zij bood aan den mensch eene bijna onbegrensde mechanische kracht aan, die de grootste menigvuldigheid ten opzichte der beweging toelaat, die, op het werktuig toegepast, legio arbeidsmachines te voorschijn tooverde en die langs dezen weg meesteres der voortbrenging werd. Sedert is in dit opzicht de vroegere natuurlijke beperking van den wil opgeheven. Indien niet zedelijke factoren den mensch tot zelfbeperking nopen, naar het natuurlijk evenwicht tusschen voortbrenging en verbruik te zoeken, indien niet zijn zedelijk gehalte hem dwingt, de door hem gevonden grenzen onder alle omstandigheden te eerbiedigen, - desnoods gedurende de periode van overgang door middel der wetgeving - volgen uit het zuiver mechanische vermogen, om de voortbrenging tot in het oneindige uit te breiden, pauperisme en verval der meerderheid en groote rijkdom van enkelen. Hoewel de technici van naam waarschuwden, gingen de staathuishoudkundigen voort met het zingen van een loflied op den steeds snelleren omloop van het kapitaal en de steeds zinkende prijzen der producten, totdat de maatschappij in hare voegen begon te kraken en het krediet der economen bij de ontwikkelden een zeer laag peil bereikt had. In den jongsten tijd wordt het doctrinairisme der epigonen van Smith met schouderophalen begroet en ziet men in hunne dogma's bijna niets anders meer dan eene gewone handelsleer, die in een min of meer wetenschappelijken vorm voorgedragen wordt.

De veranderingen, die de menschelijke arbeid onderging, toen de machine het karakter van den arbeid begon te bepalen, hebben zoowel

betrekking op den vorm als op de kracht. In de Middeleeuwen gaf de vorm den toon aan en daarmede in overeenstemming was het streven van den mensch gericht op de ontwikkeling der kunst. De nijverheid was in hoofdzaak kunstindustrie. Deze ontwikkelt niet alleen den smaak, maar omdat de mensch verplicht is, op elk voorwerp van zijne hand een individueelen stempel te drukken, spoort zij hem tevens aan meer te worden, dan hij van nature is, m.a.w. hand en geest te oefenen. Het kunstproduct wordt betaald in verhouding tot zijne hoedanigheid. Bij den mechanischen arbeid daarentegen is uitsluitend de nuttigheid de hoofdzaak. Zij bepaalt den vorm en zij rekent in de eerste plaats met de hoeveelheid. Zoodra de vorm zijn individueel karakter verliest en het bovenal op de hoeveelheid aankomt, geeft de kracht den toon aan. De mechanische kracht werd dientengevolge heerscheres op elk gebied, dat vatbaar was voor eene systematische exploitatie op groote schaal. Dat was het geval ten opzichte van het mijnwezen. In den mijnbouw werden de kleine bezitters het eerst vervangen door grootondernemers, die over het kapitaal beschikten, om de mechanische inrichtingen in het leven te roepen, en die in die inrichtingen den oorspronkelijk zelfstandigen meester als handlanger in dienst namen. Deze tak van bestaan ontneemt tegenwoordig duizenden de mogelijkheid, om overeenkomstig de normale levensvoorwaarden te leven. Opeenhooping van eene arbeidersbevolking, die niet in staat is hare behoeften te bepalen en met vaste grenzen te omgeven, die niet over een geregeld en zeker bestaan beschikt, maar heen en weder geworpen en verbruikt wordt, is hier regel. Pauperisme en onzedelijkheid vloeien uit dien toestand voort.

De machine nam bezit van de weverij en spinnerij en op dit gebied werd de mensch werktuig. Eene zelfstandige bevolking werd fabrieksproletariaat. De opeenhooping van dit proletariaat was in dit geval bijzonder schadelijk, daar vrouwen- en kinderarbeid evengoed, zoo al niet beter, aan de gestelde eischen voldoet als mannenarbeid. In het fabrieks-organisme ging de individualiteit te gronde. Pauperisme en onzedelijkheid werden een gewoon verschijnsel. Voor een betrekkelijk uitmuntend fabrikaat heeft de ondernemer de hulp van eene zeer ondergeschikte menschelijke arbeidskracht noodig, die met een gering loon tevreden is, omdat hetgeen van haar verlangd wordt, noch in bijzondere kennis, noch in bijzondere handigheid bestaat, zoodat iedereen daarvoor geschikt is. Een verschijnsel van onzen tijd is, dat de persoonlijke geschiktheid en kunstvaardigheid van den arbeiders- en ambachtsstand op bedenkelijke wijze afneemt, omdat beide hoedanigheden voor hun mechanisch werk niet vereischt worden. Hoe meer deze afnemen, hoe meer het streven op den voorgrond treedt, de machine volkomen te maken en een steeds grooter gebied te laten beheerschen, om zooveel mogelijk van den goeden en kwaden wil of van de meerdere of mindere bekwaamheid van den arbeider onafhankelijk te zijn. Daarbij komt, dat de stoommachine spaarzamer werkt, wanneer haar om vang grooter is. Om voor de markt geschikte

en goedkoope artikelen te leveren, is de groote onderneming, die met veel kapitaal werkt, een vereischte. In de manufactuurnijverheid geeft zij den toon aan en ook daar, waar de huisindustrie is gebleven, moet deze met de prijzen der fabrieksindustrie gelijken tred houden. De richting, waarin zich de maatschappij beweegt, is dientengevolge die der meest consequente machinefactuur. Deze plaatst den mensch in den dienst van het werktuig. Om het gevaar te vermijden, dat daardoor een deel der bevolking te gronde gaat, werd staatsbemoeiing op het gebied van den arbeid noodzakelijk, daar de belanghebbende arbeiders nog niet krachtig genoeg georganiseerd zijn en nog te veel door politieke beweegredenen geleid worden, om hunne belangen voldoende te kunnen waarnemen. Staatsbemoeiing, m.a.w. eene fabriekswetgeving, veronderstelt een krachtig staatsbestuur met organen, die de macht bezitten, zich tegenover allen zonder onderscheid gehoorzaamheid te verschaffen. Zonder die organen en die macht is elke fabriekswetgeving slechts een middel, om in een anderen vorm de bestaande kwaal te laten voortwoekeren, om het pas ontwaakte geweten te doen insluimeren. Het ligt voor de hand, dat *in beginsel* de machine niet schadelijk kan zijn, maar dat na hare invoering op uitgebreide schaal de verdeeling van den arbeid, gelijk zij door de oude liberale school gehandhaafd werd, herziening vereischte. Sedert hebben de regeeringen, heeft de wetgevende macht eene andere, eene meer positieve taak te vervullen. De machine zelf verspreidt èn op het gebied van het transport- en verkeerswezen èn daar, waar zij de verdeeling van kracht toelaat, - gelijk in de motoren - grooten zegen. Dat die zegen nog niet voor allen toegankelijk geworden is, ligt in de gebrekkige organisatie van den Staat en in de atomiseering der maatschappelijke inrichtingen.

De Germaansche stammen zijn van oudsher niet geneigd geweest, in gemeenschap te handelen. Waar van dekking der kosten sprake is voor algemeene doeleinden, wil het individu wel de materieele voordeelen der instellingen genieten, maar niet aan verplichte bijdragen gebonden zijn. Waar zijne rechten in het algemeen belang beperkt worden, voelt hij wel den druk ten opzichte van zijn persoon, maar voor de weldaad der maatschappelijke organisatie ontbreekt hem de zin. De technische vorm van onzen tijd rust op organisatie van den arbeid. Staat daartegenover desorganisatie van den Staat, dan zijn pauperisme en onzedelijkheid de noodzakelijke gevolgen en gaat de maatschappij te gronde. Dit bewustzijn heeft aanleiding gegeven tot den roep naar gebruikmaking der productiemiddelen ten bate van het algemeen, m.a.w. naar vermeerdering der materieele vrijheid door sterking der weerstandskracht van de minder door het lot begunstigden en door vermindering der formeele vrijheid in dien zin, dat de door het bezit vrijen hunne gebondenheid tegenover den Staat meer leeren voelen. Het is niet onvoorwaardelijk noodig, dat die gebondenheid van den Staat uitgaat; zij kan ook tegenover de Kerk bestaan. Zij behoeft niet als dwang

opgevat te worden en kan als resultaat der opvoeding vrijwillig aangeboden worden, maar dit is zeker, dat de technische organisatie, de exactheid en regelmatigheid, waarmede de techniek werkt, eerst dan voor de maatschappij van werkelijk nut zullen zijn, wanneer zij in dienst staan van eene moreele en wettelijke organisatie der menschelijke samenleving. Deze is zonder tucht en het autoriteitsbewustzijn een ding der onmogelijkheid. Zonder tucht en gehoorzaamheid wordt de mensch vrij in de uitoefening van zijne begeerten en hartstochten en gelijktijdig slaaf der machine. Maar het pauperisme, dat de ontucht ontwikkelt, bedreigt dan ook de beschaving. Het pauperisme verlaagt den 'travailleur parfait' tot een 'travailleur imparfait'. Zijne woning is niet meer het gezellig verblijf der familie, maar eene slaapplaats voor velen, waarbij van onderscheid des geslachts geene sprake meer is. Gebrekkige voeding ondermijnt lichaam en geest en veroorzaakt ziekte. Sterke dranken dienen hem gelijktijdig tot prikkel en tot troost. Moreel afgestompt, sleept hij onverschillig een noodeloos bestaan voort, zonder hoop op beterschap en snakkende naar het einde. En in dien toestand eischt hij gerechtigheid van den Staat, die, zijns inziens, niet dulden mag, dat de begunstigde zijn medemensch laat lijden, en daarom een machtwoord moet spreken, om het zinken der onbemiddelde en arbeidende klasse te verhinderen of althans het lijden tot een minimum te reduceeren. Hem is het onverschillig, of de theorie zegt, dat eene bloeiende nijverheid van gezonde arbeiders afhangt, want de practijk bevestigt die theorie nog niet en intusschen heeft voor hem de strijd om zijn leven en dat der zijnen begonnen en wanneer de hulp der weldenkenden uitblijft, zoekt hij heil bij het ruw geweld. Is de vraag opgelost ten opzichte van de middelen ter voortbrenging, dan is nu die ten opzichte der verdeeling van de vruchten des arbeids aan de beurt en bij die vraag treedt op den voorgrond, dat die vruchten voor allen wegvallen, indien de arbeid niet in eene geordende maatschappij verricht kan worden. Volgens den arbeider heeft de techniek de eerste vraag opgelost en zou nu de oplossing der tweede plicht der economische wetenschap zijn. Deze heeft daartoe nog niet den weg gewezen. In hoever de voorstelling van den arbeider omtrent technische en economische vragen juist is, ligt niet binnen de grenzen van dezen arbeid. Het pauperisme moest onze aandacht trekken, omdat de arbeidende klasse voor een groot deel in dien toestand verkeert en arbeiders-proletariërs derhalve met het oog op de prostitutie niet over het hoofd gezien mogen worden. Het proletariaat behoort tot de klasse, die in het bezit der meeste kinderen is; in de familiën der proletariërs vinden alléénstaande arbeidsters een onderkomen; hunne zedelijke zienswijze is voor vele arbeidsters van beslissenden invloed. Is pauperisme nu eene voorname oorzaak der prostitutie, dan leveren zulke arbeidsters aan haar een aanzienlijk contingent. Zij zijn weder niet van den socialen arbeid te scheiden, omdat tot de prostitutie ook de clandestine prostitutie behoort, en juist deze is het,

die gevoed wordt door dien socialen arbeid, die aan de arbeidsters een onzeker bestaan en een ontoereikend loon aanbiedt. Voor de arbeidster heeft het pauperisme en zijne verhouding tot de techniek dezelfde beteekenis als voor den arbeider. Is echter dat pauperisme werkelijk een modern verschijnsel?

Er wordt veelal naar het oude Rome verwezen, om de bewering te staven, dat pauperisme steeds voorgekomen is. Het is bekend, dat Keizer Augustus aan 320,000 mannelijke behoeftigen der stad Rome een geschenk van 60 denaren of ca. fl. 30 per hoofd liet uitreiken. Deze 320,000 personen omvatten allen, die niet zonder ondersteuning konden leven. Gesteld, dat in dit getal de knapen begrepen zijn, dan moeten daaraan nog maar alleen de vrouwen toegevoegd worden, om het totaalbedrag te verkrijgen. Haar getal bedroeg volgens schatting hoogstens 260,000, zoodat in Rome 580,000 nooddruftigen tegenover 10,000 senatoren en ridders, of liever vermogenden, stonden. Neemt men nu verder aan, dat, behalve de slaven, in de stad ca. 20,000 soldaten en 60,000 van handel en industrie levende vreemdelingen voorhanden waren, dan kwamen toch nog maar 90000 bezittenden tegenover 580,000 proletariërs; alzoo was de verhouding 1:6½. Parijs, dat als stad nog de meeste overeenkomst met Rome bezit, had in 1879/80 slechts 130,000 officieele behoeftigen te verzorgen. Volgt daaruit niet, dat Parijs, resp. onze tijd, in dit opzicht veel hooger staat? Geenszins. Rome verkeerde als hoofdstad in een buitengewonen toestand, die het leven op kosten van anderen zonder zelf te arbeiden of zelfs arbeid te zoeken, begunstigde; van Parijs bevat de opgave wel de officieel in de armenlijsten voorkomende nooddruftigen, niet echter tevens het op een onzeker en ontoereikend bestaan aangewezen proletariaat. Elke vergelijking van dien aard gaat mank, daar de cijfers niet met elkander te vergelijken grootheden voorstellen. Ook is uit de opgave uit Rome niets af te leiden ten opzichte van het rijk. Chrysostomus deelt omtrent Antiochië mede, dat in die stad 1/10 tot de vermogenden, 1/10 tot de armen en behoeftigen en 8/10 tot de tusschenklasse behoorden, hetgeen eene zeer gunstige verhouding genoemd mag worden. Algemeene verarming is geen ongehoord verschijnsel in de geschiedenis; verarming op het platteland door vereeniging van het grondbezit in weinige handen is evenzeer herhaaldelijk voorgekomen. Het pauperisme echter bezit bijzondere kenmerken, die met de wijze van voortbrenging onder eene onbeperkte, persoonlijke vrijheid, wat abstracte rechten betreft, en onbelemmerd verkeer waarborgende wetgeving in nauw verband staan. Het is waarneembaar in alle nijvere steden bij toenemende materieele welvaart des lands en sterke vermeerdering van kapitaal en is opgetreden, nadat de volkeren niet meer geïsoleerde staatsrechtelijke eenheden vormen, maar met elkander eene economische eenheid voorstellen. Het is door zijn eigen karakter van de armoede onderscheiden; nl. tot hem behooren zij, die

gaarne willen en zeer goed kunnen werken, maar daartoe geene of eene ontoereikende gelegenheid vinden, zoodat zij dientengevolge aan nood prijsgegeven zijn en moreel in verval geraken.

De beteekenis der armoede ligt na het gezegde voor de hand. Indien eene streng kerkelijke richting in haar niet de voornaamste oorzaak der prostitutie ziet, dan plaatst zij zich hij de beoordeeling der quaestie op zuiver moreel standpunt en denkt in hoofdzaak aan den individueelen inhoud van het begrip armoede. De mensch moet zich beteren, zal de toestand beter worden, en om beter te worden, is het noodig zich Christelijke beginselen toe te eigenen. Zij veronderstelt tevens, dat de bevoorrechte Christen medelijden gevoelt met den arme en als Christen de tegenstelling van rijk en arm door zijne wijze van handelen buiten de werkelijkheid plaatst. Eene zuiver materieele oplossing der quaestie ligt buiten haar bereik; alleen dan is er bij haar van eene werkelijke oplossing sprake, wanneer van het materieele goed een Christelijk gebruik gemaakt wordt. Dat kan echter niet een gebruik zijn overeenkomstig de leer van het genot, want het lijden lenigen is de eerste plicht van den Christen. Voldoening van dien plicht beteekent verhooging van het zedelijk gehalte van den mensch. De moreele mensch ziet in de ontwikkeling der techniek eene begunstiging, omdat door haar de middelen verkregen worden, om in de zedelijke behoefte van allen op eene ruime en minder kostbare wijze te voorzien. Waar die techniek nadeelen doet ontstaan, kan de kerkelijke richting met de sociale wetenschap samenwerken, om door positieve maatregelen het pauperisme te bestrijden. Dat pauperisme is eene maatschappelijke *en* zedelijke kwaal, die, wat de behandeling betreft, onze vrijmaking van het doctrinairisme onvoorwaardelijk verlangt. Heeft de oude staathuishoudkundige school gedwaald, door de economische orde van de moreele sociale orde te scheiden, dan tracht de historisch-ethische dit euvel te herstellen, door een nauwkeurig onderzoek van het lijden voor te staan en gemeenschappelijke handeling met alle factoren des socialen levens, de daad op sociaal gebied, te verlangen.

IV.

Is armoede de voornaamste oorzaak der prostitutie?

Het spreekt wel vanzelf, dat de bouwstoffen ter beoordeeling van deze vraag evengoed in Nederland als daarbuiten te vinden zijn. Maar die bouwstoffen zijn in Nederland noch verzameld, noch voorbereid, noch ten opzichte van hare waarde onderzocht. Zij verkeeren dientengevolge niet in een toestand, dat van hare wetenschappelijke behandeling sprake kan zijn. Waarom dan niet met het verzamelen, voorbereiden en onderzoeken van de meest geschikte bouwstoffen begonnen? Die arbeid veronderstelt de aanwezigheid van bepaalde openbare organen, die òf uit eene eenigermate volledige fabriekswetgeving voortvloeien, òf met haar in nauw verband staan. Nederland bezit nog geene eigenlijke fabriekswetgeving en de voornaamste Nederlandsche economen verge-

noegen zich met de beoefening der economische handelsleer, zoodat zelfs de aansporing, om tot de bewerking van de sociale vragen over te gaan, geheel en al ontbreekt. Gesteld echter, de vereischte fabriekswetgeving ware voorhanden, dan nog zou in de eerste plaats gevraagd moeten worden, of de openbare organen genoeg zelfstandigheid bezitten, om zonder aanzien des persoons den feitelijken socialen toestand vast te stellen. Het materieel belang der nijveren brengt mede, de contrôle van hun arbeid tot een minimum te beperken en de openbare meening niet wakker te schudden. De Nederlandsche opvatting der persoonlijke vrijheid sluit de bemoeiing van openbare beambten op sociaal gebied uit en voor die vrijheidsvoorstelling springen onvoorwaardelijk alle belanghebbenden in de bres, omdat toezicht niet onbelangrijke geldelijke en persoonlijke offers verlangt. Er zijn vele landen, die eene fabriekswetgeving ingevoerd hebben en aan hare voltooiing werken, maar slechts bij wijze van uitzondering bieden zij voldoende waarborgen aan ten opzichte der toepassing. Er zijn vele landen, die sociale onderzoekingen verordenen, maar eene uitzondering is het, dat zulke onderzoekingen van personen uitgaan, die - toegerust met gezag - oefening bezitten, om te kunnen zien, te kunnen oordeelen en te kunnen handelen. In Nederland zouden zulke personen - ambtenaren met een open oog, een ontwikkeld verstand en een goed hart - niet eens op den zedelijken steun der mannen van de wetenschap kunnen rekenen. De economische wetenschap is daar als aanhangsel der rechtsgeleerdheid geduld en kan zich in de gegeven omstandigheden niet in socialen zin ontwikkelen. Hoogstens spreken hare vertegenwoordigers ervan, hunne aandacht te willen schenken aan de leer der mogelijkheid en waarschijnlijkheid, ook wel eens statistiek genoemd, maar deze tak heeft ternauwernood aanspraak op den naam van eene wetenschap. Het ligt niet op mijn weg, deze economische en sociale rust te storen; de gevolgen van dien toestand zullen niet uitblijven, maar zij worden tot nog toe slechts door enkelen gevreesd en zoolang niet algemeen de nadeelen gevoeld worden, is aan geene verandering te denken. In het gegeven geval is het voldoende te constateeren, dat de sociale bouwstoffen in Nederland voorhanden zijn, maar niet in een toestand, die eene bewerking toelaat; dat de voorbereidingen daartoe niet het werk van één of enkele personen kan zijn, en dat vooralsnog de voorwaarden, om die bouwstoffen dienstbaar te kunnen maken aan eenig wetenschappelijk doel, ontbreken. Wat de bouwstoffen betreft, die met eene fabriekswetgeving in verband staan, ligt het voor de hand te vragen, wat op dit gebied in Duitschland te vinden is. Wel bezit Duitschland nog niet de volledigste wetgeving, maar de toepassing der bestaande wetten is in Duitschland streng en zonder aanzien des persoons, terwijl de ambtenaarsstand eene sociale en rechtsstelling inneemt, die waarborgen aanbiedt voor de door zijne leden geconstateerde feiten. In Duitschland waren in 1885 778.898 fabrieksarbeidsters tegen het gevaar van ziekte ver-

zekerd, d.w.z. 22.2% der in fabrieken werkzame bevolking. Deze verhouding wordt nog belangrijk gewijzigd, indien alleen fabriekswerk-plaatsen van meer omvang in aanmerking komen. Alsdan staan 29 vrouwen tegenover 100 mannen. Hare zedelijkheid is van groot belang, maar Nederlandsche lezers zouden te recht zeggen, dat de vergelijking onmogelijk wordt, zoodra de fabriek het uitgangspunt vormt, daar vrouwenarbeid in fabrieken alleen in industriestaten regel is. Verkieselijker is het daarom, voor de moreele quaestie niet verder te gaan dan tot den vrouwenarbeid op het gebied der confectie en der artikelen van de wasch (linnengoed). Bij de opgaven laat ik alles achterwege, wat in de berichten der kamers van koophandel en nijverheid neergelegd is, omdat de waarborgen voor de volstrekte juistheid en onpartijdigheid ontbreken. Ook ontleen ik slechts dan feiten aan mededeelingen van fabrieksinspecteurs, wanneer het aan geen twijfel onderhevig is, dat deze door jarenlange oefening in staat zijn, met kennis van zaken en zonder vooroordeel sociale verschijnselen vast te stellen. Zelfs de enquête omtrent den vrouwenarbeid in Duitschland moet met dit voorbehoud geraadpleegd worden(*).....

Wordt het loon der vrouw als eene bijdrage ter dekking der kosten van onderhoud des gezins beschouwd, dan kan de betrekkelijk geringe omvang van hare verdiensten uit den economischen arbeid niet onmiddellijk de aanleiding van haar zedelijken val zijn. Wordt echter aan het loon der vrouw de eisch gesteld, dat het haar in staat moet stellen, geheel zelfstandig en zonder aansluiting aan eenige familie te leven en in alle behoeften te voorzien, dan is zij verplicht naar aanvulling van de ontoereikende verdiensten te streven, en die aanvulling zal, in hoofdzaak, uit den verkoop van het eigen lichaam bestaan. Maar zelfs dan nog moet in de meeste gevallen van eigen schuld gesproken worden, daar die verdiensten niet alleen afhangen van de gelegenheid, om tegen voldoende vergoeding der beschikbaar gestelde arbeidskracht werk te vinden, en van het getal der op inkomen uit arbeid aangewezenen, maar ook van de kennis, de geoefendheid, den goeden smaak en de geneigdheid, om met elkander te werken. Wat de prostitutie betreft, haar omvang wordt mede bepaald door het eergevoel der arbeidende klasse. Niet overal duldt deze geprostitueerden in haar midden. Gewoonlijk wordt dit eergevoel door de werkgevers aangemoedigd, daar de geprostitueerde op den duur niet voor den arbeid deugt. Zij wil niet gebonden zijn en schuwt de lichamelijke vermoeienis; voor haar is het inkomen door verkoop van het eigen lichaam spoedig de hoofdzaak en inkomen uit arbeid aanvulling. Alleen in de groote steden en fabriekscentra met eene sterk wisselende bevolking wordt niet meer naar het persoonlijk karakter gevraagd en is het solidair

(*) Vergelijke: n^{o}. 83. Reichstag 7 Legislatur-Periode I Session 1887, bevattende het uittreksel der berichten, betrekking hebbende op de enquête van den vrouwenarbeid.

gevoel der arbeidsters nog niet ontwikkeld. In het algemeen is het verschil tusschen fabriek- en huisindustrie ten opzichte van den graad der zedelijkheid niet van bijzonder belang. Zwitserland houdt in de manufactuurnijverheid 103.452 vrouwen en 52.838 mannen bezig. Men onderscheidt daar:

tak van bestaan	**vrouwen**	**mannen**	**aanmerkingen**
in de zijde-industrie	51.352	11.771	in Zürich alleen zijn 30.000 vrouwen in de zijde-industrie werkzaam.
in de katoen-industrie	23.846	18.320	
in de linnen- en halflinnen-industrie	5.232	5.553	
in de wol- en halfwol-industrie	2.022	1.470	
in de stikkerij	21.000	15.724	

Is de zedelijkheid der arbeidster in Zwitserland ongunstiger, omdat zij voor een groot deel in de fabriek en als regel in de fabriekmatig ingerichte huisindustrie werkt? Geenszins. Voor de meerderheid is het loon eene bijdrage in de kosten van onderhoud der familie, waarvan zij òf lid is òf waaraan zij aansluiting gezocht heeft. De bevolking is weinig beweeglijk, stelt prijs op haar nationaal karakter, kent geringe behoeften, concentreert hare kracht niet in de groote steden en geniet het voorrecht, eene normale verhouding tusschen de verschillende beroepsbezigheden te bezitten, zoodat een natuurlijk evenwicht voorhanden is.

Maar laat ons nu tot Duitschland overgaan. In Stettin worden in de vrouwelijke huisindustrie alleen personen in arbeid genomen, die bij de ouders of bloedverwanten wonen en het loon als bijdrage voor de huishouding, als een middel ter dekking der kosten voor kleeding en als zakgeld beschouwen. De werkgevers, de ouders en de bloedverwanten achten op haar leven buiten de werkplaatsen en den familiekring, terwijl de meisjes onder elkander voor de handhaving der zedelijkheid waken en allen uit haar midden uitstooten, die zich aan overtreding der zedenwet schuldig maken. Meestal zijn de arbeidsters in ateliers werkzaam, waarvan elk 8-10 personen omvat en waar de artikelen der fijne wasch en der confectie vervaardigd worden. Zoolang een meisje in de leer is, verdient zij niets. Voor den omvang der loonen van geoefenden is noch de hoeveelheid, noch de hoedanigheid van het werk van beslissenden invloed. Evenmin komt de werktijd in aanmerking. De groote meerderheid der meisjes wil niet als dienstbode werkzaam zijn, omdat zij alsdan de vrije beschikking over haar tijd verliest, omdat in de meeste familiën niet de persoonlijke, maar de dienst- en loonverhouding den toon aangeeft en omdat de verleiding in dienst niet meer voor geringer gehouden wordt dan die in de ateliers. Maatschappelijk geldt het niet als voornaam te dienen, terwijl personen uit alle standen aan den economischen arbeid deelnemen, vooral dan, wanneer het werk in akkoord te huis vervaardigd kan worden. Maatschappelijk geldt het dienen niet meer

als de leerschool bij uitnemendheid, omdat de dienstbode bij de gegoeden behoeften leert kennen, waaraan zij later in haar eenvoudig tehuis niet kan voldoen.

Algemeen verkiezen de meisjes den economischen arbeid en in Stettin gelukte het aan de vereenigde krachten, de zedelijke nadeelen, die indirect met dien arbeid verbonden zijn, tot een minimum te reduceeren.

In Beieren wordt wel geklaagd, dat de ontwikkeling der vrouwelijke huisindustrie tot eene fabriekmatig ingerichte grootindustrie op de loonen een ongunstigen invloed uitoefent, zoodat dientengevolge door meisjes en vrouwen in de laatste jaren 20%-30% minder verdiend wordt, maar dat de zedelijkheid daaronder geleden heeft, wordt uitdrukkelijk en met klem bestreden. Vooral wat de artikelen der fijne wasch en der confectie betreft, is de concurrentie van Berlijn voor Beieren in hooge mate nadeelig geweest. Daar echter, in hoofdzaak, meisjes op jeugdigen en middelbaren leeftijd, die bijna zonder eenige uitzondering bij hare ouders of bloedverwanten wonen, aan dezen economischen arbeid deelnemen, is voldoende contrôle voorhanden, om het zedelijk bewustzijn te handhaven en elke verbinding met de prostitutie af te snijden. Het loon wordt algemeen als bijdrage ter dekking der kosten van huishouding des gezins beschouwd.

In Erfurt zijn de loonen in de vrouwelijke huisindustrie eveneens gering, maar niet alleen wegens de scherpe Berlijnsche concurrentie. De deelneming aan den economischen arbeid door dochters van ondergeschikte ambtenaren en zelfstandige ambachtslieden, die een eigen zakgeld, voorziening in eigen behoeften voor kleeding en hoogstens eene kleine bijdrage in de kosten der huishouding begeeren, heeft daarmede de loonen laaggehouden. Om deze kringen niet terug te stooten, nemen de werkgevers principieel geene geprostitueerden in arbeid. Om het toezicht op de eerbaarheid te verlichten, worden van alléénstaande meisjes alleen de zoodanigen met arbeid voorzien, die boven zekere jaren zijn. Daar de ateliers voor 6-20 personen ingericht zijn, wordt door de werkgevers buitendien nog op de onderlinge contrôle der in arbeid genomenen gerekend. Blijkbaar willen in deze stad de meeste werkgevers de moraliteit in den dienst van hun eigen voordeel plaatsen. Dit beginsel is ontoereikend. Geen wonder dan ook, dat in één jaar van de 120 leden der zieken- en sterf kas van confectionneuses niet minder dan 6 ten gevolge van illegitieme verbindingen moeder werden.

De toestand der zedelijkheid staat meer in verband met het familieleven, met de gebondenheid der meisjes, dan met den omvang der loonen. Nergens laten de loonen een leven toe, dat op losmaking van alle banden gegrond is. De loonen zijn niet hooger, omdat in den regel niet meer verlangd wordt dan eene bijdrage ter dekking der kosten van huishouding der familie. Verondersteld wordt, dat de familie, ook nadat de eerste opvoeding voltooid is, bijeenblijft en de jongere leden door bijdragen uit eigen arbeid ten eerste vergoeden, wat aan hen ten koste gelegd werd, en ten tweede door die bijdragen de familie in staat stellen, beter en zorgenvrijer te leven. Eerst met de stichting van een eigen gezin verandert de verhouding en aangenomen wordt, dat die stichting op den dag van het wettig huwelijk geschiedt, niet *nadat*,

maar *alvorens* van samenleving sprake was. Wanneer tegenwoordig het verband tusschen loonen en moraliteit op den voorgrond treedt, is dat hieraan toe te schrijven, dat de voorwaarden ten opzichte van het familie- en het maatschappelijk leven veranderd zijn. Omdat echter op dat verband tusschen loonen en zedelijkheid nadruk gelegd wordt, is het noodzakelijk te vragen:

Wat *kan* een alléénstaand meisje in de huisindustrie verdienen en *wat verdient zij* in den regel?

Wat *moet* zij uitgeven, om te kunnen leven, en *wat geeft zij uit?*

Wat heeft feitelijk in haar oog de meeste waarde, m.a.w., *wat verlangt zij van haar leven?*

De nijverheid geeft aan het meisje de gelegenheid, om zich van alle banden vrij te maken, en de wetgeving beperkt die vrijheid in zeer geringe mate; ten opzichte der moraliteit in het geheel niet. Het meisje maakt van de haar geboden gelegenheid gebruik en verkiest daartoe het leven in de groote steden. Wanneer de economen op verhooging der loonen aandringen, dan geschiedt dat gewoonlijk in de hoop, daardoor gunstig op den algemeenen levensstandaard te kunnen werken. In het werkelijk leven wordt die verhooging echter meestal dienstbaar gemaakt aan het genot. Het meisje vooral ziet niet in, dat haar leven door beter eten en drinken meer waarde bekomt. De maatstaf, waarmede de zg. volksklasse meet, rust niet op denzelfden grondslag. Beide klassen bezitten andere, veelal tegenstrijdige, voorstellingen en steunen hare zienswijze op andere, veelal tegenstrijdige, veronderstellingen. Een band vormt het Christelijk geloof. Is deze band opgeheven, dan staan één of twee geslachten nog onder den indruk, daarna spat alles uiteen. Doch ter zake.

Wat een alléénstaand meisje in de huisindustrie verdienen kan en wat zij in den regel verdient.

Het beste antwoord wordt in getallen uitgedrukt. Naaisters verdienen:

Steden en Landen	**Minimum loon per week.**	**Maximum loon voor zeer geoefenden.**[+]	**Gemiddeld cijfer voor geoefenden.**	**Werktijd gemiddeld cijfer per dag.**	**Aanmerkingen.**
			[+]het maximum wordt door een klein getal bereikt.		
Berlijn.	fl 3. - à 4.89	fl 9-à 12.09	fl 8.28	9 uren	ongeoefenden verdienen bij wijze van uitzondering fl 6. } Berlijn.
Stettin.	fl 2.88 à 4.32	fl 9. -	fl 7. -	10½ uren	zeer geoefenden 14.13. } Berlijn.

Posen.	fl 3.24	fl 9. -	-	10-11 uren	leermeisjes per maand 9. } Berlijn.
Breslau.	fl 3.24	fl 9. -	-	11-12 uren	
Erfurt.	fl 3.84	fl 4.80	fl 4.20	11-12 uren	directrices fl 36 tot 54.; leermeisjes gratis. } Breslau.
Bielefeld.	fl 3.60	fl 21.60	-	10-12 uren	
Dusseldorp.	fl 3.60	fl 10.20 à 13.20	-	10-12 uren	
Frankfort a/M.	fl 5.40	fl 12.60	fl 12.-	10-11 uren	
Keulen.	fl 2.88	fl 10.80	fl 9.-	12 uren	
Beieren.	fl 2.16	fl 10.80	fl 9.-	10-11 uren	(buiten seizoen-werktijd 6-7 uren.) } Keulen.
Saksen.	fl 3.-	fl 12.-	fl 6.-	9-10 uren	
Wurtemberg.	fl 3.60	fl 9.-	-	11 uren	
Brunswijk.	-	fl 7.20 à 10.80	-	12-14 uren	
1 Mark gerekend	als fl. 0.60.				

In de confectie wordt verdiend: per week:

te Berlijn	door ongeoefenden fl 2.40-fl 3. - door geoefenden fl 4.80-fl 5.40
te Stettin	door ongeoefenden - door geoefenden fl 4.80-fl 6.-
te Posen	door ongeoefenden - door geoefenden fl 5.40 (6 dagen à fl 0.90)
te Breslau	door ongeoefenden - door geoefenden fl 3.60-fl 5.40
te Erfurt	door ongeoefenden - door geoefenden fl 3.60-fl 6.-
te Dusseldorp	door ongeoefenden - door geoefenden fl 7.30-fl 10.20, werktijd per dag 10½ - 13 uren.
te Frankfort a/M.	door ongeoefenden - door geoefenden fl 6.-fl 8.10
te Keulen	door ongeoefenden - door geoefenden fl 4.80-fl 9.-

De confectie biedt gemiddeld slechts 7-8 maanden werk aan, zoodat de meerderheid tevens naar naaiwerk moet omzien. Naaiwerk is niet aan den tijd van 7-8 maanden gebonden.

Niet onopgemerkt mag blijven, dat deze cijfers door de fabrieksinspecteurs op grond van een persoonlijk onderzoek vastgesteld zijn. Voor enkele steden is ook het getal arbeidsters bekend, dat op deze loonen aangewezen is. In Breslau b.v. is sprake van 10.930 personen; in Bielefeld en omgeving van 4300; in Erfurt van 5230, waarvan gehuwd; in Frankfort a/M. werden 340 naaisters gehoord, die voor 62 firma's in linnengoed werkzaam waren en 562 confectionneuses, die voor 112 firma's werkten; in Wurtemberg gaven 229 arbeidsters antwoord, die met 64 firma's in verbinding stonden.

Deze cijfers geven slechts een zeer algemeen beeld van den feitelijken toestand, zoodat het niet te vermijden is, nader op de zaak in quaestie terug te komen. De verdiensten bestaan niet in dagloonen, maar overal wordt in akkoord, volgens een vastgesteld tarief, gewerkt en dit tarief onderscheidt nauwkeurig tusschen de verschillende artikelen, waarbij hoofdzakelijk gelet is op het verband tusschen den werktijd en de hoeveelheid arbeid. Daartoe werd eene ervaring van meerdere jaren vereischt, maar juist daarom is dit tarief van groot belang. Wordt ons b.v. gezegd, dat eene zeer vlijtige arbeidster in de Pruisische residentie gemiddeld fl 7.20-9 in de week verdient, waarvan fl 0.60 voor naalden, garen, enz. afgetrokken moeten worden, of wordt ons medegedeeld, dat eene naaister, die niet in een atelier, maar thuis werkt, fl 5.10 per week aan de huishouding van het gezin kan bijdragen, wanneer zij eene naaimachine bezit, dan ligt het voor de hand te vragen: hoe komt zij aan dat geld? Er bestaat toch te groot verschil in de cijfers, om niet de ontleding der opgaven te

eischen. Uit die ontleding moet tevens blijken, of niet een betrekkelijk hoog loon alleen ten koste der gezondheid te verkrijgen is. De voorwaarden van den arbeid zijn in de meeste steden gelijk en de prijzen zijn overeenkomstig de eischen der wereldmarkt geregeld, zoodat men voor de ontleding der opgaven aan geene bepaalde stad gebonden is. Overal geeft tegenwoordig de grootonderneming den doorslag. De ontleding stelt ons tevens in staat, tot op de oorzaken der ontevredenheid door te dringen, d.w.z. in het mechanisme van het sociale leven door te dringen.

In de stad Posen bieden de werkgevers aan:

	te vervaardigen per dag door één persoon.
voor vrouwenhemden goede qualiteit fl 1.20 } per dozijn	1-1½ dozijn
voor heerenhemden goede qualiteit fl 1.20 } per dozijn	1-1½ dozijn
voor heerenoverhemden goede qualiteit fl 2.40 per dozijn	¾ dozijn
voor vrouwen-nachtjakken goede qualiteit fl 0.75 } per dozijn	2 dozijn
voor vrouwenpantalons goede qualiteit fl 0.60 } per dozijn	2 dozijn
voor vrouwenonderrokken goede qualiteit fl 1.20 per dozijn	1 dozijn
voor kinderschorten goede qualiteit fl 0.36 per dozijn	1 dozijn

Het loon kan derhalve in Posen gemiddeld bedragen fl 1.20-fl 1.50 per dag of per week van 6 werkdagen fl 7.20-fl 9. De arbeidsters behooren bijna zonder eenige uitzondering tot den arbeiders- en ambachtsstand; alleen de confectionneuses stammen uit eene meer gegoede klasse en beschouwen haar loon als speldengeld en eene geheel vrijwillige bijdrage in de huishoudkas. Van de eerstgenoemden wonen velen op kamers en leeft de meerderheid als chambre-garniste. Voor een ongemeubileerd vertrek worden gemiddeld per maand verlangd fl 6; voor eene eenvoudige slaapplaats met bed en beddegoed fl 2.70; voor eene slaapplaats zonder bed en beddegoed fl 1.80. Hoewel de gewone voeding, in hoofdzaak, uit aardappelen bestaat en het middagmaal per dag slechts fl 0.12 kost, komt de meerderheid met het loon niet uit, zoodat het zoeken van nevenverdiensten door deelneming aan de clandestine prostitutie als regel geldt. Gelijk dat wel vanzelf spreekt, geschiedt deze in het geheim, buiten de politie om. Niet onopgemerkt mag blijven, dat zij, die te huis in akkoord werken, voor eene betere woning moeten zorgen en niet weinig voor vuur en licht uitgeven. Is het aanbod van arbeidsters te gering in verhouding tot de vraag, zoodat het tarief eene verhooging zou moeten ondergaan, dan laten de ondernemers het platteland mede-concurreeren. Uitsluitend bij zeer fijne qualiteiten komt deze concurrentie niet in aanmerking. Ware die concurrentie in staat de meisjes van hare neiging terug te houden, om in de stad te leven en te genieten, dan zou zij een gunstigen invloed uitoefenen, maar dat is niet het geval. Alle bevoegde beoordeelaars zien in de uitbreiding der steden een groot gevaar, weten echter geen middel, deze uitbreiding te verhinderen.

In Breslau zijn ateliers voor 2-6 en meer personen regel. Deze worden geleid door tusschenpersonen, zg. directrices, die fl 18-24, ja, zelfs in ateliers van den eersten rang en meer omvang fl 48-fl 60 per maand verdienen. Deze directrices stammen uit

den gegoeden stand, evenals allen, die geen zuiver mechanischen arbeid verrichten.
In akkoord wordt door de ondernemers aangeboden:

	te vervaardigen per dag
voor soldaten- en matrozenhemden per stuk fl 0.06-fl 1.80 }	15 stuks à 0.06 = fl 0.90
voor soldaten- en matrozenhemden per stuk fl 0.06-fl 1.80 }	of van 1 stuks à 1.80 voor fl 1.05
voor soldaten- en matrozenbroeken per stuk fl 0.15-fl 1.50	in gelijke verhouding
voor voor morgenjakken per stuk fl 0.18-fl 1.80	in gelijke verhouding
voor kindergoed per stuk fl 0.45-fl 1.80	in gelijke verhouding
van dit loon gaan 10% voor benoodigd garen, enz. af.	

De meisjes uit de provincie zoeken werk in de stad, hoewel zij te huis tegen fl 6 per maand kost en woning vinden, daar meer licht en lucht genieten en werk van de ondernemers toegezonden kunnen bekomen. Weduwen huren in de voorsteden van Breslau kleine woningen van 3-4 vertrekken. Elk vertrek dient 2-4 arbeidsters tot verblijfplaats. Deze betalen, al naar gelang van het getal bedden in één vertrek en al naar gelang zij bed en beddegoed medehuren, per maand en per plaats fl 1½-fl 3. Zij geven uit: voor ontbijt fl 0.60-fl. 0.90 per maand; voor middageten fl 0.12-fl 0.18 bij de weduwe-verhuurster en fl 0.09-fl 0.15 in de volksgaarkeuken. Het middageten wordt per dag berekend. Gewoonlijk genieten zij eerst 's avonds warme spijzen en bier. Des zomers leven zij gedurende de week van brood, worst, haring en koffie, terwijl zij alsdan des Zondags een warm gerecht verlangen. Van de loonarbeidsters wonen 20-25% bij hare ouders of bloedverwanten en 80-75% in slaapplaatsen. De ondervinding leert, dat de laatstgenoemden, die als chambre-garnisten met haar loon moeten rondkomen, een niet onaanzienlijk contingent aan de clandestine prostitutie stellen. Daar de meerderheid door de vermakelijkheden naar de stad getrokken wordt en sterk op opschik bedacht is, zoekt zij verkeer met het manne lijk geslacht, dat haar loon aanvult, maar als equivalent de intieme samenleving verlangt. De balzaal biedt de gelegenheid ter kennismaking en als regel geldt, dat elke atelier-dame een bruigom bezit, met wien zij leeft of door wien zij des Zondags en minstens één à tweemalen in de week afgehaald wordt. Daar de slaapplaats het rendez-vous is en de tegenwoordigheid der andere bewoonsters geen hinderpaal biedt, kan men zich zonder veel moeite eene voorstelling van den heerschenden zedelijken toestand maken. Zulke illegitieme verbindingen worden niet onder de clandestine prostitutie gerangschikt, mits de personen niet te dikwijls den bruigom wisselen. De slaapplaatsen en het leven als chambre-garniste zijn voor de moraliteit in de hoogste mate schadelijk.

In Frankfort a/M. bestaat het volgend tarief:

artikel	**loon per dozijn**	**gemiddeld**	**te vervaardigen per dag**
mannenhemden	fl 4.80 - fl 9.60	fl 6. -	hoogstens 3 stuk
vrouwenhemden	fl 3. - fl 7.90	fl 4.92	hoogstens 4 stuk
arbeidershemden	fl 1.80 - fl 7.90	fl 1.80	hoogstens 6 stuk
kragen	fl 1.20 - fl 1.80	fl 1.50	hoogstens 1½ dozijn
manchetten	fl 1.80 - fl 2.40	fl 2.10	hoogstens 1½ dozijn
zakdoeken	fl 0.36 - fl 1.80	fl 0.48	hoogstens 2½ dozijn
sloopen	fl 1.80 - -	fl 1.80	-
beddelakens	fl 1.44 - -	fl 1.44	-

servetten	fl 0.43 - -	fl 0.43	-

De arbeidster betaalt voor eene slaapplaats per maand gemiddeld fl 3; voor een vertrek, dat zij alleen bewoont, fl 7.20. Haar komt te staan:

een kop koffie	op fl 0.03 als minimum
een bord soep	op fl 0.06 als minimum
een portie aardappelen en groenten	op fl 0.09-0.12 als minimum
een soep met vleesch en groenten	op fl 0.21 als minimum

Gewoonlijk gebruikt zij 's middags koffie en 's avonds warm eten. Regel is, dat zij viermalen per dag iets gebruikt. Is zij in de confectie bezig, dan kan zij in vereeniging met 1 à 2 anderen in 2 à 3 dagen een dameskostuum vervaardigen, waarvoor fl 7.20-fl 9.70 betaald wordt. Ook in Frankfort a/M. volgt uit den omvang van het loon niet direct de noodzakelijkheid, om verbinding met de prostitutie te zoeken. Integendeel, als bijdrage tot de kosten van huishouding stelt het loon de familie in staat, tot een zekeren graad van welvaart te geraken. Dat is werkelijk bij velen het geval in Keulen, omdat de naaisters daar tot de gezeten bevolking behooren en haar leven reeds alleen ter wille van hare familie en de kennissen overeenkomstig de heerschende zeden en gewoonten moeten inrichten. Vreemden, van elders komende, worden in die stad voor fl 4.80-fl 5.40 per week door solide arbeidersgezinnen in kost en woning genomen, terwijl de eer van den stand medebrengt, niet te vagebondeeren en zich te prostitueeren. De prostitutie en de economische arbeid zijn daarom ook te Keulen strenger van elkander gescheiden. Een direct gevaar voor de zedelijkheid ligt in de viering van het carnaval, daar alsdan drie dagen achtereen nacht en dag de grootste uitgelatenheid heerscht. In het algemeen wijken de toestanden en verhoudingen te Keulen niet veel van die te Frankfort a/M. af. In de laatstgenoemde stad wordt het onderhoud van één persoon per dag gerekend op fl 0.75, terwijl de werkelijke verdiensten in den regel niet fl 0.90-fl 1 overtreffen, zoodat voor alléénstaande meisjes, wanneer de kleeding, enz. mede in aanmerking komt, zelfs in gewone tijden een manco voorhanden is. Toch zijn de toestanden in het Westen van Duitschland niet ongunstig. Zelfs in Wurtemberg wordt alleen geklaagd over grove onzedelijkheid in de garnizoensplaatsen, voornamelijk ook dan, wanneer de meisjes bij den arbeid veel met fluweel en opschik omgaan, waardoor de zinnelijke neigingen gewekt worden. In Stuttgart oefent de concurrentie van personen uit de gegoede klasse een ongunstigen invloed uit op het loon en de zedelijke houding der loonarbeidsters. In Frankfort a/M. drukken de vrouwelijke gevangenen de loonen, en niet genoeg kan gewaarschuwd worden tegen het arbeiden voor particuliere ondernemers in de gevangenissen. In het Westen is meer toezicht der meisjes onder elkander en wordt meer op een ontwikkeld familieleven prijsgesteld. In Bielefeld en omgeving b.v. zorgen de meisjes ervoor, dat de ondernemers geene goedkoope arbeidskrachten van elders laten komen, waardoor eene bres zou ontstaan in de oude zeden en gewoonten en vooral in dagen van crisis en schaarschte van arbeid arbeid tegen elken prijs aangeboden zou worden. Geschiedt dat aanbod tegen elken prijs, dan ontstaat eene demoralisatie, die allen allengs tot

zinken noopt en dat zinken wordt door geene opheffing in betere tijden gevolgd. Van die betere tijden genieten frissche krachten uit de plattelandsgemeenten, die binnen weinige jaren, wanneer ongunstige omstandigheden heerschen, denzelfden weg opgaan. In Bielefeld leven de meeste arbeidsters in familiën. Zij betalen per week fl 2.70-fl 3. Kost voor vreemden bedraagt per maand fl 12, terwijl alsdan de woning met bed op fl 3 te staan komt. De prostitutie vindt in die streken onder de meisjes weinig aanhang. Het zou mij te ver voeren, indien ik op dezelfde wijze de tarieven van den economischen arbeid en de kosten van onderhoud der arbeidsters in Hamburg, Lubeck en Saksen behandelde. De afwijkingen zijn gering en overal heerscht het streven, door onthulling van den werkelijken toestand onder aanvoering van cijfers de sociale quaestie op den voorgrond te plaatsen en voor haar als de vraag der menschelijkheid in tegenoverstelling der zuiver economische of handelsquaestie den voorrang te eischen. Hetgeen aan het reeds medegedeelde nog ontbreekt, knoop ik vast aan Berlijn, daar in deze stad de sociale toestanden en verhoudingen het meest uitgesproken karakter dragen, ja, zelfs in de moderne maatschappij den toon beginnen aan te geven.

Te Berlijn is voor de arbeidende vrouw een werktijd van 9 uren per dag regel. Wie te huis eene naaimachine bezit, kan werk mede naar huis nemen en langs dezen weg met andere familieleden of vriendinnen nog de gewone verdiensten vermeerderen. Aan te bevelen is dit niet, daar reeds nu ten gevolge van de zittende leefwijze en den vermoeienden arbeid bij ontoereikende voeding over bloedarmoede en andere hier niet te noemen kwalen geklaagd wordt. In de sterke behoefte aan arbeidsters wordt door de provinciën voorzien. De provincialisten beginnen gewoonlijk met dienen, maar verkiezen zeer spoedig den dienst bij den ondernemer, waardoor zij de beschikking over haar tijd bekomen, een beter toilet kunnen dragen, de handen damesachtiger houden en ongebondener kunnen leven. De eerste teleurstelling ligt hierin, dat alleen de zeer geoefenden, handigen, bekwamen, door goeden smaak zich gunstig onderscheidenden en niet schuchteren een goed loon bekomen en op de sociale rangladder stijgen. Wie in staat is fijne artikelen zelfstandig te behandelen en zich daarbij onontbeerlijk te maken, heeft ook als vrouw eene goede toekomst, ja, zelfs veelal eene benijdenswaardige stelling. De meerderheid betreedt het gebied van den arbeid onvoldoende voorbereid en zonder zich rekenschap gegeven te hebben van de mogelijke gevolgen. Voor de ongeoefenden zijn de verdiensten slecht en is het werken in akkoord onvoordeelig. Velen verdienen niet meer dan fl 3 per week. Vragen wij naar hare behoeften.

Voor een ongemeubileerd vertrek wordt fl 3.60 - fl 7.20
per maand verlangd eene huur van

Voor eene slaapplaats, waarin meerderen fl 2.40 - fl 3.60
zich huiselijk inrichten,

Welke voorstelling is met zulk eene woning verbonden?

In Berlijn komen huizen voor, die aan 1000-1200 personen huisvesting verleenen. De wakkere vertegenwoordiger der inwendige zending Bockelmann beschrijft een huis voor 250 familiën, waarin 17 vrouwen, levende in illegitiemen echt; 22 geprostitueerden, 17 ongehuwde paren en 4 in echtscheiding levende personen eene woning vonden. Één portaal verleent toegang tot 36 woningen van kleine lieden. De gemiddelde omvang der vertrekken bedraagt 16 voet lengte en 10 voet breedte. Geene familie beschikt over meer dan één vertrek. In elk vertrek staan 1 à 2 bedden, eene tafel, een paar gebroken stoelen, eene kleine ijzeren kachel en eenige onontbeerlijke voorwerpen. Vele ruiten zijn gebroken en met papier beplakt, de muur is ternauwernood met waterverf bestreken en slechts hier en daar behangen. In menig vertrek staat één bed voor een gezin met vijf kinderen; menigmaal wonen zelfs twee familiën in één vertrek, dat met krijt in twee gelijke deelen gedeeld is. Vele bedden worden zelden schoongemaakt en blijven steeds warm, daar de gebruikers elkander aflossen, d.w.z. nacht- en dagploeg van dezelfde slaapgelegenheid gebruik maken. Vele familiën verhuren in dien toestand nog eene slaapplaats. Wie waarborgt, dat niet, gelijk vroeger in Mühlhausen in den Elzas voorkwam, ½ en ⅓ plaats in een bed verhuurd wordt? Omdat dit niet evenals daar geannonceerd wordt, is daarom de mogelijkheid niet buitengesloten. In 1861 telde Berlijn nog maar 3785 huizen met vier en meer verdiepingen; in 1880 reeds 31.152. In 1875 woonden in Dresden 12.348 personen zoo hoog en in 1880 reeds 34.451. In 1880 huisden in Dresden 33.908 personen in woningen, waarin voor hen geene plaats was, d.w.z. 16 à 17% der bevolking. Niet minder ongunstig is deze verhouding te Berlijn. In het Oosten der stad Berlijn zijn 90-96% van alle huizen huurkazernen. Van 1861-1880 verdubbelde het aantal huishoudingen, dat slaapplaatsen verhuurt. In Dresden verhuisden in 1876 jaarlijks éénmaal nog slechts 5.3% der familiën; in 1878 reeds 11.5% en in 1880 niet minder dan 28.7%. In Berlijn wisselt ⅓ der bevolking voortdurend de woning, zoodat elke onderlinge contrôle, elke aanknooping van hechte banden, enz. verloren gaat. In de groote steden zijn de loonen het hoogst en de zedelijke toestanden het ongunstigst. Zeker is, dat de moraliteit in verband staat met de woning. Nog tot in de 13de eeuw werd het huis tot de mobiliën gerekend en wegens betrekkelijk geringe wetsovertredingen met den grond gelijkgemaakt. Met het bouwen in steen steeg de waarde van den eigen haard en eerst in het eigen huis krijgt de familie een vasten ondergrond, geraken vlijt, spaarzaamheid en alle huishoudelijke deugden tot eer en aanzien. Niet zonder reden ligt in het Grieksche woord ‘oikos’, ‘huis’, eene reeks voortreffelijke eigenschappen en deugden opgesloten. In de Middeleeuwen zien wij voortdurend aan het ‘huis’ bouwen, de bevestiging der familie op den voorgrond plaatsen. De moderne ontwikkeling heeft de tegenovergestelde richting ingeslagen en is eerst op het dreigend gevaar opmerkzaam

geworden, toen de sociaal-democratie het hoofd omhoogstak en de erkenning van het recht op arbeid en leven van den mensch eischte. Kan de arbeidster voor fl 2.40-fl 3.60 eene slaapplaats huren, dan heeft zij daarmede het recht op een bed voor hare persoon verkregen, niet tevens de beschikking over het vertrek in dien zin, dat zij alleen de mede-aanwezigheid van vrouwen en kinderen verlangen kan. Welke gevolgtrekkingen voor haar moreel gevoel daaruit voortvloeien, wanneer ook mannen daarin huizen, behoef ik niet te zeggen. Haar loon laat alleen het oponthoud in eene familie toe, die veelal eerst door hare bijdrage evenals door die van anderen kan bestaan, indien die bijdrage van duur is en geregeld voldaan wordt. Daarvan is echter in de gegeven omstandigheden geene sprake.

De loonarbeidster in Berlijn geeft op als dagelijksche behoeften:

voor slaapplaats met koffie per dag	fl 0.12
voor tweede ontbijt (brood met boter of vet)	fl 0.09
voor middagmaal in een klein restaurant	fl 0.18
voor vesper overeenkomstig het 2de ontbijt	fl 0.09
voor avondeten	fl 0.12
voor twee flesschen bier = ½-1 liter	fl 0.12
	fl 0.72 × 7 dagen = fl 5.04

Voor de ongeoefende blijft een tekort van fl 2.04 per week; voor de confectionneuse bedraagt het tekort fl 0.24 per week; voor de meer geoefende zijn fl 2.16-fl 3.96 beschikbaar voor kleeding, wasch en andere noodzakelijke uitgaven. Sprongen zijn daarmede niet te maken. Nu wordt in de eerste plaats aangedrongen op verhooging van den levensstandaard. Daarvoor is echter onder de arbeidsters weinig zin voorhanden. Hare leefwijze wordt bepaald door hare afkomst en hare behoeften als kind in het ouderlijk huis. Deze zijn gewoonlijk matig. Zij stijgen voor haar, die in de stad geboren werden, maar, toegegeven dat deze bekwamer zijn dan de meisjes van het platteland en dus meer verdienen kunnen, dan is daarmede niet gezegd, dat dit stijgen gelijken tred houdt met hetgeen zij voor hare vermeerderde behoeften eischen moeten. Het tegendeel is feitelijk het geval. Maar zelfs wanneer de behoeften van het lichaam in de eerste plaats bedacht worden, dan nog is het loon niet voldoende, om overeenkomstig de hedendaagsche physiologische formule te leven. Zonder aan de zuiver empirische studiën der geneeskundigen te kort te willen doen of hunne kennis in twijfel te trekken, moet toch gezegd worden, dat de voeding evenals alle overige zaken der zuivere empirie ten slotte met ons voorstellingsvermogen in verband staat. Dat is voor allen niet op dezelfde wijze georganiseerd en daarom is deze formule in het werkelijke leven voor zeer verschillende opvattingen vatbaar. Ware dit anders, dan zou de maatschappij eene onmogelijkheid zijn, want zij bezit de middelen niet,

om allen een leven overeenkomstig de hedendaagsche physiologische formule te ver-

oorloven, en zij zal die middelen nooit bezitten. Over het gemis van die voeding denkt de arbeidster niet, omdat zij de behoefte daaraan niet gevoelt en niet gevoelen kan. Daarentegen mist zij iets anders, nl. de voorwaarden, die zich aan hare gewone voeding vastknoopen, m.a.w. het verschil van licht, lucht, arbeid en gemoedsstemming der haar omringende buitenwereld. Wèl bezit het brood, dat zij eet, niet de voedende kracht van hetgeen zij in den regel te huis genoot, omdat zij in de stad een meermalen gebuild en op onnatuurlijke wijze gemengd meel in niet altijd verteerbaren gebakken vorm als brood koopt. Wèl laat de voedende hoedanigheid van hetgeen haar in den vorm van vleesch, vet als anderszins toegereikt wordt, veel te wenschen over. Wèl geniet zij, in hoofdzaak, de onontbeerlijkste gewichtsdeelen zg. voedende stof, maar toch ontbreekt in de meeste gevallen de voor hare natuur berekende, juiste verbinding. Evenwel kan de mensch zich aan veel wennen en het is nog niet een slecht teeken, dat spijs en drank niet door de arbeidster als van de hoogste waarde beschouwd worden. Aan hare gewone leefwijze blijft zij zooveel mogelijk getrouw; hare behoeften zijn en blijven in dit opzicht gering. Meer invloed oefent op haar licht ontvankelijk gemoed de nieuwe, prikkelende en aan afwisseling rijke omgeving uit. In de ateliers is de hoofdinhoud der gesprekken van zinnelijken aard. Bijna het eenig onderwerp van onderhoud vormt de ondervinding, in den zinnelijken omgang met mannen opgedaan. Uitvoerig worden genietingen van dien aard behandeld in verband met toilet, balzaal, enz. Wie liefdesavonturen mijdt, de publieke vermakelijkheden niet bezoekt en een ernstig doel in eenvoud najaagt, vindt geene punten van aanraking met de haar omringende arbeidswereld. Zij vereenzaamt en wordt veelal in de ateliers eene onmogelijke persoon. Nu is het een eigenaardig verschijnsel, dat het geld bij het genot nog niet de hoofdrol speelt. Weinige meisjes verkoopen zich aanvankelijk voor geld of geldswaarde. Daartoe moet eerst het zedelijk gevoel geheel afgestompt zijn. Het meisje knoopt eerst eene verbinding aan voor het vermaak, veelal slechts om met volle vreugde te kunnen dansen. Uit het samengaan ontstaat samenleven en daar de band den ernstigen grondslag ontbeert, is afwisseling van persoon niet zelden, ja, zelfs wordt deze gaandeweg behoefte. Het loon heeft daarop weinig invloed. Is dit gering, dan komt de vertering voor zijne rekening, maar door dit vrijhouden voelt zij zich nog niet gebonden. Dit gebonden zijn volgt eerst dikwijls uit vrijwillige geschenken. Gering loon beperkt hare keuze van omgang. Bij gelijke verdiensten en wederkeerig welgevallen aan elkander, dat later gewoonte wordt, is uitgaan voor gemeenschappelijke rekening gebruik. Hoog loon verleent vrije verkiezing des metgezels, die zelfs dan niet zelden van hare weldaden geniet. Loon in geld had tot dusver minder invloed op den moreelen toestand dan de aan het meisje toegekende sociale stelling, alvorens hare hartstochten voldoening gevonden hadden. Slechts indirect staat de menschelijke na-

tuur in den dienst van het geld, indien het meisje althans nog kiezen kan.

Albert Lange(*) meent, dat de zucht naar genot in onzen tijd geenszins van buitengewone beteekenis is, indien men haar vergelijkt met de arbeidszucht van onze industrieele ondernemers en met den arbeidsnood der slaven van onze nijverheid. Hij brengt het jagen naar zinlooze vermakelijkheden en het zoeken van ijdel genot in onmiddellijk verband met den bovenmatigen, zenuwvernietigenden en geestelijk doodenden arbeid, daar het onafgebroken doorwoelen van al hetgeen winst afwerpt, aan den mensch ten slotte de vatbaarheid ontneemt, om op veredeling bedacht te zijn. De koortsachtige haast, waarmede het bedrijf uitgeoefend wordt, treedt ook op den voorgrond, wanneer er van zg. genot sprake is. De kosten zijn de hoofdzaak en als het ware plichtmatig worden een zeker en steeds toenemend aantal dagen en uren aan dit zg. genot besteed. Het ligt voor de hand, dat deze toestand op den duur onhoudbaar is en de grondslagen der maatschappij ondermijnt, maar het is een niet ongewoon verschijnsel, dat in zulke dagen van intellectueele en geestelijke armoede materieele behoeften den voorrang verkrijgen, zoodat deze sneller vermeerderen dan de middelen ter bevrediging en dan de geschiktheid, om van die middelen een nuttig gebruik te maken. In menig opzicht moet de genotzucht der mechanisch arbeidende meisjes beschouwd worden als voortvloeiende uit haar arbeid. Vooral geldt dat van het dansen, d.w.z. van de behoefte aan rhythmische beweging. Die behoefte heeft een hartstochtelijk karakter aangenomen. Zij vindt de gewenschte bevrediging door de uitoefening der wals, die door het Duitsche meisje bij voorkeur en met ware virtuositeit gedanst wordt. Men stelle zich niet voor, dat dit dansen in den regel in weelderig ingerichte zalen geschiedt of dat daarbij onbehoorlijke bewegingen gemaakt worden. Inrichting en karakter zijn burgerlijk; de vertering is betrekkelijk van weinig belang. Zoodra de tonen der muziek vernomen worden, is het, alsof de tooverhoorn van Oberon aan het hof van den kalief van Bagdad geblazen wordt. De aanwezigen kunnen niet anders dan dansen en de gelegenheid daartoe bestaat behalve aan avonden der week des Zondagmiddags van 4 ure. Er is veel tegen het dansen aangemerkt; het dansen werd zelfs door velen als zonde onvoorwaardelijk veroordeeld. Ten onrechte. Piderit onderzocht de physiologische beteekenis en waarde van het dansen in verband met de zenuwleer en het zenuwleven. Hij verdiepte zich in de geschiedenis van den dans en toonde aan, dat dansepidemieën met in 't oog vallende regelmatigheid in verschillende vormen geheele volkeren beheerschen. Hij schonk zijne bijzondere opmerkzaamheid aan de volksdansen, die ten deele het rhythmisch karakter met een pantomimisch element verbinden en mechanisch bepaalde neigingen in het gemoed opwekken. Die neigingen zijn verwant met zeker gevoel van liefde en daarom in staat hartstocht te ontwikkelen. Ontbreekt nu in het gewone dagelijksche leven en in den arbeid afwisseling en prik-

(*) *Geschichte des Materialismus.*

keling, dan zal onwillekeurig het dansen met hartstocht beoefend worden en door de overdrijving een gevaar voor de zedelijkheid doen ontstaan. Dat gevaar wordt grooter, zoodra het dansen op de voorstellingen der phantasie werkt, en daar èn de hartstocht, èn eene geprikkelde phantasie zwakte verraden, spreekt het wel vanzelf, dat die zwakte indirect tot misbruik aanleiding geeft. Zijn de omstandigheden ongunstig, dan is de dans het middel voor menig vertegenwoordiger van het mannelijk geslacht, om een meisje ten val te brengen. Van dit middel wordt gebruik gemaakt tegenover haar, die ongebonden zijn, d.w.z. buiten het familieleven staan, en in zoover verkeert het meisje in eene ongunstige positie, zoodra zij alléén staat en zich van de contrôle der haar omringende sociale omgeving losmaakt. Men heeft het dansen getracht te onderdrukken; de algemeene moraliteit was er niet door gebaat. Een tegenwicht tegen den zuiver mechanischen en ongezonden arbeid moet geboden worden. Het verbod is geen tegenwicht en kon niet gehandhaafd worden. Daarom lag het voor de hand, het euvel door toezicht en leiding onschadelijk te maken. Daarin is men tot nog toe in de groote steden in zeer geringe mate geslaagd, omdat de vrouw uit de zg. hetere klasse nog veel te weinig de omgeving der alléénstaande meisjes opzoekt en haar ten steun verstrekt. Op dit oogenblik is het euvel reeds te sterk ontwikkeld, om van kleine middelen veel heil te kunnen verwachten. De zedelijke atmosfeer in de woningen, in de ateliers en in de naaste omgeving is bedorven en het vertrouwen in de heerschende maatschappelijke klassen is geweken. Bij een zeer groot aantal in de huisindustrie werkzame meisjes bestaat de meening, dat zij zich vroeg of laat moeten prostitueeren, dat haar arbeid materieel onvoldoende is, lichamelijk en geestelijk afstompt en noch zekerheid van bestaan noch eene toekomst aanbiedt. In dien toestand is van beteugeling der natuurlijke driften geene of slechts zelden sprake. Hoe kouder en gevoelloozer de persoonlijk elkander vreemde bewoners der groote stad tegenover elkander staan en hoe meer materieele hartstochten de maatschappij beheerschen, hoe meer zij troost en heil zoekt in geneugten, die met de liefde in verband staan en een tijdlang haar geweten tot zwijgen brengen. Het zinnelijk genot is voor haar evengoed een vorm van lijden; zij kent de gevaren, die de prostitutie aanbiedt, en toch wordt zij telkens weder als het ware gedwongen, om met het vuur te spelen.

Het medegedeelde is niet alleen een antwoord op de vraag naar hetgeen het alléénstaand meisje in de huisindustrie verdienen kan en in den regel verdient, maar werpt tevens een licht op hetgeen zij moet uitgeven, om te kunnen leven, en op hetgeen zij werkelijk uitgeeft. Het bevat buitendien de gegevens, om te kunnen oordeelen over hetgeen zij van haar leven verlangt. Toch komt het mij niet overbodig voor, de drie gestelde vragen nog aan de hand van de feitelijke toestanden in eene minder groote en minder ver gelegen stad nader toe te lichten. In Berlijn draagt de economische arbeid der vrouw een veelzijdig

karakter, zoodat er voor het meisje gelegenheid bestaat, in de meest verschillende takken van bestaan een schamel brood te verdienen. Maar te Berlijn worden alle takken van bestaan als eene industrie beschouwd, waarin de hoofdzaak is, veel om te zetten en door geringe winsten op de enkele artikelen het debiet steeds uit te breiden, zoodat het voordeel in den omvang van den omzet gelegen is. Dat is niet mogelijk zonder export. Berlijn onderscheidt zich van alle andere plaatsen door de veelzijdigheid, de concentratie en intensiteit van den arbeid, de groote keus van de arbeidskracht en hare buitengewone goedkoopte. Berlijn geniet in zoover een voorrecht, dat de ziekenwet niet op de huisindustrie toegepast wordt, zoodat uit de arbeiderswetgeving geene kosten voor de Berlijnsche industrie voortvloeien. Berlijn biedt aan de arbeidskrachten meer gelegenheid, om materieele voordeelen van de prostitutie te trekken, al geschiedt dat niet direct. De gevolgen daarvan zijn geweest, dat door het optreden van Berlijn als concurrent de loonen gedrukt werden en de ondernemerswinsten òf op een minimum zonken òf geheel wegvielen. Zij bedragen b.v. voor 1 dozijn arbeidershemden ter waarde van fl 10.80 tot fl 14.40 nog slechts fl 0.60 tot fl 0.12, terwijl weinige jaren geleden 20-25% regel waren. Dientengevolge is het belang bij de voortzetting van den arbeid gering en zoowel de ondernemers als de arbeidsters lijden onder dien toestand. Verplaatsen wij ons nu naar Dusseldorp en de omgeving van die stad, naar Elberfeld, Neuss en München-Gladbach, om een blik in den bestaanden toestand te werpen.

In Dusseldorp werd geconstateerd, dat geene enkele onder contrôle staande geprostitueerde door naaiwerk geld verdiende of met den economischen arbeid in verbinding stond. Evenzeer werd daar geconstateerd, dat de toelating van geprostitueerden als stand geenszins de gevaren voor de aan den economischen arbeid deelnemende meisjes vermindert of als ontlasting derzelven te beschouwen is. Bevrediging der zinnelijke lusten door verleiding en aanknooping van eene verbinding voor eenigen tijd is goedkooper en wordt steeds verkozen. Voor den arbeidenden stand in Dusseldorp biedt de aanwezigheid van een uitgebreid garnizoen en van eene sterk bezochte schildersacademie bijzondere gevaren voor de zedelijkheid. Die gevaren zijn te Elberfeld groot door het verblijf van vele commis-voyageurs en handelsleerlingen of gezellen. Het zinken van het moreel bewustzijn en de vermindering van het godsdienstig leven in de familiën zijn oorzaak, dat reeds onder de leerlingen der hoogere schoolklassen bedenkelijke verschijnselen waargenomen zijn. In elk geval worden meer dan vroeger op nog jeugdigen leeftijd onzedelijke handelingen begaan. De samenstelling van den vrouwelijken arbeidenden stand in Dusseldorp draagt een eigenaardig karakter. De meerderheid stamt uit de arbeiders- en ambachtsklasse; een niet gering getal zijn weduwen en weezen van beambten, die uit nood werk zoeken; een deel behoort tot den beambten- en den schilders-

stand. Onder de laatstgenoemden vindt men vele dochters van post- en spoorwegbeambten, alsmede van stedelijke ambtenaren. Tegenwoordig verlangen ook vele zg. dames huiswerk, om haar eigen spelden- en zakgeld te verdienen, om hare behoeften van zuiver persoonlijken aard uit te kunnen breiden. Zij geven voor, den arbeid te willen leeren kennen en zich tot huisvrouwen te willen voorbereiden. Meestal echter dienen hare verdiensten voor uitgaven van toilet en weelde. Waar dit het geval is, oefenen zij in elk opzicht een ongunstigen invloed uit op de algemeene moraliteit. De ondervinding leert, dat hare huwelijken ongelukkig uitvallen, omdat zij niet weten huis te houden en te sparen; behoeften bezitten, die niet bevredigd kunnen worden; zich vrijer en onafhankelijker denken, daar de mogelijkheid voorhanden is extra-uitgaven te dekken, en spoedig verbitterd worden, daar zij te vroeg het leven genoten. Uit deze elementen put de prostitutie kracht. Maar nog in een ander opzicht oefent haar voorbeeld ongunstigen invloed uit. Haar loon dient voor toilet en vermaak. De gewone arbeidster weet en ziet dat; zij begint in toilet te wedijveren, krijgt strijd met de ouders over de aflevering van haar loon en gaat als chambre-garniste leven. Uit zulke elementen put de prostitutie kracht. Als arbeidsters zijn zij echter nog niet in den eigenlijken zin des woords geprostitueerden. Toch bezit de naam naaister geen goeden klank meer. Dat ligt hieraan, dat zij in den zin van de fabrieksmeisjes onzedelijk zijn. Zij zoeken verbinding met het mannelijk geslacht, zg. wandelbruigoms, en om te toonen, dat zij niet voor hare medearbeidsters uit de gegoede klasse onderdoen, bij voorkeur onder de aankomende schilders, het militair en naar het uiterlijk fashionable kantoorbedienden. Volgen daaruit huwelijken, dan zijn deze meestal ongelukkig. Als een bijzonder nadeel moet erop gewezen worden, dat bij de werkverdeeling veelal gelet wordt op een goed uiterlijk en dat het financieel voordeelig is, wanneer een meisje zich liefkoozingen laat welgevallen. De verschillende vaststellingen van het tarief laten begunstigingen toe. Ook bij de aflevering zijn deze mogelijk, daar niet elk werk goedgekeurd behoeft te worden.

Wie uit nood werk zoekt, verdient fl 5.40 per week, voor zoover werk voorhanden is en indien zij 10-12 uren achtereen werken kan. Eene vrouw toonde aan, in 16 maanden verdiend te hebben:

	fl 251.68
af	fl 16.20 voor garen, enz.
	fl 235.48 of per week fl 3.57.

Hare huur had gedurende dien tijd bedragen fl 175.20, zoodat zonder hulp van bloedverwanten van voorziening in de levensbehoeften geene sprake had kunnen zijn.

Anders ziet het er voor de zoodanigen uit, die verschillende artikelen gelijktijdig kunnen in arbeid nemen en een leermeisje willen bezighouden. Haar loon stijgt dan tot op fl 13-15 per week. Het leermeisje

bekomt gedurende het eerste jaar niets, gedurende het 2de fl 1.80 per week en daarna fl 3.60 per week. Van eene zeer geoefende weduwe wordt gemeld, dat zij op deze wijze netto gemiddeld fl 10.20-fl 13.20 per week verdiende, waarvan zij het onderhoud van twee vrouwelijke personen en 2-3 kinderen moest bestrijden, hetgeen bijna mogelijk was. Meisjes uit de gegoede klasse, die fijne artikelen konden krijgen, verdienen per week fl 6.48-fl 7.56, maar moeten daarvoor 11-12 uren per dag werken. Dit loon wordt b.v. uitgereikt voor 12-14 gestikte gothische letters, maar door dien arbeid werden de oogen van de arbeidster dermate verzwakt, dat zij niet lang op gelijke wijze het werk kon volhouden. Eene weduwe verdiende geruimen tijd met hare beide dochters en met 2 leermeisjes, gebruik makende van 4 naaimachines, per week bruto fl 43.20. Daarvoor werd van moeder en dochters een werktijd van 14 uren en van de meisjes een werktijd van 12 uren geëischt. Beide meisjes ontvingen fl 2.40-fl 3.60 per week. Netto bleven voor moeder en dochters fl 30 over. Eene der dochters werd ten gevolge der vermoeienis, enz. maaglijdend en stierf na verloop van 5 jaren aan de tering.

In de eerste plaats wordt nu wel eens gezegd, dat, daar geoefenden meer verdienen en daar kennis en handigheid de hoofdzaak zijn, beide eigenschappen door vroegtijdig, goed en goedkoop onderwijs in het bezit van velen kunnen geraken. Afgescheiden van den natuurlijken aanleg is daarmede weinig geholpen. Slechts voor een beperkt aantal prima-arbeidskrachten is werk; neemt dit getal toe en wel buiten verhouding tot het werk, dan dalen hare loonen. Reeds meermalen steeg het niveau der arbeidsters en daalde haar loon. De behoefte aan prima-arbeidskrachten neemt nu eens zeer langzaam toe en zinkt dan weder snel. Hoe wenschelijk kennis ook in het algemeen zijn moge en hoeveel daarvoor ook geschieden kan en moet, eene oplossing der quaestie in humanen zin wordt daardoor niet verkregen. Deze oplossing wordt daardoor zelfs niet eens in de hand gewerkt en met dit middel moet met veel beleid en groote voorzichtigheid omgegaan worden.

In de tweede plaats komt de rust in aanmerking. Deze is in gewone tijden onvrijwillig op het gebied der artikelen voor de wasch 3-8 weken en op dat der confectie 4 maanden. Gedurende dien tijd wordt echter niets verdiend, dus wanneer de loonen in het oog van velen niet onaanzienlijk schijnen, moet die rust eerst in rekening gebracht worden. Hetzelfde geldt van de zon- en feestdagen. Wel is er overal van akkoord en niet van dagloon sprake, maar hetgeen in akkoord te vervaardigen is, staat in nauw verband met den werktijd en de menschelijke kracht; op zichzelf is met akkoordloon alleen dit gewonnen, dat er eene grootere hoeveelheid voortgebracht wordt, waartegenover een grooter verbruik van kracht staat. Het resultaat getuigt geenszins onvoorwaardelijk voor akkoordloonen. De hoofdvraag is die naar het tarief.

In de derde plaats werden allicht de ziekten en de snelle veroudering,

resp. het binnen den voor waarschijnlijk gehouden tijd sterven over het hoofd gezien. Ook hiermede moet het loon vergeleken worden, want eigenlijk moest de arbeidster een aanzienlijk deel aan de verzekeringsmaatschappijen afstaan, om in het bewustzijn te kunnen leven, tegen alle gevaren verzorgd te zijn. Welke keus wordt op dit oogenblik aan de arbeidster gelaten, indien haar gestel op den duur niet voor den mechanischen arbeid geschikt is? Zij kan particuliere naaister worden, eene betrekking als dienstbode zoeken, zich aan de particuliere liefdadigheid wenden of zich aan de prostitutie overgeven. Van de eerstgenoemden wordt een onberispelijke levenswandel verlangd; haar getal is uit den aard der zaak beperkt. Voor dienstboden bezitten weinigen de geschiktheid, wanneer zij voor nijvere doeleinden werkzaam geweest zijn, en geene naaister van beroep vindt gemakkelijk als dienstbode eene aanstelling. De particuliere liefdadigheid verzorgt enkelen, daar de aan haar gestelde eischen steeds stijgen. Geven nu de onverzorgden zich geheel aan de prostitutie over, dan leidt haar weg spoedig naar het hospitaal. Zij kunnen zich echter ook op het verhuren van kamers aan geprostitueerden toeleggen. Daar te recht in Duitschland de publieke huizen gesloten werden, is allengs eene klasse kamerverhuursters aan alléénstaande clandestine geprostitueerden ontstaan, die over de geheele stad verspreid zijn en bij de toenemende zedeloosheid in de meeste huurkazernen of huizen voor vele familiën vasten voet vatten. Alleen zij, die steun vinden in hare eigen familie en van den beginne af zich als lid van het gezin bleven beschouwen, kunnen met meer rust en kalmte de toekomst in het oog vatten. Indien ergens, dan is het op het gebied van den vrouwelijken arbeid, dat het uitéénspatten der familiën in atomen de treurigste toestanden in het leven roept; dat herstel van den gemeenzin plicht is.

En nu ten slotte de prijzen van den arbeid in de Rijnprovincie.

In Neuss worden betaald:

Voor 1 dozijn halsdoeken fl 0.18-fl 0.24; in 12 uren arbeidstijd zijn 6 à 7 dozijn voltooid, zoodat na aftrek van 8-10% voor arbeids-benoodigdheden in 72 uren fl 5.88-fl 9 te verdienen zijn. Voor 1 dozijn cravattes is de prijs fl 0.84-fl 1.08; in 12 uren worden 2 dozijn bewerkt, zoodat het loon fl 9-fl 12 bedraagt.

De leermeisjes werken het eerste jaar gratis, het tweede voor fl 1.80-fl 3.60 per week. Door de mededinging der gegoede klasse zonken de loonen 20-30%.

In Dusseldorp worden betaald:

Voor onderrokken fl 0.07-fl 0.69; in 10 uren zijn 18-20 stuks te vervaardigen; loon per week fl 6.60-fl 9. Voor beddelakens fl 0.33-fl 66; in 10 uren zijn 2-4 stuks te vervaardigen; loon per week fl 6-fl 9.

De arbeidershemden worden gewoonlijk door gehuwde vrouwen van fabrieksarbeiders vervaardigd, die voor het brengen en halen met een niet gering tijdverlies werkzaam zijn. Zij kunnen in 10 uren 1 dozijn klaar krijgen, waarvoor zij fl 0.80-fl 0.90 ontvangen. 10-13%

van het ontvangen loon zijn als kosten voor garen, enz. te rekenen. Hare gemiddelde verdiensten bedragen voor 60 werkuren fl 4.56-fl 6.60. Meer dan fl 5.10 brengen zij zelden mede naar huis.

In dezelfde verhouding staan de akkoordloonen bij de overige artikelen. Werken twee personen met elkander, dan zijn de verdiensten iets hooger, dan wanneer elk voor zichzelf arbeidt. Twee meisjes kunnen b.v. zeer goed 6 broeken kant en klaar afleveren en daarvoor al naar gelang der hoedanigheid van het goed per week fl 4.80-fl 9.60 bekomen. De gehuwde vrouw, die haar huishouden te verzorgen heeft, slechts 4 voor netto fl 3-fl 5.40.

Twee personen kunnen in 12-13 uren 8 rokken à fl 0.15 of 4-5 à fl 0.30 afleveren; zij berekenen 17% voor benoodigd garen, enz. en verdienen alsdan per week fl 6-fl 9.80. Één persoon, die van 's morgens 5 tot 's avonds 10 uren werkt, verdient in dit geval niet meer dan fl 3. Voor damesmantels zijn de verdiensten fl 3.60-fl 5.40 en gedurende het seizoen door overwerk fl 7.30. Daarbij moet erop gerekend worden, dat van September tot medio December en van Maart tot begin Juni veel navraag naar arbeidskrachten is, terwijl gedurende den overigen tijd alleen een klein gedeelte geregeld werk vindt. Verder is het bezit van eene eigen naaimachine een voorrecht. Wie deze als arme of onbemiddelde vrouw huurt of koopt en in termijnen betaalt, moet aannemen, voor dit noodzakelijk werktuig ruim 150% meer dan de waarde te voldoen. Eindelijk hangt zeer veel af van de verdeeling en menging der waren, want het tarief is niet op eene eenheidsscala gegrond. Wil een meisje in Dusseldorp kost en woning bij vreemden nemen, dan betaalt zij per maand fl 21.60-fl 24, indien zij eenvoudig optreedt; daarentegen fl 27-fl 33, indien zij als dame behandeld wil worden. De stand speelt daarbij eene voorname rol en voor het ophouden van den stand brengt de meerderheid de grootste offers. Het hangt echter niet geheel van den eigen wil af, of het meisje haar stand al dan niet in het oog houdt. Vele werkgevers stellen hooge eischen aan het toilet der werkneemsters; de stand is van hooge waarde bij de werkverdeeling; van den stand hangt de connectie af en van de connectie in de meeste gevallen de gelegenheid, om geregeld werk te vinden. De onderscheiding is niet gebonden aan de afkomst, wel aan de hoedanigheid van woning, toilet, deelneming aan de publieke vermakelijkheden en andere uiterlijkheden. Enkele gelukkigen hadden in Dusseldorp voor fl 15 's maands een goed onderkomen gevonden bij fatsoenlijke arbeidersgezinnen, die haar ook naar buiten den onontbeerlijken zedelijken steun deden toekomen. Deze werkten op grond van vaste contracten voor firma's, die als specialisten van huwelijksuitzetten niet voor de concurrentie het hoofd moesten buigen. Zij verdienden fl 27-36 per maand en konden sparen. Ook was haar bestaan verzekerd en werd erop gelet, dat de geest in deze ateliers niet eene onzedelijke richting insloeg, zoodat van allen met lof

gesproken kon worden. Dit zijn echter uitzonderingen; de meerderheid wordt heen en weder geslingerd en beheerscht door toevallige omstandigheden. Die meerderheid moet nevenverdiensten zoeken en is niet zeker morgen arbeid te bekomen, wanneer zij ook heden arbeid heeft. Voor haar ontbreekt de grondslag, waarop het gevoel van eigenwaarde steunt; zij bezitten geen kompas, om het eigen vaartuig in goed vaarwater te houden, en in haar oog heeft het leven weinig waarde. Zijn zij Christelijk opgevoed en hechten zij aan haar geloof, dan worden zij bespot en benadeeld, totdat zij den strijd moede zijn. Waar zij gaan of staan, stuiten zij op de dogmatiek van het egoisme, die een eigen ethisch beginsel in de plaats van het Christelijk ideaal aan de maatschappij tracht op te dringen en voor het overige in de uitsluitende behartiging van het eigenbelang wortelt. Vergeten wij niet, dat velen rijk geworden zijn en nog rijk worden, die inwendig de kiem van het goede wisten te verstikken en die de taal van het geweten in het genot en den zinnelijken lust wisten te smoren. Hunne opmerkzaamheid is niet gericht op de sympathie voor anderen en op het lijden der naasten. Hunne werkkrachten zijn in hun oog machines en het komt er voor hen op aan, in dezen geen ander bewustzijn te laten opkomen, dan dat zij machines zijn en bij een leven als machines hare gading vinden. De kracht der maatschappij kan zich op deze wijze niet ontwikkelen, want toenemend genot en toenemende ellende zijn niet als vormen der ontwikkeling te beschouwen. Vandaar echter ook tegenwoordig die gisting, die in de maatschappij onder zulke omstandigheden steeds sterker moet worden en allen met den ondergang bedreigt.

Van Katholieke zijde werden pogingen in het werk gesteld, om de arbeidsters aan hare van zedelijk standpunt verderfelijke omgeving in de steden te onttrekken. Dat doel wordt b.v. in de ‘tehuizen voor arbeidsters’ te München-Gladbach, te Aken, te Breslau, enz. met ernst en volharding nagejaagd. Hoofdzakelijk berekend voor fabrieksmeisjes, zijn deze inrichtingen echter evenzeer toegankelijk voor haar, die in de huisindustrie werkzaam zijn. Het Katholiek tehuis wil de alléénstaande meisjes, die aan den economischen arbeid deelnemen en in den vreemde kost en woning zoeken, tegen geringe betaling opnemen. Het biedt haar een anderen ouderlijken haard, overeenkomstig de Christelijke beteekenis van dit woord, aan. Volgens de opvatting der leidsters, die niet tot eenige kloosterorde behoeven te behooren en veelal alleen met eene burgerlijke of wereldlijke congregatie in nauwe verbinding staan, moeten de meisjes, staande in de kracht van het leven en gewend aan den arbeid, niet alleen voor zichzelf zorgen, maar ook arme ouders en jongere broeders en zusters ondersteunen. Zij moeten leeren het leven als eene ernstige oefenschool te beschouwen, waarin het offer en de leer van het offer gekoesterd en gekweekt wordt. De nijverheid lokt arbeidskrachten van buiten naar de stad; zonder steun geraken deze in de handen van hebzuchtige en gewetenlooze lieden, die hunne kostgangsters

exploiteeren. Zulke meisjes worden in de eerste plaats opgenomen. Verder weezen, dochters uit gezinnen, die in twist en tweedracht leven, stiefkinderen en allen, die wenschen in eer en deugd haar eigen brood te verdienen en die behoefte aan aansluiting gevoelen. Is de nijverheid georganiseerd en de arbeidersstam voorhanden, dan komt het erop aan, de zwakke karakters bij te staan en door de daad te toonen, wat de Christelijke liefde vermag. Er is alzoo sprake van behoeden, steunen, opvoeden en het kwaad verhoeden. Tot nog toe is dat ten opzichte van een deel der van buiten komenden gelukt, terwijl de in de steden woonachtigen door belanghebbenden tegen deze inrichtingen opgezet worden en zelden kracht genoeg bezitten, om zich van de gewone dagelijksche omgeving los te maken, te meer daar dat losmaken veelal met offers gepaard gaat, want de industrieele en materieele wereld ziet niet gaarne den bloei van godsdienstige instellingen en verafschuwt de contrôle en inmenging van deze zijde op het gebied der zeden; voornamelijk is de practische en energieke verdediging der zedenwet impopulair. Wat biedt het tehuis aan? Gezonde en zindelijke woon- en slaapplaatsen; goed toebereide en voedzame spijzen en dranken; bezorging der wasch; eene geregelde leefwijze; liefderijke verpleging; gelegenheid ter oefening van alle huishoudelijke deugden, van zindelijkheid, orde en spaarzaamheid; gelegenheid, om onderwijs te genieten; spelen van allerlei aard. Aan den disch kunnen ook vriendinnen en bekenden deelnemen; des Zondags kunnen deze mede van de aangeboden ontspanningen genieten; des zomers biedt de groote tuin allen een aangenaam verblijf, maar het ooft behoort aan de bewoonsters, dus mag niet door anderen geplukt worden. De bewoonsters houden het toezicht en waken voor de nakoming der huishoudelijke voorschriften en zij betoonden zich tot dusver dankbaar voor het haar daarmede bewezen vertrouwen. Des Zondags leeren de bewoonsters het koken, waartoe eene bijzondere keuken ingericht is, gelijk deze in gegoede arbeidersgezinnen gevonden wordt, daar het doel is te leeren, wat in het werkelijke leven bruikbaar en van nut is. Het tehuis neemt alleen personen van onbesproken gedrag op en is geen asyl; wie opgenomen wordt, krijgt onmiddellijk een spaarkassenboek; meisjes van 15-17 jaar geven alles, wat zij verdienen, aan de leidster en zijn daartoe verplicht. Verandering van werkplaats mag alleen geschieden in overeenstemming met de leidster, die ervoor zorg draagt, dat tegenover den werkgever alle wetten en heerschende gebruiken in acht genomen worden, maar die ook de rechten en plichten tegenover het meisje van de zijde des werkgevers in acht genomen wenscht, desnoods hare belangen tegenover de werkgevers voorstaat. De huiswet gebiedt, dat elk meisje ¾ uur vroeger opstaat, dan zij in de werkplaats moet verschijnen. Zij maakt haar eigen bed op, verricht in de kapel de godsdienstige morgenoefening en ontbijt met koffie en brood. Wie in dezelfde werkplaats werkzaam zijn, gaan gemeenschappelijk daarheen. Het middagmaal bestaat uit soep, groenten en vleesch, met uitzondering der vastendagen.

Daarbij wordt streng op een bescheiden en behoorlijk optreden gelet. Een gemeenschappelijk gebed gaat vooraf; het onderhoud aan tafel is vrij. Wie niet aan tafel komen kan, krijgt het eten in de werkplaats gebracht. 's Avonds of na afloop van het werk moeten allen zonder oponthoud en zonder zg. straatslijpen naar huis gaan. Zonder verlof mag niemand deze wet overtreden. 's Avonds worden soep, brood en boter genoten; daarop volgt de avondgodsdienstoefening. 's Zondags zijn allen vrij; evenwel is het regelmatig bezoek der kerk en elke twee maanden deelneming aan de heilige communie plicht. In het tehuis wordt al hetgeen betrekking heeft op de huishouding, de wasch, enz., geleerd. Des Zondagmiddags bestaat gelegenheid voor allerlei gezelschapsspelen; nu en dan wisselen dramatische en declamatorische opvoeringen deze spelen af; ook is het dansen niet verboden, maar dit alles wordt met fijnen tact en buitengemeene psychologische kennis van het menschelijk gemoed geleid en gearrangeerd. Vier slaapzalen nemen de meisjes op; het toezicht oefenen de oudsten uit en zij zijn voor het gedrag van allen verantwoordelijk. Beginsel is: de meisjes aan elken arbeid deel te laten nemen, door vertrouwen te eeren en door liefde te winnen. De leidster en hare gezellinnen leven met de meisjes, eten aan dezelfde tafel en zijn hare vertrouwden. Voor woning, kost, wasch en alle overige begunstigingen wordt per dag betaald fl 0.48. Opzegging geschiedt acht dagen van te voren. Ziekten van gewonen aard worden in het tehuis behandeld zonder extra-vergoeding. Wie zich slecht gedraagt, wordt onmiddellijk verwijderd.

De oorspronkelijke aanleg en de inrichting van het tehuis te München-Gladbach, dat ons bovenal als voorbeeld dient, zijn aan vrijwillige bijdragen van een beperkt aantal Christenen te danken. De kosten waren niet gering, daar het gebouw in het centrum der stad opgericht moest worden en eene der fraaiste straten daartoe uitgekozen werd. De kosten van onderhoud worden gedekt, wanneer 50-60 meisjes haar intrek in dit tehuis nemen. Het werd in 1866 met 8 personen geopend, die fl 0.36 per dag betaalden; in 1872 bedroeg het aantal bewoonsters 115, die fl 0.42 per dag betaalden; in 1875 steeg het getal tot op 178, die fl 0.45 betaalden, en in 1881 waren er 66 voorhanden, die fl 0.48 betaalden. Tot 1876 lag de leiding in de handen van ordezusteren, die gedurende de periode van vervolging der Katholieken het veld moesten ruimen. De leeftijd der bewoonsters verschilt van 15-17 en van 20-30 jaren. Zij worden naar den leeftijd in twee klassen onderscheiden. Knoopt een meisje eene kennismaking met een jonkman aan, die het voornemen koestert haar te huwen, en is het bestuur daarin gekend, dan wordt het aan het meisje vergund, haar huwelijk in het tehuis te vieren. De ondervinding, in deze inrichting opgedaan, heeft geleid tot het opstellen van een even degelijk als practisch volksboek: *Das häusliche Glück*, handleiding en wegwijzer voor jonge meisjes en huisvrouwen uit het volk. Het zou mij

te ver voeren, over deze nuttige en doelmatige inrichting in nadere bijzonderheden te treden. Getuigen echter kan ik, dat zij in elk opzicht aan haar doel beantwoordt en in den waren zin des woords eene model-inrichting genoemd mag worden. Het ligt voor de hand, dat er vele moeilijke karakters in dit tehuis behandeld moeten worden en dat er tact en menschenkennis, verbonden met een sterk geloof en veel offervaardigheid, toe behooren, om aan alle eischen te voldoen, maar hoewel uitsluitend de liefde heerscht en tot gehoorzaamheid noopt, bleek deze machtig genoeg te zijn, om eene strenge orde te handhaven en in alle behoeften en eischen te voorzien. Zelden was het noodig, eene bewoonster weg te zenden.

In Aken is het tehuis op een anderen voet ingericht; fabrieksmeisjes der omliggende dorpen, die de week in de stad doorbrengen, om in eene der vele fabrieken te werken, vinden in dit tehuis voor fl 0.06 per nacht eene slaapplaats. Zij brengen uit de ouderlijke woning brood, boter, enz. voor eene week mede en betalen volgens een vast tarief al hetgeen zij behoeven, afzonderlijk. In dit tehuis vinden gemiddeld 2 tot 300 personen een onderkomen. In denzelfden geest is het tehuis te Breslau gedacht. Ik volsta met deze aanstipping. Zij wijst erop, wat geschieden kan, in welke richting iets geschieden moet en hoe met geringe middelen veel tot stand te brengen is. Om ten opzichte der behoeften van een alléénstaand persoon met een voorbeeld uit de wetenschappelijke wereld te sluiten, wijs ik op de opgaven van Alphons Thun. Deze vorscher stelde vast:

dat met fl 6 per week één persoon van middelbaren leeftijd minimale behoeften kan bevredigen;

dat familiën met volwassen kinderen of met kroost, dat in staat is fl 3 - fl 4.20 per week te verdienen, geregeld eene voldoende hoeveelheid aardappelen, brood en cichorei als voornaamste voeding kunnen genieten;

dat familiën zonder kinderen verzorgd zijn, indien niet langdurige ziekte of gebrek aan werk stoornis in de verdiensten veroorzaakt;

dat familiën met twee en meer kleine kinderen per week als minimum op fl 29.10 moeten kunnen rekenen;

dat per persoon per dag vereischt worden als minimum, d.w.z. als onontbeerlijk:

's morgens 1 ½ lood koffie en twee droge broodjes	= fl 0.054
's middags soep met aardappelen	= fl 0.12 of vleesch fl 0.15
's avonds 1 ½ lood koffie met brood en kaas	= fl 0.072
	———
	fl 0.26, waarbij echter op

het tweede ontbijt en de vesper niet gelet is en het avondeten te weinig gelet werd.

Dit een en ander waarborgt ongeveer het behoud van het leven, mits de hoedanigheid der voeding aan matige eischen voldoet.

De door mij medegedeelde cijfers voor naaisters en confectionneuses zijn

gunstiger en laten toe, dat door haar in materieelen zin hoogere eischen aan het leven gesteld worden. Zij wijzen er meer in het bijzonder op, dat door gemeenschappelijken arbeid en door handhaving en bevestiging van het familieleven de sociale toestanden een ander karakter verkrijgen. Zij laten een gunstig licht vallen op inrichtingen van grooten omvang, die onder leiding van Christelijke personen staan. Zij toonen aan, dat het binnen het bereik van den menschelijken wil ligt, de middelen van voortbrenging dienstbaar te maken aan de algemeene beschaving, en dat dit plicht is.....

Is armoede de voornaamste oorzaak der prostitutie?

Uit de voorgaande regelen zijn de gegevens af te leiden, waaruit de prostitutie hare levenskracht put. Niet aan het loon, op zichzelf beschouwd, werd een bijzonder gewicht toegekend, maar aan de levensstelling en de levensomstandigheden der loontrekkenden. Te recht zegt een der eerste denkers van onzen tijd, Hermann Cohen, dat de vraag van het optimisme in onze eeuw afgelost is door de quaestie van het socialisme. De Hiob van ons tijdperk vraagt niet meer, of de mensch meer zonneschijn dan regen geniet, maar of de eene mensch meer lijdt dan zijn naaste en of in de uitdeelende lust-gerechtigheid het berekenbaar verband bestaat, dat een meer voor een der leden in het rijk der zeden het minder van den ander logisch noodzakelijk maakt. Is dit waar, dan treedt opnieuw de vraag op den voorgrond naar het verband tusschen het lijden en de zedelijkheid. De sensualisten, vooraan Locke, zijn opgekomen tegen de onvoorwaardelijke heerschappij der moreele wet. Hun bezwaar tegen deze was, in hoofdzaak, gericht tegen de noodzakelijkheid der erkenning van een wetgever, van wien het zedelijk gebod en verbod uitgaat. Hun twijfel gold verder de stelling, die ten gevolge van de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan hetgeen de moreele wet voorschrijft, - aan den plicht - ingeruimd moet worden. Zij vreesden steeds voor dien plicht, die door Schiller eens op even ernstige als dichterlijke wijze aldus omschreven werd: ‘Pflicht, du *erhabener,* grosser Name, der du nichts Beliebtes, was Einschmeichelung bei sich führt, in dir fassest, sondern *Unterwerfung verlangst.*’ De individueele neiging, die door de sensualisten daarvoor in de plaats werd gesteld, kende geene moreele wet, die gebiedt en dwang uitoefent, indien zij overtreden wordt; het sensualisme bond het leven aan het lustgevoel en sprak hoogstens van sympathie. Maar in het werkelijke leven bleek die natuurlijke, steeds op het eigenbehoud en het eigenbelang bedachte sympathie niet voldoende, om goede, om zedelijke handelingen uit te lokken, trad deze zelfs tegenover de zedelijke bestemming van den mensch, die hem alleen van het dier onderscheidt. Eene sympathie, steunende op het eigenbelang en afhankelijk van het individueele lustgevoel, stond machteloos tegenover het lijden en legde in de maatschappij de kiem van het zedelijk verval, dat in onzen tijd, nadat de

middelen van voortbrenging velen een bijna onbeperkt genot aanbieden, het algemeene kenmerk der menschelijke samenleving dreigt te worden. Aan het materieele lijden begint ook de wetenschap tegenwoordig haar onderzoek vast te knoopen, om de noodzakelijkheid der hervorming aan te kunnen toonen, maar eerst dan is een gunstig gevolg daarvan te verwachten, wanneer ook zij tot het zedelijk lijden doordringt en van de erkenning der wet van de moreele verantwoordelijkheid uitgaat. De wetenschap heeft daarbij slechts Kant te volgen, die met de grootste scherpzinnigheid onderwerping aan de moreele wet verlangde en hare noodzakelijkheid bewees. Wordt het niveau van den mensch lager gelegd en zijne verhouding tot de moreele wet ten nadeele van de onvoorwaardelijke heerschappij der laatstgenoemde gewijzigd, dan ligt het voor de hand, dat niemand meer weet, waaraan zich te houden. Dat geldt vooral ten opzichte van het gebruik, dat van het materieele goed gemaakt wordt, en van de wijze, waarop de mensch in het bezit van dat goed geraakt. Worden daarbij de regelen in acht genomen, die uit de wet der moreele verantwoordelijkheid voortvloeien, dan kan van geene heerschappij der dogmatiek van het egoisme sprake zijn. Dat is echter slechts voor een gering deel het geval. De rijken, die door de toepassing der leer van het genot meer en meer verweekelijken, onttrekken zich allengs aan de plichten, die in het. Christelijk geloof neergelegd zijn, en vragen evenmin naar de resultaten der strenge wetenschap. Van plichten hooren zij ongaarne; hoogstens wordt hier en daar van medelijden gesproken, maar ook daarbij handelen zij op grond van subjectieve neigingen. De gevolgen van die zienswijze zijn in de eerste plaats zichtbaar in de inrichtingen der maatschappelijke samenleving, maar evenzeer daar, waar ondernemers of geldschieters anderen voor zich laten werken. Geen wonder, dat eene zware moreele ziekte in de maatschappij heerscht, die haar bestaan aan de grootste gevaren blootstelt. Het is, alsof het bewustzijn van die gevaren algemeener wordt, maar de meerderheid mechanisch blijft genieten en zelfs het genot nog tracht te vermeerderen met het ‘après nous le déluge’ op de lippen en den gewetensangst in het hart. Weinigen laten een ‘terug’ hooren en eischen herstel der onderwerping aan de moreele wet. En toch is zonder dat ‘terug’ geene hervorming van eenigen duur denkbaar. Niet één land verkeert in dien toestand, maar alle landen staan voor de oplossing van dezelfde quaestie en, indien zij die oplossing verschuiven, voor de uitbarsting van eene revolutie. Michel Chevalier vond in 1836 den toestand van het Amerikaansche volk gunstiger dan dien van de Europeesche volkeren. Hij roemt in den Amerikaanschen arbeider het gevoel van eigenwaarde en het zedelijk karakter. Hij wil voor de vergelijking der bevolking in Amerika en Europa tot maatstaf kiezen de nakoming der plichten tegenover God, het vaderland, de eigen familie en zichzelf, omdat van deze nakoming in hoofdzaak de algemeene beschaving afhankelijk is en zonder deze het bezit van economische goederen elke waarde verloren heeft.

In Amerika vond hij meer in het bijzonder eene hoog ontwikkelde moreele houding der arbeidende bevolking, die bedacht was op beschaving, maar in de eerste plaats goede zeden als de eerste voorwaarde beschouwde. De stad Lowell bevatte eene nijverheid, die ruim 5000 meisjes tusschen 17-24 jaren bezighield. Zij stamden uit de omliggende kleine plaatsen tot op een afstand van 40 uren. Haar gemiddeld weekloon bedroeg fl 10-12; daarvan konden zij fl 3-4 sparen en op deze wijze na 4 jaren fl 6-800 bezitten, waarvan zij haar uitzet konden aanschaffen. Hadden zij op deze wijze haar toekomstig bestaan verzekerd, dan keerden zij naar de kleine plaatsen terug, meestal met het voornemen, als huisvrouwen in een nuttigen werkkring te treden. Gedurende haar verblijf in de fabriecksstad werd jarenlang geen enkel geval van onzedelijkheid geconstateerd. De meisjes woonden in goed ingerichte kosthuizen en de leidsters van die inrichtingen waren verantwoordelijk voor haar gedrag. De fabrieksbezitters namen geen onzedelijk meisje in dienst. De meisjes waren trouw aan haar Christelijk geloof en dit geloof vond weerklank in de gemoederen der bewoners, ja, vormde den grondslag der openbare meening, die tegenover onzedelijke handelingen niet verdraagzaam was. Er bestond gemeenzin door geloofsgemeenschap en die gemeenzin werd in den geest der vaderen gekoesterd en gekweekt. Vrijheid, die niet aan de moreele wet gebonden was, die niet in de Christelijke tucht wortelde, werd niet geacht en wederkeerige achting zonder aanzien van stand of rang geldt van oudsher als de voornaamste voorwaarde van elke levensgemeenschap, van elke sociale organisatie. Anders ziet het er tegenwoordig in de fabrieckssteden der oostelijke streken van Amerika uit. Evenals in Europa is daar *pleonexie* geconstateerd en de persoonlijke verhouding tusschen arbeidgever en - nemer dientengevolge in den regel verdwenen. Niet de wijze van verdienen, maar het te verdienen geld staat tegenwoordig op den voorgrond en daarmede gaat een verzwakt moreel bewustzijn gepaard. Slechts zij, die in eene gezonde omgeving vroeg vervuld werden met de voorstellingen van het geloof en van den beginne af eene autoriteit erkenden en leerden eerbiedigen, maken eene gunstige uitzondering.

Studnitz doorloopt de verschillende takken van bestaan in de Vereenigde Staten, die van vrouwenarbeid gebruik maken, onder opgave der gemiddelde loonen en wijst erop, dat Jennie Collins 54 bedrijven in Boston opsomt, die meisjes tegen betrekkelijk matige loonen van tijd tot tijd bezighouden. Maar gelijktijdig bericht hij, dat velen 's zomers, wanneer er weinig werk is, als kellnerinnen in de bad- en weeldeplaatsen dienst doen en 's winters, wanneer de bestellingen afnemen, nood lijden. Het engagement loopt over een zeker aantal weken en op de vraag: hoe gedurende de slappe dagen het onderhoud te verkrijgen is, luidt het antwoord: doe, wat anderen reeds vóór u gedaan hebben; laat eenig vriend ten deele of geheel uwe woning en uw kost betalen en gun hem het voorrecht, u van tijd tot tijd intiem te mogen bezoeken. Geen

wonder dus, dat onder zulke omstandigheden de kosthuizen met een streng huisreglement en moreele contrôle veel van hunne vroegere beteekenis verloren hebben. De plichten tegenover God, het vaderland, de eigen familie en zichzelf zijn op den achtergrond getreden; de verantwoordelijkheid wordt door de werkgevers niet meer gedragen en de openbare meening vraagt alleen dan nog naar moraliteit, wanneer de strafwet overtreden wordt.

Maar genoeg. Alle feiten, schilderingen, verklaringen van toestanden, enz. hebben denzelfden inhoud: verslapping der moraliteit, vermeerdering der materieele behoeften en uitbreiding der leer van het genot. Eerst in de laatste jaren wordt tegen het materialisme, onverschillig of gehuld in het kleed der economie dan wel verhuld door ethische versierselen, front gemaakt. Een middel is: de onthulling van het lijden, maar eveneens: de toelichting van de wijze, waarop van de economische goederen gebruik gemaakt wordt en waarop zij verkregen worden. De wetenschap van het sociale leven heeft een protest laten hooren tegen de materialiseering der z.g. economische leer van het eigenbelang en haar fundament op een anderen en vasteren grond gelegd, door te rade te gaan met het historisch ontwikkelingsproces en het geweten. Zij is ertoe gekomen, het goede en onontbeerlijke van den godsdienst te erkennen, en wil op elk gebied met het ‘laisser aller, laisser passer’ breken. Het herstel der heerschappij van de moreele wet behoort tot de hoofdpunten, die de aandacht moeten trekken en een krachtig optreden vereischen.

Sluiten wij met de woorden van den dichter Rückert:

‘Was ist Grewinn? mit Guten streben,
Was Schaden? unter Thoren leben,
Was ist Verlust? verlor'ne Zeit,
Der beste Witz was? Redlichkeit,
Der rechte Muth? vorm Bösen Scheu,
Das beste Liebchen? Ehweib treu,
Was Reichthum? seine Kunst versteh'n,
Was ist Glück? nicht auf Reisen geh'n,
Was Königsmacht? die Seinigen sich gehorchen seh'n.’

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Naar St.-Helena en Schoenbrunn.

II.
Histoire de la Restauration par un homme d'Etat. Bruxelles Louis Hauman et C°. 1831. Marie Louise et le duc de Reichstadt par Imbert de Saint Amand Paris E. Dentu 1886.

Een talentvol schrijver(*) beweerde, dat hij Talleyrand wel in zijne kamer zou willen hebben, ten einde hem op te kunnen hangen als barometer, om, zonder een venster open te zetten of eene courant in te zien, op de hoogte te kunnen blijven van het weer in de politiek. Talleyrand liep van Louis XVI over naar de Republiek, van de Republiek naar het Directoire, van het Directoire naar het Consulaat, van het Consulaat naar het Keizerrijk, van het Keizerrijk naar de Bourbons en van de Bourbons naar Louis Philippe. De regeeringen, wier einde nabij scheen, liet hij achtereenvolgens in den steek; aan het ziekbed van elk Gouvernement gezeten, hield hij voortdurend den vinger op den pols van den lijder, wist het eerst, wanneer het hart had opgehouden te kloppen, en terwijl anderen nog eene poos een lijk bleven dienen, was hij reeds onderweg naar de erfgenamen van den doode. Ook toen de Keizerin-Regentes na afloop eener vergadering, in den avond van 28 Maart 1814 in de Tuilerieën gehouden, besloot den zetel der regeering naar Blois te verplaatsen, nam Talleyrand maatregelen, om te vertrekken, begaf zich zelfs op klaarlichten dag op reis, maar aan de barrière d'Enfer liet hij zich kwansuis arresteeren, om te Parijs te kunnen blijven, de hoofdrol te kunnen spelen bij het sluiten eener mogelijke capitulatie met de geallieerden en een nieuw Gouvernement op te trekken met Napoleon's val tot grondslag. ‘De la boue dans un bas de soie’(†)!

Op dien 28sten Maart-avond las Koning Joseph twee aan hem gerichte brieven van den Keizer voor. De eerste was gedateerd Nogent 8 Februari; de laatste, Reims 16 Maart 1814, luidde als volgt: ‘Overeenkomstig mijne mondelinge instructies en den geest van al mijne brieven, moet gij in elk geval voorkomen, dat de Keizerin en de Koning van Rome

(*) *Lettres écrites de Paris pendant les années* 1830 *et* 1831 par L. Börne (Paulin, Paris 1832).
(†) Lord Lauderdale over Talleyrand.

in 's vijands handen vallen. Het is mogelijk, dat er verscheidene dagen verloopen, zonder dat gij iets van mij hoort. Indien de geallieerden met zulk eene legermacht naar Parijs oprukken, dat tegenstand onmogelijk blijkt, laat dan de Keizerin vertrekken in de richting van de Loire met mijn zoon, de Grootwaardigheids-bekleeders, de Ministers, den Senaat, de Voorzitters van den Staatsraad, de Groot-officieren der kroon, Baron De la Bouillerie en de kas. Verlaat mijn zoon niet en bedenk, dat ik hem liever in de Seine zie dan in de handen van Frankrijk's vijanden; het lot van Astyanax, den zoon van Hector en Andromache, die den Grieken ten prooi werd, staat mij steeds voor oogen.'

Het gevaar was inderdaad dreigend, want het leger der geallieerden, dat ongeveer 180,000 man sterk was, bevond zich onder de muren van Parijs. En wat kon men daartegenover stellen? De nationale garde en de linie-troepen, die den 27sten Maart voor de Keizerin en den Koning van Rome gedefileerd hadden, telden ongeveer 36000 man of, de korpsen van Marmont en Mortier meegerekend, 55000 man, waarvan er hoogstens 24000 konden gemist worden, om den vijand buiten de hoofdstad tegen te houden. Dat was alles. In Parijs blijven ware de levensvoorwaarde van het Keizerlijk bewind geweest; niet slechts, om den weerstand klem bij te zetten, maar ook om Napoleon's vijanden te beletten, zijn val voor te bereiden. Zijne bevelen waren echter stellig.

In den nacht van 28 op 29 Maart 1814 boden de Tuilerieën een vreemd schouwspel aan en de Parijzenaars, die, zich over de Place du Caroussel huiswaarts spoedende, door de talrijke ramen van het paleis licht zagen, begrepen al, dat er iets bijzonders op til was. 's Morgens om elf uur was Marie Louise voor het vertrek gereed, maar zij had buiten den driejarigen Koning van Rome gerekend, die, terwijl hij zich aan de trapleuning vastklemde, uitriep, 'dat hij niet naar Rambouillet, dat nare kasteel, verkoos te gaan', totdat eindelijk een der heeren van het gevolg, De Canisy, M^{me} De Montesquiou hielp, om hem in het rijtuig te dragen, dat hem naar de eerste pleisterplaats zou voeren op den weg naar het oord van ballingschap, waar zijn jeugdig leven zou eindigen. Rambouillet, treurige schuilplaats! Frans I blies er den laatsten adem uit; Hendrik III, den opstand te Parijs ontkomen, bracht er in volle wapenrusting een bangen nacht door; de schim van den rampspoedigen Louis XVI waart er rond.

Het was een treurige optocht, toch nog een koddig schouwspel opleverende wegens den buitengewonen omvang der hofdames, die allerlei kostbaarheden onder hare kleeren verborgen hadden. Marie Louise zelve was gehuld in châles van cachemir, geschenken van den Sultan en den Schach van Perzië! Eerst kwamen er tien zware, groene berlines met het Keizerlijke wapen op de portieren; vervolgens eenige gala-rijtuigen, waaronder dat, hetwelk bij de kroning had gediend; daarop voertuigen met kostbare meubels, archiefstukken,

geld en de diamanten der kroon. Bij de toegangen tot de Tuilerieën eenige zwijgende nieuwsgierigen, die van deze uitvaart getuigen waren. Toejuichingen of uitingen van sympathie met de jeugdige vorstin werden niet vernomen.

Zich langs de quai des Tuileries en de quai de Chaillot voortspoedende, verliet de stoet de hoofdstad door de barrière van Passy en sloeg den weg in naar Rambouillet. Die overhaaste vlucht maakte een zonderling contrast met hetgeen de Parijzenaars dien eigen morgen in den *Moniteur* hadden gelezen: 'Op den 26sten dezer heeft Z.M. de Keizer Generaal Witzingerode te Saint Dizier verslagen, 2000 krijgsgevangenen gemaakt en vele kanonnen en bagagewagens genomen.' Intusschen werden 's avonds in de opera (toen nog 'l'Académie impériale de musique') *Iphigénie en Aulide* van Glück opgevoerd en zoowel in het Théâtre Français als in schouwburgen van minderen rang voorstellingen gegeven.

Den 2den April debuteerde de *Moniteur* met eene proclamatie van Keizer Alexander.

Den 30sten Maart verliet Maria Louise Rambouillet, waar zij den nacht had doorgebracht, en begaf zich naar Chartres. Zij wist toen nog niets van den slag van Parijs, die, zooals bekend is, eindigde met eene capitulatie, waarover Marmont, die zelf wonderen van dapperheid verricht had, niet weinig hard werd gevallen, terwijl zij eigenlijk het bedrijf was van Koning Joseph, die vóór het einde van den strijd Parijs verliet en in den nacht van 30 op 31 Maart te Chartres aankwam, waar hij den volgenden brief aan Napoleon schreef:

'Sire! Met behulp van een verkleeden koerier deed ik u heden morgen een schrijven geworden. Ik vertrek van nacht, om de Keizerin te volgen, die eerst naar Tours zou gaan, maar zich nu, overeenkomstig de bevelen van U.M., met alles wat tot de Regeering in betrekking staat, naar Blois begeeft. Ook de Ministers, die hier zijn, vertrekken hedenavond. De Keizerin en de Koning van Rome zijn wel en zullen vandaag nog te Châteaudun aankomen. Het rapport der Maarschalken moet U.M. op de hoogte der gebeurtenissen hebben gebracht. Het vijandelijk leger was zeer talrijk en het was den Hertogen van Trévise en Ragusa(*) onmogelijk, daaraan het hoofd te bieden.'

Den 31sten Maart overnachtte Maria Louise te Châteaudun en den 1sten April te Vendôme, om den volgenden dag te Blois aan te komen. Het was eene treurige reis van Vendôme naar Blois. De regen viel bij stroomen neer, de wegen waren slecht en de rijtuigen wrak. De Keizerin en de Koning van Rome zouden hun intrek nemen in het gebouw der prefectuur, terwijl de inwoners van Blois de uitnoodiging ontvingen, Madame Laetitia, de Koningen Joseph, Louis en Jérôme te herbergen, alsmede Cambacérès, de Ministers en de troepen. Er bevond zich alzoo te Blois een Gouvernement of liever de schijn van

(*) Mortier en Marmont.

een Gouvernement, want Cambacérès mocht zich van 's morgens vroeg af in groot gala vertoonen, om audienties te verleenen, en de Keizerin-Regentes met groote nauwgezetheid vergaderingen presideeren: dat alles diende tot niets. Napoleon hield dan ook spoedig, als men het zoo noemen mag, groote opruiming, door den 2den April te Fontainebleau aan Joseph te schrijven: 'De Koning van Westphalen moet naar Bretagne gaan of in de buurt van Bourges; Madame ('s Keizers moeder) naar hare dochter te Nice; Koningin Julie en hare kinderen naar Marseille; de Prinses van Neufchâtel en de echtgenooten der Maarschalken naar hare landgoederen en Koning Lodewijk, die veel van een warm klimaat houdt, naar Montpellier.' Ten slotte werd allen de grootste zuinigheid aanbevolen. Uit een brief van Joseph van 3 April bleek, hoe groot te Blois de verwarring was. Trouwens, noch van den Aartskanselier Cambacérès, noch van den Minister van Binnenlandsche Zaken De Montalivet, noch van den Minister van Staat Regnault de St. Jean d'Angély was eene flinke houding te wachten. Koning Lodewijk bleef op den achtergrond en scheen slechts vervuld van het waarnemen zijner kerkelijke plichten, daar op 3 April (Palmzondag) de stille week vóór Paschen aanving.

Feitelijk waren er twee regeeringen, die om den voorrang dongen. De eene te Parijs, het Voorloopig Bewind van Talleyrand(*), gesteund door eene vreemde legermacht; de tweede te Blois, terende op de glorie van het Keizerrijk.

Napoleon zelf, die zich te Fontainebleau bevond, en zijne soldaten, die op Palmzondag op het plein van het Witte Paard in den looppas voor hem hadden gedefileerd onder het geroep van *Vive l'empereur*, waren vol moed; niet alzoo de hoofdbevelhebbers. Caulaincourt, die den Keizer in de dagen van Austerlitz en Friedland aan het Russische hof vertegenwoordigd had, bracht een bezoek aan Keizer Alexander, in de rue Saint-Florentin te Parijs, den gast van Talleyrand; de Czaar, op wien Caulaincourt veel invloed had, ontving hem hoffelijk en liet doorschemeren, dat eene restauratie der Bourbons niet zeker was, indien Napoleon kon besluiten, afstand van de regeering te doen ten behoeve van den Koning van Rome. Op Fontainebleau teruggekeerd, trachtte hij zijn meester daartoe te bewegen, maar tevergeefs. Napoleon dacht er zelfs over, zijn hoofdkwartier te verplaatsen tusschen Ponthiéry en Essonnes, hoopte de geallieerden te verpletteren onder de muren van Parijs en hen in de Seine te werpen of den Rijn over te jagen. Maar toen 's avonds Ney zijn vertrek kwam binnenstormen, om hem tot de abdicatie te dwingen, toen hij de taal hoorde, die een zijner Maarschalken zich verstoutte tot hem te voeren, liet hij alle illusie varen, zag de werkelijkheid onder de oogen en schreef een brief aan De Ménéval, waarin hij hem gelastte Maria Louise mede te deelen,

(*) Met De Bournonville, De Jaucourt, De Dalbert en den Abbé De Montesquiou, den 1sten April door den Senaat benoemd.

dat er aan het eind voor haar wellicht niets zou overschieten, dan zich met haar zoon te werpen in de armen van Keizer Frans.

Den 4den April, 's morgens om elf uur, begeeft Napoleon zich naar zijn vertrek, gevolgd door Ney, Berthier, Caulaincourt, Moncey, Lefèbvre en Bassans, laat Baron Fain, zijn Secretaris, roepen en hem tevens gelasten het ontwerp der abdicatie mee te brengen. Caulaincourt leest het voor; het luidt als volgt:

'Les puissances alliées ayant proclamé que l'empereur Napoléon était le seul obstacle au rétablissement de la paix en Europe, l'empereur Napoléon, fidèle à son serment, déclare qu'il est prêt à descendre du trône, à quitter la France et même la vie, pour le bien de la patrie, inséparable des droits de son fils, de ceux de la régence de l'impératrice et du maintien des lois de l'empire. Fait à Fontainebleau le 4 Avril 1814.'

Caulaincourt, Bassano, Macdonald, Ney en Oudinot(*) begaven zich met dit document naar Parijs, om de belangen van het Regentschap bij den Czaar te bepleiten tegen het Voorloopig Bewind van Talleyrand. De inhoud van het stuk was niet zeer duidelijk; van den Senaat of het Wetgevend Lichaam werd niet gerept. Napoleon sprak van de wetten van het Keizerrijk, alsof dat nog bestond, en richtte zich tot de geallieerden, als wilde hij geene rekening houden met de bestaande regeeringslichamen.

Talleyrand was niet gerust; in een voorloopig onderhoud had hij getracht de Maarschalken te bewerken en tot Macdonald gezegd: 'Gij geeft allen prijs, die zich hier in het vertrek bevinden. Bedenk, dat Louis XVIII een beginsel vertegenwoordigt en al het overige kuiperij is.' Maar men liet hem praten en verdedigde met vuur het Regentschap voor den Russischen Keizer. Generaal Dessolle nam de taak op zich, de Maarschalken te beantwoorden, wier welsprekende soldatentaal een diepen indruk op den Czaar had gemaakt. 'Uwe Majesteit gelieve toch in te zien,' zeide hij, 'hoeveel menschen, wier handelingen bepaald werden door uw beschermend woord, in gevaar zouden worden gebracht; Uwe Majesteit heeft ten aanhoore van Europa beloofd, dat met Napoleon en de leden van zijn geslacht niet verder onderhandeld zou worden. Zij bedenke wel, dat het Regentschap niet anders zal zijn dan een vervolg op Napoleon.' Alexander redde zich uit de verlegenheid met de verzekering, dat hij den Koning van Pruisen moest raadplegen, zonder wien hij beloofd had niets te zullen doen. De Czaar, hoewel toen nog niet geheel onder den invloed van Juliana von Krüdener, was toch reeds met mystieke denkbeelden behept en achtte zich, door zijne talrijke legerscharen gesteund, geroepen als vredestichter op te treden. Ook was hij niet opgewassen tegen Talleyrand en toen deze, het vertrek der gevolmachtigden van Napoleon afgewacht hebbende, met eenige andere leden van het Voorloopig Bewind binnentrad, kostte het

(*) Volgens Imbert de Saint Amand: Caulaincourt, Macdonald, Ney en Marmont.

hem weinig moeite te betoogen, dat het Regentschap geene voldoende waarborgen aanbood voor de rust van Europa. Von Schwartzemberg schreef in dien zin aan Keizer Frans, die zich te Troyes bevond, en de pogingen der verdedigers bij den vader van Maria Louise leden schipbreuk op de vertoogen van Metternich. Men wist den Keizer van Oostenrijk te beduiden, dat hij zich moest opofferen voor den wereldvrede, en gaf Napoleon's gezanten te kennen, dat met hen niet anders onderhandeld kon worden dan op den voet eener onvoorwaardelijke abdicatie, die zich moest uitstrekken tot de leden van zijn geslacht. De afval van Marmont, Hertog van Ragusa, wiens troepen, het 6de legerkorps uitmakende, te Essonnes (Seine et Oise) lagen, gaf den doorslag aan het besluit van Napoleon, om, zonder reserve, afstand van de Regeering te doen.

Marmont was 's Keizers speelmakker geweest, de vriend zijner jeugd, zijn aide-de-camp tijdens den eersten veldtocht naar Italië. ‘De ondankbare, hij zal rampzaliger zijn dan ik!’ riep Napoleon en de voorspelling kwam uit. De restauratie mocht hem met eerbewijzen overladen, in 1830 was hij de kwade genius der Bourbons als in 1814 die van den Keizer. Buiten staat den opstand in Parijs te bedwingen, werd hij in tegenwoordigheid van den ongelukkigen Karel door den Hertog van Angoulême met bittere verwijten overladen en eindigde zijn leven in den vreemde(*). (Te Schoenbrunn vinden wij hem weder.)

In het paleis van Fontainebleau bevindt zich een vertrek met twee ramen, die uitzien op den somberen tuin van Diana (van Poitiers), die hier ter plaatse indertijd hare mededingster, Madame D'étampes, in de schaduw stelde. In dat vertrek staat een nietig mahoniehouten tafeltje, voorzien van eene koperen plaat, waarop het volgende te lezen is: ‘Le cinq Avril mil huit cent quatorze Napoléon Bonaparte signa son abdication sur cette table, dans le cabinet de travail du roi, le deuxième après la chambre à coucher, à Fontainebleau.’

Het door den Keizer geschreven stuk was nauwelijks leesbaar; Baron Fain schreef het over en Napoleon teekende. De inhoud luidde als volgt: ‘Les puissances alliées ayant proclamé que l'empereur était le seul obstacle au rétablissement de la paix en Europe, l'empereur, fidèle à son serment, déclare qu'il renonce pour lui et ses enfants aux trônes de France et d'Italie et qu'il n'est aucun sacrifice, même celui de la vie, qu'il ne soit prêt à faire aux intérêts de la France.’

Den 12den April kwamen Macdonald, Caulaincourt en Schuwaloff, aide-de-camp van Keizer Alexander, te Fontainebleau, om Napoleon een tractaat te brengen, waarvan de inhoud den vorigen dag was vastgesteld en geteekend door: Ney, Caulaincourt, Metternich, Stadion(†), Nesselrode, Castlereagh. Dit tractaat gaf Napoleon o.a. aanspraak

(*) Hij overleed den 2den Maart 1852 te Venetië.

(†) Johann Philipp Carl Joseph, Graaf von Stadion, in 1814 Oostenrijksch Minister van Financiën.

op de Souvereiniteit over het eiland Elba, den titel van Keizer, een jaarlijksch inkomen van 2 millioen francs uit de Fransche schatkist; van 2,5 millioen voor verschillende leden van zijn geslacht; de beschikking over 2 millioen francs ten behoeve van zijne dienaren en van 400 man van de garde. Aan Maria Louise en den Koning van Rome op de hertogdommen Parma, Plaisance en Gustalla.

Napoleon wist met zijn vertrek van Fontainebleau een dieperen indruk te maken op het nageslacht dan met al zijne zegetochten naar de groote hoofdsteden van Europa. Op het plein ‘du Cheval Blanc’ was de oude garde in dubbele gelederen opgesteld. De trouwe Bertrand kondigt den Keizer aan, dat alles gereed is. Napoleon verlaat zijne vertrekken en vindt in de galerij van Frans I verscheidene leden van zijne, eenmaal zoo schitterende, hofhouding, die hem een laatst vaarwel brengen. Met hand en blik groetende, gaat hij hun zwijgend voorbij en daalt met vasten tred snel de trap du Fer-à-Cheval af. Geen kreet doet zich hooren. Overtuigd, dat zij trouw zijn gebleven tot in den tegenspoed, overtuigd, dat de zon van hunne glorie weldra met den bevelhebber zal verdwijnen achter het eeuwenoud geboomte van Fontainebleau, bedenken de soldaten, dat er nog iets plechtigers en verheveners is dan toejuichingen. Men had hun gevraagd, wie den Keizer wilden volgen naar zijn eiland. Allen boden zich aan. Slechts 400 grenadiers waren de uitverkorenen en die zijn reeds op weg naar Elba. Napoleon staat onder aan de trap. Het geroffel der trommen verbreekt nu de stilte; daarop geeft hij te kennen, dat hij spreken wil.

‘Soldaten mijner oude garde, ik zeg u vaarwel. Twintig jaar lang zag ik u den weg van eer en roem betreden. In de laatste tijden, als in die van voorspoed, waart gij voorbeelden van heldenmoed en trouw. Met mannen als gij ware onze zaak niet verloren, maar de oorlog zou nu een burgeroorlog zijn geworden, rampzalig voor Frankrijk. Ik heb derhalve onze belangen aan die van het vaderland ten offer gebracht; ik ga heen. Gaat voort, mijne vrienden, Frankrijk te dienen; Frankrijk's geluk was mijne éénige gedachte en zal altijd mijn wensch uitmaken. Klaagt niet over mijn lot; indien ik mijzelven overleef, dan is het, om uw roem te dienen. Ik ga de groote dingen beschrijven, die wij te zamen hebben verricht. Vaartwel, kinderen. Ik zou u allen aan mijn hart willen drukken. Laat mij voor 't minst uw vaandel omhelzen.’

Bij deze woorden greep Generaal Petit het vaandel en trad vooruit. Napoleon omarmt den Generaal, kust den adelaar van den standaard, rukt zich los van degenen, die hem omringen, en snelt naar het rijtuig, dat hem aanstonds wegvoert.

Aldus heeft Fontainebleau, dat reeds eene schitterende geschiedenis had, twee schoone bijdragen geleverd voor het epos der 19de eeuw: de weerlooze Paus, den Keizer weerstaande, en de alvermogende, tot zelfvernietiging gedwongen, het vaandel kussend der oude garde.

Napoleon en de grenadiers van de garde hebben aan Lord Byron(*) en Heinrich Heine(†) de stof geleverd voor hunne gedichten; aan Robert Schumann(§) voor zijne muziek; aan Ernst Possart(**) voor de rol, het eerst op het hoftheater te München door hem vervuld.

Wat was er te Blois van de Keizerin en den Koning van Rome geworden, terwijl Napoleon zich te Fontainebleau bevond? Op denzelfden dag, waarop hij afstand van de Regeering deed, zond Maria Louise den Hertog van Cadore(††), eertijds Fransch gezant te Weenen, met een brief aan haar vader, om hem op de hoogte te stellen van haar benarden toestand. Met het lot van haar echtgenoot bleef zij onbekend tot de komst van Kolonel Galbois, den 6den April door Napoleon afgevaardigd, om haar zijne abdicatie mede te deelen.

Deze tijding verraste Maria Louise zeer en zij schijnt er ernstig over gedacht te hebben, zich naar Fontainebleau te begeven, maar liet dat plan varen, vooreerst, omdat men haar opmerkzaam maakte op de bezwaren, aan deze reis onder de gegeven omstandigheden verbonden, maar ook, omdat Napoleon zelf nu geene samenkomst scheen te wenschen. Op Goeden Vrijdag (8 April) gaven Joseph en Jérôme de Keizerin in overweging Blois te verlaten, daar het verblijf in die stad niet langer veilig scheen wegens de nadering der geallieerden, maar zij wees het voorstel van de hand. Denzelfden dag echter kwam Generaal Schuwaloff, aide-de-camp van Keizer Alexander, te Blois, vergezeld van Baron De Saint Aignan, een zwager van Caulaincourt, met den last Maria Louise naar Orleans te geleiden. De nacht werd doorgebracht met toebereidselen voor de reis; de diamanten der kroon werden ook ingepakt en daar het bezwaarlijk ging, den Keizerlijken staatsie-degen, welks gevest met den beroemden Regent prijkte, in zijn geheel mede te nemen, brak De Ménéval, op den hoek van een schoorsteen, eenvoudig het lemmet van het gevest en dit laatste werd verstopt in een werktaschje van de Keizerin(§§)!

's Morgens ving de tocht naar Orleans aan, in gezelschap van Madame Laetitia, Joseph, Jérôme en hunne echtgenooten en een escorte ruiterij van de garde. Te Orleans ondervond Maria Louise, gedeeltelijk als gevolg van haar gebrek aan doorzicht, eene bejegening, die even

(*) *To Napoleon.*
(†) *Die zwei Grenadiere.*
(§) De muziek, voor *Die zwei Grenadiere* gecomponeerd door Schumann.
(**) Als Napoleon in Carl von Heigel's drama*: Josephine Bonaparte.*
(††) De Champagny, Secretaris van Staat.
(§§) De onder den naam van Regent bekende Hertog van Orleans kocht den steen van den Engelschen Gouverneur Pitt voor 2½ millioen francs. Hij weegt 137 karaten, heeft van de groote diamanten, die bekend zijn, den schoonsten vorm en is, als ik mij niet bedrieg, thans in de Louvre te zien.

smadelijk voor haarzelve was, als hoogst laakbaar voor het Voorloopig Bewind. Naar aanleiding van een besluit, door al de leden van dat Bewind den 13den April te Parijs geteekend, ontving de Directeur van het kroondomein den last, maatregelen te nemen, om de paarden, rijtuigen, wijnen, boeken, edelgesteenten en al het overige, dat uit de koninklijke paleizen was meegenomen, terug te krijgen. Men was verlegen om geld en wilde daarenboven Son Altesse Royale Monsieur(*) believen. Dudon, vroeger lid van den Staatsraad, een persoonlijke vijand van Napoleon, werd met een afschrift van bovengenoemd besluit, op arglistige wijze 13 April gedateerd, naar Orleans gezonden en ontzag niets; van de serviezen af, die 's Keizers eigendom waren, tot zijne zakdoeken toe, alles werd in beslag genomen, zóó zelfs, dat er voor de Keizerin en den Koning van Rome geen zilveren lepel en vork overbleef en het noodige voor hun gebruik geleend moest worden van den Bisschop van Orleans. De diamanten der kroon, ook de Regent, werden, in verband tot een inventaris, teruggegeven en met de kostbaarheden, Maria Louise toebehoorende, weggevoerd.

Den 12den April kwamen de Vorsten Paul Esterhazy en Lichtenstein te Orleans met een brief van Metternich, waarin aan Maria Louise de beschikkingen ten opzichte van de Hertogdommen Parma en Plaisance, ook ten behoeve van haar zoon, werden medegedeeld en zij de uitnoodiging ontving, onmiddellijk naar Rambouillet te vertrekken, waar Keizer Frans haar zou opzoeken. Het ware toen nog tijd voor haar geweest, naar Fontainebleau te gaan, waar hare plaats was. Den volgenden dag was het te laat. Op weg naar Rambouillet werd de ruiterij van de garde te Angerville vervangen door kozakken en de twee bataljons infanterie, onder bevel van Cambronne door Napoleon naar Orleans gezonden, om Maria Louise te beschermen, kwamen te laat.

Den 16den April kwam de Keizer van Oostenrijk in eene eenvoudige calêche, vergezeld van Metternich, te Rambouillet aan, opgewacht door zijne dochter, zijn kleinzoon en Mme De Montesquiou. De jeugdige Koning van Rome werd door zijn grootvader met hartelijkheid bejegend; hij beloofde voor hem te zullen zorgen en Keizer Frans vertrok den volgenden dag, na zijne dochter te hebben overgehaald naar Weenen te gaan, haar in den waan latende, dat zij later vrij zou zijn, beurtelings Parma en Elba te bewonen. Na te Rambouillet nog de bezoeken te hebben ontvangen van den Keizer van Rusland en den Koning van Pruisen, reisde Maria Louise den 23sten April af naar haar vaderland, onder geleide van den Oostenrijkschen Generaal Graaf Kinski en gevolgd door de Hertogin De Montebello, de Gravin De Brignoles, Generaal Caffarelli, de Baronnen De Saint Agnan, De Bausset en De Ménéval en den Koning van Rome met zijne gouvernante Gravin De Montesquiou, benevens de dames Soufflot, moeder en dochter(†).

(*) Den Graaf van Artois.

(†) Deze laatste werd later Mme Lefèvre-Pontalis, wier zoon eene belangrijke studie heeft geleverd over *Johan de Witt.*

Op 12 December 1791 geboren, verliet Maria Louise op 22jarigen leeftijd Frankrijk, waar zij vier jaar had doorgebracht, vertrok van Schoenbrunn naar Parma den 7^{den} Maart 1816 en overleed aldaar den 17^{den} December 1847. Weinig Vorstinnen hebben haar in onbeduidendheid overtroffen. Zij had geen begrip van hetgeen haar als Keizerin, als moeder, als echtgenoote en weduwe betaamde. Slecht was zij niet en evenmin geheel van verstand ontbloot, maar wat bij haar in hoofd en hart omging, verhief zich nooit boven het alledaagsche. De eenige politieke daad, waartoe zij in staat was, bestond in een openlijk protest tegen Napoleon's terugkeer in 1815. Zoolang het geluk hem diende, scheen zij innig aan hem gehecht, maar na zijn val liet zij hem aan zijn lot over, zonder daar hartzeer over te gevoelen, zonder zich misschien behoorlijk rekenschap te geven van hetgeen zij deed.

Vóór Napoleon's dood was Adam Adelbert Graaf von Neipperg zijn plaatsvervanger bij Maria Louise, die nommer twee aanbad, zooals zij nommer een gedaan had, en toen Neipperg overleed, werd Graaf Charles de Bombelles, oom van den heer De Falloux, de opvolger van nommer twee; ware Maria Louise niet vóór De Bombelles overleden, dan had deze waarschijnlijk ook weer een plaatsvervanger gekregen. Haar hart was een omnibus(*)!

In het begin van 1816 was het Fransche element te Schoenbrunn nog niet geheel verdwenen uit de omgeving der Keizerin en den Koning van Rome of liever den Prins van Parma, zooals hij toen reeds genoemd werd. Tijdens de *Honderd Dagen* had M^{me} De Montesquiou hare plaats moeten ruimen wegens Bonapartistische neigingen, en de zorg voor het kind werd toen opgedragen aan M^{me} Soufflot, hare dochter en aan M^{me} Marchand, de moeder van den eersten kamerdienaar des Keizers, die hem naar St.-Helena was gevolgd. Daarenboven aan Kapitein Foresti en Mattheus Collin, beiden Duitschers. Zijn speelmakker, die te gelijk met hem leerde lezen, heette Emile Gobereau.

In Maart 1816 verliet Maria Louise, zooals wij opmerkten, Schoenbrunn, terwijl de dames Soufflot en Marchand, benevens Baron De Bausset, naar Frankrijk terugkeerden. De Prins van Parma mocht zijne moeder niet volgen en deze trok haar hart van den zoon af, zooals zij het vroeger van den vader had gedaan.

In 1816 trad Graaf Maurits van Dietrichstein op als Gouverneur van den voormaligen Koning van Rome, wien men niet alleen den titel van Erfprins van Parma ontnam, maar ook zijn voornaam Napoleon. Bij Keizerlijk besluit van 22 Juli 1818 zou hij voortaan heeten: Franz Carl Joseph, Hertog van Reichstadt, met de bepaling, dat hij aan het hof in rang onmiddellijk zou volgen op de Aartshertogen van Oostenrijk en dat hij bij eventueel vóóroverlijden van zijne moeder, zoowel voor zich als voor zijne mannelijke nakomelingen, aanspraak zou erlangen op in Boheme gelegen grondgebied, waarvan de jaarlijksche inkomsten

(*) *Bibliothèque universelle et revue Suisse.* November, 1887, blz. 398.

geschat werden op 500,000 francs. Hij werd de onafscheidelijke metgezel van Keizer Frans; zij gebruikten te zamen hunne maaltijden en zijn speelgoed stond in de vertrekken van zijn grootvader. De Keizer stond erop, dat *waarheid* de grondslag zou zijn bij de opvoeding van den Hertog van Reichstadt. 'Antwoordt vrij op al zijne vragen,' zeide hij; 'dat is het beste middel, om zijne vurige verbeelding tot rust te brengen en hem het vertrouwen in u te schenken, dat gij noodig hebt, om hem te leiden.' Keizer Frans, die nooit een bewonderaar van de Bourbons geweest was en steeds opzag tegen het genie van den man van Marengo en Austerlitz, deed geene pogingen, om de heugenis van Napoleon bij zijn kleinzoon uit te wisschen. Integendeel. 'Ik verlang', zeide hij tot Metternich, 'dat de Hertog de nagedachtenis zijns vaders eerbiedige, dat hij zich diens groote hoedanigheden tot voorbeeld stelle en zijne gebreken leere kennen, om zich te wapenen tegen hun noodlottigen invloed. Spreek met mijn kleinzoon over zijn vader, zooals gij zoudt willen, dat men over u tot uw zoon sprak. Verberg hem niets, maar laat hem bovenal Napoleon's herinnering in eere houden.'

Juist drie jaar na het ontvangen van zijn nieuwen titel (22 Juli 1821) kreeg de tienjarige Hertog van Reichstadt de tijding van zijns vaders dood, die hem met diepe smart vervulde. Evenals Napoleon bezat hij eene vurige verbeelding. Te midden van glorie en vergoding geboren, opgevoed in het ongeluk, wees bij het leven zijner ouders, van zijn erfdeel beroofd, als van naam en vaderland, kon hij niet zonder ontroering denken aan het lot, dat hem beschoren was. Voor hem, in verband tot zijn eigen nog kort doch veel bewogen leven, niets aangrijpender en grootscher dan de geschiedenis van hetgeen zijn vader verricht had. In Juni 1830 maakte hij aan den keizerlijken disch kennis met een vurig bewonderaar zijns vaders, den Overste Von Prokesch-Osten, die de veldtochten van 1813 en 1814 had medegemaakt en in een Oostenrijksch krijgskundig tijdschrift eene belangrijke studie over Ligny, Quatre-Bras en Waterloo geleverd had. Von Prokesch-Osten werd later Ordonnans-officier van den Maarschalk, Vorst Von Schwartzemberg, en eindelijk, tot in 1830, Minister-resident te Athene. De Hertog van Reichstadt maakte met zijne edele gelaatstrekken en sprekende blauwe oogen, zijn schoon gevormd voorhoofd en zwaar blond hoofdhaar een diepen indruk op den Oostenrijker, in wien hij een vriend vond, die toonde hem te begrijpen en te waardeeren en die meende, dat hij na den val van Karel X diens aangewezen opvolger was op den Franschen troon, welke meening door tal van anderen gedeeld werd.

'In Juli 1830', beweert De Montbel, Minister in het kabinet De Polignac, 'waren er zoowel te Parijs als in de provincie generaals en officieren, die bedachten, hoe schitterend hunne militaire posten waren onder het Keizerrijk. Deze partij had gaarne den Hertog van Reichstadt op den troon geroepen. Maar hoe te zegevieren over de strenge begrippen en de wijsheid van den Keizer van Oostenrijk? Indien

deze monarch zijn kleinzoon had afgestaan voor hunne plannen, zouden zij hem zeker als hoofd erkend hebben; ware hij tijdens de Juli-omwenteling ter hunner beschikking geweest, dan zou de glorierijke naam van Napoleon gemakkelijk andere aanspraken in de schaduw hebben gesteld. In dergelijke omstandigheden plegen de volken gaarne te grijpen naar hetgeen hen herinnert aan groote kracht en groot beleid.'

Den 30sten Juli 1830 kon men op de muren van Parijs de volgende proclamatie lezen:

'Napoléon II, cet héritier de tant de gloires, Napoléon II, cet enfant de Paris, est notre empereur; il est le chef de la grande nation, parce qu'il en est le premier citoyen, parce qu'il n'y a plus de droit divin, parce qu'il n'y a plus de noblesse; il le devient enfin, parce qu' à la France seule il appartient de choisir son chef, de faire ses lois et d'en confier l'exécution à Napoléon II. Français, soyons unis, nous serons invincibles. Vive Napoléon II, vive la liberté!'

Hoe dacht men er te Weenen over? De Fransche Gezant, Generaal Belliard, was er in den nacht van 26 op 27 Augustus 1830 aangekomen, om zijne geloofsbrieven van Louis Philippe te overhandigen, maar zonder eenige geestdrift ontvangen. Er wordt zelfs beweerd, dat hij persoonlijk op den terugkeer van den zoon van Napoleon naar Frankrijk heeft aangedrongen, maar dat Keizer Frans geantwoord zou hebben, te zeer aan zijn kleinzoon gehecht te zijn, om hem af te staan voor politieke proefnemingen. Hij werd in deze zienswijze versterkt door Metternich, maar de Bonapartisten gaven het niet op. Joseph, Napoleon's broeder, die zich in Amerika bevond, schreef zelfs den 9den October aan den Keizer: 'Sire, Si vous me confiez le fils de mon frère, celui que, sur son lit de mort, il a déclaré suivre mes avis en rentrant en France, je garantis le succès de l'entreprise. Seul, avec une écharpe tricolore, Napoléon II sera proclamé.' Deze brief ging vergezeld van een uitvoerig schrijven over Metternich. Ook Victor Hugo stak de trompet, om Napoleon I hemelhoog te verheffen, maar men leest in het zittingsverslag der Kamer van Afgevaardigden van 7 October 1830:

'Plusieurs pétitionnaires demandent que la chambre intervienne pour faire transporter les cendres de Napoléon sous la colonne de la Place Vendôme. Après une courte délibération la chambre passe à l'ordre du jour.'

De Hertog van Reichstadt zelf werd buiten dat alles gelaten, maar hetgeen te Parijs voorviel, drong tot Weenen door en bracht den jongen Vorst in verrukking. Zijn lichaam was te Schoenbrunn, maar zijn geest in de Fransche hoofdstad. Hij waande zich reeds aan het hoofd van een leger en verwachtte wonderen van dapperheid en toewijding van de oude wapenbroeders zijns vaders.

Intusschen werd voortgegaan met hem alle gemeenschap met zijne familie te ontzeggen. Hij was nooit in betrekking geweest met zijne grootmoeder Laetitia, met zijne ooms Joseph, Lucien en Jérôme of

met zijne tante Caroline Murat. Alle correspondentie was streng verboden en hoewel door Keizer Frans goed behandeld, was de Hertog van Reichstadt niet vrij in hetgeen hij deed, schreef of sprak.

In een opstel, aan Marmont gewijd(*), herdenkt Sainte Beuve den jongen Vorst, als volgt: ‘Ceux qui l'ont le mieux connu ont signalé en lui la sagacité extraordinaire du jugement, une connaissance innée des hommes, qui lui faisait deviner ce qu'il n'avait eu ni le temps, ni l'occasion d'observer. Son habile médecin Malfatti a curieusement noté en lui ce mélange de maturité et d'enfance; des jugements à la La Bruyère, avec des restes d'enfant et d'adolescent. Ces contrastes se voient souvent dans les organisations, vouées à une fin précoce. C'est une des méthodes, et, pour ainsi dire, des compensations de la nature, de hâter ainsi la maturité de ce qu'elle veut moissonner avant l'âge et de rassembler en quelque sorte tous les développements du moral dans un court espace.’

Op een bal, door den Engelschen Ambassadeur te Weenen, Lord Cowley, den 25sten Januari 1831 gegeven, ontmoette Marmont den Hertog van Reichstadt. ‘Hij had den oogopslag zijns vaders’, zegt de Maarschalk. ‘Zijne oogen waren kleiner dan die van Napoleon, zij lagen dieper in het hoofd, maar het was dezelfde uitdrukking, hetzelfde vuur, dezelfde geestkracht. De vorm van het voorhoofd deed ook aan den Keizer denken, daarenboven het benedengedeelte van het gelaat, de kin en de taankleur, Napoleon in zijne jeugd eigen. Het overige herinnerde aan zijne moeder en de Habsburgers. Hij was ongeveer vijf duim langer dan zijn vader en gekleed in de witte Oostenrijksche uniform.’

Met Marmont onderhield hij zich over den eersten veldtocht naar Italië, over Egypte, den 18den Brumaire en den veldtocht van 1814. Met medeweten van Keizer Frans en Metternich gaf de Maarschalk hem onderricht in krijgstactiek en militaire geschiedenis. Marmont was een man van gewicht, hoogst bekwaam en zich gemakkelijk uitdrukkende. Zijn aangeboren vernuft, zijne verbeelding, zijn onbegrensd geheugen, het belangrijk aandeel, dat hij had in de voornaamste gebeurtenissen van zijn tijd, zijne grondige kennis van menschen en dingen, alles droeg ertoe bij, om aan zijne gesprekken eene groote mate van aantrekkelijkheid te verleenen. In plaats van de geschreven geschiedenis had Napoleon's zoon een beroemd veldheer voor zich, getuige en deelgenoot van de glorie en de rampen van het Keizerrijk. Talrijke vragen kon hij hem voorleggen en nauwkeurige inlichtingen bekomen omtrent allerlei feiten; het was, alsof het verledene voor hem verrees, te meer daar de Maarschalk, die bezig was met zijne gedenkschriften op te stellen, alles duidelijk voor den geest had.

De lessen werden drie maanden lang, twee-, soms driemaal 's weeks van elf uur tot half twee gegeven en eindigden met hetgeen

(*) *Causeries du Lundi.*

Marmont omtrent de gebeurtenissen van 1830 had ten papiere gebracht. Hoewel, ook naar aanleiding van een wenk van Von Prokesch-Osten, den Maarschalk niet volkomen vertrouwende, beloonde de Hertog van Reichstadt hem toch, door hem zijn portret te schenken; het was een aquarel, geschilderd door Daffinger, en stelde den zoon van Napoleon voor, in gedachten verzonken voor de marmeren buste zijns vaders. Hij had er de volgende regelen uit Racine's *Phèdre* onder geschreven:

> 'Arrivé près de moi, par un zèle sincère,
> Tu me contais alors l'histoire de mon père.
> Tu sais combien mon âme, attentive à ta voix,
> S'échauffait au récit de ses nobles exploits.'

Nog had de Hertog gelegenheid te Weenen kennis te maken met een ander Fransch Officier, De la Rue, gewezen aide-de-camp van Marmont, die hem eenige bijzonderheden betreffende den laatsten oorlog in Spanje mededeelde en hem verhaalde, hoe de grenadiers der Koninklijke garde, den Prins van Carignan, die als vrijwilliger in hunne gelederen diende, willende beloonen voor zijne dapperheid bij den aanval op het Trocadéro, hem de wollen epauletten aanboden, die deel uitmaakten van hunne monteering. 'Als men in Rusland een Generaal wil vernederen en straffen,' zeide de Hertog, 'wordt hij gedegradeerd tot soldaat en als mert in Frankrijk een Vorst wil verheerlijken, maakt men hem grenadier.'

Toen De la Rue naar Parijs vertrok, verzocht hij hem zijne hulde over te brengen aan de kolom op de Place Vendôme.

> 'Ce pilier souverain,
> Ce bronze devant qui tout n'est que poudre et sable,
> Sublime monument, deux fois impérissable,
> Fait de gloire et d'airain'(*).

De zoon van Napoleon was van nature soldaat; het leven in een kamp ging bij hem boven het verblijf in salons en kasteelen en hij sleet meer tijd in de kazerne en op het exercitie-veld dan op Schoenbrunn, namelijk nadat hij in overleg met zijn lijfarts Malfatti en met goedkeuring van Keizer Frans in actieven dienst was getreden. Dat werd hem vóór 1831 niet toegestaan, omdat hij te sterk groeide en daarenboven eene zwakke borst had. Overigens had hij, evenals de Aartshertogen, de mindere graden doorloopen en zijne gouverneurs waren vervangen door drie aides-de-camp, den Generaal Graaf Von Hartmann en de Kapiteins Baron Von Moll en Joseph Standeiski. Den 15^{den} Juni 1831 werd hij benoemd tot Luitenant-Kolonel bij een regiment Hongaarsche infanterie, te Weenen in garnizoen; 's morgens om 5 uur reeds vingen de exercities aan, terwijl zijne avonden aan geestesarbeid gewijd waren. Geen grooter genot voor den jeugdigen Overste dan het dres-

(*) Victor Hugo. *Chants du crépuscule.* 'A la colonne.'

seeren en berijden van vurige paarden. Hij temde een weerspannig ros, zooals hij het lot zou hebben willen beheerschen. Door bosschen en over vlakten snellende, zonder zich te bekreunen om heggen en hindernissen, schiep hij vermaak in het woeste rennen van zijn paard, dat als een pijl voortvloog. Buitensporige lichaamsoefeningen schenen voor den Hertog van Reichstadt het middel, om zich te ontworstelen aan de smartelijke gedachten, die hem voortdurend kwelden; de boeien afschuddende, trachtte hij zichzelven te vergeten en te ontvluchten en in de buitengewone vermoeienis, die zijn lichaam teisterde, genezing te zoeken voor zijne neiging tot mijmeren.

'Deze ongehoorde inspanning,' zegt Marmont, 'veel te zwaar voor iemand met zwakke borst, voor een lichaam, dat nog niet geheel ontwikkeld was en toch gedwongen tot rustelooze werkzaamheid, - dat erfdeel zijns vaders - deed de ziekte ontstaan, waaraan hij binnen een jaar bezweek.'

Reeds den vierden dag na het aanvaarden van het bevel over een bataljon was hij heesch. Volgens Malfatti was zijn leven een hevig verbrandingsproces; hoewel lang slapen voor hem behoefte was, sliep hij nauwelijks vier uur en at daarbij weinig. Zijn tijd werd schier verdeeld tusschen exerceeren en manège-oefeningen; hij vermagerde zichtbaar en kreeg langzamerhand eene lijkkleur. Op alle vragen naar zijne gezondheid luidde het antwoord: 'Ik ben volmaakt wel.' Men had 's Hertogs toestand aan het hof eerst gehouden voor eene eenvoudige ongesteldheid, maar toen de kwaal na eenige weken zeer verergerde, zag men in, dat het tijd werd voor ernstige maatregelen. Toen hij zijn soldaten niet vaarwel verkoos te zeggen, moest Von Hartmann den Keizer een stellig bevel ontlokken, om den Hertog te dwingen naar Schoenbrunn te gaan en er de rust te nemen, die zoo hoog noodig voor hem was en inderdaad eene weldaad bleek voor zijn gestel. De krachten keerden terug, de gelaatskleur werd beter, hij sliep acht à negen uur achtereen en ook de pijn in de borst werd minder. Daarbij kwam, dat de zieke den 1^{stne} October 1831 het genot smaakte, zijn vriend Von Prokesch-Osten weer te zien, met wien hij veel sprak en correspondeerde. Den 16^{den} November ging hij met het hof naar Weenen, om er den ganschen winter te blijven; twaalf dagen later schreef hij aan Von Prokesch het volgende innemende briefje: 'J'ai trouvé hier, à mon retour du théâtre, où j'avais assisté à un des plus jolis opéras, que j'aie jamais entendus, une carte, qui m'annonçait la visite d'un ami dont la conversation m'eût été plus chère que l'audition de la musique la plus harmonieuse. Si vous voyez cet ami auquel je dois tant de reconnaissance, veuillez l'assurer de mon profond dévouement et le prier de m'informer par quelques lignes s'il veut disposer en ma faveur de la soirée d'aujourd'hui, de demain ou d'après-demain.'

Met zekere blijdschap had hij zijne ruime en smaakvol ingerichte

vertrekken in het Keizerlijk paleis weder betrokken: de wachtkamer, waarin de behangsels oorlogstafereelen voorstelden; de receptie-zaal, welker met leliën bezaaide gobelins een geschenk waren van Louis XV en waarin zich de rijk voorziene bibliotheek, met vele werken over Napoleon, bevond; de slaapkamer met zijn portret door Gerard, het borstbeeld van Keizer Frans; eene afbeelding en relief van het kasteel Sala, het zomerverblijf van Maria Louise te Parma, en eene wapentropee op ebbenhouten voetstuk. De vensters zagen over een ruim plein uit op de hoofdwacht, zoodat hij den ganschen dag soldaten zag. En toch beschouwde de Hertog van Reichstadt zich in dit paleis als een gevangene; langzaam door lijden ondermijnd, werd zijn lichaam gesloopt, terwijl de geest van geene boeien wist en de vleugelen uitsloeg. In weerwil van zijn toestand ging hij Keizer Frans volgen op groote jachtpartijen en stelde zich bloot aan vocht, koude en zware vermoeienis. De gevolgen bleven niet uit. Op het kasteel teruggekeerd, was hij als vernietigd; de uitputting bleek uit groote neiging tot slapen, de lijkkleur keerde op het gelaat terug en de droevige winter met zijne korte dagen en lange nachten was niet geschikt, om den lijder op te beuren; toch wist deze zich te beheerschen en blijk te geven van onverstoorbare kalmte.

In het begin van 1832 ondervond hij opnieuw beterschap en bewoog den Keizer hem toe te staan zijn regiment op te zoeken; den 2^{den} Januari kreeg hij daartoe verlof, maar reeds weinige dagen later schoten zijne krachten te kort; door koorts aangegrepen, keerde hij naar het paleis terug en was ook genoodzaakt de uitnoodiging voor een groot feest, dat de Fransche Ambassadeur, Maarschalk Maison, gaf, af te slaan. Weldra waren het niet meer alleen feesten, die hem tegenstonden; ook de studie verloor al hare aantrekkelijkheid en door lusteloosheid overvallen, scheen hem niets meer te bekoren.

‘Tandis qu'à leurs oeuvres perverses
Les hommes courent haletants,
Mars qui rit malgré les averses
Prépare en secret le printemps.

Puis lorsque sa besogne est faite
Et que son règne va finir,
Au seuil d'Avril tournant la tête,
Il dit: ‘Printemps, tu peux venir’(*).

De lente kwam, de laatste levenslente voor den Hertog van Reichstadt. Eenige maanden vroeger dan andere jaren ging hij naar Schoenbrunn. Treffend contrast tusschen de natuur, die zich eeuwig verjongt, en den jeugdigen, ten grave dalenden Keizerszoon. De ‘eerste lentebloemen’ zouden hem overleven. Het gemurmel der beek, het lied der vogels, de opwekkende frischheid van het bosch, de malsche schaduw der

(*) Théophile Gautier. ‘Premier sourire du printemps.’

boomen trokken hem hier evenmin aan als te Weenen de studie, en al ware het schoone landschap met rouwfloers overtogen geweest, het had hem niet somberder kunnen stemmen. Daar zijne gewone vertrekken nog niet gereed waren, betrok hij in den anderen vleugel van het slot dezelfde appartementen, in 1809 door zijn vader bewoond.

Aan Schoenbrunn zijn belangrijke herinneringen verbonden. Aartshertog Karel had er zijn hoofdkwartier, toen de bekwame Moreau op den 3^{den} December 1801 onder een sneeuwstorm den slag bij Hohenlinden won en Weenen bedreigde. Vier jaar later (2 December 1805) behaalde Napoleon zijne schitterende zegepraal bij Austerlitz; den 26sten d.a.v. werden de vrede van Presburg gesloten, de Keurvorsten van Beieren en Wurtemberg tot Koningen verheven en den volgenden dag door den Keizer te Schoenbrunn verklaard, dat de dynastie van Napels had opgehouden te regeeren. Na den slag van Wagram (6 Juli 1809) was hij er opnieuw, om vredesvoorwaarden vast te stellen, en liep er den 13^{den} October gevaar te vallen onder het moordenaarsmes van Friedrich Stapps. Napoleon sliep in een vertrek naast het Chineesch kabinet en men toont er de vensterbank, waar Roustan, de Mammeluk, den nacht doorbracht, om over zijn meester te waken.

Sedert hij zich op Schoenbrunn bevond, bracht het schoone jaargetijde nog een schijn van hoop mede voor den lijder. Eene lichte verbetering in zijn toestand was merkbaar en de geneesheeren stonden hem toe, in een rijtuig en zelfs te paard van de lucht te genieten; intusschen werd hem voortdurend en dringend aanbevolen, zich in acht te nemen. Maar hij sloeg dien raad in den wind. Vurig bewonderaar van het Prater, het Bois de Boulogne der bewoners van Weenen, wilde hij zich daar nog vertoonen, hoewel de schaduw geworden van wat hij vroeger was. Op een vochtigen, kouden dag ging hij er te paard heen en in den vooravond opnieuw in een open rijtuig; de zon was onder en de wind scherp. De Hertog vatte koude en kwam klappertandend van de koorts op Schoenbrunn terug; hij kreeg longontsteking, werd daarenboven doof aan het linkeroor en was verloren.

Eene liefelijke verschijning zou zijne laatste levensdagen nog verhelderen. Het was de zeven-en-twintigjarige Aartshertogin Sophie. Den 27sten Januari 1805 geboren, was zij de dochter van Maximiliaan I, Koning van Beieren, en den 4^{den} November 1824 gehuwd met een zoon van Keizer Frans, die twee jaar jonger was dan zij. Als schoonzuster van Maria Louise was zij dus de tante van den Hertog van Reichstadt. In haar huwelijksjaar stierf Eugène de Beauharnais, de echtgenoot harer zuster, die zich na den val van het Keizerrijk onder den titel van Hertog van Leuchtenberg in Beieren gevestigd had. De oudste zoon der Aartshertogin (geboren 18 Augustus 1830) is de tegenwoordige Keizer van Oostenrijk, Frans Joseph, en den 6^{den} Juli 1832 bracht zij opnieuw een zoon ter wereld, den rampzaligen Maximiliaan, den 19^{den} Juni 1867 te Queretaro in Mexico gefusilleerd.

Aan zeldzame schoonheid groote gaven van verstand en hart parende, was de Aartshertogin Sophie diep bewogen met het lot van den Hertog van Reichstadt; als door eene liefdezuster werd hij door haar verpleegd, en toen de hofprelaat, Michel Wagner, scheen te aarzelen den lijder tot sterven voor te bereiden, nam zij die taak op zich. Toen men inzag, dat de dagen van den zieke geteld waren, werd Maria Louise gewaarschuwd; zij haastte zich, over Triëst, waar Keizer Frans zich bevond, Schoenbrunn te bereiken, maar werd in deze stad ziek, zoodat zij eerst den 24sten Juni ter bestemder plaatse aankwam. De Hertog deed pogingen, om zich op te richten, ten einde zijne moeder te gemoet te gaan, maar zij gingen zijne krachten te boven en hij viel uitgeput neder. Verwijten deed hij haar niet, maar ontving haar met eerbied, wellicht vermoedende, dat zijne moeder gebukt zou gaan onder de zelfbeschuldiging, niets gedaan te hebben, om zijn lichamelijk en geestelijk lijden te verzachten; zij was bij zijn sterven tegenwoordig evenals de Aartshertog Frans. Den 22sten Juli 1832, des morgens om 5 uur ruim, blies hij in de armen van zijn aide-de-camp, Kapitein Von Moll, en van zijn kamerdienaar den laatsten adem uit in dezelfde kamer, waar in 1809 zijn vader verbleef en waar hij juist elf jaar geleden de tijding ontving van het overlijden van den gevangene van St.-Helena. Van hetgeen Napoleon bij testament zijn zoon had toegedacht, was dezen niets geworden. De Abbé Vignali moest hem de gewijde vazen overbrengen, die in de doodskapel van Longwood hadden gediend; Generaal Bertrand den degen, dien de Keizer te Austerlitz droeg en de toilet-nécessaire, door hem te Ulm, Jena, Eylau, Friedland, Lobau, aan de Moskowa en te Montmirail gebruikt; Marchand vier doozen, in de Tuilerieën gevonden op de tafel van Louis XVIII, den 20sten Maart 1815; de veldbedden, door Napoleon op al zijne tochten gebruikt; zijn verrekijker, eene kleine pendule uit zijne slaapkamer te Longwood, zijne twee horloges en eene haarvlecht van Maria Louise; Montholon het zilverwerk en het porselein, door hem te St.-Helena gebruikt; Noverraz zijne rijzadels, tuigen en sporen; Saint Denis vierhonderd boekdeelen uit zijne bibliotheek. Het schijnt, dat het geen hunner gelukt is, tot den Hertog van Reichstadt toegang te verkrijgen.

De vierde paragraaf van Napoleon's testament luidde als volgt:

‘Je recommande à mon fils de ne jamais oublier, qu'il est né prince français et de ne jamais se prêter à être un instrument entre les mains des triumvirs, qui oppriment les peuples. Il ne doit jamais combattre la France, ni lui nuire en aucune manière. Il doit adopter ma devise: “Tout pour le peuple français.”’

Ook het testament had men hem onthouden en hij nam er kennis van bij het lezen van het tweede deel der gedenkschriften van Dr. Antomarchi.

Keizer Frans ontving de doodstijding van zijn kleinzoon te Lintz en

Von Prokesch-Osten ging van Rome op weg naar Schoenbrunn, juist op den sterfdag van zijn Vorstelijken vriend; hij kwam dus te laat, om hem den zegen van zijne grootmoeder, de twee-en-tachtigjarige Laetitia, over te brengen met een portret zijns vaders.

Zijn stoffelijk overschot werd bijgezet in de kerk der Kapucijnen. Daar rusten ook Maria Theresia, de Koningin van Napels, Maria Carolina, Keizer Frans, Maria Louise, de Aartshertogin Sophie en de rampspoedige Keizer van Mexico, Maximiliaan. Het grafschrift begint als volgt: '*Ter eeuwige gedachtenis van* JOSEPH FRANZ CARL, *Hertog* VAN REICHSTADT, *zoon van* NAPOLEON, *Keizer der Franschen*, *en* MARIA LOUISE, *Aartshertogin van Oostenrijk.*' Maar Chateaubriand zegt:

'L'archiduchesse Marie Louise, le 20 Mars 1811, accouche d'un fils. De ce fils, éclos comme les oiseaux du pôle, au soleil de minuit, il ne restera qu'une valse triste, composée par lui-même à Schoenbrunn, et jouée sur des orgues, dans les rues de Paris, autour du palais de son père'(*).

P.J. VAN ELDIK THIEME.

(*) *Mémoires d'Outre-Tombe.*

Dina.

Boer Janssen - Gert-Jan noemde men hem soms kortweg - was een persoon van omtrent 60 jaren. Hij had eene goede lengte en moet in zijne jeugd door houding en klaarblijkelijke spierkracht geen slecht figuur hebben gemaakt. Thans ging hij wat voorover en had een eenigszins slependen gang. Zag men hem ginds op de hoogte van den ouden, houten, vleermuisachtigen molen het dorp naderen, de mand voor boodschappen aan den linkerarm en een klein stokje, dat hem kennelijk tot steun diende, in de rechterhand, dan kreeg men niet terstond een hoog denkbeeld van hem. Hij was ook de eenvoud zelf. Als hij begon te spreken, zoudt gij hem, zoo 't eene eerste ontmoeting was, voor een ‘biester onneuzel mensch’ hebben aangezien. Die indruk verdween echter ten eenen male, als men Janssen of Enkboer, zooals hij naar zijne woning ook wel eens werd genoemd, bij een zijner vrienden op het dorp zag binnengaan en hoorde praten. In een paar minuten bleek dan, dat hij iets eerwaardigs had. Zijn hoog voorhoofd, meestal onder de klep van zijne pet verborgen, teekende schranderheid. De lichtblauwe oogen hadden eene levendige en goedige uitdrukking. In hetgeen hij sprak, en in zijn toon reeds lag eene trouwhartigheid, die voor hem innam. Als hij maar zeide: ‘Goe'n dag zaom; geet het oegoed?’ was daarin zooveel welgemeende hartelijkheid, dat het niet mogelijk was, zonder eenige warmte de dikke, gerimpelde, ruwe hand te drukken. Zoo grof als die hand was, zoo zacht was het gevoel, waarvan zij het teeken zijn moest. En die stem, als hij van zijne ‘Dieneman’ sprak! Schooner vertolking van innige liefde kan er niet zijn, was ook de spraak plat en boersch.

Janssen behoorde tot hen, die men de groote boeren noemde, al telde zijn paardenstal maar één span bewoners en al was zijn melkvee niet talrijk. ‘Den Enk’ lag omtrent drie kwartier van het dorp. Vandaar komende, moest men, na den grooten weg te hebben verlaten, een lief voetpad langs gaan. Niet ver van Den Enk voerde dat in eene laan met hooge boomen, die om huis, weide en zaadkamp een halven cirkel beschreef. Het huis was oud, ofschoon volstrekt niet bouwvallig. De voordeur binnenkomende, bevond men zich in eene groote keuken, wier vloer bestond uit kleine steentjes, op hun kant

gezet en hier en daar een figuur vormende. Naast de keuken was nog eene kamer. Deze had een houten grond en bevatte de netste meubelstukken: eene tafel met een groen wasdoeken kleedje en een gladgewreven kabinet.

Daar leefde Enkboer met zijne Dina. Alles ging even rustig toe op deze tusschen de bosschen verscholen plaats en toch heerschte er bedrijvigheid. Dina was Janssen's kleindochter, zijn oogappel sinds den dag harer geboorte, zijn grootste, ja, eenige schat, nadat zijn beminde zoon Arent-Jan overleden was. Zij telde zoo wat 18 zomers. Een frisch, vroolijk, gul en vriendelijk meisje. Hoe aardig zag zij er b.v. uit, wanneer zij, nadat het werk in huis en op de deel wat aan kant was, zich wat had opgeknapt, om even naar den winkel te gaan, en met de mand vol eieren en boter aan den arm het voetpad langs kwam. Zij was meer gezet dan slank. Het kleedje van donkere stof deed de gevulde gestalte uitkomen. Een paar donkere, vroolijke oogen verhelderden het ronde gezicht met de frissche koonen. Zie eens, hoeveel moeite het geknoopt zwart zijden netje heeft, om het bruine, een weinig kroezende haar te bedwingen. ‘Een flink postuur van eene vrouw’, denkt de arbeider van de plaats, die op den kamp bezig is en haar ziet voorbijgaan. Natuurlijk ontvangt hij een vriendelijken groet en een opgewekt woordje erbij. ‘Hoe geet het oe in de hette?’ roept zij op hare haastige manier; zij schijnt bang, dat hare woorden te laat zullen komen, zoo snellen zij over hare lippen. En zij paart daaraan iets pittigs. Er zit durf in de meid, dat kan men merken.

Wie haar gadesloeg, vooral in de manier, waarop zij met den ouden man omging, kon best begrijpen, waarom Janssen zoo aan haar gehecht was. Zij had hem ook lief, dat was duidelijk. En hare genegenheid was er eene, die onbewust was van hare eigen kracht; zij redeneerde nooit over 'tgeen grootvader voor haar was. Had iemand haar gevraagd: ‘Hou je van den ouden man?’ dan zou zij met het volste recht hebben kunnen antwoorden: daaraan heb ik nog nooit gedacht. Zij had lief op de manier, waarop de zon schijnt en de bloemen bloeien. Wat of er van die liefde worden zou, wanneer zij met andere neigingen of eischen van het gemoed in botsing kwam, was moeielijk te zeggen.

Janssen had haar eene opvoeding gegeven, zoo goed als hij vermocht, en ik laat u oordeelen over hare waarde. Met behulp eener trouwe dienstbode had hij, die een huiselijk en handig man was, haar ingewijd in al de geheimen der huishouding en melkerij. Zij was daarin dan ook zoo ervaren als de beste en ontving dikwijls een welverdiend pluimpje voor de zuivere, goed doorknede boter, die zij ter markt bracht, en voor de zorg, door haar aan 't vee besteed. Ieder werkte op deze hoeve bijna altijd; het kind deed daaraan vanzelf mede. Zij had schoolgegaan, zoolang zij maar eenigszins kon; daarna leerde zij, wat zij leeren moest te huis. En zij was daar ook in eene goede leerschool

voor hare zedelijke vorming. Janssen was een goed, was een vroom man; door zijn zacht gemoed een model van een huisvader. Men moest van hem leeren, van hem overnemen. En wat Dina inzonderheid van hem overnam, was dat iets in hem, dat ik het best aanduid met te spreken van eerbied. Hij had eerbied voor de natuur: als hij, om iets te noemen, in 't vroege morgenuur buiten kwam en zijn blik liet gaan over zijne akkers, waar alles sprak van groei en bloei, was er in hem eene gewaarwording, die er hem bijna toe bracht, zijn hoofd te ontblooten. Hij had eerbied voor menschen, die in kennis en beschaving boven hem stonden. Ook koesterde hij dat gevoel voor een goed boek, voor zijn Bijbel vooral; het openen ervan was voor hem als 't ontsluiten van een heiligdom, hoewel hij eene verstandige opvatting had en wist met geene feillooze letter te doen te hebben. Hij las nu en dan wat voor en verschafte zijne kleindochter daarmede een groot genoegen.

Stel u een winterdag voor. Er ligt sneeuw. Alle werkzaamheden, op het land en in de bosschen, staan stil. Dina zit niet ver van 't raam te spinnen. Haar voet, in den klomp gestoken, doet door eene bijna onmerkbare beweging het wiel zacht snorrend rondgaan. Janssen heeft een zetel bij den haard, minder omdat hij het koud heeft, dan wel om door het toeschuiven van de allengs afbrandende lange takken het vuur, waarboven een groote pot met veevoeder hangt, te onderhouden. De beide dienstboden spinnen evenzeer. Janssen houdt zijn boek met groote zorgvuldigheid tusschen de grove vingers, en de moeite, die hij heeft met het omslaan der bladen, doet zien, dat die vingers meer omgang hebben gehad met spade en schop. Zijn toon is slepend en mist afwisseling. Toch komt er nu en dan uitdrukking in. Dan ontvlamt blijkbaar zijn gemoed, omdat eene schoone gedachte hem treft. En onder de hand loopt Dina's draad rusteloos uit hare vingers over het wiel. Doch al neemt de voorraad garen op den klos al toe, het meisje is niettemin één en al gehoor; haar hart is ontvankelijk; zij is en wordt meer en meer grootvaders beeld en gelijkenis.

Een gewenscht bezoek, vooral op zulke rustige winterdagen, was dat van Janssen's schoonzuster. Zij heette vrouw Gerrevink; in de wandeling echter, naar hare woning, Pasmeue. Eene drukke, wat ruwe vrouw, met grove trekken. Niet al te nieuwmodisch. De ruime muts met de vooruitstekende breede strooken bedekte een gedeelte van het gelaat, doch verborg het scherpe en brutale, dat daarop lag, niet geheel. De grijze oogen waren meestal met een bril van ouderwetsch fatsoen gewapend, hoewel het een vraagstuk was, waarom deze gedragen werd; hij zat meestal laag op den neus, en desondanks zag Pasmeue het gezelschap flink, ja, driest aan. 't Was niet aangenaam het met haar aan den stok te hebben, want hare tong was scherp, evengoed als, in niet figuurlijken zin, hare kin, die onder den op één tand na ontwapenden mond eene voorwaartsche richting had

aangenomen. Zij ontzag en spaarde niemand, als hare boven allen uitschreeuwende stem zich deed hooren. Woorden ontbraken haar niet en ze wist ze goed te gebruiken, ja, ze zoo te schikken, dat ze pijltjes vormden met weerhaakjes eraan. ‘Pasmeue is wêr an den gâng’, zeide men dan en hare soms zoo vinnige, maar in den regel rechtvaardige zetten gingen van mond tot mond en werden met luiden bijval begroet. Sommigen legden het erop toe, hare welsprekendheid op te wekken, al wisten zij best, dat zij er zelf ook niet ongedeerd van zouden afkomen. Neemt deze beschrijving niet voor haar in, meen daarom niet, dat men haar minder goed lijden mocht. Zij genoot de achting van alle weldenkenden, en dat met recht en reden, want zij was eene rechtschapen vrouw. Hare scherpste pijlen waren voor hen, die zij niet kon uitstaan, en daartoe behoorden, met dezulken, waarin geene fut zat, vooral de fijnen, die zij vereenzelvigde met Farizeën. Kon zij dezen treffen, dan zorgde zij, dat ze het met ‘heure klompkes kosten vuulen’. Of zij van haar man hield, dan wel of zij hem, omdat hij werkelijk niet veel pittigs had, onder hare antipathieën telde, was moeielijk te beslissen. In den vloed harer rede, als zij zich beroemde 12 kinderen te hebben ter wereld gebracht, lîet zij zich wel eens ontvallen: ‘Mien Lauwrens is goed, om bie 't vuur te zittene, dat is ie!’

Deze woelige verwante zocht Janssen en Dina dikwijls op. Hare komst was eene ware verfrissching voor de leden van het stille gezin. Zij bracht de spraak mee. Als ze de klink van de deur nog in de hand had, begon zij te babbelen en eindigde ermede, wanneer zij 's avonds naar huis ging. Janssen kreeg dan ook wel eens wat van de duwen en stooten. Hoor maar:

‘Ie mosten niet zoo verwend wèzen met oe Dinao!’

Half in scherts en half in ernst voegde zij eraan toe: ‘'t Is goed de kienders lief te hebben, moar zie motten het niet marken.’

Zij was tegen afzondering.

‘De deern mot niet altied zoo thuus zitten. Ie mot er ens uut, verduld! Niet om de vrieërs! Doarveur zunt ie nog te jong!’

En na eene korte pauze, met een guitigen blik op het voor zich ziende en lachende meisje:

‘Zie zollen heur wel wetten te vindene.’

Na zulk een uitval nam tante haar kopje met al de vingers van onderen beet, keek over haar bril heen, legde den elleboog op de vrije hand, die diep in haar schoot rustte, en zocht naar iets anders, dat haar ontvlammen kon.

Behalve vrouw Gerrevink had Janssen niet veel familie. Er leefde nog een broeder van hem, en verder waren er enkele neven en nichten. De omgang met dezen kon echter niet druk heeten. De verstandhouding liet wat te wenschen over. Geloofsverschil was daarvan de oorzaak. In strijd met hetgeen de meeste buren en verwanten voor 't eenig ware geloof hielden, was Janssen een man van liberale denk-

wijze. Niet, dat hij met zijne gevoelens te koop liep. Een drijver was hij volstrekt niet. Dat was juist, wat hem in die anderen ergerde: zij konden iemand, die van hen verschilde, niet met vrede laten. Als een jachthond het spoor van het wild, zoo roken zij het, wanneer de een of ander het waagde, de zeer enge grenzen, door hen om ‘de waarheid’ getrokken, te overschrijden. Janssen was afkeerig van de orthodoxie, omdat hij zulk een warm en fijn gevoelend gemoed had. Hardheid en onverdraagzaamheid lagen niet in zijn karakter. Het ééne noodige was hem niet de belijdenis van eenig leerstuk, maar de kinderlijke en dankbare gehoorzaamheid van een oprecht gemoed. Wat hemzelf betrof, zou hij het met iedereen hebben kunnen vinden. ‘God zal uit alle volk de zijnen nemen’; dat woord was hem lief. Hij liet derhalve hen, die hem niet met vrede konden laten, en daartoe behoorde zijn broeder, stil huns weegs gaan. Zoo nu en dan alleen zeide hij zijne meening: als hij zich geërgerd gevoelde en noodig vond te spreken. Zijn broeder was in uiterlijk zijns gelijke, innerlijk een geheel andere. Blinde ijver voor ‘'t eenig ware geloof’ doofde, gelijk overal, ook bij hem het natuurlijk gevoel. Eens kwam deze den boer van Den Enk aan boord met eene harde veroordeeling van den predikant der gemeente, die bij Janssen zeer geliefd was. ‘Hie lêrt en' halven Chrestus’, zei de opgewonden man, met de bedoeling om tevens zijn broeder te treffen. Enkboer, eveneens in vuur gerakende, antwoordde daarop: ‘En ie verloachent den hêlen Chrestus met oe onverdraogzaomheid.’

Stille waters hebben diepe gronden. Onder de kalme oppervlakte van dit landbouwersbestaan was iets belangrijks verborgen. 't Was een treurig geheim. Janssen bewaarde het angstvallig, met eene opmerkzaamheid als die van den ouden karnhond, welke dicht bij 't witte afsluithek waakte voor de veiligheid van de plaats. Dina's vader, zijn beste Arent-Jan, was overleden, toen Dina een meisje van 10 jaren was, en hare moeder heette ook dood, maar was het wellicht niet. Het was een treurig huwelijk geweest, dat van zijn eenig kind. Deze had zijn oog laten vallen op een meisje van een zeer zonderling karakter. Zij was de dochter van een Commies der belastingen. Jarenlang had zij met haar vader in dit afgelegen dorp - Slingerveld heette het - gewoond en stamde af van eene moeder, omtrent wier vroeger leven wel eens zonderlinge geruchten hadden geloopen. Op het meisje zelve was niets aan te merken, doch zij was onrustig van aard, van een ander slag dan de overige dorpsmeisjes. Er zat meer wildzang in en behoefte, om wat van de wereld te zien en te genieten. Of zij zich ooit zou voegen naar het doodsche eenerlei van een buitenleven als dat te Slingerveld, was te betwijfelen. Maar haar vroolijke aard en innemend voorkomen hadden den eenvoudigen boerenzoon bekoord. En zoo was zij tegen den zin zijns vaders, hoewel ten slotte met diens toestemming, op Den Enk gekomen. Zij had er zich echter nooit thuis gevoeld. Het werk, waartoe zij geroepen werd en dat haar niet geheel

vreemd was, trok haar niet aan. Verveling deed haar afleiding zoeken op het dorp.

De man, bij wien zij daar wel aan huis placht te komen, heette De Haas. Oorspronkelijk een Israëliet, was hij, naar men beweerde, omdat hij er zijn voordeel in zag, tot het Christelijk geloof overgegaan. De Christelijke gemeente te Slingerveld was echter met deze overwinning op de wet van Mozes nooit zeer ingenomen geweest. De overige bijwoners uit Abraham's nakroost werden met minzaamheid bejegend; deze bekeerling zag zich door zeer velen als een indringer beschouwd. Men noemde hem steeds: ‘de Judde’. Met het gelaatstype had hij ook het indringerige en bemoeizuchtige van zijn ras behouden. Goed van den tongriem gesneden, rijk in zalvende woorden, nam hij vele onkundigen voor zich in. Zijn ijver voor ‘de leer’ gold voor een bewijs van vroomheid, en zijne slimheid gaf hem een overwicht, dat hij niet wijdde aan den dienst des Heeren alleen. Hij wist vooral zijn voordeel te doen met eens anders moeielijkheden. Zoodra had hij niet ontdekt, wat de jonge vrouw van Den Enk zocht, of hij behandelde haar met de grootste oplettendheid, ja, soms met kruipende onderdanigheid. Oogluikend en niettegenstaande hij haar zijne vrome praatjes niet onthield, liet hij haar heur gang gaan, toen zij eerst steelswijze en later met meer onbeschaamdheid drank bestelde en gebruikte. 't Was eene voordeelige klant, die allengs afhankelijk van hem werd. Want het ging met haar van kwaad tot erger. Er werd gemompeld van eene verboden betrekking tot een vreemdeling, die nu en dan Slingerveld bezocht en ook wel bij De Haas kwam. Zij werd meer en meer uithuizig. Het dochtertje, dat zij Arent-Jan geschonken had, liet zij aan de zorg van de andere huisgenooten over. En toen zij na lang aandringen het eindelijk had kunnen doorzetten, op reis te gaan, ten einde familie in Amsterdam te bezoeken, keerde zij niet terug. Zij had Slingerveld voorgoed verlaten en liet nooit meer iets van zich hooren. Arent-Jan was zelf op reis gegaan, om nasporingen te doen, doch ziende, dat het was, zooals hij verwachtte, keerde hij terug en liet de menschen, voor zoover zij het gelooven wilden, in de meening, dat zijne vrouw een ongeluk was overkomen.

Dat was grootvaders geheim. Een geheim voor Dina. Zij had, toen zij grooter werd, wel zooveel vernomen, dat zij een vermoeden had van eene treurige gebeurtenis. Zij dacht echter, dat hare moeder overleden was, evenals haar vader, die, eenige jaren na het verdwijnen van zijne vrouw, Dina aan de zorg van den ouden man had achtergelaten. De jaren doofden den praatlust, en 't was Janssen daarom niet moeilijk gevallen, voor zijn kleinkind het fijne van dat somber verleden verborgen te houden. Eene geheime vrees vervolgde hem evenwel nu en dan. Als Dina eens thuis kwam en hem op 't lijf viel met de vraag: ‘Is het waarheid, dat mijne moeder nog leeft?’ Hij was nooit gerust omtrent De Haas. Die man, zoo goed bekend met zijne ongelukkige schoon-

dochter, had wellicht de hand gehad in haar raadselachtig verdwijnen. Zou die man altijd zwijgen? Zoo hij er eens zijn voordeel in zag, Dina bekend te maken met hetgeen hij van hare moeder wist? En 't zou weldra blijken, dat zijn vermoeden en zijne vrees niet ongegrond waren.

't Gebeurde op een morgen, - Dina was vóór eenigen tijd haar negentiende levensjaar ingegaan - dat Janssen, zijn erf verlatende, om te zien, hoever de arbeider was gevorderd met het zaaien der boekweit, onverwachts De Haas zag aankomen. Voordat hij nog den tijd had zich rekenschap te geven van den schrik, dien dit bezoek hem aanjoeg, stond het levendige, vlugge persoontje reeds voor hem en begon op zijne onderdanige en vleiende wijze naar Janssen's gezondheid te vernemen. Toen over en weer aan den beleefdheidsvorm voldaan was, zeide De Haas:

'Ik krieg deze wêkke een koopman, die olde zaoken zuukt; old porselein slaegt 'em vooral. Noe ik daor veurbie Den Enk kuier, denk ik bie mienzelf: kom, laot ik ens probieren, of Janssen niet wat hèf. Wisse jao? 'En man als ie hèf ze staon.'

Janssen antwoordde, door met het hoofd te schudden, en maakte te gelijk eene beweging, als wilde hij terstond verder gaan.

'Nà, prakkezeer er nog eens euver,' zei De Haas toen, 'ie zol er geen spiet euver hebben. Hoeveel tied is er al verleupen, sund wie zaoken hebben 'edaon! Wat gaon die jaren toch snel! Maar wie zaomen kunnen deur 's Heeren goedheid roemen: wie zund staonde 'eblèven bies up dèzen dag.'

Janssen, volstrekt niet gezind, om verder te luisteren, werd wrevelig.

'Ik heb niks te vernegotieren, koopman,' liet hij op een weinig vriendelijken toon hooren.

Er was iets kwaadaardigs in de donkere, sluwe oogen, waarmee de vlug pratende man hem toen aankeek, voordat hij antwoordde:

'Steet het zoo; laot ons dan ens euver wat ânders praoten. Ik zie gund de kleindochter, geleuf ik; hoe geet 'et 'eur?'

De boer, wiens bloed in beweging kwam en die moeite had eene ontroering te verbergen, werd nog stugger.

'Het geet met eur goed. Het blieft er den bie: ik heb niks veur oe, koopman!'

'Laot dat wêzen,' hernam De Haas en zag Janssen daarbij met een loerenden blik aan: 'Ik denk noe aon mêr dan koopmanszaoken; wie zund toch niet zoo aan 't wereldsche, dat wie niet een peusken an wat anders kunnen denken.'

'Ik geleuf 'et mit oe,' deed Janssen toen hooren. 'Maar ik zal eiges mien tied wèten. Ik mot gaon, zie wacht me. Goe'n dag.'

Met die woorden ging hij heen. De Haas scheen eerst nog te aarzelen, doch inziende, dat er geene kans was, verwijderde hij zich, luid groetend.

Dat dit bezoek Enkboer verontrustte, lag, gelijk men ziet, niet aan

'tgeen er gesproken was. Maar er bestond steeds eene mogelijkheid. Zij was de wolk, die over zijn leven hing. Soms zag hij haar niet; maar er was niet veel noodig, om haar, zooals nu, een dreigend voorkomen te geven.

Hoe zou het Dina zijn, wanneer zij vroeg of laat de volle waarheid vernam? Hij vraagde zichzelven wel eens af: ‘Is het niet beter, dat ik het haar zeg, beter dan dat zij het op eens van anderen verneemt?’ Maar het einde dezer overleggingen was steeds, dat het deerntje nog te jong was. Zij zou hare vroolijkheid verliezen. ‘Een jung riesken kan zich buugen, maar ook te vulle kriegen.’ Neen, nog kon hij het niet doen en hij trachtte zich te troosten met de gedachte: ‘God zal den tied wiezen.’

En God wees dien tijd. Helaas! op eene manier, waaraan Janssen nooit had gedacht. Er kwam eerst nog eene scherpere waarschuwing. 't Was een Junidag, niet lang na het vermelde bezoek van De Haas. In de buurt, op het Bosveld, werd er eene groote ‘visite’ gehouden, waartoe allen, die in buurt of dorp en door handel of ambacht met den gastheer in betrekking stonden, genoodigd waren. In dezen tijd van 't jaar, vóór den hooibouw, kon er bij een boer een dag worden gemist. Daar alles te veld staat, is het een groot genot elkaars oogstvooruitzichten te leeren kennen. Zie, hoe op dien namiddag de gasten, allen ‘getrouwde luu’, allengs keuken, kamer en deel vullen. Overal staan tafels. Eenige buurvrouwen bieden bij het bedienen de behulpzame hand. Waar handen te kort schieten, steken ook enkele jonge mannen de hunne uit de mouwen, die voor deze plechtige gelegenheid bestaan uit een deel van het schoone, gekleurde overhemd. De middag ging voorbij met het drinken van thee en het bezichtigen van land en stalling. Hoe meer de avond naderde, hoe grooter de trek in een ‘pruufke’ werd. De kleine glaasjes gingen van hand tot hand. Men ‘suukerde op’, men ‘neugde’, men ‘pruufde’, zoolang totdat de vreugde erin kwam. Vooral na het gebruik van koffie en brood nam onder gestadig drinken de vroolijkheid toe. Een verward gegons van stemmen deed zich hooren en nu en dan klonk eene sterke mannen- of vrouwenstem boven alles uit. Vooral in het hoekje, waar Pasmeue zat, ging het levendig toe. Zij kon bij zulk eene gelegenheid minder dan ooit haar mond houden en wierp hare goedgemikte pijlen links en rechts. ‘Heur,’ zei men, ‘heur Pasmeue wêr ens raozen.’ Zij had ook duchtig ‘mitepruufd’, zooals ook goed aan haar te zien was. Heel zachtmoedig zag zij er in dien toestand niet uit. Ongelukkig zat zij in een voor haar gevaarlijk gezelschap. Haar overbuur was een dikke winkelier, die zijn hart zeer hoog droeg en gaarne voor een heer doorging. In den regel dronk hij nog al wat en het was hem aan te zien; maar de schade, die hij door deze afdwaling zijne ziel aandeed, trachtte hij te vergoeden, door erg tegen de liberalen te zijn. Een paar plaatsen van onze vrienden af zat ook de jeugdige leeraar der gemeente, Ds. Verdam,

een jongmensch, die zich in deze eigenaardige wereld nog niet te huis gevoelde. Hij vond het gemakkelijker voor de boeren te preeken, dan met hen feest te vieren. ‘Wees blijde met de blijden’, dat was ook zijne leus, maar *deze* blijdschap te deelen, was niet altijd eene lichte taak en niet zonder gevaar, zooals blijken zal.

Men hield in dit gezelschap ook van kwinkslagen. Er werd menige steek onder en boven water gegeven. Een onderwerp van gesprek was een tijdlang de laatste markt. Een van het gezelschap had duidelijk gezien, dat Stooten Jansman - dezelfde, die zich zooveel laat voorstaan op ‘'t neie licht’, dat bij hem uithangt, - eene koe, die wild en stootig was, voor een best beest had verkocht. Dat was geene rechtvaardige zaak!

‘Veur zoo'n oolik kuuken hunderd daoler te vraogen, 't is schaande!’ Zoo liet Hemmink, de boven beschreven dikke winkelier, zich hooren en bedoelde daarmee tevens een steek te geven aan het liberale volk.

Pasmeue kon er niet op zwijgen en zeide: ‘O, wat zol dat? Ie sprèk op oe beurt ook niet rechtuut!’

‘Ie darf vulle zeggen,’ liet Hemmink hooren en vraagde om een bewijs.

‘Och,’ is 't antwoord, ‘ik nèm het oe niet kwèlik, we doen allemaole zoo. Met den Bibel kan men geen markt holden.’

In meer deftigen stijl liet Hemmink daarop volgen:

‘Den Bibel zollen wie er maor buuten laoten.’

En zich daarop wendende tot den jeugdigen leeraar, die op heete kolen begon te zitten, riep hij, meer dan hij sprak, en met een nijdigen nadruk op de laatste woorden:

‘Wat zeg ie ervan, jonge Herr?’

Die vraag was eene ondeugende. Ten eerste gevoelde Hemmink niet weinig minachting voor zulk een jong persoon. Maar er kwam bij, dat hij bij het laatste beroep voor een gevestigd predikant van de behoudende richting geijverd had.

Men zal erkennen, dat het voor den aangesprokene een lastig oogenblik was. Hij had een lief ding gegeven voor een snedig antwoord, dat, van mond tot mond gaande, iedereen zou hebben doen gevoelen, dat jeugd en snedigheid kunnen samengaan. Het gezelschap scheen ook zoo iets te verwachten, zooals bleek uit de pijnlijke stilte, die er even op volgde. Doch Pasmeue, die den jongen man gaarne lijden mocht en den overbuurman niet, vond goed tusschen beide te komen en tevens een stoot toe te brengen. Zij zeide daarom vrij luid:

‘Wat praot ie van jonge Herr? De Domeneer zal met Gods hulp nog wel ens een olde Herr worden, moar ie van zen lèven niet!’

Een daverend gejuich begroette dezen plompen uitval van de spraakzame vrouw en bewees, dat hare verdediging doel getroffen had. De straf voor hare stoutigheid zou echter neerkomen op een onschuldige en wel op Janssen. Hij zat aan dezelfde tafel, schuins tegenover zijne schoonzuster, wier rumoerigheid hij nu meer dan ooit afkeurde.

't Was een klein uur later. De deftigere leden van 't gezelschap hadden het voorbeeld van Dominee Verdam gevolgd en afscheid genomen.

En nu ging het er eerst goed op los. 't Glaaske werd stevig aangesproken. Het geraas was onbeschrijfelijk. Ruwe stemmen klonken uit alle hoeken van 't ruime boerenhuis. De meesten zaten niet meer. 't Krioelde en heisterde alles dooreen.

Onze vriend Hemmink, die de geleden nederlaag maar niet vergeten kon en te veel gedronken had, wilde zich wreken door schimpscheuten op het 'jonge Hèrke'.

Onze vriendin van de Pas liet het eerst gaan, maar dacht ten laatste, en hardop:

'Zoo, is het nog niet genoeg! Pas op, dan zal ik het oe nog vulle better gèven!'

Zij wist van de goede verstandhouding, waarin Hemmink tot De Haas stond; dat ze veel zaken deden en dat De Haas hem om den vinger wond. Daaraan denkende, had zij het ongeluk te zeggen:

'Hold oe stille, man, van den Verdam! Wie wetten het allemaole wel; oe Domeneer is de Judde!

Ziezoo, knabbel daor noe ens op!' zeide ze op zachter toon, in de richting van haar buurman.

Wat er nu volgde, was treurig. Een donkere blos overtoog het gelaat van den opgewonden man. Hij schaamde zich over zijne betrekking tot De Haas. Een krachtige slag met de vuist op de tafel verried, wat er in hem omging.

'Ie durf sprèken van den Judde? Mensch, als dèn ens sprèken gong, zou het voor vulle van oe gebroed niet biester goed uutkommen. In kors zullen we vremden dingen heuren. Deuden zullen verummekommen.'

't Woord was eruit en deed zijne werking. Voor het eerst op dezen avond voelde vrouw Gerrevink zich uit het veld geslagen. Er zweefde haar wel een antwoord op de lippen. Hemmink's afkomst was niet van de regelmatigste uit een maatschappelijk oogpunt. Daarom dreigde zij te zeggen:

'Als de deuden verummekommen, zollen ze oe niet vulle goeds vertellen.'

Doch een instinctmatig gevoel deed haar zien naar den kant, waar Janssen zat. Hem had het woord van Hemmink als een donderslag getroffen. Dat woord gold hem! Hij wist het. Dooden zullen terugkomen! 't Was zoo stellig gezegd. Hij vreesde, dat de opgewondenheid Hemmink er nog meer zou doen uitflappen. Hij dacht aan zijne Dina, die hem te huis zat te wachten, niet wetende, wat haar boven het hoofd hing. Met een smeekenden blik zag hij daarom naar zijne schoonzuster. Zij ving dien blik op, begreep de bedoeling en zweeg.

Er werd niet verder over 't geval gesproken. En in het toenemend lawaai was het overige gezelschap weldra vergeten, wat er gebeurd was.

Na dien avond wist Janssen, dat hem iets te wachten stond. Dat er ten minste iets gebeurd was en voorbereid werd, dat Hemmink meer wist, dat De Haas er de hand in hand, begreep hij; maar wat het mocht zijn, die vraag benauwde hem, zoodat Dina, ziende, hoe bedrukt hij er uitzag, niet laten kon den ouden man van tijd tot tijd met bezorgdheid gade te slaan. Er haperde wat aan grootvader. Zij zag het goed. Toch gooide hij de zorg wel eens van zich. Wat kon er gebeuren, dat hij zich behoefde aan te trekken? Niets. Zijn geweten was zuiver. Bovendien had hij eene hartstochtelijkheid bij zich, die hem zeggen deed: ‘Al komt zij terug, ik heb niets met haar te maken!’ Maar Dina? sprak dan eene zachte stem in zijn gemoed. Hoe moest hij met haar doen? Had zij ook niets met hare moeder uit te staan? De gedachte, dat zij het zou willen, rees niet eens in hem op. Zij behoorde hem zoo onverbrekelijk, dat het eene ongerijmdheid scheen te onderstellen, dat er iemand kon zijn, die ook recht op haar had.

Zijne onzekerheid duurde echter niet lang, want na verloop van enkele dagen ontving hij een naamloos schrijven, waarin hem werd te kennen gegeven, dat zijne schoondochter was teruggekeerd en, daar zij gebrek had, zijne hulp inriep. Zoo hij niet wilde, dat zij zich bij hem aanmeldde, zou hij aan een, hem vreemd, adres in eene naburige gemeente geld zenden. Was dat alleen eene list, om hem wat geld afhandig te maken? Janssen hield het ervoor. Daarom besloot hij er geen acht op te slaan. Maar ook al had hij geloofd, dat het mensch ergens in de buurt aan de grootste ellende ten prooi was, zou hij nog elk beroep op zijne hulpvaardigheid hebben afgewezen. Janssen kon ook hard zijn, als men het ernaar gemaakt had. Voor menschen, die niet hadden willen deugen, was hij verder niet te spreken. Doch al wat er thans langs den weg van herinnering en van vooruitloopen op de toekomst bij hem oprees, maakte, dat hij in dit geval niet slechts geen medelijden gevoelen kon, maar veeleer afkeer en toorn voedde. Geen enkel mensch wenschte hij kwaad toe, maar, hoe leelijk hij het zelf ook vond, van dit wezen kon hij niet anders denken dan: ik wou, dat ze altijd wegbleef, dat ze er niet meer was....

't Was Zondag. Volgens gewoonte had Janssen de middagkerk bezocht en Dina medegenomen. Bij het naar huis gaan vergezelden hem echter enkelen uit de buurt, meest jong volk. Na den grindweg te hebben verlaten, liep de weg eerst door eene groote laan. Daarna moesten zij een vonder over en verder slingerde het voetpad nu eens door het hout en dan langs akkers. Eindelijk bereikten zij een vrij hoog gelegen kamp. Aan hunne linkerhand was een bosch met een rijweg ertusschen en rechts de bijna rijpe rogge. Deze was hier en daar van de zwaarte over 't smalle pad heengevallen. Het jonge volk liep een eind vooruit en bekommerde zich weinig om de halmen, die zij kneukten en vertrapten. Janssen ging in gedachten voort. Telkens week hij echter voorzichtig uit, omdat hij niet gaarne vernielde, wat God

groeien laat voor gebruik. Nu en dan stond hij even stil en nam met opmerkzaamheid eenige aren in de hand. Menigmaal, op andere tijden, had men hem zoo kunnen zien staan, eene poos als in beschouwing verzonken. Er was in dat rijke graanveld iets, dat tot zijn gemoed sprak. Ruischte hier geen zegen over het veld? Een zegen van God voor den vlijtige? Nu was echter zijn gemoed niet kalm genoeg, om dien aanblik te genieten. 'Laat uwe lendenen omgord zijn en uwe lampen brandende', zoo had dezen middag de tekst geluid. 'Zich bereid houden', was er gezegd, 'de omstandigheden voorzien, en zorgen niet te worden overrompeld; als de menschen dat verstonden, zou menig onheil minder schade aanrichten. Zorgeloosheid en gebrek aan moed maken meestal de wereldsche verwikkelingen nog veel ingewikkelder. Ziet toe, dat gij zooveel mogelijk meester zijt van uw lot.' Iemand, die met hem uit de kerk kwam, had ervan gezegd: 'Domeneer wil God het werk uit de handen nemen, hij zal wat meer van de genade leeren.' Doch Janssen dacht er niet zoo over. Hij beaamde het: een mensch moest zich bereid houden. Maar zijn strijd was nog niet volstreden. Hij kon ook op deze terugreis het nog niet met zichzelf eens worden.

Weldra werd echter zijne aandacht getrokken door een vreemd persoon. Op de plaats, waar hij nu was, daalde het voetpad zacht naar beneden, tot waar het den rijweg sneed. Op het kruispunt zag Janssen eene vrouw. Hare kleeding was niet als die der vrouwen in deze streek. Een oude, half versleten, roode doek zat haar achteloos om het lijf. Eene zwarte muts met verkleurd lint bedekte het hoofd, terwijl de verwarde grijze haren er rondom uit te voorschijn kwamen. Het gelaat was fletsch en vermagerd. Janssen zag die gedaante naderen, stilstaan, terugwijken en een zijweg kiezen, naar het bosch links. 't Was duidelijk, dat zij eene ontmoeting wilde voorkomen. Met de snelheid der gedachte, zooals angst die alleen teweegbrengt, overwoog Janssen de mogelijkheden. Een voorgevoel zeide hem: zij is het; zij zoekt mij; zij zoekt Dina. Deze had de vrouw ook gezien. De jongelieden maakten er zich vroolijk over. 'Daor is er eene uut de olde dooze! Hoe grauwelig ziet zij eruut! 't Is wisse een scheereslieperswief.' Zoo spraken zij onder elkander, toen Janssen hen inhaalde en, zonder iets te zeggen, dicht achter Dina het overige gedeelte van den weg aflegde. 'Dat vremde minsch kiek zoo raor uut de eugen,' zei zij later.

Dien avond kon Janssen geene kalmte genoeg vinden, om op tijd te gaan slapen. Toen allen reeds naar bed waren, zat hij op de bank voor het huis. Hij streed een fellen strijd. Wat zou hij doen, als dat wijf zich aanmeldde? Dat zij eene berouwvolle zondares zou blijken, was volgens zijne kennis van haar karakter en naar haar uitzicht te oordeelen niet te denken. Welk een onvolkomen Christen was Janssen toch! Hij wenschte die bekeering niet eens. Hij kon de gedachte aan die vrouw als eene, die bij hem behoorde en recht op Dina had, niet dulden. Zou hij nu Dina nog langer mogen verzwijgen, wat hij van

hare moeder wist en vreesde? Scheen uitstel nog raadzaam? Was hij bereid voor de dingen, die komen konden? Was Dina het? Neen, hij moest spreken! Hij gevoelde het. Hij moest de gebeurtenissen vóór zijn, om te verhoeden, dat het niets kwaads vermoedende meisje overrompeld werd en er te veel van zou krijgen. Maar wanneer spreken en hoe? 't Was zeer stil buiten. Stil, als het alleen op zulk eene afgelegen hoeve, in 't middernachtelijk uur, stil zijn kan. Nu en dan zweeg alles, zelfs het krekeltje in den kleinen oven naast het huis. De natuur rustte, nieuwe kracht vergaderende voor den nieuwen dag. Soms werd de stilte afgebroken. In den stal schopte een paard tegen het beschot of trok eene koe aan haar ketting. Op den grindweg in de verte reed een zwaar beladen houtwagen, die 's morgens vroeg aan de plaats zijner bestemming zijn moest; het aandrijvende klappen met de zweep klonk wijd en zijd. Eens was het, alsof niet ver van Den Enk, in 't hout bij de beek, zich iets bewoog, en Janssen luisterde ernaar, evenals de karnhond, die begon te brommen. 't Was duidelijk, dat er iets in het hout zat. Een das wellicht! Een strooper! Bello scheen in 't geheel niet gerust, maar in 't onzekere, of hij zou aanslaan. 't Maakte ook Janssen opmerkzaam. Daarna werd alles weder stil. En de oude man zat daar, niet bemerkende, dat de uren verstreken. Hij peinsde, hij streed, hij bad. Eindelijk deed de oude, groote toren der dorpskerk de 12 zware slagen hooren en zond ze over de toppen der donkere, plechtig zwijgende boomen naar grootvader Janssen, als om hem te zeggen: leg u neder. Eene lichte beweging aan de deur der keuken deed hem ter zijde zien en, voordat hij iets vermoedde, was Dina bij hem. Zij had lang wakker gelegen. Zij was niet gerust. Duidelijk was het haar reeds sinds eenigen tijd, en vooral dezen namiddag, dat grootvader iets had, dat hem kwelde. Zij kwam hem nu aanmanen te gaan rusten.

'Waarumme geet ie niet naor bedde?' zeide zij.

De vriendelijke klank der stem van het meisje deed den ouden man goed. Hij vatte hare hand en zei eenigszins opgeruimd en met zijne beschermende hartelijkheid:

'Jao, Dieneman, ik gee voort. Een old minsse kan niet altied slaopen, net als een jung deernke.'

'Maor, wet ie wel, 't is manges twaolf uur,' zei zij daarna op hare haastige manier en zette zich naast Janssen neder.

Zij zaten zoo eene poos. De stilte omgaf nu beiden met hare plechtige tegenwoordigheid. De welriekende geur der dennen woei tot hen over. De nacht was schoon.

'Dieneman,' zei Janssen eindelijk. 'Ik heb oe wat te zeggen. God wil, dat ik sprèken zol. Ik vuul 'et. Het is, alsof Hie deur de stilte van den nacht zeggen wil: ik wacht op oe, sprèk!'

Dina ontving een lichten schok. Zij vreesde iets te zullen hooren omtrent Janssen zelf; hem was misschien wat overkomen.

‘Ik moet sprèken van oe moeder, kiend....’

Janssen aarzelde, zoodat Dina niet laten kon te zeggen: ‘Verzwieg 'et maor niet, al is 't ook arg.’

‘Arg is 't niet, als wie 't maor kunnen draogen,’ ging hij voort. ‘Oe moeder, dat wet ie wel, is hinegaon. Ie dacht wel, dat sie deud was, niet?’

Janssen zweeg weder. Hij wilde, dat zij het zou raden.

‘Wat is het, grootvader?’ zei Dina. ‘Heb ie wat 'eheurd?’

‘Ja, Diene, ik wèt, dat oe moeder nog lèf.’

‘Waor?’

‘Ik geleuve, dat sie werummekummen wil.’

Toen Janssen zoover was, zweeg hij. Ook Dina zei niets. Wat zij hoorde, ontroerde haar, doch minder dan haar grootvader dacht. Het was haar een pak van 't hart, dat er aan grootvader niets scheelde. Zij gevoelde voor hem meer dan voor eene moeder, wier bestaan nu pas voor het eerst eene werkelijkheid voor haar werd. En wat die werkelijkheid inhield, overzag zij nu op verre na niet. Wel drong zich even een zonderling gevoel aan haar op, maar 't werd overstemd door de gewaarwordingen van liefde en eerbied, die haar tot heden eigen waren. Zij wilde eerst allerlei vragen doen, maar zij bedwong zich.

De oude man streek haar zacht langs 't loshangende haar. Met ingehouden adem schier luisterde hij naar 'tgeen zij zeggen zou. En toen zij nu haar gelaat naar hem keerde en trots het nachtelijk duister toch ontdekte, hoe neergebogen de goede oude man was, drong zij zich tegen hem aan en zeide met eene van aandoening bevende stem:

‘Al komt sie, ik blieve toch bie oe.’

‘Jao, dat geleuf ik,’ zei Janssen en nam hare beide handen in de zijne.

Ze zaten zoo nog eene poos. Reeds begon de lichtstreep aan den Oostelijken horizon in helderheid toe te nemen, toen beiden hunne legerstede zochten.

Den volgenden dag liep in de rustige buurtschap een opzienbarend gerucht. Een der arbeiders van Den Enk, die niet ver vandaar aan de overzijde van de beek woonde, had 's morgens, toen hij naar zijn werk wilde gaan, tusschen de struiken op den berm eene uitgeputte vrouw gevonden. Zij was de weggeloopen schoondochter van Janssen. Er werd allerlei bij verteld. Ziehier, wat er werkelijk had plaats gehad. De ongelukkige vrouw was voornemens geweest 's nachts de bekende woning te naderen, daar den morgen te verbeiden en te zien, of zij Janssen ook te spreken kon krijgen. Zij verkeerde in de grootste ellende en had uit radeloosheid moed geput, om dien stap te doen. In het donker, langs de welbekende voetpaden, was zij voortgeslopen.

Gekomen bij 't ouderwetsche, smalle bruggetje, waarop het zelfs bij dag niet gemakkelijk was te gaan, wilde zij dat half op 't gevoel oversteken, maar haar tred was te onvast en - zij kwam in de niet zeer diepe beek terecht. Nog juist had zij kracht genoeg, om tegen den kant op te klauteren, doch was toen uitgeput neergezegen.

't Was eene verpletterende tijding voor Janssen geweest. De arbeider, die de vrouw had opgenomen en bij zich in huis gebracht, kwam hem verslag geven van het voorgevallene en om raad vragen. Er was ook terstond een en ander noodig. Janssen gaf toen op een toon, die alle verdere pogingen nutteloos deed voorkomen, te kennen, dat er op hem niet gerekend moest worden. Er diende eene boodschap gedaan te worden aan den burgemeester. Die zou wel weten, wat er met zulke landloopsters was te doen. Dina moest wat bijeenzoeken, daar de menschen zoo verlegen waren om hetgeen zij voor de alles ontberende vrouw noodig hadden; verder hoopte hij niet meer lastig gevallen te zullen worden.

De omstandigheden maakten het echter zeer moeielijk, bij deze neutrale houding te blijven. Janssen rekende te veel buiten Dina. Toen hij van den schrik bekomen was, vond hij het eigenlijk eene rust, dat het geheim, 'twelk hem zoo lang bezwaard had, nu van zijn gemoed af was. ‘'t Kind,’ zoo overlegde hij bij zichzelven, ‘heeft er gelukkig niet veel mee te doen. Hoe zou zij voor zoo'n moeder ook iets kunnen gevoelen?’ Nu, in zoover had Janssen recht, dat Dina eerst geen levendig besef had van 't ernstige der feiten, ter harer kennis gekomen. Zij deed haar werk zoo goed als vroeger. Boerenmeisjes hebben in den regel weinig last van de zenuwen. Haar leven is te bedrijvig, om eene ruime plaats te laten voor gedachten. Buigen somwijlen in treurig gepeins ook hare zielen zich neer, de dagelijksche loop van zaken laat niet na, spoedig met ruwe hand het hersenweefsel te verscheuren. Ook Dina ging na al 't gebeurde op de gewone wijze haar gang en deed niemand vermoeden, dat zij iets van hare opgeruimdheid had verloren. Inderdaad zou het nog lang hebben kunnen duren, eer er in haar iets van belang veranderd was, indien ginds in de kleine arbeiderswoning, die Dina bijna zien kon, wanneer zij in den hof voor 't huis in hare schort groen voor 't jonge vee verzamelde, niets onrustbarends had plaats gevonden. Er kwamen echter vandaar gedurig nare berichten. 't Ging er niet goed. Men dacht eerst: de ongelukkige vrouw zou het niet lang meer maken. Zij had zware koortsen en was meest in ijlenden toestand. En toen de koortsen eindelijk afnamen, leed zij toch gedurig nog aan vlagen van wilde droefgeestigheid. ‘'t Is een martelig schouwspel,’ zoo zei een der arbeiders tot een der huisgenooten en zoo, dat Dina het hooren kon, ‘'t mensch is vaok arg te pas; zie raost dan alles deur mekaore; en as mien grootjen heur dan en betjen hef esusd, dan vraogt zie al maor deur: is 't waorhied, dat ze mien naor 't aarmhuus wollen bringen?’ Dit maakte op Dina wel degelijk indruk. Een kinderlijk gevoel voor een mensch, dat zij niet kende en dat,

naar 'tgeen zij ervan gezien en gehoord had, in sterke tegenstelling was met de voorstelling, die zij als klein meisje van eene moeder, ook wel van hare moeder, had leeren vormen, was aanvankelijk niet aanwezig. Sinds den avond, toen Janssen haar zijn geheim mededeelde, had zij alleen het flauw besef bij zich: er was iets! Dat iets was echter nog niet in staat, haar helderen levenslust te verminderen. Doch, toen die nare berichten tot haar begonnen te komen, veranderde zij allengs. Want, voelde zij nog weinig voor de moeder, zij kon wel, en zeer veel, te doen hebben met eene ongelukkige. 't Was reeds lang haar werk geweest, als er bij de menschen in den omtrek zieken waren, zich van de ‘noabersplichten’(*) te kwijten. In den regel bracht zij, wanneer het armen gold, de versnaperingen en de stukjes linnen zelf weg. Zij deed dat gaarne en Janssen moedigde het aan. Thans werd er zijdelings een krachtig beroep gedaan op hare natuurlijke goedhartigheid. Wie het ook was geweest, zij zou het zich hebben aangetrokken. Maar er viel nu ook nog iets anders in haar voor. Onder den koesterenden invloed van het in hare borst opgewekte medelijden ontving ook het kinderlijk gevoel leven. Wat zich in haar voordeed, was niet iets sentimenteels, ook niet iets van teederen aard, maar meer een besef van tekortkoming. ‘Zij ligt daar; zij roept om hulp; zij kan geene rust vinden; wellicht zou zij kunnen blijven leven en dan nog een goed mensch worden. En als zij nu eens stierf! 't Arme mensch, wie weet, of zij niet ligt te verlangen naar vriendelijke toespraak! Naar vergiffenis van grootvader! Als deze de arme ziel eens geruststelde! Als zij, hare dochter, zelve eens bij haar mocht komen!’ Deze gedachten kwamen niet op eens. Als de starren aan den avondhemel, de eene na de andere. Zij kwamen, zonder dat zij er iets aan kon doen. Zij namen in beteekenis toe. Zij hielden haar ten laatste zelfs bezig, terwijl zij haar werk deed. In den vroegen morgen, als zij gewekt werd, verrees zij even vroolijk als altijd; hare eerste gedachte was aan de bezigheden, die op haar wachtten en geen uitstel duldden; maar het duurde niet lang, of het droevig beeld van de zieke vrouw kwam haar weder voor den geest, en - 't was met de oude Dina gedaan. Zat ze 's avonds, nadat allen ter rust waren gegaan, nog een oogenblik met grootvader, dan dacht ze soms: ‘Waarom gaan wij er toch niet heen?’ Maar zij wilde den goeden man geen leed aandoen en zij zweeg.

Janssen's oogen moesten wel opengaan en hij kon op den duur niet veinzen, niet op te merken, wat Dina wenschte.

En wat zij wenschte, was met hetgeen hij zich stellig voorgenomen had, in strijd. Een verklaarbare afkeer en de verontwaardiging van een rechtschapen gemoed over trouweloosheid werkten samen, om hem in dit geval hard te maken. En dan - deze vrouw, die zijn besten Arent-jan met zijne Dina schandelijk verlaten had, zou zij nu nog de hand naar het meisje komen uitstrekken? Neen, dat de diakenie

(*) De plichten, uit de samenwoning in één buurt voortvloeiende.

haar tot zich neme! Zij heeft het recht verbeurd, moeder te heeten. Wat zou men ook met zulk een diepgezonken schepsel kunnen doen? Zij ligt nu te roepen en te krijten, maar dat zijn de manieren van dronkaards!..... Kom, Dina zou 't zichzelf beklagen, indien hij haar thans vergunde haar hart te volgen. Desnoods wilde hij er mee voor zorgen, dat het mensch het goed had. Maar verder.... neen! En Janssen bleef zoo praten, totdat Dina's gelaat meer en meer betrok; totdat zuster van de Pas op afkeurenden toon opgemerkt had: 'Wat ik oe zegge, 't deerntje is ziek naor dat wief!' totdat hij zich eens verbeeldde, dat het kind hem verwijtend aanzag, iets willende vragen zonder den moed, om ermede voor den dag te komen. Toen was zijn besluit nog wel niet genomen, doch de kracht van den weerstand zoo goed als gebroken. Nu konden andere overleggingen - hoe waren zij zoo lang zonder gehoor gebleven?! - de geopende deur zijns harten binnenkomen. Gold het hier niet eene afgedwaalde, die terug was gekomen? Werd wel de verloren zoon, in zijne lompen, afgewezen? Had God zelf niet deze vrouw bij hem gebracht, evenals de Samaritaan een door roovers uitgeschudde en geslagene vond liggen? Was dit niet: 'zijn man aan den weg'? 'Wij hebben altijd veel zin,' dacht Janssen, 'om Gods wil te doen. Maar wat hij ons werkelijk toezendt, daar bedanken wij voor; wij willen kiezen en niet gehoorzamen. En wat voor de hand ligt, dat is het juist. Dit is nu *mijn* kruis! 't Is een zwaar. Maar mag een Christen daarnaar vragen? Droeg Christus niet een nog veel zwaarder?'

Eens, op een voormiddag, was Dina bezig met de boterhammen voor de arbeiders klaar te maken en koffie te zetten. Janssen zou een en ander zelf naar 't land brengen en wachtte, totdat Dina gereed zou zijn. Met bezorgdheid sloeg hij haar gade, terwijl zij, rap van handen als altijd, zich spoedde, om klaar te komen. 't Was hem niet ontgaan, dat Dina dezen morgen een oogenblik met den bewusten arbeider had staan praten. Had zij soms iets bijzonders vernomen? Zij was gereed en zou juist den deksel leggen over de sluitmand, die de boterhammen en kopjes borg, toen beider blikken elkander ontmoetten. Daar zegt de oude man:

'Hoe is het, Dine, wol ie volstreks naor heur toe?'

Dina wordt beurtelings rood en bleek en doet, alsof ze nog iets in 't mandje terecht wil leggen.

'Ik wil oe niet terugholden, mijn kind. 't Was veur oe bestwil. Tegen God mag ik niet strieden. Als God oe in 't harte gèf, om te gaon, toe dan maor!'

'Wanner 't oe goeddunkt, als 't oe blief,' zegt zij op een eenvoudigen, onderworpen toon. En na eene kleine pauze: 'Ik wist wel, dat ie barmhertig zundt. 't Is treurig, dat 'et minsch daor zoo ligt.'

'Gèf hier!' zegt Janssen, terwijl hij zijne hand uitsteekt, om de mand over te nemen; 'maok goed veurt, dat alles klaor kump, dan gee ik nao den middag mit oe.'

Zoo kwam het, dat Janssen en Dina dienzelfden dag nog 't arbeidershuis bij de beek binnenstapten. Daar lag op 't ruwe, ongeverfde houten ledikant, zonder gordijnen, eene gedaante, die niet alleen tot medelijden bewoog, maar ook eene lichte huivering aanjoeg. Zij verhaalde, behalve van zwakte, van verval, lichamelijk en geestelijk. Ziekte put uit; dat gelaat, daar in 't weeke kussen wat weggezonken, teekende bederf. Het heldere paarse nachtmutsje stak af bij die vale kleur en het doffe, reeds sterk grijzende zwarte haar. Toen het tweetal, niet geheel onverwachts, het schamele vertrek binnenkwam, vertoonde er zich beweging in die flauwe trekken. De vermoeide, thans schuwe blik ging onrustig van den een op den ander en bleef eindelijk op het meisje gevestigd. Zoo ziet een drenkeling, die bezig is te zinken, naar de bekenden in de sloep, die pogen hem te redden. Men zou aan hare wilde trekken gezegd hebben, dat zij een kreet wilde smoren; ofschoon het toch duidelijk was, dat de kracht, om dien te slaken, ontbrak.

Nadat de binnengekomenen de vrouw des huizes op de gewone wijze hadden begroet, stonden zij nu met deze voor het rustbed: de vrouw bij 't hoofdeneinde, Janssen onderaan, en Dina tusschen beiden in. Janssen, die zichzelf geweld moest aandoen, omdat hetgeen hij zag, zijn tegenzin niet verminderde, was de eerste, die het stilzwijgen brak. Meer tegen de vrouw des huizes dan tegen de zieke zeide hij op een eenigszins stroeven toon:

'We kommen ens vernèmen, hoe 't met de zieke geet.'

Deze zag toen even op en begon zenuwachtig te snikken, terwijl zij haar gelaat afwendde en in 't kussen trachtte te verbergen.

De goedige verpleegster legde haar echter den arm onder 't lijf, om haar wat op te richten, en zeide terwijl:

'Kom, noe mot g'oe goed holden; ie heb dat beleufd; ze wollen ens zien, hoe 't met oe steet. Dat is immers vrendelik! Kiek noe ens, daor is oe dochter. Hef zie zich niet goed 'eholden?'

Moeder en dochter zagen daarop elkander voor het eerst aan. Dina, aanvankelijk verlegen en daarna verslagen op 't gezicht van die ongelukkige vrouw, die alle gedachten aan eene moeder wegnam, voelde eene vreemde gewaarwording. Een zeker iets in die verbijsterde oogen, iets, dat ze later wel eens zeide nooit te zullen vergeten, scheen wat te vragen. En daarop begon het haar voor de oogen te schemeren. Zij zag het akelige gelaat niet meer; zij ontdekte alleen, hoe de zieke hare hand bewoog, en daarom - 't ging instinctmatig! - stak zij de hare toe en duldde, dat de uitgemergelde vingers zich erom heenlegden. Eene vriendelijke uitdrukking, aan een lichtstraal gelijk, gleed over haar bekommerd gelaat. Hare oogen werden iets of wat vochtig en hare stem was bijna fluisterend, toen zij vroeg:

'Hoe geet het oe? wat better, niet waor?'

De zieke scheen geene woorden te kunnen vinden en wees met hare vrije hand naar haar hoofd.

‘'t Is daor niet goed, wol zie zeggen,’ zoo verklaarde de wat ruwe doch welmeenende arbeidersvrouw.

‘'t Zol wel wat better worden. Geerne wil ik oe mit alles helpen,’ bracht Dina er haastig uit.

De zieke, die hare oogen niet van het meisje afwendde, sprak nu met eene flauwe, hoewel eenigszins heesche stem:

‘Ik dank u; ik ben zoo moe.’

‘Dat is van de koortsen; de krachten zullen noe voortaan wel anwinnen,’ antwoordde Dina.

‘Zie kan zich zoo wenig stille holden,’ zeide daarop de goedhartige gastvrouw; ‘zie zegt vaok, dat zie niet better worden zal. En dan 't aarmhuus, daor miek zie zich zoo bange veur, dat 'et ieselijk is!’

Weder gaf de zieke teekenen van zenuwachtigheid. Thans was de beurt aan Janssen. Met gemengde aandoeningen was hij getuige geweest van het tooneel.

‘Wie hef eur 'ezegd, dat zie daorhin zol?’ zei hij tegen de goedige verzorgster. En daarna tegen de zieke: ‘Wes daor maor niet bange veur, Jannao! Ie kos hier blieven. Ie zund fel 'enog 'estrafd veur oe zunde.’

Een oogenblik stilte volgde. De buurvrouw, die nu ook de oogen vochtig voelde worden, boog zich daarop tot de zieke over en zei, als om haar wat te kalmeeren:

‘Noe, wat he'k oe 'ezegd?’

Maar zij bespeurde, dat het meer dan tijd was, het gesprek af te breken. Zij gaf den anderen een wenk. Daarop trok Dina zachtjes hare hand terug.

‘Noe mot ie wat gaon rusten,’ zei zij. ‘Goe'n nacht. Bèterschap!’

Daarna verliet zij de legerstede, terwijl de verpleegster het beddegoed wat terechtlegde. Weldra namen grootvader en kleindochter afscheid, na te hebben beloofd, dat de laatste spoedig zou terugkomen.

't Was een der eerste dagen van October. Een schoone herfstdag! De omgeving van Den Enk is bruin en geel getint. De kamp voor het huis wordt gereedgemaakt voor het zaaien der rogge. De spurrie staat echter nog te velde. Het vee, aan den tuurpaal vast, smult ervan. Alles in het rond ademt vrede en liefelijkheid.

Ook in de huishouding van Janssen is na vele sombere dagen de zon allengs gaan schijnen. Het gezin telt één persoon meer, want sinds enkele weken is Dina's moeder erin opgenomen. Zij geniet er eene liefderijke verpleging, die zij wel behoeft. Want, al is de ziekte geweken, de krachten komen slechts langzaam terug. En wat armoede en ongebondenheid hebben verwoest, zal wel nooit meer geheel in orde komen.

Eene bewoonster meer op Den Enk; zij, die er meesteres had moeten zijn, maar nu alleen het brood der ontferming at! Daarmede was echter voor Dina de tijd der moeielijkheid niet voorbij. Hoe zij zich daarbij hield, kunnen wij zien aan hetgeen op dien zonnigen Octoberdag gebeurde.

Wij zien Dina zich op weg begeven. Zij is vroolijker, dan men haar in langen tijd heeft aangetroffen. Een aardig deerntje, zoo moet iedereen denken, die haar met haastigen tred de laan met de hooge eikeboomen ziet doorgaan. Als zij gekomen is bij den hoek, waar een hek toegang geeft tot een stuk land, komt, staande op zijne kar, Hendrik, de jonge knecht van Den Enk, - een flinke, verstandige jongen! - haar tegen. Hij houdt zijn paard een oogenblik in en spreekt haar op een schertsenden toon aan. ‘Zie zol rechteveurt niet zoo jaogen, want 't was zommerwèrke!’ Met een blik vol welgevallen ziet hij op haar neder, terwijl zij met de hand voor de oogen, bij wijze van zonnescherm, en met een klein takje, al pratend van 't elshout afgebroken, tusschen de hagelwitte tanden, lachend naar hem opziet. ‘Zie gong effekens naor de Pas,’ zeide zij. ‘'t Zol me ens beneien,’ dacht Hendrik, toen hij haar weldra kon naoogen, ‘of zie niet mit Pasmeue terugkomp. Zie is een slimme avvekaot.’ Hij wist, dat Dina's tante in den laatsten tijd Den Enk vermeed. Vrouw Gerrevink kon ‘het kreetuur’, dat nu daar inwoning had verkregen, niet uitstaan en zou haar aan ‘den armen’ hebben overgelaten. Dina nu naar haar toe! Hendrik kende Dina. Zij zou willen zien, wat zij op tante vermocht. Hij hield het voor een naar geval. Zeker, 't was prijselijk, dat ze 't ongelukkige mensch niet hadden verstooten. Beter zou het echter zijn geweest, indien zij maar weggebleven ware. Hendrik weet alles aan De Haas en verkeerd zag hij niet. ‘Die verdamde Judde. Hij heit altied den mund vul van den borg veur onze zunde en schelt onzen domeneer, dat dèn daorvan niet lèrt. De man had geliek, dat hie daor zoo up steet. Zonder borg kwam *hie* er wisse niet.’

Dina ging inderdaad hare tante vragen, hare bezoeken op Den Enk te komen herhalen. Toen zij 't hekje van de Pas, die vlak aan den zandweg lag, doorgegaan was en voorbij 't raam van 't kleine kamertje naast de keuken kwam, zag zij niet zonder erg even naar binnen. Pasmeue zat daar! Zij had de witte muts afgelegd, zoodat slechts een zwart ondermutsje hare grijze haren, die er even weerbarstig als hunne bezitster uitzagen, samenhield en slechts voor een deel verborg. Op haar breeden schoot lag een Bijbel, in groote letters gedrukt. Sterk voorovergebogen, den groven bril nog met een dito gewapend, de handen samengevouwen tegen het lijf, zoo las zij. Hare trekken, anders zoo beweeglijk, waren kalm. Zij spraken van eene ernstige belangstelling, die voortkwam uit een rechtschapen hart. Toen zij Dina gewaarwerd, nam zij den tweeden bril af, vouwde dien te zamen en hield

hem in de linkerhand, die nu op den Bijbel kwam te liggen. Zij was wat ontsteld en toch deed het gezicht van het gulle, vriendelijk lachende meisje haar oude hart goed. Zij was de eerste, die sprak.

'Wel, he'k noe van mien lèven! Daor is men Dieneman. Kom binnen, deernke! Oe tante is maor alleen in huus!'

Nichtje zat weldra bij haar in 't kamertje, niet ver van tantes ledikant met paarse gordijnen. De oude vrouw was nog niet op haar praatstoel. Toen zij Dina gevraagd had, hoe het met grootvader was, haperde hare stem. Zij stond voor iets, dat zij niet aandorst. Omdat zij toch iets zeggen moest, zei ze, met de oogen op 't opengeslagen boek gevestigd:

'Ik lèsde wat.'

En voor de honderdste maal in haar leven deelde zij mede, dat zij veel in den Bijbel las en nog nimmer het woord modern of orthodox erin had gevonden, eene reden, waarom zij van 't eene even weinig wilde hooren als van 't andere. Zij begon daarop mede te deelen, dat zij Zondag weinig aan de preek had gehad. Zij las den tekst nog eens na. De ringpredikant, die de beurt had waargenomen, was haar niet bevallen; hij schreeuwde zoo hard. 'Hie blukt als èn hund.' Doch Dina was niet hier gekomen, om tante te hooren babbelen, en daarom viel zij deze in de rede en zei:

'Tante, ik wol oe vraogen, of ie met me gaon wolt; dat zou grootvaoder en mien zelf zooveul pleizier doen.'

Daar zat Pasmeue in eens vast. Een kerel zou zij hebben gestaan en hem op hare manier wat te knabbelen gegeven hebben, maar dat vriendelijke jonge meisje, dat zoo op eens de vesting binnenstapte, gevoelde zij niet aan te kunnen. Zij gaf geen weigerend antwoord; ze zei alleen, dat ze het Dina niet weet, en wilde er meer bijvoegen, toen deze haar in den weg trad met de woorden:

'Ik wette het wol, dat ie niet beuze op mien zundt. Juust daorumme wol ik zoo geerne, dat ie met mien gaon wolt.... Toe, doe 't maor! Grootvaoder verlaengt het zoo - en wisse moêder ook.' -

'Oe moêder! Zwieg van oe moêder. En wêzen, dat weg...'

De sluizen waren, gelijk men ziet, aan het opengaan en de stroom schoot er reeds door, doch zie, daar worden in Dina's oogen een paar andere sluisdeurtjes geopend, en juist van pas. Tante, dat ziende, zegt niets meer, maar zet hare muts op, zonder de banden echter vast te maken, neemt nu ook bril n^{o}. 1 af, legt dien met n^{o}. 2 en den Bijbel op de tafel en pakt, als zij opgestaan is, met hare gele, vermagerde hand, waarvan de aderen sterk gezwollen zijn, den schouder van het meisje stevig beet....

'Je most niet grienen, deern! Het volk kump zoo thuus, om wat te gebruukene. Ik zol koffie zetten en oe manges een kupken gèven!'

Of 't aan de tranen van Dina lag, of wel aan tantes goedigen aard zelf, die reeds lang getuigd had tegen de hardnekkigheid, waarmede

zij Den Enk vermeed, zeker is, dat Pasmeue, toen allen aan de koffietafel gezeten waren, al regeerende over 't jonge volkje, dat met de grooten van 't land gekomen was, in stilte besloten had, om zich te laten overwinnen. Zij had hare vroolijkheid teruggekregen en kon niet nalaten, van tijd tot tijd lachend naar Dina te zien. Deze zat met een kloppend hart te wachten; zij vreesde voor den afloop. Eene enkele maal deed zij haar best, om zich vroolijk voor te doen. Een der kleine kinderen nam zij op haar schoot en liet het drinken uit haar kopje. Zij beantwoordde de vragen, die men deed, en lachte mede, als iemand met haar trachtte te schertsen. 't Ging echter niet van harte. Eindelijk, nadat reeds het grootste gedeelte van 't gezelschap de keuken verlaten had, stond zij op. De kinderen maakten juist wat veel leven, zoodat Pasmeue luidkeels riep:

'Heur noe toch die mundorgeltjes ens gaon. Stille, en geet naor den kamp.'

En toen tegen Dina:

'Wol ie naor huus, wicht? Wacht een ommezientje! Ik kan oe toch niet alleenig laoten gaon.'

Een half uur later zien wij op een weg, die door een vrij statig bosch heenloopt, een paar vrouwen niet al te snel voortstappen. De eene is bejaard, zij gaat wat voorover, doch heeft nog een vasten tred. Hare kleeding bestaat uit een gebloemd jak, eene roode schort en een zwarten rok. De andere is een jong meisje, kleiner dan hare gezellin en veel minder breed. Zij draagt een zwart kleedje en het zijden netje houdt het glanzende bruine haar te zamen. Zij komen daar juist op eene plek, waar de slanke dennestammen een dak dragen, dat de zonnestralen nauwelijks doorlaat. Het is schoon op die plek. Hier en daar, als de overigens dicht aaneengegroeide takken eene opening laten, dringen de lichtstralen erdoor heen en vallen op de lagere struiken. De varens, die nog aan de herfstvlagen hebben weten weerstand te bieden, baden in eene zee van licht. Millioenen insecten vliegen in dien glans op en neer. Hun gegons is als muziek in dezen tempel van ongekorven hout. Of de vrouwen iets van die heerlijkheid gewaarworden? Ik weet het niet. Zeker is, dat haar innerlijk leven in overeenstemming is met de plechtige schoonheid der natuur om haar heen. Het licht der liefde is in deze harten komen schijnen, nu zorg en wrevel zijn geweken. Dat licht lacht uit beider oogen. Het verheldert haar gelaat. Het maakt haar vroolijk. De nevelen zijn verjaagd. Het goede zegevierde. Gloria in excelsis!

Hendrik's voorspelling kwam dus uit. Of hij ook gelijk had, toen hij murmureerde over de gevolgen der sluwheid van De Haas? Dat is eene andere vraag. Zoo iemand het antwoord nog niet klaarheeft, dan vindt hij het zeker wel, wanneer hij verneemt, hoe Dina hare plichten van dochter met die van kleindochter trachtte te vereenigen.

Wij zijn een jaar of drie verder. 't Is voorjaar. De natuur ontwaakt. 't Schijnt echter voor Janssen niet meer zomer te zullen worden. 't Was ‘'s meîs’ steeds een slechte tijd voor hem. Die borst, weet u! Na een gesukkel van ettelijke weken werd hij bedlegerig. Met zijne belangstelling bleef hij nog wel in den kring zijner huisgenooten, doch dat was ook alles. Dina zat veel bij hem. Die andere ook wel eens, doch, ofschoon Janssen zich krachtig tegen dat gevoel verzette, nu hij ziek was, kon hij haar veel minder nog dan anders bij zich velen. 't Was hem vooral onaangenaam, om met haar alleen te zijn. 't Was Dina's moeder! Dat was genoeg, om haar te dulden in zijn huis. Met warme ingenomenheid zag hij bijwijlen het meisje aan, wanneer zij de veerkracht van de ongelukkige vrouw trachtte op te wekken, haar zelfvertrouwen wilde inboezemen, met tact haar tot werkzaamheid leidde, door ongemerkt iets, voor hare kracht berekend, gereed te leggen, en haar allengs een aandeel schonk in de bestiering van het gezin. Zooveel mogelijk was zij met haar bezig en vroeg, als dat maar eenigszins pas gaf, haar oordeel. Er waren in een huis met dienstboden vele klippen te vermijden. ‘Zie zol goed op heur letten’, had grootvader eens veelbeteekenend gezegd, en Dina begreep terstond, wat dat zeggen wilde. Hare moeder na te gaan, ja, haar te verplegen, alsof zij hare meerdere ware, en toch zich haar kind te toonen, dat was hare zware taak, die zij met liefde en bewonderenswaardig beleid vervulde. Daarvoor had Janssen haar nog te meer lief. Het wekte hem op, om goed voor de nieuwe huisgenoote te zijn. Maar toch was het hem onmogelijk, zich op zijn gemak te gevoelen met die slappe, onderworpen, meest stilzwijgende vrouw. Dina wist dat en zorgde zooveel mogelijk bij hem te zijn. Eens op een morgen, toen alles stil was op de hoeve, behalve dat van de deel het eentonig geluid van den dorschvlegel en uit de keuken het zacht snorren van 't spinnewiel naar de ziekenkamer drong, zat Dina bij Janssen's bed. Hij had wat geslapen. Toen hij wakker werd, sloeg hij de goedige oogen naar zijn kleinkind op en zei met eene stem, die verried, dat de borst het niet lang meer zou maken: ‘Dat hèf me wat verkwikt.’ Nadat hij eene poos stilgelegen had, hoorde Dina, dat hij, ofschoon niet tegen haar, iets zeide. Zij wist, wat dat spreken in zichzelven te beteekenen had.

‘Zol ik oe wat veurlèzen, grootvaoder?’ zei ze op hare rassche manier.

‘Jao!’ zei en knikte hij.

Zij haalde haar kerkboek en zocht naar een gezang. Zij kende grootvaders smaak. Deze was een fijne. Zijn hart hing niet aan de leer, maar wist verfrisschende teugen te putten, overal waar echte, natuurlijke vroomheid eene bron deed springen. Hij sloeg in zijn Bijbel en gezangboek veel over. Dina kende zijne voorkeur beter dan de afgescheiden predikant in de buurt, die hem bezocht en in zijn trant toegesproken had. Zij moesten den man, die hem *gezonden* werd, niet meer bij hem laten, had hij gezegd. En thans? Hoor,

Dina leest op haar eenvoudigen, naïeven toon de plechtige regels:

‘O Goedheid Gods, nooit recht geprezen!’ enz.

Toen zij gekomen was aan de woorden:

‘Neen, alles aan God dank te weten’,

nam hij met eene zachte beweging van zijne rechterhand de hare, die op 't laken lag, en zei, nadat zij het vers ten einde gelezen had, met flauwe stem:

‘Zoo is het goêd. 't Is juust zoo. God hèf me niet vergèten. Hie gaf mien oe, beste kiend!’

Intusschen was, onmerkbaar schier, met slependen gang en neergeslagen oogen, eene donkere gestalte genaderd. Zij luisterde naar de woorden van het stichtelijk lied. En toen zij bespeurde, wat er daarop tusschen Dina en den ouden man voorviel, sloeg zij haar blik op het bed, alsof ook zij een zegen had te vragen. Tot heden had zij weinig met den ouden man gesproken, ten minste niet in 't bijzonder. Het verleden stond tusschen haar en hem. En dat verleden had haar misvormd. Zij zag er in den regel suf uit. Eene medelijdenswaardige, niets meer. Of zij leed gevoelde over hare treurige levensgeschiedenis? Niemand wist het. Of zij nog iets meer voelde dan haar eigen somber lot? Misschien dacht zij soms met bitterheid aan de verboden genietingen van weleer. Wie verwacht eene vijg van doornen en eene druif van distelen? Zij stond thans achter Dina's stoel, flets als altijd. Wat haar, zonder dat zij er met opzet toe overging, naar Janssen's legerstede heentrok, was een schemerend besef van nabij een sterfbed te zijn. Dina, haar bemerkende, maakte voor haar plaats, alsof dat vanzelf sprak. De oude man, nog geheel onder den indruk van het zoo pas gehoorde en gesprokene, vestigde toen de oogen op haar. Eene poos zag hij de ongelukkige aan, zonder iets te zeggen. Daarop bracht hij zijne hand naar de hare toe en nadat zij die had genomen, sprak hij met zwakke stem:

‘Ie waort en verleuren schaopken! Het is goêd, dat ie teruggekomme zundt. Ik meênde 't niet zoo, noe wol!’

Dat was haar zegen aan 't sterfbed van dezen Israëliet zonder bedrog. Er kwam toen over het arme hart der vrouw iets van den reinen stroom van gevoel, die den ouden man zoo had doen spreken. En zij ook weende, als Dina snikkend haar gelaat in de gordijnen van het bed verborg.

Eenige dagen later was Den Enk gevuld met vrouwen en mannen, in 't zwart gekleed. Op de deel, in 't midden, stond met een zwart kleed erover de kist met het stoffelijk overschot van Janssen. Velen

liepen rond, halfluid pratende. Anderen zaten nog binnen onder 't genot van koffie en brood. Dina zat met hare moeder naast zich in den hoek, tusschen schoorsteen en venster, terwijl andere vrouwelijke familieleden, volgens den graad der bloedverwantschap, de volgende zetels innamen. Tegenover haar zaten de mannen. Dina zei niets. Zij zat met terneergeslagen oogen. Men kon alleen aan het trillen van haar lichaam zien, dat zij weende. Een pijnlijk oogenblik was het voor haar vooral, toen liefdeloos onverstand kwaad van haar grootvader sprak. De jonge leeraar Verdam, ons van vroeger bekend, was zoo even binnengekomen en sprak den broeder van den overledene aan en had de goedheid, of liever de onvoorzichtigheid, om te zeggen, dat deze een braven broeder verloren had. De steil rechtzinnige man gaf een zeer onvriendelijk bescheid en zeide luidkeels:

'Wil domeneer hem zoalig priezen? Hij was op ien doolweg. En ie heb 'em erop 'eleid.'

Bij het hooren van deze bitter harde woorden begon het gemoed van Dina onstuimig te kloppen; zij zweeg, maar gaarne zou zij zijn opgestaan en in toorn uitgevaren tegen den verblinden, liefdeloozen man. De predikant zette dezen op zijne plaats, zoo goed als het na zulk een ruwen uitval mogelijk was.

'Durf je zoo over je broeder spreken? En dat op dit oogenblik! Stel eens, dat de overledene iets verkeerds gedaan had, was het dan niet plicht, er hier vooral van te zwijgen? Hebt ge nooit gelezen: De liefde bedekt alle dingen!? Schaam u,' zoo sprak Verdam op zijne beurt met verheffing van stem, 'je moest voelen, hoeveel leed je de naaste betrekkingen met je bittere woorden aandoet.....!'

Niet lang daarna kwam de uitnoodiging, om zich om het lijk te verzamelen. Ook Dina volgde deze en stond weldra aan 't hoofdeneinde van de kist, zichzelf nauw bedwingende, daar zij 't geliefde gelaat wel had willen kussen. De predikant sprak toen een kort woord. Hij zweeg van 'tgeen er plaats gevonden had. Hij troostte Dina of trachtte het althans te doen. Het arme kind! Zij hoorde niet, hoe ze de laatste woning van Janssen opnamen en plaatsten op eene open kar. En ook den ganschen langen weg naar 't kerkhof over sprak zij geen enkel woord. Zij voelde het schokken niet van het lompe voertuig op den oneffen weg. Zij zag niets van het vriendelijke landschap, waar, nu de meizon helder en koesterend scheen, alles van nieuw leven sprak. Zij wist alleen en dacht slechts aan dit eene: Grootvader ging weg! Straks stond zij met allen aan de geopende groeve, terwijl de groote klok met al hare metalen stemmen indrukwekkend sprak: 't was haar als een wilde marsch, juist passend bij haar verbijsterd gemoed. Zij had die tonen zoo dikwijls gehoord, maar nu was het voor het eerst alsof zij tot haar spraken. Alles was het meisje later als een bange droom.

Terwijl op het kerkhof de laatste eer aan Janssen bewezen werd, stonden op een geringen afstand twee mannen door eene heg met aandacht te gluren naar 'tgeen er geschiedde. 't Waren De Haas en Hemmink. Er lag op 't gelaat van den eerste meer nieuwsgierigheid dan eerbied voor de plechtigheid.

'Den Verdam hef 'em wis zaolig gesproken!' zei hij tot zijn buurman. 'Wat is 'en mensch toch in 't duuster, als hie zich niet aon den Chrestus hold. Hie had in de wèreld dat wief op zien nek; als hie noe maor geen zwaorder pak kriegt.'

'Hold oe stille!' zei Hemmink, niet zonder afgrijzen in zijne stem. Hij voelde thans ook iets tegen den anders met hem bevrienden man. Ook dacht hij op dit oogenblik aan zijne slokjes en deze gedachte maakte hem niet gerust.

Op den terugtocht werd in de wagens door enkelen over Gert-Jan gesproken. Pasmeue, die den ganschen dag nog niet veel gezegd had, maar nu weder tot zichzelf kwam, kon toen niet nalaten even te doelen op 'tgeen er dien morgen tusschen den broeder van Janssen en den Dominee had plaats gehad.

'Wie zund allen zundige menschen; darumme meugen wie niet richten. Maor ik denke vaok aon 't géne de olde domeneer, by wien ik 'eleerd heb, dikmaals zeide: "God zol uut alle volk de zienen nèmen." En ik geleuve, dat Gert-Jan er toe beheurt!'

Daaraan had de vrouw van de Pas goed gesproken. Wij geven haar evenzeer gelijk, dat zij besloot nog eenige dagen op Den Enk te blijven. Tehuis kon zij wel gemist worden en hier was zij noodig! Op den duur ook gewenscht door allen? Ziedaar eene vraag, waarop ten minste één liefst een ontwijkend antwoord had gegeven. Toen ook Pasmeue eindelijk weder huiswaarts was gegaan, was het merkwaardig, om te zien, hoe Dina's moeder met den dag in haar voordeel veranderde. 't Was duidelijk, dat zij zich nu vrijer ging gevoelen, dan tot dusver het geval geweest was. Zij werd spraakzamer en nam meer voor hare rekening. Dina liet met opzet veel aan haar over. Het eenvoudige meisje schreef de verandering grootendeels toe aan de vriendelijke woorden, die grootvader vóór zijn dood tot de neergebogene gesproken had. En zij vond daarin voor zich den besten troost. De geknakte boom mocht zich niet geheel meer kunnen oprichten, de goede zorg, eraan besteed, was toch niet vergeefsch. En toen na eenige maanden op Den Enk eene groote gebeurtenis plaats vond, nam moeder er met eenige levendigheid aan deel.

Welke die gebeurtenis was? Misschien raadt men het. Één ding had Pasmeue gehoopt. Zij zou gaarne hebben gezien, dat een van hare jongens beproefd had, of hij Dina veroveren kon. 't Was een onvervulbare wensch, want, zeide zijzelve, hare jongens waren niet als de anderen. Al zette men hun een meisje voor de deur, dan zouden zij

er nog niet naar omzien. Dina kon het dus niet helpen, dat zij naar het aanzoek van een ander luisterde. Iedereen wist wel, dat zij den trouwen Hendrik gaarne lijden mocht, en naar veler meening kon Den Enk een slechter boer gekregen hebben.

Een nieuw leven werd daar begonnen. Jonge handen verrichtten er het werk. Jonge harten genoten er het leven en deelden van hun overvloed mede aan wie te vroeg en te veel had verloren.

Tante toonde ook nu zich te kunnen schikken in het onvermijdelijke. Nog enkele jaren bleef zij hare wandelingen van en naar Den Enk voortzetten. Zij achtte hare hulp en vooral haar raad daar onmisbaar. En niemand sprak dat tegen. Men zag haar steeds gaarne komen. Eindelijk sloeg ook voor deze eerwaardige vrouw de klok van scheiden. Er ging een tijd van sukkelen aan vooraf. Hoewel zij meer en meer achteruitging, weigerde zij alle geneeskundige hulp, zeggende, dat ze van geene dokters hield. Later echter bewilligde zij erin, dat er een komen zou. Nadat deze de zieke onderzocht en gezegd had, dat hij haar wat zou voorschrijven, vroeg zij:

'Helpt 'et?'

'Wij zullen het probeeren,' luidde het antwoord.

'O,' zei de vastberaden vrouw, 'wêt ie het niet vast, dan wil ik van oe rommel niks hebben. Dan mo'k maor starven.'

En zoo geschiedde. Ruste ze in vrede!

'Welzalig zijn de oprechten van gemoed,' sprak er een bij haar graf. En velen zeiden het na.

Z.

H.H. ZAALBERG.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
Gevaarlijk!

‘Als het nu alweder tot van avond blijft regenen,’ zeide Nancy Grifford, ‘word ik nog gek - Dinsdag en Woensdag den geheelen dag! Van morgen scheen de zon; maar ja wel, nu valt er weer een slagregen.’

‘Waarom gaat gij niet iets uitvoeren?’ vroeg hare zuster Kitty, ‘wat helpt het, of gij al dien tijd bij het raam blijft pruttelen? Doe als ik en neem uw werk.’

‘Ik vind die verstandige menschen vervelend, die aan alles een goeden kant zoeken,’ zeide Nancy.

Kitty begon te lachen en naaide weder voort.

Kitty was een meisje met een aangenaam gezicht; zij had een paar trouwe bruine oogen; van Nancy was nu niets te zien dan een bevallig figuurtje, nu en dan eens een oogenblikje een blanke hals en een kopje met blond haar.

Het tuintje vóór het huis zag eruit als eene woestenij; er was niemand op den natten weg te zien dan één menschelijk wezen onder eene parapluie. Alles was doodstil buiten, behalve dat somtijds de stilte werd verbroken door het schelle gefluit van een voorbijgaanden trein, die, den heuvel om, voorbijstoomde, langs een groot gebouw van rooden baksteen, te groot en te stijf voor een particulier huis en dat met zijne rechte rij ramen, zijne donkere deuren en hooge muren meer van eene gevangenis had.

Nancy bleef naar buiten staren en knorde weder.

‘Wat heeft men eraan, dat hij een neef te logeeren heeft, als de man zich schuilhoudt?’

‘Over wien hebt gij het toch?’ vroeg Kitty. - ‘O, nu ben ik er! Den neef van John! En gij neemt het hun kwalijk, dat zij geene visite komen maken. Maar zij kunnen toch in dit weer den heuvel niet opkomen.’

‘Ik heb een afschuw van weekelijke mannen!’

‘Kom toch van het raam, gij zult kou vatten.’

Nancy schudde haar hoofd, doch kwam dichter bij het licht van den haard, en Kitty, die anders vrij aantrekkelijk was, werd eensklaps alledaagsch, vergeleken bij Nancy, met haar fijn blank teint, hare zachte wangen met kuiltjes, haar peinzenden blik en haar pathetisch mondje.

De regen druppelde voort; Kitty naaide en Nancy zat op het haardkleedje en keek in het vuur.

Daar klonk de bel en er werd een brief gebracht, zonder poststempel.

'Van John! Och toe, Kitty, laat eens lezen; het is zeker iets prettigs.'

'Lieve nichtjes!

Het is zoo afschuwelijk nat buiten, dat wij niet bij u hebben kunnen komen. Philip verveelt zich en laat mij geene rust, of ik moet voor van avond iets verzinnen; hij zegt, dat ik hem anders morgen onder de "gevaarlijken" kan tellen. Ik zend dus den portier met eenige invitaties voor een dansje van avond, tegen half acht precies, hoort ge! Gij weet, het is anders 's Maandagavonds; maar ik kreeg er nu permissie voor en ik denk, dat het ons goed zal doen, den patiënten ook.'

'O, Kitty, welk een zegen, dat mijn wit kleedje thuis is gekomen.'

'Maar, Nancy, gij zult toch uwe beste japon niet aantrekken voor een bal in het Gesticht! Uw donker zijdje is.....'

'Donkere zij! En dat met dien neef uit Londen! Neen, al de meisjes zullen hare donkere zijdjes aanhebben; ik doe het niet.'

'Gij moet het weten,' zeide Kitty. 'En als er nu binnenkort eene partij bij de Darrells of de Erlcourts komt en uwe witte japon niet schoon is?..'

'O, die dan leeft, die dan zorgt. Misschien worden wij er niet eens gevraagd.'

De directeuren van het Gesticht waren van oordeel, dat nu en dan eene gepaste uitspanning haar nut kon hebben voor de patiënten, en daaraan hadden de bewoners van het stille stadje de helft van hunne vermakelijkheden te danken: de danspartijtjes en concerten in het Gesticht, onder het toezicht van den jongen dokter Wallace, algemeen bekend als 'John', waren altijd druk bezocht. Bij deze gelegenheid in het bijzonder was de verwachting nog hooger gespannen dan anders, wijl de neef van John, de knappe advocaat uit Londen, bij hem logeerde.

De groote klok van het Gesticht sloeg acht, toen de dames Grifford de vestibule intraden.

'Zijt gij daar eindelijk!' riep de jonge dokter vroolijk en heette de beide zusters hartelijk welkom; Kitty, vergenoegd in haar donker kleedje, Nancy, allerliefst in haar wazig wit.

'Wel, Nancy, wat zijt gij mooi! Gij kunt aan het hof gepresenteerd worden, een bouquet en al! Van wien hebt gij die bloemen?'

'Moeder heeft ze van morgen gekregen,' zeide Nancy. 'Het trof aardig, hé? Maar zij zijn niet voor mijzelve; ik heb ze meegebracht voor de arme Nellie; zij houdt veel van bloemen en ik dacht.....'

De dokter glimlachte vergenoegd. 'Hoe lief van u, Nancy; Nellie heeft juist eene van hare kwade buien en wil niet binnenkomen. Als gij eene minuut wilt wachten, zal ik Kitty in de zaal brengen en dan zullen wij samen zien, of wij Nellie kunnen overhalen; ik houd het ervoor, dat zij het voor u doen zal.'

'O, laat mij het maar beproeven; ik weet zeker, dat ik het gedaan krijg,' zeide Nancy, niet zonder reden.

De patiënt, over wie zij spraken, was een meisje van Nancy's jaren en

eerst onlangs in het Gesticht gekomen. Nellie had eene groote genegenheid opgevat voor het mooie jonge meisje, dat eens of twee malen in de week kwam, om de rustigste patiënten voor te lezen, en dan een zonnestraal was in hun eentonig leven. Gravures, nieuwe werken, bloemen, alles wat zij machtig kon worden, bracht Nancy dan mede voor de arme zieken, die dan zoo rustig en onschadelijk schenen, dat men zich moeielijk kon voorstellen, dat het noodig was, hen onder toezicht te plaatsen. Doch die rustige uren werden bij Nellie dikwijls door hevige buien gevolgd en de jonge dokter had meer dan eens de hulp van Nancy ingeroepen.

Dien avond slaagde Nancy bijzonder goed en eenige minuten nadat Kitty in de danszaal was verschenen, zag zij hare zuster binnenkomen met Nellie, die bloosde van blijdschap om de bloemen, welke zij had.

Nancy keek rond; ja, alle meisjes hadden donkere zijdjes aan; zij alleen was in het wit, en alles was precies zooals altijd, behalve dat er een vreemde heer, op eenige schreden afstands van haar, tegen den wand leunde.

Nancy voelde, veel meer dan zij zag, hoe hij haar aankeek. Hij was niet zoo mooi, als John had beweerd, doch hij had een vriendelijk, schrander, edel gelaat.... Nancy was blijde, dat haar wit kleedje thuisgekomen was.

Nellie, die niet over zulke belangrijkheden dacht, werd ongeduldig.

'Ik wil dansen,' riep zij, 'de anderen dansen ook; ik wil hier niet blijven staan.'

'Wel neen, gij zult natuurlijk dansen, Nellie,' zeide Nancy sussend, en hare wangen gloeiden.

'Wilt gij dan met mij dansen?' vroeg eene welluidende, vriendelijke stem, en Nancy schrikte hevig, toen zij eene hand op haar arm voelde en zij zich hoorde vragen:

'Wilt gij hier stil blijven staan, terwijl ik even met uwe vriendin wals? Ik kom bij u terug.'

Nancy keek den vrager ontsteld aan en ontmoette zulk een droevigen, medelijdenden blik, dat zij hare oogen nedersloeg en verlegen terugweek.

Daar kwam dokter Wallace voorbij en bleef onmiddellijk staan, toen hij haar betrokken gezicht zag.

'Wat is er, Nans?'

'O... O...' zeide Nancy.... 'Verbeeld u, John, ik geloof, dat uw neef mij voor eene van uwe patiënten houdt. Ik stond hier met Nellie; hij nam mij bij den arm, alsof ik een kind van twee jaren was, en beloofde mij, dat hij met mij zou walsen..... O, gij hadt eens moeten zien, hoe treurig hij keek.... Ik weet zeker, dat hij denkt, dat ik gek ben.'

John borst in een luiden lach uit.

'Dat is eene grap,' zeide hij, 'Nans, houd u zoo. Ik zal iedereen waarschuwen, dat zij de aardigheid niet bederven; wil ik?'

De vroolijkheid van John was aanstekelijk.

'Toe dan maar,' zeide zij; 'maar stel hem niet aan Kitty voor, want die zou ons verraden.... en, pas op, dat gij mij niet aan het lachen maakt.'

Een oogenblik later had zij berouw; doch toen zij met den neef van John walste en van alle kanten blikken van verstandhouding opving, dacht zij bedrukt:

'Ik ben eens begonnen, nu moet ik volhouden. Ik kan in het eerst

verstandig praten, dat doen er veel; Nellie zal ook wel niets bijzonders gezegd hebben.'

Zij hielden eene kleine pauze en de ernstige stem vroeg:

'Gij houdt zeker veel van dansen? Men vindt niet dikwijls zulk eene goede partner; hebt gij dikwijls een bal in het.... hier?'

'Ja, om de veertien dagen. Wij vinden het heel prettig; het is altijd iets in het vooruitzicht, want het is hier eene stille plaats.'

'Dat is in alle geval waar,' dacht Nancy triomfantelijk en keek hem voor het eerst aan, sedert hij met haar sprak.

Daar zag zij weder die bedroefde uitdrukking; Nancy keerde haar hoofd om en begon druk met haar waaier te werken. John Wallace lachte vroolijk aan het andere einde der zaal..... Wat behoefde hij te lachen!? - en Nancy had al hare inspanning noodig, om bedaard op de volgende vraag te antwoorden.

'Houdt gij van..... leest gij wel eens?' klonk de aarzelende vraag. 'Het is zoo moeielijk, een gesprek aan te houden met het arme kind,' dacht Mr. Winstanley.

'O ja, ik lees veel. Ik lees den..... anderen dikwijls voor. Wij zijn nu verdiept in de sterrenkunde. Ik heb onlangs iets zoo wonderbaars van de planeet Mars gehoord; men zegt, dat sommige groote sterrenkundigen daar lichten gezien hebben, waarvan zij geene verklaring kunnen geven, zoodat zij tot de gevolgtrekking gekomen zijn, dat de bewoners daar ons een sein hebben willen geven. Vindt gij het niet vreemd?' vroeg Nancy opgewonden; de advocaat deed, alsof hij de vraag niet had gehoord, en begon over iets anders.

'Hij denkt, dat ik raaskal, maar dat doe ik niet,' dacht zij en zij hernam: 'Dr. Evers zegt, dat zijn zwager zeer goed met die sterrenkundigen bekend is.'

Het gesprek over de Kerstversieringen, die nog aan de muren gebleven waren, gaf nu eene welkome stof tot discours; het onderwerp was veilig, voor beiden.

De heer Winstanley vertelde het een en ander van wat hij van dien aard in Londen had gezien; Nancy had er insgelijks iets over te vertellen en praatte vroolijk en lief. Nu waren zij beter met elkander te huis; de treurigheid week van het gelaat van den eenen en de zenuwachtige verlegenheid van dat der andere. Nancy begon hare rol te vergeten en haar partner dacht aan niets dan aan de aantrekkelijke schoonheid van het lieve kopje, dat naar hem opkeek.

'Ik houd niet veel van dat wintergroen,' zeide zij; 'het is mij te donker, te doodsch; de kransen doen aan lijkkransen denken. En dan die watten, die niets van sneeuw hebben, en die spreuken op die schilden van verguld papier.... Neen, ik vind het niets mooi..... Maar men kan het moeielijk zeggen.'

'Neen, het zijn van die oude gebruiken,... die gij toch niet geheel zoudt willen missen.'

'O neen; het decoreeren is nog al aardig,' zeide Nancy; 'wij zijn dan vroolijk onder elkander.'

'En dokter Wallace helpt u zeker? Er moet toch een man zijn, die de kransen om die hooge pilaren windt?' zeide de heer Winstanley en keek

naar de zoldering; Nancy dacht met eene beweging van schrik aan hare rol.

‘O ja, dokter Wallace maakt zich zeer nuttig; maar hij is volstrekt niet onze eenige helper,’ zeide zij, driftig met haar waaier spelende. Het was geen aangenaam gevoel voor haar, die gewoon was, dat er naar haar geringste woord met diepe aandacht werd geluisterd, dat hetgeen zij zeide, nu werd beschouwd als het doellooze gekeuvel van eene krankzinnige en dat wel, nu zij erop gesteld was, een goeden indruk te maken.

‘Als ik niets win met verstandig te praten, kan ik evengoed onzin gaan zeggen,’ mokte zij. ‘Straks gaan zij mij allen vragen, wat ik gezegd heb, en vinden mij dom, dat ik niets bijzonders heb te vertellen.’

‘Wij hebben hier veel heeren,’ zeide zij luid; ‘veel aanzienlijke, merkwaardige mannen. Dat hebt gij ongetwijfeld wel gehoord?’

‘Ja, ja, zeker; ik geloof, dat hier veel beroemdheden zijn,’ antwoordde de heer Winstanley sussend, ‘en dat doet mij bedenken, dat ik het genoegen niet heb, te weten, met wie....’

Dat was eene heerlijke gelegenheid; John lette op de uitdrukking van haar gezicht; Graham ging met een vragenden glimlach voorbij; Kitty lachte achter haar waaier.... Nancy sloeg hare lieve donkere oogen op en hield haar bevallig kopje fier omhoog.

‘Ik ben de Prinses van Wales.’

Helaas! geen enkel blijk van verbazing; niets dan een treurig, medelijdend nederzien.

‘Ik vraag u duizendmaal om vergeving, ik wist niet....’

‘O, het komt er niets op aan; ik ben hier incognito, weet gij?’

‘Van alle ellendige, domme, leelijke streken, welke eene vrouw ooit aan een man gespeeld heeft, is dit de ergste!’ zeide zij toornig tegen zichzelve. ‘Het is volstrekt geene grap; hij neemt alles zoo vreeselijk ernstig op. Ik wou, dat John zulke dwaasheden niet verzon; maar het is mijne eigen schuld; hij zal nu zeker niets meer tegen mij durven zeggen; de geheele avond is voor mij bedorven.’

De heer Winstanley danste niet meer, doch bleef melancholiek tegen den muur leunen. Nancy danste druk en vermaakte zich schijnbaar uitermate. Zij verzekerde, dat zij een alleraangenaamsten avond had gehad, doch lag den halven nacht in tranen wakker.

‘Kitty,’ zeide Nancy den volgenden dag, toen de zon weder scheen, ‘wij moesten niet over den heuvel gaan vandaag; laat ons liever de lanen wandelen.’

‘Philip,’ zeide dokter Wallace tegen zijn neef, ‘wij moesten vandaag naar de lanen gaan, daar is het stil.’

‘Ik dacht, dat gij liever over den heuvel gingt?’

‘Dat placht zoo te zijn; maar nu niet....’

‘Neen,’ dacht Wallace; ‘ik kom de Grifford's liever niet tegen.’

Evenals zijne medeplichtigen schaamde hij zich over de grap van den vorigen avond. Philip nam alles zoo akelig ernstig op. Toen het bal was afgeloopen en de dokter zijne laatste gasten had uitgelaten, zag hij zijn neef zenuwachtig en gedrukt heen en weder loopen.

‘John,’ zeide hij, ‘het is toch veel akeliger, dan ik gedacht had; ik begrijp niet, hoe gij het uithoudt. Ik zou voor geen geld van de wereld in uwe plaats willen zijn. Haar gezicht staat mij altijd voor den geest.’

‘Er is meer dan één gezicht in het Gesticht,’ antwoordde John.

‘O ja, natuurlijk; ik bedoelde het hare slechts als een van de voorbeelden. Pathetischer geval kan ik mij niet voorstellen. Welke oogen! hoe onbeschrijfelijk melancholiek; het was, alsof zij voelt, wat haar ontbreekt.’

‘Genadige goedheid, als zij u eens hoorde!’ dacht John, doch antwoordde niet en zijn neef ging gejaagd voort:

‘Hoor eens, mijn waarde, ik moest maar heengaan; ik kan de lucht hier niet best verdragen. Gij hebt mij allervriendelijkst ontvangen en het spijt mij wezenlijk, dat ik u zoo spoedig moet verlaten, maar ik moest morgen liever heengaan.’

John was er slechts half bedroefd om; aan den eenen kant was het hard, dat hij Philip, dien hij in zoo langen tijd niet had gezien, zoo spoedig moest missen, maar van den anderen kant bezien, was het misschien goed, dat hij Nancy Grifford niet wederzag, wijl hij de zaak zoo diep ter harte nam. Als Philip Winstanley boos werd, viel er niet met hem te schertsen, en John voelde, dat hij een flater had begaan. Groot was zijn schrik, toen hij bij eene bocht van de lanen eensklaps vlak voor Kitty en Nancy stond.

Nancy stond met gebogen hoofd en een donkeren blos op hare wangen, terwijl Winstanley nog grooter scheen dan anders en als een steenen beeld voor haar stond.

‘Gij ziet, Philip, dat uw medelijden ongegrond was; mag ik u aan mijn nichtje Nancy Grifford voorstellen? Het was een grapje van ons gisteravond, maar gij naamt het zoo ernstig op, dat..... - Kitty, ga even mede.... laat hen het samen uitmaken.’

Nancy keek hem smeekend aan; doch zij gingen en nu sloeg zij hare oogen naar het strakke gelaat van Winstanley op.

‘Vergeef mij het gebeurde, Mijnheer Winstanley. Ik hoop, dat gij er niet al te boos om zijt.’

Winstanley's gelaat helderde niet op; de plotselinge ontdekking werkte te hevig, dan dat hij zich zoo licht kon laten verzoenen, zelfs door Nancy's betooverende oogen.

‘Ik moet zeggen, dat de ontdekking mij geen bijzonder genoegen doet. Geen mensch kan het aangenaam vinden, dat hij een geheelen avond op eene partij voor den gek wordt gehouden.’

‘O,’ zeide Nancy.... ‘het was immers maar eene grap.’

‘Ik moet erkennen, dat ik de geestigheid van de grap niet inzie. Ik zou gedacht hebben, dat gij althans, die door de natuur zoo mild bedeeld zijt, aan die arme wezens de beleediging van nabootsing zoudt bespaard hebben. Ik kan mij nog niet voorstellen, dat men een onverschillig toeschouwer van hun ongeluk kan zijn, veel minder, dat men hen tot het voorwerp van spot maakt.’

Dat was raak en Nancy wist, dat zij het verwijt niet verdiende, al was de schijn tegen haar. Weinig menschen stelden zooveel belang in de krankzinnigen als zij, en niet één offerde zooveel tijd aan de patiënten van dokter Wallace op.

‘Het spijt mij,’ zeide zij, ‘dat ik u beleedigd heb, maar sinds gij mij het voorbeeld van openhartigheid geeft, moet ik u zeggen, dat het niet eerlijk van u is, al de schuld op mij te werpen. Wie is begonnen? Wie heeft er aanleiding toe gegeven? Als gij een oogenblik wilt nadenken, zult gij u herinneren, dat gij dat zijt, Mijnheer Winstanley.

Het zou niet in mij opgekomen zijn, en in John evenmin, indien gij het ons niet in het hoofd hadt gebracht. Mij dunkt, ik kan mij evengoed beleedigd achten als gij,' zeide Nancy, met een allerliefst pruilend mondje.... 'Het is niet zeer aangenaam, voor eene krankzinnige te worden aangezien.'

Winstanley schrikte. 'Het is waar! Dat had ik geheel en al vergeten! Wat moet gij wel van mij gedacht hebben? Ja, Juffrouw Grifford, gij hebt gelijk, wij zijn *quitte.* Laat ons vergeven en vergeten,' zeide hij hartelijk en stak zijne hand uit. 'Het was afschuwelijk dom van mij; maar gij moet toestemmen, dat de omstandigheden er aanleiding toe gaven. Ik zag u met het arme meisje binnenkomen, dat blijkbaar eene patiënt was, en... beken maar, dat gij uw best deedt, om dien indruk voedsel te geven. Weet gij wel, hoe pathetisch gij keekt?'

'Och Heer, dat arme gezicht van mij! Zoo kijk ik dikwijls, althans, dat zegt men; ik begrijp niet, hoe het komt, want ik voel mij nooit ongelukkig.'

'Dus dat is alweder eene onrechtvaardige beschuldiging? Maar wat gij zeidet, was toch met geene eerlijke bedoeling?'

'Ik heb niets dan de waarheid gezegd; in het eerst althans,' pleitte Nancy, 'en gij waart zoo ergerlijk! Telkens was ik op het punt van een einde aan de grap te maken.... maar gij hadt u eenmaal vast in het hoofd gesteld, dat ik gek was; het zou mij niets geholpen hebben, ik moest mijne rol wel volhouden; gij wildet niet naar mij luisteren, toen ik gezonde taal sprak; dat deed ik met de planeet Mars. De mijnheer, die het mij verteld heeft, kende iemand, die....'

'Die?....'

'Die den sterrenkundige kende, die.....'

'O, Juffrouw Grifford, Juffrouw Grifford! Welk eene autoriteit! Ik merk wel, dat gij u even licht laat beetnemen als ik.'

'Ik zou in alle geval nooit gedacht hebben, dat gij gek waart,' zeide Nancy met haar betooverenden, peinzenden oogopslag.

Winstanley antwoordde er niet op, doch dacht:

'Gij zoudt anders geen groot ongelijk gehad hebben, vrees ik. Welke onweerstaanbare oogen! Neen, ik heb het niet mis gehad: zij is gevaarlijk.'

'Kitty,' zeide dokter Wallace, nadat zij eene poos heen en weer geloopen hadden, 'kijk nog eens naar hen om? Hoe zou het staan? Ik heb wezenlijk geen tijd meer..... maar ik ben bang, op mijn woord! Het zal toch niet tot hevige ruzie komen?'

Kitty keek, bleef staan en zeide lachende:

'Neen, zij zien er vredelievend genoeg uit.'

Toen de twee paren elkander weder naderden, had er eene verwisseling van partners plaats.

'Nu, Nans? Hebt gij vrede gesloten? Hij ziet er zachtzinnig genoeg uit. Hoe hebt gij dat aangelegd?'

'John,' zeide Nancy streng, 'weet gij wel, dat gij een lafaard zijt? Eerst lokt gij mij in eene val en dan laat gij mij aan mijn lot over. - Uw neef handelt veel beter; die is niet te bang, om zijne meening te zeggen, maar wij zijn nu goede vrienden en hij heeft beloofd, dat hij van de week een avond met u bij ons zal komen, om samen muziek te maken.'

'Wel zoo!' zeide John.

‘Hij blijft nog eene poos bij u, niet waar?’ vroeg Nancy. ‘Hij heeft mij gezegd, dat hij nog wat voor zijne gezondheid bij u blijft.’

‘Wel zoo!’ herhaalde John. ‘Nu, dat plan is dan al heel plotseling opgekomen. Ik wist niet.....’

Hij keerde zich om en zag de indrukwekkende gestalte van zijn neef, die beleefd glimlachende met Kitty praatte. Zijne ernstige oogen werden nochtans onweerstaanbaar tot het lieve gelaat van Nancy getrokken.

‘Ik geloof, dat hij gelijk heeft,’ zeide John; ‘zijn hart is aangedaan; het is een hevige en plotselinge aanval. Ik heb eene maand noodig, om hem te cureeren.’

Doch daarin vergiste de knappe dokter zich; er waren slechts drie weken noodig.

G. WYNETTE.

Levenswoorden.

Het allervoornaamste in het leven is zichzelf te zijn.
MONTAIGNE.

Wanneer men geen rust vindt in zichzelf, is het vergeefsche moeite haar elders te zoeken.
LA ROCHEFOUCAULD.

Wie zijt gij, dat de heele wereld u niets kan deren met haar liefde of haar haat, met haar leed en haar lust? - Ik ben, die ik zijn wil, en ik zal steeds willen zijn, die ik zijn zal.
LANZKY.

Ik leefde in de wereld, zoekend en vragend, en zij lachten mij uit, omdat ik mijn tijd verdeed met onnutte dingen. En nu zoek ik nog, in stilte, afgescheiden van de wereld, en ik hoor van buiten een stem, die spottend roept: 'Daar woont iemand, die den steen der wijzen gevonden heeft.' Neen, den steen der wijzen heb ik niet gevonden, maar vele steenen, maar vruchtbare aarde en bloemen en vruchten; zoekend ben ik nog. En wat hebben zij gevonden?
LANZKY.

Men erkent zijn dwaasheden, om te toonen, dat men slim genoeg is, om ze op te merken.

*

Wij klagen, dat wij door de wereld hard en slecht geworden zijn, om de meening ingang te doen vinden, dat wij in den grond eigenlijk goed zijn.

*

Niemand is geheel oprecht tegenover zichzelf en de meesten hebben een waar talent voor onoprechtheid.

*

Onze handelingen richten zich naar de meening der wereld. Daarom doen wij ook bij dingen, welke uitsluitend onszelf betreffen, niet zoozeer datgene, wat ons goed toeschijnt, als wel datgene, wat anderen goed schijnt.

*

Onze ontevredenheid met de wereld komt gewoonlijk voort uit haar ontevredenheid met ons.

*

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Over de waarde en de onwaarde van het Academisch onderwijs in de wijsbegeerte; Rede bij de opening zijner lessen in September 1887 uitgesproken door Dr. C.B. Spruijt. Amsterdam, J.H. de Bussy.

Ik heb eene kleine grief tegen den uitgever van Prof. Dr. Spruijt. Waarom zorgt hij niet beter voor de verspreiding der geschriften, welke zijne pers verlaten? De redevoering, door den Amsterdamschen Hoogleeraar in de wijsbegeerte bij de opening zijner lessen gehouden, is mij eerst een paar dagen geleden, toen de Redactie van dit tijdschrift haar mij ter beoordeeling toezond, onder de oogen gekomen. Had ik haar niet ter recensie ontvangen, wellicht zou ik haar nooit in handen hebben gekregen. De schuld ligt niet aan de als tusschenpersonen hier ter stede optredende boekverkoopers. In Duitschland komt er geen boek, geene brochure over eenig wijsgeerig onderwerp uit, of er worden mij dadelijk een paar exemplaren ter inzage in huis bezorgd. Reeds bij meer gelegenheden heb ik de ervaring opgedaan, dat niet alle Hollandsche uitgevers evengoed de kunst verstaan, om boeken aan den man te brengen, als hunne Duitsche ambtsbroeders.

De titel der bij de firma J.H. de Bussy te Amsterdam verschenen en in September van dit jaar uitgesproken redevoering luidt: ‘Over de waarde en de onwaarde van het Academisch onderwijs in de wijsbegeerte.’ Ziehier het kort begrip van den inhoud: De wijsbegeerte is bestemd zelfdenkers te vormen. Bij uitnemendheid is juist zij daartoe geroepen, meer althans dan andere wetenschappen. Een leeraar in wijsbegeerte vat zijne taak glad verkeerd op, als hij eene school van nabauwers sticht. Er zijn talrijke klippen, waarop onze beschaving dreigt te stranden. De daemonische machten, welke huizen in de dierlijke natuur des menschen, staan ieder oogenblik gereed, om los te breken en de met zoo groote inspanning opgebouwde beschaving omver te werpen. Waar het onderwijs in philosophie geene zelfdenkers kweekt, geene mannen, die zich beijveren, harmonie tusschen hunne voorstellingen te stichten en zoo den eisch der rede te bevredigen, brouwt dat onderwijs kwaad in plaats van goed. De halfbegrepen orakelspreuken der Hegeliaansche philosophie zijn wel niet het eenige zaad, waaruit de dolhuisidealen der Russische nihilisten en anarchisten zijn voortgesproten, maar zij hebben toch voedsel gegeven aan de wilde en tegenstrijdige theorieën van Kropotkin en anderen. Het ambt van den professor in de wijsbegeerte brengt mede, dat hij bij iedere vraag, welke aan de orde van den dag wordt gesteld, het voorbeeld van Karneades volge en haar van alle kanten toelichte; hij moet met zooveel onpartijdigheid pro en contra pleiten, dat de hoorders zijne meening niet kunnen raden, maar zich verplicht en opgewekt gevoelen, door zelfdenken zich eene overtuiging te verdienen.

Ziedaar, wat in de rede duidelijk en geestig wordt gezegd, met pikante zetten aangedrongen en met fraaie citaten opgeluisterd. Het ware onbillijk meer te vragen, dan wordt aangeboden, en tevens een antwoord te verlangen op de vraag, welke de onderwerpen zijn, bij wier behandeling de leeraar in philosophie tot zelfstandig nadenken moet prikkelen. Intusschen spreekt het vanzelf, dat, al moge de wijsgeerige methode erop zijn aangelegd, zelfdenkers in den meest echten zin des woords te vormen, philosophie nog iets meer dan methode moet zijn. Zonder er Dr. Spruijt om lastig te vallen, dat hij niet in eene korte rede alles zegt, moet ik er toch, tot voorkoming van misverstand, op wijzen, dat het thema van den philosoof hier niet met de vereischte duidelijkheid wordt aangegeven. Wat er in dat opzicht gezegd wordt, schijnt mij onvoldoende.

Op bl. 20 lezen wij: 'Thans staat de tempel der wetenschap schijnbaar voor goed gegrondvest en zijn duizenden arbeiders bezig met de voltooiing en versiering der kleine vertrekjes, waarin hij van binnen verdeeld is. Maar juist die betrekkelijke volkomenheid van het gebouw, of, zonder beeldspraak, die splitsing der wetenschap in duizenden vakken en vakjes, zou wel eens aan de machten der duisternis eene kans kunnen geven om toch te zegepralen.' Dr. Spruijt laat er kort daarna op volgen: 'Nu is het duidelijk, dat bij het academisch onderwijs in de verschillende wetenschappen het oog òf meer gericht kan zijn op de toepassing òf op den samenhang van de behandelde wetenschap met andere deelen der menschelijke kennis. Wordt het laatste op den voorgrond gesteld, dan zal de leeraar zich vooral gelegen laten liggen aan de aanwijzing en waardeering der bronnen, waaruit de kennis op zijn gebied vloeit, en zal hij er op uit zijn niet slechts te leeren, *wat* men in zijn vak thans gewoonlijk aanneemt, maar ook vooral, *waarom* men dat doet, zoodat de leerling eenig denkbeeld krijgt van de waarschijnlijkheid der verschillende theorieën en van de methode der wetenschap. Maar richt hij het oog op de toepassing, dan kan de docent zich al die moeilijke onderzoekingen sparen. Een Latinist kan uitstekend aan eerstbeginnenden de Latijnsche taal onderwijzen, al heeft hij zich nooit met vergelijkende taalstudie ingelaten.... Geen wonder dus dat het academisch onderwijs minder werk maakt van de aanwijzing van het verband der dingen dan voor de wijsgeerige vorming der leerlingen wenschelijk zou zijn. Geen wonder, dat er bekwame advokaten en geneeskundigen en predikanten van de academie komen, wien het nooit duidelijk geworden is, dat de hoofdzaak der wetenschap is vermijding van tegenstrijdigheden, die geen flauw besef hebben van den hardnekkigen kamp, dien de vereerders der rede tegen bijgeloof en lichtzinnigheid hebben moeten voeren, noch van de gevaren, waarmede het dier in den mensch altijd door de zoo moeilijk verworven beschaving en ontwikkeling bedreigt.'

Als ieder ander die woorden geschreven had, zouden wij ons voldoende ingelicht achten. Niet, nu zij uit de pen van Dr. Spruijt zijn gevloeid. Wij aarzelen te gelooven, dat het volgens Dr. Spruijt de taak der wijsbegeerte zou zijn, de oogen der vakgeleerden te doen opengaan voor den samenhang van het weten. Moeilijk kan men aannemen, dat hij, die zoo scherp en herhaaldelijk de door Opzoomer gegeven definitie van wijsbegeerte heeft over den hekel gehaald, thans, zonder van zijne bekeering kennis te geven, zich plotseling in dit opzicht bij Opzoomer zou hebben aangesloten. Al klinken dus de geciteerde woorden ons als een nagalm in de ooren van wat men Opzoomer

sedert veertig jaren heeft hooren zeggen, dat namelijk philosophie verbindend weten is en als zoodanig voorbehoedmiddel tegen de eenzijdigheid en bekrompenheid, waartoe de splitsing van het weten in tal van vakken leidt, - toch durven wij zonder nadere toelichting het er niet voor te houden, dat hier de antagonist van Opzoomer in een bondgenoot herschapen is. Misschien staan de twee mannen met hunne strijdige leuzen, Opzoomer met zijn: 'Meer dan vakgcleerdheid is noodig', en Spruijt met zijn: 'Enkel vakgeleerdheid is mogelijk', nog altijd even scherp tegenover elkaar. Daarom vragen wij, over welke onderwerpen de student binnen de muren van het philosophisch collegevertrek zelfstandig moet leeren denken, zal hij later als lid der groote maatschappij, als echtgenoot, vader, staatsburger, beoefenaar van wetenschap of kunst, bij iedere quaestie, welke zich voordoet, een man uit één stuk blijken te zijn, iemand met een ruimen, vrijen blik en een onafhankelijk oordeel, een gids van zijn volk en een hoeder der beschaving.

Wat daar van zij, met de uitgave van zijne redevoering heeft Dr. Spruijt, naar het mij voorkomt, een goed en nuttig werk verricht. Slechts één passage zou ik onvoorwaardelijk willen geschrapt zien, die betreffende Karneades. Moeilijk kan het iemand, die het zijne levenstaak achtte de onmogelijkheid van alle weten te betoogen en die zijn tijdgenooten trachtte duidelijk te maken, dat men niet van ware en valsche, maar enkel van nuttige en schadelijke voorstellingen behoorde te spreken, van voorstellingen, op grond van welke men veilig kan handelen, en van andere voorstellingen, welke, in daden omgezet, ellende brengen, - moeilijk kan het zulk een stelselmatigen twijfelaar tot eene groote verdienste worden aangerekend, dat hij niet, op den trant der dogmatici, aan zijne hoorders eigen meeningen heeft ingeprent. Men wrijft zich de oogen uit, om te zien, of er werkelijk Karneades, of er niet Socrates geschreven staat. Als ware Dr. Spruijt beducht, dat wij hier aan eene drukfout zouden denken, voegt hij er nog opzettelijk aan toe, dat hij den leermeester van Klitomachus bedoelt.

Nu ik toch over dit onderwerp spreek, moet mij nog iets van het hart. Wie eene eigen overtuiging heeft, kan haar niet achterwege houden. Zoowel bij hooger als bij lager onderwijs is neutraliteit eene hersenschim. Enkel zij kunnen er zich voor wachten kleur te bekennen, die geene vlag te vertoonen hebben, die òf nooit tot de groote beginselen, tot de wijsgeerige problemen zijn doorgedrongen, òf, wanneer zij zich die moeite getroostten, ondanks al hun hoofdbreken tot geene uitkomst zijn geraakt, maar zich genoopt zien Montaigne's vraag: 'Que sais-je?' te herhalen. Ook is het niet waar, dat een docent, die overtuigingen uitspreekt, zijne hoorders enkel tot 'geloovig aannemen' kan brengen. Niets toch belet hem tevens zijne gronden uiteen te zetten, allerwege op de grens tusschen uitgemaakte waarheid en meer of min waarschijnlijke gissing de aandacht te vestigen. De ondervinding, welke wij beiden, Dr. Spruijt en ik, bij het onderwijs van onzen ouden leermeester Opzoomer hebben opgedaan, is eene voldoende toelichting van wat ik hier zeg.

Prof. Spruijt noemt als doel der wijsbegeerte: 'vermeerdering en versterking van het redelijk leven'. Uitnemend. Maar ik vraag: is de invloed van mannen als Cartesius, Leibnitz, Kant, van deze bevorderaars van redelijk leven, niet juist hierdoor zoo onberekenbaar groot geweest, dat zij iets positiefs hadden te zeggen? Hetzelfde geldt van Aristoteles, die eeuwenlang over de beschaafde wereld den schepter heeft gezwaaid en wiens invloed,

volgens eene juiste opmerking van Lewes, enkel met dien der groote godsdienststichters te vergelijken is. Te recht werd onlangs in *De Gids* door een Dr. Spruijt welbekenden auteur verklaard, dat, daar de mensch aan een kompas behoefte heeft, waarnaar hij zijn leven inrichten zal, men met eene bloote belijdenis van onkunde aangaande het levensdoel den triumf van machten als Rome en Dordrecht niet zal tegenhouden.

'Er is een onderwijs, dat leert gelooven op gezag, en welsprekend en hartstochtelijk oreeren over de op gezag aangenomen denkbeelden. Er is een onderwijs, dat tot denken en onderzoeken aanspoort en dat tevens als een gevolg van het doordenken den leerling de grenzen wijst van zijne kritiek en hem doet inzien, dat er onderwerpen zijn voor het practisch leven van het hoogste belang, waarbij de wetenschap nog niets te zeggen heeft en het derhalve ieder past te gelooven aan wat de zorgvolle liefde zijner ouders hem heeft ingeprent en wat hem zelf in een lang of kort leven proefhoudend is gebleken.' Zoo spreekt Dr. Spruijt op bl. 11 zijner redevoering. Maar mag ik vragen, of deze tegenstelling tusschen tweeërlei onderwijs wel volkomen juist is? Is het gelooven op gezag der ouders zooveel uitnemender dan het gelooven op gezag van een professor? Dat eigen ervaringen mede gewicht in de schaal leggen, waar het de vraag geldt, op welke wijze men zijne rekening met het leven en de wereld zal vereffenen, is onbetwistbaar, maar blijft dan ook waar voor hen, die ex cathedra eene beredeneerde wereldbeschouwing hebben hooren verkondigen. Eindelijk de bewering, dat, waar wetenschap nog geen licht ontsteekt, het ieder past te gelooven aan wat ouderlijke liefde hem heeft ingeprent. 'Het past te gelooven.' De bedoeling zal wel goed zijn, maar mij kwam het Fransche spreekwoord te binnen: 'On ne croit pas ce que l'on veut, mais ce que l'on peut.'

Dr. Spruijt wenscht zelf, dat de student met de verschillende stelsels van vroegeren tijd zal kennis maken. En waarom? 'Wie de geschiedenis der wijsbegeerte of de metaphysica leert kennen, wordt aanhoudend gewezen op voorbeelden van uitnemende mannen, die, ieder op zijne wijze, streefden naar eene meer redelijke wereldbeschouwing dan hunne omgeving hun had aangeboden.' Waarom dan aan uitnemende mannen van den tegenwoordigen tijd de uiteenzetting hunner wereldbeschouwing verboden?

Het verbod zal daarenboven niet baten. Enkel wie meent, dat wijsgeerig onderzoek met kloppen aan dichtgegrendelde deuren te vergelijken is, kan nalaten te toonen, wat hem waarheid schijnt. Zooals het door Dr. Spruijt gezegd is, kan het niet door hem bedoeld zijn; men zou den toegang tot de katheders van wijsbegeerte voor allen, wier kracht in overtuiging wortelt, zorgvuldig moeten versperren, om enkel docenten van het type van Karneades te krijgen. De geniaalste, de aantrekkelijkste vertegenwoordiger van dat type is in den tegenwoordigen tijd Ernest Renan. Gelijk zijn geestverwant uit de vóór-Christelijke kerk komt Renan rond voor zijn scepticisme uit: misschien, zegt hij, is het enkel goedige dweperij, eigen voordeel aan het recht ten offer te brengen; misschien is het hemelsche wijsheid; wie zal het zeggen? Renan zouden wij ongaarne missen, maar als wij bedenken, dat de afstand, die zulk een lenig en veelzijdig denker van Zola scheidt, misschien niet zoo bijster groot is, kunnen wij ons enkel verheugen, dat er ook andere stemmen dan die van den wetenschappelijken nietweter worden gehoord, de stemmen van hen, die 'het schitterende apostolaat van de eene of andere wereldbeschouwing' vervullen.

En thans keeren wij terug tot de opmerking, van welke wij zijn uitgegaan. Door duidelijk te verklaren, dat de philosoof niet op den drievoet mag plaats nemen en onbewezen orakelspreuken laten hooren, maar er niet aan toe te voegen, met welke problemen zich een philosoof heeft bezig te houden, is Dr. Spruijt ertoe gekomen, hem eene hoogst gewichtige, maar bloot formeele taak op te dragen, de taak, om de studenten tegen contradicties te wapenen. Natuurlijk heeft Dr. Spruijt evengoed als de schrijver dezer regelen ontdekt, dat ieder wijsgeerig stelsel, hetwelk in den loop der eeuwen is beroemd geweest, aan enkele tegenstrijdigheden lijdt. In zijn grooten, maar eenzijdigen ijver voor eenheid van gedachten kwam hij tot de slotsom, dat enkel een Karneades, die nooit eene eigen meening uitspreekt, maar bij alles pro en contra pleit, het ideaal van den wijsgeer kan heeten: zoo viel hij in den strik, dien hij met eigen hand zich gespannen had. Het zal Dr. Spruijt gemakkelijk zijn, bij eene volgende gelegenheid uit den strik den voet terug te trekken. Immers, dan kan hij toonen, dat ook volgens hem de redelijke mensch van beginselen leeft, en dus wijsgeerig onderwijs van positieve strekking niet te versmaden is.

Groningen, 19 December 1887.
VAN DER WIJCK.

Het Morgenlicht. Stichtelijk Dagboek voor het Christelijk Gezin, onder redactie van Dr. L.H. Slotemaker, pred. te Arnhem. Twintigste Bundel. Leiden, De Breuk en Smits.

Met 31 December 1887 eindigt de Twintigste Bundel van *Het Morgenlicht.* En de eerste aflevering van den volgenden is weder verschenen. Dan mag men zeggen: het bewijs is geleverd, dat dit Stichtelijk Dagboek aan eene behoefte voldoet. En daaruit afleiden èn dat onder wie men modernen noemt, de goede gewoonte, om den dag te beginnen met het lezen van een stichtelijk woord, bestaat èn dat dit Dagboek hun behulpzaam is, om die gewoonte te blijven volgen. Hiermede is niet gezegd, dat wie *Het Morgenlicht* niet lezen, daarom des morgens in hun gezin alle stichtelijke overdenking missen. Waar men jongere kinderen gaarne aan de huiselijke godsdienstoefening wil laten deelnemen, is wellicht andere lectuur meer gewenscht. Toch zou ik gerust ook aan die ouders durven voorstellen, om *Het Morgenlicht* zich aan te schaften. Zij zullen er een schat van goede wenken in aangewezen vinden, van goede gedachten eruit kunnen verzamelen. Of elk stukje even stichtelijk is? Natuurlijk niet. Toch - ik ken eene bejaarde vrouw, die elken morgen haar Dagboek leest met het aangewezen Bijbelwoord en de gezangen (Ev. gezangen of psalmen en Liederen uit den Bundel, door den Protestantenbond uitgegeven), die onder elk stukje aangegeven zijn, en het altijd blijft doen met groote dankbaarheid voor de stichting, die ze erin vindt. ‘Och,’ zegt ze, ‘meestal zijn de stukjes eenvoudig en schoon; is er al een, dat mij niet voldoet, er staat allicht één goede gedachte in, die ik voor dien dag mag meenemen; en het is wat waard, om zeker elken morgen een schoon bijbelwoord en een stichtelijk lied te lezen.’ Mocht de goede gewoonte der huiselijke godsdienstoefening in de gezinnen blijven en toenemen! En of dit stichtelijk Dagboek in steeds ruimeren kring werd een prediker van wat waar is en recht, van wat liefelijk is en welluidt!

v.d. B.

Mr. L.A.J.W. Baron Sloet. De dieren in het Germaansche volksgeloof en volksgebruik. Eerste gedeelte. - 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.

De onuitroeibaarheid van heidensche gebruiken en denkbeelden, die dikwijls standhouden door allerlei veranderingen van het geloof en de verschillende trappen der beschaving heen, is zonder twijfel een dier onderwerpen, die de aandacht van elk anthropoloog ten volle verdienen; zij bieden hem nevens eene rijke stof tot onderzoek, vergelijking en studie eene bijna onuitputtelijke bron van wetenschap en waarneming aan. Evenals de moderne studie der zoogenaamde *folklore* de eenheid van het menschelijk geslacht op de meest verwijderde punten der aarde, tusschen welke aan vroegere gemeenschap bijna niet gedacht kan worden, aan den dag brengt en vele geleerden de vraag stellen doet, of de oude theorie van eenheid van oorsprong wel zoo geheel te verwerpen is, zoo voert de heer Sloet, op het voetspoor van Duitsche geleerden, maar hunne mededeelingen aanvullend en ophelderend door de vruchten van eigen studie, in dit eerste deel van zijn belangrijk werk vele feiten aan, waaruit de overeenkomst van volksgeloof en volksgebruik blijkt bij de Germaansche volken en bij stammen in Afrika, Azië en Australië. Hoe uitgebreid de door hem behandelde stof, blijkens dit eerste gedeelte reeds, ook zijn mag, het is maar een deel van het onderwerp, en wij gelooven, dat, wanneer men de beteekenis der sagen en overleveringen betrekkelijk dieren niet opvat met het oog op den Germaanschen oorsprong alleen, spoedig de onafzienbaarheid van het betreden terrein blijken zou. De ruimte ontbreekt ons, om deze meening in het breede door voorbeelden toe te lichten. Wellicht geeft het vervolg van het werk daartoe gelegenheid. Slechts op één punt vestigen wij de aandacht. De sagen, die katten tot onderwerp hebben, en de bovennatuurlijke eigenschappen, in het volksgeloof onzer Germaansche voorouders aan die huisdieren toegeschreven, worden door den heer Sloet, althans door de schrijvers, die hij aanhaalt, zonder hunne meening te weerleggen, toegeschreven aan hunne wijding aan de godin Freya, uit wier hoede zij na de verbreiding van het Christendom onder de Germaansche stammen in die van de Moeder des Heeren overgingen, gelijk zoo menig ander heidensch gebruik en geloof voetstoots in het Christendom overgenomen is. Maar de geheimzinnige macht der katten en de haar deswege betoonde vereering is niet uitsluitend een Germaansch geloofsartikel; men vindt die evenzeer bij de oude Egyptenaren en bij volken in het verre Oosten. Evenals de verkerstende Germanen Freya door Maria vervingen, zullen hunne voorouders in den dageraad van het menschelijk geslacht waarschijnlijk hunne Freya gesteld hebben in de plaats van die oer-Godin, die met dezelfde attributen door hunne voorvaders vereerd was. Of de wetenschap ooit zoover zal kunnen opklimmen tot den oorsprong der dingen, is niet te bepalen. Het schijnt twijfelachtig, of zij het spoor zal kunnen vinden. Maar in afwachting van het meerdere - zoo 't eenmaal bereikbaar zal zijn - waardeeren wij den arbeid op een minder uitgebreid doch op zichzelf reeds zeer ruim veld, waar de inspanning groot is, het waarnemings- en vergelijkingsvermogen buitengewone diensten bewijst en de resultaten aan de moeite evenredig zijn. Wij zullen het bij deze aankondiging, tevens aanbeveling, van het eerste deel van dit belangrijk werk laten, bij welks lezing menigeen vanzelf tot de verrassende ontdekking komen zal, - ook waar de heer Sloet er niet uitdrukkelijk op wijst -

dat een aantal woorden, gebruiken, vooroordeelen en meeningen, die men dagelijks bij zichzelf en anderen aantreft, uit de grijze oudheid afstammen en getuigenis afleggen van de onverbrekelijke continuïteit der menschelijke denkbeelden en zwakken door alle eeuwen heen.

C. de Vos. Handboek tot de praktische kennis der voornaamste boomen, heesters en conifeeren, voor den vrijen grond geschikt. Tweede vermeerderde en verbeterde druk. - Amsterdam, M.M. Olivier.

Van den tweeden druk van een handboek voor de practijk is het onnoodig veel te zeggen; het verschijnen zelf is een bewijs, dat het boek zijn weg gevonden heeft. Was dat niet het geval, dan zouden wij vragen, of de heer De Vos schreef voor vakmannen of voor leeken. Want de laatsten vinden in het handboek niet genoeg, de eersten te veel en te weinig. Dit kan echter getuigd worden, dat hetgeen de heer De Vos, zelf een bekend practisch deskundige, over zijn vak mededeelt, tot geen bedenkingen aanleiding geeft. En daar uit het voor de tweede maal in het licht geven volgt, dat het handboek zijn publiek heeft gevonden, kunnen wij met deze aankondiging volstaan. Behandeling der bijzonderheden is niet van dit tijdschrift.

De Prinses Wilhelmina van Oranje en Gijsbert Karel van Hogendorp in 1787 en volgende jaren. Brieven en gedenkschriften, uitgegeven door Mr. H. Graaf van Hogendorp. - 's-Gravenhage, M. Nijhoff.
November 1813. Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp. Uitgegeven door Mr. H. Graaf van Hogendorp. - Aldaar.

Het is een goed denkbeeld van den uitgever van het archief zijns grootvaders, den Hogendorp, aan wien Nederland zooveel verplicht is, tegelijkertijd deze twee bundels het licht te doen zien. Vullen zij elkander al niet rechtstreeks aan, de weldadige indruk, dien de bundel stukken betreffende 1813 maakt, is ten volle berekend, om de pijnlijke gewaarwordingen goed te maken, welke de herinnering aan 1787 opwekt. Het jaar van de Pruisische gewapende interventie in de binnenlandsche twisten en bewegingen van ons land, eene tusschenkomst, door de tijdelijk onderliggende partij in Nederland uitgelokt en bevorderd, beslaat inderdaad geen schitterende plaats in de gedenkschriften van ons land, en nu nog, nu de destijds bestaande verschillen geen andere dan eene zuiver historische beteekenis meer hebben, betreurt men het, een man als Gijsbert Karel van Hogendorp daarin zulk eene hoofdrol te zien spelen. De Oranjepartij toch had bijna over ons land de onberekenbare ramp gebracht van het tooneel van een Europeeschen oorlog te zijn. De Regeering van Frankrijk stond gereed, op de interventie van Pruisen te antwoorden met het zenden van troepen naar Nederland, en een nieuwe strijd zou daaruit voortgevloeid zijn, waarbij *chez nous*, *de nous*, *mais sans nous* zou worden gevochten, niet bloot onderhandeld zooals in de dagen van Lodewijk XIV. Het onafhankelijk bestaan van de Republiek hing werkelijk aan een zijden draad.

Het is niet weinig vernederend zich te herinneren, dat dit ongeluk is afgewend, niet door de wijsheid en gematigdheid der hier te lande strijdende staatspartijen, maar door het forsch optreden van eene derde vreemde mogendheid, van Engeland. Frankrijk was niet terstond tot een werkdadig

optreden gereed, en de overzeesche bondgenoot van Pruisen ging in het belang van onzen Stadhouder over tot krachtige maatregelen van intimidatie, die het hof van Versailles beletten, aan zijn voornemen tot eene contra-interventie gevolg te geven. Terstond werden groote oorlogstoebereidselen ter zee gemaakt en met den Landgraaf van Hessen een nieuw koopcontract gesloten voor de levering van 12000 manschappen, binnen vier weken in het veld te brengen, welke contracten in de diplomatieke taal van die dagen subsidie-verdragen werden genoemd. Het gevolg van dit krachtsvertoon was, dat Frankrijk zich stilhield, en, gelijk het in de volgende troonrede tot het Parlement heette, *an amicable explanation had taken place between the courts of London and Versailles.* Gelukkig werkten de geringe tegenstand, dien de interventie van Pruisen in Nederland zelf vond, en de snelheid van haar verloop deze vreedzame oplossing in de hand.

Niettemin vindt het inroepen van de Fransche hulptroepen acht jaren later tot zekere hoogte zijne aanleiding en verschooning in hetgeen in 1787 was gebeurd. De toen ondergekomen politieke partij, in gemeenschap met de jeugdige Staatspartij der democraten, volgde het voorbeeld van de overwonnelingen van voorheen, om de vreemde wapenen in te roepen tot hun eigen herstel. Al verschoont voor het gericht der historie de eene politieke fout de andere niet, zoo gevoelt men toch de groote verantwoordelijkheid, welke zij op zich namen, die voor het eerst buitenlandsch geweld inriepen, om binnenlandsche verschillen te beslechten. Dit is nu echter eenmaal niet anders, en kan men zich bij de lezing van deze brieven en gedenkschriften betrekkelijk de verhouding tusschen Hogendorp en de gemalin van Willem V van deze overdenkingen losmaken, dan gevoelt men achting en bewondering, zoowel voor de begaafde en karaktervolle Prinses, die tegelijk ook voor haar gemaal begaafd en krachtig moest wezen, als voor den jeugdigen en aanhankelijken raadsman, wegens de gematigdheid en verzoeningsgezindheid, welke hen in eene omgeving van geestdrijvers en weinig bezadigde vrienden na de restauratie van 1787 bezielden. Reeds veertig jaren te voren, na de verheffing van Willem IV, werd al dadelijk bij dien verstandigen en gematigden vorst door zijne vertrouwde raadslieden aangedrongen, dat hij toch onderscheid zou maken tusschen *les honnêtes gens et ceux qui ne le sont pas*, *ses amis et ses ennemis* (zie de memorie van Bentinck van Rhoon van 25 Maart 1749, aangehaald door Vreede in zijne lezing *Frederike Sophie Wilhelmine, gemalin van den Stadhouder Willem V*); de toon, na de restauratie van 1787 alom aangeslagen, doet gevoelen, dat aan het hof van den toenmaligen Stadhouder wel geen andere taal zal zijn gevoerd. En toch toonen de handelingen en brieven van de Prinses, ook die in dezen bundel worden opgenomen, dat haar geen wraakzucht bezielde, maar dat zij 't erop toelegde, de wijze zooveel mogelijk te doen vergeten, waarop de *revolutie* (want zoo werd, met een juister woord dan dat van ‘restauratie’, het gebeurde van 1787 door vriend en vijand genoemd), die den Stadhouder eene groote macht schonk, tot stand was gekomen.

Daarentegen is de bewondering en sympathie, welke het lezen der brieven en gedenkschriften betrekkelijk November 1813 voor Hogendorp in ons opwekt, geheel onvermengd. Wat de jongeling in 1787 in onze oogen verkeerd mag hebben gedaan, vergoedde de man van rijperen leeftijd ten volle, toen hij nagenoeg alleen, niet verlamd door de vrees en flauwhartigheid van

dezen, noch door onvaderlandlievende partijzucht van anderen, onder moeilijke omstandigheden en omringd door nagenoeg onoverkomelijke hinderpalen en bezwaren, door hoogere bezieling gesterkt, den arbeid ondernam, die voor het vaderland zulke schoone vruchten dragen zou en hemzelf zoo weinig erkenning zou bezorgen, daar, waar hij er de grootste rechten op had. Wat in dezen tweeden bundel voorkomt, behelst weinig nieuws uit een historisch oogpunt, maar elke bladzijde doet ons een diepen blik slaan in het karakter van den man, die met evenveel burgerdeugd, moed, overleg, zelfvertrouwen, vroomheid als vaderlandsliefde de vaan van den opstand, tevens die van het herlevend Nederland, durfde opsteken, de eerste stap op den weg tot grondvesting van den modernen Nederlandschen Staat, tot welks bevestiging Hogendorp zelf later zooveel heeft bijgedragen.

De Sagen van Diederik van Bern, naverteld door Ankura. - Leiden, E.J. Brill.

Men weet, dat de historische Theodorik de Groote, de Oost-Gothische Ariaansche vorst, die Odoacer in het einde der zesde eeuw in drie veldslagen versloeg en een einde maakte aan diens Italiaansch rijk, behalve zijne wettige plaats in de historie nog eene groote ruimte vult in de legendarische geschiedenis der sagen en overleveringen uit het eerste tijdvak der middeleeuwen, wier groote held hij is onder den naam van Diederik van Bern (waarmede niet de bekende stad in Zwitserland, maar Verona, waarbij hij een der drie veldslagen tegen Odoacer leverde, bedoeld wordt), den bedrijver van allerlei groote oorlogs- en particuliere daden van moed en ruwheid. Als naar gewoonte wordt zijn leven door de verbeeldingskracht der sagendichters willekeurig gestrengeld door dat van andere helden van den eersten riddertijd, toen ruwe kracht nog niet door ridderlijken geest getemperd werd, bij welke vermenging vaak verrassende anachronismen voorkomen. Die sagen verheerlijken hoofdzakelijk den man, wiens persoonlijke moed en onversaagdheid wel in den smaak moesten vallen van het ruw, onbeschaafd publiek van de vroegste middeleeuwen, doch zwijgen voorzichtig van zijn balddadig en echt kettersch optreden tegen den Stedehouder Gods op aarde en de trouwe zonen der Kerk. De bewerker van het voor ons liggend boekje heeft alles, wat over dezen wilden Dirk van Verona in het Hildebrandslied en verschillende andere Duitsche heldendichten verspreid is, verzameld tot een bont en vol tafereel, waar overal het bloed stroomt en de zwaarden op helmen en schilden beuken, waar vechten en oorlogvoeren, ook verraad en ontrouw, schering en inslag zijn. Ook het Nevelingenlied vindt in een verkorten vorm daarin zijne plaats en biedt althans de afwisseling van een wat meer geschakeerden inhoud. Als lectuur is het boekje vermoeiend wegens de eentonigheid der onderwerpen en de verwarrende veelheid van personen; als compilatie verdient het eene eervolle vermelding. Het is de vraag, - en de vermelding op den titel laat het ook wijselijk in het midden - of de vier daarin opgenomen plaatjes het werkje wel versieren.

Bescherming.

(Zoo zijn er.)

Eene vergadering van Industrieelen was in X. bijeengeroepen door de heeren A., B. en C.; zij hadden belanghebbenden daartoe opgewekt door de plaatsing der volgende annonce in de locale courant: ‘Zij, die belangstellen in de waarachtige belangen onzer vaderlandsche nijverheid, in die van X. in 't bijzonder, worden uitgenoodigd tot bijwoning eener vergadering op Woensdag den.... in het lokaal De Zwaan te X, om middelen te beramen tot wering van buitenlandsche fabrikaten en den bloei onzer inlandsche industrie. Aanvang des avonds ten 7 ure.’ -

Spotvogels, en dat vervelend volk vindt men overal, hadden gevraagd, of er middelen moesten worden beraamd tot wering van den bloei onzer inlandsche Industrie? De bedoeling was toch anders duidelijk genoeg.

De heeren A. en B. zijn particulieren, die van elders in X. zijn komen wonen, weinig om handen hebben, zich gaarne met de publieke zaken bemoeien en steunpilaren zijn der dorps-sociëteit. De heer C. is Laarzen- en Schoenen-fabrikant in 't groot, werkt met twintig knechts en heeft, daar zijn werk hem veroorlooft getrouw de sociëteit te bezoeken, de eerste beide heeren aldaar leeren kennen. Op eene verzuchting van den heer C., dat het zoo stil in zaken was en de invoer van buitenlandsch fabrikaat zijn vak bedierf en hij onder de ‘malaise’ leed, was de heer A. met zijn voorstel gekomen, om daarover eens eene vergadering te beleggen, waarvan bovenstaande annonce het gevolg was. -

De bepaalde avond verscheen, en de oproepers mochten zich verheugen in eene vrij talrijke opkomst van de meest verschillende personen. Als uw verslaggever, ofschoon juist geen belanghebbende, of 't moest zijn bij goedkoop vleesch en brood, was ik mede opgegaan en wil ik u mededeelen, wat ik zag en hoorde, opdat ‘de Vaderlandsche Nijverheid’ zich het verhandelde moge ten nutte maken; men wordt nimmer te oud of te wijs, om te leeren! -

Ten kwart nà zeven ure zette de heer A. zich aan eene afzonderlijk gereedstaande tafel, met de heeren B. en C. ter rechter- en ter linkerzijde. Hij nam een sleutel uit den zak, hamerde daarmee eenige

malen op de tafel en stond op met een trek van tevredenheid op het lachend gelaat. Hij opent aldus:

'Mijne Heeren! Wij hebben, als stellers der advertentie, de vrijheid genomen u op te roepen, om hedenavond over onze gemeenschappelijke belangen en die van ons dierbaar vaderland in 't bijzonder(*) te beraadslagen, en verheugt het ons, dat door u zoo bereidvaardig daaraan is gevolg gegeven. Vóórdat we echter met de besprekingen een begin maken, wenschen we u eene presentie-lijst aan te bieden, door elk uwer te teekenen.

Dat is, zooals u bekend zal zijn, eerstens regel in alle dergelijke vergaderingen; ten tweede maakt dat het stemmen gemakkelijker, als over zaken te stemmen valt, en ten derde zullen er natuurlijk eenige kleine kosten komen voor lokaalhuur, vuur en licht, mogelijke reis- en comparitie-kosten, drukloon, porto's, enz. De lijst, Meneeren, is zoodanig ingericht, dat ieder daarop voor een zeker bedrag naar welgevallen in ééns af kan teekenen, want om de kosten pondspondsgewijze over te slaan, ging naar onze meening niet aan, daar de een grootere belangen vertegenwoordigt dan de ander. De heer B. zal met die lijst rondgaan en hebben wij intusschen reeds geteekend!' -

Overal bijna was een trek van teleurstelling of geheime voldoening op de gezichten te lezen; een paar - meneeren -, die met mij in de achterste rij stonden, keken op zij af naar de deur, waar men was ingekomen; een derde voelde tersluiks naar den deurknop, maar... de deur was van buiten gesloten. (Ik denk om den tocht!) Wilde men de zaal verlaten, dan was er rechts van de tafel eene deur, maar moest men dan noodzakelijkerwijze de drie heeren voorbijloopen. Dat ging niet aan, want men zou den schijn op zich laden, alsof een klein offer voor de belangen der vaderlandsche nijverheid te veel gevergd was, en.... daartoe was men niet hier.

Een mijner buren fluisterde den ander in 't oor: 'We zitten in de val!' wat hij daarmee bedoelde, vatte ik niet, daar ons lokaal werkelijk ruim en groot genoeg was!

'Meneer r... r... wilt u ook op de lijst teekenen?' (De man zag, dat ik vreemdeling was.) Ik: 'Met genoegen, Meneer!' Ik liep de lijst eens vluchtig door en hadden de drie heeren ieder voor tien gulden geteekend. Daarop volgden nog een paar handteekeningen met hetzelfde bedrag erachter, en daalde het allengs af tot één gulden toe. Ik teekende mede voor een gulden en was eindelijk de lijst vol; naar mijne waarneming (er waren zoowat 20 personen) zou de totale som ongeveer honderd gulden beloopen. -

Toen de heer B. met de lijst weer aan tafel verscheen, viel het den heer A. zeker niet tegen; ten minste hij ging weer staan en zei, zich te verheugen in de goede gezindheid voor eene goede zaak, zooals uit de presentie-lijst bleek, maar dat X. er ook voor bekend stond, werkelijk goede zaken krachtdadig steeds te steunen; hij hoopte, dat de

(*) Volgens de advertentie was 't juist anders.

beraadslagingen tot een goed einde mochten voeren, en zou het ophalen der toegezegde gelden in den loop der week geschieden. -

Wij waren gaan zitten, en kreeg ik aan mijne rechterzijde een heer, niet groot van postuur, met zwart krullend haar en levendige oogen. Ik had gedurende 't spreken van den heer A. hem reeds eene enkele maal iets hooren mompelen en vernam nu, als tot mij gericht: 'Hij laat er geen gras over groeien!' -

De heer C. kreeg daarna met een hoffelijk knikje van den heer A., die weer ging zitten, het woord.

De man verhief zich van zijn zetel; hij was moeielijk te verstaan, is nog al zwaarlijvig, niet bijzonder groot en lijdt aan kortademigheid. Hij schraapte zich de keel en begon in dezer voege: 'Meneeren! de maatregelen, die Duitschland heeft genomen, om door hooge invoerrechten te beletten, dat onze nijverheids-producten over de grenzen een afzet vinden, Meneeren, vervullen ons met bange zorg voor de toekomst van X. en die onzer vaderlandsche belangen in 't bijzonder(*). ("Wat 'n voorzienigheid", mompelde mijn buurman rechts.) Nederland, het stelsel van vrijen handel - eene pest voor de natie, Meneeren - toegedaan, laat den vrijen invoer van vele artikelen toe en heft op andere weinig of geene rechten. Wanneer wij dan wèl rechten moeten betalen, *hooge* rechten, Meneeren, als onze waren in Duitschland worden ingevoerd, (Duitschland alleen schijnt de boeman te wezen) dan gaat dat niet goed, want wij fabriceeren maar door en krijgen van buiten af goederen bij de vleet, zoodat we op 't laatst *te* veel hebben, omdat onze natie niet *alles* kan gebruiken, wat er is, en als we ons goed niet kwijtraken, blijven we met zolders vol zitten, en daar er geen aftrek is, moeten we eindelijk onze arbeiders ontslaan, die òf aan de particuliere liefdadigheid vervallen, òf aan de armenkassen komen. In Duitschland werken ze voor een klein loontje, te veel om te sterven en te weinig om te leven, en kan ons volk daarvoor niet arbeiden. Zóó overstroomen ze ons met goedkoop goed. Dáártegen, Meneeren, moeten we met elkaar meewerken met *die* mannen, die bescherming voor binnenlandsche nijverheid en handel vragen. *Ik* vraag, of de vergadering dat in beginsel niet met mij eens is?' Hij veegde zich 't roode gelaat, dat door de inspanning, waarmee hij sprak, parelde en glom, en had de voldoening, dat een daverend applaus zijne rede begroette. Met een vriendelijk lachje van innige zelfvoldoening bedankte hij met eene buiging voor den geoogsten bijval en ging voort: 'Wanneer de Vergadering 't alzoo met mij ééns is, wat ik uit hare bijvalsbetuigingen meen te mogen opmaken, dan ga ik verder. - Ge weet allen, Meneeren, dat ik in mijne Laarzen- en Schoenen-fabriek met een twintigtal knechts ("en knechtjes", mompelde alweer mijn buurman) werk, en kan ik door de concurrentie van mijne Duitsche naburen 't niet langer volhouden, daar ik met zolders vol goed zit. Wat zal nu het gevolg zijn? Wel natuurlijk, dat ik

(*) Hij volgde den heer A. in de "bijzondere belangen."

mijn besten, braven arbeiders (De gevoelige man pinkte iets als een traan uit het oog) gedaan moet geven, zoodat ze aan de armenkas komen, en als 't kan, moet dàt verhoed worden!' ('Want anders rollen mij de tranen gestadig langs de wangen'; alzoo de buurman). -

Eene kleine pauze volgde en stond de heer A. weer op.

'Na het gesprokene van den heer C., die zoo helder heeft uiteengezet, hoe zijne nijverheid, en dus ook die van anderen, wordt bedreigd, willen we verder gaan, Meneeren, en geef ik het woord aan wie 't verlangt.'

Mijn kleine buurman ging staan en met oogen, die schitterden van strijdlust, begon hij: 'Wat de heer C. daar even sprak, hebben we allen duidelijk gehoord en verstaan, ik ten minste; hoewel geen vakman, zou ik tot hem de volgende vragen willen richten, ten einde tot klaarheid te komen aangaande de oorzaken van den achteruitgang in Z. Ed. zaken. - 1°. Betrekt de heer C. zijn leder wel van die plaatsen, waar hij 't goedkoopste en het beste terecht kan komen? Ik stel die vraag, omdat tegenwoordig de consument direct den producent moet zoeken. 2°. Houdt hij, wat zijne fatsoenen aanbelangt (hij zegt zolders vol goed te hebben), wel rekening met den smaak en de eischen van het publiek? 3°. heeft hij een reiziger, die 't goed aan den man weet te brengen, en....' Heftig gestommel en gepraat beletten den man voort te gaan.

De heer C. stond op en zijn donkere, haast zou ik zeggen vernielende, blik zocht den spreker van zoo even. 'Meneeren, wat die... die... die heer daar gesproken heeft, wensch ik te beantwoorden en kan *ik*, die een dikke veertig jaar in dat vak werk, ook alleen maar doen. Punt 1! Ik behoor tot die menschen, Meneeren, die niet van den hak op den tak vliegen, die niet van al die nieuwighedens houden en die niet wegloopen van lieden, die ons goed bedienen; ik heb voor mijn leer nog denzelfden leverancier, dien mijn vader en grootvader ook gehad hebben, dezelfde firma namelijk, en die bekendstaat, uitmuntend, sterk en gezond leder te leveren. Ik maak daarom beste, sterke waar, - ze mag gezien worden - veel beter dan al dat floddergoed van den tegenswoordigen tijd; wie mijn goed niet hebben wil, moet het maar laten staan.' Dit laatste ging vergezeld van een nijdigen blik aan het adres van den geachten vorigen spreker.

Op de vraag, of ik een reiziger heb, wil ik maar niet eens antwoorden; ('Dat's ook 't gemakkelijkst;' alzoo mijn buur) goede wijn behoeft geen krans, goede waar prijst zichzelve!'

Alweer werd de spreker toegejuicht. -

Na hem stond Arnolds, de molenaar van het stadje, op en stak zijne vingers in de hoogte ten bewijze, dat hij gehoord wilde worden.

Een genadig knikje van de tafel gaf hem permissie tot spreken.

'Meneeren! als ik de krant goed heb verstaan, dan zie ik, dat de Meel-fabrikanten vragen, om hooger rechten op meel te heffen. Als wij dat ook vragen konden, dan zou ik dat wel willen, want als de

Duitschers zoo maar vrij meel mogen inbrengen, dan weet je niet, wat je in 't lijf krijgt, en als 't nu maar zóó hoog belast werd, dat het niet ingevoerd *kan* worden (hoe hoog die rechten zijn, weet ik niet en doet er ook niet toe), dan kunnen wij wat meer voor *ons* meel maken; want of nu ieder, die een pond brood koopt, al een half centje meer betaalt, die voelt dat niet en wij zijn er schoon mee geholpen!' ('Die komt er ten minste rond voor uit!' hoor ik naast mij.)

'Mijnheer A! Mijnheer A!' klonken drie, vier stemmen, toen de molenaar zoo ver was, 'mag ik ook eens een woordje meepraten?' Men ziet, de geest werd vaardig! -

''t Woord is aan den Klompenmaker!'

Deze stelde zich in postuur en begon. 'Zie je, Heeren! ons vak is een nuttig vak; wie goede klompen draagt, krijgt nooit geene natte voeten' (aanmerk 's mans betoogtrant) 'en wie droge voeten houdt, wordt zelden of nooit verkouden, en wie nooit verkouden is, heeft de minste kans, om aan de tering heen te gaan; zoodat ik maar zeggen wil, wij klompenmakers mogen der wezen! En toch zou 't kunnen gebeuren, dat wij ophoepelen moeten, want in Duitschland, waar ze eene macht van bosschen hebben, komt dan soms een storm van klompen; de invoer in ons land wordt niet belet, ten minste niet voor zoover *ik* weet. Nu zou *ik* wel willen, niet om mijzelven, maar om mijn volk, dat altijd nuttig voor de maatschappij bezig is, dat er een groot inkomend recht op klompen werd gemaakt. 'k Zal maar eens veronderstellen, de helft van wat ze hier kosten; dan werd er geen klomp ingevoerd en Bismarck mocht ze houden. Als 't winter is, kan hij voor mijn part op zijne Duitsche klompen op 't ijs dansen! Zoodat, als 't eraan toekomt, Meneer de Voorzitter' (de heer A. promoveert zonder slag of stoot tot President der Vergadering) 'ik dat wel zou willen!' -

'En wat hadt u, Mijnheer D.?'

'Zooals u bekend is, Meneer de President, maak ik dekkleeden, sterk en waterdicht. Nu zou ik die wel leveren kunnen naar de Ruhrstreek. Ik weet dat van een neef van me, die er woont en onlangs hier op bezoek was. Hij zag mijne werkplaats en zei: "Je moet ook eens naar onze streek je kleeden presenteeren; er worden heele treinen met zulke kleeden gedekt, waggon aan waggon; daar is zeker een afzet van belang." - Ik schreef dadelijk naar Essen met stalen van mijn doek erbij; en opgaaf van prijzen, die ik nog al krap had gerekend. En wat was 't antwoord? - "We kunnen de kleeden niet gebruiken, daar de hooge rechten in ons land dat beletten; er valt niet aan te denken." Nota bene, op een kleed circa de helft van de waarde aan inkomend recht en in ons land is de invoer vrij.

Nu dacht ik zoo, Meneer de Voorzitter, wij moesten ook maar eens hooge rechten gaan heffen van dekkleeden, die nieuw of als nieuw op de waggons hier worden ingevoerd; want is 't geene schande, dat die rechten 't heele bestellen in den weg staan? En dan zullen ze 't wel

laten, om goed naar hier te zenden; ons goed is veel beter en sterker. Ik zou gaarne zien, dat *hier* de rechten zoo hoog worden geheven, als de geheele waarde van 't goed bedraagt.' -

Hij zweeg en 't was maar goed ook, want het werd een mensch groen en geel voor de oogen.

Nadat de lijst geteekend was, werd de deur bijna onhoorbaar losgemaakt; 't was zachtjes aan warm en benauwd geworden in de zaal en had ik behoefte, om mij eens even te gaan verfrisschen. Gelukkig tikte de heer A. met zijn sleutel op tafel en stelde voor, een kwartiertje te pauseeren. -

Als ongemerkt kwam ik naast 'den buurman' staan, die den heer C. had geïnterpelleerd. Terwijl hij mij wat vuur vraagde, om zijne sigaar aan te steken, nam ik hem even op en waagde de bemerking: 'U hadt niet veel pleizier van uwe interpellatie, Mijnheer?' - 'Och, mijnheer, wat zou 't? De lui, die hier het woord voeren, hebben wel goede zaken, of hebben ze gehad, maar ze laten die verloopen, door altijd aan 't oude te blijven hangen, en zouden nu maar niets liever wenschen, dan dat er van *hunne* artikelen zulke hooge inkomende rechten werden geheven, dat invoer totaal onmogelijk wordt en iedereen bij hen moest ter markt komen. Ze hebben niet het minste begrip van de portée hunner vragen en willen zich liever door de burgerij laten alimenteeren, dan met werken er zoeken doorheen te slaan. 't Is hard gesproken, maar 't *is* zoo! Hij ook, de molenaar, met zijn onschuldig "half centje"; hij is echter een schalk, die, als 't zijn belang geldt, de huik naar den wind hangt, maar intusschen wel zorgt, dat hem 't spek niet van 't bord worde gehaald!' - 'Als ik 't wel begrijp, is u voor vrijen handel?' - 'Dat zou ik meenen! maar ze begrijpen er hier geen steek van; al praat je als Brugman, 't helpt geene zier!' - 'Wel...' maar daar klonk de sleutel op tafel, dus weer op 't appèl! -

De zaal was wat opgefrischt, de menschen ook en 't driemanschap zat met eene flesch wijn aan tafel. Aha, dacht ik, de comparitiekosten! -

De heer A. stond op en sprak ons toe: 'Mijne Heeren, uit de gevoerde gesprekken is 't ons gebleken, dat men zich wil aansluiten bij hen, die den weg der bescherming voor onze nijverheid en onzen handel verkiezen als 't eenigste middel, om de malaise te doen verdwijnen; het komt er nu nog maar op aan, *hoe* dat te doen!

Om echter de zaak niet vooruit te loopen, zou ik eerst willen uitgemaakt zien, of ook iemand tegen het beginsel is, en verzoek ik hun, die tegen bescherming zijn, dat te kennen te geven, door van hunne stoelen op te staan, of zal ik liever volgens de presentie-lijst afvragen? 'Zitten of staan', klonken een paar stemmen! 'Nu dan, wie ertegen is, wordt verzocht op te staan!' Fluisterend zei mijn buurman: ''k Zal staan gaan, maar 't doet er niets toe; dat zul je zien!' En waarlijk, hij stond alleen (als verslaggever en meer niet nam ik geen deel aan de beraadslagingen). 'Er is in de geheele vergadering maar één man, die 't niet

met ons schijnt eens te zijn, en zal ik dus maar aannemen, dat de algemeene wensch der vergadering is, dat wij rekestreeren!' - Daverend applaus! - 'Dan, Meneeren, is de vraag: de wijze waarop?

Als ik een prae-advies mocht geven, zou 't dit zijn: Er worde dadelijk, dus staande de vergadering, een bestuur benoemd van drie of vijf leden en'.... algemeene toejuiching! De molenaar stond op en zei vrij deftig: 'Als ik een voorstel mocht doen, dan zou 't dit zijn: de Vergadering kiest een bestuur van drie leden en benoemt met algemeene stemmen en door te gaan staan de heeren A., B. en C.; dat spaart tijd en papier!' - 'Bravo! bravo!' galmde het door de zaal, en ieder stond op, ofschoon de beide hoogste teekenaars op de lijst na het bestuur wel wat op hun neus keken.

De heer A. 'Hoewel ik liever eene commissie van vijf leden zag ("Waarom komt hij daar nu mee?" mopperde mijn onverbeterlijke nabuur), buig ik voor den uitgedrukten wil der vergadering en wanneer de beide heeren nevens mij er niets tegen hebben en mede het mandaat aannemen, zal ik mij zulks ook laten welgevallen.' De rechter- en de linkerflank bogen deftig, ten bewijze dat zij aannamen, en... weder handgeklap en bravo-geroep!

'Nu dan, Mijne Heeren!' vervolgde de heer A., 'dan proponeer ik nog heden vast te stellen, dat wij ons per rekest zullen wenden tot den Minister! Wie ertegen is, verzoek ik op te staan en zijne stem te motiveeren!' - Als vastgeplakt hield men zich op zijn zetel! - 'Alzoo niemand ertegen? Dan is 't de vraag, voor *welke* bedrijven wij bescherming zullen vragen, en'.... 'Voor *alle* bedrijven', riep er een, die dadelijk door anderen werd ondersteund!... 'en welk tarief de vergadering in toepassing wenscht gebracht te zien! 't Is mij daar even gebleken, dat voor *alle* bedrijven beschermende rechten worden gewenscht; maar hoe die te definieeren of te omschrijven? Dat wordt (kastelein, 'n flesch wijn) voor hedenavond een reuzenwerk!' -

De molenaar stond op en sprak met een oolijk gezicht: 'We hebben nu een bestuur en daar ons stuk naar mijne meening op pooten staan moet, sla ik voor, dat wij 't bestuur vragen, in 't begin der volgende week' ('t was nu Woensdag) 'weer eene vergadering te beschrijven, om dan een adres ter tafel te brengen, waarin alles wordt genoemd, wat heden besproken is en mogelijk dàn ook nog besproken kan worden. Wil het bestuur er nog een paar vakmannen' (wat keek de schalk verstolen naar de tafel) 'bijnemen, om 't werk wat te verlichten, dan zou dat kunnen en komen we zóó de volgende week beter beslagen ten ijs!'

Dit vond bijval en stond de president op, zeggende: 'Als de vergadering dit goedvindt en mijne collega's daarmee instemmen, dan kan ik mij daarmee ook best vereenigen en zou 't mij aangenaam zijn, zoo de heeren Walters' (de hoogste teekenaar na het bestuur) 'en de heer Arnolds' (de molenaar) 'zich daartoe wilden leenen. Ik noodig de beide heeren dan uit, ons hierin wel ter zijde te willen staan!'

De toejuiching was wel niet zoo algemeen als vroeger, maar niemand verklaarde zich er bepaald tegen. -

‘Dan, Mijne Heeren, stel ik voor, de Vergadering voor heden te sluiten, en dank ik u voor uwe trouwe opkomst, terwijl ik de beide heeren Walters en Arnolds uitnoodig, nog wat te willen blijven, om het noodige voor eene volgende vergadering en wat er meer mocht blijken noodig te zijn, voorloopig te bespreken!’

Daarmee viel de sleutel op tafel, waarop de aanwezigen vertrokken, nadat de heer Walters nog de drie heeren uit naam der opgekomenen bedankt had voor het nemen van het initiatief in zulk eene hoogst belangrijke zaak. -

De vijf heeren bleven zitten en wat er verder behandeld werd, kwam men voorshands niet te weten; alleen geloofde de kastelein, dat er veel te doen en te praten was geweest, daar de heeren eerst nà twaalven waren vertrokken! -

II.

Ik ging met de overigen naar buiten en hield ‘den opposant’ in 't oog, van wien ik gaarne iets meer wilde weten en hooren. Hem op zij gaande, deelde ik hem mede hier vreemd te zijn en in 't hotel ‘De Roemer’ te logeeren; ik had den avond nog voor mij en noodigde hem uit, met mij op mijne kamer eene sigaar te rooken, wat hij met een: ‘Als 't u in niets geneert, gaarne’, aannam.

We kwamen ter plaatse en vraagde ik eene lamp op mijne kamer, bestelde eene flesch wijn en zaten we spoedig op ons gemak. Ik presenteerde hem eene sigaar, vragende: ‘Mijn naam is N., particulier uit O.; als 't niet onbescheiden is, mag ik dan vragen, met wien ik 't genoegen heb te spreken?’

‘Mijn naam is Bitter! Ik ben hier boekhandelaar en drukker; de X. sche courant wordt bij mij uitgegeven en ben ik meteen Redacteur, Directeur ook. Echter sta ik hier in een niet al te goed blaadje, want mijne denkbeelden over vrijen handel staan lijnrecht tegenover die van de meeste - zoo niet van alle fabrikanten en neringdoenden. Ware 't niet om plaatselijk nieuws en algemeene berichten, dan geloof ik, dat ik geen lezer hier meer zou hebben. “*De Nieuwspost* van de Wed. Van Kollum”, zaliger nagedachtenis, was hier beter op hare plaats!’

‘Wel, Meneer Bitter, zóó slim zal 't nu wel niet zijn, hoop ik. Maar is u werkelijk zoozeer geporteerd voor vrijen handel, dat u daar alle heil van verwacht voor de toekomst?’

‘Heil? ja! *Alle* heil is wat sterk uitgedrukt, want er is nog een factor van belang, waarmee men rekening moet houden, n.l. het Bimetallisme!’ Na eenige oogenblikken peinzens begon hij: ‘Maar om dat hier in X. te behandelen, werd te veel boter op één stuk!’

‘Maar waarom verwacht u zooveel van vrijen handel? Houd mij ten goede, dat ik 't vraag; maar waar ik zie, dat een man als Bismarck het beschermend stelsel in Duitschland toepast, - om van anderen, die daarvóór zijn, niet te spreken - daar vraag ik mijzelven af met het oog op zijn verleden en zijne capaciteiten: zou 't wel zoo kwaad zijn, bescherming te hebben voor zijn land?’

‘Juist, Mijnheer, dat heeft mij ook een tijdlang aan 't wankelen gebracht, maar waar van tijd tot tijd in Duitschland zelf stemmen opgaan tegen de “Schützzölle”, daar geloof ik, dat men een groot staatsman, een groot Strategicus zelfs kan zijn, maar dat men zich in staathuishoudkunde kan vergissen en, met allen eerbied voor den IJzeren Prins, ben ik in mijne ziel overtuigd, dat hij met zijne beschermingsmethode den bal gruwelijk misslaat. De *Frankfurter Zeitung* heeft in Juni, meen ik nog gezegd bij eene beschouwing over de verslagen der Kamers van Koophandel in Duitschland, dat bij grooter productie en ondanks de haast ongelooflijke krachtsinspanning slechts onbevredigende winsten werden behaald, eensdeels ten gevolge der lage prijzen, ten andere het gevolg van het steeds verder om zich heen grijpende en scherper wordende *stelsel van bescherming!*

Van Duitsche zijde zelf komen telkens en telkens nieuwe klachten. Geene enkele Kamer van Koophandel in de Duitsche zeesteden is tot het beschermend stelsel bekeerd. Den vroeger zoo bloeienden uitvoerhandel van Duitsche granen op Scandinavië en Engeland hebben de Oostzeehavens door het verhoogen der invoerrechten verloren, en ze zijn de nadeelen, welke zij erdoor leden, nog niet te boven. De invoerrechten verhoogden natuurlijk den graanprijs! En het gevolg? De handel heeft zich verlegd en is dat éénmaal geschied, dan kan de stroom maar zelden de oude bedding terugvinden!

De Duitsche Handelsdag nam in 't laatst van November met bijna algemeene stemmen een besluit, om op te komen tegen de destijds voorgestelde verhooging van graanrechten.

De vaderlijke zorg van Bismarck wordt dus lang niet overal met dankbaarheid erkend en opgenomen. -

Wat bescherming werkt? Ze noodzaakt eerstens het land, om een Douanen-korps te onderhouden, dat reeds veel voordeelen verslindt; ze werkt het smokkelen, den sluikhandel in de hand en bevordert daardoor de onzedelijkheid. B.v. bij 't Zout en den Spiritus is 't geen onbelangrijk voordeel, dat men geniet, en menigeen zal er veel meer geld mee verdienen dan met hand- of ander werk. Wordt men al eene enkele maal “gesnapt”, dan kan dat wel worden ingehaald en gaat het er net mee als met de jachtwet en de stroopers in “de Graafschap”. Die aardigheid moet ik u even meedeelen; ze is karakteristiek en past min of meer in het kader onzer beschouwingen.

Een jager-strooper werd in 't begin van September bekeurd voor 't schieten van een haas; hij had meer op zijn kerfstok en moest *f* 100

boete betalen; ook zijn geweer werd verbeurdverklaard. Tegen Kersttijd daaraanvolgende vertelde hij, dat de *f* 100 reeds lang binnen waren, en had hij een mooier en beter geweer erbij in de plaats. Een commentaar is overbodig! -

Maar om op ons gesprek over bescherming terug te komen: behalve het eerstgenoemde verlamt ze de energie! Wie toch zal zich inspannen, waar 't niet hoognoodig is? Neem de nijverheid. Een laken-fabrikant b.v. geniet zooveel inkomende rechten op zijn artikel, dat van het buitenland niet kan worden ingevoerd. Stel eens, dat van zeker soort laken, vóórdat de bescherming kwam, de el *f* 4 kostte. Van elders werd ook zoo aangevoerd en gaf men om fijnere of sterkere qualiteit den een de voorkeur boven den ander. Maar daar komt de regeering hem met een inkomend recht van *f* 2 per el te hulp! Hij verkneukelt zich en slaat dadelijk den prijs zijner lakens op, zóó, dat ze nu *f* 6 per el kosten. Wat is daarvan het gevolg? Dat alles, wat laken draagt, onmiddellijk 50 percent meer moet betalen, die den fabrikant ten goede komen, zonder dat hij zich extra behoeft in te spannen. Waarom zou hij ook? 't Buitenland staat nu aan de grenzen en zal hem niet belemmeren; die *f* 2 rechten staan den invoer in den weg. Waarom nu zich aftobben in kwellingen des geestes? 't Is onnoodig! Hij slaapt in op wat bestaat! Geloof nu echter niet, dat zijn buitenlandsche concurrent slaapt! *Die* wroet en zoekt en vindt eindelijk òf in betere machinerieën, òf in 't betrekken der grondstof, òf in de opmaking der waar het middel, om goedkooper te werken, en belegert onzen slaper met zijn laken, dat hij nu met al die hulpmiddelen wèl kan invoeren, en... deze wordt wakker, maar staat niet op de hoogte. Door de langdurige indommeling is hij te slap, te traag en moet het veld vrijlaten, tenzij... er weer eens een paar gulden kunnen opgelegd worden. Gelooft u niet, dat het zoo zou gaan?'

'Ja, maar als 't nu de vraag is, of zijne industrie met de bescherming staat of valt? en dat *kan* gebeuren met het een of ander artikel.'

'Best, ik wil eens aannemen, dat *zijne* laken-nijverheid de bescherming noodig had, om te blijven bestaan. Wat wordt er dan gedaan? Iets, dat m.i. geene levensvatbaarheid heeft, wordt kunstmatig op de been gehouden. En door wie? Door alle mannen, die laken dragen. Elk betaalt zoo en zooveel meer voor eene jas, een rok of wat ook, om dien fabrikant te alimenteeren, in plaats dat hij door de concurrentie gedrongen wordt zijn best te doen en de natie van goed en goedkoop laken te voorzien. Me dunkt, dat redeneert toch?'

'Toegegeven, maar al die menschen, die in de lakenfabrieken brood vinden, worden toch zonder die bescherming aan den dijk gezet! Wie zal ze onderhouden? - De Staat?' -

''t Lijkt er niet naar, dat zou ook weer eene alimentatie worden. Neen! gaat een tak van nijverheid niet meer in den lande, wel, men late de fabrikanten zelf zorgen. Stilzitten *kan* men nu eenmaal niet,

tenzij men zóóveel hebbe overgegaard, dat werken niet meer noodig is; maar anders zoeke men een ander bedrijf.

Laat mij een paar voorbeelden noemen. Ik heb iemand gekend, die van ouder tot ouder het kaarsenmakersbedrijf uitoefende. De verbeterde lampen brachten Patent-olie als verlichtings-middel op den voorgrond en toen hij zag, dat die de kaarsen ging verdringen, werd hij Patent-oliefabrikant en had het er goed mee. Ik leerde hem kennen, toen gas reeds lang en Petroleum in 't begin werd gebruikt, en op mijne vraag: "Wat nu, als die de Patent-olie weer verdringen?" luidde het antwoord: "Dan maar weer wat anders, er is werk genoeg!"

Ik wil u nog even wijzen op de Zaanstreek! De Groenlands- en Straat-Davis-vaart, de Papiermakerijen gaven daar duizenden handen brood, evenals de Scheepstimmerwerven (gedenk Czaar Peter den Groote te Zaandam); welnu, dat is alles geheel of ten deele vervallen en zal men óók vaak gedacht hebben, wat moeten de arbeiders? En wat ziet men aan de Zaan? Tal van schoorsteenen en windmolens wijzen er u op, dat de handen werk hebben gevonden; er zijn o.a.m. Stoomrijst-pellerijen en Stoom-olieslagerijen verrezen, daarbij andere fabrieken uitgebreid, waar men vroeger niet aan had kunnen denken. Geloof mij, het: alle wereldsche zaken redden zich, is bij de Industrie van toepassing!'

'Ik dank u voor de citaten, maar ik wil 't fabriekswezen eens laten rusten! De landbouw en de granen, dat is toch, dunkt mij, eene geheel andere geschiedenis?'

'Laken is laken en graan is graan! in zooverre hebt ge gelijk; maar de bescherming werkt in den grond eenerlei en ik geloof verderfelijk!

'k Wil trachten u duidelijk te maken, wat ik bedoel, en in plaats van groepen cijfers, die in de millioenen loopen (ik kan ze u wel verschaffen), zijn de eenvoudigste voorbeelden, geloof ik, genoeg!'

'Toe maar! De cijfers schenk ik u; 'k hoor liever practische bewijsgronden!'

'Nu dan! Een Last rogge, wil ik eens aannemen, kost *f* 100, om een rond cijfer te nemen. Naar den tegenwoordigen prijs van het land en naar de heerschende pachten kan een boer daarvoor geene rogge verbouwen, of hij verliest geld en verarmt. Ik stel dat nu maar eens zoo.

Er gaan velerlei stemmen op, dat die toestand onhoudbaar is; er moet verandering komen. Goed! Maar van welke zijde? - Door lage pachten, zegt de een! Door bescherming een ander, want Duitschland en Frankrijk heffen zulke hooge inkomende rechten, dat het schande is! - Schande? Voor wien? - Ik zou denken, Mijnheer, dat een ronduitgesproken antwoord niet zou zijn in 't voordeel van den wetgever. -

Maar neem eens aan, dat er eene verhooging van inkomend recht mocht worden geheven van 25 percent; dan zou men moeten juichen, want de landbouwer kreeg dadelijk *f* 25 per Last meer voor zijn pro-

duct; ja wel! Voor hoelang? - Totdat zijn landheer bij hem aantikt en zegt: vrind, je maakt nu zoo'n hoogen prijs voor je rogge, je kunt nu wel wat meer opdokken en de pacht wordt verhoogd(*); 't voordeel komt niet voor den boer, maar voor den landheer.'

'Ja maar, zoo kan u 't me voorstellen, maar zoo zal het toch niet gaan, vooral wanneer de pachten reeds hoog genoeg waren.'

'Er zullen natuurlijk uitzonderingen zijn, maar in 't begin van 't jaar las ik, dat in Frankrijk een boer een perceel van nog al aanzienlijke waarde tot een vrij hoogen prijs had gepacht. De eigenaar bezon zich nog even voor de totale afsluiting en zei: "'t Is natuurlijk, dat wanneer het wetsontwerp over verhooging van graanrechten tot fr. 5 wordt aangenomen, ge fr. 5 huur per Hectare meer betaalt." Wat elders gebeurt, zou hier niet plaats vinden? Och Mijnheer, es menschelt überall!'

'Papier is geduldig! Zoo'n aardigheidje is licht verteld!'

''t Mag zijn, maar een *feit* is het, dat Berlijnsche graanhandelaars belangrijke partijen granen in Amsterdam hebben gezolderd, n.l. zij, die met het buitenland handelen, omdat ze te veel belemmeringen in Duitschland ondervinden door 't heffen der rechten, dan dat ze, hunne waar in eigen land opslaande, met vrucht zouden kunnen concurreeren.'

'Maar komt daar niet bij, dat ze in Amsterdam altijd voorschot op hun goed kunnen krijgen?'

'Dat kunnen ze evengoed misschien in Duitschland ook, maar geloot me: waar men den vrijen handel belemmert of dien aan banden legt, daar verplaatst hij zich ten nadeele van dat land zelf(†). Men loopt echter met al die beschermende rechten in een cirkel, want eigenlijk is het toch natuurlijk, dat als 't eene artikel beschermd wordt, het andere het ook vraagt; bevoordeelt men den landbouwer *boven* den grond, dan heeft de mijnwerker, die het *onder* den grond zoekt, dezelfde eischen te doen, en wat men den een geeft, mag men billijkerwijze den ander niet weigeren; zoo zou ten fine alles, wat wij eten, drinken, genieten, om en aan hebben, weer zooveel meer kosten, als alle rechten met elkaar bedragen, en dan?' Hier hield hij even op. -

'Ja dan?'

'Maar weer van voren af aan! Maar intusschen is 't al wat laat geworden,' - hij haalde zijn horloge uit - 'anders had ik u nog gaarne een lievelingsdenkbeeld van me meegedeeld!'

'Kom, kom,' luidde mijne repliek en schonk ik nog eens in, 'steek eene versche sigaar aan en dan nog het dessert!'

Hij boog, nam een vlammetje en vervolgde: 'Nu, ik zal 't kort maken,

(*) Zie *Handelsblad* van 17 October. Een landbouwer over verhooging van graanrechten, geschreven, nadat dit reeds gesteld was.

(†) In het *H. blad* van 11 Januari leest men: "Zoowel de Minister van Financiën, de heer Goschen, als Lord Hartington, hebben zich door de rede, die de heer Gladstone onlangs te Dover hield, gedwongen gezien, nogmaals openlijk te verklaren, dat zij tegen het beschermend stelsel, in welken vorm ook, gekant zijn."

dan moogt u 't zelf uitwerken! Gij noemdet daar even Amsterdam, als zou dat voorschot geven op gezolderde goederen, en hebt ge daarbij natuurlijk de geldmacht van de hoofdstad op 't oog!

Ik dweep - maar dwepers bereiken nooit hun ideaal - met het denkbeeld, om van Nederland *één vrijhaven* te maken en alle slagboomen weg te nemen. Dat denkbeeld is niet nieuw! De Graaf Gijsbert Karel van Hoogendorp stelde dit bij de vestiging van ons Koninkrijk voor aan Willem I en somde de voordeelen op, die dit op den duur aan land en volk zou geven. 't Scheen echter, dat de toenmalige toestand van 's lands middelen dat niet gedoogde, althans de Koning kon er niet toe besluiten. Ware dat eens gebeurd: Nederland één vrije haven, waar al de volkeren hun surplus aan oogsten en producten konden opslaan, vrij bij invoer, vrij bij uitvoer, met Amsterdam als voorschotgeefster. Hoeveel duizenden handen zouden daarin brood vinden; in entrepot opslaan, pakhuishuren, assurantiepremiën, afladen, lichters- en scheepsvrachten, renten en wat niet al zou in specie omgezet een gouden regen over ons land doen neerdalen.

De douanen met hun aankleve - en die is niet gering - kon men missen en 't kapitaal vond solide plaatsing.

Wat zou er eene welvaart heerschen! - Nu, ik acht dat voorloopig ondoenlijk, maar de welvaart fnuiken en te gronde richten, om als reciprociteits-maatregel de enkelen te beschermen ten koste van allen, dát hoop ik nooit te beleven!

En hiermee, Mijnheer, breek ik op; ik dank u voor de vriendelijke ontvangst en hoop ik u nog eens weer te ontmoeten!'

Ik dankte hem wederkeerig voor zijn aangenaam onderhoud. Wij wisselden nog onze kaartjes en namen afscheid met een 'tot weerziens!'

III.

De aangekondigde vergadering werd eene week later gehouden en daar er op de lijst nog eenige bedrijfsmannen hadden geteekend, waren we zoowat met c[a] dertig man in de zaal. -

Mijn vriend Bitter was op 't appèl; hij kwam naar mij toe en trok mij op zijde. 'Eigenlijk, maar onze tijd was wat beperkt,' zei hij, 'heb ik nog vergeten u erop te wijzen, hoe éénzijdig zij, die bescherming voorstaan, vaak te werk gaan. Menigmaal bij hun betoog *zeggen* ze een stukje waarheid, maar *verzwijgen* vaak de kern. Ik wil dat nu niet te hard veroordeelen, want ieder, die eene zaak verdedigt, zegt, wat hem past voor zijn onderwerp; misschien ook is men ter goeder trouw, maar.... enfin, ik heb voor een jaar of wat een stukje gelezen, ik meen in *Het Nieuws van den Dag*, over den klaaglijken toestand der fabrieken in Twente en moest er bescherming zijn. 't Was een akelig tafereel van ellende voor fabrikanten en werkvolk, dat er werd opgehangen! En wat gebeurt een dag of wat daarna? - Een

wakkere Tubantiër, ik geloof uit Enschede, repliceerde en toonde aan, dat het niet zoo slecht geschapen stond, dat men geene bescherming noodig had, dat er zoo en zooveel fabrieken werden bijgebouwd en weer eenige andere werden vergroot. Had deze de pen niet opgevat en 't stuk weerlegd, dan ware misschien ieder in den waan gebleven, dat de eerste schrijver gelijk had.

De geschiedenis der Tilburgsche wol-industrie behoef ik u niet te herinneren; ze ligt nog versch in 't geheugen. Uit den vreemde kwam de heer H. Muller Sz. uit Rotterdam ertegen op en was het daar ook: wat men ziet en wat men niet ziet! Geloof mij, men moet met protectionnisten voorzichtig zijn! Aan hen heeft men, zooals men dat noemt, een gladden aal bij den staart! - Zie, mijn waarde heer, we zijn inderdaad nog lang niet uitgepraat; het onderwerp, de zaak van vrijen handel zelf is te belangrijk, om in een uurtje te bespreken. Verwonderen doet het mij altijd, zooals de heer Mees 't eenmaal in eene brochure ook heeft gezegd, dat eene zaak, die zoo verschillende malen zoo helder is voorgesteld en als afgepraat is te beschouwen, telkens en telkens weer wordt aangevallen, terwijl ze als een opengeslagen boek voor ons ligt! Maar.... daar klinkt het signaal; ik ben benieuwd, waar we nu op getrakteerd zullen worden!' -

De heer A. opende met een gepast woord de vergadering; bracht hulde aan de adsistentie der beide heeren Walter en Arnolds; deelde mede, dat men hem de eer had aangedaan, hem tot voorzitter te benoemen, terwijl de heer B. met onderling goedvinden als secretaris en de heer C. als penningmeester was gekozen; hij zou nu het resultaat der drie comparities meedeelen.

'De taak, Mijne Heeren,' dus vervolgt hij, 'die we op ons opgenomen hebben, blijkt à posteriori moeielijker te zijn, dan we aanvankelijk hebben gedacht. Om in de aangelegenheid, die ons bezighoudt, den juisten weg te vinden, is een Hercules-arbeid en meenen we dan ook niet hierin de waarheid te hebben gevonden. Daarover moge de vergadering beslissen.

Wij meenen, dat een rekest, geheel op zichzelf staand, - geen aedhaesie-rekest - moet worden opgesteld en dat er eene commissie moet worden benoemd, om dit den Minister zelven te overhandigen; zij kan dan toelichten en verduidelijken, waar dat noodig is, en bij twijfel de meening der vergadering kenbaar maken, terwijl deze haar dient te benoemen. Zij heeft zich dan allereerst te wenden tot den kamerbewaarder en dien te vragen, wanneer Zijne Excellentie audientie geeft, en hem daarbij verzoeken, de commissie boven aan de lijst der supplianten te plaatsen. Indien dit gebeurt, dan kan uwe commissie op één dag heen en terug, dat met het oog op de kosten het verkieslijkst is.' (Bitter: 'Hij wil zeker wel eens naar Scheveningen!') 'Vindt de vergadering alzoo dit voorstel aanneembaar? Ik stel voor, dat men stemt vóór een voorstel, door te blijven zitten, en tégen, door op

te staan.' - Allen bleven stokstijf zitten! - 'Ik mag dus aannemen, dat dit voorstel wordt goedgekeurd?' (Bitter: 'De kerel remelt; wat is zijn voorstel?') Dan zal ik den aanhef van een rekest voorlezen, dat we aan de goedkeuring der vergadering onderwerpen. Ja, Meneeren, den aanhef! Er zal nog al eens gesproken worden over dit en dat punt en dan kan zulks nà den aanhef volgen! Alzoo: 'Aan zijne Excellentie den Heere Minister van....' Ja, Meneeren, daar zitten we eigenlijk voorloopig wat mee in! Moet het aan den Minister van Financiën zijn of aan dien van Buitenlandsche Zaken? Uwe commissie verschilt hierin van gevoelen. De minderheid zegt, dat we naar Buitenlandsche Zaken moeten, want dat het doel is, het Buitenland eens à faire te nemen, en dan zou 't aan dit Ministerie thuis behooren. De meerderheid, die meent, dat het met de dubbeltjesquaestie in verband staat, meent, dat we hij Financiën moesten zijn, en daar wij er niet van houden, elkaar te overschreeuwen, slaan wij voor te wachten, totdat de Burgemeester, die tegenwoordig met zijne familie op reis is naar Thüringen, weer thuis zal zijn en ons in deze wel zal willen dienen van raad en advies.

Wij hebben ons ook nog tot den notaris gewend (Bitter: 'Nu, die kon ze wel van den wal in de sloot helpen, dat is net een kolfje naar z'n hand.') en die dacht wel, dat het rekest naar Financiën moest, maar daar 't een binnenlandsch belang geldt, kon 't ook wel bij Binnenlandsche Zaken op zijne plaats zijn.

De meester zei, dat men gelijk kon hebben, maar dat alével 't niet onmogelijk zou blijken te zijn, dat men zich tot Waterstaat, Handel en Nijverheid moest wenden, omdat het eene zaak gold, die bescherming van Nijverheid en Handel vraagde, en dat die Minister daarvoor dan toch de aangewezen man was. Vindt de vergadering nu goed, dat we met het stellen van het hoofd van 't adres wachten, totdat de Burgemeester weer zal zijn teruggekeerd?' Niemand stond op..... 'Dus dat wordt aangenomen? Alzoo: "Aan.... enz.... geven met verschuldigden eerbied te kennen, de ondergeteekenden, allen inwoners der gemeente X. en belanghebbenden bij handel en nijverheid; *dat* zij met droefenis hebben gezien en in ervaring gebracht, dat de inlandsche handel en nijverheid in *zeer* treurigen toestand verkeeren; *dat* enkele fabrieken geheel stilstaan en andere dreigen te volgen; *dat* de ellende, die daaruit voor den werkenden stand voortvloeit en verder voortvloeien zal, niet is te overzien en de armenkassen tot den bodem, ja, tot den bodem toe zullen worden geledigd (verschillende teekenen van stilzwijgenden bijval); *dat* menig braaf en eerlijk gezin daardoor te gronde zal gaan; *dat* dit alles naar de bescheiden meening der adressanten zijn oorsprong vindt in de beschermende rechten, die in Duitschland worden geheven, waardoor *uit*voer onzer artikelen wordt belemmerd, en in den vrijen en weinig belasten *in*voer in Nederland, waardoor dit als 't ware wordt overstroomd met vreemde producten; *dat* dit alles zou kunnen worden voorkomen, wanneer ook in Nederland hooge en

hoogere rechten werden geheven; *dat* zij zich veroorloven, om Uwe Excellentie in de vele werkzaamheden, die haar deel zijn, te gemoet te komen, door Uwe Excellentie nu reeds voor te stellen....” En daar, Meneeren, komen we aan het punt in quaestie! Ik geef het woord aan ieder, die dit verlangt!’

Eerst schoorvoetend, maar daarna met lust en opgewektheid klonk het: ‘Ik - ik - Mijnheer de Voorzitter!’

‘Dan zal ik op de rij afgaan, zooals de heeren zitten! Alzoo: de heer E., apotheker, n^{o}. 1; F., vernisstoker en oliekoker, n^{o}. 2; G., meelhandelaar, n^{o}. 3; H., papiermolenaar, n^{o}. 4; I., houthandelaar, n^{o}. 5; K., schoensmeerfabrikant, n^{o}. 6 (daarbij scheen zijn gezicht eene minder welwillende plooi aan te nemen).... Voorloopig niet meer? Nu dan, heer secretaris, eerst komt de heer B., die in de vorige week 50 percent heeft gevraagd van de waarde van gemaakt lederwerk, niet waar? Dus.... “Voor te stellen, om te heffen bij invoer van gemaakt lederwerk, 50 percent van de waarde!” - Op meel.... hoeveel wilde u daarop hebben, Meneer Arnolds? O ja! *ƒ* 2 op de 100 kilo of *ƒ* 2½. Wat meent u?’

De heer G., meelhandelaar. ‘'t Is wel mijne beurt nog niet, Meneer de Voorzitter, maar daar meel mij ook raakt, zou ik wel willen vragen daaraan wat te mogen toevoegen. En dan zou ik, daar we nu toch aan 't vragen zijn, *ƒ* 3 vaststellen; men kan altijd afkomen en wat je nu niet vraagt, dat krijg je niet!’ Algemeene hilariteit en applaus! (Bitter: ‘Die vent zou wel aan 't handelen willen met den Minister: Wat vraag je? Wat bied je?’)

‘Goed! Alzoo op meel *ƒ* 3 per 100 kilo; meel, om brood van te bakken, Meneer de secretaris!’

Mijn buurman Bitter stond op en vraagde 't woord.

De heer A. ‘U staat wel niet op het lijstje, Mijnheer Bitter, maar als de Vergadering er niet tegen is, geef ik u gaarne gelegenheid tot spreken.’

Daar niemand zich ertegen verklaarde, begon de heer Bitter aldus: ‘Ik zal mij niet vermeten tegen het voorstel des heeren G. op te komen, maar geef ik toch het volgende in overweging. De heer G. is Meel*handelaar* en heeft hij dus geheel andere belangen dan de heer Arnolds, die Meel*molenaar* is. Het meeste meel, dat in den *handel* voorkomt, is buitenlandsch meel. Wanneer dit nu belast wordt, zóódanig dat het met verbod gelijkstaat, dan gaat de buitenlandsche handel te niet. De heer G. zal *nu* zijn meel koopen uit de eerste hand, of van den importeur, en wanneer die nu door de hooge rechten niet invoeren *kan*, dan zal die handel komen in handen van den inlandschen meelfabrikant, die zich zoo dicht mogelijk naast den consument zal plaatsen. Op deze wijze zou de heer G. met voor een hoog inkomend recht te stemmen, zijne eigen glazen ingooien en dát zal wel niet de bedoeling zijn.’

De heer A. kijkt bedenkelijk en vraagt, wat de heer G. na het gesprokene daarop heeft te repliceeren.

De heer G.: ‘Niets dan dit, schoenmaker, houd je bij je leest! Als de heer Bitter voor *zijne* zaken zorgt, zal ik 't wel voor de *mijne* doen en blijf ik *f* 3. - vragen!’

De heer Bitter haalt de schouders op en gaat zitten.

‘Nu hebben we klompen, als 'k mij niet vergis, en zou 'k wel willen vragen, of Mijnheer Hagen (de klompenmaker) bij, zijn gevoelen blijft!’

‘Ja wel, Mijnheer de Voorzitter, 50 percent!’

‘Goed secretaris, op klompen 50 percent der waarde!’

‘En u, Meneer E., wat wilt u voorstellen?’

De apotheker haalt den bril van den neus, laat er zijn mond langs henengaan, neemt een zeemleeren lapje en veegt dien zorgvuldig af, schraapt zich de keel en laat zich kalm en bedachtzaam aldus uit: ‘Dat het apothekersvak een nuttig vak is, al schittert het niet in den glans van weleer, behoeft geen betoog! Als wij er niet waren,’ (Bitter: ‘Dan waren er anderen en misschien ook beteren.’) ‘hoe konden dan de doctors de menschen cureeren, vraag ik maar? Dat die stand dus moet blijven bestaan, zullen èn zieken èn gezonden mij toestemmen en zal 't geleerde (geëerde, meende de man) gezelschap mij niet tegenspreken. En wat gebeurt er nu?... Holloway-pillen, Morrison-pillen, doctor-Pinter's-oorpillen, en ik weet niet wat voor soort pillen al meer worden hier bij honderdduizenden ingevoerd en verdringen de onze, want natuurlijk, waar *die* gebruikt worden, daar kan mijn vijzel wel stilstaan.’ (Hij keek een beetje nijdig naar iemand in zijne buurt, die - zooals Bitter mij later zei - wel eens vreemde laxeer-pillen gebruikte.) ‘Behalve de echte en door de Pharmacopea gesanctionneerde medicamenten en kruiden, waarvan eene apotheek in X. niet alléén kan bestaan, hebben we vroeger nog al wat leveranties gehad van poeder voor 't haar, pomade, tandpoeder, enz., en door vreemde snoeshanen is zulk eene geweldige massa van dat goedje (?) uit Frankrijk en Duitschland ingevoerd, dat het dan miserabel is en wij bijna niets te doen hebben. Ik zit, Meneeren, nog met een partijtje grondstof voor pomade, dat ik vijftien jaar geleden al heb gekocht.’ (Bitter: ‘Wat zal 't lekker ranzig ruiken.’) ‘Begrijp eens, wat eene rente- en winstderving. En was nu 't ingevoerde goed maar degelijk en solide, à la bonheur! dan liet ik 't nòg gelden, maar pomade met loodzouten, die haar en huid vergiftigen, tandpoeder met krijt, enz., dat het glazuur der tanden wegneemt. Niet om *mij*, Meneer de Voorzitter, maar om het *publiek*, dat met open oogen bedrogen wordt, zou ik wenschen: verboden invoer van zoogenaamde genees- en schoonheidsmiddelen!’ (Bitter: ‘Die is radicaal, hoor!’) ‘Ik heb gezegd!’

‘Dus secretaris! “Invoer te verbieden van”.... hoe zegt u ook?.... O ja!... “Invoer te verbieden van genees- en schoonheidsmiddelen.”’ (Bitter: ‘Jammer voor den man zelven, zijne huid kon wel wat velen.’)

‘'t Woord is aan Mijnheer F.’

‘Meneer de Voorzitter!’ liet zich de stem van den Dekkleeden-fabrikant hooren, ‘ik meende, dat u mij in de vorige bijeenkomst gevraagd hebt, nà den klompenmaker, of ook ik iets had, heb ik u toen gevraagd: 100% van de waarde te heffen van gemaakte dekkleeden, terwijl ik dat niet heb hooren noemen!’

‘Neem niet kwalijk,’ repliceerde de voorzitter, ‘ik had dit waarlijk geheel overzien; u hebt gelijk! Alzoo secretaris, nà de schoonheidsmiddelen: 100 percent te heffen naar de waarde van gemaakte en bereide dekkleeden! Zoo meent u immers, Meneer D.?’

‘Ja, zoo is 't best!’

‘En nu Meneer F.!’

Deze staat op. ‘In mijne zaak werk ik met 10 knechts en we hadden aardig altijd door werk. Nu heeft Bismarck’ (‘Die heeft een breeden rug, daar kan nog al wat op,’ fluistert Bitter.) ‘goed gevonden bij invoer in Duitschland de gekookte lijnolie met’ (ik kon hem niet verstaan) ‘mark te belasten en de vernissen met nog heel veel meer. Daardoor kunnen wij ons bordje wel inhalen, want met *die* verhooging kunnen we niets meer naar Duitschland leveren; de fabrikanten over de grenzen snappen alles weg, want alle commissies uit hun land stroomen hun toe; zij kunnen mèt die rechten gemakkelijk fabriceeren, daar zij die op ons vóórhebben. Als de zaak in den grond en bij den wortel van het kwaad moet worden aangepakt en genezen, dan moeten ze geen vat olie meer van Holland kunnen krijgen, of de Minister moet een uitvoerrecht heffen op olie, dat ze de tranen over de wangen loopen.’ (Bitter: ‘De binnenlandsche olieslagerij in den diepen rouw en bij de buitenlandsche fabrikanten de vlag op 't huis.’) ‘Dan zullen ze wel onze vernissen en gekookte oliën *moeten* nemen en verdienen wij mogelijk nog een extraatje!’

‘Maar dat is heel wat anders, dan waarover we nu spreken. Wij hebben het over belasting bij *in*voer en u wenscht belasting bij *uit*voer!’

‘Nu, dan kan 't aan 't einde van 't adres b.v. in dier voege,’ repliceert de spreker: ‘èn *dat* eindelijk, om de fabricatie van vernissen, gekookte olie, enz. (let wel, en zoo voort) te bevorderen, de ondergeteekenden een uitvoerrecht voorstellen van.... van.... laten we maar zeggen van *f* 15 op de 100 kilo lijnolie, bruto of netto, dat kan me nu dan eigenlijk niet schelen!’ (‘Wel ja, 't is toch gesneden brood!’ aldus Bitter.)

‘Is niemand in de vergadering ertegen? Niemand? Dan, Meneer de secretaris, zal straks de heer F. zijne motie’ (wat klinkt dat goed: zijne motie!) ‘nog wel eens nader willen formuleeren!’ -

‘De heer G. is.... neen! die heeft reeds gesproken!’

‘Meneer de voorzitter,’ valt deze in, ‘'t is waar, ik heb al gesproken, maar 'k dacht zoo ondertusschen, of we de *f* 3 niet nog wat zouden verhoogen!’ Daar de molenaar hierop als zijn gevoelen te ken-

nen geeft, dat *f* 3 al mooi genoeg zou zijn, vindt G. zulks goed en is de heer H., de papiermaker, aan 't woord! Zijn molen wordt door water gedreven.

Hij spreekt wat zacht, zegt verkouden te zijn, maar wat hij wil, komt hierop neer: ‘Papier belasten met 40 percent van de waarde, uitvoer van lompen te verbieden en te ordonneeren, dat aan de verschillende bureau's in Den Haag en bij alle gemeente-administraties, voorts overal, waar 't land wat in te zeggen heeft, oud-Hollandsch - of met de hand geschept - papier wordt gebruikt!’ (Bitter: ‘En dan maar 't liefst alles uit zijn watermolentje!’)

‘Alzoo, Mijne Heeren, als niemand daartegen iets heeft, wordt het aldus vastgesteld! 't Woord is aan J.’

‘We hebben hier in X. vier molens, die hout zagen, en na de opheffing of het eindigen van het contract met Zweden en Noorwegen wordt ons land overstroomd met gezaagde - wat zeg ik, gezaagde - ook met geploegde en gemeste houtwaren.’ (Bitter: ‘Hij weet, goddank, nog niet, dat men geheele huizen van buiten af kan bestellen!’) ‘Natuurlijk moet dat de ondergang zijn onzer bloeiende zagerij en handel, want waar wij de vracht van 't ruwe hout per kubieken meter of ton betalen, daar moet, als overigens alles gelijkstaat, de Zweed natuurlijk veel op ons vooruithebben, wanneer bewerkt hout wordt verladen, daar dit zooveel minder plaats inneemt en dus minder aan vracht heeft te betalen. Dat is n^{o}. 1 of primo! Dan secundo of ten tweede kunnen ze daar veel goedkooper werken dan wij hier; de loonen zijn veel lager en dat scheelt enorm. Wij betalen hier hoog arbeidsloon! En wat zal 't gevolg ervan zijn? Dat wij geheel verdrongen worden en 't werk moeten opgeven. En wat is dáárvan wederom het gevolg, vraag ik u! Dat wij ons volk gedaan moeten geven en armoede, Meneeren!... diepe, duistere armoede’ (Bitter: ‘Waar haalt hij de woorden vandaan?’) ‘in de plaats treedt van welvaart! Ons volk vervalt aan de liefdadigheid en zou ik dus met bescheidenheid vragen, Mijnheer de Voorzitter, dat er 25 percent inkomend recht op bewerkte houtwaren werd geheven, boven 'tgeen nu regeert’ (Bitter: ‘Vigeert, wil hij zeker zeggen.’) ‘en dat ik nu zoo precies niet weet.’

‘Is ook iemand tegen het voorstel van den heer J.? - Men vindt dus goed het voorstel aldus in 't rekest op te nemen? - Dan verzoek ik den secretaris, het aldus te notuleeren en vast te stellen! En hiermee zijn we aan 't einde onzer....’

‘Vraag excuus, Meneer de Voorzitter! Ik oefen ook een bedrijf uit, dat met totalen ondergang wordt bedreigd! De heeren weten 't zeker zoo niet en dat is hun niet kwalijk te nemen, maar zou je willen gelooven, dat er jaarlijks honderdduizenden doosjes en potjes schoensmeer uit Duitschland worden in 't land gebracht? Ik zeg honderdduizenden, maar 't kunnen evengoed zooveel miljoenen zijn.’ (Bitter: ‘Wel ja, je hebt het nu toch maar voor het noemen.’) ‘Daar zijn heele fabrieken van

in 't land van Beieren of zoo, precies weet ik 't niet, maar 't is dan miserabel in 't groot! Ze hebben der eigen blikslagerij voor de doosjes; een eigen timmermanswinkel voor de kisten; eene eigen drukkerij voor de etiketten en ik geloof ook, maar dat kan ik niet voor vast zeggen, der eigen inkt- en stalen-pennenfabriek voor 't kantoorgebruik.' (Bitter: 'Dat heeft de reiziger hem zeker wijsgemaakt.') 'Nu kun je wel nagaan, dat het daar alles voor een schuifje gemaakt wordt, en daar wij dat allemaal met onze handen' (Bitter: 'En wat voor handen!') 'moeten doen, kunnen wij er niet tegen op, dat gaat niet, zoodat ik wel zou willen hebben, dat het verboden werd, om één doosje in 't land te brengen. Ik weet anders niet, hoe we den kop boven water houden, en denk ik met onzen apteker: hou ze je land uit! 't Is beter, ze eruit te houwen, dan ze eruit te douwen!' (Bitter: 'Hoe vindt je 'm? die moest in de commissie naar Den Haag!')

De voorzitter! 'Onze vriend K. drijft het mijns bedunkens wel een beetje te ver. Schoensmeer maken is wel een bedrijf, maar nu niet van zooveel belang als dat...'

'Meneer A.!' valt het schoensmeer hem in de rede, 'of 't een bedrijf is! Wel, 'k betaal er genoeg patent voor en ik heb hier mijn gulden betaald, om óók wat te zeggen te hebben, en als je voor de anderen wat vraagt, kun je 't voor mij ook doen; ik vraag 't met dezelfde rechten en anders asjeblieft mijn guldentje maar weerom! Wat weerga, als 'k er niets voor krijgen kan, geef 'k hem niet weg!'

Dit incident verwekte eenig tumult! 'K. heeft gelijk! - gelijke monniken, gelijke kappen! - Als je A. wat geeft, mag je 't B. niet weigeren! - zoo'n schoensmeerbaas, wat denkt hij wel!' - en wat verder gezegd werd, loste zich op in een algemeen geraas en gemompel.

Eindelijk stond de molenaar op, keek knipoogend naar den voorzitter en hamerde met zijne tabaksdoos op tafel. 'Als ik 't wel begrijp, dan wil K., dat het schoensmeer belast wordt. Wel, hij heeft gelijk, ik zou 't ook willen;' (de voorzitter had er maar heel weinig zin aan, om het schoensmeer in zijn rekest op te nemen) 'maar daar er toch van vernissen *en zoo voort* sprake is in 't adres' (Bitter: 'Adressen, rekesten, al wat je maar wilt!') 'en schoensmeer eene soort vernis is voor 't leer, om dat goed blinkend te maken, stel ik voor, om als de commissie heengaat naar Den Haag, als toelichting (NB.) erbij te voegen: *ook schoensmeer*, en dat uit te drukken in 't adres met: en zoo voort. Wat dunkt je daarvan, Baas K.?'

'Alderbestig, als 't maar belast wordt!' luidde 't antwoord van den spoedig tevredengestelden man, en de voorzitter zag den molenaar met een vriendelijken, dankbaren blik aan! (Bitter: 'Zie zoo, die is ook uit de pekel of.... erin!')

'Daar K. er zoo vrede mee heeft, stel ik voor, wat de heer Arnolds daar even zeide, aan te nemen en over te gaan tot het benoemen eener commissie, die naar Den Haag zal gaan. Naar mijne zienswijze behoort

de commissie uit drie leden te bestaan en daar de secretaris in den regel, als belast met de redactie en het geven van 't verslag, per se lid eener dergelijke commissie moet zijn, zou de vergadering twee leden hebben te benoemen!'

Eene stem uit de aanwezigen: 'Dan stel ik voor verder bij acclamatie te benoemen den voorzitter en den molenaar!'

Of men nu werkelijk deze keus apprecieerde, òf dat het gevorderde uur ertoe bijdroeg, weet ik niet, maar eene algemeene toejuiching gaf aan, dat men deze beiden als afgevaardigden wenschte. 't Scheen wel niet volkomen naar des voorzitters genoegen te zijn, maar wist hij zich in zooverre te beheerschen, dat hij, toen de storm wat bedaarde, met den sleutel tikte en zich buigende sprak: 'Wanneer de heer Arnolds zich de keus wil laten welgevallen, neem ik mede de benoeming aan en zou ik alleen wegens het vergevorderde uur in overweging geven, om de vergadering te sluiten en het overige der redactie aan de commissie over te laten, die dan het adres naar Den Haag zal brengen, om zoo noodig een en ander toe te lichten' (Bitter: 'Ook de schoensmeerquaestie?') 'en daarna verslag uit te brengen van hare zending. Een convocatiebiljet zal u dan oproepen tot eene nieuwe vergadering.' -

Toejuiching volgde! Echter verhief er zich eene stem, behoorende aan mijn buurman Bitter, en daar hij, zooals ik zeide, wat klein van postuur is, ging hij op een stoel staan en riep: 'Mijnheer de Voorzitter! is er geene gelegenheid voor debat? Men zal toch zulk een ongerijmd stuk de wereld niet inzenden; 't is bespottelijk! Niemand schijnt hier met de tarieven bekend en ik heb eene tabel der inkomende rechten bij mij!' De voorzitter wilde hem antwoorden, maar gelach, gesis, gefluit en ander rumoer maakte zulks onnoodig. 'Die pedante kerel! - Hij is zelf ongerijmd! - Wat een wijsneus! - Wat een meneer weetal!' - en dergelijke min vleiende uitroepen kwamen aan zijn adres. Ik schoot hem op zij, want ik zag, dat hij bloedrood en ernstig boos werd. 'Als ik u een raad geven mag, laat ze maar stil begaan; stoor er u niet aan. Uwe stem baat ten deze niets; laat hen met schade en met schande wijs worden!' Hij scheen dat ook te begrijpen en volgde mijn raad! - De vergadering ging toen uiteen! -

Ben ik in de gelegenheid, om later 't verslag der commissie te hooren, dan maak ik er u deelgenoot van. Vooreerst heb ik genoeg aan dit proefje van vaderlandsliefde en ijver voor 't algemeen welzijn. Gij ook?

P.S. Vóór 't afzenden dezer mededeeling lees ik in de plaatselijke courant: 'In eene vergadering van industrieelen en belanghebbenden bij den Handel te X. is besloten een adres te zenden aan de Hooge Regeering met verzoek, het vrijhandels-stelsel te laten varen en tot vermeerdering van den bloei der vaderlandsche nijverheid en van den handel de invoerrechten op sommige artikelen te verhoogen. Eene commissie is benoemd, om het daarop betrekking hebbende rekest

den Minister te overhandigen en waar dat mocht noodig zijn, toe te lichten!' -

Dus ze gaan er dan toch heen! Mijn vriend Bitter zou zeggen: wat zal die Minister blij zijn, dat hem dat werk zoo gemakkelijk is gemaakt, door hem een tarief 'kant en klaar' erbij voor te leggen!

Onder het afdrukken zendt mijn vriend Bitter mij het volgende bericht uit het *Handelsblad* van 18 Januari: 'Door de bakkers te Barmen is aan hunne klanten meegedeeld, dat zij het roggebrood met 4 pfenn. per 7 pond opnieuw moeten verhoogen en dat het hierbij wel niet zou blijven. Of de broodmand moet hooger gehangen, òf de boterhammen dunner gesneden worden!' Hij vraagt mij, wie nu door de bescherming lijden en wie *inderdaad* de rechten betalen, m.a.w.: wie alimenteeren in Duitschland de landbezitters en landbouwers?

Het antwoord verblijve den lezer!

R.

JACOB VIS PZ.

Ons middelbaar landbouwonderwijs.

Mogen wij gelooven, wat van zoovele daken ons gepredikt wordt, dan is het leven van onzen tijd in zijne verschillende vormen van bedrijvigheid woeliger en moeilijker dan ooit te voren. Niet het minst voor onze meest bevolkte steden, waar de strijd om het bestaan het heftigst wordt gestreden. Ontkennen kunnen wij het niet. Wie de drukke en luide bewegingen in eene groote stad van onzen tijd met aandacht volgt, maar niet gewoon is, voelt zich niet thuis in die wereld van benauwende gejaagdheid en spanning en verlangt naar een rustiger plekje in eene stille en vriendelijke natuur. Hij wenscht zich met de onrust van iemand, die het heimwee heeft, terug te zien in die vredige dreven, waar hij zijn oog kon laten rusten op het jeugdig groen eener malsche weide of waar hij luisteren kon naar het echt landelijk geloei van het rund in de verte. Inderdaad, daar zijn van die plekjes op aarde, voor welke die rustelooze bedrijvigheid, die afmattende gejaagdheid der groote steden een vreemd element schijnt te zullen blijven; streken, die vergeten schijnen, om opgenomen te worden in het arbeidsveld van den mensch bij al den strijd om zijn bestaan.

Toch breidt zich de strooming, in de groote middelpunten der bevolking ontstaan, in golfvormige kringen naar buiten uit. In steeds wijdere banen spoort de mensch nieuwe bronnen op voor zijn onderhoud en zijne welvaart. Door eene steeds toenemende bevolking in zijn middel van bestaan meer en meer bedreigd, de herhaalde botsing met zijne lotgenooten moede, die hem het vroeger ruime aandeel in de winst betwisten, - wijkt hij in eene andere richting uit, waarin hij ruimer zich bewegen en zijn arbeidsvermogen beter ontwikkelen kan. Honderden en nog eens honderden van handen, vrijgekomen door den machtigen invloed van het stoomwezen, zoeken een ander veld voor haar arbeid. Nieuwe takken van industrie verrezen en verrijzen met iederen dag en telkens moeilijker wordt de strijd om het bestaan, de kamp voor het leven.

Dat ook de landbouw als tak van nijverheid meer dan ooit te voren begrepen is in de woelingen van het leven, wordt algemeen gevoeld. De nieuwe cultuurvelden, die blootgesteld zijn door het slechten der bosschen aan gindsche zijde van den Oceaan, wedijveren met onze

weiden en akkers reeds krachtig mede in het voortbrengen van zwaar rund en koren.

Wie met beperkt kapitaal het landbouwbedrijf aanvaardt, voor hem is de strijd, om zich staande te houden, soms hard genoeg. De prijs van het koren, gedrukt door den levendigen aanvoer van buiten, zal in de naaste toekomst wellicht in onnatuurlijke verhouding staan tot den koop- of huurprijs der gronden, tot de kosten van bewerking en de opbrengst der velden.

Nederland, het land van boter en kaas bij uitnemendheid, wordt reeds vooruitgestreefd door Denemarken, waar wij onze leermeesters kunnen vinden voor dat onderdeel van den landbouw, dat onder den naam van zuivelbereiding zooveel tongen en pennen in beweging heeft gebracht.

Dat inderdaad de tijden ook voor den landbouw ernstig genoeg zijn, bewijzen de stemmen, die zich reeds hier en daar laten hooren tot aanprijzing van den tuinbouw in de plaats van den gewonen landbouw, waarin, naar de profetie dier ‘clair-voyants’, in de toekomst moeilijk de concurrentie met de nieuwe wereld zal zijn vol te houden.

Uit dit alles blijkt op het duidelijkst, dat op het gebied van landbouw en veeteelt de concurrentiegeest van onzen tijd is doorgedrongen, die ons dwingt en prikkelen moet op onzen tijd te passen; dat ook door de toepassing van het stoomwezen de uitoefening van den landbouw eene nieuwe phase is ingetreden, die den tegenwoordigen landbouwer in eene andere verhouding plaatst tot zijn bedrijf dan vroeger.

Maar niet alleen wijzigt zich langzamerhand de verhouding van den landbouwer tot zijn bedrijf, ook de betrekking, waarin hij staat tot de maatschappij, wordt eene andere.

Meer en meer wordt door ruimere middelen van verkeer, door betere wegen, breedere kanalen en nieuwe spoorbanen, het isolement opgeheven, waaronder de landbouwer van vroeger meer dan iemand anders leefde. De meerdere aanraking en kennismaking met de buitenwereld, welke daarvan een gevolg is, verklaart voor een goed deel, dat de zonen onzer landbouwers niet meer zoo uitsluitend het bedrijf hunner vaders kiezen, maar andere middelen van bestaan opzoeken, die hen meer in de centrums der bevolking brengen.

Van welken gelukkigen invloed dit is voor de ontwikkeling van den landbouwenden stand, springt in het oog. Niet enkel nog uit een oogpunt van billijke waardeering van die takken van bestaan of van wetenschap, die buiten het landbouwbedrijf vallen, maar vooral ook uit het oogpunt eener betere verhouding, waarin dat bedrijf daardoor komt te staan tot de overige deelen der maatschappelijke samenleving.

Erkennen wij dus, dat de betrekking van den landbouwenden stand tot de buitenwereld wijder van omtrekken en daarnevens intiemer van aard wordt; dat bovendien de ernst der tijden eene strengere voorbereiding van den toekomstigen landbouwer eischt, - dan is de vraag voor onzen

tijd belangrijk: hoe en door welke middelen kan in die voorbereiding naar behooren worden voorzien? Aan welke voorwaarden dient voldaan, om hem geschikt te maken voor het maatschappelijk leven en voor het bedrijf?

Wij vermoeden reeds, dat eerste voorwaarde eener deugdelijke opleiding voor beide moet zijn: grondig en ontwikkelend onderwijs; - onderwijs, dat den geest en het oog verheldert voor de waarneming der verschijnselen rondom ons. ‘Reeds met het oog op de plaats, die de (welgestelde) landbouwers in de maatschappij innemen, moeten zij eene zooveel mogelijk volkomene vorming van den geest zoeken. Zij hebben in hun toekomstig beroep niet alleen de moreele en intellectueele kracht noodig om met goed gevolg het bestuur over de boerderij uit te oefenen, zij hebben niet alleen den landbouw waardig te vertegenwoordigen en aan den vooruitgang ervan krachtig mede te werken, zij moeten ook hunne ware plaats in de maatschappij innemen en voor het maatschappelijk leven in gemeente, provincie en rijk het hunne bijdragen. En daarom’ - zoo vervolgt Dr. Otto Pitsch(*) - ‘zal de algemeene beschaving door hoogere burgerscholen met 3-jarigen cursus gegeven, wel de minst mogelijke beschaving zijn, waarmede de vragen, tegenwoordig door de maatschappij aan een zelfstandig landbouwer gesteld, kunnen beoordeeld worden.’

Het middelbaar onderwijs dus als grondslag voor die algemeene kennis en ontwikkeling, welke gevorderd wordt in ieder wel opgevoed man van onzen tijd, en daarna het landbouwonderwijs als de meest noodzakelijke voorbereiding tot eene oordeelkundige uitoefening van het bedrijf, - ziedaar de twee takken van onderwijs, die onze toekomstige landbouwers voor hunne vorming 't meest behoeven. Ook al moet worden toegestemd, dat de middelbare school als zoodanig reeds eene zeer belangrijke beteekenis heeft voor het aanbrengen van die nuttige kennis, welke den sleutel geeft tot verklaring van onderscheidene verschijnselen van het maatschappelijk leven en de natuur, - daarnevens mag het onderwijs eener goed georganiseerde landbouwschool een onmisbaar element in de opleiding tot den landbouw heeten.

Wie zijn bedrijf met grondige kennis van zaken verlangt uit te oefenen, mag niet vreemd staan tegenover de leer der vererving, noch tegenover de methoden van het fokken en veredelen der huisdieren in het algemeen. Hij dient onderwezen te zijn in de algemeene regels van het zaaien, verplegen en oogsten der cultuurgewassen en in de behandeling der inlandsche huisdieren.

‘De leer der bemesting, de samenstelling en het gebruik der meststoffen;

de hoofdbewerkingen der cultuurgewassen, nadat zij door den landbouwer zijn afgezet;

de bijzondere behandeling van rundvee, schapen, paarden en varkens,

(*) Dr. Otto Pitsch, *Landbouwonderwijs in Nederland.*

ook wat betreft verpleging, voeding en gebruik; de verschillende systemen van zuivelbereiding en van de werktuigen dáár en bij het reinigen der veldvruchten in gebruik;

de leer van ontginning, bevloeiing en polderbemaling'(*);

dat alles en nog zooveel meer vormt een afzonderlijken tak van wetenschap, waarover de middelbare school moet zwijgen en waarvan de kennis alleen kan en moet worden aangebracht door en ten gevolge van opzettelijk landbouwonderwijs.

't Behoeft geen betoog, dat de middelbare school over de landbouwwetenschap zelve het zwijgen moet bewaren. Hare roeping kan geene andere zijn, dan die verstandelijke ontwikkeling en kennis aan te brengen, welke gevorderd worden voor eene latere beoefening van den eenen of anderen specialen tak van wetenschap. Zij kan in de vorming voor het maatschappelijk leven en voor het bedrijf alleen de grondslagen leggen, waarop later zal moeten worden voortgebouwd. De landbouwscholen zijn de inrichtingen van onderwijs, waar onze toekomstige landbouwer de kundigheden zal moeten leeren, welke voor eene oordeelkundige uitoefening van zijn bedrijf overeenkomstig de eischen des tijds onmisbaar zijn. Eene deugdelijke organisatie dier scholen is dus voor onzen tijd een vraagpunt van het uiterste belang, ook zelfs na de oprichting der Rijkslandbouwschool te Wageningen. Want het komt mij voor, - en ik wil het in deze volgende bladzijden trachten toe te lichten - dat deze school, hoe voortreffelijk ook in vele opzichten, slechts gedeeltelijk voorziet in de behoeften onzer toekomstige landbouwers en niet beantwoordt aan den geest en de strekking der wet tot regeling van het landbouwonderwijs.

Wie de discussies gevolgd heeft, die gehouden zijn bij de beraadslaging over de artt. 19 en 20 van bovengenoemd wetsontwerp, zal zich herinneren den strijd, die er gevoerd is over de beteekenis en den omvang der bij de wet bedoelde landbouwschool.

Het was vooral de heer Begram, die den strijd opende en opkwam tegen de wijze, waarop de Regeering blijkens art. 20 der wet het landbouwonderwijs geregeld wilde hebben. 'De Regeering beoogt' - zoo sprak hij - 'niet om een praktisch wetenschappelijken, maar om een geleerden landbouwenden stand in het leven te roepen. Hij kan in die landbouwhoogescholen of academiën van landbouw geen heil zien, maar verlangt een school ter vorming van praktische en wetenschappelijke landbouwers tegelijk.'

Ook de heer Storm van 's Gravesande is 'geen zeer groot voorstander van de hier bedoelde scholen. Hij meent, dat de Minister zich te veel in Duitschland heeft verplaatst, waar men evenals in Engeland zeer groote exploitation van landgoederen heeft. In Duitschland heeft men behoefte aan een opleiding van administrateurs van die groote

(*) Programma der Rijks-landbouwschool te Wageningen.

landgoederen, maar dat komt hier niet zoo voor. Hij erkent, dat wetenschappelijke kennis zeer kan en zal leiden tot verbetering van den landbouw, maar meent dat een aantal zaken, die een nuttige toepassing bij den landbouw kunnen vinden op de hoogere burgerscholen, geleerd kunnen worden. Het was z.i. beter, wanneer men begon met te zien of bij den landbouwstand geneigdheid bestaat van hoogere burgerscholen gebruik te maken en in dat geval later over te gaan tot de oprichting van een Hoogere landbouwschool.'

De heer Westerhoff doet uitkomen, 'dat hij een groot voorstander is van wetenschappelijk onderwijs in den landbouw, omdat hij er de beste uitkomsten van durft verwachten. Doch' - zoo gaat hij voort - 'ik ben een voorstander van goed, van degelijk onderwijs in dat vak; niet van een gebrekkig en halfgebakken onderwijs, om het zoo eens te noemen, dat zich alleen bij de beginselen bepaalt en in niets anders bestaat, dan in vertooning te maken. Zoodanig onderwijs acht ik zelfs hoogst schadelijk en ik geloof dat daaraan alléén moet worden toegeschreven het verongelukken en het verarmen van die zoogenaamde wetenschappelijke landbouwers, waarvan zoo dikwijls sprake is.' Hij acht het in zijne verdere rede een treurig en bedroevend verschijnsel, dat in de vergadering van Nederlandsche volksvertegenwoordigers het wetenschappelijk onderwijs in den landbouw nog zoo fel bestreden en het nut ervan niet alleen betwijfeld, maar pertinent ontkend wordt. 'Gelden voor het onderwijs in de kunst om zijn evenmensch op een bevallige en kunstmatige manier te dooden, worden hier met milde hand toegestaan en verdedigd, terwijl men gelden, bestemd voor het onderwijs in een der oudste, nuttigste, eerwaardigste en onontbeerlijkste bedrijven, waarin de staten hun zekerste en duurzaamste stut en steun vinden, weigert.'

De heer J.F. Zijlker bestrijdt den heer Begram in zijne opvatting omtrent scholen ter vorming van practische en wetenschappelijke landbouwers te gelijk. 'Hij weet niet recht, waar door hem de grens getrokken wordt tusschen wetenschappelijk en praktisch onderwijs, maar indien de heer Begram ook onder zijne praktijk begrijpt het werktuigelijk gedeelte van den landbouw, bijv. ploegen, mestrennen enz., dan moet hij van hem in meening verschillen. De heer Zijlker is bang zelfs om aan een landbouwschool bijv. een modelboerderij te verbinden, al is het ook maar alleen met het oogmerk, om de leerlingen door het bestendig doen aanschouwen hoe het in zulk eene boerderij toegaat, de praktijk te doen leeren. Het ligt volgens zijne meening geheel in den aard der zaak, dat inrichtingen welke tegelijk moeten dienen voor de beoefening van den wetenschappelijken en werktuigelijken landbouw, op den duur niet kunnen bevallen en geen goede vruchten kunnen geven. Wat men op Gen landbouwschool wel nooit zal leeren, is om met weinig veel te doen; nl. om met de minst mogelijke uitgaven de hoogst mogelijke opbrengst en winst te hebben, -

en dit is toch een der eerste vereischten bij de uitoefening van het landbouwbedrijf. De zoons van landbouwers zullen de praktijk altijd veel beter tehuis leeren en anderen, die tot het vak overgaan, het best op eene boerderij bij practische landbouwers, om aldaar zelve het boerenwerk, de gereedschappen en landbouwwerktuigen te hanteren. Het is niet genoeg te leeren, wat, wanneer en hoe geploegd, gezaaid, gewied, geoogst en gedorscht, maar vooral ook moet geleerd en *ondervonden* worden, hoe met knechten, meiden, arbeiders en werkvolk moet worden omgegaan, alsmede de heerschende usantiën, dagelijksche regeling der werkzaamheden, vooral in betrekking met weersveranderingen enz., 't welk alles op verschillende plaatsen zoo grootelijks verschilt en 't welk *slecht* op een landbouwschool gedoceerd kan worden. Daarvoor is alleen een boerderij geschikt, met iemand aan het hoofd, welke die kunst goed verstaat.'

Hij wenscht op grond van dit alles het wetenschappelijk landbouwonderwijs - waarvan hij overigens een warm voorstander blijkt te zijn - goed gescheiden te houden van de opleiding tot de werktuiglijke uitoefening van het bedrijf als zoodanig en bepleit met ijver de oprichting van goede landbouwscholen op wetenschappelijken grondslag.

Intusschen blijft de heer Begram van meening, 'dat het programma van onderwijs voor die scholen eenvoudiger moet zijn, dan die door de Regeering is bedoeld en dat de vakken in dat programma kunnen wegvallen, welke reeds op de hoogere burgerscholen worden onderwezen. Naar zijn oordeel moeten de leerlingen der bedoelde Rijks-landbouwschool, willen zij voor het daar te geven onderwijs geschikt zijn, eerst den cursus aan de hoogere burgerschool gevolgd hebben. Het wetenschappelijk onderwijs aan de Rijks-landbouwschool moet zijn voortzetting van het onderwijs aan de middelbare school en dus omvatten de vakken, die aan de hoogere burgerschool *niet* onderwezen worden.'

De afgevaardigde Idserda is van eene andere meening, wanneer hij het doel omschrijft, dat z.i. de Rijkslandbouwschool naar het ontwerp der Regeering heeft. 'Naar zijne opvatting moet dat doel tweeledig zijn. In de eerste plaats om volledig onderwijs te geven aan hen, die een acte van bekwaamheid als landbouwonderwijzer of een diploma als landbouwkundige verlangen. In de tweede plaats om aan hen, die zich op het een of ander speciale vak van landbouwwetenschap willen toeleggen, de gelegenheid te geven de lessen over dat speciale onderwerp bij te wonen. De Rijkslandbouwschool is dus een kweekschool voor aanstaande landbouwonderwijzers en landbouwkundigen. Het onderwijs aan zoodanige Rijksschool moet volledig zijn en alle leervakken omvatten, die met den landbouw in verband staan, opdat hij, die zich op de landbouwwetenschap of een dier takken wil toeleggen, de gelegenheid hebbe onderwijs te ontvangen. Dit karakter van een Rijkslandbouwschool' - zoo zegt hij verder - 'verschilt geheel van een bijzondere landbouwschool. Daar moet en kan ook volgens dit wetsvoorstel, het

onderwijs naar de behoefte of plaatselijke gesteldheid gewijzigd, ingekrompen of uitgebreid worden; daar kan meer het oog worden gevestigd op practische vorming tot het landbouwbedrijf.'

In deze rede schijnt mij het rechte doel en de juiste richting omschreven, waartoe de Rijkslandbouwschool bij de wet werd aangevraagd en waarin zij zich bij hare oprichting heeft bewogen. De geheele omvang, dien deze school in de laatste jaren heeft aangenomen, wijst er m.i. onbetwistbaar op, dat zij meer eene inrichting vormt tot opleiding van landbouwkundigen en administrateurs van uitgebreide landgoederen dan tot vorming van onze aanstaande landbouwers; dat zij veel minder eene kweekschool voor deze laatsten is dan wel een station ter beoefening van de zuivere landbouwwetenschap, theoretisch en aanschouwelijk te gelijk.

Dat dit ook in de bedoeling der Regeering lag, moge blijken uit de verdediging van het wetsontwerp door den Minister Thorbecke.

'Het is er' - zoo spreekt hij in de weerlegging zijner tegenstanders - 'in de eerste plaats om te doen, de gelegenheid te openen om degenen, die het verlangen en ook die het niet rechtstreeks verlangen, met de tegenwoordige vorderingen en eischen van den landbouw bekend te maken. Ik zeg, die het verlangen en die het niet verlangen, want het is niet twijfelachtig, dat, wanneer een wel geregeld *hooger*(*) onderwijs van landbouw hier te lande gegeven wordt, dat dit, niet in één, twee of drie jaren, maar langzamerhand op den landbouw grooten invloed moet hebben. Het moet doordringen. Heeft men de gelegenheid en richten enkele landbouwers daarop de aandacht, dan zal eerst bij eenigen, later bij velen de gedachte ingang vinden en zoo zal de landbouw over het algemeen het tot een hooger trap brengen, dan waarop hij schijnt te staan'.... En later - in antwoord op hetgeen de heer Begram tegen het regeeringsontwerp heeft ingebracht - zegt de Minister:

'Welke is ten aanzien van het landbouwonderwijs, de gedachte van het ontwerp? - Volgens die gedachte is er drieërlei trap van landbouwonderwijs. De eerste is bij de lagere school, voorzoover daar landbouwonderwijs gegeven wordt. Dan scholen als die, welke de Hollandsche maatschappij wenscht op te richten. Maar zoodanige scholen bedoelt de Regeering niet op te richten. Die scholen van den tweeden trap(†) laat het ontwerp ten eenenmale over aan particulieren, gemeenten of provinciën.

Maar voor het landbouwonderwijs (*du premier ordre*), dat tot studie en wetenschap van den landbouw moet leiden, wil het ontwerp instelling eener Rijkslandbouwschool. Het ontwerp ziet in deze school een inrichting, die niet door provincies, gemeenten of particulieren kan

(*) De cursiveering is van mij.

(†) De Minister bedoelt hier zeer waarschijnlijk de zoogenaamde akkerbouwscholen.

worden opgericht en daarop slaat het programma, door de Regeering voorgesteld.' -

- Men ziet het, naar het oogmerk der Regeering moest de meergenoemde school eene inrichting voor hooger onderwijs worden op echt wetenschappelijken grondslag. *Practisch* alleen in den zin van *aanschouwelijk* ten opzichte van alles, wat het onderwijs en de uitoefening van het landbouwbedrijf betreft, niet echter in den zin van oefening in de verschillende werkzaamheden, die tot het bedrijf behooren. Heb ik de bedoeling der Regeering met de oprichting dezer school goed begrepen, dan moet de Rijkslandbouwschool voor den landbouw worden, wat de Polytechnische school is voor architectuur en waterbouwkunde: eene inrichting voor onderwijs tot vorming van landbouwkundigen niet alleen, maar ook eene instelling ter beoefening der wetenschap in een omvang en eene breedte, als strekken kan, den landbouw hier te lande op gelijken voet te houden als in het buitenland en dus de ontwikkeling daarvan te bevorderen door onderzoek en studie. M.a.w. een station van proefneming en onderzoek naar alles, wat de wetenschap en het bedrijf van den landbouw vooruit kan brengen en verheffen; een brandpunt, waarin de vorderingen, die de landbouwwetenschap in alle beschaafde landen van Europa maakt, zich vereenigen kunnen in een centrum, waarvan, na analyse, het goede deel weer uitstraalt naar alle oorden van het land; - hetzij door de leerlingen der school, die als landbouwkundigen - wel te onderscheiden van onze landbouwers - zich door het land verspreiden en hun licht laten schijnen als 'wandelleeraars'(*); hetzij door den druk, zooals nu reeds geschiedt door het tijdschrift over landbouw. In dien zin opgevat, is ook verklaarbaar en tevens toe te juichen de breede grondslag, waarop de landbouwschool is opgericht, en de uitzetting, die hare fundamenten nog steeds ondergaan tot bevestiging van het gebouw en tot betere bereiking van het doel, waaraan zij moet beantwoorden. Als *wetenschappelijke instelling van onderwijs* heeft zij, èn door het voortreffelijk personeel van leeraren, die aan haar verbonden zijn, èn door hare rijke hulpmiddelen eene zoo belangrijke beteekenis voor ons land, dat wij niet genoeg het oogenblik kunnen roemen, waarbij hare oprichting werd verzekerd. -

De vraag is echter, of ook de school zich op het punt van onderwijs in het goede spoor beweegt. En dat meen ik te mogen betwijfelen, waar het de vorming onzer aanstaande landbouwers betreft. Zij kunnen eene wetenschappelijke opleiding missen in dien omvang, als noodig zou zijn, om zelf door proefnemingen op kleinere of grootere schaal den practischen landbouw vooruit te brengen of te verheffen. De nauwkeurigheid en de bedrevenheid, die vereischt worden, om zelfs bij eenvoudig onderzoek tot een vertrouwbaar resultaat te komen, kunnen moeilijk verlangd

(*) Tot heden bemerken wij op dit terrein niet veel beweging. Dat is te meer te betreuren, omdat onze landbouwers wel eene opwekking schijnen noodig te hebben tot betere waardeering der wetenschap, waarop hun geheele bedrijf berust.

worden van hen, die het landbouwbedrijf willen uitoefenen in den omvang, waarin dat hier te lande gewoonlijk geschiedt; - gezwegen nog van de belangrijke financieele opofferingen, die aan dergelijke onderzoekingen of proefnemingen zijn verbonden. - Wat *zij* noodig hebben, dat is: eene opleiding, die voeren kan tot boven alles practische en degelijk ontwikkelde mannen, die het wetenschappelijk onderzoek, in de eerste plaats voor zoover hun bedrijf betreft, hebben leeren waardeeren en met een helderen blik weten te onderscheiden, wat hun daarin van nut kan zijn; die bovendien het materiaal en het werktuig kennen, waarmee zij werken, en dat naar waarde en met voordeel weten te gebruiken. Practisch gevormd ook in dien zin, dat zij later *onder het oog van hun vader of van een ervaren boer* geoefend zijn in al die werkzaamheden, welke schering en inslag zijn van hun beroep; dat zij hun werkvolk het werk kunnen verbeteren, waar dat niet naar behooren geschiedt; d.w.z. zelf de hand aan den ploeg kunnen slaan, wanneer dit door de omstandigheden soms gevorderd wordt. 't Is duidelijk dus, dat onze toekomstige landbouwers voor hunne vorming niet dien breeden, wetenschappelijken grondslag behoeven, waarop het onderwijs aan de Rijkslandbouwschool is opgetrokken; dat zij in die school niet zullen vinden, wat zij in de eerste plaats van noode hebben.

Dat ook art. 38 der wet, waarbij het landbouwonderwijs geregeld wordt, - welk artikel de gelegenheid voor belangstellenden opent tot het volgen van enkele lessen - de buigzaamheid en de kracht mist, om de Rijkslandbouwschool voor hen pasklaar te maken, springt in het oog. Is het systeem van onderwijs goed in elkaar gezet, dan vormen alle leervakken in het programma, ook bij de uitgebreidheid, waarin zij worden onderwezen, schakels van één keten, waarvan geene enkele gemist kan worden zonder schade van het geheel. De bouwstoffen van het eene leervak worden ontleend aan of grijpen in de elementen van een ander en wie het eerste niet volgt, kan het tweede niet of slechts gebrekkig opnemen en verwerken. Wat bovendien onze Rijkslandbouwschool verhindert tot kweekschool te worden onzer aanstaande landbouwers, dat is veel minder de aard der leervakken dan wel de omvang, waarin deze worden onderwezen, en juist die omvang valt niet onder het bereik van art. 38 der wet. Wie het onderwijs in enkele leervakken wenscht te volgen, moet het nemen, zooals het daar als schakels van één keten wordt gegeven.

Heb ik tot dusverre kortweg gesproken van de Rijkslandbouwschool, het zal gebleken zijn, dat ik daarbij meer bepaald het oog had op de afdeeling B. dier school. - Van deze kan dan ook alleen sprake zijn, waar ernstig, wetenschappelijk onderwijs bedoeld wordt, dat valt onder het bereik van hen, voor wie het bestemd is.

Intusschen is aan deze school nog eene afdeeling A. toegevoegd met eenvoudiger programma van onderwijs. Wat het doel is dezer afdeeling, vinden wij omschreven in de ‘Algemeene opmerkingen over de inrich-

ting der school', opgenomen in het programma van onderwijs voor het leerjaar 1885-1886(*). Wij lezen daar:

'Zij is bestemd om leerlingen, die later den praktischen landbouw zullen uitoefenen, alzoo in de eerste plaats zonen van landbouwers, de kennis en ontwikkeling bij te brengen, die voor eene verstandige uitoefening van het landbouwbedrijf noodzakelijke vereischten zijn.'

Voor toelating in deze afdeeling wordt vereischt, 'dat de leerling goed *lager* onderwijs met vrucht gevolgd heeft'. - Men ziet het: hier, in deze afdeeling zullen onze toekomstige landbouwers moeten zoeken, wat zij in de opleiding tot het bedrijf wenschen en behoeven. Niet in de afdeeling B. zullen zij het vinden.

'Voor zonen of pupillen van grondeigenaren en landbouwers, die eene meer wetenschappelijke opleiding verlangen, zoo ook voor toekomstige administrateuren van bezittingen in Nederland en in Indië, is deze afdeeling de aangewezen plaats' (blz. 5 van het programma van onderwijs).

Duidelijker kan het niet en het schijnt mij belangrijk genoeg te onderzoeken, of nu afdeeling A. kan geven, wat zij bedoelt.

Zooals gebleken is, worden als leerlingen toegelaten allen, die bewijzen kunnen goed lager onderwijs met vrucht te hebben gevolgd. - Met leerlingen dus, die pas de lagere school ontwassen zijn en nauwlijks 13 jaren(†) tellen, wordt het onderwijs aangevangen. Dit vooropgezet, meen ik al dadelijk te mogen betwijfelen, of op dien leeftijd de ontwikkeling en de belangstelling aanwezig zijn, die vereischt worden, om met vrucht het wetenschappelijk, althans middelbaar landbouwonderwijs te volgen. Ofschoon in de 1ste klasse nog slechts eene inleiding tot de landbouwkunde wordt gegeven, neemt het onderwijs in de 2de klasse reeds een omvang aan, zoo wijd en breed, dat het in vruchtbaarheid zal moeten verliezen, wat het in ernst en degelijkheid wint. - Naast het onderwijs in staatsinrichting, dat over de rechten en verplichtingen van het volk, over justitie, financiën en defensiewezen, over de zorg voor de zedelijke en stoffelijke welvaart spreekt en over de grondwet handelt, - naast dat onderwijs in staatsinrichting neemt ook de landbouwkunde grootere omtrekken aan. - Plantenteelt en veeteelt, landbouwwerktuigen, landbouwboekhouden, bedrijfsleer, kennis van den grond, grondbewerking en grondverbetering - dat alles en nog zooveel meer zal de leerling der 2de klasse van nauwelijks 14 jaren moeten opnemen en verwerken. Ik neem de vrijheid, de vatbaarheid daarvoor bij de groote meerderheid van onze jongens zeer ernstig te betwijfelen. De bijna 20jarige ervaring op het gebied van het middelbaar onderwijs geeft mij grond voor de overtuiging, dat de *ontwikkeling* op bovenbedoelden leeftijd

(*) Blz. 4.

(†) Stellen wij den gemiddelden leeftijd van toelating voor leerlingen van H.B. Scholen met 3- en 5jarigen cursus op 14 jaar en houden wij rekening met de kennis van het Fransch, die daarbij wordt gevorderd in een omvang, als alleen bereikbaar is na twee jaren geregeld onderwijs, - een eisch, die voor afdeeling A. geheel is weggevallen, - dan mag als gemiddelde leeftijd van toelating voor die afdeeling 13 jaar worden aangenomen.

ontbreekt, die noodig is, om zooveel leerstof en leerstof van zoo ernstig gehalte naar behooren op te nemen en te verwerken. ‘Het natuurlijke, en daarom bij het onderwijs noodzakelijk voor oogen te houden verband, tusschen materieele en formeele beschaving gaat verloren, en men bevordert eene oppervlakkige beschaving welke gekenmerkt is door onlust tot en ongeoefendheid in het denken’(*). - Maar bovendien ontbreken op dien leeftijd van nauwelijks 14 jaren de belangstelling en de waardeering, die in latere jaren het aanleeren van bedrijfskundigheden zoo gemakkelijk en aantrekkelijk maken. Of is het niet ongerijmd, reeds bij leerlingen, die pas de lagere school ontwassen zijn, die nog nooit een ernstigen blik wierpen op het beroep hunner toekomst, nog veel minder een flauw begrip hebben van hetgeen hun daartoe nuttig zal zijn, - is het niet ongerijmd, van dezen belangstelling te verwachten voor wetenschappen, die den landbouw in al zijne onderdeelen doortrekken als een haarvatennet het dierlijk lichaam? - Indien het niet te loochenen valt, dat in de opvoeding onzer zonen iedere leeftijd zijne eischen stelt omtrent den aard en den omvang van het onderwijs, dat zij behoeven, dan moet het worden toegestemd, dat het onderwijs tot opleiding voor een bepaald bedrijf behoort geplaatst in de laatste jaren van het schooltijdperk. Op dien leeftijd alzoo, waarop de leerling met het oordeel des onderscheids zijne beroepskeuze kan doen; waarop hij reeds die kennis en ontwikkeling heeft opgedaan, die hem in staat stellen de grondslagen te beoordeelen, waarop zijn toekomstig beroep rust, en de wetenschappen te waardeeren, die deze grondslagen vormen. Niets maakt het aanleeren van nuttige kundigheden aantrekkelijker en tevens gemakkelijker dan het bewustzijn, de levendige overtuiging, dat wij de kennis niet kunnen missen, dat zij ons nuttig en onmisbaar is voor het volgend leven. Daaraan schrijf ik voor een goed deel toe, dat men op lateren leeftijd, ook wanneer het geheugen in omvang en kracht heeft verloren, zooveel gemakkelijker bepaalde kundigheden tot zijn eigendom maakt dan in jongere jaren. En daarom betreur ik, dat men dien belangrijken factor voor de opleiding tot het landbouwbedrijf veronachtzaamd heeft voor de afdeeling A. der Rijkslandbouwschool en dáár het onderwijs in de leer van het bedrijf aanvangt op een leeftijd, waarop de geest nog niet rijp is, dat onderwijs met vrucht voor de toekomst te volgen.

Maar daar is meer, wat mij in verzet brengt tegen de bestaande onderwijsregeling dier school. Want, terwijl aan den eenen kant voor een grondig landbouwonderwijs gemist wordt eene voldoende voorbereiding, in de natuurwetenschappelijke vakken in 't bijzonder, - ontbreekt daarnevens nog de waarborg voor die algemeene ontwikkeling van den geest, waartoe eene H.B.-school met 3jarigen cursus voeren moet. En zeker, dat kan ook moeilijk anders, - omdat het eenvoudig ongerijmd moet heeten, van eene middelbare landbouwschool met 3jarigen

(*) Dr. Otto Pitsch, *Landbouwonderwijs in Nederland*, blz. 28, 1871.

cursus te verlangen, dat zij zal voeren tot eene algemeene ontwikkeling van den geest en te gelijk tot eene meer dan oppervlakkige opleiding tot het bedrijf - *voor leerlingen, die pas de lagere school ontwassen zijn.*

Dat het inderdaad in de bedoeling der tegenwoordige regeling ligt, den overgang van de lagere school tot de afdeeling A. zooveel mogelijk te bevorderen, mag worden afgeleid uit de eischen, die aan de toelating zijn gesteld. Terwijl in deze eischen voor elke H.B.-school de beginselen van het Fransch zijn opgenomen tot een om vang, als overeenkomt met het voorbereidend onderwijs in een tweejarigen cursus, volgende op het gewoon lager onderwijs, - wordt deze eisch geheel losgelaten, waar het de toelating betreft tot afdeeling A. der R.-landbouwschool. Ofschoon nu voor dezen maatregel veel te zeggen valt bij de moeilijkheid in vele plattelandsgemeenten, om in het onderwijs eener vreemde taal naar behooren te voorzien, - vraagt men toch onwillekeurig, wat moet de uitkomst zijn van een middelbaar onderwijs in de Fransche taal, dat gedurende den vollen driejarigen cursus ongeveer even zoovele uren telt, als eene school, die voorbereidt tot de H.B.-school voor Fransch alléén, telt in het *eerste* of *tweede* jaar? En dan moet het antwoord luiden, dat de leerlingen, die afdeeling A. doorloopen hebben, in de Fransche taal nog minder zijn gevorderd dan de candidaten, die toegelaten zijn tot de 1ste klasse der H.B.-school.

In aanmerking genomen, dat afdeeling A. geene ruimte laat voor Engelsch, wanneer de leerling voor Fransch gekozen heeft(*), vraag ik wederom, kan dat het doel zijn van het taalonderwijs der landbouwschool? - Maar het is duidelijk, dat alles moest noodzakelijk volgen uit het tweeslachtig karakter van het leerplan van die school. Men kan twee goden, die boven elkander tronen, niet te gelijk en naast elkander dienen; allerminst op het terrein van onderwijs. Dáár spreke men zich duidelijk uit en kieze het ééne of wel het andere.

Wat ik dan wenschen zoude? - In hoofdzaak dit, dat het speciaal onderwijs in de landbouwwetenschappen niet werd gevolgd, dan nadat eene middelbare school met driejarigen cursus was doorloopen, alzoo op rijperen leeftijd. Losgemaakt van het onderwijs in talen, geschiedenis, aardrijkskunde en staatsinrichting, zou zich afdeeling A. alleen moeten bepalen tot eene uitbreiding van het onderwijs in de natuurwetenschappen, van scheikunde in het bijzonder, en tot eene meer grondige behandeling der landbouwvakken, dan nu het geval kan zijn, - maar overigens in een omvang, als voor de thans bestaande afdeeling A. omschreven is.

De bedenking, dat deze nieuwe afdeeling weinig zou verschillen van de thans bestaande afdeeling B. en daarmee nagenoeg parallel zou loopen, verliest hare kracht, indien men bij de beoordeeling van het verschil

(*) 'Tusschen Engelsch en Fransch moet een keuze gedaan worden in overleg met den directeur en den betrokken leeraar. De leerlingen zijn verplicht de lessen in 't Hoogduitsch te volgen.'

Programma voor het onderwijs 1885/1886; blz. 9.

minder op den aard dan op den omvang der leervakken let. Maar bovendien schijnt het mij toe, dat afdeeling B. in de toekomst niet kan blijven, wat zij thans is. Als afdeeling voor hooger wetenschappelijk onderwijs met de strekking tot opleiding van landbouwkundigen en toekomstige administrateurs van bezittingen in Nederland en Indië, zal het voorbereidend onderwijs en dat in talen, geschiedenis en aardrijkskunde in de eerste plaats uitbreiding behoeven in een omvang, als aan eene middelbare school met 5jarigen cursus onderwezen wordt. De algemeene ontwikkeling, die eene H.B.-school met 3jarigen cursus geeft, reikt niet ver genoeg voor hen, die hooger wetenschappelijk onderwijs willen volgen met het doel, om later op te treden als landbouwkundigen of leeraren bij het middelbaar (landbouw)onderwijs. - Intusschen staat dit punt met mijn onderwerp in zoo weinig rechtstreeksch verband, dat ik daarover verder zwijgen kan. Voorop staat de vraag: of de R.-landbouwschool met haar rijkdom van leerkrachten en leermiddelen niet dienstbaar kan worden gemaakt aan de opleiding onzer *aanstaande landbouwers*, beter dan naar de tegenwoordige regeling het geval is? En dan aarzel ik niet daarop te antwoorden, dat dit geschieden kan, door de afdeeling A. onder den tegenwoordigen vorm te doen vervallen of haar zoodanig te wijzigen, dat deze eene afdeeling wordt met 2 schooljaren, die aansluit aan de H.B.-school met 3jarigen cursus en waarin zich het onderwijs alleen uitstrekt tot de landbouwkundige vakken en aanverwante natuurwetenschappen.

Het kan niet op mijn weg liggen, hier het programma van onderwijs of de leerstof voor deze afdeeling nader te omschrijven; ik waagde het nochtans als mijne meening uit te spreken, dat voor de landbouwkunde in hoofdzaak gevolgd kon worden het programma, dat voor de thans bestaande afdeeling A. van kracht is. Ik voeg daaraan toe, dat het aantal uren voor dat hoofdvak moest worden uitgezet resp. tot 10 en 15 uren 's weeks. Bovendien diende het onderwijs in de wiskunde voortgezet met de leer der goniometrie, trigono- en stereometrie, in verband met het onderwijs in landmeten en waterpassen, en eindelijk zou meer ruimte gevonden moeten worden voor eene breedere behandeling der natuur- en scheikundige verschijnselen, dan thans in afdeeling A. het geval is. Vooropgezet, dat het Rijkslandbouwonderwijs, in deze afdeeling gegeven, *middelbaar* onderwijs zal blijven, moet het bij de tegenwoordige organisatie den resp. leeraar in de natuurwetenschappen al zeer moeilijk vallen, bij leerlingen op den jeugdigen leeftijd van 14-15 jaren die kennis en ontwikkeling aan te brengen, die gevorderd worden, om het landbouwonderwijs met vrucht ook voor de toekomst te volgen of de natuur- en scheikundige verschijnselen, die hij later in het bedrijf ontmoeten zal, naar waarde te schatten en te begrijpen.

Maar ik mag mij overtuigd houden, dat eene regeling in den zin, als door mij bedoeld, door geen man van het onderwijs bestreden wordt. - De vraag is slechts, of een leerplan in dien geest ook de waardeering

en den steun zou vinden van den welgestelden landbouwenden stand. En inderdaad, bij de vaak uitgesproken meening, dat wie landbouwer worden wil, op 16- à 17jarigen leeftijd als leerling in het bedrijf moet worden opgenomen, schijnt hier een hinderpaal ons in den weg te staan, die betere regeling buitensluit.

Het valt mij moeilijk over den omvang van de practijk in het landbouwbedrijf met juistheid te oordeelen en ik wil gelooven, dat die grooter is dan in eenig ander bedrijf. Maar ik kan *niet* gelooven, dat daaraan met grond een argument kan worden ontleend *tegen* een leerplan, als boven werd omschreven. Wie in den tegenwoordigen tijd een flink industrieel of koopman worden wil, stelt zich tot eisch eene middelbare school met 5jarigen cursus te doorloopen en bezoekt daarna nog vaak in het buitenland eene inrichting van onderwijs tot opleiding voor zijn toekomstig beroep. Voor hem zijn de vijf schooljaren een minimum, in weerwil van de beteekenis en den belangrijken omvang, die dan toch ook de practijk heeft voor den handel of de industrie.

Kan het dan in waarheid wel ernstig gemeend zijn, een leertijd van vijf schooljaren - waarvan twee uitsluitend zijn gewijd aan vakonderwijs - te lang te noemen voor eene grondige en practische opleiding voor het landbouwbedrijf? *Die* ernst wil ons niet duidelijk zijn. Of is soms de vrees gegrond, dat een leertijd van vijf jaren de zonen onzer landbouwers vervreemden zou van het ouderlijk bedrijf? Maar vergeten zij dan, dat de laatste beide leerjaren bijna uitsluitend daarop gericht zijn en hen in voortdurende en meest intieme aanraking brengen met dat bedrijf? Verliezen zij dan geheel uit het oog den gezegenden invloed van een geregelden omgang met hunne vakgenooten, die het liefst zullen spreken over hetgeen hun 't naast aan het hart ligt, dat is het beroep hunner keuze? - Ook al wordt hun als leerlingen der landbouwschool de handenarbeid van het ploegen, zaaien, eggen, enz. gespaard, elk lesuur zal hen herinneren aan de practijk van het bedrijf. Ook het *aanschouwelijk* onderwijs kan ‘in allen deele *praktisch*, d.i. altoos en in alles aan de praktijk vastgeknoopt en op de praktijk gericht (zijn)’(*). Wil men bewijs, dan sla men het programma op van het onderwijs der Rijks landbouwschool te Wageningen.

Om de leerlingen te oefenen in een der belangrijkste onderdeelen van den akkerbouw: de kennis der cultuurgewassen, staan twee proefvelden ter beschikking tot het aankweeken van de voornaamste variëteiten der cultuurgewassen. ‘Verschillende grondsoorten geven gelegenheid om aan de uiteenloopende eischen der gewassen tegemoet te komen. Jaar op jaar worden sedert de oprichting der school, naast de goed bevonden oudere, nieuwe variëteiten beproefd. Alle gewassen worden in hunne ontwikkeling nauwkeurig gadegeslagen en op geschikte tijd-

(*) Dr. M. Salverda, *Ons Landbouwonderwijs.*

stippen worden alle bijzonderheden, die zich bij de gewassen voordoen, opgeteekend.....

Op Duivendaal kunnen de gewassen op iets grootere schaal worden geteeld. De variëteiten, die op het proefveld, waar onvermijdelijk de levensvoorwaarden voor de plant altijd in meerdere of mindere mate afwijken van die op 't open veld, voldaan hebben, kunnen hier nader worden beproefd.... Gevarieerd kunnen (hier) bijv. worden: vruchtopvolging, grondbewerking, bemesting, zaaiwijze, hoeveelheid zaaizaad, poot- en plantwijdte, hoedanigheid van zaaizaad, bewerkingen gedurende den groei, behandeling van den oogst'.....

In den kleinen veestapel, die den leeraar in veeteelt ten dienste staat, vinden de leerlingen eene uitmuntende gelegenheid, om zich te oefenen 'niet alleen in de beoordeeling der dieren met het oog op het verschillend gebruik, maar ook, al is 't op bescheiden schaal, in de rassenkunde. Verder biedt de veestapel gelegenheid tot waarnemingen aangaande teelt, opfokken, voeding en verpleging.....

In de melkkelders worden in aansluiting met het theoretisch onderwijs in de zuivelbereiding, verschillende stelsels van uitrooming toegepast, teneinde de leerlingen des te beter in staat te stellen een eigen oordeel te vormen.....

Voor het onderwijs in de landbouwwerktuigkunde is, behalve talrijke modellen, eene uitgebreide verzameling werktuigen van ouderen en jongeren datum beschikbaar. Steeds wordt gestreefd naar aanvulling met de nieuwste vindingen.....

Voor zoover noodig, worden tevens de woensdag- en zaterdagmiddagen aan het praktisch gedeelte van het onderwijs dienstbaar gemaakt, hetzij op de terreinen der school, hetzij in de omgeving van Wageningen, waar overvloedig gelegenheid is om zeer leerzame uitstapjes te maken. Hieraan sluiten zich grootere excursiën, onder begeleiding van één of meer leeraren, om den landbouw in andere deelen des lands nader te leeren kennen en om den leerlingen gelegenheid te geven, het hier geleerde te vergelijken met en te toetsen aan bestaande toestanden in den landbouw. Onder de excursiën valt ook het bezoek aan enkele veemarkten en tentoonstellingen'....

Bij dit aanschouwelijk onderwijs voegen zich ten slotte nog de practische werkzaamheden der leerlingen.

'De leerlingen worden in de gelegenheid gesteld om de werktuigen zelf te leeren kennen, maar tevens om zich volkomen met de constructie vertrouwd te maken, door ze in hunne onderdeelen te ontleden en ze weder op te bouwen. Zoo worden zaai- en maaiwerktuigen, ploegen en verdere werktuigen van den meest verschillenden aard onder leiding van den leeraar door de leerlingen zelf onder handen genomen....

Een deel van het bouwland is steeds beschikbaar om op gezette tijden, meestal onder toezicht van den bedrijfboer, ploeg en egge en verdere werktuigen voor grondbewerking te hanteeren. In de melkerij

worden de jongelieden van tijd tot tijd belast, zelfstandig de melk te onderzoeken, melk te roomen, boter en kaas te bereiden.

In de boomkweekerij wordt door henzelven gesnoeid, geënt, geoculeerd, gepoot en geplant.

Proefvelden en landerijen zijn steeds (voor de leerlingen) toegankelijk; stallen, schuur en verzamelingen (met enkele noodzakelijke besprekingen) eveneens.'

Inderdaad, de directeur der school mocht schrijven, 'dat de Rijkslandbouwschool *kan*(*) voldoen aan den eisch: landbouwonderwijs op wetenschappelijken grondslag, maar in onmiddellijke aansluiting aan en ingericht naar de behoeften van de praktijk'(†). Men moet erkennen, dat ook het onderwijs, dat zich zeer bescheiden *aanschouwelijk* noemt, bij uitnemendheid *practisch* wezen kan.

Wel verre dus van verloren te zijn voor de opleiding tot het bedrijf, zullen juist die laatste beide schooljaren den meest vertrouwbaren grondslag leggen voor eene oordeelkundige uitoefening van den landbouw, overeenkomstig den eisch der tijden, waarin deze wordt gedreven. En daarom blijf ik van meening, dat voor onze aanstaande landbouwers, die in hunne verhouding tot de maatschappij zoowel als tot hun beroep niet behoeven te en niet mogen achterstaan bij den industrieel of handelsman, - nà het gewoon lager onderwijs mag worden verlangd de algemeene ontwikkeling, die eene middelbare school met 3jarigen cursus geeft, gevolgd door de opleiding aan eene landbouwschool gedurende nog twee jaren. Wie zóó heeft leeren werken met het hoofd en op de practijk is voorbereid, hem blijft tusschen den leeftijd van 19-23 jaren nog tijd genoeg beschikbaar, om zich op het ouderlijk bedrijf, onder het oog van zijn vader of van een ervaren boer, te oefenen in den werktuiglijken arbeid van ploegen, maaien, zaaien en in het algemeen bestuur eener boerderij. Grondig onderwezen en voorbereid tot het werktuiglijk deel van het bedrijf, dat hij op 18-19jarigen leeftijd te gemoet treedt, blijft hij bewaard voor die vroeg-rijpheid en den noodlottigen aankleve daarvan, die zoo licht op een dwaalspoor voert bij gebrek aan geestelijken en lichamelijken arbeid. Inderdaad, in geen bedrijf ter wereld schijnt mij die vroeg-rijpheid gevaarlijker dan in den landbouw, met zijne lange tijdperken van stilstand en rust in eene stille omgeving. Allermeest voor die jongelui, die reeds op 16-17jarigen leeftijd in het bedrijf worden opgenomen en zich daarin op den voet van leerling of toekomstig opvolger blijven bewegen tot.... laat het 23jarigen leeftijd zijn.

Ook daarom betreur ik het, dat de Rijkslandbouwschool een programma van onderwijs blijft volgen, dat die bedenkelijke vroeg-rijpheid in de hand werkt, in overeenstemming, ja, met de vaak uitgesproken

(*) De cursiveering is van ons. Voor afdeeling A. schiet de school te kort, omdat de grondslag, waarop deze afdeeling is opgetrokken, niet deugdelijk werd bevonden.

(†) *Programma van het onderwijs*; leerjaar 1887-1888, blz. 53-59.

bewering, dat wie een flinke boer wil worden, op 16-17jarigen leeftijd moet leeren ploegen, zaaien, eggen, enz., maar met verkrachting van dit eenvoudige opvoedkundige beginsel, dat elk *middelbaar* landbouwonderwijs dient te rusten op den grondslag van algemeene ontwikkeling en deugdelijke voorbereiding in de hulpwetenschappen van dit bedrijf.

Meende het Bestuur der school dit zware offer te moeten brengen uit een oogpunt van opportunisme, dat rekening weet te houden met de heerschende meeningen en daarnaar zijne maatregelen kiest, 'het overzicht van het schooljaar', dat jaarlijks opgenomen wordt in het programma van het onderwijs, kan bewijzen, hoe weinig daarmee gewonnen is. Terwijl in den cursus 1883-1884 in de afdeeling A. in het geheel 44 leerlingen - en dat zijn onze toekomstige landbouwers - geplaatst waren, werd het onderwijs in den cursus 1884-1885 gevolgd door 43 leerlingen en één toehoorder en in de laatste beide schooljaren door slechts 39 leerlingen.

In aanmerking genomen, dat de school te Wageningen de eenige instelling is, waar de gelegenheid is geopend tot opleiding voor het landbouwbedrijf, dan mag gezegd, dat tevergeefs het hart en de sympathie is gezocht van onzen landbouwenden stand, ondanks het zware offer, dat uit een oogpunt van onderwijs gebracht werd, en in weerwil van de geldelijke offers, die zich het Rijk getroost.

Het Bestuur der school is dan ook oprecht genoeg, om te erkennen, dat het landbouwonderwijs hier te lande niet die waardeering vindt, waarop het aanspraak maken mag, en is geneigd dit verschijnsel te verklaren uit eene geringschatting eener meer theoretische of wetenschappelijke opleiding van den kant onzer landbouwers. Mogelijk is dit juist gezien. Ik wil gelooven, dat de practische opleiding in het bedrijf ver overschat en op de verstandelijke vorming te laag neergezien wordt, maar, meent men dan in waarheid propaganda of in goed Hollandsch bekeerlingen voor deze laatste te maken door eene onderwijsregeling, die eene wetenschap, zóó samengesteld als de landbouwwetenschap, opneemt in haar programma voor jongens van 13-16 jaren? Hier schuilt m.i. de dwaling. Want al meenen sommige zelfs van onze beste boeren, dat hunne zonen het theoretisch landbouwonderwijs kunnen missen voor hun bedrijf, dan is dat niet, omdat de wetenschap door hen niet wordt geteld, maar veel meer, omdat zij deze nog van al te ernstig karakter achten, om haar met voordeel toe te passen voor den landbouw, dien zij drijven. En dus voelen zij bij intuïtie, dat het onderwijs in die wetenschappen en in de leer van het bedrijf niet past voor hunne zonen van nauwelijks 14 jaren, of missen het vertrouwen in den ernst en de degelijkheid van dat onderwijs.

In plaats dus van onze landbouwers te winnen voor eene meer theoretische opleiding hunner zonen, kan de tegenwoordige regeling slechts de strekking hebben, hen af te wenden en te vervreemden van eene

instelling van onderwijs, die allereerst aan onzen landbouwenden stand ten goede komen moest(*).

Daarin zoek ik dan ook de verklaring, dat zoovele zonen der welgestelde landbouwers in onze streken bij voorkeur eene H.B.-school met 3jarigen cursus doorloopen, om daarna dikwijls nog een landbouwcursus in het buitenland, in Duitschland liefst, te volgen. Blijkt uit dezen maatregel in de eerste plaats, dat zij de ontwikkeling en de kennis, die eene middelbare school met 3jarigen cursus geeft, voor hunne algemeene vorming noodig achten, het daarop volgen van een landbouwcursus strekt tevens ons tot teeken, dat ook het theoretisch vakonderwijs meer waardeering vindt bij velen onzer aanstaande landbouwers, dan dikwijls wordt beweerd, en eindelijk, dat de haast, om in de practijk van het bedrijf te worden opgenomen, bij velen althans niet dien omvang heeft, die daarvoor vaak wordt uitgemeten.

Intusschen wil ik niet verzwijgen, dat de wijze, waarop een dergelijke cursus aan eene buitenlandsche school veelal gevolgd wordt, door ons niet hoog wordt aangeslagen. Door de meesten als toehoorders voor slechts enkele vakken gevolgd(†) en afgebroken na een jaar of na een enkelen wintercursus, maakt die maatregel op mij den indruk veel meer van eene uiterlijke vertooning dan wel van waarachtige belangstelling in eene grondige vorming voor hun toekomstig bedrijf. Zeker, 't kan niet ontkend, dat de waardeering eener meer wetenschappelijke opleiding bij onzen landbouwenden stand nog veel te wenschen overlaat en dat het belangrijk is te overwegen, wat gedaan kan worden, deze op te wekken en te versterken.

Bleek uit het voorgaande reeds, dat, naar mijne overtuiging, reorganisatie van het plan van onderwijs in de eerste plaats gevorderd wordt, in de tweede plaats geloof ik, dat hier vooral voor onze landbouwkundigen een vruchtbare akker te bewerken valt, door woord zoowel als schrift.

Door het levende woord vooral van onze landbouwkundigen, indien daaronder gevonden werden, die den lust en de kracht in zich gevoelen, het voortreffelijke voorbeeld van den heer Marlit te volgen en als ‘wandelleeraar’ te verkondigen de blijde boodschap van goed geregeld landbouwonderwijs en zijn gezegenden invloed op het bedrijf. In die richting moet en kan m.i. veel meer gewerkt, dan tot heden is geschied. Eerst wanneer onze landbouwers in geregelde aanraking komen met onze beste landbouwkundigen en daarmee voortdurend voeling blijven houden, zal het mogelijk zijn hen te doordringen van de beteekenis der wetenschap voor hun bedrijf en de waarde van het landbouwonderwijs voor hunne zonen. En dat in die richting veel kan gedaan, daarvoor

(*) Zie de *Handelingen van het Genootschap van Nijverheid* in de provincie Groningen, 1883/84.

(†) Niet zeldzaam door jongelui, wien het ontbrak aan de kennis en ontwikkeling, die gevorderd worden, om toegelaten te worden als leerlingen der 1ste klasse H.B.-school.

zijn mij een waarborg de vele voortreffelijke mannen, aan wie het onderwijs aan de R.-landbouwschool is opgedragen, en daarnevens de goed onderwezen leerlingen, die als landbouwkundigen afdeeling B. der school verlaten hebben.

Zal in het algemeen een kostelijk, maar nog onbekend artikel de waardeering vinden, die het verdient, dan is het niet genoeg dat in depot te stellen in een ver verwijderd oord, maar dient ermee gewerkt te worden, zoodat het de aandacht trekt van allen, wien het past. Wat onbekend is, blijft onbemind. Ook al mocht men het anders wenschen, toch geldt dat ook voor landbouwwetenschap en landbouwonderwijs. Wenschen wij deze twee tot gemeengoed te zien voor onzen welgestelden landbouwenden stand, dan moet niet afgewacht, dat onze landbouwers tot deze artikels komen in het Rijksdepot (Sit venia verbo!) te Wageningen, maar dient de omgekeerde weg gevolgd en ijvere men ervoor, de wetenschap en het onderwijs te brengen onder het bereik van hen, die deze 't meest behoeven. Ook wat het onderwijs betreft. Zoolang de Rijkslandbouwschool te Wageningen de eenige instelling blijft voor landbouwonderwijs op wetenschappelijken grondslag, zoolang zal deze tak van onderwijs vreemd blijven aan onzen landbouwenden stand, hoe deugdelijk overigens de grondslag ware, waarop die school was opgericht. Wil men in waarheid dus, dat dit onderwijs doordringe tot hen, wien het dienen moet, dan is het boven alles noodig, dat zich rondom de Rijkslandbouwschool als model-instelling van onderwijs andere scholen voor landbouwonderwijs groepeeren op meer bescheiden voet.

Veel zou hier reeds bereikbaar zijn, indien aan sommige middelbare scholen met 3jarigen cursus, die door gunstige ligging in eene welvarende landbouwstreek daarvoor het meest zijn aangewezen, het landbouwonderwijs verbonden werd. In dien zin b.v., dat in het derde jaar eene splitsing werd ingevoerd voor hen, die dit onderwerp verlangen te volgen en voort te zetten in een vierde jaar.

Terwijl bij deze regeling het algemeen vormend karakter eener H.B.-school met 3jarigen cursus voor alle leerlingen nagenoeg onveranderd kon worden behouden, zou het landbouwonderwijs in denzelfden om vang kunnen worden verstrekt, als thans in afdeeling A. der R.-landbouwschool, en met dit voordeel, dat het na betere voorbereiding werd begonnen en dan op lateren leeftijd.

Stelt men den gemiddelden leeftijd van toelating tot de H.B.-school met behoud van de eischen voor het Fransch op 14 jaar, dan wordt naar ons voorstel het landbouwkundig onderwijs eerst aangevangen op 16jarigen leeftijd, bij betere ontwikkeling, ook in de natuurwetenschappelijke vakken.

Het is hier de plaats, om in herinnering te brengen, dat eene regeling van het landbouwonderwijs in bovenaangehaalden zin reeds vroeger gevolgd is voor de R.H.B.-school te Warfum, - ‘zoodanig, dat het

onderwijs aan de 3de klasse gegeven, met uitzondering van de landbouwlessen, voor beide inrichtingen van middelbaar (en landbouw) onderwijs hetzelfde is.

Eerst het tweede jaar (volgende op de 3de klasse) staat de landbouwschool geheel op zichzelve, zonder eenige verbinding met de R.H.B. School als die, dat het onderwijs steunt op dat in de drie eerste jaren op de H.B. School gegeven, en dat de leeraren voor dit tweede jaar dezelfde zijn als voor het eerste (derde jaar der H.B. School)'(*).

Dat deze instelling, van hare eerste oprichting af, zoo weinig steun en bijval heeft gevonden van de zijde der landbouwers, moet voor het grootste deel hieruit verklaard, dat zij verbonden was aan eene H.B.-school, die in de eerste jaren van haar bestaan het vertrouwen miste in hare omgeving, iets, waartoe onderscheidene min gunstige omstandigheden het hare hebben bijgedragen. Thans echter, nu de school zich meer en meer verheft in de schatting en waardeering der bevolking, waarvoor zij is aangebracht, zou eene regeling van het landbouwonderwijs op vroegeren grondslag zeer zeker met warmere sympathie begroet zijn en op betere deelneming hebben kunnen rekenen.

Intusschen zou het ernstige overweging verdienen, om bij eene meer algemeene verspreiding van landbouwonderwijs - landbouw hier in den *ruimsten* zin bedoeld - over de verschillende streken van ons land rekening te houden met de eigenaardige vormen, waaronder dit bedrijf wordt uitgeoefend. In dien zin namelijk, dat het onderwijs aan iedere school bijzonder zich meer bepaaldelijk richtte naar de belangen van de streek, waarvoor het dienen moet, en naar den meer specialen aard, waaronder de landbouw dáár gedreven wordt. M.a.w., dat voor de eene school het onderwijs in *akkerbouw*, voor eene andere onderricht in *veeteelt* en *zuivelbereiding* en voor eene derde wederom de *boschcultuur* of *tuinbouw* bepaaldelijk op den voorgrond treden moet.

Zoo opgevat en ingericht naar de behoeften der bevolking en naar de practijk van het bedrijf, kan het niet uitblijven, of het speciaal landbouwonderwijs moet die waardeering vinden, waarop het aanspraak maken mag.

Voor de Rijksschool te Wageningen zou intusschen dat algemeen vormend karakter behouden moeten blijven, dat aan het *landbouw*-onderwijs voor afdeeling A. thans toebehoort, in dien zin echter, dat het onderwijs in de landbouwkundige vakken niet eerder werd verstrekt, dan nadat eene middelbare school met 3jarigen cursus doorloopen is. Of, kan men daartoe niet besluiten, dan verdiende eene regeling, als voor gemeentelijke instellingen voor landbouwonderwijs is aanbevolen, in ieder geval de voorkeur boven de thans gevolgde. Niet alleen nog in dit opzicht, dat eene verbinding van het landbouwonderwijs met de hoogere burgerschool te Wageningen, die, naar de tegenwoordige organisatie, als eene geheel op zichzelf staande inrichting aan de Rijksland-

(*) Dr. Otto Pitsch, *Landbouwonderwijs in Nederland.*

bouwschool is toegevoegd, voeren zou tot eene verheffing van dat onderwijs, maar tevens tot eene bezuiniging op het budget van uitgaven, waarvoor het oog altijd geopend dient. In zoover n.l., dat de vakken van gewoon middelbaar onderwijs uit afdeeling A. zouden worden ingelijfd bij de H.B.-school, onder opname tevens van het landbouwkundig onderwijs in het 3de en 4de jaar.

Intusschen, hoezeer ook eene regeling in die richting verdient aangeprezen voor gemeentelijke H.B.-scholen op het platteland, waar rekening moet gehouden worden met de financieele draagkracht der gemeenten en dus het betere voor het mindere vaak wijken moet, voor de Rijkslandbouwschool - afdeeling A. - blijf ik aandringen op een tweejarigen landbouwcursus, volgende op en aansluitende aan eene H.B.-school met drie leerjaren, op gronden, die in dit opstel zijn ontwikkeld.

Natuurlijk ontveins ik mij niet, dat die gemeentelijke inrichtingen van onderwijs in leerkrachten zoowel als in leermiddelen belangrijk zouden achterstaan bij hetgeen de Rijkslandbouwschool kan geven, maar erkend moet het worden, dat bij eene milde subsidie van het Rijk veel kon worden uitgewerkt tot betere verheffing van ons landbouwkundig onderwijs en tot ruimere waardeering der wetenschap, die aan dat onderwijs ten grondslag ligt.

Mocht het door samenwerking van Rijk en Gemeenten in bovenbedoelde richting gelukken, dien belangrijken tak van onderwijs tot zijn recht te brengen in een omvang, als hij in onzen tijd verdient!

Winschoten.

DR. B. VAN DER MEULEN.

Verkiezingsnevelen.

Kort nadat ik mijn overzicht van den politieken toestand van ons land in 1887 in het begin van December had voltooid, ontstond er, voornamelijk met het oog op de nieuwe verkiezingen naar het uitgebreide stemrecht, hier en daar meer beweging in den politieken dampkring, waarvan de sporen toen nog nauw zichtbaar waren en als geschiedenis niet konden worden aangemerkt. Die beweging nam toe; aanvankelijk ietwat nevelachtig en verward, begon er teekening in te komen en kon men de verschillende stroomen onderscheiden.

Het kan wellicht goed zijn, deze stroomen van naderbij te bezien en daarmee niet te wachten, totdat zij - ouder gewoonte - in dit tijdschrift aan de orde zijn, wat nog geruimen tijd zou duren. De indruk is dan verzwakt en daarmee de belangstelling, bij de meerderheid van het publiek toch al niet groot, zoo goed als verdwenen.

Een paar opmerkingen vooraf.

Wanneer men zoo nagaat, wat in geschriften of in kiezersvergaderingen geschreven of gezegd is, dan moet het, dunkt mij, een vreemden indruk maken, dat men het verleden schier geheel buiten rekening heeft gelaten, dat men geschreven of gesproken heeft, zonder met de geschiedenis van den laatsten tijd volkomen rekening te houden. Waar dat nog geschiedde, was het slechts zeer vaag en uit eenzijdig partijbelang. Het schelden op de liberalen b.v., het verantwoordelijk stellen van de liberale partij voor al wat er verkeerds in Staat en maatschappij gevonden wordt, kan men moeilijk als een historische overweging aanmerken; het geschiedde alleen als partijgeschetter, waarbij men onnoozel genoeg was te vergeten, dat de conservatieven, wanneer zij indertijd het bewind overnamen, ongeveer even liberaal handelden. Maar 't is waar, men kan de conservatieven hiervoor niet verantwoordelijk stellen, omdat er geen conservatieven als partij meer bestaan.

Ik bedoel met geschiedenis hier meer de ervaring, welke men, in de laatste jaren inzonderheid, heeft opgedaan ten aanzien van de werking of liever de toepassing van het constitutioneele stelsel. Dat er zoo weinig werd uitgericht door onze Tweede Kamer, dat de behandeling der zaken menigmaal zoo breed en zoo scheef ging, dat er zoovele zaken van overwegend practisch belang òf niet eens werden aangeroerd

of onafgedaan bleven liggen, werd voornamelijk veroorzaakt door de gebrekkige organisatie en de nog gebrekkiger wijze van werken van de Kamer. Die toestand werd bestendigd, omdat de kiesvereenigingen bij voorkeur steeds dezelfde personen afvaardigden, ook waar deze gebleken waren niet voor hun taak te zijn berekend, of, waar zij nieuwe heeren afvaardigden, te lichte eischen stelden, met te weinig ernst de zaak ter harte namen, zoodat er wel eens nieuw, maar daarom geen beter bloed in de Kamer kwam.

Ik herinner mij geruimen tijd geleden de vraag aan een kiezer, waarom zeker heer lid van de Kamer moest worden; het antwoord luidde: ‘Hij wil 't zoo graag wezen.’

Dat antwoord was naïef, - dom, indien gij wilt, - maar typisch. Inderdaad, het gold menigmaal een ‘vriendje’ aangenaam te zijn, door hem lid der Kamer te maken.

Wanneer men de geschiedenis van menige candidatuur nagaat en daarbij de waarheid niet schroomt, zou men zeker vreemd opzien. Er werden - en voorzeker in het liberale kamp niet alleen - soms candidaturen gesteld, om bewezen diensten te beloonen, die met 's lands belang of met de vereischten in een volksvertegenwoordiger niets te maken hadden, ja, de politieke zaak, natuurlijk onder het gebruik van de gewone groote woorden, verlaagd tot een onder-ons-je van niet zeer voornaam gehalte.

Zooals wij vroeger meermalen opmerkten bij het bespreken van 's lands zaken, is het zeer onbillijk, de Kamer alleen aansprakelijk te stellen voor 'tgeen zij niet deed of voor 'tgeen zij verkeerd deed; die Kamer was - ook in de periode, toen de meerderheid van het publiek zich onwillig, ja, wrevelig van haar afwendde, jammerlijk onverschillig werd voor haar werkzaamheid, - het logische gevolg van de werkzaamheid der kiesvereenigingen.

‘Zoek in een land den bekwaamsten man, die er bestaat, verhef hem tot de hoogste plaats en schenk hem oprechte vereering, dan hebt ge een uitstekend bestuur voor dat land; geen stembus of parlementaire welsprekendheid, geen constitutie-vorming of andere machinerie, van welken aard ook, kan dat verbeteren’ - zegt Carlyle, en nu is het toch geen onbillijke eisch, dat zij, die candidaten zoeken, in de eerste plaats zullen vragen, wie is in deze streek, in dit district de bekwaamste man, om hem de behartiging van de belangen des lands, tevens onze belangen op te dragen? Heeft die man bewijzen gegeven, dat hij kennis heeft van de inrichting van den Staat, kennis van de nooden van den tijd, waarin wij leven; heeft die man tevens karakter; kan ik vertrouwen in hem stellen, dat hij, eenmaal verkozen, het mandaat niet zal beschouwen en behandelen als iets, dat hem kleedt, maar als iets, dat door hem zoo gekleed moet worden, dat het peil van de waardigheid wordt verhoogd?

Men zal mij toestemmen, dat menig district in dat geval beter ver-

tegenwoordigd had kunnen worden. Men zoekt - of neen, dikwerf dat niet eens - men neemt een, ‘die 't graag wezen wil’, of ‘die 't wel gebruiken kan’, - 't zijn beide historische uitdrukkingen - in plaats van overleg te houden, wie de eerste man is; men bedenkt niet, dat een volksvertegenwoordiging, zal men kunnen verwachten, dat zij eenigszins beantwoorden zal aan hetgeen men billijkerwijze van haar eischen kan, in den goeden zin des woords moet zijn de aristocratie van een land - de aristocratie niet van geboorte, of van geld, maar van kennis en karakter.

De Engelsche wijsgeer Spencer noemt de Volksvertegenwoordigers de vertegenwoordigers van de gemiddelde volksdomheid en Friedrich von Hellwald meent, dat dit onvolledig is en Spencer erbij had moeten voegen: ‘ook de vertegenwoordigers van de gemiddelde volksimmoraliteit’. Indien er iets waar is van deze beschuldiging, dan wordt het tijd, dat er verandering komt, en van al de hervormingen, welke met zooveel ongeduld begeerd worden, zou dit wel de eerste mogen zijn, indien wij van de toekomst iets beters kunnen verwachten.

Wellicht meent deze of gene, dat deze beschouwing niet vrij is van overdrijving. 't Kan zijn, maar - wanneer men de ervaring neemt van de laatste jaren met onze Kamer, wanneer men de uitspraken hoort van beroemde mannen over de volksvertegenwoordigingen in het algemeen, - zou dan de verwondering niet gewettigd zijn, dat niet één kiesvereeniging dit punt aan de orde heeft gesteld, de bespreking waardig gekeurd? Men zegt, dat men het karakter van den man het best kan herkennen aan het soort van vrouw, dat hij kiest. En indien men dien maatstaf aanlegt bij onze kiesvereenigingen ten opzichte van de haar welgevallige candidaten.....

Niemand kan iets willen, waarvan hij zich niet bewust is, zeggen de wijsgeeren, en men moet wel ter verontschuldiging van de kiesvereenigingen aannemen, dat zij niet wisten, wat zij deden, en overwegingen van dezen aard niet bij haar konden opkomen.

Er is een ander punt, dat in elk geval wel binnen het bereik van de ontwikkeling der kiesvereenigingen ligt en dat men evenzeer verzuimd heeft tot een punt van overweging te maken. Ik bedoel de wenschelijkheid, dat zulke mannen verkozen worden, van wie men veronderstellen kan, dat zij geschiktheid hebben zich te voegen in het partijverband. Immers, zonder partij-organisatie is de constitutioneele regeeringsvorm een onmogelijk ding; men is in dat geval geen oogenblik zeker van de meerderheid en alle plannen en ontwerpen zijn teekeningen in het zand.

Toen de liberale partij de meerderheid had in de Kamer, hoorde men wel van partijvergaderingen en van besluiten, welke daar genomen werden, maar geen meedeelingen, die in staat stelden, over den gang van ontwikkeling of niet-ontwikkeling van de partij te oordeelen. En dat is te vreemder, omdat de liberalen steeds voor overdreven voorstanders

golden van het beginsel: de publieke zaak moet publiek behandeld worden, - wat men zelfs toepaste op de kiezersvergaderingen, waar over de candidaten moest worden gesproken, iets, zou men zoo zeggen, dat een zaak is van vertrouwelijken aard, om meer dan één reden.

In andere landen wordt men vrij wel op de hoogte gehouden van de partijvergaderingen; men verneemt de besluiten, welke er genomen zijn betreffende de voornaamste quaesties, en de overwegingen, welke ertoe geleid hebben; soms ook verneemt men, dat er op een of ander punt geen overeenstemming bestaat en de leden individueel vrijgelaten zijn. Bij ons stapt men in het duister voort, totdat bij een of andere belangrijke quaestie de schapen zoo wild uit elkander vliegen, dat de eigen partijgenooten er verbaasd van staan. Vroeger heeft men de schuld van deze partijbespotting geweten aan het altijd intrigeerend Kappeyneanisme. Latere ervaring heeft geleerd, dat deze diagnose voor 't minst eenzijdig was, dat de kwaal dieper zat en het uit den band springen een schier algemeene liefhebberij was.

Zou het na al de parlementaire ongelukken op het Binnenhof in de laatste jaren, ongelukken, die geleid hebben tot een Kabinet-Heemskerk met een zoo bonte verzameling Ministers, dat de spot gedreven werd met de eerste beginselen van den constitutioneelen regeeringsvorm, - zou het niet wenschelijk zijn, dat er eens gesproken werd op de kiesvereenigingen, waar zooveel wijsheid te berde werd gebracht, of er ook middelen waren, om dezen put te dempen, vóórdat er nog meer kalveren verdronken? Misschien zou het niet helpen, maar de kiesvereenigingen hadden dan althans iets van haar plicht gedaan en een onderwerp van practische overweging ware aan de orde geweest. Wanneer men de geschiedenis niet tot leermeesteres neemt, waar zal men dan leering uit putten? Of waren de heeren zoo vol van eigen wijsheid, dat zij meenden de geschiedenis te kunnen ontberen?

Nog een opmerking. Niet de kiezers, maar wel beschouwd de kiesverenigingen hebben de Tweede Kamer gemaakt. De Afgevaardigden zijn scheppingen van die kiesvereenigingen. Nu zijn er bijna geen voorbeelden bekend, dat een kiesvereeniging een eenmaal verleend mandaat niet vernieuwt. ‘Eens burgemeester, altijd burgemeester’, geldt in Holland als een vast beginsel. Wat is natuurlijker, dan dat de kiesvereenigingen bij het maken van haar plannen voor de toekomst, bij het ontwerpen van den verkiezingsveldtocht, met de Afgevaardigden in overleg treden. De critiek, welke elders op die Afgevaardigden wordt gemaakt, deert de kiesvereenigingen niet, want zij blijven volgens de ervaring haar Afgevaardigden uitstekend vinden, ook al gaven zij zelden of nooit een bewijs, dat zij het vertrouwen zich kunnen en willen waardig maken, dat zij doorzicht hebben of zich trachten eigen te maken in de behartiging van de belangen des lands.

Buitendien, al begrijpt een onpartijdig waarnemer niet, hoe sommige heeren Afgevaardigden worden, en nog minder, hoe zij het blijven, in

diezelfde Kamer hebben mannen zitting, die daar zonder twijfel op hun plaats zijn, mannen, te beleefd, om hun collega's openlijk te verloochenen, maar die toch zeker inwendig wel eens zuchten: was het algemeen gehalte anders, er kon meer en beter gewerkt, er kon meer hervormd worden.

Er is ook op politiek gebied practische ervaring noodig; in het raderwerk van den Staat moet men worden ingewijd, wil men een oordeel kunnen vellen over de machine. Het zou niet veel moeite kosten, in de Tweede Kamer eenige mannen aan te wijzen, die volgens aller overtuiging de kennis en de bekwaamheid bezitten, om een comité te vormen zoo niet van werkzaamheid dan toch van toelichting bij het ontwerpen van den verkiezingsveldtocht.

In verschillende oorden des lands zijn velen van die Afgevaardigden in andere betrekkingen werkzaam geweest of bekleeden zij door geboorte of rijkdom een invloedrijke positie, zoodat de voorwaarden aanwezig zijn, om van hen verstandig beleid te verwachten.

En wat evenzeer een dringende overweging is, de vereeniging van zulke mannen is een noodzakelijk vereischte, om te verkrijgen eenheid in de leiding der partij. In deze richting moest een organisatie van de partij tot stand komen, een zoogenaamd centraal-comité gevormd worden.

Dat de ‘Liberale Unie’ bij haar poging, om eenheid te brengen in de liberale partij, zoo weinig begrip heeft gehad van zulk een organisatie, door den aard der dingen als vanzelf aangegeven, is nog altijd een raadsel. Men weet, dat zij van een tegenovergesteld beginsel uitging en de leden der Kamer als zoodanig uit haar midden weerde.

De uiterste grens, waartoe men is gekomen, was hier en daar de Afgevaardigden uit te noodigen, om op een groote kiezersvergadering hun redenaarsgaven te doen hooren, niet ongelijk aan de kerkelijke gewoonte, - de vergelijking is van een lid der Kamer zelf - om proponenten ‘op de proef’ te laten preeken.

Ook wel gingen sommige leden van de Kamer vrijwillig individueel met een redevoering op de kiezersjacht. Het gerucht liep van de oprichting van een nieuwe krant door eenige invloedrijke Kamerleden, ten einde met de nieuwe kiezers in rapport te komen, maar dit plan schijnt in de geboorte gesmoord, wat niemand bejammeren zal, want er zijn waarlijk al kranten genoeg. Van een gezamenlijke werkzaamheid van de leden der liberale partij heeft men niets gehoord, wellicht omdat men met zulk een optreden vroeger niet veel succes heeft gehad, daar de vorm nimmer gelukkig was.

En toch is zulk een vereend optreden tegenover de kiezers een eisch van het partijleven, indien dit gezond mag heeten. De hoofden van een partij moeten niet stillekens afwachten, of de kiezers hen opnieuw met de gunst zullen vereeren, allerminst, waar met een nieuwe Grondwet een belangrijke stap is gedaan op den grooten politieken weg.

Waarom geschiedt hier niet, wat men overal elders ziet gebeuren?

Het constitutioneele leven op het vasteland van Europa heet een navolging van het Engelsche staatsleven; eilieve, waarom is de kopie zoo weinig getrouw?

En men behoeft niet eens naar den vreemde te gaan; de liberalen konden hier, wat partij-organisatie betreft, nog vrij wat leeren van de antirevolutionnairen. Zonder organisatie is geen krachtsontwikkeling mogelijk; zonder organisatie roept men de verwarring in en moet men met logische noodzakelijkheid verwachten, dat de kiesvereenigingen 't nog erger zullen maken, dan zij het tot heden gedaan hebben. Wordt de verwarring een chronisch verschijnsel, dan ligt de conclusie voor de hand, dat Nederland voor den constitutioneelen regeeringsvorm niet geschikt is, althans het tegenwoordige geslacht niet.

Op een der politieke stroomen, waarvan ik hoven sprak, heb ik met een enkel woord reeds gewezen in mijn artikel van December. De linkervleugel van de liberale partij deed zich meer gelden; hij verklaarde de nieuwe Grondwet slechts te beschouwen als een eersten stap op den nieuwen weg, die spoedig door andere diende te worden gevolgd. Nog vóórdat men de werking van het zeer uitgebreide stemrecht in de verte zelfs had kunnen beoordeelen, werd het algemeen stemrecht op het vaandel geschreven en bijzondere aandacht gewijd aan de dusgenaamde sociale quaestie. Het tooneel verplaatst ons naar de hoofdstad. Werd in een roemrijk tijdperk van onze geschiedenis de leus: ‘van Alkmaar begint de victorie’, - men zou boven deze politieke periode kunnen schrijven: van Amsterdam begint de verwarring!

Op het laatst van December verzond de *Liberale Unie* haar manifest. Met een weinig gezond verstand zou men zich voorstellen, dat deze aanschrijving aan de kiesvereenigingen ongeveer dus zou geluid hebben:

Mijne heeren, het is u bekend, dat het constitutioneele leven in ons vaderland zich in de laatste jaren niet van de gunstigste zijde heeft doen kennen; indien wij de verdeeldheid, die de liberale partij tot onmacht doemde, - verdeeldheid, helaas! meer door persoonsquaesties dan door ernstig politiek verschil veroorzaakt, - daarlaten, werd buitendien geklaagd, en te recht, over de gebrekkige wijze van arbeiden, waardoor vruchtbare werkzaamheid werd uitgesloten, over het dalen van het gehalte onzer volksvertegenwoordiging, merkbaar niet het minst ook aan de op het Binnenhof uitgesproken redevoeringen. Een en ander heeft ten gevolge gehad, dat de belangstelling der natie in hetgeen de Kamer verrichtte, tot een minimum is gedaald en zelfs de beraadslaging over de nieuwe Grondwet de overgroote meerderheid der natie koel en onverschillig heeft gelaten. Is dit op zichzelf reeds een treurig verschijnsel, het is te bedenkelijker, wanneer wij zien, hoe aan den anderen kant, niet zelden met list en leugen, de kerkelijke hartstochten worden opgezweept en de minder ontwikkelde menigte door allerlei beloften gelokt en misleid. Onze grootste vijand is de meermalen gebleken politieke apathie, de onverschilligheid van de goedgezinde kiezers,

van hen, in wie men op grond van hun ontwikkeling een gezond oordeel over de politieke quaesties van den dag mag verwachten. Het is daarom, dat wij u in ernstige overweging geven, uw uiterste kracht in te spannen, opdat er met de nieuwe Grondwet ook een nieuw, krachtig leven ontsta.

Wij vestigen ook inzonderheid uwe aandacht op de keuze der candidaten. Gij weet, hoe lichtzinnig en oppervlakkig daarmee dikwerf te werk wordt gegaan. Voor een goed deel hangt de toekomst van ons vaderland daarvan af. Nederland heeft mannen genoeg, die het land op een eervolle wijze kunnen vertegenwoordigen, die kennis aan karakter paren, zoodat er reden is voor de verwachting, dat de treurige tooneelen van vroeger niet in de nieuwe Kamer zullen worden herhaald. Stelt de eischen voor het lidmaatschap der Kamer hooger; kiest mannen, die het mandaat van volksvertegenwoordiger kleeden, niet die door het ambt moeten worden gekleed, aan een betrekking geholpen. Door uwe eischen laag te stellen, verlaagt gij het land, dat op zulk een wijze vertegenwoordigd wordt, en wij worden weer een bespotting van den vreemdeling.

Wendt u daarom tot de eerste mannen des lands. Men zegt, dat zij geen mandaat willen aanvaarden, omdat zij den kring, waarin zij zich bewegen moeten, beneden hen achten. Gaat tot hen en zegt, dat het hun plicht is, in de tegenwoordige ernstige omstandigheden zich beschikbaar te stellen; dringt hen en dwingt hen, doet een beroep op hun eergevoel; het vaderland verlangt hun diensten, hun kennis, hun voorlichting, opdat Nederland weer vertegenwoordigd moge worden, zooals het behoort, zooals dat kan, zooals dat moet, - door de eerste mannen des lands, door een Kamer, die eerbied en achting afdwingt door haar intellectueel en moreel gehalte. En wanneer op deze wijze de dampkring van het Binnenhof gezuiverd en gereinigd is, kunnen wij met grond verwachten, dat overeenkomstig den ernst des tijds de handen ineengeslagen zullen worden en gedaan datgene, wat die tijd na rijp overleg van ons eischt. -

Men weet het, er is door de *Liberale Unie* niet gesproken in dezen geest. Het besef van zoo iets schijnt geheel ontbroken te hebben. De heeren hebben gedaan, of het verleden de liberale partij waardig is geweest; geen enkele uitdrukking zelfs, die verraadt, dat men eraan dacht, om althans een reden op te geven, waarom men een sluier wilde halen over het verleden. Men heeft gevraagd: ‘Wat is voor de naaste toekomst de eisch eener liberale staatkunde, die haar verleden (sic) getrouw, leiding wil blijven geven op den weg der vooruitgang?’ - en op die vraag volgt een lijstje van verlangen, ‘bereikbaar in de vier eerste jaren’.

Op dat lijstje komen voor: 1°. uitbreiding van de sociale wetgeving, waaronder verbod van kinderarbeid, beperking van den arbeid van vrouwen en jongelieden; invoering van zondagsrust, verzekering van

den werkman tegen ongelukken, bij ziekte, ouderdom en overlijden; regeling van het vakonderwijs, en - bovenal invoering van l e e r p l i c h t; 2°. invoering van den persoonlijken militairen dienstplicht; 3°. invoering van een progressieve inkomstenbelasting, en eindelijk 4°. kiesrecht op breederen grondslag - wat ongeveer zooveel zeggen wil als algemeen of bijna algemeen stemrecht.

Men ziet, de heeren zijn niet bescheiden in hun eischen; zulke dingen laten zich waarlijk niet uit de mouw schudden. Misschien hebben zij gedacht, dat de invoering van stoom ook wel in de Kamer van honderd mogelijk was en het aanbrengen van electrisch licht de nieuwe Afgevaardigden in staat zou stellen, den nacht tot den dag te maken.

Maar gesteld, dat dit alles zoo maar in een ommezien kon worden tot stand gebracht en de voorbereiding voor zulke wetten niet zooveel tijd zou vorderen, - 'de enquete betreffende den kinderarbeid en den toestand van fabrieken en werkplaatsen' zou immers terstond worden voortgezet - hoe weten de heeren, dat zulk een program is het program der liberale partij? Is het geheel overbodig rekening te houden met datgene, wat de meerderheid der liberalep artij, wat de meest invloedrijke leden dier partij op dit oogenblik wenschelijk achten?

Er is niet veel kennis noodig, om te weten, dat het zeer moeielijk zou vallen onder dat program verschillende namen te krijgen van leden der liberale partij, die men toch ongaarne in de nieuwe Kamer zou missen. Verraadt in dat geval het opstellen van zulk een program niet een onverklaarbare mate van lichtzinnigheid? Schijnt zulk een houding der *Liberale Unie* niet het middel bij uitnemendheid, om de verkiezingen voor de Kamer van honderd te beginnen met de fakkel der verdeeldheid onder de kiezers te werpen?

Van Amsterdam begint de verwarring; het manifest van de *Liberale Unie* komt op vele punten overeen met het program, ontworpen door de meerderheid der commissie tot herziening van het reglement van de kiesvereeniging *Burgerplicht.* Dit bevatte namelijk de volgende punten:

1°. Leerplicht met een voor ieder toegankelijk goed en goedkoop lager onderwijs van overheidswege, voor zoover het bijzonder onderwijs niet in de behoeften voorziet.
2°. Toekenning van het kiesrecht aan allen, die niet blijken daartoe ongeschikt te zijn.
3°. Invoering van een kiesstelsel, dat de vertegenwoordiging ook der minderheden zooveel mogelijk waarborgt.
4°. Ontwikkeling van zelfbestuur in Nederlandsch-Indië.
5°. Hervorming van ons belastingwezen, o.a. met invoering van een progressieve rijksinkomsten-belasting en afschaffing van accijnzen op de eerste levensbehoeften.
6°. Toepassing van het vrijhandelstelsel.
7°. Definitieve scheiding van Kerk en Staat.
8°. Afschaffing van plaatsvervanging.

9°. Uitbreiding van Staatszorg ten behoeve van den handwerksman.

Waartoe een program in een reglement van een kiesvereeniging, zou men zeggen. Zulk een reglement dient in den regel, om in het algemeen de beginselen aan te geven, opdat gelijkgezinden zich kunnen aansluiten, en verder de gewone bepalingen betreffende de regeling der werkzaamheden, enz. Acht het bestuur van een kiesvereeniging, hetzij uit eigen beweging, hetzij op het initiatief van eenige leden, het wenschelijk, dat een of meer politieke vragen een onderwerp van beraadslaging zullen uitmaken en een beslissing wordt genomen, dan bestaat daartoe ten allen tijde gelegenheid. Maar men neemt geen politieke geloofsbelijdenis, afdalende in bijzonderheden, op in een reglement. Immers, de eensgezindheid zal wel nooit zoo volkomen zijn, - en vooral hier was dat te voorzien - dat zulk een belijdenis een groot aantal leden kan omvatten. Slaat men dezen weg in, dan is het noodzakelijk gevolg, dat er een groot aantal kiesvereenigingen ontstaan, welke ieder haar eigen *credo* hebben, en de eene scheuring op de andere volgt, - een fraai voorspel voor de verkiezingen zelf, wanneer straks elke vereeniging met eigen candidaten voor den dag komt. Maar 't is waar, eendracht maakt macht, is een te oud spreekwoord, dat in onzen verlichten tijd te veel riekt naar de overlevering.

En al bestaat dit bezwaar niet - hoe dikwijls zal men zulk een reglement niet moeten herzien, om het gelijken tred te doen houden met de tijdsomstandigheden, waarvoor het blijkbaar is uitgesneden? Zulke practische overwegingen komen echter niet op hij hen, die overvloeien van politieke stof en de gewoonte hebben, evenals de vlinders overal hun eieren te leggen.

Wat zullen de volksvertegenwoordigers worden, wanneer de kiesvereenigingen straks alle haar wijsheid hebben vereenigd in een reglement, dat nauwkeurig de gedragslijn voorschrijft tot in de bijzonderheden? Zal het program eenige beteekenis hebben, dan is de Afgevaardigde, die ten gevolge van de candidaatstelling van deze kiesvereeniging wordt verkozen, verplicht zich aan dat program te houden. Men verkrijgt, ook zonder dat de naam gebruikt wordt, feitelijk het zoogenaamde *mandat impératif* - de Afgevaardigde wordt de zaakwaarnemer van de kiesvereeniging.

In dat geval komen het gehalte van den Afgevaardigde, zijn politieke ontwikkeling en doorzicht er minder op aan. Er wordt alleen vereischt, dat hij in het bezit van zooveel advocatenbehendigheid is, dat hij voor de zaak kan pleiten, wanneer die aan de orde komt, desnoods ook de behandeling weet te bespoedigen. Men verkrijgt dan in de Kamer van honderd prachtige politieke pleidooien en ik stel mij voor, dat de toekomstige Edelmogenden straks, zooals onlangs een hunner deed, in de vergaderzaal zich vooraf oefenen, opdat stem en gebaar de noodige kracht zullen hebben, om het pleidooi wegsleepender te maken. Misschien kan men ook wel, daar zulk een oefening ook door andere leden ge-

wenscht wordt, vooraf generale repetitie houden voor de openbare zitting.

Inderdaad - ernst of scherts, mag men vragen. Ik stel mij de mogelijkheid voor, dat een kiesvereeniging, wanneer een of ander belangrijk punt in de Kamer aan de orde zal komen, de leden bijeenroept, om daarover van gedachten te wisselen, en in een motie bij meerderheid van stemmen van haar gevoelen doet blijken. Dat kan de belangstelling levendig houden in de publieke zaak, welke in ons land over 't geheel genomen niet groot is. Moet echter elke kiesvereeniging een uitgewerkt politiek program hebben, dan wordt de positie van den volksvertegenwoordiger een geheel andere, en een minder gewenschte. De Afgevaardigde moet als lid der volksvertegenwoordiging zelfstandig oordeelen, welk onderwerp naar den aard van de samenstelling der Kamer voor oogenblikkelijke behandeling vatbaar is. Hij staat daarbij niet op zichzelf, maar is afhankelijk van de andere leden zijner partij, met wie hij overleg dient te houden. Gaan de kiesvereenigingen den weg op, dien men te Amsterdam heeft ingeslagen, dan brengen zij ons grenzenlooze verwarring en ontaarden voor zichzelf in onvruchtbare dispuut-colleges, die doen denken aan Kamertje-spelen, - een navolging van onze Tweede in haar ongunstige phase - een voortdurend morsen in de politieke goot.

En het program zelf! Ook weer algemeene miskenning van de geschiedenis der laatste jaren op parlementair gebied. Van de gebleken onmacht van onze Tweede geen woord gerept - ja, men zou kunnen zeggen, de blindheid van de vroegere Kamer voor zekere dingen houdt zoo wonderlijk gelijken tred met de onnoozelheid der kiesvereenigingen, dat volkomen het raadsel is opgelost, hoe zulke kiesvereenigingen zulk een Kamer moesten leveren. Altijd nieuwe politieke stof oprakelen, zoodat men de werkelijkheid niet meer zien kan van de nevelen en wolken, welke men discusie noemt, of ook wel praterij. Het is de beweeglijkheid, welke aan zenuwzwakken eigen is; alles wordt overhoopgehaald en soms lijken de vergaderingen een rondedans om den politieken hutspot.

Natuurlijk brengt het program een tweede, straks mogelijk een derde Grondwetsherziening aan de orde. Zulke plannen brengen de heeren echter juist in hun element, want zij leven van politieke agitatie; zij hebben niet eens tijd, om af te wachten, of de nieuwe Kamer van honderd zoo zal zijn samengesteld, dat een nieuwe Grondwetsherziening met eenige kans van slagen kan worden ondernomen. Om die Kamer bekommert men zich dan ook blijkbaar niet; het zwaartepunt wordt geheel overgebracht naar de kiesvereenigingen, zooals dat bij de Fransche clubs in de mode is.

Met een enkele pennestreek wordt de onderwijsquaestie opgelost op een wijs, die zeer zeker indruischt tegen de meening van de overgroote meerderheid der liberale partij. Het openbaar onderwijs wordt prijsgegeven en het bijzonder, d.w.z. het clericaal onderwijs als regel aan-

genomen en aan leerplicht - het oude ideaal der liberalen in den bloeitijd van de voorliefde voor het onderwijs - een argument ontleend voor het bijzonder onderwijs! Is het niet, om duizelig te worden van de verwarring?

Men weet, dat het program van de meerderheid der commissie van *Burgerplicht* ter zijde gesteld werd met 159 tegen 146 stemmen. Het aantal leden der vereeniging bedraagt 765. Uit de stemming een oordeel af te leiden over de vereeniging, mag dus gewaagd schijnen; anders zou men zijn verwondering kunnen uitspreken, dat zulk een program verworpen werd met zulk een geringe meerderheid.

Toen de overrompeling van *Burgerplicht* mislukt was, richtten radicalen een eigen kiesvereeniging op. Waarom deden zij 't niet vroeger? Konden de heeren zich ooit thuis gevoelen in *Burgerplicht*? moesten de geesten van het verledene niet hun rust verstoren en een nachtmerrie geven, indien de overrompeling gelukt ware? Wellicht lokte het voorbeeld van de sociaal-democraten bij de inneming van de afdeeling van *Volksonderwijs* te 's-Gravenhage tot navolging uit; wellicht ook hebben wij met iets specifiek Amsterdamsch te doen. Dr. Kuyper had immers de Nieuwe Kerk wel ingenomen!

Maar dat zijn bijzaken; over 'tgeen *fair* wordt genoemd, zal het oordeel altijd verschillend luiden, omdat het karakter verschillend is. Het feit is, dat te Amsterdam een groote kiesvereeniging werd opgericht met een door haar radicaal gedoopte politieke geloofsbelijdenis, of liever met een tijdelijk program van werkzaamheid, waarbij men verklaarde, dat men zich om de vijandschap der liberalen te minder zou bekreunen, nu men het vooruitzicht had, zoowel links als rechts in de politieke gelederen steun te zullen vinden. De discussies, in de nieuwe kiesvereeniging gehouden, getuigden van veel warmte en van veel verwarring. Veel groote woorden werden gebruikt en van *recht* gesproken op een wijs, alsof het monopolie daarvan door de radicalen was aangevraagd en verkregen.

Terwijl aldus te Amsterdam op een wel wat vreemde wijs de radicale partij geboren werd, had te Utrecht een vergadering plaats in een geheel anderen geest. Daar reikten Protestantsche orthodoxen en liberalen elkander de hand en richtten gezamenlijk een kiesvereeniging op onder de kernachtige zinspreuk: ‘Eendracht maakt macht’.

Nieuw was hetgeen daar geschiedde, niet; het was een vrucht van vroeger overleg, waarop ik ruim een jaar geleden reeds de aandacht vestigde(*).

Bij de verkiezingen in 1886 verscheen te Utrecht een brief van de Utrechtsche heeren Jhr. E. van Weede van Dijkveld, Prof. Dr. J.J.P. Valeton Jr., Mr. A.R. Falck, Mr. M. Crommelin en Dr. J.H. Gunning Wzn. aan de kiezers, waarin zij, ‘allen voorstanders van het

(*) *De Tijdspiegel,* 1 Januari 1887: ‘Het andere doode punt.’

bijzonder onderwijs', desniettegenstaande den raad gaven te stemmen op de liberale candidaten, omdat de onderwijsstrijd 'niet alleen gebracht is op politiek terrein, waar hij niet behoort, maar ook den politieken toestand zoozeer beheerscht, dat elke wenschelijke hervorming erdoor wordt onmogelijk gemaakt'.

In weerwil van dien brief zegevierden toch te Utrecht de anti-revolutionnaire candidaten en nog wel tegen den algemeen geachten Roëll en tegen den even gematigden Royaards.

Die niet verwachte nederlaag schrikte echter niet af en met reden, want elders leverde die samenwerking met of zonder openbare brieven beter vruchten op, en dat de liberalen in de Kamer toen de meerderheid kregen, hadden zij zonder twijfel voor een deel te danken aan de hulp, hun door de orthodoxe partij verstrekt.

Wat in 1886 tot een gezamenlijken gang naar de stembus deed besluiten, was in 1888 gerijpt tot een bepaald verbond van orthodoxen en liberalen; mannen als Van Weede van Dijkveld, Prof. Valeton, Prof. Van Leeuwen, Dr. Bronsveld ziet men naast erkende liberalen als de hoogleeraren Buijs Ballot, De Louter, Wefers Bettink. Het verbond beoogde thans echter niet alleen samenwerking bij de stembus, maar ook de oprichting van een.... partij kan men moeilijk zeggen, maar althans van een kiesvereeniging.

Meegesleept door de mode van den dag, ontwierpen de heeren zelfs een politiek program, dat in een vergadering door Prof. De Louter werd toegelicht. Zij, die meenden, dat het hier gold de oprichting van een nieuwe conservatieve partij ter vervanging van de verdwenen oude, werden teleurgesteld, want het program had, wel vaag en algemeen, maar toch wezenlijk een liberale tint.

En bij de toelichting van het program door Prof. De Louter bleek, dat de kern van het program lag in de onderwijsvraag. Daarmee bleef de kiesvereeniging voorzeker aan haar oorsprong getrouw; 't was de onderwijsvraag, die eveneens in 1886 tot den gezamenlijken stembusrit had doen besluiten. Meer bepaald stelde de vereeniging zich ten doel, de toenemende macht van de anti-revolutionnairen te breidelen. Het onvermogen op wetgevend terrein in de laatste jaren was aan die partij te wijten, sprak de heer De Louter. 'De hoofdschuld is de partijstrijd, die ons staatkundig leven verscheurt. De strijd is gevoerd door hen, die den Staat aan de Kerk willen onderwerpen en hen, die, de Kerk eerbiedigende, den Staat vrij willen houden. De eersten noemt men te recht clericalen, voor wie de Kerk het doel van het streven is, omdat de Kerk doel, de Staat slechts middel is.'

Het doel der vereeniging is voornamelijk handhaving maar ook hervorming der openbare school, door - het zijn de woorden van Prof. De Louter - haar de neutraliteit te ontnemen, in den verkeerden zin, waarin deze tegenwoordig wordt toegepast; meer vrijheid voor den openbaren onderwijzer, opdat het onderwijs zijn opvoedend element

terugkrijge. Verder behoorde het denkbeeld prijsgegeven te worden van een *uniforme* school voor het gansche land; hetgeen, trouwens, feitelijk toch reeds geschiedde. De vraag, of het dan geen sektescholen zouden worden, meende Prof. De Louter ontkennend te mogen beantwoorden, indien men maar bleef weren het leerstellig onderwijs en verbieden het opzettelijk en rechtstreeks bestrijden van godsdienstige meeningen van wie dan ook.

Meermalen heb ik een oplossing van de onderwijsquaestie in deze richting in overweging gegeven. Zij was gegrond op de geschiedenis van het onderwijs in ons land, waar liberalen en conservatieven zoo lang pal hebben gestaan voor de openbare of volksschool. In overleg met de orthodoxe partij ware het althans wenschelijk, een oplossing of althans een *modus vivendi* te beproeven.

De vraag mag echter gedaan worden, of Prof. De Louter in de voorstelling van het karakter der openbare school niet te ver gaat en zich van de clericale beschuldigingen tegen de openbare school niet meer laat aanleunen, dan rechtvaardig is. 't Is waar, er zijn liberalen, die het neutrale karakter der school te ver hebben willen drijven en zelfs het noemen van den naam van God tot een schending der neutraliteit rekenen. Maar even overdreven is het aan de andere zijde bij het gezwets van de kerkelijke zeloten het voortaan voor een uitgemaakte waarheid te verklaren, dat zonder godsdienst in een of anderen kerkelijken vorm geen paedagogie bestaanbaar is, ook niet gedacht kan worden. De ervaring zou hierover uitspraak moeten doen. Op de anti-revolutionnaire en op de Katholieke scholen wordt veel godsdienst gebruikt bij het onderwijs, maar, over 't geheel genomen, vind ik, dat op de karaktervorming, daar verkregen, niet zooveel roem te dragen valt.

Er is ook buiten den godsdienst op paedagogisch gebied een zeer uitgebreid veld van werkzaamheid, maar dat dit veld voor een goed deel braak ligt, ook door de liberalen nog zoo weinig ontgonnen is, mag ons niet tot eenzijdigheid verleiden.

Soms schijnt het mij toe, dat de godsdienst te baat genomen wordt, om de traagheid der menschen in denken en in handelen te vergoelijken; dat de godsdienst tot een middel wordt gemaakt, om bestaande gebreken en onvolmaaktheden te bedekken, - waartegen in naam van den godsdienst zelf geprotesteerd zou kunnen worden.

Van een zoo uitnemend samengestelde vereeniging als ‘Eendracht maakt Macht’, een vereeniging, waarin liberalen en orthodoxen zoo broederlijk naast elkander zitten, als men zelden aantreft, had men kunnen verwachten, dat zij in minder algemeene en meer duidelijke bewoordingen een oplossing van de onderwijsvraag had aangegeven. Hoe wil de orthodoxe partij, dat het onderwijs op de openbare school zal worden ingericht? Laat zij dat ondubbelzinnig uitspreken.

Ik voor mij meen, dat de oplossing in die richting moet worden gezocht, dat de Kerk gebruik maakt van de haar bij de wet verleende

bevoegdheid, om zelf op de scholen godsdienst-onderwijs te geven; in overleg kunnen bepaalde uren daarvoor worden aangewezen, zoo zelfs, dat het kerkelijk onderwijs zich bij het gewone aansluit. De school blijve, wat zij zijn moet, - de opleiding voor het maatschappelijk leven - als openbare school met een algemeen godsdienstig karakter; de geestelijken kunnen als leden der schoolcommissie - waarom hen angstvallig daaruit geweerd? - mede toezicht houden, dat het onderwijs geen anti-kerkelijk karakter verkrijgt.

Natuurlijk zal dat op sommige plaatsen aanleiding geven tot moeilijkheden, - het meest daar, waar men moeilijkheden op dat gebied zoekt, want daarin hebben de kerkelijke ijveraars 't zeer ver gebracht, - dat moet gezegd worden.

Maar wij zouden afdwalen; de onderwijsquaestie ligt voor 't oogenblik in de dikke nevelen der toekomst en er is van haar evenmin iets met eenige zekerheid te voorspellen als omtrent de samenstelling der nieuwe Kamer. De radicalen hebben de hand geboden aan de anti-revolutionnairen, om de openbare school prijs te geven, althans met de bijzondere school gelijk te stellen. Wanneer zij echter niet meer bieden, dan de *Amsterdammer* dezer dagen deed, dan wil Dr. Kuyper niet toeslaan; trouwens, hij verstaat het schacheren in de politiek zoo goed, dat hij altijd overvraagt naar Semitische wijs en zich bij het eerste bod steeds houdt, of hij erg boos is. Al werd er op de ‘Deputaten-vergadering’ gezegd, dat ‘van officieele samenwerking met de radicale partij geen sprake kon zijn, omdat deze niet georganiseerd is’, - men weet, hoe het gaan zal, wanneer straks de stembus geopend is; de stemmen van de radicalen zullen evenals die van de conservatieven ‘welkom’ zijn. Bij zulk geknoei mag het twijfelachtig heeten, of in de nieuwe Kamer een meerderheid zal worden gevonden, om de openbare school te handhaven.

Wanneer men nu het program van ‘Eendracht maakt Macht’ beschouwt in verband met de toelichting - met de sterke anticlericale, of beter nog met de anti-Kuyperiaansche tint, dan is deze kiesvereeniging daarmee zeer zeker getrouw aan haar oorsprong, maar een andere vraag is, of zij daarmee niet te beperkt is gebleven in haar opvatting van den politieken toestand en of hier grond genoeg was, om een liberaal-orthodoxe vereeniging op te richten.

Is de wasdom van de clericale partij de eenige reden van de onvruchtbaarheid op wetgevend gebied in de laatste jaren? Bestond die onvruchtbaarheid niet reeds lang, vóórdat de clericalen zulk een gewicht in de schaal legden, dat de Kamer om en niet om was? Ligt de gebleken onmacht der Kamer niet veeleer in haar samenstelling, in haar wijze van werken, in het ontbreken van die personen, die door kennis en karakter dien invloed uitoefenen op hun omgeving, welke noodig is, om het constitutioneel stelsel behoorlijk te doen werken en niet van dat stelsel een caricatuur te maken? Is niet door de jammerlijke verdeeldheid

van de liberale partij de volksschool in de Tweede Kamer prijsgegeven, zoodat wij het alleen aan de Eerste Kamer te danken hebben, dat de volksschool nog bestaat? Hebben de Utrechtsche heeren niet gevoeld, dat een verbetering van het gehalte der Tweede Kamer boven alles noodig is en het hoog tijd wordt, dat de kiesvereenigingen, welke zulk een Kamer gemaakt hebben, een weinig meer critiek op zichzelf uitoefenen en de zaken met wat meer ernst behandelen?

Wat baat het oprichten van nieuwe kiesvereenigingen in heele en halve kleuren met algemeene, vage lijstjes van verlangen, indien men niet doordringt tot den laatsten grond der dingen, indien men niet vasthoudt aan de geschiedenis en de wenken der geschiedenis niet opvolgt? De firma Buitendijk, welke de Utrechtsche heeren in anti-Kuyperianisme niets toegeeft, richt weer een afzonderlijke vereeniging op, natuurlijk ook weer met een lijstje van verlangen.

Te 's-Gravenhage werkt het voorbeeld der Utrechtsche heeren zoo aanstekelijk, dat men ook een vereeniging opricht onder de schoone leuze van de ‘Nationale partij’, ook met een program, zoo rekbaar, dat de kiezers, welke men vangen wil in het net, gemakkelijk door de mazen kunnen heen zwemmen.

Lieve hemel, zou men zeggen, laat toch spoedig de verkiezingsdag komen, anders worden wij nog begraven onder de vele nieuwe kiesvereenigingen, met nieuwe programs; de kiezers worden draaierig van al de politieke wijsheid.

Wanneer men ver genoeg van deze dagen zal verwijderd zijn, om meer objectief te oordeelen, dan zal de slotsom ongeveer luiden: het was een tijd, traag in denken, vlug in spreken; bijna iedereen had politieke wijsheid te veel, en er waren vele kranten, welke al die wijsheid drukten met de namen der heeren, wat heel prettig gevonden werd, want het was een ijdel, praatziek geslacht, dat weinig aan geschiedenis deed!

Hoe verward en vaag het maken van en optreden in de verschillende kiesvereenigingen intusschen ook is, er blijkt een sterke anticlericale stroom te zijn. Het verzet in de Hervormde Kerk tegen de heerschzucht en aanmatiging van den heer Kuyper vindt zijn terugslag op het politieke leven, en wie de kaart van Nederland kent, zal zich niet daarover verwonderen.

Wat men in anti-revolutionnaire kringen Calvinisme noemt, heeft ten allen tijde slechts een hier grootere, daar kleinere minderheid kunnen bekoren; er ligt in het Nederlandsche volkskarakter over 't geheel een deels gemoedelijke, deels prozaïsche opvatting van den godsdienst, welke een tegenbeeld vormt van de Calvinistische ruwheid en hardheid. Door kunstmatige verdachtmaking kon het tijdelijk gelukken, den kring van die minderheden wat uit te breiden; nimmer zal men het zoover brengen, - enkele gemeenten wellicht uitgezonderd - aan die uiterste richting de heerschappij te verzekeren.

Dat leert reeds de ervaring, welke de anti-revolutionnairen in de Hervormde Kerk hebben opgedaan. De poging, om zich van het gezag meester te maken, kon moeilijk op een gunstiger tijdstip geschieden; immers, de Hervormde Kerk was door verdeeldheid verzwakt, de banden verslapt. Toch werd de stoute aanval afgeslagen, moest de Nieuwe Kerk te Amsterdam weer worden ontruimd en was de heer Kuyper verplicht een eigen kerk op te richten, waarvan de naam reeds tot allerlei glossen en spotternijen aanleiding gaf.

Ik geloof, dat op dezelfde wijze de poging van de Utrechtsche heeren, om den Kuypersban te breken, zou slagen, indien er bij de anti-clericalen meer eenheid en samenwerking bestond. Het vooropstellen van leuzen als: ‘Eendracht maakt Macht’ - ‘Nationale partij’ - is op zichzelf niet genoeg; de krachten moeten over 't geheele land georganiseerd worden, tot een geheel saamgevoegd. Maar is het niet een opmerkelijk verschijnsel, dat men die organiseerende kracht het meest vindt juist bij de clericalen, niet alleen hier maar ook elders, en de verdeeldheid, de clubgeest, het individualisme toeneemt, naarmate men meer links komt. Vooral in het liberale centrum werken de persoons-quaesties verlammend, zoo zelfs, dat men nog liever de poorten voor den vijand openzet, dan van een persoonlijke opvatting afstand te doen. Wanneer de anti-clericalen zoo verstandig waren, van de anti-revolutionnairen af te zien, hoe een partij moet worden georganiseerd, om kracht uit te oefenen, zouden de Kuyperianen ook op politiek gebied spoedig aan het ‘doleeren’ moeten gaan. Wellicht moet er nog menige verkiezing voorbijgaan, vóórdat men in dat opzicht tot practisch inzicht komt.

Er is veel in de verkiezingsbeweging, zoo rechts als links, waarover een denkend mensch zich verwondert, maar het verwonderlijkst van alles is wel, wanneer men leest, hoe de anti-revolutionnaire partij 't aanlegt, om politieke veroveringen te maken. Wanneer het niet zwart op wit in de *Standaard* stond, zou men niet gelooven, dat de ‘deputatenvergadering’ - ook die naam is karakteristiek - den 15^{den} dezer te Utrecht begon met een Psalm te zingen, te luisteren naar de voorlezing door den voorzitter van een hoofdstuk uit den Bijbel, Exodus 3, daarop een toespraak werd gehouden, waarbij een vergelijking werd gemaakt tusschen Mozes en Groen van Prinsterer; - de laatste kwam ‘evenals Mozes in den naam van den God onzer vaderen’.

De verwondering gaat over in ergernis, wanneer men hoort, dat die verzameling van 384 ‘deputaten’, behalve de leden der Staten-Generaal en die der Provinciale Staten, een motie aanneemt, gericht tegen de oprichters en leden van de nieuwe Utrechtsche kiesvereeniging ‘Eendracht maakt Macht’, - een motie, langer dan ooit een motie - zij wordt ‘resolutie’ genoemd - op een politieke vergadering werd aangenomen en die in haar geheele lengte een schandelijk samenraapsel is van verdachtmaking, gekleed in de walgelijkste ‘tale Kanaäns’. Het ergerlijkste in dit stuk is de femelarij, waarmee gezegd wordt, dat

'de vrucht der zegepraal niet alleen aan hen, die thans mee optrekken, maar ook aan hen, die thans van ons gingen, ten zegen moge strekken'(*). Dat wordt gezegd door hem, die week aan week allen, die hem niet blindelings volgen tot in de Doleerende Kerk, in *Standaard* en *Heraut* op de grofste wijze uitscheldt en voor het 'geloovige' volk tentoonstelt. Zeker, men schijnt 'geloovig' Christen te moeten zijn, om een staatsman als den later overleden Minister Van Lijnden zoo uit te maken, als dat in de *Standaard* indertijd is geschied, - maar dan gaat het mijn begrip en dat van velen in den lande, die het gevoel van zedelijke verontwaardiging in den partijstrijd nog niet verloren hebben, te boven, hoe men zulke lieden kan erkennen als een staatkundige partij, hoe zulk een aan Godslastering grenzende comedie aanhang kan vinden bij mannen, van wie men moet veronderstellen, dat zij nog niet geheel alle gevoel voor waarheid en ernst hebben uitgeschud.

Immers, zóó denkt, zóó spreekt, zóó schrijft men niet tegen het einde der negentiende eeuw. Zulk een taal komt wel bij enkele individuen voor, maar dan bestaat er iets abnormaals, hetzij door overerving, hetzij door een andere oorzaak. Ook kan zulk een taal door gewoonte, door affectatie aangeleerd worden, en dan wordt men haar eerst na langdurige oefening meester.

Het kunstmatige in deze 'tale Kanaäns', die eigenaardige zinbouw, dat werken met de aangehechte e's, doet geheel aan affectatie denken. Ik wil zelfs aannemen, dat zoo iets onbewust kan plaats hebben, - er zijn zulke grillige menschenvormen - maar dat een heele vergadering van betrekkelijk ontwikkelde mannen zulk een gekke taal voor ernst opneemt en mee op den lijmstok gaat zitten, - neen, dat is een be-

(*) Ik laat de 'resolutie' hier in zijn geheel volgen en vraag elk verstandig mensch af, of ik te veel gezegd heb:
'De afgevaardigden van anti-revolutionaire Kiesvereenigingen, op 15 Februari uit alle oorden des lands in deputatenvergadering te Utrecht saamgekomen, verklaren, het ten diepste te betreuren, dat enkele belijders van den Christus, die eertijds met hen den strijd tegen ongeloof en revolutie streden, thans, juist op het oogenblik waarop door Gods goede gunste het einde van de verdrukking van ons Christenvolk nabij en zeker was, gemeend hebben, zich van hunne broederen te moeten afscheiden, openlijk of feitelijk de hand aan hunne verdrukkers te reiken en zoo de verantwoordelijkheid op zich te laden van de bestendiging van het geleden onrecht; verklaren bovenal met een diep leedwezen, dat der ergernis nabij komt, bespeurd te hebben, hoe enkele hunner zich door bijzondere belangen of antipathieën verleiden lieten om zelfs de christelijke school, deze gave Gods aan ons vaderland, monument van eene christelijke toewijding en volharding, waaraan zelfs de tegenstander eere bood, als offer te vergen voor hunne misnoegdheid; verklaren, dat zij desniettemin, ook zonder hen, den strijd, waarvoor Groen van Prinsterer het vaandel opstak, met aaneengesloten gelederen en in de kracht des Heeren Heeren willen voortzetten; werpen van zich elk vermoeden alsof het bij dezen strijd tegen de revolutie en voor het Evangelie hunne, bedoeling zou zijn, voor eenige kerkelijke fractie, welke ook, boven de andere voordeel te verwerven, en bidden het van de ontfermingen huns Gods af, dat, werd hun eenmaal in dezen bangen strijd de overwinning geschonken, de vrucht dier zegepraal niet alleen aan hen, die thans van ons gingen, ten zegen moge strekken; geen ander loon voor hunne inspanning, noch andere kroon na hun strijd begeerende dan dat eenmaal weer al het volk des Heeren als een eenig man voor den naam des Heeren moge staan en zoo voor hunne als voor onze kinderen tot in verre geslachten de erfenisse bewaard moge blijven, die, naar uitwijzen onzer landshistorie, in banger dagen eens door het bloed onzer martelaren werd verworven.'

wijs van zedelijk verval, van stuitende karakterloosheid. Zulke verhoudingen en toestanden dragen den stempel van leugen op het voorhoofd.

Men spreekt van Mozes en Groen. Laat dien Israëlietischen reus met rust; wij zijn te klein, om ons of iemand onzer bij zulk een held te vergelijken. En als Groen van Prinsterer de oogen kon opslaan, zou hij met verontwaardiging zich afwenden van zulk een op effect berekende leugen.

En met de anti-revolutionnaire politiek gaat het al ongeveer op dezelfde wijs. Woorden, woorden, woorden - gedraaid en gewend in allerlei bochten en kringen, al naar de oogenblikkelijke behoefte dat meebrengt. Wijs in *Ons Program* de kennelijke onkunde aan op het gebied van staatsrecht, de vele tegenstrijdigheden - men zal u antwoorden met een woordenstroom zoo groot, dat al uw bedenkingen erin verdrinken. 't Is alles vaag en algemeen, en met de gave der taal, aan den ontwerper uitnemend eigen, kan daaruit alles worden gedistilleerd, wat de behoefte van den dag meebrengt, revolutie en contra-revolutie. *Ons Program* is het groote Abracadabra, waarmee Nederland moet worden verlost van de liberale koorts! En diezelfde teekenen van zedelijke verslapping worden ook elders gevonden: voor alles heeft men een fraai woord, een schoone phrase, een klinkende theorie. Maar het vaderland wordt te gronde gericht - toonbeeld van verwarring en verdeeldheid - door persoonlijke eerzucht, omhangen met het partijkleed, geweven met intriges door de elkander trouw verheerlijkende leden der clubs.

Bij de zonderlinge opvatting der kiesvereenigingen van haar taak, bij de toenemende verwarring bestaat er niet veel waarschijnlijkheid, dat het uitgebreide stemrecht en de Kamer van honderd veel verbetering zullen brengen in den politieken toestand, waarover zooveel geklaagd is. 't Kan meevallen, maar het staat er niet naar; veeleer is er grond voor de verwachting, dat wij van den regen in den drup zullen komen.

Er zijn kiesvereenigingen, die candidaten stellen, waarvan men met zekerheid kan aannemen, dat zij bij schier alle politieke vragen, welke aan de orde zullen komen, lijnrecht tegenover elkander staan.

Soms schijnt men de Nieuwe Kamer te beschouwen als een regenboog, waarin alle kleuren vertegenwoordigd moeten zijn, - wat zeer zeker zal bijdragen tot bespoediging van de behandeling der zaken!

In elk geval, - dat brengt de aard der dingen mee - de nieuwe Kamer zal wel niet anders kunnen zijn dan de weerspiegeling der kiesvereenigingen, op dezelfde wijze als de oude Kamer 't was. Wij zullen het lot krijgen, dat wij verdienen! Daaraan kunnen zelfs de goden niets veranderen.

Wanneer de strijd om de groene tafel - vanouds een geliefkoosd balspel - niet te lang ophoudt, krijgen wij weer onderwijs, kiesrecht

en sociale quaestie. Misschien het eerste en het laatste te gelijk, omdat zij de geschiktste gelegenheid aanbieden tot ruilhandel.

De sociale quaestie kan wellicht nog den voorrang krijgen, omdat zij een uitstekend middel is tot agitatie tegenover de nieuwgeboren of straks te scheppen kiezers. De sociale quaestie is buitendien een mode-artikel. Iedereen handelt erin.

De sociale quaestie heet voorbereid door de bekende Kamer-enquête en de *Liberale Unie* vraagt dringend voortzetting van die enquête. Dat is billijk, want er zal nog wel meer maatschappelijke ellende te peilen zijn, al kunnen wij 't voorloopig wel stellen met datgene, wat nu reeds ontdekt is.

Niet waar, er zijn door die enquête vreeselijke dingen aan den dag gekomen! Maar weet gij, wat ik vreemd vind? Dat door zulk een enquête het geweten moest getroffen worden. Ook zonder dien officieelen omhaal was er zooveel te ontdekken en met geringe moeite. Wij leven immers in een Christelijke maatschappij - wij hebben overal groote en kleine Christelijke kerken en geestelijken, die waken voor de belangen van hun kudde; en wij hebben een pers, groote en kleine kranten in menigte, die het haar roeping achten, al wat er verkeerds is, door de wereld te verbreiden, opdat er middelen worden gevonden ter genezing, indien dit mogelijk is! En toch is het, of al die dingen, door de enquête aan den dag gekomen, nieuw zijn. Heeft men dan zoo weinig gelet op hetgeen er omgaat in de wereld onder den zoogenaamd minderen stand? Moesten eerst de bedreigingen der sociaal-democraten den stoot geven tot het onderzoek?

Als men let op de verontwaardiging, welke door de enquête allerwege is opgewekt, dan zou men zoo zeggen, dat onze maatschappij bijna uitsluitend bestaat uit menschen, die een goed hart hebben voor hun medemensch, die in hun omgeving zeer zorgzaam zijn voor hen, met wie zij in aanraking komen in leven en bedrijf, - men zou verwachten, dat overal de mensch als mensch wordt geacht en behandeld en zijn belangen weinig minder behartigd dan die van zichzelf. Of is dat niet zoo? Is die verontwaardiging een goedkoop middel, om het geweten gerust te stellen, - dus een leugen van de ergste soort - laf en laag?

Ik vind de enquête een goed werk; maar nog beter ware 't, indien door de Regeering een commissie werd benoemd, waarin tevens zitting hadden mannen, die het dagelijksch leven en zijn bedrijf uit ervaring kennen en daardoor tevens kunnen beoordeelen, wat er in de ellende persoonlijks is, d.w.z. willekeur, wat kan worden vermeden of voorkomen - en wat, hoe beklagenswaardig ook, aan het bedrijf van 't leven onvermijdelijk is verbonden en daarmee altijd zal verbonden blijven - tenzij er iemand opstond, die met een tooverstaf de wereld èn van haar redelijke èn van haar redelooze wreedheid verloste en herschepte in een idialen toestand. Het Christendom zou dat doen, maar tot heden is het niet geschied.

De maatschappij is ziek; ik geloof, nog zieker, dan men denkt, en men huivert van den loodzwaren last van ellende, welken zij elken dag met zich voortsleept. Maar - het mag ook niet ontkend worden, dat er met die ellende wordt gecoquetteerd, dat die ellende veelal slechts die zwakgevoelige sentimentaliteit geeft, welke de kwaal nog verergert en zelfs stof gaat leveren voor reclames in den verkiezingstijd.

De maatschappij is ziek, dat weten wij allen, maar - kwakzalvers van de baan. De geneesheer moet een man zijn van veelzijdige ontwikkeling, iemand, die den mensch en het menschelijke kent en bij het peilen van de wonden der maatschappij een vaste hand heeft en niet speelt met de fonde, als ware 't een comedie-vertooning.

En gevaarlijk zou 't zijn, te groote illusies op te wekken, als zou er geheele genezing volgen op de aangeprezen middelen.

In de oude en in de nieuwe geschiedenis vindt men perioden van volksellende of liever tijden, waarin meer de aandacht was gevestigd op die ellende, want zij week nimmer geheel; zij klimt of daalt met de welvaart der maatschappij; de grootste ellende vond men steeds, waar de grootste weelde was.

En men vindt ook in alle tijden stelsels, theorieën aangegeven, om de ellende uit de wereld te helpen; met vele stelsels zijn zelfs proeven genomen, maar nooit is er een proefhoudend gebleken; het waren fata morgana, verleidelijke luchtspiegelingen voor de vermoeide, dorstende reizigers.

Spenen wij ons dus van te groote verwachtingen; laat ons geen groote beloften doen, die straks onvervulbaar blijken en dan nieuwe reden geven tot bitterheid. Meent men, met wat wettekens op den fabrieksarbeid, met wat opheffing van accijnsen, met wat andere verdeeling van belastingen de quaestie te zullen oplossen? Dat is goed, voorzeker, maar minder dan een druppel aan den emmer.

Te diep ligt de oorzaak van wat men de sociale quaestie noemt, dan dat men door zulke middelen de beweging ook maar een oogenblik zou kunnen stuiten. De sociale kreten om verdeeling van goederen, om plaats aan het festijn des levens, de vloek, tegen het kapitaal geslingerd, - dat alles zijn de rauwe weerklanken van de maatschappij zelf, het zijn de symptomen van haar krankte, van haar zedelijk verval.

Wat men in de socialisten afkeurt, vindt men in anderen vorm - met het vernis van een ziekelijke beschaving bedekt - bij schier de geheele bezittende klasse terug, waar de arbeid wordt geschuwd als oneerbaar, waar de zucht naar weelde de verbeelding overspant, waar de jacht naar genot de krachten uitput, waar de dorst naar geld bijna elk middel geoorloofd doet achten.

Waarom vreest men het socialisme? Omdat men tegenover de arbeidende klasse het zedelijk overwicht heeft verloren; omdat een duister besef zegt, dat men zijn plicht ten opzichte van het leven niet heeft vervuld. Men schrijft levenswetten voor, welke men zelf niet houdt.

Dat heeft de verhouding tusschen mensch en mensch vergiftigd en de band, die de menschen tot één maatschappij moest verbinden, is verbroken. De strijd van het eigenbelang, van den mensch tegen den mensch, neemt scherper, ruwer, wreeder vormen aan, zoodat een uitbarsting volgen moet en de kracht van den sterkste zal beslissen.

Ik weet wel, men maakt geen wetten voor de moreele hervorming der maatschappij, maar de wetgever dient toch den wezenlijken aard der dingen te kennen, om geen misgrepen te doen, en bovenal moet worden voorkomen, dat wettekens, hoe goed ook op zichzelf, middel worden en voorwendsel, de ziekte te laten voortkankeren. Laat de sociale quaestie geen politiek spel worden.

Het oordeel, dat hier over den staat van zaken in ons land wordt uitgesproken, is niet individueel; - in hoofdzaak is dit het gevoelen - ik zal niet zeggen van de meerderheid, want het verstand is nooit bij de meerderheid geweest, - maar van zeer velen - van hen, van wier oordeel ook de meerderheid, al volgt zij, vooral bij de verkiezingen, andere wegen, zich afhankelijk gevoelt.

20, 2, '88.

NOORMAN.

Engeland en Rusland in Centraal-Azië.

Eene der belangrijkste mededeelingen, welke de Eerste Minister van Groot-Britannië in zijne rede op Mansionhouse bij de installatie van den nieuwen Lord-Mayor van Londen deed, betrof ongetwijfeld Ayub Khan, broeder van Yakub Khan, den neef van den tegenwoordigen Emir van Afghanistan en meestal genoemd als Russischen pretendent voor den troon van Cabul.

Men zal zich toch herinneren, dat deze Prins, die sinds 1880 met het Engelsche gouvernement op gespannen voet staat, tot voor weinige maanden door de Perzische regeering te Teheran op Engeland's kosten werd bewaakt(*) en dat de tijding zijner ontvluchting in Engeland veel sensatie veroorzaakte, bevreesd als men was, dat Rusland van deze gelegenheid zou gebruik maken, om door middel van dezen troonpretendent invloed in Afghanistan te verkrijgen. Vandaar dan ook, dat men telken keere in de Engelsche bladen berichten kon lezen, hierop neerkomende, dat hij, de tegenstander van den tegenwoordigen en zoon van den in 1879 door de Indische regeering afgezetten Emir, op Russisch territoir was aangekomen en zich gereedmaakte van den opstand der Ghilzais, een nomadenstam in de buurt van het oude Ghazni, partij te trekken, ten einde een burgeroorlog in Afghanistan te beginnen.

Deze berichten bleken nu slechts valsche geruchten te zijn en, daargelaten nog, of de geschiedenis ons eenmaal zal leeren, welke avonturen de ongelukkige Prins in de afgeloopen maanden op zijn zwerftocht heeft gehad, heeft zeker Groot-Britannië, en misschien wel geheel Europa, met geruststelling vernomen, dat door de Indische regeering de hand op hem is gelegd. Trouwens, de omstandigheid, dat hij zich vrijwillig aan de grens-autoriteiten heeft overgegeven, schijnt een bewijs te zijn, dat zijne aanhangers hem in den steek hebben gelaten en dat de Russische regeering zich voorloopig niet van hem wil bedienen.

Zij, die derhalve van meening waren, dat met de vlucht van den voor Afghanistan zoo gevaarlijken man weer een tijdperk van beroering en onlusten op de Afghaansche grenzen zou aanbreken, hebben zich

(*) Engeland betaalde volgens de *Indépendance* (zie het nummer van 28 Augustus 1887) daarvoor de som van 300,000 francs aan de Perzische autoriteiten; een niet onaardig bedrag, om iemand te *bewaken*.

gelukkig vergist; trouwens, nog slechts eenige maanden geleden is de jongste grensregeling tot stand gekomen en men zou derhalve kunnen aannemen, dat voorloopig geene machtsuitbreiding meer van Rusland in Azië zal plaats grijpen. Toch schaar ik mij, wat dit punt betreft, onder hen, die meenen, dat in dezen alle voorspellingen ijdel zijn en dat er zelfs veel te zeggen is voor het gevoelen dier personen, die juist met het oog op hetgeen de geschiedenis ons in dezen heeft geleerd, thans meer dan ooit vreezen, dat voor Rusland het tijdstip eerlang gunstig geacht kan worden, om nieuwe veroveringen voor te bereiden. Men vergunne mij toch eene opmerking. Steeds, zoo leert de historie, heeft Rusland, wanneer het in Europa òf het onderspit had gedolven òf zijne wenschen daar niet bevredigd had gezien, getracht zich in Azië schadeloos te stellen. Of dateeren, om een enkel voorbeeld te noemen, Rusland's pogingen, om zich vasten voet te verzekeren in Turkestan, niet van den tijd na den Krimoorlog, toen aan het Russisch prestige in Europa een groote slag was toegebracht? Hebben de Russische intriges in Afghanistan en de steeds voortschrijdende uitbreiding van het gebied van den Witten Czaar naar het Zuiden niet steeds grootere afmetingen aangenomen, nadat het tractaat van Berlijn het Czarenrijk in Europa van alle voordeelen had beroofd, waarop het meende door den oorlog van 1877-'78 aanspraken te hebben? Trouwens, wanneer men bedenkt, dat op Rusland's tegenspoed in Europeesche aangelegenheden Engeland altijd grooten invloed heeft geoefend, - men kent Beaconsfield's rol op het congres van Berlijn - dan schijnt elke poging van Rusland, om in Azië voorwaarts te dringen, tevens eene wraakoefening op dat Engeland, hetwelk in zijne insulaire positie onaantastbaar is, doch welks wonde plek zijne Indische bezittingen vormen? Wanneer men nu dit alles aandachtig overweegt en men beschouwt Rusland's rol in Europa sinds den opstand van Philippopel op 18 Sept. 1885, is het dan zoo geheel onnatuurlijk, dat men onwillekeurig ertoe komt, Rusland ook thans in Azië minder vredelievende plannen toe te schrijven, dan het zegt te hebben? Het is toch niet te ontkennen, dat de Russische politiek in Bulgarije hoegenaamd geen doel heeft getroffen, dat zij Rusland van Duitschland heeft vervreemd, dit rijk ertoe heeft gebracht, zich met Oostenrijk en Italië in nog inniger mate te verstaan, dan reeds het geval was, en dat de eenige bondgenoot, zoo men wil, Frankrijk, eenvoudig door haat tegen Duitschland in Rusland's armen wordt geworpen en daardoor alleen ook zijne belangen voorbijziet, die immers alleen hierin kunnen bestaan, zooals de Krimoorlog heeft bewezen, om met Engeland den grooten, van Rusland uitgaanden Slavenstroom te breidelen? Rusland ziet zich dus door een sterk verbond bedreigd, mocht het Bulgarije willen bezetten; daarom zal het zeker vooreerst daartoe niet overgaan, doch wellicht een strijd in het Westen van ons werelddeel afwachten. Hoe dat nu echter ook zij, dit schijnt vast te staan, dat het prestige der Russische politiek door de non-inter-

ventie-staatkunde, waarvoor (het zij erkend) Europa den Czaar dankbaar moet wezen, niet is gestegen en dat er gelegenheid zal moeten worden gevonden, om, waardoor dan ook, aan zich in het binnenland openbarende ontevreden stroomingen een uitweg mogelijk te maken. Daarom is het dan ook geenszins onwaarschijnlijk, dat weer, evenals in vroegere perioden, in Azië afleiding zal moeten worden gevonden en schitterende krijgsdaden eerlang hen zullen moeten schadeloosstellen, die Rusland's Balkan-politiek eene schande voor het rijk achtten. Aan overschrijding der juist vastgestelde grenzen behoeft natuurlijk nog niet dadelijk te worden gedacht; het aangewonnen land zal eerst georganiseerd dienen te worden, nieuwe versterkingen aangelegd, enz. Mijn doel echter is, om erop te wijzen, dat de quaestie, verandert de toestand van Europa niet, urgent zal blijven en dat de aandacht der Engelsche staatslieden, zoo Whigs als Tories, steeds ook op Afghanistan zal gevestigd zijn.

Het kan daarom dan ook zijn nut hebben, die Centraal-Aziatische aangelegenheid opnieuw ter sprake te brengen en, na in het kort het historisch verloop der verhouding van Engeland en Rusland aldaar te hebben geschetst, meer in het bijzonder na te gaan de jongste regeling der grenzen tusschen Afghanistan en Turkestan, die in Juli l.l. is tot stand gekomen. Er bestaat dan tevens gelegenheid, om te onderzoeken aan de hand van bevoegde beoordeelaars, welke de gevolgen der tot nog toe in Centraal-Azië door beide landen gevolgde politiek zullen wezen.

Slaan wij dan vooreerst een blik op Rusland's Aziatische staatkunde; dan zal ten duidelijkste blijken, dat de ‘Drang nach Osten’ ook hier steeds bestaan heeft, dat niet alleen een voortdringen naar den Bosporus in de traditie der Russische politiek ligt, doch dat ook wel degelijk de uitbreiding van het Aziatisch gebied der Czaren eene eerste voorwaarde werd geacht voor de grootheid, de macht en het aanzien van het rijk in Europa. Nadat toch onder Peter den Groote de eerste stap was gezet op de baan, langs welke het tot dien tijd onbekende rijk weldra tot den rang van groote Europeesche mogendheid zou opklimmen, begreep deze grondlegger van Rusland's grootheid, dat zijne schepping ook in Azië eene toekomst had, al was het maar alleen, om daardoor het handelsverkeer te bevorderen en aan zijn volk de hulpbronnen van zijn uitgestrekt gebied te leeren kennen. Sinds de totstandkoming van het eerste grenstractaat met China in 1689 heeft Rusland zich steeds oostelijk uitgebreid, èn met het denkbeeld, om wetenschappelijke onderzoekingen te doen, èn om de naburige volken te onderwerpen. Nadat het tractaat van de Pruth in 1711 den Czaar het onlangs (in 1696) veroverde Azoff weer had ontnomen, werd zijne aandacht weder aan de Aziatische bezittingen gewijd, rustte Peter de Groote reeds in 1716 twee expeditiën naar Turkestan uit en werden weldra in de steppen twee vestingen aangelegd, namelijk Semipalantinsk en Jeliafsninfsk. Onder zijne opvolgers wordt langzaam voortgegaan, doch gedurende de achttiende eeuw begrijpen de heerschers van het Czarenrijk te goed,

dat hunne eenmaal in Europa ingenomen positie moet gehandhaafd en versterkt worden, dan dat zij niet alles zouden hebben in het werk gesteld, om vóór alles dat doel te bereiken. Wel werden de droomen van Katharina II en Potemkin niet verwezenlijkt, al mocht genoemde Vorstin haar kleinzoon den beteekenisvollen naam van Constantijn geven en daarbij het vèrreikende plan koesteren, hem na de verdrijving der Turken op den troon der Paleologen te doen plaats nemen, doch aan het Turksche rijk heeft de groote Keizerin toch den genadeslag toegebracht, want, het is overbekend, de Zieke Man leeft nog alleen, omdat men het over zijne erfenis niet eens is. Daarna komen de revolutie-oorlogen, de stichting van het Fransche Keizerrijk, die Rusland alle aandacht aan Europa doen wijden. Na den val van Napoleon en de algemeene ontspanning in ons werelddeel acht de Russische staatkunde weer den tijd gekomen, om zich met Azië bezig te houden. Immers, van 1819 en 1820 dagteekenen twee pogingen, om Khiwa in bezit te nemen, die intusschen beide zijn mislukt. Dat nam trouwens niet weg, dat in 1821 eene nieuwe versterkingslinie werd aangelegd, achter welke de stad Kasaken ontstond. Onder de regeering van Nikolaas II werd de grens tot bij de uitmonding van den Syr-Daria doorgetrokken, nadat in 1846 de aldaar wonende Kozakken zich onderworpen hadden. Als gevolg hiervan erkenden de Kirgiezen den Czaar als hun heer.

De grootste uitbreiding intusschen erlangde het Russische rijk na den vrede van Parijs in 1856; de bekende woorden van Gortschakoff, na het sluiten van dit tractaat geuit: ‘La Russie se recueille’, zijn allerminst op zijne Aziatische politiek van toepassing. Men oordeele. Nadat reeds in 1853 Ak-Mekschet, nu fort Perowsk genoemd, was genomen, werd in 1859 een begin gemaakt met de verovering van hetgeen nog van het geographisch Turkestan was overgebleven; in 1861 viel de vesting Jani-Kurgan aan den Syr-Daria en in 1864 werd Tschimkent genomen, waarmee de Russen den sleutel bezaten tot een der rijkste districten van Khohand. Na een inval van den Emir van Boekara in het aan Rusland onderworpen gebied werd in 1865 Taschkent bij dit gebied gevoegd en eene provincie Turkestan gevormd. De slag bij Irdjar, waarin de Russen door den Khan van Boekara werden geslagen, noopte de staatslieden aan de Newa den bevelvoerenden Generaal Romanowsky, door wiens beleid toch Taschkent gewonnen was, terug te roepen en Generaal Kaufmann, een Duitscher uit de Oostzeeprovinciën, daarheen te zenden, die in korten tijd aan de Russische veroveringen eene groote uitbreiding gaf door de inbezitname van de geheele vallei van den Yaxartes en van Samarcand, de beschaafdste stad van Centraal-Azië; het gevolg daarvan was, dat de Sultan van Boekara een Russisch vazal werd. In 1869 werd het gebied tusschen het meer van Aral en de Kaspische zee bij het Russisch rijk gevoegd, wat ook eene der aanleidingen tot den oorlog met Chiwa was, die in 1873 met de onderwerping van dit Khannaat eindigde.

Men kan zich heden ten dage geen denkbeeld vormen van den storm, dien eene dergelijke machtsuitbreiding van Rusland in Groot-Britannië veroorzaakte. Het Engelsche publiek beriep zich daarbij voornamelijk op eene circulaire van Gortschakoff, welke van 21 November 1864 dagteekent, waarin de Russische Kanselier trachtte te betoogen, dat juist omdat Rusland bij zijne veroveringen steeds op woeste stammen stuit, het nolens volens genoodzaakt is, òf zijn gebied uit te breiden òf een staat van desorganisatie te laten voortduren. Het was dan ook het doel der Russische regeering, zoo ging de circulaire voort, om zoo spoedig mogelijk eene grenslijn vast te stellen, ten einde te ontsnappen aan gevaarlijke en onvermijdelijke expedities, die allicht tot eene te groote uitbreiding van grondgebied zouden kunnen leiden. Was het nu wonder, dat men in Engeland, toen Rusland zoover was doorgedrongen, als is aangegeven, bevreesd werd, dat werkelijk het Czarenrijk in de onderwerping der woeste stammen geene maat wist te houden, en sommigen met wantrouwende stem reeds de woorden van den Minister Walpole herhaalden, die, de eenige in zijn tijd, het gevaar had voorzien, dat de Russische alleenheerschappij voor Indië zou kunnen opleveren(*)? Het behoeft dan ook geen betoog, dat deze quaestie al dadelijk tot een groot getal brochures aanleiding gaf; de bekende Rawlinson zette in een memorandum, hetwelk aan de regeering is overgelegd, de gedragslijn uiteen, welke hij meende; dat door Engeland moest gevolgd worden, en welke blijkbaar tien jaren later aan Lord Beaconsfield tot richtsnoer heeft gestrekt. Rawlinson drukt, in genoemd stuk de vrees uit, dat de in 1868 nog onzijdige Khannaten in Rusland's handen zullen vallen en dat daarop ook Afghanistan onder zijn invloed zal geraken. Engeland, zoo vervolgt hij, neme daarom intijds maatregelen, om te verhinderen, dat Merv in Rusland's macht kome; het bezette Quettah en werke in Perzië en Afghanistan steeds den Russischen invloed tegen. In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat Merv thans sinds 1884 door Rusland bezet is, dat onder het Ministerie-Disraeli Quettah is veroverd en dat sinds het tractaat van Gandamak Afghanistan geheel onder Engeland's invloed staat. Doch later kom ik hierop terug.

Daargelaten nu, of Rawlinson's memorandum op de regeering zelve indruk heeft gemaakt, begreep het Kabinet-Gladstone in 1869 inlichtingen van Rusland te moeten inwinnen. Deze werden zeer welwillend verstrekt; Gortschakoff gaf aan Clarendon, toenmaals Minister van Buitenlandsche Zaken te Londen, te kennen, dat Rusland Afghanistan beschouwde als gelegen buiten de sfeer, waar het Czarenrijk zijn invloed zou doen gelden. Te gelijk werden tusschen beide landen onderhandelingen geopend, ten einde de grenzen van het Russisch gebied aan de eene zijde en die van Afghanistan aan de andere zijde vast te stellen. In October 1869 vertrok een lid der Indische regeering, de heer Forsyth, naar Petersburg, ten einde met Gortschakoff van gedachten

(*) *Testament de Robert Walpole.* Zie bijv. p. 236, 239, 240, 241.

te wisselen. Drie punten werden toen voornamelijk tusschen hen overeengekomen:

1°. Dat de grenzen der landen, die toenmaals in het feitelijk bezit waren van den Emir Shir-Ali-Khan, beschouwd zouden worden als de grenzen van Afghanistan.

2°. Dat de genoemde Emir niet zou trachten zijne bezittingen of zijn invloed buiten die grenzen uit te breiden, en dat Engeland al het mogelijke zou doen, om hem daarvan af te houden.

3°. Dat Rusland zijn invloed zou aanwenden, om te beletten, dat de Emir van Boekara het Afghaansch gebied schond; zoowel de Engelsche als de Engelsch-Indische regeering kon zich hiermee vereenigen.

Lord Granville ontwikkelde dit denkbeeld nog nader in eene dépêche van 17 October 1872, waarin hij tevens de grenzen van Afghanistan aangaf. Voor de noordelijke grens van Afghanistan stelde Granville er prijs op, dat de districten Wakhan en Badakschan nog tot dit land zouden worden gerekend. Verder behoorde volgens deze regeling het zoogenaamde Afghaansche Turkestan, bevattende de districten Koundouz, Khalin en Balkh, tot het gebied van den Emir. Opmerking verdient, dat Granville in zijne evengemelde circulaire o.a. mededeelde, dat de westelijke grens zoo goed bekend is, dat ze geen punt van regeling behoeft uit te maken, over welke zinsnede Gortschakoff zich waarschijnlijk wel zal hebben verheugd, omdat zij aan de Russen de gelegenheid verschafte, om ongestraft Herat te naderen. Op dit vergelijk nu tusschen Rusland en Engeland berusten alle verdere onderhandelingen op dit punt.

Men moet toch niet denken, dat Rusland thans al zijne veroveringen opgaf. Allerminst. Nog in hetzelfde jaar, waarin de overeenkomst of, zoo men wil, de afspraak, waarvan ik boven sprak, definitief tot stand kwam, in 1873, werd tot den tocht naar Khiwa besloten, welk Khannaat, als boven gezegd is, zich spoedig moest onderwerpen. Zeker, Khiwa lag binnen den kring, waarin Rusland zich kon uitbreiden, doch het was desniettemin zeer begrijpelijk, dat deze bezetting, zeer kort na de overeenkomst met Engeland gevolgd, in Groot-Britannië kwaad bloed moest zetten en aldaar het vertrouwen op Rusland een grooten knak geven. Wel poogde Schuwaloff, Rusland's gezant te Londen, bij de Britsche regeering de meening te doen ingang vinden, dat eene bezetting van Khiwa slechts tijdelijk was voorgenomen, doch de latere gebeurtenissen hebben ook deze mededeeling gelogenstraft. Geen wonder dan ook, dat Lord Granville in eene dépêche van 7 Januari 1874 de vrees uitsprak, dat door die bezetting van Khiwa de goede verstandhouding tusschen de beide mogendheden zoude verbroken worden, vooral in verband met toen reeds loopende geruchten, dat expeditiën naar Merv en naar Afghanistan werden voorbereid. Nog eens waarschuwde de Engelsche Minister, ‘dat de onafhankelijkheid van Afghanistan als eene voorwaarde van hoog belang voor het welzijn van Indië en de

rust van Azië werd beschouwd'. In Gortschakoff's antwoord schemerde nu echter reeds door, dat de Russische expansie-politiek nog geene rust had gevonden; dat toch reeds de mogelijkheid werd voorzien, dat Rusland nog verder zijn gebied zou uitstrekken. De Russische regeering begreep toch niet, zoo luidde in hoofdzaak dit antwoord, dat Engeland zich als beschermer van Merv, een roofnest van Turkomannen, kon beschouwen; dat trouwens, wat Afghanistan betreft, Gortschakoff het met Lord Granville volkomen eens was.

Niettegenstaande dit alles scheen de noodzakelijkheid, om zijn gebied uit te breiden, voor Rusland nog steeds te bestaan. Herinnerde ik boven reeds, dat niemand in Engeland door Schouwaloff's beweren, dat de bezetting van Khiwa door Generaal Kaufmann slechts tijdelijk zou wezen, zich zand in de oogen liet strooien, niemand in Rusland scheen er ook aan te denken, dat de bezetting van Khokand in 1876 vooral bij het Tory-ministerie-Disraeli een slechten indruk zou maken. Trouwens, schijnbaar werd die goed opgenomen in Engeland; Disraeli verklaarde in het Lagerhuis, dat hij zich over de bezetting van Khokand hoegenaamd niet ongerust maakte en de verhouding tot Rusland zeer vriendschappelijk was. Martens(*) vindt den sleutel dezer verklaring in de omstandigheid, dat toen reeds Disraeli eraan dacht, Engeland Afghanistan's suzerein te maken, wat voor Rusland verborgen moest worden gehouden. Het kan zijn; het is intusschen al even waarschijnlijk, dat de Europeesche toestanden Disraeli zoo voorzichtig hebben doen spreken; immers in 1876 en 1877 neemt Rusland een ruim aandeel aan de gebeurtenissen op het Balkan-schiereiland, zoodat het te begrijpen is, dat van 1876-1881 de veroveringen in Azië nagenoeg stilstaan. Men zal zich toch herinneren, dat de in 1875 in de Herzigowina uitgebroken opstand tot eene interventie der mogendheden in de Oostersche aangelegenheden leidde; dat een en ander den oorlog tusschen Rusland en Turkije van 1877-'78 ten gevolge had, en dat aan die Oostersche crisis eerst door het tractaat van Berlijn in Juli 1878 een einde kwam.

Terwijl Rusland in het Balkan-schiereiland de handen vol had, was de Engelsche politiek bezig, om middelen in het werk te stellen, ten einde Afghanistan geheel onder Britschen invloed te brengen. Een enkel woord over de verhouding van Afghanistan tot Engeland. Reeds in 1855 was een tractaat tusschen den Emir Dost-Mohammed en de Engelsch-Indische Compagnie tot stand gekomen, waarvan de hoofdzakelijke inhoud deze is, dat de Emir alle vijanden der Compagnie ook als zijne vijanden zou beschouwen(†). Na Mohammed's dood ontstonden er twisten tusschen zijne zonen, waarvan het resultaat was, dat de Emir Shir-Ali in 1866 het veld behield. Het Indische bestuur erkende hem, doch hield ook

(*) *Revue de Droit international*, 1879, bl. 290.

(†) Opmerking verdient, dat het omgekeerde niet werd bepaald.

in zoover met de Oostersche tradities rekening, dat het den Afghaanschen Vorst geen gezant wilde opdringen; immers, dat wordt door Oostersche volken als een teeken van onderwerping beschouwd. Met deze gedragslijn zou nu het in 1874 in Engeland opgetreden Tory-kabinet breken; reeds in 1875 toch drong Lord Salisbury, toenmaals Minister voor Indië, erop aan, dat de Emir te *Herat* en te *Kandahar* Engelsche gezanten zou ontvangen. Geen wonder intusschen, dat de met Indische en Afghaansche toestanden bijzonder vertrouwde Lord Northbrook, de toenmalige Onderkoning van Indië, daartegen bezwaar maakte en zich met dien maatregel der regeering hoegenaamd niet kon vereenigen, te meer, omdat Shir-Ali zich overigens stipt aan de bepalingen der overeenkomst had gehouden. Deze frontverandering in de Engelsche politiek kwam genoemden Onderkoning dan ook zoo bedenkelijk voor, dat hij meende zijn ontslag te moeten vragen; met zijn opvolger Lord Lytton zegevierde ook bij het Indisch bestuur de imperialistische staatkunde van Salisbury en Disraeli. De Emir weigerde standvastig, Engelsche gezanten, waar ook, in zijn rijk te ontvangen, en beweerde, dat een en ander eene schending zou opleveren van het tractaat van 1855. Doch Disraeli stoorde zich hieraan niet; hij was meer dan ooit bevreesd, dat de Russische invloed in Afghanistan zou bovendrijven. Want al herinnerde ik boven, dat de Russische veroveringen gedurende de Oostersche crisis van 1877-'78 nagenoeg stilstonden, daaruit valt zeker niet af te leiden, dat Rusland thans eensklaps zijn plan zou hebben laten varen, om Engeland den voet dwars te zetten, waar dat mogelijk was. Juist immers in die dagen, sinds einde 1877, had het antagonisme tusschen Engeland en Rusland in de Turksche aangelegenheden al grootere afmetingen aangenomen en dreigde zelfs in den aanvang van 1878 een conflict. Wel komt door Oostenrijk's toedoen op 31 Januari van laatstgenoemd jaar een wapenstilstand tot stand, doch daargelaten nog, dat reeds vroeger het Engelsch parlement £6 millioen had bewilligd voor eventueel te dekken oorlogskosten, liet het Ministerie de Engelsche vloot op 4 Februari d.a.v. de Dardanellen binnenstoomen en sloot Rusland kort daarna het tractaat van San Stefano. Rusland had den handschoen opgenomen, maakte groote preparatieven en trachtte ook in Azië Engeland tegen te werken. Op 12 Maart 1878, dus toen de spanning tusschen beide landen nog zeer groot was, werd Tchernajeff door den Czaar in audientie ontvangen en hem opgedragen, om, vergezeld van Skobeleff, te gaan naar de stammen aan de Indische grenzen. Intusschen werd het vermoeden, dat een Europeesche oorlog tusschen beide staten zou uitbreken, hoe langer hoe waarschijnlijker; op 28 Maart werden de reserves van het Engelsche leger opgeroepen; drie dagen later trad Lord Derby af als Minister van Buitenlandsche Zaken en werd door Lord Salisbury vervangen, waarin Europa eene overwinning der oorlogspartij in het Tory-kabinet zag. De nieuwbenoemde wendde zich bij circulaire van 1 April 1878 aan de mogend-

heden, om zijne denkbeelden betreffende de te volgen gedragslijn aan te geven. Op 17 April nam de spanning in Indië ook des te meer toe, toen men vernam, dat de Russische troepen te Samarcand, te Marghila en te Petro-Alexandrovsk versterkt werden. De onderhandelingen, die inmiddels gevoerd werden tusschen beide landen, namen echter in het eind van April een vredelievend verloop; Tchernajeff werd teruggeroepen van de Indische grenzen, en op 30 Mei 1878 verklaarde daarop Salisbury in het Hoogerhuis, dat een vergelijk tusschen Engeland en Rusland was tot stand gekomen, krachtens hetwelk Rusland toestemde in eene te Berlijn te houden conferentie.

Nu is het zeer opmerkelijk, dat juist op denzelfden dag, 13 Juni, waarop deze bijeenkomt, Tchernajeff met een ontwerptractaat, hetwelk hij namens de Russische regeering met den Emir van Afghanistan zou sluiten, van Samarcand vertrok en op 22 Juli d.a.v. te Cabul aankwam. Daarop schijnen op het eind van het jaar onderhandelingen tusschen beide partijen te zijn gevoerd; uit eene later gevonden briefwisseling blijkt toch, dat de Russische regeering den Emir vooral op het gevaar opmerkzaam poogde te maken, dat hem van Engeland's zijde dreigde(*). Dit rijk had hiervan echter kennis gekregen; vandaar, dat het kabinet-Disraeli nu meer dan ooit bij den Emir aandrong op het ontvangen van Engelsche gezanten en het feit, dat Tchernajeff en Skobeleff met den Emir hadden onderhandeld, als eene daad van vijandschap van zijne zijde opnam. Deze, daardoor in het nauw gebracht, trachtte tot de Russen over te loopen en ontvlood op eind December 1878 zijne hoofdstad. Intusschen waren, zooals ik zeide, de betrekkingen tusschen Engeland en Rusland in Europa weer vriendschappelijker geworden, hetgeen dadelijk ook op de Aziatische toestanden den terugslag deed gevoelen. De ongelukkige Shir-Ali-Khan werd door den Czaar in den steek gelaten en Engeland was dus vrij hem te straffen. Dat geschiedde dan ook en de Afghaansche oorlog van 1878-1879 ligt waarschijnlijk een ieder nog versch in het geheugen.

Had de Indische regeering, door Beaconsfield's imperialistische politiek gesteund, reeds in 1875 Quettah bezet, een zeer belangrijk strategisch punt in Beloedsjistan, hetwelk tot de bezittingen van den Khan van Khelat behoorde, en dezen dan ook slechts eene schijnsouvereiniteit gelaten, thans achtte men ook den tijd gekomen, om onder het voorwendsel van door den Emir bedrogen te zijn, de heerschappij over een deel van Afghanistan uit te breiden, hierbij vergetende, dat een en ander door Rusland wel eens als eene schending der conventie van 1872-1873 zou kunnen worden beschouwd. Doch Beaconsfield stoorde zich daaraan niet en door het tractaat van Gandamak, op 5 Mei 1879 gesloten, werd feitelijk Engeland's protectoraat over Afghanistan erkend.

Men lette toch op de bepalingen van dit tractaat(†), waaruit ten

(*) Zie de briefwisseling, o.a. gepubliceerd in het *Mémorial Diplomatique* van 1881, blz. 151, 181, 199.

(†) Zie o.a. *Mémorial Diplomatique*, 1879, bl. 459.

duidelijkste blijkt, dat Afghanistan Engeland's suprematie erkende. Art. 3 bij voorbeeld bepaalt, dat de Emir de verplichting op zich neemt, om in zijne betrekkingen met buitenlandsche mogendheden steeds met den raad en de wenschen van Engeland rekening te houden. Hij zal zich voorts niet met buitenlandsche mogendheden kunnen verbinden noch de wapenen tegen haar opnemen, wanneer Engeland bezwaren daartegen kenbaar maakt. Op die voorwaarde zal Groot-Britannië den Emir tegen alle vreemde invallen bijstaan, zoowel in geld als in troepen, om gebruikt te worden, zooals Engeland dat het beste zal oordeelen. Art. 4 bepaalt, dat Engeland een gezant te Cabul zal houden. Tevens bedingt Engeland voor zich het recht, om, wanneer zijne regeering dat noodig acht, naar de Afghaansche grenzen gedelegeerden met voldoende escortes te zenden, wanneer daar iets bijzonders voorvalt. Art. 5 legt aan den Emir de verplichting op, om voor de veiligheid der gezanten zorg te dragen.

Nauwelijks was nu echter Cavagnari, de bevelhebber der Britsche troepen, in Cabul gekomen, of in September 1879 brak een oproer uit met het gevolg, dat het geheele Engelsche legertje en zijn Generaal, op eenige gidsen na, in de pan werden gehakt. Onmiddellijk werden door het Indische bestuur de noodige maatregelen genomen. Wel werd de stad Cabul op 12 October 1879 door Generaal Roberts herwonnen, doch, daargelaten nog, dat het niet in het plan lag van het Engelsche kabinet, om de stad blijvend bezet te houden, bleek door een en ander het fiasco van Engeland's Afghaansche politiek zoo duidelijk, dat het niet te veel gezegd is, wanneer men beweert, dat die Afghaansche staatkunde voor een groot deel den val van het kabinet heeft veroorzaakt. Die staatkunde toch had niet alleen niet het resultaat gehad, hetwelk men zich ervan had voorspeld, doch tevens was het zoo geheel onjuist niet, wanneer de Russische organen beweerden, dat daardoor op de conventie van 1872 inbreuk was gepleegd en van het door Gortschakoff en Granville indertijd vooropgesteld beginsel, dat Afghanistan eene soort van neutraal land zou vormen, door het Tory-kabinet was afgeweken. Men behoeft trouwens slechts de rede van Lord Salisbury te lezen, op 17 October 1879 te Manchester gehouden, vooral het laatste gedeelte daarvan, om te bespeuren, dat thans geheel met een denkbeeld van neutrale zone en wat dies meer zij, gebroken was(*).

Kan men derhalve wel zeggen, dat door het verdrag van Gandamak Engeland's suprematie in Afghanistan was gevestigd, ook Rusland beijverde zich intusschen, om de geleden schade in te halen. Reeds vóór de te Berlijn der Russische staatkunde toegebrachte nederlaag, in de jaren 1875 en 1876, schenen, zooals ik boven reeds zeide, de staatslieden aan de Newa te denken aan eene bezetting van Merv. om daardoor den historisch beroemd geworden weg in hun bezit te krijgen, die van Merv naar Herat loopt; den weg, dien Alexander de Groote gevolgd had, toen hij Porus ging beoorlogen; welke door Nadir in 1783 was

(*) Zie die rede *Mémorial Diplomatique*, 1879, bl. 681-682.

ingeslagen, toen deze zich gereedmaakte, het rijk van den Groot-Mogol te veroveren; denzelfden weg, dien de Eerste Consul in 1799 met eene roode streep op de kaart had aangewezen, toen hij aan Keizer Paul eene gemengde bezetting van Engelsch-Indië voorstelde. Na 1878 bemerkt de aandachtige toeschouwer, dat Rusland's plannen ernstig gemeend zijn. Dat zou in 1880 blijken en geene nederlaag zou het daarvan terughouden. Immers, na tot tweemalen toe het hoofd te hebben gestooten voor Geok-el-Tepe, de versterkte hoofdstad der Teke-Turkomannen, gelukte het eindelijk Generaal Skobeleff, die vesting stormenderhand te nemen. De indruk, dien deze gebeurtenis in Azië maakte, was zeer groot; een aantal stammen boden hunne onderwerping aan en er zou nu slechts een korte tijd noodig zijn, om de grenzen van Perzië en Afghanistan te bereiken.

Geen wonder dan ook, dat door de Engelsche regeering, het in Juni 1880 opgetreden kabinet-Gladstone, welks verhouding tot Rusland zeer vriendschappelijk was, op de hernieuwde vaststelling der Afghaansche grenzen werd aangedrongen. In 1882 beginnen nu de onderhandelingen, die, na herhaaldelijk afgeloopen en door betreurenswaardige incidenten telken male geschorst te zijn, onder veel lotwisselingen tot de laatstelijk in Juli 1887 gevoerde conventie hebben geleid.

Aanleiding tot wederopvatting der onderhandelingen had blijkbaar gegeven hetgeen in het vorige jaar tusschen Rusland en Perzië was voorgevallen. Ten gevolge der kastijding, welke de Teke-Turkomannen hadden ondervonden, en de verovering van het gebied van Akhal-Tepe in de jaren 1880 en 1881 hadden reeds verschillende stammen in den omtrek van Merv het verlangen te kennen gegeven, om onder Russisch protectoraat te komen. Daarop machtigde de Russische regeering den commandant der troepen in de Transkaspische provincie, onderhandelingen aan te knoopen over de voorwaarden, waaronder zij Rusland's bescherming zouden aannemen. Eene schikking tusschen partijen kwam tot stand, zoowel te Askabad als te Petro-Alexandrovsk. Doch het noodzakelijk gevolg van een en ander was, - een enkele blik op de kaart kan u daarvan overtuigen - dat de grenzen naar den kant der aan Perzië behoorende provinciën Asterabad en Khorasan nader moesten worden vastgesteld, waartoe dan ook met Perzië in gedachtenwisseling werd getreden. Deze liep uit op eene conventie van 9 December 1881, waarvan art. 1 bepaalt de richting van de grens tusschen Rusland en Perzië van af den mond van den Atrek tot Baba-Durmaz. Openhartig gaf Rusland tevens aan de Perzische regeering te kennen, dat het hoopte, Perzië zou de invallen der onafhankelijke Turkomannen, die haar gebied bewoonden, op het territoir van Khorasan trachten te voorkomen. Engeland, hetwelk die schikking met Perzië al niet met een goed oog had gadegeslagen, meende nu den tijd gekomen, om door eene nadere vaststelling der grenzen aan den Afghaanschen kant Rusland's verder

voortdringen te beletten. In hoever dat laatst nu mogelijk zou wezen, was natuurlijk de vraag.

Doch, hoe dit ook zij, in 1882 begonnen dan de besprekingen over de grensquaestie, zoowel tusschen Lobanoff, Rusland's ambassadeur te Londen, en de Lords Granville en Hartington, respectievelijk Ministers van Buitenlandsche Zaken en Koloniën, als tusschen Gortschakoff en Thornton, Engeland's gezant te Petersburg. De tijd was in den aanvang van 1882 betrekkelijk gunstig voor de kalme bespreking van het tamelijk ingewikkelde onderwerp, omdat, onvoorziene gevallen natuurlijk buitengelaten, Rusland voorloopig door de inbezitneming van het land der Teke-Turkomannen zijn doel had bereikt en Engeland, vooral het onlangs opgetreden kabinet-Gladstone, ervoor moest zorgen, om niet, door zich te diep te steken in het Afghaansche wespennest, zich dezelfde impopulariteit op den hals te halen als die, welke aan de imperialistische politiek van den gevierden Disraeli den genadeslag had toegebracht. Daarbij kwam, dat Europa ook rustig was en de optreding van De Giers in Rusland in het midden van 1882 als eene nederlaag der partij werd beschouwd, die in een oorlog met eene der Europeesche mogendheden een heilmiddel zag tegen alle mogelijke binnenlandsche kwalen. In zijne dépêche van 12 Februari van genoemd jaar(*) gaf Granville dan ook aan zijn gezant te Petersburg te kennen, dat, al was het maar alleen hierom, dat de overeenkomst van 1873 niet voorzag in alle punten en daarin o.a. van eene regeling der grenzen aan den kant van Perzië geene sprake was, eene andere meer volkomen schikking behoorde te worden tot stand gebracht. Men kan nog daarbij voegen, dat Rusland's gebied sinds 1873 vergroot was en dat, zooals ik reeds boven aangaf, Beaconsfield door zijne Afghaansche staatkunde de theorie der neutrale zone, waarbij Afghanistan onafhankelijk zou blijven, een gevoeligen stoot had toegebracht, waardoor het ook wenschelijk voorkwam, dat eene nieuwe afspraak voor die van 1873 in de plaats trad. Rusland verklaarde zich in Maart 1882 bereid, eene nieuwe overeenkomst dienaangaande met Engeland te sluiten, waarop de onderhandelingen te Londen aanvingen en wel allereerst over de grenzen aan de kanten van Perzië.

Men zou zich nu intusschen vergissen, als men denkt, dat als met een tooverslag alle veroveringen van Rusland, alle intriges van Groot-Britannië ophielden. Het was juist daarom, dat men ook niet zoo spoedig vorderde, als wel wenschelijk geweest ware, en de ongerustheid in Engeland over wat Rusland in het schild voerde, in de gewisselde stukken zeer goed merkbaar is. Zoo blijkt bij voorbeeld uit eene correspondentie van Juni 1883, dat Engeland den Emir van Afghanistan heeft aangeboden, Herat in staat van tegenweer te stellen. Tegen het laatst van November 1883, toen men bijna twee jaren had onderhandeld zonder eenig resultaat hoegenaamd en dat nog al, terwijl

(*) *Staatsarchiv,* dl. XLV, blz. 280.

men zich bij het begin zoo gevleid had, spoedig gereed te komen, verklaarde de Russische regeering, dat zij de grenzen aan den Perzischen kant niet kon bepalen vooralsnog en dat zij ook niet kon zeggen, wanneer dat dan zou kunnen geschieden. Weldra begreep men, waarom Rusland liever die grenzen niet wilde bepalen; immers, in het begin van 1884 bezetten de Russen Merv en eenigen tijd daarna wordt het Perzisch Sarakhs aan hen afgestaan. Wel poogt Von Mohrenheim, die Lobanoff intusschen als Russisch gezant te Londen was opgevolgd, de inbezitneming van Merv te rechtvaardigen, door haar voor te stellen als eene daad van locaal belang, waartoe Rusland gedwongen was, en door de opmerking, dat Engeland toch waarschijnlijk wel niet als beschermer van een roofnest van Turkomannen zou optreden, doch dat alles nam niet weg, dat het feit zelf in Engeland een ontzettenden indruk maakte, waar men zich nog zeer goed herinnerde, dat eene verovering van Merv twintig jaren geleden als een groot gevaar voor het Engelsch-Indische rijk was voorgesteld. Intusschen, Rusland had het juiste tijdstip gekozen, want Engeland was toenmaals niet in staat, gewapend op te treden. Men herinnert zich toch, dat juist in de dagen, toen Rusland de onderhandelingen al meer en meer deed vertragen, de oorlog in Soedan zijn hoogtepunt had bereikt in de verschrikkelijke slachting, door de volgelingen van den Mahdi bij El-Obeid onder de Engelsche hulptroepen onder Hicks Beach aangericht; dat daarna het toch al verzwakte Ministerie-Gladstone al zijne geestkracht en energie moest aanwenden, om niet onder de mokerslagen van Tories en Ieren te bezwijken; een nieuw leger werd uitgerust naar Egypte; een Gordon waagde zich zelfs geheel alleen in de groote karavanenstad Khartoem. Bedenkt men daarbij, dat Engeland geheel geïsoleerd stond, dat het in koloniale aangelegenheden zoowel Frankrijk als Duitschland had verbitterd, dan begrijpt men èn dat Rusland een zoo stouten zet durfde ondernemen èn dat Engeland wel protesteerde, doch zich inderdaad niet verzette, toen de Russische ambassadeur in Maart 1884, alsof er niets gebeurd was, Engeland tot de hervatting der onderhandelingen uitnoodigde en daarbij in de eerste plaats ter sprake bracht de vraag, of niet eene gemengde commissie voor de grensregeling door beide landen zou kunnen worden benoemd(*). Namens Engeland nam Granville dit voorstel in zijne dépêche van 29 April 1884 aan(†), doch toonde zich nog niet volkomen gerust over Rusland's verdere plannen. Hij waarschuwde de Russische staatslieden, dat eene bezetting van den westelijken oever van den Heri-rud eene verstandhouding tusschen Engeland en Rusland onmogelijk zou maken, en beklaagde zich tevens, dat de Russische dagbladen een onvoegzamen toon tegen Engeland hadden aangenomen. Trouwens, al waren Rusland en Engeland in beginsel overeengekomen, om eene grens-commissie naar de plaats zelve te

(*) Zie over een en ander *Staatsarchiv*, t.a.p., blz. 296, 297, 306.
(†) *Staatsarchiv*, t.a.p., blz. 311.

zenden, men denke daarom niet, dat het grensafbakenen nu weldra gereed was. Integendeel; eerst moest weer worden vastgesteld, bij welke plaats men zou beginnen met de grenzen te regelen; dan, welk escorte de commissarissen zouden meenemen(*). Eindelijk zouden deze elkander dan te Sarakhs op 1 October vinden; tegelijkertijd behandelde men te Londen de vraag, of men nu weer geene zone voor de operatiën der gemengde commissie zou voorstellen. De reden van al dat weifelen werd weldra weer zoo duidelijk mogelijk; in December 1884 (toen, dit zij in het voorbijgaan gezegd, de Engelsche commissarissen, waaronder Sir Lumsden eene eerste plaats bekleedt, nog altijd op hunne Russische collega's zaten te wachten in een onherbergzaam vlek, als Sarakhs is) bezetten de Russen Pul-i-Khatun, weer een stap verder naar Afghaansch gebied(†). Opmerking verdient vooral, dat dit voortrukken der Russen gemotiveerd werd hierdoor, dat men te Petersburg zich bevreesd toonde, dat het groote escorte, dat de Engelsche grenscommissie vergezelde, de Afghanen te stout zou maken. De Giers rechtvaardigde een en ander verder, door erop te wijzen, dat Pul-i-Khatun nimmer deel had uitgemaakt van Afghanistan. Het kon zijn, zoo zeide de Russische Minister, dat de aldaar wonende Sarik-Turkomannen schatting aan den Emir opbrachten, doch hij meende, dat dit geen bewijs opleverde, dat de Emir daarop recht had; eene tamelijk gewaagde redeneering, naar mij voorkomt, want het is toch bekend, dat de omstandigheid, dat schatting betaald wordt, vooral in Oostersche landen een teeken van onderwerping aanduidt. Lord Granville hield intusschen vol, dat Pul-i-Khatun en Pendjeh tot Afghaansch gebied behooren, doch meende overigens, dat dit op de plaats zelve zou moeten worden uitgemaakt(§).

De eigenlijke reden van het inbezitnemen van Pul-i-Khatun door de Russen was gelegen in de omstandigheid, dat, niettegenstaande herhaalde waarschuwingen van Russische zijde, een ander betwist punt, het reeds genoemde Pendjeh, in begin September 1884 door de Afghanen was bezet(**). Verschil van meening over het feit, tot welks gebied beide plaatsen behooren, gaf weer tot vertraging aanleiding; Lord Granville antwoordde in zijne dépêche van 23 December 1884 ontwijkend op de laatst gedane Russische voorstellen en kon zich voornamelijk niet vereenigen met dat, hetwelk ten doel had de voorloopige vaststelling van de zuidelijke grens der streek, waar de grenscommissarissen zich bevonden. Daarbij hield de Engelsche Minister vol, dat Pul-i-Khatun en Pendjeh tot Afghanistan behoorden. Geen wonder intusschen, dat de Russische regeering over deze vertraging hare spijt uitdrukte en de

(*) *Staatsarchiv*, t.a.p., blz. 316, 327, 331, 332.
(†) *Staatsarchiv,* t.a.p., blz. 337.
(§) *Staatsarchiv*, t.a.p., blz. 339.
(**) Dépêche van De Giers van 16(28) Januari 1885. *Staatsarchiv*, t.a.p., blz. 339 en vgl.

heer De Giers in eene dépêche van 16 Januari 1885 aan den Russischen gezant te Londen breedvoerig trachtte aan te toonen, dat werkelijk de laatste handeling der Afghanen de hoop op eene schikking had verminderd; dat toch inderdaad de beide betwiste punten tot Afghanistan behoorden, en dat de overeenkomst van 1872-'73 steeds als de basis der onderhandeling moest worden aangemerkt. Een nieuw plan van grensregeling werd in die dépêche voorgesteld, volgens hetwelk de lijn zou loopen van den rechteroever van den Heri-rud, 10 wersten zuidelijk van Zulficar, over Kehrizi-Elias en Kehrizi-Sonné tot aan de beek van Yegri-Gueuk, dan langs die beek tot de ruïne van Tchemenibid, daarna langs de heuvelrijen aan den rechteroever van de Kuschk tot Havuzi-Khan en vandaar tot één punt benoorden Merwschak, dat dus tot des Emirs gebied zou blijven behooren. Van genoemd punt af zou de grenslijn de vallei van de Kaiser ten noorden en die van de Sangalak ten westen volgen en voortgetrokken worden tot Khodja-Saleh aan den Amou-Daria. Volgens deze conceptschikking zou Pendjeh tot Rusland behooren, waarop in de dépêche nog nader werd aangedrongen, vooral ook, omdat Pendjeh uitsluitend door Sarik-Turkomannen bewoond wordt, waarvan een gedeelte, te Yolatan en Tcharbag gevestigd, reeds hunne onderwerping aan Rusland hadden aangeboden. Voegt men nu Pendjeh bij Afghanistan, dan zou de stam der Sariks in tweeën gedeeld worden, wat zeer zeker, in aanmerking genomen de nomadische levenswijze en gewoonten dezer Turkomannen, eene bron van twisten en oneenigheden tusschen Rusland en Afghanistan zou worden. Daargelaten, aan wien Pendjeh nu behoord heeft, is het zeker niet tegen te spreken, dat het laatste motief niet van grond is ontbloot; de geschiedenis der jongste twintig jaren heeft toch zeer zeker doen zien, dat dergelijke oneenigheden voor de verhouding tusschen Rusland en Engeland allerminst gewenscht zijn.

Terwijl nu de Engelsche regeering het Russische voorstel onderzocht, vernam men eensklaps op het eind van Februari 1885 te Londen, dat de Russen verder waren gerukt en uit vrees, dat de Afghanen nog meer van het betwiste gebied zouden bezetten, hunne voorposten hadden vooruitgeschoven naar Zulficar en Sary-Yaz, twee plaatsen, die ook volgens Rusland's opvatting tot het Turkomansch gebied behoorden. Men werd in Europa ongerust; men vreesde, dat dit onophoudelijk voortrukken der Russische troepen een Aziatischen krijg tusschen beide landen ten gevolge zou kunnen hebben. En ofschoon Gladstone in het Parlement zeer vredelievende verklaringen aflegde en de hoop op eene schikking uitsprak, daarin vooral door de *Pall Mall Gazette* geholpen (terwijl *Times* en *Standard* de publieke opinie hoe langer hoe meer opwonden), was het niet te ontkennen, dat de betrekkingen tusschen Engeland en Rusland al koeler werden. Men leze slechts de in Maart gewisselde dépêches(*), als ook het antwoord van Granville op de dépêche van 28 Januari, waarin De Giers de boven meegedeelde grenslijn voorstelt. Niet-

(*) *Staatsarchiv*, t.a.p., bl. 346 en vgl.

tegenstaande de heer De Staal, Rusland's zaakgelastigde te Londen, uitdrukkelijk aan de Engelsche regeering had verklaard, dat Rusland alleen Zulficar en Sari-Yaz bezet had, om zijne rechten te handhaven, sprak Granville in eene dépêche van 3 Maart zijn vertrouwen uit, dat de Russen thans niet verder zouden voortrukken. In Granville's antwoord op de Russische dépêche van 28 Januari(*) werd voorts betoogd, dat de trage gang der onderhandelingen aan Rusland was te wijten, dat de bewering der Russische regeering, dat de conventie van 1873 tot basis van onderhandeling moet dienen, reeds hierom onjuist moest genoemd worden, omdat van het daarin gehuldigd hoofdbeginsel door Gortschakoff zelf op 7 December 1872 reeds is afgeweken, wat dan in het bijzonder werd geadstrueerd.

Wat eindelijk de voorgestelde grenslijn aangaat, daarmede kon de Engelsche regeering zich niet vereenigen. De ware grenslijn toch liep volgens haar van Shir-Tépé aan den Heri-rud tot Sari-Yazi aan de Murghab en dan langs Maimena en Andkoi naar Khodja-Saleh. In de dépêche wordt echter de verwachting uitgesproken, dat de grenscommissie geheel vrij zal zijn; daarom ook achtte Lord Granville het gewenscht, dat de beide èn door Rusland èn door Engeland voorgestelde grenslijnen als de grenzen der streek zullen worden beschouwd, binnen welke de werkzaamheden der commissarissen zouden beperkt blijven.

Intusschen, vóór alles trachte de Engelsche regeering de Russische over te halen, een vergelijk te treffen, hiertoe strekkende, dat, om mogelijke conflicten te voorkomen, èn de Russische èn de Afghaansche troepen hun eenmaal ingenomen standpunt zullen blijven behouden en niet verder voortrukken. Vandaar dan ook, dat de overeenkomst van 17 Maart 1885 eene ontspanning teweegbracht(†) en een ieder dacht, dat nu spoedig de zaak zou worden geregeld, te meer, omdat De Giers in zijne dépêche van 29 Maart nu wel niet op Engeland's laatste voorstellen was ingegaan, doch zich desalniettemin bereid verklaard had, verder te onderhandelen(§). In genoemde dépêche toch tracht de Russische Kanselier te betoogen, dat de inname van Pendjeh door de Afghanen de onderhandelingen heeft belet haar natuurlijken loop te volgen en dat de bewering der Engelsche regeering, dat Gortschakoff zelf in zijne dépêche van 7 December 1872 van de overeenkomst van 1872-'73 zou zijn afgeweken, wat de noordoostelijke grens betreft, hierom onjuist is, omdat de Russische Kanselier juist door die afwijking, waarbij het beginsel in stand bleef, een bewijs van welwillendheid aan Engeland heeft willen geven. Trouwens, zoo wordt eraan toegevoegd, in de dépêche van 9 Juni 1884 en latere nota's heeft Rusland steeds gezegd de verklaring van 1872 te zullen eerbiedigen en hiertegen is door Engeland nooit één bedenking ingebracht. Opnieuw werd ten overvloede betoogd, dat Pendjeh nooit deel van Afghanistan heeft uit-

(*) *Staatsarchiv*, t.a.p., bl. 348-352.
(†) *Staatsarchiv*, t.a.p., bl. 353.
(§) *Staatsarchiv*, t.a.p., bl. 355.

gemaakt en de bezetting door de Afghanen in lijnrechten strijd is met bovengenoemde schikking van 1872, daargelaten nog, dat de toewijzing aan den Emir eene kunstmatige splitsing der Sarik-Turkomannen zou in de hand werken, welke, zooals ik boven reeds zeide, allerminst gewenscht zou wezen.

Men zal nu moeten erkennen, dat er geen beter pleidooi voor de Russische bezetting van Pendjeh had kunnen worden geleverd, dan in die dépêche; het vermoeden ligt dan ook voor de hand, dat men te St.-Petersburg toen reeds het plan had opgevat, zich niettegenstaande het op 17 Maart tot stand gekomen vergelijk van het betwist district meester te maken. Terwijl de onderhandelingen tusschen beide landen nog plaats grepen en Rusland in laatstgenoemde dépêche uitdrukkelijk verklaard had, aan de in zijne memorie van 16 Januari 1885 voorgestelde grenslijn vast te houden, vernam men eensklaps in het begin van April, dat de Russen onder Generaal Komaroff op 30 Maart Pendjeh hadden bezet(*).

De drie weken, welke op deze tijding volgen, zullen waarschijnlijk bij een ieder nog in herinnering zijn, omdat het toen scheen, dat thans de maat vol was en Engeland met de wapenen in de hand zijn Afghaanschen bondgenoot te hulp zou snellen. Wèl kon Lord Granville op 8 April schrijven, dat het laatste nieuws was ‘of the utmost gravity’ en zich daarbij ten hoogste verwonderd toonen, dat Rusland den bevelvoerenden commandanten in die streek, waarvan men de grensregeling zou vaststellen, niet had kennis gegeven van hetgeen de beide regeeringen met elkander waren overeengekomen. Het is waar, de eerste berichten van Rusland's zijde waren in zooverre vredelievend, dat volgens den heer De Giers de aanleiding tot den aanval van Generaal Komaroff bij de Afghanen lag in de provoceerende houding van hun kant; trouwens de Russen hadden zich, na deze executie, dadelijk weer op den linkeroever van de Kuschkrivier teruggetrokken. Doch wat daarbij werd gevoegd, dat namelijk Engelsche officieren, die echter niet hadden medevochten, de Afghanen hadden aangevoerd, was al minder geruststellend. Toen Gladstone dan ook in het Lagerhuis op 9 April verklaarde(†), dat Rusland's antwoord de zaak niet veel verder bracht, werd de ontsteltenis in Europa al grooter en vreesde men, dat, vooral in verband met de samenkomst van den Emir van Afghanistan met Lord Dufferin, Indië's onderkoning, die in Maart te Rawul-pindi had plaatsgegrepen, weldra een conflict zou uitbreken. Wel poogt de *Pall Mall Gazette* de publieke opinie steeds bedaard te houden, doch de opmerking van het *Journal des Débats* was toch zoo waar, dat, juist omdat het hier een ‘question d'amour propre’ gold, moeielijkheden in de oplossing des te eerder zouden kunnen ontstaan, vooral ook, omdat de Engelsche Regeering zeer zeker rekening moet houden met die publieke opinie, die zich na

(*) *Staatsarchiv*, t.a.p., bl. 361.
(†) *Staatsarchiv,* XVI, bl. 1.

de inneming van Merv en Zufikar zoo vijandig tegen Rusland had uitgelaten. Gedurende dien tijd waren de beurzen te Parijs, Berlijn en te Londen dan ook zeer geägiteerd en met reden. Eind April was de toestand zeer gespannen; het Ministerie diende eene kredietaanvrage van £11 millioen bij het Parlement in en wat Gladstone daarbij zeide, was zeer onbepaald.

Opmerkelijk is nu intusschen, dat juist in die dagen de eerste uiting van de *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, zooals men weet, het orgaan van den Duitschen Rijkskanselier, over deze quaestie tamelijk geruststellend was. Het blad wees er namelijk op, dat de gansche loop der quaestie den onpartijdigen waarnemer in de meening moest versterken, dat de regeeringen, zoowel van Rusland als van Engeland, eene zoo grondig mogelijke behandeling van het vraagstuk op het oog hadden. Aangezien nu zoo iets niet zoo spoedig kon gaan, voegde het blad erbij, zullen de onderhandelingen wel lang duren; doch er behoeft geene vrees te bestaan, dat onverwachte gebeurtenissen, overijlde besluiten, die zullen afbreken. Was deze mededeeling des te verrassender, omdat men dacht, dat Bismarck niet ongaarne een krijg tusschen Rusland en Engeland had zien uitbreken, daarbij kwam, dat juist door deze uitlating de vrienden des vredes weder eenigszins waren gerustgesteld. Immers, zij, die den toestand van ons werelddeel slechts oppervlakkig hadden gadegeslagen, konden zich niet verhelen, dat een oorlog tusschen Engeland en Rusland allicht grooter afmetingen zou hebben aangenomen en ook elders tot gebeurtenissen aanleiding had kunnen geven, die men vóór alles moest trachten te voorkomen.

Want, het staat vast, dat juist in het vooruitzicht van een oorlog tusschen Rusland en Engeland de agitatie op het schiereiland van den Balkan toenam, dat de nationale comité's in Oost-Rumelië meer dan ooit propaganda maakten voor een vereeniging der beide Bulgarijes en dat de Slavische pers in Rusland opnieuw haar aanval richtte op den te Skiernieuwice hernieuwden drie-keizersbond. Daarbij kwam, dat het aan Duitschland zoo welwillende Ministerie Ferry in Frankrijk was gevallen en voor een half opportunistisch-, half radicaal Kabinet onder voorzitterschap van Brisson had plaats gemaakt, dat er wel voor zorgde niet te intieme betrekkingen tot Duitschland te onderhouden. Onmerkbaar ging die revanchepolitiek weer bovendrijven, die door Ferry met zooveel talent gedurende bijkans twee jaren was in toom gehouden. Een krijg in Azië tusschen Rusland en Engeland had dus niet alleen de gisting in het Balkanschiereiland in ernstige mate doen toenemen, ja, mogelijk een oorlog daar doen ontbranden, waaraan Oostenrijk niet vreemd had kunnen blijven, doch tevens bestond de mogelijkheid, dat ook aan den Rijn een slag zou zijn geslagen.

Met blijdschap werd dan ook de tijding vernomen, dat in het begin der Meimaand de onderhandelingen tusschen Rusland en Engeland weder beter vlotten en men spoedig tot een vergelijk zou komen. Laat mij

dan op die onderhandelingen opnieuw de aandacht vestigen(*). Gedurende de tweede helft der maand April hadden deze zich bepaald tot de vraag, wat aanleiding gegeven had tot het gevecht van 30 Maart en hoe deze ‘question d'amour propre’ verder behoorde geregeld te worden, zoo, dat Rusland's militaire eer daarbij onverlet bleef. De meest uiteenloopende berichten werden daarover verspreid. Op 17 April(†) tracht rranville te betoogen, dat Komaroff's rapport onjuist is en in eene dépêche van 19 April(§) poogt hij aan te toonen, dat de bewering der Russische regeering, dat het groote escorte, hetwelk Lumsden, de Engelsche gevolmachtigde, bij zich had, de schuld van het gevecht geweest zou zijn, niet was vol te houden; dat het voorts onwaar was, dat Engelsche officieren de Afghanen zouden hebben aangevoerd.

Blijkens de gewisselde stukken zijn ongeveer 20 April de betrekkingen tusschen de beide landen het meest gespannen; Engeland en Rusland staan beide op hun stuk, zoodat o.a. de Russische Minister De Giers op genoemden datum aan zijn ambassadeur te Londen kan telegrafeeren, dat hij zich volkomen den ernst der omstandigheden bewust is, doch de Russische belangen moeielijk daaraan kan opofferen(**). Daarna is echter eene ontspanning merkbaar; immers, nadat de Russische regeering nog o.a. in een dépêche vane 21 April(††) had volgehouden, dat Generaal Komaroff alle middelen had in het werk gesteld, om de voorposten der Afghanen te bewegen, den linkeroever van de Kuschk te verlaten en eerst had aangevallen, toen die naar geen reden wilden luisteren, bracht Lord Granville de zaak in een kalmer stadium, door aan de Russische regeering voor te stellen, de vraag of van de afspraak van 17 Maart is afgeweken, aan een scheidsgerecht te onderwerpen(§§) Daarop antwoordde de heer De Giers namens de Russische regeering, dat de Czaar zich als enkel rechter beschouwde over de handelingen van Generaal Komaroff, en dat er daar voor eene eventueel in te stellen enquête dus niets anders overbleef, dan de toetsing der interpretatie, welke zoowel Rusland als Engeland aan de overeenkomst hebben gegeven, een scheidsrechter, waartoe Granville reeds den Keizer van Duitschland had genoemd, minder noodig was en de zaak zeer goed door de betrokken regeeringen zelf konde worden onderzocht(***). Ingeval van verschil van meening kon dan later altijd nog een arbiter worden gekozen.

Nadat de beide regeeringen het eens waren geworden, om deze wending aan de zaak te geven, vlotten de onderhandelingen over de Afghaansche grenzen weer beter en kwamen Engeland en Rusland,

(*) *Staatsarchiv*, dl. 16, bl. 3 vgl.
(†) *Staatsarchiv,* t.a.p., bl. 9-11.
(§) *Staatsarchiv*, t.a.p., bl. 5.
(**) *Staatsarchiv*, t.a.p., bl. 13.
(††) *Staatsarchiv*, t.a.p., bl. 14.
(§§) *Staatsarchiv*, t.a.p., bl. 15. Daar wordt van de afspraak van 16 Maart gesproken.
(***) *Staatsarchiv*, t.a.p., bl. 19. *Mémorial Diplomatique* 1886, bl. 729.

ten einde zooveel mogelijk incidenten te voorkomen, met elkander overeen, om Pendjeh voorloopig te neutraliseeren(*). In het begin van Mei werd het dan ook in Europa bekend, dat men op weg was, zich te verstaan. Toch zouden de moeilijkheden niet uitblijven. Uit een memorandum, door Granville aan den Russischen zaakgelastigde De Staal verzonden en gedateerd van 22 Mei, blijken voornamelijk de verschilpunten, die de beide regeeringen verdeeld hielden en welke liepen:

1°. over den Zuficarpas; 2°. over het punt, waar de grens de Murghab moest snijden en 3°. de richting van het tracé tusschen den Murghab en de Amou-Daria. Practisch kwam een en ander hierop neer, dat Rusland den Zullicarpas bij zijn gebied wilde voegen, dat het ook Meruschak niet aan de Afghanen wilde laten, omdat in dat geval de weiden der Sarik-Turkomannen in tweeën gedeeld zouden worden, en dat Engeland de inwoners van Maimeneh en Andkoi bij Afghanistan wilde gevoegd zien, omdat ze volgens de regeling van 1873 daartoe behoorden en de Afghaansche weiden ook gebruikten. Nu verstond men zich over de beide laatstgenoemde punten spoedig, zoodat de quaestie, aan wie Zulficar zou toebehooren, weldra het eenig punt van onderhandeling uitmaakte; Engeland wilde dit niet onbelangrijke strategische punt aan den Emir zien toebedeeld(†). Pendjeh zou dan aan Rusland kunnen blijven. Terwijl de gemengde commissie zich nu met dit punt bezig hield en het Ministerie Gladstone op de eer kon aanspraak maken van een oorlog te hebben voorkomen, zou de eer eene overeenkomst met Rusland te hebben gesloten, toekomen aan een sinds midden Juni nieuw opgetreden Kabinet Salisbury. Geen wonder echter, dat juist door die Ministerwisseling te Londen de onderhandelingen gedurende 3 weken ongeveer, van 11 Juni tot 1 Juli stilstonden, immers, eerst op laatstgenoemden datum treffen wij een dépêche van Lord Salisbury aan, die echter, nu de onderhandelingen zoover waren gekomen, meende hetzelfde standpunt te moeten innemen, als het afgetreden Whigkabinet(§). Zoo wordt dan ook in de dépêche van den conservatieven staatsman van 1 Juli erkend, dat het eenig punt van verschil de Zulficarpas vormt. Een enkel oogenblik scheen het nu, in het midden van Juli, dat beide regeeringen door te zeer op haar stuk te staan, de onderhandelingen zouden afbreken; Salisbury hield er aan vast, dat de Zulficarpas aan Afghanistan moest verblijven en Rusland weigerde(**). Weldra bleek, dat er een misverstand tusschen beide landen bestond; dat Rusland iets meer rekende tot dien Zulficarpas, dan Engeland volgens zijne kaarten meende, dat ertoe behoorde, zoodat nu ook de laatste hinderpaal voor het totstandkomen dezer overeenkomst was uit den weg geruimd(††).

(*) *Staatsarchiv*, t.a.p., bl. 20.
(†) *Staatsarchiv*, t.a.p., bl. 23.
(§) *Staatsarchiv*, t.a.p., bl. 26, 27.
(**) *Staatsarchiv*, t.a.p., bl. 28, 29.
(††) *Mémorial Diplomatique* 1886, bl. 760.

In hoofdzaak komt het protocol tusschen Engeland en Rusland op 10 September 1885 gesloten hierop neer(*), dat Zulficar aan Rusland wordt gelaten, terwijl Pendjeh aan de Afghanen blijft behooren. In beginsel wordt de richting der grens in art. 1 van het protocol aangeduid, welke intusschen door daartoe benoemde commissarissen op de plaats zelve nader zou moeten worden vastgesteld. Deze zouden eenigszins de vrije hand hebben, waar het de grensafbakening der gemeene weiden gold. Ten einde alle twisten te voorkomen, werd bepaald, dat het escorte van elke commissie ten hoogste uit 100 man mocht bestaan, dat zij zich binnen twee maanden te Zulficar moesten vereenigen en volgens de in art. 1 gestelde richting de grens bepalen. Zij moesten rekening houden met de locale gesteldheid en het welzijn der bevolking (art. 4).

Ingevolge dit protocol vertrokken nu 2 commissarissen met gevolg, Kulberg van Russische en Sir West Ridgeway van Engelsche zijde, naar Afghanistan, ten einde de grensafbakening zoo spoedig mogelijk, zooals immers het protocol zeide, tot stand te brengen. Weldra openbaarde zich nu echter zulk een verschil van zienswijze tusschen de grenscommissarissen, dat er van eene afbakening hoegenaamd niets kwam en de respectieve regeeringen hare gedelegeerden in Augustus 1886 terugriepen. Of Engeland's en Rusland's antagonisme in de Bulgaarsche aangelegenheid ook hier in het spel was, dan wel of eene andere reden de onderhandelingen beletten op de plaats zelve voortgang te hebben, wil ik niet beslissen, doch gelukkig begrepen beide Regeeringen het belang, dat er voor hen in gelegen was, zoo mogelijk, alle twistpunten in Azië uit den weg te ruimen; zij brachten zelve de onderhandelingen naar Petersburg over. Sir West Ridgeway vertrok dus in April 1887 daarheen, ten einde met de Russische regeering, namens welke de chef van het Aziatisch departement, de Staatsraad Zinoview, als gedelegeerde optrad, van gedachten te wisselen(†). Ditmaal zou men dan toch tot een vergelijk komen, alhoewel dan ook niet zonder moeite.

Het groote bezwaar was vooral gelegen in de grensafbakening aan den rechteroever van den Amou-Daria; waar onderzoekingen op de plaats zelve hadden aan het licht gebracht, dat al sinds 36 jaren ongeveer eene grenslijn was aangenomen tusschen de Boekhaarsche en Afghaansche bezittingen, welke in strijd was met de juiste beteekenis van de afspraak tusschen Engeland en Rusland, in 1873 aangegaan. De grens liep feitelijk tusschen het Boekhaarsche dorp Bossagah en het Afghaansche dorp Khamiab, terwijl in 1873 was overeengekomen, dat Khodja-Saleh beschouwd moest worden als de uiterste oostelijke Afghaansche bezitting op den linkeroever van den Amou-Daria en tevens, dat de Emir geene rechten meer zou laten gelden op den linkeroever dezer rivier boven Khodja-Saleh. Daarbij kwam nu ook, dat er op den oever van den Amou-Daria geene plaats te vinden was, die Khodja-Saleh heette en dat de commissie

(*) *Staatsarchiv,* t.a.p., bl. 32-34.
(†) *Mémorial Diplomatique* 1887, bl. 601.

alleen onder den naam van Seraï Khodja-Saleh een heuvelrij met eenige ruïnes ontdekte, welke den naam ontleende aan eene gestorven Mahomedaan. In het spraakgebruik intusschen werd de naam Khodja-Saleh ook toegepast op het Afghaansche district Karkin, gelegen tusschen Bossagah en Kilif. In de overeenkomst van 1873 was geen spoor te vinden van eenige opheldering hieromtrent. Oppervlakkig zou men nu zeggen, dat het maar het beste was, dit geschilpunt in zooverre op zijde te zetten, dat men de grens, die al 36 jaar geleden tusschen de Boekhaarsche en Afghaansche bezittingen was aangenomen, thans definitief erkende. Dit werd dan ook Sir West Ridgeway namens Engeland voorgesteld en klemde des te meer, daar volgens de overeenkomst van 1873 immers het beginsel gold, dat aan den toenmaligen Emir Shere-Ali zouden verblijven alle landen, waarvan hij het werkelijk bezit had. In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat die afspraak van 1873 telken keere door die mogendheid werd ingeroepen, die daarbij belang meende te hebben. Rusland kon zich toch met die nieuwe voorgestelde grens niet vereenigen, omdat zijns inziens die conventie van 1873 al zoo dikwijls geschonden was. Trouwens, in zooverre had de Russische regeering gelijk, dat het protocol van Londen van 1885 van het bepaalde bij die overeenkomst afwijkt, omdat, zooals boven is uiteengezet, in 1873 de Emir werd geacht meester te zijn van Badakschan en Vakhan en in 1885 de valleien van de rivieren Kuschk, Kaschan en Murghab, waarvan de Sarik-Turkomannen, die de oasis van Pendjeh bewoonden, het uitsluitend gebruik hadden, aan Afghanistan werden toegewezen. Waarom den Afghanen thans weer nieuwe concessies gedaan?

Na lange onderhandelingen werd nu eindelijk een middenweg gevonden, die in het wezen der zaak neerkwam op eene wijziging van het bepaalde bij het Septemberprotocol van 1885. Vooral woog daarbij de omstandigheid, dat in laatstgemelde schikking, zooals men zich zal herinneren, de gemeene weiden der Sarik-Turkomannen aan de Kuschk, de Kaschan en de Murghab zeer ten ongerieve dezer nomadenbevolking en ook tegen den zin van den Minister De Giers waren verdeeld, en een groot gedeelte daarvan aan Afghanistan was toegewezen. Gedurende de jaren 1885 en 1886 hadden de Afghanen, blijkbaar op raad van Engeland, nog niet van het recht op die streken gebruik gemaakt en deze onbebouwd gelaten. Vandaar dan ook, dat, mede op Sir West Ridgeway's advies, om moeielijkheden te voorkomen, het gebruik dier weiden op Afghaansch territoir door den Emir aan de Sarik-Turkomannen was vrijgelaten. Te recht werd nu erkend, dat deze nomaden mogelijk, werden ze thans in het gebruik van hetgeen zij meenden, dat hun rechtmatig toekwam, verhinderd, allicht tot ongeregeldheden op de grenzen zouden aanleiding geven, die men moest trachten te voorkomen. Engeland en Rusland kwamen dan ook overeen, het in 1885 aan Afghanistan toegestane gebied, tusschen Kuschk en Murghab met de Pendjeh-vallei, thans aan het Russisch gebied toe te voegen; daarin waren

begrepen de meeste gronden, welke door de Sariks bebouwd werden vóór de regeling van 1885, tevens de uitmondingen hunner besproeiingskanalen en hunne weiden. Aan den anderen kant werd het territoir van Afghanistan uitgebreid met een stuk land, hetwelk de Emir van Boekara ongeveer eene eeuw geleden aan hen had afgestaan, doch dat sinds weer bij diens gebied en daarna bij Rusland was gekomen, namelijk het betwist gebied van Khodjasaleh aan den Amou-Daria. Dit terrein had nimmer aan den Emir van Afghanistan kunnen toebehooren, wanneer de overeenkomst van 1873 letterlijk ware gevolgd. Vandaar dan ook, dat deze eindregeling, belichaamd in een protocol van 10(22) Juli 1887, in verband met hetgeen ten opzichte der Afghaansche grenzen in de niet gewijzigde bepalingen van het Septemberprotocol van 1885 voorkomt, het geldend recht ten deze uitmaakt(*).

Deze nieuwe grenzen op de kaart(†) nagaande, zal men bespeuren, dat die weer ten voordeele van Rusland zijn veranderd, dat met name het gebied der aan dit land schatplichtige khannaten met ongeveer 100 vierkante mijlen vergroot is en dat weer een eind weegs is afgelegd naar de grenzen van Britsch-Indië. De Russische voorposten staan thans reeds langs de grenzen van China en Chineesch Turkestan, reeds kunnen de Kozakken hunne paarden laten drinken uit den Herirud, de Kuschk en de Murghab, wier dalen allen naar Afghaansch gebied voeren; de troepen van den Witten Czaar beheerschen reeds de straten naar Cabul en naar Herat en nog alleen de smalle kam van het Paropamisus gebergte houdt ze terug.

Geen wonder dan ook, dat zij, die van meening zijn, dat Herat als de sleutel van Britsch-Indië moet worden beschouwd, deze overeenkomst betreuren en overtuigd zijn, dat zij met het werkelijk belang van Engeland ten eenen male in strijd is. De vraag, wat de beteekenis van Herat is, kwam weder ter sprake en als gewoonlijk gaf zij tot de uiting der meest uiteenloopende gevoelens aanleiding. Een en ander bracht Engeland's onderhandelaar te Petersburg, Sir West Ridgeway, ertoe, om de gesloten conventie te verdedigen(§). In een uitgebreid opstel trachtte hij de meening te doen ingang vinden, dat Herat werkelijk van geen belang hoegenaamd is voor het eilandenrijk en dat op de gesloten overeenkomst uit dit oogpunt niets is aan te merken. Hij komt verder tot de conclusie, dat de jongste demarcatie der Afghaansche grenzen het noodzakelijk uitvloeisel is van de door het Engelsche kabinet gevolgde politiek, om Afghanistan voor een inval te vrijwaren; dat voorts die grensafbakening, trots veel moeielijkheden, bevredigend is ten uitvoer gebracht en dat er redelijke verwachting

(*) In eene uitvoerige bijlage van het uit 6 artikelen bestaande Juliprotocol van 1887 (*Mémorial Diplom.*: 1887, blz. 602-603) wordt de Afghaansche grens tusschen den Herirud en den Amondaria (of Oxus) beschreven.

(†) Zie vooral de uitvoerige kaart van Turkestan en noordelijk Afghanistan in Petermann's *Mittheilungen* 33 Band XI, 1887.

(§) *Nineteenth Century* October 1887, blz. 470-482.

bestaat, dat zij duurzaam zal wezen, ofschoon de schrijver er zeer voorzichtig bijvoegt, dat er ‘probabilities of complications’ zijn, waardoor aan die verwachting de bodem zou kunnen worden ingeslagen. Dit opstel lokte al dadelijk polemiek uit, en in den Pesther Lloyd(*) werd op het onhoudbare zijner conclusie vooral aangedrongen en de overtuiging uitgesproken, dat het Engeland nog eens zal berouwen, de Russen zoo dicht bij Herat zich te hebben doen nestelen, waardoor bij eventueelen krijg eene bezetting dier stad zeker niet lang zal uitblijven.

In het genoemd Hongaarsch blad(†) tracht namelijk de schrijver te betoogen, dat de beweringen van Sir West Ridgeway omtrent Herat door personen van ondervinding en kennis worden tegengesproken, en dat men reeds op berichten kan wijzen van de achtste eeuw, waarin de vruchtbaarheid van den bodem van Herat geroemd wordt, welke door den Engelschen gedelegeerde als slechts bestaande in de verhitte verbeelding van reizigers en geografen wordt voorgesteld. In het Oosten bevat het oude spreekwoord: Wanneer Chorasan de oester der wereld is, dan is Herat de parel, nog altijd waarheid. Het district is zóó rijk en vruchtbaar, dat het alleen een leger van 150,000 à 200,000 man van proviand kan voorzien, zonder eenigen toevoer hoegenaamd van buiten. Evenmin is volgens genoemden schrijver juist, dat het nu laatstelijk door Engeland aan Rusland afgestaan gebied eene naakte woestijn is; integendeel, het bevat voor een gedeelte het stroomgebied van de rivieren Kuschk, Kaschan en Murghab en is door alle eeuwen heen als het vruchtbaarste deel van Chorasan beschouwd.

Het behoeft nu zeker allerminst betoog; dat het hoogst moeielijk is tusschen beide opvattingen uitspraak te doen en òf het gevoelen te adstrueeren, dat werkelijk Engeland bij eene bezetting van Herat door Rusland geen belang heeft, òf met overtuiging te pleiten voor de leer, die in de laatste jaren vooral door Professor Vambéry is verdedigd, dat eene Russische occupatie van Herat het(§) begin van het einde der Engelsch-Indische heerschappij zal zijn. Toch wil ik niet verhelen, dat ik nog het meest geneigd ben de opvatting van hen te onderschrijven, die meenen, dat Engeland al het mogelijke moet in het werk stellen, om zijne Indische grenzen te versterken en al zijn invloed moet gebruiken, om te verhoeden, dat Rusland hoe langer hoe meer naar het zuiden vasten voet krijgt; dat Engeland in verband met het in het begin van dit opstel gezegde derhalve in deze tijden dubbel waakzaam behoort te zijn.

En dat deze opvatting, ze moge dan in Groot-Britannië al niet van

(*) Zie nummer van 25 October; het stuk wordt door den *Times* aan Professor Vambéry toegeschreven, die, zooals bekend is, zich veel met dit Afghaaasch vraagstuk heeft bezig gehouden.

(†) Hetwelk voor het orgaan van den Minister-President Tisza wordt gehouden.

(§) Zie o.a. *Nineteenth century* 1885 I bl. 25 en 297 en ook van den genoemden schrijver *The coming struggle for India.* London 1883.

de daken af worden verkondigd, werkelijk veel steun vindt bij de leidende staatslieden, zoowel in het moederland, als in Indië, blijkt mijns inziens uit het volgende.

Vooreerst worden de beweringen van Sir West Ridgeway, dat het aan Rusland laatstelijk afgestane gedeelte geene vruchtbare streek zou zijn, door een zijner collega's in de grenscommissie, Luitenant Yates, tegengesproken. Trouwens, er dient toch, dunkt mij, wel eenig gewicht gehecht, zooals de schrijver in den Pesther Lloyd zeer te recht opmerkt, aan de getuigenissen van aardrijkskundigen en historici, die het erover eens zijn, dat Herat uit een politiek en strategisch oogpunt van ontzaglijk gewicht is. Niet onbelangrijk schijnt het ook, er de aandacht op te vestigen, dat na de jongste grensregeling één Russische divisie van uit Pendjeh in twaalf dagen, en van uit Zulficar in acht dagen te Herat kan zijn, dat daarentegen de Engelschen ongeveer zeven en veertig dagen noodig hebben, om uit het meest nabijzijnd punt Herat te bereiken(*). Bedenkt men toch, dat Rusland dadelijk, mocht het noodig zijn, versterkingen kan doen komen uit Odessa, - immers van Odessa naar Batum is één dag, van dit punt tot Baku loopt een spoorweg in achttien uren, vandaar de Kaspische zee over is vier en twintig uren naar Mikhailofsk, bij welke plaats begint de Transcaspische spoorweg, die thans tot Askabad is doorgetrokken en weldra tot Sarakhs zal reiken, zoodat binnen acht of tien dagen uit eerstgenoemde stad troepen naar Herat, hetwelk 100 Engelsche mijlen van Sarakhs verwijderd is, kunnen worden gezonden, - terwijl Engeland, hetwelk met veel meer moeielijkheden te kampen heeft, aangenomen zelfs, dat de bij Pishin eindigende spoorweg gereed is, dan nog vierhonderd zeventig mijlen, van Herat is verwijderd; waarbij dan nog komt, dat de honderd mijlen, die Rusland van Herat gescheiden houden, in een zeer vruchtbaar gedeelte zijn gelegen; dat daarentegen de groote afstand, dien het Engelsch-Indische leger moet afleggen valt in een onherbergzame, drooge streek, waar men ook niet altijd zeker is, steeds vriendschappelijke volksstammen te ontmoeten en zich dus op alle gebeurtenissen moet voorbereiden.

De geschiedenis heeft voorts geleerd, dat, sinds de stichting van Herat door Alexander den Groote in 327 v. C., alle veroveraars van Indië het bezit dier plaats als eene voorwaarde hebben beschouwd, zonder welke hunne overwinning niet mogelijk was, en opmerkelijk mag het dan ook zeker weer genoemd worden, dat de verovering van Merv altijd die van Herat is voorafgegaan. Of heeft niet de bekende Timur of Tamerlan Herat veroverd, nadat hij eerst de Turkomannen van Merv en van de oasis van den Murghab aan zijn gezag had onderworpen? Deed Sheibani, de Prins der Uzbegs, niet hetzelfde in het begin der 15de eeuw? De groote Nadir volgde in 1783 geen anderen weg. Zou het nu zoo vreemd zijn, dat de politiek van Rusland, dat evenals genoemde Aziatische veroveraars, ook begonnen is met de onderwerping

(*) Zie Vambéry, *The coming struggle for India* bl. 102, 126, 127.

van Turkestan en Merv, ontstemming en ongerustheid verwekt bij hen, die aan het Czarenrijk verreikende plannen in het Oosten toeschrijven?

Dat intusschen het gevaar voor eene Russische bezetting van thans nog tot Afghanistan behoorende streken ook in Britsch-Indië zelf niet licht geteld wordt, bewijst het grootmoedig aanbod, door den met Engeland op zeer vriendschappelijken voet staanden Nizam van Hyderabad gedaan, om gedurende eenige jaren eene som van drie millioen pond sterling ter beschikking der Indische regeering te stellen, opdat de in zijn oog hoog noodige versterkingen der Indische grenzen kunnen worden tot stand gebracht. Uit de daarover gewisselde stukken blijkt ten duidelijkste, dat deze machtigste der inlandsche vorsten niet met Sir West Ridgeway aanneemt, dat men hier voor een denkbeeldig gevaar staat, doch veeleer van meening is, dat ook voor de inlandsche bevolking een krachtig Engelsch bestuur te verkiezen is boven eene Russische despoten-regeering. Of genoemde Nizam zich bij dit aanbod vooral heeft laten leiden door de overtuiging, dat de ontwikkeling en vooruitgang van den inlander door Engeland zeer zeker beter bevorderd wordt, dan dit door Rusland zou geschieden, ik weet het niet, doch dat is zeker, dat het op zichzelf een karakteristiek, merkwaardig teeken des tijds kan genoemd worden, al ware het maar alleen daarom, dat, waar het geldt, eene Russische verovering af te wenden, de inlandsche grooten hunne belangen identiek met die van Engeland beschouwen.

Trouwens, hoevelen nu ook in Engeland met Sir West Ridgeway mogen aannemen, dat voor Rusland's plannen geene vrees hoegenaamd behoeft te worden gekoesterd, dit neemt niet weg, dat de regeering zelve en zeker het Engelsch-Indisch bestuur zoo nu en dan maatregelen neemt, waaruit ten duidelijkste valt af te leiden, dat ook huns inziens alles behoort te worden in het werk gesteld, om, mocht het voorkomen, een Russischen inval te keeren. Nog onlangs bij voorbeeld heeft de regeering de bezittingen van den Khan van Khelat, bestaande uit de districten van Pishin, Thal-Chotiali en Sihi, tot Beloedsjistan behoorende, bij het Indische gebied gevoegd en dit toch waarschijnlijk met geen enkel ander oogmerk, dan de versterking der grenzen aan die zijde. Wel is waar was Quettah, de hoofdstad van een dier districten, reeds sinds 1875 onder Engelschen invloed, doch de Engelsche regeering erkende altijd, al zij het dan ook in naam, de souvereiniteit van den Khan van Khelat. Dat zij nu juist, na de getroffen grensregeling in het noorden van Afghanistan, gemeend heeft die streek in te lijven, bewijst toch zeker, dat zij op alle gebeurtenissen voorbereid wil zijn. De *Times* juichte dan ook die bezetting zeer toe; het Cityblad gaf als zijne overtuiging te kennen, dat, nu de Russen dicht bij Herat genesteld zijn, de thans in bezit genomen streken eene uitstekende basis van operatiën kunnen uitmaken, als Engelsch-Indië mocht worden bedreigd.

Mocht het nu echter eenmaal tot een conflict tusschen beide staten over Indië komen, dan verdient de opmerking van den bekenden Von

Martens overweging, hierop neerkomende, dat een strijd in Azië voor hen het begin van het einde zou zijn en dus door beiden zooveel mogelijk behoort te worden vermeden. De gedachtengang van dit, het is niet te ontkennen, uiterst belangrijk betoog, komt in het kort hierop neer(*). Triomfeert Rusland in Centraal-Azië en verovert het Indië, dan zal de macht van Rusland gebroken zijn, immers, het is niet denkbaar, dat het de 200 millioen zielen, waarover het alsdan despotisch zal heerschen, blijvend onderworpen zal kunnen houden. Behaalt Engeland de overwinning, dan zal ook het einde van het Engelsch-Indische rijk daar zijn; immers, juist omdat het groote leger, dat alsdan op de been zal moeten worden gebracht, voor het grootste gedeelte uit de Indische vorsten met hunne troepen zal bestaan, zullen deze beweren zelve te hebben overwonnen. Daardoor zullen zij natuurlijk eene groote gedachte van hunne kracht krijgen, vooral van hunne militaire beteekenis, hetgeen zij tot nog toe niet hebben. Dit zelfvertrouwen zal hen stout maken en eene herhaling van wat in 1857 gebeurd is, voor de regeering te moeielijker te onderdrukken, daar dan waarschijnlijk alle vorsten zich tegen Engeland zullen verbinden. Kan deze redeneering, oogenschijnlijk een paradox, in haar geheel opgaan? Wat Rusland betreft, ligt er zeker veel waars in; het is ook zeer goed mogelijk, dat in dat geval de kolossale uitgestrektheid van het Rijk de meerdere of mindere zelfstandigheid der deelen in de hand zal werken. Men bedenke daarbij vooral (en hierop is door bovengenoemden schrijver niet gewezen), dat, mocht eenmaal de tijd daar zijn, dat de Russen als overwinnaars uit den strijd om Indië zullen te voorschijn treden, de kans ook zeer groot is, dat tevens op het schiereiland van den Balkan zal zijn gestreden en de Russen tijdelijk ten minste Constantinopel hebben bezet. Welnu, met die eventualiteit voor oogen, schaar ik mij ten volle aan de zijde van den Petersburger Hoogleeraar en ben ook overtuigd, dat eene zoo groote uitbreiding van het Czarenrijk niet dan afbrekend op de deelen zal kunnen werken. De krachten zullen te veel verspild worden en lang zal 't dan niet duren, of Duitschers, Oostenrijkers, misschien Italianen in Europa, Engelschen in Azië, mogelijk ook Chineezen zullen dat wereldrijk te pletter slaan. Wat nu intusschen de bewering van Von Martens betreft ten opzichte van Engeland en de Indische vorsten, deze komt mij overdreven voor. Immers, aangenomen, dat die Indische vorsten al mogen denken, dat de overwinning over Rusland aan hunne wapenen in de eerste plaats is te danken, zouden zij daaruit dan de conclusie trekken, dat Engeland tegenover hen nu niet machteloos is, maar dan toch bevreesd, om zijn gezag te handhaven? Mij komt het voor, integendeel, dat juist door de solidariteit van belangen, die dan zal blijken tusschen Engeland en die vorsten te bestaan, die nog meer dan thans zullen inzien, dat de rol, die Engeland heeft op zich genomen in Indië, namelijk tot verbreiding van vooruitgang en beschaving, moeielijk door

(*) *Revue du droit international* 1879, bl. 298.

Rusland zou kunnen worden overgenomen en zij zullen ertoe komen, om zich nauwer aan dat Engeland aan te sluiten, hetwelk hun schoon land, al zij het dan ook met hunne eigen hulp, verdedigd heeft tegen de aanvallen der Barbaren uit het Noorden.

Dit voert mij tot een onderwerp, hetwelk ook in den laatsten tijd veel is besproken(*), namelijk de beschavende rol, welke beide Europeesche mogendheden tegenover hunne Aziatische onderdanen hebben te vervullen. Prof. Vambéry trekt eene paralel tusschen de wijze, waarop de Russische regeering en die waarop het Engelsch-Indische bestuur hare taak in Centraal-Azië en Hindostan opvat, en die vergelijking - behoeft het trouwens betoog? - valt niet ten voordeele van het Russische rijk uit. De toestand der Turkomannen, zoo leest men in meergenoemde studie, van die Turkomannen, welke reeds eene halve eeuw met het Russische beschavingsproces hebben kennis gemaakt, is allerellendigst. Wat toch in de eerste plaats de Kazan-Tartaren aangaat, een zeer ontwikkeld gedeelte van den Turkschen stam, behalve twee of drie boeken in het Tartaarsch over Russische geschiedenis en aardrijkskunde, heeft Rusland niets gedaan, om den levensstandaard, om dit woord te gebruiken, van deze bevolking te verhoogen; immers, zij danken bijna alles aan hunne eigen scholen. Hetzelfde is het geval met de Bashkirs, een Turkomannenstam, welke in het Uralgebergte verblijf houdt, en die er volgens Vambéry nog slechter aan toe zijn, dan de Kazan-Tartaren. Vooral bij de beschouwing dier groepen, als bij nadere studie der Altai-Tartaren, treft den onderzoeker de groote armoede dier stammen en wordt bij hem de overtuiging levendig, dat, wanneer de Russische kolonist verschijnt, de inboorlingen verdwijnen onder den invloed van den Kozak, den geestelijke en den koopman. Een en ander wordt dan nog bevestigd door de getuigenis van een Russischen reiziger(†), die ook vertelt, dat de onderworpen stammen door Rusland zoowel financieel als moreel worden ten verderve gebracht.

De toestand der noordelijke Aziatische stammen is nog treuriger. Hun dagelijksch leven, hunne manier van denken en hun maatschappelijk bestaan toonen niet den minsten invloed van westersche beschaving; sinds eeuwen heeft de toestand dier volken geene verandering ten goede ondergaan; het Russische bestuur, meestal bestaande uit één machtigen Gouverneur, is dan ook tevreden, als de van die stammen met moeite geheven belasting in de schatkist komt, en bekommert zich om het overige hoegenaamd niet. Vandaar dan ook, dat zooveel der in Siberië wonende groepen uitsterven, dat, om een der zuidelijke stammen te nemen, de Tartaren van de Krim, in de 18de eeuw nog een millioen zielen, thans tot 80,000 zijn geslonken en ook de Nogai-Tartaren, wonende in het Kaukasusgebergte, bijna geheel zijn uitgestorven.

(*) Zie bijv. Vambéry, t.a.p., Chapter XI.
(†) Vambéry, t.a.p., blz. 170.

Na dit beeld van Rusland's werk in Azië te hebben ontrold, verwijlt de Schrijver met blijkbare ingenomenheid bij de positie, die Engeland ten aanzien van Hindostan inneemt. Wiens borst, zoo vraagt hij, zou niet zwellen van trotschheid, wanneer hij in aanmerking neemt, dat eene handelscompagnie, die in Indië eene markt voor hare waren begon te zoeken, geëindigd is met meesteresse te worden over een rijk van een en een half millioen vierkante mijlen met eene bevolking van 260 millioen zielen? Een rijk, dat in uitgestrektheid en gewicht elke andere kolonie overtreft, een rijk, waar de vereenigde krachten der onderworpenen gemakkelijk de Engelschen zouden kunnen vernietigen, doch waar desniettemin de aanwezigheid van één Brit voldoende is, om gehoorzaamheid in te boezemen voor de gebruiken en instellingen uit het westen aldaar ingevoerd? Alleen zij, die ondervonden hebben of ooggetuigen geweest zijn van de buitengewone moeite en den harden kamp, welke met de meest onbeteekenende hervormingen in Turkije, in Perzië, gepaard gaan, kunnen waardeeren het werk, dat Engeland in dezen heeft gedaan. Daargelaten nog, of het door de inlanders betaalde hoofdgeld op zichzelf te hoog is, wat Vambéry tegenspreekt, is het dan nog de vraag of het werkelijk een te hooge prijs is voor alles, wat Engeland voor Hindostan heeft gedaan. De veiligheid is verzekerd, communicatiemiddelen zijn verbeterd, inlandsche scholen, gesubsidieerd door het Indisch bestuur, zijn gesticht; vandaar, dat het fanatisme is afgenomen en de westersche invloed al meer en meer overwicht heeft gekregen. De toestand van den landbouw is verbeterd, de vruchtbaarheid van den bodem is verhoogd, de oude besproeiingskanalen zijn weer òf in eere hersteld, òf nieuwe zijn gegraven. Werd, ondanks dat alles, Indië door een hongersnood geteisterd, dan was de bevolking van Engeland de eerste, om hare broeders in het verre Oosten te hulp te komen. Aan de roepstem der Engelsche pers gaf een ieder gehoor en de sommen, in 1878 en 1879 voor dat doel bijeengebracht, beloopen te zamen ruim een millioen pond sterling. De regeering ontziet verder geene kosten, om zoowel lager- als hooger onderwijs aan zijn doel te doen beantwoorden; alleen de drie universiteiten van Calcutta, Madras, Bombay kosten haar jaarlijks acht honderd duizend pond sterling. Nog is het getal kinderen, die de lagere school bezoeken, niet groot, doch in geen enkel land vindt men toch een zoo groot Mahommedaansch percentage, dat van het door Christelijke staten gesubsidieerde onderwijs gebruik maakt. In den laatsten tijd zijn er een aantal spoorwegen aangelegd, waarvan de kosten meer dan 200 milioen pond sterling beloopen en die behooren ten deele tot het rijk, ten deele tot bijzondere maatschappijen. Uit een en ander trekt dan Vambéry de voor de hand liggende conclusie, dat Engeland's werk steeds zal blijven strekken ten voordeele der inlandsche bevolking en dat, mocht Rusland Indië hebben veroverd, de toestand van Hindostan even ellendig zal worden als thans die van de aan Rusland onderworpen streken.

Bij het vergelijken van de rol, die èn Rusland èn Engeland in Azië spelen, komt het mij intusschen voor, dat de Engelschen niet dat ‘exces d'honneur’, de Russen evenmin die ‘indignité’ verdienen, welke in boven aangehaald betoog doorstraalt. Immers, men vergete toch niet één omstandigheid, namelijk, dat de Russische veroveringen in eene streek vallen en gevallen zijn, die hoogst onbeschaafd is op enkele uitzonderingen na, terwijl men integendeel, hoe fanatiek de bevolking van het tegenwoordig Engelsch-Indië moge geweest zijn, toch aldaar reeds in overoude tijden eene ontwikkeling en beschaving kon opmerken, die men bijna nergens terugvindt. Bedenkt men daarbij, dat derhalve de Russen, zelf een ruwe stam, de veroveraars waren van nog half barbaarsch land; de Engelschen daarentegen, als een der meest beschaafde Europeesche volkeren, in aanraking kwamen met de in veel opzichten ook zoo hoog staande Indiërs, is het dan te verwonderen, dat van de vruchten van een vooruitgang en ontwikkeling meer in Engelsch-Indië is te bemerken dan bij de stammen in Turkestan? De wet der geschiedenis, dat wanneer van twee volken het onderworpene in beschaving de veroverende natie overtreft, die meerdere graad van ontwikkeling ook aan die laatste zal ten goede komen, geldt ook hier en zou ook blijven gelden, wanneer Rusland tot eene verovering van Engelsch-Indië besloot. Dit neemt natuurlijk niet weg, dat zeer zeker in het laatste geval de toestand van Indië merkbaar zou achteruitgaan, al was het maar alleen daarom, omdat de Russen in dat geval met eane beschaving zouden kennis maken, die zij waarschijnlijk nimmer hebben aanschouwd.

Doch hoe dit ook zij, hoe meer de Russen doordrongen worden van de taak, die zij in Turkestan hebben op zich genomen, hoe meer waarschijnlijk ook bij hen de overtuiging zich zal vestigen, dat inderdaad hun gebied uitgebreid genoeg is en dat, wanneer zij zich erop toeleggen, vooruitgang en ontwikkeling in die streken te bevorderen, niet alleen eene wijziging in het algemeen van hun binnenlandsch bestuur in de eerste plaats noodig is, doch dat het tevens zaak is, dat de gouverneurs der provinciën op de hoogte zijn van de nooden en de behoeften der bevolking. In dien zin kan het onmiddellijk contact, hetwelk mogelijk tusschen de Russische bezittingen en die van Engeland eens zal tot stand komen, slechts heilzaam op de Russische autoriteiten werken. Beide volken zullen daardoor ook hoe langer hoe meer doordrongen worden van de overtuiging, dat een strijd in Azië hen in Europa machteloos zal maken; ze zullen meer en meer opzien tegen de verantwoordelijkheid, om een conflict in het leven te roepen, waarvan het begin wèl, het einde niet te voorzien is. Dat dan die prachtige streken nog langen tijd voor de gruwelen des oorlogs bewaard mogen blijven!

Men vergunne mij ten slotte nog eene opmerking en wel van geographischen aard. Hoe men toch moge denken over de politieke gevolgen der nieuwe grensregeling, het is niet te betwisten, dat vooral de

Engelsch-Indische commissie zich op aardrijkskundig terrein groote lauweren heeft verworven. Uitgestrekte streken, die vroeger door Europeanen slechts met levensgevaar werden betreden, hebben aan een scherp onderzoek blootgestaan. Zoo is bij voorbeeld onder leiding van Engelsche genie-officieren een groot gedeelte van Noord-Afghanistan op kaart gebracht, is de geheele provincie Herat opgemeten met inbegrip der tot nog toe onbekende landstreken Taimani en Firoz-Kuhi. Hetzelfde is geschied met eenige passen van het Hindukuschgebergte, met een groot gedeelte van Khorasan en in verband daarmede met een gedeelte der woestijn naar Kirman en Bender-Abbas. Ook de Russische commissie heeft zich verdienstelijk gemaakt door o.a. veel onderzoekingen te doen in onafhankelijk Turkestan. Binnenkort kan men dan ook van een der leden der Engelsche commissie, Majoor Holdich, over een en ander belangrijke mededeelingen te gemoet zien(*).

'*s-Hage*, Dec. '87.
Mr. J.B. BREUKELMAN.

Naschrift.

Nu dit opstel weldra geplaatst zal worden, vergunne men mij nog het volgende op te merken.

Vooreerst zal het den opmerkzamen lezer niet ontgaan zijn, dat de eerste bladzijden reeds eenigen tijd geleden geschreven zijn en daarin wel eenige verandering had kunnen worden gebracht, indien met den tegenwoordigen toestand van Europa rekening wordt gehouden. Doch ik heb gemeend, dit niet te moeten doen; ik wil er hier alleen bijvoegen, dat sinds ik het bovenstaande schreef, Rusland's troepenbewegingen naar de Oostenrijksche grenzen groote afmetingen hebben aangenomen, dat de Duitsche en Oostenrijk-Hongaarsche regeeringen in het begin van Februari het Octobertractaat van 1879 hebben openbaar gemaakt, en dat daarna de publieke opinie weer tamelijk is gerustgesteld door de rede van den Duitschen Rijkskanselier. Dat nu echter, ofschoon oogenschijnlijk Rusland's handelingen zich bij Europa blijven bepalen, toch Centraal-Azië niet wordt vergeten, bewijst de in het begin dezes jaars plaats gehad hebbende overbrugging der Amou-Daria bij Tschardjui door een korps ingenieurs onder Generaal Annenkoff. Deze brug is 6804 voet, dus bijna 2 K.M. lang. Vooral is rekening gehouden met de omstandigheid, dat Tschardjui de meest geschikte plaats is, om de spoorweglijn, van de Kaspische zee komende, eensdeels te verlengen naar Samarcand, anderdeels naar Merv. Binnen kort is het dan ook best mogelijk, dat de baan zich uitstrekt over Kiril-Awat, Adkabad naar Merv, weinige mijlen van de oase verwijderd, waarin Herat ligt. Engeland zij gewaarschuwd, zooals ook de *Daily Telegraph* tracht te betoogen, die meent, dat niet moet worden gedraald met verlenging van den spoorweg van Pishin tot Candahar. Met overtuiging zeg ik het den *Grenzboten* van 2 Februari ll. na, dat de naam van den Witten Czaar in de oogen van de nomaden van Karakam grooter en verschrikkelijker moet zijn geworden dan het schril gefluit van de locomotief, welke de lange rijen van pelikanen en de tallooze zwermen van wilde ganzen opschrikt, die in de moerassen aan de oevers van den Ouden Oxus genesteld zijn.

(*) Zie over dit alles uitvoeriger Petermann's *Mittheilungen* XI, bl. 345 en 346.

Hoe mijnheer Knipschaar van opinie omtrent de leugen veranderde.

‘Die ellendige schijn, dat eeuwig bedrog!’ mompelde Meneer Knipschaar bij zichzelf, terwijl hij met groote stappen op zijne kamer rondliep. ‘Zijn ze niet de oorzaak, dat alles zoo verkeerd en oneerlijk in de wereld toegaat! Ha, stond het eens in mijne macht, hoe gauw zoudt gij, bedrog, leugen, veinzerij, verdwenen zijn, en.....’

Plotseling klonk uit den hoek bij de kachel een spottend gelach, dat Knipschaar zijne alleenspraak deed afbreken en naar de plaats kijken, waar hij het meende gehoord te hebben.

Wie schetst zijne verbazing, toen hij daar op een stoel, vlak bij de kachel, een grijsaard zag zitten, die hem met sarcastischen blik aanzag. Vóórdat hij nog van zijne verbazing bekomen was, was de grijsaard verdwenen en liep, of liever huppelde, een klein ventje, niet grooter dan Knipschaar's duim, over de tafel rond.

‘Heer in den hemel!’ riep Knipschaar ten toppunt van verbazing en ontzetting, ‘toovert het hier of wat gebeurt er?’

‘Spiritisme, Meneer,’ giegelde het kleine kereltje, terwijl hij Knipschaar met zijne listige oogjes spottend aanzag. ‘Spiritisme! Gij hebt mij opgeroepen,’ vervolgde hij, ‘en hoewel ik evengoed mijn geest had kunnen sturen, ben ikzelf maar eens eventjes gekomen; mag ik mij maar eens voorstellen, Meneer,’ - vervolgde hij met comischen ernst - ‘u ziet voor u de leugen, de veinzerij, 't bedrog.’ Ga daar zitten, Meneer Knipschaar, maak 't u gemakkelijk,’ ging hij voort, hem een stoel aanwijzend, terwijl hijzelf op Knipschaar's hoed ging zitten en de kleine beentjes kruiste. En toen Knipschaar nog altijd zweeg, ging hij voort: ‘Spreek maar op, Meneer, zeg mij den dienst maar, dien gij van mij wildet vragen!’

‘Wat, *gij mij* een dienst bewijzen; die onbeschaamdheid gaat te ver!’ barstte Knipschaar plotseling uit, terwijl hij een woedenden greep naar hem deed.

‘'t Is me waarachtig eene fraaie behandeling, die ge uw gasten aandoet!’ riep het ventje, terwijl 't met een snellen sprong hem ontweek.

‘Ha,’ knarsetandde Knipschaar, ‘ha, kon ik je tot stof knijpen en de wereld van je verlossen!’

‘Ja, dan zou het eerst een mooie boel worden, dat verzeker ik je!’ riep de ander uit. ‘Weet u wel, Meneer,’ vervolgde hij met comischen ernst, ‘dat het bestaan der maatschappij geheel van mij afhangt?’

‘Neen; maar dat wordt al te erg!’ riep Knipschaar, rood van toorn, uit. ‘Komt gij mij op mijne eigen kamer voor den gek houden, gij, die bewerkt hebt, dat mij het redacteurschap van *Zuchten en Zangen* is ontgaan; die bewerkt hebt, dat mijn roman niet is uitgegeven; die oorzaak zijt van de vernietigende critiek mijner gedichten en van de slechte ontvangst op het tooneel van mijn *Lorenzo*; durft gij dat, gij, die mijne gansche toekomst op letterkundig gebied hebt vernietigd?’

‘Kalm wat, mijn beste, kalm wat! Ik zie wel, dat gij mij niet zeer vriendelijk gezind zijt, maar toch heb ik met u op. Ik heb met alle menschen op, Meneer, met alle menschen; al haten sommigen mij, ik handel met hen, zooals de Christelijke liefde mij beveelt.’

Knipschaar stond verplet: zulk eene onbeschaamdheid had hij nimmer verwacht.

‘Ik zie wel, Mijnheer Knipschaar,’ vervolgde hij, toen Knipschaar bleef zwijgen, ‘dat u mij blijft miskennen, maar miskenning is ook 't lot van alle groote geesten geweest, en dat is het nog. Maar ik wil geduld met u hebben en u niet voor altijd verlaten; 't zou tegen mijne principes strijden, tegen mijne principes, weet u. Ik zal u voor één dag verlaten; zoo gij, nadat die verstreken is, weer behoefte mocht hebben aan mijne hulp, - en daar twijfel ik niet aan - kunt gij op mij rekenen.’

Nadat hij dit gezegd had, verdween hij met een schaterlach.

‘Je zult lang kunnen wachten, ellendeling, voordat ik je hulp inroep!’ mompelde Knipschaar.

Toen hij den volgenden morgen ontwaakte, stond hem alles, wat den vorigen avond was gebeurd, nog levendig voor den geest.

Goddank, - dacht hij verheugd, terwijl hij snel ontbeet, - Goddank, dat ik van leugen, schijn en bedrog ben bevrijd; nu zal er een geheel nieuw leven voor mij aanvangen.

Na snel ontbeten te hebben, spoedde hij zich de deur uit naar zijne tante, die op dezen dag verjaarde en gaarne zag, dat neef Ferdinand - zoo heette Knipschaar - haar 't eerst kwam feliciteeren.

Op deze tante of liever op haar fortuin - zij was schatrijk - was al zijne hoop gevestigd: als hij dat bezat, dan zou hij zich niet meer behoeven te bekrimpen, zooals hij nu moest doen; dan zou hij kunnen trouwen met zijne aangebeden Marie; dan zou hij.....

‘Goeden morgen, beste jongen!’ zeide de tante, toen hij binnentrad.

‘Ik feliciteer u van harte met dezen dag en hoop, dat u dezen dag nog vele malen moogt beleven,’ had Knipschaar willen zeggen, doch hij zeide: ‘Ik hoop van harte, dat dit de laatste dag is, dien u moogt beleven.’

‘Hoe zegt ge?’ vroeg tante, doende, alsof zij hem niet had verstaan.

‘Ik hoop, dat dit de laatste dag is, dien u moogt beleven,’ herhaalde Knipschaar.

‘Wat,’ riep zij toornig, ‘wat, dat dit mijn laatste dag zal zijn? Hoe komt gij ertoe, waarom wilt gij dat, zeg, waarom?’

‘Omdat ik dan al uw geld krijg,’ antwoordde hij, terwijl hij eene wanhopige poging deed, om zijne lippen op elkaar te klemmen en niet te spreken.

‘Wel, jou kwade hengel,’ hijgde zij, ‘verwijder je, direct! Geen cent, geen halven cent zult gij van mijn geld hebben,’ ging zij met klimmenden toorn voort, terwijl haar vinger naar de deur wees. ‘Ik bezweer je, dat je niets van me zult erven, ontaarde deugniet. Eruit, zeg ik!’

Toen Knipschaar weder op straat was gekomen, stond hij een oogenblik stil en streek zich met de hand over het voorhoofd. Alles draaide en warde daarbinnen dooreen; zijn hoofd duizelde en hij kon zijne gedachten niet verzamelen. Doch de onheilspellende woorden: ‘Ik bezweer je, dat je niets van mij zult erven, ontaarde deugniet!’ klonken hem telkens weder in de ooren.

Geheel verslagen sloeg hij den weg naar het kantoor in, waarop hij eerste klerk was. Ontevreden over zichzelf, doch te gelijk met nog meer haat dan vroeger tegen de wereld bezield, zette hij zich aan zijn werk.

Nog niet lang was hij hiermede bezig geweest, toen zijn patroon, een reeds bejaard man, het vertrek binnentrad met den familiaren groet: ‘Gooien morgen, Knipschaar, hoe maak je 't, kerel?’

‘Goeden morgen, Meneer!’ groette deze terug, terwijl hij snel verder schreef.

‘Meneer Knipschaar,’ zeide de patroon na eene korte pauze, gedurende welke hij zijn ijverigen klerk met welgevallen had gadegeslagen, ‘zoo u even de pen wilt neerleggen en naar mij luisteren, ik had u een voorstel te doen.’

Zwijgend legde hij de pen neder en wendde zich tot den patroon met vragenden blik.

‘Ik word oud, Mijnheer Knipschaar,’ begon deze, ‘en wilde gaarne tegen den ouden dag wat meer rust hebben, dan ik vroeger heb gehad. Ik heb daarom naar een geschikt persoon omgezien, die zich met de gansche administratie kan belasten; ik heb met andere woorden naar een compagnon omgezien en geloof wel, dat ik den rechten

persoon daarvoor heb gevonden. Kunt gij ook raden, wie het is, Meneer Knipschaar?'

Deze knikte ontkennend.

'Nu dan,' hernam de oude heer, 'ik wilde u voorstellen, mijn compagnon te worden; hebt gij er zin in?'

Knipschaar bedankte voor zulk een aanbod, zooals men wel begrijpen kan, niet, maar zeide toch, dat hij zoo iets nimmer verwacht had en 't hem als 't ware overstelpte, enz. enz.

'Welnu, Knipschaar, 't doet me genoegen, dat je het aanneemt. Wat wettelijke formaliteiten en verdere schikkingen betreft, daarover straks, maar nu wilde ik u eerstens eens spreken over een plannetje, dat ik gevormd heb. Je moet dan weten,' begon hij, 'dat ik daar juist vernomen heb, dat de firma Klippers in hoogen geldnood verkeert en mij aangeboden heeft, den koffievoorraad, dien zij verleden week gekocht heeft, tegen drie vierden van inkoopsprijs over te doen. Daar zit een aardig voordeeltje aan, zooals je wel begrijpt, hè? Hoe vindt ge 't plannetje?'

Knipschaar voelde, dat hij verloren was, zoo hij sprak, en knikte dus met het hoofd; doch in plaats dat hij toestemmend knikte, schudde hij duidelijk ontkennend.

'Hoe,' vroeg de patroon op verwonderden toon, 'vindt ge 't niet goed; hebt gij bijgeval een ander plannetje? Je hebt je tong toch niet verloren? Kom, hoe vindt ge 't?' zeide de patroon, toen Knipschaar bleef zwijgen en hem met wanhopigen blik aanzag.

''t Is laag, 't is gemeen, om van den nood van een ander tot eigen voordeel gebruik te maken' stotterde Knipschaar eindelijk.

'Hoe, wat, wat zeg je, heb ik je wel verstaan? Je hebt je zeker vergist?' riep de oude heer beleedigd uit.

'Ik vind het een afzettersstreek, eene lage handelwijze; ik veracht je als een laag wezen.'

Hoewel Knipschaar in zijn angst de hand voor zijn mond had gedrukt, had de koopman toch alles duidelijk verstaan. Woedend sprong hij op en Knipschaar bij de schouders grijpende, duwde hij hem de deur uit, terwijl hij hem in het oor schreeuwde: 'Mijn huis uit, d'r uit, zeg ik, geen voet ooit er meer in, jou kwajongen! D'r komt niets van compagnon worden, hoor!'

'Dat ook nog,' mompelde Knipschaar, toen hij op straat was gekomen, terwijl hem tranen van spijt en ergernis in de oogen kwamen.

Met haastigen tred liep hij vervolgens de groote markt over en vilde juist den hoek bij de kerk omslaan, toen een net gekleed heer hem plotseling staande hield met de woorden: 'Ha, Mijnheer Knipschaar, 't doet mij genoegen u te ontmoeten; ik heb u iets te ragen.'

Nauwelijks had Knipschaar hem, die dit zeide, herkend, of hij groette eleefd: het was de uitgever van *Zuchten en Zangen.*

‘Daar de heer Fip, die eerst het redacteurschap van *Zuchten en Zangen* had aangenomen, om gezondheidsredenen heeft moeten bedanken, wilde ik u vragen, of u nog genegen bent dit aan te nemen.’

‘Met zeer veel genoegen, Meneer!’ antwoordde Knipschaar.

‘Dat blijft dus afgesproken,’ vervolgde de uitgever, ‘maar ik had u nog een verzoek te doen. Zooals u weet, schrijf ik, en wel bij voorkeur, poëzie, en daar ik weet, dat gij zeer veel gevoel hebt voor *werkelijke* poëzie, wilde ik gaarne uw oordeel eens hooren over een bundel, die eerstdaags het licht zal zien. Loopt u dus even mede, zoo u wilt; wij zijn direct hij mijn huis.’

De zaak nu was, dat deze poëtische uitgever vreeselijk vervelende gedichten maakte, waarvan hijzelf een zeer hoogen dunk had, doch die Knipschaar in eene scherpe critiek vinnig had beoordeeld. Hij had o.a. hierin gezegd:

‘De gedichten van den heer N. zijn droog, vervelend, zonder poëzie en staan lager dan de onbeduidendste prozastukjes in *Volksheil*(*), zoowel wat stijl als inhoud betreft.’

Geen wonder dus, dat het hem angstig te moede werd, toen de uitgever hem uitnoodigde tot de beoordeeling van dergelijke gedichten, en dat hij naar eene geschikte reden zocht, om deze te verschuiven.

‘Meneer,’ zeide hij eindelijk met haperende stem, toen zij reeds voor N.'s woning stonden, ‘ik geloof, dat het beter is, dat ik naar huis ga, want....’

‘Kom, kom, u heeft toch zeker wel even den tijd,’ viel de ander hem in de rede, terwijl hij hem meetrok en hem in zijn kantoor in zijn schommelstoel deed nederzitten.

‘Ja maar, Meneer N.,’ riep Knipschaar angstig uit, daar hij voelde, dat hij zijn vreeselijk noodlot weer te gemoet liep, ‘ik heb nog zooveel te schrijven en....’

‘Een oogenblikje, ik zal 't kort maken en er de beste uitzoeken,’ was 't antwoord.

Na eenige oogenblikken scheen hij gevonden te hebben, wat hij zocht, en begon hij met eene stem, die op en neer rees als de golven der zee.

‘Mijnheer Knipschaar, ik wil beginnen met de roos. Luister, als 't u belieft!’

‘De roos.
O roze FIJN van blad en RANden
Hoe maakt ge IEdere bloem te SCHANde,
Door uwe GEUR en kleurenPRACHT,
Zoowel ten DAge als te NACHT.
Gij zijt de SCHOONste van de BLOEmen,
Gij zijt der SCHEPping pronkjuWEEL,
Gij moogt u BOven allen ROEmen,
Zelfs meer dan TULP en schorseNEEL.’

(*) *Volksheil* was een in dien tijd verschijnend volksblad.

Bijna een kwartier lang declameerde hij onvermoeid door op zijn golvenden toon en wendde zich eindelijk tot Knipschaar met de vraag:

‘Nu, hoe vindt u ze? Nog al goed?’

Een oogenblik zweeg deze, doch toen, gevoelende, dat hij moest antwoorden, wilde hij zeggen: ‘Vrij goed, Meneer, dat belooft iets voor de toekomst,’ doch zijn booze genius veranderde ze in: ‘Slecht, ellendig gekakel, echte straatdreunen.’

‘Dat spijt mij, Meneer,’ was N.'s antwoord na eene korte pauze koel. ‘Wat het redacteurschap van *Zuchten en Zangen* betreft,’ vervolgde hij, ‘ik wil mij daar nog wel eens op bedenken en hoop u van avond of hedenmiddag nog den uitslag te melden.’

Langen tijd zat Knipschaar, toen hij weer op zijne kamer gekomen was, in sombere gedachten, met wanhopigen blik uit het raam te staren, terwijl hij van tijd tot tijd iets met gesmoorde stem voor zich uit bromde, wat hoofdzakelijk hierop neerkwam, dat hij zichzelf met de geheele wereld naar de maan wenschte. Hij hoorde het niet, dat er aan de deur werd getikt, zelfs niet toen het getik herhaald en de deur geopend werd.

‘Bonjour, Ferdinand,’ riep de binnengetredene Knipschaar toe; ‘hoe maak je 't?’

Knipschaar keerde zich eenigszins verschrikt tot zijn bezoeker, herstelde zich echter dadelijk en antwoordde: ‘Zoo Karel, ben jij daar, hoe maak jij 't? Neem plaats!’

‘Dank je, ik heb niet veel tijd! Ik kom je de uitnoodiging brengen, om van middag bij ons te komen eten.’

‘Nu, met genoegen.’

‘Bonjour dan, tot vanmiddag.’

Knipschaar was geëngageerd met de zuster van den pas vertrokken bezoeker.

Hij zou met haar trouwen om haarzelf, omdat hij haar beminde, - zoo dacht Knipschaar, terwijl hij zijne kamer op en neer liep, - omdat zij de eerste was, die hij..... Neen, - riep eene stem in zijn binnenste - zij is niet de eerste, dat is zij niet! Nu ja, - dacht hij verder - zij is niet de eerste, maar wel de eerste, die ik werkelijk beminde..... Dat dacht gij van Jeanne ook! - fluisterde dezelfde stem weer.

Dat is zoo - mompelde hij - maar van Jeanne dacht ik 't, van Marie weet ik het....

‘Binnen!’ riep hij, toen hij op de deur hoorde tikken.

‘Een brief voor u, Meneer; assublieft,’ zeide zijne binnentredende hospita.

Dat ook al mis - dacht hij treurig bij zichzelf, toen hij den brief gelezen had.

Hij luidde aldus:

‘Mijnheer!
Bij rijpere overweging scheen het mij beter toe, mijn aanbod aan u, om redacteur van *Zuchten en Zangen* te worden, terug te nemen. Hoogachtend,

N.’

Tegen half vijf schelde Knipschaar aan het huis, waar de ouders zijner aanstaande woonden, en werd, dadelijk in de woonkamer toegelaten, hartelijk welkom geheeten door zijne aanstaande schoonouders. Nadat er eene wijle over de verschillende nieuwtjes der stad gesproken was, zeide de oude heer, toen hij Knipschaar zoekend zag rondkijken: ‘Marie is in 't priëel.’

‘Ga gerust naar haar toe,’ zeide mevrouw vriendelijk.

‘Als u me dat niet kwalijk neemt?’ antwoordde hij, opstaande.

En toen Knipschaar in 't priëel gekomen was en zijne Marie aan zijn hart drukte, was het hem, als vond hij ruimschoots vergoeding voor al 't leed, dat hem dien dag overkomen was.

‘Mijne liefste, mijne eenigste, mijne eerste!’ fluisterde hij, haar in vervoering omhelzend.

‘Ben ik heusch de eerste, die gij bemint, de eerste?’ vroeg zij zacht, terwijl zij hem met hare heldere, blauwe oogen aanzag.

‘Twijfelt gij daar nog aan?’ vroeg hij, een rechtstreeksch antwoord ontwijkend.

‘Zeg dan, dat ik de eerste ben,’ drong zij aan, zich uit zijne omhelzing losmakend.

‘Neen,’ sprak hij eindelijk met gesmoorde stem.

‘Wie was de eerste?’ vroeg zij koel.

‘Ik geloof de blonde Kato, de tooneelspeelster.’

‘En toen?’

‘Laat eens zien, ja, dat was Beatie uit het paardenspel,’ antwoordde Knipschaar met den moed der vertwijfeling.

‘En toen?’ vroeg zij gestreng.

‘Als ik mij niet vergis, was dat Helena, de balletdanseres.’

‘Vervolgens?’

‘Freule Irene.’

‘Daarna u, u, die ik werkelijk bemin, meer bemin dan mijn leven, meer bemin dan.....’

‘Zwijg, Meneer,’ viel zij hem op beleedigden toon in de rede, ‘ik geef u uw woord terug en....’

‘Meneer Knipschaar!’ hoorde hij plotseling zich in de ooren schreeuwen, terwijl het ‘schaar’ lang herhaald werd.

‘Heer in den hemel,’ riep Knipschaar, toen hij zag, dat hij op zijne kamer was en in een stoel lag, ‘wat is er gebeurd, Juffrouw, wat is me overkomen?’

‘Niets, Mijnheer Knipschaar, als dat uwé een paar uren hebt geslapen,’ zeide de hospita.

‘Dus heb ik 't gedroomd,’ riep Knipschaar vol vreugde opspringend, ‘dus is 't niet waar!’

En terwijl hij over de kamer een dansje maakte, riep hij uit: ‘Lang leve de leugen, Juffrouw, lang leve de leugen!

En in zijne vreugde greep hij de verbaasde hospita onder de armen en walste met haar de kamer een paar maal op en neer, terwijl hij telkens riep:

‘Leve de leugen, leve de leugen!’

Nog vele jaren daarna - Knipschaar was toen reeds lang getrouwd - verhaalde de juffrouw het wonder nog dikwijls en eindigde altijd met de woorden: ‘Wat zoo'n ineengetogen mensch, as ie altijd was, toen mankeerde, dat weet ik niet, maar met me over de kamer het ie gedanst, dat het ie, en begrijpen.... dat kon ik 't toen niet en dat kan ik 't nog niet! Heere, Heere nog toe, als ik er nog an denk!’

P. AGRICOLA.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
Hun eenige dag.

De maan kwam statig boven den heuvel op; zij was bloedrood en overgoot de nevelen, die over de zee hingen, als met vloeiend vuur. Het water in de kleine baai was spiegelglad; een paar visscherspinken lagen onbeweeglijk op het kenteren van het tij te wachten, terwijl de mist zich phantastisch om de masten en half geheschen zeilen kronkelde. De tonen eener viool, die eene eenvoudige melodie liet hooren, stemden tot weemoedigheid.

‘Hier zou ik willen leven en sterven,’ zeide Clara hartstochtelijk.

‘De hemel beware mij,’ antwoordde Otto, hoewel ook hij het een liefelijk plekje vond.

Den volgenden morgen dacht Otto Kustwacht nog eens aan Clara's woorden en hij besloot, nog eenmaal met haar naar haar geliefkoosd plekje te gaan. Toen hij eens dat plan had opgevat, scheen het hem zoo heerlijk, dat hij terstond, hoewel aarzelend, over zijn plan begon.

‘Uwe grootmoeder komt morgenavond weder thuis,’ zeide hij en boorde met zijn stok in het zand.

Clara knikte, zonder hem aan te kijken. Zij zaten op eene bank in het plantsoen; de meeste wandelaars waren om twaalf uren naar huis gegaan en er was niemand meer in hunne nabijheid dan een tuinman, die de bloemen verzorgde.

‘Nog één dag,’ begon hij.

‘En dan is het uit,’ viel zij hem in de rede.

‘Gij schijnt het u niet erg aan te trekken,’ zeide Otto gegriefd.

‘Wel neen,’ zeide zij en sloeg voor het eerst hare oogen naar de zijne op; toen zag hij, dat de tranen langs hare wangen biggelden.

‘Och, mijne lievelinge!’ borst hij uit.

Zij deed haar best, om een glimlachje te voorschijn te brengen, doch het wilde niet komen.

Zij waren geheel alleen. Otto boog over zijn meisje heen en kuste haar.

‘Niet doen, Otto!’ verbood zij.

‘Waarom niet?’ vroeg hij. ‘Hebt gij er iets tegen?’

Nu lachte zij, schoon hare oogen nog vochtig waren, en stond op.

Otto keek op zijn horloge.

‘Nog niet,’ bad hij.

‘Ja, ik moet; ik ben den ganschen voormiddag uit geweest en gij vergeet, dat ik morgen van iedere minuut rekenschap zal moeten geven.’

‘Het is waar, en ik vergeet ook, wat ik nog te zeggen heb, Clara. Als wij morgen eens met ons beiden naar dat plekje buiten de baai gingen, dan konden wij daar ons “twaalfuurtje” gebruiken en weder te huis zijn, lang voordat de trein van uwe grootmoeder aankomt. Toe, zeg ja, Clara!’

‘Neen, Otto, dat kan niet.’ Zij zeide dat op een toon, die aan een scherp opmerker zou verraden hebben, dat zij tegen hare eigen zwakheid streed, terwijl zij zijn verzoek weigerde. ‘Grootmoeder zou woedend worden, als zij het ooit gewaarwerd. En bovendien zou het oneerlijk zijn.’

‘Veel erger nog, dan als gij zeidet, dat gij bij de Forsters gedejeuneerd hebt? Kom, Clara, zoo nauw behoeft gij het niet te nemen.’

‘Maar het kan niet, vraag er dus maar niet meer om. En wat is die ééne dag, nu wij toch voor twee jaren van elkander af gaan?’

‘Als ik twee jaren lang van u gescheiden moet zijn en wij elkander niet eens mogen schrijven, is die ééne dag mij eene herinnering te meer,’ borst Otto uit. ‘Als het wachten u verveelt of uwe grootmoeder u heeft overgehaald, om van mij af te zien, zal ik toch de herinnering hebben, dat gij mij liefhadt, dat wij dien éénen dag samen gelukkig geweest zijn.’

‘Het zal mij niet vervelen,’ zeide Clara; ‘daar behoeft gij niet bang voor te zijn. Maar grootmoeder zal ons nooit hare toestemming geven; als wij trouwen, krijg ik geen cent van haar.’

‘Zooveel te beter; ik begeer haar geld niet. In twee jaren mòet ik vooruitkomen; er is geen beter prikkel, om mij tot werken aan te sporen. Maar twee jaren is een vreeselijke tijd! Maak hem zelfs geen dag langer, liefste.’

Clara bedacht zich; eindelijk vroeg zij:

‘Hoe laat zou ik weer thuis kunnen zijn?’

‘Zoo vroeg als gij wilt; tusschen vieren en vijven, als wij om twaalf uren gingen. Wilt gij?’

Hij boog zijn flink, door de zon gebruind gelaat vol spanning naar haar heen; zijne blauwe oogen zochten de hare en Clara keek naar hem op en wist nu, hoe innig zij hem liefhad.

‘Ja dan,’ zeide zij; ‘maar het is heel slecht van mij.’

‘Welk een onzin! Als gij toch zóóveel van mij houdt, dat gij mijne vrouw wilt worden, kan ik toch wel een uur of wat op u passen?’

‘Dat weet ik nog niet,’ antwoordde zij dartel; ‘ik ben nog nooit met u uitgegaan, of het is verkeerd afgeloopen; den eersten keer kreeg ik eene scheur in mijne beste japon en den tweeden keer was grootmoeder zoo woedend, dat ik dacht, dat zij mij zou verscheuren.’

‘Nu, morgen zal zij mij niet met u zien, zoodat die schande u bespaard zal worden, en gij behoeft uw beste kleedje niet aan te trekken. Luister nu eens: als ik de boot naar den ingang van de baai bracht, kondt gij daar gemakkelijk bij mij komen; geen mensch zou er iets van behoeven te zien. Dan konden wij roeien tot aan de kreek, daar ons déjeuner gebruiken en in den namiddag met het tij weer afdrijven.’

‘Waar zal het déjeuner vandaan komen?’ vroeg de practische Clara.

‘Daar zal ik wel voor zorgen; kom gij maar om twaalf uren op het strand.

Ik zou het u niet vragen, als ik er iets slechts in zag, kind,' zeide hij eensklaps ernstig. 'Gij hebt nooit iets anders dan hardheid van uwe grootmoeder ondervonden; gij hebt niet de minste verplichting aan haar; gij betaalt rijkelijk, wat gij haar kost, door alles, wat gij voor haar doet, en het is onze laatste dag, kleintje!'

'Het is niet goed, als ik het doe,' zeide zij, terwijl zij langzaam den weg naar huis insloegen; 'maar, ziet gij, als ik het niet deed, zou ik er stellig berouw van hebben.'

'Ik mag zeker niet binnenkomen?' vroeg Otto.

'Neen!' riep Clara, met zulk een schrik, dat hij luid begon te lachen.

'Ik geloof, dat gij u voor mij schaamt,' zeide hij.

'Natuurlijk!' was het schalksche antwoord.

Zij waren bij het hek van de tuintjes, dat half door heesters verborgen was, en Clara bleef staan, terwijl Otto het hek naar zich toetrok.

'Zeg mij nu goedendag,' zeide hij en boog zich over haar heen.

'Ja wel,' zeide zij en sloop behendig door de opening, welke hij voor te smal had gehouden; 'met het hek tusschen ons.'

'Dat's gemeen!' riep hij. 'Wacht maar! Morgen!'

Otto wandelde naar de bank in het plantsoen terug; hij lachte stil voor zich heen; want had hij niet een heerlijken dag in het vooruitzicht? Maar dan? Nu, in alle geval hadden zij dan dien éénen dag van geluk gehad.

Clara kwam half opgewonden, half angstig te huis. Het plannetje van morgen was ondeugend, natuurlijk; maar zij zou Otto in geene twee jaren terugzien. Ja, in spijt van hare grootmoeder, zij zou het doen! Zij kreeg een aangenaam gevoel van voorpret, toen zij het groote huis naderde, dat midden in een ouderwetschen tuin lag.

Wat was het er heerlijk koel en groen, na den stoffigen weg! Zij keek mijmerend naar binnen en schrikte hevig, want de gordijnen werden op zijde geschoven en daar zag zij hare grootmoeder voor het raam. Hoe zou het nu, morgen? Hoe kon zij het Otto laten weten? Zij werd zóó bedroefd, dat zij wel had willen schreien.

'Clara!' riep hare grootmoeder scherp.

'Prepareer je nu maar, Clara Maxwell,' dacht Clara, 'den vijand te gemoet!'

'Waar zijt gij geweest?'

'Ik heb koffie gedronken bij de Forsters,' antwoordde Clara naar waarheid.

Het alibi werd aangenomen.

'Kom, gij moet briefkaarten voor mij schrijven aan al de leden van Dorcas; er moet Maandagmiddag algemeene vergadering zijn. Gij moet de rekening en verantwoording nog voor mij nazien, eer ik morgen naar de huishoudelijke vergadering ga.'

'Is er morgen vergadering?'

'Ja, daarom ben ik thuis gekomen.'

Clara zette zich aan het werk en dacht onderwijl aan den dag van morgen. Zij kon niet wegblijven en gaan was gevaarlijk!

'Zijt gij nog niet gereed?' riep hare grootmoeder ongeduldig.

'Nog twee,' zeide Clara en gaf het pakket over.

'Nu kunt gij de rekeningen nazien.'

‘Kan ik dat van avond niet evengoed doen?’ vroeg Clara en hare oogen zochten den tuin.

‘Gij kunt niet den geheelen dag buiten zijn,’ knorde Mevrouw Maxwell. ‘Wees toch niet zoo lui!’

Clara had haar besluit genomen. Zij zou morgen met Otto gaan; zij zou geene toevlucht tot listen of leugens nemen, maar eenvoudig haar hoed opzetten en heengaan; zij zou een briefje achterlaten, om te zeggen, dat zij uit koffiedrinken was, zonder te zeggen waar, en als zij dan thuiskwam.... ‘Nu, zij kan mij niet vermoorden!’ dacht Clara wanhopig.

Het was avond, eer Clara met het werk gereed was; toen was het etenstijd, daarna kwamen de dagbladen. Onder het voorlezen dwaalden hare gedachten telkens af. Zij zou hare witte japon aandoen en haar grooten hoed opzetten; Otto zag haar dien gaarne ophebben.

Eindelijk was de dagtaak afgeloopen en Clara ging met een schuldig geweten naar hare kamer. Zij had geen vrede, totdat zij eindelijk tot het besluit kwam, eerlijk aan hare grootmoeder te schrijven, met wien zij uitging. Als hare grootmoeder het briefje las, zou het te laat zijn, om het uitstapje te beletten, en dan had zij de pret gehad en zou de gevolgen afwachten; dan zou er geen bedrog in zijn.

Met dat moedige besluit viel Clara in slaap.

Het was een heerlijke zomerdag, toen Clara ontwaakte. Nadat haar ochtendwerk volbracht was, kleedde zij zich haastig aan en dacht vol angst aan de kleine wandeling naar de baai. Zij maakte de strikken van haar grooten hoed onder hare kin vast en keek in den spiegel..... Ja, hij stond haar goed en zooals Otto haar vandaag zou zien, zou hij haar die twee jaren in zijne herinnering bewaren. Clara knikte hare beeltenis toe en haar groet werd vriendelijk beantwoord; toen deed zij hare deur open en keek het portaal in..... de weg was veilig.

Uitwendig dapper, inwendig bevende, sloop zij de gang door. Zij had haar briefje nog slechts op den schoorsteenmantel in de eetkamer te leggen en dan was zij vrij! De kamer was ledig..... zij legde haar briefje neder en sloop op hare teenen de gang door; de deur stond open en in een oogwenk was zij den tuin in, den weg op.

In zeven minuten kon zij bij de baai zijn; zij verhaastte haar tred en zag welhaast het blauwe water in den zonneschijn blinken.

Daar kwam Otto haar te gemoet.

‘Zoo, kindje!’ zeide hij, nam hare hand en gaf er een kus op.

‘Grootmoeder is thuis, Otto,’ fluisterde zij.

‘Wezenlijk?’

‘Ja; zij is vroeger gekomen, om de vergadering van Dorcas.’

‘Ik wou, dat Dorcas naar de maan liep!’ bromde Otto. ‘Hoe zijt gij weggekomen?’

‘Ik ben weggeloopen,’ zeide Clara, met trillenden mond.

‘Dat is almachtig lief van u!’ zeide Otto met diep gevoel. ‘Wat zal zij zeggen, als gij te huis komt?’ en hij besloot Clara zelf thuis te brengen en al de schuld op zich te nemen.

‘Ik weet het niet,’ zeide Clara angstig.

‘Die verwenschte armoede!’ riep Otto bitter

Clara zeide daar niets op, doch legde sussend hare hand op de mouw van zijn wit flanellen buis.

‘Nog twee heele jaren, waarin zij u plagen en drillen kan!’

‘Och, Otto!’ smeekte Clara.

‘Doe ik u verdriet, kind? Dan spijt het mij.’

‘Otto,’ zeide zij zacht, ‘als wij uit zullen gaan, moeten wij er niet mee wachten; wij worden hier zeker gezien.’

‘O, hoe verfoei ik die geheimhouding,’ bromde hij en sprong op ‘Anderen kunnen vrij met elkander omgaan..... Maar onze tijd komt ook, vrouwtje,’ en die gedachte verdreef zijn verdriet.

‘Gij zult een leventje bij mij hebben!’ riep Clara dreigend.

‘Ja? Nu, dat waag ik erop; als ik u maar eerst heb,’ antwoordde hij en hielp haar in het bootje, dat in het kabbelende water lag.

Clara zat bij het roer en een heerlijk gevoel bekroop haar, toen de boot zacht over het water gleed, door Otto's sterken arm zonder inspanning vooruitgestuwd.

In het eerst was de kust met donker dennenhout begroeid, daarna kwamen er eene kreek en heuvels van veenachtigen grond, waarop enkele beuken de wacht schenen te houden; toen kwamen er weder denneboomen en kale granietrotsen en eindelijk woeste, rotsachtige, onherbergzame hoogten, die altijd door den wind geteisterd werden en waarop geen boom of struik groeide; rotsen, rotsen, gele en verweerde rotsen. Vlak voor hen stak eene landtong uit, hoog en naakt.

‘Doe uwe oogen dicht!’ zeide Otto, terwijl hij erom heenroeide, en zij deed het, lachende om zijne kinderachtigheid.

Doch toen zij hare oogen weder opende, lachte zij niet meer; voor hen lag eene landpunt in het zuiden. Van west en noord en zuid liepen de heuvels zacht hellende naar het water; achter hen lag een eiland, dat het zwellen van den oceaan stuitte, en alles lag blakende in een vloed van schitterend zonnelicht.

‘Wel, wat dunkt u van dit plekje, kind?’ vroeg Otto.

‘Mij dunkt, dat wij het hier wel een paar uren kunnen uithouden,’ zeide zij en keek glimlachende naar hem op.

Zij gleden naar een punt, waar zij konden aanleggen.

‘Kunt gij eruit springen?’ vroeg Otto en hield het bootje met beide handen vast; Clara knikte en stond reeds op den wal.

‘Nu het déjeuner!’ riep zij vroolijk.

‘Dat hebt gij nog liever dan mij? O, Clara!’

‘Zeker! Het voornaamste van het tochtje is de lunch, daarom ben ik meegegaan,’ plaagde zij en liep vooruit, terwijl hij de boot vastlegde.

Zij wandelden over den heuvel, op een steil en glibberig pad, door een bosch, waar het zelfs op het midden van den dag donker was, en kwamen aan den anderen kant het bosch weder uit; zij waren de kleine landtong dwars overgestoken en hadden nu het gezicht op de volle zee. Er was geen rimpeltje op het water, slechts lag er de schaduw van eene wolk op. Clara zuchtte van genot.

‘Laat ons hier gaan zitten,’ zeide zij en Otto zette de mand neder.

Clara nestelde zich heerlijk in de schaduw der denneboomen; veel schaduw was er niet, doch dat werd met iedere minuut beter.

‘Jammer, dat er nog zoo weinig is!’ zeide Otto.

Hij ging op den groenen grond aan Clara's voeten liggen, met zijn breedgeranden vilten hoed over zijne oogen; eene prachtige figuur in zijn wit wollen pak.

‘Ik heb een Robinson-Crusoë-achtig gevoel,’ zeide hij en tuurde onder den rand van zijn hoed uit naar de zee; ‘een heerlijk gevoel van mijn eigen meester te zijn.’

‘Ja,’ zeide Clara; ‘geene sprake van werken vandaag! Maar ik wil Robinson Crusoë wezen; gij kunt Vrijdag zijn, als gij wilt.’

‘Heel goed, Robinson,’ zeide Otto lachende.

‘Dat is niet eerbiedig, Vrijdag,’ zeide Clara deftig. - ‘Gij moogt nu de mand uitpakken en de tafel dekken; dan gaan wij ontbijten.’

‘Die is goed!’ zeide Otto, ‘en daar juist hebt gij gezegd, dat er geene sprake was van iets uit te voeren.’

‘Natuurlijk! Maar toen was *ik* Vrijdag.’

De pas benoemde Vrijdag begon de mand uit te pakken en Robinson keek toe.

‘Gij moest eerst het servet leggen, Vrijdag,’ berispte zij. ‘Dat zou veel netter zijn.’

Hij werd verlegen en antwoordde niet, doch bleef in de mand zoeken.

‘Waarom dekt gij niet?’ begon Clara.

‘Omdat ik niet kan; ik heb geen servet; ik heb er niet aan gedacht.’

Clara begon te lachen en Otto wist niet, of hij het ook zou doen.

‘Domoor!’ riep zij. ‘Ik wist wel, dat gij het vergeten hadt. Daarom drong ik er zoo op aan.’

‘Het spijt mij vreeselijk,’ zeide Otto.

‘Kom, kom, wat kan ons een servet schelen. Wij hebben een groen hier; Robinson had in het eerst ook geen tafellaken; wij mogen er dus ook geen hebben.’

Zij stond op, begon eenige orde in den chaos te brengen en schudde haar hoofd om het verkwistende maal.

‘Otto, dat hadt gij niet moeten doen!’

‘Wat niet?’ plaagde hij. ‘Als gij begint over wat ik al of niet moet doen, wacht dan tot na ons déjeuner; hebt gij geen dorst, Robinson?’

‘O ja, honger en dorst.... en pleizier!’

‘Nu geloof ik waarachtig, dat ik maar één glas heb!’ zeide Vrijdag en hield den wijn in zijne eene en het seltzerwater in zijne andere hand.

‘Dan moet gij wachten, totdat ik gedronken heb, domme Vrijdag,’ zeide Clara lachende; ‘wij moeten uit hetzelfde glas drinken. - Vindt gij het naar?’

Neen, dat vond Otto niet en keek naar hare lieve roode lippen, welke hij wel dikwijls had willen kussen, als hij maar gedurfd had.

‘Neen, kindje,’ zeide hij, ‘en gij?’

‘Waarom zou ik?’ vroeg zij zacht. ‘Ik drink op uwe gezondheid, Vrijdag, en op ons gelukkig wederzien.’

‘Och, zwijg daarvan; ik was bijna vergeten,’ zeide hij diep ontroerd, ‘dat wij scheiden moeten.’

‘Om weder hereenigd te worden,’ vulde zij zacht aan. ‘Deze dag is althans geheel voor ons, wat er ook gebeure.’

Het was zeer stil daar, in de schaduw der denneboomen. Clara stak de cigarette voor Otto aan en keek naar de blauwe kringetjes.

'Waar denkt gij aan?' vroeg hij een oogenblik later.

'Dat het jammer is, dat gij zoo leelijk zijt,' zeide zij en trok een gezicht tegen hem. Zij wist, dat zij bedroefd zouden worden, zoodra zij ernstig begonnen te praten... en daar zouden zij later nog tijd genoeg voor hebben!

'Later!' De gedachte deed haar huiveren ondanks den warmen zomerdag.

'Kom,' zeide zij en sprong overeind; 'laat ons tot boven aan toe loopen.'

'Onrust!' knorde hij; 'gij zijt nooit tevreden,' en hij volgde haar met loome schreden tot waar de boomen in dwergachtige heesters ontaardden.

'Nu niet verder, kindje!' zeide hij en wierp zijne cigarette weg. 'Nu zijn wij hoog genoeg.'

Zij gingen weder naast elkander zitten; hij leunde tegen een boomtronk en trok haar naar zich toe. Zij zagen niets dan groen om zich heen on blauw boven zich.

Zij zwegen eenige minuten en toen zeide Clara:

'Wij hadden het toch niet mogen doen.'

'Neen,' antwoordde hij, droomerig, en toen op warmer toon: 'O, kind, de weg is zoo moeielijk voor ons! Of wij mochten of niet, wij konden het niet laten.'

'Ik wel,' zeide zij, weder dartel, 'als gij ook niet gekomen waart.'

Haar hoed gleed naar achteren en de keelbanden knelden.

'Zet dien hoed af,' zeide Otto en maakte de linten los. 'Hij is maar hinderlijk.'

'Voor wien?' vroeg zij, half dartel, half mijmerend.

'Voor mij,' zeide hij stoutmoedig en hij schoof den hoed weg en leunde met zijne wang tegen haar blond, zijdeachtig haar.

'Wat hebt gij mooi haar,' zeide hij liefderijk.

'Wat moet gij van mij hebben, dat gij mij vleit?'

'Alles,' zeide hij; 'maar vooreerst slechts eene belofte, Clara. Zie mij goed in de oogen en beloof mij, dat gij nooit een anderen man dan mij zult trouwen; nooit een anderen kussen zult, zooals gij mij nu kust.'

Clara beloofde het hem, met mond en hart en ziel.

'Geef mij een kus,' zeide hij en zij deed het, in onschuld, liefde en vertrouwen.

'Ziel van mijn leven,' zeide hij teeder en sloot haar in zijne armen. 'Ik eloof plechtig, dat ik nooit iemand anders dan u wil toebehooren, niemand zal liefhebben dan u!'

Na eenige gelukkige oogenblikken van stilte sprong Clara op.

'Otto,' riep zij, 'het is tijd; de zon is weg; kan zij al onder zijn?'

Otto stond op en keek om zich heen. De zon was weg; doch het was geen avond. De lucht in het noorden en westen was bezet met dikke, donkere wolken, die met ieder oogenblik hooger kwamen.

'Kwartier over vieren,' zeide Otto; 'wij hebben nog tijd, maar moeten nu toch gaan.'

'Wij krijgen wind,' zeide Clara, en zij liepen den heuvel af, naar de boot. 'Als wij ons niet haasten, komen wij niet meer thuis.'

Er kon geene gevaarlijker plek zijn dan juist op dat punt, waar de smalle baai op de zee uitliep; de wind kon met reuzenkracht de golven in de baai

stuwen. Clara had gelijk: hoe eer zij aan de boot kwamen, hoe beter. Er was nu nog geen wind, er lag nauwelijks wat schuim op de golven en, als zij eens in de baai waren, beveiligd door de begroeide kust, zouden zij in kalm water zijn. Het eenige gevaar bestond in het dwars oversteken van den ingang der kleine golf.

'Het zou misschien beter zijn, als wij langs den kant van de kreek gingen; het zou wel langer duren, maar de wind zou ons erg kunnen tegenhouden, als wij overstaken.'

'Er is nog geen wind,' zeide hij en begon krachtig te roeien. 'Wij hebben ruim tijd.'

Clara dacht het ook, ondanks de zwarte lucht; nog één plekje blauw was er, in het oosten.

'Zoo zal onze dag schijnen, als wij erop terugzien,' dacht zij en onmiddellijk daarop kwam er eene hevige windvlaag en stiet de boot op zijde, zoodat Clara doornat werd.

'O, Otto,' riep zij, half lachende, 'kunt gij haar niet omkeeren?'

Hij gaf geen antwoord. Iedere spier van zijn lichaam had hij zoo sterk mogelijk in te spannen en al wat hij vermocht, was, dat de boot bleef, waar zij was.

'Otto, ik ben doornat,' klaagde zij, doch Otto had geen tijd, om te praten.

Nog één zulk een rukwind en de boot zou naar zee drijven. Met inspanning van al zijne krachten dwong hij de boot, om te keeren, - daar brak een van de riemen.

'Goede hemel,' kermde hij en keek Clara aan. 'Dwaas, die ik was, haar hier te brengen! - Wij moeten haar op het land zien te krijgen, kind,' zeide hij, met opgeruimde stem.

Zij dreven nu voor den wind en vlogen vooruit. Hij keek en zag rots na rots en geene duimbreedte zand.

Clara zat onbeweeglijk; zij wist evengoed als hij, welke gevaren hun dreigden; doch zij zeide niets. Het begon te regenen; de druppels sloegen haar in het aangezicht, de groote hoed was reeds lang weg.

'Houd u vast!' riep Otto plotseling.

Clara voelde de boot omhooggaan; daarop kwam er een schok; zij zaten vast, tusschen twee rotsen; de boot lag op zijde en Otto, half verblind door het schuim der golven, zag, dat zij nooit meer dienst zou doen, en een vreeselijk gevoel van wanhoop maakte zich van hem meester.

Het water stroomde over hen heen; er was geen tijd te verliezen; hij tilde Clara hooger de rots op en terwijl hij het deed, zag hij iets, dat hem nieuwen moed gaf. Op een afstand van vijfhonderd ellen lag het veerhuis. Otto schreeuwde, doch de wind droeg het geluid naar zee.

'Clara,' zeide hij, over haar heengebogen; 'zijt gij bang, om hier te blijven, terwijl ik naar het strand zwem en de veerlieden haal?'

'Niet, als gij zegt, dat het moet.'

Otto dacht nog een oogenblik na; hij keek naar de rots, waarop zij moest blijven; de vloed kwam op, doch er moesten nog minstens drie kwartier voorbijgaan, eer de rots onder water kwam.

'Ik kom u halen,' zeide hij en kon bijna geen geluid geven. 'Zijt gij niet bang?'

'Neen; maar geef mij eerst een kus, Otto.'

Hij kuste haar en sprong in zee. - Onder het water school eene rotspunt scherp als een dolk; toen Otto in zee plofte, trapte hij op een glibberig zeegewas, gleed uit en de puntige rots voltooide het werk.

De zee was vrij kalm onmiddellijk onder de hooge rots en Otto lag onbeweeglijk, half onder water.

Clara sprak hem toe, doch ontving geen antwoord. Wanhopig gleed zij naar omlaag, totdat zij bij hem stond, tot over de knieën in het water; toen trok zij hem met de kracht der wanhoop op. Zij voelde geene inspanning of vermoeidheid, toen zij hem zag, met gesloten oogen, als van een doode. Zij drukte hem dicht tegen zich aan en nam zijn hoofd op haar schoot; het bloed druppelde langs zijne wangen, doch hij lag zoo, dat zij de vreeselijke wond niet zag, en hij lag daar, alsof hij sliep.

De wind werd iedere minuut heviger; de golven bedreigden haar en zij werd bijna weggeslingerd door den storm. Nog eens keek zij naar het veerhuis en zag eene vrouw en een kind op het strand radeloos heen en weder loopen. Eene koude golf sloeg haar tegen de schouders en over Otto's gelaat. Was het verbeelding, of had de slag van het water hem de bewustheid teruggegeven? Sloeg hij zijne zwakke armen om haar heen? Clara wist het niet; met een donderend geraas kwam er weder eene golf over hen heen en toen die terugweek, was de rots ledig.

In elkanders armen, heen en weder geslingerd, een spel der moordende golven, waren die twee, die nog zoo kort te voren hadden geleefd en bemind.

Met de eb zag de veerman iets wits en onbeweeglijks op de rots. Zijne vrouw en zijn kind volgden hem, toen hij ging onderzoeken, wat het was; doch halverwege riep de man zijne vrouw toe, dat zij het kind naar huis moest brengen, en terwijl zij gehoorzaamde, vloeiden de tranen haar langs de wangen. Eenige minuten later kwam zij terug met een laken in de hand en bedekte het gelaat van Clara Maxwell.

Otto lag met een teederen glimlach om de lippen, alsof hij sliep; doch zij?.... De vrouw van den veerman wendde haar hoofd af bij het zien der akelige wonden.

Mevrouw Maxwell was verpletterd, toen men de drenkelinge te huis bracht.

‘Ik zou wel toegegeven hebben, och, ik zou wel toegegeven hebben,’ riep zij, toen het te laat was.

Haar huis is stil en het leven der oude vrouw is doodsch.

En op het kleine kerkhof op den heuvelkant liggen Clara en Otto.

S.M.

Levenswoorden.

Eigen schuld aan een of ander physisch of zedelijk kwaad beschouwen wij steeds als een middelschakel in de keten van oorzaak en gevolg, de schuld van anderen daarentegen als het begin der keten.

*

Wie het gedrag van een ander onzinnig vindt, ziet het gezichtspunt, waaruit die ander gehandeld heeft, slechts voor een gedeelte of neemt het verschil in karakter niet in aanmerking.

*

Wij vergeven den menschen wel eens hun gebreken, maar niet de kennis van onze gebreken.

*

Geloof niet een wijsbegeerte te kunnen leeren, wanneer uw leven niet reeds den stempel van deze wijsbegeerte draagt.

LANZKY.

Luimen zijn geen karakter, maar verraden het karakter.

LANZKY.

Koop geen onnutte zaken, omdat zij goedkoop zijn.

JEFFERSON.

Om te weten, hoe anderen over ons spreken, behoeven wij ons slechts te herinneren, hoe wij over hen spreken.

*

Welke lach is te vergelijken bij dien, welke het gevolg is van de ervaring, dat datgene, wat wij vroeger verrichtten in haast en overspanning, thans gedaan wordt met volkomen kalmte. En wat al opwellingen van drift hebben wij niet moeten breken en overwinnen, om het zoover te brengen! En welk een schat van opgeruimdheid hebben wij niet verzameld, door die kalmte te leeren!

LANZKY.

Er bestaat geen absolute zielsrust, evenmin als er een absolute waarheid is. De mensch leeft door de opwellingen van zijn natuur; hij kan echter louter een speelbal van die slingeringen worden of zulk een macht daarover verkrijgen, dat zij hem slechts zacht heen en weder bewegen. Een grootere rust verlangen zou gelijkstaan met niet meer te denken of te gevoelen, derhalve zijn wezen en bestaan op te heffen.

LANZKY.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis, onder redactie van J.G.R. Acquoy en H.C. Rogge. Tweede deel. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.

Met groote ingenomenheid kondig ik het tweede deel van het *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis* aan. Niet alleen voor de redacteuren, die zich zooveel moeite geven en zelven zulke belangrijke artikelen leveren; noch uitsluitend voor hen, die van de beoefening der vaderlandsche kerkhistorie hun speciaal vak van studie maken en welke hier allerlei bijeenvinden, wat van hunne gading is; maar ook voor den ruimeren kring der belangstellende leeken, in dit geval van hen, die, zonder aan de geschiedenis der vaderlandsche kerken bijzonder zich toe te wijden, toch in staat zijn, dit *Archief* met eenige vrucht te lezen, - voor die allen, ook voor de laatstgenoemden, is er reden tot blijdschap, dat het *Archief* is blijven voortbestaan en wordt voortgezet. Het geeft een aantal bijdragen tot de kennis van het verleden van ons volk, die men niet licht ergens elders vinden zal en welke zeer onze belangstelling wekken. Reeds vroeger vestigde ik de aandacht op de verhandeling van Dr. Acquoy: *Het Geestelijk Lied in de Nederlanden vóór de Hervorming*; dezelfde geleerde toont zich in dit geheele deel een beminnaar der oude poëzie, hetzij hij aanteekeningen van zichzelven en anderen op de Hymnen en Sequenzen, door wijlen den Hoogleeraar Moll verzameld, bekendmaakt, hetzij hij eene Kerstleis meedeelt. Vooral zij het mij vergund te wijzen op het artikel van den archivaris der Rijksarchieven te Utrecht, Mr. S. Muller Pz., getiteld: *Collatierecht en Incorporatie van kerken.* Zelden las ik duidelijker beschrijving van toestanden, die zelve waarlijk niet tot de volmaakt geregelde behoorden. Voorts op hetgeen Dr. W.P.C. Knuttel meedeelt over de *Verbanning van Joannes van Bijlevelt*, *den laatsten apostolischen vicaris der Hollandsche missie.* Zoowel voor de kennis van de rechtspleging dier dagen (1718 werd Van Bijlevelt gevonnisd) als ter herinnering, dat tegenover de Roomsche kerk geene dwangmaatregelen baten, maar evenmin toegevendheid is aan te raden, omdat zij in plaats van den toegestoken vinger steeds de geheele hand grijpt, is deze verhandeling zeer belangrijk. Indien ik deze beide artikelen met de verhandeling over het geestelijk lied met name noem, dan is het niet, omdat het andere onbelangrijk zou zijn, doch omdat mij, die het *Archief* lees als belangstellend leek, het genoemde het meest belangstelling inboezemde. Zal het zoo niet den meesten lezers van het *Archief* gegaan zijn? De kerkhistorici van professie toch zijn nog niet zoo talrijk. Hierin ligt een wensch. Mocht de redactie om deze belangstellende leeken denken! Niet aldus te verstaan deze wensch, dat het *Archief* worden moge populaire kerkhistorie, - maar... doch nadat ik gewezen heb op de artikelen van de heeren Acquoy,

Muller, Knuttel in dit deel, zal men mij niet misverstaan. En nu ik toch aan het wenschen ben, veroorlove men mij ook eene vraag. Dr. H.C. Rogge deelt allerlei curieuze bijzonderheden, vooral titels van geschriften, mee uit een strijd tegen de Doopsgezinden te Haarlem, door den Waalschen predikant Bontemps aldaar aangestookt. Aan het eind dier mededeelingen laat hij afdrukken een brief van Paschier de Fijne, toen Remonstrantsch leeraar te Haarlem, aan Bartholomeus Prevoost, zijn collega te Amsterdam. Met het oog op dezen brief zijn de bijzonderheden van den strijd meegedeeld. Wat behelst die brief? Het verzoek, om een brief te schrijven aan opzieners der Remonstrantsche gemeente over eene commissie, die Prevoost aan hen heeft; en het nieuwtje, dat een vreemde prediker, die ‘het Amt der overheyt ende den kinderdoop soude tegenspreeken’, 's nachts opgelicht is. Heeft zulk een brief, dat is mijne vraag, eenige waarde? Indien niet Paschier de Fijne, doch een ander hem geschreven had, zou hij dan ook vermeld zijn? Maar groote mannen schrijven ook wel eens onbeteekenende briefjes. Ik vraag dit, omdat het ‘belangstellenden leeken’ wel eens voorkomt, alsof liefhebbers der vaderlandsche kerkgeschiedenis gevaar loopen van aan kleinigheden gewicht te hechten, die toch voor de geschiedenis inderdaad dat gewicht niet bezitten. En het zou naar hunne meening jammer zijn, indien het *Archief* vooral moest dienen, om zulke stukken te bergen.

Aan het einde van dit deel heeft Dr. H.C. Rogge een hartelijk woord gewijd aan de nagedachtenis van Aem. W. Wijbrands, aan wien de redactie en in haar het *Archief* zooveel heeft verloren.

Den beiden overgebleven redacteuren zij met onzen dank van ganscher harte voorspoed toegewenscht voor het vervolg.

V.D. B.

Tolstoï, Oorlog en vrede. Historische roman, naar de Fransche en Duitsche vertalingen door Titia van der Tuuk, met een inleidend woord van Gerard Keller. 3 dln. - Arnhem, P. Gouda Quint.
- Mijne gedenkschriften. Vertaling van A. Van Burchvliet. 2 dln. - Amsterdam, A. Rössing.
- Jeugd en jongelingsjaren. Naar de Fransche vertaling van Michel Delines, voor Nederland bewerkt door B.H. Van Breemen. Geïllustreerd. - Amsterdam, N.J. Boon.
- Mijn geloof. Vertaling van F. Van Burchvliet. - Amsterdam, A. Rössing.

- Ivan de onnoozele en andere verhalen, bewerkt door Jeanne Huygens. - Haarlem, Erven F. Bohn.

De Russische letterkunde is ook hier te lande in de mode, en onder de Russische schrijvers, die in de eerste plaats verdienen gelezen te worden, komt Tolstoï allermeest in aanmerking. In de veelzijdige vormen, waarin zich zijn talent openbaart, is hij zeker wel de meest getrouwe afspiegeling van het volkskarakter der Russen, van dat samenstel van fouten en eigenschappen, dat zijn volk uit het droomerig, geheimzinnig Azië ontleent en dat niet ten onrechte de nationale kwaal genoemd wordt. In eene uitstekende studie over den Russischen roman (eerst in de *Revue des deux Mondes*

geschreven en later afzonderlijk uitgegeven) heeft de heer De Vogué de Russische literatuur van deze eeuw onder vaste rubrieken, die zich historisch uit elkander ontwikkeld hebben, verdeeld en bij elke rubriek een schrijver vooropgesteld als bij uitstek de drager van het beginsel, dat de werken van elke groep beheerscht. Zoo vindt hij de romantische school belichaamd in Pouch-

kine, de realistische en nationale beweging in Nikolaas Gogol. De nieuwe liberale school, reactie tegen de romantiek, verbindt hij aan den naam van Iwan Turguenieff; Dostoïefsky is voor hem de vertegenwoordiger van de leer der vereering van lijden en ellende, terwijl hij in Tolstoï's werken den geest van nihilisme en mysticisme geopenbaard ziet, die de nieuwste producten der Russische letterkunde doortrekt. Voor een gedeelte slechts is dit laatste waar, want eene studie van de Russische literatuur van de negentiende eeuw, die iets verder reikt dan de bloote oppervlakte, zal in nagenoeg al hare voortbrengselen, hier meer daar minder, nu eens dichter aan de oppervlakte dan weder dieper verborgen, onder verschillende vormen en manieren dienzelfden stroom waarnemen. Hetgeen trouwens niet te verwonderen is, want deze geest is geen uitvindsel van den laatsten tijd, het is die nationale volkskwaal, die *otschaynye*, gelijk de Russen zelf haar noemen, die het eigendom en de vloek is van het Russische volk, door eene kwade fee daaraan vóór eeuwen in de wieg medegedeeld, ver over de Oostelijke bergen en steppen heen. Voor dat Russisch woord en het daardoor te kennen gegeven denkbeeld heeft geen andere taal eene overeenkomstige uitdrukking. Maar alle uitdrukkingen, die zwakheid van karakter uit ziekelijke droomerigheid of overdreven subjectiviteit te kennen geven, beantwoorden te zamen aan het veelomvattend begrip van het onvertaalbaar Russisch woord. Willoosheid, gebrek aan veerkracht, gemis van levensdoel, fatalisme, mysticisme en ascetisme als noodzakelijk gevolg van dat alles, ziedaar enkele van de zielsziekten en karakterfouten, welker complex door dat woord wordt aangeduid, eigenschappen - gelijk reeds gezegd is - afkomstig uit de Oostelijke bakermat en nauw verwant aan de afdwalingen en overdrijvingen der fakirs. Ook voor hen is de ziekelijke concentratie van alle geest- en denkkracht op één enkel punt de aanvang van het proces, dat tot de volmaakte mystieke onverschilligheid voert, en de kiem van onvruchtbaarheid van elke poging tot zedelijke verheffing van het volk. Dat Tolstoï te recht de drager van dit ongelukkig beginsel wordt genoemd, zal door hemzelf niet worden ontkend en is uit zijne werken nagenoeg op elke bladzijde aan te wijzen. Er komt in *Mijne Gedenkschriften* (I, blz. 211 en volgende der voor ons liggende vertaling) eene passage voor, waarin hij met zooveel woorden erkent, hoever het scepticisme - ook al een der vormen van de nationale kwaal - hem reeds als zestienjarigen knaap had medegesleept. Hij dacht krankzinnig te worden; hij verbeeldde zich, dat er buiten hem niets en niemand op de wereld bestond en de geheele hem omringende natuur en maatschappij slechts de voortbrengselen waren zijner verbeelding. Een ieder zal zich wel eens aan deze hersenschimmen hebben te buiten gegaan, maar hij, wiens gedachten gevormd en beheerscht worden door een wel geëquilibreerden geest, wordt daardoor niet tot wanhoop en verlies van veerkracht gedoemd. Wie echter eenmaal behept is met de *otschaynye* der echte Moskovieten, wiens geest van elk weerstandsvermogen is verstoken, geeft zich geheel aan die hallucinatiën over en kan in zijn dagboek met Tolstoï opteekenen: ‘Toen mijn zwak verstand het raadselachtige, waarin het onbekende gehuld was, niet kon oplossen, verloor ik één voor één de beginselen, waaraan ik voor het geluk mijns levens nooit had moeten raken. Van al dien zedelijken arbeid, van al die bovenmenschelijke werken, bleef mij niets bij dan eene zekere lichtzinnigheid, welke mijne wilskracht verzwakte en de gewoonte, ja de eindelooze behoefte in mij deed

ontstaan om alles te ontleden, waardoor aan elk gevoel zijne frischheid en aan den geest zijn scherp waarnemingsvermogen - (juister te vertalen door: aan mijn oordeel zijne juistheid) - ontnomen werd.' Want terloops zij hier opgemerkt, dat, zoo de levensherinneringen van Tolstoï, die hier voor ons liggen, evenals elke autobiographie al niet als de waarheid, de geheele waarheid en niets dan de waarheid kunnen aanvaard worden, zij toch de innerlijke blijken dragen van de ontwikkelingsgeschiedenis van den verhaler in de hoofdtrekken naar waarheid weder te geven.

Gelijk hij denkt, denken ook in de hoofdzaak de voornaamste helden uit zijne werken en wel die, tot welke hij zich het meest aangetrokken gevoelt. Peter Bezoekoff in *Oorlog en vrede* is zóó geheel van dien geest van willoosheid doortrokken en wordt daardoor zóó totaal tot werkeloosheid gedoemd, dat de meeste beoordeelaars hebben gedecreteerd, dat Tolstoï in dien persoon, evenals in den Levine uit *Anna Karenine*, zichzelf heeft geschilderd. Ziedaar eene bewering, die zou tegengesproken kunnen worden, wanneer ze iets tot het goed begrip en het genot van het merkwaardig boek afdeed. Met meer schijn van juistheid kan het karakter van Prins Peter verklaard worden als het beeld van den Rus bij uitnemendheid, die in dit echt nationaal tafereel van Rusland tijdens den grooten oorlog met Frankrijk niet ontbreken mocht. En een echt type van de volkskwaal is deze held zeker. Een man zonder eenig karakter of eenige wilskracht, steeds verkeerende in eene soort van geestelijke beneveling, die hem doet gehoorzamen aan de impulsie van anderen, zelfs in de meest gewichtige levensomstandigheden, waar 't geldt leven of dood, een huwelijk sluiten, zijn goed behouden of verliezen, zijn goeden naam bewaren. Waar geen impulsie van anderen bestaat, om hem ten goede of ten kwade te doen voortgaan, blijft hij hulpeloos en werkeloos of wel - wat nog erger is - prijsgegeven aan de impressies en grillen van zijn ziekelijk brein, dat de kennis van goed en kwaad ten eenen male schijnt verloren te hebben, zoodat hij onwillekeurig denken doet aan een bekenden naamgenoot uit de Duitsche literatuur, aan Peter Schlemihl, den man, die aan den booze zijne schaduw had verkocht. Indien al deze buitensporigheden en karakterfouten die waren van Tolstoï zelf, de veerkracht, om een werk als *Oorlog en vrede* te schrijven, zou hem gewis ontbroken hebben. Hij heeft Bezoekoff genomen als den vertegenwoordiger van het volkskarakter en ontleedt al de roerselen, beweegredenen en handelingen daarvan met eene vervaarlijke nauwkeurigheid, een meesterstuk van psychologische anatomie. En dat alles geschiedt zonder eenige bijoogmerken, zonder dat hij bij den lezer eenige sympathie of belangstelling voor den held zoekt op te wekken; het is de kunst om de kunst alleen.

Men meene daarom niet, dat Tolstoï niet bij machte is, zijne lezers op te wekken tot zachte aandoeningen. Men behoeft de namen van Andreas Bolkonsky en van Nathalia Rostoff maar te noemen, om hen uit het veld te slaan, die in dezen schrijver niets meer dan een koud, gevoelloos operateur willen zien. Het zijn beminnelijke, aantrekkelijke karakters, schoon met onverbiddelijke gestrengheid ontleed. Maar het jonge meisje is met zooveel gevoel en liefde geschilderd, dat men medelijdt met hare smart, deelt in hare zwakheid en oprechte boete, ja, ten slotte het betreurt, dat zij aan een zoo krachteloozen man als Prins Peter ten deel valt. Maar Prins Andreas is met al zijne beminnelijkheid, met al zijne uiterlijke beschaving, voorkomendheid, goede

manieren en onberispelijke houding in zijne maatschappelijke en familiebetrekkingen toch ten slotte niet veel meer dan de oud-Russische nihilist. Op een oogenblik, waarin de geest niet liegt, maar zich over allen schijn en elke traditie heenzet, wanneer hij ernstig gewond op het slagveld van Austerlitz nederligt, komt de twijfel aan alles wat bestaat, die zich reeds bij den zestienjarigen schrijver van het boek had geopenbaard, bij den jongen man op. De nadering van den dood wendt zijne gedachten af van al het schoone, dat de toekomst in het leven hem scheen te bieden, en dat onuitsprekelijk gevoel van verheffing boven het aardsche en kleine, dat den mensch in dergelijke oogenblikken te vervullen schijnt, wekt bij hem geen andere gedachte op dan die, dat niets zeker is dan de onzekerheid van alles wat binnen het bereik zijner bevatting ligt. Zóó wordt ten slotte het onveranderlijk nationaal gevoel, dat in elken boer, in elken soldaat en man uit het volk door Tolstoï met nauwelijks eenige bedekking of vermomming wordt aangewezen, ook door hem geplaatst in den boezem van den hooggeplaatsten man, wiens opvoeding en levenservaringen hem tot andere opvattingen hadden moeten brengen. En dat zou voorzeker het geval zijn geweest, indien Bolkonsky maar niet een echte Rus geweest ware, door de aangeboren volksziekte zóózeer verdorven, dat hij den mensch niet meer kon waarnemen in de hem toekomende plaats in de omringende maatschappij, als een onderdeel van het geheel, aan welks welzijn en toekomst hij de beste krachten van geest, hoofd en hart schuldig is.

In lange beschouwingen over *Oorlog en vrede* zullen wij ons hier niet verdiepen. Voor die lezers, welke andere talen machtig zijn, zou dat overbodig zijn na alles, wat er reeds over Tolstoï en zijne werken ook hier te lande verschenen is. Met Keller verheugen wij ons, dat dit merkwaardig en in vele opzichten voortreffelijk boek door eene zorgvuldige vertaling binnen het bereik is gebracht van een zeer breeden kring van lezers. Wij wenschen hun den moed toe, om bij de eerste lezing te volharden. Aanvankelijk vermoeit de methode van den schrijver, die u niet in eene uitvoerige voorstelling met het groot aantal zijner personen in kennis brengt, maar hen te gelijk laat optreden, spreken en handelen, om u aldus in de gelegenheid te stellen, zelf uit te vinden, wie en wat zij zijn. Het is een ongewone arbeid, vooral voor hem, die aan de manieren der vaderlandsche schrijvers gewend is, maar wie zich daardoor niet laat afschrikken, dien wacht een onvermengd genot gedurende de drie dikke deelen. De historische waarde van den roman laten wij in het midden. Dat beduidt, dat wij niet twijfelen aan de waarheid der verhaalde feiten; voor zoover die door contrôle kunnen achterhaald worden, is hunne juistheid te erkennen. Maar in de appreciatie wordt de schrijver te dikwijls door zijn fatalisme beheerscht. Zijne bewondering voor den opperbevelhebber Kutusoff, die niets heette voor te bereiden of te besturen, maar de oorlogszaken zichzelf redden liet en in den krijgsraad zat te slapen, zal wel op misverstand berusten. Of hebben alle officieele en officieuze beschrijvers van den Franschen veldtocht in Rusland dan den bal zoo geheel misgeslagen? Wie zich te binnen brengt, dat de Russische diplomatie ten allen tijde op het politieke schaakbord van Europa het spel heeft beheerscht en de tegenstanders weten te dwingen, en wie de uitstekende gevolgen van voorbereiding, berekening en vooruitziend bestuur in den Fransch-Duitschen oorlog heeft waargenomen, zal wel willen erkennen, dat Tolstoï's fatalisme hem hier tot een eenzijdigen, niet vertrouwbaren leidsman heeft gemaakt.

Bij de boeken van denzelfden schrijver, waarvan de namen aan het hoofd vermeld staan, doet zich het zeldzaam verschijnsel voor, dat er twee vertalingen van hetzelfde werk onder zijn. Voor een gedeelte althans, want de door B.H. van Breemen vertaalde *Jeugd en jongelingsjaren* hebben denzelfden inhoud als het eerste deel van *Mijne gedenkschriften*, waarvan A. van Burchvliet de vertaling leverde; alleen heeft Van Breemen, of den Franschman, wiens vertaling hij verder vertaalde, van de twee hoofdstukken er telkens één gemaakt. Dat is echter het eenige onderscheid niet. Bij eene nadere vergelijking van de twee vertalingen toch stuiten we op zulke verbazende verschillen, dat we verbijsterd vragen, wie van de twee vertalers, ja, zelfs of wel een van de twee juist vertaald heeft. Dat de geïllustreerde vertaling uit het Fransch min of meer *in usum delphini* strekken moet en dus alles weglaat, wat scabreus zou kunnen schijnen, is eene quaestie van smaak, waarover wij geen oordeel vellen; maar waar dezelfde tekst moet worden teruggegeven, worden bijna altoos in de twee vertalingen verschillende dingen gevonden. Nooit bij voorbeeld noemen zij beiden dezelfde soort, wanneer er over een boom gesproken wordt. Wat bij den een een berk heet, is bij den ander een populier; de eene vertaling noemt kastanje, wat de andere eik of beuk noemt, terwijl in het oorspronkelijke toch maar één woord kan gestaan hebben. Daarbij blijft het echter niet; somtijds wijken de uitdrukkingen in de beide vertalingen zoozeer van elkander af, dat men niet weet, wat te denken. Zoo wordt van een kinderbal het volgende gezegd:

'Zij barstte in lachen uit en vroolijker nog dan te voren trippelde zij met haar kleine voetjes op den parketvloer. Nog herinner ik mij den rondedans, dien wij samen deden. Wij allen namen elkaar bij de hand *en ieder kwam zijn neus aan mijn handschoen wrijven*' (Burchvliet, I, 93).

Van Breemen daarentegen vertaalt aldus:

'Het loon was een langdurig en vriendelijk lachje, en ik merkte op, hoe zij haar passen maakte met nog meer zwier. Ook herinner ik mij, hoe zij, terwijl wij de groote ronde maakten, het hoofdje neeg en zonder mijne hand los te laten, met den top van haar handschoen over het kleine, welgevormde neusje streek' (blz. 115).

Daar de kleine dansers zich een oogenblik te voren vroolijk hadden gemaakt over de groote handschoenen van den autobiograaf, zouden wij 't hier op Van Breemen houden; grootendeels ook, omdat de vertaling van Van Burchvliet, welke wonderlijke gedachten men ook van de gebruiken en manieren der Russische kinderbals hebben mag, klinkklaren onzin bevat. Alleen bij de Eskimo's bestaat iets, wat naar de hier verhaalde algemeene neuswrijverij zweemt. Nu is hier mogelijk de schuld bij den Duitscher, wiens vertaling Van Burchvliet gebruikte en wiens onduidelijke, zware stijl door hem met eene, helaas! wat al te groote getrouwheid voortdurend wordt wedergegeven. Daarentegen heeft de Franschman, wiens werk Van Breemen vertaalde, zijn arbeid met den Franschen slag, met veel losheid maar weinig nauwkeurigheid verricht. Wilden we hiervan staaltjes aanhalen, we zouden vellen noodig hebben en onzen lezers misschien vermakelijke lectuur opdisschen, die echter te dezer plaatse niet voegt. Maar Van Breemen is zelf door het Fransche voorbeeld ook nu en dan tot onnauwkeurigheid verleid, o.a. waar hij op blz. 61 spreekt van 'vrouwen met *marmotten* in den arm', aldus het Fransche *marmots*, dat geen marmotten maar kleine kinderen beteekent, vertalende.

We willen liever goed dan kwaad van de menschen denken en derhalve, in de onmogelijkheid zijnde, om de vertalingen aan het origineel Russisch te toetsen, aannemen, dat de beide Nederlandsche heeren over het algemeen en met enkele uitzonderingen hun vertaalwerk nauwkeurig hebben verricht. Maar dan geeft de vergelijking van de resultaten veel licht over de waarde der vertalingen uit en in vreemde talen; dan begrijpen wij de klacht van den reeds geciteerden De Vogué, dat de meeste vertalingen uit het Russisch weinig deugen, en dan wordt het woord nog bespottelijker van den met de meermalen voorkomende laatdunkende onverschilligheid voor Hollandsche boeken behepten beschaafden lezer, dat hij *Oorlog en vrede* in het oorspronkelijk, dat wil zeggen: *in het Fransch*, gelezen had. Men gaat dan erkennen, dat het toch eigenlijk noodig is Russisch te leeren, wil men de Russische literatuur in hare zuiverheid genieten.

Maar genoeg hiervan. Voor hem, die de hedendaagsche Russische literatuur, zonder het Russisch te kennen, wil bestudeeren, is de lezing van al deze boeken van Tolstoï nevens zijne hier niet genoemde romans en verhalen aan te bevelen. Ook *Mijn Godsdienst*, zwaar te verteren, als het is, in zijn aan fakirsvervoering grenzend ascetisme, omdat het menige uitweiding en opmerking in Tolstoï's werken doet begrijpen en te nuttiger werkt, omdat Mejuffrouw Van der Tuuk - of misschien zij op het voorbeeld der vertalers, van wier werk zij gebruik maakte, - het onverteerbaar, duister en uitvoerig naschrift van *Oorlog en vrede* wegliet, waarin de schrijver een aesthetisch, historisch, moreel en religieus programma neerschreef. Tot eene zekere hoogte wordt dit gedaan in *Mijn geloof*, doch deze geloofsbelijdenis heeft de verdienste van beknoptheid en grootere duidelijkheid en daarin is zelfs eene zekere practische strekking te erkennen, die geheel buiten den gewonen gedachtengang valt van het *otschaynye.*

Felix Dahn. Tot den dood getrouw. Vertelling uit den tijd van Karel den Grooten. Vertaald door J. van Loenen Martinet. 2 dln. Te Sneek bij J.F. van Druten.

Een schrijver, die tot onderwerp koos een romantisch verhaal uit den tijd van Karel den Groote, vindt daartoe ruime stof in de geschiedenis van dien tijd. Het is echter niet aan velen gegeven, om die stof te behandelen, zooals we dat van Felix Dahn konden verwachten.

Wie zich eenigszins wil verplaatsen in het middeleeuwsche tijdvak, waarin de schrijver ons voert, neme zijn boek ter hand en van den aanvang tot het einde zal hij het met groote belangstelling en geboeide aandacht lezen.

De heer Van Loenen Martinet deed een goed werk, door zijne landgenooten bekend te maken met dit boek in een keurig Hollandsch gewaad.

De inhoud van het geschrift beantwoordt geheel aan den titel, dien het draagt. *Getrouwheid tot den dood* wordt ons hier geschetst in haar ernstig-streng, onverbreekbaar, diep gevoeld en hartroerend bestaan met eene fijnheid van schildering, die den waren kunstenaar kenschetst.

Met treffende voorbeelden van trouw in liefde, trouw aan woord en belofte wordt ons dit alles in levende gestalten gemaald, en de lezer zal menigmaal diep bewogen

worden, als hij met de bewoners van eene vrije hofstede, den Saks Volkfried, zijne voortreffelijke gade Muthgard en hunne beide kinderen, met den monnik Fidus en Graaf Richwolt medeleeft; of als hij de aanhankelijkheid

en opofferende trouw waardeert van een niet tot het Christendom bekeerden dienstknecht, Heimo.

Met niet minder belangstelling zal de genieter van dit boek zijne kennis hernieuwen met den door het dankbaar nageslacht vereerden alleenheerscher der Franken, Karel den Groote, die in zijn tijd als eene ster in den duisteren nacht flonkerde en van wien de geschiedenis getuigt: 'Grootere talenten tot regeeren waren zelden in één man vereenigd, en misschien heeft er voor een genie als het zijne nooit een gunstiger tijd bestaan tot het uitvoeren van onsterfelijke daden.' Groot als krijgsman, wetgever, rechtvaardig rechter en belooner van gehechtheid en trouw, maar nog grooter als volksbeschaver en opleider tot het edele en goede, treedt hij voor ons op, niet schitterend door uiterlijken luister, maar aantrekkelijk door zijne indrukwekkende grijsheid, zonder verslapping van zijne ijzeren wilskracht en rustelooze werkzaamheid.

Als wij in de détails van het aangekondigde boek wilden treden, dan zouden we te wijdloopig worden, maar genoeg hebben wij ervan gezegd, om het ter lezing dringend aan te bevelen.

H.

J. von Dewall. De Erftante. Humoristische roman. Almelo, W. Hilarius Wzn.

Een alleraardigste roman. De intrige was ons bekend, vanwaar weten wij niet.

Eene oude tante in Indië komt in aanraking met haar nichtje, dat, door de familie verstooten, eerst als actrice in Weenen haar brood had verdiend. De tante, weduwe Mrs. Macduff, maakt haar tot universeele erfgename van vijf millioen thalers. Zij keert terug naar haar vaderland, Duitschland, zoekt hare familie op en neemt, om de familieleden te leeren kennen, de gedaante aan van de oude erftante, Mrs. Macduff.

Onder den naam van Elise Wild of Herford verschijnt zij met hare trouwe vriendin, Marie Werner, in hare natuurlijke gestalte in het publiek en wekt de aandacht van haar neef Rudolph Arnstein, een dokter, een man van groote bekwaamheid en edel karakter. Haar eigenlijke naam is Elisabeth Steinfort. Uit de aanraking der verschillende dramatis personae komen drie huwelijken voort, waarvan dat van Dr. Arnstein en Elisabeth het voornaamste is. Het boek is flink en logisch geschreven op net papier, met helderen druk en is inderdaad humoristisch volgens de aankondiging. De onbekende vertaalster of vertaler heeft zich van hare of zijne taak goed gekweten. Gaarne bevelen wij dit werk ter lezing aan.

H.

TÉPÉ.

Goudsbloempje en andere verhalen van Louise M. Alcott. Uit het Engelsch door O.D.A. Amsterdam. P.A. van Kampen en Zoon.

Een lief boekje in postformaat van ruim 200 pag. met verscheiden lieve, eenvoudige verhaaltjes, waarvan de aandoenlijke *Goudsbloempje* en *Mijn kleine gentleman* de

kroon spannen. *Jufvrouw Potgers en haar trekpot* en *Thilas kerstfeest* zijn aardige vertellingen, waarin menschenliefde en barmhartigheid worden gepredikt. *De blaauwen en de grijzen* verplaatst ons in Amerika, in den strijd tusschen de Noordelijke en Zuidelijke staten om de slavernij.

Het wijst ons op de werking van het geweten en beschrijft ons eene bekeering en den zegen van vrouwelijke hulp en invloed in hospitalen.

Tigris, de geschiedenis van een weggeloopen hond, en *Grootmoeders nieuw span* kunnen ermee door. Voor kinderen en ouderen valt uit dit boekje veel te leeren. Wij bevelen het gaarne ter lezing aan.

H.

TÉPÉ.

De Lora Nix, door Stephanie Keyser. Naar het Hoogduitsch vertaald door Hermina. Schiedam, H.A.M. Roelants.

Kon ik van een vorigen roman van deze schrijfster gunstige getuigenis afleggen, namelijk van *Waarheid bovenal*, dit werkje, een roman mag het niet genoemd worden, veeleer een eenvoudig verhaal, mag op geen gunstig oordeel rekenen. De stijl is goed, de taal onberispelijk, maar het verhaal is mat en onbeteekenend, flauw en droog zonder eenige geestigheid of scherts. Het speelt op eene badplaats: uitgaan onder fraai weder in kostelijke toiletten, beschrijving van schoone natuurtooneelen. Het ademt een godsdienstigen toon en onder anderen komt er eene beschrijving in van een tweegevecht en eene speelbank. Wij hadden van Stephanie Keyser na *Waarheid bovenal* wat beters gewacht en gelooven niet, dat dit dorre verhaal opgang maken zal.

H.

TÉPÉ.

J.F. Oltmans, Kompleete werken, zevende druk, 7 deelen. - Rotterdam, D. Bolle.
A.J.H. Van der Sloot. De laatsten der Hoekschen onder Jonker Frans van Brederode. - Rotterdam, W.J. Van Hengel.

Ofschoon de historische romans en verhalen van Oltmans reeds eene halve eeuw oud zijn, kunnen ze niet verouderd genoemd worden. Wij namen dezen *zevenden* druk met zekere vrees in handen, dat bij de herlezing van werken, die ons in langen tijd niet onder de oogen geweest waren, teleurstelling weldra de goede oude herinneringen zou bederven. Trof ons in den aanvang, voornamelijk in de inleidingen en voorredenen, de min of meer ouderwetsche en omslachtige vorm, die de slechte verwachting scheen te bevestigen, zoodra de schrijver zich op den vasten bodem van zijn verhaal bevond, zoodra de op een goed inzicht der historie rustende verwikkeling hem in beslag had genomen, werd het anders. Toen bleek het, dat deze romans nog niets van hunne levendigheid en frischheid verloren hebben, dat ze nog even boeiend en onderhoudend zijn, als ze bij de eerste kennismaking werden geacht.

Het is geen geringe verdienste van een boek in dit genre, dat het vijftig jaren lang zijne waarde behoudt, ook al geeft men toe, dat voor een historischen roman in dit opzicht de kansen beter zijn dan voor eenig ander werk. De werken van Oltmans

kunnen daarom worden aanbevolen, niet om aan het thans levend geslacht te doen zien, hoe hunne vaderen schreven en welke soort van literatuur bij hen opgang maakte; de blijvende letterkundige en historische waarde dezer boeken gaat boven het archaeologisch belang, dat daarbij betrokken mag wezen. Er zijn weinig historische verhalen in onze dagen geschreven, die zoo ten volle kunnen worden geprezen en aanbevolen als deze zevende druk van Oltmans' werken, die ook om zijn net uiterlijk de aandacht verdient.

Om de verdienstelijke werken van onze vaders moeten wij echter die van eigen tijdgenooten niet minachten. Gelukkig geeft de heer Van der Sloot ons de gelegenheid te toonen, dat zulk een *parti-pris* niet in onzen geest ligt. Ook zijn *De laatsten der Hoekschen*, enz. hebben wij met groot genoegen gelezen. Mag het misschien in eene juiste opvatting van den geest der geschilderde tijden bij *Het slot Loevestein* iets achterstaan, - want hier en daar gluurt de negentiende eeuw door de opvattingen en gesprekken der Hoeksche edelen heen - wat levendigheid en boeiendheid aangaat, durven wij het gerust met de lettervruchten van Oltmans op één lijn stellen. Vooral ook, wat de eigenlijke historische trouw betreft. Hier en daar naar de regelen der kunst gekleurd en uitgewerkt, met verhooging van perspectief en détail, volgt de schrijver den geschiedschrijver van den Jonker-Fransen-oorlog, Van Alkemade, en maakt hij de vergelijking met Oltmans gemakkelijk door den gekozen historischen tijd, juist vallende tusschen den Utrechtschen oorlog, waarin de lotgevallen van *De Schaapherder* plaats hebben, en den geuzentijd, waarin Herman de Ruiter's bedrijf, dat in *Het slot Loevestein* beschreven wordt, voorviel. Dat de heer Van der Sloot, gelijk hij in de voorrede zegt, behalve Van Alkemade's werk ook Rotterdamsche archiefstukken geraadpleegd heeft, zullen de kenners van genoemd boek wel opmerken; het is een bewijs van de zorg, aan de samenstelling besteed en welke ook in de taal duidelijk merkbaar is. Wij vermelden dit laatste met te meer genoegen, omdat een vorig werkje van denzelfden schrijver ons in dit opzicht minder goed kon voldoen. Thans echter kunnen wij hem een onverdeelden lof toebrengen, ook ten aanzien van den letter- en taalkundigen vorm: hij volgt het voorbeeld van Oltmans na, dien men in al zijne werken op geen enkele foutieve of min correcte uitdrukking betrappen zal

Paul Lindau. Arme meisjes; roman uit het Berlijnsche leven. - Haarlem, C.C. Vonk.

Paul Lindau is hier te lande bekend genoeg, zoodat de uitgever ‘uit het Hoogduitsch’ van den titel wel had kunnen weglaten. Liever hadden we daarop den naam van den vertaler zelf gevonden, daar we dan hadden geweten, wien we konden prijzen wegens zijn wèlvolvoerden arbeid.

Wat den roman zelf betreft, het is een verdienstelijk geschreven boek, maar een *roman.* Al mag de bijvoeging, dat het een roman ‘uit het Berlijnsche leven’ is, de verwachting wettigen, dat men hier dagelijks te Berlijn voorkomende gebeurtenissen beschreven, inheemsche en gewone toestanden ontleed en maatschappelijke kwalen onthuld zal vinden, bij de lezing wordt zelfs bij hem, wien Berlijnsche toestanden ten eenen male onbekend zijn, al spoedig de overtuiging gevestigd, dat de schrijver meer en rijkelijker put uit zijne verbeelding dan uit zijne omgeving. De meeste toestanden en voorvallen zijn ieder op zichzelf zonder twijfel gebeurlijk, doch als typische, als dagelijksche en alledaagsche zaken kunnen ze bezwaarlijk worden aangenomen. Dat een mooi meisje uit de volksklasse, niettegenstaande de aansporing harer ouders, om het voorbeeld van hare twee oudere zusters te volgen, die in schijn van de opbreugst der tooneelspeelkunst en danskunst, doch in werkelijkheid van de renten van hare mooie gezichtjes leven, braaf en rein blijft, is zelfs in het niet zeer

zedelijk Berlijn mogelijk. Dat een garde-officier Von zoo-en-zoo, aanvankelijk met geen al te zedelijke bedoelingen, met haar kennis maakt,

haar bij eene deftige, doch arme familie besteedt en voor hare verdere opvoeding begint te zorgen, is evengoed aan te nemen. Evenzeer, dat de rol eener hoog zedelijke voorzienigheid den jongen man gaat vervelen en hij zijne protégée loopen laat, die, nadat zij vernomen heeft, dat de maatschappelijk ver boven haar staande beschermer in het huwelijk gaat treden, uit liefdesmart een einde aan haar leven maakt. Maar men laat zich daarom deze tragische en verdienstelijk verhaalde geschiedenis nog niet aanleunen als een beeld van het Berlijnsche leven van den dag.

En wat meer is, een ander incident van gewicht in het boek treft den lezer door zijne innerlijke onwaarheid. Een jong meisje van deftige familie, doch arm en ontevreden met haar lot, dat zich zonder liefde of genegenheid, niet gedwongen maar uit pure baloorigheid en wat zelfs Zola eene *curiosité malsaine* noemt, prostitueert voor een heer, dien zij toevallig in de opera ontmoet, ziedaar, wat ons, zelfs in de Duitsche Keizerstad, eene zedelijke onmogelijkheid toeschijnt. En dat ditzelfde meisje later, omdat zij over dien misstap zooveel berouw gevoelt, door eene gravin, die alles van haar vernomen heeft, waardig geacht wordt de echtgenoote te worden van haar eenigen zoon en stamhouder, ziedaar die zedelijke onmogelijkheid tot de tweede macht verheven. Dergelijke rehabilitatie mag wèlgeplaatst zijn in een zenuwspannend en paradoxaal tooneelstuk van de moderne Fransche school, wij meenden, dat het aangeboren gezond verstand van het Germaansche ras onze Oosterburen voor dergelijke afdwalingen zou behoeden.

Erratum.

In de aflevering van Februari, blz. 261, regel 15 van onderen, staat Schiller, moet zijn *Kant.* Vgl. *Emanuel Kant*, uitgave Rosenkranz en Schubert, Bd. VIII, pag. 214. De formuleering van den plicht door Kant kwam Schiller te scherp voor. Zie Schiller in het tijdschrift *Thalia*, 1793: ‘Über Anmuth und Würde in der Moral’, en het antwoord van Kant, W.W., Bd. X, pag. 24, noot. Evenwel blijkt uit de door beiden gevoerde correspondentie, dat het verschil op een misverstand berustte en beiden het over de zaak in quaestie èn in beginsel èn in wijze van formuleering ten slotte eens waren.

A.J.D.N.

Het karakter van de bewaarschool
Uit het oogpunt van nationaliteit.

Die Christliche Kleinkinderschule, ihre Geschichte und ihr gegenwärtiger Stand; von Johannes Hübener, Hilfsgeistlicher am Diakonissenhaus zu Dresden, Gotha, Perthes, 1888.

Het zal nu zoowat een vierde van eene eeuw geleden zijn, dat ik mijn boek: *De Bewaarschool, haar verleden, tegenwoordige toestand en hare toekomst*, te Amsterdam het levenslicht heb geschonken.

Zooals gewoonlijk wekken zulke boeken, vol onthullingen, meer verbazing dan instemming. Een deel van het publiek was ontzet over de feiten, die ik daarin aan het licht heb gebracht: het was het belangstellende deel; een ander deel, het belanghebbende, trok er twijfelachtig de schouders voor op. Dat kan niet waar zijn; dat is overdrijving, zoo heette het bij velen.

De waarheid was, dat een deel dier twijfelaars blind was voor eigen gebreken, het andere deel een oordeel uitsprak, zonder zich over de al-of-niet juistheid der aangewezen feiten te overtuigen.

En toch wilde juist dit deel van het publiek tot het ontwikkelde gerekend worden.

Wat kon ik dien blinden en dien niet-willenden zienden antwoorden? Onderzoekt uzelf, onderzoekt de feiten.

Maar dan zouden zij even onpartijdig en even onvermoeid als ik aan het werk gegaan moeten zijn.

En zie, daartoe schenen zij niet gezind te zijn. Er bleef mij dus niets anders over dan te wachten, welk oordeel de rechtvaardige rechter, de tijd, daarover zou uitspreken.

Welnu, hij deed zich wachten, maar toch hooren. Hij heeft mij gerechtvaardigd, wat meer zegt, ook anderen in den vreemde aangespoord, mijn voetspoor te volgen en zich ook zelf van den stand van zaken te overtuigen.

Maar het spreekwoord: als twee hetzelfde doen, doen ze niet hetzelfde, is ook hier bevestigd.

Mijn navolger, zij 't ook niet in den letterlijken zin van het woord, heeft ons een blik doen werpen in de geschiedenis en den tegenwoordigen toestand van het bewaarschoolwezen van een goed deel van Europa.

Daar hij het veld van onderzoek zooveel ruimer had gekozen, dan ik heb gedaan, die mij voor den tegenwoordigen (toenmaligen) toestand slechts tot een klein deel van ons land heb bepaald, kon hij niet, zooals ik, alles uit eigen aanschouwing putten, maar moest meestal afgaan op gegevens, die hem welwillend, zoowel door de autoriteiten als door particulieren, werden verstrekt.

Zijn boek draagt dan ook niet dat plastische, objectieve karakter als het mijne, maar is meer eene aaneenschakeling van feiten, die min of meer systematisch en critisch door den schrijver zijn geordend en behandeld.

Nog is er een groot verschil van opvatting tusschen hem en mij. Hij, de Evangelische geestelijke, beschouwt zijn onderwerp meer van een Christelijk-humanitair standpunt; ik, de geneesheer, heb mijn onderwerp meer uit een hygiënisch-sociaal oogpunt behandeld. Hij doet het religieuze, ik deed het hygiënische karakter dezer inrichtingen op den voorgrond treden. Wij beiden kennen echter aan het opvoedend beginsel der bewaarschool evenveel gewicht toe. Wij noemen haar beiden eene zaak van zuivere philanthropie, eene kweekplaats van echte humaniteit voor opvoeders en voedsterlingen. Hij is van zijn Christelijk standpunt tolerant genoeg voor de meeningen van anderen, ik eerbiedigde de gevoelens van anderen, die zij meenden ten opzichte van het karakter der bewaarschool te moeten koesteren en in practijk brengen. Hij waardeerde mijn werk, ik waardeer het zijne niet minder. Toch heeft hij geen vollen vrede met het karakter, dat ik destijds aan de bewaarschool wilde toegekend hebben. Hij staat meer het confessioneele, ik stond meer het algemeene humanitaire voor. Maar beiden koesteren wij evenveel liefde en ernst voor ons onderwerp.

Doch genoeg vergelijkingen. Zien we thans, wat de schrijver, wiens boek we aan het hoofd van dit opstel hebben genoemd, van zijn onderwerp heeft gemaakt.

Hij bespreekt eerst de verschillende namen, die men aan deze inrichtingen heeft gegeven, en verwerpt zoowel dien van bewaarschool als van kindertuin, om dien van kleinkinderschool in eere te houden. Maar te recht hecht hij niet veel waarde aan het ‘Herumklauben am Namen’.

In een volgend hoofdstuk zet hij het recht en de noodzakelijkheid der kleinkinderschool uiteen. Zij maakt een integreerend deel der negentiende eeuw, van stoom- en fabriekwezen uit, waarin de strijd om het bestaan zoo ernstig wordt gestreden, de ellende zulke reusachtige vormen heeft aangenomen en de familieband zoo wreedaardig verstoord wordt.

Aan het woord van Luther zich vasthoudende: ‘Soll die Christenheit in ihre Kraft kommen, so musz man wahrlich bei den Kindern anheben’, wekt hij in onzen tijd van materialisme en anarchisme de menschheid op, om zich aan de zorgen voor het kind meer te wijden, door dit eene Christelijke opvoeding te geven in de Christelijke kleinkinderschool.

Wie het rijk Gods niet in zich opneemt als kind, zegt hij den grooten Meester na, die zal daar niet binnentreden. Wie de kwaal van onzen tijd wil meester worden, moet haar bij den wortel aanvatten. En die wortel is de prille jeugd. Bij het kind de zaden van godsdienst en deugd te strooien, zal tot wasdom van een zedelijk en physiek sterk volk leiden.

Dat erkennen niet alleen de beste paedagogen, de edelste menschenvrienden, maar ook de grootste staatslieden.

Op de vraag, waarom de kleinkinderschool eene bij uitstek Christelijke moet zijn, antwoordt hij: 'Opdat de mensch het eeuwige leven erve.' Niet vroeg genoeg kan de weg daarheen den kinderen gewezen worden en naar de wijze, waarop de leermeester de lessen voor het toekomstig leven zijn verplegeling inprent, is het gevolg van den arbeid, aan de kinderzielen besteed, verzekerd.

Dat Christelijk beginsel, in de kleinkinderschool weggelegd, sluit niet uit, dat de kinderlijke geest niet ook vatbaar worde gemaakt tot het ontvangen van andere indrukken dan de zuiver religieuze; dat de Christelijke kleinkinderschool niet ook de middelen gebruike, welke mannen, met anderen geest bezield, als geschikt voor de opvoeding hebben aanbevolen; dat daar een opgewekte, vroolijke zin heerscht. Maar de kern moet gezond, d.i. zuiver Christelijk zijn. Zooals zij 't in den aanvang was, zoo moet zij het in de toekomst blijven.

Tot zoover kunnen wij met den schrijver vrij wel instemmen, als hij de Christelijke moraal, het zedelijk-godsdienstig beginsel als het karakter van de kleinkinderschool op den voorgrond stelt.

Niet alzoo, als hij de vraag van een confessioneel standpunt bespreekt. Hier neemt hij m.i. een te exclusief standpunt in. De bewaarschool, zegt hij, heeft eene missie te vervullen. Goed. Maar welke? Eene echt Evangelische, zegt hij. Ook goed. Maar als hij de bewaarschool ook voor Jodenkinderen wil openstellen en met vreugde begroet, 'wenn die christliche Kleinkinderschule Gelegenheit hat, indirect Judenmission zu treiben', dan keur ik die missie niet goed van een algemeen humanitair standpunt. Wanneer hij R.-K. kinderen op de Evangelische bewaarscholen wil dulden, maar de Evangelische kinderen van de R.-K. bewaarschool verwijderd wil houden, dan gaat hij m.i. te exclusief te werk. De roeping der bewaarschool is, bij het kind een godsdienstig gevoel te kweeken, maar niet de belijdenis van één gezindheid bij uitsluiting te bevorderen. Alles, wat naar separatisme, naar sektenhaat zweemt, moet van deze inrichtingen verwijderd blijven.

Dat beseft ook de schrijver eenigszins, want, zegt hij, in die landen, waar de confessies gelijkelijk vertegenwoordigd zijn, zooals in West-Duitschland, en waar eene verblijdende wederzijdsche tolerantie aanwezig is, kan het gemeenschappelijk gebruik der bewaarschool, onder inachtneming der neutraliteit, zeer goed plaats hebben en zelfs grooten zegen verwekken. Het gevaar, simultaanschool en daarbij eene godsdienstlooze

school te worden, bestaat voor de kleinkinderschool niet, als gij kinderen van verschillende belijdenissen vereenigt, mits elke aanstoot wordt vermeden met betrekking tot geloof, leer en belijdenis.

In het biographische gedeelte levert de schrijver levensschetsen van de weldoeners en weldoensters der kleinkinderschool. Van de in stilte werkende dienstmaagd Louise Scheppler met haar meester, den predikant Oberlin, tot de moederlijke Vorstin Pauline von Lippe-Detmold en den Vrijheer Adolf von Bessing-Bierberg.

Zeer vele belangrijke, niet algemeen bekende bijzonderheden deelt hij nopens hunne werkzaamheid in het belang dezer inrichtingen mede.

Daarna bespreekt hij, wat in de verschillende landen in dit opzicht is tot stand gekomen, waarbij natuurlijk Duitschland het leeuwendeel, ofschoon niet de eerste plaats in de rijen der kleinkinderscholen, inneemt.

Duitschland is op dit gebied bij andere groote cultuurstaten achtergebleven, althans niet de eerste in de rij. Als oorzaken daarvan somt hij op den druk, dien zoovele oorlogen zoolang op het volk hebben uitgeoefend, de daarmede samenvallende heerschappij van het rationalisme, eindelijk het Germaansche overleg, dat trager tot handelen drijft dan meer zuidelijke landen of het Latijnsche ras.

Van eene organisatie op dit terrein was aanvankelijk geene sprake. De uiteenloopende inzichten en behoeften der menigte Duitsche staten en staatjes hebben zich ook hier kenbaar gemaakt. In dit verschil van opvatting ziet de schrijver echter geen kwaad. Integendeel, eene zekere mate van zelfstandigheid, een sterk uitgedrukt individueel karakter. De levensvormen in Zwaben zijn toch geheel anders dan die in het Rijnland, de Noord-Duitsche staten bezitten een gansch ander karakter dan de Midden-Duitsche.

Evenals elders werd de bewaarschool-quaestie door particulieren ter hand genomen. Met uitzondering van Pruisen en van nog enkele staten heeft de regeering zich te dien opzichte op den achtergrond gehouden.

Wat tot bijzonderen lof van Duitschland strekt, is, dat verscheidene vorstelijke en hooggeplaatste personen òf den stoot tot de oprichting dezer scholen hebben gegeven òf door hun invloed de propaganda ervoor bevorderd hebben. Vorstin Pauline von Lippe-Detmold is wel als de meest bekende en vereerde figuur ten deze te vermelden. Naast haar traden hier en daar nog andere landbestuurders en -bestuurderessen op, om zich met warmte aan deze goede zaak te wijden.

De landadel volgde dat goede voetspoor en de Evangelische en Roomsche geestelijkheid trad als leider en beschermer van menige inrichting op.

Allerwege ontstonden vrouwenvereenigingen, die met echt vrouwelijken tact en moederlijke liefde zich de verzorging van de verwaarloosde jeugd aantrokken, terwijl bij gebreke van die hier en daar grondeigenaars en fabrikanten de zorg voor de geestelijke en godsdienstige opvoeding der kleinen uit hun omtrek in dier voege op zich namen.

Sinds de organisatie der inwendige zending in alle Duitsche staten

is in de laatste twee of drie decenniën een helper in de bewaarschool opgetreden, die de gansche zaak krachtig voorwaarts drijft en, op het voorbeeld der diaconie, die van haar ontstaan in 1836 zich zoo getrouw en met zulk een goed gevolg aan de opvoeding van het kind heeft gewijd, ijverig haar voorbeeld volgt, zoodat beide, diaconie en inwendige zending, nu eens vaster dan weer losser verbonden, als de beide leidsters der kinderopvoeding beschouwd mogen worden, eene omstandigheid, waardoor Duitschland zich van andere landen onderscheidt.

De pers, van elke richting, brengt het hare bij, om de openbare meening gunstig voor de kleinkinderschool te stemmen.

De schrijver betreurt het, dat de Duitsche rijksstatistiek nog zoo weinig zich gelegen heeft laten liggen aan de beweging van het kleinkinderschoolwezen. Voorloopig heeft slechts de statistiek van Pruisen dit onderwerp, ofschoon zeer summarisch, in haar arbeidsgebied opgenomen.

Naast de meer bekende voorstanders en bevorderaars der kleinkinderschool van vroegeren tijd bekleedt Dr. Fölsing eene eereplaats in de latere geschiedenis van de Christelijke kleinkinderschool in Duitschland. Met woord en daad werkte hij sinds 1843 aan de propaganda dezer zaak. Voorstander van de positief-Christelijke opvoeding, beschouwt hij de bewaarschool als eene instelling van Christelijke weldadigheid en van nationalen geest, zoodat hij met beslistheid de hulp van den staat ten deze afwijst, wel wetende, dat anders de vrije liefdadigheid, die eerste voorwaarde, dat levensbeginsel der kleinkinderschool, zou op den achtergrond treden en dat de bewaarschool haar karakter van opvoedingsplaats zou verliezen.

Hij stichtte in 1843 te Darmstadt eene kinderschool voor de hoogere standen, die zoo goed opnam, dat ze tot model voor andere vereenigingen en plaatsen strekte. Hij stichtte in 1847 eene kweekschool van bewaarschoolhouderessen, waar sinds 600 vrouwen opleiding vonden en die in en buiten het land eene plaats vonden.

Ook vonden zijne leermiddelen elders aftrek, zoodat ze zelfs naar Afrika gezonden werden.

Evenals Froebel bedient hij zich van stoffelijke hulpmiddelen, om den kinderlijken geest en de kinderlijke hand te oefenen en te ontwikkelen. Hij spreidt in zijne leervormen nog grootere verscheidenheid ten toon dan Froebel, waardoor hij meent aan het subjectieve, individueele karakter zijner opvoedingsmiddelen grootere beteekenis te geven.

In Pruisen heeft de kleinkinderschool eerst in het zevende decennium dezer eeuw beteekenis gekregen door de ijverige bemoeiingen van Bessing-Bierberg. Maar reeds veel vroeger (1828) heeft de regeering de aandacht der autoriteiten op dit onderwerp gevestigd. De opvolgende ministers lieten zich ook met de zaak in, ofschoon van een geheel onpartijdig standpunt. Zij wilden noch de Christelijke, noch de Froebelschool op den voorgrond stellen, maar verklaarden zich in 't algemeen ten gunste van de bevordering dezer aangelegenheid.

In 1871 richtte Bessing-Bierberg het Oberlinverein op, welks doel is de bevordering, de verheffing en verspreiding der Christelijke kleinkinderschool in verband met gemeentelijke en ziekenverpleging. Prins Karl van Pruisen, de Keizerin en Graaf Von Moltke traden beurtelings met woord en daad als beschermers dezer instelling op. Te Noraves, eene voorstad van Berlijn, is eene opleidingsschool voor bewaarschool-onderwijzeressen in 1874 vanwege die vereeniging in het leven geroepen. Tegen 340 M. 's jaars worden daar gedurende twee jaren huisvesting en opleiding verschaft.

Later werden in verschillende plaatsen van Pruisen diakonessenhuizen opgericht. De verpleegden in die gestichten doen als diakonessen dienst in de kleinkinderscholen, eene soort van Evangelische zusterverzorging.

Te Berlijn maakte zich bijzonder verdienstelijk Prof. Wadzek, die, door medelijden gedreven, twee arme, verlaten kinderen van de straat opnam en verzorgde en zijn levensdoel verder maakte van kinderverpleging. Een gesticht, dat zijn naam draagt, dient tot verpleging van kinderen van den leeftijd van ¾ tot 5 jaren. Het gesticht kwam later onder bescherming van de Kroonprinses en Prins Alexander.

Eene andere vereeniging te Berlijn is de in 1839 gestichte Vereeniging tot bevordering der kleinkinderbewaarscholen. De door deze vereeniging opgerichte bewaarscholen staan onder toezicht van eene stedelijke schoolcommissie. Een groot damespersoneel is met het wekelijksch bezoek dezer scholen belast. De vereeniging mag zich verheugen in de sympathie van de vorstelijke familie en van vele hooggeplaatsten. Zij had in 1882 een budget van 28678 M., doch komt jaarlijks te kort. In 1885 onderhield zij 17 bewaarscholen met 1784 kinderen.

Voorts werkt daar sinds 1884 de vereeniging der Gosznersche bewaarscholen met het doel, den kinderen der armste bevolking, zonder onderscheid van godsdienst, eene zorgvuldige opvoeding te verschaffen. In 1883 werden 7 inrichtingen geopend. Zij had in 1881 een inkomen van 12852 M. Het leergeld per kind wisselt van 15 tot 150 pf. per maand. Het streng Christelijk opvoedingsstelsel is aan mannelijke onderwijzers opgedragen.

Bovendien bezit Berlijn nog 7 bijzondere stichtingen, in gelijken geest werkzaam.

Al deze vereenigingen bezitten in het Centraalfonds voor de bewaarscholen een middel van samenwerking. Daaruit worden de fondsen tot onderhoud verstrekt, die beheerd worden door 2 leden der stadsarmenkamer en 2 leden der stedelijke schoolcommissie, benevens een afgevaardigde uit elke vereeniging voor bewaarscholen.

Naast de scholen van deze richting vinden de eigenlijke Froebelscholen in de hoofdstad ook veel aanhangers, vooral sedert de oprichting van de Froebelvereeniging in 1874. Hier treedt Dr. Pappenheim als grondvester en voorstander op.

De Berlijnsche Joden zijn groote bevorderaars dezer inrichtingen. De

schrijver vindt dat natuurlijk, maar betreurt het, dat de Reformjuden, die hier aan het roer staan, vijandig tegenover het Christendom staan. In 7 scholen worden slechts 250 kinderen opgeleid.

In Oost-Pruisen heeft de beweging op het gebied van het bewaarschoolwezen nog weinig vorderingen gemaakt, hetgeen de schrijver vooral wijt aan de landbouwende bevolking, die daaraan nog niet veel behoefte schijnt te hebben. Datzelfde is het geval in West-Pruisen, waar de ellende toch zoo groot is. In Posen, waar de behoefte nog grooter is, is de bewaarschool ook nog weinig in trek.

Silezië, dat zich het laatst van alle provinciën met deze zaak inliet, heeft in de laatste 15 jaren zoo wakker daaraan gearbeid, dat het bewaarschoolwezen daar de hoogste vlucht van geheel Duitschland heeft genomen. De meer genoemde heer Bessing-Bierberg heeft daartoe den krachtigen stoot gegeven.

Over het algemeen heeft het bewaarschoolwezen in Pruisen nog niet die beteekenis gekregen, welke men daarvan verwachten zou wegens den ijver, door vele geachte personen daarbij aan den dag gelegd, en den steun, dien zij van vorstelijke personen en hooggeplaatste geestelijken mochten erlangen. De bestaande inrichtingen dragen genoegzaam alle een Evangelisch-kerkelijk karakter.

Datzelfde valt op te merken omtrent het koninkrijk Saksen.

In Mecklenburg is het daarmede wat beter gesteld.

Van de vrije steden onderscheidt zich Hamburg in dit opzicht gunstig. Reeds in 1829 werd daar de eerste bewaarschool gesticht. En de werkzaamheid, door het Rauen Haus ten toon gespreid, mag ten voorbeeld aan geheel Duitschland strekken. Vanwege dit huis zijn thans 7 inrichtingen tot stand gebracht, die bij de 1000 kinderen verzorgen.

Ook Bremen en Lubeck streven naar den voorrang.

Van de overige Duitsche staten onderscheidt zich Wurtemberg gunstig door zijne reeds vroegtijdig en met volharding volgehouden pogingen, om de verpleging van kinderen in bewaarscholen te bevorderen.

Elzas-Lotharingen maakt ook eene gunstige uitzondering. Daar bloeit het bewaarschoolwezen.

Volgens de mededeelingen van den schrijver, die voornamelijk zich ten doel schijnt gesteld te hebben het karakter der Christelijke bewaarschool in het licht te stellen, heeft deze richting in Duitschland verre de bovenhand boven de moderne bewaarschool: den Froebelschen kindertuin.

De *Oostenrijksch-Hongaarsche* monarchie biedt een geheel ander beeld van het bewaarschoolwezen dan Duitschland aan. Hier is het woord werkelijk tot eene daad geworden; hier bloeit de kindertuin naast de confessioneele bewaarschool; hier paart zich eenheid van zin aan eenheid van handeling.

De beweging in de monarchie is echter van het Westen naar het Oosten voortgegaan. Het koninkrijk Hongarije is de baanbreker op

dit gebied geweest en heeft de mededinging met het keizerrijk tot den huidigen dag glansrijk volgehouden.

Ook hier was het eene aanzienlijke vrouw, de Gravin Bumswick, die het initiatief nam. Zij bracht in 1828 te Ofen de eerste bewaarschool tot stand, die zulk een opgang maakte, dat reeds in 1832 Ofen in het bezit van drie dergelijke inrichtingen was. Met hetzelfde succes werkte zij te Pesth en te Presburg.

Nadat deze edele vrouw tot het jaar 1836 13 bewaarscholen had in het leven geroepen, kwam in 1837 te Tolnan eene vormschool voor onderwijzers en eene model-bewaarschool tot stand.

In 1874 bezat Hongarije 5 vormscholen voor bewaarschoolonderwijzers, met 198 bewaarscholen.

Sinds dien tijd nam het bewaarschoolwezen aldaar eene hooge vlucht. Sinds 1870 won ook de kindertuin er veel veld. In het ontwerp van den Minister van onderwijs van 1870 werden kindertuinen en bewaarscholen in het stelsel van volksonderwijs opgenomen en als voorbereidende scholen voor de volksschool aangemerkt.

Volgens de jongste officieele verslagen waren in Hongarije (Croatië niet medegerekend) in 1884 364 bewaarscholen, die gezamenlijk 36972 kinderen bevatten, met 313 gediplomeerde en 209 niet-gediplomeerde onderwijzers. De gelden, daaraan ten koste gelegd, bedroegen 290851 fl., waarvan de Staat 24493 fl. bijdroeg.

Van dat aantal scholen werden slechts 7 vanwege den Staat opgericht en onderhouden, 63 door gemeenten, 81 door private personen, 15 door stichtingen, 114 door vereenigingen, 64 door R.-K. vereenigingen, 7 door Gereformeerde, 4 door Evangelische, 9 door Joodsche. De R.-K. scholen staan alle onder de leiding van nonnen.

Sinds 1885 hebben de verschillende vereenigingen een nieuwen stoot aan de zaak gegeven door de oprichting van nieuwe scholen, terwijl ook de Staat ettelijke in het leven heeft geroepen.

Oostenrijk beijverde zich het voorbeeld van Hongarije te volgen. Hier waren het Pastoor Lindner en de Israëlietische koopman Wertheimer, die de baan braken. Zij bereisden Hongarije met dit doel en legden de opgedane ervaring in warm geschreven brochures bloot.

Dit gaf aanleiding tot eene levendige beweging in de hoofdstad. Een leeraar van de Ofener inrichting werd naar Weenen geroepen en met de leiding van de eerste bewaarschool belast. Die bevredigende resultaten leidden het keizerlijk schooltoezicht tot de oprichting van verscheidene dergelijke inrichtingen in onderscheidene stadswijken. De keizerlijke familie, de hooge geestelijkheid, tal van invloedrijke mannen en vrouwen steunden deze zaak en werkten krachtig tot hare bevordering mede. In 1831 begon de hoofdvereeniging onder voorzitting van den Domheer Turzan hare werkzaamheid. Nieuwe inrichtingen werden door haar in 't leven geroepen, oude verbeterd en alle in verband met de volksschool gebracht.

Geld, eetwaren, kleederen, leermiddelen, enz. stroomden van alle kanten toe, zoodat nergens behoefte aan was. Reeds waren te Weenen 20 inrichtingen verrezen, die 4290 kinderen bevatten. De volgende decenniën vermeerderde dat aantal gestadig. Nu traden ook de kindertuinen op den voorgrond, die een harden strijd met de bewaarscholen begonnen te voeren. Werd in eerstgenoemde eene meer positief Christelijke opvoeding verstrekt, volgens een vast en eenvormig programma, in de kindertuinen trad meer het algemeen humanitaire beginsel op den voorgrond.

Maar, ofschoon bij de R.-K. bewaarschool het religieuze karakter op den voorgrond staat, geschiedt dat meer, om het zedelijk gevoel bij de kleinen te ontwikkelen, dan om het kerkelijk dogma, door catechetisch of stelselmatig godsdienstonderwijs, reeds bij het kind post te doen vatten. De geschriften van Chimani stelden dit beginsel sterk op den voorgrond.

In den aanvang waren de scholen te overvuld en de leerkrachten te beperkt. Men vond scholen met meer dan 300 kinderen onder toezicht van eene onderwijzeres met eene helpster.

De Evangelische kerk mocht tot dusver in Cisleithanië op dit gebied weinig tot stand brengen. Deels geldgebrek, deels de verspreiding van dat deel der bevolking stonden dat in den weg.

Uit de officieele statistiek van het bewaarschoolwezen blijkt, dat in Oostenrijk in 1871 201 bewaarscholen waren met 10774 kinderen en dat dit aantal in 1880 was aangegroeid respectievelijk tot 292 en 25946, terwijl het aantal kindertuinen in 1881 bedroeg 237 met 12421 kinderen.

Vooral Galicië en Tyrol wijzen op grooten vooruitgang. De overvulling dier inrichtingen is sedert aanmerkelijk verminderd en de leerkrachten zijn in getal vermeerderd.

In 1872 heeft de Oostenrijksche regeering het kindertuinwezen bij de wet geregeld. Eene der bepalingen der wet schrijft den districts-schoolopziener voor, de stichting van kindertuinen en de verandering der bestaande bewaarscholen in zijn district in kindertuinen te bevorderen. Hij is verplicht, deze beide soorten van inrichtingen zooveel mogelijk te bezoeken en, zoo noodig, de hoofden op bestaande gebreken te wijzen en voorstellen tot verbetering te doen.

In de instructie voor deze inrichtingen wordt algemeene vorming op den voorgrond gesteld. Reinheid en gezondheid moeten streng in acht genomen en alle stelselmatig onderwijs buitengesloten worden. Omtrent godsdienst-onderwijs wordt voor deze noch voor de bewaarscholen een voorschrift gegeven.

Vóór den leeftijd van 3 jaar mogen in beide soorten van inrichtingen geene kinderen toegelaten worden.

De schrijver vermoedt, dat de regeering door minder gunstige ervaringen ertoe genoopt is geworden, de nonnenscholen onder toezicht van

den Staat te stellen; maar dat zij daarbij de kindertuinen op den voorgrond stelt, betreurt de schrijver ten zeerste. Dat de Oostenrijksche regeering haar bijval schenkt aan het Froebelsysteem, keurt hij af. Beter acht hij het besluit van den Pruisischen Minister Falk, die eene petitie van het Froebelverein afwees, omdat de Staat geene bepaalde richting in de bewaarschool moet voorstaan.

Ons komt het voor, dat de Oostenrijksche regeering juist heeft gezien, als zij in de nonnenscholen eene te exclusief dogmatische opvoeding voor het jonge kind ziet en dan de algemeen humanitaire van den kindertuin bij alle inrichtingen tracht te bevorderen en, waar dat niet kan, hare instemming met de kindertuinen aan den dag legt. Deze meening vindt te meer grond in hetgeen de schrijver erop laat volgen, dat de burgerij de nonnenschool moet nemen, zooals zij is, het aan het toeval moet overlaten, of ze goed of slecht opgeleide hoofden bezit. De zelfverloochenende liefde, waarmede de nonnen haar werk in den regel verrichten, moet menig gebrek in het stelsel en in de school over het hoofd doen zien. Voor een Katholiek land zullen de ordezusters steeds de beste leerkrachten zijn.

Dat alles moge waar zijn, maar zelfs onder het R.-K. deel der bevolking heerscht verscheidenheid van opvatting genoeg, om haar niet te dwingen, hare kinderen volgens den stempel der Kerk te doen opvoeden. En de overige gezindten moeten, volgens de vroeger door den schrijver geuite meening, toch streng uit de kloosterschool verwijderd gehouden worden.

Er is dus meer grond tot prijzen van de vrijzinnige opvatting der Oostenrijksche regeering dan tot laken of instemming met de al te exclusieve opvatting van den schrijver.

De berichten, die de schrijver uit *Zwitserland* kon verkrijgen omtrent het bewaarschoolwezen, waren schaarsch en betreffen slechts weinige inlichtingen van particulieren.

Toch blijkt daaruit reeds, dat in dit kleine land een gezonde, vrije geest heerscht ook op dit gebied. De beweging is hier van het Westen naar het Oosten voortgegaan en is bij het Romaansche deel der bevolking aangevangen, dat daarin nog het leeuwendeel inneemt.

In 1881 telde Zwitserland 393 inrichtingen van dien aard, bewaarscholen zoowel als kindertuinen. Een klein gedeelte der kantons neemt daaraan geen deel. In het Oosten telt men er 100. In de steden vindt men, in verhouding tot het aantal inwoners, een vrij groot getal bewaarscholen. Zoo heeft Zürich, met 25000 inwoners, er 6. Winterthur, met 13000 inwoners, 3; Aarau, met 6000 inwoners, ook 3; Bazel, met 65000 inwoners, bezit niet minder dan 11 bewaarscholen met gemiddeld 1000 kinderen.

Stad en land wedijveren echter gelijkelijk op dit gebied.

Genève bezat reeds in 1827 zeer goed ingerichte kleinkinderscholen, waar de verwaarloosde kinderen eene uitmuntende opvoeding ontvingen.

Ofschoon Bijbelsche geschiedenis en gebed buiten de methode van opvoeding zijn gesloten, is deze school echter doordrongen van een echt Christelijken geest.

De gemeinnützige Gesellschaft te Zürich nam in 1830 deze zaak ter hand door de stichting der eerste bewaarschool, welke later door meerdere werd gevolgd. Het voorbeeld van Zürich wekte de overige kantons tot handelen op.

Volgens den schrijver heeft door Moeder Jolberg, van Nonnenweier, het denkbeeld van de oprichting van bewaarscholen bij de Zwitsers ingang gevonden, zoodat het Christelijk leven, dat de Zwitsersche bewaarschool thans kenmerkt, van uit Duitschland tot haar is doorgedrongen.

Dat neemt echter niet weg, dat er ook plaats gegeven is aan meer vrijzinnige opvattingen. Froebel's speel- en leermiddelen hebben overal in de Zwitsersche bewaarschool ingang gevonden, ofschoon het stelsel der kindertuinen daar nog weinig wortel heeft geschoten. De bestaande bloeien er niet. De meeste van die soort worden te Genève aangetroffen.

De beweging op het gebied van het bewaarschoolwezen is van de burgerij uitgegaan en in stand gehouden. De Staat verleent daaraan geen steun. Het zijn òf fabrikanten òf vrouwenvereenigingen, soms bijzondere onderwijzeressen, die eene school oprichten.

De verschillende diakonessenhuizen van het land hebben met geenerlei vrucht op dit terrein gewerkt. De leerkrachten worden grootendeels van buiten, van Nonnenweier, verkregen. In 1884 waren alleen uit dit gesticht 47 vrouwen in Zwitsersche bewaarscholen werkzaam.

De eerste opleidingsschool voor onderwijzeressen werd in 1877 te Grand-Champ bij Neuenburg gesticht door twee vrouwen. Maar het meerendeel der kweekelingen streefde naar de opleiding voor de lagere school. In 1877 kwam te Bern eene opleidingsschool tot stand, met eene model-bewaarschool.

De vormschool te Herisau in Appenzell neemt echter de eerste plaats in. Sinds hare oprichting in 1865 heeft zij 70 onderwijzeressen afgeleverd. Ook St.-Gallen bezit er eene.

In al die kweekscholen staat de practische opleiding op den voorgrond.

De Zwitsersche bewaarschool kan over eene voldoende mate van leerkrachten beschikken.

De inkomsten en het kapitaal der bewaarscholen bedroegen in 1880 65119 fr., de uitgaven 11663 fr. Verscheidene inrichtingen ontvingen rijke schenkingen.

In Frankrijk vertoont de bewaarschool weder een geheel ander karakter, ofschoon de bevolking, evenals in Oostenrijk, overwegend Katholiek is en zoowel de geestelijkheid als de regeering zich ook daar aan de bewaarschoolzaak wijden.

De behoefte aan toevluchtsoorden (salles d'asyle) voor jonge kinderen werd in Frankrijk reeds vroeg gevoeld, toen de industrie zich daar meer ontwikkelde en de uithuizigheid meer in zwang kwam.

De gewoonte, om het kind reeds als zuigeling uit het ouderlijke huis te verwijderen, maakt de bewaarschool al vroeg tot een gewenscht toevluchtsoord voor kinderen, die aan de engelen-makerij zijn ontsnapt.

Ondanks den grooten ijver en de volharding, door mannen en vrouwen van hoogen rang aan den dag gelegd ter bevordering dezer aangelegenheid, ondanks den grooten stoffelijken en zedelijken steun van vorsten, staatslieden en den Staat voor deze zaak, ondanks de strenge reglementaire bepalingen en het nauwlettend toezicht op het bewaarschoolwezen zijn de verkregen resultaten toch niet bevredigend. De tucht, die in de bewaarschool met zooveel zorg wordt gehandhaafd, heeft op het kind in het gezin weinig effect gehad. Misschien moet dat hieraan zijn te wijten, dat de vormelijke en oppervlakkige zin in die inrichtingen te veel heerscht en de doode letter van het reglement meer tracht uit te werken dan de liefdevolle zorg van de opvoedsters, die daar aan het hoofd staan.

Het keurslijf van de wet en van het schoolreglement beletten de vrije beweging van verpleegden en verpleegsters.

Voorts schrijft ook de schrijver de betrekkelijk geringe resultaten van dit langdurig en omvattend streven der welgezinden toe aan de verslapping van het godsdienstig-zedelijk bewustzijn van het Fransche volk, het atheïsme, dat naast het anarchisme meer en meer op den voorgrond treedt. De afval van het geloof der vaderen viert zijne grootste triumfen op de puinhoopen van het familieleven. Lichtvaardigheid en frivoliteit, in het gunstigste geval onverschilligheid, zijn kenmerken van het huiselijk en het familieleven in Frankrijk.

Door een en ander erlangt de bewaarschool in Frankrijk een geheel ander karakter. Zij is niet meer eene stichting van weldadigheid, maar eene staatsinstelling tot voorziening in eene maatschappelijke nooddruft, zooals de krijgsdienst of de volksschool.

Dat, niettegenstaande deze staatsbemoeiing, de bewaarschool in Frankrijk toch nog zegenrijke vruchten draagt, is te danken aan de liefdevolle toewijding van vele hoog- en lager geplaatsten in de maatschappij, die, door een innerlijken drang, om het goede op te sporen en te onderhouden, gedreven, al hunne energie en sympathie aan deze zaak hebben geschonken.

Reeds in den aanvang dezer eeuw (1800) stichtte de Markiezin De Pastoret te Parijs een toevluchtsoord voor kleine verlaten meisjes. Het was eene kribbeninrichting, bewaarschool en lagere school te gelijk. Maar de eerste beide soorten verliepen weldra door de ongeschikte plaatsing.

Daar trad in 1825 de bekende Burgemeester van het twaalfde district van Parijs, Jean Denys Marie Cochin, op als de eigenlijke grondlegger der salles d'asyle.

Het overlijden zijner vrouw op jeugdigen leeftijd en zijne liefde voor de armen deden hem besluiten, zich uit het openbare leven terug te trekken en zich als apostel der bewaarschoolzaak op te werpen.

Kort vóór die verandering in zijn levensloop had een dames-comité te Parijs zich gevestigd met het doel, om inrichtingen tot stand te brengen, waarin jonge kinderen een toevluchtsoord tegen zedelijke en lichamelijke gevaren zouden vinden. De eerste van dien aard, geschoeid op het voorbeeld der Engelsche infant-school, stond onder de leiding van de reeds genoemde Markiezin De Pastoret. Zij werd in 1826 geopend. Toch wilde de inrichting niet bloeien, omdat men zich geene juiste voorstelling scheen te kunnen maken van haar karakter en hare organisatie.

Cochin werd aangezocht, tot het Comité toe te treden. Al dadelijk bracht hij door zijne heldere inzichten en adviezen licht in den twijfel. Hij ontplooide al dadelijk eene energie en een tact, die aanstekelijk werkten en, na eene enquête in Engeland, tot vernieuwde krachtiger en zekerder pogingen aanspoorden. Onder zekere Mevrouw Mallet werd eene tweede inrichting geopend, die, na 15 maanden bestaan te hebben, 1000 kinderen telde.

Van nu af was de openbare meening voor deze zaak gewonnen en kon Cochin beschouwd worden als de ziel van het nieuwe leven, als de spil, waarom deze opgewekte beweging in gansch het land draaide. De vorst, de staat, de pers, al wat invloed had, werkte mede, om het aangevangen werk te voltooien. Na 10 jaren bezat Parijs reeds 10 asyles, meest alle door particuliere fondsen tot stand gebracht. Andere groote steden: Lyon, Straatsburg, Grenoble, enz., volgden het voorbeeld der hoofdstad, terwijl het platteland met de steden begon mede te dingen. In 1837 hadden reeds 127 gemeenten 265 bewaarscholen met 9214 kinderen.

Toen deze inrichtingen zich meer en meer over het land begonnen te verspreiden, achtte Cochin het nuttig, zijne denkbeelden over deze zaak ook schriftelijk bekend te maken. Hij schreef zijn voortreffelijk *Manuel des salles d'asyle*, een standaardwerk, eene vraagbaak tot op den huidigen dag voor allen, die zich, in Frankrijk en ook daarbuiten, op de hoogte van deze zaak willen stellen. Hij toont daarin een goed Katholiek te zijn; eerbied voor de Kerk, liefde voor den godsdienst hebben bij hem voorgezeten. Hij wenscht het crucifix in de school, het leven van den Heiland en de Bijbelsche geschiedenis in het leerplan opgenomen te hebben, ten einde het kind tot een goed burger op te leiden. Zedenleer en deugd staan bij hem op den voorgrond, het geloof komt slechts in de tweede plaats in aanmerking. Dat Cochin het ernstig met de eerste beide menschelijke hoedanigheden meende, toonde hij in gansch zijn bestaan, in zijne woorden zoowel als in zijne daden. Hij is vrij gebleven van de eenzijdige opvoedingsbeginselen der Roomsche kloosters en liet zich niet in met ziekelijke overdrijving van het religieuze. Ja, zelfs neigt hij, volgens onzen schrijver, in zijne theorieën eenigszins naar het Protestantisme. Hij pleit ijverig tegen de particularistische beweeggronden der kerkelijke partijen en voor eene waarlijk

Evangelische richting in de opvoeding der jeugd. Dat alles prijst de schrijver van dit boek in dien braven Katholiek. En toch misprijst hij het in hem, dat hij zich geen helder bewustzijn heeft gevormd van datgene, waarom het bij eene Christelijke opvoeding eigenlijk te doen is. Hij misprijst het in hem, dat het doel zijner opvoeding niet was Christenen, maar slechts goede burgers te vormen.

Waarlijk, men moet over de bekrompenheid van den Evangelischen prediker zich verbazen, als hij over zulk een man met zulke inzichten den staf durft breken.

Die verbazing vindt te meer grond, als de schrijver er met meer recht op laat volgen, dat het uitgedrukt nationale karakter der bewaarschool in Frankrijk zich verklaren laat uit het streven van haar grondvester, om die asylen niet geheel aan den invloed der Kerk, maar meer aan dien van den Staat over te laten, omdat het met het patriotisme van den Franschman geheel strookt, het begrip van natie of vaderland als eene werkelijke levensvoorwaarde voor de opvoeding van kinderen te stellen. Daardoor tevens laat het zich verklaren, dat Cochin de bewaarschool met de volksschool in verband bracht, daar de bewaarschool aan het vaderland tot opvoeding zijner burgers den dienst van de voorbereidende klasse der volksschool kan bewijzen.

Evenals in Engeland, zoo is ook in Frankrijk het lezen en schrijven in het leerplan opgenomen, ofschoon hier in zeer beperkte mate, zoodat de bewaarschool haar karakter van kleinkinderschool niet behoeft te verloochenen.

Toch heeft Cochin het gevaar doen ontstaan, dat het bewaarschoolleven te stelselmatig, als eene militair mechanische instelling wordt opgevat, en wel door de middelen en de leerwijze, die hij heeft ingevoerd of die door zijne volgelingen in dien geest zijn verwrongen. Alles geschiedt zingende: spellen, lezen, bewegen, loopen. Ofschoon de bedoeling daarvan zeker is, den kinderzin frisch en levendig te houden, zoo staat het toch te vreezen, dat die slendriaan het kind tot eene machine, tot een automaat verlaagt.

Cochin heeft de beteekenis van het aanschouwelijk onderwijs niet onderschat. Maar hij heeft zich niet op het gebied bewogen, dat Froebel zoozeer voorstaat. Hij wil liefde voor de natuur kweeken, maar het gemoed daarbij niet koud laten.

'Niet technische vaardigheid en methodische tact', zegt hij, 'zijn de eerste voorwaarden, die hij hier aan onderwijzers stelt, maar moederlijke zin, werkelijke innerlijke drang, vocatie, moet een hoofdvereischte zijn. Men kieze vrouwen, die door goede zeden, door een inzichtvol en vriendelijk voorkomen zich onderscheiden. Den kinderen moet eene *goede moeder* gegeven worden; *elke andere eigenschap is bijzaak.*'

Doch keeren wij terug tot de feiten.

Ondanks de vele vrijwillige bijdragen van welgezinden kon het damescomité niet voorzien in de steeds aangroeiende behoeften. Jaarlijks

werden voor de inrichtingen, aan hare zorg toevertrouwd, grootere geldelijke offers gevraagd; 16000 fr. was er jaarlijks voor noodig. Het Comité wendde zich daarom tot den Conseil général des hospices, die zich niet onbetuigd liet en waardoor het Comité tevens in de gelegenheid werd gesteld, zijn werkkring uit te breiden.

Tegen het jaar '30 begon ook de Staat een meer werkzaam aandeel in deze aangelegenheid te nemen. De Minister van Onderwijs, De Salvandy, erkende de salles d'asyle officieel en regelde hare organisatie bij de wet. Daardoor nam de Staat als vanzelf de verplichting op zich, om deze zaak ook financieel te steunen.

Voor de verdere ontwikkeling van het bewaarschoolwezen waren twee aktestukken van het jaar 1837 van veel beteekenis.

In het eerste, van 22 December 1837, verklaart de Minister van Onderwijs, dat de salles d'asyle voor de eerste jeugd de nuttigste instellingen van onzen tijd geacht moeten worden. Verder somt de Minister daarin alle voordeelen op, die zij voor het kind in het bijzonder en voor het gezin in het algemeen aanbieden. Zij zijn de beste vormscholen. Daarom verdienen zij onder toezicht van den Staat gesteld te worden; want zijn plicht is 't, over de Christelijke opvoeding zijner burgers te waken.

Het andere behelst een uitvoerig Koninklijk besluit van Koning Lodewijk Filips, waarbij bepaald werd, dat er zoowel openbare als bijzondere bewaarscholen zullen zijn; de eerstgenoemde zijn die, welke door gemeenten, departementen of den Staat tot stand zijn gebracht. Eene Staatscommissie zal met het toezicht over de bewaarscholen belast zijn, welke commissie tevens de bekwaamheden der candidaat-onderwijzers en -onderwijzeressen voor de bewaarschool zal onderzoeken.

De leerprogramma's moeten aan den Koninklijken Raad van openbaar onderwijs overgelegd en door den Minister van Onderwijs goedgekeurd worden. Het hoofdcomité voor de bewaarscholen bestaat uit dames. De salles d'asyle zijn aan het speciaal toezicht der inspecteurs en onderinspecteurs van het lager onderwijs onderworpen. De inspecteurs der academie zullen ze bij hun omgang ook in oogenschouw nemen.

Deze besluiten hadden een gewenscht gevolg: de belangstelling van het publiek en van de overheid steeg erdoor.

Tijdens Napoleon's regeering, zoowel gedurende de tweede Republiek als tijdens het Keizerrijk, ontbrak het niet aan belangstelling vanwege den Staat.

In 1854 stelde Keizer Napoleon III de bewaarscholen in het geheele Rijk onder de bescherming der Keizerin.

Hij stond daarvoor een jaargeld van 400,000 fr. toe en stelde een comité central de patronage aan, dat de oprichting van bewaarscholen door het geheele land moest bevorderen.

Later deed Mevrouw Pape-Carpentier zich als eene voorstandster kennen van de vereeniging der bewaarschool met de volksschool. Dit denkbeeld vond veel ingang en werd meer en meer verwezenlijkt.

Het volgende staatje geeft een overzicht van den vooruitgang in het bewaarschoolwezen in den loop der tijden.

1837 waren in 172 gemeenten	261 asyles met	29214 kinderen.
1840 waren in 352 gemeenten	555 asyles met	50986 kinderen.
1843 waren in 750 gemeenten	1498 asyles met	96192 kinderen.
1846 waren in - gemeenten	2000 asyles met	- kinderen.
1853 waren in - gemeenten	c. 3000 asyles met	200000 kinderen.
1867 waren in - gemeenten	3572 asyles met	418168 kinderen.
1886 waren in - gemeenten	5617 asyles met	693431 kinderen.

Van de 1498 inrichtingen, in 1843 aanwezig, waren 685 openbare; van de 3572 asyles, die in 1867 bestonden, waren 2484 openbare met 344388 kinderen en 1088 bijzondere scholen met 73780 kinderen. Van 1840-'43 bedroegen de gezamenlijke kosten 1,547,082 fr., waarvan de Staat 654,650 fr. bijdroeg.

Eerst in 1861 moesten alle onderwijzeressen zich aan een examen onderwerpen.

Op verschillende plaatsen zijn kweekscholen voor bewaarschoolhouderessen opgericht.

Ofschoon Froebel's methode van lieverlede ook in Frankrijk ingang vond, zoo bleven toch de bewaarscholen haar oorspronkelijk karakter behouden.

Men heeft nog in de bewaarscholen de ‘gradins’, trappen-banken, waarop de kinderen zitten. Bij het onderwijs doen ook de oudste leerlingen als monitors dienst.

De leeftijd van verblijf is van 2-7 jaren.

Bij de toelating moet een geneeskundig attest worden overgelegd. Het schoolgeld bedraagt van 2-29 fr. in het jaar. Ook worden natuurlijk vele kinderen kosteloos toegelaten.

In die scholen heerschen strikte orde, groote reinheid en overigens een opgewekt, frisch leven. Gezang en beweging dragen daartoe veel bij.

De Evangelische gemeente heeft op dit gebied weinig geleverd.

Hoe geheel anders teekent zich het karakter der bewaarschool in *Engeland.* Daar is het weder geheel in overeenstemming met de behoeften der talrijke industrieele bevolking, maar ook geschoeid op de leest van huiselijkheid, gemoedelijkheid en den vromen zin van het volk zelf.

De familieband onder de nijvere klassen wordt daar voor een goed deel verbroken door den strijd, die om het bestaan moet worden gevoerd, veelal door de beide echtelingen. De fabrieksmoloch vraagt daar jong en oud, ouders en kinderen uit hetzelfde gezin; de laatsten voorheen reeds zóó vroegtijdig, dat zij nauwelijks in staat waren de voeten te reppen, de handen te strekken, den rug en het hoofd te steunen bij den veelal langdurigen en vermoeienden arbeid, die van hen gevorderd werd in fabrieken en werkplaatsen. En zij, die ten eenen male ongeschikt waren, de handen voor eenigen arbeid uit te steken, de

zuigelingen en de kleinen beneden het eerste jaar, werden door de moeders verwaarloosd, prijsgegeven aan de zorgen van oudere kinderen, van ouden van dagen, ja, soms geheel aan hun lot overgelaten.

De sterfte onder die kleinen was dan ook ontzettend; dagelijks hoorde men van allerlei ongelukken, die verlatenen overkomen waren, of van ongelukken, door hen verwekt.

En die daarvan niet de slachtoffers werden, verwilderden in zulk eene mate, dat zij de schrik hunner ouders en hunner omgeving werden, opgroeiden tot bandeloozen of door de diaconieën aan de fabrieksheeren als slaven verkocht werden.

In geen land ter wereld heeft de zending zulke vorderingen gemaakt en zulk een omvang verkregen als in Engeland. Naar alle oorden der wereld werd het woord van den Heiland in Bijbels en predikingen verspreid. Maar hoe groote offers de weldadigen in den lande daarvoor ook overhadden, men scheen het nabij zijnde, de blanke slaven in eigen land, over het hoofd te zien door den ijver, jegens het zwarte ras in verre oorden aan den dag gelegd.

Toen, in het laatst der vorige eeuw, het industrialisme door de toepassing van den stoom veld begon te winnen en de nijvere werkman uit zijne bekrompen en schamele woning naar de reusachtige fabrieken werd gedreven, kwam de wonde plek eerst recht aan den dag en zag men in het verlaten kind de kiem van een onheilspellend kwaad.

Nog eene andere aanleiding gaf den stoot tot de oprichting van toevluchtsoorden voor jonge kinderen. Het volksonderwijs stond in Engeland in langen tijd op een zeer lagen trap; het was geheel overgelaten aan particuliere krachten. En die krachten waren veelal zwak, ontbraken zelfs voor een goed deel aan het platteland. De fabrieksmoloch nam alle handen in beslag. De eenvoudige handgrepen en handreikingen, die van jonge kinderen in de fabrieken gevorderd werden, maakten, meende men, verstandelijk onderwijs onnoodig.

Maar weldra bleek, dat de in ruwheid opgegroeide knaap en het verwaarloosde meisje zelfs voor dat werk, hetwelk veelal orde, oplettendheid, netheid en tucht vereischte, op den duur niet geschikt waren.

Daarom moest de bewaarschool tevens een surrogaat voor de volksschool zijn. Aan het jonge kind werd daar, al spelende en zingende, naast begrippen van gehoorzaamheid, zindelijkheid en welvoeglijkheid, eenig begrip van verstandelijk onderricht gegeven.

Toch komt aan een industrieel de eer toe, den eersten stoot tot de eigenlijke bewaarschool in het V. Koninkrijk te hebben gegeven.

Het was de rijke fabriekseigenaar Robert Owen, te New-Lanark a/d Clyde, wiens menschlievend hart verteederd werd door het lijden van zoovele kinderen zijner talrijke arbeidersbevolking. Hij aanschouwde dagelijks de verwildering, de ellende, waaraan die kleinen prijsgegeven waren, en zon op middelen, om daarin zoo goed mogelijk te voorzien.

Daarom besloot hij een toevluchtsoord voor hen te openen. In 1816

openbaarde hij zijn plan aan zijne werklieden en sloeg den moeders voor, hare jeugdige wichten des morgens mede te brengen naar de plaats, waar hij meende, dat ze veiliger zouden zijn dan in de verlaten ouderlijke woning of in het verblijf van eene buurvrouw, waar ze even verlaten zouden zijn.

Reeds den volgenden dag kwam de gansche schare vrouwen met hare wichten van 2-5 jaren op den arm naar den vriendelijken beschermheer. Maar hoe verbaasd zagen ze op, dat ze in de school niet door een meester, maar door een eenvoudigen wever werden ontvangen. Het was de oude, trouwe vader Buchanan, die tijdelijk de plaats van opvoeder op zich had genomen. Hij was wel niet geletterd, maar hij bezat toch een warm hart, een liefdevol oog, een gezond verstand, drie middelen, die hij kostelijk aanwendde ter wille zijner jeugdige verpleegden.

Owen was volstrekt geen dweper met het positieve Christendom en wilde daarom van zijne stichting niet eene kweekplaats voor dogmatisch-Christelijk geloof, maar een werk van echte humaniteit maken.

Zang en beweging, als middelen om het gemoed te verzachten en het lichaam te sterken, waren de hoofdbestanddeelen van het onderricht, dat de meester-wever in zijne school toepaste. En daarmede won hij zoo spoedig aller harten, dat de kleinen ontwaakten met den naam van vader Buchanan op de lippen, met het verlangen in zijne nabijheid te zijn. Spoedig had hij een 150-tal kleinen om zich vereenigd, die hij aan zijne lippen kluisterde, met zijn vriendelijk oog tot gehoorzaamheid dwong.

De bewaarschool te New-Lanark kreeg weldra door het geheele land eene goede bekendheid.

Eenige welgezinden uit Londen brachten haar in den zomer van 1819 een bezoek, hetwelk hun zoo wel beviel, dat zij besloten, naar dit model eene school te Londen te stichten. De indruk was zelfs zoo machtig geweest, dat een Lord Brougham met nadruk en veel welsprekendheid den zegen van dergelijke instellingen voor het land in het Parlement bepleitte.

Hijzelf sloeg dan ook in de hoofdstad van Engeland de hand aan den ploeg. In Brewers Green (Westminster) werd in 1820 de eerste bewaarschool geopend. Daar werd den ouden wever van New-Lanark eene plaats gewezen, en ook hier nam hij zijne taak zoo ijverig ter harte, dat de openbare meening de noodzakelijkheid van meer dergelijke instellingen gevoelde.

De groote beweging op dit gebied ontstond eerst vijf jaren later, in 1825, door de oprichting van de Infant-school Society. Deze vereeniging bewees al dadelijk, dat zij den ernst van het oogenblik begreep. Hare bestuurders bezaten den ijver, den tact en de volharding, voor zulk eene gewichtige taak benoodigd. Lord Landsdown presideerde de eerste vergadering, waar Lord Brougham het woord nam, om een warm pleidooi voor deze goede zaak te houden. Hij wees erop, hoe reeds binnen zes jaren de gebroeders Wilson te Walthamstow, bij Londen,

dergelijke inrichtingen met goed succes tot stand hadden gebracht. In drie scholen hadden zij 570 kinderen vereenigd. Te Bristol was er eveneens eene, die 150 kinderen vereenigde, en vandaar uit kwamen in het westen van Engeland nog zeven andere tot stand. De hoofdstad nu moest eene modelschool stichten, tevens eene vormschool voor onderwijzers dezer inrichtingen.

Wilberforce, de beroemde bestrijder van den slavenhandel, wees in diezelfde vergadering op het nut, dat het godsdienstonderwijs reeds op zulk een jeugdigen leeftijd kon stichten. Ook de beroemde predikant Irwing wees op het nut. En toen aller harten voor de zaak gewonnen schenen, werden de beurzen ruim opengezet, zoodat staande de vergadering de som van 700 £ werd ingeschreven. De bekende Wilderspin werd nu gekozen, om propaganda voor deze zaak door het land te maken.

De geestelijkheid hield zich aanvankelijk op een afstand, omdat zij in het openbaar optreden van Owen niet veel vertrouwen stelde als aanhanger van de positief-Christelijke leer. Doch toen zij weldra overtuigd was, dat het bewaarschoolwezen werkelijk op Christelijken grondslag berustte, trad zij toe tot de beweging en werd zelfs in 1827 onder de leiding van den Bisschop van Londen en Chester een tweede Genootschap voor kleinkinderscholen opgericht, terwijl in het verslag van 1827, door de Infant-school Society uitgebracht, verklaard werd: ‘De geheele hooge geestelijkheid der Anglicaansche kerk, zoowel als de Universiteiten van Oxford en Cambridge, nemen deze inrichtingen in hare bijzondere bescherming.’ Ook andere bisschoppen maakten propaganda voor deze zaak.

Ten gevolge van deze algemeene deelneming rees vanzelf de vraag, of de Buchanan'sche methode niet voor verbetering vatbaar was. Deze vraag werd door den bekenden Wilderspin op eene wijze beantwoord, die destijds veel opgang heeft gemaakt.

Door zijne vindingrijkheid in nieuwe denkbeelden heeft hij de verspreide brokstukken tot een geordend stelsel van opvoeding georganiseerd en voor dat stelsel een wetenschappelijken grondslag gelegd. Hij leverde in 1823 een boek over: ‘De vroegtijdige opvoeding der kinderen in de Engelsche kleinkinderscholen’. Dit boek was een standaardwerk voor allen, die de zaak van eene practische zijde ter hand wilden nemen en toch niet zonder wetenschappelijken grondslag wilden werken. Zijn boek werd dan ook ijverig bestudeerd door de paedagogen en kindervrienden in Duitschland, Frankrijk en Nederland. In 1826 zag reeds de derde druk in het oorspronkelijke het licht en was het reeds in het Duitsch vertaald. De gevoelens van andersdenkenden eerbiedigende, heeft hij zich echter in zijn boek van elke positief-Christelijke strekking verwijderd gehouden. Toch hechtte hij aan het Bijbelsche verhaal en het gebed in de kinderschool als opvoedingsmiddel. Hij schetste den Heiland niet alleen als kindervriend, maar ook als wonderdoener en den Zoon van God. De kinderen moesten bij den aanvang der lessen knielen en een

hunner moest vergeving smeeken voor de zonden om Jezus' wil; daarop moeten een Vader-Onzer en een lied volgen. Deze methode bleef tot op den huidigen dag de grondslag van het bewaarschoolwezen in Engeland.

De kinderen moesten op trapbanken zitten, die langs de muren geschaard waren.

De kinderen werden door jeugdige voorgangers, monitors, onderwezen; dat waren de oudsten der klas, die als eene soort van repetitors fungeerden. Elke monitor had 3 à 4 kleinen voor zijne rekening.

Aan het aanschouwelijk onderricht hechtte hij groote waarde. Aan het spellen en lezen, een belangrijk onderwijsmiddel in de Engelsche kleinkinderschool, werd groote zorg besteed en dat geschiedde dan ook enkel door den onderwijzer. Het schrijven werd geleerd, door de ingegrifte letters in de lei over te dikken. Met het telraam werd tot over de 100 geteld; ook de vier species werden daar onderwezen. Ook aan denkoefeningen werd veel zorg besteed.

Veel waarde werd aan den speeltuin gehecht. Het vrije spel had, als middel tot karaktervorming, voor Wilderspin groote waarde.

Behalve deze scholen heeft men ook sinds lang in Engeland de zoogen. havelooze scholen (ragged-schools), toevluchtsoorden voor de meest verwaarloosde kinderen. Zij zijn eene schepping van een anderen vromen kindervriend, Thomas Guthrie in Edinburg, die de eerste van dien aard aldaar in 1847 in het leven riep. De resultaten dezer scholen waren al spoedig zoo bevredigend, dat de proc.-verhouding van misdadige kinderen beneden 14 jaren van 5 pct. in 1847 tot 2,9 pct. in 1849 was gedaald en ze in 1859 zelfs tot 1,2 pct. was gezonken. Hier werden de kinderen reeds zeer vroeg opgenomen, zoodat deze inrichtingen deels tot de bewaar-, deels tot de volksscholen gerekend kunnen worden.

In 't algemeen kan men de bewaarscholen voor de mindere volksklasse als voorbereidingsscholen voor de lagere scholen beschouwen, daar ze veelal voor een goed deel op het gebied der lagere school treden, zoowel door den aard van het onderwijs als wegens den leeftijd van vele kinderen, daar aanwezig, die zich soms verre boven het 7de levensjaar uitstrekt.

Vervolgens is Groot-Britannië rijk aan matressenscholen - *damesschools* -; in 1851 bedroeg haar aantal in Engeland reeds 13000.

Zij zijn wel de oudste van alle. Zij staan ook verre ten achter bij de eigenlijke bewaarinrichtingen. Van eene liefdevolle behandeling is daar nauwelijks sprake, van stelselmatig onderricht in het geheel niet.

De regeering laat zich tegenwoordig veel gelegen liggen aan de goede organisatie van het bewaarschoolwezen. Zij worden van overheidswege geïnspecteerd.

De eigenlijke Froebelsche kindertuin schijnt in Engeland nog weinig wortel te hebben geschoten. Wel maakt men hier en daar in de nieuwere bewaarscholen gebruik van Froebel's speelgaven, doch zonder Froebel's geest, zonder zijne methode goed te begrijpen.

Aan het Blauwboek van 1885 over het volksonderwijs wordt de volgende staat ontleend:

Aard der school.	**AANTAL KINDEREN.**			
	beneden 3 jaar.	**van 3-7 jaar.**	**van 7 jaar en daarboven.**	**Totaal.**
Scholen, met de Bisschoppelijke Kerk in verband staande	5924	618008	59228	683160
Methodistenscholen	384	50298	5747	56429
R.-Kath. scholen	317	72326	8076	80719
Zelfstandige scholen	846	89966	7967	98779
School Boardschools	2536	442351	76677	521564
Te zamen	10007	1272949	157695	1440651

Trekt men van het laatste cijfer nu de 157,695 boven de 7 jaren af, dan houdt men nog het respectabele cijfer van 1,282,956 kinderen over, die tot de eigenlijke bewaarschool gerekend kunnen worden. Daarbij dient in aanmerking te worden genomen, dat hier slechts sprake is van Engeland.

In het zuidwestelijk schooldistrict van Engeland, dat zich het ongunstigst onderscheidt door het schoolbezoek, is het cijfer der bewaarscholen nog aanzienlijk: 554 scholen met 62863 kinderen treft men daar nog aan.

Bepaalde vormscholen voor bewaarschoolhouderessen vindt men er niet. Meestal moet de practijk hare leerschool zijn.

Italië volgde het voetspoor van Zwitserland. Daar werd de eerste stoot voor de beweging op dit gebied gegeven door de Abten Aport en Lambruchini. Reeds in het tweede decennium dezer eeuw verrezen daar inrichtingen tot verzorging van jonge kinderen, scuolo degli fancuelli, scuolo delle maestro, eene soort van matressenschooltjes. Vooral in het Lombardisch-Venetiaansch Koninkrijk waren deze inrichtingen over het land en in de steden verspreid. Alleen te Vicenza telde men meer dan 40 van zoodanige schooltjes. Daar werden de kinderen reeds met een of anderhalf jaar opgenomen. Zij bleven daar tot hun zesde of zevende jaar. Het waren private ondernemingen. Voor het verblijf aldaar moest betaald worden tot 80 centimes in de week. Het aantal kinderen aldaar wisselde van 15 tot 40. De kleinen werden reeds om 6 of 7 uur in den morgen daarheen gebracht. Men hield zich daar bezig met gebeden leeren, zingen, spellen en vrouwelijke handwerken.

In Toscana schijnen de eerste eigenlijke bewaarscholen te zijn opgericht. De bovengenoemde geestelijken werkten zeer mede tot hare propaganda. De Kardinaal Micara verstrekte bij testamentaire bepaling 50000 scudi voor de oprichting van eene bewaarschool te Rome, die daar dan ook in 1847 tot stand kwam.

In 1848 waren er in Italië omstreeks 200 asili infantili, waarvan Lombardije en Piëmont het grootste contingent leverden. Op al deze inrichtingen gingen ongeveer 19000 kinderen en waren 319 onderwijze-

ressen werkzaam. Vele dier scholen, door liefdadige personen gesticht, zijn kosteloos toegankelijk voor de behoeftigen. Priesters uit de omgeving geven daar onderricht.

Italië bezit ook verscheidene goed ingerichte kribben-inrichtingen, Ricovero pei bambini latanti, toevluchtsoorden voor zuigelingen. Vooral in Milaan zijn deze goed ingericht.

De snelle uitbreiding dezer inrichtingen voor kinderen beneden zes jaren heeft haar gunstig gevolg al spoedig doen gevoelen. Op in het oog vallende wijze verminderde weldra de sterfte onder jonge kinderen. Terwijl de sterfte onder de kinderen van die periode, die niet in die toevluchtsoorden verpleegd werden, gemiddeld 16 pct. jaarlijks bedroeg, was ze voor de kinderen, die er wel werden heengezonden, slechts 2 pct.

In Florence meende men ook waar te nemen, dat de familiezin en de ouderliefde waren toegenomen in de gezinnen, die zulke kinderen naar de bewaarscholen zonden. Vooral werkten zij gunstig terug op de vondelingshuizen. Eene menigte kinderen werden vandaar door de ouders teruggevraagd.

In *België* was reeds vroeg het bewaarschoolwezen een voorwerp van zorg der liefdadigheid. Toen het nog met Nederland vereenigd was, heeft de M.t.N. v. 't Algemeen aldaar in 1827 aan verscheidene dezer inrichtingen het leven geschonken, zoodat zij, evenals in Nederland, naar het model der Duitsche en Engelsche voorgangers georganiseerd waren. Later, na de afscheiding van Nederland, is men meer het Fransche stelsel der salles d'asyle gaan volgen, waarop de overwegende invloed van het Fransche deel der bevolking en van de R.-K. geestelijkheid zich deed gelden.

Reeds in 1847 bezat België 516 bewaarscholen met ruim 14000 kinderen.

Onder de écoles adoptées of subsidiées moeten gedeeltelijk door den Staat of de gemeenten ondersteunde verstaan worden. De gemeentelijke inrichtingen van dien aard bezaten toenmaals 3769 kinderen, de bijzondere scholen 10726. In 1848 telde België in de écoles gardiennes 28593 kinderen.

Hoe aanmerkelijk het bewaarschoolwezen na dien tijd is toegenomen, bewijst het volgende staatje:

In de jaren	**1869**	**1872**	**1875**	**1878**	**1881**
Gemeentelijke	119	212	268	394	684
Bijzondere, aan inspectie onderworpen	235	220	298	334	24
Geheel vrije scholen	255	348	363	401	-
Totalen	609	780	929	1129	
met een getal kinderen	60570	78241	97382	124000	

De vermeerdering komt voor een goed deel op rekening der gemeenteinrichtingen.

De wetgeving voorzag reeds in 1842 in eene betere regeling. Ten einde de gemeenten tot de oprichting van zoodanige inrichtingen te verplichten, zegde de regeering aan de gemeentebesturen in de steden subsidie toe. Daarbij wordt gewaagd van de wenschelijkheid, om den kinderen eene godsdienstige opvoeding te verschaffen.

De ordezusters bekleeden in de verzorging der kinderen op die scholen dan ook eene voorname plaats, terwijl de geestelijkheid er grooten invloed heeft.

Sinds 1880 hebben de kindertuinen ook eene hooge vlucht genomen. Vooral te Antwerpen vindt men dergelijke inrichtingen, die zeer goed zijn ingericht; omstreeks 3000 kinderen worden daar volgens Froebel's methode onderwezen.

Ook vindt men daar voortreffelijke kribben-inrichtingen.

Te Brussel is een speciaal geneeskundig toezicht over de bewaarscholen gesteld.

In het algemeen mag België tot de landen gerekend worden, waar het bewaarschoolwezen hoog in aanzien staat.

Met Nederland neemt zij eene eereplaats onder de grootere en kleinere staten van Europa op dit gebied in.

In *Denemarken* was reeds in den aanvang dezer eeuw de aandacht op dit onderwerp gevestigd. De godvruchtige Koningin Carolina wijdde daaraan hare zorgen.

Dergelijke toevluchtsoorden werden dan ook spoedig over het geheele land verspreid. Het was het werk der Christelijke barmhartigheid vooral, dat ze tot stand bracht.

Vooral de auditeur Fedderson heeft zich op dit gebied verdienstelijk gemaakt. Na Duitschland en Frankrijk doorkruist te hebben, bracht hij in 1828 de eerste inrichting van dien aard, op modernen grondslag geschoeid, tot stand.

Te Kopenhagen wijdde zich eene commissie aan de zorg voor de oprichting en het onderhoud dezer scholen. Tot het jaar 1869 waren reeds 12000 kinderen door deze asylen opgevoed. Zij berusten alle op een Christelijken grondslag. Aanvankelijk werd het Engelsche model, later het Duitsche ter navolging gekozen.

In 1869 was het vermogen van het Kopenhaagsche Comité 26500 kronen.

In 1884 werd een derde comité aldaar tot stand gebracht, zoodat op dit tijdstip de hoofdstad 14 toevluchtsoorden voor jonge kinderen bevat.

Wanneer wij *Nederland* in de laatste plaats bespreken, dan is het niet, omdat onze schrijver aan ons land de laatste plaats in zijn boek heeft gegeven en het in de laatste rij der landen heeft geplaatst, die zich verdienstelijk op het gebied van het bewaarschoolwezen hebben gemaakt. Integendeel; hij geeft ons land niet alleen eene eereplaats achter Frankrijk

en Engeland, maar stelt het in vele opzichten ook aan zijn eigen land, aan Duitschland, het land der baanbrekers op dit gebied, ten voorbeeld. Hij laat zoowel het Christelijk karakter als den geest van echte humaniteit, die in ons bewaarschoolwezen doorstralen, recht wedervaren; hij prijst het, omdat de bekende weldadigheidszin van ons volk zich ook ten dien opzichte zoo mild en zoo vroeg heeft geopenbaard; hij keurt het goed, dat de regeering zoo vroegtijdig het nut van deze zaak heeft in het licht gesteld en dezen tak van opvoeding onder haar toezicht nam; hij stelt vooral onze regeering ten voorbeeld aan Duitschland, omdat zij door eene juiste statistiek van het bewaarschoolwezen licht verschaft omtrent den omvang, dien deze zaak in ons land heeft verkregen, waaruit de verhouding kan worden nagegaan, in welke mate de autoriteiten en de burgerij zich van die taak kwijten.

Voor ons heeft hij in zijne uitvoerige mededeelingen niets nieuws gezegd, want hij heeft onze eigen bouwstoffen verwerkt, voor zoover dat de geschiedenis van deze zaak betreft, en, wat den tegenwoordigen toestand aangaat, heeft hij zich van eenige gegevens, door mij verstrekt en door de geneeskundige raden in ons land verzameld, bediend.

Het gaat niet wel aan, een uittreksel te geven van hetgeen de schrijver over ons land daaromtrent zegt. Wij zouden dan vervallen in eene reproductie van onzen eigen arbeid, waaruit de schrijver met oordeel het noodigste heeft overgenomen, om het karakter van de bewaarschool ten onzent in het licht te stellen.

Ofschoon de schrijver uit de gegevens omtrent den lateren tijd niet veel meer dan eenige cijfers heeft overgenomen, kunnen wij volstaan voor de latere geschiedenis en ons oordeel daarover, door te verwijzen naar een opstel, geplaatst in *De Tijdspiegel* van 1883.

Toch achten wij het nuttig, het standpunt, door Nederland ten deze ingenomen en later gevolgd, in verband met de bovenstaande bijzonderheden, aan andere landen ontleend, hier nog in het licht te stellen.

Als wij nagaan, wat de schrijver ten opzichte van andere landen dienaangaande heeft gezegd, - een oordeel trouwens, dat soms op zeer weinige en niet altijd even betrouwbare gegevens berust, - dan is het gunstige oordeel, over ons land geveld, wel gerechtvaardigd.

De huiselijke zin, de gemoedelijkheid, de godsdienstige geest, aan onzen landaard eigen, hebben zich van den aanvang af in het bewaarschoolwezen afgespiegeld. Onze matressenschooltjes waren echte moederschooltjes met al de gebreken en deugden, aan het Nederlandsche gezin, aan het volkskarakter van de achttiende eeuw eigen: saai, femelig, gemoedelijk tot vervelens toe.

De kleinkinderschool van de 19de eeuw bleef dat karakter behouden tot aan onze scheiding van het Zuiden. Dat Zuidelijke deel des lands gaf den stoot tot eene gewenschte hervorming. En tot die hervorming heeft de M. t. Nut v. 't Algemeen het hare rijkelijk bijgedragen.

De eerste *bewaarschool*, die te Brussel in 1827 verrees, was op de

leest der Engelsche Infantschool geschoeid. Het was dan ook eene Engelsche vrouw, die daar aan het hoofd werd geplaatst.

De Nederlandsche Regeering vestigde de aandacht op het nut dezer inrichtingen ook voor ons land en daarop ontstond eene beweging in het Noorden ervan ten gunste van de bewaarschool. Zwolle ging voor, Deventer en Groningen volgden. Maar hier nam men de Zuid-Duitsche kleinkinderschool tot voorbeeld.

Later volgden de groote steden van het midden des lands, Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Hier werd weer het Engelsche systeem op den voorgrond gesteld: Bijbelsche geschiedenis, gebed en spellen waren de hoofdvakken voor de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling des kinds.

Het vierde decennium was bijzonder vruchtbaar voor de ontwikkeling van het bewaarschoolwezen. Nu trad ook de gemeentelijke autoriteit op, om in de zich openbarende behoefte aan dergelijke inrichtingen eenigszins te gemoet te komen. Maar de meeste ijver werd ontwikkeld door particuliere krachten. De Departementen der M.t.N. van 't Algemeen zonderden een deel hunner fondsen af voor de oprichting van zulke scholen. Andere vereenigingen stonden uit den boezem der beweging op, om aan de geavanceerde begrippen dier Maatschappij wat tegenstelling te bieden en het Christelijk karakter van de bewaarschool in wezen te doen houden.

De kerkelijke strijd, die na 1857 opnieuw ontbrandde ten gevolge van de totstandkoming der onderwijswet, deed de bewaarschool een middel tot propaganda voor de zuiver Christelijke leer worden. Allerwege verrezen sektescholen. Iedere gezindte trachtte hare jeugdige zieltjes in bescherming te nemen. Naast de Christelijke bewaarscholen verrezen er dergelijke inrichtingen voor R.-K. en Jodenkinderen. Zelfs begrepen de ijveraars voor de Christelijke zending, dat het noodig was, ook voor Jodenkinderen het licht van den Heiland te doen opgaan, zoodat deze nog ongestempelde zieltjes daarheen gelokt werden, om hun hart te openen voor de onvervalschte Calvinistische leer.

De bewaarschool heeft zich overigens tot op den huidigen dag zoo vrij mogelijk bewogen. Elke gezindte, elke richting, elke methode vond daar een ruim gebied van werkzaamheid.

De concurrentie, die de verschillende richtingen in den laatsten tijd elkander hebben aangedaan, heeft veel tot den bloei, tot den vooruitgang op dit gebied medegewerkt.

Ofschoon de Christelijke bewaarschool haar karakter in den loop der tijden niet verloren heeft, zoo zag zij zich echter genoodzaakt, veel van het goede, dat de scholen van andere richting bezaten, over te nemen. Dat geldt vooral van de betere inrichting der lokalen, de aanwezigheid van open speelplaatsen en, in verband met eene betere opleiding der onderwijzeressen van die richting, ook eene betere methode van onderwijs. Men treft in sommige van die scholen ook sommige van

Froebel's gaven aan, waardoor aan de kinderhand meer vaardigheid wordt verschaft en aan het kinderlijke brein wat afleiding van een dogmatisch onderwijs, dat in den aanvang wat al te ijverig en uitsluitend daar gegeven werd.

De kweekscholen van onderwijzeressen, die van lieverlede hier en daar in ons land in meer liberale richting zijn verrezen, doen de hoop voeden, dat het onderwijzend personeel van degelijker, gehalte zal worden en dat er meer eenvormigheid in de methode van onderwijs zal komen.

De pogingen, van regeeringswege aangewend, om in te grijpen in de organisatie der bewaarschool, zijn gelukkig tot dusverre mislukt. Zij bepaalt zich er thans toe, om een repressief hygiënisch toezicht te oefenen, dat bij gemis aan een gezet toezicht van rijkswege door het geneeskundig Staatstoezicht echter niet veel te beteekenen heeft.

Wel heeft dat Staatstoezicht, bij monde van de geneeskundige Raden, over den bouw van vele dier scholen een afkeurend oordeel uitgesproken, maar dat oordeel heeft weinig of geen gevolg gehad. Hoogst zelden wordt eene bewaarschool afgekeurd, omdat hij, die de afkeuring moet uitspreken, de geneeskundige inspecteur, die inrichtingen hoogst zelden bezoekt, en alleen dan, als zijne aandacht door eene autoriteit op slechte toestanden gevestigd wordt. En van dien kant komen hoogst zelden reclames; want sluiting eener bestaande bewaarschool, door particulieren bestuurd, zou meestal ten gevolge moeten hebben de oprichting van eene gemeente-bewaarschool.

Toch is het soms gebleken, dat de enquêtes, door de geneeskundige Raden indertijd ingesteld, nuttige gevolgen hebben gehad. Wanneer het geneeskundig Staatstoezicht die enquêtes op gezette tijden zou herhalen en dan de onderzoekers met meer ernst en methode dat onderzoek zouden instellen, indien de geneeskundige ambtenaren beter de adviezen der geneeskundige Raden in acht namen en later zelfstandig zouden optreden, om de besturen dier scholen op de waargenomen gebreken te wijzen en zoolang daarbij aan te houden, totdat werkelijk verbetering was aangebracht, dan zou van regeeringswege alles gedaan zijn, wat men met recht en billijkheid van haar vorderen mag en moet.

Hoe langer toch onze ervaring zich ten opzichte van de bewaarschool in ons land uitstrekt, des te meer komen wij tot de overtuiging, dat het laisser faire door den Staat op dit gebied gehuldigd moet worden. De richtingen zijn in ons land te uiteenloopend, de vrijheid is te groot en beweegt zich in eene te goede richting, dan dat de Staat door een wetsartikel mag ingrijpen in de organisatie der bewaarschool. Hij wake er slechts voor, dat de gezondheid geene schade ondervinde door eene slechte inrichting der localiteiten. Hij bepale zich ertoe, om door zijne geneeskundige ambtenaren de besturen en hoofden voor te lichten, desnoods aan te dringen op verbeteringen in het hygiënische en bij volstrekten onwil of onverbeterlijken toestand de inrichting te doen sluiten. Maar zijn eenvormigen stempel te drukken op de organisatie,

de methode voor te schrijven, de uren van verblijf te regelen, in het huishoudelijk regime te treden, daarvan moet m.i. de Staat zich streng onthouden, ja, zelfs geen gehoor geven aan de aanvragen, die nu en dan zelfs door belanghebbenden worden gedaan.

De bewaarschool blijve ten onzent steeds een werk van verstandige liefdadigheid, van strikt paedagogische strekking, een aanhangsel, soms eene plaatsvervangster van de huiselijke opvoeding.

Gaat Nederland op den bestaanden voet voort met de opvoeding in de bewaarschool te verbeteren, dan zal het steeds eene eervolle plaats blijven bekleeden onder de landen, die deze zaak met ernst en liefde behartigen.

Ten bewijze, hoe grooten omvang het bewaarschoolwezen ten onzent heeft verkregen en hoe het daarin zelfs het in dit opzicht meest bloeiende land, Frankrijk, vooruit is, dient het hierbij gevoegde staatje, ontleend aan het *Verslag van den staat der Hoogere-*, *Middelbare- en Lagere scholen*, *in het Koninkrijk der Nederlanden* over 1885-1886.

Wij zien daaruit, bij vergelijking met het aantal bewaarscholen en hare bevolking in Frankrijk, dat Nederland 1017 bewaar- en kleinkinderscholen bezat, met 107573 kinderen bevolkt.

Frankrijk telt in zijne 5617 bewaarscholen 693000 kinderen.

Nu is de bevolking van Nederland rond 4 millioen en die van Frankrijk 38 millioen, alzoo in verhouding van 1 tot 9,5.

Was Frankrijk nu even sterk in het getal bewaarscholen als Nederland, dan moest het 9661 bewaarscholen bezitten en moesten daar 968157 kinderen de bewaarscholen bezoeken.

In Frankrijk schijnen de bewaarscholen gemiddeld meer kinderen te bevatten dan bij ons en zijn deze inrichtingen niet zoo door het geheele land verspreid als bij ons.

Noord-Brabant telde in 1886 87 gemeenten met kleinkinder- en bewaarscholen, waarvan slechts in 3 gemeenten openbare scholen waren; Gelderland telde 52 gemeenten met bewaarscholen, met 7 gemeenten, die openbare bewaarscholen bezaten; Zuid-Holland 69 gemeenten met 32 gemeenten, waarin openbare scholen; Noord-Holland had in 43 gemeenten scholen met 11 gemeenten, waarin openbare scholen; Zeeland telde in 45 gemeenten bewaarscholen, waarvan 7 gemeenten met openbare bewaarscholen; Utrecht wees 30 gemeenten aan met bewaarscholen, waarvan slechts 2 gemeenten met openbare bewaarscholen; Friesland had in 27 gemeenten bewaarscholen, waarvan 7 openbare waren; Overijsel bezat in 21 gemeenten bewaarscholen, waarvan 11 gemeentelijke inrichtingen bezaten; Groningen wijst slechts 9 gemeenten met bewaarscholen aan, waarvan 4 openbare inrichtingen hadden; Drente geeft slechts 5 gemeenten aan, waarin bewaarscholen, en Limburg 30 gemeenten met *niet één* openbare bewaarschool.

Aan de particuliere krachten is dus in ons land nog verreweg het ruimste veld gelaten.

P r o v i n c i ë n .	**Openbare bewaar- of kleinkinderscholen.**			
	Getal der scholen.	**Onderwijzend personeel.**		
		Onderwijzers.	**Onderwijzeressen.**	**Helpsters.**
Noordbrabant	3	1	2	2
Gelderland	10	-	14	41
Zuidholland	58	-	78	319
Noordholland	12	-	15	31
Zeeland	7	-	8	19
Utrecht	2	1	6	9
Friesland	12	1	16	43
Overijsel	14	-	19	40
Groningen	6	2	18	5
Drente	-	-	-	-
Limburg	-	-	-	-
Totaal in 1885	124	5	176	509

P r o v i n c i ë n .	**Openbare bewaar- of kleinkinderscholen. Leerlingen.**				
	Jongens.		**Meisjes.**		**Totaal.**
	beneden 6 jaren.	**boven 6 jaren.**	**beneden 6 jaren.**	**boven 6 jaren.**	
Noordbrabant	74	10	55	9	148
Gelderland	740	139	805	108	1792
Zuidholland	5019	1117	4864	982	11982
Noordholland	570	101	534	122	1327
Zeeland	317	34	315	34	700
Utrecht	23	28	242	264	557
Friesland	796	104	727	100	1727
Overijsel	1139	21	1153	33	2346
Groningen	440	46	479	37	1002
Drente	-	-	-	-	-
Limburg	-	-	-	-	-

Totaal in 1885	9118	1600	9174	1689	21581

P r o v i n c i ë n .	**Bijzondere bewaar- of kleinkinderscholen.**			
	Getal der scholen.	**Onderwijzend personeel.**		
		Onderwijzers.	**Onderwijzeressen.**	**Helpsters.**
Noordbrabant	162	13	270	162
Gelderland	95	-	131	150
Zuidholland	158	3	181	400
Noordholland	199	1	255	457
Zeeland	64	1	69	96
Utrecht	59	2	86	92
Friesland	58	-	59	99
Overijsel	28	-	43	27
Groningen	15	3	26	15
Drente	7	-	7	10
Limburg	48	2	46	61
Totaal in 1885	893	25	1173	1569

P r o v i n c i ë n .	**Bijzondere bewaar- of kleinkinderscholen.**				
	Leerlingen.				
	Jongens.		**Meisjes.**		**Totaal.**
	beneden 6 jaren.	**boven 6 jaren.**	**beneden 6 jaren.**	**boven 6 jaren.**	
Noordbrabant	6022	778	7908	1610	16318
Gelderland	3946	539	4511	712	9708
Zuidholland	6744	1034	7035	1176	15989
Noordholland	8708	1776	8326	2272	21082
Zeeland	1526	203	1765	320	3814
Utrecht	326	216	2572	2493	5607
Friesland	1876	106	1994	94	4070
Overijsel	1278	37	1395	72	2782
Groningen	572	3	573	4	1152
Drente	182	18	189	12	401
Limburg	1831	417	2273	538	5059
Totaal in 1885	33011	5127	38541	9303	85982

Ten bewijze, dat de toename in de laatste 15 jaren vrij aanzienlijk was, diene het onderstaande staatje.

Jaren. In het Rijk.	Openbare scholen. Aantal scholen.	Aantal leerlingen. Jongens.	Meisjes.	Totaal.
1885	124	10718	10863	21581
1884	123	10857	10221	21078
1883	122	10672	10340	21072
1882	121	10592	10286	20878
1881	111	10466	10076	20542
1880	105	9813	9455	19268
1879	102	9637	9327	18964
1878	102	9432	9043	18475
1877	102	9022	8797	17819
1876	100	8773	8314	17087
1875	104	8218	7886	16104
1874	95	7382	7287	14669
1873	98	7439	7198	14637
1872	91	7156	8839	13995
1871	80	7038	6873	13911

Jaren. In het Rijk.	Bijzondere scholen. Aantal scholen.	Aantal leerlingen. Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Te zamen. Aantal scholen.	Aantal leerlingen.
1885	893	38138	47844	85982	1017	107563
1884	746	33986	38823	72809	871	93887
1883	727	34045	38401	72446	849	93458
1882	715	31938	36232	68170	836	89048
1881	691	31531	35655	67186	802	87728
1880	673	30038	36020	66058	778	85326
1879	669	30469	35880	66349	771	85313
1878	659	29708	35265	64973	761	83448
1877	637	29148	34182	63330	739	81149

1876	625	27759	32747	60506	725	77593
1875	601	25948	30966	56914	705	73018
1874	593	25031	30663	55694	688	70363
1873	578	23855	29617	53472	676	68109
1872	601	23743	29417	53160	692	69155
1871	591	22936	28992	51928	671	65839

S. SR. CORONEL.

De ontwikkeling der schoonheid in de natuur.

De ons omringende natuur biedt, zelfs reeds bij eene oppervlakkige beschouwing, in haar onovertroffen rijkdom van vormen, hare oneindige verscheidenheid van kleuren, hare wonderbare sierlijkheid en fijnheid van bewerktuiging een schouwspel aan, dat door zijne schoonheid in de hoogste mate boeit en dat zelfs door het kundigste penseel niet volkomen kan weergegeven worden.

Waarheen ook het oog zich wendt in de planten- en dierenwereld: overal is die schoonheid van vormen, die harmonie der kleuren op te merken, zelfs daar, waar de oningewijde haar niet zou vermoeden. Het schijnbaar nietige plantje, dat men met eene zekere minachting als ‘onkruid’ voorbijgaat, zonder het zelfs een blik waardig te keuren, doet zich toch, bij meer nauwkeurig onderzoek van zijne fijne onderdeelen, als een wonderbaar samenstel voor, dat voor de fraaiste sierplant niet behoeft onder te doen. Ook de laagste en minst ontwikkelde diervormen, die slechts door den microscoop kunnen waargenomen worden, vertoonen bij meer aandachtige beschouwing veelal hoogst sierlijke vormen en kleuren.

Het is vooral de, als het ware, oneindige afwisseling in vormen en kleuren, die ons bij deze natuurbeschouwing treft en op ons oog zulk een aangenamen indruk maakt. Zelfs aan eene en dezelfde plant zouden wij geene twee bloemen kunnen aanwijzen, die in allen deele aan elkaar gelijk zijn; steeds ontdekt het oog opnieuw verschil in vorm, in samenstelling en in kleur.

Doch niet slechts de rijke schat van kleuren, dien de bloemenwereld ons aanbiedt, ook de vorm en de bouw van de bloem verdienen in de hoogste mate onze bewondering. De ligging harer blaadjes, de rangschikking van deze om het middelpunt, de tallooze vormen der bloemkronen, dat alles wedijvert in sierlijkheid en kleurenpracht. Niet minder verscheidenheid treft ons bij de vrucht, die, bij rijpheid, de fraaiste vormen aan de rijkste en heerlijkste kleurschakeeringen paart.

Vanwaar nu die verbazende verscheidenheid in de organische natuur en waartoe die bijna oneindige afwisseling in vormen en kleuren? Zijn deze slechts geschapen, om het oog van den mensch te bekoren, of hebben zij ook eene beteekenis in de huishouding der natuur?

Tot vóór weinige jaren stond de alles onderzoekende geest des menschen nog stil voor deze raadselen en bleef op die vragen het antwoord schuldig, en de mensch, van nature ijdel, legde zich, als heer der schepping, met een zeker welbehagen neer bij de meening, dat al dit schoon slechts was geschapen om zijnentwil.

Tegenwoordig echter stellen wij ons met dergelijke verklaringen niet meer tevreden en mag de mensch zich die hulde der natuur niet meer laten welgevallen, daar de wetenschap ons op zeer bevredigende wijze een antwoord geeft op de vraag naar den oorsprong en het doel van de schoonheid in de natuur. Het onderzoek heeft met zekerheid geleerd, dat de kleurenpracht der planten en insecten, de heerlijke geuren der bloemen niet als een bloot spel van het toeval moeten beschouwd worden, doch dat zij volgens bepaalde algemeene natuurwetten zijn ontstaan.

Van al het schoone, dat ons bij de beschouwing der natuurvoorwerpen treft, eischt zonder twijfel de bewonderenswaardige rijkdom in kleuren, waarmede de meeste planten en ook vele dieren prijken, onze aandacht. Nergens treedt die verscheidenheid duidelijker en schooner op dan bij de bloemen, want hoewel ook andere plantendeelen dikwijls op bijzondere wijze gekleurd zijn, zoo is toch daarbij de groene kleur overheerschend, zoodat dan ook van een botanisch standpunt het groen niet tot de eigenlijke kleuren gerekend wordt.

De vroegere verklaring van die kleurenpracht in het plantenrijk, dat deze slechts geschapen zou zijn, om den mensch te behagen, bevredigde, zooals begrijpelijk is, den waren natuuronderzoeker niet. Integendeel: het onderzoek heeft geleerd, dat die rijkdom in kleuren niet altijd bestaan heeft, doch dat ook de schoonheid der plant eerst langzamerhand ontstaan is, dat zij een gevolg is van een ontwikkelingsproces, dat steunt op vaste natuurwetten en als hoogst nuttig voor de plant moet worden beschouwd.

Wat van de kleuren der bloemen geldt, moet ook in gelijke mate van hare geuren worden aangenomen; ook deze zijn langzamerhand ontstaan bij de ontwikkeling der plantenwereld, daar zij insgelijks van groot nut voor haar waren en haar steunden in den strijd om het bestaan met andere planten.

Aan Darwin komt de verdienste toe, op dit ontwikkelingsproces voor het eerst de aandacht gevestigd en den juisten weg tot de verklaring ervan gegeven te hebben. Hij kwam tot het besluit, dat de schoonheid der bloemen een gevolg is van het bezoek der insecten, die daarin den honig zoeken.

Het is zeer merkwaardig, dat de groote Goethe, die in vele zijner gedichten en in andere geschriften zoo menigmaal bewijzen heeft gegeven van zijne liefde tot de natuur en van zijne gave, om hare verschijnselen, niet alleen op dichterlijke wijze, doch ook met een helder eigen oordeel, voor te stellen, reeds onbewust het denkbeeld van Darwin heeft uit-

gesproken, zonder een van de feiten te kennen, waarop deze zijne theorie heeft gebouwd. Wij lezen dit in het volgende vers:

‘Ein Blumenglöckchen
Vom Boden hervor
War früh gesprossen
Im lieblichen Flor;
Da kam ein Bienchen
Und naschte fein:
Die müssen wohl Beide
Für einander sein.’

Dit profetische woord van den beroemden dichter-natuurvorscher werd later volkomen bewaarheid: de natuurwetenschap heeft het ten volle bevestigd en met bewijzen gestaafd. De bloem, doch uitsluitend de fraai gekleurde bloem, heeft met het insect, dat haar bezoekt, een innig bondgenootschap, een verbond van eeuwige liefde en van standvastige wederzijdsche toewijding gesloten. Zij zijn onmisbaar voor elkander en onbewust werken zij in de schoonste harmonie samen tot beider welzijn en tot instandhouding van hun geslacht.

Darwin heeft reeds in 1859 in zijn beroemd werk *On the origin of species* op de betrekkingen gewezen, die naar zijne meening en ondervinding tusschen bloemen en insecten zouden bestaan. In het 6de hoofdstuk van dat werk, waarin eenige moeielijkheden, die zich bij zijne theorie der natuurkeus voordoen, worden opgelost, wijdt hij ook eenige bladzijden aan de utiliteitsleer en aan het ontstaan van de schoonheid in de natuur.

In de eerste plaats wordt daarin opgemerkt, hoe moeielijk het is aan te nemen, dat het natuurschoon zou geschapen zijn ten believe van den mensch, daar niet slechts bij verschillende rassen, doch zelfs bij menschen van één en hetzelfde ras de begrippen omtrent schoonheid dikwijls zeer uiteenloopen, terwijl dan tevens nog zou moeten bewezen worden, dat de natuur, vóór het optreden van den mensch, minder schoon was dan thans. Darwin stelt verder de zeer juiste vraag, of de uiterst sierlijk gevormde schelpen en de fraai geteekende schalen van tallooze uitgestorven dieren uit de oudste aardperioden slechts geschapen zouden zijn, opdat de mensch die eerst na duizenden jaren in zijne verzamelingen zou bewonderen, en of de prachtige, doch verbazend fijne kiezelschalen der diatomeën, die slechts door sterke microscopen kunnen waargenomen worden, alleen voor die gelukkigen zouden geschapen zijn, die gebruik kunnen maken van een werktuig, dat bovendien eerst sedert enkele eeuwen bekend is?

Wat de bloemen in het bijzonder aangaat, was Darwin reeds vroeger tot het besluit gekomen, dat zij hare schoonheid alleen aan het bezoek der insecten te danken hebben. Hij had als regel zonder uitzondering opgemerkt, dat bloemen, die door den wind bevrucht worden, nooit eene fraai gekleurde kroon vertoonen, doch dat alle bloemen, die door

insecten bezocht worden, steeds eene levendig gekleurde kroon hebben en honig afscheiden, zoodat de fraaie kleur blijkbaar dient, om de insecten te lokken. Als dus op de aarde nimmer insecten bestaan hadden, zou de plantenwereld niet met fraaie bloemen getooid zijn en zij zou slechts groene, onooglijke bloemen hebben voortgebracht. Zulke bloemen vinden wij dan ook tegenwoordig werkelijk nog bij de grassen, brandnetels, eike-, denne-, noteboomen, enz., die alle door bemiddeling van den wind worden bevrucht.

Hoewel Darwin dus in zijn *Origin of species* reeds de grondgedachte uitsprak, legde hij eerst eenige jaren later, in 1862, door zijn werk over de orchideën den eigenlijken grondslag voor de leer der betrekkingen tusschen de bloemen en hare bezoekers. Door tal van latere onderzoekingen vond hij zijne theorie bevestigd, die, wel is waar, reeds in 1793 door Sprengel in eenigszins anderen vorm was opgesteld, doch sedert in vergetelheid was geraakt.

Het voetspoor van Darwin volgende, hebben vele geleerden na hem aan het onderzoek van zijne theorie hunne beste krachten gewijd en zijne meening omtrent dit onderwerp niet alleen ten volle bevestigd gevonden, doch de theorie zelfs in zoo hooge mate volmaakt en in verschillenden zin uitgebreid, dat Darwin zelf zeker nooit op zulke schitterende uitkomsten had durven hopen.

Reeds spoedig na het verschijnen van Darwin's werk werden door Hildebrand, in de jaren 1864-1871, de proeven omtrent de bestuiving voortgezet en deze deed vele waarnemingen aangaande de bijzondere vormen van bloemen. Vooral echter hebben Hermann Müller te Lippstadt en Frederico Delpino te Genua zich op dit gebied een onsterfelijken naam gemaakt en de door Darwin slechts in korte trekken aangegeven denkbeelden met de grootste zekerheid in welbewezen feiten doen verkeeren.

Hermann Müller, een uitstekend plantkundige, die, helaas! reeds in het jaar 1883 aan de wetenschap is ontvallen, heeft in zijne twee uitnemende hoofdwerken de uitkomsten van zijne talrijke waarnemingen neergelegd. In 1873 verscheen zijn eerste werk: *Befruchtung der Blumen durch Insecten und die gegenseitigen Anpassungen beider*, waarin op zeer uitvoerige wijze de vroeger niet opgemerkte betrekkingen tusschen bloemen en insecten werden beschreven. Om aan zijn betoog echter nog meer kracht bij te zetten en zijne theorie op nog hechteren grondslag te vestigen, onderzocht hij gedurende vele jaren de heerlijke Alpenflora, wier plantengroei minder dan in sterk bevolkte streken den invloed van de bewoonde wereld heeft ondervonden en dus, als het ware, in meer zuivere, natuurlijke omstandigheden verkeert. Als vrucht van dien onvermoeiden arbeid gaf hij in 1881 het merkwaardige boek in het licht, dat tegenwoordig voor dit onderwerp als standaardwerk kan gelden en getiteld is: *Alpenblumen, ihre Befruchtung durch Insecten und ihre Anpassungen an Insecten.*

Delpino, de Italiaansche onderzoeker op dit gebied, stelde niet slechts voor het eerst eene algemeene theorie voor genoemde betrekkingen vast, doch leverde ook een rijken voorraad van waarnemingen in zijn werk: *Ulteriori osservazioni sulla dicogamia nel regno vegetale,* dat in 1870 verscheen. In den lateren tijd hielden zich verder nog vele andere geleerden met deze verschijnselen bezig.

Uit al deze, door Darwin begonnen en ook door al de latere onderzoekers met de meeste zorg verrichte waarnemingen is met groote zekerheid gebleken, dat de meeste fraai gekleurde, welriekende en honigafscheidende bloemen door insecten bezocht worden. Men vond verder, dat de meeste dezer bloemen niet bevrucht worden en dus geene zaden voortbrengen, als men haar voor de insecten ontoegankelijk maakt; dat verder de *zelfbevruchting*, d.i. de bevruchting van de eitjes door het stuifmeel van dezelfde bloem, veel minder gunstig is voor de ontwikkeling der zaden dan de *kruising*, d.i. de bevruchting der eitjes uit de eene bloem door het stuifmeel eener andere. Eindelijk vond men, dat bij tal van bloemen lokmiddelen, zooals de fraaie kleur, de aangename geur, enz., gevonden worden, waardoor de honigzoekende insecten ertoe gebracht worden, deze bloemen te bezoeken en aldus ertoe mede te werken, om de kruising tot stand te brengen.

Om den lezer volkomen duidelijk te maken, in hoever het bezoek der insecten de aanleiding is geweest tot de *ontwikkeling* van de fraaie kleuren, den aangenamen geur, enz. van de bloemen, zal het noodig zijn, vooraf een paar feiten omtrent de inrichting der bloem in herinnering te brengen.

Aan eene volkomene bloem, en slechts van deze zal hier sprake zijn, kan men tweeërlei soort van organen opmerken: de bevruchtingsorganen en de beschuttende organen. De laatste sluiten de eerste in den knop in en bestaan uit twee kransen van blaadjes: de kelkblaadjes, die den buitensten, en de kroonblaadjes, die den binnensten krans vormen. Slechts de laatste zijn in den regel fraai gekleurd; de kelkbladen hebben veelal slechts eene weinig in het oog vallende, groene kleur en hun doel is dan ook meer, om de bloem in den knop in te sluiten en tegen uitwendige invloeden, koude, enz. te beschutten. De bevruchtings- of voortplantingsorganen vormen insgelijks weer twee kransen; op de kroonblaadjes volgen naar binnen eerst de meeldraden, bestaande uit dunne draden, welke een knop dragen, die met stuifmeel gevuld is, en in het midden der bloem een stamper of een krans van stampers. De stamper bestaat uit een onderste, meer omvangrijk gedeelte, waarin de eitjes bevat zijn, die later in zaden zullen overgaan; verder draagt dit orgaan in den regel een langwerpig, draadvormig gedeelte, stijl genaamd, die weer gekroond wordt door den knopvormigen stempel. Voor de vorming der zaden uit de eitjes moeten de laatste eerst bevrucht worden en deze bevruchting heeft plaats door het stuifmeel der meeldraden, dat op den eenigszins kleverigen stempel valt, tot eene dunne

buis uitgroeit, die door het weefsel van den stijl naar de eitjes doordringt, waardoor deze zoodanig vervormd worden, dat zij in kiembare zaden veranderen.

Nu heeft de ondervinding geleerd, dat deze bevruchting volstrekt niet altijd even gunstige uitkomsten oplevert en dat vele eitjes, ook al zijn zij met het stuifmeel in aanraking geweest, geene vruchtbare zaden opleveren. Vooral is dat het geval, als de bevruchting van het eitje plaats heeft door het stuifmeel van dezelfde bloem, dus door zoogenaamde zelfbestuiving. Wordt echter het stuifmeel van de eene bloem op den stempel eener andere overgebracht, dan zijn de kansen voor de vermenigvuldiging der plant veel gunstiger, daar dan de meeste eitjes vruchtbare zaden voortbrengen. Van hoeveel gewicht dat overbrengen van het stuifmeel voor de instandhouding eener plantensoort is, zal dus geen nader betoog behoeven.

Bij sommige planten geschiedt het overbrengen van het stuifmeel door den wind, bij andere door insecten. De laatste hebben daardoor op merkwaardige wijze medegewerkt tot het ontstaan der schoone kleuren van de bloemen. Om dit verschijnsel te verklaren, wenschen wij vooraf enkele voorbeelden van het bezoek van bloemen door insecten eenigszins uitvoeriger te bespreken.

Alleen de honigafscheidende bloemen worden door insecten bezocht en slechts deze vertoonen dan ook, zooals wij reeds opmerkten, fraaie kleuren. Beschouwen wij b.v. het driekleurig viooltje. De sierlijke bloem dezer plant heeft 5 paarse blaadjes, die naar binnen heldergele strepen vertoonen, welke duidelijk afsteken tegen het blauw der blaadjes. Volgt men deze strepen, dan komt men in een buisje of spoor, waarin de honig wordt gevormd. De gele strepen trekken de aandacht van het insect; zij vormen een lokmiddel en wijzen het dier den juisten weg naar de honigafscheidende organen. De in het oog vallende kleur van het viooltje en de fraaie teekening van zijne blaadjes vormen dus eigenschappen, die niet slechts voor het insect, doch ook voor de plant zelve nuttig zijn. Het insect vindt daardoor den weg tot zijn onontbeerlijk voedsel; de plant wordt erdoor in staat gesteld, om een veel grooter aantal vruchtbare en veel krachtigere zaden voort te brengen, dan zonder het bezoek der insecten het geval zou zijn. Want terwijl de laatste zoover mogelijk in de bloem doordringen, om hunne tong in de honigbuis te brengen, moet dat orgaan noodzakelijkerwijze den stempel van den stamper, doch ook de meeldraden aanraken, zoodat er talrijke stuifmeelkorrels zich aan vasthechten. Nadat het insect nu den honig uit de buis van de eene bloem heeft opgenomen, vliegt het weer naar eene andere, om hier hetzelfde spel te herhalen. Doch nu raakt het met de tong, waarop zich de stuifmeelkorrels uit de vorige bloem bevinden, den kleverigen stempel van de laatste bloem aan en wordt dus een aantal stuifmeelkorrels op dien stempel afgestreken en aldus de kruisbevruchting tot stand gebracht.

Hoe volkomen in dit geval de bevruchting door insecten, of zooals Hermann Müller het uitdrukt, de *aanpassing* der viooltjes aan de insecten, is verzekerd, blijkt uit het feit, door zorgvuldige proeven bewezen, dat bij het gewone driekleurige viooltje, evenals bij de 'Pensées' onzer tuinen, zonder de medewerking der insecten geene bestuiving, dus ook geene bevruchting of vorming van zaden plaats heeft. Merkwaardig is de ontdekking van Hermann Müller, dat eene variatie van het gewone viooltje, nl. het kleinbloemige viooltje, dat veel kleinere en slechts weinig gekleurde, bijna witte bloemen draagt, niet door insecten bezocht, doch door zelfbestuiving bevrucht wordt. Hier is dus reeds duidelijk het verband tusschen de minder fraaie kleur en het niet bezoeken door insecten op te merken.

De honig kan uit het viooltje slechts opgeslurpt worden door insecten, die van eene lange tong zijn voorzien, daar die stof in de diepte van de spoor wordt afgescheiden. Zij worden dus meestal slechts bezocht door bijen en hommels. Hetzelfde is o.a. het geval met de *doovenetels*, de bekende lipbloemige planten, die langs onze wegen groeien en met fraaie witte, roode of paarse bloemen prijken. Daarentegen worden de *boterbloemen* door een veel grooter aantal en door veel meer verschillende soorten van insecten bezocht, zooals bijen, hommels, vlinders, doch ook kevers, vliegen, enz., alle in zeer verschillende soorten.

De oorzaak van dit verschijnsel is niet ver te zoeken. Bij het viooltje en de doovenetel ligt de honig veel meer verborgen, hetzij in eene afzonderlijke spoor of in de diepte van de kroonbuis, is dus niet slechts veel minder toegankelijk en slechts bereikbaar voor insecten met lange tong, doch het vereischt ook meer overleg, om hem in die bloemen op te sporen, hetgeen dus alleen kan geschieden door insecten, die op een hoogeren trap van ontwikkeling staan. Vandaar, dat deze bloemen slechts door weinig verschillende soorten van insecten bezocht worden, doch onder deze dan ook door een groot aantal individu's, die meer verstandelijk ontwikkeld zijn. Zulke insecten zijn dus ook beter in staat, om aan eene bloem, die hun honig kan verschaffen, de kleinste bijzonderheden in kleur, teekening, enz. te ontdekken en daardoor tot verdere ontwikkeling te brengen. Het is in verband daarmede dus zeer merkwaardig, dat bij de families, waartoe de viooltjes en de doovenetels behooren, eene zeer groote verscheidenheid in fraaie kleuren en in teekening wordt opgemerkt.

Bij de boterbloemen daarentegen is de honig niet op eene zoo verborgen plaats gelegen, hoewel hij ook hier eenigermate aan het oog is onttrokken. De honig bevindt zich hier aan den voet der kroonblaadjes in een groefje, dat door een schubje is bedekt. Niet slechts bijen en hommels zijn in staat, hier den honig op te sporen, doch ook minder ontwikkelde insecten met kortere tong, zooals vliegen, kevers, enz., weten hem hier te bemachtigen, en de boterbloemen worden dan ook door al deze soorten bezocht. De verscheidenheid en de kleuren-

pracht zijn dan ook bij de familie der boterbloemigen, hoewel zij meestal nog zeer fraaie kleuren vertoonen, veel minder groot dan bij de viooltjes en doovenetels.

Nog minder afwisseling in kleuren vertoonen de bloemen van de familie der schermdragende gewassen, waartoe o.a. onze gewone *peen* behoort en die hun naam dragen naar de plaatsing der bloemen, die in den vorm van een scherm gerangschikt zijn. De bloemen zijn hier bijna steeds wit en slechts bij uitzondering geel van kleur en vallen, behalve door de kleur, vooral ook door de rangschikking in schermen in het oog, daar deze reeds van verre zichtbaar zijn. De honig is bij deze bloemen volstrekt niet verborgen, doch ligt volkomen vrij en zelfs insecten met zeer korte mondwerktuigen kunnen hem gemakkelijk bereiken. Vandaar, dat de schermdragende planten door een verbazend groot aantal insecten bezocht worden. Hermann Müller vond, dat alleen reeds onze gewone peen of wortel door 61 verschillende soorten van insecten, tot 6 verschillende orden behoorende, bezocht wordt en daaronder ook door de minst ontwikkelde, zooals muggen, kevers, enz. Deze bezitten niet het vermogen, om geringe verschillen in de kleurschakeering en de teekening der bloemen op te merken; zij kunnen die dus ook niet tot ontwikkeling brengen en, in verband daarmede, vertoont dus deze familie veel minder kleurenrijkdom dan al de andere, die wij hierboven genoemd hebben.

De voorgaande verschijnselen, die zich nog met talrijke andere voorbeelden zouden kunnen laten vermeerderen, welke wij hier stilzwijgend moeten voorbijgaan, dragen het karakter van welbewezen feiten en zijn door tallooze waarnemingen met de grootste zekerheid vastgesteld en bevestigd.

Hoe hebben nu echter deze verschijnselen medegewerkt tot de ontwikkeling der kleuren in het plantenrijk? Wel is waar moeten wij bij de beantwoording dezer vraag eenigszins den minder veiligen weg der bespiegeling betreden, doch de theorie, dat die ontwikkeling aan de kruisbevruchting der insecten is te danken, steunt op zoo ontelbare feiten, dat hare waarschijnlijkheid tot bijna mathematische zekerheid is geworden.

Dat blijkt vooral dan duidelijk, als men de verschijnselen der natuur vergelijkt met de handelingen, die men toepast bij de kunstmatige kweeking der bloeiende planten. De oneindige verscheidenheid in kleuren en vormen, die wij bij de gekweekte planten opmerken en die nog veel grooter is dan in de natuur, wordt juist verkregen, door de bewerking, die in de natuur door de insecten plaats heeft, op grootere schaal en met meer overleg toe te passen.

Op welke wijze toch gaat de bloemkweeker te werk, om zich bloemen van eene bepaalde kleur en teekening te verschaffen? Hij past daarbij, door de ervaring geleid, twee hoogst gewichtige beginselen toe, die door Darwin het eerst in het licht gesteld zijn: de *veranderlijkheid* en

de *erfelijkheid.* In het plantenrijk, zoowel als in het dierenrijk, vertoonen zich, hoe gering dikwijls ook, bij de vermenigvuldiging zekere veranderingen in kleur, enz., die in gewone omstandigheden echter weer verloren gaan, daar dan, door de onderlinge kruising met exemplaren, die de bijzondere teekening niet vertoonen, deze weer spoedig verdwijnt. De bloemkweeker zondert nu echter die bloemen van de overige af, welke de bedoelde bijzonderheid in kleur of teekening eenigermate vertoonen, en vermenigvuldigt deze door kruising. De bijzondere tint gaat dan door de erfelijkheid van de oude op de jonge plant over en de zaden van deze zullen planten voortbrengen, waarin die tint in sterkere mate optreedt dan in de oorspronkelijke. Door deze handeling telkens te herhalen, kunnen eindelijk bloemen verkregen worden, waarin de oorspronkelijke kleur meer of minder verdwenen is en de nieuwe tint geheel en al op den voorgrond treedt.

Iets dergelijks heeft in de natuur plaats door de insecten, die, volgens Hermann Müller, eene soort van kweeking op de bloemen, die zij bezoeken, zouden uitoefenen. Veronderstellen wij, dat eene zekere bloem eenige afwijking in de normale kleur vertoont en een ontwikkeld insect, b.v. eene bij, in die bloem eene ruime hoeveelheid honig aantreft. Het dier zal dan, daar het veel honig noodig heeft en bij het zoeken met veel overleg handelt, zoo spoedig mogelijk eene tweede bloem opzoeken, die dezelfde afwijking vertoont, omdat het daar de meeste kans heeft, opnieuw eene rijkelijke honigafscheiding aan te treffen. De laatste bloem wordt dan door het stuifmeel der eerste bevrucht; die kruisbevruchting geeft zeer vruchtbare zaden en krachtige nakomelingen en deze zullen de bedoelde afwijking in sterkere mate vertoonen. Herhaalt zich hetzelfde nu vele malen, dan zal uit de oorspronkelijke plant eene verscheidenheid ontstaan zijn, die de afwijking in zoo sterke mate bezit, dat zij eene geheel andere kleur en teekening heeft en dikwijls zelfs het karakter van eene geheel nieuwe soort zal vertoonen.

Het zal nu ook duidelijk worden, waarom sommige planten, zooals de doovenetels, de viooltjes, enz., die slechts door bijen, hommels en enkele zweefvliegen bezocht worden, veel meer verscheidenheid in kleuren vertoonen dan die, welke het bezoek van allerlei minder ontwikkelde insecten, muggen, kevers, enz., ontvangen, zooals de schermbloemigen, o.a. de peen. De bijen en hommels zijn niet slechts beter toegerust tot het opslurpen van den honig uit de meer verborgen schuilhoeken, doch zij zijn ook verstandiger. Zij doen dus eene *keuze* uit de bloemen, zoeken bloemen uit met dezelfde kleurschakeeringen, en deze *teeltkeus*, in verband met de veranderlijkheid en erfelijkheid, heeft ten gevolge, dat de ontwikkeling der nieuwe tint in steeds hoogere mate plaats heeft. Bij de peen is dat niet het geval, daar de bloemen van deze plant door allerlei insecten, ook door muggen, kevers, enz., bezocht worden. Deze hebben niet zulk eene groote behoefte aan honig, zijn dus veel minder kieskeurig in de bloemen, die zij bezoeken, en bezitten

ook in veel mindere mate het vermogen, om deze van elkaar te onderscheiden. Hebben deze dieren eene bloem bezocht, die eene zekere afwijking vertoont, dan zal deze niet bestendigd worden, want het stuifmeel zal nu niet steeds op eene bloem worden overgebracht, die dezelfde afwijking vertoont, doch in den regel op eene normale bloem, waarbij dus de bijzondere tint weer spoedig verloren gaat.

Dat bloemen, die geen honig afscheiden en dus niet door insecten bezocht worden, weinig fraaie kleuren vertoonen, volgt uit het voorgaande onmiddellijk. Deze bloemen, zooals die der grassen, brandnetels, eiken, enz., worden slechts door den wind bestoven en het is duidelijk, dat hier van teeltkeus geene sprake kan zijn, doch dat het stuifmeel van de afwijkende bloem in den regel op eene normale bloem zal overgebracht worden, daar de afwijking uitzondering en geen regel is, zoodat deze niet kan bestendigd worden. Door dezelfde oorzaak moet ook het verschijnsel verklaard worden, dat in streken, waar weinig insecten voorkomen, de rijkdom en de afwisseling in kleuren gering zijn. Op Spitsbergen en Groenland zijn bijna alle bloemen wit.

Eene zeer belangwekkende bijzonderheid is hierbij nog, dat de insecten door *bepaalde soorten van kleuren* gelokt worden. De insecten met lange tong worden het meest aangetrokken door de *witte* en *gele* kleuren, die ook voor ons oog het helderst en duidelijkst zijn, terwijl de meer ontwikkelde bloemenbezoekers, zooals dagvlinders en bijen, die ook minder heldere kleuren weten te onderscheiden, zich vooral door blauwe, roode en violette kleuren aangetrokken gevoelen.

Wat van de kleuren der bloemen gezegd werd, geldt in zekere mate ook van die der vruchten, doch hier zijn het meer de vogels, die de ontwikkeling der kleuren in de hand gewerkt hebben. Het genot, dat eene schoone vrucht, reeds alleen door het uiterlijk, den mensch oplevert, is ontegenzeggelijk zeer groot. Hoe schoon is niet de rijpe aardbezie of kers, zoowel wat vorm als kleur betreft; welk genot levert niet het gezicht op van den vollen, prachtigen druiventros of van de heerlijk gekleurde, donzige perzik. Zelfs het beeld van die schoone vruchten, door eene kunstvaardige hand op het doek getooverd, boeit in hooge mate ons oog en levert een zeer groot aesthetisch genot. Doch daaruit kan nog niet worden afgeleid, dat die schoone vruchten alleen tot ons eigen genot of ten gerieve der schilders zouden geschapen zijn. Zij hebben integendeel haar ontstaan ook weer aan zeer natuurlijke oorzaken te danken.

Evenals de mensch voelt zich ook het dier, vooral de vogel, onwillekeurig door de schoonheid der vruchten, door de fraaie kleur eener kers, door het schitterend rood der lijsterbes, door de glanzige donkere vruchten der vlier, enz. aangetrokken. De vogels hebben aan die vruchten juist in den herfst, als er weinig insecten zijn, behoefte als voedsel en zij weten bij ondervinding, zooals ook werkelijk het geval is, dat juist de schitterendst gekleurde vruchten het vleezigst en het aangenaamst zijn, om te eten.

Juist deze omstandigheden hebben echter tot de ontwikkeling der kleuren van de vruchten bijgedragen. Worden b.v. vogels of andere dieren door de schoone kleuren der vruchten aangetrokken en dus de laatste in grootere hoeveelheid door hen genuttigd dan andere niet-gekleurde vruchten, dan is daarin voor de ontwikkeling dier planten een groot voordeel gelegen tegenover andere, die geene gekleurde vruchten voortbrengen. Het inslikken der vleezige vruchten, die meestal gekleurd zijn, is op zichzelf geen nadeel voor de voortplanting; de dieren verteren immers alleen het saprijke vruchtvleesch, doch de zaden zelve zijn in den regel door een hard omhulsel (steen of pit) omsloten, worden in de maag of ingewanden niet verteerd, doch weer onveranderd door het lichaam afgescheiden.

Dat nu zal in den regel geschieden op plaatsen, die ver verwijderd zijn van de moederplant, en deze omstandigheid is van beslist voordeeligen invloed op de ontwikkeling der zaden. Indien toch alle vruchten aan zichzelve overgelaten waren en dicht bij de moederplant op den bodem vielen, zouden zich uit hare zaden talrijke nieuwe planten ontwikkelen in de onmiddellijke nabijheid der oude plant en zouden zij zoowel deze, als elkaar onderling het noodige voedsel uit den bodem betwisten, hetgeen niet anders dan nadeelig voor hare ontwikkeling kan zijn, daar aan de behoeften van een zoo groot aantal individu's op eene beperkte ruimte ten slotte niet meer kan worden voldaan. Het volgend geslacht zal dus reeds veel minder krachtig zijn dan het vorige en daar, bij herhaling, de omstandigheden steeds ongunstiger worden, zullen er steeds minder exemplaren tot ontwikkeling komen en zal eindelijk de plant uitsterven. Dat is dus het geval, als de vrachten weinig of niet gekleurd zijn, tenzij de verspreiding door andere omstandigheden bevorderd wordt. De gekleurde vruchten echter worden door de dieren, die haar eten, heinde en ver verspreid en zijn dus elkaar niet hinderlijk in de opname van het voedsel. Zij kunnen zich ongestoord ontwikkelen en zoo zal zich dus bij vruchten de in het oog vallende kleur, indien deze slechts eenigermate aanwezig was, meer en meer hebben versterkt en eindelijk de nu bestaande tint hebben aangenomen. Ook de fraaie kleuren der vruchten zijn dus het gevolg van de natuurlijke teeltkeus en den strijd om het bestaan tusschen meer en minder bevoorrechte individu's.

Behalve door den rijkdom in kleuren wordt de schoonheid in de plantenwereld nog aanzienlijk verhoogd door de vorming van *dubbele* en *gevulde* bloemen. Ook dit verschijnsel staat met de metamorphose der plantenorganen in het nauwste verband en is dus insgelijks een gevolg van de groote wet der ontwikkeling van de organische wezens.

Het verschijnsel der dubbele bloemen is inderdaad niets anders dan eene vervorming van meeldraden of ook van kelkbladen, dekbladen of zelfs gewone stengelbladen in fraaie gekleurde bloembladen. In andere

gevallen neemt het aantal bloembladen eenvoudig toe of worden deze grooter en de bloemen daardoor gevulder.

Door de waarneming der dubbele bloemen kwam Goethe tot zijne merkwaardige leer van de metamorphose der planten, want juist daarbij komt ten duidelijkste de waarheid uit, dat alle plantendeelen naar een algemeen plan uit een bepaalden grondvorm zijn ontstaan en dat de verschillende schoone vormen dier organen slechts het gevolg zijn van de eeuwige wet der harmonische ontwikkeling in de natuur.

Evenwel worden de dubbele en gevulde bloemen meer onder de gekweekte dan onder de wilde planten aangetroffen en bij de bloemencultuur legt men er zich bijzonder op toe, deze gemetamorphoseerde bloemen te kweeken. Reeds in de oudste tijden werden waarschijnlijk dubbele bloemen gekweekt door de Chineezen en Japanneezen en in den Kaukasus werden wellicht nog vroeger dubbele rozen gekweekt, daar deze hier door Bieberstein in wilden staat werden aangetroffen. Toch schijnt de kweeker deze metamorphose van de natuur te hebben afgezien en slechts te hebben toegepast, wat hij in de natuur had waargenomen.

Vóór eenigen tijd heeft Prof. Hallier te Stuttgart eene belangrijke studie over dit onderwerp geleverd in het tijdschrift *Humboldt* (1887, afl. VI en VII) en aangetoond, dat het verschijnsel der dubbele en gevulde bloemen niet slechts door kunstmatige kweeking wordt verkregen, doch ook in de natuur zelve tot stand komt. Hij wijst op de vermeerdering der bloembladen bij de bekende bosch-anemoon, die oorspronkelijk slechts 5 kroonblaadjes bezit, doch welk aantal bij vele exemplaren 6, 7, 8, 9 bedraagt, ja, zelfs tot 12 kan stijgen. Tevens worden de blaadjes bij vele exemplaren grooter en fraaier van kleur. Bij vele andere wilde planten worden de kelkbladen kroonachtig van vorm, grootte en kleur, zooals bij de ridderspoor, de monnikskap, enz. Bij de bekende blauwe koornbloem zijn de buitenste bloempjes buitengewoon groot geworden en hebben een prachtigen vorm en eene fraaie kleur gekregen.

Hoewel de oorzaken voor dergelijke metamorphosen nog geenszins volledig onderzocht zijn, kunnen wij in sommige gevallen reeds vaststellen, dat ook hier een organisch ontwikkelingsproces in het spel is als gevolg van storingen in de voeding. Zoo zijn bij de blauwe koornbloem in de buitenste groote, fraaie bloemen geene meeldraden of stampers aanwezig; de voedingsstoffen, die door deze laatste organen anders in groote hoeveelheid worden verbruikt, zijn hier ter beschikking gekomen van de kroonbladen, die daardoor tot meerdere ontwikkeling zijn gekomen. Door aanzienlijke wijzigingen in de voeding wordt in het algemeen de ontwikkeling der voortplantingsorganen belemmerd, hetgeen aan die der bloembladen en dus ook aan de schoonheid der plantenwereld ten goede komt.

Ook de verschillen in *inrichting* en *vorm* der bloemen dragen in

hooge mate tot de oneindige verscheidenheid in de plantenwereld bij en zijn, zooals uit de onderzoekingen der laatste jaren meer en meer blijkt, insgelijks afhankelijk van de wijze van bevruchting en van het bezoek der insecten.

Zooals wij zagen, bestaat in de natuur eene neiging tot verhindering der zelfbestuiving, daar deze minder gunstig voor de vermenigvuldiging der plant is dan de kruising. Een zeer werkzaam middel daartoe is de reeds door Darwin waargenomen eigenschap, dat de bloemen van dezelfde plant nu eens langere, dan eens kortere stijlen hebben, dus door hem *heterostylie* genoemd. Bij bloemen met kortere meeldraden zijn de stijlen veel langer, komen dus boven de meeldraden uit, zoodat het stuifmeel den stempel niet bereiken kan en dus de zelfbestuiving onmogelijk wordt. Door proeven van Loew en anderen, in de jaren 1885 en 1886 vericht, is de merkwaardige uitkomst aan het licht gekomen, dat dezelfde planten, die gewoonlijk heterostyl zijn, toch door bijzondere omstandigheden en door gewijzigde inrichting der bloem tot zelfbestuiving in staat worden gesteld, als zij niet door een voldoend aantal insecten worden bezocht. Terwijl in gewone gevallen het stuifmeel van de onderzochte bloemen den stempel niet kon bereiken, werd dit alsdan door het aannemen van bijzondere vormen of door bewegingen der bloemdeelen mogelijk gemaakt.

Zeer belangrijk zijn ook de nieuwste onderzoekingen aangaande de uitwendige vormen der bloemen. Vöchting heeft onlangs (1886) aangetoond, dat de vorm der bloem eenigermate afhankelijk is van haar stand ten opzichte van de werking der zwaartekracht, doch voornamelijk hebben wij hier met den invloed der insecten te doen en schijnt de uitwendige werking der zwaartekracht slechts de eerste aanleiding te zijn tot de vormverandering, die dan door het bezoek der insecten verder wordt tot stand gebracht.

Reeds aan de oudere plantkundigen, zooals Sprengel, was het bekend, dat de symmetrie der helften eener bloem in verband staat tot het bezoek der insecten. Jordan vond, dat de bloemen, die geheel vrij aan het uiteinde van den bloemsteel staan, steeds een veel regelmatiger vorm hebben dan de zijdelings geplaatste, daar de eerste van alle zijden voor de insecten toegankelijk zijn, terwijl de zijdelings geplaatste slechts van één zijde kunnen bereikt worden en in verband daarmede den daartoe meest geschikten vorm hebben aangenomen. Belangwekkende voorbeelden van dezen invloed zijn voor eenigen tijd door Loew in het *Bericht der Deutschen Botanischen Gesellschaft* van 1886 medegedeeld. De schrijver toont daarin aan, dat de vormen der bloemen zelfs in zekere mate afhankelijk zijn van de soort der insecten, die haar bezoeken, zoodat men zou kunnen spreken van bijen-, vliegen-, dagvlinder-, hommelbloemen, enz. Loew beschrijft o.a. eene hommelbloem, die van eene klepvormige bovenlip is voorzien, welke alleen door eene krachtige, op de onderlip gezeten hommel kan geopend worden, terwijl

de binnen de bloem aanwezige honig voor andere insecten ontoegankelijk is. De bloem heeft in deze inrichting dus een middel tegen den roof van honig door andere insecten, die voor hare bevruchting van geen nut zouden zijn, daar het stuifmeel slechts door de hommel op den stempel kan overgebracht worden.

Hebben wij in het voorgaande een blik geworpen op de ontwikkeling der schoonheid in het plantenrijk, zoo eischt nu nog in hoogere mate de schoonheid in de dierenwereld onze belangstelling. Wat toch treft ons oog, na de schoone vormen en kleuren der planten, bij de natuurbeschouwing meer dan het prachtige bonte kleed, dat de natuur aan tal van hare schepselen, doch inzonderheid aan de insecten en vogels, heeft geschonken?

Terwijl reeds sommige lagere dieren door fraai gevormde schelpen of door schitterende kleuren uitmunten, zijn het vooral vele insecten, zooals vlinders en kevers, en onder de hoogere dieren de vogels, die door hun sierlijken vorm en hunne fraaie kleuren ons schoonheidsgevoel streelen. Onze bewondering stijgt echter nog hooger, als wij ook hier tot de overtuiging komen, dat deze schoone kleuren weer geenszins toevallig ontstaan of eenvoudig als zoodanig geschapen zijn, doch hare vorming hebben te danken aan natuurlijke oorzaken en aan dezelfde ontwikkeling, die de schoonheid in het plantenrijk heeft voortgebracht.

Bepalen wij in de eerste plaats onze aandacht tot de kleuren der vlinders en andere insecten, dan merken wij hier een zeer merkwaardig verschijnsel op, dat door Wallace, een der grootste en voornaamste medestanders van Darwin's ontwikkelingsleer, met den naam van *mimicry* of *nabootsing* bestempeld werd.

Men heeft bij vele insecten het uiterst merkwaardige feit opgemerkt, dat zij in kleur, dikwijls ook in vorm en uiterlijk, op treffende wijze gelijken op andere natuurvoorwerpen, nu eens op plantendeelen, die zij dikwijls bezoeken, dan weer op andere diersoorten, die met hen verwant zijn, doch tot andere groepen behooren, somtijds zelfs op voorwerpen der levenlooze natuur, enz. De bladluizen, de groene sprinkhanen, enz. hebben de groene kleur aangenomen van de bladeren, waarop zij leven; vlinders vertoonen de fraaie kleuren der bloemen of komen somtijds in kleur en vorm op verrassende wijze overeen met de plantendeelen, die zij bezoeken.

Bij de vogels doet zich dikwijls, in zekere mate althans, een dergelijk geval voor en bij den grooten rijkdom van kleuren, die in de vogelwereld ons oog bekoort, valt eene zekere overeenkomst met de omgeving in den regel niet te miskennen. Zoo is het sneeuwhoen wit als de sneeuw, die de aarde bedekt; de groene papegaai heeft de kleur der bladeren, de grijze die van de boomschors; de arend gelijkt in de kleur op de rotsen, die hij bewoont en de kolibrie prijkt met dezelfde bonte en schitterende kleuren als de bloemen, die hij bezoekt. Ook bij andere vogels en vele zoogdieren richt zich de kleur dikwijls

naar de woonplaats, waar zij zich langdurig ophouden; de leeuw draagt hetzelfde gele of geelbruine kleed als het zand der woestijn. Hetzelfde zien wij bij andere woestijn- of zandbewoners, als: de woestijnvossen, gazellen, springmuizen, kameelen, antilopen, leeuweriken, enz. De ijsbeer, de poolvos, de sneeuwhaas, de giervalk en andere dieren van het hooge Noorden hebben eene meer of minder witte kleur; de muurhagedissen en gecko's bootsen op bedrieglijke wijze de kleur der muren en rotsen na; de gems, de steenbok, het mormeldier en de Alpenhaas hebben de kleur der rotsen, terwijl in de tropische wouden de vlinders, kevers, leguanen, boomhagedissen, enz. in kleurenpracht wedijveren met de heerlijke kleuren der bloemen en het schitterend groen der bladen.

Al deze eigenschappen zijn voor de bedoelde dieren ongetwijfeld van het grootste nut in den strijd om het bestaan, dien zij tegen andere dieren hebben te voeren, en zij hebben die kenmerken dan ook in dien strijd door de natuurlijke teeltkeuze en hare gevolgen verkregen.

De roofdieren, zooals de leeuw en de ijsbeer, zullen hun buit ongemerkt en met groote zekerheid kunnen naderen en overvallen, daar zij de kleur van het zand of van de sneeuw hebben en dus niet gemakkelijk kunnen opgemerkt worden. Omgekeerd zullen dieren, die door andere vervolgd worden, bij het bezit van eene met de omgeving overeenkomende kleur veel gemakkelijker kunnen ontsnappen. Hetzelfde is het geval met de bladluizen, die de groene kleur der bladeren nabootsen, vele nacht- en avondvlinders, die de tint der boomschors vertoonen en in toestand van rust daarvan uiterst moeielijk zijn te onderscheiden.

Sommige insecten hebben niet slechts de kleur, doch ook den vorm aangenomen van de voorwerpen, waarop zij leven, zooals o.a. het geval is met eenige, aan onze sprinkhanen verwante, buitenlandsche insecten, als: het wandelend blad, de wandelende tak, vele bladluizen, enz. Het nut van de beschermende kleuren of *sympathische kleuren*, zooals zij door Wallace genoemd worden, springt nog meer in het oog bij vele dieren, die in verschillende jaargetijden verschillend gekleurd zijn, die een zoogenaamd zomer- en winterkleed bezitten, zooals met vele pooldieren het geval is. Terwijl het sneeuwhoen in den winter wit gekleurd is als de sneeuw, die den bodem bedekt, worden, als deze in den zomer smelt, de veeren grijsbruin of zwart van kleur, terwijl zij in den volgenden winter weer de witte kleur aannemen. Hetzelfde is met vele andere pooldieren, den hermelijn, den marter, enz., het geval.

Het is duidelijk, dat deze omstandigheden voor zulke dieren een groot voordeel moeten opleveren. Het sneeuwhoen kan zich op den met sneeuw bedekten bodem uitstekend verbergen en het groote nut van de sympathische kleur blijkt hier juist duidelijk hieruit, dat deze dieren in de periode van overgang tusschen winter- en zomerkleed in grooten

getale door roofdieren worden verslonden. Doch uit dezelfde omstandigheid kunnen wij ook het oorspronkelijk ontstaan dier beschermende kleuren verklaren, die zich eerst langzamerhand in den loop der tijden in den strijd des levens hebben ontwikkeld, zich naar de omgeving hebben gewijzigd en dus als een bijzonder geval van de *aanpassingsverschijnselen* moeten beschouwd worden.

In de oudste tijden zullen de verschillende individu's van dezelfde soort in hoofdzaak dezelfde kleur gehad hebben, doch volgens de wetten der veranderlijkheid bij de voortplanting ontstonden toch telkens geringe afwijkingen in de tint, die zonder het bestaan der natuurlijke teeltkeus weer spoedig zouden verloren gegaan zijn, doch waarvan zich nu sommige juist sterker hebben ontwikkeld. De exemplaren van dezelfde diersoort, die in kleur het meest, zij het dan ook eerst nog slechts in geringe mate, met hunne omgeving overeenkwamen, konden door hunne vervolgers het minst gemakkelijk opgemerkt worden en zij overleefden dus hunne minder gelukkige natuurgenooten. Dit is dus een noodzakelijk gevolg van den strijd om het bestaan, waarbij het beter toegeruste individu de overhand behoudt. Deze overlevende individu's hebben zich vermenigvuldigd en de eigenschap, waardoor zij boven de uitgestorvene uitmuntten, op hunne nakomelingen overgeplant. Die eigenschappen zijn daardoor bij elke volgende generatie opnieuw versterkt, totdat de kleur of de vorm eindelijk zoozeer op de omgeving ging gelijken, dat de dieren slechts zeer moeielijk daarvan zijn te onderscheiden.

Zeer duidelijk treedt deze invloed der natuurlijke teeltkeus nog op bij vele zeedieren, en het schoone uiterlijk van vele dezer dieren is ook hoofdzakelijk weer aan dien invloed te danken. De onderzoekingen, die in de laatste jaren verricht werden omtrent de zeedieren, vooral van die, welke aan de oppervlakte der zee leven, hebben geleerd, dat de meeste dezer dieren òf blauwachtig van kleur, òf glasachtig doorschijnend zijn, evenals het water, waarin zij leven. Hiertoe behooren dieren uit de meest verschillende klassen van het dierenrijk, als visschen, die zoo glashelder zijn, dat men erdoor lezen kan, kwallen met fraaien, blauwachtigen weerschijn, vele weekdieren, wormen, enz. Dat deze eigenschap in den strijd om het bestaan door de natuurlijke teeltkeus is verkregen, blijkt duidelijk uit de omstandigheid, dat de naaste verwanten van al deze dieren, die op den zeebodem leven, ondoorschijnend zijn en dezelfde kleur vertoonen als de landbewoners. De kleurloosheid of doorschijnendheid beschut de dieren, die in de zee leven, tegen vervolging door vijanden, daar zij wegens die eigenschap moeielijk kunnen opgemerkt worden. Bij de ontwikkeling dezer diersoorten zullen die, welke eenigszins doorschijnend waren, het minst aan vervolging zijn blootgesteld geweest en daar de minder bevoorrechten langzamerhand verloren gingen, zal de eigenschap der doorschijnendheid meer en meer op den voorgrond getreden zijn.

Daarentegen zijn de visschen, die aan onze vlakke en zandige kusten

leven, zooals de platte zeetongen, schollen, roggen, enz., ondoorschijnend en meer of minder gekleurd. Doch deze dieren worden juist door hunne kleur op merkwaardige wijze tegen hunne vijanden beschermd; hier zijn juist de ondoorschijnendheid en de kleur middelen tot beschutting. Hunne, in toestand van rust, naar hoven gekeerde oppervlakte is zandkleurig en zij liggen meestal rustig vlak uitgespreid op den zandigen bodem. Ieder, die deze dieren in de natuur zelve of in een aquarium heeft waargenomen, weet bij ondervinding, hoe uiterst moeielijk het is, ze in die ligging van hunne omgeving te onderscheiden. Zij hebben die nuttige eigenschap insgelijks weer verkregen door ontwikkeling in den strijd des levens tegen andere soortgenooten, die de beschermende of sympathische, d.i. met de omgeving overeenstemmende, kleur niet bezitten.

Aan de andere zijde vinden wij echter onder de waterbewoners ook vele soorten, die door het prachtigste kleurenspel uitmunten, en wij denken daarbij onwillekeurig aan de vele zeedieren, die door hunne schitterende kleuren het sieraad van onze aquaria uitmaken. Onder de polypen prijken b.v. de zeerozen met een schitterend kleed van de bontste en heerlijkste kleuren en de koraaldieren vertoonen zich in de meest verschillende witte, gele en rosékleurige tinten. Hier zou men dus geneigd zijn tot de meening, dat de theorie der teeltkeus faalt, daar deze dieren door hunne kleuren reeds op groote afstanden in het oog moeten vallen.

Doch het tegendeel is waar: de uitzondering op de theorie is slechts schijnbaar en juist de schitterende kleur is hier voor het dier van het grootste nut. De meeste dezer dieren toch, zooals de zeerozen en koraaldieren, zijn aan eene vaste plaats gebonden en moeten leven van de kleine zeediertjes, die in hunne nabijheid komen. Deze worden dus door de fraaie kleuren gelokt en door de microscopische wapens der polypen, door duizenden van netelorganen, die, evenals de brandnetel, bij de minste aanraking eene brandende prikkeling teweegbrengen, verlamd en gedood. Doch juist door deze verdedigingsmiddelen zijn die dieren ook tegen vijanden gewapend en kunnen dus de schitterende kleuren niet nadeelig voor hen worden.

In de gevallen, die wij tot nog toe beschouwd hebben, was de ontwikkeling der schoonheid bij de dieren hoofdzakelijk het gevolg van de teeltkeuze, die de natuur uitoefent, door de voortplanting te verzekeren aan die individu's, welke op bijzondere wijze gekleurd of geteekend zijn. Wij hadden hier dus te doen met de zoogenaamde *natuurlijke teeltkeus*. Van niet minder gewicht is echter in vele afdeelingen van het dierenrijk de *geslachtelijke teeltkeus* voor de ontwikkeling der schoonheid geweest, waarmede bedoeld wordt, dat de dieren zelven bij hunne paring eene zekere keuze uitoefenen en daarbij aan zulke individu's van het andere geslacht de voorkeur geven, die op de eene of andere wijze door schoone teekening of fraaie kleur uitmunten.

Bij de verklaring van den invloed dier geslachtskeuze wordt dus verondersteld, dat niet slechts de mensch, doch ook het dier met een zeker gevoel voor *schoonheid* begaafd is. Het bestaan van een *schoonheidszin* bij de dieren is dan ook werkelijk door verschillende onderzoekers met tal van voorbeelden gestaafd. In bijna het geheele dierenrijk zijn dieren aan te wijzen, die een bijzonderen smaak blijken te bezitten voor schoone kleuren, fraaie vormen of muzikale tonen.

De mannelijke vogels, zooals de pauw, de fazant, enz., ontplooien met voordacht hunne fraaie vederen voor de wijfjes, en voor deze laatste is bewezen, dat zij aan de schoonst gekleurde mannetjes de voorkeur geven. Sommige vogels, zooals de kolibries en andere, versieren hunne nesten smaakvol met allerlei levendig gekleurde voorwerpen, die zij blijkbaar bewonderen. Evenzoo scheppen de wijfjes van vele vogels een groot genot in den zang van de mannetjes in den paartijd.

Het is nu met zekerheid bewezen, dat de wijfjes bij het paren eene keuze uitoefenen, daar zij in den regel door talrijke mannetjes vervolgd worden. In den regel kiezen nu de wijfjes die mannetjes, welke de fraaiste kleuren en de schoonste stem bezitten, en tusschen de laatste onderling heeft dikwijls een verbitterde kamp om het wijfje plaats. Dit laatste oefent dus bij de paring eene *geslachtskeuze* uit en zal daardoor in hooge mate bevorderlijk zijn aan de ontwikkeling van de schoone kleur of de fraaie stem, evenals men bij het fokken van vogels, om schoone rassen te kweeken, zulke exemplaren laat kruisen, die de verlangde kleur of teekening in de sterkste mate bezitten. Als nu die geslachtskeuze bij de opvolgende geslachten telkens opnieuw uitgeoefend wordt, zooals het meest voor de hand ligt, dan zal de fraaie kleur steeds op het nieuwe geslacht worden overgebracht en wel in steeds sterkere mate, daar zij door de hernieuwde keuze meer en meer versterkt zal worden. Daar hierbij dus de minder schoon gekleurde dieren geene nakomelingschap krijgen, zullen de door schoonheid uitmuntende langzamerhand de overhand verkrijgen.

Bij sommige vogels zijn niet slechts de mannetjes, doch ook de wijfjes schitterend gekleurd, doch bij vele bezitten alleen de eerste die eigenschap, evenals de schoone stem meestal slechts tot het mannelijk geslacht is beperkt. Hier moeten bijzondere omstandigheden in het spel zijn, daar anders de eigenschappen op beide geslachten in gelijke mate zouden overgeplant zijn. Ook dit verschijnsel is een gevolg van de natuurlijke teeltkeuze en staat, volgens Wallace, in nauw verband met den nestbouw. Bij vogels, die een groot, koepelvormig nest bouwen, zoodat het wijfje, als het op de eieren zit, aan het oog onttrokken is, zijn beide geslachten meestal even fraai van kleur, daar hier voor het wijfje geene bijzondere kleur noodig was tot bescherming en de eigenschap dus in gelijke mate op beide geslachten is overgeplant. Is de nestbouw echter zoodanig, dat het wijfje bij het broeien zichtbaar is, dan is dit laatste slechts weinig gekleurd en meer in overeenstemming

met de kleur der omgeving, daar het deze beschermende kleur, als nuttige eigenschap, in den strijd om het bestaan door de natuurkeus heeft verworven en het de schitterende kleuren van het mannetje niet heeft geërfd in het belang van de instandhouding der soort.

Van bijzonder gewicht is, uit het oogpunt der natuurkeus, het ontstaan van de teekeningen en kleuren op de vleugels van vele vlinders. De beteekenis daarvan is vóór eenige jaren o.a. door Lippert te Berlijn duidelijk in het licht gesteld. De vlinders zijn door de natuur niet met bijzondere wapenen toegerust, om zich in den strijd des levens tegenover hunne oneindig talrijke vijanden te verdedigen, en zij zouden dus, als het ware, hulpeloos aan deze zijn overgegeven, ware het niet, dat zij in hunne kleuren onwillekeurig tegen vervolging beschermd werden en daardoor het tot stand komen eener zoo groot mogelijke nakomelingschap verzekerd ware. Nu is echter eene tweede voorwaarde tot de vorming van een aanzienlijk nakroost gelegen in de omstandigheid, dat één van beide geslachten door bijzondere teekening en fraaie kleuren zooveel mogelijk het andere geslacht tot zich weet te lokken. Daar echter hierdoor ook de opmerkzaamheid van de vijanden in hooge mate wordt getrokken en de dieren dus aan meerdere vervolging zijn blootgesteld, is het duidelijk, dat de laatste bijzonderheden in de teekening, nl. die, welke het gevolg zijn van de geslachtskeus, volkomen in tegenovergestelden zin zouden werken als de eerstgenoemde eigenschappen, die door de natuurkeus werden verkregen.

Doch hierin is op merkwaardige en hoogst doelmatige wijze voorzien. In de eerste plaats merken wij vlinders op, die door de natuur, wat hunne versiering of beschermende eigenschappen betreft, slechts zeer stiefmoederlijk bedeeld zijn, zooals het bekende koolwitje, sommige vlinders van spanrupsen, motten en eenige nachtvlinders. Bij deze dieren vindt men noch beschermende kleuren, die met de omgeving overeenkomen, noch fraaie tinten of bijzondere teekening, die hen voor het andere geslacht gemakkelijk bemerkbaar maken. Doch deze soorten hebben dan ook deze bijzondere uiterlijke kenmerken niet noodig, om zich eene groote nakomelingschap te verzekeren. Vooreerst treden deze soorten in verbazend groot aantal op door het vermogen der rupsen, om zich met allerlei planten te voeden en daaronder vooral met die, welke door den mensch in groote massa's worden geteeld, zooals de kool, en bovendien hebben de rupsen dezer vlinders door de natuurkeus eene zoodanige kleur gekregen, dat zij zeer moeielijk zijn te onderscheiden van de planten, waarop zij leven. Bij deze vlinders was dus reeds op voldoende wijze de voortplanting verzekerd; de natuurlijke of geslachtelijke teeltkeus kan hier geen invloed hebben, want de individu's, die geene bijzondere kleur vertoonden, waren toch reeds van eene groote nakomelingschap verzekerd en bijzonderheden in het uiterlijk konden zich dus niet ontwikkelen. Deze schijnbare uitzondering bevestigt dus op verrassende wijze den invloed der natuurkeus bij andere soorten,

die door hare levensomstandigheden niet zoo goed tegen hare vijanden beschermd worden, en bewijst volkomen, dat van toeval hier geene sprake kan zijn.

Juist het omgekeerde doet zich voor bij die vlinders, wier rupsen meer beperkt zijn in de keuze van haar voedsel, die dus in minder grooten getale optreden en daarom niet slechts op bijzondere wijze tegen uitwendige invloeden moesten beschermd worden, doch ook de opmerkzaamheid van het andere geslacht tot zich moesten trekken. Deze minder algemeen voorkomende soorten zijn dan ook juist die, welke de schitterendste kleuren vertoonen, doch deze zijn op uiterst merkwaardige wijze zoodanig aangebracht, dat zoowel aan de eerste als aan de laatstgenoemde voorwaarde wordt voldaan.

Nu verschillen echter de dag- en nachtvlinders in de inrichting van hunne vleugels en in hunne levenswijze en de natuur heeft dan ook op verschillende wijze in deze heide gevallen voorzien. De dagvlinders plaatsen, zooals bekend is, in toestand van rust de vleugels loodrecht naar boven en vouwen ze met de buitenzijde tegen elkaar aan, zoodat de achtervleugels de voorvleugels grootendeels bedekken en dus alleen de onderzijde der achtervleugels zichtbaar is. Die onderzijde is meestal dof, weinig gekleurd en vertoont bij de meeste dagvlinders veel overeenkomst met die omgeving, waar zij in toestand van rust het meest vertoeven, zoodat zij dan door hunne vijanden bijna niet ontdekt kunnen worden. Bij het vliegen echter, en vooral als het noodig is, hunne bekoorlijkheden voor het andere geslacht ten toon te spreiden, worden de vleugels uitgestrekt en lokt het insect door de prachtige kleuren der bovenzijde zijne natuurgenooten. Men zou kunnen meenen, dat de in het oog vallende kleur der bovenzijde een nadeel moest opleveren bij de vervolging door vijanden, vooral door de vogels; doch men heeft aangetoond, dat deze de vlinders slechts zeer moeielijk meester worden in de vlucht of met uitgespreide vleugels, daar de schitterende kleur van deze de aanleiding is, dat de vervolger daarop zijne aandacht vestigt en het insect slechts in de vleugels bijt, zoodat het eigenlijke lichaam daardoor beschut wordt en het dus veeleer als een voordeel kan aangemerkt worden.

Bij de nachtvlinders echter worden de vleugels in toestand van rust niet naar boven gericht, doch in horizontale richting over de ondervleugels geschoven. De onderzijde van alle vleugels blijft dus altijd onzichtbaar en vertoont dus ook geene bijzondere kenmerken. Hier ziet men nu juist op de bovenzijde der voorvleugels de sporen der natuurlijke teeltkeus, op die der achtervleugels die der geslachtelijke teeltkeus. De bovenvleugels zijn slechts zelden fraai gekleurd, doch meestal bruin, grijs of geelachtig, in overeenstemming met de omgeving, zoodat zij in toestand van rust voldoende beschermd zijn. Doch de bovenzijde der ondervleugels, die bij het vliegen of bij het lokken van het andere geslacht zichtbaar wordt, is hier alleen fraai van kleur ten gevolge der

geslachtelijke teeltkeus. Op verrassende wijze zien wij hier dus den invloed der teeltkeus bevestigd en deze merkwaardige theorie verkrijgt dus eene groote mate van waarschijnlijkheid door de verschillende wegen, die de natuur heeft ingeslagen, om, in verhand met de verschillende levensgewoonten, tot hetzelfde doel: de ontwikkeling der dieren plantvormen, te geraken.

Het behoeft dan ook niet nader betoogd te worden, hoe groot de waarschijnlijkheid is van deze verklaringswijze, die, behalve door de macht van tallooze feiten, ook gesteund wordt door hare groote mate van natuurlijkheid en ongedwongenheid. Ten volle verdiend is dus de groote bewondering, die aan Darwin ten deel is gevallen voor de ontdekking dezer theorie, die in zoo hooge mate heeft bijgedragen tot den grooten vooruitgang der biologische wetenschap in onzen tijd.

Intusschen zijn er sommige eigenschappen, die insgelijks tot de schoonheid der organische natuur in betrekking staan en die toch niet kunnen verklaard worden door de natuurlijke, noch door de geslachtelijke teeltkeus, die evenmin door den invloed van den strijd om het bestaan kunnen verkregen zijn, daar zij in geenerlei opzicht voor de betrokken soort nuttig zijn en zich dus ook door die oorzaak niet kunnen ontwikkeld hebben. De theorie van de natuurkeus moest dus, na Darwin, in deze richting eene noodzakelijke uitbreiding ondergaan, en in dien zin is in de laatste jaren vooral Prof. Eimer te Tübingen werkzaam geweest door zijne studiën *Ueber die Zeichnung der Thiere,* die in de jaren 1883-1887 in den *Zoölogischen Anzeiger* en in het tijdschrift *Humboldt* werden opgenomen.

Eimer maakt de opmerking, dat vele kleuren, teekeningen, fraaie vormen, enz. volstrekt niet door de teeltkeus kunnen ontstaan zijn, daar zij geheel nutteloos en overbodig zijn. Hiertoe behooren o.a. de sierlijke vormen van vele lagere dieren of van slakkenhuizen, die meestal door slib en vuil bedekt zijn; de zwarte kleur van het middelrif van den mensch, dat volkomen onzichtbaar is; de roode kleur der bladeren in den herfst, enz. Trouwens, ook Darwin zelf had reeds op vele dezer nuttelooze eigenschappen gewezen en erkend, dat zijne theorie in dit opzicht aanvulling behoefde. Hij zegt o.a., dat nauwelijks eenige kleur schooner is dan het slagaderlijk bloed van de zoogdieren, doch dat geen enkel vermoeden kan bestaan, in hoever deze kleur tot eenig nut zou geweest zijn voor den mensch. Wel draagt zij ertoe bij, zegt Darwin, om de schoonheid der wangen van een jong meisje te verhoogen, doch niemand zal beweren, dat de kleur tot dat doel verkregen is.

Bij dergelijke gevallen schijnt eene belangrijke rol te moeten worden toegekend aan de *uitwendige omstandigheden.* Tot zeer belangwekkende uitkomsten is Eimer in zijne boven vermelde studiën gekomen bij het onderzoek van de *Teekening der zoogdieren.*

Die teekening is volgens Eimer volstrekt geen toevallig verschijnsel,

doch elke vlek, elke streep op de huid van het zoogdier, b.v. van eene kat of een tijger, heeft haar ontstaan aan eene bepaalde wet te danken. Hoe verschillend die teekening ook zij, zoo kan zij toch steeds tot één van drie grondvormen teruggebracht worden, nl. overlangsstrepen, vlekken en dwarsstrepen. Van deze drie gevallen is de overlangsche streping de oudste en oorspronkelijkste en daaruit zijn de beide andere volgens vaste regels te voorschijn getreden. Als oorspronkelijke teekening moet men bij al die dieren, welke tot dezelfde verwante diergroep behooren, een zeker aantal op bepaalde wijze gelegen lengtestrepen aannemen. Sommige soorten, nl. die, welke aan den oervorm het naast verwant zijn, hebben die lengtestrepen behouden. De daaraan het naast verwante soorten zijn gevlekt geworden, daar de lengtestrepen zich verdeeld hebben in afzonderlijke vlekken; die, welke in minder nauwe betrekking staan tot den oervorm, vertoonen dwarsstrepen, zijn getijgerd, en eindelijk zijn bij nog andere ook deze strepen verdwenen en is het dier effen van kleur geworden.

Eimer heeft deze wetten voor de ontwikkeling der huidteekening op zeer vernuftige wijze door vergelijking van talrijke diersoorten, vooral uit de orde der roofdieren, afgeleid. Zoo toonde hij aan, dat vele verwante roofdieren nog sporen vertoonen van overeenkomstige teekening en dus ook van eene afstamming van denzelfden oervorm, zooals o.a. de teekening op het voorhoofd van de huiskat, den jongen leeuw en den tijger, en hij vond, dat bij de *gevlekte soorten* van het kattengeslacht, zooals bij den luipaard, den panter en den jaguar, de vlekken voor een deel nog nu in overlangsche rijen gerangschikt zijn en dat de vlekken ontstaan zijn door de oplossing der strepen in afzonderlijke vlekken.

De theorie van Eimer wordt op verrassende wijze bevestigd door de merkwaardige ontdekking, dat de soorten met hooger ontwikkelde teekening in de lichamelijke ontwikkeling de lagere of minder ontwikkelde graden van teekening doorloopen. Zoo zijn dwarsgestreepte, d.i. getijgerde kattensoorten in hare jeugd gevlekt en nog vroeger overlangs gestreept en de effen gekleurde vertoonen in jeugdigen staat achtereenvolgens lengtestrepen, vlekken en dwarsstrepen. Daar nu, volgens Darwin, de ontwikkeling van het individu in groote trekken dezelfde vormveranderingen vertoont als die van de soort, kan men uit de genoemde verschijnselen afleiden, dat de oorspronkelijke stamvorm overlangs gestreept was, daaruit eerst de gevlekte, vervolgens de dwarsgestreepte en daaruit de gestreepte vorm is ontstaan. Door vergelijking der teekening van verschillende dieren komt Eimer nog tot eene andere belangwekkende uitkomst, nl. dat de hond en de kat van een gemeenschappelijken grondvorm, van een gestreept roofdier, waarschijnlijk tot de civetkatten behoorende, afstammen.

Wij hebben in de vorige bladzijden eenige der voornaamste gevallen behandeld, bij welke men, aan de hand der wetenschap, de ontwik-

keling der schoonheid in het planten- en dierenrijk met groote zekerheid kan nagaan. Nog eene gewichtige vraag blijft nu te beantwoorden over, nl. deze, of die ontwikkelingstheorie ook geldt voor het ontstaan der schoonheid bij het hoogst georganiseerde dier.

Het antwoord op deze vraag moet zonder twijfel bevestigend luiden. Doch wij moeten daarbij niet uit het oog verliezen, dat de begrippen omtrent schoonheid bij verschillende menschenrassen en zelfs bij individu's van hetzelfde ras oneindig kunnen verschillen.

Vele wilden hebben zeer bijzondere begrippen omtrent schoonheid; zij tooien zich met allerlei sieraden, die in ons oog zonder eenigen twijfel het tegendeel van fraai zijn, en, om hun schoonheidszin te bevredigen, verminken velen hun lichaam zoodanig, dat het voor ons een afzichtelijk uiterlijk krijgt. De Indianen van Noord-Amerika bewonderen als type van vrouwelijke schoonheid vooral een breed en plat aangezicht, kleine oogen, hooge jukbeenderen en een laag voorhoofd, eene geelbruine huid, enz. In het noorden van China gelden dergelijke criteria der schoonheid, doch hecht men vooral ook nog waarde aan een zeer breeden neus, buitengewoon groote ooren en aan den scheeven stand der oogen. Bij vele volken van Centraal-Afrika en sommige stammen der Hottentotten wordt eene groote mate van vetlijvigheid, die wij monsterachtig zouden noemen, als eene der voornaamste aantrekkelijkheden van het vrouwelijk geslacht beschouwd.

Geen dezer schoonheidsvormen strookt met onze begrippen over dit onderwerp, doch het schijnt, dat de door ons als schoon geprezen vormen al even weinig door andere rassen bewonderd worden. De Chineezen noemen den Europeaan leelijk wegens zijne blanke huid en zijn vooruitspringenden neus; de Siameezen, wier vrouwen uitmunten door kleine neuzen met groote neusgaten, grooten mond, dikke lippen en breede jukbeenderen, beschouwen haar als veel schooner dan de Europeesche vrouwen. Mungo Park, de beroemde reiziger in Afrika's binnenlanden, werd door de negers bespot wegens de lichte kleur zijner huid en het vooruitsteken van zijn neus.

Daar dus bij de verschillende menschenrassen zeer verschillende denkbeelden omtrent schoonheid heerschen, kan van eene algemeene, gemeenschappelijke ontwikkeling der schoonheid geene sprake zijn. Doch wij kunnen wel de oorzaken opsporen, die oorspronkelijk medegewerkt hebben, om uit den weinig ontwikkelden oermensch de tegenwoordige vormen te doen ontstaan en in verschillende richtingen te doen ontwikkelen. Ook hier moeten wij, evenals in het planten- en dierenrijk, die oorzaken weer zoeken in *geslachtskeus* en *strijd.*

Vooreerst heeft men opgemerkt, dat bij den mensch, evenals bij de planten en dieren, de uitwendige vormen, ook in verband met het geslacht, zeer veranderlijk zijn, en die *veranderlijkheid* is in de gansche natuur het grondbeginsel van elke vervorming en ontwikkeling. Darwin geeft daarvan in zijn *Origin of man* een groot aantal voorbeelden en

wijst vooral op het verschil in beharing, ontwikkeling van den baard, enz. bij verschillende stammen of zelfs hij de individu's van één en denzelfden stam.

Verder valt het niet te betwijfelen, dat zelfs bij de oudste menschenrassen een zeker gevoel voor schoonheid wordt aangetroffen, zij het ook niet in denzelfden zin, dien wij eraan hechten, waarmede echter nog niet gezegd is, dat onze schoonheidszin steeds de ware is.

De schoonheidszin der wilde stammen treedt dikwijls duidelijk op in de groote zorg, die zij aan hun uiterlijk besteden. De tegenwoordige wilden versieren hun lichaam met allerlei voorwerpen, veeren, halsbanden, armbanden, enz., verven zich de wangen, de nagels, de tanden, en de inboorlingen van bijna alle landen tatoweeren zich. Anderen maken insnijdingen in hun lichaam en wrijven zout daarin, waardoor zich blijvende uitwassen van vleesch vormen. De mannen bij de wilden zijn ook geenszins, zooals wel eens beweerd werd, ongevoelig voor de in hun oog bekoorlijke eigenschappen van het andere geslacht. Darwin meent, dat dit volkomen weerlegd wordt door de zorg, die vele vrouwen aan haar uiterlijk besteden, alsmede door hare behaagzucht en ijdelheid. Zij besteden dikwijls veel zorg en tijd aan haar toilet en volgen eene zekere mode, die echter veel bestendiger van duur is dan bij de beschaafde vrouwen uit onzen tijd. Ook blijkt dat nog uit de wijze, waarop zich de mannen over het uiterlijk der vrouwen uitlaten. Al deze middelen, om de schoonheid te verhoogen en daardoor te behagen, schijnen ook reeds in overoude tijden te zijn toegepast. Men heeft o.a. bij de oudste vóórhistorische volken uit de Rendier-periode allerlei sieraden en blinkende voorwerpen gevonden, die in de holen waren achtergelaten.

Is er dus niet aan te twijfelen, dat de wilde volken schoonheidszin bezitten en de meer bekoorlijke eigenschappen van het andere geslacht weten te waardeeren, zoo leeren ons aan de andere zijde talrijke berichten van reizigers en natuuronderzoekers, dat bij de wilde volken strijd wordt gevoerd om de vrouwen en dat ook omgekeerd eenigermate door de vrouwen door indirecte middelen eene keuze wordt uitgeoefend; dat dus bij de oudste oermenschen, evenals hij de dieren, eene *geslachtskeuze* heeft plaats gehad. Door die keuze en door den strijd, waarin de meest bevoorrechte individu's de overhand behielden, moest dus noodzakelijkerwijze ontwikkeling van die kenmerken volgen, die als oorzaken van den strijd waren opgetreden.

De gewijzigde eigenschappen werden door overerving ook op volgende geslachten overgebracht en wel waarschijnlijk, evenals bij alle zoogdieren, zoowel op de mannelijke als op de vrouwelijke nakomelingen. Doch daar het begrip van schoonheid voor elk ras verschillend is, zullen ook de wijzigingen in het uiterlijk voorkomen voor verschillende rassen zeer verschillend geweest zijn, waarvan de gevolgen in het uiterlijk der verschillende rassen nog tegenwoordig te zien zijn.

Van bijzonder gewicht is ten slotte bij de behandeling van ons onderwerp nog het ontstaan van de huidkleur bij de verschillende menschenrassen. Bij alle rassen wordt de kleur der huid als een der voornaamste factoren bij de beoordeeling der schoonheid beschouwd. De invloed van de zon, die door de vroegere ethnologen als de hoofdoorzaak der kleur bij de donkere rassen werd aangenomen, kan toch slechts in geringe mate daartoe medegewerkt hebben. Reeds door Darwin was er de aandacht op gevestigd, dat de kleur der huid ook zeer waarschijnlijk een gevolg is geweest van de natuurkeus en den strijd om het bestaan. Dit denkbeeld is in den laatsten tijd nader ontwikkeld door Dr. E. Deckert te Berlijn en, hoewel men tot nog toe bij die verklaring nog niet tot volledige overeenstemming is gekomen, is zijne theorie toch belangrijk genoeg, om hier met eenige woorden besproken te worden.

De Amerikaansche roodhuiden behooren, zooals uit onderzoekingen van Flowers en anderen volgt, tot het Mongoolsche ras en zijn dus verwant aan de Chineezen en Japanneezen. Zij zijn eerst in eene betrekkelijk latere periode over de Behringstraat naar Amerika overgestoken. De oorspronkelijke kleur der Indianen moet dus volgens Deckert evenals bij het Mongoolsche ras ledergeel geweest zijn en de koperroode kleur is eerst op Amerikaanschen bodem ontstaan door de gewijzigde omstandigheden in het nieuwe vaderland. De oorzaak moet dus ook hier weder aan de *aanpassing* worden toegeschreven.

Deckert komt, deels ook ten gevolge van zijne reizen in Noord-Amerika, tot het besluit, dat de Alleghanies en omstreken de bakermat geweest zijn van het ras der roodhuiden, vanwaar zij zich naar verschillende richtingen hebben verspreid. In deze streken is de natuur van het land geheel anders dan in het oorspronkelijke vaderland: Azië. De overvloed van wild bracht eene volkomen wijziging in de voeding teweeg, die vroeger hoofdzakelijk uit planten, nu daarentegen uit dierlijk voedsel bestond. Behalve de voeding kunnen het klimaat, de temperatuur der lucht en andere omstandigheden wijzigend op de natuur van de kleur der huid gewerkt hebben.

Doch in de allereerste plaats meent Deckert een grooten invloed te moeten toeschrijven aan de natuur van het land zelf in Amerika en vooral aan de kleur der omgeving, waarin het rood of roodbruin eene buitengewone rol speelt. In de bedoelde landstreek is bijna alles rood: het zand en het leem, die zeer ijzerhoudend zijn, vertoonen heinde en ver eene roode of roodbruine kleur; de stammen der pijnboomen en elders zijn insgelijks rood; evenzeer die der eiken. Vandaar, dat tal van dieren ook door aanpassing de roode kleur volgens de theorie, die reeds boven besproken werd, als beschermende of *sympathische* kleur hebben aangenomen, ten einde aan vervolgers te ontkomen of den buit ongemerkt te kunnen vervolgen. Het wild, waarop de Indiaan jacht maakt: de herten, reeën, vossen, konijnen, alle vertoonen de roode kleur.

Doch om dezelfde reden zullen nu ook de oorspronkelijke wilde Indianen, wier kleur reeds geelachtig was, langzamerhand de roode kleur der omgeving hebben aangenomen. Dat was noodig, om den strijd des levens te kunnen bestaan, om het wild te kunnen naderen en zelven aan machtiger vijanden te ontkomen, en daar de Indianen, als natuurvolken, voortdurend met de natuur in aanraking waren, moest die verkleuring betrekkelijk spoedig plaats hebben. Wij hebben hier dus te doen met een geval van aanpassing aan de gekleurde omgeving ten gevolge van de natuurkeus en den strijd om het bestaan. In de prairieën en het rotsgebergte hebben deze invloeden waarschijnlijk minder gewerkt, daar hier slechts die stammen zich vestigden, die uit de Alleghanies zich verspreid hadden, terwijl de onvruchtbaarheid van den bodem en de strenge koude in die streken, alsmede de onderlinge oorlogen, oorzaken waren, dat die stammen spoedig uitstierven en weer door die van den oorspronkelijken stam werden vervangen. Overigens heerscht ook in het westen van Noord-Amerika de roode kleur in sterke mate, hetgeen de roode rotsen, de roode rivieren, zooals de Colorado, de Red-river, het roode herfstgras, enz. bewijzen.

Ook voor andere rassen meent Deckert de huidkleur als eene met de omgeving overeenstemmende sympathische kleur te moeten aannemen. In Midden-Afrika speelt het zwart eene zeer groote rol, zooals men in elk groot ethnographisch museum en bij vele dieren, als den gorilla, den chimpansee, de groote dikhuidigen, enz., kan zien. Voor China heeft reeds Ferd. von Richthofen erop gewezen, dat op den vruchtbaren Lössbodem, de bakermat van de Chineesche beschaving, alles geel gekleurd is, niet alleen de bodem, de vruchtbare ‘gele aarde’, doch ook de stroomende wateren, de planten, de dieren en de menschen.

In Sheasi, zegt Von Richthofen, is het geheele landschap geel. Straten, huizen, boomen en planten, zelfs de menschen op straat, alles is, evenals de hemel, eentonig geel gekleurd. Geel is daarom voor de Chineezen de heilige kleur, het zinnebeeld der aarde en der Keizerlijke macht over alles, wat op aarde is, want het is de kleur van den bodem, van het Löss, waarop zich de bevolking het eerst en zoo voordeelig ontwikkelde. Zonder twijfel heeft dus ook hier de bewoner door natuurkeus de gele kleur aangenomen.

Voor de Kaukasiërs acht Deckert zich nog niet geroepen eene meening uit te spreken, daar hier de oplossing der vraag veel meer bezwaren oplevert. Nochtans schijnen ook voor dit ras hij nader onderzoek de uitwendige omstandigheden zich als hoofdoorzaak van de blanke kleur te zullen doen kennen.

Zutfen, Februari 1888.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

L. Annaeus Seneca en zijne verhouding tot het oorspronkelijke Christendom.

Onder dezen titel is in het vorige jaar eene verhandeling van Johannes Kreyher te Berlijn uitgegeven, te bekomen in R. Gaertner's Verlagsbuchhandlung.

Dit boek bevat eene allerbelangrijkste onderzoeking naar de verhouding tusschen Seneca en Paulus. De methode van den schrijver is door hemzelven op blz. 101 aldus aangegeven: wij gelooven niet, dat de beschouwing der geschiedenis van Hegel tegenwoordig nog veel aanhangers heeft. Het realismus van den tegenwoordigen tijd is even afkeerig van apriorische constructies op het gebied der geschiedenis als op dat van het natuuronderzoek en verlangt voor empirische feiten empirische oorzaken. Dit verlangen is in ons geval des te meer gegrond, naarmate de overeenstemming van den Romeinschen wijsgeer met het Christendom meer in bijzonderheden en enkele uitdrukkingen bestaat.

De schrijver behandelt in zes hoofdstukken:

I.	Seneca's leven en karakter.
II.	Seneca's uiterlijke verhouding tot het Jodendom en het Christendom.
III.	De plaatsen in de geschriften van Seneca, die aan plaatsen in den Bijbel herinneren.
IV.	De tegenwerpingen der critiek.
V.	Aanwijzingen van betrekking op Seneca in de geschriften van Lucas en Paulus.
VI.	Seneca in de Christelijke overlevering.

Het zou zeer bezwaarlijk zijn, van dit boek een behoorlijk uittreksel te geven, want het vermijdt alle wijdloopigheid en is vol feiten en denkbeelden, die bezwaarlijk beknopter zijn mede te deelen, dan de schrijver gedaan heeft. Wij willen liever het eindresultaat met des schrijvers eigen woorden mededeelen.

Seneca was niet, zooals nieuwere geschiedschrijvers zonder waardeering zijner buitengewone levensomstandigheden beweren, een zedelijk bedorven persoon, maar niettegenstaande zijne zwakheden in den grond een achtenswaardig mensch. Hij kan door zijne maatschappelijke positie met het Christendom, waarop de opmerkzaamheid van het hof reeds gevallen was, niet onbekend gebleven zijn. Hij toont met den gods-

dienst der Joden bekend geweest te zijn. Ofschoon hij echter zijn afkeer hiervan niet verbergt, bewaart hij aangaande het Christendom een diep stilzwijgen. Er is geen grond, om hem hieromtrent dezelfde gezindheid toe te schrijven, daar het paulinische Christendom zich scherp van het Jodendom afscheidde en hieraan zóóveel afkeer inboezemde, dat men zelfs de Christenvervolging onder Nero aan Joodschen invloed kan toeschrijven. Integendeel wijzen de uitslag van het rechtsgeding van Pomponia Graecina, het onverhinderde toenemen der Christelijke gemeente onder het bestuur van Seneca en zijne houding bij haar ondergang op eene vriendelijke gezindheid jegens de nieuwe leer. Zeker is het, dat Seneca Christelijke slaven had, die als martelaars stierven en wier dood hem diep trof, en ook, dat de Romeinsche gemeente in de tweede eeuw leden zijner familie onder hare leden telde.

Seneca's geschriften bevatten niet alleen eene menigte Christelijke denkbeelden en de aanduiding eener historische persoonlijkheid, die tevens als een door God bezield mensch geschilderd wordt, maar ook talrijke plaatsen, welke woordelijk met den Bijbel overeenstemmen, en vele uitdrukkingen, welke tot de bepaald Christelijke spreekwijze behooren. Wat de critiek hierop aanmerkt, houdt geen steek.

Niet minder gewichtige feiten kan men uit het Nieuwe Testament aanhalen. Paulus is met Gallio, den broeder en met Burrhus, den vriend van Seneca, bekend en wordt door beiden vriendelijk behandeld. Van de behandeling van zijn rechtsgeding voor den rechterstoel des Keizers verwacht hij den besten uitslag. Hij mag voor Nero van Christus getuigen en is met personen, die tot het huis des Keizers behooren, bevriend. Later, bij zijne tweede gevangenschap, nadat hij aan den muil des leeuws in het renperk ontkomen was, klaagt hij, dat dezen keer niemand ten zijnen behoeve is tusschen beiden gekomen. In zijne brieven spreekt hij van een levenden persoon, die de volle openbaring van den mensch der zonde, den zoon des verderfs (Nero) nog wederhoudt (II Thess. 2. 7), eene plaats, die van niemand anders dan van Seneca kan verstaan worden.

De nog niet genoegzaam verklaarde eigenaardigheden der geschriften van Lucas worden insgelijks begrijpelijk, wanneer men bij den zeer machtigen godsvriend (Theophilus), aan wien zij zijn opgedragen, aan den Romeinschen wijsgeer denkt. Zij kenmerken zich dan als een gedenkschrift, om den hoogen begunstiger in te lichten aangaande den inhoud der door Paulus verkondigde leer, alsmede aangaande de botsingen, waarin hij hierdoor met overheidspersonen kwam.

Eindelijk wordt de armoede aan nauwkeurige berichten over de behandelde verhouding en over het einde der beide groote apostelen genoegzaam verklaard door den ellendigen toestand der Romeinsche gemeente na de groote vervolging. Er zijn evenwel nog sporen van twee zeer oude van elkander onafhankelijke overleveringen hieromtrent, die in het

geschrift van Linus bewerkt zijn. Hierbij komt als derde bron het door Hieronymus en Augustinus betuigde bestaan van eene briefwisseling tusschen Seneca en Paulus, welke echt kan geweest zijn. De apocriefe brievenverzameling evenwel, die hunne namen draagt, is eerst uit de middeleeuwen afkomstig en zeker onecht.

Uit dit overzicht kan de lezer dezer aankondiging zich eene voorstelling maken van de belangrijkheid van het aangekondigde boek. Het zou mij verheugen, indien het mij mocht gelukken, de aandacht der deskundigen onder mijne landgenooten hierop te vestigen.

Amersfoort, 1 Maart 1888.

D. BURGER.

Uit de resolutiën van XL. raden van Delft.

Hoe lang na ‘het droevigh uyteynde en het lamentabel adieu oftoe vaerwel der arme Broertjes van Delft’, zooals Bleysw. dat uitdrukt, hun logement en hunne kerk nog hebben gestaan, was hem niet ‘kennelijck’(*), maar wel was hem gebleken uit de oude kaarten, dat hun klooster een treffelijk gebouw en vrij groot was geweest.

In 1607 werd ter vergadering van Heeren Veertigen in 't midden gebracht, dat voor de stad ‘dienstelijck zoude zijn, dat de plaats, waar het Minnebroederhuis eertijds gestaan had, tot vermeerdering en aanwas van de Beestenmarkt en gerijf van de kooplieden, zou worden *bestraat*’. Het schijnt, dat het plein vóór dien tijd reeds als beestenmarkt dienst deed, maar niet geplaveid was. De vroedschap, die het groote belang der zaak inzag en door haar gunstig besluit den grond legde tot den toenemenden bloei van eene markt, die, volgens Bleyswijck, in zijn tijd ‘soo frequent (was) als eenig weecklijke Vee- of Beestemarct in Holland (mocht) doen’(†), machtigde Burgemrn. daartoe over te gaan, maar onder voorwaarde, dat zij met de huren, ‘daaromtrent wonende’(§), zouden in onderhandeling treden omtrent het bedrag, dat zij daartoe zouden willen contribueeren. Voorts zou, om de onkosten van het bestraten ten deele te bestrijden, het inkomen van de beestenmarkt, zooals het tegenwoordig werd ontvangen, door de stad genoten en geprofiteerd worden, en indien de H.-Geestmeesters(**) dat inkomen, na verloop van de vier of vijf eerstkomende jaren, wederom ten behoeve van het H.-Geesthuis zouden willen ontvangen en profiteeren, zij in dat

(*) D.i. niet bekend. Volgens het 1. Resolutieboek van Veertigen, f^{o}. 76 v^{o}., hadden de Minderbroeders in 1576 hun convent verlaten en werd den H.-Geestmeesters toegestaan, het klooster af te breken en de materialen te verkoopen, ten behoeve van de ‘arme huyssitten’ lezer stad, of wel, zooals zij te rade zouden worden, ‘'t selue te approprieren tot woonplaatsen’. In het ‘Bouck van den Wethouders ende cleyne officiers’ vind ik, ter zijde van de namen der toezieners van het convent der Minderbroeders in 1574, aangeteekend: ‘*muncken doet*’, d.i. monniken dood.

(†) Het plein was toen met ‘fraeye linde Bomen’ beplant en beschaduwd.

(§) D.i. wier woningen aan het plein gelegen waren.

(**) De regenten van het Weeshuis werden vroeger zoo genoemd. Eigenlijk waren het de algemeene armmeesters, die met het beheer der H.-Geestgoederen waren belast, waarvan de orsprong hierin te zoeken is, dat de H.G. werd beschouwd als ‘operator caritatis’, die tot Christelijke liefdadigheid bewoog, wat uit den aanhef van verscheiden testamenten en beschikkingen blijkt.

geval gehouden zouden zijn, aan Burgemrn. te rembourseeren (terug te betalen) de onkosten, die voor het bestraten der Beestenmarkt waren verschoten, met redelijken interest van dien. - De gebruikelijke interest was toen tegen den penning 16 of 6¼%. Een ‘redelijke’ zal 5% of tegen den penning 20 zijn geweest.

Den 25sten Augustus 1597 werd door Veertigen besloten, de landerijen van 't Bagijnhof te doen verkoopen en een gedeelte der koopsom te beleggen op renten den penning 16, om, tot discretie van mijnheeren den Burgemrn., uit het overschot van die renten ten bate te komen *den ondermeesteren in de Groote schole*, ‘die, na de jegenwoordige duyrte ende gelegentheyt des tijds, seer sobere gagiën (jaarwedden) (hadden), mits dat men de schamele Bagijnen hare alimentatiën (levensonderhoud) daaruit zou blijven continueren’. De verkoop zou zoo spoedig mogelijk voortgang hebben, ten einde den submonitoren der Latijnsche scholen te gemoet te komen in hun gering traktement en hen zoodoende aan de school te verbinden, die door eene gedurige afwisseling van praeceptoren niet werd gebaat.

In 1612 werd ten faveure van het college der Studenten, vanouds genaamd het Fratershuis, een besluit genomen, waarbij een vergunningsrecht of zoogenaamd ‘pensioen’, door den lombardhouder jaarlijks ten behoeve van de armen te betalen, voor de helft voortdurend werd toegekend aan genoemde inrichting van onderwijs, waar ‘arme’ studenten kosteloos onderricht genoten en gehuisvest waren(*). Het dienaangaande genotuleerde luidt als volgt:

‘'T versoek van de opsienders van 't collegie der studenten, van outs genaamt het Fratershuys, omme na den tijd van negen jaren, die expireren sullen den 1. April 1621, daarna *gestadig* te mogen ontfangen d'helfte van 't pensioen, dat bij (door) den tafelhouder jaarlijcx voor 't gebruyk van de tafele van Leninge, beneffens het impetreren (verkrijgen) van sijn octroy aan de stad ten behoeve van den armen betaalt word, is geresolveert bij de Veertigen, dat men, na de expiratie van denselven tijd, de voorsz. opsienders van 't Fratershuys d'helft van 't pensioen, dat de tafelhouder alsdan sal betalen, sal laten ontfangen, mits dat de voorn. opsienders gehouden sullen sijn *vermits den gestadigen aanwasch van deselve Schoole*, *nog een meester tot institutie* (opleiding) *van de jonge jeugd* aan te nemen ende denselve te gagiëren (bezoldigen) uyt de helfte van 't voorsz. pensioen, daartoe by desen gedestineert.’

(*) Reeds in 1554 werd door Percheval Fasiotis, koopman van Piëmont, voor schepenen beloofd, jaarlijks ten profijte van de armen in handen van de H.-G. meesters te betalen 5£ gr. d.i. ± *f* 30. -, zoolang hij, krachtens verkregen octrooi, binnen Delft tafel zou houden. Zie 1. Mem. v. BB., f°. 81 v°. Ter zijde staat: ‘beroerende die lombaert’.

Deze beide staaltjes van de wijze, waarop men in de 16de en 17de eeuw hier ter stede in de kosten van het onderwijs, dat de wet van 28 April 1876 (Stbl. no. 102) onder het Hooger onderwijs heeft gerangschikt, trachtte te voorzien, zou ik met vele andere kunnen vermeerderen. Nu de toestand zoo veranderd is en de middelen ter bestrijding van die uitgaven uit de belastingen van het Rijk en van de gemeenten, waar Gymnasia gevestigd zijn, worden bestreden, rijst de vraag, of 'de jonge jeugd', die voor de Universiteit werd opgeleid, en de 'ondermeesters', welke haar 'institueerden', altijd in verband met de toenmalige omstandigheden beschouwd, er minder goed aan toe waren dan thans. Zij is niet gemakkelijk op te lossen en ik waag mij niet aan hare beantwoording, maar het komt mij voor, dat er toen, evengoed als nu, geleerde en kundige mannen werden gevormd, die hun land en den wetenschappen tot eer verstrekten. Men moest toen vaak van den nood eene deugd maken en het beoogde doel rechtvaardigde de middelen, die aan het bereiken ervan werden dienstbaar gemaakt, terwijl niemand er schade bij leed noch erdoor werd bezwaard. Er bestaat trouwens geene standvastige verhouding tusschen de hulpmiddelen en kosten en het gewrocht of de uitkomst, daardoor verkregen; wat meer is, wij moeten verbaasd staan over hetgeen vroeger met de betrekkelijk geringe hulpkrachten van toen, met die van onzen tijd vergeleken, groots en voortreffelijks tot stand kwam, en men zou integendeel soms geneigd zijn aan te nemen, dat de uitkomst in veel zaken in de omgekeerde reden staat tot hetgeen haar deed geboren worden.

Toen Prins Maurits in den loop van September 1618 de Hollandsche steden rondreisde, om de regeeringen te veranderen, door welken maatregel de kracht van de Staten dier provincie, welke zich door tegen de Unie strijdende handelingen boven de Staten-Generaal hadden willen stellen, ten eenen male werd gebroken, bracht hij met dat doel ook een bezoek aan Delft. Dat feit wordt in de notulen van de Vroedschap aldus beschreven: 'Den 24 September 1618.

Mijn Heere den Prince van Orange, als stadhouder van Holland ende Westvriesland, op den 24sten September voorz. in de vergaderinge van de Veertigen ende Vroetschappen der stad Delff, door desselfs bevel geconvoceert, verschenen sijnde, heeft denselven in 't kort voorgedragen den jegenwoordigen Staat van 't Land, daarna deselven van haren (hunnen) dienst bedankt, van den eed ontslagen ende naar huys laten vertrecken, hebbende syne Pr. Excie. stracx daaraan door de stadsboden mette roeden, uyt seekere cedulle(*), van te voren daartoe geprepareert, doen ontbieden eenige van de gelicentieerde (ontbonden)

(*) Cedel, ceêl, lijst.

Veertigen ende oock andere personen ende burgers, van te voren noch Veertig noch Vroedschap geweest sijnde, tot veertig in getal, daaronder geweest sijn acht absenten; heeft deselve tot Veertigen deser stad gestelt, den gewoonlijcken eed doen voorlesen ende staven(*), ende tot Burgemeesteren vercoren ende gecontinueert de vier Burgemrn. dit jaar in dienste geweest sijnde ende tot Schepenen de vijf oudste Schepenen, mede dit jaar in dienst geweest sijnde, ende in plaatse van de twee afgestelde Schepenen gestelt d'Heeren oud-burgemr. Michiel van der Hoeve ende Jan Adriaansz. Vockestaert, omne de politie ende justitie respectivelijk te bedienen dit lopende jaar ende het aanstaande jaar 1619; hebbende deselve den gewoonlijken eed gestaaft ende afgenomen, verclaart hebbende de Hooggem. Pr. Exc^{ie}. dat *den dienst ende rust van 't Land dese jegenwoordige veranderinge vereyschte* ende desselfs meninge ende intentie geensints te wesen door dese actie de stad van Delft in hare Privilegiën, handvesten, vrij- en geregtigheden in eeniger mate te willen vercorten ofte prejudiciëren, maar deselve voortaan te laten bij haar oude gebruyk ende possessie, in conformité van de voorsz. privilegiën ende handvesten; hebbende den oudsten Burgemr. in regeringe belast de absente vercoren Veertigen op haar thuyscomste te beëdigen ende den pensionaris van desen acte te maaken, omme geregistreert te werden daar des behoort.' Na voorlezing van die akte werd zij door Veertigen geapprobeerd en voor goed aangenomen op den 25sten September 1618.

Zes en veertig jaren vroeger - het was in November 1572 - was er hier ter stede met 's Prinsen vader eendifferent voorgevallen nopens eene verandering van de toenmalige regeering van Delft.

Ik meen niet beter te kunnen doen, dan de notulen zelve, gelijk die in het 1ste Resolutieboek van Veertigen, f^{o}. 37^{a} v^{o}., zijn geregistreerd, hier mede te deelen. Want de taal is evenzeer een der kenmerken van den tijd, die haar bezigt, als de stijl den mensch kenschetst, die zijne gedachten onbelemmerd uitdrukt, d.i. niet in een vorm, welke, als de officieele of kanselarij-stijl, aan bepaalde voorschriften en gebruiken gebonden is. Hier is het echter meer om de kern, minder om de schaal te doen.

'Up huyden den 28^{n} Novembris 1572 die vroetschap gedaen wesende rapport by Huych Jansz. burghemr., die met eenighe vant collegie op ghisteren ontboden hadde gheweest te coemen bij de Ex^{e}. vander Prinche van Oraingien(†), van heeuhuyder wedervaeren, als dat sijn Ex^{e}. goet soude vynden ende belast zoude hebben, *om die stadt te houden in ruste ende vrede ende wech te nemen alle wantrouwen ende*

(*) De woorden van den eed, de eedsformule vóórzeggen. *Stave* of *boeckstave* beteekent letter. *Staven* of *voorstaven* werd vroeger ook gebruikt in de beteekenis van spellen, vóórspellen, nl. van de afzonderlijke letters van een woord.

(†) Die in het voormalig St. Aagten-Klooster, later Princenhof te dezer stede zij u hoofdverblijf gevestigd had.

misduncken, *die de ghemeente ende burgherye, d een vande andere*, *soude moighen hebben*(*), datter by die Regierders deser stede ghenomineert zouden werden *vijftich personen tot Raeden derselve stede*, omme, die selve nominatie ghedaen zijnde, voorts daerinne ghedaen te werden, soe sijne Ex^e^. te raede vynden zal. Ende dat, nyet jegenstaende dat daer jeghens by den voorsz. burghemr. ende sijne medebroeders diversche middelen syne Ex^e^. voorgehouden ende geproponeert sijn gheweest, *als wesende een groite nyeuwicheyt ende jeghens die privilegiën deser stede*, dat nochtans dieselve sijne Ex^e^. by sijn voornemen persisteerde; Is by de veertich ende vroetschappe gheresolveert, dat men sijne Exc^e^. zal andienen, *dat burghemrn.*, *schepenen ende vroetschappen deser stede nyet en souden connen verstaen tot die nominatie vande voorsz. L personen*, als wesende jeghens die voorsz. privilegiën, die welcke zijluyden belooft ende bezworen hebben te onderhouden ende voor te staen, en oick jeghens die missiven ende placaten by sijne Ex^e^. gheëmaneert, daarby die zelve alle steden ende vlecken, zijner Ex^e^. toegedaen zijnde, is *toesegghende ende belovende haer privilegiën nyet te minderen*, *maer eer te vermeerderen.* Ende indien dat zijne Ex^e^. beliefte, dat die Regierders ende Raeden bereyt sijn haer (zich) te verantwoirden jeghens alle delatiën (aanbrengsels) ende quaede rapporten, die van hemluyden sijne Ex^e^. by eenighe quaetwillighen ghedaen zouden mogen wesen, ende dat men mitsdyen sijne Ex^e^. bidden (verzoeken) zal die stadt ende dinghesetenen vandyen *te willen laeten blyven by haer gherechticheden ende privilegiën, by die C^o^. Ma^t^. ende sijn voorouderen*, uyt singuliere gunste gheoctroyeert; behoudelick, dat zij te vreden zijn te suppleren (aan te vullen) die plaetsche van die gheweeckenen ende overledenen van heurl. collegie, ende dat syne Ex^e^. sal eligeren (kiezen) die vierde burghemeester inde plaetse van Jan Jan Apersz.(†), uyt diegheene, die Meye lestleden tot burghemrn. ghenomineert zijn gheweest.'

Den 30^sten^ November bragt Huych Jansz. nogmaals rapport uit aan Veertigen van zijn wedervaren bij den Prins en deelde hij mede, dat zijne Exc^ie^. verlangd had, het antwoord en de resolutie van de Vroedschap nopens de nominatie van de 50 Raden dezer stad schriftelijk te

(*) Door verschil van religieuze en politieke opiniën was de verhouding, die tusschen de Raadsleden bestond, zeer gespannen en het onderling wantrouwen ten top gestegen. Ten einde eene grootere, zoo mogelijk eene volkomen overeenstemming en eensdenkendheid of, gelijk men dat thans noemt, homogeniteit, tot stand te brengen in den boezem der Vroedschap, meende de Prins tot een maatregel te moeten overgaan, die *toen* ongehoord voorkwam, maar in onzen tijd, in verband met het vigeerend kiesstelsel, vaak middellijk, nl. door niet-herkiezing, met dezelfde bedoeling wordt beproefd en ten uitvoer gebracht. En wat is Kamerontbinding? Zooals alle groote mannen was Willem van Oranje zijn tijd, vooral in politiek doorzicht, verre vooruit. *Aux grands maux*, *les grands remèdes*, was de stelregel van zijn machtigen en doortastenden geest.

(†) Die "geglipt" en "geslipt" was in den loop van 1572. In 1573 waren hier Burgemeesters: Mr. Nicolaas Camerling, Mr. Cornelis Jansz. Koning van Bloys, Jan Jacobsz. Hoogenhoek en Adriaan Jacob Bruinsz. v.d. Dussen. De beide eerstgenoemden waren Raden van den Prins van Oranje.

ontvangen. Het stuk werd in den vorm van een verzoekschrift gesteld en na lectuur ervan ‘voor ghoet ghevonden’.

De flinke houding van den magistraat en zijn beroep op de ‘groite *nyeuwicheyt*’ - eene zeer diplomatieke uitdrukking, het Lat. *res nova*, - schijnen den Prins, die hier wilde toepassen het gezegde: inter arma silent leges (et privilegia), toch te hebben teruggehouden, zijn goedvinden, dat door den inwendigen toestand der stad en de gesteldheid der gemoederen aldaar hem alleszins gewettigd voorkwam, door te drijven. Ik wil hier niet in eenige appreciatie van het opmerkenswaardig feit treden, maar alleen nog herinneren, dat Huig Jansz. van Groenewegen, die de R.-K. religie was blijven aankleven, in 1573 als ‘glipper’ vanhier vertrok(*).

Zijne houding tegenover den Prins bij eene andere gelegenheid - zie hierover het artikel van Dr. H.J. Nassau Noordewier in de *Delftsche courant* van 9 Juli 1884 - vindt men o.a. beschreven bij Bleysw., bl. 446 v. Zij zou pleiten voor 's mans rechtschapenheid, die zich met de rechtsleer, ook door Huig de Groot in zijn geschrift: *De jure belli ac pacis*, ontwikkeld, nl. dat men tegenover den vijand bedrog met bedrog mag vergelden, niet kon vereenigen. Toen de partij der anti-Spaansch-gezinden hier de overhand kreeg, vertrok hij uit Delft, na der stad bij verschillende gelegenheden menigen goeden dienst te hebben bewezen.

Hem naar waarheid te beoordeelen, is, uithoofde van de weinige gegevens, niet mogelijk en - ‘*in dubiis abstine*’ blijft eene wijze les, die ook ten deze behartiging verdient.

(*) Zie Boitet, *Beschrijv. v. Delft,* bl. 83, 1ste kol.

Mijn kind is mijn kind.

I.

Mevrouw de weduwe Wielderoo was stiefmoeder. o! Ik erken gereedelijk: het woord stiefmoeder wekt weerzin. Waaraan dat ligt? Als daar rekenschap van gegeven moet worden, blijft er niets anders over dan de erkenning, dat er stiefmoeders geweest zijn, die haar best gedaan hebben, om aan den naam een zeer ongunstig denkbeeld te doen hechten. En dan is er het ellendige sprookje - ellendig, als het kost voor kinderen geacht wordt, - het sprookje, dat stiefmoeders onvoorwaardelijk tot huiveringwekkende wezens maakt en ongelukkige weduwnaars hun kinderen niet zelden een zegen doet onthouden.

Het woord zelf mag door zijn vorm geen afkeer wekken, al erken ik, dat de klank van het ‘stief’ niet welluidend genoemd kan worden; volgens zijne afleiding steekt er volstrekt geen kwaad, veeleer veel goeds in. 't Is toch oorspronkelijk ‘stijfmoeder’ geweest, en de spraakmakende gemeente wilde indertijd met dien naam te kennen geven: ‘Een gezin is door den dood der moeder verzwakt; het tweede huwelijk “stijft” het weder, dat is: geeft er weer de gewone kracht aan.’ Zoo noemde die spraakmakende gemeente voorheen den zoon, die thans ‘kostwinner eener weduwe’ heet, ‘stijfhouder van het gezin’. Maar misschien werken sommige ervaringen - meest onder onbeschaafden - en de mindere welluidendheid van het woord elkander in de hand, om het ‘stiefmoeder’ afkeerwekkend te maken.

o Lezer! ik heb geen plan, om u met taalkundige opmerkingen bezig te houden. Maar dewijl ik als opschrift boven mijne vertelling evengoed: ‘Twee Stiefmoeders’, had kunnen plaatsen, wilde ik mij een oogenblik veroorloven, het taalkundig voor de stiefmoeders op te nemen, iets, wat ik ook gaarne uit een ander oogpunt doe, want ik heb er in mijn leven gadegeslagen, die wel degelijk den naam van weldadige, krachtaanbrengende moeders mochten dragen.

Stiefmoeder dan was Mevrouw Wielderoo; maar zeer stellig niet, om het woord gehaat te maken. Als zeer vermogende jonkvrouw met een deftigen naam, bovenal aan de beurs bekend, had zij op dertigjarigen leeftijd den handelaar te Rotterdam, Wielderoo, weduwnaar met een zoontje van anderhalf jaar, hare hand geschonken, terwijl door de zorg haars vaders het grootste deel van haar eenmaal te wachten aanzienlijk vermogen haar persoonlijk eigendom bleef. Voor

een ander deel werd zij evenzoo persoonlijk vennoot in het handelshuis Van Heerlingen & C°., waarvan Wielderoo een der firmanten was. 't Is waar, dat haar toekomstig aanzienlijk fortuin mede eene krachtige beweegreden voor Wielderoo's aanzoek om hare hand geweest was, want, zonder bepaald leelijk te zijn, had zij jonkvrouwelijke schoonheid nooit als haar voorrecht kunnen noemen. Maar zij behoorde tot die vrouwen, welke er op dat punt met de jaren sterk op verbeteren; zij vooral, omdat de zachte liefelijkheid van haar gemoed, gepaard aan een helder verstand, zich allengs meer op haar gelaat deed gelden. En zoo viel Wielderoo een geluk te beurt, waarop hij maar flauw gerekend had en dat iederen dag in krachtige ontwikkeling toenam. 't Werd tusschen die twee een huwelijk... ja, om er jaloersch van te worden.

Vooral de moederplichten en de moederzorgen had zij dadelijk uiterst nauwgezet en daarbij - dat dient opgemerkt te worden - onder de gunstigste omstandigheden opgevat. De voornaamste van die gunstige omstandigheden was, dat de bloedverwanten van Wielderoo niet talrijk en daarbij echt beschaafde lieden waren.

Onder min beschaafden toch kunnen familieleden voor een armen weduwnaar eene ware ramp zijn. Vooreerst kan hem zijn hertrouwen als een misdrijf aangerekend worden door dezelfde lieden, die in gestadige verbazing zouden verkeeren, als hij ongehuwd bleef. Ja, de critiek in de letterkunde kan vinnig zijn, maar zóó vinnig, als eene aanstaande tweede moeder aan de critiek, zelfs niet alleen van familieleden, onderworpen wordt, daar haalt de felste en onbarmhartigste letterkundige critiek niet bij. Maar er is een belangrijk onderscheid: terwijl de letterkundige criticus wel eens zorgt, dat zijn oordeel met het adres: ‘Aan den Weledelgeboren Zeergeleerden Heer’, - ook wanneer die Heer noch Edelgeboren noch zeer Geleerd mag heeten - in handen van dien heer komt, blijft de familie-critiek voor eene tweede moeder meestal verborgen. Zij doet wat anders, dat nog veel leelijker is. Min beschaafde familieleden schijnen het vaak een heiligen plicht te achten, om zoo spoedig mogelijk het aangetrouwde kind op de hoogte te brengen van de omstandigheid, dat de vrouw, die het ‘moeder’ noemt, zijne moeder niet is. Dat schijnt eene mededeeling te zijn, die men zich aan de overleden moeder verschuldigd acht; zelfs vreemden belasten er zich wel eens mede!

Mevrouw Wielderoo was voor die ramp beveiligd gebleven. Eene tweede voor den kleinen Alexander Wielderoo niet ongunstige omstandigheid was, dat zijzelf kinderloos bleef, in zoover de eenige vrucht van haar huwelijk slechts eenige weken leefde. Haar moederlijk gevoel had daardoor de gelegenheid gehad, om zoo krachtig, als dat mogelijk is, opgewekt te worden, en zij droeg al de kracht van haar tot liefhebben geschapen gemoed over op het kind, dat zij in volle waarheid als het hare aangenomen had, het kind van den man, dien zij innig leerde beminnen, maar die haar weduwe liet, toen de knaap twaalf jaar oud was.

o! Er hadden op het langdurig ziekbed roerende gesprekken tusschen de echtgenooten plaats gehad; wel waren er bekommeringen en bezorgdheden door den vader over de toekomst van zijn zoon geopenbaard, maar hij had blijkbaar geen zweem van twijfel gekoesterd omtrent hare gezindheid ten opzichte van den knaap. Daarvoor was en bleef zij hem innig dankbaar. Dat hij daarover gezwegen had, was voor haar veel krachtiger drangreden, om eene moeder in den vollen zin des woords voor Alexander te blijven, dan wanneer hij haar eene belofte daartoe afgesmeekt had. En zoo werden geene middelen gespaard, om den knaap, die een gunstigen aanleg had, eene uitstekende opvoeding te geven. Dat hij zoo mogelijk in de voetstappen zijns vaders treden zou, was lang van te voren bepaald, en de noodige maatregelen daartoe waren met de firma getroffen.

Het spreekt vanzelf, dat goede financiers onder de nabestaanden van de weduwe haar zoo spoedig, als dat voegzaam geschieden kon, - volgens hun oordeel - duidelijk trachtten te maken, dat met den dood des vaders hare verplichtingen omtrent den zoon rechtens opgeheven waren; dat de wet haar niet eens de voogdijschap over het kind toekende, en - dat zij bloedverwanten had, die dus door de wet bevoorrecht werden.

Mevrouw gaf de waarheid van dat beweren gaaf toe. Maar zij deed het, om de voorzichtig aangeknoopte gesprekken over dat onderwerp zoo spoedig mogelijk te doen eindigen. Zij verklaarde nooit, wat haar vast besluit was: ‘Met den man heb ik het kind aangenomen, en dat kind blijft mijn kind - zoolang de knaap het tegendeel niet wil.’ Alleen haar notaris was op dat punt ingewijd.

Nu, de kleine Alexander had, ook toen hij grooter werd, - om eene volksuitdrukking te gebruiken - geen haar op zijn hoofd, dat om dat tegendeel dacht. En daar waren redenen genoeg voor; want al konden, gelijk reeds aangeduid is, de gelaatstrekken van Mevrouw op verre na niet voor een model van schoonheid doorgaan, zij bezat in hooge mate het echt vrouwelijke, dat het gemis van schoonheid spoedig doet vergeten, om alleen de onwaardeerbare lieftalligheid te doen zien en genieten, over welke ook de minst bedeelde onder de vrouwen kan beschikken en die wel eens door werkelijke schoonheden onnoodig schijnt geoordeeld te worden. Daarbij: haar uiterlijk was er met de jaren zoodanig op verbeterd, dat er onder de ‘goede financiers’ van hare nabestaanden waren, die een tweede huwelijk der dame onder de zeer te duchten waarschijnlijkheden rangschikten. En zij hadden daarin volkomen gelijk; zoo spoedig de voegzaamheid het maar toeliet, had de vermogende vrouw binnen eene enkele maand vier huwelijksaanzoeken gehad. Dat bleef niet geheel verborgen, al repte zijzelf er geen

woord van. De deftige kringen in Rotterdam wisten: ‘Mevrouw Wielderoo heeft besloten weduwe te blijven.’

Voor Alexander bleef dit natuurlijk nog vele jaren een geheim. Hij kende in zijne stiefmoeder alleen de innig liefhebbende, verstandige vrouw, die hij met geheel zijn hart aanhing. Ja, kort na den dood zijns vaders vernam hij, dat zij zijne eigen moeder niet was... De doodberichten, waarin het ‘vroeger weduwnaar van’ voorkwam, waren zorgvuldig voor hem verborgen gehouden, maar niet voor zijne schoolkameraden. Doch de liefde was er, en - wat is er meer noodig, als die er maar is? Alexander had de inlichting omtrent het stiefmoederschap op school met driftige verontwaardiging bejegend, zoodanig zelfs, dat de onderwijzer tusschenbeide had moeten komen. Die zelfs verwonderde zich, dat de knaap niet wist, wat aan geheel het beschaafde Rotterdam bekend was; maar hij had dat niet getoond. ‘Neem jij het maar gerust voor je moeder op,’ had hij gezegd, ‘er zijn wel kinderen, die wenschen mochten, dat zij zoo'n moeder hadden.’ Maar het onderwijs was dien schooltijd verder voor Alexander verloren geweest. Hij snelde zoodra mogelijk naar huis en viel Mevrouw, die bezoek had, driftig, zonder de bezoekster te groeten, met de vraag op het lijf: ‘Moe! is u mijne moeder niet?’

Toen had de bezoekster de gelegenheid gehad, om, zooals zij later vertelde, wat onbetaalbaars te zien. Mevrouw was een oogenblik verschoten; toen zei zij, terwijl zij de hand op Alexander's hoofd legde: ‘Kind! je eigen moeder is vroeg gestorven, en ik heb hare taak overgenomen: als jij maar van me houdt, ben en blijf ik je moeder...’ En toen had zij hem naar zich toegetrokken, en hij had haar, en zij hem, zoo innig gekust!

Waarvan zij niet vertellen kon, was het onderhoud, dat volgde, zoodra zij maar vertrokken was, en waarbij de knaap voor het eerst het photographisch afbeeldsel zijner eigen moeder te zien kreeg. Toen hij er eene poos op gestaard had, eigenlijk meer met nieuwsgierigheid dan met eenige ontroering, zei ze: ‘Ik heb je eigen moeder lief, alleen omdat ze jouw moeder geweest is...’

‘Zoo?’ zei de knaap, ‘en dus: wij blijven bij elkander.’

‘Zoolang je maar wilt; en God geve, dat het lang moge wezen.’

En daarbij stonden haar de tranen in de oogen.

‘Moe!’ zei hij driftig, ‘den eersten den besten jongen, die zeit, dat u mijne moeder niet is, zal ik een...’

Hij zou in zijne drift bijna een min voegzaam jongenswoord gebruikt hebben. Maar zij trok hem aan haar hart en sloot zijn mond met een kus:

‘Geene drift,’ zei ze, ‘geene driftige woorden.’

Maar zij wist: Alex zei in zijn hart, dat hij het altijd voor zijne moeder zou opnemen, en Mevrouw was daardoor zoo mogelijk nog inniger aan hem gehecht geraakt.

Toch had Alex twee volle dagen werk, vóórdat hij met het nieuwe denkbeeld vereenzelvigd was. Twee dagen lang beschouwde hij herhaaldelijk het portret, dat voortaan zijn eigendom was. Maar op den derden dag vroeg hij, of 'Moe' het maar voor hem bewaren wou... En zoo deed zij.

Lag het aan Mevrouw of aan den jongen, dat hij in het dagelijksch verkeer, en ook in het bijzijn van vreemden, als er maar wat in hem woelde, altijd 'Moeder', liefst 'Moe' en nooit 'Mama' zei? 'Mama' was het, als hij over haar sprak. Blijkbaar hoorde zij en zei hij liever 'Moeder' dan 'Mama'. In ieder geval was er reden genoeg voor. Het 'Moe' klinkt heel wat liefelijker dan het harde 'Ma', en de uitgang 'der' geeft er eene kracht aan, die het gevoel bevredigt; heel wat anders dan het tweemaal scherpe 'Mama', waarvan de Franschen dan ook wijselijk 'maman' maken... ba! met een neusklank! 'Papa', dat gaat beter, omdat 'pa' nu eenmaal het eerste woord is, dat van oudsher op kinderlippen komt en de twee krachtige a's voor den man passen.

Ja, Mevrouw Wielderoo paarde verstand aan eene hooge mate van lieftalligheid. Toen de zoon tot de jaren kwam, op welke hij noodzakelijk de meeste bekommernissen veroorzaken moest, gedroeg zij zich onder die bekommernissen, als de verstandige moeder doet; al kromp haar hart wel eens ineen, wat zij uiterlijk vertoonde, zoolang zij telkens hare bekommering toch eigenlijk ongegrond mocht bevinden, was eene groote mate van vertrouwen op het karakter van den jongeling. En dat werkte stellig mede, om te maken, dat hij zich tweemaal bedacht, eer hij zich eene handeling veroorloofd zou hebben, die dat vertrouwen beschaamde. Als men het maar zóóver kan brengen, dat de jongelieden zich tweemaal bedenken! Zij mocht dan ook, als gelukkig nog al eens het geval is, mettertijd ervaren, dat zij zich vaak noodeloos bekommerd had. Alex deed de uitstekende opvoeding, die hij genoten had, eer aan.

Tot zijn zestiende jaar was elke schoolvacantie op eene der schoone plaatsen in ons eigen land doorgebracht; in de volgende jaren geleidde hij zijne moeder op buitenlandsche reizen. Vóórdat hij zijne plaats op het kantoor zou innemen, zond zij hem alleen naar Zwitserland. o! Zij zou gaarne medegegaan zijn, maar zij achtte dat alleen reizen voor zijne vorming noodzakelijk, en zij had daarin, zijn karakter in aanmerking genomen, volkomen gelijk. Hij was namelijk ontwikkeld, en zij kende hem als een vurig vereerder van de vrouwelijke jeugd. Ridderlijkheid omtrent elke vrouw, zij had hem die weten in te boezemen, en daarbij een heilzamen afschuw van alles, wat de vrouw verlaagt. Daardoor werd Alex wel eens belachelijk in de oogen van jonge mannen, met wie hij noodzakelijk in aanraking moest komen; maar een meisje was voor hem iets heiligs, als zij het zelf maar wezen wou. En dan:

Moeder had hem den, helaas! wel wat verouderden Ewald in handen gespeeld, en wat hem daarin sterk had aangegrepen, was de leer, die in zijn hart weerklank gevonden had: ‘Wie van zijne bruid begeert, dat zij hem maagdelijk in de armen zal vallen, heeft de dure verplichting, datzelfde omtrent haar te kunnen doen.’ En zijn voortreffelijke leermeester had hem in een hoogst belangrijk onderhoud gezegd: ‘De jonge man, die zich rein houdt, heeft er geen begrip van, welk geluk hij zich bereidt.’ Door eene lieve vrouw gelukkig te worden, van hooger zaligheid droomde de jonkman niet. Dat geluk wilde hij met volle - o! met volle teugen genieten; al was het dan ook nog in een ver verschiet. Inmiddels was een mooi meisje eene fee voor hem en was hij van zijn zeventiende tot zijn twintigste jaar, niet eens heel heimelijk, nu op deze dan op die jonkvrouw verliefd, op de wijze, waarop een jonkman in die jaren verliefd is. Gezegende verliefdheden! al worden ze wel eens met een spotnaam bejegend. Laat ze maar uitgisten, mits ze binnen de behoorlijke grenzen blijven! Op elken leeftijd veredelt de vrouw den man, mits zijzelf hare waarde handhaaft. Zulke verliefdheden, vaak zoo kort van duur! zijn als het was in de ooren van Odysseus!

Tegenover vele zijner tijdgenooten, die te vroeg man geworden waren, bleef den jongen Wielderoo eene zekere mate van kinderlijkheid aankleven, zelfs toen hij het gevaarlijkste tijdperk te boven was en de verliefdheden tot het verledene begonnen te behooren, om alleen een aangenaam voorsmaakje te blijven van hetgeen het eens in ernst zijn zou. Gelukkig de maagd, die zulk een jongeling tot man mag maken! Zij ziet niet zelden later de heerlijke vrucht van haar ega's reinheid in de bloeiende gezondheid harer kinderen. Maar, vaste gevolgtrekkingen mogen van dezen uitroep niet afgeleid worden.

Dat Alex spoedig aan de beurs opgemerkt werd, was een gevolg van zijn naam; dat hij, hoewel in zeer ondergeschikte betrekking, er weldra als een bekwaam en ‘solied’ jonkman, die eene goede toekomst had, beschouwd werd, was een gevolg van den gezegenden invloed zijner opvoeding en van zijn gezonden aanleg. Zonder nu juist een Antinoüs te zijn, was zijn uiterlijk van zulk een aard, dat het geen meisje uit zijn stand in het hoofd gekomen zou zijn, om hem - gesteld, dat er spraak van zoo iets kwam, - daarom een blauwtje te laten loopen, ook wanneer hij heel wat minder uitzicht op fortuin gehad had. Alle meisjes, die de familie kenden, begrepen, - o! volkomen - dat Mevrouw ‘dol’ op hem was, en zelfs buiten de meisjes en hare moeders stond het vast, dat Alex, en niemand anders, haar eenige erfgenaam zou wezen. Ja, die en die rekende wel op een legaat, maar 't werd dagelijks twijfelachtiger, of ‘die en die’ zich ooit de vingers aan een legaat blauw zou tellen.

Twee sterk sprekende trekken waren er in het karakter van Alexander.

Driftig, zelfs zoodanig, dat hij voor snelle en lang niet malsche uitbarstingen vatbaar was, vooral als hem iets bejegende, dat hij valsch, laag of trouweloos achtte, kenmerkte hem eene wel wat overdreven rusteloosheid, die bezigheid een onvoorwaardelijk vereischte voor hem maakte. Er woonde in de straat, die hij altijd door moest, om naar zijn kantoor te komen, een man, wiens vrouw een winkeltje van stillen aard hield. Die man stond 'altijd en altijd', zonder iets te doen, zelfs zonder te rooken, door de ruiten van de gesloten straatdeur te kijken. Aan dien man had hij een hekel; hij begreep niet, hoe een man vijf minuten achtereen door een venster kon turen, als er niets buitengewoons te zien viel. Bezigheid moest hij hebben: bezigheid voor het lichaam of voor den geest. Hij was zich bewust: 'Doe ik niets, doe ik niet, wat geoorloofd genoemd kan worden, dan verval ik in zulk doen, dat ikzelf afkeur.' En met deze heerlijke zelfbewustheid joeg hij driftig buiten de uren zijner geregelde werkzaamheid naar zulke uitspanning, die lichaam of geest bezighoudt. Niet alleen was paardrijden voor hem een genot, maar het was eene behoefte voor hem, dat het ros, hetwelk hij onder zich had, onophoudelijk zijne beteugelende macht op de proef stelde. De behoefte aan beweging was voor hem zóó sterk, dat zelfs een paar uur in een sneltrein hem, vooral in den aanvang, niet onbehaaglijk voorkwamen.

Opgevoed voor den handel, en goed opgevoed ook, was hij daarom niet eenzijdig gevormd. Het letterkundig onderwijs, dat hem gelukkig minder wetenschappelijk, meer vormend, was toegediend, had hem op het gebied van kunst tot een ijverig bezoeker van den schouwburg gemaakt, en dat was iets, wat Mevrouw indertijd zeer bezorgd had gemaakt. Maar die bezorgdheid was nu geheel over. Zij had een gruwel aan de vertaalde Fransche stukken, waarin Eros 'altijd op losbandige wijze gehuldigd wordt'. Een 'Dokter Klaus' noemde zij 'onwaar en flauw'. Als Molière door een goeden Franschen troep opgevoerd werd... 'dat was en bleef kost voor haar. Ja, Molière was wel eens wat plat, maar hij was nooit laag of gemeen.' Alex nam het dan voor de Hollanders op, en Mevrouw erkende schoorvoetend, dat 'de Hollanders vooruitgegaan waren'. Om 'de Amsterdammers' te zien, kon Alex naar Den Haag gaan. Maar 'een Van Zuylen hadden zij toch niet, en Faassen en de beide Haspels...' Toch behoorde hij niet onder de Rotterdammers, die in Amsterdam niets goeds kunnen vinden. Daarvoor was hij te ver boven bekrompen provincialisme verheven.

De meeste hedendaagsche muziekuitvoeringen waren voor Alex geheel verloren. Op het gebied der toonkunst hoorde hij liefst, wat Mevrouw nog wel eens van Mozart en Weber op de piano speelde; zang, die kon hem boeien, mits die niet opgevoerd werd tot de hooge kunst. Hij, die met verrukking naar den nachtegaal kon luisteren, kon ook geroerd worden door het eenvoudige lied, vooral als het niet geheel nieuw voor hem was. De beroemde aria 'Grâce! grâce!' uit de

Robert liet hem koel, maar om den wil van het ‘Fille chère’. ‘slikte’ hij de geheele *Juive*, en dan toch nog om den wil van Mevrouw, die natuurlijk de opera te Rotterdam krachtig steunde. Tentoonstellingen van schilderijen ging Alex zien, zooals de meeste menschen dat doen. Hij stond wel niet zoo onbeholpen laag, dat hijzelf erkende, ‘er geen verstand van te hebben’, maar 't was altijd regenweder, als men hem er zag.

Daarentegen kon hij De Génestet in zijn zak steken, om zich op eene spoorwegreis in hem toch reeds bekende gedichten te verdiepen.

Denk nu niet, lezer! omdat Alex tot zelfs de aanraking van zedelooze vrouwspersonen schuwde, dat hij een ‘brave Hendrik’ was. Dat hadden zijne schoolmakkers nooit gevonden, en zijne leermeesters ook niet. Maar met de lijst zijner gebreken hebben wij op het oogenblik minder te maken.

Mevrouw bewoonde een der fraaiste huizen op de Leuvehaven, en dat huis ademde degelijkheid, vereenigd met goeden smaak. Maar de degelijkheid zong toch den boventoon; en dat niet maar alleen in de oud-Hollandsche linnenkast, maar ook in de geheele kleeding van Mevrouw. Zonder met de wisselingen der mode te breken, toonde de stof harer kleederen, wat zoovelen hopeloos alleen door snede zoeken te bereiken. Maar een Springer of een Bilders of nog eerder een kunstkooper zou het onbegrijpelijk gevonden hebben, dat ‘zulke’ gravuren en ‘zulke’ aquarellen de wanden van ‘zulk’ een huis mochten ‘ontsieren’.

Toen Alex vijf en twintig jaar was, vond de geneesheer, na eene kortstondige ziekte zijner moeder, het voor haar geraden, om de zomermaanden, althans een gedeelte ervan, buiten door te brengen. Zij deed het ongaarne, want zij wist, dat de eerste vraag van Alex, als hij thuis kwam, was: ‘Waar is Mama?’ Maar de dokter had gesproken, en Alex ook; de laatste met niet weinig aandrang. Na veel beraadslaging werd eindelijk bepaald, dat Mevrouw gevolg zou geven aan een lang gekoesterd voornemen: eenige weken te Cleve bij Maiwald door te brengen. Eene herinnering aan een heerlijk ontbijt op een heerlijken morgen en op een heerlijk terras bracht daartoe het zijne bij. En wie, die het terras van Maiwald's hotel kent, gevoelt niet, dat zoo iets mogelijk is? 't Was wel waar: binnen de grenzen van het land kon men deftiger, meer afgezonderd, terecht; maar daartegenover stond, dat het verblijf elken dag opgeheven kon worden, als het eens blijken mocht, dat het gehalte der toevallige gasten van algemeen minder allooi mocht zijn, dan wenschelijk mocht geacht worden. De Hollandsche deftigheid spreekt schrikkelijk gauw van ‘Jan en Alleman’.

Wat Mevrouw vooral naar Cleve lokte, was de herinnering aan het koraal, waarmede zij jaren geleden, toen Mevrouw Maiwald nog zelf de zaak bestuurde, door een zestal muzikanten uit haar slaap gewekt

was. Zij meende: dit vrome gebruik was een onwederlegbaar bewijs van de deftigheid van het hotel. En dan: Alex zou haar veel trouwer in een hotel dan op gehuurde kamers komen bezoeken.

Alex zou elken Zondag, misschien wel Zaterdag, kunnen komen, om dan tot Maandagmorgen te blijven, als zijne vrienden hem niet tot andere uitspanning noopten.

Nicht Bertha, eene nabestaande van Mevrouw, zou tot haar gezelschap medegaan. Nicht Bertha, die het als veertigjarige ongehuwde dame, ten gevolge van de spilzieke levenswijs haars vaders, een vollen neef van Mevrouw, juist niet al te breed en eene jaarlijksche toelage van Mevrouw had, mocht ook de buitenlucht voor hare gezondheid wel eens genieten; en - zij kon van dienst zijn.

Nu, nicht Bertha was zeer met het voorstel ingenomen, en haar broeder, die commissionnair in effecten heette, maar eigenlijk tot zaakwaarnemer gedaald was, haast nog meer dan zij. ‘Zulk eene gelegenheid, om zich bij de rijke nicht verdienstelijk te maken, o! 't zou aan haar liggen, als zij er vooral voor de “goede financiers der familie” geen ijverig gebruik van maakte.’

Voorshands spitste de rijke nicht zich op de gedachte, dat Alex haar gedurende eenige weken des Zondags geheel zou toebehooren. Was daar geene kans op? Cleve was tot nog toe voor hem vreemd gebleven.

Op een Zaterdagmiddag vertrokken Mevrouw en nicht Bertha onder geleide van Alex naar haar tijdelijk buitenverblijf, dat haar, over het algemeen genomen, medeviel. De Zondag-voormiddag werd aan eene wandeling besteed, onder welke nicht Bertha eerst ‘haar gewone kapitteltje’ zou lezen, om dan de nog niet geheel uitgepakte koffers van hun inhoud te ontlasten. Slechts op stelligen aandrang van Mevrouw, matig ondersteund door Alex, liet zij zich overhalen, om in den namiddag mede te gaan op een rijtoer. Mevrouw had om den wil van Alex aan de open tafel haar middagmaal gebruikt; maar in de week, als hij er niet was, zouden de dames dat op hare kamers doen. 's Maandagsmorgens vertrok Alex met den eersten trein.

Donderdag daaraanvolgende kwam er eene tweede stiefmoeder te Cleve, ook bij Maiwald; en met het plan er te vertoeven, zoolang of zoo kort, als later wel blijken zou.

II.

Laat ons, terwijl Alexander te Rotterdam werkelijk met verlangen naar den Zaterdag uitziet, laat ons doen, wat Mevrouw Wielderoo niet doet: kennis maken met Mevrouw de weduwe Van Kralingen, die kennelijk meer dan vele andere dames gewoon is aan eene veelzijdige aanraking met de wereld. Zij is vergezeld door hare beide dochters, en de dames zijn hoogst smaakvol en naar de laatste mode gekleed. Die twee meisjes worden des morgens aan haar ontbijt op het bekende

terras lang niet alleen uit nieuwsgierigheid door de andere gasten, meer bepaald toch door het sterkere geslacht, gedurig in oogenschouw genomen; en dat kan nog al gemakkelijk zijn gang gaan, want de drie dames, ook zelfs de oudste, toonen geene andere belangstelling dan voor haar ontbijt en voor elkander en voor de tijdkortende bezigheid, waarvoor zij zich van de middelen voorzien hebben. Alleen als Mevrouw den schaffer(*) te kennen geeft, wat zij verlangt, wordt er niet alleen door dien schaffer opgemerkt, dat die dame zich lang niet voor de eerste maal zonder mannelijk geleide op zulk eene plaats en onder zulke omstandigheden bevindt. Misschien... neen, stellig is zij meer hier geweest, want zelfs het fraaie uitzicht wordt met onverschilligheid bejegend, en toch is er iets, dat verkondigt: ‘Ik weet, dat veler blikken op ons gericht zijn, en als ik niet rondzie, is dat niet uit schuchterheid.’ Die twee meisjes zien er goed uit; de eene, die de oudste schijnt te zijn, is bepaald eene schoonheid. Als zij er niet was, zou de andere zoo genoemd worden... ‘Wie zijn die dames?.. Wie kent ze?... Kent u ze ook?... Of iemand hier op het terras?’

Dat zijn de vragen, die heimelijk van tafeltje tot tafeltje gaan, in zoover die niet in gebruik zijn bij bezoekers van hoogstens een paar dagen. Zelfs oudere heeren maken eene wandeling voorbij de dames, om een kijkje te nemen... ik wil zeggen: om op aansporing van vrouw of dochters aan het andere einde van het terras inlichtingen in te winnen...

Er is een jong heer, die op de verstandigste wijze op kondschap uitgaat: het vreemdelingenboek wordt geraadpleegd; de opperschaffer ook. Even heimelijk gaat nu van tafeltje tot tafeltje het bericht: ‘Mevrouw de weduwe Van Kralingen met hare dochters, uit Amsterdam.’

o! Niet maar iedereen - Jan en Alleman niet - wordt met zooveel belangstelling bij zijne eerste verschijning op dat gansch eigenaardige terras, geheel door Nederlanders ingenomen, bejegend; daarvoor moet men een mooi meisje zijn. Dat is toch niet geheel waar, want ook Mevrouw Wielderoo is zoo bejegend, maar - om den wil van haar deftig voorkomen. En voor haar behoefde de lijst der gasten niet geraadpleegd te worden: er zijn altijd Rotterdammers op dat terras; en welke Rotterdammer kent Mevrouw Wielderoo niet? Altijd gesproken van zulke Rotterdammers, die op zulke terrassen komen.

Nu, 't is dus Mevrouw Van Kralingen...

‘Van Kralingen?... Van Kralingen?... Is die naam u bekend?’

Die vraag gaat rond bij de Amsterdammers. Er zijn altijd Amsterdammers op dat terras.

‘Ik ken toch alle firma's van eenige beteekenis aan de beurs,’ zegt een oud-timmerman en makelaar uit den goeden tijd, toen men zich nog rijk timmeren en makelen kon, ‘en heel wat families ook... Maar Van Kralingen?!’ En hij haalt zijne schouders op. Een effectenman, die

(*) Dat is immers het nieuwe Hollandsche woord voor kellner?

zich elken zomer een vrijaf kan nemen en altijd bij Maiwald logeert, werpt de gissing op: ‘Is er ook zoo iets als een Professor Van Kralingen geweest?’

Denk niet, dat Mevrouw Wielderoo, die nog al vlak naast de dames Van Kralingen ontbijt, ook maar eenigermate in dat betoon van belangstelling deelt. Zij houdt zich in het algemeen wel wat op een afstand, wat door de Rotterdammers heel natuurlijk gevonden wordt, maar om eene andere reden dan de ware. Mevrouw Wielderoo heeft van de Rotterdammers verlof, om trotsch... dat wil zeggen: om voornaam te wezen.

Eindelijk meent een makelaar in vaste en ook in ‘roerende’ goederen, - hij is in zijn schik, dat hij gelegenheid heeft, om zich verdienstelijk te maken, - dat hij eens op eene veiling in de ‘Brakke Grond’ commissie gehad heeft op een schilderijtje van een Van Kralingen, een landschapje, als hij zich wel herinnert; och, een dingetje zoo groot als een half vel post groot-formaat; hij mocht tot honderd gaan, maar het ding bracht driehonderd op, ‘en toch, Meneer! de lijst was geen gulden waard!’

‘Zoo... ja... nu je 't zeit... ik meen ook wel eens van een Van Kralingen, een schilder, gehoord te hebben... Nu, als zijne schilderijen zoo mooi zijn als zijne dochters... vreemd: van die moeder kun je nu juist niet zeggen, dat ze eene mooie vrouw is... Maar zoo iets is meer gezien....’

Ja... ‘zulke lui’ als schilders zijn maar ettelijken beursmannen bekend...

Wij hebben het voorrecht, dat wij niet behoeven te gissen. Van Kralingen was inderdaad schilder met het penseel geweest, en zijn dood was, nu vier jaar geleden, in de kunstwereld meer dan gewoon betreurd.

Evenals zoo menig kunstenaar had hij jarenlang geworsteld, eer hij het op eene hoogte gebracht had, die hem vergunde, op een onafhankelijk bestaan in de toekomst te rekenen. Toen was hij gehuwd, gehuwd als een kunstenaar, die voor de schoonheid van goudstukken en effecten-trommels bitter weinig, voor natuurschoon daarentegen een geoefend fijn gevoel heeft. Maar zijne jonge gade was hem bij de geboorte van haar eerste kind, een dochtertje, ontvallen.

Dat had een tijdlang zijne kracht gebroken. Het had ook invloed op zijn werk gehad; wat hij in den eersten tijd na dien slag vervaardigde, droeg den stempel van de donkerheid, die in zijne ziel heerschte. Slechts langzamerhand kwam hij er voor zijne scheppingen weder bovenop.

Toen werd zijne leiding als schilder voor eene rijke en zeer beschaafde, niet meer zoo heel jonge dame gevraagd, die reeds lang de kunst beoefende en reeds meer dan dilettante heeten mocht, en hij had zich verbonden, om - maar niet op vast bepaalde uren, en vooral niet als gewone lesgever - van tijd tot tijd haar atelier te komen bezoeken.

Hare liefde tot de kunst ging gemakkelijk in liefde voor den kunstenaar over, die een beeldschoon man genoemd mocht worden. 't Kwam tot een tweede huwelijk, en de nieuwe Mevrouw Van Kralingen nam, evenals Mevrouw Wielderoo gedaan had, met de heiligste voornemens de moederplichten op zich omtrent de aanvallige, toen vierjarige Marie, die juist door hare aanvalligheid de vervulling van die plichten gemakkelijk maakte.

o! Zij zou zonder voorbehoud haar aanzienlijk fortuin - ouderloos als ze was - den man ter hand gesteld hebben, wiens kennismaking haar ongeluk geweest zou zijn, als hij niet had willen begrijpen, dat hij in ieder geval een machtigen invloed op haar leven zou uitoefenen. Maar haar broeder, die notaris was en haar huwelijk met weerzin begroette, wist ten opzichte van dat vermogen de bepalingen door te drijven, die de wet toeliet; en - de kunstenaar bekommerde er zich weinig om. Zij, zij wilde haar broeder wel zijn voorzichtigen gang laten gaan, maar onder één voorwaarde: zelfs toen zij goed moest vinden, om haar kapitaal op het Grootboek te beleggen, moest Van Kralingen de onbepaalde volmacht hebben, om de interesten te ontvangen. 't Is waar, dat die zoo aanzienlijk waren, dat de schilder, die wel gaarne goed leefde, maar volstrekt geen verkwister was, begreep, dat die, gevoegd bij den dagelijks toenemenden prijs, dien hij voor zijn werk bedingen kon, meer dan genoeg zouden wezen, om hem, zelfs als een talrijk gezin zijn deel mocht worden, in staat te stellen, om op grooten voet te leven. En dan: die notaris verveelde hem, vooral door zijne sterk uitgestalde rechtzinnigheid op kerkelijk gebied, en hij wilde toch om den wil zijner aanstaande vrouw, die hij dagelijks meer waardeerde, vooral om hare liefde voor de kunst, met hem op goeden voet blijven. ‘Als de wet dat zoo wilde, moest die notaris zijn gang maar gaan’... hij wist al te goed, dat hij altijd alles van de toekomstige Mevrouw Van Kralingen gedaan zou kunnen krijgen. Ja, voor zoover dat haar vermogen betrof, zei hij dat zelfs ronduit; zij was de eerste, om den draak te steken met de notarieele voorzorgen.

Niet zóó weinig, als dat bij Mevrouw Wielderoo het geval geweest was, kon zij op schoonheid bogen; maar zeer zeker verstond zij in hooge mate de kunst, om partij te trekken van datgeen, waarover de natuur haar beschikken liet, en dat was vooral een prachtvolle haartooi. Zeker was zij coquet, maar zoodanig, dat ik hier onmogelijk het Nederlandsche ‘behaagziek’ bezigen kan, alleen maar om dat ‘ziek’. Ziek was zij niet op dat punt te noemen; die hoedanigheid was bij haar van dien aard, dat zij aanleiding had kunnen geven tot de uitspraak van Mw. Van Meerten, geb. Schilperoort: ‘J'aime mieux la coquetterie que la négligence.’

Maar dit moet tot hare eer gezegd worden: zucht, om te behagen, speelde volstrekt geene rol in de liefderijkheid, waarmede zij hare moederplichten vervulde, ofschoon zij daarmede den echtgenoot geheel

inpakte, voor zoover er nog in te pakken viel. En zij bleef dat op de natuurlijkste wijs van de wereld doen, ook toen zij zich zelf in de geboorte van een dochtertje mocht verheugen. Zoo was het een gelukkig huwelijk, totdat Marie negentien en Anne, hare eigen dochter, vijftien jaar was. Toen stortte een hevige typhus haar in hetzelfde lijden, dat Van Kralingen eens getroffen had: zij werd weduwe.

Mevrouw Van Kralingen hield de nagedachtenis van haar echtgenoot in hooge eer, en dat was almede eene der oorzaken, die haar hare beeldschoone voordochter - in alles een afdruk van den beminden vader - met oogen vol ingenomenheid deden beschouwen, terwijl diezelfde oorzaak Marie zoo mogelijk nog sterker aan haar hechtte.

Toch was er een onderscheid tusschen haar en Mevrouw Wielderoo; en dat kon wel niet anders. Als Mevrouw Van Kralingen somtijds, ja, vaak, in gedachten verzonken, de beide meisjes, die elkander hartelijk liefhadden, beschouwde, vroeg zij zich af: ‘Hoe met die twee te handelen ten opzichte van mijn vermogen? Is het waarlijk billijk, dat ik, zooveel de wet dat dan toelaat, beiden volkomen als gelijk bejegen? Mijn kind is mijn kind.’

Ieder weet, hoe zwaar die oogenschijnlijk nuchtere waarheid bij eene moeder wegen kan - en wegen mag en moet.

‘Mijn kind is mijn kind!... Ja, Marie is de dochter van mijn aangebeden echtgenoot, en zij ligt mij na aan het hart... o! zoo na, als maar mogelijk is... Maar zij is dan toch ook de dochter van... van... van... ja, van eene vrouw...’

Van eene vrouw, die zij nooit gekend had; van eene vrouw, die haar, kort na hare kennismaking met Van Kralingen, en ja, ook nog in den aanvang van haar huwelijksleven, ettelijke - zeker zeer voorbijgaande - maar toch ettelijke aandoeningen van verborgen jaloezie, o! zij erkende: ‘van onverstandige jaloezie’, berokkend had. En zij mocht zich bewust zijn, dat zij die altijd spoedig onderdrukt had. Zij had ze voelen opkomen op sommige gedenkdagen, die voor haar geene gedenkdagen waren.... In het bijzonder had zij ze voelen opkomen op Marie's verjaardag en in de dagen, die erop volgden... Dan begeerde zij wel niet, dat de beminde man zich volstrekt niet onder den indruk van het verledene zou bevinden... o, volstrekt niet!... Maar als die vrouw eens niet bestaan had...

En zie: bij die gedachte huiverde zij, toen die voor de eerste maal kwam, want dan had dat ‘lieve, lieve’ kind ook niet bestaan, het lieve kind, dat zulk eene gewichtige plaats in haar leven besloeg... Wie haar een beker water uit de Lethe had kunnen aanbieden, 't is stellig, dat zij Van Kralingen had laten drinken... Maar langzamerhand was dat ook anders geworden... Toch: Marie - haar broeder, de notaris, had het haar meermalen zeer nadrukkelijk voorgehouden - Marie was de dochter van eene vrouw, die haar niet de minste aanspraak op fortuin gaf,

al was het gebleken, dat Van Kralingen zich een vermogen zou verworven hebben, als hij maar was blijven leven; de liefhebbers lieten zijne schilderijen niet los en, als eene buitengewone oorzaak ze in eene veiling bracht, zij lokten steeds hoogere prijzen... En dan: ‘Mijn kind is mijn kind! Als Marie met meer dan gewone schoonheid bedeeld is, is het dan niet billijk, dat ik de minder bedeelde in schoonheid zoo hoog mogelijk bedeel in vermogen? Doe ik dan iets anders, dan de dingen in het effen brengen?’

Maar tot een besluit kwam zij niet, kon zij maar niet komen. En zij wilde dat toch, want zij gevoelde, dat Marie met haar vaderlijk erfdeel afgescheept zou worden, als zij kwam te vallen, zonder dat zij de beschikkingen getroffen had, de beschikkingen, die de wet haar veroorloofde te maken. In dat opzicht was het ook niet gunstig voor haar, dat haar broeder notaris was. Want die beschouwde Marie altijd met de oogen der wet; die beweerde altijd: ‘Je hebt nog tijd genoeg, om je testament te maken’, en die zorgde wel, dat hij zijne zuster niet op de hoogte van de bepalingen der wet bracht. Zij wist alleen, dat die bestonden. De plicht van den oud-testamentisch vromen notaris was immers, zooveel mogelijk te zorgen, dat zijne nicht Anne door niemand benadeeld werd? Die Marie ging hem niet aan...

De heide meisjes bleven van de moederlijke overwegingen onbewust. Het denkbeeld, dat zij stiefzusters waren, kwam maar hoogst zelden bij haar op. Zij verschilden juist zooveel in karakter, als noodig is, om tusschen twee menschen eene hartelijke behoefte aan elkander te doen ontstaan, en er was één punt, waarop zij elkander niets toegaven: vereering van den vader-kunstenaar, eene vereering, waarvan de moeder zeker eene der krachtigste oorzaken was. Want de vrouw eens kunstenaars, die met hem ook in de kunst medeleeft, is eene geheel bijzondere persoonlijkheid, vooral als de omstandigheden haar niet dwingen, geheel in hare huishoudelijke bemoeiingen op te gaan.

Elke zijner schilderijen, die haar toevallig weder onder de oogen kwam, was voor haar als een aantal belangrijke bladzijden uit het boek haars levens. Zij had meegeleefd in het ontwerpen en bewerken; zij wist, of het kunstgewrocht zonder worsteling - als een gelukkig extempore - binnen betrekkelijk korten tijd voltooid, dan of er geworsteld was. En als er gezocht was, als ze had helpen zoeken, zag ze het veroordeelde achter hetgeen erover heengeschilderd was. En zoo had ze - als altijd met hare dochters - nog onlangs en in den winter opzettelijk eene reis naar Brussel gedaan, alleen om twee schilderijen weder te zien, die daar in veiling zouden komen. Aan eene van die twee waren herinneringen verknocht, die haar de tranen in de oogen brachten. Hare eigen voortbrengselen... ‘'t was niets dan prulwerk!’... Zij had dan ook sinds de geboorte van Anne geen

penseel meer in handen genomen. Ternauwernood kon ze dulden, dat de dochters een paar van hare ‘hopelooze pogingen’ op hare slaapkamer eene eereplaats waardig bleven achten. Voor haar was Van Kralingen ‘de’ landschapschilder.

't Was dus volstrekt niet te verwonderen, dat de dochters wedijverden in vereering van den kunstenaar, dien zij als vader innig liefgehad hadden. Daarbij kwam, dat de teekenkunst meer dan gewoon eene rol in hare zeer zorgvuldige en daarbij verstandige opvoeding vervuld had, zonder dat het doel zelfs voor Marie ooit geweest was, dat zij anders dienen zou, dan om haar leven te veraangenamen. Beiden hanteerden de teekenstift vaardig genoeg, om - vooral van elk verblijf op het land of van elke reis - een album met schetsen mede naar huis te nemen; en er waren er onder die schetsen, die later zoodanig opgeteekend werden, dat zij een aanleg voor de kunst verrieden, die met ernstige studie meer dan gewoon ontwikkeld had kunnen worden.

Op hare slaapkamer boven de waschtafel van Marie hing eene schilderij van haar vader, een landschap, dat nooit een kooper gevonden had en nu niet meer te koop was. Het had eerst in de woonkamer gehangen. Maar op zekeren tijd had Marie getoond, hoe zij met de geschiedenis van die schilderij bekend was.

Dat landschap - 't stelde een der bekoorlijke plekjes voor, die in de weilanden aan de westzijde van Utrecht zoo veelvuldig zijn, - was overgoten met eene somberheid, die de fraaiheid van het onderwerp bij gelukkig effect van licht weinig tot haar recht deed komen. Toen Anne eenmaal genoeg gevorderd was, om die opmerking te maken, zei Marie in tegenwoordigheid van Mama:

‘Dat is het eerste schilderstuk van Papa geweest na den dood van mijne moeder. Zie, hoe donker het toen in Papa's ziel was!’

Ja, Mevrouw wist dat ook; Van Kralingen had het haar zelf gezegd. Van Kralingen was aan die schilderij gehecht, sinds hij haar niet had kunnen en niet behoeven te plaatsen. En zij had nooit den moed, en ook maar weinig den wil gehad, om die schilderij te verwijderen.

En als tegenhanger hing er een ander, de uiterwaarden bij Oosterbeek.... ‘Toen hij dat schilderde,’ zei Marie, ‘was het weer licht in zijne ziel geworden....’

Bij de eerstvolgende schoonmaak had Mama beslist, dat het tijd was, om de eerste dier beide schilderijen door eene andere te vervangen, en 't was met eene korte aarzeling, dat zij Marie verlof gaf, het te hangen, waar het nu hing.

Van dien stellig zeer onschuldigen aard was de jaloerschheid, die Marie's moeder nog altijd in staat bleef, hij Mevrouw op te wekken.

Anne eerde in Marie hare meerdere. Dat lag vooreerst in Marie's krachtiger karakter; dan in de, als ware het: onderwijzende hulp, die zij Anne altijd met de grootste bereidwilligheid, ja, met zelfopofferende

liefde bewezen had. Zelfopoffering? Men zou haast gezegd hebben, dat Marie zich verheugde, als zij die iemand, maar vooral Anne, betoonen kon. Deze wist reeds als kind: als Mama eene reden had, om het luchthartige schepseltje eens onder handen te nemen, omdat zij haar tijd verbeuzeld had en het werk voor de eene of andere les maar moeielijk meer gereed te krijgen was: bij Marie was altijd troost en hulp; en er moet bijgevoegd worden, nooit op onverstandige wijs. En Mama wist dat, en waardeerde dat in Marie. Vooral was Marie eene 'heerlijke hulp', om moeielijke lessen van buiten te leeren. Met onuitsprekelijk geduld kon zij, als ware het, mee van buiten leeren; en 'zij was zoo vindingrijk in heerlijke hulpmiddeltjes'!

Eens had Anne, terwijl zij zich eenige oogenblikken alleen bevond en Mama op bezoek was, eene leelijke vlek op het purperkleurig fluweelen kussen van de canapé gemaakt. Radeloos en schreiende nam zij hare toevlucht tot Marie.

- 'Marie! Marie!' snikte zij.

- 'Wat is er aan de hand?' vroeg deze meewarig.

En schreiende vertelde zij....

- 'Stout kind!' zei Marie, maar op een toon, die heel wat anders zei: 'Kom! wij zullen eens zien, wat eraan te doen is.' En toen zij de aangerichte schade zag, was haar eerste werk, om zelf naar den apotheker te loopen; en zij kwam terug met een fleschje, en zij ging aan het wrijven en borstelen. En de vlek verdween langzamerhand onder de oogen van de oplettende Anne, en toen Mama thuis kwam, was er bijna niets meer van te zien. En den volgenden morgen, vóór dag en dauw, was Marie andermaal aan het wrijven en borstelen, zoodat er waarlijk niets meer van te zien was, niets! Hoe heerlijk! 't Bleef dan ook een geheim voor Mama.... natuurlijk!.... Maar toen Mama twee jaar later zelf het ongeluk had, om op de zitting van een stoel eene vlek te maken, kwam het uit.

- 'Mama! laat Marie maar begaan,' riep Anne, 'die kan zoo heerlijk vlekken wegmaken, dat je er niets meer van ziet!'

Ja, Marie kon vlekken wegmaken, zelfs vlekken van zedelijken aard. Maar daartoe moest men met haar in nauwe betrekking komen.

Anne eerde in Marie hare meerdere; en dat onbevangen, zelfs, toen zij ouder werd, op het punt van schoonheid. Hoe zoo iets mogelijk was? Het kwam, omdat Marie in vrouwelijke trekken het evenbeeld was van des vaders mannelijk schoon. Vooral de donkerbruine oogen spraken onder de zwarte wimpers dezelfde taal, die de vaderlijke oogen gesproken hadden. Anne zag in Marie minder eene mededingster op het gebied van jonkvrouwelijk schoon dan wel het evenbeeld van den beminden vader.

Of dat zoo blijven zou?

Dat moest de tijd leeren.

Maar ook op elk ander gebied was Marie bijna een orakel voor Anne,

misschien omdat deze jonger was, veel meer, omdat zij er behoefte aan had, in het gezelschap van een machtiger geest dan den haren door het leven te wandelen. Als Marie het geene onoverkomelijke ramp zou achten, indien de omstandigheden ooit van haar vorderden, dat zij zelfstandig in haar onderhoud moest voorzien; als zij nooit lang onder dat denkbeeld gebukt zou gaan: voor Anne zou zoo iets verpletterend gewerkt hebben. Maar daarvoor was voorshands niet de minste zorg. Integendeel: de opvoeding der beide meisjes werd alzijdig voortgezet, zooals dat alleen voor vermogende lieden mogelijk is; de pikeur van de Hollandsche manege roemde de beide jonge dames als zijne uitstekende leerlingen. Eene enkele maal waren zij onder geleide van dien pikeur uitgereden in den vroegen morgen, en in het Vondelpark.... Wat was het toch doodjammer, dat zij geen broer hadden! Oom, de notaris, had wel een zoon, maar die reed niet. Die was collectant en stond op het punt, om diaken te worden. Oom, en zijn zoon van den weeromstuit, bleef het huwelijk van zijne zuster met dien ‘penseelman’ altijd als een ongeluk beschouwen. Zij was door dien ‘Jan Steen’ tot eene vrijzinnigheid gebracht!.... en zij had die beklagenswaardige meisjes zoo vrijzinnig opgevoed!.... ‘Paardrijden! en dat met een pikeur! en in het Vondelpark!’.... En toch waren die meisjes, en wel meest door Mama, maar in een geheel anderen zin, dan Oom ook maar vermoedde, voor den dienst van God - ik zeg opzettelijk niet ‘voor den godsdienst’ - gevormd.

Beide meisjes waren nu in den leeftijd, dat de gedachte aan een mogelijk huwelijk bij haar onder de zeer schaars besproken onderwerpen behoorde; maar die gedachte had ook bij de jongere reeds de joligheid der laatste schooljaren verloren, om als eene ernstige opgevat te worden. En daarvoor was aanleiding te over. Marie's schoonheid had haar reeds meer dan één aanzoek verworven, en dat was voor Anne volstrekt geen geheim gebleven. Maar behalve dat op eene ziel, die op kunstgebied, welk dan ook, goed ontwikkeld is, volstrekt maar niet de eerste de beste in staat is, een gewenschten indruk te maken, die aanzoeken waren gekomen van jonge mannen, die nog te weinig op zelfstandigheid konden roemen en daarbij op het vermogen van Mevrouw rekenden. In de kringen, waarin de meisjes zich uit den aard der zaak meest bewogen, was het al te zeer bekend, dat Marie niet gezegd kon worden, fortuin te bezitten. Daar wisten de jonge mannen al te goed, dat Anne eene veel beter partij was dan Marie. Dat een bejaard en vermogend man bij Mevrouw aanzoek om Marie's hand gedaan had, en dat Mevrouw dat aanzoek glad van de hand gewezen had, was voor Marie zelfs een geheim gebleven. O! Mama wenschte voor Marie een goed huwelijk, en daardoor verstond zij iets anders, dan de wereld gewoonlijk doet. Met den echten kunstenaar kan men nu eenmaal niet

in nauwe aanraking komen, of men leert ettelijke zaken in de wereld anders beschouwen, dan gewone stervelingen doen.

Meent ge, lezer! dat dit niet altijd in goeden zin opgaat?

Misschien hebt ge gelijk; misschien zijn er kunstenaars, die de goudstukken, welke hun werk uit de brandkasten der rijken weet te lokken, hooger achten dan hun werk zelf. Laat ons dan zeggen: met de k u n s t kan men niet in nauwe aanraking komen, zonder, in welk opzicht dan ook, veredeld te worden. Maar bij Mevrouw Van Kralingen had de kunstenaar het gedaan, en daardoor veel krachtiger. Zij wenschte moederlijk voor Marie een huwelijk, dat de waarborgen voor een geluk opleverde, naderende tot dat, hetwelk zij genoten had en dat zij tot haar dood in de teederste herinnering genieten zou. o! Een geluk, als het hare geweest was.... zij durfde zoo iets zelfs voor Anne niet wenschen! ‘Zoo iets behoorde onder de grootste zeldzaamheden!’ Anne - wij zagen het reeds - zag er goed genoeg uit en had genoeg op fortuin te rekenen, om voor haar zeer kieskeurig te zijn. En dat alles maakte, dat Mevrouw in Marie volstrekt geene gevaarlijke mededingster voor Anne zag.

Zou dat zoo blijven?

Dat moest de tijd leeren.

Zoo zaten dan de Amsterdamsche dames op het Maiwald'sche terras, Mama lezende, de dochters al keuvelende bezig met haak- of borduurwerk. Bij Mama nog minder dan bij de dochters kwam het op, om eenige opmerkzaamheid te schenken aan de talrijke gasten, waaronder toevallig voor haar geene bekenden waren, en allerminst aan de ietwat stemmige dame naast haar, die lezende haar ontbijt gebruikte en alleen zeer hoffelijk antwoordde op de korte en zeer beleefde morgenbegroeting, die een paar Rotterdammers haar verschuldigd achtten, zonder dat zij dien heeren eenig blijk gaf, dat zij naar grooter bewijzen van belangstelling verlangde. Niemand had het zich dan ook in het hoofd gehaald, om haar uit te noodigen tot aansluiting aan de gezamenlijke uitstapjes, die soms zoo gereedelijk op dat terras deelgenooten vinden. Daarom toch erkende niemand, dat de dame te trotsch voor die aansluiting was; veeleer werd beweerd, dat zij van de stilte en kalmte in de vrije natuur hield. En dat was ook waar.

Zou zulk eene zucht naar afzondering de nieuwe gasten ook kenmerken? ‘Dat zou eene hemeltergende misdaad wezen’, oordeelden een paar jonge mannen, die al vergeefs veroverende blikken naar haar tafeltje geworpen hadden en nu, tot elkander genaderd en, leunende tegen de borstwering van het terras, tamelijk dicht bij de dames, eene sigaar rookten, om zoo onafgebroken de gelegenheid tot beschouwen te hebben, iets, dat opgevat kon worden als eene toevallige aanvulling van hun gesprek. Maar voor dergelijke uitnoodigingen was het nog te vroeg. Men moest toch eerst voorgesteld zijn of, als de gelegenheid

daartoe ontbrak, men moest toch eerst kennis gemaakt hebben. En daarvoor was de open tafel de beste gelegenheid.... als ze ten minste niet op hare kamers.... maar dat kon men dadelijk weten.... De opperschaffer werd in den arm genomen.... Die wist nog niets.... Na 't ontbijt zou hij het aan de dames laten vragen, en dan - hij zei dat met een oolijk en gemeenzaam lachje - dan zou hij wel zorgen, dat zij minst genomen aan dezelfde tafel als de heeren geplaatst werden.

- 'Ja, maar dan niet een gezicht ver....'

- 'Ziet u, heeren! voor dames kan altijd wat bijzonders gedaan worden.... Anders: 't spreekt vanzelf, dat nieuwe gasten de laagste plaatsen krijgen en opschikken, naarmate zij vertoeven. Ze zoo maar in eens tusschen de familiën te rangschikken, die hier aan elkanders gezelschap gewoon zijn.... dat gaat toch niet aan!.... Als dat nog geschiedde op verzoek van de mama's.... ja, dan was de zaak dadelijk gezond....'

Hoe dom! zij hadden dien 'mof' al zooveel Hollandsche sigaren gegeven!...(*)

Mevrouw Van Kralingen verscheen dien middag aan de open tafel, leende zich den volgenden dag tot kennismaking met het gezelschap aan hare rechterzijde en nam den derden dag de uitnoodiging tot een gezamenlijk tochtje aan. O zij had eene gemakkelijkheid van omgang.... en zoo prettig!....

Dat was waar. Mits men maar beschaafd was, vroeg zij voor zulk tijdelijk gezelschap weinig naar stand of rijkdom, veel minder althans, dan zelfs Nederlandsche heeren doen, en oneindig veel minder dan Mevrouw Wielderoo. Zoo kwam het, dat de oudere heeren de jongere zelfs in de schaduw stelden, om vooral des morgens na het ontbijt den hoveling te spelen om het tafeltje van Mevrouw Van Kralingen.

III.

Reeds Vrijdagavond kwam Alex onverwachts met den laatsten trein. Het gevolg was, dat Mama heel wat later dan gewoonlijk haar nachtleger betrok. Zij was werkelijk vooruitgegaan in hare gezondheid. Een ander gevolg was, dat Alex den volgenden morgen reeds een goed halfuur zich over al de punten van het terras bewogen had, om het uitzicht te genieten, eer Mevrouw Wielderoo hare legerstede verliet; ja, ook eer de muzikanten verschenen waren. Behalve een paar heeren, die reeds zaten te ontbijten, omdat zij vroeg afreizen wilden, was er

(*) De meeste Hollanders houden dat 'mof' voor een spotnaam van Nederlandschen oorsprong. Ik heb zelf eens in allen ernst hooren beweren, dat Duitsche soldaten in oudere dagen handmoffen droegen (!) en daarom reeds in den tachtigjarigen oorlog zoo door hunne krijgsmakkers gescholden werden. De oorsprong van den naam moet in Zuid-Duitschland gezocht worden. De Zwaben noemden het oude Brandenburg reeds Moffrica, en nog heden ten dage een Pruis, maar ook niet anders dan een Pruis, 'mof'. Mijn Zuid-Duitsche berichtgever kan echter de afleiding van dat 'Moffrica' niet verklaren. De Duitschers zelf hebben het woord 'mof' dus hier in zwang gebracht.

niemand op het terras dan een kind, een meisje, misschien van vier of vijf jaar, dat zich met hoepelen vermaakte. De toonkunstenaars kwamen, maakten langzaam hunne toebereidselen, en Alex zette zich aan Mevrouws gewone tafeltje, om te gaan lezen.... Daar troffen hem de plechtige tonen van het kerkkoraal, voortgebracht uit de blaasinstrumenten. Hij keek verwonderd op; maar die muziek beviel hem, greep hem aan; wel was hij nooit kerksch genoeg geweest, om den psalm thuis te brengen, maar hij begreep, dat het een psalm was, eene hymne tot verheerlijking van den Schepper....

Kort na het eindigen van het koraal verscheen de schaffer, die op het tafeltje naast hem een ontbijt voor drie personen gereedmaakte en toen aan zijn tafeltje hetzelfde begon. En daarop verscheen in de deur.... neen maar, zulk een onvergelijkelijk mooi meisje had hij nog nooit gezien!.... Het hoepelende kind snelde dadelijk naar haar toe met een ‘morgen! Juffrouw Marie!’ en het kreeg een kus en een paar vriendelijke woorden. Daarop ging zij de thee zetten, nadat zij den beleefden, zwijgenden groet van Alex even beantwoord had, en juist toen zij weder naar binnen zou gaan, viel het hoepelende kind en begon het van pijn te schreien. Zij snelde toe, richtte het meisje op, bracht het naar haar tafeltje, nam het kind op haar schoot, troostte en liefkoosde het.... en Alex vergat alles om hem heen, om dat lieftallig tooneeltje te genieten en de tonen van die stem te drinken, de tonen, bij welke die der blaasinstrumenten niet meer voor hem bestonden! Het geheel duurde misschien vier minuten; toen gleed het kind weer van haar schoot, en - zij verdween in huis.

Alex zat naar de deur te staren, hopende, dat de liefelijke verschijning zich spoedig opnieuw vertoonen zou.... Een kwartier lang kwamen er niet dan hem zeer onverschillige persoonlijkheden en het terras begon vol te worden. Toen kwam ze terug, schonk de kopjes vol, wisselde eenige woorden met een paar dames, die voorbij haar tafeltje kwamen, en juist toen de ingeschonken thee genoeg beslagen was, om dadelijk gedronken te kunnen worden, zag Alex Mevrouw Van Kralingen aan den arm van Anne, niet deftig, maar vlug en met groote levendigheid verschijnen. Eigenlijk zag hij alleen haar komen; dat bewees hij door het lichten van zijn hoed, een groet, die terloops beantwoord werd. Hij hoorde Marie prijzen voor hare verrassende zorg; hij hoorde de dames met elkander schertsen.... Er was toch maar één geluid, terwijl toch ‘die Wacht am Rhein’ geblazen werd, één geluid, waarvan hij later rekenschap kon geven en deugdelijke rekenschap ook.... en dat was het geluid van de stem der jonge dame, die hij Marie had hooren noemen.... Marie.... zonderling!.... hij had nog nooit opgemerkt, dat ‘Marie’ zoo'n mooie naam is.... En in die stem hoorde hij altijd de liefderijk troostende woorden, waarmee zij het schreiende kind zoo snel tot bedaren gebracht had....

Zonderling, dat mannen, die voor muzikale ontwikkeling min vatbaar

gebleken zijn, door eene vrouwenstem, ook wanneer die op zeer gewone wijze door de eigenares gebezigd wordt, bekoord kunnen worden! Maar bij Alex drong de bekoring door al zijne poriën naar binnen, zóó overweldigend, dat hij, langer dan hem lief was, gevaar geloopen had, dat zoo nuchter als een baardelooze knaap aan den dag te leggen. Hij beheerschte zich toch tijdig, zeer tevreden, dat de plaats van zijne ontbijttafel hem veroorloofde, zoo goed te zien en te hooren. Reeds overlegde hij bij zichzelf de mogelijkheid, om de fraaiheid van het weder als inleiding tot eene kennismaking met de bejaarde dame te gebruiken, al had hij zulk eene inleiding vaak als eene 'flauwigheid' uitgekreten. Maar hij ervoer, dat zelfs de kans op die 'flauwigheid' hem, voor het oogenblik althans, benomen werd. Er kwamen een paar oude heeren opzetten, die belangstellend onderzoek deden, of de oudere dame goed gerust had. Zij waren overtuigd, dat de jonge dames, o! als roosjes geslapen hadden; zij bewonderden de schets in het album, met welker verdere bewerking Marie zich onder het ontbijt bezighield. En er kwamen nog meer heeren, wier dames ook een korten morgengroet wisselden; en er kwamen twee jongere heeren, die blijkbaar al kennis gemaakt hadden, en die een en al bewondering waren, en die hoopten, dat de dames hedenavond op het bal bij Robbers zouden verschijnen.... 'Als de dames er niet kwamen, zou dat eene ramp, een crime wezen, Mevrouw!'

'Of Mevrouw al geteekend had?'

Neen, Mevrouw had nog niet geteekend. Zij was niet op de hoogte.

Dat waren de oude heeren wel. 'Zulk een bal was alleen voor de gasten in de groote hotels, die beurtelings zulk eene hoogst aangename uitspanning aanboden, evenals dat te Wiesbaden en te Baden-Baden gebeurde.' Ja, dat wist Mevrouw bij ondervinding: daar had zijzelf indertijd dan ook wel medegedanst. Maar daar was men geheel onder vreemdelingen, en hier... men zag en hoorde niets dan Hollanders...

En dat was 'juist een waarborg, dat het gezelschap onberispelijk genoeg zou zijn'. Een der oude heeren had in zijne jeugd te Baden meegedanst, toen de speeltafel er nog was.... Maar den volgenden dag had hij gehoord, dat hij gedanst had met.... nu, op zulk een bal zou hij zich voor geen geld ter wereld meer vertoonen, en zijne dochters nog minder, maar bij Robbers.... Als hij het voorrecht mocht hebben, met zijne familie de dames te geleiden.... Te Cleve wist men wel, hoe de Hollanders zoo iets wilden hebben.

Nu, Mevrouw zou er eens over denken en was intusschen dankbaar voor het beleefde aanbod. Als zij ging, zou zij er stellig gebruik van maken.

Alex, steeds heimelijk verloren in de steelsgewijze beschouwing van Marie, peinsde op de mogelijkheid, om ook naar dat bal te gaan; maar hij vond er geene voegzame verontschuldiging voor tegenover zijne moeder. Hij rekende erop, dat zij reeds kennis met de dames aangeknoopt had.

- ‘He, daar is Mijnheer Wielderoo ook!’ vielen een paar Rotterdamsche heeren uit, toen zij genoeg op de hoogte waren, hoe de dames Van Kralingen den nacht doorgebracht hadden. ‘Nu, dat spreekt vanzelf; maar Zaterdagmorgen al? Ja, 't is een slappe tijd! een miserabele tijd!... Nu, maar Mevrouw Wielderoo doet het verblijf te Cleve dan bijzonder veel goed!’.... En met half beschermenden, half beleefden groet namen zij afscheid, juist toen zij Mevrouw Wielderoo met nicht Bertha in de deur zagen verschijnen.

Tot verwondering en teleurstelling van Alex nam hij waar, dat er niets dan een beleefde, stille groet tusschen de dames gewisseld werd, toen zijne moeder bij hem plaats nam, en zij, zij nam evenals nicht Bertha zeer spoedig waar, dat Alex wat afgetrokken was en zich niet weerhouden kon, telkens naar dat mooie meisje te gluren. Zij had niet anders verwacht en was er dus geheel op voorbereid.

- ‘Ja,’ zei ze op gedempten toon, toen het ontbijt afgeloopen was, ‘dat is een mooi meisje; zij is hier de ge vierde schoonheid, en dat is geen wonder.’

Zij zei het, om zoo spoedig mogelijk in den gedachtengang van haar Alex te treden.

Nu waren de gedachten van Alex niet van zoo kalmen aard geweest, dat hij maar zoo dadelijk op dien plotselingen aanval zoo kalm kon antwoorden, alsof hij een fraai schilderstuk gezien had. En zij waren zoo weinig kalm geweest, dat hij zich verrast gevoelde. Dat nicht Bertha zat te glimlachen, hinderde hem.... Uilskuiken, die hij was, om zich zoo bloot te geven! o! niet voor Mama, maar voor die nicht! Hij herstelde zich dan ook snel.

- ‘Weet u,’ vroeg hij evenzoo op gedempten toon, ‘wie die dames zijn?’

- ‘Ik weet, dat ze Van Kralingen heeten en te Amsterdam wonen. Meer weet ik niet, want ik houd mij hier wat op mijzelf. Weet je, ik wil niet, dat vreemden ons hinderlijk zijn, als jij hier bent.’

Al klonk dat nog zoo streelend, en al antwoordde hij: ‘Neen, hinderen zullen ze ons niet,’ 't was toch alles behalve koren op zijn molen. Zoo er nog eene flauwe hoop in hem was, om naar het bal te kunnen gaan, die verdween geheel.

- ‘Kijk,’ ging Mevrouw voort, ‘daar naderen nog al meer jongelui, en hunne zusters komen een handje helpen; 't zou mij niets verwonderen, als die twee minstens half verloofd vanhier gaan.’

- ‘Zoo?’ zei Alex, zooals hij dacht, kalm. Maar hij voelde, dat bij dat ‘zoo’ iets als eene stormvlaag in hem loeide. Hij had haar nu een uur gadegeslagen, en hij had niets waargenomen, dat de bekoring verbrak. Integendeel! Als de jongere zuster luidkeels lachte om de zeer gewone, voor haar misschien nog wat nieuwe aardigheden der heeren, dat mooie meisje had er, al teekenende, niets dan een beleefden glimlach voor over. Maar die glimlach!.... hoe moest die wel zijn,

als die door vroolijkheid bezield was!... Hoe die was, als ze troostte, dat wist hij al.

Waarde lezer! ik vermoed, dat ge, als ge Marie gezien hadt, met uw critischen blik hier of daar wel wat aan te merken zoudt gehad hebben; en, hooggeschatte lezeres! van u vermoed ik dat niet minder. Maar ge bemerkt toch wel, dat ik Marie niet schilder, en vooral haar niet tracht te schilderen, als eene onberispelijke schoonheid? Ik tracht wel, u te laten kijken door de oogen van Alex. En dan hoop ik, lezer! als ge de veertig te boven zijt, dat ge de herinnering van zulk een beschouwen bij uzelven waarneemt; en als ge nog geen twintig en nog onbedorven zijt, dan wensch ik u toe, dat gij uzelven geschikt blijft houden voor het onbetaalbaar genot van zulk beschouwen. Als de krachtige, onbedorven jonge man gevoelt, dat zijne zinnen bekoord worden en zijn hart in hem bezwijkt; als hij zonder eenig nevendoel begint te begrijpen, dat een meisjeshart noodzakelijk voor hem bezwijken moet, dan ligt de critiek van dien jongen man, al kan hij eene Venus beitelen, in hopelooze bezwijming.

- 'Zoo?' had Alex dan gezegd.

- 'Wou neef er iets meer van weten?' vroeg nicht Bertha, altijd glimlachend en ook fluisterend.

- 'Nu.... ja!'.... zei Alex zoo onverschillig mogelijk: die glimlach hinderde hem. 'Maar anders, als ik wat weten wil, vind ik ook wel middel, om erachter te komen.'

- 'Dat hoeft niet,' zei nicht. 'Ik weet er alles van!'.... En dat was dan ook voor een goed deel de waarheid. Ja, zij deelde natuurlijk in het kalme leven van Mevrouw Wielderoo, maar zij had van den eersten dag af gelegenheid gevonden, om ten opzichte van alle gasten eene nieuwsgierigheid voldaan te krijgen, die - voor haar onbegrijpelijk genoeg - Mevrouw geheel vreemd scheen te zijn. Maar ten opzichte der drie dames had hare nieuwsgierigheid met bijzondere kracht gewerkt.

- 'Weduwe Van Kralingen,' fluisterde Bertha, 'haar man is schilder geweest, weet je, geen klad- maar een fijnschilder.... arm als de mieren. Als weduwnaar met één kind is hij rijk hertrouwd; zij is eene Juffrouw Feltro.... van de bekende Feltro's in Den Haag.... van de Feltro's, daar er een van een blauwen Maandag minister geweest is.... Haar broer is notaris te Amsterdam.... De oudste.... dat mooie meisje dan'....

Zij zag voorzichtig om, boog zich nog verder over de tafel en fluisterde nog zachter:

- 'Die is het voorkind.... heeft bijna niets, en is niets te wachten.... veel te voornaam opgevoed.... mooi teekenen, mooi borduren, makkelijk Duitsch praten.... Die andere, de jongste, dat is de ware.... de eenige erfgename, hoor! Maar ook al opgevoed!.... Maar,' ging ze voort, terwijl zij hare vroegere houding hernam en een vragen-

den blik op Mevrouw vestigde.... ‘Wie denkt er tegenwoordig aan, om jongejuffrouwen voor het huishouden op te voeden?!’

- ‘Zoodat,’ viel Alex schamper uit, ‘die jongedames geene aardappelen kunnen schillen en geene gort kunnen koken?’

Mevrouw schoot in een hartelijken lach. Gort behoorde onder de weinige spijzen, die Alex niet met de noodige waardeering bejegende, en zij gevoelde al de kracht van den uitval. Alex lachte dadelijk mee, bijna zoo hartelijk als Mama. Nicht lachte ook mee.... uit gezelschap. Maar ze was toch ‘inwendig’ boos. Was dat haar dank? En hij had haar niet eens aangekeken, terwijl ze vertelde! En zij meende het toch zoo goed - om zijn eigen best. En gort was een heel goed eten.... Als Alex maar niet zoo verwend was, zou hij wel anders over gort spreken.... Maar als je een troetelkind van de fortuin bent!....

Terwijl nicht volkomen vrijgelaten werd, om hare verstoordheid op neef ‘inwendig’ als hoogst natuurlijk te bepleiten, hoorde neef, hoe naast hem aan het tafeltje over den dag beschikt werd. De dames zouden in gezelschap van de familie van den ouden heer, die zijn geleide voor het bal aangeboden had, over de bergen naar Robbers wandelen; dan zou Mevrouw daar ‘maar’ teekenen voor het bal, en zij zouden dan het tweede ontbijt in den Thiergarten gebruiken; een der Maiwaldsche rijtuigen zou besteld worden, om het gezelschap tegen het etensuur terug te halen.

Toevallig hadden moeder en zoon gisterenavond reeds bepaald, dat zij na het tweede ontbijt met elkander het watertochtje met de zware roeischuiten door het Kermisthal doen zouden, om van het graf van Maurits van Nassau wandelende terug te keeren; toevallig begreep nicht Bertha niet, dat haar gezelschap daarbij best gemist kon worden; en toevallig was Mevrouw veel te teergevoelig, om haar dat te beduiden in tegenwoordigheid van Alex. Het maakte, dat elk vertrouwelijk onderhoud, waaraan Alex het meest behoefte gevoelde, onmogelijk werd. En dat op het terras te beginnen, terwijl zij later op het luiden voor het middagmaal wachtten, dat was toch eigenlijk onzinnig, te meer, omdat hij uitzag naar eene verschijning, die een krachtig verlangen bevredigd zou hebben. Aan de open tafel, waar Mevrouw telkens middagmalen zou, als Alex er was, vertoonde die verschijning zich eerst, toen zij reeds gezeten waren, en verdween bijna aan eene andere tafel, en zeer ver van de plaats, waar de verschijning, helaas! alleen van achteren kon waargenomen worden. Maar, ook daar niets, niets! dat de bekoring verminderen kon; integendeel! En na den maaltijd gingen de dames dadelijk naar hare kamers, ‘zeker om zich te kleeden voor het bal’.

Nu, Alex zag een paar uur later de bekoorlijke in een eenvoudig wit neteldoeksch gewaad met eene levende roos in de zwarte lokken in het

rijtuig van den ouden heer stijgen.... Ja, er stegen nog meer dames in, maar hij had er maar eene enkele gezien!

Hij hield zich groot, dien achtermiddag, alleen omdat hij gewoon was, niet maar dadelijk volgens een eersten indruk te handelen; dan, omdat hij - neen, zich niet schaamde voor het plotselinge van zijne verliefdheid, maar omdat hij zelfs voor het oordeel der beminde moeder, waarlijk zijne vertrouwelinge, vreesde. Hij gevoelde, dat zij zeggen zou: ‘Laat de zaak, zulk eene gewichtige zaak, toch behoorlijk betijen: beproef uw hart, en beslaap uwe indrukken toch, al is het maar een enkelen nacht.’ En hij wilde niet, dat zij dat zeggen zou, want hij was man en gaf zichzelf dien raad. Maar hij gevoelde toch ook, dat die verschijning beslissend op zijn leven werken zou.

Hij dronk dus thee, en hij deed nog een avondwandelrit met de dames, die beiden bemerkten, dat hij schrikkelijk verstrooid was. Dat was toch niet het geval, want hij was met zijne gedachten altijd op één punt: op het bal; plaats en gelegenheid waren hem onbekend. Maar wat beteekende dat? Hij schiep ze in zijne gloeiende verbeelding, die hem nog veel meer schiep. Maar wat zij hem voortooverde, was op verre na niet van een aard, als b.v. Zola een man laat denken, die onder de bekoring van eene vrouw verkeert. 't Was - en uit den aard der zaak - alles zoo edel, dat hij - de realisten dwingen mij, om zoo iets te zeggen, - niet eens nog dacht aan het genot, dat een kus van dat meisje hem verschaffen zou. Alleen als hij den glimlach van nicht Bertha opmerkte, maakte hij haastig eene opmerking.... Welk eene ellende, dat de koetsier hem blijkbaar voorbij dien hem nog onbekenden Robbers bracht! 't Ging daar lustig toe: de tonen der walsmuziek waren op den rijweg duidelijk te onderscheiden, en - hij was er niet! Dat zij naar zulk een ‘publiek’ bal gegaan was, zou haar in de oogen van zijne moeder geen goed doen; dat was al te zeker! En - als die moeder er niet geweest was, zou hijzelf ook gegaan zijn.... Toch was er geen oogenblik, dat hij zijne moeder naar elders wenschte. En daarbij kwam de gedachte niet in rekening, dat hij, meer dan een eigen zoon, die moeder tot zijn voordeel te ontzien had; ook niet, dat hij zonder zijn moeders verblijf te Cleve niet gezien zou hebben, wat hem veel te edel voorkwam, om het bloot aan te duiden met de uitdrukking ‘een mooi meisje’.

Toen Mevrouw Wielderoo, die hem oplettend had gadegeslagen, tegen tien uur naar hare slaapkamer ging, had hij nog een kwaad half uur. Hij kon immers nog naar Robbers gaan? Maar hij was er toch te trotsch toe: dan had hij moeders bekenden, wel wat puriteinschen tegenzin in ‘zoo'n publiek bal’ vroeg in den avond moeten overwinnen. En toch: toen zij er voorbijreden, had moeder geen woord gezegd, zelfs niet, toen nicht Bertha zich verdienstelijk wou maken met eene verzuchting over de wereldsche wuftheid.... Die nicht Bertha!... Dat hij geene zuster had, om zijne moeder gezelschap te houden en op te passen

en zijne vertrouwelinge te zijn.... Maar die denkbeeldige zuster had al heel gauw een wit kleedje aan en eene roos in de zwarte haren.... Hij lag dien nacht lang wakker; hij hoorde rijtuigen thuis komen, een gestommel op de trap en in de portalen; hij richtte zich op, om scherp te luisteren, of hij ook een stemgeluid hoorde, dat hij voortaan uit duizenden herkennen zou. Maar hij hoorde niets dan het knorren van den ouden heer, die vond, dat het veel te laat geworden was, en de stem zijner vrouw, die beweerde, dat men iets voor de jongelui over moest hebben. Eerst tegen den morgen viel hij in slaap. Hij ontbeet veel later dan Mama.

Maar het tafeltje naast hem was en bleef onbezet. Hij vermoedde te recht: ten gevolge van het bal. Nu zou hij met het grootste geduld gewacht hebben; maar Mama wenschte zijn geleide voor de wandeling naar den Thiergarten en naar Robbers. Mama had het blijkbaar reeds beschikt, dat nicht Bertha haar eigen fortuin moest zoeken, want die sprak niet van meegaan. Zoo wandelden dan moeder en zoon door de schoone dreven, die te bekend moeten verondersteld worden, om ze te gaan beschrijven. Alex bemerkte met welgevallen, dat moeder aan zijn arm weer zoo krachtig voortstapte als vóór hare ziekte.

Toen Alex zoo tegen de achttien liep, had de liefhebbende vrouw zelf hem meermalen over het onderwerp ‘meisjes’ aan het keuvelen gebracht. Dat had zij gedaan, om hem voor dwaze stappen ten gevolge van ‘kalverliefde’ te behoeden; misschien nog meer, om een toevallig voorwerp van zulke liefde voor zeer waarschijnlijke teleurstelling te behoeden. Ja, destijds waren zelfs ettelijke meisjes bepaald tusschen moeder en zoon besproken; door haar was zulk een gesprek zoo vaak uitgelokt, dat hij nooit geschroomd had, zelf over dat onderwerp te beginnen. ‘Vreemd,’ had Alex toen wel eens gedacht, ‘Moeder spreekt over hare eigen sekse, over de meisjes, of die koopwaar zijn.’ En dat tegen hem, die op dien leeftijd altijd gereed geweest was, om elk bevallig meisje als eene godin, minstens als eene fee te beschouwen!

Maar die tijd had niet lang geduurd; zelfs waren gesprekken over een of ander meisje tusschen Mama en hem eene zeldzaamheid geworden. Vreemd keek hij dus op, toen zijne moeder na een oogenblik van zwijgen, en toen zij tamelijk wel in de eenzaamheid waren, plotseling begon:

- ‘Ik wed, Alex! dat je de gelegenheid zult zoeken, om je aan de dames, die gisterenmorgen naast ons zaten, te laten voorstellen.’

Alex zweeg een oogenblik. Toen vroeg hij:

- ‘Zou u daarop tegen hebben?’

- ‘Uit één oogpunt maar: om den wil van de reden, die je drijft. Betrekkingen, aangeknoopt op plaatsen als deze, ik behoef je dat haast niet eens te herinneren, kunnen later wel eens blijken lastig of min gewenscht te wezen.’

Hij antwoordde niet dadelijk, en zij liet hem mijmeren.

- ‘Moeder!’ vroeg hij, en zij hoorde ontroering in zijne stem, ‘zou het u onaangenaam wezen, als ik u eene schoondochter bracht, die alles, alles bezit behalve fortuin?’

- ‘Wat heb je al een tal van luchtkasteelen gebouwd, mijn jongen!... Maar ik erken: dat meisje is niet alleen mooi, maar zij ziet er ook lieftallig uit....’

- ‘En verstandig....’ voegde Alex erbij.

- ‘Ja, alles behalve dom,’ beaamde Mevrouw. ‘Maar is zij daarom in het bezit van alles, alles?’

- ‘Ze is de goedhartigheid zelf...’

- ‘Zoo? En hoe weet je dat?’

Toen schilderde Alex welsprekend en haarfijn het kleine tooneel met het schreiende kind, en Mama hoorde dat met genoegen, minder om het talent van de schildering, dan omdat zij daaruit op mocht maken, dat de verliefdheid van Alex niet zóó schrikkelijk plotseling was, als zij tot hiertoe vermoeden moest. Haar behoefde het niet gezegd te worden, dat liefdebetoon van een vrouwelijk wezen aan een kind een mannenhart veroveren kan!

- ‘Zoo?’ zei ze, ‘dat bevredigt mij wel een beetje. Ik dacht zoo waar, dat je je alleen door een mooi uiterlijk hadt laten inrekenen.’

- ‘Ze heeft eene stem... Zeg, Moeder! zou gebrek aan fortuin...’

Zij liet hem niet uitspreken.

- ‘Nooit!’ zei ze, wel met een beetje hartstocht, die Alex goed deed. En zij voegde eraan toe:

- ‘Als vrouw moet ik wel zeggen: 't pleit altijd tegen een man, als hij bij huwelijksplannen een beslissenden invloed aan het denkbeeld geld moet gunnen. Het pleit voor hem, ten minste bij ons vrouwen, als hij op eigen kracht en eigen bekwaamheid durft bouwen; en ik hoop voor je, dat je dat doet. En dan: weetje, wat ik mij stellig voorgenomen heb? Je toekomstige vrouw zou een onwaardig voorwerp moeten wezen, als ik niet trachten zal, haar erg lief te hebben. En dat zal ik zuiver uit eigenbelang doen....’

- ‘Neen, Moesje! dat zal u niet doen uit eigenbelang, dat zal wezen om mijnentwil. Neen, eene onwaardige zal ik u niet brengen, wees daar gerust op!’

- ‘Goed. Laat dat alles ditmaal blauwblauw. Ik wil je nu maar waarschuwen voor overhaasting. Ik heb wel gemerkt, welk een indruk dat meisje op je gemaakt heeft; maar.... wil je jezelf op de proef stellen, of die indruk blijvend is?’

- ‘Ik heb haast, moeder! U hebt zelf gezegd: het zou u niet verwonderen, als zij....

- ‘Half verloofd vanhier gingen? Hoor: dat is maar eene list geweest. Ik wou zien, of de gedachte, dat zij misschien reeds andere liefde had opgevat, voor jou geene reden zou wezen, om je te bekoelen. Want ik denk van je, dat je een maagdelijk hart begeert. Is dat zoo niet?’

- ‘Zeker, maar....’

- ‘Maar, voor zoover ik heb kunnen opmaken uit de luide gesprekken, is geen dier jonge hofmakers er de man naar, om indruk te maken op een meisje, dat Busken Huet's *Litterarische Fantasiën* leest en er met hare moeder over spreekt.... Je ziet, ik weet meer van haar, dan je denkt.’

- ‘Alweer iets, dat voor haar pleit...’

- ‘Nu’, ging Mevrouw glimlachend voort, ‘en dan weet ik ook, dat de jongeheeren niet anders toegelaten worden, dan voor zoover zij niet te weren zijn. Als hare moeder zich aansluit, om uitstapjes te doen, is dat niet maar zoo met iedereen, en niet met de familiën dier jongeheeren. Van dien kant kan je dus gerust zijn, vooral ook, omdat ik stellig geloof, dat die heertjes onder degenen behooren, die allereerst naar geld vragen. Wat ze uitkramen, is zoo onbeduidend.’

- ‘Weet u: als ik niet verder aan dat meisje denken moet, is het heter, dat ik hier niet meer kom. 't Is verbazend, hoe mij dat plotseling overweldigd heeft.’

- ‘Zoo iets is meer gebeurd, zegt men. Gelukkig, als dat alles goed uitvalt. Willen wij misschien van middag naar niet aan de open tafel....’

- ‘Wat denkt u wel?! Zooveel heer zal ik dan toch wel over mijzelf zijn....’

- ‘Goed, jongen!’ en zij drukte zijn arm tegen haar hart, ‘als je maar aan die heerschappij denkt, is alles in orde. Dan ben ik gerust.’

- ‘Maar hoe dan nu?’

- ‘Op de berichten van nicht Bertha mag je niet afgaan....’

- ‘Dat is zoo! Ik schrijf nog heden....’

- ‘Laat dat maar.... Dat zal ik doen....’

- ‘Van middag nog?’

- ‘Ja, vóórdat wij aan tafel gaan.’

- ‘Laten we dan Robbers en dien anderen maar voor later bewaren...’

En moeder liet zich gewillig naar hare kamer brengen, en zij schreef naar Amsterdam, en Alex zelf bracht den brief naar de post: ‘Bij Maiwald mocht hij eens te lang blijven liggen.’ En ook: het mooie meisje verscheen niet op het terras; zij noch haar gezelschap.

Aan de open tafel zat Alex met zijne dames juist, waar de rij der Zondagsreizigers begon. De dames Van Kralingen kwamen laat en zaten weer ver af. Na den maaltijd zag hij ze uitrijden. Hij had haar dus toch gezien.... Maar daar ze naar Nijmegen gingen, was er geene kans meer voor dien middag.... Maar Moeder had medelijden.... Zij wandelde met hem alleen naar eene der afgelegenste plekken in het bosch. Nicht Bertha vond, dat zij erg achter de bank lag. En Mama bracht zelf het belangrijk onderwerp weder op het tapijt, in zoover de mogelijkheid overwogen werd, of Alex, zij het dan binnen niet al te langen tijd, aan een zelfstandig huishouden mocht denken. Zij

begreep, dat haar lieveling daardoor de gelegenheid kreeg, om al zijne denkbeelden om een enkel ander te scharen. En dat was dan ook zoo; terwijl hij over zijne verhouding op het kantoor en over de zaken sprak, was het in zijn hart, alsof de schoone Marie dat alles belangrijk vond.

In hoever Mama met hare geldelijke hulp de zaak bevorderlijk zou wezen, als dat mocht, dat bleef voor Alex verborgen. Maar hij beschikte reeds over zijn vrij aanzienlijk vaderlijk erfdeel.

Dien avond vertrok hij met den laatsten trein. En in dien trein werd hij geweldig, geweldig! geplaagd door visioenen van walsende paren, waarbij de dame steeds dezelfde was....

Maar deze wetenschap nam hij toch mee: er was kans, veel kans, dat hij het mooie meisje den volgenden Zondag nog bij Maiwald zou vinden.

(*Wordt vervolgd.*)

H.G. ROODHUYZEN.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
Nommer 23.
Eene schets uit Madrid.

Nommer 23 heeft iets origineels; wel gelijkt hij in sommige opzichten op alle andere koetsiers, maar toch geeft hij eene afwisseling, eene soort van verkwikking in eene vervelende eentonigheid. Mijn koetsier draagt bij voorbeeld geene livrei en geen hoogen stijven hoed; niets van dat alles. In zijn wijden mantel gehuld, met zijn slappen vilten hoed op één oor, zit hij gemakkelijk op den bok van zijn wagen en doet een dutje aan den hoek van het plein.

‘Heidaar, koetsier!’ riep ik hem toe.

‘Wat is er?’ vroeg hij zoo vertrouwelijk, alsof hij tot een kameraad sprak.

‘Hoe laat is het?’

‘Wel, gij hebt immers maar naar boven te kijken?’ zeide hij.

‘Gij hebt gelijk, neem mij niet kwalijk, vriend,’ was mijn antwoord en ik keek op de klok van het raadhuis.

‘Twintig minuten over drieën.’

‘Goed.’

En mijn koetsier wilde zich in beweging stellen. Zijn klepper, een directe afstammeling van Rosinante, keerde zijn hoofd om, alsof hij wilde zeggen:

‘Kijk eens aan, wij hebben een passagier! Dat gebeurt niet veel.’

‘Naar de Serranostraat, nommer 40,’ gaf ik op.

‘Och kom!’ kreeg ik vertrouwelijk terug: ‘Gaan wij naar Castelar?’

‘Ja, vriend; rijd maar op, wat vlug, als 't u belieft.’

Van vlugheid was echter geene sprake. De kerel trok zijn mantel wat recht, maakte eene cigarette en zeide toen, met de uitdrukking van iemand, die niet van rijden houdt:

‘Komaan, vooruit dan maar.’

En wij reden eindelijk voort.

Neen maar, die Madridsche huurkoetsiers! Men heeft onder een rit al den tijd, om tot zichzelven in te keeren. Al laat de man nog zoo hard en zoo dikwijls zijne zweep knallen, zijn paard zet het nooit op een draf, maar blijft stapvoets loopen.

‘Zeg, koetsier! Ik heb haast!’

‘Wij zullen er wel komen; wees maar tevreden, de dag is nog lang.’

Nadat wij een paar straten doorgereden waren, begon mijn koetsier met een anderen te praten, die achter ons reed, doch zoodra zij naast elkander reden, begon er een geregeld gesprek, op onze kosten. Op de *onze* zeg ik; want in het andere rijtuig zat insgelijks een slachtoffer van de beide koetsiers, een heer, wiens oogen mij schenen te vragen:

‘Rijden wij bij het uur?’

Mijn koetsier zette intusschen zijne conversatie voort en vroeg zijn kameraad:

‘Wel, Frans, hoe gaat het u in uw huwelijk?’

‘Miserabel,’ antwoordde ‘Frans’. ‘Zoodra ik dit vrachtje achter den rug heb, ga ik naar het kantongerecht.’

‘Wel, wel! Wat moet gij dáár doen?’

‘Mijn oudje heeft mij met de andere betrapt.’

‘Waar?’

‘Bij den afloop van het stierengevecht. Ik reed mijne Pepa heel genoeglijk gratis naar huis, en pardoes! Daar schoot mijn oudje eensklaps toe, sprong in de kast en begon de arme Pepa te travailleeren. Wat kon ik anders doen, dan van den bok springen en erop losslaan? Eindelijk werden wij allen opgepakt en ingerekend; mijne kleine Pepa ook.’

‘Wat zijn die vrouwlui toch dom!’

‘Mijnheer,’ had ik eindelijk den moed aan mijn lotgenoot te vragen, ‘wat dunkt u, als wij intusschen eene partij piket speelden?’

Doch hij was niet tot schertsen gestemd en riep:

‘Neen maar, dat is niet langer uit te houden,’ en hij stak zijn hoofd uit het portier en riep: ‘Wilt gij u nu stilhouden, kerels?’

‘O ho, o ho!’ ontving hij van mijn koetsier ten antwoord; ‘geene grofheden, hoor! Of ik geef er u een op uw gezicht, waaraan gij lang genoeg hebt.’

‘Bedaard, bedaard, Mijnheer de koetsier,’ zeide ik, sussende.

‘Ik ga nog liever te voet,’ bromde mijn buurman.

‘Meent gij dan, dat het voor mij een pretje is, u te mogen rijden?’ vroeg zijn koetsier lachende.

Eindelijk kwamen de rijtuigen in beweging, ieder in eene andere richting. Doch bij den eersten hoek, dien wij omsloegen, hield mijn koetsier weder stil.

‘Wat is er nu weder?’ vroeg ik.

‘Geduld, geduld, Mijnheer; wij gaan oogenblikkelijk verder, ik heb alleen maar geene lucifers bij mij.’

Hij klom van den bok en liep een tabakswinkel in; ik keek hem onrustig na; daar trof hij een ouden bekende in den winkel aan, een pastoor, die zijne snuifdoos liet vullen. Mijn koetsier klopte hem op den buik en zeide:

‘Wel, zijt gij daar, Don Lucas! Hoe gaat het? Hoe gaat het?’

‘Zoo, zoo.’

‘Geene begrafenissen, geene bruiloften, geene blagen te doopen? Nu, uwe zaak brengt toch niet zooveel op als de mijne, zou ik meenen. Tot weerziens, Don Lucas! Ik heb daar zoo'n aap te rijden, die buiten wacht, een twistzoeker, wien men niets naar den zin kan maken. Adieu.’

Nu kwam hij terug en wij gingen verder, de *Puerta del Sol* door, toen er een regiment door marcheerde, met pauken en trompetten voorop.

De koetsier ging op zijn bok staan, om het geheel beter te kunnen bewonderen.

'Knappe kerels, hé?' vroeg hij mij trotsch.

'Ja, ja; maar mij dunkt, wij konden wel doorrijden.'

'Och, wij komen er vroeg genoeg.'

En hij legde de zweep over zijn Rosinante, die het geheel met hem eens scheen.

'Ha, daar zijn wij eindelijk in de Alcalastraat,' dacht ik. De zon scheen en de voetgangers genoten het fraaie weder met al de kalmte, die den Madridschen slenteraar eigen is. Geen mensch scheen haast te hebben; iedereen bleef ieder oogenblik staan, om te praten, te rooken en te lachen. De winkelbedienden stonden voor de deuren der magazijnen en maakten complimentjes aan de voorbijgaande mooie meisjes.

'*Ola*, mijn net poppetje! Hoor toch eens, liefje!... Wilt gij mij vergunnen, mijne sigaar aan uwe oogen aan te steken? *Ola, Ola!* Dat zijn eerst mooie meisjes!'

De meisjes coquetteerden en giegelden aan de hoeken der straten, te midden van stierenvechters en ledigloopers van allerlei slag, met hare mantilla's om de schouders en den bonten zijden doek om hare hoofden geslagen.

De klokken eener naburige kerk maakten een oorverdoovend geraas. Het rijtuig rolde nu sneller voort, alsof het door het gebombam werd aangevuurd. 'Den hemel zij dank,' mompelde ik; 'nu komen wij goed vooruit.'

Nadat wij een tijdlang op die wijze doorgereden hadden, kwam er weder iets tusschenbeide. Het *viatico*, dat wil zeggen een priester, voorafgegaan door een misdienaar met luidende bel en wierookvat, die het allerheiligste aan een stervende moest brengen, kwam ons te gemoet.

De voetgangers ontblootten hunne hoofden en knielden neder. Mijn koetsier tikte op het voorraampje en vroeg mij:

'Wil ik het rijtuig aanbieden?'

Wat zou ik doen? In Madrid is dat nu eenmaal gebruik. Ik nam mijn hoed af, steeg uit en gaf den priester een teeken, om in te stijgen, hetgeen hij oogenblikkelijk deed. Men moet zulk eene eenvoudige, vrome handeling zelf gezien hebben, om er zich een begrip van te maken. De koetsier reed stapvoets, met ontbloot hoofd vooruit. De misdienaar liep voor het rijtuig uit en luidde zonder ophouden de bel. Naast en achter het rijtuig liepen de bloedverwanten en vrienden van den stervende, met kaarsen in de handen, en eenige vrome vrijwilligers, eene aanzienlijke vrouw, twee of drie heeren, een dienstmeisje en ik.

'Zou het ver wezen?' dacht ik. Niemand vroeg het; wij liepen steeds mede, en overal vielen de menschen op hunne knieën en hielden de rijtuigen stil, terwijl wij hun voorbijgingen.

De zieke woonde in de *Almirante*straat, op eene zesde verdieping. Het was een oud, vervallen huis, waarin ongeveer dertig arme huisgezinnen woonden. De priester ging naar boven, wij altijd achter hem aan, en op iedere verdieping kwamen er jonge meisjes, ambachtslieden, modemaaksters en studenten uit de deuren hunner respectieve woningen te voorschijn. Ieder bracht zijne kaars bij, welke hij of zij voor zich uithield. Een bekoorlijk meisje met Andalusische oogen lichtte bij met eene kaars, en eene oude vrouw deed het onder het mompelen van gebeden met eene petroleumlamp, de studenten met kleine eindjes kaars, de ambachtslieden met olielampjes.

Overal heerschte eene diepe, ernstige stilte. Men hoorde niets dan het knetteren der kaarsen en het kraken van zolen op de trap.

Op de zesde verdieping wachtte ons de dood. Wij traden in een eenvoudig, zindelijk vertrek, waarvan de meubels bestonden in eene latafel, die in een altaar herschapen was, met een Mariabeeldje, met bloemenvazen en was-kaarsjes erop; vervolgens uit vier stoelen, eene naaimachine, een paar etsen in lijsten aan de muren, een portret van Trascuelo en eene guitaar, die bij het venster hing.

Op den achtergrond stond het ledikant, waarin de stervende, die op zijn rug lag en zijn laatste oogenblik afwachtte. Aan het hoofdeinde stond eene schreiende vrouw en knielden twee kinderen. De priester trad naar voren; wij knielden allen neder: de aanzienlijke vrouw, de bloedverwanten, de buren, de ambachtslieden, de meisjes en ik. Buiten op straat hoorden wij nog op een draaiorgel den Faustmarsch spelen.

Nadat de plechtigheid afgeloopen was, gingen wij heen. Wij wisten niet, wie de stervende man was, doch hoewel wij hem niet hadden gekend, hadden wij allen een plicht jegens hem betracht. Bij de poort gingen wij uit elkander. De vrouw van aanzien steeg in haar coupé en ik zocht mijn koetsier op, die mij aan den hoek der straat had afgewacht en nog altijd, in zijn wijden mantel gehuld, zijne sigaar rookte.

'En nu vooruit, oude!'

'Serranostraat, 40.'

Hij legde zijne zweep over het paard en reed nu zeer snel, die goede man. Het was bijna niet te gelooven!

Doch toen wij over de *Ronda de Recoletos* reden, werd de weg ons versperd door een troep straatjongens, die als bezetenen schreeuwden.

'Wat is er nu weder te doen?' dacht ik.

'De groote lijst! De groote lijst!'

Het was de dag van de trekking der groote staatsloterij. De trekking was afgeloopen en vierhonderd bengels boden de lijsten der nommers, waarop een lot was gevallen, op de straten te koop aan.

Van alle kanten daagden de menschen op, die onder het loopen de gekochte lijsten nakeken.

Daar hield het rijtuig weder stil en mijn koetsier zocht naar een koperen muntstukje in zijn zak.

'Heidaar, jongens, geeft er mij eene!' riep hij en kocht de lijst, die hem misschien tot millionnair maakte.

Ik was toen reeds zoo zenuwachtig, dat ik zeide:

'Hoor eens, als wij nu niet voortrijden, ga ik eruit.'

Mijn koetsier luisterde in het geheel niet, liet zijn paard stapvoets doorrijden en ik was overtuigd, dat het dier oplettender op zijn plicht was dan hij.

Daarop gaf mijn Nommer drie en twintig mij de lijst over, benevens een verkreukt lot, dat hij uit zijn vestzak had gehaald, en zeide:

'Kijk toch eens na, of "wij" iets gesnapt hebben!'

Ik deed gaarne alles, wat de man verlangde, mits wij slechts voortreden, en bestudeerde de zestienduizend nommers; dat kortte althans den tijd.

Terwijl ik nog aan het zoeken was, kwamen wij in de Serranostraat aan.

Eindelijk!

In één sprong was ik uit het rijtuig en gaf den koetsier de lijsten en het lot terug.

'Ziedaar, zoek nu zelf maar!' riep ik. 'Onder de honderden is nog niets. Veel voorspoed! Wacht op mij; ik houd het rijtuig aan.'

Waarom ik hem aanhield, wist ikzelf niet; het was zeker, omdat ik aan den man gehecht was geworden, omdat wij zoolang bij elkander waren geweest.

Nadat ik mijn bezoek had afgelegd, kwam ik weder op straat, en mijne oogen zochten mijn ouden vriend.

Wat zou er nu weder aan de hand zijn? Daar stond hij, door menschen omringd; hij had een grooten kring om zich heen van lieden, die hem gelukwenschten, terwijl hij als een gek in het rond sprong. Weldra wist ik, wat er gaande was:: mijn koetsier had vijftig francs uit de loterij gewonnen!

'Ha, daar is de mijnheer!' riep hij, zoodra hij mij in het oog kreeg. 'Verbeeld u, ik heb tien duro's gewonnen, met het nommer 1880; is dat niet aardig? Het is het jaar van mijn huwelijk. Ga er maar in! Ga er maar in; ik rijd u gratis...'

'Neen, dank u vriendelijk, dank u!'

'Waarom, "dank u vriendelijk"? Gij zult het toch niet weigeren!?'

'Maar....'

'Waarom zoudt gij ervoor bedanken? Omdat ik maar een koetsier ben? Ga er maar in, zeg ik u; gij rijdt voor niets en ik trakteer u...'

Dat ontbrak er nog maar aan! Maar ik kon niet meer weigeren. Hij zou in staat geweest zijn, mij zijne secondanten te zenden.

Nadat de tocht volbracht was, moest ik dus bij het buffet zijner vrouw komen, die allerlei verfrisschende dranken verkocht, als ook brandewijn en taartjes.

'Kom, Mijnheer, nu moet gij met mij klinken: lang leve de vrouw van de loterij! Die heeft mij geluk aangebracht!'

Ik wist wel is waar niet, wie de vrouw van de loterij was; maar mijn koetsier helderde het mij op; het was de vrouw van den Jood, bij wien hij het lot had gekocht. Toe dan maar: lang leve de vrouw van de loterij!

De voorbijgangers staarden mij aan; een vriend van mij, die mij juist voorbijreed, riep mij toe: 'Wat voert gij daar uit?'

'Ik?' was mijne wedervraag, 'ik drink op de gezondheid van de vrouw van de loterij.'

Eindelijk maakte ik een einde aan de grap en zeide: 'Vriend, ik moet in het Ministerie van Oorlog zijn, hiernaast,' en dat zeggende, trok ik mijne beurs uit.

Doch hij antwoordde met een heldhaftig gelaat:

'Wat ik gezegd heb, heb ik gezegd!'

Gij zult het misschien niet gelooven, maar ik heb den man eene hand gegeven, en ik zag hem op den bok klimmen met het plan, de volgende twee dagen uit zwieren te blijven, zoolang hij nog een cent van zijne winst in den zak had. En op mijn woord van eer, ik bewonderde hem; want hij mocht dan een echt Spaansche lomperd en luiaard zijn... aardig was hij toch.

Naar Eusebio Blasco.

Levenswoorden.

Gewoonlijk gelooven wij de handelingen naar onze beginselen te richten, terwijl wij in werkelijkheid de beginselen naar onze handelingen richten.

*

Wij hebben er nooit berouw over, dat wij te weinig gegeten hebben.

JEFFERSON.

Vele wegen stonden voor u open; gij naamt dien weg en gaat hem nog. Soms blijft gij staan, ziet om u, denkt en begrijpt, dat het zulk een weg zijn moest, welke voor u bestemd was.

LANZKY.

Het is gemakkelijker zich een zinnelijk genot te ontzeggen, dan maat daarin te houden.

*

Wij voelen 't altijd, wanneer anderen ons kwetsen, maar wij gevoelen 't niet altijd, wanneer wij anderen kwetsen.

*

De weelde slaat spoedig over tot uitersten, omdat de een altijd wat hebben wil, dat een ander niet heeft.

*

De mensch, die alleen lijden kan, staat in ontwikkeling gelijk met het dier, dat uit een ongeluk niets maken kan. De menschelijke kracht begint daar, waar gij doorziet, begrijpt, beheerscht, wat gij lijdt, en van uzelf iets maakt. Wanneer gij lijdelijk lijdt, zijt gij aan uw ongeluk medeplichtig.

AUERBACH.

Als gij toornig zijt, tel tot tien, vóórdat gij spreekt; als gij zeer toornig zijt, tel tot honderd.

JEFFERSON.

Het is niet goed, dat de meesten zoo vluchtig in het boek des levens lezen, en altijd vooruitjagen naar de plaats, waar hun grootste zaligheid geschreven staat; zij kunnen in dat snelle bladeren wel eens het blad overslaan, waarnaar zij verlangen, of het zonder genot doorloopen, omdat zij op een nog schooner rekenen. Geef ieder oogenblik zijn recht - dat is het eerste vereischte, om gelukkig te worden.

WALLIS.

Gelukkig worden - dat zou nog wel gaan, maar men wil gelukkiger zijn dan anderen - en dat is altijd moeilijk, omdat wij anderen voor gelukkiger houden, dan zij zijn.

MONTESQUIEU.

De hoop is de droom van den wakenden mensch.

*

Er zijn een aantal dingen zoowel in het materieele als in het moreele, die nu eens vergift, dan weder geneesmiddel zijn, al naar de hoeveelheid, den tijd en het gestel van den mensch.

*

Hoe dikwijls hebben die onaangenaamheden ons smart veroorzaakt, welke zich niet voordeden.

JEFFERSON.

Men verontschuldigt tegenwoordig de misdaden, door te spreken van hartstochten en verkeerde gewoonten, terwijl er wel beschouwd daarmee slechts sprake kan zijn van verzwarende omstandigheden.

*

Hoevelen zouden niet van verveling omkomen, wanneer hun ijdelheid hen niet zooveel bezighield.

*

Of de wereld goed of kwaad van ons spreekt, hangt zeer weinig daarvan af, of wij werkelijk goed of slecht zijn.

*

De menschen denken altijd anders over ons, dan wij meenen.

*

Niemand zondigt meer tegen de vormen dan hij, die altijd vreest iets tegen den vorm te doen.

*

Overal en altijd kennissen te willen maken, verraadt gebrek aan voornaamheid zoowel van geboorte als van verstand.

*

Trots alle ervaring leeren wij niet, dat de goede en de kwade stemming voorbijgaan. Daarom genieten wij van de eerste niet en lijden dubbel onder de laatste.

*

Wat wij voor de reden van onze ongestemdheid houden, kwelt ons gewoonlijk ten gevolge van onze ongestemdheid.

*

Men is niet ten allen tijde tot alles evenzeer in staat.

THORBECKE.

Niets is gevaarlijker dan gestadig haken naar verandering zonder het vermogen, om die te volvoeren.

THORBECKE.

De meest bekwame pleegt de meest bescheiden man te zijn.

THORBECKE.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Neen! Eene stadsgeschiedenis door Jan Holland; 2 dln. - Deventer, Dr. A.J. Vitringa.

Bij de redactie van *De Tijdspiegel* waren in de laatste jaren geen lettervruchten van Jan Holland ter bespreking ingekomen. Noch *Doris en Doortje*, ‘een roman, die, bij den tegenwoordigen stand der schoolquaestie, in allen deele zijne actualiteit behoudt’ (gelijk 't in de uitgeversreclame heet), noch *De Woort en zijn kring,* welke roman ‘als het ware, een bloemlezing bevat van de leugens en lasteringen, die over het katholicisme in omloop zijn’, werden ter bespreking, beoordeeling of zelfs maar ter aankondiging hierheen gezonden, doch, van elders genoeg bekend geraakt met de strekking dezer werken, schreven wij deze onthouding toe aan het rechtmatig besef van den auteur, dat zij geheel vielen buiten het kader van dit tijdschrift, en waardeerden wij het, daardoor ontslagen te zijn van den plicht, om over een oud medewerker den staf te breken. Met vreugde werd dan ook de laatste pennevrucht van Jan Holland door ons ontvangen, daar wij daarin het bewijs meenden te zien, dat de afgedwaalde geestverwant zijn ouden weg had teruggevonden. Teleurstelling was hiervan het gevolg. Vermoedelijk is *Neen!* ons toegezonden per abuis, want evenmin als de bovengenoemde werken past het in de lijst van onzen spiegel. Wat kunnen wij zeggen van een vertoog, dat in het streven naar zedelijke vrijheid en vrijheid van onderzoek en gedachte niets meer vindt dan een door den Booze in eigen persoon aangeblazen spel, dat de leiders der Hervorming reeds heeft bezield en alle liberale aspiratiën op elk gebied van de laatste twee eeuwen als gruwelen en rampen voorstelt?

Ofschoon van veel grover gehalte dan in zijn *Nette menschen,* komen Jan Holland's oude geest en scherpe stijl in deze twee deeltjes wederom aan het licht, maar ze worden overschaduwd en verduisterd door de verregaande eenzijdigheid, onmisbaar, om eene goede zaak, die men zelf zoolang gediend heeft, als verderfelijk en onheilig voor te stellen. Het doel, het partijdig doel: bespotting en verkleining van den modernen geest, die alles onderzoekt, al kan zij alles niet verklaren, verkleint van dit boek, gelijk van elk zoogenoemd *tendenz*werk, de letterkundige waarde, terwijl het door zijne eenzijdigheid van voorstelling, en meer aan de verbeeldingskracht dan aan het leven ontleende toestanden geen enkel tegenstander overtuigt. Niemand zal op schrijvers woord geloof slaan aan de voorstelling, alsof Calvijn en Luther niets dan ‘monsterachtige dogma's uitgedacht’ hebben; niemand de insinuatie aanvaarden, dat de moderne levensopvatting in het vaderland slechts ‘een nevelachtig begrip’ ziet; zoo gaat al het sarcasme, dat door felheid tot bitterheid is overgeslagen, over het hoofd van den lezer heen en laten de scherpste ontboezemingen en vertoogen hom koud wegens hunne eenzijdigheid en partijdigheid. ‘En’ - zoo vraagt ergens in het eerste deeltje de man, die de

wijsheid in pacht heeft, de *raisonneur*, zooals men hem vroeger in de tooneelwereld noemde, - ‘drijft de negatie niet in alle tijden en overal haar spel op dezelfde wijs? In de Fransche revolutie, in de verbreiding der moderne theologie’ - van de Hervorming was hierboven reeds gesproken - ‘in de socialistische stremming - overal hoort gij eerst geleerde, geestige, beschaafde taal. Dan volgende zwetsende dilettanten. Eindelijk rukt de drom der ploerten aan. Dan staan zij, die het spel der negatie begonnen, versteld over de gevolgen en wenden zich met walging af van de caricatuur hunner gewaande verlichting.’ Hiertegen brengen wij alleen de vraag in: of het tegenovergesteld stelsel, dat van geestelijke overheersching en onderdrukking van de vrije gedachte, dan ook hare dilettanten, zwetsers en ploerten niet kent? Jan Holland zou, indien hij de laatste verkiezingscampagne in ons land met aandacht gevolgd heeft, een scherp en afdoend antwoord op zijne eigen tirade kunnen geven. Alleen, dat de ‘geleerde, geestige en beschaafde’ leiders der affirmatie - om zijn eigen beeld te volgen - zich met walging van de caricatuur hunner beginselen afwenden, kan niet worden getuigd; integendeel zien zij niet zonder welgevallen op de dilettanten, zwetsers en ploerten neder, die immers allen het hunne doen, om het groote oogmerk te doen gelukken: den geest onderdrukken en de ontwikkeling tegenhouden.

Waar er tusschen ja en neen gekozen moet worden, doen wij eene andere keuze dan de Jan Holland van 1887 en een paar jaren vroeger. En daar het voor de lezers van *De Tijdspiegel*, die onze opvatting reeds een dertigtal jaren geleden door Jan Holland zelf (in zijne eerste incarnatie) en andere bekwame en geestige medewerkers hebben hooren ontwikkelen en verdedigen, wel overbodig zal zijn, daarop thans terug te komen, nemen wij afscheid van den bekeerden Jan Holland met zijn Satan, die in de gestalte van een liberaal Tweede-Kamerlid in kleine steden ‘de negatie’ komt prediken, met zijn modernen predikant, die aan het spiritisme doet, met zijne spookverschijningen in de kerk, om het duivelsch werk der Hervorming te berechten, en al de andere wonderlijke, overdreven en partijdige voorstellingen en drogredenen, waar deze twee deeltjes mede gevuld zijn.

Romantische werken van Mevrouw A.L.G. Bosboom-Toussaint; 25 dln. - 's-Gravenhage Charles Ewings.

Met het vijf-en-twintigste deel, dat *Majoor Frans* en *Laura's keuze* bevat, is de uitgave der complete romantische werken van Mevrouw Bosboom voltooid, door den heer Ewings ondernomen. Het ligt niet in onze bedoeling, naar aanleiding daarvan in beschouwingen te treden over de letterkundige verdiensten der schrijfster en de hooge waarde harer werken, zoowel die tot het historisch als tot het gewoon romantisch genre behooren. De waardeerende studiën en letterkundige levensbeschrijvingen van de verdienstelijke vrouw, wier scheppende en ontledende kracht over een zoo langdurig tijdvak onverzwakt is gebleven, leven nog te zeer in ieders herinnering, en daarop voor dit oogenblik de aandacht te vestigen, zou met het bekende *prêcher les convertis* gelijk staan. Voor ditmaal willen wij de overbodige hulde aan de schrijfster laten rusten, om hulde te brengen aan den uitgever, niet slechts wegens den ondernemingsgeest, voor het aangaan van deze uitgave vereischt,

noch alleen wegens den keurigen vorm en zeer lagen prijs, waarin en waarvoor hij deze vijf en twintig deelen in weinig jaren het licht heeft doen zien, maar ook wegens de vele bezwaren, welke hij daarbij overwonnen heeft. Het kopierecht van Mevrouw Bosboom's oudere en nieuwere werken was in vele handen verdeeld; er bestaan gedeeltelijk-compleete werken van hare hand, schoon die slechts een beperkt getal harer historische romans inhouden. Zelfs D.A. Thieme had het in zijne bekende groot-octavo-uitgave in twee kolommen niet verder dan tot drie deelen gebracht, toen de dood dien wakkeren uitgever uit den arbeid rukte. Deze arbeid nu is door den heer Ewings opgenomen en zeker met moeite en inspanning tot een uitstekend einde gebracht. Hij heeft zich daardoor recht verworven op de erkentelijkheid van het publiek, dat de werken van Mevrouw Bosboom waardeert en zal blijven waardeeren, en verdient ten volle de goede ontvangst, welke deze omvangrijke en uit een commercieel zoo goed als uit een letterkundig oogpunt veelbeteekenende uitgave reeds gevonden heeft.

Uit de levensbeschouwing der modernen. Verspreide opstellen bijeenverzameld door Dr. L.H. Slotemaker, predikant te Arnhem. Tweede druk. - Arnhem, Ybe Ybes.
Godsdienstige overdenkingen en gebeden door Dr. Johs. Dyserinck. Tweede druk. - Haarlem, de Erven Loosjes.

De behoefte aan stichtelijke lectuur is ons volk wel eens voorgehouden bijna als een gebrek en indien men meende, dat de moderne theologie ten gevolge zou hebben, dat die behoefte langzamerhand zou verdwijnen, dan bewijzen deze bundels het tegendeel. Van beide verscheen een tweede druk.

De eerste bundel bevat een reeks door Dr. Slotemaker met zorg uit de eerste tien jaargangen van ‘Het Morgenlicht’ bijeenverzamelde opstellen, gerangschikt met een bepaald doel: een levensbeschouwing te geven, d.w.z. te herhalen, hoe de moderne denkt over het leven, over God, over godsdienst, over zedelijkheid, over onsterfelijkheid.

Er is sedert de oprichting van ‘Het Morgenlicht’ heel wat gebeurd op kerkelijk gebied. Omstreeks het vierde eener eeuw is dat reeds geleden. He ‘geloovigen’ - die zooals altijd de wijsheid in pacht meenen te hebben en de woorden van den Apostel: ‘Uwe bescheidenheid worde allen menschen bekend’, uit hun Bijbel schijnen geschrapt te hebben - beweerden toen reeds, dat de modernen ongodsdienstig waren. Het voortbestaan van ‘Het Morgenlicht’ gedurende al die jaren, de betrekkelijk spoedig uitverkochte eerste druk van dezen bundel zijn levende protesten daartegen en bewijzen het tegendeel; de behoefte aan stichtelijke lectuur onder de modernen neemt zelfs blijkbaar toe - het beste bewijs, dat deze richting levenskracht genoeg heeft, om nog veel voor de toekomst van haar te verwachten. Zij kan veel nut stichten onder ons volk, wanneer zij voortgaat de godsdienstige behoeften van het menschelijk hart weer te geven in de gewone taal van het dagelijksch leven, voor iedereen verstaanbaar, en steeds minder de overgeleverde uitdrukkingen gebruikt, die op zichzelf niet zijn af te keuren, maar meestal òf niet begrepen worden òf slechts een klankdienst vormen, waarbij òf niet gedacht òf verkeerd gedacht wordt.

De *Godsdienstige overdenkingen* van Dr. Dyserinck hebben ten doel, een stichtend boek te geven voor huiselijk gebruik; die opstellen betreffen het rijke menschenleven in zijn verschillende verhoudingen en omstandighe-

den; de groote Christelijke feesten en ook de weemoedige Oudejaarsavond zijn bedacht. De overdenkingen zijn vastgeknoopt aan een bijbelwoord, maar de schrijver vermijdt dogmatische uitwijdingen of verklaringen. Met een ruimen blik overziet en doorziet de heer Dyserinck het leven der menschen met de moeielijkheden en bezwaren en tracht op te wekken tot moed en geloof, berusten en vertrouwen. Aan het slot zijn eenige gebeden gevoegd, waardoor deze bundel nog meer geschikt wordt gemaakt voor huiselijke godsdienstoefeningen. Voegt men daarbij, dat de schrijver met zorg zijn taal heeft gekozen, dan kan men begrijpen, dat dit boek, dat in stilte zijn weg ging, zooveel sympathie vond, dat een tweede druk noodig was.

K.

Vóór mij ligt een stapel boeken, mij door de Redactie van dit tijdschrift ter bespreking toegezonden. En ik wil niet langer daarmede wachten, want wie weet, hoevele er weer in aantocht zijn. Wie leest toch al die vertaalde romans, waarvan het aantal steeds klimt, - want er wordt hoe langer hoe meer geschreven en vlugger vertaald? - Men zou meenen, dat, waar aan de beoefening van vreemde talen steeds meer tijd wordt besteed, de lust, om romans in de oorspronkelijke taal te lezen grooter, de vraag naar vertalingen derhalve kleiner zou worden. Het tegendeel schijnt het geval te zijn, want men kan toch niet aannemen, dat de uitgevers van vertalingen met verlies werken.

Dat de heeren der schepping doorgaans de kleinere novellen boven de grootere romans verkiezen tot ontspanning, zal wel niet twijfelachtig zijn. Hunne bezigheden, hunne vaklectuur, de uitbreiding, die de populair-wetenschappelijke literatuur heeft ondergaan, laten hun weinig tijd voor romans van twee of drie deelen. Op de vroeger gestelde vraag kan dus, dunkt mij, het antwoord alleen zijn, dat de meeste vertaalde romans door vrouwen worden gelezen. Men zou er misschien kunnen bijvoegen, dat de meeste voor vrouwen worden geschreven. Dat ze voor een groot deel ook *door* vrouwen worden geschreven, is een feit, dat in nauw verband staat met de maatschappelijke toestanden.

Een Duitscher van talent en geest, maar een vrouwenhater, Riehl, noemt het bij massa optreden van vrouwen als schrijfsters een teeken van ziekelijke overprikkeling. Hij schrijft dat toe aan ontevredenheid van de vrouwen met hare positie in het gezin en in de maatschappij. Tot zoover heeft hij misschien geen ongelijk. Maar hij gaat zeker veel te ver, als hij zegt, dat juist die vrouwen naar de pen grijpen, die te leelijk zijn, om op een huwelijk te kunnen hopen! Dat is eene bewering, gemakkelijker neer te schrijven, dan te bewijzen. In elk geval is het mij niet mogelijk, die te toetsen aan de acht mij toegezonden, door vrouwen geschreven romans: van Henry Gréville, Roda Brougthon, Ouida, Mrs. Oliphant, Florence Marryat, Bertha von Suttner, Miss Yonge en Ida Boy-Ed. Het kost den lezer zeker, evenals mij, moeite, zich bijv. Ouida als leelijk voor te stellen. Eene vrouw, die goede romans schrijft, moet zelf althans één roman in haar leven hebben gehad, en dat sluit het denkbeeld van leelijkheid bijna uit. Want de mannen mogen in eene vrouw geest hoogstellen, zij verlangen doorgaans in de eerste plaats van het schoone geslacht, dat die naam geen ijdele klank zij.

Maar genoeg gepreludeerd. Van de acht romans hebben die van Henry Gréville, Roda Broughton en Ouida mij het aangenaamst beziggehouden. De

intrige van Gréville's *Een Russisch violist* (bij J. Noorduyn en Zn. te Gorkum, vertaling van Cora) munt niet door nieuwheid uit. Het is de oude geschiedenis van een jong kunstenaar, geplaatst tusschen eene reine liefde en een verboden hartstocht voor eene rijpe Dalila. Deze naam brengt zeker tooneelstuk van Feuillet voor den geest, waarin hetzelfde thema wordt behandeld. Maar terwijl bij Feuillet André ondergaat, laat Gréville haar Demianus tijdig tot inkeer komen; de beleedigde waardigheid van den kunstenaar opent den verblinden mensch de oogen. Het verhaal is uitmuntend geschreven en ontwikkeld en de vertaling van Cora laat het oorspronkelijke in den regel recht wedervaren. Ouida's *Don Gesualdo* (bij S. Warendorf Jr. te Amsterdam) is velen lezers door de *Revue des Deux Mondes* zeker reeds bekend geworden. Hoe veel hooger staat Ouida in dergelijke korte verhalen dan in hare langere romans! Hier geene helden, druipend van deugd, maar met eene kwetsbare plek, geene vrouwen van onweerstaanbare schoonheid, maar zwart van ziel. Het is slechts eene eenvoudige dorpsgeschiedenis; de held daarvan is een priester, die, onschuldig als een kind, verklaart een moord te hebben gepleegd, ten einde eene vrouw te redden, voor wie hij eene meer dan met zijn ambt strookende genegenheid in zich voelde ontwaken. Zeker geen gewoon man, die Don Gesualdo, maar hij is er niet minder om, zelfs al is hij een product van fictie. Een geval als dit kan zich voordoen, dat is voldoende; aan den novellist is het te doen gelooven, dat een man als Don Gesualdo onder deze omstandigheden zoo zou handelen, als hij deed. En Ouida is daarin ten volle geslaagd. En op eenvoudiger wijze, dan zij dat in den regel doet, weet zij den lezer te boeien. Den heer Van Veen komt lof toe voor de wijze, waarop hij zich van zijne verre van gemakkelijke taak kweet. Roda Broughton's *Doctor Cupido*, een harer laatste romans, vond, dank zij Jeanne Huygens, eveneens eene goede vertaling (uitgaaf van de Erven F. Bohn te Haarlem). Roda Broughton is de dochter van een geestelijke, maar aan hare weinig stemmige romans zou men dat niet zeggen; liefde is daarin schering en inslag: eene liefde, waaraan meer dan één harer heldinnen te gronde gaat. Ook in *Doctor Cupido* is dat het geval; de zwakke Prue sterft aan een gebroken hart, terwijl de trouwelooze Fred ver weg is en eene schatrijke juffer naloopt. Tegenover dit minnend paar stelt de schrijfster een ander paar gelieven, die met het eerste een scherp contrast vormen en voor wie een gelukkiger lot is weggelegd. Nieuws bevat onze roman weinig; Roda Broughton heeft ook slechts weinige snaren op haar speeltuig, maar zij bespeelt die met vaardige hand. En een roman, waarin de liefde de hoofdrol speelt, de titel duidt dat reeds genoegzaam aan, kan bij voorbaat zeker zijn van de belangstelling van velen.

Stel nu eens naast deze vlot geschreven deelen de twee, waarin Mrs. Oliphant verhaalt, hoe zekere bezitting van den eenen tak der familie op een armeren tak overgaat: *De Erfgenaam van Renton,* bij de Erven Loosjes te Haarlem. Ongetwijfeld is hier een streven naar een dieper doordringen in het menschelijk hart en draagt de stijl de duidelijke sporen van de degelijkheid der schrijfster. Maar wat baat dat, waar de handelende personen even weinig belangstelling opwekken als de gebeurtenissen, die met groote wijdloopigheid worden beschreven, terwijl de stijl, door kernachtig te willen wezen, gewrongen, ja, onduidelijk wordt? In hoever de vertaling aan dit laatste schuld heeft, kan ik niet beoordeelen, daar ik dezen roman niet in het En-

gelsch las; ik vrees, dat vertaler en schrijfster beiden schuld hebben. Zeker is het, dat de vertaling van Miss Yonge's roman *Nuttie's vader* (bij dezelfde uitgevers) zeer veel te wenschen overlaat. Hoe kan bijv. iemand, die eenig begrip heeft van het Engelsche leven, 'The Honourable Mrs. Egremont' door 'De Eerwaarde Mevrouw Egremont' weergeven? Ik kies dit slechts als één uit de vele staaltjes van gebrekkige vertaling. De roman zelf is onderhoudender dan vele andere van dezelfde schrijfster, die doorgaans van langdradigheid niet is vrij te pleiten; ja, men zou zeggen, dat Miss Yonge haar best deed ditmaal voor eene spannende intrige te zorgen. Er wordt ook niet te veel getheologiseerd in *Nuttie's vader*, er spreekt een liberale geest uit het verhaal en aan de conventie is niet te veel geofferd. Evenals de werken van Mrs. Oliphant onderscheiden zich die van Miss Yonge door eene zedelijke strekking.

Ik hoop mij niet aan overdrijving schuldig te maken, als ik zeg, dat Florence Marryat met haar roman *Miskend* (bij Gouda Quint te Arnhem) den naam haars vaders evenmin eer aandoet als met hare vroegere romans. Het verhaal is onwaarschijnlijk, alleen op sensatie berekend en slordig geschreven. Het is jammer, dat de uitgever zooveel zorg, wat de typographische uitvoering betreft, niet aan eene waardiger pennevrucht besteedde.

Grooter contrast dan tusschen Ida Boy-Ed's drie novellen *Afgronden des levens* (uit het Duitsch van S.J. Andriessen, bij F.E. Macdonald te Nijmegen), en Bertha von Suttner's *Trudi*, roman uit de groote wereld (bij de firma De Breuk en Smits te Leiden), is wel niet denkbaar. Beide werken zijn goed vertaald en verdienen te worden gelezen, maar ze zullen zeker zeer verschillende kringen van lezers vinden. Er is iets niet-stereotieps en kernachtigs in de novellen van Boy - Ed, iets zeer oorspronkelijks in de keuze en de behandeling der stof; deze is juist niet opwekkend en in de novelle *Het zwijgende gericht* is die zelfs huiveringwekkend; de voorstelling getuigt van niet alledaagsche gaven. Bertha von Suttner koos behaaglijker tafereelen, of althans een wereldscher, schitterender kader. *Trudi* herinnert mij aan de romans van Ossip Schubin, evenals Bertha von Suttner eene Oostenrijksche, als ik mij niet vergis. Zoowel hem, die in boeiende gesprekken behagen schept, als hem, die in een roman allereerst passie zoekt, zal *Trudi* niet onbevredigd laten; de stijl is goed en over het geheel kan ik mij wel vereenigen met het vele, dat de heer Van de Pavord Smits in zijn voorwoord tot lof van de schrijfster en haar werk wist te zeggen.

Van de heeren heb ik romans of novellen van Charles Reade, Hugh Conway en Lars Dilling, van Paul Heyse, Robert Byr en Hermann Heiberg, van Habberton en Stockton, van Tolstoï en Pierre Loti voor mij liggen. De eerste drie behooren niet meer tot de levenden, maar dat mag mij niet beletten, Reade's roman, *Een gevaarlijk geheim*, een slecht geschreven 'draak' te noemen. Reade had altijd iets melodramatisch en hijzelf was van meening, dat hij in het drama hooger stond dan in den roman; reeds nu, vier jaren na zijn dood, wordt hij weinig meer gelezen. Zijne vroegere romans waren in den regel met eene zekere 'tendenz' geschreven. *Een gevaarlijk geheim*, waarvan de heer A.A. Deenik M. Cz. bij de Erven Loosjes te Haarlem eene vertaling uitgaf, schijnt alleen te zijn geschreven met het doel, menschen, die van sensatie houden, op eene reeks van spannende tafereelen te vergasten. Wie hier naar meer zoekt, zal zich teleurgesteld vinden.

Hugh Conway, wiens eerste romans groote verwachtingen opwekten (men denke aan zijn *Called back*), heeft die in zijne latere niet verwezenlijkt en misschien was het voor zijn roem bijtijds, dat de dood hem de pen uit de handen nam. Niet, dat de door Myra vertaalde roman *Levend of dood* (bij Gouda Quint te Arnhem) niet zeer leesbaar en onderhoudend zou kunnen worden genoemd, maar noch uit de stof, noch uit den stijl spreekt meer dan eene vaardige pen; aan hoogere eischen voldoet het verhaal niet. Dat is wel het geval met de *Schetsen* van Lars Dilling, waarmede de Leidsche uitgever Adriani op zekeren dag het publiek verraste. De vertaalster Una had de eer, het eerst de aandacht op dezen Noor te vestigen, die, helaas! nog geen jaar later stierf. Tot dank daarvoor werd hare vertaling scherp gecritiseerd, ja, men betwijfelde, dat de schetsen uit het Noorsch waren overgebracht. Ik wil dat voorbeeld niet volgen en liever, dan te wijzen op de vlekjes in de vertaling (reeds in het voorwoord stuit men op ennuyant), Una mijn dank betuigen voor dit deeltje, waarvan ik veel genoten heb. Reeds de eerste schets, *Het loon eens dichters*, getuigt van een ongemeen talent en de andere staan niet minder hoog. Daar is veel gevoel en humor in; Lars Dilling had een open oog voor het comische en het ernstige in het leven, en hij gaf beide weer als echt kunstenaar. Ik beveel dit keurig gedrukte deeltje allen aan, die het nog niet lazen.

Na de dooden de levenden. Ik kan niet zeggen, dat Paul Heyse's *De roman der Stiftsdame* (Amsterdam, S. Warendorf Jr.) bijzonderen indruk op mij heeft gemaakt. De geschiedenis is romantisch en goed verteld, maar toch ontbreekt er iets aan: namelijk het echt menschelijke. Men vergeet geen oogenblik, dat men met een roman te doen heeft en dat Paul Heyse, de smaakvolle, maar beperkte novellist aan het woord is. Ik zou wat minder correctheid vergeven voor een trekje van genialiteit. Het is, alsof Paul Heyse, terwijl de geheele wereld om hem heen van aanzien verandert, terwijl allerlei nieuwe stroomingen de letterkunde beheerschen, van dat alles niets bemerkt; hij gaat voort het eene verhaal na het andere te schrijven; dan eens spelen ze in Italië, dan eens in Duitschland, maar meestal is het in eene wereld, die weinig heeft van de werkelijkheid en die bevolkt wordt door schimachtige of naar de schablone geschapen personen. Er is meer van het leven in Robert Byr's *Edwiesen* (door S.J. Andriessen vertaald en uitgegeven door F.E. Macdonald te Nijmegen), maar toch nog veel conventioneels in het verhaal en in de handelende personen. Intusschen, het is onderhoudend genoeg om eenige aangename uren te verschaffen aan den lezer, die alleen een roman tot ontspanning ter hand neemt. Hermann Heiberg (niet te verwarren met Heimburg) is in den laatsten tijd zeer in trek, zoowel in Duitschland als bij ons. En de man schijnt met groote gemakkelijkheid te schrijven. Bijzondere letterkundige waarde heeft noch zijn *Gij zult niet begeeren....* (Amsterdam L.J. Veen) noch zijn *Titus Wettering* (vertaald door A.J. van Dragt, Amsterdam, S. Warendorf Jr.). Busken Huet schreef in de voorrede van 'Lidewijde', dat passie een eerste, tweede en derde vereischte is in een kunstwerk. Ziedaar eene stelling, die tot gevaarlijke afdwalingen zou kunnen leiden. In *Gij zult niet begeeren....* - de lezer vult natuurlijk aan 'uws naasten vrouw of man' - is dat begeeren van het verbodene de spil, waarom alles draait, en van hartstochtelijke scènes krijgt men zooveel, dat ik althans er genoeg van had.

In *Titus Wettering* is meer afwisseling en het ontbreekt daarin niet aan goed gedachte en geschreven tooneelen, maar de roman is meer eene opvolging van tooneeltjes dan een organisch geheel.

Van de Amerikanen Habberton en Stockton is de een reeds lang door zijn *Helen's Babies* populair geworden. Zijn *Familie Brueton* (vertaling van A.J. van Dragt, Amsterdam L.J. Veen) is van een geheel anderen aard. *De Familie Brueton* is een roman met een held en eene heldin, maar de menschen en toestanden zijn verre van alledaagsch en Habberton's humor verloochent zich ook hier niet.

Van Frank R. Stockton's *Ons Huishouden op Roerwijk*, vertaald door H.T. Chappuis (bij Van Druten te Sneek), had ik meer verwacht na de zeer warme aanprijzingen in Duitsche letterkundige bladen, maar niettemin is het boek prettig geschreven. Het is de geschiedenis van een jonggehuwd paar, dat eerst in eene schuit woont, later in eene buitenwijk van eene kleine stad, op eene pachthoeve, dan in de open lucht kampeert en in eene bovenherberg logeert. Men ziet, de jongelui houden van verandering en de schrijver heeft gezorgd, dat het hun aan avonturen niet ontbreekt. Stockton's stijl is levendig en er is iets frisch in zijne teekening, al houdt die niet genoeg rekening met de werkelijkheid, om op den duur te boeien. Het boek is in Amerika populair en zal zeker ook bij ons velen aangenaam onderhouden. De meid Pomona is eene aardige mengeling van realisme en phantasie.

Het is wat laat, om over Tolstoï's *Anna Karenina* te spreken, waarvan de heer P. Duys (bij Gebr. Hoitsema te Groningen) eene vertaling leverde, na alles, wat over dit merkwaardige boek is geschreven, ja, zelfs om het aan te kondigen, want de vertaling verscheen reeds meer dan een jaar geleden. Ik kan dus alleen de aandacht van hen, die Tolstoï's roman nog niet lazen, daarop vestigen en hun een groot genot voorspellen, een genot, zooals men slechts zelden smaakt van moderne romans. Het was goed gezien van den heer Duys, zoowel de Fransche als de Duitsche vertaling te gebruiken, want het is mij gebleken, dat voor Tolstoï de Duitsche alleen niet altijd voldoende is, om het oorspronkelijke goed weer te geven.

Hoewel ik niet alles in de vertaling van den heer Duys kan goedkeuren, moet ik die over het geheel als het karakter goed bewarende en vloeiend prijzen. Zij verscheen in drie net gedrukte deelen.

De vertaler van Pierre Loti's *Pêcheurs d'Islande* heeft het incognito bewaard en de lezer van *IJslandsche Visschers* (uitgave van de Erven Bohn te Haarlem) kan dus alleen in gedachte den man de hand drukken, die Loti's kernachtig Fransch zoo artistiek wist weer te geven, dat men niet aan eene vertaling denkt. Weinige auteurs hebben in korten tijd zulk eene hechte letterkundige reputatie verworven als deze Franschman, zooals men weet een zeeofficier (zijn ware naam is Julien Viaud). Nog geene acht jaar geleden kende men nauwelijks zijn naam en thans wordt hij reeds genoemd onder de candidaten voor de ‘Académie Française’. Toch dacht niemand minder dan Viaud eraan, zich als schrijver carrière te verwerven. Toen zijn *Mariage de Loti* bij Calmann Lévy verscheen, was hijzelf het meest verbaasd over den opgang, dien dit boek maakte. Hij placht van hetgeen hij zag en hem wedervoer, aanteekeningen te maken, alleen voor zichzelf. En zijne eerste werken bevatten dan ook bijna niets, wat de schrijver had verzonnen. ‘Al mijn personen’, zeide hij eens tot Philippe Gille, ‘zijn uit de werkelijkheid; ze zijn vrienden van

mij, of waren het. Ik kopiëer hen zoo trouw mogelijk en vermeng hun geschiedenis met de mijne. Er is dan ook geen intrige in mijn romans, die in den regel zelfs geen slot hebben.' Natuurlijk is die naïveteit gaandeweg verminderd. De schrijver maakt thans nog aanteekeningen, maar met het doel die later te gebruiken, evenals een schilder schetsen maakt voor een grooter doek. Maar nog altijd treffen den lezer in Viaud's werken waarheid en onopgesmuktheid. Ik wil niet zeggen, dat zijne zeelieden niet een beetje geïdealiseerd zijn, maar ze zijn het niet te veel, om den indruk van werkelijkheid te verstoren. Daarbij is Viaud een dichter; hij weet, wat hij gevoelt, ook schoon weer te geven en hij schrijft zeer schoon Fransch, een proza, minder krachtig dan dat van Zola, minder teekenachtig dan dat van Daudet, maar zuiverder, frisscher. Men *ziet* de menschen, die hij beschrijft, hoewel hij veel spaarzamer is met détails dan Zola, beter dan Zola's personen. Kortom, Viaud is een van de weinige moderne schrijvers, die mooi schrijven zonder mooi te willen schrijven en het leven schilderen zonder in buitensporigheden te vervallen. Hoewel Viaud meestal zijne onderwerpen uit het zeeleven kiest, is er in zijne verhalen niets, dat den meest kieschen lezer kan kwetsen. Van Eeden rekent hem misschien daarom in *De Nieuwe Gids* tot de tammen, maar hij laat erop volgen: toch is hij artist van voornamen bloede. Ik haal dat getuigenis hierom aan, omdat de heeren van *De* N*ieuwe Gids* niet licht een brevet van artistiekheid uitreiken en hieruit dus blijkt, dat Viaud ook in dit kamp der ultra's gewaardeerd wordt. En geen wonder; bij dezen auteur vindt men echte kunst, gevoel en waarheid, maar kunst zonder gekunsteldheid, gevoel zonder sentimentaliteit, waarheid zonder ruwheid, en tot welk kamp men dus ook behoore, men zij realist of idealist, naturalist of romanticus, iedereen zal met belangstelling de liefdesgeschiedenis van Yann en Gaud volgen en niemand zal onverschillig blijven voor de oude grootmoeder Yvonne, als ze haar geliefden kleinzoon Sylvester verliest. Het zal wel niet noodig zijn na het voorgaande de lezing van *IJslandsche Visschers* aan te bevelen. In de schaal van het schoone gewogen, weegt dit deeltje op tegen dozijnen romans, zelfs van veelgelezen auteurs.

Den Haag, Februari.

D.

Jess. Een Transvaalsche roman, door H. Rider Haggard. Uit het Engelsch, door C. Baarslag, 2 dln. Amsterdam, Kirberger & Kesper.

Het Nederlandsch hart heeft de Transvaal lief. Het heeft de boeren bewonderd in den zwaren strijd tegen Engeland's overmacht. Wij verloochenen niet de banden des bloeds. Ziedaar wat ons al dadelijk tot dit werk van den ons tot nog toe onbekenden schrijver aantrok. Het is in een zeer boeienden stijl geschreven; men zal geene enkele alinea overslaan. De hoofdpersoon is Jess, een meisje in den bloei harer jaren, schoon en van groote geestesgaven, met een edel, sterk en moedig hart. Zij en hare eveneens schoone en lieve, maar meer eenvoudige zuster Bessie zijn, na den dood harer moeder, door haar slecht oppassenden vader uit Engeland naar de Transvaal gezonden naar een ouden oom, die daar eene plantage bezit, 'Mooifontein' genaamd. De oude, ongehuwde oom neemt ze vriendelijk op en ziet er zijn levensgeluk door verhoogd. Als drie jaren later de ontaarde vader, die intusschen weer hertrouwd is, zijne kinderen

weer opeischt, weigert de oom, Silas Croft, ze hem mee te geven. Kort daarop stierf de man. Een oud-

Engelsch officier, John Niel, heeft met Croft een contract gemaakt, om bij hem in te wonen, hem bij te staan en voor duizend dollars aandeel te hebben van een derde der opbrengst. Al spoedig is John, een flinke, knappe, verstandige man van ongeveer vijf en dertig jaren oud, het voorwerp der liefde der beide meisjes; vooral de liefde van Jess is heilig en diep, en wonderlijk voelt ook hij zich tot haar aangetrokken. Zij zijn zeker van elkander, maar het beslissende woord is nog niet gesproken. Daar bekent Bessie aan hare zuster, dat zij John liefheeft, en Jess, hoewel met den dood in het hart, begrijpt, dat zij, als de sterkste, het offer brengen moet. Zij geeft het voornemen te kennen, om voor een paar maanden bij eene vriendin te gaan logeeren, en verlaat het tooneel.

Een duivel in menschelijke gedaante is Frank Muller, die in koelen bloede drie zijner onderhoorigen doodschiet, man, vrouw en vader, omdat zij iets gedaan hadden, dat hem niet beviel; 't waren Hottentotsche slaven. Dol verliefd is hij op Bessie, die een afschuw van hem heeft, waardoor hij tot het besluit kwam de gansche familie te vermoorden en haar dan met geweld te dwingen zijne vrouw te worden of haar tot zijne bijzit te maken. Tweemaal schoot hij op eene jachtpartij op John Niel, zijn medeminnaar, maar zijn anders nooit falend schot had alleen tweemaal de kleederen van John geraakt.

Tijdens de afwezigheid van Jess was John met Bessie verloofd; zij was een en al geluk.

Intusschen was de oorlog uitgebroken tusschen de boeren en de Engelschen en was Jess opgesloten in het belegerde Pretoria. John achtte het zijn plicht haar te halen en Bessie, hoewel eerst onwillig, stond het ten laatste toe. Onder tal van moeielijkheden en doodsgevaren bereikt hij eindelijk Pretoria, weet erin te sluipen en ontmoet Jess. Weer treedt Frank Muller op, nu een der hoofd-aanvoerders in den strijd tegen de boeren. Hij neemt het masker der vriendschap aan en helpt hem aan een pas, om weg te komen. Hij zal hem zelf begeleiden tot aan de rivier ‘de Vaal’ en hem eene doorwaadbare plaats aanwijzen, alles met de verborgen bedoeling, om hem in het verderf te storten. De plaats, voor den overtocht door hem aangewezen, was diep; een zwaar onweder dreigde. Nauwelijks waren zij van wal, of de paarden hadden geen grond meer onder de voeten en Frank met zijne beide handlangers schoten schot op schot op den wagen, waardoor de begeleidende Zoeloe gedood werd en de kogels John's en Jess' kleeren verscheurden. Daar zaten ze, van God en menschen verlaten, in den half gezonken wagen, met den dood voor oogen. Daar ontwaakte op dat oogenblik weer hunne groote liefde. In het aangezicht van den dood vielen ze in elkanders armen en spraken het zoete geheim uit. Maar nog werden ze gered. Zwemmende bereikte John den oever, Jess in zijne armen.

Intusschen had Frank, die hen dood waande, zijne rol weer opgevat. Om Bessie geheel zonder bescherming te laten, laat hij den ouden Silas als landverrader ter dood veroordeelen. Dat kwam evenwel niet tot uitvoering. Maar we mogen den tragischen en toch bevredigenden afloop niet aan de lezers verraden.

Het was ons onmogelijk, een oordeel uit te spreken over dezen voortreffelijken roman, zonder, misschien wel wat al te uitgebreid, den inhoud weer te geven. Welk eene diepte van opvatting van het leven. Welk eene kracht van zelfverloochening en heiligen moed wordt hier geteekend, met bekwame pen!

Te midden van zooveel onbeduidends, als het romanlezende publiek maar al te vaak te slikken gegeven wordt, blinkt dit werk uit door de uitnemende beschrijving der hoogste en beste aandoeningen van het menschelijk gemoed. Met groote belangstelling en groote verwachtingen zien wij een tweede werk van Haggard te gemoet.

De vertaling is voortreffelijk, de uitgave boven allen lof verheven.

H.

TÉPÉ.

Neaera. Een verhaal uit Oud-Rome door Joh^{n}. W. Graham, 2 Dln. Zutphen, W.J. Thieme & C^{ie}.

'Het genoegen, dat mij de lezing van Graham's Neaera heeft verschaft, heeft mij doen besluiten dat boek in het Nederlandsch over te brengen.' Met deze woorden leidt Dr. A. Halberstadt in een 'Voorwoord' het boven aangekondigde werk bij zijne lezers in, en wij houden ons verzekerd, dat die lezers hetzelfde genot als de vertaler zullen smaken.

We worden hier aanschouwelijk verplaatst in Oud-Rome, tijdens de regeering van den wegens zijne arglist, boosaardigheid en bloeddorstige wreedheid befaamden Keizer Tiberius, in de laatste jaren van zijne regeering, toen hij, door argwaan en wantrouwen gekweld, op het eiland Capri zich vestigde, waar hij zich aan de grootste uitspattingen overgaf. Wie eenigszins bekend is met den toestand van het Romeinsche rijk te dien tijde, dien zal het niet bevreemden, dat hij zich hier in eene omgeving bevindt, waar sluwheid, verraad, kuiperij, list en bedrog de heerschende daemonen zijn en waarin hij het beruchte slag van menschen aantreft, die wegens hunne inschikkelijke, naar alle omstandigheden in houding en voorkomen zich wijzigende onderdanigheid onze walging wekken.

Of onder de handelende personen, bij wie zich die ondeugden vertoonen, de *historische praefectus praetorio*, Aelius Seianus, de listige, van ondeugden en misdaden vervulde gunsteling van Tiberius, wel geheel in het ware licht gesteld wordt, zouden we kunnen vragen, al vergeten we niet, dat hij geen hoofdpersoon is in dit verhaal.

De eigenlijke hoofdpersonen, Neaera, eene verstandige, beminnelijke, eerbare, tot den dood getrouwe maagd, wier geheimzinnige geschiedenis in eene treffende ontknooping wordt opgelost, en naast haar Julius Martialis, de ridder zonder blaam of vrees, nederige burgerdeugd en trouw hooger schattende dan adellijk schijnvertoon en adellijken trots, in wiens aderen het heldhaftige Romeinsche bloed stroomde, houden geheel onze aandacht bezig, en wij volgen hun met groote belangstelling op hunne schreden. Met hen en met den edelen Senator Fabricius leven we mede. Zooveel afkeer, als een laaghartige, hebzuchtige, boosaardige Domitius Afer ons inboezemt, met zooveel warme deelneming gunnen we eene plaats in ons hart aan de zoo even genoemden. En verafschuwen we ook den medeplichtige van Domitius Afer, Cestus, wij kunnen toch zijne schuldbelijdenis en zijn berouw, hoe gevaarlijk voor zijn eigen behoud zijne, bekentenis ook was, waardeeren, omdat hij daardoor in staat gesteld was, om eene alleszins gewenschte ontknooping aan de verwikkelde geschiedenis van Neaera te geven.

‘De talrijke schilderingen van natuurtooneelen,’ zegt Dr. Halberstadt, ‘de menschelijke karakters’ - wij voegen erbij: wier schildering zoo uitstekend goed is gepenseeld, - ‘en maatschappelijke toestanden zijn gelukkig geslaagd.’

En als we daarmede instemmen, dan zijn wij den heer Halberstadt dankbaar, dat hij ons met dit product van vreemden bodem in onze taal heeft bekendgemaakt.

Wij stuitten in de vertaling op enkele misstellingen, o.a. in het I^{ste} deel op bl. 23, waar we lezen: 'Neem u zoo zeker mogelijk', voor: Verzeker u daarvan zooveel mogelijk; op bl. 28: 'Ik moet mij zekerder nemen', voor: Ik moet meer zekerheid hebben: op bl. 44; 'Hangt hij er tegen aan', voor: Vindt hij er bezwaar in, of ziet hij er tegen op.

H.

Edele zielen. Parijsche Roman van Jean Richepin, uit het fransch vertaald door C.H. Pleijte, 2 dln., Amsterdam, A. van Klaveren.

'*Les braves Gens*', '*Edele zielen*'. Dat wil nog al wat zeggen. Toch ja, het zijn edele zielen, die in dezen roman de hoofdpersonen uitmaken; men beweegt er zich onder menschen, die het gewone peil van het menschelijk karakter verre te boven gaan. En al stemmen we niet geheel en al in met de zoo hooggestemde lofspraak van het 'Nieuws van den Dag, Zondagsblad', dat men de eerste maal het boek verslindt en het niet *lezen* kan, willen wij toch gaarne erkennen, dat het zich gemakkelijk lezen laat.

De hoofdpersonen zijn Yves de Kergouït, bijgenaamd de rechtvaardige, door zijne moeder en zuster, die hij zijne twee moeders noemt, onder voor haar groote geldelijke offers opgevoed. Hij beloont dat later, door haar jaarlijks met zes honderd francs te ondersteunen. Hij is musicus, componist en staat in eene zeer nauwe geestelijke betrekking tot een jong meisje, Madeline, die de gedichten vervaardigt en met hem bespreekt, waar hij de muziek op componeert. In dezelfde verhouding staat de musicus-tooneelspeler Tombres tegenover zekere Georgette en eene hartelijke vriendschap vereenigt beide paren. Wel aanbidden zij eerst onbewust de beide meisjes, maar die liefde wordt niet beantwoord van de zijde van Madeline, die Yves zijne Muze noemt, ten gevolge van een misverstand, dat later door Tombres wordt opgehelderd.

Nu ontvangt Yves een brief van zijne moeder en zuster, dat zij kunnen opgenomen worden in een huis van opvoeding en afzondering, dat de Eerwaarde moeders der Presentatie te Saint-Jacud-de-la-Mer bezitten. Hij zou daar dan als organist en muziekonderwijzer optreden. Maar de voorwaarde was eraan gebonden, dat hij gehuwd zou zijn. Gelukkig was het met Madeline in orde gekomen, zoodat dit geen bezwaar was.

Georgette, die intusschen met Tombres naar Amerika was gegaan, was daar gestorven en had haar zoontje Georget, een knaap van 6 à 7 jaren, aan Tombres toevertrouwd. Maar T. had zich al te veel overgegeven aan sterken drank. Zonder dat had hij geene bezieling in zijn spel. Delirium tremens maakte een einde aan zijn leven. Georget werd in het gezin van Yves opgenomen en om de inkomsten, die niet te groot waren, te vermeerderen, deed Y. afstand van zijn matig gebruikt borreltje en zijne sigarettes.

Ziedaar den inhoud van dezen voortreffelijken roman, die den schrijver vereert door den werkelijk onderhoudenden stijl en de grootsche gedachten, erin neergelegd.

Ook van groote karakterkennis geeft hij blijk en van eene edele opvatting des levens. Gaarne bevelen wij dit werk aan en twijfelen niet, of het zal onder het romanlezende publiek zijn weg wel vinden.

De vertaling is onberispelijk, de uitgave eenvoudig en net.

H.

TÉPÉ.

[Tweede deel]

‘Il pleut.

Meer en meer wordt het in Duitschland gewoonte, aan gedenkdagen van geleerde personen en genootschappen door de opdracht van een tot dat doel geschreven boek luister bij te zetten. Onlangs vierde Dr. Gustav von Rümelin, de als staatsman en beoefenaar der wetenschap vermaarde Kanselier der Tübingsche universiteit, zijn vijftigjarig doctorsjubilé. Bij die gelegenheid werd hem, uit naam der philosophische faculteit, eene door Prof. Dr. C. Sigwart geschreven verhandeling aangeboden over een zoo goed en doelmatig gekozen onderwerp als.... de *Impersonalia!* Typisch Duitsch is ook de manier, waarop de voortreffelijke Tübingsche wijsgeer zijn dor en netelig thema in dat feestschrift van alle mogelijke kanten heeft bekeken. Hij verzwijgt niets, stapelt voorbeelden op voorbeelden, ten einde wat reeds zonneklaar is, nog nader toe te lichten, grijpt den lezer bij de hand, als het erop aankomt eene eenvoudige conclusie te trekken, brengt ons nooit in de verzoeking, om het boek eens neer te leggen en met eigen hersens over het geschrevene na te denken, houdt ons voortdurend aan den leiband en heeft zoo, ter eere van G. von Rümelin, een geschrift in de wereld gezonden, dat grondig en verdienstelijk is, maar ietwat..... vervelend. Toch waag ik het, allen, die met taalonderricht aan zoogenaamd neutrale scholen belast zijn, de lezing van deze monographie aan te bevelen, al ware het alleen, opdat er verder geene ongelukken gebeuren.

Men begrijpt, waarop ik doel. ‘Il pleut’, zoo werd er eenigen tijd geleden in zekere school van het zuiden des rijks geleeraard, ‘ziedaar een zin zonder subject.’ Het wezen, dat regen zendt, wordt door het voornaamwoord niet aangeduid, niet bedoeld. Wel heeft het den schijn, alsof er aan een bewerker van regen wordt gedacht, maar dat is enkel schijn; inderdaad is *il* eene ledige plaats, strekt het enkel, om te toonen, waar het werkende subject zou behooren te staan, indien er hier van zoodanig subject sprake kon wezen. Op deze of dergelijke manier, zoo stel ik mij voor, sprak de docent. Toen werd de arme man door een ondeugenden snaak in de rede gevallen, die met de aan de jeugd eigen vrijpostigheid hem vroeg: ‘Zou *il* niet God kunnen beteekenen?’

En daarop volgde het onbekookte antwoord, dat eene godloochening in zich sloot. Aan de ouders werd het overgebriefd, door de pers

wereldkundig gemaakt; de regeering zag zich genoopt den docent uit zijne betrekking te verwijderen.

Had de beklagenswaardige man maar bijtijds Sigwart kunnen lezen! Dan zou hij stellig niet in de val zijn geloopen.

De Tübingsche Hoogleeraar is het geheel met onzen afgezetten onderwijzer eens; 'het regent' wil eenvoudig zeggen, dat men de waarneming van vallende waterdroppels heeft. Juist omdat het subject van het natuurverschijnsel zich hier niet, gelijk bij donder of bliksem, voor het oog verbergt, maar de dingen, die nederstorten, kunnen worden aangewezen en in bakken opgegaard, zou men ook kunnen zeggen: 'Er vallen waterdroppels.' Inderdaad hoort men dat onder bepaalde omstandigheden zeggen. Het ligt voor de hand, waarom men zich niet van die uitdrukking bedient, wanneer de droppels zoo dicht en zoo talrijk nederkomen, dat zij onmogelijk te onderscheiden en met den blik te vervolgen zijn; de collectieve natuur der gebeurtenis treedt dan op den voorgrond en men vat het zich ver uitstrekkend verschijnsel als één geheel op. Zoo zegt men in overdrachtelijken zin: 'Het regent klappen', als men van eene dichte massa slagen, die menschen elkander toebrengen, wil spreken. *Regen, hagel*, *sneeuw* zijn substantiva, die collectieve beteekenis hebben, eene groote verzameling gelijksoortige voorwerpen in overeenstemmende beweging afschilderen; zij behooren tot dezelfde klasse van woorden als *waterval, processie, stroom*, welke eveneens eene menigte in beweging voorstellen. Wat is nu het verschil in beteekenis tusschen het substantief *regen* en het verbum *regenen?* Geen ander dan dit, dat door het eerste de massa vallend water als een geheel wordt aangeduid, terwijl het tweede dien inhoud over opvolgende tijdruimten verdeelt en dus aan een verloop in den tijd doet denken. Wat voorts de aanwijzende kracht betreft, welke aan het vervoegingseinde in *het regent*, *il pleut*, toekomt, zij strekt, om te verklaren, dat het regenen werkelijkheid is, thans waarneembare werkelijkheid(*).

Men zou *regenen,* zegt Sigwart, als een bedrijvend werkwoord, als regen *maken*, moeten opvatten, om te kunnen vragen, of het voornaamwoord niet de wolk, niet den hemel kan beteekenen. Inderdaad wordt de Grieksche term bij Homerus actief gebruikt en altijd met Zeus in verband gebracht, terwijl Herodotus den overgang vormt tot de spreekwijze van later tijd, want hij zegt meer in het algemeen: 'De Godheid regent, bliksemt, dondert.' Zelfs bij ons vinden wij nog een spoor van dergelijke persoonsverbeelding, wanneer wij b.v. zeggen: 'Het bezint zich lang, of het regenen wil; het zal toch niet besluiten te gaan sneeuwen?' Maar als wij zeggen: *il pleut,* houdt *onze* phantasie zich niet meer bezig met het subject, dat het natuurverschijnsel voortbrengt, en geven wij enkel op nuchtere wijze te kennen, dat het verschijnsel plaats grijpt.

(*) *Die Impersonalien.* Eine logische Untersuchung von Dr. C. Sigwart. Freiburg i. B., 1888.

Of is er reden, om te beweren, dat ‘het dondert’ beduidt: ‘Er dondert ik weet niet wat’? Inderdaad zegt men soms, vooral in het Duitsch: ‘Het glinstert in de verte’; men ziet dan op een afstand een lichtend rood punt, maar durft niet bepalen, of het een vuur is dan wel de avondzon, die zich in de vensterruiten spiegelt. Het ding, dat flikkert, is hier onbekend; men kan enkel zeggen: ‘Ginds schittert *iets*.’ Op dien grond zou men geneigd kunnen zijn, bij de onpersoonlijke spreekwijze: ‘Het dondert’, ‘tonat’, het subject, dat door den vervoegingsvorm aangewezen en dan in de levende taal, strikt genomen overtollig, door het pronomen nog eens herhaald wordt, met de onbekende oorzaak van den donder te vereenzelvigen. Tot deze zienswijze schijnt Lotze over te hellen; hij zegt, dat wij het onpersoonlijk oordeel gebruiken, wanneer wij *nog niet* in staat zijn, den inhoud onzer waarneming op een bepaald ding te huis te brengen. Het onpersoonlijk oordeel, aldus verklaart hij, staat een trap lager dan het categorische; het is de meest onvolkomen, de meest oorspronkelijke oordeelsvorm, van welken wij ons bedienen, als de voorgestelde inhoud zich nog niet in subject en praedicaat wil laten splitsen, terwijl nochtans eene wet des geestes ons gebiedt, alles, wat wij denken, als subject en praedicaat aan elkaar over te stellen. De waargenomen werkelijkheid moet, om denkbaar te zijn, in den steeds uit twee leden bestaanden oordeelsvorm worden gebracht; waar zij zich, ten gevolge van ons onvermogen, om met het subject klaar te komen, naar dien vorm niet voegen wil, laten wij de plaats van het subject ledig en duiden door het onbepaalde voornaamwoord of door den derden persoon van het werkwoord aan, dat er eene vacante plaats is, die eigenlijk behoorde te worden ingenomen(*).

Tegen deze beschouwing pleit, schijnbaar althans, dat de onpersoonlijke vorm dikwijls gebezigd wordt, wanneer wij zeer goed in staat zouden zijn het subject te bepalen. Zoo zeggen we: ‘Het is morsig, glad, stoffig’ - van de straat; ‘hier is het diep’ - van het water; ‘het dooit’ - van sneeuw en ijs, van den bevroren bodem, die vochtig wordt, van de ijskegels, die beginnen te druppelen; ‘het is koud’ - van de omgeving, de lucht, den grond, alles, wat ik aanraak. In zoodanige gevallen gebruikt men den onpersoonlijken vorm, omdat het noodelooze omhaal zou zijn, de dingen te noemen, waarover men spreekt, of wel omdat men met de opsomming niet klaar zou komen. We hebben in de dagbladen gelezen, dat, bij een anti-socialistisch opstootje, de Burgemeester eener groote stad onwillig een kwajongen, die hem met dom zelfbehagen een buitgemaakten rooden lap vertoonde, in dezer voege toesprak: ‘Het is nu wel; ga naar huis.’ Kan men hier twijfelen, wat, volgens het oordeel van den overheidspersoon, meer dan genoeg was? Ons spreken zou al zeer wijdloopig worden en de taal zou veel van hare schilderachtige levendigheid verliezen, als we het onbepaalde

(*) *Logik.* Drei Bûcher vom Denken, vom Untersuchen und vom Erkennen von Hermann Lotze. Leipzig. Hirzel, bl. 70 en 71.

voornaamwoord enkel dan wilden gebruiken, waar het subject, dat bij een praedicaat behoort, verborgen blijft. Doch daaruit volgt enkel, dat niet alles, wat er als een onpersoonlijk oordeel uitziet, ook werkelijk een onpersoonlijk oordeel is. Wanneer ik zeg: 'Het stroomt naar de kerk', dan bedoel ik natuurlijk de voorbijtrekkende menschenmassa. En als de inbreker zijn medeplichtige toefluistert: 'Het is stil in huis', dan geeft hij te kennen, dat geen levend wezen zich meer roert, dat *alles* stil is. Van de onpersoonlijke oordeelen zullen wij dus ook die uitdrukkingen onderscheiden, welke, ofschoon zij met het onbepaalde *het* als subject aanvangen, toch dadelijk door eene toevoeging den inhoud van dat subject vaststellen, b.v.: 'Het hapert hem aan geestkracht.'

Om voor de echte impersonalia een subject uit te vinden, heeft men er oordeelen van bestaan van willen maken. 'Het bliksemt' zou dan beteekenen: 'Bliksemen bestaat.' Sigwart is bereid te erkennen, dat er voor deze vertolking in zoover grond is, als ieder onpersoonlijk oordeel van zuiver allooi eene waarneming uitdrukt en dus eene mededeeling betreffende de werkelijkheid behelst. Ook keurt hij dit in haar goed, dat, als *bliksemen* voor subject, *bestaan* voor praedicaat wordt verklaard, de voorstelling van een bliksemend ding op zijde blijft geschoven. Toch houdt hij, naar mijn oordeel te recht, deze opvatting voor onnatuurlijk en gewrongen. Uit verlegenheid legt men hier iets anders in het onpersoonlijk oordeel, dan ermede bedoeld wordt. Welke reden zou er zijn, om van den inhoud van een verschijnsel te verklaren, dat hij verschijnt? Op deze manier kan men ieder oordeel, dat eene mededeeling betreffende de werkelijkheid behelst, in een oordeel van bestaan omscheppen en 'ik eet, ik drink, ik kom' vertolken door: 'Mijn eten, drinken, komen bestaat.' Maar in deze gevallen ligt de werkelijkheid van datgene, wat beweerd wordt, reeds hierin opgesloten, dat het subject als bestaande wordt voorgesteld; er is geen grond, dat bestaan nog eens opzettelijk te vermelden; de bedoeling is niet te kennen te geven, dat ik besta, maar wat ik uitvoer, hoe mijn toestand op dit oogenblik is. Zoo wil ook het onpersoonlijk oordeel niet van het bliksemen de werkelijkheid vermelden, maar van een werkelijk verschijnsel, dat het bliksemen is.

Deze onderscheiding is niet zonder belang. In een oordeel van bestaan is het subject een ding, dat voorgesteld wordt, terwijl het praedicaat dient, om te verzekeren, dat er aan die voorstelling eene werkelijkheid beantwoordt, b.v. dat het ding ergens te vinden is. Men heeft in de dagbladen van een geheim tractaat tusschen Duitschland en Italië gelezen, maar betwijfelt, of het werkelijk gesloten is; nu zegt een geloofwaardig getuige, dat hij het document onder oogen heeft gehad, 'dat het bestaat', en op grond daarvan herhalen weder anderen dat, die het stuk niet gezien hebben, maar thans weten, dat zij, werd hun de toegang tot het archief ontsloten, het zouden kunnen zien. Uit dit voorbeeld blijkt reeds, dat, gelijk Kant heeft ontvouwd, bestaan niet

in dien zin een praedicaat is, waarin *rond zijn, rood zijn*, *vallen* of *staan* praedicaten mogen heeten; dat het geene eigenschap, geene werkzaamheid aanduidt, geen deel uitmaakt der voorstelling van een ding; een rijksdaalder in de phantasie en een rijksdaalder in mijn zak hebben geheel dezelfde eigenschappen, maar het groote verschil is, dat de eigenschappen van het eerste geldstuk enkel in mijn brein worden aangetroffen, terwijl die van het laatste tot de gemeenschappelijke wereld van het waarneembare behooren. Zeer te recht zegt Kant, dat bestaan een praedicaat van relatie is, dat het de betrekking aanduidt, waarin het voorgestelde tot het bewustzijn staat. Daarom juist kan het onpersoonlijk oordeel niet als een oordeel van bestaan worden opgevat. Men maakt eene caricatuur van de bewering: 'Het bliksemt', door er de beteekenis aan te hechten, dat de algemeene voorstelling van het bliksemen geene hersenschim is, dat zij integendeel soms op natuurverschijnselen kan worden toegepast. De bedoeling is niet, dat bliksemen bestaat, maar dat het nu en ginds bestaat, dat er op die plek aan den hemel en op dit oogenblik bliksemen, herhaald bliksemen wordt gezien, m.a.w. dat er thans feiten plaats grijpen, welke door een bepaalden naam worden gekarakteriseerd.

Hiermede zijn wij tot het hart der quaestie doorgedrongen. 'Het woord subject wordt', zooals Sigwart opmerkt, 'in engeren en in ruimeren zin gebruikt. In engeren zin beteekent het woord dat ding, hetwelk eene eigenschap heeft of eene werkzaamheid uitoefent, in ruimeren zin ieder voorwerp van beoordeeling.' Welnu, uit een logisch oogpunt heeft in ruimeren zin het onpersoonlijk oordeel wel degelijk een subject. Dat subject is een tegenwoordige toestand of eene tegenwoordige gebeurtenis. Zeg ik: 'Het is nacht', dan wordt de tegenwoordige toestand der omgeving bepaald als naar alle kanten zich uitstrekkende duisternis. Of wel, ik oordeel niet over een tegenwoordigen toestand der omgeving, maar over eene tegenwoordige afdeeling van den tijd; ik bedoel: 'Het is nacht', gelijk ik zeg: 'Het is Paschen', 'Het is etenstijd'; ik identificeer de tijdsruimte, waarin ik op dit oogenblik leef, met een lid uit eene vaste reeks van elkaar afwisselende tijdsruimten. Het bovengenoemde oordeel mag dus dubbelzinnig heeten, maar, hoe ook opgevat, in beide gevallen bestaat het uit subject en praedicaat. En wat zou wel het logisch subject zijn in volzinnen als: 'Het bliksemt, het regent'? Subject is hier de gebeurtenis, welke thans plaats grijpt; ik ontdek overeenstemming tusschen het heden en het beeld, dat een gelijksoortig verleden in mijn geheugen heeft achtergelaten, en druk die overeenstemming uit door middel van een bekend woord. Mijn onpersoonlijk oordeel berust op herkenning van een aanwezig feit. De snelheid, waarmede het aanwezige herkend wordt, verhindert ons dikwijls het verschil tusschen aanschouwing en daarmede samensmeltende voorstelling te bespeuren; ontmoet ik een vriend op straat, dan is het, alsof slechts één beeld mij voor den geest treedt;

in werkelijkheid is het herkennen enkel hierdoor mogelijk, dat de tegenwoordige aanblik een herinneringsbeeld in mij opwekt en gelijkheid met dat beeld wordt waargenomen. Zoo betreft het onpersoonlijk oordeel eene tegenwoordige gebeurtenis, die, daar zij het gelijksoortig verleden in mijn brein doet opduiken, met behulp van een algemeenen naam bepaald wordt.

Reeds hebben wij bespeurd, dat niet alles, wat den vorm van een onpersoonlijk oordeel vertoont, ook een onpersoonlijk oordeel is. In den strengen zin des woords zijn enkel die volzinnen onpersoonlijk, bij welke de vraag naar het ding, aan hetwelk een praedicaat wordt toegekend, zelfs niet te pas komt en het voornaamwoord dergelijk ding niet kan beteekenen, daar het subject, hetwelk bepaald wordt, niet een ding, maar een toestand of eene gebeurtenis is. Zeg ik dus met eene passieve wending: 'Er werd eerst comedie gespeeld, daarna gedanst, ten slotte vuurwerk afgestoken', dan zijn dat geene onpersoonlijke oordeelen, want het antwoord op de vraag: 'Door wie?' ligt voor de hand. Evenmin is onpersoonlijk, wat de dichter in des zangers vloek zegt: 'Het sist en kookt in de diepte'; ieder denkt daarbij aan water. Aan den taalvorm is dikwijls niet te bespeuren, of men met een werkelijk dan wel met een schijnbaar impersonale te maken heeft. Zelfs is de grens tusschen beide klassen niet altijd scherp te trekken; er zijn thans onpersoonlijke wendingen, bij welke oorspronkelijk wel degelijk de gedachte aan een bepaald subject van toestand of handeling zich deed gelden; de Romein sprak van een Jupiter Pluvius en ook bij den ouden Griek was regenen, gelijk wij zeiden, een bedrijvend werkwoord. Maar welk subject zou er wel ooit bedoeld kunnen zijn bij spreekwijzen als de volgende: 'Het loopt mij koud over den rug'; 'Het wordt mij zoo vreemd te moede'; 'Het gonst mij in de ooren'? Hier kan het onbepaalde voornaamwoord nooit als doelende op een subject der handeling worden opgevat.

Is het wonder, dat wij over toestanden en gebeurtenissen kunnen spreken, zonder dingen te vermelden of zelfs te bedoelen, aan welke zij zich laten vastknoopen? Wat ik vliegen zag, was altijd een vogel, vlinder of insect; toch bewijst reeds het woord *vliegen*, dat zich het beeld van het vliegende voorwerp voor mij gescheiden heeft in de gestalte van het ding, die ik mij ook rustend kan voorstellen, en in de soort zijner beweging. Wel spreekt het vanzelf, dat, als er gevlogen wordt, er iets is, dat vliegt, maar ik kan toch het woord vliegen en dus ook het daardoor aangeduide begrip gebruiken, zonder mij een bepaald wezen voor te stellen, dat de beweging uitvoert. Zoo kan ik aan een bekenden persoon denken en over hem spreken, zonder mij eene omgeving te verbeelden, waarin hij zit, staat, loopt of nederligt. Buiten twijfel, als ik mij den persoon levendig voor den geest wil roepen, dan ben ik verplicht, aan het beeld eene zekere houding te geven, den man mij schrijvende, sprekende, rustende, op eene zekere manier

gekleed of niet gekleed voor te stellen, maar dat alles behoort niet bij de beteekenis van zijn naam. Wat in de werkelijkheid nooit afzonderlijk, maar wel telkens in een ander verband voorkomt, wordt door ons brein afzonderlijk gedacht en in ons geheugen met een afzonderlijk woord vastgespijkerd; we hebben enkel individueele schapen, individueele dennen gezien, maar dat verhindert niet, dat wij den algemeenen term *schaap*, *den* en tevens het daaraan beantwoordend algemeen, d.i. verschuifbaar beeld tot onze beschikking hebben. Sigwart zegt het zoo gelukkig: 'Niet enkel wordt de in tijd en ruimte zich uitstrekkende wereld, gelijk een mozaïek in tal van steentjes, opgelost, maar zelfs de innige band wordt verscheurd, die toestanden, eigenschappen en gebeurtenissen aan dingen vastkoppelt; ook de eigennaam erlangt ten slotte eene algemeene beteekenis; het is, alsof de vorm van een gedrukt boek verbroken wordt en de gelijke letters telkens te zamen in een eigen vak worden gelegd, dat enkel door eene etiquette wordt aangeduid.'

Telkens treden toestanden en gebeurtenissen in plaats van werkende dingen als subject van volzinnen op. Van den herstellenden zieke heet het: 'Jagen en rennen voegt hem thans niet'; van het ziek zijn, dat het eene ramp is. Zoo zegt men, op weg naar het station: 'Er wordt geluid', en bedoelt daarmede, dat het sein tot vertrek gegeven wordt, maar bekommert zich niet om den persoon, die het geeft. Evenmin denkt men aan de macht, die regen, sneeuw of donder zendt, bij het gebruik van onpersoonlijke volzinnen als: het regent, enz. Het onbepaalde voornaamwoord is hier enkel een vorm, die zijne beteekenis als ding verloren heeft en dus op eene ledige plaats wijst. Men kan niet beweren, dat uitdrukking en bedoeling elkaar hier volkomen dekken. Onze taalvormen zijn gelijk onze wetten zoo ingericht, dat zij passen voor de meerderheid der gevallen. Intusschen kan zelfs uit een grammaticaal oogpunt het onpersoonlijk oordeel niet voor een zin zonder subject gelden; het demonstratieve uiteinde van het verbum finitum in *il pleut*, *tonat*, *pudet*, *piget* is bewijs, dat hier het algemeen begrip, hetwelk door het verbum wordt aangeduid, op een concreet geval wordt toegepast. Niet een subject in het algemeen, maar enkel een subject, dat ding of persoon is, wordt gemist.

Sigwart beweert, dat de logische kern van den echten onpersoonlijken zin steeds een oordeel van benaming is. Maar feitelijk wordt er meer gedaan, dan een naam geven aan een concreet verschijnsel. Sigwart zelf erkent het, door onderscheid te maken tusschen de uitdrukking: 'Deze man heet Socrates', waarbij ik onderstel, dat diegene, tot wien ik spreek, met den naam nog niet de voorstelling van een bepaalden persoon heeft verbonden, en: 'Deze man is Socrates.' Den laatsten vorm kies ik, als ik mij richt tot iemand, die reeds van Socrates gehoord heeft en nu zijne algemeene voorstelling van dien persoon met eene aanwezige figuur verbinden moet. Zoo, zou ik zeggen, is *il pleut* een gewoon assertorisch oordeel, eene mededeeling aangaande de werke-

lijkheid; dat het feit, hetwelk ik te vermelden heb, door een naam wordt aangeduid, spreekt vanzelf, want zonder woorden kan ik niet spreken. Maar de bedoeling van het oordeel is niet: 'Dit noemt men regen.' Want de persoon, tot wien ik spreek, kent het woord *regen* reeds. De bedoeling is, dat het feit plaats grijpt, hetwelk men regen heet.

Thans rest de vraag, of de onpersoonlijke zin een onvolkomen oordeel is, een vorm, die aan het volledig oordeel is voorafgegaan en dus tot den armelijken oorsprong der talen moet worden teruggebracht, gelijk Trendelenburg en ook Lotze meent. Na al het voorafgaande kan het antwoord gerust ontkennend luiden; waar tot vermelding van eene gebeurtenis een verbum wordt gebruikt, moet de scheiding der termen in verba en substantiva reeds zijn voorafgegaan. Overal, waar geoordeeld wordt, bestaat de tegenstelling tusschen subject en praedicaat, maar soms komt het erop aan, eene geschiedenis onder woorden te brengen, terwijl er aan het ding, van hetwelk de gebeurtenis uitgaat, zelfs geen oogenblik gedacht wordt. Zoo zegt men: het wordt lente, het wintert, het wordt dag. Wel verre dan ook, dat in den loop der eeuwen het aantal der impersonalia voortdurend zou afnemen, groeit het onophoudelijk aan; bij Homerus vindt men slechts zeer weinig onpersoonlijke zinnen, maar in de moderne talen wemelt het ervan.

In het voorafgaande hebben wij enkel over de bedoeling der onpersoonlijke volzinnen gesproken, over wat er in den geest van hem omgaat, die ze op zijne lippen neemt. Aan de hand van den uitnemenden Sigwart hebben wij ons met een logisch-zielkundig vraagstuk beziggehouden. Het linguistisch probleem, dat de onpersoonlijke spraakwendingen in zich sluiten, de vraag, hoe zij historisch ontstaan zijn, behoort op een geheel ander gebied thuis, dat ik niet waag te betreden. Wie de quaestie van die zijde wil toelichten, zal b.v. te verklaren hebben, vanwaar de reflectieve vorm komt in: 'Hier laat zich goed rusten.'

Groningen, 1888.

VAN DER WIJCK.

Feiten en hypothesen.

K. Stallaert. *Glossarium* van verouderde rechtsvormen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden. Leiden, E.J. Brill. Afl. 1 en 2.
Johan Winkler. *Oud-Nederland.* 's Gravenhage, Charles Ewings. 1887.
K. Penka. *Die Herkunft der Arier.* Wien. 1886.

Drie werken zijn hier aan het hoofd van dit opstel geplaatst, die in onderwerp en methode van arbeiden zeer uiteenloopen.

Het eerste sluit zich ten nauwste aan bij de beide groote werken, die zich reeds een goeden naam ten onzent verworven hebben: hij het Nederlandsch woordenboek van De Vries en bij het Middel-Nederlandsch woordenboek van Verdam. Met ingenomenheid mag men den krachtigen steun begroeten, die door onze Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde aan dergelijke werken geschonken wordt; door dien steun wordt de uitgave mogelijk gemaakt.

Om de nieuwere taal goed te kennen, om in staat te zijn de vormen en beteekenissen der woorden in de hedendaagsche taal te verstaan, om een Nederlandsch woordenboek te schrijven, moet men kunnen beschikken over den woordenschat van het verleden, met al zijn rijkdom van beteekenissen en vormen. Krachtig wordt voor dit laatste gearbeid door Verdam, maar zal men nauwkeurig alles verzamelen, dan is het voor één man onmogelijk alles op te teekenen, wat er in schrift in grooten getale nog in de archieven van dorpen en steden verspreid ligt.

Jarenlang heeft Stallaert hiervoor in het zuidelijk gedeelte der Nederlanden verzameld. Een werkzaam leven ligt reeds achter hem; thans is hij ertoe overgegaan, de vruchten van zijn onderzoek mede te deelen, en zeker wenschen velen met mij, dat de bij zijn onderzoek vergrijsde taalvorscher de voldoening moge smaken, zijn werk van jaren voltooid te zien.

De Maatschappij van Letterkunde steunt te recht deze uitgave, een werk, dat zoowel hier te lande als buiten onze grenzen niet minder gewaardeerd zal worden, dan het woordenboek van Verdam dit nu reeds is. Beide betrachten zij de gulden les: *Stick to facts.* Één in streven, één doel beoogend, verschillen deze beide woordenboeken toch in sommige opzichten, men kan zeggen vullen zij elkaar aan, zoodat men het eene voor de studie evenzeer noodig heeft als het andere.

Heeft Verdam zich hoofdzakelijk bepaald tot het Middel-Nederlandsch, dat in druk verschenen is, Stallaert's bronnen zijn, behalve de uitgegeven keuren en oorkonden van Zuid-Nederland, vooral oude onuitgegeven documenten, die zeer dikwijls belangrijke woorden bevatten, maar wier inhoud over het algemeen niet gewichtig genoeg is, om de kosten eener uitgave goed te maken. Zulke handvesten, keuren, vergunningen, plakkaten, enz. van plaatselijke overheden, caerten of wetten van gilden, rederijkers en andere vereenigingen, testamenten en inventarissen, rekeningen, processtukken, provinciale costumen, tarieven, enz., ascetische geschriften bieden dikwijls enkele woorden, die voor taal of oudheidkunde van groot belang zijn, maar die, daar de waarde van het geschrift zelf te gering is, onuitgegeven en dus onbekend blijven. Vooral voor de kennis der oude dialecten is uit dergelijke woorden veel te leeren en wie hieromtrent een onderzoek wil instellen, zal, bij uitstek wat Brabant, Limburg en Vlaanderen betreft, in Stallaert's werk menig woord, menige dialectische eigenaardigheid aantreffen. Waar het onuitgegeven documenten geldt, die passages bevatten, welke voor de historie van recht of zeden van belang zijn, daar zal men bij Stallaert soms aanhalingen vinden, die voor het verstand van het woord zelf te lang schijnen, maar dan is het om het belangrijke der geheele plaats, die anders wel nimmer in druk zou verschijnen, dat de aanhaling zoo uitvoerig is.

De moeite, die de schrijver zich hiervoor gegeven heeft, kan men niet genoeg waardeeren. Een groot aantal onuitgegeven oorkonden en brieven van Leenhoven, Schepenbanken en Laathoven zijn hiervoor onderzocht, een achttal inventarissen, vijftien tolrekeningen, om van het groot aantal costumes, leenrechten en keuren niet te spreken. Menig woord, menige vorm komt hierdoor aan het licht, die in de door Verdam gebruikte bronnen niet voorkwam; ik wijs slechts op: *abatementer* tooneelspeler, *abdersse* abdis, *aberdaen* labberdaan, in een stuk uit de 15de eeuw voorkomend, de vroegste plaats, waar dit woord gevonden wordt, voor zoover mij bekend; *abilgement van orloghe* oorlogstuig; *abroyscip* koppelary, bij Verdam *abreyscap* (*abrey* is gevormd van het Fransche *abri* schuilplaats; eene *abreye* was eene vrouw, die eene schuilplaats verschafte aan verliefden), *abroyscip* komt voor in een geschrift uit Audenaerden; *absenteeren* niet slechts reflexief als heden ten dage maar ook transitief in de beteekenis van *ontvreemden*; *abuke*, *in abuke liggen* être en embuscade; *achtergelande* iemand, wiens grond achter aan den grond van een ander grenst, een woord uit de costumen van Aalst.

Achterste clocke wordt door Stallaert verklaard als poortklok, *cloche de retraite.* Dat is in zooverre juist, als men door poortklok verstaat het luiden der klok bij het sluiten der poort. *Achterste* beteekent hier laatste, het laatste luiden der klok, in tegenoverstelling van het eerste luiden des morgens, de *dachclocke* genaamd. In dit artikel had niet *achterste clocke*, maar alleen *achterste* als hoofdwoord van het artikel genoemd moeten zijn; de volgende woorden: *achterste weere*, *achterste*

vierscare, enz., behooren niet onder *achterste clocke*, maar alleen bij het adjectief *achterste.*

Aendracht is evenals *bedrach*, *aendragen* en *bedragen* een dier merkwaardige juridische termen, die zoowel *beschuldiging* als *bewijslevering van schuld* aanduiden, twee beteekenissen, die in het spraakgebruik der middeleeuwen ineenvloeien, omdat de begrippen zich in die dagen in de practijk moeilijk lieten scheiden. Zeer uitvoerig en duidelijk heeft R. Fruin deze quaestie behandeld in de *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 3de *reeks*, IV, blz. 1: *Over waarheid, kenning en zeventuig in de rechtspleging van Holland en Zeeland*, waarheen ik hiervoor verwijs.

Aenhanck komt noch in de beteekenis van aanhanger, noch in die van nieuwen eisch na een vonnis in eersten aanleg bij Verdam voor. Evenmin *aennoemen*, bepalen, uitdrukken, o.a. voorkomende in de costumen van Hoogstraten: *Is gehouden te compareeren ende versuecken met rechte beset te hebbene syne panden oft gronden voer sulcken somme als hy aennoempt*; d.d. a^{o} 1571.

Merkwaardig zijn ook twee woorden, het eerste uit Limburg, het laatste uit het land van Loon: *aensael* en *aenseedel*; het eene beteekent volgens Stallaert *heerenhuis*, het andere *huis* in het algemeen. Wat *aenseedel* betreft, geloof ik, dat de verklaring woonplaats, huis voldoende is; bij *aensael* had echter iets meer gezegd moeten zijn. Vier plaatsen worden hier aangehaald uit de Cost. van den Leenhof van Limburg v. 1570 interpret 17, 30, 41 en 42. Ten rechten verstande schrijf ik ze hier nog eens uit; a. 17 staat: *dat alle relieven van stockleenen ende aensaelen moeten worden gedaen binnen viertich daghen naer doit van den afflivighen*; *soe nyet, den heer stadhouder heeft autoriteyt, met drie genachtinghen van XIIII daeghen tot XIIII daeghen daerop te procederen*; *ende ingevalle sij alsdan nijet en obedieren*, *ses wekens daernaer wordt de heer stadhouder*, *van wege Haere Hoogheeden int voirs. leen ende aensael geimmiteert.* Hieruit blijkt dat een *stockleen* en *aensael* twee namen voor hetzelfde goed zijn, die dus waarschijnlijk een eenigszins verschillend begrip uitdrukken. *Stockleen* is een synoniem met *stockgoed* - bij Kiliaen als *stamgoed*, *fundus avitus non emptus* verklaard - het is dus een *feodum antiquum*, in hd. *altlehn*, een leen dat alleen door vererving overgaat, waarbij de eene broeder het leengoed erft, de andere familieleden, wat daarbuiten is, deelen en zoo noodig door den erfgenaam van het leengoed schadeloosgesteld worden voor hetgeen zij te kort komen. Volgens de Limburgsche bepalingen, in de dagen toen het leenrecht zijne kracht verloren had, wordt deze wijze van verdeeling beperkt en de overbedeeling buitengesloten. Onder 30 wordt bepaald: *dat die leenen gelyckelyk gedeelt worden, gereserveert dat den oudsten den aensael voeryt heeft*, *te weten huys*, *hoff ende graven; daermede noch een roe dambsbreedt*, *om die wieren van 't huijs; boevendien eenen groete morghen platze voer einen coelhoff.* Hieruit zou men op mogen maken, dat *aensael* huis en

hof beteekende, maar 41 is hiermede eenigszins in strijd, waar het spreekt van *de huysinghe*, *gebouwd wesende op den aensael*, *metten kolhoff ende garden.* Volgens deze woorden is er een stuk gronds onder bedoeld. Nu zegt 41: *Welcken leendraegher de gerechticheyt ende preeminentie heeft*, *sal wanneer eenighe goederen vercocht worden*, *die onder synen aensael reporteren*, *dat hy deselve tallen tydt mach inloesen ende trecken, mit alsulcke penningen ende gelycke somme gelts als zy vercocht zyn geweest.* Hieruit blijkt, dat aan den *aensael* het leen verbonden is, waaronder weer andere goederen behoord hebben, die, aan zekere bedingingen voldoende, tijdelijk vervreemd kunnen worden, maar door den bezitter van den *aensael* weder bij zijn goed kunnen getrokken worden. Uit het vorige is gebleken, dat de *aensael* niet het huis is, maar de grond, waarop dit gebouwd is. Het is dus de plek, de woonplaats, die in leen gegeven is. Terwijl door het woord *stockleen* de verhouding tot de voorouders wordt aangeduid, drukt *aensael* uit de plek, waarop het leen gevestigd is. Het is dus, wat elders het *salgud* of *sadelgud* wordt genoemd. *Aensael* en *aenseedel* komen dus in eigenlijke beteekenis elkander zeer nabij. In hd. heeft men *sal*, in de eerste plaats als *verblijf, huis*, maar verder ook nog in die van *gut*, *das laut testaments zu übergeben ist*, niet zoozeer dus *het huis* als *het geheele goed*, vgl. Lexer i.v. *sal.*

Voor *aandoen*, *veroorzaken* treft men hier blz. 26 het nog onbekende *aensaken* aan: *scaden die jman anders home anesaken mochte* (Schepen v. Diest, 9 December 1308).

Heeft Verdam bij *Aert* 1 en 2 er reeds op gewezen, dat het zoowel in de beteekenis *bouwland*, *ploegland*, als in die van *grond*, *geslacht, natuur*, *soort* voorkomt, het aantal beteekenissen, dat zich in de volkstaal van verschillende streken bij dit woord ontwikkeld heeft, blijkt uit Stallaert's opgaven nog grooter te zijn. Naast de bekende vindt men in het zuiden van de 13de tot de 18de eeuw de beteekenis van *gemeene weide, gemeentegrond*, soms afwisselend met *vroente* en *wildert*, verder het *land* in tegenoverstelling van het *water*, meer bepaald *de kaai* en *de markt*, op de kaai gelegen, b.v. *de Korenaerde*, in Latijn *forum bladorum.* Ook Gent had zijn *corenaert;* zelfs ging de naam over op den marktdag, ook *aertdach* genaamd. Zoo werd een landweg of mestweg, d.i. een weg uitsluitend voor vervoer van zaken van en naar het bouwland, een *aertgat*, in Limburg een *oirgat* genoemd.

Bij Verdam komt wel *alf* voor, maar het ww. *alven*, dat bij Stallaert tweemaal geboekt staat, ontbreekt; in Van Vaernewyck's *Beroerlicke tiden* (Gendt) komt het tweemaal voor als *zotten ende alven* en *alven ende ghecken*, d.i. spotten en schertsen. Ook *amer* voor *kaai* en *amerlinck*, eene soort van appelen, zijn nieuwe woorden, evenals *awint* voor windstilte.

Vreemd schijnt de beteekenis, die bij *arcke* wordt opgegeven, nl. *kleine sluis.* Uit de bij Verdam, *Mnl. Wdb.*, I, 457, opgegeven beteekenissen blijkt, hoe deze zich uit de oorspronkelijke beteekenis ontwikkeld

heeft. Eene *arcke* was nl. een boog in de waterbouwkunde dier dagen, de boog, waaronder het rad van een door water gedreven molen draait, verder de houten bogen, - gewestelijk ook de kasten of kisten genoemd - waardoor het water vloeit naar den molen of waarvoor het tegengehouden wordt; dat kan geschieden door het optrekken en inzetten van *borden* of *slaghouten*, nl. *hoechsel van plancken*, of door deuren; in het laatste geval kan men het ook wel *sluis* noemen.

De *slaghouten* dragen hun naam naar het *slag* of *slach*, waarin zij gesteld worden. Het slag maken uit de gezamenlijke ingeslagen palen, met de daarover gelegde dwarshouten; het staat dus gelijk met *de kaste* en *het slacht*, *de arke* in zijne latere beteekenis en in latere oorkonden *molendinum* (*molendinum vulgariter appellatur slacht.* Westf. Wk., III, 1051; in n^{o}. 1654 is sprake van *dei molle tomaiken met ein slachtholt*). Dit *slach* maakt een loop uit, die eene zwakke helling heeft, waarbij dus voor en achter verschil van waterhoogte zijn kan. Met deze gedeelten van het *slach* hebben wij te doen bij Martinez, 239: *dewelcke* (de gezworen erflater der Tholcamer) *ingevolge van de acten van permissie*, *met assistentie van hunnen gesworen waterschatter ende molenslager*, *moeten gadeslaen*, *examineren ende afmeten oft alsulcke gepermitteerde molens worden gestelt op den precisen ende gepermitteerden val. Soe jae*, *worden teeckenen gestelt aen den voorslagh*, *achterslagh ende in de beke; dewelcke men pegelen noemt.* Hier is klaarblijkelijk niet het water van boven, *l'eau d'amont*, bedoeld, zooals Stallaert opgeeft, maar *het voorste gedeelte* en *achterste gedeelte van het schut*, waaraan het peil bevestigd wordt. Dat blijkt ook uit 242: *soo haest die wateren beginnen over te loopen aen de grondtarcke* (d.i. het bovenste, tevens achterste gedeelte der waterplaat of der planken, waarover het water stroomt), *soe moeten sy oock overloopen over de wusberderen* (d.z. de vloeiborden of de onderste houten, die in het voorslag op den bodem zijn aangebracht tot op een hoogte van de grondtarcke achter). *Alsdan is corresponderende den voorslagh met den achterslagh*, *den val der wateren egael ende de waterplaet wel ende behoorlyck geleyt.* Men ziet, dat hier *voorslach* en *achterslach* en *de val van het water* afzonderlijk genoemd worden. Het inzetten der vloeiborden wordt ook genoemd het spannen van het water, d.i. om te zien, of voor- en achterslach op hun peil staan, niet veranderd zijn, ten einde sterker stuw te verkrijgen. De vloeiborden staan erin, wanneer er niet gestuwd wordt door het malen; voor dit laatste dienen de slaghouten.

Van nog een ander woord, van *ayer* zn. m., is de opgegeven beteekenis m.i. niet nauwkeurig uitgedrukt. Stallaert geeft op *meter, mesureur.* De naam komt voor in eene oorkonde uit het stadsarchief van Diest; eene verklaring bij Peeter Coymants, *gesworen ayer van de mate van den wishoudt der stadt Diest.* Uit den vorm blijkt duidelijk, dat het woord aan het Fransch ontleend en van *aier*, *aider*, helpen gevormd is. Hetzelfde is het geval met het volgende woord. *Ayeeren*, *in rechte*

synen dach ayeren is volgens Stallaert *houden*, *vervolgen.* De plaats in de Costumen van Brugge, II, 281 (a° 1525) luidt: *dat als een zake eens inneghestelt wort ende partyen ghelitiscontesteert*, *ofte dat de verweerdere dach ghenouch zal hebben omme tuntwoordene ofte procederene up den heesch ofte verzoucke van den heeschere*, *dat elc ghehouden sal worden zynen dach te ayerene sulc als zy nemen*, *ofte als deelmannen ordonneren zullen.* Uit de grondbeteekenis *helpen* hebben zich die van *ondersteunen* en *volhouden* ontwikkeld, welke men bij Verdam i.v. aantreft, b.v. Amand, II, 1495. *Welken tyt dat si den dach wouden setten, hi ware diene soude hayeren ende bringhen daer vroede persoonen*, etc.

Grammaticaal zijn er ook enkele aanmerkingen te maken. Zoo vindt men *aentyden*, aantijgen, voor *aentiën*, wat de juiste vorm van den inf. is, al staat ook in eene keur van 1433 *aentyden.* Bij Verdam had schrijver den goeden vorm kunnen vinden. *Aeldinc*, uit *aloding*, is ten onrechte met *adeling* verbonden. Het neutr. *allet* had niet in een afzonderlijk artikel, maar bij *al* genoemd moeten zijn. Dat zijn echter kleinigheden naast veel goeds, dat men uit dit werk leeren kan.

Voor kennis van recht, van volk en dialect bevat het veel, dat nog niet onder ieders bereik was. Merkwaardig is b.v. de uitdrukking, in de costumen van Gent van 1431 voorkomende, *aerde ende buucvast* niet voor *aard en nagelvast* maar voor *wettig domicilie hebbend*: *eist dat hi te deser stede... wuent* (woont) *jaer ende dach*, *erdvast ende buucvast*, *met zinen wive ende kinderen.* Zoo wil ik wijzen op hetgeen in voce *bastaerd* omtrent de soorten van deze kinderen gezegd wordt, op *banck*, *banloke* e.a.

Het woord *aenbilt*, waarnaar bij *aenbelt* en *anebelt* verwezen wordt, is niet te vinden achter *aenbyten.*

Barm, ophooping van aarde, komt reeds in 1293 voor en op vele andere plaatsen, zoo bij Verdam als bij Stallaert. Franck, *Et. Wdb.*, i.v. *berm* meent, dat aan Nieuw-Vlaamsch *barm* een mnl. *berm* ten grond gelegen zou hebben; de uitkomst van het onderzoek van Verdam en Stallaert bewijst het tegendeel.

Een ander woord *barm*, in *barmhartig* en *barmelyc* (bij Verdam i.v.) voorkomende, is in het mnl. nog niet gevonden. Franck houdt dit woorddeel voor ontleend aan het Hoogduitsch: *erbarmen*, mhd. *barmherze. Barm* zou dan uit *biarm* ontstaan zijn en samenhangen met *ontfermen;* uit *ontbiarm* ontwikkelde zich *ontverm, ontferm.* 'Vreemd,' zoo voegt hij erbij, 'blijft evenwel de compositie met de partikel *ont*, die slechts in het ndl. en middelnederduitsch voorkomt; misschien is hier de analogie van *ontseffen* of een ander compositum met *ont-* in het spel geweest.'

Er is mij onlangs echter eene plaats voorgekomen, waar niet het ww. *ontbermen* maar *ontbarmen* voorkomt, geheel in denzelfden zin, waarin wij thans *ontfermen* gebruiken.

Bij het nasporen van handschriften uit de X^{de} en XI^{de} eeuw in kloosters en archieven langs de oostgrens van ons land vond ik in het klooster der HH. P. Dominicanen te Nijmegen, die met groote voorkomendheid en welwillendheid de weinige maar kostbare handschriften in hunne goed ingerichte bibliotheek te mijner beschikking stelden, een oud gebedenboekje, perkament, XV^{de} eeuw, goed geconserveerd.

Hieruit teekende ik het volgende gebed op: *O goedertieren*, *barmhartige Vader, God! Om uwer onutspreckeliker mogenthede ende om der overgrote gracie uwer barmherticheit ontbarmt u over uwes dienres ziel N ende alle gheloevige zielen.*

Zoo kan ook dit woord zijne plaats gaan innemen naast *ontfermen.* Het is buiten twijfel, dat nauwkeurig onderzoek van veel, dat nog in kloosters en particuliere archieven verborgen zit, den woordenschat onzer taal aanmerkelijk vermeerderen zal, evenals nu door het onderzoeken en verzamelen door Verdam en Stallaert de beide genoemde woordenboeken der Middelnederlandsche taal een groot aantal woorden bevatten, die men tevergeefs bij Kiliaen of Oudemans zoeken zal.

Met de werken van De Vries, Verdam, Stallaert en Franck kan een boek als *Oud-Holland* van Johan Winkler niet vergeleken worden. Ook hij geeft, zooals hij in de voorrede mededeelt, ‘vruchten van studiën, uitslag van onderzoekingen’, maar het geldt minder objectieve beschouwingen der taal uit vroeger eeuwen dan wel de hedendaagsche taal en zeden van twee gewesten - het den schrijver ‘zoo dierbare Friesland en het welbeminde Vlaanderen, te weinig gekend en wel eens miskend - andere Nederlanders voor te stellen’. De voorliefde voor deze gewesten maakt den schrijver soms bijna onrechtvaardig tegenover de andere streken. Veel van het goede toch, dat hij ginder opmerkt en hier verloren waant, zou hij ook hier te lande kunnen opmerken, wanneer hij met dezelfde welwillende aandacht de steden en dorpen van Zuid-Holland, het land van Arkel, de Betuwe, de Graafschap of Twenthe bereisde en zijn intrek nam niet in de hotels voor HH. reizigers en zomervogels maar in de landelijke *herberg*, een naam niets minder dan het door W. als zoo oorspronkelijk geprezen *gasthof*, dat bij Vlamingen en Duitschers in zwang is. Hij zou er wezenlijk veel vinden, dat hij in Vlaanderen zoo verheft; hij zou er de lange pijpen kunnen vinden en aan 't spoor of eigenlijk aan ‘'t kästjen’ zijn *kaa(r)tjen veur hen en weerumme* (retourbiljet) kunnen krijgen en er wellicht ook menig woord niet verstaan.

Hij zou wellicht dan ook tot de overtuiging komen, dat wanneer ieder deed als hijzelf en zijne eigen taal of ‘gousprake’ met hare bijzondere eigenaardigheden in brief of boek schreef, er eene wonderlijke verscheidenheid in onze schrijftaal zou gaan heerschen; eene verscheidenheid, die ten gevolge zou hebben, dat boeken uit het oosten in het zuiden of westen niet dan met groote moeite konden gelezen worden. Ik spreek niet eens van de onoverkomelijke moeilijkheden, waarmede de

vreemdeling te worstelen zou hebben, om zich in zulk eene verscheidenheid van taal thuis te vinden. Dat tongvallen en ‘gouspraken’ hunne waarde hebben: ik zal de laatste zijn, om de waarde der volkstaal te verkleinen; evenmin zal ik de voedende kracht ervan voor de algemeene taal ontkennen, maar er is een groot onderscheid, of de woorden uit de volkstaal kunstmatig door enkele individuen in de algemeene taal gedrongen worden, dan wel of zij er door de behoefte in komen, doordat het woord of het begrip zich langzamerhand meer uitgebreid heeft en eindelijk gemeengoed is geworden en verstaan wordt.

Winkler zegt in het voorbericht: ‘Vele eigenaardigheden en bijzonderheden, afwijkende van het hedendaagsche gebruik, indruissende tegen de heden ten dage meest geldende inzichten zijn in ruime mate aan deze opstellen eigen.’ Een paar voorbeelden hiervan; blz. 58: *En wat de onderlinge vermenging der drie volksstammen aangaat*, *zoo vinden we ook op Gelderschen bodem Friesen, Saksen en Franken tot één oorbeeld samen versmolten*; blz. 67: *De beerd is gewoonlik zwaar, veelal bont en wankleurig*, *daarby stroef en stram. De huidkleur is uit der mate blank.* Op blz. 168 spreekt W. van *een oorbeeldig Duitsche volksstam in de Elsate* en weder blz. 173: *Immers zijn de landzaten in onze oostelike grensgouen minder oorbeeldig-nederlandsch als d'eigenlike Hollander is.*

Of de lezers van *De Tijdspiegel oorbeeld* en *oorbeeldig* verstaan? Ik betwijfel het. Of Winkler *uit der mate* in drie woorden uitspreekt, geheel anders dan alle Nederlanders? Ik geloof het niet; 't is echter mogelijk, dat hij het zich heeft aangewend. Het komt mij voor, dat Winkler's spelling en taal, die dan zijn eigen tongval moeten weergeven, al evenmin consequent zijn, als de schrijftaal van goede schrijvers zulks in zijne oogen is.

Ik wil echter op het uiterlijk niet langer het oog vestigen. Die eigenaardigheden en bijzonderheden van Winkler kennen wij nu reeds zóó lang, dat wij den schrijver zonder deze haast niet zouden herkennen. Is dat uiterlijk soms wat vreemd, in de kern is zooveel goeds.

Daartoe reken ik in de eerste plaats zijne groote liefde voor de volkstaal, die hem er vroeger toe bracht, zijn *Nederduitsch dialecticon* te schrijven, om van andere opstellen niet te gewagen; die hem nu in het eerste hoofdstuk een krachtig pleit, om de waarde der volkstaal niet te miskennen, in de pen gaf, - een hoofdstuk, dat ik ter lezing en behartiging aanbeveel, al kan ik mij niet met alles vereenigen, - die hem drong, om met het oog op volksleven en volkstaal geheel Friesland, Vlaanderen, Brabant en Fransch-Vlaanderen te doorreizen.

In het tweede hoofdstuk: Friesen, Saksen, Franken - onze voorouders, - bespreekt hij de vroegere bewoners dezer gewesten, niet enkel wat taal maar ook wat volksstam betreft. Hierin vergist hij zich m.i., als hij op blz. 69 den Saks bij uitnemendheid te Deventer of Zutfen wil zoeken. Deventer is eene Saksische stad geworden, Zutfen

is dat nooit geweest. De taalgrens loopt thans een eind oostelijk van Zutfen en Warnsveld. Maar nog meer. Ik zou willen vragen, of men daar inderdaad eene Saksische bevolking heeft en of het niet Frankische lieden geweest zijn, die mannen daar over den IJsel, die langzamerhand, door de zich van het oosten naar het westen uitbreidende Saksen onderworpen of in hun bond opgenomen, de Saksische taal zijn gaan spreken. Wanneer de ethnoloog, zooals Winkler verzekert, Friesen, Franken en Saksen evenzoo duidelijk onderscheidt als de botanicus den eik, de linde en den beuk, - wat ik ten opzichte van Winkler's ethnoloog vooralsnog betwijfel - dan zal hij in Salland en in het westen van de Graafschap Zutfen toch tot andere conclusies moeten komen dan Winkler; uit de geschiedenis dier streken krijgt men niet dezelfde resultaten, als waartoe de onderzoekingen van Winkler's ethnoloog geleid hebben.

Wilt gij Winkler in zijne kracht zien, hoe hij een open oog heeft voor volkskarakter en oude gebruiken, voor volkstaal en volksleven, hoe ook geen trek van het landschap onopgemerkt door hem wordt voorbijgegaan, volg hem dan in de volgende hoofdstukken op zijne reizen door Duitsch-Friesland, op zijn tocht naar Sagelterland, maar vooral waar hij land, volk en taal in West-Vlaanderen beschrijft.

‘Enkele algemeene indrukken, die hij bij 't doorwandelen van die steden ontfing’, zoo noemt de schrijver ze, ter verontschuldiging dat hij niet alles, wat er merkwaardigs in Brugge, Kortrijk en Oostende is, beschrijft. Maar die enkele algemeene indrukken zijn fijn en diep gevoeld; er blijkt uit alles, wat Winkler schrijft, een gemoed, dat meer opneemt dan den enkelen indruk van lijnen; hij heeft oor en oog voor al wat er uit die schoone lijnen van Vlaandren's oude gebouwen spreekt, voor hetgeen zij verhalen van 's lands grootheid en strijd, voor den kunstzin van vroeger eeuwen, die thans den aanschouwer met weemoed vervult. Eenzaamheid, stilte heerscht er in de straten. ‘Slechts in de hoofdstraten die zich tusschen de Spoorhalle en Groote markt uitstrekken’ - zoo luiden Schrijvers woorden over Brugge - ‘op die markt en daaromtrent heerscht daar eenig vertier en verkeer, ofschoon op verre na niet zoo als in onze steden. Maar overigens - wonderbaarlik stil en doodsch is het er. Slechts hier en daar ziet men een man of eene vrouw door de straten gaan, zoo drie, vier of vijf in eene lange straat of op een ruim plein. En geen vroolik, bedrijvig straatleven, geen kooplieden, die met helderklinkend geroep of gezang hunne waren venten, geen gerij en geros, geen gejoel en gelach, geene aanstekelike vroolikheid heerscht er; geen gewandel van welgekleede lieden, geen geslenter van jongelui uit alle standen, die er eens een halfuurke van nemen, geen luidruchtig kinderspel; niets of zeer weinig van dat alles! 't Is of men door een stad wandelt die plotseling door drie vierde gedeelten harer inwoners verlaten is.

En toch heeft Brugge hare 45000 inwoners; is dus eene stad als

Haarlem en Leiden, Arnhem en Groningen. Haarlem en Leiden hebben in Holland ook den naam van stille steden te zijn en aan Arnhem zal niemand den naam van eene drukke levendige stad geven. Toch overtreffen zij Brugge verre, wat het verkeer op de straten aangaat. Van de levendige vroolike stad Groningen met haar druk handelsverkeer behoef ik niet te gewagen in vergelijking met Brugge.

Waar schuilen toch al die vijf-en-veertig-duizend Bruggelingen en wat voeren ze uit? zoo vraagt men zich onwillekeurig af. Ik kan hierop geen antwoord geven, ik weet het niet. Maar hetzelfde verschijnsel merkte ik ook op te Mechelen en te Leuven, ja, zelfs te Gent, zoo men de hoofdstraten en pleinen uitsondert.

Eenen byzonder ongezelligen, doodschen indruk maken ook de grachten te Brugge. Denk niet dat gij daar vertier en beweging op het water zien zult, van af- en aanvarende schepen van allerlei form, van laden en lossen op de kaden. Nog doodscher als de kaden zijn de grachten. Geen enkel vaartuig zag ik er. Maar zachtkens floeit er het water, onbewogen door kiel en voer. Hier en daar zwemt er een paar blanke zwanen stil en statig in heen en weer - een schoon gezicht, dat is waar! Zelfs waterplanten groeien er in de grachten midden in de stad; de bekende breede, platte pompebladen met de schoone, witte en gele bloemen - zoogenaamde waterlelies - daartusschen. Ook het duitblad zag ik er den waterspiegel hier en daar bedekken, nevens de teedere witte bloemkes van de waterranonkel, met hare fijn getakte bladeren. Ook dat is schoon en schilderachtig, maar! - aan den Noord-Nederlander, die zoo iets in zijn eigen land nooit zag, geeft het eenen zeer vreemden indruk, eenen zeer byzonderen, die tot nadenken stemt.'

Uit hetgeen ik aanhaalde, blijkt genoeg, hoe goed de schrijver den slag heeft, om in lossen stijl zijne indrukken weer te geven, met flinke trekken te schilderen, wat hem in hetgeen hij aanschouwde, getroffen heeft, en den lezer met hem te doen zien, met hem te doen gevoelen.

Gaarne zal men hem dan ook verder volgen over de grenzen, naar Fransch-Vlaanderen, een land, blijkens de ervaringen van Winkler, getuigen de talrijke Vlaamsche rederijkerskamers en de in 1853 opgerichte Maatschappij van Vlaemsche letterkunde te Duinkerken en het Genootschap Moedertaal en Vaderland, nog Vlaamsch in merg en been. Wat Winkler mededeelt van de geschiedenis der Vlaamsche taal dáár sedert de 16de eeuw en van het eigenaardig Vlaamsche volkskarakter, dat o.a. in den oorlog van 1870 zoo sterk aan het licht kwam, verdient de aandacht; het zou te veel plaatsruimte innemen, indien ik ook hieruit stukken mededeelde.

Ook het reisverhaal zelf, de tocht van Gent langs Deinse, Tielt en Kortemarkt naar het eerste Fransche plaatsje, het dorp Ghyvelde, en vandaar naar Duinkerken - eene reisbeschrijving, telkens afgewisseld door verhalen, waarin Schrijver de Vlamingen met al hunne eigenaar-

digheden van taal en karakter zoo aardig laat optreden, - zal velen aangename uren verschaffen en hen opwekken, om zelf dat land van Saksen en Friezen en Franken eens te gaan bezoeken.

Het volgend hoofdstuk: ‘Haarringen, Hoofdbeugels en Oorijzers’, voert ons in de eerste plaats naar Frieschen bodem terug, de plaats, waar de oude Germaansche haarring het langst bewaard is gebleven, waar de ijzeren hoofdring, die het haar bijeenhield, allengs een gouden sieraad geworden is, dat alleen in zijne benaming de herinnering bewaart aan het metaal, waaruit het eenmaal vervaardigd was.

Na nog een woord aan de Fransche bierbrouwers en hun bier in vroeger dagen gewijd te hebben, eindigt Winkler zijn boek met Laus Frisiae, waarin hij zijn hart uitstort en in poëtisch proza bezingt al wat daar goeds en schoons op zijn geliefden geboortegrond gevonden wordt.

Daar is eene warmte in, die goeddoet, ook al moge men eens eene enkele maal overdrijving vinden in de woorden, waarmee de schrijver zijn lievelingsonderwerp behandelt, waar 't het vrije land der vrije mannen geldt.

Wanneer ik er plaats en tijd voor had, zou ik gaarne nog meer goeds, dat ik aantrof, wat meer op den voorgrond stellen en ook weder sommige ketterijen, die, naar Schrijvers meening, enkel tegenover het algemeen gevoelen staan, nader bespreken; er zou echter, om deze laatste te gaan weerleggen, een lang en breed betoog noodig zijn, dat menigen lezer van dit tijdschrift het zoo spoedig mogelijk zou doen ter zijde leggen; bovendien zijn het ketterijen, die in mijn oog van niet zoo groot belang zijn, dat zij de waarde van het overige verminderen. Overdrijving straft gewoonlijk zichzelve. Waar deze in de hoofdstukken ‘Volkstaal’ en ‘Boeketaal’ aan het woord is, zal ieder, die nadenkt, haar spoedig genoeg ontdekken. Maar zelfs wanneer men zich hiermede niet vereenigen kan, zal men *Oud-Nederland* met genoegen lezen en er menig behartigenswaardig woord in vinden.

‘In 't verleden ligt het heden’, heeft een dichtermond eens gesproken en het is eene waarheid, die de beoefenaar van taal- en van volkenkunde, van dier- en plantkunde, van elke wetenschap bevestigen zal: het tegenwoordige kan slechts door nauwkeurige kennis van de vroegere toestanden goed verklaard worden. Zullen wij het heden ten volle kunnen begrijpen, dan moeten wij het verleden verstaan. Daarom richten wij den blik gedurig terug en naarmate de wetenschap vorderingen maakt, trachten wij des te dieper door te dringen in de kennis der vroegere wereld. Maar naarmate wij verder terug gaan, worden de feiten schaarscher, moeten wij soms door hypothesen vergoeden, wat door den tand des tijds aan ons gezicht onttrokken is.

Geen terrein nu zoo onzeker als dat, waarop de mensch zich vroeger en later zoo gaarne bewogen heeft, n.l. dat van het onderzoek naar

den oorsprong van den mensch, naar de eerste klanken, die hij uitbracht, naar de plaats, waar zijne eerste woonstede stond of, zooals men dat ook wel noemt, waar de bakermat des menschen was.

De eene hypothese heeft de andere opgevolgd; de mythe uit vroeger eeuwen heeft het op hare wijze verklaard; de legende heeft ons verhalen uit ouden tijd overgeleverd, om het onverklaarbare te verklaren; ook wetenschappelijke hypothesen zijn er geleverd, maar nog altijd klinkt het van dengene, die naar bewijzen gevraagd heeft:

> 'Da steh' ich nun, ich armer Thor,
> Und bin so klug, als wie zuvor.'

Waar de feiten zoo geheel ontbreken, is het onmogelijk iets meer te geven dan eene hypothese, die door eene andere dikwijls even gemakkelijk wordt omvergeworpen.

Niet veel anders klinkt het antwoord op de vraag: waar stond de wieg van onzen stam, waar woonden de Indo-Germanen? Ook hier zijn het gissingen, maar niet meer gissingen zonder éénige gegevens; deze gegevens zijn echter nog zoo klein in aantal, dat wij aan het antwoord op deze vraag geene hoogere wetenschappelijke waarde kunnen toekennen dan die van meerdere of mindere waarschijnlijkheid. De weinige gegevens voor de beantwoording dezer vraag heeft ons eerst het taalonderzoek der laatste tijden geleverd. De vergelijkende taalstudie op breeden grondslag heeft ons den samenhang der talen duidelijker doen inzien, heeft ons echter ook menige gaping in onze kennis doen zien; zij heeft ons veel geleerd omtrent de geschiedenis der oude volken, wat in de geschiedboeken niet was opgeteekend, ons over menige hypothese uit vroeger tijden een nieuw licht doen opgaan; door haar critisch onderzoek, door hare ontdekkingen vele vroegere vermoedens en gissingen, die op geen enkel feit berustten, als onhoudbaar doen ter zijde stellen.

Zoo hielden in oude tijden sommige volken zich voor autochtonen, voor uit den grond zelf geboren, terwijl andere weder hij een naburig volk hunne bakermat zochten en aan de uitwijking van een koningszoon met zijne getrouwen zichzelf en hun koningsgeslacht verbonden.

Later, onder den invloed der wetenschap en der Christelijke theologie, begon men het Hebreeuwsch voor de moeder der talen en den Semitischen stam voor het volk te houden, dat aan alle andere het aanzijn geschonken had.

Leibnitz was de eerste, die zich hiertegen verzette - Becanus, die meende, dat Vlaamsch de paradijstaal geweest was, stilzwijgend voorbijgaande -; Adelung schreef in 1781: 'De Hebreeuwsche taal is wel de oudste, waarvan wij vele letterkundige gewrochten hebben, maar daarom is zij nog niet de oorspronkelijke taal van den mensch.' Op eene andere plaats heeft hij gezegd: 'Het is onmogelijk, alle talen van ééne af te leiden; de arke Noach's is mij een gesloten burcht en het puin van Babylon's toren zal ik rustig laten, wat het is.' Zonder dat

hij bepaalde gegevens had, meende hij toch, dat de oorsprong der Europeesche volken in Azië moest worden gezocht.

Met, naar het scheen, eenigen grond van bewijs werd de Aziatische afstamming door F. von Schlegel uiteengezet.

Men had het Sanskrit leeren kennen, en nu meende men, èn op grond van de verwantschap dezer taal met de Europeesche talen, èn om den hoogen ouderdom der hierin geschreven zangen, dat van Indië uit Europa bevolkt geworden was. - Van hieruit zouden zich kolonies in de westelijke streken gevestigd hebben en zoo zou Europa van Indië uit zijne verschillende bewoners gekregen hebben, evenals Amerika weder zijne bevolking uit Europa. - Vanwaar het verschil tusschen de talen en volken in dit werelddeel, terwijl zich een dergelijk verschil in Amerika niet voordoet? Dat was eene vraag, welke niet gesteld werd.

Zonder tegenspraak bleef deze hypothese dan ook niet lang. Door Rhode, A.W. von Schlegel en F.A. Pott werd de bakermat van den Indo-Germaanschen stam dan ook niet meer in Indië zelf, maar in de hoogvlakten tusschen Oxus en Jaxartes gezocht. Van hieruit hadden Perzen en Indiërs zich zuid- en zuidoostwaarts bewogen, terwijl de andere volken zich naar het westen richtten. *Ex oriënte lux*, de zon richt zich van het oosten naar het westen, en deze richting was ook die van de groote beweging der volken van onzen stam geweest. Velen werkten op verschillende wijzen deze hypothese verder uit en trachtten door de studie van den woordenschat der verschillende Indo-Germaansche volken tot de kennis te komen van den toestand, waarin dat Ur-volk verkeerde, dat daar in de hoogvlakte van Azië gewoond had. Ook J. Grimm hield in zijne *Geschichte der Deutschen Sprache* aan dit hoofddenkbeeld vast, maar stelde zich toch meer ten doel, een helder beeld te geven, hoe de Europeesche talen en volken onderling dan hoe zij met Azië in betrekking staan.

Vóórdat de Indo-Germanen zich in verschillende stammen scheidden en Europa bevolkten, waren zij volgens zijne meening oorlogszuchtige herdersvolken, die van hunne kudden, van de jacht en den roof leefden. Eerst later werden zij vreedzame landbouwers.

Van deze stammen bleven, naar Bopp's meening, sommige langer bij elkander, terwijl andere zich vroeger afscheidden.

Zoo hield men het ervoor, dat een tijdlang Slaven en Germanen samenbleven, terwijl Grieken en Romeinen reeds in Europa zuidwaarts getogen waren en Perzen en Indiërs zich van de Aziatische hoogvlakte naar het zuidoosten hebben voortbewogen.

Anderen na hem, zooals bijv. Pictet, wezen erop, dat in de verschillende Indo-Germaansche talen dezelfde woorden voor den zomer, den winter en de lente voorkwamen, dat dus het Ur-volk in eene streek moest gewoond hebben, waar deze drie jaargetijden gevonden werden en waar het ijs zich ook des winters op de wateren vertoonde. Hieruit en uit sommige dier- en plantnamen meende hij te mogen opmaken, dat

geen ander land dan de hoogvlakte van Oud-Baktrië de bakermat der Indo-Germanen kon geweest zijn. Van die noordelijke streken hadden de Indiërs in de oude hymnen van den Rig-Weda nog herinneringen bewaard, wanneer zij den winter en den herfst gedenken. De voornaamste onderzoekers, zooals Lassen, Muir en anderen, vereenigden zich hiermede, en nog heden zijn er velen, zooals o.a. Fick, Victor, Hehn, Kiepert e.a., die de Aziatische herkomst voorstaan.

Op grond van de uitbreiding der Germanen in Noord-Europa in eene breede streek van oost naar west, meende Kiepert, dat ook de Indo-Germaansche volksverhuizing in dezelfde richting moest plaats gehad hebben. Voor de uitbreiding van het oosten naar het westen pleit z.i. de overeenkomst met andere volksbewegingen, en dan is, volgens zijne meening, het uitgangspunt dezer beweging nergens anders te zoeken dan in de dalen tusschen Indus en Oxus. De zich westwaarts bewegende massa zou dan eerst den Taurus gevolgd zijn en zich in West-Azië in twee groepen gesplitst hebben, waarvan de eene langs den zuidkant van den Kaukasus Europa was binnengetrokken.

De bewijzen, welke deze geleerden bijeenbrachten, waren echter niet zoo afdoende, om alle onderzoekers van de waarheid hunner stelling te overtuigen, en voor velen bleef het niet meer dan eene onbewijsbare hypothese. Geen wonder dan ook, dat door sommigen eene andere hypothese gesteld werd.

Een Engelschman, G. Latham, sprak in 1851 en 1862 als zijne overtuiging uit, dat niet in Azië maar in Europa de oudste woonplaatsen der Indo-Germanen gezocht moesten worden. Hij meende eene nauwere verwantschap tusschen Slavisch en Sanskrit ondekt te hebben. Een van beide was nu, z.i., mogelijk: òf de Indiërs hadden zich van de Slaven afgescheiden en oostelijke woonplaatsen gezocht, òf de Slaven hadden de Indiërs verlaten en zich naar Europa gericht. In het laatste geval had echter ook de groote Germaansche massa, die met de Slaven ten nauwste samenhangt, met hen westwaarts moeten trekken; en dewijl het nu waarschijnlijker is, dat eene kleine groep zich losmaakt van eene groote massa en andere woonplaatsen op gaat zoeken, dan dat zulks door de grootere volksmenigte geschiedt, zoo achtte hij het waarschijnlijker, dat de Indiërs zich uit de oostelijk van Lithauen gelegen streken oostwaarts bewogen hadden, dan dat de geheele Germaansche en Slavische massa naar het westen getogen was.

Hoewel veel van hetgeen Latham beweerde, niet op genoegzame gronden steunde, had zijn werk toch ten gevolge, dat sommige onderzoekers, zooals Benfey, Whitney e.a., op het punt der Indo-Germaansche afstamming aan het twijfelen geraakten en noch ten gunste der eene, noch der andere hypothese uitspraak konden doen.

Anderen werkten de ideeën van Latham nog verder uit. In de eerste plaats werd dat gedaan door L. Geiger in zijn werk: *Ueber die Ursitze der Indogermanen.*

Uit de namen van sommige boomen, van gerst en rogge, van de weede, van de jaargetijden, van het zout, de mossel, de oester en van sommige visschen maakte hij op, dat niet het oosten van Europa maar integendeel het midden van Duitschland de plek geweest is, waar de wieg van den Indo-Germaanschen stam gezocht moet worden.

Niet hiertegenover staande, maar toch eenigszins afwijkende is de voorstelling, door S.G. Cuno in zijne *Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde* gegeven. Nog één zijnde, moest het Indo-Germaansche Urvolk reeds vele millioenen sterk zijn geweest. Bij deze massa had zich de Ur-taal ontwikkeld en wel in velerlei idiomen, die onderling op verscheiden punten overeenkwamen, maar in sommige opzichten van elkaar afweken. Deze idiomen gaven later het aanzijn aan de verschillende Indo-Germaansche talen, die dus, zijns inziens, niet uit één taal ontstaan zouden zijn, maar wèl hij één volksmassa.

Zulk eene menschenmassa kon niet op een bergplateau gewoond hebben, maar moest, volgens Cuno, in eene min of meer vlakke en uitgebreide streek hare woonplaats gehad hebben, waar geene groote hindernissen voor het algemeen verkeer waren. Deze woonplaats nu vond hij in de vlakte, die zich van het oosten van ons werelddeel tot het noorden van Frankrijk uitstrekt. Zij moesten zich in de buurt der Finnen hebben opgehouden, dewijl men in het Finsch sporen van verwantschap met de Germaansche talen aantreft.

Die sporen van verwantschap, door Cuno gevonden, zijn echter door latere onderzoekers en grondige kenners der Finsche talen daar niet in aangetroffen; wèl is het waar, dat er in het Finsch - zooals door Thomssen is aangetoond - eene menigte woorden van Germaansche afkomst zijn, doch deze werden uit de oude Skandinavische taal overgenomen en soms van Finsche toevoegsels voorzien. Het Finsch is gebleken eene Noord-Aziatische taal te zijn, die in geene betrekking tot de Indo-Germaansche staat, evenmin als het Hongaarsch. Het is gevaarlijk, om in onbewijsbare of moeilijk bewijsbare zaken te veel te willen bewijzen. Zijne hypothese vond dan ook geen grooten aanhang. Monier Williams wees in de *Nineteenth Century* van 1881 nog op het plateau van Pamir als het moederland der Indo-Germanen, terwijl ook J. van der Gheyn in zijn zoo lezenswaardig werk: *Le Berceau des Aryas*, het oog vestigt op Centraal-Azië.

Nog verder dan Cuno ging Th. Pösche; niet tevreden, dat Cuno eene groote uitgestrektheid aanwees, waar de oudste Indo-Germanen gewoond moeten hebben, trachtte hij de plek te vinden, vanwaar deze massa zich over de Europeesche noordvlakte verbreid moest hebben. Deze plek vond hij op grond van een physiologisch onderzoek in de Rokitno-moerassen in Rusland, tusschen de Beresina en Dniepr gelegen. Mainow, een Rus, had in 1875 meegedeeld, dat daar eene groote mate van ontkleuring in de geheele natuur voorkwam, dat er dus veel albino's onder de menschen en dieren gevonden werden - een vroeger reiziger

in die streken, Von Fischer, meldde hiervan echter niets -; hierop grondt Pösche nu zijne hypothese, dat de Arische volken oorspronkelijk alle blond waren, en daar de blonde kleur een half albinisme is, moest in de buurt van de streek, waar de meeste blonden wonen, natuurlijk de plaats van oorsprong, waar het volkomen albinisme bestaat of bestaan heeft, zich bevinden. De Rokitno-moerassen met de albino's waren in de buurt van de Germaansche en Slavische blonden; derhalve was hier de oorsprong van den Arischen stam te zoeken. Naarmate de volken zich verder van hun oorsprong, onder andere levensomstandigheden, bewogen, zich met andere rassen vermengden, verminderde de pigmentloosheid en ging de lichte kleur allengs in blond en zwart over. Ook uit de taalkunde haalt hij een bewijs. Het Lithausch is voor hem de taal, die het minst van de oorspronkelijke taal ontaard is. Deze taal is zoo zuiver gebleven, omdat zij het dichtst is gebleven bij de plek, waar eens de oorspronkelijke taal door witharige, blankhuidige, langhoofdige Ur-Ariërs gesproken is.

Zooals men uit deze bewijsvoering kan zien, gaf het philologisch gedeelte geene groote waarde aan dit werk. De zuiverheid eener taal en hare overeenkomst met de Ur-taal is, zoolang de laatste niet bekend is, moeielijk te bewijzen. Terwijl de taalvorschers dit werk dan ook zeer ongunstig beoordeelden, waren de anthropologen echter met enkele resultaten ervan zeer ingenomen. Wel konden zij zich niet vereenigen met de hypothese, dat een ‘witharig kakkerlakkengeslacht’ daar in de Rokitno-moerassen de voorvaders van de Indo-Germanen zouden geweest zijn, maar naar hunne meening was door Pösche wèl bewezen, dat de blanken een afzonderlijken stam vormden en dat de bakermat van dezen stam niet in Azië maar in Europa moest worden gezocht. Zoover was men in 1878. In 1886 werd door sommigen eene nieuwe hypothese gehuldigd(*).

Karl Penka uit Weenen had in zijne *Origines Ariacae* reeds op Skandinavië als het geboorteland van den Indo-Germaanschen stam gewezen; in 1886 zette hij dat nader uiteen in zijn boek: *Die Herkunft der Arier.*

Penka neemt aan, dat Noord-Europa de bakermat der menschheid is geweest. Door het aanbreken van een tijd van koude en ijs werd de mensch genoodzaakt, het hooge Noorden te verlaten. Het eerst verlieten de weekste en zwakste stammen die streken, n.l. Hottentotten, Vuurlanders e.a., die, steeds meer opgestuwd door volgende rassen en stammen, zich tot de zuidelijke streken moesten voortbewegen.

Een ander gedeelte trok uit het Noorden van Europa naar Midden-Azië, vanwaar zich later weer een deel over Midden-Europa verspreidde. Dat waren de volken van Turanisch ras, kenbaar door hunne korte schedels (brachukefalen). Het langst hield zich in het koude Noorden het

(*) Een gedeelte van dit opstel verscheen reeds in de *Nieuwe Rotterdammer courant* van 29 December 1886.

sterkste en kloekste ras, dat der Ariërs, op. De schedels uit voorhistorischen tijd maken voor Penka uit, dat de langschedelige Ariërs, allengs ook naar het Zuiden trekkende, daar de Turanische bevolking gedeeltelijk teruggedrongen hebben, gedeeltelijk zich hiermede hebben vermengd. De opgedrongen volken zijn in de bergen teruggeweken en daaraan schrijft hij het voorkomen van kortschedelige hoofden in sommige streken van het zuiden van Frankrijk en Duitschland toe. In het zuiden van Europa was een Semitisch ras, dat door de vermenging met de Ariërs van aard veranderde, welk gemengd ras ook in Ierland gevonden wordt. De dier- en plantsoorten uit voorhistorischen tijd, in Skandinavië gevonden, schijnen z.i. mede deze hypothese te bevestigen. Daar toch worden knoken gevonden van alle dieren, wier namen in den algemeenen woordenschat der Indo-Germanen aangetroffen worden. Nog andere bewijzen, zegt de schrijver, zijn er in de oude letterkunde der volken aanwezig: alle oud-Germaansche volken hebben de herinnering aan hun verblijf in het Noorden en hun tocht vandaar zuidwaarts in hunne stamsagen bewaard. Het is natuurlijk, dat bij hen en niet bij andere rassen zulks het geval is, want zij zijn zooveel later vandaar vertrokken en hebben hunne tochten niet zoo vèr uitgestrekt.

Deze sagen vindt hij bij den Latijnsch-Gotischen historicus Jordanus, die van de Goten, Gepiden en Herulen verhaalt, dat zij eenmaal de *vagina nationum Scandza* in schepen verlaten hebben; verder bij Procopius in zijne berichten over Rugiërs en Warnen; bij Plinius, Strabo en Tacitus in hunne berichten omtrent de Kimbren; in de verhalen van Angelsaksische schrijvers omtrent de komst van Angelen en Saksen uit het Kimbrisch schiereiland; als bron hiervoor moet o.a. Alfred's vertaling van Orosius dienst doen.

Voor de herkomst der Franken uit het hooge Noorden steunt hij op een gezegde van Freculph, Bisschop van Lisieux in de 9de eeuw, die als vroegere woonplaatsen der Franken òf Phrygië òf Scanza insula opgeeft. Alleen het laatste is waar, volgens Penka - dat noch het een noch het ander waar behoeft te zijn en dat Freculph hiervoor eenvoudig uit Jordanus of uit een anderen Latijnschen historicus geput heeft, komt niet bij hem op -; ook de Bourgondiërs, Longobarden e.a., hoewel de verhalen van hunne noordelijke herkomst eerst bij veel latere Latijnsche historici voorkomen, moeten bewustzijn van hunne herkomst uit het Noorden gehad hebben.

Hoe vernuftig en met welke geleerdheid deze boeken van Penka ook mogen samengesteld zijn, hoeveel goeds er ook in het hoofddenkbeeld: de volkeren vergaan, de rassen blijven bestaan, de vermengingen wisselen, maar er blijven bestanddeelen van over, moge aangetroffen worden, toch is er veel, zeer veel in, dat niet op voldoende gronden berust.

Het groote vertrouwen op de sagen van Jordanus en de verhalen

van latere historici wordt door de meeste geschiedschrijvers niet gedeeld. Jordanus vooral, die zelfs niet eens een zelfstandig onderzoeker en geschiedvorscher maar de vervaardiger van een uittreksel uit het werk van anderen was, staat in dit opzicht niet hoog aangeschreven. Reeds in vroegeren tijd, in 1616, trok Ph. Cluverus te Leiden te velde tegen het geloof aan de fabels, die Jordanus, en in navolging van dezen ook anderen, als geschiedenis opdischten. Later is dat nog herhaalde malen aangetoond door mannen als J. Grimm, Felix Dahn e.a. Al deze door Penka genoemde bronnen zijn van onzuiver allooi, want het zijn geene eigenlijke stamsagen, maar verhalen van latere, meest Latijnsche historici.

Terwijl zoo het historische deel der bewijsvoering niet onaangevochten blijft, verheffen zich ook tegen het anthropologische gedeelte verscheidene stemmen. Kirchhoff ziet b.v. niet in, waarom er noodzakelijk samenhang moet zijn tusschen het noordelijk klimaat en de blonde haren, daar toch Eskimo's, Samojeden e.a. steeds noch blond noch blauwoogig zijn, zooals Penka van de oorspronkelijke Ariërs betoogt op grond van hun noordelijk verblijf.

Anderen, w.o. Fr. Müller, meenen, dat de conclusies, uit in de oude begraafplaatsen gevonden schedels getrokken, niet van eenige overijling zijn vrij te pleiten. Het onderzoek der schedels is nog van betrekkelijk jongen datum en zeer zeker zal een nauwkeurig onderzoek der levende geslachten nog wel eens andere meeningen doen ontstaan, terwijl bovendien omtrent den tijd, waaruit deze schedels dagteekenen, de opinies ook niet alle dezelfde zijn.

Onderzoeken wij nu nog enkele van Penka's beweringen, die op taalkundige grondslagen berusten.

Op Skandinavië als bakermat zou wijzen het ontbreken van een gemeenschappelijken naam voor den leeuw, den olifant, den tijger, den aap en den kameel. Indien men nu al aanneemt, dat in vroeger tijd bij geen der stammen een der bij andere stammen in gebruik zijnde naam verloren gegaan is, dan is *nog* daardoor niet bewezen, dat Skandinavië de bakermat der volken geweest moet zijn. De reiziger Ujfalvy toch verklaart, dat ook de valleien van het hoogland van Pamir aan alle gegevens der linguistische palaeontologie voldoen; dat ook hier de genoemde dieren ontbreken. Bovendien is het volstrekt niet zeker, dat de oudste bewoners van Noord- en Midden-Europa den grooten olifant niet meer aanschouwd hebben, toen zij zich er vestigden. Èn in Noord-Rusland èn in het Westen van Europa - o.a. te Lier in België - zijn geheele geraamten van den mammouth of olifant der voortijden gevonden; wanneer dit dier hier uitgestorven is, is even onbekend, als wanneer de eerste mensch zich in deze streken vertoond heeft. Hoe moeilijk het is en hoe gevaarlijk, om uit het thans bestaande tot den toestand in vroeger dagen te besluiten, kan, behalve uit de mammouthgeraamten, blijken uit de bij Heda vermelde bepaling over de jacht op den

elo en den *Schelo* (wild paard) in de dagen van Keizer Otto, twee dieren, die evenals de *ur* en de *wisant* thans uit West-Europa verdwenen zijn, maar vroeger deel uitmaakten der fauna van deze streken.

Ook de berk, die als speciaal in het Noorden van Europa voorkomend wordt voorgesteld, komt in het Oosten voor en heet in 't Sanskrit *bhûrga.* Max Müller in zijn werk: *Biographies of Words*, zegt blz. 103: '*I possess sanskrit mss. from Kashmir written on birch-bark. The roofs of houses are thatched there with birch-bark*'; terwijl Sir George Birdwood zegt: '*The common birch* (*betula alba*) *is a native of all the colder regions of Europe and Asia.*'

Waar Penka als beslist op den voorgrond stelt, dat de Germanen één algemeenen naam voor de zee hadden, - want volgens zijne theorie hebben zij zich eerst in de Noord-Duitsche landvlakte gescheiden - daar stelt hij als zeker, wat onder de taalvorschers geenszins voor uitgemaakt wordt beschouwd. Wel stemmen enkele stammen overeen, o.a. de Europeesche, die het woord *mare* in Latijn, *marei* in Gotisch, *morje* in Slavisch hebben, maar lang niet alle Indo-Germanen, want in het Oosten vinden wij een geheel ander woord. Eerder zou men dus mogen vermoeden, dat de westwaarts trekkende volkengroepen na hare scheiding van de oostelijke verwanten de zee hebben leeren kennen. Vooralsnog is het moeilijk uit de taal te bewijzen, dat de geheele Indo-Germaansche volksmassa één naam voor de zee had, voordat zij zich scheidde.

Ten slotte nog eene aanmerking, waaruit men het best kan zien, welke waarde aan taalkundige beweringen als die van Penka te hechten is.

Penka zegt, dat de herinnering aan de Arische gemeenschap nog leeft in verschillende namen van volken, die op *Arii* uitgaan, z.a. *Chattuarii*, *Attuarii*, *Cantuarii*, *Boioarii* e.a. Dat getuigt van zulk eene verregaande onkunde op dit gebied, dat men haast niet weet, of men het als ernst of scherts moet opvatten. Aan ieder toch is het bekend, dat deze verlatiniseerde uitgang *arii* niets met den Indischen naam Aryas te maken heeft, maar de verkorting of verbastering is van een Germaansch substantief.

De oudere Germaansche vormen, in stede van het woord in vorm tot Aryas te doen naderen, verwijderen het ervan; voor de Latijnsche namen vindt men toch *Chattuwarii*, *Attuware*, *Cantware*; ook in Skandinavië treft men deze samenstellingen aan, als *Rumverjar*, Anglosaksisch *Romware*, dat zijn de *ware* of *mannen van Rome*, van Cant, van Chattun of Hessen, enz. Zoo heette ook *Canterbury* in het jaar 1009 nog *Cantwarabyrig*, d.i. de burg der mannen van Cant of, zooals het thans heet, Kent.

Waar men zulke slordigheden in de methode van werken aantreft, mag men wel zeer voorzichtig zijn in het aannemen van feiten, die als

vaststaande werden voorgesteld, maar over welker zekerheid men niet voldoende kan oordeelen.

Ook na het werk van Penka kan men dus de Europeesche herkomst der Indo-Germanen nog niet als eene uitgemaakte zaak beschouwen, maar pleit er nog evenveel als vroeger voor de herkomst uit Middel-Azië. Waar echter die Indo-Germaansche stammen daar eenmaal gewoond hebben, hoe zij vandaar naar Europa zijn getrokken, langs welke wegen en op welke tijden, zal vooreerst nog wel eene open vraag blijven. Hunne verwantschap in taal staat vast, maar over de plaats hunner herkomst kan nog even weinig met zekerheid gezegd worden als over de plaats van ontstaan der menschheid.

Utrecht, 1887.

J.H. GALLÉE.

Geschiedkundig overzicht van het vraagstuk van den kinderarbeid in Nederland.

Het zal nu omstreeks een veertig jaar geleden zijn, dat het onderwerp van den kinderarbeid opnieuw(*) ten onzent de aandacht getrokken heeft.

In Engeland namelijk was de beweging op dit gebied destijds in vollen gang. Eene enquête, van regeeringswege daar ingesteld, bracht schrikbarende feiten van onmenschelijkheid jegens die jeugdige fabrieksslaven aan 't licht, feiten, die verre buiten de grenzen van dat bij uitnemendheid industrieele en practische land de aandacht trokken en bij sommige weldenkenden ook hier te lande de vraag deden ontstaan: 'Hoe zou in Nederland de toestand der kinderen zijn, die voor dergelijken arbeid gebezigd werden?'

Hun onderzoek, ofschoon op beperkte schaal ingesteld, deed echter bij hen het vermoeden ontstaan, dat ook ons land niet vrij was van het euvel der kinder-exploitatie.

Die meening spraken zij duidelijk genoeg in woord en schrift uit. Doch hunne stem was niet alleen die eens roependen in de woestijn, maar van zekere belanghebbende zijde werd ook de juistheid hunner bewering tegengesproken, en zelfs de economisten van de Manchesterschool, de toenmaals heerschende richting, trokken tegen die beweringen te velde uit vrees, dat de aan het licht tredende feiten wellicht tot staatstusschenkomst zouden leiden, en dat zou aan hun credo: *laisser aller*, *laisser passer*, te kort doen, zoodat zoowel dezen als de fabrikanten en grondeigenaars als in één koor zongen: *Non tali auxilio*, wij verlangen noch uwe hulp noch die van den staat.

Toch lieten die weinige voorstanders van staatsinmenging zich door dat valsch alarm niet afschrikken. Zij vonden bij de Maatschappij ter

(*) In 't laatst der vorige eeuw heeft dat onderwerp in ons land reeds de aandacht van philanthropen en wetenschappelijke vereenigingen getrokken, hoofdzakelijk uit het oogpunt van armenzorg. Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen o.a. heeft in 1779 eene prijsvraag over de beste wijze van werkverschaffing aan armen en bedeelden uitgeschreven. In de toen daarop ingekomen antwoorden wordt onder de vele middelen aanbevolen, beter zorg te dragen voor de kinderen, die in de stedelijke werkinrichtingen arbeiden. Vooral wordt gewezen op betere maatregelen omtrent hun gezond verblijf aldaar en het verschaffen van beter onderwijs. In onderscheidene 'stadsfabriekhuizen' werden de kinderen der bedeelden, gewoonlijk onder zeer ongunstige omstandigheden en verstoken van onderwijs, met spinnen beziggehouden.

bevordering van Nijverheid een steun, die in 1853 eene prijsvraag uitschreef: ‘In hoever eene wet, waarbij het gebruik van kinderen in fabrieken werd beperkt, voor de nijverheid voor- of nadeelig zou zijn. In het eerste geval wat zij zou moeten bevatten, wat hieromtrent in andere landen was bepaald en met welk gevolg?’ Een antwoord werd hierop echter niet gegeven.

Toen werd hierop door dezelfde Maatschappij deze vraag, eenigszins gewijzigd, ten tweeden male uitgeschreven en wel onder voorwaarde van ‘een oordeel op zelfstandig onderzoek hier te lande gegrond’. Nu kwam wel een antwoord daarop in, maar het werd onvoldoende geacht ‘op grond dat de voordeelen van den kinderarbeid te sterk gekleurd, de nadeelen in de schaduw waren gesteld’.

Toch waren deze pogingen niet geheel zonder vrucht, want in 1859 werd in eene vergadering van afgevaardigden der verschillende armbesturen, in vereeniging met die van de Maatschappij van Weldadigheid te Leiden gehouden, beraadslaagd over de beste middelen, om het vroeg en overmatig arbeiden der kinderen beneden zekeren leeftijd in fabrieken tegen te gaan.

Een rapport, door eene Commissie uit die vergadering uitgebracht, gaf het hoofdbestuur der Maatschappij ter bevordering van Nijverheid aanleiding, zich tot de Regeering te wenden met het verzoek eene wet uit te vaardigen, houdende bepalingen omtrent den leeftijd en den duur des arbeids van kinderen beneden 14 jaren in fabrieken.

In het volgende jaar echter werd vanwege de Leidsche afdeeling der Vereeniging van Fabrieks- en Handwerksnijverheid aan deze Vereeniging een voorstel gedaan, om aan den Koning te verzoeken, nog niet over te gaan tot het ontwerpen eener wet, alvorens eene enquête over deze aangelegenheid te doen houden.

Aan dezen wensch werd, bij ministerieele aanschrijving van 17 December 1860 (afd. Nijverheid), aan de Commissarissen des Konings gericht, voldaan.

In deze aanschrijving werd gewezen op den noodlottigen invloed, dien de fabriekmatige arbeid niet zelden zoowel op de lichamelijke als op de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling der kinderen, voor dien arbeid gebezigd, in het bijzonder als op de mindere volksklasse in het algemeen uitoefent, en tevens op het nuttige van wettelijke bepalingen, welke dien arbeid regelen.

Alvorens echter tot dit laatste over te gaan, heeft de Regeering gemeend in het bezit te moeten gesteld worden van zoodanige opgaven, als een algemeen overzicht omtrent het aantal en den aard der hier te lande bestaande fabrieksinrichtingen en het daarin werkzaam zijnde personeel kan verschaffen. Daarbij was gevoegd een zevental vragen betreffende den leeftijd der kinderen en jongelieden, het aantal werkuren, de gemiddelde loonen, het samenwerken van volwassenen en kinderen en het verschaffen van onderwijs aan deze laatsten.

Deze enquête, langs administratieven weg ingesteld, liet alles aankomen op den goeden wil en de juiste inzichten der fabrikanten, doch liet de hygiënische zijde van het vraagstuk geheel onaangeroerd. De uitkomsten van dat onderzoek werden van regeeringswege niet gepubliceerd.

Intusschen had ik mij beziggehouden met de studie van dit onderwerp in andere landen en heb ik getracht door persoonlijk, plaatselijk onderzoek mij eenigszins van den stand van zaken ten onzent te overtuigen. Ik heb de uitkomsten van mijne onderzoekingen in verschillende geschriften openbaar gemaakt. Die onthullingen verwekten gelukkig meer sensatie dan tegenspraak. Zij openden de oogen van velen, die ter zake onbekend waren of die aan de werkelijkheid twijfelden(*).

Op mijn initiatief besloot de M. t.b. der Geneeskunst in 1861 een adres aan de Regeering te zenden, met verzoek een onderzoek te doen instellen, waarin de hygiënische zijde van het vraagstuk eene voorname plaats zou innemen. Daarin werd ook gewezen op het wenschelijke van een plaatselijk onderzoek door geneeskundigen, industrieelen en andere deskundigen.

Van nu af scheen er eene gunstige wending in de gevoelens van het publiek zich te openbaren. Het onderwerp werd in de periodieke pers en in afzonderlijke geschriften levendig besproken. De Vereeniging tegen het Pauperisme te Groningen en de Twentsche Vereeniging tot Bevordering van Handel en Nijverheid hadden zich reeds tot de Regeering gewend, ten einde wettelijke bepalingen voor die aangelegenheid te verkrijgen. De M. t.b. van Nijverheid sloot zich, op mijn voorstel, in 1863 aan bij het adres der M. v. Geneeskunst en drong aan op eene volledige enquête. Het Noord-Brabantsche Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen schreef eene prijsvraag uit omtrent een onderzoek naar den toestand der kinderen in de Noord-Brabantsche fabrieken.

Deze beweging openbaarde zich nog in betrekkelijk beperkten kring. Maar toen de gevierde novellist, de heer Cremer, op den 6^{den} Maart 1863 regeeringspersonen, volksvertegenwoordigers, industrieelen en de

(*) *De Gezondheidsleer toegepast op de fabrieksnijverheid*, waarin eene monographie over den zedelijken, verstandelijken en lichamelijken toestand der calicotwevers in Zeeland; Haarlem, de Erven Loosjes, 1861.
In 't Gooi, De Gids, 1863 (waarin een onderzoek naar de Hilversumsche Industrie).
De lichamelijke ontwikkeling in verband tot den maatschappelijken toestand en den arbeid der kinderen. (Vergelijking van de lichamelijke ontwikkeling der fabriekskinderen te Hilversum met die van kinderen in andere deelen van het land). Schat der Gezondheid, 1862.

De toestand der kinderen in onze fabrieken en het gewicht eener regeling van hunnen arbeid. Tijdschr. t.b. van Nijverheid.
De diamantwerkers te Amsterdam, eene hygiënische studie. Ned. Tijdschrift v. Geneeskunde, 1864.
De diamantwerkers te Amsterdam, eene sociale studie. Bijbl. *De Economist*, 1865.
Kinderarbeid. Stemmen over staatk. en maatsch. vraagstukken, 1878, N^{o}. 10.
De enquêtes, door mij ingesteld in Noord-Brabant, Twente en te Amsterdam in andere industrieën, zijn door mij niet gepubliceerd.
De Leidsche industrie, eene hygiënische studie. Ned. Tijdschrift v. Geneesk., 1863.

élite der hofstad opriep, om zijne ‘Bede’, dat schitterend pleidooi van waarheid en dichting ten gunste dezer ongelukkige kinderen, op de hem eigene wijze te doen hooren, ging er een kreet van ontzetting onder hen, die hem gehoord en niet gehoord hadden, uit het land op en drongen zij den Minister Thorbecke, zich nu niet langer te onthouden, om de kinder-exploitatie door wettelijke maatregelen te breidelen.

Reeds den 17den Maart werd door 37 fabrikanten uit Leiden, het tooneel, vanwaar Cremer's schetsen heetten uit te gaan, een adres aan den Koning gericht, waarin zij op de dringende noodzakelijkheid wezen eener voor allen verplichtende regeling van het onderwijs en de uren van arbeid en rust der kinderen, in fabrieken arbeidende.

Ik vreesde, dat een op dit stuk in overijling samengesteld en door eene niet voorbereide vertegenwoordiging goedgekeurd ontwerp tot zeer ondoeltreffende maatregelen kon leiden.

Ik verzocht daarom den Minister, alvorens tot de samenstelling van zulk een ontwerp over te gaan, eene plaatselijke enquête door daartoe bevoegden te doen instellen. De Minister gaf mij te kennen, dat hij mijne wenken in ernstige overweging zou nemen, en veertien dagen later - den 30sten September 1863 - werd eene commissie benoemd met last, om, zooveel noodig door eigen plaatselijk onderzoek, zich inlichting te verschaffen omtrent het aantal en den leeftijd der kinderen, in fabrieken arbeidende, de soort van arbeid, door hen verricht, de uren daags, die zij en het loon, waarvoor zij werkten, en eindelijk omtrent den invloed van den arbeid op hunne lichamelijke, zedelijke en geestelijke ontwikkeling. De commissie heeft haar arbeid breed opgezet en in eene te theoretische richting voortgezet. En toen eindelijk in het laatst van 1869 de eerste afleveringen der uitkomsten van haar onderzoek werden gepubliceerd, bleken die zeer onvoldoende te zijn en werd vooral geen bevredigend antwoord op de vraag gegeven, welke maatregelen van voorziening de toestand der arbeidende kinderen vordert.

Toch had het werk der staatscommissie het gunstig gevolg, dat niet alleen het publiek en een groot deel der volks vertegenwoordigers in de meening versterkt werden, dat voorziening van staatswege noodig was, maar dat het eigenlijke ‘volk’ zijne stem deed hooren in belangen, die het in zoo hooge mate zelf betroffen. Er scheen als het ware een geest van zelfbewustzijn bij hen ontwaakt te zijn en het mopperen van vroeger tegen patroons en kapitalisten, in scheerwinkels en kroegen waargenomen, openbaarde zich nu in gezonde, vrijmoedige taal, in werkmansbonden en werkliedenvereenigingen, die van lieverlede ontstonden en waar niet alleen de vragen van den dag besproken werden, maar waar ook zelfstandige pogingen tot verhooging van het peil van zedelijk-verstandelijke ontwikkeling van hun stand werden aangewend.

Uit den boezem van den werkmansstand werd nu ook luide geprotesteerd tegen het misbruik, dat van de kinderkrachten vaak gemaakt werd, en tegen de verwaarloozing, die uit het vroegtijdig arbeiden in

fabrieken voortsproot. Wettelijke regeling van dien arbeid en verplicht onderwijs vonden daar dan ook warme voorstanders.

Nu werd den voorstanders van het 'laisser faire' voor een goed deel de mond gesnoerd, en dat vooral, nadat uit een nauwkeurig plaatselijk onderzoek eener commissie uit het Ned. Schoolverbond was gebleken, dat het kwaad uitgebreider aanwezig was, dan door de Staatscommissie was voorgesteld.

Nadat drie achtereenvolgens opgetreden ministers de interpellatiën van den wakkeren volksvertegenwoordiger, den heer Van Houten, onbeantwoord hadden gelaten, nam hij eindelijk zelf het initiatief en bood in Februari 1873 bij het wetgevend lichaam een wetsvoorstel aan, strekkende, om overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen tegen te gaan. De beginselen, waarop het ontwerp steunde, kwamen neder op het absoluut verbod van arbeiden door jongens onder 10 jaren en meisjes onder 12 jaren; jongens van 10-12 jaar konden onder genot van onderwijs een beperkten tijd in de fabrieken werken; aan den gemeenteraad werd de bevoegdheid gegeven tot invoering van den leerplicht voor kinderen van 8-12 jaren.

Deze eerste poging van wettelijke regeling werd inzonderheid door de arbeiders met warmte toegejuicht. In 1873 werd een adres door 3100 werklieden geteekend, aan den Koning gezonden, om adhaesie te betuigen aan het beginsel van wettelijke regeling, en in het volgend jaar werden twee volksvergaderingen gehouden, waarin vooral door de vertegenwoordigers der werkende klasse met warmte werd bepleit de noodzakelijkheid van eene wettelijke voorziening. Deze betuigingen van instemming werden door de periodieke pers gedeeld.

En zoo kwam eindelijk den 29sten April 1874 het ontwerp bij de Tweede Kamer in openbare beraadslaging. Het bleek toen uit de breedvoerige debatten, hoe weinig het meerendeel der vertegenwoordigers op de hoogte van den stand van zaken ten onzent en in den vreemde was en hoe schoorvoetend men was, om eenige der bepalingen van dit ontwerp tot wet te verheffen. De meest betwiste bepalingen: den facultatieven leerplicht en het verbod van veldarbeid, moest de ontwerper prijsgeven.

De Eerste Kamer nam den eersten Juli dit besnoeide ontwerp aan en de Koning sanctionneerde het op den 19^{den} September van hetzelfde jaar.

Zoo was dan *het beginsel* aangenomen, dat de Staat onmondigen behoort te beschermen tegen overmatigen arbeid en verwaarloozing; zijne toepassing zou slechts langzamerhand moeten plaats hebben.

Twee hoofdvoorwaarden, om de juiste toepassing van dat beginsel te verzekeren, worden echter in de wet gemist: *een voldoend toezicht*, *om tegen overmatigen arbeid te waken*, en *een bepaald voorschrift, om te beletten*, *dat het kind verwaarloosd wordt.* De eerste voorwaarde heeft de ontwerper niet in zijn voorstel opgenomen, de laatste werd wegens haar weifelend karakter verworpen.

De geheele wet is zoodoende tot een blooten politie-maatregel gemaakt, een maatregel, die slechts een deel van de kinderen beneden 12 jaren treft, want zij, die voor huiselijke en persoonlijke diensten en voor den veldarbeid worden gebezigd, zijn buiten de wet gesteld.

De Minister van Justitie nam de wet onder zijne bescherming en beval haar in de welwillendheid der procureurs-generaal in de provinciën aan, onder uitnoodiging te willen onderzoeken, of en in hoever de feitelijke toestand op dat oogenblik in overeenstemming was met de wet, terwijl het den Minister aangenaam zou zijn, de uitkomsten met de beschouwingen dienaangaande zoo spoedig mogelijk te vernemen.

Noch omtrent dit onderzoek, noch omtrent de handhaving der wet door de plaatselijke machten is van officieele zijde iets bekendgemaakt.

Intusschen had o.a. de heer Mr. Kerdijk in de *Vragen des Tijds* van 1878 een belangrijk opstel over de werking dezer wet gepubliceerd, waaruit bleek, dat zij haar doel in vele opzichten niet bereikt had.

Wederom werd van regeeringswege in 1877 eene administratieve enquête ingesteld, waarin, met het oog op een bij zijn departement in bewerking zijnd ontwerp van wet tot uitbreiding der wet van 19 September 1874, per circulaire aan de Kamers van Koophandel, de Maatschappijen van Nijverheid en van Landbouw en aan de Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid eene reeks van vragen werd gesteld met betrekking tot sommige hoofdpunten, die bij dit ontwerp in aanmerking moesten komen. De resultaten dezer administratieve enquête deelden in het lot harer voorgangsters: zij werden in departementale archieven gedeponeerd, zonder dat er publiciteit aan gegeven werd.

Een jaar later heeft de Minister Kappeyne in zijn ontwerp van wet op het lager onderwijs bij art. 82 een palliatief trachten te vinden, door den gemeentebesturen de bevoegdheid toe te kennen, voor zoover dit niet bij de wet is geschied, verbodsbepalingen omtrent het arbeiden van kinderen beneden 12 jaren vast te stellen. Het bleek weldra, dat ook dit palliatief geen hout sneed, want slechts een zeventigtal gemeentebesturen maakte van die bevoegdheid, en dan nog voor een goed deel op papier, gebruik.

Intusschen verhieven de voorstanders van wettelijke regeling opnieuw hunne stem en deden zij dat vooral in 1880 krachtig hooren in een geschrift, de vrucht van nauwgezet overleg tusschen afgevaardigden van de Vereeniging tot bevordering der Fabrieks- en Handwerksnijverheid in Nederland, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de Maatschappij tot bevordering van Nijverheid en het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond.

Het optreden van den heer Modderman als Minister van Justitie was de aanleiding tot eene krachtige beweging op het gebied der sociale wetgeving. De eerste stoot daartoe werd door hem gegeven door de indiening van zijn wetsvoorstel tot beperking van het drankmisbruik.

De publiceering van dit ontwerp maakte de gemoederen reeds warm, zoodat het allerwege druk besproken en ook in de Kamers met ernst behandeld werd.

Maar daarbij wenschte Modderman het niet te laten. Hij beproefde zijne krachten aan eene wetsvoordracht, die reeds lang van andere ministers te gemoet was gezien, doch die huiverig schenen zich daaraan te wijden.

Bij koninklijke boodschap van 22 April 1882 werd door hem een wetsontwerp ingediend, vaststellende bepalingen tot het tegengaan van overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen.

Dit ontwerp werd met gemengde gevoelens ontvangen, zelfs door de voorstanders van wettelijke regeling, ofschoon daarin genoegzaam al hunne wenschen neergeschreven waren. De wijze hoe was echter aan bedenking onderhevig.

Hevig was de strijd, die daarover bij de verschillende partijen ontbrandde. De clericale partij gaf daarover in de meeste opzichten hare afkeuring te kennen. Het heette te veel te geven en het noodige, dat erin voorkwam, scheen naar hare opvatting niet aan de practische eischen te zullen voldoen. Vooral vond het voorgestelde toezicht groot verzet. De aanstelling van een nieuw korps ambtenaren achtte men overbodig, te kostbaar en te veel in de individueele vrijheid ingrijpende. Ook tegen de bepalingen met betrekking tot den veldarbeid rezen bij haar groote bezwaren. In één woord: het veto werd door haar over dat staatsstuk al dadelijk uitgesproken.

Aan hare zijde schaarden zich sommige industrieelen, die door deze wet hunne toekomstige belangen verkort meenden te zien. Ook zij kwamen met hunne bezwaren. Eindelijk trokken enkele groot-grondbezitters tegen de bepalingen omtrent den veldarbeid te velde.

Krachtiger was echter de beweging onder de liberalen. Volksvergaderingen, volksadressen en adressen van de keur des lands volgden elkaar in dichte rijen op. De liberale pers leverde krachtige vertoogen tot verdediging van het ingediende wetsvoorstel.

Toch verheelde zij zich niet de zwakke zijden van het ontwerp en de vrees vond weldra ingang, dat het bij het parlement geen gereeden ingang zou vinden.

Den Minister was het niet gegeven, zijn arbeid te verdedigen. Eerst na zijn aftreden en na zijn dood werd het in de afdeelingen behandeld, ja, mishandeld en wel op zoodanige wijze, dat Modderman's opvolger zich niet aan eene verdediging ervan durfde wagen.

Trouwens, de Minister Du Tour scheen noch gezind, noch genoegzamen ernst voor dit onderwerp te bezitten. Zijne weifelende houding in den aanvang, zijn onverwacht optreden kort daarna met een wetsontwerp van grooteren omvang dan dat van zijn voorganger, zijn stilzwijgen op het voorloopig verslag van zijn eigen ontwerp, zijne latere uitlatingen in de Kamer - dat alles gaf met grond het recht aan de mannen,

wien het wezenlijk ernst met de zaak was, om op een krachtig doch beleidvol handelen van dezen Minister niet te vertrouwen.

Het ontwerp, dat deze Minister in April 1885 bij de Kamer indiende, was eene paraphrase van den arbeid zijns voorgangers, doch waarin behendiglijk de aanstoot gevende speciale ambtenaren niet vermeld waren.

De Kamer sprak er echter ook in een voorloopig verslag la mort sans phrase over uit en scheen zich niet eens de moeite van eene gezette studie ervoor te willen geven. In hare beschouwingen toch verwees ze grootendeels naar hare critiek, over het ontwerp-Modderman geleverd, en zelfs de heer Gratama voegde de bekende afzonderlijke nota, waarmede hij het V.V. had verrijkt, weder klakkeloos aan dit V.V. toe.

Maar toch bezat dit verslag - bij al zijne vernietigende critiek van het ontwerp - ook een opbouwend karakter. Daarin werd namelijk voorgesteld: 1°. een grondig onderzoek, voor zooveel noodig gestaafd door statistische opgaven, naar de werking der wet van 1874 en naar de misbruiken, welke ondanks die wet nog worden aangetroffen; 2°. verduidelijking, voor zooveel noodig, der wet van 1874, om ontduiking te voorkomen, in verband met de jurisprudentie; 3°. aanvulling der wet met enkele bepalingen, ten einde de kinderen te beschermen tegen winstbejag van ondernemers, door het werken te verbieden in ongezonde werkplaatsen, door te verbieden te langen werktijd en nachtarbeid en door bepalingen in het belang der zedelijkheid te maken.

De Minister antwoordde noch op het een noch op het ander, maar verklaarde later niet te schromen zijn arbeid te verdedigen. Daarvan kwam echter niets.

Intusschen hadden zich ook eenige leden der anti-revolutionnaire partij in de Kamer ten gunste van eene wet op dit stuk verklaard, mits de noodzakelijkheid door een speciaal onderzoek daartoe gebleken zou zijn.

Daarna nam weder een der leden van de geavanceerde fractie in de Kamer, nu de heer Goeman Borgesius, het initiatief. Tot dat einde stelde hij den 13den Augustus 1886, ook namens 10 andere leden uit de drie groepen der Kamer, voor, eene parlementaire enquête te doen houden over de vragen:

a. Welke is de werking van de Wet van 19 September 1874 (*Staatsblad*, n°. 130) in verband met art. 82 van de Wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad*, n°. 127)? In hoeverre geven de bestaande toestanden aanleiding, eene aanvulling en uitbreiding van de Wet van 19 September 1874 in overweging te nemen?

b. Welke is de toestand, waarin fabrieken en werkplaatsen hier te lande zich bevinden met het oog op de veiligheid, de gezondheid en het welzijn der werklieden? Welke wettelijke maatregelen zouden dien toestand kunnen verbeteren?

Zij deden daarbij uitkomen, dat er op dit gebied voor den werkman meer moet gedaan worden, dan tot dusver het geval was. Men sluit echter veelal het oog, uit onbekendheid met de toestanden. Daarom

achtten de voorstellers deze enquête noodig. Zij deden een beroep op de welwillendheid hunner medeleden, ten einde, met het oog op het dringende van de zaak, te trachten met hen zoodoende een deel der sociale quaestie tot oplossing te brengen. Wel bleef er nog veel op ander gebied te doen over, maar de voorstellers meenden niet te veel te moeten vragen op een zoo uitgestrekt veld van onderzoek.

Eerst bij de hervatting der werkzaamheden van de Kamer kwam in October d.a.v. het voorstel, nu in dier voege gewijzigd, in openbare behandeling, dat in den laatsten zin gevraagd werd, 'in hoever tot verbetering van den toestand maatregelen van overheidswege worden vereischt'.

De discussiën, die over het voorstel gevoerd werden, waren kort en van niet veel beteekenis. Zij raakten het beginsel niet. Daaromtrent was men het algemeen eens. Ook omtrent de wenschelijkheid eener enquête. Maar de bezwaren golden hoofdzakelijk de wijze, hoe de enquête ingesteld zou worden, den tijd, die daarvoor beschikbaar was, den aard der commissie en den omvang van het onderzoek. Met niet veel moeite gaf de heer Borgesius daaromtrent vrij bevredigende ophelderingen. Het voorstel werd dan ook aangenomen met 68 tegen 3 stemmen. Voorts werd besloten, de commissie te doen bestaan uit 9 leden; te bepalen, dat minstens een getal van 5 leden voor het afnemen der getuigen-verhooren wordt vereischt; dat de termijn, binnen welken het onderzoek moet zijn afgeloopen, op 1 Juni 1887 werd gesteld. Tot leden der commissie werden benoemd de heeren: Beelaerts, Bahlmann, Ruys, Borgesius, Heldt, Smit, Van Alphen, Van der Loeff en Van der Sleyden.

De commissie toog spoedig aan het werk. Tot haar voorzitter werd gekozen de heer Van der Loeff, tot haar onder-voorzitter de heer Borgesius en de heer Veegens, griffier der Kamer, tot haar rapporteur.

Zij ving haar arbeid aan met het opmaken eener Schets van Hoofdpunten van het onderzoek, die den 29sten October 1886 vastgesteld en terstond daarna gedrukt werd. Deze Schets verspreidde zij in ruime mate. Zij vroeg de medewerking der hoofden van sommige departementen van algemeen bestuur. Voorts noodigde zij onderscheiden openbare ambtenaren uit, om binnen de grenzen van hun werkkring haar bij haar onderzoek behulpzaam te willen zijn. Afdrukken der Schets werden ook toegezonden aan de Kamers van koophandel en fabrieken en aan een groot aantal vereenigingen, die wegens haar werkkring mochten ondersteld worden in het onderwerp der enquête belang te stellen en de commissie daaromtrent te kunnen inlichten. Daaronder namen vereenigingen van werklieden eene ruime plaats in. Bij die toezending werd eene circulaire gevoegd, waarbij verzocht werd, die zakelijke inlichtingen te verstrekken, tot het geven waarvan de werkkring van het college of van de vereeniging de gelegenheid aanbood, alsmede haar eene opgave te doen toekomen van de personen, die

naar de meening van het college of van de vereeniging meer bijzonder in aanmerking kwamen, om door de commissie te worden gehoord.

Ingevolge deze toezendingen ontving de commissie van Kamers van koophandel en fabrieken 61, van vereenigingen met algemeenen werkkring 30, van vereenigingen met plaatselijken werkkring 106 en van particulieren 4 brieven of rapporten, in meerdere of mindere mate zakelijke inlichtingen omtrent het onderwerp der enquête bevattende.

Tot eene goede verdeeling van den arbeid meende de commissie den voorrang te moeten schenken aan het onderzoek der toestanden in enkele groepen van gemeenten, die wegens den aard der aldaar gedreven nijverheid tot zekere hoogte als typen zouden kunnen dienen. Was men met die gemeenten gereed, dan zouden eenige takken van nijverheid, over het geheele land verspreid, op zichzelf een voorwerp van onderzoek moeten uitmaken.

Voor de te onderzoeken groepen van gemeenten viel de keuze der commissie aanvankelijk op Amsterdam, Maastricht, Tilburg en de Zuid-Hollandsche eilanden, voor zoover het de vlas-industrie betrof.

Behalve deze voorbereidende maatregelen trachtte de commissie het terrein ook te verkennen, doordien enkele harer leden in persoon een bezoek aan fabrieken en werkplaatsen brachten, al dan niet vergezeld door een openbaren ambtenaar, tot wiens ressort de gemeente behoorde.

Zoo voorbereid kon de commissie den 4^{den} Januari 1887 met het verhooren van deskundigen en getuigen een aanvang maken. Die verhooren werden voortgezet tot en met 3 Februari 1887, toen zij wegens de bijeenkomst der Kamer moesten worden afgebroken.

In dien tijd werden 146 deskundigen en getuigen verhoord, waarvan 65 omtrent Amsterdam, 50 omtrent Maastricht, 23 omtrent Tilburg en 8 omtrent de vlas-industrie.

De maanden Februari en Maart werden gedeeltelijk besteed aan het voorbereiden van verdere verhooren. De commissie wenschte het onderzoek te Amsterdam te voltooien en voorts de Groninger veenkoloniën, Twente en Leiden binnen den kring van haar onderzoek te trekken. De uitvoering van dit besluit werd echter verijdeld door den gang van de werkzaamheden der Kamer, die nagenoeg onafgebroken tot 24 Juni bijeenbleef.

Onder deze omstandigheden moest niet alleen de arbeid der commissie onvoltooid blijven, maar kon, met het oog op de te verwachten ontbinding der Kamer, ook van voortzetting van hare verhooren geene sprake zijn.

Zij meende echter, uit de reeds vroeger gepubliceerde getuigen-verhooren een algemeen rapport met daaraan verbonden conclusiën en voorstellen te kunnen opmaken, voor welken arbeid zij verlenging van haar mandaat tot 1 Augustus 1887 verzocht en verkreeg.

Zoo liggen dan de vier lijvige bundels, behelzende de proces-verbalen der getuigen-verhooren en omvattende 11799 vragen en antwoorden

op meer dan 600 bladzijden van twee kolommen, benevens een bundel van meer dan 100 bladzijden, behelzende het algemeen verslag, voor ons.

Het ligt niet in onze bedoeling, om van de proces-verbalen een gedetailleerd verslag te geven, en dat te minder, nadat de meeste bijzonderheden in de periodieke pers gepubliceerd uit die verslagen zijn overgenomen en deze in zulk eene ruime mate verspreid en op andere wijze gereproduceerd zijn, dat de meeste lezers van *De Tijdspiegel* geacht kunnen worden daaromtrent genoegzaam te zijn ingelicht.

Toch wenschen wij in systematische rangorde onzen indruk van dezen arbeid en ons oordeel over de conclusiën van het algemeen rapport hier mede te deelen.

De vraag is lang besproken zoowel in als buiten de Kamer, of het in abstracto en in het gegeven geval, met eene dringende afdoening der grondwetsherziening en daarop te volgen Kamerontbinding, wel goed gezien was, om niet aan eene *staats*-, maar aan eene *parlementaire commissie* deze enquête op te dragen.

Zelfs heeft de commissie gemeend in haar eindverslag zich te moeten verdedigen tegen hen, die zich als voorstanders eener staatscommissie hebben doen hooren, en dat met het oog op de wenschelijkheid, om het afgebroken onderzoek voort te zetten.

Ofschoon aan de afgetreden commissie alle hulde moet gebracht worden voor de voortvarende en beleidvolle wijze, waarop zij hare taak aanvankelijk heeft volbracht, zoo moet echter erkend worden, dat aan haar karakter vele bezwaren verbonden waren. Vooral deze, dat zij niet onafgebroken en rustig hare taak kon ten einde brengen; ten andere, dat zij beperkt was tot eene zekere categorie van personen, die uit den aard hunner werkzaamheden niet geacht kunnen worden allen even voldoende op de hoogte te zijn van hetgeen er in fabrieken en werkplaatsen voorvalt, en welke de eischen zijn, waaraan eene goede regeling van het onderwerp moet voldoen met betrekking tot de behoeften van onze arbeidende klassen.

Al deze bezwaren zijn echter door de voorbereidende maatregelen der commissie en door het uitnemend beleid van haar voorzitter voor een goed deel uit den weg geruimd.

Wel verklaarde de commissie, dat zij veel moeite had, om betrouwbare getuigen op te sporen, maar datzelfde bezwaar zou gegolden hebben bij eene staatscommissie, die als officieel lichaam op de plaats zelve onderzoek had gedaan.

De staatscommissie toch, die in 1863 door den Minister Thorbecke tot gelijk doel benoemd was en waarin zoowel industrieelen als geneeskundigen, ingenieurs en staathuishoudkundigen zitting hadden, heeft na een arbeid van 6 tot 8 jaren op verre na niet zulke belangwekkende wetenswaardigheden omtrent fabrieken, werkplaatsen en den toestand der arbeidende klassen aan 't licht gebracht als de jongst afgetredene na eene werkzaamheid van een half jaar.

Men ziet hieruit dus, dat het niet zoozeer de aard der commissie en de haar toegekende bevoegdheden zijn, waarop het aankomt, als wel op de keuze der leden van zoodanige commissie en de wijze, waarop zij hare taak weet op te vatten en te volbrengen.

Toch blijven wij het betreuren, dat de enquêtewet aan eene parlementaire commissie zulke beperkte bevoegdheden schenkt, en daarom zouden wij het zeer gewenscht achten, dat althans de voornaamste leden der voormalige commissie met andere even goede elementen als staatscommissie de taak weder konden opvatten en kalm, maar gestadig haar arbeid zouden kunnen voltooien en dan natuurlijk met de ruimere bevoegdheid van plaatselijk onderzoek en verhoor.

Misschien had de commissie in den gegeven tijd nog meer kunnen afdoen, indien zij of haar voorzitter o.i. niet wat te veel had toegegeven aan den praatlust van sommige getuigen, ja, zelfs die babbelzucht had uitgelokt, om over onderwerpen uit te weiden, waarvan de wetgever eerst in eene verre toekomst gebruik behoeft te maken, onderwerpen, die strikt genomen niet in de beide door de Tweede Kamer aangenomen vragen der aanvankelijke voorstellers waren neergelegd.

Nu moeten het beleid, de scherpzinnigheid en de tegenwoordigheid van geest van den voorzitter hoogelijk geroemd worden, ook de onpartijdigheid, waarmede hij de getuigen-verhooren leidde. Toch kwam het ons voor, dat hij zich soms door zijn medegevoel liet meesleepen en daardoor tegenover sommige getuigen nu eens wat te streng, tegenover andere wat al te meegaande was. Nu eens werd een ambtenaar, die volgens hem zijn plicht jegens de commissie of zijn ambt niet naar behooren had vervuld, of een patroon, die naar zijn oordeel de belangen zijner werklieden niet naar behooren had behartigd, of weder een werkman, die niet genoeg naar zijn zin opbiechtte, als een schuldige gekapitteld, ja, zelfs werden die minder aangename ervaringen tegenover andere getuigen breed uitgemeten en de schuldigen aan de kaak gesteld.

Deze uiting van oprechtheid en gemoedelijkheid trof ons menigmaal pijnlijk bij de lezing der verbalen.

Daarentegen ontlokte menig verhoor ons een kreet van bewondering en instemming, als we lazen, hoe de scherpzinnigheid, het geduld en de goede trouw van den voorzitter menig geheim wisten te ontlokken aan hem, die zich voorgenomen had te verbloemen of zijn best deed de waarheid te verdraaien. Menigeen, die al heel slim dacht te zijn, viel nu eens door de gevatheid en scherpzinnigheid, dan weder door de gemoedelijkheid en goede trouw van den voorzitter door de ben. Den angstvallige wist hij moed in te boezemen, den overmoedige op zijne plaats te zetten, den hardvochtige te verteederen - allen bracht hij zoodoende tot bekentenissen, die zonder het kruisvuur, waaraan hij die allen blootstelde, zeker niet zoo omstandig zouden zijn afgelegd en die, trots al hare afschrikkendheid, toch weinig gegronde tegenspraak bij de schuldigen uitlokten.

Dat is een der voornaamste lichtpunten van de gehouden enquête. Het sterkte het groote publiek in het vertrouwen, dat de toestand van vrouwen en kinderen in fabrieken en werkplaatsen van dien aard is, dat Staatstusschenkomst niet alleen gewenscht, maar zelfs noodig is.

De partijen in den lande en in de volksvertegenwoordiging, die zich tot dusver tegen eene wettelijke voorziening gekant hadden, stemmen dan ook thans in het koor der liberalen mede, om die voorziening te vragen. Alleen verschillen zij in den omvang en de keuze der middelen van voorziening. Daartoe zal de strijd in de Kamers zich dan ook hoofdzakelijk bepalen.

Met betrekking tot de *toepassing der wet op den kinderarbeid* en hare *redactie* merkt de commissie op, dat aanvankelijk bij de toepassing der strafbepalingen verschil van inzicht tusschen de onderscheidene rechters en rechterlijke colleges zich openbaarde. Allengs heeft zich echter voor de verschillende artikelen der wet eene jurisprudentie gevormd, waarbij op de meeste punten zoo niet eenstemmigheid, dan toch genoegzame overeenstemming verkregen werd.

De meeste moeielijkheid voor de handhaving van het verbod van kinderarbeid levert de tweede zinsnede van het artikel, houdende, dat indien de indienstneming buiten weten van de hoofden of bestuurders der ondernemingen heeft plaats gehad en indien zij bewijzen, dat zij de overtreding onmiddellijk, na daarvan kennis te hebben bekomen, hebben doen ophouden, dan aansprakelijk gesteld wordt degene, die het kind in dienst heeft genomen.

In de rapporten van onderscheiden ambtenaren van het openbare ministerie aan de commissie wordt gewezen op de moeilijkheid van het constateeren van overtredingen der wet in fabrieken en werkplaatsen, zoolang geene uitdrukkelijke wetsbepaling de politie bevoegd verklaart, die lokalen ook tegen den wil der eigenaars binnen te treden.

Uit de rapporten, die de commissie van de procureurs-generaal bij de vier gerechtshoven mocht ontvangen, blijkt, dat aan het doen naleven der wet van hoogerhand zooveel mogelijk de hand is gehouden.

Wat den tegenwoordigen toestand betreft, komen bij de procureurs-generaal zelden of nooit klachten in over niet behoorlijke naleving der wet of onvoldoend toezicht; is het aantal geconstateerde overtredingen, ook blijkens overgelegde statistische opgaven, betrekkelijk gering en zijn de meeste procureurs-generaal en officieren van justitie overtuigd, dat de wet wordt gehandhaafd en dat het toezicht der politie op hare naleving, althans in de belangrijkste gemeenten, voldoende mag geacht worden.

Overigens is uit de getuigen-verhooren gebleken, dat de wet-Van Houten in sommige streken van het land en op sommige industrieën een weldadigen invloed heeft gehad. Het bezigen van kinderen beneden 12 jaren voor arbeid in fabrieken en werkplaatsen werd door de getuigen niet geconstateerd. Hier en daar is de toezending van kinderen beneden

den leeftijd tot de lagere school toegenomen en het schoolverzuim afgenomen.

Toch bleek in landbouwende streken het schoolverzuim op sommige tijden van het jaar nog aanzienlijk te zijn.

Wat betreft de *werking van art.* 82 *der wet op het lager onderwijs*, zoo constateert de commissie, dat slechts in een zevental gemeenten zoodanige verordeningen zijn in 't leven geroepen. Vele daarvan bepalen zich tot het verbieden van zekere soorten van arbeid aan kinderen beneden 12 jaren gedurende de in de gemeente gestelde schooluren. In een deel der bedoelde verordeningen wordt alleen het verrichten van tuin- of veldarbeid verboden, met inbegrip van het hoeden of drijven van vee, zooals er in den regel wordt bijgevoegd. Een ander deel breidt het verbod ook uit tot huisarbeid of persoonlijke diensten.

Slechts weinige getuigen zijn omtrent de werking dezer verordeningen gehoord. In de onderwijsverslagen wordt echter bij herhaling gezegd: ‘Zeldzaam waren de gevallen, waarin aan die verordeningen naar behooren de hand werd gehouden. Van haren invloed op het schoolbezoek was dan ook weinig te bespeuren. Vele gemeentebesturen deinzen terug voor de moeielijkheden, aan een flink optreden ten deze verbonden.’

De procureur-generaal bij het gerechtshof te Leeuwarden c.a. verklaart de gebrekkige handhaving der bestaande plaatselijke verordeningen uit ‘de volksovertuiging, die ook wel eens tot de beambten, met het toezicht belast, schijnt te zijn doorgedrongen, dat in het overtreden van die verbodsbepalingen, wanneer de nood daartoe drong, geen zoo groot kwaad gelegen was’. En de schoolopziener uit het district Tilburg noemt die verordeningen rondweg ‘een mystificatie; ze worden eenvoudig op het papier gebracht, om Gedeputeerde Staten en ons te believen; ik geloof niet, dat de uitvoering ooit in de bedoeling heeft gelegen’.

Wat den *aard van het werk* betreft, waarmede jeugdige werklieden bezig worden gehouden, zoo heeft de commissie daaromtrent nog geene genoegzame ervaring opgedaan, om dienaangaande reeds een beslissend oordeel te kunnen uitspreken. Toch zijn er omtrent enkele industriën hoogst belangrijke bijzonderheden bekendgemaakt.

Daaruit blijkt, dat er door jeugdige arbeiders werkzaamheden worden verricht, die zoowel uit den aard der grondstoffen als uit de wijze harer bewerking en uit de omstandigheden, waaronder deze plaats heeft, nadeelig voor hunne gezondheid en hun levensduur moeten geacht worden.

Hier wordt mineraal of plantaardig stof in de lokalen verspreid, waar die werklieden arbeiden; daar behandelen zij giftige of ontplofbare stoffen; ginds staan zij aan ondraaglijke hitte of groote temperatuurwisselingen bloot.

Wat de *werkplaatsen* zelve aangaat, ook daar laten de luchtverversching en verlichting en niet zelden ook de ruimte te wenschen over.

Des te meer klimt dit gebrek, waar gevaarlijke machines in beweging worden gebracht en die machines door stoom worden bewogen zonder behoorlijke beschutting.

Hier en daar laten de toegangen tot en doorgangen naar die lokalen uit het oogpunt van veiligheid veel te wenschen over.

Het *samenzijn van jongelieden van beiderlei sekse* in dezelfde gebouwen of werklokalen, vooral als nachtelijke arbeid wordt verricht, schijnt niet zelden tot onzedelijken omgang te leiden.

Ook de *vlas-industrie* gaf aanleiding tot velerlei klachten, zoowel wat het ongezonde van den arbeid betreft, als wat de slechte inrichting der werkhokken aangaat, terwijl het ongeregelde leven tot ongebondenheid en verwaarloozing aanleiding geeft.

Diezelfde schadelijke invloeden werken ook op volwassen arbeiders van beiderlei sekse in. Ofschoon deze daartegen meer weerstandbiedend mogen geacht worden, zoo mag echter niet uit het oog worden verloren, dat zij nog meer en langer dan jeugdige krachten aan die schadelijke invloeden worden blootgesteld.

Wordt de *physische toestand* der jeugdige werklieden in sommige fabrieken ellendig genoemd, niet minder is dat het geval met dien der volwassen arbeiders, wier levensduur over 't algemeen langer wordt geacht dan van den gewonen handwerksman. Jammer, dat de commissie daaromtrent geene betrouwbare gegevens heeft openbaargemaakt.

Evenmin worden in de rapporten mededeelingen aangetroffen aangaande de ziekteverhouding van sommige klassen van werklieden, ofschoon in verscheiden fabrieken, waarover de verhooren liepen, gezegd werden ziekenfondsen aanwezig te zijn.

Deze inrichtingen, zoowel als de invaliden-kassen van bedoelde inrichtingen, schenen echter op zeer onzekere grondslagen te rusten en meer als private weldadigheidsfondsen der patroons opgevat te worden.

Over het algemeen blijkt uit de tot dusver gehouden verhooren, dat de patroons de belangen hunner werklieden niet zeer behartigen, noch in noch buiten de fabrieken en werkplaatsen. Ware het niet, dat de geestelijkheid en weldadige vereenigingen of armbesturen zich de belangen der jeugdige en volwassen bevolking aantrokken, het zou met den intellectueelen en physieken toestand dier klasse van menschen nog slimmer gesteld zijn, dan meermalen is gebleken.

En waarlijk, dat is niet te verwonderen, als men verneemt, hoe ouders en patroons nog steeds die jeugdige krachten exploiteeren; hoe het langdurig verblijf in fabrieken door den man, soms ook door de vrouw, veelvuldig door de kinderen, de familiebanden verstoort, de orde en reinheid in het gezin te kort doet, de tucht der ouders, de liefde der kinderen verzwakt; hoe de man een goed deel van het loon verdrinkt, de vrouw van het overige geen gepast gebruik weet te maken, ja, niet zelden, dat de vrouw voor het gezin, de kinderen voor de werkvatbare ouders in het gareel worden gespannen.

Bij dit gemis aan huiselijken zin paart zich hier en daar het *gemis aan goede woningen.* Tegen betrekkelijk hoogen prijs kan het werkmansgezin niet altijd eene voegzame woning erlangen.

Verwonderen moet het dan ook niet, dat deze ongunstige toestanden tot uithuizigheid van den man en de half volwassen kinderen aanleiding geven. Het kroegloopen, het houden van den blauwen Maandag, het verkeer op plaatsen, waar de zedelijkheid niet bevorderd wordt, zijn in die streken vrij algemeene gebreken der fabrieksbevolking.

Spaarzaamheid en *zorg* voor *de toekomst* worden daar schaars aangetroffen. Men leeft bij den dag en rekent niet op den ouden dag, want zelfs bij sommige groepen van werklieden bestaat de fatale meening, dat zij niet oud kunnen worden.

De *verhouding tusschen patroons en werklieden* is dan ook in den regel geene gezonde. Men duldt elkander, omdat men elkander noodig heeft. De patroon treedt soms meer als politie-commissaris dan als beschermer zijner werklieden op. Hij moet hen in hunne gangen onder het werk steeds nagaan, opdat niet geluierd, geen slecht werk geleverd worde, ja, opdat niet de werklieden hem in grondstoffen te kort doen. De werkman moet wederkeerig nauwlettend toezien, dat de patroon hem niet op zijn loon beknibbelt.

Het *boetenstelsel* geeft tot allerlei knoeierijen aanleiding; bevoorrechting hier, benadeeling daar, onzekerheid in vele gevallen aangaande eene juiste berekening van loonen en boeten geven reden tot morren, tot verzet, ja, soms tot werkstakingen.

Ziedaar in breede trekken het resultaat geschetst van de gehouden getuigen-verhooren en van de verkregen schriftelijke inlichtingen door de commissie van enquête.

Nu zou het zeer onbillijk zijn, om uit deze weinige gegevens tot den heerschenden toestand in het land te besluiten. Misschien opzettelijk, misschien toevallig heeft de commissie juist in zulke ergerlijke toestanden ingegrepen. Nog gansche industrieele streken moeten onderzocht worden, waarvan het bekend is, dat de arbeid op goede grondslagen is gevestigd, waar betere verhoudingen tusschen arbeid en kapitaal zullen worden aangetroffen, waar de sociale toestanden een gunstigen aanblik zullen aanbieden.

Wij betreuren het, dat de commissie genoodzaakt is geweest haar arbeid af te breken. Wij betreuren het, dat de commissie uit de weinige door haar verzamelde gegevens gemeend heeft een rapport te moeten opmaken. Wij betreuren het bovenal, dat zij op de daaruit getrokken conclusiën den moed heeft genomen, om wenken te geven tot eene wettelijke regeling, wenken, op wier toepassing zij aandringt.

Zij heeft daarbij gemeend hare inzichten te moeten kenbaar maken over onderwerpen, waaromtrent zij maar al te weinig juiste kennis heeft opgedaan en waarvan eene organisatie nog in een ver verschiet ligt.

Niet te verwonderen daarom, dat er verschil van gevoelen is ontstaan

in den boezem der commissie over menig belangrijk punt; niet te verwonderen, dat het rapport in menig opzicht een weifelend karakter draagt, ja, dat de commissie soms aarzelt, een oordeel uit te spreken of bepaalde wenken te geven.

Toch wenschen we op de voornaamste dezer *wenken* de aandacht onzer lezers te vestigen, ten einde hunne al of niet doelmatigheid of opportuniteit in het licht te stellen.

Aangaande de wenschelijkheid, om het aangevangen onderzoek voort te zetten, hebben wij reeds met een enkel woord gesproken en ons oordeel gezegd over den titel, die aan eene toekomstige commissie gegeven zal worden.

Hier wenschen wij nog een enkel woord te zeggen over de wijze, waarop, volgens haar, nog eene *voorbereidende opneming der fabrieken en werkplaatsen* dient plaats te hebben.

De commissie betreurde het reeds bij den aanvang harer werkzaamheden, dat hier te lande geene behoorlijke nijverheidsstatistiek bestaat. Zij heeft bij de volvoering harer taak die leemte in hooge mate ondervonden. De commissie heeft zich moeten getroosten, voor zooveel de meer bepaaldelijk door haar onderzochte gemeenten betreft, zelve harerzijds zoo goed mogelijk in de aangegeven leemte te voorzien, en kon dat slechts voor de provincie Limburg doen.

De commissie acht het dus dringend noodig, dat tot voorbereiding van het verder onderzoek de Regeering met spoed en op oordeelkundige wijze statistische gegevens doe verzamelen. De commissie zou wenschen, dat die arbeid niet uitsluitend werd opgedragen aan de gewestelijke en plaatselijke besturen, maar, onder hunne medewerking, aan enkele speciaal daartoe aan te wijzen personen van technische kennis en ervaring. Dezen zouden zijn te belasten met eene achtereenvolgens te verrichten opneming der hier te lande aanwezige fabrieken en werkplaatsen, met het oog op de veiligheid, de gezondheid en het welzijn der werklieden, op het aantal arbeiders (mannen, vrouwen en kinderen), op werk- en rusttijden, nacht- en zondagsarbeid, op zieken- en pensioenkassen en verdere instellingen in het belang der arbeiders, enz. Zij acht de ingenieurs voor het rijkstoezicht op het stoomwezen de daartoe meest aangewezen personen, ofschoon verscheidenen hunner aan de commissie te kennen hebben gegeven, dat hunne ondervinding ten deze beperkt is, in dien zin, dat de vrije toegang tot fabrieken en werkplaatsen zich slechts uitstrekt tot de plaats, waar zich de stoomketel bevindt (veelal een afzonderlijk gebouw), zoodat de eigenlijke inrichting der fabriek òf niet òf bij uitzondering dikwerf slechts terloops wordt bezichtigd. Een speciaal punt van onderzoek hebben de fabrieken voor hen nooit uitgemaakt.

En wat de ambtenaren voor het geneeskundig Staatstoezicht betreft, zij bezoeken deze inrichtingen slechts krachtens art. 5 der wet van 2 Juni 1875 (*Staatsblad,* N^{o}. 95), waarbij het gevaar en de hinder der

buren als maatstaf van het al of niet verleenen der concessie wordt aangewend. Volgens de getuigenissen van vele dezer ambtenaren zou de door de commissie gewenschte opneming bij de bestaande organisatie met hunne overige werkzaamheden ten eenen male onvereenigbaar zijn. Eene algemeene opneming van fabrieken en werkplaatsen komt echter aan onderscheidene geneeskundige ambtenaren hoogst gewenscht voor, mits zij aan bepaaldelijk daartoe aangewezen personen worde opgedragen. De commissie acht het voorts, in navolging van het door de meest beschaafde staten gegeven voorbeeld, noodig, dat men ook hier te lande zal dienen te komen tot een geregeld toezicht, door middel van *fabrieks-inspacteurs*, op den toestand van fabrieken en werkplaatsen, met het oog op de veiligheid, de gezondheid en het welzijn der werklieden. De commissie ziet niet voorbij de bezwaren, daaraan verbonden. Zij stelt zich voor, dat een weinig talrijk ambtenaarspersoneel, waarbij technische vorming en practische ervaring op den voorgrond moeten staan en met een goed afgebakenden werkkring, tot het beoogde doel zal leiden. De commissie zou meenen, dat de fabrieks-inspecteurs, om aan de eischen hunner betrekking in allen deele te voldoen, noch politiebeambten, noch geneeskundigen, maar bij voorkeur ervaren ingenieurs zouden behooren te zijn. Zij stelt de vraag, of het Staatstoezicht op fabrieken en werkplaatsen wellicht op doelmatige wijze ware te organiseeren door uitbreiding van den werkkring en vermeerdering van het getal der ingenieurs voor het stoomwezen. Eene dergelijke regeling zou, naar haar oordeel, dit voordeel aanbieden, dat industrieelen niet met een grooter aantal categorieën van ambtenaren in voortdurende aanraking behoefden te komen. Voor zoover hunne werkzaamheden het gebied der hygiëne mochten raken, zouden zij de medewerking der ambtenaren van het geneeskundig Staatstoezicht kunnen inroepen.

De taak, die aan zoodanige fabrieks-inspecteurs zou moeten worden opgedragen, acht de commissie eene drieledige. Vooreerst zouden zij zich op de hoogte hebben te houden van den toestand der werklokalen en de verbeteringen hebben aan te wijzen, die daarin met het oog op de veiligheid, de gezondheid en het welzijn der werklieden waren aan te brengen. Ten tweede zouden zij de Regeering hebben voor te lichten omtrent bestaande toestanden op het gebied der nijverheid en haar van advies hebben te dienen bij de toepassing van geldende voorschriften en omtrent de verbeteringen in de wetgeving, die zij wenschelijk en practisch uitvoerbaar mochten bevinden. In de derde plaats zouden zij hebben toe te zien op de behoorlijke naleving der wettelijke bepalingen omtrent den industrieelen arbeid.

Elk dezer onderdeelen wordt vervolgens nader omschreven en daarbij tracht de commissie te doen uitkomen, dat dit onderdeel eener wettelijke regeling reeds nu in toepassing kan en behoort gebracht te worden, aangezien reeds nu is gebleken, dat de toestand van een groot aantal

lokalen met het oog op de veiligheid, de gezondheid en het welzijn der werklieden genoeg te wenschen overlaat, om tusschenkomst van het Staatsgezag geraden te doen achten. De commissie verbindt daaraan eenige wenken, die bij de regeling der verschillende onderdeelen in aanmerking zouden kunnen komen.

Blijkens deze nadere omschrijving schijnt de commissie het meeste gewicht te hechten aan een goed toezicht op de maatregelen ter bevordering der veiligheid en gezondheid der werklieden, voor zoover zulks afhangt van de inrichting der localiteiten en de inrichting en plaatsing van machines en toestellen. Daarom dringt de commissie er zoo sterk op aan, dat dit Staatstoezicht aan ervaren ingenieurs worde opgedragen, en sluit ze bepaaldelijk geneeskundigen uit.

Nu heeft deze eenzijdige opvatting te recht veel aanstoot gegeven. Daartegen is van verscheiden, veelal bevoegde zijden opgekomen. Men heeft gevraagd: waarom dat nu juist ingenieurs en geene technici, de ingenieurs voor het stoomwezen en geene andere moeten zijn; waarom men niet ook de keuze zal laten vallen op andere geschikte personen, al dragen zij niet bepaald het praedicaat van technicus of ingenieur vóór hun naam.

Men is zelfs zoover gegaan, om in een ander uiterste te vervallen, door deze taak in handen te geven aan geneeskundigen en meer bepaald aan de inspecteurs van het geneeskundig Staatstoezicht.

Naar 't ons voorkomt, is deze quaestie nog niet rijp voor eene oplossing. Wij achten het verkeerd en voorbarig, reeds nu eene bepaalde soort ambtenaren aan te wijzen en dat alleen, omdat zij met het toezicht belast zijn op een wel is waar belangrijk onderdeel van het fabriekswezen, doch op een onderdeel, dat zeer weinig betrekking heeft op de veiligheid en gezondheid der werklieden in de werkplaatsen, een onderdeel, dat in lang niet alle werkplaatsen als beweegkracht wordt gebezigd: den stoomketel.

Verscheidene ambtenaren, met dat toezicht belast, hebben trouwens zelf verklaard, dat zij zelden andere deelen der fabrieken bezoeken dan die, waar de stoomketel is geplaatst. Hunne aanraking met de arbeiders, hunne bekendheid met het regime der fabrieken moet dan ook zeer luttel zijn.

Alleen de omstandigheid, dat zij reeds met fabrikanten in aanraking komen en dat dezen dan niet met eene nieuwe reeks ambtenaren in kennis behoeven te komen, is toch waarlijk geen afdoend argument, om bij uitsluiting deze ambtenaren te kiezen.

Het komt ons voor, dat er onder andere soorten van technici evengoed zoo niet meer geschikte personen van ruimeren werkkring en ruimere inzichten gevonden zullen worden dan in dit betrekkelijk klein personeel.

Wij achten het verkeerd gezien van de Commissie, om al het gewicht aan de technische zijde te plaatsen.

Een fabrieks-inspecteur, die volkomen berekend voor zijne taak zal

zijn, moet een goed inzicht in de sociale en industrieele toestanden hebben. Hij moet zoowel met de eischen van patroons als met de behoeften der werklieden bekend zijn. Hij moet, behalve den noodigen tact, de humaniteit bezitten, om met beide klassen van personen te kunnen omgaan. Niet de doode, maar de levende werkkracht moet in de eerste plaats belang inboezemen.

Wel dient hij op de hoogte te blijven van den vooruitgang in de techniek, maar nog meer van den vooruitgang op stoffelijk en intellectueel gebied der klassen, waarmede hij dagelijks in aanraking komt, die hij dient te beschermen tegen ontduiking en overtreding der wet, ja, wat meer zegt, tegen de overtreding en ontduiking der humaniteitsbeginselen. Een fabrieks-inspecteur deugt niet, als hij slechts optreedt als een strenge handhaver en koele uitlegger der wetsbepalingen of als een onverbiddelijk politie-agent. Verstand en hart moeten beide op de rechte plaats bij hem zitten. Strikt eerlijk en onpartijdig eenerzijds, vol tact en humaniteit anderzijds moet zijne leuze zijn. Zijne adviezen moeten den toets eener grondige critiek kunnen doorstaan. Zij moeten op degelijke kennis van de hem voorgestelde vragen en feiten berusten. Geene halve of eenzijdige, vooral geene geleende kennis. Een fabrieks-inspecteur, die telkens bij den ambtenaar voor het geneeskundig Staatstoezicht om raad moet aankloppen, zal zijn invloed en zijn gezag spoedig verliezen. Wegens zijne gebrekkige kennis vervoegt hij zich misschien tot een ambtenaar, die zelf in de quaestie geen gezaghebbend man is. En dan steunt het advies op twee brekebeenen.

Laat het ons ronduit bekennen: wij hebben ten deze nog eene leerschool te vormen. Noch onze technici, noch onze geneeskundigen, noch zelfs de ambtenaren in beiderlei betrekking zijn in deze materie zoo voldoende opgeleid en voorbereid, dat wij hun als vertrouwbare ambtenaren zulk eene gewichtige taak op de schouders kunnen leggen.

Aan onze opleidingsscholen voor werktuigkundigen en geneeskundigen is in deze richting nog te weinig gedaan, om vandaar voor dit doel geschikte ambtenaren te erlangen. En voor zoover dat uit geschriften kan blijken, is ons geene specialiteit op dit gebied in ons land bekend.

De Regeering zal dus het best handelen, dat zij tijdig omzie naar personen van aanleg en geschiktheid, die lust en ijver genoeg bezitten, om zich in de practische leerschool van vreemde landen voor hun aanstaand ambt te bekwamen. Aanvankelijk worde dan ook niet een te zware last op hunne schouders gelegd, door hen op eens te plaatsen voor eene zeer ingewikkelde wet, wier gebied van al te ruimen omvang wordt. Wij zullen op dit onderwerp bij de bespreking van de Regeeringshandelingen nader moeten terugkomen.

Ten opzichte van de vraag betreffende de uitbreiding van het verbod, om kinderen te laten arbeiden in het algemeen, kon de commissie, wegens het onvoltooide van haar arbeid, nog niet adviseeren tot zoodanige uitbreiding der bescherming, aan kinderen te verleenen, invoege

als bij de ontwerpen - Modderman en Du Tour - werd voorgesteld. Ten aanzien van den veldarbeid is haar eenstemmig oordeel, dat geenerlei voorziening in overweging kan worden gegeven, omdat dit onderwerp bij de gehouden enquête nagenoeg geheel is moeten blijven rusten.

Met betrekking tot de vraag, in hoever de verzamelde feiten aanleiding konden geven, om, behoudens de bestaande uitzonderingen, het *verbod*, *om kinderen te laten arbeiden*, *in het algemeen tot den leeftijd van dertien jaren* uit te breiden, heeft de commissie niet tot eenstemmigheid kunnen geraken. De meerderheid harer leden meent bij gemis aan voldoende gegevens daaromtrent zich van voorstellen te moeten onthouden. De minderheid is echter van gevoelen, dat er reeds nu alleszins termen zouden zijn, om tot deze uitbreiding der geldende verbodsbepalingen over te gaan.

Van beide zijden worden daarvoor gronden aangevoerd. Ofschoon de minderheid zeer plausibele gronden voor haar beweren aanvoert, achten wij het met de meerderheid echter geraden, daaromtrent geene uitspraak te doen, alvorens het onderzoek in alle deelen van het land heeft plaats gevonden.

Eenstemmiger denkt de commissie met betrekking tot het *verbod aan jongelieden*, *om bepaalde soorten van arbeid te verrichten,* die als bijzonder gevaarlijk of nadeelig voor het leven of voor de gezondheid der werklieden bekend zijn, zoodat volgens haar niet alleen voor dertienjarigen, maar ook voor jongelieden van hoogeren leeftijd zoodanig verbod zou moeten gelden.

Eene bepaling, waarbij het aan een algemeenen maatregel van bestuur wordt overgelaten, *bepaalde soorten van arbeid aan kinderen beneden zestien jaren te verbieden* of slechts voorwaardelijk te veroorloven, komt der commissie daarom alleszins gewenscht voor.

Eene wettelijke regeling van dit onderwerp in bijzonderheden schijnt haar echter minder wenschelijk. Zij wenscht de aanwijzing der bedrijven, waarbij zoodanige schadelijke invloeden in aanmerking komen, aan een toekomstig Staatstoezicht op fabrieken en werkplaatsen opgedragen te zien, ten einde aan de Regeering de noodige gegevens te verschaffen, om met kennis van zaken te bepalen, voor welke speciale takken van nijverheid hetzij een volstrekt verbod, hetzij eene onvoorwaardelijke toelating van den arbeid van jongelieden raadzaam moet geacht worden.

Ook het *herhalings- en teekenonderwijs* heeft een onderwerp van bespreking in den boezem der commissie uitgemaakt. De wensch werd algemeen uitgesproken, dat aan zoodanig onderwijs voor jongelieden meer zorg werd besteed en dat hun daartoe meer gelegenheid door werkgevers en autoriteiten verstrekt werd. Ook achtte de meerderheid der commissie het raadzaam, dat de oprichting van fabrieksscholen, waar zij nog niet bestaan, zooveel doenlijk werd bevorderd.

Volgens het oordeel der commissie zou het wenschelijk zijn, dat er

wettelijke bepalingen in het leven werden geroepen, waarbij aan jongelieden beneden de 18 jaren een *wekelijksche rustdag* werd geschonken, waardoor hun behoorlijke nachtrust werd verschaft en hun de noodige verpoozing bij den dagelijkschen arbeid verzekerd werd.

Over de vraag, of het wenschelijk is, dat aan gehuwde vrouwen en moeders met jonge kinderen de fabrieksarbeid verboden werd, is ook van gedachten gewisseld in den boezem der commissie. Zij durft echter vooralsnog niet tot een dergelijken maatregel te adviseeren.

Zij acht het evenwel raadzaam, dat *vrouwen* van elken leeftijd *gelijkgesteld* worden *met jeugdige werklieden* ten opzichte der bepalingen aangaande *Zondags*- en *nachtarbeid* en dat voor haar evenzeer de noodige rusttijden tusschen het werk bij de wet worden voorgeschreven.

Ook zou zij aan *kraamvrouwen* de bevoegdheid willen ontzegd hebben, om gedurende vier weken na hare bevalling in fabrieken te werken. Door middel van ziekenfondsen zou dan gedurende dien tijd in haar onderhoud voorzien moeten worden.

Eindelijk geeft het rapport eenige beschouwingen ten beste omtrent voorzieningen bij ongevallen, ziekten, ouderdom of overlijden.

De commissie resumeert hare beschouwingen in de volgende voorstellen:

a. tot herziening der Wet van 19 September 1874 (*Staatsblad*, n^{o}. 130) met het oog op hare redactie; *b.* tot aanwijzing der gronden, waarop het verrichten van sommige soorten van arbeid door jongelieden beneden zestien jaren bij algemeenen maatregel van bestuur zal kunnen worden verboden of slechts voorwaardelijk toegelaten; *c.* tot een verbod, om jongelieden beneden achttien jaren des nachts of des Zondags te laten arbeiden, met dien verstande, dat het verrichten van sommige soorten van arbeid des nachts door jongens onder te stellen voorwaarden door een aan te wijzen gezag zal kunnen worden toegelaten; *d.* tot een verbod, om vrouwen des nachts of des Zondags in fabrieken of werkplaatsen te laten arbeiden; *e.* tot een voorschrift, dat de arbeid van jongelieden beneden achttien jaren en vrouwen in fabrieken of werkplaatsen dagelijks in het geheel door minstens twee uren rust worde afgewisseld; *f.* tot het verbod, om vrouwen gedurende vier weken na hare bevalling in fabrieken of werkplaatsen te laten arbeiden.

Daarbij dringt de commissie aan, zoo spoedig doenlijk tot eene opneming van fabrieken en werkplaatsen in het geheele land over te gaan door daartoe bepaaldelijk aan te wijzen deskundige ambtenaren, ten einde de noodige statistische gegevens te verkrijgen en het verder onderzoek voor te bereiden; om onafhankelijk van dat onderzoek wettelijke bepalingen in het belang van de veiligheid en gezondheid der werklieden bij den arbeid en het toezicht daarop door fabriek-sinspecteurs voor te stellen. Eene afzonderlijke behandeling van beide onderwerpen acht zij, ter wille eener spoedige afdoening, echter raadzaam.

Niet lang nadat dit rapport het licht had gezien, werden de wenschen der commissie vervuld, in zoover op de Staatsbegrooting voor 1888 van

het Departement voor Waterstaat, Handel en Nijverheid door den betrokken minister een post van *f* 10000 werd uitgetrokken voor 'toelagen, reis-, verblijf- en bureelkosten en alle verdere uitgaven ten behoeve van een nijverheids-statistiek'.

Het lag volgens den Minister niet in de bedoeling, door dezen post duurzaam ambtenaarsbetrekkingen in het leven te roepen, maar alleen een onderzoek aan twee of drie personen, vermoedelijk ambtenaren, op te dragen. Onder deze voorwaarde voteerde de Kamer dien post en werden kort daarna een ambtenaar voor het stoomwezen en een van den waterstaat belast met het onderzoek der onderwerpen, door de commissie in haar eindrapport (bladz. 66 en vervolg.) aangegeven.

Kort daarna (den 18^{den} December 1887) verscheen eene koninklijke boodschap, houdende *bepalingen tot het tegengaan van overmatigen arbeid en verwaarloozing van jeugdige personen*, ingediend door de Ministers van Justitie en van Binnenlandsche Zaken.

In dit wetsontwerp zijn de meeste wenken, door de commissie van enquête gegeven, en de wenschen, in haar rapport uitgesproken, neergelegd. Het verbiedt, een kind beneden 12 jaren arbeid te doen verrichten. Onder arbeid worden bij deze wet alle werkzaamheden, in of voor eenig bedrijf, verstaan. Ten opzichte van veldarbeid door kinderen kunnen Gedeputeerde Staten echter dit verbod voor iedere gemeente gedurende één jaar tot den leeftijd van 10 jaren verlagen, mits in dat jaar de gezamenlijke tijd van schorsing voor eene zelfde gemeente niet langer dan 8 weken dure.

Onder veldarbeid verstaat het ontwerp alle werkzaamheden in de open lucht in of voor het land- of tuinbouwbedrijf of het bedrijf van veehouderij of veenderij.

Buiten veldarbeid mogen kinderen beneden 13 jaren niet te werk gesteld worden.

Voor bepaalde bedrijven kan door den Koning bij algemeenen maatregel van bestuur van dit verbod vrijstelling worden verleend, onder zoodanige voorwaarden, als zullen noodig blijken. Eveneens kan bij algemeenen maatregel van bestuur, hetzij voorwaardelijk, hetzij onvoorwaardelijk, worden verboden, een kind beneden 16 jaren bepaalde soorten van arbeid te doen verrichten, op grond van de gevaren, waarmede zij de gezondheid of het leven van den jeugdigen arbeider bedreigen.

Een kind beneden 16 jaren mag niet langer dan 10 uren in een etmaal anderen arbeid dan veldarbeid verrichten. Voor bepaalde bedrijven kan echter, bij algemeenen maatregel van bestuur, ook van dit verbod vrijstelling worden verleend.

Kinderen beneden 16 jaren mogen van 1 April tot 30 September niet vóór 5 ure des morgens het werk aanvangen of na 7 ure des avonds dat voortzetten. Voor het overige deel des jaars wordt de arbeidstijd van 7 ure des morgens tot 7 ure des avonds bepaald. Ook

hiervan kan voor bepaalde bedrijven, bij algemeenen maatregel van bestuur, vrijstelling worden verleend.

Behoudens aan jongelieden van de Israëlietische geloofsbelijdenis is het verboden, iemand beneden 17 jaren op Zondag arbeid te doen verrichten in fabrieken, trafieken en werkplaatsen.

De genoemde verboden van arbeidstijd voor jongelieden beneden 16 jaar zijn niet toepasselijk in en voor het schippers- of zeevisschersbedrijf, aan boord van vaartuigen verricht.

Ten einde de contrôle gemakkelijk te maken, wordt iemand, die beneden 18 jaren buiten de schafturen op eene besloten plaats, waar arbeid wordt verricht, wordt aangetroffen, geacht aldaar zelf arbeid te verrichten, tenzij het tegendeel blijke. Met de opsporing van overtredingen zijn belast de marechaussees, alle ambtenaren van rijks- en gemeente-politie en de ambtenaren van het geneeskundig staatstoezicht.

De wet is niet van toepassing op arbeid in ambachtsscholen, 's rijks opvoedingsgestichten en werkinrichtingen en gevangenissen, noch op werkzaamheden, tot den militairen dienst behoorende.

Uit dit beknopte overzicht van het ontwerp zal men ontwaren, dat de Regeering eenerzijds niet aan alle wenschen der commissie van enquête heeft voldaan, anderzijds verder is gegaan, dan de commissie zelve durfde voorstellen.

De Memorie van Toelichting verschaft daaromtrent eenige ophelderingen.

Alvorens deze na te gaan en het geheele ontwerp aan eene critiek te onderwerpen, wenschen we twee prealabele quaesties te bespreken.

Vooreerst deze. Waarom is de Regeering thans, nu er zulk een klein gedeelte van het land is onderzocht en nu door de commissie van enquête in haar voorloopig rapport zoovele twijfelingen, zooveel verschil van gevoelen zijn aan den dag gelegd, ertoe overgegaan, om een zoo omvangrijk wetsontwerp in te dienen?

Nu er eens door de Kamer besloten is tot het instellen van eene parlementaire enquête, nu deze enquête zulke belangrijke resultaten aan het licht heeft gebracht en de commissie zelf verklaart, dat nog het grootste gedeelte van den arbeid onvoltooid is gebleven, nu er kans bestaat, dat in de goede richting zal voortgewerkt worden en de Regeering reeds begonnen is met het voorbereidend onderzoek voor verderen arbeid, zou het rationeel kunnen geacht worden, dat er met voorstellen tot wettelijke regeling gewacht was, totdat men omtrent den toestand in het land volkomen ware ingelicht.

Wij achten het verkeerd en het pleit voor een gemis van goed doorzicht en van zelfstandigheid, dat de Regeering zich door den aandrang van sommige ongeduldigen, zelfs door den drang van minder- of meerderheden uit de commissie van enquête heeft laten verleiden, om van de gunstige stemming van het oogenblik bij het volk en zijne vertegenwoordiging partij te trekken, om - werkelijk *à l'improviste* - met wetsvoorstellen op te treden.

De Regeering had te recht aan de ongeduldigen kunnen antwoorden: ‘Ge hebt 14 jaren lang geduld kunnen oefenen; de Kamer heeft tot twee malen toe onze voorstellen afgewezen op grond, dat zij nog niet genoeg voorgelicht is; het parlement heeft ons het heft uit de handen en zelf het initiatief genomen; welnu, laat men dan met geduld en vertrouwen die parlementaire handeling afwachten, opdat de Regeering op hare beurt, nu beter voorgelicht, voorstellen kan doen, die berusten op eene voldoende ervaring, in geheel het land opgedaan.’

Zulk eene redeneering zou elk bezadigd en onpartijdig man goedgekeurd hebben. Eene wet moet niet in de opwinding van het oogenblik haar levensbestaan trachten te vinden, maar in eene gevestigde volksovertuiging, in de ervaring omtrent toestanden, in geheel het land waargenomen. Bij het overzien van het geheele veld van onderzoek kan men eerst tot een helder inzicht in den stand van zaken komen, kan men met genoegzame gronden een oordeel uitspreken over hetgeen wenschelijk, nuttig of noodig is. Men behoeft zich dan niet te verlaten op meeningen, aarzelend uitgesproken, half betwijfeld half bevestigd door een officieel lichaam of door eene reeks van feiten, door enkele arbeidersvrienden verzameld.

Mag men verwachten, dat nu reeds alle leden bij eene aanstaande behandeling van het ontwerp in de Kamer zich achten genoegzaam voorgelicht te zijn door de commissie van enquête? Zal men niet veeleer tot de Regeering de vraag richten: ‘Zijt gij geheel op de hoogte van den toestand; steunt elke uitbreiding uwer wet op erkende heerschende toestanden, die thans gebiedend voorschrijven eene uitbreiding der bestaande voorschriften?’

In de tweede plaats rijst de vraag: Waarom een zoo omvangrijk ontwerp, dat op hygiënische grondslagen is gevestigd en waarvan eene uitbreiding op nog breederen hygiënisch-technischen grondslag onvermijdelijk zal zijn, vanwege het departement van Justitie ingediend?

Dat de wet-Van Houten, die louter tot eene politiewet is vervormd, in handen van den Minister van Justitie is gegeven, is licht verklaarbaar. Het toezicht daarop kan gevoeglijk aan de ambtenaren van justitie en politie worden opgedragen. De kracht van dit wetje ligt in zijne flinke handhaving en zijne strenge bestraffing harer overtreders of ontduikers.

Maar eene wet, die de gezondheidsbelangen en de zedelijk-verstandelijke welvaart van het opkomend geslacht beoogt, eene preventieve hygiënisch-sociale wet, eene wet, die zoo diep ingrijpt in de industrieele en economische belangen van een goed deel der bevolking, mag niet, althans niet hoofdzakelijk, aan het beheer van een minister van justitie worden toevertrouwd. Diens werkkring strijdt geheel met de hoofdstrekking van zoodanige wet, die niet is overtredingen te straffen, maar misbruiken te voorkomen, de wederzijdsche belangen van patroon en werkman te behartigen, te bevorderen, door de goede strekking der

wetsbepalingen in het juiste licht te stellen, door deze voorschriften vleesch en bloed te doen worden, ze als opvoedingsmiddelen voor het opkomend proletariaat te doen strekken, het beschermde kind tot een krachtvol, zedelijk-verstandelijk werkman te maken, die op zijne beurt heilzaam op zijn gezin terugwerkt, wiens veiligheid bewaakt, wiens gezondheid beveiligd, wiens oude dag beschermd wordt, ja zelfs, wiens belangen ook buiten de werkplaats in velerlei opzicht door de wet of hare handhavers behartigd zullen worden. Het toezicht op de veiligheid en gezondheid der werkplaatsen, op de inrichting en plaatsing der werktuigen, op den aard en de wijze der bewerkte grondstoffen, op de verhouding tusschen patroons en werklieden, op de middelen tot zedelijke en verstandelijke ontwikkeling der jeugdige werklieden, op de spaar-, zieken- en ondersteuningsfondsen, op de arbeiderswoningen, enz., enz.

Welke ambtenaren heeft een minister van justitie voor dit veelzijdig doel tot zijne beschikking? Agenten van politie, de marechaussees, de procureurs-generaal, de rechters in hooger en lager instantie en het beroep op den minister. Maar noch in noch buiten diens departement worden ex officio bevoegden voor zulk eene speciale taak gevonden. De minister zal altijd op vreemde hulp, bij andere departementen aanwezig, moeten rekenen. Hij zal nu eens bij zijn ambtgenoot van binnenlandsche zaken, dan weder bij dien van waterstaat, handel en nijverheid hulp en raad moeten inwinnen. En dan zal toch ten slotte het beginsel van straf bij hem domineeren.

Wetten op den kinderarbeid of tot bescherming van de werklieden bij den arbeid hebben een opvoedend, geen strafrechtelijk karakter.

In geen land, waar dit onderwerp in eenigen omvang geregeld is, zijn zoodanige wetten dan ook onder het hoofdbeheer van een minister van justitie gesteld. Gewoonlijk zijn ze aan de zorg van den minister van handel, nijverheid en landbouw toevertrouwd, ook wel aan den minister van binnenlandsche zaken. Zelfs het jongste Belgische ontwerp is onderteekend door de drie genoemde ministers, ofschoon het door den minister van justitie den Koning is aangeboden.

Ook ten onzent schijnt men van oordeel, dat zoodanige wetten in de toekomst bij het departement van binnenlandsche zaken moeten ressorteeren. Vergis ik mij niet, dan heeft indertijd de Minister van Binnenlandsche Zaken, de heer Geertsema, toezegging gedaan, dat hij, na de uitwerking van de wet-Van Houten ervaren te hebben, de hand aan den ploeg zou slaan voor eene noodige uitbreiding. En nog dezer dagen, in de zitting der Tweede Kamer van 12 December j.l., liet de Minister Heemskerk zich, in antwoord op eene interpellatie van den heer Zaaijer over den aard der quaestie van het fabriekstoezicht, in dezer voege uit: ‘Ik geloof werkelijk, dat de zorg voor die twee punten, die hierbij hoofdzakelijk in aanmerking kunnen komen, het overwerken van jeugdige krachten ten nadeele van latere lichamelijke en misschien

verstandelijke ontwikkeling, en het voorkomen, waar mogelijk, van ongezonde invloeden en ongelukken in fabrieken en werkplaatsen, wel zeer zeker behooren tot de medische politie.

De enkele op zichzelf staande voorschriften van de wet van 19 September 1874 waren eene zaak van eenvoudige politie, met de uitvoering waarvan het niet noodig was, dat eenig ander Departement werd belast, dan dat van Justitie. Wil men evenwel op de zaak dieper ingaan met goede feitelijke grondslagen, regelen stellen, die afzonderlijke takken van nijverheid betreffen, ook met opzicht tot den arbeidstijd van jeugdige arbeiders en arbeidsters, dan geloof ik, kan de medewerking niet gemist worden van het Departement van algemeen bestuur, waartoe de openbare gezondheid behoort.'

Met het oog op deze beschouwingen acht ik het dan ook voor het minst een voorbarigen stap, door den Minister van Justitie gedaan, om van zijn Departement een wetsontwerp van zulk eene wijde strekking te laten uitgaan, als het jongst ingediende is. En dat nog wel, zonder dat er een leidend, opvoedend toezicht in voorgesteld wordt.

Dat geheele toezicht dient slechts tot het *opsporen van overtredingen* dezer wet. Zelfs worden de eenig bevoegde ambtenaren, in art. 5 genoemd, de ambtenaren van het geneeskundig Staatstoezicht, met politiebeambten gelijkgesteld, ofschoon hun in de toelichting op dit artikel ook de taak wordt opgelegd, om de Regeering voor te lichten bij een eventueelen algemeenen maatregel van bestuur. Om dat echter te kunnen doen, dienen zij eene gezette en speciale studie van het onderwerp op de plaats zelve te maken, waartoe zij, volgens hun eigen beweren, noch tijd noch bekwaamheid bezitten.

En om de handhaving van artt. 5, 6, 7 en 9 aan politie-beambten over te laten, staat gelijk met de ontduiking van of het verzet tegen deze bepalingen in de hand te werken.

De ervaring heeft het in alle industrieele landen geleerd, dat, zoolang zulke wetten aan het toezicht van politie-beambten waren overgelaten, die wetten van lieverlede tot eene doode letter werden gemaakt. En zelfs de geschiedenis der wet-Van Houten, eene bloote politiewet, heeft de ondoelmatigheid van zoodanig toezicht maar al te duidelijk in het licht gesteld.

Zij, die met zoodanig toezicht belast zijn, moeten daarvan eene levenstaak maken, zich geheel daaraan toewijden, zich goed voor deze gewichtige taak voorbereid hebben, er geschiktheid en aanleg, kennis en toewijding voor bezitten. Op hunne persoonlijkheid, op hun persoonlijk prestige komt het meer aan dan op de macht, hun krachtens de wet toegekend. Zij moeten raadgevers, beschermers, leeraars, wetsuitleggers, vrederechters bij uitnemendheid, geene spionnen, geene verklikkers, geen sterke arm van de wet zijn. Niet de vrees voor straf, maar de achting en toegenegenheid moeten de wapenen zijn, waardoor de geest der wet geregeerd wordt. Zij moeten bezielend en verzoenend, niet

vrees aanjagend en strijdvaardig optreden, toenadering, geene verwijdering tusschen partijen teweegbrengen. Zij moeten de wet leeren eerbiedigen door de overtuiging, dat die in het waarachtig belang van patroon en werkman beiden is gemaakt, dat zij niet de vrije krachten van den arbeid belemmerend, maar beveiligend, bevorderend te gemoet treedt.

Wij hebben er meermalen en bij herhaling op gewezen, hoe moeielijk, hoe gemoedelijk en verheven de taak is, die den fabrieks-inspecteurs is opgelegd, hoe eervol de meesten zich ervan kwijten en welke heilzame gevolgen de ernstige vervulling hunner plichten heeft opgeleverd voor de welvaart van patroons en werklieden.

Nu geeft de toelichting op art. 16 wel het uitzicht op een blijvend toezicht, maar de onderteekenaars van het ontwerp laten den lezer geheel in het onzekere omtrent den tijd, den aard en de strekking van dat toezicht en door wien het zal voorgesteld worden.

Dat zwevende, dat onbestemde straalt in nog tal van andere bepalingen van het ontwerp door. Het geheele ontwerp draagt meer het karakter van eene uiting van drang van buiten dan van eene mannelijk vaste overtuiging van zijn schepper.

Vooral komt dat uit in de M. van T., waarin de voorgestelde bepalingen verdedigd, de niet voorgestelde bestreden worden. Vooral die bestrijding komt ons zeer zwak voor. Inzonderheid geldt dat, wat ten opzichte van de niet-regeling van den vrouwenarbeid en de niet-vaststelling van de rusttijden betreft. Ten slotte wordt daarbij steeds een slinger om den arm gehouden.

Toch misprijzen wij het niet in den Minister, dat hij deze onderdeelen vooralsnog niet tot eene wettelijke regeling rijp acht.

Het is ons echter ten eenen male onbegrijpelijk, hoe er eene juiste contrôle kan gehouden worden op al die onderscheidingen van leeftijden, zooals in het ontwerp genoemd worden van 10-12 jaren en van 12 jaren voor den veldarbeid, van 13, 16 en 18 jaren voor jongelieden, tot anderen arbeid te bezigen, zonder dat er een speciaal verantwoordelijk toezicht bestaat, zonder dat de leeftijd dier jeugdige werklieden authentiek gestaafd kan worden. De invoering van arbeidskaarten of arbeidsboekjes, zooals in het ontwerp-Modderman was voorgesteld, komt ons voor de eenig rationeele weg daartoe te zijn.

Het aannemen van een normalen arbeidsdag van 10 uren voor jeugdige arbeiders in fabrieken en werkplaatsen zal weinig bedenking uitlokken, mits niet alleen bij algemeenen maatregel van bestuur daarvan vrijstelling kan worden verleend, maar ook onder omstandigheden, op advies van deskundigen, de werktijd verkort kan worden.

Minder instemming vindt bij ons de meening van den Minister, dat voor veldarbeid eene bepaling van het maximum werkuren niet noodig is.

In drukke tijden zal het kind ongetwijfeld van 's morgens 5 tot 's avonds 7 ure beziggehouden worden. Zulk een arbeid, ofschoon in de open lucht, kan in sterke hitte of gure weersgesteldheid voor

zwakke kinderen - zooals die meestal voor den veldarbeid gebezigd zijn - nadeelig werken. Komt daar nu nog bij, dat in drukke tijden de leeftijd van toelating tot zoodanigen arbeid met 2 jaren verlaagd kan worden, dan is de vrees voor overwerken zeker niet ongegrond.

In het algemeen wordt aan een eventueel speciaal toezicht bij dit ontwerp eene te groote bevoegdheid geschonken. Schier elk artikel laat uitzonderingen toe. En wie zal dat bepalen, zoolang zulk een toezicht niet bestaat?

Zoolang er geen speciaal toezicht bestaat, zullen er ook geene verantwoordelijke personen zijn, die de Regeering geregeld op de hoogte van den stand van zaken houden en den Koning jaarlijks verslag van hunne bevindingen en handelingen geven kunnen.

Noch de politie-commissarissen noch de procureurs-generaal zijn daartoe de aangewezen personen.

Het zal dan ook met zulk eene wet als met de bestaande gaan, nl. dat noch de rechterlijke ambtenaren noch de Regeering op de hoogte van den gang van zaken blijven en men hoogstens van tijd tot tijd van gesnapte *overtredingen* zal vernemen.

Aan het einde van onze beschouwingen gekomen, wenschen we ons overzicht van de jongste geschiedenis dezer quaestie in de volgende stellingen te resumeeren:

1°. De ingeslagen weg van eene parlementaire enquête dient voortgezet te worden onder eene Staatscommissie met de bevoegdheden eener parlementaire commissie.

2°. De verkregen resultaten moeten in een volledig systematisch overzicht gerangschikt worden, toegelicht door de noodige statistische gegevens, waarop verder voortgebouwd kan worden.

3°. Eerst dan kan er sprake zijn van goed gemotiveerde voorstellen tot uitbreiding der wet-Van Houten.

4°. Zulk eene uitbreiding moet geleidelijk en voorzichtig plaats hebben en volkomen op algemeen waargenomen feiten berusten. Geene bepaling moet in een nieuw ontwerp voorkomen, die niet de zekerheid geeft, dat zij goed gecontroleerd en zonder veel belemmering nageleefd kan worden.

5°. Die uitbreiding moet uitgaan van de departementen van Binnenlandsche Zaken en van Waterstaat, Handel en Nijverheid. Bij die departementen of bij een hunner moet dan ook het toezicht en beheer eener zoodanige wet geplaatst worden.

6°. Elke uitbreiding, die met eene organisatie van den arbeid in verband staat, moet aan *speciaal* daarvoor opgeleide of op andere wijze bekwame en verantwoordelijke ambtenaren worden opgedragen, die jaarlijks aan den Koning een beredeneerd verslag, zoo noodig met voorstellen, uitbrengen, welk verslag in handen van het wetgevend lichaam gesteld moet worden.

7°. Bij de keuze van ambtenaren dient niet op eenzijdige maar op

veelzijdige bekwaamheden gelet te worden. Men moet zich niet uitsluitend bepalen tot een engen kring van personen, die krachtens hun staatsambt met een onderdeel der *fabriek* in aanraking komen, omdat zij slechts *daarvoor* opgeleid zijn.

8°. Nauwkeurige kennis van de heerschende toestanden in fabrieken en werkplaatsen, alsmede eene juiste kennis van het aantal werklieden, van de verschillende leeftijden en van de heide seksen kan eerst verkregen worden door langdurige, ernstige studie op de plaats zelve, door gestadigen omgang met de personen, die beschermd moeten worden, en met hen, die deze beschermelingen aan het werk zetten en houden. Noch parlementaire noch plaatselijke enquêtes kunnen daaromtrent voldoende licht verschaffen.

L., Maart 1888.
S. Sr. Coronel.

Nadat dit ter perse was gegaan, is het Ministerie-Heemskerk afgetreden en uit de rechterzijde een ministerie opgetreden, waarin als Minister van Justitie de heer Ruys van Beerenbroek zitting heeft, een der leden van de voormalige enquête-commissie.

Het is uit het algemeen rapport der commissie niet duidelijk, of de heer Ruys met de minderheid of de meerderheid der commissie instemt. Uit de eenstemmigheid, waarmede de commissie zich echter omtrent sommige hoofdpunten heeft uitgelaten, mag men evenwel besluiten, dat de heer Ruys in menig opzicht verschillen zal van de zienswijze zijns voorgangers, in het jongste wetsontwerp neergelegd. Zoo omtrent de instelling van fabrieks-inspecteurs en de regeling van den veldarbeid van kinderen.

Wij zouden daarom wenschen, dat de heer Ruys, aan het Bestuur gekomen, het ontwerp zijns voorgangers intrekke of wijzige in den geest, zooals door anderen is voorgesteld. Liever nog zouden wij wenschen, dat de Minister van Justitie met dezen arbeid zou wachten, totdat eene enquête-commissie hare taak geheel volbracht zou hebben, om daarna met de hoofden van de Departementen van Binnenlandsche Zaken en van Waterstaat, Handel en Nijverheid te overwegen, of de samenstelling van een nieuw ontwerp niet van die drie hoofden dient uit te gaan, terwijl de handhaving eener eventueele wet aan een der beide Departementen zou moeten worden opgedragen.

Nu de omstandigheden zoo veranderd zijn, zouden wij echter deze drie hoofdmomenten in overweging willen geven: geene overhaasting, geene overlading, geene wet zonder speciaal toezicht.

21 April.
S. Sr. C.

Uit de resolutiën van XL. raden van Delft.

In den winter van 1637 op '38, die zeer streng was en een vreeselijken watersnood met al zijne ellende deed ontstaan, werd Delfland door de ‘inbreuk’ van den Lekdijk sterk met overstrooming bedreigd. Den 6^{den} Februari 1638 werd dienaangaande in de vergadering der Vroedschap gehandeld en een besluit genomen, dat in de volgende notulen is vervat.

‘D' Heer Burgemr. Ewout vander Dussen, beneffens d' Heere out-burgemr. Pieter vander Hoeve, doet rapport van de convocatie op gisteren gehouden tusschen den HH. Hoogheemraden ende vercoren hooftingelanden van Delfland op de swarigheyt van het opperwater, comende door den imbreuk van den Leckendijk, 't welk, indien den ijsdam niet en verschiete, geschapen is op Delfland af te sacken; wesende op die materie geschreven seeker missive by Huibregt d'onderschout tot Waddinxveen, daarinne hij klaarlijk deduceert (betoogt) aan de Ed. Heeren van Goudriaan, hoe het water in verscheyde polderen omtrent de Goutcade, Boscoop, Waddinxveen ende andere quartieren is gestelt; mitsgaders seeckeren voorslag gedaan by Johan van den Bosch, ingenieur, hoe men het voorsz. water beste soude connen houden ende stutten van de West-Ambagten(*). Ende by den Veertigen ende Vroetschappen op 't gunt voorsz. is, gedelibereert zijnde alsmede op de gelegentheyt ende interessen, die de stad Delft door de afsnijdinge, in den voorslag begrepen(†), soude hebben te lijden, hebben deselve ten aansien van de groote oncosten, te doen in het afsnijden, stoppen van bruggens, watergaten, leggen van nieuwe caden ende onseekerheyt van de nieuwe waterkeeren, niet goetgevonden daarinne te condescendeeren (treden), maar geoordeelt dat de Vijf Sluysen(§) opengehouden wordende, het land van Delfland door den Oostenwind ende andere tot het waterlosen bequaem, door die ordinaris losinge van de Delflandsche

(*) Gewoonlijk *het Westland* geheeten. Zie o.a. den *Tegenw. Staat van alle Volkeren*, XVI^{ste} dl., bl. 480 vv.

(†) Van V.d. Bosch, waarbij maatregelen worden voorgesteld, om de overstrooming af te wenden, waaronder behoorde eene afsnijding of afsluiting van het Delfland en dus ook Delft bedreigende water, waartoe verschillende maatregelen ook hier ter stede moesten worden getroffen.

(§) Waardoor de Poldervaart in de Maas uitloopt. In 1587 is het vijftal tot één vereenigd.

Oost- ende Westsluysen beter sullen worden gedient, ende dat dese resolutie door de vier Heeren Burgemrn. beneffens den Pensionaris nog desen dage aan de voorsz. collegiën, in den Hage vergadert, sal werden ingebragt.'

Of de ijsdam is 'verschoten' en het van dien kant Delfland steeds bedreigende gevaar is afgewend, heb ik niet kunnen opsporen. Uit het verdere stilzwijgen der aanteekeningen zou mogen worden opgemaakt, dat de ramp, die, evenals in Gelderland en Utrecht, voor Zuid-Holland de schromelijkste gevolgen na zich slepen zou, nog gelukkig dat gewest en Delft spaarde. Bij zoo'n catastrophe toch zou de gansche stad, enkele hooger gelegen deelen wellicht uitgezonderd, onderloopen. Daartoe zou behooren het gedeelte van hare oppervlakte, waarop de Oude Kerk staat, dat voor het hoogst gelegen terrein van Delfland doorgaat.

Het volgend reglement van orde, waarmede ik de uittreksels uit de resolutiën van Veertigen voorshands zal besluiten, werd den 27sten Decr. 1581 vastgesteld, om het beleid der justitie en politie dezer stad te bevorderen en te regelen.

Dat de Heeren Schepenen en die van de Wet drokke besognes hadden en hun ambt geene sinecure was, behoeft hier niet nader te worden aangetoond, evenmin als het bevestiging behoeft, dat de overheidspersonen hier ter stede voormaals hunne respectieve ambtsbedieningen zoo goed als *om niet* waarnamen, althans geen salaris of wedde genoten, die aan de beslommeringen van hun officie geëvenredigd was. Alleen *die van den Geregte* (Schout en Schepenen) werden behoorlijk voor hunne bemoeiingen schadeloosgesteld(*); *de magistraat* daarentegen (Burgemeesteren en Vroetschappen) genoot geene eigenlijke *bezoldiging* en bijna geene *emolumenten*, uitgenomen *presentie-gelden*, gelijk die nu nog voor de leden van den Raad in zwang zijn(†).

'Alsoo de Vroetschappen deser stad de justitie, tot gerieff van partijen ende van allen dengenen, die voor regt te doen hebben, begeren te vorderen (bevorderen) ende ordre te stellen opten vergaderingen van Schepenen opten ordinaris regtdagen, alsook van Burgemrn. en Schepenen opten maandagen, omme op allen voorvallende saken, roerende den politiën deser stad metten anderen (met elkander) te helpen adviseeren; soo hebben de Vroedschappen voorn^{t}. gearresteerd de poincten

(*) Zij ontvingen zoogen. *Maandags-gelden* voor hunne vacatiën, die 's Maandags plaats hadden.

(†) Hun ambt stond volkomen gelijk met een eerepost en de periodieke maaltijden, die bij gelegenheid van verpachtingen, schouwen, enz. werden gehouden en uit stads-kas betaald, waren eene beleefdheid, door de gemeente aan hare overheid bewezen. Ten gevolge der geheel veranderde orde van zaken is de *raison d'être* van dat *officieuze* aanzitten komen te vervallen. Nu de magistraat van de gemeente 'tractement' ontvangt, wordt hij niet meer door haar 'getracteert'.

(punten) hierna volgende ende geresolveert, dat die onverbreekelijke ende sonder dissimulatie(*) onderhouden sullen worden.

In den eersten, dat mijnheere den Schout alle poort- ende gastgedingen(†) doen luyden sal bij (door) een van sijn dienaars ofte bij den Camerbewaarder mette cleynste klocke van 't Stadhuys, nadat die klocke dat laaste quartier voor tien uyren geslagen sal hebben. Ende dat van nu voortaan Schepenen sullen gehouden wesen te compareren tot alle gewoonlijke regtdagen binnen deser stede, 's morgens alleer die klocke van 't Stadhuys tien uyren geslagen sal hebben, ende dat binnen de Camer van Schepenen, opte verbeurte van haar (hun) presentiegeld voor dengenen, die voor tien uyren geslagen niet en sullen binnen de Camer sijn.

Item, dat soo wie van Schepenen voor elf uyren niet en compareert op de voorsz. regtdagen, soowel in der Vierschare, als in der Camere, sal verbeuren, boven sijn presentiegeld, twee stuyvers, ende die niet en komt voor half twaalf uyren sal verbeuren drie stuyvers, ende wie heel wegblijft sal verbeuren ses stuyvers.

Item, alsoo t'allen Dynsdagen namiddag binnen der voorsz. Camer ordinaris regtdag is, sullen Schepenen van gelijken gehouden wesen te compareren voor de uyren, daartegens (waarop) de vergaderinge geleyt (beleid) sal worden, op verbeurte van haar presentiegeld, ende die geheel agterblijft, sonder consent, sal verbeuren ses stuyvers.

Item, dat soo wie van Schepenen een wettelijcke (wettige) oorsake soude mogen hebben om niet te compareren voor de voorsz. uyre, ofte dat hij den gehelen regtdag hem soude mogen absenteeren, sal in sulcken gevalle gehouden wesen sijn saken te kennen te geven(§) aan twee personen van 't collegie van Schepenen, die den selven haarhuyden versoek sullen mogen consenteeren, indien daar redenen toe dienen.

Ende sullen soowel Burgemrn. als Schepenen gehouden sijn allen maandagen, als het buyten vacantiën wesen sal, in der Schepenen Camere te verschijnen voor de clocke tien uyren ende een half geslagen sal sijn, op verbeurte van haar presentiegeld, ende wie van hem voor elf uyren geslagen daar niet en is, sal boven de verbeurte van sijn presentiegeld verbeuren nog drie stuyvers, ende die geheel agterblijft, sal verbeuren ses stuyvers.

Item alle die boeten, die uyt saken voorsz. sullen vallen, sullen geappliceerd (aangewend) worden, als hierna volgt, te weten: *het presentiegeld tot profijte van de stad*, ende sullen *de verdere boeten* wesen *tot profijte van den presenten.*'

(*) D.i. zonder het bestaande te ontveinzen, zich te houden, alsof het niet bestond.

(†) De terechtzittingen, waar de zaken, welke poorters en vreemdelingen raakten, werden behandeld.

(§) D.i. zal de oorzaak, de reden van zijne afwezigheid moeten kenbaar maken aan twee zijner medeleden, die zullen hebben te beslissen, of de opgegeven reden al dan niet wettig is te achten.

Het komt mij waarschijnlijk voor, dat de ten profijte van de stad door Schout en Schepenen verbeurde presentiegelden hun college ten bate kwamen in den vorm van subsidie of hulpgeld voor het zoogen. *geeselbeursje*, waarover ik in de *Delftsche courant* van 27 Januari 1871 iets mededeelde. Het zoogen. '*Burgemrs-casken*', ook wel '*secreet-*' of *stadslaadje* geheeten, dat vooral diende, om daaruit vereeringen, fooien, douceurs en 'kleine diversen' te betalen, schijnt daarvoor niet te zijn aangesproken, maar den stads-thresorier werd gelast, uit stads-kas een zeker bedrag voor dien 'pot' te verstrekken. Evenwel is mij slechts een enkel voorbeeld voorgekomen van het slaan van een mandaat of ordonnantie van betaling voor zulk een doel, waarvan het onbehoorlijke ruim twee eeuwen te voren reeds door den machtigsten potentaat van zijn tijd werd veroordeeld. Te Utrecht toch werd de gewoonte, volgens welke na de executie van misdadigers de Heeren van den gerechte, mitsgaders andere officieren (stadsambtenaren), te zamen 'in een maeltijt plagen te vergaderen', door Keizer Karel V 'geaboleerd' of afgeschaft, 'alsoe tselve *nyet seer looffelicken* (loffelijk, prijzenswaardig) ofte *behoorlicken*' scheen te wezen, en, in de plaats van een couvert aan den disch, telkens aan elk der daartoe gerechtigden zeker 'sallaris' uitgereikt, dat voor de aanzienlijksten onder hen *een schelling* bedroeg; voor de anderen minder, naar verhouding hunner respectieve bedieningen.

Dat geschiedde daar in 1542, terwijl het oude gebruik hier ter stede nog in 1699 bestond, waar men op de gezondheid van de 'justitia' menigen beker ledigde of liever, gelijk men zich toen in mythologischen stijl placht uit te drukken, op het altaar van Themis de gaven van Bacchus offerde, welke, met die van Ceres vereenigd, de bloedige tooneelen van de executiën deden wijken voor de liefelijkste harmonie, welke het vereenigde tweetal, Comus en Momus, die onafscheidelijke gezellen van den god des wijns en van de godin van de vruchten der aarde, plachten te verwekken. Hoeveel bloed er ook op het schavot, voor het Stadhuis opgericht, mocht vloeien, meen ik toch te mogen aannemen, dat het weinig of niets beduidde bij de stroomen druivennat, die de kelen van Schout en Schepenen op hun justitiemaal, 'tot recreatie ofte verquickinge' van het gemoed gehouden, besproeiden. Zoo heeft elke periode hare eigenaardigheden en het Fransche spreekwoord: *Chaque âge a ses plaisirs*, is zoowel op den menschelijken leeftijd als op dien der volken van toepassing.

MR. J. SOUTENDAM.

Oorspronkelijke romans.

J. Huf van Buren, Hertog Adolf, historische roman. - 's-Gravenhage, W. Cremer.
Mevr. La Chapelle-Roobol, Nora. - Amsterdam, L.J Veen.
Plox, De firma David Houtendam, in wijnen. - 's-Gravenhage, W.C. Tengeler.
W. Nieuwland Szn., Uit het leven van een Pacha. - Alkmaar, P. Kluitman.

Mevr. Bakker Korff-Hoogeboom, Dora, twee deelen. - Schiedam, H.A.M. Roelants.
J. Duparc Jr., Zijn geheim. - Schiedam, H.A.M. Roelants.
Conradine, Contrasten. - Sneek, H. Pyttersen Pz.
Maurits, Hoe hij Raad van Indië werd. - Samarang, G.C.T. Van Dorp en Co.
A.W. Van Buuren, In tijden van overgang. - Amsterdam, S. Warendorf Jr.
Annie Foore, Uit ons Indisch familieleven. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

Homunculus, Intriganten. - 's-Gravenhage, C.C. Visser.
Etit, Haar naam is Bertha. - Dockum, A. Schaafsma.
Lina Benner, Door liefdekoorden. - Leiden, De Breuk & Smits.

Het is eene aangename gewaarwording, te midden van de vele schrijvers en schrijfsters, die op het gebied van den Nederlandschen roman beoefenen, wat men in de schilderkunst het *genre* noemt, althans één auteur aan te treffen, die onvermoeid zijne krachten wijdt aan de historische kunst en zijne helden en intriges ontleent aan de wereldgeschiedenis met al hare aantrekkelijkheid en al hare gevaren. Want is het aan de eene zijde verlokkend en schijnt het gemakkelijk, eene op zichzelf weinig belangrijke verwikkeling vast te knoopen aan bekende geschiedkundige feiten, die de aandacht van den lezer als vanzelf veroveren en zooveel belangstelling vinden, dat de weinig beduidende, gemaakte intrige als op den koop toe genomen wordt, van den anderen kant wordt voor welslagen op dit gebied eene groote mate van kennis en voorstudie vereischt, welke weinigen bezitten of genoeg geduld hebben, om zich te verschaffen; en toch kan de meest werkzame intuïtie het gebrek daarvan niet vergoeden.

Aan Huf van Buren komt daarom de eereplaats toe in dit overzicht, wijl hij door zijn jongsten historisch en roman *Hertog Adolf* opnieuw heeft bewezen, ten volle over de voor den beoefenaar van dezen moeilijken tak der letterkunde vereischte krachten te kunnen beschikken. Schoon betrekkelijk klein van omvang, bevalt dit verhaal ons niet minder goed dan de grootere romans van zijne hand en zouden wij het zelfs boven andere zijner werken willen verkiezen om de zorg, waarmede het is gedacht en geschreven, om het juiste evenwicht, dat daarin tusschen de verschillende deelen is bewaard. Huf van Buren verstaat de kunst,

de uit hun aard romantische voorvallen uit de geschiedenis in een levendigen vorm zijn lezers voor de oogen te stellen, hen te boeien zoowel door de schildering der gebeurtenissen zelve als door het zoeken en vinden in de daarbij betrokken personen van dat algemeen menschelijke, dat van tijd noch plaats afhankelijk is. Vandaar, dat hij geen boekenmenschen ten tooneele voert, wier gesprekken in eene aaneenschakeling van hoogdravende toosten bestaan en wier handelingen steeds den indruk geven van een besef van verantwoordelijkheid voor het nageslacht, dat in den regel de medespelers van het groote drama der historie wel nooit zal hebben bezield. Er zijn historische romanschrijvers van overigens groote verdiensten geweest, die dat algemeen menschelijke niet in het oog hebben gevat en daardoor van de helden, die groote uitkomsten hebben verkregen om beweegredenen, welke misschien tegen geen nauwkeurig onderzoek bestand waren, declameerende en oreerende caricaturen hebben gemaakt, tooneelpoppen, voor wie de sympathie en de belangstelling van den nazaat niet te winnen was. Aan deze fout is onze auteur vreemd, doch evenmin vervalt hij in het andere uiterste van alle historische personen neder te trekken tot het peil der alledaagsche negentiende-eeuwsche onbeduidendheid. Daarvoor behoedt hem die andere onschatbare hoedanigheid van den schrijver: de grondige kennis van het behandeld tijdperk, - eene hoedanigheid, welke te meer waardeering verdient, omdat zij het resultaat is van ernstige, vaak droge studie. Alzoo is hij in staat voor gewichtige gebeurtenissen kleine oorzaken te vinden, die, al mogen ze niet ten volle door documenten en oude paperassen bevestigd zijn, toch de verdienste bezitten van mogelijkheid en overeenstemming met den geest des tijds. En te gelijk is daardoor het middel gevonden, om door het historisch verhaal kleine incidenten heen te weven, die, schoon geheel en al het product van des schrijvers verbeelding, hij de lezing zoozeer met de zuiver historische actie samenloopen, dat zij daarvan een onafscheidelijk deel gaan uitmaken.

Al deze verdiensten van den historischen roman vinden wij in *Hertog Adolf* terug. Hij speelt in den uit zijn aard reeds romantischen tijd van Karel des Stouten opkomst en streven naar grootere macht, van de verraderlijke en leugenachtige praktijken van den dweepzieken en bijgeloovigen Lodewijk XI en van de onbesuisdheid van Hertog Adolf van Gelder, den held zelf van het verhaal. De Fransche Koning, die reeds aan zoo menig romanschrijver als eene uiterst dankbare figuur uitstekende diensten bewees, komt persoonlijk niet in den roman voor, en Karel de Stoute komt slechts hier en daar op den voorgrond. Maar de zelfverheven Hertog van Gelder, die zijn vader de kroon heeft ontnomen, om die zichzelf op de slapen te drukken, is de persoon, aan wien de roman den titel ontleent. Bij de beschrijving van dezen ridderlijken doch weinig bedachtzamen vorst is de schrijver, voor zoover wij durven uitmaken, der historie getrouw gebleven. Zooals Adolf van Gelder hier beschreven

wordt, komt hij inderdaad in de Nederlandsche historiebladen voor. Aangaande de heldin van het verhaal, de Jonkvrouw Anne van Malde, kunnen wij hetzelfde doch in een anderen zin getuigen. Dat wil zeggen, dat zij waarschijnlijk is een kind van des schrijvers phantasie alleen, maar naar 't ons voorkomt, zoo geheel past in de omgeving en het tijdperk, waarin Huf van Buren ons verplaatst, dat wij de mogelijkheid niet zouden willen ontkennen, dat dit wakkere meisje en hare lotgevallen werkelijk door hem waren ontleend uit geschriften van dien tijd. Zij is eene jonge en bevallige hofdame van Gelder's gemalin, de zuster van Karel den Stoute, en wordt door de geslepen staatsdienaren van het hof te Brugge als verspiedster van hetgeen er aan het hof van Gelder voorvalt, gebruikt, een bedrijf, waartoe zij zich zonder arg of list leent en alzoo het middel wordt, om den vorst, dien zij meer als vrouw bemint dan als onderdaan vereert, ten ondergang te brengen. Eigenlijk weet de schrijver zijn lezer meer belang in te boezemen voor deze lieftallige en toch zoo kloeke heldin zijner verbeelding dan voor den historischen held en geeft daardoor grond tot het beklag, dat hij Anne van Malde na Adolf's dood op het slagveld bij Doornik geheel loslaat, zonder de verdienstelijke schildering van haar karakter te voltooien, door haar te doen ontwaken tot het besef, welk groot aandeel zij aan de gebeurtenissen en den noodlottigen afloop daarvan genomen had. Erkend moet het echter worden, dat titel en aanleg van het werk medebrachten, dat Adolf's dood het einde van het verhaal was.

Brengen wij dus onverdeelden lof aan den schrijver van dezen verdienstelijken roman, op de uitvoering hebben wij eene bedenking. Bij de lezing gevoelt men eenigszins de gewaarwording van in een gehoorig huis te wonen. Evenals men daar kan hooren, dat - zoo al niet altoos wat - in een aangrenzend vertrek gesproken wordt, zoo kan men in *Hertog Adolf* op de eene zijde der pagina bijna de letters onderscheiden, die op de keerzijde staan afgedrukt. Dat is hinderlijk en vermoeit de oogen. Er zijn een aantal boeken van onzen tijd, waarvan niemand het kwalijk zal nemen, dat ze gedrukt werden op dun papier, waarvan de vergankelijkheid troost biedt over de onbeduidendheid. Maar *Hertog Adolf* is te goed voor zulk eene behandeling; het behoort tot de boeken, die men gaarne nog eens herleest en welke een langer leven verdienen dan van luttele jaren.

Hadden we voor den eerstbehandelden schrijver niets dan lof, ook van Mevr. La Chapelle-Roobol's roman kunnen wij met voldoening spreken. Met eene te grootere voldoening, omdat de schrijfster ons hierin veel beter bevallen is dan in de kleine novellen en schetsen, welke wij tot dusverre van haar leerden kennen; zij heeft een grooten stap gedaan op den goeden weg. Haar roman beweegt zich in een beperkten kring; hare personen zijn scherp en duidelijk geteekend en leiden niet af door hunne veeltalligheid, terwijl de aandacht evenmin

wordt vermoeid door de beschrijving van nietige bijzonderheden, zonder invloed op de actie zelve; verder zijn de twee zoover uiteenloopende *intérieurs*, van de burgerlijke familie in het kleine provinciestadje en van hare verwanten in de residentie, nauwkeurig en verdienstelijk geschetst. Tante Netje, de hoofdfiguur uit het stadje, is een uitstekend type van de burgerlijke oude vrijster, hoegenaamd niet overdreven en dus volstrekt geen caricatuur, maar eene figuur, die, niet alleen wat enkele, gelukkig met tact op den achtergrond gehouden uiterlijkheden, maar vooral wat hare denkwijze, oordeelvellingen en handelingen betreft, uitstekend aangelegd en uitgewerkt is.

En toch mogen wij *Nora* geen goed boek noemen. Het stuit ons tegen de borst, een door niets gemotiveerd tafereel van overspel en verleiding te lezen, wanneer ons niet te gelijk de omstandigheden worden blootgelegd, die tot deze bedenkelijke afwijkingen van den rechten weg hebben geleid. Van den aanvang af begrijpen wij reeds, dat de Brusselsche vrouw van den Haagschen bankier, die over de familie in 't provinciestadje, die zich zooveel moeite geeft, om haar vriendelijk en voorkomend te ontvangen, den neus optrekt, niet de ware liefde gevoelt voor haar niet zeer fijn beschaafden man. Maar tusschen onverschilligheid in het huwelijk en het moedwillig verbreken van alle banden van zedelijkheid en huwelijkstrouw ligt een groote afstand, dien de schrijfster van *Nora* door hare heldin - want in een zeker opzicht is Adèle dit meer dan Nora zelve - zonder rekenschap of overgang laat afleggen. Was de compagnon van haar man iemand van fijne beschaving, die alle goede hoedanigheden bezat, welke de geminachte echtgenoot miste, dan zouden wij de schrijfster ontslagen rekenen van de verplichting, om aan te wijzen, hoe de jonge vrouw en moeder reeds een jaar na haar huwelijk in den afgrond was gestort, maar André Rechters is inderdaad niets meer dan een onbeduidend poseur - een echte Jan Rap in moreelen zin, die de meest onzinnige denkbeelden van anderen met de minst beteekenende argumenten voor de hem bekoorende en door hem bekoorde dames opsnijdt. Het is wel eens gezegd, dat romanschrijvers in den regel onbillijk zijn jegens de personen van hunne eigen sekse; bij Mevr. La Chapelle-Roobol is dat zeker het geval. Wij moeten in het belang der vrouw opkomen tegen de wijze, waarop deze schrijfster hare zusteren voorstelt. Twee vrouwen, die, zooals Adèle van Stralen en Nora Rietveld, ofschoon de eerste als geen domme gans en de tweede als een deugdzaam en wèldenkend meisje wordt afgeschilderd, de slachtoffers worden van een verleider van het slag van André Rechters, verdienen de eer niet romanheldinnen te zijn. Met Adèle had de schrijfster zelve van den aanvang af weinig op; want bij haar eerste optreden reeds vertoont zij den lezer de onaangename zijden van haar karakter. Hier kan zekere logische ontwikkeling, al wordt zij niet duidelijk aangewezen, gezocht worden: de langzame ontaarding van onverschilligheid tot ontrouw in het huwelijk. Maar wat de schrijfster mag bezield

hebben, om Nora, die zij met eenige ingenomenheid en voorliefde beschrijft, te bestemmen tot zulk een smadelijk en door niets gemotiveerd uiteinde, weten wij niet te verklaren. Was aan dit meisje eene steil-kerkelijke opvoeding ten deel gevallen, dan zou men de bedoeling kunnen onderstellen van te doen zien, hoe weinig degelijke wapenen zulk eene oplevert tegen de gevaren en verleidingen der wereld; maar dat is het geval niet. Hoe burgerlijk ook afgeschilderd, kenmerken woorden en handelingen der familie Rietveld zich door eene groote mate van eenvoudig en helder gezond verstand. Een dusgevormd meisje moest bestand zijn tegen de laffe sophismen, waarop zij in den roman maar al te grif ingaat en hare eer verliest, hoewel zij bij ondervinding weet, welk een laaghartig, verraderlijk persoon de man is, aan wien zij zich overgeeft. Deze bedenkingen temperen het gunstig oordeel, dat wij naar den vorm over *Nora* uitspreken en doen ons de hoop uiten, dat wij een volgend werk van Mevr. La Chapelle-Roobol onverdeeld mogen kunnen prijzen, èn wegens den letterkundigen vorm èn wegens de zedelijke en psychologische waarde.

Het op vaste tijdstippen bespreken van de voortbrengselen der oorspronkelijke romanliteratuur, waarvan de schrijvers of uitgevers blijkens de inzending aan de redactie eene beoordeeling in dit tijdschrift wenschen, heeft vóór en tegen. Tegen vooral dit, dat de beoordeelingen in den regel laat komen en een gunstig oordeel vaak pas onder de oogen komt van het lezend publiek, wanneer het zelf het boek reeds heeft leeren kennen en waardeeren. Een ongunstig oordeel komt, evenals alle ongunstige dingen, onveranderlijk te laat; de lezer wil liever intijds gewaarschuwd worden, dan zijn ongunstigen indruk door eene latere critiek bevestigd zien. Maar het niet te spoedig bespreken van verschijnende boeken heeft toch ook zijne lichtzijde, en wel, dat de beoordeelaar zijn voordeel kan doen met de opmerkingen, door anderen van zijn vak, hetzij door den drang der natuur hetzij door andere omstandigheden tot spoediger spreken in staat, over de verschenen werken gemaakt. Wie zich die ten nutte maakte, om zijn eigen oordeel te vestigen, zou voorwaar geen zeer juist besef van zijne roeping verraden, maar de kennisneming van andere critieken geeft dikwijls aanleiding, om te zien, hoe men het *niet* moet aanleggen, en om te waarschuwen tegen verkeerde indrukken, door anderen gemaakt. De lezing van *De firma David Houtendam*, *in wijnen* (een noodeloos gerekte titel, terloops) stelt ons in de gelegenheid, dit laatste, aangename werk te verrichten en den schrijver te verdedigen tegen eene opmerking, die ons volkomen onhoudbaar voorkomt. Reeds een paar maanden geleden lazen wij over dit boek eene even oppervlakkige als onjuiste recensie, waarin den schrijver onder andere verweten werd, dat hij zijne personen bij voorkeur zocht in de laag burgerlijke standen. Eilieve, welk eene zotte beschuldiging is dit! Zou men niet geneigd zijn, aan dezen criticus te

vragen, wat Multatuli ergens aan Kappelman vraagt: ‘Gaat gij dan dagelijks alleen om met prinsen en graven?’ Hebben dan Molière en Goethe vergeefs hunne overbekende gevleugelde woorden gesproken, heeft dan vergeefs Dickens geschreven en Van Effen zijne meest levende en sprekende figuren gekozen uit dien onuitputtelijken rijkdom, dien ‘de laag burgerlijke standen’ opleveren? Het komt ons voor, dat de critiek den schrijver volkomen vrij behoort te laten in de keuze van zijne personen en van de omgeving, waarin hij die plaatsen wil, mits hij bij de keuze en bij de behandeling geleid worde door den goeden smaak en zijne lezers niet brenge op plaatsen, waar zij hem in levenden lijve niet volgen zouden. Alles hangt hier af van de ware kunst, die zóó machtig is, dat zij een schrijver van groot talent zelfs ontheffing bezorgen kan van dit laatste voorbehoud. Jacob van Lennep heeft getoond, hoe ver men in dit opzicht kan gaan. En wanneer wij nu den lijvigen roman van Plox ter hand nemen, om te onderzoeken, in hoeverre hij aan deze eischen der kunst voldoet, dan moeten wij protest aanteekenen tegen de gemaakte aanmerking. 't Is waar, het zijn geen baronnen en graven, in wier gezelschap wij hier gebracht worden; particuliere geëmploieerden, een uitdrager, een dronken ijzervormer zelfs vormen het gros der personen in *David Houtendam*, waarvan ondergeschikte journalisten en de chef eener verloopen wijnzaak de *fine fleur* uitmaken; ook spreken al deze personen niet de boekentaal der romans uit de hooge kringen, noch leven zij met die gemakkelijke ruimte van middelen, welke bij menig boek den lezer even sterk doet watertanden als waarschijnlijk den schrijver bij het nederpennen. Dat alles is volkomen waar, maar de opgevoerde personen leven, spreken en denken, zooals dat van hen te verwachten was; zij zijn en blijven zichzelf en geven daardoor aan dit boek eene groote mate van levendigheid en waarheid, ook al is de intrige zelve wat ver gezocht en niet geheel waarschijnlijk.

Het doet ons genoegen, tegen de ongunstige critiek van *David Houtendam* te kunnen opkomen, omdat naar onze meening Plox in dit boek een grooten vooruitgang heeft getoond; het staat niet slechts in omvang maar ook om zijne hoedanigheden veel hooger dan de kleine novellen en schetsen, die wij tot nog toe van zijne hand te beoordeelen hebben gehad. Dezelfde loftuitingen als aan Mevr. La Chapelle-Roobol komen hem daarvoor toe. Waarschijnlijk staat de grootere omvang van het werk met dit beter resultaat wel degelijk in verband. Het ontwerpen en schetsen van een langen roman vereischt veel meer voorstudie en overleg, meer concentratie en beheersching van de stof dan los op het papier gestelde schetsen of aan een vluchtigen inval te danken novellekens. En daar het juist die voorbereiding, dat vooraf indenken is, waarvan voor het welslagen van het kunstwerk zooveel afhangt, heeft, wanneer de schrijver maar talent en geduld genoeg bezit, een groot werk meer kans op goede eigenschappen dan het kleine werk.

Nu, talent kan aan Plox niet ontzegd worden; zijne gave van waar-

nemen en wedergeven is groot. Zonder grooten omhaal van woorden weet hij voornamelijk localiteiten te schilderen, zóó dat ze u terstond helder voor den geest staan. Het kantoor in de wijnkooperij, de voorkamer van David Houtendam, de redactiekamers van *De Morgenbode* en zooveel andere dergelijke laten aan duidelijkheid en volledigheid van beschrijving bij karigheid van woorden weinig te wenschen over. In dit opzicht, en ook waar het de beschrijving van velen zijner personen geldt, schijnt Plox bij een uitnemend leermeester ter schole te zijn gegaan; bedriegen wij ons niet, dan heeft hij Dickens met zorg bestudeerd. Toch willen wij hem onze aanmerkingen niet onthouden. Zijn roman wordt ontsierd door een algemeenen trek naar het 'komieke', die enkele zijner personen tot caricaturen maakt, welke op het kantje van vermoeiend zijn, en die hier en daar zich ook mededeelt aan den stijl, waar de schrijver zelf spreekt. Eene openbaring van dien door den goeden smaak weinig getemperden trek is ook te vinden in de namen, waarmede Plox zijne figuren opscheept, zooals Sukkelpen, Pieres, Kamil, Knobbel en dergelijke, goedkoope middelen, om de goê gemeente eens te laten lachen, maar waaraan geest en humor ten eenen male vreemd zijn. De eigenlijke intrige staat op den achtergrond in dezen roman, waarvan beschrijving van personen en van min of meer grappige incidenten de hoofdinhoud is. Het genre is even goed als elk ander en verveelt in elk geval volstrekt niet. Alleen duurt het ettelijke hoofdstukken, vóórdat de lezer geheel thuis is in den breeden kring der ten tooneele gevoerde personen en wèl weet te beoordeelen, wie hunner zijne aandacht het meest verdienen.

De schrijver van *Uit het leven van een Pacha* betreedt het gebied van den historischen, hedendaagschen roman, doch hij doet dat met een bescheiden tred en geeft niet voor, - zooals zij, die dit genre in Duitschland met voordeel beoefenen, - de geheimen en kuiperijen der Europeesche politiek en diplomatie voor de leekenwereld te ontvouwen. Al loopen wij met dit genre, vooral in de evenbedoelde overdrijving, niet hoog, - toch erkennen wij gaarne, dat W. Nieuwland Sz. ons hierin beter bevalt dan in zijne vroegere, in volkomen vrijheid geschreven oorspronkelijke romans. Of het voor ons liggend boek wel met het volste recht een 'oorspronkelijke roman' te noemen is, durven wij niet beslissen, noch om den inhoud van het verhaal, noch om die reden, dat het waarschijnlijk aan buitenlandsche, met name Duitsche, bronnen zal ontleend zijn. Hij beschrijft de geschiedenis van den Turkschen Generaal Mehemet-Ali, een Duitscher van afkomst, die in den Krim-oorlog en den laatsten Russischen oorlog een goeden naam verwierf en na het einde van dien oorlog in Albanië, waarheen hij gezonden was, om de door het tractaat van Berlijn in hare zucht naar autonomie teleurgestelde bevolking tot rust te brengen, in eene bijeenkomst met de hoofdlieden der Albaneesche Liga verraderlijk werd ver-

moord. In hoeverre het verhaal van de lotgevallen van des schrijvers held volledig en geheel overeenkomstig de geschiedenis is, willen en kunnen wij niet beslissen; alleen houde Nieuwland ons de opmerking ten goede, dat hij over de omstandigheid, dat Mehemet-Ali een der gevolmachtigden van De Porte was bij de conferentie van Berlijn, wel wat vluchtig heenglijdt, vooral omdat het waarnemen van deze gewichtige en eervolle zending bewijst, dat hij toch lang niet bij den Sultan in ongenade was gevallen. Dit erkennen wij echter gaarne, dat de geschiedenis van den laatsten oorlog tusschen Rusland en Turkije tot levendige en onderhoudende beschrijvingen in dit werk aanleiding geeft en de schrijver er over het algemeen uitnemend in geslaagd is, een goed denkbeeld te geven van de merkwaardige en ongeloofelijke toestanden in de diep verdorven Turksche maatschappij. Zoowel de veelal eenzijdige en niet dieper dan de oppervlakte gaande beschaving van het zoogenaamd jong Turkije als de fanatieke geloofshaat van de oude Turken tegen Christenen en ongeloovigen worden verdienstelijk door hem in hunne onderlinge botsing afgeschilderd. De schrijver schijnt zich echter geen al te groote voorstelling te hebben gemaakt van de belezenheid van hen, die aan zijne hand de lotgevallen van Mehemet-Ali willen leeren kennen; want in noten aan den voet der bladzijden worden nevens vele, waarvan de verklaring voor elk lezer nuttig moet zijn, een aantal woorden verklaard en vertaald, waaromtrent geen beschaafd man meer ingelicht behoeft te worden. *Baschi-bozoek*, *nargileh*, *seraskier*, *sheikul-Islam*, *yatagan*, *imam*, *mollah* en zooveel andere woorden zijn uit oude en nieuwe reisbeschrijvingen, ja, uit de telegrammen in de dagbladen tegenwoordig voor iedereen bekende uitdrukkingen.

De inhoud van *Dora* staat niet in verhouding tot den omvang van den roman. Om de niet zeer rijke of belangrijke intrige te vertellen, had de schrijfster de twee deelen niet noodig, welke zij wilde vullen, en uit dezen overvloed van ruimte zijn ettelijke fouten in den vorm voortgekomen, die aan de letterkundige waarde van dezen roman afbreuk doen. De lezer ziet zich telkens en telkens op zij- en doolpaden afgeleid, waardoor de ontwikkeling der intrige niet vordert, terwijl de te pas gebrachte *hors-d'oeuvre* den slag niet hebben van zich door hunne belangrijkheid te doen toelaten. Aan alles kan men bemerken, dat de schrijfster van *Dora* zich bewust was volop ruimte te hebben; zij gevoelde zich niet gehaast, maar miste dan ook den voor den auteur zoo gezonden drang der zelfbeperking. Alleen wanneer men woorden bezigen moet, die de verlangde gedachte, niets meer en niets minder uitdrukken, heeft men kans de juiste uitdrukkingen te vinden, waardoor de stijl aan duidelijkheid en gespierdheid wint; de schrijver, die meent, dat het geen verschil maakt, of hij twee regels of twee bladzijden bezigt, om hetzelfde te zeggen, loopt gevaar, uit aangeboren traagheid slordig of langdradig te worden. Slordigheid mogen wij Mevr. Bakker Korff-

Hoogeboom niet ten laste leggen, want zij schrijft, de omstandigheden in aanmerking genomen, met zorg en accuraat; van langdradigheid is echter *Dora* niet vrij te pleiten. Zij deelt brieven en den inhoud van gesprekken tusschen verloofden mede met eene uitvoerigheid, die volstrekt niet door de eischen der karakter-ontleding gevorderd wordt, want de laatste vooral zijn maar al te dikwijls niet veel meer dan.... gesprekken tusschen verloofden, op het papier evenals *in natura* weinig belangwekkend voor den nuchteren lezer. Zij vervalt dikwijls in herhalingen en deelt o.a. ergens een brief mede, waarin hare heldin aan haar afwezigen verloofde een voorval beschrijft, dat de lezer een dertigtal bladzijden vroeger reeds in al zijne bijzonderheden van de schrijfster had vernomen. Zij acht zich nu en dan verplicht, tot vulling incidenten in het verhaal op te nemen, die in den eenmaal gekozen toestand niet of slecht passen en weinig oordeelkundig aangebracht zijn. Dit een en ander, gevoegd bij een onuitputtelijken *flux de plume*, maakt de lezing van het boek vermoeiend, waartoe almede bijdraagt het dooreen bezigen van den tegenwoordigen en verleden tijd in dezelfde zinsneden.

De slechte verhouding tusschen tafereel en lijst zal dadelijk blijken, wanneer men weet, wat de intrige is, die in deze twee deelen wordt uitgewerkt. Wij vinden er de geschiedenis in van een vaderloos meisje, door eene onverstandige moeder grootgebracht, doch ten spijt van deze verkeerde opvoeding volkomen ten goede gekeerd; zij is in stilte verloofd met een buurmanszoon, met wien zij dan ook ten slotte huwt, nadat deze in Indië in korten tijd fortuin heeft gemaakt en aldus de eenige hinderpaal overwonnen is, die tusschen hem en Dora bestond. Gedurende zijne afwezigheid in Indië heeft Dora te tobben met hare moeder, wier gezondheidstoestand slecht is en die uit eene zware ziekte eene verzwakking van geestvermogens behoudt, welke op volslagen idiotisme uitloopt. Verder vernemen wij Dora's lotgevallen in het huis harer stiefzuster, die in Den Haag getrouwd is, want dit boek vertoont, wat de vrouwelijke hoofdpersonen betreft, eene merkwaardige overeenkomst met Mevrouw La Chapelle-Roobol's even besproken roman. Ook hier geldt het een jong meisje, na het verlies van haar eigen huis bij eene bloedverwante, eene jonge vrouw in de residentie, inwonende, wier gezelschap door de betrekkingen in hare geboorteplaats als lang niet dienstig voor het logéetje aangemerkt wordt, en in beide gevallen vertegenwoordigt eene tante de zedelijke politie, die over de jonge maagd waakt en haar onbesmet tracht te houden van de Haagsche invloeden. In *Dora* slaagt dit praeventief toezicht beter dan in *Nora*; de heldin met de D. blijft, wie zij is, aan den verloofde in het Oosten getrouw, ofschoon de billijkheid eischt te erkennen, dat zij niet voor zulk een heet vuur geplaatst wordt als de heldin met de N. Het huishouden, waarin de eerste verblijft, wordt niet bezocht door de zonden, die Mevrouw Van Stralen aankleven; er waart geen André Rechters in rond, om der huisvrouw en harer jonge huisgenoote hare eer te ontrooven. Ten huize van

den winkelier Sandstein heerscht een gezonder toon dan in dat van de bankiersfirma Van Stralen en Rechters - want niet slechts op het kantoor, maar zelfs in de huis- en andere kamers bestaat de compagnonschap. Hoogstens kan aan de jonge vrouw van Sandstein gebrek aan ernst en zekere onschuldige graad van lichtzinnigheid verweten worden, waarvan zij echter spoedig geneest, na ondervonden te hebben, hoe de beginsellooze broeder van eene zachtst genomen valsche vriendin daarin een vrijbrief meent te zien, om haar te belagen. Over het algemeen gaan de zaken in dat huis goed en geregeld; regen en zonneschijn wisselen elkander af, en ook het leed dezer wereld wordt aan de echtelingen niet gespaard, maar van hen kan toch gezegd worden, dat zij hebben een zeer gewonen, normalen, alledaagschen levensloop. Ook die van Dora zelve valt in deze termen; menigeen zou meenen, dat van een meisje in hare positie niet heel veel belangrijks te vertellen was. Waarschijnlijk zou er in dezen roman ook niet veel verteld zijn, wanneer nu maar eenmaal de twee deelen niet te vullen waren. Om dat te doen, moest de schrijfster overal munt uit slaan en, waar de omstandigheden zich niet leenden tot het beschrijven van spannende toestanden en het ontleden van sterk sprekende karakters, nieuwe omstandigheden en toestanden scheppen, die haar aanleiding tot beschouwingen en uitweidingen konden geven. Aldus werd zij genoodzaakt, tot schade van het beeld, dat zij begonnen was van hare heldin te geven, haar met eene ziekelijke overgevoeligheid en zenuwachtige tobberij te begiftigen, welke hare aantrekkelijkheid niet verhoogen. Hoeveel men ook toe wil staan aan de treurige gewaarwording, die de verstandelijke achteruitgang van hare moeder bij eene dochter moet opwekken, en hoe onaangenaam men het voor een jong meisje achten mag, dat haar verloofde voor eenige jaren in Indië vertoeft, voor eene vrouw met karakter zijn dergelijke omstandigheden toch niet onoverkomelijk; de zekerheid eener gelukkige toekomst is immers het beste middel tegen de grootste teleurstellingen en tegenheden van het oogenblik? En al heeft de schrijfster van *Dora* nu de wonderlijke combinatie ook verzonnen van de half krankzinnige moeder met de hallucinatie te begiftigen, dat de aanstaande harer dochter op haarzelve verliefd is, de lezer blijft daar tamelijk onverschillig onder en beschuldigt de heldin van onverstand en kinderachtigheid, dat zij zich door deze kunstmatige verwikkeling een enkel oogenblik laat ongelukkig maken.

Het is eene van de Engelsche novellisten overgenomen gewoonte, - en eene goede gewoonte kunnen wij haar niet noemen - aan de romans meer en meer de beteekenis te geven van reisboeken. Men laat den held met de heldin kennis maken op reis, doet een der hoofdpersonen, hetzij tot herstel van gezondheid, hetzij tot afleiding voor werkelijke of ingebeelde rampen en smarten, eene badkuur of verre reis ondernemen. Is de schrijver zelf een bereisd man, dan kan hij

de uitstapjes van de kinderen zijner verbeelding regelen volgens zijne eigen reisroute en in zijn verhaal beschrijvingen vlechten van de plaatsen, welke hijzelf bezocht en waarvan hij derhalve eigen, oorspronkelijke indrukken heeft ontvangen. Mist hij dat voorrecht, zijne taak wordt er niet moeilijker om; het aantal reisboeken is legio, en mocht hij al eens niets meer en niets anders schrijven dan Baedeker, Berlepsch of Joanne, de meeste touristen zien immers niet veel meer, dan hetgeen deze vertrouwbare gidsen hen heeten te zien, zoodat den zelf bereisden lezer de weinig aangename gewaarwording wordt bespaard van in den romanheld zijn meerdere als opmerkzaam tourist te moeten erkennen. De heer Duparc volgt in *Zijn geheim* deze mode, en wij betreuren dat, omdat naar onze meening de gave van opmerken en waarnemen van een auteur beter geoefend en meer gescherpt wordt, naarmate hij zijne aandacht meer op zijne omgeving bepaalt; vooreerst, omdat hij dan werkt onder scherpe contrôle van den lezer, maar ook, omdat men in den regel het best bekend is met en het diepst doorgedrongen in eigen omgeving, waarvan men alle samenhangende bijzonderheden beter bevatten, van het verband tusschen levende natuur en doode bijzaken oorsprong en beteekenis verklaren kan. Of de heer Duparc zijne eigen reisherinneringen geraadpleegd of slechts reisboeken van anderen gebezigd heeft, durven wij niet uitmaken. Wij gelooven echter het eerste, omdat hij blijkbaar uitstekend op de hoogte is van de reismanieren in het algemeen. Wat zijne touristen doen, wordt in alle kleinigheden verteld en haarfijn uitgeplozen. Op welke booten zij varen, welke spoorlijnen zij verkiezen, in welke hotels zij logeeren, welken wijn zij drinken, dat alles vernemen wij, terwijl de schrijver ons evenmin den inventaris van de proviandkist van toevallige medereizigers als de lang niet belangrijke gesprekken, op reis gevoerd, onthoudt. In nauw verband met dit ambulant karakter van het verhaal staat het polyglottisch karakter van de taal; de schrijver maakt niet slechts van het verfranschen een ruim gebruik, maar bezigt zonder eenige noodzakelijkheid vreemde woorden voor dingen, die niemand, zelfs in het verbasterd dagelijksch gesprek, anders dan met een echt en gekeurd Nederlandsch woord noemt. Niemand zal, onder Nederlanders, met den heer Duparc *Einsiedler* voor kluizenaar gebruiken, of *protector* voor beschermer, of *remember* (?) voor herinnering, of *l'air natal* voor de vaderlandsche lucht, of *Heimath* voor huis.

Dit alleen, wat den uiterlijken vorm betreft. Wat den inhoud aangaat, moeten wij eene soortgelijke bedenking maken, als hierboven over *Dora* gemaakt werd, dat de actie wat dun is voor den omvang der novelle en de schrijver daarom verplicht is geweest, hier en daar tot tirades en ontboezemingen zijne toevlucht te nemen, welke geheel buiten het verhaal staan. In het kort komt de fabel hierop neder, dat een jong, veelbelovend schilder, bij een ouderen broeder (naar het heet) in een klein plaatsje van ons land opgevoed en die aan de gulheid van

een naburig baron, beschermer der schoone kunsten, zijne opleiding te danken heeft, de zoon blijkt te zijn van dien baron zelf, uit eene amourette met de zuster van dien ouderen broeder gesproten. De schilder, in België bekroond, gaat met zijn beschermer op reis, maakt kennis met een beminnelijk jong meisje, verneemt na eene voorzichtige voorbereiding van zijn reisgenoot, welke innige band dezen aan hem verbindt, en schikt zich, na eenige gemoedsbezwaren te hebben overwonnen, in zijn lot van in het bezit van een schatrijken vader en eene beminnelijke bruid de hem toekomende plaats in de maatschappij in te nemen.

Er zijn zeer goede bladzijden in dit boek. De niet alle even verstandige bezwaren, die de over zijn toestand tobbende jongeling zichzelf schept, en de tweestrijd, dien zij bij hem verwekken, zijn zonder twijfel, voor zooverre zij gaan, verdienstelijk beschreven, maar de schrijver blijft daarbij wat te veel aan de oppervlakte, zonder ver genoeg in het gemoedsleven van den jongen man door te dringen. Het resultaat is, dat de lezer koud blijft. De min of meer hoogdravende beschouwingen, waarop de schrijver hem hier en daar vergast, kunnen hem de warmte niet teruggeven, omdat het hem niet mogelijk is, daarin het echt poëtisch vuur, doch slechts een spoedig uitgebrand vuurwerk te vinden. Zoo begint het boek met eene inleiding, die een diepen greep doet in de wereldorde, aanvangende met de volgende woorden: ‘En toch beweegt zij zich, die kleine, maar overschoone planeet, - noem haar wereldbol of aarde.’ - (Wie zou haar anders willen noemen!) - ‘En toch beweegt zij zich, dag in dag uit op dezelfde wijze, altijd langs dezelfde baan, en naar de vaste wet, die haar bij de wording werd voorgeschreven’, enz. En na eenig gegoochel met cirkelgangen, strijd om het bestaan en dergelijke komt als de *ridiculus mus* uit dien barenden berg de beschrijving te voorschijn van een ouderwetsch huisje te midden van de nieuwmodische hoofdstraat eener provinciestad van Nederland, waar ‘de vooruitgang’ zich baan heeft gemaakt. Dergelijke aanhef doet een oogenblik vermoeden en bij andere vèrstrekkende beschouwingen, door den schrijver hier en daar in zijn roman gevoegd, keert dit vermoeden terug, dat hij geheel andere plannen met zijn werk heeft gehad en aanvankelijk voornemens was, een verhaal van veel grootere psychologische beteekenis te schrijven. Nu dit echter hem niet uit de pen is gevloeid, verliest zijn werk hierdoor aan evenwicht en verband. Het gaat niet aan, den lezer van een verhaal, dat rustig en laag bij den grond voortgaat, op eens aan te grijpen met eene kracht, alsof men hem hoog de lucht in wil medesleuren.

De schrijfster, die onder den naam van Conradine *Contrasten* schreef, heeft een vloeienden, gemakkelijken stijl, doch daarbij *le défaut de sa qualité*, dat haar de woorden blijkbaar als vanzelf uit de pen vloeien en zij er niet altoos op toeziet, of ze wel juiste gedachten te kennen

geven. Reeds op de allereerste bladzijde betrappen wij haar op zulk eene onachtzaamheid, waar zij bij de beschrijving van een salon schrijft: ‘De groote weelde, die er heerschte, deed door den smaak, waarmede alles was gerangschikt, geene afbreuk aan het gezellig aanzien.’ De bedoeling was deze: te zeggen, dat het salon weelderig, smaakvol en gezellig ingericht was; aanvulling dus, geen tegenstelling. Maar de uitdrukking, welke zij bezigde, is in zoover onjuist, dat daarin juist de tegenstelling tusschen weelderig en gezellig ligt, terwijl toch niemand zal kunnen volhouden, dat weelde *per se* gezelligheid uitsluit, noch dat de gezelligheid van een vertrek afhangt van den smaak, waarmede het gemeubeld is. Wilden wij eene tegenstelling tusschen de drie eigenschappen zoeken, we zouden haar elders vinden. Deze opmerking mag nietig klinken; wij zouden haar ook niet hebben gemaakt, indien dit het eenige geval was. Doch wij treffen sporen van dezelfde onbedachtzaamheid aan in dingen van meer belang dan de bloote vorm van uitdrukking. Zoo verhaalt de schrijfster van een van hare personen, dat hij zijne bankierszaken aan kant heeft gedaan, om stil op het land te gaan leven, en laat denzelfde eenige bladzijden later zeggen, dat zijn naam als bankier lijden zou, wanneer hij den koopprijs van een huis in de stad in termijnen afdeed. Elders wordt van een jong meisje, dat met den Burgemeester is getrouwd van een dorp, waarvan de omvang klein, het aantal ingezetenen niet groot en de conversatie zeer beperkt genoemd wordt, gezegd, dat zij na hare aankomst aldaar ‘een paar drukke maanden gehad en bijna elken dag bezoeken afgewacht’ heeft; en later wordt door den Burgemeester alweder een bal gegeven, dat zijn zeer groot huis met gasten opvult. Dergelijke tegenstrijdigheden, gering als zij schijnen, ontgaan de aandacht van den lezer niet en behoorden die van de schrijfster niet ontgaan te zijn. Alleen eene strenge contrôle over hetgeen de pen nederschrijft, een onophoudelijk toetsen van het geschrevene aan het den auteur voor den geest staand beeld van zijn voleindigd kunstwerk is in staat dat te bevorderen.

Het verhaal zelf is overigens verdienstelijk. Wij lezen daarin van een jong meisje, - beter gezegd van twee, elkanders contrasten, in zooverre hare karakters en smaken verre uiteenloopen, - dat de smarten en genoegens der liefde ondervindt. Na verloofd te zijn geweest met een nietswaardige, die 't alleen op haar fortuin had toegelegd, trouwt zij met een veel ouderen man, met wien zij echter pas volkomen gelukkig wordt, nadat een tusschen hen gerezen misverstand, door de kwade tongen van het dorp opgewekt en gevoed en ten gevolge waarvan hij haar van ontrouw, zij hem van onverschilligheid verdenkt, is weggeruimd. De aanleiding tot deze wegruiming: eene plotselinge ziekte van den man, die zijne vrouw tot zijne liefderijke verpleegster maakt en eene opheldering bij zijne beterschap teweegbrengt, is een wel wat alledaagsch middel ter oplossing van de crisis,

maar het is Conradine niet kwalijk te nemen, dat zij, toestanden en gewaarwordingen schetsende, die zich niet boven het zeer gewone verheffen, de evenredigheid heeft bewaard, door ook de iederen schrijver voor de hand liggende middelen van het vak te gebruiken.

Bedoelt *Hoe hij Raad van Indië werd* te schetsen, onder welke buitengewone omstandigheden en door welke oneerbare middelen de door Maurits gekozen denkbeeldige held carrière maakte, of heeft het boek eene wijdere strekking en moeten wij er eene poging in zien, om de administratieve kringen in Nederlandsch-Indië naar waarheid te schilderen? Al komen er hier en daar woorden en toespelingen in den roman en in de niet zonder aanmatiging geschreven voorrede voor, die het tweede moeten doen vermoeden, toch verwerpen wij deze strekking. Op hoe grooten afstand van Batavia men ook zich bevindt, de betrekkingen tusschen moederland en kolonie zijn zóó veelvuldig en nauw, dat men niet meer blindelings alles behoeft aan te nemen, wat de teruggekeerden van ‘de Oost’ gelieven te vertellen. En wij zijn genoeg op de hoogte van de maatschappelijke toestanden en van het zedelijk peil daarginds, om Maurits' stelling onwaar te noemen, dat de doorgaande en schaamtelooze prostitutie van de vrouw met iedereen, van wiens omgang voordeel te verwachten is, het zeker middel is voor den man, die zijne vrouw in zedeloosheid minstens evenaart, om de hoogste bestuursbetrekkingen te verkrijgen. Is dit zijne stelling niet geweest, maar alles het product zijner niet zeer gezonde verbeelding, waarvoor hij ter wille der waarschijnlijkheid Nederlandsch-Indië als tooneel heeft uitverkoren, dan zal de Indische maatschappij hem wegens die voorkeur zeker niet dankbaar zijn. Letterkundige verdiensten kunnen wij aan dit verhaal niet ontzeggen, maar noch in de keuze van personen en toestanden, noch in de uitvoerige, vaak tot in 't kleingeestige afdalende beschrijving van menschen en zaken toont hij dien goeden smaak, waarvan het bezit den schrijver zooveel zonder schade of gevaar kan doen zeggen. Maar het gemis daarvan maakt de dikwijls in zichzelf zeer gepaste dingen, welke gezegd of beschreven worden, om den plompen vorm aanstootelijk. Wij gelooven, dat ieder lezer van *Hoe hij Raad van Indië werd* ons toe zal stemmen, dat Maurits die onwaardeerbare auteurseigenschap niet bezit en zijn talent daardoor onvruchtbaar wordt.

Indien een argeloos lezer op den titel af in *In tijden van overgang* een roman over de maatschappelijke behoeften en nooden van onzen tijd denkt te vinden, zal hij teleurgesteld uitkomen. De bedoeling van den auteur wordt hiermede niet bereikt, want inderdaad schijnt hij zich niets minder te hebben voorgesteld, maar hij is verre beneden dat doel gebleven. Zijn roman is van die soort, welke aan tooneelstukken den naam van ‘draak’ bezorgt, eene opeenstapeling van allerlei narigheden en slechtigheden, alle op zichzelf gebeurlijk en dikwijls genoeg

voorkomende, maar waarvan de samenloop in kleinen kring te zeer met de waarschijnlijkheid strijdt, om vooral een roman met eene sociale beteekenis niet te doen mislukken. De auteur brengt ons in kennis met den uit de moderne Duitsche romanliteratuur welbekenden industriebaron, die, van de traditiën wars en ‘met den tijd willende medegaan’, in eene veenkolonie land heeft gekocht, er eene groote veenderij met machinale steenfabriek aangelegd en eene nauwe betrekking met den dokter van het plaatsje, een jood, aangeknoopt heeft, uit welk gezin de zoon zijn ingenieur en zijne rechterhand is en de dochter de vriendin wordt van zijne eenige dochter, de freule. Het had weinig gescheeld, of dit vriendinnetje was ook in eene nauwe betrekking, van minder onschuldigen aard trouwens, geraakt met des barons eenigen zoon, een lichtmis, die te Parijs woont en, tijdelijk te Veenburg vertoevende, in het mooie jodinnetje een aardig speelgoed meent gevonden te hebben. De tusschenkomst van weldenkende vrienden weet het ongeval nog maar juist bijtijds te voorkomen; de jonge dame was reeds in den spoorwagen, die haar naar Parijs zou vervoeren, en de jonge baron is gedwongen, alleen en met de kous op het hoofd naar de hoofdstad der beschaafde wereld af te reizen. Vóór zijn vertrek heeft hij echter den door niets gemotiveerden en van zijn standpunt volmaakt onverklaarbaren schurkenstreek gepleegd, of liever laten plegen, van de machinerie van zijns vaders fabriek te doen bederven, waardoor bij de feestelijke inwijding daarvan alles spaak loopt, terwijl een ander handlanger der jaloezie van een op den baron afgunstig magnaat van het veendorp de turfschuren van genen in brand steekt. Den baron is daardoor een ontzaglijk geldelijk verlies berokkend, dat hem dwingt zijne ondernemingen op te geven. Na velerlei redeneeringen en voorvallen komt eene bevredigende oplossing tot stand, daar de ingenieur, in spijt van zijn joodsch geloof, met de freule trouwt en zijn zusje aan de tering sterft, vertroost door de smart van den berouwvollen jongen baron. Ofschoon er een paar goed geteekende figuren in het boek voorkomen, zooals de wakkere vischverkoopster, die Lise van den dokter zoo handig voor den ondergang weet te redden, en de wel wat langdradig en zwaar redeneerende joodsche kerkleeraar Gazan, dragen de meeste personen van Van Buuren een te conventioneel type en bewegen zij zich te midden van eene al te kunstmatige actie, om veel belang te kunnen inboezemen. De samenloop van omstandigheden werkt dat evenzeer tegen. Wie zal het zich bij voorbeeld laten wijsmaken, dat een dokter, hij mag 't overdag nog zoo druk hebben en geen vrouw meer bezitten, om zijne dochter te leiden, deze zóózeer kan verwaarloozen, dat zij 's avonds laat op de heide gaat wandelen met den onheilbrengenden jongen baron, die van de eerste ontmoeting met Lise in de villa van zijn vader heeft gebruikgemaakt, om haar te omhelzen en te zoenen. Een meisje, dat het eene doet en het andere toelaat, mag wel de kwalijk bewaarde, ja, de slecht opgevoede dochter heeten!

Ook de vorm van het verhaal laat veel te wenschen over. Met de naamvallen staat de schrijver op een gespannen voet, evenals met het geslacht der naamwoorden, en hij heeft zijn werk zóó slordig verricht, dat het hem tweemaal voorkomt, zich in den naam van zijne personen te vergissen. De heimelijke vijand van den baron, die ettelijke hoofdstukken lang Lagerwij genoemd wordt en ook onder dien naam aan den lezer is voorgesteld, wordt op eens voor de verandering gedurende eenige bladzijden Lagerbrugge geheeten, om dan weder in den ouden naam hersteld te worden. Ook de jonge baron draagt in den regel den voornaam Rudolf, echter in afwisseling van dien van Adolf. Deze slordigheid openbaart zich ook nu en dan in de gebezigde taal; waar de schrijver bij voorbeeld zegt, dat de hals der freule iets b e t o o v e r d s heeft, en in vele andere gevallen van onbeholpenheid van uitdrukking en zinledige woordopstapeling. Alles bijeengenomen, moeten wij *In tijden van overgang* een boek van weinig beteekenis noemen en den schrijver aanraden, zich vooraf door ernstige studie, zoo van het onderwerp zelf als van de vormen van taal en stijl, voor te bereiden, indien hij weder eens met zijne lettervruchten voor het publiek mocht willen optreden.

Met genoegen nemen wij den naam van Annie Foore weder in ons overzicht op. Het is reeds geruimen tijd geleden, dat hier ter plaatse haar werk besproken werd, en de bundel schetsen *Uit ons Indisch familieleven* zijn herdrukte bijdragen, vroeger in *Eigen Haard* opgenomen geweest. De lezer, voor wien zij nieuw zijn, zal daarmede met genoegen kennis maken. Al hebben zij over het algemeen niet zeer veel om 't lijf, toch weet Annie Foore in elk verhaaltje of schetsje een of ander sprankje te leggen, dat een weldadigen indruk maakt. Schetsen als deze logenstraffen de min vleiende schilderingen, welke Maurits' roman van de Indische samenleving geeft, daar zij het bewijs leveren, dat er ook gezinnen en vrouwen bestaan, voor wie haar huis en gezin alles is, en die noch door grootheidsdroomen noch door ongezonde lusten den slechten weg worden opgedreven, dien Maurits ons als den grooten postweg naar welslagen in de Europeesche maatschappij van Nederlandsch-Indië schijnt te willen voorstellen.

Het is een onaangenaam werk voor alle partijen, iemands illusiën te verstoren, maar de beoordeelaar moet den opgedragen plicht vervullen, hoe weinig die hem of den beoordeelde ook aanstaat. Dubbel onaangenaam wordt het werk echter, wanneer men eene teleurstelling moet bereiden aan een auteur, die met de beste trouw en de grootste gemoedelijkheid zijne verwachtingen uitspreekt. Dat doet Homunculus, de schrijver van *Intriganten*, in eene korte inleiding, waarin hij bericht, dat zijne novelle, zoo al niet de door Horatius noodig geachte negen, dan toch vier jaren (hetgeen in onzen haastigen tijd veel langer is dan

de termijn van den Latijnschen poëet) in bewerking is geweest en inmiddels vele wijzigingen heeft ondergaan. Zijne slotzinsnede luidt aldus: ‘Al vertelt *Intriganten* niets nieuws, al zijn de karakters overbekend, al is misschien de titel minder gelukkig gekozen in het oog van velen, toch geloof ik, dat er hier en daar iets in is wat aantrekt, wat belangt inboezemt.’ Voor een groot deel gaan wij met deze woorden mede. Dat er weinig nieuws, noch in de actie noch in de karakters van deze novelle, voorkomt, stemmen wij toe; dat de titel op den inhoud niet op de personen slaat, zijn wij met de ‘velen’ eens; - maar met den besten wil kunnen wij noch het aantrekkelijke noch het belangwekkende in het verhaal vinden, dat de auteur daarin gelegd meent te hebben. Te sterker is dit, omdat, alweder volgens de voorrede, dit boekje met zekere bedoeling geschreven is; immers, de schrijver zegt, dat hij ‘den romanvorm ter vertolking enkeler [- lees: van enkele -] gedachten’ heeft gekozen. Nieuwe denkbeelden, nieuwe gezichtspunten, op welke sociale en huiselijke toestanden en verhoudingen dan ook, die de moeite eener opzettelijke bekleeding wettigen, worden door Homunculus niet ontwikkeld of verdedigd, zelfs niet eens aangeroerd. Want hoewel het verhaal over twee menschenleeftijden loopt en velerlei gevallen van onzedelijkheid in en buiten het huwelijk met meer of minder nauwkeurigheid beschrijft, laat het op den lezer geen enkelen bepaalden indruk na, vestigt het op geen enkele oorzaak of gevolg de aandacht. Hij zal het boekje alleen met zekere tevredenheid uit de hand leggen, omdat hij in nauwelijks tweehonderd klein-octavo-bladzijden de levensgeschiedenis vernomen heeft van zooveel personen. Juist die samenvatting van zooveel gevallen in een klein bestek maakt het onmogelijk, een overzicht van den inhoud te geven. In één opzicht onderscheidt Homunculus zich gunstig van vele andere pas beginnende schrijvers, dat zijne taal en zijn stijl over het algemeen mogen geprezen worden; de goede smaak laat hem alleen hier en daar wel eens in den steek, niettegenstaande de schrijver - eigener bekentenis in de reeds vermelde voorrede - er zich opzettelijk op toegelegd heeft, ‘niet te realistisch’ te worden.

Evenmin als Homunculus zijn de beide dames, wier novellen nog te bespreken overblijven, gelukkig geweest in de keuze van een titel: *Haar naam is Bertha*, wordt door den vader van de kinderen der door Etit geschetste heldin gezegd, wanneer hij hun de levensgeschiedenis hunner moeder heeft verhaald; in dien zin klinkt het goed, maar wonderlijk en barok als titel van een boek. Wat *Liefdekoorden* meer in 't bijzonder met de novelle van Lina Benner dan met alle andere verhalen, waarin de liefde te pas komt, te maken hebben, is niet gemakkelijk uit te maken. Op deze onbeduidende aanmerking zou het echter onbillijk zijn te blijven staan, waar de verhaaltjes zelve zooveel wezenlijke verdiensten hebben. Wat taal en stijl betreft, kan aan Etit's novelletje zooveel lof niet worden gebracht; *Door liefdekoorden* staat in

dit opzicht hooger; het kan gezegd worden met zorg en smaak bewerkt te zijn. Zelfs gaat die zorg nu en dan wel eens wat al te ver, waar de schrijfster, om haren lezers alles zoo duidelijk mogelijk te maken, te veel in bijzonderheden afdaalt; een gebrek, dat bij Etit niet nu en dan, maar chronisch voorkomt. In den inhoud loopen de beide verhalen veel verder uiteen dan in den vorm. Terwijl *Haar naam is Bertha* de geschiedenis bevat van zichzelf niet zoekende vrouwelijke liefde, welker werkzaamheid en vruchtbaarheid zich slechts in een betrekkelijk kleinen kring openbaren, worden in de novelle van Lina Benner romantische toestanden beschreven en ontwikkeld. Men heeft daarin te doen met verduistering van staat, met onwettige berooving van vrijheid, met verleiding en huwelijksontrouw, doch gelukkig wordt dat alles met groote gematigdheid behandeld en dient het meer als de stramien, waarop de edele hoofdfiguur van het boek, de misschien wat te zwakke maar liefhebbende gade van een onwaardig groot heer, in haar vollen glans uitkomt. Al hadden wij het gelukkiger gevonden, indien de schrijfster van *Door liefdekoorden* op de allereerste bladzijden, in plaats van een eenzaam oud heer in eene lange alleenspraak zijne geschiedenis te laten verhalen, te dien einde van den rechtstreekschen vorm gebruik had gemaakt, - omdat eene alleenspraak altijd iets onnatuurlijks heeft en zelfs op het tooneel, schoon dikwijls onvermijdelijk, zooveel mogelijk vermeden wordt - wij willen daarop niet verder aandringen, evenmin als op de onwaarschijnlijkheid, dat de dochters van den tweelingbroeder van een tachtigjarige nog zoo jong kunnen zijn als Mathilda en Hetha, waarvan wij de eerste op nog geen dertig, de jongste op nauwelijks twintig jaren schatten. Wij laten deze en dergelijke opmerkingen echter gaarne verder rusten, omdat, wat er ook op het werk van Lina Benner moge aan te merken zijn, zij ons een lief, wèl gebouwd verhaal heeft te lezen gegeven, waarin aantrekkelijke en beminnelijke karakters zonder overdrijving maar met voorliefde en talent geschilderd worden.

Mijn kind is mijn kind.

IV.

Was Mevrouw Wielderoo tot hiertoe tamelijk onverschillig geweest ten opzichte van hare dagelijksche buurvrouw aan het ontbijt, thans was ze in hooge mate belangstellend geworden. Zij begreep, dat zij, behalve haar schrijven naar Amsterdam, niets beters kon doen, om spoedig ingelicht te worden, dan de vrouw des huizes in den arm te nemen. Deze, die het deftige Amsterdam kende, alsof zij er gewonnen en geboren was, verschafte omtrent familiebetrekkingen en goeden naam voldoende inlichtingen.

Zoo kwam het, dat moeder Wielderoo Dinsdagmorgen den eersten stap tot nadere kennismaking deed. Zeer tot verwondering van nicht Bertha richtte zij tot de dames de vraag, of zij zich op het bal nog al vermaakt hadden?.. De vraag was aan Mevrouw Van Kralingen gericht.

- o Ja....'

Of het, tot op zekere hoogte dan, een publiek bal was geweest?

De vraagster wist wel beter; maar de vraag was vooreerst goed, om een gesprek aan den gang te helpen, en dan: zij was goed, om over zoo iets eene meening uit te lokken.

- Wel neen, Mevrouw! Aan zoo iets zouden wij zelfs in het vreemde land geen deel nemen. 't Was een casino, of het naderde er althans toe. Ja, er waren enkele lieden, die er blijkbaar niet hoorden, maar die vindt men op elk familiebal, en die houden zich immers vanzelf op een behoorlijken afstand?'

En zoo was de kennis aangeknoopt, die door Mevrouw Van Kralingen reeds als wenschelijk beschouwd was, ofschoon zij daarvan weinig had laten blijken, vóórdat Mevrouw Wielderoo de eerste stappen deed. Alleen: zij had nicht Bertha, die voor haar blijkbaar de gezelschapsjuffer was, onder handen genomen en wist dus, dat de deftige dame evenals zij stiefmoeder was; dat ze, ja, 'dol' op haar 'stiefzoon' was, die natuurlijk wel zorgde, dat hij een wit voetje bij mama behield.... natuurlijk! Naar recht en billijkheid kwam hem toch niets toe... Dat hij een legaat, en een goed ook, zou krijgen, dat kon een kind be-

grijpen, maar noodig had hij het niet; hij had zijns vaders versterf, en dan... ‘Ziet u, er zijn rechtmatige erfgenamen, en daaronder zijn er, die het goed gebruiken kunnen... U zult zeggen: men kan het altijd gebruiken... ja, dat is ook zoo, maar dat scheelt voor den een nog al eens wat met voor den ander... Mijne moeder moest oom zeggen tegen hier Mevrouw's vader, van wien het geld eigenlijk gekomen is. Zij is eene Robers van haar eigen... U zult toch wel van de Rotterdamsche Robers gehoord hebben?’...

Mevrouw Van Kralingen had er nooit van gehoord... He?! dat was vreemd! van den rijken Robers niet? Nu, zij, nicht Bertha, was van den Gouwschen tak, en dien was het niet altijd zoo voor den wind gegaan... Zij behoorde onder de rechtmatige erfgenamen, en Mevrouw Wielderoo onder... o heel stellig! onder de lieden, die zalig willen sterven; zonder dat ze zoo heel erg kerksch was, was ze toch eene vrome vrouw; zij had haar Bijbel meegenomen naar Cleve, maar natuurlijk nam ze dien niet mee hier op het terras... ‘En dit weet ze net zoo goed als iedereen: “Wie zalig wil sterven, vermaakt zijn goed aan de rechte erven.” En mijn broer, die “zelf” commissionnair in effecten is, en niet van de minsten, weet heel goed, dat ze mete ene huwelijksvoorwaarde getrouwd is, en hij heeft mij meer dan eens voorgerekend, dat het vermogen van mijne nicht naar een millioen moet loopen... ze verteert hare intresten niet... Ja, het geld is al raar verdeeld in de wereld!...’

Was het na die inlichtingen, verkregen in meer dan een toevallig alleenzijn met Bertha op het terras, een alleenzijn, in zoover Mevrouw Wielderoo en de jonge dame elders waren, was het na die inlichtingen vreemd, dat zelfs de ietwat barre veronderstelling van den publieken aard van het bal niet met hooghartigheid door Mevrouw Van Kralingen bejegend was, al had zij er wel een weinig behoefte aan gevoeld, om dat te doen? Een millioen... 't was in ieder geval niet onwenschelijk, met de bezitster van zulk een aanzienlijk fortuin, zelfs al had die arme nicht de zaak aanzienlijk vergroot, iets, wat wel te denken viel, in aanraking te komen...

Of Alex in hare overdenkingen eene rol vervulde? En hare dochters? En de mogelijkheid van...

Misschien, als het Mevrouw Van Kralingen op haar geweten af gevraagd was, zou zij recht gehad hebben te beweren, dat jacht op een rijken schoonzoon haar vreemd was. Maar evenzeer zou zij zichzelf hebben moeten bekennen, dat zij het volstrekt niet noodig achtte, eene poging tot nadere kennismaking van de hand te wijzen, als die kwam van eene vrouw, die over een millioen beschikte en een blijkbaar wèl opgevoeden eenigen zoon had. En als zij nog meer tot nauwgezet zelfonderzoek aangespoord was, zou zij zichzelf hebben moeten bekennen, dat er, ja: zeer, zéér in een nevel, maar toch zoo iets als de mogelijkheid van eene verbintenis van dien zoon met hare Anne door

haar in een snel voorbijgaan gezien was... o! zeer snel, en zeer voorbijgaande! Behalve toch, dat zij er volstrekt de vrouw niet naar was, om ooit jacht op een schoonzoon te maken, behoefde zij dat immers niet te doen. Integendeel!

't Schijnt toch wel wat vreemd, dat in die snel, ja, bliksemsnel voorbijgaande gedachten, die volstrekt nog niet de moeite waard geacht waren, om ze tot den rang van overwegingen te verheffen, Marie geene plaats gegeven was. Maar dat lag hierin, wat nu eenmaal bij haar de vrucht van herhaalde overweging was, de vaststelling, dat Marie, zoo mogelijk, - en die mogelijkheid lag immers voor de hand? - een goed huwelijk zou doen met een beschaafd man, die goed zijn brood had, liefst met een kunstenaar... o! Marie was in de wieg gelegd, om de vrouw van een uitstekend kunstenaar te worden...

Zonderling is het, hoe sterk een denkbeeld, dat de mensch eenmaal opgevat heeft, zich langzamerhand al sterker en sterker laat gelden.

Daarentegen was Anne immers voorbeschikt, om, zoo ze ooit huwde, een goed huwelijk te doen, goed in den zin, als de wereld dat verstaat.

En dan, 't was haar door de toevallige plaatsing van Alex - neen, voor Alex zeker niet toevallig - op den Zaterdagmorgen aan het ontbijt niet mogelijk geweest, om op te merken, dat de blikken van den jongen man alleen Marie golden, te meer, omdat zij, juist omdat die jonge man aan Mevrouw Wielderoo's tafeltje verschenen was, dat tafeltje met nog minder opmerkzaamheid bejegend had dan tot nog toe.

De kennismaking ging voorspoedig. Al was Mevrouw Wielderoo heel wat Nederlandsch deftiger dan de kunstenaarsweduwe, welke die deftigheid van huis uit kende en die had laten varen, voor zoover die met vrouwelijk wereldburgerschap in strijd was, 't bleek, dat zij op het gebied van kunst, van ‘de’ kunst, niet zoo geheel vreemd was, als dat aanvankelijk vermoed werd; en vooral was het een punt van gelijkgezindheid, dat liefde voor de schoonheid der natuur bij beiden sterk sprak. Voeg daar nu bij, dat de beide dames tot de ontdekking kwamen, dat zij de hoedanigheid van stiefmoeder gemeen hadden.... Kwamen zij tot die ontdekking? Beiden veinsden zoo, want beiden achtten het volstrekt onnoodig, om te laten veronderstellen, dat er vroeger reeds eenige de minste belangstelling geweest was. Maar dat was een onderwerp van gesprek!.. Nu, beiden mochten grootsch zijn op de wijze, waarop zij het stiefmoederschap opgevat hadden, en op de gevolgen ervan. Maar beiden vermeden het woord te gebruiken. 't Spreekt vanzelf, dat dit onderwerp niet behandeld werd in tegenwoordigheid der dochters, maar breed behandeld werd het! Het aanvankelijk onderhoud was reeds zóó levendig, dat de gewone hovelingen het zeer kort maakten of zich op een afstand hielden.

Dinsdagavond reeds kreeg Mevrouw Wielderoo uit Amsterdam inlich-

tingen, die niet beter gewenscht konden worden, waarop dadelijk een draadbericht naar Rotterdam ging: ‘Alles zoo goed mogelijk; brief volgt.’

Ja, aan dien brief werd dadelijk na de afzending van het draadbericht begonnen, en Mevrouw zat lang te schrijven; zij liet Bertha maar naar bed gaan. Als eene moeder eenmaal ingewijd is in de teederste hartsgeheimen van haar zoon; als zij ermede instemt; als zij dan zelf door de omstandigheden een handje helpen mag, om de wenschen van dien zoon tot vervulling te brengen... Zoo'n moeder begrijpt, dat ze toch eindelijk met schrijven moet ophouden, niet, omdat zij geen stof meer heeft, maar omdat de zoon naar den brief hunkert. Die brief was tot in kleinigheden het bewijs, dat Marie Mevrouw geheel veroverd had. Mevrouw wist door haar, dat de tentoonstelling van schilderijen te Rotterdam Zondag juist geopend was. ‘Je moet die tentoonstelling noodzakelijk gezien hebben, hoor! En zorg, dat je goed weet, wat Rochussen en Springer en Bilders en Roelofs en Elchanon Verveer te zien geven. Je moet een volledig verslag kunnen geven omtrent het werk van de Juffrouwen Schwarze en Wally Moes. Mesdag is minder in gunst. Als er een doek van Israëls is, - den vader, weet je, onthoud dat goed! - zorg dan, dat je op de hoogte bent. Als de zoon er ook vertegenwoordigd is, heb je alleen te weten, wat de voorstelling is; meer niet. De moeder gruwt van de jonge realisten - wat zijn dat?... zorg, dat je 't weet, - de dochters zijn het in dat opzicht niet met de moeder eens....’

Ja, Marie had Mevrouw veroverd. In teedere bezorgdheid voor hare moeder stak ze het eigen kind de loef af, terwijl dat eigen kind blijkbaar innig aan haar gehecht was. Mevrouw Wielderoo, die zoo iets beoordeelen kon, gevoelde, dat de grondtoon van haar karakter was behoefte, om lief te hebben en die liefde te bewijzen, krachtig te bewijzen; en dat was immers voor haar Alex schatten waard? Wat kon het dan schelen, of het fijnbeschaafde meisje geen of weinig fortuin had!

‘Zou Wielderoo kunst gaan koopen?’ vroegen een paar Rotterdamsche kunstkoopers, die hem midden in de week aanteekeningen in zijn catalogus zagen maken en hem den volgenden dag naar een bekenden kunstliefhebber zagen luisteren, die eerst een ‘Kwinkelenberg’ en toen een ‘Juffrouw Schwarze’ voor hem met zijne critiek vereerde. En den volgenden dag was hij er waarlijk weder, altijd op het eenige door kantoor en beurs beschikbare uur. Zijne vrienden begrepen er niets van, want hij zorgde niet geheel toe te geven aan zijne behoefte, om des avonds de eenzaamheid te zoeken; niemand mocht iets vermoeden, ook zijn vertrouwdste vriend niet. Zelfs werd er een onderzoek ingesteld, of hij een der briefjes ‘verkocht’ op zijn geweten had...

Alex maakte snelle vorderingen op kunstlievend gebied; hij leerde vooreerst, wat in dezen en in dien kunstenaar toch ‘doodjammer’ moest geacht worden.

Intusschen maakte de kennismaking te Cleve ook buitengemeen snelle vorderingen. Mevrouw Van Kralingen wees Woensdag alle uitnoodigingen tot gemeenschappelijke tochtjes van de hand, om met Mevrouw Wielderoo en de jonge dames zich door het Kermisthal te laten roeien en wandelende terug te keeren. De moeder van Alex begreep, dat zij geene voorkeur voor eene der jonge dames moest laten vermoeden, maar zij koesterde die zeer stellig buiten alle persoonlijke redenen om voor Marie. Anne vond de eerst wel wat stijf deftig geoordeelde vrouw spoedig zoo aantrekkelijk, als zij nog maar weinig vreemde dames gevonden had, en hare moeder merkte dat met genoegen. De beide moeders bouwden allerlei luchtkasteelen, maar Mevrouw Wielderoo toch het meest. Donderdag was reeds vroeger voor een pique nique bestemd, waartoe Mevrouw Wielderoo - ‘hoe jammer!’ oordeelden de jonge dames, en nicht Bertha met haar - maar niet over te halen was. Maar zij noodigde voor Vrijdag de dames op een rijtoer naar het Nederlandsche Berg-en-Daal. Daar, wandelend naar den Duivelsberg, vernam zij tot hare bevrediging, dat het der kunstenaarsweduwe te Cleve zoo goed beviel, dat zij voorloopig alle verdere reisplannen opgaf, en Mevrouw Wielderoo liet zich overhalen, om voortaan dagelijks het middagmaal aan de open tafel te gebruiken. Natuurlijk zou Mevrouw Van Kralingen wel zorgen, dat er plaatsen bij haar ingeruimd werden. De beide jonge heeren reisden die week af, en het hof verminderde sterk, sinds men zich niet kon vertoonen, zonder ook den hoveling bij Mevrouw Wielderoo te moeten spelen.

Berichten omtrent al die heuglijke omstandigheden, en veel meer over het doen en laten van Marie, werden elken avond naar Rotterdam overgebriefd. De week had voor Alex zonderling lang geduurd. Hemel en aarde had hij bewogen, om reeds Vrijdagavond vrijaf te krijgen, en - hemel en aarde hadden zich laten bewegen. In den spoortrein hield zijn geest een overzicht over de tentoonstelling, en de catalogus kwam zelfs bij het flikkerende lamplicht telkens uit zijn zak. Mama was door een draadbericht op de hoogte... ‘o Die moeder!’ zij was ondanks het late uur met eene victoria aan het station, en dat zonder nicht Bertha!

- Zij is dus nog vrij?’ was haast zijn eerste woord.

- Zoo vrij als een vogeltje in de lucht; en ja, jongen! 't is een mooi vogeltje, en een aardig vogeltje. En argeloos ook, hoor! Wel de moeite waard, om gevangen te worden....’

En Alex zat met zijn arm onder moeders arm.

- Jongen! je hoeft je waarlijk niet te reppen. Spreek geene beslissende woorden op dat terras.’

- Wat denkt u wel? Voor zoo iets moet ik eerst zoover wezen, dat ik met haar alleen in het bosch wandel. Ik heb verleden week de plaats al uitgekozen... Is er over mij gesproken?'

- Geen woord, in zoover als je dat belang kan inboezemen.'

Toen zij de poort van het hotel binnengereden waren en op den binnenhof stonden, fluisterde hij:

- Waar is hare kamer?'

- Evenals de onze aan den voorgevel,' was het antwoord.

Dat was eene teleurstelling: een blik op de gesloten zonneblinden, waarachter zij ademde, 'ademde', hoort, mijne heeren uit de school van Zola! niet: 'met bekoorlijk half ontblooten boezem achteloos te bed lag', waarachter zij ademde, zou hem goedgedaan hebben.

Zij zaten nog lang bij elkander, terwijl nicht Bertha reeds in de aangrenzende kamer ter ruste was gegaan. Toen Alex wat onoverdacht luide zei: 'En zij blijven dus nog?' antwoordde Mama alleen met haar vinger op haar mond te leggen en naar die kamer te knikken. Zij ging erheen en vroeg iets, maar zij kreeg geen antwoord. Bertha sliep dus en zij konden vrij praten. 'Ja, Mevrouw Van Kralingen bleef nog, en wel onbepaald'... 't Werd laat; Mama liet hem eindelijk maar alleen. Toen zij hare slaapkamer opende, sprong nicht Bertha ijlings in haar bed en scheen een diepen slaap te genieten.

Nicht Bertha had namelijk begrepen, dat er iets aan de hand was, vooral omdat zij heel goed gemerkt had, dat Mevrouw bijna dadelijk na hare thuiskomst een onderzoek ingesteld had, of zij sliep.

'Zoo? er hangt dus eene verloving in de lucht. En nicht is met die plannen ingenomen, erg ingenomen ook!' Maar - dat was volstrekt Juffrouw Bertha's rekening niet. En ook niet van de 'goede financiers' onder de leden der familie. Die hadden altijd gehoopt, dat Alex het eenmaal door zijn huwelijk bij zijne stiefmoeder verkerven zou. 'Is er wat aan te doen?... Gelukkig heb ik er al wat aan gedaan! Gelukkig, dat ik op den inval gekomen hen, om die Mevrouw Van Kralingen te beduiden, dat Alex, minst genomen, geen recht op de erfenis heeft... Dit is zeker: als nicht Wielderoo eens plotseling te sterven kwam, zonder dat ze een testament gemaakt had... Je hebt lui genoeg, die bang zijn, om dat te doen... 't Is toch hard, dat een mensch in deze booze wereld wel tot zulke gedachten genoodzaakt wordt, alleen om tot zijn recht te komen... Nu, als die twee elkaar hebben moeten, zullen ze elkaar wel krijgen... Huwelijken worden immers in den hemel gesloten?.. Als er dan eene spaak in het wiel komt, zal de Hemel ook wel zorgen, dat die spaak verwijderd wordt... Tegen den Hemel kan niemand... Als ik wist, dat ze geen testament maakte, ja, dan... Want dat moet ik zeggen: een aardig paartje zou het wezen...'

Met welke verdere redeneeringen Juffrouw Bertha zich den slaap uit de oogen hield, willen wij liever niet eens weten. Welk een zonderling

en vaak belangwekkend boek zou het wezen, het boek, waarin getrouw de gedachtenloop opgeteekend werd van de leden van hetzelfde gezin in den min of meer geringen tijd, die er verloopt tusschen het naar bed gaan en het inslapen!

Alex zag de zon opgaan; zijn venster, waarvan hij natuurlijk vergeten had de zonneblinden te sluiten, gaf uitzicht op het Oosten. Alleen de overweging, dat hij dien dag... heisa! een ganschen dag in de nabijheid van het bekoorlijke meisje!... dat hij dien dag goed uitgeslapen wilde zijn, maakte, dat hij nog niet opstond. Hij wou nog slapen, maar hij had te veel visioenen. Ja, 't was zeker verstandig, om met een beslissenden stap te wachten, en dan - van dien beslissenden stap wilde hij ook al, al het maar mogelijk genot hebben. Daarvoor had hij romans genoeg gelezen. Hij had moeder gezegd: ‘in het bosch’, maar daar behoorde nog maanlicht bij; eene wandeling met haar alleen, met haar arm in den zijnen, eene zwijgende wandeling, als hij het eerst zóóver gebracht had, dat zij voelde, wat er komen moest, en dan... Ja, zonder ooit een vers gemaakt te hebben, was hij dichter genoeg, om wat er dan volgen moest - en stellig zou! - tot in de kleinste bijzonderheden uit te werken. Hij, hij! zijne liefde verklaren op dat terras! kom!... Maar toch, op dat terras zou zij wel merken, dat hij verliefd was... o! tot over de ooren... doodelijk!... Zij zou al heel onnoozel moeten wezen, als zij dat niet merkte... En zij onnoozel!.. Eene fee, met zoo'n blik!...

Hij wierp met verontwaardiging zijn luchtig dek van zich en ging in zijn bed overeind zitten met een blik, of iemand hem beleedigd had.

‘Ja, zon! jij komt maar op in je wolkenbank, zooals je den heelen zomer doet voor de onnoozelen, die dan vroeg opstaan, om je te bekijken... Voor jou is iedere dag precies als de vorige....’

En hij sloeg, om gemakkelijker te zitten, zijne handen om zijne opgetrokken knie.

‘Goddank, dat ik geene zon ben, maar een mensch, een man... Jongen, jongen! ik heb mij wel eens verbeeld, dat ik half gek zou wezen, als ik eens voorgoed verliefd werd, maar zoo stapelgek, als ik nu toch in werkelijkheid ben... Kom, zon! je hebt nu waarachtig lang genoeg schuilhoekje gespeeld achter je bank... Voor den dag, kerel!... 't Is goed, Oome Kees! dat jij me niet hoort....’

‘Oome Kees’ was op school de bijnaam van zijn leeraar in de Nederlandsche taal geweest.

‘Voor den dag, zon! en als je mij nou reis een pleizier wilt doen, dan rep je je een beetje... Ja, ik ben stapelgek!... Laat ik beproeven, of ik nog een beetje slapen kan!’

Maar de slaap wou niet komen. Een uur vroeger, dan hij zich voorgenomen had, was hij gereed en gekleed, en toch had hij buitengemeen veel zorg aan zijn toilet besteed. Alleen, hij liep

heen en weder op zijne kousen, want zijne bottines waren nog niet gebracht...

‘Wie denkt er ook aan, pantoffels mede te nemen, als hem zulk een meisje in het hoofd spookt... Spookt?!... Ben ik een uilskuiken? Als ik vandaag nog meer zulke mooie dingen uit de Nederlandsche taal opduik...’

En hij sloeg met gebalde vuist op de tafel, vlak bij de plaats, waar de catalogus lag. Gelukkig! dat gaf aanleiding, dat hij zijn geheugen ging opfrisschen ten opzichte van de aanteekeningen, die hij gemaakt had.

Een halfuur vóórdat het mogelijk was, naar beneden te gaan, kwam Mama op zijne kamer. Zij wilde nog eens alles met hem afspreken. Zij zouden iets later dan de dames Van Kralingen naar beneden gaan; dat was gemakkelijker voor de voorstelling, die maar kort mocht wezen; volstrekt niet met meer dan gewone belangstelling. Maar moeder moest hem geheel overlaten, om te doen, wat er te doen was.

- Goed, dat spreekt. Maar zorg, dat je je vandaag ten minste niet al te veel blootgeeft. Mevrouw Van Kralingen ziet scherp, en zij behoeft nu juist op stel en sprong niet op de hoogte te zijn, om wie het eigenlijk te doen is...’

Had Mama een vermoeden, dat Mevrouw Van Kralingen in dat opzicht niet geheel onverschillig zou zijn? Wie weet! Vrouwen zien zoo scherp!

Alex voegde er in zichzelf bij: ‘En vooral behoeft die nicht Bertha niets te vermoeden.’

Of er dien dag van een gezamenlijk uitgaan spraak zou wezen, zou geheel van Mevrouw Van Kralingen afhangen.

Trotsch verscheen Mevrouw Wielderoo op het terras aan den arm van haar Alex. De voorstelling had in alle vormen, die bij beschaafde lieden in acht genomen worden, plaats. Daarop troonde zij Alex naar een paar andere tafeltjes, om een morgengroet te brengen aan de twee familiën, die sedert gisteren hare naaste dischgenooten aan de open tafel geworden waren, en ook daar werd haar zoon, maar wat minder vormelijk, voorgesteld. Toen zette zij zich, om te ontbijten; nicht Bertha was wat vroeger naar beneden gegaan, om de thee te zetten.

't Spreekt vanzelf, dat Alex dadelijk begon, zijn hof bij de moeder te maken; 't spreekt ook vanzelf, dat de jonge dames bijna niet opkeken, te minder, omdat zij gevoelden, dat Bertha het oog op haar hield. En zoo kwam het, dat de wel wat nuchtere visioenen over dat eerste ontbijt zeer koel verwezenlijkt werden. Mevrouw Van Kralingen bleek van het tooneel te houden, en 't ontbrak daardoor niet aan stof. Eene herhaalde poging, om de jonge dames in het gesprek te lokken, had maar zeer weinig het gewenschte gevolg; zij hadden het druk met Mevrouw Wielderoo. Maar het ontbijt duurde toch ongewoon lang.

Toen stond Mevrouw Van Kralingen op met een: ‘Komt, kinderen! houdt Mevrouw toch niet langer van haar zoon af; zij hebben natuurlijk veel te bespreken.’

Nu, daar viel niet veel verstandigs tegen in te brengen en de dames namen van Mevrouw Wielderoo zoo hartelijk afscheid, alsof zij haar een dienst bewezen. Alex kreeg een hand en eene betuiging, dat het der oude dame een genoegen geweest was, om met hem kennis te maken; van de jonge dames kreeg hij - eene beleefde buiging...

Die voormiddag duurde wel wat lang, maar aan de open tafel zat Alex tot zijne voldoening tusschen zijne moeder en nicht Bertha vlak tegenover Mevrouw Van Kralingen tusschen hare beide dochters. Daar had eigenlijk de eerste noemenswaardige toenadering tusschen de jongelieden plaats. Dat de beide andere boven aangeduide familiën aan het onderhoud geen gering aandeel namen, maakte de zaak voor de jonge dames gemakkelijker. 't Werd op het terras onder den kop koffie een allerlevendigst kringetje; en een uur later, toen dat kringetje opbrak, verklaarde Mevrouw Van Kralingen genadig, dat zij thuis bleven, om eens dood op haar gemak thee te drinken. ‘Mijnheer zal zeker meer lust hebben, om eens eene wandeling te doen?’

Neen, Mijnheer had volstrekt geene behoefte aan wandelen, als de dames hem er niet toe veroordeelden...

‘Wel,’ oordeelde Mevrouw Van Kralingen, toen Mevrouw Wielderoo mede den schaffer last gaf, om thee voor haar te brengen, ‘dan moesten wij de tafeltjes maar aan elkander schuiven.’

Zij verwonderde zich wel een beetje over Alex, toen de tentoonstelling lang en breed besproken werd; zij vond, dat hij voor een koopman al heel wel over kunst redeneerde. Maar hij vond het pijnlijk, toen Marie hare bevreemding te kennen gaf, dat hij die en die vroeger tentoongestelde doeken van voorname meesters niet bleek te kennen. Ook voelde hij, dat de redekaveling over de nieuwe richting spoedig verflauwde, omdat hij er geen genoegzaam deel aan kon nemen. En over de realisten op letterkundig gebied durfde hij om goede redenen niet beginnen. De aanwezigheid van den heer maakte, dat de avond besloten werd met een glaasje Rijnwijn.

Die avond zou voor Alex een onvergetelijke blijven. Hij rekende vast op den volgenden dag als een dag van genot. - Maar aan het ontbijt bracht de schaffer het compliment van de dames; zij waren vroeg opgestaan, om een uitstapje naar Arnhem's omstreken te maken, en zouden eerst met den laatsten trein terugkomen!

Ja, met argusoogen had Mevrouw Van Kralingen Alex gadegeslagen, minder om te weten, of hij zich aangenaam poogde te maken, meer om te bespieden, wie dat eigenlijk gold. Maar Alex had zich goedgehouden, en dat toch voor een goed deel ondanks zichzelf. Hij had veel gemakkelijker met Anne geschertst en gelachen dan met

Marie, en hij had dat ijverig gedaan met het verraderlijk doel, om over den verbazenden berg, die tusschen hem en Marie lag, heen te komen. Maar Marie had van haar kant niets gedaan, om hem hoven op dien verbazenden berg te ontmoeten. Hij moest er zelf geheel alleen over; zij bleef in haar dal...

De eenige, die een vermoeden - o zeer, zeer in de verte - had, dat het om Marie te doen was, was Marie zelf. Maar dat wist hij niet. Als zij hem somtijds gegund had, haar in de oogen te zien... ja, dan was er in zijn blik iets geweest, als zij nog nooit in een mannenoog gezien had. En daarom juist was zij zuinig geweest; daarom had zij zich maar zooveel in het gesprek gemengd, dat niemand haar ongewoon stil kon noemen.

Mevrouw Wielderoo fluisterde dien avond, toen zij - ditmaal met nicht Bertha - Alex naar het station gebracht had en afscheid van hem nam, dat de zaak op rolletjes ging.

V.

Ja, de zaak ging op rolletjes. Dat bleek ook hieruit, dat door de drie dames op haar uitstapje naar Arnhem de naam Wielderoo niet anders dan terloops genoemd werd; allerminst werd er over den vorigen avond gesproken. Mevrouw deed het niet, omdat zij niet geacht wou worden, eenige belangstelling aan den dag te leggen; Anne deed het niet uit maagdelijke schuchterheid, en Marie, omdat ze maar niet vergeten kon, hoe Alex haar aangekeken had. Maar hadden de twee meisjes een halfuur alleen met elkander doorgebracht, er zou groote kans geweest zijn, dat Anne over hem begonnen was; maar dan toch alleen als over een voorwerp ter beoordeeling.

In de volgende week waren de beide moeders bijna onafscheidelijk; Alex, voor wien die week eene eeuw werd, was geheel verloren voor zijne vrienden en las en herlas moeders dagelijksche brieven, die telkens van grooter ingenomenheid met Marie getuigden. Beek, Ubbergen, Groesbeek zelfs waren in elkanders gezelschap bezocht. Toen Alex den volgenden Zaterdag - helaas! niet vroeger! maar dan toch met den voorlaatsten trein - verscheen, kon er nog spraak zijn van de gezamenlijke wandeling, die hij moeder verzocht had door de verdeeling van den dag mogelijk te maken, als zij er kans toe zag. Maar die wandeling viel niet mede.

Volgens de wet der wellevendheid bood hij Mevrouw Van Kralingen zijn arm. Ja, die stribbelde wel een oogenblik tegen: ‘zij mocht Mevrouw Wielderoo niet van haar natuurlijksten steun berooven’, maar toen deze Anne onder den arm greep, gaf zij toe. 't Was eene ware ramp, dat Bertha erg in de gunst van Marie scheen te staan; althans, het had er wel een beetje van, of zij niet tot het gezelschap behoorde.

Maar hij raakte met de moeder op goeden voet, en met Anne ook, dat wil zeggen op meer gemeenzamen. Het 'Juffrouw Anne', dat hij zich blijkbaar mocht gaan veroorloven, was het voorteeken, dat het ook weldra 'Juffrouw Marie' mocht zijn... En dat 'weldra' was nog denzelfden avond, toen er na de niet al te lange wandeling nog een aangenaam uur op het terras werd doorgebracht, waar Marie in de schemering veel meer deel aan het gesprek nam, zoodat Alex, alles bijeengerekend, zeer tevreden was.

Om zes uur den volgenden morgen zat Alex te paard(*). Hij doorkruiste het bosch links van het hotel in alle richtingen, want hij wilde zich niet te ver verwijderen. Aan het ontbijt vroeg Mama hem naar zijn wandelrit. Daar ging het hart van Anne open: 'Waar hij het paard vandaan had?'

- Wel, hier uit den stal.'
- Houdt Maiwald er dan rijpaarden op na?'
- Wel zeker, en goede ook.'
- Ook voor dames?' - Het hart van Alex ging ook open.
- Stellig! ik heb de zadels zien hangen.'
- He!' riep Anne uit met een blik op hare moeder.
- Rijden de dames?' vroeg Alex.
- Ja, maar lang niet genoeg... o Mama!'...
- Kind! waar denk je aan,' zei Mama, toch goedig lachend. 'Wou je misschien, zooals je daar bent, uitrijden?'... Alex gluurde naar Marie.
- Wij hebben onze amazones hier... Ja, u hadt ons verteld, dat uzelf indertijd te Wiesbaden veel met papa uitgereden zijt; dat u daar een rijkleed geleend en een hoed gekocht hebt... Wij hebben gezorgd...' en zij legde uit, hoe zij erop gehoopt had, dat Mama zelf te Wiesbaden nog weer eens zou opstijgen, en hoe zij dan wel een der pikeurs der manege als geleider hebben konden.
- Ik hoop,' zoo richtte Alex zich intusschen tot Marie, 'dat ik hier de geleider van de dames wezen mag?'
- Nu, als Mama toestemt.'...

En Mama stemde toe, en Anne niet alleen, maar ook Marie begon haast te maken met haar ontbijt.

- Maar kinderen!' zei Mama, 'je vergeet geheel, dat Mijnheer Wielderoo zoo pas van een rit is thuis gekomen. Mijnheer zal immers vermoeid zijn!'...
- Dat is waar ook!' riep Anne zoo snel uit, dat Alex haar niet met zijn antwoord voorkomen kon, en zij richtte teleurgesteld en toch vragend haar blik, en zeer onbevangen, op hem.

(*) Ja, lezer! dat heeft een schrijver ervan, als hij op een ander tooneel dan het ware zijne personen laat optreden, alleen omdat er geene lezers zullen zijn, die hen dadelijk met den vinger aanwijzen. 'Rijpaarden beschikbaar in het Maiwaldsche hotel!' kan er uitgeroepen worden. Maar ik denk, dat mij deze verdichting niet als een groot misdrijf aangerekend zal worden.

- o, Wat dat aangaat,' zei Alex vol geestdrift, 'ik heb mijne toevlucht maar tot een rit genomen, om niet vermoeid te worden van het wachten naar het aangename gezelschap....'

Marie's oogen glinsterden nog mooier dan gewoonlijk en Alex begaf zich naar den stal, om de viervoeters te doen zadelen, en onderzocht alle gespen en riemen, ja, van de beide damespaarden, maar toch van één zeer bijzonder. Terwijl maakten de jonge dames haar toilet. Anne was daarbij uitgelaten en dat kwam Marie zeer gelegen.

Nu dient de toch al bespottelijke vorm van den gewonen manshoed in het geheel niet, om vrouwelijk schoon ook maar tot zijn recht te brengen, en het amazonenkleed maar weinig. Ik begrijp niet, waarom er nog geen sierlijk hoofddeksel, vooral een met golvende struisveder, voor de dames, die te paard stijgen, is uitgevonden. Maar dit is zeker: in de oogen van Alex deed de hoed Marie's schoonheid geene afbreuk... integendeel!

- Waarheen?' vroeg Marie, toen zij in de eetzaal stonden, waar de beide moeders en nicht Bertha kwamen.

- Dat hangt geheel van u af... Kan u het een paar uur volhouden?'

- o! Den ganschen dag!' juichte Anne.

- Je neemt maar volstrekt niet in aanmerking, dat Mijnheer al een paar uur achter den rug heeft!' zei Marie.

En daarbij zag zij ditmaal Alex ferm en glimlachende aan.

- Als ik er twaalf achter den rug had,' antwoordde Alex, 'en ik mocht het voorrecht hebben'...

hij wou zeggen: 'uw cavalier te zijn,' maar hij bracht eruit:

.... 'cavalier van de dames te zijn, ik zou alle vermoeidheid vergeten!'

Maar daarbij zag hij Marie zoo aan, dat deze heel goed begreep, wat hij bedoelde.

- Zou Nijmegen te ver zijn?' vroeg zij.

- Waar denk je aan, kind!' riep Mevrouw Van Kralingen.

- Ja, ja,' juichte Anne, 'naar Nijmegen!'...

- Mijnheer Wielderoo!' riep Mevrouw, 'pas toch vooral op dat wilde kind, hoor! Marie zal wel op zichzelf passen.'

- Ik beloof u, Mevrouw.'...

Trouweloozer belofte had Alex nog nooit gegeven.

De oudere dames kwamen naar het opstijgen kijken. Eerst werd Anne in den zadel geholpen, toen Marie. 't Was de eerste maal, dat Alex haar aanraakte, en die aanraking... hij kreeg er reuzenkracht door. Zij joeg haar een bekoorlijken blos op de wangen.

Zij reden af, aanvankelijk stapvoets. Marie meende: zij moesten de stad vermijden; en Alex vond het heerlijk, dat hij geleid werd in plaats van te leiden; en Anne vond reeds na tien minuten, dat zijzelf zorgen moest niet verwaarloosd te worden.

De effen straatweg kwam Alex veel te gauw. Daar werd aan Anne's

dringend verlangen voldaan, om de paarden in fikschen draf te brengen. Van de grenzen naar en door Beek ging het weer stapvoets en was er dus weer gelegenheid voor gesprekken, waarin Marie zich soms over Anne ontfermde, door haar erin te halen, want Alex verloor wel wat al te veel zijn zelfbedwang. Vóór de poort van Nijmegen werd het beter geacht, de stad niet in te rijden, maar bovenover de terugreis te aanvaarden. Te Berg-en-Daal werd den rossen een uur rust vergund, en zij werden wel wat snel aan de zorgen van den stalknecht overgelaten...

o! Hij genoot daar een tweede ontbijt!... het deed aan een ander in de toekomst denken, maar zonder hinderlijke derde. Heerlijk, prachtig zag zij eruit met haar verhoogden blos. Als Anne hen maar een oogenblik alleen liet... hij dacht niet meer om bosch en maanlicht... Maar de onbarmhartige Anne liet hen geen oogenblik alleen. En zij was zoo druk en zoo onbevangen vrij met Alex...

Van Berg-en-Daal reden zij stapvoets naar Beek, en het bleek, dat de beide moeders met Bertha derwaarts in de calêche van het hotel gekomen waren. Maar de beide jonge dames, vooral Marie, wilden van geen vernieuwd afstijgen hooren; 't was ook niet noodig: zij hadden hun tweede ontbijt al op! Dat was toch de ware reden niet. Bij het vernieuwd opstijgen had Alex Marie's hand zoo veelbeteekenend gedrukt en veel langer vastgehouden, dan noodig was... En Anne zette haar paard lachende in galop; het rijtuig moest maar zien, of het hen bij kon houden... En toen het weder om Cleve heenging en Anne waarlijk geheel, geheel verwaarloosd werd, zelfs door Marie, werd haar vermoeden, dat haar te Berg-en-Daal zoo onbevangen vrij gemaakt had, voor haar tot volkomen zekerheid. En - zij voelde er zich gelukkig door.

Zij kwamen veel vroeger dan de calêche bij Maiwald terug. Als Alex nog op eene voortzetting van het prettig onderhoud gerekend had, viel hem dat tegen. Hij zag de beide juffers niet terug vóór het middagmaal.

Zoolang die beide juffers met elkander op hare kamer alleen waren, was het een minnelijk geplaag van waar-ben-je-me! Anne somde de stelligste bewijzen op, dat Alex, ja, zoo noemde zij hem, ‘doodelijk’ van Marie was, en Marie meende, dat zij evenveel recht had, om te beweren, dat ‘die Mijnheer Wielderoo’ doodelijk van Anne was. Maar Anne was toch het meest aan het woord, en - Marie vond dat niet onpleizierig.

Alex vond, dat hij veel gevorderd was. 't Was nu niet meer alleen ‘Juffrouw Anne’, maar ook ‘Juffrouw Marie’ geworden. Het middagmaal was zooveel te behaaglijker, omdat de beide andere familiën ditmaal elders middagmaalden en het onderhoud dus beperkt kon blijven tot eigen kring. Intusschen, juist die omstandigheid begon bij Mevrouw Van Kralingen twijfel te doen opkomen, of de richting van de gevoelens

van Alex wel die was, waarop zij rekende. Wel gooide Alex in den avond nog een balletje op voor eene wandeling, maar vergeefs... Hoe Mevrouw Wielderoo de beslissing van alle dingen zeer lijdelijk aan Mevrouw Van Kralingen overliet, de zelfzuchtige Alex bemerkte dat niet eens.

Wel was Mevrouw Van Kralingen gewoonlijk snel in haar besluiten en snel in haar handelen, maar ditmaal broedde zij twee dagen, of liever twee etmalen, over een plan, terwijl ze intusschen zorgde, dat haar omgang met Mevrouw Wielderoo allengs vriendschappelijker, ja, inniger werd. Woensdag nam zij Anne onder handen. Zij had het zoo aangelegd, dat Marie Mevrouw Wielderoo om eenige boodschappen naar de stad vergezelde. Zij riep Anne op hare kamer.

- Vertel me eens,' zei ze, geheel zonder inleiding, en dat wel opzettelijk, 'vertel me eens, hoe je met dien Wielderoo staat.'

- Ik, Mama?' vroeg Anne verbaasd.

- Ja, jij! Denk je dan, dat die jonge man hier alleen om zijne moeder zoo trouw elken Zondag komt en dien blijkbaar zooveel maar eenigszins mogelijk is, in ons gezelschap doorbrengt?'

- Mama! als het Mijnheer Wielderoo om eene van ons tweeën te doen is, dan is dat om Marie, en niet om mij.'

- Om Marie?'... Zij trachtte dat alleen nieuwsgierig te vragen.

... 'Ben je daar zoo zeker van?'

- o Mama!' lachte Anne. En zij begon de bewijzen op te tellen. Dat gaf eerst stof tot gesprek; daarna verzonk Mama in gepeins, waaraan Anna haar overliet.

- Dus toch om Marie!... Als ze zich meer dan gewoon toeschietelijk getoond had, dan was dat geweest, omdat zij den jongen Wielderoo eene goede partij geacht had... en nog achtte... voor Marie?... Neen, dat was geen oogenblik bij haar opgekomen...

Hoe dat mogelijk geweest was? Zij vroeg zich dat zelf af.

Dat was mogelijk geweest, omdat zij zich nu eenmaal in het hoofd gezet had, dat vermogen een onverbiddelijk vereischte is... voor een gelukkig huwelijk?... wel neen!.. maar voor een huwelijk van verstandige jongelieden uit den stand, waartoe zij door geboorte en levenswijs behoorde. De denkwijze der jonge mannen was nu immers eenmaal zoo en won immers dagelijks meer in kracht? En de samenstelling der tegenwoordige maatschappij, de geest van den tijd, de wijze, waarop jeugdige paren zich tegenwoordig reeds dadelijk op den voet vestigen, waarop zij plan hebben te blijven leven, maakte dat immers ook volstrekt noodzakelijk? Millionnairs konden zich de weelde en de dwaasheid veroorloven, om mooie meisjes te trouwen zonder fortuin. Maar - deden zij dat? En als dat eens bij uitzondering gebeurde, hoe oordeelde dan de wereld daarover? En hier in het bijzonder: een koopman of een man, die eenmaal als voornaam handelaar aan de beurs dacht op te treden... Zij had toch alle reden, om dat van Alex te veronderstellen... Zooveel wist zij wel van den handel af, dat

kapitaal en nogmaals kapitaal voor den groothandel het wachtwoord is. Zij had genoeg gehoord, dat met een matig kapitaal te beginnen, zooals dat in vroeger jaren kon, tegenwoordig dwaasheid was... Dat een koopman, zij het dan een koopman in de toekomst, verliefd kon geraken op een mooi meisje zonder geld... niets natuurlijker dan dat!... Maar dat hij bij ernstig nadenken die liefde niet onderdrukken zou... Zij kon de gevallen, waarin dat plaats gehad had, wel op hare vingers aftellen. Wist Alex wel, dat Marie toch eigenlijk bijna een meisje zonder eenig fortuin genoemd kon worden? Of was Mevrouw Wielderoo zóó rijk, dat haar zoon... Maar dan werd die zoon nog beter partij...

Gunde zij het Marie niet?

o Wel zeker!... onder één voorwaarde maar... Als in het vervolg van tijd eene van hare beide dochters voor de andere in uiterlijke omstandigheden moest onderdoen, mocht Anne het dan wezen?...

Haar kind was toch haar kind!

Neen, zulk eene minderheid kwam Marie dan in alle billijkheid toe... ten minste in zoover zij daarop invloed kon uitoefenen...

En zie, waarlijk voor het eerst in haar leven begon Mevrouw Van Kralingen de voorrechten op te tellen, die Marie te beurt gevallen waren, omdat zij haar tot tweede moeder gekregen had...

Mocht ze nu nog Anne een zeer wenschelijken huwelijkscandidaat voor den neus wegkapen?

Haar kind was toch haar kind!

En zij gevoelde zich zeer, zéér ontevreden over zichzelf, omdat zij aan die gedachte toegegeven had... zij hield moederlijk veel van Marie, en Marie van haar...

Maar....

En bij dat ‘maar’ gevoelde zij, dat zij tevreden, en heel tevreden zelfs, over zichzelf werd...

‘Maar wist die Wielderoo wel, dat Anne rijk en Marie arm was... betrekkelijk arm van haarzelf... En als hij dat niet wist, als hij Marie's hart won, om haar later bitter teleur te stellen... Mocht ze hare lieve Marie aan zulk eene ramp blootstellen? Neen, neen! dat mocht ze niet! Dat moest tot allen prijs voorkomen worden... Dat was niet alleen haar plicht, maar hare innige liefde voor Marie dreef haar immers op de natuurlijkste wijs van de wereld daartoe?..

Maar was die Wielderoo inderdaad een wenschelijke huwelijkscandidaat?... Wat die nicht Bertha verteld had, was haar dadelijk als een praatje voorgekomen... maar de Rotterdammers, die te Cleve gelogeerd hadden, waren hierin eenstemmig geweest, dat zij Alex ontwijfelbaar als den eenigen erfgenaam van Mevrouw Wielderoo beschouwden... En zij had zelf te goed waargenomen, dat die dame haar Alex als haar eigen kind beschouwde en bejegende... Intusschen... er kon toch waarheid wezen in hetgeen die nicht beweerde... Als Mevrouw Wielderoo kwam te vallen, zonder testament gemaakt te hebben...

Zij was er immers de vrouw niet naar, om er zelfs Marie zoo duchtig in te laten loopen... In alle gevallen moest zij op de hoogte zijn... En zij zou wel zorgen, dat zij op de hoogte kwam... Ja, Mevrouw Wielderoo was veel minder eenvoudig, dan zij aanvankelijk door haar gedacht was, maar tegen hare geslepenheid was zij niet opgewassen... Zou Alex niet meer dan een legaat, zij het dan een betrekkelijk groot, erven, wel... dan... ja, maar dan ook alleen, stelde zij voor Anne geen belang meer in hem... dan begon zij groot belang in hem te stellen voor Marie...

Haar kind was toch haar kind... Dat kon het water van de zee haar niet afwasschen... En als ooit eene tweede moeder hare plichten getrouw vervuld had, dan was zij het... Mevrouw Wielderoo kon onmogelijk met haar op één lijn gesteld worden... Zij zou diezelfde Mevrouw Wielderoo wel eens hebben willen zien, als haar eigen zoontje, haar eigen vleesch en bloed in het leven was gebleven... Dan zou ze immers ook wel hebben moeten zeggen: ‘Mijn kind is toch mijn kind...’

Te Berg-und-Thal, niet ver van het graf van Joan Maurits van Nassau, wordt in eene eenvoudige herberg - ik geloof, dat het geene Gastwirthschaft is, maar eene Schenkwirthschaft is het toch ook niet, terwijl het bijna geheel Fransche ‘restauratie’ er ook niet op toegepast kan worden - in die herberg dan wordt overheerlijke koffie met room geschonken; dat weten de gasten van Maiwald al heel spoedig, en er wordt dan ook druk gebruik van gemaakt, terwijl men er in den omtrek van het huis zoo afgezonderd zitten kan, als men maar verlangt. 't Was op aansporing van Mevrouw Van Kralingen, dat de vijf dames zich Donderdag na het ontbijt daarheen begaven, en dat wel wandelende. De meisjes wisten, dat Mama eens een vertrouwelijk praatje met Mevrouw Wielderoo hebben wilde, en hadden dus op zich genomen, om nicht Bertha, zooveel dat maar mogelijk zou zijn, uit den weg te houden.

Dat vertrouwelijk onderhoud werd door Mevrouw Van Kralingen zeer breed en zeer behendig ingeleid. Al de bekommeringen, die de opvoeding van kinderen veroorzaken kan en die nu voor beide moeders grootendeels achter den rug waren, werden opgeroepen, en Mevrouw Wielderoo zette willig de hare tegenover die, waarop de kunstenaarsweduwe bogen kon. Mat zij de gelukkig noodeloos gebleken bezorgdheden in den tijd der rijpwordende jeugd van den zoon breed uit, Mevrouw Van Kralingen deed het niet minder ten opzichte van het roodvonk, dat Marie in hevigen graad gehad had en waarvoor zij zich zeven weken van de wereld had laten afsluiten.

Dat was letterlijk de waarheid. Zij had de zorg voor het kind niet geheel aan vreemden willen overlaten, ‘al had ze toen een juweel van eene kindermeid....’ Maar ze had de meisjes nooit aan eene kindermeid

overgelaten... Hare eigen Anne had, zoolang als het roodvonk duurde, bij hare familie gelogeerd, ‘waar zij erg gevaar geloopen had, bedorven te worden’... Zij had het toen driejarig kind, toen een ‘dotje om te stelen’, zeven weken lang maar eens van tijd tot tijd van de straat af voor de ramen gezien...

En ook is het waarheid, lezer! dat Mevrouw Van Kralingen tegenover die andere moeder geen woord repte van de innige dankbaarheid, die de vader haar betoond had.

Oude vrijers en halfvolwassen schoolknapen beweren, dat vrouwen niet zwijgen kunnen. Er zijn tal van beschaafde vrouwen, die de kunst van zwijgen veel beter verstaan dan mannen, vooral veel beter dan oude vrijers en schoolknapen. Zij gevoelen veel beter dan mannen; zij gevoelen, wat gezwegen moet worden, wat voor haar te heilig is, om zelfs door de blikken van andere beschaafde vrouwen ontwijd te worden.

Nu, toen de beide moeders na het gebruik van de koffie weder alleen gelaten werden, zuchtte Mevrouw Van Kralingen:

- En, lieve Mevrouw! daar zit, loop, leef en slaap ik haast met eene vraag, die ik wel door iemand, verstandiger dan ik, zou opgelost willen zien.’

Natuurlijk vroeg Mevrouw Wielderoo, of die vraag dan ook anderen voorgelegd kon worden.

- Ja zeker; ik wil juist uwe, uwe meening gaarne hooren. En ik zal er maar dadelijk mee voor den dag komen. Marie en Anne zijn mij beiden waarlijk even lief, maar - en dit is de groote vraag - hebben beiden dezelfde rechten op mij?... of neen... niet op mij, maar op mijn vermogen?’

Op die vraag lei Mevrouw Wielderoo het handwerkje, waarmede zij zich naar Nederlandsch gebruik bezigheid verschafte, - een gebruik, waaraan men in het vreemde land dadelijk de nog geenszins ouderwetsche Nederlandsche dame herkennen kan en dat overal de verwondering der vreemden wekt, - zij lei dat handwerkje neder en zette haar bril af, ten bewijze dat zij gevoelde, dat haar geest bezigheid genoeg krijgen zou. Door die vraag bevroedde zij, dat de andere op de hoogte was van de plannen van haar Alex, eene omstandigheid, die door Mevrouw Van Kralingen niet vermoed werd. Zij ging daarbij achterover in haar stoel leunen, zonder daarom dadelijk antwoord te geven. Mevrouw Van Kralingen, die dat gebaar te recht als een bewijs van groote bereidwilligheid tot ernstig opletten beschouwde, ging dus voort, al de omstandigheden breed uiteen te zetten en krachtig te doen uitkomen, dat het haar tamelijk onverschillig was, hoe zij in dat opzicht door de wereld zou beoordeeld worden. Zij wilde op het punt van de verdeeling van haar vermogen zoodanig handelen, dat zij in de eerste plaats over zichzelf tevreden was, en in de tweede plaats zoo, dat beide kinderen haar nooit anders dan zegenend zouden gedenken...

Mevrouw Wielderoo bleef maar luisteren.

... ‘U staat niet vóór zoo'n geval; maar stel eens, dat uw eigen zoontje was blijven leven... o! U is de aangewezen persoonlijkheid, om mij met uw oordeel op den weg te helpen!’...

Doorzag Mevrouw Wielderoo de bedoeling van de vertrouwelijke vraag? Gevoelde zij, dat het de slimme vrouw te doen was, om te weten te komen, hoe zij ten opzichte van Alex handelen zou?

Misschien! Vrouwen kijken elkander - en elkander niet alleen - nog veel beter in de kaart, dan mannen het ooit elkander, en haar nog minder, zullen doen. Maar het is ook mogelijk, dat haar eenmaal genomen besluit, om zich nooit over dat punt uit te laten, haar niet in den gespannen strik liet vallen.

- Is u in gemeenschap van goederen gehuwd geweest?’ vroeg zij eindelijk.

- Neen; mijn vader heeft indertijd gezorgd...’

- Zoo; dan meen ik, dat de wet u veroorlooft, over een vierde van uw vermogen naar willekeur te beschikken, maar uw eigen kind moet het overige erven. De wet bemoeit zich echter niet met schenkingen, die tijdens het leven gedaan worden(*), Dat is alles, wat ik en wat elk ander u zeggen kan. Verder mag ik op de beslissing van die vraag geen invloed uitoefenen.’

- Niet?!!... Mij dunkt niemand is beter dan u in staat, om zich in mijn geval te denken. Uw zoon is niet voor niets blijkbaar innig aan u gehecht, zoo goed als Marie aan mij, en dat is wel het bewijs, dat het tweede-moederschap door u, evenals ik gedaan heb, heilig is opgevat.’

- Wel mogelijk... Maar...’

Zij had zich bijna laten ontvallen: ‘Ik sta maar vóór de helft van zoo'n geval.’ Zij weerhield dat woord.

- Maar?...’ vroeg de andere.

- Maar,’ ging Mevrouw Wielderoo voort, ‘uw eigen hart moet in dat opzicht beslissen... En dan...’

Zij zweeg nadenkend. Mevrouw Van Kralingen zat haar eene poos aan te staren; toen herhaalde zij op vragenden toon dat: ‘En dan?’

- En dan... in uwe plaats... lieve Mevrouw, ik geloof, dat ik in uwe plaats zou willen weten, hoe Anne over de verdeeling van uw fortuin denkt.’

- O! Als ik het dat zieltje zonder zorg vraag, zegt zij dadelijk: gelijk op deelen.’

- Dat lieve kind!...’

Die uitroep beviel de moeder van dat lieve kind.

(*) Het is geene der beide dames kwalijk te nemen, dat zij niet op de hoogte waren. De wet veroorloofde Mevrouw Van Kralingen, over de helft van haar vermogen naar willekeur te beschikken. Haar broeder, de notaris, had de reeds vermelde redenen gehad, om haar dat nooit mede te deelen.

- Dat lieve kind!... Maar... U mag daar ook geen misbruik van maken.'

- Misbruik?'

- Wel ja! Zulk eene beslissing van Anne mag voor u geene andere waarde hebben dan de eerste opwelling van een heerlijk, maar van een kinderlijk onbaatzuchtig hart... Zij moet voor de beantwoording van die vraag de wereld wat meer, en heel wat beter kennen, dan zij nu doet. Maar... 't zou, dunkt mij, niet kwaad zijn, haar nu toch reeds vóór die vraag te stellen en haar op de gevolgen van haar thans onbaatzuchtig oordeel te wijzen. Zij is negentien jaar, niet waar? Welnu, geef haar in de jaren, die zij nog doorleven moet, om meerderjarig te zijn, zoo nu en dan aanleiding, om over die vraag te denken. En als zij als meerderjarige geen ander antwoord blijft hebben, welnu, dan is u althans voor de helft van uw bezwaar verlost... Ik bedoel: dan draagt u de verantwoording met u beiden.'

- Maar, ik kan vóór dien tijd komen te vallen.'

- Ja, daar weet ik niets op, dan dat ik u toewensch, dat ge u nog vele, vele jaren in het geluk van uwe lieve kinderen moogt verheugen... Weet u wat, Mevrouw!' ging zij sneller sprekende voort, 'maak thans een geschrift, een brief gereed, waarin gij uw eigen kind mededeelt, dat u niet in staat is, die vraag te beslissen; dat u in geval van overlijden uwe eigen dochter overlaat, als zij meerderjarig zal zijn, te bepalen, hoeveel Marie als het kind van uw echtgenoot en Anne's vader en als het zeer geliefde kind der tweede moeder van uw bijzonder fortuin erven zal. Maar in ieder geval zou ik toch volkomen op de hoogte van de wet willen zijn.'

- Ja, die raad is goed...'

- En, als Anne's meerderjarigheid u in staat stelt, zonder die bezwaren voor uzelf uw testament te maken, zie, dan geloof ik toch, dat uw hart de bevrediging mag hebben, dat ge uw eigen kind, voor hoeveel dan ook, toch altijd boven uwe voordochter bevoordeelt.'

En zoo eindigde het onderhoud, waarbij Mevrouw Van Kralingen haar doel niet volkomen bereikt had, maar waarover zij toch tevreden was. Mevrouw Wielderoo had geene bijzondere belangstelling in Marie's belangen aan den dag gelegd, ja, zelfs aan het einde voor Anne gepleit, die ze 'het lieve kind' genoemd had. Overigens was haar raad, dien zij volstrekt niet aanmerkte als een vrouwelijken stempel te dragen, 'zoo verstandig', dat zij dien volgen wilde. Maar het hinderde haar toch, dat zij de raad ontvangende gebleven was. Dat voegde haar minder. En dat Mevrouw Wielderoo redenen scheen te hebben, om zich in het geheel niet uit te laten over hare denkwijze omtrent Alex, dat beviel haar in het geheel niet. Toch liet zij daarvan niets merken; de betrekkingen bleven allervriendschappelijkst. Maar Mevrouw Van Kralingen nam zich voor: nicht Bertha moest nog eens in den arm genomen worden.

Nicht Bertha verlangde niets liever, en dus kwam er spoedig gelegenheid.

‘Dat haar neef verliefd was, en op Marie, dat zou Mevrouw toch wel gemerkt hebben...’

Van die verliefdheid had Mevrouw niets gemerkt; was dat eene gissing van de nicht?

Neen, o neen! Nicht had alle reden, om te vermoeden, dat Mevrouw Wielderoo met de plannen van Alex ingenomen was.

Zoo? maar gesteld, dat zoo iets nu het geval is, welke vooruitzichten heeft die zoon dan? Wist zij daar iets van?

Dat wist Mevrouw Wielderoo alleen. Stellig zou hij een aanzienlijk legaat krijgen, en dat was noodig ook, want zij had hem zelf tegen zijn moeder hooren zeggen, dat de handel tegenwoordig miserabel ging: daar was geen droog brood in te verdienen, en er kwam maar geen vooruitzicht op beterschap, Mama zou wel zorgen, dat de lieveling goed bedeeld werd...

Maar,’ ging zij voort, ‘ziet u, mijne nicht is eene godsdienstige vrouw...’

Mevrouw Van Kralingen knikte.

... ‘en zij zal stellig zalig...’

- Ja!’ viel Mevrouw haar in de rede, ‘dat weet ik al...’

- Nu, Mevrouw! ik wou maar zeggen: gesteld, dat mijne nicht sterft zonder testament, dan zou hij toch niet op zwart zaad komen. Dan zullen de rechtmatige erfgenamen... ik althans... u begrijpt: als er een millioen te deelen valt...’

- Voor u is dus de groote zaak, om te weten, of Mevrouw haar testament gemaakt heeft. Heeft zij dat gedaan?’

- Ik geloof dat niet. En mijn broer, die commissionnair in effecten is...’

- Ja, ik weet...’

- Nu, die gelooft het ook niet. Die heeft nu al jarenlang erop gelet, of er ook een notaris bij haar aan huis komt... Weet u, mijn broer is niet van gisteren! De huisknecht van mijne nicht schrijft de namen van alle lui op, die bij mijne nicht op bezoek of over zaken komen. En voor eene fooi geeft hij mijn broer de lijst. Daar steekt niets in, want die lui komen immers over de publieke straat?’

- Aan dat lijstje zal je broer toch weinig hebben...’

- Ja, dat heb ik ook al gezeid. 't Is goed geld naar kwaad geld gooien. Maar hij is nu eenmaal zoo; hij zeit: ‘Zoolang ik weet, dat er geen notaris bij haar komt, heb ik hoop, en hoop doet leven; en het leven is mij wel een paar rijksdaalders in het jaar waard.’ Nu, van een notaris heeft mijn broer nog nooit iets gemerkt, ook niet, toen zij, nu een paar maanden geleden, erg ziek werd, want zij is hier eigenlijk, om weer op haar verhaal te komen... En ziet u, er zijn

menschen, die bang zijn, om hun testament te maken, en daar houden wij ons maar aan vast.'

Heel veel wijzer werd Mevrouw Van Kralingen dus niet; alleen dit stond vast: niemand dan Mevrouw Wielderoo wist te beslissen, of Alex werkelijk de benijdenswaardige partij was, waarvoor zij hem dadelijk gehouden had, toen hij maar eenige aanleiding gaf, om over zulk eene zaak te gaan denken. Alles wel beschouwd, bleef zij hem daarvoor houden. Na het gesprek te Berg-und-Thal had zij zich afgevraagd, hoe zij handelen zou, als Anne er niet was...

Ja, dadelijk op die vraag te antwoorden, dat was haar niet mogelijk geweest. Zich zonder hare Anne te denken... zij kon het niet!... En de gedachte aan de mogelijkheid, dat zij Anne verliezen zou... eene huivering liep haar door de leden... Maar toch, toen zij die mogelijkheid onder de oogen begon te zien... ja, als haar ter wereld niets overbleef dan Marie, dan zou Marie zeer stellig - o! zonder eenigen twijfel, hare eenige erfgename zijn, en dus: Mevrouw Wielderoo moest op dezelfde wijs omtrent Alex handelen. Maar... dan was Anne toch veel beter partij voor Alex... want - in welke slingering, in welk een warwinkel van gedachten kan een menschenhart een menschenhoofd brengen! - want als Marie zulk een goed huwelijk deed, zou er geene de minste reden zijn, om Marie te bevoordeelen ten koste van Anne... Haar kind was toch haar kind... Mevrouw Wielderoo had zelf gezeid: haar hart mocht de bevrediging hebben, dat zij haar eigen kind boven de voordochter bevoordeelde... Was er eenig middel, om dat door Mevrouw Wielderoo tot de kennis van Alex te brengen? Want dat een koopman toch om de geldelijke quaestie zou gaan denken, dat was immers een paal boven water? En dan... als zulk een goed huwelijk hare Anne te beurt viel... ja, dan kon zij immers haar hart ten voordeele van Marie zoo ruim bevredigen, als dat maar kon.

Vrijdag kwam een brief, waarin Alex zich bitter beklaagde, dat hij niet vóór Zondag met den eersten trein kon komen. Hij hoopte, en Mama moest dat mededeelen, dat de dames hem andermaal het genot van een wandelrit met haar zouden gunnen.

Anne verklaarde onverholen, dat zij naar den Zondag verlangde. Mama had haar oog op Marie gevestigd, maar die liet niets blijken. Mevrouw had de beide meisjes te zorgvuldig opgevoed, dan dat zij beiden niet dringend voorgehouden zou hebben, haar hart te bewaren en het vooral niet weg te geven op het vermoeden alleen, dat de ernstige vraag om dat hart niet uit zou blijven. Daarbij: Marie had immers al gelegenheid te over gehad, om te ervaren, hoe jonge mannen snel opkomende verliefdheden zonder achterhoudendheid aan den dag, of liever: aan het schitterend avondlicht van balzalen, kunnen leggen, zonder er zich eenigszins om te bekommeren, dat die verliefdheid reeds

den volgenden dag misschien met meer of minder kracht gesmoord zal wor den door de berekening van het koele verstand, ja, ook zonder zich eenigszins te bekommeren om een meisjeshart. Maar, zoo ervoer Mevrouw toch: eene verklaring kon er nog niet plaats gehad hebben.

Zaterdag werd het weder regenachtig, en - tot Anne's onverholen verdriet: de barometer ging al achteruit, al achteruit. Na het tweede ontbijt zou Marie Mevrouw Wielderoo en nicht Bertha Busken Huet's oordeel over Cats voorlezen. Dat oordeel was Mevrouw Van Kralingen reeds lang bekend, en Anne had iets aan een kleedingstuk te herstellen, iets, dat zij oordeelde, op hare kamer te moeten doen. Dat was dus eene uitmuntende gelegenheid voor Mama Van Kralingen, om zich met Anne te verstaan... neen, niet over het verdeelen van haar vermogen... er waren voorshands gewichtiger zaken... dat andere had den tijd. Maar Mevrouw Wielderoo vermoedde, toen Marie's moeder opstond, om zich te verwijderen, en maar al wegbleef, dat de eerste gelegenheid de beste aangegrepen werd, om haar raad te volgen. Dat was dan ook oorzaak, dat zij Marie aanspoorde, maar te blijven zitten, toen deze eens wilde gaan zien, waar Mama toch bleef.

- Lieve kind!' begon Mevrouw, terwijl zij tegenover haar plaats nam, 'ik moet eens een ernstig praatje met je hebben.'

- Is het heel ernstig?' vroeg Anne, bezorgd opkijkende.

- Nu... ja... Toch, bezorgd behoef je niet te wezen... Maar ik ben blij, dat ik op een vrij halfuurtje met je rekenen kan.'

Anne zat nu wel niet bezorgd, maar toch hoogst nieuwsgierig hare moeder aan te staren, zoodat hare handen zoo werkeloos bleven, alsof ze met de naald in die handen geschilderd moest worden.

- Van wie denk je wel,' vroeg Mama, 'dat ik het meest houd, van Marie of van jou?'

- O! o!' lachte Anne, 'is dat de zaak? Nu, Mama! dan geloof ik stellig, dat Marie anderhalf streepje bij u vóór heeft!'

- Kind! kind!' riep Mama, werkelijk verschrikt, 'hoe kun je zoo iets denken?!'

- Dat denk ik ook niet... Ik zei het maar, om u te plagen... Hoe zou ik anders dan met eene grap op zulk eene vraag kunnen antwoorden?'

- Dus je erkent, dat ik mijn plicht als stiefmoeder over Marie...'

- Wil u wel dat leelijke, domme woord de eer niet aandoen van het op uwe lippen te nemen! Als ik dat lijdelijk aanhoorde en Marie kwam erachter, zou ik waarlijk uit hare gratie raken!... Neen, Mamaatje! Marie zou van hare eigen moeder niet meer hebben kunnen houden dan van u, en u houdt van haar zooveel als van mij... Dat weet zij zoo goed als ik, en u weet dat ook...'

- Best! Maar draaf nu eens niet door! Ik heb waarlijk een ernstig praatje. Als jij nooit hebt kunnen merken, dat ik eene van

jelui beiden ooit voorgetrokken heb, ben ik tevreden. Maar dat neemt niet weg, dat je toch mijn eigen vleesch en bloed bent...'

- Och, Mama...'

- Stil! Laat mij uitspreken. Als het nu op de gewichtigste levensomstandigheden aankomt, is mijn kind toch mijn kind...'

- Gewichtigste?...' En bij die vraag hielden hare handen op, zich gereed te houden, om het werk voort te zetten.

- Ja. Een huwelijksaanzoek behoort onder... is stellig de gewichtigste omstandigheid in het leven van een meisje.'

- Is daar dan spraak van?'

Niemand zal zich verwonderen, dat Anne het 'praatje' in hooge mate ernstig begon te vinden; zij kleurde zelfs.

- Is daar dan spraak van?'

- Dat weet je juist beter dan ik. Ik heb je al over dien Wielderoo gesproken...'

- Heeft die dan aanzoek om *mij* gedaan?' vroeg Anne.

- Neen, zóóver is het nog niet.'

Anne haalde adem; zij voelde, dat haar een pak van het hart viel.

- Nu, zoover zal het ook niet komen,' zei ze, en zij maakte het gebaar, alsof de naald weer haar werk zou doen. Maar het bleef bij het gebaar.

- Dat weet ik nog niet,' antwoordde Mama.

- Dat weet ik wel!'

- Ik houd het ervoor, dat die Wielderoo zelf nog niet weet, wat hij wil.'

- o Mama!!'

- Wacht even! Laat me toch uitspreken! Hij houdt blijkbaar eene van jelui tweeën voor eene goede partij, en ik heb reden, om te vermoeden, dat zijne moeder dat ook doet. En zie je: de goede partij ben jij.'

- Ik??!!'

- Ja, jij. Want bij zulke dingen leggen per slot van rekening de geldelijke aangelegenheden een groot gewicht in de schaal... o! ik wil wel erkennen, dat jongelui niet altijd op dat gewicht letten, maar dan zijn er andere oogen... En nu wil ik aan den eenen kant Marie niet aan eene teleurstelling gewaagd hebben, terwijl ik aan den anderen kant dien Wielderoo niet heelemaal ongewenscht...'

- Wat zegt u, Mama!!' vroeg Anne verbaasd; 'zijn dan de geldelijke aangelegenheden voor Marie en voor mij niet dezelfde?'

- Weet je, wat de wet daaromtrent zegt? Marie heeft recht op de helft van haars vaders nalatenschap, en dat is niet veel. Jij hebt recht op de andere helft en op mijn vermogen... Dat is geen klein verschil!'

Anne dacht een oogenblik na.

- 'Zoo?' zei ze, 'dus: de wet maakt mij rijker dan Marie... Zoo?! Wie heeft die mooie wet op zijn geweten?'

- Dat doet er op het oogenblik niet toe...'

- Nu, mannen met steenen harten moeten zoo'n wet gemaakt hebben... En moet u aan die wet maar zoo gehoorzamen?'

- Nu, dat hangt, voor een deel althans, van mij af.'

- o Mama! dan weet ik te goed, dat u Marie juist zoo behandelen zult als mij! Dat heeft u altijd gedaan, en daar zult u niets in veranderen!'

- Zoo? Denk je daar zoo over?'

- Wel zeker! Ik wil in niets een streepje boven Marie vóórhebben... Wat geld aangaat, allerminst.'

En door haar werk te hervatten, toonde de lieve meid, dat zij de beraadslaging voor gesloten hield. Maar zij zou heel spoedig haar werk geheel vergeten.

- Nu,' zei Mevrouw, 'daar praten wij later wel eens over. Wat ik nu weten wil, is, hoe de zaken staan.'

- Wel, dat zal ik u dan vertellen. Als wij morgen rijden kunnen, denk ik mij over dien armen Wielderoo te ontfermen. Ik heb hem lang genoeg in den weg gezeten, en ik wil niet, dat hij mij naar het land wenscht, waar de peper groeit. Ik houd van hem; ik zal hem morgen eens tien minuten met Marie alleen laten...'

- Als je zulke plannen hebt, komt er van den wandelrit niets. En ik zal je zeggen waarom. Ik wil, dat zijne moeder eerst met de zaak bij mij komt. Ik wil eerst stellig van haar weten, of hij haar universeele erfgenaam zal wezen.'

- Dat is, dunkt mij, niet twijfelachtig.'

- Twijfelachtiger, dan je denkt. Twijfelachtiger, dan dat Marie van mij erven zal...'

En nu legde zij Anne uit, waarom Alex niet eens aanspraak op een klein deel van Mevrouw Wielderoo's nalatenschap zou kunnen maken, als die dame verzuimde, een testament te zijnen voordeele te maken.

- Zie je,' ging ze voort, 'zoo kon de zaak wel zoo loopen, dat zijne plannen afstuiten op de wetenschap van zijne moeder, dat Marie in ieder geval ook geen recht op mijn vermogen heeft. En als hij dan later eens om jou kwam...'

- Dan zou ik' - en hare oogen schitterden van verontwaardiging - 'hem een blauwtje laten loopen, dat hem zijn geheele leven heugen zou! Ik zou hem te diep verachten!'

- Ook als hij zich thans schijnbaar bij Marie aangenaam tracht te maken, alleen om een wit voetje bij jou te krijgen? Overdenk dat eens. 'In de liefde', zeggen de jonge mannen, 'zijn alle listen geoorloofd.' Denk eens, wat je doen zou, als hij, zonder Marie gevraagd te hebben, eens plotseling bij jou aanklopte.'

- Moeder! dat kan ik haast niet denken!'

- Probeer het dan eens. Ik wil wel weten, dat ik het niet

ongaarne zien zou... In alle gevallen willen wij maar hopen, dat het morgen regenen zal... Ik laat jelui niet meer uit mijn oog!'

Zij stond op en ging heen. Heel tevreden over zichzelf? 'Mijn kind is mijn kind', mompelde zij, terwijl zij naar beneden ging. Waar zij tevreden over werd, was, dat zij bemerkte, hoe de voorlezing nog wel een halfuur duren zou. Zij zette zich dus, alsof zij luisterde, maar zij hoorde er niets van, hoe den armen Cats de veeren uitgetrokken werden, zeer tot grief van Mevrouw Wielderoo, en nog veel meer tot grief van nicht Bertha.

De lieve negentienjarige - niet waar, lezer! gij hebt haar ook een beetje liefgekregen? - bleef nog op hare kamer, toen Cats reeds ten volle bediend was. Marie ging zien, waar zij bleef, en om haar te helpen, als dat noodig was. Zij vond Anne, haastig ontwakende uit een diep gepeins.

- Waar zit je zoo over te denken?' vroeg Marie.

Anne vloog haastig op, omarmde hare zuster en gaf haar een hartelijken kus.

- Wat is er toch?' vroeg Marie lachende.

- Wat er is? Biecht eens eerlijk op: hoe sta je met Wielderoo?'

- Hoe ik met Wielderoo sta? Ik?! Wel! zooals jij... Of'... en hier aarzelde zij... Toen deed zij haar best, om op haar gewonen toon te vragen, maar het lukte niet: 'Of... heeft hij mogelijk aanzoek om jou gedaan?'

- Hoe kun je zoo iets vragen?'

- Wel, omdat je zoo zat te peinzen... Zou dat dan zoo vreemd wezen?'

- Wat?!... Hij is doodelijk van jou!'

- Och kom! Hij is de eerste niet... En dan... natuurlijk vindt hij het aangenaam, dat hij hier niet met zijne moeder alleen behoeft op te trekken. Je gevoelt: met schik kan hij niet wegblijven; maar nu is het al zoover, dat hij niet vóór Zondagmorgen komt. Als wij toekomende week nog hier zijn, komt hij misschien in het geheel niet.'

- Je spreekt tegen je gemoed. Je weet wel beter.'

- Weet je, wat ik weet? Ik zal je eens wat zeggen, dat nog nooit zoo te pas gekomen is. Mijnheer Wielderoo heeft nog niet naar mijn geldelijk vermogen onderzoek gedaan. Zoodra hij daar alles van weet, deinst mijnheer af.'

- Weet je dan?...'

- Dat ik geen vermogen heb? Of dat het niet veel te beduiden heeft? Wel zeker weet ik dat!'

- Heeft Mama je dat gezegd?' Anne vreesde blijkbaar het antwoord.

- Mama? Wel neen! Dat heeft Keetje Raburg mij al op school verweten... Ik ben geheel afhankelijk van Mama. Zoolang die leeft, behoef ik mij om niets te bekommeren; maar als zij komt te vallen, dan...

Er kwam vuur in Anne's oogen.

- Wat dan?!' vroeg ze zoo heftig, als men niet gedacht zou hebben, dat zij doen kon.

- Dan word ik gouvernante of huish...'

- Ben ik dan maar niemendal?!... Hoor, ik heb vandaag voor het eerst van eene akelige wet gehoord. Maar ik lach wat om die wet, hoor! Als je dan niet het eigen kind van Mama bent, je bent het van Papa, en je bent mijne zuster. Denk je, dat ik ooit, als Mama sterft...'

Marie lei hare fraaie, blanke hand op Anne's mondje.

- Ik weet, dat ik altijd op jou zal kunnen rekenen. Maar zeg niets. Zie je, ik heb alle dingen goed overdacht. Als wij Mama nog een twintig jaar mogen behouden, ben ik door mijne opvoeding juist geschikt, om het bestuur van een aanzienlijk huishouden op mij te nemen. Jij, met je vermogen, zult niet lang ongetrouwd blijven. En dan zouden alle beloften, die nu in overijling uit je goede hart zouden voortkomen, je maar hinderen, want je zoudt ze niet kunnen houden... ten minste, daar zou veel kans op wezen.'

- Nu, als het blijkt, dat Wielderoo je niet meent, krijg ik een gruwel van alle mannen... ja! dat krijg ik! Dan blijven wij altijd bij elkander!'

- Malle meid! Je bent veel te opgewonden. Had Mama je naar... naar dien Wielderoo gevraagd?'

- Ja...'

Zij aarzelde, om voort te gaan.

- En?'

- En ze wou weten, of het om jou of om mij te doen was... Ik begrijp niet, dat ze dat nog hoeft te vragen... En...'

- Nu, en?'

- En ze wil niet, dat hij gelegenheid zal hebben, om je te spreken, vóórdat zijne moeder bij haar om je gekomen is.'

- Dat is in alle gevallen weer moederlijk, en verstandig ook... Zeg, Anne! wij gaan morgen maar niet rijden. Dunkt je dat ook niet?'

- Ja... 't is jammer!... Maar 't is beter... Zeg jij dat dan maar zoo bij je neus langs...'

Toen kleedden zij zich voor de wandeling, die beneden was afgesproken, omdat het weder er toch ondanks den barometer wat op verbeterd was. Mevrouw Wielderoo was niet van de partij. En zoo kwam het, dat de drie erg gevoelden, dat zij voor elkander geheimen hadden. Bij Marie was het niet veel anders dan bevreemding, dat Mama Anne, en niet haar, over Alex aangesproken had. Bij Anne bevreemding, dat er eene mogelijkheid gekomen was, om te denken, dat mama haar boven Marie voortrok. Wat Mama's geheim was, weten wij. En zoo was het onderhoud tusschen de drie dames zoo gedwongen, als het nog nooit geweest was. Wel haalden de zusters later hare schade met elkander in, maar Anne vond onoverkomelijke bezwaren, om Marie haar

geheim mede te deelen. Dit stond bij haar vast: neen, zoo verachtelijk was Alex niet, dat hij ooit aanzoek om haar zou doen!

Maar aan de afspraak, dat Marie langs haar neus weg zeggen zou, dat er morgen van den rit niets komen moest, hield zij zich niet. Zij kon dat niet over hare lippen, en dus nog veel minder langs haar mooi neusje krijgen. Zij vertrouwde op den barometer, die al achteruit liep, al achteruit! Helaas! zou de zaak tusschen haar en Alex ook zoo al achteruit, al achteruit gaan? Dat zou toch jammer en jammer wezen!... Maar... maar... zij zou toch zorgen, dat zij er niet ongelukkig door werd... Toch: als hij eens was, zooals zij hem dacht... Maar als hij zoo was... hoeveel maal had ze niet gelezen van minnaars, die briefjes... Daarvoor had hij toch wel gelegenheid gehad...

'Kom, laat ik toch niet dwaas wezen!...'

Maar zij vond in die dwaasheid zooveel behagen, dat zij de kracht niet had, haar geheel van zich af te zetten. Met bezorgdheid zag zij den dag van morgen te gemoet.

(*Wordt vervolgd.*)

H.G. ROODHUYZEN.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

A. von Winterfeld. De vier dochters van Ritmeester Schimmelman. Komische roman vertaald door W.A.E. Mansfeld. 2 dln. Uitgave van A. Rössing, Amsterdam.

Hoewel het er niet bij staat, is het aan den naam van den auteur al terstond te zien, dat dit werk uit het Duitsch is vertaald, en goed vertaald; geen enkel germanisme is ons in 't oog gevallen. ‘De vier dochters’ treden weinig op den voorgrond, ze zijn minder actief dan passief; geen enkel gesprek wordt er tusschen haar of tusschen haar en anderen in het werk aangeteekend; alleen, dat het schoone en lieve meisjes zijn. Ze komen ook in het eerste deel en in de eerste helft van het tweede bijna niet op het tooneel. De dramatis personae bestaan voor verreweg het grootste deel uit officieren, waaronder twee boezemvrienden Nasewitz en Padderow de grootste rol spelen. Nasewitz is een groote grappenmaker en heeft Schimmelman wijs gemaakt, dat Padderow doodelijk verliefd is op zijne oudste dochter Alphonsine; dat hij alle avonden tot laat in den nacht voor zijn huis heen en weer loopt of in het ledige wachthuisje uitziet, of hij ook maar de schaduw van zijne geliefde zou mogen zien. Schimmelman is hier erg mee ingenomen en geeft eene avondpartij, om den verliefde in de gelegenheid te stellen zich te verklaren. De gasten, die meenen, dat de ritmeester dit feest geeft, omdat hij majoor geworden was, wat geenszins het geval was, feliciteeren hem en hij neemt het aan, toch denkende: ‘'t Is nog wel wat vroeg.’ Intusschen was het gerucht verspreid van Padderow's aanstaand huwelijk en dat bevrijdde hem van den lastigen drang zijner schuldeischers.

Een *komische roman* wordt dit werk genoemd, gelijk onlangs ‘De oude tante’ als een humoristische werd aangekondigd. De eerste verdiende meer dien naam dan deze. Wel komen er een paar aardige qui proquo's in voor en ontlokken de aardige streken van Nasewitz nu en dan een glimlach, maar er ligt te weinig diepte en geest in, om dien naam te rechtvaardigen. Bovendien heeft de roman dit gebrek, dat hij te gerekt is; minstens een derde van het geheel had wel kunnen worden gemist. Na lezing van het eerste deel dachten wij er al heel weinig goeds van te kunnen zeggen.

Om zijne streken goed te maken, waardoor hij vreesde in den kijker te zullen loopen, deed Nasewitz al zijn best, de dames met de heeren in aanraking te brengen. Daartoe organiseerde hij eene sleepartij en drong er bij een paar vaandrigs en bij den regimentsdokter op aan, de dochters van Schimmelman te vragen. Dat gelukte. De twee vaandrigs, Klötendorf en

Strammin, kregen Euphrosine en Celestine, terwijl Melusine, de jongste, met den dokter mee zou gaan. Alphonsine, de oudste, werd voor Padderow bewaard, maar deze dacht er niet over. De sledevaart had een goed gevolg: ze had de jongelui tot elkander gebracht. Eene tweede onderneming van Nasewitz was, *Othello, de Moor van Venetië* door de officieren en dames te laten opvoeren, de respectievelijk verliefden naast elkander stellend.

Nu is langzamerhand het werk boeiend geworden. Er is intrige in gekomen. De lezer deelt en leeft meer in het geluk der jongelieden. Nasewitz vraagt ten slotte Josephine, die hem al lang in stilte heeft bemind; Schimmelman zwemt in geluk, hij kan niet meer barsch zijn, een voortdurende glimlach plooit zijne lippen en in tranen stort de moeder haar dankbaar gevoel uit voor het geluk harer kinderen. De lezer, die het eerste deel heeft doorgeworsteld, vindt in het tweede zijne belooning voor die zelfverloochening.

Wat het karakter van den roman aangaat, de schrijver treedt niet in eenige karakterontleding en dringt niet door in de harten, noch leidt hij ze op wegen, waar levenswijsheid kan worden geleerd. Maar dat neemt niet weg, dat het elementen bevat, die de moeite en den tijd van het lezen voor gewone romanlezers wel zullen vergoeden.

H.

TÉPÉ.

De kleine Lord, door Frances Hodgson Burnett. Uit het Engelsch. Arnhem, K. van der Zande.

Eene aardige en toch ook aandoenlijke geschiedenis van een wonderkind. Cedric Errol, kleinzoon van den schatrijken ouden Graaf van Douricourt, een bitter, knorrig en eigenlievend man, wiens oudste twee zonen hem hadden verlaten, terwijl hij niet lijden kon, dat zijn jongste zooveel beter was dan de anderen. Hij zond hem naar Amerika, om wijsheid en kennis op te doen. Daar huwde hij eene schoone en beminnelijke gouvernante, maar stierf twee jaar na de geboorte van een zoon. Deze zoon, Cedric, is de held van ons verhaal, een buitengewoon kind; reeds voordat hij tien maanden oud was, liep hij en drie jaar oud voelde hij, dat hij zijne moeder, die hij altijd ‘liefste’ noemde, troosten moest. Evenals zij was hij bijzonder schoon, met donkere, schitterende oogen en een blonden krullebol, zeer vrijmoedig en iedereen voor zich innemende. Zijne grootste vrienden in zijn zevende jaar waren een kommenijsman Hobbs en Dick de schoenpoetser; met Hobbs hield hij politieke gesprekken over de republiek en de democratie.

Daar komt plotseling eene groote verandering in zijn leven. De oudste twee ooms zijn gestorven en hij is de erfgenaam van zijn grootvader, voorloopig onder den titel van Lord Fauntleroy. De rechtsgeleerde raadsman van den ouden Graaf, Havisham, kwam over, om Cedric en zijne moeder mee te nemen naar Engeland. Aan de moeder, tegenover wie de oude Graaf hatelijk gezind was, werd een buitentje in de nabijheid ter woning aangewezen en Cedric zou ‘liefste’ alle dagen mogen bezoeken. Havisham deelde mede, dat hij hem zooveel geld mocht geven, als hij meende te kunnen gebruiken. Met zijne zestig dollars, die hij kreeg, hielp hij drie menschen uit den brand en gaf een horloge met gouden ketting en inscriptie aan zijn vriend Hobbs. De

reis werd volbracht en overal werd de kleine, mooie, aardige babbelaar de lieveling van iedereen.

Merkwaardig was de eerste samenkomst met den grootvader. Terstond sprong een groote ruige hond op hem toe; hij pakte hem eenvoudig bij den halsband en liep ermee op den ouden man af. Verbaasd keek deze op over dien bedaarden moed, dat prachtige gezicht en die schoone gestalte. Cedric nam dadelijk het woord en bedankte zijn grootvader voor het geld en vertelde hem, wat hij ermee gedaan had. En nu wist hij, dat grootvader goed was, en had hem lief. Gaarne zouden wij doorgaan met allerlei gesprekken, die hij met den ouden man hield, maar we mogen van de ons geschonken ruimte geen misbruik maken en den lezer niet te veel inlichten. In 't kort, de zevenjarige kleinzoon werd de lieveling en de bekeerder van den ouden grompot. Toch nog een paar trekken: de oude man werd gekweld door jicht en moest altijd door zijn bediende voortgeholpen worden; Cedric bood aan hem te steunen en hoewel zijne knieën knikten en hij bijna stikte van inspanning, bracht hij het ten einde. Een andermaal had hij een ponny gekregen en, hoewel het in 't begin moeielijk ging, hij hield dien dag niet op, voordat hij de kunst meester was. Later ging hij met grootvader zelf uitrijden, wiens gezondheid geheel was opgefleurd.

Alle dagen kwam hij een paar uren bij ‘liefste’, die hem reeds te voren liefde voor grootvader had ingeboezemd. Eindelijk werd ook de oude man verteederd en nam de moeder bij zich aan huis.

Is deze geschiedenis eene onmogelijke? Wij gelooven het niet. Daar zijn onder de menschen van die zondagskinderen, onder een gunstig gestarnte geboren; glans en licht gaat er van hen uit, waar ze met hun naïef zelfvertrouwen en hun geloof in anderen optreden; met dien naïeven eenvoud, die den lezer te gelijk lachen doet en hem een traan in het oog doet wellen. Dat is het karakter van dit verhaal, boeiend boven alle beschrijving, dat we met volle vrijmoedigheid durven aanbevelen. Eenvoudig van vorm, in gewoon postformaat, flink gedrukt, laat het goed vertaalde werkje zich gemakkelijk lezen.

H.

TÉPÉ.

Lady Darnel. Uit het Engelsch van Mrs. M.E. Braddon, door Myra. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

De gevierde schrijfster Mrs. Braddon is bekend wegens de onderhoudende wijze, waarop zij hare boeken schrijft. Ook het verhaal, dat zij ons in het boven aangekondigde boek geeft, laat zich aangenaam lezen. In dat opzicht zoowel als met betrekking tot de vermijding van onnoodige en vaak vermoeiende uitgebreidheid mogen wij het werk aanbevelen.

Lady Darnel, de miskende, valsch beschuldigde tweede vrouw van Sir Allan Darnel, is eene hoofdpersoon in dit eenvoudig verhaal. Freule Dora, de jaloersche, kwaadsprekende zuster van Sir Allan, vervult hare rol, die haar echter niet te best bekomt. Grace, de dochter van Sir Allan uit zijn eerste huwelijk, op eene Fransche kostschool opgeleid, wordt de dupe van een intrigeerenden, losbandigen, schurkachtigen jongen man, wiens geschiedenis de eenige intrige uitmaakt van dit verhaal. Sir Allan zelf, een goedhartig man, bijna het slachtoffer van den straks aangeduiden woesteling en meer nog van eene ongegronde verdenking van schending

der huwelijkstrouw, en Kolonel Weldon Stukely, eene verstandige, flink handelende en terecht-

brengende persoonlijkheid, - deze allen vinden eene plaats in het verhaal, dat eene bevrediging oplevert door de zegepraal, der onschuld bereid.

Wat we misten in het verhaal van Mrs. Braddon, is juist iets, wat we niet gewoon zijn in hare geschriften te missen: de karakterstudie, die het lezen van hare werken niet alleen aangenaam, maar ook zielkundig nuttig maakt.

Druk en uitvoering zijn zoo goed, als we dat van de heeren uitgevers gewoon zijn.

H.

Een drama in neteldoek. Een roman van George Moore, 2 Dln. Sneek, H. Pyttersen Tz.

De eenigszins raadselachtige titel van dezen niet alledaagschen roman wordt opgehelderd door het doel, dat de schrijver te bereiken zich voorstelde. De heldinnen, die in zijn verhaal voorkomen, - de familiën met ongetrouwde dochters en die dochters zelf - vervullen allen eene rol in het drama, dat in de zoogenaamde groote wereld met hare weelde en vertoonmaking gespeeld wordt en wier martelingen het thema en het hoofdmotief in het verhaal uitmaken.

De roman verplaatst ons in Ierland, het Ierland van den jongsten tijd, met al de treurige toestanden, waaronder dat ongelukkige land gebukt gaat en lijdt, en deelt ons de levensgeschiedenis mede van eenige samen opgevoede meisjes in het klooster St. Leonards. ‘De mannen zijn in dit verhaal’ - volgens eene noot van den schrijver - ‘niet veel meer dan silhouetten; weinig meer dan een achtergrond, dienende, om de hoofdpersonen des te beter te doen uitkomen.’ En mag het den auteur gelukken zijn plan te volvoeren, om een werk te schrijven, waarin eenige jonge mannen de hoofdpersonen zullen zijn en waarin aan de vrouwen de nederige rol van achtergrond zal worden toegewezen, dan hoopt hij door beide werken ‘van de tegenwoordige jeugd - de jeugd van zijn eigen tijd - een complete schilderij te leveren’.

Als die schetsen van jonge mannen geen beteren dunk geven van de jeugd, dan dien we, met eene enkele uitzondering, van de jeugdige meisjes ontvangen, dan blijft er voor de opvoeding der jeugd in dat gedeelte van Ierland, waar de schrijver het oog op heeft, veel te wenschen over.

De hoofdzaak der moeders in dit verhaal is het speculeeren op goede, dat wil zeggen, voorname of rijke huwelijken voor hare dochters, waarbij genegenheid en liefde niet de eerste plaats behoeven te bekleeden. 't Laat zich licht begrijpen, hoeveel daartoe geïntrigeerd, geknipt, gewedijverd, onderkropen en opgeofferd moet worden, maar ook, hoe de jonge dochters daartoe gekneed, in het coquetteeren volleerd, in het afstand doen van eigen, minder schitterende keuze geoefend moeten worden. De onhoudbaarheid en valschheid van zulke berekeningen treden hier dan ook tot onheil der jeugdige vrouwen duidelijk in het licht en staan er als waarschuwende voorbeelden met duidelijk schrift te lezen.

Hoe weinig invloed die kloosteropvoeding op de moraliteit der meisjes uitoefende, wordt ons in eenige voorbeelden aangetoond. Eene Katholieke leerlinge, een zedig en onbesproken meisje, dat toont een eigen wil te be-

zitten en zich boven vooroordeelen weet te verheffen, wordt in en na het verlaten van het klooster eene ongeloovige, terwijl eene andere, eene Protestantsche, eene aan krankzinnigheid grenzende mystieke dweepster wordt en in het klooster den sluier aanneemt.

Onder de mannen, die den achtergrond uitmaken in dit tafereel, is er slechts een enkele, die onze sympathie kan wekken. Het meerendeel zijn onbeduidende personen met ijdele inbeelding van zichzelf of in de school der vleiende en verleidelijke galanterie opgeleid.

De wereld, waarin George Moore ons voert, zal voor velen wel eene onbekende zijn, maar daarom te meer zal hij zijne lezers spannen, die hem met belangstelling zullen volgen niet alleen, maar ook zijne voorstelling van personen en toestanden en zijne beschouwing van zaken, op verschillend gebied, zullen weten te waardeeren.

H.

De leer der apostelen in lichtdruk.

De verschijning van een nieuw werk over het oud-Christelijk geschrift, dat men kortheidshalve de Didachê of de ‘Leer der apostelen’ noemt, is op zichzelf niet meer een feit, dat bijzonder de aandacht verdient. Sedert Philotheos Bryennios, Metropolitaan of Aartsbisschop van Nicomedië, den verloren gewaanden tekst teruggevonden en als de ‘Leer der twaalf apostelen’ in 1883 te Konstantinopel in het licht gegeven heeft, hebben mannen van naam en mindere goden als om strijd de wereld verrijkt met hunne artikelen, werken en werkjes over dit oudste ons bekende handboek van Christelijk onderwijs[1]. In aanmerking genomen, dat Harnack[2], in Mei 1886, bij de 200 titels, door Schaff genoemd, nog een twintigtal voegde; dat beide geleerden, ondanks de uitgebreidheid hunner bibliographische kennis, niet omtrent alle landen in de oude en in de nieuwe wereld volledig waren ingelicht, en dat ook gedurende de laatste twee jaren de stroom der Didachê-studiën schier allerwege onafgebroken bleef vloeien, mogen wij gerust aannemen, dat het cijfer dier opstellen, boeken en boekjes reeds ver over de 300 bedraagt.

Die overgroote belangstelling vindt stellig voor een deel hare verklaring in den geest des tijds, die ‘voort, raderen, voort!’ ons toeroept op ieder gebied en ons bijna nergens de gelegenheid gunt, om een oogenblik nadenkend stil te staan; voor een ander deel misschien mede in den koortsachtigen drang, die velen vervult, om wat nieuws te zeggen, en dan liefst met het oog op het nieuwste nieuws in eenige wetenschap, ten einde zoo mogelijk hun naam voorgoed te verbinden aan de pas gedane ontdekking. Wij hebben inderdaad wel eenige reden, om te wenschen, dat met name de uitgevers van grootere werken over de Didachê hadden kunnen goedvinden het voorbeeld te volgen van Bryennios, die jaren liet verloopen, eer hij zijne merkwaardige vondst, na eene korte voorloopige aankondiging, in het zoo even genoemde, van top tot teen Grieksche boek wereldkundig maakte[3].

Doch het waren niet enkel minder edele redenen, die zoovelen hebben bewogen, zich met hartstochtelijken ijver aan de beoordeeling en de bespreking van de Didachê te wijden. Men had aanstonds het belang der ontdekking voor onze kennis van het oudste Christendom gevat, zij het ook aanvankelijk hier en daar eenigszins overschat. Wij weten

zoo weinig met voldoende zekerheid omtrent de ontwikkeling van het Christelijk leven gedurende de eerste honderd à honderd vijftig jaren na het ontstaan der nieuwe beweging, dat elke deugdelijke bijdrage tot zuivering of tot vermeerdering onzer kennis op dit gebied met hooge ingenomenheid mag worden begroet. En zulk eene bijdrage werd ons hier geschonken. Daaromtrent schier geen verschil. Allen, meer en minder bevoegden, waren en bleven nagenoeg eenstemmig in de erkenning, dat de *Leer der apostelen* in menig opzicht een verrassend licht werpt op het denken en gevoelen, de zeden en gebruiken, de inwendige huishouding en de onderlinge verhoudingen van de oude Christengemeenten. Overigens: eene rijke verscheidenheid van meeningen betreffende den schrijver en zijne oorspronkelijke lezers, hun gemeenschappelijk vaderland, hun leeftijd en den band, die hen mocht hebben vereenigd. De staalkaart, daarvan door Harnack gegeven en overgenomen in het *Bijblad van de Hervorming*, 1886, N^{o}. 8, laat niets te wenschen over voor allen, die, tegen de bedoeling van haar ontwerper, lust mochten gevoelen, om den draak te steken met het wetenschappelijk onderzoek van ‘uit het kloosterstof’ aan het licht gebrachte oude documenten. Haasten wij ons hierbij te voegen, ter voorkoming van misverstand, dat de groote meerderheid der bevoegde beoordeelaars niet aarzelt te verklaren, dat deze *Leer des Heeren door de apostelen voor de Heidenen*, gelijk zij zichzelf noemt in den vorm, waarin zij, na eeuwen sluimerens, door Bryennios werd teruggevonden, omstreeks het midden der tweede eeuw, waarschijnlijk in Egypte of in Syrië, zal zijn geschreven als een handboek bij het Christelijk onderwijs voor aanstaande leden der gemeente. Eerst bij eene nadere bepaling van den tijd en de plaats der geboorte, de oorspronkelijkheid en de eenheid van het geschrift loopen de gevoelens nog tamelijk ver uiteen, hoewel ook hier langzamerhand meer toenadering onder de voornaamste woordvoerders is te bespeuren.

Intusschen hebben wij geen gebrek, noch aan deze, noch aan gene zijde van den Oceaan, aan tekstuitgaven en vertalingen, inleidingen en commentaren op de Didachê en zullen mitsdien nieuwe werken over dit geschrift niet aanstonds op luide toejuichingen mogen rekenen. Eene uitzondering zal nochtans op dien regel moeten worden toegelaten voor den bescheiden, in groen linnen gebonden kwartijn, die voor enkele weken het licht heeft gezien onder den titel: *The Teaching of the Apostles* (ΔΙΔΑΧΗ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ), newly edited, with facsimile text and a commentary, for the Johns Hopkins University, Baltimore, from the Ms. of the Holy Sepulchre, (convent of the Greek Church,) Jerusalem, by J. Rendel Harris. - London, C.J. Clay and Sons, Cambridge University press Warehouse; Baltimore: Publication Agency of the Johns Hopkins University, 4887.

Het hoek telt VIII + 107 + X bladzijden, de laatste X op stevig karton, en kost $10. Althans die prijs werd gevraagd bij de inteeke-

ning, toen toezending uit Engeland, na den druk te Cambridge, werd beloofd, terwijl het werk nu, indien ik mij niet vergis, uit Amerika moet worden ontboden.

Wat deze uitgaaf zoo bijzonder belangrijk maakt en hare waarde verheft boven alle andere van hetzelfde geschrift, is de 'facsimile text', op den titel aangeduid, als ware hij slechts een aanhangsel, doch inderdaad de hoofdschotel van het Engelsch-Amerikaansche menu. Hier ontvangen wij, op tien kartonnen, even zoovele met zorg bewerkte en keurig uitgevoerde photographieën van de tien bladzijden, fol. 76*a*-80*b*, waarop Bryennios de sedert eeuwen uit het oog verloren Didachê heeft teruggevonden. Die bladzijden maken deel uit van een handschrift, geëindigd den 11^{den} Juni 1056 door zekeren 'schrijver en zondaar' Leon en behoorende tot de klooster-bibliotheek van het Heilige graf te Jeruzalem. Met die bibliotheek bevond het handschrift zich te Konstantinopel, toen het de aandacht trok van den geleerden Bryennios en deze daaruit, in 1875, den tekst der Clemensbrieven en, in 1883, dien der Didachê in druk gaf. Men sprak daarom, afwisselend, van het Jeruzalemsche of van het Konstantinopolitaansche handschrift. Doch dat zal voortaan niet meer geoorloofd zijn, daar het nu weder te Jeruzalem is. Die nieuwe verhuizing staat in onmiddellijk verband met de Engelsch-Amerikaansche uitgave van de *Leer der apostelen in lichtdruk.*

De Amerikanen hebben van den aanvang af eene bijzondere belangstelling ten opzichte van dat geschrift aan den dag gelegd. Staatkundige en kerkelijke bladen haastten zich, den in vertaling telegraphisch meegedeelden tekst te verbreiden. Van de eerste uitgaaf in het Grieksch werden op den dag der verschijning, 20 Maart 1884, vijfduizend exemplaren verkocht. Aan Dr. Charles R. Hale, destijds te Baltimore en tegenwoordig deken van de kathedraal te Davenport, Jowa, komt de eer toe van het plan eener volledige uitgave van den tekst in lichtdruk. Hij schreef daarover, in September 1884, aan den president van Johns Hopkins University te Baltimore en stelde voor, dat men hem zou afvaardigen naar Konstantinopel, ten einde de noodige stappen in die richting te doen. Met echt Amerikaansche vrijgevigheid nam het bestuur der Universiteit dit voorstel dankbaar aan en weldra bevond zich de Eerwaarde Hale, in de bibliotheek van het H. graf te Konstantinopel, tegenover het hooggewaardeerde handschrift. Fluks was de aarzeling van den Archimandriet, die met de bewaking der hier geborgen schatten was belast, overwonnen en de toestemming verkregen, om van een paar bladzijden proeven in lichtdruk te nemen. Die proeven, waaronder één met een stukje Didachê, werden naar Baltimore gezonden en aldaar, in Maart 1885, uitgegeven door de goede zorgen van J. Rendel Harris, die toen aldaar den leerstoel van Nieuw-Testamentisch Grieksch en palaeographie bezette en sedert in Haverford College, Pennsylvanië, hoogleeraar is geworden in de Bijbelsche taal- en letterkunde.

Intusschen had Dr. Hale zich naar Jeruzalem begeven en kennis

gemaakt met den Patriarch, die zijne toestemming gaf tot de voorgenomen photographische uitgave van de Didachê te Baltimore. Het handschrift moest dan maar van Konstantinopel naar Jeruzalem worden overgebracht. Aldus is geschied en de heer Henry Gillman, Consul van de Vereenigde Staten te Jeruzalem, werd belast met het toezicht op de kunstbewerking, die het nu wederom Jeruzalemsch geworden handschrift zou ondergaan. Alles ging verder naar wensch. De afdrukken werden genomen, in 1887, en kunnen wedijveren met het beste, dat de laatste jaren in lichtdruk hebben zien verschijnen. Zij werden naar Amerika gezonden en ter uitgave toevertrouwd aan den Hoogleeraar Rendel Harris.

Immers, men begreep te recht, dat de belangrijke photographieën niet zonder eenig bijschrift mochten verschijnen. Rendel Harris heeft zich van de hem opgedragen taak, evenals Hale van de zijne, op uitnemende wijze gekweten. Al blijven de laatste tien bladen hoofdzaak, - een kostbaar en welsprekend bewijs van de goede verstandhouding tusschen het weetgierige Westen en het rijke Oosten - wat daaraan voorafgaat, verdient te worden geroemd onder het beste, wat over den tekst en de geschiedenis, voor een klein deel ook over den inhoud van de Didachê is geschreven.

Na een enkel woord ter inleiding van Rendel Harris en van den voorzitter der universiteit, onder wier bescherming en op wier kosten deze ‘letterkundige verzekering tegen brandschade’ is tot stand gekomen, volgt in gewone Grieksche lettertypen de tekst der Didachê, nu niet meer naar de eensklaps verouderde standaard-uitgave van Bryennios, maar naar den tot gemeengoed geworden lichtdruk van het oorspronkelijke. In het oog springende schrijffouten zijn verbeterd, doch evenals eenige afkortingen vermeld aan den rand, terwijl aan den voet der bladzijden enkele tekstverbeteringen, voorgeslagen door Bryennios, Harnack, Hilgenfeld en Funk, worden herdacht. De tekst is zoo gezet, dat de inhoud van elke bladzijde en zelfs van elken regel geheel beantwoordt aan hetgeen op de elkander volgende bladzijden en regels van het oorspronkelijke voorkomt. De nommers dier bladzijden van het handschrift, fol. 76*a*-80*b*, zijn mede op den kant naast den gedrukten tekst vermeld, zoodat zelfs de minst geoefende zich zonder moeite kan vergewissen, of de uitgever al dan niet juist heeft gelezen. Ten gevolge van die doelmatige inrichting van den gedrukten tekst kan men dien in een ommezien vergelijken met de achteraan geplaatste photographie. Ook om die reden verdient deze uitgaaf de aandacht van aankomende palaeografen, die zich willen oefenen in het lezen van Grieksche handschriften.

Wat de juistheid der in gewone lettervormen gedrukte transcriptie betreft, heeft het mij getroffen, dat hier en daar een leesteeken, met name de punt, van de plaats, daaraan door de Grieken toegewezen, is gedaald naar het plekje, waar wij haar plegen te schrijven. Eene

kleinigheid, denkt wellicht deze of gene; maar eene kleinigheid, die in dit geval toch niet zonder beteekenis is, vooral omdat de komma in het handschrift bijna niet voorkomt en daarentegen van de punt een zeer overvloedig gebruik is gemaakt, ook dáár, waar wij ons met eene handvol komma's zouden behelpen.

Dat er overigens meermalen gelegenheid is tot het koesteren eener andere dan de hier voorgedragen opvatting van het oorspronkelijke, behoeft nauwelijks te worden gezegd. Juist met het oog op zulke twijfelachtige gevallen, waar het niet aanstonds volkomen duidelijk is, wat de ‘schrijver en zondaar’ van het jaar 1056 heeft geschreven, hetzij omdat hij zich afkortingen veroorloofde, hetzij omdat zijne letters te veel op elkander geleken, is het van groot belang, dat wij voortaan overal het handschrift kunnen raadplegen, zonder een pelgrimstocht naar Jeruzalem te ondernemen.

Op den gedrukten tekst laat Harris volgen een ‘kommentaar op den tekst’. Hij beschrijft het handschrift, het eenige, waaruit wij den Griekschen tekst der Didachê kennen. Hij wijst op de palaeographische waarde van dat handschrift, omdat de tekst overvloedige proeven bevat van zoogenaamde tachygraphie, waaromtrent men, ten deele althans, niet wist, dat zij zoo oud was, als nu toch blijkt het geval te zijn. Hij vergelijkt de uitgaaf van Bryennios en roemt diens nauwkeurigheid; roert even de in ontkennenden zin beantwoorde vraag aan, of men hier veel heeft te verwachten van oordeelkundige gissingen tot herstel van den tekst, en treedt vervolgens in een hoogst belangrijk onderzoek naar de getuigen omtrent den tekst en de geschiedenis der Didachê buiten het Jeruzalemsche handschrift om. Wat anderen dienaangaande reeds hadden aan het licht gebracht, wordt dankbaar overgenomen, ten deele onveranderd, ten deele een weinig gewijzigd, doch aanmerkelijk uitgebreid met de meer en minder zekere slotsommen van het voortgezet onderzoek.

Het is een opmerkelijk en tevens verblijdend verschijnsel, moed gevend vooral met het oog op de gapingen in onze kennis van het oud-Christelijk verleden, hoe ook op dit gebied de eene ontdekking als vanzelf leidt tot de andere. Toen Bryennios de Didachê in het Jeruzalemsche handschrift te Konstantinopel had teruggevonden, wist men aanvankelijk slechts, dat Clemens van Alexandrië het werk als (heilige) schrift had gebruikt; dat Eusebius het in één adem had genoemd met de Handelingen van Paulus, den Herder van Hermas, de Openbaring van Petrus en den brief van Barnabas; dat Athanasius de lectuur van dit geschrift, ofschoon het niet tot de canonieke boeken behoorde, aan zijne catechumenen placht aan te bevelen; dat Nicephorus het vermeldde in zijne Stichometrie, en dat het waarschijnlijk eene bewerking had ondergaan, gelijk Bickell en Krawutzky reeds vóór de ontdekking van het Jeruzalemsche handschrift hadden vermoed en trachten aan te toonen, in de Apostolische Verordeningen (Constitutiones apostolicae). Overigens geen

spoor van bekendheid, noch in het Oosten, noch in het Westen, met de ‘Leer der twaalf apostelen’. Want dat Rufinus, in zijne vertaling van Eusebius, den door dezen gebezigden meervoudigen vorm, ‘Leeringen’ (Didachai), in een enkelvoudigen omgezet en gesproken had van de ‘Leer der Apostelen’ (Doctrina apostolorum), achtte men een bewijs, dat de Grieksche schrijver zich had vergist, waarom zijn Latijnsche vertolker de fout stilzwijgend zou hebben verbeterd. Dat Rufinus daarentegen hoogst waarschijnlijk geene verbetering beoogde, doch eenvoudig den hem bekenden titel eener reeds voorhanden zijnde Latijnsche vertaling van het oorspronkelijke schreef in de plaats van den Griekschen titel, dien hij bij Eusebius had aangetroffen, dat kwam niemand in de gedachten. Natuurlijk, want men wist niets van eene Latijnsche vertaling der Didachê en haar gebruik in het Westen.

Doch zie, nauwelijks heeft Bryennios den Griekschen tekst voor alle belangstellenden verkrijgbaar gesteld, of Oscar von Gebhardt komt op het spoor eener Latijnsche vertaling. Hij vindt zelfs een fragment daarvan in druk en het blijkt, dat deze vertaling hetzelfde opschrift heeft, waarvan Rufinus zich bediende bij zijne overzetting van Eusebius: ‘Doctrina Apostolorum’. Harris meent nu nog eene schrede verder te mogen gaan en tracht aannemelijk te maken, dat de vertaling, waarvan men een fragment heeft gevonden, naar eene oudere, in ieder geval andere recensie of uitgaaf van de Didachê verwijst, dan die wij uit het Jeruzalemsche handschrift leerden kennen. De afwijkingen van den Griekschen tekst en het ontbreken van H. 1:3-2:1 in het fragment pleiten inderdaad zeer sterk voor dit vermoeden.

Inmiddels hebben zich de sporen van bekendheid met de Didachê, hetzij in het oorspronkelijke, hetzij in eene Latijnsche vertaling, langs verschillende wegen vermenigvuldigd. De *Opneming van Jesaja* noemt ‘De leer der twaalf Apostelen’ en toont enkele plaatsen van de Didachê te kennen. Desgelijks de in het N.T. opgenomen brief van Judas; de tweede brief van Clemens aan de Korinthiërs; misschien ook Justinus Martyr; Hermas, de schrijver van den Herder; Theophilus van Antiochië, de reeds vermelde Clemens van Alexandrië, Tertullianus, Dionysius van Alexandrië; de Sibyllijnsche Orakelen en Pseudo-Phocylides; Origenes en de Apostolische Verordeningen, ook voor zoover zij niet, gelijk in het 7de boek, de geheele Didachê hebben opgenomen; Pseudo-Ignatius, Athanasius en Pseudo-Athanasius; Lactantius en Dorotheus; misschien ook Pseudo-Cyprianus, de schrijver der Homiliën van Clemens, Joh. Climacus en één der schrijvers of correctoren van den bekenden Codex Sinaiticus. Aan zekere, waarschijnlijk uit de vijfde eeuw dagteekenende *Doctrina Severini Episcopi De Sapientia*, in haar geheel door Harris overgenomen uit Pez, *Thesaurus anecdotorum*, ligt kennelijk de Didachê ten grondslag. Hetzelfde geldt van eene preek over den doop, in de 8ste eeuw gehouden door Bonifacius, Aartsbisschop van Mainz.

Dat ook te zeggen met het oog op den brief van Barnabas, is mis-

schien voorshands ietwat voorbarig. De groote overeenstemming tusschen Barn. 18-20 en Did. 1-5 heeft, onmiddellijk na de ontdekking van het laatstgenoemde geschrift, de aandacht getrokken en beurtelings hare verklaring gevonden in de onderstelling, dat Barnabas de Didachê, de Didachê Barnabas, of dat beiden éénzelfde oorspronkelijk werk, getiteld *Twee wegen*, hebben gebruikt. In den laatsten tijd waren velen en was aanvankelijk ook Harris, blijkens zijn *The Teaching of the Apostels and the Sibylline Books*, 1886, geneigd, die *Twee wegen* en daarmede het oorspronkelijke werk, waarvan onze Didachê eene Christelijke bewerking zou zijn, voor een Joodsch geschrift te houden, bestemd voor aanstaande proselieten uit de heidenen. Bij nader onderzoek is het evenwel Harris voorgekomen, dat dit geschrift een grooteren omvang moet hebben gehad dan de onderstelde *Twee wegen*, hetgeen vooral zal blijken uit sporen van bekendheid met de geheele Didachê, of het in haar omgewerkte oorspronkelijke boek, bij Barnabas. Eene onwedersprekelijke bewerking van een gedeelte der Didachê, H. 1-5, bevatten de *Apostolische* of *Kerkelijke Regelen* (Canones), waar zij het genoemde stuk, bij gedeelten, achtereenvolgens laten voordragen door twaalf apostelen. Desgelijks is het nu voor ieder aanstonds duidelijk, dat het 7de boek der *Apostolische Verordeningen* (Constitutiones) eene hier en daar ietwat gewijzigde en uitgebreide herhaling is van de ‘Leer der twaalf apostelen’, terwijl kortelings(4) werd bewezen, dat Athanasius het werk, dat hij zijn catechumenen placht aan te bevelen, in een nieuwen vorm gebracht en aldus geschikt gemaakt heeft voor volwassenen, met name voor monniken, die zich hunne plichten wilden herinneren.

Proeven in overvloed, die ons laten zien, al kan het debat over de bijzonderheden nog niet gesloten worden verklaard, dat de Didachê, zoowel in het Oosten als in het Westen, eeuwenlang, zij het ook in verschillende gestalten, veel meer werd geraadpleegd en gebruikt, dan wij nog weinige jaren geleden konden vermoeden, en dat dit merkwaardige en eenmaal zeer gezochte geschrift alleen hierom schijnbaar geheel in vergetelheid geraken, ten slotte zelfs voor honderden jaren verloren gaan kon, omdat het reeds lang een nieuw leven had begonnen te leiden in nieuwe, naar de behoeften des tijds gewijzigde vormen. Van de bijzonderheden dienaangaande heeft Harris een uitnemend overzicht gegeven.

Onder hetgeen daarin nieuw mag heeten, behoort mede zijne verwijzing naar de reeds genoemde *Leer over de wijsheid*, van Bisschop Severinus. De kennismaking met dit geschrift is ook nog uit een ander dan het hier bedoelde oogpunt belangrijk voor eene juiste beoordeeling van de Didachê. Dit werk toch heeft in zekere kringen groote vreugde gewekt om zijn volstrekt gemis van eenigen leerstelligen inhoud. Ziedaar, heeft men gezegd, een sprekend bewijs, dat het oudste Christendom geene leer was maar leven, of indien al eene ‘leer’, dan toch geene ‘leer’ in den zin van eene dogmatiek, maar veeleer eene

levensleer; een geheel van voorschriften, rakende en regelende, niet het geloof, maar het leven, en ten goede komende, niet aan eene leerstellige overtuiging, maar aan den bloei van het zedelijk leven. Anderen hebben in diezelfde omstandigheid een bewijs gezien van den hoogen ouderdom der Didachê en wederom anderen eene krachtige vingerwijzing naar het zuiver Joodsch karakter van het in haar, naar zij meenden, door een Christen omgewerkte geschrift. En zie, daar komt Severinus ons met zijn voorbeeld vertellen, gelijk ieder bij Pez of bij Harris kan nalezen, dat men nog in zijne dagen, zij mogen dan de eerste of laatste der vijfde eeuw zijn geweest, eene Leer, eene Doctrina, en nog wel eene 'Leer over de wijsheid', kon schrijven, zonder zich te verliezen in eenig dogmatisch gebeuzel, ja, zelfs zonder een enkel woord te gebruiken, dat riekt naar eene sprekende, eigenaardig Christelijk getinte, leerstellige overtuiging. Indien wij niet beter wisten, kon men ons op grond van den inhoud zeer goed doen gelooven, dat het boekske was geschreven door een 'verlichten Jood'. Eene treffender vermaning tot omzichtigheid in het oordeelen en in het maken van schijnbaar voor de hand liggende gevolgtrekkingen is kwalijk denkbaar.

Daarmede is echter de vraag niet beslist, die inzonderheid door Taylor opgeworpen en door Harnack, in afwijking van zijn vroeger oordeel, bevestigend beantwoord is, of wij in de Didachê eene Christelijke bewerking hebben van een oorspronkelijk Joodsch geschrift. Harris aarzelt en acht het onderzoek nog niet gesloten, doch helt over tot de erkenning van den onderstelden Joodschen stam. Alleenlijk, die stam zal dan niet zijn de *Twee wegen*, die men gemeend heeft in H. 1-5 (of, met Harnack, in H. 1-6:2) terug te vinden, maar een omvangrijker geschrift, dat den grondslag vormt van de geheele Didachê en waarin behalve over de twee wegen, die men in zedelijken zin kan bewandelen, ook werd gehandeld over den doop van proselieten, het Paaschoffer, den grooten Verzoendag en de voorteekenen van den Messias. De eenheid der Didachê staat, naar het oordeel van Harris, tamelijk vast, al geeft hij gaarne de mogelijkheid toe, dat zij tot stand kwam door omwerking van een ouder geschrift en dat zelfs meer dan één dergelijke omwerking, m.a.w. meer dan één recensie of uitgaaf van de Didachê, wellicht in betrekkelijk korten tijd is ontstaan. Wat hij dienaangaande zegt en, tegenover het afwijkende oordeel van derden, met bewijzen zoekt te staven, verdient ongetwijfeld de aandacht van hen, die zich met deze onderzoekingen bezighouden.

Belangrijker zijn evenwel, naar het mij voorkomt, zijne pogingen, om, afgezien van de herkomst der Didachê, eenig licht te doen opgaan over moeilijke plaatsen, waarop men nog altoos bij de verklaring van het boek pleegt te stuiten. In aansluiting bij Taylor[5] en voor dit deel van zijn letterkundigen arbeid bijgestaan door zijn vriend W.R. Brown te Cambridge, zoekt Harris de noodige hulp bij Israël. Kennis van het Jodendom, van Joodsche zeden en gebruiken, van Joodsche spreekwijzen,

gedachten en voorstellingen zal ons den sleutel in handen geven tot recht verstand van hetgeen aanvankelijk kwalijk of volstrekt niet verklaarbaar scheen, want waar ook en door wien geschreven, de Didachê is een door en door Joodsch geschrift. Houdt men dat in het oog, dan, meent Harris, zullen geleidelijk alle moeilijkheden worden opgelost en het zal niet noodig zijn, eene toevlucht te zoeken bij volstrekt onnoodige gissingen tot herstel van den tekst. Bedorven is die tekst allerminst; slechts hier en daar treft men eene enkele schrijffout aan.

Die laatste opmerking klinkt zeker bevreemdend, indien men pas in Hilgenfeld's *Zeitschrift*, 1887: 488-497, de breede reeks gissingen heeft gelezen, waardoor Henri Bois, Lic. Theol. te Montauban, getracht heeft den tekst der Didachê te verbeteren en alzoo den inhoud verstaanbaar te maken. Doch laat mij aanstonds hierbij mogen voegen, dat mij althans niet één dier gissingen overtuigend juist, noch zelfs gewenscht, veel minder noodzakelijk is voorgekomen en de meeste daarentegen zeer zeker onjuist, getuigende veeleer van des schrijvers scherpzinnigheid en vrijmoedigheid in het raden naar onderstelde fouten in den tekst dan van zijn ijver, om zoo mogelijk door te dringen tot den zin der overgeleverde woorden.

Ik wijs op dit voorbeeld, niet alleen ter wille van de krasse tegenstelling met het zoo even medegedeelde oordeel van Harris, maar vooral om te doen uitkomen, van hoeveel beteekenis diens aan het Jodendom ontleende uitlegkundige bijdragen zijn. Daardoor wordt inderdaad licht verspreid over hetgeen tot nu toe duister was. En elke opheldering, van deze zijde gegeven, behoudt hare waarde, ook al heeft men voorshands met Hilgenfeld[6] en anderen overwegende bezwaren, om dezen Christelijken ‘Talmud’ eene bewerking van een Joodschen voorganger te achten.

Dat toch de Didachê, gelijk wij haar uit het Jeruzalemsche handschrift leerden kennen, op eenigen onder ons aanstonds en later op velen den indruk maakte, van niet aldus in één adem als een oorspronkelijk werk te zijn ontstaan, behoeft niet te leiden tot het aannemen van een Joodschen stam, zoolang het bestaan daarvan elken redelijken grond mist en niets meer is dan eene in de lucht zwevende mogelijkheid. Even mogelijk en wel zoo waarschijnlijk is, dat die onderstelde stam, waarvan men onder Joden niets hoort of ziet en dien wij alleen op het spoor kunnen komen door het raadplegen van schrijvers onder de Christenen, uit dien kring is voortgekomen en later werd omgewerkt, toen de aanvankelijk schier uitsluitend Joodsche gedachten en voorstellingen, uitdrukkingen en spreekwijzen der Christenen begonnen plaats te maken voor opvattingen en meeningen, inzichten en beschouwingen, die van een ruimeren blik, van dieper nadenken, van reiner ervaringen, in één woord: van hoogere ontwikkeling, getuigden. Juist om dat oudere, nog het naast aan het Jodendom grenzende Christendom te leeren kennen, kon ten slotte het wetenschappelijk onderzoek naar den stam, of wil

men: de bronnen van de Didachê, wel eens blijken bijzonder vruchtbaar te zijn geweest.

Doch genoeg voor het oogenblik, om, naar aanleiding eener wel is waar kostbare, maar belangrijke uitgave, bij vernieuwing de aandacht te hebben gevestigd op dit merkwaardige geschrift, waarvan het met voorbeeldigen ijver begonnen en voortgezette onderzoek niet anders dan ten goede kan komen aan onze kennis van het oudste Christendom en dat mitsdien niet slechts beteekenis heeft voor de mannen van het vak, maar voor allen, die belangstellen in de geschiedenis der beschaving in het algemeen en die van den godsdienst in het bijzonder.

Leiden, Maart 1888.

W.C. VAN MANEN.

Eindnoten:

(1) Men zie, wat Nederland betreft, de uitgave van den Griekschen tekst door Dr. J.J. Prins, Leiden, 1884; de vertalingen van de eerste helft door Dr. C.P. Hofstede de Groot, *Geloof en Vrijheid*, 1884: 254-262, van het geheele werk door C. van Proosdij, in *De vrije Kerk*, 1885: 1-12, en door Dr. H.U. Meyboom, in het *Theologisch Tijdschrift*, 1885: 533-550; de verhandelingen van Dr. J.P. Stricker, *De Tijdspiegel*, 1884, II:263-273; Dr. M.A. N. Rovers, *Bibl. v. mod. Theol. en lett.*, dl. V; Dr. Meyboom, *Theol. Tijds.*, 1885: 531-551 en 596-632; M.A. Gooszen, *Geloof en Vrijheid*, 1885: 459-506; en wat door mij werd geschreven in het *Bijblad van de Hervorming*, 1884, No. 6 en 1885, No. 8.

(2) In de eerste zijner drie artikelen: *Zur Lehre der zwölf Apostel*, geplaatst in de *Theol. Literaturzeitung*, 1886, No. 12, No. 15 en 1887, No. 2.

(3) Ik denk hier inzonderheid aan den Marburgschen Hoogleeraar A. Harnack, die met ongeëvenaarden spoed een uitvoerig werk over de Didachê reeds in 1884 het licht deed zien, als een eerste gedeelte van het 2de dl. der door hem en O. von Gebhardt uitgegeven *Texte und Untersuchungen*, maar die al spoedig in hoofdzaken, betreffende de eenheid en de oorspronkelijkheid der Didachê, zijn eerst uitgesproken oordeel moest terugnemen, in *Die Apostellehre und die jüdischen beiden Wege*, 1886. Misschien is daaruit de minder opgewekte toon van zijne zoo even genoemde letterkundige overzichten te verklaren en de gemelijkheid, die nu weder spreekt uit zijne sobere waardeering van de kostbare uitgaaf in lichtdruk, *Th. Litztg.*, 1888, No. 8. Na Harnack werd het omvangrijkste en als zeer degelijk geroemde werk over de Didachê geschreven door zijn Amerikaansch geworden landgenoot Ph. Schaff, *The oldest Church manual called the Teaching.... with illustrations and facsimiles of the Jerusalem manuscript,* New-York, 1885.

(4) Harris had in zijne verhandeling over de Didachê en de Síbyllijnsche boeken, 1885, gewezen op de overeenkomst van het hier bedoelde *Syntagma didaskalias* met de Didachê en Eichhorn toonde daarna aan, *Athanasii de vita* etc., 1886, dat het bedoelde *Leerboek voor kluizenaars en alle Christenen*, *geestelijken zoowel als leeken* geschreven is door Athanasius. Vgl. Harnack, *Th. Litztg.*, 1887, No. 2.

(5) C. Taylor, *The Teaching of the twelve Apostles with illustrations from the Talmud.* Two lectures on an ancient Church manual discovered at Constantinople given at the Royal Institution of Great Britain on May 29th. and June 6th., 1885. Cambridge, 1886.

(6) *Zeitschr. f. wiss. Theol.*, 1887; 116-118.

Eenige historische bijzonderheden uit de 17de eeuw.

Onlangs kwamen ons toevallig in handen eenige op 's Rijks Archief berustende registers van resolutiën der Edelmogende Heeren Gecommitteerden in de Generaliteits Rekenkamer, over het tijdvak van 1657 tot 1667. De bescheiden, geschreven met eene duidelijke hand op stevig oud-Hollandsch papier en gebonden in perkamenten banden, zijn uitstekend bewaard gebleven, en reeds het vluchtig raadplegen dezer lijvige boekdeelen schonk ons de overtuiging, dat daaraan meer dan één bijdrage kan worden ontleend tot de kennis der toestanden, zeden en gebruiken in die lang vervlogen dagen. Menige historische naam wordt er in de stukken aangetroffen. Met de spelling der geslachtsnamen was het echter droevig gesteld; een bekend euvel van dien tijd. Niet zelden werd, in hetzelfde stuk, de naam van dezen of genen persoon op drie verschillende wijzen aangeduid.

Wij hebben gemeend belangstellenden geen ondienst te doen, hen door middel van dit veel gelezen tijdschrift in kennis te stellen met datgene, wat ons bij het doorbladeren dier oude bescheiden wetenswaardig is voorgekomen.

Vooraf een enkel woord omtrent de samenstelling, enz. der Generaliteits Rekenkamer, welke, opgericht in het laatst van 1607, tot 1798 heeft voortbestaan. Door ieder der zeven vereenigde Provinciën werden twee personen, meestal voor bepaalden tijd, als leden of rekenmeesters ter Generaliteits Rekenkamer gecommitteerd(*). Hunne bezoldiging kwam ten laste der Provincie. Ieder lid nam op zijne beurt het Voorzitterschap waar. Bij het College bevonden zich verder twee secretarissen, een commies, klerken, deurwaarders, kamerbewaarders en boden. De werkkring en de attributen der leden waren in velerlei opzicht anders dan tegenwoordig. Dat was evenzeer het geval met de inrichting der landsadministratie; iedere Provincie, als zelfstandig gewest, had voor hare eigen huishouding te zorgen en daartoe de noodige middelen bijeen te brengen; terwijl in de algemeene kas alleen werd gestort het voor elke Provincie bepaald aandeel in de oorlogslasten. Het afgeven van ordonnantiën op den Ontvanger-Generaal der Unie

(*) Eerst na tot afzonderlijke gewesten te zijn geconstitueerd (1 Maart 1796), werd zoowel door Drente als door Brabant één lid ter Rekenkamer afgevaardigd.

was opgedragen aan den Raad van State. Niet alleen met dien Raad, maar ook met de Staten-Generaal was de Rekenkamer gedurig in relatie.

Wij vertrouwen, dat deze korte toelichting, ook voor den minder ingewijde in deze zaken, voldoende zal zijn tot recht verstand van hetgeen thans volgt(*).

Welk onderwerp nu het eerst ter hand genomen? Beginnen wij met de mededeeling eener kleine bijzonderheid, in verhand staande tot een gebruik, hetwelk van den ernstigen zin onzer voorvaderen getuigde; wij bedoelen het uitspreken van een gebed bij den aanvang van iedere vergadering, zoowel van de Staten-Generaal als van de Generaliteits Rekenkamer. Het in schrift brengen dier gebeden schijnt aan eene kunstenaarshand te zijn opgedragen geweest; althans vonden wij aangeteekend (September 1661), dat voor het gebed, 'twelk vóór de besoignes der Hoogmogenden Gedeputeerden ter vergadering telkens werd voorgelezen, *ende zeer curieus ende buiten maaten konstig was geschreeven bij* (*door*) *Elias Vos*, aan dezen werden toegelegd honderd carolus-guldens; terwijl voor het gebed, op order der Rekenkamer door genoemden persoon afgeschreven, gelijke honderd guldens werden uitgekeerd. Dat destijds aan sommige schriften veel tijd en moeite werd besteed, moge ook hieruit blijken, dat een en andermaal aan klerken van de Rekenkamer voor het schrijven van de *kapitale letters* eene extra belooning van honderd gulden werd gegeven.

In de bescheiden, door ons geraadpleegd, vonden wij het relaas van een viertal officieele bezoeken der Rekenkamer bij Vorstelijke personen. In Mei 1660 maakte zij bij voorbeeld hare opwachting bij zijne Koninklijke Majesteit van Groot-Britannië, om dezen te congratuleeren over de gelukkige en gewenschte herstelling in zijne rijken. Ten aanzien van dit bezoek bij Karel II werd in de Notulen de bijzonderheid vermeld, dat de toespraak moest geschieden in de *Fransche* taal door een der rekenmeesters van Holland, de eerste en voorzittende Provincie, doch vermits deze Heeren verklaarden die taal niet voldoende machtig te zijn, werd met algemeene stemmen tot woordvoerder bij Zijne Majesteit aangewezen de Heer Van Couwerven(†), als zijnde de voorzittende Raad van de naastvolgende Provincie (Zeeland). Na afloop van het bezoek werd de Heer Van Couwerven verzocht, om van de deelneming der Rekenkamer in de heuglijke gebeurtenis ook mondeling te doen blijken aan de te 's-Hage aanwezige Hertogen van York en Glocester, zoo mede aan Hare Majesteit van Boheme, de Prinses Royale, Zijne Hoogheid den Prins van Oranje, de Prinses Douairière, *ende anderen*

(*) Voor meer bijzonderheden raadplege men onder anderen, *De Algemeene Rekenkamer en de rekenpligtigheid in Nederland*, door Mr. Is. Capadoce, 's-Gravenhage, 1856, en *Kort overzicht van de staatsregeling van ons vaderland*, door Dr. L.R. Beijnen, 's-Gravenhage, 6de druk, 1882.

(†) Uit andere bescheiden blijkt, dat de naam van dit lid eigenlijk was Jacob van Reigersbergen van Couwerve; - hij had zitting voor Zeeland van 20 December 1656 tot 30 December 1664.

bij welke in deese tydsgelegentheid, *gelyke devoiren zouden moeten worden afgelegd.* Of de Heer Van Couwerven deze opdracht bijzonder aangenaam vond, meenen wij te mogen betwijfelen.

De condoleantie-visite op 15 Januari 1661 bij den Heere Prins van Oranje te Leiden, wegens het ontijdig afsterven van zijne moeder, Mevrouw de Prinses Royale, hebben wij gemeend om het ceremonieel, daarbij in acht genomen, eenigszins uitvoerig te moeten vermelden. De Commissie uit de Rekenkamer bestond uit de Heeren Glas en Van Couwerven, zoo mede den Secretaris Van Volbergen. De Commissie begaf zich met de karos van den Heer Van Couwerven, bespannen met 4 paarden, naar Leiden; - aan de poorte dier stad gekomen, werd uitgestapt, en men begaf zich naar de stads-herberg. De medegenomen bode kreeg last te onderzoeken, op welke wijze de Gedeputeerden der Hoogmogenden en van den Raad van State bereids hunne zending hadden volbracht, en zulks ten einde de Commissie van de Rekenkamer zich daarnaar zou kunnen gedragen. Hieromtrent ingelicht, deed men, evenals dat bij genoemde Gedeputeerden had plaats gehad, 2 paarden uitspannen en reed men met de karos tot aan de trap van het Hof van Zijne Hoogheid, alwaar de Commissie door den Heer Van Rhede (elders ook Van Reede genoemd), eersten stalmeester, minzaam werd ontvangen en opgeleid naar de antichambre. Alhier trof men den Heer Van Zuijlesteijn aan, die met den Heer Van Rhede de Commissie vergezelde tot aan de met rouw behangen audientie-kamer van Zijne Hoogheid. Na het afleggen der condoleantie en nadat de Heeren van de Rekenkamer door Zijne Hoogheid waren bedankt voor hunne goede genegenheid als nemende part en deel in Hoogstdeszelfs droefheid en verlies, werd de Commissie door de Heeren Van Zuijlesteijn, Heenvliet en Van Rhede weder geconduiseerd naar de antichambre, en na zich aldaar met die Heeren eenigen tijd over het sterfgeval te hebben onderhouden, ontving de Commissie de uitnoodiging hare retraite te nemen in het kwartier van den Heer Van Zuijlesteijn in het gezelschap van de zich daar nog bevindende Gedeputeerden van de Staten-Generaal en van den Raad van State. Na ongeveer een uur bij elkander te zijn gebleven (of er eenige maagversterking werd toegediend, staat niet vermeld), werd iedere Commissie, afzonderlijk, tot aan hare karos (voor meergemelde Gedeputeerden met 6 en voor de Rekenkamer met 4 paarden bespannen) uitgeleide gedaan en werd van de Heeren van het Hof afscheid genomen.

Gedrukte invitatie-kaarten schenen in de 17de eeuw nog niet in zwang te zijn. Ziehier de wijze, waarop de Heeren van de Rekenkamer, enkele malen, tot het bijwonen van een feest bij of ter eere van den Portugeeschen gezant werden uitgenoodigd. In de vergadering verscheen de *Agent van de Staten-Generaal*, die uit naam van de Hoogmogenden het verzoek deed, eenige Heeren uit de Rekenkamer te committeeren, om den volgenden dag den Ambassadeur van den Koning van

Portugal bij het avondmaal gezelschap te houden. Gewoonlijk werden daartoe aangewezen twee leden en een secretaris van het College, die dan later rapport deden, dat zij, zoowel in de receptie als in hun afscheid van den Ambassadeur, dezelfde civiliteiten hadden ontvangen, als waarmede de Gedeputeerden van de Staten-Generaal en van den Raad van State bejegend waren geworden. Wat er te zeggen viel van keuken en kelder, - bij onze voorouders gansch geene onverschillige zaak - zal denkelijk wel na de vergadering tusschen de collega's zijn behandeld.

Nu nog een enkel woord over den bedoelden Agent der Staten-Generaal, die in de ambtenaars-wereld eene vrij aanzienlijke plaats innam. Op de hoogte der diplomatieke gebruiken, ten aanzien van vreemde gezanten in acht te nemen, was hij hetgeen de Franschen noemden: *Le maître des cérémonies* of *l'Introducteur des ambassadeurs*. Twee kleine zendingen, hem door de Hoogmogenden opgedragen en waarbij hij telkens vergezeld was van een bode en een knecht en een vacatiegeld van vijf gulden per dag genoot, vonden wij omschreven in eene door de Rekenkamer verminderde declaratie van den belanghebbende. De eerste reis, in Mei 1657, was naar Delft, ten einde van zeker edelman te dier plaatse te vernemen, hoe de Residenten van Gekroonde hoofden aan het Hof te Brussel bij de Gouverneurs-Generaal van den Koning van Spanje werden gerecipieerd; - de andere zending, op 13 Februari 1659, was naar Amsterdam, om aldaar te gaan vinden den Heer Prorocci, buitengewoon gezant van den Koning van Polen. De betrekking van den Agent schijnt nog al voordeelig te zijn geweest, want het gebeurde soms, dat hij in één jaar, boven zijn traktement, 1700 pond extra ontving, eene belooning, die bijzonder de aandacht der Rekenkamer trok en in die dagen ook zeer belangrijk mocht heeten.

Wij wenschen thans nog een ander vrij gewichtig personage bij den lezer te introduceeren, namelijk den zoogenaamden *Hofmeester van Staat*, die den bovengenoemden Agent ter zijde stond en onder anderen belast was met de bezorging der maaltijden, welke op kosten van den lande aan vreemde ambassadeurs werden gegeven. Naar het schijnt ten gevolge van vroegere misbruiken, werd in November 1661 door den Raad van State en de Rekenkamer een reglement voor den bedoelden beambte vastgesteld. Tevens werd de hofmeester gemachtigd tot het bezigen ten laste van den lande van 2 karossen en 2 schuiten, ten dienste van de ambassadeurs, hun gevolg en hunne bagage, bij gelegenheid van hunne komst uit of van hun vertrek naar Delft en Rotterdam. Al verder werd bepaald, dat, om alle misnoegen van de nieuw optredende ambassadeurs te voorkomen, voortaan niet zes, maar evenals dat in de laatste jaren gebruikelijk was geweest, zeven maaltijden per jaar door den hofmeester zouden worden bezorgd. Eindelijk werd hem een vacatie-geld van 4 gulden per dag toegekend, telkens wanneer hij buiten Den Haag werd gezonden, hetzij om de komst van de Heeren

ambassadeurs af te wachten, hetzij om andere redenen. De hofmeester was gehouden, den aangekomen ambassadeur met zijn gevolg een maaltijd of avondmaal en ontbijt te verschaffen, doch daarbij zooveel doenlijk de spaarzaamheid en tevens de reputatie van den lande in acht te nemen. De kosten deswege mochten in geen geval de som te boven gaan, daarvoor bij het reglement vastgesteld. Al spoedig echter kwamen er reclames. In Juli 1662, toen de komst van den Franschen Ambassadeur D'Estrades iederen dag werd te gemoet gezien en deze vanwege den Staat zou moeten worden onthaald (ook wel *tractement* en *defroyement* genoemd), vraagt de hofmeester eenige verhooging der voor iederen maaltijd bepaalde vergoeding, ad 250 gulden. Hij beroept zich daartoe op den duren tijd en het aanzienlijk gevolg van den ambassadeur, volgens zeggen uit meer dan tachtig personen bestaande. Tevens verzoekt hij maatregelen te willen nemen tegen de insolentiën van de dienaren der Heeren, die gewoonlijk bestemd waren, om den ambassadeur bij het onthaal gezelschap te houden. De Gecommitteerden uit de Staten-Generaal, den Raad van State en de Rekenkamer stonden toe, met behoud evenwel van de bepalingen van het reglement, dat voor iederen maaltijd bij de aankomst van den Ambassadeur D'Estrades 300 gulden in plaats van 250 zou mogen worden besteed, terwijl verder last werd gegeven, dat bovengemelde dienaren voortaan niet meer ter maaltijd zullen gaan ten huize, waar de ambassadeurs worden onthaald, maar vooraf zullen eten ieder ten huize van zijn Meester, en zulks ten einde zij in staat zouden zijn, hunne Heeren bij het maal met alle modestie te kunnen oppassen en bedienen. Bij deze gelegenheid kwam bij voormelde Gecommitteerden het voornemen in deliberatie, om, ieder aan zijne principalen, de vraag te onderwerpen, of het voor den Staat niet beter zoude zijn, om op het voetspoor van hetgeen bij de Venetiaansche Republiek geschiedt, telkens wanneer er uitheemsche Ministers worden gerecipieerd, hen te onthalen met eene billijke *geldsom*, geëvenredigd aan de kosten van de tot dusver gebruikelijke maaltijden. Op die wijze meende men in de toekomst alle moeielijkheden en vexatiën te vermijden. Wij mogen de opmerking niet achterwege houden, dat de Heeren vreemde gezanten in dien tijd nog al veeleischend schenen te zijn en dat eene regeling als de laatst besprokene met de tegenwoordige begrippen van fatsoen en délicatesse kwalijk zou zijn overeen te brengen. Andere tijden, andere zeden!

Voor velen zal het denkelijk niet minder vreemd klinken, dat de Edelmogende Heeren van de Rekenkamer met nieuwjaar een geschenk *in geld* ontvingen. Gewoonlijk omstreeks 1 Januari werd aan den Raad van State het verzoek gericht, om, naar ouder gewoonte, ordonnantiën af te geven tot een bedrag van 1458 pond(*), ter verdeeling over de

(*) Veilig kan men aannemen, dat waar er in dit opstel gesproken wordt van *pond*, men te doen heeft met het zoogenaamde *koopmans-pond,* ter waarde van 20 stuivers of 40 grooten.

Heeren van de Rekenkamer, de beide secretarissen, zoo mede den ontvanger-generaal en diens commies, voor een *nieuwjaar leg.* Deze uitkeering in geld - wij vernamen dit van welwillende zijde met aanwijzing der bron(*) - was sedert eenige jaren in de plaats getreden van de zoogenaamde *leg*, zijnde een stel *leg- of rekenpenningen*, welke jaarlijks vanwege de Regeering, in eene beurs of zilveren doos, aan eenige ambtenaren werden geschonken en welke penningen dienen moesten als hulpmiddelen bij het rekenen. De waarde van de leg werd bepaald op 81 gulden. Voor de uitkeering in geld schijnt de benaming van *leg* (of *leggeld*) in gebruik te zijn gebleven.

Dat ook de bureau-ambtenaren van de Rekenkamer (op wier dienstijver niet altijd te roemen scheen) zich soms in een zeer welkom geschenk ten laste van de Staats-kas mochten verheugen, leeren ons de Notulen van November 1666. Toen in die maand de klerk Dirck de Wilde (vroeger deurwaarder bij het College) te Utrecht in den echt zou treden, gaf hij daarvan kennis aan de Rekenkamer en noodigde de Heeren ter bruiloft. Door de vergadering werden de leden Ripperda en Gerobulus gecommitteerd, om indien zij daartoe geliefden te vaceeren, de bruiloft bij te wonen; terwijl voorts, naar oud gebruik, de bruidegom, ter eere van zijn feest, begiftigd werd met *een okshoofd Franschen wijn*, waarvan de impost door een der deurwaarders van de Kamer betaald en in rekening gebracht zou worden. Wij gelooven, dat de tegenwoordige ambtenaren wel zouden wenschen dat gebruik weder hersteld te zien.

Heeft de lezer wel eens gehoord van een aan den Staat behoorend *Garde-meuble*, met een voorraad van de meest uiteenloopende zaken? Voor zoover wij konden nagaan, werd uit dat magazijn ook aan hen, wien eenig gezantschap in den vreemde was opgedragen, allerlei meubilair, huisraad en andere benoodigdheden verstrekt. Bij terugkomst in het vaderland moest het ontvangene weder ingeleverd en verantwoord worden. Zoo verschijnt op 18 November 1665 ter Rekenkamer de Heer Boreel, gewezen Ambassadeur bij den Grootvorst van Moscoviën, en zulks ten einde mondeling inlichting te geven aangaande de ontbrekende of beschadigde artikelen. Behalve hetgeen er bereids was ingeleverd, volgens overgelegd recepis van Petronella van Oosten (denkelijk eene beambte van de garde-meuble), verklaarde de Heer Boreel, van het verstrekte en het later voor de reis aangekochte niets meer in zijn bezit te hebben dan een roodfluweelen zaal (zadel) en kleed, welke voorwerpen te gelijk met eene nog van Riga te verwachten karos zouden worden ingeleverd. Ten aanzien van de defecten, in het tin bevonden, was veel van hetzelve, *by quade toezigt*, *op de heete vieren versmolten ende verongelukt.* Zoo ook was het lijnwaad, *hoe naauw toezigt daarop genomen*, *door onachtzaamheid van 't volck ende on-*

(*) Zie *Algemeen Huishoudelijk Woordenboek* van J.A. de Chalmot (het vervolg op Chomel)), deel VII, artikel *legpenningen.*

trouwigheid der waschsters, *zeer vermindert en op de langduurige reyze versleeten.* De trompetten, carabijns enz. waren onbruikbaar geworden; de acht pistolen bij het volk behouden, gelijk ook de twee keteltrommen bij den harpauker (pauker?). De Rekenkamer nam genoegen met deze inlichtingen, doch verzocht den Heer Boreel, om, ingevolge zijn aanbod, niets te verzuimen, ten einde de bij het volk verbleven voorwerpen, voor zooveel deze er nog fatsoenlijk uitzagen, in de garde-meuble van de Hoogmogenden te doen terugbezorgen.

In verband met het voorafgaande, zij alhier nog vermeld, dat in April 1660 de Rekenkamer door de Staten-Generaal werd uitgenoodigd, met de aangewezen ambassadeurs voor Frankrijk en Spanje te confereeren nopens den aankoop der aangevraagde meubelen voor de aanstaande zendingen. Het was dus de Staat, die voor de uitrusting dezer Heeren zorgde, en denkelijk wel op ruime schaal, ten einde hen in den vreemde een goed figuur te doen maken.

Met opzicht tot de betaling der gezanten werd in Januari 1660 door eene commissie uit de Staten-Generaal, den Raad van State en de Rekenkamer opnieuw het vacatie-geld geregeld, dat door ambassadeurs, naar het buitenland gezonden wordende of in die qualiteit geweest zijnde, zou kunnen worden gedeclareerd. Die vergoeding, vroeger 115 pond, werd bepaald op 100 pond per dag, zonder meer. Of deze regeling zoowel de gewone als de buitengewone gezanten gold, werd ons uit de Notulen niet duidelijk.

Zooals af te leiden was uit menige aanteekening daartoe betrekkelijk, behoorden de comparitiën ter Rekenkamer van comptabelen en anderen, hetzij gevraagd of ongevraagd, tot de gewone zaken. Soms moet die comparitie niet zeer aangenaam zijn geweest. Zoo had bij voorbeeld in October 1660 voor eene commissie uit de Staten-Generaal, den Raad van State en de Rekenkamer, een predikant te verschijnen, die, *als geen zoon bezittende* (hetgeen men eerst later had ontdekt), wederrechtelijk gedurende eenigen tijd de gelden had genoten van eene beurs, zooals die dikwerf ten behoeve van predikants-zonen werd toegekend. Na getracht te hebben, door allerlei frivole uitvluchten de hem gestelde vragen te ontwijken, moest de predikant toch eindelijk erkennen, dat hij geene kinderen, veel minder een zoon had, maar weinig tijds geleden een jongsken voor zijn kind had aangenomen. Na deze bekentenis van schuld ontving de predikant natuurlijk eene ernstige berisping *over zoo eene vuile actie als in het minste niet betaamende voor een man van zijne professie.* Voorts werd hem last gegeven, om de genoten gelden weder terug te storten. Van den afloop der conferentie werd door de commissie aan de vergadering der Hoogmogenden verslag gedaan, doch of het gebeurde nog verdere nadeelige gevolgen voor den predikant heeft gehad, is ons niet gebleken.

In zonderlinge zaken had de Rekenkamer soms te beslissen. Zoo vinden wij in September 1665 het verhandelde genotuleerd betreffende

eene declaratie van de weduwe van den Geweldigen-Generaal Johan Pels, die in den zeeslag op 13 Juni 1665 het leven had verloren, bij het springen van het schip van den Luitenant-Admiraal Generaal Van Wassenaar. De weduwe bracht in rekening de haar overleden man en diens volk nog toekomende vacatiën en onkosten, voorts het verlies der ketenen, kluisters en andere instrumenten, voor de uitvoering van zijn ambt noodig, mitsgaders de waarde van zijne kleederen, hemden, matrassen, enz. De Rekenkamer, om der groote gevolgen wille, weigert dezen laatsten post, die bovendien bijzonder hoog was opgevoerd, in de rekening toe te laten; de bovengemelde instrumenten, als aangeschaft uit de eigen middelen van den overledene, zullen worden vergoed; terwijl het veel te hoog opgegeven tijdvak voor de berekening der daggelden van hem en zijn volk bij het College wordt verminderd tot twee maanden, namelijk de volle maand, waarin men scheep ging (Mei 1665), en de volle maand, waarin de ramp gebeurde.

Het is bekend, dat Hieronimus van Beverningk, toen hij omstreeks Mei 1666 zijn ontslag nam als Thesaurier-Generaal der Vereenigde Nederlanden, voor zijne buitengewone diensten door den Raad van State vereerd werd met een *gouden kop.* Eene kleine bijzonderheid te dier zake zal wellicht niet ongevallig zijn. Uit eene resolutie van de Rekenkamer van 6 September 1667 bleek ons namelijk, dat dit geschenk geleverd was door den goudsmid Borstel, voor eene som van zestienhonderd zes en dertig ponden en 15 schellingen, het pond berekend ad XL groot (alzoo een gulden); mitsgaders, dat de Rekenkamer aanvankelijk tegen deze uitgaaf bedenking maakte, om reden de Raad van State, in strijd met de expresse orders van den lande, de bestelling had gedaan zonder voorweten en goedkeuring van de Hoogmogende Heeren Staten-Generaal.

Treffend is de waardige en vaderlandlievende taal, waarin de Heer Van Beverningk, blijkens de notulen van 3 Mei 1666, na zijn ontslag van de Rekenkamer afscheid nam. De voorzitter Verbrugge, uit naam der gansche vergadering, voegde onder anderen den Heer Van Beverningk toe, dat het College voor den dienst van 't land het ten zeerste betreurde, dat de particuliere affaires en consideratiën, welke hem tot het vragen van ontslag hadden genoopt, de voortzetting zijner bediening niet hadden toegelaten en hem hadden belet denzelfden ongemeenen ijver aan de behandeling van 's lands financiën te blijven wijden, als hij steeds had betoond.

Welke vreemdsoortige taak de Heeren van de Generaliteits Rekenkamer soms hadden te volbrengen, moge blijken uit het navolgende. Zekere Alexander d'O. (later alleen met den voornaam Alexander aangeduid), Franschman van geboorte en gewezen controleur der legerschepen, werd verdacht de hand te hebben gehad in enorme malversatiën in den scheepsdienst, tot groot nadeel van den lande. In Maart 1659, na overleg met den Raad van State en nadat de Raad-Pensionaris De Witt

omstandig op de hoogte der zaak was gebracht, werden een lid en een secretaris van de Rekenkamer gecommitteerd(*), om zich in aller haaste en in alle stilte naar Amsterdam te begeven en den genoemden Alexander met alle behendigheid te doen arresteeren. Ten einde de taak dier Heeren te vergemakkelijken, werden zij voorzien van een ter zake dienend schrijven van den Raad-Pensionaris, gericht aan den hoofdofficier en de Heeren van de Magistraat te Amsterdam. Met de welwillende hulp dezer autoriteiten slaagde de commissie naar wensch in hare pogingen. Alexander werd in zijne woning gearresteerd en door de zorg van Burgemeesteren van Amsterdam voorloopig in de gijzelkamer van het stadhuis opgesloten. Later werd Alexander door den substituut-schout van Amsterdam en zijne adsistenten naar 's-Hage overgebracht, alwaar hij tot logement kreeg de voorpoorte van den Hove van Holland.

Nog vóórdat Alexander te 's-Hage arriveerde, werd door de Rekenkamer en den Raad van State, na langdurige deliberatiën, besloten den persoon van Van S., die reeds vroeger met de Justitie te doen had gehad en die men wist altoos ten hoogste suspect te zijn geweest in de malversatiën, welke men thans zou trachten te onderzoeken, insgelijks in verzekerde bewaring te doen nemen. Vermits men echter aangaande het verblijf van Van S. in het onzekere verkeerde, werd besloten hem den volgenden nacht op drie verschillende plaatsen te doen zoeken, te weten in zijn huis te 's-Hage, in zijne woning nabij Voorburg en ten huize van zijne schoonmoeder te Dordrecht. Omstreeks 4 ure in den ochtend werd hij in zijne woning te 's-Hage gevonden, door een deurwaarder en eenige boden van Holland in verzekerde bewaring genomen en overgebracht naar de voorpoorte van den Hove. Den cipier werd aangezegd, Van S., wat eten, drinken en slapen betreft, in alles als een gijzelaar te behandelen, maar overigens niet te gedoogen eenige aanspraak, wisseling van brieven of toevoeging van eenig goed, onder voorwendsel dat het tot zijn gemak zou dienen. 's Avonds van denzelfden dag aan de Rekenkamer gerapporteerd zijnde, dat in strijd met de gegeven orders de cipier of zijne huisvrouw had toegelaten het inbrengen ten behoeve van den gedetineerde van eigen bed, lakens, dekens, een Japanschen rok, enz., werd besloten, ter voorkoming van meerdere gemeenschap of aanraking, twee boden van de Generaliteit naar de voorpoorte te zenden, met last om vóór de kamer van Van S. te blijven tot den volgenden dag en nadere bevelen af te wachten. Twee andere boden van de Generaliteit ontvingen order, om in alle stilte op de straat vóór en nabij den ingang der voorpoorte te blijven en erop te letten, of nog nadere correspondentiën van buiten gezocht of gehouden werden, mitsgaders om bij aankomst van Alexander, dien men ieder oogenblik uit Amsterdam wachtende was, zich daarbij aan te

(*) Het plan, om ook iemand van den Raad van State aan de commissie toe te voegen bleef zonder gevolg, wegens de geringe sterkte der toen bij het College aanwezige leden.

sluiten en met alle gepaste middelen te beletten, dat de een van des anderen saisissement of aanwezigheid op de voorpoorte kennis kreeg. De beide gedetineerden, op wier papieren bereids beslag was gelegd, werden herhaaldelijk door de Heeren der Rekenkamer in verhoor genomen. De zaak werd in handen gegeven van den Fiscaal Silla (elders ook De Sille genoemd), doch met welk gevolg bleek niet uit de stukken, welke ons ten dienste stonden. Alleen zagen wij uit het later genotuleerde, dat Van S. middel had weten te vinden, om te ontvluchten, en Alexander in de laatste dagen van Juni 1660 op vrije voeten werd gesteld.

Voor de behandeling van enkele zaken riep de Rekenkamer soms de hulp in van personen, buiten het College staande. Zoo werden bij voorbeeld de declaratiën van advocaten, die voor den lande waren opgetreden, aan andere advocaten ter examinatie gegeven. Bij gelegenheid dat de vordering van een advocaat met een luttel bedrag was verminderd, werd door hem aan den Raad van State eene zoodanig onbeschofte en voor de Rekenkamer beleedigende memorie ingediend, dat dit College, na van het stuk kennis te hebben genomen, den Raad van State verzocht, den schuldige daarover ernstig te onderhouden, ook als eene waarschuwing voor de advocaten, in 's lands dienst gebezigd wordende, om tegenover een College van de Generaliteit, bestaande uit zulke aanzienlijke leden uit alle Provinciën, zich niet zoo onbedachtelijk te misgrijpen en zonder reden, ja ongevraagd, te oordeelen, of een of ander College van de Generaliteit al dan niet buiten zijne instructie was gegaan.

Een andermaal was soortgelijke correctie van den Raad van State noodig ten aanzien van een na overleg met dien Raad ter verantwoording geroepen controleur, die de leden der Rekenkamer in hunne vergadering op de meest onbeschofte wijze bejegende en zich zelfs niet ontzag, om een der secretarissen van het College op het Binnenhof, in bijzijn van anderen, grovelijk te beleedigen.

Dat de geregelde gang van zaken bij de administratie soms te wenschen overliet, meenen wij te mogen afleiden uit de herhaalde aanmaningen van de Rekenkamer aan comptabelen en anderen tot het doen van rekening. Vooral was men achterlijk in het afleggen van verantwoording wegens ter goede rekening ontvangen gelden. Zoo bleek bij voorbeeld uit eene memorie, door den Ontvanger-Generaal in December 1659 overgelegd, dat alstoen onderscheiden voorschotten, lang te voren, op recepis of wissel, aan ambassadeurs en gedeputeerden bij uitheemsche Vorsten en Potentaten verstrekt, nog onvereffend waren. De meest belangrijke dezer posten willen wij, in ronde getallen, alhier vermelden, ten einde eenigermate een denkbeeld te geven van de kosten, aan soortgelijke zendingen verbonden:

de Heeren van Brederode, Sommelsdyk en Heenvliet in den jare 1641, als buitengewone ambassadeurs in Engeland (gedeeltelijk betaald bij wisselbrieven)	108500 pond

de Heeren Van de Capelle, Obdam en Stavenisse, gecommitterden bij den doop van den jongen Prins Van Brandenburg, bij recepis van 29 Juli 1648	15000 pond
Arent van Dalen, als Hofmeester bij de Heeren Plenipotentiarissen bij de vredesonderhandelingen te Munster, bij verschillende recepissen	423700 pond
de Heeren Cats, Schaap en Van der Perre, buitengewone ambassadeurs in Engeland, bij verscheidene wissels in 1652 getrokken	63100 pond
de Heeren Jacob de Witt en Gerrit van Waveren, voor de onkosten in de Ambassade naar Lubeck, bij zeven distincte recepissen	19000 pond

Bovendien waren er, blijkens de belasting-registers van de Rekenkamer, nog verschillende belangrijke voorschotten(*), door de provincie Holland gedaan op zoogenaamde *acten van verzoek*(†), waaromtrent nog geene finale liquidatie had plaats gehad. Voorts sprak de Rekenkamer van de mogelijkheid, dat ook door andere Provinciën, op akten van verzoek, voorschotten aan de Ambassadeurs of Gedeputeerden zouden kunnen verstrekt zijn. De Rekenkamer verkeerde dienaangaande in onzekerheid, dewijl de door den Raad van State afgegeven akten van verzoek (met uitzondering van die, door Holland te betalen), in den regel, niet aan de Rekenkamer ter registratie werden gezonden. Laatstgenoemd College deed pogingen, om aan dien ongewenschten toestand een einde te maken.

Een sprekend voorbeeld van weinig orde in het geldelijk beheer mogen wij niet onvermeld laten. De Heer G., gedurende ruim 21 jaren Hoogschout van Maastricht en den Vroenhove, had, ofschoon daartoe aangemaand, in dat lange tijdsverloop nimmer eenige rekening afgelegd wegens zijne voor den lande gedane ontvangsten en uitgaven. Later moest men ondervinden, dat de Staat, in plaats van geldelijk voordeel uit het beheer van den Hoogschout te genieten, zooals overal elders het geval was, ten slotte nog eene vrij belangrijke som had bij te passen. Na het overlijden van den Heer G. diende namelijk zijne weduwe eene vordering in van ruim 9000 gulden, zijnde het saldo van hetgeen den overledene nog zou toekomen. De commissie uit den Raad van State en de Rekenkamer, aan welke het onderzoek der door de weduwe overgelegde verantwoording was opgedragen, sprak echter de meening uit, dat de in dat stuk vermelde en niet meer te controleeren ontvangsten, wegens het uiterst gering bedrag, vergeleken met vroeger, weinig geloof verdienden, mitsgaders,

(*) De staat, waaruit het bedrag der voorschotten en de personen, aan wie verstrekt, zouden moeten blijken, ontbreekt in het betrokken register.

(†) Dit waren assignatiën van den Raad van State op de kassen der Provinciën. Het betaalde deswege strekte in mindering van het bepaalde aandeel der Provincie in de algemeene lasten en werd alzoo beschouwd als in de kas van den ontvanger-generaaal der Unie te zijn gestort.

dat onderscheiden uitgaaf-posten in geen geval konden worden geleden. Eenige détails te dezer zake zullen de

gelegenheid geven, alweder een blik te werpen op toestanden, welke aan onzen tijd geheel vreemd zijn. Zoo werd er, behalve een paar andere kleine posten, ten onrechte in rekening gebracht: 1°. eene som van 1000 gulden voor *de publicatie van plakkaten binnen Maastricht en in drie dorpen van den Vroenhove*; volgens gebruik in Brabant moesten soortgelijke kosten door de steden en dorpen, maar niet door den Staat worden gedragen; - 2°. een bedrag van 200 gulden voor *twee maaltijden en verdere kosten bij het openen van eene kerk en het afbreken van eene kapel*; tot het doen van deze uitgaaf had de Hoogschout geen last hoegenaamd ontvangen; - en 3°. eene som van 30 gulden 's jaars voor brandstoffen ten behoeve van de gerechts-kamer en een bedrag van ruim 271 gulden, betaald aan den cipier voor kosten van gevangenen. De beide laatste uitgaven hadden moeten bestreden worden uit de gewone en reeds door de Spaansche Regeering toegekende vergoeding van 250 gulden 's jaars voor de kosten van Justitie, Crimineele Executiën enz. Voorts werd zeer exorbitant gevonden de post van 1800 gulden voor *het jaarlyx visiteeren ende begaan der limieten van de jurisdictie van den Vroenhove*, en zulks om reden deze kosten, als eigenlijk slechts eene *Schouw* betreffende, voor het grootste gedeelte moesten komen ten laste van hen die in gebreke bevonden en beboet waren, zooals dan ook onder de beide voorgangers van den Heer G. had plaats gehad. Ofschoon niet zonder bedenking, vonden genade de posten van 30 gulden 's jaars voor briefporten en van 20 gulden 's jaars voor *mantelgeld van twee geregts-boden.* De slotsom van het onderzoek was, dat, strikt genomen, de uitgaven geacht konden worden door de ontvangsten te zijn gedekt, doch vermits het moeilijk viel daaromtrent volkomen zekerheid te krijgen, besloot de commissie, bij moderatie en meer als gunstbetoon, in eens af voor al de ingebrachte pretentiën eene som van 3000 gulden aan de weduwe en erfgenamen van den Heer G. te doen uitkeeren.

Eene resolutie van 19 December 1667, betreffende de aan de Rekenkamer te leveren couranten, zullen wij, als eene curiositeit, alhier in haar geheel en woordelijk opnemen: ‘In consideratie van den aanwas van verscheyden nieuws gepractiseerde couranten, buiten die welke naar ouder gewoonte plagten geleevert te worden, is goedgevonden ende verstaan, dat voortaan geene andere als de Amsterdamsche en de Haarlemsche Dingsdaagse en Saturdagse couranten zullen worden ontfangen ende in de declaratie worden gevalideert naa expiratie van den jaare 1667, ende dat copie van deeze resolutie aan den leverancier van de voorn. ordinaris couranten zal worden ter handen gestelt, tot zijne narigtinge.’

En hiermede willen wij eindigen, der Redactie van dit tijdschrift bij voorbaat dank zeggende voor de ruimte, welke zij ons wel heeft gelieven beschikbaar te stellen. Moge ons opstel geen al te ongunstig onthaal vinden!

'*s-Gravenhage*, April 1888.

E. DE ROY VAN ZUIJDEWIJN.

Nog eens kunstnijverheid.

Kunstindustrieele Literatuur. Proeve van een historisch-bibliographisch overzicht van boek- en plaatwerken verschenen op het gebied der kunstnijverheid (van de oudheid tot in deze eeuw). Door H.L. Boersma, Directeur der Ambachtsschool te 's-Gravenhage. Eerste gedeelte *f* 2.90. 's-Gravenhage, W.P. van Stockum en Zoon, 1888.

Ook de verschijning van dit boek is alweer een gevolg van de behoeften dezer dagen. Het is in dubbel opzicht aanbevelenswaardig: om zijn bibliographisch en om zijn veelzijdig practisch belang. Eene kwart-eeuw geleden zou niemand eraan gedacht hebben, zijn kostelijken tijd te besteden aan het bijeenzoeken van titels van boeken over kunstnijverheid; geen uitgever den moed gehad hebben, voor eigen rekening dergelijke kopij ter perse te leggen. Het zou zelfs geen wonder zijn, dat menigeen nog heden ten dage, dit eerste stukje ter bezichtiging ontvangende, het ter zijde lei met de uitspraak: ‘Droge lectuur, wel bedankt.’

Zij, die zoo handelen, weten niet, wat zij doen. In den beginne wellicht met koelheid bejegend, zal bij nader inzicht dit boek zijn weg wel vinden. Voor de uitgaaf van eene bagatel gelds koopt men zich een schat van kennis en een middel tot practisch voordeel te gelijk. Wij willen trachten dit aan te toonen.

Evenals in geen beschaafd huisgezin woordenboeken mogen ontbreken, evenzoo zal de tijd komen, dat ieder voor zijn eigen vak van studie of practijk een bibliographisch handboek als een eerste vereischte zal achten.

Bibliographie, boekbeschrijving, of boekenkennis, is een hulpvak van wetenschap, eerst in de jongste jaren in hare waarde erkend en nu reeds met uitstekende gevolgen beoefend. Werd ze in vroeger dagen al niet verwaarloosd, de laatste jaren hebben de noodzakelijkheid ervan al meer en meer in het licht gesteld. De ruimere beoefening van alle wetenschap en de daaruit voortvloeiende rustelooze vruchtbaarheid der drukpers heeft over heel de wereld den toevloed van boeken en geschriften zoo overstelpend doen worden, dat het scherpste oog niet bij machte is, dien stroom in zijn loop en zijne vertakkingen bij te houden. Wie, die gewoon is de advertentiën, de wekelijksche lijsten en de tijdschriften na te gaan, is in staat rekening te houden met al hetgeen er betreffende zijn vak van studie of werkzaamheid in het licht verschijnt? Wien is het gegeven, in zijn geheugen vast te leggen al hetgeen ver-

schillende talen en tijden in die richting hebben opgeleverd, en dat aan te vullen met de verschijningen van iederen dag? Wie, die, bij zijn boekverkooper, zijn aangewezen raadsman, naar licht vragende, niet telkens ongeholpen naar huis keerde? Met den besten wil toch was het ook voor laatstgenoemden handelaar een niet te bereiken ideaal, om den weg te vinden in dien chaos van literatuur, die van dag tot dag al meer en meer verward en bedwelmd werd.

In dien staat van zaken diende orde en regel te komen. De man van wetenschap zocht naar een geleidelijken weg; de boekhandel begeerde, in zijn belang en voor zijne eer, vertrouwbare papieren gidsen. Dat laatste bracht vooral den antiquaar, den boekhandelaar, die zijn terrein zoowel over den ouderen als over den nieuweren tijd en tevens over alle landen uitbreidt, tot eene oordeelkundige splitsing in groepen en tot het openbaar maken daarvan aan belangstellenden. In de bewustheid, dat hij tot iets beters geroepen was dan tot een gewoon winkelkoopman, en door een gevoel van fierheid gedrongen, om te leeren waardeeren, dat zijn maatschappelijk bedrijf te hooger stond, naarmate het ernstige voorbereiding en kennis toonde; niet te vergeten, evenzeer gedreven door het geldelijk belang, dat hij erbij had, om zijn persoon en zijne zaak te doen zoeken door personen, die licht en leiding verlangden: al deze dingen werkten zamen tot het bijeenbrengen en beschrijven van boeken, bij uitsluiting aan één enkel vak van beoefening gewijd, tot de systematische boekenlijsten, in één woord tot de opkomst der bibliographie. Niets te na gekomen aan vroegere firma's als Luchtmans, Altheer en andere, heeft onze tijd in dit opzicht groote verplichting aan mannen gelijk Frederik Muller en Mart. Nijhoff, die met de noodige voorliefde voor hun beroep zich inspanden, om der wetenschap dienst te doen door catalogen en vaklijsten betreffende allerlei richting van studie. Zoo verschenen er in de laatste jaren gaandeweg overzichten over de literatuur van rechtsgeleerdheid, staathuishoudkunde; genees- en heelkunde; godgeleerdheid; natuurwetenschap, natuurkunde, scheikunde, plantkunde, geologie, natuurlijke historie, sterrenkunde, wiskunde, waterbouw- en werktuigkunde; kerkgeschiedenis betreffende Gereformeerden, Lutherschen, Doopsgezinden, Remonstranten; algemeene geschiedenis; Nederlandsche geschiedenis en plaatsbeschrijving, politieke geschriften, levensbeschrijving, genealogie en heraldiek; letterkundige geschiedenis; Oostersche talen en antiquiteiten; Indische geschiedenis; aardrijkskunde, koloniale aangelegenheden; Grieksche en Latijnsche schrijvers, taal- en letterkunde, schoone kunsten; en zooveel onderdeelen en zooveel anders, te veel, om hier op te sommen. Maar wat wel eene bijzondere waardeering verdient, is dit, dat de waardige Frederik Muller, zoo warm ingenomen met de beoefening, maar wetenschappelijke beoefening, van zijn handelsberoep, bij erflating een zeer aanmerkelijk legaat bestemde tot verwezenlijking van zijn lang gekoesterd plan, om, met medewerking van velen, een geheel overzicht van de Nederlandsche letterkunde in

elk vak van wetenschap of kunst in het licht te doen verschijnen. Genoeg, dat onze boekhandel zich weerde. Niet zoo te roemen, dat nog zooveel jonge mannen van dat bedrijf zich er zoo bitter weinig aan laten gelegen liggen, om het vak hunner keus te beoefenen, gelijk het eischt, en de voorbereiding verzuimen, die noodig is, om zich niet alleen als mannen van handel, maar tevens en te recht als mannen van beschaving te doen gelden. In elk geval, te loven en te prijzen is het, dat in genoemde en dergelijke bibliographische lijsten de man van wetenschap, en te gelijk de boekverkooper, in den tegenwoordigen tijd al meer en meer de gelegenheid heeft, naar aanleiding van bepaald aangelegde catalogen het onafzienbare veld der boekenwereld te leeren verkennen en langs te gaan.

Trouwens, niet de boekhandel alleen heeft de eer der samenstelling van zulke onmisbare handleidingen. Mannen van wetenschap en van gezag hebben het niet beneden zich geacht, een gedeelte van hun kostbaren tijd gansch belangeloos te wijden aan het naspeuren en beschrijven van boeken en bladen over hunne lievelingsstudie. Herinneren wij bijv. aan Prof. D. Bierens de Haan over wiskunde, Dr. C. Sepp over kerkgeschiedenis, Dr. P.A. Tiele over land- en volkenkunde, Mulder Bosgoed over ichthyologie, J.C. Hooykaas over Ned.-Indië, om slechts zeer enkelen te noemen, zonder daarom anderen te kort te doen, maar integendeel met dank aan allen, die metterdaad hebben getoond, dat zij de hulpwetenschap der bibliographie in hare waarde erkennen.

Aan dezen heeft H.L. Boersma zich thans aangesloten.

Boersma's *Kunstindustrieele Literatuur* behoort, evenals alle bibliographische werken, eene plaats te beslaan in de kantoorkast van elken fatsoenlijken debitant van boeken; beter, zij behoort door lezing en herlezing eene plaats te vinden in zijn hoofd, opdat hij ermee baten kan, wie zijne hulp inroepen en billijkerwijs recht hebben die hulp van hem te vorderen.

Maar wat meer zegt: wij begroeten in Boersma's *Proeve* eene ware weldaad voor ons volk. Onze vaderlandsche nijverheid heeft erin te juichen, onze kunst moet er dankbaar voor zijn, onze beschaving kan er des te beschaafder door worden. Dat is veel gezegd en dient verantwoord te worden.

Men heeft tegenwoordig den mond vol van volksbelang. Met eerbiediging van alle andere bedoelingen durven wij vragen: welk volksbelang is dringender dan het voorzien in het verlangen, om door eerlijken en eervollen arbeid een betamelijk brood te verdienen voor zich en de zijnen? Voor den een moge dit wat weelderiger, voor den ander wat soberder zijn, voor allen is het eene der onmiskenbaarste behoeften van het stoffelijk leven. Maar die behoefte is niet het ééne noodige bij uitsluiting. Waarlijk niet. Voor ieder denkend wezen is het alles behalve onverschillig, op welke wijs hij aan de nooddruft van zijn lichamelijk bestaan voldoet.

Hoe meer daarbij alléén zijne werktuiglijke kracht ten dienste genomen wordt, des te meer voelt hij zichzelf misbruikt tot eene slaafsche machine. Hoe hooger prijs men daarentegen daarbij stelt op zijne geestelijke medewerking, des te inniger mag hij zich bewust zijn, aan zijne menschelijke waarde te voldoen en eene plaats in te nemen ook in de wereld der beschaving. Er is nijverheid, er is ook kunstnijverheid.

De behoefte naar wat goed en schoon is, de afkeer van wat leelijk staat, is een niet te betwijfelen voorrecht, dat in het algemeen onze tijd op eene halve eeuw vroeger vooruit heeft. Of wij uit onszelven willen of niet, wij moeten dien weg op; de geest der dagen dringt ons, de stroom der dingen draagt ons mee. Onder alles, zoowel in de stoffelijke als in de zedelijke wereld, waarover nog zoo luide te klagen valt, en onder zoovéél, wat er niet op verbeterd is, is *dit* toch een gelukkig verschijnsel van onze dagen, dat onze oogen voor natuur en kunst helderder zijn opengegaan, dan zulks het geval was vijftig jaar geleden.

Voor natuur allereerst. Het is, alsof het reizen buitenslands, de uitkijk in den vreemde, de indruk van bergen en van stroomen, hoe weldadig en verfrisschend ook in menig opzicht, toch ons gemoed des te gehechter heeft gemaakt aan onze vaderlandsche beemden, en alsof wij des te meer schoons hebben leeren opmerken in de zachte lijnen onzer duinen, in de rust onzer weiden, in de liefelijkheid onzer bosschages, in den kalmen eenvoud van onze landelijke natuur, naarmate wij met verbazing hebben opgezien tegen de steile rotsgevaarten, de sombere wouden, de grootschheid van afmetingen elders. Wij hebben de onuitputtelijk rijke natuur gezien in al hare verschillende openbaringen. Zij heeft als met eene vernieuwde schepping hare heerlijkheid voor ons opengelegd, in het groote en in het kleine, in het overweldigende en in het schijnbaar onaanzienlijke; zij heeft ons verrukt en tot de hoogste geestdrift vervoerd - zij heeft ons in den deemoedigsten, in een biddenden eerbied het hoofd doen buigen en stamelend doen erkennen, hoe vol en hoe volmaakt zij is. Openbaring van het heiligste en hoogste, openbaring in millioenen vormen, openbaring overal, in allerlei luchtstreek, op allerlei bodem, onder allerlei zon, heeft zij ons, eene poos volop genietende van wat zij elders had gewrocht, des te vatbaarder gemaakt voor hetgeen zij gegeven had binnen ons eigen bereik. Maar overal, ginds en hier, is zij voor ons menschen de leermeesteresse, de leidsvrouw geworden, waar wij, ook voor het werk van onzen geest en van onze handen, vragen, wat waar en wat schoon is; overal komt zij ons onverstand te gemoet, waar wij zoeken naar regelen en wetten voor ons oordeel en onze critiek.

Zoo is zij gaandeweg al meer en meer onze gids geworden ook op het gebied der kunst. Zij heeft ons teruggebracht van het eigengerechtige, het grillige, het averechtsche, waarmee wij bezig waren onszelven te gaan vergoden, alsof wij het beter wisten dan zij. Zij

heeft ons als bij de hand genomen en toegefluisterd: vraag mij om raad, en ik zal u nimmer verlegen laten.

Met die bewustheid in het geweten is de als herboren nijverheid van onze eeuw opnieuw aan het werk getogen. Ieder land op de aarde naar eigen aard en overlevering. Natuur en volkskarakter waren anders in het oosten dan in het westen. Zoo ook de levenswijs, zoo ook de behoeften, zoo ook de stoffen ter bewerking, zoo ook de smaak. Ook die verscheidenheid heeft ons geslacht leeren eerbiedigen, zonder de gedrochtelijke begeerte, om voor onszelven over te nemen, wat niet bij ons te huis behoort.

Al deze voortbrengselen van menschen-schepping in hunne bontheid en waarde bijeen te brengen, is sinds de laatste dertig jaren het werk der internationale tentoonstellingen geweest. De invloed dier wereldbazaars is bij uitnemendheid machtig gebleken. Hij heeft een verjongd leven gegeven aan allen handenarbeid over de geheele aarde. Hij heeft een nieuw tijdvak geopend in de geschiedenis der industrie. Hij heeft op dat gebied der kunst in betrekking tot het dagelijksch leven eene hervorming teweeggebracht. Onder al de bewegingen der tijden, waarvan onze wondervolle eeuw getuige was, is wel deze eene der grootste, omdat zij millioenen tijdgenooten meesleepte in hare nieuwe werkkracht.

Deze beweging is oorspronkelijk aan Engeland te danken. Met een tweeledig doel, allereerst om vreemdelingen naar de wereldstad Londen te lokken, en anderdeels tot bevordering van 's lands handel en nijverheid, ontwierp de Britsche regeering omstreeks 1850 het plan tot het houden van eene reusachtige tentoonstelling van industrie. Kosten noch middelen werden gespaard, om aan deze grootsche gedachte eene luisterrijke uitvoering te geven, en in 1851 openden zich in Hydepark de deuren van Paxton's kolossaal glazen paleis, dat op zichzelf een wonder van bouwkunst mocht heeten. Van alle oorden stroomden de voortbrengselen toe; alle rijken en regeeringen van het noorden, zuiden, oosten en westen verschenen er in hoogtijdspak. En het spreekt wel vanzelf, dat vooral de Europeesche staten, als het ware de vertegenwoordigers der nieuwste beschaving, met de uiterste zorg zich tot dien wedstrijd hadden toegerust. Van de ruimte tusschen uitnoodiging en toezending was als met hartstocht partij getrokken. Er was voor ieders volksbelang en nationale eer niet weinig aan gelegen, hoe men daar met den arbeid zijner nijverheid verschijnen zou. Al het mogelijke was aan alle kanten ingespannen; als tot de tanden gewapend, wilde elk volk in het krijt van dezen kampstrijd des vredes optreden.

Wat weinigen verwacht hadden, gebeurde: het op zijne industrie zoo hoovaardige Engeland werd op eigen bodem geslagen, terwijl Frankrijk boven alle natiën zijne vlag hooghield.

Vooral Engeland en Oostenrijk, de twee trotsche kampioenen tegenover den benijden nabuur, trokken zich deze nederlaag niet weinig aan. De wakkere Prins-Gemaal Albert, ijverende voor alles, wat Engeland's

aanzien verhoogen kon, was de eerste, die zich voor de eer van zijn volk in de bres stelde en die het plan ontwierp tot het stichten van eene leerschool van breeden aanleg ten behoeve der nijverheid en kunst, eene school, die reeds zes jaar daarna, in 1857, in South-Kensington haar vorstelijk verblijf gereedvond. In die ontzaglijke ruimte waren modellen verzameld van al wat oudheid en nieuwen tijd, al wat binnen- en buitenland grootsch en sierlijks op industrieel gebied had opgeleverd. Hier kon men nu, niet voorbijgaand maar rustig en nauwkeurig, eigen arbeid spiegelen aan dien van voorgangers en tijdgenooten; hier konden fabrikant en werkman door zien en navolgen hun voordeel doen: hier kon het groote publiek zijn smaak oefenen op het ruime gebied der toepassing van het schoone in alle vormen. - Oostenrijk liet evenmin ongewroken zich vernederd zien. In 1864 werd te Weenen het prachtige Museum voor Kunst en Industrie gevestigd, en evenals in Engeland verrezen daar te lande in alle steden van eenigen rang scholen, waar het arbeids-onderwijs reeds aan het eerste, lager, ontwikkelend onderwijs verbonden werd. Het gebeurde feit was van niet geringe beteekenis. Het gold hier toch niet minder dan de stoffelijke welvaart van het geheele volk. Alle nijverheidsbelangen, alle handel in voorwerpen van dagelijksch gebruik en weelde, alle toepassingen van bouw- en versieringskunst, alle ambachten en arbeidsbedrijven eischten voorziening tegen de overvleugeling, die van buitenaf dreigde: de volkswelvaart stond op het spel naast de nationale eer; de strijd om het bestaan drong met machtigen drang tot inspanning van alle krachten.

De gevolgen van deze wederzijdsche toerusting bleven niet uit. En toen Frankrijk op volgende wereldtentoonstellingen op zijne beurt met bittere teleurstelling het hoofd moest buigen voor den schier ongeloofelijken vooruitgang zijner mededingers, kon het wel niet anders, of het gordde zich tot elken nieuwen wedstrijd des te krachtiger aan en verordende maatregelen ter verbetering zijner industrieele opleiding langs allerlei weg.

Deze onderlinge naijver zou wonderen doen. Sinds toch is eene geestdrift, eene soort van hartstocht over alle natiën vaardig geworden. In Italië, in Zwitserland, in Wurtemberg, in België, in Rusland, in de Scandinavische rijken, in de Staten van Amerika, in Japan, overal komt de handenarbeid met al scherper eischen tot zijn recht. Door den prikkel der noodzakelijkheid gespoord, wordt de volksontwikkeling dien weg opgeleid en, naast de als uit den grond oprijzende museums, tentoonstellingen, nationale wedstrijden, ambachtsscholen en wat dies meer zij, ook het onderwijs, zelfs op de lagere school, door middel van degelijk teekenonderricht daartoe te baat genomen. De strijd om het bestaan op het gebied van den stoffelijken arbeid is in vollen gang, niet alleen in alle landen van Europa, maar over het terrein van alle beschaafde volken der aarde.

Het behoeft hier wel geene herinnering meer, hoe ons vaderland op

al de wereld-tentoonstellingen ja meedeed, maar welk figuur het maakte in eigen en anderer oog. Het is droevig, eraan terug te denken. Sedert tijden waren wij eraan gewoon geraakt, bijna al wat wij noodig hadden of wat de mode mooi vond, bij voorkeur te zoeken in den vreemde en schatten gouds uit ons eigen land te werpen over de grenzen. Als kooplui mochten wij trachten onzen alouden roem op te houden, maar als mannen van nijverheid hadden wij den moed reeds lang opgegeven. Enkele takken van fabriekswezen vonden nog wel hier en daar bekwame hoofden en handen, maar de kunst, toegepast op den arbeid, bedelde om brood. Zóó waren wij zelfs in het besef van onze onmacht versuft, dat wij onze onbeduidendheid met gedweeë onverschilligheid aanzagen en er ons al bitter weinig om bekreunden, om bij iedere volgende tentoonstelling toch wat betamelijker voor den dag te komen. Bovendien liet 's lands bewind zich aan die dingen al heel luttel gelegen zijn en maakte met het groote woord, dat kunst geene regeeringszaak is, zich van alle ernstige bemoeiing met de verbetering van dit volksbelang af.

Hadden wij dan zoo gansch en al onze vaderlandsche geschiedenis vergeten - of hadden wij haar in dat opzicht op onze schoolbanken niet genoegzaam geleerd? Dienden onze 16de en 17de eeuwen dan nergens anders meer toe, dan om er van tijd tot tijd in schetterende toosten van te gewagen en ons, zonder eene hand uit de mouw te steken, groote woorden op de lippen te leggen? Spraken dan in onze verzamelingen van nationale oudheden niet telkenmale de daar opgetaste voorwerpen met verwijtende stem van den roem onzer voorvaderen, van dat meesterwerk hunner handen, die, even vaardig, als ze omgingen met roer en zwaard, het penseel en den beitel hanteerden? Hadden wij dan geen geweten meer tegenover die dagen van kracht, toen onze schilders, van hunne eigen waarde onbewust, zich schier onnavolgbare dichters betoonden met lijn en kleur; toen men den bouwsteen te kneden, het hout te plooien, het metaal te buigen, het marmer te boetseeren wist, alsof er geene hardheid of stugheid bestand ware tegen de toovermacht dezer vingers; toen elke Hollandsche burgerwoning een klein museum was van onze eigen, karaktervolle kunstnijverheid en het gansche volk als tot kunstenaar geboren scheen? Nòg staan daar die deftige koopmanshuizen, gelijk Amsterdam er nog zoovele te zien geeft, om te getuigen van de hoogheid der toenmalige bouw- en versieringskunst. Zie ze niet voorbij, maar neem ze op in uwe bewondering, dien smaakvollen gevel, dien breeden aanleg, dien schat van gehouwen marmer, die weelderig gesneden ornamenten, dat luchtige smeedwerk, die statige behangsels, dat kostelijk schilderwerk, die pracht van aller handen werk. Nòg staan ze daar ongerept, die vaste monumenten van een heerlijken voortijd. Maar de kostbare meubelen, die erbij behooren en waarnaar gij tevergeefs omziet; die meesterstukken van schrijnwerkkunst, die kasten, tafels en stoelen, dat koper- en aardewerk, dat damast- en tapijtweefsel, dat zilver, dat glaswerk, die tallooze kleinigheden van huiselijk gebruik,

waaraan de kunstzin van den werkman onwillekeurig zijn talent ten beste gaf, - waar zijn déze gebleven?! Voor eene handvol gelds heeft de vreemdeling ze ons weten te ontfutselen, om ze als modellen van kunst en smaak, als relieken te bewaren in buitenlandsche museums en paleizen, òns tegenwoordige geslacht tot schaamte, hemzelven tot voorbeeld en gewin.

Zoo stond het nog nauwelijks tien jaar geleden hier te lande geschapen. Als door een tooverwoord is er eensklaps wat warmte gekomen in onze lauwheid. In 1877 verordende de Vereeniging van Fabrieks- en Handwerksnijverheid in het Paleis van Volksvlijt te Amsterdam eene tentoonstelling van voorwerpen van vroegeren en lateren tijd uit ons vaderland en schreef tegelijkertijd een wedstrijd uit, waaraan ook buitenlanders konden deelnemen. Eerst toen achtte de landsregeering, van lieverlede wakker geworden door luide en welsprekende stemmen, uit het midden van ons volk opgegaan, - wij herinneren aan de *Gids*-artikelen van Jhr. Victor de Stuers - opgeschrikt door de troostelooze nederlagen op verschillende wereld-tentoonstellingen en tot inkeer gebracht door de beschamende vergelijking van voorvaderlijke Nederlandsche kunstnijverheid met die van onze dagen, het betamelijk, eene commissie te benoemen, ‘die een onderzoek zou instellen en een rapport uitbrengen aangaande den toestand der Nederlandsche nijverheid, uit het oogpunt van kunst en smaak beoordeeld, alsmede omtrent de middelen, welke tot verbetering en ontwikkeling van die kunst-industrie zouden zijn aan te wenden’.

Deze commissie bracht, bij penne van haar wakkeren rapporteur De Kruijff, kort daarna een verslag uit, dat als met boetbazuin tot 's volks consciëntie spreken zou. Bijna had zij geen enkel bevredigend woord. Ergernis riep zij uit over ons geslacht, dat zich niet, gelijk bij voorbeeld Amerika, kon verontschuldigen met de tegenwerping, dat het eene natie is in hare opkomst, maar te bekennen had, dat het vervallen was van zijn groot verleden en zich zijn voorgeslacht onwaardig toonde. Met schande en, als dat niet genoeg ware, met geldelijke schade dienden wij toch eindelijk wijzer te worden. ‘Bij het opmaken van eene statistiek over onzen in- en uitvoer, in verhouding tot vroeger en in vergelijking met andere landen, zou die uitkomst verpletterend zijn. *De toestand der Nederlandsche kunstnijverheid is bedroevend*!’ was hare laatste verzuchting, met kapitaalletter gedrukt.

Niet met woorden alleen, maar te gelijk met daden, had ook de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid zich de zaak aangetrokken. Zij was zelfs dieper doorgedrongen en had naar de oorzaken van dezen onhoudbaren toestand omgezien. Zij was tot de overtuiging gekomen, dat er op het industrieel kunstterrein bij ons volk eene algeheele hervorming moest plaats grijpen, wilde ons land althans eenigermate gelijken tred houden met andere natiën. Gebrek aan kunstsmaak in het algemeen en gebrek aan opleiding van den nijvere in het bijzonder

waren het euvel, waaraan ons publiek al meer en meer krank was geworden en dat in den grond diende aangetast te worden. Maar met klagen en jammeren alleen was die kwaal niet te bezweren. Onbillijk was het, op de schouders van ons geslacht de volle schuld te laden van een verzuim, reeds door onze voorgangers gepleegd; onbillijk, den maatstaf, waarmee groote rijken gewaardeerd werden, aan te leggen aan het kleine vaderland; onbillijk, op eenmaal te vorderen, wat eerst na jaren, na tal van jaren wellicht, kon verkregen worden. Onze kunstzin had langen tijd geslapen en was òndergehouden door andere belangen, waarvoor wij ons hadden moeten inspannen; de voorzittende richting der wetenschap had daarbij in de laatste jaren tal van verordeningen geëischt tot uitbreiding van hooger, middelbaar en lager onderwijs. Was het dan wonder, dat wij op het gebied van industrie door machtiger naburen overvleugeld waren en dat wij in onze minderheid beschaamd moesten staan? Maar eenmaal rekening houdende met de feiten en op onze gebreken gewezen, gewezen met schade en met schande, bleef ons niet anders over dan onbewimpelde schuldbelijdenis, maar schuldbekentenis, met den ernstigen wil tot boete en verbetering gepaard. Daartoe ontwierp de Maatschappij haar Museum van kunstnijverheid, vanwaar gaandeweg een zuiverder besef van het schoone tot den bezoeker kon uitgaan; daartoe trachtte zij in geschriften en door mondelinge voordrachten den zin voor kunst, toegepast op voorwerpen van nijverheid, op te wekken en te verfijnen; daartoe vooral, en zelve vóórgaande met eene School en eene Bibliotheek naast haar Museum, richtte zij het oog op een verbeterd teeken- en vakonderwijs ten behoeve van hen, die zich kunstnijverheid tot beroep hadden gekozen.

Tenzelfden tijde, wat vroeger of later, maar altoos binnen de laatste tien jaren, zijn er ook in Nederland in deze richting groote dingen geschied. In onze hoofdstad zijn het Rijks-museum en de daaraan verbonden onderwijsinrichting verrezen, is de Quellinusschool gesticht; in verschillende steden zijn dergelijke grootere of kleine verzamelingen bijeengebracht, is teekenonderwijs erkend als een noodzakelijk opleidingsmiddel, zoowel om te leeren zien en oordeelen voor allen, als om te leeren werken aan hen, die met hoofd en handen in den arbeid een weg van bestaan willen vinden. Overal zoekt men *de kunst.* Overal komt zij ons te gemoet; overal en allerwege wordt zij begroet als eene weldoenster en beloont zij onze hulde door hare toenadering, ook tot het gewone leven der maatschappij, waar zij met milde hand zelfs de kleinste voorwerpen van nijverheid weet te omslingeren en te tooien. Bij al het grove en ongenietbare, dat het laatst voorgaande geslacht op het onze heeft overgebracht, en bij al het ongemanierde en leelijke, dat sommigen kringen en personen nog altoos blijft aankleven, dient toch als een zegen van onzen tijd erkend te worden, dat niet alléén de degelijkheid en de doelmatigheid als eenige vereischten gevraagd worden bij de voortbrengselen van der menschen arbeid, maar dat de geest van

het schoone dien arbeid moet bezielen en adelen, hem stempelen tot verhevener doel dan het nuchtere gebruik alleen. In het binnenste van onze consciëntie doet zich al meer en meer de bewustheid gelden, dat de mensch, ook in zijn stoffelijk, practisch, dagelijksch bestaan, van brood alleen niet kan leven, maar behoefte heeft aan het fijnere, aan het edele, aan dat, wat spreekt tot het betere, onstoffelijke deel van zijne natuur; dat, in één woord, de kunst de poëzie van den arbeid is.

Maar met die tien jaren van ontwikkeling zijn wij nog niet, waar wij wezen moeten. Daar scheelt véél aan! Het is iets anders, eene behoefte te voelen wakker worden, iets anders, de vervulling ervan voor de hand te hebben. Wie zal eene stek planten met het ijdel verlangen, die den volgenden dag tot een boom opgewassen te zien? Daar is heel wat geduld noodig, eer ge hopen durft, dat uw buurman zal overgehaald zijn uws gelijke te worden in denken en doen: daar moet heel wat overheen gaan, eer de oude, ingeroeste wansmaak te niet gedaan is en plaats gemaakt heeft voor het meer reine en harmonieuze. Daar is en blijft strijd te voeren tegen den ingewortelden schitterschijn van het bonte, het grillige, het plompe, het ploertige, en de overwinning te banen aan het natuurlijke, het eenvoudige, het zuivere, het bevallige. Oog te krijgen en bij de menigte te wekken voor lijnen, kleuren, overeenstemmingen; het gevoel te scherpen tot het besef, welke onderscheiden vormen het best voegen aan de eigenaardigheden der te bewerken grondstof: steen, metaal, hout, of tot die lichtere, die zich laten plooien tot zachter gedaanten en phantasieën; zich rekenschap te geven van de richtingen van stijl naar de verschillende omgevingen, waarin die te huis behooren: klimaat, natuur, volksaard, levensopvatting, geschiedenis, - dat alles vergt tijd voor den verbruiker, eischt ernstige studie voor de personen, die als voortbrengers optreden. Eerst langzamerhand en met vrij wat getob en teleurstelling komt er tusschen beiden eenstemmigheid en wordt er uit onderlinge waardeering een beter, degelijker volksgeest geboren.

Daar komt nog bij: zoolang het publiek nog de mode en den wansmaak naloopt, is ook de werkman, wil hij zijn eigenbelang niet voorbijzien, naar de wet van vraag en aanbod wel gedwongen, om den afnemer te geven, wat deze verlangt, en, indien hij dit mocht hebben, eigen beter inzicht prijs te geven aan de luim van den ander. Vooral dit laatste is eene hindernis, die den vooruitgang deerlijk in den weg staat. Want het moet met droefenis getuigd worden: zij, die het meest gezegend zijn met middelen, om aan de eischen der weelde te voldoen, missen vaak ten eenen male de kostelijke eigenschap, om er met verstand en met wezenlijk genot partij van te trekken. Voor een geoefend en beschaafd oog is het salon van den aanzienlijken man van fortuin niet zelden een bonte bazaar, waarvoor de goede smaak de schouders ophaalt. Dit gebrek is zelfs nog zoo algemeen, dat het ergernis wekt en, gelukkig, in onze dagen tot de maatschappelijke zonden begint

geteld te worden. Dat men niet beter weet, is te bejammeren, maar dat men niet beter wil, is onverantwoordelijk. Ook om die reden trok dezer dagen het courantenbericht de aandacht, dat zich onlangs te Londen eene vereeniging van achtbare kunstenaars had gevormd tot eene Commissie van raadgeving, zoowel ten bate van koopers als ten behoeve van arbeiders, opdat niet de een de dupe zou worden van den ander. Hij, die zijn geld, meer of minder, besteden wilde tot het bouwen, versieren of meubelen van eene woning, kon de leiding daarin kosteloos vinden bij een deskundige, die zich evenzeer bereid verklaarde, bij iedere gelegenheid den werkman ten dienste te staan. Och, dat dit goede voorbeeld navolging vond ook in de grootere steden van ons vaderland, maar altoos onder deze mits, dat de raadgevers even welbekwame gidsen en talenten van gelijk gehalte zijn, als de bereidvaardige kunstenaarskring in Engeland's hoofdstad is!

Wij komen op de aanleiding tot deze regelen terug.

Missen wij bij ons te lande veel van hetgeen aan het buitenland tot baanbreking van een nieuw tijdperk gegeven is, des te meer hebben wij te roemen in elke nieuwe poging, die daartoe ook uit ons midden uitgaat. In het bovengenoemde boek van den heer Boersma hebben wij dezer dagen een theoretischen gids gekregen, die het menig persoonlijken afwint en die niet alleen voor ons, maar ook voor den vreemdeling van groote waarde belooft te zijn.

De schrijver wijst er in zijne Inleiding op, hoe de internationale tentoonstellingen en de toenemende zin voor kunstnijverheid sinds 1851 allerwege het aanzijn gegeven hebben aan tal van boek- en plaatwerken, die een schat van studie opleveren voor verschillende onderdeelen van toegepaste kunst. Al zijn deze boeken in het licht verschenen, toch zijn ze, evenzeer als die van ouderen datum, bij de groote menigte weinig bekend, voor sommigen te kostbaar, voor anderen te uitgebreid, voor derden te geleerd, voor de meesten hoogst belangrijk, om in te zien en te raadplegen, maar voor eigen bezit door prijs en inhoud, ook door hun aanwassenden toevloed, minder bereikbaar. Deze boeken worden wel verzameld in openbare bibliotheken, waar zij thuis behooren, maar blijven, meestal uit onbekendheid, voor een groot deel der belangstellenden gesloten. Er is echter meer. De gretigheid, waarmee de drukpers klaarstond, om aan de tegenwoordige behoefte te voldoen, hetzij door nieuwe geschriften of door herdrukken en uittreksels van oudere boeken, zou allicht het bestaan van eene vroegere literatuur doen voorbijzien, eene literatuur, wèl schaarsch en verstrooid, soms door hare gegraveerde afbeeldingen zeer kostbaar, maar toch van geene geringe beteekenis voor de geschiedenis der bouw- en versieringskunst en hare voortreffelijke modellen in vroegere tijdperken. Ook deze sliepen meestal den slaap der vergetelheid in de boekerijen, waar zij werden bijgezet. Naar aanleiding van de pogingen, na 1870 door enkele

buitenlandsche mannen van gezag gedaan, om vak-catalogen van kunst-industrieele wetenschap verkrijgbaar te stellen, kwam de schrijver tot het gelukkige plan, om daartoe ook ten behoeve van ons land de handen aan het werk te slaan. Evenwel met verstandige vermijding van fouten, waaraan zijne voorgangers, twee Franschen, een Engelschman en een Duitscher, niet ontkomen waren. Waar toch bij den een van dezen eene alphabetische inrichting was aangenomen, die voor den bepaalden vak-industrieel een lastig zoeken meebracht; waar de ander eene wel wat te streng historische en biographische methode had gevolgd, en een derde vervallen was tot een veel te wijdloopig encyclopedisch overzicht, dat juist daardoor zijn practisch gebruik in den weg stond, - heeft de heer Boersma begrepen, de op zichzelf vrij droge lectuur tot een werkelijk leesboek te moeten kneden, dat even onderhoudend als leerzaam zou zijn zoowel voor den meer kundigen als voor den oppervlakkiger navorscher. 'Het komt ons voor,' zegt de schrijver in zijne inleiding, 'dat een beknopt *historisch bibliographisch overzciht*, zóó gesteld dat het zich gemakkelijk raadplegen en lezen laat, voor ons doel het meest bevorderlijk kan zijn. Van daar dit geschrift in dien vorm, waarbij wij ons nogtans, ter wille van het hoofddoel, evenmin gebonden achtten aan de streng-wetenschappelijke eischen der historiographie als aan die der bibliographie. Want daargelaten dat wij ons op beider gebied leek gevoelen, was het ons vóór alles te doen om dit geschrift door het kunst- en nijverheidlievend publiek te doen *lezen.* Nogtans hopen wij het ook voor vakmannen, die het, meer praktische wenschen te gebruiken als "Nachschlage-buch", geschikt te hebben gemaakt door de toevoeging van een alphabetisch register, vaksgewijze ingedeeld met verwijzingen naar de bladzijden, waar de betrokken werken min of meer door ons besproken of wel eenvoudig met een titel-opgaaf zijn bedacht.'

Het eerste gedeelte van dit zeer aanbevelenswaardige boek ligt voor ons. Het bevat een overzicht van de kunst-industrieele literatuur van de oudheid tot omstreeks 1700. In korte hoofdstukken verdeeld, behandelt het achtereenvolgens de literatuur *a. Naar de tijden:* Oudheid, Middeleeuwen, Renaissance; *b. Naar de landen of volken:* Grieken, Romeinen, Byzantijnen, West-Europa (tijdens de Middeleeuwen), Italië, Frankrijk, Duitschland, Nederlanden, andere landen (Spanje, Engeland); *c. Naar de vakken:* Textiele Kunstnijverheid (Tapisserieën, vrouwelijke handwerken), kleederdrachten, wapens, feesten, enz.; Ceramiek (glas- en aardewerk), Tectoniek (houtbewerking), Metallotechniek (edele en onedele metalen), Graphische kunsten (teekenen, schoonschrijven, graveeren, boekdrukken), Bouw-, Beeldhouw- en Schilderkunst in 't algemeen.

Aan rijkdom en verscheidenheid van stof ontbreekt het dus niet. Evenmin aan aantrekkelijkheid van vorm; de lezer leest voort, vastgehouden door het aanschouwelijk verhaal der geschiedenis. Daarbij - en dit is wel eene hoofdzaak - wordt hij telkens, met inhoudsaandui-

ding, verwezen naar de onderscheiden werken, over een of ander onderdeel in het licht verschenen. Op die wijs krijgt elk vak van bouw- en versieringskunst, ook op zichzelf, in dit boek een vertrouwbaren gids tot kennis en vooruitgang en, wat voor het practische doel van een zeer uitnemend gewicht is: de aanwijzing, in welke boekerij de genoemde werken aanwezig zijn.

Op dit laatste vestigen wij met nadruk de aandacht. Al meer en meer worden in de grootere steden naast museums, ambachts- en teekenscholen grootere of kleinere boekerijen aangelegd, op kunstnijverheid betrekking hebbende. Als ons bekend noemen wij de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage, die aan het Rijksmuseum, het Kunstindustrie-museum en het Rijks-prentenkabinet te Amsterdam; die aan de Polytechnische school te Delft; die aan de Teekenschool voor Kunstnijverheid te Haarlem, de laatste wellicht de meest uitgebreide en de meest vrijgevige ter uitleening. Wie vroeger het gebrek aan middelen tot zelfstudie kon toeschrijven òf aan onbekendheid met over zijn vak geschreven boeken òf aan de duurte der aanschaffing ervan, heeft zich over de onmogelijkheid van voorbereiding thans niet langer te beklagen. Boersma's *Kunstindustrieele Literatuur* wijst hem den weg tot het meest volledige en minst kostbare onderzoek.

Het wakkere departement 's-Gravenhage van de Maatschappij ter bevordering van Nijverheid heeft onlangs den voorbeeldigen moed gehad, eene tentoonstelling te beramen, der vorstenstad waardig. De inzending van het buitenland heeft het daarbij dezen keer vermeden. Het had die niet noodig. Verzamelend, wat nog van voorvaderlijke kunst hier en daar te vinden mocht wezen, wist het te kunnen pronken met eigen veeren. En pronken met pracht! Onze 16de en 17de eeuwen mochten zich vertoonen. Wat hedendaagsche vlijt hier te lande vermag, zou naast het oude zijne plaats vinden. Dezer dagen wordt die eerwaardige, echt nationale tentoonstelling geopend. Moge ook zij ertoe leiden, om op het gebied van kunstnijverheid te doen zien, wat wij waren, wat wij zijn, wat wij weder worden kunnen, indien wij *willen.*

Mogen verbruiker en voortbrenger zich al meer en meer leeren verstaan, elkander tot hooger ontwikkeling en het vaderland tot welvaart! Gij, die in de schilderkunst het middelmatige den rug toekeert; die in de tooneelkunst u dood ergert over een enkelen misstand of een te scherp uitgesproken medeklinker; die in de toonkunst het niet minder doet dan bij uitsluiting met het classieke, - wij bidden u: hebt toch ook wat gevoel voor de kunst in het dagelijksch leven, de kunst, toegepast op hetgeen u dag aan dag en oogenblik aan oogenblik omringt, en krijgt haar lief in àlle vormen, de kunst, die, evenals de natuur, den mensch verstandiger, gelukkiger en beter maakt.

Haarlem, Mei 1888.

A.C. KRUSEMAN.

Het inlandsch element bij het Indisch leger.

De Indische Infanterie. Nadere beschouwingen van W.A. Coblijn, Ridder der M.W.O., gep. Kolonel van het N.I. Leger. - 's-Gravenhage, De Gebroeders Van Cleef. - 1887.

In het April-nommer van *De Tijdspiegel* van 1887 gaven wij, in ons opstel *Indische militaire belangen*, eene waardeerende aankondiging van de *Beschouwingen en voorstellen*, door den Kolonel Coblijn ten opzichte der Indische Infanterie ten beste gegeven.

Andere beoordeelaren, in het *Militair Blad* en in het *Indisch Militair Tijdschrift*, waren veel minder dan wij met de denkbeelden van den heer Coblijn ingenomen en deden hem ondervinden, dat alles, wat met de eenmaal aangenomen begrippen in strijd is, veelal met wantrouwen, tegenzin en afkeuring ontvangen wordt.

Het hooge belang der zaak heeft den Schrijver ertoe geleid, opnieuw de pen op te nemen ter wederlegging zijner bestrijders. Vandaar zijne thans verschenen ‘Nadere beschouwingen’, waarop wij gaarne de aandacht vestigen, daar zij inderdaad wel het bewijs leveren, dat zijne vroegere voorstellen ‘niet maar zoo losweg nedergeschreven, maar de vrucht waren, zoowel van langdurige ondervinding als van eenige studie’.

Het spreekt wel vanzelf, dat wij de lezers van *De Tijdspiegel* ook thans niet zullen vermoeien met de bespreking van onderwerpen, die slechts aantrekkelijkheid kunnen hebben voor militairen.

Maar op één punt wenschen wij nog terug te komen, ook in verband met hetgeen wij in ons opstel *Nadere Toelichtingen* (*De Tijdspiegel* van December 1887) reeds opmerkten; op de vraag, of wij met vertrouwen een ruimer gebruik kunnen maken van het inlandsch element bij het Indisch leger, dan in de laatste jaren geschiedde.

Over de dienaangaande door den Kolonel Coblijn en door ons verkondigde - niet geheel overeenstemmende - denkbeelden is de staf gebroken door personen, die erkenden, dat zij de brochure van eerstgenoemde in 't geheel niet, en toonden, dat zij onze aankondiging al zeer oppervlakkig gelezen hadden.

Zoo schreven wij in *De Tijdspiegel* van April 1887 (blz. 418): ‘Indien dit (ons) denkbeeld wordt toegepast, dan zal het *waarschijnlijk* niet noodig zijn, de Europeesche werving uit te breiden; maar deze werving

zal aan den anderen kant gemakkelijker zijn, omdat het vooruitzicht der aangeworvenen, om bevordering te maken en eene redelijke maatschappelijke positie te verkrijgen, veel beter wordt dan tot dusver.'

Zeker niet op grond van deze zinsnede zeide een der sprekers in de Vereeniging tot beoefening van de Krijgswetenschap, den 14^{den} April 1887 (Verslag, blz. 437), dat wij, tegen *inkrimping* van het Europeesch element, het inlandsche belangrijk wilden *uitbreiden!*

De critiek, van dergelijke valsche stelling uitgaande, kan onbeantwoord blijven.

Maar er zijn andere beoordeelaren, bij wie alle betoogen, dat wij zuinig moeten wezen met onze Europeesche soldaten, wijl deze een kostbaar en moeielijk te bekomen oorlogsmateriaal zijn; dat wij daarom de gevechten, die geleverd moeten worden, zooveel mogelijk moeten laten leveren door inlanders; dat wij daartoe de inlandsche compagnieën beter geschikt moeten maken, door ze beter te encadreeren; dat goed geëncadreerde inlandsche compagnieën meer noodig zijn voor verbetering van ons Indisch leger dan uitbreiding van het aantal Europeesche compagnieën, - bij wie alle dergelijke vertoogen afstuiten op de overweging, dat inlandsche soldaten, eigenlijk een noodzakelijk kwaad, als Mahomedanen niet te vertrouwen zijn. Zij stellen Europeesche en inlandsche soldaten tegenover elkander, als behoorende tot het *overheerschende* en het *overheerschte* ras; achten bij het gebruik van inlandsche soldaten een *tegenwicht* noodig, - kortom, zij zijn *bang* voor uitbreiding van het inlandsch element, waaraan zij ook gaarne de noodige vatbaarheid tot militaire ontwikkeling ontzeggen.

Aan dezen zij met nadruk de lezing aanbevolen van al hetgeen de heer Coblijn, op blz. 107-135 zijner nieuwe brochure, tegen hunne beschouwingen aanvoert.

Wij hebben de quaestie bij onze bovenvermelde opstellen in algemeenen zin besproken; maar gaarne nemen wij de gelegenheid te baat, om daarop thans nader terug te komen en eene poging te wagen, om aan te toonen, dat de uitgesproken vrees voor onze inlandsche soldaten ten eenen male ongegrond is.

De geschiedenis is in vele opzichten eene goede leermeesteres, en wij meenen daarom goed te doen met na te gaan, wat zij ons ten deze, in den loop dezer eeuw, heeft doen zien.

De eerste ons bekende organisatie van het Indische leger is die van 1808, van den Maarschalk Daendels. Bij die organisatie was gerekend op 4711 Europeanen (en Amboineezen?) en 14605 inlanders; onder de eersten waren 580, onder de laatsten 158 officieren.

Omtrent de toen samengestelde krijgsmacht lezen wij: 'Dat het gehalte der meerendeels pas aangeworven inlandsche troepen vrij slecht was, behoeft geen betoog; doch ook het officierspersoneel, waaronder betrekkelijk zeer veel inlandsche officieren, had weinig te beduiden, daar het meerendeel in de koloniën zelven aangevuld moest worden,

en men dus bij het groote gebrek, zoo aan subalterne als aan hoofdofficieren, niet moeilijk in de keuze kon zijn. Hierdoor verwierven vele personen de épaulet, welke men in gewone omstandigheden nauwelijks den graad van onderofficier waardig gekeurd zoude hebben'(*).

In Maart 1811 bestond het leger uit 2430 Europeanen, 1506 Amboineezen en 13838 Javanen; het werd in Juli van hetzelfde jaar, onder het bestuur van Janssens, opnieuw 'gereorganiseerd', vermoedelijk zonder dat daardoor in de verhouding der verschillende landaarden veel verandering kwam.

Zooals men ziet, waren de inlanders verreweg het sterkst in getal en liet de aanvoering *zeer* veel te wenschen over. Dit laatste bleek nader overtuigend, nadat de Engelschen den 4^{den} Augustus de ontscheping hadden aangevangen van de krijgsmacht, die bestemd was, om Java te veroveren. De opperbevelhebber onzer troepen, de Generaal Jumel, toonde zich ten eenen male onbekwaam voor zijne betrekking.

Onder al die ongunstige omstandigheden zou dus de militaire waarde onzer inlandsche troepen wel op eene harde proef gesteld worden; en wanneer die troepen in 1811 niet voldaan hadden, zou men nog niet het recht hebben, op dien grond te verklaren, dat het hun aan militaire waarde ontbreekt.

Maar zij hebben, integendeel, ondanks de bijzonder ongunstige omstandigheden, destijds aan de verwachting meer dan beantwoord: 'Ooggetuigen hebben verzekerd, dat de inlandsche troepen zich bij het eerste gevecht met den vijand (10 Augustus) boven alle verwachting goed hebben gedragen. Het gedrag der Boegineesche kanonniers en de krachtige aanval van de beide bataljons van het 1ste regiment bewijzen zulks; en de brigadier Jauffret betuigt dat hij, na door een verblijf van 14 jaren in de kolonie geleerd te hebben hoe de Maleische troepen aangevoerd moeten worden, ondervonden had "*tout ce que l'on peut attendre lorsqu'ils attaquent, et tout ce qu'on a à redouter lorsqu'ils sont attaqués.....*"

Ongelukkig kon men van alle officieren en Europeesche onderofficieren niet zooveel goeds zeggen, en had men bevonden dat die zich eerder achterlijk hadden gehouden en hunne soldaten vooruit in het vuur wilden zenden zonder zich aan hun hoofd te stellen'(†).....

'De levendige aanval en de ordelijke terugtocht der colonne Le Bon (22 Augustus) hadden de denkbeelden van Jumel omtrent de geringe waarde der Javaansche soldaten weder overtuigend gelogenstraft'(§).

'De Javaansche' (Boegineesche?) 'artilleristen hadden (bij een uitval op den 25sten Augustus) weder bewezen wat zij waard waren; de beste en meestbeproefde kanonniers hadden niet koelbloediger bij hunne

(*) *Indisch Militair Tijdschrift,* 1871, blz. 52.
(†) Id. Id. Id. 1871, blz. 172.
(§) Id. Id. Id. 1871, blz. 182.

stukken blijven staan en met grooter gelatenheid hunne gevallen kameraden kunnen vervangen dan zij zulks gedaan hadden'(*).

Dit, wat betreft den moed, die - wij herhalen: onder buitengewoon ongunstige omstandigheden, - door onze inlandsche soldaten werd ten toon gespreid.

En hunne trouw?

Voor hun aanval op den 26sten Augustus ontvingen de Engelschen de noodige inlichtingen: niet van een 'trouweloozen inlander', maar van den overgeloopen Engelschen sergeant Pauly. Zoo hieruit eene gevolgtrekking te maken is, zou zij deze zijn: dat het minder gevaarlijk is, veel inlandsche soldaten te hebben, dan Europeanen van vreemden landaard!

In ieder geval leert ons de geschiedenis van 1811, dat eerst op en na 26 Augustus, toen de bevelhebbers fouten op fouten hadden begaan, de tegenstand van onze zijde gebrekkig werd; dat vóór dien datum het 'overtuigend voorbeeld verkregen was dat onze inlandsche (vooral de Amboineesche en Boegineesche) soldaten den vijand weêrstaan en moedig bevochten hadden' (Coblijn, blz. 123). Zoo wij toen het onderspit hebben moeten delven, - de schuld daarvan is nooit geweten aan de numeriek zoo groote meerderheid van het inlandsch element in onze gelederen.

Zoodra, in 1814, het vooruitzicht bestond, dat de Indische koloniën weder onder de Nederlandsche vlag zouden terugkeeren, benoemde de Souvereine Vorst eene commissie, bestaande uit den gewezen Gouverneur-Generaal Janssens, den Kolonel (later Commissaris-Generaal) Van den Bosch, den Kolonel (later Luitenant-Generaal) De Koek en den Kolonel Van Diermen, om voorstellen te doen betreffende de organisatie der koloniale troepen.

De commissie stelde eene organisatie voor tot een totaal van 5125 Europeanen en 5350 inlanders.

Vergelijkenderwijs met vroeger dus betrekkelijk veel Europeanen, waarvoor de commissie echter goede redenen had; n.l. 'dat de inlandsche Vorsten, welke in de laatste jaren veel van de Europeanen hebben geleden, eene vrij aanzienlijke macht op de been kunnen brengen, waarom het ook vooral noodzakelijk is, aan deze weerstand te kunnen bieden.....' 'De militaire macht op het eiland Java' moest dus, 'ten minste tegen de inlandsche Vorsten, op eenen vrij respectabelen voet' worden gebracht(†).

De staatkundige verhoudingen op Java - en ook, over het geheel genomen, op de Buitenbezittingen - zijn intusschen in de sedert verloopen 70 jaren zoozeer in ons voordeel veranderd, dat, naar het ons voorkomt, het door de commissie aangegeven motief, om nagenoeg even-

(*) *Indisch Militair Tijdschrift*, 1871, blz. 219.
(†) Id. Id. Id. 1880, II, blz. 83.

veel Europeesche als inlandsche militairen te hebben, thans niet meer van kracht is.

Zooals bekend is, hadden wij, na de herstelling van het Nederlandsch gezag in Indië, al spoedig, ook in militairen zin, de handen vol: vóór 1825 belangrijke expeditiën naar Palembang en Celebes, minder belangrijke naar Sumatra's westkust en Borneo's westkust; van 1825-1830 den Java-oorlog; na 1830, tot 1837 toe, steeds toenemende krachtsinspanning ter westkust van Sumatra.

Hoe, in dat tijdvak, de verhouding tusschen Europeesche en inlandsche soldaten is geweest, hebben wij slechts gebrekkig kunnen nagaan(*). En de wetenschap daarvan zou ook minder nut hebben, omdat wij destijds bij onze oorlogen, speciaal in den Java-oorlog en op de westkust van Sumatra, steeds een ruim gebruik maakten van inlandsche hulptroepen. Juist als steun voor die hulptroepen was een betrekkelijk hoog cijfer van Europeanen bij de geregelde troepenmacht uit den aard der zaak hoogst wenschelijk; en wanneer - zooals wij meenen te mogen aannemen - vóór 1830 bij die troepenmacht in den regel niet *veel* meer inlandsche soldaten zijn ingedeeld geweest, dan er Europeesche beschikbaar waren, dan is dat stellig geenszins een bewijs, dat wij thans, nu over 't algemeen geene hulpbenden meer door ons worden gebezigd, dezelfde verhouding tusschen Europeanen en inlanders bij het staande leger moeten behouden, welke destijds noodig was.

De geschiedenis van den Java-oorlog is daar, om te bewijzen, dat onze inlandsche soldaten, en zelfs de hulptroepen, die aan onze zijde streden, volkomen te vertrouwen waren; en te recht zegt Coblijn (blz. 126): ‘De trouw van onze inlandsche soldaten was, bij de soms jarenlange oorlogen, die wij tegen hunne land- en geloofsgenooten voerden, bewonderenswaardig!’

Weitzel zegt in zijn *Oorlog op Java* (I, blz. 12), dat het geheel uit inlanders samengesteld legioen van Mangkoe Negoro in dien oorlog ‘groote diensten bewezen heeft’. Te recht: die inlanders zijn ons even trouw geweest als onze inlandsche soldaten. Men herinnere zich slechts de verdediging van den Kraton van Djokdjokarta, in het begin van den Java-oorlog, waarop ook Coblijn met een enkel woord (blz. 124) wijst. De bezetting telde 365 Europeanen, 912 inlanders; en onder de laatsten waren slechts twee compagnieën (162 man) geregelde troepen; de overige 750 man behoorden tot evengenoemd legioen (600 man) of tot de lijfwachten der inlandsche Vorsten.

De Kraton was al spoedig geheel ingesloten, zoodat er gebrek ontstond aan voedsel en drinkwater; ‘de ellende begon een zeer hoogen trap te bereiken’ (Weitzel, I, blz. 74), en weldra begon ‘de honger vreeselijk te woeden’ (Weitzel, I, blz. 79). Toch hielden de troepen - de inlandsche evenzeer als de Europeesche - manmoedig

(*) Enkele cijfers geeft De Waal (*Onze Indische financiën,* II, blz. 125): 1832: - zonder de officieren - 6300 Europeanen en 7700 inlanders; 1838: 7500 Europeanen, 11600 inlanders.

vol, totdat eindelijk Cochius hulp bracht en, weinige dagen later, de Generaal De Kock den vijand dwong, het beleg op te breken.

.....'Daar stonden zij, die wakkere soldaten, bleek en vermagerd door honger en vermoeienis, maar met den glans van rechtmatige zelfvoldoening op het gelaat, en met het bewustzijn, zich hoog verdienstelijk jegens het vaderland gemaakt te hebben'.... Zoo spreekt Weitzel (blz. 84), zeer te recht, over de 'grootsche daden' van de 'edele verdedigers van Djokdjokarta', *die voor twee derde gedeelten uit inlanders bestonden.*

Wil men een ander voorbeeld, waaruit blijkt, wat men zelfs met *uitsluitend* inlandsche troepen doen kon?

Men sla dan het aangehaalde werk van Weitzel (blz. 96 en 98) op en zie, hoe de Luitenant Hilmer met 36 inlandsche soldaten en met 300 man hulptroepen onder den regent van Magelang uitrukte en den overmachtigen vijand verdreef:

'Hij overviel de opstandelingen, dreef hen met achterlating van al wat zij bezaten, zelfs van vele wapenen, op de vlucht.... Menigmaal gaf hij hun nog duchtiger lessen: den 18^{den} Augustus 1825 rukte hij op uit zijn bivak, versloeg 2000 opstandelingen en verbrandde 12 dessa's waarvan de inwoners zich niet wilden onderwerpen..... Een even goeden uitslag hadden de gevechten welke hij op den 21sten en 22sten, en vooral op den 24sten leverde: toen versloeg hij eene aanzienlijke macht, die met veel orde handelde en waarbij zich eene menigte geweren bevonden.....'

Men vergete niet, dat het hier Javanen waren, die, onder Europeesche aanvoering, optrokken tegen hunne landslieden en geloofsgenooten!

Den 27sten Augustus leverde Hilmer met zijne inlandsche troepen een 'schoon en gelukkig' gevecht tegen den vijand, die op 3000 koppen geraamd werd en over een paar honderd geweren beschikte; onder diens vuur werd de rivier 'met de grootste moeite en gevaren' overgetrokken; een sergeant maakte met tien man eene omtrekkende beweging, en de vijand werd tot den aftocht gedwongen (Weitzel, blz. 105).

Om niet te uitvoerig te worden, willen wij niet verder van den Java-oorlog spreken. Wie overtuigd wil worden, dat onze inlandsche soldaten in dien oorlog zich doorgaand hebben onderscheiden door *moed* en door *trouw*, bestudeere het schoone werk van den tegenwoordigen Minister van Oorlog in zijn geheel!

Slechts willen wij in herinnering brengen, dat De Vaynes van Brakell in zijne *Verdediging van Nederlandsch-Indië* (blz. 494 en 495) van onze inlandsche soldaten de volgende getuigenis gaf: '*Zelfs gedurende den oorlog op Java weet men zich geene voorbeelden van afval noch van desertie te herinneren*, hoewel toen inboorlingen tegen inboorlingen, meermalen Javanen tegen Javanen streden'.... 'Buiten Java wordt de Javaan erkend een uitstekend goed soldaat op te leveren, minstens

gelijkstaande met den Madurees, maar in zijn eigen land wordt hem die hoedanigheid - wellicht ten onrechte - minder toegekend. Het zou trouwens niet onnatuurlijk zijn als het erop aankomt, landgenooten te bedwingen, en toch is het de waarheid, *dat ze in den zesjarigen oorlog op Java nimmer met de opstandelingen heulden.....*'

Toen De Vaynes van Brakell dit schreef (1859-1863), was hij, natuurlijk, onder den indruk van den Britsch-Indischen opstand van 1857, welke opstand wel 'een ieder zal hebben overtuigd hoe wenschelijk het ware, dat onze legermacht in den Oosterschen Archipel geheel uit Europeanen en dan nog liefst uit Nederlanders kon bestaan' (blz. 484). Maar, zoo zulks reeds èn practisch èn financieel tot de onmogelijkheden behoort, het zou ook niet geraden zijn: zoowel omdat groote verliezen dan niet tijdig kunnen worden aangevuld, als omdat den inboorlingen eene 'onovertreffelijke hebbelijkheid en geschiktheid voor den bergoorlog'.... 'als het ware ingeschapen is' (blz. 485).

De Vaynes van Brakell kwam, na zorgvuldige overweging, tot de volgende conclusie (blz. 494):

'De ondervinding, sedert 1816 opgedaan, heeft geleerd dat in onzen Archipel, tot handhaving van het gezag, volstaan kan worden met eene organisatie, die het derde gedeelte des legers aanwijst als te bestaan uit Europeanen of daarmede gelijkgestelden' (onder deze laatsten rekent hij, behalve de Mestiezen, ook de Amboineezen). 'Bij zulk eene organisatie heeft men nooit of nimmer een zweem opgemerkt van militairen opstand tegen ons gezag.....'

Wij moeten hierbij opmerken, dat De Vaynes, bij het aangeven van deze verhouding, niet het oog had op de gewone vredesformatie, maar op de formatie in tijd van oorlog, wanneer de noodige uitbreiding nagenoeg alleen uit het inlandsch element kan worden verkregen. Hij zou dus *niet* beweren, dat wij op dit oogenblik, bij eene formatie van cc. 30,000 man, met 10,000 Europeanen zouden kunnen volstaan, maar wel, dat wij, die thans over 15,500 Europeanen en Amboineezen kunnen beschikken, het inlandsch element *tijdelijk* zelfs tot 31,000 man zouden mogen opvoeren.

Hieruit volgt, dat De Vaynes er zeker geen bezwaar tegen zoude hebben, om op dit oogenblik weder te doen, wat men in 1876 en 1877 gedaan heeft, en, zoolang de toestand in Atjeh dat wenschelijk maakt, ons Indisch leger met inlandsche soldaten uit te breiden, zoodat het totaal van deze van 14,500 op 20- à 21,000 man wordt gebracht.

In ieder geval verzet zich daartegen niet, wat de geschiedenis ons leert. In de eerste helft dezer eeuw heeft het Indische leger zeker niet minder lauweren ingeoogst dan later; en hoe was de organisatie destijds?

In 1848 - van andere jaren zijn ons geene juiste cijfers bekend - telde de organisatie(*) op voet van vrede: 8861 Europeanen, 545 Am-

(*) De Waal (*Onze Indische financiën,* II, 1877, blz. 129-130) geeft verschillende *sterkte*-cijfers van 1833-1876.

boineezen, 11458 inlanders; op groot compleet: 8861 Europeanen, 545 Amboineezen, 15298 inlanders.

Het ‘groot compleet’ werd verkregen, door elke compagnie, van alle wapens, met 25 inlanders te versterken en de garnizoensbataljons en compagnieën met 20% der sterkte aan te vullen.

Op ‘voet van oorlog’ zou bovendien elke compagnie cavalerie met 25, elke compagnie infanterie, artillerie of sappeurs met 50 inlanders en de garnizoenstroepen met 30% vermeerderd worden.

Men rekende dus toen wel meer op het inlandsch element dan tegenwoordig!

Toch zou er veeleer reden zijn voor het omgekeerde. Vooreerst, omdat de formatie aan Europeanen destijds steeds verre van compleet was; maar ten tweede, omdat het gehalte der Europeanen toen veel te wenschen overliet.

De Waal (*Onze Indische financiën*, II, blz. 148) deelt ons mede, dat Van der Capellen reeds in December 1819 schreef: ‘Het schuim van vreemde legers zal weldra het leger onzer koloniën uitmaken’; en dat men vóór 1852, bij gebrek aan beter, het Europeesch gedeelte van het Indisch leger, behalve uit vreemdelingen ‘zonder bekende antecedenten’, geregeld aanvulde uit ‘Nederlandsche soldaten der strafdivisiën, der tweede klasse van discipline, of tot detentie verwezen, lieden uit de bedelaarskoloniën, geaboleerden uit de gevangenissen...’

In 1846 werd de Generaal Von Gagern uit Nederland gezonden, om een onderzoek in te stellen omtrent den toestand van de levende en doode strijdkrachten in Indië. Het is reeds verscheidene jaren geleden, dat wij zijn (weinig bekend) verslag onder de oogen hadden; wij vertrouwen, dat het niet als ‘schending van ambtsgeheim’ zal worden aangemerkt, indien wij hier mededeelen, wat wij ons herinneren van Von Gagern's beoordeeling der Europeesche en inlandsche soldaten.

Het gehalte der Europeanen liet, vooral door hunne vrij algemeene neiging tot dronkenschap, veel te wenschen over; een aanzienlijk getal was reeds eenmaal gedetineerd, gedegradeerd of in de 2de klasse van militaire discipline geplaatst (en dus met den rotan gestraft) geweest. De kaders konden slechts door uitzending uit Nederland voltallig gehouden worden.

De Amboineezen waren te prijzen wegens hun goed gedrag, hunne gehoorzaamheid aan de krijgswetten en hunne intelligentie, waarin zij den Europeaan nabij kwamen.

De inlandsche soldaten hadden zich, wanneer zij goed geëncadreerd waren door Europeesch kader en gesteund werden door Europeesche compagnieën, te velde dikwijls zeer gunstig onderscheiden.

Zoo ongeveer luidde het oordeel van Von Gagern. Alzoo had men, omstreeks 1848, minder Europeanen en Amboineezen dan inlanders; de eersten van veel slechter gehalte dan thans - maar toch getuigde Baud in dien tijd van het Indisch leger te recht, dat het zich (in

militaire waarde) met elk ander leger van dezelfde sterkte ter wereld meten kon.

Ook hieruit blijkt o.i., dat men, om een *zeer goed* Indisch leger te behouden, niet behoeft vast te houden aan den - naar het schijnt - in den laatsten tijd door velen aangenomen regel, dat er altijd minstens evenveel Europeanen en Amboineezen als inlanders in dat leger behooren te zijn.

Bij de, naar aanleiding van Von Gagern's voorstellen, in 1853 voorgeschreven formatie van het Indische leger rekende men (zie De Waal, t.a.p., blz. 126) op 10193 Europeanen, 1744 Amboineezen en 14589 inlanders.

Maar niet alleen, dat dus het aantal inlanders dat der Europeanen alreeds niet onbelangrijk overtrof, - men rekende daarbij, dat in oorlogstijd het leger nog met 10- à 12,000 man, uitsluitend inlanders, zoude worden versterkt.

Onze leger-organisateurs van dien tijd waren dus ook nog niet overtuigd, dat alleen vermeerdering van Europeanen heil kon aanbrengen: juist voor de tijden, die komen konden en waarbij de trouw en de dapperheid der inlanders op eene zware proef zouden worden gesteld, rekenden zij uitsluitend op uitbreiding van het inlandsch element!

En wij vragen nu, ook op grond van hun voorbeeld, alweder, welk bezwaar er op historischen grond kan worden aangewezen, om de verhouding, in 1853 als deugdelijk erkend, zoo noodig opnieuw aan te nemen en, bij 15,500 Europeanen en Amboineezen, te rekenen op 20- à 21,000 inlandsche soldaten?

Vóór den Atjeh-oorlog is in de verhouding van 1853 weinig veranderd. Ult^{o}. 1870 telde de formatie 11417 Europeanen, 763 Amboineezen, 14640 inlanders.

De vraag zou dus alleen nog kunnen zijn, of de ondervinding, in Atjeh opgedaan, tegen de militaire waarde der inlanders pleit?

De geschiedenis van onzen strijd in Atjeh geeft daarop, naar onze meening, een ontkennend antwoord. Maar ‘onze meening’ zou hier weinig gewicht in de schaal leggen; liever halen wij aan, wat de Minister van Koloniën den 27sten September 1875 in de Tweede Kamer zeide: ‘Na de uitvoerige berichten, welke ik heb gehad omtrent de inlandsche soldaten, die aan de zijde van Europeesche militairen in Atjeh strijden, kan ik mededeelen *dat op hun moed*, *gedrag en wedijver met de Europeesche wapenbroeders niet de minste aanmerking te maken is.* De meest voldoende getuigenissen worden omtrent hen door Generaal Pel afgelegd.....’

Toch had de krijgsmacht in Atjeh in de jaren 1874 en 1875 in *hoogst* ongunstige omstandigheden verkeerd!

Ook later hebben de inlandsche soldaten steeds aan de goede verwachting, die men van hen had, beantwoord. De Kolonel Coblijn, die

in 1878 en 1879 in Atjeh was, schrijft (blz. 107): ‘Wij hebben de inlandsche soldaten altijd hoogst kalm in het vuur gezien; dooden en gewonden vielen om hen heen, zonder dat zij een oogenblik hunne bedaardheid verloren. Wij hadden te velde een groot vertrouwen in de twee inlandsche compagnieën van ons bataljon.....’

Men heeft er dan ook, in 1876 en 1877 vooral, niet tegen opgezien, om, toen tijdelijke uitbreiding van het Indische leger noodzakelijk was, die uitbreiding vooral te zoeken in het inlandsch element: men had toen 17,000 Europeanen en Amboineezen tegen 21,000 inlanders; en wanneer die cijfers later belangrijke vermindering hebben ondergaan (ult^{o}. 1886 hadden wij, tegenover 15,500 van de eerste, nog geene 14,500 van de laatste categorie), dan is de reden daarvan geenszins te zoeken in de overweging, dat de inlandsche soldaten in een of ander opzicht niet zouden deugen, maar veeleer in de misplaatste zuinigheid, die, ten aanzien van het leger vooral, van 1879 tot 1886 aan het woord was.

Alle deskundigen, staatslieden zoowel als militairen van beroep, zijn overtuigd, dat alle pogingen in het werk moeten worden gesteld, om ons leger in Nederlandsch-Indië, met den meesten spoed, weder te maken tot een *krachtig* leger.

Wij meenen, dat de voorgaande bladzijden voldoende gegevens bevatten voor het betoog, dat er, naar verhouding, nooit meer Europeanen en minder inlanders bij dat leger geweest zijn dan thans en dat, ook in andere opzichten, de versterking van het leger met gerustheid kan worden gezocht daar, waar zij dadelijk te vinden is: aan de zijde van het inlandsch gedeelte. Daaruit volgt, dat de organisatie van het leger steeds zoo moet worden ingericht, dat, wanneer noodig, tegen eene uitbreiding van het inlandsch element geen bezwaar bestaat.

Maar, om niet weder verkeerd begrepen te worden, moeten wij uitdrukkelijk verklaren, geenszins te bedoelen *inkrimping* van het Europeesch element. Integendeel: hoe sterker dit laatste is, hoe beter men voor alle eventualiteiten gedekt zal zijn. Doch wanneer op een gegeven oogenblik eene *belangrijke* versterking van het leger noodig is, dan kan men niet genoeg Europeanen, wèl genoeg inlanders krijgen; en het is o.i. altijd verstandig, wanneer men in de eerste plaats streeft naar het dadelijk bereikbare.

Daar zijn intusschen verschillende redenen, om niet - b.v. uit overweging, dat inlanders minder kosten dan Europeanen, - de werving van de laatsten te verwaarloozen.

De voornaamste is wel deze, dat, wanneer Nederland eens in een oorlog betrokken of daarmede ernstig bedreigd mocht worden, de toevoer van Europeanen geheel gestaakt wordt; en zelfs wanneer de

toestanden in Indië ongunstig zijn, zoodat men versterking van het Europeesch gedeelte des legers zeer noodig zou achten, dan levert de werving juist het minst op. Het is dus zaak, bij de bepaling van het aantal Europeanen niet te zuinig te zijn en steeds daarbij het oog gevestigd te houden op de kwade dagen, die komen kunnen.

Eene andere reden is, dat, wanneer het leger - zooals thans - veel geleden heeft door een langdurigen oorlog en door ziekten, het des te eerder weer in orde kan worden gebracht door een tijdelijk overcompleet, zoowel aan kader als aan manschappen, zoowel aan Europeanen als aan inlanders. Welk een zegen zou het b.v. thans zijn, indien dat overcompleet zoo groot was, dat men slechts korpsen naar Atjeh behoefde te zenden, uit volkomen gezonde, goed geoefende en goed gedisciplineerde manschappen bestaande; dat men de ongezonde en afmattende garnizoensdiensten mede aan afzonderlijke korpsen kon opdragen en daarentegen allen, die physiek of moreel geleden hadden, in gezonde garnizoenen kon vereenigen, om weder op hun verhaal te komen, hunne gezondheid geheel te herkrijgen en weder duchtig geoefend te worden!

Wij zijn dus voorzeker groote voorstanders ook van tijdelijke uitbreiding van het aantal Europeanen, voor zoover die uitbreiding te verkrijgen is, *zonder dat de hand wordt gelicht met de eischen van goed gedrag en van goed gestel.* Wij willen wel de kazernes, maar niet de strafdetachementen en gevangenissen en evenmin de hospitalen bevolken.

Maar aan den anderen kant moet men er steeds op bedacht zijn, dat de toevoer van Europeanen gedurende korteren of langeren tijd kan worden gestaakt of belemmerd; dat hun aantal derhalve vermindering kan ondergaan, en dat men dan wel verplicht is, wil men een krachtig leger behouden, des te meer te rekenen op het inlandsch element. Daarom moeten alle krachten worden ingespannen, om het militair gehalte van dit element zoo hoog mogelijk op te voeren; en dat met kans op goeden uitslag te doen, is alleen mogelijk met *een talrijk en deugdelijk Europeesch kader.* Men zal beter voor alle eventualiteiten gewaarborgd zijn met een sterk en goed kader en een kleiner aantal Europeesche soldaten, dan wanneer dit aantal grooter is, maar het kader te wenschen overlaat.

Bij de te verwachten reorganisatie der infanterie lette men er derhalve in de eerste plaats op, dat de inlandsche compagnieën worden voorzien van een kader, dat aan alle eischen voldoet en zóó talrijk is, dat het onder alle omstandigheden voldoende *blijft;* zoowel wanneer er enkelen ontbreken, als wanneer men zich verplicht ziet, de compagnieën tijdelijk sterker te maken, dan de normale organisatie aangeeft.

Inlandsche soldaten zijn ten allen tijde in voldoende hoeveelheid te verkrijgen: men zorge daarom - wij herhalen hier, wat wij reeds vroeger schreven, - in de eerste plaats voor de goede oefening, het

goede toezicht, de deugdelijke leiding, in het garnizoen en te velde, van die inlandsche soldaten.

Wanneer men dat doet, zal men - de geschiedenis heeft het geleerd - waarlijk niet tegen vermeerdering van hun aantal behoeven op te zien!

Niet uit een militair oogpunt, maar evenmin uit overweging, dat de inlandsche soldaten tot het 'overheerschte ras' behooren en Mahomedanen zijn. Een inlandsch soldaat is reeds, na korten tijd in den militairen dienst doorgebracht te hebben, volkomen geëmancipeerd; en nog altijd is waar, wat de Generaal Kroesen in 1870 rapporteerde: 'Zoowel onder de Europeesche als onder de inlandsche militairen heerscht een goede geest, en in het algemeen tevredenheid over hunne verzorging en behandeling. Ook de verhouding tusschen de Europeesche en inlandsche landaarden is goed en kameraadschappelijk. Tusschen de inlandsche militairen en de inheemsche bevolking wordt geene bijzondere gemeenzaamheid, maar integendeel eene vrij scherpe afscheiding aangetroffen' (*Koloniaal Verslag* van 1871, blz. 15).

Ook daarom stemmen wij volkomen in met de verklaring van den Kolonel Coblijn (blz. 108): 'Onze militaire ondervinding en vooral onze studie hebben ons geleerd, dat men de deugdelijkheid van een leger *minder* moet zoeken in de nationaliteit (der soldaten), maar veel meer in deugdelijke organisatie, deugdelijke legerinstellingen en deugdelijke oefeningen.'

Wanneer op deze drie alle nadruk wordt gelegd, kan men de - zooals wij hebben trachten aan te toonen - geheel ongemotiveerde vrees voor den moed en de trouw onzer inlandsche soldaten gerust laten varen. Dan zullen deze in de toekomst, meer nog dan tot dusverre, ongetwijfeld toonen te zijn *een zeer te waardeeren element van het Indische leger.*

Den Haag, Februari 1888.

E.B. KIELSTRA.

Heraclius.

Onder de Byzantijnsche keizers zijn er weinig, die zulk een tragisch lot gehad hebben als Heraclius. Uit diepe vernedering verheft hij zich door buitengewone inspanning, behaalt de heerlijkste overwinningen en trekt zegepralend zijne hoofdstad binnen. Vervolgens verliest hij het grootste gedeelte zijner veroveringen aan een nieuwen vijand, terwijl hij vergeefs telkens nieuwe legers en veldheeren zendt en door tegenspoed en verraad tot wanhoop gebracht wordt. Hierdoor in zijne geestvermogens gekrenkt, komt hij terug en kwijnt nog eene poos voort, totdat hij als een waanzinnige sterft. Deze tragische figuur is door den heer Kleon Rangawis, Grieksch Consul en gevolmachtigd Minister te Sophia in Bulgarije, in een treurspel geschilderd, hetwelk wij hier beknopt willen beschrijven.

Het stuk omvat de geheele regeering van Heraclius en houdt zich dus in het geheel niet aan de drie eenheden der Fransche classische tragedie. Het is veel meer in den trant van Shakespeare, ook hierin, dat er soms grappige tooneelen in voorkomen. Ook is het met groote afwisseling geschreven. De groote heeren en dames spreken het meest verfijnde Grieksch, doch het volk bedient zich meer van plebejische uitdrukkingen en woordvormen, terwijl aan vreemden, die Grieksch spreken, het tegenwoordige Klein-Aziatische Grieksch wordt in den mond gelegd. Dit bevordert de levendigheid ongemeen.

Het eerste bedrijf vertoont ons de vernedering van Heraclius, die, nadat hij Constantinopel van den tiran Phocas verlost en groote verwachtingen opgewekt had, zich door liefde voor zijne schoone nicht, Martina, liet bewegen, om tegen de voorschriften der Grieksche Kerk, die alle huwelijken met bloedverwanten verbiedt, met haar te trouwen. De Patriarch Sergius had het hem zoeken af te raden, doch nadat hij gezien had, dat dit niet baatte, de zwakheid gehad het huwelijk in te zegenen.

Dit huwelijk is de bron van ellende voor het geheele leven van Heraclius, die onophoudelijk door liefde aan de ééne en schuldbewustzijn aan de andere zijde geslingerd wordt.

De Avaren zijn ten Noorden van Constantinopel gekampeerd en de Perzen aan de overzijde van den Bosporus. Ondertusschen zit Heraclius

bij zijne schoone vrouw en heeft zijne schatten reeds naar Carthago gezonden, werwaarts hij voornemens is te vlieden. Hij beproeft nog een mondgesprek met den Khan der Avaren, doch wordt daarbij verraderlijk overvallen en komt met groote moeite weder de stad binnen. Zijne vrienden, Bonus en Nikitas, zoeken hem tot meer geestkracht op te wekken. Hij begint naar hen te luisteren, maar beproeft eerst nog een mondgesprek met den bevelhebber der Perzische troepen aan de overzijde van den Bosporus en wil een gezantschap naar Chosroës, den Koning der Perzen, zenden. Hierop neemt Nikitas op een oogenblik, dat hij met Heraclius alleen is, deze gelegenheid waar, om hem met groote vrijmoedigheid zijne verwijfdheid onder het oog te brengen, en laat zich hierbij zóó oneerbiedig over de Keizerin uit, dat Heraclius zijn zwaard trekt, doch weldra tot inkeer komt en erkent, dat Nikitas de waarheid gezegd heeft. Op eens verschijnt Martina en Nikitas vertrekt. Martina heeft lont geroken en bezigt allerlei verleidelijke kunsten, om Heraclius bij haar te houden, als de Patriarch Sergius wordt aangediend. Deze brengt de tijding, dat het kruis van Golgotha, hetwelk door Helena, de moeder van Constantijn den Groote, was teruggevonden, door de Perzen was weggeroofd. Nu is Heraclius niet meer te weerhouden; de geest des Heeren komt over hem; hij verlaat zijn paleis, zonder afscheid van Martina te nemen, begeeft zich naar de St. Sophia en zweert voor het altaar, dat hij het H. kruis zal heroveren. Hij weet het volk tot ijver te ontvlammen, en terwijl hij de verdediging der stad aan den Patriarch Sergius en den Magister Bonus toevertrouwt, trekt hij, door den Patriarch van een gewijd vaandel voorzien en uit de kerkelijke schatten rijkelijk met geld ondersteund, met een vrij groot leger de stad uit, laat zich met schepen, daar de Grieken de zee beheerschten, ten Zuiden van den Hellespont aan land zetten en trekt Azië in. Natuurlijk wordt nu de bedreiging van Constantinopel door de Perzen opgeheven en dezen, die vroeger veroveraars waren, moeten nu op zelfverdediging bedacht zijn.

Nu volgen er allerlei veldslagen in Azië, die natuurlijk niet op het tooneel gebracht worden, doch waarvan het verhaal in de legerplaats aankomt, o.a. eens toen, om een staaltje van het Shakespeariaansche invlechten van grappige tooneelen te geven, eene marketentster en een paar soldaten juist bezig waren, een pralenden, doch lafhartigen hoofdman met sneeuwballen te gooien.

De tijding der zegepralen van Heraclius wordt door Athalarichos naar Constantinopel gebracht, waarbij deze tevens een korps ruiterij tot hulp aanvoert. Athalarichos beproeft nu nog een onderhoud met den Chan der Avaren, dat geheel vruchteloos afloopt en met eene uitdaging eindigt. De hierop volgende strijd is hevig, maar terwijl de Patriarch het volk door een afbeeldsel van de H. Maagd, de patrones der stad, opwindt, neemt de Magister Bonus de beste maatregelen. Eene Russische flottielje van duizend kleine scheepjes, die de Avaren wilde helpen,

wordt door de Grieksche galeien overzeild; de stormtorens der Avaren worden, zoodra zij bij den muur komen, door de Grieken, die er uit de hoogte vuur op werpen, in brand gestoken, en Athalarichos doet een stouten uitval met de ruiterij en verslaat de Avaren geheel. Deze heerlijke overwinning wordt hoofdzakelijk aan de bescherming der H. Maagd toegeschreven, hetgeen in zóóverre juist was, als alléén door godsdienstige dweepzucht èn Heraclius èn het volk van Constantinopel tot zulke inspanning waren in staat gesteld; al is het waarschijnlijk, dat Heraclius, terwijl hij werkeloos scheen, in het geheim wapens gekocht en soldaten aangeworven had, daar de grootste dweepzucht zulke dingen niet kan improviseeren. Voor de eenheid van het stuk was het echter meer bevorderlijk, dit te verzwijgen.

Heraclius zet ondertusschen zijne overwinningen voort, totdat hij de hoofdstad van Perzië en de schatten van Chosroës bemachtigd, een anderen koning in Perzië aangesteld, het H. kruis teruggekregen en een eervollen vrede gesloten heeft. Nu wordt er een prachtig overwinningsfeest gevierd; eene heerlijke godsdienstige plechtigheid wordt in de St. Sophia gehouden, en het schijnt, dat alle leed is doorgestaan en er nu eene gelukkige periode aanbreekt. Doch het was, helaas! geheel anders.

Na zijne zegepraal trekt Heraclius met het H. kruis naar Jeruzalem en doet het weder op Golgotha oprichten. Dit geschiedt met groote plechtigheid en na de oprichting knielt de Keizer met al het volk neder en allen aanbidden het weder opgerichte teeken der Verlossing. Hierna verlaten zij Golgotha in diepe stilte.

Na eenigen tijd begeeft Heraclius zich alleen naar Golgotha. Nu de spanning der laatste jaren voorbij is, komen zijne oude gewetensbezwaren, wegens zijn huwelijk, weder terug. Hij geeft zich aan treurige bespiegelingen over en op eens verschijnt hem een spook. Hij ziet Mahomed, die met de halve maan op den tulband en het kromme zwaard in de vuist over brand en lijken nadert. Deze verschijning ontstelt hem zóó, dat hij bezwijmt. Weldra komen zijne vrienden Nikitas en Theodorus hem zoeken; hij ontwaakt op hunne nadering en verneemt van hen, dat de verschijning, die hij gezien had, met de werkelijkheid overeenkwam, daar de Mahomedanen de grenzen des rijks zijn binnengetrokken. Hiertegen worden nu tweeërlei maatregelen genomen. Aan den éénen kant wordt beproefd, door nauwkeurige definities der natuur van Christus de oneenigheid in de Kerk te doen ophouden; aan den anderen kant worden de beste legers en veldheeren tegen de Arabieren gezonden. Het ééne baat evenmin als het andere. Door de pogingen, om de éénheid in de Kerk te herstellen, ontstaan nieuwe sekten en de vervolgde ketters verwachten meer verdraagzaamheid van de Mahomedanen dan van de orthodoxen; de soldaten, die vroeger tegen de Perzen zoo dapper gestreden hadden, zijn krachteloos tegen de dweepzucht der Arabieren. Heraclius ziet hierin eene goddelijke straf wegens zijn huwelijk, geeft den moed op, neemt het H. kruis weder uit Jeruzalem

weg en keert daarmede naar Constantinopel terug. Hij is door dit alles zóó geknakt, dat hij de zee niet meer zien kan en over eene aan weerszijden met groene takken voorziene schipbrug de hoofdstad binnentrekt. Hij wordt met diep medelijden door de bevolking, die hem oprecht liefhad, ontvangen en trekt zich geheel in zijn paleis terug, waar hij in wezenloosheid verzinkt, terwijl het rijk in zijn naam door de Keizerin Martina en zijne beide zonen, Constantijn uit een vorig huwelijk en Heracleonas uit dat met Martina, bestuurd wordt. Weldra sterft Constantijn en de algemeene overtuiging, dat hij door zijne stiefmoeder vergiftigd is, veroorzaakt een schrikkelijk oproer. De Patriarch Sergius tracht de menigte tot bedaren te brengen, doch tevergeefs. Zij dringt naar het paleis, verovert dit na korten tegenstand, waarbij een paar oude vrienden van Heraclius en Martina dapper strijdend sneuvelen, en maakt zich van Martina en Heracleonas meester, die ellendig verminkt in ballingschap gezonden worden.

Heraclius zit ondertusschen in een afgelegen gedeelte van het paleis in een tuin in gezelschap van zijne oude vrienden Nikitas en Pisidis. Dezen spreken, in de meening, dat Heraclius er niets van merkt, over de gruwelen, die geschied zijn. Heraclius echter had toen juist een helder oogenblik; hij begrijpt alles, zegt, dat hij nu meent alle straf voor zijne overtreding geleden te hebben, en sterft in de overtuiging, dat hij vergeving heeft ontvangen en de zalige rust zal verwerven.

Het is een eigenaardig genot, zulk een stuk in beschaafd, al is het geen Attisch, Grieksch te lezen. Wij bevinden ons hier in eene geheel andere wereld dan onder de Pelopiden en Labdakiden van het oude treurspel, en het bovennatuurlijke element is geheel anders. Dit stuk is te beschouwen als eene uitstekend gelukte navolging van Shakespeare. De éénheid ervan is te zoeken in den strijd, die door het verboden huwelijk in de ziel van Heraclius ontstaan was. Deze houdt hem in het begin werkeloos, wordt later door de geweldige inspanning van den oorlog tegen de Perzen onderdrukt, komt na het ophouden dier inspanning weer boven en doet hem eindelijk, nadat alle pogingen, om den Islam te stuiten, mislukt zijn, tot wezenloosheid vervallen. Toen hij even hieruit was bijgekomen en het rampzalige uiteinde zijner geliefde Martina vernam, maakte deze laatste slag een eind aan zijn leven.

Wanneer iemand dit treurspel met eenige opmerkzaamheid leest, dan zal hij ongetwijfeld erkennen, dat de hedendaagsche Grieksche literatuur lezenswaardige stukken oplevert en dat alleen een ijdel vooroordeel kan volhouden, dat Griekenland na den slag van Chaeronea voorgoed geëclipseerd is.

Amersfoort, 15 Februari 1888.

D. BURGER.

Mijn kind is mijn kind.

VI.

Diepe teleurstelling trof Alex, toen het 's morgens vroeg in Rotterdam bijster onstuimig weder was. Maar ‘Cleve lag een heel eind ver en daar kon het anders zijn.’ Doch ook te Utrecht en te Arnhem was het regen en wind... Helaas! van den wandelrit, op welken hij ten minste zóóveel zeggen zou, dat Marie wel begrijpen moest, dat er meer zou volgen, van dien wandelrit zou wel niets komen... En om mee te ontbijten, kwam hij te laat...

Ja, voor het ontbijt kwam hij te laat; te meer, omdat er in de zaal ontbeten was om het ongunstige weder, en omdat Mevrouw Van Kralingen het - misschien daarom - kort gemaakt had. Mevrouw Wielderoo vernam: zij had brieven te schrijven en de meisjes mochten ook wel gebruik maken van het ongunstige weder; die hadden immers ook ‘die en die’ brieven te beantwoorden? Zoo zaten moeder en zoon en de hinderlijke nicht bij elkander, en hij deed het voorstel, om maar naar boven op moeders kamer te gaan. Daaraan voldeed Mama, zoo spoedig als het kamermeisje er gereed was. En daar zat Alex, eigenlijk niet anders uitvoerende dan bespieden, luisteren, of hij ook eene bekende kamerdeur hoorde opengaan... of hij ook gelegenheid zou hebben, de koningin van zijn hart een oogenblik in een portaal te zien en te spreken. Maar alles vergeefs! Aan het tweede ontbijt in de zaal verscheen zij ook niet... Mevrouw Wielderoo vernam van den schaffer, dat de dames het hare op hare kamers hadden laten brengen.

Toen er gelegenheid voor was, zei Mevrouw: ‘Schrijf!’

- Wil u dan mijn postillon d'amour wezen?’ vroeg Alex met een droeven glimlach.
- Dat meen je niet... En dat hoeft ook niet.’
- Heeft mijn vader u geschreven?’
- Neen, neen!’...

En zij vertelde, waar en op welken tijd het gebeurd was; van het hoe zweeg zij. Maar alle omstandigheden ervan werden opgehaald

en het was duidelijk, dat zij zich daarin vermeidde. En geen beter middel was er te vinden geweest, om Alex afleiding te verschaffen.

- Schrijven?' zei hij, toen dat afgehandeld was. 'Ziet u: schrijven is zoo koel; en vader heeft het dus ook niet gedaan... Ik reken nog op van middag.'...

Eerst aan den middagdisch, ditmaal niet zoo heel talrijk bezet, omdat de Zondagsreizigers ontbraken, kreeg Alex de dames te zien. Anne was heel druk met hem aan tafel, in het oog loopend druk... De lieve meid! Zij trachtte herhaaldelijk Marie in het gesprek te mengen, maar dat gelukte haar maar niet naar haar zin. Marie zat veel meer te luisteren, maar - Anne begreep er niets van - zonder Alex veel aan te zien... Anne had innig medelijden met hem.

Gelukkig was het weder in zoover opgeklaard en stil geworden, dat gedacht kon worden aan theedrinken op het terras; de plassen maakten, dat wandelen onmogelijk geoordeeld werd. Ja, de dames Van Kralingen bleven nog wel wat lang boven, maar eindelijk kwamen zij toch, Anne het eerst, ja, tamelijk veel eerder dan de anderen. En Mevrouw Van Kralingen hielp Alex zich beklagen, dat het weder den wandelrit onmogelijk gemaakt had! Maar toen Alex er een balletje van opgooide, om er nu nog een uurtje voor te gebruiken, toen waren de wegen te slikkerig, en dropen de boomen, en kon het wel opnieuw gaan regenen...

Kortom: zij bleven op het terras, en Alex gevoelde, dat hij met argusoogen gadegeslagen werd; en Mevrouw Van Kralingen lei het zoo aan, dat hij wel aanbieden moest, een 'overheerlijk gedeelte' uit Busken Huet voor te lezen, 'zoo overheerlijk', dat, toen later *Het Land van Rembrandt* verscheen, Alex zich bleek te herinneren, dat hij eenmaal 'gruwelijk het land' aan Busken Huet gehad had. Maar hij voelde, dat onder zijn lezen een paar oogen op hem gevestigd waren... Zonderling: hij las goed; maar toch, als hij later rekenschap had moeten geven van hetgeen hij gelezen had, zou hij dat kwalijk hebben kunnen doen. En toch oordeelde moeder Wielderoo, dat hij heel goed gelezen had, toen hij betoogde, het tegendeel te vermoeden en - te duchten. Maar na het voorlezen brak Mevrouw Van Kralingen op en de meisjes met haar.

Ja, als het dan niet anders kon, zou hij schrijven. Maar - schrijven! Hij, die droomde van een afdwalen met het bekoorlijke wezen, een afdwalen van de anderen in het bosch... die ervan droomde, hoe hij dan de volheid van zijn hart zou uitstorten, en - dat hij ervaren zou, hoe een meisjeshart bezwijkt... o! bekoorlijk bezwijkt voor de dringende bede, voor het stemgeluid, waarin zijne geheele ziel zou liggen...

Neen, schrijven zou eerst in den uitersten nood geschieden... Dat zou den volgenden Zondag beslist worden, want hedenmiddag...

Zóóveel had hij dan toch ervaren, dat zij hem alles behalve met onverschilligheid beschouwde...

Dat had Mevrouw Van Kralingen ook ervaren.

Twee dagen later ontstelde Alex hevig door het bericht, dat Mevrouw Van Kralingen tamelijk onverwachts Cleve verlaten had. Waarheen zij gegaan was? Vooreerst naar Coblenz. Daar zou zij beslissen, of zij naar Ems, naar Wiesbaden of naar Zwitserland zou gaan. Mama schreef verder, dat zij begreep, hoe Alex onder die omstandigheden liever niet meer naar Cleve zou komen, om daar een dag te blijven. Zij zou zich dus gereedhouden, om Zaterdag met den voorlaatsten trein huiswaarts te keeren. De buitenlucht had nu genoeg invloed gehad. 't Zou haar natuurlijk aangenaam zijn, als hij haar kon komen halen; anders zou zij de reis wel alleen met nicht Bertha ondernemen. Dat vertrek was voor Alex volstrekt geene reden, om te wanhopen; zij had genoeg aan Marie zelf gemerkt, dat hij reden had, om te hopen; maar zij had dat nog veel meer uit sommige woorden van Anne afgeleid. Hij had maar zijne maatregelen te nemen, om uit Amsterdam dadelijk bericht te ontvangen, als de dames daar thuis gekomen zouden zijn. Zeer ten overvloede voegde zij eraan toe, dat een Amsterdamsche kruier zich wel met dat bericht belasten zou.

Tegen hare verwachting kwam Alex. De beursman had aan eene omstandigheid gedacht, die zijne moeder ontsnapt was: bij Maiwald moest noodzakelijk iemand weten, waarheen de brieven gezonden moesten worden, die voor Mevrouw Van Kralingen komen konden, en het onderzoek daarnaar wilde hij zelfs niet aan zijne moeder overlaten. Want hij vermoedde, dat die iemand wel in last kon hebben, de vraagster op het dwaalspoor te brengen.

Zijn eigen onderzoek hielp hem weinig bij de dame des huizes, tot wie hij verwezen werd. Die dame begreep, ‘dat er mijnheer heel veel aan gelegen kon zijn, om te weten, waar de dames waren’, en ‘zij zou hem heel, heel gaarne op den weg helpen, maar zij wist op haar woord niets meer, dan dat die brieven poste restante naar Coblenz moesten’.

Was het vreemd, dat Alex zijne moeder in den steek liet? Dat hij nog Zaterdag naar Coblenz afreisde? Daar liep hij de hotels af... vergeefs. Alleen herinnerde zich een schaffer in ‘zum Riesen’, dat eene dame met een paar ‘wunderschöne Fräulein’ er ettelijke uren vertoefd had; hij meende voorts te weten, dat zij er op de boot naar Mannheim gewacht hadden, maar daar was hij toch niet zeker van. En aan het postkantoor was de persoon, die inlichtingen geven kon, op dien Zondag niet vóór morgenochtend te spreken.

Gesteld, dat Alex vernomen had, dat de dames te Heidelberg waren: hij zou alleen betreurd hebben, dat hij niet langer dan tot morgen-

ochtend vrijaf had; plichtgevoel was te zeer bij hem ontwikkeld, dan dat hij ook maar dacht aan eigenmachtig kantoorverzuim, te meer, omdat de ‘heeren’ zelf meer dan eens getoond hadden, dat zij daarin het voorbeeld gaven. Mismoedig kwam hij 's avonds laat in Rotterdam. Mevrouw was door een draadbericht reeds eenigermate op de hoogte. Zij zaten nog lang op. Mama kon geene reden ter wereld uitdenken, om dat overhaaste vertrek uit Cleve uit te leggen. Ofschoon zij dat niet liet merken, verbaasde het haar toch. Want dat Mevrouw Van Kralingen haar Alex niet goed genoeg voor eene van hare dochters zou achten, die veronderstelling was toch al te dwaas.

Op het kantoor keken de andere bedienden Alex telkens bevreemd aan; er kwam geen kwinkslag, geen noodeloos woord over zijne lippen. Zij kwamen tot hetzelfde besluit, waartoe de vrienden reeds gekomen waren: hij moest verliefd zijn, maar - op welke jonge dame? Dat bleef een geheim. Niet, dat Alex geen vertrouwden vriend had, maar die vertrouweling verklapte niets, ofschoon hij van alles, ja, nog beter dan Mama, op de hoogte was. Maar dat betere betrof geenszins de omstandigheden, wel den graad van zijne verliefdheid. En toch was Mama heel erg op de hoogte.

Intusschen hadden Marie en Anne mede vreemd opgekeken van Mama's plotseling besluit, om af te reizen, ofschoon zeer onverwachte handelingen volstrekt niet tot de zeldzaamheden bij Mevrouw Van Kralingen behoorden. Marie wist zeer goed, dat Mama reeds lang opnieuw hunkerde naar Baden-Baden, om er de plekken weder te zien, waar zij op hare huwelijksreis aan den arm van Marie's vader ‘zoo heerlijk genoten had’.

Anne had het ditmaal gewaagd, hare zeer groote bevreemding aan hare moeder te kennen te geven. Voor haar was de oplossing geweest: ‘Meent Wielderoo Marie in alle oprechtheid van zijn hart, dan zal ons plotseling verdwijnen de zaak eerder bevorderen dan benadeelen. Maar ik geloof er niet aan: als er iets van aan was, zou Mevrouw Wielderoo er toch wel eens op gezinspeeld hebben of zou haar zoon zelf uit zijn hoek gekomen zijn. Marie moet weg: Marie mag niet langer blootgesteld worden aan eene zeer licht mogelijke teleurstelling; want dat Wielderoo niet durft, dat is toch niet te denken. In alle gevallen bedank ik ervoor, om hier in de oogen van zijne moeder den schijn te hebben, of ik zit te wachten, totdat het Mijnheer gelegen komt... Ik ben noch met jou, noch met Marie verlegen.’...

Och, Mevrouw Van Kralingen! 't waren drogredenen, die voor uzelf moesten dienen als eene mom voor uwe heimelijke hoop, dat Alex tot koopmansnadenken komen zou en beseffen, dat Anne toch veel begeerlijker partij voor hem was dan Marie. Om den wille van Anne moest Alex volkomen onbekend blijven met de plaats, waarheen Eros

zijne verliefde zuchten overbracht. Zelfs schreef zij aan haar man van zaken te Amsterdam, dat er redenen voor haar waren, om mogelijke vragen uit Rotterdam naar haar verblijf, in geval die tot hem mochten doordringen, iets, wat niet onwaarschijnlijk was, onbeantwoord te laten. Maar Eros bracht de zuchten over. Marie was veel meer door Alex ingerekend, dan zij zichzelf bekennen wilde, en Anne had er niet weinig de hand in, om de vonk, die toch al veel meer dan eene vonk was, aan te blazen.

Het verdient intusschen opmerking, hoe het bijna als regel kan aangenomen worden, dat ouders, van welke men toch weet of met eenigen grond veronderstellen mag, dat geene andere reden dan zuivere liefde hen tot elkander gebracht heeft, veelal bitter weinig medegevoel aan den dag leggen voor dezelfde aandoening bij de jeugd, bij de jeugd dan, die hun allerminst onverschillig moest zijn. 't Is, of zij hoogmoedig beweren: ‘Zóó krachtig, als de liefde bij ons geweest is, kan zij zich bij anderen niet weder vertoonen.’ Mogelijk ook oordeelen zij het een plicht, om het noodige proza in de hoogste levenspoëzie te gieten; mogelijk wreken zij zich, zonder dat zij dat zelf bepaald willen, op de prozamenschen uit hun eigen tijd, evenals studenten van het eerste jaar op de groenen. Ja, die vergelijking is juist, want de studenten van het tweede jaar bemoeien zich immers niet met de groenen, en ouders, die voor de tweede maal voor zulk eene zaak staan, hebben veel minder proza tot hun dienst dan bij de eerste maal. Of - hebben zij dan geleerd?

Laat mij ervoor waarschuwen, als het proza niet hoog, hoog noodig is. Want dan wordt toch eigenlijk het wreedaardigste gepleegd, wat gepleegd kan worden op het gebied der nauwste verwantschap. Kloven, die niet te dempen zijn, ontstaan daardoor wel eens. Dochters zijn om reden veel minder aan zulk proza blootgesteld dan zonen. Hier was dat toch juist andersom.

Misschien was Mevrouw Van Kralingen niet geheel op de hoogte van den toestand van Marie's hart. Maar dat was juist het kwaad. En dat kwaad had zij, zonderling genoeg, tot hiertoe altijd met nog meer zorg ten opzichte van Marie dan van Anne bestreden. Haar kind was haar kind, en bijgevolg sprak het immers vanzelf, dat de mate van vertrouwelijkheid van Anne te haren opzichte onbeperkt moest wezen?

Dwaze redeneering! Vertrouwelijkheid is niet afhankelijk van banden des bloeds; vertrouwen moet altijd gelokt worden, altijd en overal, en het is uiterst kleinzeerig. Mevrouw Van Kralingen was steeds bevreesd geweest, dat het bij Marie voor haar ontbreken zou; vandaar juist, dat het krachtig in zijne ontwikkeling bevorderd was; en dat had ook gunstig gewerkt op Anne. Maar daarom te meer bevond het drietal zich nu in ongewonen en voor elk der drie tot op zekere hoogte onaangenamen toestand. Er was iets, waarvan elk der drie, die naar Baden-

Baden afgereisd waren, gaarne het onderwerp van een gesprek zou gemaakt hebben; maar elk der drie was zich bewust, dat het niet aangeroerd moest worden. Wie daarvan het meest hinder had, was de moeder, die er de oorzaak van was.

Want de twee zochten daardoor te meer de gelegenheid, om onder vier oogen te zijn. En dan was Anne ‘toch zoo onbetaalbaar hartelijk’! Ja, Marie poogde zich wel het voorkomen te geven, alsof al het gekeuvel over Alex - zoo noemde de ondeugende Mijnheer Wielderoo maar altijd, doch voor Marie alleen - haar in den grond belachelijk voorkwam, maar Anne bemerkte heel goed, dat Marie niets meer welkom was. En voor Anne was de zaak van het allergewichtigst belang geworden.

- Ja!’ zei ze hartsterkend, ‘als ik een man was, zou ik niet uitvinden, waar mijn meisje zat!! Kom!... En al heeft Alex een legio gebreken, een legio! een man is hij... Ik let op al de brieven, die Mama krijgt... Het verwondert mij, dat er nog geen uit Rotterdam gekomen is, of uit Cleve.’

- Mama wist immers zelf te Coblenz nog niet, waar wij eigenlijk heen zouden gaan?’

- Kom! een ezel moet hij wezen, als hij niet begrijpt, dat een brief, aan Maiwald gezonden, ons in ieder geval bereiken moet, - en - wees maar gerust - wat hij ook is, een ezel is hij niet, volstrekt niet! 'k Wou maar, dat ik zijne moeders schrijfhand kende... Dom, niet waar? Ik heb er toch de gelegenheid toe gehad!.. Nu, maar 't is door en door eene lieve vrouw; ik zal heel tevreden zijn, als ik ook zoo'n schoonmoeder krijg!’

- Dwaas kind!’ borst Marie uit.

Maar het dwaze kind kreeg dagelijks meer lust in de rol, die zij vervulde.

Toch was de brief gekomen; het toeval had maar gewild, dat hij het postmerk ‘Zevenaar’ droeg, vanwaar Mevrouw Van Kralingen somtijds berichten ontving van een aard, dien de dochters kenden en die haar weinig belang inboezemde. Mevrouw Wielderoo had den brief reeds te Cleve geschreven, maar zij had hem niet willen verzenden, vóórdat Alex er kennis van genomen had, en zij had hem niet in het Maiwaldsche hotel achtergelaten, omdat men daar niet behoefde te weten, dat ook zij met het adres der dames, met welke men haar zoo druk had zien omgaan, onbekend was. Daarom had zij gebruik gemaakt van het oponthoud van den trein te Zevenaar, en zij had persoonlijk voor de bestelling zorg gedragen, want nicht Bertha betoonde al nieuwsgierigheid en verwondering genoeg: die behoefde van den brief niet te weten. Nu, die nieuwsgierigheid en die verwondering zal niemand nicht Bertha euvel duiden; bedenk, wat al oorzaken: de plotselinge afreis der dames Van Kralingen; het eenigermate vervroegd vertrek van

Mevrouw Wielderoo; de komst van Alex; het daarop volgende geheime onderhoud met zijne moeder, en eindelijk zijn onverzeld afreizen, waarheen wist zij niet; dat alles was immers genoeg, om iemand ‘geheel uit zijn centrum’ te brengen? Behalve dan nog hare belangstelling - hoe dan ook - in de verloving, die zij stellig nog gedacht had, te Cleve te helpen vieren.

De brief luidde:

‘Lieve Mevrouw,

Uw wel wat overhaast vertrek heeft een voornemen verijdeld, - of liever in de war gebracht - een voornemen, waaraan ik thans schriftelijk gevolg geef. Ik heb de eer, U om de hand Uwer lieve dochter Marie voor mijn zoon Alexander te vragen.

Als Uw antwoord, gelijk wij hopen, gunstig mag wezen, heb dan de goedheid, Uwe waarde dochters beiden onkundig van de zaak te laten. Mijn zoon is er erg op gesteld, dat hij zelf met Uw verlof zijn hartewensch aan mijne jonge vriendin Marie zal mogen voordragen, te meer, omdat hij reden meent te hebben, om te hopen, dat zijn aanzoek bij haar een gunstig onthaal zal vinden.

Cleve, enz.

Uwe toegenegen

Wed. Wielderoo.’

't Was dus maar al te waar: Anne had goed gezien. Het lag er toe: de kans voor Anne op het wenschelijk huwelijk was verkeken. De kogel was door de kerk!

Maar... was zij geheel verkeken? - Geheel?

Indien die Wielderoo er maar toe gebracht kon worden, om Marie op te geven... Indien er oorzaak was te weigeren... Mevrouw Wielderoo's jufferlijke naam behoorde tot de zeer deftige: die klonk heel anders dan die van Marie's moeder... zij moest toch wel wat hebben van patricisch gevoel van eigenwaarde.... die naam paste meer bij haar eigen jonkvrouwelijken naam: Fergo...

Ja, drenkelingen grijpen naar stroohalmen!

En dan: zou Anne niet in het bezit van een fortuin komen, dat, heel wat beter dan Marie's gering vermogen, bij dat van Mevrouw Wielderoo paste, die toch ongetwijfeld...

Ongetwijfeld? In ieder geval moest zij niet in twijfel gelaten worden... En dan: er was eene reden tot weigeren, minstens tot aarzelen.

Eene Hollandsche - in Duitschland spreekt men nooit van eene Nederlandsche - eene Hollandsche weduwe, blijkbaar vermogend, op reis met twee dochters, beiden mooie meisjes...

Oho! ik zie, terwijl ik dit schrijf, bedenkelijke gezichten. Ik zie lezeressen, - bejaarde dan - die het hoofd schudden en zeggen: zulke weduwen blijven thuis; die huren hoogstens kamers te Zeist of te Velp; ja, zij gaan mogelijk nog naar Cleve, omdat men daar in de

logementen toch eigenlijk nog in Nederland is; beschaafde Nederlandsche moeders vermijden elken schijn, dat zij hare dochters ter huwelijksmarkt brengen.

Dat laatste is waar: de maatregelen zijn genomen, dat de schijn voortreffelijk kan vermeden worden, gelijk dat overal in de beschaafde wereld het geval is.

Maar mag ik daartegen aanvoeren, dat zij, die zoo redeneeren, ook waarschijnlijk zelf nooit verder gebracht zijn dan Zeist, Velp of Cleve? Men kan, tot in de Hoog-Alpen toe, kleine gezelschappen van louter dames, en bij lange na niet altijd van dames van rijpen leeftijd, aantreffen met geen ander geleide dan een gids. Maar daarbij komt in rekening, dat Mevrouw Van Kralingen van natuur reeds een onafhankelijk karakter had. Behalve dat zij veel gereisd had, was dat in het gelukkigste tijdperk van haar leven geweest en onder geleide van een kunstenaar, die misschien nog sterker dan het meerendeel zijner kunstbroeders den draak stak met de overdrevenheid van Nederlandsche schuchterheid, niet maar van de dames alleen. Daarenboven: zij was zich immers met zekere trotschheid bewust, dat zij niet noodig had, hare dochters ‘te koop te bieden’. Integendeel!

Eene Hollandsche weduwe dan, blijkbaar vermogend, op reis met twee dochters, en wel zulke dochters als Marie en Anne, moest wel de aandacht trekken, vooral van de Duitschers, altijd vervuld met fabelachtige denkbeelden over ‘die steinreichen Holländer’. En zeer bepaald was die aandacht in meer dan gewone maat gewekt bij een Duitsch gezin, vader, moeder, zoon en twee dochters, welk gezin in het hotel vertoefde, waar Mevrouw Van Kralingen haar intrek genomen had, en er vertoefde voor de badkuur, die voor zoon en voor dochters noodzakelijk was.

Dat laatste was nu zeker geen punt van aanbeveling, vooral niet bij jonge meisjes, ‘zoo gezond als hoentjes’, maar daarvan scheen de jonge, blonde Germaan niet het minste begrip te hebben. Dat was dan toch ook eigenlijk zijne schuld niet; zoodra men bij onze Hoogduitsche stamverwanten tot de fatsoenlijke lieden gaat behooren, is men in het voorjaar al heel licht blootgesteld aan een of ander ziekteverschijnsel, waarvoor de geneesheer eene badkuur voorschrijft. Die Germaan zocht zeer stellig de jonge dames zijn hof te maken; en vader, moeder en zusters hielpen hem een handje. Mevrouw Van Kralingen was reeds onderricht, dat de familie in het Bergsland eene ‘kolossale fabriek’ in eigendom bezat en dat de zoon met den ouderen, reeds gehuwden broeder, die thans de zaken tijdelijk bestuurde, den vader weldra opvolgen zou.

Zie, als alle omstandigheden eens zoo gunstig waren, als de Duitsche moeder zelf vertelde, dan werd hier voor Marie de gelegenheid tot een

huwelijk aangeboden, als toch eigenlijk door haar niet beter gewenscht kon worden. Ja, de Pruis had een zeer sterk ontwikkelden gelen baard met een vuurrooden weerschijn... Maar Mevrouw wist door haar man, dat de Romeinsche dames indertijd zóó verzot waren op den Germaanschen haartooi, dat zij er pruiken van droegen: dat was dus maar eene quaestie van smaak; eene vrouw wende gemakkelijk aan zoo'n baard; zij, zij zag hem haast niet meer. En zij had niet opgemerkt, dat Marie of Anne er erg van opgekeken hadden... Het Bergsland moest een zeer welvarend gedeelte van Duitschland zijn, en schilderachtig ook, en er waren groote fabrieken: onder andere Krupp... en dan: het was bekend, dat de burgemeester van Amsterdam (wijlen de Hr. Den Tex) er ook aanzienlijke fabrieken liet drijven...

Nu het gebleken was, dat Marie Anne in de schaduw kon stellen... Haar kind was toch haar kind!... Die Wielderoo scheen toch geen overweldigenden indruk teweeggebracht te hebben... niet zulk een, als Van Kralingen indertijd op haar... Bleek het dan later, dat Wielderoo er niet aan dacht, om zijn hof aan hare Anne te maken, welnu, in ieder geval zou de voordochter dan toch geen aanzienlijker huwelijk doen, dan Mevrouw in ieder geval voor Anne verwachten mocht...

Die overwegingen hadden nog wel die rijpheid en dien omvang niet bereikt, toen de brief van Mevrouw Wielderoo kwam, maar zij waren toch mooi op weg.

Mevrouw Van Kralingen was dus al heel weinig in haar schik met den brief - hoe gelukkig, dat haar opgelegd werd zijn inhoud verborgen te houden! - en zij kwam in een geweldigen strijd, waarbij zij - zeer tegen hare gewoonte - het den jongen Duitscher lang niet geheel aan aanmoediging liet ontbreken, vooral door zich gemakkelijker dan ooit tot aansluiting aan de Duitsche familie voor allerlei uitstapjes te laten overhalen. Dat er dochters waren, ruimde voor die aansluiting heel wat bezwaren uit den weg.

De brief werd veroordeeld, om op antwoord te wachten: er was immers geene haast? Vooral voor haar niet.

Of zij geene gewetensbezwaren had? Ik heb immers gezegd: ‘Zij verkeerde in een geweldigen strijd.’ Zij had ze. In het bijzonder bij den waterval van Geroldsau hadden zij haar geplaagd. Daarheen was zij alleen met hare dochters gegaan: dat was als een pelgrimstocht; Westphalingers waren daarbij ‘buiten catalogus’.

Achter dien waterval in het prachtige woud zocht zij dezelfde wegen, die haast geene wegen mogen heeten, maar waarlangs zij eenmaal aan den arm van Marie's vader zoo heerlijk, zoo onvergetelijk heerlijk gewandeld had; zocht zij, en vond zij dezelfde plek, waar zij, op een boomstam gezeten, de teekenstift gevolgd had, die haar man gebruikte, om een prachtigen eik in zijn album ‘mede naar huis te nemen’. En zij herinnerde zich maar al te goed, hoe zijzelf daar het gesprek op de

toen nog kleine Marie gebracht had, en hoe Van Kralingen album en teekenstift op den grond geworpen had, om haar innig, innig! te omhelzen...

Ja, dáár overviel haar geweten haar met de vraag, of die brief niet reeds beantwoord zou zijn, als Van Kralingen nog leefde... 't Was maar eene voorbijgaande gedachte, want de meisjes, welke die plek reeds van een vroeger bezoek kenden, lieten Mama vertellen en vertellen van Papa...

Maar de voorbijgaande gedachte kwam dien dag herhaaldelijk en telkens langer op bezoek en scheen haar maar niet te willen verlaten, toen het nachtelijk uur aangebroken was. In dien nacht was de strijd tusschen het berekenend verstand en het gevoelig hart fel, zeer fel... Het berekenend verstand behield toch eindelijk het veld: Van Kralingen had haar honderdmaal voorgehouden: ‘Nooit mag het hart over het verstand heerschen.’ Als hij nog leefde, zouden de omstandigheden geheel anders zijn; dan zou hij - o zeer zeker! - eene schitterende plaats in de kunstenaarswereld bekleeden en zelf door zijn arbeid over een aanzienlijk fortuin beschikken... Maar thans?... achtduizend gulden... 't was alles, wat Marie persoonlijk bezat... En die nicht Bertha had Mevrouw Wielderoo's vermogen op een millioen geschat... Al was het mogelijk, zeer waarschijnlijk, dat die schatting sterk overdreven was, die andere Rotterdammers hadden haar toch ook eene zeer vermogende vrouw genoemd... En dat millioen voor Marie? en niet voor...? Als de oogen van dien Wielderoo maar geopend werden... Als die Duitscher Marie's hart eens veroverde... als zij dat met grond beweren kon... Dat Marie in Holland, misschien wel in datzelfde Rotterdam, Anne in stand en fortuin de loef zou afsteken... dat zou zij nooit kunnen verzetten... Haar kind was toch haar kind...

Moest die Duitscher het niet weten, dat het fortuin van Marie zoo onbeduidend was? Die moest natuurlijk zorgen, dat hij achter de dingen kwam, die belangrijk voor hem waren... En daar zorgden de Duitschers op dat punt immers altijd met groote zorg voor?... En dan... Als het eens zoover kwam, dat Marie den Duitscher hebben wilde... Maar ze zou dan ook stellig moeten verklaren, dat de Duitscher het zijn moest en geen ander... Zij zou daarop niet den minsten rechtstreekschen invloed uitoefenen... o! volstrekt niet!... De wet veroorloofde haar immers over een vierde van haar vermogen ten nadeele van Anne... ja, dat was toch maar de waarheid: ‘ten nadeele van Anne’, te beschikken. Als ‘zoo'n Duitscher’ een achtste kreeg, zou hij al in zijne handen knijpen...

Ja, mijne heeren Germanen! op dat punt hebt gij het nu eenmaal verkorven bij alle Nederlanders, vooral bij degenen, die niet dagelijks met u in aanraking komen. ‘Het hongert uwe zeer werkzame en vaak zeer knappe zonen, die naar Holland komen,’ - om daar ijverig te werken, vaak veel ijveriger dan de zonen der Hollanders - ‘altijd naar rijke

Hollandsche erfdochters.' Dat is de beschouwing. Gij ziet, dat ik u tot op zekere hoogte verdedig. Maar verdienen doet ge dat verdedigen toch niet erg, in mijn oog. Dat zult ge doen, als eens een of eenigen uwer het zich tot taak stellen, om de dwaasheden, die de Duitsche tijdschriften over Holland verkoopen kunnen, opzettelijk in Duitschland aan de kaak te stellen. Of... zijn uwe zonen daar niet geletterd genoeg voor? Ik doe die vraag, zooals een ruiter het scherpe raadje gebruikt, dat aan den hak van zijne laars bevestigd is.

Dien nacht sliep Mevrouw Van Kralingen bitter weinig.

Maar de wellevendheid verbood een al te lang wachten met de beantwoording, vooral van zulk een brief. En toch, zij haakte naar eenige zekerheid omtrent den hoogblonden Germaan, en dewijl die elken dag te verwachten scheen, gingen er werkelijk acht dagen voorbij... acht dagen, die voor zekeren Rotterdammer hoogst pijnlijk waren. Eindelijk kwam er antwoord... De eenige zeer schrale, bitter schrale troost, dien het bevatte, was, dat hij erdoor wist, waar het bekoorlijke meisje ademde. Toen Mevrouw Wielderoo las, was Alex op het kantoor. Zij schudde haar hoofd en verborg den brief in hare schrijftafel. Die brief was van den volgenden inhoud:

'Lieve Mevrouw,

Uw gewichtig schrijven is mij wat later in handen gekomen, dan door U verondersteld zal zijn. Lieden, die op reis zijn... Niet waar? het begrijpen zal U niet moeielijk vallen. Laat dat dan ook mijne verontschuldiging zijn, als ik U tegen mijn zin heb laten wachten.

In de allereerste plaats: ik acht mijne dochter en mijzelf hoog vereerd door Uw aanzoek. Dat ik daarop nu niet dadelijk een antwoord laat volgen, als door U verlangd zal worden, ligt aan twee redenen.

Vooreerst ben ik volkomen onbekend met den financieelen grond, waarop Uw zoon, die immers Uw eigen kind niet is, zijn aanzoek bouwt, en ten andere mag ik U niet ontveinzen, dat zich hier voor Marie uitzichten geopend hebben, die mij lang niet onverschillig laten en die vanzelf zullen maken, dat ik voldoe aan Uw verzoek, om mijne dochters niet op de hoogte van Uw schrijven te brengen, iets, dat te gemakkelijker valt, dewijl zij er onbewust van zijn, dat ik een schrijven van U ontvangen heb.

Uw brief brengt mij niet weinig in een tweestrijd. Heb de goedheid met verder schrijven te wachten, totdat ik U om de inlichtingen vraag, waarop ik, in geval het aanzoek van Uw zoon bij mij in ernstige overweging komt, als moeder zal moeten aandringen. Mochten er voor U redenen zijn, om aan dat verzoek niet te voldoen, - ik wil dat geval gaarne voorzien - wees dan zoo goed, Uw brief hier poste restante te adresseeren. Ik treed door dien maatregel in Uwe inzichten en beloof U, dat ik dagelijks naar de post zal zenden. Ik verwacht, dat Mijnheer Uw zoon nalaten zal, aan mijne dochter Marie te schrijven, totdat ik hem daartoe verlof zal gegeven hebben...'

De brief bevatte verder nog eenige ontboezemingen over de moeielijkheid, waarin eene moeder-weduwe verkeeren kan, als zij over het levensgeluk van hare dochter beslissen moet.

- Is er nog geen brief?' was de zeer driftige vraag van Alex, toen hij dien middag thuis kwam.

- Ja, er is er een...'

De toon, waarop Mama dat zei, was alles behalve bemoedigend.

- Waar is hij?'

- Wacht nog even.'

Daarop begon zij hem met de noodige voorbereiding, die Alex maar zijns ondanks met bijna onmogelijk geduld verdroeg, den inhoud mede te deelen. Toen zij van die 'andere uitzichten' voor Marie gewaagde, sprong hij op met een krachtiger woord, dan hij gewoon was, in de ooren zijner moeder te laten klinken. Met bleeke lippen stond hij voor haar...

- De brief! de brief!!'

Hij zei het zoo gebiedend, als zij nooit van hem verwacht had te zullen hooren. Maar zij duidde dat niet euvel; zij gaf hem den brief.

- Ik moet naar Baden-Baden!' besliste hij kortaf. 'Nog hedenavond ga ik.'

Ja, Mevrouw begreep: dat kon niet anders. Hij sloeg den reiswijzer op; over anderhalf uur kon hij minstens tot Arnhem komen... Welk eene ramp, dat er geen nachttrein naar Zuid-Duitschland liep!

- Wacht ten minste tot morgenochtend...'

- Moeder! ik kan niet: ik heb behoefte, om te gevoelen, dat de afstand tusschen mij en haar vermindert.... En als ik morgenochtend om halfzes uit Arnhem vertrek, kan ik 's avonds om 9.25 in Baden-Baden zijn... Ik moet weg... Al zou mijne plaats op het kantoor ermee gemoeid zijn...'

Nu, Mama wist wel, dat die er niet mede gemoeid was. Maar zij zei:

- Bezit jezelf toch... Ga naar de Heeren en vraag verlof uit mijn naam voor gewichtige familieaangelegenheden..... In dien tusschentijd pak ik je handvalies en laat ik eene vigilante bestellen... Maar eet eerst...'

- Eten?!!..'

Hij zei niets verder; hij had zijn hoed al op, om naar de 'Heeren' te gaan, ten minste naar een, aan wiens verlof hij genoeg had.

Die werd van zijn middagmaal geroepen... Nu, die bemerkte wel, dat er zeer gewichtige familieredenen waren... Bevende van angst gaf Alex verslag van hetgeen zijn tijdelijke plaatsvervanger allereerst te doen zou hebben. Daarop gaf hij zijn sleutel af, en - voort was hij. Toen hij thuis kwam, stond zijne vigilante te wachten; zijn valies was er reeds in...

Mama zou over den ‘financieelen grond’ nog dien avond schrijven; van dien kant kon hij gerust wezen...

- Adieu, moeder!’ en hij fluisterde haar haastig toe: ‘Bid voor mij...’

Of hijzelf wel eens bad?

Och, dat is tegenwoordig weinig de mode onder de jongelui. ‘Als God werkelijk God is, heeft hij dat bidden niet noodig.’... Zonderling, dat God het noodig moet hebben!

Maar dat zijne moeder bad, wist hij. Hare lijfspreuk was op dat punt Egeling's beweren: ‘Het leven van den waren vrome is een voortdurend gebed.’ En Alex had zij uitgelegd: ‘Verkeer met God is het ware bidden; die “hetzij hij eet, hetzij hij drinkt, hetzij hij iets anders”.... ziet ge, Alex! *iets anders*, niets, niets! uitgezonderd, “doet, het al ter eere Gods doet, die verkeert met God...”’

En Alex wist, dat het haar aangenaam zou wezen, als hij zei, wat hij zei. En dan: och, als de subjectiviteit van die objectieve lui, die het bidden alleen voor God noodig oordeelen, op de proef gesteld wordt; als de omstandigheden in de teederste snaren van het gevoelsleven grijpen; als die dreigen een wanklank te laten hooren, dan komt er in hunne ziel, wat verbazend veel van een gebed heeft, en - het komt dan wel eens kort en krachtig op de lippen!

Alex vond het goed voorziene spijskoffertje naast zijn valies.

Wij zullen ons maar niet met hem op den langen tocht gaan vervelen. Om 11.23 was hij te Arnhem, en daar, in ‘de Zon’, schreef hij het volgende briefje... aan Marie?... Neen, aan Anne... Hij mocht immers niet aan Marie schrijven? Mevrouw Van Kralingen had uitdrukkelijk geschreven: ‘niet aan mijne dochter Marie.’...

‘Mejuffrouw,

Dat Uwe door en door goedhartige ziel voor medelijden vatbaar is, staat bij mij vast. Ik heb dat medelijden hoog, hoog noodig. Want ik wil hemel en aarde bewegen, om Uwe zuster te zeggen, dat ik zonder haar niet leven kan. Ik vertel U daarmede stellig geen nieuws. Ik bespied den ganschen dag rusteloos de deur van Uw hotel. o! Als het u gelukken mocht, eene wandeling van een kwartier met Uwe zuster alleen te doen... als ik dat van Uwe beminnelijkheid verkrijgen kon! Ik zal dan, desnoods in Uw bijzijn, desnoods in het bijzijn van de geheele wereld, zeggen, wat ik niet schrijven mag en wat mij op het hart *brandt*, en ik zal mijn vonnis ten dood of ten leven vernemen.

Als uitgaan U minder mogelijk mocht wezen, laat dan in 's Hemels naam dit schrijven lezen aan... och! ik hoop zoo vurig, dat ik eenmaal zal kunnen zeggen aan mijne, mijne, *mijne* Marie!

Alex Wielderoo.’

De woorden, die cursief gedrukt zijn, waren driemaal onderstreept.

't Briefje kwam dadelijk zoo uit zijne pen, en hij vond er niets aan te veranderen. Maar 't werd heel fijn overgeschreven, opdat het in het omslag van een visitekaartje kon gevouwen worden. En onder het adres schreef hij: ‘van A... x... W... o.’

Te Karlsruhe bemachtigde onze reiziger de vreemdelingenlijst van Baden-Baden. Door die lijst kwam hij te weten, welk hotel de eer had, de dame van zijn hart te huisvesten. Om 9.25 was hij te Baden-Baden.

VII.

Het eerste werk van Alex was, in het hem overigens bekende Baden-Baden het hotel op te zoeken, waar Mevrouw Van Kralingen vertoefde; zijn tweede, zich voorzichtig te vergewissen, of de vreemdelingenlijst zich ook aan eene mogelijke vergissing had bezondigd; zijn derde, om eene kamer in het tegenoverliggende hotel te vragen, maar met het beding, dat die kamer uitzicht aan den voorgevel moest hebben. Gelukkig! op de vierde verdieping was N^{o}. 77 juist vrijgekomen. Hij ging onmiddellijk naar boven, om N^{o}. 77 in bezit te nemen, en daar stond hij, zonder zich om iets te bekommeren, door het raam, maar achter het gordijn, naar de overzijde te kijken.

- Heeft Mijnheer nog iets noodig?’ vroeg de schaffer, die zijn goed naar boven gebracht had.

- Niets,’ was het antwoord.

Neen, hij vergat alles, zelfs de behoefte, om aangezicht en handen de verfrissching van een bad te geven... Hij gluurde naar de overzijde, totdat het late uur geen uitgaan of thuiskomen van gasten meer als mogelijk deed veronderstellen. Toen begaf hij zich derwaarts, trad stout naar binnen, naar de eetzaal, monsterde snel de drie schaffers, die er waren, koos er een, die hem voorkwam, eensdeels geen zoon van een hotelhouder te wezen, anderdeels er het schranderst uitzag, en wenkte hem ter zijde.

- Wilt ge eene boodschap voor mij doen?’ vroeg hij en liet hem met een een tientje zien.

- Ach! tien voor één!’

- Nu, kom dan zoo spoedig mogelijk hierover op N^{o}. 77... Wel wat slimheid maar niet veel moeite zal het je kosten.’

En daarop verliet hij het hôtel, en zeer haastig.

Hij moest nog al lang wachten. Maar eindelijk kwam de vlugge knaap. Op de vraag van zijne verwonderde collega's, wat hij doen kwam, had hij geantwoord: der Herr op N^{o}. 77 was eene kennis van hem... ein steinreicher Holländer...

o! Was er eene dame in het spel?! Nu, dat had hij ook al begrepen... Zoo? was het briefje voor de jongste?... Ach! auch eine Schönheit!... Maar die andere... tausend noch einmal!... Ja, ja, hij

zou wel zorgen, dat het kleine briefje aan zijn adres kwam, o zeker! en zonder dat die Frau Mutter het merkte... en ook zonder dat de heer het merkte, die ‘in eine der beiden schönen Fräulein verliebt war, aber der Herr konnte ruhig sein’; het was dien heer blijkbaar om de oudste te doen.

Hoe die heer er uitzag?

Hij werd onder de schaffers Barbarossa genoemd. Mijnheer zou hem dadelijk herkennen: zoo'n gele baard met zulke roode vlammen had zelfs in het noorden van Duitschland zijne weerga niet! En hij kon zich niet scheren: geen mes was tegen dat rossige haar opgewassen. Maar voor het briefje moest hij den tijd hebben... Als het gelukkig overhandigd was, zou hij op de stoep van het hotel komen, zijne armen op zijn rug kruisen en naar N^{o}. 77 knikken...

Toen eerst dacht Alex aan een waterbad.

o Die nacht, en de dag, die er volgde! De schaffer verscheen maar niet in de afgesproken houding. Alex ontbeet op N^{o}. 77.

Om tien uur reed de familie uit... toen zag hij haar... o! hij had gelukkig zijn tooneelkijker... schooner was zij dan ooit te voren... vervloekt! daar was die roodharige ‘mof’ ook! en die hielp haar in het rijtuig... Zou zoo'n onzalig product van Pruisen hem in den weg zitten?! Gelukkig, Barbarossa klom naast den koetsier op den bok. Maar toen zij afreden... Anne zat met... ‘zeker eene zuster van Barbarossa’ op het hooge achterbankje, en de ‘mof’ keerde zich van den bok aanhoudend om... maar Marie zat, den Hemel zij dank! met den rug naar hem toe. Hij volgde het rijtuig door zijn kijker, zoover hij kon; zij schenen naar het oude slot te gaan.

't Was toch wat dwaas, dat hij zich door zijne domme afspraak genoodzaakt had, om maar al door het venster te blijven zitten kijken. Daaraan dacht hij eerst, toen hij tamelijk zeker was, dat hij Marie in de eerste twee uren niet te zien zou krijgen. Toen het rijtuig terugkwam... Wat was dat? Een oud heer zat op den bok, en van de dames was alleen Mevrouw Van Kralingen hem bekend...

Een uur later kwam de ‘mof’ met Marie en Anne en met nog eene jonge dame wandelende terug...

Toen de schaffer hem vragen kwam, of hij aan de open tafel zou spijzen, bestelde hij zijn middagmaal op N^{o}. 77. ‘'t Was weinig de gewoonte, dat zoo hoog te brengen.’ - ‘Dat kon niet schelen: men moest dan voor hem maar eens van die gewoonte afwijken.’ Was die kennis van den schaffer in dat andere hotel wel te vertrouwen? Te gelijk met het middagmaal werd de rekening aangeboden. En kort na de dadelijke voldoening verscheen de hotelhouder in eigen persoon: hij verontschuldigde zich over die aanbieding van de rekening, maar Alex vond die heel natuurlijk. Hij wou maar, dat men hem alleen liet.

‘Wonderlijk,’ zei de hotelhouder, toen hij weder beneden was, tot gijn opperschaffer; ‘hij heeft zijn venstergordijn maar voor een kier

open, en al pratende en etende zit hij door dien kier te loeren. Laat hierover eens vragen, of zijne kennis ervoor instaat, dat hij recht snik is...'

's Avonds heel laat kwam die schaffer weer naar N^{o}. 77. Hij had nog geene gelegenheid gehad. Maar morgenochtend... het kamermeisje zou op de juffer loeren; de jonge dames stonden vroeger op dan de mama, en dan kon het licht gebeuren, dat de bedoelde juffer alleen over het portaal kwam... Hij had dat kamermeisje vier marken gegeven...

Nu, Alex offerde de vier marken.

De vertrekkende schaffer werd beneden door den hotelhouder opgevangen...

o Zoo! was het een verliefde?! Dan was er geen gevaar.

Den volgenden dag vóór dag en vóór dauw zat Alex weder voor het venster. Tegen acht uur verscheen de schaffer op de stoep en maakte het afgesproken sein.

Nu, op N^{o}. 77 sloeg een hart als een hamer. Tegen halfnegen kwam de schaffer andermaal en maakte hij een gebaar, alsof hij zeggen wilde: 'Let op!'

En ja... daar verschenen Marie en Anne in de deur, en zij sloegen den weg naar de stad in. In zijne vaart, om de trappen af te komen, liep N^{o}. 77 bijna een schaffer, die een ontbijt naar boven bracht, omver. 'Hei!' klonk het hem achterna, en nog iets meer, dat hij niet hoorde.

Anne had het briefje van het kamermeisje gekregen, en 't was maar goed, dat er 'van "A... x... W... l... o" op stond. Hare eerste gedachte toch was geweest het terug te geven met bevel, om het haar te brengen, als zij aan het ontbijt zat. Dan zou zij het Mama overhandigd hebben. Maar "A... x... W... l... o..." Dat was duidelijk. Maar hoe?... Aan haar?...

Zij keerde het briefje om en om... Neen, als het een minnebriefje aan haar was, dan zou het toch een anderen vorm hebben... minstens immers op rose papier geschreven zijn... ten minste, de romans schenen wit papier min voegzaam voor zulke gevallen te oordeelen... Als het Alex om haar te doen was, zou zij het "vod" verbranden en er nooit over kikken... Maar dat was toch niet te denken...

Het einde van die maagdelijke overwegingen was, dat de nieuwsgierigheid de overhand behield, ja! maar toch ook de veronderstelling van eene mogelijkheid, dat zij... nu, dat hare hulp ingeroepen werd... Het briefje maakte haar dus waarlijk gelukkig. Geen zweem van aarzeling, hoor! om in het komplot werkzaam op te treden.... Integendeel!

En toch met een kloppend hart... want als het ten beste van Marie geschiedde, het geschiedde toch ook tegen de plannen van Mama!

Ja, moeder! dat hebt gij ervan, dat er iets in uwe handelwijs was, dat de overleden echtgenoot u in het woud achter den waterval van Geroldsau verweet!

Anne bevond plotseling, dat zij een plooisel noodig had, dat misschien in de stad te krijgen was. Zij vroeg Marie, om haar te vergezellen. Barbarossa was nog met zijne zusters aan de bron, om de noodige hoeveelheid genezend water te drinken. En zoo wandelden zij tamelijk haastig voort, om vóór het ontbijt terug te zijn, terwijl Anne niet nalaten kon, haar blik om zich heen te werpen, zooveel dat eene dame maar eenigszins veroorloofd kan wezen.

"Marie!!" klonk het plotseling achter haar, smeekend en hartstochtelijk.

Ja, alle ijverig bestudeerde aanspraken vielen hopeloos in het water. Bij de haast en den snellen loop loste zich alles op in dien enkelen naam; maar zijne geheele ziel lag erin.

't Was zóó uitgebracht, dat zelfs Anne schrikte. Maar het trilde Marie langs al hare zenuwen. Zij zagen om. Hij stond daar... o! Hij herstelde zich spoedig: het oogenblik van handelen was er. Maar in alle onnoozelheid was zijn hartstochtelijk "Marie!" een meesterlijke zet geweest, eene bom, die in eens tot de kruitkamer doordrong.

- Juffrouw Marie!' ging hij bedaarder voort, 'neem mij niet kwalijk, dat ik u bij uw voornaam heb aangesproken... die naam ligt reeds vijf weken op mijne lippen...'

En hij reikte haar met een smeekenden blik zijne hand, en - zij lei wel wat verlegen hare hand in de zijne, maar zij deed het toch, en hij liet die hand maar niet los...

- U hier, Mijnheer!' stotterde zij.

- Ja, om u te smeeken, niet overhaast verbintenissen aan te gaan.'

Anne begreep, dat ze gemist kon worden, en ging eenige schreden voort, volstrekt niet verwonderd, dat haar niet eens een groet te beurt gevallen was.

- Verbintenissen?' vroeg Marie. 'Ik denk aan geene verbintenissen.'

o Marie! was dat zuivere waarheid?

- Dan dank ik den Hemel!' haastte hij zich. 'Ik ben hier, om u te zweren, dat ik zonder u niet leven kan... o! ik moet mij haasten... Marie! M... a... r... i... e!'

Hij verwijlde met wellust bij dien naam, de man, die haast had!... - Mag ik hopen? Wil je mijne vrouw worden?'

Nu zet ik het ieder meisje, om zich onder zulke omstandigheden kalm hare gedragslijn af te bakenen, en dat, terwijl de stoffelijke openbaring van behoefte aan elkander met geweld van de eene hand naar de andere stroomde, o! in twee richtingen!

Zij zag om naar Anne... Die knikte haar verheugd en tevreden toe.

- Anne heeft mij geholpen'... ging Alex voort, 'mag ik hopen?' en hij fluisterde: 'Mag ik mijn geheele leven "Marie" zeggen?'

Nog antwoordde zij niet; maar zij zag hem aan, en de tranen welden haar in de oogen... Wonderlijk: ook de oogen van Alex vertoonden hetzelfde verschijnsel... o! Als zij maar niet in den vroegen morgen op de openbare straat gestaan hadden, Alex zou haar in zijne armen gesloten hebben, en er is groote waarschijnlijkheid, dat zij hem zijn gang zou hebben laten gaan, gesteld, dat haar nog kracht gelaten was, om te weerstreven.

- Ben jelui het eens?' lispelde Anne, die nader kwam, 'Toe Marie, leg dan je hand maar in zijn arm; dan mag Alex mee naar de stad. Wij hebben niet veel tijd!'

En Marie lei willig hare hand in zijn arm, en hij drukte haar arm tegen zich aan... Toen viel het hem in, hoe lomp hij zich toch eigenlijk tegenover Anne gedragen had, tegenover Anne, die hem, en tot zijne innige vreugde, reeds niet meer 'mijnheer' genoemd had.

- Eeuwige dankbaarheid, Anne!' zei hij, en hij reikte haar zijne vrije linkerhand.

Zij antwoordde alleen met een glimlach.

- Nu kun jelui een kwartier in de stad rondwandelen, en ik ben wel genoodzaakt jelui te hinderen,' zei ze.

Om feliciteeren werd niet eens gedacht!

- Hinderen?' vroeg Alex beleefd... 'Hinderen? terwijl ik u eeuwig dankbaar zal blijven?'

- Ja! dat mag je ook wel!.. Toe Marie, spreek eens een woordje.'

Marie glimlachte, terwijl Alex haar bewonderend van terzijde aanzag; toch was er in dien glimlach iets, dat van ernst getuigen kon.

- Hoe is dat alles zoo in zijn werk gegaan?' vroeg zij.

- Kijk, dat briefje heeft Alex mij door het kamermeisje laten overhandigen'... antwoordde Anne.

Marie strekte hare hand uit naar het briefje.

- Mag ze?' vroeg Anne.

- Wat mag ze niet?' was de uitroep van Alex; en Marie stak het briefje in haar zak.

Maar zij gingen niet ver. Het werd haar, of zij tot bezinning kwam; zij trok, ja met weerzin, maar ze trok haar arm los, en ze zei:

- Maar ik heb mij laten overrompelen... Ik hoop nu maar, dat Mama het goed zal vinden... want... zonder haar heeft alles, wat ik gezegd heb, niet de minste waarde... voor het vervolg. Mama moet zoo spoedig mogelijk alles weten, en als zij neen zegt...'

- Je Mama weet alles...'

- Wat?' viel Anne verbaasd en ongeloovig uit: 'Weet Mama, dat je hier bent?'

- Neen, dat nu wel niet. Maar meer dan acht dagen geleden heeft mijne moeder Marie in alle vormen voor mij ten huwelijk gevraagd...'

Beide meisjes hoorden vreemd op, maar Anne het meest.

... 'en de ophelderingen, die Moeder noodig achtte omtrent

mijne vooruitzichten, kunnen haar gisteren al in handen gekomen zijn.'

- En'... vroeg Marie bezorgd, 'waarom ben je dan zoo plotseling zelf gekomen?'

Alex begreep, dat hij eene verregaande domheid begaan zou, als hij gebruik maakte van zijne kennis aan de mededeeling in den brief van Mevrouw Van Kralingen omtrent de 'geopende vooruitzichten'. Hij antwoordde dus:

- Omdat ik het niet langer uithouden kon; omdat ik in de allereerste plaats verlangde te weten, hoe jezelf over mij dacht...'

Hij strekte zijne hand uit.

... 'ik weet nu genoeg... ik ben gerust en gelukkig!'

Maar zijne uitgestrekte hand bleef vergeefs uitgestrekt. Marie wantrouwde de kracht, die van die uitgestrekte hand uitging.

- Neen! ik geef je geene hand meer... nu niet meer... en geen arm ook... En als Mama hare goedkeuring weigert, dan... dan...'

- Wat dan?'

- Dan....' Zij kon niet verder. Er was eene heerlijke droefheid in dat 'dan'.

- Hoor eens!' viel Anne, die dat op den kleinen afstand, waarop zij zich weder geplaatst had, hoorde: 'daarover zou ik mij nu maar niet al te bezorgd maken; in alle gevallen ben ik er dan ook... En - Mama zou je niet gelukkig willen zien?! kom!'

- Anne! je bent een engel!' borst Alex uit.

Wat wordt zoo'n jonkman, die zich verloofd acht, in eens vrij tegenover meisjes, die kennis van de verloving dragen!

- Een kwartier! niet langer!' waarschuwde Anne; 'spreekt dus gauw af, wat jelui doen of laten zult. Ik heb een kwartier beloofd; ik heb Mama gezeid, dat wij een halfuur zouden uitblijven, om iets te koopen, en ik wil niet genoodzaakt zijn, om te liegen. Ik ga in dien winkel daarginds.'

- Neen Anne... blijf!' zei Marie, 'maar ja, koop, wat je gezeid hebt, maar kom spoedig terug.'

Wat in de vijf minuten, die Anne wegbleef, tusschen de twee verhandeld werd, was van den kant van Alex hartstochtelijk; het maakte Marie gelukkig, en het maakte haar toch beklemd.

Zij herhaalde telkens:

- Maar er moet eene reden wezen, waarom Mama je moeder zoo lang op antwoord heeft laten wachten.'

Toen Anne terugkwam, werd er al wandelende overlegd, hoe er gehandeld moest worden. Alex wilde Mevrouw Van Kralingen nu ook maar verrassen... Hij zou hare toestemming stormenderhand veroveren; dan kon de verloving nog heden publiek worden, voor zoover namelijk als er hier belangstellend publiek was.

Maar die maatregel droeg Anne's goedkeuring volstrekt niet weg. Mama hield niet van zulke overrompelingen. Als hij bleef, zou hij stellig

de gewone veertien dagen, misschien wel langer, moeten wachten. Mama zou nooit tegenover de Duitsche familie in het hotel voor zoo'n plotselinge verloving uitkomen... en 't kon wel wezen, dat Mama, als zij wist, dat hij hier was, op dezelfde wijze plotseling afreisde als te Cleve. Alex moest nu voorloopig maar tevreden zijn, en zoo spoedig mogelijk naar Rotterdam terugkeeren... ja! ja! dat was volgens haar het beste! Dan konden de dingen hun natuurlijken loop hebben. Mama behoefde dan niet te weten, dat hij er geweest was... Maar daarvoor moesten Marie en zij nu 'haast je, rep je' naar het hotel.

Nu, tegen dat plotseling vertrek had Alex natuurlijk veel in te brengen. Maar Anne, die veel gedacht had over het gesprek onder vier oogen met hare moeder te Cleve, hield vol, dat er gehandeld moest worden, als zij oordeelde; en toen Marie haar in alles gelijk gaf, moest Alex zich wel onderwerpen. Alleen, hij wenschte... hij mocht...

- Neen, niets!' verzekerde Marie glimlachende en toch angstig. 'Niets, vóórdat Mama hare toestemming geeft! Ik ben al veel te ver gegaan... Beloof mij, dat je met den eersten trein minstens naar Oos gaat. Hier, hier vandaan... Beloof je me dat?.. 't Is het heste voor... voor ons beiden.'

- Mag ik schrijven?'

- o Volstrekt niet!' vonnisde Anne.

- Poste restante? Dan kun jezelf de brieven afhalen, en er kraait geen haan naar.'

- Neen,' besliste Marie... ''t Is beter niet.'

- Alle dagen mag je schrijven,' oordeelde Anne, 'maar je verzendt niets. Ik beloof je: naderhand zal Marie alles lezen.'

Hij stak zijne hand uit... Marie lei er aarzelend de hare in en, eer ze 't beletten kon of wou, had hij er een kus op gedrukt.

Toen liepen de dames haastig voort.

Hij stond haar na te staren, zoolang dat maar kon. Toen wandelde hij langzaam in de tegenovergestelde richting voort, dood langzaam, voor zijn doen dan. En hij overpeinsde de geheel buitengewone omstandigheden, waaronder het eerste herdersuurtje, waarvan hij zich zooveel voorgesteld had, tot weinig meer dan een kwartier ingekrompen was, terwijl hij niet eens een kus op die bekoorlijke lippen had kunnen drukken! Waarom had hij het niet gedaan? Had hij zich om de bewoners van Baden bekommerd? Neen, hij had dat om haar nagelaten. Maar, hoeveel had hij in dat kwartier geleefd! o! Hij was een ander man geworden... ja! nu eigenlijk eerst een man, want zij, zij, zij had getoond, hare toekomst aan hem te willen toevertrouwen... en als man voelde hij, dat alle hindernissen voor hem bezwijken moesten, sinds hij maar wist, dat zij wilde... want dat zij wilde, dat was duidelijk!

't Is maar goed, Mevrouw Wielderoo, dat gij er onbewust van blijft,

hoe hij daarbij volstrekt niet op uwe hulp rekende, hoe gij eigenlijk geheel, geheel! vergeten werdt.....

Ja, dat gaat zoo. Maar zulke moeders als Mevrouw Wielderoo hernemen heel spoedig hare rechten, en zij worden rijkelijk schadeloosgesteld. Zelfs deed zij het buitengewoon spoedig, want plotseling verhaastte Alex zijne schreden, en hij sloeg de richting in naar het telegraafbureau. 'Alles met M. in de beste orde', ging het langs den draad. 'Kom hedenavond terug.'

Lachende verliet hij het bureau: 'Patroons!' mompelde hij, 'eventjes naar Baden-Baden geweest..... Het jawoord binnen..... Weer present op het kantoor!..... Maar die Anne is een juweel van eene meid!.... Nu - zij onze bondgenoot..... onze!!..... Wat kan die Mama toch tegen mij hebben?..... Allons! beginnen wij met prompte gehoorzaamheid!'

Hij begaf zich naar N^{o}. 77 en had de kracht, om op straat niet eens naar het hotel aan de overzijde te kijken. Maar op N^{o}. 77 loerde hij nog, maar vergeefs, zoolang het nog kon, door het venster..... Daar kwam de Pruis op de stoep..... Alex borst in een zeer luid lachen uit:

- Wat wou jij ook, jij.....?'

Hij had het leelijke scheldwoord weer op de lippen, maar zijn beter gevoel en zijne vreugde maakten, dat hij het weerhield..... o! Hij had de heele wereld lief; zelfs ontfermde hij zich over dien Pruis.

..... Toch hoop ik voor jou, Barbarossa! dat je de zaak wat kalmer opvat, dan ik gedaan heb; anders ben je zoo diep ellendig codille voor je heele leven, als nog nooit een Pruis geweest is!..... Ik heb mijn solo alvast gewonnen!..... En nu heb ik een gasco in handen met drie matadors: spadille, dat ben ik; manille, mijne Marie; basta, Anne; wat keert de stok? Hoezee! de kleur van manille..... en ik koop heer, vrouw en boer..... Hoezee, ik heb vole!..... Dag, Pruis! het welzijn, jongen..... prosit!'

Binnen weinige minuten was hij reisvaardig, en nog juist bijtijds zat hij in den spoortrein..... Gelukkig, alleen in een coupé..... En toen gaf hij zich over aan de genietingen..... van den spoortrein? Och neen! aan het overspellen van het klad van zijn briefje aan Anne, en aan de aangename gedachte, dat zijne... zijne Marie het lezen en stellig ook overspellen zou..... en aan de overweging, of dat briefje wel hartstochtelijk genoeg geweest was!

VIII.

Anne had beweerd: 'Als hij nu maar den aftocht blies, konden de dingen hun natuurlijken loop hebben.'

Nu, dat hadden zij dan ook, maar op geheel andere wijze, dan zij

zich voorgesteld had. Konden de beide meisjes zich dan ook aanstellen als gisteren of eergisteren? Even vóórdat zij het hotel bereikten, had Anne gezegd: ‘Mijn levenlang zal ik je nahouden, dat jij op je nuchtere maag ten huwelijk gevraagd bent!’ En zij vond dat denkbeeld zoo potsierlijk, dat zij aan het ontbijt zich herhaaldelijk bedwingen moest, om het niet uit te proesten van het lachen. En dat Marie uiterst in zichzelf gekeerd was, wien zal dat verwonderen?

Mama begreep dan ook, dat er iets buitengewoons aan de hand was, maar zij kreeg aan het ontbijt in de eetzaal niets dan ontwijkende antwoorden. Toen de dames weer op hare kamer waren, wou zij alles weten. Anne zag, hoe Marie op het punt stond haar alles te belijden; toen nam ze snel het besluit, om Mama, zooals Alex van plan geweest was, stormenderhand aan te vallen.

- 't Is, Mama!’ zei ze, uitbarstende in lachen, ‘dat Marie dezen morgen op hare nuchtere maag een formeel huwelijksaanzoek heeft gekregen, en dat het in mijne hooge tegenwoordigheid is gebeurd.... ja, Mama! verbeeld u! ik ben erbij geweest!’

- En van wien dat?’ vroeg Mama zeer belangstellend.

- Kom, raad u eens.....’

Maar Mama was veel te leep, om haar geheimen wensch te verraden.

- Dwaze meid!’ zei ze..... ‘Is 't waar, Marie?..... Nu, van wien?’

- Van Alex Wielderoo!’ juichte Anne.

't Was, of Mama een elektrieken schok kreeg.

- Van..... Alex..... Alex Wielderoo? per brief?..... Niet?!....

Is die dan hier?’

- Eventjes geweest’..... lachte Anne, terwijl Marie wel wat van een marmeren beeld had..... ‘o Mama! nooit is er van zoo iets gehoord! Eventjes een slipper van het kantoor; eventjes zijne liefdesverklaring uitgestotterd.... neen! gestotterd heeft hij eigenlijk niet.... geschreeuwd!.... en morgenochtend weer: nul, ik houd er één, op het kantoor.....’

- Wil je nu de goedheid hebben, om Marie aan het woord te laten?’ zei Mama.

- o Mama! ik zwijg..... en ik luister!’..... Met dat laatste woord liet zij zich lachende op de canapé vallen.

Marie vertelde haarfijn alles en alles, behalve dat van het briefje; niet het minst deed zij krachtig uitkomen, hoe zij wel overrompeld was, maar niets gezegd had..... hoe zij drie minuten..... o! niet langer dan drie minuten, arm in arm met hem gewandeld had, maar hoe zij daarop tot bezinning was gekomen en verklaard had, dat zij alles willen zou, wat hare lieve moeder wilde, die - en daarbij kwamen de waterlanders in de schoone oogen - die wel willen zou, wat haar gelukkig zou maken....

Mevrouw hoorde alles aan en verviel een oogenblik in gepeins,

zoolang als ze noodig had, om zich langzaam naast Anne op de canapé, die vlak achter haar stond, te zetten. Zij was er de vrouw niet naar, om niet op het juiste oogenblik eieren voor haar geld te kiezen. En ja, zij had aanvankelijk gehoopt, dat de roodharige Pruis uit zijn hoek gekomen was, maar dat toch maar heel kort; die kon bij Anne wel zooveel pret, maar bij Marie niet zulk een diepen indruk teweeggebracht hebben, als zij aan den dag gelegd had. En dan - de Pruis had aan het ontbijt vier eieren naar binnen gewerkt! Vier! Zij gevoelde, dat haar spel verloren was.

- Hoe wist hij, dat wij hier waren?' vroeg zij.

Haastig nam Anne het woord:

- Uit een brief van u aan zijne moeder wist hij, dat zijne Dulcinea in Baden-Baden op hem wachtte; hoe hij wist, dat zij in dit hotel was..... ja, dat zal dat godje..... heet hij niet Amor?..... hem verraden hebben.... Kom Marie! blijf daar niet zoo stokstijf staan, of je ik weet niet wat op je geweten hebt; jij bent zoo onschuldig als een pasgeboren kind..... Kom hier bij ons zitten..... neen, Mama in 't midden'.....

En terwijl Marie willig gehoorzaamde:

.... 'Mama, ik hoop, dat u eens met mij naar Petersburg verdwijnt en dat er dan ook een Rotterdammer zoo eventjes voor mij heen en weer komt..... ik wil mij door Marie niet laten overbluffen..... Maar of 't een Rotterdammer is, kan mij eigenlijk niet schelen..... ofschoon' - en hier zuchtte zij komiek - 'ik begin van de Rotterdammers te houden!'.....

Mama liet haar praten: 't gekeuvel gaf haar tijd.....

- Kom, Mamaatje!' ging Anne voort en zij sloeg haar arm om Mama's midden: 'Zet nu eens uw vriendelijkste gezicht; geef Marie een zoen en zeg: kind! ik zegen je'.....

En Marie greep Mama hartstochtelijk om haar hals en kuste haar zoo innig, en Mama - die hardvochtige, berekenende Mama - werd zoo week als was, dat dicht bij een vuur staat.

- Goed, kinderen!' zei ze, 'alles goed en wel..... Maar jelui zoudt mij overstuur maken! Als alles naar mijn zin is, zal ik geen hinderpaal wezen..... natuurlijk niet! Maar ik moet nu handelen, niet als vrouw, als een man..... Marie! zooals je vader zou handelen, als hij nog leefde'....

Hoezee! het zweempje van leelijke stiefmoederlijkheid dreef weg op den liefelijken liefdestroom! Voorgoed weg!

En Marie sloot haar in hare armen: 'o Mama! eene moeder is u voor mij geweest, en ik wil liever alles.... alles.... alles laten varen, dan dat u niet mijne lieve, lieve moeder blijven zoudt!'

En de drie zaten met elkander te schreien, zoodat de engelen in den hemel er pleizier in moeten gehad hebben!

Van het briefje werd geen woord gerept: Mama moest haar gan-

sche leven maar blijven denken, dat de vroege boodschap toevallig geweest was. In alle gevallen werd het gekochte vertoond en - met diepe minachting door Mama afgekeurd. Met welke grove vodden behielpen die Duitsche vrouwen zich toch! Waarom waren zij zoo dwaas geweest, om zoo'n ding in een stadswinkeltje te gaan koopen?! Op de promenade hadden zij veel beter terechtgekund.... 'Gooi dat vod maar weg!'

- Zie je?' zei Anne, toen zij met Marie alleen was: 'Mama houdt ook hare geheimen.... Van hare briefwisseling met zijne moeder kikt zij niet eens.... Hoor je me niet?!'

Neen, Marie hoorde niet. Zij las en herlas zijn briefje aan Anne, en dat briefje... geen heiligdom zou ooit zorgvuldiger bewaard zijn... hoe de dingen nu ook loopen mochten..... Maar zij had hoop..... veel hoop!

De brief van Mevrouw Wielderoo over de financieele quaestie had Mevrouw Van Kralingen niet geheel bevredigd, en nu er zulk eene vervaarlijke bom door de kerk gevlogen was, deed hij het nog minder. Want nu er geene mogelijkheid meer bestond, om haar 'mijn kind is toch mijn kind' in de weegschaal te leggen en haar tot eene leelijke stiefmoeder te maken, was ook alle strijd uit. Voor Marie mocht nu gezorgd worden, zoo goed als dat maar kon.

Toch zou menige andere moeder van haar stand met dien brief zeer tevreden geweest zijn. Hij behelsde, dat de schrijfster voor honderdduizend gulden aandeel had in de firma Van Heerlingen & C^{o}.; dat Alex op den dag, waarop hij in de zaak opgenomen zou worden, iets, dat nu binnen het jaar te verwachten was, die som op zijn naam zou zien overschrijven; dat de schrijfster geoordeeld had, die omstandigheid eerst aan Alex mede te deelen op den dag zijner bevordering, en dat zij Mevrouw Van Kralingen wel niet tot zwijgen behoefde uit te noodigen; dat zij bereid was eene notarieele akte daarvan te laten opmaken, als die voor de verloving noodig geoordeeld werd; dat het persoonlijk vermogen van Alex op eene halve ton geschat kon worden.....

Naar vermogen van Marie werd niet gevraagd.

Niet waar? dat mocht zoo fraai mogelijk geacht worden. Als Mevrouw Van Kralingen een vierde van haar vermogen aan Marie vermaakte, haalde dat met Marie's vaderlijk erfdeel niet eens eene ton..... En haar zulk een aanzienlijken bruidschat mede te geven..... Dat ging toch niet..... Men kon niet weten....

Maar dat was het niet. Er zat iets anders achter. En dat anders was het overwicht, dat Mevrouw Wielderoo, zonder dat toch te willen, op haar uitoefende. De deftige en toch wel wat bekrompen oud-Hollandsche vrouw een overwicht op haar, die zich zoo gemakkelijk in de wereld bewoog en met alle bekrompen denk- en handelwijzen van Ne-

derlandsche dames den draak stak! Een overwicht op haar, die nog altijd niet op eene tentoonstelling of eene kunstbeschouwing kon verschijnen, zonder dat schilders van naam en bekende kunstliefhebbers er belang in bleven stellen, om haar geoefend oordeel te komen vernemen! Hare poging, om Mevrouw Wielderoo te Cleve uit te lokken tot de vertrouwelijke mededeeling, hoe die dame ten opzichte van Alex over haar vermogen zou beschikken, was geheel mislukt, terwijl Mevrouw Wielderoo toch redenen te over had, om juist haar te doen weten, wat zij weten wilde, toch nog niet zoozeer om de zaak zelf als wel om.... ja, om de vertrouwelijkheid..... Zij was het, die goeden raad gekregen, niet gegeven had!..... Al gevoelde zij, dat de rollen onmogelijk meer omgekeerd konden worden; dat Mevrouw Wielderoo in meer dan één opzicht hare meerdere blijven zou: bukken moest de deftige dame! De verklaring, in hoever Alex haar erfgenaam zou wezen, moest eruit! Dat was Mevrouw Wielderoo aan de moeder der aanstaande schoondochter verplicht! Bukken moest ze! Vertrouwelijkheid had ze noodig.... notarieele akten?... Dat was om te lachen!..

De tweede brief van Mevrouw Wielderoo bleef nu natuurlijk niet zoo lang onbeantwoord, als dat met den eersten het geval geweest was. Maar het duurde nog al eenigen tijd, vóórdat zij ermede gereed was: meer dan één ontwerp werd vernietigd. Eindelijk toch stond er:

‘Lieve Mevrouw,

Uw waarde schrijven van den zooveelsten heeft mij niet geheel bevredigd. Ik verzoek U te bedenken, dat ik in deze zaak als man handelen moet, of ik moet haar overdragen aan Marie's voogd, een kunstenaar, wien het niet medegeloopen is in de wereld en die altijd alles aan mij heeft overgelaten. Zeker Zijn Uwe aanvankelijke plannen zoodanig, dat Uw zoon zich in de ondergeschikte betrekking, die hij nog vervult, veroorloven kan, aan een huwelijk in de toekomst te denken. Voor eene aanvankelijke vestiging is zeker genoeg, wat door U gedaan zal worden en waarvan ik geene notarieele bewijzen behoef. Maar van de verdere verwachtingen, die Uw zoon omtrent Uwe testamentaire beschikkingen koesteren mag, wordt door U met geen enkel woord melding gemaakt.

't Is zeker waar, daar staat tegenover, dat door U niet eens gevraagd wordt naar de wijze, waarop ik ten opzichte mijner lieve Marie, in geval van een huwelijk met Uw zoon, handelen zal; maar ik ben zoo vrij, dat toe te schrijven aan de toevallige wetenschap, die U in dat opzicht door mijne vertrouwelijkheid geworden is.

Uw waarde antwoord zie ik niet hier, maar in Amsterdam, Heerengracht N^{o}...., te gemoet. Ik denk overmorgen Baden-Baden te verlaten.

Uwe toegenegen

Wed. Van Kralingen - Feltro.’

Baden-Baden....

‘Zie zoo!’ zei ze bijna hardop, terwijl zij het postzegel op den brief bevestigde, ‘met dien voogd-kunstenaar aan lager wal zal ze liever niet te maken hebben, als er over geldzaken onderhandeld moet worden. Die voogd zal dan nu toch ergens nuttig toe zijn.’

De lezer ziet: zij maakte geene melding van hare bekendheid met de belangrijke beslissing, die tusschen de jongelieden getroffen was. Zij verkoos zich nog te handhaven op het standpunt van onafhankelijkheid in hare beslissing, al gevoelde zij zeer goed, dat Mevrouw Wielderoo bevroeden zou, hoeveel gewicht de uitslag van den stap van Alex in de schaal zou leggen. Hoe zij over dien stap dacht en welke gevolgen die voor hare denk- en handelwijze had, ja, of zij in het geheel van dien stap iets wist, Mevrouw Wielderoo behoefde daarvan nog niet ingelicht te worden. 't Was zelfs goed, dat die dame denken moest, dat alles in dat opzicht nog een geheim voor haar was. Dat beteekende toch, dat de beide meisjes redenen hadden, om te duchten, dat zij hare toestemming niet zoo heel gemakkelijk geven zou.

Toen de brief verzonden was, werd het aanstaand vertrek aan de belanghebbenden medegedeeld en ook aan de familie van Barbarossa. Die familie, vooral de oude heer, trachtte Mevrouw op haar besluit terug te doen komen. Hij had er zoo stellig op gerekend, dat zij de terugreis gezamenlijk zouden doen en dat Mevrouw en hare dochters eens een kijkje zouden nemen van het heerlijke Bergsland. Zijne fabriek was ‘kolossaal’ en de villa, die hij op behoorlijken afstand van de rookwolken bewoonde..... o! hij was zeker: als Mevrouw van Oberhausen een uitstapje maken wilde van niet meer dan twee uurtjes sporen, hij was zeker, dat de wonderschoone streek haar over zou halen, om van zijne gastvrijheid langer gebruik te maken, dan zij zich nu maar moest voornemen.....

De blondharige liet niet na, zijne Heimath hemelhoog op te vijzelen, en moeder en zusters hielpen..... Alles om niet! Nu hij te weten zou komen, dat Marie onherroepelijk voor hem verloren was, mocht de Germaan zich eens in het hoofd halen, dat Anne toch ook goed genoeg voor hem was. Maar dat was toch eigenlijk te dwaas, om te denken: de gele baard met de roode vlammen..... zoo waar! Mevrouw had tot hiertoe nog niet opgemerkt, hoe leelijk die toch eigenlijk was. Zij moest voor het vriendelijk aanbod bedanken: gewichtige aangelegenheden riepen haar naar Amsterdam. Als ze ooit het Bergsland bezocht, en dat kon wel mogelijk worden, zou zij de aangename kennismaking vernieuwen; en met een zekeren tegenzin gaf zij haar eigen adres op.

Nu werd er haast gemaakt: Mama begreep, dat Marie naar het vaderland verlangde, en als Mevrouw Wielderoo nu maar behoorlijk ‘bukte’, zou zij de verloving eer bespoedigen dan vertragen. En zoo werden de koffers gepakt, eene bezigheid, waardoor de dames natuurlijk

den ganschen dag niet aan uitgaan denken konden, zeer tot teleurstelling van Barbarossa, die vast besloten was, een aanval op Marie's hart te wagen, maar daarvoor, gelukkig voor hem, geene gelegenheid vond.

Intusschen was Alex tot zijne moeders groote tevredenheid overgelukkig thuis gekomen en was hij buiten kantoortijd onafscheidelijk van haar. Want het was, of zij over niets liever sprak dan over Marie... Als hij als een gelukkige zat te mijmeren, begon zij; en zoo stortte de zoon bijna zijn geheele hart voor de moeder uit. Bijna, want al wat Anne zou hebben kunnen vertellen, als zij wilde, kwam Mevrouw te weten; maar over de vijf minuten, die hij met Marie alleen geweest was, liet hij zich niet in bijzonderheden uit; hij had zijn tijd goed gebruikt; dat was alles.... Er zijn dan ook uitstortingen van het gemoed, die voor altijd een heilig geheim tusschen twee minnende harten blijven.

De brief, dien wij gelezen hebben, kwam gelukkig op een tijd, dat Alex op het kantoor was. Wie Mevrouw Wielderoo bespied had onder de lezing, zou een fijnen glimlach op haar gelaat bespeurd hebben. Zij zat eene poos te peinzen, maar volstrekt niet met het plan, om ook maar in eenig opzicht aan het verlangen der schrijfster te voldoen; alleen om te overleggen, hoe zij op de beste wijze alle verdere bespreking van het onderwerp verijdelen zou. En dan: zij verlangde zoo hartelijk in het huis op de Heerengracht te wezen op het oogenblik, dat Alex voor het eerst dat huis betreden zou. Niet waar, lezer! gij gunt haar dat genoegen? Daarom, nog eer Alex thuis kwam, was de volgende brief naar Amsterdam verzonden:

‘Lieve Mevrouw,

Omtrent het punt, waarover in Uw waarde schrijven uit Baden-Baden inlichting gevraagd wordt, zal niemand behalve mijn notaris iets weten vóór mijn dood. Ik wacht op draadbericht, om zoo spoedig, als ik door U ontvangen kan worden, naar Amsterdam te komen. Ik haak ernaar, Uwe lieve Marie als mijne toekomstige schoondochter te omhelzen. Als mijn zoon kennis van dit schrijven droeg, zou hij stellig zijn eerbiedigen groet voor U insluiten en ondanks dien eerbiedigen groet U durven vragen, om duizendmaal duizend groeten aan Marie over te brengen. Vergeet, als het U belieft niet, de lieve Anne voor mij met een hartelijken groet te gedenken’, enz.

- Kort, krachtig en beslissend!’ zei Mevrouw Van Kralingen met een bedenkelijk gelaat, toen zij gelezen had, ‘en zij houdt de zaak voor beklonken.... Ja, de overmacht is aan haar kant.’

Zij moest natuurlijk bekomen van de reis, maar Anne had lucht van het schrijven uit Rotterdam en rustte niet, vóórdat het draadbericht verzonden was: ‘Kan ieder oogenblik ontvangen worden.’

Alles was vooraf voor den kleinen tocht door Mevrouw Wielderoo

gereedgemaakt. Zij reisde dus af, zonder voorkennis van Alex. Deze vond, toen hij thuis kwam, het volgende briefje:

'Lieve Zoon,

Ik ben op reis naar je Marie. Houd je gereed, om op het eerste bericht over te komen, ook al is het morgen. Ik heb gezorgd, dat de Heeren zich niet verwonderen zullen, als je opnieuw verlof vraagt, want als het maar eenigszins kan, laat ik je niet wachten tot Zondag. Adieu!

Van huis...

Je Moeder.'

Nu, lezer! terwijl mijn doel geweest is, de mogelijke slingeringen van het gemoed eener liefhebbende tweede moeder te schilderen, heb ik mij misschien wel wat te veel vermeid in de overoude historie, die altijd nieuw zal blijven. Ik ga mij dan nu ook haasten.

Mevrouw Wielderoo werd te Amsterdam met groote hartelijkheid ontvangen, en wat er nog te bespreken viel buiten dat ééne punt, dat niet meer opgehaald werd, was spoedig afgehandeld. Van terugkeeren naar Rotterdam moest zij in de eerste veertien dagen maar niet reppen. Marie vernam, dat zij Alex zoo spoedig mogelijk zou zien komen, maar zij werd in den waan gelaten, dat dit niet vóór Zondag zijn zou. Zoodra Anne dat wist, moest de verrassing nog grooter worden, iets, dat kon, omdat Alex het huis, waar zijne Marie op hem wachtte, in ieder geval zou moeten zoeken. Zijzelf zorgde, dat hij niet per vigilante kwam, want zij was het, die het draadbericht opstelde:

'Kom morgen, trein 10.35. Neem tram, overstap naar Vijzelbrug, vlak bij Heerengracht N^{o}....

Je Moeder.'

En zoo kwam het, dat Alex met zijn valiesje in de hand aanschelde, zijn kaartje gaf, in de zijkamer gelaten werd en dat Anne, die heimelijk op de wacht stond, het kaartje van de dienstmaagd overnam.

Met het onverschilligste gelaat der wereld zei Mevrouw Van Kralingen: 'Och, daar is die lastige linnenkoopman weer; toe, Marie, ga jij hem eens beduiden, dat hij hier altijd vergeefs zal aanschellen.'

En - zoo trad zij argeloos in de zijkamer.....

Ik heb nu genoeg geklapt.....

Maar als iemand nog iets weten wil, vooral uit belangstelling in de lieve Anne, - eene belangstelling, die mij veel pleizier zou doen, - drie jaar later op Anne's bruidspartij kwam Mevrouw Van Kralingen door een schalken toost van Alex op de hoogte van Anne's aandeel in de verloving te Baden-Baden. En Mevrouw lachte er mede om, want er was volstrekt geene reden, dat Anne ooit bij Marie zou achterstaan. Haar bruidegom was advocaat, een, die nu juist niet met pleiten den kost zou behoeven te verdienen, maar zich op de publieke zaak wou

toeleggen. En zulk een advocaat wordt immers ‘dood gemakkelijk’ lid van de Tweede Kamer?..... Waarom geen Minister? Dat was immers toch niet vreemd in hare familie?

Waarom de ‘goede financiers’, kort na het huwelijk van Alex, in de overtuiging begonnen te leven, dat Mevrouw Wielderoo wel degelijk een testament gemaakt heeft? Nicht Bertha bleef Mevrouw Van Kralingen bezoeken en die verzweeg haar niet, dat hare nicht zich eenmaal had laten ontvallen: ‘Niemand weet het dan mijn notaris.’ Maar ik geloof vast, dat nicht Bertha hare jaarlijksche toelage levenslang behouden zal, ook als Mevrouw Wielderoo komt te vallen.

't Zal nog moeten blijken, in hoever Mevrouw Van Kralingen in haar testament gunstige beschikkingen ten opzichte van Marie gemaakt heeft. Maar dit weet zij: zij heeft te zorgen, dat Anne er haar hoofd niet over schudt.

H.G. ROODHUYZEN.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
Anna Lauri.

Het brullen van de zee klonk als het bulderende geraas van een orkaan; het was, alsof de lucht hare eentonige loodkleur veeleer ontleende dan gaf aan zee en dorp; het was, als had de aarde zich in rouw gekleed, zooals somtijds de menschen doen. De steengroeven gaapten in een grijzen grond; de karren, die af- en aanrolden, waren met massief grijs beladen, evenals de bootjes, die in de kleine kunsthavens lagen; de werven waren opgevuld met blokken grijzen steen, die hoekig afstaken tegen de nog donkerder grijze lucht; het grijze gruis stoof op onder de hamers der steenhouwers.

Er was geen nevel; men kon duidelijk de grijze oppervlakte zien van het water, met zwarte rimpels doorploegd.

Het was de 24ste December en het was koud geworden, nadat het de geheele week zoel, bijna warm was geweest. De wind was naar het oosten gegaan, en iedereen bereidde zich voor op den storm, die verwacht werd.

De steengravers kregen altijd ruim hun deel van het ruwe weder. He was misschien geene gemakkelijke broodwinning, een Stoneporter visscher te zijn, doch er waren menschen op de wereld, die het nog minder gemakkelijk hadden dan zij.

Driehonderd mannen keken uit de steengroeven en werkplaatsen van Stoneport naar de grijze lucht op en voorspelden elkander woest weder.

Het was koud werk in de steengroeven des winters te Stoneport; doch het was niet fatsoenlijk te klagen; een Stoneporter steengraver mocht zijne grieven hebben, doch hij liep er evenmin mede te koop als een beschaafd mensch met zijne lichaamsgebreken. Dat neemt niet weg, dat het steengraven in de groeven te Stoneport koud werk was.

'Wij zullen morgen aan den arbeid moeten blijven,' zeide een van de gravers, een forsch gebouwde kerel, terwijl zij aan het laden waren en de kraan, die onder den zwaren last scheen te kraken en te steunen als een levend wezen, met iets als medelijden nakeken, alsof zij eene zekere verwantschap voelden met het levenlooze ding.

'Het mocht wat, Washington Rock!' riep eene vroolijke stem terug; 'ik zou de compagnie wel eens willen zien, die u op Kerstmis aan het werk hield.'

‘Het is morgen Kerstmis, dat 's waar ook; en zij heeft nog wel gezorgd, dat wij eraan zouden denken, wat zegt gij, Jefferson? Ik begrijp zelf niet, dat ik het daar vergat.’

‘Het is eene soort van partij, eene bijeenkomst in haar huis. Ik heb ook eene uitnoodiging gekregen,’ zeide een ander, die moeite deed, om zich warm te slaan, want het werd al kouder en kouder.

‘Er stond op het adres:

Mijnheer S. Madison Rock.

A.s.v.p.

Mijne vrouw zegt, dat *A. s.* beteekent Aan Sam; maar *v.p.* weet zij niet te verklaren. Zeg, Monroe, wat hebt gij eruit gelezen? Gij hebt toch ook een brief gehad?’

‘Dat spreekt wel vanzelf,’ gromde Monroe, die op de trap van de groeve stond. ‘Hebt gij nog ooit ondervonden, dat zij iemand achteruitzette? Zij is de eenige, die mij altijd als een fatsoenlijk man heeft behandeld. God zegene haar.

Mijne dochter heeft twee zomers op school gegaan en zegt, dat *v.p.* beteekent voor pleizier; maar eene kennis van haar heeft in Boston school gelegen en zegt, dat het beduiden moet voor poëzie.’

De andere mannen luisterden vol ontzag naar die geleerdheid. De Rock's waren zeer gezien in de groeve; er waren er vier, twee paren broeders, die neven van elkander waren; alle vier voelden hunne positie en hielden hun naam in eer. Zij waren nooit dronken, hadden geld in de spaarbank en namen een zekeren toon van gezag onder de kameraden aan. Nu en dan kwam er evenwel een oude Schot, Dawson genaamd, tegen dat aangematigde gezag in verzet, evenals een Finlander, die bij een ongeluk in de groeve een oog had verloren, goed stond aangeschreven en om die beide redenen zich het recht van eene onafhankelijke meening toekende.

‘Ik heb een Woordenboek der samenleving in huis; het ligt boven op eene plank, met den Bijbel en het kookboek,’ zeide Washington Rock. ‘Het is geene groote kunst, te onderzoeken, wat *A. s.v.p.* beteekent. Zij weet wel, dat wij lezen kunnen, al zijn wij niet rijk.’

Inderdaad, Juffrouw Lauri wist best, hoe zij de steengravers moest aanpakken. Hoe deftiger de vorm harer uitnoodiging was, hoe minder zij ervan begrepen, hoe meer zij haar op prijs zouden stellen.

‘Daar gaat de patroon,’ zeide de Schot, op den toon van iemand, die van meening was, dat de Rock's lang genoeg het woord alleen gehad hadden.

‘Gaat hij naar haar toe?’ vroeg de Finlander en keek hem met zijn ééne oog scherp na. ‘Zij verdient een goeden man.’

‘Zij is veel te goed voor hem,’ zeide Washington Rock.

‘Hij is niet waard, dat hij hare schoenriemen vastbindt,’ riep Jefferson Rock.

‘Zij trouwt nooit,’ meende Madison.

‘Dat zou ik ook niet hopen,’ antwoordde Monroe.

‘Ik zou niemand weten, die goed genoeg voor haar is,’ hernam Washington Rock, op beslissenden toon.

‘Hij gaat niet naar haar,’ zeide de Finlander nu, terwijl hij tusschen de openingen van de steunende kraan door tuurde; ‘hij slaat daarginds den hoek om, naar den satanskuil.’

‘Het is wèl waar,’ hield Washington Rock vol; ‘Maarten Derrick gaat nergens anders heen dan naar haar.’

‘Ja, het is zoo,’ bevestigde Jefferson Rock.

‘Wilt gij wedden om uw Zondagsbrood,’ vroeg Madison, ‘dat hij haar naloopt?’

‘Ja, het is zoo,’ zeide Monroe; ‘hij loopt om Anna Lauri.’

‘En al was het zoo,’ vroeg Dawson, de Schot, ‘is er dan een enkele graver in de groeven, die het kan beletten?’

Zij keken elkander aan; niemand antwoordde den ouden man. Zij waren arme steengravers en eenvoudige kerels; de vrouw, over wie zij spraken, was niet van hun stand. Zij was hun engel, hun afgod; zij leerden veel van haar; doch eene *vrouw* was zij voor hen niet. Zij dachten aan haar als aan de morgenster, die uit de hoogte op de groeve nederkeek, die alles zag, doch met geene menschen in aanraking kwam; er was niemand onder al die mannen, die haar een huwelijk toewenschte.

‘Misschien hebt gij gelijk, jongens,’ zeide de oude Schot zacht, alsof zij hem geantwoord hadden. ‘Als ikzelf een man voor haar moest kiezen, dan zou ik hem liever uit eene andere wereld nemen dan deze.’

Anna Lauri zat alleen in hare kleine muziekkamer. Hare gedachten waren van dien aard, dat zij er zich slechts aan durfde wagen, omdat alles stil was om haar heen.

Anna Lauri was een en vijftig jaren oud; dat zou zij namelijk den volgenden dag worden; zij was den eersten Kerstdag jarig. Zij was den leeftijd voorbij, waarin men eene heldin is; zij had haar leven achter zich. Zij was in niemands oogen meer eene heldin dan in die der steengravers, die arme kerels, die, zooals zij somtijds zeide, een weinig menschenliefde idealiseerden.

Daar dacht zij dien avond aan, terwijl zij pistaches vouwde voor de partij, welke zij hun geven zou. Zij had veel voor de steengravers gedaan, zooals geheel Stoneport wel wist; zij was eene goede, hartelijke, moedige, karaktervolle vriendin voor hen geweest. Stoneport verwachtte het niet anders van haar; doch het was nu voor het eerst, dat zij die menschen in haar huis had genoodigd. Zij was er zelve zoo opgewonden over, alsof zij 15 in plaats van 51 jaren oud was.

‘Het is het aardigste, wat ik ooit in mijn leven gedaan heb,’ zeide zij tot Juffrouw Tombs; ‘het zal aardig zijn!’

Juffrouw Tombs woonde bij Anna Lauri en was hare kamenier, hare moeder, hare raadgeefster, hare huishoudster, hare vriendin. Zij had derhalve eene veelzijdige roeping.

Zij had wel een lieven voornaam ook, maar zij wilde niet anders genoemd worden dan Tombs. Misschien dacht zij daarmede hare waardigheid op te houden; men moest erdoor vergeten, dat zij ook als keukenmeid dienst deed, of eruit afleiden, dat zij getrouwd was geweest, hetgeen nooit uitgemaakt was; er bestond verschil van meening op dat punt. Juffrouw Lauri deed haar zin en noemde haar vroolijk Juffrouw Tombs. Anna Lauri was dikwijls vroolijk voor eene eenzame vrouw.

‘Het houdt u bezig,’ zeide Juffrouw Tombs nu. ‘Ik zou geene pit uit eene rozijn voor hen halen, zooals ik trouwens voor geen mensch zou doen,

als ik het niet voor *u* deed. Maar Heere mijn tijd, als het *u* pleizier doet!....'

Juffrouw Tombs had de pistaches laten liggen; zij verklaarde, dat de gedachte eraan alleen haar eene indigestie in de hersens gaf. Zij was weggeloopen, om naar eene zware zedelijke verantwoordelijkheid in den vorm van chocolade-ijs om te zien, en Anna Lauri hoorde haar in de keuken, bij wijze van lofzang op het Kerstfeest onder het eierenkloppen zingen:

'*Dag der wrake, schriklijk uur*'.

Anna Lauri dan zat alleen in de pianokamer, begraven onder gekleurd papier en in den stroom harer eigen gedachten.

Die gedachten liepen dien avond over eene reeks van jaren; het zijn kalme gedachten, als men na den middelbaren leeftijd aan zijn verjaardag denkt. Anna Lauri was niet altijd kalm geweest; zij was te mooi, zelfs nu nog, ná haar vijftigste jaar, dan dat zij een kalm leven kon gehad hebben; hare oogen waren er te donker, te sprekend, te helder, te schrander voor; zij schitterden even gemakkelijk als eene zee in het najaar. Zij had eene goede gezondheid en zong nog met eene heldere stem; heur haar scheen veeleer grijs te zijn, omdat het haar goed stond, dan omdat zij oud werd. Zij had een flink, recht figuur, eene fraai gevormde buste, eene vaste hand. Haar gelaat was levendig, vol kracht; in hare gevoelige oogenblikken was het liefelijk, om te zien.

Krachtig of liefelijk, moedig of vroolijk, het was haar onmogelijk, op den eersten Kerstdag, haar verjaardag, niet aan het verleden te denken. Hoe dikwijls had zij gebeden, dat zij mocht leeren vergeten, om daarna weder vergiffenis af te smeeken voor dat gebed; want zij voelde, dat zij geene vrouw zou zijn, indien zij vergeten kon; zij zou er zichzelve om veracht hebben, als om een onvrouwelijk gedrag. Zoo was zij; zij had bemind en het voorwerp harer liefde was gestorven. Hare geschiedenis hing met die van haar land te zamen. Twintig of een en twintig jaren geleden had Anna Lauri haar geluk ten offer gebracht; haar vriend had zijn leven gegeven, en zij wist, dat háár offer het zwaarste was; dat zeide zij nooit, uit vrees dat zij den schijn zou hebben, alsof zij zijne opoffering geringschatte. Zij beminden elkander, en hij was zijn land gaan verdedigen.

Zij hadden elkander innig lief en zij waren zoo jong. Zij had gehoopt, dat hij gespaard zou worden en tot haar terug zou komen; dat lag in hare veerkrachtige natuur; zij hoopte zoo licht; zij kon niet gelooven, dat haar George zou sneuvelen; zij vertrouwde erop, dat zij samen gelukkig zouden worden; zij was altijd gelukkig geweest; zij had eene blijde jeugd gehad; zij was gezond, bijna rijk en mooi geweest. Zij moest nog lééren lijden; het was haar zoo nieuw.

Het was eene gelukkige verloving geweest; alle omstandigheden hadden daartoe bijgedragen; allen en alles had hun toegelachen. Anna Lauri was de dochter van den dokter; George Cliff was in de graniet-compagnie en zou aan het hoofd ervan staan, als hij zijn vader verloor. De compagnie ging te niet tijdens den oorlog, nadat hij was doodgeschoten. George was ouder dan Anna; zij hadden elkander gekend van den tijd af, waarop haar vader de praktijk van den vorigen dokter had overgenomen. Iedereen had

zich in hunne verloving verheugd; het mooie meisje was toen reeds algemeen in Stoneport bemind; zij had denzelfden hartelijken omgang met de menschen als haar vader, hoewel zij zich toen nog niet om de steengravers bekreunde. Zij was toen nog te jong en te vroolijk, om voor beschermvrouw te spelen; zij had hare menschenliefde aan de voeten der smart geleerd.

Zij was, op zekeren dag in Mei, een en twintig jaren geleden, op weg naar de keuken, om een bevel voor haars vaders welvaren te geven (zij was moederloos), toen haar vader haar riep met eene stem, zooals zij nooit van hem had gehoord. Hij kwam haar bij de trap tegen; het raam van het portaal stond open en zij zag de lucht en de vogels en de takken van den ouden beuk. Zij had een rooskleurig zomerkleedje aan, want het was warm. Het blauw van de lucht en het zachte rood van haar kleedje smolt inéén tot een dof paars tusschen haarzelve en haars vaders gelaat. De oude man had eene courant in zijne bevende hand.

'Wacht een minuutje, vader,' zeide Anna. - 'Jane, zorg goed voor de koffie van den dokter; hij is moede.'

Toen wendde zij zich tot hem, kuste hem, eer zij hare hand naar het blad uitstak, en ging ermede naar boven.

Het zou haar een troost geweest zijn, indien zij hare lippen had mogen drukken op het gras, waaronder haar vriend begraven lag. Doch hij was onder de vermisten, zeshonderd mijlen van haar af. Hij was gesneuveld, en niemand had hem ooit wedergezien. Zij had niets meer van hem gehoord, geen spoor was er van hem ontdekt geworden. Het arme meisje had zelfs den ring niet, dien zij aan zijn vinger had gestoken, noch hare brieven; geene enkele gedachtenis. De dood had alles weggenomen.

Het is een hard lijden, dat men lijdt in de jeugd. Anna Lauri was jong en zij bezat kracht; zij leed, zooals krachtige menschen lijden.

Die eerste groote smart werd welhaast door eene tweede gevolgd en, eer zij dertig jaren oud was, had zij ruim haar deel. Toen haar vader aan eene besmettelijke ziekte stierf, had zij nog den rouw over haar verloofde niet afgelegd, en zij bleef rouwkleederen dragen.

Zij bleef achter in het bezit van het huis, van hare muzikale kennis, hare stem en eene kleine som gelds, juist groot genoeg, om de begrafenis en de rekeningen te betalen.

Eene week na de begrafenis kwam Juffrouw Tombs bij haar binnen en zeide:

'Ik ben eene patiënte van den dokter; ik heb verplichting aan hem; hij heeft mij van eene vreeselijke kwaal genezen; zonder hem zou ik nu naast Tombs in het graf liggen; ik ben den dokter altijd dankbaar gebleven en ik wil bij u komen, als gij het goedvindt; ik kan kostgeld betalen; ik heb het goed, in aanmerking genomen, wat Tombs geweest is; ik zou iets voor de dochter van den dokter willen doen.'

'Dat is goed van u, juffrouw Tombs,' zeide Anna en stond op en kuste de vrouw. Dat was het begin van hare verhouding tot elkander. Drie weken later opende Anna eene muziekschool; de badgasten lieten hunne kinderen in de vacanties les bij haar nemen; zij zong in het koor, speelde voor rijke zieken en ook op soirées. Des winters ging zij naar de stad, om les te geven; kortom, zij streed den strijd om het bestaan - en

won het. Iedereen kende Anna Lauri; zij was eene moedige, ijverige vrouw; geene heilige, dat niet; hare oogen flikkerden te ras, zij had een eigenaardig humeur; zij beknorde hare leerlingen en hare steengravers, wanneer zij het verdienden, en maakte het later door dubbele vriendelijkheid weder goed. Hoewel zij arm was, had zij hare luimen; zij was niet altijd dezelfde; zij gaf zich de weelde van eene afwisselende stemming en, hoewel zij er somtijds een vriend door verloor, zij behield er meer, dan zij er kwijtraakte. Op den leeftijd van een en vijftig jaren was zij eene vrouw met heldere oogen, een krachtigen geest, moederlijke manieren en een kinderlijken lach.

De menschen plachten te zeggen, dat zij er wel overheen zou komen en nog wel een huwelijk zou doen; doch dat hadden zij nu opgegeven. Zij had meermalen aanzoeken gehad, doch zij had haar eenzaam leven voortgezet.

Toen Maarten Derrick dien avond haar huis naderde, wendde hij zijne oogen af van den dreigenden storm en keek met smachtenden blik naar boven. Hij kon haar nog zien, want de gordijnen waren nog niet nedergelaten.

‘Zij heeft een timmerman noodig,’ dacht hij, ziende, hoe de tocht door de vensters drong, zoodat hij de gordijnen door den wind zag bewegen. Zij verheugde zich in hare spaarpenningen; doch hij beschouwde haar toenemenden welstand niet met goede oogen.

Zij zat alleen bij hare lamp, waarover een rood lichtscherm lag, en hare fijne vingers hadden het druk met haar feestwerk. Zij zat rechtop, doch met gebogen hoofd. ‘Waar zou zij aan denken?’ vroeg hij zich af; hare gedachten waren iets heerlijks voor hem, doch even veraf als de op- of ondergaande zon. Hij was een eenvoudig, eenigszins streng man; het graniet zijner groeven had invloed op zijn karakter uitgeoefend. Hij wist altijd, wat hij wilde, en - kreeg het gewoonlijk; hij had voorspoed en rijkdom gewenscht en had die gewonnen; een huwelijk, en zijne vrouw had hem aangebeden; kinderen, en hij bezat ze; mooie kinderen, die nooit ziek waren en zich goed gedroegen. Niets en niemand had zich ooit tegen Maarten Derrick verzet, behalve de dood en Anna Lauri.

Ja, hij was een eenvoudig man, zonder veel poëzie; maar toch, wanneer hij aan Anna Lauri dacht, voelde hij haar even ver van zich verwijderd als het blauwe luchtgewelf. Hij dacht aan haar met het ontzag, waarmede hij naar het onbereikbare keek.

Hij bleef nochtans hopen, dat hij na lang aanhouden winnen zou. Toen hij dien avond bij haar binnentrad, naast haar nederzat en haar in het heldere, flinke gelaat keek, klemde hij zijne handen in elkander.

‘Goede God,’ dacht hij, ‘als het hart van de aarde kan worden uitgegraven en in stukken gehouwen, is dan de liefde eener eenzame vrouw niet te winnen?’ Hij klemde zijne lippen op elkander en keek haar onverholen aan. Zij wist, hoe het met hem stond; er behoefde geen hartstocht bekend of verborgen te worden tusschen hen.

‘Ik zie niet,’ zeide hij, met het recht eener vriendschap van jaren, ‘dat gij er iets ouder uitziet, dan toen gij een en dertig waart. Gij weet zelve wel, dat gij eene knappe vrouw zijt. Maar van avond... wat bezielt u van avond?’

‘Ik denk, dat ik mij zoo jong voel,’ antwoordde zij lachende. ‘Ik word morgen een en vijftig en een en vijftig van mijne jongens komen morgen bij Juffrouw Tombs en mij op partij. Wilt gij ook komen? Dat zou aardig zijn.’

‘Ik heb nog nooit gezien, dat iemand zulke fijnigheden maakte voor ruw volk,’ en hij raakte even het papier, dat zij draaide, met zijne sterke, nu bevende hand aan. ‘Gij werpt paarlen voor....’

‘Neen, neen!’ riep zij, ‘dat weet gij wel beter, Maarten Derrick. Hoe hebben zij zich verleden winter in den *Strike* gedragen?’

‘Als lammeren, die zich door u aan een blauw zijden lintje lieten leiden,’ stemde de patroon der steengroeve toe.

‘Dat is waar, en ik ben er hun dankbaar voor. Het was aardig;’ zij gebruikte nog eens, op kinderlijken toon, dat geliefde woord van haar.

De patroon van de groeve glimlachte en zeide: ‘Gij wilt het ontzaglijke vraagstuk van werkgevers en werknemers oplossen met den invloed van één buitengewone vrouw. - Dat is geene staathuishoudkunde.’

‘Integendeel, met dien van één buitengewonen man,’ zeide zij met ontroerde stem.

‘Wie is dat?’ vroeg hij, zichzelven vergetend.

‘Hij is omstreeks negentienhonderd jaren geleden gestorven,’ antwoordde zij zacht.

‘O,’ zeide hij, ‘als gij er eene godsdienstquaestie van maakt...’

Misschien had die uitspraak van Anna Lauri te meer gewicht, omdat zij in Stoneport niet als eene eigenlijk godsdienstige vrouw bekend stond.

‘Ik heb voor de Stoneporter steengroeven-maatschappij geen staathuishoudkundig betoog gehouden,’ hernam zij; ‘ik heb aan niemand, hetzij hij in de groeve of in het kantoor werkt, iets anders verkondigd dan een weinig gezond verstand, dat ik in het Nieuwe Testament heb gevonden. Ik heb nooit iets anders voor uwe arbeiders gedaan, dan hun liefde betoonen - en u beknorren.’

‘En ik,’ antwoordde hij, ‘heb weinig anders dan het tegendeel gedaan: hen beknorren en u lief....’

‘Luister eens!’ riep zij. ‘Ik dacht, dat.... Hoordet gij niets? Iets buiten, in den storm?’

Want de storm was opgekomen en de nacht zou onstuimig worden.

Anna ging naar het venster en rukte het met kracht open. Wind en sneeuw drongen naar binnen; het werd ijskoud. Het woeste gebrul der zee weerklonk door de lucht.

‘Het is niets,’ zeide zij onrustig; ‘niets dan de storm. Ik dacht, dat ik hoorde....’

Zij sloot het raam en kwam terug; er lag sneeuw op haar hoofd en op haar zwart kleedje; hare wangen gloeiden; zij zag eruit als iemand, die het geheim eener eeuwige jeugd bezit. Maarten Derrick aanbad haar; zijne liefde was sterk, doch hij bedwong zich en zeide: ‘Gij zingt wel eens voor de steengravers; wilt gij één lied voor den patroon zingen? Gij weet, welk lied ik het liefst hoor. Geef het mij als Kerstgeschenk.’

Zij deed, wat hij verlangde, en hare heerlijke stem klonk door het kleine vertrek. Doch eensklaps, reeds in het eerste couplet, bleef zij steken en borst uit:

‘Ik kan niet, van avond niet; vraag het mij niet... verlang niet, dat...’

‘Dat gij mij lief zondt hebben? - O, maar gij weet, hoe lief ik u heb!’

Hij strekte zijne handen naar haar uit, doch raakte haar niet aan; hij bedacht, hoe gelukkig hij haar had willen maken en hoe hard het leven was, dat zij leidde. Het was hem, alsof hare verlatenheid en zijne liefde zijn hart braken.

Alsof zij begreep, wat er in hem omging, sloeg zij hare oogen naar hem op en zeide: ‘Gij zijt een goed mensch, Maarten Derrick; ik houd veel van u; ik heb nooit zooveel van iemand gehouden, behalve...’

‘Ik zou niet van u eischen, dat gij mij evenzeer liefhadt als dien gestorven man,’ zeide hij.

Zij richtte haar hoofd op; er steeg een maagdelijke blos naar hare wangen.

‘Kan eene vrouw een man nemen zonder zulke liefde? Ik kan het niet helpen,’ voegde zij er beschroomd bij, ‘ik *kan* hem niet vergeten.’

De man van graniet keek haar aan; zijne oogen hadden de uitdrukking van die van een gewonden knaap. Hij dacht aan zijn weelderig huis, aan zijn geld, aan wat men zijne positie noemde, aan al die *kleine* voorrechten... zóó klein, dat zij er zelfs niet over dacht. - Niets was groot voor haar in de geheele wereld, in heel haar eenzaam leven, haar naderenden ouderdom, hare zorgen en toenemende behoefte aan eene liefderijke omgeving; niets was groot genoeg voor hare aandacht, behalve trouwe liefde.

Maarten Derrick legde zijne hand op het muziekblad, alsof hij het wilde vernielen; hij was jaloersch op het spook, dat het opriep.

‘Ik ga,’ zeide hij en voegde er niets meer bij. In zijn hart dacht hij haar nog te winnen en zelf voor zich dat zegelied te kunnen aanheffen, dat, vijf en twintig jaren geleden, door George Cliff was gecomponeerd; een lied met eene opwekkende melodie, met welluidende, uit het hart gegrepen woorden; een lied, waarin hij zich zalig had geprezen om ‘Het jawoord van ANNA LAURI’. - George Cliff had het vóór en met haar gezongen; zijne vrienden hadden het gehoord en het hem nagezongen; het was het eigendom geworden van allen, die Anna Lauri kenden, en er waren geene dertig jaren noodig geweest, om het lied tot een volkslied te maken; het was bekend en bemind door vrienden en vreemden en het juichend klinkende koor:

‘ANNA LAURI, ANNA LAURI!’

kon geestdrift wekken bij hen, die haar kenden, en levenslust bij hen, voor wie die naam een klank was zonder meer.

(*Slot volgt.*)

Levenswoorden.

Alleen de onschuld, die weet, welke gevaren haar dreigen en die van der jeugd af daartegen gestreden heeft, is sterk en machtig.
BJÖRNSON.

Zeer weinigen letten erop, dat zekere voorgevoelens, toevallige herinneringen, kleine voorteekenen veel meer invloed uitoefenen op onze besluiten dan de zoogenaamde vaste beginselen.
BJÖRNSON.

De uitersten van rijkdom en armoede ontnemen zoo goed als geheel de gelegenheid, om die mate van gezondheid naar lichaam en geest deelachtig te worden, welke den grondslag der zedelijke gezondheid vormt.
CHAMPION.

Blijf, die gij zijt, - waar en trouw tegenover uzelf.
IBSEN.

Het geweten van den mensch, door hartstocht gedreven, is als de stem van den schipbreukeling, door den storm overstemd.
ROUX.

In tijden van verval nemen de contrasten toe van een groot verstand en een laag karakter.
ROUX.

De ‘wereldsmart’, wanneer zij namelijk is het gevoel van het gebrekkige in deze wereld, moet worden opgevat als een stem, die ons opwekt, dat gebrekkige weg te nemen en flink onze krachten in te spannen.
FEUCHTERSLEBEN.

‘Levend begraven!’..... Wat zou men niet willen geven, om zulk een lot te ontgaan? Maar menige ziel, menig hart, menig verstand wordt levend begraven - en wie bekommert er zich om?
ROUX.

Waarvoor zijt gij toch bevreesd? Waarom schreit en huivert ge als een lafaard en gaat ge sidderend en bevend uw weg? Hebt ge geen hart? Kunt ge niet dragen, wat het ook zijn moge, en als een kind

der vrijheid, hoezeer uitgeworpen, de hel zelve onder uw voet vertrappen, terwijl zij u verteert?

Laat haar dan komen, - ik zal haar onder de oogen zien en haar tarten.

En terwijl ik zoo dacht, stortte er als een stroom van vuur over heel mijn ziel en wierp ik de laffe vrees voor altijd van mij. Ik was sterk, van een ongekende kracht, een geest, bijna een God.

CARLYLE.

Leven is strijd voeren met de geesten in hoofd en hart.

IBSEN.

Mijn leermeester wilde niet, dat ik deel zou nemen aan wedstrijden. Hij leerde mij vermoeienissen verdragen, weinig behoeften hebben, werkzaam zijn, mij weinig bekommeren om eens anders zaken en een afkeer hebben van uitstellen.

MARCUS AURELIUS.

Gewoonlijk houdt men den tijd, waarin men leeft, voor slecht, omdat men in zichzelf niet de noodige kracht vindt, den zwaren arbeid te verrichten, dien hij iemand oplegt, wat vooral voorkomt, als men wat ouder wordt.

ROTHE.

Er zijn zeer weinig menschen, die zich duidelijk kunnen voorstellen, dat een ander in een gegeven geval volgens zijn plicht anders moet handelen dan zijzelf.

ROTHE.

Korte gezichtspunten, enge horizonten werken demoraliseerend.

ROTHE.

De halve waarheid vindt veel meer koopers dan de heele en zuivere. Deze kost te veel inspanning van hoofd en hart.

ROTHE.

Er zijn menschen, die datgene, wat hun moeilijk valt, bedaard laten liggen en dat, wat hun licht is, met groote tevredenheid ijverig doen. Het omgekeerde is wel zoo goed.

ROTHE.

Wat is eigenlijk ondervinding? Een arm hutje, gebouwd van de overblijfselen van de schitterende kasteelen, welke wij illusiën noemen.

ROTHE.

Wanneer het waar is, wat de wijzen zeggen, dat de kunst om te genieten één is met de kunst zichzelf te vergeten, dan is zij ook één met het streven en werken voor een doel, dat ons geheel vervult.

FEUCHTERSLEBEN.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Paedagogische Fragmenten, door Dr. P.H. Ritter. Utrecht bij I.L. Beijers, 1888.

In de zaal, waar gasten voor eene of andere feestelijkheid ontvangen worden, klinkt uit den mond van den dienaar aan de deur een ietwat zonderlinge, een onbekende naam, een naam, die een min gunstigen indruk voor den binnentredenden gast teweegbrengt; een naam, die zelfs hier en daar een verborgen spotlachje veroorzaakt. Maar reeds te midden van de feestelijkheid heeft de drager van dien naam dien indruk uitgewischt door zijne waardige persoonlijkheid en zijn aangenaam gezelschap.

Zoo is het boek, dat *De Tijdspiegel* mij opdraagt, bij het lezend publiek in te leiden.

Paedagogische Fragmenten - welk denkbeeld is er aan dien titel te hechten? En gesteld, dat fragmenten paedagogisch kunnen zijn, - ik erken de mogelijkheid onder zeer bijzondere voorwaarden - dan nog is die titel zoo weinig in harmonie met het boek, dat de schrijver zelf er zich niet aan gebonden acht. Twaalf plaatsen heb ik aangeteekend, waar de heer Ritter bewijst, dat hij het er zelf voor houdt, dat zijn boek in hoofdstukken is afgedeeld.

De titel is dan ook ontstaan vóór het boek. De opvoedkundige opstellen, die het bevat, zijn achtereenvolgens in het *Nieuws van den Dag* verschenen; de schrijver heeft willen aankondigen: ‘Ik geef geen volledig stelsel van opvoeding, maar ik handel alleen over enkele gewichtige punten’; de artikelen hebben zeer zeker bijval gevonden; 't was de moeite waard, ze blijvend te maken; naamsverandering was niet meer gewenscht; en zoo kwam het aanbevelenswaardige boek aan zijn min gelukkigen titel. Mijn heimelijk spotlachje om den naam en mijn vooroordeel zijn reeds bij de lezing van het eerste zoogenoemde ‘fragment’ verdwenen. Waardeering, veel waardeering valle den heer Ritter voor zijne paedagogische wenken te beurt.

Of hij al voor den man, die door theoretische kennis en practische ervaring paedagoog mag heeten, in zijne terminologie van de algemeen aangenomen benamingen op het gebied der psychologie afwijkt, wat doet dat ertoe? De gewone lezer begrijpt, wat de schrijver wil, dat hij begrijpen zal, en de zaken, omtrent welke hij dat wil, zijn voor den lezer meestal van hooge beteekenis. Bepaald wensch ik dit boek een groot debiet bij vaders, en nog meer bij moeders.

't Spreekt vanzelf, dat een paedagoog met den heer Ritter over ettelijke zijner beweringen zou willen redekavelen, - merk op, dat ik niet zeg: redetwisten. 't Is toch zeer licht mogelijk, dat het blijken zou, hoe schrijver en paedagoog het in den grond eens zouden zijn: alleen de vorm zou hier en daar tot een opvoedkundig debat aanleiding geven. Zoo springt de

schrijver wel wat wonderlijk om met de woorden: individualiteit, persoonlijkheid en zelfs *naturel*, waar hij psychologisch eenvoudig het woord *karakter* had kunnen bezigen. Maar ik erken: de uitdrukking: 'een man van karakter', brengt den gewonen lezer in den waan, dat niet maar ieder mensch een persoonlijk karakter heeft. Hetzelfde gelde voor zijn gebruik van het woord 'hartstocht'.

Zoo dan is dit boek door een leek in de opvoedingsleer geschreven. Maar daardoor juist heeft het een onmiskenbaar voordeel. De schrijver gevoelde zich niet in het gareel der theorieën, en daardoor is hij soms alleraangenaamst frisch. Den geoefenden paedagoog treft dat somtijds. Zoo is o.a. zijn eerste opstel: *De Taak*, aangrijpend door de uitwerking van het denkbeeld: 'de opvoeder, de vader en moeder moeten zich langzamerhand *overbodig* voor het kind maken'.

Ook wat paedagogen met het ongelukkig woord *aanschouwingsvermogen* aanduiden, wordt aan de hand van den schrijver *waarnemingsvermogen*, en ik begrijp niet, hoe het mogelijk is, dat de Nederlandsche paedagogen, die hunne wijsheid meestal bij de Duitschers borgen, niet op het denkbeeld gekomen zijn, om Pestalozzi's 'Anschauung' dadelijk door *waarneming* te vertalen. Wij sukkelen met dat *aanschouwing* maar voort, en juist degenen, die hun onderwijs het sterkst *aanschouwelijk* moeten maken, beperken het begrip tot de waarneming door het gezichtsorgaan.

Dat een leek dit boek geschreven heeft, blijkt ook uit zijn *hoofdstuk* over het 'leeren willen'. Daarin had, vooral voor moeders, eene veel breeder plaats ingeruimd moeten zijn voor hetgeen de paedagogie de negatieve wilsbepaling noemt. Laat mij liever zeggen, want ik mag niet vergeten, wat de schrijver met zijn titel bedoelt: bij een herdruk zij den heer Ritter eene breedere behandeling van dat onderwerp op zijne eigenaardige wijze aanbevolen.

Wat hem dan mede aanbevolen moet worden, is eene grootere zorgvuldigheid voor het letterkundig toilet van zijn boek, zoodanig, dat het in harmonie kome met het toilet, dat de uitgever ervoor gekozen heeft. Zonderlinge uitspraken vinden wij, eenvoudig als gevolg, dat niet iedere uitspraak door de fijnste zeef van het gevoel voor het ware is gegaan. Het kan, om maar een paar voorbeelden aan te halen, den S. geen meenens zijn, als hij zegt:

Zeer hoog moet iemand staan om volkomen blijdschap te gevoelen met (lees: over) *eens anders voorspoed;*

Herkennen wij iets of iemand niet, *dan maakt dit* (lees: dat) *ons wrevelig;* enz. enz.

In zulke zinnen, en hun aantal is groot, is alleen eene kleine wijziging noodig, om ze tot waarheid te maken.

Eene andere letterkundige zonde begaat de S. in zijne figuurlijke taal. Ik heb o.a. aangeteekend:

Wanneer iemand zijn persoonlijkheid meer ontplooit, *dan hem toekomt;*

De mensch moet de buitenzijde van zijn leven gieten in het stelsel van zeden, *dat in de maatschappij ontstaan is;*

De maatschappij is met een zeker aantal zedelijke grondstellingen bezwangerd;

In de jeugd kan het gemoed nog vloeiend worden gemaakt;

De godsdienstige mensch is vrij als de Grieksche tempel.

In al zulke zinnen, en hun aantal is wederom groot, is gemakkelijk te vermoeden, wat de S. bedoelt, behalve dan voor den laatsten, dien ik aan-

haal. Voor mij althans ligt de vrijheid van den Griekschen tempel in het duister.

Vooral zondigt de S. op het punt der gemengde metaphoor:

De stroom der maatschappij is met slechts een dun vliesje zedelijkheid bedekt;
De ouders zijn voor hun kinderen in een stralenkrans gehuld;
Om menigen Augiusstal te reinigen is misschien een Daendels (*!!*) *noodig*, enz.

Maar genoeg, wat het letterkundige betreft.

Tegen eene enkele uitspraak teeken ik persoonlijk nog protest aan. Als de S. in zijn laatste hoofdstuk over ‘religie’ handelt, beweert hij: ‘In het leven van den godsdienstigen mensch is niets, dat naar *dienst* zweemt.’ Is dan de ‘voetwassching’ niet de laagste slavendienst, die door Christus als symbool gebezigd kon worden? En is de ‘arbeid in den bekenden wijngaard’ iets anders dan dienst? Maar wellicht bedoelt de S. *vroondienst*, en dan heb ik niet te protesteeren.

Zijne uitspraken op het gebied van het onderwijs komen mij wel wat al te apodictisch voor. Maar op dat punt worde de heer Ritter ingelicht door een of ander blad, aan het onderwijs gewijd, indien althans de een of andere onderwijzer zich daartoe geroepen voelt. Verwonderen zou mij dat niet.

Een herdruk, heer Ritter! en dan een letterkundig corrector in den arm genomen! Ook voor de punctuatie.

X.

Keizer Karel en het Rijk der Nederlanden in middeleeuwschen versbouw door Julius De Geyter. Schiedam, H.A.M. Roelants.

De Heer De Geyter is een hartstochtelijk man. Gelukkig! en wij hebben er hem te liever om, want door die eigenschap vermag hij veel. 't Is echter jammer, dat dit zoo blijkt uit zijn gedicht, want daardoor vermindert wel een beetje de waarde van zijn epos, ook al mogen wij niet ontveinzen, dat de kennismaking met den persoon heel aangenaam is geweest. Was zijne persoonlijkheid minder aan den dag gekomen, het gedicht zou er evenwel door gewonnen hebben.

De dichter heeft iets groots tot stand willen brengen en had bij het samenstellen van zijn werk blijkbaar tweeërlei doel voor oogen. Natuurlijk heeft hij beide bedoelingen met elkaar in gemeenschap willen brengen, maar ongelukkig heeft hij dat niet zóó gedaan, dat de eene zonder de andere niet kon gemist worden. De eene is niet zoo nauw met de andere verbonden, dat de lezer daar niets van bemerkt, onbewust voortleest en alles zoo beziet, dat hij ten slotte overtuigd is, dat niets kon gemist worden, wilde het gedicht als geheel blijven bestaan.

Behalve dat de dichter ons eene groote persoonlijkheid wil schilderen en hoe deze ertoe komt, om de stad Gent, 's Keizers geboorteplaats, en daarmee zijn vaderland Vlaanderen te tuchtigen, heeft de Heer De Geyter ook de bedoeling gehad, om ons eene voorstelling van de grootheid van Vlaanderen te geven, vóórdat Gent moest bukken voor de macht van haar Graaf, en daartusschen vlecht hij voor zijne liefhebberij nog allerlei opmerkingen, om te bewijzen, dat de Graaf zijn plicht verzuimd heeft, en om te betoogen, hoe jammer het eigenlijk is, dat al de Nederlandsche gewesten niet tot éénheid zijn gebracht, en hoe Karel V daarvan eigenlijk de schuld is; opmerkingen,

die hij op Vlaamsch-liberale wijze heeft afgewisseld met hatelijkheden tegen de priesters en tegen de Fransche taal, waardoor hij zich natuurlijk de sympathie der Gentsche studenten heeft verzekerd. Door die opmerkingen nu komt de schrijver als vanzelf op een geheel ander gebied en wel dat van de historische critiek.

Dat De Geyter zich door zijn hartstocht heeft laten meesleepen, om zich buiten zijn onderwerp te begeven, kunnen wij niet anders dan bejammeren, want de stof is schoon en de opvatting van den schrijver is zoo, dat wij wezenlijk een epos hadden kunnen krijgen, wanneer de bijzaken het niet hadden verhinderd. De fraaie, wezenlijk epische gedeelten, met weglating van al de bijzaken bij elkaar vereenigd, waarin alleen geschilderd wordt, waar personen en karakters in hunne verscheidenheid zich ontwikkelen, waarin de omstandigheden zóó samenloopen, dat de Graaf van Vlaanderen eindelijk genoodzaakt is, om zijne vaderstad te tuchtigen, doch dat doet met weemoed in 't hart, dat alles zou een schoon geheel, een waarachtig epos hebben kunnen geven. Maar de dichter zou al zijne persoonlijke meeningen, zijne sympathie en zijn haat, zijne gekoesterde wenschen en bedrogen verwachtingen moeten onderdrukt hebben, en dat valt den opbruisenden Belg wel wat zwaar, vooral in den tegenwoordigen tijd. Die zelfbeheersching is slechts weinigen gegeven. Jammer, jammer, roepen wij nogmaals, want de vorm is zoo schoon en de inhoud had zoo edel kunnen zijn.

Het gedicht vangt aan bij de geboorte van Karel den Vijfde. Daarvan maakt de dichter gebruik, om te zeggen, wat de bewoners dezer landen al verwachtten van een nieuwen Heer, die eindelijk weer eens een landsman wezen zou en die dus hunne wenschen te beter zou verstaan. Hierdoor moest dan tevens duidelijk uitkomen, hoezeer zij zich bedrogen hadden. Het eigenlijke epos evenwel begint eerst bij den tweeden zang. Natuurlijk, want een zuigeling is nog geene persoonlijkheid en doet nog niets dan zuigen en slapen. De aanstaande wereldheerscher in doeken is zuiver passief. Hij is nog alleen overgeleverd aan de koesterende zorgen van baker en minnemoer. In den tweeden zang nu zien wij eene Vlaamsche jonge schoone, eene slachtersdochter, die in de gelegenheid is, om een goed huwelijk te sluiten met een veelbelovend jonkman, maar bestemd is, om den jongen Graaf van Vlaanderen te ontmoeten en - de geschiedenis leert ons 's mans liefhebberijen voor amourettes met kinderen uit den burgerstand - zijn liefje te worden. Dat gebeurt. De familie Van Melle is in zak en asch over den val van de dochter des huizes, die zich door hare liefde voor den jongen, knappen Graaf heeft laten verleiden en, als page verkleed, hem gevolgd is, om op een afgelegen kasteel met haar beminde te wonen, waar zij hem twee kinderen baart. De deken van het slachtersgilde, Rozemonde's vader, een stoere Vlaamsche burger, die in zijn vrijheidszin niets ontziet, slaat zwijgend den bode des Graven, die hem het bericht van het verblijf zijner dochter komt brengen, met een bijlslag tegen den grond.

Karel was niet voor niets de zoon van Filips den Schoone en onderscheidde zich, evenals deze, door groote veranderlijkheid in de liefde. Uit het oog uit het hart, is bij beiden maar al te waar, en Karel, hoe voorbeeldig getrouw hij zich in den eersten tijd ook betoont en hoe graag hij ook is in de nabijheid van zijne Rozemonde, Karel heeft andere plichten te vervullen dan te trekken aan het wiegetouw. In Spanje toch was een opstand uitgebroken ten

voordeele van 's Konings moeder, die, volgens den dichter, door den zestienjarigen knaap opgesloten werd gehouden en voor krankzinnig was verklaard, waarschijnlijk om den dichter de gelegenheid te geven, om den Koning een paar maal te doen verbleeken en een welbekend, aandoenlijk allegorisch liedje te pas te brengen van het moederhart, dat tot een ontaarden zoon, die op den grond valt, zegt:

'Deet ghi u gheen sere, min jonghen?'

Want wat die veronderstelling omtrent de krankzinnigheid anders in het gedicht doet, is niet heel duidelijk.

Karel dan is genoodzaakt, om naar Spanje te gaan, en de vroolijke dagen van Rozemonde zijn voorbij. Dat voelt zij wel en met weemoed ziet zij hem heengaan. Zij begrijpt, dat in Spanje ook mooie meisjes zijn en dat Karel haar wel eens vergeten kon. Dat gebeurt ook en Rozemonde blijft alleen achter met hare beide zoontjes, zonder van hare familie iets te kunnen wachten, want haar vader, wien de kroon van 't hoofd is gerukt, heeft zijn kind verstooten; hare moeder durft den drempel der schande niet overschrijden en blijft voor het kasteel staan, als zij hare dochter wil bezoeken. Alleen ontvangt zij een bezoek van eene gesluierde vrouw, die eenmaal voor Filips den Schoone was geweest, wat Rozemonde voor Karel was, maar door de bekende jaloezie zijner gemalin Johanna eens, toen zij voor deze was ontboden, zoo door Johanna was toegetakeld, dat zij haar gelaat nooit meer durfde ontsluieren dan voor haar zoon Joris, met wien zij afgezonderd op een slot woont. Na dit droevig verhaal van hare ondervinding laat zij Rozemonde alleen in hare overpeinzingen, die reeds zoo door haar angst gefolterd wordt over de ontrouw van Karel.

Karel keert terug uit Spanje, om naar Aken te gaan en daar de Keizerlijke kroon op 't hoofd te zetten. Hoewel dus thans aan de verleidelijke zuidelijke schoonen ontrukt, denkt de veranderlijke Vorst niet meer aan zijne vroegere geliefde, maar begint eene nieuwe amourette met de welbekende moeder van Margaretha van Parma, Johanna van der Gheenst, die zich niet minder dan zekere vrouw uit eene der 'goede Boerden' voor een gouden zegelring naar ziel en lichaam verkoopt. De lezer vergeve de harde uitdrukking, want de voorstelling van den dichter is nu eenmaal zoo.

In Gent was men ontevreden. Men moest te veel geld betalen, om Karel's oorlogen te bekostigen, en meende, dat men geene beden behoefde op te brengen. Men beriep zich daartoe op eene keure, bekend als de Koop van Vlaanderen, die ergens in Gent moest verborgen zijn, maar die niemand vinden kon, waarom men ze gestolen waande. In ieder geval, meent een der dekens, die het minder nauw neemt met het recht, wanneer die keure niet bestond, dan moest zij bestaan, omdat Gent de geboorteplaats is van den Graaf. De dekens steken de hoofden bij elkaar, sommen allen hunne grieven op en overleggen, wat hun te doen staat. Zij zijn daarbij zoo ver hun tijd vooruit, dat zelfs het negentiende-eeuwsche congres-denkbeeld van eene Nederlandsche eenheid geopperd en met welgevallen en als de natuurlijkste zaak aangehoord wordt. Verder dan morren komt men echter niet, al zijn er ook sommigen, die reeds een ander heer willen kiezen en daarvoor 's Keizers bastaardbroeder, Livina's zoon Joris, op 't oog hebben.

Joris evenwel is te verstandig en raadt den mannen aan, om zich tot Karel te wenden en hem hunne rechtmatige grieven voor te houden. De dekens ver-

wachten daar niet veel van, omdat dat reeds meermalen is geschied, waarom Joris zichzelf aanbiedt, om in Spanje met Karel daarover te gaan spreken. Hij vertrekt naar dat land, maar zijne moeder Livina is zoo bevreesd, dat zij zich tot de landvoogdes Margaretha wendt, om hare bescherming en tusschenkomst te verzoeken, opdat haar zoon in 't vreemde land niets zou overkomen. Zij vertelt, waarom haar kind naar Spanje is vertrokken, en Margaretha is natuurlijk boos. Zij werpt Livina verwijten voor den voet en deze beantwoordt de beleedigende woorden der Landvoogdes, door haar te wijzen op haar eigen schandelijk leven met Hoogstraten. Een tooneel als tusschen Elizabeth en Maria Stuart ontstaat er, waarbij Livina de overwinning behaalt, maar waarvan zij de treurige gevolgen zal ondervinden. Margaretha toch schreef nu wel naar Spanje, maar zoo, dat Joris op aandrang der Spaansche priesters in boeien naar Vlaanderen terugkeert en daar in een kasteel opgesloten wordt. Waarom? zou men eigenlijk vragen. 't Lag toch voor de hand, dat men den man, dien men vreesde als een omwentelingsgezinde en straffen wilde als een ketter, niet terugzond naar een oord, waar hij een aanhang had en gevaarlijk worden kon. De dichter motiveert dat niet genoeg. Dat Karel in Spanje spoedig zou huwen, is geene reden. Nu wordt de Keizer er noodeloos kinderachtig en belachelijk door gemaakt. Hoe onhandig het was, om den verdachte terug te zenden, blijkt al spoedig, want de trouwe Gentenaars, die weldra van het gebeurde op de hoogte waren en erachter kwamen, welke vreeselijke marteling men den jongen man wou doen ondergaan, verlossen hem in den nacht uit de gevangenis en hangen den pater, die hem mede bewaken moest, uit den toren op. Men kan zich het genot voorstellen der Belgische liberalen, wanneer hun deze anachronistische geuzenstreek verhaald wordt.

Margaretha is hevig vertoornd en wil geen der samenzweerders sparen. Rozemonde vreest voor het leven haars vaders en zendt hem een perkament, dat eigenlijk voor haar oudsten zoon bestemd is en dat hem zijn leven redden kan, terwijl Johanna van der Gheenst hem nog den zegelring van Karel zendt. De Gentenaars hadden zich echter verzekerd, door een van Margaretha's bastaardzoontjes te Hoogstraten als gijzelaar op te lichten. Dan kunnen de dekens met een gerust hart naar Spanje gaan, waar zij voor den Koning, in de troonzaal gezeten en door zijne grooten omringd, verschijnen, onbeschroomd voortreden en hunne grieven blootleggen.

Edel en schoon is dat gedeelte, waar die mannen uit den derden stand, steunende op hun recht en vol bewustzijn van hunne kracht, onbevreesd en onbewimpeld hun vorst de waarheid voor oogen durven houden. Allen voeren het woord, totdat ten laatste de deken van het slachtersgilde naar voren treedt en zich tot den Keizer richt en hem de schande verwijt, den deken en zijne dochter aangedaan. Kalm verscheurt hij het aan zijn kind geschonken perkament, knijpt den ring met zijne krachtige vingers in stukken en voegt den vorst toe:

> ‘Gij hebt des Vaders eer besmet,
> Zijn heil verwoest, zijn hart verplet,
> En toch, toch Grave, komt de Deken
> U voor zijn land en vrijheid smeeken!’

Wie na deze woorden den ouden grijskop, den somberen, stoeren reus met witte haren en witten baard niet voor zich ziet, grootsch en edel met gefronste

wenkbrauwen en daaronder de ernstige, blauwe oogen, met een doffen glans op den Keizer geslagen, die zijn blik naar den grond heeft gericht, wie dit tooneel zich niet voor oogen kan stellen, behoeft niet verder te lezen. Wat edele, wat grootsche opvatting! Mij dunkt, men gevoelt eene siddering van ontzag voor dezen Hildebrand, die om niets ter wereld meer geeft, nu hij alles heeft verloren, maar die toch warmte blijft gevoelen, wel niet voor zijn vorst, maar voor zijn land en zijne vrijheid.

Karel was beschaamd en, hoewel zelf zacht gestemd tegenover zijne landgenooten, wordt hij door zijne grooten ertoe gedreven, om het edele viertal in de boeien te slaan.

Het gerucht hiervan komt naar Gent over en de Gentenaars bedreigen de Landvoogdes, haar zoon te zullen dooden, wanneer hunne dekens niet binnen korten termijn in Gent zijn teruggekeerd.

Margaretha is wanhopend, Joris stelt zich als tusschenpersoon en zal trachten Margaretha's zoon in 't leven te doen blijven. Livina en Rozemonde gaan naar Spanje, om de tusschenkomst van 's Keizers lieftallige bruid, Isabella, voor de gevangen Gentenaars af te smeeken. De beide vrouwen in rouwgewaad verschijnen voor de Prinses van Portugal en wekken al spoedig haar medelijden, zoodat zij belooft, dat de Gentenaars in vrijheid zullen worden gesteld. Vóórdat zij evenwel haar bruidegom ontmoet, verneemt zij nog, in welke verhouding Rozemonde tot den Keizer heeft gestaan. Dat is eene ontgoocheling voor de jonge maagd, die zich als een ideaal had voorgesteld de eerste te zijn, die de liefde van den machtigen Koning en grooten Keizer had opgewekt. Al hare droomen lossen zich op in de verzuchting:

> ‘Mij bemint hij, mij alleen,’

en in haar juichtoon:

> ‘En d'eerste ben ik, die hij mint.’

Hare illusie is nu weg. Geen wonder, dat de jonge Prinses neerslachtig is en klaagt, wanneer zij zich tot haar broeder richt en hem teleurgesteld vraagt, waarom hij haar bedrogen heeft.

Toch volbrengt zij de gelofte, aan de beide ongelukkige vrouwen gedaan, en vraagt voor de Gentenaars de vrijheid terug, die hun ook geschonken wordt. Karel belooft haar, geene reden tot klachten meer te zullen geven aan de bewoners zijner Vlaamsche gewesten. De bruid is gerust en weer kan zij juichen:

> ‘Lichtzinnig geweest, maar niet valsch was de Vorst.’

Natuurlijk, want zij kan weer dwepen met den man, dien zij liefheeft.

De Gentsche vrouwen keeren terug; de Gentsche dekens worden ook terug gezonden naar hunne vaderstad, waar de verzoening plaats heeft tusschen Rozemonde en haar vader, even voordat deze sterft.

Hier neemt eigenlijk het epos een einde. Maar de dichter zat met de historie in de war. Hij had het voornemen opgevat, om Karel den Vijfde en zijn tijd tot onderwerp van zijn gedicht te maken, en hij vond het dus niet

meer dan billijk, dat hij begon met 's mans geboorte en eindigde met 's mans dood. Nu is daar op zichzelf niets tegen. Wij kunnen ons heel goed voorstellen, dat een dichter geschikte stof vindt in het leven van een Keizer, die, onder zulke schitterende vooruitzichten geboren, zulk eene heerschappij kan voeren, zulk een veelbewogen leven heeft en toch ten slotte, grijs voor zijn tijd, moe en afgemat door zorgen en zwoegen en epicurisme, reeds hijgt naar rust op een tijdstip, dat de meeste mannen nog krachtig genoeg zijn tot het werk van den mannelijken leeftijd, omdat hij teleurgesteld is over het onvervuld blijven zijner idealen en plannen. Zeer zeker, dat alles kan den dichter goed van dienst zijn, maar in dit gedicht van De Geyter is het dat niet. Daar is het een hors d'oeuvre, kunstig aan het werk aangelapt, maar toch een hors d'oeuvre.

Wij zeiden: de dichter zat in de war met de historie. Hij had Karel de belofte aan zijne bruid in den mond gelegd, om zijne Gentsche burgers geen enkelen traan meer te doen storten, maar later had hij hem laten zweren, zich te zullen wreken. Dat is niet edel. 't Was volstrekt niet noodig geweest, om hem die belofte in den mond te leggen, die Karel niet houden kon, wilde hij zijn gezag niet verspelen. De Gentenaars waren, ook in 't gedicht, te ver gegaan en Karel was als vorst, wiens gezag was aangetast, gedwongen, om Gent te tuchtigen. Maar dat is het, wat de dichter hem niet vergeven kan, omdat daarvan de achteruitgang van Gent het gevolg is geweest. Daarbij, iedereen weet, dat Karel zijne vaderstad duchtig heeft gestraft, en dus meende de dichter, dat dit niet weggelaten kon worden, wilde men de geschiedenis niet al te veel geweld aandoen. Dat behoefde dan ook niet, wanneer hij de tuchtiging van de stad slechts anders had gemotiveerd en niet had voorgesteld als het gevolg van eene verraderlijke en kleingeestige zucht tot wraak. En hoe de dichter daarbij vergeet het verband tusschen zijn verhaal en Gent's onderwerping, blijkt ten duidelijkste, daar de tuchtiging niet dadelijk volgt, maar eerst nadat de gilden wederom opgestaan waren tegen hun heer, welke opstand *in het gedicht* - wij cursiveeren - in 't geheel niet gemotiveerd is. Blijkbaar meent de dichter, dat, al is zijn epos ten einde, hij nog heeft af te rekenen met de geschiedenis. En daarmee is alles nog niet afgeloopen, want dan volgt nog het berouw, dat Karel gevoelt, wanneer hij na het neerleggen van de kroon en vóór het vertrek naar Spanje nog een drietal dagen roerloos naar de stad zit te staren. Zelfs is daarmee nog niet alles afgedaan; het verblijf in 't klooster moet nog geschilderd worden, waarbij de lijkplechtigheid voor den nog levenden vorst natuurlijk niet kan worden gemist.

De dichter had niet veel met Karel V op, dat blijkt genoeg. Behalve dat hij ons als lichtzinnig en veranderlijk in de liefde wordt geteekend, stelt de heer De Geyter hem ook nog voor als valsch en als een persoon, die eigenlijk niet weet, wat hij wil, maar die aan den leiband loopt van priesters en de Croï's en zelf weinig handelt. Meestentijds schittert en pronkt hij met kronen. Zulk een persoon wekt als held voor een epos onze sympathie niet. Dat was trouwens 's dichters bedoeling ook niet, want telkens tracht hij zijne feiten en gezegden kracht bij te zetten, door in de aanteekeningen eraan toe te voegen, dat hij de waarheid heeft gezegd. Sommigen mogen het erg interessant vinden, voor het genieten van een gedicht doet het weinig af, wat daarin historisch is of niet. Wat kan het ons immers schelen, of wij bij al het leelijke,

dat er van sommige personen wordt verhaald, ook nog weten, dat dit historisch is? Waarom andere keeren er niet bijgevoegd, dat men alleen heeft gephantaseerd? 't Gaat ons eenvoudig niet aan. Bovendien is het onbillijk. Wanneer hij het gebeurde verkeerd voorstelt of de oorzaken van de historische feiten niet meedeelt, dan geven wij hem zijne opmerkingen graag cadeau.

Of dus Karel de Vijfde in de werkelijkheid ook de persoon was, dien De Geyter ons schildert, gaat ons weinig aan. Wij hebben alleen te maken met den persoon uit het gedicht. Niet de aanteekeningen bij den tekst moeten bij ons eene voorstelling helpen maken van den held, maar het kunstwerk zelf. Wij vragen niet, of de figuur uit een dichtstuk historisch zuiver en waar is, wij vragen slechts, hoe zij is naar 's dichters phantasie. Maar de lust, om geschiedkundige opmerkingen te maken en zelfs historische critiek te oefenen, zit er bij den schrijver zóó in, dat hij meer doet, dan hij behoefde, dan hij mocht. Wij laten enkele aanteekeningen achter zijn werk daar. Zij geven getuigenis van 's dichters strijdlust, van zijn hartstocht en van zijne oppervlakkige subjectiviteit: bewijzen doen ze niets. Enkele keeren echter wil hij ons zijne persoonlijke meening opdringen over een of ander feit en doet dat dan, door het geheel ongemotiveerd op te nemen in zijn dichtstuk. Wij hebben het straks reeds gezien, toen hij Karel verantwoordelijk stelde voor de opsluiting zijner moeder, die, naar 's dichters overtuiging, volstrekt niet krankzinnig was. Hij zegt dat ook in het gedicht, hoewel het hoegenaamd niet noodzakelijk was, daar het feit hem volstrekt van geenerlei nut was.

Wanneer de dichter Karel voor zoo iets verschrikkelijks aansprakelijk stelt, dan hebben wij het recht, om te vragen, hoe hij er aankomt, om voor eene uitgemaakte zaak te houden, wat bij lange nog niet zoo zeker is. De praatjes toch van den eenen geschiedschrijver, die partijdig is, staan tegenover die van den anderen en maken ons niet veel wijzer. Weet hij ons niets beters te vertellen, dan mag hij zulk een zeer betwist geval niet misbruiken, om een historisch persoon noodeloos eene klad aan te wrijven. Bovendien weten wij, - en dat zegt meer - dat de krankzinnigheid erfelijk was in 't Spaansche koningshuis, en waarom zou Johanna het niet evengoed kunnen geweest zijn als haar zoon, wiens zucht, om de mysteriën van den dood te verzinnelijken, aan krankzinnigheid grensde? waarom zij niet evengoed als haar kleinzoon Don Carlos? Of gelooft misschien de heer De Geyter ook nog, dat deze door zijn vader is omgebracht? Wij zouden bijna zeggen, dat, spijt zijn ongeloof, de heer De Geyter toch gebruik heeft gemaakt van Johanna's krankzinnigheid. Het is bekend, dat zij verregaande jaloersch was. Welnu, de handelwijze der vrouw van Filips den Schoone tegenover hare medeminnares Livina Verschelpen, zooals de dichter ons die verhaalt, is een bewijs harer bijna krankzinnige ijverzucht. Edoch, wat doet het ter zake, hierover nog langer te twisten. De dichter had dit feit niet noodig en had het er volstrekt niet in moeten voegen.

De bedoeling van den dichter was tweeledig. Behalve het epos had hij ook voor oogen, eene dichterlijke schets te geven van Vlaanderen's grootheid vóór de onlusten. Hier en daar wijst hij er reeds op, maar hij is genoeg kind van zijn tijd, om, wanneer hij een stuk geschiedenis wil behandelen, daar een hoofdstuk aan toe te voegen, dat het kenmerkt als eene beschavingsgeschiedenis. Dat gebeurt in den zesden zang, waar hij allerlei grootheden van Karel's tijd bij elkander brengt, om den lof uit te bazuinen van al de

Vlaamsche kunsten, die zoo hoog ontwikkeld waren, dat het overige Europa in Vlaanderen ter schole ging. Die zang, die beschrijving, van geestdrift tintelende en vol gloed, doet den dichter eer aan. Wij krijgen den persoon lief, die met zooveel vuur over het schoon verleden van zijn vaderland spreekt, en wij zouden zelfs willen zeggen: ‘Uwe voorouders hebben zich over zulk een nakomeling niet te schamen. Gij zijt een hunner geworden.’ Wij begrijpen dan ook volkomen, dat een troep studenten, en vooral opgewonden Belgische studenten, na de lezing van zulk een zang in verrukking zijn gekomen. Maar toch komt ons onwillekeurig de vraag op de lippen: wat doet deze zang in het gedicht? De dichter heeft het bezwaar gevoeld. En om dit gedeelte aan de vorige deelen van het epos vast te knoopen, plaatst hij den somberen deken van het slachtersgilde te midden der kunstenaars, zoodat men onwillekeurig vraagt: Maar wat doet die man er nu bij? De geheele zang kon zijn weggelaten. Het geheel, de eenheid zou erbij gewonnen hebben, ook al hadden wij een dichtstuk gemist, dat op zichzelf zeer schoon is.

's Dichters ingenomenheid met zijn vaderland doet hem eer aan, maar maakt hem ook wel eens onbillijk. Wanneer men te ver gaat in het ophemelen der deugden van zijn land, overtuigt men niet, maar wekt men den spotlust. Wanneer dus de dichter ons wil wijsmaken, dat in vroegere dagen in ons land iedereen geloofde, wat hij wilde, dat de vervolging van kettersche denkbeelden als in Spanje niet mogelijk zou wezen in ons land, dan meesmuilen wij toch. De dichter weet ook wel beter. Hij denke maar even aan zijn voorganger Jacob van Maerlant, wiens Rijmbijbel zooveel ergernis gaf en die hoogst waarschijnlijk den dans alleen is ontsprongen door het verhaal der allerzonderlingste wonderen van St. Franciscus. Natuurlijk ook. Er was maar één kerk en deze kon geene ketterij dulden. Wie dus haar niet gehoorzaamde, in haar niet geloofde, werd hier evengoed vervolgd als elders. Wij gelooven evenwel, dat de dichter niet goed onderscheid heeft gemaakt tusschen de kerkelijke inquisitie, die hier ook bestond, en de staatsinquisitie, waarvan men hier volstrekt niet gediend was.

Diezelfde ingenomenheid met zijn Vlaanderen heeft den dichter nog meer parten gespeeld. Hij is erg boos op de Croï's, omdat zij Franschgezind zijn, en wijt hun al de ellende, die over zijn land gekomen is door hun verkeerden invloed op Karel. Zij waren te hebzuchtig en zochten hunne vrienden en familie allerlei voordeelen te bezorgen en het land uit te zuigen, terwijl zij toch vreemdelingen waren. Wij laten dit feit voor hetgeen het is, maar moeten toch billijk wezen en, als de heer De Geyter zich daarbij op de historie beroept, dan moeten wij ook erkennen, dat het voor die trotsche Spanjaarden toch ook niet pleizierig was, bestuurd te worden door een vreemdeling, Bisschop Adriaan, die, uit de volksklasse opgeklommen, om eene kinderachtige reden naar Spanje wordt gezonden, ten einde daar Kardinaal Ximenes op te volgen.

We zeiden straks, dat de dichter niet veel ophad met Karel V. Dat vindt zijne reden hierin, dat de dichter eenigszins teleurgesteld is over de daden van den Graaf-Koning-Keizer, die voor zijn eigen land te weinig heeft gedaan en, naar hij meent, veel te veel aandacht besteedde aan de handhaving der kronen tegen zijn voortdurenden tegenstander. Op zichzelf zouden

wij dat al kunnen beschouwen als een bewijs, hoe weinig historisch inzicht de heer De Geyter heeft.

Wat toch wilde de dichter? Wat had Karel moeten doen, om hem tevreden te stellen? Dat lag voor de hand, meent hij. De Heer van alle deze gewesten had, wat reeds door de taal vereenigd was, moeten maken tot één staatkundig geheel. Zeker! Als Karel V een Nederlandsch letterkundig Congres uit onzen tijd had bijgewoond, zou hij dat misschien gedaan hebben, maar men kan 't den Vorst toch niet ten kwade duiden, dat hij niet deed, wat eerst eeuwen later de wensch van enkelen is geworden. Karel had, meent de dichter, deze landen tot eene eenheid moeten maken. Maar eilieve, wie heeft die eenheid tot stand willen brengen, en wie heeft ze tegengewerkt? Waren het niet juist de verschillende gewesten, die zoo trotsch waren op hunne zelfstandigheid? Wie heeft de Staten-Generaal bijeengeroepen en wie beweerde, dat de beden moesten gevraagd worden in de gewesten zelve? Wie stelde den Grooten Raad in, die later te Mechelen gevestigd was, en wie wilden niets hooren van het behandelen der rechtszaken buiten het gebied der gewesten? Wie beriepen zich altijd op het *jus de non evocando?* Wie was het, die in 1531 het algemeen bestuur zoo inrichtte, dat het in de Zuidelijke Nederlanden heeft kunnen standhouden tot de dagen van de groote revolutie toe? En wie heeft al de gewesten onder één Kreiz willen vereenigen en verbinden met een lossen band aan het Roomsche Keizerrijk?

Is er dus wel reden, om zoo boos te zijn? De Vorst had meer moeten doen voor de Vlaamsche taal en die invoeren aan zijn hof. Maar wie dacht daaraan in Karel's tijd? Wie had er toen begrip van eene taaleenheid? Wie haatte het Fransch in een tijd, toen onze taal half verfranscht was? Is de heer De Geyter door zijne ingenomenheid met zijn land dan zoo verblind, dat hij de geschiedenis zoo kan vergeten? Of waren het niet juist de dagen van Karel V, toen alle kunsten bloeiden behalve de letterkunde, die ons geen enkel ook maar draaglijk stuk opleverde; toen de rederijkers, goede politici maar slechte letterkundigen, er zich als 't ware op toelegden, om onze taal door en door te verbasteren? Gesteld al, dat er sprake was geweest van schaamte, Karel zou zich te recht geschaamd hebben voor een taaltje, als er toen in de Nederlandsche gewesten geschreven en zeker ook gesproken werd.

Alleen, wanneer men zoo verblind is door zijne persoonlijke sympathieën, kan men de historie met zulk een verkeerden blik beschouwen, als de heer De Geyter gedaan heeft. Of men geschiedenis schrijft of een epos dicht, men zij objectief en bekijke geene personen en gebeurtenissen door den bril van het Belgisch liberalisme. En toch, het is maar al te duidelijk, dat de dichter dat gedaan heeft. Zijn haat tegen de priesters, zijne beschouwingen over de Katholieke Kerk en hare vervolging der ketters zijn uit een tijd, dat men een zwaren strijd heeft te voeren tegen priesterheerschappij met eene schoolwet tot wapen. Zijne beschouwingen over eene Nederlandsche eenheid, over eene eenheid van taal van al de noordelijke en zuidelijke gewesten zijn die van de Vlaamsche Beweging, maar men mag Karel V er toch geen verwijt van maken, dat hij niet met die Beweging heeft meegedaan. Dat kan toch geen plichtverzuim heeten?

De dichter vindt het jammer, dat die eenheid nog niet tot stand is gekomen. Was het daarom misschien, dat het geheele gedicht werd geschreven? Men zou het zeggen uit de laatste verzen:

‘O Broedervolk der Nederlanden,
Sticht nog het Rijk van uwen Stam.’

Zij ontgoochelden ons wel een beetje. 't Was ons, alsof wij geen epos, maar een dichterlijk pamflet gelezen hadden.

GERARD SLOTHOUWER.

Beknopte geschiedenis van het Christendom door B.W. Colenbrander, Predikant te Herwen. Eerste deel. Arnhem, K. van der Zande.

Geschiedenis der Christelijke Kerk luidde de titel van het boek van Leipoldt, waaruit menige lezer van *De Tijdspiegel* zijne kerkgeschiedenis op catechisatie of in huis zal hebben geleerd. Die titel is thans contrabande. Men mag niet meer spreken van kerkgeschiedenis, maar onderwijst of wordt onderwezen in de geschiedenis van het Christendom. Waarom eigenlijk? Omdat in de geschiedenis, waarover wij het thans hebben, de ontwikkeling van het Christendom door de eeuwen henen tot op onzen tijd geschetst moet worden? Maar die ontwikkeling heeft toch vooral plaats in den vorm van de Katholieke kerk en de Protestantsche kerken; en hare historie beschrijft men niet, zonder den invloed aan te wijzen, op haar geoefend door den vooruitgang in beschaving, in wetenschap, enz. buiten hare kringen. Ik wilde den ouden naam behouden. Dan wist ook aanstonds ieder, wat hij in een boek als het hierboven aangekondigde te zoeken had. Immers, het werk van den heer Colenbrander zal men lezen, om de geschiedenis der kerk te weten te komen. Wie in onderwerpen als het hier behandelde belangstelt, raadpleegt een der talrijke ‘Levens’ van Jezus, als hij het ontstaan van het Christendom wil leeren kennen.

Dit eerste deel van Colenbrander's ‘Geschiedenis van het Christendom’ handelt dan vooral over de Katholieke kerk, haar ontstaan en hare vestiging in de oude wereld; hare macht en haar verval in de middeleeuwen. Er behoorde eenige moed toe, om tot de uitgave van dit boek te besluiten, nadat eerst een paar jaar geleden Dr. Rovers zijne *Geschiedenis van het Christendom* gegeven had. Ik hoop, dat de heer Colenbrander voor zijn moed beloond wordt. Hij gaf een boek, waaraan ook na Rovers' werk behoefte bleef bestaan. Het laatstgenoemde is een uitstekende leiddraad bij het onderwijs; het nu aangekondigde werk is meer een leesboek en kan dienst doen als lectuur voor belangstellende ‘leeken’. De zoodanigen zijn er in ons vaderland in grooten getale, ook in de meer vrijzinnige kringen. Hun durf ik den raad geven, om dit boek zich aan te schaffen en het te lezen. De prijs kan geen bezwaar zijn. Dit deel kost *f* 1.90 en wordt gevolgd door een tweede van ongeveer denzelfden prijs.

Dien raad durf ik hun geven, omdat het voor hen goed is, om eene geschiedenis van de kerk te lezen en omdat deze geschiedenis goed om te lezen is. Lezers, zooals ik hen mij voorstel, zijn op de hoogte van het oudste Christendom, met name van den godsdienst van Jezus. Ik bedoel natuurlijk van de geschiedkundige beschouwing daarover, welke onder de Modernen hier te lande in het algemeen gevonden wordt. Doch om het Christendom te begrijpen, zooals het zich thans vertoont, ook in onze kringen, is nog iets meer noodig dan kennis van het oorspronkelijke Christendom. Door eene ontwikkeling van achttien eeuwen heen is het geworden, wat het nu is. Wil men dan zijn tijd verklaren kunnen; wil men met juistheid

kunnen oordeelen over het al of niet Christelijke van verschijnselen, van leeringen, dan dient men die ontwikkeling te kennen. Het Christendom heeft zijne geschiedenis; om het Christendom van heden te begrijpen, moet men die geschiedenis weten. En leest men haar met dat doel, dan zal men tevens uit haar leeren, de vormen, de leeringen, de verschijnselen, welke zij ons doet kennen, te waardeeren. Het is den heer Colenbrander te doen, 'om duidelijk te maken hoe het Christendom tengevolge van de toestanden, welke het bij zijn optreden vond tot Katholieke kerk is geworden en hoe die kerk zich tengevolge van natuurlijke omstandigheden heeft ontwikkeld'. Wie in de geschiedenis leert vinden den noodzakelijken gang van ontwikkeling; wie aanwijst, hoe bijv. de Katholieke kerk noodwendig den vorm moest aannemen, waarin zij in de middeleeuwen optreedt, de leer moest leeren, welke zij ter zaligheid verkondigt, de macht moest oefenen, met welke zij heerscht: hij leert tevens dat alles op de juiste waarde schatten en als dwaze ketterij achten het veroordeelen van pausen als Gregorius VII of Innocentius III, het spotten met leerstukken als dat der Drieëenheid, het neerzien op monniken als Dominicus of Frans van Assisi.

Het is den heer Colenbrander over het algemeen gelukt, om zijn doel te bereiken. Hij geeft meestal een duidelijk beeld van de kerk in een bepaald tijdvak; hare grootheid in de eerste helft der middeleeuwen en haar verval in de tweede worden ons geschetst zóó, dat wij hunne noodwendigheid erkennen. In één opzicht heeft deze Geschiedenis eenige overeenkomst met sommige romans van Dickens. Men moet door het begin met eenige moeite heen, om het mooi te gaan vinden. Den aanvang van het boek, de schets 'der beschaafde wereld bij den aanvang van onze jaartelling' en in het algemeen de geschiedenis van het ontstaan der Katholieke kerk vind ik het minst geslaagd. In de leer is de heer Colenbrander niet het sterkst. Hij is meer een man der practijk. Nu is het ook niet gemakkelijk, om aan 'leeken' duidelijk te maken de wording en de beteekenis van een leerstuk als dat der drieëenheid of hen in te leiden in de scholastiek der middeleeuwen. Toch zou ik hier en daar wel wat hebben willen missen, als zulke gedeelten scherper waren ontwikkeld. De heer Colenbrander heeft daarenboven de gave van vertellen. Hij schrijft over het algemeen een gemakkelijken stijl. Men kan in zijn boek zien, waar hij goed op dreef is en waar niet. Gelukkig, dat het eerste regel en het laatste uitzondering is.

Het is na al het gezegde onnoodig, den inhoud van deze Geschiedenis mee te deelen. Men leert dien het beste kennen door de lectuur van het boek. Laat ik er dit van zeggen, dat de heer Colenbrander geleidelijk de geschiedenis van het Christendom verhaalt van Jezus' optreden af tot aan de Kerkhervorming. De bronnen, waaruit hij putte, zijn o.a. de *Sittengeschichte Europa's von Augustus bis auf Karl den Grossen* van Lecky en de *Kultur- und Sittengeschichte* van J. Scherr. Men kan dus gerust zijn, dat men geene droge kerkgeschiedenis zal lezen, maar er voldoende rekening is gehouden met de historie der beschaving. Een hoofdstuk over 'de practijk' besluit daarenboven elke afdeeling.

Aan schrijver en uitgever dan goed succes! Moge het tweede deel spoedig volgen!

B.

Mr. J. Van Lennep, Geïllustreerde Werken. Vier eerste afleveringen: *Ferdinand Huyck* I, met photogravures naar teekeningen van David Bles; *Onze voorouders* I en II, met photogravures naar teekeningen van Ch. Rochussen en W. De Famars Testas; *Klaasje Zevenster* I, met photogravures naar teekeningen van W. De Famars Testas. - Leiden, A.W. Sijthoff.

Het is wezenlijk jammer, dat het portretje van Jacob van Lennep op den buitenomslag van deze prachtuitgave niet beter uitgevallen is. In plaats van de gewrongen trekken, die het ons te aanschouwen geeft, was hier inderdaad de fijne, van innige tevredenheid getuigende glimlach gepast geweest, dien zijne oude vrienden zich, ook zonder behulp der beeldende kunst, zoo goed herinneren. Want aan het hoofd van deze editie kan men zich hem niet anders dan in een staat van welbehagen denken, daar zulk eene uitgave juist een ding naar zijn trant geweest was. Het royaal formaat, de keurige druk, het solide Hollandsche papier, de voortreffelijke illustraties - inderdaad, de heer Sijthoff kende den man, wien hij eene welverdiende hulde brengen ging; geen beter, meer gewenscht monument had hij hem kunnen stichten dan juist dit.

Kan de schim van Jacob van Lennep dus tevreden zijn over deze fraaie uitgave, de velen, die zijne werken gelezen en herlezen hebben, zullen zich eveneens daarover verheugen. De eerste vier afleveringen vervullen reeds voor een groot deel de goede beloften, die de namen der kunstenaars, wier teekenstift de heer Sijthoff te hulp riep, aflegden. Wien kon de illustratie beter toevertrouwd worden dan juist hun? Wie is meer de aangewezen man, om de figuren uit Ferdinand Huyck in hunne achttiende-eeuwsche deftige binnenkamers te doen leven voor onze oogen, dan David Bles, wiens guitige meisjesfiguurtjes, gezette patriciërs en elegante officiertjes met alles, wat ons verder aan de dagen van den Amsterdamschen hoofdofficier en zijn gezin herinnert, overbekend zijn? Geen wonder, dat op hem de keuze viel; geen wonder, dat hij deze taak met graagte aanvaard heeft, om haar met liefde te volvoeren. Zoowel het tooneeltje, waar Jetje Blaek met Ferdinand in den koepel op Guldenhof wordt verrast, als het tweede koepel-tafereel, dat van de harddraverij, zijn dan ook in de eerste aflevering van deze prachtuitgave zonder twijfel het best geslaagd, hoewel de eerste voorstelling voor de kenners der eerste editie van Van Lennep's besten roman een gevaarlijken mededinger had in de uitmuntende kopergravure, door Sluyter (zoo we ons niet vergissen) als vignet daaraan toegevoegd. Evenzoo was Rochussen de aangewezen man, om de Voorouders te illustreeren; hij, de figuurteekenaar bij uitnemendheid, die in de tijden onzer vroegste historie zoo gaarne zijne onderwerpen zoekt, heeft blijkbaar aan deze verhalen uit onze oude en middeleeuwsche geschiedenis met voorliefde zijn talent gewijd. Den heer De Famars Testas begroeten wij met lof als den teekenaar der illustraties voor Klaasje Zevenster. De onderwerpen vallen niet binnen den gewonen kring van werkzaamheid, dien deze kunstenaar zich gekozen heeft; daarbij leveren de weinig schilderachtige en weinig smaakvolle kleederdracht en de uiterst burgerlijke eenvoudigheid der inrichting van de woningen, waardoor het tweede vierendeel onzer eeuw zich kenschetste, eigenaardige bezwaren voor den teekenaar op. Voor zoover uit de verschenen eerste aflevering van dezen roman is op te maken, heeft de heer Testas deze bezwaren schitterend overwonnen.

Het heeft ons wel een weinig teleurgesteld, dat de bij de illustraties ge-

leverde tekst niet bestaat uit de romans zelf, maar slechts uit uittreksels, voor zoover de platen daarop betrekking hebben. 't Is volkomen waar, dat er genoeg complete uitgaven van Van Lennep's romantische werken bestaan en een herdruk van den tekst dus minder dringend noodig was te achten, maar dan had de uitgever nog gerust iets verder kunnen gaan en zijne uitgaven beperken tot een album van illustratiën bij den iedereen bekend geachten tekst. Want inderdaad, bekend geacht kan deze zeker worden. Tot dusver is de zwartgallige voorspelling van Busken Huet, dat de romans van Jacob van Lennep weldra alleen de vreugde van fabrieksmeiden en hare kornuiten zullen uitmaken, niet alleen niet vervuld, maar laat het zich aanzien, dat zij in het eerste menschengeslacht wel niet vervuld zal worden. Het kan veilig als vaststaande worden aangemerkt, dat Van Lennep's prettige en onderhoudende romans gelezen en genoten zullen worden, lang nadat boeken, die door Busken Huet ver daarboven werden gesteld, voorgoed vergeten zijn. Al mag onze schrijver in de vereering en ontleding der groote hartstochten niet zoozeer uitmunten, - hetgeen trouwens nooit in zijne bedoeling gelegen heeft - zijn onverstoorbaar goed humeur, zijne kennis van tijden en zeden, zijn humor en geest en vooral zijne kennis van het menschelijk hart, die een schrijver eene zoo groote macht geeft, zoowel over eigen stof als over het gemoed van den lezer, ziedaar onwaardeerbare eigenschappen, krachtige hulpmiddelen tot eene wèl gevestigde en blijvende populariteit.

Aan alle lezers van Van Lennep's romans zullen deze illustraties welkom zijn; de wakkere uitgever verdient, dat de populariteit van deze echt Nederlandsche werken hem een groot debiet van deze echt Nederlandsche uitgave bezorgt.

Holland in vroegere tijden; merkwaardige personen en schetsen uit het maatschappelijk leven, door Jhr. C.A. Van Sijpesteyn. - 's-Gravenhage, W.P. van Stockum & Zoon.
Journalen van Constantijn Huygens, den zoon. Derde deel. (Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht, nieuwe serie no. 46.) - Utrecht, Kemmink & Zoon.

Beide bovengenoemde werken moeten bijdragen tot de kennis van het leven onzer voorouders in den roemvollen tijd der Republiek, die in de tweede helft der zeventiende eeuw valt. En toch zal de lezer, voor wien althans de geschiedenis van Nederland niet ten eenen male vreemd is, beide boeken uit de hand leggen met eene teleurstelling, even groot als de verwachtingen, waarmede hij ze heeft opgenomen. De heer Van Sijpesteyn verdient den lof van aangaande de gebeurtenissen en personen, die hem de stof leverden tot negen schetsen, in dezen bundel vereenigd, alle bereikbare bijzonderheden uit meer en minder bekende bronnen, deels reeds behoorende tot het publiek domein, deels nog in het Rijksarchief aanwezig, te hebben samengebracht, en voor zoover deze laatste bronnen betreft, heeft hij aanspraak op lof en dank voor de eerste ontginning; maar hij bezit nu eenmaal den slag niet, om al de opgezamelde geleerdheid in een los en leesbaar verhaal samen te vatten. Zijne oprechtheid en nauwgezetheid dwingen hem niets achter te houden van hetgeen hij weet, en maken zijn stijl overladen en vermoeiend. Dat er geen enkel persoon in de schetsen wordt opgevoerd of zelfs maar genoemd, wiens afkomst en familiebetrekkingen den schrijver

niet tot in de puntjes bekend zijn, strekt hem tot eer, maar die bijzonderheden zijn slechts van betrekkelijke waarde voor den lezer, die alleen vraagt naar het beloofde

beeld van Holland in vroegere tijden en een tafereel verwacht van het maatschappelijk leven zijner voorzaten. Zulk een beeld wordt bij voorbeeld gevonden in Van Lennep's *De moeder en de Magistraat*, evenzeer naar duffe archiefstukken geschreven, waaruit de schrijver mede een aantal kleine bijzonderheden had kunnen aanvoeren, maar dat juist omdat hij zich daarvan onthouden heeft, van al dergelijke hindernissen vrij is en daarom zoo levendig van vorm bij groote historische trouw.

Ter eere van onze landzaten van den tijd, waaraan de heer Van Sijpesteyn zijne schetsen ontleent, moet echter worden opgemerkt, dat de meeste personen, wier leven en bedrijf hij hier verhaalt en die over het algemeen niet zeer tot hunne eer strekken, geen eigenlijke Nederlanders waren, doch behoorden tot dat soort van in hun eigen land om allerlei redenen weinig in trek zijnde gelukzoekers, die door de hier te lande heerschende, voor die tijden inderdaad zeer groote individueele vrijheid en de in dit land van koophandel voor alle vreemdelingen openstaande militaire loopbaan naar de Geunieerde Provinciën getrokken werden. Het leven van deze allen stond uit een zedelijk oogpunt niet zeer hoog; hunne zeden waren dikwerf ruw, onbeschaafd en onbeschaamd, en in zooverre leveren hunne lotgevallen slechts voor een klein gedeelte eene afbeelding van de zeden en gebruiken, die in het Holland der zeventiende eeuw in zwang waren. Het kan veilig worden aangenomen, dat de levenswijze van het talrijk *corps diplomatique* en van de breede schare van in het leger der Staten dienende of op goed geluk hierheen afgedreven buitenlanders, met hunne groote omballing van Nederlandsche en vreemde parasieten, verre verschilde van die der eerzame burgers en hooge staatsbeambten in Den Haag. Niet, dat de laatsten zonder uitzondering zulke heilige boontjes waren; - wij hebben het recht niet, tegenover de *histoire intime* van den ouden tijd over hedendaagsche verbastering van zeden te klagen, - maar over het algemeen waren de vreemdelingen, die naar de Republiek waren afgezakt, niet van het best allooi en was het lang niet altoos om des gewetens wille, dat zij hun vaderland hadden moeten verlaten.

Ook het derde deel der ‘Journalen van Constantijn Huygens’, naar het handschrift van de Koninklijke Academie van Wetenschappen door het Utrechtsch Historisch Genootschap uitgegeven, wekt teleurstelling op. Al mag hij, die de eerste beide deelen van het dagboek van Constantijn heeft gelezen, zijne verwachtingen niet hoog gespannen hebben, vervuld zijn zij zeker niet geworden. De inhoud van deze dagelijksche aanteekeningen van den particulieren secretaris van Prins Willem III is nog minder belangwekkend dan die van de eerste twee deelen. Nu mag men rekening houden met de omstandigheid, dat die vroegere deelen betrekking hadden deels op den tocht naar Engeland en de eerste jaren van Willem's regeering in dat land, deels op zijne veldtochten in Vlaanderen, waarvan o.a. het wapenfeit van St. Denis, dat tot zooveel verschillende beoordeelingen aanleiding gaf, een deel uitmaakte; wat in dergelijke omstandigheden ook door den meest onnoozelen praatvaar wordt verteld, kan om het verband der dingen voor den geschiedvorscher van groot belang zijn en mag niet terstond als beuzelachtig verworpen worden. Maar ook al laat men aan deze opmerking alle eer wedervaren, dan nog levert dit derde deel inderdaad weinig bijzonders op. Het journaal van eene reis door Frankrijk naar Zwitserland, in 1649 en 1650 door den toen een-en-twintigjarigen jongeling gedaan, is doorgaans

onbelangrijk. De reisavonturen zijn van die soort, welke men van een jongeling van dien leeftijd verwachten zal en die ons zelfs van den zoon en broeder van de twee beroemde Huygensen daarom niet verwonderen; de daarin aangetroffen beschrijvingen en opmerkingen over de doorgetrokken steden en landen hebben weinig om 't lijf. Maar wie uit de eerste beide deelen den geheimsecretaris van Willem III nog niet in zijne onbeduidendheid en bekrompenheid heeft leeren kennen, zal zich verbazen, dat iemand van zijne positie in den dagelijkschen omgang met den vorst, wiens vertrouwen hij genoot, zoowel tijdens het verblijf in Gelderland in 1682 als bij het bezoek van den Prins aan het hof te Zelle twee jaren vroeger, niets anders op te merken en te vermelden weet dan de beuzelingen, waarmede hij zijn dagboek opvulde. Te Zelle zoowel als op 's Prinsen jachtslot in Gelderland boezemde de *médisance* - om zijn eigen woord te bezigen - hem bijna uitsluitend belang in. Wat de *chronique scandaleuse* van de aan de kleine Duitsche hofhouding toevallig ontmoete personen te verhalen wist, wordt door Huygens gretig opgevangen en geboekstaafd; en wat hij tusschen September 1682 en Augustus 1683 in zijn dagboek schreef, was ook weinig meer dan de soms zeer onkiesche verhalen, die in de hofhouding van Willem III in omloop waren over de geheele *haute volée* van Den Haag. De onderstelling gaat te ver, - ook al geeft de verhouding tusschen Huygens en zijne omgeving nu en dan er eenigen grond voor - dat alles, wat in zijn bijzijn verteld werd, het doel had, den lichtgeloovige erin te laten loopen; wij moeten dus wel aannemen, dat alles niet uitsluitend *médisance* zal geweest zijn. Maar dan komen wij ook noodwendig tot het besluit, dat het er met de zedelijkheid van de voorname kringen in de Republiek destijds treurig uitzag. Dat de hovelingen in zwaar drinken, druk en hoog spelen en allerlei andere, door het luie hofleven aangekweekte ongebondenheid hun tijd doodden, zal voor niemand nieuws zijn; dezelfde oorzaken hebben te allen tijde dezelfde gevolgen. Maar in dit dagboek worden getuigenissen gegeven omtrent de onzedelijkheid in de hooge kringen der residentie, die werkelijk tot eene zekere promiscuïteit of gemeenschap van vrouwen ontaard was, die verwondering wekken, vooral omdat ze dikwijls afkomstig zijn van geen geringeren getuige dan den Prins zelf. Wie in al deze oude schandaaltjes gaarne snuffelt, zal in dit derde deel van Huygen's journaal volop zijne gading vinden. Ons komt het voor, dat de Koninklijke Academie van Wetenschappen en het Historisch Genootschap dit handschrift gerust onuitgegeven hadden kunnen laten, en na deze hernieuwde kennismaking met den geheimschrijver van Willem den Derde moeten wij dien buitenlandschen hoogen personages gelijk geven, waarvan wij in dit journaal vermeld vinden, dat zij, dezen Huygens ontmoetende, hem terstond naar zijn toen reeds meer dan tachtigjarigen vader vroegen, maar zich aan den dagboekschrijver verder weinig lieten gelegen liggen. Alleen toch als zoon en naamgenoot van dien geestvollen en menschkundigen man kan hij eenig recht op onze belangstelling doen gelden.

George Sims, Acrobaten, vrij bewerkt voor het jonge Nederland door A. Werumeus Buning. - 's-Gravenhage, Charles Ewings.
C. Fogteloo, De overwintering op Nova-Zembla en andere oorspronkelijke vaderlandsche historische novellen. - Alkmaar, Herm. Coster en Zoon.

Het heeft ons dikwijls getroffen, dat de schrijvers van boeken en verhalen

voor de jeugd hunne lezers tegenwoordig bij voorkeur in het gezelschap voeren van kunstrijders, acrobaten en al dat volkje, dat onder den algemeenen naam van kermisgasten bekend is. Waarin de aantrekkelijkheid van deze kringen gelegen is, kunnen wij niet ontdekken, evenmin als de opvoedkundige bedoeling, waarmede de stof gekozen kan zijn. Misschien is het ook met geenerlei bepaalde bedoeling geschied en gehoorzamen deze schrijvers en bewerkers onwillekeurig aan den tijdgeest, die zich gaarne bezighoudt met het uiterlijke zonder innerlijke waarde en ons leert, dat het klatergoud van den jongleur nog meer glimpt in het schelle licht van de kermistent dan grootheid en deugd, welker aantrekkelijkheid niet juist in glans en misbaar moet bestaan. De voorliefde van de schrijvers voor de jeugd voor het kermisvolkje en zijne wederwaardigheden is echter reeds sedert geruimen tijd een feit, en dat de heer Werumeus Buning eene aan de acrobaterij gewijde lettervrucht uit het Engelsch vertaald en voor het jonge Nederland bewerkt heeft, bewijst, dat hij zich mede beweegt op de groote heirbaan der hedendaagsche kinderliteratuur. Of die literatuur voor de Nederlandsche jeugd zeer verrijkt is door de bewerking van Sims' *Acrobaten,* meenen wij te mogen betwijfelen. Wel is waar levert de geschiedenis van den acrobaat, die zijne vrouw verliest ten gevolge van een ongeluk in het circus, die zelf door de afgunst en vijandschap zijner collega's bijna het hachje erbij inschiet en tot zijn werk onbekwaam geraakt, doch later zijne door eene mishandeling gekrenkte geestvermogens herkrijgt in een theater, waar zijne eigen en zijne pleegdochter samen ‘werken’ en door zijne schuld een, gelukkig afloopend, ongeluk krijgen, - wel levert de geschiedenis van Zephanieh Smith, gezegd Signor Zephio, niet zooveel avontuurlijks en aantrekkelijks op, dat de kleine lezer er een onweerstaanbaren trek naar het kunstenmakersvak uit zal overhouden, maar evenmin laat het zich ontdekken, welk nut dergelijke verhalen doen, wat zij in's hemelsnaam kunnen bijdragen tot ontwikkeling van den geest of tot vorming van het karakter van de jonge lezers. En dat hiernaar mag, ja, wel degelijk *moet* gevraagd worden bij het beoordeelen van de literatuur voor de jeugd, zal voor geen enkel ouder of opvoeder betoogd behoeven te worden. Op dit gebied der letterkunde is het *l'art pour l'art* volgens het gemeen gevoelen volkomen contrabande. De bewerking van het Engelsch verhaal heeft de heer Werumeus Buning verdienstelijk ten einde gebracht; jammer maar, dat zijne goede zorgen niet besteed zijn aan de vertolking van eenige andere lettervrucht voor de jeugd. Onder de Engelsche, maar vooral Amerikaansche boeken van den dag was eene betere keuze te doen.

Om het genre reeds trekt ons oneindig meer aan de bundel oorspronkelijke historische schetsen van de hand van den heer Fogteloo, in welken schrijver de Nederlandsche letterkunde kort geleden een man van veel talent verloren heeft. Vijf jaren geleden overleed hij, nauwelijks veertig jaren oud en wegens zijn drukken werkkring als onderwijzer niet veel meer hebbende kunnen geven dan de hier verzamelde novellen, die hier en daar door hem werden voorgedragen. Zij waren het verzamelen wel waard, evenals zij het herlezen waard zijn. Want in een bevallig, los kleed worden hier in levendigen stijl een viertal uitgewerkte schetsen uit de vaderlandsche geschiedenis gegeven, die boeien door den vorm en zich onderscheiden door nauwkeurigheid in de verhaalde bijzonderheden en door de echt locale kleur, die er eigen aan is. Het liefst verwijlt de schrijver in de streek zijner

inwoning, Noord-Holland, en in de Hollandsche duinstreek. Daarin hebben de novellen haar tooneel, waarin de slag bij Kijkduin van 1673, de landing der Engelschen en Russen in Noord-Holland met den veldslag bij Bergen van 1799 worden beschreven, en die, waarin het beleg van Haarlem in 1573 zoo kleurrijk geschilderd wordt.

Met opzet werd de aankondiging van dit net uitgevoerd, schoon met een wat al te overladen omslag voorzien werkje vastgeknoopt aan de vertaling van *Acrobaten*, omdat wij het op Fogteloo's genre houden en dit boekske bij uitnemendheid geschikt achten, om aan Hollandsche jongens in handen te worden gegeven. Niet alleen, omdat het op den ouderwetschen maar altoos goeden trant de aandacht vestigt op de goede daden van het voorgeslacht, op den moed en de volharding, waarmede het streed voor huis en haard, voor vrijheid en onafhankelijkheid, en dus eene groote opvoedende en ontwikkelende kracht bezit. Maar deze novellen en schetsen hebben ook nog deze bijzondere waarde, dat het verband tusschen de groote daden en rampen uit onze historie met het volksleven zelf er zoo goed in bewaard wordt, iets, dat men van menig ander historisch werk niet kan zeggen en dezen bundel alweder maakt tot een uitstekend leesboek voor de jeugd. Fogteloo's dood is een wezenlijk verlies voor de lectuur van het jonge Nederland geweest.

Princes Ada van Ferdinande, barones van Brackel. Naar het Hoogduitsch door Nonnie. Met een inleidend woord van Melati van Java. Schiedam, H.A.M. Roelants.

Wat is de mensch? Uit de aarde aardsch, is hij geneigd tot zinnelijke genietingen. Maar hij is ook geestelijk wezen, hij heeft een geweten en dat, wel ontwikkeld, wijst hem voortdurend op waarheid en deugd. Toch, ook de besten en edelsten zijn vaak in den kampstrijd met het lot bezweken en er zijn levensomstandigheden en ervaringen, waarin men, ook met den besten wil en het edelst streven, toch mistastte en schade deed aan anderer geluk. Bij zulken, man en vrouw, die eene edele natuur bezaten, zal het geweten hen tot zichzelven brengen en ze zullen hun misstap boeten met bitter berouw.

Ziedaar de hoofdgedachte en de strekking van dit werk.

Zij hadden elkander ontmoet: Prinses Ada en Herbert Rothkirch. Beiden behoorden ze tot de uitnemenden van ons geslacht. Zij, Ada, Prinses van Raesdorff, klein van gestalte, met blonde haren, staalblauwe oogen, vriendelijk gemoed en edele ziel, die gezegd had: '*De liefde kan alles, zij weet van geen offer.*' En hij, Baron Herbert Rothkirch, met zijne statige gestalte, wien de ernst en de mannelijke kracht uit de oogen blonken, godsdienstig opgevoed, maar ook niet zonder een trek van levenslust op het gelaat. Op eene zomeruitspanningsplaats 'Aufsee' ontmoetten zij elkander, en één blik was genoeg, om hen beiden te treffen, en den ganschen dag door dachten ze aan niets dan aan elkander. Ettelijke dagen gingen voorbij, meerdere ontmoetingen volgden, onder scherts en ernst leerde men elkander waardeeren en, was het beslissende woord nog niet gesproken, ze wisten het beiden, dat een onverbrekelijke band hen aan elkaar verbond. Om eenige zaken af te doen, moest Herbert vertrekken en zou over drie dagen terugkomen.

Met hare nicht Loki, een allerliefst, vroolijk en eenvoudig kind van

zeventien jaren, bleef Ada in de badplaats achter. Door den innigsten band van liefde en vriendschap waren de beiden verbonden, en onder de gasten was Loki de lieveling van allen.

Zij was een nichtje van Rothkirch, voor wien ze van haar twaalfde jaar af al eene bijzondere sympathie gevoelde, en hij was altijd lief en goed tegen haar en beschouwde hare groote blijdschap, als hij bij haar was, als eene kinderlijke vereering. Maar na zijn vertrek was Loki treurig en stil; een schitterend huwelijksaanzoek werd door haar met korte woorden afgewezen en tegenover Ada nam zij eene teruggetrokken, pruilende houding aan. Ach, ze was zoo bedroefd; in bitterheid smeet ze een prachtigen ruiker van roode rozen van zich.

Ada's ziel zweefde in een hemel; dadelijk na Herbert's vertrek was ze naar hare kamer gegaan en nam daar een stuk papier, waar ze op schreef: ‘Ada Baronesse Rothkirch, geboren Prinses Raesdorff.’ O, ze was zoo gelukkig, want ze had tot nu toe alleen op de wereld gestaan.

Maar alras begon ze de gedrukte en droeve stemming van Loki op te merken en hoewel de kleine zich niet rechtstreeks uitliet, begreep Ada al spoedig, waar het aan haperde. Loki braudde van liefde voor Herbert en treurde, omdat zij wel gezien had, dat hij zich het meest met Ada ophield. Toen kwam eene grootsche gedachte op in hare edele ziel. Zij mocht de zwakke Loki niet in den weg staan; zij zou hare liefde, haar geluk ten offer brengen aan hare nicht. Juist had zij een brief van Vorstin Wilsenheim ontvangen, om over te komen en een reisje te maken, en al dadelijk merkte zij op, dat het erom te doen was, om haar aan den man te brengen. Dat idee bracht een glimlach op, hare lippen en ‘Herbert, Herbert’ fluisterde zij; aan hem zou haar hart blijven toebehooren.

Toch werd het offer gebracht. Den dag vóór Herbert's terugkeer vertrok zij en droeg Loki op, Rothkirch van haar te groeten. Deze, den volgenden dag aangekomen in het vooruitzicht van den hoogsten prijs des levens, wist niet, wat hij ervan denken moest, en was geheel verslagen. Toch bleef hij een paar dagen bij Loki en troostte haar in hare eenzaamheid. Wat was zij gelukkig.

Maar hij moest heen, om de duistere zaak op te lossen. Vele dagen gingen voorbij, eer hij de plaats van het reisgezelschap ontdekte. Daar zag hij haar in den schouwburg, in eene volle loge, van achteren, maar hij herkende haar terstond aan hare fiere houding. Aan de deur wachtte hij haar op, raapte den sluier op, dien zij had laten vallen, en gaf dien over met een blik, die haar het hart deed stilstaan, en, den arm van haar geleider grijpende, maakte zij zich weg.

Ze had iets gedaan, dat haar voor altijd voor hem onmogelijk maakte. Wat dat was, mogen wij den lezer niet openbaren; maar waar men het leest, houdt men verbaasd op en zegt: ‘Hoe is het mogelijk?’ Eene ster uit den hemel gevallen. We begrijpen er niets van en met onwil lezen wij voort tot het ons niet bevredigend einde.

En toch, bij dieper nadenken en met het oog op den onbepaalden lof van Melati van Java, ging ons een licht op. Zij had zichzelve weggeworpen om Loki, niet door eenige onreine of slechte handeling, maar door eene engelendaad. En hier hebben wij eene groote grief tegen de schrijfster, die anders een voortreffelijk werk leverde, getuigende van een diepen blik

in de menschelijke ziel, maar die hier ons had moeten voorbereiden en den strijd schetsen, dien hare ziel onder tranen en gebeden gestreden had. Nu bestaat er kans, dat van de vijf en twintig lezers er nauwelijks één de diepte verstaan en evenals wij eerst het werk onvoldaan uit de handen leggen zal.

Ada had zich overwerkt; ze had iets bovenmenschelijks verricht, en toch voelde zij zich nog schuldig. Bitter, bitter heeft zij geleden, diep berouw gehad, maar ook hare laatste levensdagen getroost doorgebracht, zich wijdende aan het werk der dienende liefde. En haar doel is bereikt onder lijden en strijd.

Goed begrepen, ligt er in dezen roman groote op voedende kracht, en we noodigen allen, die zich op literarisch gebied bewegen en voor het publiek schrijven, uit, dit laatste gedeelte dezer beoordeeling over de fout van de schrijfster in ruimer kring bekend te maken. Het boek is helder en ruim gedrukt, op groot octavo, boeiend geschreven en voortreffelijk vertaald. We hopen de autrice nog eens weder te ontmoeten.

H.

TÉPÉ.

Grootheid en Val. Geschiedkundige roman uit de blijde en droeve dagen van den onlangs overleden Koning van Beieren, door G. Samarow. Vertaling van G. Velderman, leeraar in de Nederlandsche taal- en letterkunde aan de Hoogere Burgerschool te Arnhem. 2 dln. Vlaardingen, Dorsman & Odé, 1888.

De romans van Gregor Samarow, den pseudoniem van Oskar Meding, behooren tot de veel gelezene van onzen tijd; die reputatie krijgt men niet zonder schrijverstalent en niemand zal dat Samarow ontzeggen. Zijn dichtwerken zijn ontleend aan de geschiedenis onzer dagen en sedert de verzoening van den heer Meding - eens de vertrouwde raadsman van Koning Georg van Hannover - met de Pruisische Regeering, na den grooten oorlog met Frankrijk, dragen zij een Duitsch nationale kleur. Dat is ook het geval met ‘Grootheid en Val’; het aandeel van Beieren's ongelukkigen Koning in de schepping van het Duitsche Keizerrijk wordt met levendige kleuren geschilderd en de strijd, dien Lodewijk aanvankelijk met zichzelf voert, wordt door het advies zijner moeder snel overwonnen en de Koning blijft daarna steeds de nationale zaak onwankelbaar getrouw. Men kan zich voorstellen, met welk een geestdrift zulk een boek in Duitschland is gelezen, nadat het eerst in het gunstig bekende *Ueber Land und Meer* was opgenomen.

Er komen in dezen roman schoone bladzijden voor; vooral de toestand van den Koning als krankzinnige, de mengeling tusschen verstand en waanzin, is voortreffelijk weergegeven en maakt een tragischen indruk. 't Is juist een stof, om het boek voor den gewonen romanlezer aantrekkelijk te maken. En toch - er ligt voor ons gevoel iets stuitends in, het leven van den ongelukkigen Koning op deze wijze te behandelen. In Duitschland schijnt men dat gevoel niet gekend te hebben; ik herinner mij althans niet, dat deze behandeling een minder aangenamen indruk heeft gemaakt; misschien heeft het nationaal bewustzijn dat gevoel gesmoord. Zulk een leven te maken tot een

soort van uitspanningslectuur, herinnert eenigszins aan den tijd, toen men bij zekere gelegenheden de krankzinnigen in ijzeren kooien aan het volk vertoonde.

Dat fijnere gevoel voor het tragische in het leven van Koning Lodewijk ontbreekt kennelijk ook den schrijver van den roman. Vandaar ook het

minder juiste in de tegenstelling van ‘grootheid’ en ‘val’ - van ‘blijde’ en ‘droeve’ dagen. - De kiem der krankzinnigheid heeft die Beiersche Koning altijd in zich gedragen en reeds in zijn jeugd was hij teruggetrokken, peinzend, somber; wie kan de grens aangeven, waar de ‘val’ van zulk een ‘grootheid’ begint?

Het ontbreken van den dieperen blik in dat leven doet den schrijver nu en dan ook fouten begaan, welke men van een man van zooveel talent niet zou verwachten. Zoo b.v. de toespraak van den stervenden Koning Maximiliaan tot zijn zoon over den componist Wagner.

Maximiliaan heeft geweigerd, aan het verzoek van zijn zoon te voldoen, dien musicus, ‘dien zijn aanhangers den componist der toekomst heeten’, aan het Beiersche hof te roepen. ‘In die muziek’, dus wordt Koning Maximiliaan sprekende ingevoerd, ‘ligt dolle waanzin, die ten ondergang voert; - in 't geheele zijn van dien man een God beleedigende, een verwaten trotschheid. Gij zult nu Koning worden, vrij om te doen, wat u bevalt; maar ik bid u, mijn zoon, roep dien Wagner niet tot u - doe het niet - doe het niet - zijn muziek zou voor uw jonge ziel een daemonische macht worden, die u zou wegrukken uit de werkelijkheid, welke gij als Koning verplicht zijt te beheerschen, en u voeren naar die ver verwijderde oorden der phantasie, waarin de geesten ronddolen.’

Dat heeten de laatste woorden van den stervenden Maximiliaan, waaraan de zoon zich, zooals men weet, weinig gestoord heeft, want hij is een dweper geworden met Wagner. Samarow heeft met deze minder gelukkige passage voedsel gegeven aan het meer verspreide denkbeeld, dat de muziek van Wagner werkelijk een der redenen van de krankzinnigheid des Konings is. Dat was niet noodig; de ziekte van den ongelukkigen Koning was van organischen aard en overgeërfd.

De uitgever heeft het boek een flinken, netten vorm gegeven; 't zijn twee statige deelen. De vertaler heeft voor een vloeienden stijl gezorgd, die slechts nu en dan zijn Duitschen oorsprong verraadt.

Twee pleitbezorgers van den godsdienst. Martineau en Rauwenhoff.

Misschien herinnert men zich een verhaal, dat jaren geleden de ronde deed. Door een bekend geleerde was den hoofdredacteur van het voornaamste der Fransche tijdschriften een artikel over God aangeboden. De man had geweigerd, zeggende: 'Dieu n'a pas d'actualité.'

In zeker opzicht had de onvriendelijke redacteur gelijk. De vraag naar de springbron van alle zijn en geschieden is niet eene van die brandende 'actueele quaesties', welke gedurende een zeker tal van maanden of jaren hoofden en harten in vlam zetten, groot rumoer op straat, in koffiehuizen, schouwburgen, parlementen, kiezersvergaderingen veroorzaken, door den stroom der gebeurtenissen ten slotte worden opgelost en dan stil ten grave dalen, om, voorgoed vergeten, enkel in de annalen van ons geslacht voort te leven. Of de inrichting der wereld al dan niet redelijk is, of de mensch eene bestemming, de menschelijke persoonlijkheid eene blijvende waarde heeft, of vreugde en leed ergens toe dienen, het is alles niet eene vraag van den dag, maar behoort tot die oude raadsels,

> 'Worüber schon manche Häupter gegrübelt,
> Häupter in Hieroglyphenmützen,
> Häupter in Turban und schwarzem Barett,
> Perrückenhäupter und tausend andre
> Arme schwitzende Menschenhäupter';

het behoort tot die problemen, waarover de arme menschenhoofden zich steeds moede zullen peinzen en een man van groot talent en edelen zin geen verstandig boek kan schrijven, of hij vindt lezers, zelfs in eene latere eeuw.

Zoodanig boek is dat, waarmede de voortreffelijke 83jarige James Martineau in den aanvang van dit jaar de geleerde wereld verrast heeft. Met behulp van zeldzame scherpzinnigheid en groote wetenschap, welke op de hoogte van onzen tijd staat, verdedigt hij stellingen, die in de schatting van velen verloren zijn en waarop de batterijen der moderne wijsbegeerte meestal haar vuur gericht houden. Nergens behoeft men te vragen, wat hij wil. Er hangen geene sluiers over zijne gedachten.

Wat de theorie van het menschelijk kenvermogen betreft, is hij niet idealist, evenmin scepticus of empirist, maar critisch realist. In metaphysisch opzicht is hij geen atheïst, geen agnosticus, geen pantheïst, maar zeer bepaaldelijk theïst. Op het gebied der moraal is hij met volle overtuiging indeterminist. Hij weet alles, wat er ten gunste van de door hem bestreden theorieën kan worden aangevoerd, stelt met groote onpartijdigheid de zienswijzen zijner tegenstanders in het gunstigst daglicht, om vervolgens hare onhoudbaarheid aan te toonen, en openbaart dan zijne volle kracht, door met de beste argumenten, welke er te vinden zijn, de deelen van zijn eigen stelsel te bepleiten. Zijn edel gestileerd en helder geschreven boek is het flinkste, wat er van zijn standpunt uit te leveren was. Het vormt eene waardige aanvulling van de *Types of ethical Theory*, welke dezelfde auteur ons een paar jaar geleden geschonken heeft.

I.

Een groot gedeelte van zijn werk besteedt Martineau, om eene stelling aannemelijk te maken, welke ieder voor juist houdt, zoolang hij niet uit de bronnen der wijsbegeerte heeft geput, de stelling namelijk, dat kennis der echte buitenwereld mogelijk is.

Het is waar, zegt Martineau, dat wij zonder verschijnselen, d.i. zonder waargenomen veranderingen, niets zouden kennen. Neem alle wisseling weg: zoowel de wereld in als buiten ons verzinkt in een eeuwigen slaap. Maar volgt daaruit, dat wij *enkel* verschijnselen zouden kennen? Stellig niet; alle verschijnselen openbaren ons een blijvenden achtergrond, alle veranderingen eene duurzame voorwaarde, zonder welke zij niet denkbaar zijn. Als wij vijf elkander opvolgende slagen van eene klok hooren, dan moeten wij ze verdeelen in eene lijn over den blijvenden tijd, waarvan zij een kleiner of grooter segment innemen, al naar gelang zij door de pendule van ons studeervertrek of door den kerktoren worden voortgebracht. Wij bespeuren de voorbijgaande geluiden daardoor, dat zij dien duurzamen achtergrond hebben; wij ontdekken den duurzamen achtergrond daardoor, dat er gebeurtenissen zijn, die zijne eenvormigheid verbreken; eene en dezelfde verrichting des geestes plaatst ons in tegenwoordigheid van beide; geen van beide kan met uitsluiting van zijn correlatief voorwerp van kennis heeten. Ik zie een vlieger stijgen, dalen, her- en derwaarts glijden, al naar gelang de luchtstroomen hem voortdrijven; het is onmogelijk hem in zijn loop te volgen, zonder de bewegingen op de drie afmetingen eener alles omvattende ruimte te huis te brengen, wier bestaan en oneindigheid ons geopenbaard worden door de verschijnselen, waarvan zij de voorwaarde en het veld is. Stel, dat ik mij herinner bericht te hebben ontvangen eerst van de ziekte van een vriend, den daarop volgenden dag van zijn dood, later een brief van rouwbeklag te hebben geschreven: het is mij onmogelijk van

die verschillende feiten besef te hebben, zonder ze met mijne eigen blijvende persoonlijkheid in betrekking te brengen en er zeker van te zijn, dat ik, die ze mij nu herinner, dezelfde ben, als wie bij het ontvangen der tijdingen zoo en zoo gevoeld, gedacht, gehandeld heb. Plotseling treft een bliksemstraal mijn oog en daarna hoor ik den donder rollen; ik kan niet nalaten, mij in tegenwoordigheid van *kracht* te gevoelen, waarvan licht en geluid de signalen zijn; anders dan als uitwerkselen kan ik ze niet opvatten; die zinnelijke gewaarwordingen verbieden mij bij haar te blijven staan en nopen mij, om verder te gaan tot wat ze veroorzaakt. Zoo zijn, om de terminologie van Kant te gebruiken, phaenomena en noumena onafscheidelijke gezellen op het gebied der kennis; zij treden samen in het licht en verdwijnen samen in het duister; zij zijn als de twee cotyledonen van één zaad(*).

Zullen wij nu zeggen, dat de noumena enkel manieren van denken vertegenwoordigen, geene objecten van kennis zijn?

Met de bekende argumenten betoogt Martineau, dat tijd, ruimte, substantie, causaliteit inderdaad niet verschijnen; dat zij geen inhoud, maar voorwaarden van ervaring, aangeboren vormen van waarneming en denken zijn. Op schrandere wijze critiseert hij Mill en zijne volgelingen, die alles, ook ruimte en tijd, uit gewaarwordingen willen afleiden, maar het geloof aan eene afzonderlijke buitenwereld, dat zij voorwenden te verklaren, inderdaad van meetaan binnensmokkelen. Hij schenkt de voorkeur aan het apriorisch idealisme van Kant, dat wel eveneens het geloof aan eene onafhankelijke buitenwereld ondermijnt, maar het ten minste als noodzakelijk doet voorkomen. Bij eene zoodanige inrichting van ons kenvermogen, als ons door Kant en ook door Martineau wordt toegeschreven, moeten wij gelooven, met eene zelfstandige buitenwereld in verkeer te staan. Rest de vraag, of dat geloof een intuïtief weten dan wel eene subjectieve illusie is.

Dat wij meer zouden kennen, dan wat op de lijn van ons eigen bewustzijn ligt, heet thans in den regel dogmatisme, dat door Kant's critiek is te niet gedaan. Hoe zouden de boodschappen, die wij van de dingen ontvangen, ons inzicht geven in wat zij zijn? Zij spreken tot ons door de veranderingen, welke zij bewerken in onze zinnen, in ons bewustzijn. Zoo blijven wij hier tot onszelven beperkt en wordt de kloof, die ons van de werkelijkheid scheidt, niet gedempt. Men voegt eraan toe, dat er geene reden is, om aan te nemen, dat eene oneindige en onbegrensd deelbare ruimte ons zou omsluiten; zij is eene idee in ons, een schema, om gewaarwordingen te ordenen. Ook aan tijd, causaliteit, substantie wordt een apriorische oorsprong toegekend en dientengevolge heeten zij niet-objectief, enkel subjectief. In het idealisme wordt de geheele wereld verzwolgen door het onverzadelijk subject. De geest maakt hier de natuur, bouwt haar op uit eigen middelen. Ieder voorwerp, dat wij kennen, wordt gesponnen uit *onze*

(*) *A Study of Religion*, I, bl. 196.

gewaarwordingen, op het weefgetouw van *onze* vermogens, is *ons* fabrikaat. Terwijl wij ons inbeelden ontdekkingstochten te maken te midden van eene wereld van vreemde dingen, verlaten wij feitelijk niet ons eigen huis en houden wij ons voortdurend bezig met de schepselen van onzen geest.

Te recht wijst Martineau op de inconsequentie der meeste idealisten. Zij leeren: wat tot het bewustzijn behoort, mag niet op de daarbuiten liggende wereld worden overgebracht. Maar als zij tot een zeker punt genaderd zijn, worden zij ontrouw aan dien regel. Kant legt *causaliteit*, Schopenhauer *wil* in de werkelijkheid buiten het bewustzijn. Doch als de denkvorm der causaliteit recht geeft, om een blijvenden grond voor de verschijnselen der zinnen aan te nemen, als het een geoorloofd anthropomorphisme is, dien grond als *wil* te bestempelen, waarom zouden wij dan niet aan ruimte buiten ons bewustzijn mogen gelooven?

De gewone overtuiging is, dat de mensch met zijne kennis buiten zichzelf kan treden. Die overtuiging kan juist zijn, zegt Martineau, ofschoon de inrichting van onzen geest een constante factor in onze ervaring is. Zij kan ook valsch zijn. Dat er aangeboren vormen van waarneming zijn, hoofden, waaronder wij onze gewaarwordingen moeten groepeeren, sluit evenmin hunne bedriegelijkheid als hunne betrouwbaarheid in. Welke zijde van het dilemma men ook kiezen moge, in beide gevallen stelt men eene onbewijsbare onderstelling op den voorgrond. Eene wijsbegeerte zonder onderstellingen is onmogelijk. Men kan zeggen, dat ruimte evenzeer als pijn afhankelijk is van het bestaan van bewuste schepselen. Maar men kan het niet bewijzen en geeft, door het te zeggen, eene harde noot aan het gewoon menschenverstand te kraken. Men kan ook zeggen, dat werkelijke ruimte ons omsluit, dat zij niet komt en gaat met de dieren, die zich haar voorstellen, dat zij van ieder bewustzijn onafhankelijk is, dat onze kennis meer dan zelfkennis is. Bewijzen kan men het evenmin, maar blijft zoo in overeenstemming met het natuurlijk vertrouwen in de harmonie tusschen ons kenvermogen en de werkelijkheid. Met behulp van het apriorische in den geest kan het geloof in de buitenwereld verklaard worden, zonder haar een van den geest onafhankelijk bestaan toe te kennen. Maar niets verhindert aan de bona fides onzer intuïtie te gelooven, als zij getuigt van eene wereld buiten de grenzen van het bewustzijn. Dat ons kenvermogen passen zou bij de werkelijkheid, is niet meer verwonderlijk, dan dat het instinct der dieren handelingen te voorschijn drijft, welke passen bij toestanden, die nog komen moeten en welke die dieren zelven niet eens beleven zullen. Het is maar de vraag, of men gelooven wil in wat men moet denken. Hier kan men enkel postuleeren, niet bewijzen. Abel spreekt van een jongen man, een armen koopmansklerk, die, na eene vlaag van vallende ziekte, elken nacht droomde, dat hij gehuwd, vader van een gezin, schatrijk senator was; wanneer er gedurende zijn slaap van het werkelijk leven tot hem ge-

rept werd, verklaarde hij dit laatste voor een droom. Hoe zou het mogelijk zijn, zulk een patiënt te overtuigen? Welnu, evenmin kan men hen wederleggen, die, zooals Hegel aan Kant verwijt, verkiezen te zeggen, dat onze gedachten valsch moeten zijn, omdat het *onze* gedachten zijn. Daar echter, wat onbewijsbaarheid betreft, idealisme en realisme op één lijn staan, kan niets ons verhinderen de zijde van het realisme te kiezen en te stellen, dat waarnemen en denken ons de werkelijkheid ontsluiten. Maar indien men dat doet, zegt Martineau, dan gaat het niet aan vervolgens te beweren, dat de voorwerpen van het godsdienstig geloof buiten den kring onzer kennis liggen. Het zelfbewustzijn vereischt *iets anders* als tegenoverstaanden objectieven term. Wil men zeggen, dat onze natuur ons bedriegt en dat, wat zij ons als iets anders voorgoochelt, een deel van onszelf is, zoo heeft Martineau daartegen enkel dit aan te voeren, dat zoodanig wantrouwen in de wetten van het denken bodemloos en op niets steunend is. 'We have to trust something, before we can know anything; and to assume the *unveracity*, instead of the *veracity*, of the primary relations of thought is to proclaim universal agnosticism, and reduce all intellectual procedure to the analysis of personal phenomena.' Huldigt men dit universeel agnosticisme niet, dan rest er niets anders, dan met de dingen en de personen onzer omgeving ook de goddelijke causaliteit en het goddelijk gezag als objecten van onmiddellijke kennis te aanvaarden. 'I know of no logical advantage, which the belief in finite objects around us can boast over the belief in the infinite and righteous cause of all.' Deze stoute uitspraak, zegt Martineau, is wel overwogen en kan enkel hen verrassen, die niet gewoon zijn de diepste gronden der menschelijke kennis te peilen(*).

II.

Martineau beweert, dat, als wij ons tot de kennis van verschijnselen konden beperken, wij nooit van substanties en gewrochten zouden spreken. Maar hij voegt eraan toe, dat het vruchteloos is positivist te willen zijn, daar de noodzakelijkheid ons is opgelegd, voor de verschijnselen een eeuwigen grond aan te nemen en ze als uitwerkselen op te vatten. Als men onder de natuur verstaat: *de som van wat geschiedt*, dan is er meer dan de natuur, namelijk de onvergankelijke bron der gebeurtenissen. Die macht van het zijnde noemt hij: God.

Den natuuronderzoeker is het om de orde der verschijnselen te doen, om de vaste groepen, waarin zij, naast of na elkander, henentrekken over het veld van den tijd. Strikt genomen heeft hij zich enkel om wetten, niet om oorzaken te bekreunen. Het is waar, ook de chemicus en de physioloog spreken van oorzaken, maar dat bewijst niet, dat zij het denkbeeld van causaliteit uit hunne wetenschap halen; als redelijke

(*) *Volume* II, bl. 2.

wezens brengen zij het met zich naar hun laboratorium; daar echter de waarneming der verschijnselen hun enkel kennis van wetten verschaft, loopen zij gevaar, indien zij empiristen willen zijn, door de wetten, als zetelden deze op tronen hoog boven de werkelijkheid, de verschijnselen te laten voortbrengen. Maar dat causaliteit meer is dan opvolging, zelfs meer dan vaste opvolging, blijkt, zoodra wij voorbeelden aanhalen. De slag van den stoomhamer, die twee massa's ijzer samensmeedt, de aandrang van den stortvloed, die een dorp onder het zand begraaft, de orkaan, die een schip op de rotsen werpt, de zomerwarmte, die de aarde met een kleed van groen en bloemen bedekt, de hitte van het fornuis, die het metaal uit het erts doet loopen: dat alles laat zich, zelfs in de verbeelding van den empirischen philosoof, moeilijk herleiden tot een blooten voorlooper van de daarop volgende verschijnselen. Ieder spreekt hier niet maar van teekenen, waardoor iets wordt aangekondigd, doch van krachten, waardoor iets wordt voortgebracht; men noemt het gevolg uitwerksel en als zoodanig noodzakelijk.

Dat de verschijnselen in vaste orde naast en na elkander in het gelid loopen, is volgens Martineau eene les der ervaring. Ons geloof aan causaliteit is niet identisch met ons geloof aan een wettelijken gang van zaken. De uniformiteit der natuur, welke hierin bestaat, dat iedere soort van gebeurtenissen zich herhaalt, is zelve een verschijnsel, dat als gewrocht, als uitdrukking van kracht moet worden opgevat. Stel eens, dat de ervaring ons een chaos deed kennen, dat de gebeurtenissen nergens voorspelling gedoogden, maar als vallende sterren of bliksemschichten onregelmatig en onverwacht over het tooneel schoten, ook dan nog zouden wij krachten moeten aannemen, waardoor zij worden voortgebracht. Martineau acht dat een bewijs, dat onze overtuiging, volgens welke ieder verschijnsel een gewrocht is, op eene apriorische wet des geestes berust(*).

Afgezien van de vraag, waarom juist dit op dat verschijnsel volgt, moeten wij ieder verschijnsel terugbrengen tot wat geen verschijnsel, maar kracht is. Buiten de dynamische opvatting van causaliteit, die wat komt en gaat, vastknoopt aan wat *is* en *blijft*, kan men niet. De wet van behoud van arbeidsvermogen is er het bewijs van. Hebben wij hier enkel te doen met eene voorstelling van feiten en hunne groepeering? Men verklaart kracht in staat van de eene familie van verschijnselen naar de andere te verhuizen, de wereld te doorkruisen in alle richtingen en ons beurtelings aan te staren met den doffen blik van mechanische zwaarte en cohaesie, als electrieke vonk of als licht van levende oogen. Het laat zich niet aannemen, dat eene theorie, welke tot dusver gescheiden provincies der natuur tot een geheel samenbindt, ons niet nader zou brengen tot eene juiste opvatting van de wereld, maar de vrucht van een ijdelen waan zou zijn(†).

(*) L. 1. bl. I, bl. 158.
(†) L. 1. bl. I, bl. 271.

Hoe moeten wij nu de blijvende kracht, die de wisselende verschijnselen te voorschijn drijft, ons denken? De mensch leeft in tegenwoordigheid van de natuur en van God, van het geheel der waarneembare verschijnselen en van de eeuwige oorzaak, wier wezen die verschijnselen hem vertolken. Natuur en God zijn de twee gezellen, die hij nooit kan ontwijken, hoe hij ook van omgeving wisselen moge; zij vullen het pad van den tijd, waarop hij reist, en de velden der ruimte, waarop hij blikt. In welke orde zal hij zich kennis trachten te verwerven? Zal hij aanvangen met zijne omgeving, haar als beter bekend beschouwen en met behulp van de begrippen, die hij aan haar ontleent, zijn eigen geest trachten te verklaren? Of zal hij zich in de eerste plaats tot het orakel van het zelfbewustzijn wenden en liever gelooven, wat de ziel aangaande natuur en God dan wat zij aangaande de ziel hebben te zeggen? Wanneer men van den makrokosmos uitgaat en in zijn licht den mikrokosmos beschouwt, dan ontdekt men geene vrijheid, maar regel en wet en komt tot eene naturalisische opvatting van den wil. Kiest men daarentegen zijn uitgangspunt in den mikrokosmos, in de getuigenissen van het geweten, dan komt men tot de natuur met het denkbeeld van vrije voorkeur en past dit toe op den eeuwig zijnden God, uit de diepten van wiens wezen alle gebeurtenissen der natuur te voorschijn spruiten. Martineau beveelt den laatsten weg aan, vangt aan met het zelfbewustzijn en komt zoo tot de ontdekking, dat de natuur gewrocht van wil is, dat het een levende God is, die haar telkens schept(*).

III.

Het recht tot deze methode ontleent hij aan zijne theorie van het zelfbewustzijn. Ware de wereld een panorama en de mensch een rustend oog, dat lijdelijk indrukken opneemt, ieder inzicht in het wezen der causaliteit zou ons ontbreken. Wat meer is, wij zouden geene grens trekken tusschen onszelven en vreemde wezens. Zelfbewustzijn en bewustzijn van vreemde werkelijkheid behooren bij elkander als twee zijden van één zaak. Indien wij enkel onszelven zagen, hoe zouden wij weten, dat wij onszelven zagen? Tegelijkertijd maken wij de ontdekking, dat wijzelven bestaan en dat iets anders tegenover ons staat. En op ieder oogenblik is die ontdekking de vrucht van eene botsing tusschen eigen werkzaamheid en vreemde werkzaamheid, het gevolg van onderscheiding tusschen wat van ons uitgaat en wat tot ons komt. Spontane ontlading van kracht wordt niet bespeurd, zoolang zij niet op tegenstand stuit. Tegelijkertijd met de causaliteit van een antagonist ontdekken wij onze eigen causaliteit. Stel b.v., dat een zuigeling onbewust zijn armpje in zijne volle lengte uitslaat, maar halverwege stuit het op een boek, dat op tafel ligt; ziedaar een beletsel,

(*) *Types of ethical Theory*, *I*, bl. 9 vlg.

dat uit den weg wordt geschoven, indien de eerste aandrang levendig was; door den schok komt de eigen werkzaamheid tot bewustzijn en met haar tevens de indruk, die van het belemmerend voorwerp ontvangen wordt. Het kan niet anders, of twee factoren der ervaring worden hier onderscheiden en aan elkander overgesteld; het verschil moet gevoeld worden tusschen wat men zelf doet en wat ons wordt aangedaan. De beweging, door welke de hinderpaal is uit den weg geruimd, heeft voortaan een nieuw karakter; zij is onder de heerschappij van den wil gebracht. Of wel, een licht valt in het oog van het kind; dit is een lijdelijk ontvangen indruk; het licht verplaatst zich of verdwijnt; nu kijkt het kind; het tracht den indruk vast te houden; zijn blik zoekt het licht, vindt het weder of vindt het niet. Zoo is het overal het contrast tusschen wat ontvangen en wat gedaan wordt, tusschen wat niet en wat wel van ons afhangt, dat zelf en niet-zelf tegelijkertijd in het bewustzijn roept(*).

Gelijk de orkaan in stilte door de lucht jaagt en slechts daar zijn gehuil laat hooren, waar hij in de boomen van het woud of in de steden der menschen tegenstand ontmoet, zoo is het de botsing van centripetale en centrifugale beweging, welke alle waarneming doet geboren worden. Ik en niet-ik openbaren zich aan het bewustzijn als elkander wederzijds begrenzende krachten. ‘Er is niets,’ zegt Martineau, ‘wat beter in staat is mij te doen ontdekken, dat er een werkende oorzaak tegenover mij staat, dan wanneer ik met al mijn macht beproef iets moeilijks tot stand te brengen, b.v. een deur te sluiten, terwijl de wind haar opendringt. Wanneer ik zoo op verzet stuit, maar niet toegeef en volhoud, dan wordt het mij duidelijk, wat het zegt, kracht aan kracht of, wat op hetzelfde nederkomt, wil aan wil over te stellen.’

Volgens Martineau hebben wij namelijk voortbrengende kracht met wil te vereenzelvigen. Als we geene willende schepselen waren, zou ons ieder besef van causaliteit ontbreken. Voor ons gevoel gaan slechts die handelingen van onszelven uit, welke door ons gewild worden: zoo b.v. het zien en hooren, dat meer dan lijdelijk opnemen van indrukken, dat willen-zien en willen-hooren is. Een willend wezen nu weet altijd, wat hij wil, streeft met bewustzijn naar zijn doel. Maar van niets dragen wij kennis, tenzij door zijn tegendeel(†). Om dus te weten, wat wij willen, moeten wij tevens weten, wat wij niet willen. Het willen is altijd voorkeur schenken, willen van *dit* in tegenstelling met *dat*. Het is niet voldoende, dat eene handeling haar initiatief in ons neemt, om eene gewilde handeling te zijn. Vaste methode, onverbiddelijke regel, ingeroeste gewoonte sluit wil buiten. De werktuiglijke, instinctieve bewegingen zijn niet gewild. Evenmin zijn het die werkzaamheden der spieren, welke in spontane, onopzettelijke ontlading van

(*) I, bl. 65, 197 en 198.
(†) I, bl. 201. *‘Nothing gets known except through its negation.’*

kracht haar oorsprong nemen. Eerst dan treedt de wil in het spel, wanneer er beproefd wordt, de spontane krachtsuiting in eene zekere richting te leiden; b.v. het kind, dat spreken leert, tracht een bepaald geluid voort te brengen, niet dit, maar dat; door teekenen van aanmoediging opgewekt, spant het zich in en is oplettend; het vergelijkt het geluid, dat het maakt, met het geluid, dat het niet maakt, maar begeert te maken; meer of min onbeholpen besteedt het zijne energie, om wat het niet wil, te vermijden, om wat het wil, uit te voeren. Hier is willen, schoon er aan het kunnen nog veel ontbreekt. Wij mogen echter niet zeggen, dat een dier wil, wanneer het onder den prikkel van gevoel, zonder te vergelijken, zonder het eene als verkeerd buiten te sluiten en het andere als goed te aanvaarden, in eene rechte lijn op iets losstuurt. De wil is altijd een kiezer, kiezer uit verschillende mogelijkheden(*).

Kracht, zegt Martineau, is ons enkel bekend door eigene gewilde krachtsontvouwing. Tot dat ééne type van causaliteit zien wij ons beperkt. Van de wijze, waarop datgene tot stand komt, wat niet ons werk is, kunnen wij ons geen begrip vormen, tenzij wij het eveneens als gewrocht van strevenden wil opvatten. Wij moeten alle verschijnselen der natuur als voortgebracht beschouwen. Zoo is het dus duidelijk, dat de noodzakelijkheid ons is opgelegd, het universum der gebeurtenissen op rekening van één soort van oorzaak te stellen, van eene oorzaak, welke gelijk is aan onzen wil. Hier ontsluiert zich, zonder behulp van redeneering, welke verschillende schreden moet doen en bij iedere falen kan, de eerste waarheid van den godsdienst: alles is gewrocht van Geest(†). Een uitwendige wil, de wil van den levenden God, staat op het veld der oneindige ruimte over aan den eigen wil der eindige zelfbewuste wezens. Wat Hij niet werkt, wordt door hen gedaan; wat zij niet doen, is uiting van Zijne kracht(§).

Tal van denkers hebben iets dergelijks geleerd. Om er slechts één te noemen, Rousseau schrijft: ‘Les premières causes du mouvement ne sont point dans la matière..... D'effets en effets il faut toujours remonter à une première cause..... Tout mouvement, qui n'est pas produit par un autre, ne peut venir que d'un acte spontané, volontaire. Je crois donc qu'une volonté meut l'univers et anime la nature. Si la matière mue me montre une volonté, la matière, mue selon de certaines lois, me montre une intelligence..... Agir, comparer, choisir, sont les opérations d'un être actif et pensant. Donc cet être existe. Où le voyez-vous exister? m'allez-vous dire. Non seulement dans les cieux qui roulent, dans les astres qui nous éclairent, non seulement dans moi-même; mais dans la brebis qui paît, dans l'oiseau qui vole, dans la pierre qui tombe, dans la feuille qu'emporte le vent’(**).

(*) II, bl. 220 en 223.
(†) I, bl. 230.
(§) II, bl. 186.
(**) *Emile*, *livre IV.*

Toch is dit niet hetzelfde, als wat Martineau bedoelt. De Engelsche denker ontkent het recht, om van electriciteit, magnetisme, gravitatie, enz. als van tweede oorzaken te gewagen(*). Het staat hem duidelijk voor den geest, dat wij onder die namen enkel verschillende groepen van uitwerkselen tehuis brengen. Ten gevolge van eene noodzakelijke wet van ons denken worden de soorten van verschijnselen zonder uitzondering als voortgebracht beschouwd. Maar het denkbeeld van kracht is voor alle gevallen een en hetzelfde. De waarneming verschilt, al naar gelang van het veld, waarop zij zich beweegt; het geloof, dat het waargenomene eene niet verschijnende oorzaak heeft, is steeds gelijk. Te midden van het zinnelijk waarneembare hebben wij nooit naar oorzaken te zoeken. Wanneer het materialisme de stof tot beginsel van alle dingen verheft, dan neemt het, zonder het te beseffen, eene bovenzinnelijke werkelijkheid aan. Immers, alle eigenschappen, welke tot karakteriseering der stof worden opgesomd, ondoordringbaarheid, zwaarte, enz., zijn slechts uitwerkselen, welke ons niets zeggen aangaande de kracht, waardoor zij worden voortgebracht. De stof op zichzelve is geen voorwerp van aanschouwing, maar slechts een klank, waarmede de blijvende werkelijkheid wordt aangeduid, die onze rede aan de menigvuldigheid der verschijnselen toevoegt, opdat er in hun verloop de vereischte samenhang zij. Getrouw aan zijne stelling, dat iedere oorzaak enkel als wil denkbaar is, ziet Martineau in de stof geen magazijn van geleende kracht, in blinde stofatomen geene dingen, die voor alle tijden weten, hoe zij zich te gedragen, met welke snelheid en in welke richting zij zich al naar gelang van de omstandigheden te bewegen hebben. De materieele dingen zijn bij hem geene instrumenten, waardoor werkingen worden tot stand gebracht, geene tweede oorzaken, maar zelve werkingen. Geleende kracht kan volgens hem slechts daar worden aangetroffen, waar, gelijk aan den mensch, tevens geest en wil geschonken zijn. In overeenstemming met dit alles helt hij ertoe over aan te nemen, dat er geene materieele atomen zijn, welke aan de wereld der verschijnselen ten grondslag liggen. God werkt bij hem met oorspronkelijke kracht op het ledige veld der ruimte. Zoo werkt ook de mensch, maar met geborgde kracht. Martineau erkent, indien ik hem goed begrijp, drieërlei: kracht, ledige ruimte en uitwerkselen van kracht(†).

Door wat de eindige geesten met hunne geleende kracht tot stand brengen, als hun eigen werk en niet als het werk Gods te beschouwen, stelt Martineau God en mensch tegenover elkander. De vrije wil der redelijke schepselen heeft bij hem zijne eigen sfeer, welke niet met het gebied samenvalt, waarop God zijn wil doet gelden. Wie slechts één oorzaak wil aannemen, berooft zich, zegt hij, van ieder middel, om causaliteit te ontdekken, en pleegt zoo een moord aan zijne eigen theorie.

(*) II, bl. 172.
(†) II, bl. 173.

Immers, den goddelijken wil kennen wij enkel, als op het veld der oneindige ruimte staande tegenover onzen eigen wil; wie dus den eigen wil door den wil Gods verzwelgen laat, verspert zich den weg tot God. De erkenning van onszelven als oorzaak is de basis voor de erkenning van God als de ééne, buiten ons werkende oorzaak(*).

Tot dusver schijnt alles tamelijk duidelijk. Een berg van moeielijkheden verrijst, als men de grens tracht te trekken tusschen wat in dit systeem werk Gods en werk der eindige geesten is. Martineau erkent het zelf, althans terloops. 'Het valt lichter,' zegt hij, 'die twee rijken in woorden dan in werkelijkheid tegenover elkander te stellen. Wat wij als het wezen van den mensch beschouwen, is zoo weinig zichtbaar hij sommigen van ons geslacht en wordt zoo wonderlijk nagebootst door zekere andere soorten, dat het een verbijsterend probleem is, hoe, in betrekking tot zulke gevallen, ons de goddelijke werkzaamheid voor te stellen. Wij staan voor gelijke zwarigheid, waar wij den voet zetten op het betwistbaar grensgebied, dat zich tusschen het werktuigelijke en het geestelijke uitstrekt'(†).

Menschsoortige apen, slaapwandelaars, enz. willen wij buiten rekening laten. Kortheidshalve zwijgen wij eveneens over wat ieder onzer meer of min werktuiglijk doet: loopen, eten, zich kleeden, piano spelen, enz. De groote moeilijkheid is, volgens mij, te bepalen, wat 's menschen wil uitvoert, zelfs dan als het wezen zijner persoonlijkheid zich door vrije keuze in volle kracht doet gelden. Het zij b.v. mijn doel, een papier van waarde van den grond op te rapen. Hier wil ik iets, dat niet onmiddellijk te verkrijgen is. Eene geheele reeks van lichamelijke veranderingen wordt vereischt, waarvan geene enkele binnen de sfeer van mijn denken valt. De lange arm der natuur moet, zooals Martineau het zelf uitdrukt, ons te hulp komen. De wil geeft enkel het sein, waarop prikkeling eerst van de hersenen, vervolgens van bepaalde beweegzenuwen, eindelijk samentrekking van zekere spieren volgt. Is de wil oorzaak dier gebeurtenissen, dan is hij het in denzelfden zin, waarin het luiden van de klok oorzaak is van het vertrek van den trein. De geest wil eene zekere gebeurtenis; onmiddellijk grijpt er in de hersenen eene andere gebeurtenis plaats, die ons onbekend blijft en verschilt van de bedoelde; daarop volgt eene tweede ons weder onbekende gebeurtenis en zoo gaat het voort, totdat ten slotte het begeerde effect tot stand komt. Als onze wil hier iets uitvoert, bewerkt hij, wat wij niet willen en niet eens kennen, maar het is de vraag, of onze wil iets anders doet dan het verloop der lichamelijke gebeurtenissen begeleiden. Dit laatste wordt, naar het schijnt, door Martineau zelf aangenomen, waar hij schrijft: 'Een vreemde wil, in de natuur, wil, in overeenstemming met onzen wil, de middelen, als *wij* het doel willen.' Hij voegt eraan toe: 'Die uitwendige wil, welke ons hier

(*) II, bl. 176.
(†) II, bl. 182.

enkel van de uitvoering ontheft, kan zijn werkzaamheid nog een schrede verder uitstrekken en niet enkel de middelen, maar ook het doel voor zijne rekening nemen. In dat geval staan wij voor blind instinkt, dat met onbewuste vaardigheid een uitkomst tegemoet streeft, welke door het schepsel zelf niet voorzien wordt, maar voor het exemplaar of zijn soort onontbeerlijk is'(*).

Nu vraag ik: als zelfs in het gunstigste geval, wanneer namelijk de mensch in den volsten zin des woords wil, de uitvoering der daad op rekening van den goddelijken wil moet gesteld worden, wat schiet er dan te doen over voor onzen wil? In welken zin kan onze wil nog werkende kracht worden genoemd? De vraag klemt des te meer, daar in de door Martineau voorgedragen theorie onze wil het prototype is, volgens hetwelk alle causaliteit in de natuur moet worden gedacht. 'Waar de keuze geschiedt,' zegt Martineau, 'daar is de persoonlijke werkzaamheid; valt de keuze in ons, dan is het onze wil, die werkt; valt de keuze niet in ons, dan is het Gods wil, die werkt'(†). Maar als nu de kracht van onzen wil niet in het handelen, maar enkel in het kiezen, in het zich een doel stellen bestaat; als verder de eenige oorzaak, die op het veld der oneindige ruimte tegenover de kracht der zelfbewuste schepselen staat, naar het model van onze kracht moet worden gedacht, dan is het een raadsel, hoe er iets in het universum tot stand komt en niet alles maar bij een plan, een besluit, een bloot voornemen blijft.

Terloops wil ik opmerken, dat het hier ontwikkelde bezwaar mij niet onoverkomelijk schijnt. Men kan de uitwendige, de zinnelijk waarneembare, de werktuiglijk plaats grijpende gebeurtenissen als de keerzijde beschouwen van innerlijke, van geestelijke gebeurtenissen. Dan ontzinkt iedere grond, om aan onzen wil enkel het initiatief der bedoelde handeling, enkel begin en richting der beweging toe te schrijven, maar de verdere uitvoering door Hoogeren wil tot stand te laten brengen. Inderdaad is het dan ook willekeurig, b.v. bij het oprapen van een stuk papier, de ééne gebeurtenis in verschillende deelen te splitsen, de handeling in tal van schreden op te lossen, waarvan enkel de eerste voor rekening van onzen wil, de overige voor rekening der natuur zouden komen. Onze opvatting brengt hier doorsneden aan en spreekt van eene keten van gebeurtenissen, welke uit verschillende schakels bestaat. In werkelijkheid grijpt er echter, totdat het doel bereikt is, een onafgebroken voortloopend geschieden plaats. 'La résolution produit une certaine modification dans le cerveau,' zegt H. Taine. 'Voilà toute son oeuvre. Celle-ci en produit une dans la moëlle, la moëlle dans le nerf, le nerf sur le muscle; c'est le nerf qui agit sur le muscle, et ce n'est pas la volonté'(§). Zoo kunnen wij onderscheiden; ook is de

(*) I, bl. 213.
(†) II, bl. 186.
(§) *Les philosophes français du* 19 *siècle,* par H. Taine, bl. 70.

bedoeling van Taine juist: de spier trekt niet samen, wanneer merg of zenuw is doorgesneden; de wil werkt dus niet rechtstreeks op de spier. Maar men mag toch niet vergeten, dat in het gezonde lichaam het geschieden nergens standhoudt; dat de veranderingen in hersenen, ruggemerg, zenuwen, spieren zich onmiddellijk aan elkander sluiten; dat het dus slechts eene wijze van beschouwen is, als wij gaan tellen en vier gebeurtenissen noemen, terwijl er inderdaad slechts één gebeurtenis plaats grijpt. Nu ben ik het met Martineau eens, wanneer hij verklaart, dat het zelfbewustzijn in de wilshandelingen wortelt en daarmede één is. Maar die handelingen hebben twee zijden: eene objectieve en eene subjectieve. Voor mijn inwendigen zin is het besluit, om mijn arm uit te strekken, de zich verwerkelijkende voorstelling van en begeerte naar een bepaald spiergevoel. In betrekking tot den uitwendigen zin is datzelfde feit aanschouwelijke, van de hersenen uit zich werktuigelijk voortplantende beweging, dus een verschijnsel, eene onderstelde werking op het bewustzijn van den daartegenoverstaanden toeschouwer. Nu kan men niet zeggen, dat gevoel en wil voor het tot stand komen van bedoelde beweging overtollige weelde zijn. Tot zekere gebeurtenissen in het zenuwstelsel behooren gevoel en wil als onmisbare bestanddeelen, daar zij er de innerlijke keerzijde van zijn. Aan de causaliteit van wil worde niet getwijfeld.

Martineau twijfelt er zoo weinig aan, dat hij leert: *alle* causaliteit is wil. Zoover gaan de meeste philosofen niet. Wel erkennen zij, dat kracht zich enkel aan ons ontsluiert, waar wijzelven willen en streven; dat wij dus de kracht der natuur, zoo wij haar willen denken, als gelijk aan onze kracht moeten denken, maar zij voegen eraan toe, dat het een naïef anthropomorphisme zou zijn, ze op dien grond gelijk te stellen.

Over de uitwerkselen van natuurkracht, zeggen zij, kunnen wij oordeelen; de kracht zelve blijft onbekend. Alle werking heet bij hen een mysterie. Martineau integendeel beweert, dat door het gevoel van eigen werkzaamheid ons een licht opgaat over het wezen van alle vreemde werkzaamheid. Daar hij vertrouwen stelt in ons kenvermogen en het eene ongerijmdheid acht te vragen, of alles misschien niet geheel anders is, dan wij het ons moeten voorstellen, deinst hij niet terug voor de krasse stelling: gravitatie, magnetisme, electriciteit, enz., het is alles wilsuiting. Waar de wil der zelfbewuste schepselen zich niet doet gelden, daar werkt, zoo leert hij, de wil van den helderzienden God volgens vrij gekozen wetten. Willen toch is voorkeur schenken(*). Met deze opvatting van kracht en wil gewapend, knoopt Martineau niet enkel de wonderbaarlijke werkingen van het instinct, maar alle handelingen, die niet van initiatief van het schepsel getuigen, alle bewegingen, welke schakels in eene keten zijn, alle daden, uit welke enkel gevoel en begeerte, maar geen overleg en vrije keuze spreken, aan de godde-

(*) II, bl. 187.

lijke causaliteit vast. Alleen het niet gedetermineerde handelen is volgens hem eigen werkzaamheid(*).

IV.

Maar is het niet altijd het sterkste motief, dat den wil bepaalt? Neen, zegt Martineau, want dan zou eene edele daad nooit om deze reden plaats grijpen, dat zij edel is, en het goede handelen uit een zedelijk oogpunt niet meer waarde hebben dan het groeien van klaver of het geuren der rozen. Wat toch is de deterministische onderstelling? Dat de beweegredenen enkel werken als krachten, dat zij eene gemeene maat hebben, dat zij door haar quantitatief gewicht den mensch beheerschen. Wanneer dus van met elkander strijdende motieven het beste zegeviert, dan is het niet, omdat het het beste is, maar omdat het het sterkste is. Als lager en hooger behooren onze motieven zich te doen gelden, maar wat behoort, is volgens het determinisme onmogelijk. Zedelijk kan enkel dat heeten, wat door eigen zelfbepaling geschiedt; daardoor is het juist meer dan geschieden, is het handelen. Wij hebben het aan het bezit van een wil te danken, dat wij personen zijn, oorzaken, en niet maar gevoelige tooneelen van verschijnselen, niet maar bewerktuigde trechters van krachten. Doch de tusschenkomst van den wil wordt slechts dan vereischt, als er een strijd is tusschen de intensiteit van den eenen aandrang en de hoogere waarde van den anderen. In dat geval is er gelegenheid, om onze causaliteit te doen gelden en het dreigende gevaar, dat de lagere impuls ons met zich slepe, af te wenden. Zoo is het dus onder wat men *beproeving* noemt, dat het verschil tusschen eene natuurlijke gebeurtenis en eene zedelijke daad aan het daglicht treedt. Zonder beproeving en vrijwillige keuze zou er geen eigen gemaakt karakter - en een ander karakter is er niet - ooit tot stand komen(†).

Dit vermogen, om aan een sterken impuls weerstand te bieden, is aanvankelijk, zegt Martineau, wanneer de zelfbewuste persoonlijkheid nog maar ten halve uit den droom der natuur is ontwaakt, zeer gering. Maar door iedere wilsuiting groeit de wil in kracht. Al doende leert men willen. Het is voor wie geene ervaring op dit gebied bezit, ongeloofelijk, welke hevige hartstochten ten slotte tot bedaren komen, welke wilde stormen tot zuchtjes wegsterven onder den invloed van den volwassen wil. Omgekeerd kan de wil, door gebrek aan oefening, door steeds aan de lagere impulsen toe te geven en zoo slechte gewoonten zich te laten vastwortelen, inslapen en nagenoeg verloren gaan(§).

Uit een zedelijk oogpunt is dus de wil bij Martineau een vermogen, dat op het goede is gericht. Wij vinden hier het spraakgebruik terug,

(*) I, bl. 210.
(†) II, bl. 109.
(§) II, bl. 112 en 110.

dat Plato tot zijne bekende paradox leidde: ‘Vrijwillig is niemand slecht.’ Maar onvrijwillig is dan natuurlijk niet: in strijd met de begeerte.

Aan het determinisme beijvert zich Martineau volle recht te laten wedervaren. Hij zegt, dat het niet onvermijdelijk eudaemonisme is. Immers, het leert eenvoudig, dat de sterkste begeerte zegeviert. Het behoeft niet tevens aan te nemen, dat genot de bron van alle begeerte is. Volgens die onderstelling zou men naar macht hunkeren of vreemd leed wenschen te verzachten, omdat men ondervond, dat het een genot was macht uit te oefenen, ellende weg te nemen. Zoo wordt zelfzucht de eenige springveer van het handelen, de eenige levensregel. Maar wie ziet niet in, dat het najagen van lust onmogelijk de aanvang van het handelen kan zijn? Om een zelfzuchtig doel na te streven, wordt kennis van wegen en middelen vereischt, welke enkel aan de hand der ervaring, door het bedrijvig leven, te erlangen is. Men begint met belangelooze impulsen: iets wordt niet begeerd, omdat het genot geeft, maar het geeft genot, omdat het begeerd wordt. Afwezigheid van zelfzucht is het kenmerk van vele dierlijke neigingen; de vogels zorgen voor hunne jongen, de mieren voor de belangen van den staat. Afwezigheid van zelfzucht is tevens eigen aan het hoogste menschelijk streven. Tot de springbronnen van ons handelen behooren medelijden en verknochtheid aan anderen, zucht naar zelfvolmaking, toewijding aan recht en waarheid. De determinist kan, zonder met zichzelf in strijd te komen dit alles erkennen; niets verplicht hem de valsche leer te huldigen, dat vooruitzicht van genot en leed de eenige prikkel tot handelen is(*).

Intusschen, zegt Martineau, valt het den determinist moeilijk de juiste beschouwing, volgens welke de beweegredenen tot handelen ongelijksoortig zijn, vast te houden. Zij moeten eene gemeene maat hebben, zal de eene sterker of zwakker dan de andere kunnen heeten. Welke gemeene maat is er buiten genot? Zeg, dat rechtvaardigheid eene *betere* drijfveer is dan medelijden of zelfzucht, en gij erkent een ander gezag over den wil dan dat van den krachtigsten prikkel. Het determinisme ziet zich genoopt alle motieven, hoe heterogeen ook, op één lijn te plaatsen. Vandaar, dat, welke ideale opvatting het ook van de menschelijke natuur in theorie moge huldigen, het in de practijk er steeds toe moet overhellen, aan genotzucht de alleenheerschappij toe te schrijven(†).

Volgens den determinist beslist de sterkte der motieven. Maar het is onmogelijk, zegt Martineau, die stelling waar te maken. Wat de machtigste prikkel is, een determinist als Bain ziet zich gedrongen het te erkennen, blijkt eerst uit de wilshandeling. Men kan er zich licht van overtuigen, door te beproeven de verschillende motieven vooraf tot één schaal te herleiden. Zelfs verwante prikkels, die elkander het veld betwisten, een bezoek aan een museum van schilderijen en een tocht op schaatsen,

(*) II, bl. 12 en 311.
(†) II, bl. 312.

kunnen blijken incommensurabel te zijn; wanneer er geheel ongelijke doeleinden in rekening worden gebracht, welke met zoo verschillende deelen onzer natuur in verband staan als zucht naar zelfbehoud, sympathie voor anderen, zin voor recht, wordt het eenvoudig belachelijk, eene vergelijking tusschen hoeveelheden te willen instellen. Hoe zal ik de aantrekkelijkheid van een feestelijken avond te midden van gezonde en levenslustige vrienden opwegen tegen de aantrekkelijkheid van een bezoek gedurende dezelfde uren aan een lijdenden en neerslachtigen vriend? Hoe het uitlokkende, om dien vriend in eene besmettelijke ziekte te verplegen tegen het uitlokkende, om te zorgen voor de veiligheid van mijn eigen lichaam? Hoe de zucht, om een nieuw karpet aan te schaffen, tegen de begeerte, om door eene gift een hospitaal of eene kerk in het aanzijn te helpen roepen? Ik zou evengoed mijn genot bij het eten van kreeftsalade kunnen vergelijken met wat ik gevoel bij het lezen van een heldendicht. De wil leeft en beweegt zich te midden van objecten, welke, als aangenaam of onaangenaam beschouwd, ongelijksoortig zijn en evenmin naar één gemeenschappelijken standaard kunnen beoordeeld worden, als licht, zwaarte en electriciteit door den thermometer te meten zijn. Zegt men nu, dat alle objecten, welke ons in beweging brengen, toch met een zekeren graad van gevoelde intensiteit op ons werken, dan ligt het antwoord voor de hand, dat een hevige hartstocht kan bezworen worden door de rustige herinnering aan een besluit, hetwelk op het oogenblik zelf ons niet welgevallig is. Wat toch anders bedoelen wij, als we spreken van de tegenstelling tusschen neiging en plicht? Beteekent dus *sterkte* van motief de gevoelde sterkte (en dat is de eenig mogelijke zin), dan is de stelling, dat de wil door het sterkste motief wordt bepaald, valsch. Is daarentegen, zooals Bain aanneemt, de eenige toetssteen van grootste sterkte de victorie, dan zijn wij bij de tautologie aangeland, dat het zegevierend motief zegeviert(*).

Volgens Martineau getuigt zoowel het besef van eigen als de erkenning van vreemde schuld tegen het determinisme. Wanneer al onze handelingen eenvoudig voortzettingen van gebeurtenissen buiten ons zijn, dan bedriegt ons het gevoel, dat wij anders hadden kunnen willen. Berouw en zelfvoldoening, welke beide retrospectief zijn, mogen dan eene ongerijmdheid heeten. Het straffen van misdadigers staat dan op één lijn met het dresseeren van dieren: doel is beren te leeren dansen, raven voortaan het vreemde goed te doen eerbiedigen. Tegenover een krankzinnige of een vernielend vuur kennen wij de behoefte, om onschadelijk te maken, maar bij die behoefte komt nog iets geheel anders, namelijk verontwaardiging, als wij hooren van wat een laag of wreed mensch heeft uitgevoerd. Als wij prijzen of afkeuren, zien wij terug op wat onherroepelijk geschied is, en bekreunen ons niet maar enkel om toekomstige zegeningen of nadeelen. Ware het doel van straf enkel voor het vervolg af te schrikken en medicijn toe te dienen, waarom

(*) II, bl. 232 en 233.

dreigen wij dan niet met zwaarder straf, al naar gelang de verleiding heviger zal zijn? De geneigdheid, om het mes te trekken, is grooter, als men dronken, dan als men nuchter is; om van het gevaarlijk misbruik van alcohol af te schrikken, moest dus wie in een roes geweld heeft gepleegd, strenger gestraft worden dan wie het in bezonnen toestand heeft gedaan. Toch geldt dronkenschap, wanneer er een moord is geschied, als verzachtende omstandigheid. Ons rechtsgevoel verzet er zich tegen, straf enkel naar het te verwachten nut af te meten, enkel op de toekomst het oog gevestigd te houden. Straffen is: retrospectief boete opleggen. En die behoefte aan boetedoening kan zoo sterk zijn, dat men zichzelf aanklaagt. Wel een bewijs, dat een natuurlijk en door geene theorieën uitroeibaar gevoel voor de vrijheid pleit(*).

Het vermogen, om eene geheel nieuwe keten van feiten te doen aanvangen, kunnen wij volgens Martineau den mensch toekennen, zonder ons door de gedachte te laten verbijsteren, dat zoodanig vermogen storend of verwoestend op de orde der dingen inbreuk zou maken. Men vergete niet, hoe eng de grenzen onzer macht zouden getrokken zijn, ook al stonden, wat niet het geval is, onze handen steeds geheel ter onzer beschikking. Daarenboven sluit vrijheid niet buiten, dat ieder nieuw element, hetwelk eens in de werkelijkheid is ingevoerd, volgens de oude wetten voortwerkt. Door de bron van alle macht werd slechts die mate van onafhankelijkheid den mensch afgestaan, welke hij hebben moest, zou hij door eigen werkzaamheid een zedelijk wezen zijn. Vrijheid is niet in strijd met wereldbestuur, maar wordt vereischt door een zedelijk wereldbestuur(†).

Dat vrije keuze tusschen ongelijksoortige prikkels onbegrijpelijk is, wordt door Martineau ruiterlijk toegegeven. Hoe zouden wij initiatief, dat, wat niet in het natuurverband past, maar daarachter staat, begrijpen? Daartoe zou het voor ons moeten zijn uitgespreid als eene objectieve gebeurtenis, welke zich onder den microscoop der ziel, onder onze aandachtige waarneming liet brengen. Maar in dien stand kan niets komen, tenzij het tot ons opnemend zelfbewustzijn behoort. ‘Hier staan wij aan de bron en bij de geboorte van redelijke en scheppende werkzaamheid, waar weten en zijn nog één zijn. Hoever wij ook met onze zelfontleding en ons onderzoek mogen teruggaan, ten slotte belanden wij bij wat wij evenmin kunnen te zien krijgen als wij in onze eigen schaduw kunnen wegschuilen. De begoocheling van noodzakelijkheid spruit juist voort uit de poging om op het veld der natuur te aanschouwen wat meer is dan natuur, wat een nieuwe aanvang is, en tot centrum het subject, den persoon heeft’(§).

Martineau heeft in zeker opzicht gelijk: de geheime bron van ons willen en handelen wordt niet door ons zelfbewustzijn bereikt. Wij leeren onszelven

(*) II, 315 sqq.
(†) II, bl. 110.
(§) II, bl. 310.

langs omwegen kennen, uit onze handelingen, en hebben des te meer zelfkennis, naarmate wij in meer verschillende omstandigheden werden verplaatst. Tot zijne pijnlijke verrassing ontdekt menigeen, dat hij is, wat hij is: hij had nooit gedacht zoo diep te kunnen vallen; die motieven zouden hem nooit tot die daad hebben genoopt, ware zijn karakter een ander geweest; enkel de ondervinding was in staat, hem dat karakter te openbaren. Wordt zoo niet de schijn van vrijheid geboren? Wij kennen de beweegredenen onzer handelingen, maar niet de oorzaken, waardoor die beweegredenen op ons vat hebben. Waarom heeft de voorstelling van roem voor den een niets aantrekkelijks, terwijl zij op den ander eene schier onweerstaanbare bekoring uitoefent? Waarom verbindt zich de herinnering aan eene genoten weldaad bij den een met een gevoel van dankbaarheid, terwijl zij als een last op den ander drukt en hem de gedachte aan den weldoener hinderlijk doet zijn? Gelijke objecten brengen den wil van verschillende menschen op verschillende wijze in beweging; alles hangt hier af van den aard onzer hartstochten, van de vastheid onzer beginselen, van de mate onzer energie. Zoo volgt het *operari* op het *esse* en vloeit met noodzakelijkheid daaruit voort. Wat wij zijn, is voor het grootste deel medegift der natuur, voor de rest uitkomst van opvoeding en omstandigheden. Ons karakter hangt evenmin van onze willekeur af, als het in de macht van den steen staat, hoe zwaar hij zal zijn. Er is eene vooruit vaststaande orde, welke evenwel niet als een vreemd fatum te beschouwen is, dat tegen den mensch is gericht en op hem drukt, want hij met zijne handelingen maakt er deel van uit en zonder hem zou die orde evenmin bestaan als hij zonder haar.

Natuurlijk is deze tegenwerping niet aan de aandacht van Martineau ontgaan(*). Hij brengt haar ter sprake in zijne meesterlijke critiek van Schopenhauer's *Preisschrift über die Freiheit des Willens*. Gaarne erkent hij, dat zij niet te ontzenuwen is, zoolang men wil enkel als spontaneïteit, vrijheid enkel als afwezigheid van belemmering opvat. Maar hij voegt eraan toe, dat, is de mensch slechts in dien zin een vrij willend wezen, hij een geestelijk automaat mag heeten, maar nooit een geschikt subject voor eene zedewet. Om dit laatste te zijn, moet hij voorkeur kunnen schenken aan het recht, niet zonder grond, gelijk het meestal heet, maar op grond, dat het recht en dat de lust, hoe hevig ook, slechts lust is(†).

Ziedaar in hoofdtrekken, wat Martineau over de oude, maar nog niet versleten quaestie van den vrijen wil te zeggen heeft. Sedert onze geniale Scholten met zijne dikwijls onweerstaanbare macht voor het determinisme heeft gepleit, maken zich velen diets, dat de strijd voorgoed is beslecht. Wie niet aan eenzijdigheid wil schuldig staan, zal gretig luisteren naar wat een even geniaal denker voor de tegengestelde

(*) II, bl. 306.
(†) II, bl. 309.

zienswijze meent te mogen aanvoeren. Het zou mij niet verbazen, indien, ten gevolge van de verschijning van Martineau's werk, de groote vraag door sommigen eene vernieuwde studie werd waardig gekeurd.

V.

Aangaande de twee wegen, waarop Martineau tot God komt, slechts een paar woorden tot besluit. Wij hebben de wetten, waaraan ons denken gebonden is, enkel te aanvaarden, en het is ongerijmd te willen onderzoeken, of zij wel betrouwbaar zijn. Dientengevolge aarzelt Martineau niet, werkende kracht, aan onzen wil gelijken wil, te erkennen als den grond der verschijnselen in de natuur; onveranderlijk recht, een heiligen wil, als den grond der verschijnselen in de wereld van het zedelijke. Op de eerste manier, zegt hij, ziet zich ons verstand, op de tweede ons geweten tegenover eene eeuwige bron van wijsheid en goedheid geplaatst.

Met merkwaardig beleid brengt Martineau in ruim 250 bladzijden bijeen, wat eerbied kan inprenten voor de natura naturans. Hij toont, dat wie de darwinistische beschouwing omhelst, nochtans niet gerechtigd is alle ontwikkeling, b.v. die van oor en oog, op rekening van blinde krachten te stellen. ‘Het is in overeenstemming met de atmosfeer,’ zegt hij, ‘dat het oor moet werken; niet daar evenwel, onder den invloed van luchtgolven, maar in een stil vertrek worden de deelen van zijn labyrinth samengesteld, zijn holten met lympha gevuld, zijn otolithen klaar gemaakt, zijn tweeduizend cortische vezels uitgestrekt.... Het is in het licht, dat het oog zijn les moet leeren en zijn leven leiden; nochtans niet daar, te midden van ethergolven, maar in den donker, wordt dat merkwaardigst en bewegelijkst van alle optische instrumenten uit leder en gelei, zooals Helmholtz het heeft uitgedrukt, opgebouwd, wordt de cornea gepolijst, de lens gekromd, het gevoelig netvlies uitgespreid, de plaats vooraf aangewezen, waarop het beeld het best geworpen kan worden. Een mikroskoop in een stad van blinden uitgevonden zou ons ternauwernood meer kunnen verbazen; wij hebben hier een voorspelling van de wetten der straalbreking in een rijk, dat nooit van licht heeft gehoord.’

Maar het heet, dat die harmonie tusschen elementen, welke elkander niet kennen, door dat universeele toovermiddel, de leer der ontwikkeling, wordt verklaard. Het is enkel het gezichtsorgaan van den levenden individu, dat in afwezigheid van zijn medium is gevormd; maar dat is geene nieuwe schepping, enkel een erfstuk; wij moeten den blik achterwaarts werpen, de geheele geschiedenis van de voor gevoel vatbare wezens nagaan; dan zullen we bespeuren, dat het orgaan oorspronkelijk door het licht zelf is gevormd geworden. ‘Wij hebben een zekere hoeveelheid protoplasma, een gevoelige gelei aan te nemen, welke aan zonneschijn en lucht is blootgesteld, totdat zij onder het trillen der lichtstralen en der klankgolven

tot een zekere soort van gevoel geprikkeld wordt; daar hier echter tweeërlei gevoel wordt opgewekt, moet het zich aan verschillende centra vastknoopen en zoo ontstaat er verscheidenheid in de oorspronkelijk homogene massa. De tweeërlei invloed van het medium roept twee rudimentaire punten van een oog en een oor te voorschijn; diezelfde invloed brengt die twee onvolkomen organen tot ontwikkeling, terwijl de verbeteringen telkens worden overgeërfd; zoo komt alles in de aanwezigheid van licht en lucht tot stand en het is enkel in hunne afwezigheid, dat de afgewerkte instrumenten van eeuw tot eeuw behouden blijven. Laat ons de logische strekking van deze onderstellingen eens in oogenschouw nemen. Op zichzelf heeft het protoplasma niets met zien en hooren uit te staan en daarom moet het juist, zal het tot een begin van beiden komen, aan licht en lucht worden blootgesteld. Maar nu vallen de zonnestralen op die stof en doen er een dof besef van licht geboren worden; de klankgolven slaan er tegen en verwekken in de moleculen iets, wat aanvang van een geluidsgewaarwording kan heeten; de deelen der massa scheiden zich; de gelijkheid wordt verbroken; hier wordt de vorming der gezichtszenuw, ginds die der gehoorzenuw voorbereid. Het zij zoo; maar zal dat alles plaats grijpen, dan is er een harmonia praestabilita tusschen de stof en het medium noodig; materie en beweging zijn hier niet genoeg; uw protoplasma moet op een manier zijn ingericht, om juist zoo op licht, zoo op luchttrillingen antwoord te geven; onder zijn cellen moet het hier de elementen van een retina, daar die van een gehoorzenuw hebben. Met andere woorden, in latenten staat moeten de organen er reeds zijn, zullen zij onder den invloed der media te voorschijn treden. In verhouding tot zijn toekomstige zintuigen moet het protoplasma, vóórdat het door het medium veranderd wordt, reeds zijn wat de embryo is vergeleken met het op zijn tijd geboren dier; het moet de rudimentaire elementen reeds hebben, door wier gepaste afscheiding de verschillende zintuigen gevormd zullen worden en voor wier gepaste afscheiding de toekomstige media zorgen zullen. Op een schaal, die de geheele levende natuur omvat, doet zich dus hier hetzelfde voor als bij iedere afzonderlijke geboorte. De ontwikkeling van de geheele fauna uit een protoplasmisch ei kan niet op een andere manier plaats grijpen dan de overgang van ei tot vogel.' Van den plicht, om vooraf vastgestelde harmonie aan te nemen, kan het Darwinisme ons niet ontheffen(*).

Op geestige en, naar het mij schijnt, afdoende manier weerlegt Martineau Helmholtz met zijne eigen woorden, waar deze spreekt van gebreken van het oog, welke hem nopen zouden het den instrumentmaker met eene gestrenge berisping terug te geven, indien het geen natuurproduct ware(†); op even geestige en niet minder afdoende wijze weerlegt hij Lange, die zegt, dat uit de handelingen der natuur

(*) I, bl. 305 sqq.
(†) I, bl. 360-365.

die soort van wijsheid of onwijsheid spreekt, welke wij op rekening van een mensch zouden stellen, wanneer hij, om één deur te ontsluiten, tienduizend verschillende sleutels maakte en ze dan achtereenvolgens beproefde, of om één huis te hebben, eene geheele stad bouwde en de overtollige woningen aan weer en wind vervolgens prijsgaf(*).

Van eene schuchtere mythologie, zooals wij bij Hegel aantreffen, die in de levende natuur de heerschappij van doeleinden erkent, maar aan de spits der gebeurtenissen ideeën stelt, welke de ideeën van niemand zijn(†), of zooals wij bij de ridders van het onbewuste ontmoeten, die blinde alwijsheid de wereld laten regeeren, wil Martineau niet hooren. Tusschen theïsme en atheïsme tracht hij niet de eene of andere vleermuizentheorie in te schuiven. En ook gevoelt hij niet het geringste zwak voor de beschouwingen der zoogenaamde agnostici en positivisten, wier leeringen, naar het hem voorkomt, moesten zij omhelsd worden, de dood van alle kennis zouden zijn. Zoo kras en duidelijk mogelijk vat hij de slotsom van zijn onderzoek in deze woorden samen: ‘Er is eene algemeene oorzaak, oneindige en eeuwige bron van alle kracht, een alwetende geest, die met volmaakte wijsheid alle dingen voor uitverkoren doeleinden onafgebroken inricht.’ Dat is de wetenschap, waartoe het gebruik van het causaliteitsbeginsel hem leidt; tot die ééne godsdienstige waarheid zou zich 's menschen kennis, zegt hij, beperken, indien hij enkel een intellectueel en vrij handelend wezen ware, in staat om door de aanschouwing der uitwendige natuur haar bovennatuurlijken oorsprong te ontdekken. Maar in het zedelijk bewustzijn ontsluit zich voor den mensch eene tweede bron van godsdienstige kennis, openbaart zich hem nog eene andere waarheid, zonder welke echte vroomheid onmogelijk zou zijn.

VI.

De instelling der zedenwet kan niet in zelfzucht wortelen of in eenige utilistische berekeningen. ‘Waarom zouden de menschen Andreas prijzen, als hij Lucas goed doet? Zegt men, dat zij in de volgende week in het geval van Lucas kunnen verkeeren en dan blijde zullen zijn eene gelijke bejegening te ondervinden? Het is zoo, maar even waarschijnlijk is het, dat zij in het geval van Andreas zullen zijn en dan weinig gezind, om zijn voorbeeld te volgen en zich op te offeren. Misschien verkiest men te zeggen: zij sympathiseeren met Lucas' winst aan genot. Doch waarom sympathiseeren zij niet eerder met Andreas' verlies aan genot? Of gevoelen zij voor beiden? In dat geval zullen zij Andreas hun hoogsten lof toezwaaien, wanneer hij met de geringst mogelijke kosten aan Lucas de grootst mogelijke weldaad verschaft, maar hunne toejuiching achterwege houden, wanneer een jong en bloeiend leven zich in de waagschaal stelt, om een oud man te redden,

(*) I, bl. 376 sqq.
(†) I, bl. 158.

of wanneer een rijke en edele natuur hare krachten verbruikt om een laaghartig en gemeen schepsel op den goeden weg te brengen'[*].

De beginselen der zedenwet hangen niet van ons individueel oordeel af. Wij hebben ze niet uit te vinden, maar te vinden. Het is aanmatiging, ze als *onze* meening voor te dragen, alsof wij ze min of meer hadden te maken; het is echte nederigheid, hier eenvoudig te herhalen, wat het ons gegeven is te kennen. Met andere woorden, de zedenwet is ons opgelegd door een uitwendig, een ons vreemd gezag[†].

Is het geweten een nagalm van den eisch der boven ons staande maatschappij? Men vergete niet, zegt Martineau, dat de maatschappij zelve ook uit menschen bestaat; indien de regel, dien zij eerbiedwaardig maken, door henzelven reeds geëerbiedigd wordt, dan is het geweten van den individu, dat zij heeten te scheppen, slechts eene uitbreiding van hun eigen geweten en zijn zijzelven voorbeelden van het verschijnsel, dat zij moeten in het leven roepen. Ook zij buigen innerlijk voor een gezag, dat tegenover hen staat; zij fluisteren elkander het geheim toe en dragen het over aan hunne kinderen[§]. Er komt nog dit bij, dat volgens die onderstelling de maatschappij, als zij den individu onder handen neemt, enkel een *moeten*, geen *behooren* voor hem scheppen kan; zij kan enkel werken op zijne zelfzucht; laat dat geschieden eeuwenlang; de zelfzucht kan zoo niet van karakter veranderen en worden omgezet in plichtgevoel. Wat heeft de dwang van eene wet met de overtuiging van het geweten te maken[**]?

Het geweten kan niet als fabrikaat der maatschappij worden beschouwd. Nochtans is het onontbeerlijk voor het zedelijk leven. Als een uitgevaardigd bevel niet door ons geweten wordt goedgekeurd, kan er van plichtsvervulling geene sprake zijn. Ook zonder geweten kan men gehoorzamen, maar zoo laten zich de schapen door den herdershond drijven. Voor zoover de wereld der menschen niet als eene menagerie wordt geregeerd, dankt zij dat aan haar besef van recht, dat klem en nadruk geeft aan den eisch der zedenwet[††].

Reeds de kinderen, hoe klein ook hunne aangelegenheden zijn, toonen zedelijke geestdrift en verontwaardiging; zij schamen zich diep en zijn vol berouw of wel zij verblijden zich over de goedkeuring van de stem in hun binnenste. Bij hen wacht het geweten niet op de lessen van den godsdienstonderwijzer en heeft het niet het begrip noodig, dat het universum door hoogere macht bestierd wordt. Juist omdat de zedelijkheid in zoover onafhankelijk van godsdienst is, kan zij de basis van godsdienst zijn[§§].

(*) II, bl. 15 en 16.
(†) II, bl. 7.
(§) II, bl. 8.
(**) II, bl. 9.
(††) I, bl. 20.
(§§) I, bl. 21.

Doch bij rijp nadenken en voortgaande ontwikkeling kan de zedelijkheid niet stand houden, tenzij zij door godsdienst worde bekroond. Het gezag van het geweten, dat eerst enkel gevoeld is en gewerkt heeft moet als bovenmenschelijk worden erkend, zal er ten slotte eene andere wet dan die der begeerte gehuldigd blijven. 'Vraag naar geen geloofsbrieven en gij zult in uwe zedelijke beginselen een veiligen gids hebben; zoodra gij echter onderzoeken gaat, waarom het hoogverraad zou zijn genot boven plicht te stellen, moet de plicht als het gebod van den Eeuwige worden opgevat, zal het orakel in ons niet verstommen en het weldra bijgeloof heeten naar iets anders dan naar de stem van den lust te luisteren'(*). Men lette op het verschil tusschen wat goed is als genot en wat goed is als plicht. Lust is enkel werkelijkheid, in zoover hij genoten wordt; plicht blijft werkelijkheid, ook al wordt hij verzaakt. Die gedachte kunnen wij noode van ons afzetten, dat recht en plicht meer zijn dan bloote mogelijkheden. Wij moeten ze voor droombeelden houden of voor den wil van een wezen boven ons. Indien men erkent, dat het zedelijk goede goed zou zijn, ook al werd het voortaan door geen enkel schepsel geëerd, gewild, volbracht, belijdt men dan niet tevens, dat het eene werkelijkheid is van geheel eenige soort? Bij de waarneming wordt de schilderij op het netvlies het gewelf des hemels, dat boven onze hoofden hangt, wordt het lichtpunt op de gevoelige plek van het oog eene ster aan het uitspansel; zoo wordt hier de eisch van den plicht eene levende roepstem uit de diepten van het heelal.

In onze eeuw, zegt Martineau, krijgt men veel ongezond gepraat over idealen te hooren. Maar indien men de overtuiging mist, dat er een zedelijk wereldbestuur is, hetwelk samenspant met ieder schepsel, dat zijn wil op het goede houdt gericht; indien men in oprechtheid belijden moet geenerlei waarborg te bezitten, dat de wetten der natuur niet haar veto zullen doen gelden tegen wat er goed en heerlijk is in onze wenschen; indien idealen slechts droomen van toekomstige mogelijkheid en geen geloof in aanwezige werkelijkheid zijn; indien we slechts hunkeren en streven kunnen naar verwerkelijking van door ons ontworpen hersenschimmen, maar niet ons persoonlijk in dienst stellen van den Volmaakte; - wat zijn dan alle idealen meer dan zeepbellen, die met vroolijke kleuren schitteren in het licht, om, als de wind voorbijtrekt, uiteen te spatten(†).

Voor ons zedelijk leven hebben we voorts noodig, zegt Martineau, te verkeeren met persoonlijke goedheid, die boven de onze uitblinkt en ons zoo tot zich kan trekken, met een levend en werkelijk ideaal. Een ideaal, dat niet leeft en niet werkelijk is, dat niet door de kracht van zijne aanwezigheid nieuw licht en nieuwe liefde in onze harten kan doen afdalen, hoe zou het ons opbeuren tot hooger peil van zedelijke ontwikkeling en ons in de atmosfeer van een reiner en edeler leven ver-

(*) I, bl. 22.
(†) I, bl. 12-15.

plaatsen? Neen, niets is zoo ziekelijk, zoo lamlendig, zoo machteloos als een zedelijk ideaal, dat enkel ideaal is; het gelijkt op een bleek en schoon beeld, dat naar omlaag ziet en droomen influistert en heilige stigmata vertoont, maar niet willen, niet handelen, niet liefhebben kan. Slechts dan, wanneer er is een heilig God, die zoekt de heiliging van ieder hart, is de vooruitgang in het zedelijke gewaarborgd(*).

Men zal vragen: wat leert nu Martineau, heteronomie of autonomie? Versta ik hem wel, dan luidt het antwoord, dat, zal één van beiden gelden, beiden onbetwistbaar moeten zijn.

Als wij zeggen, dat het zedelijk goede objectief bestaan heeft, dan kan dit beteekenen, dat aan alle menschen een en hetzelfde doelwit is gesteld, een doelwit, dat zij niet gekozen, niet zelve voortgebracht hebben, maar dat hun aangewezen werd door een uitwendige macht. Dit is heteronomie. Het kan ook beteekenen, dat er eene gemeenschappelijke menschelijke natuur bestaat, die allen in de diepte van hun wezen hetzelfde doet goedkeuren; dat wij enkel als verschillende individuen uiteenloopende dingen kunnen willen, nu eens dit, dan weder dat, maar dat, het persoonlijk belang buiten rekening gelaten, wat het beste in ons is, wat ons mensch doet zijn, bij allen voor hetzelfde pleit. Dit is zedelijke autonomie. Sluiten nu de twee opvattingen elkander buiten? Juist het tegendeel schijnt waar; de autonomie is noodzakelijk, zal de heteronomie in moreelen zin mogelijk zijn. Het zedelijk goede moet overredende kracht hebben, op ons bekoring uitoefenen, ons goed zijn en niet maar het goed van een ander, zal het om zichzelf door ons worden nagestreefd en niet als een last, als het gebod van een dwingeland, op ons drukken. In ons geweten vinden we regels, waarnaar wij behooren te handelen, gelijk wij in onze rede beginselen aantreffen, waarnaar wij hebben te oordeelen. Voor het gebruik, dat wij van die regels maken, zijn wij verantwoordelijk. Het hangt van ons af, of wij ze al dan niet zullen toepassen. Maar die regels zelve zijn aan onze willekeur onttrokken. In overeenstemming met die regels hebben we ons te gewennen, ons een karakter te geven. Maar die regels zelve zijn niet ons maaksel. Onze gemeenschappelijke natuur is niet ons gewrocht. Nochtans is zij gewrocht en zelfs gewrocht van wil, indien alle werking wilswerking is. Op dien grond kan men dan met Martineau zeggen, dat de plicht tot ons komt, dat het recht ons geopenbaard wordt, dat het geweten het goddelijke in ons is.

VII.

Is het recht, gelijk Martineau aanneemt, Gods wil, dan moet het wereldbestuur een zedelijk karakter vertoonen. En dat doet het ook volgens hem. God heeft een deel zijner macht overgedragen aan sommige zijner schepselen, opdat zij door eigen karaktervorming zedelijke wezens zouden

(*) II, bl. 35-37.

zijn. Inderdaad had God, om ongerechtigheid te voorkomen, alle macht in zijne handen kunnen houden, maar dan had hij met den weg der zonde tevens dien der deugd voor zijne schepselen versperd. Tooneelen van menschelijke laagheid en verdierlijking mogen dus niet als argumenten tegen een zedelijk wereldbestuur gelden. Slechts zooveel vrijheid werd geschonken, als de zedelijke doeleinden onontbeerlijk maakten. De Goddelijke opvoeder zorgt ervoor, dat die doeleinden niet verijdeld, dat zij steeds meer verwerkelijkt worden; de geschiedenis van ons geslacht toont, gelijk Martineau in eene breede schets tracht aan te wijzen, vooruitgang in het geestelijke, ontwikkeling van het echt menschelijke. Over de opvoedende kracht van leed en pijn krijgt men treffende bladzijden te lezen. 'De taak van het schepsel', zoo luidt de conclusie, 'is niet te genieten, maar te volbrengen, het hoofd te bieden aan bezwaren en zoo tot de volmaking zijner soort bij te dragen'(*). De bedoeling is niet, dat de lust des levens onverschillig zou zijn en dat eene volmaking, die door niemand genoten wordt, waarde zou hebben, maar dat, gelijk de echte deugd geen geschenk kan wezen en b.v. aangeboren moed niet eene zedelijke eigenschap, maar hoogstens slechts een geluk is, zoo ook de ware levenslust van inspanning onafscheidelijk is.

Gaarne geeft Martineau toe, dat er catastrophen in de natuur plaats grijpen, uit welke niet kan worden afgeleid, dat God een zorgend Vader is. Maar ook dit kan hem niet verontrusten, want 'niet alles is deel van een zedelijk wereldbestuur'(†). De zedelijke orde heeft niet alleen stem in de geschiedenis onzer planeet; naast haar is er nog eene physische orde, zonder welke de eerste niet zou bestaan. Het is ongerijmd, wel het leven, maar niet de voorwaarden van het leven te willen aanvaarden. Indien gevraagd wordt welk zedelijk doel door vernielende stormen en hagelslag, door sneeuwlawinen en aardbevingen bevorderd wordt, dan erkent Martineau geen antwoord te kunnen geven. Het eenige, wat hij eischen kan, is, dat men die verschijnselen niet buiten het natuurverband beschouwe, waarin zij eene noodzakelijke plaats beslaan. Zij zijn in overeenstemming met atmosferische en meteorologische wetten, onder bescherming van welke er wezens bestaan, die ademen en groeien, de wereld zien en de zon gevoelen; het zijn dezelfde kosmische wetten, die dood en verderf om zich henen verspreiden gedurende een uur of een dag, maar onafgebroken leven wekken(§). Buiten twijfel, God is almachtig; maar niet in dien zin, dat iedere inrichting der dingen, welke een krankzinnig of bekrompen menschenbrein eischen kan, ook al kleefden haar nog zooveel innerlijke tegenstrijdigheden aan, door Hem had kunnen verwerkelijkt worden. Hij is de eenige bron van alle macht, eenige oorzaak van het ééne

(*) II, bl. 82.
(†) II, bl. 89.
(§) II, bl. 91.

universum(*). Volgens dezelfde wetten neemt hij leven en schenkt hij leven. Over den dood geeft Martineau heerlijke bladzijden te lezen, welke als een treffende commentaar kunnen gelden op de gelukkige uitspraak van Goethe: ‘De dood is een kunstgreep der natuur, om veel leven te hebben.’ Het geheele werk wordt besloten met eene ontvouwing der redenen, welke Martineau bevroeden doen, dat den mensch aan de overzijde van het graf voortzetting van leven wacht(†).

VIII.

Natuurlijk zal ik niet beweren, dat de theodicee van Martineau in ieder opzicht steekhoudend is. Wie zou in staat zijn, de levensraadselen op te lossen? Arbeid en plichtsvervulling zijn op den duur de eenige middelen, om vrede te hebben met de wereld. Dat de natuur zich veel om de soort, maar weinig om de individuen schijnt te bekreunen, die toch alleen lijden en genieten, is eene niet gemakkelijk te weerleggen stelling. Het zij zoo: de natuur is een groot verbeteringsgesticht. Maar is het barmhartig, de thans levende schepselen te doen lijden en strijden, opdat hunne nakomelingen krachtiger en gezonder zullen zijn? De volmaking komt niet ten goede aan wie ervoor boeten. Zoo zou men in den geest der pessimisten meer tegenover Martineau's beschouwingen kunnen stellen. Misschien is het zelfs het veiligst, zulke bespiegelingen geheel te laten rusten. Dan loopt men geen gevaar zich te vergissen. Wanneer men echter den diepsten grond der dingen tracht te peilen, wat zou ons dan kunnen weerhouden, om liever, gelijk reeds Voltaire deed, den maker van het oog evenzeer als dien van den bril voor een verstandig wezen te houden, dan door een spel van blinde krachten het meest doelmatige tot stand te doen komen? Terwijl wij dagelijks door pessimistische beschouwingen vergiftigd worden, zoodat met het geloof de vroolijkheid en levenslust uit de wereld schijnen te verdwijnen en melancholie de muze dezer eeuw kan heeten, is het eene ware verkwikking, met eene zoo ernstige en wel doordachte, maar te gelijk zoo blijmoedige en versterkende wereldbeschouwing als die van Martineau kennis te maken. Op gevaar af van bekrompen en achterlijk te schijnen, wil ik erkennen, dat de redeneeringen van den vromen Engelschman mij vrij wat juister en degelijker toeschijnen dan de jeremiaden van Schopenhauer en Hartmann. Ik acht het redelijker, met Martineau voor dier en mensch het leven, alles samengenomen, een geluk te noemen en aan een helderziend en welwillend God te gelooven, dan met den pessimist te verklaren, dat het individueele bestaan ellende is, dat almacht in dommen, onbewusten aandrang de dingen geschapen heeft, dat de wereldgeschiedenis de lijdensweg is van den vleesch geworden God en dat de

(*) I, bl. 399-401.
(†) II, bl. 328-394.

beschaving strekken moet, om door vernietiging van bewustzijn God te verlossen. Terwijl niemand licht en warmte kan halen uit de metaphysica onzer pessimisten, zou men aan het zonnig en toch zoo ernstig boek van Martineau de stof voor tal van verstandige en stichtelijke preeken kunnen ontleenen. Aan de geestelijke gidsen van ons volk, die wijze en bemoedigende woorden willen doen hooren, durf ik de studie van Martineau's werk dringend aanbevelen. Sedert Schleiermacher struikelt men telkens over godsdienstleeraars van de atheïstische nuance, over die halfslachtige vromen, die zonder leer de schare onderwijzen willen en een hunkeren naar oplossing in het al de echte vroomheid noemen. Wat rest er van kennis, liefde, karakter, als men het individueele bestaan uitwischt? Martineau met zijne kloeke waardeering van het persoonlijk leven van God en mensch, met zijne erkenning, dat godsdienst zoowel leer als gevoel is, schijnt mij het voor kanselredenaars eenig houdbaar standpunt in te nemen. Hij is een uiterst merkwaardig man, wien onlangs, op zijn 83sten verjaardag, na de voltooiing van het hier aangekondigde boek, te recht een adres van hulde werd aangeboden, waaronder geëerde namen uit alle landen der beschaafde wereld staan; hij is eene dogmatische natuur, maar toch, evenzeer als b.v. wijlen onze Scholten, volstrekt niet bekrompen, integendeel zeer veelzijdig ontwikkeld; hij doorgrondt al den twijfel onzer eeuw en staat nochtans vast in zijn geloof als op eene rots.

In een volgend artikel zullen wij over het merkwaardig pleidooi voor den godsdienst spreken, dat de Leidsche Hoogleeraar Rauwenhoff heeft geleverd.

(*Wordt vervolgd.*)

Groningen.

VAN DER WIJCK.

Uit den Achterhoek.
Twee pleidooien voor den vrijen handel en tegen eene wettelijke regeling van den arbeid.

De Twentsche katoennijverheid. Hare vestiging en uitbreiding. Herinneringen en wenken door C.T. Stork, fabrikant en lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, Enschede, V. d. Loeff, 1888.
Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Enschede, over den toestand van Nijverheid en Handel aldaar in het jaar 1887.

De *malaise* - dat macht- of liever stopwoord van onzen tijd voor alles en allen, die niet tevreden met hun toestand zijn of geene geestkracht genoeg bezitten, om daarin verandering te brengen, - heeft toch dit goede gewrocht, dat zij de oogen van velen heeft geopend voor de ernstige en degelijke wenken en beschouwingen, door mannen van wetenschap en ervaring beide geleverd.

Het vraagstuk der bescherming of van den vrijen handel is in den laatsten tijd ook in ons land van meest bevoegde zijden besproken. Ik herinner slechts aan de geschriften van een Cort van der Linden, Hendrik Muller, Mrs. Patijn en Veegens, en nu laatstelijk van de fabrikanten Diepen en Stork.

De laatste, een man van even rijpe ervaring als veelzijdige en degelijke kennis, heeft een levensbeeld geleverd in bovengenoemd geschrift, dat tot dusver eenig is op dit gebied in ons land. Hij heeft de leus: *prêcher par l'exemple*, in al haar klemmenden eenvoud en hare ongekunstelde waarheid, aan de hand der geschiedenis van een vroeger verlaten en geminacht plekje gronds, toegepast, door zijne eigen levensgeschiedenis te verhalen, zoo nauw verknocht aan die spanne gronds, welke thans den eernaam van ‘De Achterhoek’ heeft verworven, een naam, die een vijftigtal jaren geleden op een maar al te schamperen toon werd uitgesproken.

De Deventersche predikant Halbertsma beschreef in 1837 die plek aldus:

‘De oppervlakte van Twenthe bestaat voor het grootste deel uit onafoogbare heidevelden, door oäsen van bebouwde akkers of hoog geboomte afgebroken. Niet dan door vlijt, die eeuwig sloofde en zwoegde, kon de bevolking aan dezen ondankbaren bodem een sober

bestaan ontwringen, zoodat taai geduld, een langzaam wikkend overleg, spaarzaamheid en een ijzerhard lichaam zich door de aarde zelf, welke zij betrad, in haar ontwikkelen moest.' En verder: 'De kapitalen hoopten zich hier op op enkele bevoorrechte hoofden, die geenen anderen titel behoefden, om in macht te komen, dan hunnen naam en geboorte en dus geen reden vonden zich met wetenschap te vermoeien. De middenstand bleef te bekrompen in zijne middelen, om er iets tot kunst of kennis van te kunnen afzonderen.... Die barre, eenzelvige, eindelooze vlakten lokten voormaals geenen enkelen vreemdeling uit, om hier bezoeken tot zijn vermaak af te leggen.... Geen rivier, geen kanaal, geen straatweg doorsneed het land of vereenigde het met de overige Nederlanden, waarvan de bewoners door hunne ongebaande en slecht onderhouden wegen zoo goed als gescheiden waren.'

En thans?... Maar om tot het heden te komen, moeten wij eene lange, leerzame geschiedenis doorloopen, waaruit wij aan de hand van den nestor der industrieelen een en ander wenschen aan te stippen, om te toonen, wat energie, kennis en volharding vermogen, om zelfs eene barre heidevlakte tot eene der welvarendste streken van ons land te maken, wat meer zegt: om op deze plek den vrijhandel triumf te zien vieren.

Het zedelooze bedrijf van sluiken, sedert eeuwen in de grensgemeenten tot gewoonte geworden, heeft niet minder verderfelijk op de bevolking van den achterhoek gewerkt dan de tirannie der Twentsche drosten.

Toch waren de zaden voor eene latere industrie gestrooid. Naast de bevoorrechten van geboorte leefde op dien barren grond eene stille, nijvere bevolking, de afstammelingen der Waldenzen, die, onder den naam van *Teisserants*, in het gastvrije Nederland die woeste heide tot hun toevluchtsoord kozen. Streng puriteinsche beginselen paarden die Doopsgezinde broeders aan geestkracht en volharding. Zij legden met hun weefstoel den grondslag tot de toekomstige welvaart van Twente. Zelfs de Napoleontische heerschappij was niet in staat, die ontluikende industrie geheel te verstikken.

Gijsbert Karel van Hogendorp, die deze streek in 1812 met zijn scherpen blik monsterde, gaf van de toenmalige nijverheid aldaar reeds eene gunstige getuigenis.

De industrie was bijna uitsluitend huisnijverheid. Almeloo, destijds 2000 zielen hebbende (thans 12.400), werd door zijne bleekerijen eene bron van welvaart en rijkdom genoemd. Rondom waren linnenweverijen gevestigd, die reeds een jaarlijkschen afzet van ongeveer 5 tonnen gouds hadden.

Dat weven geschiedde meestal door den boer in een deel der woning aan één getouw en in zijne ledige uren.

Naast den weefstoel stond in de meeste gezinnen het spinnewiel. Werkte aan den eerste de man, voor vrouw en kinderen was het spinnen weggelegd.

De vrije handel en de open zee, die na het opheffen van het continentale stelsel van den wereldverdrukker allen volken ten deel viel, werkten ook gunstig terug op het bescheiden bedrijf der nijvere Twentenaars.

Drie jaren later echter, door de wet en het verhoogde tarief van invoerrechten van 3 October 1819, dreigde die welvaart een knak te krijgen. Allerwege begon men te klagen, dat de wrange vruchten van het protectionisme zoo in het oog loopend aan den dag traden. De hooge inkomende rechten gaven tevens aanleiding tot smokkelarij en demoralisatie van hen, die anders door een eerlijk bedrijf ook zedelijk zich zouden verheffen.

Opmerkelijk is 't, dat hetgeen Hogendorp schrijft van den protectionistischen geest der Almeloosche fabrikanten van zijn tijd, in meerdere of mindere mate nog heden ten dage in dit deel van Twente valt op te merken, terwijl het overige deel van Twente, vooral Hengeloo, zich toen reeds door een geest van vrijen handel gunstig onderscheidde.

'Wij zouden', zeiden zij tot hun hoogen gast, 'tot lagere prijzen kunnen werken, maar het goed zou slechter zijn. Wij verkiezen den naam van onze fabrieken op te houden en verwachten meer vertier van de deugdzaamheid der stoffen, dan van de goedkoopheid.' En Hogendorp laat erop volgen: 'Zij mogen de vreemde mededinging wel lijden, omdat dezelve onafscheidbaar is van eenen vrijen handel. Uit den vrijen handel is, naar hunne ondervinding, onze welvaart gesproten; uit den vrijen handel herleefde onze welvaart.'

'Tusschen Hengeloo en Enschede', zoo vervolgt hij, 'is niets dan heide. Uit deze heide vestigen wij weder het oog op Enschede, als op een tooverland.' En nu levert hij eene beschrijving van dit nette, nijvere stadje, om er jaloersch op te worden. 'Alles binnen en buiten is leven, en ademt welvaart.' En toen een hoog ambtenaar uit Westfalen daar een paar dagen kwam doorbrengen, riep hij verwonderd uit: 'Is het mogelijk, dat twee natiën zoo verschillen op één uur van de grenzen!' Enschede en Lonneker telden toen te zamen 8000 zielen en thans 20.000. Landbouw en nijverheid reikten elkaar ook daar de hand. De landbouwers uit den omtrek leverden het spinsel en weefsel aan de fabrikanten der beide steden.

Voor de Enschedesche fabrieken werkten 12.000 arbeiders, welke fabrieken jaarlijks voor eene waarde van 1 millioen gulden leverden, bij een dagloon van 12 stuivers.

Toch waren de Enschedesche fabrikanten over 't algemeen nog meer protectionistisch gezind dan de Almeloosche; zij wilden niet alleen de katoenen stoffen, maar ook de katoenen garens onder de verbodswet gebracht hebben.

Doch toen de lang verbeide heilzon der protectie hen begon te bestralen, bemerkten zij al spoedig, dat hare stralen geen verlevendigden, maar een verzengenden invloed uitoefenden. Het vertier begon nog meer te kwijnen en nieuwe klachten rezen op. Men was spoedig

verzadigd van de verbodswetten en twijfelde aan hare kracht. Het ruwe garen ging over de grenzen en kwam gesponnen terug. En om die dubbele rechten te ontgaan, verviel men weder tot den sluikhandel. Sluiker en bewaker werden gedemoraliseerd. En voor een sober loon werkten volwassenen en kinderen van den vroegen morgen tot den laten avond in vunzige holen, die fabrieken werden genoemd.

De verdieping was zoo laag, dat men niet overeind staan of gaan kon; de vloeren waren van leem, het geheel vochtig, de dagverlichting slecht, van ventilatie geen spoor. Als 's avonds slechte olie in slechte lampen werd gebrand, was de atmosfeer daar verpestend. Men werkte daar van 's morgens 3 à 4 uur tot 's avonds 9 à 10 uur, derhalve 16 uren daags, na aftrek van den schafttijd.

In het begin der week sukkelde men wat voort met het werk, om de schade in het laatst der week door overwerken in te halen.

Kinderen beneden 16 jaren weefden niet, omdat die te weinig produceerden. Toch moesten veel kinderen werken. Zij wonden het garen voor inslag op klosjes; ook vrouwen verrichtten dit werk, die dus van het krieken des daags tot den laten avond in die bedompte lucht verkeerden.

De weefkamer in het gezin was niet beter ingericht.

Elke fabrikant hield er een winkel op na van levensmiddelen en manufacturen en betaalde zijne arbeiders hoofdzakelijk met winkelwaren.

Op deze wijze sleepte de nijverheid gedurende langen tijd een bestaan voort, kwijnende door de oorzaken, waarop Hogendorp reeds wees.

Niet vóór de scheiding van België kwam er verandering en verbetering in de geschetste toestanden.

De Handelmaatschappij, die weinige jaren te voren was opgericht en nu haar steun aan het Zuiden des lands niet meer behoefde te geven, verschafte dien thans aan het Noorden en wel, door de Engelsche wijze van opleiding der werklieden daar in te voeren. Onder de leiding van een Engelschman werd te Goor eene weefschool opgericht, ten einde zoodoende knappe werklieden te vormen, die een goed fabrikaat zouden kunnen leveren voor de katoenen stoffen, die de Maatschappij in de Oost afzette. Het doel was, om met Engeland te concurreeren, dat echter, door zijne betere machines en de toepassing van den stoom op de katoennijverheid, ons land eene halve eeuw vooruit was.

Men voerde Engelsche weefstoelen in, die bij hun minderen prijs boven de oude, zwaar gebouwde, inlandsche weefstoelen de lichtheid en gemakkelijkheid van beweging bezaten. Men kon er gemakkelijker en vlugger aan werken. Voor een 30 gulden was men klaar en eene kinderhand kon nu de spoel in beweging brengen. Eenige bekwame linnenwevers strekten tot leermeesters van de kinderen. Die kinderen werden in de school kosteloos opgeleid, en binnen een halfjaar zaten reeds honderd kinderen daar hun schooltijd door te brengen en konden dan zelfs tot een rijksdaalder in de week te huis brengen. Verscheidene

kregen na eene poos een weefstoel mede naar huis en vormden zoo een nieuw geslacht van werklieden, dat volgens de nieuwe methode was opgeleid.

Van de moederschool te Goor gingen nog drie andere weefscholen, namelijk te Holten, Enter en Diepenheim, uit, die de kinderen uit die omstreken opleidden en aan een dertiental fabrieken garens verschaften. In die vier weefscholen waren 450 weefstoelen aan den gang en in de 13 fabrieken 600.

Ook uit andere deelen van het land werden later kinderen tot die scholen toegelaten, zoodat de Engelsche wijze van werken van lieverlede door het geheele land ingang kreeg.

Het dubbele doel, dat de Handelmaatschappij zich had voorgesteld, was bereikt. Terwijl de werklieden tegen 2½ ct. de el calicots weefden, verdienden zij in de week nog meer, dan toen zij voor 7½ ct. op de Belgische werktuigen arbeidden.

Toen de weefscholen een genoegzaam aantal kinderen hadden gevormd, om in de behoeften onzer koloniën te voorzien, hief de Handelmaatschappij die inrichtingen op.

Hoeveel goeds de Handelmaatschappij met deze stichtingen tot verheffing van den werkman ook had uitgericht, hoe ijverig zij ook medewerkte, om de Twentsche nijverheid tot bloei te brengen, het was juist die krachtige bescherming, welke den strijd voor vele fabrikanten moeielijk maakte, om vooruit te komen, toen dit handelslichaam zijn steun aan deze nijvere plek meende te moeten onttrekken.

De eerste stoomspinnerij in Twente verrees in 1829 te Almeloo met spinmachines voor 10.000 spillen. In 1833 kwam ook te Enschede de eerste stoomkatoenspinnerij van 12.500 spillen tot stand.

Intusschen was onze schrijver het practische leven ingetreden. Zijne schoolopvoeding te Oldenzaal had in dien tijd niet veel te beteekenen. Op den leeftijd van 12 of 13 jaren was men volleerd. Men kon dan thuis of op eene avondschool nog wat Fransch en Duitsch leeren. Aan andere vakken: aardrijkskunde, geschiedenis, enz., werd, om zoo te zeggen, niets gedaan.

Zijn vader, die rijksontvanger was, was een man met een helder doorzicht en iemand, die wist, wat hij van zijne kinderen kon maken.

Hij vroeg zijn tweeden zoon, onzen schrijver, of hij fabrikant wilde worden. Aanvankelijk had deze daar geene ooren naar met de ellendige fabrieken van Oldenzaal voor oogen. Maar toen zijn vader hem te Enschede bracht en de betere fabrieken aldaar liet zien, was hij verrukt en zijne keuze was bepaald.

Hij begon zijne loopbaan als menige katoenkoning: van klein af met al de wederwaardigheden van de toenmalige tijdsomstandigheden, maar bezield met energie en volharding. Hij werkte hard met zijne knechts mede, soms van 4 uur in den morgen tot 's avonds laat, en hij hielp evenals zijne ondergeschikten zijne goederen vervoeren en afleveren.

Na hard gewerkt te hebben en dagen achtereen, was hij met een schraal winstje tevreden.

Van toen af werd zijne levensgeschiedenis de geschiedenis der Twentsche nijverheid. Wat hij verhaalt, heeft hij doorleefd. Voortaan zou hij een aanzienlijk aandeel in den vooruitgang en den bloei der Twentsche nijverheid nemen. Hij begon zijne relatiën verder uit te breiden dan de streek zijner omgeving en waagde het zelfs Amsterdam en zijne groote handelshuizen te bezoeken, om handelsrelatiën aan te knoopen. En dat gelukte den scherpzinnigen en energieken jonkman maar al te wel.

Hij laat ons nu, in zijn interessant boekje, een blik werpen in de bescherming, die door de Ned. Handelmaatschappij destijds gehuldigd werd. Daaruit zien we, dat de groote geldelijke opofferingen, die deze Maatschappij zich getroostte, slechts schijnbaar waren, daar de Nederlandsche Staat, bij eene geheime overeenkomst, de verliezen op den lijnwaadhandel heeft geleden. Alleen over het tijdvak 1835-'37 droeg de Staat 1½ millioen gulden in de geleden verliezen.

Het invoerrecht voor vreemde manufacturen op Java bedroeg 25 pct., voor Nederlandsche echter de helft.

Die bevoorrechting met zulke groote offers van den Staat was de oorzaak, dat de Nederlandsche industrieelen zich bepaalden tot de vervaardiging van de grovere weefsels, terwijl het buitenland, met name Engeland, zich op den invoer van fijnere soorten toelegde, die meer in den smaak der inlandsche bevolking vielen.

En daar sliep de inlandsche industrie op door. Te recht zegt dan ook onze schrijver: ‘Kunstmatige aankweeking van handel en nijverheid heeft zelden goed, meestal kwaad gedaan. De Ned. Handelmaatschappij heeft den weinigen particulieren handel, die destijds nog bestond, bijna geheel gedood; de scheepvaart, die door hooge vrachten een tijdlang bloeide, is, aan eigen kracht overgelaten, bijna te niet gegaan.’

Toch erkent de schrijver het goede, dat de Handelmaatschappij tot opheffing van de Twentsche katoennijverheid had gedaan. Maar naast dat goede werkten het monopolie en de heerschende invloed van dat lichaam verlammend op de particuliere krachten. Behalve in de fijne goederen streefden Engeland, Duitschland en Zwitserland ons voorbij in de gekleurde geweven en gedrukte goederen.

Eerst in 1854 beproefden de Gebr. Stork met een vriend te Hengeloo de eerste bontweverij op te richten. Niettegenstaande deze firma een differentieel beschermend recht op Java en de buitenbezittingen kon laten gelden, konden die ondernemende mannen aanvankelijk met Zwitserland niet concurreeren. Energie en volharding deden hen echter van lieverlede slagen. Zij gingen in de leer bij de buitenlandsche fabrikanten en bemerkten toen tot hunne verbazing hunne eigene onkunde. Toch kon men in Nederland de verfstoffen voordeeliger uit Engeland bekomen en ook de vrachten hier waren voordeeliger.

De inlandsche nijverheid bleef op de krukken van het beschermend stelsel en op de voorschotten van de Handelmaatschappij voortstrompelen.

Toch ontbrak het niet aan ondernemingsgeest in Twente. In 1852/53 werd de eerste stoomweverij in Twente opgericht door de firma Salomonson te Almeloo, die de grondslag was van het eerste nijverheidsdorp, het bekende Nijverdal, dat als eene oase nabij het dorp Hellendoorn, op den weg van Zwolle naar Almeloo, zoo vriendelijk aan het riviertje de Regge is gelegen en de eerste poging mag heeten van gezonde philanthropie van een fabrikant tegenover zijne werklieden. De keurige fabriek, die reeds aanmerkelijke uitbreiding heeft gekregen, ligt daar te midden van het aardige dorp arbeiderswoningen, door de fabrikanten ten behoeve hunner werklieden gebouwd. Het geheel is omgeven door groene weiden en bouwland.

Hierdoor kon de arbeider in ruime, goed verlichte en verwarmde werkplaatsen zijn werk verrichten en zijne nette, geriefelijke woning aan hare uitsluitende bestemming doen beantwoorden.

Enschede volgde nu spoedig met eene dergelijke inrichting. En door deze voorbeelden vermeerderde gaandeweg het aantal goed ingerichte stoomspinnerijen en -weverijen in Twente. In 1853 telde men in Twente reeds 7 spinnerijen, 4 bleekerijen en 2 sterkerijen. Wel is waar alle nog van kleinen omvang, maar men was, volgens de woorden van den staatsman Thorbecke, die destijds Enschede bezocht, ‘aan het begin van een langen weg’.

Toch ontbraken aan Twente nog eene eigen markt, hulp eener eigen scheepvaart, spoorwegen, goed openbaar onderwijs, bekwaamheid, ondernemingsgeest en energie bij het meerendeel der fabrikanten.

De eerste mislukte spoorwegonderneming van Zwolle - Almeloo naar de Duitsche grenzen schonk Twente echter van lieverlede uit het daarvoor gestorte waarborgkapitaal aan den Staat de Overijselsche kanalen, die, in 1856 voltooid, een groot gerief voor de besparing van kosten voor het vervoer van goederen uit den achterhoek naar Zwolle of Deventer en van steenkolen naar die plaatsen van nijverheid opleverden.

Ofschoon het beeld der nijverheid destijds machtig afstak bij dat van enkele jaren vroeger, geschiedde het werk nog zeer primitief. Nog moesten de gekleurde inslaggarens door de vrouw en het kind van den wever op klosjes worden gewonden door middel van een wieltje, dat met de hand gedreven werd. Het weefgetouw was ook nog zeer primitief: de ketting moest gepapt worden, omdat het garen anders niet sterk genoeg was, om geweven te kunnen worden. Dat geschiedde echter door den wever op het getouw zelf. Had hij een paar ellen gesterkt, dan moest hij dat garen drogen, in den zomer door middel van een waaier van een ganzevleugel en 's winters met eene brandende stroowisch, echter niet zonder gevaar. Bij dezen arbeid waren handen en voeten steeds in beweging. Drie- à vierhonderd wevers werkten aldus voor 3 fabrikanten en verdienden omstreeks *f* 60.000 loon 's jaars.

En ondanks het differentieel recht van 12½ pct. kon Hengeloo, waar de beste fabrieken waren, niet concurreeren met Zwitserland.

Zoo sleepte de Hengeloosche bontweverij een min of meer treurig bestaan voort; men leefde alleen van de bestellingen der Handelmaatschappij, en als die niet geregeld kwamen, was het slap.

Toch konden de fabrikanten 10 jaren later getuigen, dat zij geene protectie meer behoefden en dat die meer kwaad dan goed deed.

De groote handelscrisis van 1847 en de daarop gevolgde maatschappelijke crisis van het jaar 1848 lieten zich ook zwaar op de Twentsche nijverheid gevoelen. Er werd ontzaglijk veel verloren; de werkuren werden verminderd en de loonen verlaagd, maar toch hield de jeugdige industrie zich staande. Van faillissementen, zooals van overal elders werd vernomen, herinnert de schrijver zich hier niets.

Vier jaren later was men echter den schok te boven gekomen en brak er weder een goede tijd voor de katoennijverheid aan; er was veel werk en na de magere jaren kwamen de vette.

Maar die al te groote ijver leidde tot overproductie en opnieuw stond men in 1857 voor eene crisis, zoo geweldig, als nooit voorheen was waargenomen. Uit Amerika overgewaaid, beroerde ze Europa.

Ook deze crisis kwam Twente te boven, en van 1859/60 gingen de zaken weer goed, zoodat de bestaande fabrieken werden uitgebreid en eenige nieuwe opgericht.

Toch ontstond door het beperkt débouché spoedig eene overproductie, die verlammend op de Twentsche nijverheid terugwerkte. De Amerikaansche burgeroorlog bracht spoedig daarin verandering, doordien de prijzen der goederen van 100 tot 200 pct. stegen. Maar daar de prijs der geweven goederen geen gelijken tred kon houden met de snel rijzende prijzen der grondstoffen, dorst niemand voort te werken en werd een belangrijk getal spinnerijen en weverijen langzamerhand gesloten, terwijl andere fabrieken met halve kracht werkten en de handweverijen van lieverlede te gronde gingen. Daar de fabrikanten veel verdienden aan de goederen in magazijn, konden zij den arbeiders te hulp komen. De aanleg van den spoorweg Almeloo - Salzbergen ter juister tijd werkte mede, om den nood te lenigen, daar vele werklieden uit de katoennijverheid een redelijk stuk brood door deze openbare werken vonden.

In 1864 begonnen de zaken te herleven; de voorraad manufacturen ruimde op en er kwam een goede tijd voor de katoenfabrieken.

Veel werkte daartoe mede de uitbreiding van het spoorwegnet tot de Duitsche grenzen en de afschaffing van den accijns op de brandstoffen.

Toen was er geen beletsel meer, om met Engeland met goed gevolg te kunnen concurreeren.

De verdiende kapitalen werden weder belegd in den verbouw of de uitbreiding van fabrieken; de Handelmaatschappij onttrok zich van lieverlede aan den lijnwaadhandel en liet dien allengs meer aan den

particulieren handel over. Eene statistiek over de jaren 1860-1867 levert daarvan de meest doorslaande bewijzen.

En toen de bescherming der Handelmaatschappij geheel ophield, nam de katoenindustrie eene hooge vlucht. Van 1861-1867 vermeerderde het aantal stoomspinnerijen

van 10 met 41.100 spillen

tot 18 met 162.150 spillen,

dat der stoomweverijen van 13 met 2286 stoelen

tot 34 met 7960 stoelen

Het tarief van uitvoerende rechten op lijnwaden werd toen ook verminderd tot 16 en 10 pct. De protectie, die in het differentieel recht schuilde, werd dus van 12½ pct. op 6 pct. gebracht.

Daarvan was het gevolg, dat men zich op het fabriceeren van betere goederen toelegde en nieuwe markten voor het fabrikaat opzocht. Vooral was de vooruitgang zichtbaar in de bontweverijen te Hengeloo, die tot 1868 uitsluitend voor de beschermde markten werkten. Toen onder het beschermend stelsel telkens van crisis en steeds van malaise sprake was, bloeide na 1868 die industrie meer dan ooit.

Terwijl het eene deel der fabrikanten, dat directelijk het nadeel der protectie had ondervonden, verlangde, dat nu ook haar laatste bolwerk werd weggenomen, verzetten zich anderen nog daartegen, en niet dan na een hevigen strijd werd bij de wet van 17 November 1872 de protectie van lijnwaden in onze Oost-Indische bezittingen afgeschaft en op 1 Januari 1874 werd van alle manufacturen, van vreemden en Nederlandschen oorsprong, een gelijk recht van 6 pct. geheven en hiermede was de laatste slagboom van protectie gevallen.

In eene belangrijke rede, door den heer Stork den 15^{den} November 1872 in de Eerste Kamer gehouden, werd de toenmalige toestand helder en juist uiteengezet en aangetoond, wat kennis, energie en volharding vermogen, om nijverheid en handel zoo hoog op te voeren als in het vrije Zwitserland; hoe diezelfde eigenschappen ook den bloei der Twentsche nijverheid hebben bevorderd, en welk een nadeeligen invloed het beschermend stelsel op den vooruitgang van nijverheid en handel had uitgeoefend.

Na de opheffing der monopoliën en beschermende rechten voorspelden sommigen den ondergang van de Nederlandsche katoennijverheid. En welke waren de gevolgen?

De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Enschede schrijft in haar verslag over 1884: ‘In het bijzonder moeten we de aandacht vestigen op het gunstige verschijnsel van de toeneming van den uitvoer onzer katoenfabrikanten naar het buitenland. Daar toch concurreert deze nijverheid op de vrije wereldmarkt tegen de zoo krachtige Engelsche katoen-industrie met geheel gelijke wapenen.’

Terwijl de Twentsche industrie na opheffing der beschermende rechten in veelzijdigheid en in betere productie heeft gewonnen, breidde

de nijverheid zich steeds uit, deels door vergrooting, deels door aanbouw van fabrieken.

Waren toch in Twente in 1867 18 stoomspinnerijen met 162.150 spillen, in 1887 waren er 12 stoomspinnerijen met 204.000 spillen. De 34 stoomweverijen van 1867 met 7960 looms vermeerderden tot 37 stoomweverijen in 1868 met 13.207 looms.

In verband hiermede zijn eene reeks fabrieken tot stand gekomen, die getuigen van de energie der ondernemers en die door haar grooten bloei en haar tactvol beleid voor de arbeiders eene groote bron van welvaart en zegen zijn.

De salarissen en loonen, in het afgeloopen jaar in Twente betaald, werden op 4 millioen gulden geschat, terwijl het getal arbeiders, in Twente in de katoennijverheid en aanverwante vakken werkzaam, ruim 16.000 bedroeg.

Men houde daarbij in het oog, dat de katoenindustrie in Twente sedert 1867 niet alleen vermeerderd is, wat het getal spillen betreft (met 27 pct.) en het aantal looms (met 66 pct.), maar dat de looms en de spillen veel meer produceeren dan 20 jaren geleden, niettegenstaande het getal werkuren van 12 tot 10 daags is verminderd.

En zoo zijn wij van lieverlede tot den huidigen toestand genaderd. Ten einde dezen met meerdere juistheid te kunnen schetsen, zullen wij den tweeden getuige te hulp nemen, die aan het hoofd van dit opstel vermeld staat, en naast dezen gezaghebbenden getuige onze persoonlijke indrukken mededeelen, die een bezoek aan Twente en aan zijne nijverheidsinrichtingen, een drietal jaren geleden, op ons gemaakt heeft.

Het beeld, dat de Twentsche nijverheid thans te aanschouwen geeft, mag ten voorbeeld strekken voor andere deelen des lands; ja, zij behoeft niet beschroomd te zijn, zich als de evenknie naast menig industrieel district in het een of ander industrieel land bij uitnemendheid te scharen, en bij nauwkeurige beschouwing zal het wellicht blijken, dat zij nog van menige nijvere streek in het buitenland, wier goede naam bekend is, de kroon spant.

Wij zien toch overal eene bloeiende industrie op gezonde grondslagen gevestigd: energie, vrijhandelsgeest, over 't algemeen eene goede gezindheid jegens de werklieden onder de patroons, eene onafhankelijke en toch aan patroon en fabriek aanhankelijke arbeidersbevolking, die van jongs af goed is opgeleid en door den patroon geestelijk en zedelijk wordt ontwikkeld. Spaarzaam, huiselijk en tevreden met haar toestand, bezit ze gevoel van eigenwaarde genoeg, om zich als een onafhankelijk maar integreerend deel van de fabriek te beschouwen.

De fabrieken en werkplaatsen zijn over 't algemeen luchtig, ruim en zindelijk; voor ventilatie, verwijdering van stof, verwarming en ver-

lichting wordt goed zorg gedragen. De werktuigen zijn van uitnemende qualiteit, matten den werkman niet af en zijn meerendeels beschut, opdat de behandeling geene schade kan veroorzaken.

De werkuren zijn voor volwassenen hoogstens 10 uren per dag, met behoorlijke rusttijden, terwijl kinderen nog 1 of 2 uren korter werken. Nachtwerk heeft niet plaats. Langer dan 60 uren in de week wordt niet gewerkt.

Ieder vindt werk naar zijne krachten en vermogens. Kinderen worden vóór hun twaalfde jaar niet tot het werken in fabrieken toegelaten en dan nog na bewijzen geleverd te hebben, dat de candidaat de lagere school met vrucht heeft doorloopen. Aan de meeste fabrieken bestaat voorts gelegenheid, om kosteloos 1 of 2 uur per dag herhalingsonderwijs te erlangen, ten koste van den fabrikant, in de fabriek of elders. Ook vindt men kosteloos gelegenheid tot het onderwijs in het technisch teekenen.

De fabriekschool te Enschede, door de gezamenlijke fabrikanten opgericht en onderhouden, telde in 1874 500 leerlingen, onder de leiding van onderwijzers en 4 onderwijzeressen. In 1887 waren daar 781 leerlingen onder toezicht van 4 onderwijzers en 7 onderwijzeressen. In 5 lokalen wordt daar in verschillende vakken onderwijs gegeven. Werd daarvoor in 1874 *f* 3200 uitgegeven, in 1887 steeg die som tot *f* 6000.

In handwerken werden 126 meisjes geëxamineerd, waarvan 6 werden afgewezen. In het onderwijs voor de meisjes is in het afgeloopen jaar eene belangrijke verandering gebracht. De kundigheden, voor de toekomstige huisvrouw onmisbaar, werden voor de hoogere klassen geheel op den voorgrond geplaatst. Dit onderwijs is verplichtend gesteld.

De avondschool voor de meest ontwikkelde jongens, die den gewonen cursus der fabriekschool hebben doorloopen, werd bezocht door 28 leerlingen.

Door den aanbouw van ruime lokalen der fabriekschool stegen de kosten van oprichting tot ruim *f* 26.000. Voor de schoolbibliotheek werd in 10 jaren *f* 3000 besteed. Het aantal lezers bestond uit 734 leerlingen en 247 oud-leerlingen der inrichting.

In de fabrieken heerscht de grootste orde, al zitten volwassenen en kinderen van beide seksen in dezelfde ruimte, en over het algemeen wordt onder de werklieden een fatsoenlijke toon niet gemist.

De loonen zijn aanzienlijk gestegen. Verdiende een wever in 1850 nog *f* 3 à *f* 4 per week, thans zijn zij tot *f* 6 à *f* 10 gestegen. Verdiende een baas of meesterknecht vroeger *f* 4 à *f* 5, nu maakt hij *f* 8 tot *f* 12 per week. Vlijtige en goede spinners, sterkers en dergelijke kunnen thans *f* 8 tot *f* 12 in de week verdienen, aankomende jongens en meisjes *f* 3.50 tot *f* 5.50 per week.

Welk een verschil met 50 jaren geleden, toen een wever niet meer dan *f* 1.50 in de week kon verdienen en dan nog wel met 14 uren arbeid daags!

Op de bontweverij van den heer C. Stork & C°. te Hengeloo wisselen de loonen van de verschillende soorten van werklieden van 1865 tot nu toe met het dubbele of drievoudige.

Aan de machinefabriek van Gebr. Stork & C°. aldaar zijn de loonen door elkaar met een derde verhoogd en bedragen thans gemiddeld *f* 11.20.

Vlijtige en bekwame wevers kunnen thans aan de bontweverij te Hengeloo *f* 10 tot *f* 12 's weeks verdienen.

Om het nadeel te voorkomen van de betrekkelijk hooge verdiensten van jongelieden tegenover zwakke en onverstandige ouders, is in de machinefabriek te Hengeloo reeds vóór eenige jaren met den vader van den jongen werkman overeengekomen, dat hetgeen een minderjarige boven *f* 5 's weeks verdient, tegen genot van 5 pct. rente per jaar staan blijft. Dit voorbeeld is onlangs gevolgd door de bontweverij der firma C.T. Stork & C°. te Hengeloo.

En wat het leven buiten de fabriek betreft, heeft men slechts een tocht door de nijvere streken van dien achterhoek te maken, om te zien, hoe goed de meeste werklieden zijn gehuisvest in die reeksen nette huisjes, meestal door de fabrikanten gezet of uit eigen spaarpenningen verkregen. Daar heerschen netheid, reinheid en orde; daar treedt u eene zekere welvaart bij velen te gemoet; daar zijn huiselijke vrede en onderlinge genegenheid vrij algemeene kenmerken.

De man verkiest de gezellige woning boven de dompige kroeg, omdat de vrouw het hem daar behaaglijk weet te maken, door reinheid en orde, door een eenvoudig, maar goed toebereid maal. 's Winters staat hem onder eene goede verlichting en verwarming daar eene gepaste lectuur ten dienste. 's Zomers kan hij zich in de heerlijke omstreken door wandelen verfrisschen of zijn stukje grond bearbeiden.

De onvergetelijke Hendrik Jan van Heek heeft zich door het aangelegde volkspark te Enschede een onvergankelijk monument gesticht, waarvoor het dankbaar geslacht hem eene eerezuil van graniet heeft opgericht en waarvoor het nageslacht zijne nagedachtenis zal blijven vereeren. Uit onbekrompen beurs is daar eene uitspanningsplaats verrezen, waarop menige stad van den eersten rang jaloersch mag wezen. Heerlijke bloembedden, schoone waterpartijen, lommerrijke bosschages en bovendien een uitspanningslokaal, waar tegen matige prijzen de beste ververschingen zijn te verkrijgen en waar allerlei spelen genoten kunnen worden, maken dezen aanleg tot een waar lustoord.

Het gebruik van vleesch is bij den Twentschen fabrieksarbeider geene uitzondering, hetzij een eigen varken of schaap daarin voorziet of men goed vleesch bij een slager haalt. Het aanzienlijk verbruik van geslacht in de Twentsche fabrieksplaatsen legt daarvan genoegzaam getuigenis af.

En hoe dat goede beklijft, kan ieder bemerken, die den stevig gebouwden werkman, zijne flinke vrouw of bloeiende kinderen gadeslaat.

Daar mag men niet van een fabrieks-proletariaat spreken, want zoowel geestelijk als physisch zijn de kenmerken van welvaart te bespeuren.

Zie, hoe goed ze gekleed gaan door de week, en op Zon- en feestdagen zijn, volgens den heer Stork, ‘velen dikwijls niet van Heeren en Dames te onderscheiden’. Dat noemt hij afkeurenswaardige overdrijving.

Er wordt gespaard. In één fabriek hebben de arbeiders thans omstreeks *f* 30.000 bij de firma belegd. En dat zijn niet de eenigen.

Te Enschede was op 1 Januari 1888 *f* 4209 in de schoolspaarbank belegd.

De coöperatieve spaar- en voorschotbank aldaar verstrekte voorschotten tot een bedrag van *f* 10.960 tegen *f* 845 in het vorige jaar.

De spaargelden, in deze inrichting belegd, stegen van *f* 73.780 tot *f* 43.111.

Op de meeste plaatsen vindt men goed ingerichte ziekenfondsen, waaruit dokter en apotheker betaald worden en de werkman ½, ⅔ of ¾ van zijn gewoon weekloon of eene vaste som krijgt gedurende zijne ziekte.

Te Enschede bestaat één algemeen ziekenfonds, waaraan ook is verbonden eene uitkeering bij invaliditeit of op den ouden dag. Het getal leden van het ziekenfonds voor fabrieksarbeiders aldaar en te Lonneker bedroeg in 1887 4886. Ofschoon geen werkman daartoe verplicht wordt, stijgt toch gestadig het aantal leden. Het vermeerderde in het afgeloopen jaar met meer dan 250.

De uitgaven van de afdeeling pensioenfonds stegen van *f* 1307 in 1882, het jaar der oprichting, tot *f* 9341 in 1887 en zullen ook nog verder toenemen. De bijdragen van werkgevers en werklieden daarvoor zullen dus op den duur moeten worden verhoogd.

In Januari 1887 bedroeg het aantal gepensionneerden 119 en wel van 26 tot boven de 80 jaren. Een vierde der gepensionneerden bestond uit werklieden beneden de 60 jaren, die onbekwaam voor den fabrieksarbeid zijn geworden. Ruim 56 pct. behooren tot het mannelijke, bijna 44 pct. tot het vrouwelijk geslacht. Op 1 Januari 1888 was het aantal gerechtigden op het pensioenfonds tot 129 gestegen.

Omtrent Hengeloo en enkele andere plaatsen zouden even interessante bijzonderheden aangaande de intellectueele en stoffelijke ontwikkeling der fabrieksbevolking van Twente kunnen vermeld worden.

Bescheidenheid heeft zeker den heer Stork teruggehouden, in nadere beschouwingen te treden omtrent hetgeen zijne firma ten behoeve harer werklieden in den loop der tijden heeft verricht. Wij herinneren slechts aan de aanzienlijke gift, door dit hoofd der firma een paar jaar geleden in het arbeidersfonds gestort bij gelegenheid van een jubilé, door hem gevierd.

Welk een invloed dat alles op de bevolkings-statistiek heeft, kan men uit de volgende cijfers vernemen, ontleend aan de verslagen van

den Koning van de bevindingen en handelingen van het Geneeskundig Staatstoezicht.

De bevolking der voornaamste industrieele plaatsen in Twente bedroeg in

		Terwijl van de 100 levend aangegevenen beneden 1 jaar stierven			**op 1000 inw. overleden in 1886**
	1867	**1886**	**van 1875-1881**	**van 1880-1886**	
Stad-Almeloo	3978 zielen	4485 zielen	13.11	10.85	20.74
Ambt-Almeloo	5141 zielen	8101 zielen	13.89	13.89	17.40
Borne	3623 zielen	4197 zielen	11.98	7.11	22.40
Enschede	5116 zielen	13353 zielen	11.21	14.23	22.39
Goor	2227 zielen	2654 zielen	10.89	13.49	22.23
Hellendoorn	5132 zielen	5992 zielen	13.74	10.54	21.70
Hengeloo	4687 zielen	8671 zielen	13.48	11.71	28.60
Lonneker	9724 zielen	7322 zielen	11.89	10.63	19.53
Oldenzaal	3436 zielen	4090 zielen	14.36	13.73	20.00
Vriezeveen	3462 zielen	3701 zielen	9.90	10.92	27.83
	46526	62566			

Wanneer wij deze cijfers in hun geheel gadeslaan, dan zien wij, dat de bevolking van de genoemde plaatsen in die 19 jaren met 25.63 pct. is toegenomen, hetgeen nog sterker uitkomt bij Ambt-Almeloo (36.53 pct.), Enschede (61.61 pct.), Hengeloo (45.94 pct.). De bevolking van Lonneker is wellicht ten bate van Enschede achteruitgegaan. Over 't algemeen duiden deze cijfers op een gezonden vooruitgang, welke gelijken tred houdt met de vermeerdering van de Twentsche industrieele plaatsen, waarvan de heer Sprenger van Eijk, destijds secretaris der Twentsche Vereeniging tot bevordering van Nijverheid en Handel in de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Enschede, in zijne brochure: *Twenthe's Fabrieknijverheid in* 1867, gewaagd heeft, toen hij tot uitkomst verkreeg voor de toename der bevolking in 16 industrieele plaatsen van Twente in 8 jaren tijds (1859-1867) een cijfer van circa 12½ pct. Ambt-Almeloo stond toen aangeschreven voor eene vermeerdering van 43⅓ pct., Hengeloo 27½ pct. en Enschede 19 pct., terwijl Lonneker 16 pct. was vooruitgegaan. De industrie, die met de katoennijverheid in verband staat, schijnt zich van lieverlede in de 3 genoemde plaatsen geconcentreerd te hebben.

Is dus hierin reeds een gunstig teeken te vinden, nog sterker komt dit uit in de sterfteverhouding van de meeste plaatsen, die nergens nog de 3 per mille (welke als eene ongunstige wordt bestempeld) heeft bereikt en alleen in Hengeloo daartoe nadert.

Nog sterker bewijs van den normalen levensstandaard leveren de

beide staten der kindersterfte gedurende het tijdvak van 1875-1886, die, in vergelijking met de kindersterfte in andere industrieele plaatsen van ons land, uiterst gering is.

De kindersterfte beneden 1 jaar bedroeg toch

	in 1875/81	**in 1880/86**	**op 1000 inw. overleden in 1886**
Hilversum	29.57	25.34	27.93
Eindhoven	30.38	30.04	34.00
Geldrop	32.46	36.36	24.39
Helmond	23.08	28.77	31.37
Waalwijk	31.58	26.84	27.71
Zevenbergen	31.71	28.50	35.24
Tilburg	16.53	15.03	22.53
Nieuw-Beierland	27.81	27.08	26.79
O.-Beierland	38.13	34.26	29.82
Z.-Beierland	25.72	22.39	32.86
Bergambacht	29.27	24.05	23.19
Oud-Alblas	27.06	25.12	25.57
Capelle a/d. IJsel	27.10	23.80	28.87
Gouderak	35.58	32.35	29.39
	in 1875/81	**in 1880/86**	**op 1000 inw. overleden in 1886**
's-Gravendeel	37.91	33.87	36.64
IJselmonde	37.82	22.35	25.13
Klaaswaal	37.28	33.60	36.99
Puttershoek	39.88	31.28	33.55
Papendrecht	33.33	28.24	33.90

Opmerkelijk zijn hier de verschillen in levensverhoudingen tusschen de plaatsen, waar eene fabrieksnijverheid op gezonde grondslagen wordt uitgeoefend, zooals in Twente en Tilburg, tegenover de overige Noord-Brabantsche fabrieksplaatsen, Hilversum en de Zuid-Hollandsche landbouw- (vlas) gemeenten. Hoe gunstig steekt hier de fabrieksbevolking tegenover de landbouwbevolking af. Het tegendeel zou men theoretisch vermoeden. Maar niet zoozeer op het bedrijf als wel op de wijze, waarop de arbeidende bevolking het verdiende loon bezigt, komt het hoofdzakelijk neer.

Deze cijfers rechtvaardigen het best de verhouding tusschen kapitaal en arbeid.

Toch moet men niet denken, dat alles zoo rooskleurig in Twente is. De woelingen der sociaal-democraten, die zich in de laatste twee jaren geopenbaard hebben, hebben

zelfs dit goede gewrocht, dat zij de verknochtheid van de werklieden jegens hunne patroons te meer hebben doen uitkomen. Wie zich herinnert het krachtige protest, door de Hengeloosche werklieden tegen die woelgeesten van buiten en een medeplichtige in eigen kring te Hengeloo uitgelokt, zal daarin het

bewijs hebben gevonden van den goeden en fermen geest, die over 't algemeen onder de werklieden daar heerscht.

Zelfs bij de jongste werkstaking te Almeloo, waar het ongelijk meer aan den kant der patroons gezocht moet worden, konden de sociaal-democraten er niet in slagen, de gisting gaande te houden, en hebben de werkstakers, na een bangen tijd van ontbering doorgestaan te hebben, ten slotte geweigerd, den geldelijken steun der socialisten onder onteerende omstandigheden aan te nemen.

Vergelijken wij thans den toestand van den Twentschen fabrieksarbeider met dien van zijn lotgenoot in Engeland en Duitschland.

Een groot aantal materialen, die voor het drijven der fabriek voortdurend benoodigd zijn, moeten in Duitschland door de protectie hooger betaald worden. Terwijl dus de protectiekosten daar hooger zijn dan hier, wordt de fabrikant beschermd door een inkomend recht op katoenen garens van 12 tot 36 mark per 100 kilo en op geweven goederen van 80 tot 250 mark per 100 kilo. De invoer van grove katoenen garens uit Engeland en Nederland is daardoor belangrijk verminderd. Maar de fijnere soorten, waarin Duitschland met Engeland niet zoo goed kan concurreeren, vinden in Duitschland, ondanks het hooge invoerrecht, nog eene goede plaats.

De prijzen der garens voor inslag en schering zijn in Duitschland veel hooger dan hier, zoodat de Duitsche spinner belangrijk grootere winsten kan maken dan de Nederlandsche. Maar bij de geweven goederen is dat anders gesteld. Ofschoon de Duitsche wever zijne grondstof belangrijk hooger betaalt dan de Nederlandsche, waarbij nog komen de hoogere productiekosten der weverijen, stelt het recht van 80 tot 250 mark den fabrikant echter in staat, in eigen land tegen het buitenland goed te kunnen concurreeren. Maar op de wereldmarkt zal hij die concurrentie op den duur niet kunnen volhouden.

Terwijl alzoo eene reeks fabrikanten door bevoorrechting in staat wordt gesteld ruime winsten te behalen, wordt door ditzelfde beschermend stelsel de werkman te kort gedaan in zijne verbruiksmiddelen.

De loonen van spinners, wevers, ververs, enz. in Twente en in Westfalen staan gelijk.

Bij een loon, dat in beide landen gemiddeld op dezelfde hoogte staat, betaalt de Duitsche fabrieksarbeider echter de noodigste levensbehoeften belangrijk hooger dan de Nederlandsche.

Eene vergelijking van die prijzen in drie fabrieksplaatsen in Twente en in even zoovele in Westfalen levert daarvan het bewijs. Gemiddeld toch kosten

	in Nederland	**in Duitschland**
Tarwebrood (stoet) per kgr.	11 cent	14.2 cent
Roggebrood per kgr.	6 cent	7.1 cent

Tarwemeel (stoet) per kgr.	14 cent	17.75 cent
Gruttenmeel per kgr.	12 cent	16.6 cent
Rijst per kgr.	11 cent	15.4 cent
Spek, gerookt per kgr.	62 cent	71 cent
Varkensvleesch per kgr.	50 cent	53.3 cent
Koffie, gebrand per kgr.	110 cent	136 à 148 cent
Petroleum per liter	10 cent	12.42 cent
Tabak per kgr.	40 à 50 cent	76 à 148 cent

Goede qualiteit tarwemeel wordt bij partij door Duitsche meelfabrieken geleverd in het eigen land voor 25½ à 26 mark per 100 kgr. of 15.08 à 15.37 cent per kilo; in ons land wordt het door diezelfde fabrieken aangeboden voor 12 cent en zelfs daarbeneden. Een broodfabrikant, die zoowel in Westfalen als in Twente fabrieken bezit, geeft, bij gelijke qualiteit, als zijne productiekosten op van 100 kilo roggebrood in Twente *f* 5.75, in Westfalen *f* 8.86, van 100 kilo tarwebrood in Twente *f* 11, in Westfalen *f* 14.78.

Daarentegen bedingen de artikelen, die in Nederland met accijns bezwaard zijn, voor het volk veel hoogere prijzen dan in Duitschland.

	in Nederland	**in Duitschland**
Zoo kost een kgr. witte suiker	54 cent	42 cent
een kgr. keukenzout	14 cent	10.6 cent
een kgr. zeep	32 cent	19.5 cent

Het verslag der Kamer van Koophandel te Enschede vult deze feiten met tal van andere aan uit andere landen in vergelijking met Nederland, waaruit overtuigend blijkt, dat het protectionisme van voedingsmiddelen zeer ten nadeele der volksvoeding en tot bezwaar van den economischen toestand der bevolking dezer landen strekt.

Ook wordt dat bewezen voor eene menigte materialen, met de katoennijverheid in verband staande, die in Duitschland wegens de hooge invoerrechten veel hooger in prijs zijn dan elders.

De heer Stork doet in zijne brochure nog het opmerkelijke feit uitkomen, dat te Almeloo de katoennijverheid minder bloeiend is dan te Hengeloo en Enschede. Daar zijn de afgebrande fabrieken niet herbouwd, de loonen lager dan elders; daar zijn zelfs geene goed georganiseerde ziekenfondsen. Maar te Almeloo is de protectiegeest ook eene erfelijke kwaal. Daar wordt de gedwongen winkelnering nog gehandhaafd; daar worden wel de fabrikanten rijk, maar de arbeiders staken het werk, omdat hunne loonen verlaagd worden tot den laagsten levensstandaard. En als de uitgemergelde huisvaders ten langen leste tot eene schikking met de patroons trachten te geraken, worden ze schuw teruggewezen en kan alleen de vrees voor socialistische woelingen den patroon bewegen, zijne werkplaatsen te ontsluiten met de minst mogelijke opoffering van zijn kant. En de hongerige huisvaders keeren met wrevel in het hart naar den weefstoel terug, niet om de

belangen der fabriek, maar om de hongerige magen van hunne vrouwen en kinderen zoo al niet te bevredigen, dan toch niet langer in verzet tegen totaal gebrek te houden.

Die ongelukkigen vielen in den jongsten winter dan ook in handen der particuliere liefdadigheid en zouden eene prooi der socialisten zijn geworden, die ze opruiden tot verzet en, toen dit niet hielp, met eene somme gelds trachtten te lokken, om ten laatste hun lokaas terug te trekken en de eerlijke huisvaders te belasteren en te belagen.

Dat zijn de vruchten van een bekrompen protectionisme, dat het egoisme voedt, maar ten slotte uitloopt op eigen vernedering en uitzuiging van den werkman.

Het gebeurde in den afgeloopen winter te Almeloo werpt eene donkere schaduw op de Twentsche nijverheid of liever op die enkelen, welke, door zelfzucht gedreven, de glorie van de Twentsche industrieelen trachten te bezwalken.

Deze treurige zinnen vloeiden ons onwillekeurig uit de pen, toen wij ons zetten, om die twee belangrijke geschriften in wijderen kring te bespreken, ofschoon er kiesheidshalve daarin met geen enkel woord sprake van is, hoewel er aanleiding genoeg toe bestaan zou hebben.

Nog wenschen wij stil te staan bij eene verklaring, die in beide geschriften zoo klemmend wordt afgelegd aangaande te ijverige staatsbemoeiing in zake de regeling van den arbeid.

In beide geschriften wordt geene ingenomenheid betuigd met staatsbemoeiing in zake de regeling van den arbeid(*). De heer Stork zegt: ‘Ik verwacht weinig van een wet op den arbeid, enz. en ben geen voorstander van de wettelijke regeling op dit punt, maar verwacht meer van het verstand der fabrikanten en der arbeiders.’

‘Als ik zie,’ zoo vervolgt hij, ‘hoezeer men in dit opzicht gedurende de afgeloopen 25 jaren is vooruitgegaan, dan twijfel ik niet aan de toekomst. Meer en meer zal het begrip tot zijn recht komen, dat een fabrikant zijn zaak verbetert, naarmate hij meer doet tot verbetering van het lot der arbeiders, door het maken van inrichtingen, die hen bij ziekte steunen en na een lang werkzaam leven waarborgen tegen armoede en gebrek. Zoo zal er meer en meer samenwerking ontstaan, die ten goede komt aan de fabriek en aan de werklieden beide.’

Wij kunnen ons zeer goed voorstellen, dat een man, zoo doordrongen

(*) Reeds in het straks genoemde geschrift van den heer Sprenger van Eijk wordt dit denkbeeld voorgestaan, ofschoon in de vergadering der Twentsche vereeniging tot bevordering van nijverheid en handel van April 1861 o.a. met algemeene stemmen werd besloten, om op het invoeren van bepalingen op den arbeid van kinderen in de fabrieken aan te dringen en te verklaren, dat de vereeniging eene wettelijke voorziening in deze zeer wenschelijk acht. Door dezelfde vereeniging werd in Maart 1868 besloten, een nieuw adres aan de Regeering te zenden tot wettelijke vaststelling van de werkuren in de fabrieken en van bepalingen omtrent den arbeid van kinderen beneden zekeren leeftijd.
Ligt er nu niet een zelfzuchtig idee in, dat Twente, waar de ervaring geleerd heeft, dat regeling (vrijwillig of gedwongen) noodig is, zich schaart aan den kant der protectionisten, die liever de handen willen vrij hebben, om..... niets te doen?

van de eischen en behoeften van den werkman en van de plichten van den patroon, een man, die zich van kleinloonfabrikant tot de hoogste sport van industrieel en handelaar heeft opgewerkt, het ideaal, dat hij verwerkelijkt heeft, ook bij anderen onderstelt aanwezig te zijn.

Maar als hij om zich heenziet en zelfs den luttelen vooruitgang overziet, dien zijn voorbeeld heeft gewekt; als hij nagaat, welke gruwelen aan den dag zijn getreden bij dat stukske enquête, dat in ons land is gehouden, en dat nog wel van de grootste industrieelen in het centrum van ons land, dan zal hij met Kamphuyzen moeten uitroepen: ‘Waren alle menschen even wijs en wilden ze 't allen even wel, dan waar' deez' aard een paradijs, nu is ze vaak een hel.’

Is de toestand ten onzent nu ook al geene hel, - ofschoon de biscuitbakkers te Maastricht hun verblijf als zoodanig zouden kunnen bestempelen - dan mag onze arbeider over 't algemeen zijn bestaan niet als een paradijstoestand beschouwen.

De vooruitgang op humanitair gebied bij de industrieelen ten opzichte van hunne ondergeschikten is zoo sporadisch, dat men gewoon is op twee of drie voorbeelden van patroons te wijzen, als de firma Stork getoond heeft een te zijn.

Zeker zullen er nog wel meer gevonden worden, als men ze zoekt, maar dat het begrip bij de meerderheid post heeft gevat, dat de verbetering van het lot der arbeiders de belangen van den fabrikant het best bevordert, is in lange geene heerschende gedachte of heeft zich nog lang niet bij haar geopenbaard.

De Kamer van Koophandel daarentegen denkt, dat, bij de heerschende stemming, de staatsbemoeiing ten dezen zich alleen zal bepalen tot beperking van den arbeid.

Het gevoel van medelijden, gewekt door het felle licht, dat de enquête op sommige toestanden in de nijverheid heeft geworpen, doet haar vreezen, dat kalm en verstandig overleg daardoor op den achtergrond zullen treden en dat er verdere stappen gedaan zullen worden, vóórdat een volledig onderzoek van den arbeid over het geheele land ook andere toestanden en andere behoeften heeft doen kennen. Zij vreest eindelijk, dat men bij eene eventueele wetgeving meer het voorbeeld van Duitschland dan van Engeland zal volgen, welk laatste land meer rekening heeft gehouden bij de wettelijke regeling op dit stuk met de meer practische eischen der verschillende takken van nijverheid.

Voor deze meening bestond aanvankelijk grond. Doch men schijnt intijds te hebben ingezien, dat men, door te veel hooi te laden, de gansche vracht zou verliezen. Het zijn vooral de economisten van de jongere school ten onzent, die het Duitsche katheder-socialisme huldigen en die in hunne ijverzucht op eens alles te gelijk verlangen. Dat zij nu het Duitsche stelsel boven het Engelsche verkiezen, schijnt nog niet uitgemaakt.

De ervaring van het Engelsche stelsel met het halve- of anderdaag-

sche werk biedt te groote bezwaren voor ons land. Men zal het meerendeel der werkgevers niet geneigd vinden, om kinderen beneden 18 jaren in ploegen te laten arbeiden of aan hunne inrichtingen scholen te verbinden. En om het voortgezet onderwijs ook op de staatsschool verplichtend te stellen voor alle jongelieden, die op fabrieken en werkplaatsen arbeiden, dat vordert zulke buitengewone uitgaven en maatregelen, dat het te betwijfelen valt, of een minister daartoe genegen bevonden zal worden.

Bovendien, de Engelsche toestanden, met een gebrekkig schoolwezen en vroegtijdigen aanvang van het werk, kunnen niet met de onze vergeleken worden, waar goede scholen voor ieder toegankelijk zijn. Bij ons komt het aan, zoo al niet op verplicht, dan toch op vrijwillig doch gestadig schoolbezoek, zoodat het kind met 13jarigen leeftijd de school met vrucht heeft doorloopen. Wij kunnen zoowel van Engeland als van Duitschland partij trekken en toch zelfstandig blijven.

Door niet genoegzaam overdacht en ruw ingrijpen van den Staat loopt men gevaar de verbetering, die in den socialen toestand door samenwerking van werklieden en werkgevers kan gebracht worden, te zullen beletten en het particulier initiatief te zullen verlammen, zooals in Duitschland, naar het verslag der Enschedesche kamer zegt, is geschied, waarvoor met geene reeks van wetsontwerpen vergoeding kan worden gegeven.

De Kamer verwijt aan de vurige voorstanders van arbeidsbeperking, dat geen hunner roeping heeft gevoeld, eens een gezet onderzoek in te stellen naar de werking en de gevolgen van het systeem, dat in Enschede nu reeds bijna een menschenleeftijd lang in practijk is gebracht en gedurende al dien tijd steeds meer is ontwikkeld.

Wel werd nu en dan een vluchtig bezoek door verschillende autoriteiten aan de Twentsche inrichtingen gebracht, doch waar zij als voorstanders van arbeidsbeperking zich hebben doen hooren en zij zoo gaarne ook op het Nederlandsche volk en de Nederlandsche nijverheid de Pruisische Maszregelung willen toepassen, schenen zij niet verlangend te onderzoeken, wat goed onderwijs, gepaard aan practische opleiding, voor den arbeid op den duur vermag.

Is dat verwijt wel gegrond? Is Twente niet reeds vóór 30 jaren ten voorbeeld gesteld aan andere industrieelen, aan de regeering des lands? Hebben niet mannen van verstand en hart de Twentsche toestanden onderzocht en daarover een gunstig oordeel geveld in de beste organen van de periodieke pers? Ik wijs slechts op de *Gids*-opstellen van den heer Limburg Brouwer en op zoovele belangrijke mededeelingen in *De Economist* omtrent hetgeen de Twentsche fabrikanten in het belang hunner werklieden gedaan hebben.

Juist zij, die de Twentsche toestanden het best kennen, zijn het meest afkeerig van het Pruisische Maszregel-systeem.

Ook de deelname aan ziekenfondsen en ongevalskassen is in Duitsch-

land bij de wet geregeld en verplichtend gesteld. In Twente zijn ze vrijwillig en door samenwerking van patroon en werkman tot stand gebracht en onderhouden.

Groot is het verschil in uitwerking van die bij de wet opgelegde bepalingen en de vrijwillig aangegane overeenkomsten. Daar wordt alle lust benomen voor verder streven in de goede richting, hier wordt het initiatief opgewekt en de lust tot verbetering naar de behoeften en de omstandigheden gaande gehouden.

Uit een en ander trekt de Kamer van Koophandel het besluit, dat tot verbetering van den socialen toestand het meest kan worden gedaan door den werkman zelf, veel door den werkgever en het minst door den Staat door sociale wetgeving. Daarentegen kan de Staat veel, zeer veel doen door verbetering der belastingwetten, speciaal door afschaffing der accijnsen op levensbehoeften. De grens der taak van elk afzonderlijk is niet juist aan te geven; ook valt het niet te bepalen, al wat er in de toekomst kan worden tot stand gebracht.

Dat het beter zou zijn, als de stichtingen voor gezondheid en welvaart voor den arbeider door hemzelven of door gemeen overleg met den patroon en dan geheel uit vrijen wil en op de grondslagen, die meer met de omstandigheden en de behoeften der betrokkenen overeenstemmen, tot stand kwamen, lijdt geen twijfel. Maar wederom moeten wij erop wijzen, hoe weinig in verloop van jaren in dit opzicht is tot stand gebracht en hoeveel gebrekkigs onder het bestaande nog wordt aangetroffen, terwijl de behoefte aan eene goede en algemeene regeling zich al meer en meer doet gevoelen.

Wij stemmen het anders volkomen den schrijvers der brochure toe, dat de Staat zoo voorzichtig mogelijk op dit gebied moet te werk gaan en niet te spoedig en te veel in de particuliere belangen moet ingrijpen, allerminst in de belangen van hen, die geacht moeten worden zichzelf te kunnen helpen. Het particulier initiatief moet aangewakkerd, niet uitgedoofd worden; het moet geleid, niet aan banden gelegd worden. Wij kunnen dan ook niet meegaan met hen, die gestadig aandringen op zulk eene volledige regeling van het arbeidersvraagstuk. Er is van Staatswege nog zooveel te doen in het algemeen belang van ‘het volk’, om nu te verwachten, dat ook de particuliere belangen van enkelen in hun vollen omvang bevredigd worden. Door dat overvragen erlangt men niets of het weinige, dat men der regeering kan afdwingen, zal blijken niet aan de eischen te voldoen. Het groote zwak is, dat de regeering zelve de volkstoestanden niet kent en zich niet verledigen wil, een gezet onderzoek te doen naar de hoofdvraagstukken van den dag. Tot dusver werd ook onder de volksvertegenwoordigers niemand gevonden, die theoretisch en practisch het vraagstuk had bestudeerd. Vandaar, dat telkens over onpractische wetsontwerpen even onpractische beschouwingen door de Kamerleden werden geleverd; dat men afbrak, zonder op te bouwen.

Voor den werkgever blijft de hoofdzaak, zoo leest men verder in het verslag, de opleiding van den toekomstigen werkman, door te zorgen voor voortdurende ontwikkeling van den geest ook in den leeftijd van den practischen arbeid. Vroegtijdige oefening van den werkman acht de Kamer van Koophandel volstrekt onmisbaar, want daarvan hangt geheel af, hoe hij later zijne levenstaak, die de bron zijner inkomsten moet zijn, kan vervullen. Zonder zulk eene vroegtijdige ontwikkeling helpt hem het beste onderwijs niet. Met een voorbeeld, aan een verslag der katoenfabrieken van Oldham in Engeland ontleend, wordt dit nader toegelicht en gestaafd.

Volkomen juist; antwoorden wij. Maar kinderen, die weinig of geen schoolonderwijs hebben ontvangen in de eerste 12 levensjaren, zullen, als ze tot practischen arbeid zich aanmelden, weinig of geen lust hebben, om zich dan nog geestelijk te ontwikkelen. Dat onderwijs na den arbeid op een leeftijd, dat de schooljaren voorbij zijn, beklijft niet en treft zeer weinig doel bij den volwassen werkman. Het voorbeeld van Oldham is niet zeer gelukkig gekozen. Daar worden jongens en meisjes uit de werkhuizen eerst op 16-jarigen leeftijd naar de fabrieken gezonden en misschien, zonder dat ze eenig onderwijs hebben genoten.

Beter is het stelsel, door de Twentsche fabrikanten zelven gevolgd. Ook zij nemen geene kinderen beneden de 12 jaren aan en dan nog eerst na afgelegd examen van goed volbracht onderwijs.

Wanneer de wetgever nu den leeftijd van toetreding tot de fabrieken en werkplaatsen op 13 jaren stelt, dan handhaaft hij hiermede een algemeenen regel, iets, dat de Twentsche fabrikanten afkeuren, en wij met hen.

In Twente, waar het getrouw schoolbezoek en het voortgezet onderwijs bijna algemeen is, kan men met 12 jaren voor de toelating tot de katoenfabrieken volstaan, misschien nog met een jeugdiger leeftijd. Doch overal elders, waar die waarborgen niet bestaan, is het beter, het kind de gelegenheid te geven tot het dertiende jaar de school te bezoeken. Ook voor de vrije ontwikkeling zijner krachten is dat beter. Toch zouden wij aanvankelijk niet op verhooging willen aandringen en den gewettigden leeftijd van 12 jaren laten bestaan, opdat later door een gezet onderzoek van fabrieksinspecteurs kan blijken, hoever de wetgever ten dien opzichte moet gaan.

Eindelijk wordt gewezen op de taak, die de Staat ten deze heeft te vervullen, en wordt bij de resultaten van de jongste arbeiders-enquête stilgestaan.

Het verslag betreurt het, dat niet reeds vroeger, bij het eerste optreden van een afzonderlijk ministerie van Waterstaat en Nijverheid, zoodanig onderzoek was ingesteld en de resultaten ervan gepubliceerd waren. De groote meerderheid der thans aan het licht gekomen misbruiken en slechte inrichtingen zouden, volgens de K.v.K., reeds lang verdwenen zijn, ook zonder ingrijpende wetgeving. De regeering zou dan ook in staat zijn geweest met kennis van zaken op te treden en

de belangen en wenschen der werklieden beter hebben leeren kennen en wellicht aan vele van deze kunnen te gemoet komen, zonder het hoogste belang van den werkman, de gelegenheid tot arbeiden zelve, de nijverheid, te benadeelen.

Terwijl de Kamer aandringt op spoed, vestigt zij de aandacht op de wenschelijkheid van een plaatselijk onderzoek. ‘Om den eigenlijken werkman over zijne positie aan het denken en spreken te brengen, dient het onderzoek te geschieden in de werk- en woonplaats zelve; daartoe behoort tijd en toewijding en dus een geschikt personeel, dat moet leeren omgaan met het werkvolk.’

Het zal dan moeten blijken, zegt het verslag, of de degelijke werkman als eene afzonderlijke klasse der maatschappij naar het Pruisische voorbeeld ‘gemaszregelt’ wenscht te worden.

Vrij algemeen wordt bij eene oppervlakkige beoordeeling den werkman onrecht gedaan. Bij hem worden even goede hoedanigheden aangetroffen als in andere klassen der maatschappij, zoo heet het verder.

Eerst als de toestand bekend is, wijzen zich vanzelf de gebreken en is dan ook de taak van de regeering te bepalen. Zij zal hare maatregelen moeten nemen, naar gelang de arbeid gevaarlijk is, de krachten te boven gaat of voor het kind onschadelijk is.

Dan zal zij ook het stelsel van onderwijs en arbeid, zooals het in Twente wordt toegepast, moeten onderzoeken en de vraag overwegen, of hieraan niet ook elders in ons land ingang kan verschaft worden.

Ik beaam deze denkbeelden volkomen. En daarom heb ik in mijn jongste opstel in *De Tijdspiegel* erop gewezen, hoe wenschelijk het zou zijn, dat de enquête werd voortgezet door eene Commissie, die tevens de bevoegdheid erlangt, op de plaats zelve den werkman te hooren en te zien, zijn vertrouwen te winnen, als hij in den huiselijken kring is. Men moet hem te midden van zijn arbeid, van zijn gezin opsporen, maar hem niet eene officieele sommatie zenden, om in het parlementsgebouw voor de groene tafel tegenover een tiental ondervragers in verhoor genomen te worden, door strikvragen vastgezet, in verlegenheid gebracht te worden door de gedachte, dat elk zijner woorden door den snelschrijver opgevangen en uitgewerkt wordt ter publiceering.

Vandaar, dat vele van die verhooren mislukt zijn, hoeveel moeite de voorzitter zich ook gaf, om er een glimp van belangrijkheid aan te geven.

En dan die onderzoekingen door politieagenten en allerlei ambtenaren zonder eenige methode, zonder veel begrip van de taak, die hun opgedragen was, of van de steelsgewijze bezoeken der Commissie-leden zelven! Het was een amalgama van gegevens, die misschien voor een goed deel ongeschikt tot verwerking zijn en dus in de archieven van een departement zullen gedeponeerd worden.

Hoe was het mogelijk, dat de voorstellers van eene enquête op hun stuk konden blijven staan, dat het eene parlementaire en geene staatscommissie moest zijn. Zij wisten toch zeer goed, hoe precair haar

bestaan was, hoe spoedig zij het aangevangen werk zou moeten afbreken. Nu worden de paarden achter den wagen gespannen en laat men voor veel geld personen buiten de Commissie een plaatselijk onderzoek instellen, om, zoo het heet, statistische gegevens te verzamelen. Tegen dat zij met hun arbeid gereed zijn, kan er weder een nieuw Ministerie met andere gezichtspunten optreden, dat de zaak op de lange baan schuift.

Het is een ongeluk in ons land, dat men altijd half werk doet en, door verkeerde zuinigheid gedreven, lang en duur werkt. Hoeveel geld en papier zijn aan deze enquêtes niet reeds ten koste gelegd, en met welk resultaat.

Zulk een arbeid had *aus einem Gusz* moeten volbracht worden. Eenmaal ons nuchter volk ervoor warm gemaakt hebbende, had men alle kans gehad, dat zelfs de tegenstanders niet langer durfden tegenstand bieden.

Ik vrees, dat, zooals de zaken nu staan, er nog vrij wat tijd zal verloopen, eer men weer goed aan het werk gaat, en, als dit volbracht is, vele ijveraars van vroeger hunne ambitie verloren zullen hebben, maar ook, dat de geveinsde eenstemmigheid, waarmede het enquête-voorstel is aangenomen, bij eene eventueele behandeling van een wetsontwerp op groote verdeeldheid zal uitloopen, zoodat het resultaat van een lang debat eene verknutselde wet zal zijn, zooals het wetteke-Van Houten is geworden.

Daarom heb ik in mijn genoemd opstel dan ook geraden, met wetsvoorstellen niet te hard van stal te loopen, niet te veel te reglementeeren en zich aanvankelijk uitsluitend tot bescherming van minderjarigen te bepalen, de verdere ontwikkeling der wetgeving overlatende aan de ervaring en de adviezen van een bekwaam en onpartijdig toezicht.

Alleen daardoor komt men eerst goed op de hoogte van de toestanden in en buiten de fabriek en werkplaats. Alle andere tijdelijke enquêtes geven slechts een oppervlakkig inzicht in die toestanden. Zelfs de Belgische enquête, die heeft plaats gehad, zooals wij de Nederlandsche zouden gewenscht hebben, heeft, hoe degelijk de rapporten ook zijn, slechts eene betrekkelijke, subjectieve waarde.

Ziedaar enkele grepen uit die twee hoogst belangrijke geschriften, welke wij zoo gaarne in handen van elken minister, van elken afgevaardigde, van elken staathuishoudkundige, van elken industrieel of handelaar, ja, van elken jonkman zouden wenschen, die nog carrière heeft te maken. Zij bevatten meer levenswijsheid, meer practische wenken, dan de beste handelsscholen, de beste handleidingen kunnen geven.

Leeren door voorgaan is de beste methode van onderwijzen. En dat deed zoowel de heer Stork als de Kamer van Koophandel te Enschede. Zij deden het ieder op hunne wijze, maar even voortreffelijk; zij deden het in den besten vorm en op den juisten tijd.

Dat hun arbeid de gewenschte vruchten moge dragen voor den industrieel en voor den werkman!

L., Mei 1888.

S. S^{r}. CORONEL.

Een officier van ons Indisch leger.

Geschriften van L.J.H. Timmermans, gepensionneerd Majoor der Infanterie van het Nederlandsch Oost-Indisch leger. - Batavia; H.M. van Dorp & Cie., 1887.

Vergissen wij ons niet, dan heeft Goethe eens iets gezegd, wat ten naasten bij hierop neerkomt: dat men altijd boeiend schrijft, als men maar een fikschen greep doet in het werkelijke menschenleven.

Die leer, door Goethe verkondigd, is zeer waar; maar, natuurlijk, evenals elke waarheid moet zij met oordeel worden toegepast en vergeten moet men niet, dat daarbij aan twee voorwaarden moet worden voldaan: vooreerst, dat ‘werkelijke menschenleven’ moet dan toch ook iets bevatten, dat belangstelling waard is; en ten tweede, hij, die den ‘fikschen greep’ doet, moet gevoel hebben voor dat belangrijke en moet het weten te doen uitkomen. Een schrijver, die niet voldoet aan die beide voorwaarden, maar zaken meedeelt, waarin geen mensch eenig belang hoegenaamd stelt, en die mededeeling doet op onverschilligen toon en op onhandige wijze, zal den lezer niet boeien, maar vervelen; ten onrechte zou zulk een schrijver zijn werk willen plaatsen onder de bescherming van Goethe's stelregel, die, evenals elke regel, zijne uitzonderingen heeft.

Bij de herinnering aan het krijgsmansleven, in het hierboven genoemde werk van den Majoor Timmermans voorkomende, is veel, dat geheel en al voldoet aan de beide voorwaarden, waaraan men indachtig moet zijn bij de toepassing van Goethe's stelregel: bij die herinneringen worden handelingen beschreven, die groot belang inboezemen, en met talent doet de schrijver dat belang uitkomen.

Wij ontkennen niet, dat een vitter misschien hier en daar in den stijl van Timmermans eenige slordigheid zou kunnen aanwijzen; wij willen zelfs zoo vèr gaan van toe geven, dat die stijl kunsteloos is; maar in dien stijl is veel, dat oneindig hooger staat dan kunst: natuur, waarheid, poëtisch gevoel voor al wat menschelijk is; daar zit hart en ziel in dien stijl, en dát sleept de gemoederen der menschen mede; en met recht. Zoo onder anderen is het ter dood brengen van den Javaanschen soldaat Kromosmitto meesterlijk beschreven; dat herinnert aan sommige gedeelten van den *Max Havelaar*; - en dat is geen geringe lof; want hoe men ook moge denken over Multatuli, zoo erkent

toch iedereen, dat de *Max Havelaar* een meesterlijk geschreven boek is, een van de beste werken van het Hollandsch proza.

Het is ons voornemen, om ons kortelijk op te houden bij deze *Geschriften* van den Majoor Timmermans en dát aan te wijzen, wat voor ons belangrijk kan zijn.

In 1849 komt Timmermans, als tweede luitenant der Infanterie, te Batavia aan; hij had zijne opleiding ontvangen aan de Bredasche Militaire Academie en was, bij zijne benoeming tot officier bij het Indische leger, omstreeks twintig jaar oud. Hij komt, natuurlijk, nu in eene geheel andere wereld, waarin hem alles nog nieuw is, waarin hij nog veel heeft te leeren; ziehier, hoe hij zijne eerste indrukken van het militaire leven beschrijft:

(Bl. 4-6.) ‘Voor officieren, herkomstig van de Militaire Akademie te Breda, mag het als een geluk beschouwd worden, indien zij bij hun allereerste optreden in de gelederen onder een strengen Chef komen te dienen en bij het korps oudere kameraden aantreffen, die, rijp door ondervinding, geheel thuis in de te verrichten werkzaamheden, daarbij met de behandeling van minderen bekend, zich de moeite willen getroosten jongeren in de zoo onmisbare praktijk op te leiden; want hoewel naar behooren wetenschappelijk ontwikkeld en goed op de hoogte der verschillende reglementen en van het Wetboek, missen de jongelieden van Breda natuurlijk de noodige kennis van hetgeen bij het Bataillon, de Batterij of het Eskadron omgaat. Dat zij dus niet vertrouwd zijn met het practische gedeelte van den dienst, kan wel niet anders; maar na een jaar onder flinke leiding te zijn geweest, gesteund door kameraadschappelijke raadgeving, behoeven diezelfde jonge luitenants geen stap terug te gaan voor hunne ranggenooten uit het leger.

Bij aankomst te Batavia, in 1849, trof ik het daarom bijzonder goed, ingedeeld te worden bij het 1ste Bataillon, in garnizoen te Meester Cornelis, welk korps juist werd opgericht en onder de bevelen stond van een zeer streng, tevens uitstekend Chef, den Luitenant-Kolonel De Braauw, die later als Generaal-Majoor, Goeverneur van Sumatra's Westkust, te Padang overleed.

Mijn eerste kennismaking op het Rapport bij den Overste was met den Luitenant-Adjudant Martinus van Rees, dien ik later leerde kennen als een net, flink officier, wien de vorming der nieuw aangestelde luitenants was toevertrouwd voor het gedeelte, wat hem aanging, en die volkomen voor deze taak berekend was. Jammer voor het leger, dat een man van zijn gehalte zoo vroeg overleden is.

Bij de 5de Kompagnie Javanen geplaatst, meldde ik mij aan bij den Kapitein Smets, iemand van beschaving en goede manieren, die mij steeds zeer genegen is geweest; maar den waren leidsman in het prak-

tische vond ik in den 1sten Luitenant De Mellet, een man van veertigjarigen leeftijd, Zwitser van geboorte, geheel overeenkomende met hetgeen men zich van de ware type van een *troupier* voorstelt: knap militair voorkomen, *moustache en brosse*, ruw in den omgang, maar een door en door flink soldaat; daarbij goedhartig en altijd bereid iemand te helpen. De Fransche taal machtig, sloeg hij bij het spreken van de onze een Koeterwaalsch uit, hetwelk voor oningewijden zeer moeilijk te verstaan was.

Mij bij den oudsten Kompagnies-kameraad aandienende, werd ik zeer hupsch ontvangen met een stortvloed van woorden uit zijn gewonen spreektrant: "Jy voor Jou benne die lieutenant pas kom uit die Ollande, *n'est ce pas?* Ikke oor zeg, jy *Officier de l'Académie.* Knaap, knape, *ça vas sans dire*; maar jy nog nie geruik die soldaat *c'est le principal.* Ikke jou leer daat, ook de detaille van de dienste, *diantre.* Mare ka zitte, en jy drinke eene bittère." Het was nog wat vroeg in den morgen, om een bittertje te gebruiken, en ik bedankte vriendelijk daarvoor, maar beval mij ten zeerste aan in zijne kameraadschap, belovende zijne lessen ter harte te nemen. "*Très bien*, *jeune homme;* jy hebbe eene koede bakkes, het zulle wel kaan; *mais le diable m'emporte!* Ikke die Ollans nie koet kaan leer; ikke twaalve jare in die lande, en spreke die tale als een Monjette (in Veth's *Java* kan men vinden, dat *Monjette* de naam is van een apensoort). *Sacrebleu!* die woort blyve my steek in die keele. *Mais mon Cher*, *ça ne vas pas ainsi! parlons français; un officier de l'Académie doit parler toutes les langues, nom d'un nom.*"

Bemerkende, dat ik de Fransche taal vrijwel machtig was, hetgeen den heer De Mellet zeer goed beviel, bleven wij deze taal in onze gesprekken bezigen. Van dit oogenblik waren wij de beste vrienden; niets was den braven man te veel, om mij, tot in de minste kleinigheden, het inwendige van den dienst te leeren; hierbij werd de behandeling van minderen niet vergeten en de kennis van de goede zoowel als die der slechte hoedanigheden van de verschillende landaarden, in het leger vertegenwoordigd. Aan de goede zorgen van den 1sten Luitenant De Mellet, in vereeniging met die van den Overste, mijn Kapitein en den Bataillons-Adjudant, maakte ik, acht maanden later, geen slecht figuur in de gelederen; immer de leer van mijn leidsman voor oogen houdende: "*que l'officier ne doit jamais avoir peur*, *et doit toujours faire son devoir.*"'

Dit beeld van den toenmaligen *troupier* is treffend van natuur en waarheid; het wekt sympathie op voor dien eenvoudigen oorlogsman; de taal, die hij doet hooren, moge soms doen glimlachen, alleen lichtzinnig onverstand kan ongevoelig blijven voor het goede en edele van die taal; voor den jeugdigen officier is er stellig geene beter gedragslijn dan het '*que l'officier ne doit jamais avoir peur*, *et doit toujours faire son devoir*'; eene omschrijving van Bayard's zinspreuk: '*sans peur et sans reproche*'.

Maar of de taal meer of minder uitgezocht is, dat komt er in het krijgsleven niet op aan; *daden* gelden daar oneindig meer dan *woorden;* daden, waaruit degelijkheid, geestkracht en zelfopoffering zijn gebleken, wekken de vriendschap en het vertrouwen van de wapenbroeders op en geven een groot moreel overwicht; de mensch heeft eerbied en hoogachting voor het goede; dát - ten minste - is de regel; het tegenovergestelde is de uitzondering.

Er is iets dichterlijks in den ongekunstelden, eenvoudigen man, die wèl soms wat zonderlinge, ruwe vormen heeft, maar bij wien het gevoel van plicht en eer den boventoon voert. Herinner u maar, hoe Shakespeare in zijn historisch drama, waarin de slag van Azincourt voorkomt, Fluellen, den krijgsman uit Wales, afschildert: stijf en onhandig van vorm; pedant; slecht sprekend; altijd, evenals de Duitschers, de *b* door de *p* vervangend; den Macedonischen Alexander, den wereldveroveraar, niet noemend Alexander den *Groote*, maar Alexander den *Dikke* (Alexander the *big*; of, zooals Fluellen het uitspreekt, Alexander the *pig*; wat nog erger is: Alexander het *varken*). Is daarom die Fluellen een bespottelijk man? In geenen deele: Shakespeare schildert hem zóó af, dat hij hoogachting en sympathie opwekt voor dien degelijken en dapperen krijgsman, van wien zijn ridderlijke Koning, Hendrik V, zelfs zegt:

> 'Though it appears a little out of fashion
> there is much care and valour in this Welshman'.
> (*King Henry* V; act IV; scene I).

Wij zouden te uitvoerig worden, wilden wij ons ophouden bij alles, wat Timmermans meedeelt over zijn Indischen krijgsdienst; wij bepalen ons daarom tot het stilstaan bij wat hij zegt over zijne ontmoetingen bij zijn eersten krijgstocht tijdens eene expeditie in het Palembangsche; men zal daardoor eenig denkbeeld krijgen van wat een Indisch officier bij een geheel vreemden werkkring kan te verrichten hebben, en aan welke verantwoordelijkheid hij zich soms moet blootstellen bij geheel eigenmachtige handelingen.

Alvorens die Palembangsche wapenfeiten te behandelen, is het echter noodig, met een enkel woord de samenstelling van ons Indisch leger te bespreken, een veertig jaar geleden. Wat Timmermans zegt over die samenstelling, was - ten minste in den tijd, waarover hij spreekt, - volle waarheid:

'Geen leger ter wereld,' zegt hij (bl. 12), 'hoe uitstekend ook samengesteld, hoe hoog ook in waarde geschat, of daarin zullen zich onzuivere bestanddeelen bevinden, die in den goeden gang van het geheel stoornis kunnen brengen; daarom is het noodzakelijk, dat de orde door toepassing van strenge straffen en ernstige wetten gehandhaafd blijft, opdat een gewenschte samenhang niet verloren ga.'

Een nationaal leger - zegt hij elders - is altijd het verkieslijkste; dat behoeft geen betoog; maar het Nederlandsch-Indische leger is:

'in de verste verte niet nationaal en wordt geheel gevormd door vrijwilligers, van welke de Europeanen voor het meerendeel vreemdelingen zijn, en waaronder zich vele avonturiers bevinden, die hun land niet tot eer strekken. Onze Inlanders worden zoogenaamd geworven en komen uit eigen beweging in dienst, met een overlegging van een bewijs van goed gedrag; maar allen, die slechts een korten tijd in de gelederen zijn, weten te goed, wat zulks te beteekenen heeft: op weinige uitzonderingen na zijn het vagebonden, het schuim van de Inlandsche bevolking, die alleen door voortdurende en buitengewone gestrengheid in eenige jaren tijds tot flinke soldaten worden gevormd' (bl. 2-3).

Toen Timmermans bij het Indische leger zijne loopbaan begon, had men bij dat leger een groot aantal vreemde officieren; en onder die vreemden veel Franschen. Dat was toen niet te verwonderen.

De groote oorlogen van Napoleon waren in 1815 met Waterloo geëindigd; maar de oude krijgsgeest der Napoleontische legers bleef nog lange jaren levendig in Frankrijk. De Fransche officier bleef nog lang indachtig aan den krijgsroem, die het driekleurig vaandel was ten deel gevallen onder de leiding van den grooten Keizer; en de vergelijking met den toestand tijdens de restauratie der Bourbons was in hooge mate grievend: in vroegere jaren was men als overwinnaar menige hoofdstad van Europa binnengetrokken; in 1815 had men de vernedering verduurd van de bondgenooten hunne wapenschouwingen binnen Parijs te zien houden, terwijl Napoleon's heldenscharen, naar het binnenste van Frankrijk verwezen, van de aanhangers der Bourbons den scheldnaam ontvingen van *les brigands de la Loire.*

Was het wonder, dat ongenoegen en wrok de harten vervulden der oude soldaten; dat samenzweringen en militaire opstanden, in de eerste jaren na Napoleon's val, in Frankrijk niet zeldzaam waren; dat een aantal officieren, vrijwillig of gedwongen, toen Frankrijk verlieten en in den vreemde hun fortuin zochten: die, naar Turkije; die, naar Egypte, waar Mehemed-Ali en zijn zoon Ibrahim toen hun leger wilden oefenen in de Europeesche krijgskunst; die, naar het verre Oosten, naar Hindostan, waar Runjeet-Singh toen een machtig rijk wilde stichten; die, naar Java en onze Oostersche eilanden, waar bijna nooit de oorlog ophoudt.

Béranger in zijn *Cinq-mai* (5 Mei 1821, Napoleon's sterfdag) legt een oud-soldaat van het Keizerlijke leger den uitroep in den mond:

> 'Il est donc mort - o Gloire, quel veuvage!'

als hij op Sint-Helena de zwarte vlag ziet wapperen. Béranger geeft geheel en al de werkelijkheid terug, als hij dien krijgsman van zichzelf laat zeggen:

‘Humble débris d'un héroïque empire,
j'avais dans l'Inde exilé mes regrets.’

Want Indië is, in dien tijd, de toevlucht geweest van menig Fransch aanhanger der Napoleontische heerschappij, als hij hier in Europa geen werkkring meer vond voor zijn militairen geest. In Brugge waren er in mijne kindsheid reeders, die schepen op de Oost lieten varen, - de heeren Sinave en anderen -; op een dier schepen - de *Selima* - was in 1820, of iets vroeger, een detachement kolonialen ingescheept, waaronder zich een aantal Franschen bevonden; naar men zeide, waren daaronder Generaals en Hoofdofficieren, die toen als soldaat naar Indië vertrokken. Dat zulke bestanddeelen zeer gunstig werkten op de samenstelling van ons Indisch leger; dat zij bij dat leger goed werden ontvangen, bevordering maakten, tot den officiersrang opklommen; dat het Indische bestuur zeer verstandig handelde met partij te trekken van den krijgsgeest en de krijgsondervinding van die mannen, die, grootendeels alleen om staatkundige redenen, hun vaderland hadden verlaten: dat is onbetwistbaar.

Nog eene andere reden maakte, dat men de aanwinst van die vreemdelingen op prijs stelde. Er was toen, onder de Nederlandsche officieren, weinig lust, om den Indischen krijgsdienst in te treden; weinigen deden dat geheel vrijwillig; bij velen was het om financieele redenen of om lichtzinnige handelingen; en het was niets ongewoons, om een bevelhebber te hooren zeggen tegen een officier, over wiens gedrag hij ontevreden was: ‘Mijnheer, wanneer dat niet beter gaat, dan zal ik u voordragen voor het Indische leger.’ Tegenwoordig is het juist het omgekeerde: een berispelijk gedrag is thans eene reden, om *niet* naar Indië te mogen gaan; tegenwoordig heeft men het aan het rechte eind.

Na verloop van tijd is in die samenstelling van het officierskorps van ons Indisch leger eene geheele verandering gekomen, eene verbetering: het nationale element is bij dat officierskorps van jaar tot jaar sterker geworden; het vreemde bestanddeel is van jaar tot jaar verminderd en nu nagenoeg geheel verdwenen. Maar in den tijd, toen Timmermans bij ons Indisch leger kwam, telde men onder de officieren van dat leger nog veel vreemdelingen. Op Sumatra's Westkust, te Padang, waar Timmermans eenigen tijd deel uitmaakte van het 6de bataljon, vond hij daar onder de zes Kapiteins slechts twee Hollanders; de andere vier waren vreemdelingen: één Franschman en drie Duitschers. Timmermans kwam bij de compagnie van den Franschman, Kapitein De Torbal; hij roemt hem als een door en door goed en aangenaam mensch, die veel gezien en gelezen had; een man van beschaving en algemeene kennis, altijd opgeruimd en in hooge mate de begaafdheid bezittende, om sympathie en achting op te wekken.

De Torbal - werd verteld - had zijn naam moeten omkeeren

en was eigenlijk een Baron De Labrot; hij was in 1832 uit Frankrijk moeten vluchten, tijdens den opstand der Carlisten in de Vendée, toen daar de moedige, maar zwakke Hertogin van Berry als eene andere Jeanne d'Arc optrad, maar die rol niet ten einde wist vol te houden: door een verrader overgeleverd aan de agenten van Koning Lodewijk Filips, bracht zij, in de gevangenis van het kasteel te Blaye, een kind ter wereld, waarvan toen een Italiaansch edelman, Graaf Lucchesi-Palli, de vader werd genoemd. Bij dien kortstondigen opstand in het Westen van Frankrijk is het meest merkwaardige wapenfeit geweest de heldhaftige verdediging van het kasteel La Pénissière de la Cour door een handvol Carlisten - een twintig à dertig - tegen eene sterke macht van geregelde Fransche troepen; De Labrot - of Torbal - moet tot die verdedigers hebben behoord. Dat alles werd te Padang verteld; Timmermans is echter voorzichtig genoeg, om zich niet verantwoordelijk te stellen voor de waarheid; hij zegt zelfs, dat De Torbal nooit over zijn vroegeren levensloop met hem heeft gesproken.

Toen Timmermans bij ons Indisch leger optrad, waren bij dat leger nog maar weinig officieren, afkomstig van de Militaire Academie; bij dat Bataljon te Padang was hij de eenige; dat mocht aanvankelijk hem eenige moeielijkheid veroorzaken, van een ernstigen aard was die echter niet en hield zeer spoedig op; ook dank zij zijne verstandige bedaardheid.

(Bl. 24-25.) ‘Met mijn Infanterie-kameraden kon ik het weldra zeer goed schikken; in het begin hoorde ik wel eens bij het voorbijgaan: “Kijk me dien Professor!.... Wat pedant Heer!.... Akademische blufzak!....” en andere gelijkluidende uitdrukkingen; maar als het mij begon te vervelen, ging ik doodkalm op den man af en vroeg hem ernstig, of er ook iets van zijn dienst was?.... Het duurde dan ook niet lang, of de heeren lieten mij geheel met rust; te meer, daar zij ook hadden opgemerkt, dat ik in de minste kleinigheden van den praktischen dienst zelfs niet voor onderofficieren behoefde onder te doen.’

Sedert 1849 tot op heden heeft ons Indisch leger een groot aantal officieren van de Bredasche Academie ontvangen; en iedereen kent de namen van hen, die bij dat leger, ook in de hoogste rangen, geschitterd hebben als moedige en talentvolle aanvoerders; de namen van de dapperen, die daar op het slagveld den heldendood vonden.

Vele officieren van ons Indisch leger ook hebben in het moederland eenigen tijd in krijgsdienst doorgebracht, hetzij bij een der korpsen van het leger, hetzij bij eene krijgsschool. Dat alles - en misschien nog andere omstandigheden - heeft teweeggebracht, dat het Officierskorps van ons Indisch leger thans geheel anders is, dan het was - niet slechts in den beginne, toen wij Java van de Engelschen terugkregen - maar ook, dan het was in 1849; - zonder die vroegere tijden te na te komen, mag men toch zeggen, dat ons Officierskorps in Indië thans veel hooger staat dan weleer. Het Indische leger staat

ook veel nauwer in verband met het leger in het moederland; iets zeer goeds; en zeer wenschelijk is het, dat eene nauwe vereeniging niet langer worde belemmerd door eene te groote gehechtheid aan verouderde begrippen.

Niet te verwonderen is het dus, dat het Officierskorps bij ons Indisch leger thans geheel nationaal is, en zoo men nog vreemdelingen daarbij vindt, dat toch zeldzame uitzonderingen zijn.

Onder de soldaten - juister gezegd: onder hen, die beneden den rang van officier staan, - heeft ons Indisch leger nog vele vreemdelingen; 't is waar, minder dan voor eenige jaren, toen de werving voor dat leger in het buitenland bijna openlijk plaats had, ten minste oogluikend werd toegelaten. De smet, die vroeger op Duitschland kleefde, dat het zijne zonen voor geld verkocht, om de wapens te voeren voor vreemde mogendheden, die smet is in de dagen van Bismarck geheel uitgewischt. Toch komen nog van tijd tot tijd vandaar vrijwilligers voor Indië; officieren, die om de eene of andere reden het Duitsche leger moeten verlaten; jongelieden van goeden huize, die hun fortuin hebben verspeeld en dan door hunne ouders of voogden naar Harderwijk worden gebracht; die stad is bij vele voorname familiën in Duitschland nog beter bekend dan bij ons.

Maar wat zich uit den vreemde bij ons aanbiedt voor den Indischen krijgsdienst, is thans verre van voldoende voor de behoeften van ons Indisch leger; en dien toevoer van vreemdelingen nog te vergrooten, is in geenen deele wenschelijk, zelfs als dat mogelijk was. Wij moeten dus ons heil zoeken bij onze landgenooten; daaruit moeten wij de vrijwilligers trekken voor Indië; en indien wij dat *niet* doen, dan is dat de schuld van onze kleingeestigheid, van ons onverstand. Wij beschuldigen met die woorden juist niet *de regeering;* wij beschuldigen *het geheele volk.*

Wij zullen volstrekt niet zeggen, dat wij geene vaderlandsliefde hebben; die hebben wij wèl; de Hollander houdt van zijn vaderland, van zijn onafhankelijk volksbestaan, van zijne vrijheid; hij houdt daarvan; dat te ontkennen, zou strijden met de waarheid. Maar onze vaderlandsliefde is van een bijzonderen aard: zij deinst soms niet terug voor geldelijke opofferingen, maar zij heeft een afkeer van persoonlijke inspanningen, van ontberingen, van de harde en onaangename vermoeienissen, die het krijgsleven met zich voert. Wij willen alles doen, om in het behoud te blijven van ons roemrijk Oranjehuis, van ons zelfstandig volksbestaan; maar liefst willen wij dat doen met de minste moeite; wij hechten te veel aan een rustig, gemakkelijk, weelderig leven; en dat alles kan moeilijk samengaan; rust en gemak ontzenuwen en een volk moet kracht hebben, wil het blijven bestaan; de weelde, die ons te veel doet hechten aan wereldsche genietingen, verdooft, wat er groot en edel in den mensch moet zijn; zie op onze voorouders in de zeventiende eeuw: die zijn groot geworden door lijden en strijden, niet door stilzitten.

Onze vaderlandsliefde moet zich niet uiten in groote woorden, bij redevoeringen en feestmaaltijden: bewijs door daden, dat gij uw vaderland wilt verdedigen en Indië behouden; voer den persoonlijken dienstplicht in; zie af van de plaatsvervanging.

Het zou zeker geene goede handeling zijn, om de militie van ons leger naar Indië te zenden; die militie bestaat uit te jeugdige mannen, die, als men ze zonder hunne toestemming jarenlang in vreemde gewesten vèr van hun vaderland doet verblijven, daar naar geest en lichaam zullen verkwijnen en nutteloos te niet gaan; ons krijgswezen in Indië zou, door zulk een maatregel, niet winnen in krachten. Maar wèl zou het Indische krijgswezen in krachten winnen, - *veel* winnen - als men de duizenden plaatsvervangers, die thans in het moederland tot het leger behooren, naar Indië overbracht; die plaatsvervangers zijn mannen van meer gevorderden leeftijd, van sterker lichaamsbouw en waarvan men zeer spoedig goede soldaten kan maken, want ten onrechte heeft men hen soms veel te ongunstig afgeschilderd.

Wie wordt plaatsvervanger bij ons leger? Iemand, die geld wil verdienen; hij heeft het noodig, om te leven; daarin is niets te berispen of te laken; integendeel, het is vaak door eene zeer lofwaardige drijfveer, dat hij ertoe gebracht wordt, om voor een ander den militiedienst te verrichten.

Maar waarom, in stede van plaatsvervanger te worden, biedt zoo iemand zich niet aan voor den Indischen krijgsdienst, thans, nu de handgelden daarvoor zoo zijn verhoogd? Waarom? Omdat het een vrij algemeene karaktertrek van den mensch is, - al is het niet de loffelijkste - om het meeste geld te willen verdienen voor de minste moeite; het is oneindig gemakkelijker, om in Nederland een korten tijd den rustigen militiedienst te verrichten, dan in Indië gedurende jaren zich bloot te stellen aan oorlogsgevaren, vermoeienissen en ziekten; en wat aangaat de verhooging van het Indische handgeld, die maatregel baat luttel; hij dient alleen, om de handelaars in remplaçanten te dwingen, om ook dezen met eene grootere geldsom te betalen; het Indische krijgswezen zal daar niets bij winnen. Maar het is zeer duidelijk, dat als gij de plaatsvervanging afschaft, een aantal mannen, die anders hier te lande plaatsvervanger zouden worden, zich voor den Indischen krijgsdienst zullen aanmelden.

Geen twijfel, dat iedereen dit ook zóó inziet; maar men is te flauw en te traag, om zich de opoffering te getroosten, die de persoonlijke dienstplicht met zich medebrengt; waarom niet, met vrijen wil, overgegaan tot die opoffering? Wacht men soms met de invoering van den persoonlijken dienstplicht, totdat een vreemd veroveraar ons gebiedend toeroept: *gij zult?*

Het krijgsleven in Indië heeft moeielijkheden, ontberingen, gevaren, bezwaren van allerlei aard; maar toch, het heeft zijne aanlokkelijke zijden, vooral voor jeugdige officieren: het is nieuw, het verschaft afwisselingen, het gewent aan zelfstandig handelen, aan het beramen van maatregelen, die men in geene boeken of voorschriften vindt, maar uit zijn eigen brein moet halen; het is een leven van avonturen en gevaren, geheel afwijkende van het eentonig garnizoensleven in vredestijd. In Indië is de officier altijd in oorlogsgevaar; hij beantwoordt dus aan de bestemming van den krijgsman; zooals de officier van de Marine, die de zee bouwt, aan de bestemming van den zeeman beantwoordt.

Bij het bespreken van Timmermans' eerste krijgsverrichtingen - waartoe wij thans overgaan - zal de waarheid van het hier bovenstaande uitkomen. Ziehier, wat de schrijver over die krijgsverrichtingen onder anderen zegt, na van de lessen van De Mellet te hebben gewaagd:

(Bl. 6-7.) ‘Aldus goed op de hoogte van mijn verplichtingen gebracht, vertrokken wij tegen het einde van 1849, met het linker half 1ste Bataillon, onder de bevelen van den Majoor Hemmes, op expeditie naar Palembang. Als jong Officier kon ik het waarlijk niet beter treffen dan zoo spoedig te velde te trekken, vergezeld van mijn raadsman; omstandigheden brachten evenwel mede, dat onze wegen zich weldra zouden scheiden, maar de ontvangen lessen bleven mij bij en kwamen mij, hij een zelfstandig optreden, uitmuntend te pas.

In een vroolijke stemming vertrokken, kwamen wij na een vierdaagsche reis ter hoofdplaats aan, alwaar de kameraden ons recht hartelijk ontvingen en onder dak brachten. Veertien dagen verbleven wij hier in afwachting van nadere tijdingen uit de Bovenlanden, scheepten ons toen in en bereikten na twintig dagen roeiens Batoe-Radja-Ogan, eene vrij aanzienlijke inlandsche vestiging, beschermd door een gepalissadeerd fort, met een bezetting van een Officier en zestig manschappen. Daarin bevond zich ook de woning van den Controleur 1ste klasse, Van den Bossche, en een kazerne voor vier en twintig Pradjoerits. Van deze plaats uit zou de colonne naar het vijandelijk terrein vertrekken.

Onderweg ziek geworden, was de dokter Lefèbre van oordeel, dat ik niet meê kon marcheeren, en nam ik, op last van den Majoor Hemmes, van den 1sten Luitenant, Van Oldenburg, het bevel over Batoe-Radja-Ogan in handen. Verdrietig gestemd zag ik mijne kompagnie vertrekken; mijn vriend De Mellet troostte mij met het vooruitzicht, dat de expeditie nog lang genoeg zou duren om weêr bij elkander te komen; bovendien beschouwde hij het als eene onderscheiding, dat mij zulk een gewichtige post werd toevertrouwd.’

De bezetting, waarover Timmermans te Batoe-Radja-Ogan had te beschikken, bestond uit ‘1 Europeesch sergeant, 2 Europeesche korporaals, 2 Inlandsche sergeanten, 4 korporaals, 1 tamboer en 50 Madureesche soldaten, allen oudgedienden en in den oorlog beproefde mannen’ (bl. 7). In tijden van gevaar kon hierbij nog gevoegd worden

een kleine troep Pradjoerits, bestaande uit 1 sergeant, 2 korporaals en 24 man; over die politiemacht mocht eigenlijk alleen het Burgerlijke Bestuur in het fort beschikken; maar het hoofd van dat Bestuur, Walland, een ambtenaar bij het Residentie-Bureau, was ‘een jongmensch van degelijke bekwaamheden, de noodige wilskracht bezittende, om zijn moeielijke betrekking naar behooren te vervullen’ (bl. 7). Timmermans kon het met Walland zeer goed vinden en ontving van dezen zeer nuttige inlichtingen aangaande den geest der bevolking en andere wetenswaardige zaken; de goede verstandhouding tusschen het Burgerlijk en het Militair Bestuur is overal wenschelijk en heilzaam, maar vooral in Indië. De afdeeling Pradjoerits had wel niet de oefening en deugdelijkheid van het detachement van Timmermans; maar men kon toch goed op haar vertrouwen; ‘want’ - zegt Timmermans (bl. 8) - ‘als uitvaagsel van de bevolking, bij hunne bondgenooten, de Palembangers, gehaat en gevreesd, stonden die lieden vijandig tegenover elkander’. Er was dus weinig reden, om beducht te zijn voor de veiligheid van het kleine fort, dat goed gepalissadeerd was, vier bruikbare tweeponders, Lilla's of draaibassen, op zijne Bastions had en voorzien was van genoegzamen voorraad munitie.

Maar buiten het fort stonden de zaken minder goed; Walland deelde aan Timmermans mede, dat de goedgezinde bevolking bestookt werd door gewapende benden en onze hulp daartegen inriep. Maar wat viel ertegen te doen? Het stellige voorschrift was gegeven, om binnen het fort te blijven en zich alleen tot de verdediging te bepalen. Walland en Timmermans kwamen overeen, om de machtiging te vragen tot afwijking van het voorschrift; de eerste aan den Resident Steinmetz; de tweede aan den Majoor Veenhuizen, onder wiens bevelen hij toen stond.

Het antwoord uit Palembang liet zich bijna eene maand wachten - de correspondentie ging toen niet bijster vlug - en dat antwoord was verre van bevredigend; Timmermans ontving ‘eene niet zuinige schrobbeering over zijn ondoordacht schrijven’ en was in den beginne wel wat geraakt ‘over dit ongezouten standje’; en Walland, die een ‘dergelijk douceurtje met dezelfde post had ontvangen’, was niet minder boos; ‘lang maalden wij er evenwel niet om en schoten in een hartelijken lach’ over de gevolgen van die ‘jeugdige onervarenheid’. ‘Maar intusschen waren de roovers, op een paar palen slechts van ons, leelijk aan het plunderen en branden; zoodat de bevolking naar Batoe-Radja-Ogan vluchtte’ (bl. 8).

Intusschen schijnt men te Palembang, bij nadere overweging, tot het inzicht te zijn gekomen, dat het nog zoo'n dwaas voorstel niet was, om de Hollandsche krijgsmacht ook buiten het fort te doen optreden; ten minste, weinig dagen na het ontvangen van die ‘schrobbeering, standje of douceurtje’, kreeg Timmerman bevel, om met zijn detachement op te rukken naar eene nieuwe standplaats: Moeara-Doea-Komering.

De Pradjoerits, eenigszins versterkt, bleven te Batoe-Radja; daar trad de Controleur Van den Bossche weer op als Civiel-Gezaghebber, terwijl Walland met het detachement van Timmermans medeging.

De marsch van Batoe-Radja vangt 's ochtends zeer vroeg aan en, na vijf palen te hebben afgelegd, stuit men 's ochtends om zeven uur op een vrij breeden, snelstroomenden tak van de Ogan, dien men met vlotten moet overgaan; die rivier-overtocht is de eerste toepassing der Pontonniers-wetenschap van Timmermans:

(Bl. 9-10.) '..... Dadelijk gaf ik last de noodige bamboe, welke hier overvloedig groeide, te kappen en Rottan uit het bosch te halen.

Walland, die bij den oever was blijven staan en met een kijker den overkant in oogenschouw nam, riep mij en wees mij op een paar huizen, welke, door het geboomte en het struikgewas, met het bloote oog nauwelijks zichtbaar waren. Met mijn Binocle kon ik die evenwel zeer goed onderscheiden en zag ik eenige met geweren gewapende mannen zich daarvoor bewegen. Zonder twijfel maakten deze een gedeelte uit van de benden, die de omstreken van Batoe-Radja-Ogan zoolang onveilig hadden gemaakt. Ons gevoelen werd nog bevestigd door het zien van afgebrande woningen en door het vuur verzengde boomen. Op den vijand eenige schoten te doen, zou nutteloos geweest zijn, aangezien de afstand, naar gissing, ruim vierhonderd passen bedroeg; daarom viel er niets anders te doen, dan de vlotten zoo spoedig mogelijk in gereedheid te brengen en te trachten de roovers op den anderen oever te vervolgen. Maar het geweld, veroorzaakt bij het kappen van de bamboezen, maakte den vijand opmerkzaam, en toen het eerste vlot, voor de overvaart bestemd, te water werd gelaten, deden zij in het wilde een paar schoten en sloegen op de vlucht.

Omstreeks ten negen uur had de overtocht plaats, op drie vlotten. Sergeant Wüster bevond zich reeds aan den overkant met twee korporaals en zestien soldaten, die onmiddellijk in verspreide orde waren gesteld. Walland en mijn persoon met den hoofdtroep volgden zoo spoedig mogelijk, terwijl de overige manschappen met de koelies, vivres en reserve-munitie achter ons aankwamen. Van de bende was geen sterveling meer te zien; evenwel waren wij, voor alle zekerheid, toch verplicht den omtrek te doorkruisen, hetgeen tot den middag aanhield, maar volstrekt geen uitkomsten opleverde. Nu werd het tijd voor het eten van onze mannen te zorgen en hun een welverdiende rust te gunnen. 's Namiddags werden voor den nacht de veiligheidsposten uitgezet, en hiermede werd de eerste dagmarsch besloten.'

Na een vierdaagschen marsch door prachtige wildernissen, door uitgestrekte alang-alangvelden en door bamboe-bosschen bereikt het detachement Batoe-Radja-Komering, eene schoone, sterkbevolkte Doeson, waar vernacht wordt; men had - behalve bij dien overtocht van de Ogan - geene ontmoeting met den vijand gehad.

Den volgenden ochtend vroeg verlaat men de Doeson en bereikt in

den voormiddag Moeara-Doea, waar het nieuwe fort moest komen; men werd daarbij vergezeld door Pangerang Merta, een door onze regeering nieuw benoemd districtshoofd, die een dertigtal volgers bij zich had. De expeditionnaire colonne van den Majoor Hemmes had, nog niet lang geleden, Moeara-Doea verlaten, om het binnenland verder in te trekken. Bij die gelegenheid maakt Timmermans eene gegronde aanmerking over het verkeerde, dat erin is gelegen, om onnoodige verwoestingen aan te richten in de landstreek, waar men oorlog voert:

(Bl. 10-11.) 'Hoewel het terrein, waarop wij ons thans bevonden, schilderachtig mocht genoemd worden en overal een weelderige natuur zich aan het oog voordeed, werd het hart pijnlijk getroffen door het zien van de treurige gevolgen van den oorlog; naar welke zijde ook de blikken werden gewend, overal vernieling, afgebrande huizen, omgekapte vruchtboomen. Eene doodsche stilte omringde ons en maakte de stemming verdrietig. Van het voorheen zoo bloeiende Moeara-Doea bleef niets anders over dan twee bijna ongeschonden houten huizen, welke waarschijnlijk het hoofdkwartier tot verblijf hadden gestrekt. Het eene werd nu door den Pangerang en zijne volgelingen, het andere door Walland en mijn persoon betrokken; voor de manschappen en de koelies werden voorloopig bivak-hutten opgeslagen en in den grond de noodige kookgaten gemaakt. Al dit onaangename en ongeriefelijke, waardoor rust, veiligheid en onmiddellijke verdedigingskracht sterk leden, had vermeden kunnen worden, indien de colonne niet zoo onverstandig had huisgehouden; te meer, daar Moeara-Doea tot hoofdvestiging bestemd was. Branden en vernielen kunnen in den strijd wel eens noodzakelijk zijn, maar meesttijds dan toch zijn deze handelingen, in vele opzichten, ten ernstigste af te keuren.'

De eerste maand heeft het detachement te Moeara-Doea het juist niet bijzonder aangenaam; voortdurende waakzaamheid, druk werk aan het bouwen van het fort, dus afmatting van bezetting en koelies - dat alles is niet te vermijden - maar, als belooning daarvoor verkrijgt men dan ook een fort - of benting - in verdedigbaren toestand en waar men veilig is. Maar nu doet zich een ander bezwaar op: de vijand legt het toe op eene uithongering van de bezetting, door met gewapende benden het fort zoo goed als in te sluiten en van alle gemeenschap te versteken, niet alleen met de expeditionnaire colonne in het binnenland, maar ook met de hoofdstad Palembang:

(Bl. 11-12.) '..... Geene kans ziende de benting met goed succès aan te vallen of te overrompelen, onthaalde de vijand ons op deze aardigheid.

Wel is waar moet men, in Indië te velde zijnde, op alles zijn voorbereid, doch het was niet te voorzien, dat wij zoo eensklaps geïsoleerd zouden worden. Dergelijke onverhoedsche, niet te voorziene gebeurtenissen doen zich dan ook zeer zelden voor. Gelukkig, dat Walland, toen wij ons te Batoe-Radja-Komering bevonden, den gelukkigen inval

had de bevolking te gelasten, eenige praauwen, met rijst, gezouten visschen, Dêngdèng van hertenvleesch geladen, naar Moeara-Doea te voeren; natuurlijk tegen betaling, zoodat het ons niet aan voedsel ontbrak.

Alle toevoer afgesneden zijnde, genoten wij, drie weken na onze aankomst, het voorrecht, slechts den vermelden soberen kost op onze tafel te zien; zelfs de zoo onontbeerlijke Spaansche peper, ook zout, werd gemist; als drank, niets dan helder water uit de rivier; wijn, bier, jenever, in één woord geen drop versterkend vocht was meer in ons bezit; daarbij geen tabak, noch sigaren; geen spel hoegenaamd, dat eenige afleiding schonk; geen boek zelfs, letterlijk niets, om eene doodelijke verveling het hoofd te bieden. De toestand, waarin de minderen verkeerden, kon natuurlijk niet beter zijn, maar slechter toch ook niet.'

Die onaangename toestand werkte, zooals niet te verwonderen is, ongunstig op de stemming der bezetting; dat ging zóóver, dat een begin van opstand alleen door het krachtig optreden van Timmermans werd onderdrukt:

(Bl. 12-15.) 'Onder mijne manschappen bevond zich zekere Djahidin, een flink soldaat, die vroeger, ten gevolge van knoeierijen en dobbelen met minderen, van den sergeantsgraad werd teruggesteld; reeds te Batoe-Radja-Ogan had ik opgemerkt, dat hij een slechten invloed op zijne kameraden uitoefende en het inlandsch kader hem vreesde; na een paar dientengevolge opgelegde straffen gaf mij zulks aanleiding den sergeant Wüster en twee Europeesche korporaals te gelasten, den gevaarlijken man in zijne handelingen streng na te gaan.

Uiterst onaangenaam was voorzeker de toestand, waarin wij reeds ruim twee maanden verkeerden; en deze kan wel oorzaak geweest zijn, dat zich bij het detachement een geringe geest van ontevredenheid openbaarde; maar allen zouden kalm gebleven zijn, indien Djahidin het vuurtje niet had aangestookt. Tijdig gewaarschuwd, begaf ik mij 's morgens naar de kazerne, om eene inspectie over de wapens te houden, en liet, zeer kalm, de scherpe patronen innemen, onder voorwending, dat ze in de tasschen door het breken onbruikbaar werden; den sergeant Wüster belastte ik met de opberging van het noodige aantal, terwijl de overige bij de reserve-munitie onder mijne berusting werden geplaatst.

Eenige dagen later verscheen, in den morgen tegen zeven uur, meergenoemd onderofficier bij mij, rapporteerende, dat de manschappen, met Djahidin aan het hoofd, weigerden op wacht te trekken. Op dit oogenblik nuttigden Walland en mijn persoon ons gewoon schraal ontbijt, bestaande uit gekookte roode rijst met een stukje gezouten visch; middag- en avondmaal bestond uit dezelfde overheerlijke gerechten; niet te vergeten een glas helder water, om dat lekkers door te spoelen.

Na order te hebben gegeven, het detachement ongewapend en het kader met geweer, de tasch van tien patronen voorzien, te doen aan-

treden, deed ik mijn sabel om, stak een geladen pistool in den zak en volgde bijna onmiddellijk; op een afstand van vijftig pas genaderd, zag ik voor de kazerne wel eenige verwarring en hoorde ik een brommend gemopper; maar, den Kommandant ziende aankomen, werden allen stil en traden gewillig aan. Voor het detachement staande, vroeg ik, of er iemand iets had te reclameeren.

Djahidin kwam brutaal-weg vooruit en zeide, behoorlijk in positie staande: “Ja, Kommandant, wij zijn allen ontevreden; om dienst te kunnen doen, moet de soldaat goed gevoed worden, en wij krijgen eten als kettinggangers; in geen twee maanden hebben we traktement gehad en moeten nog twee vernieuwingen ontvangen....” Dit alles was evenwel waar; maar ik gelastte den brutalen kerel kortweg, om naar zijn plaats te gaan, en bracht de manschappen streng onder het oog, dat wij te velde waren en de vijand, die den toevoer afgesneden had, elken dag zou komen opdagen; dat mijn toestand en die van den Civielen Gezaghebber niets gunstiger was dan de hunne; maar dat zij er op konden rekenen, dat ik mijn gezag met kracht zou blijven handhaven en het geringste verzet met onverbiddelijke gestrengheid zou straffen. Hierop liet ik het kader, met het front naar het detachement, naast mij aantreden en gaf den sergeant Wüster last de geweren te doen laden.

Den opstoker vroeg ik nu, of hij op wacht wilde trekken. Op een klinkend “trada” werd de bank van de wacht voor het front geplaatst; rottingen en spreijen waren reeds voorhanden.

Aan het detachement gaf ik te kennen, dat, hoewel niet in de tweede klasse zijnde, Djahidin met 25 rietslagen moest worden afgestraft, en gelastte den schuldige op de bank te werpen. Huivering bemerkende, zeide ik, dat degenen, die niet aan mijn bevel voldeden, zouden worden neergeschoten; het spannen der hanen maakte het noodige effekt, en weldra had Djahidin zijn welverdiende straf ondergaan; bij den twintigsten slag riep hij om genade, welke hem evenwel niet werd geschonken. Thans was de beurt aan Pa-Saleman, boezemvriend van Djahidin, die, hoewel rillende van angst, zich toch goed wilde houden en de bevolen dienst niet wenschte te verrichten; na echter eenige slagen te hebben ontvangen, vroeg hij om vergiffenis en zou op wacht trekken; de overigen zich gewillig betoonende, werd de bank met rottingen weer weggebracht. Vertoornd over het verzet, kon ik niet nalaten de lieden nog met een hartig woord toe te spreken; mijn pistool uit den zak nemende, gaf ik hun duidelijk te verstaan, dat, indien ik als Kommandant weer gedwongen werd persoonlijk de orde te handhaven, de eerste de beste raddraaier van mij een schot door het hoofd zou krijgen. Hiermede was gelukkig het onaangename voorval geëindigd, en ik begaf mij, geheel verlicht, naar huis....’

Een paar weken later komt er eenige verandering in den toestand, daar 's vijands gewapende benden hier en daar zijn weggetrokken en

er nu van Batoe-Radja-Komering een paar prauwen komen met ververschingen; dit geeft eene algemeene blijdschap onder de bezetting der benting:

(Bl. 15-16.) '..... Met wellust vielen de zoo geruimen tijd beproefde manschappen - en wij niet minder - op de te koop geboden ananassen, jonge klappers, pisang, ketan, siri enz., aan; maar vooral de overheerlijke tabak werd met aandoening aan de lippen gedrukt. O, die eerste rookwolkjes! ze gaven ons een gevoel, alsof we ook begonnen te zweven; in één woord, we verkeerden in onbeschrijfelijk gelukkigen toestand. Allen zongen en dansten om ons heen; zelfs Djahidin kwam glimlachend naar mij toe, met een deftig militair saluut, zeggende: "Wel, Kommandant, ik ben slecht geweest en kreeg mijn verdiende loon; maar ziet u, ik was gek en zal voortaan goed soldaat zijn; u zult mijn fout toch willen vergeven, niet waar?"

Dit vond ik flink van den kerel en gaf hem vergunning het een en ander op mijn rekening te koopen.

Toen de praauwen bijna leeg waren, brak *le quart d'heure de Rabelais aan!....* Alles bij elkaar gescharreld, was de Moeara-Doeasche gemeente zoowat dertig gulden rijk; en meer dan honderd moesten betaald worden. Na kort beraad kwam ik met Walland overeen, de manschappen *bons* af te geven voor de waarde van één gulden, die later, door tusschenkomst van het Districtshoofd, Pangerang Merta, tegen geld zouden worden ingewisseld; hierdoor waren wij voor het oogenblik gered. Met de prauwen, die tot het doen van inkoopen Palembang zouden trachten te bereiken, gaf ik een kort rapport van onzen toestand en van het gebeurde mede.'

Eindelijk, anderhalve maand later, wordt het detachement afgelost en komt terug te Palembang:

(Bl. 16-17.) 'Gedurende nog ruim anderhalve maand bleven wij geheel verlaten voortleven, toen wij 's morgens op het hoofdbastion aan de rivier gezeten, de schildwacht ons waarschuwde, dat hij uit de verte het geluid van een signaal-hoorn hoorde; dadelijk stonden wij op en waarlijk, de man had zich niet vergist. Onmiddellijk na deze verrassing was het detachement om ons verzameld, met ongeduld de oplossing afwachtende; weldra roeiden een tiental praauwen de laatste bocht van de rivier om. Aan onze, door vreugde glinsterende oogen deden de zoo lang verwachte krijgsmakkers zich voor, die onder een luid hoerah en het blazen van het *Wilhelmus* zoo snel mogelijk naderden. Onnoodig zal het zijn, hier eene beschrijving te geven van onze opgewonden blijdschap en te verklaren, hoe zoo op eens de politiemutsen in de lucht vlogen, gepaard aan een dolzinnig geschreeuw en het slaan op de trom. Na lang en pijnlijk wachten waren wij dan, eindelijk, uit een knellenden toestand gered.

Tot mijne verwondering had ik reeds met den kijker in den Kommandant van het nieuwe detachement mijn vriend den 2^{den} Luitenant

Backerus, die bij het rechter half 1ste Bataljon te Meester-Cornelis was achtergebleven, herkend. Bij den wal komende, sprong hij fluks uit de praauw en gaf mij een hartelijken handdruk met den uitroep: “Wel kerel, hoe heb je 't gemaakt? voordeelig zie je er niet uit, maar toch flink; je broers maken het goed; ik heb ze verleden maand, nog een dag vóór mijn vertrek, ontmoet. De oude lui maken het ook wèl; ze waren drommels ongerust over je, en dat kon voor den duivel niet anders, want we dachten, dat je gemold was, vent; maar gelukkig ben je nog springlevendig. Ik heb een bom brieven meêgebracht, goeie wijn, sigaren en een massa lekker spul; nu zullen we braaf smullen, hoor! en je arme kerels niet minder. Jongens, jongens, wat ben ik blij, dat ik je zoo terugzie.” Van mijne zijde was de hartelijkheid niet minder bij de wederontmoeting van een mijner beste kameraden; de waterlanders kwamen mij, onwillekeurig, in de oogen. Walland was intusschen een wit jasje gaan aantrekken en kwam met Pangerang Merta naar ons toe; de voorstelling duurde niet lang en toen zeide ik tot mijn goeden collega: “Kom, Back, nu een manillatje, dien kost hebben wij in geen drie maanden aan de lippen gehad.” Dampende als stoommachines stapten wij in een allervroolijkste stemming naar ons paleis en brachten den tijd vóór mijn vertrek op de aangenaamste wijze door. Gedurende anderhalven dag leefden wij in een ongekende *luxe*, hutspot uit blik op tafel, vergezeld van ham, ossentong, zuurkool, overheerlijke aardappelen, spruitjes, zelfs asperges; dat alles besproeid met een stevig glas wijn; een enkele dikbuik champagne werd niet vergeten; en na het dessert koffie met een glaasje cognac; alles *en grand seigneur*.

Hoe gaarne ik de post ook verliet, kan ik niet ontkennen, dat bij het afscheidnemen mijn gemoed vol schoot en de woorden mij in de keel bleven. Backerus lachte, met tranen in de oogen; en de brave Walland, aan wien ik zoo gehecht raakte en die voor mij een ware vriend werd, was gevoelig aangedaan. Nog een flinken, hartelijken handdruk, en wij scheidden als broeders. Na een achtdaagsche reis kwamen wij, goed en wel, ter hoofdplaats aan.’

Natuur en waarheid stempelen dit eenvoudig proza tot eene meesterlijke schets van den zonneschijn, die soms voorkomt in het leven van den Indischen officier; dagen van geluk, die veel kwade dagen vergoeden en die onbekend blijven aan hem, wiens eentonig leven in onafgebroken weelde en gemak verkwijnt.

Te Palembang houdt de Majoor Veenhuijzen eene monstering over het teruggekeerde detachement. Timmermans is niet geheel gerust, dat hij niet het ongenoegen van den Majoor zal ondervinden over het feit, strijdig met de voorschriften, van met rietslagen te hebben laten afstraffen manschappen, die nooit in de 2de klasse van discipline waren geweest; maar het loopt geheel anders af. Toen de monstering afgeloopen was,

vroeg Timmermans op last van den Majoor aan de manschappen, of zij gedurende hunne detacheering iets te reclameeren hadden:

(Bl. 20-21.) '..... Aan dezen last werd voldaan, en allen verklaarden tevreden te zijn geweest. Toen trad de Majoor een paar passen vooruit en vroeg, of de Kommandant altijd goed voor hun geweest was? Djahidin kwam voor het front, zeggende: "Ja Majoor; de luitenant heeft altijd getoond een vader voor ons te zijn; Mijnheer is een braaf mensch, en wij houden zeer veel van hem."

Mij naar den naam vragende van den man, die zoo flink het woord kon voeren, en vernemende, dat hij de soldaat was, die 25 rietslagen had ontvangen, keerde de Majoor zich tot den luitenant-adjudant, welke achter hem stond, haalde zijn zakdoek uit den zak, om zich schijnbaar het gezicht af te vegen; maar aan het schudden van het ligchaam bemerkte ik duidelijk genoeg, dat onze haas zijn lagchen niet kon houden. Mijnheer Smit "(de adjudant)" deed trouwens braaf mee, en duidelijk hoorde ik de woorden: "nu, die is goed.... heb je ooit van zijn leven!...."'

De Majoor Veenhuijzen betuigt daarop zijne tevredenheid aan het detachement en stelt het, als belooning, acht dagen vrij van dienst; het detachement rukt in met een hoera en met den kreet van 'leve de Majoor! leve de Commandant!'; en bij het heengaan krijgt Timmermans van den Majoor Veenhuijzen een vaderlijken tik op den schouder met de woorden: 'Zeer goed, jongmensch; ge hebt getoond een flink militair te zijn.'

Zooals de Majoor Veenhuijzen dachten toen de meeste bevelhebbers bij ons Indische leger; misschien allen: die bepalingen over de lijfstraffen namen zij niet zeer ernstig op; zij meenden, dat men daarbij eenige oogluiking moest gebruiken en de omstandigheden raadplegen; het misbruik moest te keer worden gegaan, maar niet het gebruik; bij de samenstelling van ons Indisch leger, wat de soldaten betreft, was het onmogelijk, om zonder rietslagen de krijgstucht te handhaven, vooral niet op plaatsen, waar geene quaestie kon zijn van provoost of arrestkamer. Was de meening van die bevelhebbers zoo geheel verkeerd? - Wij gelooven het niet; en wij zijn van oordeel, dat die meening wel eenig gewicht mag hebben, daar zij komt van mannen, wier eer en militaire naam afhankelijk zijn van de krijgstucht, die zij onder hunne soldaten weten te brengen. Diezelfde aanmerking geldt ook ten opzichte van de bedenkingen, die vele van onze Marine-officieren hebben ten aanzien van de afschaffing der lijfstraffen aan boord der oorlogsschepen.

Te Palembang ziet Timmermans voor het laatst zijn ouden wapenbroeder De Mellet, die, bij de hoofdmacht in de Binnenlanden gebleven, bij een gevecht was gewond en daarop naar het hospitaal te Palembang was vervoerd; de wonde genas, maar eene ziekte deed den braven krijgsman den dood vinden. Dadelijk na zijne komst te Palembang snelt Timmermans naar het hospitaal:

(Bl. 19.) ‘In de kamer van De Mellet trof ik den algemeen geachten dokter Schmidt aan, die, mij ziende binnenkomen, den vinger aan de lippen bragt en mij toefluisterde: “Slecht”. Dit woord was voldoende, om den toestand te doen begrijpen; zacht voor het bed tredende, boog ik mij over het bleeke, magere gelaat van mijn Mentor; de oogen openende, zweefde een flauwe glimlach hem om den mond, en als een zucht troffen deze woorden mijn gehoor: “*tiens..... ami..... moi*, *mal..... mal*”. Dokter Schmidt trok mij terug, zeggende: “Mijnheer Timmermans, het is beter, dat u weggaat; de man heeft veel rust noodig en mag volstrekt niet spreken; de hoop op herstel is gering, maar alles is mogelijk....” Deze ontmoeting met den braven krijgsmakker, wien ik als degelijk raadsman in mijne militaire vorming zooveel te danken had, zou de laatste wezen. Korten tijd na mijn op handen zijnde vertrek naar Lahat ontsliep De Mellet, diep betreurd door allen, die hem leerden kennen; en het Indische leger telde een dapper soldaat en flink officier minder in zijne gelederen.’

Niet lang blijft Timmermans te Lahat; de vijandelijkheden in het Palembangsche eindigen; het linker half 1ste Bataljon keert naar Meester-Cornelis terug - op één Kompagnie na, die naar Banka gaat, waar eenige oproerige bewegingen waren ontstaan. De officieren van het 1ste Bataljon doen, op het plein van de Kazerne te Meester-Cornelis, een eenvoudig monument verrijzen tot vereering van de nagedachtenis van hun braven wapenbroeder De Mellet.

Bij de uitvoering van een door den rechter gewezen doodvonnis is de militaire macht aanwezig, en wordt de veroordeelde door een executiepeloton naar de strafplaats gebracht; Timmermans zegt, dat hij, vóórdat hij Kapitein werd, vier keer ‘tot zulk een walgelijken dienst geroepen werd, die den officier met afschuw vervult’ (bl. 67); - houdt men hierbij in het oog, dat hij in 1849 op Java is gekomen en in 1858 kapitein is geworden, dan kan men daaruit eenigszins afleiden, dat toentertijd de uitvoering van doodvonnissen in Neerlandsch Indië juist niet tot de zeldzame uitzonderingen behoorde - twee van die doodstraffen beschrijft Timmermans in zijne geschriften; - wij zullen ons bij eene daarvan ophouden.

De schrijver waarschuwt zijne lezers, dat zij geenszins moeten denken, met een ‘verdicht of opgesmukt verhaal’ (bl. 92) te doen te hebben; plechtig verzekert hij, dat wat hij schrijft, voorvallen betreft, ‘die hij persoonlijk heeft bijgewoond en thans zoo getrouw mogelijk teruggeeft’ (bl. 93); - allen, die het voorrecht hebben, om persoonlijk bekend te zijn met Timmermans, zullen die verzekering overbodig vinden; hij is te eerlijk, om te liegen; trouwens, zijn verhaal draagt de onmiskenbare kenteekenen van *waarheid.* - De *juistheid* van de rechtskundige be-

schouwingen van Timmermans is bestreden geworden op geleerde, deugdelijke gronden; wij eerbiedigen die bestrijding; wij houden ons hier aan het verhaal van wat *gebeurd is*, niet aan wat *had moeten gebeuren.*

De soldaat Kromosmitto was een Javaan, van wien Timmermans de gunstigste getuigenis geeft, niet alleen wat zijn moed betreft, maar ook wat aangaat zijn 'krachtvol karakter' en zijn 'niet gering te schatten eergevoel' (bl. 79); maar volmaakt is ook een Javaansch soldaat niet, evenmin als ieder ander mensch. Bij den veldtocht van 1856 in de Lampongsche districten had Kromosmitto een wapenbroeder verloren, Tokromo, aan wien hij zeer gehecht was en wien hij in de laatste uren beloofd had, te zullen zorgen voor diens achterblijvende vrouw en kind. Op Java teruggekomen, meende Kromosmitto niet beter te kunnen doen, dan de weduwe van Tokromo te trouwen en haar en hare dochter in zijne woning op te nemen.

Een jaar lang ging het goed met dat huwelijk; maar toen kwam er eene kink in den kabel; toen was het: '*amour, tu perdis Troies*'; Kromosmitto werd verliefd op zijne stiefdochter en hare moeder trachtte tevergeefs den zinnelijken, hartstochtelijken Javaan in zijne misdadige liefde tegen te gaan. Bijwijlen scheen Kromosmitto tot inkeer te komen; hij stemde er zelfs in toe, om de stiefdochter uit te huwelijken aan een ander Javaansch soldaat van het Bataljon; en dat geschiedde; - met die huwelijken van onze inlandsche soldaten gaat het spoedig in zijn werk, zonder veel omslag; om het bezit is het te doen; en men behoeft hier niet te denken aan eene dwepende ideale liefde, aan Werther en Charlotte, aan Manfred en Astarte; niets daarvan. - Maar ook dat huwelijk van de stiefdochter kon het minnevuur bij Kromosmitto niet blusschen; en eens op een avond, toen hij haar zag liefkoozen door haar man, ontvlamde hij in zulk een razenden minnenijd, dat hij zijne kris greep en beiden wilde doorsteken; de man ontkwam en riep hulp; alleen de vrouw werd licht gewond; Kromosmitto, gegrepen en ten volle overtuigd van poging tot moord, werd van Singkawang (Borneo's Westkust), waar het feit gepleegd was, naar Batavia overgebragt, om daar voor een krijgsraad terechtgesteld te worden.

De krijgsraad had medelijden met den beschuldigde: hij was toch een braaf soldaat geweest, die veertien jaren krijgsdienst had gehad, bijna zonder straffen; vier veldtochten had hij meegemaakt, was daarbij eens gewond en tweemaal eervol vermeld; - daarbij had hij zijn slachtoffer maar eene lichte wonde toegebracht, die spoedig was genezen; en iedereen wist, dat in liefdeszaken de Javaan blindelings toegeeft aan zijne woeste driften. Dat alles zou eene Fransche jury - die niet op de wet let, maar alleen de uitspraak volgt van haar gevoel - bewogen hebben, den beschuldigde vrij te spreken; maar daarvan kon, en mocht, geene quaestie zijn bij een krijgsraad van Nederlandsche officieren: het feit van het plegen van eene poging tot moord was niet

weg te cijferen; het werd zelfs door den beschuldigde erkend; en de wet was daar, die de straf bepaalde. Van die wet mocht niet worden afgeweken; Kromosmitto werd dan ook veroordeeld; het vonnis luidde: vervallen van den militairen stand; een half uur te pronk onder de galg, en vijftien jaar dwangarbeid in den ketting.

Toen de Majoor, President van den krijgsraad, aan den beschuldigde dit vonnis kenbaar maakte, bracht dit Kromosmitto in de hevigste ontroering:

(Bl. 77-78.) 'Bij het vernemen van de onteerende straf, welke hij zoude ondergaan, was Kromosmitto verpletterd.... Als versteend stond hij daar, met vonkelende oogen om zich heen ziende; een vale tint overtoog het gelaat.... Op de vraag van den President, of hij zijn vonnis gehoord had, begon het ligchaam van den veroordeelde te beven, de handen balden zich tot vuisten, de betraande oogen glinsterden van woede, de tanden klemden zich krampachtig op elkander, en over de trillende lippen kwam het sissend antwoord: 'Ja wel, Majoor; maar ik ben liever dood, dan tot kettingganger verlaagd te worden;.... ik wil niet gedegradeerd worden en zal als eerlijk soldaat sterven.... Laat me door de kameraden doodschieten; dit is al wat ik verlang.'

Bij het uitspreken hief de ongelukkige fier het hoofd op en bleef in flinke militaire houding, de rechterhand aan de politiemuts, het antwoord wachten.

Aller oogen werden vochtig; een ieder was begaan met het harde lot, dat den armen soldaat te wachten stond; maar.... het vonnis was gewezen, en hieraan viel niets te veranderen.... Met saamgeklemde lippen schudde de brave Majoor verdrietig het hoofd, maar kon geen woord uitbrengen.... Kromosmitto begreep, dat het met zijne soldaten-eer gedaan was, en verliet met den Provoost-Geweldiger zonder opgewondenheid de zaal, na den krijgsraad nog deze woorden op kalmen toon te hebben toegevoegd: 'Degradeeren!.... dit gebeurt nooit.'

De Javaansche soldaat hield zijn woord; toen hij, bij de executie van het vonnis, voorbij den *hoofdofficier du Jour*, den Majoor Jalink, kwam, bracht Kromosmitto op militaire wijze de rechterhand aan de klep van de politiemuts, maar haalde tevens een ijzeren voorwerp van onder zijne jas en bracht daarmede den Majoor een geweldigen stoot toe op de borst, die dezen deed nedervallen. Maar het was alleen het geweld van den stoot, dat den val veroorzaakte; gewond was de Majoor niet; en bedaard zeide Kromosmitto tot de nabijzijnde officieren, die reeds de sabel hadden getrokken tot verdediging van den Majoor Jalink: 'Ach Heeren, maakt u niet ongerust; de Majoor heeft geen letsel bekomen; met dit stukje ijzer heb ik hem slechts aangeraakt; de stoot heeft, op zijn best, de jas een weinig gescheurd! Ik heb volstrekt niets tegen den Majoor; maar ik wil geen kettingganger worden, en daarom heb ik met vasten wil zware insubordinatie gepleegd. Laten ze mij nu maar doodschieten; dit heb ik ten volle verdiend' (bl. 79).

De executie van het vonnis kon nu geen voortgang hebben, daar op de gepleegde insubordinatie eene zwaardere straf is gesteld dan die van het uitgesproken vonnis. Kromosmitto werd opnieuw door een krijgsraad gevonnisd, die, natuurlijk, niet anders kon doen, dan eene doodstraf uitspreken. Men deed den Javaan echter de gunst, om niet aan de galg zijn leven te eindigen, maar doodgeschoten te worden door zijne wapenbroeders; hij verkreeg, wat hij wenschte.

De laatste levensdagen van den Javaan waren merkwaardig, zijn dood heldhaftig.

Timmermans, toen kortelings tot kapitein bevorderd, had in dit rechtsgeding als rechter gezeten en werd met nog een ander lid van den Krijgsraad door den President tot Commissaris benoemd, om tegenwoordig te zijn bij de uitvoering van de straf en daarna den Krijgsraad verslag te doen van den afloop:

(Bl. 80-85.) 'Twee etmalen vóór de voltrekking moet, ingevolge het bepaalde bij de rechtspleging, den veroordeelde het vonnis worden aangezegd door twee commissarissen, leden van den Krijgsraad aan te wijzen door den President, vergezeld van den Auditeur-Militair; zijnde deze Commissie verplicht, bij de voltrekking van het doodvonnis tegenwoordig te zijn, om daarna den krijgsraad te rapporteeren, dat de executie naar behooren heeft plaats gehad. Den 1sten Luitenant Schäfer en mij werd deze treurige taak opgedragen. Met den Auditeur, Mr. Blom, begaven wij ons op het voorgeschreven tijdstip in het krijgsraadslokaal en gaven den Provoost-Geweldiger den last, den veroordeelde voor ons te doen brengen.

Gedurende den loop van het laatste proces werd Kromosmitto steeds met geboeide handen voorgebracht, omdat men bevreesd was, dat hij in zijne opgewondenheid tot het plegen van gewelddadigheden zou overslaan. Nu het thans echter gold de mededeeling aan den man, dat hij binnen de tweemaal vier en twintig uren sterven moest, was ik van oordeel, dat hem dit vonnis zonder boeijen diende medegedeeld te worden, en gaf ik bevel aan den Provoost-Geweldiger de handboeijen los te maken. Nauwelijks was dit geschied, of Kromosmitto riep, mij salueerende, verheugd uit: 'Dank u, Kapitein; nu ben ik bereid alles te hooren, wat u mij te zeggen hebt; in de gevangenis is mij al verteld, dat ik door de kameraden zal worden doodgeschoten, en dit maakt mij gelukkig; u zult zien, dat ik mij goed zal houden.'

Niet weinig aangedaan, las onze brave Auditeur Mr. Blom - een man, die de algemeene achting bezat en ook verdiende, - het vonnis, met de daarop gevallene wijziging, voor; natuurlijk werd de inhoud den veroordeelde, in de Maleische taal, bekend gemaakt en hem toen door Commissarissen afgevraagd, of hij het een of ander wenschte.

Hij vroeg de vergunning, om een viertal zijner kameraden van zijne vroegere kompagnie - de 3de van het 11de bataillon - gedurende de twee laatste dagen van zijn leven bij zich te mogen hebben; ook ver-

langde hij een paar sigaren van ons. Luitenant Schäfer en ik gaven hem voorloopig hetgeen in onze kokers voorhanden was, en verlieten met den Auditeur de zaal, na den cipier van de gevangenis te hebben doen aanzeggen, de treurkamer in orde te laten brengen.

De treurkamer is het lokaaltje, waarin de ter dood veroordeelde, onder onmiddellijke bewaking van twee sergeanten, de laatste oogenblikken doorbrengt; het huisraad bestaat in een ijzeren krib met toebehooren, eenige stoelen, een tafel, een bank, het noodige waschgerij en een lamp; 's namiddags ten vijf ure was de luitenant Schäfer naar Kromosmitto gaan zien, en vond hem zeer opgeruimd met de gevraagde kameraden aan het kaartspelen, onder het genot van een kop koffij en een sigaar; hij had niets anders te verzoeken dan wat tabak en een paar kaarsen, aan welk verzoek voldaan werd.

Des anderen daags, 's morgens ten acht ure, begaf ik mij, op mijn beurt, naar de gevangenis; de sergeant van de wacht ging mij te gemoet en meldde, dat Kromosmitto met zijn gezelschap in de voorgalerij van de treurkamer zat; hetgeen natuurlijk niet mogt plaats hebben, hoewel de deur openstond; de sergeant had dit moeten beletten of verbieden, en ik maakte hem die opmerking: ‘Het is zoo, Kapitein’, antwoordde hij, ‘maar wat mot je tegen zoo'n drommelschen vent doen; een kwartiertje geleden ben ik bij hem geweest, om te zeggen, dat het niet mogt; toen hij me zag aankomen, stond hij op en salueerde me: “Ja sergeant” - zeide hij - “ik weet wel, dat ik binnen moet blijven; maar morgen om dezen tijd ben ik toch dood; dus, laat me een beetje vrijheid, sergeant; dat kan immers geen kwaad?” - ziet u, kapitein, den kerel ken ik van vroeger; een door en door net soldaat; toen hij mij dat zoo zei, kwamen de waterlanders voor den dag en maakte ik gaauw regtsomkeert; arme drommel!.... Gisteren heb ik in de kazerne gehoord, - en de manschappen van de wacht spreken er ook over - dat de 3de kompagnie van het 11de, en nog andere inlanders, van plan zijn bij de executie amok te maken; u zult dat ook zeker al weten, kapitein; want die Kromosmitto is zeer bemind en zoo'n opstootje zou gevaarlijk kunnen worden; daarom heb ik de patronen eens nagezien en zal mijn opvolger waarschuwen.’

Dat er een zeer ongegronde vrees bestond betreffende een te verwachten amok bij de voltrekking van het vonnis, was vrij algemeen bekend; maar voor mij had ik de bepaalde overtuiging, dat, van de zijde van de 3de kompagnie althans, niet de geringste oproerige beweging te verwachten was. Slechts korten tijd geleden was ik bij die kompagnie nog 1ste luitenant; grootendeels bestond zij uit oude soldaten, met een uitmuntenden geest bezield; hoe groot het medelijden met hun schuldigen kameraad ook moge geweest zijn, begrepen allen te goed, dat de straf, welke hij ondergaan zou, ten volle verdiend was; ook kwam er geen enkel woord over de lippen van Kromosmitto, dat eenigzins op de geringste afkeuringswaardige daad zinspeelde; tot het laatste

oogenblik bleef hij kalm en gelaten, immer den grootsten eerbied koesterende voor de rechtvaardige uitspraak zijner rechters en zich dankbaar betoonende voor de gunst, een eervollen dood te gemoet te mogen gaan.

In de treurkamer gekomen, stonden de aanwezigen op; Kromosmitto trad naar mij toe en vroeg, of de sergeant van de wacht van hem rapport had gemaakt, dat hij buiten had gezeten. Op het bevestigend antwoord verzocht hij mij den sergeant niet te straffen en zeide, dat tegen het verbod der inlandsche sergeanten, die hem bewaakten, hij den lust niet had kunnen weêrstaan, voor een half uurtje buiten de deur te gaan. Met de belofte, aan het gebeurde geen gevolg te zullen geven, reikte ik den ongelukkige de hand, welke hij krampachtig in de zijne sloot en die hij tevens aan de lippen bragt. 'Ach, kapitein', vervolgde hij, 'dat doet mij zoo goed, dat u zoo wel tegen mij zijt; u is toch altijd mijn oude luitenant uit de Lampongs gebleven; toen u binnentrad, spraken wij juist over die expeditie. Nu zult u toch niet dadelijk weggaan, kapitein, maar wel wat bij mij willen blijven, niet waar? Het doet mij zoo'n goed, als ik u zie; waarlijk, ik mag van geluk spreken, dat mijn luitenant morgen ochtend naast mij zal zijn!....' Nogmaals kuste hij mij de handen, wees op een stoel, waarop ik mij zette, terwijl de aanwezigen in eerbiedige houding bleven staan.

Na eenigen tijd over en weer te hebben gesproken betreffende verschillende voorvallen uit den veldtocht in de Lampongsche distrikten, rigtte Kromosmitto tot mij het woord: 'Wel kapitein, het zou toch maar goed geweest zijn, indien ik, in plaats van mijn braven kameraad Tokromo, daar gestorven was; dan had ik al dat verdriet niet gehad, dat ik door het aannemen van zijne vrouw en zijne dochter heb moeten ondervinden.... Ach, laten wij daarover verder maar niet spreken; ik ben gek geweest; het is gebeurd en mijn dood is nu nabij; ontgaan kan ik dien niet, maar gevoel ook volstrekt geen vrees. Toen van nacht de overigen in diepe rust lagen, sprak ik met sergeant Mitto over het sterven en wat dan verder met ons gebeurde.... De sergeant vertelde, dat de sergeant-majoor van de kompagnie hem gezegd had, dat alle brave, dappere soldaten dan in de Planeet (*Bintang*) Mars teregt kwamen; slechte militairen bleven voor goed dood. In die Planeet moet het leven overheerlijk zijn: geen verdriet, geen straffen meer; exercitiën, theorieën, corveën zijn daar onbekende zaken; alleen groote Parades; gamelang en tandak voor de inlanders, prachtige kantines voor de Europeanen, schoone vrouwen voor allen, en de kinderen worden dadelijk bij de geboorte naar de aarde gedetacheerd, om later bij goed gedrag hetzelfde te genieten; natuurlijk heerlijk eten en drinken in overvloed, zonder iets te betalen, want geld was daar niet te zien.... Hoe denkt de kapitein er over?'

Met moeite een uitbarsting van lachlust bedwingende, dacht ik in mij zelven: Jongens! die sergeant-majoor H. is toch een uitstekende

grappenmaker, om de lui zoo iets wijs te maken. Maar, welbeschouwd, vond ik het toch niet kwaad, dat hij den inlandschen soldaat zulk een theorie verkondigde, welke nu in het belang van den veroordeelde werkelijk goed te pas kwam. ‘Ja, wat zal ik jelui ervan zeggen’, - was het antwoord -; ‘wel mogelijk, dat de sergeant-majoor gelijk heeft; waarom zou er voor de brave militairen geen afzonderlijke hemel bestaan?’

‘Hooren jelui het? De kapitein denkt er ook zoo over; en dan zal het wel waar zijn,’ riep Kromosmitto vroolijk uit.

Na eenige minuten toevens stond ik op, om mij te verwijderen, en vroeg hem, of hij nog iets te verzoeken had?

‘Als het mag, kapitein, zou ik morgen ochtend wel de kleine tenue in het wit willen aandoen; als u mij dan een witte broek en een hemd wilt geven, dan ben ik met alles gereed; de sergeant-majoor heeft mij, op verzoek, een greinen jas en een buiten-model politiemuts gezonden; de luitenant Schäfer zal wel een losse das voor mij over hebben?’

Op dat koele verzoek was het, alsof mij een emmer ijskoud water over het hoofd gegoten werd; - na hierin te hebben toegestemd, begaf ik mij niet weinig ontroerd naar mijn woning, al waar luitenant Schäfer op mij wachtte.’

Het is zeer goed mogelijk, dat een beschaafd, geleerd Europeaan medelijdend glimlacht over dien aparten soldaten-hemel in de Planeet Mars en dat hij uit de hoogte nederziet op dien onnoozelen Javaanschen soldaat, die zich zulk eene dwaze voorstelling maakt van het toekomstig leven; - kan die beschaafde, geleerde Europeaan eene betere voorstelling geven? Is, wat Kromosmitto hoopte, dan toch niet oneindig verstandiger dan de onzinnige leer van de Nirvana, het verdwijnen van den mensch in het niet? - Neem ook in aanmerking, dat Kromosmitto een Javaan was, een Javaan uit de laagste standen des volks, en dat de Javaansche Bovennatuurkunde - indien men hier dit woord mag gebruiken - besmet is met de meest gedrochtelijke, de meest walgelijke voorstellingen. Lees, wat daarover voorkomt in het groote, classieke werk van Veth over Java; - het beste, wat daarover is uitgekomen; een volledig en meesterlijk werk; - misschien *te* volledig.

Van dat amok bij de executie is niet de minste zweem op te merken geweest; - zooals wij zullen zien uit het verhaal van de terdoodbrenging, dat hier - met eene enkele bekorting - wordt overgenomen uit het boek van Timmermans:

(Bl. 85-92.) ‘Den volgenden morgen ten zes ure begaven wij ons naar de gevangenis, om den veroordeelde in de voltrekking van zijn vonnis bij te staan; het was schoon, frisch weer; de regen, welke in den nacht was gevallen, had al het stoffige doen verdwijnen. Evenwel waren wij alles behalve aangenaam gestemd; - vooral luitenant Schäfer niet, die heden voor het eerst, liefst als Commissaris, de voltrekking van een doodvonnis zou bijwonen. Hoewel ik reeds bij vijf executies

was tegenwoordig geweest en in een minderen rang zelfs twee maal het zoogenaamde galgen-peloton had gekommandeerd, gevoelde ik mij nu echter niets op mijn gemak. Het gold hier dan ook het doodschieten van een werkelijk goed soldaat, die, door hartstocht verblind, zich aan poging tot moord had schuldig gemaakt, maar, door eergevoel gedreven, voorbedachtelijk feitelijke insubordinatie pleegde, om het ondergaan van een onteerende straf te ontkomen; - bovendien had de man onder mij gediend.

Op dit oogenblik hoorden wij den tred van het executie-peloton, bestaande uit vier en twintig Europeanen, onder het bevel van den 1sten Luitenant der Infanterie Scheltens, dat het binnenpleintje kwam opmarcheeren. Het kommando halt klonk zacht en de geweren werden zonder geweld afgezet.

Zeer kalm stond Kromosmitto op, zeggende: ‘Kapitein, daar zijn de kameraden, die mij zullen doodschieten; zij moeten goed op het hart mikken en vooral niet mijn hoofd raken. Als ik dood ben, zult u er wel voor zorgen, niet waar, dat geen kettingganger aan mijn lijk komt, zooals ik vroeger, bij andere gelegenheden, gezien heb. Sergeant Mitto, met twaalf vrienden van de 3de kompagnie, zullen voor de begrafenis zorgen; wit katoen heeft hij ook.’ Bedaard nam hij nu de politiemuts van de tafel, zette die op en ging voor het spiegeltje staan, om zijne kleeding in orde te schikken; de bronzen medaille voor trouwen dienst hing vierkant op de borst; de twee termstrepen waren op den linkerarm bevestigd.

Daar klonken de eerste slagen van zeven uur. Tromgeroffel, gevolgd door korte kommando's, werd van het executie-terrein gehoord. Het schrikkelijk oogenblik is aangebroken. Het koud zweet parelt mij op het voorhoofd; diepe zuchten ontwellen uit de beklemde borst der omstaande krijgslieden; geen oog is vrij van tranen. - Met een glimlach op de lippen, zonder het geringste vertoon, - ook den hals niet behangen met Melatties en geen sigaar in den mond, gelijk dikwijls aan veroordeelden bij het laatste oogenblik wordt toegestaan, om den doodsangst te verligten, blijft Kromosmitto alleen zijne bedaardheid behouden en drukt, bewogen maar toch kalm, de handen van zijn kameraden.

‘Kapitein, het is, geloof ik, tijd, dat wij heengaan’, voegde hij mij toe; ‘waar is de wijn?’ (die hem, op zijn verzoek, was toegevoegd); ‘dan ben ik gereed u te volgen.’

Luitenant Schäfer schonk een glas in en reikte het den veroordeelde aan, die er even den mond aanbragt en het mij gaf: ‘Nu, Kapitein, drink uit hetzelfde glas; ook de luitenant; dat zal mij gelukkig maken.’

Aan dezen wensch werd voldaan; vervolgens namen wij, als Commissarissen, Kromosmitto tusschen ons in en begaven ons naar het binnenplein voor het front van het executie-peloton, dat reeds met ge-

laden geweren aangetreden stond. Volgens afspraak zouden de twee eerste rotten van den regtervleugel, die de bajonetten afgeslagen hadden, de eerste schoten doen, de tromp op de borst van den veroordeelde geplaatst. Tot uitvoerders waren oudgedienden gekozen, die tevens eene hooge mate van kalmte bezaten en met vaste hand Kromosmitto zonder lijden de eeuwigheid zouden doen ingaan. De ongelukkige uitverkorenen waren: Faust, Beer, Massart en Wissely; twee Nederlanders, een Franschman en een Zwitser; door en door flinke soldaten, die dikwijls in den oorlog den dood voor oogen hadden gehad.

Alvorens onze plaats tusschen de geopende gelederen te nemen, salueerde Kromosmitto het peloton en zeide: 'Niet beven, kameraden, en schiet goed; raak mij flink in het hart, maar geen kogel door het hoofd; hierop reken ik.'

Onder het akelig getrom van den doodenmarsch begaven wij ons uit de gevangenis; buiten de poort gekomen, klonken de tonen van de stafmuziek helder door de lucht, maar overstemden voor de nabijzijnden toch niet dat langzame, doffe doodengeroffel, hetwelk koud als ijs tot in het merg doordrong.

Gelijk, wonderlijk genoeg, bij alle terdoodbrengingen plaats heeft, wemelde de omtrek van honderde nieuwsgierigen, waaronder zich zelfs veel vrouwen en kinderen bevonden, niettegenstaande er deze keer vrees voor Amok bestond. Ik voor mij heb nimmer kunnen begrijpen, dat er zooveel aantrekkelijks in bestaat, om, zonder daartoe bevolen te worden, een ongelukkigen drommel te zien hangen of doodschieten; maar dit kan ik wel verklaren, dat verreweg de meeste krijgslieden, die in dienst de voltrekking van een doodvonnis moeten bijwonen, gedurende de voltrekking zich niets op hun gemak gevoelen en, onder een zekere zwaarmoedigheid, bedrukt naar woningen en kazernen terugkeeren.

Met den veroordeelde op het terrein verschenen, werden na een algemeene roffel de geweren geschouderd door de troepen van het garnizoen, die, in groot tenue gekleed, met de vaandels in het midden der Bataillons, front makende naar de executie-plaats, drie zijden van het carré besloegen; de derde zijde was ingenomen door artillerie en kavalerie. De overste Maier kommandeerde de parade.

Commissarissen, Auditeur-Militair en Provoost-Geweldiger begeven zich met den veroordeelde naar de noodlottige plek, den rug gekeerd naar den zandhoop, die als kogelvanger dienen moest. Met een stem vol aandoening las onze geachte Auditeur Blom in het kort het vonnis voor; bij het uiten der plechtige woorden: 'in naam des Konings', werden de geweren gepresenteerd; vaandels en officieren salueerden.

Nu kwam het beslissend oogenblik. Kromosmitto, die steeds een waardige bedaardheid behield, gaf te kennen, dat hij zijne kameraden nog wenschte toe te spreken. Ik begaf mij naar onzen braven overste, om dit verlangen over te brengen, en bekwam zijne toestemming; maar het zou kort wezen, ten einde de aanwezigen niet op zwaardere

treurige proef te stellen, want ieder verlangde sterk naar afloop. Den veroordeelde bekend gemaakt hebbende met de toestemming en het zeggen van den overste, antwoordde hij glimlachend:

'O neen, kapitein, zijt niet bevreesd; ik zal het zeer kort maken.' Hierop traden wij, commissarissen, met hem in het midden, tot op dertig pas van het front; en Kromosmitto sprak, op treffende en kalme wijze, de volgende afscheidsgroet uit:

'Kameraden! het oogenblik is daar, dat ik sterven moet. Voor den dood gevoel ik geen vrees. De straf, welke ik zal ondergaan, is regtvaardig. Ik scheid van u met een eerbiedig en dankbaar gevoel voor mijne rechters, ook voor mijne officieren. Als soldaat te mogen sterven, is voor mij een groote gunst.

Het gaat u allen wèl, en wacht u steeds voor den hartstocht, welke ons zoo dikwijls ongelukkig maakt. Blijft soldaat, en sterft als soldaat.'

Gedurende de enkele sekonden, dat deze weinige woorden werden uitgesproken, kon men letterlijk een speld op het gras hooren vallen. Een doodelijke stilte heerschte over het geheele terrein; slechts ving men het geluid op, dat uit hijgende borsten voortkwam.

Kromosmitto groette voor het laatst en trad met ons naar den heuvel terug; ons de handen vattende, betuigde hij nogmaals zijn dank en verklaarde zich thans bereid, om het leven te verlaten. Met geweld zijne tranen bedwingende, kwam de oude Provoost-Geweldiger Schmidt, Ridder van de Militaire Willemsorde, voor, om den veroordeelde den zakdoek voor de oogen te binden.' 'Neen, Sergeant-Majoor, geen zakdoek; tot het laatste oogenblik wil ik zien.' Den doek uit de bevende handen nemende van den Geweldiger, ging ik voor Kromosmitto staan en bragt hem met een paar ernstige woorden tot de overtuiging, dat het zoo wezen moest, om de kameraden, die op hem zouden schieten, niet zenuwachtig te maken; - toen liet hij zich gewillig door mij blinddoeken, maar zeide tevens, dat hij volstrekt niet wilde knielen. - Gedurende ik met het binden bezig was, gaf ik de flankeurs Faust en Massard met de oogen een wenk; dadelijk traden zij zacht vooruit, en hoewel het geluid van hun tred over het natte gras niet hoorbaar was, had Kromosmitto toch hun komst bemerkt en greep de tromp van Massard's geweer, dat, evenals dat van Faust, bijna de borst raakte, en riep: 'hier, door het hart.' Gelijktijdig knalden de twee schoten; een paar sekonden bleef Kromosmitto staan en zakte daarop in elkander; de flankeurs Beer en Wissely gaven toen het genadeschot, ook door het hart; en de Officier van Gezondheid Egbert constateerde, dat de man dood was.

Bij het afzetten van zijn geweer zeide Massard - met de Krimmedaille op de borst, hij, die ook vroeger in Afrika diende, -: '*Pauvre garçon*, *je l'ai tué raide; c'est la loi! mais triste*, *quand-même.*' Ook Faust, de brave krijgsman, die te Palembang, Borneo, Celebes zijne proeven had afgelegd, kon niet nalaten mij met de woorden aan te

spreken: ‘Wel, kapitein, dat is een flinke kerel het leger uit; maar de straf heeft hij verdiend.’

Mij met den Officier van Gezondheid naar den Overste begevende, gaven wij hem kennis, dat de veroordeelde niet meer leefde; toen stelden de Commissarissen zich, met den Auditeur en den Dokter, rechts en links naast het lijk, waarover een kapotjas geworpen werd; en de parade defileerde, gelijk voorgeschreven is.

Onmiddelijk nadat de troepen het terrein verlaten hadden, verzocht ik den luitenant Scheltens, den uitgang door twee flankeurs te doen bezetten en zijn peloton in een kring om het lijk te plaatsen, ten einde den stroom nieuwsgierigen te verhinderen in de nabijheid te komen; en, voldoende aan den wensch van den overledene, liet ik de twee inlandsche sergeanten met de zes fuseliers, die bij de gevangeniswacht waren gebleven, ontbieden; tevens den kommandant dier wacht verzoekende, de draagbaar voor zieken aftestaan.

Het lijk van Kromosmitto werd nu, gevolgd door ons en het detachement, naar de gevangenis overgebragt en verder met militaire honneurs begraven door een veertigtal van zijne vroegere kameraden, die zich daartoe vrijwillig hadden aangeboden. Alle tegenwoordigen gaven het geld, dat zij bij zich hadden, zoodat ongeveer dertig gulden werden bijeengebragt, hetgeen voldoende was, om de kosten van begrafenis en het doodenmaal te bestrijden.....’

Zóó eindigde de tragedie van Kromosmitto - tragedie: want medelijden met den ongelukkige en bewondering van zijn heldenmoed blijven niemand vreemd, die dit eenvoudige, kunstelooze verhaal leest.

Een paar aanmerkingen mogen hier volgen.

In 1845 strandt een Hollandsch Oostindievaarder op de Sint-Paulusrots, in den Atlantischen Oceaan; het grootste gedeelte der bemanning redt zich op die onbewoonde, kale rots, de meest onherbergzame plaats, die men bedenken kan, want daar was niets te vinden, zelfs geen drinkbaar water; toch blijven die ongelukkige schipbreukelingen op wonderbare wijze in het leven; dagen- en dagenlang, waarin zij honger en dorst en allerlei ellende en gevaren en martelingen doorstaan, totdat zij, ten laatste, door voorbijvarende schepen uit hun wanhopigen toestand worden verlost.

Bernard ter Haar - de vader - heeft die buitengewone gebeurtenis tot onderwerp gemaakt van zijn dichtstuk ‘De Sint-Paulusrots’; - uitmuntende poëzy, een keurig juweel voor onze letterkunde; - maar bij dat gedicht zijn gevoegd twee eenvoudige, onopgesmukte journalen, of verhalen, van twee der handelende en lijdende personen bij die schipbreuk: den scheepsdokter Hanou en den stuurman Vierow; en nu lijdt het geen twijfel, dat Ter Haar's poëzy - hoe uitmuntend ook - toch minder indruk maakt dan het kunstelooze verhaal van de twee mannen, die al de nooden en gevaren, die zij beschrijven, hebben bijgewoond; de werkelijkheid, eenvoudig en naar waarheid voorgesteld,

boeit nog meer, wekt nog meer de onverdeelde belangstelling op dan de dichterlijkste beschrijving; de waarheid staat boven de verdichting.

Dien algemeenen regel kan men toepassen op het verhaal, dat Timmermans geeft van den dood van Kromosmitto: Timmermans was daarbij tegenwoordig, was handelend persoon; alles, wat hij verhaalt, heeft hij gezien en gehoord; zijn eenvoudig verhaal draagt de onmiskenbare kenteekenen van diepe overtuiging, van natuur, van waarheid; daardoor boeit hij den lezer, sleept hij dien mede - veel meer, dan dat doet het prachtige proza van den *Max Havelaar,* waarbij men onwillekeurig zichzelven afvraagt: 'Is dat nu werkelijk zóó gebeurd; of is het verzonnen, of sterk opgehemeld?' Bij voorbeeld: het is moeielijk, om aan te nemen, dat Multatuli werkelijk aan de onder hem staande inlandsche hoofden die prachtige aanspraak heeft gehouden, die in zijn boek voorkomt; daarvoor voelt men daarin te veel den redenaar, den dichter. Bij Timmermans, daarentegen, is niets, wat eenigszins de gedachte opwekt aan wat de Franschen noemen *style à prétensions.*

Eene tweede aanmerking betreft den geest, die ons Indisch leger kenmerkte, blijkbaar bij die terdoodbrenging van den Javaanschen soldaat: die geest was een echt militaire geest, in de goede beteekenis van de uitdrukking; geen oogenblik wordt eraan getwijfeld, of de krijgstucht moet gehandhaafd worden en dat er niet mag worden afgeweken van de onverbiddelijke krijgswet; ook de veroordeelde doet dit niet, en hij eerbiedigt het vonnis en de rechters, die het vellen; maar hij toont aan, dat hij, alleen uit eergevoel, de misdaad heeft gepleegd; er is niets laags, niet verachtelijks in die misdaad; integendeel, men moet eerbied hebben voor de drijfveeren, die hem daartoe brachten; hij geniet dan ook het medegevoel, de achting van zijne wapenbroeders, van zijne meerderen, van zijne rechters, die, uit plicht, het doodvonnis uitspreken en uitvoeren, maar het menschelijk gevoel voor den ongelukkige niet tot zwijgen brengen, maar zooveel daaraan inwilligen, als met dien plicht bestaanbaar is.

Dit alles geeft een hoogen dunk van den geest van het Indische leger; en toch bestond dat leger toen ook uit onzuivere bestanddeelen, wat de vreemde soldaten betreft, en uit het schuim der inlandsche bevolking, zooals Timmermans dit duidelijk zegt; hoe heeft men dan, uit zulke bestanddeelen, een zoo goed en krachtig lichaam kunnen vormen? Het antwoord hierop moet zijn: uithoofde dat eene strenge, verstandige krijgstucht aanhoudend en langdurig werd uitgeoefend door goede officieren.

Aan de officieren van het Indische leger is de deugdzaamheid van dit leger te danken; - daarom, stel vertrouwen in die officieren, in hunne ondervinding, in hun doorzicht, in hunne goedgezindheid; niemand beter dan het Indische krijgsbestuur kan erover oordeelen, wat er noodig is, om de kracht, den samenhang van ons Indisch leger te verhoogen; en dat bestuur heeft er het meeste belang bij, om te zorgen, dat het leger

sterk en goed zij, want het is daarvoor verantwoordelijk; en de eer en de goede naam van de krijgsbevelhebbers hangen af van de deugdzaamheid der Bataljons, die zij aanvoeren.

Natuurlijk moeten de eischen van ons Indisch krijgsbestuur niet overdreven zijn; er is eene grens, maar, stel die grens niet te beperkt; want het is niet goed, als de krijgsinrichting en de oorlogshandelingen te veel in bijzonderheden worden geregeld door menschen, die vreemd zijn aan die inrichting en niet de verantwoording dragen voor die handelingen.

Toen Prins Maurits in de duinen van Nieuwpoort zijn leger in slagorde schaarde, kwam daar - zegt men - een trompetter aangerend, vluchtende van Leffinge en uitroepende: 'Graaf Ernst is geheel geslagen, alles is verloren'; - Prins Maurits liet hem dadelijk doodschieten, om hem te beletten ontmoediging te doen ontstaan onder het leger.

Zóó luidt het vertelseltje; want volgens alle waarschijnlijkheid heeft het geene geschiedkundige waarheid. Maar dat vertelseltje vindt, herhaaldelijk, zijne toepassing in de geschiedenis: telkens ontmoet men die trompetters van Prins Maurits; en al is het geene zaak, om het doodschieten toe te passen, wel is het zaak, om niet te veel gehoor te geven aan die alarmisten.

Niet te veel; maar toch wel wat; men moet ook niet in het ander uiterste vervallen en den ernst en het gevaarlijke van onzen tijd over het hoofd zien; men moet denken over Neerland's toekomst, over ons onafhankelijk volksbestaan, over het behoud van onze Indische heerschappij.

Er is een ongelukkig zwak bij ons, om ons heil te zoeken in krachtige taal, in vurige welsprekendheid; och! met al die welsprekendheid komt men niet ver; het zijn geene krachtige woorden, waaraan wij behoefte hebben, maar krachtige, verstandige handelingen. Uit den treuren komt men aan met dat *desespereert niet* van Jan Pietersz. Coen; dat zijn uitmuntende woorden, maar waarom: omdat zij zijn uitgesproken door den man van uitmuntende daden; had Coen nooit van zijn leven iets gedaan, die woorden zouden zeer weinig waarde hebben; maar die woorden staan thans zeer hoog bij ons aangeschreven, en met recht; want hij, die ze sprak, bracht ze in toepassing; hij verrichtte groote daden; hij was een groot, standvastig karakter, eene heldenziel; en alleen wie op Coen gelijkt, mag die woorden als vaste spreuk aannemen.

Bovendien moet men er wel aan denken, dat Indië thans geheel anders is dan in de dagen van Coen; toen hadden onze inlandsche vijanden geene vuurwapens zooals in onzen tijd; en er bestond dus mogelijkheid, dat hunne talrijke legers - slecht gewapend, en slecht geoefend, en

tucht noch beleid kennende - gemakkelijk overwonnen en uiteengeslagen werden door een handvol Hollanders, gehard, aan tucht en orde gewoon, dapper, ondernemend, goed gewapend en - dit moet worden erkend - niet altijd zeer angstvallig in de keus der middelen, die tot de overwinning kunnen leiden; - ook had men toen geene Engelschen op Singapore, om de Atchineezen te voorzien van geweren en van kanonnen en van krijgsbenoodigdheden van allerlei aard; toen, ook, waren onze vijanden geheel vreemd aan de Europeesche krijgskunst; thans is dat alles veranderd; onze Indische heerschappij heeft veel grooter uitbreiding verkregen; onze inlandsche vijanden hebben oneindig gewonnen aan krijgskennis, aan zelfvertrouwen; - wat wonder dus, dat wij sterker krijgsmacht noodig hebben, om, tegen die inlandsche vijanden, die Indische heerschappij te blijven handhaven!

Maar toch, tegen die inlandsche vijanden zou dat nog wel gaan; - maar in Oost-Indië dreigen ons thans gevaren van anderen aard; wij moeten eraan denken, dat er ook machtige Europeesche mogendheden bestaan, die een begeerigen blik werpen op Java en de Sunda-eilanden; ook daartegen moeten wij ons wapenen.

Zeker, het is gewaagd, om te willen voorspellen, wat de toekomst ons zal aanbrengen bij onze Indische heerschappij; de loop der gebeurtenissen is dikwijls geheel anders, dan men redelijkerwijze kon voorzien, en met waarheid heeft Bilderdijk, in zijn ‘Ondergang der eerste wereld’, gezegd:

> ‘het lot
> vervolgt zijn loop, en kent geen meester dan in God.’

Een weinig fatalismus is daarom noodig, èn voor menschen èn voor volkeren; - maar dat fatalismus mag niet zoo vèr gaan, om menschen en volkeren geheel lijdelijk te doen blijven en niets te doen tot afwering van de gevaren, die het verstand doet voorzien: wie niet voor de toekomst zorgt, heeft zijn val en ondergang zichzelven te wijten. Zekerheid heeft men nooit; maar zooals de zaken thans staan, is de waarschijnlijkheid ervoor, dat onze Indische heerschappij, veel meer dan vroeger, ernstig kan bedreigd worden met eene aanranding van de zijde van Europeesche Mogendheden en dat onder die Mogendheden vooral moeten worden genoemd Groot-Britannië en Duitschland.

Het uitgestrekte Rijk, dat de Engelschen in Hindostan bezitten en waaraan hunne Koningin haar Keizerlijken titel ontleent, kan, met elken dag, blootstaan aan den inval van een Russisch leger; - die inval kan mislukken, kan worden afgeslagen en de Engelsche heerschappij over Hindostan nog tal van jaren voortduren; - maar het omgekeerde kan ook plaats hebben: de Russen kunnen overwinnen, Hindostan in opstand brengen en de Engelschen geheel vandaar verdrijven. De mogelijkheid van het verlies der heerschappij over Hindostan zal natuurlijk wel eens zijn opgekomen in den geest van Engeland's Regenten; en

natuurlijk, dat zij ook wel eens nagedacht zullen hebben over de beste wijze, om zich dan schadeloos te stellen voor dat verlies; en wat kan er voor Engeland beter schadeloosstelling zijn, als het verdreven wordt van het vasteland van Indië, dan zich meester te maken van de Indische Eilanden, van ónze Indische Eilanden? Het wint daardoor bezittingen, die minder volkrijk dan Hindostan, maar rijker en voordeeliger zijn, gemakkelijker te verdedigen en zich aansluitende bij de Australische Koloniën, die zich zoo krachtig ontwikkelen.

Maar onder welk voorwendsel zou Engeland ons op Java en Sumatra kunnen aanvallen?

Een voorwendsel is altijd te vinden - lees maar de fabel van ‘de wolf en het lam’; - niet, dat wij ons precies verbeelden, dat wij lammeren-onschuld hebben: wij hebben ook wel wat op onze rekening, zooals bijna ieder volk; - maar dit is zeker, dat Engeland in dàt opzicht uitmunt en dat wie blindelings vertrouwt op de eerlijkheid en onbaatzuchtigheid van zijne staatkunde, er ongelukkig aan toe is.

De Engelsche staatkunde heeft in dàt opzicht iets eigenaardigs: de Engelsche Ministers zullen u de beste, de vredelievendste verzekeringen geven; zij zijn het ook niet, die u kwaadwillen, of kwaaddoen; maar het zijn de Bestuurders en Agenten, die zij in de Overzeesche Bezittingen hebben, - meestal mannen van groote bekwaamheid en veerkracht en doortastend tot in het gewetenlooze toe; de eerzucht van die mannen wordt geprikkeld door de overtuiging, die zij hebben, dat, slagen zij erin, om de macht en grootheid van hun land te verhoogen, hooge staatsambten en onderscheidingen hun loon zijn; en dat, daar waar de staatkunde de Engelsche regeering soms noopt, om de handelingen van hare zendelingen te verloochenen en te veroordeelen, die veroordeeling maar in schijn is en de ijver dier mannen wel degelijk op prijs wordt gesteld. Onze Indische heerschappij heeft niet hare ergste vijanden te Londen, maar te Singapore en te Penang.

Twijfelt iemand aan de juistheid dier woorden, hij lette maar op de gewetenlooze staatkunde, lange jaren ten aanzien van onze Transvaalsche broeders gebezigd door Engeland; het strekt Gladstone tot eeuwige eer, dat hij den moed heeft gehad, verandering daarin te brengen en meer koers te houden naar recht en eerlijkheid in de staatshandelingen ten opzichte van andere volkeren; - misschien heeft de groote staatsman daardoor afbreuk gedaan aan zijne populariteit in Engeland, en dàt verhoogt het verdienstelijke van zijn gedrag jegens de Transvaal.

Ook Duitschland kan te duchten zijn voor onze Indische heerschappij; - wie dat nog maar weinig jaren geleden had beweerd, zou uitgelachen zijn geworden. Maar in weinig tijds is de toestand van zaken daar geheel omgekeerd.

Bismarck - niet in naam, maar inderdaad, de Keizer van Duitschland - streeft ernaar, om van zijn land eene koloniale mogendheid te maken; ook in andere werelddeelen, evenals in Europa, Duitsch-

land's macht te doen gevoelen; in verre en onbeschaafde gewesten handelskantoren te vestigen, nederzettingen, volkplantingen; daardoor uitwegen te vinden voor de waren, die de Duitsche fabrieken met wanhopigen overvloed voortbrengen; daardoor aan de overbevolking van Duitschland nieuwe woonplaatsen te verschaffen; daardoor de algemeene aandacht af te leiden van wat er in Duitschland zelf voorvalt.

Het plan is goed verzonnen; maar tot nu toe levert het nog niet veel op, omdat men hoofdzakelijk Afrika als proefveld heeft genomen. Afrika is het land van olifanten en krokodillen, en die hebben bitter weinig behoefte aan de voortbrengselen van de Duitsche nijverheid; maar ook de menschen in Afrika, grootendeels nog in barbaarschheid gedompeld, bieden voor die nijverheid weinig gunstige vooruitzichten aan: Zanzibar aan de eene zijde, de Congo aan de andere zullen op teleurstellingen uitloopen. Gunstiger zijn misschien de kansen in Zuid-Afrika, als Duitschland zich weet aan te sluiten bij de Transvaal en de heldhaftige *Boeren* voor zich weet te winnen, die daar zoo wat de rol spelen van de oude Zwitsers vier of vijf eeuwen geleden. Dat Duitschland daarop vlamt, is zeer waarschijnlijk; eenige jaren geleden heeft een gewezen Pruisisch officier van goeden huize geruimen tijd onder de Boeren verkeerd, aan hunne krijgstochten deelgenomen, betrekkingen kunnen aanknoopen, inlichtingen kunnen inwinnen en op die wijze eene verbintenis van de Transvalers met Duitschland kunnen voorbereiden; en de deputatie uit Zuid-Afrika, die, weinig jaren geleden, Engeland en ons vaderland bezocht, heeft dan ook niet verzuimd, met Bismarck eene samenkomst te houden, waarin, denkelijk, het mooie weer en de nieuwtjes van den dag wel niet de eenige punten zullen zijn geweest, die men behandeld heeft.

In Zuid-Afrika is gelegenheid, om Duitsche koloniën te vestigen, die, na verloop van tijd, tot bloei kunnen komen. Maar daarbij valt aan te merken, dat men, behalve tijd, daarvoor nog noodig heeft geld, voortdurende inspanning, bekwaamheid, verstandig beleid; - zie maar, - in de werken van het ‘Historisch Genootschap’ te Utrecht kunt gij het vinden - wat het Van Riebeek eene moeite heeft gekost, om de Kaapkolonie te stichten; en dat was toch een man van groot geduld, van groote geestkracht; een man, zooals men niet alle dagen vindt. Bovendien, in Zuid-Afrika heeft men de Hollandsche Boeren - en dat zijn geene katjes, om zonder handschoenen aan te tasten; - de Duitsche kolonisten zullen de bevolking van die Republieken in het binnenland van Zuid-Afrika moeten weten te winnen en wel in het oog houden, dat het Hollandsche element, dat daar bestand geweest is tegen Engeland's overheersching, ook niet gedwee zijne zelfstandigheid aan Duitschland zal afstaan.

Is het nu niet duidelijk, dat, terwijl de verwezenlijking van Bismarck's kolonisatieplannen in Afrika zoo onzeker is en zooveel inspanningen en opofferingen zal kosten, Duitschland er oneindig beter aan toe zou

zijn, wanneer het zich maar meester maakte van reeds bestaande koloniën, die veel meer kunnen bijdragen tot den rijkdom en de macht van Duitschland dan zelfs de heerschappij over het geheele binnenland van Afrika? Is het niet veel gemakkelijker, maar te maaien, wat een ander heeft gezaaid, dan zelf te zaaien; veel gemakkelijker, een goed huis te betrekken, dat reeds geheel ter bewoning is ingericht, dan zelf een huis te bouwen? Wat zou Duitschland er wel van zeggen, wanneer het eens in het bezit kwam van Cuba, of van de Philppijnsche eilanden; van Java, of van Sumatra?

Maar die bezittingen van Spanje of van Nederland weg te nemen, dat zou een schandelijke roof zijn, eene misdaad.

Wie ontkent dat? Maar wie beweert ook, dat zij, die het lot van volken en staten regelen, altijd zoo heiligen eerbied hebben voor het recht? Uit De Pradt's werk over de handelingen van Napoleon in 1808 ten aanzien van Spanje is treffend van waarheid aan te halen, wat toen een Spaansch staatsman heeft gezegd.

Toen in 1808 de jammerlijke Spaansche Koning Ferdinand VII op reis was naar Bayonne, om daar Keizer Napoleon te begroeten, werd er, alvorens het Fransche grondgebied te betreden, nog aan gedacht, om de reis te staken. In eene soort van Raad van State zei Urquyo, een der Raadsleden, dat wanneer Napoleon den Spaanschen Koning eenmaal in zijne macht had, die Koning gedwongen zou worden, om afstand te doen van den troon. ‘Hoe!’ riep een ander lid van den Raad - de Hertog Del Infantado - ‘acht gij het mogelijk, dat een held als Napoleon zich zou kunnen schandvlekken met zulk eene daad, nu de Koning met de meeste goede trouw tot hem komt?’ - Urquyo antwoordde: ‘Lees Plutarchus, gij zult dan zien, dat al die Grieksche en Romeinsche helden hun glorievollen naam alleen verworven hebben, door over duizenden lijken heen te stappen; maar dat men dat alles vergat of las zonder nadenken en alleen op de uitkomst met eerbied en bewondering het oog gevestigd hield.’ (*De Pradt. Mémoires historiques sur la révolution d'Espagne*, pag. 355-356.)

Die woorden van den Spanjaard van 1808 bevatten eene groote waarheid. Zeker, men moet niet alle leiders der volkeren over één kam scheren; maar toch is eenig wantrouwen geoorloofd, zelfs jegens den beste: het voorwendsel tot een oorlog is zoo spoedig gevonden. Daarom moeten wij ervoor waken, dat onze Indische heerschappij sterk genoeg zij, om zich te verdedigen; onze strijdkrachten daar moeten, zooveel mogelijk, beschikbaar blijven; de land- en zeemacht in de Oost moet men versterken en in goeden staat blijven houden.

Wij zijn misschien te uitvoerig geweest en hebben mogelijk misbruik gemaakt van het geduld onzer lezers. Daarom willen wij ons bekorten bij het behandelen van een paar punten, die in het werk van Timmermans nog te bespreken zijn.

Het eerste punt betreft de oorlogsplannen tegen Atjeh, die Timmermans in zijn boek aanprijst; - hij is niet de eenige, die zich daarmee heeft beziggehouden. In het algemeen is dat een ondankbare arbeid; meestal steunen zulke plannen te weinig op de werkelijkheid; men neemt dikwijls eene sterkte aan voor ons Indisch leger, die zeer wenschelijk is te achten, maar die denkelijk niet bereikt zal worden, althans niet in de eerste jaren; men let te weinig op de groote verwoestingen, die door ziekten onder de expeditionnaire macht kunnen worden veroorzaakt; en, eindelijk, men stapt te licht heen over de zwarigheden, die het terrein kan opleveren; men laat de troepen marcheeren, even gemakkelijk als men, bij het *krijgsspel*, de blokjes verplaatst op de kaart; - onwillekeurig doet men soms denken aan Pater Jozef, den vertrouwde van den Kardinaal De Richelieu, die, aan een Fransch Generaal een oorlogsplan tegen Duitschland voorschrijvende, de vinger op de kaart legde en zei: 'Hier gaat het leger den Rijn over'; - 'dood gemakkelijk, eerwaarde vader, zoodra die vinger eene brug wordt.'

Een oorlogsplan in het abstracte makende, enkel gegrond op de getalsterkte der legers, - dat geeft niets: men moet weten, wat men kan doen met de soldaten van die legers, en vooral, wat er in de bevelhebbers zit: is er een Napoleon aan het hoofd, dan heeft het leger duizendmaal meer waarde, dan wanneer een Mack of een Massenbach de hoofdrol speelt. Bij het oorlog voeren kan men zich niet houden aan vaste formules; alles hangt af van de bekwaamheid en het karakter der aanvoerders; en het is niet iedereen gegeven, om, te dien aanzien, met volkomen juistheid een oordeel te vellen.

Dat belet niet, dat er in de meeningen van Timmermans over de versterking en verbetering van het Indische leger zeer veel goeds voorkomt: het militair element moet meer gelden bij het Bestuur van Indië; de Bevelhebbers van land- en zeemacht moeten in den Raad van Indië zitting hebben, om daar de behoeften en belangen van land- en zeemacht te doen kennen; aan het Ministerie van Koloniën moet een Indisch officier, een deskundige, den Minister ter zijde staan; niet alleen de landmacht, maar ook de zeemacht moet in Indië veel sterker worden; enz.

Zal dat alles, en veel meer nog, tot stand komen? - met stukken en brokken, misschien; maar, eerst na verloop van tijd; - want wij hebben een afschuw van overhaasting; en met dien afschuw vergoelijken wij het nietsdoen.

Het tweede punt roert eene teedere snaar aan: Timmermans beklaagt zich over de onrechtvaardige handeling van een Indisch legerbevelhebber, die hem gedwongen heeft een einde te maken aan zijne militaire loopbaan.

Over de gegrondheid van die klacht kunnen wij moeielijk oordeelen. Wij weten, dat Timmermans in Indië op uitmuntende wijze heeft deelgenomen aan verschillende krijgstochten. Bij eene expeditie op Timor in 1857 heeft de Commandant der expeditie - denkelijk misleid door

onjuiste opgaven - een ongunstig verslag ingezonden over het gedrag van Timmermans en hem *niet* voorgedragen voor de Militaire Willemsorde, die hij ten volle had verdiend. Timmermans heeft zich over die onrechtvaardigheid beklaagd en zich onderworpen aan een langdurig en nauwkeurig onderzoek van een krijgsraad; dat onderzoek heeft hem volkomen in het gelijk gesteld: hij heeft niet alleen de Militaire Willemsorde ontvangen; maar ook de orde van de Eikenkroon, om het onrecht eenigszins te herstellen, 'een zoo dapper en verdienstelijk officier' aangedaan 'door eene zoo smadelijke als leugenachtige aantijging'. Het is dus ontwijfelbaar, dat Timmermans eene vlekkelooze militaire loopbaan heeft afgelegd; en het zou eene aanmatiging zijn, wanneer wij hier nog hij wilden voegen, dat wij het voorrecht hebben Timmermans persoonlijk te kennen, te kennen van zeer gunstige zijde: een man van eer; een man van een braaf en loyaal karakter; iemand, dien men niet alleen met hoogachting groet, maar wien men ook gaarne de vriendenhand toereikt.

Wil dat daarom zeggen, dat hij de geschiktheid had voor Korpscommandant en dat de legerbevelhebber onrecht heeft gepleegd met er anders over te oordeelen? - Dat kunnen, en willen, wij niet zeggen: wij zijn niet genoeg bekend met den toestand van zaken bij ons Indisch krijgswezen, om te weten, welke vereischten, welke kennis, welke hoedanigheden men in Indië kan en moet vorderen van den Indischen hoofdofficier, om de zoo belangrijke betrekking van Korpscommandant te bekleeden; dat is iets, dat het legerbestuur moet weten; dat bestuur is daarvoor zedelijk verantwoordelijk. Dat is de gewichtigste, de zwaarste taak van den legerbevelhebber; eene taak, die, zelfs met de gemoedelijkste overtuiging en naar geweten vervuld, toch vaak blootstelt aan onbillijke berisping en veroordeeling. Het legerhoofd, waarover Timmermans klaagt, is vaak geroemd geworden ook door bevoegde beoordeelaars; - maar, heeft dat legerhoofd zich hier vergist - dwalen is menschelijk.

Bij vele van onze officieren staat te zeer de meening op den voorgrond, dat de eer van den officier gekrenkt wordt, als hij bij eene bevordering wordt voorbijgegaan door jongeren; - die meening is onjuist, onwaar en kan niet krachtig genoeg worden bestreden. Neem het ergste geval; laat het zelfs zijn, dat het geheel onbillijk is, dat dit voorbijgaan plaats heeft; - de oneer van die onbillijkheid komt neer op hem, die haar pleegt, niet op hem, dien zij treft; onze waarde hangt niet af van het oordeel van anderen; wijzelven moeten weten, wat wij zijn, en als mannen van eer onze eigen waarde gevoelen en onzen plicht blijven doen. Wie is er, die nooit miskenning heeft ondervonden? - Wie die niet weet te dragen, moet nooit den krijgsdienst intreden; want die vordert, allereerst, zelfverloochening; die vordert goede, krachtige karakters.

Den Haag, 14 April 1888.

W.J. KNOOP.

Eene kindervraag.
Door Mary Ewald.

‘Ge vraagt mij, kinderen, waarom ik steeds zoo goed gezind ben jegens de actrice in het algemeen en jegens Mevrouw Steil in het bijzonder?

Luistert!

Ik was elf jaar; een kind als ieder ander, vroolijk, levenslustig, met dwaze grillen en goede invallen; wat verwend, minder door mijne ouders dan wel door grootvader, die zijn eenig kleinkind als op de handen droeg.

Wij woonden in eene kleine, doch lief gelegen provinciestad; ons huis stond op een der beste standen; al wat de stad in- of uitging, moest onze woning voorbij.

Reeds vroeg had ik de muziek lief. Mama, zelve eene goede musicienne, leerde mij piano en zang en nam mij, wanneer in B... een concert werd gegeven, - wat zelden gebeurde - eene enkele maal mede daarheen. Die avonden waren de heerlijkste uit mijn kinderleven. De muziek drong tot diep in mijne ziel door en de zucht van teleurstelling bij het eindigen van het concert was zeker mama's beste belooning en dank.

Op zekeren dag trad grootvader, die dagelijks ons huis bezocht, de kamer binnen en riep mij, die aan het raam zat te lezen, bij zich. Ik sprong op zijne knie en wachtte op de dingen, die komen zouden.

‘Ik heb een pretje voor je, Betsy,’ zeide grootpapa, vroolijk lachende.

Het gebeurde dikwijls, dat de oude man mij op die wijze eene verrassing aankondigde, doch zijn lach klonk dezen keer zoo bijzonder opgeruimd, dat ik haastig uitriep:

‘O, zeg mij gauw, wat het is!’

‘Wil je raden?’

‘Dat kan ik toch niet. Toe, zeg het maar!’

‘Welnu, van avond treedt hier voor het eerst een vrij goed operagezelschap op. Er zal mooi gezongen worden en nu wilde ik je daar mede naar toe nemen.’

Met een kreet van verrukking sloeg ik mijne beide armen om groot-

papa's hals en ofschoon ik mama wel hoorde zeggen, dat de lieve, oude man mij te veel verwende en te vroeg binnenleidde in al de heerlijkheden der kunst, grootvader en ik waren te gelukkig, - ik, in het vooruitzicht van den avond, hij, in mijne vreugde - om ons iets aan zulk eene zachte vermaning te storen.

Geen letter las ik dien dag meer in het boek, dat mij eerst zoo boeide. Met de hand onder het hoofd zat ik soms lang strak voor mij uit te staren en beproefde mij eene flauwe voorstelling van eene opera te maken. Mijne kinderlijke verbeelding tooverde mij allerlei onwaarschijnlijkheden voor den geest, doch ik begreep eindelijk, dat het beter was kalm den avond af te wachten en dan met open oogen te zien, wat ik mij toch onmogelijk droomen kon.

Hoe dikwijls mama mij dien dag gezegd heeft: 'Betsy, ga toch iets uitvoeren, de tijd valt je zóó wel ééns zoo lang!' weet ik niet, maar dit is zeker, het was mij onmogelijk, om een oogenblik stil te zitten, en de arme Pluto heeft heel wat plagerijen, die wel niet gemeend waren, doch die hij maar beetkreeg, moeten verduren.

Eindelijk brak de avond aan! Reeds een uur vóór den aanvang der voorstelling stond ik geheel gereed op grootpapa te wachten, die mij in zijne vigilante zou komen ophalen. Ieder oogenblik vroeg ik mama, of het dan nog geen tijd was, hield stijf staande, dat de pendule niet liep en dat, wanneer zij het deed, er toch bepaald een defect aan de wijzers moest zijn, en toen grootvader eindelijk binnenkwam, was mijn eerste uitroep: 'Laten wij toch gauw gaan, wij komen zeker te laat!' Grootvader lachte om mijn angst, zeide, dat wij nog een half uur den tijd hadden, terwijl het naar den schouwburg geene drie minuten rijden was, en dronk nog eerst op zijn gemak een kopje thee. Ik had een gevoel, of wij er nooit zouden komen, doch eindelijk stond grootpapa op, hielp mij in het rijtuig, ging zelf naast mij zitten en daar ging het heen, in gestrekten draf het beloofde land te gemoet. De zaal was nog slechts voor de helft gevuld, toen wij binnenkwamen. Grootvader hield mij bij de hand en lachte vergenoegd om mijn gelukkig gezichtje.

'Hier zijn de plaatsen, mooi, hè! zoo vlak vooraan!' en hij wees mij twee stalles-plaatsen op de vierde rij, juist midden voor het tooneel. Ik antwoordde werktuiglijk van ja, want eigenlijk wist ik niet, waarom wij hier beter zaten dan op eenige andere plaats, doch wanneer grootvader het zeide, zou het wel waar zijn.

Nu begon eene nieuwe pijniging voor mij. Ik zat in de zaal, doch het scherm bleef onverbiddelijk neer, hoeveel ongeduldige blikken ik er ook op wierp. Doch nu had ik althans eenige afleiding door het komen der menschen, die ik dan ook van top tot teen opnam. Soms echter overviel mij een gevoel, of allen mij aanzagen en zeiden: 'Zie, daar is Betsy van Kroonen ook', en dan werd ik erg verlegen en keek strak voor mij.

Daar begon het orkest zijne eerste tonen te doen hooren. Onmid-

dellijk werd ik rustiger. De muziek sleepte mij mede en ik zou reeds tevreden geweest zijn, zoo deze ouverture den geheelen avond door had geduurd. Doch nu ging ook weldra het scherm op; een daverend handgeklap klonk door de zaal, daarna was alles doodstil. Eene huivering greep mij aan; een ongekend gevoel van verbazing en verrukking overviel mij en ik had eenige oogenblikken noodig, vóórdat ik weer tot bezinning kwam en kon luisteren. Wie kent niet *Lohengrin*, die opera met hare zangerige koren, hare aangrijpende, hemelsche muziek, zoo heerlijk weergegeven door Lohengrin en Elsa!

Met behulp van een tekstboekje begreep ik vrij goed den inhoud. Met mama, eene Duitsche van geboorte, sprak ik dikwijls hare moedertaal, iets, wat mij op dit oogenblik heerlijk te stade kwam. Ik was verbaasd over de pracht der kostumes van Koning Heinrich, van zijn gevolg en van de grooten, die hem omgaven, doch wie schetst de verrukking van het elfjarige kind, toen Elsa, jong, beeldschoon, als ze was, voor hare rechters werd geleid; welk een medelijden vervulde mijne borst met de arme en wat juichte mijne gansche ziel, toen Lohengrin verscheen in zijn hemelschen wagen, getrokken door den blanken zwaan, om Elsa te beschermen. Ik kon mijne oogen niet van de bevallige zangeres afwenden en toen aan het einde van het eerste bedrijf het scherm daalde, maakte niemand zeker zooveel leven als ik met mijne kleine handen.

In de entre-acte begon ik met grootpapa te spreken.

'Wat eene mooie prinses, grootpapa!'

De oude man lachte om de uitdrukking en zeide:

'Ja, ja, Marie Schneider is een mooi meisje en zingt ook goed.'

Ik keek hem heel verbaasd aan. Hoe durfde hij op zoo'n gemeenzamen toon spreken over eene dame, die ik in mijne kinderlijke verbeelding minstens met onze Koningin gelijkstelde. Grootvader scheen mijne gedachten te raden, want hij zeide:

'Zij is niet altijd zoo'n groote, rijke dame, als ze nu lijkt; als je haar morgenochtend eens zaagt, zou ze een gewoon jong meisje wezen, zooals er zooveel zijn.'

'Als je haar morgen zaagt.' Voor het eerst kwam in mijn hoofdje de gedachte op, dat er voor zulke rijke en zeker ook gelukkige menschen nog iets anders dan een avond met eene volle zaal bestond; zij kenden ook een morgen en een middag. De begeerte kwam bij mij op, de Elsa van hedenavond den volgenden morgen eens te bespieden, en in alle stilte hoopte ik, dat mij dit gelukken zou.

Nu kwamen ook duizenden vragen mij voor den geest en de eerste de beste, die mij op de tong kwam, aan grootpapa stellende, vroeg ik:

'Trouwen die heeren en dames ook?'

'Zeker wel. Marie Schneider is geëngageerd met den zanger Steil, dien je daar even gehoord hebt als Friedrich.'

'Maar vindt zij het dan niet naar, als hij gewond wordt?'

'Dat was maar spel; hij heeft niet het minste letsel gekregen.'

Ik was dus op twee punten gerustgesteld: Mijnheer Steil zat gezond en wel achter de coulissen en Elsa behoefde dus niet al te veel verdriet van zijn val te hebben. Toch bleef het mij nog een raadsel, hoe zij op het tooneel zoo lief tegen Lohengrin kon zijn, terwijl zij met Friedrich heusch ging trouwen. Aan al mijn peinzen werd een eind gemaakt door het weder opgaan van het scherm. Ik genoot opnieuw met volle teugen van de muziek en van den aanblik van Elsa, die, bekoorlijker nog dan te voren, in wit gewaad, over de balustrade van het balkon heenleunde. Ook de derde akte werd afgespeeld en het medelijden, dat ik met Lohengrin zoowel als met Elsa had, toen beiden zoo wreed gescheiden werden, laat zich beter gevoelen dan uitdrukken. Bij het uitgaan drong ik grootpapa nu niet tot spoed aan; nog hoorde ik de goddelijke muziek mij tegenruischen en zag ik Elsa in wanhoop de handen naar Lohengrin opheffen: 'Mein Gatte, mein Gatte!' het klonk mij nog in de ooren, het sneed mij nog door de ziel.

Den volgenden morgen was ik, ofschoon het vacantie was, al vroeg bij de hand. Mijne gedachten waren nog steeds bezig met de voorstelling van den vorigen avond, doch alles kwam mij doffer, kleurloozer voor; slechts één figuur stond mij nog in haar vollen luister voor den geest, die van Elsa. Na het ontbijt stuurde mama mij, om eene boodschap, naar het andere gedeelte van de stad. Nog nooit had ik met zooveel vreugde eene dergelijke opdracht aanvaard; nu toch kon ik gerust straat in straat uit loopen en beproeven Marie Schneider nog eens te zien; ik had immers eene boodschap!

Doch toen ik op straat was, bleef ik verlegen staan. Hoe en waar toch zou ik haar te zien krijgen? Toen ik nog thuis was, had ik haar in mijne verbeelding al dadelijk voor mij getooverd; nu echter kwam ik eerst tot het besef, dat eene ontmoeting meer dan onwaarschijnlijk was. Ik was wreed teleurgesteld bij die gedachte. Ik besloot de hotels eens voorbij te loopen; in één daarvan - ik twijfelde niet, of het zou wel in het mooiste zijn, had zij den nacht toch zeker doorgebracht. Maar ik kon hopen en kijken, zooveel ik wilde, ik zag niets, dat op de beeldschoone Elsa uit *Lohengrin* geleek. Neerslachtig ging ik dus mijne boodschap doen en nam den terugweg aan met een groot pak wol in de hand. Nu koos ik de wandeling om de stad, er nog maar half van overtuigd, dat Lohengrin zijne Elsa toch niet in zijn wagen had meegevoerd naar hooger sferen; wáár anders kon zij zich zoo schuilhouden, dat mijne onderzoekende kinderoogen haar niet vinden konden? Doch op eens bleef ik als aan den grond genageld staan. Dáár, nog geen twintig pas van mij af, kwam zij aan, de Prinses mijner verbeelding. Een zware bonten mantel beschutte hare tengere gestalte tegen de koude; een groote hoed dekte het hoofdje, dat bij dag haast nog schooner was dan bij avond.

Met wijd geopende oogen bleef ik haar aanstaren en liet in mijne

verbazing het heele pak wol vallen. Intusschen was zij mij genaderd en lachte mij toe. Nooit zal ik dien lach vergeten, zoo onweerstaanbaar zacht en weemoedig tevens. Onwillekeurig sprak ik den naam uit, dien zij den vorigen avond gedragen had.

'Niet Elsa nu, maar Marie Schneider,' zeide zij in vrij goed Nederlandsch, terwijl zij mij het pakje teruggaf, dat zij voor mij had opgeraapt.

'Dank u,' stamelde ik verlegen.

Vriendelijk streek zij met de hand over mijne lange krullen.

'Heb ik u doen schrikken?'

'Ik dacht den geheelen morgen aan u en toen stondt ge op eens voor mij,' antwoordde ik met verhoogden blos.

Glimlachend zag de zangeres mij aan:

'En wat zoudt ge wel zeggen, als ik u vertelde, dat ik ook aan u gedacht heb?'

'Aan mij?'

'Ja; ge waart het eenige kleine meisje in de zaal, als ik mij wel herinner; althans, ge zat vooraan, naast een ouden heer.'

'Naast grootpapa,' zeide ik, hoe langer hoe moediger wordende.

'Ge klaptet zoo dapper in de handjes, toen het scherm opging en wij terug moesten komen, dat ik uw vroolijk gezichtje steeds voor mij had.'

'En toch had ik medelijden met u, omdat uw man werd weggevoerd.'

'Mijn man op de planken, ja, maar daar speelt iederen avond een ander voor.'

'Juffrouw Schneider, grootpapa zegt: u is 's avonds eene mooie, rijke Prinses, maar overdag eene gewone dame.'

Marie nam de woorden anders op, dan ze bedoeld waren. Een droeve glimlach speelde om hare lippen, toen zij zeide:

'Ik deed niet goed u staande te houden; misschien wordt ge straks beknord, omdat ge met mij gesproken hebt.'

Verwonderd vestigde ik mijne groote oogen op het gelaat der zangeres:

'Beknord? Omdat ik u sprak? Maar waarom zou ik u niet mogen spreken?'

'Omdat ik eene zangeres ben.'

'Maar u is toch eene heel lieve, goede dame!'

Er lag, mijzelve onbewust, eene hulde aan de vrouw in de bewondering, die ik der kunstenaresse schonk. Op eens boog Marie zich over mij heen, drukte mij een hartelijken kus op het voorhoofd en sprak met geroerde stem de woorden, die ik toen nog niet begreep, doch die ik desondanks toch onthield:

'Mijn kind, ik beloof het u, nooit zult ge u behoeven te schamen over de actrice, die ge in kinderlijke onschuld vroegt, waarom ge niet met haar zoudt mogen spreken.'

Een oogenblik zweeg zij; toen reikte ze mij de hand tot afscheid.

'Hoe heet ge?' vroeg ze.

'Betsy,' antwoordde ik naïef.

'Vaarwel, Betsy, God zegene u. Ge hebt eene arme vrouw het geloof in zichzelve en in anderen hergeven.'

Langen tijd staarde ik de donkere gestalte nog na, die zich door de sneeuw steeds verder spoedde. Eerst toen zij uit het gezicht was, keerde ik langzaam naar huis terug. Ik vertelde de geheele ontmoeting aan mijne ouders en aan grootpapa; de eersten glimlachten om mijn kinderlijk enthousiasme, maar grootpapa trok mij naar zich toe en zeide, terwijl de tranen hem in de oogen blonken:

'Wie weet, of ge niet in uwe eenvoudige lieftalligheid eene menschenziel hebt gered; hoe dikwijls wordt toch niet door een kindermond der menschheid het evangelie verkondigd!'

Korten tijd na deze ontmoeting kwam er eene groote verandering in mijn lot. Mijne moeder werd ernstig ziek, toen ik nauwelijks twaalf zomers telde. De dokter beweerde, dat slechts een jarenlang verblijf in het zuiden van Duitschland, het oord, waar zij geboren en opgevoed was, haar volkomen kon doen herstellen. Papa nam zijn ontslag uit den dienst en wij trokken samen naar de plaats, waar mama hare gezondheid moest terugwinnen. Ook mijn grootvader was ons gevolgd. Holland was hem vreemd, als hij er zijne kinderen miste, zeide hij, en ik was zoo aanmatigend, dit voornamelijk op mijzelve toe te passen. Na acht jaren keerden wij naar Nederland terug. De geboortegrond, het plekje, waar wij als kinderen speelden, blijft ons altijd dierbaar, hoe goed een nieuw vaderland ons ook ontvangen moge hebben. De dokters raadden ons aan, Den Haag tot woonplaats te kiezen; de zeelucht was versterkend voor mijne moeder, die geheel hersteld, ofschoon nog steeds zwak, met ons terugkeerde. Grootvader was nog altijd een krasse oude man, levenslustig en opgeruimd, dankbaar voor het goede, dat hij genoten had en nog genieten kon, berustend in de groote rampen, die ook hem niet gespaard waren gebleven. Nog niet lang waren we in Den Haag, toen ik op zekeren avond in de courant las, dat het Rotterdamsche operagezelschap den volgenden dag met *Lohengrin* zou optreden. Het voorval uit mijne kinderjaren, langen tijd vergeten, kwam mij plotseling weer voor den geest en lachende zeide ik tot grootvader:

'Nu inviteer ik u; gaat u morgenavond mee naar de voorstelling?'

Dadelijk werd de uitnoodiging aangenomen.

'Het is mijne laatste opera geweest, voordat wij Holland verlieten; hoe aardig, dat het nu weer de eerste zal zijn na mijne terugkomst!'

Heel wat minder opgewonden dan voor acht jaren, maar toch vol verlangen, volgde ik, nu als bedaarde jonge dame, mijn ouden grootvader in de schouwburgzaal. Het Haagsche theater was heel wat mooier dan dat onzer provinciestad, doch ik had nu zelfs Parijsche zalen gezien en werd zoo spoedig niet meer verblind. Toen ik gezeten was, las ik het programma en daar stond een naam, welke mij niet geheel onbe-

kend voorkwam, die van Marie Steil-Schneider als Elsa. Ik liet hem grootvader zien, doch deze zag er niets bijzonders aan, verzekerde hij kalm. Ik herinnerde hem met een paar woorden aan de jonge zangeres, die ik op dien kouden wintermorgen gesproken had, en ook hij verheugde zich nu met mij op een terugzien.

Zij trad op en ik herkende dadelijk hare wonderschoone trekken; acht jaren tijds hadden ze niet veel veranderd. Na den afloop der opera stelde ik grootvader voor, haar een bezoek achter de schermen te gaan brengen. Wel beweerde hij, dat zij zich mijner toch niet meer zou herinneren, wat ik hem wel als hoogst waarschijnlijk moest toegeven, maar toch hield ik vol - en de oude man, nooit gewend mij iets te weigeren, volgde mij, ofschoon verzekerende, dat het niets dan onzin was. Haastig ging ik hem voor. Ik voelde nu niet de minste verlegenheid; herkende zij mij niet, nu, dan zou ik toonen, dat mijn geheugen beter was dan het hare, en in alle geval kon ik aan hare talenten hulde gaan brengen. Ik vroeg den regisseur, om bij Mevrouw Steil toegelaten te worden, wat mij aanvankelijk geweigerd, doch later toegestaan werd. Men wees mij de kleedkamer, waarop ik met verhaaste schreden toetrad, langzaam door grootvader gevolgd. Ik klopte aan: 'Herein!' was het antwoord. Ik opende de deur en bleef een oogenblik aarzelend op den drempel staan.

Daar zat Marie, nog vermoeid van het spel, in het bevallige toilet, dat zij het laatst had gedragen, bezig de kleedingstukken op te ruimen, die in bonte wanorde om haar heen waren verspreid. Bij ons binnentreden zag zij op. Er lag de grootste verwondering in haar blik, doch zij sprak geen woord en scheen op eene verklaring te wachten.

'Mevrouw Steil,' zeide ik, haar naderende, 'zeker herinnert ge u niet meer het kind, dat u eens in B.... gesproken heeft, maar....'

'Betsy!' riep zij plotseling, mijne hand vattende en mij strak aanziende. 'Zijt gij de kleine Betsy van voor acht jaar! Maar ja,' ging zij voort, 'nu herken ik die trekken, hoe veranderd ook, en uwe stem, die heb ik nooit vergeten.'

Getroffen bleef ik staan; dat was meer, dan ik eenmaal durfde verwachten; zij herkende mij en scheen over het weerzien verheugd te zijn. Vriendelijk bood zij grootpapa en mij een stoel en nu eerst kon ik haar de vraag stellen:

'Hoe is het mogelijk, dat ge u mijner nog zoo goed herinnert?'

Zij glimlachte, schoof haar stoel naderbij en nam mijne hand in de hare:

'Aan u heb ik mijn levensgeluk te danken. Onbewust heeft het kind mij teruggehouden van een stap op het pad ten kwade. Toen ge mij, nu acht jaar geleden, spraakt daar midden in de sneeuw, was ik nog de verloofde van hem, die kort daarop mijn echtgenoot werd. Ik had hem lief en toch zou ik bijna eene misdaad aan hem en aan mijzelve begaan hebben. In Rotterdam namelijk woonde een jongmensch, Baron....., die mij voortdurend het hof maakte en de

vriendelijkste attenties voor mij had. Ofschoon niet coquet, was ik toch gevoelig voor die hulde, en ik raakte hoe langer hoe vaster in zijne netten verstrikt. Mijn echtgenoot, die volkomen vertrouwen in mij stelde, zag in het gedrag van den Baron slechts eene hulde aan de zangeres en ik durfde hem niet op de hoogte brengen van diens ware gevoelens.

Eens, ik herinner mij dien avond nog levendig, was ik opgewonden naar huis teruggekeerd van de voorstelling, waar ze mij met bloemen overladen hadden. Mijn man was met een gedeelte van het gezelschap in eene andere plaats voorstellingen geven. Plotseling ging de deur open en trad mijn aanbidder binnen. Hoe hij ongemerkt in huis was gekomen, is mij nog steeds een raadsel, maar hij was er, viel voor mij op de knieën en smeekte mij hem te volgen. Hij schilderde mij in levendige kleuren het geluk, dat ons wachtte, en beloofde mij zijn titel, zijn naam en zijn rijkdom. God weet, welke gevolgen dit alles zou gehad hebben, want zijne voorstelling deed mij duizelen en ik was niet gansch onwillig meer, aan zijne smeekingen gehoor te geven; daar zegt hij op eenmaal: 'En dan, als echtgenoote van een edelman zal men u eeren; men zal u overal ontvangen, terwijl men u als actrice minacht.'

Ik sprong op, als door eene adder gestoken. In mijne verbeelding zag ik plotseling weder het kind met de groote, vragende oogen voor mij staan, en van hare lippen klonk het opnieuw zoo eenvoudig en onschuldig: 'Waarom zou ik met u niet mogen spreken?'

Dáár, op dat oogenblik, zou zij het antwoord op die kinderlijke vraag hebben kunnen ontvangen; en ik zwoer haar den eed, dat zij zich mijner nooit zou behoeven te schamen! Vol afschuw wendde ik mij van mijn nog altijd geknielden verleider af.

'Ga heen,' zeide ik streng; 'had de goede God mij op dit oogenblik niet het beeld van een engel voor oogen gevoerd, dan zou ik nu misschien reeds eene ontrouwe gade zijn geweest. Sta op en ga!' Ik wees hem de deur en werktuiglijk volgde hij mijne aanwijzing. Doch hij bedacht zich; nog eenmaal scheen hij te willen beproeven, wat zijn invloed op mij vermocht, maar ik was onverschillig geworden voor zijne teederste woorden en zoo ging hij eindelijk, om nooit terug te keeren.

Toen mijn man thuis kwam, bekende ik hem vol berouw het voorgevallene en de naam van de kleine Betsy werd dankbaar door ons beiden herdacht.

Nog geen jaar na dien dag werd ons een dochtertje geboren. Wij noemden het naar u. O! hoe hoopte ik dat kind te zien opgroeien tot eene goede, edele vrouw. Maar het mocht niet zijn. Verleden jaar werd ze ons ontnomen door dien wreeden, harden dood, die juist hen schijnt op te eischen, die het minst gemist kunnen worden. Eene gevaarlijke keelziekte teisterde de stad, en hoewel ik Betsy en haar zusje zooveel mogelijk tegen besmetting beschutte, werden toch beiden door de vreeselijke ziekte aangetast. Ze duurde lang, doch scheen geene offers te zullen eischen. Reeds speelden de kinderen weer samen

onder mijne oogen in ons kleine tuintje; daar zag ik Betsy plotseling ineenzinken; ik nam haar op, doch het leven was al gevloden. Eene verlamming van het hart deed haar zoo plotseling bezwijken. Van dien dag af is het zonnetje uit ons huis verdwenen; nooit zal ik haar zilveren lach of haar vleiend stemmetje meer hooren, nimmermeer mijne gansche zaligheid putten uit die blauwe kinderoogen. Het kind, dat ik hoopte eens hare jonge, onbekende peet te gemoet te zien treden met de dankzegging, die hare moeder haar reeds leerde stamelen, toen zij nog nauwelijks woorden genoeg ervoor kende, was heengegaan, voor altijd heengegaan.

Niet de dag, dat mijne lievelinge naar hare laatste rustplaats werd gedragen, was de vreeselijkste voor mij - ik lag toen in eene ijlende koorts en wist van niets - maar die, waarop ik, voor het eerst weer tot bewustzijn komende, Marietje hoorde vragen naar het zusje, waarmede zij spelen wilde en dat zij nergens kon vinden.'

Overmand door smart, zweeg de zangeres eene wijle en ook wij wisten niets te zeggen tot leniging van een zoo groot verdriet. Na een oogenblik ging zij voort:

'Nauwelijks waren de dagen der eerste, woeste smart voorbij, of het leven ging weer zijn gewonen gang en ik moest weer optreden in kleurige kostumes, in vroolijke en treurige rollen; en het publiek wist niet, hoe menigmaal zich in den tranenvloed van de ongelukkige echtgenoote uit het stuk een bitterder, heeter traan van de beroofde moeder mengde. Het is mij steeds, alsof mijn kind daarboven uit den hemel op hare ouders nederziet, of zij onze goede genius is geworden, die hare macht, haar licht eens aan u ontleende en die in mijne verbeelding steeds nauw verbonden zal blijven aan de vrouw, die mij als kind eenmaal als reddende engel verscheen.'

'Tot hier mijn verhaal, kinderen,' sprak tante, terwijl zij ons vriendelijk toelachte, 'althans voor zoover het eenige waarde voor u kan hebben. Ik ben mijn levenlang dankbaar geweest, dat ik, zij het dan ook onbewust, eenmaal eene vrouw eene schrede op den weg ten goede heb geleid. Zie, het pad van zoovelen, van kunstenaressen vooral, is begroeid met scherpe doornen; die alle voor haar af te breken, zou onmogelijk zijn, doch wij kunnen beproeven een enkelen tak althans zoo te buigen, dat de doorn haar niet al te hevig wondt. Een vriendelijk woord, een flinke handdruk, och, wie weet, hoe menigeen wij daardoor gesteund, bemoedigd hadden op haar moeilijk pad; en toch, hoe dikwijls laten wij de gelegenheid voorbijgaan, eene Betsy te zijn voor eene Marie. Mevrouw Steil's dochter treedt nu op in dezelfde rollen, die voor twintig jaar hare moeder speelde; moge zij, mogen veel harer kunstzusters door eene kinderhand, door een kindermond en, kan het zijn, meer nog door ouderen en wijzeren, een weinig geholpen worden, om zich staande te houden op de gladde baan der kunst.'

Levenswoorden.

Wees uzelf; heb kracht in uzelf; sta op uzelf.
IBSEN.

Dit is het begin en het eind van alle wijsbegeerte: wij moeten doen het beste, wat we kunnen.
CARLYLE.

Wanneer men een goede zaak bederven wil, moet men een *partij*zaak van haar maken.
ROTHE.

Van zijn eigen overtuiging innig verzekerd zijn en toch er niet aan denken van anderen te eischen, dat zij haar deelen zullen, - dat gaat zeer goed gepaard; ja, het laatste is zelfs de proef op het eerste.
ROTHE.

Vele overgeleverde denkbeelden, die in onze omgeving burgerrecht verkregen hebben, komen ons alleen daarom geloofwaardig voor, omdat wij ze nooit ernstig overwogen hebben.
ROTHE.

Ons geweten bestaat dikwijls uit ons karakter.
ROUX.

'Elke oprechte overtuiging is eerbiedwaardig' - zegt men. Dat is betrekkelijk; oprechtheid is altijd te prijzen; de overtuiging..... ja, wanneer zij eerlijk is.
ROUX.

Hypochondrie is niet alleen een lijden, dat men niet heeft, zich inbeelden, maar ook aan een lijden, dat men heeft, te veel aandacht wijden.
FEUCHTERSLEBEN.

Wilt ge anderen bewegen en overtuigen, wees dan zelf eerst bewogen en overtuigd. Wees waar, als gij wilt, dat men u gelooven zal.
CARLYLE.

Is onbevooroordeeldheid een zaak, die men zichzelf geven kan? Een ruimen blik heeft men alleen op den top van den berg - maar dan moet men hem ook bestijgen.
ROTHE.

Wanneer iemand van de zonnevlekken de zon niet ziet, ziet hij dan juist?
ROTHE.

Onze ondervinding bestaat meer uit verloren illusies dan uit verworven wijsheid.
ROUX.

Verbeuzel uw tijd niet met te denken over datgene, wat anderen aangaat, tenzij gij geroepen wordt, om iemand hulp te verleenen. Immers, gij laat noodzakelijker dingen na, wanneer u niets anders bezighoudt dan 'tgeen deze doet en gene nalaat, en waarom zij 't doen, wat iemand zegt of wil. Zulke dingen trekken den mensch af van de waarneming van zichzelf. Men moet al wat ijdel is en onnut, uit de keten zijner gedachten trachten te verwijderen, vooral de holle en nietswaardige nieuwsgierigheid, en zich alleen zulke gedachten eigen maken, dat men, wanneer iemand vraagt, wat men denkt, gaarne en oprecht rekenschap kan geven, zoodat iemand terstond ziet: hier is niets, waarvan de mensch niet zonder schaamte kan bekennen, dat zijn geest er zich mee bezighoudt.
MARCUS AURELIUS.

Men zal nooit iemand van zijn onrecht overtuigen, wanneer men niet daarmee begint zijn betrekkelijk recht eerlijk te erkennen.
ROTHE.

Voor het geluk zijn verschillende omstandigheden noodig, die zelden te gelijk zich voordoen.
ROUX.

Doe niets met tegenzin, niets zonder te hebben nagedacht. Druk uw gedachten eenvoudig uit, zonder opsiering. Wees geen veelprater en maak geen drukte. Wees echter inwendig opgeruimd, zoodat gij de hulp van anderen niet noodig hebt, om tevreden te zijn. Sta, waar gij zijt, en laat u niet een plaats wijzen.
MARCUS AURELIUS.

Men kan alles overdrijven, ook de eischen, welke men aan zichzelf stelt, want ontevredenheid met zichzelf ondermijnt de krachten, die tot het doel leiden. In dat geval moet men zijn plicht lager stellen, om des te zekerder te slagen.
FEUCHTERSLEBEN.

Te dikwijls wordt kracht met zin verward. De zin neemt toe met het ziekelijk gevoel en dat geschiedt genoeg in onzen tijd; de kracht, die de kern van gezondheid is, ligt braak. Wij hebben zin voor alles, kracht voor niets.
FEUCHTERSLEBEN.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
Anna Lauri.
(*Slot.*)

Toen Maarten Derrick, nadat hij Anna Lauri had verlaten, de voordeur opende, klonk het loeien van den storm hem tegen met het gestamp van zware voetstappen.

Anna Lauri hoorde het in de kamer, waar zij voor het venster stond.

‘Daar is weer die gil! Kan dan niemand het hooren, behalve ik?’

‘Neem mij mede,’ riep zij Derrick na; ‘laat mij medegaan!’

Eer hij haar had verstaan en bij zijne zinnen was, was zij buiten, hem voorbijgesneld, in de sneeuw. Zij had een langen mantel omgeslagen en had moeite, om hem om te houden, wijl de wind eronder kwam.

Zij hoorde voetstappen en stemmen en werd eindelijk enkele steengravers gewaar, die ontsteld en radeloos heen en weder liepen.

‘Roep Juffrouw Lauri! Laat Juffrouw Lauri roepen!’ hoorde zij zeggen.

En meteen doemde Washington Rock, met een jongen, voor haar op.

‘Er is een man in den Satanskuil, in de oude groeve, gevallen,’ riep hij haar toe.

‘Maar dan moet hij eruit gehaald worden!’ zeide Anna Lauri.

‘Laat de mannen te werk gaan, gebruik uw verstand en val de Juffrouw niet lastig, Rock,’ zeide Maarten Derrick. ‘Het is hier geene plaats voor haar. - Ga naar huis, Juffrouw Lauri; ik zal het toezicht houden. Ga, als 't u belieft. - Kom, Washington!’

De toon was bevelend; doch de man was het niet met zich zelven eens, of hij zou gehoorzamen.

‘Zij wil liever mee,’ zeide hij.

Zij hadden onder het praten geen oogenblik stilgestaan en liepen in den sneeuwstorm voort. Anna Lauri had niet meer acht geslagen op de vermaning van Derrick dan op de sneeuwvlokken, welke zij afweerde. Zij was gewoon in tijden van ongeluk, ziekte of nood haar steengravers ter zijde te staan; zij was bekend in hunne huizen, bemind door hunne vrouwen en kinderen; zij was een deel van hun leven; het sprak vanzelf; werd er

getrouwd of begraven: ‘Waar is Anna Lauri?’ - Was er iemand verongelukt: ‘Laat Anna Lauri roepen; zij moet het aan de weduwe zeggen.’

‘Daar komt zij aan!’ riep de Finlander.

‘Wij hebben haar meegebracht!’ riep de jongen.

Het was een heel eind tot aan den Satanskuil; de weg was hun nooit zoo lang gevallen. Maarten Derrick steunde haar onder het loopen; niemand sprak; het was stikdonker; doch het licht scheen flauw door de ruiten van enkele huisjes. Het was glad, want het begon te vriezen. Achter het dorp geleek de zee een onmetelijke chaos, waarin de gansche wereld te gronde moest gaan; het geraas van storm en vloed vervulde de lucht.

Daar naderden zij de oude groeve; de lantaarns van een groepje steengravers beefden om den rand van de verlaten diepte.

‘Het was een vreemde,’ riep de jongen met zijne hooge stem. ‘Hij wist niet eens, dat de Satanskuil verlaten is; Madison Rock zegt, dat hij er daardoor in gevallen is.’

‘Men moet al een gek of een volslagen vreemdeling zijn, om dien weg te kiezen!’ zeide Washington Rock. De Finlander voelde zich door die woorden beleedigd; doch Anna Lauri sloeg geene acht op den twist.

Terwijl zij, hand aan hand met Maarten Derrick, den sneeuwstorm trotseerde, hield het gevaar, waarin een menschenleven verkeerde, hare zenuwen in spanning, doch haar hart dwaalde zonderling af.

Twee en twintig jaren reisde het terug; naar een warmen avond in Juni, in het maanlicht, zooals het schijnt voor jonge verliefden. Zij stond weder aan den rand dier groeve; zij, de levende, met hem, die gesneuveld was, en zij keken erin. De groeve werd toen nog bewerkt; de kranen waren er druk in beweging; de diepte was droog; zij waren er van kind af mede vertrouwd geweest; het was een plekje, waar men somtijds eens alleen kon zijn; op een zomeravond was het er aangenaam. Dien Juniavond was zij er met hem, in haar wit kleedje, dat hij zoo gaarne zag; de maan bescheen haar gelaat, toen zij het tot hem ophief, en zij wandelden en keuvelden, totdat het tijd voor haar werd, om naar huis te gaan, wijl haar vader haar wachtte: ‘Ik heb u lief, Anna,’ had hij gezegd, en zij had geantwoord....

‘Dàar zijn wij er,’ riep Washington Rock.

‘Wij zijn er!’ riep de knaap.

‘Wij komen!’ riep de Finlander.

Maarten Derrick had hare hand losgelaten en zich bij de steengravers gevoegd.

Dáár was Anna zichzelve weder. Hare lippen bewogen, doch er kwam geen klank uit; later herinnerde zij zich, dat zij bij zichzelve gezegd had: ‘George, ik wil dien man redden; wilt gij mij helpen?’ - Toen sloeg zij den kap van haar mantel naar achteren en liep kalm door, tot aan den rand van den kuil, tusschen de steengravers in.

Een half dozijn armen strekten zich uit, om haar tegen te houden; het was glad en het woei zoo! Zij riepen haar toe, dat het met den man gedaan was; dat zij beproefd hadden, wat zij konden; dat Madison Rock halverwege den kuil was geweest; dat de Schot het insgelijks had beproefd; dat het er zoo glad was, dat de dood ermede gemoeid was. Maarten Derrick was het met de mannen eens; doch hij deelde kort en scherp zijne

bevelen uit; iets over touwen en eene trap in de groeve. De mannen gehoorzaamden, of veinsden te gehoorzamen, doch keken naar Anna Lauri.

Zij stond bevende aan den rand van de groeve en keek zwijgend naar beneden.

'Maar de man ligt niet in het water,' zeide zij zacht; 'hij houdt zich aan de rots vast; hij leeft nog. Hij kan gered worden.'

'Hij is uitgegleden,' fluisterde iemand achter haar; 'hij is al verder en verder weggegleden, sedert wij hem het eerst gezien hebben.'

'En er is vijftig voet ijswater in den kuil!'

'Als ik vijftig jaren jonger was, zou ikzelf voor den man doen, wat ik kon,' riep de oude Dawson, terwijl hij op de bevroren sneeuw stampte.

'Ja wel!' mompelde eene stem; 'maar zoudt gij uw jongen erin zenden? Ziet ge, dat is de vraag.'

De knaap, die met den Finlander was medegeloopen, stond er zwijgend bij. Hij had de spieren en oogen van kinderen, die onder zwaar werk opgroeien; hij was een man in miniatuur en merkte alles op. Hij zeide niets, doch ging naast den ouden Schot staan; hij richtte zich in zijne volle lengte op en hield zijne handen in elkander gesloten op den rug.

'Charley,' zeide zijn vader, 'indien slechts een knaap den man kan redden, wil ik u niet terughouden.'

'Ik wil het gaarne doen,' antwoordde Charley.

Zij hieven eene soort van hoerra aan; gedempt nochtans, uit vrees, dat zij den armen man daar in de diepte zouden doen schrikken. Anna Lauri, die tot nog toe over den rand van den kuil heengekeken had, boog er nu eensklaps overheen en riep met krachtige stem naar beneden:

'Verlies de hoop niet; houd moed! Doe, wat gij kunt, om u vast te houden; de Stoneporter steengravers zullen u helpen. Houd u vast! Houd u vast!'

'Zie zoo, jongens,' zeide zij en keerde zich naar hen om; 'nu heb ik voor u ingestaan.'

'Gij hebt geene kinderen te onderhouden,' zeide een van de Schotten, die reeds eene vergeefsche poging had gedaan, om in de groeve te dalen.

'Geef mij het touw!' riep Anna Lauri driftig. 'Sla het om mij heen en laat mij erin gaan, want ik wil niet verdragen, dat wij hier om den kuil heen staan en dat er geene hand in Stoneport wordt uitgestoken, om den man te redden. Ik sterf liever!'

Er rees een gemompel; zij waren gewoon te gelooven, dat zij gelijk had; zij vertrouwden haar in alles.

'Gij zijt hard,' zeide eene stem.

'Ik kan gaan,' antwoordde Maarten Derrick. Hij dacht aan zijne moederlooze kinderen en had wel willen weten, of zij eraan dacht.

'Ik zal het doen,' zeide Washington Rock; 'gij zijt niet jong genoeg, Mijnheer. Het past niet. Ik zal gaan.'

'Ik wil het ook beproeven,' zeide Madison Rock.

'Neen,' zeide Jefferson; 'gij en Madison zijt getrouwd; het is uwe zaak niet; Washington en ik zullen het wagen.'

'Ik doe mede,' zeide de Finlander, na eenige aarzeling.

Het duurde niet zooveel tijd, als er noodig is, om het te vertellen, eer het onvermijdelijke overleg voor handelen plaats maakte. Onder het toezicht

van Derrick begonnen de mannen zoo snel mogelijk de in onbruik geraakte trap in de rots af te dalen, waar anderen twintig jaren geleden, om geheel ander werk, op en af waren gekomen.

De lichten blonken, de touwen hingen neder, bevelen klonken en het antwoord klonk terug; doch Anna Lauri stond er bevende en angstig bij. Haar hart brak om den wil dier mannen, die zij in doodsgevaar had gezonden. Zij riep schreiende:

'Jongens, o, jongens. Ik had geen recht, u zoo te behandelen; ik had u niet moeten dwingen. Brave jongens, mijne brave jongens.'

'Het was onze plicht,' antwoordde Washington, terwijl het touw om zijn middel werd gebonden. 'Het zou slecht zijn, een medemensch voor onze oogen te zien verdrinken en niets te doen, om hem te redden; en dat nog wel op den avond vóór Kerstmis. Gij kunt niet helpen, dat het zoo glad is.'

Zoo sprak hij, bedarend, als tot een bedroefd kind; hij stak haar zijne grove hand toe, want zij schreide; toen gaf hij zijn broeder de hand en zeide:

'Laat moeder er niets van weten; want alles kan best terechtkomen.'

Zij vierden het touw en hij begon te dalen.

De vervallen staat van de trap en het ijs, dat alles bedekte, maakte het dalen gevaarlijk. De man was in zooverre beschermd, als een sterk touw en een twintigtal mannen, die het aan den rand van de groeve vasthielden, hem beschermen konden; doch het gevaar, dat zij allen inzagen, doch waarvan niemand sprak, lag in het schaven van het touw tegen de met ijs bedekte hoeken van de groeve. Als het eens doorgesneden werd!

Anna Lauri, die voorover leunde en naar beneden keek, was de eerste, die de steengravers zag stilstaan en van de trap naar den kant kruipen, waar de ineengezonken gedaante lag.

Men riep van beneden: 'De man is gekwetst; hij is bewusteloos; ik moet hulp hebben.'

Zonder een woord te spreken, liet Madison Rock zich een touw ombinden en ging naar omlaag. De kleine Schotsche jongen kwam vooruit en bad, te mogen volgen.

'Ik wil het gaarne doen,' zeide hij; 'ik ben niet groot, maar sterk; ik heb wel verstoppertje daar gespeeld; het is er niet breed voor een volwassen mensch.'

'Loop om een dokter, Charley,' zeide Juffrouw Lauri; 'gij kunt harder loopen dan een man.'

Door die laatste woorden bezield, ging Charley met een blij gezicht heen.

Als men aan den rand van de groeve stond, kon men zien, dat het werk daar beneden niet gemakkelijk was. Het scheen veel moeite te kosten, het touw om het lichaam van den bewusteloozen man te krijgen, den afstand tot aan de trap terug te komen en te beslissen, hoe zij het zouden aanvangen; voor hen, die boven wachtten, scheen het een eindelooze tijd. Boven, zoo min als beneden, werd een woord gesproken. Maarten Derrick gaf door wenken zijne bevelen; hij behield een helder hoofd en dacht aan alles en de mannen gehoorzaamden uit gewoonte. Het woeste gebrul van den oceaan duurde voort; de wind was iets bedaard, doch het sneeuwde gestadig door; eens brak er een stuk ijs af en Anna Lauri hoorde het beneden in het donkere water ploffen. De lantaarn, welke zij in de hand had genomen en op armslengte van zich afhield, sidderde in de lucht en verspreidde een klein en

flauw licht over de diepte. Dawson, de Schot, stond vlak bij haar en hield haar vast; zij stond te dicht bij den rand. ‘Ik zal haar niet loslaten,’ zeide hij tot de anderen; hij voelde, dat de zwaarste verantwoordelijkheid op hem rustte; het kostbaarste leven was hier in gevaar. Wat was het leven van dien landlooper daar in de diepte? Wie gaf er iets om? Maar Anna Lauri; o, Anna Lauri!

Daar kwam de kreet naar boven: ‘Wij vreezen, dat het niet gaat!’

Zij riep terug: ‘Ja wel; het kan wel; het moet!’

‘Hij is zoo zwaar; hij kan niet medewerken!’ klonk het weder. En zij: ‘Jongens, brengt hem boven; behandelt hem, alsof hij mijn broeder was; *alsof ik hem zielslief had!*’

‘Zing,’ zeide de oude Dawson zacht; ‘zing voor de jongens, terwijl zij het doen. Het zal hun moed geven.’

‘Och!’ klaagde Anna Lauri; ‘ik zou liever daar beneden mijn leven met hen wagen, dan hier veilig te staan en voor hen te zingen!’

‘Het is de taak van de vrouw!’ vermaande de Schot.

Toen richtte zij zich op, sloeg haar mantel terug, om niet in hare bewegingen belemmerd te worden, en zong het lied, dat zij het liefst hoorden: Het lied van *Anna Lauri.*

‘Ja, ja! zing!’ klonk het van beneden.

Zij zong en zag niet - durfde niet toezien, hoe de mannen met hun last naar boven kwamen; zij zong steeds door en stortte met hare heerlijke stem al haar moed over hen uit.

‘Het is volbracht,’ zeide Maarten Derrick en kwam naar haar toe en sloeg den mantel om haar heen, want zij was zichtbaar begonnen te beven, hetzij van koude of van aandoening.

‘Zij zijn boven; niemand is gekwetst; ga nu naar huis.’

‘Ik zal den man toch even moeten zien,’ zeide zij, met eene rilling. ‘Is hij dood?’

‘Neen, bewusteloos; zijn hoofd en zijn arm zijn bezeerd; doch niet ernstig; het is eene wonderdadige redding; ik zou maar niet naar hem kijken, als ik u was.’

‘O jawel,’ zeide zij op zonderlingen toon. ‘Ik moet hem zien.’

Zijn gelaat was half afgewend, toen zij hem zag; hij scheen een man van zestig jaren; zijn haar was geheel wit; hij zag er armoedig uit.

Toen zij hem gezien had, zeide zij op een toon van gezag:

‘Brengt hem naar mijn huis.’

Zij maakten bezwaren, doch eindigden met te gehoorzamen.

Zij liep voor hen uit en zij volgden met hun last tot aan hare deur.

Juffrouw Tombs was buiten zichzelve, dien avond vóór den eersten Kerstdag; alsof het niet genoeg was, chocoladevla voor steengravers te maken, moest er nog een halfbevroren landlooper in huis worden genomen, en Anna Lauri liet zich niet meer zien; nauwelijks was de stakkerd haar drempel over geweest, of zij had zich teruggetrokken.

De mannen en Juffrouw Tombs, had zij gezegd, zouden alles wel doen; de dokter zou zijne bevelen wel geven en een van de mannen moest bij hem blijven; zij had gezegd, dat zij zich onwel gevoelde na den schrik en de

inspanning, en had zich in hare kamer opgesloten. Doch toen Juffrouw Tombs voor hare kamerdeur was gekomen, om te zeggen, dat de man niet erg bezeerd en geheel bij zijne kennis was, en te vragen, wat hij nog langer in huis deed, - had Anna Lauri haar binnengelaten, voor het eerst in al die jaren, waarin zij samen geleefd hadden, hare armen om haar heengeslagen en als een kind geschreid.

'Het is weder die gelijkenis,' had zij gesnikt. 'Och, ik heb die zoo dikwijls gezien: op straat, in de kerk, of in de stad..... het is dan een oogopslag, of eene beweging, of het een of ander. Al die twee en twintig jaren heb ik somtijds die verbeelding gehad; maar ditmaal..... ik was zoo uitgeput en ik zag het zoo plotseling. Ik heb mij slecht gedragen.....'

En zij had de oude vrouw gekust en als een kind gelachen door hare tranen heen. 'Ik heb veel te veel aan u overgelaten; maar morgen wil ik hem zien en zal ik u komen helpen.'

Den volgenden morgen deed zij, wat zij gezegd had. De man was redelijk wel, werd haar gezegd; alleen maar zwak en hij zeide niets; alleen had hij gevraagd, in wiens huis hij was.

De storm was bedaard; doch het was bitter koud. Juffrouw Tombs had den onwelkomen gast in de muziekkamer gelaten, waar het warm was, en daar vond Anna Lauri hem, op de kleine canapé, met verbonden hoofd, den arm in een draagband, en hij keek haar aan.

Zij deed de deur op slot; waarom wist zij nauwelijks; zij liep tot midden in het vertrek en bleef daar staan.

Genadige God, het was geene gelijkenis, geene verbeelding; die jammerlijke figuur, met zijn geschonden gelaat, - oud en grijs, maar nog met die oogen, die haar hart hadden gewonnen, de oogen, welke tijd noch ouderdom hadden kunnen veranderen.

'*George!*' riep zij wanhopig. Zij deden een stap naar elkander toe; toen kwam zij tot zichzelve, sloeg hare handen met een vreeselijken gil omhoog en week voor hem terug.

'Gij waart dood!' riep zij; 'twee en twintig jaren lang zijt gij voor dood gehouden. O, was het maar zoo!'

Hij strekte zijne handen uit, alsof zij hem geslagen had, doch zij zag het niet; hij greep de leuning van een stoel, om zich staande te houden, en boog zijn hoofd voor haar. Er was iets zóó aandoenlijks, zóó treurigs in die beweging, dat haar hart erdoor getroffen had moeten worden, indien zij zichzelve niet zoo rampzalig had gevoeld.

Zij was doodsbleek en keek uit de hoogte op hem neder; de stilte, die nu heerschte, was als die van het graf.

Toen borst Anna Lauri uit: 'Al dien tijd waart gij in leven en kwaamt niet naar mij toe. Wat moet, wat kan eene vrouw zeggen tot een man, die zoo iets heeft gedaan?.....

Niet dood..... niet dood! Maar, George, ik had u toch lief, ik had uwe vrouw willen worden! Gij hadt het mij gevraagd; wij hielden van elkander..... Toen moest gij te velde trekken en..... gij kwaamt om, en zie, uw ring heb ik gedragen; mijne kleeding is zwart; ik was als uwe..... uwe weduwe.....'

Zij kon niet meer en bedekte haar gelaat met hare handen.

Doch zij hernam weder: 'George Cliff..... ik dacht, dat ik veel geleden

had..... maar nu voel ik, dat het niets was. George Cliff, ik had uwe nagedachtenis lief; gij bleeft voor mij, die gij waart; gij zijt nooit voor mij gestorven, vóór deze minuut. O, hoe slecht van u! Gij hadt deernis met mij moeten hebben! Gij hadt.....'

'Annie,' zeide George Cliff..... 'Annie, ik heb een woord tot u te zeggen.....'

Hij naderde haar en raakte haar zacht aan.

'Annie, mijn meisje, ik kon het niet helpen. Doe uw best, om mij te gelooven..... Ik ben geweest..... waar ik niet vandaan kon komen.'

Zij antwoordde met een akeligen glimlach; zij had niets meer te zeggen.

'Ik kon misschien niet verwachten, dat iemand mij gelooven zou,' zeide hij pathetisch; 'maar ik ben krankzinnig geweest. Ik had eene wond aan mijn hoofd gekregen..... Ik ben in een gesticht geweest.'

'Al die twee en twintig jaren?'

'Dat weet ik niet.'

'*Weet* gij dat niet?'

'Zoo waar, als God mij hoort, neen. Ik kan u niet zeggen, wat er met mij gebeurd is. Ik ben lang ziek.... in de war geweest; zoodra ik tot mijzelven was, ben ik naar u toe gekomen. Het is zoo moeielijk, alles uit te leggen, Annie. Ik heb een zwaren tijd gehad,' voegde hij er zacht bij. 'Ik had misschien niet moeten verwachten, dat gij mij gelooven zoudt; ik hoopte, dat gij naar mij zoudt luisteren; maar het is zeker een te ongewoon geval en het vermoeit mij zoo, erover te spreken. Ik heb in de laatste jaren zoo weinig gesproken.'

'Bij God, die ons geschapen heeft,' riep Annie, 'zeg mij de waarheid; vertel mij alles, wat gij kunt!'

'Het doet mij pijn.... hier,' en hij bracht met eene zwakke beweging zijne hand aan zijn hoofd. Zij begon te zien, welk eene ruïne hij was; de kracht zijner ongeloofelijke woorden drong zich aan haar op, eer hij ze nog had uitgesproken; doch zij bleef op een afstand staan, totdat zij alles had gehoord.

Hij verhaalde haar zooveel van zijne treurige geschiedenis, als hij zich kon herinneren; misschien zijn er in de jaarboeken van den Amerikaanschen burgeroorlog wonderlijker, doch géene treuriger dan de zijne.

Hij veronderstelde, zeide hij, dat hij voor dood op het slagveld was gelaten, met eene wond aan zijn hoofd en bevangen door een delirium van wondkoortsen; dat hij krankzinnig was gemaakt of geworden in eene van hunne gevangenissen, maar hij kon er geen eed op doen, want hij wist het niet. Verder dacht hij, dat hij ontsnapt moest zijn en altijd in denzelfden toestand in een van die gekkenhuizen van den ouden stempel was terechtgekomen, waar zij hem jarenlang gehouden hadden. Hij herinnerde er zich iets van en ook nog iets van wat er later met hem gebeurde. Hij dacht, dat hij tijden van betrekkelijk gezond verstand moest gehad hebben, afgewisseld door vlagen van waanzin; maar zijne grootste ramp was, dacht hij, het verlies van zijn geheugen geweest; zijn verleden was weggevaagd, met zijn naam en de plaats, waar hij te huis behoorde.

Daarna, dacht hij, moest hij weder ontkomen zijn, misschien bij een brand; hij herinnerde zich iets van een brand en dat er een oude patiënt bij omgekomen was; maar of hij ontsnapt was of vrijgelaten, wist hij niet te zeggen.

Hij giste, dat hij verscheiden jaren vrij was geweest en westwaarts en weder terug had gereisd. Eens was hij weder opgesloten geworden; hij meende ergens in Pensilvania. Daar was hij goed verzorgd geworden; hij had er van den Directeur gehouden en een van de dokters had eens tegen een anderen gezegd: 'Het is verlies van identiteit.' Die woorden hadden indruk op hem gemaakt; hij was ze niet weder vergeten. Hij was beter geworden; men was er vriendelijk voor hem geweest; hij had verteld, wat er in zijn geheugen opgekomen was, en na verloop van tijd had men hem ontslagen. Hij wist zeker, dat hij nooit had kunnen zeggen, hoe hij heette; hij had wel moeite gedaan, om zich zijn naam te binnen te brengen, en had er waarschijnlijk wel eens een verzonnen, wanneer het noodig was; hij had het land afgeloopen om werk; eens was hij in een winkel aangenomen geworden, doch hij kon geene geldswaarde onthouden en was weggezonden; zijn verloren geheugen was overal een bezwaar. Toen hij lichamelijk sterker was geworden, door zijn leven in de open lucht en zijne vrijheid, scheen het nu en dan, dat er eene herinnering in hem opflikkerde; doch telkens, als hij iets wilde vasthouden, was het weder weg; hij bleef altijd een man zonder verleden. Somtijds had hij voorstellingen van rotsen, steengroeven en eene zee; doch zij waren verward en maakten hem bedroefd; hij kweekte ze niet aan.

'Eens,' zeide hij, 'des avonds, nadat wij den geheelen dag voor een boer gemaaid hadden, gingen wij in eene lange rij over een weiland naar huis. Iedereen droeg zijne zeis en ik zag de ondergaande zon flikkeren op het staal. Onder het loopen begonnen de mannen te zingen; ik was zeer moede, doch mijn hoofd was koel en helder. Daar zongen zij het lied, dat gij wel kent:

"Anna Lauri, Anna Lauri,
Mijn schat op aarde."

Toen ik dat hoorde, bleef ik eensklaps staan. Goede God! Daar kwam mijn geheugen plotseling terug; ik legde mijne zeis neder, viel op mijne knieën, hief mijne handen omhoog en riep: "Anna Lauri! Anna Lauri. Zoo heette mijn meisje." En toen kwam het pijlsnel: "George Cliff; Anna Lauri; Anna Lauri. Mijn schat op aarde."

Van dat uur af had ik mijn geheugen terug en ik stond op en ben naar u toegekomen... Gij moet doen, wat u goed dunkt, mij gelooven, of niet, Annie,' zeide hij diep bedroefd.

Doch zij had zich hoe langer zoo dieper gebogen, totdat zij eindelijk op hare knieën lag, naar hem toekroop en hare wang tegen zijne schoenen legde.

De steengravers hadden hun Kerstfeest; te midden van den schok, dien zij doorleefde, vergat zij hen niet. Zij legde hare rouwkleederen af en ontving hen in een kleedje van witte wollen stof, zoodat zij hun eene vreemde toescheen, en zij vroegen zich, of zij tot de aarde of tot den hemel behoorde.

De zieke man was te zwak, om op hare partij tegenwoordig te zijn.

De ongehoorde tijding van hetgeen haar gebeurd was, had zich spoedig onder de steengravers verspreid; doch zij geloofden het niet. Zij trachtte hun te verhalen, hoe het haarzelve was gegaan, doch zij had er de kracht niet toe en verzocht Washington Rock het woord voor haar te doen.

‘Komt, jongens,’ zeide hij; ‘wenscht haar geluk; gij moogt dat niet nalaten; het is eene beschikking van den Heer en het past ons niet, aan Zijne wonderen te twijfelen; of Hij ze in Palestina verrichtte of hier in Massachu-

setts, dat is Zijne zaak! Wenscht haar geluk, jongens! Denkt gij niet, dat zij daar behoefte aan heeft? Denkt aan al de jaren, waarin zij ons ter zijde heeft gestaan, in onze huizen, bij onze vrouwen en kinderen; als wij gezond en gelukkig waren of als wij ziekten hadden ook; zij, die zoo geheel anders was dan wij en altijd weder alleen naar haar huis terugkeerde, zonder er iemand te vinden, die haar toebehoorde. En nu is er gebeurd.... wat er gebeurd is; de man, wien zij trouw was gebleven, heette dood en was het niet; Gods hand heeft zwaar op hem gedrukt. Zij zegt, dat ik u moet mededeelen, dat zij hun ouden dag te zamen zullen doorbrengen; dat zij voor hem wil zorgen en eene goede vrouw voor hem wil zijn en gelukkig worden als andere menschen en dat zij op onze liefde en onzen zegen gesteld is.... Dat is alles, geloof ik. En ik voor mij zeg: Geeft haar die, geeft haar die van harte.'

'Welnu,' zeide Madison Rock, 'wij geven ze van harte.'

'Wij zegenen haar,' zeiden Monroe en Jefferson.

'Ik zegen haar,' zeide de Finlander.

'Amen,' snikte Juffrouw Tombs.

'Hoera!' riep Charley Dawson.

'Ik heb gisteren gezegd,' zeide de Schot, 'als ik voor haar moest kiezen, nam ik iemand uit eene andere wereld dan deze.'

'De Almachtige zegene haar,' zeide Maarten Derrick het laatst. Doch hij ging heen en liep buiten op de harde sneeuw, dien stillen, kouden Kerstavond. Hij begreep niet, dat hij ooit jaloersch geweest was op een doode.

(Naar E. Stuart Thelps.)

Drie vragen van belastingbeleid.

In *De Gids* van Februari worden, naar aanleiding van mijn *Leerboek der Financien*, door Mr. N.G. Pierson drie belangrijke vragen ter sprake gebracht betreffende de theorie der belastingen. Het verheugt mij, dat mijne poging, om hier te lande belangstelling te wekken in de studie van algemeene beginselen van financieel beleid, van zoo hooge autoriteit welwillende waardeering heeft gevonden. Het is een zwak van ons Nederlanders, dat wij opzien tegen studiën, waarvan de practische toepassing niet onmiddellijk in het oog springt. Onze staatslieden en economisten vooral willen gaarne practisch blijven en schuwen theoretische bespiegelingen. Het gevolg van deze hebbelijkheid is, dat wij niet zelden de algemeene ontwikkeling van onzen tijd uit het oog verliezen. Wij zien in het kleine bestek van onze eigene nationaliteit rond, bespreken locale belangen en nemen maatregelen op ons eigen houtje, zonder voeling te houden met de groote bewegingen van de beschaafde volken om ons heen. Dat is de reden, waarom wij zoo vaak, en zoo vaak met recht, als de Chineezen van Europa worden aangezien. En wanneer wij gewaarworden, dat wij alleen staan met onze denkbeelden, gewoonten of instellingen, vervallen wij in een ander uiterste en planten zonder nadenken in onzen bodem over, wat in het buitenland langzaam is opgegroeid en vrucht is gaan dragen.

Die karaktertrek van ons volk is zonder moeite te begrijpen. Wij zijn eene kleine natie, prat op onze zelfstandigheid, gehecht aan onze vrijheden, innig verknocht aan onzen geboortegrond. Wij voelen ons klein en wij voelen ons een volk. Door alle verschillen van politiek en van godsdienst heen gevoelen wij de gemeenschap van onze taal, van onze zeden, van onze letterkunde en van onze gemeenzame lotgevallen. Wij zijn naijverig op ons volksbestaan, wij gevoelen instinctmatig de behoefte, om onze individualiteit in de groote volkeren-famille te handhaven en te bewaren. En bovendien, wij hebben niet veel tijd gehad voor bespiegelingen of diepzinnig onderzoek. Wij hebben de handen uit de mouwen moeten steken, moeten vechten voor ons leven en moeten cijferen, om de baas te blijven van onze buitenlandsche concurrenten. Zou het dan inderdaad niet vreemd zijn, indien wij geene bewonderaars waren geworden van de practijk?

Vooral met onze oostelijke buren vormen wij eene vrij krasse tegenstelling. Met eindeloos geduld worden in Duitschland theoretische vraag-

stukken behandeld, van alle kanten bekeken en telkens opnieuw critisch onderzocht; en men vertrouwt, dat de tijd wel de vruchten van deze nauwgezette studiën zal doen rijpen. Neem b.v. op het gebied der statistiek de werken ter hand der voornaamste geleerden en gij vindt, behalve verzameling van cijfers en beschouwingen over de resultaten, een diepzinnig debat over de begrippen van oorzaak, motief en wet. Bij ons daarentegen vindt men ternauwernood eene erkenning, dat deze onderzoekingen van groot gewicht kunnen worden voor de geheele organisatie der wetenschap. Zoo is op het gebied der financiën eene geheele reeks geschriften aan te wijzen, uitsluitend aan de theorie gewijd; maar lees zelfs een werk van meer practische strekking, eene studie over de Pruisische inkomstenbelasting van Held, of over de Oostenrijksche belastinghervorming van Schäffle, en gij staat verbaasd over den rijkdom van beschouwingen over algemeene beginselen van financieel beleid. Hier te lande daarentegen vindt men in een overvloed van opstellen over financieele onderwerpen slechts een uiterst bescheiden plaatsje aan de bespreking van principieele vraagstukken gereserveerd, en bij het oordeel over eene of andere studie wikt men bij voorkeur het belang, dat zij kan hebben voor de beslechting van eene controverse, die toevallig in de vertegenwoordiging of in de raden der groote gemeenten aan de orde is.

Dat de Duitschers door hunne voorliefde voor diepzinnige bespiegelingen vaak de practijk uit het oog verliezen en door den onophoudelijken strijd over beginselen afdoende hervormingen al te lang uitstellen, is zeker niet te loochenen. Maar evenzeer staat het m.i. vast, dat, indien wij een waarlijk nationaal werk willen leveren op een of ander gebied van staatsbeleid, wij ons meer dan tot dusver zullen moeten gewennen, om door te dringen tot de studie der grondbeginselen. Natiën leven haar eigen leven, maar zij zijn tevens deelen van de groote beschaafde menschheid. Zij kunnen hare plaats in het groote huishouden op den duur slechts bekleeden, indien zij zich bewust zijn van het gemeenschappelijk streven, de gemeenschappelijke idealen en de gemeenschappelijke ontwikkeling; hare individualiteit moet zich openbaren niet in Robinsonsche eenzelvigheid, maar in de toepassing van algemeene beginselen op bijzondere toestanden.

Bedrieg ik mij niet, dan heeft de heer Pierson voor deze denkbeelden een open oor. Wel is zijn geest blijkbaar meer ontvankelijk voor de eenvoudige logica der Engelsche Staathuishoudkundigen dan voor de diepere Duitsche opvatting, maar de onpartijdigheid van den heer Pierson waarborgt een vruchtbaar debat en verhoogt tevens de eer voor den jongere, die met dezen beproefden strijder eene lans mag breken.

I.

Zijn er algemeene beginselen van belasting, m.a.w. zijn er beginselen, die aan elk behoorlijk belastingstelsel moeten ten grondslag liggen?

Die vraag is, sedert Adam Smith zijne vier bekende belastingregels stelde, bijna zonder uitzondering bevestigend beantwoord. Doch zeer groot verschil van gevoelen bestaat over den *aard* en het *aantal* dier beginselen. Zelfs de Duitsche financiers, die de verschillende regels van belastingbeleid tot groepen hebben bijeengevoegd en van hoofdbeginselen hebben afgeleid, zijn verre van eenstemmig. Sommigen nemen een enkel beginsel aan (Schäffle), anderen drie, weder anderen vier (Wagner). Het is duidelijk, dat deze stand van zaken aanleiding moet geven tot twee belangrijke vragen. Vooreerst deze vraag: is er geen criterium, waaraan de grondbeginselen te toetsen zijn; m.a.w., kan niet *bewezen* worden, hoeveel en welke grondbeginselen noodzakelijk moeten worden aangenomen; of zijn de grondbeginselen onsamenhangende postulaten, waarvan a priori niet blijkt, of zij al dan niet kunnen worden vermeerderd? Ten tweede deze vraag: indien er meerdere beginselen zijn, welke is hun rang: m.a.w., indien men niet aan alle getrouw kan zijn, aan welk moet men de voorkeur geven?

Het is bijna uitsluitend de *tweede* vraag, die een onderwerp van ernstig debat heeft uitgemaakt.

Ook de heer Pierson houdt zich met haar bezig. Hij neemt aan drieërlei grondbeginselen, fiscale, maatschappelijke en individueele. Hoe hij deze verschillende belangen begrenst, wat hij eronder verstaat zelfs, is niet duidelijk; mij althans is het niet mogen gelukken, eene voorstelling te vormen van zijne denkbeelden omtrent dit punt. Wel is duidelijk, dat hij aan de eischen der rechtvaardigheid een ondergeschikten rang toekent. De argumenten, die hij voor die stelling aanvoert, schijnen mij echter niet zeer krachtig.

Evenals Wagner meent Pierson, dat de *economische* en *fiscale* regelen van meer gewicht zijn dan de eischen der rechtvaardigheid, omdat bij de laatste individueele belangen in het spel zijn. Alsof de handhaving van het recht niet allereerst een belang is der gemeenschap! Alsof de Staat niet tot taak had voor het recht te waken, niet ter wille van dezen of genen burger, maar ter wille van de natie in haar geheel!

En deze leer, dat rechtvaardigheid een individueel belang is, trekt den heer Pierson aan, ‘omdat zij inderdaad gekant is tegen het rampzalig individualisme, dat, krachtig gevoed door een verkeerde staatsrechtelijke theorie, die lang heeft geheerscht, nog op verre na niet volkomen is ten onder gebracht’. Ook niet ten onder gebracht, dunkt mij, in de denkwijze van den heer Pierson zelf. Want deze beschouwing, dat de rechtvaardigheid een belang zoude zijn der individuen, stelt den Staat tegenover het individu, aan het individu recht leverende gelijk een winkelier zijne waren. Deze beschouwing is ontleend aan de economisten der Engelsche school, die in het huishouden van den Staat niet anders zagen dan een groot huishouden naast en tegenover de tallooze huishoudens der individuen. Kapitaalvorming werd een algemeen belang, rechtvaardige verdeeling van den rijkdom niet, omdat kapitaalvorming

het hoogste economische belang was van het individu en de staathuishoudkundige naar analogie van het individu den grooten individu begreep, dien men Staat noemde. Wanneer de heer Pierson kapitaalvorming, ja, zelfs de verkrijging van groote inkomsten tot publieke belangen maakt, waarvoor de rechtvaardigheid als een belang van lagere orde in elk geval moet wijken, huldigt hij dat 'rampzalige individualisme', dat niet alleen met het wezen der dingen in strijd is, maar de vruchtbare bodem is geworden, waarop de sociaal-democratische buitensporigheden welig wortel schoten.

Zoo eenvoudig, als de heer Pierson zich de zaak voorstelt, is zij niet. Wanneer men eerst de belangen van recht en humaniteit stelt tegenover het publiek belang, is het gemakkelijk te besluiten, dat eerst dan uw bijzonder draagvermogen in rekening moet worden gebracht, wanneer het blijkt, dat dit kan geschieden zonder hoogere belangen, die der gemeenschap te krenken. De moeilijkheid begint echter, wanneer men inziet, dat recht en humaniteit evenzeer 'hoogere' belangen zijn, evenzeer tot het publiek belang behooren als een sluitend budget en eene onbelemmerde kapitaalvorming.

De voorrang der fiscale belangen boven de belangen der rechtvaardigheid wordt ook nog verdedigd op grond, dat een vaak terugkeerend deficit eene ramp is voor een volk. Wat zal men daartegen zeggen! Welk verstandig man zal in ernst volhouden, dat een vaak terugkeerend deficit geene ramp is voor een volk? Maar is eene voortdurende krenking van het recht niet evenzeer eene ramp? En welke de grootste is, is zoo in het algemeen niet uit te maken. De schending van het recht kan zeer groot zijn, het deficit gering en omgekeerd. Jus in causa positum. Het is natuurlijk zeer gemakkelijk een voorbeeld te stellen, waar zonder de minste aarzeling het rechtvaardigheidsbeginsel moet worden ter zijde gesteld. Een jaarlijksch deficit leidt tot het Staatsbankroet; een *vaak* terugkeerend deficit is eene nationale ramp. Toegestemd, maar hoe met een deficit op een enkel dienstjaar of een deficit, door buitengewone rampen in het leven geroepen, dat na korten tijd bij behoorlijk financieel beleid kan worden ingehaald en gedekt? Zult gij dan *altijd* aan eene *voldoende* belasting de voorkeur geven? B.v. aan graanrechten? of eene belasting op de arbeidsloonen? En zoo neen, waar is dan uw criterium? En hebt gij dan wel recht uwe stelling vol te houden, dat aan de fiscale belangen de *hoogste* rang toekomt? Bovendien, de eisch, dat de belasting *voldoende* moet zijn, is niet de eenige regel van fiscaal beleid. Er zijn nog eene reeks andere regels. Welke regels de heer Pierson erkent, blijft in het duister en toch zou het noodig zijn, dat hier een helder licht viel, om te beoordeelen, of hij, die 'aan de fiscale belangen den hoogsten rang verleent', wel werkelijk de voordeelen en nadeelen gewaardeerd *heeft.*

Naar het mij voorkomt, kent de heer Pierson aan zijn beginsel der toereikendheid eene waarde toe, die het niet heeft. Ik ben althans

zeer geneigd, om met Vocke in dat zoogenaamde beginsel niet anders te zien dan ‘de keerzijde der behoefte, een brutaal feit’. Dat de gewone uitgaven door belasting en niet door leening moeten worden gedekt, beäam ik ten volle, maar dit is een beginsel van *financieele politiek* en geen beginsel van *belasting.* De heer Pierson zegt echter nog iets anders: het cijfer der uitgaven, leert hij, kan *eerst* worden bepaald; gegeven dit cijfer, moeten de belastingen voldoende wezen. Ik ontken ten stelligste de juistheid van die leer. *Uitgave* en *belasting* zijn twee correlatieve begrippen; zoozeer, dat de doelmatigheid der belasting voor het grootste deel afhankelijk is van de uitgave, die zij bestemd is te dekken, terwijl omgekeerd de uitgaven alleen kunnen bepaald worden door de inkomsten, waarover de natie beschikt. Voortreffelijk is deze waarheid door Von Stein uitgewerkt en het zijn inderdaad gulden woorden, waarin hij in het kort zijne denkbeelden hieromtrent samenvat. ‘Nur was durch die Finanzen möglich ist, ist überhaupt möglich, was nicht, nicht.’ De taak van den Staat is op zichzelf oneindig en de behoeften van de schatkist zijn dientengevolge evenzeer oneindig. Maat en grens verkrijgt de Staatstaak alleen door de belasting, en een voorzichtig en vooruitziend beleid zal steeds moeten nopen, om bij iedere begrooting geene enkele uitgave vast te stellen, zonder tevens te overwegen den invloed, dien zij zal hebben op de raming der middelen. Indien men de leer wilde aannemen van den heer Pierson, zou men òf vervallen in alledaagsche routine òf het gevaar loopen van voortdurend het budget op te drijven en zich voor het dilemma geplaatst zien van drukkende belastingen of nog drukkender leeningen. De uitgaven te willen vaststellen onafhankelijk van de inkomsten, is even onlogisch, als een oordeel te willen vellen over prijzen, wanneer men niet weet, wat men voor die prijzen kan koopen. De vraag: is *f* 12 duur, is even onmogelijk te beantwoorden als de vraag, is een budget van 100 millioen noodig?

Maar wanneer dit alles waar is, wat blijft er dan over van dat hooggeroemde *beginsel* der toereikende belasting?

De maat der uitgaven, ook in hare verhouding tot de belastingen, behoort m.i. niet tot de belastingtheorie maar tot de financieele politiek. Maar ook indien men op dit gebied zoude willen overstappen, zou ik toch nog iets meer verlangen dan de formule van den heer Pierson, dat de belasting toereikend moet zijn, en met Von Stein de stelling willen verdedigen, dat de natie door de belasting moet zijn gebaat, dat de administratie door de vermeerdering van de economische kracht van het volk steeds meer moet teruggeven, dan zij neemt.

Veel minder stellig dan over den rang der fiscale belangen spreekt de heer Pierson zich uit over de plaats, die toekomt aan wat hij noemt de maatschappelijke belangen. Toch herhaalt hij in zijn jongste *Gids*-artikel het gevoelen, in zijne *Grondbeginselen* weergegeven: ‘Als men te kiezen heeft tusschen eene belasting, die de voortbrenging hindert, en

eene andere, die ongelijkmatig schijnt te drukken, zal nauwgezette overweging ons gewoonlijk leeren, dat deze laatste de voorkeur verdient.' Waarom? 'De voornaamste grond is deze: men kan over de werking eener belasting op de verdeeling der goederen nooit met zooveel zekerheid oordeelen als over haren invloed op de voortbrenging.' Mij dunkt, deze voornaamste grond is een zeer zwakke grond. Het is inderdaad niet anders dan eene onbewezen en ik voeg erbij onwaarschijnlijke stelling. Ik erken, dat het in vele gevallen zeer moeilijk is uit te maken, wie ten slotte de belasting draagt, en dat het daarom ook niet altijd gemakkelijk is een oordeel te vellen over hare rechtvaardigheid; maar zou het veel gemakkelijker zijn, om uit te maken, in welke mate de voortbrenging wordt belemmerd, wanneer men niet weet, waar de belasting drukt? Ik betwijfel het zeer. Mij dunkt, dezelfde onbekendheid met de werking der belasting is zoowel in het eene als in het andere geval en in beide gevallen evenzeer een beletsel voor eene oordeelvelling, welke op afdoende bewijzen zich steunt.

Afgezien van de practische en ik geloof meestal wijze wenken, die de heer Pierson nu en dan ten beste geeft, blijven zijne denkbeelden over de beginselen van belastingbeleid zwevend en nevelachtig.

In zijne *Grondbeginselen* worden enkele regelen, zooals men van den schrijver gewoon is, in aangenamen vorm besproken, maar ik betwijfel, of hij, die met de Duitsche literatuur op dit punt bekend is, het boek met voldoening uit de hand zal leggen. Ook zijne *Gids*-artikelen geven weinig meer licht.

Hoe hij denkt over de staatstaak, heb ik niet kunnen ontdekken. Wat hij verstaat onder publiek belang, is onbepaald. Welke belangen moeten worden begrepen als maatschappelijke, welke als fiscale, welke als individueele, wordt nergens vermeld. Evenzeer blijft het in het midden, of alleen deze drie categorieën moeten in aanmerking komen en waarom? Van verschillende groepen worden enkele voorbeelden behandeld, maar daardoor wordt niet uitgemaakt, of bij andere gelijksoortige regels gelijksoortige beslissing moet worden genomen.

Inderdaad, zoolang men zich niet rekenschap gegeven heeft van den logischen grond en derhalve van den samenhang der gestelde beginselen, zal men eindeloos kunnen debatteeren, maar men zal niet komen tot eene klare, scherp geteekende theorie. Dit brengt ons terug tot de eerste der beide boven door mij gestelde vragen. In mijn *Leerboek*(*) heb ik getracht die vraag te beantwoorden. Ik heb trachten aan te toonen, waarom er *drie* categorieën van beginselen worden aangenomen en er niet meer dan drie kunnen zijn. 'De rechtstaak van den Staat is de gemeenzame bodem, waarop de hoofdbeginselen der belasting wortelen. Wanneer men ze losscheurt van dien bodem, zijn zij zelfstandige en onbepaalde eischen van gelijke waarde. Eerst wanneer zij als gevolgen worden beschouwd van een zelfde oorzaak, zijn zij door

(*) *Leerboek*, p. 31, 32.

die oorzaak bepaald. Eerst dan kan hunne werking *in concrete gevallen* worden begrensd. Eerst dan ontstaat de zekerheid, dat zij, maar ook zij *alleen*, de belastingbeginselen zijn.

Allereerst en onmiddelijk vloeit uit het staatsdoel voort het postulaat der *rechtvaardigheid.* Maar daar de staatstaak is een voortdurend proces, moet de bron, waaruit de staatsmiddelen vloeien, worden gespaard. De rechtvaardigheid van heden moet de bron zijn en de voorwaarde voor hoogere rechtvaardigheid in de toekomst, eene hoogere rechtvaardigheid, welke slechts door ruimere middelen kan worden bevredigd. In dezen tijdelijken, voortdurend wordenden aard van het recht, in de *rechtsontwikkeling*, ligt de grond voor het tweede belasting-postulaat: de eisch der *oeconomische verdeeling.* Maar deze rechtsontwikkeling wordt telkens afgebroken, om een vast recht te vormen. De ontwikkeling is niet een voortdurend vloeien, maar een stellen van de vormen van het heden als grondslag voor *hervorming*, het stellen der vormen van morgen. Zoo ontstaat het derde postulaat; de belasting moet zijn middel voor een bepaald doel: dat is de eisch van *finantieel beleid.*'

Deze beginselen zijn in rangorde *gelijk.* Er is geene reden *a priori* aan te geven, waarom het publiek belang der rechtsbedeeling zou moeten wijken voor het publiek belang, dat de kapitaalvorming worde bevorderd, en omgekeerd is er evenmin reden, waarom men het beginsel der rechtvaardige belastingverdeeling zoozeer op den voorgrond zou stellen, dat daardoor de fiscale belangen van den Staat of de economische belangen der natie zouden schade lijden. De rechtvaardigheid op dit eene gebied der belasting voor alles willen doordrijven, kan alleen hij, die alleen op het heden ziet en niet begrijpt, dat de vestiging van het recht in de maatschappij eene taak is, waaraan de menschheid van den aanvang af heeft gearbeid en tot den einde toe arbeiden zal. Weest niet al te rechtvaardig, moge ook hier gelden. Door eenzijdig voor rechtvaardige belasting te ijveren, zal men het recht niet bevorderen, men zal de macht van den Staat verlammen en de welvaart der gemeenschap, de voorwaarde voor alle hervorming schaden.

Het blijft alzoo eene zaak van beleid, in hoever aan deze beginselen moet worden vastgehouden, wanneer het eene in strijd geraakt met het andere. Men mag bij deze vraagstukken niet vergeten, dat het staatsbestuur niet enkel is eene wetenschap, maar ook eene kunst. De staatsman zal van iederen maatregel moeten nagaan de voor en nadeelen, de gevolgen voor het heden en voor de toekomst en iedere regeeringsdaad moeten toetsen aan het beeld, dat hij zich vormt van harmonische ontwikkeling. De theorie kan voor hem niet den dienst doen van een reisgids, waarin hij naslaat, welken weg hij te volgen heeft, maar zij moet zijn geest voorbereiden en ordenen en hem zoodoende in staat stellen, om een verlicht oordeel te vellen over hetgeen al of niet gepast moet worden geacht.

II.

Het verheugt mij, dat ik omtrent de vraag van den progressieven belastingvoet met den heer Pierson één lijn kan trekken. Over den grond, waarop de progressie rust, bestaat reeds dadelijk tusschen den schrijver en mij geen verschil van gevoelen. Gelijkheid van genotsoffer verkrijgt men beter door progressieve dan door proportioneele heffing.

Ik zal daarbij de vraag laten rusten, of de erkenning van het feit, dat het offer van gelijke deelen van het inkomen geringer wordt, naarmate het inkomen zelf grooter is, niet logisch moet leiden tot de erkenning, dat de eenvoudige vermeerdering van het inkomen steeds grooter spaarkracht verleent en dientengevolge in toenemende mate onverdiende voordeelen waarborgt. Deze quaestie zou te ver voeren in theoretische bespiegelingen over de grondslagen van onze maatschappelijke inrichting.

Toch wil ik één opmerking niet weerhouden. Het is mij niet mogen gelukken de logische fout te ontdekken, die de heer Pierson in eene bevestigende beantwoording van deze gestelde vraag meent te zien. Waarom zou het inzicht, dat alleen door progressieve belasting de *bestaande* verhouding tusschen de verschillende vermogens kan gehandhaafd worden, niet gepaard kunnen gaan met het besluit, dat de economische kracht, die uit het *bedrag* dezer vermogens ontspruit, sneller toeneemt dan de mate van arbeid of spaarzaamheid, die vereischt worden, om deze vermogens te vormen? En waarom zou men, zou ik in het voorbijgaan den heer Treub(*) willen vragen, wanneer men bij de verdeeling der belastingen met deze feiten rekening houdt, het onbereikbaar ideaal der communisten najagen: gelijkheid van alle vermogens? Dan zou ook hij, die een deel der nieuw te vormen grondrente voor den Staat wil reserveeren, daarom van communisme moeten beschuldigd staan.

Het tegendeel is waar. Hij, die ernaar streeft stap voor stap het recht te doen zegevieren en de willekeur van het toeval terug te dringen, eerbiedigt absoluut en principieel de *ongelijkheid* der vermogens, omdat hij verlangt eene billijke belooning van ongelijke verdienste. Van een onafhankelijk denker als de heer Treub mocht men allerminst verwachten, dat hij den ouden boeman weder uit de doos zou halen, die bij iedere liberale belastinghervorming als schrikbeeld dienst moet doen. Wanneer hij bedacht had, dat deze zelfde drogreden niet alleen tegen iedere progressie wordt aangevoerd, maar b.v. door Thiers tegen iedere *proportioneele* inkomstenbelasting, dan zoude hij waarschijnlijk de kracht van dit argument hebben gewantrouwd.

Niet alleen omtrent den rechtsgrond der progressie stem ik met den heer Pierson in.

Men onderscheidt drie soorten van progressie: ‘een zoodanige, die

(*) Vgl. *Rechtsgeleerd magazijn*, p. 224.

al sterker en sterker wordt, eene die altijd even sterk blijft, en eene die steeds geringer wordt, naar gelang de inkomsten stijgen'.

Nu moet ik erkennen, dat het mij thans voorkomt, dat geene van deze drie soorten van progressie aanbeveling verdient en dat eene onregelmatige progressie, nu eens sneller dan minder snel afnemende, misschien zelfs op enkele punten van de schaal der inkomsten iets toenemende, meer overeenkomstig de werkelijkheid zou zijn en minder willekeurig, dan iedere regelmatige progressie zijn kan.

Maar - dit voorloopig in het midden gelaten - de heer Pierson heeft mij overtuigd, dat de degressieve opklimming zich theoretisch beter laat rechtvaardigen dan de gelijkmatige. Trouwens, daartoe was niet zoo heel veel noodig, want in mijn *Leerboek* heb ik dezelfde gedachte ontwikkeld, die den heer Pierson tot zijne conclusie van afnemende progressie gebracht heeft.

Wat is de grond der progressie? Men hecht aan ieder nieuw bijkomend deel van zijn inkomen minder waarde dan aan het gelijke onmiddellijk voorafgaande deel. De vermeerdering van genot toch, door eene vermeerdering van inkomen verkregen, wordt steeds minder. Gesteld, dat bij een inkomen van *f* 1000 een gelijk bedrag wordt gevoegd, dan zal de subjectieve waarde van die tweede *f* 1000 minder zijn dan die van de eerste, b.v. *f* 950. Ondenkbaar is het echter, zegt Pierson, 'dat de waardeering van elke duizend gulden, die aan het inkomen worden toegevoegd, *f* 50 geringer zou zijn dan die der voorafgaande. Het twintigste duizendtal zou dan een subjectieve waarde moeten hebben van *nihil*, en ieder gevoelt, dat deze slotsom eene ongerijmdheid zou behelzen..... De waarde, die men hecht aan nieuw inkomen, moge geringer worden, naar gelang men reeds meer inkomen heeft, zij verdwijnt nooit geheel. Eene arithmetische afdaling in de schatting der deelen, waaruit het inkomen bestaat, is bijgevolg onmogelijk; of indien zij al mogelijk is tot een zeker punt, wanneer dat punt is bereikt, moeten de verschillen al kleiner en kleiner worden. De *f* 50 worden dan 40, 35, 33, 30, 29, 28½, 28, 27¾. En wanneer men een tabel maakt, die hiermede rekening houdt, komt men niet tot een toenemende, maar tot een afnemende progressie.'

De gedachte, die aan deze redeneering ten grondslag ligt, is in hoofdzaak juist, al is het jammer, dat het zwakke bewijs uit het ongerijmde gekozen is, om de stelling waar te maken. Vooral omdat het directe bewijs, dat een veel helderder licht over de zaak moet werpen, niet zoo heel moeielijk te leveren is.

Gesteld, dat om een genot x te hebben, een inkomen van *f* 1000 noodig is, dan zal men, om een genot $2x$ te erlangen, niet *f* 2000 inkomen moeten hebben, maar *f* 1000 + (*f* 1000 + a); om een genot $3x$ te verkrijgen, zal het inkomen moeten stijgen tot *f* 1000 + (*f* 1000 + a) + (*f* 1000 + a + b) enz. In genot gewaardeerd, is dus iedere *f* 1000 van een inkomen van *f* 2000 minder waard dan

f 1000; iedere *f* 1000 van een inkomen van *f* 3000 weder minder dan iedere *f* 1000 van een inkomen van *f* 2000, enz. Daaruit volgt, dat de toevoeging van *f* 1000 aan het reeds verkregen inkomen hoe langer hoe minder van invloed is op de genotswaarde, die aan alle gelijke deelen van dat inkomen moet worden toegekend; m.a.w., het *verschil* in waardeering tusschen opvolgende duizendtallen wordt hoe langer hoe kleiner.

Een voorbeeld zal dit duidelijk maken. Iemand, die *f* 5000 inkomen heeft, gaat vrij wat vooruit, indien hij er *f* 1000 bij krijgt, maar voor iemand, die *f* 50000 inkomen heeft, is het verschil in beteekenis tusschen de 50ste en 51ste duizend vrij gering. In mijn *Leerboek*(*) heb ik deze gedachte zóó uitgedrukt: 'Naarmate echter meer behoeften zijn vervuld, wordt voor de vervulling van nieuwe behoeften meer vereischt. Men zou de toenemende behoeften kunnen vergelijken met een aangroeiende omgekeerde piramide. Telkens wanneer een behoefte is vervuld, wordt een breeder basis gevormd voor nieuwe behoeften en eene gelijkmatige verhooging eischt telkens meer materiaal.' Tot eene gelijkmatige vermeerdering van genot is telkens een grooter aantal duizenden guldens noodig. Bij ieder van die lagen is dus het verschil tusschen de samenstellende deelen geringer.

Op dienzelfden grond bepleitte ik elders(†) de noodzakelijkheid, om voor de toepassing van een progressieven belastingvoet de klassen, waarnaar het belastbaar inkomen wordt gevormd, zoodanig in te richten, dat de ruimten der klassen hoe langer hoe grooter worden. 'De meerdere ruimte der hoogere klassen wordt hierdoor gemotiveerd, dat gelijke sommen *minder* waarde hebben naarmate zij deel uitmaken van *grootere* inkomsten.'

Op dienzelfden grond moet ook de gelijkmatige progressie van de opvolgende deelen der inkomens theoretisch onjuist worden geacht. Gelijkmatige progressie van het belastbaar inkomen met progressief ruimere klassen is echter wel met de motieven der progressieve belasting in overeenstemming, omdat daardoor feitelijk eene degressie ontstaat.

Indien ik alzoo erken, dat het betoog van den heer Pierson mijne denkbeelden over den progressieven belastingvoet heeft opgeklaard, zoo moet ik toch eene reserve maken ten aanzien van de *destructieve* argumenten, die de schrijver heeft gebezigd.

De heer Pierson betoogt, dat met eene gelijkmatige progressie van de opvolgende onderdeelen van het inkomen men ten slotte ertoe komt, om 100% te heffen, b.v.: bij eene heffing van ½% van de eerste 100 gulden zal van de laatste 100 gulden van 39,900 100% verschuldigd zijn, en dan vraagt hij: 'Is het de bedoeling, dat het hierbij blijft, of dat men zal betalen over:

(*) *Leerboek,* p. 46.
(†) *Leerboek*, p. 151.

de laatste 100 van een inkomen à *f* 40,000 100¼

de laatste 100 van een inkomen à *f* 40,100 100½ enz.,

zoodat het voordeeliger is een inkomen te hebben van *f* 39,900 dan van een hooger bedrag?'

Men staat tegenover zulke argumenten inderdaad verlegen.

De heer Pierson betoogt in zijn *Leerboek*(*), dat het nut der dingen geleidelijk vermindert, naarmate de beschikbare hoeveelheden grooter worden; zoodat eindelijk het nut van nieuw bijkomende hoeveelheden daalt tot nul. Wat zou de heer Pierson ervan zeggen, wanneer de een of ander op den inval kwam hem te vragen: indien de hoeveelheid nog grooter wordt, wordt dan de waarde - 10, - 20, enz., zoodat men moet aannemen, dat dergelijke hoeveelheden, in plaats van voordeelig, nadeelig zijn voor de menschen?

Maar er is meer. Hij, die de gelijkmatige progressie voorstaat, komt niet *noodzakelijk* tot de confiscatie van een gedeelte van het inkomen. Die noodzakelijkheid kan zelfs zeer gemakkelijk vermeden worden, indien de belastingvoet zoodanig gekozen wordt, dat de fatale termijn buiten de grens ligt der werkelijk bestaande inkomens. Dat ik geen honderd percent zou willen heffen van eenig deel van het inkomen, heb ik trouwens uitdrukkelijk gezegd(†), en ik moet erkennen, dat het mij aangenaam zou geweest zijn, indien de heer Pierson dit niet over het hoofd had gezien. Maar bovendien, tegen de dwaasheid van de vordering van zeer hooge percenten kan den voorstander der gelijkmatige progressie nog iets anders behoeden dan zijne 'humaniteit', namelijk het inzicht, dat het publieke belang niet beheerscht wordt door een enkel beginsel, maar door meerdere, die elkander beperken en in evenwicht houden.

En daarom komt het mij voor, dat deze geheele quaestie der gelijkmatige of ongelijkmatige progressie niet dat gewicht heeft, dat de heer Pierson eraan toekent. Ten slotte komt toch alles aan, zoowel in het eene als in het andere geval, op den voet van belasting - op het *cijfer*, dat men voor de progressie gelieft aan te nemen.

III.

Wat moet men verstaan onder een belastingstelsel? Gewoonlijk verstaat men eronder de som van de belastingen, die in een of ander land geheven worden, - zelfs indien zij geheel stelselloos bijeengevoegd en uit verschillende historische stata ontsproten zijn. De theorie brengt systeem in deze massa, door de heffingen als het ware te catalogiseeren en naar zekere uiterlijke kenteekenen tot bepaalde groepen te vereenigen. De plannen tot hervorming komen dan gewoonlijk neer op het voorstel, om enkele deelen van het 'stelsel' te verbeteren. De eene belasting moet afgeschaft worden, omdat de lagere volksklassen gedrukt worden; eene andere, omdat het verkeer belemmerd wordt;

(*) *Leerboek der Staathuishoudkunde*, p. 56.
(†) *Leerboek*, p. 101.

eene derde moet worden verhoogd, omdat de waarde van het belastingobject aanmerkelijk gestegen is; eene vierde moet worden ingevoerd, om eene bron van inkomen te treffen, die nog niet belast was, enz. Maar wat bij dergelijke plannen bijna altijd ontbreekt, is de eenheid van opvatting, waardoor de belastingen in hare onderlinge wisselwerking worden begrepen en een in alle deelen samenhangend geheel wordt voorgesteld. Door dergelijke gebrekkige theorie blijven de meeste belastinghervormingen eenvoudig lapwerk.

Een betere weg wordt bijna uitsluitend door onze oostelijke naburen betreden. Mannen als Wagner, Schäffle, Neuman, Helferich of Stein zien in het belastingstelsel een organisch geheel, waarvan de deelen bepaalde functiën uitoefenen. Het doel der belastinghervorming moet dientengevolge zijn, om de beginselen, die men als waar erkend heeft, tot hun recht te doen komen en de grondgedachte van het stelsel zoo klaar mogelijk uit te drukken. Ofschoon alleen een samenstel van belastingen beantwoordt aan de eischen van onze zeer ingewikkelde samenleving, zoo moet er toch naar gestreefd worden, om dat samenstel te vereenvoudigen. De belastingen moeten hervormd, afgeschaft, ingevoerd worden met het oog op de *functie*, die zij in samenwerking *met alle andere* hebben te vervullen. Het is duidelijk, dat der practijk op die wijze een veel hooger ideaal voor oogen wordt gesteld en dat zij een veel vaster richtsnoer verkrijgt.

De oudere systematische indeelingen der belastingen, waaraan veel gewicht werd gehecht, verkrijgen eene zeer secondaire waarde, zoodra men de juistheid leert inzien van den eisch eener organische groepeering. Wat heeft b.v. de indeeling der belastingen in *directe* en *indirecte* niet al pennen in beweging gebracht. Er is zelfs een tijd geweest, dat men de politieke partijen kon herkennen aan hare voorliefde voor de eene of andere soort van heffingen! In de nieuwere stelsels treedt deze onderscheiding daarentegen als van hoofdzakelijk technisch belang veel meer op den achtergrond.

Toch zijn niet alle opvattingen omtrent den aard der directe en indirecte belastingen even onschuldig.

Men noemt eene belasting indirect, wanneer zij naar de bedoeling van den wetgever door een ander moet gedragen worden dan door dengeen, die haar betaalt. In dien zin althans heb ik de uitdrukking in mijn *Leerboek* gebezigd. Ik weet niet, of deze opvatting de beste is, maar zij is de meest gewone en wordt ook door de classificatie der belastingen in de staten der middelen van de beschaafde natiën van Europa wel niet *geheel* gerechtvaardigd, maar toch evengoed zoo niet beter dan andere opvattingen. In tegenstelling van andere onderscheidingen, b.v. naarmate van de verschillende bron van belasting, naarmate van den maatstaf van heffing, naarmate van de wijze van betaling, meen ik de onderscheiding in directe en indirecte belasting eene onderscheiding te mogen noemen naar de *werking* der belasting,

wel te verstaan naar de werking, die de wetgever verwacht en die in den regel ook plaats grijpt.

Volgens eene andere zienswijze is de beteekenis der indirecte belasting eene geheel andere. De belasting zou indirect zijn, niet omdat een ander haar dragen moet dan hij, die met den fiscus in aanraking komt, maar omdat op indirecte wijze het inkomen getroffen wordt. Wanneer men de vertering als maatstaf van heffing neemt, bedoelt men eigenlijk, zoo is de redeneering, in de vertering een maatstaf te vinden, om het inkomen te meten. Volgens deze zienswijze zijn dus niet alleen de verbruiksbelastingen, de accijnzen en de invoerrechten indirect, maar ook de gebruiksbelastingen, b.v.: de belasting op de woning, het meubilair, de paarden, enz. Die opvatting van het begrip indirecte belasting staat m.i. eene gezonde belastinghervorming zeer in den weg. Te meer, omdat onder hen, die de gebruiksbelasting b.v. eene directe belasting noemen, niet weinigen zijn, die haar toch inderdaad behandelen als eene indirecte inkomstenbelasting.

Om twee redenen moet dit denkbeeld m.i. ernstig worden bestreden. Vooreerst, omdat de verteringsbelastingen de functiën van inkomstenbelasting uitermate slecht kunnen vervullen. Heeft men een geheel stel belastingen, die te zamen de verschillende bronnen van het inkomen treffen, of wel eene algemeene inkomstenbelasting, dan vormen de verteringsbelastingen eene zeer onvolmaakte dubbelbelasting. Worden door de andere belastingen slechts enkele bronnen van het inkomen getroffen, de verteringsbelasting kan de leemte niet aanvullen. Bovendien is er geene evenredigheid tusschen vertering en inkomen. Niet alleen, dat de vertering een geringer deel van het inkomen in beslag neemt, naarmate het grooter is, maar zij hangt ook af van tal van andere invloeden: maatschappij, stand, beroep, grootte van het gezin, godsdienst en liefdadigheid.

De tweede reden, waarom het verkeerd is, om de verteringsbelastingen als indirecte inkomstenbelastingen in te richten, is hierin gelegen, dat men dientengevolge zich van het beste middel berooft, om door het samenstel der verschillende heffingen eene belasting naar het draagvermogen in het leven te roepen. Het draagvermogen of, wil men, de economische kracht der burgers ligt voor den fiscus verborgen en kan alleen langs allerlei omwegen worden benaderd. Eene van de meest werkzame methoden, die de regeering kan aanwenden, is de zelfbelasting der burgers. Wanneer men de verteringsbelastingen er opzettelijk toe inricht, kunnen zij dienen, om een zeer groot deel van de verschillen in het draagvermogen tot hun recht te doen komen. Verminderde kracht wegens andere publieke plichten, wegens onderhoud van familieleden, enz., zal zich openbaren in vermindering van uitgaven. Vermeerderde kracht b.v. wegens verwachting van toekomstig vermogen, wegens het ontbreken van andere lasten wordt omgekeerd zichtbaar door vermeerdering van uitgaven.

Naarmate van de functiën, die men van de belasting verwacht, zal zij anders moeten worden ingericht en het is daarom van groot gewicht, dat men tracht op dit punt tot overeenstemming te geraken.

Er is nog eene andere indeeling aan de oudere systematiek ontleend, die ook veel kwaad doet. Dat is de onderscheiding in *zakelijke* en *persoonlijke* heffingen. Wanneer men onder *zakelijke* belasting verstaat eene belasting, waarbij onafhankelijk van den persoon van den belastingschuldige eene zaak *maatstaf* van belasting is, en onder *persoonlijke* belasting eene belasting, waarbij de persoonlijkheid van den belastingschuldige invloed op het belastingcijfer uitoefent, dan kan de onderscheiding, ofschoon in beperkten omvang, haar nut hebben. Maar zoo vat men de zaak gewoonlijk niet op. Men noemt de belasting *zakelijk,* wanneer de zaak de belasting draagt; *persoonlijk*, wanneer de persoon het voorwerp der belasting is. In dien zin acht ik de onderscheiding zeer bedenkelijk en ik ben het geheel eens met Stein, als deze in naam der wetenschap verlangt, dat men haar geheel zal ter zijde stellen. De voorstelling, dat eene zaak de belasting draagt, is eene onhoudbare fictie. Steeds wanneer eene zaak maatstaf van belasting is, is er toch een persoon, die de belasting *draagt.* Door dit uit het oog te verliezen, komt men tot zeer drukkende en onbillijke heffingen.

Het is zeker niet te miskennen, dat sommige heffingen door het levende geslacht wel betaald maar niet gedragen worden. Dit is een afwentelingsverschijnsel. De belasting is geamortiseerd: bij den prijs der zaken, die het onderwerp van belasting zijn, wordt op de belasting gerekend. De belasting is gedragen door hem, die bezitter was van het goed, toen de belasting het eerst werd opgelegd of later werd verhoogd.

De grondbelasting, *voor zoover deze op de rente drukt,* kan op die wijze geamortiseerd zijn; zoo ook *in sommige gevallen* eene zakelijke bedrijfsbelasting - ja, zelfs eene zuivere verteringsbelasting: de belasting op de huurwaarde. Dergelijke geamortiseerde belastingen hebben in zoover overeenkomst met zakelijke rechten, dat de waarde van het zakelijk recht *ook* in mindering gebracht wordt van den prijs van het goed, waarop het zakelijk recht kleeft. Toch is het gevaarlijk, om naar analogie van zakelijke *rechten* aan de *belastingen* een zakelijk karakter toe te kennen. Men komt dan licht tot de meening, dat de Staat een bijzonder recht zou hebben op de opbrengst van sommige zaken, in aard en karakter geheel afwijkende van het recht, dat de fiscus op een deel van ieder inkomen heeft. En wanneer men het zakelijk karakter nog alleen toekende aan de werkelijk geamortiseerde heffingen, zou men alleen theoretisch mistasten, maar voor de practijk zou deze qualificatie geene ernstige gevolgen hebben. Want dat de fiscus de werkelijk geamortiseerde bedragen als eene bijzondere heffing beschouwt, die, wanneer de amortisatie zoo lang geleden is, dat niemand van het levende geslacht er meer bij betrokken is, bij de beoordeeling van de belastingverdeeling buiten aanmerking mogen blijven, zal ook hij toestemmen,

die het zakelijk karakter dezer belastingen ontkent. Maar in den regel blijft het hierbij niet, maar worden *alle* belastingen, waar het goed maatstaf van belasting is, en dus ook de niet geamortiseerde, als zakelijke rechten behandeld; men vergeet, dat het niet aankomt op het zakelijke der belasting, maar op de amortisatie.

Hoe bedenkelijk deze opvatting worden kan, wordt men vooral gewaar ten aanzien der grondbelasting. Het vermeende zakelijk karakter van de grondbelasting geeft sommigen aanleiding, om niet alleen de uit vroeger tijden tot ons gekomen, werkelijk reeds lang geleden geamortiseerde bedragen als eene bijzondere heffing te verdedigen, die den belastingdruk voor de natie niet verhoogt, maar ook, om nieuwe lasten te motiveeren door bijzondere voordeelen, die de grond van de staatsbemoeiing zou genieten. Het gevolg van zulke belastinghervorming zou vooreerst zijn, dat eene zware vermogensbelasting werd opgelegd aan bezitters van onroerend goed, eene ware confiscatie van eigendom. En ten andere zou een zware druk worden uitgeoefend op den landbouw. Want de grondbelasting drukt wel is waar *grootendeels* op de rente, maar, bij iedere daling van de waarde der landerijen, ook op kapitaal en arbeid, en tegenover de voortdurende concurrentie van het buitenland zal niet alleen de verbetering van den landbouw worden tegengegaan, maar zelfs de marge van cultuur aanmerkelijk worden ingekrompen.

De meening, dat de grondeigenaars meer voordeel zouden hebben bij de staatsbemoeiing dan anderen, berust voor een groot gedeelte op dezelfde redeneering, waaruit de *fictie* ontstaat, dat niet een persoon de belasting draagt, maar dat deze *kleeft* op het goed. De grondeigenaars trekken voordeel ongetwijfeld van doelmatige staatszorg, maar oogsten de fabrikanten, de arbeiders, de bankiers, de kooplieden niet evenzeer de vruchten van een goed bestuur en welbestede inkomsten? Moet de een betalen, omdat hij zijne winst geniet in de meerdere waarde van zijn land, de andere niet, omdat hij zijn bedrijfskapitaal uitbreidt of zijne effectentrommel vult? Dat de Staat een deel der nieuw gevormde grondrente voor zich reserveert, is te verdedigen uit een oorspronkelijk recht van den staat op toevallige baten. Maar de fictie, dat de grondeigenaars meer moeten betalen, omdat zij eene geheel bijzondere stelling in de maatschappij innemen en niet zij maar hunne goederen de belasting dragen, acht ik onjuist.

Inderdaad, wanneer deze fictie niet ernstig en met nadruk bestreden wordt, zal in anderen vorm opnieuw bij eene eventueele belastinghervorming het voorrecht bestendigd worden, dat de handel heeft boven den landbouw en zullen de bezitters van onroerend goed worden benadeeld ten bate van de eigenaars van kapitaal in portefeuille.

Tot mijne spijt meen ik den heer Pierson te vinden onder de verdedigers der door mij bestreden meening. Heel zeker ben ik er niet van, want de definitie, die de schrijver van zakelijke belastingen geeft, is tamelijk onbestemd. De belastingschuldige wordt niet zelf belast,

‘maar van de bron van inkomen’. ‘De belastingschuldige wordt hier niet aangesproken als lid der gemeenschap, hij wordt aangesproken als beheerder van een vermogen, op welks inkomen de staat een zeker recht uitoefent.’ Ik heb mij veroorloofd(*) te vragen ‘welk recht?’ De geachte schrijver heeft het niet noodig geoordeeld, hierop te antwoorden. Toch ware het niet van belang ontbloot. Het heeft thans allen schijn, alsof hier weder het uitgeworpen individualisme om den hoek der deur komt kijken.

Omtrent één punt is echter geen twijfel mogelijk. De heer Pierson is een voorstander van zakelijke belastingen als vergoeding van vermeende bijzondere voordeelen, die de eigenaars van onroerende goederen zouden genieten. Zij moeten geheven worden krachtens hetzelfde beginsel, dat het heffen van retributiën rechtvaardigt(†). De zakelijke belastingen van de vaste goederen - waarom alleen van de vaste goederen? - vormen in het schema van belastinghervorming van den heer Pierson een van de drie groote groepen, waaruit het belastingstelsel moet zijn samengesteld. De grondeigenaar zal behalve zijne zes percent grondlasten ook nog zijne percenten in de inkomstenbelasting hebben te betalen. Wel is waar beveelt de geachte schrijver matigheid aan, doch de heffing, die hij als eene matige voorstaat, zou bij den tegenwoordigen toestand van den landbouw eene bedenkelijke overbelasting in het leven roepen.

Is dan voor de vorming van een rationeel belastingstelsel het onderscheid tusschen zakelijke en personeele belasting - om misverstand te voorkomen, noemt men ze nog beter objectieve en subjectieve belastingen - zonder gewicht? Ik zoude het tegendeel willen volhouden, vooral indien men het onderscheid beschouwt uit een historisch oogpunt.

In Frankrijk en de landen, die hun fiscaal stelsel aan Frankrijk ontleenen, werd de grondbelasting, vooral onder den invloed van de theorie der Physiocraten, tot eene zakelijke opbrengstbelasting hervormd. Daarnevens omvatte het stelsel der revolutie de patentbelasting als een aequivalent voor de vroegere vergunningen en gilde-penningen en de contribution personnelle, waarmede men trachtte indirect het roerend vermogen te treffen. Dit stelsel van directe belastingen is de kern gebleven van de Fransche belastingstelsels. Doch vooral Duitschland is het vaderland der zuivere opbrengstbelastingen. In Duitschland werd reeds vroegtijdig de grond gelegd voor eene meer algemeene waardeering van de zakelijke heffingen. Vooreerst was onder het bestuur der vorstelijke kamers de techniek der belastingen ontwikkeld op eene wijze, als geen ander land van Europa ook in de verte kon aanwijzen. Men had reeds spoedig ingezien, dat door de objectieve belasting, door nauwkeurige waardeering van de verschillende bronnen van het inkomen eene veel ruimer en zekerder opbrengst der belastingen werd gewaarborgd dan door persoonlijke schattingen.

(*) *Leerboek*, p. 56, noot 2.
(†) *Grondbeginselen*, p. 291.

Daarbij kwam nu de historische aanleiding tot deze heffingen. De grondbelasting - op de ongebouwde eigendommen althans - was eensdeels ontstaan uit heerlijke rechten, anderdeels uit afkoop van krijgsdienst of andere heerediensten. In beide gevallen was de opbrengst van het goed de maatstaf van belasting.

Voor de bescherming, die de vorst den kooplieden en neringdoenden, meestal vreemden of althans geene stamgenooten, verleende, eischte hij eveneens betaling en wel naarmate van hunne verdiensten. Eindelijk wordt bij de vermeerderde kapitaalvorming naar analogie van de grondbelasting en bedrijfsbelastingen, ook van het roerend vermogen eene bijdrage gevorderd. Inderdaad waren reeds op het eind der middeleeuwen de drie groote reëele belastingen de grondbelasting, de bedrijfsbelasting en de rentebelasting in Duitschland; ofschoon niet allen in alle staten bekend.

De grond der belasting was vergoeding voor de bescherming van den Heer en deze in Duitschland van oudsher geldende rechtsgrond werd niet alleen door de cameralisten ontwikkeld, maar vond een krachtigen steun bij de financiers in het begin dezer eeuw, die min of meer onder den invloed stonden van de staatsrechtelijke theorieën van Rousseau.

Ook nadat langzamerhand eene geheel andere school van economisten en financiers op den voorgrond trad, bleef men in Duitschland eene groote waarde hechten aan het behoud der objectieve belastingen, ‘Ertragssteuern’, en bleef men aandringen op volmaking van het systeem, overal waar een of meer bronnen van het inkomen aan de belasting ontsnappen.

Ik geloof, dat men de zaak goed inziet. De objectieve belastingen mogen, niettegenstaande de groote moeite en kosten, aan de samenstelling van grond- en bedrijfskadasters verbonden, niet worden prijsgegeven. Zij vormen de beenderen van een goed georganiseerd belastingstelsel. Tot *zekere* gegevens kan de fiscus alleen komen door objectieve schattingen. Wel is waar zijn ook deze verre van volmaakt en zijn ze voor het kapitaal in portefeuille zelfs grootendeels ongeschikt, maar voor zoover zij kunnen gebruikt worden en dat is voor de opbrengst van onroerende goederen, bedrijven en arbeid leveren zij althans een vasten bodem, waarop kan worden voortgebouwd en onttrekken de belasting aan den chaos van willekeur, waarin alle subjectieve belastingen vervallen. Bovendien heeft een stelsel van objectieve belastingen nog andere niet te versmaden voordeelen. Vooreerst kunnen de verschillende bronnen van het nationaal vermogen evenredig worden belast. Vervolgens kunnen vreemdelingen op billijke wijze worden genoopt, om bij te dragen tot 's lands inkomsten. Eindelijk verkrijgt het financieele huishouden door de zekerheid van opbrengst eene vastheid en stabiliteit, die het krediet der natie verhoogt en haar in staat stelt aan moeielijke omstandigheden zonder bezwaar het hoofd te bieden.

Hoeveel opbrengstbelastingen er moeten geheven worden, is niet a

priori te zeggen. Dit hangt af van de economische organisatie der maatschappij en zal verschillen in verschillende omstandigheden en bij verschillende natiën. De drie groote groepen: grondbelasting, kapitaal-interestbelasting en bedrijfsbelasting zullen echter wel in onzen tijd in een of anderen vorm de kern uitmaken van ieder stelsel van objectieve belastingen.

Wanneer men echter de bronnen van het inkomen in groote groepen heeft verdeeld, blijven er talrijke handelingen over, die tot de vorming van het inkomen bijdragen, maar zich niet leenen tot eenvormige behandeling, noch tot samenvatting in bepaalde vormen, noch tot heffing naar vaste grondslagen in kohieren. Deze losse handelingen vormen bij ons cosmopolietisch verkeer en bij de weinige organisatie, die bij de productie in onze dagen valt waar te nemen, zelfs een zeer belangrijk deel van het nationale inkomen. Om dat deel van het inkomen te treffen, kunnen de verkeersbelastingen dienst doen niet alleen, maar zijn de verkeersbelastingen inderdaad onmisbaar.

En wanneer men let op den oorsprong der verschillende belastingen, zal men gewaar worden, dat haar deze functie volstrekt niet tegen hare natuur wordt opgedrongen, maar dat zij integendeel daarmede volkomen in harmonie is. De verkeersbelastingen zijn toch van dezelfde familie als de ontvangstbelastingen. De grondbelasting is inderdaad ontstaan uit de concentratie van een aantal verschillende heffingen. Datzelfde kan men zeggen van de bedrijfsbelasting. De verkeersbelastingen zijn in haar ongebonden staat overgebleven, juist omdat zij zich niet tot concentratie leenen. Dat men haar wezen heeft miskend, dat men ze in eene heel verkeerde richting heeft ontwikkeld en tot veel te hooge bedragen heeft opgevoerd, doet aan haar werkelijk karakter niet af. Het komt er slechts op aan de functie, die zij moeten vervullen, te erkennen en ze in de goede richting te hervormen.

Er is dus nog heel wat meer voor deze belastingen te zeggen dan wat de heer Pierson ervoor weet aan te voeren, nl.: ‘Dat zij weinig kwaad doen en geld in de schatkist brengen.’ Den heer Pierson schijnt het ‘onbewijsbaar’, dat zij eene zelfstandige plaats verdienen in het belastingstelsel als aanvulling van andere belastingen. Niet alleen Schäffle maar ook Wagner hebben bewijzen voor die stelling trachten te geven, om nu niet te spreken van het betoog van Stein, dat toch altijd, niettegenstaande hijzelf eenigermate is gaan weifelen, voortreffelijk mag genoemd worden. Hoe groote autoriteit men nu ook aan den heer Pierson wil toekennen, - en ik voor mij ben geneigd deze autoriteit zeer groot te achten - zoo zou eene wederlegging der gegeven argumenten toch meer afdoende zijn dan de verzekering, dat den schrijver de stelling, die anderen hebben trachten te bewijzen, onbewijsbaar toeschijnt. Ikzelf heb ook in mijn *Leerboek*(*) het goed recht der verkeersbelastingen bepleit. Onder meer heb ik dit argument gebruikt:

(*) *Leerboek*, p. 346, 347.

‘Hoe meer de arbeidsverdeeling vorderingen maakt en hoe meer de arbeid wordt geïndividualiseerd, hoe meer ook de bijzondere personen allerlei handelingen zullen verrichten, die òf niet tot bepaalde beroepen kunnen worden gebracht, òf liggen buiten den kring van het gewone beroep van den belastingschuldige. Deze te treffen moet de functie zijn der verkeersbelastingen.’ Ik moet aan dit en andere argumenten waarde blijven hechten, ondanks de verzekering van den heer Pierson, dat het hem niet gelukt is in mijn *Leerboek* wetenschappelijk financieele gronden te vinden, die de verkeersbelasting mogen motiveeren.

Dat de *bestaande* verkeersbelastingen voor het grootste deel zeer slecht werken, en dat speciaal onze mutatierechten eene zeer slechte belasting zijn, zal wel geen bewijs zijn tegen de wenschelijkheid van verkeersbelastingen in het algemeen.

De objectieve belastingen hebben bij vele voortreffelijke eigenschappen dit groote nadeel, dat zij geene rekening houden met de persoonlijkheid van den belastingschuldige. Een progressieve belastingvoet kan niet worden toegepast, omdat deze moet afhangen niet van een deel van het vermogen, maar van het geheel; het bestaansminimum kan niet worden afgetrokken; met kinderen, voortdurende ziekte, schulden kan geene rekening worden gehouden. Geen wonder, dat men trachtte door eene persoonlijke heffing aan deze bezwaren te gemoet te komen. Deze persoonlijke heffing vond men in de inkomstenbelasting, eensdeels vervormd uit de bestaande hoofdelijke omslagen, anderdeels langs zuiver theoretischen weg uit de leerstellingen van Adam Smith als de beste belasting afgeleid. Vooral met de geleidelijke overwinningen der Engelsche politiek en der Engelsche economie in de parlementen van het vaste land van Europa, werd ook de inkomstenbelasting hoe langer hoe meer populair en begon ze deel uit te maken van het hervormingsprogramma. De reactie tegen de conservatieve voorliefde voor de indirecte belastingen, die gemakkelijk aan de contrôle van het parlement werden onttrokken, deed zich daarbij niet weinig gelden.

Met bijzonder veel zorg ging men bij die hervormingen en hervorvormingsontwerpen niet te werk. De inkomstenbelasting werd aangeprezen als aanvulling van de leemten der objectieve belastingen. Zij werd ingevoerd naast de bedrijfs- en grondbelasting en vormde voor die bronnen van het inkomen eene dubbelbelasting, terwijl het kapitaal in portefeuille alleen door de inkomstenbelasting werd getroffen. Zij werd ontworpen ter vervanging van objectieve belastingen, doch met behoud van de grondbelasting en zou zoodoende den eenzijdigen druk op de inkomsten uit onroerend goed nog verzwaren.

Maar bovendien, waar zij werd ingevoerd in staten of gemeenten, wekte zij teleurstelling. Zelfs in het classieke land der inkomstenbelasting, waar zij door de splitsing in verschillende onderdeelen in den best mogelijken vorm werd gebracht, vond zij bij voortduring scherpe veroordeeling en werd zij slechts als tijdelijke noodzakelijkheid verdedigd

en geduld. De willekeur der schattingen, de grove ongelijkheden, de veelvuldige fraude maakten, dat deze belasting, die in theorie voortreffelijk scheen, in de practijk zeer matige, zoo al niet zeer slechte resultaten opleverde.

Het is duidelijk, dat moet worden getracht, om de zekerheid der objectieve belastingen te verbinden met de voordeelen der inkomstenbelasting. Dat doel kan alleen bereikt worden door ze tot één belasting samen te smelten. Zeer juist is dit vooral door Schäffle geformuleerd(*): 'Nicht das Nebeneinander von Subject und Objectssteuern, viel mehr die *Ineinander*arbeitung beider, so dasz aus den alten Ertragssteuern *objektiv* geregelte Glieder einer Personal - (subject) steuer auf sämmtliche Hauptzweige des wirklichen Einkommens werde, bildet den Zielpunkt der Reform der direkten Steuern.' Ook in mijn *Leerboek* heb ik de objectieve belastingen als de grondslagen der inkomstenbelasting beschouwd. 'Bij een zuiver stelsel van opbrengstbelastingen' zeide ik(†) 'is de inkomstenbelasting niet anders dan de aaneensluiting, de bijeenvoeging der verschillende deelen, de band, die alles samenhoudt en verbindt.' 'Het is duidelijk, dat deze beweging (de hervorming der belasting bij verschillende natiën) hierop moet uitloopen, dat de opbrengstbelastingen de reëele grondslag worden van de *personeele* belasting(§).' En verder vermeld ik het belastbaar inkomen als 'de verzameling der opbrengstcijfers'. Hoe de heer Pierson niettegenstaande deze en dergelijke uitspraken tot de meening is kunnen komen, dat ik, als einddoel van hervorming zou wenschen 'èn een bedrijfs- èn een rente- èn een inkomstenbelasting', dat ik zou verlangen, dat 'men eerst wordt belast voor zijn coupons en later voor zijn inkomsten', is mij alleen dan verklaarbaar, indien ik mag aannemen, dat hij, evenals ook Mr. Treub(**) schijnt te doen, aan een enkel woord te groote waarde heeft toegekend. Ik schreef nl., dat, wanneer de gesplitste inkomstenbelasting de verschillende deelen van het inkomen verzamelt tusschen haar 'en een stelsel van reëele belastingen door een inkomstenbelasting op grond der bij deze reëele belastingen verkregen uitkomsten, aangevuld, weinig verschil meer (bestaat)'. Dat mijne bedoeling was, dat de reëele belastingen tot eene inkomstenbelasting worden *samengevoegd*, kan, dunkt mij, met het oog op hetgeen voorafgaat en volgt niet twijfelachtig zijn; zelfs de vergelijking met de gesplitste inkomstenbelasting is, dunkt mij, op zichzelve voldoende, om deze bedoeling duidelijk te maken voor ieder, die niet aan de letter meer waarde hecht dan haar toekomt.

Dat het stelsel der objectieve belastingen zelfs tot eene personeele belasting hervormd of met eene personeele belasting a ngevuld, echter nog niet voldoende is en dat (behalve de verkeersbelastingen) verterings-

(*) *Steurpolitiek*, p. 211.
(†) *Leerboek*, p, 368.
(§) *Leerboek*, p. 369.
(**) *Rechtsgeleerd magazijn*, p. 226.

belastingen in ieder rationeel belastingstelsel onmisbaar mogen worden geacht, behoeft thans geen nader betoog. Ik mag mij verheugen, omtrent de rol, die de verteringsbelastingen moeten vervullen, met den heer Pierson althans in hoofdzaak niet van gevoelen te verschillen.

Ik kan echter volstrekt niet toegeven, dat aan de verteringsbelastingen de voornaamste plaats toekomt en dat de opbrengstbelastingen zouden moeten afdalen tot den rang van correctieve of aanvullingsbelastingen. Zoowel uit een theoretisch als uit een historisch oogpunt acht ik juist de omgekeerde meening de ware.

Ik meen in mijn *Leerboek* deze stelling voldoende te hebben bewezen en vind in de enkele woorden, die de heer Pierson aan dit punt wijdt, geene aanleiding, om mijne meening te wijzigen.

'Tot dusver meende men gewoonlijk', lees ik in het meermalen aangehaalde *Gids*artikel 'dat de verbruiksbelastingen de kern van het stelsel moeten uitmaken en de andere heffingen tot aanvulling moeten dienen.' Men gelooft gaarne wat men wenscht en het is begrijpelijk, dat de heer Pierson meent met zijn stelsel niet alleen te staan. Mij is het echter niet gelukt den grond te vinden, waarop genoemde uitspraak rust.

Indien ik Schäffle raadpleeg, juist wegens zijne beschouwingen omtrent de verbeteringsbelastingen door den heer Pierson hoog geroemd(†), dan vind ik o.a. de volgende zinsneden: 'Gewiszist, dasz die directen Steuern stets einen bedeutenden Theil der Deckungsmittel des Staatsbedarfes aufbringen sollen. Sie bilden ja den allgemeinen Grundrahmen der Besteuerung, innerhalb dessen die individualisirende Belastung mit ihrem verwickelten Fangnetz ergänzend und ausgleichend sich ausbreiten soll.'

Raadpleeg ik Wagner, die eveneens door den heer Pierson hoog wordt geschat, dan ontmoet ik(§) deze uitspraak: 'Die *Grundlagen* des ganzen Systems müssen der geschichtlichen Entwicklung und dem Steuerrecht der meisten Völker entsprechend, in *erster* Linie die *Schätzungen* namentlich die (gewöhnlich *directen*) Steuern auf den *berufmäszigen Erwerb* bilden.' In de tweede plaats volgen in zijn systeem de verkeersbelastingen, terwijl de verteringsbelastingen met eene bescheiden derde plaats zich moeten tevreden stellen.

In denzelfden zin spreken andere autoriteiten. Om mij niet uitsluitend tot de Duitschers te bepalen, verwijs ik nog naar Leroy Beaulieu, die in zijn *Traité*(**) het overwicht, dat in Frankrijk de indirecte belastingen verkregen hebben, eene groote fout acht van belastingpolitiek; naar zijne meening heeft men daardoor 'een gegronde grief in het leven geroepen voor de arbeidende klassen, een der meest duidelijke voor-(*)

(†) Schäffle, *Grundsätze*, p. 127.
(§) *Finanzwissenschaft II*, p. 553.
(**) *Traité*, p. 258.
(*) *De Gids* 1881, p. 8.

beelden gegeven van klassenegoïsme, die de geschiedenis heeft aan te wijzen'.

Een ander Fransch econoom van gezag, Paul Cauwès(*), spreekt geheel in denzelfden geest. 'Au moins convient il que le rôle prépondérant appartienne aux taxes directes, les autres n'étant admises que, soit au titre de complément ou d'expédient, soit pour servir de correctif aux impôts directs en faisant contribuer, dans une juste proportion, les petits revenus mis hors de l'atteinte d'une partie des taxes directes.'

Het is waar, de Franschen rekenen ook het personeel onder de directe belastingen en deze zoude in het stelsel van den heer Pierson eene verteringsbelasting zijn. Maar aan de strekking der redeneering kan deze opmerking niets te kort doen. Want het personeel vervult in Frankrijk de rol van eene indirecte inkomstenbelasting en hare opbrengst is betrekkelijk zeer matig. Inderdaad is altijd het overwicht der verteringsbelastingen van liberale zijde bestreden en de reactionnaire leer van den heer Pierson schijnt mij alleen te verklaren door de plaats, waarheen het rechtvaardigheidsbeginsel is teruggedrongen.

In de hoofdtrekken komt het stelsel, dat ik in mijn *Leerboek* verdedigd heb, hierop neer.

Er worden geheven *opbrengstbelastingen*, hoofdzakelijk: grondbelasting, bedrijfsbelasting, rentebelasting en belasting op de inkomsten uit arbeid.

Deze belastingen vormen de grondslagen der inkomstenbelasting in dier voege, dat het belastbaar inkomen wordt samengesteld uit de opbrengstcijfers der opbrengstbelastingen en hij, die de inkomstenbelasting betaalt, niet nog eenmaal de opbrengstbelastingen heeft te voldoen.

Daarnaast worde geheven belasting op toevallige baten.

Vervolgens verkeersbelastingen tot een zeer matig bedrag maar van algemeen voorkomende verkeershandelingen.

Eindelijk verteringsbelastingen, niet als indirecte inkomstenbelasting maar als uitgavenbelasting en speciaal ingericht, om door zelfbelasting der individuen hunne meerdere of mindere economische kracht in rekening te brengen.

Wanneer de heer Pierson mij nu vraagt, of ik niet toegeef 'dat dit schema niet veel kans heeft verwezenlijkt te worden', zoo moet ik antwoorden, dat de ondervinding wel eenig recht schijnt te geven, om op het gebied van belastinghervorming niet al te optimistisch gestemd te zijn. Maar wel kan ik verklaren, dat ik overtuigd ben, dat het gegeven stelsel ligt in de richting van de ontwikkeling der fiscale theorieën en der belastinghervormingen van onze eeuw en een kader vormt, dat bijzondere toepassing en wijziging door de verschillende natiën toelaat, in overeenstemming met hare eigen bijzondere ontwikkeling en bijzondere omstandigheden.

Of het stelsel, dat de heer Pierson(†) ontwikkeld heeft, niettegen-

(*) *Trecis II*, p. 517.

(†) *De Gids* 1881. Belastinghervorming.

staande de eenigermate zonderlinge indeeling van zakelijke belasting, verteringsbelasting en vermogenbelasting, niettegenstaande den druk, die gelegd wordt op een der groote takken van onze volkswelvaart, niettegenstaande het overwicht, dat aan de indirecte belastingen wordt toegekend, ten slotte meer kans zal hebben, om te worden ingevoerd, waag ik niet te beslissen. Wel weet ik, dat ik vooralsnog niet overtuigd ben, dat dit een geluk zou zijn voor ons vaderland.

Dit neemt echter niet weg, dat ik mijne meening gaarne voor eene betere wil laten varen en van ganscher harte wil meewerken tot het vormen van eene verlichte publieke opinie, die ten slotte van heel wat meer belang is dan de beste systemen, die geen weerklank vinden bij de natie. De heer Pierson, dien ik op enkele punten moest bestrijden, zal wel de verzekering willen aannemen, dat dit geschiedt in de overtuiging, dat een ernstig debat bevorderlijk is, zoowel aan de ontwikkeling der wetenschap als aan de goede voorbereiding der practijk.

Groningen, Juni 1888.

P.W.A. CORT V.D. LINDEN.

Twee pleitbezorgers van den godsdienst. Martineau en Rauwenhoff.

Tweede Stuk.

Gaarne wil ik thans iets zeggen van het jongste werk van Prof. L.W.E. Rauwenhoff: *Wijsbegeerte van den godsdienst*, dat mij door de geëerde Redactie van dit tijdschrift ter beoordeeling werd toegezonden.

Wanneer iemand zich de kolossale inspanning heeft getroost, welke vereischt wordt voor het schrijven van een zoo dik boek over een zoo moeielijk onderwerp, dan is het ieder, die zelf weet, wat werken is, aangenaam, den auteur met zijn voltooiden arbeid te kunnen gelukwenschen. Het verheugt mij, dat ik Prof. Rauwenhoff mijn compliment kan maken. Met groote nauwgezetheid tracht hij niet meer te zeggen, dan hij kan verantwoorden. Met name de critische gedeelten van zijn vlug en klaar geschreven boek schijnen mij in den regel voortreffelijk toe. De materialisten en pessimisten loopen thans bij scharen over straat. Ik wou, dat velen van hen de uitnemende bladzijden lazen, waarin Rauwenhoff de waanwijze theorieën hekelt, welke de wereld voor slecht verklaren of haar eene fabriek noemen, waarin alles ten slotte enkel van blinde krachten afhangt.

Intusschen vrees ik, dat het boek buiten den kring der theologen van beroep niet zeer talrijke lezers zal vinden. Van Rauwenhoff geldt het spreekwoord: 'Waar het hart vol van is, vloeit de mond van over.' Het verdroot hem niet, de overtuigingen, welke hij zich door veel studie en diep nadenken veroverd heeft, telkens en telkens weder voor te dragen. Op die wijze verkreeg het boek een zoo reusachtigen omvang, dat het, gemakshalve, in twee dikke deelen met doorloopende paginatuur diende gesplitst te worden. Waarom zich niet de moeite getroost, het binnen enger afmetingen saam te persen? Ik geloof, dat dit zonder schade voor den inhoud had kunnen geschieden.

Ook voor den recensent levert de omvang van het werk een eigenaardig bezwaar op. Het valt moeielijk het geheel te overzien. Rauwenhoff zegt op die 853 bladzijden zoo ontzettend veel. Bij de alzijdigheid zijner beschouwingen is het schier ondoenlijk iets aan te wijzen, wat hij verzuimt te zeggen. Ik moet er rond voor uitkomen, dat de

auteur mij voor een apologeet van den godsdienst te weinig positief of, om den hedendaagschen modeterm te gebruiken, te agnostisch is. Maar zoodra zet ik mij niet neder, om die grief te formuleeren, of de pen ontvalt aan mijne handen. Pleit Rauwenhoff voor een godsdienst zonder God? Het ware verminking van zijne zienswijze, dat te beweren. Beschouwt hij, op ouderwetschen trant, godsdienst als geloof aan en vereering van een levenden God? Dat te zeggen, ware nog veel minder juist. Uiterst moeielijk is het, zijne leer zoo saam te vatten, dat hem geene reden tot klagen wordt gegeven. Enkel met allerlei voorbehoud waag ik het, de quintessens zijner beschouwingen in drie stellingen weer te geven, welke aldus luiden:

1. Het eenige, wat den naam van zedelijk goed verdient, is het handelen uit plichtbesef.
2. Plichtbesef sluit in zich eene zoodanige gesteldheid der wereld, als voor plichtsbetrachting vereischt wordt.
3. Het wezen van allen godsdienst is vereering van de wereldorde, die plichtsbetrachting toelaat en bekroont.

Laat ons deze drie stellingen van naderbij bezien.

I.

‘Goed is alleen wat uit plichtsbesef wordt gedaan’, zegt Prof. Rauwenhoff op bl. 295. En elders wordt de vraag: ‘Wat is het kenmerk van het zedelijke?’ aldus beantwoord: ‘Niet de overeenstemming met een of andere objectieve gedragslijn, maar het motief van de handeling en wel bepaaldelijk dit, dat zij verricht wordt uit gehoorzaamheid aan het geweten’, bl. 266.

Het vaandel van den plicht wordt zoo door Rauwenhoff omhooggehouden. In zijne schatting is het geweten meer dan menschenvrees. Heden ten dage zijn er, die beweren, dat men zich enkel heeft te bekreunen om wat anderen van ons zullen zeggen of ons zullen aandoen. Daar het geweten volgens hen eene hersenschim is, noemen zij den boosdoener veilig, mits zijne slechte daad voor het oog der menschen verborgen blijft. In zijn jongsten roman, *Conscience,* heeft Hector Malot een zoodanig onbevooroordeeld individu ten tooneele gevoerd, een jong medicus van groot talent, die zich voor het pijnlijke dilemma ziet geplaatst, òf de studiën, die hem dierbaar zijn, te staken, eene schitterende wetenschappelijke loopbaan prijs te geven en zich arm en vergeten in een dorp van Auvergne te begraven, òf op een schurk een moord te plegen. Hij kiest het laatste. Voortaan lacht de fortuin hem toe, eer en voorspoed vallen hem ten deel. Toch kan hij niet ongestoord van het leven genieten. Wat is het, dat hem kwelt? Hij is ziek; welnu, zijne kunst zal hem genezen. Maar zij blijkt geene beterschap te kunnen aanbrengen. Enkel in de nabijheid der door hem beminde vrouw kan hij een oogenblik zijne ellende vergeten. Op den

duur verschaft ook de liefde hem geene rust. Wat heeft hij te duchten? Het geheim van zijne misdaad is in het graf verborgen; de wereld vermoedt niets; een onschuldige boet voor hem in den kerker, en de getuige van zijne misdaad werd later door een tweeden moord uit den weg geruimd. Toch kronkelen zich de slangen der vertwijfeling om zijn hart. Dwaas, die hij is, roept hij zelf de schimmen van zijne slachtoffers op; de spookgestalten vervolgen hem; hij ziet ze, hoort ze, hij alleen; zoo wreekt zich de onzichtbare rechter in zijn binnenste, wiens bestaan zijn euvelmoed had durven loochenen(*).

Inderdaad is het niet veilig, tegen het geweten in te gaan. Zelfs het dwalende geweten heeft aanspraak op achting. Zeer te recht zegt Rauwenhoff: 'Wij zullen wat wij iemand zien doen onverstandig en noodlottig noemen en toch hem daarom eeren, als wij verzekerd zijn dat hij om des gewetens wille zoo gehandeld heeft', bl. 273.

Zegevierend laat Rauwenhof onmiddellijk daarop deze vraag volgen: 'Waar blijft gij dan met uw objectieven maatstaf van het goede?' bl. 273. Elders verklaart hij het objectief goede voor eene hersenschim. 'Willen wij den positivist op een afstand houden, dan moeten wij alleen goed noemen, wat uit plichtbesef gedaan wordt..... Hoe gij u wendt of keert om uw vermeend objectief goede te handhaven, gij ontkomt hem (den positivist) niet en eindelijk werpt hij het geheele stelsel dat gij daarop hadt gebouwd omver met de onloochenbare waarheid, dat het zoogenaamd objectieve goede niet anders is dan de reflex van hetgeen in een bepaalden tijd of kring als goed is erkend, en dat zelfs de grootste booswicht van onzen tijd niet op zijn geweten zou willen hebben al wat in naam van dat objectieve goede in den loop der eeuwen is gedaan', bl. 296.

Versta ik Rauwenhoff wel, dan bedoelt hij, dat er maar één ding goed kan heeten: het buigen voor wat men plicht acht. De inhoud van den plicht verdient nooit den naam van goed. Alles toch kan inhoud van plicht zijn. 'Ce qui est péché de ce côté de la frontière, est vertu au delà.'

Binnen zekere grenzen is dat volkomen waar. Prins Bibesco is van oordeel, dat de eer een goed is, voor hetwelk vele helden te recht hun leven hebben gelaten; dat de schande van een klap, dat de smet op den goeden naam van eene vrouw of eene zuster niet is uitgewischt, ook al wordt de aanrander tot boete of hechtenis veroordeeld; dat de lasteraars moeten worden afgeschrikt door de wetenschap,

(*) De redeneering, waarvan Dr. Saniel, de held van Malot's roman, zich bedient, is de volgende. Algemeen erkende beginselen van zedelijkheid zijn er niet. Eerbied voor menschelijk leven, voor eigendom, voor familie wordt niet bij allen aangetroffen. Velen achten het volstrekt geene misdaad, de vrouw van hun vriend te verleiden, zich alles toe te eigenen, waaraan zij behoefte hebben, een gevaarlijken vijand stilletjes uit den weg te ruimen. 'Alors où sont les devoirs de ceux qui raisonnent et sentent ainsi?' De slotsom is, dat de mensch geen anderen regel dan dien der kracht heeft te erkennen, welke inderdaad het laatste woord der wetenschap is. Saniel huldigt 'la sélection par la force' en zegt: 'Je ne recule pas devant une extermination qui allège l'humanité des non-valeurs.'

dat zij met den degen in de hand kunnen worden ter verantwoording geroepen; dat tot nadeel der beschaving de ridderlijke, hoffelijke toon verloren gaat en ruwe, onbeschofte manieren daarvoor in de plaats treden, wanneer niet ieder weerbaar man zelf de rechter over, zelf de wachter van zijne eer blijft. Voor Prins Bibesco is het plicht, onder zekere omstandigheden te duelleeren. Graaf Leo Tolstoï is van oordeel, dat de wereld, welke eene hel is, een paradijs zou worden, indien allen, die het goede willen, eindelijk eens besluiten konden den levensregel toe te passen, welke door Jezus werd gegeven: 'Gij hebt gehoord, dat er gezegd is: oog om oog en tand om tand; maar ik zeg u geen weerstand te bieden aan het kwaad, dat men u wil doen.' In naam van het evangelie der weerlooze liefde wil hij alle rechtbanken zien ontbonden, alle gevangenissen zien geslecht, leven, eer en eigendom niet langer beschermd zien. Wij behooren volgelingen van den zachtmoedigen Jezus te zijn, boosdoeners niet met geweld te willen bedwingen, in dienende liefde en zelfverloochening onze eenige zaligheid te zoeken. Het spreekt wel van zelf, dat het voor Graaf Leo Tolstoï plichtschennis zou zijn, de eer van vrouw of zuster met het zwaard in de hand te verdedigen.

Natuurlijk kunnen de voorbeelden naar hartelust vermeerderd worden. Jan Ziska, den strijder Gods, scheen het plicht in 1420 te Praag zeven priesters der Taborieten, wier leer en gedrag hem verdacht toeschenen, op den brandstapel te brengen(*). Hij volvoerde zijn plicht, gelijk het concilie van Constans een dergelijken plicht aan zijn grooten meester en voorganger, Jan Huss, had voltrokken. In de middeleeuwen werd het plicht geacht arm, althans niet rijk te zijn. Bij den heiligen Augustinus kon men lezen: 'Gestolen goed bezit wie overvloed geniet.' Bij Caesarius van Heisterbach: 'Ieder rijke is òf een dief, òf de erfgenaam van een dief.' Bij Ambrosius: 'God heeft gewild, dat de aarde en hare voortbrengselen aan allen gemeenschappelijk zouden toebehooren, maar hebzucht heeft de rechten op het bezit verdeeld.' Bernard van Clairvaux vermaande: 'Veracht de aardsche schatten, opdat gij de hemelsche moogt beërven.' Franciscus van Assisi, de apostel der armoede, predikte: 'Naakt moet gij u in de armen van den Heiland werpen; eigendom, waarover de menschen zich zorgen maken en onderling strijd voeren, verhindert u God en den naaste lief te hebben.' Ook volgens Thomas Aquinas was 'vrijwillige armoede de eerste voorwaarde, om tot de volkomenheid der goddelijke liefde op te klimmen'. Indien de groote Scholasticus den leeken, in overeenstemming met de oude kerk, privaateigendom toestond, dan geschiedde dat enkel, om aan de menschelijke zwakheid te gemoet te komen; het geringer kwaad moest worden geduld, om nog grooter rampen, als luiheid, twist en ontevredenheid, te voorkomen; maar plicht was het, niet meer bijeen te garen, dan voor het levensonderhoud strikt noodig was; wie meer be-

(*) Louis Léger, *Nouvelles études slaves*, Deuxième Série, bl. 160.

zat, diende dat als armengoed te beschouwen, waarover hij tot rentmeester was aangesteld geworden. Zoo gold in de middeleeuwen eene plichtenleer, welke, volgens de juiste opmerking van Dr. Heinrich von Eicken, thans voor socialisme zou doorgaan(†); het groote verschil is, dat zij toen een godsdienstigen grondslag had; niet het belang der door de fortuin misdeelden stond op den voorgrond, maar het eeuwig heil der zielen, welke niet God en den Mammon beiden konden dienen.

Het spreekt vanzelf, dat de denkbeelden, welke de menschen aangaande hunne plichten koesteren, wisselen met hunne beschouwingen betreffende alle overige dingen. Een volk gelijk het oude Israël, welks horizont niet verder reikte dan deze aarde, moest er wel eene andere plichtenleer op nahouden dan de wereld der Katholieke middeleeuwen, die het verblijf hier beneden als eene oefenschool voor hooger leven opvatte. Vloeit daaruit voort, dat den mensch door zijn geweten allerlei kan worden voorgeschreven, dat er geen objectief goed bestaat, hetwelk op algemeene vereering aanspraak maakt; dat er buiten het handelen uit plichtbesef niets is, waaraan de naam van zedelijk goed toekomt? Neen, zeker niet.

Niet iedere eisch, die gesteld wordt, doet zich als plicht gevoelen. Een gebod moet òf door zijn inhoud, òf door zijn oorsprong zich als eerbiedwaardig doen kennen, zal de opvolging ervan, ik zeg niet door slaafsche vrees of door berekenend eigenbelang aangeraden, maar door het geweten voorgeschreven worden. Het geweten pleit alleen voor het eerbiedwaardige. En het eerbiedwaardige is ten slotte voor alle menschen in alle tijden en landen ongeveer hetzelfde.

Ik heb hier naast mij liggen een boek: *Paroles d'un révolté*, dat bijzonder geschikt is, om den zielevrede der arbeiders en de rust der maatschappij te verstoren. Het roept den door de fortuin misdeelden toe: ‘Dringt in de paleizen en de woningen der rijken, richt er u in, en stookt een vreugdevuur van de donkere, vochtige, ongezonde holen, waarin gij thans bij elkander hokt.’ Het roept hun toe: ‘De kleederwinkels zijn vol; plundert ze en schaft u warme jassen aan, om uwe koude ruggen mee te dekken; de korenschuren zijn boordevol; gaat erheen en neemt, wat gij noodig hebt, om uwe hongerige magen te vullen.’ Het roept hun toe: ‘Alles is gemeenschappelijk eigendom, omdat alles door gemeenschappelijken arbeid is voortgebracht; wie meer heeft dan het strikt noodige, is een dief, tot wien wij straks, als het uur der omwenteling slaat, een ernstig woord zullen te spreken hebben; ni Dieu, ni maître; iedere regeering is eene pest; opstand is plicht; breekt de gevangenissen open; jaagt de rechters en de politieagenten weg; zij strekken enkel, om den gruwel van het privaatbezit te bestendigen; misdadigers zijn niet de dieven, maar de lediggangers, die straffeloos weelde ten toon spreiden, terwijl anderen gebrek lijden; er is overvloed

(†) *Geschichte und System der mittelälterlichen Weltanschauung*, Stuttgart, Cotta, 1887, bl. 496 en vlg.

voor allen en er zullen weinig boosdoeners zijn, zoodra er geene overheden meer zijn, om te onderdrukken; vrijheid, gelijkheid, broederschap, welke tot dusver enkel ijdele klanken zijn geweest, moeten levende werkelijkheden worden; dat kan geschieden, door alle wetten en alle regeeringen voorgoed af te schaffen, het recht van allen op alles te erkennen en op de puinen onzer bestaande maatschappij de menschen zich naar eigen goeddunken tot groepen te laten verbinden, die in vrijheid zullen voortbrengen en producten tegen elkander uitwisselen.'

Het behoeft geen betoog, dat de maatschappij zich tegen zulke plannen moet weten te beschermen, zal zij niet verdienen te gronde te gaan. Toch staat het als een paal boven water, dat Pierre Kropotkine, schrijver van het boek, dat ook de kundige Elisée Reclus, die het boek met eene warme aanbeveling bij zijne landgenooten heeft ingeleid, eerlijke mannen zijn, die zich diets maken, hun plicht te doen en gezonde, heilzame denkbeelden te verspreiden. Blijkt zoo, dat alles plicht kan zijn? In geenen deele. De Rus en de Franschman zijn, in onze schatting althans, verbijsterde dwepers, die een verderfelijken weg aanbevelen, om tot een goed doel te geraken; zij gruwen van eene inrichting der maatschappij, waarbij millioenen, gelijk Eduard von Hartmann het uitdrukt, de mest der beschaving zijn; hunne barmhartigheid komt in verzet, wanneer zij zien, dat slechts weinige uitverkorenen de fijnste vruchten der beschaving plukken, terwijl de groote schare tot ruwen, vuilen, karig betaalden arbeid veroordeeld is; hun ideaal is beminnelijk en achtenswaardig: eene maatschappij, waarin niemand meer gebrek zal lijden, allen eene menschwaardig bestaan zullen vinden, de geestelijke horizont van allen ruim zal zijn, wetenschap en kunst meer dan ooit bloeien zullen.

Van Dr. Döllinger hebben wij dezer dagen gehoord, wat trouwens ieder wist, dat de Katholieke Kerk het nog altijd haar plicht acht, onverdraagzaam te zijn, waar zij er de macht toe bezit. Niet dus in Nederland met zijne gemengde bevolking, waar de ketters zoo talrijk zijn, dat het onmogelijk zou wezen, ze naar de slachtbank te leiden of hun op andere manier, meer in overeenstemming met de zachtheid der moderne zeden, den mond te snoeren. Maar in oorden, waar, gelijk in Tirol of in Paraguay, de geloofseenheid nog weinig of niet gestoord is. Ook in Rusland heeft zich, gelijk bekend is, de vrijheid van geweten nog niet kunnen acclimatiseeren. Kerk en staat achten er zich verplicht, hem, die de orthodoxe belijdenis verlaat, om Luthersch, Katholiek of Muzelman te worden, met de zwaarste straffen te vervolgen. Blijkt daar nu uit, dat zelfs het meest monsterachtige plicht kan zijn? Wij achten het zeer natuurlijk, dat de norsche ijver der zeloten afkeuring vindt, maar de billijkheid eischt te erkennen, dat het hun niet te doen is, om eigen meening door te zetten, maar om een eerbiedwaardig en algemeen belang te redden. Langen tijd heeft als axioma gegolden, dat verscheidenheid van godsdienst op ondergang van staat en godsdienst

beide moest uitloopen. Ketterij, zeide de Aartsbisschop Marillac, kan niet geduld worden; zij verstoort het geloof aan godsdienstige *waarheid*, doet het denkbeeld ingang vinden, dat er enkel godsdienstige *meeningen* zijn, en baant zoo den weg tot atheïsme(*). Inderdaad kan men betwijfelen, of een kerkgenootschap, dat van zijne kansels allerlei soorten van geloof laat prediken, wel in staat is, den geesten op den duur tot gids te verstrekken. De Reformatie, die een tijdlang geheel westelijk Europa aan den stoel van Rome dreigde te ontrukken, zag haar zegevierenden voortgang gestuit en moest veel van het verloren terrein weder aan de moederkerk afstaan, toen, met behulp der Jezuïeten, de Katholieke hiërarchie bevestigd was en zij zich als een vast aaneengesloten geheel overstelde aan de in tallooze sekten gesplitste macht van het Protestantisme. Sedert groeit Rome langzaam, maar voortdurend, en het staat te bezien, of, zoo de godsdienst, die een taai leven heeft, behouden blijft, de toekomst aan het vrijheidlievende en alle eigen meeningen eerbiedigende Protestantisme zal behooren.

Wat de stelling betreft, dat tweeërlei godsdienst den ondergang van den staat zou na zich sleepen, zij is in menig geval onbetwistbaar juist. Er is niets, wat menschen zoozeer aan elkander bindt als eene gemeenschappelijke vereering. In 1561 zeide l'Hôpital tot de Fransche Staten-Generaal: 'Wij kunnen bespeuren, dat een Franschman en een Engelschman, die denzelfden godsdienst belijden, meer vriendschap en hartelijkheid voor elkander gevoelen dan twee burgers van éénzelfde stad, onderdanen van éénen zelfden heer, maar die van een verschillend geloof zijn. Godsdienstverschil brengt scheiding teweeg tusschen vader en zoon, tusschen broeder en zuster, tusschen man en vrouw. Het verhindert den burger, zijn vorst gehoorzaamheid te betoonen. Terwijl verscheidenheid van spraak geen slagboom is, is verscheidenheid van wet en godsdienst bij machte één koninkrijk in tweeën te splitsen. Vandaar het oude spreekwoord: une foi, une loi, un roi'(†).

Gedurende eene lange periode van haar bestaan kan er aan de nationaliteiten geene godsdienstvrijheid worden gegund, zonder dat het staatsgebouw gevaar loopt ineen te storten. Er blijft een cement van gemeenschappelijke plechtigheden en gemeenschappelijke vereering noodig, zullen de leden der groep niet ten gevolge van hunne wilde hartstochten, hunne wraakgierigheid, hunne hebzucht, hun toorn, uit elkander stuiven. Om de onverdraagzaamheid van Rusland te begrijpen, zegt een zoo uitnemend kenner der Slavische volken als Louis Léger, moet men in het oog houden, dat de nationaliteit en de godsdienst er één zijn. Rusland heeft geene natuurlijke grenzen. Vóórdat de tegenwoordige eenheid bereikt was, heeft de Russische natie eeuwenlang, verspreid over de onmetelijke vlakten, die zich van het Ouralgebergte tot de bekkens van Dnieper en Weichsel uitstrekken, iederen samenhang gemist. Omringd

(*) *Les sentiments moraux au XVI siècle* par Albert Desjardins, Professeur à la Faculté de droit de Paris, 1887, bl. 59.

(†) L. 1., bl. 85 en 86.

door Muzelmannen als de Tataren, door Lutheranen als de Zweden, door Katholieken als de Polen, heeft zij enkel in de orthodoxie de kracht en de eenheid gevonden, die vereischt werden, om aan hunne aanvallen weerstand te bieden en ze op hunne beurt aan zich te onderwerpen.

'In Rusland,' zegt Léger, 'is de godsdienst het symbool der nationaliteit; Katholiek en Pool, orthodox en Rus is er eenerlei. Zoo ook, wanneer men naar het Oosten gaat; al wie orthodox is, is Rus; de Muzelmannen en Boeddhisten, enz. maken deel uit van de vreemde nationaliteiten. Voer in Rusland de vrijheid van godsdienst-propaganda in en gij zult die vreemde elementen zich zien verrijken en uitbreiden ten koste van de Moscovieten. Het staatsbelang eischt, dat er in Rusland geene godsdienstvrijheid besta; eerst dan zal zij kunnen worden afgekondigd, wanneer het heerschende ras sterk genoeg zal zijn geworden, om van de mededinging der andere nationaliteiten niets meer te duchten.'

Door een vijand van Bratiano en den Duitschen Koning Karel van Rumenië werd aan een Rumeensch soldaat dezer dagen gezegd, dat er oorlog zou komen tusschen Rusland en Duitschland, en dat de Rumeensche regeering besloten had, zich aan de zijde van Duitschland te scharen. Het antwoord luidde: 'Het is onmogelijk te vechten tegen de Russen, die Christenen zijn als wij.'

Men moet blind zijn, om niet in te zien, dat de godsdienst tot dusver de groote statenformeerder en statenbehoeder is geweest. Niets natuurlijker, dan dat het als een ernstige plicht tegenover het vaderland werd beschouwd, ketters te vervolgen. En tevens als een heilige plicht tegenover God. In de dagen van het alleenzaligmakend geloof werd vrijheid van geweten en vrijheid van eeredienst als een dolle eisch afgewezen; ook wij nog zouden, hadden wij de vereischte macht in onze handen en stond het vast, wat Gode welgevallige waarheid is, niet ieder rustig laten praten, die vernuft genoeg bezit, om een nieuw leerstuk uit te vinden.

Eerst de ervaring leerde, dat rust en vrede, dat zelfs het godsdienstig belang in sommige gevallen beter behartigd wordt door verdraagzaamheid dan door geweld. Dat greep plaats, waar de ketters zoo talrijk waren, dat zij weigeren konden zich goedschiks te laten verbranden, of wel zoo eerbiedwaardig, dat hun bloed het zaad van nieuwen afval werd. Zoo kwam Monluc, schoon bisschop, tot de ontdekking, dat het beter was niet te vervolgen. 'Men wenscht een godsdienst te kennen,' zeide hij, 'die door lieden met reine zeden te midden der vlammen beleden wordt; men komt er op die wijze toe, hem over te nemen.' En Catharina de Medicis zeide met den dood voor oogen tot Henri III: 'Wilt gij voor Frankrijk vrede, dan moet gij aan uwe onderdanen vrijheid van godsdienst gunnen; de Duitschers en vele vorsten van mijn tijd hebben ondervonden, dat men met de wapenen in de hand de godsdienstige troebelen niet bezweren kan'(*).

(*) L. 1, bl. 76.

Zoo werden in naam van dezelfde hooge belangen de ketters eerst vervolgd, vervolgens geduld. Wat de mensch in zijn geweten als eerbiedwaardig erkende, was in beide gevallen hetzelfde.

Dat niet allerlei plicht kan zijn, blijkt nog beter, als wij letten op individueele karaktertrekken. Voor zoover het geweten zijne eischen doet hooren, pleit het overal voor nagenoeg hetzelfde ideaal van menschelijke voortreffelijkheid. Buiten twijfel, de hartstochten van het dierlijke leven kunnen zoo luide schreeuwen, de graad van ontwikkeling kan zoo gering zijn, dat het besef van zedelijke roeping en menschelijke waardigheid geheel of nagenoeg geheel ontbreekt. Binnen de grenzen, waarin dat besef ontwaakt is, heerscht er geene tweeërlei opvatting van het eerbiedwaardige. Zou men meenen, dat het geweten aan de boorden van Ganges of Amazone tot dubbelhartigheid, trouweloosheid, liederlijkheid vermaant? Neen, wij bewonderen ten slotte allen hetzelfde, onder welke ruwe en van onze zeden afwijkende vormen het zich ook moge vertoonen. De Indiaan, die zich, ter wille van de schoonheid der uitwendige verschijning, aan de pijnlijke operatie van het tatoueeren onderwerpt, acht het zijn plicht geene spier van zijn gelaat te vertrekken; als krijgsgevangene aan den martelpaal gebonden, verduurt hij, zonder één kreet te slaken, de meest uitgezochte folteringen; hij wil geene schande brengen over zichzelf en zijn stam. In dien armen wilde begroeten wij een broeder, die op zijne wijze toont te beseffen, dat de geest bestemd is over het vleesch te heerschen. Ook door hem wordt de groote waarheid gehuldigd, dat er iets hoogers is dan dierlijk genot en bevrediging der zinnen, dat de mensch in zijne doeleinden zich boven het bloot persoonlijke heeft te verheffen, dat wat schoon en eervol is, op eene onbaatzuchtige liefde aanspraak maakt.

Om een geheel ander voorbeeld te noemen: zou men meenen, dat, wanneer iemand zich wapens smeedt van leugen en bedrog, dat hem ooit door zijn geweten kan zijn aanbevolen? Een eerzuchtige als Boulanger, die in het Noorderdepartement met een radicaal, in Dordogne met een Bonapartistisch masker optreedt, in een officieelen brief ontkent, dat hij een vinger voor zijne benoeming tot volksvertegenwoordiger heeft verroerd, terwijl het later blijkt, dat hij de draden der verkiezing geheel in zijne hand heeft gehad, kan zich diets maken, dat hij slim, staatkundig handelt; dat hij zoo het kiezersvee aan de lijn zal krijgen; dat dit de weg is, om dictator over Frankrijk te worden; - maar het zou onzinnig zijn te onderstellen, dat zijn geweten hem dat liegen en bedriegen als eervol, verdienstelijk, achtenswaardig zou aanbevelen. Zoo kan het zijn, dat iemand, zonder eenige gewetenswroeging, het geluk van anderen verwoest, ten einde op de puinhoopen het gebouw van zijn eigen voorspoed te doen verrijzen, maar het is onmogelijk, dat men zich dan inbeeldt beminnelijk, edel, voorbeeldig te handelen.

Als algemeenen regel stellen wij, dat de gebiedende vorm van den

plicht òf door de heerlijkheid van zijn inhoud, òf door zijn eerbiedwekkenden oorsprong gerechtvaardigd wordt. Het laatste doet zich bij kinderen en bekrompen vromen voor, die niet inzien, waarom juist dit of dat moet, maar zich nochtans tot gehoorzaamheid verbonden gevoelen; wat zij weten, althans meenen te weten, is, dat het gebod *van boven* komt, hun door een *wijzen* en *goeden* wil is opgelegd. Ook in dat geval is plichtbesef: piëteit tegenover wat achting verdient. Wij spreken hier niet van den schuwen slaaf, die tegen zijn wil, omdat hij het niet laten durft, een onmenschelijk bevel ten uitvoer brengt; angst voor een duivel, in wiens klauwen men zich gevoelt, heeft met plichtbesef en zedelijkheid niets uit te staan.

Wij verwerpen dus de stelling van Rauwenhoff, dat ‘enkel de vorm van het plichtbesef blijvend, maar de inhoud wisselvallig is’. Juister achten wij het te zeggen, dat de vlag van het zedelijk gezag nagenoeg overal dezelfde lading dekt. ‘Voor zoover er verschil bestaat,’ zeide ik reeds vroeger, ‘vertoont zich dit niet zoozeer in de waardeering van wat men een goed karakter noemt, als wel in kennis van den aard der dingen en in graad van verstandelijke ontwikkeling. Waar men gelooft, dat een volksramp als de cholera door het staren op een heiligenbeeld, door het slaan van het teeken des kruises, door gebeden kan worden afgewend, wordt deelneming aan zoodanige plechtigheden voor plicht verklaard. Waar men integendeel oordeelt, dat besmetting door het drinkwater wordt voortgeplant, zal men het den bakkers en melkboeren ernstig op het hart binden, in dagen van epidemie hun waren niet met onrein vocht aan te lengen. In beide gevallen trekt de zedewet voor de gemeenschappelijke belangen partij, verbiedt zij wat de openbare welvaart bedreigt’[(*)].

Rauwenhoff gaat niet zoover als Guyau, beweert niet, dat de tegenstrijdigheid der zedelijke oordeelvellingen het onmogelijk maakt te zeggen, wat allen behooren te willen. Toch is dat enkel eene loffelijke inconsequentie, een teeken van de macht der zedelijke waarheid, welke zich, ten koste van den samenhang der denkbeelden, aan een edel mensch weet op te dringen, ook al gaat hij van nog zulke valsche stellingen uit. Het had op den weg van Rauwenhoff gelegen, ieder *bonum mentis* NATURALE te loochenen. En dan zou ik hem hetzelfde hebben geantwoord, wat door mij tegen den Franschen denker werd aangevoerd. Gelijk de strijd der meeningen op theoretisch gebied niet belet, dat er eene voor allen geldige waarheid bestaat, zoo verhindert het verschil der zedelijke oordeelvellingen niet, dat er eene voor allen geldige zedenwet is. Natuurlijk zouden wij noch het een, noch het ander mogen aannemen, indien niet alle menschen, in de diepte van hun wezen, door hunne rede, aan elkander gelijk waren. Het is dezelfde onpersoonlijke macht der rede, die zich zoowel in de erkenning van

(*) Zie mijn artikel: *Fais ce que voudras,* in *De Gids* van 1886, No. 7, naar aanleiding van het boek van den dezer dagen overleden Guyau: *Une morale sans obligation ni sanction.*

eene algemeen geldige zedenwet als van eene algemeen geldige waarheid openbaart. In zoover wij verschillende individuen zijn, wenschen wij verschillende dingen, de een dit, de ander dat. Doch als menschen keuren wij allen hetzelfde goed. Er is eene gemeenschappelijke menschelijke natuur, die allen, het individueel belang buiten rekening gelaten, naar een en hetzelfde doel doet streven. Om het anders uit te drukken: met onze lagere natuur willen wij uiteenloopende dingen, met onze hoogere dezelfde. Bij den rechtschapene komt die hoogere natuur het best te voorschijn. Vandaar, dat Aristoteles naar waarheid heeft gezegd: 'Zedelijke voortreffelijkheid geeft een juist begrip van doeleinden.'

Dat er een eeuwig en onveranderlijk goed is, waarop alle menschen behooren los te sturen, wordt niet door Rauwenhoff met nadruk geloochend. Maar evenmin wordt het door hem als eene helder lichtende waarheid met nadruk erkend. Hij bepaalt er zich toe te zeggen, dat de soldaten van den plicht tegenstrijdige commando's hooren, maar dat het nochtans zeker is, dat ieder moet doen, wat hem in zijn eigen geweten wordt voorgeschreven. Op die zekerheid zou ik, gesteld, dat er geen steeds identisch goed ware, wel wat hebben af te dingen. Wat mij betreft, zou ik er dan toe overhellen, het plichtbesef voor eene vrij algemeen voorkomende zelfbegoocheling te houden.

Intusschen is het duidelijk, om welke reden Rauwenhoff den grootst mogelijken nadruk legt op den vorm van het plichtbesef, op den *imperativus categoricus*. Het 'gij moet', waarop hij telkens en telkens weder aandringt, is de openbaring van eene andere noodzakelijkheid dan die der natuur, van eene hoogere orde of wet, welke de mensch wel dikwerf in zijne handelingen op zijde schuift, maar toch altijd in zijn geweten moet erkennen. Het 'gij moet', zoo beschouwd, verheft den mensch boven de natuur. Het is ongetwijfeld daarom, dat Rauwenhoff er zooveel aan hecht en er den grondslag van zijn stelsel van maakt. Het is waar, dat hij om den vorm den inhoud verwaarloost; het feit zelf, dat de mensch zulk eene hoogere wet in zich ronddraagt, behoudt bij hem zijne groote beteekenis en wordt door hem niet zonder reden in het volle licht geplaatst. In zoover verdient hij lof en waardeering te oogsten. De eenzijdigheid, waaraan hij zich schuldig maakt, is de overdrijving van eene goede eigenschap.

II.

'Men bedenkt niet altijd', schrijft Rauwenhoff(*), 'welk een raadselachtige geschiedenis de ontwikkeling van het zedelijk leven in de menschheid is. De mensch begint natuurlijk met al de zinnelijke neigingen onbeteugeld in zich om te dragen. En nu, terwijl zijn neiging nog is, om evenals het dier te leven, komt daar in hem op die geheimzinnige macht, die hem tyranniseert met haar: gij moet! gij moogt niet! Had hij er kans op gezien, geen twijfel of hij zou dien lastigen

(*) Bl. 298.

teugel, die hem gedurig in de inwilliging van zijne neigingen belemmerde, hebben afgeworpen, maar het was hem te machtig. Waagde hij zich daartegen in te zetten, dan vervolgde het hem als een vloek, en gehoorzaamde hij aan die gebiedende macht in hem, dan viel het een volgende maal hem nog veel moeilijker daaraan weerstand te bieden. Zoo heeft het plichtbesef den mensch langzamerhand aan zich moeten onderwerpen, en wie gevoelt het niet nog telkens als een andere macht tegenover de neigingen der zinnelijkheid in zich, altijd met dat onverbiddelijk: gij moet! en met niets anders dan met de majesteit van dat geloof ons, of wij willen of niet, aan zijn gezag onderwerpende? Hoe is dat bij mogelijkheid te verklaren, indien dat "gij moet" niet is een wet van ons wezen, waaraan wij moeten gehoorzamen even zeker als de magneetnaald moet wijzen naar het Noorden?'

Men zou Rauwenhoff onrecht aandoen, door op grond dier laatste woorden aan te nemen, dat physische en zedelijke noodzakelijkheid volgens hem eenerlei zijn. Wat hij bedoelt, is enkel dit, dat het voor den mensch even natuurlijk is plichtbesef te gevoelen, als voor de magneetnaald naar het Noorden te wijzen. Deze stelling kan niet worden omvergestooten door de opmerking, dat er gewetenlooze schurken zijn. Veelbelovende knoppen verdorren; toch mag men het natuurlijk noemen, dat de knop bloesem en ten slotte vrucht wordt. Als men weten wil, wat tot de natuur van een wezen behoort, heeft men te letten op de beste exemplaren der soort, op die, bij welke de gemeenschappelijke aanleg zich het rijkst ontwikkeld heeft.

Is het plichtbesef met zijn wisselvalligen inhoud wellicht eene echo van hetgeen in den kring, te midden van welken een mensch toevallig leeft, als betamelijk wordt beschouwd? Neen, zegt Rauwenhoff. 'De Kwakers maakten zich onmogelijk in elke maatschappij door hun weigering om belasting te betalen. Zij begrepen dat zelven en getroostten zich de gevolgen. Maar hun plichtbesef liet zich daardoor niet tot zwijgen brengen, en het was voor hen een onzedelijke daad het aanslagbiljet te voldoen. Hoe meer iemand een ernstig mensch wordt, des te meer maakt hij zich los van den band, dien de openbare meening in het zedelijke hem wil aanleggen, en wordt hem de vraag, wat goed is, altijd meer een persoonlijke zaak. Zoo toont het plichtbesef juist in zijn hoogere vormen, dat het, wel verre van slechts een weerklank te zijn van het algemeen geweten, een doorgaande critiek van het individueel op het algemeen geweten wil zijn. Dat laat zich toch zeker uit die hypothese niet verklaren. Het element van oorspronkelijkheid tegenover het algemeen geldende, dat zich in ieder eenigszins ontwikkeld plichtbesef vertoont, wijst op een anderen grond dan die van gewoonte en overerving, namelijk op de zedelijke persoonlijkheid als openbaring van een zedelijke natuur. Eerst wanneer men die erkent, wordt het plichtbesef in zijn eigenaardigheid wezenlijk verklaard'[*].

(*) Bl. 309.

Zoo is het inderdaad. Evenmin als vrees, liefde, honger, geslachtsdrift kan plichtbesef worden ingegoten. Door uitwendige invloeden kan dat alles worden ontwikkeld en te voorschijn gelokt, maar niet van buiten af ingeprent. De oorspronkelijkheid van het plichtbesef komt hierin duidelijk uit, dat niet iedere ons gestelde eisch als plicht wordt opgevat. Zoodra een zekere graad van ontwikkeling is bereikt, maken wij onderscheid tusschen wat als plicht geldt en wat plicht is, tusschen wat eerbied oogst en wat eerbied verdient. Plichtbesef sluit eerbied in; dat staat ook voor Rauwenhoff vast. Maar als wij hem vragen, wat het is, dat eerbied verdient, dan krijgen wij geen antwoord. Het eenige, wat ons wordt voorgehouden, is, 'dat het plichtbesef louter formeel is en zich niet laat binden aan een bepaalden kring van verplichtingen. Integendeel, het dringt evenzeer om dien kring te verbreken als om dien ongeschonden te laten.' Maar dat is eene halve waarheid en wie met haar alleen in zee steekt komt, consequent voortredeneerende, tot eene stelling, die door Rauwenhoff zelf verworpen zou worden: buiten eerbied is er niets eerbiedwaardig.

De zedenwet gebiedt, volgens Rauwenhoff, trouw aan den erkenden plicht. Ik kan die wet, zegt hij, niet betwijfelen; zonder het geloof in mijzelven en daarmede den eenigen grond van alle zekerheid prijs te geven. Daar hij daartoe niet kan overgaan, ziet hij zich genoopt te aanvaarden, wat de erkenning dier wet in zich sluit. Zoo komt hij tot het postulaat, dat in zijn werk eene zoo breede plaats inneemt: 'Ik ben verplicht te gelooven aan die gesteldheid van de wereld, die voor de heerschappij van de zedewet onmisbaar is'(*).

Rauwenhoff spreekt hier niet van eischen, die door de wereld ingewilligd, van behoeften, die vervuld moeten worden. Nader licht hij zelf aldus zijne bedoeling toe: 'Hier is in mij, evenals in ieder ander mensch, een wet (de zedewet), die ik als de wet van mijn wezen moet eerbiedigen. En wanneer nu het eenige wat mij zekerheid kan geven, het geloof in mij zelf, mij dwingt deze algemeen (d.i. voor alle menschen) bestaande wet als absoluut geldende te erkennen, dan ben ik verplicht te gelooven, dat er ook zal zijn wat voor dat bestaan en gelden niet kan ontbreken, namelijk een gesteldheid van de wereld, die het bestaan van hare heerschappij mogelijk maakt'(†).

Wij zouden niet vreemd hebben opgekeken, wanneer op deze woorden een pleidooi voor de vrijheid ware gevolgd: 'Gij moet, dus gij kunt.' Ik denk hier aan wat Martineau, Secrétan, Jules Simon en zoovele andere indeterministen leeren. Vrijheid is voor hen niet maar het onbelemmerde handelen, doch het vermogen, om zoowel te doen als te laten. Een vermogen, waardoor de mensch, in plaats van gelijk andere schepselen geleid te worden, zichzelf leidt, meester is over zijn

(*) Bl. 343.
(†) Bl. 343.

karakter en verantwoordelijk binnen zekere grenzen(*) voor zijn lot. Zoo opgevat heeft vrijheid zonder onveranderlijk richtsnoer geen zin. Vrijheid zonder richtsnoer zou het schepsel, dat haar bezit, niet verhoogen, maar verlagen. Zij zou dat wezen tot iets nietigs stempelen, welks gedragingen voor het wereldplan van geenerlei beteekenis zijn. Maar neemt men aan, zeggen deze denkers, dat de vrijheid geschonken werd, om door eigen keuze en met volle bewustzijn zich te onderwerpen aan eene onwankelbare wet van het goede, dan wordt zij het instrument en het kenmerk van 's menschen adel. De wet van het goede is niet het gewrocht van den individu, want zij bestond vóór hem en zal na hem bestaan. Hij kan haar schenden, maar niet haar vernietigen, niet haar wijzigen. Die wet van het goede is evenmin het gewrocht der maatschappij, welke haar, door boozen hartstocht op het dwaalspoor geleid, miskennen, loochenen, verfoeien kan, zonder dat zij daarom ophoudt te gelden. Zij stamt uit de eeuwige bron, die 's menschen natuur heeft in het aanzijn geroepen, en zij is één met die natuur. En hetzelfde kan gezegd worden van de vrijheid, het werktuig tot vervulling dier wet. - Ziedaar de leer, die nog altijd door vele denkers verkondigd wordt. Bedoelt ook Rauwenhoff iets dergelijks?

Neen, want hij is determinist. Hij erkent geen Imperium in Imperio. Volgens hem kan de mensch het goede niet willen, tenzij al de voorwaarden, om het te willen, vervuld zijn, maar in dat geval moet hij het willen. Ik zal niet trachten hier te beslissen, wie het recht aan zijne zijde heeft: determinist of indeterminist. Indien ik in dit verband van Rauwenhoff's determinisme gewag maak, is het niet, om hem te bestrijden, maar enkel om aan te wijzen, wat hij niet met zijn zedelijk postulaat bedoelt.

Laat ons nogmaals in herinnering brengen, hoe door Rauwenhoff het zedelijk postulaat geformuleerd wordt. Zal de zedenwet niet voor eene hersenschim gelden, dan moeten wij gelooven ‘in eene zoodanige gesteldheid der wereld, dat die wet daarin heerschen kan’. Op tal van bladzijden vinden wij die formule herhaald. Wat beteekent zij? Natuurlijk is dit haar zin, dat, zal plicht bestaan, de wereld een tooneel van plichtsvervulling moet kunnen zijn? Niemand zal het ontkennen, maar toch blijft de regel juist: ‘Ultra posse nemo obligatur.’ Stel b.v., dat ik het mijn plicht acht bij de stembus tot verkiezing van een bepaalden persoon mede te werken. Op den grooten dag der verkiezing zijn er ijsschotsen, die mij den weg tot het stembureau versperren, of wel, ik lig zwaar ziek te bed. Wat onder gunstiger omstandigheden voor mij een plicht zou zijn geweest, van welken ik mij niet door den lust, om iets anders te doen, b.v. eene partij biljart te spelen, zou hebben mogen laten afhouden, is nu voor mij geen plicht meer. Plicht blijft slechts zoolang plicht, als de mogelijkheid van plichtsvervulling bestaat; hoe

(*) Men denke aan het fiere dichterwoord: ‘Der Mensch schafft sich selbst sein Geschick.’ In dat woord is bij eenige overdrijving veel waarheid.

zou er dus eene gesteldheid der wereld, een loop der dingen denkbaar zijn, welke aan de heerschappij der zedenwet in den weg staat?

'De wereld moet zoo zijn, dat daarin de zedewet heerschen kan, of m.a.w. er moet in de wereld een zedelijke orde bestaan. Daarom erkennen wij een zedelijke wereldorde als het postulaat van den zedelijken eisch in ons zelven'(*). Tot toelichting zegt Rauwenhoff: 'Het woord *wereldorde* heeft den schijn van iets aanmatigends, alsof wij wat wij in ons zelven ontwaren durfden gebruiken om een oordeel uit te spreken over hetgeen ver buiten het bereik van onze waarneming ligt. Maar als wij ons van het woord alleen bedienen om uit te drukken, dat, waar de zedelijke orde heerscht, zij ook in en door de natuurorde moet heerschen, is er geen bezwaar om van wereldorde te spreken'(†).

Rauwenhoff bedoelt hier het onweersprekelijke feit, dat het zedelijke niet geheel kan worden losgemaakt van het zinnelijke; dat dus wie tot het zedelijke in iemands binnenste wil doordringen, daarbij hetzij steun, hetzij belemmering ondervindt van de zijde zijner physieke gesteldheid. 'Wil men b.v.', zegt hij(§), 'in den zoogenaamden minderen stand de zedelijke orde doen zegevieren over de vijandige machten van onmatigheid, onkuischheid, ruwheid en tuchteloosheid, men zal spoedig bemerken, dat men niet verder komt zonder betere woningen, betere voeding, gezondheidsmaatregelen, arbeidsregeling en al wat verder dienen kan, om de physische levensvoorwaarden te verbeteren'..... 'Daarover kan bij ernstig nadenken geen twijfel blijven bestaan: geloof in de werkelijkheid eener zedelijke orde omvat tevens geloof aan de macht dier orde om te beschikken over de middelen zonder welke zij zich niet handhaven kan.'

Hier behelst dus het geloof aan eene zedelijke wereldorde de overtuiging, dat de natuurwetten niet haar veto zullen doen gelden tegen den triumf van een algemeen menschelijken plicht met een voor allen geldigen inhoud. Aan de verleiding tot diefstal, ongebondenheid en dronkenschap kan moeilijk weerstand worden geboden, zoolang er veel nijpend gebrek wordt geleden, de woningen der armen dikwijls op varkenskotten gelijken en binnen de muren van één en hetzelfde vieze vertrek een talrijk gezin den nacht moet doorbrengen. Werkzame liefde, die zich tot plicht stelt de door, het lot misdeelden op te beuren en uit hun toestand van verdierlijking tot een hooger peil van zedelijkheid te brengen, moet niet enkel willen, maar ook kunnen, wat daarvoor noodig is. Ten slotte moeten alle menschen eene vriendelijke, ruime woning en behoorlijke voeding kunnen erlangen, daar enkel zoo ten slotte bij allen de adel der menschelijke natuur helder op den voorgrond zal kunnen treden.

Is dat de bedoeling van Rauwenhoff, wanneer hij zegt, dat plicht eene zedelijke wereldorde onderstelt? Zoo ja, dan merk ik op, dat hier

(*) Bl. 372.
(†) Bl. 371.
(§) Bl. 369.

het eenzijdig formalistisch standpunt verlaten is. De niet uitgesproken onderstelling, dat voor allen hetzelfde ideaal van echte menschelijkheid geldt, ligt aan menige bladzijde van zijn boek ten grondslag.

Het zedelijk postulaat bepaalt volgens Rauwenhoff, wat wij aangaande de natuurorde moeten aannemen, willen wij de werkelijkheid van den plicht blijven erkennen. 'Is er een absoluut geldende practische wet, dan moet die wet ook kunnen heerschen, dus moet er een zedelijke orde zijn, - dat is postulaat'(*). Wil dat zeggen, dat iedere wil, die op het goede is gericht, ieder oogenblik moet kunnen triomfeeren? Rauwenhoff ontkent het nadrukkelijk. 'Laat men,' 'zegt hij, de edelste aspiraties vormen voor het algemeen welzijn, de redding van ongelukkigen, de zegepraal eener rechtvaardige zaak. Die kunnen voor hem die ze koestert zoozeer eene behoefte worden, dat hij daarvan durft zeggen: "dat moet gebeuren", dat hij hare vervulling als volstrekt zeker durft postuleeren. En toch, hoe menigmaal is 's werelds gang lijnrecht in strijd met die verwachting, en gebeurt juist dat wat men vooruit onmogelijk had geacht!'(†).

Wat wil het postulaat dan zeggen? Naar het schijnt dit, dat de wil, die op het goede is gericht, zoo niet heden of morgen, dan toch ten slotte, in den langen loop der eeuwen, triumfeeren moet. 'De erkenning van het absoluut gezag der zedewet leidt noodwendig tot het geloof aan haar zegepraal....'(§) 'In het plichtbesef zelf ligt onmiddellijk dat er niets gaat boven den plicht. Anders was het geen plicht. Dan kan men ook niet betwijfelen of datgeen, waarboven niets gaat, moet op den duur boven alles gaan, d.i. het moet zegevieren. Terecht wordt derhalve in deze bewijsvoering tot punt van uitgang genomen: het goede moet zegevieren. Evenzoo wordt er met recht gesteld: om te kunnen zegevieren moet de zedelijke orde zich in de natuurorde kunnen doen gelden'(**).... 'Verband tusschen zedelijke orde en natuurorde komt alleen in aanmerking op het terrein van het menschelijk leven, het individueele en het gemeenschappelijke. Daar moet het zedelijke het natuurlijke kunnen beheerschen. Anders kan het niet heerschen. Het geestelijke en het zinnelijke hangen zoo onafscheidelijk samen, dat het een zich nooit aan den invloed van het ander onttrekken kan. Alle psychische functiën zijn gebonden aan physische voorwaarden. De physische aandoeningen wijzigen zich onder de macht van het zieleleven. Wanneer dan van heerschappij van het zedelijke gesproken wordt, heeft men daarbij te denken, voor zooveel den individueelen mensch aangaat, aan macht over het zinnelijke organisme, waardoor dit steeds meer geschikt wordt om als werktuig voor den geheiligden wil te dienen, en wat de samenleving betreft, dat de onder-

(*) Bl. 375.
(†) Bl. 377.
(§) Bl. 532.
(**) Bl. 532 en 533.

linge betrekkingen der menschen in huisgezin, maatschappij en staat meer en meer doordrongen worden door zedelijke beginselen. Daaruit zullen ook gevolgen voortvloeien, die op den gang der wereldgebeurtenissen invloed uitoefenen. Bijv. de heerschappij van het zedelijke over het natuurlijke zal op den duur de levensvoorwaarden voor de volkeren verbeteren. Allerlei oorzaken van ziekte en ellende zullen wijken, de overbevolking zal verminderen, de gemiddelde levensduur zal zich verlengen, de werkkracht zal grooter worden. De oorlog zal zeldzamer worden, de val van een volksbestaan door wanbestuur en volksverblinding zal minder te vreezen zijn'(*).

Ik moet erkennen, dat het mij moeite heeft gekost, voordat ik erin geslaagd ben, uit den wel wat overvloedigen rijkdom van woorden en wendingen, waarvan Rauwenhoff zich bedient, af te leiden, wat hij met zijne zedelijke wereldorde wil. Ten slotte ben ik er toch achter gekomen. De wil, die op het goede blijft gelicht, moet, zal de plicht geene hersenschim zijn, wel niet aanstonds, maar toch eindelijk, alles voor zich doen buigen. In den individu moet hij de heerschappij verwerven over het weerbarstige lichaam, over de onverzadelijke zinnelijke begeerten; in de maatschappij alle stoffelijke beletselen uit den weg ruimen, die thans nog duizenden verhinderen een menschwaardig bestaan te leiden. Maar zal zoo de goede wil de materie kunnen dienstbaar maken aan de verwerkelijking van zijne doeleinden, dan moeten natuurorde en zedelijke orde bij elkander passen. Dit nu weder is onmogelijk, tenzij de stof erop is aangelegd, om zich als middel te laten gebruiken, waar de rede het doel stelt. Zoo brengt de erkenning van het absoluut gezag der zedenwet volgens Rauwenhoff met zich 'eene zedelijk-teleologische wereldbeschouwing'(†).

Mag ik, wat mij de bedoeling van Rauwenhoff schijnt, eens erg plat onder woorden brengen? Op dit oogenblik doet eene opera van Sullivan, *De Mikado* genaamd, de ronde door de wereld. In dat wel wat onzinnig, maar vroolijk toonstuk hoort men zingen:

> 'De taak, die ik mij gaf,
> Zij komt gewis wel af.'

In zijn gerechtvaardigd vertrouwen op de macht van het goede over de stoffelijke natuur mag de mensch, die strijdt voor het zedelijk ideaal, datzelfde refrein op zijne lippen nemen. Het is onbetwistbare plicht te streven naar verwerkelijking van wat goed is; de wereld kan dus niet zoo zijn ingericht, dat zij afschrikt van dat streven.

De taak komt af. Maar wanneer? Men bedenke, dat de menschheid als zoodanig niet bestaat, dat er slechts menschelijke individuen over het tooneel henentrekken. Wat baat het hun, die thans in het slijk rondwentelen, of over tal van eeuwen geheel andere schepselen te

(*) Bl. 533 vlg.
(†) Blz. 528.

midden van gunstiger omstandigheden leven zullen, een menschwaardig bestaan zullen leiden? Ja, bewoog zich altijd een en hetzelfde geslacht over de oppervlakte der aarde, dan zou er van vooruitgang, ontwikkeling, zedelijke opvoeding kunnen sprake zijn. Maar nu er de dood is en de generaties elkander afwisselen, kan het geen winst voor de vroeger gekomenen heeten, wanneer de later opgetredenen beter gehuisvest en gevoed worden en dientengevolge eene meer verheven zedelijkheid vertoonen. Niet onaardig heeft men het leven bij een gastmaal vergeleken, aan hetwelk de goede plaatsen beperkt zijn en er slechts ruimte voor een zeker aantal is. Stel nu, dat de keuken van tijd tot tijd voortreffelijker, de disch ruimer wordt, zoodat van wie zich aanmelden, er telkens meer kunnen worden toegelaten en telkens meer met een gevoel van verzadiging van tafel kunnen opstaan: door wie wordt die verbetering genoten, wanneer het nooit dezelfde personen zijn, die zich tweemaal achtereen aanmelden? Indien ikzelf in eene betere woning trek, zal ieder dat vooruitgang noemen. Doch wanneer een ander, die nog nooit behoefte aan huisvesting had, daar hij vóór dezen niet bestond, eene woning ontvangt, welke luchtiger, vriendelijker en gezonder is dan de mijne, door wien wordt er dan winst behaald? Om van vooruitgang op stoffelijk en zedelijk gebied te kunnen gewagen, zou men, voor zoover hij niet binnen de grenzen van een en hetzelfde leven valt, met Plato en onze tegenwoordige spiritisten moeten aannemen, dat het steeds dezelfde geesten zijn, die telkens in andere omhulsels wederkeeren; men zou er nog de onderstelling der spiritisten aan moeten toevoegen, dat ten slotte, als een zeker aantal levensperioden is doorloopen, het geheugen al de lagere trappen van ontwikkeling overziet en zoo den individu in staat stelt, zijne voortdurende identiteit te ontdekken. Voorts zou men nog, daar de meeste menschenrassen stationnair blijven en nationale vooruitgang slechts eene uitzondering op den regel is, zoodat er enkel in beperkten zin van eene geschiedenis van ons geslacht kan gesproken worden, moeten aannemen, dat de Papoea niet voortdurend opnieuw als Papoea geboren wordt, maar door hooger stammen henenwandelt, totdat hij ten slotte, behoorlijk opgevoed, op het tooneel der hoogste beschaving eene plaats kan innemen.

Natuurlijk bedoelt Rauwenhoff met zijn zedelijk postulaat niet, dat de werkelijkheid zich heeft te schikken naar den eisch onzer idealen. Wij hebben reeds bespeurd, dat hij, gelijk ieder verstandig man, onverbiddelijke noodzakelijkheid erkent, op wier klippen edele wenschen en verhevene behoeften jammerlijk kunnen schipbreuk lijden. Het eenig juiste standpunt is te zeggen, dat idealen, zullen zij dien liefelijken naam verdienen en niet maar hersenschimmen, zoete droomen zijn, zich te voegen hebben naar den aard der dingen. Maar als enkel het mogelijke in den echten zin des woords ideaal kan zijn, is het dan niet eene tautologie te beweren, dat het goede moet kunnen zegevieren, en

wordt er dan voor dien triumf nog eene bepaalde gesteldheid der wereld vereischt?

Inderdaad geloof ik, dat zij, die ijveren voor wat goed is, zich niet met de schrale verwachting behoeven te troosten, dat zoo niet de tijdgenoot, dan toch de late naneef de vruchten van hun arbeid zal oogsten. Indien alle edele menschen zich niet voortdurend inspanden, zou onze wereld, de wereld, waarin wijzelven leven, niet alleen niet vooruit-, maar achteruitgaan; onophoudelijk trekken snoodheid, traagheid en domheid de maatschappij naar beneden, en voortdurend is er een zwaar tegenwicht noodig, om haar niet de prooi dier verderf aanbrengende machten te doen worden. Rauwenhoff postuleert, dat zededelijke orde en natuurorde bij elkander passen, maar evenzeer kunnen zedelijke wanorde en natuurorde het met elkander vinden. De natuurorde moet beide toelaten, zal zedelijkheid den stempel van vrijwilligheid dragen, zonder welken zij niet wezen zou, wat zij is. Zoolang het dus eene even nuttige taak mag heeten het kwade te voorkomen, als het goede te bewerken, is het uitgemaakt, dat het zwoegen van den verstandigen en rechtschapen mensch nooit ijdel kan zijn.

Ten slotte nog eene vraag. Gesteld eens, dat de zedelijke wereldorde naar de beschrijving van Rauwenhoff niet bestaat, m.a.w., dat de natuur er niet op is aangelegd, om in den dienst van zedelijke doeleinden te treden, is dan het verschil tusschen goed en kwaad uitgewischt? Zou het dan in een sterken man ophouden verachtelijk te zijn, aan eene jonge, zwakke, onervaren maagd alles te beloven, ten einde alles van haar gedaan te krijgen, maar vervolgens in geen enkel opzicht zijne beloften te houden? Zou het ophouden bewonderenswaardig te zijn, wanneer eene Mademoiselle Nicolle (de onlangs door den President der Fransche republiek geridderde pleegzuster der Salpétrière) in den meimaand des levens haar huis verlaat en eene lachende toekomst ten offer brengt, om voortaan, dag in dag uit, jaar in jaar uit, de schatten harer onuitputtelijke liefde over arme krankzinnigen uit te storten en den nacht, die hen omgeeft, door wijze en kalme vriendelijkheid te verhelderen? Zou het ophouden slecht te zijn, om, gelijk thans van Amerika uit geschiedt, aan hen, die zich het onschuldig genot van eene sigaar willen gunnen, een langzaam vergif toe te dienen en hen tabak te doen rooken, welke uit vuil papier, in een bad van nicotine gedoopt, is bereid? Zou het nutteloos zijn ervoor te waken, dat aan boosdoeners het meest strikte recht geschiede; dat zij nooit het gevoel erlangen door meedoogenlooze overmacht verpletterd en onrechtvaardig mishandeld te worden; dat zij niet den kerker verlaten, tienmaal slechter, dan zij erin gekomen zijn, met haat in het hart tegen de geheele maatschappij, verbitterd en geneigd schade toe te brengen aan al wat leeft? Zou mishandeling van dieren, norschheid, vuige zelfzucht voortaan niet langer verkeerd zijn? Of zouden onze plichten eenvoudig blijven, wat zij zijn?

III.

Bij Rauwenhoff ontspringt de godsdienst uit de bronwel van het zedelijk leven. ‘In alle godsdienstig geloof’, ‘zegt hij, ligt eene bepaalde opvatting van het geheel der dingen. Tot die opvatting (nam. van godsdienstigen aard) komen wij door aan ons plichtbesef een waardeeringsoordeel te ontleenen, dat wij toepassen op de door ons erkende of onderstelde werkelijkheid. Het recht, de waarde van die opvatting hangt derhalve, voor zoover zij waardeering is, af van de waarde, die wij aan het plichtbesef kunnen toekennen. Mogen wij dit beschouwen als de wet, de natuurwet van ons wezen, dan verklaren wij de natuur uit hetgeen wij als hare eigene werking in ons mogen beschouwen, zoodat wij kunnen zeggen: zij interpreteert zich zelve aldus in ons. Moeten wij daarentegen in het plichtbesef een betrekkelijk toevallig product erkennen van een reeks van omstandigheden, waarvan men moet denken, dat wij daaronder evengoed iets anders hadden kunnen worden dan hetgeen wij nu zijn, dan ontzinkt ons ook het vertrouwen op ons recht om op grond van ons zedelijk bewustzijn iets te verzekeren aangaande het wezen der dingen’(*).

Tot aanvulling wil ik terstond opmerken, dat volgens Rauwenhoff het plichtbesef de eenige weg is, om tot godsdienstige waarheid te komen. ‘De wetenschap weet niets van een God; zij komt niet verder dan tot wetten van door haar waargenomen verschijnselen; en, ook wanneer zij het waagt van het eigenlijk wetenschappelijk onderzoek over te gaan in wijsgeerige bespiegeling en zoo een wereldbeschouwing op te bouwen, die rekenschap tracht te geven van het zich in de verschijnselen openbarende wezen der dingen, ook dan nog kan zij nooit komen buiten den kring van het eindige en nimmer reiken tot iets dat als het oneindige daarvan kan worden onderscheiden’(†).

Godsdienst hangt dus enkel met zedelijkheid samen. Toch is godsdienst ‘iets anders dan zedelijkheid en moet dat ook wel zijn, als het waar is, dat in allen godsdienst als hoofdfactor aanwezig is het zich in betrekking stellen tot een bovenzinnelijke macht, dat wel op den grondslag van het zedelijke geschiedt, maar dat toch niet tot het wezen van het zedelijke behoort’(§). Met de vereischte duidelijkheid zegt Rauwenhoff: ‘Godsdienst is altijd *vereering* van onderstelde bovenzinnelijke macht’(**).

Het groote probleem is bijgevolg hier, of eene eerbiedwaardige, bovenzinnelijke, het oneindig heelal doordringende macht ons door het plichtgevoel wordt geopenbaard.

Het antwoord luidt: ‘Er is een zedelijke orde, die de menschen in

(*) Bl. 283.
(†) Bl. 119.
(§) Bl. 277.
(**) Bl. 73.

zedelijke verhoudingen tot elkander brengt, voortdurend drijfveer blijft van zedelijke ontwikkeling en ten slotte den triumf waarborgt van al wat zedelijk goed is'[(*)]. De erkenning dier orde bleek postulaat van het onvoorwaardelijk plichtbesef. Ook kan die orde als 'immanente macht in de wereld', als 'cosmische macht' worden aangemerkt, 'omdat het zijn der dingen *geheel* door haar wordt bepaald'[(†)].

Intusschen 'mist de zedelijke orde het persoonlijk karakter, dat van de voorstelling van God' onafscheidelijk is[(§)]. Rauwenhoff acht het wel wat gewaagd, de 'cosmische macht' van het goede als attribuut van een Hoogste Wezen op te vatten. Vroeger, zegt hij, kon men zich vleien een God in de natuur te vinden. Door de nieuwe wereldbeschouwing, volgens welke alles naar vaste wetten verloopt, heeft het geloof in God den grondslag verloren, waarop het altijd heeft gerust. Het komt er thans op aan eerlijk te erkennen, dat God 'een schepsel van 's menschen dichtende verbeelding' is[(**)]. Het eenige, wat wij nog 'als welverzekerde uitkomst van het denken' mogen vaststellen, is 'de op het plichtbesef gebouwde ethisch-teleologische wereldbeschouwing'[(††)].

Dus is er eene zedelijke orde te erkennen, aan welke de physische orde ondergeschikt is en op welke zij is aangelegd, eene macht van het goede, die gaat boven alle macht, zoodat wij met Plato mogen zeggen: het goede regeert. Maar wij verdwalen in het rijk van willekeur en phantasie, als wij in de plaats van dat afgetrokken begrip een goed Opperwezen op den wereldtroon zetten of, om het meer philosophisch uit te drukken, de eeuwige bronwel van alle gebeurtenissen goed noemen.

Toch moet 'de zedelijke orde in de wereld' als 'een gewilde orde' worden opgevat. 'Natuurorde is voor ons bewustzijn alleen gesteldheid der dingen, waarbij de vraag, of die gesteldheid nu bedoeld is, een bijkomstig karakter draagt. Maar in het begrip van het zedelijke ligt altijd tevens dat van: willen. Buiten verband met den wil is niets meer zedelijk of onzedelijk..... Konden wij nu wat wij zedelijke orde in de wereld noemen beschouwen als product van het menschelijk willen, dan zouden wij geen aanleiding hebben om nog aan iets anders te denken dan aan den strijd en de samenwerking van al de menschelijke wilsuitingen. Maar die orde doet zich aan ons voor niet als het gevolg, veelmeer als de wet van het menschelijk willen.' Wij moeten haar dus in verband brengen 'met een anderen dan den menschelijken wil', met een wil, die 'boven ons staat'[(§§)].

Verder leert Rauwenhoff, dat het Darwinisme met zijn tooverwoord: *ontwikkeling*, niets verklaart, tenzij men zich de ontwikkeling als door doeleinden beheerscht voorstelt. De natuurwetenschap, zegt hij, kan

(*) Bl. 483.
(†) Bl. 495. Ik onderschrap.
(§) Bl. 495.
(**) Bl. 496 en elders.
(††) Bl. 720.
(§§) Bl. 663 en 664.

en moet finaliteit erkennen. Het is eene ongerijmdheid, de levensvormen voor toevallige uitkomst van blind werkende krachten te houden(*). De idee van het organisme beheerscht de ontwikkeling(†).

Desalniettemin zou het vermetel zijn te verklaren, dat een wijze en goede wil den loop der dingen bestiert. ‘In de objectiveerende taal van het godsdienstig geloof ligt altijd een gevaarlijke verleiding om onszelven en anderen in den waan te brengen, dat wij kunnen spreken over het objectieve zelf, terwijl wij toch niets anders bezitten dan onze voorstelling daarvan’(§). Wanneer wij gewagen van een Hoogsten Wil, dan is dat beeldspraak, ‘gevormd naar de analogie van het menschelijke’; wij behooren ons wel te wachten, in wat wij met ‘dien zeker zeer inadaequaten naam’ aanduiden, ‘zulk willen als het onze te onderstellen’(**).

Een anderen wil dan den onzen kennen wij niet. Dus moet de uitdrukking: *hoogste wil*, volgens Rauwenhoff een symbool zonder inhoud zijn, een holle en nietsbeteekenende klank. Dat is niet zijne conclusie. Wij kunnen de voorstelling van een hoogeren wil, zoo verklaart hij, niet prijsgeven, ‘zonder voor ons zelven die zedelijke orde, wier werkelijkheid wij moeten erkennen, tot iets volstrekt onbegrijpelijks te maken’; wij zullen haar dus vasthouden, maar haar geene andere waarheid dan die van ‘poëzie’ toeschrijven(†).

Voortreffelijk betoogt Rauwenhoff, dat de samenwerking der oorzaken in de natuur moeielijk als een spel van blinde krachten kan worden opgevat. Men leze b.v., wat hij over voeding zegt.

‘Bij de hoogere diersoorten geschiedt de voeding door het opnemen van voedsel in de maag, waar het verteerd wordt door de inwerking van het maagsap. Het orgaan moet dan gevormd zijn door een zekere combinatie van factoren, die het weefsel van de maag in den voor het opnemen van het voedsel vereischten vorm voortbrachten. Andere factoren, ook weer naar behooren gecombineerd, moeten de klieren gevormd hebben, waaruit zich het maagsap afscheidt, en een gelukkig samentreffen moet de twee gewrochten zoo met elkander in verband gebracht hebben, dat het maagsap juist daarheen vloeide, waar het zijn werking moest doen. Maar dit alles aangenomen, dan begint pas het bezwaar. Want de werking van het maagsap zou evenzeer verterend zijn voor de maag zelve als voor het daarin aanwezig voedsel, en het samenkomen van de twee: maag en maagsap, zou beider vernietiging ten gevolge hebben. Dat dit niet geschiedt, is het gevolg van de aanwezigheid van het epithelium, dat de wanden van de maag geheel bedekt, en dat, zelf onaandoenlijk voor de werking van het maagsap, de maag tegen deze beveiligt, terwijl de spijzen daardoor

(*) Bl. 449 en 450.
(†) Bl. 441.
(§) Bl. 667.
(**) Bl. 664.
(†) L. 1, bl. 664.

verteerd worden. Is ook dat nu weder een gelukkig toeval, dat nog een derde combinatie van factoren juist zulk een voor het maagsap ongevoelig weefsel voortbrengt en dat juist zoo verbindt met den maagwand, dat deze daardoor beveiligd wordt?'.... Het bestaan der soort 'is het gevolg van het samenkomen en samenwerken van al de factoren, die voor de voeding worden vereischt, maar kan men niet evengoed zeggen, dat de behoefte aan voeding het samenbrengende en samenkomende ten opzichte van die factoren is, en is dit toch eigenlijk niet het rationeele? Maar dan is het gevolg ook geen toeval, want dan heeft de causaliteit gewerkt onder de leiding van een agens, dat haar een bepaalde uitkomst deed bereiken'(*).

Wij zouden meer dergelijke bladzijden kunnen aanhalen. Liever vermelden wij de slotsom, welke anders luidt, dan men verwachten zou. Zij is uiterst behoedzaam. Doeleinden, zegt hij, heerschen in de natuur, maar zijn het ook 'bedoelde doeleinden'? 'Hoe zal men bewijzen, dat een verband, hetwelk, indien wij het hadden bewerkt, als bereiking van een voorgesteld doel zou moeten worden beschouwd, niet gegrond kan zijn in eene andere, ons geheel onbekende wijze van zijn en werken? Lessing spreekt van "unsere elende Art, nach Absichten zu handlen". Is dat zoo ongerijmd? Is onze wijze van doeleinden stellen, middelen beramen, daarmede het doel nastreven, niet evenzeer een gevolg van de beperktheid als van de draagkracht onzer geestelijke vermogens?'(†)

Rauwenhoff meent, dat de denker niet het recht heeft, uit de doelmatigheid der natuur tot eene Hoogste Rede, tot een God te besluiten. Men wachte er zich voor, tot anthropomorphisme te vervallen.

De analogie van het menschelijke 'is de eenig mogelijke weg om tot een voorstelling van een goddelijk Wezen te komen. Maar is het ook een veilige weg?'(§) Neen, luidt het antwoord. 'De door Pfleiderer aanbevolen vertolking van de teekenspraak der ervaring naar de analogie van 's menschen zieleleven kan alleen dienst bewijzen, wanneer zij toegepast wordt op het gelijksoortige, d.i. het werken van andere menschen'(**). Het begrijpen van het goddelijk Wezen is den mensch te hoog. Om nochtans aan de behoeften van het vroom gemoed voldoening te geven, 'schiep de verbeelding wat het denken niet had kunnen ontdekken'. Zoo ontstond 'de geloofspoëzie van de eigenschappen Gods'.

Ik waardeer de fijne opmerkingen, welke Rauwenhoff in dit verband te lezen geeft. Alleen moet ik vragen, of men op de lijn, die hier getrokken wordt, bij een willekeurig gekozen punt mag halt roepen. Indien wij het recht missen, om de doeleinden der natuur bedoeld te

(*) Bl. 457 en 458.
(†) Bl. 516 en 517.
(§) Bl. 676.
(**) Bl. 687.

noemen, dan wordt op hare beurt ook de teleologische natuurbeschouwing symbool zonder inhoud, holle en nietsbeteekenende poëzie. Een van beide, òf wij moeten ons in de armen van het agnosticisme werpen en alle aanspraak op godsdienstige kennis laten varen, òf wel op de natura naturans overbrengen, wat wij aantreffen in onszelven. Indien wij tot het laatste besluiten, hebben wij de keuze tusschen blinde, werktuiglijke kracht en redelijken wil. Beide kennen wij hierdoor, dat wij hunne werkingen aan en in onszelven ondervinden. Zoo rest dan de vraag, wat het verstandigst is: aller wezens wezensgrond als blinde kracht of als redelijken wil te beschouwen.

Rauwenhoff helt over tot het agnosticisme. Het groote verschil tusschen Martineau en hem wortelt vooral hierin, dat hunne theorieën van het menschelijk kenvermogen lijnrecht tegenover elkander staan. In een vorig artikel hebben wij gehoord, met welk een nadruk Martineau de stelling bepleit, dat voor ons de weg tot kennis der werkelijkheid openstaat. Terloops, zonder zijne leer opzettelijk te rechtvaardigen, verklaart Rauwenhoff zich meer dan eens voor de tegengestelde zienswijze. Zoo noemt hij ‘het eenige weten, dat wij bezitten, het weten aangaande ons zelven’. ‘De illusie der oude dogmatische school,’ zegt hij, ‘dat wij werkelijke kennis van een werkelijkheid buiten ons zouden bezitten, is door de critiek van Kant en Fichte voorgoed verstoord’(*).

Misschien is het jammer, dat Rauwenhoff niet op den trant van Martineau zijn werk met eene theorie van het menschelijk kenvermogen geopend heeft. Ik meen, dat al zijne volgende beschouwingen daardoor aan stevigheid en bepaaldheid zouden gewonnen hebben.

Thans aarzelen wij te verklaren, dat hij erin geslaagd is eene apologie van den godsdienst te leveren, door ‘de grondslagen van het geloof zoo vast te leggen, dat daarop veilig kan worden voortgebouwd.’(†)

Buiten twijfel, de godsdienst rust op eene rots, indien het bewezen is, dat het goede regeert. Dan mogen wij van een wijs en heerlijk wereldplan gewagen. Maar Rauwenhoff deinst terug voor alles, wat naar anthropomorphisme zweemt. En onder dien vorm verstaat hij niet slechts, wat er oorspronkelijk door werd aangeduid: het toekennen van eene menschelijke gestalte aan God. Hij acht het in den denker eene bedenkelijke stoutigheid, iets van datgene, wat hij in zijn eigen gemoed aantreft, op het eeuwig wezen der dingen over te dragen. Is dan het geloof aan eene macht van het goede, aan eene zedelijke wereldorde mogelijk, zonder te putten uit de diepten van onze eigene natuur?

Volgens Rauwenhoff moeten wij ‘gelooven in onszelven’, indien wij niet ‘den eenigen grond van alle zekerheid willen prijs geven’. Wij hebben dus volgens hem aan te nemen, dat plicht geene hersenschim is, en tevens, dat datgene werkelijkheid is, wat voorwaarde van plicht

(*) Bl. 693.
(†) Bl. 284.

mag heeten: *eene zedelijke wereldorde*(*). Uitmuntend. Echter schijnt Rauwenhoff ook te meenen, dat wij niet te veel in onszelven moeten gelooven, want hij acht het gewaagd te verzekeren, dat datgene werkelijkheid is, zonder hetwelk de zedelijke wereldorde, volgens zijn eigen zeggen(†), voor ons niet denkbaar is: *een zedelijk wereldbestuur*.

Er komt nog iets hij. De godsdienst van den denker is volgens Rauwenhoff een godsdienst zonder God. Het geloof in God is vrucht der onbewust dichtende verbeelding, poëzie van groote waarde, maar toch poëzie. Natuurlijk is het met de aanbidding van God uit, wanneer deze stelling wordt aanvaard. God is dan geen God meer jure suo, maar jure meo. Dan heeft men geen God meer en betaamt men den moed te hebben, dat te verklaren.

Welnu, aan moed ontbreekt het Rauwenhoff niet. Iedere bladzijde van zijn werk getuigt van groote oprechtheid en waarheidsliefde. Ronduit zegt hij, dat men God desnoods missen kan(§). Het wezen van den godsdienst is niet geloof in God, maar in eene zedelijke wereldorde(**). Het blijft onverzwakt, ook al begroeten wij in God enkel een schepsel der onbewust dichtende verbeelding.

Maar hoe laat zich daarmede rijmen, dat, gelijk Rauwenhoff zelf zegt, de geschiedenis der godsdiensten ‘een geschiedenis der Goden’ is(††)? Volgens Rauwenhoff is het godsdienstig geloof ‘in zijn eigenlijk wezen’ geloof in eene zedelijke orde, welke als Macht erkend en vereerd kan worden. Volgens Rauwenhoff is het godsdienstig geloof in werkelijkheid altijd iets anders geweest, namelijk geloof in God, in een Hoogste Wezen, persoonlijken drager dier macht. Door de verbinding van deze twee stellingen komen wij tot de wel wat zonderlinge slotsom, dat het godsdienstig geloof ‘in zijn eigenlijk wezen’ iets anders is, dan het ‘in werkelijkheid’ altijd geweest is. Met alle bescheidenheid zouden wij willen vragen, of het aangaat, het ‘eigenlijk wezen’ van een historisch verschijnsel buiten de werkelijkheid om te willen vaststellen.

Of kan dit bezwaar uit den weg geruimd worden door de opmerking, dat het Rauwenhoff niet te doen is om geschiedenis, niet om den oorsprong van dezen of genen bepaalden godsdienst, maar om wijsbegeerte van den godsdienst, om den oorsprong van den godsdienst in het algemeen? Ik betwijfel het.

Ik mag mijne beschouwing hier niet eindigen, zonder er nog eene vriendelijke waarschuwing voor den lezer van dit tijdschrift aan vast te

(*) Bl. 343.
(†) Bl. 663 en 664.
(§) Bl. 238, 674, 675, 696.
(**) Bl. 482.
(††) Bl. 488, 493 en 495.

knoopen. Men zou onrecht plegen, door aan mijn kort artikel een maatstaf ter volledige beoordeeling van het groote en belangrijke werk van den Leidschen Hoogleeraar te ontleenen. Wie het boek kennen wil, moet het van het begin tot het slot zelf lezen. Er komen talrijke fijn en goed gedachte gedeelten in voor, welke ik met stilzwijgen ben voorbijgegaan. Vooral de critiek over de stelsels van anderen is dikwijls treffend juist. Aan het materialisme, aan het pessimisme worden uitmuntende bladzijden gewijd. In weinig woorden een zeer omvangrijk boek weergeven, is eene poging, die licht mislukt en door mij zelfs niet beproefd is geworden. Met voorbijgaan van al de rest heb ik er mij toe bepaald, op wat mij de drie hoofdgedachten van het boek, de drie zuilen van het stelsel toeschenen, het volle licht te doen vallen. Ik vlei mij, dat gedaan te hebben op den trant, die door Diderot in deze treffend juiste woorden werd aanbevolen: ‘Il faut lire les écrits dans l'esprit, qui les a dictés.’ Ben ik te kort geschoten, dan zal het licht zijn mij te recht te wijzen, daar ik thans voor landgenooten over het werk van een landgenoot sprak. De processtukken liggen onder ieders bereik.

Groningen.
VAN DER WIJCK.

Geestelijke voorouders.

Geestelijke voorouders. Studiën over onze beschaving. Door A. Pierson. I. Israël. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink, 1887.

Wij zijn, die wij zijn, niet uitsluitend door onszelf.

Die waarheid zal door niemand worden ontkend, al mocht men zich nog zoo stellig hebben voorgenomen, geene rekening te houden met hetgeen wijsbegeerte of religie deed of doet getuigen aangaande den grond aller dingen.

Wij staan in elk opzicht, in verstandelijken en zedelijken, zoowel als in stoffelijken zin, op de schouders van het voorgeslacht. Wij danken voor een goed deel al wat wij hebben en zijn, niet alleen ons lichaam, ons geld en ons goed, maar ook ‘onze religie, onze wetenschap, onze wijsbegeerte, onze kunst, onze zedelijke en staatkundige zelfstandigheid, geheel onze beschaving of ons geestelijk bezit’, aan hen, die ons zijn voorgegaan en wier denkend, willend en gevoelend leven invloed heeft gehad op het onze. Wij hebben geestelijke voorouders.

Hen te kennen, heeft groote waarde ter aankweeking van den ons passenden ootmoed en van de ons zoowel verheffende als betamende dankbaarheid. Bovenal: om onszelf en onze omgeving behoorlijk te begrijpen en aldus, toegerust met de noodige kennis van het verleden en het heden, den weg te vinden, dien wij en anderen na ons zullen bewandelen. Is de geschiedenis in het algemeen eene uitnemende leerschool, die der beschaving is zeker niet de minst belangrijke.

Daarom betaamt het ons, elke ernstig gemeende poging, om die geschiedenis hetzij beter hetzij in ruimer kring te doen kennen, van harte toe te juichen, en dat te eerder, als zij uitgaat van een man, zoo talent- en smaakvol als de Amsterdamsche Hoogleeraar Dr. A. Pierson. Zijn voornemen, om in eene reeks monographieën, met het oog op onze beschaving, ‘Geestelijke voorouders’ te schetsen, kan niet anders dan veler belangstelling wekken.

't Is waar, ‘Geestelijke voorouders’ zijn nog niet in den vollen zin des woords *onze* ‘Geestelijke voorouders’. Wij zullen ons moeten voorbereiden op eene beperking der stof in haar geheelen omvang; de heer Pierson heeft niet het plan, over allen en alles te handelen, en wij hoorden vooralsnog niet, waar de grenzen zullen worden getrokken. Doch

wij mogen ongetwijfeld aannemen, dat althans de belangrijkste volken en personen, aan wier leven en werken ‘onze tegenwoordige europeesche beschaving haren inhoud verschuldigd is’, achtereenvolgens aan de orde zullen komen. Voorshands blijve dus de verwachting gerust vrij hoog gespannen.

Of geeft het reeds ontvangen eerste deel daartoe geen recht?

Laat ons zien.

Het onderwerp, hier behandeld, heet *Israël.* Mij dunkt, de keus is onberispelijk. Als er sprake zal zijn van de voornaamsten onzer geestelijke voorouders, aan wie of wat zal met meer recht de voorrang worden toegekend dan aan Israël, *het* volk ‘klassiek ten aanzien der religie’? Zijn invloed op onze tegenwoordige, Europeesche beschaving, zij het ook grootendeels geen rechtstreeksche, maar een middellijke, geoefend door het Christendom, is - n'en déplaise allen anti-semitisten - schier onmetelijk groot en, ik aarzel niet erbij te voegen: hoogst weldadig.

Vreemd, - om dit reeds dadelijk op te merken - dat Dr. Pierson nergens in zijn boek, zelfs niet met een enkel woord, het Christendom vermeldt als de brug, waarlangs Israël dien invloed op onze beschaving heeft geoefend. Het is nu, wanneer gij hem hoort, alsof die invloed een uitsluitend rechtstreeksche is geweest. De oorzaak der fout, te betreurenswaardiger, omdat zij geene kleinigheid betreft, schuilt, indien ik wel zie, in eene doorloopende verwarring van den invloed, dien Israël, met den invloed, dien het Oude Testament, als heilige schrift der Christenen, op onze tegenwoordige beschaving heeft geoefend.

Intusschen zal Israël, en niet het Oude Testament, als een onzer geestelijke voorouders worden geschetst. Met het oog op dat bepaalde doel mogen wij hier geene volledig uitgewerkte geschiedenis van het Israëlietische volk verwachten en kunnen wij het niet anders dan prijzen, dat van de ruim 400 bladzijden, die het geheele werk bevat, nauwelijks 100 zijn gewijd aan de beschrijving van de staatkundige geschiedenis des volks. Het leeuwendeel kwam toe en wordt zonder aarzelen gegund aan de teekening van Israël's beschaving. Zeer juist treden daarbij achtereenvolgens op den voorgrond: de profeet, de priester en de beoefenaar der wijsheid. Wie kan eenig bezwaar hebben tegen deze vierledige indeeling der te verwerken stof: na eene onvermijdelijke inleiding eene beknopte schets van de uitwendige lotgevallen des volks; eene schildering van het profetisme; eene uiteenzetting van het werken en streven der priesters, en eene teekening van den beoefenaar der wijsheid; waarbij dan telkens, of aan het slot, in flinke trekken werd gewezen op hetgeen van deze en van die zijde aan onze beschaving is ten goede gekomen, tenzij het daarop wellicht een nadeeligen invloed mocht hebben geoefend? Of zou men vreezen, dat aldus b.v. aan de beteekenis der wet en der nauw daarmede samenhangende schriftgeleerdheid geen recht zou kunnen worden gedaan? Mij dunkt, die vrees

mocht overbodig heeten. Al wat hier aanspraak kon doen gelden op aanstipping of toelichting, had eene plaats kunnen vinden onder een der genoemde hoofden.

Evenwel, daar is niet zelden een groot onderscheid tusschen hetgeen had kunnen gebeuren en hetgeen werkelijk geschiedt. De beknopte schets van Israël's lotgevallen wordt afgebroken bij het begin der ballingschap, alsof het vervolg, minstens tot op den ondergang van den Joodschen Staat in het jaar 70, niet meer daarbij behoorde! Het zal later worden besproken, als het Hellenisme aan de orde komt, niettegenstaande nu vast de letterkunde uit dien lateren tijd wordt behandeld; b.v. de Jobeïde, waarin 'de Israëlietische wijsheid haar laatste woord' zal hebben gesproken, blz. 388, terwijl zelfs 'al onze bronnen', waaruit wij die breed besproken Wijsheid leeren kennen, 'zoo als wij ze thans bezitten, jonger dan de ballingschap' heeten, blz. 309.

Met den val van Jeruzalem in 586 'wordt hier voor ons Israëls politieke geschiedenis gesloten', verzekert de schrijver blz. 129 en dienovereenkomstig hooren wij niets over de heerschappij der Perzen, noch over die der Grieken, noch over den grooten bevrijdingskamp onder de Hasmoneën, noch over de verdeeldheid, die tot de onderwerping der Joden aan de Romeinen heeft geleid. Toch hooren wij in de teekening van 'Profetische idealen' het een en ander van de weggevoerden en van de 'ballingen die uit Babylonië waren teruggekeerd'. Wij hooren van Ezra, 'toen hij, in het bezit van een schrijven van den Perzischen koning dat hem met hoog gezag bekleedde, naar Palestina kwam, waar de teruggekeerde ballingen reeds lang genoeg waren gevestigd, om te toonen wat in hen was en hoe zij het herkregen verblijf in het vaderland wenschten in te richten', enz., blz. 171.

'In dagen die buiten de grenzen liggen van het Oude Testament' zullen wij ons niet mogen ophouden, naar hetgeen wij blz. 129 lezen; doch in een ander verband wordt zonder bedenken eene breede plaats toegekend aan de beschrijving der 'gezindheid in het geschrift van Jezus ben Sirach, uit het begin der tweede eeuw vóór Christus', blz. 328.

M.a.w., daar is geene eenheid in het werk van Dr. Pierson. Zijn 'Israël' is beurtelings het volk Gods der oude catechisatie, waarover men zoo goed als niets meer heeft te vertellen, als het Oude Testament den verhaler in den steek schijnt te laten; èn het merkwaardige volk der religie, omtrent welks ware geschiedenis het wetenschappelijk onderzoek van het Oude Testament en aangrenzende literatuur reeds veel licht heeft verspreid en die allerminst mag begrensd worden tot de dagen der ballingschap, zelfs dan niet, als men - om welke reden ook - zich meent te moeten beperken tot het Oude Testament, omdat daarin meer dan één geschrift voorkomt, dat lang na de ballingschap ontstond, hetzij in zijn geheel, hetzij in zijn tegenwoordigen vorm. Om slechts iets te noemen, het boek Daniël, door Pierson onopgemerkt gelaten, dwingt tot bespreking van het optreden der Hasmoneën en

het afwerpen van het juk der Syriërs onder Antiochus Epifanes in de tweede eeuw v. Chr.

Daar is geene eenheid in dit werk, ook in andere opzichten dan het zoo even genoemde. De auteur had het recht zichzelf te zijn en, ofschoon geen vakgeleerde op dit gebied, overal door eigen oogen te zien. Ook mocht hij veilig, als schrijver van een ‘essay’, gelijk hijzelf zijn werk karakteriseert, zich beroepen op den wetenschappelijken arbeid van groote voorgangers en hen eenvoudig volgen. Maar beurtelings het een doen èn het ander, zonder daaromtrent de noodige aanwijzingen ten beste te geven, sticht verwarring en schijnt mij tegenover den lezer niet geoorloofd. Op den grondslag van Israël's ware geschiedenis, gelijk vaderlandsche en vreemde geleerden haar in onze eeuw hebben ontdekt, ‘wil deze arbeid staan’, verzekert P. blz. 4 en later, blz. 407 vv., komt hij nadrukkelijk terug op zijne afhankelijkheid van velen, wier namen hij met eerbied noemt. Hij verklaart, zelfs den schijn te hebben willen vermijden, alsof zijn essay in een anderen zin oorspronkelijk kon zijn dan in wijsgeerigen en artistieken zin. Toch veroorlooft hij zich tallooze malen soms diep ingrijpende afwijkingen van hetgeen zijne gidsen hem hebben aangewezen, zonder de moeite te nemen zijn afwijkend oordeel behoorlijk te staven, dikwerf zelfs zonder den argeloozen lezer iets te doen vermoeden van het verschil tusschen hem en zijne vermeende zegslieden. In die methode zou minder gevaar schuilen, zoo op den titel met groote letters ware gedrukt, wat wij nu in eene aanteekening achter het eigenlijke werk met kleine letters lezen: ‘Wiens’, d.i. Dr. Kuenen's ‘geschriften en opstellen over de letterkunde zoowel als over den godsdienst van Israël ik in de handen moet wenschen van allen die kennis nemen van mijn essay.’ Nu komt die vermaning wel een weinig als mosterd na den maaltijd en schijnt de waarschuwing niet overbodig voor allen, die zich door onzen ‘essayist’ willen laten voorlichten: weet wel, dat deze gids van tijd tot tijd u kijkjes gunt op toestanden en verhoudingen, die naar het oordeel van de door hemzelf hooggeroemde mannen van het vak louter phantasieën zijn, niet zelden met de waarheid in lijnrechten strijd.

Daar is geene eenheid in dit werk. Het wil een essay zijn, waarbij wordt uitgegaan van ‘werken, die allen bekend of toegankelijk zijn’, en het geeft onder de hand een tal van grootere en kleinere studiën, waarvan ik hier de waarde niet beoordeelen, maar toch zeggen mag: zij leiden tot gansch andere beschouwingen, dan in de onderstelde bronnen van den schrijver worden aangetroffen. Vandaar ook de groote onregelmatigheid in het toekennen van plaatsruimte aan dit en aan dat onderdeel, verklaarbaar in een streng wetenschappelijk werk, maar niet te gedoogen in een essay, tenzij zij wordt gerechtvaardigd door het gewicht der zaak, die b.v. van alle zijden moet worden toegelicht. Het is, alsof Dr. Pierson een aantal Oud-Testamentische en daarmee samenhangende studiën onder dak heeft willen brengen en, om ze niet afzon-

derlijk uit te geven, noch in een tijdschrift te plaatsen, bij deze gelegenheid, als eene niet ongeschikte, in zijn ontworpen ‘essay’ heeft opgenomen, dat dientengevolge nu geen essay meer is, maar voor een deel althans; eene zelfstandige populair-wetenschappelijke studie over Israël.

Het boek zou een essay zijn en dus b.v. geene geschiedenis geven van het profetisme onder Israël, maar eene schets van ‘Profetische idealen’. Toch kon de schrijver in de uitwerking niet verhelen, dat een Elia, een Jesaja, een Ezechiël, een Deutero-Jesaja, om slechts enkelen te noemen, kwalijk in één beeld kunnen worden geteekend, omdat het profetisme zijne geschiedenis heeft en zijne groote mannen, afgezien van ieders individualiteit, reeds om den tijd, waarin zij leefden, onmogelijk allen elkander konden gelijken. Ten deele wordt met die ontwikkeling van het profetisme, zij zij dan vooruitgang of ontaarding, rekening gehouden; maar waarom niet meer volledig? Waarom niet naast de genoemden ten slotte ook gedacht aan den uitsluitend schrijvenden profeet, van wiens werkzaamheid wij in het boek Daniël eene sprekende, inderdaad nieuwe proeve hebben in ons Oude Testament? Bij het schetsen van Israël's ‘zelfstandig denken en voelen’ mocht wel ‘het nieuwe in Koheleth’ en de Jobeïde als ‘iets nieuws in de letterkunde’ worden herdacht. Ook in dit opzicht een voortdurend hinken op twee gedachten: den profeet, den priester, den beoefenaar der wijsheid schetsen, gelijk hij in doorslag was en eene plaats heeft ingenomen, eene plaats van groote beteekenis, te midden van Israël's leven en werken. Neen maar: zooals hij in opvolgende tijdperken is geweest, nu eens zus en dan weer zoo, om later op te treden in die gestalte!

Daar is geene eenheid in dit werk. Israël zou worden geschetst met het oog op onze tegenwoordige, Europeesche beschaving. Wij mochten dan aan het slot van elke afdeeling of aan het einde van het boek eene duidelijke aanwijzing verwachten van den invloed, - om nu maar de hoofdpunten te blijven noemen, die Pierson zelf heeft aangegeven, - dien Israël's profetische idealen, dien zijne priesterlijke opvoeding, dien zijn zelfstandig denken en voelen op onze beschaving hebben geoefend. Doch zie, van zulk een samentrekkend oordeel, van dat eigenlijke, waarom het hier te doen moest zijn, naar het ons toescheen, op de aangeduide plaatsen zelfs niet het flauwste spoor. De afdeeling ‘Profetische idealen’ eindigt met eene schildering van het lijden van den knecht Gods, van den vrome, wiens ‘stille luister overstraalt de bezoedeling van talloos velen’ en waarmede de ‘diepste wensch van den profeet vervuld’ zal zijn. Die van de ‘Priesterlijke opvoeding’ met eene herinnering aan het ‘eenvoudig en geruststellend geloof’ der vrome zangers: ‘in Gods huis geplant te zijn, dat is de zaligheid’. En de derde of laatste, tevens het slot van het geheele boek,..... met een praatje over de opneming van het Hooglied in den canon en over den ‘verborgen zin’ van dat geschrift.

Heeft dan Dr. Pierson wellicht gewild, dat de lezer zelf de gevolgtrekking zal maken en bepalen, welken invloed het geteekende Israël op onze beschaving heeft gehad? Neen, want van tijd tot tijd wijst hij dien invloed opzettelijk aan en spreekt hij b.v. van ‘Darwin's Strijd om het leven iets ouder dan Darwin’, blz. 163; van een zich terugtrekken bij God, dat bij vernieuwing aan Fénélon doet denken, blz. 351; van zekere poëzie, die Lamartine en De Musset in den nieuweren tijd hebben doen herleven, blz. 352; van zekere geestesrichting, wier vrucht ‘eerst door onze nieuwe beschaving ten volle is gerijpt’; blz. 307, enz. enz.

Daar is geene eenheid in dit werk. Gij hoort daarin beurtelings den hardnekkigen conservatief, die, zoolang hij ‘den langdurigen strijd over oorsprong en uitspraak van den Godsnaam voor geen beslissing vatbaar kan achten’, blz. 76, den ‘barbaarschen maar bekenden vorm’ Johovah behoudt en zelfs blijft spreken van Nebucadnezar, zeker omdat de juiste spelling, Nebucadrezar, in de kerkelijke overlevering minder ‘bekend’ is; èn den nuffigen dienaar der mode, die liefst lispelt van de Jobeïde en van Koheleth, in plaats van te spreken over het boek Job en den Prediker. Hier eene overdreven schroomvalligheid, om zich los te maken van de traditie, die Israël deed vereenzelvigen met het Oude Testament, en dáár een drijven naar hartelust op de breede wateren der misschien's en der mogelijkheden, waarvan de opeenstapeling alleen reeds bewijst, dat zij elken betrouwbaren grond missen. Waaraan zullen wij ons houden, als wij b.v. bij zekere gelegenheid hooren, dat het aldus bij de vestiging van een Israëlietischen stam in Kanaän *kon toegaan,* blz. 49; dat in een bepaald verhaal alles *meer of min* is, gelijk men het *misschien* in dien tijd verwachten kan, blz. 52; of als wij worden uitgenoodigd, voort te bouwen op een *vermoeden*, gewekt door een merkwaardig lied, gelijk door andere, niet genoemde gegevens, blz. 55? Met welk recht zullen wij spreken van een populairen Simson, ‘gemaakt als met herkulische kracht van een zonnemythe’, blz. 68, wanneer ‘de mythe, die aan het verhaal ten grondslag ligt’, is *verdwenen*? Of van het ‘echt-historische’ in de teekening eener figuur, die *gemaakt* is van eene mythe? Of zoo dit al mogelijk is, hoe zal dat ‘echt-historische’ voor iemand als Dr. Pierson hierin kunnen bestaan: ‘onder de onmiddellijke werking van den geest van Jehovah, doet hij almede van de zonderlingste zaken’? Zoo kan slechts de supranaturalist spreken en dan nog alleen op voorwaarde, dat hij een supranaturalist is van den ouden stempel.

Onwillekeurig rijst het beeld voor ons op van Paulus Episcopus, den vermaarden schrijver van Paulinische brieven, met wien Dr. Pierson, bijgestaan door zijn ambtgenoot Naber, ons omstreeks twee jaar geleden deed kennis maken. Het is, alsof diens voorbeeld in het schrijven van brieven, waaraan de gewenschte eenheid ontbreekt, tot navolging heeft geprikkeld. Ook dit heeft onze auteur met dien Paulus gemeen, dat hij in zijn mozaïek, naast veel wat vreemd en zonderling, raadselachtig

en onverklaarbaar schijnt, mede niet weinig heeft opgenomen, wat in hooge mate de belangstelling wekt, wat schoon gezegd en treffend uitgedrukt mag heeten. Ik bedoel niet oordeelvellingen zoo onjuist als deze: ‘In dezen bundel (het Oude Testament) zijn alle religieuse opvattingen vertegenwoordigd, die zich in Israël konden voordoen’, blz. 19; alsof dáár, om iets te noemen, het Judaïsme, de wettisch Farizeeuwsche richting uit Jezus' dagen mede ware beschreven. Of deze: ‘de volharding van den ernst ontbreekt’ bij Israël, blz. 29; alsof een Elia en een Jeremia, die, gelijk niet weinigen hunner geestverwanten, allerminst ‘schuwden wat den geheelen mensch zou innemen’, niet mochten meetellen. Ik denk niet aan voorstellingen zoo zonderling als die ons willen doen gelooven, dat het profetisme in de dagen zijner volle kracht een anti-nationaal verschijnsel zou zijn geweest, dat in zijn diepste wezen met ‘oorspronkelijk Israël’ niets had uit te staan, hoewel het toch niet blijkt van uit den vreemde te zijn binnengedrongen.

Maar vragen bedoel ik, zoo juist geformuleerd en tot ernstig nadenken stemmende als deze: ‘Wilden de schrijvers (van het Oude Testament) werkelijkheid geven in den zin dien wij plegen te hechten aan het woord, waarom dan in de oorkonden die zij gebruikten, zooveel veranderd? Wilden zij werkelijkheid geven in hun eigen zin, waarom veranderen zij dan niet veel meer?’

Beschrijvingen, zoo door eenvoud treffend als die van den treurzang, door David gedicht op den dood van Saul. ‘Het lied staat hoog om den rijkdom, de edele motiveering, en de treffende opeenvolging van waarachtig menschelijke aandoeningen. Na de klacht over de ontwijding van Israëls sieraad, allereerst de vrees voor Filistea's leedvermaak: Verkondigt niet de tijding in de straten van Askalon! Onmiddellijk daarop de machtelooze, en toch in een bittere smart zoo verlichtende, verwensching van iets stoffelijks: Op Gilboa's toppen voortaan dauw noch regen! Verheven is het motief der verwensching: niet de dood der helden; alleen de onteering der wapenen. Een kiesch gevoel doet Saul en Jonathan beweenen, niet als verbonden krijgers, maar als vader en zoon, zelfs door den dood niet te scheiden; dan eerst volgt de lof hunner oorlogsdeugden. Van de dochteren Israëls wordt niet verlangd, dat zij den val van een krijgshoofd betreuren, maar dat zij tranen plengen voor den milden koning, die vreugde gaf en gouden sieraad. Eindelijk klinkt de toon van de persoonlijke smart des dichters, van het intiemste in die smart. Het is de broeder dien hij beweent in Jonathan; de vriend heeft den vriend verloren. Breeder gezichtseinder aan het slot: Met Saul en Jonathan liggen de eigen instrumenten van den krijg ter aarde’, blz. 101.

Hoe sober en verheven heet het, blz. 110, naar aanleiding van den tempelbouw door Salomo: ‘Er is humor in de geschiedenis der menschheid. Een door de politiek in het eind opgevoede oorlogsman, legt den grondslag van Israëls volksbestaan: en een gewoon oostersch vorst,

dienaar, naar het valt, van Jehovah, van Kamos of Milkom, sticht wat eens cement en zinbeeld der uitsluitende Jehovah-religie zal worden. Achter zijn paleis en dat zijner Egyptische gemalin, ligt, van verre zichtbaar, Jeruzalem beheerschend, het gebouw, dat, herboren, schoon zal worden als een Parthenon voor zoovele pelgrimsoogen, met het innigst zielsverlangen daarheen gericht; het gebouw, waarvan Jehovah zal getuigen: Ik heb dat huis geheiligd, om mijnen naam daar tot in eeuwigheid te zetten en mijne oogen en mijn hart zullen daar zijn te allen dage; de tempel tot tweemaal bezweken, maar nog dagelijks opgericht door het gebed van Israëlieten over de geheele aarde.'

Hoe treffend zijn uitspraken als deze, naar aanleiding van eene welbekende profetische beeldspraak: 'Waarachtige liefde is monogaam; waarachtige vroomheid is monotheïstisch', bl. 167.

Doch hoeveel schoons het boek ook bevat in verstrooide opmerkingen en schetsen, het geheel laat onbevredigd. Het voldoet niet aan de belofte eener beknopte en heldere aanwijzing van den invloed, dien Israël heeft geoefend op onze tegenwoordige Europeesche beschaving. En evenmin kan het worden geraadpleegd als eene betrouwbare teekening van Israël, gelijk het wetenschappelijk onderzoek in onze eeuw dit merkwaardige volk heeft leeren kennen.

Laat ons hopen, dat de volgende deelen meer sprekende, meer door eenheid van opvatting en teekening, gelijk door juistheid van kleuren en lijnen, treffende beelden van eenigen onzer 'Geestelijke voorouders' geven.

Leiden, Juni 1888.

W.C. VAN MANEN.

De stroom moet verlegd worden.
(De onderwijzers-studie.)

Geen boom valt met den eersten slag. Gelukkig! Een ieder kent zichzelf, althans een ander genoeg, dat men dan dien eenen slag zou uitstellen tot - morgen. Maar we hebben ook nog van die heilige boomen, die den houthakker een vuurregen bezorgen, zoo zegt men. Nu, dan is het ook nog maar een auto-da-fé van een hakker.

Als eene wereld-idee een bepaalden vorm aangenomen heeft, is zij heerscheres. Wordt ze echter niet dadelijk de grondtoon der daad, dan daalt ze al spoedig tot modewoord, - heeft bijna het eeuwige leven, daar ze niemand en niets in den weg staat of zelfs hindert, doet alleen dienst als kleur in 't schild en maakt ons menschen gelukkig, alsof we iets goeds voortgebracht hebben.

Zoo wordt voor de schoolwereld zeer afgerond en juist gezegd: de school voor het leven. Niemand, die aan die woorden zal tornen; een ieder stemt ermee in. Het is de eenvoudigste waarheid ter wereld. Toch niet! Ik weet er nog eenvoudiger. De onderwijzer voor de school.

'Welzeker', hoor ik lachende antwoorden, 'dat heet immers verdeeling van den arbeid. De geestelijke voor den godsdienst, de dokter voor de ziekte, de bakker voor het brood, de schoenmaker.....'

Halt! Laat aan mij den schoenmaker.

In Leerland kreeg men verschrikkelijk veel last van eksteroogen, vergroeide teenen en andere voetkwalen. De Hooge Regeering zag het met leede oogen aan, zooals dat in elken zelfregeerenden staat natuurlijk is. De positie der Ministers werd hachelijk. Er vormden zich in de Staten-Generaal twee partijen. De eene partij gaf den voeten schuld, de andere weet het aan de schoenen. De voet- en de schoenpartij, beide schreven ellenlange artikels en hielden schoone redevoeringen. Zoo kwam het, dat binnen kort een ieder in Leerland eene gevestigde overtuiging had. Hatelijkheden, men spaarde ze elkander niet. Was er zelfs niet eene courant geweest, die aan de Leerlanders verkondigde, dat vele grooten der aarde tot de voetpartij behoorden, omdat zij zich konden laten rijden? Ik moet echter zoo eerlijk zijn, dit tegen te spreken; de voetpartij beschouwde het als eene soort Egyptische plaag - en dat maakte de schoenpartij dubbel nijdig. Eindelijk kwam de dag,

dat men zien zou, wie gelijk had, - aan de stembus. In grooten getale kwamen de kiezers op - en nu bleek het, dat den Leerlanders nog zooveel gezond verstand uit den haspelenden strijd restte, dat ze begrepen: - het is beter iets tegen de kwaal te doen dan niets: de schoenpartij overwon.

De Minister ontving zijne Kamerleden met eene: - Wet tot regeling van het Schoenmakersvak.

Maar genoeg, de Wet werd na vele, vele veranderingen aangenomen, en de Schoen- en de Voetpartij twistten verder.

Mijne belangstelling was groot in de zaken van Leerland. Ik nam een abonnement op eene Schoen- en ook op eene Voetcourant en kocht de Wet.

In de couranten vond ik niets nieuws. De Schoencourant was jubelend verdedigend en alles schoonvindend; de Voetcourant vol aanbeveling van likdoornpleisters en opgaven van eksteroogen-statistiek. Mij maakten ze echter niet veel wijzer, en ik bedankte voor verdere lezing.

Vol hoop, om tot klaarheid te komen, sneed ik de Wet tot regeling van het schoenmakersvak open. De Wet was verdeeld in Titels en Artikels, in duisteren stijl, opdat men niet te vlot doorlas en gedwongen werd tot herhaalde lezing. Voor de eenvoudigste zoowel als voor de profetische gevallen was gezorgd, mogelijke en zelfs onmogelijke twistpunten had men er bij voorbaat opgelost. Laat mij ten bewijze een paar woorden uit de Wet aanhalen.

> Titel I.
> Algemeene Bepalingen.
> Artikel 1.

Ieder mensch heeft recht op één paar schoenen.

(V.N.)(*) Het geachte lid A. stelde voor te lezen: Ieder mensch heeft recht op één schoen voor elken voet. Het geachte lid B. kwam hiertegen op: Het zou toch wreed zijn, dat, indien iemand één voet miste, hem daarom ook nog het recht op twee schoenen ontzegd werd. Het geachte lid C. sprak een woord van lof tot het scherpzinnige lid A., betoogde, dat het gevoelvolle in de woorden van het lid B. diens hart eer aandeed, en stelde voor het Artikel onveranderd aan te nemen. Ik breng u in herinnering - zoo vervolgde hij - het raadsel van de Sfinx aan Oedipus. Wie gaat eerst op zijn vieren, dan op zijn tweeën en eindelijk op zijn drieën? De mensch, antwoordt Oedipus, en hij had gelijk. De schoen nu dient, om ons bij het gaan, in zooverre wij dan in aanraking komen met de aarde, te beschutten. Daarin ligt het hoofdbegrip: schoen! Zoo zou men ook de handen bij het kind voeten kunnen noemen, als men die redeneering baseert op het raadsel der Sfinx. Dan is de oorspronkelijke lezing te verkiezen. Ten tweede: ieder mensch heeft recht op één schoen voor elken voet, -

(*) V.N. of Verkorte Notulen tot toelichting tot het rechtsbegrip dezer wet.

dien hij gebruikt! Zoo kon de jurisprudentie later luiden. Welnu, Mijne Heeren! u is het gewis evenmin ontgaan als mij, dat er menschelijke afwijkingen gevonden worden in den bouw der beenen. De spieren, die het onderbeen in beweging moeten zetten, zijn opgetrokken; hun eene voet rust slechts op de aarde. Zou men dien menschen, wier gang reeds zoo moeielijk is, ook nog den schoen aan den opgetrokken voet willen onthouden? - en dat zou het gevolg kunnen zijn van de redactie, die het geachte lid A. voorstelt.

(Daverende toejuiching, het lid A. trekt zijn voorstel in.)

Duidelijk zal het u uit deze proeve zijn, dat de Wet letter voor letter wel overwogen en met zorg samengesteld is. Toch vond ik er veel - niet in, - dat mij verbaasde.

Jaren bij jaren gingen voorbij, honderden malen had ik de Wet gelezen, mijne belangstelling steeg steeds in Leerland's Wet en leven. Hoe gelukkig gevoelde ik mij, toen het mij eindelijk gegund werd een bezoek aan Leerland te brengen. Ik stoomde in één rit door naar eene der examen-steden. Het noodlot was mij gunstig. Ik had het geluk aan te landen in een hotel, bezet met gasten, die morgen examen moesten doen voor Opper-rijks-schoenmaker. Ik hoorde al dadelijk eene gewichtige quaestie behandelen: of de schoenstikmachine van *Nipper* 6¾ of 7⅛ steek per seconde maakte. De heeren waren het niet eens, en toen ik reeds te bed lag, hoorde ik naast mijne kamer nog twee hunner met behulp eener formule berekenen, dat de schoenstikmachine van *Nipper* 6⅛ steek per seconde maakte.

‘Dat *Nipper* nu ook weer bij de examen-commissie is,’ hoorde ik den een zuchten, ‘ik had zoo stellig op *Klapper* gerekend; het Klapper-stelsel, dat ken ik geheel en al.’

‘Ja, vriend!’ antwoordde de andere, ‘ik ook en de machine is een hoofdvak.’

‘*Dam* is er ook bij; weet je wel, dat die altijd over de nagels der teenen vraagt, en dat die tot de delfstoffen behooren?’

‘Ja, ja, dat weet ik, maar 't bewijs?’

‘O, dat is heel gemakkelijk, die groeien van achteren, zeg je dan maar; meer weet ik er ook niet van.’

‘Kun je alle soorten van leer naar hun soortelijk gewicht wel opnoemen?’

‘Dat relletje ken ik: lamsleer, bokkenleer.....’

Daarover ben ik ingeslapen en den volgenden morgen trok ik met de adspiranten-opper-rijks-schoenmakers eenige straten door. Eindelijk kwamen we voor een groot, somber gebouw. De voordeur stond wagenwijd open. Wij klommen de steile stoep op en stapten eene lange, donkere gang binnen. Eene vervaarlijke gang, we konden er het eind bijna niet van zien. Zij geleek wel den weg naar het graf. Met verschillende gewaarwordingen liepen wij de gang ten einde, om uit haar in eene groote zaal over te gaan - vol licht, vol tafels en vol stoelen en vooral vol van de geleerdheid der heeren examinatoren, die ons ontvingen.

Daar stonden zij - daar stonden wij - welk een verschil! Gewoonlijk is er nog zoo eenigszins overgang van mensch tot mensch. Hier niet! Evenals bij de rechtbank: achter de groene tafel enkel eerlijkheid en deugd, vóór de groene tafel enkel leugen en bedrog, zoo stond daar de wetenschap midden in de zaal en als een opeengeschoven hoopje de domheid hier bij de deur.

Al spoedig werden we verzocht nader te komen en ik beken graag, dat we vriendelijk ontvangen werden. Ik zag in, dat de examen-angst der adspiranten mij in de sfeer der zwarte gedachten - boven omschreven - had gebracht.

Dank zij de goede regeling waren al spoedig examinatoren en examinandi verdiept in hun werk. Ik had toegang tot de mondelinge tafels; de schriftelijke stonden achter in de zaal.

Opdat ik een goed overzicht van het zoo uitstekend geregeld examen ontving, besloot ik de mondelinge tafels achtereenvolgens op rij af te bezoeken. Juist zou ik plaats nemen, toen een der examinatoren bij mij kwam en mij onderstaande ter hand stelde.

‘Programma van het examen, ter verkrijging eener akte van bekwaamheid als opper-rijks-schoenmaker in Leerland.

Hoofdvakken.	
Tafel A.	Volledige kennis van het leer.
Tafel B.	Volledige kennis van den voet.
Tafel C.	Volledige kennis van de schoenmakers-machines.
Bijvakken.	
Tafel D.	Schoonheidsleer der schoenen en andere voetbekleedsels, uitgezonderd klompen.
Tafel E.	Geschiedenis der voetschoeisels.
Tafel F.	Grondige kennis van de leest, naar stof, vorm en bewerking.
Tafel G.	Eenige kennis in 't algemeen van hout, ijzer, touw en pik, volledige kennis hiervan in betrekking tot den schoen.
Tafel H.	Over de samenstelling der stoffen, om het leer glimmend en lenig te maken; hare voor- en nadeelige werking. Beginselen der scheikunde.
Tafel I.	Volledige kennis van de verschillende methoden in het leiden der mode in den vorm van den schoen in verband met de volksgezondheid. Kennis der wet.

Voor elk der hoofdvakken maximum 6 punten, minimum 3 punten.

Voor elk der bijvakken maximum 4 punten, minimum 2 punten.

Mondeling wordt geëxamineerd:

1 uur aan tafel A, B en C;

½ uur aan tafel D, E, F, G en H;

¾ uur aan tafel I.’

Na de lectuur van het bovenstaande zag ik den examinator vol verwondering aan.

‘Maar Mijnheer!’ zei ik, ‘is dat nu een examen voor schoenmakers?’

‘Welzeker, volgens Wet geregeld.’

‘Nu ja! maar wat bewijs geeft het, dat die heeren een schoen kunnen maken?’

‘Wat bewijs? Wel ze ontvangen eene akte, met Leerland's wapen versierd, als Opper-rijks-schoenmaker.’

‘U begrijpt mij niet. Wat bewijs geeft dit examen nu, dat die heeren werkelijk een schoen kunnen maken? Ik dacht, dat hier hoofdzakelijk gedacht werd aan het examineeren tot werkelijke en bekwame schoenmakers. Bij ons zouden ze het noemen, dat de leidende gedachte voorzat, bij heel het examen tot in alle onderdeelen, om mannen te vinden, die in den schoenmakerswinkel.....’

‘Met uw verlof: schoenmakers-kunstnijverheids-werkplaats.’

‘Nu, die dan in de schoenmakers-kunstnijverheids-werkplaats - foei! dat woord brengt mij van stuk - ik bedoel, dat het examen het bewijs gaf, dat deze mannen uitstekende schoenen konden maken.’

‘Dan moesten wij immers schoenmakers zijn.’

‘Natuurlijk.’

‘Ik zie wel, dat u vreemdeling in Leerland is,’ gaf hij lachende tot antwoord. ‘Van al die heeren examinatoren is niet één schoenmaker. Ik wed, dat er niet één bij is, die een schoen kan maken. Dat is immers ook niet noodig, u heeft het programma maar in te zien.’

‘Dat geef ik gewonnen, maar.....’

‘U wil zeggen: wat zijn die heeren dan? Ik zal het u vertellen. Ziet u - (en onze waarde examinator zag mij met verheven blik aan) - ik ben leerkooper. Een korten tijd, ja! heel kort, ben ik ook schoenmaker geweest, maar ik heb mij met kracht, en niet zonder succes, op het leer geworpen, zooals men 't noemt, en nu ben ik sinds lange jaren leerkooper. Maar we zitten hier zoo zoet te keuvelen, ik behoef niet te examineeren, ik begin morgen, mag ik u openhartig eene vraag doen?’

‘Met genoegen.’

‘Gaat u zich hier metterwoon vestigen, of.....’

‘O neen! ik kom alleen, om kennis te nemen, hoe hoog uw land staat ten opzichte van het schoenmakersvak, en u zou mij ten zeerste verplichten, mij geheel openhartig in te lichten en uwe gedachten hierover ten beste te geven.’

‘Zeer graag, zeer graag! Eerst nog iets over mijzelf. Zooals ik zeide: ik ben leerkooper en leerlooier. Ik heb eene lucratieve zaak, maar ik heb ervoor gewerkt en ik werk er nog voor, om mijne zaak te doen bloeien. Dat examineeren, het is eene onderscheiding, maar een vervelend werkje. Het wordt echter goed betaald - en, ziet u, dat zouden anderen niet zoo gulweg bekennen, maar het is voor

de zaak ook goed; dat spreekt vanzelf. Ik behoor bij tafel A, maar het leer begint morgen eerst. Aan tafel B ziet u een dokter in de medicijnen. Daarop volgt aan tafel C mijn vriend *Nipper*, een verbazend geleerd mensch, een hoogst bekwaam werktuigkundige. Er is geen getal zoo klein of zoo groot, dat betrekking heeft op de schoenmakers-naaimachine, of hij weet het. Hij is dan ook de schrik van de examinandi. Hij heeft een boek geschreven met enkel formules en cijfers; ja, die *Nipper* is knap. Maar mag ik even?' - en mijn vriend de examinator liep naar tafel C.

Met een hoogst gelukkig gezicht kwam hij terug: 'Dat is in orde.'

'Wat?'

'Met *Nagel.* Die goede man woont in onze stad. Hij is Onderrijks-schoenmaker en al herhaalde malen voor de opper-akte afgewezen. Hij viel telkens met de - volledige kennis van de schoenmakers-machines, - maar nu heeft hij eenige weken les gehad van *Nipper*; 't waren dure lessen en hij moest er telkens eene lange reis om doen. Men kan toch zeggen, dat *Nipper's* lessen vruchtbaar zijn. *Nagel* heeft nu 5 punten, dat is 2 meer dan voldoende, en het vorige jaar had hij 2¾ punt. Nu, ik ben er recht blij om. *Nagel* is getrouwd en heeft drie kinderen. Het is niet prettig in zoo'n geval Onder-rijks-schoenmaker te blijven. Ik houd *Nagel* voor den knapsten schoenmaker in onze stad, ja! hij is de knapste. Wat zegt u van mijne schoenen, die zijn van hem, zitten ze niet prachtig? Heeft u ooit bevalliger enkellijn in een schoen gezien?'

Ik moest bekennen, dat hij gelijk had, en om hem een compliment te maken, zei ik: 'He! noemt u dat zóó?'

'Streng wetenschappelijk is die benaming niet, dat geef ik gewonnen. Ik houd mij in het gesprek aan den ouden nomenclator *Birs. Segel* zegt, het is een vlak en geene lijn en *Ros* noemt het eene drievlakkengolving. Laten de heeren dat onderling uitvechten, wie gelijk heeft; daar bemoei ik mij niet mee, ik ben leerkooper. Maar ik ben blij, dat Nagel 5 punten voor de machines heeft. Och ja, in zijne vrije uren heb ik hem zooveel werk bezorgd, als mij mogelijk was; een ieder bekent dan ook graag, dat hij de knapste schoenmaker in onze stad is. Maar - dat is maar de practijk - de theorie, de theorie moet hem er brengen. Ongelukkig heeft hij ook eene gebrekkige educatie genoten, zeer gebrekkig, - en nu sukkelt hij op het examen ook steeds met de - schoonheidsleer. Wel kent hij de verhoudingen - wel weet hij een goeden vorm te geven aan de schoenen, dat heb ik u laten zien, maar hij is zich niet alles genoeg beredeneerd zelfbewust, dat meent hijzelf en dat is zijn zwak. Daarbij, zoo weinig tijd en geld rest hem voor studie. Het vorige jaar bleef hij steken in de beschrijving van de schoenen van *Karel den Stoute* - zoo'n doodeenvoudige vraag. Wat zal het eene blijdschap worden bij *Nagel* aan huis. Ik weet zeker, dat die goede lui tranen storten van blijdschap. Nu, ik zal hem helpen,

zooveel ik kan; ik heb hart voor 't manneke en het is zoo'n door en door knappe schoenmaker.'

Hier viel ik onzen goedhartigen examinator in 't woord en zei: 'U wilde me nog vertellen, wie die andere examinatoren waren.'

'U heeft gelijk, *Nageltje* bracht mij 't spoor bijster. Aan tafel D: Schoonheidsleer der schoenen en andere voetbekleedsels, uitgezonderd klompen, examineert een landschapschilder. Het is eigenlijk een liefhebberij-vak van hem. Geschiedenis der voetschoeisels, tafel E, examineert de beroemde archeoloog: *Noort.* Hij is niet de geschiktste man daarvoor, hij dwaalt te veel af, maar hij is een der beroemde mannen in Leerland en zou zich beleedigd gevoelen, als men hem niet verzocht. Een blokmaker neemt het examen aan tafel F af: grondige kennis van de leest naar stof, vorm en bewerking. Oorspronkelijk werkte hij - in borstelhout, maar hij heeft zich opgewerkt in de maatschappij, deed een goed huwelijk en bezit thans een zeer geachten naam. Aan tafel G examineert hij ook. Aan tafel H: over de samenstelling der stoffen, om het leer lenig en glimmend te maken; hare voor- en nadeelige werking, beginselen der scheikunde, wordt geëxamineerd door een doctor in de chemie. De redacteur van onze groote schoencourant neemt het examen af aan tafel I: volledige kennis van de verschillende methoden in het leiden der mode in den vorm van den schoen in verband met de volksgezondheid; kennis der wet. Nu kent u ze allen.'

'Ik begrijp, dat Leerland geleerde Opper-rijks-schoenmakers heeft. Welke eischen stelt het Onder-rijks-schoenmaker-examen?'

'Dat examen is gelijk aan dit, maar alles 50% gemakkelijker.'

'Ik moet openhartig bekennen, dat ik er niets van begrijp. Graag stem ik toe, dat het goed is, ja! tot eene zekere hoogte nuttig, dat de schoenmaker dit alles weet, - maar men verneemt niet, of die heeren de maat van den voet kunnen nemen, of ze uit leer een schoen kunnen snijden, of ze dan een schoen ineen kunnen zetten, naaien, waterdicht maken, - enz. enz.'

'Niet zoo luid! Wel, dat is immers maar de practijk, zeggen we hier. Eerst *kennen* en dan *kunnen*, eerst *weten* en dan *doen.* Het *kunnen* en *doen* is immers het rationeel gevolg van *kennen* en *weten*, dus daarnaar behoeft geen onderzoek.'

'Aan dat rationeel gevolg ontbreekt de ratio; maar wat u daar zei, is dat nu werkelijk uwe overtuiging?'

'Neen, niet geheel en al. Maar u kent den toestand hier niet. Wie hier eene aanmerking maakt op de Schoenwet, die deugt niet.'

'Dan was ik in Leerland maar liefst een deugniet.'

'Het valt u gemakkelijk te spotten, maar wij, die door deze wet tot positie zijn gekomen, plaatsen ons dan tegen onszelf in oppositie.'

'Die eisch, om 't wagentje in 't spoor te brengen, is steil.'

'Ronduit gezegd, we zijn er met vrouw en kind aan verkocht. Ikzelf misschien wel het minst, maar de vriendschap stelt ook hare eischen;

daarbij, er behoort kracht toe, om zoo'n Schoenwet aan te vallen, die uit iets anders voortspruit dan uit geheugen-wetenschap. Wie zijne rust liefheeft en het beetje geluk, dat de wereld hem geeft, trekt niet vrijwillig ten strijde. Die heeren ginds zijn allen Lectoren aan het Lycaeum voor Rijksschoenmaker, behalve tafel D; staat het hun wel vrij te opponeeren tegen de Wet?'

'Neen! maar als die heeren maar een enkelen schoen maakten en zich dadelijk (zooals u 't noemt) op de machine of iets anders geworpen hebben, òf - als ze zelfs nooit een schoen in zijn geheel hebben zien maken - waarom dan geene Opper-rijks-schoenmakers voor het examineeren gekozen?'

Mijn goede vriend de leerkooper begon hartelijk te lachen. 'Welzeker!' zei hij, 'dat heet hier de Wet in de Wet verbeteren. Als u eens een grooten vijver hadt, zonder een enkelen visch, en men ging erin visschen met netten, wat ving u dan?'

'Natuurlijk niets.'

'Als u nu daarom eens beval, dat men er met hengels in moest gaan visschen, wat ving u dan?'

'Ook niets!'

'Precies, u ving geen visch. Zoo gaat het hier ook mee. Men meende hier in Leerland ook, dat het onze schuld was, dat uit dit examen-lokaal wel gediplomeerden, maar geene bekwame schoenmakers kwamen. Er kwam eene andere commissie: Opper-rijks-schoenmakers. En wat was 't gevolg? Dat wij boos werden, zeer boos - zonder dat wij het zeiden, en dat geeft kwaad bloed. Wij werden nu immers bijna gelijkgezet met een Opper-rijks-schoenmaker, en - ik ben toch leerkooper. Nu moesten de arme examinandi nog meer boeken koopen en instudeeren. Iedere examinator loopt hoog met zijn eigen boek, ziet u, dat is geheel en al menschelijk. Ik zal u bewijzen, dat die wisseling niet deugt. Neem het hoofdvak: machine. Vroeger was het steeds mijn vriend *Nipper*, die daarvoor examineerde. De examinandi wisten, voor wien ze studeerden. Hadden ze het Nipperiaansch stelsel in hun hoofd, zooals in zijn boek getiteld: *Nipper's formules en cijfers,* gevonden wordt, dan waren ze zeker, dat ze slaagden. Maar nu komt *Klapper* voor hem in de plaats. *Klapper* heeft ook een studieboek over de naaimachine geschreven. Die neemt het instrument philosophischer op en spreekt over de werking der verschillende deelen op elkander als uitwerking in zijn geheel. Wat is 't gevolg! *Nipper* laat hen, die de methode *Klapper* bestudeerd hebben, vallen en *Klapper* wijst vol strengheid den Nipperiaan af. De arme adspirant heeft nu de dubbele studie voor de machine; hij moet èn Nipperiaan, èn Klapperiaan zijn. Maar nu, och arme! Het vorige jaar examineerde een zekere *Hansen* over de machine, die was het door Prof. *Frikerius* ontwikkelde hefboomstelsel toegedaan, de draaiende en schuivende beweging telde hij als gevolg. Het stelsel was toen nog maar drie weken oud; bij de

uitgebreide studie hadden de schoenmakers geen tijd, om er nog voor het examen kennis van te nemen; en - *Hansen* liet ze allen over Prof. *Frikerius* struikelen. Daardoor komt het, dat u zoo'n groot getal examinandi ziet. Nu moet u niet meenen, dat *Nipper*, *Klapper* en *Hansen* dit zullen bekennen, zooals ik dit zeg; daarvoor zijn zij te veel mannen van onzen tijd, neen! zij examineeren den examinandus in den geest van zijne studie, maar ik verzeker u, dat het moeielijk valt iemand tot 3 punten in het uur te brengen, als men zich verplaatsen moet in het boek van zijn vijand.'

'Dat geef ik gewonnen, maar ik dacht, wanneer de Opper-rijksschoenmakers examineerden, zouden ze meer met de machine laten werken, meer practisch zijn - in 't algemeen een anderen weg inslaan bij dit examen.'

'Dat kan niet. Heb ik u het programma niet gegeven en ginds ligt het uitgebreid programma; daaraan moeten allen zich houden. Neen, ik stem u geheel en al toe, dat men beter examineeren kon tot schoenmaker, veel beter. Maar zoolang we dit programma hebben, moest men 't lijden van zoo'n examen, dat tot eisch voor den Opper-rijksschoenmaker gesteld wordt, niet dubbel zwaar maken. Dat is zotter dan zot!'

'De Nederlandsche taal.'

'Wat blieft?'

'Och, ik meen de naaimachine.....'

'Wat zei u daar zoo pas?'

'Mijnheer, ik moet noodig vertrekken. 't Is mij hoogst aangenaam kennis gemaakt te hebben, ik dank u hartelijk voor de inlichtingen.'

''t Spijt mij, dat u geen tijd meer heeft; mag ik u uitgeleiden?'

In de gang stak hij zijn arm in den mijnen, legde zijn mond tegen mijn oor en zei haastig:

'Ziet u, ik ben leerkooper, dat 's waar. Ik behoef voor niemand te zwijgen, en toch legt het leven mij een slot op de lippen. Soms ben ik boos op mijzelf, dat ik niet spreek. Dat schoenmakers-examen is eene dwaasheid, zooals het hier geregeld is. Wij zitten vast in mooie woorden, die we elkander naklappen. Wij hebben voor elk geval zoo'n dooddoener. Bij de - geschiedenis der voetschoeisels - komt altijd weer het woord te berde: Wat geen verleden heeft, heeft geene toekomst. Enkel zotheid. Wat een verleden heeft, heeft geene toekomst. Dan ben ik nader bij de waarheid. Het verleden geeft de richting der toekomst aan, eene toekomst als noodzakelijk vervolg van het verleden. Stel eens, dat wij nooit schoenen om onze voeten hadden gehad. Dat iemand op het lumineuze idee kwam, om onze voeten met leer te omkleeden; dat de schoenmaker, om het zoo eens uit te drukken, nu eerst in de wereld kwam: dan zou dit examen geheel anders ingericht worden. Wij hebben nu al eenige wetten gehad, en - nu is de toekomst ver-

loren, tot tijd en wijle - de Augias-stal wordt gereinigd - door stroomverlegging.'

Mijn vriend en ik waren tot de voordeur gekomen, een hartelijke handdruk - en kort daarna was ik op reis naar huis. Ik had genoeg gezien en gehoord. Het laatste woord van mijn vriend heeft mij zeer getroffen, het blijft mij steeds bij: de stroom moet verlegd worden.

Elke gedachte heeft als gedachte recht van bestaan. Of ze waard is tot daad te worden, of ze opgroeien zal uit hare abstractie tot het concrete, ligt èn aan hare kiemkracht èn aan de plaats, waar ze geplant wordt. Nu zijn wij zulke ijverige wieders in ons eigen hofje, het wieden wordt bij ons zulk een sleurwerk, dat we zeer vaak, elk voor zich, voor onkruid gaan wieden 'tgeen vruchtdragende zou worden.

De wet schrijft herijk voor, en de maten, die niet deugen, worden weggeworpen, vernietigd. Nu heeft ieder mensch iets in zich van een ijker en is toch zeker met zooveel rechtsgevoel gewapend, of wilt u liever, voorzien, dat hij de maten, waarmee in het leven valsch gemeten wordt, wil verwisselen met andere van betere proportie.

Mag ik u eene maat overreiken, waaraan u den herijk bepaald zult weigeren: *Beroepsstudie is ieder mensch noodig*, *behalve den onderwijzer.*

Ga naar eene onzer academie-steden, bezoek een student op zijne kamer, en ge zult dadelijk kunnen zien, tot welke faculteit hij behoort. In vroolijken moed schrijft hij boven zijne werktafel: labor improbus. Kom nu eens bij een onderwijzer. Daar zit hij, de arme omnivoor! Labor improbus - dat zou hier onzin zijn. Een mensch is geboren, om te - sterven, zou hij er gelaten op doen volgen. Uit de geschiedenis kennen we Winkelried, hoe die eene rij pieken van den vijand samengreep en zoo den dood vond. In die geschiedenis is iets schoons, iets verhevens - en hoorde Winkelried niet den dank zijner vrienden, hij wist, dat die volgde. De onderwijzer staat met hem gelijk - hij ook ondergaat zulk een dood, maar sterft eenzaam en verlaten, onbetreurd. Gedood door handboeken en handboekjes. Gedood door 't dorste van al wat zich dor beroemt. Gedood door - van alles iets en samen niets. Maar indien ik u niet gezegd had, dat wij bij een onderwijzer op de kamer waren, u hadt het niet kunnen zien. De gewoonte maakt ons blind, en Baruch Spinoza is er niet meer voor het slijpen der brillen; maar tot die hoogte van onbevooroordeeld kennen en weten behoeven we ook niet op te klimmen, om dit eene dwaasheid te noemen. Er zijn middelen in de wereld voor alle kwalen, revalenta arabica is zulk gelukkig meel, maar dat we op deze studieboeken van den onderwijzer lezen, evenals op vele encyclopedieën: voor allen geschikt, dus ook voor den onderwijzer, is - (euphemistisch gesproken) bedroevend. Bij den onderwijzer moet steeds voorzitten, dat hij de wetenschap bestudeert

in verband tot de school. Zijne studieboeken moesten met het oog hierop geschreven zijn.

‘Maar, al zijn die leerboeken ook juist geene leerboeken voor den onderwijzer, hij zou ze toch als voor de school kunnen bestudeeren!’

Dat geef ik graag gewonnen, maar dan zou hij op het examen niet slagen. Hij zou dat niet kunnen, omdat het programmatisch onderwijzers-examen geheel andere eischen stelt. De schuld, dat het leerplan van den onderwijzer niet deugt, ligt dus aan het examen-programma. Hoe hierin verandering te brengen!

Wij kunnen onze schoolwet verdeelen in 'tgeen de uitwendige en de inwendige school betreft. De uitwendige school is goed geregeld - voor haar vinden we eene juist omschreven wet en een uitstekend schooltoezicht, dat de wet tot leven brengt. De inwendige school is slecht bij wet geregeld. In plaats dat bijv. het examen-programma zich richt naar den onderwijzer, moet de onderwijzer zich richten naar het examen-programma. Wat de uitwendige school betreft, is het uitstekend, dat de Hooge Regeering tot de school komt; voor de inwendige school niet. Die stroom dient verlegd - voor de inwendige school moet de school tot de Hooge Regeering komen, en voor dien tijd komt de school niet tot de hoogte, die ze kon bereiken.

Achtereenvolgens moet beantwoord worden:

I.	Wat is de eisch in: De school voor het leven.
II.	Wat moeten de mannen: Kennen en kunnen, om de leerlingen te brengen tot den eisch, in vraag één gesteld, of - wat moet het leerplan zijn van den onderwijzer.

Eerst dan, wanneer het leerplan van den onderwijzer breed omschreven is, kan men overgaan tot het beantwoorden van vraag:

III.	Het programma voor het onderwijzers-examen.

In ruggespraak met het verleden te schrijven, is de beste weg, om gehoord en verhoord te worden. Ik wil het ten opzichte der school echter wagen, zonder zoo'n compagnieschap te sluiten, iets in 't algemeen over - het leerplan van den onderwijzer ten beste te geven. Wanneer door enten en oculeeren in scheeve maatschappelijke toestanden geene verbeteringen meer zijn aan te brengen, dan moet men dien geliefkoosden weg toch verlaten, den akker opnieuw omspitten en bebouwen.

Strijden is leven, die waarheid is eeuwenoud. De strijd verplaatst zich slechts. Toen ons land nog bewoond werd door menschen en wolven te gelijk - moesten de wolven ten ondergaan; dat viel te voorzeggen. Daarmee was de strijd niet geëindigd, geen strijdlustiger wezen dan een mensch - die leeft. Onze voorouders zetten den strijd voort, totdat men ten langen leste zoover gestreden was, dat men alles aan zich had onderworpen, zelfs den grond, om vrucht te dragen. Nu eerst volgde de eigenlijke

strijd, de groote strijd van mensch op mensch. Het hoogste ideaal is een mensch, levende en gevormd naar onze eigen gedachten. Moorddadig in den zin van bloeddorstig is een mensch niet;

had men wolven tot menschelijke eigenschappen kunnen opvoeden, men had ze niet gedood. Moorddadig in den zin: den dood aan alles, wat ik niet voor het hoogste in aanleg en wezen beschouw, - ja! moorddadig in die beteekenis is de mensch. De strijd: - tot leven wekken, leven brengen - sluit deze strijd in, - en de uiting van dezen strijd noemen wij geestdrift. Dat is het, wat de onderwijzer behoeft; dat is het, wat hem geschonken moet worden door zijne studie: geestdrift voor de school. Eene hartstochtelijke vereering moet hem bezielen voor de groote mannen, die hun leven gewijd hebben aan de volksopvoeding in het algemeen, aan de school in het bijzonder. Hij moet die menschen in leer en leven voor zich zien. Wie erkent het niet, hoeveel verheffends een boek als *Help u zelven* van Samuel Smiles aan eene breede schare menschen geschonken heeft. Hoe sterk spreekt niet voor elk mensch: de kracht van het voorbeeld. Als hoofdstudie moet den onderwijzer voorgezet worden: het leven en streven der groote mannen voor de school. Niet eene doode uiteenzetting van hunne hoofddenkbeelden van het onderwijs, zoodat een Pestalozzi tot een geraamte wordt van: vorm, getal en spraak, - neen! maar die mannen moeten geheel naar hun leven en hunne leer geteekend zijn, zoo ik het noemen mag: novellistisch opgevoerd worden. Bijv. zooals Auerbach ons Spinoza gaf, niet zooals Prof. Van der Wijck dat deed. Prof. Van der Wijck zal zeer zeker den juisten vorm gekozen hebben voor zijn doel, maar voor het boven omschrevene zou het niet deugen - en Auerbach moest in het leven van Spinoza een weinig meer diens leer gegeven hebben. Het leven en de leer der groote mannen voor de school is aan elkander verwant, zooals dit bij alle waarlijk groote mannen is. Iemand, die werkelijk iets is, - denkt en spreekt subjectief en is vreemd aan den breeden stroom der objectiviteit. De objectieve gedachte is streng genomen zelfs geene gedachte, althans is nooit voortgekomen uit één hoofd, maar samengezet na onderlinge overeenkomst en gelukkig - door al dat geven en nemen - jammerlijk zwak. Alleen dan, wanneer zich naar een of ander groot man eene ‘school’ gevormd heeft, is het subjectieve objectief geworden en vertegenwoordigt eene macht. De subjectiviteit, het aansprekende, het indrukwekkende dier mannen moet uitkomen, het werkelijk karakteristieke. Aan zulke levensbeschrijvingen heeft de school behoefte.

De genetische anthropologie, die met het boven aangegevene de hoofdstudie van den onderwijzer moet vormen, geeft ons het bewijs. Waardoor komt het, dat de zoon van den zeeman schipper wil worden? Hij heeft lust tot den strijd, die dan van hem gevorderd wordt. Hebben we niet de uitdrukking: het is hem met de moedermelk ingezogen? Het wordt bedoeld in oneigenlijken zin - en daarom kunnen we, in verre de meeste gevallen, een ieder naar willekeur - de moedermelk - te drinken geven. Maar wie wordt gevoed, als hem elke dronk wordt onthouden? Kunnen niet sommige families geheele rijen van mannen

opnoemen, die geestelijken waren? Hebben we hier ook niet een voorbeeld van - voorliefde wekken? Een kind in de wieg heeft geene geestdrift. Geef het eene hoogst zorgvuldige opvoeding naar geest en lichaam beide. Dien hem alles toe, wat hij behoeft, naar juist afgemeten proportie, hoogst nauwgezet; vooronderstel - dat het mogelijk ware, hem wiskundig zuiver harmonisch naar lichaam en ziel op te voeden: wat zou dan de zoo hoog geloofde harmonische ontwikkeling ten gevolge hebben? Dat u in levende lijve een harmonisch middenevenredige zag ronddwalen, ze zijn er: - voor alles goed, tot niets geheel, - en tot *iets* geheel, daaraan heeft de maatschappij gebrek. Om een beeld te gebruiken. Vergelijk de menschenwereld rondom ons bij eene stoommachine. Hier is de stoom: iemand met geestdrift tot iets in bepaalden vorm; het raderwerk: de menschen, die hem begrijpen en volgen, die door en met hem werken. In dezen zin is er aan stoom gebrek - niet aan raderwerk,

'Maar geestdrift is - eene gave Gods!'

Dat geef ik dadelijk gewonnen; het water ook, en niemand, die niets dan koud water gezien heeft, zal zich kunnen voorstellen, welk eene kracht het herbergt, wanneer het door vuur wordt verwarmd. De kracht, die niet van - buiten - af gewekt wordt in den mensch, blijft slapen.

Ik was nog een kleine jongen, toen ik met mijn Vader eene groote stad bezocht. Eenige dagen had mijne phantasie mij voor 't oog getooverd 'tgeen ik zou zien. In de rechte stemming trad ik de stad door: allen en alles bewonderende. Eenige keeren kwamen we langs dezelfde gracht, en daar vond ik iets, dat mij zeer hinderde. Aan een boom hing eene geweldig groote zaag. Een man stond aan het eene eind en trok haar heen en weer, om een groot stuk hardsteen door te snijden. Als hij vijf, zes slagen gedaan had, wierp hij met een napje water in de gleuf. Ik vond dit een verschrikkelijk eentonig werk. Het behoorde ook geheel niet bij de voorstelling, die ik mij gevormd had van het - werken in de stad. Natuurlijk spaarde ik hierover mijne opmerking niet. Mijn Vader, die vóór alles beeldhouwer was, zei: 'Ja, mijn jongen, dat is verschrikkelijk werk en misschien had die man een Thorwaldsen kunnen worden.' Geen wonder, dat ik hem nog eens met belangstellend oog aanzag, maar hij kraste en zaagde door.

Meen nu niet, dat ik van elken steenzager een Thorwaldsen zou willen hebben; er moeten ook steenzagers blijven, maar - een onderwijzer moet toch onderwijzer worden. Hij mag geene vijf slagen doen en dan weer met een napje met water werpen - en zoo zich dood-maken en afbeulen, om de wetenschap in brokjes te zagen, en over en weer passen en meten, met pijnigende zorg, of hij nu met zijne hoofd- en bijvakken het puntental kan behalen, - - zonder dat hij iets als onderwijzer wint. Ja, de wet voedt van die blijvende, eeuwigdurende

zagers, - die dat werk wel niet liefhebben, maar het loont.... terwijl de school er schade door lijdt.

Niet uit elken steenzager een Thorwaldsen, maar in elken onderwijzer moet een onderwijzer geboren kunnen worden. Daarvoor dient de studie veranderd. Hij moet eene volledige kennis hebben van de geschiedenis der school en hare groote mannen en grondig bekend zijn met de anthropologie.

Dit alles moet zijne hoofdstudie zijn en bevat dus de stof voor de hoofdvakken van het examen.

En nu de andere vakken!

Mag ik hier eerst iets vooraf laten gaan? Dirk Volkertsz. Coornhert leefde mee in den strijd naar waarheid. De leer der predestinatie bleef hem een pijnigend vraagstuk. De kerkvader Augustinus had erover geschreven, bij hem zou hij misschien opheldering kunnen vinden, maar Augustinus was een gesloten boek voor Coornhert, hij kende geen Latijn. Coornhert was dertig jaar, en (ofschoon hij leefde in een tijd, dat de studie zeer vroeg afgesloten werd) - hij leerde Latijn.

Om dadelijk den glimlach van uwe lippen te nemen bij de analoge gedachte: dus, de onderwijzer behoeft niet geëxamineerd te worden in al de andere vakken; hij zal, door eigen drang gedreven, de wetenschap, die de school noodig heeft, instudeeren; - moet ik hierop laten volgen: ik wilde erop wijzen, met evenveel lust als Coornhert Latijn ging leeren, met evenveel lust zet de onderwijzer zich dan tot de studie. Al de vakken, die rechtstreeks of betrekkelijk tot de school behooren, staan op zijn leerplan: ook het spreken, ook het zingen - vakken, die ge nu mist, - maar alles bestudeert hij alleen in betrekking tot de school.

In elke school vindt men een uitgewerkt leerplan, goedgekeurd ook door den District-Schoolopziener. Het bewijs, dat dit leerplan goed is en juist omschreven, ligt - door zijne wordingsgeschiedenis - in hemzelven. Dat leerplan met den geheelen lesrooster, die hierop gebaseerd wordt, vindt u dan in de studeerkamer van den onderwijzer. Aan de hand van leerplan en lesrooster studeert hij. Zoo wordt zijne studie in waarheid, wat het moet zijn: eene schoolstudie.

'Zal dan het peil van algemeene ontwikkeling van den onderwijzer niet zeer dalen?'

Het antwoord is hierop: òf ja, òf neen!

Zoo ik het eerste moest antwoorden, toch zou ik uit volle overtuiging u trachten te overreden: Leg dit examen-programma voor den onderwijzer in zijn geheel ter zijde, en geef een ander programma, breed omschreven, maar juist geformuleerd, dat den onderwijzer bij zijne studie plaatst als in de school.

Maar gelukkig, dat ik hier *neen!* moet kiezen. Het peil van ontwikkeling zal bij den onderwijzer moeten rijzen. Niemand, die het beschreven blad aan zijn oog legt, kan het lezen. Het oog moet zich

op een bepaalden afstand van het blad bevinden. Zoo is het ook bij het geestelijk zien. Zal men iets goed mededeelen, dan moet men immers de stof meester zijn, dat is: veel hooger staan ten opzichte van het onderwerp dan de voorstelling, die men bij een ander wekt. Onmogelijk is het, de geheele voorstelling, die men van iets gevormd heeft, aan een ander te schenken. Ook het zieleleven heeft eene adhaesie, die dit belet. Maar ook al ware dit niet zoo: dan zou de keuze - van vorm der voordracht - er natuurlijk niet zijn, de eerste eisch voor elke les. De algemeene ontwikkeling van den onderwijzer zal rijzen door causaal verband.

Een onderwijzer, die zich nauwgezet gereedmaakt voor elken dag, dat hij onderwijs geeft, en zich ter verantwoording roept na elken schooldag, moet als vanzelf voor dit gedeelte gereed zijn voor het examen. Daardoor wint de school, daardoor kunnen alleen bekwame onderwijzers gevormd worden.

Helpen bij Gron.

JOH. BERGHUIS.

De Nederlandsche leeuw.

Onze wapenleeuw is een lid van de groote leeuwengroep aan de kusten der Noordzee en kan niet anders dan in verband met deze begrepen en beoordeeld worden(*). 't Is eene merkwaardige groep, eene heraldische provincie, van eene uitgebreidheid zooals geene andere. Van het Kanaal af, links en rechts, de geheele kust langs alles leeuwen, met uitsluiting van ieder ander wapenteeken. Dat kan geen toeval geweest zijn. Stamverwantschap was de oorzaak niet, evenzoo min was het gevolg van eenige gewichtige gebeurtenis, die ze alle getroffen heeft (de zee-rooftochten zeker niet!). 't Moet eene gedachte, een gebruik geweest zijn, dat hier heerschende was. Zij hadden overigens door hunne gemeenschappelijke ligging aan de niet zeer breede, dikwijls bevaren zee gelegenheid genoeg, om gedachten of gebruiken te wisselen.

(Sommige wapenkundigen hebben de leeuwen in het algemeen uit de kruistochten willen afleiden. Maar ze waren hier lang vóór den eersten kruistocht voorhanden. En aan den eersten is van uit de Noordzee, met uitzondering van Vlaanderen, weinig of geen deel genomen.)

In Noorwegen is de herinnering bewaard gebleven van den oorsprong dezes verschijnsels. 't Is hier wet of wettelijk gebruik geweest, dat alleen de koningen zich op schild en zegel van den leeuw bedienen mochten; allen anderen geslachten was het hier verboden. Hij was dus het teeken der koninklijke waardigheid; hier ‘de koning der dieren’ zooals ginds, reeds vroeger, de adelaar ‘de koning der lucht’. Hij kan zeer wel eene opzettelijke tegenstelling tegen dezen geweest zijn. Overigens een uitnemend sprekend en passend zinnebeeld; koning der dieren, niet alleen wegens zijne kracht, maar ook wegens de hem toegeschreven koninklijke eigenschappen: moed en grootmoedigheid.

Geslachtswapen was hij oorspronkelijk niet, maar hij werd het door de erfelijkheid der kronen, en deze zijne erfelijkheid heeft feitelijk bijgedragen tot het erfelijk worden der later ontstane persoonlijke en familiewapens.

Er is geene reden, om aan te nemen, dat de leeuwen der overige oeverstaten eene andere beteekenis zouden gehad hebben.

(*) Zie over dezelve mijn opstel: ‘Die Löwengruppe an der Nordsee,’ in dem *Deutschen Herold.* Berlin, 1885.

Dat zij verscheidene kleuren voor hunne leeuwen en schilden namen, bewijst ook, aan de eene zijde, dat de beteekenis niet lag in de kleuren, maar in het beeld zelf; ofschoon toch het goud voor edeler dan het zilver, en het rood voor de voornaamste der kleuren gehouden werd; aan de andere zijde, dat zij met elkanders kleuren bekend waren. Alzoo ook, dat de schilden ouder waren dan de zegels, op welke de kleuren niet zichtbaar waren. Waar de kleuren van beeld en veld beide gelijk waren, onderscheidden zij zich door veranderingen (breuken), die zij aan het beeld aanbrachten, of ook door het aantal der leeuwen.

Zoo is de oorsprong en de beteekenis onzer leeuwen zeer eenvoudig te verklaren; navolging heeft daarbij eene groote rol gespeeld, en vooral de zucht, om ook in het uiterlijk teeken iets groots te zijn; dezelfde zucht, die nog heden menigeen doet verlangen naar een paar bladeren meer in zijne wapenkroon.

Deze opvatting wordt bevestigd door de omstandigheid, dat de graven (oorspronkelijk woudgraven) van Vlaanderen, die eerst een min aanzienlijk, uit acht geeren bestaand (persoonlijk of ambtelijk?) wapen gevoerd hadden, nu ook, in plaats van hetzelve, den vorstelijken leeuw aannamen; die van Leuven, die eerst een balk hadden, deden evenzoo, als zij tot macht kwamen.

Men kan vragen: hoe hebben zij zich verstouten kunnen, om dit majesteitsteeken aan te nemen; zij waren toch slechts graven en leenmannen, de gindsche alle souvereine vorsten. Het antwoord geven de omstandigheden.

Vooreerst waren zij reeds toen, in de elfde eeuw, aanzienlijke en rijke vorsten, in deze streek naast de bisschoppen van Utrecht en Luik de aanzienlijkste, die het in uiterlijken staat tegen de gindsche vorsten wel konden uithouden en wier verzwagering door dezen niet te gering geacht werd.

Verder: zoo onze graven onder een van deze oeverkoningen gestaan hadden, zou het voeren van het majesteitswapen hun wellicht niet veroorloofd geworden zijn. Hier lag de zaak anders. In geheel Neder-Lotharingen was de staatkundige band veel losser dan elders. Reeds van den beginne af, na de deeling van het rijk van Karel den Groote, wisselde het meermalen van rijksonderhoorigheid, 'tgeen natuurlijk het gezag des souvereins verminderde, dat der groote en kleine landheeren vermeerderde. Later hadden de ‘hertogen van Neder-Lotharingen’, uit afwisselende stamhuizen, niet veel meer gezag, dan zij met de wapens konden handhaven. Vooral in Holland was het zeer gering. Het daalde meer en meer af tot een blooten titel voor de graven van Leuven - Brabant. Daardoor steeg natuurlijk het gezag van alle deze graven. Henegouwen beweerde zelfs een ‘zonneleen’ te zijn, dat onder geene leenshoogheid stond. Ook van Holland werd de leensverheffing somtijds nagelaten; het vererfde zich als allodiale bezitting.

Daardoor ontstond hier, in het reeds onder de Romeinen zoo vrij-

heidlievende België, die zonderlinge toestand van mangel aan centraal-verband, van halve onafhankelijkheid (die in Duitschland eerst veel later, onder het ‘tusschenrijk’, ontstond), die zich afspiegelde in het algemeen worden der wapenleeuwen. 't Waren er, na afrekening van de latere, Overijsel, Utrecht, Friesland, wel acht of negen; alle wilden het vorstelijk zegel voeren. De leeuw werd toen het teeken der grafelijke waardigheid, zooals hij ginds dat van het koningschap was. (Mechelen moest, als geen graafschap zijnde, zich met zijne palen blijven vergenoegen.)

Nauwkeurige tijdsbepaling is echter niet mogelijk. Voorhanden zijnde zegels bewijzen wel, dat zulk wapen, door zulken persoon, in zulken tijd gevoerd is, maar niet, dat het niet vroeger gebezigd is. Ook zijn de wapens op de schilden en vanen er zekerlijk eerder geweest dan hunne afbeeldingen op de zegels. Voor onze heraldische ‘provincie’ kan men aannemen, dat de leeuw hier het oudste en het aanzienlijkste wapenbeeld geweest is, 'twelk in Noorwegen in of zelfs vóór het begin der elfde eeuw door de koningen gebruikt is; in onze graafschappen een vijftigtal jaren later.

Hij is de tegenhanger tegen den iets ouderen keizerlijken adelaar in het Duitsche rijk, misschien wel hem opzettelijk tegenovergesteld. In 't gebruik zijn zij zeer verschillend. De adelaar werd gebezigd door keizerlijke ambtenaren, hooge en lagere, markgraven, paleisgraven, keizerlijke schouten en rechters, als ambtszegel, ook door vele vrije rijkssteden. Aan familiën werd hij, geheel of gehalveerd (zijdehelft of bovenhelft), als teeken van keizerlijke genade verleend. Onze Friesche familiën beweren recht te hebben op het voeren van den halven adelaar, wijl zij hare schildboortigheid van Karel den Groote afleiden.

De leeuw daarentegen was persoonlijk majesteitsteeken der koningen en graven, werd aan geene ambtenaren overgedragen. Slechts de onmiddellijk van hen afstammende familiën benevens de van deze afkomstige geslachten voerden hem. Zoo bij ons Brederode, Teylingen, Haemstede, enz. Later werd hij ook door andere geslachten aangenomen. Hij is dus, of werd althans bij ons, meer familiewapen, terwijl de adelaar keizerlijk rijksteeken bleef.

De leeuwen van onze Nederlandsche graafschappen zijn alle enkel, rechtop staande, (Zeeland, zinrijk ‘zwemmend’,) rechtuit ziend. - Wat de benaming van den stand aangaat, moeten wij met leedwezen bekennen, dat onze wapenkundigen, de oude zoowel als de moderne en officieele, den stand van het schoone wapendier oppervlakkig en min edel opgevat en in woord gebracht hebben: ‘klimmend’! De leeuw is geen klimmend dier, geen klouterend beest, gelijk de kleinere van deze familie. Springend ware nog draaglijk geweest, want de leeuw bespringt inderdaad zijne prooi en zijn vijand en wel met ontzaglijke sprongen. Grijpend, aangrijpend is het juiste woord in onze taal. 't Is te meer jammer, omdat juist de stand de graphische schoonheid van het beeld

uitmaakt. De misslag is des te zonderlinger, omdat de romaansche talen de zeer juiste uitdrukking *rampant* bezigen, dat in het oud-Fransch, naar hetwelk onze heraldische taal gevormd is, niet als in het nieuwere *kruipen*, maar aangrijpen, geweldig aangrijpen beduidt; eene beteekenis, die het woord in het Italiaansch, ook in het Engelsche *to ramp* behouden heeft.

Ik sprak zoo even van de schoonheid des wapenleeuws. 't Wordt zelden opgemerkt, ook door wapenkundigen, dat de leeuw alle andere wapenteekenen in dit opzicht zoozeer overtreft. De vorsten aan de Noordzee hadden recht, dat ze hem ten teeken van de koninklijke waardigheid namen. Bij geen ander teeken is de symbolische beduiding, zoo die er is, zoo klaar, zoo ongezocht, bij geen ander zoo edel, zinnebeeld van kracht niet alleen, maar ook van moed, ook, naar de overlevering, die toch niet geheel van grond ontbloot is, van grootmoedigheid. Hij overtreft daarin verre zijn mededinger, den keizerlijken arend. Mag die ook het herinneringsteeken zijn van de wederoprichting van het Romeinsche wereldrijk door den, van de Duitsche keizers beërfden, te Rome gekroonden grooten Frankenkoning, eene edele symboliek is nooit in hem gelegd. Maar ook in graphisch opzicht, wat de gestalte aangaat. Eene levendige, bewogen figuur, en toch eenvoudig, licht te teekenen, door de heraldische traditie weinig of niet misvormd. Integendeel door haar voorgesteld in de schoone houding, zooals hij, met inspanning van alle kracht, zich op zijn vijand stort. 't Zou onedelmoedig zijn, hem in dit opzicht te vergelijken met den adelaar, die der heraldische kunst zoo weinig dank schuldig is.

Een in zijne eenvoudigheid zoo schoon beeld verliest van zijne schoonheid, wanneer het door bijteekenen verrijkt wordt. De oude Fransche familiën toonden haar fijn gevoel voor heraldische schoonheid hierin, dat zij hare meestal zeer eenvoudige wapens met geene andere neventeekenen belastten dan met de voorbijgaande breuken voor jongere takken. Waar het noodig geacht werd, kwartileerden zij.

Anders is het met de leeuwen gegaan. Er is met weinige wapenteekenen zoo geknoeid als met hen. Onze oudste, onze *doyen* zelf, de Noorweger, heeft het zich moeten laten welgevallen, dat hem, in de dertiende eeuw, door de geestelijkheid een teeken opgedrongen werd, dat, hoe veelbeteekenend ook(*), toch de schoonheid van het wapen verdierf, de actie van den leeuw verlamde, door zijn zonderlingen vorm de opmerkzaamheid meer tot zich trok dan tot den leeuw zelf. - Ook in de kleuring; groen kan nog aangaan, maar bij bontgestreepte houdt de leeuwenschoonheid op. En er zijn zelfs rood en groen schuinsgestreepte!

Zoo erg is het bij ons niet geworden. De wapens onzer provinciën, oude en jongere (deze uit het begin der 16de eeuw), zoo ook die in de

(*) Zie hierover mijn opstel 'Der norwegische Löwe', in den *Deutschen Herold*, Berlin - Januari, 1888.

zuidelijke Nederlanden, waren graphisch zoowel als heraldisch onberispelijk. Dat is echter slechts ten deele waar van het wapen, dat onze algemeene staten in 1581 (of reeds in 1579?) voor onze jonge, door de afzwering van Filips geboren ‘republiek der Vereenigde Nederlanden’ aannamen. Dat men, in plaats van de 7 provinciale wapens in één veelveldig schild of op andere in de wapenkunde gebruikelijke wijs te vereenigen, liever één leeuw voor alle nam, was goed gezien. Zoo ook, dat men de edele, aloude kleuren, rood en goud, behield. Dat men het goud aan den leeuw gaf, het rood aan het veld overliet, was niet alleen eene veredeling, maar verhoedde ook jaloezie der andere provinciën tegen Holland.

Wat de bijteekens aangaat, welke men goedvond den leeuw te laten dragen, het wapen was, even zooals het Noorweegsche, zonder dezelve beter en schooner. Het is dan ook reeds van den beginne af van bevoegde zijde berispt geworden. Reeds dit is bedenkelijk, dat ze den leeuw zelven aangehecht werden, die daardoor zijne actie verloor. Maar ze waren ook overtollig; ons wapen was, door zijne kleuren, reeds genoegzaam gekenteekend. En de wapenkunde houdt niet van overtolligheden; ze is geen spreekgraag redenaar, maar een ernstig ridder, die niet meer zegt, dan hij moet. Hoe edel eenvoudig staat de leeuw van het jonge België naast den onzen! Men kan er den broederstaat om benijden! - Één bijteeken was reeds te veel; wij kregen er wel drie, pijlbundel, zwaard en hoed! De laatste, zinnebeeld der vrijheid, niet naar binnen republiek, (dan hadde men hem niet afgeschaft,) maar naar buiten, onafhankelijkheid van Spanje, was meer poëtisch dan heraldisch, stond ook den leeuw slecht. In 1648 schafte men hem af, wat men in 1609 reeds had moeten doen, en gaf den leeuw daarvoor de veel beter passende, in de wapenkunde veel gebruikelijker kroon.

Toen had men, wijl men toch aan het verbeteren was, ook het zwaard moeten wegstoppen, dat in nauwe vereeniging met den hoed stond. In 1581 drukte het uit, dat wij den wil en den moed hadden, om goed en bloed te zetten voor de vrijheid. Na 1648 was het toch wat al te wonderlijk, dat onze staat, een handelsvolk, dat meer dan andere behoefte had aan vrede, de eenige in Europa was, die dit teeken der oorlogszucht in zijn schild voerde. - De pijlbundel, wel afkomstig van de livrei der dienaars van den Graaf Van Egmont (anders plegen de livreien aan de wapens ontleend te worden, hier omgekeerd), was de graphische voorstelling van eene bekende poëtische fabel; 't was eene leiding van gedachten, die aan de heraldiek vreemd is; zij *is* niet zoo dichterlijk, zij houdt zich aan het werkelijk bestaande; hij komt dan ook, althans met die beteekenis, nergens anders voor.

Over het geheel is het meer zinnebeeld dan wapen. 't Zou goed gepast hebben als embleem op een van onze zoo menigvuldige gedenkpenningen of op eene of meer munten, met eene passende spreuk; zoo kregen onze guldens later het schoone, tot aan onzen tijd behouden:

hanc tuemur, hac nitimur. Maar niet op wapens of zegels. De maker heeft blijkbaar het onderscheid der karakters van emblematiek en heraldiek niet gekend, was geen doorkneed kenner van de laatste.

Ik beken, deze critiek is streng. Maar het geldt hier ook niet een van de bij ons zoo veelvuldige, zonder kennis van heraldiek eigengemaakte wapens van patricische of plebejische families; daar kan men het zoo nauw niet nemen, maar het schild van een staat, die met eere in de rij der Europeesche staten verschijnen moest en in welken alles, wat wetenschap heet, ook die der wapens, destijds hoog stond.

Een misslag van anderen aard werd er begaan bij de vaststelling van het wapen voor het nieuw opgerichte ‘Koninkrijk der Nederlanden’, 24 Augustus 1815. 't Is gebruik, dat de Regent van een staat zijn geslachtswapen vereenigt met het lands- of ambtswapen. Regel is daarbij, dat beide in hun geheel en onveranderd blijven. De meest gewone wijze der vereeniging is, dat het eerste, in kleiner vorm, op het andere gelegd wordt. Zoo in Engeland, Zweden, Pruisen, Oostenrijk, Griekenland; - zelden wordt de kwartileering hiertoe gebruikt. Koning Lodewijk Napoleon bezigde ze ter vereeniging van het landswapen met den Romeinschen arend, dien de Napoleoniden als familiewapen hadden aangenomen.

Bij ons werd in 1815 eene operatie verricht, die van de zijde der wetenschap, en zelfs niet enkel en alleen van deze zijde, meer dan bedenkelijk is; eene vermenging, eene verminking, met één woord, eene knoeierij. Het roode veld, dat bijna derdehalve eeuw tot ons wapen behoord had, werd ons ontnomen; het moest plaats maken voor het donkerblauwe, Nassausche, zelfs met de blokjes. Hier was 't nog gelukkig, dat de leeuw zwaard en pijlenbundel behield; anders ware het, daar ook Nassau den gouden leeuw heeft, Nassau zonder Nederland geweest.

En toch, hoe overmatig breed ook de plaats was, die men voor het dynastische deel in bezit nam, toch ontbrak er juist datgene aan, waaraan men, bij de heraldische representatie van het stamhuis, in de allereerste plaats had moeten denken, waaraan de natie dacht, als het zijn juist in dezen tijd opkomende ‘voor Vaderland en Vorst’ met geestdrift zong, dat haar het nieuwe wapen voor immer lief en dierbaar gemaakt zou hebben..... De vlaggen, die wij in November 1813 uitgestoken, de kokarden, die wij aan hoeden en petten gehecht hadden, de linten, die onze vrouwen hadden laten wapperen, ze waren niet blauw geweest, maar Oranje, Oranje, niets dan Oranje; onze volkskreet was, evenals vanouds, niet ‘blauw boven’, maar ‘Oranje boven’.

En toch, niets, wat aan Oranje herinnert, in het staatswapen.

't Was onrecht tegen de natie. Maar ook tegen de eer van den Koninklijken stam. Nassau was thans een ledige titel, even als Oranje het sinds lang geweest was. In zooverre stonden ze gelijk. Maar Nassau was, zoolang onze Prinsen er deel aan gehad hadden, slechts een graafschap geweest, Oranje een prinsdom, en wel souverein. Aan

Oranje, niet aan Nassau dankten zij den Prinselijken titel. En vooral, niet onder den naam van Nassau, maar onder dien van Oranje, waren de groote mannen van dit geslacht, vooral Koning Willem III, bekend geweest. 't Was een naam, die met groote letteren in de geschiedenis van Europa geschreven stond.

't Kan geen toeval geweest zijn. Is het de eigen keus van den Koning geweest? 't Zal hem dan toch wel van deskundigen afgeraden zijn. 't Is een raadsel, welks oplossing, ook voor de kennis van het karakter des Vorsten, niet onbelangrijk is, maar thans, na 73 jaren, bezwaarlijk te vinden. Misschien ligt ze nog in ongedrukte memoriën of correspondentiën. Voor mondelinge overlevering is het reeds te lang geleden.

't Is nu eenmaal zoo. Door 73jarig gebruik bezegeld. Evenwel, wij scheiden nog niet. Binnen afzienbaren tijd zal er met ons staatswapen eene groote verandering moeten plaats hebben. Wanneer eenmaal een kleinzoon van Koning Willem III onzen troon zal bestijgen. Mogelijk reeds vroeger. B. v. wanneer zijne moeder het voorbeeld gevolgd had, niet van Victoria, die niet hooger dan een ‘Prince Consort’, altijd een eersten onderdaan, naast zich hebben wilde, maar van de voortreffelijke Maria, de liefelijkste vrouwengestalte op den geheelen stamboom, die ‘niets anders wenschte te zijn, dan de vrouw van den Prins, gelijk zij was, of 't geen zij meerder worden mogt, begeerde zij te zijn met en onder den Prins’.

Twee regenten-stamteekens op één staatswapen gaat niet aan. Natuurlijk heeft de actueele den voorrang, de andere houdt vanzelf op berechtigd te zijn. De rechte, door de wetenschap aangewezen weg zal zijn, dat de leeuw hersteld worde in zijn oud en onverjaarbaar recht op het veld, waarin hij twee eeuwen met eere en roem gestaan heeft. Eerst dan zal hij weder volkomen ‘de Nederlandsche leeuw’ zijn, al ware 't ook zonder zwaard en pijlbundel, die tegenwoordig vrij overtollig, althans zonder beteekenis zijn. En, als er zoo groote verandering plaats grijpt, dan is er ook plaats, om goed te maken, wat in 1815 ten onrechte nagelaten is: om het Oranje in ons wapen te brengen. Niet als vorstelijk stamteeken, derhalve niet op eene der daartoe gebruikelijke wijzen, ook niet het wapen van het prinsdom Oranje, ‘de jachthoorn’, maar als herinnering uit onze geschiedenis, als symbool van onzen ‘gouden Eeuw’, als dankbaar aandenken aan de groote en edele mannen, die onzen staat hebben helpen stichten, door wie hij, in de eerste tachtig jaren, tot hoogen trap van macht en eer gestegen is, eene herinnering, waarop wij heden nog teren.

Zinvol en sprekend zou zijn een schildhoofd van Oranje; anders een band van die kleur, om het schild gelegd. Beide zijne orrect heraldisch. Wel is het Oranje geene in de heraldiek gebruikelijke kleur(*), maar

(*) Zie daarover mijn stuk: ‘Ueber Farbe, Name, Titel und Wappen von Orange’, in den *Deutschen Herold* August. 1884.

ze wordt toch, officieel, gebezigd in voorwerpen, die met de wapenkunde in onmiddellijke aanraking zijn. Ze was tot in 1652 de kleur van den bovensten balk in onze nationale vlag; in 1815 ordebandskleur onzer beide ridderorden en buitenslands bandkleur (éénige, zonder strepen) der in 1701 gestichte, thans tot de hoogste orden behoorende van den Zwarten Adelaar (zoo ook de strepen in den band van den rooden). Ze heeft dus, feitelijk, heraldisch burgerrecht. De kunstmatige voorstelling, zoo die vereischt werd, zou niet moeilijk zijn: eenvoudig een gestippelde grond onder de vertikale schraffeering.

Aanteekening op bladz. 405.

Denemarken heeft zoogenaamde luipaarden, evenzoo ook Engeland, ofschoon sommige Engelsche wapenkundigen beweren, dat ze leeuwen zijn, of behooren te zijn. Ook Normandië. De heraldische zoogenaamde luipaarden hebben echter niets gemeen met het dier van dien naam; ze zijn wezenlijk leeuwen; ze hebben den karakteristieken, grooten, vierkanten kop met de manen. Het onderscheid is alleen dit, dat ze omzien. De gaande, horizontale stelling doet er niets toe; die hebben beide, zoodra er meer dan één is. De Engelschen, althans de hedendaagsche, blazoeneeren ze niet: ‘lepperd’, maar ‘lion guardant’. Waar ze luipaarden, ‘lepperds’, bedoelen, wat bij de schildhouders somtijds voorkomt, geven ze hun het slankere lijf, den maanloozen hals, den kleinen, ronden, katachtigen kop van het dier. Onze dichters hebben somwijlen zoete spelingen gemaakt op den Engelschen luipaard. 't Zij hun gegund; men kan niet van iedereen verlangen, dat hij bedreven zij in de zoo weinig bekende wapenkunde.

Waarschijnlijk zijn ze oorspronkelijk kleine veranderingen (*brisures*) geweest, door jongere zonen of takken ter onderscheiding van den hoofdtak aangenomen. Van de Hertogen van Normandië is dat wel zeker. Hunne luipaarden beteekenden hunne afstamming uit koninklijk Noorweegsch bloed.

Zonderling is het, dat onze oudste schrijvers onzen leeuw somtijds ‘liebaart’ noemen, ofschoon hij toch nooit anders dan leeuw geweest is. Heeft het woord liebaard oudtijds, hier of in Vlaanderen, ook eene andere beteekenis gehad? Kiliaan geeft geene andere dan ‘luipaard’.

Flensburg.

DS. J.A.M. MENSINGA.

Een tweegevecht!

We volgen hier op ons goede Heeloort de beschaving, die langzamerhand alle hoekjes van Nederland bereikt, maar we volgen op een afstand; hooge hoeden, hooge hakjes, glacé-handschoenen, poefs enz., mismaken en bedekken ook hier fatsoenlijke lichaamsdeelen, dat is: bepaalde lichaamsdeelen van fatsoenlijke lui. Er zijn hier rijtuigen te huur en straatlantaarns worden aangestoken op avonden, dat zulks aan gewone menschen overbodig schijnt. Ja, zelfs is er één livereiknecht, en één arbeider, die bij groote gelegenheden eene pet met gouden band opzet.

Toch zijn er gelukkig nog sporen van hetgeen men vroegeren eenvoud geliefde te noemen, sporen van het verleden. Aanzie ‘het kasteel’. Een gebouw uit de 16de eeuw, oorspronkelijk een jachthuis, maar toch omgeven van en afgesloten door eene gracht, maar weder met de wereld verbonden door eene ophaalbrug, die evenwel nooit wordt opgehaald.

De eene helft van het gebouw eene ruïne, de andere helft eenigszins bewoonbaar onderhouden door den eigenaar, die te 's-Hage zooveel mogelijk zijn eigendom te Heeloort negeert, tenzij het hem passend toeschijnt, om van ‘mijn kasteel’ te spreken.

In dat bewoonbare gedeelte huist met vrouw en o! zooveel kinderen onze verdienstelijke medicus, de platlandicus, zooals hij zich betitelt, Verstraaten, door de gemeentenaren Straatmanneke genaamd, door de boeren ‘de meester’. De eerste bijnaam verraadt, dat de man niet groot is, hetgeen hij meent te moeten vergoeden door geweldige bedrijvigheid en drift. Hij is het koppelteeken tusschen het verleden en het heden, daar hij van alles, en goed, leest. Men ziet hem dan ook in zijn hotskarretje op alle wegen naar zijne patiënten rijden, aan het paard overlatende den bekenden weg te volgen, terwijl hijzelf zit te lezen, in de *Revue des deux Mondes*, in *La science pour tous*, in een medisch blad, in een of andere horreur van Zola, in werken, die men met verbazing in de handen van dezen burgerman ziet. Hij gaat steeds met alles mee, zich niet bewust, dat hij toch in het oude als vastgeworteld blijft. Het oprichten van eene sociëteit gaf hem stuipen van zenuwachtige verbazing, gekruid door zeer gekruide betoogen aan huisgenooten en patiënten, dat de menschen wel gek schenen, om eene

sociëteit op te richten; dat ging immers toch niet, men zou toch altijd na veel gespartel terug moeten komen tot het oude stelsel van ‘kompenie’, dat is: het samenkomen op Woensdag- en Zaterdagavond in een lokaal der herberg van de ‘Mottige Drieka’, hetwelk de waardige vrouw dan voor de heeren reserveerde. Wat maakte het uit, dat er al meer en meer gepensionneerde hoofd- en andere officieren in Heeloort kwamen wonen? Ze kwamen hier toch niet bepaald uit weelde, dat kon hij aan zijne rekeningen nagaan, en dus zouden ze verkeerd doen, door met 10 à 15 leden een lokaal voor zich alleen te nemen, daar een zetbaas in te plaatsen en het te meubileeren.

De man bleek gelijk te hebben; wel heette het lokaal ‘sociëteit’, maar bleef ‘kompenie’ op alle dagen en uren, behalve op die twee avonden.

Straatmanneke kon best met iedereen overweg, maar men moest hem met geene voornaamheid of quasi steedsche manieren aankomen; men moest dorpeling worden en hem een beetje ontzien; wel begreep hij den afstand tusschen hem, een burgerman, en een steedsch heer, maar dat kwam in eene stad te pas, niet op een dorp.

Vooral des Zondags te één à twee uur 's namiddags was hij bij de andere heeren te vinden in het lokaal van ‘Mottige Drieka’, door de leden der sociëteit Juffrouw Maarsen genaamd, en dan had hij nog wel eens de aardigheid, goed uit te doen komen, dat het lokaal op die uren voor iedereen openstond, maar dit stootte niemand, men kende hem.

Eens had er evenwel eene botsing plaats.

Er was een Overste der infanterie te Heeloort komen wonen, de heer Buster, eene magere, lange figuur, met spierwit haar en pikzwarten knevel, eene bril op den punt der neus, waardoor hij kon lezen en die hem niet hinderde daaroverheen de wereld in te zien. Een lastig potentaat, gewoon in Indië te commandeeren, zich moeilijk op gelijken voet plaatsende met gewone burgers.

Sociëteit of niet, hij begreep, dat het lokaal steeds voor de heeren bestemd was en dat het hem paste daar het hoogste woord te voeren, en dat hinderde nu juist ons Straatmanneke geweldig, telkens wanneer ze samen in het lokaal waren, hetgeen gelukkig niet zoo dikwerf plaats had.

Wanneer Menheer Buster commandeerde: ‘Driek, één lamp uit’, ‘tochtscherm weg’, ‘kachel opstoken’, of zoo iets, dan kon men de hooge stem van den Dokter juist het omgekeerde hooren bevelen, zoodat de bedienende Hendrikus Maarsen niet wist wat te doen en zich wijselijk onthield. Maar eens, zooals gezegd is, kwam het tot eene uitbarsting.

Geregeld te 3 of 4 uur kwamen daar bijéén de voornoemde heer Buster, de ontvanger der belasting Van Sloten, een paar gepensionneerde majoors, de een van het Indische leger, de ander van dat in Nederland; eerstgenoemde, Riedema, met een stijfbeen ten gevolge van

een schampschot te Atjeh opgedaan; de oude deftige dorpsschoolmeester Van Zoest, een paar handelaars, die zich uit hunne zaken terug hadden getrokken en de candidaat-notaris Fischer.

Men dronk bitter, behandelde de hoogere politiek, tot men ten slotte herhaaldelijk op het Atjeh-schandaal terugkwam, zooals de Overste het noemde, en dan sprak iedereen te gelijk, zelfs de schoolmeester had eene opinie, geput uit artikels van *De Gids*, jaargangen 1870 tot 1875, toevallig in zijn bezit.

Op den merkwaardigen dag, die tot zooveel moeilijkheden en bemoeiingen zou leiden, zaten de Majoor Parels en onze ontvanger in een hoekje dominee te spelen. Eerstgenoemde vond in dat spel een genot, overeenkomende met zijne kalme, om niet te zeggen leuke inborst, waardoor hij zich dan ook kon onttrekken aan de heftige en vooral rumoerige politieke steekspelen. Van Sloten was den vorigen dag erg door den Overste in het midden genomen en zoowat op eene fatsoenlijke wijze uitgescholden, toen die vredelievende ambtenaar de politiek van Generaal Van Swieten zeide voor te staan.

De overige heeren zaten om de kachel, niet zoozeer te praten dan wel te rooken en te zwijgen, nademaal de vreeselijke ontmoeting van den vorigen dag den strijdlust wat had uitgedoofd, zonder dat een der partijen natuurlijk in het minste tot andere gevoelens was gebracht: dat was dan ook minder noodig, want 't was voornamelijk te doen geweest, om eigen kennis te luchten of voor te wenden.

De heeren Buster en Riedema hadden het veld behouden, dat is: ze waren het luidst en het laatst aan het woord geweest.

In dit van afgematheid getuigend oogenblik gaat de deur open, waaraan nog altijd het waarschuwend belletje is bevestigd, noodig, om de kasteleinesse of een harer onderhoorigen te doen weten, dat er klanten zijn, en allen zien op verlangend naar eenige afleiding. De twee dominospelers blijven verdiept in hun spel.

De Dokter komt binnen, gevolgd door een boerenman, een heerenboer; althans iemand, wiens gansche uiterlijk aan landbouw en veeteelt herinnert. Hij is zwaar en breed, zijn gelaat is verweerd en rood, de handen zijn blijkbaar nooit door handschoenen gedekt. Hij volgt zijn leidsman eenigszins schichtig, bij het zien van zulk schitterend gezelschap. Straatmanneke schiet met zijne gewone bedrijvigheid op de kachel toe, warmt de handen, knikt in het ronde en zegt: ‘Jelie verwachtten me vandaag niet, hè? Neen, ik kom anders slechts Zondags, maar nu onze Gerrit overkwam, moest ik hem toch hier brengen. Heeren! Gerrit Verdussen!’

De heeren bogen, Gerrit Verdussen verschoof zijne bonte pet, haalde een neuswarmertje uit den vestzak, waaruit ook een lucifer kwam, die op 's mans broek werd afgestreken en hij zette zich tot rooken.

Dit was blijkbaar geene afleiding en de Overste was teleurgesteld, vooral dewijl hij, die anders niet schroomde met te veel zelfgenoeg-

zaamheid zich en zijne opvatting voorop te stellen, zich tegenover den Dokter altijd wat inhield, want ronduit gezegd, hij was een beetje bang voor het vreeselijk driftige, openhartige kereltje, en juist het bewustzijn van dit ontzag hinderde hem.

Men bleef zwijgen; dat vond de Overste nu toch te gek, zoodat hij een gesprek met Fischer begon, den candidaat-notaris, dien hij anders ver beneden zich achtte. Het gesprek of liever de alleenspraak begon over manieren, over opvoeding, met een paar kleine herinneringen aan ontmoetingen met Zijne Majesteit, tot de keerzijde der medaille werd beschouwd, en eene schets gegeven van ongemanierdheid en lompheid, welke ondeugden werden aangeduid door alle eigenschappen en gedragingen, welke den Overste in ‘onzen Gerrit’ schenen te hinderen: het zitten rooken uit een ‘brule gueule’, het ophouden van eene bonte pet, het verbergen der handen in de zakken, enz. enz.

Straatmannetje was voor des Oversten oog door de kachel verborgen en dat was jammer, want had laatstgenoemde den Dokter kunnen zien, dan had hij opgemerkt, dat de man als op spelden zat, en dat het beter was met de alleenspraak niet voort te gaan; 't was jammer, maar hij ging voort.

Op eens springt de platlandicus op en zijn stokje voor Buster's oogen zwaaiende, schreeuwt hij uit: ‘Weet je, wat lomp is? Als een lid van julie gezelschap zen zwager meebrengt, dat die dan allerlei bedekte onaangenaamheden moet hooren. Als je een kerel was met een cent fut in je lijf, Overste, dan hadt je hardop en rechtstreeks gezegd wat je nu slechts achterbaks durft te doen. Je bent een vuist in 't zakjezetter! En daarmee groet ik julie. Kom Gerrit.’

Weg was Straatmannetje met zijn zwager.

‘Had ik maar geweten, dat het zijn zwager was, en overigens wie zegt, dat ik dezen bedoelde?’ zoo vraagt de hoogst verblufte Buster, die het toppunt van verbazing bereikt, nu de jonge Fischer hem op gemoedelijken toon opmerkt: ‘Wat doet het er nu toe, of het zijn zwager of een ander is, en we moeten mekaar nu geene knollen voor citroenen verkoopen, Overste, u hebt niemand anders dan dien boer op het oog gehad.’

De Overste liet, wat nooit gebeurd was, zijn bittertje staan, en ging heen.

Niemand kon zich een juist denkbeeld maken van hetgeen er eigenlijk gebeurd was, zoodat de twee dominospelers er maar *niet* achter konden komen.

Van Sloten zat bij zijne vrouw rustig thee te drinken, toen hem werd gemeld, dat de Overste vroeg, om hem te spreken. ‘Wel, laat Meneer binnenkomen’, roept de goede ontvanger, zijn vest toeknoopende, dat hij, om gemakkelijk te zitten, geheel los had hangen. Wat behoeft men zich ook voor zijne vrouw te geneeren?

De zware stem van den heer Buster antwoordde hem terstond: ‘Neen, Van Sloten, kom liever even hier, twee woorden maar.’

‘Pieter, wees toch voorzichtig, ik wilde liever niet, dat je met dien man aanlegde’, fluistert de voorzichtige vrouw hem toe, hetgeen hij beantwoordt met een diep medelijdend: ‘Och kindje, wees maar niet bang. Ze leggen Van Sloten zoo gauw niet in de luren.’

Na een gefluister van tien minuten in de gang worden de stemmen weer verstaanbaar en de Overste vertrekt met een: ‘Nu, ik reken op je; excuses of eronder uit. Ik ga naar Riedema.’

De ontvanger komt met aansprekersgelaat binnen en deelt zijne vrouw ‘geheel onder ons, hoor!’ mede, dat hem de moeilijke, maar aangename taak is opgelegd, om den vrede te herstellen tusschen Straatmanneke en den Overste. Eerstgenoemde heeft volkomen ongelijk, hij heeft den Overste zonder eenige aanleiding leelijk uitgescholden. ‘Ik was erbij.’ ‘Zoo? wat zei hij dan?’ ‘Ja, dat weet ik zoo juist niet meer, want ik zat met Majoor Parels te domineeren, en... maar het moet erg geweest zijn, zooals Buster zegt.’ ‘Maar Piet, zou je dan niet eerst onderzoeken, wat er gebeurd was? Ik wenschte voor een lief ding, dat je er niet in gemoeid waart.’

Dat wenschte Van Sloten trouwens ook, maar dit zei hij niet. Zijn kinderlijk hart had er hem weer in doen loopen. Het was dan ook met een bezwaard gemoed, dat hij den volgenden dag zich met Majoor Riedema op weg naar ‘het kasteel’ begaf, welk gewicht niet verminderde, nu hij merkte, dat de met zijn houten beenvoortstrompelende Majoor geen ander einde aan de zaak mogelijk achtte dan een duel. Men ging de uitdaging overbrengen en vernemen, wie de secondanten der tegenpartij waren, ziedaar de opdracht, en juist dit lag volkomen buiten des ontvangers bedoeling. Maar... Straatmanneke was een eerlijk ventje, hij had ongelijk en zou dat erkennen; uit was de zaak.

De ontvanger vergiste zich leelijk. De Dokter was bezig het tuig van het oude paard na te zien, dewijl dat tuig nog veel ouder was en op den dagelijkschen tocht van gister hier en daar bewijzen van ontbinding had gegeven. De ijverige man bevond zich in een blauw gestreept linnen jasje, dat hem erg comiek stond, op de zeer groote binnenplaats, en noodigde de heeren binnen te komen in zijne huiskamer, waar zijne vrouw met het ontbijt bezig was en een paar kinders liet begaan, die de kat plaagden. Dokter Verstraaten begrijpt maar niet, waarom men hem alleen wil spreken, en brengt den stijven Riedema tot kookhitte, door hem te vragen, of hij soms eene geheime ziekte heeft.

Het drietal gaat weer naar de binnenplaats en Van Sloten, vreezende, dat zijn makker alles zal bederven, verzoekt de onderhandelingen te mogen aanvangen, hetgeen hij doet door als onomstootbaar waar vast te stellen, dat de Dokter volkomen in zijn ongelijk is, en eindigt met;

‘Zie je Verstraaten, voor zoo'n eerlijke, kranige kerel als jij bent, is het niets waard, om naar Buster te gaan, hem de hand toestekende te erkennen, dat je wat driftig bent geweest.’

Straatmanneke staat één minuut roerloos als een zoutpilaar en ziet de beide heeren beurtelings aan, daarop springt hij als door eene veer bewogen op en vraagt onder hevige gebaren: ‘Ben julie nou allebei heelemaal gek? Dat soort ziekte behandel ik niet, dan moet je naar Meerenberg.’

‘Onze taak is te ernstig,’ zegt de houten Majoor, - zooals 't volk Riedema doopte - dan dat wij op scherts, zelfs de meest ongepaste, zouden mogen letten, althans voor het oogenblik, want ik behoud vrijheid van handelen tot later voor. Wie zijn uwe secondanten, opdat we de zaak met dezen regelen.’

‘Secondanten? Denk je, dat je hier in eene kostschool bent? Meerenberg! Er zit niets anders op.’

‘Meneer bedoelt voor een duel’ heldert Van Sloten ernstig op, in de meening, dat de Dokter nu wel wat water in zijn wijn zal doen.

Straatmanneke begint te schateren van lachen en wordt een oogenblik daarna woedend; in zijne zenuwachtige overspanning trekt hij het blauwe jasje uit, smijt het op een mesthoop bij den stal, schreeuwt zoo hard hij kan: ‘Kees!! Hoovers! kom is hier. Willemien, kom is kijken! Allo vrouw, gauw! breng Kaat mee, die is nog al pootig!!’ meteen grijpt hij een stalbezem en voortgaande met schreeuwen, roept hij: ‘Eruit! Morju! Eruit!! Denk je, dat ik hier zulke kunsten op men erf wil dulden? Ik zal julie secondanten! Allo jongens, allo Kaat! help een handje!’

Hoewel dit gansche tooneel in zijne ontknooping al het bekoorlijke der nieuwheid voor den houten Majoor heeft, begrijpt hij de strekking zoo goed, dat hij met gezwinden pas de nooit opgehaalde brug overgaat en met Van Sloten achter zich in een ommezien op weg naar het dorp is. ‘Wat nu?’ vraagt de ontvanger. Ja, wat nu? de Majoor weet het niet en durft ook eigenlijk niet naar den Overste. Ze gaan voorloopig naar de sociëteit, hoe vroeg het ook zij.

Maar Straatmanneke blijft niet in die woedende bui; de reactie doet hem naar Willemien luisteren, als deze hem aanraadt een paar vrienden over het geval te gaan spreken. Zij vindt zulke ruzietjes zoo onaangenaam, zoo echt dorpsch. Zonderling. Voor dorpschheid zijn dorpsbewoners het bangst, en doen daardoor alleen meermalen erg dorpsch.

‘Ga eens naar meester Van Zoest, die is er toch ook bij geweest,’ raadt de voorzichtige vrouw, en hoewel de Dokter dit idee ver weg wierp, loopt hij toch even bij den deftigen schoolmonarch aan, die erg met het geval verlegen is, maar toch de gelegenheid niet wil laten ontsnappen, om een der handelende personen in zulk een ingrijpend dorpsdrama te zijn, want ook dit is in die miniatuur-maatschappijen eene eigenaardigheid, dat iedereen zich verbeeldt iets meer dan iedereen te zijn, althans

uit te munten door eene of andere hoedanigheid, die, ware hij in ruimer arbeidsveld geplaatst, aller oog op hem zou doen vestigen.

Hij trekt rechts aan zijn Pennewips-pruikje, en links, maar er komt geene gangbare gedachte onder uit. Hij moet toch iets zeggen of doen, want Straatmanneke wordt ongeduldig en zal zoo aanstonds wegloopen. ‘Mij dunkt, we moesten Majoor Parels in den arm nemen,’ zegt hij eindelijk, ‘dat is een krijgsman en die zal den weg wijzen in zaken van eer als deze.’ - ‘Wat zaken van eer? - Oneer! dat is het’ antwoordt de Dokter, maar keurt deze oplossing toch goed, zoodat het tweetal zich op weg begeeft, hetgeen wat opzien baart, want nooit te voren zag men op dit morgenuur die twee samen wandelen, terwijl de algemeene bekendheid van het duel aller aandacht spande. Er was reeds veel over de zaak omgegaan; alle dames waren in het bezit van een gedeelte der waarheid en borduurden het overige erbij. Doktertje had den ontvanger en den houten Majoor in zijne gracht geworpen, waar zich gelukkig zoo goed als geen water in bevond; de Overste was besloten den Dokter midden op het marktveld een pak slaag te geven, zijne vrouw had diep in het geheim aan de vrouw van den houten Majoor haar voornemen medegedeeld, om er de politie in te mengen, want wat moest zij, arme vrouw, beginnen, als de Overste eens kwam te vallen. Men verwachtte groote dingen, zoodat het geen wonder was, dat elk raam, waar de twee voorbijgingen, terstond een nieuwsgierig oog vertoonde, en dat, toen men hen bij Majoor Parels in zag gaan, er dien morgen zeer weinig huiselijke arbeid meer verricht werd, want er hing kruit, eene ontploffing in de lucht.

De ‘Leuke’, want ook Majoor Parels was de manie van dorpelingen niet ontgaan, om bijnamen te geven, de Leuke ontving hen, alsof hunne komst niets buitengewoons aankondigde. Hij hoorde kalm het opgewonden verhaal van den Dokter aan, bekeek zijne duimen en vroeg den heer Van Zoest hem zijne lezing van het voorgevallene mee te deelen en toen dit verslag ten einde was, hetwelk het geduld van Straatmanneke allergeweldigst op de proef had gesteld, zat hij een oogenblik te peinzen, waarna hij aan den Dokter verlof vroeg, om nog van andere zijde eens te hooren, wat er geschied was, hetgeen hem onbekend was, dewijl hij met den heer Van Sloten had zitten domineeren. Hij bracht den innig verontwaardigden Dokter tot bedaren door de opmerking, dat hij volstrekt niet de waarheid betwijfelde van hetgeen hij nu gehoord had, doch voor zichzelven verplicht was van weerskanten de opvatting te beoordeelen; dan eerst was er eene voor allen eervolle schikking mogelijk.

‘Overheerlijk. Meesterlijk!’ riep de schoolmeester uit, verrukt door het woord schikking.

‘Welk een gedoe; 't is, of we een oorlog met China ophanden hebben,’ bromt de Dokter, maar geeft toch aan vriend Parels twaalf uren bedenktijd, na diens stellige verklaring er zich op geene andere voorwaarde mee te willen bemoeien.

De heeren verlaten den Majoor en vinden op straat een klein oploopje: de dienstmeiden van al de sociëteitsleden, al de kinderen van den ontvanger Van Sloten, die van den houten Majoor en andere kleinen, die door den schoolband zijn gesprongen. Straatmanneke staat een oogenblik verbluft over zulk eene groote belangstelling zijner medeburgers bij iets, dat niets is, zooals hij zich uitdrukt, maar nu een paar bengels onder aanvoering van des ontvangers Dirk hoera gaan roepen, stormt Dokter er met den stok op in, hetgeen het klein goedje naar alle zijden verspreidt, maar de dienstmeiden tot zeer weinig vleiende opmerking aanleiding geeft.

Er hebben samenkomsten plaats tusschen den Overste, den houten Majoor en den ontvanger, waarbij het weinig scheelt, of de twee laatsten worden volslagen vijanden, terwijl de Majoor alleen van schieten, houwen en steken wil weten, en de ontvanger slechts van verzoening droomt, zonder dat zij een van beiden eenig middel weten, om tot hun doel te geraken bij de gebleken voorliefde van den Dokter voor zijn stalbezem. Overste Buster vindt het geval verd... vervelend en wil er een eind aan hebben hoe dan ook, ten eerste dewijl hij te fatsoenlijk man is, om zichzelf niet te bekennen, dat hij erg lomp handelde, en te veel van de speciaal militaire opvatting der uitdrukking ‘eer’ vervuld was, om eenige schikking aan te nemen, zoolang er nog sprake kan zijn van een duel.

De dames hebben de huisjapon, peignoir, sarong-kabaai, of welke andere vleiende benaming zij ook geven aan dikwerf zeer verwaarloosde huiselijke kleedij, voor uitgaan-kostuum verwisseld en loopen over en weer visites te maken, òf bij den Overste, zoodat diens huiskamer gevuld is, òf op ‘het kasteel’, waar moeder de vrouw in stilte al ‘die kerels’ naar St.-Felten wenscht, daarmede niet de bezoeksters bedoelende, maar, zeer oneerbiedig, hetzij erkend, de leden der sociëteit.

Mevrouw Buster is zeer gevleid door die onderscheiding. Nooit maakte zij zich schuldig aan bedeesdheid of kalme, onpartijdige beoordeeling, zoodat niemand verbaasd is hare zeer schelle stem en haar vreeswekkenden woordenstroom boven alles uit te hooren. Men moet hier in zoo'n boeren- zoo'n pummeldorp niet denken, dat officieren, hoofdofficieren, één duizendste van eene streep zullen wijken; die kinkels zullen eens een gevoelig lesje krijgen, zoo ratelt Mevrouw door, terwijl elk haar eigen verhaal heeft van schitterende zaken door echtgenoot, broeder of zoon bedreven, welke zich kruisende verhalen op eens als rook voor eene windvlaag verstuiven, nu Mieke Hoovers, de dienstmeid, op 'r Zondags uitgedost, dat is met een helder wit boezelaar over haar vuil werkpak, binnenkomt. De meid begrijpt, dat bij zulk eene buitengewone omstandigheid ook eene niet alledaagsche uitmonstering hoort.

Het was, of de dames een zesde zintuig hadden, dat haar zoo in eens deed begrijpen, dat de meid iets bijzonders had mee te deelen. ‘Mevrouw

daar benne meester Van Zoest en Majoor... “de Leuke” za'k maar zeggen, en die willen Meneer spreken.’

Mevrouw wil ‘die lompe’ Mietje terecht zetten, maar zij deelt zoozeer in de algemeene spanning, dat de meid thans vrijloopt met het bevel: ‘Wel, ga dat dan aan Meneer zeggen, jou uil! En Mietje, breng nog wat theewater.’

Alle gesprek is voor het oogenblik onmogelijk en de meeste dames nemen het aan de gastvrouw bepaald kwalijk, dat zij de heeren niet binnen liet komen; zeggen doet men evenwel niets, dewijl men de schelle stem, de scherpe tong van Mevrouw Buster vreest.

De twee heeren worden op het oorlogsconclave toegelaten; men groet formeel, de Overste biedt slechts voor den vorm wijn aan, doch sigaren worden opgestoken. De Leuke Majoor begint nog al ondeugend met de opmerking, dat het lief weer is buiten, hetgeen den Overste doet lachen en het reeds bedorven houten humeur totaal vernielt.

‘Kom Parels, zeg nu wat je te vertellen hebt en kom ons hier niet formeel voor den gek houden,’ bromt Majoor Riedema.

‘Op verzoek van den Dokter’ zoo begint Parels, ‘hebben de heer Van Zoest en ik de zaak onderzocht, niet zooals hij zegt, om ooit tot een duel te komen...

‘Maar wat bl...! wat heb je je dan verder met den vent te bemoeien?’ vraagt Riedema, maar wordt niet zeer zacht door den Overste tot zwijgen gebracht.... ‘maar om ongelijk te erkennen, waar ongelijk schuilt. Wij zijn tot het volgende resultaat gekomen, hetgeen de meester in schrift heeft gebracht.’

‘Als die vervloekte pennelikkers er tusschen komen, is alle...’

‘Halt Meneer Riedema!’ roept Parels opspringende. ‘Wie heeft jou recht gegeven, om menschen, die zeker moreel je gelijken zijn, te beleedigen; noem jij dat soms militaire eer? Onverschillig hoe het heet, het is leelijk. We spreken tot den Overste en jij hebt je niets aan te matigen, en hebt zijne uitspraak af te wachten.’

De houten Majoor was in eens doodgeslagen. De schoolmeester leest nu een zeer lang artikel voor, de uiteenzetting van het gebeurde bevattende, waaruit de slotsom wordt getrokken, dat de Overste verkeerd deed, den door een der leden geïntroduceerde aan te vallen, dat Straatmanneke van zijne zijde verkeerd deed, zoo uit te vallen, maar dat geen der beide partijen eenige bedoeling hadden de andere te schaden of te beleedigen, dat hier dus geene termen waren, om tot een treffen te komen en er slechts eene toenadering van weerszijden noodig was, weshalve werd voorgesteld, dat beide partijen den volgenden dag in de sociëteit zouden komen, dat, wie er het eerst was, den ander de hand zou toesteken en daarmede de zaak als beëindigd kon beschouwd worden.

Na de voorlezing deelde Majoor Parels mede, dat de geneesheer met deze schikking genoegen had genomen.

Nooit van zijn leven was Majoor Riedema zóó verbaasd, noch zóó verontwaardigd geweest als nu, hoorende, dat de Overste met klinkenden lach ook zijne instemming met de slotsom betuigde.

Den volgenden dag was er een oploopje voor de sociëteit; verschillende neuzen werden tegen de ruiten plat gedrukt, meerdere ruggen kwamen in onzachte aanraking met de afgedankte biljartqueu door Driek Maarsen niet zonder bevalligheid gebezigd, om wat ruim baan te maken, als een der leden de deur der sociëteit trachtte te bereiken. De beide antagonisten gaven elkaar de hand en zeiden, dat het een beetje motregende; de menigte verspreidde zich.

Twee dagen later werd een kinderlijkje in eene sloot gevonden, welk geval de gedachten zoodanig beheerschte, dat niemand meer over de moordplannen sprak.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
De verloving van Michiel Kleinglaus.

Die ongelukkige Michiel Kleinglaus! Zijn dapper vrouwtje, zijne Marianne, die werken kon als een man, die hare tinnen kannen en schotels liet blinken, alsof zij van zilver waren, en hare eikenhouten kasten zoo glad hield, dat men er zich in spiegelen kon; die zijne kleed eren afborstelde en zulk een fraaien strik in zijne das kon leggen, dat alle huisvrouwen er jaloersch van waren; zijne Marianne, die den vorigen zomer nog zoo vroolijk en zoo vlug was geweest, lag nu tusschen vier planken en de Pastoor Felix Krempp maakte zich voor den lijkdienst gereed.

De kwaal had Marianne in den herfst aangetast, na een kermisavond, waarop zij gedanst had. Na eene wandeling langs de kramen onder het knabbelen van kermiskoek en het luisteren naar de aardigheden van kunstenmakers, waren zij eene tent binnengegaan, die rondom de schuur van Frits Bohmer was gespannen; met hen waren de oude Wilhelm Staub, zijne vrouw Catharine en de lieve Lisbeth, hunne dochter, en - er was wat afgedanst dien avond.

Onder het naar huis gaan had er een scherpe wind gewaaid; Marianne, nog warm van het dansen, voelde zich aangegrepen door de koude, ondanks den grooten zijden doek, dien zij over hare borst gekruist had gedragen; den geheelen winter had zij gehoest en tegen het einde van Maart was zij gestorven.

Michiel Kleinglaus werd door duizend herinneringen bestormd.

In het eerst waren zij in het geheel niet ongerust geweest; Marianne had haar gewone werk verricht, hoewel iets lusteloozer dan anders; weldra had de koorts hare oogen doen gloeien en roode vlekken op hare kaken geverwd, hare gezonde kleur was verdwenen, naarmate hare krachten verminderd waren en op zekeren morgen had Wilhelm Staub geraden, den dokter van Ittenheim te laten komen.

Weken en weken lang had de magere knol van den dokter den weg tusschen Coughenheim en het stadje afgelegd. De buren hadden den tilbury opgewacht en gevraagd, hoe het met Marianne ging en onder elkander gefluisterd, tot op het oogenblik, waarin de dood een einde had gemaakt aan alle vreezen en hopen.

Michiel Kleinglaus kreunde en zuchtte, en weder andere visioenen kwamen zijne gedachten innemen:

Echte, ware vrienden, die Staub's! Lisbeth had, met toestemming van hare ouders, het ziekbed van Marianne in geene maand verlaten. Dat was ook

eene moedige meid! Alles had zij gedaan, alles was zij voor de zieke geweest en had overal tijd voor gevonden. Zij zou een schat zijn voor hem, die haar wist te winnen!

Eensklaps keerde het gevoel van de werkelijkheid terug; de lijkstoet bewoog zich langs de tuintjes, die aan het kerkhof grensden.

De dragers hadden hun last nedergezet en Felix Krempp boog over den grafkuil heen. Het windje woei hun den frisschen geur van den rozemarijn tegen, die op de graven groeide, en deed de fakkels, door twee misdienaars gedragen, flikkeren zonder ze uit te dooven, terwijl de koorkinderen, onder het opzicht van den *Suisse*, in zijn rood met zilver geborduurd ambtsgewaad, den lijkzang:

In paradisum deducant te Angeli aanhieven.

Michiel Kleinglaus stikte in tranen.

Marianne zou nooit weder te huis komen; zij sliep, om nooit weder te ontwaken! Daar lag zij, in dien kuil, in haar bruidsgewaad!

Zijne borst was beklemd.

Nu zag hij de doode weder op haar bed liggen; Lisbeth zich in de kamer heen en weder bewegen; het bruinzijden kleedje en den Chineesch krippen doek, die sedert den trouwdag in de kast waren geborgen, voor den dag halen; hij zag, hoe zij Marianne kleedde, den oranjebloesem op hare zware donkere vlechten legde, haar de schoenen aantrok, welke zij op het bal had gedragen, in één woord, haar kleedde als voor een feest. Die lieve Marianne, die goede Lisbeth!

En zijne tranen vloeiden weder, biggelden langs zijn baard en bevochtigden den kraag van zijne jas. Hij haalde zijn zakdoek uit en wischte ze af.

Zijne jas. Het was zijne trouwjas! Slechts de bloemruiker ontbrak. Hij had gedaan als Marianne: beiden hadden zich opgesierd, zij lag in haar grafkuil en hij knielde aan den rand.

Intusschen ging de plechtigheid haar gang. Felix Krempp schepte wat aarde op eene zilveren truffel, sprak eenige woorden in het Latijn en stortte de aarde op de kist; de planken lieten een akeligen klank hooren en het geluid wekte als eene sombere echo in het hart van den armen jongen. De wanhoop greep hem aan; hij lag onbeweeglijk en had de kracht niet, om het wijwater op de kist te gieten. Wilhelm Staub legde zijn arm in den zijne en zeide:

'Komaan, moed gevat!'

Werktuiglijk stond Michiel Kleinglaus op. Er kleefde zand op het laken van zijne beste broek, hij zag het en, aan netheid gewoon, wreef hij het zand eraf. Die beweging gaf hem aanleiding, om op te kijken en zijn blik bleef aan de groep van de Staub's hangen. Lisbeth, die in haar engsluitend zwart kleedje geknield lag, met gevouwen handen en met blauwe kringen van vermoeienis onder de oogen, sloeg hem met bekommering gade. Eensklaps steeg het bloed Michiel naar de wangen; hij voelde behoefte, om haar op te beuren en ondanks zijne smart, had hij een glimlach voor haar. Zij boezemde hem kracht in door een vriendschappelijk knikje.

Reeds waren pastoor, koster, *suisse* en koorknapen in de kerk terug. De menigte nieuwsgierigen verspreidde zich; ieder gaf den weduwnaar eene hand en sprak eenige vertroostende woorden. Den bloedverwanten begon de tijd ang te vallen. Zij voelden honger, wijl zij dien dag nog niets gebruikt

hadden. Zij dachten aan het begrafenismaal, den vorigen dag door Dorothea Weber, de vrouw van den bakker toebereid, terwijl de kostersvrouw de vrienden voor de begrafenis had genoodigd; wederkeerig bekenden zij elkander nu, dat zij honger hadden. Wilhelm voerde Michiel naar het hek van het kerkhof mede, waar Lisbeth, onder den indruk van het te samen doorgestane leed, hem een zusterlijken kus gaf.

Allen haastten zich, gelokt door de soep, het ossenvleesch en het gebak, dat nu zeker op de tafel prijken zou. De beide mannen liepen achteraan; de een vol oplettendheden, de ander schreiende en snikkende.

'Laat die tranen aan meisjes over', zeide Wilhelm eindelijk; 'gij wilt u toch niet doodtreuren?'

'Mijne lieve Marianne, mijne goede Marianne!' snikte Michiel.

'Het is waar, er zijn niet veel vrouwen als zij; nu zij dood is, is er geen één meer zoo.'

'Ja, toch wel, nog één,' zeide Michiel Kleinglaus schreiend. 'Er is er nog één, niet waar, Marianne? Eene enkele: Lisbeth.'

Wilhelm Staub knipte verbaasd zijne oogen open en dicht en keek den treurenden weduwnaar plagend aan. Doch er lag zulk eene naïeve oprechtheid in diens woorden; zijne houding verried zulk eene diepe smart, dat de oude man zich vergenoegde met zijne schouders op te halen.

'Als dat u troosten kan,' zeide hij, na eenige oogenblikken, 'kom, als gij lust hebt; mijn huis staat voor u open. Maar ik zie verder dan gij; wij praten daar later wel eens over, en wat gij u ook in de toekomst droomen moogt - gij moet mij beloven, dat gij u een halfjaar stil zult houden.'

'Ik beloof het u,' zeide Michiel.

Het huis der Staub's, met eene, *bel-étage,* met eene galerij, die door pilaren werd gesteund en eene trap, die op den tuin uitkwam, wekte de benijding van velen. Het lag aan den grooten weg en aan den achterkant had het het uitzicht op eigen bouwland, tot in het verre verschiet. Lisbeth was eene eenige dochter en hare lieftalligheid en haar rijkdom lokten veel vrijers.

Onder de boeren van den omtrek waren Jozef Heigel en Natzy Watterwald de ijverigste aanbidders. Zij waren den geheelen winter druk gekomen en lieten geene gelegenheid ongebruikt voorbijgaan, zonder Lisbeth te zien. Wat zou Lisbeth antwoorden, als zij over trouwen begonnen te spreken? Arme Michiel Kleinglaus! Jozef Heigel en Natzy Watterwald hadden niet beloofd, dat zij zwijgen zouden.

De oude Staub had goed geraden; Michiel was getroost en de oude vriendschap, welke hij en Marianne voor Lisbeth gehad hadden, was nu bij hem zoo warm en zoo teeder geworden, dat de laatste avond van April hem eindeloos scheen.

Hij verteerde van jaloezie. Jozef Heigel en Natzy Watterwald zouden haar beiden den gebruikelijken bloemruiker aanbieden, en Lisbeth zou hun dankbaar zijn, terwijl hij zich aan de algemeene bespotting zou blootstellen, indien hij die vrijers naäapte.

Vóór het aanbreken van den dag was Michiel op de been en iedereen sliep nog, toen hij de wacht hield bij de galerij.

Zijne vrees had hem niet bedrogen. Er hingen twee prachtige bouquetten, veelkleurig, vol zoete geuren.

Daar kwam hij op een denkbeeld:

‘Alles slaapt nog, geen mensch heeft mij zien uitgaan. Waarom zou ik de bouquetten van die twee ezels niet wegnemen?..... In tien minuten ben ik het bosch in en kan ze daar neergooien en daarmee uit. Laat ze mij maar beschuldigen!’

Hij stak zijne hand uit en greep de bloemen aan; doch een krachtig: ‘hm!’ deed hem achteruit springen en toen hij opkeek, zag hij Wilhelm Staub met de pijp in den mond over de balustrade leunen.

Beschaamd, met hangend hoofd en gebogen rug maakte Michiel, dat hij wegkwam, zonder een woord te zeggen.

II.

Veertien dagen daarna deed Jozef Heigel zijn aanzoek, doch ontving eene beslissende weigering, waarna hij zijne bezoeken staakte.

Toen de dagen langer werden, zaten de Staub's veel in de open lucht. Lisbeth en hare moeder sponnen of breiden, terwijl de vader rookte en zijne courant las. Dan kwam Michiel gewoonlijk bij hen; Lisbeth scheen te raden, wanneer hij op het punt was van te komen, herkende reeds van verre zijn voetstap en maakte zich smal, om eene plaats voor hem op de bank te maken.

Dan werd er ‘honderd uit’ gepraat, over allerlei plaatselijke voorvalletjes, over den welstand der buren, over eene zieke koe of den door hagelslag vernielden oogst. De monden stonden nooit stil; hetzelfde onderwerp gaf steeds stof tot gedachtenwisseling, dagen achtereen.

Somtijds onder dien vertrouwelijken kout, als het windje hun de aromatische geuren van bladeren en kruiden toevoerde, als de sterren kalmte en rust schenen uit te storten, drongen Michiel en Lisbeth, door een gevoel van genoeglijkheid bezield, dichter tegen elkander aan, en met de handen vlak bij elkander, met vochtige oogen, in-gelukkig, hoorden zij het praten van hare ouders slechts als een slaapwekkend gefluister.

Zij waren onveranderd gezind gebleven; de gedachte aan Marianne leefde altijd in hen voort; geen graf, dat keuriger onderhouden werd dan het hare; zoodra men op het kerkhof kwam, kon men het aan de frissche bloemen en de geurige rozemarijn herkennen. Doch de smart van Michiel was nog slechts eene herinnering, en Lisbeth scheen in de laatste weken bleek en lusteloos te worden. Catharine Staub, die zeer goed inzag wat de jongelieden bezielde, vond altijd iets op hen te zeggen, als zij over het verleden spraken en de deugden van Marianne prezen; dan begon zij hen tegen te spreken, hield zich, alsof zij hun lof overdreven vond en zeide, dat Marianne evengoed hare gebreken had gehad als ieder ander. Doch dan werden Michiel en Lisbeth verontwaardigd en kwamen tegen hare koele opvatting op. Hunne vereering was oprecht en misschien, wie weet, beschouwden zij haar in hunne eenvoudigheid als de beschermengel, die over hunne liefde waakte.

Door de teleurstelling van Jozef Heigel afgeschrikt, trok ook Natzy Watterwald zich meer terug en kwam slechts een enkelen keer, om Staub en zijne vrouw eene nieuwe vrucht van zijn land aan te bieden. Dat stond Michiel niet aan; wat beduidden die geschenken? dacht hij; en hij bleef op zijne hoede.

Zoo verliepen er maanden; het liep tegen het einde van Augustus en den laatsten Zondag zou het weder kermis in Ittenheim zijn.

Den avond te voren, toen zij, zooals gewoonlijk, bij elkander zaten, ver-

scheen Natzy Watterwald eensklaps in hun midden en stelde hun voor, gezamenlijk naar de kermis te gaan.

'Lisbeth heeft in het geheel geene uitspanning tegenwoordig,' zeide hij.

Staub dacht eenige oogenblikken na, klopte zijne pijp uit en zeide:

'Wij gaan.'

'O,' riep Lisbeth, 'ik zie van de kermis af.'

'Natzy heeft gelijk,' hernam haar vader op een toon, die geene tegenspraak duldde. 'Een meisje van uw leeftijd mag zich zoo niet opsluiten. Gij moet met de anderen dansen.'

Lisbeth moest zich onderwerpen; Michiel werd bleek en vrouw Staub, die medelijden met hem kreeg, vroeg hem:

'Gaat gij niet mede?'

Hij schudde treurig zijn hoofd en antwoordde:

'Op die kermis heeft Marianne verleden jaar koude gevat.'

Lisbeth keek hem smeekend aan en - 'maar ik zal medegaan,' zeide hij.

'Dat is dus afgesproken', zeide vader Staub - 'Goeden nacht, kinderen.'

Toen Michiel te huis kwam, ging hij slecht geluimd naar bed.

Wat kon Natzy Watterwald vóór hebben? Lisbeth had gelijk gehad, toen zij hem bedankte en het was leelijk van Staub, dat hij haar dwong. Sedert lang beet hij zich de tong af, om niet te verraden wat er in hem omging; want hij had zijn woord van eer gegeven; maar zij moesten hem niet voor den gek houden, want dan zou hij Lisbeth zeggen, dat hij haar liefhad! Hij wilde haar aan niemand afstaan.

De nacht ging voorbij en zijne jaloezie hield hem wakker; eerst tegen den morgen sliep hij in en het was laat, toen hij opstond.

Zijne kleederen lagen op een stoel gereed. Zijn zwarte pak, waarin hij getrouwd was en waarin hij Marianne had begraven.....

Toen hij op het punt was zich te kleeden, wierp hij echter jas en broek van zich af en nam een bruin fluweelen buis, dat zeer eenvoudig was, doch nog nieuw, van den kapstok. Het buis stond hem goed, zat hem breed over de borst en zijne figuur kwam er prachtig in uit. De pantalon was iets of wat ruim; hij bewoog er zich gemakkelijk in, hij voltooide het kostuum met een grijzen kastoren hoed en ging op weg.

Volgens het gebruik te Ittenheim, dat wil, dat iedereen zich bij zijne vrienden of bloedverwanten voegt, begaf Michiel zich naar de Staub's bij hun broeder, den pastoor van Conghenheim, Jacob Krempp, die zooveel te beter in zijn schik was, wijl in zijne eetkamer tafels en stoelen verdwenen onder het gewicht van eieren, groenten, vruchten en wild, welke hem door zijne talrijke bezoekers gebracht werden. Nadat er veel gegeten en gedronken was, ging men te zamen uit.

De schuur van Frits Bohmer zag er misschien nog fraaier uit dan het jaar te voren. Bloemguirlandes wisselden overal het eentonige grijs van het linnen der tent af; de plankenvloer zat beter in elkander dan toen, de dansers liepen minder gevaar te vallen en zes muzikanten bespeelden om strijd hunne violen en hun bas.

Zoodra Natzy Watterwald, die keurig was uitgedost en eene bloem in zijn knoopsgat had, Lisbeth in het oog kreeg, kwam hij bij haar, om haar ten dans te vragen.

Lisbeth was den geheelen morgen reeds bedroefd geweest; de komst van

Michiel had haar wel is waar opgevroolijkt, doch nu was zij weder door de voorkomendheid van Natzy ontstemd.

Zij wilde niet dansen, zeide zij.

'Waarom' vroeg haar vader, 'zijt gij onbeleefd jegens den besten danser van het bal?'

De norsche toon, waarop die berisping werd uitgesproken, bracht Lisbeth geheel in de war; zij bedekte haar gelaat met hare handen en begon te schreien.

Hare moeder trok haar zacht naar zich toe en zeide liefderijk:

'Schrei niet, maar zeg, waarom gij niet dansen wilt; uw vader zal u niet dwingen, als gij er goede redenen voor opgeeft.'

'Ik denk aan Marianne,' zeide Lisbeth. 'Verleden jaar was zij hier met ons, en nu.....'

'Arme. Marianne!' riep Michiel.

'Malligheid,' knorde Wilhelm Staub.

'Och,' zeide Lisbeth, 'ik heb haar altijd vóór mij; niet meer vroolijk, maar zwak en mager, altijd magerder. Ik denk aan de bloemen op haar graf en ik heb geen lust in dansen.'

Michiel wischte zijne oogen af en vrouw Staub ook wilde van dansen niets meer hooren.

Wilhelm stond op en zeide met een goedigen lach:

'Watterwald, het is het best, dat gij van uwe huwelijksplannen afziet, en dat wij naar huis gaan. - Gaat gij mede?' vroeg hij aan Michiel.

Het was een heerlijke kalme avond; de geheele natuur scheen in overeenstemming met alles, wat Michiel bezielde. Hij liep met Wilhelm Staub vooraan; Lisbeth en hare moeder vlak achter hen, hij voelde haar adem in zijn nek.

'Vader Staub!' borst hij uit: 'Ik heb beloofd een halfjaar te zwijgen; maar ik kan niet langer; ontsla mij van die belofte.'

'Neen,' zeide de boer; 'het is nog geen herfst; de appelen zijn nog niet rijp.'

III.

Weder verliep er eene maand en de dagen duurden Michiel eindeloos lang. De gezellige avondkout buiten op de bank was voorbij; de avonden werden koel; doch ook binnenshuis, waar alles blonk van reinheid, voelde Michiel zich wèl, als zij rondom de tafel waren gezeten en de eenvoudige landwijn in kristalheldere glazen parelde.

Doch de onverstoorbare kalmte van Wilhelm Staub bracht Michiel somtijds tot wanhoop; hij bleef Michiel oplettend gadeslaan en somtijds scheen het, alsof er nooit eenig woord tusschen hen was gewisseld.

Het was de avond vóór dat het volle halfjaar verstreken was; Wilhelm Staub wandelde in zijn boomgaard, toen hij Michiel op zich zag toekomen.

'Ik weet heel goed, wat gij wilt,' dacht de boer.

'Vader Staub,' begon Michiel, 'morgen is het halfjaar om.'

'Wat zou dat?' vroeg Wilhelm.

Michiel bracht zijne hand voor zijne oogen en antwoordde, met zielsangst in zijne stem:

‘Er moet een einde aan komen, vader Staub; anders word ik ziek.’

‘Ik kan toch niet naar u luisteren vóór October,’ zeide Wilhelm; ‘het spijt mij, dat ik u verdriet doe; maar het kan niet anders.’

‘Stelt gij nu weder uit!?’ riep Michiel.

‘Ik heb van een halfjaar gesproken, maar ik heb geen dag bepaald,’ antwoordde Staub.

De tranen sprongen Michiel Kleinglaus in de oogen; Staub legde hem de hand op den schouder en zeide bemoedigend:

‘Uwe zaak staat goed.’

‘Waarlijk?’ vroeg Michiel.

‘Ja; ik zal u waarschuwen, als het tijd is; neem uw werk weder op; het is nu geen tijd van luieren.’

‘Met October dan?’

‘Goed.’

‘Tot weerziens dan, vader Staub,’ zeide Michiel en ging.

Het scheen een jaar te duren, eer October daar was. Lisbeth scheen haar levenslust te verliezen en hare moeder zag met angst, hoe zij des morgens met koortsachtige wangen en beschreide oogen, sporen van een slapeloozen nacht, aan het ontbijt verscheen. ‘Het lijdt geen twijfel,’ dacht de goede vrouw, ‘de liefde ondermijnt de twee jonge tortelduiven; het gezond verstand eischt, dat er een einde aan den toestand komt; de hulp van wethouder en pastoor is noodiger dan die van den dokter!’

Het appelenplukken begon en toen des avonds de boomen kaal waren, keerde Wilhelm met de anderen naar huis terug. Op het oogenblik, toen Michiel naar zijn huis wilde terugkeeren, zeide Staub:

‘Gij blijft van avond bij ons.’

Dat was meer dan de arme jongen durfde hopen. Hij werd bleek en zijne knieën knikten. Lisbeth en hare moeder, die nu insgelijks eene beslissing te gemoet zagen, luisterden vol spanning.

‘Wel?’ hernam vader Staub, ‘zijt gij tevreden over den appeloogst? Vindt gij niet, dat het goed staat met mijne zaken?’

‘Ja.... ja, vader Staub,’ stotterde Michiel, ‘en mijne zaak..... staat die ook goed?’

‘Heb ik u niet gezegd, dat gij wachten moest, totdat de appeloogst voorbij was?’

‘Maar, vader,’ zeide Lisbeth, ‘de boomen zijn alle ledig.’

Staub stak zijn arm in dien van Michiel, ging met hem naar een van de ramen en zeide:

‘Nadat gij mij over uwe liefde voor Lisbeth hebt gesproken, heb ik lang nagedacht. Ik moest weten, of gij in staat waart, Marianne zoo spoedig te vergeten, of gij van mijne dochter zoudt blijven houden en of gij de volharding zoudt hebben van haar te willen verdienen. Nu heb ik vertrouwen in u en God moge u zegenen.’

Toen hij dat gezegd had, ging hij naar Lisbeth en bracht haar bij Michiel.

Lisbeth bloosde bij den eersten kus en had tranen van geluk in hare oogen en hare moeder zeide plagende:

‘Kind, gij hebt altijd gezegd, dat gij geen weduwnaar wildet hebben.’

Toen lachte Lisbeth, zacht en beschroomd, en antwoordde:

‘Michiel is geen weduwnaar; hij leeft altijd met de herinnering aan Marianne.’

GEORGE MONTIÈRE.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De heer P.F. van Vloten heeft den tweeden jaargang van zijn *Gids voor de Rechterlijke macht in het Koninkrijk der Nederlanden* in het licht gegeven.

In de keurige uitgaaf vindt men natuurlijk alles, wat een behoorlijke gids omtrent zetels van rechterlijke collegiën, dezer leden, die der balie, enz. moet bevatten, maar nieuw en zeer dienstig zijn de alphabetische lijsten ook in dezen jaargang op bladz. 32 en 49, waar alle straten, enz. der steden Rotterdam en Amsterdam zijn te vinden, met aanwijzing van wijk, bevolkingsbureau en kantongerecht, waartoe zij behooren, eene aanduiding, die dikwerf zoozeer gewenscht wordt ook door hen, die deze steden niet bewonen.

Eene naamlijst van alle notarissen naar alphabetische rangorde hunner standplaatsen, met opgaaf van hun adres, voor zoover zij te Amsterdam gevestigd zijn, geeft groot gemak, zoodat men wenschen mag, dat die adresvermelding zich later ook over Rotterdam uitstrekke.

Eene zeer uitgebreide geographische woordenlijst, 94 bladzijden groot, besluit het werk, met aanwijzing onder welken rechtszetel elke plaats hoort en of er een telegraafkantoor, een post- of telephoonkantoor is, enz.

De heer Van Vloten geeft beide, multa en multum, eene bijeenzameling van al wat in en buiten de practijk, dus ook voor niet juristen of niet ambtenaren, bij rechtspraak of behandeling van zaken onmisbaar is.

Het zou misschien aanbeveling verdienen, dat bij het tarief voor huurcedulen, met een enkel voorbeeld, de verhouding werd aangegeven, naar welke de totale huurprijs wordt berekend, voor contracten, die over verschillende jaren loopen, die met obtie jaren, enz, dewijl de gids niet alleen aan deskundigen ten leidsman moet dienen.

Eene opmerking mag evenwel niet achtergehouden worden, namelijk deze, dat de plaatsnamen worden gespeld ingevolge de nieuwe ook van regeeringswege aangenomen spelling, door de Kon. Academie van Wetenschappen bepaald en door het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid voorgeschreven, zoo meldt eene nota in het werkje.

Deze spelling is niet door de regeering aangenomen; alleen het Ministerie van Waterstaat, enz. heeft haar voorgeschreven, doch is op heftig aandringen van sommige gemeenten voor vele dier namen er weer van afgeweken, zoodat dit Ministerie *gedeeltelijk* slechts de lijst volgt.

Dr. Winkler heeft in dit tijdschrift niet alleen gewezen op de schromelijke verwarring, door die afdeeling der Academie gesticht, doch in eene geeselende critiek bewezen, dat de Academie eene ontaalkundige, eene hoogst onhistorische lappendeken heeft geweven.

Overigens mag eene woordenlijst met ambtenaren dier standplaats wel niet

met andere namen vermelden dan gespeld, zooals de *wettelijke* bepalingen ze aangeven, zijnde o.a. voor de rechterlijke ambtenaren de wet van 9 April 1877 in verschillende lijsten, en deze wet spelt op de oude, in de geschiedenis gewortelde wijze. Ook de kieswetten en andere bevatten de oude, alleen juiste spelling.

Mr. A.H. VERSTER.

Twee zusters (Ester's Ehe) door Hermann Heiberg, naar het Hoogduitsch, door Mevrouw Brugsma - Haenenberger, Schiedam, H.A.M. Roelands.

Esther zou trouwen met Mr. Ernst Martellier, maar weinige dagen voor dat het huwelijk zou gesloten worden, gaf zij hem zijn afscheid. Reeds lang had zij erover gedacht, overtuigd als ze was geworden van zijn zelfzuchtigen aard; en daarin had ze niet misgezien.

Wie was Esther? Eene der twee dochters van Mevrouw de Wed. Mendelsohn; een meisje en later eene vrouw van een sterk karakter, een rein en edel hart, ook onder vele moeilijke dagen. Ze had eene stille liefde voor Wolf Rochau, een jongman met groote gaven, maar soms wel wat al te onbedacht en voortvarend; en, o geluk, ze vond wederliefde.

Maar ook Martha, hare oudere zuster, had Wolf lief; zij, met hare diepgevoelende ziel, en ze kon, ook met den besten wil, niet langer tegen Esther vriendelijk zijn.

Eene beminnelijke en edele vrouw vinden wij in de moeder der beide meisjes, Mevrouw Mendelsohn; voor haar is ieder aanzoek eene zaak van strijd en zorg, met het oog op het toekomstig geluk of ongeluk van hare kinderen.

Eene nobele figuur vinden wij in Karel Rochau, Wolf's ouderen broer, die met onpartijdigheid de zaak met de moeder bespreekt; hij heeft zich voorgenomen, om zijn broeder geldelijk bij te staan, want men wenschte geen gebruik te maken van het kapitaal, dat het meisje bezat.

Zware, bijna onweerstaanbare tegenstand vond het voorstel bij Mevrouw de Wed. Rochau, Wolf's moeder; zij kon er niet overheen, dat het meisje van Joodsch bloed was, al waren er ook al twee geslachten overheen gegaan.

Ze meende in haar Bijbel daartoe het verbod te vinden; kon ze het niet verhinderen - haar huis en hart zouden van nu af voor haar zoon gesloten zijn.

Zoo gingen dan Wolf en Esther den rozengaard van het huwelijk in; wat zou het worden?

En Martha - was het verveling, was het zinnelijke lust, was het soms met de nevengedachte hare zuster te beschamen? Het een en ander zal wel hebben saamgewerkt. Diep en wonderlijk zijn vaak de bewegingen van het vrouwenhart.

Martha begon werk te maken van Martellier en het kostte haar niet veel moeite hem, op zijne manier, verliefd te maken, terwijl ook zijzelve zich opdrong, dat ze van hem hield. Diep geërgerd en bedroefd was Esther over dezen stap van Martha, waarin zij niets dan ellende zag.

Keeren wij tot haar en haar Wolf terug. Met toomeloozen ijver had Wolf zich aan het werk gezet. Zeer gewaardeerd beambte in eene bankierszaak, schreef hij over dat onderwerp een boek, dat veel opgang maakte; ook ging hij zelf zaken doen en won tienduizend bij tienduizenden thalers met speculaties; maar nu keerde de kans hem den rug toe, en met het

erfdeel van Esther erin gestort, bleef hem nog dertig duizend mark te betalen. Juist in die dagen werd hij door het bankbestuur tot directeur benoemd. Tot welke verwikkelingen dit alles aanleiding gaf, verzwijgen wij, maar zijne onkreukbare eerlijkheid kwam onder deze omstandigheden in vollen luister uit. Esther bleef onder dit alles kalm en wist door vriendelijke woorden den moed bij haar man levendig te houden; ook als Wolf wel eens knorrig was, wist zij, door een tijdelijk zwijgen, hem te doen gevoelen, hoe verkeerd hij deed, en berouwvol beleed hij schuld. De liefde vermocht ook hier alle dingen.

Intusschen beklaagde Martha zich te laat over haar onberaden stap; haar kindje was haar eenige troost. Welk een ontzettend hartstochtelijk karakter zij had, blijkt uit een paar ontmoetingen onder vier oogen met Wolf; maar we mogen niet alles beschrijven.

Eene allerliefste verschijning is Regine van Teck, een nichtje van de Rochau's, een zingend vogeltje op een schoonen zomerdag, een wildzang, die, in haar oordeel over de mannen, alles zegt wat haar voor den mond komt, toch altijd geestig en rein. Maar ook in ernstige zaken was zij ernstig en verstandig en aan het ziekbed van Esther eene dienende engel. Ook zij vindt den rechten Josef.

We kenden den auteur uit eene reisbeschrijving, waarin hijzelf als reiziger optreedt; en het genot, den humor maar ook den ernst van het leven schetst op geestige en aanschouwelijke wijze. Hem is het gegeven iets goeds voort te brengen, omdat hij een blik geslagen heeft in het menschelijk leven en der menschen hart met hunne behoeften en nooden, hunne zwakheden en uren van ideale verheffing. De aandachtige, eenigszins ontwikkelde lezer en lezeres zullen dit gevoelen, en in de lezing een genot vinden en eene aansporing tot oefening in zelfverloochening en levenswijsheid.

De uitgave laat niets te wenschen over; de druk is ruim en helder, en de vertaling vrij van alle germanisme.

H.

TÉPÉ.

Verbetering.

Blz. 265 in het staatje, lees voor: Stad-Almeloo, Ambt-Almeloo; en voor: Ambt-Almeloo, Stad-Almeloo.

Blz. 265 r. 21 v.o. in plaats van: Ambt-Almeloo, Stad-Almeloo.

[Derde deel]

Meetstok en balans, in dienst van de physieke opvoeding des kinds.

Gewicht en maat zijn belangrijke factoren, zoowel in 't maatschappelijk leven als in de wetenschap.

Moge de Pythagorische grondstelling, dat *alles* door het getal bepaald wordt, in al te uitgestrekten zin zijn genomen, niet te loochenen valt het evenwel, dat eene veelheid van begrippen en zaken onder den invloed en de heerschappij staat van het getal.

De harmonie der sferen, gegrond op de overeenstemming tusschen de afstanden der hemellichamen en de intervallen der *lyra*, is gebleken eene ijdele philosophie te zijn, maar voor deze philosophie trad eene andere in de plaats, die niet minder rijk is aan symboliek en mystiek. De poëzie verwisselde van kleed en trad tevens in dienst van het practische leven. Ruimte en tijd zouden geene plaats in het voorstellingsvermogen ontvangen hebben, indien het getalbegrip geen integreerend bestanddeel vormde van den menschelijken geest.

Weegschaal en meetstok zijn het opgetrokken gewicht en de gespannen veer, die het raderwerk doen voortbewegen van elken tak der natuurkundige wetenschap.

Weegschaal en meetstok helpen de fundamenten leggen der economie.

In aanschouwelijken vorm gebracht door de graphische methode, is het getal de sleutel geworden voor meer dan één wetboek, dat op andere wijze niet of moeilijk te openen ware geweest.

Getal en maat geven de lijnen aan, volgens welke de denkende geest zich hij het wetenschappelijk onderzoek hebbe te bewegen, om tot eene begeerde uitkomst te geraken.

In de volgende bladzijden zal getracht worden eene bijdrage te leveren tot nadere bevestiging van het bovengezegde.

Wij zullen zien, hoe meetstok en balans in dienst zijn gesteld van de physieke opvoeding des kinds; hoe de groepeering der daarbij verkregen getalfeiten wetten heeft leeren kennen, die van ver strekkende practische waarde òf reeds zijn òf zulks beloven te worden.

Het kind zelf is een poëtisch wezen, opwekkende tot philosophische bespiegelingen.

Kinderweging en kindermeting zijn oogenschijnlijk al zeer realistische en prozaïsche begrippen.

Maar de gewonnen feiten zijn 't uitgangspunt van beschouwingen, die

zich niet meer op vlakken bodem bewegen, veeleer schatten van philosophie en poëzie in zich sluiten.

Het wegen van zuigelingen, reeds lang door kundige medici als het eenig onfeilbaar middel, om zich van den voortdurenden gezondheidstoestand des kleinen wereldburgers te vergewissen, aangeprezen, maar langen tijd met een minachtend of medelijdend schouderophalen begroet, wordt meer en meer gewoonte.

Er zullen thans wel niet veel beschaafde moeders meer worden aangetroffen, die zich in dezen niet van haar duren plicht kwijten.

Zelfs het eigenzinnig bakerras schijnt reeds voor een goed deel ten gunste dezer 'nieuwigheid' gestemd te zijn. Althans in mijne omgeving is zulks het geval. Hoeveel te meer dan niet in de centra der beschaving!

De moeder bezit in de weegschaal het meest betrouwbare middel, om tot een juist oordeel te geraken omtrent den welstand van haar kind. Dit laatste kan *zeer ongemerkt* achteruitgaan; heeft de abnormale toestand eene zekere hoogte bereikt, zoodat het uiterlijk van den kleine dien toestand duidelijk voor de huisgenooten aanwijst, dan is het dikwijls te laat voor middelen tot herstel. Had de moeder van dag tot dag, later van week tot week, vlijtig de balans geraadpleegd, deze zou van den aanvang af eene waarschuwende stem hebben doen hooren.

Vooral in de eerste levensweken des kinds speelt de lichamelijke ontwikkeling eene voorname, de hoofdrol. Het physiek dier eerste levensweken kan van beslissenden invloed zijn op het physiek van latere levenstijdperken, tevens van grooten invloed op de gesteldheid des geestes.

Bedenken wij, dat de hersenzelfstandigheid, zoowel wat hare chemische samenstelling als haar anatomischen bouw betreft, bij de geboorte als het ware nog in onrijpen toestand verkeert.

De weersgesteldheid gedurende de vruchtzetting is voor onze ooftboomen van meer belang nog dan de zonnestralen der zomermaanden. Waarom zou deze natuurkundige wet niet evenzeer van toepassing zijn op de ontwikkeling van hooger bewerktuigde wezens?

Mochten de moeders steeds meer en meer van het gewicht dezer aangelegenheid doordrongen worden en dienovereenkomstig de lichamelijke opvoeding der zuigelingen besturen!

Gelijk men weet, bestaan er normaallijnen voor den kindergroei. Deze lijnen zijn opgemaakt uit seriën van waarnemingen. Bekend zijn die van Fleischmann en Bouchaud. Het verschil, waardoor deze twee lijnen zijn gekenmerkt, vindt zeer natuurlijk zijne oorzaak in den minder forschen bouw van het Fransche ras, vergeleken met het Duitsche. Misschien ook kan dit verschil gedeeltelijk worden toegeschreven aan de meer krachtige, meer natuurlijke voeding. De afwijking, in den beginne nog al aanmerkelijk, wordt later iets minder groot.

Terwijl Fleischmann het gemiddelde gewicht van een pasgeboren kind op 3.5 kilo stelt, is bij Bouchaud dat gewicht iets lager, n.l. 3.2 kilo.

Met deze normaallijnen vergelijke de moeder den groei van haar eigen kind, wat zeer eenvoudig kan geschieden, door het lichaamsgewicht van dit laatste aan te geven op dezelfde graphische figuur, die de normaallijnen bevat. De dus gevormde lijn geeft de meest vertrouwbare aanwijzing aangaande den waren stand van zaken.

B.v. zeker kind kwam, gelijk het beginpunt der lijn aangaf, als een forsch kind ter wereld. Zijn gewicht bedroeg 3.6 kilo en overtrof dus het normaalgewicht van een Duitsch kind.

De balans bleef voortdurend deel uitmaken van de benoodigdheden der kinderkamer. In de eerste weken werd dit instrument *dagelijks* geraadpleegd, *steeds onder gelijke omstandigheden*, wat kleeding en voeding betreft.

Zooals de figuur aanwees, daalde het gewacht des kinds zeer spoedig beneden de lijn van Fleischmann, later zelfs beneden die van Bouchaud. Wel viel er tot aan de 7de week eenige klimming waar te nemen, maar de toename in gewicht was verre van te beantwoorden aan hetgeen men, op grond van den overigens goeden physieken bouw en 't aanvankelijk gewicht, had mogen verwachten. Daar het kind het voorrecht miste met natuurlijk voedsel gelaafd te kunnen worden, trad eene kunstmatige voeding voor de natuurlijke in de plaats. Hierbij werden de regelen gevolgd, door bekwame vakmannen aangegeven. Aan de keuze van het surrogaat werd alle mogelijke aandacht gewijd, de uitwerking van het surrogaat nauwkeurig nagegaan. Voortdurend bleek het, dat verschillende verschijnselen wel in denzelfden zin verliepen, maar dat de beste aanwijzingen werden verkregen door de weegschaal. Deze sprak duidelijk, waar andere momenten slechts een flauw vermoeden opwekten; het gewicht fungeerde daarbij telkens als betrouwbaar controleur van andere gegevens. Door de balans gewaarschuwd, vorschte de moeder voortdurend naar de voor 't individu meest passende voedingswijze; steeds dreigde de groeilijn meer en meer beneden de laagste normaallijn te zinken.

Eindelijk, in de 18de week, werd het voedsel nogmaals veranderd en de uitkomst was verrassend. In de 24ste week had het kind de lijn van Bouchaud ingehaalden in de 29ste had het die van Fleischmann bereikt, om van nu aan zich steeds meer van deze in gunstigen zin te verwijderen. Een jaar na zijne geboorte bedroeg het gewicht des kinds ruim 11 kilo; een normaal Duitsch kind wordt geacht op het einde van het eerste levensjaar slechts 9.5 kilo zwaar te zijn, terwijl volgens de lijn van Bouchaud dit gewicht de 9 kilo niet behoeft te overschrijden.

Wat de thermometer is voor den tuinman, was hier de balans voor de moeder, een werktuig, dat eene waarschuwende stem liet hooren en opmerkzaam maakte op gevaar. De balans was haar de wegwijster naar het meest doeltreffende voedingsmiddel.

Vroeger strekte het gebruik der weegschaal zich niet verder uit dan de kinderkamer. Al ras leerde men evenwel inzien, dat zij ook

uitstekende diensten kan bewijzen voor latere levenstijdperken. Van veel belang vooral mag eene voortgezette weging van het schoolkind geacht worden. In deze richting zijn dan ook reeds seriën van waarnemingen verricht; enkele der uitkomsten, daarbij verkregen, wenschen wij hier in de eerste plaats mede te deelen.

Volgens Uffelmann weegt een normaal kind bij de geboorte van 3 tot 3.5 kilo; 't eerste cijfer heeft betrekking op meisjes, 't laatste op jongens. Op 15jarigen leeftijd is het 12voud van dit gewicht bereikt, zoodat alsdan een jongen 42 kilo, een meisje 36 kilo weegt.

Deze toename is verre van gelijkmatig; op het einde van het 2de levensjaar bedraagt het gewicht n.l. het 3½ voud van de oorspronkelijke zwaarte, alzoo 12.25 kilo.

In de volgende tabel vindt men de door Uffelmann medegedeelde cijfers - die echter uitsluitend betrekking hebben op jongens - in geregelde volgorde bijeen. Daarnaast zijn enkele opgaven gevoegd, ontleend aan lengte-metingen, zoodat de lezer in staat wordt gesteld zich een beeld te vormen van de betrekking, die er heerscht tusschen toename in lichaamsgewicht en lichaamslengte.

	Gewicht in kilogram.	**Procentische toename.**	**Lengte in centim.**	**Procentische toename.**
Bij de geboorte	3.5		50	
Op 't einde van het 1ste levensjaar	10.2	19%	70	40%
Op 't einde van het 2de levensjaar	12.25	20%	80	15%
Op 't einde van het 3de levensjaar	13.47	10%	87	8%
Op 't einde van het 4de levensjaar	15.2	14%	92	
Op 't einde van het 5de levensjaar	17		100	
Op 't einde van het 6de levensjaar	18.8	1.8 kilo		
Op 't einde van het 7de levensjaar	20.6	1.8 kilo		

Op 't einde van het 8ste levensjaar	22.4	1.8 kilo
Op 't einde van het 9de levensjaar	24.2	1.8 kilo
Op 't einde van het 10de levensjaar	26	1.8 kilo
Op 't einde van het 11de levensjaar		
Op 't einde van het 12de levensjaar		
Op 't einde van het 13de levensjaar		
Op 't einde van het 14de levensjaar	42	135

Van het 5de tot het 10de jaar bedraagt de jaarlijksche gewichtsvermeerdering vrij gelijkmatig 1.8 kilo, terwijl van het 10de tot het 15de levensjaar de toename wederom iets meer bedraagt.

Het maximum in lengte wordt bereikt omstreeks den leeftijd van

20 à 22 jaar; die lengte bedraagt dan, volgens de metingen van Duitsche militairen, gemiddeld 170.5 c.M. Hoeveel dit middelcijfer kan afwijken van enkele, op zichzelf staande gevallen, blijkt hieruit, dat de bekende Zweedsche reus uit het leger van Frederik den Groote eene lengte bezat van 252.3 c.M., terwijl een door Buffon gemeten dwerg het niet verder kon brengen dan tot 43.3 c.M. Zij overschreden dus de normale lengte respectievelijk met 50% en 75%, de reus in positieve, de dwerg in negatieve richting!

Het gemiddelde gewicht van een volwassen individu bedraagt 42 kilogrammen, d.w.z. het 12voud van het oorspronkelijk gewicht. Het maximum van lengte, 170.5 c.M., bedraagt daarentegen nog niet het 4voud van die bij de geboorte.

Daar het gewicht evenredig is met het volumen, zou dat gewicht gelijk moeten zijn aan de derde macht van de toename in lengte, dus = $3^3 = 27$; maar, gelijk wij zagen, bedraagt het niet meer dan het 12voud, waaruit volgt, dat het lichaam van den mensch slanker wordt, naarmate de volwassen leeftijd naderbij komt. Niet oneigenlijk spreekt men dus van zuigelingen als van vette molletjes.

De mededeelingen van Uffelmann zijn ontleend aan de wegingen en metingen van den Belg Quetelet e.a.(*), die alle geschiedden volgens eene methode, wier juistheid in sommige opzichten aan eenige bedenking onderhevig is.

Men was n.l. gewoon de meting en weging te bewerkstelligen met persoonsgroepen, uit verschillende leeftijden genomen, die men als normaal kon beschouwen.

Nauwkeuriger zouden de resultaten zijn, indien het mogelijk ware steeds dezelfde individuen te meten en te wegen. Deze ‘individualiseerende’ methode is uit den aard der zaak moeilijk toe te passen, doch niet onuitvoerbaar. Immers, men kan zich bepalen tot een zekeren leeftijd, die de kinderen binnen het bereik van den meter en weger houdt.

Opvoedings- en onderwijsgestichten bieden alsdan daartoe de meest geschikte gelegenheid aan. In Zweden en Denemarken heeft men dan ook deze individualiseerende methode met goed gevolg toegepast(†).

(*) In Engeland was reeds in het jaar 1833 Cowel begonnen met het meten en wegen van kinderen, ten einde langs dezen weg tot nieuwe physiologische waarheden te geraken. Later werden deze onderzoekingen door den Belg Quetelet op grooter schaal voortgezet. In Amerika werkte Bowditsch in gelijke richting. Laatstgenoemde, wiens werk over de gewichtsen lengteverhoudingen bij jongens en meisjes ten jare 1872 verscheen, heeft meer dan 25000 cijfers bewerkt.
In Italië hield Pagliani zich met hetzelfde onderwerp bezig.
In 1882 werd in Denemarken en kort daarop ook in Zweden eene commissie benoemd, wier taak het zou zijn de hygiënische toestanden der scholen te onderzoeken. Deze commissie nam ook het meten en wegen der schoolkinderen in haar programma op.
In Denemarken werden door haar 28000, in Zweden 18000 kinderen gemeten en gewogen.
‘The Anthropometric Committee of the British Association for the advancement of science’ heeft almede op dit terrein gewerkt.

(†) Zoo b.v. Wretlind, Vahl en Jensen. Maar al deze individueele wegingen geschiedden slechts van één tot vier malen 's jaars.

In laatstgemeld land heeft de heer Malling-Hansen, directeur en predikant aan het Koninklijk doofstommen-instituut te Kopenhagen, zich te dien opzichte zeer verdienstelijk gemaakt. Nog steeds wordt het aangevangen werk door dezen onvermoeiden waarnemer voortgezet. Nu en dan worden de resultaten van dat onderzoek door den druk ter kennis van het publiek gebracht. Niet oneigenaardig noemt Malling-Hansen deze mededeelingen ‘fragmenten’. Het derde fragment verscheen ten vorigen jare onder den titel van *Perioden im Gewicht der Kinder und in der Sonnenwärme.* Uit deze bijvoeging blijkt reeds, dat de Deensche waarnemer zich niet vergenoegt met de mededeeling van feiten, enkel op het aangegeven onderwerp betrekking hebbende, maar dat hij tevens zijn oog richtte naar het causaal-verband met andere verschijnselen, om op deze wijze te geraken tot de naaste oorzaak van het door hem waargenomene. In hoeverre hij zich door zijne geestdrift heeft laten vervoeren, om meer te willen zien, dan te zien gegeven is, moge voor later critiek bewaard blijven. Aan genoemd werk, 270 pagina's groot, zijn 44 groote tabellen gevoegd, alle graphische voorstellingen van de in den tekst medegedeelde cijfers. Deze tabellen zijn een meesterstuk van uitvoering, nauwkeurigheid en scherpzinnigheid. Het geheel draagt de blijken, dat de schrijver en ontwerper met zijn onderwerp is ingenomen, ervoor leeft en er zich geheel en al aan heeft gegeven.

Alvorens evenwel den arbeid van Malling-Hansen meer uitvoerig te bespreken, wenschen wij nog een vluchtigen blik te slaan op de werkzaamheid van een paar andere waarnemers.

Landsberger, een geneesheer in Posen, heeft van 1880 tot 1886 een groot aantal schoolkinderen, zoo Duitschers als Polen, in Posen aan herhaalde metingen en wegingen onderworpen. De metingen hadden plaats tusschen 5 en 15 Mei, steeds in hetzelfde lokaal en op hetzelfde uur, met dezelfde meetwerktuigen. De kinderen (jongens) werden geheel ontkleed; alleen de kousen hielden zij aan.

Niet alleen werd de geheele lengte gemeten, maar Lansberger nam nog daarenboven 21 gedeeltelijke lengten, terwijl uit deze wederom 3 andere werden afgeleid.

De individuen waren van 6-13 jaar oud. Deze individueele metingen gaven tot verrassende uitkomsten aanleiding. Men vond b.v. het volgende:

1°. Polen en Duitschers leverden in aanvankelijke lengte en aanvankelijken groei geen verschil op.

2°. De sociale factor was duidelijk waarneembaar; kinderen van welgestelde ouders kwamen grooter en krachtiger op de school. Toch was hun groei niet sterker dan die der kinderen uit de geringere volksklasse.

3°. De *relatieve* lengte van opper- en benedenarm onderging geene wijziging.

4°. De omvang der borst is in de schooljaren reeds gelijk aan de halve lichaamslengte.

5°. De voor-akromiaalbreedte (van schoudertop tot schoudertop) groeit sterker dan de achter-akromiaalbreedte, eene omstandigheid, die aan de ontwikkeling der borstkas ten goede komt.

6°. De lengtegroei is grootendeels te danken aan de ontwikkeling van de benedenhelft des lichaams, terwijl wederom in deze streek het dijbeen het meest in relatieve lengte toeneemt.

7°. De schedelgroei volgt eigen wetten, geheel onafhankelijk van den overigen lichaamsgroei. De meeste schedelmaten ondergaan, gedurende de schooljaren, weinig wijziging; zelfs de capaciteit der schedelholte blijft in dien tijd vrij wel dezelfde.

8°. In 't oog loopend is evenwel de sterke ontwikkeling van het aangezicht.

De volgende aan Von Russow (zie *Jahrb. f. Kinderheilkk.*, XVI, 1 en 2) ontleende cijfers zijn zeer leerrijk ten opzichte van den weldadigen invloed eener goede voeding in de eerste levensmaanden. Zij vormen als het ware eene illustratie op het hierboven door mij beweerde.

In deze tabel zijn twee groepen van kinderen opgenomen: de groep A omvat individuen, die de moedermelk hebben genoten; de groep B die, welke kunstmatig voedsel ontvingen.

L e e f t i j d .	**Gewicht in kilogr.**		**Lengte in centim.**	
	A.	**B.**	**A.**	**B.**
Op het einde van het 1ste jaar	9.9	7.4	73	66
Op het einde van het 2de jaar	11.1	8.6	83	75
Op het einde van het 3de jaar	12.6	10.5	89	83
Op het einde van het 4de jaar	14.2	12.	93	87
Op het einde van het 5de jaar	15.3	13.4	100	98
Op het einde van het 6de jaar	17.	15.7	106	102
Op het einde van het 7de jaar	18.2	15.9	110	105
Op het einde van het 8ste jaar	20.7	18.3	116	113

De standvastige capaciteit des schedels pleit m.i. ten zeerste voor de stelling, dat daar ter plaatse het beschikbaar arbeidsvermogen bijna uitsluitend in dienst wordt gesteld ter verdere ontwikkeling der hersen-*zelfstandigheid.*

Het doofstommen-instituut te Kopenhagen, aan welks hoofd de predikant Malling-Hansen is geplaatst, telt ongeveer 130 kweekelingen. Toen ten jare 1882 het plan voor een nieuw voedingssysteem werd vastgesteld, wenschte de directeur zich van de al- of niet-doelmatigheid

van dit stelsel te verzekeren en meende dit doel niet beter te kunnen bereiken dan door dagelijks uitgevoerde wegingen(*). De invloed van de tot dusverre gevolgde orde zou eerst door de balans worden nagegaan, terwijl daarna de uitwerking van het nieuwe stelsel aan de gewichtscijfers zou worden getoetst.

Sedert Mei 1882 werden dan alle kweekelingen - meisjes en jongens - dagelijks gewogen; sedert medio Februari 1884 werd ook de dagelijksche lengte bepaald. Scheen zulks een onoverkomelijk werk, Malling-Hansen deinsde hiervoor niet terug. Eerst voerde hij persoonlijk alle wegingen zelf uit, later werd dit werk opgedragen aan de leeraren. De kosten, aan een en ander verbonden, als aankoop van instrumenten, vergoeding voor buitengewone diensten aan het onderwijzend personeel, enz., werden gedragen door den Staat en voor een deel gevonden uit het 'Carlsbergfond'.

De *lengte* van ieder schoolkind moest natuurlijk afzonderlijk worden bepaald, maar voor de bepaling van het *gewicht* werden de kweekelingen in een aantal groepen verdeeld; elke groep werd afzonderlijk gewogen en zoo werd in weinige oogenblikken het totaal-gewicht van alle individuen bepaald.

Reeds in het jaar 1877 was Malling-Hansen begonnen met een aantal kinderen te meten; ten jare 1882 kwamen daarbij de dagelijksche wegingen van alle individuen.

In 1883 en 1884 meende de waarnemer reeds genoeg materiaal te hebben verzameld, om deze, te gelijk met de door hem gemaakte gevolgtrekkingen, aan het publiek te mogen aanbieden. Twee brochures, de eene getiteld: *Periodiciteit in het gewicht der kinderen*, de andere: *Dagelijksche wegingen mijner kweekelingen,* zagen dienvolgens in gemelde jaren het licht. Fragment III, hierboven vermeld en welks inhoud thans nader zal worden besproken, is grootendeels gebaseerd op het *avond*gewicht der kinderen, alsmede op de dagelijksche hoogtemetingen, en wel uitsluitend van de jongens. De gewichtsgetallen omvatten het tijdperk Mei 1882 tot Februari 1886, de lengtecijfers hebben betrekking op het tijdvak Februari 1884 tot Februari 1886. De schrijver stelt zich voor, later ook nog zijne bevindingen mede te deelen ten aanzien van het gewicht der kweekelingen vóór en ná het middagmaal en 's morgens.

Want ofschoon in Fragment III hoofdzakelijk het avondgewicht tot grondslag der berekeningen en gevolgtrekkingen heeft gediend, werd het gewicht viermalen daags bepaald, en zulks het geheele jaar door, uitgezonderd in den vacantietijd (van midden Juni tot het einde van Augustus), daar de kweekelingen alsdan niet in de inrichting verblijf houden.

De avondwegingen geschiedden elken avond te 9 ure, alleen in de maanden Juni en Juli een half uur later.

(*) Later werd evenwel door Malling-Hansen de onjuistheid dezer meening ingezien. Zie het slot van dit opstel.

Vroeger verdeelde Malling-Hansen de jongens in acht groepen, thans in niet meer dan vier, ieder van 16 tot 18 individuen. Na de gewone urineloozing plaatsen zich de knapen groep voor groep op de weegschaal, geheel ontkleed, op flanel, hemd en kousen na. Onmiddellijk na het wegen gaat elke groep te bed.

Het meten der hoogte heeft om 9 uur 's morgens plaats, telkens wanneer de leerlingen één uur (van 8-9) op de schoolbank hebben gezeten. De leerling neemt, na de schoenen te hebben uitgetrokken, plaats op een met houten klompen voorzien platform, zoodat de voeten een bepaalden, zich altijd gelijkblijvenden stand innemen.

Volgens de voor mij liggende brochure neemt het wegen van elke groep niet meer dan 15 seconden, het meten van alle leerlingen slechts 5 minuten in beslag.

Het aantal jongens op het Kopenhaagsche instituut bedroeg in 1882 tot 1885 respectievelijk 68, 72, 71, 75 en 69 van den leeftijd van 9 tot 17 jaren. De gemiddelde ouderdom was ongeveer 13 jaar.

Reeds vroeger had Malling-Hansen opgemerkt, dat op sommige dagen der week het gewicht der kweekelingen iets hooger, op andere iets minder was. Deze schommeling werd door hem toegeschreven aan den meerderen of minderen eetlust der kinderen, eene eigenaardigheid, die geregeld terugkeerde. Deze 7-daagsche periode - uitvoerig in Fragment II besproken - moest, ten einde tot een juist overzicht van andere gewichtsschommelingen te geraken, uit de getallen-gegevens worden geelimineerd. Hieruit vloeiden gewijzigde tabellen voort, die tot graphische voorstellingen werden herleid.

Thans bleek het, dat de gewichtstoename der kinderen nog aan belangrijke schommelingen onderworpen is. Leerrijk en hoogst interessant zijn de figuren, die men op Tafel I aantreft. De gewichtslijnen, in stede van een gelijkmatig verloop te hebben en schuins opstijgende lijnen te zijn, hebben een zeer ongelijkmatig verloop. De grootste gewichtstoename vond in elk der drie waarnemingsjaren plaats in den herfst; daarna vermeerderde het gewicht langzamer tot op het einde van April, terwijl hierna zelfs eene periode van gewichtsafname intrad. Nu en dan stond de ontwikkeling ettelijke dagen geheel stil, zooals b.v. 10 dagen in het midden van de maand October des jaars 1882; ja, het kwam zelfs voor, dat in de periode van toename weken van tijdelijken achteruitgang werden opgemerkt. Wat in dit alles zeer de aandacht trekt, is de omstandigheid, dat de groeilijnen der 3 verschillende jaren, die op Tafel I onder elkaar zijn aangebracht, in al die wijzigingen en schommelingen evenwijdig aan elkander verloopen, terwijl de lijn, uit de voorgaande drie opgebouwd, nogmaals denzelfden karaktertrek vertoont. Leggen wij die laatste lijn tot grondslag van verdere beschouwingen, dan blijkt: dat van 12 September tot 16 December de gewichtstoename het sterkst is; dat van 16 December tot 20 April de toename iets minder bedraagt, terwijl er van 26 April tot 16 Juli af-

name van gewicht valt waar te nemen. Malling-Hansen spreekt daarom van eene *maximaal-periode* van 95 dagen, van eene *gemiddelde periode* van 131 dagen en van eene *minimaal-periode* van 81 dagen. Men zij erop bedacht, dat de waarnemingen gedurende den vacantietijd (16 Juli - 12 September) moeten gestaakt worden, zoodat de groeilijnen slechts betrekking hebben op een tijdperk van 307 dagen, t.w. van 12 September tot 16 Juli.

Het gemiddeld getal gewogenen was 72; de gewichtsveranderingen, die deze 72 jongens ondergingen, bedroegen:

in de maximaal-periode		**in de gem. periode**	**in de minimaal-periode**
na	95 dagen	131 dagen	81 dagen
	+ 140 K.G.	+ 64 K.G.	- 52 K.G.
d.i. per dag	+ 1.47 K.G.	+ 0.49 K.G.	- 0.64 K.G.

De dagelijksche gewichtstoename der kinderen gedurende de maximaal-periode (1.47 K.G.) was dus 3 malen zoo groot als in de gemiddelde periode.

In de minimaal-periode verloren de 72 jongens te zamen 52 K.G., dus bijkans zooveel, als in het tijdperk van December tot April was gewonnen.

In de eerste dagen van Januari hadden de kinderen hetzelfde gewicht als in het midden van Juni.

Het eindresultaat is alzoo, dat er in den loop des jaars gemiddeld 152 K.G. (140 + 64 - 52) is gewonnen, gevende dit per dag eene gewichtstoename van 0.49 K.G. Voor elk kind bedraagt alzoo de normale toename 0.49:72 = 0.007 K.G.

Gelijk de lezer zal opgemerkt hebben, is het tijdperk 16 Juli tot 12 September oningevuld gebleven.

Toen de kweekelingen met de vacantie het instituut verlieten, was het gewicht nog steeds dalende; bij hunne terugkomst was de maximaal-periode reeds ingetreden. Waar de afname is geëindigd, blijft onzeker. Wel bleek bij de weging, onmiddellijk na de terugkomst der kweekelingen, dat de maximaal-periode reeds gedurende de vacantie een aanvang had genomen; immers, de 61 jongens, die in September 1882 terugkeerden, hadden van 19 Juli tot 24 Augustus 1882, dus in 36 dagen, 30.5 K.G. aan gewicht gewonnen, wat voor 72 knapen 36 K.G. of 1 K.G. per dag bedraagt. Na de vacantie namen 72 knapen in 8 dagen, van 24 Augustus tot 1 September, 1.25 K.G. en van 1 tot 12 September in 12 dagen 1.62 K.G. per dag in gewicht toe.

Uit deze cijfers mogen wij dus met zekerheid afleiden, dat de maximaal-periode reeds gedurende de vacantie een aanvang heeft genomen.

Is het gewichtsverlies in de laatste dagen van het schooljaar in het oog vallend groot, de heer Malling-Hansen meent, dat de inspanning der leerlingen ten gevolge der overgangs-examens en hun door 't vooruitzicht der vacantie opgewekte gespannen zenuwachtige toestand daarop niet zonder invloed zullen geweest zijn.

Het ware te wenschen, dat men kinderen, die niet onder dien invloed verkeeren, aan soortgelijke wegingen kon onderwerpen. Doch daartoe zou slechts mogelijkheid bestaan, indien men de zomervacantie voor zekere groep individuen naar een ander tijdstip des jaars kon overbrengen. Bleek het dan, dat ook bij dezen de minimaal-periode in dezelfde maanden viel, dan zou de oorzaak dezer gewichtsschommeling natuurlijk elders moeten gezocht worden.

Tot gelijke uitkomsten, als waartoe het jaar 1882 aanleiding gaf, geraakte men ook ten opzichte van de beide volgende jaren.

Op grond van al deze waarnemingen neemt Mailing-Hansen aan, dat de maximaal-periode waarschijnlijk terstond na de komst der kinderen in de ouderlijke woning is ingetreden. Waren de kweekelingen gedurende de vacantie op het instituut gebleven, hunne gewichtstoename zou in dien tijd waarschijnlijk minder hebben bedragen dan nu, en even waarschijnlijk is het, dat de afname aan gewicht nog tot in de eerste dagen van Augustus zou hebben voortgeduurd.

De gewichtstoename gedurende de drie zomervacantiën van 1882, 1883 en 1884 bleef beneden die der volgende maximaal-perioden (1.32 tegen 1.47), zoodat ten duidelijkste uit al het voorgaande blijkt, dat *vroegtijdige zomervacanties met het oog op de gewichtsvermeerdering des kinds zeer gewenscht zijn.*

Als slotsom stelt Malling-Hansen den volgenden regel:

Het lichaamsgewicht van 9- *tot* 15*jarige knapen is onderworpen aan drie*, *in den tijd van één jaar afloopende perioden*, *eene maximaal-*, *eene gemiddelde en eene minimaal-periode.*

De maximaal-periode begint in Augustus en eindigt medio December, omvattende alzoo 4½ maand.

De gemiddelde periode strekt zich uit over een tijdsverloop van 4½ maand en wel van 't midden van December tot het einde van April.

De minimaal-periode duurt van 't einde van April tot het einde van Juli en omvat alzoo 3 maanden.

Gedurende de maximaal-periode is de dagelijksche gewichtsontwikkeling drie malen zoo groot als in de gemiddelde periode.

Wat in deze periode gewonnen is, gaat gedurende de minimaal-periode weder bijkans geheel verloren.

Ook ten aanzien van den lengtegroei kwam Malling-Hansen tot gelijksoortige wetten. Het spreekt evenwel vanzelf, dat hierbij van geene *vermindering in lengte* sprake kan zijn. Malling-Hansen kon in de hoogteschommelingen geene 7-daagsche periode ontdekken, gelijk die in de gewichtscijfers viel op te merken, maar *duidelijk valt ook ten aanzien der lengtetoename in het oog, dat deze jaarlijks eene maximaal-, eene gemiddelde en eene minimaal-periode doorloopt.*

Deze perioden volgen elkander hier echter in eene andere orde op dan bij het gewicht der kinderen. Men zij evenwel hierbij indachtig, dat het verzamelde materiaal slechts 2 jaren omvat.

De minimaal-periode voor den lengtegroei begint naar allen schijn tegen het einde der zomervacantie; de waarnemingen, die ± 12 September een aanvang konden nemen, gaven van dat tijdstip af tot aan 22 November toe een minimum van lengtegroei te kennen.

De gemiddelde periode duurt ± 126 dagen, t.w. van 22 November tot 28 Maart(*).

De maximaal-periode vangt aan 28 Maart, om tegen het begin van Juli haar einde nog niet bereikt te hebben.

Van ongeveer 30 Juni tot 12 September werd ten gevolge van de afwezigheid der kweekelingen niet gemeten. De meettijd omvatte dus het tijdperk van 12 September tot 30 Juni of 291 dagen.

In de minimaal-periode	**de gemiddelde**	**de maximaal-periode**
namen 72 jongens in 71	126	94 dagen
dagelijks 5.17	10.30	13.01 millim.
of in 't geheel 363	1298	1223 c.M.

in lengte toe. In 't geheele tijdsverloop bedraagt de vermeerdering 2884 m.M. of per dag 10 m.M.

De lengtetoename was dus, gedurende gezegde 291 waarnemingsdagen, voor elk individu gemiddeld 40 m.M.

De dagelijksche toename is in de gemiddelde periode twee malen zooveel en in de maximaal-periode 2½ zooveel als in de minimaal-periode.

De volgende tabel doet zien, dat de gemiddelde perioden van lengtegroei en gewichtstoename ongeveer samenvallen, terwijl de maximaal- en minimaal-perioden tegenover elkander staan. Van April tot December heeft er eerst de grootste lengtegroei, daarna de grootste gewichtstoename plaats.

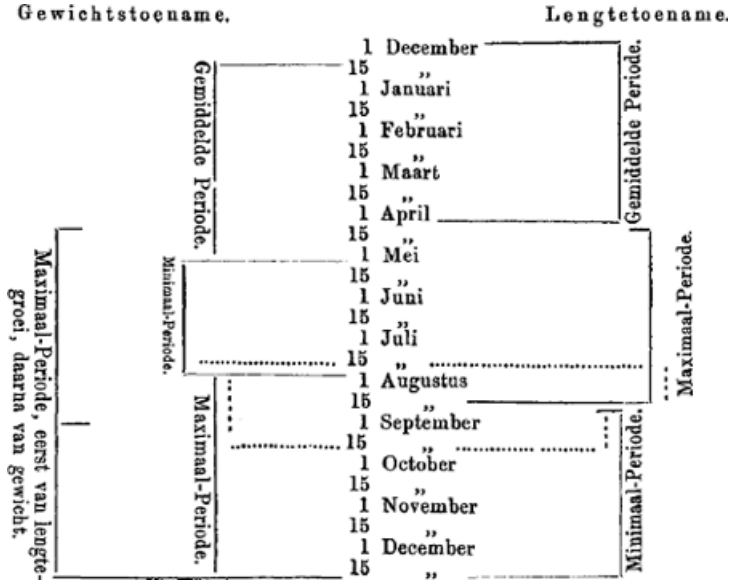

(*) De opgegeven datums zijn natuurlijk de gemiddelden uit de beide waarnemingsjaren.

Gaan wij na, welke betrekkingen er in de verschillende perioden tusschen lengtegroei en gewichtstoename bestaan, dan komen wij tot het volgende resultaat:

Van 12 September 1884 tot 40 dagen later bedroeg de gewichtsvermeerdering 80 K.G., de toename in lengte 15 c.M., wat dus in die 40 dagen voor elken c.M. hoogte 5 K.G. gewicht oplevert. (Het gemiddelde uit de waarnemingen van 3 jaren gaf ½ K.G.) Van 10 April tot 80 dagen later bedroeg de gewichtsvermindering 20 K.G., de lengtetoename 80 c.M. In dit tijdperk stond dus 1 c.M. gelijk met - ¼ K.G.

In 40 dagen van den herfst des jaars 1884 beantwoordde alzoo 1 c.M. hoogtegroei aan 5 K.G. gewichtsvermeerdering.

In 80 dagen van den voorzomer des jaars 1885 beantwoordde 1 c.M. hoogtegroei aan ¼ K.G. gewichtsverlies.

Het gemiddelde van 3 waarnemingsjaren gaf voor 1 c.M. hoogtegroei ½ K.G. gewichtstoename.

De gewichtstoename van 72 knapen van den gemiddelden leeftijd van 12½ jaar was:

gedurende de maximaal-periode in 95 dagen	**de gem. periode 131 dagen**	**de minimaal-periode 81 dagen**
(12 Sept. - 16 Dec.)	(16 Dec. - 26 April)	(26 April - 16 Juli)
+ 140	+ 64	- 52
dagelijks + 1.47	+ 0.49	- 0.64 K.G.

De lengtetoename van 72 knapen van den gemiddelden leeftijd van 12½ jaar was:

gedurende de minimaal-periode in 71 dagen	**de gem. periode 126 dagen**	**de maximaal-periode 94 dagen**
(12 Sept. - 22 Nov.)	(22 Nov. - 28 Maart)	(28 Maart - 30 Juni)
363	1298	1223 m.M.
dagelijks 5.17	10.30	13.01 m.M.

Dienvolgens beantwoordt 1 c.M. hoogtegroei:

in het maximum der gew. toen. en in het minimum der lengtetoename aan eene gewichtstoename van	**in het gem. der gew. en lengtetoename beide aan eene gewichtstoename van**	**in het minimum der gew. en in het maximum der lengtetoename aan eene gewichtstoename van**
2.84 K.G.	0.48 K.G.	- 0.49 K.G.

in het geheele jaar aan 0.60 K.G., daarbij de verhouding in de vacantie stellende op 1.1. K.G. per c.M.

De amplitudo der gewichtsperioden is aanzienlijk sterker dan die der hoogteperioden.

De gewichtsperioden schommelen tusschen + 1.47 en - 0.64 K.G., de hoogteperioden tusschen 1.3 en 0.5 c.M.

In de maximaal-periode der gewichtstoename is de lengtetoename zoo gering, dat deze periode kan genoemd worden de rusttijd van den lengtegroei.

De beide gemiddelde perioden vallen nagenoeg over hare geheele uit-

gestrektheid samen; de lengtegroei is echter in dit tijdperk betrekkelijk sterker dan de toename in gewicht.

De minimaal-periode des gewichts en de maximaal-periode der hoogte vallen eveneens grootendeels in denzelfden tijd. De maximaal-periode van den lengtegroei is de rusttijd van de gewichtstoename, welke laatste zelfs negatief wordt.

De hoogteperioden beginnen en eindigen ongeveer 15 dagen vóór de gewichtsperioden.

De opvolging der hoogteperioden is het omgekeerde van die der gewichtsperioden.

Opvolging der hoogteperioden: min.-p., gemidd. p., max.-p., min.-p., enz.

Opvolging der gewichts: max.-p., gemidd. p., min.-p., max.-p. enz.

Het feit, dat de lengtegroei toeneemt, terwijl de gewichtsontwikkeling afneemt, te zamen met de omstandigheid, dat de phasen der lengtetoename iets vroeger aanvangen dan die der gewichtsontwikkeling, wekken het vermoeden, dat de lengtegroei geschiedt op kosten van het gewicht.

Op het einde van de maximaal-periode van den lengtegroei - tevens de periode van 't gewichtsverlies - zijn, naar allen schijn, de opgelegde stoffen verbruikt; in den loop van den herfst - gedurende de maximaal-periode van den gewichtsgroei - worden daarna de bouwstoffen voor lateren hoogtegroei weder in het lichaam neergelegd. Eenigszins in tegenspraak met deze hypothese is evenwel de omstandigheid, dat de maximaal-periode van den lengtegroei niet onmiddellijk volgt op die der gewichtstoename.

Op grond van verschillende redeneeringen komt Malling-Hansen verder tot het besluit, dat de gewichtsvermeerdering gedurende de maximaal-periode hoofdzakelijk als toeneming in omvang is op te vatten. Omgekeerd is het gewichtsverlies in de minimaal-periode een gevolg van eene vermindering in den omvang des lichaams.

In de maximaal-periode van den lengtegroei verkrijgt das de omvangsvermeerdering haar minimum, en in de minimaal-periode van den lengtegroei valt daarentegen het maximum dier omvangsvermeerdering.

Nadat Malling-Hansen deze omgekeerde verhouding tusschen de tijden van lengte- en omvangsvermeerdering ten opzichte van het menschelijk lichaam had leeren kennen, kwam hij op het denkbeeld, dat gelijke tegenstelling misschien ook werd gevonden op een ander gebied van organischen groei. Proefnemingen, aan verschillende boomen verricht, zouden hem dienaangaande zekerheid brengen.

Volgens de heerschende meening der planten-physiologen is de celvermeerdering, zoowel voor zooveel de jonge loten als den cambium-cylinder betreft, het levendigst in het voorjaar. Bevat deze meening waarheid, dan bestaat er in het plantenrijk geene tegenstelling bij de perioden van lengte- en diktegroei.

Malling-Hansen kwam tot andere uitkomsten. Den 4^{den} Mei 1885 ving hij aan verschillende boomen dagelijks te meten. Op scherpzin-

nige wijze wist hij de variaties te elimineeren, die een gevolg waren van de uitzetting der stammen door atmosferische vochtigheid. Hij bevond nu, dat de door hem gemeten boomen gedurende de geheele Meimaand geene noemenswaardige verandering in omvang ondervonden. Eerst in het begin van Juni nam hij eene algemeene en steeds toenemende vermeerdering van omvang waar. Terwijl 8 der door Malling-Hansen gemeten boomen van 4 Mei - 1 Juni slechts 7 m.M. dikker waren geworden, bedroeg de diktetoename van 1 Juni - 15 Juni 20 m.M. In 't midden der maand Juli bereikte de diktegroei zijn maximum; de boomen waren gezamenlijk 53 m.M. in dien tijd dikker geworden, waarvan 38 m.M. op rekening van de laatste helft van Juni moest gesteld worden. Van 15 Juli - 15 Augustus bedroeg de vermeerdering slechts 36 m.M. en van 15 Augustus tot 1 September niet meer dan 10 m.M. Met den aanvang der herfstmaand hield de diktegroei geheel op.

Uit een en ander volgt:

De lengtegroei - kenbaar aan 't vormen van nieuwe en verlenging van bestaande loten - vangt aan in April, om in 't midden der maand Juni te eindigen.

De diktegroei vangt aan in Juni, dus nà de maximaalperiode (omstreeks 20 Mei bereikt de lengtegroei zijn maximum) van den lengtegroei, en bereikt zijn culminatiepunt tegen het eind van Juni, *nà* het ophouden van den lengtegroei.

Lengtetoename en diktetoename der door Malling-Hansen gemeten boomen vertoonden dus de grootste analogie met de afwisselende perioden in den wasdom van kinderen. Sprekend komt deze analogie uit in de graphische figuur op Tafel 2.

Een enkel woord over de schommelingen, die gewicht en lengte binnen het tijdsverloop van 24 uren aanbieden, mag in dit overzicht niet gemist worden.

In 3 tabellen, graphisch uitgewerkt in Tafel 3, geeft Malling-Hansen het gewicht van 71 jongens, op verschillende tijden van den dag gewogen. De waarnemingen omvatten het tijdperk 1 December 1883 - 28 Februari 1884.

Ten einde den lezer een beter begrip dezer tabellen te doen erlangen, volge hier een uittreksel.

Januari 1884.

Dag.	**A.**	**B.**	**C.**	**D.**	**E.**
1	2474.7	2456.8	2472.7	2527.4	2512.0 K.G.
2	2494.4	2471.8	2474.4	2511.3	2501.5
3	2481.7	2460.9	2469.1	2520.9	2508.6
	2487.1	2459.6	2473.8	2503.6	2507.8
31	2470.8	2446.7	2453.8	2507.1	2495.9
a	2472.79	2452.11	2462.83	2503.21	2492.73
b	34.83	34.54	34.69	35.26	35.12

A wijst aan het gewicht der 71 jongens, elken morgen te 6 ure, *plus* het gewicht der door enkele knapen in den nacht (van 9 uur 's avonds tot 6 uur 's morgens) geloosde urine. Deze laatste wordt in metalen, in de slaapzalen aangebrachte vergaarbakken verzameld en 's morgens te 6 ure gewogen. Na het wegen loost elk der jongens de urine en ook deze wordt terstond gewogen (en elken dag chemisch onderzocht).

B wijst aan het zuivere morgengewicht, d.i. het gewicht te 6 ure, *verminderd* met de geloosde urine.

C geeft het gewicht aan te 1 ure, onmiddellijk vóór het middagmaal. Hiervan wordt het gewicht der kleedingstukken afgetrokken, met uitzondering dat van flanel, bovenhemd en kousen, hetwelk in het avond- en morgengewicht mede begrepen is.

D geeft het gewicht der jongens aan nà het middagmaal en E het avondgewicht te 9 ure.

De reeks *a* omvat het gemiddelde der geheele maand, *b* het gemiddelde gewicht van één individu.

Uit deze tabellen, en nog beter uit de graphische figuur, blijkt terstond, hoeveel des nachts door de longen en de huid is verloren gegaan. Eveneens leest men daaruit terstond af, hoeveel gewicht aan urine gedurende de 9 nachturen is geproduceerd.

Verder blijkt, dat het hoogste gewicht (D), gelijk vanzelf spreekt, nà het middagmaal werd bereikt en dat het avondgewicht (E) iets geringer was. Het laagste gewicht (B) hadden de knapen des morgens, terwijl het gewicht onmiddellijk vóór den middagmaaltijd weer iets hooger was.

De getalrijen *a* en *b* leerden, dat de gewichtsschommelingen binnen elke 24 uren en gemiddeld binnen elke maand vrij regelmatig verliepen.

Gemiddeld verloor iedere jongen van 's middags (D) tot 's avonds (E) 0.13 K.G. In December 0.11, in Januari 0.14 en in Februari 0.14. K.G.

Het verlies aan urine, zweet en uitademingsproducten van 9 ure 's avonds tot 6 ure 's morgens bedroeg gemiddeld voor elken knaap 0.57 K.G.

De helft van dit gewicht komt op rekening der urine; de andere helft was dus een gevolg van huid- en longenuitademing.

De gewichtstoename van 's morgens 6 ure tot 1 ure was gemiddeld per jongen 0.11 K.G. Deze toename is ongeveer gelijk aan de gewichtsafname van af het oogenblik nà den maaltijd tot 's avonds 9 ure.

Eindelijk was het door het middagmaal gewonnen gewicht ongeveer aequivalent met het nachtelijk gewichtsverlies, n.l. gemiddeld 0.59 K.G. per jongen. De uitkomsten der hoogtemetingen binnen het etmaal kunnen wij samentrekken in het volgende:

Tabel, aanwijzende de vermeerdering (+) of vermindering (-) in lengte van 22 jongens, die gedurende 6 weken (12 Nov. - 22 Dec. 1877) op elken schooldag om 8, 9, 10, 11, 12, 1 en 5 ure werden gemeten. De cijfers zijn de gemiddelden van elke week van 6 schooldagen.

1877.	**8**	**9**	**10**	**11**
12 Nov.-17 Nov.	+ 125	+ 10	- 22	- 83
19 Nov. - 24 Nov.	+ 139	+ 10	- 11	- 77
26 Nov. - 1 Dec.	+ 100	+ 25	- 29	- 72
3 Dec. - 8 Dec.	+ 146	+ 12	- 13	- 80
10 Dec. - 15 Dec.	+ 127	+ 3	- 17	- 67
17 Dec. - 22 Dec.	+ 144	+ 5	- 19	- 58
22 jongens	+ 130	+ 11	- 18	- 73
1 jongen	+ 6	+ 0.5	- 1	- 3

1877.	**12**	**1**	**5**	**8-5 ure.**
12 Nov. - 17 Nov.	+ 49	- 13	- 79	- 138
19 Nov. - 24 Nov.	+ 46	- 11	- 83	- 126
26 Nov. - 1 Dec.	+ 51	- 27	- 66	- 118
3 Dec. - 8 Dec.	+ 39	- 12	- 67	- 121
10 Dec. - 15 Dec.	+ 41	- 17	- 81	- 138
17 Dec. - 22 Dec.	+ 31	- 14	- 66	- 121
22 jongens	+ 43	- 16	- 74	- 127
1 jongen	+ 2	- 1	- 3	- 5.8 A

Eene andere waarnemingsreeks gaf voor rij A:

+ 8,3 te 7 ure	- 2	+ 0.3	- 1	- 3
+ 8,3 te 7 ure	+ 2	- 0.4	- 3	- 7.3 van 7-5 ure.

De overeenkomst is treffend genoeg.

Verklaren wij de eerste tabel thans iets nader. Van 12-17 November waren de 22 jongens 's morgens te 8 ure - het uur, waarop de lessen aanvingen, - te zamen 125 m.M. langer dan den vorigen dag om vijf uur. Na één uur op de schoolbanken gezeten te hebben, waren zij weder 10 m.M. langer. Te 10 ure, dus na 2 uren gezeten te hebben, was de gezamenlijke lengte met 22 m.M. verminderd. Van half elf tot elf ure vermaakten zij zich met het spel; te 11 ure nogmaals gemeten, was de lengte met 83 m.M. afgenomen. Gedurende het lesuur van 11-12 nam de lengte wederom toe met 49 m.M., om van 12-1 weder met 13 m.M. te verminderen. De lessen worden elken dag te 2 ure gestaakt; na het middagmaal spelen de kinderen tot 2 ure en van 2-5 worden zij in de werkplaatsen beziggehouden. In het tijdsverloop van 1-5 ure verloren zij weder 79 m.M.

Gaat men de verschillende horizontale rijen na, dan ziet men, dat dezelfde schommelingen van week tot week elkander opvolgen. De richting blijft, in weerwil van enkele verschillen, gelijk; altijd naar boven van 8-9, altijd naar beneden van 9-10, enz., terwijl de maxima altijd om 11 en om 5 ure invallen. Latere metingen toonden aan, dat in het speeluur, van 7-8 's morgens, de leerlingen ieder gemiddeld 2 m.M. korter werden. Het is te denken, dat gelijke afname in lengte plaats greep van 6 uur - 't uur van opstaan - tot 7 ure. Uit een en ander volgt, dat het verlies in lengte van 6 uur 's morgens tot 5 uur 's avonds mag gesteld worden op 10.3 m.M. per kind.

De aanwinst van 's avonds 5 ure tot den volgenden morgen 7 ure bedroeg -, volgens gezegde tweede metingreeks - 8.3; hierbij het verlies van 6-7 geteld, verkrijgen wij eene lengte-toename van 10.3,

dus: *De lengtevermindering, die een* 10-16*jarig kind in den loop van den dag ondergaat*, *van zijn opstaan tot het naar bed gaan*, - van 5-8 ure heeft er eene kleine verlenging plaats, die door eene verkorting van 8-9 weder wordt opgeheven, - *bedraagt ongeveer* 10 *m.M. De lengtetoename gedurende den nacht bedraagt insgelijks ongeveer* 10 *m.M.* (plus den in den loop van één dag niet meetbaren, blijvenden lengtegroei).

Het is opmerkelijk, dat in de dagelijksche variaties in gewicht en lengte dezelfde regelmaat heerscht als in de jaarlijksche. Immers: *ieder kind neemt gedurende den slaap* 0.57 *K.G. aan gewicht af*, 10 *m.M. in lengte toe.*

Het omgekeerde grijpt over dag plaats.

De toeneming in lengte had 's nachts hoogst waarschijnlijk zeer gelijkmatig plaats; de lengtevermindering over dag daarentegen was zeer onregelmatig; zij steeg, wanneer de kinderen stonden, liepen en speelden, maar werd negatief, zoodra de lichamen op de schoolbank tot rust kwamen.

Deze reactie duurde echter niet langer dan een uur; bij voortgezet stilzitten op de banken verminderde de lengte weder.

In het voorgaande zijn de volgende perioden in den groei der kinderen opgemerkt en besproken:

1. Schommelingen in het gewicht en de lengte binnen een tijdsverloop van 24 uren. Deze bewegingen moeten, zoo niet geheel, althans meerendeels toegeschreven worden aan locale invloeden.
2. Gewichtsschommelingen, die in eene periode van 7 dagen afloopen. Ook deze zijn afhankelijk van locale verhoudingen.
3. Drie perioden, die binnen het jaar afloopen en waarschijnlijk in verband staan met de jaargetijden.

Wanneer deze onregelmatigheden uit de cijfers en graphische voorstellingen worden geëlimineerd, blijven er evenwel nog schommelingen over, die ten hoogste de aandacht wekken.

De graphische lijn, in plaats van eene rechte te zijn geworden, biedt nog al de kronkelingen aan eener rivier. Zij is eene aaneenschakeling van rechte lijntjes, te zamen in zigzag gelegen. De verwijdering van elk punt tot eene rechte, horizontale stelt voor de vermeerdering of vermindering, die het avondgewicht der jongens sedert den voorgaanden dag (om 9 uur 's avonds) heeft ondergaan.

Waaraan zijn deze schommelingen toe te schrijven? Noch in het voedsel, noch in veranderde bezigheid, noch in den gezondheidstoestand ligt de oorzaak. M.-H. kwam op het denkbeeld, de oorzaak te zoeken in meteorologische verhoudingen, en vond dan ook weldra eene opmerkelijke overeenstemming tusschen de *schommelingen der atmosferische warmte* en die in het gewicht der kinderen.

Inderdaad, wanneer men de lijnen aanschouwt, die op Tafel 4 e.v.

voorkomen en die de schommelingen in het gewicht der kinderen en de schommelingen in de temperatuur voorstellen, dan staat men verbaasd over de overeenstemming in beide lijnen. Stijgen en dalen gaan met elkander gepaard.

Het spreekt vanzelf, dat hierbij meer aan gelijke richting dan aan gelijke hoeveelheid in rijzing en daling moet gedacht worden. De temperatuursverschillen kunnen uit den aard der zaak tot een aanzienlijker bedrag stijgen dan de gewichtsverschillen van kinderen.

De temperatuursopgaven werden den heer Malling-Hansen verstrekt door het nabijgelegen Meteorologisch Instituut.

Niet tevreden met zijne eigen waarnemingen, wendde nu de ijverige directeur van het doofstommen-instituut zich tot de bestuurders van het Koninklijk Opvoedingsgesticht (*Opfostringshuset*), dat op ongeveer duizend meters afstand van de eerstvermelde inrichting is verwijderd en dus geacht kon worden onder gelijke meteorologische omstandigheden te verkeeren.

Ook in het 'Opfostringshus' waren sedert eenigen tijd dagelijksche wegingen verricht, die in alle opzichten tot gelijke uitkomsten hadden aanleiding gegeven als die van den heer Malling-Hansen. Na eliminatie der wekelijksche periode bleken ook deze cijfers, afzonderlijk en gecombineerd met die van het doofstommen-instituut, eene treffende overeenstemming te openbaren met de schommelingen der temperatuur.

Deze overeenstemming is te merkwaardiger, omdat in het eene gesticht hoorenden, in het andere niet-hoorenden worden verpleegd, terwijl daarenboven in beide instituten verschillende leefregels worden gevolgd en verschillende werkzaamheden plaats grijpen. Kleine verschillen worden door Malling-Hansen op ongedwongen wijze verklaard.

Als slotsom zijner observaties meent hij dan ook te mogen vaststellen, dat de gewichtsvariaties parallellisme vertoonen met de temperatuurvariaties. In den loop van drie opeenvolgende jaren stond de overeenstemming tot het verschil als 6:1.

Wij zullen thans den heer Malling-Hansen niet verder volgen in zijne nadere beschouwingen over het verkregen resultaat. Langs verschillende wegen tracht hij de ontdekte wet opnieuw op te duiken. Nieuwe[*)]

(*) Verklaring der graphische figuur No. 2.
De lijn A stelt de schommelingen voor in de gewichtstoename der jongens van avond tot avond gedurende den aangewezen tijd. De afstand van de met O aangeduide horizontale lijn tot aan een zeker punt der lijn A stelt de gewichtstoename voor in den loop van den dag; de lijn van punt tot punt is de voorstelling van het verschil in gewichtstoename tusschen twee dagen. De afstand van de eene horizontale lijn tot de volgende duidt eene schommeling aan in de gewichtstoename der kinderen van 10/9 kilogrammen.

B.v. Op den 30sten November 1882 's avonds te 9 ure was het totaal-gewicht der jongens sedert den vorigen dag toegenomen met 20/9 kilo. Op den 20sten December 1882 was dat gewicht sedert den vorigen avond afgenomen met 20/9 kilo, enz.
B stelt voor de gelijktijdige schommelingen in de gemiddelde dagelijksche warmte (van Kopenhagen).
De afstand van de eene horizontale tot de naast volgende is gelijk aan eene variatie van 1° C.

combinaties van cijfers en nieuwe graphische figuren moeten daartoe dienen. Met bewondering evenwel staren wij op den man, die geene moeite schroomt en de grootste genialiteit openbaart in het scheppen van graphische figuren, nu eens op deze, dan weder op andere wijze ingericht, alles met het doel, om der natuur hare geheimen te ontlokken. Waartoe deze kennis? Zoo aanstonds hopen wij op deze vraag het antwoord te geven. Vooraf nog een enkel woord over de vermoedelijke oorzaak der groei-variaties.

Moeten wij het gewichtsverlies, dat in het voorjaar is waar te nemen, zoeken in de toenemende afmatting der schoolknapen, de gewichtstoename van den herfst in de rust na de zomervacantie? De meerdere krachtsontplooiing in den lengtegroei gedurende den voorzomer, de minimum-periode in den herfst ten aanzien der lengtetoename strijdt al dadelijk tegen deze onderstelling.

De gewichtsvermindering in het voorjaar en de gewichtstoename in den herfst mag ons evenmin verleiden, om aan het eerste tijdperk een minder goeden hygiënischen invloed op den wasdom der kinderen toe te kennen dan aan het laatste, en zulks om gelijke reden. Wij kunnen te dezen opzichte slechts het feit constateeren, dat de voorzomer gunstiger werkt op den lengtegroei, de herfst voordeeliger op den diktegroei.

De gemiddelde temperatuur was zoowel in September 1884 als in Juni 1885 ongeveer 14^{o}.

In de eerste maand vermeerderden alle kweekelingen, 130 in aantal, met 119 K.G. hun gewicht. In Juni verloren zij 33 K.G. Gelijke tegenstelling leverden October 1884 en Mei 1885 op. Hieruit volgt, dat de groei der kinderen niet gebonden is aan eene zekere hoeveelheid warmte, maar afhankelijk is van de beweging der warmte, van de gedurende den loop des jaars klimmende of dalende temperatuur. Gedurende de toenemende warmte van het voorjaar en den voorzomer wordt het maximum in hoogtegroei nagestreefd, en gedurende de afnemende warmte in den herfst en van den voorwinter treedt het maximum van den diktegroei in.

Toen wij van de overeenstemming gewaagden tusschen de dagelijksche variaties in den diktegroei (= toename in gewicht) en die der atmosferische warmte, had het allen schijn, alsof de gewichtsvariaties een *gevolg* zouden zijn van de warmteschommelingen.

De jaarlijksche periode strijdt ten eenen male met deze opvatting; immers, de maximaalperiode van den gewichtsgroei valt in den herfst, dus met het dalen der temperatuur.

Bovendien hebben onze tafels en graphische voorstellingen ons geleerd, dat eene vermeerdering der atmosferische warmte van -4^{o} tot -3^{o} geheel dezelfde uitwerking op de gewichtstoename heeft, als wanneer de temperatuur van $+13^{o}$ op $+14^{o}$ ware gekomen. Ook dit feit pleit tegen het causaal verband tusschen eene gegeven *hoeveelheid* warmte en de gewichtstoename.

Bestond er een causaal verband in dien zin, dan zou kunstmatige warmte, b.v. die van eene kachel, gelijke uitwerking moeten hebben. Ook dat is geenszins het geval. Het zijn dus niet de warmteschommelingen, die zelf als zoodanig op de gewichtsschommelingen inwerken, *maar beide variaties zijn gevolgen* EENER ZELFDE OORZAAK, *eener onbekende X.*

Deze X wordt niet door den invloed der jaargetijden aangedaan; deze X blijft dezelfde bij hitte en vorst, bij zonneschijn en betrokken lucht; hare werking blijft onveranderd dezelfde, zoowel bij de kachelwarmte der kamer als bij de koude der buitenlucht.

Daar de locale barometerschommelingen geenerlei parallellisme met de gewichtsschommelingen vertoonen, is onze X ook op dat gebied niet te zoeken. Ook de lucht-electriciteit, het aard-magnetisme en het ozone-gehalte der lucht schijnen met X niets te maken te hebben.

Het verzamelde materiaal had Malling-Hansen de overtuiging geschonken, dat de gewichtsvariaties door grootere regelmatigheid gekenmerkt zijn dan de warmte-schommelingen. Van de onbekende X schijnt een krachtdadige invloed uit te gaan op den organischen groei. De invloed van X spiegelt zich duidelijker af in de gewichts- dan in de warmte-schommelingen.

Toch kan die gemeenschappelijke oorzaak geene andere zijn dan de hoofdoorzaak der plaatselijke warmte, d.i. de warmte-uitstraling der zon, die, blijkens het voorafgaande, van dag tot dag varieert en aan dezelfde schommelingen moet onderhevig zijn en dezelfde regelmatigheid in deze schommelingen moet vertoonen als de gewichtsvermeerdering der kinderen.

De variaties in de plaatselijke warmte zijn - krachtens hare overeenstemming met de gewichtsvariaties - als de onduidelijk geworden overblijfsels te beschouwen van de variaties der door de zon uitgestraalde warmte.

De temperatuurs-schommelingen, die in de tabellen van Malling-Hansen zijn opgenomen, hebben betrekking op Kopenhagen. Maar bevat de locale warmte van K. wellicht maar weinig overblijfsels meer van de schommelingen der door de zon uitgestraalde warmte? De nabijheid der zee is wellicht van niet te gering te schatten invloed geweest op de Kopenhager luchttemperatuur. Malling-Hansen vond het aldus geraden, naar nieuwe gegevens rond te zien. Andere plaatsen, die de variaties in de door de zon uitgestraalde warmte minder storen en vereffenen, plaatsen dus met een sterk uitgedrukt continentaal klimaat, moesten hem deze gegevens verstrekken. Het meteorologisch Instituut kwam den onvermoeiden man hierbij welwillend te hulp. Weenen, San Fernando, Lucknow, Nagpur, Paramaribo, Cordova, Port Dover in Canada en Vidi a/d Kongo leverden, door tusschenkomst van gezegd Instituut, het materiaal. Eene samenvoeging dier gegevens tot één aanschouwelijk beeld was ras samengesteld. Die bijeen-

voeging gaf het voordeel, dat plaatselijke invloeden zooveel mogelijk geëlimineerd werden. De graphische figuur, hieruit geboren, zou dan op volmaakter wijze de schommelingen der zonnewarmte aanduiden en de overeenstemming tusschen de variaties dezer warmtesom en die der gewichten duidelijker aan den dag treden.

Hoedanig was de uitkomst?

Vooreerst bleek het, dat er plaatsen waren, wier warmtelijnen inderdaad meer overeenstemming met de gewichtslijnen vertoonden dan Kopenhagen. Dat was o.a. het geval met Weenen. Ook waren er plaatsen, die zich omgekeerd verhielden, maar dan was de oorzaak gereedelijk gevonden in de ligging dier plaats; zoo b.v. San Fernando, welks warmtevariaties in hooge mate den invloed ondervinden van de nabijgelegen Middellandsche zee.

In de tweede plaats kon worden aangetoond, dat de overeenstemming aangroeide met het aantal der gecombineerde stations.

Daar de warmte van al die verschillende plaatsen overeenstemmende variaties met de gewichtsvermeerdering (+ en -) der kinderen kond geeft, moeten natuurlijk ook al die warmtelijnen onderling dezelfde schommelingen vertoonen, eene waarheid, die bovendien reeds door rechtstreeksche vergelijking in 't oog viel.

Dat echter de warmte in Indië met de warmte in Kopenhagen en in Noord- en Zuid-Amerika in gelijken zin schommelt, is voorzeker een merkwaardig verschijnsel in de meteorologie; evenzeer als het de verwondering der biologen moet gaande maken, *dat de gewichtsvermeerdering der kinderen op overeenstemmende wijze schommelt met de luchttemperatuur van al die plaatsen.*

Een en ander leidt tot de gevolgtrekking, *dat er eene gemeenschappelijke oorzaak bestaat voor alle warmte-variaties over den geheelen aardbol. Dat deze oorzaak onafhankelijk is van de jaargetijden*, wordt bewezen door de krommen van Paramaribo en Cordova, plaatsen, die met Kopenhagen, Weenen, enz. tegenovergestelde jaargetijden hebben.

Die gemeenschappelijke oorzaak is te zoeken in de zonnewarmte. De door de zon uitgestraalde warmte is alzoo aan variaties of schommelingen onderhevig, die een regelmatig verloop hebben.

Het is misschien niet overbodig hier nog bij op te merken, dat een nauwgezet onderzoek Malling-Hansen op het spoor bracht van nog een paar perioden in de gewichtsschommelingen der kinderen, n.l. eene van 24-26 dagen en eene andere van 72-78 dagen. Deze perioden vonden haar aequivalent niet in de warmte-krommen van Kopenhagen en zulks was dan ook de voornaamste aanleiding, dat Malling-Hansen zich wendde tot warmte-lijnen, ontleend aan andere plaatsen. Het bleek toen, dat vele dezer gelijke perioden aanwezen, terwijl er eene treffende overeenstemming bleek te bestaan, toen de verschillende lijnen tot één werden gecombineerd.

Malling-Hansen verdiept zich verder in velerlei onderzoekingen aan-

gaande de grondtemperatuur, den vochtigheidstoestand der lucht, den barometerstand, de magnetische declinatie, het ozone-gehalte, enz. Wij zullen hem hierin evenwel niet volgen, te meer, daar hij hierbij meer tot negatieve dan wel positieve uitkomsten geraakt. Evenmin zullen wij ons ophouden bij zijne bespiegelingen over den physischen toestand der zon.

Gaarne evenwel brengen wij hulde aan den onverdroten ijver en de bewonderenswaardige scherpzinnigheid van den man, die als het ware de verborgenste schuilhoeken der natuur naspeurt, op hare schier onmerkbare uitingen let, ten einde hare geheimen meester te worden.

Wij willen ten slotte nog een oogenblik hem volgen, waar hij eenig licht omtrent de steeds onbekend blijvende X meent te kunnen ontsteken.

Eenige negatieve gegevens werden reeds vroeger door ons vermeld.

Hij meent verder het volgende te mogen vaststellen: daar het niet waarschijnlijk is, dat de variaties in het kindergewicht enkel zouden berusten op schommelingen in den inhoud der lichaamscellen, maar veeleer die variaties schommelingen zijn in de nieuw-vorming van cellen, zoo moeten wij gewichtstoename met identisch voor *groei* verklaren, en de hierboven zoo dikwijls uitgesproken wet moet luiden: *de groei* der kinderen (niet alleen die van het doofstommen-instituut of van het 'Opfostringshus' te Kopenhagen, maar *van alle kinderen der aarde*) *varieert in gelijken zin met de warmtesom der atmosfeer.*

Daar verder de variaties in groei, met welke wij hier te doen hebben, intensiteits-variaties zijn, en daar het niet denkbaar is, dat de intensiteits-schommelingen in den groei der kinderen aan andere wetten onderworpen zijn dan de intensiteits-schommelingen in den groei van andere organismen, zoo is er grond voor de volgende stelling: de groei van alle aardsche organismen, van het kleinste tot het grootste wezen, van het eenvoudigste tot het meest samengestelde organisme, bevindt zich in onophoudelijke intensiteits-schommelingen, die parallel verloopen met de warmtesom der geheele atmosfeer en die congrueeren met de variaties in de door de zon naar de aarde uitgestraalde warmte.

De zonnewarmte evenwel is in hare variaties zeer veranderlijk; deze variaties worden over den geheelen aardbol gelocaliseerd (ondervinden den invloed van bewolking, vochtigheid, luchtdruk, richting en kracht van den wind, nabijheid der zee, grondsgesteldheid, enz.); nergens bereiken zij in hare volle zuiverheid de organismen en zoo kunnen zij nergens aan deze de volle overeenstemming toedeelen, welke zij toch aanwijzen. Uit dien hoofde kan de zonnewarmte zelf niet als oorzaak der variaties in de intensiteits-schommelingen der aarde worden aangemerkt.

Wij kunnen de grenzen, binnen welke de gezochte X zich beweegt, nog nauwer omsluiten: X komt tot ons met de snelheid der zonnestralen, varieert van dag tot dag, is echter binnen denzelfden tijd

over de geheele aarde, wat intensiteit betreft, gelijk, d.w.z. niet gelocaliseerd.

Eene van de zon uitgaande *stof* kan dus deze X niet zijn.

Onder de natuurkrachten (zwaartekracht, moleculaire krachten) is X niet te zoeken, daar genoemde krachten constant zijn. X kan evenmin de plaatselijke warmte of de zonnewarmte zelf zijn.

Ook niet een der andere, van de zon uitgaande vormen van energie, zooals licht of chemische kracht. Het zonnelicht toch wordt gelocaliseerd en wel in hoogen graad (door den stand der zon, de bewolking); hetzelfde is het geval met de chemische kracht, die b.v. op de breedte van Londen in den zomer vijf malen zoo groot is als in den winter. Om gelijke reden valt X niet onder de physische energie der lichtstralen, door middel van welke de plant in staat wordt gesteld koolzuur op te nemen en te ontleden, want ook deze inwerking ondervindt localiseerende invloeden. Elektriciteit en magnetisme moeten insgelijks buitengesloten worden.

Omdat onze X nu niet onder de meteorologische verschijselen is te vinden, geene van de zon uitgaande stof, *geen der ons bekende energie-vormen zijn kan*, *zoo moet X een ons tot nog toe onbekende krachtsvorm zijn*, *die ons geopenbaard wordt*, *door zijn vermogen incitamenten mede te deelen aan den organischen groei.*

Dezen onbekenden krachtsvorm noemt hij WASDOMS-ENERGIE; *zij vindt haar uitgangspunt in* DE ZON - *of is wellicht den* WERELD-ETHER *inherent. In 't laatste geval varieert de wasdomsenergie met de dichtheid van den ether*, *die ter laatste instantie door de variaties der door de zon uitgestraalde warmte bepaald wordt.*

Op grond van waarnemingen betrekkelijk de variaties in de temperatuur van vrouwen - de gegevens werden Malling-Hansen verstrekt door Carl Reinl te Franzensbad - welke variaties weder overeenstemmen met de gewichtsschommelingen der knapen van het Kopenhager instituut, besluit Malling-Hansen, dat *alle organische functies aan gelijke wet*, *door gelijke oorzaak ingeleid*, *onderworpen zijn.*

Met een enkel woord over het practisch nut der wegingen en metingen, die tot zulke ver liggende gevolgtrekkingen aanleiding gaven, willen wij deze mededeelingen besluiten.

De onderzoeker vraagt wel in de allerlaatste plaats naar het oogenblikkelijk nut. Hij onderzoekt, gedreven door de zucht naar kennis, naar waarheid. Niet, dat het practische voordeel hem onverschillig laat, maar hij is zich bewust, dat dit voordeel niet op zich zal laten wachten en onvermijdelijk te eeniger tijd aan het licht zal treden.

Maar al ware zulks dan ook niet het geval, de wetenschap is hem niet de koe, die van melk en boter voorziet, maar eene hemelsche gestalte, die in de plooien van haar kleed wetten omsluit, wier harmonie ons geestesoog verrukt en een genot verschaft, door geen materieel voordeel op te wegen.

Het nut blijft evenwel in de meeste gevallen niet uit. Toen Prof. Galvani door de voorbijgaande menigte bespot werd bij gelegenheid, dat hij de bekende kikvorsch-proeven nam, kon de man onmogelijk een voorgevoel gehad hebben van de groote omwenteling, die zijne ontdekking binnen een kort tijdsverloop zou teweegbrengen in de geheele inrichting der maatschappij. De zegenrijke gevolgen zijn evenwel niet uitgebleven. En zulke voorbeelden zouden wij in menigte kunnen aanhalen.

'Er behoort', zegt Malling-Hansen, 'eene zekere inwendige warmte toe, om bij het koud-waterstortbad van vragen naar het *nut* den moed niet te verliezen.

Maar er komt dikwijls een tijd, waarin de arbeider zelf naar het nut zijner werkzaamheden begint te vragen en voor zichzelf en anderen wenscht duidelijk te maken, tot welke uitkomst hij is gekomen en op welke resultaten hij bij 't voortschrijden op den nieuw gebaanden weg verder mag hopen.'

Aan de hand van Malling-Hansen zelf willen wij thans enkele dier resultaten nagaan. Wij zagen, dat het gewicht der kinderen in den loop van den dag en van dag tot dag belangrijke veranderingen ondergaat. Op dit feit moet men bij 't wegen der kinderen letten. Gesteld, dat een kind na eene zware ziekte alle 8 dagen gewogen wordt, gesteld, dat zulks op denzelfden dag en op hetzelfde uur geschiedt. De verzamelde gegevens, graphisch gerangschikt op Tafel 3, doen zien, dat wanneer een kind op den 27sten Januari 1884 's avonds 9 ure gewogen werd en 8 dagen later op hetzelfde uur weder, dat het dan in dien tusschentijd 0.13 K.G. aan gewicht zou verloren hebben. Dit resultaat wekt bekommering; doch ziet, de volgende weging (10 Februari) geeft eene gewichtstoename te kennen van 0.22 K.G., welk resultaat tot blijdschap stemt; maar bezorgdheid en vreugde, beide zijn zij zonder grond; de tabellen toch toonen aan, dat wanneer de eerste weging in plaats van op den 27sten Januari op den 28sten dier maand had plaats gegrepen, het resultaat geheel anders zou zijn geweest; de knaap zou dan in het eerste weegtijdperk geen verlies hebben geleden; het gewicht zou integendeel met 0.04 K.G. zijn toegenomen. Maar in de 2de week zou hij, in plaats van 0.22 K.G. winst, slechts 0.05 K.G. bekomen hebben.

Zijn reeds de wekelijksche wegingen onvoldoende, de maandelijksche zijn zulks nog meer.

'Men denke zich', zegt Malling-Hansen, 'den schrik en de ontsteltenis der ouders, die hunne kinderen op het eind des jaars gewogen hebben en ze daarna in Juni weder wegen. Het resultaat zou zijn, dat de kinderen in een geheel halfjaar niets aan gewicht hebben gewonnen. De geneesheer wordt erbij geroepen; de oorzaak wordt gezocht in slechte hygiënische verhoudingen, in slecht voedsel, in overspanning des geestes, in verborgen ziekten, enz. Mijne onderzoekingen evenwel geven den sleutel tot dit raadsel.'

De uitspraak van Dr. Wretlind te Gothenburg: ‘Stilstand in het lichaamsgewicht, meer nog vermindering, is het beste bewijs voor een ziek of zwak lichaam’, moet dus met alle voorbehoud worden aangenomen.

Eene dwaling is het, volgens Malling-Hansen, dat men uit acht- of veertiendaagsche voedingsproeven met enkele of weinige personen deugdelijke gevolgtrekkingen omtrent de waarde van de voedingsmiddelen zou kunnen ontleenen. Door de ontdekking der jaarlijksche periode schijnt het mogelijk te zijn, door tijdig ingrijpen individueele onregelmatigheden in den groei te verhelpen. Door betere voeding, vermindering van geestelijken arbeid en betere hygiënische verhoudingen gedurende de maximaal-periode van den diktegroei is de mogelijkheid geopend, bij hoog opgeschoten en spierzwakke kinderen de juiste verhouding tusschen lengte en dikte terug te erlangen.

Betere voeding gedurende de maximaal-periode van den lengtegroei en streng dieet gedurende de volgende maximaal-periode van den diktegroei zullen omgekeerd eene gunstige uitwerking kunnen hebben bij korte en dikke kinderen.

Malling-Hansen meent verder, dat met oordeel bepaalde reizen voordeelig voor de ontwikkeling van abnormale kinderen zullen kunnen werken. Korte en dikke kinderen uit gematigde of koude gewesten moest men tegen het einde van den zomer naar een zuidelijker klimaat overbrengen; het is zeer waarschijnlijk, dat de maximale periode van den lengtegroei daardoor verlengd zou worden, omdat men het individu onttrok aan den invloed van die maximaal-periode van den diktegroei, die in het noordelijke land tegen den herfst intreedt. De terugreis zou dan moeten geschieden bij den aanvang van den noordelijken winter.

Omgekeerd moest een noordelijk, al te lang en mager kind onttrokken worden aan den invloed van den noordelijken maximaal-tijd van den lengtegroei; men zou het daartoe in Maart of April naar nog koeler streken moeten overbrengen.

Is een en ander waar, dan valt het niet te betwijfelen, dat reizen, in voor het kind niet goed gekozen tijden ondernomen, een nadeeligen invloed op de lichaamsontwikkeling kunnen uitoefenen. Ook ten aanzien van badkuren geeft Malling-Hansen practische wenken.

Van meer belang dan dit alles, in de practijk slechts voor een gering getal kinderen van toepassing, is het volgende.

Zooveel mogelijk late men de zomervacantie vallen in de beide maximaal-perioden.

De Zweden en Zuid-Duitschers, zegt Malling-Hansen, zijn in dit opzicht de Denen vooruit, naardien ze den kinderen twee volle maanden - soms nog meer - vacantie geven.

Indien de zomervacantie zich uitstrekte van ultimo Juni tot primo September, dan zou het grootste deel zoowel van de maximaal-periode van den lengtegroei als van die van den diktegroei (zie pag. 12) veel gunstiger, dan thans het geval is, op de lichamelijke ontwikkeling der

kinderen kunnen inwerken. Vooral voor kinderen van geringe lieden zou deze regeling van 't grootste belang zijn, inzonderheid, wanneer zij daarbij in de vacantie onder voordeeliger voedingsomstandigheden werden geplaatst.

'Ik schroom niet hier te verklaren,' zegt Malling-Hansen, 'dat ettelijke weken vacantie meer rijkelijk winst zouden opleveren voor het lichamelijk en geestelijk welzijn beide.

De dagelijksche metingen en wegingen kunnen almede bevorderlijk zijn aan de oplossing van velerlei vragen op hygiënisch gebied, vragen betrekkelijk den invloed van baden, turnen, kleeding, ventilatie.

Voor een en ander zijn uitgebreide onderzoekingen noodig; niet één of enkele inrichtingen moeten zich daarvoor beschikbaar stellen: de arbeid moet verdeeld worden over alle landen der aarde.

'Neue Gebiete sind eröffnet, nur ein kleiner Teil derselben ist untersucht, seltene Funde sind ans Licht gezogen, Aussichtspunkte haben den Blick auf grosse und reiche Landstrecken gestattet. Raum und Arbeit giebt es die Fülle; möchten doch recht Viele als Mitarbeiter herantreten!'

De Deensche predikant heeft zich een arbeidsveld gekozen, dat o.i. in aantrekkelijkheid het wint van dat, waarop vele geestelijke herders in onze dagen bij voorkeur hunne aandacht houden gevestigd.

In warme belangstelling voor het welzijn der menschheid behoeft Malling-Hansen zeker voor dezen niet onder te doen.

Winterswijk, Maart 1888.

R.E. DE HAAN.

De nieuwe richting in de taalstudie.

Sedert ruim vijftien jaar is de taalwetenschap een nieuw tijdperk van ontwikkeling ingetreden. De nieuwe richting, in den beginne doodgezwegen, werd weldra het mikpunt van den spot der meer conservatieve taalgeleerden. Niet slechts de aanhangers der aloude descriptieve grammatica, maar ook de beoefenaars der vergelijkende en historische taalwetenschap begonnen met haar in 't strijdperk te treden. In weerwil echter van den heftigen tegenstand, dien zij ondervond, wist zij zich in korten tijd tal van aanhangers te verwerven. Geheel de schare der anders zoo rustige taalvorschers heeft zij in twee vijandelijke legers gescheiden. Voor- en tegenstanders, 'jung-und altgrammatiker' bestrijden elkaar met hartstochtelijken ijver. Op welke grondslagen die zooveel strijd verwekkende leer hoofdzakelijk berust, zal het onderwerp van ons onderzoek uitmaken. Vooraf echter, ten einde hare beteekenis te doen beseffen, wijs ik op een verblijdend resultaat, dat zij heeft opgeleverd. Immers, aan de vrucht kent men den boom.

I.

Haar schoonsten triomf viert de 'Junggrammatische Schule' hierin, dat zij de etymologie tot den rang van wetenschap heeft verheven.

Zelfs in onze dagen valt het menigeen nog moeielijk, bij het hooren van het woord etymologie een medelijdenden glimlach te onderdrukken. De oorzaak van dit verschijnsel is te zoeken in de methode van etymologiseeren, eeuwenlang algemeen in gebruik. Bij hun onderzoek naar den oorsprong der woorden lieten de oude etymologen in de allereerste plaats zich leiden door identiteit, uiterlijke overeenkomst, gelijkheid van klank.

Gelijkheid van vorm deed tot gelijkheid van oorsprong besluiten. Men zag er geen been in, *jeune*: *jong* met *jeun*: *nuchter* in verband te brengen, onder voorwendsel, dat de jeugd de morgen is van het leven en dat men nuchter is, als men opstaat(*). In *louer*: *prijzen* en *louer*: *verhuren* zag men evenzoo woorden van denzelfden oorsprong, omdat.... men moeielijk iets verhuren kan, zonder het te prijzen(†).

Ontbrak aan twee schijnbaar verwante woorden eene enkele letter, dan werd de aanwezigheid van de eene of andere grammatische figuur ondersteld en was men, om met Lambert ten Kate te spreken, met

(*) Brachet: *Dict. Etym.*, p. XII.
(†) Max Müller: *Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache*, II, p. 317.

eene af- en aan-, in- en uit- en omzetting van letters spoedig klaar(*). Zoo wij Bilderdijk willen gelooven, hebben elisie en samensmelting *de euvele* tot onzen *duivel* gemaakt en is het niet onaannemelijk, dat onze *pantoffels* oorspronkelijk *bandtafels* zijn geweest, omdat zij als 't ware als *tafeltjes* onder de voeten werden gebonden(†).

Konden de vroegere etymologen geen woord vinden, dat veel geleek op het woord, welks oorsprong zij zochten, dan plachten zij twee middelen van zonderlingen aard aan te wenden. Het eene bestond hierin, dat zij een woord van dezelfde of verwante *beteekenis*, doch van geheel verschillenden *vorm,* eenvoudig als origine aannamen en vervolgens allerlei denkbeeldige tusschenvormen verzonnen, om de kloof te dempen, die beide woorden scheidde. Zoo leidde Ménage het woord *rat* van het Latijnsche *mus* af: 'On avait dû dire d'abord *mus*, puis *muratus*, puis *ratus*, enfin *rat*'(§). Zoo liet een Duitsch geleerde uit het Grieksche woord □λ□πηξ, dat *vos* beteekent, door niet bestaande tusschenvormen heen den Duitschen *Fuchs* te voorschijn springen.

Het andere middel, waarop ik doelde, is toegepast in het spreekwoordelijke *lucus a non lucendo*(**), d.w.z., men beweerde in ernst, dat het Latijnsche woord *lucus* (heilig woud) in oorsprong één was met *lucére* (helder, licht zijn), *omdat* het in een woud *niet* licht is, m.a.w., dat een voorwerp zijn naam kan ontleenen aan eene eigenschap, tegenovergesteld aan die, welke het bezit. Zoo zou *bellum* (oorlog) bij tegenstelling zijn naam verschuldigd zijn aan *bonum* (goed); zoo zou *canis* (hond) zijn naam ontleenen aan het niet zingen (a non canendo); het Duitsche *kalt* (ons: koud) aan 't Lat. calidus (warm), en ja, zoo zullen al dergelijke etymologieën dien naam wel dragen δι□ τ□ μ□ λ□γειν τ□ □τυμα.

Ziedaar de grondslagen, waarop de vroegere etymologische kaartenhuizen waren opgetrokken. Is het te verwonderen, dat een man als Voltaire den spot ermee dreef en tot de bekende uitspraak kwam: 'l'Étymologie est une science, où les voyelles ne font rien et les consonnes fort peu de chose.' Het spreekt vanzelf, dat geenszins alle woordverklaringen van vroeger tijd zoo dwaas geweest zijn als de aangehaalde. In verschillende tijden zijn er geleerden geweest, die door hunne buitengemeene voorzichtigheid en nauwkeurigheid voor grove vergissingen vrijwel bewaard bleven; die als 't ware bij intuïtie de goede afleiding gaven, zonder grondige bewijzen voor hunne meening te kunnen aanvoeren, zonder het proces te kunnen verklaren, volgens hetwelk de vormverandering had plaats gegrepen. Doch het gemis van

(*) Dr. Jan te Winkel: *De Grammatische Figuren in 't Nederlandsch*, p. 6.
(†) Bilderdijk: *Geslachtlijst.*
(§) Brachet: *Dict. Etym.*, p. XII.
(**) Quinctilianus: *De institutione oratoria I*, 6. Integendeel: '*lucus* vient *a lucendo.* Un dérivé de *lux* est *lucare*, qui a donné les composés *interlucare*, *sublucare*, *collucare*, éclaircir une forêt, émonder un arbre': de là le nom verbal *lucus* (2^{e} déclinaison) 'éclaircie, taillis'. Comme cet émondage était souvent accompagné de cérémonies religieuses, ainsi qu'on le voit, par exemple, dans les Actes des frères arvales, *lucus* a pris particulièrement un sens religieux: 'bois sacré'. Cf. Bréal et Bailly, *Dict. Etym.* Lat. s.v. *lux.*

eene wetenschappelijke methode leidde hen telkens weer van den goeden weg af en gaf aanleiding tot allerlei tegenstrijdige verklaringen. Blijkens eene aanteekening uit het *Etymologicum Anglicanum* heeft Franciscus Junius b.v. reeds zeer goed ingezien, dat eene Grieksch-Latijnsche *k* in de Germaansche talen in eene *h* overgaat, als bewijzen aanvoerende: '*haenep* (Angls. = hennep) a □□νναβις, *cannabis*; *healm* a □□λαμος, *calamus, culmus*; *hydan* (Angls. = Engl. to hide) a □ε□□ειν; *hlud* (Angls. = laut, luid) a □λυτ□σ; Got. *hliftus* a □λ□πτης', Doch op andere plaatsen brengt hij zijne ontdekking weer niet in toepassing, o.a. waar hij het woord *haan*, in stede van het met het Lat. *canere* (zingen) in verband te brengen, als den vocativus van □ναξ (vorst) of als eene verkorting van □ν□στα (sta op) verklaart(*).

Met dit tasten in den blinde vormt de methode, waarnaar de hedendaagsche etymoloog te werk gaat, eene scherpe tegenstelling. Een paar voorbeelden zullen dit, naar het mij voorkomt, het best bewijzen. Ik kies Fransche, omdat de resultaten der Romaansche etymologie door de meerdere bekendheid met de hoofdbron, het Latijn, helderder kunnen worden aangetoond en gemakkelijker doorschouwd. Volgens getuigenis van Brachet waren de oude etymologen zeer verdeeld over den oorsprong van het woord âme. De eenen, alleen de beteekenis in aanmerking nemende, leidden het af van het Lat. *anima*, zonder te kunnen aanwijzen, hoe die vormverandering had plaats gegrepen; de anderen vonden de samentrekking van *anima* tot *âme* veel te kras en brachten het woord tot het Got. *ahma* terug. Nog zou het proces hangende zijn, zoo niet de nieuwe etymologie tusschen beide getreden ware, om aan dit vraagstuk zijne natuurlijke oplossing te geven. Men begon namelijk te begrijpen, dat het dwaas is in het honderd te redeneeren over een woord in zijn tegenwoordigen vorm en niet na te gaan, onder welke vormen dat woord in oudere teksten voorkomt. De verbeelding maakte plaats voor de waarneming der feiten en zoo heeft men, door de studie der oudere teksten geleid, kunnen vaststellen, dat in de dertiende eeuw *anme* in plaats van *âme* geschreven werd en dat de oudste Fransche vorm van het woord *aneme* is, hetwelk ons onmiddellijk tot het Lat. *anima* terugvoert(†).

Doch wat te doen, wanneer men een Fransch woord soms niet tot het Latijnsche kan terugbrengen, wanneer het naslaan van de oudste Fransche teksten geene uitkomst geeft? De zoogenaamde Romaansche talen: het Italiaansch, het Provençaalsch, het Spaansch en het Portugeesch, zoowel als het Fransch, zijn voortzettingen van het Latijn. Geeft dus het Oud-Fransch geen licht, om het Latijnsche woord op te sporen, dan neemt men de toevlucht tot één of meerdere van die zustertalen. 'Men had nooit', zegt Max Müller(§), 'de etymologie van

(*) Prof. Gallée: '*Uit de Taalstudie*', *De Gids*, Aug. 1885.
(†) Brachet: *Dict. Etym*, pag. XVI, 59.
(§) Max Müller: *Vorlesungen*^{3}, I, p., 144.

't Fransche *payer* kunnen ontdekken, wanneer men niet de woordenboeken der verwante talen om raad had kunnen vragen. Wij vinden hier, dat *payer* in het Ital. *pagare*, in het Spaansch *pagar* heet, terwijl wij in 't Provençaalsch feitelijk de beide vormen *pagar* en *payar* ontmoeten. *Pagar* wijst echter klaarblijkelijk op 't Lat. *pacare*, *bevredigen* terug. Joinville gebruikt *payer* zoowel in de beteekenis van *bevredigen* als in die van *betalen.* Een schuldeischer tevredenstellen beteekende zooveel als hem *betalen.* Op gelijke wijze was *une quittance*, eene quitantie, oorspronkelijk *quietantia*, eene geruststelling van *quietus*, rustig.'

Hoe aannemelijk, met het oog op het medegedeelde, de bewering ook zijn moge, dat *âme* en *payer* in oorsprong één zijn met *anima* en *pacare*, naar het oordeel van hedendaagsche etymologen is het bewijs nog geenszins geleverd. Thans stellen zij de vraag, welke zijn de wetten, volgens welke *anima* en *pacare* noodwendig in *âme* en *payer* moesten veranderen. Want elke etymologie, die geene rekenschap weet te geven van elke behouden, verwisselde of verdwenen letter, is volgens hen te verwerpen. Het antwoord daarop geeft de zoogenaamde klankleer. Men verstaat daaronder de systematische formuleering der klankwetten, volgens welke binnen dezelfde grenzen van tijd en van plaats de klankveranderingen in eene taal plaats grijpen. En wat leert nu de klankleer in toepassing op anima?

'Toute voyelle atone libre(*), après la tonique, tombe, excepté *a* qui devient *e* (muet):

péric*u*l*u*m,	péril;
fr*í*g*i*d*u*m,	froid;
tàb*u*l*a*m,	tabl*e*;
fém*i*n*a*m,	femm*e*'(†).

Ten gevolge van de werking dezer wet ontstond dus uit *ánimam* de dertiende-eeuwsche vorm *anme.* Bij Joinville vinden wij hiervoor *amme*, welke spelling echter geen anderen klank voorstelt. In deze vormen wordt een klinker gevolgd door twee medeklinkers, die positie maken(§). Nu leert eene andere wet, dat, wanneer de eerste dier medeklinkers eene neusletter is, deze den voorafgaanden klinker nasaliseert, b.v.:

cámpum,	champ;
mémbrum,	membre.

Die oude vormen *anme* of *amme* waren dus genasaliseerd, doch die nasaliteit is verdwenen, waarschijnlijk reeds vóór de vijftiende eeuw, evenals in *femina*, *fem'na, femme, flamma, flamme.* De oorzaak van dit verdwijnen ligt in de omstandigheid, dat in deze woorden twee

(*) Ferdinand Brunot: *Grammaire historique*, Masson, Paris, 1887, § 47: "On appelle voyelle libre une voyelle suivie d'une autre voyelle, ou d'une seule consonne, ou d'une de ces articulations doubles dont le premier élément est une muette et le second un r, si faciles à émettre qu'elles peuvent être considérées comme simples."

(†) Brunot: § 48.

(§) Brunot, § 47: 'La voyelle en position ou entravée est celle, qui est suivie d'une groupe de consonnes dont la seconde n'est pas la vibrante *r*.'

neusletters op elkaar volgen(*); een gevolg ervan is de verlenging van den voorafgaanden klinker:

ănima,	âme.

Men zou nog kunnen vragen, waar de *n* of de eerste *m* gebleven is, die in de vormen *anme*, *amme* voorkomt. De regel is, dat van de letterverbindingen *mm*, *mn, nm* en *nn*, als zij in het midden van een woord voorkomen, de eerste eene *m*, de drie overige de *n* verliezen:

grammaticam gaf gramaire

flammam gaf flame

hominem gaf homne, daarna home

feminam gaf femne, daarna feme

annatam gaf anée(†).

Later zijn in vele dergelijke woorden de enkele *m* of *n* verdubbeld, doch dat is slechts eene orthographische quaestie. Men vindt ook omgekeerd in oude teksten woorden als *roman* met twee *m's* en woorden als *couronne* met eene enkele *n* geschreven. Feitelijk stellen beide schrijfwijzen denzelfden klank voor.

Er rest nog na te gaan, welke phonetische wetten *pacáre* in *payer* hebben doen overgaan. Zij zijn drie in getal:

'1°.	*c* isolé, medial, devant a et non precédé de *o, u, eu*, *i* doit donner *i*: brac*a*m, bra*i*e.
2°.	*a* libre, tonique, après une gutturale se change en *ie*: c*á*nem, ch*ie*n; c*á*pram, ch*ie*vre (anc.-franç).
3°.	*e* atone, posttonique, final tombe: máre, mer; amáre, aimer'(§).

Passen wij deze wetten toe, dan levert *pacáre* op *pai-ier.*

Dergelijke verba op -ier komen in 't Oud-Fransch, ten gevolge van de werking van verschillende klankwetten, in menigte voor, doch in later tijd hebben zij, naar analogie van de talrijke verba op -er, ook dien uitgang gekregen, vgl.:

aidier,	aider van a(d)iutare;

(*) Brunot: § 52, 4.
(†) L. Clédat: *Grammaire élémentaire de la vieille langue française.* Paris, 1887: §§ 811, 812, 813 en 45.
(§) Brunot: § 55, 50, 48.

mangier,	manger van manducare;
maschier,	mâcher van masticare.

In deze is geen spoor van de *i* overgebleven, doch verba, die een stam op i, ei, oi of ai hebben, bevatten in werkelijkheid eene dubbele i, meestal aangeduid door eene y, vgl.:

pliier,	plier van plicare;
neiier,	nier van negare;

noiier,	noyer van necare;
ploiier,	ployer van plicare;

en evenzoo:

paiier,	payer van pacare(*).

Zoo heeft de klankleer dus letter voor letter rekenschap weten te geven van elke wijziging, die *anima* en *pacare* hebben ondergaan, totdat zij in *âme* en *payer* vervormd zijn, en is eerst daardoor het bewijs geleverd, dat die woorden respectievelijk in oorsprong één zijn.

'Cette recherche de l'étymologie, on le voit, est une opération analogue à l'analyse chimique. De la substance mise dans le creuset et réduite en ses éléments, le chimiste doit retrouver le poids équivalent: ici les éléments sont les lettres et l'analyse, c'est à dire l'étymologie est douteuse, tant que les éléments n'ont pas été retrouvés'(†).

De identiteit b.v. van het Germaansche werkwoord *haben* (ons: *hebben*) met het Lat. *habere* blijft, hoe aannemelijk ook, nog steeds onbewezen, omdat de lange reeks Germaansche woorden, die met eene *h* aanvangen, in het Grieksch en Latijn steeds eene k (c) tot beginletter hebben, vgl.:

□□ων,	canis,	hond;
□□ατ□ν,	centum,	honderd;
□αρδ□α,	cor(d),	hart;
□αλε□ν,	calare,	(bij)halen, (roepen);
cornu,	hoorn;	
caput,	hoofd(§).	

Men zal moeten erkennen, dat onderzoekingen, waarbij op deze wijze wordt te werk gegaan, een zuiver wetenschappelijk karakter dragen en dat aan de etymologie, sedert zij deze methode volgt, niet langer eene plaats in de rij der wetenschappen ontzegd mag worden.

II.

De vraag zou gesteld kunnen worden, of aan de Junggrammatiker eigenlijk de eer wel toekomt, de etymologie tot eene wetenschap te hebben gemaakt. Immers, juist dat, waardoor de beschreven methode zich onderscheidt: het nasporen der oude teksten, het vergelijken van de verwante talen en het toepassen der klankwetten, is

(*) Vgl. Brunot: § 339, 357.
(†) Littré bij Brachet: *Dict. Etym.,* p. XV.
(§) Vgl. Hermann Osthoff: *Das physiologische und psychologische Moment in der sprachlichen Formenbildung,* p. 12.

schering en inslag bij de vergelijkend-historische taalwetenschap. Volkomen waar, doch het kenmerkend verschil tusschen de Junggrammatiker en hunne geestelijke vaders, de beoefenaars der vergelijkend-historische taalwetenschap, ligt in hunne opvatting van het begrip ‘klankwetten’. Dat verschil in opvatting blijkt het best uit de wijze van formuleering der

klankwetten. Aanhangers der oudere leer zien er b.v. geen bezwaar in, om aan de bekende Attische wet, volgens welke εα tot η samentrekt, eene uitbreiding te geven in dier voege: soms wordt εα ook saamgetrokken tot α, b.v. in 't neutrum plur. van adjectieven als χρυσ□ς, of eenigszins nauwkeuriger zich aldus uit te drukken: εα wordt regelmatig in 't Attisch tot η saamgetrokken, doch in 't neutr. plur der adjectiva op ους en ovv is het bij wijze van uitzondering α geworden.

Men gevoelt, dat onderzoekingen, gebaseerd op klankwetten, die voor tal van uitzonderingen(*) een achterdeurtje openhouden, meermalen tot resultaten moeten leiden, die op den naam van wetenschappelijk geene aanspraak mogen maken. De Junggrammatiker daarentegen stellen zich op een zuiver wetenschappelijk standpunt. Volgens hen moet in 't Attisch uit samentrekking van εα altijd η ontstaan. Wordt dat niet waargenomen, dan moet eene bepaalde oorzaak aanwezig zijn, waaruit de afwijking verklaard wordt. M.a.w., zij gaan uit van de leer: *de klankwetten werken met blinde noodzakelijkheid en laten geene uitzonderingen toe, dan voor zoover hare werking door een anderen factor, meest van psychologischen oorsprong, geparalyseerd wordt.*

De vorderingen op het gebied der physiologie, in onze eeuw gemaakt, hebben hen tot deze grondstelling gebracht. Sinds geleerden als Helmholtz, du Bois-Reymond en Donders hunne aandacht aan de physiologie der spraakklanken hebben gewijd, sinds zij het karakter dier klanken, hun ontstaan en hunne verhouding tot elkander in bijzonderheden hebben nagegaan, is het gebleken, dat dergelijke onregelmatigheden in de behandeling der klanken het resultaat zijn van physiologische invloeden. Men verstaat daaronder, dat zij ontstaan zijn door afwijkingen in den stand der spraakorganen, in de exspiratie, enz., en dat deze plaats grijpen, zonder dat de sprekende personen zich daarvan bewust zijn, dus zuiver mechanisch. Daaruit volgt, dat zulke klankwijzigingen zich moeten voordoen met eene regelmatigheid gelijk aan die, welke bij natuurkundige verschijnsels valt waar te nemen, en dat men hier dus evenmin van uitzonderingen mag spreken, als men de verhitting van water onder sterken druk tot boven 100 graden eene uitzondering zal noemen op de wet, dat water bij 100 graden in stoom verandert. De stelling: klankwetten werken zonder uitzondering, is de hoeksteen geworden van het gebouw der nieuwere taalwetenschap. Een harer beroemdste voorvechters, Karl Brugmann, heeft van haar ontstaan, hare beteekenis en vèr reikende gevolgen een zoo helder, beknopt en zaakrijk overzicht gegeven, dat ik niet beter weet te doen, dan die bladzijde hier vertaald weer te geven. Wij zullen dan tevens zien, aan welke oorzaken de storingen in de werking der klankwetten moeten toegeschreven worden. ‘Het begrip klankwet ontstond’, zoo lezen wij - *Einleitung in die griechische Grammatik*, pag. 7 - ‘uit de reeds in de oudheid gemaakte

(*) ‘Onder uitzondering heeft men te verstaan eene willekeurige terzijdestelling van het eene, daar aan iets anders de voorkeur gegeven wordt.’ Prof. J.H. Gallée: *Uit de Taalstudie*, *De Gids*, Juli, 1887, p. 156.

opmerking, dat bepaalde klankwisselingen bij eene heele reeks van woorden op dezelfde wijze doorgaan, b.v. de Boeotische ει voor de η der andere dialecten (□ε□ρ voor □□ρ, enz.). Zulke regelmatigheden in de behandeling der klanken noemde men klankwetten. Dikwijls scheen echter bij bepaalde woordvormen de klankwisseling zich niet voor te doen, die men bij de meerderheid der gelijksoortige vormen waarnam en dus ook daar verwachten kon. Soms had het den schijn, alsof eene klankwisseling slechts eenige weinige woorden had aangedaan en de groote meerderheid verschoond had ("Sporadischer Lautwandel"), terwijl eindelijk hetzelfde woord in hetzelfde dialect gelijktijdig nu in deze dan in gene gestalte voorkwam, zoodat één van beide vormen zich als onregelmatig voordeed. Terwijl nu de jongste taalwetenschap nauwkeuriger overwoog, welke factoren in het leven der talen werkzaam zijn, onder welke voorwaarden alle historische ontwikkeling der talen tot stand komt, en daarbij in het oog hield, hoe in den loop onzer eeuw voortdurend meer "onregelmatige" klankwisselingen regelmatig bleken te zijn, kwam men tot het axioma, hetwelk men gewoonlijk kort formuleert: "Die Lautgesetze sind an sich ausnahmslos." Men bedoelt hiermee: wanneer in een dialect op een bepaald tijdstip eene klankbeweging verschijnt, dan worden alle woorden, waarin de klank onder gelijke voorwaarden zich voordoet, evenzeer door de klankbeweging aangedaan; slechts door factoren, die met de neiging tot veranderen zelf niet samenhangen, kan het beloop der beweging in een meer of minder groot aantal vormen gestuit en doorkruist worden.

Het is de taak der taalwetenschap, in elk geval van onregelmatige klankontwikkeling naar de verklaring te streven, *maar geenszins mogen onverklaarde uitzonderingen tot grondslag strekken voor gevolgtrekkingen, die de tot nog toe waargenomen consequentie in de spontane klankbewegingen zouden opheffen.*

Bij het zoeken naar de verklaring heeft men vooral de volgende punten in het oog te houden, die ons de goede uitlegging aan de hand kunnen doen.

1. De graphische voorstelling der klanken is dikwijls onnauwkeurig en inconsequent, terwijl de levende taal altijd eender te werk gaat. In 't Grieksch b.v. zijn □, τ, π op de inschriften soms eene onnauwkeurige voorstelling der tenues aspiratae. (Zoo doet in 't Engelsch de th bovendien dienst als dh, zooals ieder kan nagaan, die *to think* en *that* of *the* in de uitspraak behoorlijk kan onderscheiden.)
2. Verkeerde denkbeelden over den etymologischen oorsprong van een vorm kunnen misleiden. Daar □ε□ς niet gelijk is aan 't Lat. *deus,* Oud-Ind. *dēvá-s,* is het onjuist, dat eene oorspronkelijke *d* sporadisch eene □ wordt.
3. De schijn van inconsequentie ontstaat dikwijls door het ontleenen van woorden aan een ander taalgebied, hetzij dat langs kunstmatigen weg geschiedt of doordien verschillende talen ergens met elkaar in aanraking

komen (kruising van dialecten, bastaardwoorden in den uitgebreidsten zin, gewestelijke woorden, archaïsmen, mots d'origine savante).

4. Nadat door de werking van eene klankwet een klank verloren is gegaan, ontmoeten wij dikwijls later dezen klank weer, doch hij is dan van anderen oorsprong en blijft verder onaangetast. Andere tijden, andere klankwetten. Zoo zijn δ□□ωσι, πλο□σιος e.a. geene uitzonderingen op de wet, dat eene σ tusschen twee vocalen verdwijnt (γ□νεος uit * γ□νεσος), want deze wet werkte slechts in oer-Griekschen tijd; doch δ□δωσι, πλο□σιος ontstonden eerst ten tijde der afzonderlijke dialecten uit δ□δωτι, πλο□τιος.' (Eene voor ι staande τ verandert, mits geene σ voorafgaat, in alle dialecten, behalve in 't Dorisch, Elisch en Boeotisch in σ)(*).
5. Twee naast elkaar werkende wetten verwekken den schijn van uitzonderingen. Dat in het Ionisch-Attisch in □στ□, π□στις e.a. τ voor ι niet in σ is overgegaan als in δ□δωσι = δ□δωτι, is niet als uitzondering te beschouwen op de wet, dat τι in σι overgaat; want het is zelf eene algemeen geldende wet, dat τ in de verbinding στι geene σ wordt.
6. 'Wanneer een en dezelfde vorm onder den invloed van verschillende plaatsing in den zin zich in verschillende vormen gesplitst heeft (Satzphonētik), gaat het aanvankelijke onderscheid in het aanwenden dezer vormen dikwijls verloren, doordien de eene vorm ook op zulk eene plaats in den zin gebruikt wordt, waar de klankontwikkeling tot het ontstaan van den anderen geleid heeft'(†).
   In 't Attisch b.v. ε□ς en □ς beide uit □νς; oorspronkelijk slechts ε□ς α□τ□ en □ς το□το, later ε□σ ook voor woorden, die met eene consonant en □ς voor woorden, die met eene vocaal beginnen.
7. Zekere categorieën van vormen schijnen soms klankwetten te hebben, haar in 't bijzonder eigen, b.v. de reduplicaties.
   De schijn van het exceptioneele ontstaat in dat geval hierdoor, dat zich juist slechts bij deze vormen die constellatie van klanken voordoet, die eene voorwaarde voor de verandering is.
   De phonetische wetten, welke klankverbindingen, die slechts zelden in de taal voorkomen, beheerschen en wier werking daarom ook slechts bij weinige woorden, mogelijk slechts bij één woord, zich openbaart, zijn in principe niet minder algemeen dan die, welke in duizenden vormen te voorschijn treden.
8. Dikwijls heeft men, zonder dat daarbij van eene wet bleek(§), splitsing van een klank in twee of meer klanken aangenomen, terwijl de verscheidenheid veeleer reeds in de oertaal aanwezig was. Zoo is niet de vóór-Grieksche α nu eens eene ε, dan eene o geworden en dan weer α gebleven, maar reeds de Indo-Germ. grondtaal had e, o, a naast elkaar als voorloopers van e, o, a.

(*) G. Meyer: *Griechische Grammatik*^{2}, § 299.

(†) Deze alinea is ontleend aan Hermann Paul: *Principien der Sprachgeschichte*^{2}, p. 162, omdat deze redactie duidelijker is dan de wijze, waarop Brugmann hetzelfde denkbeeld geformuleerd heeft.

(§) 'Ohne dass dabei eine Konsequenz sichtbar wurde.'

9. Zeer dikwijls laten uitzonderingen zich als analogievormen verklaren'[(*)].

Eene wet, die tevens een verrassend licht werpt op sommige Latijnsche en Grieksche buigingsuitgangen, moge tot opheldering dienen. Ik bedoel het zoogenaamde rhotacisme in de Latijnsche taal[(†)]. Men verstaat daaronder, dat op zeker tijdstip vóór de Punische oorlogen de uitspraak van eene *s* tusschen twee klinkers tot eene *z* overhelde en daarop tot eene *r* verliep. De ouden zelf hebben ons dit geleerd. Volgens getuigenis van Varro en Festus luidden woorden als *foederum*, *plurima*, *meliora*, *arena*, *pignora*, *Valerii, Aurelii* in de archaïsche taal *foedesum*, *plusima, meliosa*, *asena, pignosa*, *Valesii, Auselii*, etc. Hetzelfde verschijnsel doet zich ook in andere talen voor, met name in de onze, waar o.a. *verliezen* en *verloren*, *verkiezen* en *verkozen*, *was* en *waren* naast elkaar gebruikt worden.

Doch om ons tot het Latijn te bepalen: het meest valt de werking dezer wet in het oog bij woorden als *arborem*, *roboris*, *funeris*, *nefarius*, *heri*, *uro, gero, queri*, *eram*, omdat naast deze andere verwante woorden en vormen voorkomen, die de oorspronkelijke *s*, doordien er geen klinker volgde, behouden hebben, t.w.: *arbus-tum, robus-tus, funes-tus*, *nefas, hes-ternus*, *us-si, ges-si*, *ques-tus, es-t.*

Kent deze wet nu geene uitzonderingen? Zeker wel, doch slechts schijnbare. Want het zal spoedig blijken, dat de woorden, waarin eene *s* tusschen twee klinkers voorkomt, òf niet die physiologische voorwaarden vertoonen, welke voor het onbelemmerd werken der wet noodig zijn[(§)], òf om andere redenen buiten het bereik dezer wet vallen. Oorspronkelijk verschillende physiologische voorwaarden ontmoeten wij bij:

1. die woorden, waarin *s* uit reductie van *ss* ontstaan is: *causa* voor *caussa*, *quaeso* voor *quaesso*, *accusasse* voor *accussasse.* Hiertoe behooren ook de perfecta op *si*, als *misi* voor *missi, hausi* voor *haussi* en de participia perfecta als *ausus* uit *aussus, usus* uit *ussus*;
2. alle woorden, waarin *s* de plaats bekleedt van *ns, rs* of eenige andere klankverbinding, b.v. *vesica* voor *vensica, piso* voor *pinso, rusum* voor *rursum*, *susum* voor *sursum*, *prosa* voor *prorsa.*

Hieronder vallen alle adjectiva op *-osus*, welk suffix, gevormd van den stam *-ontio*, oorspronkelijk *-onsus* luidde, daarna *-ossus* en zoo *-osus*, alsmede de ranggetallen op *-esimus*, ontstaan uit grondvormen op *-enttimo.*

(*) Dr. Karl Brugmann: *Griechische Grammatik* in Dr. Iwan Müller's *Handbuch der Klassischen Altertums-Wissenschaft*, II, p. 7.

(†) Zie hierover Dr. Fr. Stolz: *Lateinische Grammatik* in Müller's *Handbuch* etc., II, p. 178. *Dictionnaire Etymologique Latine* par Michel Bréal et Anatole Bailly s.v. flos. Dr. I.S. Speyer: *Latijnsche spraakkunst*, I, p. 42.

(§) T.w., dat van oorsprong af eene enkele *s* tusschen twee klinkers voorkome.

Verder vallen buiten het bereik dezer wet:

1. woorden als *musice*, *poesis*, *nausea*, *pausa*, enz., omdat zij van vreemden oorsprong zijn en in het Latijn zijn opgenomen in een tijd, toen de werking der wet had opgehouden;
2. saamgestelde woorden, wier beide deelen minder nauw verbonden zijn, als: *veri-similis, de-siderium*, *ante-signanus*, *ve-sanus*, daarentegen *dirimo*, *diribeo* voor * *disimo*, * *dishibeo.*

Nu treffen wij wel is waar in *enkele* echt Latijnsche woorden eene *s* tusschen twee klinkers aan, zonder dit verschijnsel voldoende te kunnen verklaren, doch, waar zooveel duizenden zoogenaamde onregelmatigheden regelmatig bleken te zijn, bestaat er, meen ik, reden, om aan te nemen, dat wij ook in deze *weinige* gevallen met schijnbare uitzonderingen te doen hebben. Voortgezet onderzoek zal waarschijnlijk onze verwachting niet beschamen, dat hier oorspronkelijk geheel verschillende physiologische voorwaarden aanwezig zijn.

Om de beteekenis van deze wet in het volle licht te plaatsen, wijs ik erop, hoe in de werking van het rhotacisme menig grammaticaal verschijnsel zijne verklaring heeft gevonden. Door het ontdekken van deze wet is het gebleken, dat eene heele reeks substantiva, die in den nom. sing, eene *s* en in de andere naamvallen eene *r* vertoonen, geene *r*- maar *s*-stammen zijn; immers, genitieven als *floris*, *moris*, *corporis*, *vulneris* luidden oorspronkelijk *flosis*, *mosis*, *corposis*, *vulnesis.*

Bij een aantal *s*-stammen is door den invloed van die verbogen naamvallen de *s* ook in den nominatief tot *r* geworden (analogie-werking) en wel regelmatig bij alle stammen op *os*, behalve de eenlettergrepige, dus *amor*, *dolor*, doch *flos*, *mos*, *os*, enz.

Evenzeer door analogie-werking heeft de *nom. sing.* der comparativi in het masculinum eene *r* gekregen (b.v. maior voor maios), terwijl daarentegen het neutrum (maius) de *s* behouden heeft.

Doch er is meer: in verband met eene niet minder algemeen geldende Grieksche klankwet werpt het rhotacisme een verrassend licht op den nauwen samenhang van sommige Grieksche en Latijnsche buigingsuitgangen. Die Grieksche klankwet luidt: eene *s* tusschen twee klinkers valt weg. Hieruit laat zich namelijk het verschil verklaren tusschen den nominatief plur. γ□νε(σ)α, door samentrekking γ□νη geworden, en den Latijnschen nominatief *genesa*, die tot *genera* verliep; tusschen den genitief plur. van de woorden der eerste declinatie als μουσω□ν, door samentrekking ontstaan uit μουσ□ων en dit uit μουσ□σων, en het Latijnsche *musarum*, ontstaan uit *musasum.*

III.

Wij hebben gezien, door welke verschillende oorzaken de werking der klankwetten kan gestoord en gestuit worden. Het ligt niet in mijn

plan, ze alle nader te bespreken(*). Met de voornaamste van alle, de analogie, maak ik eene uitzondering, omdat hare werking en die der klankwetten de hoofdoorzaken zijn van de wijzigingen, die de taal onophoudelijk ondergaat. Zelfs oefent zij hierop nog meer invloed dan de klankwetten, omdat zij niet slechts de woorden als woorden genomen wijzigt, maar ook het lichaam zelf van de taal, de grammatica, aantast.

In aard en wezen verschillen beide factoren geheel. In tegenstelling met de klankwetten, het resultaat van zuiver physiologische invloeden, behoort de analogie tot het gebied der psychologie. Overal, waar hare werking valt waar te nemen, hebben wij te doen met eene werkzaamheid van den menschelijken geest, doorgaans zich vertoonende, zonder dat de mensch zich hiervan bewust wordt.

Wat toch verstaat men eigenlijk onder analogie-werking? De spreker vormt een woord, dat hij op het punt staat uit te spreken, naar het voorbeeld van een ander woord om, dat ten gevolge van de eene of andere verwantschap of door eene associatie van denkbeelden in den kring zijner voorstellingen opkomt.

Zoo dacht de Nederlander bij het uitspreken van *heden* aan de tegenstellingen *gisteren* en *morgen* en voorzag naar het voorbeeld van deze voortaan *heden* van zijne sluitletter *n*, die dit woord in alle zustertalen mist(†). Zoo is Diez van oordeel, dat de *e* van het Italiaansche *greve* (gravis, zwaar) haar ontstaan aan den invloed der *e* van *leve* (levis, licht) te danken heeft, en vermoedt D'Ovidio, dat de *e* van *melo* (malum, appel) door de *e* van *pero*, peer is ontstaan(§).

Meer ingrijpend zijn de wijzigingen, die de analogie veroorzaakt, wanneer zij de grammatica - etymologie of syntaxis - aantast.

Gewoon als men was, het meervoud der substantiva door aanhechting van *s* of *en* te vormen, begon men langzamerhand in *kinder*, *hoender*, *kalver*, enz. niet meer een meervoud te voelen en dus nieuwe meervoudsvormen *kinders*, *hoenders*, *kalvers* of *kinderen*, *hoenderen*, *kalveren* voor de oudere in de plaats te stellen. Om dezelfde reden spreekt men tegenwoordig van *schoenen*, *teenen*, *varkens*, hoewel *schoen* en waarschijnlijk ook *teen* en *varken* reeds meervoudsvormen zijn; ja, zelfs zijn hier de oude meervouden tot nominatieven van het enkelvoud gemaakt(**).

De vroeger vermelde uitzondering, dat in het Attisch εα in het neutrum plur. van adjectiva als χρ□σεος, χρυσο□ς tot α samentrekt in plaats van tot η, berust op eene dergelijke combinatie. Omdat alle naamwoorden in den nominatief en accusatief van het neutr. plur. den uitgang α hebben, kwamen de Atheners er vanzelf toe, om ook deze adjectieven op α te doen eindigen.

(*) Wie er meer van weten wil, leze het even helder als zaakrijk betoog van Prof. Gallée in *De Gids*, Juli, 1887.

(†) Dr. Jan te Winkel: *Grammatische Figuren* etc., p. 93.

(§) Delbrück: *Einleitung in das Sprachstudium*, p. 110.

(**) De wetenschappelijke naam voor dit laatste verschijnsel is hypostase. Te Winkel: *Grammatische Figuren,* p. 26 en 92.

Staat iemand op het punt een enkelvoudsvorm van een werkwoord uit te spreken, dan vallen hem tevens de overige vormen te binnen en zoo vormde men in plaats van *ik band* naar *wij bonden* een *ik bond* en omgekeerd in het Duitsch naar *ich band* in plaats van *wir bunden* een *wir banden.* Zoo zeggen de Franschen naar analogie van *il aime* en *il pleure*: *nous aimons*, *nous pleurons* in plaats van het oudere en juistere *amons* en *plourons* en omgekeerd naar analogie van *nous lavons*, *levons, menons*, *trouvons* spreken zij van *il lave, lève, mène, trouve* in plaats van het oudere en juistere *lève, liève*, *meine*, *treuve*(*).

Bij het uitspreken van een samengesteld of afgeleid woord herinnert men zich het simplex of grondwoord en vervormt het hiernaar; zoo *perfactus* (waaruit het Fransche *parfait*) voor *perfectus* naar analogie van *factus.*

In de laatste jaren hebben verschillende geleerden, van welke Hermann Ziemer met name verdient genoemd te worden, getracht dit nieuwe beginsel ook op de syntaxis der talen toe te passen en tot verklaring van den zinsbouw aan te wenden(†). Daar de rol, welke de analogie hier speelt, minder volledig bekend is, bepaal ik mij tot de mededeeling van een paar voorbeelden. Vele Latijnsche verba, die alleen in de volkstaal en bij dichters met den genitief worden verbonden, zijn door de macht der analogie aan die constructie gekomen.

Zoodra men *cupidus, fastidiosus, studiosus* met den genitief construeerde, lag ook *cupio, studeo*, *fastidio alicuius* voor de hand; *vereri* met een genitief sluit zich bij *pudet* aan en komt zelfs ééns bij Cicero in een brief aan Atticus voor; geene verwondering baart *laborum decipitur* (bij Horatius) naast *laborum obliviscitur*, evenmin *desipiebam mentis* (bij Plautus) naast *angor* en *pendeo animi* (dat reeds vroeg als een genitief beschouwd werd). Ook zal *regnavit populorum* (bij Horatius), *catholicorum dominantur* (bij Eccl.) geene bevreemding wekken, wanneer men bedenkt, dat *regnare = regem esse, dominari = dominum esse* is(§).

Dat analogievormingen in den regel, om zoo te zeggen, vanzelf plaats grijpen, zal uit den aard der aangehaalde voorbeelden wel genoegzaam gebleken zijn. Trouwens, de kindertaal kan ons dit dagelijks leeren. Naar analogie van *wegen*, *woog*, *gewogen* hoorde ik nog onlangs eene dreumes van vier jaren klagen, dat haar broertje alles van de lei had *uitgevogen.*

(*) Vergl. wat dit laatste betreft, Darmesteter: *La vie des mots*, p. 10.

(†) Vgl. Hermann Ziemer: *Junggrammatische Streifzüge im Gebiete der Syntax.*

(§) J.A. Schmalz: *Lateinische Syntax* in Dr. Iwan Müller's *Handbuch der Klassischen Altertums-Wissenschaft*, *II*, p. 271, voegt hieraan toe: ‘In allen diesen Konstructionen hat man demnach keine Gräcismen zu suchen, sondern echt Lateinische Wendungen, deren Entstehung sich psychologisch sehr leicht erklären lässt. Wenn auch die klassische Sprache sich gegenüber solchen Neuschöpfungen durchaus ablehnend verhielt, so waren die Dichter um so empfänglicher dafür und dass hierbei die Anklänge an die griechischen Vorbilder mitbestimmend gewesen sein mögen, liegt auf der Hand und kann nicht bestritten werden.’

Intusschen zijn er gevallen aan te wijzen, waarin de spreker opzettelijk nieuwe vormen gecreëerd heeft. Hiertoe behoort o.a. de dativus en ablativus pluralis op *-abus* bij woorden als *filia* en *dea.* Men had hier behoefte aan nieuwe vormen, omdat anders in testamentaire en andere bepalingen licht verwarring kon ontstaan. Immers, zoowel *filius* (zoon) als *filia* (dochter) zouden, regelmatig verhogen, beide in bedoelde naamvallen *filiis* hebben. Daarom heeft men voor *filia* naar een anderen vorm omgezien en die liet zich gemakkelijk vinden ten gevolge van het verband, dat in den geest bestaat tusschen de reeksen *filiae*, *filiarum*, *filiis*, *filias* en *duae*, *duarum*, *duabus duas*(*).

Tot allerlei zonderlinge vergissingen heeft, zooals wij zagen, de analogie-werking aanleiding gegeven, doch de sterkste zijn zeker wel de zoogenaamde volksetymologieën. De naam, door Förstermann ingevoerd, geeft vrij duidelijk te kennen, wat ermee bedoeld wordt(†).

'Het haar onbekende woord verklaart de spraakmakende gemeente op hare wijze, d.w.z. op den klank af; zoowel door vergelijking als door gelijkstelling met eenigen inheemschen term; door splitsing en ontleding in bekende bestanddeelen; door associatie met het gelijkluidende en nog gebruikelijke'(§).

De Romeinen brachten 't Gr. □ρε□χαλος met *aurum* in verband en vervormden het zoo tot *aurichalcum*; zij zagen in den herautstaf, door het Gr. woord □αρ□□ιον aangeduid, een middel tegen het vallen, *cadere*, en noemden hem dus *caduceus*; het oude *dingua* veranderden zij in *lingua*, gedachtig aan het doel, waarvoor de tong dikwijls gebezigd wordt, het likken, d.i. lingo(**).

De Grieken meenden in het Hebreeuwsche *sanhedrin* een inheemsch woord te herkennen en noemden het συν□δριον; zij verbonden aan het *huis des vredes*, *Jeruschalajim*, blijkens hunne schrijfwijze □ερoσ□λυμα, het denkbeeld van heiligheid. De Lesbiërs, om te kennen te geven, dat de tanden dienden, om mee te eten, maakten de □δ□ντες tot □δοντες. In onze taal gaat het evenzoo. De doctoren kunnen, zoo eigen ervaring het u niet geleerd mocht hebben, het bevestigen, dat de *sennebladen*, *alteastroop* en het *lucopodium* bij het volk in *zenuwbladen*, *theestroop* en *likkepoot* herdoopt zijn; dat met de *Engelsche ziekte* eene *enkel-ziekte* bedoeld wordt en dat wellicht bij menig lijder aan *scorbut* eene vreeselijke gedachte is opgekomen, wanneer zijne kwaal in zuiver Nederlandsch met *scheurbuik* werd aangeduid.

(*) Delbrück: *Einleitung*, p. 109.

(†) Förstermann: *Ueber deutsche Volksetymologie* in Kühn's *Zeitschrift etc.,* Berlin 1852.

(§) Dr. H.E. Moltzer; *De volksverbeelding in het rijk der taal*, p. 11.
Behalve aan deze redevoering zijn de aangehaalde voorbeelden ontleend aan de meergenoemde werken van Paul, G. Meyer, Te Winkel, Beckering Vinckers en aan den Volksalmanak, uitgegeven door de Maatsch. t. Nut van 't Alg., jaargang 1869, 1875, 1883, 1884.

(**) De overgang van *d* tot *l* werd in dit geval door volksetymologie in de hand gewerkt, doch valt ook physiologisch gemakkelijk te verklaren en komt o.m. voor bij: *sedeo* en *solium*; *odor* en *oleo*; □δυσσε□ς en *Ulysses*; δ□□ρυα en *lacrima*; *meditari* en μελετ□ν, δα□ρ en *levir*; Festus citeert den vorm *impelimentvm* voor *impedimentum* en *delicare* voor *dedicare.* Cf. Prof. B. Symons: *Jacob Grimm,* p. 15.

De zoölogen en chemici zullen waarschijnlijk met u van gevoelen verschillen, zoo gij van oordeel mocht zijn, dat het *koperrood* zijn naam ontleent aan de kleur en de *veelvraat* aan zijne onmatigheid. Wanneer wij nagaan, waarom zekere plaats met den naam *bestekamer* wordt aangeduid, denken wij dan niet veeleer aan het onmisbaarste, dus beste vertrek onzer woningen dan aan eene oorspronkelijk laag aan het water gelegen kamer, *la chambre basse?* Wie denkt er bij het hooren van het woord *waanzin* niet aan ijdelen waan in plaats van aan het voorvoegsel *wan*, d.i. *ledig*, dus *zonder zin?* Wie ziet er in een *weissager* niet iemand, die wijze dingen zegt, in stede van een ouden *wizagon*, d.i. *weter*, *profeet?* Wie denkt er hij *equipage*, dat *uitrusting* beteekent, niet aan paard en rijtuig, omdat hem het Lat. *equus* in de ooren klinkt? Niet velen, geloof ik, herkennen in het *jubeljaar* der Israëlieten het Hebreeuwsche *jobél* en in een *bolleboos* een *baal bois*, d.i. *heer des huizes.* Niemand minder dan Vondel liet zich door de oudere schrijfwijze van het woord *Paarlemoer* tot eene valsche beeldspraak verlokken, toen hij in den *Jozef in Dothan* den rei van Engelen de woorden in den mond gaf:

> ‘Hij komt, getroost op 's hemels hulp.
> Gelijk de perlen in haar schulp,
> *der perlen moeder*, zullen hangen
> de lauwe tranen, zilt van smaak,
> van wederzijden op de kaak,
> op 't *perlemoer* der lieve wangen.’

Geen wonder dus, dat het spelend volksvernuft het Deensche *omkuld*, d.i. *omvergevallen*, door den bekenden *oom Kool* verving; dat *Caesar open u* meer en meer in de plaats treedt voor het uit de Arabische nachtvertellingen bekende *Sesam open u.* Want men meene niet, dat dergelijke woordvervormingen tot het verledene behooren; nog dagelijks ontstaan er nieuwe. Toen de vorst van Perzië eenige jaren geleden tijdens zijn verblijf te Brussel op straat verscheen, werd er door het gepeupel een herhaald *miaauw, miaauw* aangeheven, ‘omdat zijn titel *Schach* toevallig eensluidend klonk met den Franschen naam van de kat: *chat*’. Een Limburger boer meende eene *velocipède* een *Venloosch peerdje* te mogen noemen en uit mijne jeugd herinner ik mij, dat een mijner medecatechisanten zijne luim botvierde met de ehrenfeste bisschoppen en presbyters in *vischkoppen* en *gresbieters* (grasbijters) te herdoopen. Of dergelijke spelingen van het volksvernuft ooit gemeengoed der natie zullen worden, hangt slechts hiervan af, of wat aldus van een of meer individuen uitgaat, meer en meer wordt nagevolgd en zoo als wettig geijkt. Gebeurt dat, dan kunnen juist deze woorden den taalgeleerden later het meeste hoofdbreken kosten.

IV.

De klankwetten en de analogie-werking zijn alzoo de beide hoofdfac-

toren gebleken, die de veranderingen veroorzaken, waaraan de taal onophoudelijk blootstaat. Het ligt voor de hand, dat die wijzigingen zich niet eensklaps bij alle personen, die dezelfde taal spreken, openbaren, maar bij een of meer individuen beginnen en eerst langzamerhand door navolging zich verbreiden. Een tijdlang komen zoo de oude en nieuwe vormen met elkaar in botsing, worden wellicht dooreen gebruikt, totdat ten slotte de nieuwe klankvorm den ouderen verdringt of niet doordringt(*).

De wijzigingen nu, uit analogievorming geboren, berusten, zooals gebleken is, hierop, dat 's menschen geest woorden, die om de eene of andere verwantschap of door eene associatie van denkbeelden hem te binnen vallen, ten onrechte combineert en naar analogie van deze een woord, dat hij op 't punt staat uit te spreken, vervormt.

Doch de *phonetische* vervormingen van de woorden eener taal, die van zuiver *physiologischen* oorsprong zijn, waarin vinden *die* haar eigenlijken grond? M.a.w., wat drijft er ons toe, om *mechanisch* klanken en woorden anders uit te spreken, dan ze ons worden overgeleverd?

Eene uiteenzetting van de antwoorden, die verschillende geleerden op deze vraag hebben gegeven, vorme het slot onzer beschouwingen.

'In de periode vóór Bopp, den grondlegger der vergelijkende taalstudie, placht men het verschil der talen uit het verschil der menschelijke spraakorganen af te leiden en deze grootendeels uit het verschil van klimaat te verklaren. Hoe dikwijls is niet de gewaande ruwheid van het Dorisch met de wilde bergnatuur van het landschap Laconica en de gewaande weekheid van het Ionisch met de zachte zephyrs van de Klein-Aziatische luchtstreek opzettelijk in verband gebracht'(†).

In den laatsten tijd heeft Hermann Osthoff voor deze opvatting wederom eene lans gebroken, door erop te wijzen, dat evenals op het geheele lichaam het klimaat ook op de spraakorganen zijn invloed doet gelden; dat longen, borst en strottenhoofd der bergbewoners afwijkingen vertoonen van dezelfde organen bij hen, die lager wonen(§). En inderdaad valt dit in 't algemeen genomen niet te ontkennen, 'maar aan den anderen kant', zegt Delbrück, 'moet men ook toestemmen, dat de physiologen niet zulk een verschil bij de organen hebben waargenomen, dat daaruit het verschil in de uitspraak der afzonderlijke klanken verklaard kan worden'. De overeenkomst in phonetische neigingen tusschen aangrenzende talen, waarop Osthoff vooral nadruk legt, kan volgens Delbrück ook uit historische invloeden verklaard worden en bovenal mag men de talrijke volksverhuizingen hierbij niet buiten rekening laten. 'Over de vraag, of klimaat en levensgewoonten ook invloed op

(*) Eduard Sievers: *Grundzüge der Phonetik*[3], p. 226.

(†) Delbrück: *Einleitung etc.*, p. 116.

(§) Hermann Osthoff: *Das physiologische und psychologische Moment in der Sprachlichen Formenbildung*, p. 15-22. Heft 327 der *Samml. gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge*, herausgegeben von Rud. Virchow und Fr. von Holtzendorff, Hamburg, Richter.

de klankverandering hebben (want meer beweert Osthoff niet), valt dus met eenige zekerheid niet te oordeelen'[*].

Georg Gurtius heeft als voornaamste oorzaak der klankveranderingen gewezen op 's menschen zucht, om met de minste moeite geholpen te zijn, het zoogenaamde principe de la moindre action. 'Bequemlichkeit ist und bleibt der Hauptanlass des Lautwandels unter allen Umständen'[†].

Getuige Terentius, is de mensch van oudsher tot traagheid geneigd; 't is dus geen wonder, zoo hij ook op besparing van den arbeid der spraakspieren bedacht is[§]. Een der treffendste voorbeelden van deze economische wet heeft Beckering Vinckers aangevoerd, toen hij erop wees, hoe van de zes letters, waaruit het drielettergrepige Oud-Hgd. *widari* bestond, in ons eenlettergrepige bijwoord *weêr* slechts twee medeklinkers en geen enkele klinker zijn overgebleven[**]. Elke assimilatie berust op hetzelfde beginsel: *pollepel* is ongetwijfeld gemakkelijker uit te spreken dan *potlepel*, het Italiaansche *otto* en *cattivo* gemakkelijker dan het Lat. *octo* en *captivus* en evenzoo 't N.-Hgd. *empfangen* gemakkelijker, dan een ongeassimileerd * *entfangen* zijn zou[††]. Doch genoeg, om tot de erkenning te komen, dat Curtius aan het streven, om het den spraakorganen gemakkelijk te maken, te recht grooten invloed bij de klankveranderingen toekent. Intusschen gaat zijne uitspraak door hare algemeenheid ongetwijfeld te ver. Want men moet wel bedenken, dat er feitelijk klankveranderingen zijn aan te wijzen, die juist den omgekeerden ontwikkelingsgang vertoonen. Dat uit eene oorspronkelijke tenuis eene media, d.w.z. uit een scherpen een zachte medeklinker ontstaat, als in 't Ital. *padre* tegenover 't Lat. *patrem*, en dat die zachte medeklinker geheel verdwijnt als in 't Fransche *père*, is zeker als eene klankverzwakking te beschouwen[§§]. Doch lijnrecht het tegenovergestelde komt in onze eigen taal voor in het woord *eten*, waar de *t* de *d* vervangen heeft, die wij in 't Lat. en Gr. nog vinden: *edo* en □δομαι; in het woord *akker*, waar in plaats van de *k* vroeger eene *g* voorkwam, evenals in 't Lat. *ager* en 't Gr. □γρ□ς[***]. Op het gebied van de vocalen hetzelfde verschijnsel. Uit het Lat. *aurum* is, ja, het Ital. *oro* ontstaan, doch ook omgekeerd in plaats van het Lat. *bonum*, *Petrum* het Ital. *buono*, *Pietro.* Eduard Sievers, aan wiens *Grundzüge der Phonetik* de laatste voorbeelden ontleend zijn, voegt er de juiste opmerking aan toe, dat op zichzelf beschouwd de eene klank weinig

(*) Delbrück: *Einleitung etc.*, p. 117.
(†) Georg Curtius: *Grundzüge der griechischen Etymologie*, p. 23.
(§) Wel te verstaan bij wijze van spreken, want aan persoonlijke traagheid of slordigheid valt natuurlijk bij zuiver mechanische functies niet te denken.
(**) Dr. Beckering Vinckers: *Taal en Taalstudie*, I, pag. 116.
(††) Hermann Paul: *Principien der Sprachgeschichte*^{2}, p. 53.
Jan te Winkel: *De Gramm. figuren etc.*, p. 14, 59.
(§§) Eduard Sievers: *Grundzüge der Phonetik* ^{3}, p. 224.
(***) Osthoff l.l., p. 15.

moeielijker is uit te spreken dan de andere; dat zij, die dezelfde taal spreken, dan ook eigenlijk nooit werkelijke moeielijkheden in de uitspraak hunner taal ontmoeten, doch dat die in den regel enkel bij het aanleeren eener vreemde taal zich aan ons voordoen. Doorgaans zijn zij uit ongewoonte, gebrek aan oefening of eenzijdige oefening der spraakorganen te verklaren.

Zoo zijn wij, Nederlanders, ons van geene bijzondere inspanning der spraakspieren bewust, wanneer wij spreken van *staat*, *specht*, *schrijven*; de Romeinen evenmin; ook zij zeiden zonder moeite *status*, *spicus*, *scribere*, doch in later tijd heeft blijkens de sermo plebeius het volk het bezwaarlijk gevonden, om aan het begin der woorden de klankverbindingen *st*, *sp*, *sc* te bezigen. Om dat te vermijden, zette men eene *i* voorop en sprak men van *istatum*, *ispatam*, *ispatium*, enz.(*). In het oud-Fransch is deze *i* eene *e* geworden: *estat*, *espee*, *espace.* Sedert de 16de eeuw ondergingen vele van deze woorden, wederom ten gevolge van eene soort vis inertiae, eene tweede wijziging; de *s* valt weg en de voorafgaande vocaal wordt verlengd, hetgeen graphisch wordt aangeduid door een accent aigu, vandaar *état, épi, épée*, *écrire.* Woorden als *spirituel*, *structure, scélérat* en zoovele andere maken geene uitzondering op dezen regel, omdat het zijn *mots d'origine savante*; vandaar, dat b.v. naast het intact geblevene *spirituel* het grondwoord *spiritus* wel tot *esprit* is gewijzigd, als zijnde d'origine populaire. Om tot ons onderwerp terug te keeren: in weerwil van de gemaakte bedenkingen valt het feit niet te loochenen, dat vele verschijnsels op het gebied der taal in den meergemelden trek naar gemak hunne verklaring vinden. Alleenlijk, Curtius gaat te ver, wanneer hij de wet van besparing van arbeid voor de hoofdoorzaak der klankverandering houdt.

Immers, Hermann Paul heeft in zijn meergemeld werk aangetoond, dat de meerdere of mindere gemakkelijkheid eener letterverbinding bij de klankverandering altijd slechts als eene bijoorzaak te beschouwen is en dat de hoofdoorzaak gelegen is in wat Lotze en na hem Steinthal ‘das Bewegungsgefühl’ genoemd hebben. Om den een of anderen klank zuiver voort te brengen, moet men een bepaald punt van de spraakorganen in beweging brengen. Onder ‘Bewegungsgefühl’ nu verstaan wij het gevoel, dat aangeeft, waar het voortbrengingspunt van een bepaalden klank gelegen is. In onze jeugd tasten wij natuurlijk tallooze malen mis in onze pogingen, om na te spreken, wat onze omgeving ons voorzegt. Door onophoudelijke oefening bereiken wij langzamerhand een hoogen graad van volkomenheid en gelijkmatigheid in de uitspraak.

Intusschen ‘geringe afwijkingen in de uitspraak van hetzelfde woord op dezelfde plaats in den zin blijven niet uit. Want bij elke beweging van het lichaam, al is zij ons ook nog zoo eigen, al is het bewegingsgevoel ook nog zoo volkomen ontwikkeld, blijft nog eenige onzekerheid

(*) Brunot, §§ 45, 58.

over. Tot op zekeren, zij het ook nog zoo geringen, graad blijft het aan het toeval overgelaten, of die beweging met absolute zekerheid wordt uitgevoerd, dan of eene kleine afwijking van den regelrechten weg naar de eene of andere zijde zich voordoet. Ook de geoefendste schutter mist soms het doel en zou het in de meeste gevallen missen, wanneer het slechts een wezenlijk punt zonder eenige uitgebreidheid was en wanneer er aan zijn pijl ook slechts een enkel punt was, dat het wit treffen kon. Al heeft iemand een nog zoo kenmerkend schrift, welks doorgaande eigenaardigheden dadelijk te herkennen zijn, toch zal hij dezelfde letters en lettergroepen niet telkens op volkomen gelijke wijze produceeren. Niet anders kan het gelegen zijn met de bewegingen, waardoor de klanken worden voortgebracht'(*). De minste verplaatsing van de beweging der spraakorganen moet eene hieraan geëvenredigde afwijking in de uitspraak ten gevolge hebben. Aanvankelijk merkt men die afwijking niet, omdat zij zoo onbeduidend is. Doch de som van talrijke uiterst geringe verplaatsingen van het voortbrengingspunt van een bepaalden klank heeft eene eindelijk waarneembare verandering van klank ten gevolge. Eindelijk waarneembaar, zeg ik, want door het levend geslacht blijft die verandering in den klank onopgemerkt, omdat het voortbrengingspunt telkenmale zeer weinig verschoven werd en de daardoor ontstane verschillen in de uitspraak ieder op zichzelf aan het waarnemingsvermogen ontsnappen. Eerst wanneer een later geslacht zijne uitspraak van een klank met de graphische voorstelling ervan vergelijkt, komt dit duidelijk uit.

Het ligt voor de hand, dat de neiging tot afwijking het grootst moet zijn naar dien kant, waar de spraakorganen zich minder hebben in te spannen.

Zutphen.

M. KREUNEN.

(*) Hermann Paul: *Principien der Sprachgeschichte*^{2}, p. 51.

Euripides.

Wijsbegeerte en godsdienst in het drama van Euripides, door Dr. K. Kuiper.

Zoo de geschiedenis der Helleensche letterkunde billijkheid wenscht te betrachten omtrent Athene's derden treurspeldichter, omtrent den jongste uit de bekende trits, Aeschylus, Sophocles, Euripides, zal zij met eenige omstandigheden behoorlijk rekening dienen te houden. Immers, het zegt nog al wat, eene groote reputatie bij zijn leven te hebben gehandhaafd, als iemands tijdgenoot de onmeedoogendste scherprechter op letterkundig gebied is geweest en deze een geheel menschenleven door niet afliet van herhaalde pogingen, om den armen dichter onder de pijnlijkste folteringen dood te martelen, en dat wel met een glimlach op het van Dionysusvreugde stralende gelaat, als ware zijn moordwerk slechts eene onschuldige carnavalsgrap, waarbij het slachtoffer, door geraaktheid te toonen, zich belachelijk zou maken. Zulk eene behandeling nu ondervond Euripides - verdiend of onverdiend - van zijn tijdgenoot Aristophanes. Zelfs den gestorven tragicus gunde de comediedichter geene rust, en evenals de Katholieke Kerk vaak hare blinde woede aan de asch van ketters gekoeld heeft, zoo is Aristophanes de schim van Euripides tot in de onderwereld nagereisd, om ook aldaar hare rust te verstoren en hemzelven bij tijdgenooten en nakomelingschap voorgoed als een onwaardig dienaar der Muzen aan de kaak te stellen. Vanwaar die over het graf reikende haat? De Duitschers, op Müller-Strübing na, spreken van den *sittlichen Ernst des Aristophanes.*

Deze qualificatie wil er bij ons Nederlanders niet goed in. Ernstig? de man, die altijd en over alles, ook over zijne vrienden, lachte? - zedelijk? - ik wil hem geene grief maken van zijne verregaand obscene aardigheden; men dient, tijd en plaats in aanmerking genomen, ze te vergeven en te dulden, - maar juist van hoog ernstige bedoelingen te spreken bij een man, die zich tot de spreektrompet maakte voor alle armzalige *dit-ons* van een zoo babbelziek volk als het Atheensche, dat is te veel gevergd van ons nuchter Nederlandsch begrip.

Beter ingang vinden bij ons de woorden van Müller-Strübing: *Wer Aristophanes begreifen will*, *muss Spass verstehen.* Ten opzichte nochtans van zijne houding tegenover Euripides is er meer in het spel

dan eene grap. Om zijn strijd tegen den jongsten tragicus te verklaren, moet men eenigszins bevroeden, wat *odium theologicum* is.

Onze goede Euripides toch heeft ruim zijn deel ervan gehad. Niet, dat zijn lichaam gepijnigd of verbrand is, maar zijn dichterroem heeft het zoozeer moeten misgelden, dat zelfs de edelmoedige pogingen van medelijdende zielen niet genoeg gebaat hebben, om de wonden te sluiten en de kneuzingen te doen vergroeien. De *Euripides restitutus* van Hartung kwam nooit weer stevig op de beenen te staan. Men had in den regel reeds met Aristophanes medegelachen, voordat er veel van Euripides gelezen was. Zoo werd de zoon van de groenteverkoopster niet eens in de gelegenheid gesteld, door zijne eigene werken eene verdediging te beproeven. Müller-Strübing's opmerking is daarom zeer te behartigen. Voordat men Euripides op gezag van Aristophanes voor een pruldichter, een godloochenaar en aartszedenbederver gaat houden, bedenke men, dat Aristophanes veel gezegd heeft, wat hij onmogelijk in vollen ernst kan bedoeld hebben. Desniettemin steekt er meer achter dan eene grap van den comediedichter.

Sittlicher Ernst of *Spass?* misschien beide. Wel deed Aristophanes de omstanders lachen, als hij zijne inquisitie-pijniging aanwendde; maar het behoeft daarom nog geen *ridendo dicere verum* te zijn. Men kan ook *ridendo dicere falsum.* Een *odium theologicum* valt er niet bij te ontkennen en Euripides heeft er te meer onder geleden, daar die heillooze drift zich in een zoo guitig, geestig, talentvol, schijnbaar zoo onschuldig grappig man genesteld had.

Met de bijvoeging *theologicum* nu bedoel ik niet alleen de buitengewone taaiheid en spankracht van den haat, maar ook wel degelijk, dat de oorsprong van dien afkeer in de godsdienstige opvattingen van beide personen te zoeken is.

Als tragicus immers was aan Euripides tot plicht gesteld, de godsdienstige behoeften van 't Atheensche volk te bevredigen; niet evenwel door droge redeneering of onbegrepen rituaal, maar door de dramatische behandeling der overleveringen uit het tijdvak der heroën. In den strijd dier aan de goden verwante helden, in hun lijden en sterven, in het merkbaar ingrijpen der goddelijke machten kon aan het Atheensche volk het lot van den mensch en het godenbestuur meer aangrijpend, meer tastbaar worden voor oogen gesteld, dan de indruk was, dien de alledaagsche wederwaardigheden van gewone stervelingen vermochten teweeg te brengen. De hoogste kunstvorm der Helleensche dichtkunst had Aeschylus en Sophocles gediend, om hun volk tot de overpeinzing van het algemeene op te trekken, en was dus in dien zin religieus geweest. Onder de handen van Aeschylus en Sophocles, zegt de Hoogleeraar Tiele in zijn handboek der godsdiensten, werd de tragedie het middel, om de kern van godsdienstige waarheid, besloten in de schors der mythen, aan het licht te brengen. Naast deze dichters noemt de Hoogleeraar den beeldhouwer Phidias, niet echter den derden tragicus, Euripides,

en deze is waarschijnlijk niet toevallig door hem weggelaten uit die groep van uitverkorenen. ‘Ten onrechte’, zal misschien Dr. K. Kuiper beweren. Immers, Euripides is volgens hem de voortzetter van de beide andere dichters geweest, doordien hij, ofschoon *het polytheïsme bestrijdende*, onvermoeid is blijven zoeken, ‘hoe met den God, dien hij zich uit Heraclitus' en Anaxagoras' voorstellingen had geschapen, de wereld, die hij rondom zich zag, in overeenstemming was te brengen’, en omdat ‘de eenvoudig wetenschappelijke conclusie, die voor den wijsgeer als de marmeren hoeksteen in den tempel der waarheid was, in den vruchtbaren grond van het gemoed des dichters het zaad werd, waaruit eene ethische levensbeschouwing kon worden geboren’.

‘Te recht’, zal denkelijk Dr. J. Berlage toestemmen, want volgens diens academisch proefschrift heeft Euripides, ‘ofschoon hij den overgeleverden godsdienst sterk hekelde, niets degelijks tot stand gebracht, zoodra hij iets nieuws daarvoor in de plaats wilde stellen’. De beweringen van Euripides kenmerken zich door onderlinge tegenspraak. Zijne beschouwingen wisselen telkens, naarmate het strookt met de zaak, die hem op het oogenblik bezighoudt. Zoo is ongeveer de conclusie van Dr. Berlage.

Het oordeel van Dr. K. Kuiper, ofschoon evenmin bepaald gunstig, - de laatste volzin van zijn werk, wel eenigszins in tegenspraak met de boven aangehaalde woorden, luidt: ‘Maar hierin faalde Euripides, dat hij den Olympus heeft getracht te ontvolken, terwijl hem zelf die bezielende kracht ontbrak der geloofsovertuiging, welke onmisbaar is voor een ieder, die op wil treden als profeet van nieuwe godsdienstige gedachten’ - het oordeel dus van Dr. Kuiper is gunstiger dan van Dr. Berlage. Een ernstig denker, wien men, ofschoon hij faalde, de erkenning niet mag onthouden van gestreefd te hebben naar veredeling van het godsdienstig bewustzijn bij zijne medeburgers; dat kan, mijns inziens, de slotsom heeten van Dr. Kuiper's lezenswaardig boekdeel.

Zoo goed komt Euripides er bij Dr. Berlage niet af. Voorloopig evenwel wensch ik de juistheid van beide beschouwingen te laten rusten en slechts te doen uitkomen, dat het zich wel verklaren laat, waarom Aristophanes, sterk in alle opzichten aan het oude gehecht, Euripides met hartgrondigen haat vervolgen kon.

I.

Toen het Phidias-tijdperk in de Helleensche plastiek voor alle godengestalten de onovertrefbare uitdrukking in eenvoudige grootschheid geschonken had, zocht de daarop volgende kunstperiode òf een ander veld òf eene andere wijze van behandeling. Zij leverde de beeltenis van mensch en dier, van historische personen of vrij gekozen modellen. Wilde zij als hare voorgangster godenfiguren wrochten, dan werd door kunstig gewerkten haardos, door de golven en plooien der bekleeding,

door ongewone houding van het lichaam eene rechtvaardiging gezocht voor die herhaling der oude motieven. Iets dergelijks zal altijd plaats vinden na eene eeuw, waarin kalme schoonheid heeft gezegevierd.

In dit geval, in deze noodzakelijkheid kan men wel zeggen, verkeerde Euripides, die de jongere tijdgenoot en opvolger van Aeschylus en Sophocles was. Zoo kon hij ertoe komen, na de twee Electra's zijner voorgangers die koningsdochter te laten optreden in schamele kleedij, als de gedwongen echtgenoote van een daglooner. Om iets nieuws te leveren met hetzelfde gegeven, wijzigt hij de omstandigheden, de plaats en de verhoudingen. De Electra van Aeschylus, ofschoon met haat en achterdocht gadegeslagen, geniet de eer, die haar rang als prinses vordert. Het drama speelt in den ouden koningsburcht. Haar kwelt zielesmart, geen lichamelijk lijden of ontbering. Het is, alsof Euripides gevoelt, dat hij de Muze van het treurspel beleedigt, door eene dagloonersvrouw tot het middelpunt der handeling te maken, als hij haarzelve laat verklaren, hoe door den kieschen eerbied van haar echtgenoot de fiere wreekster haars vaders van echtelijke gemeenschap is verschoond gebleven. Al verschijnt ze dus niet ten tooneele, vergezeld van eenige boerenknaapjes en toekomstige boerinnetjes, toch is de broos aanmerkelijk lager geworden, nu het hartstochtelijk werktuig der godenwrake behalve met het denkbeeld van vergelding, dat haar dag noch nacht rust liet, ook door de zorgen eener dagloonershuishouding geplaagd is. Ook de eerwaardige Menelaus doet zijne intrede op het tooneel als schipbreukeling, met gehavende kleeding en verwarde lokken, en dat nog wel, als hij de schoone Helena in Egypte terugvindt. De studeerkamer, waar Euripides zijne drama's schreef, is volgens Aristophanes eene bergplaats van bedelaarsplunjes, lichaamsgebreken en landloopersransels, ingrediënten, die hem steeds onmisbaar schenen, om de deernis gaande te maken. De *Spass* van Aristophanes daargelaten, schuilt er deze ware opmerking in, dat Euripides in alles op het medelijden zijner hoorders speculeerde. Beklag is als 't ware de toonsoort, waarin zijne scheppingen gezet werden.

In verband hiermede maakt hij van zijne figuren alledaagsche stervelingen, die, in hunne smart voor alle menschelijke aandoeningen toegankelijk, zonder de stoutheid nochtans van een Job of Prometheus, klagen en morren over het ondoorgrondelijke van de hun opgelegde beproevingen. Een moedig Grieksch hart beantwoordt den aanval van het vijandig lot met zwijgende resignatie, een gemoedstoestand, waarvan berusting eene Christelijke nuance is, of door hemeltergenden opstand; de Euripideïsche lijders daarentegen putten zich uit in klachten en verzuchtingen, in vrome gebeden of zwak gemor.

Als we nu eens aannemen, dat werkelijk *sittlicher Ernst* Aristophanes bewoog tot zijne aanvallen op Euripides, dan kan men zich diens ergernis over zulk eene opvatting van het tragische gereedelijk verklaren. Het was inderdaad eene bedenkelijke wijziging. In stede van

het gemoed te prikkelen tot vastberadenheid, te stalen tot zelfbeheersching en te stemmen tot kalmen ernst, zouden de Dionysusplechtigheden, aldus opgevat, het gemoed eerder ontzenuwen en verslappen dan sterken en veredelen.

Kleur en toon waren alzoo veranderd, maar overigens bevatten al zijne in dien geest geschreven dichtwerken niets, wat ons het recht geeft te spreken van een strijd, door Euripides *tegen het polytheïsme* gevoerd. Al ware, wat Dr. Kuiper schijnt aan te nemen, al het streven van Euripides erop gericht, om zijne tijdgenooten te brengen tot de verheerlijking van een reinen, volmaakten, alwijzen aethergod, de vrucht van Socrates' ethisch streven en de natuurbeschouwing van Heraclitus en Anaxagoras, toch zouden onder smart en pijn zulke kreten van vertwijfeling niet achterwege zijn gebleven. Ze zijn de onvermijdelijke reactie van het ‘dankend God's goedheid prijzen’. Ze wortelen juist in het geloof aan een rechtvaardig vergeldend godsbestuur, al is door teleurstelling oogenblikkelijk die aanhankelijkheid in verbittering omgeslagen. Zulke wanhoop baart zich een weg bij elke aanschouwingswijze.

Alleen het absoluut fatalisme snijdt haar af met wortel en tak, en al spreekt een zeker fatalisme uit de Helleensche zangers van Homerus af, nimmer - ook bij de ouderen niet - was het krachtig genoeg, om volkomen het verzet te onderdrukken tegen datgene, wat onbillijk en onverdiend scheen.

In die gemoedsstemming hooren wij o.a. Hecuba, de veelbeproefde moeder, de tot slavin vernederde koningin, uitroepen:

> ‘Zeus!(*) Wat moet ik gelooven? Ziet gij waarlijk neêr
> Op 't menschdom? Of wordt valsch'lijk dus van U geleerd,
> En wordt door toeval 't aardsche blindelings bestuurd?’

Zoo ook Bellerophontes, ‘de twijfelaar bij uitnemendheid’:

> ‘'t Is waar! Men zegt, dat in den hemel goden zijn!
> Ik zeg u: neen! Zij zijn er niet! Tenzij de mensch
> In trage dwaasheid steunen wil op oud gezag,
> Ziet zelf eens toe; ik eisch niet dat g'uw meening richt
> Naar mijn beweren! 'k Zie, dat vorsten willekeur
> De meeste burgers plundert, of hun 't leven neemt,
> Ik zie, hoe meineed staten ten verderve leidt;
> En wie zoo handelen, zijn gelukkiger, voorwaar,
> Dan hij die stil in godvrucht zijne dagen slijt.
> 'k Zie kleine steden god vereerend, slaafs geboeid
> Door grooter staten, waar de goddeloosheid heerscht -
> Geboeid - door kracht van waap'nen!’

Of wel Hippolytus:

> ‘Wat baat het, Goden! of ik thans nog zwijgen blijf,
> Nu gij, die 'k eerde in vroomheid, uwen knecht verderft?’

(*) Ik gebruik de vertaling van Dr. K. Kuiper.

Tegenover deze en dergelijke plaatsen zijn er trouwens even zoovele, die spreken van de wijsheid en gerechtigheid der goden, en de twijfelaar Bellerophontes (het stuk is ons slechts uit enkele fragmenten bekend) sterft, uit de hoogten nedergestort, nadat hij was opgestegen ten hemel, om zich aangaande de goden zekerheid te verschaffen. Het is, dunkt mij, het veiligst dezen Bellerophontes maar buiten spel te laten. Het weinige, dat wij van dit stuk weten, in aanmerking genomen, is de veronderstelling even gewettigd, dat het zoeken naar nieuwe wijsheid in zijn persoon als zondig en belachelijk tevens gebrandmerkt werd. Zulke ontboezemingen zijn buitendien evengoed bruikbaar tegen den zoogenaamden ‘aethergod’. Dr. Kuiper erkent dan ook, p. 321: ‘Toen eens de vraag in zijne ziel gerezen was, wat de wortel des kwaads is, toen was voor volmaakten vrede de poort voor altijd gesloten’, en verder: heeft hij (de god, dien Euripides zich zou hebben voorgesteld naar de natuurbeschouwing van Heraclitus en Anaxagoras en de ethische leeringen van Socrates) ‘de menschen lief? Hoort hij hunne gebeden? Kan de vrome op zijne voorzienigheid bouwen? Helaas: wie in der menschen lotgevallen Gods liefde zoeken wil, hij zoekt te vergeefs (meent de dichter). Immers in hetzelfde oogenblik, waarin hij op den God, dien hij in den Aether vond, zou wijzen als op den begeerden trooster, den persoonlijken helper der lijdende menschheid, zou ook het scherpe zwaard, dat hij tegen de goden zijns lands had gezwaaid, zich keeren tegen zijnen God.’ Toch is, volgens Dr. Kuiper, het stellen van één Aethergod het uitgangspunt eener ethische wereldbeschouwing! Maar bekleedt werkelijk de ‘Aethergod’ zulk eene gewichtige plaats in Euripides' drama's? Ik geloof, dat dit moet ontkend worden.

Dr. Kuiper heeft eenige plaatsen bijéénverzameld, waar van zulk een nieuw-modischen Zeus gesproken wordt. Toch kan iemand vrij wat van Euripides gelezen hebben, zonder ooit iets van zijne nieuwe denkbeelden op dat stuk bespeurd te hebben.

In de *Trojaansche vrouwen* roept Hecuba den oppersten bestuurder des heelals aldus aan:

> ‘O steun der aarde, die ook zelf op d'aarde rust,
> O ondoorgrondbre, wie gij zijt, hetzij dan Zeus
> 't Zij Wereld-noodzaak, 't zij der stervelingen Geest
> U roep ik aan’ - - - -

Deze woorden nopen Menelaus uit te roepen: ‘Wat is dit? hoe vreemd kleedt gij uwe gebeden in’; welke nuchtere opmerking van Menelaus door Hecuba onbeantwoord gelaten wordt. Is het niet, alsof eene stem uit het publiek in plaats van Menelaus hier Hecuba interpelleert over hare misplaatste geleerdheid? Of is de dichter soms beducht, dat zijne fraaie passage niet genoegzaam opgemerkt zal worden? Deze en zoovele andere vage omschrijvingen, aan de vage natuurwetenschap ontleend, geven meer den indruk, dat de dichter pronken wil

met eene splinternieuwe wending, die niet ongemerkt mag voorbijgaan en 's mans belezenheid en bekendheid met de wetenschap moet doen uitkomen, dan dat het hem te doen is, de eindelijk gevonden oplossing van de raadselen des levens aan te geven.

Nieuwmodische fratsen noemt Aristophanes ze en al ergeren wij ons niet, gewoon als wij zijn aan allerlei omschrijvingen van hetgeen wij niet weten, toch klinkt die aanroep vreemd, als we ons aan de hand van een Helleensch dichter gevoerd waanden naar de tijden der ‘zaliglevende’ Olympiërs.

Euripides, die na en te gelijk met twee groote voorgangers dezelfde thema's behandelen moest, zoekt naar iets nieuws, iets eigenaardigs, iets, dat de zoo vaak reeds geëischte belangstelling kon warm houden. Voor de emotie van schrik en ontzetting geeft hij de aandoening van bloot medelijden; voor halfgoden menschen van gelijke beweging als zijne hoorders; en bij de mensch-goden der Helleensche mythen wijst hij gaarne op hun karakter van verpersoonlijkte natuurkrachten. Dit alles is echter niet bepaaldelijk in strijd met het polytheïsme der Atheners.

Wat men misschien wel beweren kan, is, dat van de ten derden male behandelde onderwerpen gloed en glans geweken zijn en de dichter dat gemis vergoedt door goedkoope wijsheidslessen.

Euripides moraliseert te gaarne. Soms doet hij denken aan nutslezers, zooals ze, nu een dertigtal jaren geleden, hunne taak opvatten. Door zijne werken strooit hij allerlei opmerkingen van zoogenaamde levenswijsheid, behartigenswaardig misschien, maar zeker niet schitterend of prikkelend.

Te midden der catastrophe vinden zijne personen de noodige kalmte, wijze raadgevingen aan het publiek uit te deelen over de keuze van een echtgenoot, de opvoeding van kinderen, het nadeelige van te groote emancipatie der vrouw of de voordeelen van dezen of genen staatsvorm.

Evenmin bezat hij genoeg zelfbeperking, om bij de kinderlijk-naïeve mythen of de bloedtooneelen der overlevering sophistische critiek aan zijne hoorders te sparen, en de kring van mythische verhalen, waaruit de tragicus zijne stof nam, was natuurlijk voor die ontleding door het nuchter verstand volstrekt ongeschikt. Deze ondichterlijke manier was echter geen strijd tegen de goden des lands. Wel leed zijn dichterroem eronder; wel ontbrak de bezieling, waarmede zijne voorgangers de tafereelen van wraak en verschrikking uit vervlogen eeuwen weer voor de oogen van het Atheensche volk tooverden, maar het voor waar aannemen van eenig verhaal uit het tijdperk der halfgoden behoorde geenszins tot den godsdienst der Hellenen, en bijgevolg was de verwerping ervan geen strijd tegen het religieuze bewustzijn zijner landgenooten. Die mythenschat - eene aanéénzetting en vergroeiing van zeer verschillende bestanddeelen, uit oud-Arische en Semitische bron samengevloeid, - miste geheel en al een stichtelijk

karakter en hebben nooit iets canonieks bezeten, waardoor het voor irreligieus kon gelden, den inhoud te wijzigen of ze geheel als dwaas verzinsel te veroordeelen.

Euripides had voorgangers, die bij uitstek vroom heeten en toch evenals hij zoodanige mythen wijzigden of berispten, waarin de goden als onredelijk denkende, lichtzinnige en wulpsche wezens optraden. Hoe scherper de lijn tusschen geoorloofd en ongeoorloofd getrokken werd, zooveel te meer zijn van de mythen sommige al te weelderige loten weggekapt.

Euripides verschilt ook hierin van zijne voorgangers alleen door een zeker pedant geraisonneer, waarmede hij deze zuivering op het al te naïeve aanwendt. In den bekenden schoonheidswedstrijd der drie godinnen op den Ida met den Trojaanschen koningszoon Paris als scheidsrechter en in de voorspiegelingen, waarmede elk der partijen eene uitspraak in haar voordeel poogt te verkrijgen, ligt inderdaad eene weinig verheven en weinig verheffende voorstelling van goddelijke wezens. Het religieus bewustzijn kon, ook zonder het Helleensche polytheïsme te kwetsen, haar wraken. De eeuw der tragedie was zulk eene dartelende godenwereld lang ontgroeid; maar de wijze, waarop Hecuba erover spreekt, is zoo echt Euripideesch, dat ze hier verkort eene plaats moge vinden: ‘Ik kan mij niet voorstellen, dat Hera en de maagdelijke Pallas zich zóó zouden vernederen, dat de eerstgenoemde, om hare ijdelheid gestreeld te zien, Argos wilde verkoopen voor den prijs der schoonheid, en dat Pallas zich bereid verklaarde Athene aan Phrygië te onderwerpen, mits zijzelve gevleid werd. Laat het zich denken, dat twee godinnen uit ijdelheid naar den Ida togen, om hare schoonheid door een herder te laten beoordeelen? Waarom wilde Hera voor de schoonste gelden? Wellicht om een edeler echtgenoot te verkrijgen, dan Zeus is? Smachtte Athene naar de liefde van een der goden? Zij, die maagdelijkheid als gunst van haar vader had afgesmeekt, wijl ze de gemeenschap des huwelijks schuwde? En het belachelijkste noem ik de reis van Aphrodite met Paris naar Menelaus' woning. Kon zij als godin niet rustig in den hemel blijven en toch, zoo ze dat verkoos, Helena met hare gansche woonplaats naar Ilium hebben vervoerd?’

Deze schoolsche ontleding eener speelsche mythe is geen strijd tegen ‘de goden des lands’, maar een onhandig toepassen van de kunst, die tegenwoordig inwendige critiek heet, op een verhaal, dat door niemand ooit als een feit was aangenomen. Zijne geleerde uitweiding belet den dichter dan ook niet, om in het koorlied van de *Hecuba* dezelfde overlevering te laten figureeren, ditmaal zonder eenige critische opmerking. Uit dergelijke plaatsen blijkt, dunkt mij, dat Euripides zich niet op zijne plaats gevoelde in de behandeling der bijzonder voor de tragedie aangewezen onderwerpen. Daardoor gaf dan ook de wijze, waarop hij ermede omsprong, gegronde ergernis aan sommigen zijner hoorders - de overlevering heeft daaromtrent enkele anekdoten bewaard -

maar het schijnt mij te gewaagd in Euripides een wijsgeerig hervormer te willen zien.

II.

Het eigenaardig standpunt van Euripides tegenover den kring van denkbeelden en aandoeningen, dien Dr. Kuiper *den ouden godsdienst* noemt, laat zich het best duidelijk maken door eene vergelijking van *De Smeekelingen* en den *Orestes*. Het kan, dunkt mij, daaruit blijken, dat de geest des tijds den dichter niet vervreemd had van datgene, wat door vroegere geslachten als goddelijke wet en heilige plicht was beschouwd; dat veeleer aan die ethische zijde van het polytheïsme der Hellenen, aan die ongeschreven wet der goden door Euripides eene warme hulde is gebracht; maar evenzeer, dat de tot sophistische redeneeringen overhellende dichter niet wijsgeer *genoeg* was, om de diepe of, wilt ge, mystische bespiegeling te waardeeren, die de 'Oude wijsheid' in sommige heroën-sagen gelegd had. Een kort overzicht van *De Smeekelingen* moge het eerste beweren staven; eene evenzeer beknopte ontleding van den *Orestes* geeft aanleiding, het tweede gedeelte mijner meening toe te lichten.

De plaats der handeling in *De Smeekelingen* is de tempel van Eleusis. Vrouwen en kinderen, in somber rouwgewaad gehuld, omringen Aethra, de bejaarde moeder van Theseus, Athene's Vorst. Smeekend trachten zij de knieën der Vorstin te omvatten; de olijftak, met linten omwonden, toont aan, dat zij het heilig asylrecht inroepen, dat ze hulp en steun vragen, niet alleen zich beroepende op de wetten der menschelijkheid, maar ook die bescherming eischende volgens de wet der goden.

Het zijn de moeders en verweesde kinderen van de zeven voor Thebe gevallen vorsten; onder hen ook Adrastus, Koning van Argos. De zegevierende Thebanen hebben hun overwonnen belegeraars verboden, de lijken der gesneuvelden mede te voeren; ze hebben den dooden onthouden, wat men geen afgestorvene misgunnen mag. Theseus zelf verschijnt en verneemt de oorzaak van de komst der smeekelingen. Hij beantwoordt echter aanvankelijk het beroep op zijn heiligen plicht met eene weigering. Voorzichtigheid, berekening, staatkundige overwegingen doen hem de 'ongeschreven wetten der goden' geringachten. 'Verlaat deze plaats, grijze moeders,' roept Adrastus uit, 'laat uwe olijftakken hier achter; roept den hemel en de aarde, roept Demeter, in wier heiligdom gij zijt, en het licht der zon tot getuigen, dat uw smeekgebed in den naam der goden niet werd aangenomen.' - Maar de vrouwen herhalen haar aandrang: 'Zie, o Vorst! het wild vindt in de rots een hol, dat het beveiligend opneemt; zelfs de slaaf wordt beschermd door het altaar en de door nood geteisterde stad zoekt haar heil bij eene andere, die gelukkiger is; geen ongestoorde voorspoed bestaat er op aarde.'

Theseus weifelt. Daar verstout zich Aethra op te komen voor het heilig recht: ‘O mijn zoon! eerbiedig den wil der goden, opdat niet miskenning van hun gebod u ten val brenge! De bezorgdheid eener moeder houdt mij niet terug, u aan te zetten, de roekeloozen, die aan dooden hun recht onthouden, door uw arm tot hun plicht te dwingen en te beletten, dat zij schenden, wat gansch Hellas heilig houdt. Uwe vroegere heldendaden, de eer van uw vaderland gedoogen niet, dat gij u aan dien plicht onttrekt, en als u drijft, wat recht is, vrees ik niets. Kadmus' volk zal voor zijne goddeloosheid boeten.’

De woorden van Aethra laten niet na, ook bij Theseus de edelmoedigheid te doen zegevieren over kleingeestige bedenkingen. Hij raadpleegt zijn volk en, zeker van de medewerking zijner onderdanen, ordent hij zijn leger, om Thebe te dwingen tot eerbiediging van de algemeene wet der Grieken. Zegevierend keert hij huiswaarts. Hij heeft niet alleen zijn doel bereikt, maar eigenhandig voor de slachtoffers van Thebaansche hardvochtigheid een graf bereid.

‘Achtte de Vorst zulk een werk niet strijdig met zijne waardigheid?’ vraagt Adrastus den bode, die verslag geeft van het gebeurde. ‘Welke schande schuilt erin, dat menschen elkanders rampen verzachten?’ is de wedervraag.

Het is algemeen aangenomen, dat *De Smeekelingen* min of meer een gelegenheidsstuk is. Men heeft verschillende toespelingen meenen te ontdekken op personen en feiten uit den langdurigen oorlog tusschen Athene en Sparta. Er zou eene verheerlijking van Athene mede bedoeld zijn, is er beweerd. Hoe dit zij, aan de dramatiseering van deze specifiek-Helleensche vroomheid hebben wij een van de best geslaagde werken van Euripides te danken. Hij bleef hierbij getrouw aan eene godsdienstige overtuiging, die tot de oudste en innigste behoorde van het Helleensche volk, al klinkt het wat nieuwmodisch en natuur-philosophisch, als Theseus onder andere argumenten ook nog daarbij den gezant van Thebe te gemoet voert: ‘Elk onzer bestanddeelen moet terugkeeren tot het element, waaruit het is ontstaan, de geest (*pneuma*) tot den aether, het lichaam tot de aarde.’

Op gelijke wijze als in *De Smeekelingen* zegeviert de eerbied voor de zwakken, de hulpbehoevenden, die het altaar bezetten, tegenover de dreigingen van den geweldige in *De Heracliden* en in *De waanzinnige Heracles.* Aan deze drama's is het merkbaar, dat de dichter zijn onderwerp met ingenomenheid behandelt; dat hij geen oogenblik aarzelt, hoe de overgeleverde stof moet worden gekneed, om niet alleen aan de eischen der kunst te voldoen, maar ook verstand en hart te bevredigen. Vandaar, dat ze vrij zijn van het hinderlijke geraisonneer, hetwelk den *Orestes* ontsiert. Zoo dit drama, met recht door Dr. Kuiper kenmerkend voor het standpunt van Euripides genoemd, inderdaad een goeden naam verwierf en een bevredigenden indruk heeft achtergelaten, is dat wel een bewijs, dat de Atheners voor de vroegere

aandoeningen niet meer vatbaar waren. In den *Orestes* stond Euripides voor een thema, dat geene onverdeelde sympathie wekte bij een man als hij.

Elke Oresteia nu is een ontwerp *à prendre ou à laisser.* Zij is een bloedig drama, dat niet kan behandeld worden in rationalistischen zin; dat niet te verwerken is tot een verhaaltje, waaraan de beschouwingen van een nuchter verstand en ontboezemingen van zoetsappige moraal te verbinden zijn. In één woord, deze bloed en wraak ademende mythe kon slechts tot haar recht komen met het *Noodlot* tot achtergrond. Ik gebruik hier dien geijkten term slechts kortheidshalve, om zeer varieerende beschouwingswijzen der Hellenen onder één woord samen te vatten. Men zou er misschien juister voor zeggen: de onvrijheid van den mensch; maar ook die benaming is gebrekkig en vereischt nadere toelichting.

Evenals Lucretius den hedendaagschen natuurvorscher verrast met uitspraken, die, hoogst gebrekkig geadstrueerd, bij intuïtie verkregen, als een voorspook van latere ontdekkingen der wetenschap hem in verrukking brengen, zijn de bespiegelende wijsbegeerte en de uitingen van het religieuze gevoel uit latere eeuwen reeds in naïeven, zoo te zeggen embryonalen toestand aanwezig in de philosophie en den godsdienst der Grieken. Zoo vindt men dan ook reeds in Hellas de verschillende inkleedingen, waaronder de mensch, belust op een systeem, hetwelk zijne overtuigingen afrondt en tegenstrijdige buitensluit, heeft uitgedrukt, dat niet alleen voor 's menschen daden en lotgevallen, maar evenzeer voor zijn denken en willen oorzaak en grond buiten hem moeten gedacht worden, of dat die althans niet als het uitvloeisel eener telkens weder in volle vrijheid werkende keuze zijn te beschouwen. Erfzonde, praedestinatie, determinisme, herediteit, van alle die tot volle ontwikkeling gekomen denkvormen vindt men de prototype in Hellas. Alles nu, wat daarmede in betrekking staat, veroorloof ik mij in één woord het Helleensche *Noodlot* te noemen. Van een *fatum*, gelijk het gewoonlijk omschreven wordt, vindt men in de Helleensche letterkunde uiterst weinig. Zelfs ontbreekt een woord, dat constant als zoodanig is op te vatten. De voorstelling en de uitdrukkingen wisselen dan ook telkens, maar sterk spreekt het besef van de wet van oorzaak en gevolg zich o.a. hierin uit, dat in het drama de toestand wordt voorgesteld als het laatste gevolg van eene reeks gebeurtenissen, alle voortvloeiende uit één lang verleden feit. Daarom pleegt het koor dat punt van uitgang steeds weer in het licht te stellen. De loop der dingen is dan als eene lawine, die, ontstaan uit de kleinst mogelijke oorzaak, steeds toenemend in kracht, eindelijk menschen en steden verplettert. Soms is dat uitgangspunt eene misdaad, als in de Pelopidensage de overmoed van Tantalus of wel het bedrog van Pelops, bij den wedstrijd gepleegd, - en dan mengt zich in het ‘noodzakelijke’ eene nuance

van gerechtigheid en boete; - soms ook, als bij den appel van Eris, gaat alles om buiten de ethische aspiratie van het menschelijk hart.

Vaak wordt de onvrijheid van den mensch dichterlijk voorgesteld als eene door de goden over hem uitgestorte verblinding, eene tijdelijke storing in zijn denken, een sluier, hem over de oogen geworpen, zoodat hij blindelings, maar toch door eigen beweging te gemoet gaat, wat voor hem is weggelegd. Wreedelijk neemt later de godheid dien blinddoek weg van zijne oogen en de lijder aanschouwt het heillooze, niet meer te herstellen gevolg van wat hij zijne eigene daden moet noemen. Nu eens wijkt de beschermende hand eener godheid niet van zijn uitverkorene, dan laat eene eenmaal opgevatte godenwraak haar slachtoffer in dit leven niet tot rust komen.

In Oedipus' jammervolle lotgevallen spiegelt zich af het leven van den mensch, die meent zijne baan te kunnen bepalen en toch van stap tot stap geleid, gedreven, gedrongen wordt tot wat hij nimmer mogelijk gewaand had. In de Orestessage maakt de wet ‘bloed eischt bloed’ van den wreker wederom een moordenaar. De erfvloek en erfzonde werken steeds voort. Onafwijsbaar is de erfzonde der vaderen, de aan hun kroost toevertrouwde wraak, en toch staan de furiën gereed, om het nieuwe bloedoffer te straffen.

Ontegenzeglijk helde het Helleensche denken ertoe over, den mensch als onvrij te stellen. Maar evenmin als elders ontbrak ook hier de tegenstelling, gewekt door de eischen van 't gemoed en gesteund door de voorstelling van een in alle dingen bespeurbaar alwijs en almachtig godenbestuur. Tegenover de meer wijsgeerige opvatting der ‘Noodzakelijkheid’ stond ook in Hellas het besef van eigen verantwoordelijkheid, van vergelding en straf. Elke godsdienstige wereldbeschouwing bevat deze beide bestanddeelen. Het kenmerkend onderscheid ligt slechts in datgene, wat het andere overheerscht. Ook de vorige tragici kenden die slingering van 't bewustzijn tusschen de begrippen vrij en onvrij, maar zij streven niet naar eene gedwongen bemiddeling. Ze kennen datgene niet, wat later geloof zou heeten, d.i. òf eene onderwerping der gemoedseischen aan dogma en systeem, òf het optimistische vertrouwen, dat de idealen van het hart slechts schijnbaar indruischen tegen de wetten, die het heelal beheerschen.

Juist in de botsing dier overtuigingen ligt bij de oudere dichters het tragische, en eene weldadige werking vinden zij in het voor oogen stellen der karaktersterkte, waarmede enkele grootsche wezens strijdend zijn ondergegaan. De vraag zelve blijft onopgelost. De tragische helden voelen zich schuldig en onschuldig te gelijk. Ze beseffen, dat de smart het onvermijdelijk gevolg is van eigen daden, en toch gevoelen zij, dat eene macht van buiten alle leed over hen heeft gebracht. Het ééne oogenblik klagen zij de goden aan, als de bewerkers van het lijden, dat ze onschuldig te torsen hebben; in het volgende zien zij in de Noodzakelijkheid de nooit volprezen gerechtigheid der goden.

De oude dichters en denkers, als Aeschylus, Sophocles en Pindarus, waren door geen heerschend dogmatisme genoopt, de uiting van het ideaal-zoekend hart terug te dringen, om eenig leerstuk te ontzien, maar ze waagden het evenmin eene soort van zachtzinnig godenbestuur, overéénstemmende met een menschelijk ideaal, door de fictie te verheerlijken, eene voorstelling, die niet beantwoordde aan de ijzeren, koude werkelijkheid, noch strookte met de wetten der noodzakelijkheid, waarvoor de 'Oude wijsheid' de natuurmythen als inkleeding had gekozen.

Ze schuwden het niet, beide tonen bij afwisseling te doen klinken in hun lied, en aldus bevredigden en bekoorden hunne zangen, doordat ze eene op zichzelve weldadige uitdrukking gaven aan alles, wat den mensch in verschillende richtingen beweegt, zoodra hij zich door de phantasie tracht op te heffen uit het bijzondere tot het algemeene.

Ook Euripides staat in den *Orestes* eigenlijk volstrekt niet op een ander standpunt dan zijne voorgangers, maar wel is de geheele toestand met vreemde tint overtogen. Misschien is dat hieraan te wijten, dat voor hem die disharmonie in wereldbeschouwing juist een middel is, om effect te maken. Hoe meer de wreedheid der goden uitkomt en hun luimig ingrijpen in 't lot van den mensch blijkt, zoo veel te meer medelijden zouden zijne beklagenswaardige lijders gaande maken.

Daarom geeft hij bij voorkeur meer licht, dan noodig is, aan die zijde van het ter behandeling gekozen onderwerp, terwijl hij toch zich niet bedwingen kan, tegen de overleveringen zelve op te komen; niet echter uit naam van het billijkheideischend zedelijk gevoel, maar op grond van eenige onwaarschijnlijkheden en inconsequenties. Vandaar in plaats van een door zielepijn afgedwongen wanhoopskreet een ondichterlijk geredeneer, eene disputatio pro et contra en eene godenverschijning aan het slot, om den verwarden loop der dingen op te helderen of eenigszins in orde te brengen. Dan komen de goden ten tooneele, om zich zoo wat te verontschuldigen over elkanders gedrag en om eene pleister te leggen op de geslagen wonden.

Ik zou bijna geneigd zijn te zeggen: Euripides heeft het Grieksch polytheïsme niet bestreden, veel minder hervormd, maar in een zijner hoofdbestanddeelen verknoeid.

Dat blijkt uit den *Orestes*. Bij den aanvang van het drama zijn vijf dagen verloopen, sedert Orestes zijne moeder doodde. Electra, diens bondgenoot, treedt op en na vermelding der reeks van jammeren, die Jantalus' geslacht getroffen hebben, zegt zij van de juist gepleegde daad: wat baat het, Phoebus' onrecht uitéén te zetten? hij was het, die Orestes overhaalde zijne moeder te dooden, eene daad, door velen afgekeurd; toch heeft mijn broeder gehoorzaamd, want een god had hem de taak opgedragen; en nu drijven hem de vreeselijke Erinyen tot woedenden waanzin of weent hij zwijgend over de bloedige daad. Het volk van Argos zal zoo dadelijk over hem en ons, zijne medeplichtigen, beslissen. De eenige straal van hoop is de aankomst van Menelaus.

Deze korte inhoudsopgave van Electra's alleenspraak, die als proloog dienst doet, stelt ons al dadelijk in staat, op te merken, hoe de dichter het medelijden voor Orestes verhoogen wil, door het onredelijke in Phoebus' bevel en het onbillijke van de daarop gevolgde strafoefening sterk in het licht te stellen. Orestes schijnt buiten eigen aandrang, alleen op het gezag van een godenbevel te hebben gehandeld, en die aansporing is geene handhaving van de ijzeren wet der voldoening van bloed door bloed, maar een persoonlijk begeeren der godheid, waarvan de rechtvaardiging twijfelachtig schijnt. Ook Helena verklaart optredende, dat ze den aanblik en de toespraak van Electra niet schuwt, als ware zij eene moordenares; immers: 'Op Phoebus werp ik alle schuld.' In denzelfden geest uit zich verder Electra tot de vriendinnen, die vertroostend tot haar komen: 'Snood was Loxias en snood zijn bevel, tot ons gericht, om onze moeder te dooden.' Nergens klinkt een toon van berouw en van eigen schuld - slechts van angst voor de straf, die de burgerij aan haar staat te voltrekken. Nergens ook spreekt het besef omtrent het onvermijdelijke hunner daad. Alles lost zich op in eene luim van Apollo, waarnaar zich niet te schikken wijzer en beter geweest ware! Men ontwaart niets, noch van de wijsgeerige noch van de ethische zijde der oude Orestes-sage. De zoo belangwekkende verwikkeling van dwang en verantwoordelijkheid is bij de behandeling door Euripides geheel uit het oog verloren.

Nogmaals eene klacht tegen Phoebus' onredelijk bevel, gebillijkt door het koor, dat wel gerechtigheid wil erkennen in Clytaemnestra's straf, maar de wijze, waarop Phoebus die gewild heeft, niet kan goedkeuren. Inmiddels is Orestes uit zijn slaap ontwaakt, en na een vreeselijk oogenblik van worsteling met de Wraakgodinnen richt hij zich tot zijne zuster, de trouwe deelgenoote van zijn lijden. Welke stemming verwachten wij nu bij den ongelukkige? Ongetwijfeld eene pijnlijke slingering tusschen het schuldbesef, gewekt door de onmenschelijke hardvochtigheid, waarmede hij de om erbarming smeekende vrouw, zijne eigene moeder, van zich stiet, en de overtuiging, dat hij niet anders handelen kon, dat het bloed zijns vaders door bloed der moordende moeder moest worden verzoend, eene overtuiging, versterkt door de woorden der godheid zelve. Niets daarvan. - Alles is de schuld van Apollo - die hem met woorden bemoedigde, maar daadwerkelijk hulp en troost ontzegt. - De raad van het slachtoffer zelf zou zachtzinniger geweest zijn. De vader zou den zoon bezworen hebben, niet de hand uit te strekken tot een moedermoord, daar voor hem, den verslagene, geen terugkeer tot het leven meer mogelijk was en de zoon nog schuldig zou worden bovendien.

Menelaus denkt er ook zoo over: 'Toen Phoebus u deze daad opdroeg, vergat hij gerechtigheid en edelen zin.'

Orestes: 'Wij zijn de slaven der goden, hoe ook hun aard moge zijn.' - Menel.: 'En staat Loxias u dan niet bij in uw lijden?' -

Orest.: ‘Zijne hulp laat zich wachten; zoo is de aard der goden.’ - Men.: ‘En welke hulp heeft de wraakoefening, voor uw vader ondernomen, u aangebracht?’ - Orestes: ‘Geene - zij laat zich vergeefs wachten.’

Nu verschijnt Clytaemnestra's vader, de bejaarde Tyndareus. Heeft Menelaus medelijdend Orestes toegesproken, van Tyndareus gewordt hem eene scherpe berisping. Volgens hem is Orestes een onzinnige in de oogen van een ieder, die beoordeelen kan, wat geoorloofd is. Hij had zijne moeder uit het paleis moeten stooten, haar brengen voor eene rechtbank; zóó zou hij gerechtigheid en kinderplicht te gelijk geëerbiedigd hebben. Waar zou het heen, als steeds moord door nieuwe bloedstorting werd gestraft, om nogmaals bloedige vergelding te eischen?

Deze woorden van Tyndareus getuigen inderdaad van eene zeer juiste, maar ook vrij nuchtere opvatting van den toestand. De Orestes-sage is nu eenmaal niet geschikt, van die zijde beschouwd te worden. Dat licht past niet bij zulke tooneelen. Het mysterie van noodzaak en schuld moet in schemerende tinten worden voorgesteld, of wilt ge liever, het sprookje moet niet verstandelijk geanalyseerd worden.

Als Orestes zich hierop tracht te verdedigen, wijst hij erop, hoe de dood zijner schuldige moeder moest dienen tot schrikwekkend voorbeeld voor andere tot ontrouw geneigde echtgenooten. Deze utiliteitsgrond trouwens mishaagt nog al in Orestes' mond. De afschrikkingstheorie is wel wat mat, om den arm eens zoons te doen opheffen tegen de eigen moeder! - Maar genoeg. - Volkomen waar is, wat Dr. Kuiper pag. 244 schrijft: ‘Er leeft in dezen bespiegelenden (?) Orestes van Euripides geen sprank van den heiligen gloed, dien het bezielend bewustzijn eener goddelijke missie geeft.’

Het verdere drama heeft niets uit te staan met de worsteling tusschen schuld en nooddwang; het bepaalt zich geheel tot uiterlijke omstandigheden - het brengt nieuwe verwikkelingen en ten slotte Apollo, die met een enkel woord terloops aan Orestes vrijspraak toezegt voor het gerecht der Furiën, maar meer bedacht schijnt, voor alle bij-personen eene aannemelijke schikking in het vooruitzicht te stellen.

De Orestes-mythe was niet geschikt voor het eigenaardig talent van Euripides. De ware zin voor die zijde van het polytheïsme ontbrak aan den dichter. Al wie zich dus de vraag stelt, welke godsdienstig-wijsgeerige overtuigingen het tot volle ontwikkeling gekomen Hellas verbond aan zijne nu eens schalksche dan huiveringwekkende mythen, die leze en bestudeere Aeschylus, Pindarus en Sophocles; men zal daarna, de drama's van Euripides ter hand nemende, niet veel meer vinden dan de tinten van den herfst en dorre takken in het nog niet geheel ontbladerd geboomte.

Ik heb gemeend, bij de bespreking van Dr. Kuiper's uitvoerige studie mij te moeten bepalen tot het plaatsen van meening tegenover meening.

Ik zal de eerste zijn, aan den schrijver toe te geven, dat op die wijze zijne conclusie wel is weersproken, maar niet weerlegd. Voor eene degelijke critiek, die des schrijvers argumenten één voor één toetst, was dan ook hier de plaats niet.

Maar ik aarzel niet te verklaren, dat het van studie getuigende werk van Dr. Kuiper de lezing alleszins waardig is, ofschoon ik er niet door gebracht ben, in Euripides den wijsgeer te zien, dien de schrijver in hem meent ontdekt te hebben.

Augustus 1888.

DR. H.G.A. LEIGNES BAKHOVEN.

Nederlandsch tooneel.

Tooneelschrijvers en tooneeldirecteuren; ook al eene oude geschiedenis, die altijd nieuw blijft, en vooral voor hem onaangenaam nieuw, die de ondervinding der coulissen mist en alle tooneelzaken alleen door den kijker der phantasie heeft leeren bezien.
Tooneelliteratuur in rijken oogst. Oorspronkelijke stukken: *Joan da Rimini*, door Jan Van den Arend (Utrecht, J.L. Beyers); *Zijn model*, door M.B. Mendes da Costa (Amsterdam, A. Rössing); *Ter elfder ure,* door H.Th. Boelen (*ibid*); *Gepantserd*, door Ely (*ibid*); *Emilie*, door M.J. Ternooy Apèl (Amsterdam, J. Clausen); *Oom Frederik*, door J. Huf van Buren (Zutfen, Thieme).
Vertaalde stukken: *Mina van Barnhelm* van Lessing, vertaald door C.M. Huguenin (Amsterdam, A. Rössing); *De macht der duisternis* van Tolstoï, vertaald door Arnold Ising Jr. (*ibid*); *Galeotto* van Echegaray, vertaald door J.H. Rössing (*ibid*); *Een millioenenoom* van Berzecio, vertaald door H.J. Wansink ('s-Gravenhage, de erven J.L. Nierstrasz).
Labiche, *Liefde voor de kunst*, - Billet, *Zijn Spaansche*, - Decourcelle, *Het leeuwenaandeel*, - Denajac, *De nieuwe knecht*, - *, *De gelegenheid maakt den dief*, alle vertaald door Jean Valjean en uitgegeven bij A. Rössing, Amsterdam; *Een Salonheld*, naar Von Moser bewerkt door Antonie (Zutfen, Thieme).**
***In en om den Schouwburg*, door Mr. D.V., tweede deel, 1ste stuk (Amsterdam, A. Rössing).**

Men kan zich geen terrein denken, waarop de gemoedelijke verzuchting van Kamphuyzen naar algemeene wijsheid en onderlinge welwillendheid niet met reden dag aan dag zou kunnen geslaakt worden. Deze overweging mag ons erover troosten, dat ook op tooneelgebied zoo dikwijls elementen vijandig tegenover elkander staan, van wier medewerking zulke goede vruchten te verwachten zouden zijn. Tot het welslagen van een stuk zijn, om van andere te zwijgen, drie dingen noodig. Er moet vooreerst een goed stuk zijn; ten tweede eene goede directie, die het stuk durft monteeren en opvoeren; ten derde een goed tooneelgezelschap, dat het ten tooneele brengt. Ziedaar dus reeds de drie hoofdfactoren voor het succes, alle menschen van vleesch en bloed: de auteur, de directeur, de acteur. Wanneer dezen samengaan, zij elkander in de hand werken en elk zijne beste krachten aanwend, is het succes verzekerd, tenzij het grillige publiek, met of zonder reden, binnen of buiten het stuk, de montuur of de opvoering gelegen, niet voldaan wil worden. Maar dit is zeker: indien deze drie factoren niet samenwerken, indien het stuk slecht, de montuur slordig en de opvoering zonder hart of smaak geschiedt, dan kan alleen eene vervaarlijke inconsequentie van het publiek een goeden uitslag bezorgen. Dergelijke inconsequenties nu zijn wel eens voorgekomen, al geschiedde dat zeldzaam; maar toch kan men veilig aannemen, vooral in een land

als het onze, waar geen partijdige critiek of wansmakelijke *claque* den natuurlijken gang van zaken belemmert, dat van de samenwerking van auteur, directeur en acteur het lot van een draaglijk tooneelstuk afhangt.

Toch is die samenwerking lang zoo algemeen niet, als het gemeenschappelijk belang van de drie partijen schijnt te vorderen. Iedereen, die zich wel eens met tooneelzaken heeft bemoeid, weet dat maar al te goed. En wanneer men de oorzaak daarvan tracht na te vorschen en de verschillende partijen buiten elkanders tegenwoordigheid ondervraagt, blijkt het al spoedig, dat A.B. en C. wederkeerig over elkander te klagen hebben en dat de ongunstige uitslag van eene tooneelvertooning altoos de schuld is van die twee partijen, die u op het oogenblik daarover niet inlichten. De inlichtende partij heeft altijd haar best gedaan, maar 't heeft gehaperd aan de samenwerking van de anderen. De schrijver van een met afkeuring of onverschilligheid ontvangen stuk verzekert, dat de uitslag wel anders zou geweest zijn, indien de directeur maar half zooveel voor zijn werk had willen doen, als hij voor het eerste 't beste vertaalde ‘prul’ doet, en als de artisten maar volgens zijne wenken hadden willen spelen; de directeur haalt de schouders op en zegt: ‘Ik heb gedaan, wat ik *kon*, maar 't ding was niet te redden, en ik kan 't den acteurs niet kwalijk nemen, dat ze er koud bij bleven’; de acteurs ten slotte betuigen, ‘dat ze wezenlijk hun best gedaan hebben en gered, wat er te redden viel, maar van *zulk* een stuk was niets te maken, en de directeur heeft maar gelijk gehad, dat hij er niet veel kosten voor gemaakt heeft, schoon hij nog verstandiger had gehandeld met het ding vlakaf te weigeren’.

Dit alles komt in ons lieve vaderland voor, wanneer er eens een nieuw, oorspronkelijk tooneelspel voor het voetlicht wordt gebracht. Het duurt lang, voordat het gewichtig besluit daartoe genomen wordt, en aan de uitvoering van het besluit is nog heel wat meer vast. Gevolgelijk bereiken de meeste oorspronkelijke stukken (van *outsiders*, niettooneelspelers afkomstig namelijk) een vrij hoogen leeftijd, voordat het publiek daarmede door aanschouwing kennis maakt, ja, duurt de geschiedenis van hun tijd van wording, nog voordat zij uit de portefeuille van den auteur te voorschijn gebracht zijn, veel langer dan die van hun eigenlijk leven voor het publiek. Met vertaalde stukken, die op last of met voorkennis van de directeuren zijn ‘bewerkt’, gaat daarentegen alles als van een leien dak; daarbij komt weinig of geen vertraging voor en de medewerking, zoo moeilijk te vinden, waar 't oorspronkelijk tooneelwerk geldt, is als met een tooverslag aanwezig.

Wanneer wij naar de reden van dit contrast zoeken, ontmoeten wij allerlei omstandigheden, die van invloed moeten zijn. De directeur, door ondervinding geleerd, dat een te Parijs of Berlijn met goed gevolg vertoond stuk, al is 't eene prul *in folio*, door het Nederlandsch publiek onveranderlijk mooi gevonden wordt, weet, dat hij met de monteering

van de vertaling niets waagt, en heeft dus geen reden tot angst en vrees; de artisten stellen er eene eer in van hunne zijde rollen te creëeren, die voor de groote lichten in het vak geschreven zijn, en, met die grootsche gedachte der artistieke solidariteit vervuld, vergeten zij, dat hun geen creëeren wordt opgelegd, maar alleen 't slaafs nadoen van hetgeen die groote lichten in die rollen hebben gedaan en hetgeen de regisseur of een der hunnen te Parijs of Berlijn is gaan afkijken. Maar behalve deze omstandigheden geloof ik, dat er in deze gevallen nog één kalmeerende en gunstige oorzaak werkzaam is: namelijk de afwezigheid van de derde partij, van den oorspronkelijken auteur. Alle artisten, vooral de zoogenaamde scheppende artisten, hebben eigenaardigheden, die hen op hun eigen terrein niet heel gemakkelijk maken; komen zij daar in aanraking met artisten van een ander, eveneens scheppend vak, die zich niet minder op hun arbeid laten voorstaan, dan zijn conflicten bijna niet te vermijden en begrijpt iedereen, dat de zoo noodzakelijke samenwerking niet zal te vinden zijn, al gaat daarmede de goede vrucht van den gemeenschappelijken arbeid grootendeels verloren.

Wat in de voorrede tot eene der vertalingen, die heden voor mij liggen, voorkomt, bewijst, dat hier de zeere plek te vinden is. De heer Wansink, die een stuk van Berzecio (een schrijver, wiens stukken voor het Nederlandsch publiek zooveel aantrekkelijkheid niet schijnen te hebben) uit het Italiaansch had vertaald zonder voorkennis van den Raad van Beheer der vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’, zond die vertaling aan dien Raad in, die haar in Juli 1881 aannam, in Februari 1884 en in October van hetzelfde jaar berichtte, dat de opvoering slechts ‘op eene geschikte gelegenheid wachtte’, maar in September 1885 plotseling ontdekte, dat het blijspel in geen enkel opzicht ter opvoering geschikt was en 't daarom terugzond. Later echter, op een tamelijk heftig schrijven van den vertaler, werd de opvoering wel weder mogelijk verklaard, mits het stuk werd omgewerkt, doch op 27 Januari 1887 de vertaling voorgoed teruggezonden met de boodschap erbij, dat de vertaler, zoo hij weder eens een stuk mocht willen vertalen en zich eene teleurstelling besparen, het gekozen tooneelwerk vooraf aan den Raad van Beheer ter beoordeeling moest zenden.

De bijzonderheden van den papieren oorlog over dit onderwerp, door den heer Wansink in de voorrede tot den *Millioenen-oom* breedvoerig medegedeeld, kunnen wij niet even omstandig vermelden. Alleen deelen wij den indruk mede, dien de lezing op ons heeft gemaakt, met de opmerking, dat de eerste tooneeldirectie des lands in hoffelijkheid en welgemanierdheid te kort is geschoten. Had zij het ontvangen manuscript eenige jaren laten liggen en 't dan na een paar rappèlbrieven eenvoudig als onbruikbaar teruggezonden, dan zou de inzender zonder twijfel mede gegronde reden tot klacht gehad hebben, maar zich kunnen troosten met de gedachte, dat deze niet zeer humane handelwijze behoort tot de gewone manieren der Nederlandsche theaterdirectiën. Er bestaan voor-

beelden, dat men hem, die zich over zulk eene bejegening beklaagde, met eene naïeve verwondering antwoordde, dat hij wel tevreden mocht zijn met de terugontvangst van zijn stuk, want dat ingezonden manuscripten zoo dikwijls wegraken. En een in de theatrale annalen van ons land overbekend feit is het, dat een der beste stukken van de moderne Nederlandsche comedie, door beschaving, stijl, menschenkennis en vorm evenzeer uitmuntende, misschien nu nog onbekend in de archieven van een lang opgeheven tooneelgezelschap zou voortslapen, indien de schrijver niet toevallig, na jaren van geduldig wachten, de directie aan het stuk schriftelijk herinnerd had met vermelding van zijne qualiteit. Hij bekleedde een post van invloed in Den Haag, en terstond werd zijn stuk in studie genomen, tot groot voordeel van het nationaal tooneel.

Maar de Raad van Beheer maakte het erger; men aanvaardde, beloofde bij herhaling de opvoering en liet toen liggen. Dat is eene handelwijze, die een fatsoenlijk man niet zonder verontwaardiging ondergaat en waarover de heer Wansink te recht verbolgen was. Zijne beweringen van zeker rechtsverband, dat tot vergoeding van schade verplichten zou, laat ik voor hetgeen zij zijn, maar dat hij eene voor hem persoonlijk onaangename en voor anderen afschrikkende ervaring heeft opgedaan van de directie van het voornaamste tooneelgezelschap des lands, is niet te loochenen. Daaruit blijkt, dat die directie de auteurs niet zeer hoog schat en liefst te doen heeft met vertalers, die ‘op stuk werken’ en eenvoudig hebben af te leveren, wat de Raad van Beheer hun bestelt. De eisch toch van voorafgaande kennisneming en beoordeeling van de ter vertaling gekozen stukken heeft inderdaad geen andere beteekenis; deze handeling kan maar één gevolg hebben, namelijk het monopolie van vertaling te handhaven voor hen, die in dit opzicht met het vertrouwen en de bestellingen van den Raad van Beheer vereerd worden. Misschien zie ik de zaak verkeerd in, maar het komt mij voor, dat zulke dingen - om het oude woordenspel nog eens op te halen - wel geschikt zijn, om de Nederlandsche tooneelliteratuur op te heffen, niet te verheffen. De taalkundige vergissing, in de oude circulaires der Koninklijke vereeniging begaan, zou dan ten slotte nog blijken volstrekt geen vergissing te zijn geweest.

Er komen in onze taal te weinig dramatische dichtstukken uit, om niet aan dat van den heer Van den Arend den voorrang van bespreking te gunnen. Daarin wordt de geschiedenis van Francesca da Rimini behandeld, door de korte vermelding in Dante's *Inferno* althans bij name aan iedereen bekend. Wie er meer van weten wil, vindt dat bij Boccacio, van wiens verhaal onze dichter heeft gebruik gemaakt, ofschoon met eene afwijking, die zichzelf heeft gestraft. Tot bevestiging van den vrede tusschen Rimini en Ravenna werd op het einde der dertiende eeuw (in 1289) een huwelijk overeengekomen tusschen den oudsten zoon van Rimini's heer uit het geslacht Malatesta en de

dochter van Guy van Polenta, heer van Ravenna. De bruidegom was kreupel en onbevallig, meer geschapen tot de ontberingen en ruwheden van den oorlog dan tot de hoffelijkheid en den omgang met vrouwen. Om de bruid niet te verschrikken door Gianciotto's onbevallig uiterlijk, werd zijn jongere broeder Paolo, een schoon en beschaafd jonkman, afgezonden, om Francesca naar Rimini te voeren. Te Ravenna hield Francesca hem voor den voor haar bestemden bruidegom en gevoelde zich krachtig tot hem aangetrokken, doch tot hare groote teleurstelling en verbittering wachtte haar te Rimini de ontdekking, dat niet de bevallige Paolo maar zijn door de natuur misdeelde oudere broeder de voor haar bestemde echtgenoot was. Zij noch Paolo konden de wederkeerige liefde onderdrukken, en nadat de jonge echtgenoot door een gedienstige gewaarschuwd was en zijne vrouw in ontrouw betrapt had, volgde de bloedige ontknooping. Geen wonder, dat deze tragische geschiedenis, die veilig voor historisch waar kan gehouden worden, menig schilder en dichter heeft bezield; wel te verwonderen daarentegen is het, dat, voor zoover mij bekend is althans, geen Nederlandsch poëet vóór den heer Van den Arend deze dankbare stof tot het onderwerp eener dramatische behandeling gekozen heeft. In de geschiedenis onzer vaderlandsche tooneelliteratuur vind ik alleen eene vertaling van Silvio Pellico's treurspel vermeld, maar de geschiedenis van het tooneel zelf geeft mij geen antwoord op de vraag, of zij wel ooit is opgevoerd.

De dichter, wiens werk voor mij ligt, heeft echter niet de aantrekkelijke Francesca zelve, wier droevig lot Dante zoozeer aandeed, dat hij ‘van deernis vernietigd neerzonk als een levenloos lichaam’, maar den weinig aantrekkelijken echtgenoot Gianciotto (eigenlijk: kreupele Gian) tot den held, althans den titelheld van zijn stuk gemaakt. Dat is geen gelukkige gedachte geweest, en hij heeft haar bovendien niet gelukkig uitgevoerd. Niet gelukkig gedacht, omdat met de historie der gegevens het uiterst moeilijk was voor een ander der personen de belangstelling van lezer of toeschouwer te winnen, die onverdeeld aan de aantrekkelijke en ongelukkige heldin van het treurspel toekwam. Voor een groot dichterlijk talent natuurlijk een prikkel te meer, om dit werk te ondernemen, dat trouwens moeilijk maar niet volstrekt onuitvoerbaar is. Shakespere's voorbeeld bewijst, dat een machtige geest nevens de beminnelijke Desdemona ook den man, die het onschuldig slachtoffer doodde, eene plaats in de sympathie en belangstelling van lezer en toeschouwer kan verschaffen. Zelfs waren er in dit geval gemakkelijk termen voor te vinden. In Jan van Rimini waren te schilderen geweest de voor het eerst in den ruwen soldaat opgewekte liefde voor de liefelijke verschijning zijner bruid, de verbittering over hare minachting, niet alleen wegens zijn terugstootend uiterlijk maar ook wegens de misleiding, waartoe hij zijne medewerking had verleend, de jaloezie op zijn door Francesca niet zonder reden bij hem voorgetrokken broeder, de verontwaardiging over de ontrouw,

haast nog onvergeeflijker van den broeder dan van de vrouw zelve. Zoo had de ontwikkeling van den hartstocht kunnen opgevoerd zijn tot aan het oogenblik der tragische ontknooping, waarin zelfs de broedermoord zijn afschuw voor den beleedigden echtgenoot verloren had.

Tegen zulk eene schildering van machtige gemoedstoestanden is deze dichter echter niet opgewassen. Hij stelt zijn Jan van Rimini voor als een ver van beschaafd man, in wiens gemoedsleven nauwlijks een enkele blik geslagen wordt, terwijl de door hem gepleegde dubbele doodslag door geen enkele bijomstandigheid van zijne afschuwelijkheid ontdaan of getemperd wordt. Francesca is en blijft de hoofdpersoon, op welke de actie wordt geconcentreerd, terwijl de dichter evenmin eene enkele poging doet, om het dubbel verfoeilijke van Paolo's misdrijf, een vergrijp èn tegen den echtgenoot èn tegen den broeder, in het licht te stellen. Van dit standpunt opgevat, zou het treurspel eigenlijk *Francesca en Paolo* moeten heeten en de beleedigde echtgenoot alleen daarin moeten voorkomen als de wreker van het gepleegd onrecht, met wiens gevoelens en gewaarwordingen lezer noch hoorder iets te maken heeft. In dat geval was het laatste tooneel, Jan's zelfmoord, overbodig.

Noemt de heer Van den Arend met eene bijzondere bedoeling zijn werk ‘dramatisch gedicht’? Zou het niet juister een treurspel genoemd worden? Naar de fabel, die erin opgevoerd is, zeker wel, maar naar den vorm gaf de dichter niet zonder reden aan zijn werk den meer nederigen titel. Voor een treurspel namelijk treffen wij er te weinig uitwerking in aan. Op zichzelf is dat geen verwijt, maar wel, dat de schrijver, zijne geschiedenis ontwikkelende in losse tafereelen, juist die rustpunten kiest, die in de logische ontwikkeling der actie geen hoofdmomenten zijn. Hierboven gaf ik de voornaamste punten reeds aan, die naar mijne meening in een treurspel (of dramatisch gedicht, want zoowel de schets als het uitgewerkte stuk moeten in dit opzicht aan dezelfde eischen voldoen), aan de gevallen van Jan van Rimini gewijd, op den voorgrond gesteld moesten worden. Passen wij denzelfden eisch der logische ontwikkeling op eene dramatische behandeling van Francesca's droevige geschiedenis toe, dan vinden wij de volgende hoofdmomenten: haar eersten aanblik van Paolo met den indruk, dien hij op haar maakt; haar schrik en hare verontwaardiging bij de ontdekking, dat niet hij, maar de door de natuur misdeelde broeder haar bruidegom is; het contrast, dat de twee broeders voor haar maken, de beschaafde en beminnelijke, dien zij zonder schuld niet mag liefhebben, en de onbeminnelijke, waaraan zij geketend is; verder haar innerlijken strijd tegen den voortgrijpenden hartstocht en het oogenblik, wanneer niets haar meer weerhoudt, wanneer eergevoel, plicht, godsdienst onmachtig zijn gebleken haar te redden. Men zal mij toegeven, dat dit de hoofdmomenten zijn der intrige, waarop een psychologisch te werk gaand poëet de aandacht van lezer of toeschouwer behoort te vestigen. In *Joan da Rimini* echter zoeken wij dit logische verband tevergeefs.

De schrijver laat, der historie getrouw, Francesca den schoonen Paolo uit het venster gadeslaan en van hare gezellin vernemen, dat hij de haar toegedachte bruidegom is; maar in het volgend tooneel plaatst hij een minnehandel tusschen de twee jongelieden *na* de voltrekking van het huwelijk bij volmacht, die Paolo zonder noodzaak in een slecht daglicht stelt en zeer onwaarschijnlijk is daarenboven. Onwaarschijnlijk, omdat het eene volstrekte onmogelijkheid is, dat Francesca *na* het huwelijk in den waan kan verkeeren van met Paolo gehuwd te zijn. Huwelijken bij volmacht zijn geen uitvindsels van den nieuwen tijd; in de middeleeuwen waren zij, vooral bij vorstelijke personen, algemeen in zwang en gingen zelfs gepaard met speciale vormen en allerlei eigenaardige omstandigheden en gebruiken, waarin niemand, en wel allerminst de erfdochter van een vorstelijk huis, zich vergissen kon. Bij Boccacio wordt dan ook niet gesproken van een bedrieglijk huwelijk bij volmacht met Paolo, maar alleen vermeld, dat deze gezonden werd, om zijns broeders bruid naar Rimini te geleiden, en men haar in den waan liet, - of opzettelijk bracht - dat hij, en niet 'kreupele Jan', haar toekomstige gemaal was. Ziedaar de afwijking van het geschiedverhaal, die ik zoo even den heer Van den Arend ten laste legde en welke inderdaad zich op zijn werk gewroken heeft. Hij miste nu de gelegenheid, om bij of vóór de voltrekking van het huwelijk het meisje de 'dwaling in den persoon' te doen ontdekken, en was daardoor gedrongen, deze tragische situatie - werkelijk, om een bekend woord te bezigen, eene der *scènes-à-faire* van het dramatisch gedicht - te laten vervangen door het overigens mat en weinig pittig gesprek, waarmede het vijfde tooneel aanvangt en door de jonge vrouw, onder den indruk der ontdekking, met haar echtgenoot en haar schoonvader gehouden. Verder gunt de dichter ons geen enkelen blik in het karakter of de gemoedsstemming zijner heldin en doet niets, om de sympathie voor haar te verhoogen. Zooals Francesca da Rimini in dit dramatisch gedicht afgeschilderd staat, verschijnt zij ons als een meisje van eene uitermate verliefde natuur, op den eersten aanblik van een knap jonkman in lichtelaaie ontstoken en die in hare aandrift zelfs de schuchterheid en zedigheid der pas gehuwde vrouw jegens haar echtgenoot niet schijnt te kennen. Van strijd tegen een hartstocht, ook nadat zij weet, hoe dubbel schuldig die is, vinden wij geen spoor. Een gevolg daarvan is, dat onze sympathie voor het arme slachtoffer alleen berust op de twee zwakke gronden, dat zij zichzelve heeft bedrogen of door anderen om den tuin geleid is aangaande den persoon van haar bruidegom, en dat zij op eene gewelddadige wijze in de armen van haar minnaar den dood heeft gevonden. Wordt de indruk nog door eene bijomstandigheid beheerscht, dan zou het zijn, dat ze haar lot aan eigen, onbedwongen minnevuur te wijten had; - en dat verhoogt de sympathie niet voor de heldin van een zoo tragisch drama.

Ziedaar bedenkingen, bij de lezing van dit dramatisch gedicht opge-

rezen en die, naar het mij voorkomt, bij eene opvoering zich nog krachtiger aan den toeschouwer zouden opdringen. Want bij den lezer van een gedicht heeft de phantasie vrij spel en vult zij dikwijls aan of wijzigt, wat de dichter onvolkomen of min juist ontleedt en voorstelt; maar de phantasie van den schouwburgbezoeker ligt in sterke banden bij den tooneelschrijver, zoodat elke fout tegen de logica of de psychologische waarheid van het drama terstond hare volle uitwerking doet zonder eenig correctief. Het is niet onmogelijk, dat dit ook bij den heer Van den Arend tot besef was gekomen en hem eene nieuwe reden gaf, om zijn arbeid ‘dramatisch dichtstuk’ te noemen, een gedicht in dramatischen vorm, maar daarom nog niet voor het tooneel bestemd of geschikt. In dat geval is het echter minder goed gezien, dit dramatisch gedicht met een paar echte tooneelpoppen en een schijn van dramatische *mise-en-scène* te stoffeeren. Tot de eerste reken ik de doodgravers in het laatste tooneel en den min of meer comischen Pietro; den laatsten vind ik in den ‘oploop’ in de straat te Rimini, in den aanvang. Ook het afwisselend gebruik van gebonden en ongebonden stijl, afwisselend naar de grootere of mindere verheffing van den inhoud, had achterwege kunnen blijven. Doch de poëtische vorm van het gedicht is over het algemeen prijzenswaard, slechts hier en daar stroef en met bedenkelijke eliminaties en afkappingen ter wille van den maatslag. De daarin geuite gedachten verheffen zich echter in den regel niet zeer hoog en sleepen den lezer slechts bij groote uitzondering mede.

Acht eeuwen later dan het dramatisch gedicht van den heer Van den Arend spelen de vijf andere oorspronkelijke stukken, die wij verder te bespreken hebben. Gedeeltelijk zijn ze bij uitstek negentiende-eeuwsch, vragen en toestanden tot onderwerp hebbende, waarover latere eeuwen ons misschien hartelijk zullen uitlachen, evenals onze voorvaderen de schouders zouden opgehaald hebben, wanneer ze de *convenances* en gemoedsbezwaren van den tegenwoordigen tijd hadden kunnen vernemen. Zoo draait in *Zijn model* van den heer Mendes da Costa de geheele intrige om het waagstuk, dat eene jonge vrouw van goeden huize zich steekt in een Grieksch kostuum, om voor een jong schilder, wien haar overleden man tot Maecenas heeft gestrekt, als Medea te poseeren. Het voorbeeld van Marciana uit Vosmaer's bekenden roman lokt haar aan, dat alweder niet uit Marciana's noch uit Vosmaer's brein zijn oorsprong nam, maar navolging was van de zeker weinig kiesche vooroordeelloosheid, waarmede Pauline Bonaparte hare naakte leden voor Canova ter nabeiteling uitstalde. Maar de schoone, jonge, welgevormde weduwe Louise van Renenstein bleef feitelijk toch ver achter bij deze uitstallingen uit kunstwaanzin of schaamteloosheid, daar er inderdaad een zeer groote afstand is tusschen het poseeren voor Medea of voor Venus of eene ontkleede nymf, al wordt die afstand maar uitgedrukt door de dunne plooien van een Grieksch kostuum. Men heeft echter

de musea en de verzamelingen van familiestukken onzer patricische geslachten maar te bezoeken, om zich te overtuigen, dat het poseeren voor een portret in antiek, historisch, phantastisch of zelfs mythologisch kostuum volstrekt niet streed met de oud-Nederlandsche begrippen van welvoeglijkheid en deftigheid. In sommige tijdperken, waarin de heerschende smaak in de kleederdracht uitermate onaesthetisch werd geacht, koos hetzij schilder, hetzij model dikwijls opzettelijk een fraai kostuum uit een ander tijdperk, opdat de verdiensten van het portret niet zouden lijden onder de leelijkheid der heerschende mode. Men heeft daar nooit iets onzedelijks of onbehoorlijks in gezien en indien het tegenwoordige 'wegloopen' met alles wat kunst en kunstenaar is, iets meer was dan opschroeving en napraterij zonder veel eigen opvatting, ben ik er zeker van, dat menigeen, die zich de weelde van een portret 'in olieverf' kan veroorloven, elk ander kostuum, desnoods een uiterst primitief, verkiezen zou boven de onzinnige kleeding, die de tyrannieke mode aan onze tijdgenooten heeft opgelegd. Dus over de dingen denkende, - en ik vermoed, dat alleen dubbel overgehaalde bekrompenheid hierin van een ander gevoelen zal wezen, - komt mij het poseeren van de jonge weduwe voor den jongen schilder niet zulk een vraagstuk voor, dat daarvan de knoop van eene dramatische actie kan afhangen. De kwaadsprekerij, die uit het poseeren in het stuk ontstaat, is evenmin gemotiveerd; want wie kan er aanstoot aan nemen, dat eene dame, die haar portret laat maken, gedurende den tijd van 'zitten', in welk kostuum dan ook, niemand ontvangt noch bezoekers te woord staat?

Wanneer men het poseeren van Mevrouw Van Renenstein natuurlijk en eenvoudig vindt, leest en ziet men *Zijn model* niet zonder bevreemding; dan komen de dingen in een ander licht, dan waarin de schrijver ze voorstelt, en denkt men nu en dan aan het bekende: *tant de bruit pour une omelette.* Uit den aanval van hartstocht, die den schilder op eens zijn model doet omhelzen en kussen, kan men dan geen andere leering putten dan deze: dat een jonkman met warm bloed niet ongestraft eenige dagen lang eene jonge, schoone vrouw een uur lang aan één stuk fixeert. De kunst en de artisticiteit komen hier echter niet noodzakelijk bij te pas, want een kappersbediende, een dameskleedermaker, ja, een huisknecht staan dikwijls aan dezelfde verleiding bloot, en zoo ze daar niet voor bezwijken, hebben ze dat waarschijnlijk aan accidenten van leeftijd of koudbloedigheid, misschien ook aan een sterk besef van maatschappelijke afstanden te danken. Hoe het zij, de schilder van den heer Mendes da Costa vergeet zich en omhelst zijn model, nadat zij verklaard heeft ook tegenover de kwaadsprekerij met poseeren te willen voortgaan; doch eerst vernielt hij, om de reputatie der jonge weduwe te bewaren, baldadig het half afgewerkt schilderstuk.

Is dit vergrijpen, dat de catastrophe van het stuk uitmaakt, wel genoeg gemotiveerd? Ik betwijfel het; althans voor mij is de bedoeling

van den auteur hier niet duidelijk. Alleen om de zoo even vermelde gevaren in het licht te stellen van een dagelijksch verkeer onder vier oogen van twee jongelieden, kan 't hem niet te doen zijn geweest. Voor eene paraphrase van het ‘vier bij stroo past niet alzo’ van Cats was al deze artistieke omhaal niet noodig. En toch kan ik in zijn plotseling schenden der welvoeglijkheid niets anders zien dan eene opwelling zijner zinnen. Waardeering van de welwillendheid, dankbaarheid voor de opoffering der weduwe, die zich op zijne klacht, dat de gewone schildersmodellen noch gratie, noch schoonheid bezitten, terstond bereid verklaart voor hem te poseeren, zou zonder twijfel zich op andere wijze hebben geuit. Liefde was bij hem niet in het spel, wel bij de jonge vrouw; want toen zijne nicht hem later over het gebeurde onderhield en hem te kennen gaf, dat een huwelijksaanzoek bij de beleedigde schoone geen ongunstig gehoor vinden zou, verklaarde hij zich daartoe ongenegen en vroeg liever het nichtje zelf ten huwelijk, die hem dan ook, onder uitdrukkelijke goedkeuring van Mevrouw Van Renenstein, die hare teleurstelling en liefdesmart wonderwel weet te verbergen, bereidwillig als echtgenoot aanneemt. En hierbij rijst nog eene tegenwerping tegen deze ontknooping. Indien de weduwe Van Renenstein werkelijk Wieland zoo liefhad en bereid was hare liefde op te offeren aan zijn geluk, dan deed zij hem toch inderdaad geen dienst met hem zich te laten verbinden aan eene bekrompen vrouw, die het kunstenaarsgemoed niet begreep en in het eerste bedrijf reeds met verontwaardiging des schilders denkbeeld verwierp, dat zij hem ooit tot model zou strekken. Een gelukkig huwelijk kan daaruit niet zijn voortgekomen; zoodat naar waarheid Louise van Renenstein ten slotte nog best af was, maar èn Wieland èn Anna de dupe der ontknooping waren.

Het is mogelijk, dat eene opvoering van het stuk mij tot andere gedachten brengen zou, want op het tooneel ontstaat dikwijls een *relief*, dat men bij de lezing missen moet, maar de uitsluitende lectuur en her-lectuur heeft mij met dit stuk niet ingenomen gemaakt. Het komt mij weinig belangrijk en onnatuurlijk voor, waartoe de conventioneele persoon van den schilder, wiens artistiek gemoed zich in eene weinig artistieke gemelijkheid en onhebbelijkheid uit, vooral tegenover het nichtje, dat hij ten slotte tot vrouw verkiest, niet weinig bijdraagt. Maar in hooge mate verdienstelijk zijn vorm en dialoog van het stuk. De taal is gekuischt, beschaafd en vloeiend; geen beuzelachtige gesprekken of hoogdravende declamaties houden de actie op en de bijfiguren zijn uitstekend geschilderd. Het zijn natuurlijke en gewone menschen, die juist daarom beter voldoen dan de minder natuurlijke en minder gewone hoofdpersonen. Mijne eenige aanmerking op de taal is het veelvuldig gebruik van het leelijk en on-Nederlandsch tusschenwerpsel: Ah!

Het doet mij leed, dat mijn oordeel over het laatste tooneelgewrocht van den heer Boelen, *Ter elfder ure*, zelfs zoo betrekkelijk gunstig

niet kan wezen. Dit blijspel in vijf bedrijven is èn wat inhoud èn wat vorm betreft, zeer banaal. De taal is beuzelachtig en niet zelden plat, situatie noch intrige zijn nieuw. Op zichzelf mag dit laatste geen fout genoemd worden. Integendeel; ik ben bang voor en afkeerig van de nieuwigheidsjacht op het tooneel, die tegenwoordig maar al te veel schrijvers bezielt en waaraan we de barokste en wonderlijkste dingen te wijten hebben, terwijl hare buitensporigheid geen grenzen kent. Ik schat den tooneelschrijver veel hooger, die een oud, desnoods een afgezaagd onderwerp neemt en al zijn vernuft besteedt, niet aan het zoeken van nieuwe, vaak onmogelijke toestanden, maar aan eene frissche inkleeding, aan wel bedachte incidenten en complicatiën, aan eene losse en natuurlijke voorstelling. In *Ter elfder ure* vind ik echter van dit alles niets. Het handelt - want dit is de hoofdintrige - over een jong advocaat, op zijn nichtje verliefd, maar die zich uit bescheidenheid of om andere redenen (waaromtrent ons de auteur geen volledig uitsluitsel geeft) op een afstand houdt. Het meisje is rijk en heeft een volslagen dwaas tot vader, die haar ten huwelijk wil geven aan een verloopen baron, behalve met een adellijken titel ook belast en beladen met alle ondeugden, die ondernemende tooneelschrijvers aan tooneelschurken toebedeelen. De bescheiden neef en minnaar ontmaskert dezen gelukzoeker, nadat diens verloving reeds heeft plaats gehad, en dus wel '*ter elfder ure*'. Hij brengt aan het licht, dat de baron geen goederen in de Betuwe bezit, gelijk het sprookje luidde, maar een eigen huishouden te Woerden, opgezet zonder medewerking van den ambtenaar van den burgerlijken stand; verder, dat hij zich vergrepen heeft aan de gelden van een fonds, waarvan hij directeur of administrateur was, benevens nog eenige dergelijke min gunstige zaken. Alles loopt dus goed af, en het scherm valt op twee gelukkig verloofde paren en een derde paar - den advocaat-ontmaskeraar en het van den baron-verloofde verloste meisje, dat weldra in dezelfde gelukkige omstandigheden geraken zal.

Het is eene fout in dit stuk, dat het, lange en onbelangrijke gesprekken over allerlei onderwerpen inhoudende, in gebreke blijft bij den toeschouwer belangstelling en sympathie te wekken voor de hoofdpersonen. Bij eene *donnée*, als de heer Boelen heeft aangenomen en waarvan de redding van een beminnelijk meisje uit de macht van een onwaardige het middelpunt is, moet het publiek gewonnen worden voor dit slachtoffer; anders kan de redding geen genoegen doen. De schrijver echter verzuimt ons Amalia van Toren van eene beminnelijke zijde te doen kennen; alle andere personen uit het stuk handelen meer dan zij, en de zoetsappige wijze, waarop zij den baron tot haar verloofde neemt, getuigt van zoo weinig karakter, dat deze catastrophe nagenoeg ongemerkt den lezer voorbijgaat. Ook de andere hoofdpersoon, de advocaat en schrijver, Wouter van Toren, wekt geen sympathie op; hij heeft, evenals het in stilte beminde nichtje, vleesch noch

bloed. De andere personen zijn trouw naar bekende tooneelrecepten geformeerd: de baron Teuthen van Rozenberg een verwaterde Tartuffe, de oude heer Van Toren een Orgon in 't klein; zelfs de trouwlustige huishoudster van middelbaren leeftijd ontbreekt niet in het gezelschap, om haar lust ten slotte vervuld te zien op eene wijze, die waarschijnlijk haarzelve even sterk zal verwonderen als het publiek, zijnde deze oplossing volstrekt niet voorbereid.

Zooals ik reeds opmerkte, de taal is lang niet smaakvol of beschaafd. Men weet niet, hoe men 't heeft, wanneer men den held van het stuk, een schrijver, wiens werken met genoegen gelezen worden, tegen zijn vriend hoort zeggen: ‘Voor ons mannen is het e e n d e u n om tegenwoordig nog vroom te blijven.’ Wanneer de beste personen in het stuk zoo spreken, heeft men nauwelijks recht zich te verwonderen over den lagen toon van de conversatie der anderen. De wijze, waarop de meergemelde heer baron zijn hof maakt aan Amalia, met zijn aanstaanden schoonvader en diens vrienden en betrekkingen spreekt, is volkomen die van den luitenant in *De nichten* van Helvetius van den Bergh. Maar luitenant Osbroek is een overdreven karakter, door den schrijver zelf ‘een onbeschaafd, brutaal, dom wezen’ genoemd. De baron daarentegen moet zich geheel anders voordoen, indien hij zijne rol en zijne positie in het gezin Van Toren aannemelijk maken wil. Een goed acteur kan, dat is zeker, zelfs van eene misdeelde rol veel terechtbrengen, maar toch wanhoop ik eraan, *Ter elfder ure* ooit zoo opgevoerd te zien, dat het publiek medeleeft met de spelers en voor een oogenblik in de illusie geraakt, dat het wezenlijke menschen met hartstochten en gewaarwordingen voor zich ziet.

Na al den ophef, die van *Gepantserd* gemaakt was, heeft het stuk bij de vertooning weinig voldaan, en de critiek kan niet anders doen, dan het ongunstig oordeel van het schouwburgpubliek bevestigen. Heeft de tooneeldirectie, die het voor het voetlicht bracht, en hare omballing der schrijfster geen dienst gedaan met de dwaze berichten, die vooraf over haar werk uitgekraamd werden, toch geloof ik niet, dat het mislukken van het stuk alleen aan reactie tegen deze slecht gekozen reclame-middelen was toe te schrijven. Men mag meesmuilen om de mededeeling, dat het ter opvoering aangenomen stuk nu eens iets bijzonder uitstekends zou zijn, omdat het geschreven was door ‘eene jonge dame uit een hoogen kring van de residentie’, dus geheel op de hoogte van de toestanden en verhoudingen, daarin beschreven, toch zullen dergelijke naïveteiten niemand ontstemmen. Men ziet dadelijk in, dat de maatschappelijke stand van een auteur geen waarborg is van talent of waarnemingsvermogen, terwijl hetgeen in de hooge kringen van de residentie op letterkundig gebied gepraesteerd wordt, daarenboven niet van dien aard is, dat de vermelde reclame grooten invloed hebben en dus de menschen teleurstellen zal. Afgescheiden van

dit alles, lijdt *Gepantserd* aan eene zekere uit onbedrevenheid geboren onbeholpenheid en onbelangrijkheid, die zich tegen welslagen moesten verzetten, al was het door een der allerhoogst geplaatste mannen of vrouwen van ons vaderland neergepend. De schrijfster heeft niet minder dan negentien personen noodig voor eene inderdaad magere intrige, die hare vier bedrijven onmogelijk vullen kon. Zij moest dus onwillekeurig tot allerlei bijwerk hare toevlucht nemen, tooneeltjes maken en gesprekken schrijven, waarmede de eerste twee bedrijven nagenoeg geheel gevuld worden. Het ligt voor de hand, dat dit alles weinig belangrijk is, omdat zelfs de geestigst geschreven gesprekken op het tooneel geen belangstelling kunnen wekken, wanneer zij met de actie niet in verband staan, maar daarentegen de actie stremmen.

Vergis ik mij niet, dan is *Gepantserd* Ely's eersteling als tooneelwerk; men mag haar om het vermelde niet bijzonder hard vallen, want het zijn de gewone gebreken van den eerstbeginnende, die haar stuk kenmerken. Juist daarom is het te verwonderen, dat de eerste tooneeldirectie van Nederland, die zoo streng en scherpzinnig de haar aangeboden stukken critiseert en eenmaal aangenomen tooneelwerken na jaren rust zelfs nog opnieuw gaat napluizen, om te beoordeelen, of ze de hun toegedachte eer der opvoering nog wel ten volle waard zijn, - dat deze directie op dit stuk, waarin werkelijk nevens de aangeboren fouten van het eerstelingschap ook goede eigenschappen te vinden zijn, hare critische gave niet heeft gespitst en de schrijfster tot eene omwerking weten te bewegen. Ik vermoed, dat de bedwelmende geur der ‘eerste kringen van de residentie’ haar naar het hoofd gestegen is. Goede eigenschappen zijn in Ely's werk aanwezig, en wel in de eerste plaats eene groote mate van humor, waarin schrijfsters anders meestal te kort schieten, en verder een losse, gemakkelijke dialoog en eene beschaafde taal, waarin dikwijls opmerkingen gekleed zijn, die door hare juistheid en kernachtigheid treffen, ook al moet men toegeven, dat zij misplaatst zijn op het tooneel. Het lange tooneel in het tweede bedrijf, waarin de van de reis gekomen zoon des huizes zijne koffers uitpakt en de huisgenooten overleggen, waartoe de meegebrachte voorwerpen volgens de heerschende mode zoo al gebruikt kunnen worden, verdient vooral vermelding: de wansmaak, om allerhande dingen aan den wand te hangen en leelijke zaken uit te stallen, als waren ze mooi, wordt daarin geestig gehekeld.

Ook het eigenlijk dramatische gedeelte van het stuk, dat de laatste beide bedrijven vult, is met verdienste bewerkt. De stof - de weinig gemotiveerde verdenking van een getrouwd man, dat zijne vrouw meer dan vriendschap gevoelt voor een oud vriend, eene verdenking, die tot een duel voert, - is op zichzelf ijl en onvoldoende, om voor een breed opgezet tooneelstuk van vier bedrijven te dienen, maar de manier, waarop dit duel wordt belet door de zuster van den jaloerschen man, die de eer der familie wil bewaren en tevens voor zijn tegenstander nog een overblijfsel van oude liefde gevoelt, is goed gevonden en op eene mensch-

kundige wijze uitgewerkt. Clara de Brias kan geen tooneelpop genoemd worden, maar heeft uit Ely's handen leven en karakter verkregen; hetzelfde kan met weinig uitzonderingen van de andere personen uit het stuk getuigd worden. Alleen de huishoudster met hare stopwoorden en de beide dienstboden behooren tot het *vieux jeu* van de tooneelschrijverij, die in dit modern drama niet thuis behooren.

Ook in *Emelie* (wonderlijke verhaspeling van het gebruikelijke Emilie) hebben wij het eerste werk van een jong auteur, waaromtrent het gunstig oordeel, in het voorwoord van den heer Taco H. de Beer nedergelegd, naar ik vermoed niet algemeen zal gedeeld worden. Dat de schrijver ‘hoop voor de toekomst geeft’, daartegen kan niemand bezwaar hebben, en men zal gaarne den heer De Beer op zijn woord gelooven, die van dezen jongen auteur opgemerkt heeft, dat ‘hij met ijver werkte..., dat volgende stukken beter waren dan vorige’. Maar dat van *Emelie* te recht kan getuigd worden, dat in deze ‘proeve’ de stof voorhanden is ‘voor een drama van vijf bedrijven’, ziedaar, wat ik den letterkundige uit de hoofdstad niet kan toegeven. Wat bevat deze ‘proeve’? (NB. niet de auteur, maar de aanbeveler noemt haar zoo.) Zij bestaat uit drie ‘gedeelten’, niet bedrijven, op de gebruikelijke manier in tooneelen verdeeld, en aan de handeling nemen zes personen deel: een rentenier met zijne zuster, die aan het hoofd zijner huishouding staat, en zijne dochter, die haar naam aan het stuk geeft; haar verloofde, doctor in de geneeskunde, een oud minnaar van Emelie en een knecht. De handeling heeft plaats daags vóór de aanteekening van Dr. Alex Boele en Emelie Bloem. Al dadelijk blijkt het, dat de voormalige minnaar van de heldin, die als vriend van den aanstaanden bruidegom opkomt, voornemens is de bruid van het huwelijk met zijn vriend af te brengen. Bij deelt dit in eene alleenspraak mede en neemt twee middelen te baat; vooreerst doet hij zich bij Emelie voor als nog altijd op haar verliefd, legt vervolgens een *gesloten* couvert met zijn portret erin op hare kamer. Beide middelen helpen; het eerste maar betrekkelijk, ofschoon daardoor Emelie's herinnering wordt opgewekt aan het vroeger gebeurde, dat tien jaar geleden plaats greep, - zoodat de jonge dame, die thans nog zeer onervaren en kinderlijk is in woord en daad, al verbazend jong met de liefde moet begonnen zijn. Gewoonlijk laat zulk eene kalverliefde uit de prilheid van den huwbaren leeftijd geen ernstige herinneringen na, en zoo gaat het ook met Emelie, die de voorstellen van Wilhelm Voss, om haar bruidegom den zak te geven en den ouden minnehandel weder te hervatten, eerst ver wegwerpt, maar gedwee wordt, wanneer de oude minnaar haar herinnert aan een ander liefdesgevalletje, nog geen jaar geleden met een ‘franschen consul’ voorgevallen. Dat is erger, al was 't alleen om den recenten datum, want van den aard van het geval vernemen wij niets, daar Emelie op d e eerste toespeling, die Voss erop maakt, handelbaar wordt en belooft,

wel niet, dat zij haar huwelijk zal afmaken, maar dat zij Voss ook na dat huwelijk zal blijven liefhebben. De auteur zorgt, dat de bruidegom onopgemerkt getuige is van deze huwelijksontrouw *avant la lettre.* Inmiddels heeft het tweede middel van Voss ook zijne werking gedaan. De *gesloten* omslag is door Emelie's tante gevonden en zonder complimenten geopend. Blijkt uit deze daad geen hoog ontwikkeld zedelijk gevoel, ook van veel verstand geeft de tante geen bewijs; want zij gaat met het portret ophelderingen vragen niet aan het nichtje, in wier kamer zij het vond, noch aan den man, dien het voorstelde, maar aan den bruidegom, die wel het minst van alle personen in het stuk in staat was eenige verklaring te geven. De tante deed daarmede echter, wat de auteur haar opgelegd had: zij wekte 's bruidegoms argwaan op. Wij hebben hier dus alleen met een *truc* te doen, waarover ik den schrijver mijn compliment niet maken kan, omdat hij eene dame eene uiterst indelicate en in geen fatsoenlijk mensch duldbare handeling laat plegen. Noodig was die handeling bovendien niet, daar de bruidegom volkomen genoeg had aan hetgeen hij van zijne bruid zelve zag en hoorde. Hij breekt terstond de verbintenis af, werpt haar den verlovingsring voor de voeten, overlaadt haar met verwijten, alsof zij de laagste lichtekooi was, en gaat ten slotte weg met het voornemen zich van kant te maken. In de volgende afdeeling valt er werkelijk een schot achter de schermen, maar de gewezen bruidegom komt ongedeerd terug, en nadat de gewezen bruid hem hare zwakheid heeft beleden en verklaard, dat eene opwelling, door Voss gewekt, haar onvoorzichtig deed spreken en ze hem toch alleen bemint, schenkt hij haar vergiffenis, hernieuwt het engagement en de storm is overgewaaid. Misschien breekt die later nog eens los, wanneer de 'fransche consul' op het tapijt komt, maar daarvoor behoedt Emelie, in dit stuk althans, het sluiten van het scherm.

Wanneer de aanbeveling in het voorwoord geen verdere strekking heeft, dan te constateeren, dat het verschijnen van een voormalig minnaar eener bruid een huwelijk in gevaar kan brengen en daarvan een drama in vijf bedrijven te maken is, kan iedereen zich daarbij nederleggen. Maar dat in *dit* stukje de stof voorhanden is tot zulk eene uitwerking, ontken ik. Gelijk hierboven bij het bespreken van *Joan da Rimini* reeds werd opgemerkt, moet de schets van het stuk de intrige en hare verwikkeling en ontknooping reeds bevatten; het bijwerk alleen, dat tot aanvulling en het aanbrengen van *relief* dient, behoeft eerst bij de uitwerking te worden aangebracht. Tot mijn leedwezen nu kan ik noch in de *donnée* van den heer Ternooy Apèl noch in de karakters zijner hoofdpersonen de stof vinden, over welker aanwezigheid de aanbeveler zich verheugt. Het incident, dat tot de breuk tusschen de verloofden aanleiding geeft, ontstaat niet uit een conflict tusschen de beide karakters, maar wordt door nuchtere middelen van buiten aangebracht. Het moet een groote baas zijn in het opvullen, die daarmede de aandacht langer weet bezig te houden, dan in dit

tooneelspel geschiedt. Was de tooneelverrader anders te werk gegaan, had hij eerst naar Jago's trant door behendige insinuaties het gemoed van den bruidegom toebereid, om valsche voorstellingen nopens het karakter zijner bruid te aanvaarden, dan zou het geval anders staan, maar zijn werk bestaat alleen in het nederleggen van het portret en het tooneeltje met Emelie. Hier is waarlijk niet veel van te maken, tenzij het karakter van het meisje met meer kracht en *relief* geteekend was, dan hier is geschied. En nu mag de nauwkeuriger uitwerking van een karakter eene van de bijzonderheden zijn, waarin het afgewerkt tooneelstuk van de schets verschilt, maar in het laatste moeten de hoofdtrekken toch duidelijk zijn aangegeven. Dat heeft de schrijver van *Emelie* verzuimd; men weet niet, wat hij van de heldin wil maken, en krijgt van haar geen anderen indruk, dan dat zij een weinig beteekenend, flauw schepseltje is. Moet zij behaagziek, wuft en veranderlijk schijnen, gelijk niet zoozeer nog de oude minnehandel met Voss, maar het slechts met één woord vermeld geval met den 'franschen consul' kan doen vermoeden, dan constateer ik, dat geen enkel woord, geene enkele handeling van het meisje dien schijn bevestigt, maar alles getuigt van eene tot ontoerekenbaarheid overdreven zwakheid van karakter. En de dreigementen, zoowel van den ouden minnaar als van den bruidegom, dat ze zich zullen gaan verdoen, waarmede de eerste Emelie tot de compromitteerende verklaring van het blijven liefhebben dwingt en de tweede haar tot inkeer en erkenning van haar ongelijk brengt, geven niet veel dunk van de krachten van den auteur, die met dergelijk zwaar geschut werkt. Indien het hem mocht invallen, dit stukje tot een groot drama te verwerken, zou hij denkelijk zelf spoedig bemerken, dat zijne eigen personen en zijn eigen oorspronkelijke aanleg der verwikkeling daartegen de grootste beletsels zijn. In eene losse, korte schets, waarbij met lichte hand gewerkt wordt, valt dat zoo niet in het oog.

Men mag een eerstbeginnende niet hard vallen over zijne taal, een teeder punt voor ieder tooneelschrijver; dat die opgeschroefd en onnatuurlijk is, worde alleen vermeld, om hem tot opmerkzaamheid te vermanen. In den mond van een acteur maken phrases als de volgende een gansch anderen indruk, dan de schrijver zich heeft voorgesteld: '.. een vrouw is veranderlijk, wispelturig en een gek is hij, die zich door vrouwenblikken laat verschalken om zich voor altijd in een nest van beuzelingen te werpen'.

Wie goede, deugdelijke tooneeltaal lezen wil, neme *Oom Frederik* van Huf van Buren ter hand, een niet nieuw stuk, dat, zoo ik mij niet bedrieg, reeds ettelijke jaren geleden hier besproken is, maar dat onlangs weder in druk verscheen. Hier en daar is het gerekt en staat de intrige eenige oogenblikken stil, maar het blijspel is degelijk gebouwd, goed voor het tooneel geschikt en in hooge mate, wat de duitsche tooneelschrijvers *mundgerecht* noemen.

Het oorspronkelijk tooneelwerk heeft in dit overzicht reeds zooveel plaats in beslag genomen, dat er weinig ruimte meer beschikbaar is voor eene behandeling van de voor mij liggende vertaalde stukken, ofschoon enkele daarvan niet met stilzwijgen mogen bejegend worden. Lessing's *Mina van Barnhelm* is aan elk liefhebber der tooneelliteratuur bekend, en ofschoon het als model van karakterteekening en logische ontwikkeling wel verdiende nader ontleed en aan elk jong tooneelschrijver aanbevolen te worden, ben ik tot onthouding gedwongen en vermeld alleen, dat het stuk in deze uitgave verdienstelijk is vertaald. Wie mijner lezers het niet kent, dien zij de lezing met aandrang aanbevolen. Ook Wansink's vertaling van Berzecio's *Een millioenen-oom* is vloeiend en los, het stuk aardig en vermakelijk; doch het zwaartepunt van de uitgifte ligt meer in de voorrede dan in het stuk zelf, en des vertalers conflict met den Raad van Beheer der vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’ heeft alleen waarde voor den engen kring der tooneelletterkundigen; ik heb daarvan reeds gezegd, wat er hier van te zeggen viel.

De twee andere vertaalde ernstige stukken, *De macht der duisternis* van graaf Tolstoï en *Galeotto* van Echegaray, verdienen, dat wij er ons langer mede bezighouden. Zij zijn niet aardig of vermakelijk, zooals het laatst vermelde, maar aangrijpend, onverbiddelijk logisch, op ruwheid af. Het drama in vijf bedrijven van Tolstoï moet, met het oog op deze eigenschappen, het eerst genoemd worden. Het bevat een, naar het heet, trouw beeld van den russischen boerenstand, maar indien het trouw en gelijkend is, dan leven de lagere volkskringen in het rijk van den witten Czaar in een onpeilbaren afgrond van zedelijk verval, in een staat, die aan verdierlijking grenst. Luiheid, hebzucht zijn de bewerkers van allerlei ondeugden en misdaden en sleepen haar rampzalig slachtoffer door alle perioden van ontucht, dronkenschap, diefstal, moord, overspel en kindermoord ten val. Het tafereel is akelig van realisme; geen enkele bijzonderheid, hoe afschrikkend en terugstootend ook, wordt den lezer gespaard. Men vergete er echter niet bij, dat Tolstoï hier niet schreef voor een lezer van den trap van beschaving van westelijk Europa - voor een lezer, zeg ik, want voor eene opvoering op het tooneel zal hij zijn drama wel niet bestemd hebben - maar voor zijne eigen landgenooten uit den boerenstand, onontwikkeld, ongeleerd en onbeschaafd. Gelijk het ongeoefend oog het meest aangetrokken wordt door harde, schreeuwende kleuren, in schrille tegenstelling opgelegd, zoo is het onbeschaafd gemoed slechts vatbaar voor indrukken, die er met geweld en overdrijving op aangebracht worden. De tooneelen van allerlei ondeugden, de beschrijving, hoe de beenderen van een vermoord pasgeboren kind kraken bij de begrafenis in een keldergat, zijn te drastisch voor een westersch gehoor en ik acht het daarom even onwaarschijnlijk als onwenschelijk, dat *De macht der duisternis*, hoe goed vertaald het ook is door den heer Ising Jr., in het nederlandsch

repertoire zal opgenomen worden. Te Parijs is men tot de opvoering van eene fransche vertaling overgegaan, maar noch de modedweperij met alles, wat russisch is of russisch heet, noch de met volharding gevoede neiging, om een politiek verbond tusschen Frankrijk en Rusland door allerlei middelen, ook literatuur en tooneel, te populariseeren, heeft den weerzin kunnen overwinnen, dien dit afschrikwekkend stuk op het publiek der fransche hoofdstad maakte, zoodat het bij een paar opvoeringen heeft moeten blijven.

De weinig aantrekkelijke held van het drama, een boerenknecht in het eerste bedrijf, heeft verboden omgang met de vrouw van zijn meester, dien hij in overleg met de ontrouwe gade besteelt en doet vermoorden, terwijl hij een door hem verleid meisje slecht behandelt, hoewel zijn oude vader hem, op eene trouwens weinig opwekkende manier, zijne plichten voorhoudt. In het derde bedrijf is hij met de weduwe van zijn uit den weg geruimden meester getrouwd, doch zij oogst bij haar nieuwen man dezelfde ontrouw, die zij met hem gezaaid heeft. Niet alleen is hij een dronkaard geworden, maar hij verwaarloost ook zijne vrouw en schept behagen in een verboden omgang met eene voordochter van haar eersten man, een nagenoeg idioot schepsel. In het vierde bedrijf komen de gevolgen van dezen omgang aan het licht. Op den dag, waarop de ontaarde stiefvader haar uithuwelijkt, schenkt zij het leven aan een kind, dat nagenoeg op het tooneel door den held van het stuk wordt van kant gemaakt, half geworgd en half levend begraven. Het laatste bedrijf eindelijk is een afgrijselijk tafereel, hoe de ongelukkige door wroeging en *delirium tremens* gefolterd wordt en eindigt met al zijne euveldaden in het openbaar te bekennen en zich in handen der politie over te leveren.

Wanneer de leering van dit stuk moet wezen, dat het kwaad zichzelf straft, dan is de schrijver geslaagd in zijn oogmerk, ofschoon ook zonder al deze afgrijselijkheden de les evengoed kon gegeven zijn. Misschien nog beter zelfs, want de opeenstapeling van al deze misdaden brengt de donnée op een zeer onnatuurlijk gebied, waardoor het afgrijzen van den lezer eene diepe en breede kloof graaft tusschen de incidenten van het drama en zijn gewoon waarnemingsvermogen. Als een juist beeld van de zedelijke verdorvenheid van de volksklasse in Rusland, in welk licht de bewonderaars van Tolstoï dit stuk willen beschouwd hebben, is het drama niet aannemelijk; liever zie ik, gelijk hierboven werd opgemerkt, in het afschuwelijk tafereel een middel, om op het russische volk zelf indruk te maken. Stugge, zwaarmoedige naturen moeten met scheller geluid en luider kreet worden gewekt dan zij, wier geest door beschaving en geestontwikkeling gemakkelijker vatbaar voor indrukken is geworden.

Het is eene eigenaardigheid van het spaansch modern drama *Galeotto*, dat het draait op een geval, dat reeds in *Joan da Rimini* tot de ontknooping leidde. In het verhaal, dat Francesca bij Dante doet van

haar val, noemt zij de verraderlijke lezing van Lancelot's en Ginevra's minnehandel als de aanleidende oorzaak, den schrijver van dat minnedicht noemende als den koppelaar, den ‘galeotto’, die haar in Paolo's armen had gedreven. Hetzelfde denkbeeld, maar in ruimeren zin opgevat, bezielde den spaanschen dichter, die de aanleiding tot een dergelijk misgeval opzoekt en als den koppelaar brandmerkt. Dat is, volgens hem, de laster, die aan den onschuldigen omgang van twee elkander liefhebbende doch achtende personen, waarvan de vrouw gehuwd is, den schijn van schuld weet te geven. Is de stelling in het algemeen waar, dat in zulke toestanden de laster, de kwaadsprekendheid, werkelijk als koppelaar optreedt en hen tot het kwaad drijft, die daaraan anders vreemd zouden gebleven zijn? Ik twijfel eraan. Ik geloof, dat de omstandigheden voor hen, die met vuur spelen, in den regel te sterk worden, ook al is er van laster en kwaadsprekerij schijn noch zweem te vinden. Zelfs waar die zich vertoonen, zou ik niet gaarne hun de schuld van alles geven, hen de *causa movens* ten kwade noemen, ook al mogen zij het hunne doen, om de slechte ontknooping te verhaasten. Uit zichzelf haar dwingen, daartoe zijn zij niet bij machte, hoogstens tot verhaasten. Het gevaarlijke en bedrieglijke van het bewijzen van zekere stellingen door een tooneelstuk is zeer groot. Wie de zoogenaamde philosophische tooneelspelen van Dumas kent, weet daarvan mede te spreken, en bij het lezen van *Galeotto* zal hij dezelfde ondervinding opdoen. De tooneelschrijver heeft alle omstandigheden in zijne macht; hij aanvaardt de te bewijzen stelling niet in een afgetrokken zin, niet zuiver of objectief, maar stelt haar in uitgezochte omstandigheden met daarvoor uitgedachte personen, verhoudingen en toestanden voor, waardoor het hem zeker gemakkelijk valt de stelling te bewijzen, doch ook alleen in en met die bijzondere omstandigheden en toestanden, waarin hij haar voordraagt. Met een weinig doordenken komt men tot het inzicht, dat het geleverd bewijs eigenlijk niets uitmaakt in het algemeen, maar alleen eenige waarde heeft in den door dezen bewijsvoerder zelf gekozen zin. Ziedaar het weinig afdoende en bedrieglijke dezer tooneelphilosophie.

Don Manuel, de niet meer jonge gemaal van eene jeugdige vrouw, Dona Julia, heeft den zoon van een overleden vriend, Ernesto, een droomer en dichter, in huis genomen. Tusschen den poëet en de jonge vrouw ontstaat eene enge vriendschap, door de poëzie geknoopt en geheiligd, doch die van de zijde van den jongen man weldra in liefde overgaat. Beide jonge menschen, in zoo nauwe vriendschap levende, gaan natuurlijk over de tong, zoowel binnens- als buitenshuis, en de wereld denkt, zooals te verwachten is, van hunne verhouding het slechtste. Binnenshuis zijn de dragers van die kwade gedachten Don Manuel's broeder, diens vrouw en zoon; buitenshuis is de betrekking tusschen Ernesto en Julia het onderwerp van de gesprekken in het koffiehuis; en de kwade vermoedens der huisgenooten worden be-

vestigd door het vinden van een hartstochtelijk, tot Julia gericht minnelied door den zoon van dien broeder, die in Ernesto's papieren gesnuffeld heeft. Waarschuwingen aan den echtgenoot kunnen zijn vertrouwen op vrouw en vriend niet schokken, en in een koffiehuis over de eerste in beleedigende taal hoorende spreken, daagt Don Manuel den beleediger uit en wordt gevaarlijk gekwetst. Wanneer hij in huis wordt gedragen, vindt men Dona Julia in Ernesto's slaapkamer, waar men den gekwetste wil ter ruste brengen, en nu zijn op eens alle kwade vermoedens zekerheid geworden. Van alle zijden worden der arme vrouw hare ontrouw en Ernesto zijne verleiding verweten, zoodat ten slotte hun niets anders overblijft, dan elkander in de armen te vallen en samen te vluchten. In de dus gegeven omstandigheden draagt zonder twijfel de groote ‘Men’ de schuld van beider val; eene andere uitkomst was bijna niet mogelijk. Maar daaruit vloeit nog niet voort, dat de booze wereld, gelijk de schrijver het in zijn voorspel uitdrukt, in het algemeen ‘door haar gebabbel wat een leugen was tot waarheid maakt, dat zij volkomen onschuldige en reine zielen vergiftigt, dat allen te zamen medehelpen, onbewust, onnadenkend, aan het groote werk der verwoesting, bezoedelen, schandvlekken en samenkoppelen’. Dat kwaadsprekendheid slecht is en den schijn van kwaad aan het goede en onschuldige geeft, zal niet ontkend worden; maar dat zij in alle omstandigheden, of zelfs maar in den regel, het onschuldige tot kwaad maakt, ziedaar, wat niet vaststaat.

Dit staat echter wel vast, dat de spaansche auteur de door hem gekozen *donnée* met kracht en gang uitwerkt. In *Galeotto* komen geen nuttelooze bijfiguren, geen bijwerk, geen *hors d'oeuvre* voor; geen vernuftspelingen of afwisseling van ernst en luim. Sober, ernstig, droog zelfs, ontwikkelt zich de intrige logisch en regelmatig. Het is een van die stukken, die voedsel geven aan 's toehoorders verstand en denkvermogen. De heer Rössing, die het uit een duitsche vertaling voor het nationaal tooneel bewerkte, volbracht zijne taak met verdienste. Alleen schijnt hij onder de bewerking zijne hoofdpersonen verdoopt en dat later vergeten te hebben; daardoor wordt Julia op eens Theodora genoemd en dragen Don Severo en zijn zoon Miguel de namen van Julian en Pepito. Dit, en een paar germanismen, die certificaat van oorsprong afgeven, zijn door den vertaler over het hoofd gezien.

Of de andere vertaalde stukken de moeite en kosten eener opzettelijke uitgave zullen loonen, waag ik niet te beslissen. Niet, omdat zij niet speelbaar zijn te achten, want integendeel zijn eenige daarvan met succes in het nationaal repertoire opgenomen. Maar voor liefhebbers, aan wie de uitgever waarschijnlijk zal gedacht hebben, komen zij mij over het algemeen weinig geschikt voor. *Zijn Spaansche*, *Het leeuwenaandeel*, *De nieuwe knecht* zijn te onbeduidend, en alleen *De*

gelegenheid maakt den dief is fijn genoeg gedacht, om in een salon te kunnen voldoen, en Labiche's *Liefde voor de kunst* is daar grappig genoeg voor. De vertaling van al deze stukjes, door iemand, die zich Jean Valjean noemt, bezorgd, is over het algemeen te prijzen. Voor iemand met zulk een omineus pseudoniem vergrijpt hij zich weinig aan de taal, maar enkele gallicismen zijn er te vinden en hier en daar komt de lezer voor de moeilijke vraag, of gebrekkige kennis van het fransch of van het hollandsch de oorzaak van eenige fouten is. Gallicismen noem ik het, wanneer het *Eh bien! la voiture?* waarmede eene dame hare kamenier vraagt, of het rijtuig nog niet vóór is, vertaald wordt met ‘Welnu, het rijtuig?’ Een voorbeeld van het andere gebrek, dat het fransche vragend tusschenwerpsel *hein?* in het hollandsch hetzelfde blijft, liefst met een uitroepingsteeken, alsof men den knecht riep.

De *Salonheld* mag nog wel afzonderlijk vermeld worden, want daarbij hebben wij te doen met eene bewerking, die inderdaad meer dan eene eenvoudige vertaling is. Van de vertaling zelve heeft de heer Reule zich uitstekend gekweten; zijn vloeiend, spreekbaar Hollandsch bevat weinig of geen germanismen en is beschaafd en los. Maar hij heeft Von Moser's *Salontyroler* eene groote verandering en bekorting doen ondergaan, waarmede ik maar half tevreden ben. Over het weglaten der personen, de berlijnsche bankiersfamilie en de russische studentin uit Zürich, beklaag ik mij niet; in de hollandsche bewerking mist men die personen niet, - een bewijs, dat ze tot de actie weinig afdoen. Maar het overplanten van het echt-duitsche stuk in Nederland, het veranderen van Tyrol en de Tyrolers in Domburg en zeeuwsche boeren en boerinnen, terwijl de toestanden van het stuk den duitschen oorsprong blijven verraden, acht ik geen verbetering. In elk geval had de vertaler dan ook den titel moeten veranderen, want terwijl met het volste recht in het oorspronkelijke aan een der personen de naam van Salontyroler gegeven werd, is er geenerlei reden te vinden, om den in de vertaling met dezen overeenkomenden persoon een salonheld te betitelen. Aan dit woord wordt de beteekenis gehecht van een grootspreker, moedig in gezelschap, maar machteloos en moedeloos, waar 't op handelen aankomt; en op dezen trek is het karakter van Joan van Daalhem niet uitgewerkt.

Behalve tooneelstukken, waarvan de oogst altoos betrekkelijk rijk blijft, - ook al heb ik het voorrecht niet, alle garven te mogen onderzoeken en keuren, - leverde de pers in 1887 en de eerste helft van dit jaar weinig boeken over en betrekking hebbende tot het tooneel. We hebben op dit gebied niets anders ontvangen dan de eerste aflevering van het tweede deel van *In en om den Schouwburg* van Mr. De V(ries). Ik hoop niet, dat deze kleine oogst een bewijs is, dat de belangstelling in tooneelzaken bij die letterkundigen, die zich niet op de eigenlijke tooneelliteratuur toeleggen, aan 't verflauwen is; het ontwaken

daarvan was mij het aangenaamst verschijnsel van het *réveil* op Nederlandsch tooneelgebied, omdat daarvan nog meer dadelijke vruchten te wachten zijn dan van een aantal bijdragen tot de oorspronkelijke tooneelletterkunde, die bij de bestaande onverschilligheid der directies toch niet ter verrijking van het repertoire dienen. De heer De Vries verdient geprezen en anderen tot voorbeeld gesteld te worden wegens zijn volhouden. In deze aflevering komt eene levensbeschrijving van Daniel van Ollefen voor, die lezenswaardige bijzonderheden en anekdoten betrekkelijk onze tooneelgeschiedenis van de laatste dertig jaren bevat. Merkwaardig is de brief van Cremer aan Albregt en Van Ollefen van 2 Juli 1870 (bijlage D.), als een eerste stap tot verbetering van het nationaal tooneel uit een letterkundig oogpunt, gedaan door het Haagsche Genootschap ‘Oefening kweekt kennis’ (niet k u n s t, gelijk de heer De Vries abusief schrijft). Het was de eerste stoot, in de residentie gegeven, die in de hoofdstad nagewerkt en vijf jaren later tot de oprichting der vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’ geleid heeft.

LUCIUS.

Op practisch terrein.

Het daghet in het Noorden luidt het motto van een onlangs bij den heer H.D. Tjeenk Willink verschenen werkje van den heer F.W. van Eeden, algemeen secretaris der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van Nijverheid, directeur der Musea op het Paviljoen te Haarlem.

In verband met de strekking van het *Noorderlicht*, zooals het werkje is getiteld, is dit motto zeer zeker te verdedigen; maar als men daardoor herinnerd wordt aan het diep gevoelde, roerende lied:

> ‘Het daghet in den oosten,
> Het lichtet overal;
> Hoe luttel weet mijn liefsten
> Och, waer ic henen sal’, enz.

dan ondervindt men toch wel eenige teleurstelling bij de lezing van het boek.

Het *Noorderlicht* toch is een zeer prozaïsch werk, waarin wij geen zweem terugvinden van 't Meisken

> ‘Met hare claerder stemme
> Die misse dat si sanc
> Met haer sneeuwwitte handen
> Dat si dat belleken clanc’.

Wij haasten ons echter erbij te voegen, dat het tevens een hoogst nuttig werk is, geheel in overeenstemming met de betrekkingen, welke de schrijver bekleedt en die wij daarom achter zijn naam vermeldden.

De heer Van Eeden heeft het Noorden niet bereisd als toerist; hijzelf zegt dan ook, dat op reis gaan alleen, om een toer te maken, hem eene kwelling zou wezen. Hij verlangt een doel, en dat doel, dat hij zich met zijne reis voorstelde, was kennis te maken met een tak van onderwijs, die in het Noorden een zekeren trap van ontwikkeling heeft bereikt: het ambachts-onderwijs, indien wij het met dien algemeenen naam mogen aanduiden. De daartoe strekkende instellingen in Kopenhagen, Christiania, Stockholm en eenige andere steden heeft hij bezocht en in verband daarmede de musea van kunstnijverheid en de verzamelingen van wetenschappelijken aard, die met dit gewichtig volksbelang in verband staan.

Vooral echter, wat hij in zijn boek schrijft over het ambachts- of handwerks-onderwijs, is zeer belangrijk. Van eene model-inrichting voor dit vak van onderwijs, het Slöjd-Seminarium te Nääs, geeft hij de volgende beschrijving:

'De Slöjd-scholen zijn een eigenaardig Zweedsche instelling; zij kunnen met onze huisvlijt- noch met onze ambachtsscholen worden vergeleken. Zij vormen een werkelijk deel van het algemeen onderwijs. *Het handwerk heeft in het lager onderwijs gelijke rechten als het voorvaderlijke lezen*, *schrijven en rekenen.* Dit is het beginsel van de Zweedsche Slöjd-scholen.

Het doel van het onderwijs is: voorbereiding voor het leven door eene wezenlijke vorming en ontwikkeling van algemeene vaardigheid in den handenarbeid. Het onderwijs moet den leerlingen lust en liefde tot den arbeid inboezemen, eerlijken lichaamsarbeid leeren achten, eigen werkzaamheid opwekken, orde, nauwkeurigheid, zindelijkheid en netheid inprenten, aan opmerkzaamheid, vlijt en volharding gewennen, de ontwikkeling van lichaamskracht bevorderen en den zin voor vormen beschaven. Werktuiglijke arbeid, spelerij en al te fijne arbeid of knutselarij zijn uit het programma geweerd. Alle vervaardigde voorwerpen moeten in de huishouding bruikbaar zijn. Zij moeten door den leerling zonder vreemde hulp gemaakt worden; zij worden niet gepolitoerd. Voorwerpen van weelde zijn uitgesloten.'

Omtrent het lokaal, waar het onderricht wordt gegeven, zegt de schrijver: 'Daar heerschte een ijver en een vroolijke bedrijvigheid, zooals ik nog nimmer in eene werkplaats, laat staan in eene school had gezien. Overal zag ik niet alleen de handen, maar den geheelen mensch in verschillende houdingen en voortdurende beweging. Mannelijke en vrouwelijke leerlingen van alle natiën: Zweden, Denen, Noren, Russen, Finnen, Engelschen, Duitschers, Italianen, werkten met gelijken ijver in het zweet huns aanschijns. Hier niets schoolachtigs, niets klassikaals. Ieder maakte een geheel voorwerp alleen; de een een houten lepel; de ander een lade of bak, de derde een eierrek, de vierde een tafeltje of een bankje, alles van hout, en elk voorwerp werd gezaagd, geschaafd, uitgesneden, gelijmd door een en dezelfde persoon.'

Ook andere instellingen van onderwijs worden door den heer Van Eeden met ingenomenheid beschreven. Hij heeft er hart voor, dat blijkt het geheele boek door, en hij ziet in de ontwikkeling van het volk in deze richting meer heil dan in het aanleeren van andere kundigheden. Is hij misschien wel wat eenzijdig, wij vergeven het hem gaarne: wie voor een beginsel strijdt, moet niet te veel concessies doen.

Hij wil de nationale kunstnijverheid ook in ons land doen herleven, die langzamerhand bezweken is, en daarmede ook den kunstzin van het volk. Men heeft geene liefde meer voor eigen, nationale nijverheid; men koopt in de 'magazijnen' voorwerpen, in het buitenland fabriekmatig

vervaardigd, voorwerpen, die goedkoop zijn en blinken, maar men heeft geen gevoel meer voor waarlijk schoone vormen, die een eigen karakter hebben, door het volk zelf eraan gegeven.

Van deze nationale industrie zag hij in het Noorden vele proeven van vroeger tijd in de vele musea's, die hij daar bezocht en die hij in zijn boek beschrijft. De opmerkingen, welke de heer Van Eeden erbij voegt, maken die beschrijving lezenswaardig; zonder dat zou uit den aard der zaak zulk een museum in schrift geene bijzonder boeiende lectuur zijn. Musea moet men *zien*, om den waren indruk te erlangen.

Wat de heer Van Eeden voorstaat, is geene nieuwe richting voor ons land. In den laatsten tijd wordt de behoefte aan practisch onderwijs meer en meer gevoeld: de ambachtsscholen en de huisvlijtscholen zijn daarvan het uitvloeisel, maar zij zijn nog weinige en slechts enkele zijn van beteekenis.

Voor hen, die met het onderwijs aan die inrichtingen zijn belast of erbij betrokken zijn, bevat *Noorderlicht* menigen goeden wenk. Wij hopen, dat die behartigd zal worden en het boekje aan de verwachting van den schrijver beantwoorden zal, zoodat ook de tweede regel van het oude liedje waarheid zal worden: 'Het lichtet overal.' Vooral hopen we, dat het licht, hetwelk nu in het Noorden opgaat, zijne stralen ook over ons land verspreiden zal en een heilzamen invloed op de practische ontwikkeling en den kunstzin van ons volk zal uitoefenen.

R.

Het recept van haar man.

Ze telde nog geene vijf en twintig jaar, was vier jaar getrouwd, had drie kinderen - een ‘bewerkelijk’ huis en slechts één dienstbode; geen wonder dus, dat het haar wel eens wat over de hand liep, doch in den regel wist ze er zich, zooals men dat noemt, nog al heel goed door te redden.

‘Kinderen,’ zeide zij dan tegen het drietal, ‘bedenkt, dat je moeder slechts twee handen heeft, waarvan de eene nog wel de linker heet, omdat zij in alles wat langzamer is dan de andere. Het spreekt dus wel vanzelf, dat ik jullie niet alle drie te gelijk kan helpen en dat twee moeten wachten, totdat Mama er één geholpen heeft.’

En of de kleinen dat al of niet begrepen, het jonge moedertje liet zich niet van haar stuk brengen, al werden er ook soms echte tranen vergoten of luide kreten geslaakt, uit ongeduldig verlangen naar moeders hulp.

Hare goede luim zegevierde ten slotte over alles en elken morgen kwam er een tijd van rust, waarin de beide jongsten, of soms alle drie, hunne oogen sloten, om in een lekker morgenslaapje nieuwe krachten te verzamelen voor de rest van den dag.

Het was dan, dat de heldere sopraanstem van de jonge predikantsvrouw door de pastorie weerklonk, als zij van den zolder naar den kelder en vandaar de andere rondte door huis en tuin deed, om alles na te kijken en te bezorgen.

Een enkelen, heel enkelen keer wipte zij, op die rondreis, de studeerkamer van haar man binnen, om hem iets noodzakelijks te vertellen of te laten kijken, meestal slechts, om hem vragend toe te knikken, wat beduidde: ‘Gaat het goed? vlot het werk?’ waarna ze dan weer zoo zacht en onmerkbaar mogelijk de deur achter zich toetrok, als ze een vergenoegd knikje of een schouderophalend: ‘zóó, zóó’, tot antwoord had ontvangen.

Nooit zou zij hem zonder noodzaak willen storen, want hij werkte voor de pers, en ofschoon hij zich meestal op eigen terrein bewoog en de eene of andere wijsgeerige of theologische quaestie behandelde, had hij zich eene enkele maal op zuiver bellettristisch gebied begeven en zich, zooals hij zeide, schuldig gemaakt aan het schrijven van een paar

novellen. Had dat hemzelf ten slotte maar zeer matig bevredigd, het had zijne vrouw een zeldzaam genoegen gegeven. Niet alleen, omdat zij die beide verhalen van haar man mooier vond dan iets, wat zij ooit had gelezen, maar ook, omdat zij die beschouwde als de voorloopers van de romans en vooral van de drama's, die volgen zouden.

Zij mocht zich gaarne haar man voorstellen als het middelpunt van een kring uitgelezen letterkundigen en was daarom bijna nog zuiniger op zijn tijd dan hijzelf. Nooit had hij ongerief door het schoonmaken van zijne kamer; nooit werd er eenig gedruisch boven zijn hoofd gemaakt, als hij zat te werken, en elk huiselijk bezwaar wist zij steeds uit den weg te ruimen, als bij ingeving beseffende, hoe de geest van den denker niet onnoodig vermoeid mag worden.

Eens op een morgen echter gebeurde het, dat er een felle oostenwind blies, een van die winden, die zich zoo onbescheiden niet alleen door alle reetjes van muren, ramen en deuren, maar zelfs door de poriën der huid heendringen en die daardoor zoo'n noodlottigen invloed op het humeur kunnen uitoefenen, dat niet zelden de verschillende huisgenooten lust gevoelen er elkander een verwijt van te maken, dat ze zoo onlustig zijn en alles onaangenaam vinden.

Was het oorzaak of gevolg van den wind, dat het de jonge Mevrouw Vandoren dien morgen ook alles tegenliep? dat de melk overkookte, de flesch van den zuigeling knapte; dat de oudste het doofpotje onderstboven reed met haar poppenwagen; dat de tweede niets deed dan jengelen; dat de meid in eene onwillige, langzame bui alles vergat, geene brandstof bracht, voordat de kachel al te ver heen was, die nog aan te kunnen houden; dat ze toen, terwijl ze het vuur al pruttelend opnieuw aanlegde, buitengewoon veel rumoer maakte; dat er inmiddels een briefje kwam, waarop schriftelijk antwoord moest worden gegeven; dat er in één woord tal van kleine kwellingen waren, en dat ten slotte, toen Josephine eindelijk meende gereed te zijn, de jengelbui van haar zoon zich oploste in luide klaagtonen over zijne pijnlijk dikke roode handjes.

'Mama, Mama, afkussen.....'

'Maar wat deed je ook zoo dicht bij de ramen, en waarom zoo te krassen op die bevroren ruiten? Had Mama het niet gezegd, dat de handjes er pijn van zouden doen?'

Tranen voor antwoord.

'Nu, voor dezen keer zal Mama de beide handen afkussen, maar dan ook dadelijk doodstil wezen. Niet? wel, even goede vrienden. Ziezoo! blijf daar nu zitten en speel zoet met de blokjes, totdat Mama terugkomt,' en Frits werd bij deze woorden wel niet onzacht, doch toch niet zoo vriendelijk en zacht als gewoonlijk in zijn stoeltje bij het kleine tafeltje neergeplakt.

Maar nu voelde de jongeheer zich zoo gegriefd en verongelijkt, dat hij zijn leed luider dan ooit begon te verkondigen en daardoor de moeder

wel dwong, om sussend te zeggen: ‘Stil, stil, het kleintje zal wakker worden. Nu, dan nog eens afgezoend voor dezen keer.....’

Dat hielp. Een snikkende zucht, diep opgehaald, was het einde van het verdriet, doch nauwelijks waren de tranen van den zoon gedroogd, of daar struikelde Amelie, die achteruit loopende haar popje reed, en viel met het neusje tegen eene stoof. Zij zou waarschijnlijk niet geschreid hebben om de pijn, want het was een kordaat kindje, maar het gezicht van een droppeltje bloed op hare schort maakte haar zoo van streek, dat zij nu den troost harer moeder hoognoodig had.

Met zachtheid troostte en suste de moeder hare eerstgeborene, hield uitdeeling van eenige muisjes, liet de kleinen beloven daar heel zoet mede te spelen, totdat Mama terugkwam, en wilde de kamer verlaten, toen de gil, waarmede de *baby* ontwaakte, het droppeltje was, dat den beker van haar geduld, humeur of hoe men het moge noemen, deed overloopen.

Neen, nu hield ze het niet langer uit. Er was zóóveel te doen en ze had zóó weinig tijd. Zij belde Antje en beval haar binnen te blijven, totdat zij terugkwam.

Het dienstmeisje moest eerst hare handen wasschen en treuzelde zoo, dat Josephine er geheel gejaagd onder werd, maar eindelijk liep zij de trap dan toch op.

Met een boterpot onder den linkerarm, een sleutelbos in de hand en met verschillende andere kleinigheden beladen, had zij moeite, om in balans te blijven en hare japon op te houden. ‘'k Had wijzer gedaan,’ bedacht zij, trap voor trap opsukkelende, ‘als ik er tweemaal over liep,’ doch ze was nu bijna boven. Zacht liep zij de deur van het studeervertrek voorbij, toen haar man riep: ‘Vrouwtje, kom eens hier.’

Hij zat bij zijn helder brandend vuurtje en wilde haar even mee laten genieten van het gunstig oogenblik, waarop zijne kachel, na lang gerookt en gesmeuld te hebben, eindelijk goed doorbrandde en een weldadigen gloed begon uit te stralen. Daarbij vond hij juist, toen hij haar op de trap hoorde stommelen, de afleiding van een woord, dat hij nooit thuis had kunnen brengen, en vroeg, toen zij, de deur half openende, aan den ingang bleef staan met een gezicht van: ‘Wat is er? houd me toch asjeblieft niet noodeloos op.’ - ‘Weet jij wel, waar het woord duivekater vandaan komt?’

‘Neen,’ zeide Josephine kortaf, ‘en 't kan me niet schelen ook.’

‘He, wat is me dat?’ vroeg hij verbaasd en was met een sprong bij de deur, nog niet vermoedende, dat zijne ega niet tot schertsen gezind was.

‘Ga daar nu zitten en warm je eens,’ vervolgde hij en wilde haar om het middel nemend in den stoel zetten, dien hij voor haar gereedhield, maar daar kwam niets van in.

‘Och neen, laat mij,’ zeide zij.

‘Wat is dat?’ herhaalde hij, teleurgesteld over zoo'n ongewone stemming.

‘Er is,’ sprak zij, ‘dat jij hier heel gemakkelijk en warm bij het vuur zit te lezen, terwijl ik niet weet, hoe ik met alles klaar zal komen. Ik vind nauwelijks eene seconde, om de kamer even te verlaten, zoo lastig is dat kleine goed....’

‘Och, Fifine, dat spijt mij. Waarom mij niet geroepen.... maar wacht....’ en meteen greep hij naar den knop der kamerdeur.

‘Waar ga je heen?’

‘Wel, naar beneden, om op de kinderen te passen, terwijl gij uwe andere zaken afdoet.’

‘O neen, nu is het niet meer noodig. Ik heb Antje geroepen....’

‘Had ik het maar vermoed! Het is natuurlijk, dat gij niet op twee plaatsen te gelijk kunt wezen. Goed, dat ik het nu weet; ik zal er voortaan om denken, dat ik je 's morgens om.... tien uur?... halfelf? of zooveel vroeger of later, als gij wilt, voor een uurtje kom aflossen.’

Josephine lachte haars ondanks, zoowel om de voorstelling, dat haar beste, doch buitengewoon onhandige man voor *bonne* wilde spelen, als om het ernstig bezorgde gezicht, waarmede hij haar aankeek, en daar ze zich een beetje schuldig voelde aan dien onredelijken uitval, antwoordde zij vroolijk: ‘Goed, en vertel dan meteen van dien duivekater. Bonjour.’ Zij zette haar tocht voort. Hij riep haar na: ‘Het is *deux fois quatre.*’ Zij antwoordde lachend uit de verte: ‘Dank voor de informatie’, ging neuriënd boter spitten en de verdere zaakjes afdoen en vond daaronder al spoedig het gewone humeur terug.

De dag verliep verder geregeld. Na de thee las de predikant zijne vrouw wat voor; daarna zong zij nog een paar liederen, en daar het koud en guur bleef, begaf zich de familie vroeg te bed, zonder dat er ook maar eene toespeling was gemaakt op de kleine *scène* van dien morgen.

Josephine zou er wellicht nooit meer aan hebben gedacht, wanneer ze niet den volgenden morgen klokslag halfelf haar echtgenoot had zien binnenstappen met zijne pijp tusschen de tanden geklemd, een foliant onder den arm en eene schrijfportefeuille in de hand.

‘Wat is dat?’ vroeg zij verbaasd.

‘Is hier inkt, Fifine?’

‘Natuurlijk, maar.....’

Hij was misschien nog nooit op dit uur binnen geweest en zelfs de kinderen schenen getroffen door het buitengewone van het geval, althans zij riepen luide: ‘Papa!’

‘Ja, daar is Papa, om op de kindertjes te passen, terwijl Mama aan de huishouding is. Arme Mamaatje had het zoo druk, en die stoute Papa dacht daar heelemaal niet aan....’

‘Heelemaal niet?’ herhaalde de kleine Amelie, terwijl hare moeder zeide: ‘Maar Willem, waar denk je aan? Wil je wel eens spoedig naar je kamer gaan?’

‘Neen, zeker niet, vrouwtje. Dit is de eerste dag eens nieuwen

levens. Ik vergeef het mijzelf maar niet, dat ik nooit heb bedacht, wat een egoist ik was, door rustig boven te blijven, terwijl gij in uw eentje de moeilijke quaestie tracht op te lossen van hier en daar en overal te moeten zijn. Nu, gelukkig beter ten halve gekeerd dan ten heele gedwaald; zeg mij nu maar, wat ik doen kan en waar ik mee beginnen moet. O, ik zie het al. Jantje is gereed, niet waar? dien zal ik dus eens in zijne wieg stoppen.'

Hij hield zijne jongste spruit, die er met zijne pas geborstelde blonde krulhaartjes, het frisch gewasschen snuitje en het helder witte jurkje allerbekoorlijkst uitzag, de handen toe, zag zich beloond door een paar gretig uitgestoken armpjes, lachjes en kusjes, voerde een heerlijken rondedans met hem uit en had de voldoening van te zien, hoe het jonge menschje, aan orde en regel gewend, zich onmiddellijk tot slapen neigde, toen zijn vader hem in de wieg legde en toedekte. 'Ziezoo, dreumes, blijf nu maar slapen, en wat moet dàt?'

'Dàt' was nummer twee, wien Papa een touwtje aanbood, waaraan deze mocht trekken.

'Neen, hinder Papa niet....'

'Je ziet, Fifine, de remplaçant wordt in genade aangenomen; ga jij nu kalm aan uwe buiten-de-kamerdruktes.'

'Och, ik heb zooveel niet te doen, en daarenboven.....'

'Kom, kom, vrouwlief, waarom zoudt ge het gemak er niet van nemen,' zeide hij, hare aarzeling ziende. 'Ga gerust je gang.'

Dien morgen zong de jonge vrouw niet; ze was recht ontevreden op zichzelve. Zoo vlug mogelijk deed zij hare werkzaamheden en zeide binnentredend:

'En nu, heer plaatsvervanger, duizendmaal dank voor uwe uitstekende hulp. Laat mij nu uit dankbaarheid al die geleerdheid eens naar boven brengen,' en meteen pakte zij den foliant op.

'Fifine, ben je werkelijk gereed, want anders, ik had er bepaald op gerekend, hier elken morgen twee uur te blijven.'

'Neen, dank, ik ben klaar voor vandaag, en voor altijd.'

'Dat weet ik wel beter, dus tot morgen....'

'Het duurt nog lang, eer het morgen is,' dacht Mevrouw Fifine, en deed den geheelen dag en avond al wat er maar te bedenken was, om haar echtgenoot te toonen, hoe goed zij alles wist te schikken en hoeveel vrijen tijd zij kans zag over te houden voor muziek en lectuur. Zij was roemensvol over de vrijheid, die men buiten heeft, waar zooveel minder belasting op iemands tijd gelegd wordt door de buitenmacht dan in de stad, en eindigde haar dag met het zingen van zijne lievelingsliederen.

Eene enkele maal had zij op de tong hem te vragen, toch den volgenden morgen het grapje niet te herhalen, doch bij nader bedenken vond zij

het beter, er niet op terug te komen. Hij zou zelf wel zoo wijs zijn, om te begrijpen, dat zij zijne hulp niet noodig had.

Maar den volgenden morgen kwam hij al beneden, voordat zij het ontbijt had afgewasschen, en posteerde zich met zijn werk in de woonkamer.

'Mijne kachel heb ik maar niet verder bijgevuld,' zeide hij, tot verklaring van zijne komst, 'want bij nader bedenken hebt ge toch niet den rechten dienst van mij, als ik zoo op klokslag kom en ga. Nu kunt ge net doen, zooals het je het best gelegen komt, gaan en komen, langer of korter, vroeger of later hier of elders bezig zijn. Ik blijf kalm binnen en schrijf, evenals of ik boven zat, - alleen ben ik bij de hand, als ge iets voor mij te doen hebt. Neen, wees niet bang mij te storen, want werkelijk zal het mij genoegen doen, de overgroote drukte van mijn lief wijfje een beetje te verminderen.'

Zij verzocht hem naar boven te gaan, doch hij wilde er niet van hooren. 'Spreek er niet over, Fifine,' zeide hij, 'ik zou mijn plicht te kort komen. Herinner u, hoe het huwelijks-formulier luidt,' en hij las haar voor: '"Eerstelijk zult gij, man, weten, dat u God gezet heeft als een hoofd des wijfs, en dat gij haar, naar uw vermogen verstandelijk leidende, zoudt onderwijzen, troosten en beschermen".... hoort ge? troosten en beschermen!'

'Ja, ja, heel mooi, doch werkelijk, ik heb 's morgens noch troost noch bescherming noodig, en....'

'Zooveel te beter, doch ik blijf hier op mijn post, om die te kunnen verleenen, zoodra gij er behoefte aan hebt,' en hij boog zich over zijn werk.

Toen zij terugkwam, hadden de kleinen verboden speelgoed en werden tot straf daarvoor naar den hoek verwezen, waar ze als muisjes bleven staan, wel wetende, dat er zwaar gezondigd en dus ook straf verdiend was.

Papa's gemoed werd verteederd door zooveel karakter en hij vroeg door een oogwenk vergiffenis voor zijn tweetal.

'Op één voorwaarde,' fluisterde hem Josephine toe.

'En die is?'

'Dat gij mij ook vergeeft....'

'Maar Fifine, wat kan ik te vergeven hebben....'

'Een even dom als haastig, ondoordacht woord, waarover ik - vergeef mij de studentikoze uitdrukking - erg het land had.'

'Ik kan mij niet herinneren, wat ge bedoelt, maar man en vrouw moeten het zoo nauw niet met elkander nemen. Vindt gij echter, dat er iets te vergeven valt, - ik ben zelfs bereid tot afkussen,' en de daad bij het woord voegende, trok hij zijn vrouwtje naar zich toe en gaf haar een zoo klinkend bewijs van zijne ware vergevensgezindheid, dat de twee kleine zondaars het waagden, zonder permissie hunne tijdelijke gevangenissen te verlaten, om ook te deelen in de zegeningen der amnestie.

Den volgenden dag voelde Josephine het bloed naar haar hoofd vliegen, toen juist klokslag halfelf de kamerdeur geopend werd. Er was geen woord verder over het voorgevallene gewisseld tusschen hen, en het kon zijn, dat hij.... neen, gelukkig, het was slechts Antje, die iets te vragen had, en het bleek dus, dat de kleine comedie geheel was afgespeeld.

Het recept had geholpen!

De heer Vandoren kwam zijn vrouwtje nooit meer op deze wijze helpen, zelfs niet toen het drietal tot een vijftal was aangegroeid en zij, daar inkomen en bediening gelijk bleven, nog heel wat meer te doen had dan voorheen.

Hoe zij altijd gereed kon zijn, begreep niemand en allerminst haar man, doch dat ze slaagde, bewezen de orde, regel en keurige netheid van haar huishoudentje.

'Ik begrijp niet, hoe Josephine er steeds den moed onder houdt,' bepeinsden wel eens de schoonzusters; 'zij is altijd vroolijk en men hoort haar nooit eens klagen.'

Zij gevoelde niet de minste behoefte, om te klagen over zorgen of drukte. 'Niemand kan die toch voor een ander uit den weg ruimen; ieder heeft zijne eigen taak, en allen moeten maar uitvinden, hoe ze zich het best daarvan kunnen kwijten,' vond zij.

'Maar vertel mij nu eens oprecht: was er dan nooit een wolkje aan uw echtelijken hemel?' vroeg vertrouwelijk iemand aan het echtpaar Vandoren, toen ze, als een toonbeeld van geluk, hunne koperen bruiloft vierden.

'Er hing eens eene onweersbui, maar door een eigenaardig recept van mijn man dreef die zeer spoedig voorbij,' fluisterde Josephine lachend.

R., Maart '88.

AGATHA.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
Eene moeder.

Gij vraagt mij, waarom ik dit jaar zoo lang in Nice blijf, in plaats van naar Parijs terug te keeren, waar zooveel lieve betrekkingen mijne terugkomst met verlangen te gemoet zien.

Mijn antwoord is: Er zijn twee redenen voor.

De eerste is, dat ik, nu ik eenmaal met het schilderen van rozen ben begonnen, ertegen opzie, mijne heerlijke uitspanning te laten varen. De tweede reden van mijn langer verblijf hier is iets geheel onverwachts. Gij moet weten, dat ik hier heel in de hoogte woon, zóó hoog, dat de Paillon een zilveren lint en het observatorium een poppenhuisje schijnt. Alles is geen ideaal op de bergen; vooral niet, als men eene magere beurs tot zijne beschikking heeft; men moet toch eten - een noodzakelijk kwaad. Ik had dus eene vrouw noodig, die voor mij zorgde, en een halfjaar geleden heb ik de eerste genomen, die zich kwam aanbieden; zoo maar, zonder getuigen te vragen.

Ik heb geene reden tot berouw over mijn goed vertrouwen gehad; zeker, geen toeval heeft mij die stille deelgenoote in mijne ochtendbezigheden gezonden, maar de Voorzienigheid.

Wijl ikzelve lijdende ben, stel ik natuurlijk belang in zieken en zwakken. Daarom had ik misschien aanstonds zin in die bleeke, zindelijke, stille vrouw met haar onderworpen gezicht en hare gebogen gestalte. Wij spraken niet dikwijls met elkander, somtijds den geheelen dag geen woord; maar als onze oogen elkander ontmoetten, lag er altijd eene wederzijdsche welwillendheid in. Ik heb nooit beter dienstbode gewenscht.

Den ganschen winter door had de arme vrouw akelig gehoest; ik had haar meermalen gedwongen er iets voor in te nemen, doch ik hoorde er haar nooit over klagen.

Acht dagen geleden kwam er 's morgens een Italiaansch kind, om mij te spreken, dat mij zei, dat Dora niet meer terugkwam.

‘Waarom niet?’ vroeg ik.

‘Omdat zij dood gaat,’ kreeg ik ten antwoord.

Ik wist niet eens, waar mijne dienstbode woonde, doch het kind wist het en wees mij den weg naar hare woning.

Toen ik er aankwam, vond ik den dokter en eene bejaarde vrouw, de grootmoeder van den kleinen Italiaan, bij haar bed. Dora was inderdaad hard ziek, den dood nabij, en trachtte dat ook niet voor zichzelve te verbergen. Toen ik zag, dat zij door iedereen verlaten werd, heb ik mij in haar armoedig kamertje ingericht en ben bij haar gebleven, totdat alles was afgeloopen. Lang heb ik er niet behoeven te zijn, want den vijfden dag na mijne komst is zij gestorven. Den dag vóór haar dood, toen zij nog bij hare volle kennis was, vroeg zij mij, of ik weten wilde, waarom zij naar haar dood verlangde, die haar het loon voor hare zelfopoffering zou brengen.

Getroffen door haar eenvoudig geloof en begeerig, weder een dieper blik te slaan in de geheimenissen der menschelijke ziel, om er het groote raadsel te zoeken en te weten, wat men in het leven de voorkeur moet geven: geluk of plichtsbetrachting, hoorde ik haar gaarne aan en verloor geen woord van die uitstorting van haar hart, die haar ongetwijfeld door dankbaarheid werd ingegeven.

Toen verhaalde zij mij, in haar gebrekkig, leelijk dialect, zonder eenige zelfverheffing, wat ik u nu wil mededeelen.

'Ik ben,' zeide zij, 'op mijn vijftiende jaar getrouwd met Lukas, een Genueeschen werkman, die met een aannemer van publieke werken naar Nice was gekomen. Hij was redelijk goed voor mij; hij sloeg mij maar zelden en, och! het leven is altijd draaglijk, wanneer men jong is.

Mijn grootste verdriet was, dat ik geene kinderen kreeg; ik verlangde er zoo vurig naar! Eindelijk, nadat ik er tallooze malen om gebeden had, kreeg ik er een, nadat ik tien jaren getrouwd was geweest. Het was een mooi klein meisje met prachtige donkere oogen; wij waren dol op het kind.

Twee jaren na de geboorte van ons dochtertje vocht mijn man in den carnavalsnacht met een dronken matroos en kreeg een steek met een mes. Den volgenden dag bezweek hij in het hospitaal, na een vreeselijk lijden.

Ik trok mij zijn dood erg aan; maar ik richtte mij weder op en voelde de kracht in mij, mijne kleine Louize en mij door mijn werk te onderhouden.

Wijl ik geene andere betrekkingen bezit dan eene boerenfamilie, die mij uit een vondelingengesticht tot zich genomen had, verzocht ik mijne pleegmoeder, mij hare jongste dochter af te staan, om mij in mijn beroep van waschvrouw te helpen. Daardoor kon ik Louize bij mij houden, wijl er dan iemand in huis was, om op haar te passen, als ik uit moest. Wij zijn op die manier twaalf of dertien jaren lang gelukkig te zamen geweest. Mijn dochtertje was behaagziek en nukkig, maar ik hield zooveel van haar, dat ik hare gebreken niet zien kon. Ik zond haar naar school en, opdat het haar aan niets mocht ontbreken, werkte ik vijftien uren daags.

Het was een goede tijd; veel vrije tijd voegt ook niet aan arme menschen; wijl zij onwetend zijn, maken zij er meestal een slecht gebruik van.

In den winter van het jaar 1875 werd het fraaie landgoed, waar gij de rozen haalt, om ze te schilderen, aan eene Gravin Lea, uit Parijs, verhuurd. Gij zult later begrijpen, Mevrouw, waarom ik geen enkelen familienaam noem. De Gravin was eene rijke dame en zeer mild; zij gaf mij veel werk en veel geschenken aan Louize; omdat het kind zulk eene lieve stem had, zeide zij.

Eenige dagen vóór haar vertrek uit Nice bood de Gravin mij eene betrekking bij haar aan; ik zou dan medegaan naar haar kasteel in Bourgondië en er voor de wasch zorgen.

'Ik houd veel van Louize,' zeide zij; 'ik wil haar opleiden, om mijne huishoudster te worden; zij is wat uit hare kracht gegroeid, zij is niet sterk en verandering van lucht zal haar zeker goeddoen. - Als het u bij ons niet bevalt, verbind ik mij, u beiden over een halfjaar naar Nice terug te brengen. Denk er eens over na.'

Een jong meisje heeft gaarne verandering en het reizen lachte Louize toe. Zij bad mij, het aanbod van de Gravin aan te nemen, en het duurde niet lang, of wij waren op haar landgoed.

In Juni maakte de Gravin een uitstapje naar Parijs en nam Louize mede, die opgetogen over alles, wat zij gezien had, terugkwam. Van dien tijd af werd het kind, dat nu bij de zestien jaren oud was, slecht van humeur, bijna ondeugend, mag ik wel zeggen. In het eerst dacht ik, dat zij ziek was, en sprak er met de Gravin over.

'Ga haar goed na, in plaats van u ongerust te maken,' zeide de Gravin; 'ik geloof, dat het meisje zich romaneske denkbeelden in het hoofd heeft gehaald.'

Intusschen brak de vacantietijd aan en het kasteel was vol gasten; er was alle dagen groot diner en ik werd de slavin van mijn werk. De maand September is in Frankrijk, wat Februari in Nice is: de tijd van vermoeienis voor de dienstboden en van plezier voor de meesters.

Ik sprak met Louize, als ik maar een oogenblik tijd kon vinden, maar zij wist mij altijd te ontsnappen en ik had geen invloed meer op haar. Toen zij nog een kind was, had zij nooit ontzag voor mij gehad; ik was te zwak, ik gaf altijd toe; eindelijk kwam het zoover, dat zij alle achting uit het oog verloor, en ik kreeg nooit een zoen, dan wanneer zij een nieuw japonnetje wilde hebben. Wat mij nog het meest verdriet deed, was, dat zij niet gelukkig was en met den dag verviel. Zij was zoo zenuwachtig geworden, dat zij bij de minste berisping begon te schreien. Ik wist niet, wat ik van dien zonderlingen toestand denken moest.

Ik vroeg haar wel eens, of zij den een of anderen knappen jongen uit het dorp in den zin had, maar dan haalde zij de schouders op of begon te lachen, terwijl zij antwoordde:

'Neen, die zijn te leelijk voor mij; ik wil geen boer hebben.'

Te Nice zou Louize, met haar zuidelijk voorkomen, hare groote oogen, hare lange wimpers, hare zwarte haren, door koralen of gouden spelden vastgehouden, onder de menigte meisjes uit den werkenden stand onopgemerkt gebleven zijn en niet hoogmoedig zijn geworden; doch in Bourgondië, waar de meisjes rosachtig blond en grof gebouwd zijn, trok zij de algemeene aandacht. Wat had zij fraaie tanden en wat kon zij lachen, om ze te laten den!

Ik telde de dagen, dat de drukte voorbij zou zijn en ik naar mijn land zou terugkeeren, waar ik Louize aan een braven handwerksman of een landbouwer tot vrouw zou kunnen geven.

Maar ach, de gebeurtenissen volgden elkander met zulk eene snelheid op, dat ik geene kracht had, om tegen den stroom op te roeien, die mij naar den afgrond sleepte.

Den laatsten dag der vacantie, den 2den October, geloof ik, viel Louize mij om den hals en bad om verlof, naar Parijs te mogen gaan.

'Ik wil geene dienstmeid zijn,' zeide zij; 'ik wil een vak leeren, bij voorbeeld het modemaken. Laat mij drie maanden ten minste in eene modezaak in de leer blijven; ik geloof, dat ik geluk zal hebben. Als ik niet slaag, kunnen wij in Januari weder naar Nice terugkeeren. Gij hebt aan de Gravin beloofd, dat gij zoolang op het kasteel zoudt blijven; anders zondt gij met mij naar Parijs kunnen gaan.'

Hoe zou ik weigeren? Ik wist, dat zij toch zou volhouden en dat zij onafhankelijk wilde zijn.

Ik zeide haar, dat zij mij groot verdriet deed; maar zij stoorde er zich niet aan en ging met de Gravin mede, die het nieuwe plan goedkeurde.

De laatste woorden van Louize waren: 'Ik zal spoedig schrijven.'

Inderdaad, den vijfden dag na haar vertrek kreeg ik een brief, waarin niets anders stond dan: 'Red mij.'

Denzelfden dag kwam de Graaf op het kasteel terug, nadat hij nog zoo kort geleden met de Gravin en de kinderen naar Parijs was gegaan. Hij werd gevolgd door een inspecteur van politie, die onmiddellijk onderzoek begon te doen. Er waren een kistje met vijftienduizend francs en twee juweelen *parures* van de Gravin gestolen; in Parijs had het onderzoek tot niets geleid.

Alles werd nauwkeurig onderzocht, en ieder, die met de Gravin in aanraking was gekomen, werd ondervraagd.

Ik viel flauw, toen ik het verhaal hoorde, en dat heette een eerste blijk van mijne schuld; ik was nauwelijks bij mijn bewustzijn, of ik liep naar mijne kamer en verbrandde den brief van Louize, - eene tweede aanwijzing.

Maar, wat praat ik nog van verdenking, Mevrouw, bij de bewijzen van mijne schuld? Twee agenten van politie onderzochten de matras van mijn bed en vonden er de parures in.

Ik boog mijn hoofd en zeide niets anders dan: 'Mijn God!'

Onder het verhoor en later in de gevangenis, waarin ik vijf jaren heb doorgebracht, verweet men mij mijne hardnekkigheid. Ik ging er door voor een verstokt mensch, omdat ik weigerde op de mij gestelde vragen te antwoorden. Op alles zeide ik:

'Ik weet het niet.'

Eerst heb ik mijne schuld bekend; het was, toen men, om eene volledige bekentenis uit te lokken, zich hield, alsof zij Louize als mijne medeplichtige beschouwden.

Ik bedacht, dat mijn kind had gesmeekt: red mij, en om haar te redden, heb ik gezworen, dat ik de eenige schuldige was.

'Uwe dochter woont als een rijk mensch in Florence, weet gij dat?' vroeg mijn advocaat.

'Neen, dat wist ik niet,' antwoordde ik schreiende.

'Ik begrijp zeer goed,' zeide hij, 'dat gij het geld veilig geborgen hebt, om het, als uw straftijd om is, voor den dag te halen. Ik begrijp niet, hoe gij zoo dom kondt zijn, de juweelen in uwe matras te verbergen; een holle boom zou veel minder gevaarlijk zijn geweest. Ik weet niet, hoe ik u zal verdedigen; uwe antecedenten zijn uitstekend; ik zal op overgeërfden aanleg doelen; niemand kent uwe ouders.'

‘Zie mij aan, Mijnheer,’ zeide ik; ‘zie ik er waarlijk uit als eene dievegge?’

Mijn advocaat lachte en zeide: ‘De duivel zelf vergist zich soms in een heilige en een schurk.’

Van dat oogenblik af begreep ik, dat ik veroordeeld was, en ik nam mij voor, mijne straf moedig te dragen. Ik had wel willen weten, wat er sedert haar plotseling vertrek uit Parijs in het hart van Louize was omgegaan. Maar... aan wien kon ik het vragen!?’

‘En in lateren tijd hebt gij toch van haar vernomen, arme moeder?’

‘Ja, Mevrouw. Toen mijn straftijd om was, op het oogenblik toen ik in de diligence zou gaan, gaf de directeur van de gevangenis mij een brief. Er lag een bankje van honderd francs in. De directeur beval mij, den brief, die in Niceesch dialect was geschreven, te vertalen. Er stond in:

“Iemand, wien gij vroeger hebt welgedaan, zendt u een weinig geld, om naar uw land terug te keeren. Als gij weten wilt, wat er van Louize geworden is, moet gij in Lyon stilhouden en daar in de kerk van *St. Nizier* gaan bidden; daar zult gij van haar hooren.”’

‘Uwe dochter was wel voorzichtig!’

‘Ja, Mevrouw, dat was zij geworden; zij wilde het geluk, dat zij op mijne kosten veroverd had, niet verliezen. - Ik deed, wat men mij voorschreef; ik ging in Lyon in die kerk en daar legde eene dame mij eene hand op den schouder en wenkte mij, haar te volgen. Zij ging in een rijtuig en nauwelijks was zij erin, of zij zeide:

‘Kom dan; haast u wat, moeder, en sta niet zoo verwonderd te kijken.’

‘Zij had dus niet eens berouw?’

‘Neen. Zij was getrouwd, rijk, elegant en mooi; zij had een kind, een jongen, van wien zij mij een portretje liet zien en die sprekend op mijn man geleek.’

‘Heeft zij zich niet eens verontschuldigd?’

‘Neen; zij heeft mij alleen verteld, wat er op het kasteel gebeurd was. Zij had liefde opgevat voor den secretaris van den Graaf, die haar zijn hof maakte; die jonge man was dien 2^{den} Mei radeloos bij haar gekomen: hij had tienduizend francs verloren, welke hij voor den Graaf had ontvangen. Daarop had Louize gezegd: ‘Als gij mij eene trouwbelofte wilt geven, die u vast aan mij verbindt, wil ik u helpen.’

Toen de secretaris zijn twijfel uitte, dat een meisje van zestien jaren, uit den dienstbaren stand, zulk eene som tot hare beschikking had, had zij hem geantwoord: ‘Het is alles, wat mijne moeder bezit; ik moet het stil wegnemen; zij zou het mij niet geven. Reken met den Graaf af en ga naar het Zuiden; daar kom ik dan bij u.’

Max was jong, mijne dochter was mooi; hij nam de tienduizend francs aan, vroeg verlof en ging heen. Eerst vijf dagen later is de diefstal uitgekomen. Louize was toen nog bij de Gravin. Zij veinsde wanhoop en diepe verontwaardiging; zij verzocht in een klooster te mogen gaan, waarvan zij de directrice kende, en ging met de vijfduizend francs naar Monte Carlo, waar zij eene aanzienlijke som won, en reisde toen naar Florence, om Max te trouwen.

Zij hebben samen een handel begonnen en waren gelukkig in alles, wat zij ondernamen.’

‘Maar hoe kon zij trouwen, zonder dat haar verloofde wist, dat gij gevangen zat; zij had toch uwe toestemming noodig?’

‘Zeker; maar de jonge secretaris dacht, dat het verdriet over het verlies van mijne kleine bezitting mij van mijn verstand had beroofd, en wijl hij zijn geheim had moeten verraden, om mijne schuld te vergoelijken, zweeg hij. Bovendien, hij houdt van zijne vrouw en zij heeft hem onder den duim; hij ziet alleen door hare oogen.’

‘Die hardvochtige Louize had toch na alles, wat gij voor haar hadt gedaan, kunnen zorgen, dat gij het goed hadt.’

‘Ik heb niets willen aannemen, Mevrouw; ik had een afschuw van haar geld. Ik ben liever naar mijn land teruggegaan, om er door hard werken mijn verdriet te vergeten. Nog heb ik Louize lief; maar ik zie haar nu, zooals zij is, en ik kan haar niet zegenen, eer ik sterf. Toch heb ik den moed niet gehad, haar portret en dat van haar kind te verbranden. Wees gij zoo goed dat te doen, als ik dood ben; gij zult ze onder mijn kussen vinden, met het noodige geld voor mijne begrafenis.’

Dora viel van vermoeienis in slaap; toen zij wakker werd, riep zij met luide stem:

‘Gods naam worde geheiligd; Zijn wil geschiede, op aarde, gelijk in den hemel...’

Toen gaf zij den geest.

Ik heb, zooals zij mij had verzocht, de portretten weggenomen en heb lang getuurd op dat van het mooie schepsel, dat, om eene plaats te veroveren aan den feestdisch der gelukkigen op aarde, zich niet heeft ontzien, hare moeder zedelijk te vermoorden, die arme, verheven vrouw, die geene sterker kracht in de wereld had dan hare opofferende liefde; geen anderen steun dan het bewustzijn van hare miskende deugd en haar beschimpten naam. Al kon men in den loop van zijn leven slechts één voorbeeld leeren kennen van eene moederliefde als die van Dora, zou men toch aan eene onsterfelijke ziel, aan eene vergoeding na den dood moeten gelooven.

Toen ik bij de arme doode waakte, voelde ik mij klein bij het lijk der arme vrouw, die vijf jaren lang zonder morren de tuchthuisuniform heeft gedragen, en ik dacht: Hierbeneden de plicht, na den dood het geluk. Wij klagen te laf over de nuttelоosheid, de onbelangrijkheid van ons leven; wat doet het ertoe, of wij lijden, als wij ons doel slechts bereiken? Om waarlijk goed en menschlievend te worden, moet men geleden hebben; het gevoel van eigen nietswaardigheid moet ons onbekend zijn. Gelukkige Dora! Arme Louize!

FRÉDERIC D'HAINAULT.

Levenswoorden.

Onze godsdienst is geweken. Wij hebben God vergeten. Wij hebben onze oogen gesloten voor de eeuwige zelfstandigheid der dingen en die enkel opengehouden voor de uiterlijke vertooning en den schijn. Al de waarheid van dit heelal is onzeker; alleen zijn winst en verlies, zijn pracht en praal zijn en blijven zichtbaar voor den practischen man.

CARLYLE.

Kunt gij in het menschelijk leven iets beters vinden dan rechtvaardigheid, waarheid, gematigdheid, in één woord, dien toestand der ziel, waarbij gij in alles wat de rede en de zelfbeheersching aangaat, met uzelf, in datgene wat buiten u geschiedt, met het lot tevreden zijt? Welnu, volg dan geen andere stem en wijd u aan de trouwe verzorging van dien schat. Immers, het ware dwaas naast dat hoogste goed invloed, rijkdom, genietingen te zoeken, want zij zouden u spoedig geheel in beslag nemen en u verleiden.

MARCUS AURELIUS.

Ik moet willen, ik wil moeten. Wie geleerd heeft het eene te begrijpen en het andere te beoefenen, die kent de geheele gezondheidsleer der ziel.

FEUCHTERSLEBEN.

Die niet waardeert, bezit niet.

ROUX.

Beeld u nooit in, dat iets goed voor u zou zijn, dat u noopte uw woorden te breken, uw beter gevoel te verkrachten, iemand te haten, u anders voor te doen, dan gij zijt, of dingen te begeeren, waarbij men gesloten deuren noodig heeft. Hij, die zijn rede, zijn beteren geleigeest steeds de eerste rol laat spelen, zal nooit ongelukkig worden of klagen, of de eenzaamheid zoeken of groote gezelschappen; hij zal leven in den hoogsten zin des woords.

MARCUS AURELIUS.

Blijf u steeds bewust, dat gij eigenlijk alleen leeft op het tegenwoordige oogenblik; al het andere is òf reeds doorleefd en voorbij, òf het is in duisternis gehuld. Een klein leven is het dus telkens, dat iemand leeft, en klein ook, waar hij leeft, een hoekje slechts op aarde,

en klein is de naam, ook de grootste, dien hij nalaat, meegedragen in de keten van deze menschenkinderen, die zoo snel moeten sterven en die niet eens zichzelf begrijpen, laat staan iemand, die reeds lang vóór hen gestorven is.
MARCUS AURELIUS.

Men heeft nimmer den graad van de disharmonie der ziel kunnen aangeven, waar de krankzinnigheid aanvangt.
FEUCHTERSLEBEN.

Wanneer gij uw gezond verstand volgt en hetgeen gij doen moet, verricht met ijver, kracht en liefde, zonder u door andere gedachten te laten leiden, dan uzelf waardig te blijven; wanneer gij u inspant zonder overdrijving en gebruikt de u door de natuur verleende energie, dan zult gij een gelukkig leven leiden. En ik weet niet, wat u daarin zou kunnen hinderen.
MARCUS AURELIUS.

Evenals er in het oog des menschen een punt is, dat niet ziet, zoo is er in de ziel een donker punt, dat de kiem in zich bevat, om ons inwendig te ondermijnen. Het is van het hoogste gewicht, dit punt te beperken door helder bewustzijn, opgeruimdheid en zedelijkheid, opdat het, zoolang wij leven, onzichtbaar blijve. Breidt dat punt zich uit, het werpt een schaduw over de ziel en de nacht van den waanzin vangt voor den ongelukkige aan.

Evenzoo is er in de ziel een lichtend punt, een diep verborgen, stil en helder plekje, waarin geen storm of geweld binnendringt. Daarheen zullen wij vluchten en rust zoeken, het beveiligen en bewaren, het trachten uit te breiden. Zelfs de waanzin laat, volgens Jean Paul, der ziel dit heldere lichtje.
FEUCHTERSLEBEN.

Laat u niet in met onbeduidende dingen; stel uw doel hoog; doe, wat gij vreest niet te kunnen. Verhevenheid van karakter moet voortkomen uit verhevenheid der drijfveeren.
MARY EMERSON.

Erg wijs wordt men niet, wanneer men alleen leest, wat ons bevalt.
JOUBERT.

De groote kunst is niet iets uit te denken, maar iets te verwezenlijken. Wie een waarheid uit en haar vergeet, is minder groot dan hij, die haar opvat en in 't leven verwezenlijkt.
J. SIMON.

Wij zullen straks weten, dat wij gelukkig geweest zijn, - en wij weten niet, of wij het zijn.
ROUX.

Wacht u leed, of heeft het u reeds getroffen, bedenk, dat gij het

niet vernietigt, door u ervan af te wenden. Zie het flink in het gelaat als een voorwerp, dat gij van alle kanten moet beschouwen, totdat het u duidelijk wordt, waartoe het u dienen moet of hoe gij 't zult overwinnen. Wat lichtzinnig op zij geschoven wordt, dringt zich met vernieuwde kracht op; alleen de werkelijke dag verdrijft de nachtspoken door zijn helder licht.

FEUCHTERSLEBEN.

Het doel, waarnaar iemand streeft met inspanning van al zijn kracht, wordt bereikt - want het sterk verlangen is slechts de uitdrukking van datgene, wat strookt met ons bestaan. Wie klopt, dien wordt opengedaan; het leven toont ons elken dag voorbeelden in fortuinzoekers, rijken, roemzuchtigen. Waarom zou het op ander gebied, met het streven naar het edele, met de gezondheid, anders zijn?

FEUCHTERSLEBEN.

Ik zal u zeggen, wat tien- en duizendmaal erger is dan oorlog: de beleedigde natuur. Voorwaar, zij is te duchten, wanneer men zich aan haar vergrijpt, maar zij lacht hun toe en beweldadigt hen, die haar gehoorzaam zijn.

KINGSLEY.

Wind u niet op, blijf immer uzelf. Heeft zich iemand aan u vergrepen, aan zichzelf heeft hij zich vergrepen. Is u iets smartelijks wedervaren, bedenk: het was onvermijdelijk. Het leven is kort; maak van het oogenblik gebruik, door rechtschapen en welbedacht te handelen.

MARCUS AURELIUS.

De mensch, die op de wereld werkelijk iets te doen heeft, is ongevoelig voor den prikkel, waarmee men zijn ijdelheid streelt.

RICHARD ROTHE.

Het leven vliedt heen met te begeeren, wat men niet heeft, en met te betreuren, wat men niet meer bezit.

ROUX.

Wie zich ooit beziggehouden heeft met nadenken over zijn lichamelijkgeestelijken toestand, vrage zichzelf af, of de ervaring hem niet leerde, dat de gewaarwordingen zich veel meer richten naar de voorstellingen dan de voorstellingen naar de gewaarwordingen.

FEUCHTERSLEBEN.

Echte deugd en ware gezondheid kunnen alleen voortspruiten uit leiding door zichzelf.

FEUCHTERSLEBEN.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Feiten en Theorieën uit de Natuurwetenschappelijke wereld van den tegenwoordigen tijd door Prof. Dr. L. Büchner voor Nederland bewerkt door Dr. H. Hartogh Heijs van Zouteveen. Amsterdam, S. Warendorf Jr.

Opnieuw is een merkwaardig boek gevloeid uit de vruchtbare pen van L. Büchner, den bekenden Duitschen geleerde en schrijver, die de wetenschappelijke wereld reeds verrijkt heeft met zoovele uitnemende populaire geschriften op het gebied der natuurwetenschap, waarvan vooral *Kracht en stof* en *Uit het leven der dieren* zeker aan vele lezers bekend zijn.

Hoe men ook moge oordeelen over de wereldbeschouwing van den schrijver, over zijne denkbeelden omtrent den godsdienst en over zijne scheppingstheorieën, die, zooals men weet, nog al aanstoot hebben gegeven, zoo zal toch de onbevooroordeelde lezer niet kunnen ontkennen, dat Büchner in hooge mate bedeeld is met de gave, om de natuurwetenschap, niet slechts door eene uiterst bevattelijke voorstelling, doch ook door schoonen en aangenamen vorm, voor oningewijden toegankelijk te maken. En reeds daarin alleen ligt op zichzelf eene groote verdienste. Men kan niet nalaten, bij de lezing van zijne werken hulde te brengen aan de groote gaven van den schrijver, hoewel men in sommige opzichten met hem in meening moge verschillen.

Ook het boek, dat voor ons ligt en ons door de Redactie van dit tijdschrift ter beoordeeling werd gezonden, draagt weer hetzelfde karakter. Hoewel de titel: *Feiten en Theorieën*, wel eenigszins eene ideale voorstelling van den inhoud geeft, daar het aantal feiten zeer op den achtergrond treedt en de talrijke theorieën meerendeels nog in sterke mate het karakter van hypothesen dragen, zoo moet men toch toestemmen, dat deze laatste veel belangwekkends bevatten en ons een leerrijk overzicht geven van de bij de tegenwoordige geleerden heerschende meeningen over verschillende vraagstukken van den dag. Ook is de overdaad aan theoretische bespiegelingen in dit geval niet bezwarend, want het gerecht wordt zoo uitlokkend opgedischt en is zoo smakelijk gekruid, dat het niet slechts zich zeer goed laat verteren, doch ook met smaak wordt genuttigd.

In aangenamen vorm en boeienden stijl worden in dit werk een aantal zeer belangwekkende en wetenswaardige onderwerpen besproken, alle betrekking hebbende op verschijnselen, die den mensch zeer nauw raken en meerendeels behooren tot het gebied der ontwikkelingsgeschiedenis in de natuur en der anthropologie. De meeste dezer vraagstukken worden besproken aan de hand van schrijvers, die zich op dit gebied een grooten naam hebben verworven, zooals Hovelacque, Romanes, Von Naegeli, enz., waarbij echter Büchner niet nalaat, zijne eigen denkbeelden uit te spreken en er zeer wetenswaardige en belangrijke bijzonderheden aan toe te voegen.

Ook is dit werk in een zeer gematigden toon geschreven, hetgeen van vroegere geschriften van Büchner niet altijd kan gezegd worden. De vertaler, Dr. Hartogh Heijs van Zouteveen, heeft verder aan de meeste hoofdstukken nog gewichtige opmerkingen toegevoegd en ook overigens eene vertaling bezorgd, die vloeiend en, als naar gewoonte, met ernst en zorg bewerkt is.

Behalve enkele onnauwkeurigheden, die wij met een enkel woord aanstippen, zooals op bladz. 62, waar de oppervlakte der schedels telkens in *kubieke* millimeters is opgegeven, en in het X^{de} Hoofdstuk, waar de begrippen *kracht* en *arbeidsvermogen* telkens met elkaar verward worden, wenschen wij over den inhoud van enkele Hoofdstukken eenige opmerkingen te maken.

Zeer lezenswaard zijn de eerste drie Hoofdstukken, die over den oorspronkelijken toestand van den mensch en de ontdekking van het vuur handelen. Wij moeten echter met den schrijver van meening verschillen, waar hij als eene der oorzaken van de betrekkelijk late ontdekking van het vuur het *vegetarianisme* van den oermensch aanhaalt.

Vooreerst vond men in talrijke vóórhistorische overblijfselen, zooals die uit de beenderholen en die uit de Kjökkenmöddinger in het Noorden, allerlei resten van de maaltijden der oervolken en daaronder ook beenderen, die gespleten, mergpijpen, die uitgezogen werden, en oester- en mosselschelpen, die onder de overige spijsresten verspreid zijn. Doch verder geldt ook het argument niet, dat de apen, die door de vegetariërs tot de voorgangers van den mensch gerekend worden, uitsluitend plantenvoedsel zouden nuttigen, want er komen vele soorten van apen voor, ook onder de anthropomorphen, die allerlei insecten, rupsen, slakken, vogeleieren en zelfs kleine hagedissen verslinden. Bartlett maakt zelfs melding van een anthropomorphen aap, tot de chimpansees behoorende, die zich nu sedert eenige jaren in den zoölogischen tuin te Londen bevindt en die eene uiterst sterk uitgesproken neiging tot vleeschvoedsel heeft, dat hij zich op alle mogelijke wijzen zoekt te verschaffen, zooals door het vangen van muizen en ratten, het dooden van vogels, enz.

De wapenen en werktuigen uit den steentijd eindelijk geven, zelfs in hun ruwsten vorm, het doel te kennen, om jacht te maken op dieren. Men vond harpoenen en vischhaken, pijl- en speerspitsen, meermalen ook beenderen of schedels van voorwereldlijke dieren, waarin de afgebroken pijlspitsen nog achtergebleven waren. Uit alles schijnt te volgen, dat de oermensch geen landbouwer, doch een jager en visscher geweest is, dus geen vegetariaan.

In het hoofdstuk over den ‘Mensch uit het tertiaire tijdvak’ wordt uitvoerig gesproken over den beroemden ‘Calaveras-schedel’, door Prof. Whitney in 1866 ontdekt in het graafschap Calaveras in de Sierra-Nevada. Omtrent het bestaan van dien tertiairen menschenschedel blijkt Büchner tamelijk sceptisch gezind te zijn en hij noemt het opmerkelijk en verdacht, dat na 1879 van Whitney en van de het met hem eens zijnde Amerikaansche geleerden de beloofde nadere ophelderingen niet zijn gekomen. Dit nu is minder juist en het verwondert ons, dat de schrijver geene melding maakt van de onderzoekingen, door den Amerikaan W.O. Ayres aan den Calaveras-schedel verricht, alsmede van het belangrijke geschrift van Emil Schmidt: ‘Die ältesten Spuren des Menschen in Nord-Amerika’, dat in het vorig jaar verscheen en waarin een zeer volledig overzicht voorkomt van de onderzoekingen

der Amerikaansche geologen op dit gebied en van de door hen ontdekte feiten, ook met betrekking tot de omliggende aardlagen, waarin de schedel gevonden is. Schmidt komt, naar aanleiding daarvan, tot het besluit, dat de Calaveras-schedel minstens tot den Plioceentijd, misschien nog tot oudere tertiaire lagen moet gebracht worden.

Belangwekkend is ook het hoofdstuk, dat tot titel draagt: 'Eene nieuwe scheppingstheorie'. Van de vernuftige theorie van Von Nägeli over de rol van de door hem 'idioplasma' genoemde zelfstandigheid, welke eene verklaring van de erfelijkheid en van de ontwikkeling der organische wereld moet geven, vindt men hier eene heldere uiteenzetting. Toch kunnen wij ons niet volkomen met alle denkbeelden van Von Nägeli vereenigen. Deze bedenkt niet, dat zijn 'idioplasma' eene volkomen hypothetische zelfstandigheid is en dat het niet aangaat, ter wille daarvan de theorie van Darwin over de teeltkeus in den strijd om het bestaan eenvoudig over boord te werpen, die eene macht van feiten aan deze hypothese kan tegenoverstellen. Zonder twijfel moeten er in het organisme inwendige oorzaken bestaan, die de overerving van eigenschappen mogelijk maken, en wellicht is Von Nägeli's theorie eene gewichtige schrede tot de verklaring daarvan. Doch aan Darwin zal nimmer de eer kunnen ontzegd worden, de eigenlijke aanleidende oorzaak tot die veranderingen, de natuurlijke teeltkeus door den strijd om het bestaan, te hebben aangewezen.

Een groot gedeelte van het werkje is verder gewijd aan beschouwingen over 'den slaap en de droomen' en over 'het hypnotisme en de suggestie'. Het laatste onderwerp vooral is met zorg en zeer uitvoerig behandeld. Wij vinden in dit hoofdstuk een zeer belangrijk en volledig overzicht van de waarnemingen op dit gebied, de geschiedenis van het dierlijk magnetisme, de vermoedelijke verklaring van het hypnotisme en de toepassingen daarvan op de geneeskunde. De lezing van dit hoofdstuk kan alleszins worden aanbevolen aan ieder, die eene onpartijdige beoordeeling van dit merkwaardige verschijnsel verlangt en in staat gesteld wil worden, waarheid en verdichting bij dit zoo moeielijke vraagstuk wel te onderscheiden.

In het hoofdstuk 'Mensch en dier' misten wij, bij de opgave der kenmerken, die ten bewijze kunnen strekken van de overgangen tusschen den mensch en zijne naaste verwanten en die ons een stap nader kunnen brengen tot de verklaring van de ontwikkeling der geestelijke vermogens, de merkwaardige ontdekkingen van Rüdinger aangaande het spraakcentrum, waaruit duidelijk de overgangen blijken tusschen de ontwikkelingstoestanden van dat orgaan, en dus ook van de spraak, bij de lagere apen, de hoogere anthropomorphe apen, de microcephale idioten en de lagere en hoogere menschenrassen.

Zutfen, Juli 1888.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

De Gereformeerde kerk van Friesland in de jaren 1795-1804, door Dr. S.D. van Veen. predikant te Groningen. Te Groningen bij J.B. Wolters.

Deze monographie, waarmede de heer Van Veen den graad van theologiae doctor zich verwierf, heeft belang voor allen, die studie maken van de geschiedenis der Hervormde Kerk in ons vaderland. Blijkens zijne vroegere geschriften heeft de schrijver zich met liefde gewijd aan het onderzoeken van

den toestand dier Kerk in de vorige eeuwen en is hij daarbij, naar ik meen, een vertrouwbare gids. In deze monographie houdt hij zich streng aan hetgeen de titel belooft. Over de Gereformeerde Kerk in Friesland handelt hij; en slechts voor zoover kennis van den vroegeren toestand of van hetgeen in de jaren 1795-1804 elders geschiedde, tot juist begrip van hetgeen in Friesland plaats had, noodig was, voert hij ons buiten de aangewezen jaren of buiten het gewest, welks kerk hij beschrijft. Dat acht ik eene verdienste van dit geschrift. Blijft de kring zijner lezers daardoor beperkt, het boek heeft des te hooger waarde voor hen, die tot het onderzoek van dit deel der kerkgeschiedenis zich aangetrokken gevoelen.

Intusschen is in den laatsten tijd die kring minder beperkt dan vroeger. Door het optreden der doleerenden is de vraag naar den rechtstoestand van de goederen der Ned. Herv. Kerk sterker, dan vroeger het geval was, aan de orde gesteld. Onze rechters en advocaten moeten er zich mede bezighouden. En meer dan één geschrift is aan de oplossing dezer vraag gewijd. In deze monographie moest zij natuurlijk ook ter sprake komen. Naar aanleiding van hetgeen in de constitutie van 1798 over de Kerk bepaald en in de additioneele artikelen nader aangaande traktementen en goederen geregeld wordt, bestrijdt de schrijver het recht der Constitueerende Vergadering, - een recht, door Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman verdedigd, - om ‘alle geestelijke goederen, waaruit te voren de tractementen of pensioenen van leeraren en hoogleeraren der Gereformeerde Kerk betaald werden, te naasten en tot nationaal eigendom te verklaren’ (blz. 114 vlgg.). Het is hier de plaats niet en steller dezes is niet bevoegd, om in deze netelige quaestie eene uitspraak te doen. Doch dankbaar is elke bijdrage te aanvaarden, die tot eene geschiedkundige oplossing ervan voeren kan.

Nog in een ander opzicht heeft dit geschrift wellicht actueel belang. Mede ten gevolge van het optreden der doleerenden onder aanvoering van Dr. A. Kuyper komt hier en daar een streven aan den dag, om de banden, die de Ned. Herv. Kerk aan den Staat binden, eer nauwer toe te halen dan losser te maken en haar wel niet als Staatskerk, maar toch als het officieele godsdienstige lichaam in ons land te beschermen. In verband daarmede kan de aandacht trekken, wat Dr. Van Veen in de Inleiding schrijft in een paar noten. Over de Gereformeerde Kerk in ons vaderland in het algemeen sprekend, zegt hij, dat men soms geneigd kan zijn te dwepen o.a. met ‘hare formulieren van eenigheid, als wij opmerken hoe door den invloed van deze de kerk voor velerlei dwaling behoed wordt’, en teekent daarbij aan: ‘Het gedurende twee eeuwen in stand blijven der formulieren-kerk, niettegenstaande de roering der geesten en allerlei op de kerk werkende invloeden om haar af te doen wijken, alsmede het groot gezag, dat ook in onze dagen aan de formulieren van eenigheid wordt toegeschreven, wijst ons wel duidelijk op de groote beteekenis daarvan en den machtigen invloed dien zij hebben uitgeoefend.’ Wijst de schrijver in dezelfde Inleiding op de ellende, die uit den formulierdienst voortvloeide, dan mag uit deze aanteekening in haar verband worden afgeleid, dat zijn hart toch is bij eene gevestigde Gereformeerde Kerk, waarin de leer gehandhaafd wordt. En daarmede in verband verkrijgt beteekenis de andere reden, waarom hij geneigd zou zijn met de Gereformeerde Kerk te dwepen, n.l.: ‘met hare positie als Staatskerk, als wij de voordeelen en de macht aanschouwen, die zij daardoor

bezat'; waarbij deze noot: 'Ik denk hier b.v. aan den invloed, dien de predikanten, niet zelden ook op politiek gebied, uitoefenden, en aan de openbare betrekkingen, die alleen verkrijgbaar waren voor leden van de Staatskerk.' Binnenkort hoop ik gelegenheid te hebben, op het hier aangehaalde in een ander verband terug te komen. In deze aankondiging vestig ik slechts de aandacht op deze woorden. Het teekent, dat een man als Dr. Van Veen geneigd zou zijn, met de formulieren van eenigheid, met de Staatskerk om de aangevoerde redenen te dwepen.

Dr. Van Veen zij tijd en kracht toegewenscht, om zijne historische studiën voort te zetten, en tevens, dat, indien zijne idealen heenwijzen naar hetgeen de Inleiding vermoeden doet, deze nimmer verwezenlijkt worden.

V.D. B.

De Bestedeling. Uit het Hoogduitsch van Marie Baronesse von Ebner-Eschenbach, door Cornelia. Arnhem, P. Gouda Quint.

De door Cornelia uit het Duitsch vertaalde novelle van de door meerdere geschriften bekende schrijfster verscheen in de 'Deutsche Rundschau' en is volgens het oordeel van den Hoogleeraar Ten Brink 'met talent geschreven in de manier van Dostoiewski en Tolstoï'. Dit gunstig oordeel van den Professor wordt ook gedeeld door Mr. W.G.F.A. van Sorgen, die in een 'Voorbericht' de lezing van het boek krachtig aanbeveelt.

Het verhaal bevat in hoofdzaak de geschiedenis van een onopgevoedverwaarloosden jongen uit den laagsten maatschappelijken stand, wiens door dronkenschap verdierlijkte vader wegens diefstal en moord ter dood veroordeeld werd, en wiens door zijn vader boosaardig mishandelde moeder, door gebrek aan zedelijke geestkracht, tot jarenlange gevangenschap, onschuldig, verwezen werd. Geen wonder, dat de wees geworden knaap, door het dorpsbestuur voor eene onbeduidende vergoeding bij een gemeenen en slechten schaapherder gehuisvest, - als zijn verblijf aldaar huisvesting heeten mocht - een diefachtige vagebond werd, aan wiens gelukkige terechtbrenging met grond had kunnen worden gewanhoopt.

De Barones-schrijfster heeft een oog en een hart voor zulke diep ellendige schepsels, om wier opbeuring uit hun diepen val velen zich niet bekommeren. Zij is geene vreemdelinge in de studie van 's menschen karakter en hart. Zij kent den weg, die den menschenvriend voert op het pad, waar hij de hand kan reiken, om diep gezonkenen uit den poel van ongerechtigheid op te heffen, en daarom laat zij personen te voorschijn treden en omstandigheden beschikbaar stellen, om den verwaarloosde en verlatene op te zoeken en terecht te brengen.

Dit een en ander vindt men hier voorgesteld in een boeiend verhaal, waarin alzoo de aandacht gevestigd wordt op een belangrijk maatschappelijk vraagstuk, betreffende de opvoeding van weezen en verwaarloosden.

Zegt de heer Ten Brink: 'De Nederlandsche vertaling is in smaakvollen stijl opgesteld', - wij spreken het niet tegen.

H.

De symbolische verklaring van Jezus' opstanding.

De Gids bracht ons in het voorjaar, onder het opschrift *De oorsprong van het geloof aan de opstanding van Jezus*, twee hoogst belangrijke artikelen van Prof. A.D. Loman, I: 502-546 en II: 86-135. Zij schonken ons eene welkome bijdrage tot toelichting van het eigenaardige standpunt, door den Amsterdamschen Hoogleeraar sedert eenige jaren ingenomen bij de verklaring van de Evangelische verhalen, en boden tevens gelegenheid aan, de juistheid der aanbevolen symbolische opvatting in een sprekend en belangwekkend voorbeeld te toetsen.

Wat het eerste betreft, blijkt het nu meer en meer, dat wij ons aanvankelijk schromelijk hebben vergist, toen wij uit de ontvangen mededeelingen afleidden, dat het de bedoeling was, de geheele zoogenaamde Evangelische geschiedenis weg te redeneeren, door haar ontstaan schier uitsluitend te verklaren uit symboliseering van gedachten. Denkbeelden zouden aangekleed, als levende en handelende personen voorgesteld zijn; geene feiten in den gewonen zin, maar feiten in de zedelijk godsdienstige ontwikkeling der menschheid zouden den grondslag vormen van deze vermeende ‘geschiedenis’. Het scheen zelfs, dat wij niet meer zouden mogen gelooven aan een voormalig bestaan van Jezus van Nazaret. Ook hij kon zeer wel zijn een symbool, eene schepping van den dichtenden geest, die een tastbaren vorm wilde geven aan zekere gedachten, waarvan hij het bestaan en de ontwikkeling wilde schetsen. Sedert hebben dan ook velen zich gehaast, gelijk zij voortgaan te doen tot op den huidigen dag, te pas en te onpas den volke te verzekeren, dat naar de jongste onderzoekingen der geleerden Jezus, aan wien men de stichting van het Christendom placht toe te schrijven, waarschijnlijk ‘niet eens’ heeft geleefd en gehouden moet worden voor een gewrocht van de vrome verdichting der Christenen.

Intusschen heeft Prof. Loman zelf al spoedig bij de verdere ontwikkeling zijner denkbeelden en later bij herhaling doen doorschemeren, dat, volgens hem, Jezus van Nazaret toch wel kan hebben geleefd; dat wij eigenlijk geen voldoenden grond hebben, om het te gendeel voor uitgemaakt te houden; en dat wij, alles wel beschouwd, verplicht zijn te rekenen met eene onafwijsbare overlevering omtrent het bestaan van

dien Jezus, zij het dan ook, dat wij geen enkel betrouwbaar bericht hebben omtrent zijn leven en werken, zoodat wij bijkans evengoed van hem als van een symbool kunnen spreken. Immers, al heeft hij voor ruim achttien eeuwen in Palestina geleefd en al is hij aldaar destijds de leider eener zekere staatkundig godsdienstige beweging geweest, wat wij nu aangaande hem in de Evangeliën lezen, is symboliseering van oudere en jongere denkbeelden, die grootendeels met zijn persoon en zijne zaak in geen oorzakelijken samenhang staan. Dat alles berust niet op feiten, die behooren tot de ware geschiedenis van zijn leven.

Kon deze wijze van spreken bij sommigen nog eenigen twijfel overlaten, of wij volgens Loman behooren te denken aan een geschiedkundigen dan wel aan een denkbeeldigen persoon, als wij onze aandacht bepalen bij ‘Jezus’, voortaan zal voor dien twijfel geene plaats meer zijn en mag veeleer de meening worden gekoesterd, dat het met onze kennis van Jezus' leven en werken, hoe gebrekkig zij ook moge blijven, toch niet zoo wanhopend staat, als wij in 1881 meenden te moeten aannemen. Het wordt ons nu niet slechts vergund te gelooven, dat Jezus heeft geleefd en dat zijn optreden wellicht in eenig verband heeft gestaan met de nieuwe beweging, waaruit vóór 18 eeuwen het Christendom is geboren. Het laatste spoor van twijfel dienaangaande schijnt uitgewischt en wij hooren den warmen pleitbezorger eener consequent doorgevoerde symbolische opvatting van de Evangeliegeschiedenis zonder eenige terughouding verzekeren: ‘Het is volkomen waar, dat wij alleen uit die lotgevallen van het Joodsche volk in zijn conflict met de Romeinsche wereldheerschappij de ontwikkeling van het Christendom niet behoorlijk kunnen verklaren. Daartoe is meer noodig en wel bepaaldelijk een inzicht in den waren aard der religieuze beweging welke van Johannes den Dooper en Jezus van Nazareth uitging’; II:113.

Er is dus iets van Jezus *uitgegaan*, en wel eene godsdienstige beweging. Hij stond in dat opzicht niet bij anderen achter. Integendeel, vergelijkt men hem met twee ‘andere bloedgetuigen’, Johannes den Dooper, die hem is voorgegaan, en Jacobus, ‘de zuil der gemeente’, die hem navolgde, dan moet worden erkend: ‘Onderscheidde zich Jezus van zijne omgeving, het was zeker in de eerste plaats door de hoogere potentie, door de hoogere intensiteit, door de meerdere genialiteit zijner natuur.’ Dat hem een ‘universalistisch, cosmopolitisch ideaal van vroomheid’ voor den geest zal hebben gezweefd, mag worden aangenomen; bl. 115. Er zijn ‘geniale denkbeelden en beginselen, in Galilea gepredikt’, door anderen ‘met heilige geestdrift aanvaard’; bl. 112. Er waren reeds onder de eerste Christenen ‘traditiën omtrent Jezus van Nazareth’, waarmede zij als geloovigen rekening moesten houden; bl. 90.

Jezus was inderdaad een ‘historisch persoon’, een ‘leeraar van Nazareth’, een ‘martelaar’, wiens ‘kruisdood’ vaststaat en ‘in de eerste dagen’ kan gevolgd zijn door ‘werkelijke feiten, hetzij in Jeru-

zalem, hetzij in Galilea, die mede hebben gewerkt', om het geloof te doen ontstaan aan zijne 'herleving en opstanding'; bl. 106, 109.

Alzoo - de gevolgtrekking ligt voor de hand, al wordt zij door Loman zelf niet gemaakt, - Jezus was meer dan een symbool, zij het ook, dat zijne ware geschiedenis in menig opzicht onherkenbaar is geworden ten gevolge van de wijzigingen, die zij om verschillende redenen heeft ondergaan. Het blijft dan toch mogelijk, ook hier, zij het slechts in betrekkelijk weinig gevallen, waarheid en verdichting te onderscheiden.

Heeft daarmede de symbolische verklaring van de Evangeliegeschiedenis afgedaan? Verre van dien. Er is alleen meer toenadering gekomen tusschen den heer Loman en zijne bestrijders. Dat de symbolische verklaring in sommige gevallen dienst kan doen, zal niet licht door iemand worden ontkend. Dat zij alleen in staat zou zijn, den oorsprong te doen kennen van alle Evangelische verhalen, en dat daaraan derhalve nooit geschiedenis ten grondslag zou liggen, blijkt nu ook duidelijk Dr. Loman niet te hebben willen zeggen. Het schijnbaar principieele verschil kan nu worden herleid tot eene vraag naar meer of minder, althans tusschen Prof. Loman en diens geestverwanten onder zijne bestrijders. Hierin zijn allen het eens: dat de Evangeliegeschiedenis naast waarheid verdichting bevat, en men behoeft nog geen ijveraar te zijn voor de zoogenaamde symbolische opvatting, om de bedoelde waarheid uiterst gering en gezegde verdichting bijzonder groot te achten.

Dat tot die verdichting o.a. ook behoort al wat wij in de Evangeliën lezen omtrent Jezus' opstanding, zal onder modernen wel niet aan twijfel onderhevig zijn. Het kan daarbij nog slechts de vraag zijn: hoe het geloof aan die opstanding te verklaren? Aan pogingen daartoe heeft het indertijd niet ontbroken en onder deze stond eenmaal bij velen op den voorgrond: de zoogenaamde visioenshypothese. Zij mocht zich zelfs verheugen in den bijval van mannen als F.C. Baur en D.F. Strauss. Zij scheen dan ook, bij de eerste kennismaking, inderdaad eene bevredigende oplossing te geven van allerlei moeilijkheden, die men uit den weg geruimd wilde zien tegenover de pleitbezorgers van het onhoudbaar bevonden gevoelen: het geloof aan Jezus' opstanding uit de dooden laat zich alleen verklaren uit het feit dier opstanding zelf. Met die stelling zou de werkelijkheid dier opstanding bewezen zijn en juist van het tegendeel waren de aanhangers der nieuwe richting ten volle overtuigd. De visioenshypothese bood een uitweg aan. Zij deed eene verklaring aan de hand, die niet dwong tot het aannemen van een 'feit', waarin men geene werkelijke gebeurtenis kon erkennen. Hare 'verschijningen', d.w.z. verschijningen van den opgewekten Meester, die den eerst diep verslagen, doch daarna zich herstellenden leerlingen te beurt waren gevallen, naar dezen meenden, konden het recht begrijpelijk maken, hoe het geloof aan eene feitelijke opstanding van Jezus was ontstaan. Immers, die leerlingen hadden niet weten te onderscheiden tusschen hetgeen zij meenden te zien en hetgeen slechts inderdaad

waarneembaar was. Zij waren het slachtoffer geweest hunner inbeelding en hadden te goeder trouw gesproken, als ware Jezus, opgewekt uit de dooden, hun meermalen verschenen en viel er mitsdien aan die opstanding niet te twijfelen.

Bij eenig nadenken evenwel bleek reeds spoedig de hoog geprezen visioenshypothese minder afdoende, dan men aanvankelijk had gehoopt en verwacht. Rechtzinnigen en vrijzinnigen, ik noem onder de laatsten slechts onzen J.W. Straatman en den Zwitserschen godgeleerde Theod. Keim, legden den vinger op haar volstrekt willekeurig karakter. Terwijl de een haar bovendien in strijd verklaarde met de getuigenissen der historie, achtte de ander haar onvoldoende ter verklaring van het onderstelde, ofschoon door niets gewaarborgde feit, dat leerlingen van Jezus inderdaad verschijningen van den opgewekten Meester, zij het dan ook slechts in hunne verbeelding, zouden hebben gehad. Die ‘verschijningen’, zoo werd te dezer zijde geoordeeld, zouden veeleer de vrucht zijn van opzettelijke verdichting door later levende Christenen dan van het ontwakend geloofsleven der eerste discipelen kort na den kruisdood van Jezus; eene poging wellicht, om mede langs dien weg een steun te geven aan de wankelende overtuiging van een tweede en een derde geslacht aangaande het hemelsche leven van den verheerlijkten Heer der gemeente. Daarbij werd gewoonlijk eenige ruimte gelaten voor de mogelijkheid, dat reeds de eerste discipelen, nadat zij hadden leeren gelooven aan het leven van den Meester ondanks zijn sterven op Golgotha, zich eene enkele maal hadden ingebeeld, den herleefde te hebben aanschouwd; doch men plachtdaaraan niet veel waarde te hechten. Het uitgangspunt werd, bij het godsdienstonderwijs en bij andere voorkomende gelegenheden, niet de visioenshypothese, maar de stellige overtuiging, dat het geloof der discipelen in het hemelsche leven van den gekruisigden Meester, waardoor dan ook gewekt en stellig mede gevoed door herinnering en nadenken ter eener, door schriftonderzoek en messiaansche verwachtingen ter anderer zijde, de bron moet worden geacht van alle opstandingsverhalen, waarbij doorloopend rekening moet worden gehouden met de toenmalige wereldbeschouwing en de destijds heerschende voorstellingen. Sterven b.v. was nederdalen in den hades en leven na den dood niet denkbaar dan in den vorm van een terugkeer uit de onderwereld en een gaan langs de aarde naar den zichtbaren hemel. Overigens werd gewoonlijk ridderlijk erkend, dat wij aangaande de bijzonderheden van het ontstaan der opstandingsverhalen uit het geloof der eerste discipelen ons moeten vergenoegen met enkele opmerkingen en gissingen, omdat ons de gewenschte betrouwbare inlichtingen niet zijn geworden.

Zoo de meesten; althans zeer velen. De visioenshypothese werd, ondanks het indrukwekkende betoog van Holsten en trots hare verleidelijke aanbeveling door Renan, òf losgelaten òf, omdat zij nooit ernstig was toegejuicht, geheel uit het oog verloren.

Onder die omstandigheden konden sommigen zich slechts verbazen, toen zij in Januari dezes jaars uit het *Theologisch Tijdschrift* bespeurden, dat Dr. J.G. Boekenoogen nog eens eene uitvoerige bestrijding van die hypothese had noodig geoordeeld! Doch anderen zouden weldra, met een beroep op de bovengenoemde *Gids*-artikelen van Prof. Loman, kunnen bewijzen, dat de zaak toch niet algemeen als afgedaan werd beschouwd. Ook hier: afwijzing en bestrijding van de visioenshypothese, als ware zij tot op den huidigen dag *de* gangbare verklaring van den oorsprong van het geloof aan de opstanding van Jezus, niettegenstaande Loman zelf, naar hetgeen hij ons I:524 mededeelt, reeds in 1872 of '73 door Keim van de 'illusie' dier hypothese was 'verlost'.

Doch hoe men nu ook in dit opzicht moge oordeelen over ons theologisch verleden, wij zijn het er thans over eens en die nog twijfelen, mogen zich door Boekenoogen en door Loman laten gezeggen, dat de visioenshypothese even onhoudbaar is als de oude rechtzinnige, die nog altijd het geloof aan Jezus' opstanding wil verklaren uit het 'feit' van 's Heeren verrijzenis uit het graf ten derden dage na zijn dood aan het kruis.

Met terzijdestelling van alle andere pogingen, door modernen beproefd, om dat geloof te verklaren, heeft Dr. Loman daartoe een nieuwen weg aanbevolen. De symbolische opvatting van de ons overgeleverde verhalen zal over hunne herkomst een verrassend en volkomen bevredigend licht doen opgaan; de oorsprong van het opstandingsgeloof te verklaren zijn 'uit het doorbreken en zegevierend optreden van het Christelijk universalisme, d.i. van de overtuiging, dat de oude strijdleuze: "voor Jeruzalem, tegen Rome!" moest vervangen worden door de ruimere en hoogere: "voor den geest tegen de letter, voor de menschheid tegen de macht der duisternis, die haar van God vervreemdt!"' bl. 531.

Wij moeten het 'aloude opstandingsverhaal', gelijk wij het aantreffen Mt. 28, 'verstaan als ideale geschiedenis', gedicht, ten einde eene 'bevredigende oplossing van het geheele Evangelische drama' te geven; als eene 'vergeestelijking van het zinnelijke Messiasgeloof met de daarvan onafscheidelijke parousie-verwachting', II:89.

'Wel beschouwd' is het 'niet anders dan het middel om het latere geestelijke parousie-geloof met de tradities omtrent Jezus van Nazareth te verbinden', bl. 90. De opstanding ten derden dage is 'de terminus a quo, vanwaar de hoogere openbaringen van den Christus een aanvang nemen', bl. 106.

Toen de groote gebeurtenissen der jaren 70 en 130-135 de oogen der Christenen geopend en hen volkomen overtuigd hadden, dat geen heil zou zijn te wachten van een herboren Israël, maar dat de ware Godsgemeente op een breederen grondslag moest worden gevestigd; dat zij de grenzen van het Jodendom beslist behoorden te overschrijden en den toegang tot hun gewijden kring voor alle heidenen open te stellen, zonder dezen lastig te vallen met bekrompen en louter vorme-

lijke voorschriften der wet; - toen hebben zij, ter voltooiing van het ‘Evangelisch epos’, de opstanding van Jezus gedicht, als een treffend symbool.

Zij ‘beteekent oorspronkelijk niets anders dan de herleving van het Christendom zelf, m.a.w. de metamorphose van de Joodsche Messiasgemeente in de kosmopolitische Christuskerk’; bl. 107.

Zij is ‘niets anders dan de aanschouwelijke voorstelling van de verandering, die in het geloof en gemoedsleven der Christenen heeft plaats gegrepen, nadat hun godsdienstig ideaal zich, tengevolge van Israël's vernedering, tot hooger vlucht had verheven, en in reiner ethische sfeeren was geplaatst’; bl. 107.

Ziedaar niet twee verschillende zaken. Het zal nauwelijks gezegd behoeven te worden, ‘dat deze twee één zijn’. Wij zouden ‘hier slechts de objectieve en subjectieve zijde van dezelfde zaak te onderscheiden hebben’; bl. 107.

Alzoo: de ‘opstanding van Jezus’ moet niet worden verklaard als een stuk geschiedenis, behoorende bij de beschrijving van hetgeen door en aan Jezus is geschied; noch als de aanschouwelijke voorstelling van hetgeen de eerste Christenen hebben geloofd aangaande den triomf van Jezus over graf en dood; maar als een stuk geschiedenis van het Christendom, in den vorm eener levensbeschrijving van Jezus. Met dat leven en der Christenen oordeel daaromtrent heeft zij, streng genomen, niets te maken. Zij geeft veeleer, als in eene zinneprent, eene schets van hetgeen geheel daarbuiten staat en met name uitsluitend betrekking heeft op de vrijmaking van het Christendom van de banden van het Jodendom, omstreeks of kort na het jaar 135.

Ik hoop en vertrouw op deze wijze duidelijk genoeg te hebben omschreven, wat Prof. Loman onder eene symbolische verklaring ‘van het ontstaan van het opstandingsgeloof’, van de ‘opstandingsverhalen’, of van ‘de opstanding van Jezus’ wil verstaan hebben. Mochten er zijn onder de lezers dezer regelen, die in dit opzicht naar meer licht verlangen, dat zij dan van de aangehaalde *Gids*-artikelen bl. 531-545 en 86-109 geheel lezen. Bij wat daarna, niet onwaarschijnlijk, te vragen mocht overblijven, worde niet vergeten, dat Loman zelf zijne toelichting aldus begon: ‘Doch ook met den besten wil zal het mij wel niet mogen gelukken een volkomen juist beeld te schetsen van hetgeen mij voor den geest staat’, bl. 530. In die bekentenis ligt tevens, naar het mij voorkomt, eene verontschuldiging voor mij, indien ik als referent niet duidelijk genoeg mocht zijn geweest.

Intusschen is daarmede reeds de aandacht gevestigd op een eerste bezwaar tegen de aanbevolen symbolische verklaring van Jezus' opstanding. Wij zouden aan dezen sleutel ‘volkomen genoeg hebben’, bl. 106, maar wij zijn niet eens in staat, er ons van te overtuigen, of hij wel goed past. Want van den éénen sleutel, die ons zal helpen, worden ons verschillende modellen voorgelegd. Welken moeten wij nu naar des raadgevers bedoeling, gebruiken?

M.a.w., de aanbevolen symbolische verklaring wordt op verschillende wijzen omschreven en het blijkt niet, aan welke omschrijving van den inhoud wij ons zullen houden ter toetsing van hare juistheid en onder afwijzing van de overige als voorloopige of minder ter zake dienende.

De opstanding van Jezus zal zijn eene 'ideale geschiedenis', ontworpen, ten einde 'een bevredigende oplossing van het geheele Evangelische drama' te geven. Zoo lezen wij II:89; maar op de volgende bladzijde: zij is 'wel beschouwd niet anders dan het middel om het latere geestelijke parousie-geloof met de traditiën omtrent Jezus van Nazareth te verbinden'.

Wij vragen: wat wilde de dichter der opstandingsverhalen nu eigenlijk doen: het Evangelische drama behoorlijk afronden? òf: het jongere geloof met de oudere traditiën omtrent Jezus verbinden?

Indien hij het laatste beoogde: was in die traditiën reeds het een en ander opgenomen omtrent eene opstanding van Jezus, zoodat de kern der 'ideale geschiedenis' reeds lang was gegeven, voordat zij, bij wijze van symbool, werd gedicht, en haar dichter dus, wel beschouwd, geen schepper was van een symbool, maar bewerker eener voorhanden zijnde stof? Wij hebben recht zoo te spreken, want Loman zelf verklaart: 'Ook wil ik volstrekt de mogelijkheid niet loochenen, dat werkelijke feiten in de eerste dagen na Jezus' kruisdood hebben plaats gegrepen, hetzij in Jeruzalem, hetzij in Galilea, die mede hebben gewerkt om bij de eerste aanhangers van den Galileeschen martelaar het geloof te doen ontstaan aan diens herleving en opstanding', bl. 109. Maar wat blijft er op die wijze over van eene symbolische verklaring? Zij lost zich op in eene alledaagsche nieuwe uitgaaf van een oud verhaal, welks herkomst daarmede wel allerminst is verklaard.

Indien wij ons houden aan de verzekering: de opstanding van Jezus is eene ideale geschiedenis, dan vragen wij: waarvan? En het antwoord luidt, bij verschillende gelegenheden:

van 'het doorbreken en zegevierend optreden van het Christelijk universalisme d.i. van de overtuiging, dat de oude strijdleuze: "voor Jeruzalem, tegen Rome!" moest vervangen worden door de ruimere en hoogere: voor den geest tegen de letter, voor de menschheid tegen de macht der duisternis, die haar van God vervreemdt!' bl. 531;

van 'de herleving van het Christendom zelf, m.a.w. de metamorphose van de Joodsche Messiasgemeente in de kosmopolitische Christuskerk'; bl. 107;

van 'de verandering die in het geloof- en gemoedsleven der Christenen heeft plaats gegrepen, nadat hun godsdienstig ideaal zich, tengevolge van Israëls vernedering, tot hooger vlucht had verheven, en in reiner ethische sfeeren was geplaatst'; bl. 107;

van de vermeende 'substantiëele eenheid der aloude en actueele heilsleer', waarbij 'de latere prediking in het hoogere licht als openbaring van den verheerlijkte uit den hemel, en zoo doende het betrek-

kelijk onvolmaakte der primitieve toestanden en overtuigingen op rekening wordt gesteld van het Joodsche milieu waarin het Christendom aanvankelijk optrad'; zoodat het opstandingsverhaal 'in zijn ontstaan' eigenlijk moet worden beschouwd als een 'voortbrengsel der Christelijke apologetiek, die zoowel de identiteit als het verschil van het primitieve en latere Christendom had te bewijzen'; bl. 122.

Welk dezer vier antwoorden past nu op de gestelde vraag? Zij zeggen toch niet hetzelfde, allerminst het laatste, vergeleken bij de eerste drie. En deze drie kunnen slechts als één worden beschouwd op voorwaarde, dat vooraf werd bewezen, dat het doorbreken en zegevierend optreden van het Christelijk universalisme inderdaad samenvalt met eene onderstelde metamorphose der Joodsche Messiasgemeente in de cosmopolitische Christuskerk en met eene verandering op breede schaal, op een gegeven tijdstip, in het geloof en gemoedsleven *der* Christenen; hetgeen echter het geval niet is.

Die opmerking leidt vanzelf tot het uitspreken eener tweede bedenking tegen de aanbevolen symbolische verklaring. Hare juistheid, voor zoover wij in staat zijn die te beoordeelen, hangt ten nauwste samen met de eigenaardige voorstellingen, die Loman heeft betreffende den oorsprong en de ontwikkeling van het oudste Christendom. Nu mogen wij den geachten schrijver ongetwijfeld dankbaar zijn voor zijn doortastend optreden tegenover Tübingen. Het werd inderdaad meer dan tijd, dat de vandaar met groot talent verdedigde, schier allerwege in vrijzinnige kringen met gejuich begroete en spaarzaam in bescheiden mate gewijzigde Geschichtsconstruction eens van moderne zijde in het openbaar flink onder de oogen werd gezien en in hare onhoudbaarheid aan de kaak gesteld. Wij doen niet te kort aan de eer van Baur en zijn staf, indien wij, hun voorbeeld volgende, acht geven op de fouten onzer voorgangers en eene schrede verder zoeken te komen in het geschiedkundig onderzoek. Doch evenmin miskennen wij de verdiensten van Dr. Loman als bestrijder van Baur c.s., indien wij onze bezwaren hebben en vasthouden tegen de zijnerzijds aanbevolen opvatting van het Oudchristelijk verleden. Zoolang deze niet uit den weg zijn geruimd, zal het niet wel mogelijk zijn, zijne symbolische verklaring van Jezus' opstanding te aanvaarden, omdat deze staat en valt met de bedoelde opvatting, eene opvatting, waaromtrent wij bovendien nog altoos slechts onvolledig zijn ingelicht. Wat wij er tot heden van hoorden, is niet voldoende, om ons eene duidelijke voorstelling te vormen van het ontstaan der onderstelde oude Messiasgemeente, noch van hare omzetting in de cosmopolitische Christuskerk omstreeks het jaar 135.

Doch dat alles daargelaten en voor het oogenblik alleen rekening houdende met de aanbevolen symbolische verklaring van Jezus' opstanding, zij wil ons, geheel op zichzelf beschouwd, niet duidelijk worden. Toegegeven voor een oogenblik, dat de eigenaardige bezwaren, aan de behandeling van dit onderwerp verbonden, en de bijzondere moei-

lijkheden, waarmede Prof. Loman als schrijver heeft te worstelen, eene voldoende verontschuldiging zijn voor het gemis aan helderheid in de voordracht zijner symbolische verklaring, wij moeten haar toch kunnen begrijpen, voordat wij eraan kunnen denken, haar toe te juichen en over te nemen. Wij vatten niet, wat de Christenen kan hebben bewogen, hun Evangelisch epos omstreeks of althans na het jaar 135 aan te vullen met opstandingsverhalen, indien zij het vóór dien tijd uitnemend goed zonder deze konden stellen. Waarom juist opstandingsverhalen gedicht, indien zij behoefte hadden aan symboliseering van geloofswaarheden, levenservaringen of bijzondere lotgevallen van velen, als waren zij het deel slechts van één? Het kan toch niet ernstig zijn gemeend, daarop met bl. 96 te antwoorden: 'De dood en de begrafenis vormden geen passend slot voor een verhaal, dat een doorgaande verheerlijking moet zijn van den Heer der gemeente'? Want als dat waar is en om die reden noodwendig opstandingsverhalen moesten worden gedicht, dan was het ook reeds vijftig, om niet te zeggen vijf en zeventig of honderd jaar vroeger waar en moet het volstrekt onbegrijpelijk worden geacht, dat de Christenen zoolang konden nalaten, wat zij reeds veel eerder hadden behooren te doen. Hoe hebben juist deze omstandigheden en deze ervaringen, waarop Loman het oog heeft, hen in dit opzicht uit den sluimer kunnen wekken? Doch, in trouwe, op welken grond zullen wij beweren, dat dood en begrafenis geen passend slot vormden voor een verhaal betreffende het aardsche leven van hem, dien men zich immers reeds lang vóór de onderstelde schepping der opstandingsverhalen als Heer der gemeente of, wilt gij: als Messias dacht in den hemel, verheerlijkt bij God?

Laat het waar zijn, dat de Evangelische verhalen 'eerst na 150', bl. 121, maar dan toch niet lang daarna, 'in den vorm zijn gebracht, waarin wij ze thans bezitten', en dat de oudste opstandingsverhalen niet vóór 135 kunnen zijn gedicht, omdat zij de symboliseering zijn van feiten, die toen pas hun beslag hadden gekregen; dan begrijpen wij niet, hoe in dat korte tijdsverloop van omstreeks 15 jaar de afwijkende verhalen konden ontstaan, die wij nu in onze Evangeliën aantreffen en die veeleer wijzen op verschillende stroomingen, waarin zich eene oudere Evangelische overlevering heeft voortbewogen en ontwikkeld.

Als 'de twee vrijheidsoorlogen van 70 en 130 de banden tusschen moeder en dochter hebben geslaakt', bl. 127, en de oude Messiasgemeente mitsdien na de lessen, in 70 ontvangen, nog 60 jaar heeft kunnen volharden bij hare trouw aan het Jodendom, zijne instellingen, gebruiken en verwachtingen, voordat zij zich tot eene cosmopolitische Christuskerk heeft kunnen hervormen, dan begrijpen wij niet, hoe hare traagheid van geest zoo schitterend snel en plotseling kon worden te niet gedaan, dat zij in enkele jaren tijds het reuzenwerk wrocht van de schepping van het Paulinisme en de opneming daarvan in het nog zelfs niet in beginsel aanwezige Katholicisme. Was eerst na 135 'de

tijd gekomen voor de theorie van Paulus, die in het kruis van Jezus het einde zag der wet, en die de breuk tusschen den Christus en het Judaïsme als een voldongen feit ten stelligste uitsprak', bl. 127, en werden in de Evangeliën, omstreeks het jaar 150, 'oud en nieuw op kunstmatige wijze dooreen gewerkt, met het kennelijke doel om de nieuwere in Katholieke kringen heerschende overtuigingen omtrent het Christendom en zijne verhevenheid boven het Jodendom en Heidendom ingang te doen vinden', bl. 121: dan duizelt het ons bij de poging, om ons een denkbeeld te vormen van de ontwikkeling van het Christendom in de eerste jaren na 135. En het wordt ons te moeilijker, haar ook maar een enkel oogenblik te volgen in hare pijlsnelle vaart, naarmate ons nog levendiger voor den geest staat, hoe haar gang trager dan de beruchte der slakken was geweest gedurende de eerste honderd jaar. Op die wijze is, naar het ons voorkomt, de groote fout, aan Tübingen verweten, eenvoudig verplaatst, in stede van overwonnen. Van eene geleidelijke ontwikkeling van het oudste Christendom: uit wat het allereerst mag zijn geweest, toen het nog sliep in 'Joodsche windselen', tot het Paulinisme en vandaar tot het Katholicisme, kan wederom geene sprake zijn. Het Paulinisme en het Katholicisme, naar de voorstelling van Baur en zijne school te onverstaanbaar ver van elkander geplaatst, worden nu - uit reactie? - even onbegrijpelijk gedacht als geboren schier op één en denzelfden dag!

Zullen wij ons uit deze verlegenheid redden, door het Paulinisme wat verder in den tijd terug te dringen? Naar het mij voorkomt, zijn wij ongetwijfeld daartoe verplicht; maar dan zijn wij toch voor 't oogenblik allerminst geholpen. Immers, in dat geval is het onmogelijk, in de opstandingsverhalen eene symboliseering te zien van gebeurtenissen, die samenhangen met den vrijheidsoorlog onder Bar-Cochba, en wij krijgen bovendien eene geheel andere voorstelling der dingen, die gesymboliseerd hadden kunnen worden.

Hoe dan ook beschouwd, wat hier wordt aanbevolen, is op zichzelf genomen niet duidelijk. Ook niet, als wij vragen naar den schepper of dichter van het symbool. 'De Christenen', 'de gemeente', worden als zoodanig aangeduid. Van de laatste heet het, bl. 133, dat zij 'dit heerlijke slot voor het Evangelisch epos dichtte'. Dat klinkt zeer fraai, zelfs echt poëtisch. Maar hoe zullen wij ons eene voorstelling vormen van de waarheid, die achter deze verheven klanken zal verborgen zijn? Een man, eene vrouw, een kind desnoods kan ik mij denken, bezig met het dichten van proza of van poëzie. Maar wie kan zich het beeld voor den geest roepen van eene geheele gemeente, neen, dat is nog niet sterk genoeg: van *de* gemeente, van de aan alle oorden verstrooide Christenen, zich onledig houdende met eene dichterlijke omzetting van waarheden, ervaringen of lotgevallen in symbolen? Men zegge niet, dat op die wijze eene caricatuur wordt gemaakt van hetgeen Loman blijkbaar heeft bedoeld met zijne dichtende gemeente. Want

het komt bij zijne verklaring juist aan op de bewonderenswaardige eenstemmigheid der geloovigen. Had slechts een enkele hunner gehandeld voor velen, men zou vooreerst niet van de gemeente mogen spreken en ten andere niet in staat zijn te vatten, hoe het mogelijk was, dat verhalen, zóó laat ontstaan en dan nog wel als symbolen, zóó plotseling en algemeen ingang konden vinden. Van een langzamen groei, gelijk wij ons dien kunnen denken bij allerlei overleveringen en legenden, kan hier geene sprake zijn. *De* Christenen zullen, naar de gegeven verklaring, pas op de gedachte zijn gekomen, om zekere feiten te bezingen in den vorm van opstandingsverhalen in verband met Jezus, nadat zij als Christenen reeds hun eerste eeuwfeest hadden kunnen vieren, en zij zullen toen het voorgenomen plan binnen hoogstens enkele jaren hebben volbracht.

Doch laat ons eens aannemen, dat al die bezwaren niet gelden, of eenvoudig op de rekening kunnen worden geschoven van misverstand en minder gelukkig gekozen omschrijvingen, zoodat wij alleen onze aandacht vestigen op de hoofdzaak. Dan staat toch nog eene andere bedenking aan de voorgedragen symbolische verklaring in den weg. Wij zullen aan haar ‘volkomen genoeg hebben’. Maar zij biedt ons, in het gunstigste geval eene ‘mogelijkheid’ aan, waarmede wij weinig of niets kunnen uitrichten. Van haar toch geldt ten volle, wat Dr. Loman bl. 109 zeide van de mogelijkheid, die hij niet wilde loochenen, dat werkelijke feiten in de eerste dagen na Jezus' kruisdood hebben plaats gegrepen, hetzij in Jeruzalem, hetzij in Galilea, die mede hebben gewerkt, om bij de eerste aanhangers van den Galileeschen martelaar het geloof te doen ontstaan aan diens herleving en opstanding: ‘verder dan die mogelijkheid kan men met de voorhanden zijnde bescheiden niet komen’. Zij blijve in het afgetrokkene waar, wij missen elken waarborg voor hare juistheid. En waarom zullen wij dan deze mogelijkheid stellen b.v. boven de andere zoo even genoemde, die voor het minst een steun vindt in de traditie, terwijl voor haar zelfs deze niet in de bres springt?

Hebben wij slechts te kiezen tusschen mogelijkheden, waarom dan bij voorkeur de minst waarschijnlijke en meest gekunstelde omhelsd? Want dat, na aftrek van de oude rechtzinnige, die moest uitgaan van de werkelijkheid der lichamelijke opstanding van Jezus uit het graf, de symbolische verklaring als zoodanig moet worden aangemerkt, schijnt buiten twijfel. Men neme de proef en leze en herleze haar, aan de hand van Loman's *Gids*-artikelen. Hoeveel eenvoudiger en waarschijnlijker doet zich, daarbij vergeleken, b.v. de verklaring aan ons voor, die, naar ik meen, de meest gangbare is onder moderne Christenen: de opstandingsverhalen danken hun ontstaan, wat den vorm en tal van bijzonderheden betreft, aan de dichtende overlevering, die wilde voorzien in de behoefte van velen aan tastbare bewijzen voor de waarheid: Jezus leeft; doch wat hunne kern aangaat, aan het geloof der eerste

Christenen, die ondanks Golgotha niet konden blijven treuren en na korter of langer tijd zich overtuigd hielden, dat hij, die als een misdadiger was gestorven aan het kruis, leefde in heerlijkheid bij God. Dat geloof was de grondslag der meer en der minder uitvoerige verhalen. En dat geloof was het geloof der eerste vrienden van Jezus, niet het geloof der gemeente; want eene gemeente kon er niet zijn, zoolang er geene Christenen waren, en Christenen zijn er, voor zoover wij kunnen nagaan, in den eersten tijd niet geweest dan staande in de overtuiging: Jezus leeft.

Zeker, wij zullen met die verklaring niet van elken trek in de opstandingsverhalen kunnen zeggen: hoe die ontstond, noch welke heele of halve waarheid eraan ten grondslag ligt. Doch wie zal dat verwachten bij verhalen, die in den overgeleverden vorm stellig niet oorspronkelijk zijn, maar omgewerkt en bijgewerkt om verschillende redenen en uit onderscheiden oogpunten, waarschijnlijk herhaalde malen en misschien dikwerf zonder eenig opzet, bijkans geheel onwillekeurig, zoodat wij het onmogelijk moeten achten, de elkander opvolgende vormen bloot te leggen en aldus op te klimmen tot het eerst gezegde.

Dr. Loman meent, dat zijne symbolische verklaring gelukkiger is en behoorlijk rekening kan houden met alle bijzonderheden, zoodat men die leert verstaan, begrijpen. Maar de proeven, die wij daarvan ontvangen, zijn weinig geschikt om ons die overtuiging te doen deelen. Zij nopen ons veeleer, in de bijzonderheden der opstandingsverhalen een nieuwe bedenking tegen de juistheid der symbolische verklaring op te merken.

Men oordeele.

Toegestemd, van harte gaarne zelfs, dat Mt. 28 het oudste ons bewaard gebleven verhaal betreffende Jezus' opstanding heeft; dan moet o.a. worden verklaard, waarom de symboliseering is begonnen met Galilea aan te wijzen als het tooneel, waar Jezus het eerst na zijne opstanding is verschenen? Loman's antwoord luidt: ‘Jezus kwam uit Galilea, Jeruzalem was voor hem het graf. In Galilea zou de gestorven Jezus weer opleven’; bl. 96. Hoe gezocht deze schijnbaar treffende verklaring is, blijkt hieruit, dat de Christenen, die kort na 135 zoo juist wisten te oordeelen, binnen enkele jaren de kluts geheel kwijtraakten en, al dichtende, de dwaasheid hadden, Jezus te laten opleven in de onmiddellijke nabijheid van ‘het graf’! Immers, naar de voorhanden zijnde verhalen te oordeelen, is Galilea spoedig vergeten en de omtrek van Jeruzalem *de* streek der verschijningen geworden. De waarheid is, indien ik wel zie, dat in de vermelding van Galilea bij Mattheüs eene vingerwijzing schuilt naar de bakermat van het opstandingsgeloof der eerste vrienden van Jezus; eene geschiedkundige bijzonderheid, waarmede de symbolische verklaring geen weg weet en die juist tegen haar pleit, omdat zij een onverdacht getuigenis aflegt omtrent den hoogen ouderdom van dat geloof.

Waarom hebben de symboliseerende Christenen de opstanding van Jezus op den Zondagmorgen na zijne begrafenis gesteld? Omdat, zegt Loman, t.a.p., ‘de combinatie van den eersten dag der week met de verheerlijking voor de hand lag, nadat de breuk met de synagoge de Christenen tot verzaking van den Sabbath, en de vereering van den Christus als het licht der wereld hen tot de wijding van den Zondag had gebracht’. Maar is dan de verzaking van den Sabbath door Christenen niet voorafgegaan aan hare breuk met de synagoge en was zij niet juist daarvan één der oorzaken? Zou men het inderdaad waarschijnlijk kunnen maken, dat Christus als ‘het licht der wereld’ werd begroet, voordat men het symbool zijner opstanding had uitgevonden? Is het zoo zeker, dat de wijding van den Zondag door Christenen eene vrucht is van hunne erkenning van den Christus als het licht der wereld? Welk verband is er, wel beschouwd, tusschen hetgeen hier ‘voor de hand’ heet te liggen en het daaraan vastgeknoopte ‘nadat’? Ik moet eerlijk bekennen, dat ik daarvan evenmin iets begrijp als van het voor de hand liggen der genoemde ‘combinatie’.

In de verhalen van Jezus' opstanding spelen vrouwen eene hoofdrol. Zij zijn het, aan wie de Heer het eerst verschijnt. Waarom zij en niet de apostelen? Wel, vraagt Loman t.a.p.: ‘Kunnen het niet Galileesche vrouwen geweest zijn, van wie na Jezus' dood de herleving van de godsdienstige beweging uitging? Zoo is het aandeel der vrouwen aan de opstandingsverhalen verklaard.’ Ongetwijfeld, indien al die opstandingsverhalen in den verloren, meer oorspronkelijken vorm eene, zij het ook kinderlijke en al te aanschouwelijke, schildering zijn van het geloof der eerste volgelingen van Jezus na diens kruisdood. Dan is het volkomen begrijpelijk, dat in deze aangekleede traditie de vrouwen op den voorgrond traden, omdat zij inderdaad in de eerste rijen hadden gestaan. De apostelen moesten zich dan getroosten, achter haar te komen, en geen Evangelist kon bezwaar hebben, zich bij die voorstelling neer te leggen, zoolang hij zich verplicht zag van de lijn der traditie niet af te wijken, zij het ook, dat hij het te goeder trouw meermalen deed. Doch iets anders is het, als niet de traditie zou worden weergegeven, maar een symbool zou worden geteekend, een symbool van feiten en ervaringen, waarbij vrouwen geene of hoogstens eene zeer ondergeschikte rol hadden gespeeld. Waarom zou dan de dichtende gemeente hare aangebeden apostelen voorbijgegaan en vrouwen boven hen geplaatst hebben? Zij toch was het en niet de overlevering, die symbolisch redeneerde en o.a. zeide, dat vrouwen ‘den schat des Christendoms veilig van Jeruzalem, als ware het uit het Joodsche graf, naar het Galilea der Heidenen’ hadden overgebracht. Aan die redeneering had zij zich dus niet te storen, noch aan de overlevering, dat vrouwen eene eerste plaats hadden ingenomen onder de oudste geloovigen; want men was reeds sedert lang gewoon, de ‘apostelen’ ten koste van anderen te verheerlijken. Hoezeer de neiging bestond,

hieraan ook vast te houden in zake de opstandingsverhalen, kan ieder aanstonds zien uit eene vergelijking van enkele bijzonderheden. Volgens Mattheüs 28:1-10 en Marcus 16:1-11 staan de vrouwen op den voorgrond en is de Heer het eerst aan haar verschenen, terwijl de apostelen allen, of ten deele althans, haar niet willen gelooven en zelfs twijfelen, als zij den opgewekte voor zich zien. Bij Lucas bezoeken de vrouwen wel het graf en worden zij geloovig, 24:1-11 en 22-23, maar hooren wij niets van eene verschijning van Jezus aan haar. Dáár, 24:34, is Petrus de eerste, die Jezus ziet na zijne opstanding. Bij Johannes treden de vrouwen nog verder op den achtergrond. Maria Magdalena gaat, zonder een zweem van geloof te verraden, haar nood klagen aan de discipelen, als zij den steen van het graf afgenomen heeft gevonden. Petrus en de ‘andere leerling’ (Johannes) zijn de eersten, die gelooven, zelfs zonder te zien en voordat aan Maria, die hier de vrouwen vertegenwoordigt, eene verschijning van den opgewekte te beurt valt, 20:1-18. Op eene jongere lijst van verschijningen, naar 1 Kor. 15:5-8, ontbreken de vrouwen geheel. Met die tastbare neiging, om haar terug te dringen en de apostelen op den voorgrond te plaatsen, strookt zeker niet de onderstelling, dat desniettemin de symbolen dichtende gemeente haar roem tusschen de jaren 135 en 150 zal hebben gehandhaafd, om dien, trouwens, onmiddellijk daarna met kracht te bestrijden. Immers, indien wij ons houden aan Loman's symbolische verklaring, dan zijn de pogingen, om de vrouwen terug te zetten, naar de aangehaalde teksten mede uitgegaan van dezelfde kringen, Christenen, levende en opstandingsverhalen dichtende na 135 tot omstreeks 150.

Zoo blijven de vrouwen, van welke zijde ook beschouwd, de aan symbolische verklaring in den weg staan, en het helpt wel allerminst, haar, met Loman, ‘te beter’ in de opstandingsverhalen geplaatst te noemen, ‘daar de Evangelisten bezwaar hadden om aan de Apostelen het initiatief toe te kennen in eene zaak, waarvan zij immers met hun Joodsch particularisme niet zoo dadelijk op de hoogte waren geweest’; bl. 97. Want dat dit bezwaar bij de Evangelisten niet bestond en dat het hun ten onrechte door Loman wordt toegedicht, blijkt duidelijk uit hunne zoo even aangestipte neiging, om de apostelen, ook als geloovigen in zake Jezus' opstanding, boven de vrouwen te verheffen, en uit aller streven, om het geloof aan die opstanding te doen voorkomen als een kostelijk goed, waarvan het bezit den apostel slechts tot eer kon verstrekken. Bovendien bestaat er niet de minste reden, waarom symbolen dichtende Christenen de vrouwen uit Jezus' naaste omgeving voor minder particularistisch Joodschgezind zouden houden dan zijne overige leerlingen en met name de twaalven. Dat vrouwen in de eerste gelederen zouden hebben gestaan bij de vrijmaking van het Christendom uit de banden van het Jodendom, blijkt uit niets en is ook op zichzelf niet waarschijnlijk.

Eene vergelijking van de verschillende opstandingsverhalen leert ons, dat het tooneel der eerste verschijningen, aanvankelijk Galilea, is verlegd naar Jeruzalem. Waarom? Mij dunkt, om geene andere reden, dan omdat Jeruzalem, naar de latere voorstellingen, van den aanvang af het middelpunt is geweest van de geheele Christelijke beweging. Toen de eerste 'gemeente' daarheen werd verplaatst, moest noodwendig de bakermat van het geloof der eerste Christenen mede worden verzet, en de overlevering werd eenvoudig een weinig gewijzigd. Dr. Loman kan echter die verklaring niet gebruiken, omdat zij te veel waarde zou doen hechten aan de hooge oudheid der traditie: geene Christenen zonder geloof aan de opstanding van Jezus, terwijl hij die opstanding pas als symbool laat geboren worden na 135. Hoe heeft men dan toen kunnen beginnen met Galilea, om weldra vandaar over te stappen naar Jeruzalem? Daartoe, zegt Loman, bl. 97, heeft o.a. bijgedragen: 'het verhaal der wachters bij het graf', dat 'ter bestrijding van het opstandingsgeloof' in de wereld was gebracht. Alzoo: na 135 begonnen de Christenen, hoewel zij het niet letterlijk meenden en slechts symbolisch redeneerden, te spreken over eene opstanding van Jezus. Joden of heidenen, niet ingewijd in de eigenlijke bedoelingen der dichtende gemeente, zagen hare poëzie voor werkelijkheid aan en gingen het symbool, als ware het geen symbool, in vollen ernst bestrijden. Zij maakten en brachten in omloop het verhaal der wachters bij het graf. Nu vreesden de Christenen, dat hunne 'opstanding van Jezus' hun zou ontgaan. Doch in plaats van eenvoudig te verklaren, dat het bestreden verhaal slechts een symbool was, waarna men hen ongetwijfeld met rust zou hebben gelaten, deden zij nu ook maar, alsof de opstanding van Jezus in hunne schatting werkelijk had plaats gehad; terwijl zij zich haastten, tegen het uit misverstand geboren ongeloof een dam op te werpen, door fluks het tooneel der verschijningen in hunne verhalen van Galilea over te brengen naar Jeruzalem!

Eene verklaring, die tot zulke opvattingen leidt, kan zeker niet bijzonder waarschijnlijk worden geacht.

Eene laatste bedenking tegen hare juistheid en die op zichzelf, naar het mij voorkomt, voldoende zou zijn, om de symbolische verklaring van de Evangelische opstandingsverhalen beslist af te wijzen, is reeds in het voorbijgaan genoemd, doch verdient opzettelijk te worden overwogen. Die verklaring is nl. niet te rijmen met den overal beurtelings doorschemerenden en in het helderste licht optredenden band tusschen Christelijk geloof in het algemeen en opstandingsgeloof in het bijzonder. De vormen, waarin men het voorstelde, mogen evenals de woorden, waarin men het uitsprak, in den loop der tijden gedurig zijn gewijzigd: het *geloof*, dat Jezus, ondanks zijn kruisdood op Golgotha, leefde bij God, was naar luid van alle getuigen van den aanvang af een deel der overtuiging, waardoor aanhangers van Jezus zich, na zijn heengaan

uit hun midden, toch nog als zoodanig durfden voordoen, zoowel aan zichzelf als aan anderen.

Eene zinnelijke verwachting, dat Jezus als de Messias uit den hemel zou komen, is voorafgegaan aan ‘het latere geestelijke parousie-geloof’, waarin Loman, bl. 90, één der grondstoffen erkent, waaruit de opstandingsverhalen zijn voortgekomen. Maar die zinnelijke verwachting zelf kon niet bestaan zonder het geloof, dat Jezus leefde of, wat op hetzelfde neerkwam, indien men zich rekenschap zocht te geven van de mogelijkheid, dat hij, die aan het kruis was gestorven, thans leefde bij God: dat Jezus was opgestaan uit de dooden.

Één der grondzuilen van het Paulinisme is het geloof, dat Christus is gestorven, gekruisigd, begraven en *opgestaan.* ‘Wel geconstateerd mag het heeten’, zeggen wij met Loman, bl. 530, ‘dat wij in de Paulinische brieven het geloof aan Christus' opstanding reeds zien opgenomen in een soort van dogmatisch stelsel, waarvan het een hoofdbestanddeel uitmaakt.’ Hier, bij Paulus, is reeds ‘het prozaïsche dogmatisme aan het woord’; bl. 532. ‘De voorstelling van Christus als den uit de dooden verrezen Heer, welke wij hier aantreffen, draagt het karakter eener geestelijke opvatting, die als zoodanig bestemd was eene vroegere te vervangen’; bl. 530.

Zoo worden wij van verschillende zijden gedrongen te erkennen, dat het geloof aan de opstanding van Jezus reeds betrekkelijk zeer oud moet zijn geweest, toen het naar de symbolische opvatting nog moest worden geboren. Maar dan is het ook niet mogelijk, met de aanbevolen symbolische verklaring vrede te hebben. Wij zullen, naar het mij voorkomt, beter doen met desnoods liever onze onwetendheid te belijden of te erkennen, dat wij niet in alle opzichten eene verklaring kunnen geven van het ontstaan der opstandingsverhalen, dan onszelf en anderen diets te maken, dat wij den sleutel hebben gevonden in eene verklaring, wier eenige aanbeveling - doch zeker niet voor allen - ligt in haar gekunsteld en daardoor verbijsterend karakter; die noch natuurlijk, noch op zichzelf waarschijnlijk is en bovendien gedrukt gaat onder onoverkomelijke bezwaren. Wel verre, dat wij aan haar ‘volkomen genoeg’ zouden hebben voor de verklaring van ‘het opstandingsgeloof’, bl. 106, laat zij dit volstrekt onverklaard. Om zich daarvan nog eens levendig te overtuigen, vatte men slechts zoo kort mogelijk samen den hoofdinhoud van hetgeen zij ons voorlegt. Opstandingsverhalen zouden na het jaar 135 als symbolen zijn gedicht en schier onmiddellijk daarna zouden hunne geestelijke vaders hebben besloten, met miskenning van den aard hunner eigen scheppingen, die poëzie voor werkelijkheid aan te zien en op dien grond te gelooven aan de waarheid der uit hun dichterlijk brein geboren ‘opstanding van Jezus’. Ziedaar eene verklaring, die, indien zij juist is, eenvoudig bewijst, dat wij niet in staat zijn, iets te begrijpen van het ontstaan van het opstandingsgeloof; want niemand is bij machte, zich van een dergelijk bedrijf eene voorstelling te

maken. De zelfmisleiding kan somtijds ontzaglijk groot zijn. Onwaarheden opdisschen, in schoone of in minder schoone vormen, maar met een stalen voorhoofd en zoo schijnbaar oprecht, dat men eindigt met zelf te gelooven, wat men toch pas zoo even heeft verzonnen, is stellig een euvel, waaraan Christenen der tweede eeuw evengoed konden mank gaan als hunne geloofsgenooten in volgende jaren. Maar dat *de* gemeente, dat *het* volk, dat *de* Christenen in massa, op een gegeven oogenblik, kort na 135, zich dergelijke uitspattingen zouden hebben veroorloofd, is kwalijk te gelooven. Eene onderstelling, zóó groot, zóó alle perken van het denkbare overschrijdende, eischt deugdelijker gronden, dan de besproken symbolische verklaring van Jezus' opstanding ons aanbiedt. Die verklaring zonder aarzelen af te wijzen, kan dan ook slechts de slotsom zijn van ons onderzoek.

Leiden, Juni 1888.
W.C. VAN MANEN.

Over de voorspelling van natuurverschijnselen.

De groote ontdekkingen, waarop de tegenwoordige natuurwetenschap met trots mag wijzen, zijn voor het meerendeel het uitvloeisel van nauwgezet onderzoek, van rijpe overweging en ernstige studie. Aan de toepassing dezer gewichtige beginselen en aan het volgen van den echt wetenschappelijken weg van streng onderzoek en juiste waarneming zijn de rijpe vruchten te danken, die de wetenschap in onzen tijd, in tegenstelling van vroegere eeuwen, heeft opgeleverd.

Intusschen mogen wij hierbij niet voorbijzien, dat, hoe gewichtig deze methode van natuurstudie ook zij, toch zelfs bij het meest wetenschappelijk onderzoek van tijd tot tijd van den rechten en veiligen weg der ervaring moet worden afgeweken en het smalle en onzekere pad der verbeelding en der hypothese moet worden betreden. En wel verre, dat hier deze onbekende weg ons steeds van het rechte pad zou voeren, mag integendeel ook aan de verbeelding en de hypothese eene plaats in de wetenschap worden toegekend, mits zij op goede gronden steunen en met oordeel worden toegepast. In verband gebracht met goed vastgestelde feiten en wetten, kunnen zij van den gunstigsten invloed zijn op de verdere ontwikkeling eener theorie en dus ook van de wetenschap zelve.

Eene groote rol spelen de beide laatstgenoemde beginselen bij het *voorspellen* van sommige natuurverschijnselen. Hierbij kan tegenwoordig niet meer van louter toeval sprake zijn, want vele dier voorspellingen hebben eene zoo hooge mate van waarschijnlijkheid bereikt, dat deze aan zekerheid grenst, en reeds meermalen hebben zij voor de wetenschap zelve, zoowel als voor den mensch, groote voordeelen afgeworpen.

Den mensch bevredigt niet de uitspraak van het ‘ignorabimus’ (wij zullen het niet weten) van een beroemd natuuronderzoeker; hij beschouwt de natuur niet als een ondoorgrondelijk boek, doch tracht steeds verder te streven en, ook na het mislukken van een onderzoek, steeds opnieuw de raadselen der natuur te ontsluieren. En waar dan de waarneming en het exacte onderzoek te kort schieten, daar neemt hij zijne toevlucht tot de verbeelding, tot de hypothese of de theorie.

Daartoe drijft hem niet slechts zijne zucht tot kennis, doch ook de ijzeren noodzakelijkheid, om met de natuur in het strijdperk te treden,

ten einde hare verschijnselen en wetten uit te vorschen en daarmede zijn voordeel te doen. Door het opstellen eener theorie of hypothese immers is hij in staat, om, zonder nog de verschijnselen en hunne oorzaken volledig te kennen, op gronden, aan de theorie ontleend, andere verschijnselen te *voorspellen*. Hoe juister die voorspellingen zijn, des te meer wint de theorie aan waarschijnlijkheid en dus ook aan waarde voor de wetenschap.

Juist die voorspellingen en de wijze, waarop wij tegenwoordig hare juistheid kunnen vaststellen, leeren ons het groote onderscheid kennen tusschen het tegenwoordige en het verledene in de natuurwetenschap. En daar wij hier niet slechts met natuurverschijnselen te doen hebben, die alleen voor de wetenschap waarde hebben, doch ook met zulke, die in verband staan met de meest gewone verschijnselen van het dagelijksch leven, zoo zij het ons vergund, in de volgende bladzijden het een en ander mede te deelen over voorspellingen op natuurkundig gebied en over hare beteekenis in vroegere eeuwen en in den tegenwoordigen tijd.

Reeds in de oudste tijden trokken de natuurverschijnselen de aandacht van den mensch en werden zij, daar men ze toeschreef aan geheimzinnige machten of aan bovennatuurlijke wezens, geesten, enz., ook onvermijdelijk met de lotgevallen van den mensch in verband gebracht.

Men ging zelfs nog veel verder en meende uit den loop der natuurverschijnselen de toekomst van den mensch en den gang der wereldgebeurtenissen te kunnen voorspellen. Op de Oostersche volken, die steeds met eene weelderige phantasie begaafd zijn, maakte vooral de prachtige, heldere sterrenhemel van het Oosten een uiterst levendigen indruk. Het ligt dus in den aard der zaak, dat voor die voorspellingen in de eerste plaats de hemellichamen in aanmerking kwamen, daar deze bovendien door hun geregelden gang aan het hemelgewelf met den loop der wereldgeschiedenis schenen verbonden te zijn.

En het kan dan evenmin verwondering baren, dat buitengewone verschijnselen aan den hemel, zooals zons- of maansverduisteringen, de verschijning van kometen, enz., als teekenen van groote storingen in den gang van zaken der natuur en dus als voorboden beschouwd werden van zeer bijzondere wereldgebeurtenissen of van noodlottige natuurverschijnselen.

Zoo werd allengs van de hemelverschijnselen eene bijzondere studie gemaakt in verband met de voorspelling der toekomst, zoowel voor de wereldgebeurtenissen in het algemeen als voor de lotgevallen van bijzondere personen. De *sterrenwichelaarskunst* of *astrologie* werd eene op zichzelf staande wetenschap, die door bepaalde personen beoefend werd en wel, daar zij ook voor een groot deel met godsdienstige voorstellingen in verband stond, meestal door priesters of priesteressen. In Griekenland werd voor elke gewichtige onderneming het ‘orakel’ geraadpleegd, welks priesters en priesteressen overigens in hooge mate

de gave bezaten, om niet slechts zichzelven, doch ook hunne uitspraken door een geheimzinnigen sluier te omhullen.

Vooral ook aan de weervoorspellingen werden reeds door de oudste volken hunne krachten beproefd en hetzelfde kan ook waargenomen worden bij de natuurvolken. Want evenals de Grieken en Romeinen hun dondergod Jupiter of Zeus, de Noorsche volken hun Thor hebben, zoo spreekt ook voor de Indianen in den donder hun 'groote geest'. Bij de Romeinen bestond ook reeds de meening, dat de maan invloed op het weer zou uitoefenen. Plinius vermeldt, dat in zijn tijd de meening bestond, dat de aard van den wind voor eene zekere maand bepaald wordt door den vierden dag na de Nieuwe maan.

Dat het in de middeleeuwen met deze denkbeelden nog niet veel beter gesteld was en dat toen nog het bijgeloof op natuurkundig en meteorologisch gebied welig tierde, laat zich, bij den toenmaligen toestand der wetenschap, gemakkelijk verklaren. In de 14de en 15de eeuw bereikte de astrologie in het Oosten haar hoogsten bloei en zij werd voor een deel zelfs door voorname sterrenkundigen gesteund. Nog steeds bleef de wetenschap veelal bijzaak en werd zij veel meer als eene kunst beoefend, die ten doel had de menschelijke aangelegenheden te onderzoeken en den toekomstigen loop der wereldsche dingen te voorspellen. Vele vorsten hadden dan ook tot dat doel beroemde sterrenkundigen aan hunne hoven verbonden.

Doch ook veel minder bevoegden waagden zich zelfs nog in dezen tijd aan voorspelling en waarzeggerij en maakten daarvan dikwijls een winstgevend beroep. Daar zelfs in den tegenwoordigen tijd deze denkbeelden nog geenszins met wortel en tak zijn uitgeroeid en de minder ontwikkelde bevolking in vele streken nog gretig geloof slaat aan toovenarij, hekserij, waarzeggerij, enz., kan het ons in het minst niet verwonderen, dat drie of vier eeuwen geleden, toen de beschaving, en vooral de natuurwetenschap, nog op zooveel lageren trap stond dan thans, het geloof aan waarzeggerij en aan toovenarij nog met de zeden en denkbeelden van het volk als saamgeweven was.

In dien tijd waren dan ook de heksenprocessen nog aan de orde van den dag. Want bij het optreden van het Christendom waren nog vele Heidensche denkbeelden en overleveringen, vooral uit den Germaanschen godsdienst, overgebleven en daaronder ook het denkbeeld, dat vooral de vrouwen, die bij de Germanen reeds de rol van waarzegsters vervulden, met de geesten in betrekking stonden, dat zij macht hadden over de natuurkrachten en in staat waren deze in gunstigen of in noodlottigen zin te doen werken.

Dit onzalige geloof heeft aan honderden en duizenden onschuldige slachtoffers het leven gekost; brandstapels werden in grooten getale opgericht, waar de ongelukkigen levend verbrand werden bij de geringste verdenking of bij de minste beschuldiging, die dikwijls alleen haar grond vond in haat of ijverzucht van de aanklagers. En het is, om

van zulke toestanden getuige te zijn, zelfs niet noodig tot den duisteren voortijd der middeleeuwen terug te gaan. Het klinkt bijna ongelooflijk, doch men vindt het feit in de historie geboekt, dat nog in het jaar 1728 te Szegedin in Hongarije dertien heksen levend verbrand werden op grond, dat zij te licht waren bevonden op de heksenbalans, een werktuig, van welks betrouwbaarheid men zich eenig denkbeeld kan vormen uit de mededeeling, dat de zwaarste dezer heksen niet meer dan één lood woog!

In de middeleeuwen waren het echter niet uitsluitend de minder ontwikkelden, die aan de mogelijkheid eener voorspelling der wereldgebeurtenissen en der lotgevallen van den mensch uit den loop der sterren geloof hechtten. Zelfs bij den grooten vooruitgang der beschaving in de 15de eeuw, die het gevolg was van talrijke beroemde uitvindingen en ontdekkingen, zooals de uitvinding der boekdrukkunst, de ontdekking van Amerika, enz., konden toch zelfs groote mannen zich nog niet geheel en al van deze bijgeloovige denkbeelden losmaken. Zelfs toen nog verkeerden aan de hoven van ontwikkelde vorsten de astrologen en stonden daar in zóó hoog aanzien, dat zij bij elke politieke zaak van gewicht geraadpleegd werden en feitelijk dikwijls het roer des Staats in handen hadden. Een der beroemdste onder die hofsterrenwichelaars was Nostradamus, die in de 16de eeuw aan het Fransche hof eene voorname rol speelde en groote eer genoot. Deze astroloog mocht zich zelfs in een zoo ver vooruitzienden geest verheugen, dat hij zijne voorspellingen uitstrekte tot den tegenwoordigen tijd.

Ook thans nog is het volk in het algemeen, ja, zelfs ook het meest beschaafde deel daarvan, geenszins geheel en al aan dergelijke denkbeelden ontwassen, indien althans de onhoudbaarheid daarvan niet al te duidelijk in het oog springt. Aan allerlei voorteekenen en voorspellingen wordt ook bij meer ontwikkelden nog met graagte geloof geslagen. Wij wijzen slechts op de nog zeer algemeen verbreide meening, dat het noodlottig is met dertien personen aan tafel te zitten en dat één der dertien alsdan als slachtoffer van die omstandigheid moet vallen. Ook aan den stand en den loop der sterren, als voorboden van voorspoed of ongeluk, wordt nog veel algemeener waarde gehecht, dan men bij den tegenwoordigen toestand der beschaving zou mogen verwachten. Geene onderneming mag begonnen worden bij afnemende maan, noch als de zon in het teeken van den kreeft staat; wordt zij op een Vrijdag aangevangen, dan eindigt zij slecht. Het Noorderlicht of de verschijning van eene komeet wordt nog steeds door honderden en duizenden als een slecht voorteeken, als eene voorspelling van oorlog of hongersnood beschouwd.

Doch vooral aan de weervoorspellingen wordt door het meerendeel van het volk nog algemeen groot gewicht gehecht. Vooral aan de maan wordt nog steeds een groote invloed op het weer toegeschreven en het is merkwaardig, dat reeds in de oudheid de betrekkingen tusschen

de maan en het weer bij de dagelijksche bezigheden, vooral bij die van den landbouw, eene groote rol speelden en dat vele dier weervoorspellingen nog heden ten dage in den volksmond zijn blijven bestaan. Vele zoogenaamde boerenregels in rijm of in proza, die in de kalenders en almanakken nog geregeld verschijnen, geven daarvan het bewijs. Van het gehalte dier voorspellingen kunnen enkele staaltjes den lezer een denkbeeld geven. Zeer zonderling zijn o.a. de beide volgende verzen uit een Duitschen volksalmanak, bestemd voor den jare 1883, die in duizenden exemplaren verkocht werd, zoodat de uitgever ongetwijfeld de overtuiging moet gehad hebben, dat onder de lezers tal van goedgeloovigen voorhanden waren. Men vindt daarin o.a. de volgende weervoorspellingen:

‘Eine Elster allein ist schlechten Wetters Zeichen,
Doch fliegt das Elsterpaar, wird schlechtes Wetter weichen.’

en:

‘Ist die Hechts-Leber der Galle zu weit, vorn spitz,
Nimmt Winter lange Zeit in Besitz.’

En verder de volgende:

‘Maria Heimsuchung mit Regen
Thut vierzig Tage sich nicht legen.’

en:

‘Wie der Oktober, so der März,
Das bewährt sich allerwärts.’

Bekend zijn bij ons ook de volgende regels:

‘Nieuwe maan met donkere vlekken
Kan als bewijs van regen strekken.’

en:

‘Een Nieuwe maan met helder licht
Geeft ons van droogte het bericht.’

Wij herinneren verder aan vele nog nu bij den boerenstand - en ook wel bij meer ontwikkelden - als zeer proefhoudend beschouwde voorspellingen: dat regen op St. Margriet (20 Juli) de voorbode is van eene regenperiode van zes opvolgende weken; dat zoogenaamde schaapjeswolken aan den hemel binnen drie dagen regen brengen; dat een goed notenjaar onherroepelijk door een strengen winter gevolgd wordt, enz. enz.

Dat aan deze voorspellingen slechts zeer weinig waarde gehecht kan worden, is vooral hieraan toe te schrijven, dat zij berusten op zeer gebrekkige waarneming. Men neemt het verschijnsel, dat op een zeker

voorteeken volgt, werkelijk eenige malen waar, doch verheft dan, zeer ten onrechte, deze enkele gevallen tot een algemeenen regel en trekt uit die onbestemde waarnemingen bepaalde besluiten. Doch men verzuimt de gevallen in rekening te brengen, waarbij het verlangde verschijnsel uitblijft, en komt alzoo tot zeer valsche gevolgtrekkingen, zoodat alle voorspellingen van dien aard elken wetenschappelijken grond missen.

Toch ligt eene enkele maal aan sommige dier voorspellingen uit den volksmond wel eens eene kern van waarheid ten grondslag. De boven bedoelde voorspelling, dat de zoogenaamde schaapjeswolken, in de wetenschap *Cirri* genaamd, steeds voorboden zouden zijn van regen, is, aldus uitgedrukt, ten eenen male onjuist, daar zij in te algemeene termen is vervat. Doch de cirruswolken *kunnen* in zekere gevallen werkelijk de voorboden zijn van regen of wind, mits men lette op de plaats aan den hemel, waar zij zich bevinden, en de hemelstreek, waarvan zij uitgaan. Zoo is er ook eenige grond aanwezig voor de meening, dat op 11, 12 en 13 Mei, welke dagen aan de heiligen: Mamertius, Pancratius en Servatius, gewijd zijn, steeds strenge koude heerscht en dat zij door eene langdurige periode van koude gevolgd worden, zoodat men die dagen naar de genoemde heiligen de 'Strenge Heeren' noemt. Het is echter weer eene zeer onjuiste voorstelling, dat juist op de drie genoemde dagen eene buitengewone koude zou heerschen; alleen is het een feit, dat zeer dikwijls omstreeks half Mei eene zeer koude periode invalt, doch men gaat weer te ver, door deze mogelijkheid tot eene vaste wet te verheffen.

Dat in eenige dier volksvoorspellingen somtijds feitelijk een spoor van waarheid vervat is, moet hieraan worden toegeschreven, dat men juist in deze enkele gevallen eenigszins meer met de ervaring en met de waarneming der natuur is te rade gegaan. Doch door gemis aan voldoende wetenschappelijke kennis en door gebrekkige waarneming of door onvoldoende schifting der juiste en onjuiste uitkomsten heeft men niet genoeg den weg der ervaring betreden en is daardoor tot onjuiste of minder juiste gevolgtrekkingen gekomen.

Intusschen is ook hier de ervaring niet in alle gevallen eene betrouwbare leidsvrouw. Ook de theorie en de hypothese worden hierbij dikwijls met goed gevolg toegepast.

Wij kunnen daarom, volgens Schafft(*), alle voorspellingen van natuurverschijnselen tot drie verschillende beginselen terugbrengen:

1°. Voorspellingen door eenvoudige optelling der gevallen;

2°. Voorspellingen, gegrond op de wet van oorzaak en gevolg, en

3°. Voorspellingen, gegrond op eene theorie of hypothese.

Wij zullen dus onderzoeken, hoe deze verschillende beginselen bij de voorspelling van natuurverschijnselen worden in toepassing gebracht.

(*) H. Schafft. *Ueber das Vorhersagen von Naturerscheinungen*, 1886.

Tot de natuurvoorspellingen der eerste soort, nl. die, welke door *eenvoudige optelling* verkregen worden, kunnen al de zoodanige gebracht worden, waarbij van een eigenlijk natuuronderzoek, van proefondervindelijke waarneming der natuur geene sprake is. Deze methode bestaat hierin, dat men eenvoudig de feiten waarneemt, zooals zij zich aan onze zintuigen voordoen, zonder naar de oorzaken en het onderling verband te vragen. Men telt eenvoudig de gevallen, die in gelijken zin uitvallen, bij elkaar op en vergelijkt dit aantal met die gevallen, welke eene tegenovergestelde uitkomst hebben.

Dat is de handelwijze, die bij de bovengenoemde leekenvoorspellingen en boerenregels in toepassing wordt gebracht, doch die in dien zin voor het eigenlijke natuuronderzoek niet de minste waarde heeft.

Toch ligt daaraan een zeer gewichtig beginsel ten grondslag, dat zelfs bij de natuurkundige methoden van onderzoek algemeene toepassing vindt, doch alleen dan beteekenis heeft, als die toepassing op de juiste wijze en met het noodige voorbehoud geschiedt. Men noemt deze methode van onderzoek ‘inductie’ en zij heeft niemand minder tot vader dan den grooten wijsgeer der 16de eeuw, Francis Bacon. Is zij dus reeds eeuwen geleden opgetreden, zoo heeft toch deze ‘inductieve methode’ eerst in de nieuwere natuurwetenschap hare eigenlijke beteekenis verkregen. Zij berust hierop, dat men een verschijnsel in een, zoo groot mogelijk, aantal gevallen waarneemt en uit de wijze, waarop het zich in deze gevallen voordoet, het besluit trekt, dat het zich op dezelfde wijze ook in volgende gevallen zal voordoen. Men besluit dus uit de overeenkomst tusschen eenige bijzondere gevallen tot de algemeenheid van een zeker verschijnsel.

Het behoeft niet betoogd te worden, dat men deze redeneering slechts onder groot voorbehoud zal mogen toepassen. Bij de meeste voorspellingen in het dagelijksch leven wordt dan ook juist de fout begaan, dat men dit voorbehoud niet voldoende in acht neemt en te spoedig uit eenige bijzondere gevallen tot een algemeenen regel besluit.

Zoo heeft men b.v. waargenomen, dat het in ons vaderland bij Westenwind in vele gevallen regent. Men bracht echter de gevallen niet in rekening, waarbij dat niet zoo is, en stelde dus, zonder op die talrijke uitzonderingen te letten, den regel op, dat ‘Westenwind regen geeft’. Dat is echter volstrekt niet altijd het geval. Al kan niet ontkend worden, dat eene zekere betrekking tusschen beide verschijnselen bestaat, zoo is die voorspelling toch zeer onzeker, daar het ontstaan van regenweder nog van tal van andere omstandigheden afhankelijk is en het bij Westenwind ook zeer schoon weer kan zijn en bij elken anderen wind ook kan regenen. In dit geval heeft men dus de inductie verkeerd toegepast, daar men niet voldoende de verschillende gevallen, die zich voordoen, in rekening heeft gebracht.

Een ander voorbeeld van gebrekkige toepassing dezer methode is de weervoorspelling door den barometer. Het rijzen of dalen van den

barometer, waaraan in het algemeen voor de kennis van het weder veel waarde wordt gehecht, kan op zichzelf alleen niet als een voorbode van goed of slecht weder beschouwd worden. Dat dit dikwijls het geval is, mag ons nog niet doen besluiten, dat het ook altijd zoo zijn zal, want ook hier doen zich, behalve de luchtdrukking, die de barometer ons leert kennen, nog zeer vele andere invloeden gelden, die bij de weervoorspellingen in aanmerking moeten genomen worden. Wel is hier dus weer eene zekere mate van waarschijnlijkheid voorhanden, doch deze is gering; het weer is ook dikwijls regenachtig bij hoogen barometerstand.

Toch heeft de methode der inductie of optelling der waargenomen gevallen inderdaad hare groote waarde, ook voor de wetenschap, als zij met oordeel wordt toegepast. Voor de scheikunde kan zij zelfs onmisbaar geacht worden en hier verkrijgen de voorspellingen, die op deze methode berusten, eene zoo groote mate van juistheid, dat deze met volkomen zekerheid gelijkstaat.

In de scheikunde herkennen wij de verschillende stoffen aan hare bijzondere eigenschappen, die door herhaald onderzoek zijn vastgesteld. Zoo werd bij honderden en duizenden proeven steeds gevonden, dat de zuurstof een kleurloos, reukeloos en smaakloos gas is, dat de verbranding sterk onderhoudt en waarin een gloeiend stuk hout met een schitterend licht gaat branden. Daar nu de zuurstof steeds, overal en zonder uitzondering met deze eigenschappen optreedt, kan men met zekerheid voorspellen, dat, als zij uit eene stof wordt vrijgemaakt, zij ook weer diezelfde eigenschappen zal vertoonen, zoodat men daaraan met zekerheid de zuurstof kan herkennen en haar kan aantoonen in nog niet onderzochte verbindingen.

Doch dezelfde methode stelt ons ook in staat, om in sommige gevallen het bestaan van eene stof, zelfs bij voorbaat, met zekerheid te voorspellen, en heeft werkelijk reeds tot gewichtige ontdekkingen geleid.

Wij kunnen daarvan geen schitterender voorbeeld aanhalen dan de ontdekkingen op het gebied der zoogenaamde *spectraal-analyse.* De metalen kunnen, in welke verbindingen zij ook voorkomen, herkend worden door de wijzigingen, die zij in dampvormigen toestand voortbrengen in het *spectrum*, d.i. in het uit de bekende zeven regenboogskleuren bestaande kleurenbeeld, dat gevormd wordt, als wij de lichtstralen, van eene lichtbron uitgaande, door een glazen prisma laten gaan en op een scherm opvangen. Het licht van de lichtbron wordt dan door het prisma zoodanig gebroken, dat het in zijne zeven hoofdkleuren ontleed wordt, die op het scherm als een samenhangend kleurenbeeld, als eene aaneenschakeling van gekleurde banden verschijnen, die onmerkbaar in elkander overgaan.

Dit kleurenbeeld of spectrum vormt nu bij wit licht, dus ook bij het gaslicht, een doorloopend geheel. Brengt men nu in de lichtbron, die verondersteld wordt eene voldoend hooge temperatuur te hebben, een

metaal of eenige verbinding daarvan, dan ondergaat het spectrum eenige verandering; het is niet langer samenhangend, doch op bepaalde plaatsen door donkere strepen afgebroken. En nu is het zeer merkwaardig, dat deze donkere strepen voor hetzelfde metaal steeds op eene en dezelfde plaats van het spectrum vallen, onverschillig hoe en in welke verbinding het metaal ook moge voorkomen. Zoo geeft b.v. het natrium, het metaal, dat in ons gewone keukenzout voorkomt, eene zeer duidelijke donkere streep in het *geel* van het spectrum en op de plaats, waar die natriumstreep valt, wordt door geen enkel ander metaal eene donkere streep gevormd. Andere metalen geven twee strepen, nog andere een groot aantal op verschillende plaatsen van het spectrum. Doch welke natriumverbinding men ook in de lichtbron brengt, is volkomen onverschillig; steeds verschijnt de donkere streep weer op dezelfde plaats in het geel van het spectrum. Daaruit volgt, dat, als men omgekeerd eene onbekende stof onderzoekt en in het spectrum van deze de donkere streep op die bepaalde plaats waarneemt, met zekerheid kan gezegd worden, dat die stof natrium bevat. Hier wordt dus door inductie de aanwezigheid van natrium in de bedoelde stof afgeleid; in ontelbare gevallen treedt het natrium met de genoemde eigenschap in het spectrum op en men besluit nu ook, als men diezelfde eigenschap in eene zekere stof waarneemt, tot de aanwezigheid van natrium, ook zonder dat men dit metaal zelf eruit afgescheiden heeft. De lezer zal zich nu ook zeer goed kunnen voorstellen, dat men door deze onderzoekingsmethode, de zoogenaamde spectraal-analyse, in de eerste plaats de aanwezigheid van bekende metalen in zekere stoffen kan aantoonen, en dat wel zonder dat men zelfs deze stoffen zelve in handen behoeft te hebben, daar men slechts het door haar uitgestraalde licht voor het onderzoek noodig heeft. Zoo heeft men dan ook, door het onderzoek van het spectrum der zon, op dit hemellichaam, hoewel dit zich op een onmetelijken afstand bevindt, het voorkomen van verschillende metalen bewezen.

Doch wat meer zegt: deze methode stelt ons ook in staat, om de ontdekking van tot nog toe onbekende metalen reeds bij voorbaat te voorspellen. Want als men in het spectrum van eene zekere stof donkere strepen aantreft, die tot geen der bekende metalen behooren, dan wijst dat met zekerheid op de aanwezigheid van een nog onbekend metaal.

En men heeft inderdaad langs dezen weg reeds meermalen de ontdekking van nieuwe metalen voorspeld, van wier bestaan men tot vóór dien tijd zelfs niet het geringste vermoeden had, en die voorspellingen werden steeds ten volle bewaarheid, daar men, bij nader onderzoek, werkelijk de voorspelde metalen kon afscheiden. Zoo hadden de ontdekkers der spectraal-analyse, Kirckhoff en Bunsen, in 1860, door het spectrum te onderzoeken van de loog van Dürkheim en Nauheim, daarin de aanwezigheid van twee onbekende, zeldzame metalen voorspeld, die

zij Rubidium en Caesium noemden, en werkelijk werden deze metalen later, en toen ook uit verschillende mineralen, verkregen.

De methode der inductie of optelling en vergelijking der waargenomen gevallen, die in het dagelijksch leven door verkeerde toepassing zeer weinig uitkomsten oplevert, heeft dus voor het wetenschappelijk onderzoek groote waarde en voor de natuurstudie reeds rijpe vruchten gedragen.

De thans besproken methode kan echter slechts voor sommige bijzondere gevallen gebezigd worden en wij komen dus nu tot de tweede methode van onderzoek, die bij de natuurvoorspellingen wordt toegepast, nl. de afleiding der voorspellingen uit de wet van *oorzaak* en *gevolg*, ook wel bekend onder den naam van wet der *causaliteit.* De kennis dezer wet dagteekent niet van den jongsten tijd, doch hare groote waarde was reeds aan de wijsgeeren der oudheid bekend en onwillekeurig werd zij reeds in de oudste tijden in toepassing gebracht. Doch hare beteekenis werd eerst in onzen tijd duidelijk door de juiste herkenning harer waarde en thans kan men zeggen, dat zij voor een groot deel de tegenwoordige natuurwetenschap beheerscht.

De wet van oorzaak en gevolg kan eigenlijk als een bijzonder geval beschouwd worden van de reeds besproken wet der eenvoudige optelling, doch heeft betrekking op de gevolgen, die hetzelfde verschijnsel steeds met zich voert. Ziet men, dat eene zekere werking of oorzaak door een bepaald verschijnsel gevolgd wordt, dan zal, als een andermaal dezelfde werking op dezelfde wijze plaats heeft, na deze ook volkomen hetzelfde verschijnsel optreden, want: ‘gelijke oorzaken hebben gelijke gevolgen’. Hebben wij b.v. gevonden, dat een stuk tin bij verhitting tot 228° C. smelt, dan kunnen wij met zekerheid voorspellen, dat, als wij later een ander stuk tin tot dezelfde temperatuur verhitten, dit laatste insgelijks zal smelten. Met andere woorden kan men deze wet dus ook aldus uitdrukken: ‘Onder volkomen dezelfde omstandigheden treden altijd en immer dezelfde natuurverschijnselen op.’

Deze wet is voor de natuurstudie van de grootste beteekenis, ja, men kan zelfs wel zeggen, dat de geheele proefondervindelijke natuurwetenschap feitelijk op haar berust, want zonder het bestaan dezer wet zou elk wetenschappelijk onderzoek ten eenen male onmogelijk zijn. Indien wij bij eene natuur- of scheikundige proef met nauwkeurigheid de daarbij plaats hebbende verschijnselen hebben waargenomen, dan kunnen wij zeker zijn, dat, als wij later dezelfde proef onder volkomen dezelfde omstandigheden herhalen, ook volkomen dezelfde verschijnselen weder zullen optreden.

Kent men dus de oorzaken van een zeker natuurverschijnsel en ziet men, dat een andermaal dezelfde oorzaken werkzaam zijn, dan zal, als noodzakelijk gevolg, weder hetzelfde natuurverschijnsel zich voordoen. Doch het spreekt vanzelf, dat men het optreden van dat verschijnsel

alleen dan met zekerheid kan voorspellen, als men vooraf bekend was met de *wezenlijke* oorzaken daarvan, d.i. met die oorzaken, zonder welke het niet zou kunnen plaats hebben. In dien zin kunnen wij dus hier het natuurverschijnsel vooraf voorspellen en in dit geval inderdaad met zeer groote zekerheid, als het nauwkeurig bestudeerd is en de oorzaken volledig zijn vastgesteld.

Zoo kan de scheikundige, die eene zekere proef zal uitvoeren, aan zijn gehoor vooraf met zekerheid voorspellen, wat bij die proef zal plaats hebben en wat men erbij zal kunnen waarnemen, mits hij volkomen bekend zij met de oorzaken van het verschijnsel, met de omstandigheden, onder welke de proef moet gelukken, en mits hij haar nauwkeurig onder dezelfde omstandigheden uitvoere. En van welk groot gewicht juist hier de erkenning dezer wet is, kan hieruit blijken, dat op het geheele uitgebreide veld der chemische industrie de bereiding van tallooze technische producten niets anders is dan eene toepassing van de uitkomsten, die de scheikundige bij zijne proeven in het klein in het laboratorium heeft verkregen. Uit het resultaat dezer proeven kan de scheikundige den fabrikant met zekerheid voorspellen, dat hij, onder dezelfde omstandigheden werkende, dezelfde uitkomsten en producten zal verkrijgen.

Ook op natuurkundig gebied vindt de wet der causaliteit de meest gewichtige toepassingen, die zoowel voor de practijk als voor de wetenschap van het grootste nut zijn geworden. Toen Mariotte ontdekt had, dat het kookpunt van water afhankelijk is van de grootte der luchtdrukking, dat het water dus bij geringere drukking bij lagere temperatuur kookt, besloot hij daaruit, zonder het proefondervindelijk te kunnen bewijzen, dat het water op hooge bergen bij eene veel lagere temperatuur kookt dan aan de oppervlakte der aarde. Zijne voorspelling werd volkomen bevestigd, doch eerst vele jaren later, in 1739, toen Le Monnier vond, dat het water op den berg Canigou in de Pyreneeën bij eene 9 graden lagere temperatuur kookte dan aan den voet van dien berg. Door deze kennis is men dan ook later in staat gesteld, om de hoogte van bergen door de bepaling van dat kookpunt practisch te meten.

Onwillekeurig maakt men ook in het dagelijksch leven, zonder er zich van bewust te zijn, dikwijls van deze wet en hare gevolgtrekkingen gebruik. Als een tuinman boonen poot, kan hij, zonder nog iets van de toekomstige plant gezien te hebben, met zekerheid voorspellen, dat deze hem insgelijks boonen, en geene kersen, zal opleveren. Hoe kan hij dat echter weten, zonder de nieuwe plant of de nieuwe boonen gezien te hebben? Hij past onwillekeurig de wet van oorzaak en gevolg toe; hij weet, dat immer en altijd dezelfde uitkomst is verkregen, dat de plant altijd boonen heeft voortgebracht, en hij besluit onwillekeurig tot het beginsel: ‘gelijke oorzaken hebben gelijke gevolgen’. Evenzoo weet de hoenderfokker met de meeste zekerheid, dat hij bij het uitbroeden

zijner kipeieren weer jonge kippen of hanen en geene kraaien zal bekomen. Het moge dwaas schijnen hierop te wijzen, maar wij halen deze voorbeelden slechts aan, om te bewijzen, dat de mensch dikwijls, zonder er zich van bewust te zijn, de groote beginselen der wetenschap in toepassing brengt, iets, dat overigens weer zeer natuurlijk is, daar zij berusten op het logisch denken.

De voorspellingen, die wij het laatst noemden, kunnen steeds op groote zekerheid aanspraak maken, als wij slechts volkomen bekend zijn met de omstandigheden, die erbij in aanmerking komen.

Doch er zijn juist tal van natuurverschijnselen, waarvoor wij die omstandigheden slechts zeer onvolledig kennen en waarbij deze ook niet volkomen bekend kunnen zijn, hetzij door onze onvolledige hulpmiddelen, hetzij door de groote afstanden, waarop zij plaats hebben, zooals bij de verschijnselen van den sterrenhemel, of ook door mindere bekendheid met alle oorzaken, die invloed op het verschijnsel kunnen hebben, zooals dikwijls het geval is in het plantaardig of dierlijk leven. Eindelijk kan onze kennis hierdoor ontoereikend zijn, dat de oorzaken der verschijnselen gelegen zijn in de natuur der kleinste deeltjes of atomen, die wij met onze zintuigen niet onmiddellijk kunnen waarnemen, zooals bij de meeste chemische verschijnselen.

In al deze gevallen is een onderzoek der onmiddellijke oorzaken van het verschijnsel slechts voor een gering deel mogelijk en, om de natuur van het verschijnsel en de vermoedelijke oorzaken ervan te kunnen vaststellen, is men dus genoodzaakt zijne toevlucht te nemen tot de *theorie* of *hypothese.*

Het zal misschien voor vele lezers den schijn hebben, alsof eene voorspelling, die slechts op hypothesen berust, slechts eene uiterst geringe kans op zekerheid aanbiedt, daar de hypothese zelve immers slechts op onderstellingen berust, die nog niet bewezen zijn. Doch wij moeten daarbij niet uit het oog verliezen, dat aan de wetenschappelijke theorieën en hypothesen steeds een zeker aantal welbewezen feiten ten grondslag ligt en dus eigenlijk op deze de voorspellingen berusten, die men uit de theorie afleidt. Zelfs theorieën, die later bleken onhoudbaar te zijn, hebben toch dikwijls aan de wetenschap tot groot voordeel gestrekt, want reeds het opstellen eener theorie spoort tot hernieuwd onderzoek aan en brengt daardoor weer een aantal nieuwe feiten aan het licht, die anders wellicht verborgen zouden gebleven zijn en dus weer bevorderlijk zijn aan den vooruitgang der wetenschap. Hier is Goethe's woord volkomen van toepassing: ‘Eine falsche Theorie ist besser als gar keine.’

Wij herinneren daarbij slechts aan Newton's theorie van het licht, die van het onjuiste beginsel uitging, dat van de lichtgevende voorwerpen eene lichtstof uitging, en die aanleiding gaf tot een belangrijken wetenschappelijken strijd en daardoor tot vele talentvolle onderzoekingen.

Dientengevolge moest zij later de vlag strijken voor Huighens' trillingstheorie, die de lichtverschijnselen toeschrijft aan trillingen van den aether en die tegenwoordig de wetten en verschijnselen van het licht op alleszins bevredigende wijze verklaart en tot tallooze merkwaardige ontdekkingen aanleiding heeft gegeven. Zonder de hypothese van Newton ware men wellicht nooit tot deze trillingstheorie gekomen, daar men alsdan niet zou aangespoord zijn tot de onderzoekingen, die dienen moesten, om haar aan de feiten te toetsen, en zoo heeft dus Newton's theorie, die later niet in overeenstemming met de wetenschap bleek te zijn, toch voor deze rijpe vruchten opgeleverd.

En hetzelfde geldt met betrekking tot de natuurvoorspellingen, waarop wij hier het oog hebben. De voorspellingen, die op eene hypothese of theorie gegrond zijn, kunnen ons juist de waarde en de waarschijnlijkheid van deze laatste nauwkeuriger doen beoordeelen. Hoe grooter het aantal voorspellingen is, dat, vooral onder de meest verschillende omstandigheden, door het onderzoek bevestigd en juist bevonden wordt, des te waarschijnlijker wordt ook de juistheid en des te grooter de waarde der theorie. Men kan er dan op vertrouwen en op gronden, aan haar ontleend, met des te meer zekerheid nieuwe voorspellingen doen en vroeger onbekende feiten ontdekken.

Nergens wellicht worden deze beschouwingen op schitterender wijze bevestigd dan in de nieuwere theorieën der scheikunde. De moderne chemie, en vooral de organische, heeft hare hooge vlucht in den jongsten tijd en hare groote beteekenis voor alle vakken der natuurwetenschap en voor de industrie alleen te danken aan voorspellingen, die gegrond zijn op de *theorie der atomen.*

Zoo er één theorie is, die op louter hypothesen berust en waarbij van aanschouwing der werkende oorzaken in het minst geene sprake is, dan is dat zeker met de *atoom-theorie* het geval. Deze toch berust op de onderstelling, dat elke stof, door steeds verder voortgezette verdeeling, in deeltjes kan opgelost worden, die zóó klein zijn, dat zij voor geene verdere verdeeling vatbaar zijn en daarom atomen genoemd worden. Deze deeltjes zijn dus voor het oog, zelfs voor het sterkst gewapende, volkomen onzichtbaar en aan niemand, ook niet aan den scherpzinnigsten en kundigsten proefnemer, is het ooit mogen gelukken een afzonderlijk atoom te verkrijgen, dus nog minder het waar te nemen of te onderzoeken. En toch heeft men, uitgaande van de uitkomsten van het chemisch onderzoek en steunende op de door de theorie geleverde gronden, de wetten opgespoord, volgens welke die onzichtbare atomen met elkaar verbonden zijn, en vastgesteld, hoe zij zich bewegen, elkaar verplaatsen, zich opnieuw samenvoegen, enz., en uit dat alles zelfs een duidelijk beeld samengesteld van de wijze, waarop de atomen in eene verbinding gegroepeerd zijn. Met andere woorden: men kan uit de theorie de structuur der verbindingen afleiden, hoewel die structuur voor het oog volkomen verborgen is en waarschijnlijk steeds zal blijven.

Nu meene de lezer echter niet, dat wij hier slechts te doen hebben met louter hersenschimmen of met wetenschappelijke spelerij. Integendeel: de waarschijnlijkheid, dat de atoomtheorie juist is, is bijna tot zekerheid geworden door de tallooze verschijnselen, die ten haren gunste pleiten, en door de honderden en duizenden ontdekkingen, die haar steeds hebben bevestigd en nooit uitkomsten hebben opgeleverd, die met haar in strijd waren.

Op het gebied der voorspellingen zijn dan ook in de chemie werkelijk wonderen verricht. Men leidt uit de eigenschappen der atomen hunne onderlinge binding af, besluit daaruit, dat de eene of andere verbinding moet kunnen bestaan en bereid worden; men stelt zelfs van die nog onbekende verbinding de structuur, de ligging der atomen vast, voorspelt daaruit reeds bij voorbaat de eigenschappen, die de nieuwe verbinding zal vertoonen, - en, gaat men eindelijk tot de proefneming, tot de practische oplossing over, dan gelukt het bijna steeds die verbinding werkelijk te verkrijgen en vertoont zij inderdaad de vooraf voorspelde eigenschappen. Het is waar, dat de bereiding der voorspelde verbinding enkele malen mislukt, doch de oorzaak moet dan hierin gezocht worden, dat wij niet steeds in de mogelijkheid verkeeren die omstandigheden voort te brengen, onder welke zij gevormd kan worden. Doch daar nog nimmer langs dezen weg een feit is gevonden, dat met de atoomtheorie in strijd is, zoo mag hare waarschijnlijkheid inderdaad zeer groot genoemd worden.

Toen de atoomtheorie eenmaal voldoende ontwikkeld was, om aan de gewichtige roeping, die voor haar in de natuurwetenschap was weggelegd, te beantwoorden, heeft zij voor deze, en vooral voor de scheikunde, onberekenbare voordeelen afgeworpen. Bijna ontelbaar zijn de verbindingen, wier bestaan het eerst door de atoomtheorie voorspeld werd en die later ook werkelijk verkregen werden. De organische scheikunde dankt aan deze voorspellingen hare opkomst en haar vooruitgang in de laatste twintig jaren, want een onnoemelijk aantal organische verbindingen is eerst bereid, nadat het bestaan daarvan uit de atoomtheorie voorspeld was. En ten bewijze, dat deze voorspellingen ook voor het practische leven van onberekenbaar nut zijn geweest, behoeven wij slechts te wijzen op de talrijke aniline-kleurstoffen en de velerlei toepassingen van deze in de industrie, op de alizarine of meekrapkleurstof, die men kunstmatig uit teer bereidt, op de vanilline, het geurige bestanddeel der vanille, op de kunstmatige bereiding van indigo, enz.

Een ander verschijnsel, dat op het gebied der nieuwere scheikunde als een hoogst merkwaardig uitvloeisel van de leer der atomen moet beschouwd worden, is de *voorspelling van nieuwe elementen.* Wij herinneren, dat de wijsgeeren der oudheid slechts het bestaan van vier elementen aannamen: aarde, water, vuur en lucht, doch dat dit geen van alle elementen zijn. Later vond men dan ook, dat al deze stoffen nog verder ontleed kunnen worden, en ontdekte bovendien vele nieuwe

elementen, deels door de verbeterde onderzoekingsmethoden, deels ook ten gevolge van het nauwkeurige onderzoek van vele mineralen, later ook vooral door toepassing van de reeds besproken spectraal-analyse.

In den jongsten tijd echter heeft men meermalen het bestaan van nog onbekende elementen reeds jaren vooruit voorspeld en deze ook werkelijk later opgespoord en verkregen. Zoo was voor twee der jongst ontdekte metalen: *Gallium* en *Germanium*, aldus genoemd naar het vaderland der ontdekkers, een Franschman en een Duitscher, het bestaan reeds jaren vooruit voorspeld.

Ook bij deze voorspelling ging men weer van eene *theorie* uit, nl. die van de *periodiciteit* der atoomgewichten. Door atoomgewichten verstaat men de getallen, die de betrekkelijke gewichten voor de atomen der verschillende elementen voorstellen. Een atoom van een element heeft een bepaald gewicht; daar men echter een afzonderlijk atoom, zooals wij reeds opmerkten, niet kan verkrijgen, is het eigenlijke gewicht van het atoom niet bekend. Doch men kan wel berekenen, hoevele malen een zeker atoom zwaarder is dan een ander atoom, dat men als éénheid aanneemt; men kan dus de betrekking, de verhouding tusschen de gewichten van verschillende atomen vinden en de getallen, die deze verhouding uitdrukken, noemt men de atoomgewichten. Daar alle elementen een grooter atoomgewicht hebben dan de waterstof, daar dus een atoom waterstof het kleinste gewicht heeft, neemt men dit als éénheid aan: men stelt het gewicht van een atoom waterstof = 1. Een atoom zuurstof nu is 16 malen en een atoom zwavel 32 malen zoo zwaar als een atoom waterstof en de atoomgewichten van zuurstof en zwavel zijn dus 16 en 32.

Men heeft nu gevonden, dat er tusschen de atoomgewichten der elementen een merkwaardig verband bestaat; dat zij, als men ze in de volgorde der atoomgewichten rangschikt, eene zeer regelmatige en periodieke opklimming vertoonen, en dat een gelijk verschil in atoomgewichten ook in den regel een gelijk verschil in de eigenschappen van de elementen medebrengt. Wij kunnen dit verband het duidelijkst opmerken, als wij de elementen volgens de opklimmende atoomgewichten in eenige verticale kolommen rangschikken, zooals dat in de volgende tabel voor eenige elementen geschied is. Wij zien dan, dat ook de atoomgewichten der elementen in de verticale kolommen telkens ongeveer met hetzelfde getal opklimmen.

Lithium	Beryllium	Borium	Koolstof	Stikstof	Zuurstof	Fluorium	?
7	9	11	12	14	16	19	21
Natrium	Magnesium	Aluminium	Kiezel	Phosphorus	Zwavel	Chloor	?
23	24	27	28	31	32	35,5	37
Kalium	Calcium	*Scandium*	Titaan	Vanadium	Chroom	Mangaan	IJzer
39	40	44	48	51	52	55	56
							Kobalt } 59
							Nikkel } 59
Koper	Zink	*Gallium*	*Germanium*	Arsenik	Seleen	Broom	?

63 65 69 72 75 78 80 82

De elementen in alle verticale kolommen vertoonen bijna alle dezelfde opklimming der atoomgewichten en het is merkwaardig, dat deze elementen juist in alle chemische eigenschappen het meest met elkaar overeenkomen en, wat zeer opmerkelijk is, dat die eigenschappen opklimmen of afdalen met de atoomgewichten, zoodat men daaruit reeds vroeger de theorie heeft opgesteld, dat al deze elementen slechts gewijzigde toestanden zouden zijn van één en hetzelfde oer-element, dat aan alle andere ten grondslag ligt.

Wij zien nu in de tabel, dat in enkele vakken de namen der elementen niet ingevuld, doch door vraagteekens vervangen zijn, die bij de atoomgewichten zijn geplaatst. Deze atoomgewichten behooren n.l. bij elementen, die volgens de theorie moeten bestaan, doch die tot nog toe niet bereid zijn. Het is duidelijk, dat, als de theorie juist is, die plaatsen ook eenmaal door elementen zullen worden ingenomen; dat wij dus nu reeds voorspellen kunnen, dat er b.v. een element moet bestaan met het atoomgewicht 37, dat dus in eigenschappen het meest zal overeenkomen met de overige elementen uit dezelfde kolom: ijzer, kobalt, enz.

En werkelijk zijn zulke voorspellingen reeds meermalen gedaan en ook bewaarheid. Vóór eenige jaren waren de in de tabel met cursieve letters gedrukte namen der elementen *Scandium, Gallium* en *Germanium* nog niet ingevuld en stonden ook daar vraagteekens, zooals nu nog op eenige andere, niet ingevulde plaatsen. Reeds in het jaar 1871 had dus Mendeléjeff, op grond van dit stelsel, vooruit voorspeld, dat er een element moest bestaan met het atoomgewicht 69, in eigenschappen overeenkomende met aluminium, doch eenigszins meer naderende tot de volgende metalen uit dezelfde kolom.

Alzoo was het atoomgewicht van dit element reeds bekend en waren zijne eigenschappen in het algemeen reeds vastgesteld, vóórdat iemand het ooit gezien of onderzocht had. En ziet, reeds in het jaar 1875 werd door Lecoq de Boisbaudran in de zinkblenden van Pierrefitte een metaal ontdekt, dat door hem *Gallium* genoemd werd. Dit metaal vertoonde veel overeenkomst met aluminium, voor het atoomgewicht werd werkelijk 69 gevonden, in één woord: alle vooraf voorspelde eigenschappen waren vertegenwoordigd. Op dezelfde wijze werd vóór korten tijd, in het jaar 1885, door Cl. Winkler te Freiberg in Saksen, in een vroeger niet bekend zilvererts een metaal ontdekt, dat *Germanium* genoemd werd en dat insgelijks reeds jaren vooraf door deze theorie voorspeld was; dat inderdaad het voorspelde atoomgewicht 72 bleek te bezitten en in eigenschappen tot de groep van het kiezel bleek te behooren, zooals de theorie verlangt.

Dit zijn dus hoogst merkwaardige bewijzen voor de juistheid der theorie. Het is immers duidelijk, dat door dergelijke uitkomsten de waarschijnlijkheid der theorie in hooge mate toeneemt, terwijl de voor-

spellingen omgekeerd tot hernieuwd onderzoek aansporen en dus ook daardoor groote waarde hebben.

Op het gebied der *natuurkundige aardrijkskunde* en der *geologie* spelen de voorspellingen eene groote rol. Van uitnemend practisch gewicht voor de scheepvaart is o.a. de voorspelling van *ebbe* en *vloed* op verschillende plaatsen der aarde. Bij de oude Grieken en Romeinen was het verschijnsel der watergetijden nog onbekend, daar het aan de kusten der Middellandsche Zee niet kan worden waargenomen. Eerst in betrekkelijk lateren tijd kwamen de berichten van dit verschijnsel tot hen en het is zeer opmerkelijk, dat zij het toen reeds, op louter theoretische gronden, aan den invloed der maan toeschreven. Deze theorie werd eerst vele eeuwen later, door Keppler en Newton, nader bevestigd en in verband gebracht met de aantrekkende werking, ook van de overige hemellichamen. Eerst in het laatst der vorige eeuw heeft Laplace de op deze theorie steunende berekeningen verricht, waardoor nu met mathematische zekerheid het optreden van ebbe en vloed voor elke plaats aan de kust en voor elken dag van het jaar kan voorspeld worden, hetgeen blijkbaar voor den zeevaarder van het hoogste gewicht is.

Belangrijk zijn op geologisch terrein ook de voorspellingen der aardbevingen, want het behoeft niet gezegd te worden, dat veel gevaren en veel leed zouden kunnen voorkomen worden, als men vooraf bekend ware met de vermoedelijke optreding van deze geweldige en vernielende natuurverschijnselen. Doch hier zijn wij, helaas! nog zeer ver van die mathematische zekerheid verwijderd, waarop men bij de voorspelling van ebbe en vloed kan wijzen, want de aardbevingen zijn van zooveel en zoo velerlei omstandigheden afhankelijk en de aanleidende oorzaak ligt hier zoozeer buiten den kring onzer waarneming, dat bij dit verschijnsel aan de hypothese en de verbeelding nog al te ruim spel moet worden gelaten.

Toch is men ook op dit gebied reeds met vrucht werkzaam en bevindt men zich waarschijnlijk op den goeden weg, om tot eene verklaring en dus ook tot de voorspelling der aardbevingen te komen. In een vroeger opstel in dit tijdschrift(*) hebben wij reeds uitvoeriger melding gemaakt van de merkwaardige theorie, die door Rudolf Falb omtrent het ontstaan der aardbevingen is gegeven. Wij voegen daaraan hier dus slechts toe, dat het verschijnsel zeer zeker nog ver van volledig onderzocht is, doch dat Falb reeds meermalen, ook in den lateren tijd, op grond zijner theorie voorspellingen van aardbevingen heeft gedaan, die zich werkelijk bewaarheid hebben.

Op geen gebied echter zijn merkwaardiger voorspellingen, op theoretische gronden steunende, aan te wijzen dan op dat van de *sterrenkunde.* Hier kan men, althans in vele gevallen, reeds met veel grootere zekerheid vooraf bepalen, welke verschijnselen zullen optreden, want de

(*) *De Tijdspiegel.* Jaargang 1887, blz. 118.

astronomie is eene bij uitnemendheid positieve wetenschap, bij welke de wiskundige berekening eene groote rol speelt. Hier berusten de theorieën op vastere grondslagen, daar zij het uitvloeisel zijn van wetten, die met onherroepelijke zekerheid zijn vastgesteld, zoodat de voorspellingen, die op deze theorieën berusten, veel meer waarborgen aanbieden, dat zij ook werkelijk verwezenlijkt zullen worden.

De regelmatigheid, waarmede de hemelverschijnselen telkens wederkeeren, en de omstandigheid, dat de meeste hemellichamen voor ieder waarneembaar zijn en hunne bewegingen ook door ongeoefenden kunnen gevolgd worden, zijn de oorzaken, dat de astronomie reeds in de vroegste eeuwen beoefenaars vond en dat men ten allen tijde zich aan voorspellingen op dit gebied gewaagd heeft, die werkelijk reeds, toen de natuurwetenschap nog in hare eerste kindsheid verkeerde, voor een deel op juistheid konden aanspraak maken.

Vooral de oudste Oostersche volken legden zich reeds op de sterrenkunde toe, zooals in den aard der zaak gelegen is, daar de prachtige, heldere sterrenhemel in het Oosten den mensch als vanzelf tot deze vruchtbare en dankbare natuurbeschouwing uitlokte. En het is eveneens begrijpelijk, dat de Oosterlingen, begaafd, als zij waren, met eene weelderige verbeeldingskracht, in deze hemellichamen de verpersoonlijking hunner goede of slechte goden zagen, daar zij van de hemelverschijnselen nu eens gunstige, dan weer noodlottige gevolgen ondervonden.

Daardoor kwam men als vanzelf tot het denkbeeld, dat het lot der menschen aan den hemel geschreven stond, en de kunst, om dit schrift, te lezen, de zoogenaamde *astrologie* of *sterrenwichelaarskunst*, heeft niet slechts in de oudste tijden, doch zelfs tot in de middeleeuwen en later den grootsten invloed gehad op de besluiten van groote en invloedrijke mannen en daardoor dus ook op de wereldgeschiedenis.

De oorsprong der astrologie verliest zich in den nacht der tijden. De schrijvers der oudheid zoeken haar oorsprong bij de Chaldaeërs en van dezen zou zij op andere volken zijn overgegaan. Uit den stand en de kleur der planeten vooral, waarvan er zeven aan de ouden bekend waren, werden voorspellingen omtrent het weder, de stormen, warmte en koude, doch evenzeer omtrent het lot der menschheid: oorlog, pest, hongersnood, enz., afgeleid. Sommige planeten waren den mensch gunstig, andere ongunstig gezind.

In Egypte werd de astrologie vooral toegepast als tak der geneeskunde. Hier was eene bepaalde kaste van priesters ermede belast en bekend is het dan ook, dat de Egyptische godsdienst voor een groot deel sterrendienst was. Ook zelfs bij de Grieken en Romeinen, die de astrologie van de Egyptenaren overnamen, werden de vreemdsoortigste voorspellingen op allerlei gebied uit den loop der sterren afgeleid. Columella, die in de eerste eeuw na Christus leefde, stelde een kalender op, waarin reeds het weer voor verschillende dagen des jaars voorspeld werd.

In de middeleeuwen, vooral in de 14de en 15de eeuw stond de astrologie in hoog aanzien en werden de sterrenwichelaars met groote eer aan de hoven van koningen en vorsten overladen en omtrent de toekomst geraadpleegd. Ook van een der groote Hervormers, Philip Melanchton, wordt verhaald, dat hij zich met de astrologie bezighield en zelfs het horoscoop stelde. Van welk gehalte dergelijke voorspellingen waren, blijkt op eigenaardige wijze uit het verhaal, dat hij eens zijn vriend Melander bezocht en bij die gelegenheid aan diens kind uit de sterren de toekomst voorspelde. Hij sprak toen de profetie uit, dat het kind éénmaal tot een geleerden man zou opgroeien, waarna Melander hem lachend opmerkte, 'dat het kind een meisje was'.

Eerst toen de theorie der hemellichamen op vaste natuurwetten gegrond was, kregen de astronomische voorspellingen een wetenschappelijk karakter en daardoor ook eene grootere beteekenis voor de practijk. Kopernikus, Keppler en Newton waren de groote mannen, die in de 16de en 17de eeuw de wereld met de ontdekking dier wetten en theorieën verrijkten. Reeds in dezen tijd kon men dan ook gewichtige voorspellingen doen, die op vaste gegevens berustten. Zoo voorspelde Keppler den overgang van Mercurius over de zon en de beweging der zon om hare as, welke verschijnselen later ook werkelijk ontdekt werden. De loopbanen van verschillende kometen werden door Halley berekend en hij voorspelde voor het vervolg den geregelden terugkeer der naar hem genoemde komeet, telkens na verloop van 75 jaren, zooals ook inderdaad het geval is geweest.

De zons- en maansverduisteringen stellen op dit gebied wel de meest bekende voorspellingen voor. Deze worden, ten gevolge van de berekening der omloopstijden dezer hemellichamen, met zoo groote zekerheid voorspeld, dat in den kalender voor elk jaar de aanvang en het einde der verduisteringen, tot in minuten en seconden nauwkeurig, worden opgegeven. Het groote gewicht van deze voorspellingen springt in het oog, daar bij de verduisteringen, vooral bij de totale zonsverduisteringen, belangrijke waarnemingen omtrent de constitutie dezer hemellichamen kunnen verricht worden en het dus noodig is, den tijd van het optreden nauwkeurig te kennen.

Doch het wonderbaarlijkste op dit gebied is voorzeker de voorspelling van nieuwe planeten. Door de theorieën, die omtrent den aard en de beweging der planeten waren opgesteld, kon men bij de minste afwijkingen, die zich in den geregelden loop dier hemellichamen voordeden, daarbij den invloed veronderstellen van eene tot vóór dien tijd onbekende planeet.

Beroemd is in dit opzicht de ontdekking van de planeet Neptunus door den Franschen astronoom Leverrier. Deze verklaarde in het jaar 1846 de storingen, die in de loopbaan der planeet Uranus werden waargenomen, door het bestaan eener nieuwe, nog onbekende planeet, die op Uranus haar invloed deed gevoelen, en hij berekende zelfs

nauwkeurig de plaats aan den hemel, waar die planeet zich moest bevinden. Deze voorspelling gaf den sterrenkundigen, zooals zich denken laat, aanleiding tot een nauwkeurig onderzoek van dat gedeelte van den hemel. En deze pogingen werden inderdaad met den schitterendsten uitslag bekroond. Nog in hetzelfde jaar, op den 23sten September, werd door Galle de nieuwe planeet, die den naam van Neptunus ontving, ontdekt en wel bijna volkomen op de plaats, die Leverrier ervoor had aangewezen. Dit voorbeeld bewijst vooreerst, wat de voorspelling vermag, die op eene theorie is gegrond, en het leert ons aan de andere zijde eene merkwaardige bevestiging van de juistheid der theorie.

Van alle natuurvoorspellingen zijn er echter voorzeker geene van meer belang voor den mensch dan die, welke op zijn eigen lichaam betrekking hebben, waartoe wij voornamelijk de voorspellingen op het gebied der geneeskunde kunnen rekenen.

Hoe groot nu de vooruitgang der medische wetenschappen in den tegenwoordigen tijd ook zij, zoo kan toch de geneeskunde zelfs thans nog slechts bij uitzondering haar steun vinden in vastgestelde theorieën, doch behooren hare voorspellingen nog grootendeels tot die van de 1ste en 2de der bovengenoemde categorieën, d.i. tot die, welke verkregen zijn door eenvoudige optelling der waargenomen gevallen, en die, welke gegrond zijn op de wet van oorzaak en gevolg. Meestal vormen de voorspellingen op medisch gebied een overgang tusschen deze beide categorieën.

Het menschelijk organisme, welks verschijnselen schijnbaar zoo gemakkelijk en onmiddellijk voor het onderzoek toegankelijk zijn, levert toch betrekkelijk meer raadselachtigs op dan de zoo ver van ons verwijderde sterrenhemel. De natuur- en scheikundige omzettingen in het organisme zijn nog slechts zeer onvolledig bekend; zij zijn van uiterst samengestelden aard en dus zeer moeielijk te doorgronden. Vandaar, dat de geneeskundige veelal beperkt is tot de kennis van eenige onderdeelen eener werking en dat hij bij de voorspelling en herkenning van een ziekteverschijnsel meer zijne besluiten moet trekken uit de waarnemingen en vergelijking van een groot aantal gevallen of uit de werking van oorzaak en gevolg. Daardoor laat het zich verklaren, dat reeds sedert eeuwen, en zelfs nog tegenwoordig, in de geneeskunde, meer dan in eenige andere wetenschap, het speculatieve op den voorgrond treedt en voor kwakzalverij zulk een ruim veld voorhanden is.

In de oudheid werd de genezing van ziekten bijna algemeen als eene soort van toovenarij beschouwd en was zij in handen van uitverkorenen des volks, die met de goden in verbinding stonden en in staat waren de natuurkrachten te bezweren. Ook met de astrologie werd de geneeskunde in die dagen veel in verband gebracht. Zelfs in het zoo beschaafde Griekenland, waar de geneeskunde voor dien tijd reeds op een betrekkelijk zoo hoogen trap stond, werden de sterren dikwijls geraadpleegd, om den aard en den loop eener ziekte te voorspellen. De

beroemde Grieksche arts Hippokrates leidde uit den loop der sterren verschillende verschijnselen af, die in de natuur, vooral met betrekking tot de geneeskunde, optraden, en hij zegt o.a., dat tot tien dagen na de groote veranderingen in de jaargetijden geene geneesmiddelen mogen gebruikt worden.

Ook nog in veel lateren tijd, gedurende de middeleeuwen, hield het bijgeloof stand, dat de toestand van het menschelijk lichaam van den loop der hemellichamen afhankelijk is. Wij lezen o.a., dat de beroemde Regiomontanus in een tijd, toen men reeds tegen deze richting te velde trok, zich bezighield met een onderzoek van die schijngestalten der maan, welke het meest geschikt waren voor het aderlaten, en van den invloed, dien de verschillende teekens van den dierenriem op bepaalde deelen van het menschelijk lichaam uitoefenen.

Toch deelt ook de geneeskunde in hooge mate in den tegenwoordigen vooruitgang der natuurwetenschap. Meer en meer begint men ook hier zich te richten naar positieve feiten en tracht men zooveel mogelijk de natuurkundige methode op het onderzoek van het menschelijk lichaam toe te passen. Ook de derde categorie der voorspellingen, nl. die, welke op theoretische gronden berusten, wordt tegenwoordig op geneeskundig gebied meer in toepassing gebracht. Tot deze groep moeten vooral die voorspellingen gerekend worden, welke op de bacteriëntheorie gegrond zijn en die inderdaad reeds veel hebben bijgedragen tot de kennis en de voorspelling van sommige ziekten.

Van alle voorspellingen op natuurkundig gebied staan die, welke op het weer betrekking hebben, het meest met allerlei toestanden op de aarde en met het welzijn van den mensch in verband en deze hebben hem dan ook ten allen tijde het meeste belang ingeboezemd.

De oorzaken van de weersverschijnselen zijn van zeer ingewikkelden en samengestelden aard. De invloeden, die op het weer werken, zijn uiterst menigvuldig en talrijk en uit den aard der zaak moeielijk te bepalen, daar zij, in verschillenden zin werkende, tot eene groote veranderlijkheid aanleiding geven. Dat is dan ook de oorzaak, dat de wetenschappelijke meteorologie eerst van zeer jonge dagteekening is en dat de weervoorspellingen, in vroegeren tijd geheel en al, doch thans nog voor een groot deel, geheel en al op onderstellingen en op eene statistiek van, deels zeer gebrekkig waargenomen, verschijnselen berusten.

Reeds in de vroegste oudheid, zelfs reeds bij de oude Assyriërs, vinden wij melding gemaakt van regels, om het weer te voorspellen, hoewel deze natuurlijk nog zonder eenige wetenschappelijke waarde waren. Zooals de meeste natuurverschijnselen werd ook de gang van het weder aan den invloed van bepaalde goden toegeschreven. Bij de Grieken was Zeus, de opperste der goden, tevens de god, die den bliksem naar de aarde slingerde, terwijl zijn broeder Poseidon of Neptunus de natuurkrachten der aarde zelve in handen had. Denzelfden

dondergod vinden wij in den godsdienst der meeste volken weer. Bij de Romeinen wordt hij vertegenwoordigd door Jupiter, doch deze regelde ook den loop der overige natuurverschijnselen; hij bracht aan de aarde ook licht en warmte, wolken en regen, en hij werd dan ook onder verschillende bijnamen, als *Jupiter tonans*, *fulgurator*, *fulminator*, *elicius*, enz., vereerd.

Aan de maan werd reeds in die tijden groote invloed op het weder toegekend en vele der tegenwoordige weervoorspellingen en boerenregels, waarbij de maan zulk eene belangrijke rol speelt, zijn uit dien tijd afkomstig. Aratos, een Grieksch dichter, die ongeveer 3 eeuwen vóór Christus leefde en verschillende leerdichten schreef, welke op de sterrenkunde en meteorologie betrekking hadden, heeft ook vele boerenregels en weervoorspellingen nagelaten, die met de maan in verband staan en voor een deel nog in de tegenwoordige kalenders zijn te vinden.

Ook de bebouwing van den akker, het binnenhalen van den oogst, enz., moesten, volgens de ouden, naar den stand der maan worden geregeld, en vele landlieden hechten nog thans waarde daaraan. Aan de wassende maan schrijft men groeizaamheid, wasdom, aan de afnemende maan vermindering van kracht en afsterven toe. Daarom moet men bij afnemende maan de akkers bemesten, de boomen vellen, den oogst inhalen, enz., doch bij wassende maan moet er gezaaid worden, moet men de schapen scheren, opdat de wol weer spoedig groeie, en - zoo lezen wij - moet men het haar knippen, opdat men niet kaalhoofdig worde.

De dierenwereld heeft insgelijks bij de weervoorspellingen steeds eene gewichtige rol vervuld, daar men had opgemerkt, dat vele dieren hunne levenswijze of hunne handelingen in de natuur voor een deel naar het weer richten. Hoewel dus werkelijk steeds eenige grond voor zulke voorspellingen voorhanden is en ook de natuurkundigen er niet alle waarde aan ontzeggen, zoo heerscht hierin toch ook groote overdrijving en gaat men te ver, door aan zulke verschijnselen eenige algemeene waarde en betrouwbaarheid toe te kennen. Eenige voorbeelden van deze voorspellingen mogen intusschen hier eene plaats vinden.

Algemeen bekend is o.a. de voorspelling, dat, als de zwaluwen zeer laag vliegen, regen zal volgen. Dat kan eenigermate hierdoor verklaard worden, dat de insecten reeds vóór den regen, dus als de bovenste luchtlagen reeds vochtig en koud geworden zijn, zich naar de onderste en warmere luchtlagen begeven, waar zij door de zwaluwen vervolgd worden. Om dezelfde reden duiken de visschen, bij aanstaand slecht weer, dikwijls uit het water op, om de insecten te vangen. Slakken zouden, volgens sommige weerprofeten, langs steenen en boomen naar boven kruipen, pissebedden langs de muren loopen. Aan de spinnen vooral wordt eene groote waarde als weerprofeten toegekend en er zijn zelfs nieuwere natuurkundigen, die zulks uit physiologische gronden trachten te verklaren, zooals in den laatsten tijd o.a. door Voigt is geschied.

Het lichaam dezer dieren is, volgens Voigt, zeer gevoelig voor weerindrukken. De pooten, die lang en dun zijn, ondervinden zeer sterk den invloed van droogte en vochtigheid, het dikke en vochtige lichaam dien van warmte en koude. Hierdoor is het te verklaren, dat de spin bij vochtig of droog weer de pooten meer of minder uitstrekt; dat het lichaam door warmte of koude meer of minder rijk aan sappen wordt, en het dier nu eens meer spint, om zich van de overmaat dier sappen te ontlasten, en dan weer minder of in het geheel niet spint. Uit de ligging van het lichaam en de pooten, het meer of minder ijverige spinnen, enz. worden dus weervoorspellingen afgeleid. Intusschen hebben deze slechts zeer weinig waarde, daar de afgeleide regels waarschijnlijk onjuist en bovendien zeer onbepaald zijn, terwijl bovendien de dieren zelven toch slechts den invloed kunnen ondervinden van het weer, dat zeer spoedig volgen zal, en niet van weersveranderingen, die eerst eenige dagen later zullen optreden. Even weinig vertrouwen kan aan de voorspellingen van den boomkikvorsch worden toegekend, die vroeger als weerprofeet in hoog aanzien stond.

Terwijl nu echter voor deze voorspellingen althans nog eenige gronden zijn aan te voeren, zijn er nog tal van andere kenteekenen, die door den leek worden geraadpleegd en die niet de minste waarde hebben, ja, zelfs het toppunt van dwaasheid vertegenwoordigen. De meest verschillende voorwerpen en verschijnselen worden bespied, om het weer te voorspellen. Het trekken der vogels, het roepen van den koekoek, het dansen van de muggen, het kraaien van den haan op bepaalde uren, vooral in den nacht, het steken van eksteroogen: dat zijn slechts enkele voorbeelden, gegrepen uit de rijke en bonte verzameling van verschijnselen, die hier eene rol heeten te spelen.

Bij al deze voorspellingen is niet de minste grond voorhanden, waarop het weer juist de verwachte verandering zou moeten vertoonen. Het is mogelijk, dat de bedoelde verschijnselen zich dikwijls bij weersveranderingen vertoonen, doch gebrekkige waarneming en optelling der feiten zijn de oorzaken, dat men de talrijke gevallen niet opmerkt, waarbij zij daarmede niet samenvallen.

De weervoorspellingen, die werkelijk op wetenschappelijke waarde kunnen aanspraak maken, zijn in den regel weer terug te brengen tot de drie vroeger genoemde categorieën: optelling der waargenomen gevallen, afleiding uit de wetten van oorzaak en gevolg en afleiding uit de theorie.

De eerste soort van voorspellingen: waarneming en optelling der verschijnselen, speelde zelfs tot vóór korten tijd in de meteorologie eene groote rol, hoewel zij de minst betrouwbare gegevens oplevert. Zelfs berusten daarop de voorspellingen van den barometer, dien men tot nog toe als den weerprofeet bij uitnemendheid beschouwde. Reeds de uitvinder der luchtpomp, Otto von Guericke, burgemeester van Maagdenburg, die voor het eerst een waterbarometer samenstelde, had

waargenomen, dat de drukking der lucht niet standvastig was en dat bij hoogen barometerstand, dus bij grooteren luchtdruk, het weer meestal rustig, helder en droog, in den zomer warm, in den winter koud was; dat bij lageren barometerstand het weer meestal nevelig, regenachtig, in den zomer koel, in den winter warm werd, terwijl bij zeer lagen barometerstand storm volgde.

Dikwijls treden inderdaad de bedoelde verschijnselen op en zij volgen zelfs in vele gevallen den loop van den barometerstand. Doch men mag daaruit nog niet het besluit trekken, dat dit *altijd* of zelfs *meestal* het geval zal zijn.

Het is weer de gebrekkige waarneming der natuur, die tot deze verkeerde voorstelling aanleiding heeft gegeven, want de toepassing van den barometer is voor de weervoorspelling volstrekt niet voldoende. Het weer staat geenszins in eene zoo eenvoudige betrekking tot den luchtdruk, dat men het reeds alleen uit den barometerstand zou kunnen afleiden. De barometer op zichzelf heeft voor de weervoorspelling slechts eene betrekkelijke waarde; slechts in de uiterste gevallen: bij zeer hoogen of bij zeer lagen barometerstand, kan men op de aanwijzing met eenige zekerheid vertrouwen. Doch deze gevallen komen slechts zelden voor. In den regel schommelen de barometerstanden om het gemiddelde en wel met tallooze variaties, schijnbaar zonder eenigen regel.

Het weer is nl. geenszins uitsluitend afhankelijk van de luchtdrukking, doch ook van talrijke andere, deels zeer ingewikkelde omstandigheden. Daarom kan hier aan de methode van eenvoudige optelling der verschillende barometerstanden geene groote waarde worden toegekend. Eerst sedert betrekkelijk korten tijd is het mogelijk geworden, de weervoorspellingen op een meer degelijken en wetenschappelijken grondslag te vestigen en haar te doen berusten op welbewezen feiten en natuurwetten, en het is voor ons eene groote voldoening, dat wij die groote wetenschappelijke overwinning aan een beroemd vaderlandsch geleerde, aan Buijs Ballot. te danken hebben.

De naar onzen landgenoot genoemde en door hem ontdekte ‘wetten’ hebben eene groote omwenteling in de meteorologische wetenschap tot stand gebracht. Volgens die wetten stroomt de lucht van de plaatsen met hoogeren druk (*barometrische maxima*) naar die met lageren druk (*barometrische minima*), waarbij echter de luchtstroom, ten gevolge van de omwenteling der aarde, eenigszins rechts afwijkt. In plaats van dus alleen te letten op den barometerstand in ons woonvertrek, moeten de barometerstanden op tal van plaatsen *tegelijkertijd* worden waargenomen, ten einde daaruit de richting van de luchtstroomen op te maken. Daartoe worden dus voor elken dag de barometerstanden alsmede de windrichting op een bepaald uur voor een groot aantal plaatsen in Europa waargenomen; deze waarnemingen worden langs telegraphischen weg naar een centraalbureau, bij ons Utrecht, overgebracht en daar alle op weerkaarten aangeteekend. De plaatsen met gelijken barometer-

stand worden op die kaarten door lijnen vereenigd, die men *isobaren* noemt. Zij vormen in den regel in zichzelf wederkeerende, meer of minder onregelmatige kringen.

Zijn nu de afstanden tusschen twee opvolgende isobaren zeer klein, dan daalt de barometer daar snel en is storm te verwachten. In het algemeen zijn de barometrische minima, ook *depressies* genoemd, van veranderlijk weer vergezeld en de te verwachten windrichting kan uit de lijnen op de weerkaarten worden afgeleid.

De barometrische depressies zijn echter geenszins standvastig, doch verplaatsen zich veelvuldig. Daarom is het verder nog noodig, de wetten dezer verplaatsing te kennen. Deze wetten, door Ley ontdekt, zijn insgelijks van zeer groote beteekenis voor de weervoorspellingen. Zoo heeft hij o.a. de wet ontdekt, dat de meeste depressies tot ons komen uit den Atlantischen Oceaan en zich in oostelijke richting, doch in verschillende banen, voortbewegen. Kent men dus de ligging eener depressie op de weerkaart, dan kan men met inachtneming van deze en nog eenige andere regels en omstandigheden, die wij hier niet alle kunnen vermelden, met vrij groote nauwkeurigheid tot den loop van het weer in de volgende dagen besluiten.

Dergelijke voorspellingen, die op natuurwetten gegrond zijn, hebben eene onberekenbare waarde voor den mensch en voor het dagelijksch leven. En dat nog te meer, daar men, door de dagelijksche waarnemingen nog verder uit te strekken, de waarschijnlijkheid der voorspellingen zeer groot kan maken. Dr. Herman J. Klein, de bekende meteoroloog der *Kölnische Zeitung,* vond, dat, als men alleen de dagelijks in de dagbladen voorkomende telegraphische morgenberichten van de 28 meteorologische stations tot basis der voorspellingen aanneemt, slechts ongeveer 57 procent van deze juist zijn, hetgeen niet voldoende is. De *Kölnische Zeitung* bevat echter elken dag, behalve deze morgenberichten, nog een overzicht van het weer uit den omtrek, benevens middagwaarnemingen op verschillende stations. Daardoor is de graad van waarschijnlijkheid in aanzienlijke mate toegenomen en Klein vond, dat in 4 jaren gemiddeld 85 procent der voorspellingen juist waren.

Het is voorzeker een groote triomf der wetenschap, dat, met betrekking tot de zoo uiterst grillige weersverschijnselen, wier oorzaken en wetten tot vóór korten tijd nog volkomen onbekend waren, thans reeds eene zoo groote mate van kennis is verkregen, dat het op handen zijnde weer met een vrij hoogen graad van waarschijnlijkheid kan voorspeld worden. Door deze schitterende uitkomsten der zoo jeugdige wetenschappelijke meteorologie te vergelijken met de erbarmelijke weervoorspellingen van vóór weinige jaren, leert men eerst recht de waarde kennen van het exacte natuuronderzoek en de groote beteekenis van die natuurvoorspellingen, die gegrond zijn op bekende natuurwetten of op gevestigde theorieën.

Ook voor het practische leven is deze vooruitgang op meteorologisch

gebied van onberekenbare waarde. Zoowel voor de zeevaart en den handel als voor land- en tuinbouw, voor ondernemingen van allerlei aard, die van het weer afhankelijk zijn, is het van het hoogste belang, althans met eenige zekerheid het weer vooruit te kunnen voorspellen. Voor land- en tuinbouw is inzonderheid nog een bepaald onderdeel der weervoorspelling van bijzonder belang, nl. de voorspelling der nachtvorsten en de middelen, om die te voorkomen of althans haar invloed te verminderen. Deze voorspelling kan met groote zekerheid elken avond voor den volgenden nacht gedaan worden met behulp van een paar zeer eenvoudige toestellen: een thermometer en een hygrometer of vochtigheidsmeter, en zij kan door elken landbouwer, ook zonder wetenschappelijke kennis, gemakkelijk uitgevoerd worden, zoodat hij bijtijds zijne maatregelen kan nemen. Wij kunnen hier, zonder al te uitvoerig te worden, de gronden niet uiteenzetten, waarop de voorspelling der nachtvorsten berust, doch meenden toch ook op dit punt met eenige woorden de aandacht te moeten vestigen.

Zooals wij reeds opmerkten, hebben de tegenwoordige wetenschappelijke weervoorspellingen met de vroegere boerenregels niets gemeen. Toch is het merkwaardig, dat voor enkele dier, in den volksmond bewaard gebleven, weervoorspellingen werkelijk eenige grond voorhanden is. Dat is o.a. het geval met de bekende weervoorspelling, dat, als zoogenaamde schaapjeswolken de lucht bedekken, binnen eenige dagen regen is te verwachten. Aldus uitgedrukt, is deze voorspelling echter onjuist, doch gegrond is de meening, dat de bedoelde wolken met het weer in verband staan.

De zoogenaamde ‘schaapjeswolken’ behooren tot die soort van wolken, welke in de meteorologie den naam dragen van *cirrus*- of *vederwolken,* en zij vormen een overgang van deze tot de *hoopwolken.* De eigenlijke *vederwolken*, die eenigszins op lang uitgestrekte veeren gelijken, zijn vooral voor de weervoorspelling van groot gewicht. Het zijn de wolken der hoogste luchtlagen en zij bestaan uit bevroren waterdamp. Men heeft in de laatste jaren gevonden, dat zij in nauw verband staan met de depressies, dus met de streken, waar regenachtig en winderig weer heerscht. Dat verband is door Ley en Hildebrandson ontdekt en zij hebben ook de regels vastgesteld voor de beweging der vederwolken. Zij vonden, dat de richting der beweging van deze wolken in nauw verband staat met de richting der winden in de depressies aan de aardoppervlakte en dat men dus in staat is uit die wolken, zelfs zonder gebruik van een barometer, het naderen en de richting eener depressie met tamelijk groote zekerheid te voorspellen.

Het is dus niet zoozeer de aanwezigheid zelve der vederwolken, waaruit men het weer kan voorspellen; doch men moet daarbij ook de richting, volgens welke, en de snelheid, waarmede zij zich bewegen, in acht nemen. Zoo vond men b.v., dat, als de vederwolken uit het noordwesten optrekken met eene zoo groote snelheid, dat men hare

beweging duidelijk kan waarnemen, in 9 van de 10 gevallen binnen 24 uren regen kan verwacht worden. Daalt daarbij tevens de barometer en nemen de vederwolken den vorm aan van verspreide en gebogen draden, dan zal met zeer groote waarschijnlijkheid binnen hoogstens 12 uren regenachtig weer optreden. Komen echter de cirruswolken uit het Zuidoosten of het Noordoosten, dan hebben zij voor de weervoorspelling geene beteekenis. De hier besproken waarnemingen zijn zeer belangrijk, vooral voor leeken en niet-deskundigen, daar zij dezen, zonder behulp van toestellen, zeer vertrouwbare kenmerken aan de hand doen tot voorspelling van het weer en zelfs meer zekerheid aanbieden dan de aanwijzingen van den barometer.

Onder de voorspellingen op weerkundig gebied herinneren wij hier ook aan de voorspelling der hoogwaterstanden uit de waarneming der zonnevlekken, over welk onderwerp in een vroeger opstel in dit tijdschrift door ons gehandeld werd(*). Wij merkten toen op, dat de hooge watervloeden periodiek terugkeeren, en wel in de jaren van de minima der zonnevlekken, welke op de maxima volgen, dus ongeveer 5 à 6 jaren na die maxima. In 1870 b.v. bereikten de zonnevlekken een hoog maximum (139) en in 1876 trad een buitengewoon hooge waterstand op, vooral op den Rijn. Deze theorie heeft nu, sedert het schrijven van laatstbedoeld opstel, weer eene merkwaardige bevestiging gevonden. Het jaar 1882 was een maximumjaar voor de zonnevlekken en wederom was het voorjaar van 1888, dus 6 jaren later, door hoogen waterstand gekenmerkt. Het water bereikte echter niet zulk eene aanzienlijke hoogte als in 1876, doch het maximum der zonnevlekken was ook in 1882 veel kleiner dan in 1870.

Uit dit alles zien wij dus, hoe groot de vorderingen zijn, die men op het gebied der natuurverschijnselen maakte, sedert de vroegere onzekere methoden vervangen werden door nauwkeurige waarneming en logische gevolgtrekking. Bijna in alle vakken der natuurwetenschap kan men tegenwoordig - hoewel ook nog zeer veel door een ondoordringbaren sluier bedekt blijft - op goede gronden tal van verschijnselen met groote waarschijnlijkheid voorspellen.

Deze vorderingen der wetenschap zijn niet slechts van uitnemend practisch nut en hebben reeds in hooge mate tot het heil en welzijn van den mensch bijgedragen, doch zij hebben ook den gunstigsten invloed gehad op zijne geestelijke ontwikkeling.

Of is het niet juist eene groote overwinning, door de wetenschap behaald op bijgeloof en onverstand, dat aan voorspellingen omtrent den ondergang der wereld tegenwoordig niet de minste aandacht meer wordt geschonken? Toen men voor het jaar 1000 den ondergang der wereld voorspeld had, bereidde men zich algemeen voor op die noodlottige gebeurtenis. De vooruitziende blik van den profeet Nostradamus ging echter zelfs zoover, dat hij den ondergang der wereld eeuwen en eeuwen

(*) *De Tijdspiegel.* Jaargang 1888. Januari.

vooruit voorspelde en wel voor het jaar 1886, gelukkig, zooals wij bij ondervinding weten, zonder gevolg. Hij grondde zijne voorspelling op de overweging, dat in het jaar 1886 Goede Vrijdag op St. George en Paschen op St. Markus, d.i. 25 April, viel, dus op den laatst mogelijken datum, en dat kon, volgens Nostradamus, niet anders dan den ondergang der wereld ten gevolge hebben. Doch deze voorspelling, hoewel er, veel meer dan in vroegere eeuwen, door dagbladen en tijdschriften de aandacht op gevestigd was, had nu niet de minste uitwerking. Zij werd met schouderophalen begroet en zelfs door leeken geene aandacht waardig gekeurd.

Zoo heeft dus het licht der natuurwetenschap de duistere denkbeelden der middeleeuwen verbannen en zien wij, dat, al zijn met de *feiten* van het natuuronderzoek in het algemeen nog slechts betrekkelijk weinigen vertrouwd, toch de *geest* der natuurwetenschap meer en meer doordringt tot de geheele menschelijke samenleving en reeds in vele opzichten ontwikkelend en veredelend heeft gewerkt op het gansche volk.

Zutfen, Juni 1888.

Dr. A.J.C. Snijders.

Hendrik van Deventer
De vader der wetenschappelijke verloskunde.

Manet post funera Verum.

I.

De zeventiende eeuw is een woelige en onrustige eeuw. Oorlog op oorlog ontrusten ons Gemeenebest, staatkundige en godgeleerde twisten beroeren minder de harten dan de hoofden der vaderen. Vele Predikanten misbruiken den kansel als een vrijplaats om straffeloos schimp en smaad en hoon op andersdenkenden uit te storten. Het geestelijke leven staat beneden peil.

In den jare 1666 treedt te Middelburg op de Waalsche Prediker Jean de Labadie, welsprekend en wegslepend, boeiend en roerend. Opgevoed door de Eerwaarde Vaders in het beroemde Collegie te Bordeaux, was hij reeds door de e e n v o u d i g e g e l o f t e gebonden, hoewel deze hem de vrijheid liet de Orde van Jezus weder te verlaten. Op den kansel donderde hij als Boanerges en verteederde als Barnabas, maar zijn geliefkoosde onderwerpen, de Handelingen der Apostelen en de eerste Christengemeenten, brachten hem in botsing met de Vaders, zoodat hij in 1639 de Orde verliet en zich bij de z.g. Jansenisten aansloot. Deze waren toen nog niet uit de Kerk gebannen. De Bisschop van Bazas, De Maroni, wijdde hem tot priester: maar door de Jezuïten vervolgd, vluchtte hij naar Montauban, de hoofdzetel van het Fransche Protestantismus, dat hij in 1650 omhelsde. Hier was hij Predikant en Professor aan de Protestantsche Academie; maar steeds vervolgd, besloot hij naar Londen te gaan, waar de Fransche gemeente hem beroepen had. Zijn weg, schijnbaar een omweg, voerde hem naar Genève, waar de Calvinisten hem in 1659 eenparig tot hun herder verkozen. Met toestemming der Londensche gemeente bleef hij daar. Zijn roep was zoo groot, dat de kerken te klein waren om de heilbegeerigen te bevatten; uit alle landen kwam men hem hooren, o.a. Jan Gotschalk van Schurman, die na zijn terugkeer te Utrecht het hart zijner zuster ontvlamde door begeesterde lofredenen. Na haars broeders dood zette Anna Maria diens briefwisseling voort met Labadie, vermeidde zich in zijn werken en verbreidde deze in haar vriendenkring. Toen

nu de Waalsche gemeente te Middelburg vacant werd, waren Anna Maria en de vrienden ijverig in de weer om Labadie te doen beroepen. En zoo geschiedde het dat hij den 3den Maart 1666 Genève verliet en door de zestigjarige Anna Maria tien dagen in haar huis te Utrecht werd geherbergd. Labadie bekeerde haar niet alleen geheel tot Christus, maar ook geheel tot zich zelven.

Toen aan Labadie, Jansenist geworden, in Normandië een belangrijke gemeente zou worden toevertrouwd, verzette het Hoofd, de eerwaarde Barcos, een echte menschenkenner, met kracht zich daartegen, zeggende: 'Labadie is wel ietwat onderworpen van hart, maar niet van geest. Hij heeft mij beleden, dat hij zijn eigenaardige inzichten niet uit de Vaderen, maar uit het gebed heeft geput. Door het gebed evenwel kunnen wij de genade verkrijgen om de waarheden uit Gods Woord met vrucht op ons toe te passen; maar het is gevaarlijk door het gebed uit ons zelven de stoffelijke zaken te willen verstaan; dat wil zeggen: enkel en alleen zijn eigen geest volgen is de bron van alle dwalingen en ketterijen.' In Middelburg zouden deze woorden vervuld worden. Labadie weigert de Formulieren van Eenheid der Dortsche vaderen te onderteekenen, de kansel wordt hem verboden en de Synode (in Maart 1669) slingert hem en zijn volgelingen Pierre Yvon, Du Lignon en Menuret den banvloek naar het hoofd. Eerst toen een volksoploop en de sterke arm hem dwingen, wijkt hij voor het geweld en sticht met de drie vrienden de Evangelische Kerk, zeggende dat hervorming noch in de Katholieke noch in de Protestantsche Kerken mogelijk is. Weldra vertrekken zij naar Amsterdam, waar Anna Maria hen met open armen ontvangt. Zij maakt al haar bezittingen te gelde en stelt de opbrengst in handen van Labadie: de gemeenschap van goederen is een voldongen feit. In October 1670 verlaten alle vrienden het vaderland en vestigen zich te Hervord in Westfalen.

Hier ontmoeten wij onzen Hendrik voor de eerste maal. Geboren in Den Haag den 16den Maart 1651, was hij gebrekkig opgevoed, kunnende lezen en schrijven, 'maar de rekenkonst zeer weinig'. Als goudsmidsgezel had hij zich toegelegd op het graveeren in goud en koper, tot God, schrijft hij, 'my de genade gaf, van omtrent op myn zeventiende jaar, of wat daar over, vader, moeder, vaderland en alle maagschap na den vleesche te verlaten, en voor eeuwig te verzaken aan mijn beroep, dat ik tot die tijd toe geleerd hadde, om dat ik oprechtelyk geloofde, dat ik den nederigen Jezus daarin en daardoor niet konde verheerlyken.' Deze woorden zijn geheel overeenkomstig met de leer der Labadisten, waaronder hij woont te Hervord en later te Altona in Holstein (toen Deensch). In beide plaatsen verwekken zij groot opzien, en geen wonder; het is een vreemde vertooning, een nooit gezien schouwspel, die Protestantsche mannen en vrouwen levende in kloosterachtige afzondering, alle goederen gemeen.

Te Altona komt Van Deventer in aanraking met den Medicinae Doctor Walter, een zeer scherpzinnig scheikundige, die als geneesheer de gemeente bijstaat, en hem in de leer neemt. In 1675, na den dood van Labadie, vestigt zich de Broederschap bij Wiewerd in Friesland op Thetinga-State, het oude Waltaslot(*), nog het Labadistenbosch genoemd. Deze State was het eigendom van Cornelis van Sommelsdijk, die als Gouverneur van Suriname in 1688 aldaar door oproerige soldaten is vermoord; hij had aan zijn zusters in 1675 deze bezitting overgedragen, en drie harer vertrokken uit Amsterdam met Labadie; deze huwde Lucie, de jongste en Yvon Anna, de oudste.

Van Deventer heeft zich al dien tijd op de Chirurgie toegelegd en is reeds een zeer bekwaam heelkundige. Hij, 'onsen broeder, die de sorge van de sieken heeft', opereert in 1679 Du Lignon, na den dood van Labadie met Yvon, leiders der gemeente. In het genoemde jaar begint hij de verloskunde te beoefenen, wat hem gemakkelijk valt, wijl hij zeer gezien en geacht is, maar vooral omdat zijn vrouw gewoon is barenden bijstand te verleenen. Mannen toch springen alleen in de bres bij moeielijke gevallen, want de vrouwen zouden hen niet geduld hebben. Stellig is het huwelijk gelukkig geweest; hij toch had 'altoos door de genade Gods een afkeer van de zonde der onkuysheyd', en zij was een flinke, opgeruimde vrouw, die haar man tien kinderen schonk. Na den dood van Du Lignon, den 2^{den} Februari 1681, wordt Yvon de leider en Van Deventer s p r e k e n d e b r o e d e r, d.i. hij gaat de gemeente vóor in toespraak en gebed. En hij is een geliefd leeraar en helper en voor de omwoners een toevlucht in den nood. Den 10^{den} Juli 1682 wordt een huizinge aangekocht ten Oosten der Kerkbuurt van het dorp Wiewerd. 'Dit huis was ten gebruike der patiënten, die Mr. Hendrik van Deventer zal komen te meesteren'; wat hij vrijelijk doen mocht, daar eerst in 1723 maatregelen aldaar zijn genomen, om het practizeeren zonder examen te beletten.

Op het 'Huys' of Waltaslot leeft hij wel in afzondering van de wereld, maar legt zich met de borst toe op de wetenschappen, leest 'de werken van Paracelsus en (Jean-Baptiste) van Helmont, doch vooral die van hun Uit-legger George Sterkey'; beoefent ijverig de scheikunde, richt een laboratorium op, vervaardigt geneesmiddelen en s w e e t p i l l e n, algemeen in ons land gezocht, en die dus der gemeente groot voordeel opleveren. De vergelijking dezer pillen met die van Holleway gaat mank; zijn de laatste b e p a a l d purgeerpillen, de eerste, a l s zij goed werken, moeten m e t purgeerpillen gebruikt worden. Maar daarvan make men Van Deventer geen verwijt; immers Boerhaave en die hem overtreffen doen desgelijks.

Zijn roem als heelkundige stijgt dagelijks, zoodat men hem zelfs te Rotterdam ontbiedt; ook wordt hij opgezocht door den beroemden

(*) De spelling W a l t h a is onjuist. De Stins of State behoorde eertijds aan het geslacht W a l t a. Thans is zij een boerderij, waarachter een hoogte omringd door greid- of griendland. Het volk noemde daarom de Labadisten B o s c h l u i.

Henricus à Moinichen, lijfarts van den Koning van Denemarken. Hij ziet, hoe eenvoudig doch doelmatig Van Deventer rhachitische kinderen behandelt met zwachtels, keurzen en laarsjes. Een dringende noodiging om Kopenhagen te bezoeken wordt aangenomen.

Dáár aanschouwt hij de heerlijkheid der wereld, dáár gevoelt hij de waarde van zijn practijk; hij b e r e k e n t reeds meer dan *f* 10,000 ingebrokkeld te hebben; wat hem, vader van tien kinderen ongeoorloofd schijnt en doet besluiten de gemeenschap op te zeggen: de natuur heeft gezegepraald over de leer. In het midden van 1692 heeft dan ook op zijn aandrang de opheffing der gemeenschap van goederen plaats; velen vertrekken, Yvon (hij had het beste deel gekozen) achterlatende als Heer van Thetinga-State met enkele hulpbehoevenden. De laatste Labadist, Coenraad Bosman(*), is in 1732 uit Wiewerd vertrokken. Van Deventer zet zich in de Kerkbuurt neder, verlangende naar een ruimer veld voor zijn arbeid. Bloedverwanten, vrienden en misschien ook zijn hart trekken hem naar Den Haag, waar de plaats door Dr. Cornelis Solingen ledig gelaten, nog altoos onvervuld is. Deze, in Maart 1687 overleden, was de gevierde man, die het algemeene vertrouwen bezat. Prof. Dr. Cornelis Bontekoe bewonderde zijn ‘dexteriteyt en oordeel’, Dr. Theodorus Schoon zag ‘nooit handiger, opmerkender, vernuftiger en grooter Heelkunst Oefenaar’, en Dr. Cornelis Stalpert Vander Wiel riep de ‘vrouwtjens’ toe:

> Wilt op *Solingen* vry bouwen,
> (Naest *Godt*) en zyt voort gerust,
> Want dat ghy 't hem mooght vertrouwen
> Daer van ben ik wel bewust.

Maar zal hij oogluikend toegelaten worden? Meer dan waarschijnlijk verkent hij het terrein en acht het geraden een wettigen graad te verkrijgen. Dat hij het Latijn niet verstaat, kan geen beletsel zijn, daar in hetzelfde jaar 1692 te Utrecht twee promotiën tot Doctores Medicinae in de Nederlandsche taal plaats vinden(†). Dit bemoedigt hem, want hij kan nog niet geweten hebben, dat die twee doctoren te Amsterdam zijn teruggewezen. Te Utrecht is hij niet bekend, stellig wel te Groningen, waar reeds in Juni 1683 Job Baster ‘synde chirurgus ende operateur tot Zierichzee, ende de latijnsche spraecke niet magtigh, op duits’ is geëxamineerd en gepromoveerd. Het gelukt dan ook aan Van Deventer vrijstelling van het Latijn te erlangen en in de moedertaal tot het examen te worden toegelaten op de 27sten en 29sten October en op stellingen te promoveeren op den 1sten November 1694. Het examen c u m a p p l a n s u, met toejuiching; de promotie c u m l a u d e, met lof.

Alle examina en promoties hadden natuurlijk in het Latijn plaats. Daarvan is echter soms vrijstelling gegeven in de medische faculteit,

(*) Hij was s p r e k e n d e b r o e d e r, en overleed als ‘loffelijk borger’ te Leeuwarden in 1744.

(†) Daniël Rude den 16^{den} Maart en Marcus Meijer den 15^{den} Juli.

(hier is sprake van Groningen) en de besluiten daartoe zijn altijd met zeer verstandige motieven omkleed. Toch scheen men het zoo heel streng niet op te nemen. De filosofische faculteit nam examen af in de Nederlandsche taal voor Militair-Ingenieur en Landmeter, waarvan twee op den 20sten December 1617, één den 16den Maart 1808 en zes-en-twintig in de achttiende eeuw. In de Geneeskunde tel ik vier promotiën: in 1683 Job Baster, in 1694 Hendrik van Deventer, in 1698 Boenaart en in 1699 vermoedelijk de Haarlemmer Johan Huwe, althans d.d. 13 Maart 1705 is in de *Acta Senatorum* vermeld: ‘op 't versoeck vanden Doctor Medicinae Johan Huwe, Harlemensis (voor desen in 't duyts alhier geëxamineert, ende promoveert) door een brieff aen Prof. Lammers gedaen, dat hij moghte op nieuws in 't Latijn geëxamineert worden, ende vervolgens in deselve taele disputeren; is geresolveert, dat alhoewel hij niet op 't nieuw kon promoveert worden, men hem evens wel in 't Latijn sal examineeren en laten disputeeren, mits gevende een maeltijdt, off in plaets van de maeltijdt 60 Car. gl. geldt, en wat tot het expediëren van een tweede Bulle gerequireert wordt.’ Of de comoedie vertoond is, weet ik niet. Zelfs had den 31sten October 1695 een promotie in het Hoogduitsch plaats. Voor de eerste maal in onzen tijd, den 24sten Juni 1842, verleent de Koning dispensatie van het gebruik der Latijnsche taal aan den Procureur J. van Dijk te Zutphen, om zijn juridische stellingen in het Hollandsch te verdedigen. Het eerste schaap is nu over de brug.

Edoch, toen in 1741 op de Groninger Hoogeschool de blaam is geworpen, dat men een ezel zou gepromoveerd hebben, verklaarde de Senaat met stalen voorhoofd dat hier nooit iemand in het Hoogduitsch of Hollandsch gepromoveerd was, en dat de wetten dit ook niet toelieten’: quod nemo admittatur in Curiam nostram ad examen lingua Germanica vel Belgica subeundum, verum obstet huic admissioni expressa lex. Als de deftigheid maar bewaard bleef, dan zag men in die dagen niet op een leugentje om bestwil. Handelde de Senaat al vrijgevig, hoog houdt hij de eer; tot tweemalen toe, in 1647 en '49, biedt een kwakzalver, habitans in comitatu Hollandiae, *f* 100 aan de Medische Faculteit, als zij hem de doctorale bul tehuis wil sturen. Maar de Senaat bewaart een verachtelijk stilzwijgen.

Alea jacta, geworpen is de steen. Na een verblijf van bijna twintig jaren, de beste zijns levens, verlaat Van Deventer Wiewerd en de vrienden op het Waltaslot en vertoont den 9den December 1694 zijn diploma aan het Haagsche Collegium Medicum, anders gezegd de Stadsdoctoren, daartoe door den Magistraat aangewezen bij Resolutiën van den 5den Februari 1672 en den 26sten Juni 1674. Het diploma moet overgelegd worden ‘omme by haerl. gesien en geëxamineert te werden naer behooren’. Maar de Haagsche Doctoren zijn niet gesteld op een collega, wiens faam zoo groot en algemeen is; hij moet geweerd worden. Nu waren de twee Doctoren, 1692 te Utrecht in de moedertaal gepro-

moveerd, afgewezen te Amsterdam, waar zij zich vestigen wilden, op grond dat zij de Latijnsche taal niet machtig zijn. Fluks neemt Dr. Cornelis Stalpert Vander Wiel, broeder van Professor Johan, de pen op en schrijft nomine collegii Medici Hagae Comitum om inlichtingen 'Aan den Hooggeleerden Heere, Mijn Heere Egbertus Veen, vermaart Practisyn in de Medicynen en Deken van het Collegium Medicum te Amsterdam'. Het antwoord wordt den Magistraat voorgehouden; deze zwicht.... en de praetense Doctor Van Deventer moet Den Haag verlaten, want de Heeren zijn oppermachtig in dien goeden ouden tijd. De geheele briefwisseling, de kladden (minuten) incluis, zelfs een notariëel afschrift van zijn diploma, alles is ten Raadhuize zuinig bewaard gebleven. De geleerde pruiken zegevieren! Zelfs nog in 1723, toen Van Deventer's *Nader Vertoog* in de Latijnsche taal verschijnt, betitelen de Leidsche Hoogleeraren Boerhaave, Oosterdyk Schacht en Albinus (Bernhard Siegfried, de beroemdste van zijn geslacht) hem vir expertissimus (zeer ervaren), en niet, zoo het behoort, en ook de Groninger faculteit doet: dominus doctissimus (zeer geleerde).

Doodbedaard laat Van Deventer den storm in den Hofvijver bedaren en trekt naar Voorburg. De Heeren zijn echter weldra overtuigd, dat de verbanning onwettig is, en Hendrik komt terug, zorgdragende in zware gevallen 'tot voorkoming van blaem en naspraek' zich door bevriende collega's te doen vergezellen. Reeds den negenden Juli 1695 opereert hij 'Jannetje Raatzels, Dogter van Jacob Raatzels, Tuynman in 't Spykemakers slop in Sgravenhage'. Achttien jaren is zij kreupel geweest en loopt op twee krukken, daar haar linker been door het likteeken van een brandwond als een haak naar achteren is opgetrokken. In tegenwoordigheid van twee Meesters Chirurgijns verricht hij de huidsnede enz., rekt door een spalk het been langsaam uit; zij is 'na verloop van zes volle maanden, volkomelyk genezen. En heeft zonder behulp van kruk of stock, haer been gebruykt'. De operatie is zoo echt wetenschappelijk, de behandeling zoo juist en doelmatig, dat geen specialiteit onzer dagen beter kan handelen. Uit alle oorden van ons land, ja zelfs uit het hartje van Duitschland stroomen hem lijdenden en hulpbehoevenden toe, die hij verpleegt òf in zijn huis op de Amsterdamsche Veerkade nr 20, of in wat in onzen tijd zou heeten een orthopaidisch instituut. Als specialiteit behandelt hij hoofdzakelijk rhachitische kinderen, lijdende aan de zg. Engelsche ziekte, zooals reeds is gezegd. In 1701 schrijft hij: 'ik danke God, dat Hy my konst en Wetenschap genoeg gegeven heeft om aan myn nooddruft te konnen voorzien, zoo voor my zelve, als voor myne Familie, zonder dat ik my behoef door vrouwen te verlossen te geneeren'.

Zijn middelen vergunnen hem in 1705 Sionslust te Voorburg(*) aan

(*) Aan het einde der Heerenstraat is rechts de Sionsstraat (het oude Schoolplein), een kort slop of *cul de sac,* doodloopende op een ijzeren hek. Op de stijlen staat SIONS LUST; het huis is gemerkt A 6.

te koopen, na reeds den 19den Mei 1702 de gelukkige bezitter te zijn van het huis op de Amsterdamsche Veerkade nr 20, het huis dat ik aan de vergetelheid heb mogen ontrukken, en waarin anno 1708 zijn godgeleerd werk *De laatste Monarchie* geschreven en gedrukt is. Want evenals de Labadisten heeft ook hij zijn eigen drukkerij, misschien twee, daar in 1710 is 'gedrukt tot Voorburg op Zionslust' *De openbaring van Jezus Christus,* twee deelen, mede door hem geschreven.

De laatste levensjaren brengt hij door op Sionslust. Te Voorburg in de Protestantsche kerk vóor de oude consistorie dekte(*) een blauwe zerk eenmaal zijn gebeente. Het afgesleten opschrift luidt:

Hier legt begraven
Hendrik van Deventer
medicinae doctor
geboren in 's Gravenhage
den 16 maert 1651
gestorven tot Voorburg
den 12 december 1724.

II.

Het tijdperk, waarin Hendrik van Deventer leeft en werkt, kan met een enkele trek geschetst worden: de menschelijke geest is om zoo te zeggen de voorname, bijna de eenig handelende persoonlijkheid. Het vrije onderzoek is algemeen. Staatkunde, Godsdienst, Wijsbegeerte; de Mensch en de Maatschappij; de Natuur, zoowel de zedelijke als de stoffelijke, alles wordt te gelijk een voorwerp van navorsching, van twijfel; de oude wetenschappen worden ten onderste boven gekeerd, om verjongd op te doemen aan de kim. Het is een beweging, die zich in alle richtingen golvend voortplant, ontstaan uit éen middelpunt.

Van Deventer is een der geroepenen; hij voelt zich uitverkoren tot hervormen, hij beschouwt zich als een soort van Schepper, want hij is zich bewust 'een byzonder talent van God' ontfangen te hebben. Hoe komt hij aan die stoutheid, hij, eenvoudig als een natuurkind, volkomen vreemdeling in de wijsbegeerte van Aristoteles, in de geneeskunde van Hippokrates, in de dogmatiek van Galenos? Wel heeft het Humanisme de Scholastiek overwonnen, maar nog altijd loopen de geleerden in háar garaal en stoffen op hun letterwijsheid, die hen doet zien als door een gekleurde bril; de letterknecht staat den eenvoudigen waarnemer in den weg, en slechts een enkele werpt den ballast over boord en verbreekt de knellende schoolsche boeien.

Van Deventer, de ongeleerde, heeft wat men noemt gezond verstand en een scherp oordeel; hij vormt zich door lezen, overpeinzen en nadenken en eenmaal zijn roeping begrijpende, rust hij niet vóor zijn

(*) Wegens verzakkingen zijn in het voorjaar van 1868 de kerkgraven geruimd, de beenderen verzameld en achter de kerk ter aarde besteld. De gave zerken, ook die van Van Deventer, zijn weder op de oude plaatsen gelegd.

levenstaak is afgesponnen; die taak is de V e r l o s k u n d e . Als een andere Columbus ziet hij haar en haar alleen.!

Steure, muthiger Segler! Es mag der Witz dich verhöhnen,
Und der Schiffer am Steu'r senken die lässige Hand.
Immer, immer nach West! Dort muss die Küste sich zeigen,
Liegt sie doch deutlich und liegt schimmrend vor deinem Verstand.
Traue dem leitenden Gott und folge dem Schweigenden Weltmeer!
Wär' sie noch nicht, sie stieg' jetzt aus den Fluten empor.
Mit dem Genius steht die Natur in ewigem Bunde:
Was der Eine verspricht, leistet die Andre gewiss.

Zonderling, maar waar is het, dat de Verloskunst tot de achttiende eeuw de verschoppelinge is harer beide zuster-wetenschappen. Staan de Genees- en Heelkunde, sinds Harvey het voorhangsel scheurde en het heldere zonnelicht tot haar toegang geeft, op een vrij hoog standpunt, de Verloskunde snakt nog naar haar Prometheus, die het hemelsche vuur der arme aardbewoonsters zal schenken.

De oorzaak dier duisternis ligt niet verre: de Verloskunst, hoewel ouder dan de Mensch, is sedert den beginne in de handen van ruwe onontwikkelde vrouwen, die zich verhoovaardigen op haar ondervinding, de dekmantel der onwetendheid. In dien goeden ouden tijd heeft het leven van de barende luttel waarde, dat van het ongeboren kind is volstrekt waardeloos. De Geneesheer, a l s hij ontboden wordt, schrijft een oceaan van geneesmiddelen voor, die ons doen zuchten of glimlachen. Dan komt de Meester met scherpe werktuigen, verbrokkelt het kind, onverschillig of het levend of dood is, ruw en onbarmhartig als een gevoellooze slachter. Meêdoogeloos wordt het opgeofferd en de moeder, meermalen hevig gekwetst, valt letterlijk als slachtoffer van den onhandigen Meester. Want tot de achttiende eeuw is de Verloskunst of beter de Afhaalkunst het stiefkind der Chirurgie, die voor deze gevallen terecht den naam van H a n d k o n s t verdient, want Heelkonst ware een vinnige spot! En als na uren martelens het werk niet vordert, dan wordt de vrouw aan haar lot overgelaten; langsaam en smartelijk o n t v l i e t haar het leven; aemechtig smacht zij naar den dood, de ware verlosser!....

Leest de schriften van dien tijd, leest hoe zwart Van Deventer schildert de verregaande onwetendheid der Vroedvrouwen, de volkomen onbekwaamheid der Meesters! Zelfs Solingen, de ontwikkeldste zijner voorgangers, schrijft, of het zoo behoort, in 1684: ‘Sulx naer ordonnantie van een Cordiael myn afscheyt genomen hebbende’. En Van Deventer even ongekunsteld in 1719: ‘Ik kan my vrywillig beroepen op alle de Vrouwen die ik verlost hebbe t' zedert den tydt van 28. a 30. Jaren, de voorige tydt stellende onder de tydt van myne onkunde, volgens de gemeene (de toen gevolgde) methode, en ik mag vryelyk zeggen, dat ik niet en weet, in al die tydt, by meer als by 2. of 3. Vrouwen geweest te hebben, daar ik vergeefs aan gearbeid hebbe, de anderen hebbe ik allen gelukkig verlost in zeer weinig tydts.’ -

Uit het kwade is het goede geboren: de losbandigheid van het Fransche Hof in de zeventiende eeuw doet het ingeschapen schaamtegevoel der vrouw dalen en de Vroedmeesters komen in de mode. Goed onderricht en wetenschappelijk gevormd, zijn zij in staat nauwkeurige waarnemingen te doen en gezonde begrippen te verspreiden. Herhaaldelijk leest en bestudeert Van Deventer de werken van Mauriceau, Portal, Peu en Dionis. Maar - 'alle de schryvers tasten gelyk de blinden na de wand, deden bij hazard haar werk en namen het een voor 't ander.' - 'Waarom ik dan, haar Schriften aan een zyde zettende, my beneerstigde alles zelfs door de Ontleedkonst aan doode Menschen, zoo wel als door naauwkeurig en opmerkend gevoel by ieder voorval te onderscheiden, 't welk doende, ik onder Gods Zeegen niet ben blyven hangen in gedurige twyfelingen, maar hebbe my zelve konnen voldoen en volkomentlyk gerust stellen.' - In 1696 kondigt hij de *Dageraet* aan en het eerste jaar der achttiende eeuw aanschouwt het *Nieuw Ligt!*

Ja, dàt is de morgenstond: de nevelen trekken op, de fundamenten der wetenschappelijke Verloskunde zijn gelegd, 'de konst van Vrouwen te verlossen (is) voortaan een heilzame wiskonst. Godt geve, dat dit mag zyn de vrugt van mynen arbeid, tot behoud van veele Vrouwen en Kinderen, en tot Heerlykheid van zynen Driemaal Heiligen naam! Amen.'

Zijn gebed is verhoord. De goudsmidsgezel, gedreven door een onweêrstaanbre macht, doende wat zijn hand vindt te doen, gerijpt in den strijd des levens, geoefend in de school des verstands, de ongeletterde maar nauwlettende bespieder der natuur, biedt de vruchten van overpeinzing, nadenken en oordeel uit innige dankbaarheid aan de Mannen met 'gezond oordeel en yver tot bescherming van de verdrukte onschuld', die hem 'als een natuurlyk Burger en wettig Geneser ontfangen en geadmitteert' hebben, aan 'Schout, Burgemeesteren, Schepenen en Regeerders der Stede 's Graavenhage'.

Iö! Het daget!

De geheele wereld huldigt Hendrik van Deventer, den Vader der wetenschappelijke Verloskunde, want hij is niet enkel de grootste Verloskundige der Nederlanden, maar ook zijner eeuw. Zijn *Nieuw Ligt* is het eerste werk, dat aan streng-wetenschappelijke eischen voldoet. Hier zijn geen mededeelingen van waarnemingen, maar haar uitkomsten. Hier 'is wisheidt, - geen onfeilbaarheidt.'

Dit werk is klassiek, omdat hij zich niet heeft bediend van het gezag van eenig schrijver, maar alles heeft opgesteld naar eigen vinding en begrip, eenvoudig en duidelijk en juist.

Voor zulk een man is nog geen gedenkteeken verrezen! Een voorstel in dien geest der Afdeeling Groningen der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst vond in 1884 geen genade bij de Algemeene Vergadering. Maar de Afdeeling 's Gravenhage en Omstreken

zal weldra het huis op de Amsterdamsche Veerkade nummer twintig doen versieren met het portret van den grooten Hagenaar, omlijst met de spreuk Manet post funera Verum (de Waarheid blijft na den dood). De Latijnsche lezing kwam der Afdeeling geschikter en gepaster voor dan Van Deventer's uitdrukking: ik verga maar de Waarheyd blyft.

Den Haag, Augustus 1888.

DR. R. KRUL.

Bronnen.

J.J. Kiestra, Heel- en Vroedmeester te Ee, Bijdragen tot de Levensgeschiedenis en Verdiensten van Hendrik van Deventer, in het *Tijdschrift der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst*, 1853. Dezelfde nauwkeurige schrijver geeft in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1884, blz. 818 en 819 alle de bronnen op, en ontzenuwt het praatje, dat onze Van Deventer de zoon is van Herman Prouning Van Deventer en Hillegonda van der Dos (Does?). De moeder overleed in 1545, de vader in 1550! Vermoedelijk is zijn vader overleden half October 1703, verg. Dr. R. Krul, *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1888, I, blz. 524.

Dr. Bartele Wartena, het Leven van Hendrik van Deventer en zijne Verdiensten als Verloskundige, Amsterdam, 1882. Blz. 13-15 geven alle de werken en de vertalingen zeer juist op. De fouten en onjuistheden van dit werkje worden opgesomd door Kiestra in het *Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde* van 1884 bl. 818.

Prof. Dr. W.J.A. Jonckbloet, Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen, ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest, Groningen, 1864.

Het leven en de werken van Dr. C. Solingen zijn door mij beschreven in laatstgenoemd *Tijdschrift* voor 1883, blz. 871 en 1885, blz. 1077.

Kiestra geeft in het *Tijdschrift* aan 1853 (zie boven) blz. 52 het afschrift van Van Deventer's diploma; en Jonckbloet blz. 324[4]) 'de zeer verstandige motiven' waarop aan Job Baster en Hendrik van Deventer vrijstelling is verleend van het Latijn.

Prof. Dr. L. Kleinwächter in Czernowitz (Geschichtliche Einleitung zum 'Handbuch der Geburtshülfe von Prof. Dr. P. Müller in Bern') S. 35, huldigt onzen onsterfelijken landgenoot in gloênde woorden. - Opentlijk dank ik den hooggeachten schrijver voor de toezending van zijn voortreffelijk werk.

In den tekst wordt gesproken van de zweetpillen en niet van den '*algemeenen Corrector*, waar door den Opium - en *alle venynige kruiden*, als *heilzame Geneesmiddelen* kunnen gebruikt werden'. Deze is, zoo ver ik weet, onbekend gebleven: 'deeze Sleutel blyft nog in '*t geheim* by degeene, die den Grooten Medicyn-Meester met dat secreet heeft begunstigt'. Zoo ook openbaart Van Deventer niet 'de grondige kennisse en handgrepen om allerley quade gedaantens des lichaams - te herstellen.' Zij blijven 'voor myne eige kinderen, als myne naaste erfgenamen'. In zoo verre is Van Deventer een kind van zijn tijd.

Madame du Barry.

As-tu vu, comme à l'Ermitage,
La rondelette Du Barry
Courir, en buvant du laitage,
Pieds- nus, sur le gazon fleuri?

A. DE MUSSET.

I.
22 April 1769.

Het was een gewichtige dag voor de vijf-en-twintigjarige Jeanne Bécu, den Parijzenaars niet onbekend, hetzij dan onder den naam van Mlle Beauvarnier, Mlle Lange, Mlle Vaubernier en laatstelijk, onder den nieuwen en steeds fraaieren fantasienaam van Gomard de Vaubernier, *in usum regis* gehuwd met een ook niet volkomen authentieken Graaf Du Barry. Immers zij zou, na langdurig en ongeduldig wachten, ten hove en aan de vorstelijke familie voorgesteld worden; en eene dergelijke voorstelling had in den jare 1769 voor den eerzuchtige dezelfde beteekenis, als in de middeleeuwen de ridderslag voor den jongen edelman, als in onze dagen de inauguratie voor den jongen student.

Lodewijk XV had haar den zakdoek toegeworpen! De keuze mocht niet schitterend heeten, zij was toch allicht beter dan de geheimzinnige vermaken van het Parc-aux-Cerfs. De eenige vrouw, die den monarch aan zijne doffe lusteloosheid, aan zijn epicuristisch egoïsme voor eene wijle had weten te ontrukken, uit wier handen hij den degen van Fontenoy ontvangen had, die de Agnes Sorel der 18de eeuw had kunnen wezen, Madame de Châteauroux, was op jeugdigen leeftijd gestorven. En niet lang daarna was Lodewijk met belangstelling berichten gaan inwinnen omtrent eene schoone onbekende, welke hij vaak op zijne jachtpartijen in het bosch van Sénart, een azuurblauwen phaëton besturend en de oogen voor zijn blik niet nederslaande, ontmoet had. Het was ‘la petite d'Étiolles’, zooals hare vijanden haar nog geruimen tijd bleven noemen, in de geschiedenis bekend als Markiezin De Pompadour - ‘actrice médiocre’, zooals een tijdgenoot(*) van haar zegt, ‘que les spectateurs français ont cruellëment payée’ - betaald met vier millioen jaarlijks, met Rossbach en Crefeld, met het verlies van Canada, met het verlies ook van den schitterenden mantel, waarmede

(*) *Journal* de Charles Collé, ad Avril 1764.

totnogtoe Frankrijk's Koningen hunne afdwalingen hadden weten te bedekken.

Maar ook haar rijk was voorbijgegaan. De laatste jaren haars levens waren eene aaneenschakeling van lichaams- en zielelijden geweest, en, toen de dood aanklopte, vond hij haar bereid. Tevergeefs had zij alle kunstgrepen der coquetterie aangewend, om haar vorstelijken minnaar aan zich te blijven boeien; tevergeefs had zij in het lustoord te Versailles, dat men de Hermitage noemde, tal van ontmoetingen bedacht, waarbij ze, dan eens als herderin, dan weder als sultane of bayadère gekleed, schijnbaar toevallig voor Lodewijk's oogen verscheen of zich in voorgewenden sluimer door hem liet betrappen - toen jeugd en gezondheid haar verlieten, toen de moeielijke taak, een geblaseerden monarch te vermaken, voor hare schouders te zwaar werd, had zij zich met eene bescheidener rol tevreden gesteld en, als surintendante der vorstelijke vermaken, gezorgd dat het serail(*) des Konings nooit van bevallige en zeer jeugdige bewoonsters verstoken bleef. Daar verschenen, door hare goede diensten, achtereenvolgens of ook wel gelijktijdig, de jonge dames Tiercelin, Morphise, Fouquet, Hénaut, Robert, David, Selin, De Marny, Vernier en tal van andere, wier namen niet tot ons gekomen zijn. Werd hare vervanging wenschelijk geacht, dan ontvingen zij een grooter of kleiner geschenk in geld, zooals bv.: Mlle Tiercelin, omtrent wie wij in het *Livre rouge*, bl. 156, lezen:

n°. 80 Pour payer les dettes de Mlle Tiercelin	210000 livres;
n°. 81 Pour la même, en rente viagère	80000 livres.

In het gunstigste geval werden zij uitgehuwelijkt, zooals Morphise, den 25sten November 1755 in den echt verbonden met een arm edelman uit Auvergne, die twee jaren later bij Rossbach sneuvelde. En mocht het al een oogenblik schijnen, dat, nog vóór den dood der favorite, Mlle De Romans hare plaats innemen en oppermachtig aan het hof zou heerschen, deze schijn bleek weldra ongegrond, toen men vernam dat dit bevallige meisje oogenblikken had, waarin zij haar verleden betreurde en door den Koning nu en dan met roodgeweende oogen werd aangetroffen. Lodewijk XV nu, die zelden lachte en aan vlagen van sombere zwaarmoedigheid ten prooi was; die eens, een doodenakker voorbijgaande, tot iemand uit zijn gevolg zeide: ‘ga zien, of zich daar geen versch gedolven graf bevindt’(†): Lodewijk XV moest, wilde men hem blijvend boeien, een vroolijk gelaat, een gullen lach tegenover zich zien.

(*) Eene dergelijke instelling was destijds in Europa, ook buiten Turkije, geene zeldzaamheid. Men vergelijke den *Observateur Français* van Damiens de Gonicourt, X, 179: ‘Le lord B. a à Londres un sérail. Un vaisseau va tous les ans en Géorgie acheter des beautés pour le meubler. Cela paraît tout simple, et lord B. n'en est par moins membre de la Chambre Haute.’ En de *Mémoires* van Madame Lebrun, II, 65, melden ons omtrent Rusland: ‘La grande fortune du prince Kourskin lui permettait de tenir chez lui l'état d'un souverain. J'ai même entendu rapporter qu'il avait un sérail dans sa maison, et qu'il n'était par le seul à Moscou qui déployât ce luxe Oriental.’

(†) *Mémoires* de Madame Du Hausset, bl. 83.

En dat alles vond hij in ruime mate bij de expresselijk voor deze gelegenheid vervaardigde Gravinne Du Barry. Had *zij* om haar verleden willen weenen, zij zou reeds lang in tranen weggesmolten en in de ijle lucht verdampt zijn! Jeanne Bécu, geboren den 19^{den} Augustus 1743 te Vaucouleurs (ondeugende speling van het lot, die der beruchte Favorite den voornaam schonk van de maagd van Orleans en hare wieg plaatste in een oord, met het optreden dezer laatste in zoo nauw verband) uit een tot den huidigen dag onbekend gebleven vader en eene dertigjarige dienstbode, Anne Bécu, had aan hare moeder slechts ééne, overigens niet te versmaden gift te danken, namelijk de in het geslacht der Bécu's erfelijke schoonheid. Haar grootvader, Fabien Bécu, gaarkeukenhouder te Parijs, had daarmede in zijne jonge jaren de zinnen bekoord eener adellijke dame, de Gravin De Montdidier, dame De Cantigny, die hem hart en hand geschonken had. Na haar dood hertrouwd, had zijne tweede echtgenoote hem verheugd met een zevental telgen, waarvan ons de namen bereikt hebben van Jeanne's moeder en van eene niet minder schoone dochter, Hélène, die in zekere kringen als *la belle Hélène* vermaardheid verwierf. Anne Bécu vertrok in 1747 naar Parijs en huwde daar een bediende, Rançon; de kleine Jeanne bleef voorloopig aan de zorgen van het echtpaar toevertrouwd.

Gedurende ettelijke jaren ontving zij het onderwijs der geestelijke zusters van het Convent de Ste-Aure. Of zij er veel geleerd heeft? Hare spelling der Fransche taal is niet vrij te pleiten van zeer gewaagde nieuwigheden; maar waar de hoogadellijke dames, in wier gunst de Hertog De Richelieu zich mocht verheugen, tot den ontrouwen minnaar brieven richtten met den aanhef: *vous ne mémé plu;* waar de kunsten letterlievende Madame De Pompadour nooit op de hoogte heeft kunnen komen van het onderscheid tusschen *se* en *ce;* waar de geestige en talentvolle Madame Geoffrin - men raadplege hare correspondentie met den Koning van Polen - schier geen regel kon neerschrijven zonder taal- of spelfouten, daar mogen wij der aanstaande Madame Du Barry niet hard vallen. Haar schooltijd duurde overigens niet lang; van wetenschappelijke overlading, volgens velen de kwaal van onzen tijd, kon bij haar geen sprake wezen. Op haar vijftiende jaar achtte men haar volleerd en ontving zij van een jeugdigen kapper, Lametz, les in het friseeren; een gevaarlijke cursus voor meester en leerlinge beide, zooals dan ook een later pamphlet, terecht of ten onrechte, niet verzuimt in herinnering te brengen:

> Je sais qu'autrefois les laquais
> Ont fêté ses jeunes attraits,
> Que les cochers, *les perruquiers*
> L'aimaient, l'aimaient d'amour extrême.

Daarna zien wij haar, in stemmiger omgeving, als kamenier geplaatst bij Madame De la Garde, weduwe van een *fermier général*, vanwaar

zij al spoedig vertrekt om als winkeljuffer op te treden in een der vele modemagazijnen, die, onder den naam van *A la poupée de la rue St.-Honoré, Au secret de plaire*, *A la toilette de Lesbie, Au miroir des Grâces*, *A la ceinture de Vénus* en andere pretentieuse titels, in 1760 de Parijsche dames van toiletartikelen voorzagen. Tegen de gevaren, welke eene dergelijke omgeving voor een bekoorlijk zeventienjarig meisje oplevert, was de toch al zwakke veste van Jeanne's deugd heel niet bestand; als Mlle Beauvarnier of Mlle Lange gaat zij dan ook weldra het breede pad op, en als zoodanig ontmoet zij den zich noemenden Graaf Jean du Barry, Gouverneur De Lévignac, Vidâme De Châlons enz.

Een eigenaardige persoonlijkheid was Jean du Barry(*), bijgenaamd *le roué* - half edelman, half avonturier, zooals men ze ten tijde van staatkundig verval meer aantreft. Zijn vader, Antoine du Barry, *noble*(†), ridder der orde van St. Louis, had een goed figuur gemaakt in den Spaanschen successieoorlog. Hij zelf, geboren te Lévignac den 2den September 1723, was op zijn vijf-en-twintigste jaar gehuwd, maar liet zijne echtgenoote te Toulouse al spoedig in den steek en begaf zich naar Parijs, waar hij meende dat men zijn eigenaardige talenten het best zou kunnen op prijs stellen en weten te gebruiken. In den aanvang ging alles goed; hij maakte een gunstigen indruk op Rouillé, Secretaris van Staat bij het Departement van Buitenlandsche Zaken, die hem met eene zending naar verschillende Duitsche hoven belastte. Maar Rouillé werd, na een kortstondig optreden van den Abbé de Bernis, vervangen door den Hertog De Choiseul, die weer anderen vooruit te helpen had en aan Du Barry's kortstondig optreden als diplomaat een einde maakte. Hij werd achtereenvolgens in verschillende betrekkingen bij de Departementen van Marine en van Oorlog geplaatst, maar zag zich verplicht, ten einde een gewenscht evenwicht tusschen inkomsten en uitgaven te bereiken, zijne toevlucht te nemen tot andere, niet altijd even eervolle praktijken. Madame Du Hausset(§) verhaalt ons, hoe zij, met eene vriendin in den schouwburg te Compiègne, waar het hof toen verblijf hield, gezeten, in eene naburige loge een beeldschoon jong meisje opmerkte, omringd door een stoet van hovelingen. Op hare vraag, wie die jonge dame was, werd geantwoord: ‘Dat is Mlle Doro-

(*) Een tijdgenoot beschrijft hem als volgt: ‘Ses qualités distinctives pour se pousser dans le monde étaient une physionomie fine, un accent gascon et des reparties heureuses, talents auxquels il joignait le plumet blanc et le talon ronge. Il faisait d'assez mauvais vers, mais si sa verve n'était pas féconde, il avait en revanche une imagination vive pour cette sorte d'intrigue où la duplicité supplée au génie.’ *Procès avec la Comtesse de Tournon,* Amsterdam 1781, blz. 4.

(†) Den Franschen adel onderscheidde men sedert Lodewijk XIV in den hoogeren adel: Pair, Duc, Marquis, Comte, Prince, Baron, Vicomte, Châtelain; en den lageren adel: Ecuyer en Gentilhomme. Tot de laatste soort behoorde Antoine du Barry, en zijn zoon had dus geenerlei recht op den titel van Graaf. Dat hun adellijke afkomst echter niet, zooals beweerd is, geheel verzonnen was, blijkt daaruit, dat Antoine's tweede zoon, Nicolas, in 1754 als leerling der militaire school werd toegelaten, waartoe onmisbaar was eene adellijke afstamming van de zijde des vaders gedurende minstens vier geslachten.

(§) *Mémoires*, bl. 119.

thée, de dochter van een waterdrager te Straatsburg. Zij is hier gebracht door een zekeren Gasconjer: Du Barré of Du Barry, die wel het gevaarlijkste *mauvais sujet* is, dat men in Frankrijk zou kunnen vinden. Hij tracht haar met den Koning in kennis te brengen.' Deze en soortgelijke handelingen verschaften hem den bijnaam van *le roué*, een epitheton dat eigenlijk destijds reeds verouderd was en onder het regentschap dat van *petit-maître* had vervangen.

Het kan geen verwondering baren, zoo Mlle Beauvarnier, die intusschen weder herdoopt was in Vaubernier, en Jean du Barry zich tot elkander aangetrokken voelden. *Ils étaient faits pour se comprendre.* En ook de plaats waar, in den loop van 1763, hunne eerste ontmoeting plaats greep - het clandestiene speelhuis van Madame la Marquise Duquesnoy - was een zoo belangwekkend menschenpaar volkomen waardig. Jean du Barry, Jeanne Bécu en hare mama, Madame Rançon, richtten weldra een hoogst genoegelijk gemeenschappelijk huishouden op - wil men *le roué* gelooven, uitsluitend met het doel om zijn veertienjarigen ziekelijken zoon en de *honneurs* van zijn huis aan goede handen te zien toevertrouwd. 'N'ayant d'autre soin alors', schrijft hij in 1775 met beminnelijke brutaliteit(*), 'que celui de veiller à l'éducation de mon fils, page du roi, jouissant d'une santé chancelante, je me renfermai dans un cercle fort étroit de connaissances. Et ce fut alors que je priai madame Rançon et sa fille, Mlle De (*sic*) Vaubernier, de veiller sur la tenue de ma maison et d'en faire les honneurs, ce qu'elles firent pendant plusieurs années avec affection et intelligence.' Ondanks dit aandoenlijk motief tot samenwoning hield de politie van M. de Sartine een oog in 't zeil, en den 14^{den} December 1764 signaleert zij de verschijning in den schouwburg 'd'une jeune personne de 19 (lees: 21) ans, *l'air noble et de la plus jolie figure.....* la maîtresse de du Barry, qui la produit en loge aux Italiens.' Deze aanteekening heeft dubbele waarde. Vooreerst, omdat zij een onpartijdige getuigenis aflegt voor het *genre* van Madame Du Barry's schoonheid, welke in later jaren als van zeer lage orde is voorgesteld; en vervolgens omdat daaruit blijkt, dat zij niet, zooals latere schotschriften en de gedenkschriften van Choiseul ons willen diets maken, als eene *Venus vulgivaga* van de minste soort reeds van hare prilste jeugd bij de desbetreffende autoriteiten bekend stond.

Vier jaren lang duurde dit idyllisch samenzijn. De koningspage met de wankelende gezondheid was intusschen luitenant bij het regiment Roi-infanterie geworden, en droeg, als vierde man, het zijne bij tot de gezelligheid van den huiselijken kring. Men zag elkander niet te nauw op de vingers, geld schijnt niet ontbroken te hebben, en Jeanne, onder den naam van Du Barry's echtgenoote, was, in afwachting van de groote dingen die stonden te gebeuren, tevreden met haar lot en reed welgemoed in eene karos door de straten van Parijs.

(*) *Lettre à M. de Malesherbes.*

Toen was het dat zij, in het voorjaar van 1768, de aandacht trok van den bijna zestigjarigen Lodewijk XV. Hoe en waar? De daaromtrent voorhanden berichten, zooals schier alle welke Madame Du Barry betreffen, zijn zóó onbetrouwbaar, dat het moeite kost hieromtrent eenige zekerheid te verkrijgen. Het schijnt echter - althans de zeer partijdige gedenkschriften van Choiseul stemmen er mede overeen - dat ditmaal de voorstelling, welke Jean du Barry in bovengenoemden brief van de zaak geeft, niet al te zeer beneden de waarheid is. 'Je cédai', zegt hij, 'à madame Rançon et à mlle de Vaubernier, sa fille, l'intérêt que j'avais dans les vivres de Corse(*), dont elles jouirent quelques mois. Les nouvelles dispositions de M. de Choiseul venant à les en priver, elles en sollicitèrent la maintenue auprès de lui; et ce fut dans les divers voyages qu'il les engagea à faire à Versailles, que mlle Vaubernier fixa les regards du roi. M. Le Bel(†) fut chargé de ses ordres, et ce dernier, avec lequel ni elle ni moi n'avions de liaison, en poursuivit l'exécution auprès d'elle seule.'

Zooals wij zeiden, levert deze voorstelling niets onwaarschijnlijks op. Du Barry zag ongaarne de voordeelen, welke de Corsikaansche leverantie aan zijne huisgenooten verschafte, ontsnappen. Zelf de desbetreffende stappen te doen, achtte hij minder wenschelijk; hij behoorde - wij zagen het - niet tot de gunstelingen van Choiseul; ondanks het gevoel van eigenwaarde, dat hij, als rechtgeaard Gasconjer, bezat, begreep hij wellicht dat zijn roep er in de laatste jaren niet op verbeterd was; en bovendien, de tusschenkomst van een mooi meisje zou bij den galanten Minister wellicht meer uitwerken, dan de zijne. Maar Choiseul schijnt zich door Jeanne's bekoorlijkheden weinig aangetrokken te hebben gevoeld; hij verwees haar althans naar den ambtenaar, wien de zaak meer eigenlijk aanging, naar Foulon, denzelfde wiens hoofd, met dat van zijn schoonzoon Berthier, één-en-twintig jaren later aan een piek gehecht en in triomf door de straten der hoofdstad werd rondgevoerd. Te Versailles, waar zich Foulon's bureaux bevonden, zag haar de Koning - en zoo was voor Jeanne Bécu de eerste stap tot den rang van favorite eene sollicitatie, evenals voor Madame de Pompadour, die ten behoeve van een harer verwanten om den post van *fermier général* kwam aanhouden, toen zij Lodewijk XV voor het eerst ontmoette.

Welke zouden voor Jeanne Bécu de gevolgen van die ontmoeting wezen? Zou zij het niet verder brengen dan het geheimzinnige *petite maison,* alwaar, onder het opzicht eener stemmige en tapisserie werkende duenna, de slachtoffers der vorstelijke verveling elkander in de laatste jaren steeds sneller hadden afgewisseld? Zou het haar, als Mlle De Romans, gegeven worden de schande van het Parc-aux-Cerfs te ontgaan, een naam te dragen in de minnarijen des konings, maar toch het beloofde land slechts van verre te aanschouwen, om spoedig, na

(*) De leverantie van levensmiddelen ten behoeve van het bezettingsleger op Corsica.
(†) Kamerdienaar des Konings en zijn gewone agent in dergelgke aangelegenheden.

korte jaren van twijfelachtige heerschappij, in vergetelheid te verzinken? Of zou zij, als Madame De Pompadour twintig jaren lang was ten deel gevallen(*), met opgeheven hoofd aan de zijde van den monarch de zalen van Versailles mogen doorschrijden, met vorsten, dichters en wijsgeeren briefwisseling houden, machtig genoeg om, naar 't haar lustte, haren gunstelingen de hoogste bedieningen in den Staat, haren vijanden de cachotten der Bastille te doen geworden?

Voorloopig liet zich daaromtrent niets met zekerheid bepalen. Het hof was in den zwaren rouw; den 8sten Mei was de Prinses De Lamballe gestorven, den 24sten Juni overleed de Koningin, en Lodewijk, die er zich veel op liet voorstaan de eerste edelman van Frankrijk te wezen en het uiterlijk decorum nooit geheel uit het oog verloor, moest zich, in afwachting van betere tijden, tevreden stellen met de genoegens van Jeanne's omgang in het verborgene te smaken. Bovendien, het ging bezwaarlijk aan de nieuwe favorite onder een der vele namen, welke zij totnogtoe gedragen had, in de hofkringen binnen te leiden. Men kon wel is waar den knoop doorhakken en haar, als vaak in dergelijke gevallen geschied was, een fraaien adellijken titel schenken - maar daartegen bestonden ditmaal toch ook bezwaren. Zij had reeds zoovelen gelukkig gemaakt! Het wenschelijkst was ongetwijfeld, zoo mogelijk een dragelijken, getitreerden echtgenoot, die tevens bereid zou wezen zijne rol als eene sinecure op te vatten, voor haar te vinden; en de wijze, waarop dit plaats greep, is eenig in de geschiedenis der vorstelijke afdwalingen.

Het meest rationeel zou voorzeker geweest zijn, haar in het huwelijk te doen treden met Jean du Barry, wiens huishouden zij gedurende een viertal jaren op zoo bevredigende wijze had waargenomen. Hiertegen bestond echter een onoverkomelijk bezwaar, namelijk dat de verlaten echtgenoote van *le roué*, Marie Catherine Ursule Dalmas, nog in leven was. Bereidwillig bood zich echter aan een zijner beide broeders, Guillaume, zich eveneens noemende 'Graaf' Du Barry en voorts 'Capitaine des troupes détachées de la marine.' De huwelijksakte wordt opgemaakt. De bruid behoudt de benaming, waaronder zij laatstelijk bekend stond, maar met eene bijvoeging: zij heet in dat stuk 'Jeanne *Gomard* de Vaubernier, fille *mineure.*' Jean du Barry, als getuige optredend, teekent 'haut et puissant seigneur messire Jean, Comte du Barry-Cérès, Gouverneur de Lévignac'(†). Alles gaat trouwens vol-

(*) Zij toch bleef, ook toen 's konings affectie zich verplaatst had, haren invloed en hare macht behouden. Zoo leert ons het *Journal* d'Argenson van 12 Juni 1756: 'Madame la marquise de Pompadour est plus favorite que jamais, quoique le roi ait présentement un petit sérail secret dans ses cabinets, composé de trois grisettes jeunes et jolies.'

(†) Lévignac, Jean's geboorteplaats, was een gehucht van een twaalftal huizen. Cérès of Cers was een landgoed, dat aan een oom van Jean toebehoorde. De man schijnt overigens geleden te hebben aan wat men heden ten dage zou noemen: grootheidswaanzin. Zijn titulatuur wordt steeds langer en weidscher. Bij het huwelijk van zijn zoon, in 1773, is hij niet minder dan 'haut et très-puissant seigneur, monseigneur Jean-Baptiste comte du Barry-Cérès, vidâme de Châlons, comte de l'Isle-Jourdain, seigneur de Bellegarde, Bretz, Garbée, Lassère, Seyaundas, Thil, Maubec en partie, Gray et autres lieux, gouverneur de Lévignac.'

komen in den vorm. Partijen, met afwijking van art. 1 der costume van Parijs, huwen buiten gemeenschap van goederen, en het kluchtspel wordt zóó tot het einde toe volgehouden, dat aan de echtgenoote onder meer wordt opgedragen de opvoeding der kinderen, welke uit het huwelijk mochten geboren worden![*] De bezittingen van Jeanne, hoofdzakelijk bestaande, nevens een kapitaal van zestienduizend livres, uit diamanten, vier-en-dertig zijden, goud- en zilverlaken japonnen en vieren-twintig corsetten, worden in de akte vermeld als 'provenant de ses gains et économies.' De moeder der Du Barry's, te Toulouse woonachtig, laat zich vertegenwoordigen door zekeren sieur Gruel, koopman in zijden stoffen te Parijs, die het genoegen mocht smaken de bruid onder zijne klanten te tellen. Toen dit alles in orde en het contract, wij willen hopen met een ernstig gelaat, door de onderscheiden betrokken personen geteekend was, werd, den 1sten September 1768, des morgens ten vijf uur, in de St. Laurenskerk te Parijs, het huwelijk voltrokken[†].

Eene handelwijze als hierboven vermeld, zou, strikt genomen, naar luid van het edict van 20 Maart 1680 bruid en bruidegom beiden aan de galg hebben moeten brengen. Immers volgens de bepalingen daarvan werd valschheid in authentieke akten, waar het gold *matière royale*, met den dood gestraft. En eene geheele reeks van valschheden was noodig geweest, om de vijf-en-twintigjarige Jeanne Bécu, vader onbekend, te hervormen in de minderjarige dochter van Jean Gomard de Vaubernier. Men was begonnen met een valsch stuk op te maken, waaruit moest blijken dat, den 19den Augustus 1746, te Vaucouleurs uit het huwelijk van Anne Bécu en Jean-Jacques Gomard de Vaubernier, eene dochter was geboren. Dit bracht echter het bezwaar mede, dat, nu Jeanne minderjarig was geworden, tot het aangaan van een huwelijk de vaderlijke toestemming niet kon gemist worden. De papa moest dus uit den weg geruimd, en dezelfde hand, welke hem uit het onbekende had te voorschijn gehaald, deed hem weder daarin verdwijnen door middel eener tweede akte, behelzende, dat Gomard de Vaubernier den 14den September 1749 te Vaucouleurs het tijdelijke met het eeuwige verwisseld had. De arme man had zich dus slechts even drie jaren in het bezit van zijn lieftallig dochtertje mogen verheugen en lag thans in dubbelen zin op het kerkhof. En met zoo weinig zorg waren bedoelde stukken opgemaakt, dat er vergissingen in voorkwamen, welke met een weinig oplettendheid gemakkelijk waren te vermijden geweest en wier ontdekking de onechtheid in het oog zou hebben doen springen.

(*) 'La future épouse sera chargée de la conduite et de toutes les dépenses du ménage, nourriture, loyers, gages de domestiques, linge de table, entretien d'équipages, nourriture de chevaux, *éducation des enfants à naître du mariage.*'

(†) Den 30sten April 1772 werd het, met wederzijdsch goedvinden, ontbonden. Wat hiertoe aanleiding gegeven heeft, is onbekend, daar de desbetreffende stukken grootendeels verdwenen zijn.

Zoo deed men, geheel zonder noodzaak, Fabien Bécu, Jeanne's grootvader, die in 1745 gestorven was, aanwezig zijn bij den dood van zijn fictieven schoonzoon, vier jaren later. Zoo was op de huwelijksakte van Jeanne's moeder de handteekening van den pastoor van Vaucouleurs gelegaliseerd door een burgemeester met name d'Arbanom, terwijl deze in 1746 reeds sedert eenige jaren door een ander vervangen was.

Nu men toch eenmaal aan het bijschilderen was, bestond er geene reden om nog niet wat verder te gaan. Het geslachtswapen der Du Barry's werd bij die gelegenheid door een ander en fraaier vervangen, welks keuze voor de hand lag. Immers men had slechts in Engeland te borgen bij het reeds uit de Normandische verovering herkomstige huis der Barry-more, waarvan de op dat oogenblik levende afstammeling James Barry, Earl of Barry-more, Viscount Buttevant, Baron Barry of Barry's Court, Olethan and Hawne, voerde: in zilver drie tweelingslinker schuinbalken (*barres*) van keel; helm met kroon; helmteeken: een zilveren kasteeltoren waaruit een wolfskop van sabel; schildhouders: twee wolven van sabel met een gouden kroon om den hals met dito keten; wapenspreuk ‘Bouttez en avant.’ En alzoo geschiedde. De bruid ontving een splinternieuw wapenbord, van teederder kleur en liefelijker teekening: in azuur een gouden keper met een gaai, overladen door de letter G. in het bovenste en met twee rozen in het onderste gedeelte van den keper; in de schildpunt een rechtopstaande hand van zilver. Wie, met dien gaai (*geai*) en G. voor oogen, er nog aan twijfelen mocht of Jeanne's vader wel Gomard heette, moest wel zeer ongeloovig wezen.

Jeanne Bécu zou nu voortaan Madame la Comtesse du Barry heeten, en voor eene Gravin behoefde Lodewijk XV zich, zoo meende hij, niet te schamen. Al sloeg hij voorloopig haar aandrang, om ten hove voorgesteld te worden, af, zij betrok toch al spoedig te Versailles de appartementen, eerst van Madame De Pompadour, vervolgens van Mesdames De France, het drietal van 's Konings zeer stemmige en zeer devote dochters, welke pruttelend en morrend ter wille der favorite verhuisden. En Choiseul, ziende dat Lodewijk op zijn acht-en-vijftigste jaar weder bestendiger in de liefde begon te worden, dan in de laatste tijden het geval was geweest, ving aan zich ongerust te maken en te vreezen dat hij, die zijn aanzien en zijne macht aan Madame De Pompadour te danken had, met de nieuwe gunstelinge des Konings wel eens minder goed overweg zou kunnen.

Choiseul was, zoo al geen buitengewoon, dan toch een werkzaam en vaderlandslievend staatsman. Hij had den naam van Frankrijk hoog gehouden, voor zoover dat nevens een Lodewijk XV mocht gelukken. Hij had als Minister van Oorlog het leger gereorganiseerd, als Minister van Marine de vloot uit haar toestand van diep verval opgeheven, als Minister van Buitenlandsche Zaken - de titularis, Praslin, Choiseul's neef, was niet meer dan zijn agent - de leiding der Europeesche

politiek in handen gehouden en van Rusland's keizerin den bijnaam van ‘Cocher de l'Europe’ ontvangen. Het zooveel besproken ‘familieverdrag’, waarbij alle regeerende Bourbons in Europa elkander het bezit hunner Staten waarborgden en waarvan men toen nog alle heil verwachtte, was eenige jaren geleden voornamelijk door zijn invloed tot stand gekomen. Mocht men hem al verwijten, dat zijne schitterende combinaties vaak luchtkasteelen bleken, dat hij vaak tot uitvoering overging, alvorens de zaak, die het betrof, voldoende bestudeerd te hebben - tegenover de mislukte kolonisatie van Guyana, die duizenden het leven kostte, kon hij althans wijzen op de annexatie van Corsica, juist tijdig genoeg, om Napoleon's wieg op Franschen bodem te plaatsen, en, waar de geestverwanten van Voltaire en Rousseau hem, den Minister die door eene favorite was tot het gezag gekomen, die voor eene favorite zou vallen, als de incarnatie van het *ancien régime* beschouwden, daar toonde hij hun het Koninklijk edict van 1764, dat de opheffing der Jezuïetenorde in Frankrijk bevatte. Hij was bovendien en in de eerste plaats een Minister naar den geest van Lodewijk XV, een Minister, die den Koning nimmer in zijn kabinet met diepzinnige politieke vraagstukken lastig viel, maar die er slechts omheen scheen te fladderen, op het bal, aan tafel, in de opera; die den aanloop tot een staatkundig gesprek wist te vinden in de *chronique scandaleuse* van den vorigen dag en het besloot met een epigram of een madrigal; die aan de meest ongunstige tijdingen een hofgewaad aantrok en blanketsel oplegde, alvorens hij ze vergunde voor zijn meester te verschijnen - een voorlooper van Morny, die de staatszaken allereerst als artist behandelde en bij het welslagen zijner plannen hetzelfde gevoel genoot als de schrijver, die zijn tooneelstuk met goed gevolg ziet opgevoerd. Maar, zooals de meeste staatsmannen van den tweeden rang, zoo ook overschatte Choiseul zijne talenten en achtte zich voor de bewezen diensten lang niet voldoende beloond; slechts met den staf van Maarschalk van Frankrijk zouden deze, zoo dacht hem, naar waarde zijn vergolden. Ware zijn blik juister, zijn oordeel onbevangener geweest, dan had hij ingezien dat een bondgenootschap tusschen hem en Madame Du Barry, welke evenals hij in zoo hooge mate de zeldzame gave bezat van Lodewijk te kunnen amuseeren, aan beide niets dan voordeel kon aanbrengen; dan had hij de nieuwe favorite met evenveel overtuiging als Madame De Pompadour naar de oogen gezien en begrepen, dat, waar een zestigjarige zich eene gunstelinge kiest, het hoogst zelden zal gelukken die te verdringen. Doch, waar zijne politieke tegenstanders, Richelieu, Vauguyon, d'Aiguillon en anderen al dadelijk hare zijde kozen en hare gunst deelachtig werden, meende de Minister dat het op zijn weg lag den strijd met haar aan te binden, waarin hij na verloop van een tweetal jaren, zij het dan ook met eere, gevallen is. Gelijk wij zien zullen heeft het van Jeanne's zijde niet aan pogingen tot verzoening en samenwerking ontbroken, welke echter van den aanvang af door Choiseul,

wil men, met fierheid, maar dan toch met eene fierheid, nauw verwant aan onverstandige hoofdigheid, zijn afgewezen.

Heeft Choiseul de hand gehad in en is de strijd begonnen met den regen van pamphletten van allerlei aard, welke al dadelijk op het hoofd van Madame Du Barry begon neer te dalen, toen het bleek dat zij eene duurzamer plaats aan de zijde van Lodewijk XV zou innemen, dan in de laatste jaren aan iemand geschonken was? Men heeft het beweerd en de verklaring gezocht in de omstandigheid, dat de Minister, als diplomaat van de oude school, in plaats van rechtstreeks op den tegenstander af te gaan er de voorkeur aan gegeven zou hebben, hem met kleine middelen en langs kronkelwegen aan te tasten. Zooveel is zeker, dat al die letterkundige voortbrengselen zijn gecontrasigneerd door den *lieutenant de police*, M. de Sartine; derhalve door de censuur zijn goedgekeurd, en, zooal niet door de Regeering aangemoedigd, toch allerminst geweerd. En er was heel wat: verzen, tooneelstukken, prenten, die alle aan kieschheid soms veel, aan duidelijkheid niets te wenschen overlieten. In den laatsten tijd was in de hoofdstad zeer populair een liedje, dragende den titel van *la Bourbonnaise* en behelzende de avonturen eener juffer, uit het Bourbonsche afkomstig en naar Parijs verdwaald. Dit nu werd, met gretig aangegrepen toespeling op den geslachtsnaam des konings, onder verschillende vormen pasklaar gemaakt voor diens nieuwe vriendin: ‘La Bourbonnaise’, heette het in eene daarvan:

La Bourbonnaise } *bis.*
Arrivant à Paris } *bis.*
A gagné des Louis,
La Bourbonnaise
A gagné des Louis
Chez un marquis.

In den aanvang boerinnetje, wordt zij allengs dame, rijdt in eene koets en komt zoo te Versailles aan:

Elle est allée } *bis.*
Se faire voir en cour, } *bis.*
Se faire voir en cour,
Elle est allée;
On dit qu'elle a, ma foi,
Plu même au roi.

Deze Bourbonnaise is nog vrij onschuldig. Van eene andere zouden wij niet gaarne meer aanhalen dan het eerste couplet:

Quelle nouvelle!
Une fille de rien,
Une fille de rien,
Quelle merveille!
Donne au roi de l'amour,
Est à la cour!

Ook ten behoeve van het tooneel werd eene Bourbonnaise bewerkt en wel door zekeren Barret de Villancourt, die gewoon was tegen vaste prijzen voor kleine schouwburgen te arbeiden. In een der tooneelen treedt La Bourbonnaise gearmd met twee mannen op en ontspint zich het navolgende gesprek:

Geneviève, bouquetière.

C'est peut-être là cette fameuse Bourbonnaise? Ah! je voudrais ben savoir ça.

La Bourbonnaise, à ses deux hommes.

Eh! mon Dieu! faites-la donc taire. Vous n'entendez pas que ces créatures me nomment et que me voilà déshonorée?

Marie-Jeanne, marchande de fruits.

Eh! regardez-donc comme ça vous parle d'honneur! ne dirait-on pas qu'elle en a à revendre?

Geneviève.

En tout cas, ça ne vaudrait pu ren, ça ne serait que du réchauffé.

Overigens zou ook menige plaats in dit stuk, zelfs aan den meest beginselloozen dragonder een blos op de kaken jagen. Het is in zoover belangrijk, als daarin achtereenvolgens optreden alle aan Jeanne toegeschreven minnaars, ‘van de vroegste tijden tot op heden’, zooals het in de vaderlandsche-geschiedenisboekjes heet.

Een ander vatte de zaak van een ernstiger standpunt op en stelde op eene prent Madame Du Barry voor als oude vrouw op een armoedig zolderkamertje stervend, met het verzoenend onderschrift: ‘Le repentir efface les fautes.’ Hooger dan dat alles staat een vers, waarin de *indignatio* den onbekenden dichter voor eene wijle welsprekend maakt en o.a. van Lodewijk en Jeanne doet zeggen:

Dans la foule enfin de peut-être cent belles
Qu'il honora de son amour,
Vous distinguez, je crois, celle qu'à notre cour
On soutenait jamais n'avoir été cruelle.
La bonne pâte de femelle!
Combien d'heureux fit-elle dans ses bras!
Qui, dans Paris, ne connut ses appas?
Du laquais au marquis chacun se souvient d'elle.

Mocht echter Choiseul verwacht hebben, dat al deze meer dan ruwe onthullingen den koning van Madame Du Barry zouden vervreemden, dan bedroog hij zich. ‘J'en suis content; elle me plaît; cela doit suffire’ voerde hij in zijn waan van niet-verlicht despoot tegemoet aan hen, die er ernstig op wezen, dat voor Jeanne Bécu geen plaats te Versailles

behoorde te zijn. En de hofdichter Cailhava gaf op bovenvermelde spotverzen het antwoord, door op Nieuwjaarsdag van 1769 een door hem vervaardigd comédie-ballet ten hove te doen opvoeren, getiteld *Les étrennes de l'amour*, dat, in den bloemrijken stijl der achttiende eeuw, tal van galanterien ten behoeve der favorite bevatte(*). Amor wendt zich o.a. tot Euphrosyne en hare zusteren en voegt haar toe: 'Puissiez-vous voir sans chagrin, qu'il y a plus de trois Grâces.' Men raadt, wie de vierde is. En, waar den minnegod door eenige spijtige schoonen zijn boog ontnomen is, vraagt hij: 'Voudraient-elles s'en servir pour lancer les traits de la médisance et de la calomnie?' Aan het slot eindelijk wordt zij als Hébé toegesproken:

> Cybèle en vain de traits mordants m'accable,
> Pourvu qu'Hébé, l'ornement, de ma cour,
> Daigne applaudir d'un geste favorable
> Aux Étrennes de l'Amour.

'L'ornement de ma cour!' Dat Jeanne Bécu in tegenwoordigheid der koninklijke familie en van de beste namen van Frankrijk zoo genoemd kon worden, teekent een tijdvak beter, dan tal van geleerde vertoogen. Wat bevalligheid betreft behoefde zij, met haar guitige oogen, met haar fraaie, blonde of licht kastanjebruine lokken, met haar gelaatstint zóó frisch, dat het blanketsel haar onbekend bleef, voor weinige onder te doen; hierboven werd er reeds op gewezen, hoe een uit den aard der zaak weinig galant politierapport haar uiterlijk prijst en - met uitzondering van Choiseul - stemmen alle tijdgenooten, vrienden zoowel als vijanden, daaromtrent overeen. Hooren wij Mirabeau, die haar in zijne *Galerie des dames nationales* onder het pseudoniem Elmire aldus beschrijft: 'Elmire avait reçu de la nature un assortiment de beautés dans tous les genres, qui presque jamais ne se trouvent réunies dans le même individu, depuis ses superbes cheveux, si richement fournis et teints d'une si belle couleur, jusqu'aux pieds modelés de la main des Grâces..... Ses formes si naturellement soutenues, une taille si parfaitement arrondie, terminés par des mains si voluptueuses....' Hooren wij eene vrouwelijke getuige, Madame De Genlis, later gouvernante der kinderen van Philippe Egalité en der favorite alles behalve welgezind: 'Elle avait des cheveux blonds d'une couleur charmante, de jolies dents et une physionomie agréable.' Maar overigens! Zij mocht er zich al op toeleggen Madame De Pompadour in gedistingeerde manieren en waardig uiterlijk optreden na te volgen, de natuur was sterker dan de leer en ze was het meest zichzelf, ze amuseerde ook het meest den koning, zoo vaak ze taal en eigenaardigheden van de straten der groote stad in de boudoirs van Versailles binnenleidde. *Bonne fille*, dat was zij en dat is zij gebleven, maar het sieraad van een hof....!

(*) Letterkundige waarde schijnt het stuk al zeer weinig bezeten te hebben, zooals blijkt uit eene aardige aanteekening in het *Journal* van Collé: 'Les sifflets étaient probablement occupés à faire leurs visites, puisque cette pièce ne fut pas huée d'un bout à l'autre.'

Intusschen, hoezeer ook Lodewijk XV met haar ingenomen mocht wezen, de officiëele bezegeling van 's vorsten toegenegenheid, de presentatie ten hove, bleef uit. En zonder tot deze plechtigheid toegelaten te zijn bleef men in het voorportaal vertoeven, maar aanschouwde het binnenste des tempels niet. Geene uitnoodiging voor jacht- of wandelrid, geen souper in de *petits cabinets*, geen whist aan 's konings speeltafel, geen bevoegdheid in één woord om op denzelfden rang zich te bewegen met al die authentieke Gravinnen en Princessen, die uit de hoogte op haar neerzagen - uit jaloerschheid, zooals zij Lodewijk wist te beduiden(*). Het was bekend, dat zij gedurende den winter 1768-1769 al den invloed harer bekoorlijkheden had aangewend, om die hoogste gunst deelachtig te worden; de pamphletten verschenen grover en talrijker dan ooit, en zoo ook al een onbekend dichter de zaak wat luchthartiger opvatte en in eenige bevallige regelen aldus de almacht der schoonheid bezong:

Lisette, ta beauté séduit
Et charme tout le monde,
En vain la duchesse en rougit
Et la princesse en gronde.
Chacun sait que Vénus naquit
De l'écume de l'onde.

En vit-elle moins tous les dieux
Lui rendre un juste hommage,
Et Pâris, ce berger fameux,
Lui donner l'avantage
Même sur la reine des cieux
Et Minerve la sage?

Dans le sérail du Grand Seigneur
Quelle est la favorite?
C'est la plus belle au gré du coeur
Du maître qui l'habite.
C'est le seul titre en sa faveur
Et c'est le vrai mérite.

terstond was er een pruttelaar, die bij het hooren daarvan vuur vatte en, in hetgeen Jacob Geel zou genoemd hebben den ‘gemelijken en knorrigen stijl’, antwoordde:

De deux Vénus on parle dans le monde,
De toutes deux gouverner fut le lot,
L'une naquit de l'écume de l'onde,
L'autre naquit de l'écume du pot.

Het laatste met toespeling op de culinaire bezigheden van Jeanne's

(*) En gedeeltelijk niet ten onrechte. Het schijnt toch dat de bijzondere animositeit van de Hertogin De Gramont, Choiseul's zuster, zich voor een groot deel laat verklaren uit de omstandigheid, dat zij gedurende eenigen tijd gehoopt had de plaats te vervullen, thans door Madame Du Barry ingenomen.

moeder en grootvader. In de hofkringen sprak men over schier niets anders, dan over het gewichtige feit: zal Madame Du Barry gepresenteerd worden of niet? Weddingschappen werden daaromtrent aangegaan. Choiseul, ten einde raad, trachtte in de persoon eener jonge en bekoorlijke doktersvrouw, Madame Millin, eene onschadelijke plaatsvervangster in het leven te roepen. Maar, zooals meer geschiedt, al die pogingen hadden eene verkeerde uitwerking. Lisette's schoonheid triomfeerde. De voorstelling, eerst uitgesteld, daar de koning door een val van 't paard zich den voet verstuikt had, had plaats; den 22sten April teekent Lodewijk woordelijk op zijne *tablettes* aan: '22 Avril 1769. Prés. de Mme Du Barry.'

Die voorstelling zelve leverde tal van gevaren op, waar ook de meest welopgevoede dames met angst en schroom tegen op zagen(*). De heeren kwamen er gemakkelijker af; men ontving eene uitnoodiging om met den koning ter jacht te gaan; een paard uit de vorstelijke stallen werd voor die gelegenheid ter beschikking van den uitverkorenen gesteld; een souper in de *petits cabinets* besloot den dag, en men was voor goed in de meer intieme hofkringen opgenomen. Maar de schoone sekse was aan meer formaliteiten onderworpen. Behalve dat men de bewijzen van adellijke geboorte bij den genealoog van het hof moest overleggen, was een vereischte, dat men geïntroduceerd werd door eene dame, welke de vuurproef reeds had ondergaan. Hoe men ten opzichte van Madame Du Barry de eerste moeilijkheid heeft overwonnen, blijkt niet; men schijnt er een oogenblik over gedacht te hebben Jeanne's wieg te adellijken door ten haren behoeve een vreemd vorstendommetje aan te koopen, maar dit denkbeeld weder te hebben laten varen. De introductie was gemakkelijker te verkrijgen; wel verdrongen zich niet de dames uit Frankrijks edelste geslachten om der favorite tot *marraine* te verstrekken, maar toch was eene onbemiddelde Gravin De Béarn - van ouden adel genoeg, indien ten minste haar echtgenoot zich niet vergiste, die beweerde *via* Eudo van Aquitanië van de Merovingen af te stammen - te bewegen die rol op zich te nemen, ter belooning waarvan hare schulden betaald en hare zoons aan goede betrekkingen geholpen werden. Maar nu begon eerst de moeilijkheid voor de te presenteeren persoon zelve. Deze moest, binnengeleid zijnde, terwijl de in dit geval althans voorzeker niet welwillende oogen van het geheele hof op haar gevestigd waren, drie *révérences* afsteken, met zóóveel beleid verdeeld, dat zij zich na de laatste juist vóór den koning bevond. Zoo ooit, dan was het hier zaak eene juiste raming op te maken en zich binnen de grenzen daarvan te bewegen; het ging toch moeilijk aan, wanneer men den afstand wat krap berekend had, als Monsieur Jourdain aan Dorimène den monarch toe te voegen: 'Reculez un peu pour la troisième.' Meer dan eens was het dan ook reeds voorgeko-

(*) Wie omtrent dit onderwerp meer wil weten, raadplege Madame De Genlis, *Dictionnaire des Etiquettes de la Cour* II, 24.

men, dat de dames bij de presentatie in onaangename verstandhouding met hare *queue* waren geraakt of zelfs omgevallen. Deze ongerieflijkheden zochten zij in den regel te voorkomen door eenige voorafgaande lessen van den beroemden danser Vestris, die haar leerde door een handig aangebrachte *coup de talon* de *queue* binnen de grenzen te houden, waarbuiten zij zich niet behoort te bewegen. Maar, ook wanneer men den recipient zonder ongelukken bereikt had, bestond de mogelijkheid dat deze, wanneer hij zich toevallig in een slecht humeur bevond, in plaats van aan de dame aanstonds de hand ter kus aan te bieden, haar geruimen tijd in gebogen houding voor zich liet staan. Voor het laatste bestond in dit geval weinig vrees, en ook overigens schijnt Madame Du Barry bij de gevaarlijke plechtigheid een goed figuur te hebben gemaakt; althans de hoogst vijandige *Anecdotes* van Pidansat de Mayrohert melden: 'Madame Du Barry a été fort bien reçue de Mesdames et même avec des grâces particulières: tous les spectateurs ont admiré la noblesse de son maintien et l'aisance de ses attitudes. Ce rôle de femme de cour est ordinairement étranger les premières fois qu'on le fait, et Madame Du Barry l'a rempli comme si elle y eut été habituée depuis longtemps.'

Jeanne Bécu kon zich dus beschouwen als de opvolgster van Madame De Pompadour. Aan 's konings disch neemt zij voortaan plaats aan de zijde van Mesdames De France; op de invitatiekaarten tot hare soupers staat vermeld: 'Sa Majesté m'honorera de Sa présence'; en, zooals men in de koninklijke rekeningen van 1754 vermeld vindt:

'Une chaise prie-Dieu, couverte de velours ciselé cramoisi, pour servir à madame la marquise de Pompadour.'

zoo treft men in die. van 1770 aan:

'Une chaise prie-Dieu, couvert de velours cramoisi, clouée de clous dorés avec galons d'or faux, pour servir à madame du Barry.'

II.
8 December 1793.

De valbijl werkte schier zonder ophouden en bereidde 9 thermidor voor. Dagelijks waren op de Place de la Révolution vier mannen bezig met het bloed, dat van het schavot afstroomde, in emmers op te vangen en in eene daarvoor opzettelijk ingerichte leiding te storten. In de kar der guillotine, aanvankelijk door vijftien personen bezet, werden er allengs dertig, eindelijk vierentachtig tegelijk opeengehoopt.

Den 8sten December 1793, tegen het vallen van den avond, zette wederom de kar met veroordeelden zich van de Conciergerie, het voorportaal der guillotine, in beweging naar de Place de la Révolution. Op het voertuig hadden ditmaal, nevens eenige onbekenden, eene plaats gevonden Madame Du Barry en hare Parijsche bankiers, de uit Amster-

dam afkomstige Van den Yver met zijne beide zonen. Men had haar beschuldigd aan de émigrés te Londen, gedurende haar herhaald verblijf aldaar in de laatste jaren, gelden ter hand gesteld te hebben; eerstgenoemden zouden haar daartoe de noodige fondsen hebben verstrekt. En in het Frankrijk van 1793 was eene dergelijke beschuldiging een doodvonnis.

De laatste rit der veroordeelden was lang van duur, en, waar de dood wenkt, is de verbeelding willig, de herinnering levendig. Wellicht dan ook, dat gedurende dien bangen tocht voor het oog van Jeanne Bécu de vervlogen dagen weder opdoemden, van af het oogenblik, waarop zij hare stoutste wenschen bevredigd en overtroffen had gezien, tot op de ure waarin, terwijl het leven haar nog zoo rooskleurig toelachte, dat leven een einde stond te nemen.

Welke was toch de reden geweest, dat zij, meer dan eenige andere koninklijke favorite - en de geschiedenis van Frankrijk kon er vele aanwijzen - ten prooi had gestrekt aan afkeer en beleediging, aan haat en verguizing? Hoe kwam het, dat al wat haar vaderland rampspoedigs overkwam, dat elke publieke calamiteit aan *haar* geweten werd, *la* du Barry, gelijk men haar verachtelijk noemde, op een geheel anderen toon, dan men in vroeger jaren van *la* petite d'Etiolles gesproken had? Was ze dan zooveel kwaadwilliger en boosaardiger geweest dan hare talrijke voorgangsters, en had zij niet juist, meer dan de meeste van deze, getracht zich buiten de zaken van den Staat, buiten de kuiperijen van machthebbenden en machtzoekenden te houden, niets meer verlangend dan vroolijk te leven, dan zich en hare medemenschen te amuseeren - een wel is waar niet verheven, maar toch voorzeker niet gevaarlijk levensdoel.

Was het hare afkomst? Ongetwijfeld, Jeanne Bécu kon, ondanks haar fraai wapenbord, haar stamboom niet hoog opvoeren. Maar was het dan een privilege van de adellijke geslachten, den koning van maîtressen te voorzien? En was Jeanne Poisson zelve, de zoo gevreesde en slechts in 't verborgen aangevallen Madame De Pompadour, dochter eener *femme galante* en nicht van een lakei des konings, uit zooveel aanzienlijker ouders gesproten? Waarlijk, zij had beter gedaan met dezer voorbeeld te volgen en, van het eerste oogenblik van haar optreden af, een ieder, die het waagde zich tegen hare heerschappij te verzetten, op gevoelige wijze het stilzwijgen op te leggen. Had niet indertijd de Graaf De Maurepas een ondeugend epigram met eene langdurige ballingschap geboet? Was niet Madame Sauvé, op het bloote vermoeden dat een voor Madame De Pompadour niet welwillend briefje, in de wieg van den kleinen hertog van Bourgondie gevonden, van haar hand zou wezen, levenslang naar de Bastille verwezen? Was niet de chevalier De Rességuier, ten wiens huize men eenige satirieke verzen gevonden had, opgesloten in een ijzeren kooi waarin men zitten noch liggen kon, en had zijn straf niet zeven jaren geduurd?(*)

(*) *Mémoires historiques sur la cour de France*, bl. 65, 74 e.v.

Zóó brengt men zijne vijanden tot zwijgen. Maar zij, die op dat oogenblik ter slachtplaats werd gevoerd, had ongelukkigerwijze de zaken luchthartiger opgevat, en, gansch niet preutsch, hadden de minvleiende benamingen, welke haar naar het hoofd werden geslingerd, meer haar lachlust dan haar toorn gaande gemaakt. En ze had voorbijgezien, dat de revolutie naderde, dat spot- en schimpliederen weldra zouden vervangen worden door het bloeddorstig geschreeuw van sansculottes en tricoteuses; dat *zij* het ongeluk had de laatste te wezen der koninklijke maitressen van het *ancien régime*; dat de afkeer, welke haar optreden alom in den lande teweegbracht, onbewust minder haar persoon gold dan de vorstelijke gril, die millioenen verslond terwijl het volk honger leed; dat de dag van 22 April 1769 de eerste schrede was geweest tot de guillotine.

Wat had men haar niet verweten!

Haar duel met Choiseul, zoo noemde men het liefst, sints de eens zoo populaire eerste Minister goedgevonden had het te doen voorkomen, dat hij in een strijd, en nog wel een oneerlijken strijd, gevallen was; dat zijne nederlaag hem eigenlijk tot glorie strekte; dat, waar Jeanne Bécu aan de eene zijde van Lodewijk XV stond, aan diens andere zijde voor den Hertog De Choiseul, pair van Frankrijk, geene plaats was. Alsof hij zich altijd even kieskeurig hadde betoond, die, creatuur van Pompadour, voor het Parc-aux-cerfs de oogen wel had willen sluiten! Alsof de geldverspilling der nieuwe favorite - geringer trouwens dan die harer voorgangster - waarvan hij zoo hoog opgaf, hèm zoo bijster had kunnen hinderen, wiens portret, met dat van Sully in één medaillon opgenomen, der geestige operazangeres Sophie Arnould aanleiding had kunnen geven tot de opmerking: ‘dat stelt zeker voor: Ontvangsten en Uitgaven.’ En Madame Du Barry had het van den aanvang af aan pogingen tot toenadering niet laten ontbreken. Een onpartijdig getuige, Choiseuls oomzegger, Lauzun, deelt ons op bladz. 79 zijner *Mémoires* hieromtrent het volgende mede: ‘Pendant un voyage à Compiègne, M. du Barry me donna un jour rendez-vous dans la forêt et je m'y rendis le lendemain matin. Il se plaignit à moi de l'acharnement que M. le duc de Choiseul mettait contre madame du Barry et contre lui, me dit qu'elle rendait justice à un si grand ministre et désirait ardemment de bien vivre avec lui et qu'il ne la forçât pas à être son ennemie; qu'elle avait sur le roi plus de crédit que madame de Pompadour n'en avait jamais eu et qu'elle serait très fâchée qu'il l'obligeât à s'en servir pour lui nuire. Il me pria de rendre compte de cette conversation à M. le duc de Choiseul et de lui faire toutes sortes de protestations d'attachement.

Je fis ma commission.

M. de Choiseul me reçut avec la fierté d'un ministre persécuté des femmes et qui croit n'avoir rien à redouter. Il se déclara donc une guerre implacable entre lui et la maîtresse du roi.’

Choiseul, te weinig staatsmansblik bezittend om, als het getij verloopt, de bakens te verzetten, had tegen den stroom willen oproeien, had zich aan de zijde der onwillige parlementen geschaard, had - was het 'familieverdrag' niet door zijne zorgen tot stand gekomen? - met Spanje op den oorlog tegen Engeland aangedrongen terwijl de schatkist ledig was en het geheele land naar rust verlangde, en aan ieder die het hooren wilde verhaald, dat het 'Madame Du Barry was, die 'réchauffée de Cythère', welke zijne tegenstanders, Maupeou, Du Terray, d'Aiguillon steunde en tegen hem in het harnas jaagde. Waarlijk, hij bewees der favorite te veel eer. Aan eene politieke rol dacht zij niet. Wel had een conciliant dichter haar toegezongen:

> Déesse des Plaisirs, tendre mère des Grâces,
> Pourquoi veux-tu mêler aux fêtes de Paphos
> Les noirs soupçons, les fâcheuses disgrâces;
> Et pourquoi méditer la perte d'un héros?

maar beter werd zij beoordeeld door Choiseuls partijgenooten, door Mme. Du Deffant b.v.(*) waar zij opmerkt dat Jeanne nooit eene staatkundige rol zou spelen, dat men haar, als een papegaai, zou kunnen laten napraten wat men haar voorzegde, dat zij een stok kon wezen in de handen van anderen, maar niet meer, en dat het slechts aan Choiseul had gelegen van haar te maken, wat hij gewild had.

Intusschen, de Hertog was gevallen, en gevallen, zooals hij geschitterd had: *en grand seigneur.* Den 24sten December 1770 was hem zijn ontslag door den Koning beteekend in de volgende termen: 'J'ordonne à mon cousin le duc de Choiseul de remettre la démission de sa charge de secrétaire d'État et de surintendant des postes entre les mains du duc de la Vrillière et de se retirer à Chanteloup jusqu'à nouvel ordre de ma part.' Nauwlijks was het feit bekend, of honderden lieten zich tot afscheid bij hem inschrijven, en, toen hij den volgenden dag naar het hem tot verblijfplaats aangewezen buitengoed vertrok, kon zijn rijtuig zich schier geen doortocht banen te midden der talrijke koetsen, welke den weg versperden. Met recht kon men zeggen:

> Comme tant d'autres dans sa place,
> Il dut avoir des ennemis,
> Comme nul autre en sa disgrâce
> Il acquit de nouveaux amis.

(*) *Lettres*, brieven van 2 November 1769 en van 3 Maart 1770. De legende van Madame Du Barry's politiek drijven vindt alleen haar oorsprong in de gedenkschriften van Choiseul, die het maar niet verkroppen kon, dat hij bij het schrijven daarvan geen Minister meer was, en te goeden dunk van zichzelven had, om zelfs de mogelijkheid aan te nemen, dat zijn val wel eens aan eigen schuld kon te wijten zijn. Straks zullen wij zien, dat zelfs hare heftigste vijandin, Marie-Antoinette, haar tot het spelen eener politieke rol ten eenenmale onberekend achtte. En eene belangrijke bijdrage tot de kennis van het karakter van Madame Du Barry leveren de zich ter bibliotheek van Blois bevindende *Mémoires inédits* du Comte Dufort de Cheverny, bl. 178, waar hij, van een in veel later jaren haar gebracht bezoek gewagende, zegt: 'Elle fut d'une franchise charmante à l'égard du duc de Choiseul; elle montra du regret de ne pas avoir eu son amitié; elle nous conta tous les frais qu'elle avait faits pour l'obtenir et elle nous dit que, sans sa soeur, la duchesse de Gramont, elle en serait venue à bout; no se plaignant de personne et ne disant aucune méchanceté.'

Maar niet *en grand seigneur* had hij zich in zijn lot geschikt. Zoo het ooit bleek, dat zijn beweeren, als ware zijn ontslag slechts de bevrediging zijner wenschen geweest, onwaar moest heeten, het bleek te Chanteloup, waar hij zich den tijd verdreef met het vervaardigen en doen opvoeren van tooneelstukken, die Madame Du Barry door het slijk haalden, met het opstellen van gedenkschriften, waarin van Madame Du Barry gesproken wordt op eene wijze, welke de hedendaagsche naturalistische school zou doen watertanden. Het kwam hem duur te staan. De favorite zelve had er om gelachen; Lodewijk echter had eene dergelijke handelwijze minder passend geacht en aan Choiseul den hem verbleven post van Kolonel-Generaal der Zwitsers, waaraan eene jaarwedde van honderdduizend livres verbonden was, ontnomen. De edele Hertog, die veel geld noodig had en gewoonlijk met het voldoen zijner rekeningen eenigszins ten achteren was; wien het zelf niet vrijstond voor den koning te verschijnen teneinde te trachten van het Kolonel-Generaalschap of ten minste van het tractement te redden wat er nog te redden viel, had een zijner vrienden, Du Châtelet d'Harancourt, met deze delicate taak belast. De vriend deed zijn uiterste best, liep van 's morgens tot 's avonds rond bij invloedrijke personen, voerde verzachtende omstandigheden aan, wees op Choiseul's bewezen diensten, op den slechten toestand zijner finantiën: maar aanvankelijk met weinig gevolg. De koning wilde er niets van weten; d'Aiguillon, Choiseul's opvolger en persoonlijke vijand, werkte de zaak zooveel mogelijk tegen, en de eenige, bij wie Du Châtelet hulp en steun vond, was - Madame Du Barry! *Zij* had de zaak nog zoo erg niet gevonden en besefte ten volle, hoe hard het moest wezen, veel van geldverteeren te houden en van tijd tot tijd den bodem zijner geldkist te zien opdoemen. *Zij* hoorde hem met welwillendheid aan, zoodat zij dan ook op hem een vrij wat beteren indruk teweegbracht, dan het mogelijk scheen op een vriend van Choiseul te maken, en hij dan ook aan den laatste schrijft, dat het aan haar niet ligt, indien hij slechts weinig vordert(*). En toen de onderhandelingen eindelijk begonnen te vlotten, maar Choiseul door zijne onhandige persoonlijke inmenging bijna alles weder in de war had gebracht en Du Châtelet zelf de zaak verloren waande, toen was het Madame Du Barry, welke met hare aangeboren goedhartigheid den wagen weder in het rechte spoor bracht en door haar invloed op den koning den Hertog nog meer had doen verwerven, dan hij had durven hopen, een jaargeld van zestigduizend livres en honderdduizend kronen in eens.

De laatste, ditmaal weder zéér *grand seigneur*, achtte het onnoodig den koning - van Jeanne(†) was natuurlijk geen sprake - voor

(*) Vgl. zijn brief van 14 December 1771: ‘Je crois madame du Barry de bonne foi, mais faible et subjuguée. Cette femme n'était pas faite pour connaître l'excès de la haine; elle écoute bien, comprend bien ce qu'on lui dit, mais vous sentez qu'il m'est aisé de voir ce qui vient d'elle, ce qui lui est soufflé.’

(†) Of liever, van Bénédicte. Gelijk wij hierboven zagen, was Madame Du Barry vóór haar huwelijk met haar intitulé wel eens in de war. Daarna blijft haar familienaam constant, maar wordt na 1770 haar voornaam vervangen door evengenoemden.

zijne milddadigheid dank te weten. Meer nog, hij beklaagde den monarch wegens de weifelende houding, door hem in deze aangelegenheid betoond; 's konings zwakheid, teekent hij aan, boezemde hem zelfs afkeer in. ‘Ni moi, ni madame de Choiseul ne fîmes de remerciement. L'injustice et la manière dure que l'on avait employée nous dispensaient de la reconnaissance. Je n'ai commencé que dès ce moment à être vraiment l'ennemi personnel de M. d'Aiguillon, et la conduite du roi à mon égard acheva l'opinion que j'avais de lui et le dégoût que sa faiblesse cruelle m'inspiraient.’ En hij gaat weer lustig voort zijne *Mémoires* met scheldwoorden aan het adres der favorite te verrijken, en als er, weinig tijd later, sprake van is dat Jean du Barry een spotvers op zijne voormalige minnares zou vervaardigd hebben, schrijft Madame Du Deffant aan Madame de Choiseul dat zij, zoodra ze het bekomen kan, haar een exemplaar van dat belangrijke document zal toezenden.

Heeft een der schrijvers, welke de geschiedenis van Madame Du Barry geboekstaafd hebben(*), ongelijk, wanneer hij zegt ‘qu'il y a quelque chose de plus méprisable qu'une courtisane, c'est un courtisan?’ Maar ditmaal was, bij uitzondering, de publieke opinie aan de zijde der courtisane, en geen tegenspraak ontmoette, ondanks zijne opgeschroefdheid, het meer welgemeende dan welberijmde vers, dat naar aanleiding van het bovenstaande verscheen:

Vers à madame la comtesse du Barry, qui a sollicité elle-même une pension pour M. le duc de Choiseul.

> Chacun doutait, en vous voyant si belle,
> Si vous étiez ou femme ou déité;
> Mais c'est trop sûr: votre rare bonté
> N'est pas l'effet d'une simple mortelle.
> Quoiqu'ait écrit jadis en certain lieu
> Un roi-prophète en sa sainte demeure,
> Quoiqu'un poète en ait dit: la vengeance
> N'est que d'un homme et le pardon de Dieu.

De rampen van Polen. Ook deze waren door Madame Du Barry en door haar alleen veroorzaakt. ‘Als Choiseul er nog maar geweest was!’ zou Lodewijk gezegd hebben, toen de tijding der eerste verdeeling van dat ongelukkige land hem bereikte. En Choiseul was immers ter wille der favorite opgeofferd! Men zag over het hoofd, dat, zooal in vroeger jaren Lodewijk bereid geweest was Polen te hulp te komen(†), die stemming na den rampspoedigen afloop van den zevenjarigen oorlog

(*) Charles Vatel.

(†) Den 9^{den} November 1756 schrijft hij aan een zijner geheime agenten, Tercier: ‘Je ne veux rien changer à ma politique publique en Pologne, qui est de soutenir les Polonais et qu'ils se choisissent un roi à leur propre volonté.’ En den 27sten November van hetzelfde jaar: ‘Je ne changerai jamais de façon de penser et d'agir pour la liberté entière des Polonais snr le choix à venir de leur roi.’

eenigszins gewijzigd was en de koning in den loop van 1763 keer op keer had verklaard, ten behoeve der Poolsche successie, opengevallen door den dood van Augustus III, geen krijg te zullen voeren en geld noch soldaten te willen zenden. Men was vergeten, dat in hetzelfde jaar de Minister van Buitenlandsche Zaken Praslin, Choiseul's neef en blinde volgeling, aan den Franschen vertegenwoordiger te Warschau geschreven had: ‘lors même que, contre toute vraisemblance, les quatre puissances (Rusland, Oostenrijk, Pruisen en Turkije) s'arrangeraient pour partager la Pologne, *il est encore très-douteux que cet évènement put intéresser la France.*’ Men lette er niet op, dat Polen's ondergang door Polen's kinderen in de eerste plaats reeds lang voorzien was, in de zestiende eeuw door den beroemden prediker Scarga, in de zeventiende door koning Johan Casimir, laatstelijk in 1753 door Stanislas Leckzintski, waar hij in zijn werk *La voix du citoyen* voorspellend uitroept: ‘nous serons la proie de quelque fameux conquérant, ou peut-être les puissances voisines s'accorderont-elles à partager nos états.’ Men zag ten slotte voorbij, dat, terwijl geheel Europa den dageraad van een nieuw leven tegemoet ging, het scheen alsof die ongelukkige Staat, met zijn koningschap bij keuze, met zijne bloedige godsdiensttwisten, welke aan de dagen der Ligue herinnerden, met zijn stoet van ridders, welke een leger heetten te verbeelden, willens en wetens op den afgelegden weg wenschte terug te treden. Zoo ooit voor een Staat het tijdperk van opgaan en blinken vervlogen, het oogenblik van verzinken aangebroken was, dan was dit ten opzichte van Polen het geval, en de hand van Madame Du Barry of van wien dan ook zou dat onvermijdelijk noodlot niet hebben kunnen afwenden.

Haar schandelijk gedrag tegenover de jeugdige Dauphine, de vijftienjarige Marie Antoinette, welke men gedwongen had aan hare zijde plaats te nemen en hare vernederende tegenwoordigheid te dulden! Den 16^{den} Mei 1770 was de Dauphyn in het huwelijk getreden. Eene versterking der Fransche monarchie, waar de beteekenis van Engeland in de rij der Europeesche mogendheden zoozeer was toegenomen en de vriendschap met Spanje steeds minder waarde verkreeg, was Choiseul wenschelijk voorgekomen en die versterking had hij gezocht en gevonden in de Oostenrijksche alliantie. Maria Theresia had hare dochter wèl op het hart gedrukt, nooit te vergeten dat zij aan hem, en aan hem alleen, de eer te danken had als aanstaande koningin van Frankrijk op te treden. Het was dus niet twijfelachtig, aan welke zijde zij bij hare verschijning ten hove zich scharen zou. Twijfelachtig evenmin, of Lodewijk XV, die zich tegenover zijne eigene dochters in zijn verhouding tot Madame Du Barry nooit had ontzien, zou dit tegenover de echtgenoote zijns kleinzoons ook niet doen. Ten deze was van weerszijden niets bedongen, niets beloofd. Was het dan wonder dat de favorite, die door hare presentatie tot de hofkringen in de ruimste beteekenis

toegang had gekregen(*), bij de huwelijksfeesten niet ontbrak, dat zij naast den koning aan dezelfde speeltafel met de Dauphine eene plaats vond? Haar grafelijke titel mocht niet geheel in den haak zijn, zij heette dan toch Gravin Du Barry; zij moge zich *en petit comité* wellicht minder welgemanierde aardigheden veroorloofd hebben, bij officiëele feestelijkheden stak zij niet af, zoodat zelfs hare vijanden moesten erkennen, dat zij, welke hare meisjesjaren nu niet juist in de salons van Versailles had doorgebracht, zich den daar heerschenden goeden toon al wonderwel had weten eigen te maken. Voorzeker, het zou schoon en edel zijn geweest, zoo Madame Du Barry, waar Marie Antoinette naderde, met boetvaardig gelaat den koning tegemoet getreden ware en ongeveer het volgende hadde gezegd: 'O Koning! zij die totnogtoe met mij uwen luister deelden, waren aan schandalen gewoon en bloosden niet licht. Maar naast het blondlokkige koningskind, dat weldra deze zalen zal binnenzweven, gevoel ik mij, schuldbewust, onwaardig op te treden. Vergun mij dus, o koning! mijne overige levensdagen in afzondering te slijten, of wel, laat mij uwe gunst deelachtig blijven, maar wijs mij voortaan een vergeten hoekje in eene uwer vele woningen aan en bezoek mij daar slechts vermomd en steelsgewijze.' Maar wederom - indien zij die woorden niet gesproken heeft en zoo edele zelfopoffering haar vreemd bleef, kan haar dit tot verwijt strekken? 'La plus belle fille du monde ne peut donner que ce qu'elle a;' heeft men het recht van Jeanne Bécu gevoelens te verwachten, welke Louise de Lavallière wellicht zou gekend hebben? En zoo er plaats mag wezen voor een verwijt, treft dat verwijt dan niet uitsluitend den koning, den eersten edelman zijns rijks, die had behooren te beseffen dat, waar Habsburg wordt binnengeleid door Bourbon, de vloer effen, de wanden van spinrag gezuiverd behooren te zijn?

De briefwisseling van Maria Theresia met hare dochter en met den Oostenrijkschen gezant in Frankrijk, Graaf De Mercy d'Argenteau, leert ons overigens de verhouding tusschen Marie Antoinette en Madame Du Barry volledig kennen. Een hedendaagsch schrijver(†) heeft daarvan gezegd: 'De geslepen maîtresse des Konings kon den kalmen, fieren blik van het vorstelijk kind niet zonder schaamte ontmoeten.' Eene fraze, die, in een roman niet misplaatst, in de historie niet te huis behoort. De geslepenheid der maîtresse bestond - wij wezen er meermalen op - zelfs in het oog van de eerlijkste harer tegenstanders, zelfs in dat der Dauphine niet(§), haar schaamtegevoel is steeds beneden

(*) Maria Theresia heeft dit altijd zeer juist ingezien. Den 30sten September 1771 schrijft zij aan hare dochter: 'Vous ne devez connaître ni voir la Barry d'un autre oeil que d'être une dame admise à la cour.'

(†) Dr. Jan ten Brink, *Slachtoffers en helden der Fransche revolutie,* 2e druk, bl. 4.

(§) Brief van Mercy aan Marie Theresia van 14 November 1772: 'S.A.R. parla de la favorite dans des termes fort modérés et raisonnables; elle dit que cette femme n'était point méchante, qu'elle n'était dangereuse que par ses entours, que tout se conduisait ici par intrigues.'

het vriespunt gebleven en alleen de kalme, fiere blik van het vorstenkind vindt genade voor den rechterstoel der kritiek. Marie Antoinette heeft, van den aanvang af, Madame Du Barry hoogstens met eene ijskoude beleefdheid bejegend, ondanks dezer welgemeende maar vaak onhandige *avances*, ondanks ook den aandrang harer moeder, welke vreesde, dat eene dergelijke houding den koning zou ontstemmen en die er zelve in vroeger jaren niet tegen had opgezien met Madame De Pompadour te correspondeeren. De Dauphine is den weg blijven bewandelen, dien zij zich had aangewezen in haar brief aan Maria Theresia van 12 Juli 1770, toen zij schreef: 'Vous pouvez bien être persuadée, ma très chère mère, que je ne ferai jamais de faute ni pour ni contre elle.' En ook dat had der hooghartige koningsdochter moeite gekost, en het was eerst na herhaalde vertoogen van Mercy en hare moeder, dat zij te bewegen was een enkel woord tot de favorite te richten. In Mei 1770 was zij gehuwd - op Nieuwjaarsdag 1772 verlaat zij voor het eerst, en nog slechts ter halverwege, 'la hauteur de son dédain.' Zij had er in toegestemd, dat Madame Du Barry in gezelschap van Mesdames d'Aiguillon en De Mirepoix haar kwam complimenteeren. Jeanne's gemoed zwol van vreugd; op 't sierlijkst uitgedoscht verscheen zij voor de Dauphine, die, na eerst eenige woorden tot Madame d'Aiguillon gericht te hebben, langs de favorite heenstapte, haar toevoegde: 'Er zijn heel wat menschen te Versailles' en onmiddelijk daarop een gesprek met Madame De Mirepoix aanknoopte. En welk eene overwinning zij daarmede op hare aangeboren fierheid had behaald, blijkt, waar zij denzelfden dag tot Mercy zegt: 'Ik heb ééns tot haar gesproken, maar ik heb mij stellig voorgenomen niet verder te gaan, en die vrouw zal het geluid mijner stem niet meer hooren.'

Zij heeft woord gehouden. Tevergeefs hield de favorite zich in hare tegenwoordigheid zooveel mogelijk op den achtergrond; tevergeefs, wetende dat Marie Antoinette bijzonder op diamanten gesteld was, deed zij haar door een derde een stel oorhangers, geschat op zeven maal honderdduizend livres, aanbieden. Waar Madame Du Barry zich in de schaduw plaatste, trachtte de Dauphine geen licht op haar te doen vallen; waar Madame Du Barry juweelen aanbood, deed zij antwoorden, dat ze genoeg sieraden bezat en geen nieuwe behoefde. En hoogstens was zij voortaan te bewegen om, als Jeanne in gezelschap eener andere dame haar bezocht, zonder haar gesprek met de laatste af te breken één oogenblik haar oog tot de favorite te wenden, welke zich dan met eenige verbeeldingskracht kon voorstellen, dat een kruimke van het vorstelijk discours haar was ten deel gevallen.

Tweemaal, onder geheel verschillende omstandigheden, toont ons de geschiedenis de namen van Marie Antoinette en Madame Du Barry zusterlijk vereenigd. De eerste keer bij het in 1773 gesloten huwelijk des zoons van *le roué,* Jean Baptiste Du Barry, mestre de Camp de

Cavalerie, met Mlle De Tournon. De huwelijksacte toch bevat o.a. de onderteekening van niet minder dan:

Louis (Lodewijk XY),
Louis Auguste (den Dauphyn),
Marie Antoinette,
Stanislas Xavier, Comte de Provence (den lateren Lodewijk XVIII),
Marie Joséphine Louise (diens echtgenoot),
Charles Philippe, Comte d'Artois (den lateren Karel X),
Marie Adelaïde } mesdames de France,
Victoire Louise } mesdames de France,
Sophie Philippe } mesdames de France,
Jeanne Gomard Vaubernier.

En de presentatie der jonge echtgenoote ten hove, welke plechtigheid weinige jaren geleden aan Jeanne zooveel bange uren had gekost, geschiedde ditmaal onder de auspiciën van Madame Du Barry.

Het tweede officieel stuk, waarop wij beider namen vereenigd terugvinden, is het register der Conciergerie.

Dat alles kwam haar wellicht voor den geest, terwijl de kar der guillotine door de straten van Parijs voortrolde, omringd door republiekeinsche gardes te paard, die met moeite het opdringende volk vermochten in bedwang te houden. Dubbel moeilijk was heden die taak, nu zich - een tot nog toe niet genoten prooi - aan de oogen van dat volk de herinnering vertoonde aan wellicht de ellendigste herinnering aan een verdwenen tijdvak: de *maîtresse en titre.* 'Daar staat zij', zoo klonk het haar in de ooren 'de lichtekooi van den voorlaatste onzer tirannen, die twee milliard aan de natie heeft gekost; het monster van onreinheid, dat zich met menschenvleesch heeft gevoed.' En wat haar hier uit schorre en heeschgebrulde keelen tegenklonk, was slechts de nagalm van wat haar, ook in de dagen van luister, onder honderde vormen, sarrend en profaan, geestig en vuil, openlijk en bedekt was te gemoet gevoerd.

Nevens de olympische verachting toch, waarmede Marie Antoinette haar overlaadde, hadden de speldeprikken gestaan, haar door anderen en minderen toegebracht. Vrij onschuldig voorzeker de aardigheid van den Hertog De Lauraguais, die gedurende eenigen tijd het land had rondgereisd in gezelschap eener juffer, aan welke hij, met toespeling op den naam der favorite (Barry, baril), den weidschen titel van Madame La Comtesse du Tonneau had geschonken. Grievender voorzeker de houding van velen uit de vorstelijke omgeving, die het voorbeeld, door de Dauphine gegeven, gretig navolgden en, zooals veelal geschiedt, dat voorbeeld voorbij streefden. Niet alleen, dat de Graaf Van Artois, de latere Karel X, bij zijn in 1773 gesloten huwelijk met Maria The-

resia van Savooie, zijne echtgenoote deed belooven dat zij noch tot Madame Du Barry, noch tot iemand van dier omgeving ooit het woord zou richten, maar ook het gevolg van Marie Antoinette trad in een edelen wedstrijd, wie er het best in zou slagen de favorite onhebbelijk te bejegenen. De *dame d'atours*, Hertogin De Cossé, die hare plaats aan Madame Du Barry te danken had, weigerde ronduit op een souper te verschijnen, waar deze laatste zou aanwezig zijn, en, bij tooneelvoorstellingen ten hove, stelde men er eene eer in haar het bekomen eener plaats lastig te maken(*). Zelfs het formulier des gebeds werd ontheiligd, waar schotschriften en caricaturen, steeds dezelfde obsceniteiten bevattend, waar *Le gazetier cuirassé* van Morande en de gefingeerde *Mémoires authentiques de Madame Du Barry* van Nogaret op den duur vervelend voorkwamen. Een *Pater* was verschenen:

'Notre Père qui êtes à Versailles, votre nom n'est plus glorifié, votre trône est bien ébranlé, votre volonté n'est pas plus exécutée en la terre qu'au ciel; donnez-nous aujourd'hui notre pain quotidien, que vous nous avez ôté; pardonnez à votre parlement d'avoir les lois défendu, comme nous pardonnons à vos ministres d'avoir voulu les anéantir; de la Du Barry ne succombez plus aux tentations, mais délivrez nous du chancelier. Ainsi soit-il.'

Een *Ave* was gevolgd:

'Je vous salue, la Du Barry pleine de grâces, le roi est avec vous, vous êtes bannie d'entre toutes les femmes et la discorde est le fruit de vos entretiens avec les hommes. Belle Du Barry, reine des amours, priez-pour nous maintenant et nous prierons pour vous à l'heure de votre mort. Ainsi soit-il.'

Het uur van haar dood naderde, maar niemand bad voor haar.

Intusschen - en ook de herinnering daaraan zal haar op dien Decemberavond niet gefaald hebben - aan zonneschijn had het evenmin ontbroken. En hier behoefde ze zich niet uitsluitend voor den geest terug te roepen de meer verblindende dan verwarmende stralen, welke op hem of haar vallen, die, verdiend of onverdiend, in vorstelijke gunst mag deelen. Dat ze zich in die hulde verheugd en haar met volle teugen genoten heeft - wie zal 't wraken? Verheugd had het haar, waar ze bij het bezoek van het *camp de plaisance*(†) te Compiègne in den zomer van 1770 zóó populair was, dat de dienst er onder leed, dat de kolonel van het regiment de Beauce, chevalier De la Tour du Pin, haar de militaire honneurs liet brengen - al wist hij ook, dat zulks hem eene niet malsche berisping van den Minister van Oorlog, Choiseul, zou op den hals halen. Verheugd, waar keer op keer in

(*) Zoo bij de voorstelling te Choisy, in Juli 1770, waar de Gravin De Gramont pertinent had geweigerd te haren behoeve 'op te schikken'? Tot straf werd zij door den Koning op een afstand van vijftien mijlen van het hof gebannen.

(†) Dit kamp was bestemd voor de militaire opleiding van den Dauphijn en zijne beide broeders.

den toen nog tweejaarlijkschen *Salon* haar portret, door Drouais geschilderd, hare buste, door Pajou geboetseerd, met tal van galante attributen versierd, ten toon werden gesteld en tot vleiende complimenten, tot bloemrijke verzen aanleiding gaven; waar Grétry haar zijn *Comédie-ballet* Zémire et Azor opdroeg met de woorden:

Madame,

'Quand on possède si bien l'art de plaire, l'on ne peut manquer d'être sensible à tous les arts d'agrément, et puisque ce dernier ouvrage m'a mérité vos bontés, il devait vous être offert par ma reconnaissance' - waar te Bordeaux een prachtig versierd vaartuig, dat haren naam en haar beeld droeg, voor het eerst aan de zee werd toevertrouwd, met de bijvoeging, dat het der golven geweld niet te vreezen had, daar immers Neptunus de schoonheid liefheeft:

Vaisseau, tu peux sans crainte aller braver l'orage,
Ton nom est Du Barry, tu portes son image;
De la beauté Neptune aime à porter les fers;
Amphitrite moins belle a régné sur les mers.

Aardig had zij het gevonden, als zij, met den koning te Fontainebleau de gast van den schatrijken *fermier général* Bouret, op eene wandeling door het park plotseling eene marmeren Venus ontdekte, geheel gelijk aan die, welke door den beeldhouwer Coustou voor den koning van Pruisen was vervaardigd, met dit onderscheid, dat de trekken der godin door de bekoorlijke lijnen van haar eigen gelaat waren vervangen. En hare schoone oogen zullen zich niet onbetuigd hebben gelaten, als, op een feest ten harent, door eenige genoodigden een reusachtig ei werd binnengebracht, dat, toen zij het te aanschouwen kreeg, berstte en aan een klein cupidootje, met pijl en boog gewapend, doorgang verleende; willende men daarmede te kennen geven, dat een enkele harer blikken de liefde deed ontluiken, wijl men haar toezong:

En ces lieux Du Barry s'avance,
Plaisirs, soyez tous ranimés.
Est-il possible en sa présence
Que des yeux demeurent fermés?

Zelfs was het haar te beurt gevallen - en die herinnering was nog slechts vier jaren oud - bezongen te worden door den somberen dweeper der revolutie, die Robespierre zijn God noemde, door Antoine Louis Léon Florelle de St. Just, welke op zijn twintigste jaar, met het motto: 'J'ai vingt ans, j'ai mal fait, je pourrai faire mieux', een verward gedicht in het licht had gegeven, waarin van Madame Du Barry, onder het pseudoniem Adelinde, wordt gezegd:

Ces yeux errant sous leur paupière brune,
Ces bras d'ivoire étendus mollement,
- - - - - - - - - - - - - -
Et cette bouche et vermeille et petite,
Où le corail et les perles brillaient,
Au dieu d'amour les baisers demandaient.

Daarnevens echter hadden uren gestaan van hooger en edeler genot. Zoo herinnerde ze zich, dat zij het geweest was, die vaak den Koning had genoopt gebruik te maken van zijn vorstelijk recht van gratie, dat hij, hardvochtig van natuur, niet geneigd was, uit eigen beweging toe te passen en welks bestaan Madame De Pompadour had geïgnoreerd. Ze dacht terug o.a. aan dien braven soldaat van het regiment Mestre de Camp Général, in garnizoen te Provins, die, een jaar in dienst en met een schoon strafregister, door heimwee aangegrepen naar zijne geboorteplaats deserteerde. Hij werd ter dood veroordeeld; maar een zijner chefs, M. de Belleval, had medelijden met den armen jongen, vroeg en verkreeg gehoor bij Madame Du Barry, en deze, met haar aangeboren goedhartigheid, wist bij den koning te bewerken, dat hij werd begenadigd(*).

Ze herinnerde zich met trots het voorrecht, dat haar was te beurt gevallen, een voorrecht, dat zelfs souvereinen hooger stelden dan een ridderkruis - een brief van Voltaire. Toen een harer vrienden, M. de la Borde, eene reis naar Ferny ondernam, was hem door Jeanne opgedragen den ouden man uit haren naam twee kussen over te brengen, en de galante grijsaard had terstond geantwoord in de volgende bewoordingen:

‘Madame,

“M. de la Borde m'a dit que vous lui aviez ordonné de m'embrasser des deux côtés de votre part.”

Quoi! deux baisers sur la fin de ma vie!
Quel passeport vous daignez m'envoyer!
Deux! c'en est trop, adorable Égérie:
Je serais mort de plaisir au premier.

“Il m'a montré votre portret; ne vous fâchez pas, Madame, si j'ai pris la liberté de lui rendre ces deux baisers.”

Vous ne pouvez empêcher cet hommage,
Faible tribut de quiconque a des yeux;
C'est aux mortels d'adorer votre image,
L'original était fait pous les dieux.

Daignez, Madame, agréer les respects d'un vieux solitaire, dont le coeur ne connaît presque plus d'autre sentiment que celui de la reconnaissance.’

Wat beteekende het hiertegenover, dat Madame De Choiseul naar

(*) M. de Belleval, *Souvenirs d'un chevau-léger*, blz. 128 e.v. Dezelfde schrijver verhaalt ons eenige bladzijden verder, hoe hij in 1783 Madame Du Barry te Louveciennes opzocht. Hij deelt ons mede, dat zij er, ondanks hare veertig jaren, nog uitstekend uitzag, en dat geen aanzienlijk vreemdeling het kasteel voorbijging, zonder haar te bezoeken. Zij herkende hem terstond, hoewel zij hem in acht jaren niet gezien had. ‘Ah! mon chevau-léger! - mais an lieu de l'éclat de rire d'autrefois des larmes roulèrent dans ses yeux; je lui rappelais le passé et tout ce qu'elle avait perdu.’

aanleiding hiervan aan Madame Du Deffant de nijdige woorden had geschreven: 'Voltaire a bien souillé sa plume dans sa vieillesse?' Te meer toch schatte zij die hulde hoog, waar ze haar gebracht was nadat zij reeds lange jaren van het hof verwijderd en van vorstelijke gunst verstoken was.

Den 10den Mei 1774, des namiddags ten drie uur, was Lodewijk XV overleden. Sombere, onheilspellende teekenen waren dien dood voorafgegaan. De *Almanach de Liège* van dat jaar bevatte de voorspelling, dat in April 'une dame de plus favorisées jouera son dernier rôle'. In de paaschweek had een prediker met donderende stem van den kansel verkondigd, dat binnen veertig dagen Ninevé verwoest zou wezen. En die voorspellingen waren bewaarheid. In eene vlaag van devotie - de Zweedsche gezant had goed gezien(*) - had de Koning bevorens de *lettre de cachet* geteekend, waarbij Madame Du Barry werd verbannen naar de abdij van Pont-aux-dames nabij Meaux. Marie Antoinette jubelde. 'La créature', aldus schrijft zij den 14den Mei aan hare moeder, 'est mise au couvent et tout ce qui portait ce nom de scandale a été chassé de la cour.' De goede nonnen, welke in den aanvang niet bijster op haar gezelschap gesteld waren en vreesden, dat zij het Beest uit de Openbaring binnen hare muren hadden opgenomen, konden het al spoedig uitstekend met haar vinden(†). Haar verblijf in de abdij duurde overigens nog geen jaar; 25 Maart 1775 werd zij vrijgelaten, onder voorwaarde van zich niet binnen tien mijlen afstand van Parijs of de plaats, waar het hof zich mocht bevinden, te vertoonen; in October van het volgende jaar werd ook dit verbod opgeheven en vestigde zij zich op het bekoorlijke Louveciennes, haar in de eerste dagen harer grootheid door den koning geschonken. Daar was het dat zij beurt aan beurt bezocht werd door Franklin en Cagliostro, door de afgezanten van Tippo Saïb, welke haar keur van Oostersche stoffen ten geschenke aanboden en door niemand minder dan Keizer Josef II - dit laatste tot groote verontwaardiging zijner zuster, die, standvastig in heur haat, niet nalaat op te merken: 'J'aurais été plus contente, si l'empereur s'etait dispensé de voir cette méprisable Du Barry.'(§) In die dagen was het, dat zij vaak Parijs bezocht en aldaar den man ontmoette, die nog kort geleden geacht werd in de voorste gelederen

(*) De Zweedsche gezant aan het Fransche hof, Graaf Von Creutz, had reeds vroeger aan zijne Regeering geschreven: 'La passion du roi pour madame du Barry se soutiendra tant que sa santé sera inaltérable, mais s'il venait à tomber malade, il y a toute apparence que la dévotion succéderait à l'amour'.

(†) De *abbé* Baudeau, *Revue rétrospective,* zegt: 'La du Barry est fort contente dans son couvent; les religieuses en sont enchantées'. En Charles Vatel, die jaren geleden in Meaux en omstreken bij ouden van dagen inlichtingen heeft ingewonnen omtrent den indruk, door haar achtergelaten, meldt ons (*Madame du Barry* II, bl. 360): 'Elle a laissé d'excellents souvenirs de bonté et de bienfaisance. Elle a été regrettée, c'est le sentiment resté dans le pays'.

(§) Correspondentie tusschen Mercy en Maria Theresia, III, 66.

der revolutie te strijden, maar die, als zoovele anderen, door de wilde jacht was voorbijgerend en wiens hoofd reeds vóór het hare op het schavot was gevallen.

Na eene afwezigheid van twintig jaren en meer was Voltaire in de hoofdstad teruggekeerd, en zijn terugkeer was een zegetocht geweest. Duizenden verdrongen zich van den morgen tot den avond voor het hôtel van den Markies De Vilette, waar de vierentachtigjarige zijn intrek had genomen. Franklin smeekte hem, dat het hem behagen mocht zijn kleinzoon te zegenen; de *Académie* wachtte zijn aangekondigd bezoek niet af, maar kwam hem te gemoet, wat zij zelfs tegenover koningen niet gewoon was te doen; in de *Comédie-Française,* waar *Irène* en *Nanine* werden opgevoerd, drukte men hem een gouden lauwerkrans op de slapen. Onder de velen, die zich ten bezoek bij hem lieten inschrijven - onder het kleiner aantal uitverkorenen, dat door den patriarch ontvangen werd, behoorde ook Madame Du Barry. Den trap weder afgaande ontmoette zij een vierentwintigjarig jonkman met een hoogst sympathiek voorkomen, die haar schuchter tegemoet trad. Reeds den vorigen dag had hij aangeklopt, ten einde, zoo mogelijk, de inleiding zijner *Théorie des lois criminelles* den grijsaard aan te bieden - maar de drukte, welke in de antichambre heerschte, de aanwezigheid aldaar van zooveel corypheeën op elk gebied, hadden den onervarene afgeschrikt en onverrichter zake was hij weder teruggekeerd. Zou het heden beter gaan? Het viel te betwijfelen; het voorvertrek was wellicht nog voller dan gisteren en op nieuw zonk het hart hem in de schoenen, op nieuw maakte hij zich gereed, met de inleiding onder den arm weder huiswaarts te keeren. Daar nadert hem Madame Du Barry en die verschijning - Brissot zelf verhaalt het ons in zijne gedenkschriften - was zóó liefelijk, zóó bevallig, dat hij zijn gemoed voor haar uitstortte en haar zijn leed durfde klagen. ‘Monsieur De Voltaire heeft heden schier niemand ontvangen’, had zij vriendelijk geantwoord, ‘ik ben echter zoo gelukkig geweest en - komaan, ik zal zien, wat ik doen kan’. En ze was zelf naar Voltaire teruggekeerd, en Voltaire had haar verzoek ingewilligd, en de schuchtere jonkman met de inleiding was tot het heiligdom toegelaten.

Ook Brissot vergat die ontmoeting nooit. Op bladz. 281 zijner *Mémoires* lezen wij de schoone woorden: ‘En me rappelant son sourire si plein de grâce et de bonté, je suis devenu plus indulgent envers la favorite, mais je laisse à d'autres le soin d'excuser la faiblesse et l'infamie de Louis XV.... Le déshonneur de cette femme venait de sa naissance, de son éducation, de ceux qui l'ont prostituée, tandis que le déshonneur de ceux qui se sont prostitués dans ses bras ne venait que d'eux seuls’.

Voor het overige - ook te Louveciennes was zij Jeanne Bécu gebleven. Zonder liefde, in de Fransche beteekenis van dat woord, kon zij

niet bestaan. Maar de gelukkige voorwerpen daarvan droegen althans grafelijke of hertogelijke kronen. Eerst was het haar *voisin de campagne,* Henry Seymour, Count of Glocester, Northbrook, Devon enz.; vervolgens - of moeten wij wellicht zeggen, voor eene wijle gelijktijdig? - Louis Hercule Timoléon, Hertog De Cossé - Brissac, Gouverneur van Parijs en Kolonel-Kommandant der Koninklijke *Cent-Suisses.* Twee gevaarlijke ambten, waar wij spoedig 1789 schrijven! Na de inneming der Bastille achtte hij het dan ook geraden Parijs te ontvluchten, maar werd spoedig aangehouden en bewaakt, tot uit de hoofdstad het bericht zou zijn ontvangen, of men hem gemakshalve ter plaatse zijner aanhouding zou afmaken, dan wel naar Parijs terugbrengen. Het gelukte hem ditmaal te ontkomen. Maar een lang leven was niet beschoren aan den man, die in een pamphlet dier dagen(*) de eer genoot van het navolgend signalement: ‘Brissac, ci-devant gouverneur de Paris, ci-devant commandant et chef des plaisirs de la du Barry et de la garde du roi, traître à la nation, ce dont il vient à donner la preuve la plus authentique en voulant faire massacrer tous les bons citoyens de Paris et mettre le feu aux quatre coins de la ville. Voilà ce qui s'appelle une bonne aubaine pour la haute cour nationale! comme elle va nous travailler la liste civile! A qui pourra prévenir un accident et faire un petit St. Denis de M. Timoléon Cossé-Brissac, 12000 livres!’ Weldra werd hij dan ook, in Mei 1792, ten tweedenmale te Orleans gevat en was zijn lot beslist. Hij behoorde onder de drie-en-vijftig gevangenen, die, kort daarop in karren van Orleans naar Parijs gevoerd, in de straten van Versailles door eene woedende menigte en zonder dat het escorte er zich in het minst tegen verzette, met pieken, sabels en bajonetten tot den laatsten man werden geslacht. Brissacs hoofd, volgens de mode dier dagen afgehouwen en op een piek geplaatst, werd naar Louveciennes gebracht en over de muren van Madame Du Barry's tuin naar binnen geworpen. Eenige jaren geleden vond men, bij het omspitten van dien tuin, een doodshoofd, dat ter begraafplaats werd bijgezet.

De revolutie was aangebroken en zou, met zooveel grooteren en beteren, ook Madame Du Barry wegnemen. St. Just had nog wel meer gegeven, dan weelderige beschrijvingen van vrouwelijk schoon; was hij het niet, die het gevleugeld woord gesproken had: ‘Men geneest gevaarlijke ziekten niet met rozenolie en muskus?’ Wonderlijk - ook zij was vervuld met het zonderlinge vertrouwen, dat duizenden op Frankrijks bodem deed vertoeven en er zelfs terugkeeren, wier doodvonnis toch zoo onherroepelijk door hunne daden of hunne geboorte was neergeschreven! Of was het geen doodvonnis voor Jeanne Bécu, als zij na de Octoberdagen van 1789 eenige gewonde *gardes du corps* liefderijk ten harent opneemt en verpleegt? Was het geen doodvonnis, waar zij na de executie van Lodewijk XVI in rouwgewaad verschijnt? En, zoo

(*) *Têtes à prix.* Paris, de l'imprimerie de Pierre-sans-peur, 1792.

zij nog twijfelen mocht, grijnsde de dood haar niet te gemoet uit de regels, welke Marat in den *Ami du peuple* van 11 November 1790 wel aan haar had willen wijden: 'Sachez que ce que coûte à l'État l'Assemblée Nationale, ne coûte pas pendant une année entière le quart de ce que lui coûtait l'une des catins favorites de ce vieux pécheur, Louis XV. Voyez comme il a calé à Julienne (*sic*) cette du Barry, qui trottait ci-devant dans la crotte. Ah! si vous l'aviez vue, il y a vingt années, couverte de diamants; dame, il fallait la voir faire son embarras dans le château de Versailles, et donner par hottées à ses voleurs de parents les louis d'or de la nation.'

De eigenlijke aanleiding, welke bestaan heeft tot Jeanne's herhaalde reizen naar Engeland in 1791 en de beide volgende jaren, is nog altijd met een sluier bedekt. Zij zelve deed het voorkomen, alsof de diefstal harer diamanten, die den 10^{den} Januari 1791 zou hebben plaats gehad en welks daders het kanaal overgestoken waren, die reizen noodzakelijk maakte. Hare vijanden daarentegen beweerden, dat bedoelde tochten alleen ten doel hadden, aan de zich aldaar bevindende émigrés gelden te doen toekomen, welke haar door de bankiers Van den IJver werden overgemaakt. Hoe het zij, ze werd in Londen hoffelijk ontvangen, dineerde bij den Lord-Mayor en maakte kennis met Pitt. Deze zou zelfs, naar men verhaalt, bij haar laatsten terugkeer naar Frankrijk dien stap ontraden en aan Madame Du Barry, mocht zij er toe overgaan, het lot van Regulus voorspeld hebben(*).

Hare dagen waren dan ook geteld. Een revolutieman van Engelsche afkomst, George Greive, vriend van Marat en zichzelf met den fraaien titel versierend van 'facteur et anarchiste de premier ordre et désorganisateur du despotisme dans les deux hémisphères' had zich in de gemeente Louveciennes genesteld en het gemeentebestuur overgehaald, Jeanne's eigendommen te doen verzegelen, daar een zoo vaak herhaald en langdurig verblijf buitenslands haar als uitgewekene moest doen beschouwen. Den 27sten Juni 1793 wordt zij op de lijst der verdachten geplaatst, en Greive, aan het hoofd van eenige sansculotten uit Louveciennes, vertrekt naar de Conventie ten einde haar te denonceeren. Den 6^{den} Juli besluit dit lichaam, dat hare zaak zal onderzocht worden. Intusschen, dit eerste onderzoek leidde tot eene vrijspraak; het *comité de sûreté générale* vond geene termen om haar te veroordeelen.

Maar kort daarop werd het comité opnieuw saamgesteld; de namen van Boucher, Saint-Sauveur, Amar, Vadier en Panis schenen Greive toe betere waarborgen voor welslagen aan te bieden, en hij haastte zich zijne aanklacht te herhalen. Ditmaal met beter gevolg. Den 21sten September werd besloten, dat 'la femme nommée Du Barry, arrêtée par mesure de sûreté générale et suspecte d'incivisme et d'aristocratie', naar de gevangenis van Sainte-Pélagie zou gebracht werden. Daar ontmoette zij, nevens de echtgenooten van Brissot en Pétion, nevens Ma-

(*) *Mémoires* de Madame Guenard, III, 143.

dame Roland en Mlles De Moncrif, het negental tooneelspeelsters van het Théâtre Français, een drietal weken vroeger daar binnengevoerd en onder haar Mademoiselle De Raucourt, wier debuten zij twintig jaar geleden bijgewoond en aangemoedigd had. Den 4den December verwisselde zij dat verblijf met de Conciergerie, waaruit men schier zonder uitzondering slechts trad, om het doodvonnis te hooren uitspreken. Twee dagen later verscheen zij met de bankiers Van den IJver voor de revolutionaire rechtbank, en Fouquier-Tinville was bij haar aanblik welsprekender dan ooit, ving zijne acte van beschuldiging aan met de bezielde woorden: 'Citoyens-jurés, vous avez prononcé sur le complot de l'épouse du dernier tiran des Français, vous avez dans ce moment à prononcer sur les complots de la courtisane de son prédécesseur!' en besloot haar met de hoogst moreele tirade: 'En frappant du glaive de la loi une Messaline coupable d'une conspiration contre la patrie, non seulement vous vengerez la République de ses attentats, mais vous arracherez un scandale public et vous affirmerez l'empire des moeurs, qui est la première base de la liberté des peuples.'

Wat konden de 'citoyens jurés' tegenover zooveel welsprekendheid anders doen, dan daags daarop 'la Du Barry' ter dood veroordeelen en wel binnen vier en twintig uren? Eene laatste herinnering aan de tiranny vernietigen, de republiek wraak doen nemen op de snoode aanvallen eener Messalina en het rijk der zeden op hechteren grondslag vestigen - zoo iets bereikt men niet iederen dag door een eenvoudig: *à mort!*

En zoo geschiedde het, dat de vijftigjarige Madame Du Barry op den 8sten December 1793 in de kar der guillotine door de straten van Parijs reed.

De historie meldt ons, hoe de roemruchte slachtoffers der omwenteling, hoe Marie Antoinette, Madame Roland, Charlotte Corday en zoovele anderen, met opgeheven hoofd het schavot te gemoet gingen en in het aangezicht van den dood niet verbleekten. Maar zoo deze, welke gestreden en geleden hadden voor een beginsel, daaraan de kracht ontleenden uit het leven te scheiden als gingen zij ten feestmaal - is het aan Jeanne Bécu euvel te duiden, zoo zij anders stierf?

De beul had moeite met haar, en op het oogenblik, dat de valbijl het hoofd van den romp scheidde, doorsneed een deerniswekkende, hartverscheurende kreet het luchtruim.

G.H. BETZ.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
De zuster van den professor.

De dagen, waarop er een stoomschip op Malta komt, zijn eene ergernis voor de gewone gasten van het hotel *Durnsford;* want dan wordt het als bestormd door menschen, die uit Indië komen of erheen gaan; dan wordt er luid in de gangen gepraat en dan worden de gewone gasten, die zich anders in *Durnsford* te huis voelen, op den achtergrond gedreven; dan nemen de nieuwelingen de beste plaatsen in en maken zich aan tafel meester van de lekkerste beetjes.

Zoo gaat het gemiddeld eens in de week en er waren slechts twee menschen onder de ‘stamgasten’ van het hotel, die er niet onder te lijden hadden: namelijk Professor Young van Dromore en zijne dochter.

Het was merkwaardig: niemand nam ooit hunne plaats in bezit of greep naar de fruitschaal, terwijl zij hunne handen naar de sappigste vruchten uitstaken, of deed hun ooit iets aan, dat hen bewegen kon zich in hunne kamers terug te trekken.

De Professor was dan ook een man uit duizenden, een deftig, statig, knap heer, met glad geschoren gelaat, en wiens houding en geheele voorkomen verrieden, dat hij gewoon was overal, waar hij zich vertoonde, de eerste te zijn.

Zelfs nu, terwijl hij met een ouden vriend, die met het stoomschip was medegekomen, zat te keuvelen, had hij een toegeeflijken glimlach voor het rumoer om hem heen, wijl niemand hem lastig viel.

‘En gij gaat dus weder naar Indië?’ vroeg hij.

‘Ja,’ antwoordde zijn vriend de Kolonel; ‘het is beter, dan op stal gezet te worden. En gij? Gij neemt het leven gemakkelijk op; hoelang zijt gij reeds hier?’ En zijne oogen dwaalden naar iemand, die tegenover hem zat.

‘Hoelang? Eene maand. Het bevalt mij hier... Dat is mijne dochter, naar wie gij kijkt.’

‘Wèl zoo! Nu, dan hebt gij eene mooie dochter,’ zeide de Kolonel... ‘Geen last van de luitenantjes?...’

De Professor lachte zacht, als om eene onmogelijke vraag. ‘Neen, neen. Niet dikwijls, Mary is een verstandig meisje.’

‘En is dat uw zoon, die daar met haar praat?’

'Mijn zoon? - Wel neen.'

'Ah,' hernam de Kolonel; 'nòg niet, bedoelt gij?'

De Professor maakte een ontkennend gebaar met zijne hand, doch er kwam een glans in zijne oogen.

'Wie is hij?' vroeg de Kolonel.

'Hij is de commandant hier; Majoor Macdonald.'

'Aha! De oudste zoon van Lord Macdonald van Glenmore, niet waar?'

'J...a...a,' stemde de Professor aarzelend toe; 'ik geloof, dat hij de oudste is,' en hij was er weerloos tegen, dat zijn vriend hem wat ruw op den schouder klopte en eenigszins spottend lachte; want de Kolonel had een aantal handvatsels vóór zijn naam, of erachter, en was geen man, op wien hij kon neerzien.

Na het diner gingen zij met hun vieren wandelen en menig oog bleef aan Mary hangen of keek haar na. Zij was een frisch, mooi meisje, met golvend, kastanjebruin haar, dat zij van haar vader geërfd scheen te hebben; doch de zachte lijnen om haar mond, die van diep gevoel en van dartelheid tevens spraken, had zij van zichzelve. Zij had een matrozenhoedje op, een engsluitend jakje aan en droeg een rottinkje in de hand.

Majoor Macdonald kwam naast haar niet in zijn voordeel uit; hij was rossig en zijn gelaat was vol zomersproeten; hij had niet eens meer een eigen wil; dat wisten alle heeren van de club, waar zij voorbijgingen; hij had zijn hart verloren, en dat wist Mary ook. Hij had niets te zeggen en vond zich verschrikkelijk dom; hij kwam er niet eens tegen op, toen de Professor zich van hem afmaakte, doch ging in zijn eentje mopperen.

Moed gevat, Majoor! Er was iemand, voor wie de geestigheden en de wijsheid van den dapperen Kolonel eene schrale vergoeding waren voor uwe 'dommigheden'.

Vader en dochter stonden aan de haven te kijken, toen de knecht van den Professor op hen afkwam.

'Wat is er?' vroeg de Professor.

'Uwe zuster is gekomen, Mijnheer,' zeide de man, buiten adem van het harde loopen.

De Professor keek hem een oogenblik aan, met iets goedig spotachtigs op zijn gelaat.

'Het doet mij plezier, dat gij niet praatziek zijt, Thomas,' zeide hij.

De knecht keek verbaasd.

'Want als gij een babbelaar waart, zoudt gij weten, al zijt gij nog zoo kort in mijn dienst, dat ik geene zuster heb. Daarom is het onmogelijk, dat mijne zuster in het hotel op mij wacht.'

'Er is toch eene dame in uwe appartementen; zij dejeuneert er en ik moest u gaan zeggen, dat zij er is,' stotterde de knecht.

'In onze kamers dejeuneeren?' riep Mary, zoo nieuwsgierig mogelijk. 'Goede gunst, Papa! Toe, kom mee! Het moet iemand zijn, die ons goed kent.'

'Als het verhaal van Thomas uitkomt,' antwoordde de Professor met onheilspellende beteekenis, 'moet het inderdaad iemand zijn, die ons *zeer van nabij kent.* Wij zullen naar huis gaan en de honneurs gaan waarnemen.'

Zij staakten hun tocht en keerden terug, terwijl de knecht geheel ternedergeslagen achter hen aansukkelde.

‘Wie zou het kunnen zijn?’ vroeg Mary zacht.

‘Hoe zou ik het weten, lieve kind,’ antwoordde de Professor eenigszins scherp. ‘En wat doet het er ook toe. Ik geloof niet, dat wij veel betrekkingen hebben, over wie wij ons zouden behoeven te schamen.’

Toen zij aan het hotel kwamen, wachtte een van de bedienden hen aan de trap op. Zijn zuidelijk gelaat blonk van dienstvaardigheid.

‘De zuster van uwe Excellentie is hier afgestapt,’ zeide hij, zich genoeglijk de handen wrijvend, gereed, om hun voor te gaan naar hunne zitkamer. ‘Zij was te laat voor de *table d'hôte,* en die drukte, het was vreeselijk. Zij gebruikt eene lamskotelet met tomatosaus in de kamer van uwe Excellentie.’

‘Eene lamskotelet met tomatosaus! En in hunne kamer!’ Het was donker in de gang. Het gelaat van den Professor was - en dat was misschien maar goed - niet te onderscheiden en hij zeide niets, doch dacht waarschijnlijk zooveel te meer. Wie wist, misschien was hij niet geheel en al onvoorbereid op hetgeen hij zag, toen de bediende de deur openwierp. Eene dame, in het zwart gekleed, zat, met haar aangezicht naar hen toegekeerd, voor de tafel. Hare lange garen handschoenen lagen bij haar bord. Haar waaier en hare parasol lagen insgelijks op het witte servet. Zij keek zenuwachtig op, zag hen en kwam hun te gemoet. Er was eene vetlucht in de kamer.

Op dat alles, zooals wij zeiden, was de Professor eenigermate voorbereid, doch niet op hetgeen er nu volgde: dat de indringster namelijk met uitgestrekte handen naar hem toe kwam.

‘Adolf!’ riep zij. ‘Adolf!’ herhaalde zij pathetisch en bleef onbeweeglijk staan. ‘Gij zijt toch, hoop ik, blijde, dat gij mij ziet!?’

De Professor mat haar met zijn blik, zag hare volle, bloeiende wangen, hare zwarte kralen van oogen, haar hoog opgetoomden hoed en stond verplet. Hij deed een stap achteruit en zeide stijf, doch beleefd:

‘Er heeft hier eene vergissing plaats, Mevrouw; mijn voornaam is Adolf, dat is waar, maar ik herinner mij niet, dat ik u ooit heb gezien.’

‘Mij ooit hebt gezien?’ riep zij uit. ‘Maar,’ en zij hief in verbazing hare handen omhoog, ‘gij bedoelt toch niet, dat gij na al die jaren niet wilt vergeven en vergeten? Dat gij het gebeurde niet als niet gebeurd wilt beschouwen?’

‘Al die jaren... Het gebeurde...’ herhaalde de Professor ongeloovig, geheel verward en verbijsterd, naar de uitdrukking van zijn gelaat te oordeelen. ‘Ik verzeker u met den meesten ernst, mijne waarde Mevrouw, dat ik u niet begrijp. Naar mijn beste weten heb ik u nooit gezien. Wees zoo goed mij te zeggen, voor wien gij mij aanziet.’

‘Voor mijn broeder, Adolf Young, Professor te Dromore, natuurlijk,’ antwoordde zij zoo beslissend, dat Mary ervan schrikte.

‘En dit is dan mijn nichtje? Mary, lieve meid, gij wilt toch wel iets tegen mij zeggen? Maar... het is waar, gij hebt tante Alice nooit gekend.’

Het gelaat van den Professor werd eensklaps hoogrood. ‘De vrouw is gek,’ zeide hij, ‘stapelgek! Zij zegt, dat zij mijne zuster is, en ik *heb* geene zuster!’

‘Gij hebt er eene gehad en die ben ik.’

‘Ik heb er eene gehad en zij is jaren geleden gestorven,’ gaf hij ten antwoord en richtte zich niet tot haar, maar tot de kamer.

‘Gestorven? Voor u, bedoelt gij,’ hernam de vrouw, met een schellen lach. ‘Kom, wees niet zoo op uw paardje, Dolf. Dat alles is twintig jaren geleden. Gij moogt mij niet meer verloochenen.’

‘U verloochenen, vrouw!’ riep de Professor driftig, want het werd onverdraaglijk en al te belachelijk. ‘Ik heb u nooit gekend.’

Zij keek hem een oogenblik met een zonderling glimlachje aan, terwijl Mary hen beiden gadesloeg. Daarop nam de vrouw met eene zekere waardigheid haar waaier en hare handschoenen op. ‘Heel goed,’ zeide zij bedaard en hield zich, alsof zij de kamer wilde uitgaan, ‘laat het dan zoo zijn, broeder.’

‘Gij houdt vol, dat ik uw broeder ben?’

‘Ja, en gij weet het evengoed als ik.’

De Professor stikte bijna van woede, zocht zijne kalmte weder op, stikte opnieuw en borst eindelijk los: ‘Dan zijt gij eene bedriegster, vrouw! Eene bedriegster, zeg ik, en ik zal u aan de kaak stellen. Ik houd heter voor, dat gij krediet in dit hotel zoekt te krijgen door middel van mijn naam.’

‘Onzin, Dolf!’ antwoordde zij op den toon van eene ongetrouwde tante, die een schooljongen beknort. ‘Gij weet zeer wel, dat dat het geval niet is. Ik heb geld en kan betalen, wat ik geniet. De knecht kan getuigen, dat ik hem bevolen heb, wat ik heb gebruikt, voor No. 9 op te schrijven; dat is het nummer van mijne kamer. Nu weet gij, waar gij mij vinden kunt, als gij van gedachten verandert, broeder.’

Zij verdween en het was niet twijfelachtig, wie de vlag had moeten strijken. Als de Professor ooit had willen vloeken, zou hij het nu gedaan hebben.

‘Wel nu komaan!’ riep hij en viel op een stoel neder. ‘Wel nu komaan,’ en hij stoof weder op, alsof hij op eene speld had gezeten; ‘zoo iets brutaals heb ik nooit gehoord! Nooit! Ik zou geen engel geloofd hebben, als die mij had verzekerd, dat eene vrouw zoo stapelgek kon zijn.’

‘Maar, Papa,’ zeide Mary, die er angstig en ontsteld bij stond. ‘Gelooft gij, dat zij gek is?’

De Professor haalde zijne schouders op.

‘Of... of kunnen er geene twee professoren Young zijn?’

Hij schudde weifelend zijn hoofd en liep op en neder, alsof hij na het gebeurde voor niets meer kon instaan. Er konden wel twee pausen van Rome zijn. Wie wist?

‘Tante Alice,’ zeide Mary peinzend. ‘Het is toch een feit, dat tante Alice twintig jaren geleden gestorven is.’

De Professor staakte zijne wandeling en staarde haar aan.

‘Gij hebt iets met haar gehad, niet waar, Papa?’

De Professor dreigde weder van woede te stikken. ‘Wij moeten elkander goed begrijpen,’ zeide hij norsch. ‘Verdenkt gij mij, dat ik mijn eigen vleesch en bloed verloochen?’

‘O, neen, neen, Papa!’ verklaarde zij.

‘Waarom vraagt gij dat dan? Maar ik wil u antwoorden.

Mijne zuster heeft een dwaas huwelijk gedaan; ik ben boos op haar geweest, maar ben later met haar verzoend; ik had haar, gelukkig, alles ver-

geven, toen zij stierf. Zijt gij nu voldaan? Ik moet er misschien nog bijvoegen, dat ik bij hare begrafenis ben geweest.'

'Vergeef mij, Papa,' zeide Mary. 'Maar nu weten wij, dat zij iemand is, die tante Alice vroeger gekend moet hebben.'

'Maar wat zou zij dan willen?' riep de Professor wanhopig. 'Na het gebeurde zal zij op *mijn* naam geen krediet in het hotel hebben. Wat kan hare bedoeling zijn?'

Mary schudde wijs haar hoofd: 'Dat zullen wij nog wel hooren,' zeide zij, schelde en gaf haar vader een kop thee.

Er wordt in het hotel *Durnsford* vroeg gedineerd, om den gasten gelegenheid te geven, op hun gemak naar de opera te gaan. Toen de Professor met Mary in de eetzaal kwam, gevolgd door 'haar Majoor', zooals één van de dames hem noemde, keken zij naar het lager einde der lange tafel, waar de nieuw aangekomenen gewoonlijk geplaatst worden, en het gelaat van den Professor helderde merkbaar op - de dame in het zwart was er niet.

De Professor spreidde met een gevoel van diepe verademing zijn servet uit en keek genoeglijk om zich heen... Doch in hetzelfde oogenblik was al zijn welbehagen verdwenen. Dáár zat de vreeselijke vrouw, bijna vlak tegenover hem; zij had blijkbaar hare verwantschap met hem gebruikt, om eene plaats aan het hooger einde der tafel te krijgen.

De Professor werd vaalbleek. Er was iets in haar welvarend gezicht, in haar belachelijk vierkant fluweelen kapsel, in hare bengelende oorbellen en bovenal in hare uitdagende oogen, dat hem wanhopig maakte. Zij praatte luid en hij hoorde, hoe taal en uitspraak getuigden van lage afkomst en gebrek aan opvoeding. Hij rilde bij de gedachte, dat zij zich zijne zuster had genoemd. *Zijne* zuster! En hij dompelde zijn lepel in zijne soep en begon driftig te eten.

'Hm... weet u,' fluisterde Macdonald hem toe, 'wie dat wonderlijke mensch daar tegenover ons is?'

'Neen,' antwoordde de Professor met vaste stem, oogenschijnlijk zonder iets bij de vraag te denken. Mary kleurde tot de toppen harer nagels... 'Ik weet er niets van.'

'Hm... een wonderlijk mensch... vindt gij niet, Freule Young, ik bedoel, om hier aan tafel te zitten.'

Mary mompelde iets, wat de Majoor niet verstond; de vrouw tegenover hen sprak luid:

'Ja,' zeide zij; 'het is akelig, als men van zijne familie vervreemd is; dat weet ik beter dan iemand anders.'

'Ik wist niet, dat die soort van menschen familie hadden,' mompelde de Majoor.

'Maar,' ging de vrouw voort, 'ik zou nooit gedacht hebben, dat mijne familie, in een vreemd land, zoo onhartelijk voor mij zijn zou. Mijn eigen broeder....'

'Zij is waarachtig eene merkwaardigheid!' zeide de Majoor. Hij wendde zich tot den Professor, doch deze scheen het niet op te merken. 'Compleet eene merkwaardigheid,' herhaalde hij... 'vindt gij niet, Freule Young?'

'Ja, waarlijk,' stemde Mary flauwtjes toe.

Toen merkte de Majoor, die niet onnoozel was, al kon hij onbeduidende dingen zeggen, dat er iets mis was in Mary's toon. Hij keek haar aan,

zag, hoe zij bloosde en verlegen werd, en kwam tot de gevolgtrekking, dat er iets aan haperde. Hij begreep maar niet, wat het zijn kon, doch verdiepte zich tevergeefs in gissingen, vergat daardoor de vrouw en begon een gesprek over dingen, die haar, of althans hem, meer belang inboezemden.

Na het eten bleef hij eenige oogenblikken achter, nadat de Professor met iedereen de tafel had verlaten. Er was niemand meer in de eetzaal dan de knechts.

'Wie is die dame in het zwart, die zoo luid sprak?' vroeg hij aan een van hen, eenvoudig gedreven door de nieuwsgierigheid van iemand, die niets te doen heeft.

De knecht haalde zijne schouders op en schudde zijn hoofd... 'Wat zal ik u zeggen, Mijnheer. Zij zegt...'.

'Nu, wat zegt zij?'

'Zij zegt, dat zij de zuster is van den Engelschen heer, die naast u aan tafel zit.'

'Wat?!' vroeg Macdonald verbaasd en ongeloovig. 'Wat?!'

'Zij zegt het, hij ontkent het.'

'Onmogelijk!' riep de Majoor.

'Zij zegt ja, hij zegt neen,' herhaalde de knecht.

De Majoor bleef nog eenige oogenblikken, om het denkbeeld van zoo iets onmogelijks te vatten, en ging toen langzaam de zaal uit. Dat praatje was natuurlijk bespottelijk! De Professor had hem zelf gezegd, dat hij de vrouw niet kende. En toch... en toch... had hij de stijfheid van den Professor en de verlegenheid van Mary, toen hij het gesprek op die wonderlijke vrouw had gebracht, wel degelijk opgemerkt. Hij zond een van de knechts met eene boodschap naar den Professor, om zijn wegblijven met eene plotselinge ongesteldheid te verontschuldigen, en ging naar zijne kamer. Om de waarheid te zeggen, voelde hij zich alles behalve opgeruimd.

Want Andal Macdonald had één bijzonder zwak: hij was ontzettend bang voor 'schandaal'. Hij zou de gedachte niet hebben kunnen verdragen, dat er ooit iets te zeggen kon vallen op iemand, tot wie hij ook maar in de verte in betrekking stond. Bah! het denkbeeld alleen maakte hem kwalijk. Hij was een echte Schot: hooghartig, eerlijk en niet al te dom. Hij had nooit iets gedaan, waarover hij zich zou behoeven te schamen, noch bij zijn beste weten eenig lid zijner familie. Hij hield zeer veel van Mary Young; maar zijn afschuw van schandaal was sterker dan zijne liefde.

Arme Mary.

Doch Mary vermoedde nog niets, wat zij ook van zijne plotselinge ongesteldheid denken mocht. Zij noch haar vader sprak een woord over de mogelijke gevolgen van het gebeurde vóór den volgenden namiddag.

Zij reden met hun beiden naar het assaut van het garnizoen en zaten in een van de hittenwagentjes, die te Malta zoo goedkoop zijn, toen de Professor zeide: 'Ik denk, dat Macdonald er wel wezen zal, om ons een kop thee te bezorgen.'

'O, dat denk ik ook wel,' antwoordde Mary gejaagd. Doch haar gelaat betrok. Dat tochtje naar het assaut, dat om de veertien dagen gehouden werd en dat tot nog toe zulk een triomf voor haar geweest was, had alle aantrekkelijkheid voor haar verloren.

Toen zij op de plek van de bijeenkomst aankwamen, gingen zij terstond naar de plaatsen, die voor de vrienden der officieren gereserveerd waren, en Mary was er weldra omringd door velen, die haar het hof maakten. Doch alle hulde ter wereld was haar onverschillig, indien Andal Macdonald niet onder degenen behoorde, die ze haar bewezen, en hij was niet gekomen.

Eenigen tijd daarna kwam hij, doch in gezelschap van andere dames en niet opgeruimd gestemd. Zelfs toen hij haar later kwam aanspreken, was er iets stijfs in zijne manieren, dat zij terstond opmerkte en aan de ware reden toeschreef. Gisteren had zijne liefde hem nog beschroomd gemaakt in haar bijzijn; nu was hij stil en gemelijk, als iemand, die zich iets verwijt. En Mary, die arme meid, zag, dat er iets van hare macht over hem verdwenen was.

Doch zij verborg moedig haar leed. Zij zat met de dames, die in gezelschap van Macdonald gekomen waren, bij een van de tafeltjes, die op het terrein gereedgezet waren, en scheen de vroolijkste onder de vroolijken. Haar stoet van luitenants was breed, het gejoel om haar heen verstomde niet, haar lach bleef helder. Zij keek den Majoor in zijn bedrukt gelaat, doch hield zich, alsof zij niets bijzonders opmerkte. De Professor stond op eenigen afstand van haar, met zijn kopje in de eene en zijn schoteltje in de andere hand; hij droeg zijn hoofd hoog en fier en was in het volle genot van zijne eigen aanzienlijkheid en de vroolijkheid om hem heen; hij was weder geheel zichzelf; hij voerde zelfs den boventoon in zijn gesprek met den Kolonel, toen er een derde bijkwam, een zekere Majoor Ritherdon, een van de wapenbroeders van Macdonald, die, na den gewonen groet, hartelijk vroeg:

‘Professor, waarom hebt gij niet om nog eene toegangskaart geschreven?’

‘Nog eene toegangskaart?’ herhaalde de Professor. ‘Waarom? Gij zijt zoo vriendelijk geweest, er mij twee te zenden.’

‘Voor uwe zuster,’ antwoordde Ritherdon dood-onschuldig.

‘Voor wie?!’ Ongelukkig sprak de Professor zoo luid, dat er een dozijn ooren om hem heen opengingen en half zoovele tongen zwegen. - ‘Voor wie, Majoor Ritherdon?’

Ritherdon zag onmiddellijk, dat hij een flater had begaan. ‘Ik... ik heb niet gehoord, hoe Mevrouw heet,’ stotterde hij; ‘niets anders, dan dat zij eene zuster van u is.’

‘En hebt gij haar hier toegelaten?’ vroeg de Professor nog luider. Hij had gedacht, dat hij althans in dit besloten gezelschap veilig zou zijn. ‘Laat mij u dan zeggen, Mijnheer, dat die vrouw eene bedriegster is! - Ik heb geene zuster in leven. - Ik heb die vrouw nooit te voren gezien, Kolonel Watts.’

‘O, Dolf, jongentje!’ riep eene schelle stem.

De Professor keerde zich om, alsof hij door den bliksem getroffen werd, en zag de vrouw, met zwarte handschoenen en al, aan een tafeltje achter zich. ‘O, Dolf, jongentje, wees niet zoo onnatuurlijk!’ riep zij.

De Professor werd vuurrood. ‘Vrouw!’ donderde hij. Maar wat hij nog meer zeide, ging verloren, verloren in het schaterlachen, dat tot aan de haven van Malta weerklonk.

‘O, Dolf, jongentje!’

Die woorden van die vrouw tot den deftigen, aanzienlijken, ongenaak-

baren Professor, haar toon van overdreven pathos en de groote zakdoek, waarmede zij zwaaide, voedden den onbedaarlijken lachlust. Zelfs Mary lachte. Twee menschen slechts bleven ernstig: de Professor zelf, wiens woede geene grenzen kende, en Majoor Macdonald.

Plotseling, even plotseling als het gelach was ontstaan, verstomde het en werd gevolgd door eene benauwende stilte.

Wat zou men doen? Zich bij den Professor verontschuldigen? Doen, alsof er niets gebeurd was? Niemand wist het en Mary Young bespaarde hun de moeite, erover te denken.

Zij stond op. Een zeker iets, misschien een gelaat, waarop haar oog was gevallen, had den lach van hare lippen verdreven; zij zag er, toen zij haar stoel terugschoof, bekoorlijker uit dan ooit, doch daarbij statig en stijf.

'Mij dunkt, Kolonel Watts,' zeide zij, terwijl zij den Kolonel de hand toestak en nog voordat haar vader zijne stem terughad, 'dat Papa mij liever naar huis moet brengen; neem het ons niet kwalijk.'

Onmiddellijk verhieven zich een half dozijn stemmen, om haar tot blijven te bewegen; doch de stem, welke Mary eronder had willen hooren, klonk er niet bij, hoewel Andal Macdonald in zijn hart trotsch op haar was. Hij zou gewild hebben, dat zijne vrouw, indien er ooit zoo iets met *zijne* vrouw gebeuren kon, er zich zóó onder hield. Maar toen kwam dat 'indien'... Zulke dingen waren nooit voorgekomen in het geslacht der Macdonalds.

De algemeene sympathie was voor Mary, ondanks den spottenden lach harer zoogenaamde vriendinnen. Dank zij haar moed had de waardigheid van den Professor bijna niets geleden. De indringster werd aan zichzelve overgelaten en verliet het feestterrein.

In dien tijd waren de Professor en Mary reeds te huis gekomen. Zij had onder het rijden haar hoofd van haar vader afgewend en geen van beiden had een woord gesproken; doch toen zij in de kamer stonden, keken zij elkander aan.

'Papa,' zeide Mary met gebroken stem en tranen in de oogen. 'Wat is het toch? Wat beteekent het?'

'Lieve,' was zijn antwoord met eene voor hem verwonderlijke nederigheid, 'ik weet het evenmin als gij.'

'Maar... maar gij ziet toch, wat voor invloed het heeft?' hernam zij treurig.

Hij knikte; het was alles, wat hij vermocht, en Mary ging naar hare kamer en schreide.

De Professor had, en te recht, hare vraag als eene bede om hulp beschouwd. Doch hij voelde zich weerloos. Hij had de wet te hulp kunnen roepen; maar hij wist niet, hoe die hem dáár helpen kon. Hij had er met Andal Macdonald over kunnen spreken; doch de Majoor had niets gezegd en de Professor was trotsch. Hij had Malta kunnen ontvluchten, doch indien hij het deed, maakte hij voorgoed een einde aan de teedere verhouding tusschen Mary en Macdonald. En dat durfde hij niet; hij zag reeds in zijne verbeelding, dat hare bloeiende wangen verbleekten. Hij had haar heimelijk gadegeslagen en gezien, dat zij nu eens in gedachten, dan weder luidruchtig was en eene vroolijkheid veinsde, die hem niet kon bedriegen. Zij vermeed zijne oogen en dat deed zijn hart kloppen; o, hij had wel ruzie met Andal Macdonald willen maken!

Doch dat kon niet; de Majoor was nooit te ver gegaan en bovendien, of hij hem al een blauw oog sloeg, dat nam de donkere kringen onder Mary's oogen niet weg.

Allengs kwam de Professor tot het besluit, dat hij zijn best moest doen, om de oorzaak van het kwaad uit den weg te ruimen. De vrouw in het zwart was nog altijd in het hotel. Sedert het voorgevallene bij het *assaut* hadden de Professor en Mary in hunne appartementen hunne maaltijden gehouden, doch telkens was hij haar, nu in de gang, dan op de trap, tegengekomen en had zij hem doen rillen om haar schellen lach of om een gezegde, dat zij hem achternariep. Zij maakte het hotel ondraaglijk voor hem.

Er was slechts één middel; hij kon het niet voor zichzelven rechtvaardigen en het was gevaarlijk; doch het toeval gaf hem gelegenheid en hij bezweek voor de verzoeking.

Eenige dagen na het *assaut* zwierf hij tusschen de rotsen en was juist op eene eenzame plek, toen hij de vrouw alleen tegenkwam. Zij liep dicht aan den zeekant en hij ging op haar af en sprak haar aan.

'Mevrouw,' zeide hij op strengen toon, 'ik weet, dat gij enkel hier zijt, om mij te plagen.'

'Neen, neen, om uwe liefde te herwinnen, broeder,' zeide zij met zulk eene teemende stem, dat hij in de verzoeking kwam, haar een klap te geven.

'Nu, gij hindert mij,' zeide hij echter bedaard. 'Ik weet niet, wat gij in uw schild voert, maar ik veronderstel, dat het u om geld te doen is. Welnu, ik wil u geld geven; ik wil u duizend gulden geven, als gij maakt, dat gij wegkomt.'

Het voorstel kwam onverwacht en haar gelaat veranderde verbazend snel. De Professor las er geen triomf op, doch enkel vrees en wantrouwen.

'Dat is een valstrik,' zeide zij, doch terwijl zij het zeide, klemde zij hare vingers begeerig in elkaar.

'Het is geen valstrik,' antwoordde de Professor, 'en ik heb geene getuigen; in alle geval is dat mijn voorstel; als gij weigert, ga ikzelf morgen heen. Nu weet gij het.'

'Ik zet u niet af,' zeide zij, 'als gij dat maar onthoudt; ik heb u niet om geld gevraagd.'

'Ik zal u niet vervolgen,' antwoordde hij koel, 'als gij mij uit den weg blijft.'

'Dat beloof ik u,' zeide zij vlug en blijde. 'Ziedaar, ik neem het aan. Wanneer krijg ik het geld?'

De Professor bedacht zich een oogenblik en zeide toen: 'Morgenmiddag, en hier; maar niet vóórdat ik uwe bagage in de gang heb zien staan en gehoord heb, dat gij uwe kamer hebt opgezegd.'

'Goed,' zeide zij kortaf, knikte en ging heen.

'Goed? Ik hoop, dat het niet heel verkeerd is,' kreunde hij, terwijl hij langs een anderen weg naar het hotel terugkeerde.

Hij deed zijn best, om zijn gewone *aplomb* aan te nemen en zich voor te houden, dat zijn verdriet nu uit was; doch hij had er geen vrede bij; hij was niet gewoon, zich met knoeierijen af te geven. Hij was een door en door eerlijk man en hij kon zijn middel, om zich van de vrouw te ontslaan, niet met zijne waardigheid overeenbrengen. Toen hij den volgenden morgen

een halfuur te laat op het *rendezvous* verscheen, kwam hij er in de stemming van een geslagen hond.

Hij kwam zijne medeplichtige tegen, nog eer hij het strand had bereikt, om den hoek van eenige tuintjes dicht bij de batterij. De vrouw was nijdig op haar terugweg, in de gedachte, dat hij haar bedrogen had, doch haar gelaat helderde op, toen zij hem zag.

'Zoo!' zeide zij ruw; 'hebt gij het bij u?' Zij had al den schijn van eene fatsoenlijke vrouw te wezen laten varen.

Hij keek om zich heen, of zij alleen waren. Hoe verwenschte hij het geheele geval! Hij gaf haar het pakje; zij telde langzaam de bankjes, terwijl hij haar vol afkeer gadesloeg.

'Ja,' zeide zij; 'het is er.' Zij ging een paar schreden van hem af en stak het geld in haar zak. Daarna wendde zij zich weder tot hem met de woorden: 'Gij zult nooit meer van mij hooren. Het zou vandaag toch uit geweest zijn, al hadt gij mij geen geld gegeven, oude heer.'

Dat was niet aangenaam te hooren, doch de Professor gaf geen antwoord, omdat er een man achter haar aankwam, die binnen het bereik zijner stem was. Indien zij omgekeken had, eer zij die laatste hatelijkheid had gezegd, zou zij dien man gezien hebben; doch zij keek niet om en liep met een gil van schrik vlak tegen hem aan.

De man pakte haar bij den schouder en schudde haar even.

'Ja, ja, ik heb ervan gehoord, vrouw, ik weet er alles van!' zeide hij. 'Wat heeft die heer u gegeven? En hoe komt het, dat gij als eene dame in het hotel gewoond hebt, terwijl ik weg was?'.

Zij begon te schreien en antwoordde niet en de man werd rood van drift.

'Zoudt *gij* zoo goed willen zijn, mij opheldering te geven?' Met die vraag wendde hij zich woest tot den Professor.

Hij was een sterke kerel van middelbaren leeftijd, blijkbaar een man uit het volk; hij droeg de sergeantsuniform; hij was driftig en een twist met hem kon gevaarlijk worden; dat was op het eerste gezicht te zien.

De Professor antwoordde nochtans bedaard: 'Dat is hare zaak,' doch zijn adem ging snel.

'Hare zaak? Zij is mijne vrouw!' was het antwoord.

'Uwe vrouw!?' riep de Professor? 'Mag ik dan weten, wie gijzelf zijt? En waarom uwe vrouw zich voor mijne zuster uitgeeft?'

Er lag eene geruststelling voor den Professor in de ontdekking, dat er een man in de zaak betrokken was... in het eerst namelijk.

'Mijn naam is Snel,' antwoordde de man kortaf. 'Ik ben sergeant-majoor. En nu gij weet, wie ik ben, verzoek ik u mij te zeggen, wat gij aan mijne vrouw gegeven hebt.'

'Duizend gulden,' antwoordde de Professor eerlijk, in zijne onschuld denkende, dat hij misschien het geld terug zou krijgen.

'Duizend gulden!' stotterde de man. 'Duizend gulden!' En nu gingen den Professor de oogen open en hij kreeg eene kleur.

'Wacht, wacht!' riep hij, als om hulp smeekend; want de man balde zijne vuisten met een onmiskenbaar doel. 'Gij miskent mij door en door! Waarlijk, mijn goede man. Ik ben Professor Young van Dromore. Uwe vrouw heeft mij, ik begrijp volstrekt niet met welk doel, het leven lastig gemaakt, door zich voor mijne zuster uit te geven.'

‘Voor uwe zuster!’

‘Ja, en om van haar af te komen, heb ik haar, onverstandig misschien, duizend gulden gegeven.’

‘Wat moest zij daarmee doen?’

‘Weggaan.’

‘Weggaan? En dat durft gij *mij* zeggen, schurk!’ riep de sergeant woedend. ‘Denkt gij, dat dat verzinsel uw... uwe leugens kan schoonwasschen? Gij, een professor, zegt mij in mijn gezicht, dat gij mijne vrouw duizend gulden hebt geboden, om weg te gaan! Schaam u, oude man! Schaam u, zeg ik!’

O, indien een van de luitenantjes, die zijn hooghartige toon zoo sterk gehinderd had, den Professor nu eens gezien had!

‘Heer, heer! Dat is ontzettend,’ mompelde hij, doodelijk ontsteld, als om hulp rondkijkend. ‘Ik verzeker u, mijn goede man, dat gij in eene dwaling verkeert.’

‘Dat zal ik u toonen,’ riep de sergeant wraakzuchtig, ‘en...’

Doch de ramp werd afgeweerd. ‘Wat is dat?’ riep eene stem van iemand, die den hoek van de tuintjes omkwam; ‘wat is er, Professor? Wat beduidt dit alles?’

De spreker was Majoor Andal Macdonald. De sergeant stelde zich in postuur en groette - nu eene machine, meer niet.

De Majoor was juist bijtijds gekomen... en toch kon de Professor hem geen dank betuigen; hij kon niets dan een flauw glimlachje te voorschijn brengen onder een loochenend handgebaar, terwijl de sergeant zijne vermeende verongelijking vertelde.

‘Maar,’ vroeg de Majoor, nadat hij zwijgend had geluisterd, ‘versta ik het goed, Professor? Hebt gij die vrouw wezenlijk duizend gulden gegeven?’

‘Ja, zij zal het u bevestigen... Wel, zij is weggeloopen!!’

‘Ja wel; zij is weggeloopen,’ herhaalde de sergeant bitter; zijne drift, welke hij in het bijzijn van zijn officier bedwongen had, kwam weder boven. ‘Zij heeft het geld en hare instructies beet, oude heer, en zij is weg! Waar denkt gij haar nu weer te zien? Dat zou ik wel willen weten!’

‘Zwijg, Snel,’ beval de Majoor. Doch toen hij dat gezegd had, wist hij niet, wat hij verder zou doen. Hij keek Mary's vader somber aan, overtuigd van zijne schuld. Duizend gulden aan eene bedriegster te geven, was in zijne oogen eene ongelooflijke dwaasheid; iets, wat geen man van dien rang en dien leeftijd ooit zou doen.

‘Gij hadt immers zelf kunnen heengaan,’ zeide hij, zijn eigen gedachtenloop volgend en misschien de kosten van eene reis naar Algiers of Caïro berekenend.

‘Ik wenschte voor alles ter wereld, dat ik het gedaan had!’ riep de Professor hartstochtelijk. Doch hij kon den jongen man niet zeggen, waarom hij gebleven was. Hij kon niet zeggen, wat hij voor Mary had gehoopt. Die arme Mary! Want het eenige, wat Macdonald nu nog tegenstond, was de zoogenaamde verhouding van den Professor tot die vrouw. Was de verdenking van den sergeant gegrond? Of was die gemeene sergeantsvrouw inderdaad de zuster van den Professor? Was die domme sergeant zijn zwager?

Macdonald rilde... ‘Snel,’ zeide hij plotseling tot den man; ‘ik verwacht u terstond bij mij. - Goeden dag!’

Die laatste woorden golden den Professor; doch de achtelooze groet had geene kwade uitwerking op den ouden heer; tot nu toe had het bewustzijn van zijn dwazen stap hem als verlamd; nu zag hij, dat zijn toestand wezenlijk ernstig was en dat hij van iets ergers dan van dwaasheid verdacht werd; hij voelde al de verontwaardiging van iemand, die valsch beschuldigd wordt. Zijn toorn deed hem zijn eigen verdriet en dat van Mary vergeten; doch terwijl hij den weg naar het hotel weder insloeg, drukte hem het akelige gevoel opnieuw. Het gebeurde, dacht hij, op zichzelf eene kleinigheid, had door zijne onvoorzichtigheid een zoo gevaarlijk aanzien verkregen, dat zijn verder leven er geheel door bedorven zou zijn.

Hij bleef telkens onder het klimmen staan en keek naar de blauwe lucht op; doch hij zag niets. De schoonheid dier heerlijke natuur bestond niet langer voor hem. Hij trad als een vernietigd man in zijne appartementen, blijde, dat zijne dochter uit was, en zat staroogend voor de spiegelgladde tafel.

Zoo zat hij ongeveer een halfuur, eene eeuwigheid voor hem. Daarna kwam hij door een tikken op de deur tot zichzelven. - Hij keek op.

‘Binnen!’ riep hij met schorre stem.

‘Welnu?’ vroeg hij met donkeren blik, toen hij zag, wie het was, die hem kwam bezoeken; hij stond op en trad fier op den man toe. Het was de Majoor Macdonald.

‘Ik kom u mijne verontschuldigingen aanbieden voor eene laffe daad,’ was het antwoord. De jonge officier stond voor hem, draaide zijn hoed in zijne handen en zag er diep bedroefd en beschaamd uit; hij voerde in het minst geen hoogen toon nu. ‘Ik heb mij gehaast, om u uit naam van mijzelven en de anderen om vergeving te vragen; *zij* hadden hier zelf moeten komen, want zij hebben veel meer schuld dan ik.’

‘Wilt gij zoo goed zijn, u duidelijker te verklaren?’ vroeg de Professor hoog. De hoop herleefde in hem.

‘Het is alles eene grap geweest, Professor. Die jongelui onder ons hebben het bedacht,’ antwoordde Macdonald onstuimig. ‘Zij verbeeldden zich, dat gij... hm... uit de hoogte op hen neerzaagt, en om zich te wreken, hebben zij de vrouw van Snel hare rol geleerd, toen zij gemerkt hadden, dat die vrouw uwe familie in vroeger jaren had gekend.’

‘En behoorde het afzetten van mijne duizend gulden ook bij de grap?’ vroeg de Professor boos. Doch in zijn hart wist hij, dat zijn toorn slechts geveinsd was.

‘O, neen! Natuurlijk niet! Die zullen u terstond teruggegeven worden. De vrouw heeft hen daarmede bedrogen. Zij deugt niet veel, schijnt het, en haar man heeft wel meer verdriet van haar gehad. Doch dat wisten de jongelui niet, anders hadden zij zich niet met haar ingelaten. Zij is nog slechts kort hier en wijl bijna niemand haar kende, was zij juist de geschikte persoon voor de grap.’

‘Wel zoo!’ knorde de Professor. ‘En zijt gij ook in het complot geweest, Majoor?’

‘Waarachtig niet!’ antwoordde Andal haastig. ‘Zij hebben er mij niets

van verteld, omdat.... hm.... omdat.... Freule Young is zeker niet te huis?'

Met die vraag veranderde hij van chapître, niet geheel onbegrijpelijk voor den Professor.

'Neen,' zeide de Professor; 'ik denk, dat zij uit wandelen is. Nu, ik hoop, dat ik niets meer van die "aardigheid" hooren zal.'

'Daar kunt gij op aan, Professor,' zeide de Majoor en nam zijn afscheid.

De beenen, of liever het hart van Macdonald voerde hem naar het hoogste punt van Valetta, dat een van de fraaiste uitzichten biedt op het zuidelijk Europa. - Daar keek hij op het leven en den kleurenrijkdom van de groote haven neder, alles door den afstand verzacht; een afstand, die oorlogsschepen tot kleine bootjes maakte; dáár vond hij Mary. Zij stond bij de ijzeren balustrade en toen hij haar aansprak, scheen het hem toe, alsof zij geschreid had.

'O, Majoor Macdonald!' riep zij met een verraderlijk beven in hare stem... 'Wat doet gij mij schrikken!'

Geen van beiden hebben zij later verteld, wat er tusschen hen voorviel; onze vriend de Majoor was in het eerste kwartier waarschijnlijk niet op zijn gemak, doch, eind goed, al goed. Misschien heeft de les, welke Mary hem gaf, hem goedgedaan. - Zooveel is zeker, dat er dien avond drie gelukkige menschen bij elkander zaten. De Professor had alle reden, om in zijn schik te zijn. Hij heeft nooit meer van zijne pseudo-zuster gehoord. - De jongelieden hadden de grap te ver gedreven; Juffrouw Snel wilde hare duizend gulden niet weder afstaan en het was buiten quaestie, dat de Professor het verlies zou lijden. Zij hadden dus de handen in de beurs te steken en ieder tweehonderd vijftig gulden te betalen. Dat had de grap hun gekost.

Levenswoorden.

Men bevrijdt zich van een kwellende gedachte, van een pijnlijke gewaarwording het best, wanneer men haar in duidelijke bewoordingen neerschrijft, wanneer men haar zuiver voorstelt. De kramp der ziel lost zich op deze wijze op en men voorkomt een herhaling.

FEUCHTERSLEBEN.

Een degelijk mensch moet steeds degelijk werk voor zich hebben, een taak, die de inspanning van al zijn krachten vereischt. Het leven toch is een spanning, meer of minder gedwongen; elk terugwijken is een ziek zijn, een versterven.

FEUCHTERSLEBEN.

Geen krachtiger voorbehoedmiddel voor het afzichtelijke spook des ouderdoms, voor de verdorring van ons wezen, welke hem aankondigt of begeleidt, dan een vroolijk scepticisme - niet over de eeuwige waarheden, maar over zichzelf. Voor de eenzijdigheid van zijn eigen bestaan bestendig op zijn hoede te zijn - dat is de eeuwige jeugd.

FEUCHTERSLEBEN.

Kennis kan ons geen belangstelling in het leven inboezemen; zij toont ons veeleer het leven in zijn nietigheid. Phantasie en gevoel wekken onze deelneming op in de voorbijgaande verschijnselen en maken ons daardoor gelukkig. In dezen zin is de kunst een gezonder streven dan de wijsbegeerte.

FEUCHTERSLEBEN.

Het hoofdgebrek van den mensch is traagheid; zij ondermijnt in verschillende vormen ons welzijn. Bij beschaafden verschuilt zij zich achter de wijsgeerig geheeten sceptische wereldbeschouwing, welke men Hamletisme zou kunnen noemen, om een type te nemen. Het is een opgeven van zichzelf, een vrijwillig ziek worden en sterven. Gezondheid, leven is zelfopwekking.

FEUCHTERSLEBEN.

‘Je ne sais, - mais j'aurais plus d'horreur d'un poison noir que d'une eau transparente comme celle-ci’ - zegt een meisje in het Théâtre de Clara Gazul, die, gereed om zich te vergiftigen, het heldere vocht aanschouwt. Dat meisje geeft ons een goede les. Het komt op de k l e u r aan, welke wij den dingen geven, waartoe wij nu eenmaal bestemd zijn.

FEUCHTERSLEBEN.

Een opgewekte stemming is als het avondrood of als een gekleurd glas, waardoor wij de wereld schoener zien.
FEUCHTERSLEBEN.

Wij moeten onszelf zoo behandelen, als zekere geneesheer zijn zieken behandelde; de ongeneeslijke verloren het leven, maar nooit de hoop.
FEUCHTERSLEBEN.

Niet ontstemd te zijn - is een eisch, dien men den mensch niet stellen kan. De snaren van een muziekinstrument worden door de lucht, zij worden ook wel door haar aard ontstemd. Dat is nu eenmaal zoo. Nu is het zeker een moeilijk werk, op zulk een instrument goed te spelen, maar de virtuoos volbrengt dat - een tijdlang; hij doet het, totdat snaar bij snaar ontstemd raakt en geen enkele meer aanslaat.
FEUCHTERSLEBEN.

Een zeker optimisme - de vrucht zonder twijfel van de echte levensphilosophie - behoort tot de gezondheid der ziel. Wie met de wereld niet tevreden is, zal 't ook met zichzelf niet zijn. En wie met zichzelf niet tevreden is - zal hij niet van verdriet verkwijnen? Zal hij zijn innerlijke gezondheid bewaren kunnen?
FEUCHTERSLEBEN.

Wanneer men werkelijk iets negeeren, wegmaken wil, moet men wat anders in de plaats stellen. Deze wet is niet alleen voor de gezondheid van de ziel, maar voor het geheele leven van het hoogste belang. Het gemeene, slechte, valsche, leelijke wordt slechts dan ontkend, wanneer men het edele, ware, schoone in de plaats zet. Wanneer men al die verkeerdheden als werkelijke dingen beschouwt en er aldus tegen strijdt, is men verloren; men moet ze als niets behandelen en iets anders scheppen.
FEUCHTERSLEBEN.

Het zoogenaamde afleiding zoeken leidt tot niets; immers, terwijl ik steeds het voornemen heb mij van A. of B. af te leiden, houd ik ze juist daardoor in mijn geest en bereik mijn doel niet; A. en B. wijken echter vanzelf, wanneer ik mij geheel richt tot C.
FEUCHTERSLEBEN.

De neerslachtigheid komt van binnen en ondermijnt vandaar het menschelijk organisme. Een verdriet, dat van buiten komt, is dikwijls het geschiktste middel, om het evenwicht te herstellen. Gelukt het, de opmerkzaamheid, hetzij door een gesprek, hetzij door lezen, hetzij door herinnering of door plichtgevoel, op een bepaald voorwerp te concentreeren, dan zal de neerslachtigheid of dat verdriet nog eer de kracht verliezen, en dat zal zeker geschieden, wanneer de lijder onbemerkt door een ander in deze richting kan worden gebracht.
FEUCHTERSLEBEN.

Boeken zijn brillen, waarmee de wereld bezien wordt; zwakke oogen kunnen ze niet ontberen; de vrije blik in het leven houdt echter het oog gezonder.

FEUCHTERSLEBEN.

L e z e n moet alleen een surrogaat zijn voor zelf-denken. Wanneer men leest, worden eigenlijk onze gedachten door een ander geleid, en daarom moet men alleen dan lezen, wanneer de bron van onze eigen gedachten niet meer vloeit, wat ook bij de voortreffelijkste geesten dikwijls genoeg het geval is. Mag men ook soms een waarheid, een beschouwing, die men met veel inspanning slechts langzaam door eigen denken en combineeren gevonden heeft, veel gemakkelijker in een boek kunnen opslaan, dan is het toch honderdmaal meer waard, wanneer men haar door eigen denken heeft verworven, want alleen in dat geval vormt zij een integreerend deel, een levend lid in het geheele stelsel van ons denken, staat daarmee in zuiver en onafscheidelijk verband, wordt begrepen met al haar oorzaken en gevolgen, draagt de kleur, den toon, den stempel van onze geheele denkwijze, is op den rechten tijd, als een behoefte van ons denken ontstaan, zit derhalve vast en kan niet weder verdwijnen.

Wanneer wij lezen, denken anderen voor ons; wij herhalen alleen het denkproces van anderen. Het is daarmee als met den leerling, die schrijven leert en met de pen de door den onderwijzer geschreven trekken namaakt. Daarom is de arbeid van het denken bij het lezen voor een goed deel gestaakt. Vandaar, dat het een ontspanning is, wanneer wij van het bezig zijn met onze eigen gedachten overgaan tot lezen. Onder het lezen is ons hoofd eigenlijk slechts de speelplaats van de gedachten van anderen. Vandaar, dat hij, die veel en bijna den geheelen dag leest en verder zich alleen bezighoudt met gedachteloos tijdverdrijf, langzamerhand het vermogen verliest zelf te denken, - evenals iemand, die altijd rijdt, eindelijk het loopen verleert.

SCHOPENHAUER.

Zoekt den omgang met menschen, die u sterker maken tot het vervullen van uw levenstaak; vliedt daarentegen als een smetstof hen, die een gevoel van leegte en van zwakheid in u achterlaten.

FEUCHTERSLEBEN.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Mr. L. de Hartog. De gronden der staats-, provinciale- en gemeente-inrichting in Nederland. Zesde hernieuwde druk. - Leiden, A.W. Sijthoff.
Mr. W.C.J.J. Cremers. De gemeentewet met aanteekeningen. Vierde vermeerderde druk. - Groningen, J.B. Wolters.
H.J.G. Hartman. Schoolwetgeving in Nederland (overdruk uit het Tijdschrift ter beoefening van het administratief recht). - Goes, F. Kleeuwens en Zoon.

Goede boeken vinden altoos hun weg. Hetzij ze geschreven zijn, om eene wetgeving naar algemeene rechtsbeginselen te ontleden of de grondslagen daarvan uiteen te zetten, hetzij ze alleen bestemd zijn, om den man van de practijk tot een wegwijzer te strekken, om de door het gebruik geijkte interpretatie der bepalingen te leeren kennen, in beide gevallen moet de ondervinding uitspraak doen. Zoowel Professor De Hartog als de Raadsheer Cremers kunnen tevreden zijn over de uitspraak, welke de ondervinding over hunne werken heeft gedaan. Het helder en beknopt, doch daarom lang niet onvolledig overzicht van onze organieke wetgeving, in *De gronden*, *enz.* van den heer De Hartog gegeven, maakt zijn werk behalve voor eigen studie ook uitmuntend geschikt, om als handboek door onderwijzer en leerling van de middelbare school te worden gebruikt. Het systeem onzer binnenlandsche bestuursinrichting wordt daarin duidelijk ontvouwd, zoodat het werk zelf den lezer eene juiste voorstelling in algemeene trekken geeft, terwijl het daarenboven, door den onderwijzer tot uitgangspunt genomen, hem gelegenheid geeft, de bijzonderheden van elke regeling nader uit te werken en te behandelen. Dat dit handhoek nu reeds een zesden druk beleeft, is het beste bewijs, dat het aan de behoefte beantwoordt en bruikbaar is voor het doel, waarvoor het is opgesteld. Bij den eersten indruk wekt het eenige verwondering, dat de schrijver met dezen zesden druk niet heeft afgewacht, welke veranderingen in onze politiek-rechterlijke organisatie de nasleep der laatste grondwetsherziening zou aanbrengen. Wanneer we echter in aanmerking nemen de groote werkeloosheid van het ministerie van de ‘tegenovergestelde richting’, - om eene uitdrukking van 1854 te bezigen - dat nog tot geen enkele wet tot uitvoering der nieuwe grondwettelijke bepalingen het initiatief schijnt genomen te hebben, kunnen wij gereedelijk de verklaring vinden, waarom de heer De Hartog niet op de werken van deze *Sluggard Knights* heeft gewacht: het zal te bezien staan, of in eene zevende editie van de *Gronden* de nieuwe organieke wetgeving zal kunnen opgenomen worden.

Van een geheel anderen aard is de uitgave van de *Gemeentewet* van den heer Cremers. Daarin wordt met eene tot aan de uiterste grenzen uitgebreide volledigheid alles vermeld, - althans aangewezen - wat maar eenigszins tot het wèl verstaan van de bepalingen dier staatswet strekken kan. Wetten,

besluiten, administratieve beslissingen, meeningen van de schrijvers, dat alles wordt in dit omvangrijk boekwerk aangetroffen, dat eene uitstekende handleiding levert voor de practische uitvoering der wet, doch aan hoogere eischen dan die van den uitsluitenden practijksman beantwoordt. Kon volledigheid ooit een gebrek zijn, dan zouden we tegen het werk van den heer Cremers kunnen aanvoeren, dat het aan dit gebrek mank ging. Want in dezen vierden druk is, behalve dat de nieuwe literatuur over het onderwerp met groote nauwgezetheid is bijgehouden en vermeld, de totaliteit der aanteekeningen van de vroegere uitgaven gehandhaafd en zoodoende veel behouden, dat, als verouderd en niet meer van toepassing, noch van belang voor de practische uitvoering van de bepalingen der gemeentewet, zijne waarde geheel of voor een groot deel verloren heeft. Wie met de practijk in al hare bijzonderheden bekend is, zal hiervan bij de raadpleging van de aanteekeningen natuurlijk geen bezwaar ondervinden, maar voor dezulken is zulk een handboek niet bestemd. En zij, die daarvan het meeste nut zouden hebben, worden allicht door den grooten overvloed van materie afgeschrikt.

Alweder van een anderen aard is het mede op het administratief recht betrekkelijk stuk van den heer H.J.G. Hartman, dat een overzicht bevat van de wetgeving op het lager onderwijs in ons land. De waarde is vooral historisch, maar het kan met recht worden gevraagd, of dit overzicht wel in eenige behoefte voorziet. Wie de uitstekende historische inleiding kent, door Ten Cate en Moens aan hunne uitgave van de wet op het lager onderwijs van 1878 toegevoegd, zal die vraag waarschijnlijk slechts ontkennend beantwoorden, want dit jongste overzicht overtreft dat oudere volstrekt niet, maar blijft in volledigheid en stelselmatigheid daarbij ver achter. In een wetenschappelijk-historisch overzicht van de beginselen onzer onderwijs-wetgeving kan men niet volstaan met de mededeeling, dat in 1867, 1868 en 1876 wetsontwerpen op deze materie bij de Staten-Generaal werden ingediend, maar behoorden van die voordrachten beteekenis en karakter nagegaan en uiteengezet te zijn. Voor de administratieve kringen, welker belangen en behoeften het tijdschrift, waarin dit artikel eerst werd opgenomen, op het oog heeft, kan dit oppervlakkig en onvolledig *résumé* wellicht genoeg zijn, maar dan had de herdruk en afzonderlijke uitgave kunnen achterwege blijven, omdat er op dit gebied wezenlijk beter werk geleverd is, dan in dit stuk wordt gevonden.

O.D.B.

Marie L.F. Mohr. Das moderne Holland. Skizzen und Umrisse aus dem Lande der Wasserbanten. - Berlin, Rosenbaum & Hart; Arnheim, P. Gouda Quint.

Sedert de met weinig succes bekroonde poging van Dr. Sicherer, wiens *Plaudereien über Holland* langdradig en weinig belangrijk waren, is dit het eerste afbeeldsel van ons vaderland, door eene Duitsche voor Duitschers geschilderd. Van de inheemsche *wasserbauten*, ofschoon daarvan op den titel nog wel uitdrukkelijk melding wordt gemaakt, vinden wij in het boekje niets, evenmin als van ettelijke andere onderwerpen, die toch ook in het kader van eene beeltenis, die op gelijkenis aanspraak maken wil, behoorden te vallen. Zoo ziet de schrijfster de geheele Nederlandsche industrie over

het hoofd, ofschoon zij aan onderwerpen van veel minder specifiek Nederlandsch belang onderscheiden bladzijden wijdt. Had zij zich op een minder

philosophisch en ethnographisch standpunt gesteld bij het trekken harer schetsen en omtrekken, dan had zij haar onderwerp zeker beter meester geworden; dan zou haar werk gewonnen hebben aan objectiviteit en beter beantwoorden aan het doel, om aan hare landgenooten een juister denkbeeld van ons land en volk te geven, dan gemeenlijk buitenslands gevonden wordt.

Nu de schrijfster meer ecclectisch dan systematisch te werk is gegaan en daardoor aan haar tafereel de eenzijdigheid van haar subjectief uitgangspunt heeft medegedeeld, kan de vraag ons niet meer bezighouden, of het door haar geschilderd portret gelijkend is, maar rest ons alleen te onderzoeken, hoe wij Nederlanders er onder deze kunstbewerking afkomen. Het antwoord luidt: redelijk, naar omstandigheden nog al goed. Nu ja, de schrijfster zegt geen aangename dingen van onze landgenooten, die zij door hun klimaat en de armoede van de natuur (zoo ongeveer naar den trant der Eskimo's of Groenlanders waarschijnlijk) neergedrukte lieden noemt, arm aan phantasie, zonder eigen kunstvormen, zonder hooge opvatting op eenig gebied of ruimen blik, zonder de macht, om zich boven de middelmatigheid hunner enge omgeving te verheffen; maar genadiglijk kent zij ons toch daarnevens nog wel eenige deugden toe, ja, gunt aan de moderne Hollanders nog een kansje, om zich te beteren en staande te blijven in de maatschappij der volken. Wanneer wij namelijk de nog in ons midden bestaande gezonde elementen ‘verplegen en aan de ontwikkeling daarvan zonder ophouden arbeiden, zoolang vaderland- en menschenliefde, offervaardigheid voor de gemeene zaak, voor het schoone, goede en onvergankelijke geen holle klanken voor ons gaan worden, arbeidzaamheid en vlijt in eere gehouden, de rechtvaardigheid beoefend en het recht van den zwakke op bescherming van den sterkere door ons erkend worden’, zoolang zal Nederland zijn recht van bestaan kunnen doen gelden. Anders - men gevoelt het - komt een of ander groote slokop en maakt van ons armzalig landje één hapje. Uit een algemeen menschelijk oogpunt is hier weinig tegen te zeggen, maar is 't met de moreele waarde van de slokoppen zooveel beter gesteld, dat van hun goeddunken en van hunne schatting van ons nationaal moreel wezen ons volksbestaan rechtmatig zou mogen afhangen? Inderdaad is de uit het werkje aangehaalde phrase niet veel meer dan een groot woord, een holle klank, waarvan de ware beteekenis deze is: dat Nederland als onafhankelijke natie blijft bestaan, zoolang 't den slokop goeddunkt; bij verandering van inzicht is het zedelijk verval een uitmuntend, buiten contrôle vallend inpalmingsvoorwendsel. Maar daar wij, hoeveel waarde het boekje bezitten mag, de schrijfster niet kunnen aanmerken als gemachtigd, om de raadsbesluiten der groote Mogendheden over het lot van Nederland kenbaar te maken, gaan wij dit punt verder met stilzwijgen voorbij.

Blijkbaar heeft de schrijfster hare studiën voor dit werkje, aan welks bedoeling: het beter bekend maken van ons land en volk over onze Oostergrenzen, wij gaarne hulde brengen, binnen een ietwat engen kring beperkt. Hare indrukken zijn verkregen in enkele groote steden van ons land, ja, met uitzondering van eenige oppervlakkige gegevens uit de residentie alle opgedaan in de hoofdstad van Nederland, en nog wel in één enkelen beperkten kring aldaar. Uit allerlei opmerkingen en mededeelingen komt dat aan het licht. Uit haar oordeel over onze literatuur en de rangorde naar de geschatte waarde onzer schrijvers, met name de historische romanschrijvers, - uit de

mededeelingen betrekkelijk de veldwinnende nervositeit en den kunstwaanzin, zelfs betrekkelijk de kerkelijke verschijnselen van de laatste jaren. Dit alles verraadt, dat zij weinig oog heeft gehad voor de dingen buiten Amsterdam en geheel vreemd is gebleven aan het op vele terreinen krachtig leven in ‘de provincie’, gelijk men zeer ten onrechte 't pleegt te noemen in ons land, waar de elders bestaande ophooping van nationale kracht en werkzaamheid in één enkel centrum gelukkig niet wordt aangetroffen. Ook wat gezegd wordt over den Nederlandschen handel, is meer van toepassing op de hoofdstad dan bij voorbeeld op het geheel anders georganiseerd Rotterdam, dat wel degelijk recht heeft, in een tafereel van Neerland's actueel bestaan op den voorgrond te worden afgeschilderd. Aan de hier aangewezen fout ontleent deze schets eene groote mate van eenzijdigheid.

Overdreven eischen van nauwkeurigheid mogen wij niet stellen aan een vreemdeling, die ons met zijne aandacht en zijne bespiegelingen vereert. Toch doet het ons leed, dat de schrijfster op dit gebied zichzelve niet wat hoogere eischen heeft gesteld. Het veelvuldig voorkomen van verkeerd gespelde namen kan aan zetter en corrector geweten worden, behalve daar, waar de verkeerde spelling aanleiding geeft tot oppervlakkige en onjuiste gevolgtrekkingen. Zoo wordt op bladz. 41 gemeld, dat de zangeres Aafje Kuipers is ‘vermählt mit dem architekten Kuypers’, - die vroeger als Cuyper vermeld is. Maar in het hoofdstuk over de Nederlandsche letterkunde en de letterkundigen - waarbij de dagbladpers geheel is verzwegen, hoewel haar recht op vermelding niet te ontkennen valt, - worden de levenden en dooden op eene wonderlijke wijze dooreengehaspeld, die geen hoogen dunk geeft van de nauwkeurigheid der bewerking. Van der Linde (de ‘schoolmeester’) wordt bijv. voorgesteld als nog levende en de Hollanders met zijn humor vermakende; waarschijnlijk ten gevolge van eene verwarring met het onlangs overleden lid der Tweede Kamer, Van der Linden, - want zéé spelt juffrouw Mohr den naam van den rijmer. Ook Victor Driessens wordt uit zijn graf opgehaald, doch ter wille van het evenwicht - in eene noot nog al! - medegedeeld, dat Katharina Beersmans in het huwelijk is getreden en de kunstenaarsloopbaan heeft verlaten. Wij verkiezen eene nauwkeurigheid, die haar tijd bijhoudt, boven eene grilligheid, die hem nu eens voorbijholt, om dan weder ver achter te blijven. Dit zijn nu alle op zichzelf weinig beduidende *errores in persona*; ook stuiten wij hier en daar op *errores in facto,* waarvan wij er slechts één willen vermelden, opdat de kroon der verdienste niet, ter wille eener ongemotiveerde cumulatie, een verkeerd hoofd dekke. De belangstelling ten gunste van het nationaal tooneel, die leidde tot de oprichting van het tooneelverbond en later van de vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’, is volstrekt niet *durch die energische Initiative des Königs selbst* tot stand gekomen. Elk vriend van het nationaal tooneel weet maar al te goed, aan wiens onvermoeid streven deze herleving te danken was; dat had de schrijfster van hare vrienden te Amsterdam zeker kunnen vernemen.

E.D.

W.F. Andriessen. Davos; eene beschrijving van het leven in dit herstellingsoord voor borstlijders, tevens eene handleiding voor reizigers daarheen. - De Rijp, J.W. van Raven.

Schoon onder de jongste herstellingsoorden van Europa behoorende, bezit Davos reeds eene tamelijk uitgebreide literatuur en is het aan velen onzer

landgenooten - treurig gevolg van ons ongelijkmatig klimaat - wèl bekend. Trouwens, onder hen, die het in trek hebben gebracht en daarmede der lijdende menschheid werkelijk een grooten dienst bewezen, komt een Nederlander voor, die tot de ontwikkeling van het *kurort* veel heeft bijgedragen en wiens verdiensten ook in dit handboekje worden vermeld.

Of de bezoekers van Davos in dit werkje, dat net uitgegeven is, veel nieuws zullen vinden, kunnen wij niet beoordeelen. Dit kunnen wij echter getuigen, dat het vloeiend geschreven is en een aanschouwelijk beeld geeft van het zijn en leven in die hooge Alpenstreken, waar zoovele Nederlanders in de laatste jaren genezing hunner longen zochten en dikwijls gevonden hebben. Door den schrijver (of de schrijfster?) worden vele wenken en inlichtingen gegeven, die voor toekomstige bezoekers van Davos zeer nuttig zijn, terwijl goed geschreven beschrijvingen van de eigenaardige natuur der Alpenstreken aan het boekje zekere letterkundige waarde geven.

Een zonderlinge zeereis. Vrij vertaald uit het Engelsch van W. Clark Russel, 2 Dln. Haarlem, de Erven Loosjes.

Clark Russel, ten onzent reeds gunstig bekend, o.a. ook door *De bruid van den Zeeman*, geeft in boven aangekondigd boek opnieuw een verhaal, boeiend genoeg geschreven, om de aandacht onverdeeld bezig te houden.

Aan geoefende zeevaartkundigen verblijve het oordeel over de juistheid der geschetste toestanden en ervaringen op het zeegebied. Wij mogen, naar het ons voorkomt, in dat opzicht vertrouwen stellen in den Vertaler, die in de technologie en de terminologie van het scheepswezen wel deugdelijk te huis moet wezen, om geen gevaar te loopen, door bevoegden terechtgewezen te worden. Dat de vertaling van het boek ook in andere opzichten hem was toevertrouwd, zal de lezer gaarne erkennen.

Wat nu den inhoud betreft: een rijke Engelschman, een weduwnaar met één dochter, Valentijn Edwards, die veeltijds leed aan zware rheumatische jicht, voor welke kwaal hij alle bekende geneesheeren tevergeefs had geraadpleegd, komt op het denkbeeld, om tot zijn herstel eene groote zeereis te ondernemen. Zijne aandacht was daartoe gevallen op een prachtig klipperfregat, *Silver Sea* genaamd. Met den reeder van het schip, den heer Hornby, trof hij voor den zeetocht de noodige overeenkomst, en deze gaf gehoor aan Edwards' uitnoodiging, om de reis mede te maken. Maar om de zeereis, waarop ook zijne dochter hem vergezellen zou, zoo genoeglijk mogelijk te maken, noodigde hij ook den heer Aubyn, een nog jeugdig, ongehuwd man, en den Indischen Kolonel Inglefield met diens echtgenoote en dochter uit, om mede van de partij te zijn. Door bemiddeling van den reeder Hornby werd een ervaren scheepskapitein, Mozes Pipes, geëngageerd, om als gezagvoerder de *Silver Sea* te besturen.

Met dit gezelschap en eene behoorlijke bemanning werd de reis aanvaard.

De gastheer, als hij geene pijnen lijdt, is een opgeruimd man; zijne dochter eene fiere schoonheid van den eersten rang; Hornby een klein, beweeglijk, ingebeeld en eigenbelangzuchtig persoon, die, als bejaarde weduwnaar, zonder voldoening echter, aan de beide jonge dames, Margaretha Edwards en Agnes Inglefield, het hof maakte;

Aubyn in zijne jeugd een mislukt, hoewel niet geheel onkundig varensgezel, wiens aangename toon

het gezellig leven aan boord verhoogde en door wiens moed en beleid eene nog gelukkige uitkomst verworven werd; de Kolonel een bar, maar niet bijzonder moedig en bespottelijk zenuwachtig man, die gedurig met den gezagvoerder Pipes overhoop lag; Mevrouw Inglefield eene coquette vijftigjarige matrone, die alles deed, om de aandacht op zich te vestigen; Margaretha een beslist karakter; Agnes, bedeesder van aard, maar in oogenblikken van gevaar, bij een diep gevoel, kloek en krachtig in den nood.

Met dit gemengd gezelschap laat de schrijver ons medereizen en medeleven. Hij houdt onze aandacht op deze zonderlinge, maar in haar afloop zoo rampspoedige zeereis niet alleen gezellig bezig, maar hij houdt haar ook door de vele onderhoudende, afwisselende, noodlottige, ontroerende en ijzingwekkende voorvallen tot het einde toe gespannen, terwijl we met eene grootendeels bevredigende uitkomst de lezing van het boek tot ons genoegen voleinden.

Wij treffen in het werk zeer plastische beschrijvingen van velerlei ontmoetingen op zee aan. Zoo b.v. van een aangevaren en zinkend wrak; de redding van een drenkeling, wiens levensbehoud later voor de door een onverwacht toeval slechts overgeblevenen op het schip zoo noodlottig werd; het te hulp komen en op sleeptouw nemen van eene in gevaar verkeerende boot, en andere merkwaardige voorvallen.

Ook ontbreekt het niet aan dichterlijke voorstellingen, b.v. van een zonsopgang, of van een helderen nacht, of van eene phosphorschittering in het water, waardoor de zee zich als één uitgestrektheid van op- en neerschommelend vloeibaar vuur voordeed, enz.

Voegen we hier nog bij, dat de verschillende karakters der handelende personen tot hun recht komen en daarbij menige menschkundige opmerking gemaakt wordt, dan hebben wij genoeg gezegd, om de lezing van het boek, dat zich door een sierlijk uiterlijk onderscheidt, aan te bevelen.

Het bevreemdde ons eenigszins te lezen, dat de zon, die den 4^{den} of 5^{den} Juni te 8 u. 15 m. ondergaat, reeds te 6 ure des namiddags, al dalende, grooter en rooder werd, zooals we Deel I, bl. 85, lezen, vergeleken met de voorafgaande bl. 28.

H.

Mevrouw Dymond, naar het Engelsch van Miss Thackeray, door Myra. Arnhem, P. Gouda Quint.

Op een buiten, *Crowbeck-place* in Lancashire, woonde John Dymond, Kolonel, een man van middelbare jaren, met zijne kinderen Jo en Tempy, die zijne eerste vrouw hem had nagelaten. Zij waren omtrent veertien jaren oud. Twee tantes, Car en Fanny, hadden het werk der opvoeding opgenomen; Car goed en geduldig, Fanny bits en aanmatigend.

De Kolonel was in die dagen in Parijs, waar hij kamers huurde bij een zekeren Marney, een journalist, die een tamelijk goed inkomen had, maar het grootste gedeelte voor zichzelf gebruikte. Hij had eene weduwe gehuwd met twee kinderen, een engel van eene vrouw, Mary Bolsover, wier dochter Suze of Suzanna, nu zeventien jaar oud, sedert jaren bij haar grootvader in huis was geweest. Toen deze stierf, was Suze

wanhopig en schreef aan hare moeder: ‘Kom over, ik ben diep ongelukkig.’ Maar de arme Mary, met

haar verkwistenden man, had geen geld en klaagde haar nood aan den Kolonel, die haar zeer hoogachtte. Op kiesche wijze bood hij haar ondersteuning aan en gaf haar in eene enveloppe zestien pond. De ellendeling Marney ontnam het haar, op een honderd franken na, ging naar de sociëteit, verspeelde de geheele som en kwam laat en dronken thuis. Nu zou hijzelf Suze halen uit Engeland en de ongelukkige Mary stond beschaamd voor den Kolonel, die zich beleedigd toonde, doch spoedig weer toenaderde.

Suzanna kwam thuis en kreeg, door bemiddeling van Dymond, een paar muziekleerlingen, ook des Kolonels dochter Mercy. Een jaar later was de Kolonel, na een hevigen strijd in Suzanna's hart, met haar gehuwd en ging met haar wonen op zijn *Crowbeck-place.* Binnen 't jaar werden zij verblijd door de geboorte van een meisje, dat naar hare mooie oogjes Euphosine genoemd werd. Slechts enkele jaren mochten ze zich in hun geluk verheugen; op een rijtoer sloeg de koets om en de Kolonel werd doodelijk gewond.

Dit ongeluk werd voor Suzanna de weg, om al hare zedelijke kracht en haar zielenadel te ontplooien. Eene zware taak rustte op hare schouders, maar zij volbracht die meesterlijk.

Eene lange, treurige liefdesgeschiedenis was die tusschen Charles Bolsover en Tempy. Charles was wel eerst een vroolijk student geweest en toen hij bij den Kolonel aanzoek deed, werd hij met harde woorden afgewezen. Toen greep hij zich aan, werd op eene prijsvraag bekroond en een jaar later bij het ministerie aangesteld. Het was een zware strijd voor Suzanna, hare toestemming te geven tot wat haar man geweigerd had; maar zij oordeelde ten slotte, dat hij nu zijne toestemming wel zou gegeven hebben. En Charles en Tempy - zij kregen elkaar.

Lang, zeer lang heeft Suzanna gestreden tegen eene nieuwe liefde; maar toen ze eindelijk have taak jegens de voorkinderen van haar man en haar eigen halve broer en zuster vervuld had, meende zij het recht te hebben, op dezen nieuwen weg kalm geluk te zoeken.

Dit verhaal is boeiend en leerzaam; tegenspoed vormt hier het sterke karakter tot de hoogste krachtsinspanning, met zegen gekroond. Gaarne bevelen we dit werk aan; zoowel lezers als lezeressen zullen er zich door gesticht gevoelen.

H.

TÉPÉ.

A.G. Barrili. De Bergbewoonster. Naar het Italiaansch bewerkt door Hanna van Brielen. Amsterdam, L.I. Veen.

Het was in 't jaar 1857, toen Italië in allerlei hertogdommen en graafschappen verdeeld was, die elkander naar de kroon stonden. Ook was er eene partij, die de eenheid van Italië zocht, wat als eene groote staatkundige ketterij werd aangemerkt.

Een jong edelman, Graaf Gino Malatesty, had het gewaagd uit een ruiker de kleuren der Piëmonteesche vlag uit te zoeken en openbaar te maken. Dit was zoo'n groote, ergerlijke, landverraderlijke zonde, dat hij verbannen werd naar Querciolo in de Alpen. Daar maakt hij kennis met eene familie Guerri, die de koningen van het gebergte genoemd werden en waaronder de zoon Aminta en de schoone dochter

Fiordispina het meest op den voorgrond treden. De jonge freule is van een edel en sterk karakter, en spoedig

ontstaat er tusschen haar en Gino eene intieme verhouding. Zij beminnen elkaar en zijn innig gelukkig.

De Guerri's waren ook warme voorstanders van de eenheid van Italië, en zoowel Aminta als Gino waren vast van plan, om, als de vrijheidskrijg uitbrak, nu in de gelederen te trekken.

Na ongeveer acht maanden werd Gino teruggeroepen, uit zijne ballingschap verlost. Niet dan met tegenzin voldeed hij aan die oproeping, die hem van zijne liefste scheidde. En zijn vader wilde hem uithuwelijken aan de dochter eener intrigante, die toen veel macht uitoefende door hooge relaties. Zij dreigde hem, dat zij de Guerri's zou aanklagen wegens landverraad, als hij hare dochter niet tot vrouw nam. Gino bezweek, nam Elena Malatesti, de bedoelde, tot vrouw en was met haar ongelukkig. Aminta nam hem dat zeer kwalijk; de Guerri's hadden liever meegeleden, dan zóó gespaard te worden.

De opstand, lang voorbereid, barst uit en Gino en Aminta Guerri trekken ten oorlog onder Garibaldi. Beiden werden ze gewond, Gino zeer gevaarlijk. Op zijn ziekbed kwam de edele Fiordispina hem troosten en verplegen; ach, slechts één dag en de laatste adem werd uitgeblazen. Fiordispina, door lijden geheiligd, werd de zegen van het gezin door hare toewijding en liefde.

Het verhaal laat zich gemakkelijk lezen, boeit van het begin tot het einde, leidt ons binnen in het wereldsch, lichtzinnig hof van Modena en schetst ons de ergerlijke en kleingeestige tirannie, die daar den boventoon voerde.

Het dramatische komt uit in de zwakheid van Gino, die, zij het dan ook, naar hij meende, door plicht gedrongen, zijn woord verbrak en de treurige gevolgen ervan ondervond.

Meer tot aanbeveling te zeggen van dit helder gedrukte en in goeden stijl gestelde werk, zal wel niet noodig zijn.

H.

TÉPÉ.

Woerden in november 1813.
Eene historische schets.

I.

Na den slag bij Leipzig gevoelde elk der aan Frankrijk onderworpen volken, dat verandering ophanden was.

Ook in Nederland had reeds gedurende het geheele jaar 1813 eene verborgen snaar getrild. Meer nog bij het eigenlijke volk dan bij de aanzienlijken heerschte reeds gedurende eenige maanden eene *stemming,* die slechts eene geringe aanleiding behoefde, om tot *daden* te leiden.

Zoo organiseerde in April zekere schuitenvoerder, Jacob Rek, eene volksbeweging in Zaandam tegen het Fransch bestuur; te Leiden deed de bevolking der omliggende gemeenten, met het gepeupel der stad vereenigd, eene slecht voorbereide poging, om in naam van den Prins van Oranje de bestaande stadsregeering weg te jagen; te Rotterdam verscheen een acteur met een Oranjestrik op het tooneel, en overal gingen Van Marle's spotdichten op Napoleon en de Franschen van mond tot mond.

Wel werd nog elke poging tot verzet en opstand onderdrukt en gestraft, maar dergelijke verschijnselen bijeengenomen hielden den geest der Hollanders wakker en stemden het Fransche bestuur tot voorzichtigheid - zelfs tot toegevendheid en vrees.

De eerste stadsregeering, die blijk gaf, dat zij den invloed der heerschende stemming onderging, was de Amsterdamsche municipaliteit.

Eene verklaring van gehechtheid en trouw aan de Keizerin-regentes, door den Prefect De Celles uitgelokt, bleef die municipaliteit van 11 tot 27 October in overweging houden; toen zij eindelijk werd aangenomen, was het onder bewoordingen, die véél sterker op het verlangen naar den vrede dan op de bedoelde gehechtheid drukten.

Omstreeks 12 November kregen de loopende geruchten omtrent den tegenspoed der Franschen in Duitschland meer zekerheid. Men wist, dat Napoleon bij Leipzig was geslagen en naar Frankrijk was teruggekeerd.

Nieuwe geruchten voegden daarbij, dat Hamburg door de Franschen was ontruimd, dat Holland door de vreemde troepen zou worden verlaten, dat Napoleon gevangengenomen, ja, zelfs dat hij dood was.

Die verhalen, hoe onjuist ook, gaven hier en daar opnieuw tot

volksoploopen en onrustige bewegingen aanleiding, o.a. te 's-Hage. Het gevolg daarvan was, dat de Prefect De Stassart aan een deel der gegoede burgerij toestond zich te wapenen, om wanordelijkheden van het volk te keeren. Zoo ontstond in Den Haag, omstreeks 15 November, een korps gewapende burgers, ruim zoo sterk als het Fransche garnizoen, dat niet meer dan 500 man bedroeg. Dat het civiel en militair bestuur dier stad niet meer bij machte was den stroom te keeren, bleek o.a., toen sommige burgers bij de wapenoefeningen verschenen met Oranjestrikken, zonder dat men dat konde of durfde beletten.

Gelukkig, dat van beide zijden door de toongevende personen te 's-Hage gematigdheid en kalmte werden aanbevolen en betracht, waardoor nuttelooze bloedige botsingen werden voorkomen.

Uit de Noordelijke provinciën vluchtten inmiddels talrijke Fransche autoriteiten en ambtenaren over de Zuiderzee naar Amsterdam. De veiligheid, die zij dáár onder bescherming van een talrijk garnizoen hoopten te vinden, bleek echter geheel denkbeeldig. Immers, de Generaal Molitor had reeds den 13^{den} November noodig gevonden zijn hoofdkwartier naar Utrecht te verleggen en was den 14^{den} met genoegzaam het geheele Fransche garnizoen afgetrokken. Wanneer niet personen, die veel invloed op de bevolking uitoefenden (Falck en Van der Hoop), de vluchtende ambtenaren hadden beschermd, waren deze misschien niet heelshuids uit de hoofdstad gekomen. Het gelukte hun echter den 15^{den}, onder 't gejoel eener opgewonden volksmassa, zich aan den Amstel in te schepen en het garnizoen naar Utrecht te volgen.

Den 15^{den} November was het volk in Amsterdam niet langer in toom te houden. Na het verbranden der douanenhuisjes kwamen de adelaren en keizerlijke insigniën, de pakhuizen der tabaksregie, de woningen der Fransche ambtenaren aan de beurt. Zelfs werden de gevangenissen opengebroken en aan de gevangenen, die men als slachtoffers der overheersching beschouwde, de vrijheid gegeven. Inderdaad was het hoog tijd, dat in Amsterdam een geregeld bestuur werd ingesteld, om de rampen eener toomelooze volksheerschappij te keeren.

De 17de November(*) was de gewichtige dag, waarop Van Hogendorp, Van der Duijn van Maasdam, Van Limburg Stirum, Repelaer van Driel, Changuion en De Jonge optraden met hunne beroemde proclamatie:

> ‘Oranje Boven,
> Holland is vrij’, enz.

en daarmede de regenten van vóór 1795 opriepen, om verdere maatregelen te nemen tot bevrijding van den vaderlandschen bodem.

Er bleek toen echter, dat bij vele aanzienlijke geslachten de pessimisten en onverschilligen een tijdelijk overwicht op de optimisten en ijverigen behielden.

(*) Door sommigen wordt beweerd ‘niet 17 maar 18 November’.

Schroom, om te breken met de regeerende macht, vrees voor den terugkeer der Franschen, angst, om door voorbarigheid goeden naam, positie, leven of vrijheid in gevaar te brengen, bij velen ook tegenzin, om te werken ten voordeele van één der politieke partijen van 1795, - dat alles deed velen zich terughouden, op wier zedelijken steun men met recht gerekend had.

Voorzichtigen, angstigen en belangzuchtigen waren er bijna in geslaagd, Holland door de verbonden legers van Pruisen en Russen als overwonnen gebied te doen beschouwen.

Gelukkig, dat onder hen, die niet aarzelden, de bekende mannen van 1813 behoorden; dat G.K. van Hogendorp, F. van der Duijn van Maasdam, L. van Limburg Stirum, Kemper en Falck den 20sten November het algemeen bestuur op zich namen, bezwerende alle brave Nederlanders, zich te vereenigen met hun kordaat besluit.

Deze algemeen bekende daadzaken moesten wij in herinnering brengen, om met een enkel woord de periode te schetsen, in welke de kleine stad Woerden zulke zware offers brengen moest aan de herboren zelfstandigheid van Nederland.

De Fransche bezetting in Utrecht had den vijand - de geallieerden - te verwachten uit het Oosten; 't was dus begrijpelijk, dat Woerden, op ± 25 K.M. ten westen van Utrecht gelegen, geen belangrijk garnizoen had. De plaatselijke adjudant Papillon, door drie gendarmen bijgestaan, waakte voor de rust en veiligheid der plaats.

Tot 18 November was alles in Woerden rustig gebleven, daar men ontzag had voor Papillon en voor het nabijzijnd garnizoen van Utrecht.

Op dien dag wilde het toeval, dat de plaatselijke adjudant in een koffiehuis een paar boeren aantrof, die hoeden met Oranjelinten ophadden; zij hielden deze als spottend onder de oogen des adjudants. Vermoedelijk waren deze landlieden, eenigszins opgewonden door de overal loopende geruchten van vrijheid en onafhankelijkheid, van meening, dat zij zich tegenover een vreemdeling, die toch ‘op springen’ stond, wel iets konden veroorloven.

Papillon, die toch reeds als niet gemakkelijk of meegaande bekend stond, was blijkbaar van eene andere meening en ijlde naar den Maire, den heer W. van Oudheusden, om zijn beklag te doen over hetgeen hem overkomen was.

De heer Van Oudheusden, waarschijnlijk niet bijster op Papillon gesteld, gaf te kennen, dat hij, bij de heerschende opgewondenheid der plattelandsbevolking, zich niet verantwoordelijk kon stellen, dat iets dergelijks zich niet zou herhalen. Hij repte van de mogelijkheid, dat ook opgewonden stadgenooten wellicht den plaatselijken adjudant niet altijd even heusch zouden bejegenen, en gaf in bedenking, of misschien Utrecht niet eene veiliger woonplaats voor hem, Papillon, zijn zou.

Hoffelijk, zooals van een edelman te wachten was, bood de Maire den Franschman een rijtuig aan, om zich in veiligheid te brengen, waarvan Papillon dan ook een dankbaar gebruik maakte; zoo raakte Woerden zonder eenige moeite of gevaar zijn Franschen officier kwijt. *Au revoir* zeide hij bij zijn afscheid tot den Maire.

Men schijnt zich in Woerden geene rekenschap gegeven te hebben van de verantwoording, die Papillon te Utrecht aan den Generaal Molitor zou hebben af te leggen; het spreekt toch wel vanzelf, dat hij bij dezen op de eene of andere wijze zijn vertrek uit Woerden goed moest maken en dus geneigd zou zijn, het gebeurde met de Oranjestrikken een weinig op te sieren. Streng genomen zou ook de Maire ter verantwoording geroepen kunnen worden, die, in plaats van den beleediger te vervolgen, den beleedigde met een zacht lijntje wist te verwijderen.

De omstandigheid, dat Woerden eigenlijk eene achterhoede der Franschen was ten opzichte van Utrecht, had aanleiding gegeven, dat men zich om de versterking der stad weinig had bekommerd. Zoo waren b.v. de bruggen naar de Utrechtsche zijde vervangen door een dam in de gracht, terwijl de andere bruggen in zoo langen tijd niet opgehaald geworden waren, dat het daartoe noodige mechaniek ontzet of vastgeroest was. De grachten der stad waren op meerdere plaatsen doorwaadbaar, de poorten konden niet meer op de gewone wijze gesloten worden, de palissaden tusschen den weg en den wal waren gedeeltelijk verdwenen. In één woord, de vestingwerken van Woerden waren in verwaarloosden staat. Een en ander was den ingezetenen en ook den Maire wel bekend; men wist zeer goed, dat men eigenlijk in eene open stad woonde, op enkele uren afstands van de Fransche hoofdmacht.

Intusschen gaf het vertrek van Papillon in Woerden stof tot vroolijkheid en gejuich - voor zorg was dien avond geene plaats! In de opgewondenheid der herkregen vrijheid meenden de bewoners gerustelijk te kunnen instemmen met de juichtonen, welker echo's men uit Amsterdam en 's-Hage reeds had vernomen!

De kleine stad, met weinige duizend inwoners, behoefde toch in vaderlandsliefde niet achter te blijven bij grootere steden; ook zij had zich ontworsteld aan het juk der Franschen!

Denzelfden avond (18 November) begon men ‘ordelijk maar vrolijk’, zegt een ooggetuige, met het wegnemen der weinige Fransche wapenborden, die in het plaatsje aanwezig waren, o.a. voor een paar tabakswinkels. De Maire, recht voldaan, dat hij zoo gemakkelijk den Franschen dwarskijker was kwijtgeraakt, vertoonde zich met de Oranjekokarde en begaf zich naar het stadhuis.

Bij kunstlicht en geassisteerd door enkele notabelen las hij daar aan de samengevloeide bevolking eene proclamatie voor, waarin o.a. gezegd werd, dat de tijd der omwenteling dáár was, dat het dragen van Oranjestrikken elkeen vrijstond, dat men den volgenden dag een voorloopig stadsbestuur zou benoemen en dat men kon voortgaan met

‘orde en bescheidenheid’ de Fransche insigniën en andere overblijfselen der overheersching weg te nemen. Een twaalftal welgeziene burgers zouden gewapend de wacht betrekken op het stadhuis, tot handhaving van rust en orde.

Deze maatregelen, door den Maire op eigen gezag genomen, getuigen zeker van een warm, volijverig, vaderlandlievend gevoel, maar men mag niet ontkennen, dat zij in de hoogste mate onvoorzichtig waren. Men was veel verder van de bondgenooten in Den Haag dan van de vijanden in Utrecht; men was op ernstigen wederstand bij een aanval niet ingericht of verdacht; men stelde zich aan groote onheilen bloot, zoolang de kracht der Fransche bezetting in ons land nog niet geheel verbroken was.

Rustende op hunne lauweren en plannen makende voor feestelijke viering van den eersten dag der vrijheid, brachten de Woerdensche ingezetenen den nacht van 18 op 19 November door.

Den 19^{den} reeds vroeg werden de klokken geluid, de vlaggen van toren en stadhuis uitgestoken en een feestelijke optocht georganiseerd. Onder het zingen van Oranjeliederen, met Oranjestrikken getooid, met een fladderend Oranjevaandel aan het hoofd, trok de opgewonden bevolking door de stad; men wenschte elkander geluk, men juichte, men dronk en klonk op de herboren vrijheid - in één woord, men vierde feest!

't Zou onbillijk zijn te beweren, dat men in 't geheel niet aan eenige besogne dacht. De notabelen kwamen op het stadhuis bijeen, om een stadsbestuur te benoemen. Na eenig verschil van gevoelen, hoe en door wie de benoeming zou plaats hebben, werd die zaak echter spoedig opgelost, het bestuur gekozen en o.a. de in functie zijnde Maire Van Oudheusden tot eersten burgemeester benoemd.

Terstond werd het nieuwe bestuur ingehuldigd in naam van den Prins van Oranje en ging men tot eene eerste vergadering over. Zonderlinger wijze zijn van deze eerste vergadering geene aanteekeningen of notulen gehouden; dat bleek later zeer gelukkig voor de vergadering te zijn, maar was toch op zichzelf hoogst onregelmatig.

Wat er dus verhandeld is, blijkt niet; alleen schijnt besloten te zijn, dat men naar 's-Hage bericht der belangrijke omwenteling zenden en erkenning van het nieuwe bestuur vragen zou. Omtrent plannen ter verdediging der stad schijnt niemand een woord te hebben gerept.

Kort was de vreugde van duur!

In den namiddag van 19 November moest een der ingezetenen zich voor zaken buiten de stad begeven en vond tot zijne groote verwondering een vrij groot aantal Fransche troepen op ¼ uurs van de stad. Er was nog even tijd, om terug te keeren en den burgemeester met enkele bestuursleden te waarschuwen.

Daar van feitelijken tegenstand geene sprake kon zijn, haastten de autoriteiten zich naar de poort, om door beleefde ontvangst ten minste

de Franschen zoo goed mogelijk te stemmen. Zij vonden bij hunne komst aldaar reeds den Kolonel Falba aan het hoofd van een 250tal Fransche soldaten en gendarmen, vergezeld van den adjudant Papillon en van een gewezen Fransch onderofficier, vroeger in Woerden woonachtig en daar ter slechter naam bekend.

Terstond werd vanwege den Franschen bevelhebber order gegeven de vlaggen in te trekken, de optochten en volksverzamelingen op de straat uit elkaar te drijven en dergelijke meer, terwijl het gemeentebestuur op het stadhuis ontboden werd.

Dat er iets buitengewoons in de stad voorviel, was niet te loochenen of te verbloemen; de vlag van het stadhuis had men in den angst van het oogenblik nog weggenomen, maar die op den toren was blijven waaien; overal liepen nog met Oranje getooide en feestelijk uitgedoste lieden rond, die, door den snellen intocht der Franschen verrast, geen tijd hadden gehad zich te bergen en zoo te zeggen op heeterdaad van Oranjegezindheid betrapt werden.

De zoogenaamde rustbewaarders op het stadhuis hadden zich bij de nadering der Franschen gehaast een allerdroevigst figuur te maken. Hunne wapenen op het stadhuis in den steek latende, hadden zij alles, wat naar uniform of insigne zweemde, afgelegd en zich in hunne woningen teruggetrokken.

Gelukkig had de schoolonderwijzer, de heer E. de Jong, de tegenwoordigheid van geest het gevaar dezer laffe vlucht in te zien. Hoewel niet behoorende tot het wachthebbend personeel, hing hij eene sabel en patroontasch om, nam een geweer en stelde zich als schildwacht vóór het stadhuis, waar hij bij de nadering der Fransche troepen het voorgeschreven eerbewijs verrichtte.

Hij gedroeg zich dus geheel als soldaat, die door eene geordende autoriteit aldaar gesteld was, om de op het stadhuis aanwezige wapenen te bewaken. De Fransche Kolonel nam althans de zaak in dien geest op, betuigde hem zijne tevredenheid en beval hem zijn post tot nader order te blijven bezetten. De zoogenaamde rustbewaarders, den minnelijken afloop van het geval ziende, kwamen nu achtereenvolgens terug, echter voorzichtigheidshalve de Oranje-kokarde door de tricolore vervangende.

Had de heer De Jong niet zulk een snel en juist inzicht in den toestand gehad, dan ware de aanwezigheid van onbeheerde wapenen op het stadhuis eene gegronde reden geweest, om aan eene ongeordende volkswapening te gelooven, en de taak der verantwoording van het voorloopige stadsbestuur ware nog zwaarder geweest dan nu.

Allereerst verlangde nu Kolonel Falba de overlegging der notulen van de plaats gehad hebbende vergadering. Men trachtte de afwezigheid daarvan te verantwoorden door de haast, waarmede alles had plaats gehad. Verder ging de militaire bevelhebber over tot een mondeling onderzoek naar de feiten der laatste 24 uren. Voorgelicht door Papillon,

stelde hij aan de verschrikte magistraten een aantal vragen, die hun hoogst onbescheiden en lastig moesten voorkomen. Zoo verlangde hij te weten, wie het eerst met Oranje geloopen had, wie bevel had gegeven tot het wegnemen der adelaren en tot het hijschen der Oranjevlag, waarom men den volksoptocht niet had geweerd, enz.

Het lijdt geen twijfel, of de antwoorden moeten voor vele inwoners van Woerden zeer bezwarend zijn geweest, niet het minst voor den Maire Van Oudheusden. Het ging niet aan, de gebeurtenissen te embrouilleeren onder vele en verwarde getuigenissen, vergeten bijzonderheden, ontrouwheid van geheugen, ontstentenis van handelende personen en dergelijke meer. Het onderzoek liep over zaken, die pas geschied waren en waarvan men de betrokken personen bij de hand had.

De onderzoeker was alzoo in een zeldzaam gunstig geval, om de waarheid te ontdekken, en het lijdt dan ook geen twijfel, of Kolonel Falba kon zich na het verhoor een tamelijk juist beeld van al het voorgevallene maken.

Echter stemmen alle verhalen over de onderhavige zaak hierin overeen, dat hij zich *betrekkelijk* gemakkelijk liet tevredenstellen. Uit de verschillende getuigenissen en verklaringen nam hij aan, dat eigenlijk *niemand* zeer schuldig was geweest, dat de volksbeweging een zeer goedaardig karakter had gedragen, dat men geene bepaald vijandige bedoelingen tegen het Fransch bestuur koesterde, dat men slechts had gehandeld onder den indruk der vreugde, die het waarschijnlijk herstel onzer zelfstandigheid teweegbracht; dat men in één woord - niets kwaads bedoelde!

Door die verklaringen moesten de beschreven vaderen der goede stad Woerden zich onderwerpen aan het vernederend gevoel, alle handelingen van elkander, van zichzelf en van hunne gemeentenaren te désavoueeren, maar er was onder de gegeven omstandigheden niets aan te doen. De aanwezigheid van 250 vijandelijke bajonetten liet geene keus over.

In geschriften van tijdgenooten heeft men den Kolonel Falba en zijne troepen reeds om het gebeurde op 19 November scherp gelaakt en hen met zwarte kleuren afgemaald(*). Onzes inziens ten onrechte!

Maar het was eenigszins gewoonte geworden, om in de geheele Fransche natie slechts eene zeldzaam voorkomende collectie zedelijke monsters te zien, van wie men geen kwaad genoeg zeggen en denken kon.

Woerden was gelegen te midden van het door de Franschen bezet gebied en had zich gedurende omstreeks drie jaar, met geheel Holland, moeten schikken onder het Fransch bestuur, dat, hoe weinig bemind ook, geregeld en ordelijk was. Geene macht, in het oog der Franschen bevoegd, had oproeping gedaan tot opstand; de bevolking *moest* dus geacht worden te behooren tot de rustige onderdanen van het Rijk.

(*) O.a. Meulman. *Woerden in Slagtmaand* 1813. Een afzonderlijk, zeer gedétailleerd, maar niet geheel onpartijdig verhaal van deze episode.

Waar nu in eene niet militair bezette stad keizerlijke wapenborden worden afgerukt en symbolen worden ontplooid, vijandig aan het heerschend bestuur, is dat een begin van opstand tegen het wettig gezag. Uit een volkomen objectief oogpunt beschouwd, moest die poging niet alleen terstond onderdrukt worden, maar voor het minst een ernstig onderzoek medebrengen. Hoeveel sympathie men hebben moge voor een volk, dat zich vrijmaakt, de oogenblikkelijke bezitter is in zijn recht, wanneer hij pogingen tot opstand uit een ander oogpunt beschouwt.

Het komt ons daarom voor, dat Kolonel Falba gematigd en correct, volstrekt niet *wreed* of *boosaardig,* heeft gehandeld door het stellen der volgende eischen:

1°. Alle keizerlijke wapenborden, enz. worden onmiddellijk op de gebruikelijke plaatsen hersteld.
2°. De schutters worden ontwapend en het dragen van Oranjelinten of kokardes wordt verboden.
3°. De Fransche bezetting wordt op de gebruikelijke wijze door de inwoners *gevoed* en bij elkander *gelegerd* in het weeshuis; zij trekt echter den 20sten weder naar Utrecht met achterlating van een detachement van 25 man.
4°. De magistraat zorgt, dat onmiddellijk een proces-verbaal van al het voorgevallene wordt opgemaakt, om dat aan den gouverneur te Utrecht over te leggen.
5°. Den 20sten gaan met den Maire 3 notabele burgers mede naar Utrecht, om den militairen commandant aldaar zoo noodig nog nader in te lichten.

Vergelijkt men deze eischen met die, welke b.v. door Russen en Pruisen in 1814 in Frankrijk of in 1870-71 door de Duitschers aan Fransche steden en dorpen zijn gesteld, dan moet men erkennen, dat Kolonel Falba uiterst gematigd heeft gehandeld.

Den 20sten November trok Falba met het grootste deel zijner troepen af; Papillon bleef, nu gesteund door een vijf-en-twintigtal soldaten, op zijn post.

De ontvangst der deputatie uit Woerden's ingezetenen bij den Generaal Molitor was, zooals onder de omstandigheden te wachten was, niet bijzonder amicaal of hartelijk, maar toch beleefd en volkomen correct.

De getuigenissen der heeren werden *aangenomen,* zooals dat bij beschaafde lieden gebruikelijk is, *zonder* confrontatie of nader onderzoek. Molitor liet zich op dezelfde gronden als Falba vrij gemakkelijk tevredenstellen en nam op getuigenis der gedeputeerden de goede gezindheid der inwoners aan. Hoeveel kwaad men ook indertijd van Molitor geschreven hebbe, op grond van het in Woerden voorgevallene kan men hem niet anders beoordeelen dan als een ‘gematigd en zachtzinnig’ man(*).

(*) Zoo wordt hij ook beoordeeld door Professor Jorissen in diens werk: *Omwenteling van* 1813. *Bijdragen tot de Gesch. der Revolutie. I, bladz. CCCLI.* Zie ook: ‘Memorie van Joseph de Stuers’, aangehaald bij Jorissen's 1813. Deel II, pag. 96.

Den 20sten waren de gedeputeerden weder in hunne woonplaats terug en zag alles er weder uit als voorheen, met uitzondering dat men zich een garnizoen van 25 man en eene ernstige waarschuwing op den hals had gehaald.

II.

Intusschen hadden de gebeurtenissen niet stilgestaan. De voorloopige bewindhebbers Van Hogendorp, Van der Duijn en Van Stirum hadden zich de hulp verschaft van bekwame of invloedrijke mannen, o.a. van den heer Van Oldenbarneveld, genaamd Witte Tullingh, Kolonel, commandant der nationale garde te 's-Gravenhage.

De betrekking, waarin deze als zoodanig stond tot den prefect en tot het hoofd der politie, maakte het verleenen van *rechtstreeksche* hulp wel eenigszins moeielijk, maar aan den anderen kant kon hij juist als hoofd der nationale garden veel ten goede leiden.

Dat de Fransche autoriteiten in den aanvang van November voor de *eigenlijke* gezindheid van den heer Tullingh niet zoo geheel gerust waren, is o.a. gebleken uit een later bekend geworden lijstje van personen, die in de termen vielen, om veiligheidshalve te worden gearresteerd; daarop kwam de heer Tullingh ook voor.

Gedurende de onrustige dagen van 1-17 November wist de heer Tullingh gedaan te krijgen, dat hij de beschikking kreeg over een 800tal geweren, die in een magazijn op het Binnenhof werden bewaard; hij liet deze door geweermakers nazien en schoonmaken en wist 3000 patronen voor die geweren te bekomen.

Het bleek later ongelukkigerwijze, dat die geweermakers zich slecht van hunne taak kweten en dat vele dier geweren onbruikbaar waren, dat sloten niet werkten, vuursteenen ontbraken, zelfs schroeven met stopverf aan elkaar waren gehecht.

In den avond van 17 November verzamelde Tullingh zijne officieren in het hotel de Twee Steden, terwijl de Fransche Generaal met zijne geheele macht op het Binnenhof stond, de gevraagde nadere bevelen van Molitor afwachtende.

Reeds dien nacht waren de gezamenlijke wachten der stad door de schutterij bezet en had Tullingh zich persoonlijk voor de rust en orde verantwoordelijk gesteld, waarom hij dan ook zijne officieren om zich verzameld had.

Ten 3 uur 's morgens maakte de Fransche Generaal aan den Kolonel T. bekend, dat het Fransche garnizoen dienzelfden morgen, alzoo den 18den, ten 8 uur zou afmarcheeren naar Krimpen en dat het bevel over de stad in handen van den Kolonel werd overgegeven.

Werkelijk had de aftocht der Franschen op het bepaalde uur in goede orde plaats; Kolonel Tullingh met eenige officieren deed het garnizoen tot Rijswijk uitgeleide en stelde zich daarna onder de

bevelen van den Generaal Van Stirum, gouverneur van 's-Gravenhage.

Den 19den huldigde de nationale garde den Prins van Oranje en nam den volgenden dag den naam van *Oranjegarde* aan, waarbij de Kolonel Tullingh in zijn commando over het korps bevestigd werd en velen uit 's-Hage en omstreken zich ter versterking aanmeldden.

Men begreep, dat het zaak werd aan die volijverige en vaderlandlievende garden iets te doen te geven, waarmee de zaak der omwenteling gediend was, en voorloopig werd bepaald, dat het korps den 22sten (21 was een Zondag) naar Leiden zou gaan, en wel hoofdzakelijk, om door houding en gedrag den Leidenaars een goed voorbeeld te geven en wellicht later vandaar uit, in verband met andere korpsen, den vijand afbreuk te doen.

In Leiden was toen reeds geene Fransche bezetting meer en het stadsbestuur was beslist op de hand der omwentelingspartij. De aanwezigheid der Oranjegarden te Leiden was dus betrekkelijk van weinig nut. Vandaar, dat men zich dan ook reeds afvroeg, of de marsch naar Leiden niet eene verder reikende strekking had, of er reeds bepaalde plannen bestonden omtrent verdere ondernemingen. Hoogst waarschijnlijk zijn geruchten in dien geest verspreid. Het schijnt althans zeker, dat den 22sten te Woerden reeds een gerucht liep, dat eerlang door een Hollandsch korps een aanslag op die stad zou gedaan worden en wel onder den Generaal De Jonge, die den 20sten tot dien rang was benoemd, maar nog geen bepaald commando had.

Met het oog op 'tgeen nog voor korte dagen in Woerden voorviel, was men daar met het loopende gerucht niet zeer ingenomen, en de heer Meuleman(*) vermeldt, dat hij den 22sten November zelf naar Leiden is gegaan, om tegen een overijlden stap te waarschuwen; er blijkt echter niet verder, of hij daar autoriteiten of invloedrijke personen gesproken heeft.

Het korps Oranjegarden ging echter den 22sten onder bevel van Kolonel Tullingh op marsch naar Leiden, gezamenlijk ter sterkte van omstreeks 250 man, waarbij zich eenige bereden vrijwilligers aansloten. Ook ging het muziekkorps mede, waaraan men vermoedelijk niet veel hebben zou bij eene ernstige onderneming.

Dat er geen officier van gezondheid bij het detachement was, betreurde men, maar meer nog het gemis aan een voldoenden voorraad scherpe patronen, waardoor eigenlijk elke onderneming van belang onmogelijk werd.

Gekomen aan het huis Ten Deijl, - halfweg tusschen Leiden en 's-Hage - vond men daar den Maire uit Leiden, den heer Heldewier, die den commandant een dringend vertoog hield, om *niet* in Leiden te blijven vertoeven, maar terstond naar Woerden door te marcheeren, waarop Tullingh natuurlijk ten antwoord gaf, dat hij daartoe geen

(*) Zie noot op pag. 8.

bevel had, de gelegenheid van Woerden niet kende en zijne Oranjegarden niet in gewaagde ondernemingen mocht medesleepen.

Daar Tullingh oordeelde, dat verder de marsch naar Leiden wel zonder zijn onmiddellijk toezicht kon volbracht worden, gaf hij het bevel aan den oudsten kapitein over en reed naar de stad vooruit, om de zaken van inkwartiering, enz. te regelen.

Ook nu weder drong de adjunct-Maire, de heer Van Bommel, er zeer op aan, dat de troep niet lang in Leiden zou blijven, maar naar Woerden zou gaan.

Vreemd moest dit alles Tullingh zeker voorkomen, die uit Den Haag geen enkel bevel omtrent Woerden had meegekregen en nu door het Leidsche stadsbestuur gedreven werd. Niet vreemd aan dien aandrang van de Leidsche municipaliteit was wellicht de vrees voor een mogelijken terugkeer der Franschen, bij welke mogelijkheid men liever geene bezetting had.

Des namiddags van 22 November werd Tullingh nogmaals op het stadhuis ontboden, waar hij, behalve leden van het stadsbestuur, ook Professor Kemper vond, die op hunne beurt ernstig op het bezetten van Woerden aandrongen. Met klem werd nu gewezen op de omstandigheid, dat Woerden slechts zwak bezet was, dat men den Franschen schrik zou aanjagen, door hen in den rug te bestoken, enz.

We hebben gezien, dat de inlichting omtrent de bezetting juist was, want dat den 22sten slechts 28 man in Woerden garnizoen hielden.

Het kostte Tullingh moeite, om aan deze vergadering te doen gevoelen, dat een soldaat niet vrij is in zijne handelingen, zoo geene zeer ernstige beweegredenen dáár zijn, om hem van gegeven bevelen te doen afwijken. De burgerleden der vergadering wilden het volstrekt zóó begrijpen, dat een krijgsman, die 250 soldaten onder zijne bevelen had, slechts lauw en bloohartig kon zijn, indien hij weigerde op eigen hand oorlog te gaan voeren.

Om alle verdenking van traagheid of lafhartigheid van zich te weren, gaf Tullingh te kennen, dat hij den aanslag op Woerden wagen wilde, als men hem een Generaal kon aanwijzen, aan wiens leiding hij zich geheel kon overgeven en die met de onderneming zoude instemmen. Zelfs noemde hij o.a. den Generaal Bruce, die in Leiden woonde en van wiens instemming Tullingh gaarne blijk zou hebben gehad; zoo de Generaal Bruce al over de zaak geraadpleegd is, zeker is het, dat hij haar niet heeft goedgekeurd.

Ook blijkt volstrekt niet, dat het hoofdbestuur te 's-Hage bij den afmarsch vandaar of verder in den loop van den 22sten eenige orde op den tocht naar Woerden heeft gesteld, zeer zeker geen bevel daaromtrent aan Tullingh liet toekomen.

Men schijnt echter veilig te mogen aannemen, dat de Kolonel reeds in den loop van den dag onder den aandrang der Leidsche heeren tot de onderneming is gaan overhellen. Immers, overtuigd, dat zijn aantal

scherpe patronen te gering was, zond hij in den loop van den dag om patronen naar Den Haag; de patronen kwamen ook werkelijk aan; toen men ze later gebruiken wilde, bleek het, dat vele niet voor de aanwezige kalibers van geweren pasten en dat de manschappen eerst, na de kogels met de tanden te hebben bewerkt, erin konden slagen ze in de geweren te laden.

Nog overlegde Tulling, in hoeverre hij wèl zou doen met de onderneming tegen Woerden op eigen verantwoordelijkheid op zich te nemen, toen hij 's avonds ten huize van Professor Kemper den heer C.F. de Jonge aantrof, die den 20sten tot generaal was benoemd en zoo even uit Den Haag was aangekomen(*).

Verscheidene bronnen over de onderhavige zaak helderen te zamen niet voldoende op, of de Generaal De Jonge op last of met toestemming van het algemeen bestuur handelde, door den Kolonel Tullingh te gelasten, den volgenden dag met zijne Oranjegarden de stad Woerden te gaan bezetten. Ook blijft in het duister, waarom eigenlijk de Generaal De Jonge den 22sten '*s avonds* naar Leiden werd gezonden, terwijl men toch wist, dat Tullingh sedert den *middag* aan het hoofd zijner Oranjegarden dáár was. Heeft men niet genoeg vertrouwen gehad in de voortvarendheid en de militaire bekwaamheden van Tullingh? Is men den 22sten in 's-Hage eerst met zichzelf eens geworden, dat een aanslag op Woerden wenschelijk was? Heeft De Jonge (die in elk geval een man van veel invloed bij het Algemeen Bewind was)(†) den 22sten erop aangedrongen, dat men hem naar Leiden zenden zou, om de onderneming door te drijven en te leiden?

Wij herhalen, uit de door tijdgenooten opgeteekende en later openbaar gemaakte bescheiden de volledige en juiste waarheid niet te hebben kunnen vinden, daar de berichten elkaar omtrent een en ander tegenspreken. Vermoedelijk is er veel *mondeling* afgehandeld, waardoor later verwarring is ontstaan ten opzichte van gegeven bevelen en de oogenblikken, waarop zij ontvangen werden.

Genoeg zij het, hier aan te voeren, dat Generaal De Jonge den Kolonel Tullingh *mondeling* beval, den 23sten 's morgens 9 uur met het korps Oranjegarden marschvaardig te staan.

Met gerustheid mogen wij hierbij aannemen, dat Kolonel Tullingh zeer blijde was, dat hij handelen kon op last en onder de bevelen van een militair van beroep, die dus geacht kon worden beter dan hijzelf voor het bevel geschikt te zijn en te weten, hoe men eene stad aan den vijand ontrukt.

(*) 1813. *Brieven van G.K. van Hogendorp*, bladz. 355 e.v.
1813. Mr. W.A.C. De Jonge. *Bijdrage,* pag. 8 e.v.
De omwenteling van 1813. Aanteekeningen, enz. van Jhr. Mr. Van Oldenbarneveld, genaamd Witte Tullingh, pag. 77 e.v.
De omwenteling van 1813. Bijdragen enz., I., bladz. CCCLXXXIV van Professor Jorissen

(†) Hij onderteekende mede de eerste proclamatie van Hogendorp c.s. en werd kort daarna Commissaris van Oorlog.

Den 23sten November alzoo, 's morgens 9 uur, verzamelde zich het korps Oranjegarden en werden patronen uitgedeeld, waarbij men de straks vermelde slechte gesteldheid dier patronen niet eens schijnt opgemerkt te hebben.

Om meer kracht aan het korps bij te zetten, zou het worden begeleid door twee veldstukken. Om echter den troep niet te veel te vermoeien (de afstand van Leiden tot Woerden is ± 30 K.M.), werd bepaald, dat slechts een deel der Oranjegarden als bedekking met de veldstukken marcheeren zou (waarbij eenige bereden vrijwilligers), terwijl de rest met jaagschuiten tot Alphen zou gebracht worden. De Generaal De Jonge nam het bevel op zich over het varende gedeelte, terwijl Tullingh te paard medemarcheerde.

Het was te voorzien, dat eene onderneming als deze, waarover zooveel gesproken was, eene zekere opwinding bij de bevolking teweegbracht, hetgeen er vooral niet op verminderde, toen men op zulk een laat uur uit het volkrijke Leiden afmarcheerde. Eene volksmenigte trok mede uit de poort en men schijnt die, zooals bij zulke gevallen meer voorkomt, eerst langzamerhand kwijtgeraakt te zijn. Hoewel de Kolonel Tullingh beweert, dat er bij den afmarsch en gedurende den verderen tocht veel orde heerschte, wordt dat niet zeer bevestigd door het feit, eveneens door Tullingh *zelf* medegedeeld(*), dat hij van tijd tot tijd een bereden ordonnans uitzond, om in de te passeeren dorpen de herbergen te doen sluiten en zoo het misbruik van drank te keeren. De noodzakelijkheid van dien maatregel pleit niet erg voor de orde, die T. onder zijn troep had.

Er werd echter door een fourier van tijd tot tijd drank aan den troep uitgedeeld.

Tegen den middag bereikte men Alphen, waarheen Tullingh een ordonnans vooruitzond, om er brood, kaas en bier voor de manschappen te doen gereedzetten. Er blijkt niets van, dat victualie door den troep werd medegevoerd, en het was dus zeer begrijpelijk, dat, bij een voetmarsch van 30 K.M., ergens halt gehouden en iets gebruikt moest worden.

Terwijl de troep hiermede bezig en Kolonel Tullingh waarschijnlijk met zijne officieren in de herberg was, kwamen de jaagschuiten aan. De Generaal De Jonge schijnt al dadelijk ernstige grieven tegen de houding van Kolonel Tullingh en zijn troep te hebben gehad; de overeenstemming in de berichten laat *schijnbaar* te wenschen over. Terwijl Generaal De Jonge zich beklaagt, dat geen spoor van orde bij den in Alphen aanwezigen troep te ontdekken was en dat hij zelfs een uur moest wachten, om Kolonel Tullingh te spreken te krijgen, is Tullingh op zijne beurt ernstig gegriefd, omdat De Jonge de uitdeeling van brood en bier afkeurt en hem, T., vrij onzacht over de wanorde bij zijn

(*) Memorie, door Tullingh na terugkeer uit zijne gevangenschap aan den Prins van Oranje aangeboden; o.a. te vinden in 1813. *Brieven van G.K. v. Hogendorp,* III, blz, 355 e.v.

troep onder handen neemt. ‘Ik wist niet,’ zegt T., ‘dat de verhouding van een generaal tot zijn kolonel was als van heer tot slaaf.’

Uit een en ander komt het ons *waarschijnlijk* voor, dat T., vrij populair en wellicht bemind bij zijne Haagsche schutters, geschikter was met dezen eene aangename militaire wandeling te maken, dan hen tot eene ernstige militaire onderneming aan te voeren; dat zijn volkje door de verstrekte borreltjes en in 't vooruitzicht van verder door den Kolonel op brood en bier getrakteerd te worden, met weinig ingenomenheid den Generaal De Jonge heeft zien aankomen, die getracht zal hebben wat kalmte en orde aan te brengen; dat die stemming wellicht op de houding en de uitdrukkingen van vele schutters een onmiskenharen invloed heeft gehad.

Hoe dat zij, reeds te Alphen werd de grond gelegd tot eene zeer gespannen verhouding tusschen de beide bevelhebbers. Trouwens, geen wonder; als aan het hoofd van 250 soldaten een generaal en een kolonel worden geplaatst, spreekt het wel vanzelf, dat er botsingen moeten plaats grijpen.

De middag was reeds lang voorbij, toen eindelijk van Alphen werd opgebroken, en men zou zich moeten haasten, om nog voor den donker Woerden te bereiken.

Halverwege tusschen Woerden en Alphen kwam de Kapitein Soeter, magazijnmeester in Woerden, den troep te gemoet en bevestigde, wat men reeds had vernomen, dat n.l. het garnizoen ruim 25 man bedroeg en dat men, door de stad te omsingelen en terstond alle communicatie met Utrecht af te snijden, zich gemakkelijk van de stad met hare bezetting zou kunnen meester maken.

Dit plan was zóó logisch, dat het inderdaad verwondering moet wekken, dat het niet terstond *algemeene* instemming bij de bevelhebbers vond.

Misschien was het *te* eenvoudig, om den Generaal De Jonge te kunnen bekoren; deze wist n.l., dat men eene stad opeischt, alvorens haar aan te tasten, en door deze wetenschap was hij ertoe gebracht, reeds des avonds te voren eene opeisching naar alle regelen der kunst samen te stellen; het ware inderdaad jammer geweest, dit gewichtige stuk ongebruikt te laten! Een der vele gevallen, waarin groote geleerdheid tot razernij voerde!

In 't algemeen schijnt men er geen prijs op te hebben gesteld, de stad Woerden door eene verrassing, een *coup de main,* in handen te krijgen. We zagen reeds, hoe de marsch van Leiden naar Woerden wel het tegendeel was van een geheimen marsch; 't scheen, of men met de strijdlustigheid der Haagsche schutters eene soort van parade op den Rijndijk houden en daarop zoolang mogelijk verblijven wou! Verder wordt men vanzelf gebracht tot de vraag: wat of wie bewoog den Kapitein Soeter, om tegen den avond den Rijndijk op te rijden en berichten te brengen? Hoe is met de eenvoudigste regelen van krijgs-

kunde, te rijmen het verhaal van den heer Meulman, dat deze op denzelfden dag, 23 November, den aanvallenden troep uit de stad te gemoet ging, met een *schriftelijk* protest tegen den verderen voortmarsch? Noch De Jonge noch Tullingh maken van dit protest van den heer Meulman melding, maar Meulman zegt pertinent, dat hij in den loop van 23 Nov. kennis van den aanslag kreeg. Onmogelijk is dat niet, als men de drukte in aanmerking neemt, die reeds over de zaak gemaakt was, maar dan vraagt men weer, hoe dan toch de gedachtengang hij de bevelhebbers geweest is.

Alweder is het ons niet mogelijk te beslissen, of men in de stad - d.i. of de bezetting - op de hoogte van de plannen was. Maar zeker is, dat de Generaal De Jonge omstreeks 5 u.n.m. een ordonnans met zijne opeisching vooruitzond en omstreeks 7 uur met zijne colonne voor de poorten der stad aankwam. Hij ontving daar het antwoord op zijne opeisching, n.l. ‘verzoek om 2 uren uitstel’.

Men vindt niet direct uitgesproken, dat die 2 uren zijn toegestaan. De 18de-eeuwsche courtoisie *tegenover* den vijand, waaraan Generaal De Jonge wel scheen te hechten, doet het bijna vermoeden. In elk geval werd gedurende de twee eerstvolgende uren niet veel door de aanvallers uitgevoerd; zij sleepten hunne beide veldstukjes tot bij de poort en herhaalden tegen 9 uur hunne opeisching.

Een en ander volkomen in den regel; 't herinnert aan den veldslag, waarin de eene partij de andere toeroept: *à vous messieurs les Prussiens, tirez le premier.*

De tweede opeisching werd in 't geheel niet beantwoord, want de Franschen hadden inmiddels de stad verlaten; de intocht was vrij!

Tusschen 9 en 10 uur trokken de Oranjegarden met Generaal De Jonge en Kolonel Tullingh aan het hoofd onder ‘klinkend spel’, d.i. met trommelslag en muziekgeschal, de stad binnen en werden door een deel der bevolking met gejuich ontvangen.

Bevelhebbers en troepen waren er trotsch op, de eerste Nederlandsche stad *met de wapenen* op den vijand genomen te hebben, en stemden gaarne met den juichtoon der bevolking in; of er, zooals sommigen beweren(*), ook geïllumineerd is, doet er minder toe, maar ten tweeden male verheugden zich Woerden's ingezetenen over hunne bevrijding en vierden feest!

Het lag voor de hand, dat de militaire bezetting der stad nu in de allereerste plaats aanleiding geven moest tot militaire maatregelen tegen een mogelijken terugkeer des vijands. Het grenst aan het ongeloofelijke, dat men daarvan slechts *zwakke* sporen vindt; en nog klemmender wordt dat, als men bedenkt, dat reeds bij de eerste opeisching door Papillon een renbode naar Utrecht gezonden was; hoe geheim ook die maatregel moge genomen zijn, men moet daarvan in eene zoo kleine

(*) Gedenkschrift van Baron Van Westreenen van Tiellandt, aangehaald bij Jorissen, 1813. Bijdrage tot de geschiedenis der Omwenteling, II, pag. 18.

stad toch wel iets hebben gemerkt en kon dus genoegzaam zeker zijn van een tegenaanval.

Het was donker, toen men meester werd van de stad; van eene verkenning der vestingwerken door den commandant zelf was geene sprake; evenmin van eene verkenning buiten de stad. Maar het ontbrak niet aan personen, die volkomen op de hoogte waren van den reeds vermelden bedenkelijken toestand van poorten, wallen, grachten, enz. Er was dus alle reden, om de grootste waakzaamheid in acht te nemen en in elk geval van geregelde rust in kwartieren, enz. af te zien.

In plaats daarvan werd de Utrechtsche poort door eene wacht van weinige manschappen bezet onder Kapitein Van Heijnsbergen, en eerst veel later op den avond (tegen 11 uur) werden 25 manschappen onder den Luitenant Mirandolle afgezonden, om een buiten die poort gelegen voorwerk of ravelijn, Oranje genaamd, te gaan bezetten. Een der veldstukken werd bij de Utrechtsche poort geplaatst en in den weg naar Utrecht werd eene coupure gemaakt. Verder nam nog de bezetting van fort Oranje de dekplanken der brug weg, maar liet de balken of liggers ter plaatse blijven, zoodat de gemeenschap van dit fort met den weg volstrekt niet afgesloten was.

Deze weinige en inderhaast genomen maatregelen waren stellig onvoldoende, vooral toen het deel der bezetting, dat niet op wacht was, uit elkaar ging en de kwartieren opzocht. Tegen middernacht was het grootste deel der bevolking in diepe rust, behalve eenige bevelhebbers.

De Generaal De Jonge zat o.a. in zijn kwartier alweder te schrijven en wel - eene opeisching der stad Utrecht van den Generaal Molitor!

Het ontbrak niet aan personen, die met zorg de rustige rust van de Oranjegarden aanzagen en ook van die zorg deden blijken. Meulman zegt o.a. in zijn werk: ‘Allen, waaronder die den krijg hadden zien voeren, ontzonk het hart over hetgeen zij in deze hachelijke oogenblikken zagen en eene kille huivering ging hen door de leden bij de veronderstelling, dat het den Franschen gelusten mocht, de vesting aan te grijpen.’

Andere personen stelden Kolonel Tullingh voor, eene meer oostelijke stelling bij Harmelen in te nemen, die als zeer sterk werd beschreven en waarin met weinig bezetting aan eene groote macht het hoofd kon geboden worden. Kolonel Tullingh scheen daarvan niet afkeerig en wilde er den *volgenden dag* den Generaal over spreken; men kon hem nu, verdiept in zijne wijdstrekkende plannen tegen Utrecht, moeielijk met zulke beuzelingen lastig vallen.

Om kort te gaan, Generaal en Kolonel vonden den toestand lang niet zoo ongunstig als de Woerdensche ingezetenen; zij zonden Kapitein Le Maître met bericht der overwinning naar 's-Hage af en hielden zich in hunne kwartieren op.

A postiori beschouwd was de geheele onderneming op Woerden een

misgreep, die tot geene positieve voordeelen leiden *kon.* Maar eenmaal de zaak gegeven zijnde, zooals die nu was, rustte op de bevelhebbers de plicht, haar zoo goed mogelijk ten einde te voeren. Wie der beide bevelhebbers droeg de schuld van de onvoldoende verdedigingsmaatregelen?

De Generaal De Jonge was de hoogste in rang en was militair van beroep, wat Kolonel Tullingh niet was. Het ligt dus voor de hand, dat De Jonge het bevel op zich nam en verantwoordelijk was. Bovendien schijnt het, dat hij reeds terstond bij het binnentrekken der stad aan Tullingh heeft laten weten, dat hij - De Jonge - en zijn adjudant, Kapitein Berghuijs, alle voorzorgen en beschikkingen op zich namen; voor Tullingh bleef toen niets verder over, dan met ijver en goeden wil het voorgeschrevene uit te voeren, eene rol, waarin hij zich, als minder deskundige, dan ook zonder protest heeft willen schikken.

In eene later door Tullingh ingediende memorie ter zijner verdediging leest men echter het volgende: 'Iets anders is het een korps gewapende schutters te commandeeren, iets anders eene ontruimde vesting tegen de gevreesde aanvallen eens verrassenden vijands te verdedigen.' Uit deze woorden is men geneigd af te leiden, dat Tullingh zich wel degelijk als commandant der vesting beschouwde, want blijkbaar ligt in de gebezigde woorden een beroep op zijne mindere bekwaamheid als *vesting-commandant* opgesloten; als tweede persoon, als onder-commandant, zoo men wil, was hij niet de persoon, die zich over die mindere bekwaamheid te verontschuldigen had.

Eene der grootste fouten, die begaan werden, was wel het uit elkander doen gaan der bezetting, en ongetwijfeld was het de Generaal De Jonge, die daarvoor aansprakelijk was. Maar er was eene reden, die dat, zoo al niet rechtvaardigt, dan toch verklaart. We zagen reeds, dat de houding der Haagsche schutters te Alphen tegenover Generaal De Jonge te wenschen overliet; zij waren niet aan militaire tucht gewend, hadden te recht of te onrecht grieven tegen den Generaal en vonden het ook niet noodig die te verbergen. De Generaal is dus huiverig geweest, dat zijne bevelen, om onder de wapenen te blijven, te bivakkeeren of noodkwartieren te betrekken, niet opgevolgd zouden worden(*), en liet dus, om groote wanordelijkheden te vermijden, de zaken gaan, zooals zij het best, d.i. het gemakkelijkst, gingen.

Voorzeker is die fout groot, maar tegenover troepen, die niet aan militaire tucht gewend zijn, zal men, tot groot nadeel van militaire maatregelen, wellicht meermalen in die fout moeten vervallen. Gelukkig de militaire bevelhebber, die het nooit ervaren zal!

Volstrekte rust heerschte er echter in den nacht van 23 op 24 November binnen Woerden niet. Af en toe werd de stilte in de straten afgebroken door het paardengetrappel van een estafette of door den zwaren stap van eene patrouille der wacht.

Ten 1 uur na middernacht kwam een estafette aan met het bericht,

(*) De Jonge, 1813. *Bijdragen,* enz.

dat Engelsche schepen reeds voor den wal te Scheveningen lagen en zeker den volgenden dag tal van troepen aan den wal zouden zetten. Ten half twee kwam een koerier met proclamatiën uit Den Haag aan, en te half drie begaf zich de adjudant van den Generaal, Kapitein Berghuijs, buiten zijn kwartier met eene dubbele opdracht.

Vooreerst moest hij een koerier opzoeken en dien een brief van Generaal De Jonge ter hand stellen, waarmede de koerier zich naar Utrecht zou te begeven hebben. De brief was gericht aan Generaal Molitor en bevatte de reeds vermelde opeisching van Utrecht.

Ten andere moest Kapitein Berghuijs Kolonel Tullingh in zijn kwartier gaan wekken en hem de opdracht geven, namens den Generaal, om naar het fort Oranje te gaan, ‘om aldaar te commandeeren en waakzaamheid te houden’. Zonderling, dat eerst tegen den morgenstond het gewicht van het fort Oranje in 't oog viel.

De eerste opdracht was niet zoo licht te vervullen; bereden ordonnansen zijn in eene kleine plaats niet zoo voor het grijpen en het schijnt, dat men op 't laatst tot een der ordonnansen van het postwezen zijne toevlucht genomen heeft; die ordonnans moest echter nog voorzien worden van eene volmacht, om buiten de poort te geraken, en is waarschijnlijk door Kapitein Berghuijs omstreeks vier uur 's nachts aan de wacht bij de Utrechtsche poort gebracht met verzoek aan den wachtcommandant, om hem door te laten.

Is de order aan Kolonel Tullingh door Kapitein Berghuijs overgebracht en wanneer?

We staan hier weder voor een der niet opgeklaarde feiten uit de geheele Woerdensche episode. Uit de nagelaten papieren van den Generaal De Jonge schijnt het onweerlegbaar vast te staan, dat Kolonel Tullingh die order behoorlijk ontving. Vreemd is het echter, dat Kolonel Tullingh in zijne later ingediende memorie van verdediging er geen gewag van maakt. Deze zegt daarentegen, dat hij omstreeks half vijf uit eigen beweging naar fort Oranje ging, om te zien naar de daar genomen veiligheidsmaatregelen en om zich te overtuigen, of wel voor de verpleging der manschappen gezorgd was. Laat ons dit laatste als waar aannemen, dan blijft toch de vraag, of het door Tullingh uitgeoefend toezicht 's morgens tegen vijf uur niet veel te laat kwam. In de c.q. minder voldoende veiligheidsmaatregelen kon dan toch niet meer worden voorzien en uit het verhaal van Tullingh zelf blijkt, dat de verpleging der in Oranje aanwezige troepen veel, ja alles, te wenschen overliet. Alweder had Tullingh er uit eigen kas iets voor over, om de troepen bij stemming te houden; daar niemand noodig had gevonden te zorgen, dat de bezetting van Oranje van brandstof en voedsel voorzien werd, hadden die lieden den geheelen nacht koude en honger geleden, en Tullingh gaf eenige guldens uit zijne beurs, om zoo mogelijk nog daarin te gemoet te komen.

Of nu Tullingh naar Oranje gegaan is op last of op eigen gezag,

doet ten slotte tot den afloop der zaak zooveel niet, daar hij in elk geval tegen den morgenstond in of althans vlak nabij het fort Oranje was.

Hij schijnt daar, behalve de reeds gemelde slechte verpleging, geene meldenswaardige feiten te hebben opgemerkt, want geen enkel rapport is van dit fort bij den bevelhebber, Generaal De Jonge, aangekomen.

III.

Intusschen naderde het onheil de ongelukkige stad, en wel in den vorm van eene Fransche krijgsmacht.

Zooals we zagen, was na de eerste opeisching uitstel gevraagd en daar gebleken was, dat men dien gewonnen tijd niet had besteed aan het maken van versterkingen, had een kind kunnen begrijpen, dat de rustige uittocht der bezetting op naderend gevaar duidde.

Dat Generaal Molitor, bij de bedenkelijke nadering van Russen en Pruisen, Woerden niet zoo zonder slag of stoot in handen der Hollanders laten zou, lag voor de hand en evenzeer, dat hij noch uit een politiek noch uit een krijgskundig oogpunt véél tijd mocht besteden aan de herovering.

Dezelfde gronden leidden ertoe, dat die Generaal ongaarne zijne beste en gereedste troepen tot eene onderneming tegen Woerden bestemde; immers, de *mogelijkheid* bestond, dat die stad, *sterk* bezet en *goed* verdedigd, langer weerstand bood, dan men aanvankelijk meende, en dat hij de daartegen af te zenden troepen in den steek zou moeten laten.

Overeenkomstig deze beginselen bestemde Generaal Molitor nog denzelfden avond (23 November) 1600 man, om naar Woerden op te rukken; de hoofdmacht dezer troepen bestond uit:

1 Bataljon Pupillen, jongelieden, uit soldatenkinderen en de rechte heffe des volks gerecruteerd.

1 Bataljon Étrangers, uit minder geschikte en verloopen elementen van allerlei natiën te zamen gelapt.

1 Bataljon Chasseurs-rentrés, eene soort overgangstroep, waarbij degenen werden geplaatst, die eerst sedert kort van zware straffen waren ontslagen.

Het waren dus zeker niet de beste troepen, allerminst zoodanige, op wier zedelijk gehalte men veel vertrouwen kon, aan wie de herneming van Woerden opgedragen was. Men behoeft juist daarom nog niet aan te nemen, wat Meulman vermeldt, n.l. dat Molitor in Utrecht vrijwilligers vroeg voor de onderneming en dat hij die eerst bekwam door de belofte, dat ½ uur in de hernomen stad zou mogen worden geplunderd en geroofd.

Vooreerst wordt dit bericht door geene enkele omstandigheid bevestigd; daarentegen wordt het weersproken door het feit, dat *geformeerde*,

geheele bataljons naar Woerden oprukten; immers, het is niet aan te nemen, dat geheele bataljons zoo op éénmaal voortreden en zich als vrijwilligers melden.

Ten andere was er geene aanleiding tot het vragen van vrijwilligers; zóó gevaarlijk of buitengewoon was de aanslag niet, dat men uit troepen, die Austerlitz, Wagram en Friedland in hunne vaandels schrijven konden, de vermetelsten bij belofte van plundering en roof vóór behoefde te roepen.

Wij moeten dat oproepen van vrijwilligers maar weer beschouwen als het uitvloeisel van de zeer verklaarbare antipathie der Hollanders van 1813 tegen de Franschen. En dat Meulman, een inwoner van Woerden, nog méér geneigd was dan een ander, om den donkersten kant bij de handelingen der Franschen te zien, is niet ten eenen male onverklaarbaar.

De Fransche bataljons rukten langs verschillende poorten de stad uit en werden langs de buitensingels naar de westzijde der stad gevoerd, vanwaar de marsch over Harmelen en Ouden-Rijn als *geheime marsch* werd verricht, d.i. zóó stil en ordelijk, dat zelfs de bewoners der dorpen op den weg niets van den doormarsch gewaarwerden.

Ook hierbij is weder op te merken, hoe licht blinde ingenomenheid tegen eene zaak tot dwaze inconsequentiën voert. Meulman geeft n.l. eerst hoog op van de ongebondenheid, teugelloosheid, ongedisciplineerdheid der Fransche troepen. Eene collectie duivels had hij niet donkerder kunnen afschilderen! Daarop laat hij volgen: '*Om den marsch recht geheim te kunnen uitvoeren*, *was bevel gegeven*, *dat geen mensch spreken mocht. Niemand overtrad dit bevel.*' Hoe is het mogelijk, dat de goede man niet gezien heeft, dat men moeielijk een sterker bewijs voor de discipline van een troep geven kan dan de verklaring, dat ± 1600 man in volkomen stilzwijgen bij nacht 6 uren gemarcheerd hebben? Ons ten minste doet het gelooven, dat de bataljons Pupillen, Étrangers en Chasseurs-rentrés als *soldaten* nog niet zoo slecht waren en allicht zoo goed als de Haagsche schutters, wien men het genot van een geregeld nachtkwartier niet heeft durven ontzeggen uit vrees voor ongehoorzaamheid.

Tegen 4 uur in den morgen kwam de troep bij Grovenbrug aan, op 20 minuten gaans ten oosten van Woerden gelegen; de bezetting van het fort Oranje had niets bemerkt, hoewel de commandant, Luitenant Mirandolle, eenige malen buiten het fort met het oor op den grond was gaan liggen.

Bij Grovenbrug werd een bewoner opgepord, om hem inlichtingen omtrent de sterkte, enz. te vragen, en terwijl men zich nog daar ophield, kwam de reeds vroeger vermelde ordonnans met den opeischingsbrief voor Generaal Molitor aanrijden. Voordat hij nog recht wist, wat er gebeurde, bevond hij zich te midden van Fransche troepen, die hem natuurlijk beletten om te keeren en in de stad alarm te maken.

Omstreeks 5 uur waren de Franschen het fort Oranje zóó dicht genaderd, dat zij zich daaromheen verspreidden en op de bezetting, voor zooverre die zich vertoonde, schoten begonnen te lossen; waarschijnlijk wilde juist op dat oogenblik de Kolonel Tullingh het fort verlaten, om aan Generaal De Jonge mondeling rapport van zijne bevinding te gaan doen. IJlings trok hij zich weer binnen het fort terug, verzamelde de bezetting en haastte zich met deze de poort te bereiken onder het vervolgend vuur der Franschen.

Van eene *verdediging* van fort Oranje is geen oogenblik sprake geweest; de inderhaast terugjagende bezetting kwam nog juist bijtijds, om met de wacht aan de Utrechtsche poort de naastbij liggende gedeelten van den wal te bezetten en het vuur der aanvallers te beantwoorden.

De Franschen hadden inmiddels op hunne beurt het fort Oranje bezet, zich rechts en links uitgebreid en maakten zich gereed, om den aanval op de poort, den hoofdtoegang, te beginnen.

In de stad werd zoodra en zoo goed mogelijk alarm geslagen; er was echter geen tamboer aan de wacht, zoodat de menschen in hunne kwartieren moesten geroepen worden; de achtereenvolgens aankomende manschappen werden snel door Kapitein Van Heijnsbergen en Kolonel Tullingh op de wallen geplaatst; het veldstukje aan de poort deed enkele kartetschoten, en zoo was het mogelijk de Franschen ten minste zóólang op te houden, dat een goed deel der verdedigers op de been kwam.

Veel kon dat echter niet meer helpen; de poort trachtte men nog tevergeefs met de gewone hulpmiddelen te sluiten en verder met het aanbrengen van een paar ijzeren stangen vast te houden. Ook dat mislukte, zoodat men zich tot geweervuur op de aanrukkende Franschen bepalen moest.

Het bleek daarbij, dat vele Haagsche schutters niet wisten, hoe zij hunne geweren moesten behandelen; velen konden niet laden en niet afvuren; natuurlijk werd dat nog verergerd door het niet passen der uit Den Haag gezonden patronen, die alléén door vrij geoefende manschappen en met tijdverlies konden worden gebezigd. Hoeveel goede wil ook door vele andere Haagsche schutters betoond werd, om de onbeholpenheid hunner kameraden te gemoet te komen, - sommigen sprongen zelfs *op* de borstwering, om beter op den vijand te kunnen vuren, en lieten zich door anderen de geladen geweren aanreiken - kon van eene doorgezette verdediging al spoedig geene sprake meer zijn.

De Franschen forceerden de poort, drongen de stad binnen, verspreidden zich over de wallen, terwijl een ander deel om de stad heentrok en de Leidsche poort bedreigde. Binnen één uur was de vijand in het bezit der stad en waren de verdedigers der poort neergesabeld of gevangengenomen; van de later aankomenden en van hen, wien het lot eene meer achterwaartsche plaatsing had toebedeeld, ontkwam nog een aantal door de Leidsche poort naar Alphen.

Men weet, dat de Franschen zich binnen de veroverde stad niet volgens de oorlogsgebruiken van beschaafde natiën gedroegen. Niet slechts tegen de bezetting, tegen de gewapende verdedigers keerden zij de wapenen, maar zij schoten op de inwoners, drongen de huizen binnen, waar zij op velerlei wijzen geweld pleegden; zij roofden en plunderden; in één woord, de Franschen gedroegen zich binnen Woerden als hunne stamgenooten in 1672 te Zwammerdam en Bodegraven, als de Baschi-Bazouks onzer dagen in Bulgarije. Van de burgerbevolking werden 50 à 60 personen gedood of zwaar gewond, 40 à 50 anderen gekwetst of zwaar beleedigd; een buit van 280.000 gulden aan geld en voorwerpen van waarde werd op ruwe wijze door de vreemde soldaten bemachtigd en naar Utrecht medegevoerd.

Wij zien ervan af, eene meer gedétailleerde beschrijving dier jammertooneelen te geven; wie belust mocht zijn op de zeer nauwkeurige opsomming daarvan, op de uitvoerige mededeeling van bedreven wreedheden en ondergane kwellingen, dien verwijzen wij naar het reeds meermalen aangehaalde boek van Meulman; hij spaart ons geene bijzonderheid, vergeet geen enkel persoon.

Wij moeten nadrukkelijk dat gedrag der Franschen in hooge mate afkeuren, al is het wellicht mogelijk enkele redenen te vinden, die tot *verklaring* kunnen strekken; immers, de *verklaring* voor iets op te sporen, is nog niet de *verdediging* ervan op zich te nemen.

Vooreerst was Kolonel Falba reeds vóór eenige dagen naar Woerden gezonden, had er den overmoed der burgerij moeten beteugelen en had eene ernstige waarschuwing achtergelaten. Niet onverklaarbaar komt het ons voor, dat hij, na zijne gematigdheid van den 19^{den}, woedend was, nu alweer last met dat kleine nest te hebben, en reeds *a priori* de inwoners van medeplichtigheid verdacht; dat hem daarbij een woord van onwil ontsnapt en dat door zijne troepen gehoord zal zijn, ligt voor de hand.

Die troepen, we zagen dat vroeger, mogen als *soldaat* deugdelijk zijn geweest, zij gaven door hun verleden aanleiding tot de vrees, dat hartstochten, eenmaal bij hen opgewekt, niet zoo spoedig te bedaren zouden zijn; met zulke troepen eene stad stormenderhand te veroveren, is altijd gewaagd spel en de geschiedenis van alle tijden is rijk aan soortgelijke episoden. Wie zich hier door zondeloosheid gerechtigd gevoelen moge tot het werpen van den eersten steen, zeker niet de Hollanders met hunne Indische oorlogen.

Hebben de inwoners van Woerden werkelijk deelgenomen aan de verdediging? Hebben zij uit hunne huizen geschoten op de indringende Franschen? Wij wagen het niet dat te beslissen en voeren hier slechts aan, dat het in geschriften dier dagen vermeld werd. In *dat* geval heeft men bijna geene nadere verklaring voor het gedrag der Franschen noodig, want, hoe weinig in 1813 ook nog omtrent oorlogsgebruiken was vastgesteld in vergelijking met onzen tijd, reeds toen gevoelde

de soldaat als bij instinct, dat de burgerij zich buiten het conflict te houden had.

Zonder hieromtrent verder uit te weiden, moeten wij nog slechts opmerken, dat troepen, die geplunderd hebben, te vergelijken zijn met sommige insecten, die slechts éénmaal een doodelijken steek kunnen toebrengen en hun angel daarbij verliezen. De Woerdensche troepen, onder Kolonel Falba in Utrecht teruggekeerd, waren door de ginds toegestane ongebondenheid en ruwheid zoo onhandelbaar geworden, dat Generaal Molitor hen reeds den volgenden dag uit Utrecht zenden moest naar Amersfoort, daar zij door hun slecht voorbeeld de vrees inboezemden, dat zij op de overige troepen een verderfelijken invloed zouden hebben.

IV.

Waar zonden begaan zijn, moet ook een zondenbok gevonden worden. Het spreekt vanzelf, dat men later voor den jammerlijken loop der Woerdensche geschiedenis een zondenbok vinden moest; den daaruit voortgevloeiden pennestrijd moeten wij nog met weinige woorden bespreken, als eene bijdrage te meer, hoe moeielijk het is onpartijdig geschiedenis te schrijven.

Onder hen, die nog binnen Woerden met den degen in de vuist en aan het hoofd eener kleine schaar schutters zich dapper tegen den vijand weerden, bemerkte men den Kolonel Tullingh. Eerst trachtte hij den intocht door de poort te beletten; dan verzamelde hij manschappen rondom zich, om den wal binnen de poort vrij te houden; eindelijk bleef hij bijna alleen op dien wal standhouden.

Hoewel hem bij herhaling ‘Écrasez l'infâme’ in de ooren klonk en hij van alle kanten opgeheven geweerkolven en gevelde bajonetten op zich zag aandringen, ontsnapte hij den dood als door een wonder; met drie degensteken en twee bajonetwonden zakte hij eindelijk ineen, werd gevangengemaakt en mede naar Utrecht gevoerd.

Vandaar ging hij als krijgsgevangene naar Frankrijk, waar hij als zoodanig eenige maanden bleef; in het voorjaar van 1814 geraakte hij op vrije voeten, vestigde zich weder in Den Haag en maakte o.a. zijne opwachting aan het hof van den lateren Koning Willem I.

De koele ontvangst aldaar trof hem en weldra bleek, dat omtrent zijne handelingen op 23 en 24 November eenige bepaalde meeningen bestonden, hoofdzakelijk geput uit eene kleine brochure, in het begin van 1814 verschenen en genaamd: *Relaas van het gebeurde op* 21, 22, 23 *en* 24 *November* 1813, *met betrekking tot de occupatie en ontruiming van Woerden*(*).

In dit relaas nu wordt de schuld van al het voorgevallene op den

(*) Dit ‘relaas’, *anonym*, zonder *plaats*, *uitgever* of *jaartal*, is zeer zeldzaam geworden Één exemplaar bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Hage in de verzamelingen van wijlen den heer Bakhuijzen.

heer Tullingh geworpen en de meening uitgesproken, dat deze bevelhebber alleen door zijne verkeerde maatregelen voor het ongelukkig lot van Woerden verantwoordelijk was.

Terstond schreef Tullingh een verweerschrift in den vorm eener memorie aan Z.K.H. den Prins van Oranje, waarin hij de geheele toedracht der gebeurtenissen naar zijne meening trachtte uiteen te zetten. Uit deze memorie bekomt men den indruk, dat de Kolonel Tullingh zich hoegenaamd van geene *schuld* bewust is, maar alleen wel erkennen wil, dat hij, als zijnde geen krijgsman van beroep, wellicht minder bekwaam was, om in eene op den vijand veroverde stad het bevel te voeren(*).

Dat Kolonel Tullingh zich tegenover het 'relaas', door hem een leugenachtig bericht genoemd, verdedigen wil, is zeer verklaarbaar. Hij ging echter verder en vermeldde omtrent Generaal De Jonge eene bijzonderheid, die voor dezen officier in hooge mate bezwarend was. Tullingh zegt n.l., dat hij, na ½ uur op den wal te zijn geweest bij den aanval der Franschen, zich in de richting der Leidsche poort begaf en toen in de straten den Generaal De Jonge tegenkwam, vergezeld van zijn adjudant en eenige schutters, de Generaal daarbij ontdaan van zijne Oranjesjerp, welk versiersel hem den vorigen dag als onderscheidingsteeken had gediend.

Tullingh durfde op dat oogenblik niet anders denken, dan dat de Generaal zich op zijne beurt naar de wallen begaf, om met den degen in de vuist aan de verdediging mede te werken.

'Eerst later' - zegt Tullingh - 'bleek mij, dat die stille ontmoeting slechts de verwijdering van den Generaal uit de stad was; de schutters, die hij bij zich had, verlieten hem en kwamen weder bij mij, maar o.a. zekere Oelkers, die nog juist bij tijds een stuk geschut vernagelde en toen uit de stad vluchtte, haalde den Generaal in ½ uur gaans buiten de Leidsche poort.'

Die beschuldiging is vrij wat zwaarder dan die van onbekwaamheid. Zij beduidt niet meer of minder, dan dat Generaal De Jonge, na zijne minder afdoende verdedigingsmaatregelen, in het oogenblik van gevaar zijn veldteeken aflegde en zich door eene snelle vlucht aan den strijd onttrok, zijne manschappen en zijn commando à l'abandon latende. Ongetwijfeld zijn er omstandigheden, waarbij een tijdige terugtocht te verkiezen is boven een hardnekkig vasthouden, maar dan trekt de bevelhebber met zijne troepen en het laatst, niet zonder troepen en het eerst terug.

Zooverre ons bekend is, is er geen officieel onderzoek ingesteld naar de geheele en onversneden waarheid omtrent een en ander. Noch het 'relaas' noch het verweerschrift van Tullingh hebben aanleiding gegeven

(*) Deze memorie is o.a. te vinden in G.K. van Hogendorp, 1813, blz. 355. Hogendorp teekent daarbij aan, dat de invloed der omstandigheden bij het samenstellen dier memorie wel wat veel op den voorgrond getreden is.

tot eene enquête, tot een gezet onderzoek door onpartijdige deskundigen; waarschijnlijk heeft men na 1813 gemeend, maar niet al te diep naar de naakte waarheid van deze episode te moeten zoeken, zooals er over het algemeen omtrent de gebeurtenissen en aanleidingen tot gebeurtenissen van dat jaar nog al verschil van meening bestaat.

Het centraal bestuur te 's-Hage had echter al zeer spoedig eene gevestigde opinie over de zaak, zooals blijkt uit de vervanging van den Generaal C.F. de Jonge aan 't hoofd der troepen te Utrecht door den Generaal Kraijenhoff, die den 26sten November benoemd werd als 'Generaal van het leger van Utrecht'(*), terwijl Generaal De Jonge het bevel te Leiden voerde, ongetwijfeld een minder beangrijke post.

Een en ander, zeker niet het minst het rapport van Tullingh, leidde op zijne beurt den Generaal De Jonge ertoe, in 1814 aan den souvereinen Vorst een 'pro Memorie' in te dienen, in welke Memorie natuurlijk weer geheel anders geredeneerd werd.

Het schijnt niet doenlijk geweest te zijn de *feiten*, door beide bevelhebbers vermeld, te doen overeenstemmen.

Officieel en vanwege het hoogste gezag werd den 27sten Juni 1814 een eind gemaakt aan het twistgeschrijf (dat zich gelukkig nog niet in talrijke hatelijke en verdachtmakende brochures en dagbladartikelen had lucht gegeven) door een besluit van den souvereinen Vorst der Vereenigde Nederlanden. In hoofdzaken werd in dit besluit gezegd:

'dat het den souvereinen Vorst bij onderzoek der rapporten en memoriën gebleken was, dat beide officieren (Tullingh en De Jonge) bij het gebeurde te Woerden de ontwijfelbaarste blijken van oprechte en onmisbare gehechtheid aan de goede zaak des vaderlands hebben aan den dag gelegd en met hunne manschappen met loffelijken ijver zijn werkzaam geweest;

dat de beide officieren zich hebben gedragen als mannen van eer en dat deze waarheid, ook in verband met de omstandigheden dier dagen en met de verwonding en gevangenneming van den heer Tullingh, het instellen van een nader onderzoek niet noodzakelijk of welvoegelijk maken;

dat alle misverstand of misduiding, die ten dezen opzichte kan hebben plaats gehad, moet ophouden en dat Z.K.H. in beider eer en reputatie belang stelt'(†).

Met dit besluit van den souvereinen Vorst was vooreerst de quaestie van de baan; en dat nog te meer, toen in hetzelfde jaar de familie Oldenbarneveldt, genaamd Witte Tullingh, in den adelstand werd verheven, kort daarop gevolgd door de benoeming van den vroegeren

(*) Jorissen. *Bijdragen tot de Gesch. der Revolutie van* 1813. Inleiding, bl. CCCLXXXII.
(†) Zie Jorissen, t.a.p.

Kolonel der Haagsche garden tot ridder van den Nederlandschen Leeuw; dezelfde onderscheiding gewerd den heer De Jonge in 1817.

Naar aanleiding der doorwrochte studiën van den Hoogleeraar Theodoor Jorissen over het jaar 1813 ontbrandde echter de strijd over het bedoelde onderwerp opnieuw.

De heer Jhr. A.A. van Oldenbarneveld, genaamd Witte Tullingh, gaf in 1869 eene brochure in het licht, bevattende een aantal aanteekeningen en ophelderingen, gedeeltelijk geput uit de nagelaten papieren van zijn vader, den in dit opstel meermalen genoemden Haagschen Kolonel, uit welke brochure ook wij herhaaldelijk hebben geput. Hij zegt daarin van vele toenmalige Haagsche schutters verklaringen in zijne berusting te hebben, zóó bezwarend voor Generaal De Jonge, dat hij ze welstaanshalve niet wil publiceeren.

Zeer kort daarop verscheen van Mr. C.A. de Jonge, lid van den Raad van State, achterneef van Generaal De Jonge, een tegenschrift, waarin op de nadrukkelijkste wijze tegen vele beweringen des heeren Tullingh wordt opgekomen en waarin afdrukken van brieven en verklaringen voorkomen van strijdgenooten van Generaal De Jonge. De H.H. Berghuijs, De Backer, Van der Meer Mohr en Lehmer, die den tocht naar Woerden hebben medegemaakt, verklaren daarbij eenstemmig, dat, in den noodlottigen nacht van 23-24 November 1813, de Generaal De Jonge waakzaam en werkzaam is geweest; dat hij het gevaar volstrekt niet ontvlucht is, maar eerst de stad verliet, toen hij herhaalde malen tevergeefs getracht had een aantal Haagsche schutters om zich te vereenigen; dat dus eigenlijk de Haagsche schutters hem op den morgen van 24 November in den steek hebben gelaten.

Uit die zoo tegenstrijdige verklaringen de klare, eenvoudige en onvervalschte waarheid aan den dag te brengen, zal wel tot de onmogelijkheden behooren. Wij althans verklaren ons volkomen onbevoegd, op grond der tot onze beschikking staande bescheiden te beoordeelen, of Generaal De Jonge zich al of niet door een te snellen terugtocht aan den strijd heeft onttrokken.

Dat Tullingh dat in elk geval niet deed, maar streed, totdat hij gewond in 's vijands handen viel, staat boven elke bedenking vast.

Wanneer *na* het verhaal nog een *fabula docent* noodig is, pleit dat niet voor de duidelijkheid, waarmede de gebeurtenissen zijn voorgesteld. We gelooven niet, dat ná het voorgedragene nog moet gewezen worden op de vele min gelukkige maatregelen, door verschillende autoriteiten genomen. Van burgerlijke en van militaire zijde heeft men in de ongelukkige dagen van 18-24 November een aantal fouten begaan, die meest alle haar grond hadden in het overschatten van eigen kracht, zonder zich rekenschap van den juisten toestand te geven.

Laat ons hopen, dat, zoo ons land ooit een inval van vreemde

troepen zou moeten verduren, elke Nederlandsche plaats, groot of klein, gespaard moge blijven voor de treurige ondervinding, die Woerden opdeed.

Veel kan daartoe worden bijgedragen door heldere begrippen omtrent volkenrecht en oorlogsgebruiken in het algemeen, door bepaalde, juiste en duidelijke bevelen aan de militaire afdeelingen, die rechtstreeks met de vreemde troepen in aanraking zullen komen.

'*s-Hertogenbosch*,
P.A. VAN BUUREN.
April '88.

Op de Kaapsche diamantvelden.

Het was heel vroeg in den morgen. Voor het eerst van ons leven ontwaakten wij in den Oranje-Vrijstaat. Verstijfd door de ongemakkelijke legerstede, immers slechts eene deken, gespreid over den vloer van den winkel des heeren Ben-Dickson, begaven wij ons naar buiten. Eene koude morgenlucht waaide ons tegen. Nog was de zon niet opgegaan en moeielijk viel het, alle voorwerpen rondom ons te onderscheiden. Reeds was Piet, onze koetsier, bezig onze ezels voor den reiswagen te spannen.

Nog even begaven wij ons, klappertandend, den kraag van onze groote, dikke ulsters opgeslagen, naar de plaats, eenige passen verwijderd, waar wij den vorigen avond met veel moeite de Vaalrivier waren overgetrokken. Snel vliette het water, nog door de dalende maan beschenen, over en rond de rotsblokken, die het overal den weg versperden. Een vreemdsoortig gezang steeg op uit het lage geboomte, dat aan de hellingen der oevers groeide en dat uit de verte op het Afrikaansche hoogland bijna altijd de aanwezigheid van ‘spruit’ of ‘fontein’ verraadt; op andere plaatsen toch komen dergelijke boschjes niet voor. Een plons in het water volgde op het gezang en weldra zagen wij, ter plaatse, waar de maan een doek van zilverweefsel had uitgespreid over de rivier, een zwart hoofd verschijnen. Het geslacht van dezen zwemmenden persoon konden wij niet onderscheiden. In hun aangezicht zijn negers in het algemeen van negerinnen weinig of niet verschillend. Eensdeels door hun gemis aan baardgroei - eene zoo groote zeldzaamheid, dat, vooral aan de Zambesi, de gebaarde mannen met zekere onderscheiding worden behandeld en veelal hoofden zijn hunner dorpen of kraals, - anderdeels, doordat de vrouwen spoedig harde, mannelijke wezenstrekken aannemen, zoodra de jeugd is verstreken.

Weldra zette zich de zwarte aan den oever neer, ging zich behoorlijk wasschen en begon haar ‘baadje’ uit te spoelen. Haar, zeg ik; want nu was hare sekse niet langer twijfelachtig. Zij bezat blijkbaar dezelfde zindelijkheid, die over het algemeen den neger, vooral in Portugeesch Oost-Afrika, kenmerkt. Niets is onbillijker dan de roep van vuilheid, die in Europa van de negers uitgaat. Integendeel wasschen zij zich het lichaam vaker dan het meerendeel der Nederlanders. En als bewijs, hoezeer zij gesteld zijn op zindelijke kleederen, kan dienen, dat zij zelden of nooit, noch ter westkust, noch

in het oosten, kleedingstoffen koopen, die onecht zijn van kleur en dus bezwaarlijk kunnen worden gewasschen. Op de Zuid-Afrikaansche negers is deze laatste regel intusschen niet overal van toepassing, omdat, zooals ik in een vorig artikel(*) reeds opmerkte, die lieden zich meer en meer met de kleederen der Europeanen, dus met wollen stoffen, beginnen uit te dossen.

Wij wierpen een laatsten blik op de rivier en naar het land, aan hare overzijde gelegen, de vriendelijke Transvaal, die ik wellicht nimmer zou wederzien. Toen beklommen wij onzen wagen en in flinken draf ging het nu den Vrijstaat in.

Lang zouden wij hier echter niet vertoeven, want reeds in denzelfden namiddag overschreden wij de grens, die den Vrijstaat scheidt van Griqualand West, het land der diamanten, Engelsch grondgebied. Gedurende uren achtereen waren wij geen sterveling tegengekomen, noch huis, noch hof; noch boom, ja, zelfs geen dier; evenmin als een ‘kopje’, ‘richeltje’ of ‘bultje’ sedert ons vertrek van de Vaal eenige afwisseling was komen aanbieden voor het oog. Niets hadden wij kunnen bespeuren dan gras en de donkerblauwe lucht. Alleen de talrijke geraamten van paarden, ‘beesten’ (ossen) en ezels, die verspreid lagen over den weg of liever over het gras, dat ons tot weg diende, bewezen, dat deze streek toch niet altijd even verlaten was. Langzamerhand begon de ontzagwekkende stilte, die rondom ons heerschte, plaats te maken voor een aanvankelijk dof en zacht, doch steeds toenemend gedruisch. En weldra konden wij de ijzeren daken van het wereldberoemde Kimberley bespeuren. Spoedig reden wij de stad binnen en namen er onzen intrek in het Central-Hotel.

Het was avond geworden. Overal brandden lichtjes en de straten waren gevuld met menschen, die zich kwamen verpoozen van den afgeloopen arbeid. Alles, wat mij omringde, was mij even vreemd, even nieuw, even onverwacht, al bevond ik mij in Afrika; het land der verrassingen en der wonderbaarlijkheden. Hier staat een groot steenen huis, blijkbaar gebouwd, zonder dat naar de kosten is gevraagd; het is eene sociëteit, die men wegens hare groote kostbaarheids voorloopig heeft moeten sluiten. Ginds ziet men eene bijzonder fraaie kerk, die herinnert aan de smaakvolle tempels, zooals men er op het Engelsche platteland zoovele aantreft. Wat verder staat een ander groot gebouw, uit bazalt opgetrokken. En in de onmiddellijke nabijheid van al dat fraais liggen tallooze woningen van allerlei verschillende grootten, uit het bekende gegolfde ijzer samengesteld, soms zelfs uit ledige blikjes, die levensmiddelen hebben geborgen. Dikwijls staan die gebouwtjes op rollen, zoodat de bevolking hare ongestadigheid zelfs op hare woning kan toepassen. Nu eens staan die huizen schots en scheef door elkaar, zonder dat van rooilijnen sprake is; dan weder heeft men getracht, aan de straat een Europeesch aanzien te geven. In zoover

(*) Zie *De Gids,* Mei 1888.

is men in dat laatste geslaagd, dat men hier enkele winkels aantreft, wier uitstalling aan menige Europeesche stad geene oneer zoude aandoen. Groote ruiten laten het felle licht door, dat die goederen beschijnt en tevens de drukke, warrelende menigte.

Alle talen der wereld hoort men daar spreken; bijna alle standen der maatschappij zijn onder haar vertegenwoordigd. Hier loopt een groote Kaffer met een wandelstok in de hand te flaneeren in eene oranje broek en een openhangend 'onderbaadje' (vest); uit welk laatste een hemd te voorschijn komt, dat alle kleuren van den regenboog vertoont. Daar ziet men een paar Iersche of Schotsche opzichters een aantal juweelen inslaan; met welke zij zich de groote; vereelte handen versieren. Ginds loopt een blomzoet, naar de laatste mode gekleed Engelschmannetje, die de wereld rondreist, voordat zijn vader zijne opvoeding voltooid acht; een voorbeeld, hem door de meesten zijner welgestelde landgenooten gegeven. De woorden 'hij heb', die ons van een ander in de ooren klinken, verraden den Amsterdammer. Hij bevindt zich hier met het oog op de beroemde nijverheid zijner geboorteplaats. Het is een Israëliet, zooals bijna al zijne stadgenooten te Kimberley. En daartusschen bewegen zich een aantal fraai gekleede, blanke of half gekleurde vrouwen, die echter niet tot de bovenste laag der maatschappij behooren. Dat alles warrelt en praat door elkaar met eene drukte en bedrijvigheid, die den vreemdeling in gedachte verplaatsen naar Strand en Regentstreet in de avonduren.

In stille verbazing over deze tegenstelling met het rustige Natal en het Transvaalsche land, waarvan wij pas hadden afscheid genomen, over deze weelde ter eene zijde en de primitiefste toestanden ter andere, drentelden wij voort. Een verward geraas van muziek en stemmen door elkaar kwam tot ons uit een lokaal, dat blijkbaar inderhaast en met gebrekkige middelen was opgetrokken. Het bestond weder uit gegolfd ijzer, evenals bijna alle huizen van Kimberley en de omliggende nederzettingen.

Dit bouwmateriaal heeft het voordeel van zeer spoedig te kunnen worden in elkaar gezet en betrekkelijk weinig te kosten aan vervoer. Op het oogenblik, waarvan ik spreek, moest dit laatste grootendeels van de kust per ossenwagen plaats hebben en was dus bijzonder kostbaar; tegenwoordig is daarin verbetering gekomen, doordat het spoor Kimberley met de Kaapstad, Port Elizabeth, enz. verbindt. Daarentegen heeft het ijzer de schaduwzijde van de woningen op het midden van den dag tot een waren oven te maken. Eenigszins komt men te Kimberley aan dat bezwaar te gemoet, door het ijzer van binnen met planken te bekleeden.

Wij traden het lokaal binnen en bevonden ons in een zeer ruim vertrek. Aan het einde was een tooneeltje opgeslagen, waarop eenige liefhebbers eene soort van voorstelling gaven. Het waren meest de bekende zoogenaamde 'comic songs', die men opdischte. Een ieder,

die in Engeland heeft gewoond en er het gezelschapsleven bij ervaring kent, weet, welke en hoevele muziekuitvoeringen men daar met erkentelijkheid moet aanhooren, meestal van zangers, die geene stem, of spelers, die geen denkbeeld van muziek hebben. Hij kan dus beseffen, hoe schoon de voorstelling was, die ons hier in Kimberley werd aangeboden, waar kunstzin al even zeldzaam is als bijv. landbouwkennis in Rotterdam. Wij werden echter schadeloosgesteld door de kennismaking met een aantal inwoners van Kimberley, die ons allerlei inlichtingen gaven en tijdens ons oponthoud aan de 'Velden' ons van veel nut zijn geweest; Eene kennismaking of wat er ook voorvalt, al is de belangrijkheid ook hoogst gering, kan onder de Engelschen in Zuid-Afrika nooit plaats hebben, zonder met brandy en soda of whiskey en water te worden besproeid. Voor elk glas van dit mengsel betaalden wij de niet geringe som van twee shillings tot twee shillings en zes stuivers, terwijl de onontbeerlijke 'dry monopole' vijf en twintig shillings per flesch kostte; goedkoop is Kimberley zeker niet.

Nadat wij ons ter ruste hadden begeven, wekte ons den volgenden morgen de brandende hitte, die de ijzeren wanden van ons dak uitstraalden. De inrichting van ons slaapvertrek was niets minder gebrekkig dan in de kleinste Transvaalsche pleisterplaatsen. Daarentegen werd ons een zeer goed ontbijt voorgezet in eene allerfraaiste eetzaal, gelijkend op degene, die men in Duitsche badplaatsen vindt; de spijslijsten waren gedrukt. Begeleid door een onzer nieuwe vrienden, bezochten wij eerst eene kerk, die ook al uit gegolfd ijzer was gebouwd, en legden toen een bezoek af aan de Cosmopolitan-Club, die zeer fraai en gemakkelijk was ingericht. Men vond er eene groote leeszaal met allerlei dagbladen en tijdschriften en goede gelegenheden tot schrijven, eene biljartkamer, eene fraaie inrichting, om zich te wasschen, zooals steeds in Engelsche vereenigingsgebouwen, in één woord alles, wat men hier slechts kon verlangen. Toen begaven wij ons naar de beroemde Kimberley-mijn.

Het was een grootsche aanblik. Vóór ons lag een ontzagwekkend diepe kuil, ongeveer 450 Engelsche voeten diep. Glooiend liepen de wanden naar elkander toe tot op den bodem, waar tallooze menschen aan het werk waren, voor ons oog niet grooter dan mieren. De andere zijde van de opening was zoo ver van ons verwijderd, dat wij slechts ternauwernood konden onderscheiden, wat er geschiedde. Inderdaad behoeft men een kwartier, om de opening rond te loopen. Staaldraden, dik als vuisten, liepen twee aan twee van den rand der mijn naar de verschillende plaatsen in de laagte, waar gewerkt werd. Aan beide einden waren zij op stevige wijze vastgemaakt. Over die draden reden voortdurend groote, manshooge ijzeren bakken of tonnen op en neer, hangende aan vier wieltjes, die onderling bevestigd waren en op deze draden pasten. Iedere bak was door een ijzersterk touw aan eene stoommachine verbonden, zooals er allerwege rond de mijn zijn geplaatst

en die de bakken doen op- en neergaan. Niet minder dan ruim driehonderd stoomwerktuigen zijn nu bij de mijnen in gebruik. Zij worden meest met hout gevoed, daar kolen te duur te staan komen. In een dier bakken geplaatst, vloog ik pijlsnel naar beneden met zulk eene vaart, dat het mij groen en geel voor de oogen werd. Daar aangekomen, zag ik, hoe honderden negers van allerlei typen en stammen bezig waren, den blauwen grond met houweelen en spaden in de bakken te werpen.

Allen droegen zij hetzelfde soort van kleedingstukken, die zij moeten uittrekken, wanneer zij 's avonds het werk verlaten. Deze maatregel dient, om zooveel mogelijk te verhinderen, dat de negers de diamanten, die zij bij het omspitten vinden, verstoppen en voor zichzelf behouden. Te dien einde moeten zij zich geheel ontkleeden, alvorens zij huns weegs kunnen gaan, en worden de achtergelaten kleedingstukken nauwkeurig onderzocht. Toch verklaarde men mij van verschillende zijden, dat meer dan veertig ten honderd van de gevonden diamanten niet in handen der eigenaars kwamen; anderen schatten het gestolene op een vierde. De helers of stelers stellen zich aan een groot gevaar bloot. Niet alleen toch staat op den diamantendiefstal eene zeer strenge straf; maar de wet eischt daarenboven, ten einde het helen tegen te gaan, dat niemand op poene van vijftien jaren dwangarbeid diamanten koope of verkoope zonder eene daartoe bekomen vergunning der overheid en dat een ieder van elken diamant, dien hij bezit, de herkomst kunne bewijzen. Nog kort voor mijne aankomst op de velden was een Israëliet tot genoemde straf veroordeeld, die voor niet minder dan 100.000 pond sterling gestolen diamanten van negers had gekocht. Deze laatsten weten allerlei middeltjes te bedenken, om de waakzaamheid der blanke opzichters, van welke een goede veertienhonderd in de mijnen werken, te ontgaan. Nu eens slikken zij de toevallig gevonden en haastig opgeraapte diamanten in, een andermaal verbergen zij die in hunne krullen en somtijds weten zij zelfs nog vreemder bewaarplaatsen uit te denken.

Toch is hun loon zeer voldoende, één tot twee pond sterling per week, voor een neger zoo belangrijk, dat van alle zijden, ook van de Delagoabaai, ja, zelfs van het Sofallaland, weken en weken trekkens afgelegen, voortdurend zwarte werkkrachten, tot velerlei verschillende stammen behoorende, komen toestroomen. Er werken ongeveer elfduizend negers in de mijnen(*). Na één of twee jaar hier te hebben gearbeid, vertrekken die negers weer naar hunne woonplaatsen en nemen genoeg met zich mede, om de rest van hun leven in ledigheid te kunnen doorbrengen. Want met het verdiende koopen zij zich vrouwen en deze verschaffen hun het benoodigde. Zij nemen dadelijk weder hunne oude gebruiken aan, hun vóór het verblijf aan de velden eigen. Dat bleek ook in den oorlog, door Sekokoeni voor eenige jaren

(*) Zie *Argus Annual*, 1888; en *The South African Goldfields* door E. Glanville, 1888.

tegen de Transvaal ondernomen; zijne lieden, Bapedi's, hadden voor een goed deel op de diamantvelden gewerkt en riepen de Boeren zelfs nog in het Hollandsch toe. De blanke opzichters verdienen ongeveer tweehonderd pond per jaar en ontvangen bovendien een aandeel van de opbrengst der onder hun toezicht gevonden diamanten.

Verschillende Europeanen maken er hunne broodwinning van, tegen een appel en een ei gestolen diamanten van de negers te koopen. Zij verblijven te dien einde op Vrijstaatsch grondgebied, dicht bij Kimberley, waar de negers hen komen opzoeken. Is eenmaal de koop gesloten, dan ijlen zij met de verkregen edelgesteenten naar Europa. Tegenwoordig is dit bedrijf gevaarlijker geworden, nu deze lieden door den aanleg van telegraaf en spoorwegen gemakkelijker zijn te achterhalen. Toch is de overheid niet bij machte dit kwaad geheel te fnuiken. Op de stoomboot, die mij van Kaapstad huiswaarts voerde, bevond zich bij voorbeeld een twintigjarige Duitscher, die mij een zakje vertoonde van de grootte, als onze werklieden voor hun brood gebruiken, en dat geheel en al niet op deze wijze verkregen diamanten was gevuld.

Juist toen ik beneden was, had men loopgraafjes in den diamanthoudenden, blauwen grond aangelegd en maakte men zich gereed die met dynamiet te doen springen. De grond toch was te vast, om met gemak in de ijzeren tobben te worden geschept en aldus naar boven gevoerd. Ook aan andere gedeelten der mijn maakte men toebereidselen tot denzelfden maatregel; en weldra trokken zich de werklieden gezamenlijk terug. Kort daarop hoorden wij verschillende knallen, die ons deden beven op onze voeten, en zagen wij den grond en de wanden zich openen en naar alle zijden zich verspreiden. Den losgesprongen grond, boven aangekomen, zag ik overladen in wagens, die op rails stonden en die hunne lading tot op zekeren afstand wegreden. Daar wordt de blauwe grond over het veld uitgespreid in dunne lagen, ten einde deze aan de lucht bloot te stellen en aldus van alle vochten te bevrijden. Uitgestrekte landerijen kwam ik voorbij, die met dezen kostbaren last waren bedekt; kostbaar, want elke ton of bak van deze blauwe aarde is, naar men mij verzekerde, gemiddeld ongeveer twee pond sterling waard.

De diamanthoudende aarde, aldus tot pulver geworden, brengt men nu naar gebouwen, in welke zich verschillende soorten van machinerieën bevinden, die er de diamanten uit te voorschijn halen. De meeste machines werken op de volgende wijze, die ik hier slechts in ruwe trekken meen te moeten weergeven. Men werpt het pulver in draaiende cylinders, die aan de buitenzijde van gaatjes zijn voorzien. Voortdurend stroomt water over deze cylinders, dat het zand medeneemt. Dat geschiedt veelal, doordat de aarde in de cylinders voortdurend kunstmatig wordt geschud en door draaiende, ijzeren armen, van mesjes voorzien, omgeroerd; op deze wijze komt het zand, het lichtst zijnde, steeds naar boven. De groote steenen en kluiten blijven daardoor in den cylinder achter, terwijl de kleine stukjes zich door de openingen verwijderen.

Men vangt ze op en schudt ze op kunstmatige wijze in een bak, over welken men water laat loopen; dit laat nu alleen steentjes en diamanten achter. Met de hand en op het oog pikt men uit deze verzameling de diamanten weg. Het zijn alle geelachtige diamanten, die in Zuid-Afrika worden gevonden; in waarde moeten zij voor de witte Braziliaansche onderdoen. Zij zien er zonder uitzondering onooglijk uit. In geenen deele gelijken zij op die wonderschoone tooversteenen, in welke men ze te Amsterdam weet te herscheppen en die zoo bij uitnemendheid in staat zijn, aan vrouwelijke schoonheid luister bij te zetten. Er behoort dan ook een geoefend oog toe, om in deze verzameling van steentjes de waardevolle op te merken. Veelal worden ook andere edelgesteenten in zulk een bakje aangetroffen. Hunne grootte en waarde zijn echter te gering, om de moeite en kosten van vervoer naar Europa te beloonen. De groote steenen en kluiten, die, zooals ik daar even zeide, in den cylinder achterblijven, worden weder gedroogd en ondergaan opnieuw dezelfde bewerking.

Op deze of dergelijke wijzen werkten tijdens mijn bezoek aan de diamantvelden een zevental compagnieën. Met drie andere vennootschappen, die den arbeid voorloopig hadden gestaakt, bezaten deze te zamen alle zoogenaamde ‘claims’ van de Kimberley-mijn, d.w.z. alle stukken, in welke de mijn bij hare opening was verdeeld en waar de houders der claims het recht hebben naar diamanten te delven en die voor zichzelven te behouden. Het eigendomsrecht blijft aan de Britsche Regeering, die voor de vergunning tot delven eene zekere vaste som per claim vordert. Tot in 1880 waren die claims in handen van bijzondere personen, welke deze toen aan die vennootschappen overdeden. Het kapitaal van elke compagnie is verschillend, veelal ongeveer honderdduizend pond sterling, soms echter veel belangrijker. Alle te zamen hadden zij een comité benoemd, in 1874 ingesteld (‘mining-board’), dat te zorgen had voor de gemeenschappelijke belangen. Zoo moest deze commissie zich op gezamenlijke kosten belasten met den afvoer van het water, dat zich langzamerhand onder in de mijn begon te verzamelen en dat het arbeiden ten zeerste bemoeilijkte. Voornamelijk echter was het de taak van den board, de rotsblokken te verwijderen, die, nooit diamanthoudend, meer en meer losraakten en naar beneden vielen.

Het bezichtigen van de Kimberley-mijn in al hare bijzonderheden en van de tallooze groote werktuigen van allerlei aard, die buiten de mijn waren opgericht, had ons versteld doen staan over de werkkracht en den ondernemingsgeest, hier aan den dag gelegd; te meer, omdat men hier blijkbaar reusachtige sommen geld à fond perdu in de zaken had moeten steken. Reusachtig zeg ik; want al die machinerieën zijn in Europa moeten worden vervaardigd en hebben den afstand van Kaapstad tot Kimberley slechts over een gedeelte per spoor kunnen afleggen; over den verderen weg heeft men ze per ossenwagen moeten vervoeren. En een ossenwagen, zelfs bespannen met zestien ossen,

laadt in den regel niet meer dan 5000 KG. De kosten van vervoer hebben gewoonlijk *f* 300 tot *f* 500 per 1000 KG. bedragen. Tevens echter had die bezichtiging ons terdege vermoeid. En met vreugde namen wij de uitnoodiging aan van een Engelsch ingezetene der stad, om rustig den avond hij hem door te brengen.

Zijn huis verschilde in het uitwendige niet van het meerendeel der Kimberleysche gebouwen. Ook hier bestond de buitenmuur uit ruw, ongeverfd, gegalvaniseerd ijzer en ook hier telde men slechts één verdieping. Daarom te meer bereidde ons het inwendige eene verrassing. De echtgenoote van den gastheer, eene beschaafde Engelsche dame op leeftijd, wachtte ons op in eene ontvangkamer, die op smaakvolle en Engelsche wijze was ingericht en met talrijke voorwerpen van weelde versierd. Platen en allerlei schotels hingen aan de wanden, die met behangselpapier waren beplakt. Het laatste had ik ter oostkust slechts in een paar huizen en in Zuid-Afrika ook niet dan bij uitzondering aangetroffen. Een karpet, eveneens eene bijzonderheid, bedekte den vloer, bij welken de koedrek, zoo algemeen aangewend in Zuid-Afrika, had plaats gemaakt voor planken. Enkele elegante jonge meisjes voltooiden door hare frissche, fraaie gelaatstrekken en heldere, vroolijke toiletten den aangenamen indruk, dien de woning op den vreemdeling maakte. Ook de maaltijd deed ons aangenaam aan. Want al waren de spijzen hoogst eenvoudig, - iets anders kan men in Kimberley, waar niets groeit, nauwelijks verwachten - zij werden met zorg opgediend, en de op Engelsche wijze met bloemen versierde tafel stemde reeds bij het aanzitten vroolijk en tevreden. Over het algemeen verstaan de Engelschen bij uitnemendheid en meer dan anderen de kunst, door eenige eenvoudige zorgen, aan het uiterlijk van den disch gewijd, dezen meer te veraangenamen en op te vroolijken, dan door de toevoeging van een aantal schotels of wijnen zoude kunnen geschieden. Na het middagmaal werd met stem en klavier muziek gemaakt. En toen wij, dankbaar en tevreden, terug keerden naar den oven, in welken onze legersteden stonden, hadden wij het gevoel van ontslagen gevangenen, van menschen, die voor het eerst na eenigen tijd zich door een bad hadden verfrischt.

Onze gastheer behoorde tot de talrijke bewoners van Kimberley, wien het in het oude Europa niet naar den vleesche was gegaan en welke, hoewel reeds niet meer jong, zich met hun geheele gezin hierheen hadden begeven. Hij hield een der vele winkels van de plaats. Alles, waaraan de blanke behoefte heeft, was bij hem te koop. Houweelen zoowel als reisdekens en korsetten, alle soorten van levensmiddelen, gouden sieraden, laarzen, prenten en wat niet al. Ook voorzag hij vele kleinere winkels in den omtrek van goederen. Kimberley is door zijne groote bevolking - het telt met de voorsteden 30,000 inwoners, waarvan de helft blank is, - tevens een middelpunt van handel geworden. En ook hier, zooals steeds, trekt de bestaande handel nieuwe zaken tot zich. Hoe groot de behoeften der mijnbevolking zijn, kan

eenigszins worden nagegaan, wanneer men bedenkt, dat in drie jaar na het begin der delving de invoeren der Kaapkolonie verdubbelden(*). Aangezien in en rond Kimberley niets groeit, is alleen reeds de invoer van levensmiddelen hoogst belangrijk. En op de reusachtige markt ziet men dagelijks honderden wagens, die uit den Vrijstaat, de Transvaal of het Engelsche Zuid-Afrika het benoodigde aanbrengen.

Wij waren er den volgenden morgen getuigen van, hoe eene bontgekleurde menigte zich rondom die wagens verdrong en de meeste aangevoerde waren bij afslag of opbod werden verkocht. Voor het eerst, sedert ik mij in Afrika bevond, zag ik hier een groot aantal Israëlieten bijeen. Zij koopen, hetzij voor Europeesche firma's, hetzij voor zichzelven of als makelaars, diamanten van de kleine compagnieën, wier kapitaal niet zoo groot is, dat zij evenals de groote vennootschappen hunne diamanten ten verkoop naar Europa kunnen zenden. De vrachtrijders spraken meest Hollandsch. Het zijn veelal boeren of boerenzoons uit de ‘Kolonie’; zij hebben dit vak ter hand genomen, omdat het gewoonlijk zeer ruime inkomsten verschaft. Behalve door hen werd de Afrikaansche taal slechts door sommige negers gesproken. Duitsch hoorden wij nu en dan, maar verreweg het meest Engelsch. Inderdaad is Kimberley bij uitnemendheid eene Engelsche stad, meer dan verreweg de meeste Europeesche nederzettingen in Zuid-Afrika.

Het marktplein werd versierd door een groot, fraai gebouw, uit gehouwen bazaltsteen opgetrokken en twee verdiepingen rijk. Het diende voor post- en telegraafkantoor. Reeds toen was Kimberley, behalve met de Engelsche, Zuid-Afrikaansche koopsteden, ook met Bloemfontein door de telegraaf verbonden. De sedert aangelegde Transvaalsche seindraden daarentegen moesten nog voor het grootste gedeelte worden gespannen en werkten geen van alle. Ik verzocht den President van den Vrijstaat per draad om een onderhoud en reeds anderhalf uur later bezat ik zijn gunstig antwoord.

Wij huurden een rijtuigje en begonnen de stad en hare omgeving in alle richtingen te doorkruisen. De Oranje-rivier, vroeger de grensscheiding van den Vrijstaat, snijdt Kimberley middendoor. Binnen weinige minuten bevonden wij ons bij eene tweede mijn, bekend als ‘Old de Beer’, in tegenstelling met ‘New de Beer’, de vroegere naam der Kimberley-mijn. Zij is evenals elk der vier mijnen door een klein dorp omgeven. ‘Old de Beer’ behoort bij de stad Kimberley en is naast een meertje, eene zoogenaamde ‘Pan’, gelegen. De mijn gelijkt in uiterlijk op die van Kimberley; alleen is zij wat grooter. De claims waren in handen van zeven compagnieën. De diamanthoudende grond is hier evenals in de Kimberley-mijn geel tot op eene diepte van honderd voet, daarna blauw. De diamanten, hier gevonden, zijn meestal grooter dan die der Kimberley-mijn, maar daarentegen geler en vaker gevlekt. Een der machinehuizen binnengetreden, in welke op de hier-

(*) Zie Silver's *Handbook to South Africa,* 1879.

boven beschreven wijze de steenen uit de aarde worden verwijderd, zag ik in den reeds besproken bak, die de einduitkomst der machinale bewerkingen inhoudt, steenen liggen, zoo groot als pruimen. Bij onderzoek bleken het diamanten te zijn. 'Old de Beer' heeft tot einde 1885 voor eene waarde van meer dan honderd millioen gulden aan diamanten geleverd, ongeveer 1500 KG.

Verder gereden, bereikten wij weldra de grens der stad Kimberley en bevonden ons binnen een kwartier in het dorp Dutoitspan. Het is aldus gedoopt naar de 'pan', die bij de evenzoo genoemde mijn is gelegen. Het dorp is grooter dan Potchefstroom, naar ik gis. Het wordt ook wel Beaconsfield genoemd en omvat de Bultfontein-mijn en die van Dutoitspan. De eerste leverde tot einde 1885 voor eene waarde van zestig millioen gulden aan diamanten, de tweede iets meer. De afgewerkte grond, uit welken men de diamanten heeft verwijderd, is hier opeengestapeld tot zulk eene hoogte, dat kleine heuvels erdoor gevormd zijn. De diamanten, uit Bultfontein gewonnen, zijn helder en fraaier van kleur dan die der andere drie mijnen, maar minder groot. Die van Dutoitspan zijn de meest waardevolle en de grootste. Elke mijn heeft hare bijzondere soort van diamanten, zoodat deskundigen dadelijk aan de ruwe diamanten kunnen bespeuren, uit welk bekken die afkomstig zijn.

De bodem, in welken deze Bultfontein- en Dutoitspan-mijnen liggen, beboert evenals een goed deel van het omliggende land aan de 'London and South African Exploration Company', die deze gronden spoedig na de ontdekking hunner diamanthoudendheid kocht. De Boeren toch, aan wie het land behoorde, gaven in den aanvang wel tegen eene kleine som verlof tot delven aan de duizenden toegestroomde gelukzoekers, maar waren niet in staat over deze de bovenhand te behouden. De Engelsche Regeering deed van haar kant, wat zij kon, om het kostbare bezit in Britsche handen te doen overgaan. De beide eigenaars van Dutoitspan en Bultfontein waren eindelijk genoodzaakt, die voor enkele duizenden ponden aan een Engelschman over te doen, die ze weder aan deze compagnie verkocht. Deze trekt daarvan reusachtige inkomsten. Zij ontvangt niet minder dan 216 gulden per claim jaarlijks; de Dutoitspanmijn bestaat nu ongeveer uit 1500 en Bultfontein uit over de duizend claims. Intusschen verminderen de claims natuurlijk in aantal, al naarmate dieper wordt gegraven en de wanden elkaar meer nabijkomen. Alleen in de Kimberley-mijn schijnt op ongeveer 600 voet diepte de diamanthoudende grond weder een grooter oppervlak te gaan aannemen. Behalve deze sommen eischt de genoemde compagnie nog maandelijksche huur voor de gronden, op welke de mijnmaatschappijen hunne diamanthoudende aarde volgens de boven beschreven wijze laten uitdrogen. Zeker bestaan er weinig ondernemingen, die op zoo reusachtige ontvangsten kunnen bogen. De aandeelen dezer maatschappij worden dan ook veelal met 15 maal hunne nominale waarde betaald.

Den avond brachten wij door op een dier ruwe, primitieve bals, die men ook kan beschreven vinden in verhalen over de Californische of andere goudmijnen. Eene vreemder verzameling van 'cavaliers' zal wel niet licht op eene dansgelegenheid worden aangetroffen. Daar draaide de matroos rond naast den officier of den lord. En zelfs de politiedienaren, die voor de orde hadden te zorgen, dansten lustig mede. Vele der laatsten hadden echte boeventronies en schenen hun baantje alleen als laatste redmiddel te hebben aangevat. De dames, niet juist tot het fijnste deel der maatschappij behoorende, bestonden deels uit Duitschen, deels uit Engelschen, deels uit kleurlingen. Onder de laatsten merkten wij prachtige vrouwen op en hoorden wij slechts Kaapsch-Hollandsch spreken. Nederlandsche of Boersche vrouwen zagen wij er gelukkig niet.

Den volgenden dag voorzag ik mij van twee paarden, ten einde daarmede eenige delverijen te bezoeken, die aan de oevers der Vaalrivier zijn gelegen en waar op geheel andere wijze wordt gewerkt dan in de mijnen. In twee groote zadeltasschen werden eenige hoogst noodige levensbehoeften, 'padkost' zooals de Boeren zeggen, kleedingstukken en toiletartikelen gepakt. Een der dieren deed als zoogenaamd 'handpaard' dienst. Weldra bevond ik mij weder op het onafzienbare veld, overal rond Kimberley vlak als een spiegel. Ook hier gaf het opvangen der paarden, die elke twee uur moeten worden afgezadeld, ten einde hun rust te gunnen, de grootste moeite. Want bij gebrek aan eenig voorwerp, waaraan ik de dieren kon vastbinden, verwijderden zij zich tot op groote afstanden van mij en van elkaar. Wel had ik ze gekniehalterd; maar desniettegenstaande waren zij in staat zich, hoewel hinkende, in een sukkeldrafje voort te bewegen. Gelukkig maakte het handpaard, dat naast mij draafde en dus, al had ik ook zijne leidsels in de hand, moeielijk te besturen was, mij geene moeielijkheden. Nu eens op het eene dan weder op het andere dier plaats nemende, ten einde hen niet te zeer te vermoeien, kwam ik in korten tijd flink vooruit.

In de verte was een zwart stipje te bespeuren, dat zich voortbewoog. Toen ik naderde, hoorde ik met eene zachte maar heldere stem een liedje zingen, zonderling van maat en toonval. Het geluid bleek afkomstig te zijn van eene vrouw. Aan het eigenaardige wiegelen van het lichaam op de heupen kon ik zien, dat het eene jonge negerin was. Bij gebrek aan brood eet men korstjes van pastijen. En zoo haastte ik mij, nog niets of niemand tegengekomen zijnde, mijne paarden in galop te zetten, ten einde de zangster te achterhalen. Toen ik, bij haar gekomen, haar aankeek, zag ze mij strak in het gezicht. Dat doen anders zwarte vrouwen zelden bij hun onbekende 'witmenschen'. Wel gevoelen zij eerbied en vrees voor de blanken; maar zij vinden hen altijd leelijk en verkiezen hunne zwarte vriendjes. Opmerkzaam geworden door dit aanstaren, herinnerde ik mij op eens,

dat ik dit gezicht meer had gezien, maar niet hier in Zuid-Afrika. Het herkennen of onderscheiden van zwarten is voor ons Europeanen dikwijls niet gemakkelijk. Zet men pas den voet aan wal op het zwarte werelddeel, dan schijnen alle negers op elkaar te gelijken. En eerst na eenigen tijd in Afrika verblijf te hebben gehouden, leert men de gelaatstrekken onderscheiden en daarin het schoone of leelijke opmerken. Het komt mij intusschen voor, dat men zwarte aangezichten minder gemakkelijk herkent dan blanke.

Ik keek haar nog eens nauwlettend aan. Plotseling herinnerde ik mij, wie zij was. 'Adeus, minha filha', zeide ik tot haar in het Portugeesch, de woorden gebruikende, met welke men ter oostkust veelal de negers aanspreekt. 'Não vem vôce da costa, da Inhambane?' (Goeden dag; mijne dochter! Komt gij niet van de kust, van Inhambane?) Een glans van genoegen verspreidde zich over haar zwart gelaat. Zij liet hare fraaie, groote tanden zien, groette en antwoordde: 'Obrigado, sim senhor.' (Dank u; jawel, Mijnheer.) Ja waarlijk, zij was het, Emilia, die ik in Inhambane wel had aangetroffen in het Gouvernementshuis. Daar diende zij bij de zwarte vriendin van een Portugeeschen 'grande das terras'. De bijzondere schoonheid van hare lichaamsvormen had te Inhambane reeds de aandacht getrokken. Vandaar, dat ik haar herkende, en zij was nog niet veranderd. Met lichten, beveiligen voetstap wandelde zij naast mijne voortstappende paarden, terwijl de zon op hare glinsterende, chocolade-bruine huid allerlei figuren teekende, pijlen op de beenen, kegels op haar zacht dansenden boezem. Een bontgekleurde doek was op eigenaardige wijze haar rond de heupen geslagen. Verder droeg zij geene kleedingstukken, behalve een paar fraaie, kralen halskettinkjes, welke wegens hunne samenstelling dadelijk verrieden, ter oostkust te zijn saamgeregen. Een paar vreemdsoortige steentjes en een stukje leder hingen haar aan een touwtje om den hals als talisman, wonderbaarlijke voorbehoedmiddelen tegen kwalen.

Gewoon als de negers ter oostkust zijn, de blanken als hunne natuurlijke meerderen te beschouwen, ver boven hen verheven, en waarschijnlijk nooit met een 'witmensch' een gesprek hebbende gevoerd, zweeg zij stil.

Onder elkander echter praten de negers allen gaarne en voortdurend. Uren en uren achtereen kunnen zij zich over niets onderhouden met de grootste levendigheid en onder de heftigste gebaren, als gold het eene hoogst gewichtige zaak. Dat bij de mannen die gesprekken haast altijd over het schoone geslacht loopen, behoeft nauwelijks te worden gezegd. Gelegenheid tot praten en schreeuwen, een vuurtje in de nabijheid en wat te eten zijn voor den neger voldoende, om hem in de gelukkigste stemming te brengen. Trouwens, brommige of treurende negers ziet men zelden, vooral in Zuid-Afrika, waar het heerlijke klimaat ook op hen niet zonder uitwerking blijft.

Begeerig, om te vernemen, hoe zij hier was gekomen, zoo ver van hare geboorteplaats, zocht ik naar een plekje, waar wij ons een oogenblik zouden kunnen nederzetten en ik haar aan het praten zou kunnen krijgen. Een groote kuil in den grond bezorgde ons eene beschutte zitplaats.

Met graagte dronk zij wat jenever met water, dat ik haar aanbood, en nuttigde eenig voedsel, door mij medegenomen. 'Gosta?' (smaakt het?) vroeg ik telkenmale en ontving steeds ten antwoord: 'Gosto, sim senhor!' ook al was het slechts oude, taaie scheepsbeschuit, die ik haar aanbood. Ik vroeg haar, of zij dan van alles hield, en ontving het treffende antwoord: 'Ik houd van alles, wat gegeten kan worden.' Dat zullen wel bijna alle negers beamen. Want niets eetbaars heb ik hen ooit zien versmaden, waar ook in Afrika, van welke hoedanigheid en welke hoeveelheid de etenswaar ook was. Alleen eieren wenschen de negers, ten minste die aan de Zambesi, onder geen voorwendsel te nuttigen. 'Dat is beestenvoedsel', zeggen zij. Daarentegen nuttigen zij met smaak aasvogels, allerlei wortels, onverteerbare bladeren, enz. Goed vleesch krijgen zij, vooral in Oost-Afrika, zelden of nooit te eten.

Was Emilia voor eene negerin ontegenzeggelijk bijzonder schoon, in den vollen bloei harer jeugd, waren hare ledematen fraai en vol gevormd en ontwikkeld, toch zou zij in Europa waarschijnlijk weinig succes hebben gehad. De platte neus en dikke lippen, de laatste zwart gekleurd (en niet rood, zooals men zich den negermond in Europa voortdurend en geheel verkeerd voorstelt), geven aan het uiterlijk der negers iets dierlijks. De oogen komen niet helder uit, doordat het wit nooit zuiver is, maar steeds in de hoeken en langs de randen geel gekleurd en met bloed beloopen.

Ook de haardos werkt niet tot de versiering mee. Niet als bij de blanken staan de haren regelmatig bij elkander geplaatst, maar in bosjes. Elk bosje vormt eene krul en staat op eenigen afstand van het omringende haar. Aldus vormt een negerhoofd een aanschouwelijk voorbeeld van een tuin, met zwarte kooltjes beplant. Vooral in de versiering van het haar onderscheiden zich de verschillende negerstammen onderling. En bijna zonder uitzondering besteden zij daaraan meer zorg dan aan eenig ander lichaamsdeel. Hebben de negers van de Kaapkolonie en den Vrijstaat al niet, evenmin als die der Portugeesche oostkust, de gewoonte, om zich eene kroon van koedrek in de haren te wrijven(*), zooals de Zoeloes, en bedekken zij zich al niet zooals aan de noordoostkust het hoofd met kalk, door welke dan de haren rood te voorschijn komen, rood, de kleur van Mahomed's haar, dien zij daarom naar het Paradijs hopen te volgen, - in de streek, waar ik mij nu bevond, vormen de zwarten, die er thuis behooren, zich dikwijls, evenals in Oost-Afrika geschiedt, ware gebouwen van haren op het hoofd.

(*) Zie 13 opstellen van mijne hand over Natal, *Algemeen Handelsblad,* Februari 1888.

Daartoe vlechten zij stroo in het haar en stellen aldus regelmatige, maar wonderlijke vormen te zamen.

Emilia had dit voorbeeld nog niet gevolgd, maar, zooals de vrouwen dat in Mozambique gewoon zijn, het haar laten groeien op natuurlijke wijze. Alleen was rond de kruin op een handbreed afstands een vingerbreede cirkel in het haar weggesneden. In dien kring had zij een platten band gelegd, zeer kunstig en fijn uit kralen samengesteld. Een en ander ziet men veel in Portugeesch Oost-Afrika. Aan de haren zelve had zij echter geene kralen geregen. Toch geschiedt dat dikwijls in Mozambique, ook achter Zanzibar en zelfs in Zoeloeland.

Voeten en handen waren bij haar klein en fraai gevormd, de eerste met eene wreef, hoog als die van de zwartoogige Italiaansche schoonen. De voetzolen waren licht gekleurd zooals bij alle negers, evenals de binnenzijde der handen.

Ook ten opzichte der voeten tast men in Europa bijna steeds mis, wanneer men negers wil voorstellen, zooals trouwens in meer dan één opzicht te dien aanzien. Een neger heeft geene roode lippen, geen helder oogwit, geene groote voeten, geen leelijk gevormd lichaam. Integendeel ken ik nauwelijks blanken, die in lichaamsbouw met jonge negers kunnen wedijveren.

Zelfs de fraaiste zwarte schoone heeft echter hare bedenkelijke zijde door den sterken en hoogst hinderlijken geur, dien de negers van zich geven. Zij raken dien nooit geheel kwijt, zelfs al beschaven zij zich en leven zij als blanken. Dat weet ik bij ondervinding van zwarte heeren uit West-Afrika, die ik in Europa ontmoette, zoogenaamde ‘coloured gentlemen’. En het is dan ook onjuist te beweren, dat die geur louter een gevolg zou zijn van het vet, waarmede allerlei negerstammen zich het lichaam besmeren. Dit is intusschen eene gewoonte, die zoowel ter oostkust als in Zuid-Afrika veelvuldig wordt toegepast; Negers, die versch uit hun dorp of hunne kraal komen, ruiken zoo geweldig, dat het haast niet bij hen uit te houden is. Verschillende bedienden heb ik op dien grond weder het bosch of het veld in moeten zenden met de order en het geld, om zich gedurende eenigen tijd behoorlijk te voeden met menschelijke spijzen. Gaven zij aan dat bevel gehoor, dan wash unne nabijheid minder onaangenaam geworden en kon men het met wat wilskracht bij hen uithouden, mits op eenigen afstand en in de open lucht.

Intusschen, het schijnt, dat de negers even onaangenaam door ons blanken worden aangedaan als wij door hen, en dat ook wij, zelfs de zindelijksten onder ons, een zekeren geur verspreiden, dien wij hierom alleen niet bemerken van elkaar, omdat bij bij ons allen dezelfde is.

Hoewel ik de vrijheid mag nemen mij onder de zindelijke menschen te rangschikken, deed ik die ondervinding zelf herhaalde malen op. Wanneer men het binnenland intrekt en reist door landen, waar geene of weinige blanken komen, dan bemerkt men deze eigenaardigheid zelfs aan de dierenwereld. Deze laatste is gewoon aan de lucht der negers.

En buitendien heeft het gebrek aan vuurwapenen onder de negers ertoe bijgedragen, de dieren in het algemeen minder schuw te maken dan in door blanken bewoonde streken. Daardoor verwijderen zich de dieren in die binnenlanden veel minder spoedig dan elders, wanneer een mensch nadert. Komt echter een blanke aanzetten, zoo weten alle niet beter to doen, dan zich ijlings uit de voeten te maken.

Toch was Emilia's gezelschap geenszins onaangenaam. Langzamerhand gelukte het mij, op mijne veelvuldige vragen korte antwoorden te ontvangen. Zij verhaalde mij, hoe zij kort na mijn vertrek uit Inhambane met hare meesteres en den gebieder van deze het binnenland was ingetrokken, hoe de laatste daar was gestorven en hoe zij kort daarop hadden moeten vluchten voor een inval der 'Mzilla's, diep zooals bekend is, onder hun grooten Koning Goegoenjana de streek achter Inhambane, naar beweerd wordt, het lang gezochte Ofir, het land der droomen, onveilig maken. Met eene verzameling negers, die door de 'Mzilla's van alles waren beroofd geworden, had zij koers gezet naar de diamantvelden, zooals dat bij de oostkustnegers veelal gebruikelijk is. Vrouwen ondernemen die reis echter haast nooit en haar had deze geene rozen doen plukken. Met veel moeite hadden de tochtgenooten de Limpopo overgestoken; en toen zij eenmaal hier aangekomen waren, vermagerd door de doorgestane vermoeienis en armoede, was het haar moeielijk gevallen in haar onderhoud te voorzien. Daarenboven verstond zij noch Hollandsch noch Engelsch. Zij verhaalde mij ook het een en ander van het leven, dat zij in de provincie Mozambique had geleid; ook, dat zij ‘Christão’ was en den naam van Emilia de Souza had gekregen.

Deze laatste familienaam is wellicht de meest algemeene bij de Portugeezen en wordt door een groot deel van hen uitgekozen, die een ‘van’ wenschen aan te nemen. Dat laatste geschiedt in Oost-Afrika op geheel willekeurige wijze: zelfs de beroemdste en meest klinkende namen worden door den eerste den beste aangenomen onder gekerstende negers en kleurlingen. Zoo vindt men onder hen de namen van den hertog van Albuquerque, van den beroemden De Gama, van Magelhaes, Guimaraes, enz. in talrijke mate vertegenwoordigd. Ook de kleurlingen in Britsch-Indië (‘Eurasians’) volgen dit voorbeeld, nemen Portugeesche namen aan en geven zich voor Lusitaniërs uit, in de meening of hoop, dat hunne getinte kleur hen daarop doet gelijken en daarvoor zal laten doorgaan. De Portugeezen zelf geven het voorbeeld, hoe vreemd er met namen kan worden omgesprongen. Zij schrijven en drukken steeds al hunne voornamen voluit en voegen bij den naam huns vaders dien der moeder. Dat wordt steeds voortgezet, zoodat men somtijds namen te zien krijgt, die de lengte hebben van een flinken volzin. Zoo stuit men op onderteekeningen als de volgende: Antonio Manoel Filippo Tavora de Vasconcellos de Castro e Cantro de Souza Teixeira. Meestal bezitten deze namen een zeer fraaien, ridderlijken klank. De indruk ervan wordt vaak echter weggenomen; wanneer men aan het vertalen gaat

en bedenkt, dat bij voorbeeld ‘de Coelho Baratta’ slechts het Portugeesch is van ‘van Konijntje Kakkerlak’, ‘Leite de Pereira’ woordelijk beduidt ‘Melk van Peereboom’, enz. Buitendien echter geven de Portugeezen aan hunne zwarte onderhoorigen allervreemdste namen. Zoo heette de kok van een der Portugeesche militaire commandanten in Mozambique ‘Vamos à Ver’, hetgeen wil zeggen: laat ons zien.

Het begon donker te worden. Wilde ik den nacht niet onder den blooten hemel doorbrengen, dan moest ik mij reppen. Ik maakte Emilia eenige kleine geschenken ten afscheid, steeg in den zadel en weldra bespeurde ik in de verte de witte tenten der delvers.

Daar aangekomen, vond ik eene zelfde soort van kleine maatschappij, als die ik op een der Lydenburgsche goudvelden had ontmoet en vroeger heb beschreven(*). Alleen was door den langeren tijd, dien deze diamantdelverijen hadden plaats gevonden, wat meer weelde en beschaving te bespeuren. Het waren geene Kafferhutten, die den delvers tot woonplaats strekten, maar tenten of lage huisjes, de laatste uit klei samengesteld. Toch schenen de bewoners geene zijde bij hunne bezigheden te spinnen. Zijn de diamanten hier aan de oevers der Vaal te zeer verspreid en te zeldzaam, om de delving met groote machinerieën zooals te Kimberley en dus door naamlooze vennootschappen op voordeelige wijze te doen geschieden, zelfs voor personen, die voor hunne eigen rekening werken, geeft het zoeken naar diamanten in de laatste jaren geen ruim bestaan. Men mag reeds tevreden zijn met eene jaarlijksche inkomst van een paar duizend gulden. Toch is sedert de ontdekking der diamanten aan deze oevers (1869) in het geheel voor eene waarde van bij de 25 millioen gulden(†) aan diamanten bij de Vaal gevonden. Ten deele vindt dat hooge bedrag zijne oorzaak in de bijzonder fraaie kleur en goede hoedanigheid der Vaaldiamanten, vergeleken bij die uit de mijnen.

Deze edelgesteenten vindt men hier meestal, met zand, klei en andere steentjes vermengd, onder groote ‘klippen’. Al het werk geschiedt hier met de hand. De groote diamanten worden op het oog uit het genoemde mengsel verwijderd. Daarna schudt men dat door zeven en houdt dan slechts steentjes of kluitjes over ter grootte van diamanten. Door deze te schudden in een bakje, dat even onder water is gedompeld, scheidt men de lichtere bestanddeelen zooveel mogelijk af en zoekt daarna de diamanten met de hand uit. Ook verkrijgt men op deze wijze fraaie granaten; in Zuid-Afrika worden die veelvuldig bij diamanten aangetroffen. De bedding der rivier schijnt in deze streek bijzonder diamanthoudend te zijn; maar er staat het geheele jaar door te veel water en dat stroomt met te groote kracht, dan dat van deze eigenschap gemakkelijk kan worden partij getrokken. In elk geval zou eene

(*) Zie: *Een bezoek aan de Delagoa-baai en de Lydenburgsche goudvelden* in *Eigen Haard*, October 1887.

(†) Dit cijfer, evenals eenige andere getallen, dank ik aan den Kaapschen almanak van 1886.

bewerking der bedding de krachten en middelen der onafhankelijke delvers verre te boven gaan. Echter verandert de rivier evenals vele Afrikaansche stroomen voortdurend haar loop. Daardoor stuit men nu en dan op drooggeworden vroegere beddingen, die bijzonder rijk aan diamanten zijn. Tegenwoordig gaan de delvers aan de Vaal, voorheen zeer talrijk, weder vooruit in aantal en bedragen ongeveer een duizend zielen.

Gedurende mijn verblijf op deze en de groote diamantvelden werd ik door veelvuldige gesprekken met de bewoners eenigszins op de hoogte gesteld van de geschiedenis en andere bijzonderheden der mijnen. Ziehier, wat ik meen desaangaande te mogen boekstaven.

In het jaar 1867 ontdekte een zekere O'Reilly den eersten diamant in een hoop steenen, van de Oranje-rivier afkomstig, bij Niekerk, een Boer, die niet wist, dat deze steenen waarde bezaten. Als eene zeldzaamheid werd die diamant naar de eerste groote Parijsche tentoonstelling gezonden door den gouverneur der Kaapkolonie. Gedurende een paar jaar bleef het, voor zoover men weet, bij die eene vondst, totdat twee jaar later dezelfde Niekerk van een neger voor enkele duizenden guldens een steen kocht, in welken hij een diamant herkende en die op dit oogenblik ongeveer drie ton gouds waard is. Men zegt, dat de Gravin van Dudley dit kleinood thans bezit. Toen het bericht van deze vondst bekend werd, kwamen van alle zijden gelukzoekers opdagen, die overal naar diamanten begonnen te zoeken. Aan de Oranje-rivier hadden zij weinig fortuin; maar weldra vonden zij, wat zij zochten, aan de oevers van de Vaal. Bij duizenden zetten zij zich daar neer. De verwachtingen zijn er echter in geenen deele bevredigd geworden, zooals wij daar even zagen. Weldra, in 1870, ontdekte men diamanten op de ‘plaatsen’ (boerderijen) Bultfontein en Dutoitspan, waarheen eerst vele, later de meeste delvers zich van de Vaal verplaatsten. Een jaar later vond men de edelgesteenten op Vooruitzicht, de plaats van een anderen Boer, De Beer genaamd; op deze zijn zoowel de Kimberleymijn als Old de Beer gelegen, die ik zoo even kortelijk beschreef.

Nu eerst bleek de geweldige rijkdom van deze streken. De bevolking groeide op reusachtige wijze aan; en spoedig was hier eene stad geschapen, waar men in den aanvang aan alles gebrek had, maar die zich nu heeft ontwikkeld tot eene der bloeiendste van Zuid-Afrika. Zoowel de bezitters van den grond als de regeering, onder welke zij leefden, - die van den Oranje-Vrijstaat - waren Afrikaansch-Hollandsch. Doch de schat bleek den Engelschen te rijk, dan dat zij dien in deze handen zouden kunnen laten. Het grondgebied werd in 1871 van den Oranje-Vrijstaat genomen en eene afzonderlijke Britsche kolonie verklaard te zijn, met Kimberley als hoofdstad. Vier jaar later stonden de delvers tegen de regeering op; eene verandering in het bestuur was daarvan het gevolg. Sedert October 1880 maakt hot diamantenland een deel uit van de Kaapkolonie en wordt het door deze bestuurd.

Ook het bezit van den grond ging in Engelsche handen over. De plaats Vooruitzicht verkocht De Beer voor 6000 pond sterling aan eene Engelsche firma, die haar een paar jaar later voor 100.000 pond overdeed aan de Britsche Regeering. Dat deze niet te veel betaalde, blijkt, als men bedenkt, dat alleen uit de Kimberleymijn tot einde 1885 voor eene waarde van twintig millioen pond sterling is te voorschijn gebracht aan diamanten, die te zamen meer dan 3500 kilo's wegen. De zuivere winst, hierop gemaakt, kan men veilig op 75 millioen gulden schatten. Verschillende mijnen echter maakten de kosten niet goed en werden later opgegeven.

Groote machinerieën bleken benoodigd te zijn, om de mijnen met voordeel te bewerken. De kosten gingen de krachten der voor zichzelf werkende delvers te boven en groote compagnieën werden dientengevolge gesticht, die de claims van de oorspronkelijke bezitters kochten. Sommige dier claims zijn verkocht geworden voor één tot twee ton gouds per stuk, niettegenstaande zij den bezitters niet meer hadden gekost dan de som van 72 gulden per jaar, welke men voor vergunningsrecht aan de grondbezitters had moeten uitbetalen. De meeste dezer vennootschappen hebben uitmuntende zaken gedaan en dikwijls ver boven de vijftig ten honderd in één jaar aan hare aandeelhouders uitgekeerd. Die compagnieën echter, welke buiten de vier herhaaldelijk genoemde mijnen werkten, hebben bijna zonder onderscheid den arbeid moeten staken wegens onvoldoende uitkomsten en leden dientengevolge groote verliezen.

Er moet intusschen worden erkend, dat de hoogst belangrijke winsten niet zijn behaald zonder het wagen van veel geld, zonder het tentoonspreiden van groote werkkracht, vindingrijkheid en taai doorzetten. Allerlei moeielijkheden toch waren er te overwinnen, die ik hier even kortelijk moet aanstippen.

De Kimberleymijn had eenigen tijd na hare opening het uiterlijk van een reusachtigen geldbak. Ten einde het verkeer van de verschillende claims met het omliggende land en tevens het vervoer van den uitgegraven grond te vergemakkelijken, had men verschillende wegen in de mijn aangegeven, die niet mochten worden afgegraven. Langzamerhand begonnen deze paden in te vallen, toen de mijn al dieper en dieper werd uitgegraven. Doof overbrugging der ontstane gaten trachtte men in dit bezwaar te voorzien. Doch weldra viel het geheele raam van wegen in. Er moest nu eene andere wijze worden bedacht, op welke men de verschillende claims met den beganen grond kon in verbinding stellen. De kosten werden te zwaar voor de delvers zelven; zij moesten zich tot vennootschappen vereenigen. Eerst moest de ingevallen aarde met groote kosten worden verwijderd. Toen legde men van den rand der mijn naar de verschillende claims dat spinneweb van metaaldraden aan, langs hetwelk wij zoo even den tocht naar beneden ondernamen. Aanvankelijk werden daarlangs de met aarde gevulde tobben naar boven

getrokken door Kaffers; daarop geschiedde dat door trekdieren en later, zooals wij zagen, door stoommachines, aan den rand der mijn opgesteld.

Nauwelijks was deze moeielijkheid overwonnen, of water begon zich beneden in de mijn te verzamelen, evenals in de Beer's mijn is geschied; dit moest worden verwijderd.

Het ergste bezwaar leverde echter het afbrokkelen van rotsblokken. De aarde namelijk, in welke de diamanten zich bevinden, is als in een zak omsloten door rotsachtige wanden, die, naar men meent, vroeger een vulkanischen krater hebben gevormd. Alleen die aarde houdt bij de vier genoemde mijnen diamanten in. Naarmate nu de mijn werd uitgegraven, kwam die rotsachtige afscheiding allengs meer met de lucht in aanraking, werkte zich los en bedolf de claims, in welke werd gewerkt. Aanvankelijk verwijderde men die brokken in de hierboven beschreven tobben. Gedurende geruimen tijd moest men te dien einde meermalen het zoeken naar diamanten geheel of gedeeltelijk staken. Doch telkens verzamelde zich weer losgewerkte steen of lei binnen de mijn in steeds grooter hoeveelheden. Dat te meer, doordat het verder werken den wand steeds steiler maakte, het gebruik van dynamiet den grond loswerkte en buitendien door de zware machinerieën aan den rand de bodem als het ware in de mijn werd geperst. Nadat bijna twee millioen ponden sterling waren besteed aan het verwijderen der afbrokkelende blokken, is eindelijk kort na mijn bezoek aan Kimberley de geheele mijn onder deze stukken bedolven geraakt. Men heeft dus sedert eene geheel nieuwe wijze van werken moeten volgen. Met ontzettend hooge, nieuwe onkosten zijn nu schachten en tunnels in de mijn geboord, die de diamanthoudende, blauwe aarde verbinden met den beganen grond, op eenigen afstand van den rand der mijn. Tegenwoordig wordt dus de Kimberleymijn op gelijksoortige wijze bewerkt als de steenkoolhoudende bekkens.

Eene geheel gelijksoortige ervaring is zoowel in de Dutoitspan als in Old de Beer opgedaan. Daar beide mijnen niet zoo diep waren uitgegraven als Kimberley en ook grooter oppervlakte hebben; zijn hier de moeielijkheden door afbrokkelenden steen intusschen veel geringer geweest. Ook die mijnen worden op dit oogenblik door tunnels bewerkt, de eerste slechts ten deele. Alleen Bultfontein levert, naar ik verneem, nog den aanblik, dien de Kimberleymijn mij vertoonde en dien ik hierboven heb getracht kortelijk weer te geven. Bultfontein is eveneens niet zoo diep en grooter van omvang aan de oppervlakte dan Kimberley; de wanden zijn dus minder steil.

Eene vierde, hoofdbrekende moeielijkheid, die de Kimberleysche bevolking had te overwinnen, was het gebrek aan water. Riviertjes stroomen niet bij Kimberley. Wel had men de hierboven besproken pannen bij Dutoitspan en Bultfontein. Doch deze zijn somtijds bij groote droogte ledig; daarenboven kunnen zij niet voldoen aan de groote behoefte der bevolking. De mijnontginning toch vereischt daar, zooals wij gezien

hebben, water in belangrijke hoeveelheden. Eene Londensche compagnie is er toen toe overgegaan, het water van de Vaalrivier over een afstand van zeventien Engelsche mijlen, dus ongeveer 5 uur gaans, door geleidingen naar de stad te doen vloeien. Het was eene zeer groote en kostbare onderneming, vooral daar Kimberley ongeveer 500 voet boven de rivier is gelegen (niet minder dan 4000 boven de oppervlakte der zee); ook wegens de hooge, reeds besproken kosten van vervoer. Maar zij is gelukt. Het water vloeit, door stoommachines gedreven, in groote reservoirs, van welke er een is gebouwd bij de rivier, het andere te Kimberley. Door dikke ijzeren pijpen zijn zij verbonden.

Men ziet het, inspanning noch kosten zijn hier gespaard. Maar het was dan ook wel de moeite waard. Kimberley is de rijkste diamantmijn der wereld. En deze streek, slechts eenige mijlen groot, heeft, zooals men door optelling der hiervoor vermelde cijfers zal zien, voor eene waarde van bijna een half milliard guldens aan diamanten opgeleverd.

Dezen zelfden grond met nog onmetelijke, daaraan grenzende landerijen, te zamen groot genoeg voor een vijftigtal Boerenplaatsen, kocht in 1839 een Boer, Fourie genaamd, voor ongeveer achttienhonderd gulden(*).

Dat reusachtige winsten hier zijn gemaakt, springt in het oog, wanneer men bedenkt, dat het eigendomsrecht op de claims der vier mijnen tot voor korten tijd verdeeld was over slechts 42 compagnieën en 56 bijzondere personen of firma's, te zamen dus slechts 98 instellingen. Het kapitaal, waarmede deze hunne ondernemingen dreven, wordt op ongeveer tien millioen pond sterling geschat, een klein bedrag, vergeleken bij de zoo even genoemde, in korten tijd verkregen uitkomsten, ook al brengt men daarbij eene groote percentage voor diefstal in rekening. De tegenwoordige marktwaarde van bovengenoemd werkkapitaal is dan ook ongeveer driemaal grooter. En voor den afstand van dit land, wellicht rijker dan eenig ander ter wereld, heeft de Oranje-Vrijstaat zich moeten tevreden stellen met eene schadeloosstelling van niet meer dan negentig duizend pond!

Het is treurig, dat de sympathie, die Groot-Britannië en zijne bewoners aan bijkans elken Nederlandschen bezoeker inboezemen, hier in Zuid-Afrika telkenmale, wat de regeeringsdaden betreft, op zoo zware proef wordt gesteld. Niet alleen moeten de bewoners van bijna geheel Zuid-Afrika voortdurend op allerlei wijzen lijden van de ongestadigheid der staatkunde, hier door Engeland gevolgd; ik behoef ter toelichting slechts te wijzen op den Oranje-Vrijstaat, die eerst in 1845 onder Engelsch toezicht kwam en in 1854 weder vrij werd; op hetgeen in Zoeloeland geschiedde, waar duizenden en duizenden, evenals in Soedan, geheel nutteloos door Engelsche troepen werden gedood; waar Ketsj-

(*) Vergelijk Theal's *History of the Boers*.

wajo eerst werd beoorloogd en afgezet als koning, om later weder door de Britten op zijn troon te worden hersteld; ik behoef eindelijk slechts te wijzen op de veranderlijkheid van inzicht, waarvan Engeland nog niet vele jaren geleden ten aanzien der Transvaal blijk gaf en die ons allen nog versch in het geheugen ligt, eene veranderlijkheid, die ook in zake der diamantvelden weder werd tentoongespreid. Daarenboven echter moet Zuid-Afrika sedert tal van jaren ondervinden, dat recht en billijkheid niet de maatstaven zijn, naar welke geregeerd wordt, zij het al niet door het kabinet te Londen, dan toch door de Engelsche machtsbekleeders in Zuid-Afrika.

Zoo ook met betrekking tot de diamantvelden. Bij de bekende overeenkomst van 23 Februari 1854, waarbij de Vrijstaat onafhankelijk word verklaard, beloofde Engeland aan de Boeren zich niet in te zullen laten met wat geschiedde noordelijk van de Oranje-rivier, boven welke toch Kimberley is gelegen. Alleen werd er de slavernij verboden. Die belofte werd hernieuwd bij het tractaat van Aliwal North, in 1869 gesloten. En desniettegenstaande kwamen de Engelschen tusschenbeide in 1870, toen Klaas Waterboer hunne hulp inriep, om hem in het bezit te stellen der velden, die volgens zijn beweren hem toebehoorden. Engeland koos Waterboer's partij. Het was natuurlijk juist het oogenblik, waarop de rijkdom van deze streken begon te worden gegist en de aandacht te trekken. Waterboer was een hoofd der Grikwa's, bastaard-Hottentotten; Griquatown was door hen gesticht. De Oranje-Vrijstaat betwistte dadelijk met alle kracht de rechtmatigheid van Waterboer's aanspraken; en inderdaad is het gebleken, dat hij noch zijn volk eenig recht had op deze streek. De Vrijstaat was intusschen niet in staat, aan zijne betoogen door machtsvertoon kracht bij te zetten. En zoo liet de Londensche regeering eenvoudig het land voor zich in bezit nemen; natuurlijk, om het daarna aan Waterboer terug te geven, wiens beweerd eigendomsrecht immers de aanleiding was geweest der tusschenkomst. Inderdaad, niets was natuurlijker dan deze verwachting; doch aldus geschiedde niet. Engeland behield den schat voor zichzelf en Waterboer kon zich mot een tiende van het land vergenoegen. Zoo onrechtvaardig was deze inlijving door Engeland, door Froude genoemd ‘perhaps the most descreditable transaction in the annals of English colonial history’, dat de Kaapkolonie, reeds geruimen tijd geregeerd door haar eigen parlement, weigerde haar bestuur over de velden uit te strekken. De Afrikaanders toch hadden de meerderheid in de Kaapsche vertegenwoordiging en wilden den maatregel van het kabinet in Downingstreet niet steunen, zoolang hunne Vrijstaatsche broeders er zich tegen bleven verzetten. Engeland moest een bijzonder bestuur over het nieuw verkregen land aanstellen. Groote bitterheid had de inlijving onder de geheele Hollandsch-Afrikaansche bevolking tegen Engeland gewekt. Zeer te recht begreep de toenmalige

minister van koloniën, de Graaf van Carnarvon, dat die wrok weinig geschikt was tot bevordering van zijn lievelingsdenkbeeld, het stichten van een grooten, geconfedereerden staat onder Engelsche vlag, die zich over geheel Zuid-Afrika zou uitstrekken. Daarom gaf hij den heer Brand, President van den Oranje-Vrijstaat, toen deze zich in 1876 te Londen bevond, te verstaan, dat hij inzag iets voor deze republiek te moeten doen. Hij gaf blijk te erkennen, dat de Vrijstaat slecht was behandeld, en leverde een bewijs der oprechtheid zijner meening, door zich bereid te verklaren tot het uitbetalen eener schadeloosstelling. Dat de heer Brand zich tevreden heeft gesteld met de luttele aangeboden som van negentig duizend pond, is en wordt hem door vele Afrikaanders euvel geduid. Inderdaad kan - de hierboven aangegeven opbrengsten der mijnen bewijzen het ten duidelijkste - deze som in geenen deele voldoende worden genoemd. Maar het blijft de vraag, of de heer Brand door weigering van het aanbod eene betere schadeloosstelling had kunnen verkrijgen. Eerst nadat op deze wijze aan de grieven van den Vrijstaat eenigermate was te gemoet gekomen, verklaarde de Kaapkolonie zich bereid, haar bestuur over Grikwaland-West met het land der diamanten uit te strekken. Sedert maakt het eene provincie uit der Kolonie, met Kimberley als hoofdstad.

Er is nog eene vraag, op welke men het antwoord moet schuldig blijven. Zullen de diamantvelden bij voortduring, zelfs gesteld, dat aan den voorraad diamanten in de aarde geen einde komt, eene belangrijke bron van inkomsten voor Engeland en zijne onderdanen blijven? Bouwt men alleen op de geschiedenis, dan luidt het antwoord bevestigend. Want sedert de vroegste tijden beschouwt men den diamant als een der schoonste sieraden en betaalt hem met schatten. Doch er is evenzeer ruimte voor de meening, als zouden door de reusachtige hoeveelheden dezer edelgesteenten, die Zuid-Afrika heeft voortgebracht, de diamanten langzamerhand ophouden eene zeldzaamheid te zijn, eene bijzondere waarde te vertegenwoordigen.

Voornamelijk met het oog op deze mogelijkheid overwoog men, reeds tijdens mijne aanwezigheid op de velden, eene samensmelting van alle instellingen, die zich met het zoeken naar diamanten bezighouden. Sedert is dat plan tot stand gekomen en wordt de Kimberleymijn slechts door één vereenigde compagnie (de ‘central’) bewerkt. Ook Old de Beer is tegenwoordig in handen van één groote naamlooze vennootschap. Niet onwaarschijnlijk zullen deze beide vereenigingen weder worden samengesmolten. Men hoopt op deze wijze de diamantenmarkt in handen te zullen krijgen en door beperkte voortbrenging als anderszins invloed op de prijzen te kunnen uitoefenen.

Het antwoord, dat de toekomst op bovengestelde vraag zal geven, beslist vooralsnog het lot der Kaapkolonie. Wel zijn veeteelt en landbouw er belangrijke bronnen van inkomsten. Maar toch zal zonder

eenigen twijfel de kolonie in groote moeielijkheden geraken en hard achteruitgaan, wanneer zich het gevaar verwezenlijkt, waarop ik doelde. Port Elisabeth, Mosselbaai, Port-Alfred, Oost-Londen, al deze havens bloeien alleen, wanneer het den Kimberley'ers wel gaat Dat is weder gebleken tijdens den gedrukten toestand der diamantprijzen, enkele jaren geleden. Toen hebben die steden hare zaken zien kwijnen en lag eene looden hand op den geheelen Zuid-Afrikaanschen handel.

Drijft Nederland op Indië, de Kaap hangt aan diamanten.

HENDRIK P.N. MULLER.

Een minder juiste, zeker onvolledige diagnose.

Eduard Douwes Dekker (Multatuli). Eene ziektegeschiedenis door Dr. Th. Swart Abrahamsz. - Amsterdam, Tj. van Holkema.

De Tijdspiegel is aan zijn naam verplicht het artikel te bespreken, dat Dr. Swart Abrahamsz in *De Gids* gaf over Multatuli, en daartoe bestaat een gereede aanleiding, nu dat artikel afzonderlijk werd uitgegeven.

Dat artikel is, inzonderheid om de methode van behandeling, een nieuw verschijnsel in onze letterkunde, en naar mijn begrip een heuglijk verschijnsel. Men zou 't de psychologische methode kunnen noemen.

Het zeer verschillend oordeel, dat over dit artikel geveld is, kan mede een reden tot bespreking zijn. Over 't geheel hoort men mondeling zeer gunstig oordeelen over het werk van Dr. Swart Abrahamsz. Voor zoover erover geschreven werd, o.a. in *De Spectator* en in eenige brochures(*), werd over den psycholoog de staf gebroken en het artikel - evenwel zonder afdoende wederlegging - gecritiseerd, als ware er een grove misdaad gepleegd in de letterkundige wereld.

Men zou den soms wel wat ruwen vorm, waarin de oppositie zich uitte, wellicht voor een deel kunnen toeschrijven aan het minder goed humeur, waarin vele lieden ten gevolge van den ongemeen natten, kouden zomer verkeeren. Wij hebben in ons waterig, nevelachtig land toch al zoo weinig licht en warmte, dat men bij een zomer als dezen wel wat door de vingers mag zien, wanneer de toon niet altijd even beleefd is.

(*) *Multatuli. Een valsche diagnose van een dolenden Gids. Onpartijdig antwoord zonder geleerdheid op het artikel van Dr. Swart Abrahamsz* door H.J. Top. - Amsterdam, A. Rössing.

Multatuli geoordeeld door de wetenschap. Het Gidsartikel van Dr. Swart Abrahamsz, toegelicht door A. Gorter, Arts. - Amsterdam, A. Rössing.
F. van der Goes. *Dr. Swart Abrahamsz over Multatuli.* - Amsterdam, W. Versluys.
Ik noem de brochures op in de volgorde, waarin zij verschenen zijn. De laatste - van welke Dr. Swart Abrahamsz zich wel wat luchtig afmaakte met de verklaring: ‘De Nieuwe Gids hoop ik eenmaal te zullen kunnen lezen, zoodra hij in de(n) Nederlandsche taal verschijnt’, - had anders wel het eerst mogen genoemd worden, daar zij verschillende opmerkingen geeft, welke van veelzijdiger waarneming getuigen van sommige voorvallen in Multatuli's leven, dan wij bij Dr. Swart Abrahamsz aantreffen. Jammer, dat het goede hierin telkens overschaduwd wordt door persoonlijke hatelijkheden aan het adres van Dr. Swart Abrahamsz, welke tot het punt in quaestie niet afdoen. Dat schijnt intusschen mode te worden in de letterkunde - een gekke mode, waardoor de kunst zeker niet gebaat wordt.

Nog meer komt ons de bespreking van het artikel van Dr. Swart Abrahamsz gewenscht voor om de belangrijke vragen, welke bij zulk een psychologische ontleding van een mensch oprijzen met het oog op het leven in 't algemeen en in het bijzonder bij de opvoeding van het tegenwoordig geslacht. Te lang heeft men in Nederland de resultaten der nieuwere psychologie, indien men wil, der zenuwpathologie buiten rekening gelaten bij de beoordeeling van de dingen van den dag. Met uitzondering van enkele specialiteiten, die zich alleen op zuiver wetenschappelijk medisch terrein bewegen, bemoeit men zich hier niet veel met psychologie en bespreekt de dingen van het leven van het standpunt van verouderde theorieën. Dr. Swart Abrahamsz brengt die vragen voor het groote publiek en wij zijn hem daarvoor dankbaar. Moge zijn voorbeeld door vele medici gevolgd worden, want wij hebben hun voorlichting en hun hulp dringend noodig bij de oplossing van de vragen van den dag, bij de bepaling der levensrichting.

Tot welk resultaat is Dr. Swart Abrahamsz met zijn psychologische methode ten opzichte van Multatuli gekomen?

Eduard Douwes Dekker werd geboren met erfelijken aanleg tot neurasthenie of zenuwzwakheid. De oorzaak daarvan moet gezocht worden in zijn moeder, een Amelandsche. De phantasie van Eduard was zeer sterk ontwikkeld; zij verklaart zijn ongewone geestesgaven, maar zijn wilsvermogen was ten allen tijde zwak. Vandaar, dat de zelfbeheersching geheel ontbrak en Douwes Dekker gedurende zijn geheele leven afging op zijn gevoelsindrukken. In menig opzicht vertoont hij het gewone beeld van de lijders aan hysterie. Daarmee staat ook in verband de overdreven voorstelling van zijn eigen persoon, zijn aanleg voor grootheidswaanzin. Schoon aanvankelijk vlug van bevatting, heeft hij op geen enkel gebied door volhardend onderzoek zich behoorlijke kennis vergaderd van de dingen, waarover hij sprak of schreef, en meende hij zonder kennis van den aard der dingen te kunnen volstaan met zijn opvatting of liever zijn invallen, welke gewoonlijk zoowel van oppervlakkigheid als van onjuistheid getuigen. ‘Slechts toegerust met eene geringe hoeveelheid kennis, in geen enkelen tak van menschelijk weten geheel tehuis, maar begaafd met een phantasie, die hem de poging deed wagen alles te overzien, miste hij de kracht om haar in bedwang te houden, de kracht ook om, zij 't ook in kleinen kring, de omstandigheden te beheerschen niet alleen, maar om zijn gedachten te concentreeren op eenig punt en de telkens opkomende bijgedachten te onderdrukken. Het weergeven van indrukken was zijn eenige kracht, zijn eenige bezigheid, het eenige waartoe hij instaat was en waarin hij eene vaardigheid heeft erlangd, die hem gemaakt heeft tot den virtuoos op het spreekinstrument.’

De ontwikkeling van deze diagnose geschiedt bij Dr. Swart Abrahamsz even uitvoerig als nauwgezet; het leven van Douwes Dekker wordt tot

in bijzonderheden ontleed en zelfs in kleine trekken de juistheid ervan aangetoond. Wij hebben hier niet te doen met een los opgeworpen stelling, vluchtig behandeld, voornamelijk ingegeven door de zucht, om iets nieuws te geven en effect te maken, - neen, het geheele artikel getuigt van ernstige studie en nauwgezet denken, zoodat elk onpartijdig man zal moeten erkennen, dat de schrijver waardeering verdient, - ook indien men meent in de slotsom van het onderzoek van hem te moeten verschillen. Van zulke artikelen maakt men zich niet af door op kleine onjuistheden te wijzen, den schrijver op tegenspraak te betrappen, op woorden te vitten en zijn verontwaardiging lucht te geven, dat een man, dien men tot heden voor heel groot gehouden heeft, zoo klein wordt gemaakt, maar - door even ernstig en even diep onderzoek tegenover te stellen en zoo den schrijver te weerleggen. Door een hoogen toon aan te slaan, weerlegt men Dr. Swart Abrahamsz niet, maar maakt zichzelf eenvoudig belachelijk en zal niemand overtuigen. Een bestrijding, als tot heden heeft plaats gehad, zal alleen ten gevolge hebben, dat men nog meer geloof slaat aan de psychologische ontleding van Multatuli en dat aan dezen gevierden naam een onherstelbare slag zal blijken te zijn toegebracht.

Onder herhaling van mijn ingenomenheid met de studie van Dr. Swart Abrahamsz zij 't mij vergund, eenige opmerkingen te maken, omdat ik meen, dat hij in zijn beschouwing hier en daar eenzijdig, wellicht juister gezegd, onvolledig is en daardoor vanzelf aanleiding moest geven tot misverstand.

Wat Dr. S.A. vertelt van de geestelijke verrichtingen van den mensch, van de drie categorieën, ‘intellect, wil, voorstellingsvermogen en de gelocaliseerde werking in de hersenen’, klinkt wel zeer eenvoudig, maar moet de onjuiste voorstellingen, welke op dit gebied veelal worden aangetroffen, nog meer in de hand werken.

Die verrichtingen zijn inderdaad niet zoo eenvoudig en ieder, die over dit onderwerp heeft nagedacht aan de hand van de nieuwere onderzoekingen der wetenschap, weet maar al te goed, dat wij, ja, wel iets meer weten dan vroeger, maar toch nog zeer in het duister rondtasten en telkens ons moeten beklagen, dat wij z o o w e i n i g weten. Dat stemt tot behoedzaamheid in het ontleden van de psychische processen van anderen. Anders gaat het ons als den Regent van Lebak, die bij de waarneming van Douwes Dekker, vermoedelijk na zeer korten tijd, tot het resultaat kwam: ‘Een goed heer, die mijnheer Dekker, maar een beetje gek.’ Het publiek is zeer geneigd, om zulke uitspraken zonder eenig nadenken over te nemen en daarmee alles voor opgelost te verklaren. Er bestaat bij dat publiek een neiging, om alles, wat eenigszins zich verheft boven de gewone opvatting, aan niet zeer vereerende eigenschappen toe te schrijven.

Als de hoofdoorzaak ter verklaring van Multatuli's leven en werken

wijst Dr. S.A. op te groot ontwikkeld voorstellingsvermogen, te sterke verbeeldingskracht en hij stelt Multatuli - vreemd genoeg, wanneer men de verdere ontleding van het psychisch proces nagaat, - op één lijn(*) met ‘dichters, zieners, profeten, godsgezanten’, en zegt, dat die menschen, die met een sterke verbeeldingskracht waren begaafd, zoo ten minste de werking der andere faculteiten (intellect en wil) niet geheel en al ontbrak, door hun medemenschen beschouwd zijn als ‘bevoorrechte wezens’.

Die bijvoeging: ‘zoo ten minste de werking der andere faculteiten niet geheel en al ontbrak’, heeft iets bijzonder naïefs en waarschijnlijk heeft de schrijver haar terneergeschreven, zonder er veel over na te denken.

Maar ook de werking van de verbeeldingskracht stelt Dr. S.A. zich als een hoogst eenvoudige zaak voor. ‘Het is deze faculteit der hersenwerking, waarmede de mensch uit vroeger verkregene zich andere voorstellingen weet te scheppen; voorstellingen zooals hij ze in werkelijkheid nooit heeft aanschouwd. Hij voegt brokstukken van vroeger verkregen indrukken samen, laat anderen weg en schept zich op deze wijze “het ideaal.”’

Eureka! Schijnbaar is het geheimzinnige proces der verbeeldingskracht hiermee opgelost en dichters, zieners, profeten, godsgezanten kunnen het voor gezegd houden, naar huis gaan en zich ter slape leggen.

Maar zijn wij nu inderdaad, waar wij wezen moeten? Ik betwijfel 't. Het dooreengebruiken van ‘voorstellingsvermogen’ en ‘verbeeldingskracht’ strekt ook al niet, om de zaak duidelijk te maken.

De onevenredige ontwikkeling van de verbeeldingskracht bij sommige menschen is een feit, dat niemand zal ontkennen, maar het komt veel meer voor, dan de heer S.A. meent. Met de phantasie is het in dit opzicht al eveneens gesteld als met het verstand; men vindt de phanta sie algemeen verspreid onder de menschen, maar in duizenderlei verscheidenheid en aard. Hier blijft de phantasie beperkt tot de kleine huiselijke omgeving, een enkele maal zich uitstrekkend tot de overburen, maar verder reikt de kring niet. Gij hebt de diepte spoedig gepeild, en toch - het is hetzelfde vermogen, dat gij ginds aanschouwt bij dien ziener, die volken en vorsten voor zijn verbeelding ziet voorbijgaan, hun woelen en werken ontleedt, hun gedachten raadt en hen geeselt met zijn donderend woord, waarmee hij de laagte en gemeenheid aanwijst, waarin zij zijn verzonken.

Vanwaar dat verschil? ‘Opvoeding, gewoonte of wel uitwendige levensomstandigheden’, meent Dr. S.A. Ach ja, dat kan wel zijn. Ik geloof, dat menig dichter, menig ziener door opvoeding, gewoonte of uitwendige levensomstandigheden is verstikt in de modder van het dagelijksch leven. Er liggen vermoedelijk meer genieën begraven, dan de geschiedenis ons heeft leeren kennen, maar - ook onder ongeveer gelijke omstandigheden is het verschil tusschen den eenen mensch en

(*) T.a.p., blz. 5.

den anderen èn ten opzichte van de verbeeldingskracht èn ten opzichte van het verstandelijk vermogen hemelsbreed verschillend. Geef mij den graadmeter voor de dichtkunst, de schilderkunst, de toonkunst. En toch berust haar werkzaamheid op verschil van verbeeldingskracht.

Zeker, daar is reden voor; verschil in hersenweefsel, verschil in zenuwgevoeligheid - maar behalve eenige zulke algemeenheden weten wij nog niet veel daarvan af en met ‘te sterke verbeeldingskracht’ wordt zoo goed als niets verklaard. De verbeeldingskracht is dikwijls te sterk, zoowel binnen als buiten de krankzinnigengestichten, maar hier is ook de vraag, wat zij voortbrengt, en dat hangt niet alleen van de sterkte af. Er bestaat ook ten opzichte van de qualiteit een rijke verscheidenheid. Wij komen straks hierop terug.

De neurasthenie speelt bij de verklaring van Dr. S.A. een groote rol. Te recht noemt hij de neurasthenie ‘een “topic” van den dag’.

Het woord neurasthenie wordt inderdaad in de laatste jaren veel gebruikt; het dreigt een mode-woord te worden, waarin ik volstrekt geen bezwaar heb, indien ook de zaak, welke ermee wordt aangeduid, een weinig duidelijk wordt gemaakt, en ik vrees, dat het publiek door hetgeen Dr. S.A. daarover aanbiedt, niet veel wijzer zal worden, maar veeleer in zijn scheeve voorstellingen gevoed.

Dr. S.A. geeft een citaat uit Ziemssen's *Die Neurasthenie und ihre Behandlung*, waarin het koortsachtige jagen in het maatschappelijk leven als een der hoofdoorzaken van de neurasthenie wordt aangegeven, - een verklaring, welke men in schier elk werk over dien ziektetoestand terugvindt. Dat dient echter meer tot bladvulling, want Dr. S.A. zegt, dat hij deze ‘verkregen neurasthenie’ minder op het oog heeft dan wel de overgeërfde neurasthenie, waarvan wederom Ziemssen zegt: ‘Voor de ontwikkeling van zenuwachtigheid is de hereditaire neuropathische dispositie, de erfelijke aanleg tot zwaktetoestanden en tot uitputting, van groote beteekenis.’

De heer S.A. spreekt van hereditaire ‘belasting’ en verklaart dat in een noot als ‘aanleg tot zenuwlijden’. *Belasting* in dien zin te gebruiken, is recht geschikt, het publiek geheel in de war te brengen. De Duitschers spreken van erfelijke ‘Belastung’, waar zij willen uitdrukken, dat iemand geboren is met zekeren erfelijken aanleg tot een of andere ziekte; gewoonlijk spreken wij van *voorbeschiktheid*, van *praedispositie.* Er is geen reden, om van het Duitsche *Belastung* nu een in dezen zin nieuw Hollandsch woord te maken op den klank af.

Nu doet Dr. S.A. 't voorkomen, of die hereditaire praedispositie tot neurasthenie bij Douwes Dekker een betrekkelijk zoo weinig voorkomend verschijnsel is, dat daaruit het vele vreemde, van het gewone afwijkende in hem kan worden verklaard. ‘Zooals albino's, zooals haemophilen, zooals personen met situs viscerum inversus komen zij nu en dan voor, niet zoo zeldzaam als men wel meent, maar toch zeldzaam

genoeg om opzien te baren in hunne omgeving'[*]. Deze opvatting nu is minder juist en ik moet met eenigen nadruk hierop wijzen, omdat zij meer schijnbaar dan wezenlijk het leven van Douwes Dekker verklaart.

In het begin van de studie geeft Dr. S.A. het verhaal van de Kaapsche duif, die door de matrozen met een rood strikje wordt versierd, wat de andere duiven niet kunnen verdragen, terwijl het tragische einde is, dat de roodgestrikte duif wordt doodgemaakt. Nu wordt Douwes Dekker met zijn erfelijken aanleg tot zenuwlijden en zijn te sterk ontwikkelde phantasie met zulk een versierde duif vergeleken.

Dit verhaal is wel aardig, maar de vergelijking is, naar het mij voorkomt, in meer dan één opzicht valsch. De hereditaire voorbeschiktheid tot neurasthenie komt in onzen tijd zooveel voor, dat de roodgestrikte duiven het zeker lang zouden kunnen uithouden in een gevecht tegen haar ongerepte zusters; ja, misschien zijn er goed geteld meer roodgestrikte dan gewone duiven, maar het strikje is niet bij alle even groot en ook niet bij alle op dezelfde wijze gelegd.

Wat is eigenlijk neurasthenie? Het oorspronkelijk Grieksche woord beteekent: gebrek aan zenuwkracht. Het bestaan van dit lijden is van veel ouder dagteekening dan de wetenschappelijke behandeling, welke betrekkelijk zeer nieuw is. Men sprak vroeger alleen van algemeene zwakte, zenuwuitputting, zenuwzwakheid, zwakte van het ruggemerg. Over den aard en het wezen van dit lijden was weinig bekend en gewoonlijk werden de verschijnselen, waarmee de ziekte gepaard ging, voor inbeelding verklaard, omdat de geneesheeren de ziekte niet begrepen en er ook geen raad op wisten.

De eerste dokter, die een studie maakte van het onderwerp en de patiënten aan een ernstig onderzoek onderwierp, was de Amerikaansche arts Georg M. Beard, die in April 1869 in het te Boston verschijnende *Medical and Surgical Journal* 30 gevallen beschreef van neurasthenie. Er werd aanvankelijk niet veel gelet op de resultaten van dit onderzoek. In Europa trok de studie van Beard meer de aandacht dan in Amerika.

In het begin van 1880 verscheen te New-York een werkje van Dr. Beard, waarvan Dr. Neisser een jaar later een Duitsche vertaling gaf[†], die spoedig was uitverkocht. Eerst na dien tijd is de studie der neurasthenie meer algemeen geworden en thans vindt men in Duitschland en Frankrijk verschillende mannen van naam, die er hun krachten aan wijden.

Beard geeft een lange lijst van de symptomen der ziekte, welke ettelijke bladzijden beslaat, en zijn vertaler, Dr. Neisser, schreef hem, dat de lijst onvolledig was.

(*) T.a.p., blz. 8.

(†) Georg M. Beard, *Die Nervenschwäche* (*Neurasthenie*), *ihre Symptome*, *Natur Folgezustände und Behandlung,* übersetzt und bearbeiteit von San.-Rath Dr. Neisser. Leipzig, F.C.W. Vogel.

De Italiaansche Hoogleeraar Mantegazza drijft den spot met deze uitvoerigheid en merkt op, dat zij èn onvolledig èn overdreven tevens is. Onvolledig, omdat een zenuwachtig mensch, wanneer hij één dag alles, wat hij gevoelt, al de werkelijke en ingebeelde storingen in de functiën van zijn lichaam wilde opschrijven, wel eenige bladzijden vol zou schrijven. Overdreven, omdat deze storingen op zichzelf genomen geen bepaalde symptomen van de neurasthenie zijn en ook bij andere ziekten worden aangetroffen(*).

Eigenaardig is, dat de neurasthenie wordt aangetroffen bij lichamelijk zeer sterke menschen, die men uiterlijk voor toonbeelden van kracht en van gezondheid zou houden. Zij zijn er gewoonlijk het slechtst aan toe, want klagen zij hun nood aan hun omgeving of zelfs aan hun gewonen geneesheer, dan worden zij uitgelachen. En wanneer dan noch de naaste betrekkingen noch de geneesheer later klachten meer vernemen, beweren zij gelijk gehad te hebben, dat de ziekte slechts inbeelding was. En daarin hebben zij toch ongelijk; de patiënt is dezelfde gebleven, maar hij lijdt in stilte of klaagt zijn lijden aan anderen, daar hij het vruchtelooze van zijn klachten heeft ervaren en spot of onverschilligheid hem pijn doen.

Dr. Swart Abrahamsz legt nadruk op het groote onderscheid tusschen verkregen neurasthenie en hereditaire en haalt het gezegde aan van Ziemssen: ‘Voor de ontwikkeling van zenuwachtigheid is de hereditaire neuropathische dispositie, de erfelijke aanleg tot ziektetoestanden en tot uitputting, van groote beteekenis’, en de heer S.A. laat erop volgen: ‘Wij maken dus een principieel onderscheid tusschen de hereditaire en de door uitwendige oorzaken tot stand gekomen zenuwachtigheid.’

Deze opvatting is niet van willekeur vrij te pleiten. Regel is, dat de neurasthenie overgeërfd is; niet altijd in denzelfden vorm, als zij bij de ouders voorkwam, want de vorm wisselt zeer af. Soms ontbreken bij de ouders bepaalde symptomen, maar werkt de algemeene zwakheid der constitutie voorbeschikkend(†).

Reeds de aard der ziekte op zichzelf brengt mee, dat hereditaire praedispositie als regel moet worden aangenomen, en zeer zeker behoort strenge afscheiding tot de weinig voorkomende gevallen. Ik merk dit op, omdat men bij het lezen van de studie van Dr. S.A. den indruk krijgt, dat men bij Douwes Dekker te doen heeft met een weinig voorkomend ziektegeval. Het publiek is met zijn gewone oppervlakkigheid geneigd, om dan ook de gevolgtrekking te maken: ‘Een beetje gek, omdat hij een beetje ziek was.’

(*) Paul Mantegazza. *Das nervöse Jahrhundert.* Leipzig, F.W. Steffens, blz. 12.

(†) ‘Diese Krankheiten’, lezen wij bij Beard, ‘sind häufig erblich und lassen, wenn auch in der Form zuweilen wechselnd, ihre Abstammung in einzelnen Familien leichter nachweisen, als Scropheln, Krebs oder Schwindsucht. In der That ist die Vererbung eine Hauptsache ihrer Vermehrung während des ersten Viertels des Jahrhunderts gewesen. Man findet nicht wenige Familien, in denen alle diese Krankheiten repräsentirt sind, und es gibt Individuen, die nach einander oder in einer und derselben Zeit an vielen oder an allen Formen gleichzeitig leiden.’ Vgl. blz. 2.

Het lijden van de zenuwzieken is van ernstiger aard, dan men gewoonlijk meent, en het is wel treurig, dat er uit onkunde, ook veelal der medici, òf de spot mee wordt gedreven òf het met onverschilligheid behandeld wordt. ‘Al wordt door dit lijden ook direct het leven niet bedreigd en al komt het dientengevolge op de sterftelijsten als oorzaak van den dood niet voor,’ merkt Beard op, ‘al kan dit lijden integendeel ertoe bijdragen het leven te verlengen en het lichaam te vrijwaren tegen koorts- en ontstekingsziekten, zoo is toch de reeks der ongesteldheden en kwalen, welke ermee gepaard gaan, zeer groot. Wij hebben dikke werken over typhoïde en andere koortsen, maar al deze soorten van koortsen bijeengenomen - de malariakoorts wellicht uitgezonderd - veroorzaken niet zooveel ellende als die neurosen. Zij zijn niet doodelijk, - maar vele symptomen zijn erger dan de dood.’

Het is niet gemakkelijk de grens aan te geven, waar het schier algemeen verspreide zenuwlijden moet worden afgescheiden van de gewone krankzinnigheid. Dr. Möbius, de bekende specialiteit voor zenuwlijden te Leipzig, neemt een breeden grondslag aan en brengt tot het zenuwlijden verschillende vormen, die vroeger en ook tegenwoordig niet zelden voorkomen en wel een zeker verband verraden met de moderne neurasthenie, maar toch tot een bijzonder gebied moeten worden gerekend, wil men althans verwarring voorkomen. Om de verwantschap duidelijk te maken, geeft Dr. Möbius een teekening, waarin de afgeleide ziektevormen door cirkels zijn aangegeven. In het centrum vindt men: zenuwachtigheid of neurasthenie. Rondom dien cirkel zijn gegroepeerd: St.-Vitusdans, katalepsie, enz.; hysterie; krankzinnigheid; epilepsie; hypochondrie, melancholie; zwakheid van geestvermogens; razernij(*).

Ook de Oostenrijksche Hoogleeraar Dr. Krafft-Ebing neemt het ziektebeeld zeer ruim. ‘De algemeene zenuwachtigheid’, schrijft hij, ‘die achteruitgang van de constitutie in het algemeen, welke een bepaald nerveuze is geworden en het karakter van overprikkeling en zwakheid met zich draagt, kan slechts in het algemeen beoordeeld worden naar de gevolgen, welke eruit voortvloeien. Hieronder moeten wij in de eerste plaats rekenen het toenemen der prostitutie, de misdaden tegen de zedelijkheid, de zelfmoorden, krankzinnigheid, dronkenschap en het toenemend verbruik van prikkelende middelen, welke het verzwakte zenuwstelsel opwinden’(†).

De Fransche school opent ons bij de algemeene verspreiding der neurasthenie een minder aangenaam vooruitzicht op de toekomst, door de neurasthenie te noemen de voorbode van de krankzinnigheid in haar verschillende vormen. Bij het eerste geslacht merkt men volgens Morel op het overwegend nerveus temperament, neiging tot congestie naar de

(*) *Die Nenosität* von Dr. Paul Julius Möbius, Special-Arzt für Nervenkranke zu Leipzig. Leipzig, J.J. Weber, blz. 7.

(†) *Über gesunde und kranke Nerven* von Dr. Freiherr R. von Krafft-Ebing, Professor an der Medic. Fakultät der Universität Graz. Tübingen, H. Laupp, blz. 7.

hersenen met de gewone gevolgen: prikkelbaarheid, opvliegendheid. Bij het volgend geslacht vindt men deze trekken in verhoogde mate terug met de organische aandoeningen van de hersenen, ernstige neurosen, zooals hysterie, epilepsie, hypochondrie. Bij het derde geslacht ziet men duidelijk den aanleg tot krankzinnigheid, neiging tot buitensporigheden, terwijl in het volgend geslacht het verstand in den vorm van doofstomheid of waanzin geheel is verdwenen(*).

Op die wijze zou in zeer eigenlijken zin het woord van Voltaire nog waar kunnen worden, dat de wereld is het groote gekkenhuis van het heelal.

Beard komt tegen deze ruimere opvatting van het ziektebeeld op, vooral zooals dat door Möbius wordt gegeven. ‘Daar al deze ziekten’, zegt hij, ‘een gemeenschappelijke pathologie, prognose, aetiologie en therapie hebben, breng ik ze tot één familie. Zij ontstaan allen onder gelijke omstandigheden en bij gelijke lichamelijke verhoudingen. Zij zijn allen ziekten der beschaving en wel der moderne beschaving, meer bepaald van de 19de eeuw. Zij moeten van andere zenuwziekten, zooals epilepsie, psychische hysterie en van bepaald organische en congestieve toestanden onderscheiden worden, welke allen van oudsher bekend, in Europa even talrijk zijn als in Amerika en met de beschaving niets uit te staan hebben, al komen zij ook in beschaafde landen voor’(†).

De mannen van het vak, de specialiteiten, moeten deze quaestie onder elkander maar uitmaken; misschien, dat zij het - wat meer gebeurt - nimmer erover eens worden, daar verschillende verschijnselen der ziekte te veel overeenkomst hebben.

't Is moeilijk uit te maken, wat onder ongunstige omstandigheden uit een betrekkelijk lichte aandoening van het zenuwstelsel kan worden. De natuur heeft altijd neiging, om in eenzijdige richting voort te werken, indien men niet intijds gelegenheid heeft krachtig in te grijpen en de levensomstandigheden geheel kan veranderen.

Vooral de huwelijken zijn hier van overwegend belang; wanneer beide ouders aan neurasthenie leiden, kan de voorspelling niet anders dan ongunstig luiden en de ervaring leert, helaas! dat er maar al te veel huwelijken eer in de hel dan in den hemel gesloten worden. Björnstjerne Björnson legt in *Thomas Rendalen* zijn held de woorden in den mond: ‘Zij, die erfelijke ziekten op hun kinderen overbrengen, zij, in wier familie bv. herhaalde malen krankzinnigheid voorkwam en die in weerwil daarvan een huwelijk aangingen; zij, die om het geld trouwden met ongezonde, zwakke wezens en kinderen voortbrachten, zijn erger dan de grootste schurken, erger dan dieven, roovers, moordenaars!’

Met opzet ben ik bij het wezen der neurasthenie in eenige bijzonder-

(*) *Les Frontières de la Folie* par Dr. A. Cullerre. Paris, Baillière, blz. 31.
(†) Beard, *Die Nervenschwäche,* blz. 3.

heden getreden, om te doen zien, dat de diagnose van Dr. Swart Abrahamsz te algemeen is, om daaruit alleen het bijzondere, dat aan Douwes Dekker eigen was, te verklaren. Er is niet één, maar er zijn ontelbare roodgestrikte duiven.

Daarbij zou de vraag kunnen worden gedaan, of het abnormale, dat wij zonder twijfel bij Douwes Dekker waarnemen, wel meer bijzonder op het gebied der moderne neurasthenie, zij het ook de hereditaire, thuis hoort en niet meer gerekend moet worden tot de psychische afwijking, welke met de geheele persoonlijkheid samenhangt en zoowel zijn verhevenheid als zijn zwakheid verklaart.

Het komt mij voor, dat deze vraag voor het minst een nadere overweging waard is. Mij trof althans de overeenkomst, welke er tusschen Douwes Dekker bestaat en de beschrijving, welke de beroemde psychyater Schüle geeft van de hereditaire neurose. 'Unpraktisch und ohne Berechnung in ihrem geistigen wie im ökonomischen Haushalt, unklar in ihrem Willensdrang, welcher ihre oft guten Kräfte und edlen Bestrebungen in ein unerspriessliches Vielerlei zersplittert, ohne Schwerpunkt in ihren Neigungen, dabei von gesteigertem Selbstgefühl - ist der Zusammenstoss mit der unerbittlichen Wirklichkeit, mit dem Ernste des Lebens, für Viele unvermeidlich. Sie empfinden, Gefühlsmenschen wie sie sind mit sentimentalen und phantastischen Träumereien, die harte Anfassung der Wirklichkeit als eine "Verletzung", deren Ursache sie in äusserer Verfolgung suchen und auch finden. Dies kann Schritt für Schritt, aber auch in Einem Anfalle sich vollziehen. Die klinische Form kann ein einfacher Verfolgungswahnsinn sein, oder auch ein mit Exaltationsideen gemischter, mit oft raschem Zerfall in verwirrte Dementia'(*).

Voor het uiterste van deze zielsziekte is Douwes Dekker bewaard gebleven; hij is tot het laatste toe, zooals men dat noemt, bij zijn verstand geweest, met de jaren zelfs iets kalmer geworden, nu en dan nog vlagen of invallen vertoonend van een overdrijving in zijn opvattingen, welke toch aan krankzinnigheid doet denken.

Neen, krankzinnig was die man niet, maar wanneer men ter verklaring of ter vergelijking van zijn geestestoestand zijn toevlucht neemt tot een handboek over de krankzinnigen, dan zie ik niet in, dat men dat zoo hoog moet opnemen, als het door velen zijner vereerders is geschied. Er ligt iets bespottelijks in de woede, waarmee men zich tegen Dr. Swart Abrahamsz heeft gekeerd, en aan nadenken over zijn in elk geval belangrijke studie heeft men zich zeker het minst schuldig gemaakt.

Ik herinner mij nu ruim een kwart eeuw geleden nog levendig de gesprekken met den even humanen als ontwikkelden directeur van het krankzinnigengesticht te Dordrecht, Dr. Roëll, wanneer hij mij door de zalen der krankzinnigen had geleid, die hem altijd ontvingen als hun

(*) *Klinische Psychiatrie. Specielle Pathologie und Therapie der Geisteskrankheiten* von Dr. Heinrich Schüle. Leipzíg, Vogel. Dritte Auflage, blz. 456.

vader en als kinderen in zijn zakken snuffelden, om te zien, of hij niets voor hen had meegebracht. ‘Hier vraagt gij’, was menigmaal het thema van ons onderhoud, ‘waar zijn de krankzinnigen, en buiten vraagt gij, waar zijn de verstandigen’; m.a.w., de overgangen van het dagelijksch leven tot het krankzinnigenhuis worden gewoonlijk als zeer groot voorgesteld, en toch is dat onjuist. Die overgangen zijn dikwerf onmerkbaar of bestaan in het geheel niet, en alleen zij worden ‘geplaatst’, wier hartstochten gevaarlijk zijn voor de maatschappij of wier toestand verpleging in het huisgezin onmogelijk maakt.

Wat noemt men normaal en waar zal men de grenzen van het normale aangeven?

Wanneer men zich met Dr. Swart Abrahamsz bij de beoordeeling stelt op het standpunt van de sociale eischen, de eischen van burgerdeugd en alledaagsche wijsheid, dan vindt men zooveel afwijkingen, dat het aantal van hen, die onder en boven de maat zijn, zeker de groote meerderheid vorm en de normale menschen de uitzonderingen vormen.

Er is meer. Psychische afwijkingen, d.w.z. in het algemeen verschijnselen, welke geacht worden tot het gebied van de krankzinnigheid te behooren, zijn bij menschen van buitengewone gaven, bij groote mannen zoo gewoon, dat de stelling kan verdedigd worden en met goed succes meermalen verdedigd is, dat genie en waanzin twee loten zijn van denzelfden stam.

De beroemde Fransche specialiteit Moreau de Tours zegt: ‘Les dispositions d'esprit qui font qu'un homme se distingue des autres hommes par l'originalité de ses pensées et de ses conceptions, par son excentricité et l'énergie de ses facultés affectives, par la transcendance de ses facultés intellectuelles, prennent leur source dans les mêmes conditions organiques que les divers troubles moraux dont la folie et l'idiotie sont l'expression la plus complète’[(*)].

Beide, genie en waanzin, kenmerken zich volgens Moreau door overspanning van de hersenen; genie is een neurose. ‘Le génie comme toute disposition queleonque du dynamisme intellectuel, a nécessairement son substratum matériel; ce substratum, c'est un état semimorbide du cerveau, véritable éréthisme nerveux.’

Jules Soury noemt deze bewering van Moreau een axioma en verklaart het verband zeer eenvoudig. Het genie, zegt hij, komt alleen tot stand door congestie naar de hersenen, ‘et toute congestion chronique de cet organe est accompagnée, au point de vue subjectif, d'abord d'une vie morale plus intense, d'une activité extraordinaire de l'imagination allant jusqu'aux hallucinations, puis d'idées de puissance et de grandeur exagerées, absurdes, délirantes. La violence et l'irritabilité des malades est alors très-grande. Au point de vue objectif, cet état d'esprit se traduit par une hypertrophie des cellules et des tubes nerveux, par

(*) *Psychologie morbide dans ses rapports avec la philosophie de l'histoire et de l'influence des névropathies sur le dynamisme intellectuel.* Paris, blz. 464.

une pléthore et une vascularisation cérébrale excessives, dues à l'afflux considérable du sang, à la nutrition surabondante des diverses parties de l'encéphale. L'inflammation du cerveau et de ses enveloppes, les méninges, est tôt ou tard la suite naturelle de cette congestion chronique'(*).

Schopenhauer merkt op: 'Het direct verband tusschen genialiteit en waanzin is een feit, dat deels door de levensbeschrijvingen van zeer geniale menschen, bv. Rousseau, Byron, Alfieri, en door anekdoten uit het leven van anderen wordt bevestigd; deels moet ik verder opmerken, dat ik bij herhaald bezoek van krankzinnigenhuizen enkele individuen aangetroffen heb met onmiskenbaar grooten aanleg, wier genialiteit door den waanzin heenschemerde, welke laatste evenwel geheel de overhand had. Ja, ik wil niet onvermeld laten, dat ik enkele personen gekend heb van wel niet buitengewone maar toch groote geestesgaven, die tevens een lichten trek van krankzinnigheid verraadden'(†).

Toen de vader van het moderne pessimisme dit nederschreef, dacht hij zeker niet, dat zijn buitengewone gaven in verband zouden worden gebracht met het voorkomen van krankzinnigheid in zijn familie. Een oom van Schopenhauer was onnoozel en zijn grootmoeder stierf in onnoozelheid.

Merkwaardig is, dat men in de oudste tijden reeds verband tusschen genie en waanzin heeft vermoed. De koning der denkers in de oudheid, Aristoteles, merkte volgens Seneca op: *Nullum magnum ingenium sine mixtura dementiae fuit,* - een opmerking, welke ook Lamartine maakte, toen hij sprak van: 'Cette maladie mentale qu'on appelle génie', terwijl Pascal meende: 'L'extrême esprit est voisin de l'extrême folie.'

Het is dikwijls moeilijk het juiste begrip van de psychische afwijkingen duidelijk te maken, omdat het publiek onder een krankzinnig mensch gewoonlijk iemand verstaat, die als een 'dolle' om zich heenslaat en altijd 'gekke' praat spreekt.

Maudsley, die door zijn onderzoekingen op dit gebied zich zulk een uitstekenden naam verworven heeft, zegt: 'Het is opmerkelijk, dat de constitutioneele aanleg tot krankzinnigheid zich dikwijls vertoont op een zonderlinge wijze, ongeveer als overgroote kleingeestigheid, fanatiek vasthouden aan overdreven godsdienstige voorstellingen en gebruiken, of in onzen tijd ook wel als ingebeeld dolzinnig verkeer met de geestenwereld, soms als dichterdelirium en dikwijls ook als ijverige verdediging van de uiterste theorieën op sociaal en politiek gebied. Het zijn kleinere vormen, zij vertegenwoordigen als 't ware een gemaskeerde krankzinnigheid.'

Voor het nauw verband tusschen genie en waanzin wordt ook aangevoerd, dat een aantal groote mannen sporen van krankzinnigheid vertoonden of krankzinnig zijn geworden, of dat bij hun bloedverwanten krankzinnigheid werd aangetroffen.

(*) *Jésus et les Evangiles* par Jules Soury. Paris, blz. 11, 12.
(†) Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, dl. I, blz. 216.

Torquato Tasso leed aan hetgeen de geleerden *melancholia agitata* noemen, ten gevolge waarvan hij twee jaren in een gevangenis doorbracht; de aanvallen kondigden zich aan door hallucinaties; hij beschrijft zelf den toestand, waarin hij dan verkeerde; hij hoorde steeds gedruisch, het luiden en slaan van klokken; het was, of er knetterende vonken uit zijn oogen sprongen. Toen later de aanvallen zich niet meer vertoonden, bleven er toch sporen van over.

De melancholische dichter Nicolaas Lenau stierf in een krankzinnigengesticht. De beroemde satiricus J. Swift stierf ook krankzinnig.

De beide musici Donizetti en R. Schumann stierven beiden krankzinnig. Schumann had reeds op betrekkelijk jeugdigen leeftijd aanvallen van zwaarmoedigheid en deed een poging tot zelfmoord; hij werd gekweld door vrees voor een krankzinnigengesticht, waarin hij werkelijk zijn leven eindigde.

De natuuronderzoeker Swammerdam werd aan het eind van zijn leven gekweld door godsdienstige zwaarmoedigheid; hij verbrandde zijn geschriften, omdat hij meende daardoor God beleedigd te hebben. De Fransche wijsgeer Auguste Comte, de vader van het moderne positivisme, was een jaar in een krankzinnigenhuis. Twee jaar later gaf hij zijn hoofdwerk uit; hij noemde zijn ziekte ‘sa crise cérébrale’.

Peter de Groote had volgens Moreau van zijn jeugd af zenuwtoevallen. Toen zijn zoon gestorven was uit het huwelijk met Catharina, keerden deze toevallen dikwijls terug en lag hij soms drie dagen en drie nachten onbeweeglijk op den grond. Moreau noemt Peter een man van groote begaafdheid, bij wien alle deugden en gebreken even kolossaal waren.

Molière kreeg bij de nietigste aanleiding stuiptrekkingen en zenuwtoevallen, die gedurende veertien dagen hem verhinderden te werken.

Schiller was van kind af ziekelijk, viel dikwijls in onmacht en kreeg stuiptrekkingen; ook had hij aanvallen van zwaarmoedigheid.

De lijst zou gemakkelijk vermeerderd kunnen worden. Als voorbeeld van krankzinnigheid in de familie kan dienen de beroemde Kardinaal Richelieu; hij had een krankzinnige zuster, terwijl zijn oudere broeder een zonderling was. De Kardinaal had eens zelf een aanval van krankzinnigheid; hij meende, dat hij in een paard veranderd was, en sprong hinnikend om een biljart. Eindelijk geraakte hij in slaap en herinnerde zich bij zijn ontwaken niets van het voorgevallene.

Ook Rousseau had een krankzinnige onder zijn naaste bloedverwanten; hijzelf meende overal vijanden te zien en dacht steeds aan samenzweringen tegen zijn leven.

Byron's voorvaderen waren allen phantastische, excentrieke personen; hij was zelf in hooge mate hartstochtelijk, kon zich nooit aan een vasten regel gewennen en gevoelde zich meestal ongelukkig; hij meende door een spook bezocht te worden en schreef dat toe aan overspanning van de hersenen. Hij vreesde evenals Swift zijn leven in een krankzinnigenhuis te zullen eindigen.

De vader van Beethoven was een dronkaard. Hijzelf was zeer prikkelbaar van aard en kon naar zijn eigen verklaring zich plotseling tot den ongelukkigsten aller menschen rekenen. De dipsomanie staat volgens Maudsley in nauw verband met de krankzinnigheid; de dronkenschap heeft òf krankzinnigheid ten gevolge òf ontwikkelt zich daaruit. Trouwens, het is bekend, dat dipsomanie inderdaad een zenuwlijden is, een soort van krankzinnigheid; de aanvallen treden periodiek op, wat aan het zenuwlijden eigen is.

Een der tastbaarste bewijzen voor het bestaan van psychische afwijkingen of anomalieën zijn de hallucinaties. De geschiedenis van den godsdienst nu is rijk aan voorbeelden daarvan. De hallucinaties van Luther en Loyola zijn bekend. De vader der Jezuïeten had aanvallen van melancholie en werd gekweld door gedachten aan zelfmoord; zijn visioenen strekten evenals bij Mahomed, om zijn ijver aan te vuren.

Luther meende bijwijlen een bezoek van den duivel te krijgen, die met een zak met noten rammelde of andere dwaasheden uithaalde en door den Hervormer met geweld verjaagd moest worden. Luther weet daar zelf van te vertellen, hoe de duivel hem in de gedaante van Christus verscheen.

Pope meende op zekeren dag een arm uit den muur te zien komen en vroeg den dokter, van wien die arm was. Byron leed veel aan hallucinaties en Goethe verhaalt ook van een geval van hallucinatie(*).

Talrijk zijn de personen, die aan zelfmoord dachten; zoo Chateaubriand, Raphaël, George Sand, Beethoven, Goethe.

Newton leed aan duizelingen; wanneer hij in een rijtuig zat, was hij zoo angstig, om te vallen, dat hij met zijn handen zich krampachtig aan het portier vastklemde. Na den brand in zijn laboratorium leed hij aan sommige verschijnselen van geestverzwakking.

Mozart stierf op zijn 36ste jaar aan hersenontsteking.

Ook de zucht tot uitspattingen en buitensporigheden, welke vele groote mannen in hun jeugd kenmerkte, moet tot de psychische anomalieën gerekend worden(†).

(*) Verschillende voorbeelden vindt men in de uitstekende studie van Dr. Paul Radestock, *Genie und Wahnsinn.* Breslau, Trewendt.

(†) Griesinger zegt: 'Auch in denjenigen Fällen ist eine ursprüngliche anomale Disposition nicht zu leugnen, wo die Eltern oder eines derselben zwar auch nicht an Irrsinn litten, aber eine auffallende Ueberspanntheit oder Bizarrerie des Charakters und der Neigungen, eine besondere Heftigkeit oder Leidenschaftlichkeit zeigten, die sich dem Irresein stark näherte; ebenso da, wo in einer Familie mehrere Selbstmorde unter den nächsten Blutverwandten vorfielen. Zuweilen begegnet man in solchen Familien, wo einzelne Mitglieder an Irrsinn leiden, anderen von ausgezeichneter, hervorragender Intelligenz mit oder ohne Excentricitäten. Wir können zwei solche Beispiele grosser wissenschaftlicher Celebritäten aus unsern Tagen anführen; es ist nicht unwahrscheinlich, dass eine grössere Erregbarkeit der cerebralen Processe und eben jene geistigen Eigenthümlichkeiten, welche dort zur Ueberspanntheit and Bizarrerie werden, hier, bei günstigen äusseren Umständen und ungetrübter körperlicher Gesundheit, sich als erhöhte Activität und Energie der Intelligenz und als Originalität des Denkens aussprechen.' *Pathologie und Therapie der psychischen Krankheiten.*

Tegen de nauwe verwantschap van genie en krankzinnigheid zijn echter ook verschillende bezwaren aangevoerd, inzonderheid zooals de verwantschap door de Fransche school wordt aangenomen in navolging van Moreau de Tours.

Zonderling is in elk geval de zekerheid, waarmede deze heeren spreken, alsof de quaestie voorgoed is uitgemaakt.

Wanneer Jules Soury verklaart, dat Jezus door den marteldood bewaard is gebleven voor krankzinnigheid, dan verwondert men zich te recht over de hoogheid der wetenschap, om zulk een oplossing te geven bij zoo weinig gegevens der historie(*).

Men kan ook een aantal groote mannen opnoemen, die niet krankzinnig zijn gestorven, maar tot het laatste helder van geest zijn gebleven - men denke slechts aan Spinoza - die ook geen sporen hadden van psychische afwijking - die, voor zoover bekend, geen krankzinnigen hadden onder hun bloedverwanten.

Zoolang er ten opzichte van de functiën van de hersenen zooveel duisters en onverklaards is, - bij vele krankzinnigen vindt men na hun dood niets in de organisatie van de hersenen, dat den waanzin verklaart, zij men behoedzaam in het opmaken der resultaten, opdat de wetenschap zelve niet in diskrediet worde gebracht.

Het verband tusschen genie en waanzin is wellicht meer indirect dan direct. Genieën zijn in den regel wezens met een fijn, gevoelig zenuwstelsel; met hun denken en gevoelen staan zij meestal tegenover een omgeving, welke hen niet begrijpt, waardoor zij zich eenzaam gevoelen. Niet zelden hebben zij met sociale moeielijkheden te kampen, worstelen met armoede en gebrek, - men denke aan vele uitvinders - zoodat men kan aannemen, dat genieën bijzonder sterke hersenen moeten hebben, om niet te gaan overhellen tot vertwijfeling en melancholie. Onder de gewone krankzinnigen wordt menigeen gevonden, die door voortdurende zorg en angst zoover is gekomen, in den strijd des levens is ondergegaan, omdat de krachten er nimmer voor berekend waren.

Wie verzekert ons, dat de krankzinnigheid van sommige genieën niet het gevolg was van iets bijkomends in hun organisatie?

Dichters en krankzinnigen hebben veel overeenkomst, maar daarbij vindt men toch een opmerkelijk onderscheid. De werking van hun geest geschiedt onbewust, in weerwil van henzelf; zij volgen een drang, waaraan zij geen weerstand kunnen bieden. Maar - terwijl bij den

(*) 'Jésus paraît ici pour la première fois comme un malade dont on a essayé de suivre le développement du mal. L'affection nerveuse, de nature d'abord congestive, puis inflammatoire, dont ce juif fut atteint, était des plus graves; elle est encore incurable. Tous les jours elle fait des millionnaires, des empereurs, des papes, des prophètes et des dieux même de pauvres diables aux cerveaux blessés; elle a produit plus d'un Messie. L'étude de psychologie morbide qui ouvre ce livre, démontre que le fondateur du Christianisme est mort dans une période plus ou moins avancée de cette maladie. Il disparut à temps de ce monde: le gibet lui épargne la démence.'
Jésus et les Évangiles, par Jules Soury, bl. 6, 7.

krankzinnige de dranguitingen elkander snel opvolgen, in geen verband met elkander staan en geen indruk achterlaten, is de dichter zich meer of minder bewust van hetgeen in hem plaats heeft; hij begeleidt het drangproces, zij 't ook in lichte mate, met zijn waarneming en is naderhand in staat over zijn werk na te denken, het te herzien en die wijzigingen aan te brengen, welke in kalme oogenblikken hem wenschelijk voorkomen.

Oppervlakkig oordeelen zijn wij nu eenmaal van het publiek gewoon, omdat de kennis in den regel zoo hoogst gering is, en wij halen in zulke gevallen onze schouders op; meer dan vreemd is 't echter, wanneer wij wetenschappelijke mannen zoo vlug en zoo luchtig hun gevolgtrekkingen zien maken in zaken, waar bij een juiste beoordeeling zooveel factoren in aanmerking komen en waar wij bij de moeilijkheid van het onderzoek, bij de onzekerheid der gegevens dikwijls in het duistere rondtasten, om een weg te vinden.

Niet alle genieën zijn gelijk; sommigen hebben krankzinnigheid of psychische afwijkingen in hun familie, welke wel beschouwd ongeveer daarmee gelijkstaan; anderen niet. Nu ligt het voor de hand, dat de levenswijze van 't genie, de veelal overspannen werkzaamheid met het hoofd, de gereede aanleiding kan worden, de kiem tot krankzinnigheid te ontwikkelen, terwijl diezelfde kiem in haar ontwikkeling kan worden tegengehouden, wanneer de persoon geen genie is en in een kring geplaatst, waar de hygiënische voorwaarden van dien aard zijn, dat zij gunstig terugwerken op het individu.

Griesinger merkt, waar hij spreekt van nerveuze constitutie, het volgende op: ‘Auf geistigem Gebiete bemerken wir, entsprechend den beiden analogen Zuständen der Empfindung und Bewegung, einerseits die grössere psychische Empfindlichkeit, die leichtere Neigung zum psychischen Schmerz, den Zustand, wo jeder Gedanke auch zu einer Gemüthsbewegung wird, daher den raschen und leichten Wechsel der Selbstempfindung und der Stimmungen, andrerseits Schwäche und Inconsequenz des Wollens, Energielosigkeit des ganzen Strebens mit hastigen und wechselnden Begehrungen. Die Intelligenz selbst zeigt dann oft die gleiche Beschaffenheit; es sind dies jene schon als Kinder geistig sehr erregbaren, dann sich ungleichmässig entwickelnden und stets etwas Haltloses darbietenden Naturen, jene zuweilen lebhaften, schillernden Köpfe, denen es aber an Tiefe und Ausdauer fehlt, die Nichts geistig durchführen, weil sie sich zu Allem als Dilettanten verhalten, bei lebhafter Phantasie jene mittelmässigen, aber barocken Musiker und Poeten, oder jene missrathenen Universalgenies, die bei einer gewissen Raschheit und Vielfaltigkeit des Denkens nie Sammlung und Ruhe zu etwas Tüchtigem finden konnten. Erkranken solche Menschen am Ende am Irresein, so findet man darin eine Bestätigung des Satzes, dass nur wer einen rechten Verstand gehabt habe, ihn verlieren könne, während in der That eine wirklich kräftige Entwicklung und

Durchbildung der Intelligenz das Irrewerden keineswegs begünstigt, sondern ihm entschieden hinderlich ist.'

Dit citaat is zeker als geknipt voor Dr. Swart Abrahamsz bij de beoordeeling van Multatuli, maar met allen eerbied voor de geleerdheid en de geleerden moeten wij opmerken, dat de wereldgeschiedenis er vreemd zou uitzien, indien wij die personen eruit wegnemen, die wellicht juist ten gevolge van hun levendige phantasie, indien men wil, van hun nerveuze constitutie, zich meer geuit hebben in invallen en 't nimmer tot de zoogenaamde veelomvattende geleerdheid hebben gebracht.

De Fransche specialiteit in neurosen, Dr. A. Cullerre, merkt, naar mijn inzien te recht, op: 'La folie confirmée est le plus grand des malheurs; et c'est bien assez. Quant aux formes plus légères de la déséquilibration mentale, elles ont, dans bien des cas, une signification toute différente, à ce point qu'un petit grain de folie équivaut, pour certains esprits, aux meilleurs quartiers de noblesse et que l'on peut dire sans hyperbole que le jour où il n'y aura plus de demi-fous, le monde civilisé perira - non par excès de sagesse, mais par excès de médiocrité(*).'

Voor deze beteekenis van het: 'een beetje gek', heeft Dr. Swart Abrahamsz te weinig oog gehad.

Ik wees op de psychische afwijkingen, welke wij bij vele voorname mannen, uitmuntend door geest en talent, aantreffen, afwijkingen, welke ons niet verhinderen het voortreffelijke in hen te blijven waardeeren.

Van vele groote mannen zijn psychische anomalieën bekend, van andere niet; indien wij echter van die anderen alles afwisten, wellicht zouden wij dan tot het resultaat komen, dat de anomaliën regel zijn, en uitzondering, wanneer ze in het geheel niet worden aangetroffen.

Somtijds zijn die afwijkingen òf gering òf zij blijven beperkt tot de binnenkamer, in welk geval er nooit iets van wordt te boek gesteld. Volkomen normale menschen zijn zeer zeldzaam, vooral wanneer wij de klasse nemen der hooger ontwikkelden. Buitengewone geestesgaven toch gaan steeds gepaard met een fijn bewerktuigd zenuwstelsel; zonder dat zijn nauwkeurige waarnemingen, de bron van ons denken en vergelijken, niet mogelijk. En een fijn zenuwstelsel staat meer bloot aan schokken, die de geregelde werking tijdelijk verstoren kunnen.

Inzonderheid moet dat het geval zijn, wanneer iemand eenigen tijd verblijf houdt in een warm klimaat. Douwes Dekker was de eenige niet, die den minder gunstigen invloed van het Indisch klimaat ondervond. Men krijgt daar als 't ware een soort van broeikast-ontwikkeling, fijne vruchten, maar die licht iets ziekelijks hebben.

Meermalen heb ik bij de pennevruchten van Indische schrijvers iets geniaals waargenomen, maar ook iets vreemds; zij slaan licht over tot

(*) *Les Frontières de la Folie* par Dr. A. Cullerre; Paris, Baillière, blz. 9, 10.

hetgeen wij in het dagelijksch leven gewoon zijn met den naam van bombast te bestempelen.

Menigeen zocht en vond in die warme gewesten verbetering van zijn maatschappelijke positie, werd er rijk, maar betaalde zijn sociale voornaamheid met een heel of half vermoorden geest en een ziek lichaam.

Ware Douwes Dekker in het koele, vochtige Holland gebleven en in een omgeving geplaatst, waar hij weinig indrukken ontving, een sigarenwinkel b.v. of een kruideniersaffaire, waarschijnlijk zouden de kiemen, die in hem sluimerden, nimmer zijn ontwikkeld. Dat de omstandigheden ertoe leidden, dat hij naar Indië ging en zijn aanleg zich daar ontwikkelde, zoowel met de licht- als met de schaduwzijde, dat houden wij voor een geluk voor Nederland. Met dien aanleg moest hij echter noodzakelijk in botsing komen met de 'gestelde machten' en in dien ongelijken strijd het slachtoffer worden.

Dr. Swart Abrahamsz veroordeelt de houding van Douwes Dekker in dien strijd(*). Hij beschouwt de aanstelling als ambtenaar als een contract met de Regeering, dat men eenvoudig heeft na te komen of niet te aanvaarden.

Nu zijn er ten allen tijde menschen geweest en zij zijn er nog, die het nakomen van de hun voorgeschreven verplichtingen, hetzij als ambtenaar, hetzij in gewone sociale betrekkingen, beschouwen als nummer één, omdat hun maatschappelijke, hun financieele positie daarvan afhangt.

Sommigen doen dat zonder moeite, omdat zij over hun betrekking nooit nagedacht hebben, tenzij alleen uit het oogpunt van het cijfer van hun salaris, hetzij omdat zij het tot gewoonte gemaakt hebben elke opkomende neiging tot verzet, waar hun iets onbillijk toeschijnt, te onderdrukken. Men weet, dat men in de ambtelijke hiërarchie of in het op eigenbelang berustende sociale raderwerk als individu aan het kortste eind trekt, wanneer men zijn geweten niet wat uitzet, en het meeste voordeel wordt behaald, wanneer men zich steeds 'bruikbaar' betoont, 'meegaande'. Men eindigt op dien weg met in het geheel geen geweten meer te hebben - velen hebben altijd weinig last gehad van zulk een onpractisch ding - en de stempel der serviliteit wordt vast op den persoon afgedrukt, terwijl men zich naderhand grinnikend grijnzend de lofspraak laat aanleunen: 'Die man heeft het ver gebracht in de wereld!'

Die rol nu te spelen, is voor enkele menschen een onmogelijkheid. In de eerste plaats, omdat hun karakter te weinig buigzaamheid bezit, omdat hun gevoel van zelfstandigheid, van onafhankelijkheid te groot is. Zij zijn, wat men in het gewone kader noemt lastige wezens.

Het aangeboren gevoel van zelfstandigheid wordt dubbel gevaarlijk

(*) T.a.p., blz. 13 vv. Dit is, dunkt mij, een der zwakste punten in de studie van Dr. Swart Abrahamsz en hetgeen de heer F. van der Goes in zijn tegenschrift daartegen aanvoert (blz. 21 vv.), verdient ernstige overweging.

voor het individu, wanneer tevens het gevoel voor recht sterk ontwikkeld is. Wij menschen zijn ook op dit punt weder zeer verschillend geaard. Men heeft menschen, die zich weinig of niets van anderen aantrekken; zij zien of gevoelen niets van het leed, dat anderen lijden, van het onrecht, dat anderen wordt aangedaan; zij zijn volmaakte typen van het bekende, niet zeer adellijke wapen: 'Ben ik mijns broeders hoeder?'

Dit devies wordt vooral trouw gevolgd, waar het menschen geldt buiten den gewonen levenskring, ten opzichte van menschen uit een anderen stand, inzonderheid menschen van een andere huidkleur.

In theorie wordt wel gesproken van de 'menschheid', de gelijkheid van alle menschen erkend, maar in de practijk is dat gansch wat anders. De practijk vindt het heel dwaas zich van een ander mensch iets aan te trekken, wanneer het voor onszelf geen voordeel afwerpt. Wanneer men in een goed humeur is, mag men ja een armen drommel iets geven, omdat het onze eigenliefde vleit, onze ijdelheid streelt, maar zoo in het algemeen de belangen van onzen evenmensch zich aan te trekken, zich warm te maken bij het onrecht van een ander, dat wordt dwaasheid geacht. Men moet daarvoor een beetje veel gek zijn.

Die dwaasheid nu had Douwes Dekker in hooge mate en veel van zijn aanstootelijkheden laten zich verklaren uit de overdrijving, waarmee hij zich overgaf aan die dwaasheid. Ik geloof, dat bij die bekende aanstootelijke handelingen minder moet gedacht worden aan een goede en kwade uiting van de neurasthenie, zooals de heer Van der Goes meent, dan wel aan een overdreven en daarmee ziekelijk geworden uiting van een oorspronkelijk goed, edel beginsel.

Die overdrijving kan wellicht hieruit verklaard worden, dat Douwes Dekker levendiger, sterker, dieper gevoelde dan anderen, welk een stuitend contrast er in dit opzicht bestaat in onze dusgenaamd Christelijke maatschappij tusschen geloof en leven, ideaal en werkelijkheid. De valschheid der menschen, om het ideaal voor schoon te verklaren en in de werkelijkheid anders te handelen, is groot en dat kon Douwes Dekker niet altijd verzetten. Hij had vlagen, dat hij maniak was op dat punt, en dan deed hij dingen, die in het gewone leven voor dol doorgaan.

Wil men een vergelijking met een anderen hartstocht, denk dan aan de vele zotheden van de jaloerschheid, welke, oorspronkelijk op liefde gegrond, eveneens meermalen ontaardt in een overdrijving zoo groot, dat de rede verdwijnt en er inderdaad van krankzinnigheid sprake kan zijn.

Ik zeg dat niet zoozeer ter verdediging als wel ter verklaring, maar meen daarbij de vraag te moeten doen: waarom worden zulke dwaasheden zoo zwaar aangerekend, terwijl men ten opzichte van de tegenovergestelde uitersten, de zuinigheid der vrekken, de list der kooplieden, die toch zoo menigmaal redeloos is en in krankzinnigheid ontaardt, zoo bijzonder toegeeflijk is?

En denk u Douwes Dekker in Indië. Wie iets van de verhoudingen in Indië weet, zal begrijpen, dat er daar dagelijks veel gebeurt, waardoor het gevoel voor recht gekwetst wordt op een wijze, dat het onmogelijk wordt zich in te houden. Het onrecht, dat, van een algemeen menschelijk standpunt beschouwd, in Indië tegenover den Javaan gepleegd wordt, heeft Douwes Dekker die vurige tong gegeven, hem tot den welsprekendsten man gemaakt van zijn tijd.

Dr. Swart Abrahamsz noemt het besluit van Douwes Dekker, ‘dat hij niet anders dienen kon dan te Lebak en dus zijn ontslag moest vragen’, een ‘dwang-voorstelling’, een daad, getuigend van een idealisme, dat ons meer medelijden met den idealist inboezemt, dan onze bewondering voor hem opwekt’, en schrijft die daad geheel op rekening van de neurasthenie.

Ik stem volkomen toe, dat die daad bedreven werd in een oogenblik van opgewondenheid en in zoover met weinig, wellicht zonder eenig nadenken. Voor een onpartijdige beoordeeling echter komt de neurasthenie niet in de eerste plaats in aanmerking, tenzij men elke vlaag van geestdrift, van opgewondenheid in strijd met ons sociaal belang voortaan wil verklaren voor een teeken van neurasthenie.

't Was niet voor de eerste maal, dat deze ambtenaar in botsing kwam met de ambtenarij; men kan dat vragen van ontslag evenzeer beschouwen als de laatste schakel in de keten van oorzaak en gevolg, waar een man met zulk een onafhankelijkheidsgevoel en zulk een begrip van recht staat tegenover het stelsel van regeeren, dat door Nederland tegenover den Javaan in toepassing wordt gebracht.

Er is een tijd geweest, dat er in Nederland anders werd geoordeeld over de Havelaarszaak dan door Dr. Swart Abrahamsz, anders niet alleen door den diep betreurden Vosmaer, maar ook door tal van personen van verschillenden rang en verschillend geloof.

Ik herinner aan de oprichting en de werkzaamheid van de *Maatschappij tot Nut van den Javaan* en de verwachting, daaraan vastgeknoopt, dat er meer recht voor den Javaan zou komen; het volksgeweten zou worden wakker geschud, het schaamtegevoel ontwaken, dat het rijke Nederland zijn spoorwegen bouwde van den arbeid, door den Javaan verricht. De vloekzang van Multatuli's geestverwant, den banneling Roorda van Eysinga, werd besproken(*).

(*) Die vloekzang is niet algemeen bekend; men kan daarin een bewijs zien, dat Douwes Dekker de eenige niet was, die aan ‘dwangvoorstellingen’ leed en van de verhouding van Nederland tot Indië zich een ‘ideaal’ vormde.
Het opschrift luidt: *De laatste dag der Hollanders op Java*; *vloekzang door Sentot.*

‘Zult gij nog jaren ons vertrappen,
Uw hart vereelten door het geld,
En, doof voor d'eisch van recht en rede,
De zachtheid tergen tot geweld?
Dan zij de buffel ons een voorbeeld,
Die, sarrens moê, de hoornen wet,
Den wreeden drijver in de lucht werpt
En met zijn lompen poot verplet.
Dan schroeie de oorlogsvlam de velden,
Dan roll' de wraak langs berg en dal,
Dan stijg' de rook uit uw paleizen,
Dan trill' de lucht van 't moordgeschal.
Dan zullen wij onze ooren streelen
Aan uwer vrouwen klaaggeschrei,

't Is waar, dat heeft slechts korten tijd geduurd. Van hen, die meer buigzaam waren geweest in Indië dan Douwes Dekker en Roorda, van hen, die zich rijk gesuikerd hadden zonder eenige gewetenswroeging of 'dwangvoorstelling', ging het wachtwoord uit: dat ding, de 'Maatschappij tot Nut van den Javaan', moet weg. En zij ging weg, die vereeniging; zij droogde uit, zooals de vetglaasjes uitgaan op een Nederlandsch volksfeest.

Het scheen, dat men meende, dat Multatuli gelijk had en het onderscheid tusschen liberale en conservatieve politiek in Indië bestond in het onderscheid tusschen trekken zooveel mogelijk en zooveel mogelijk trekken, en dat het daarom goed was alles zooveel mogelijk te laten in Indië, zooals het was!

Het eenig overblijfsel van die 'Maatschappij' was een schamel schoolfondsje, dat met logarithmen-berekening over een onnoemlijk aantal jaren eenmaal groot genoeg zou zijn, om den Javaan te onderrichten in de Europeesche wijsbegeerte, hoe men het aan moet leggen in de wereld, om een ander voor zich te laten werken, - de Christelijkste aller kunsten.

En staan als juichende getuigen
Om 't doodsbed van uw dwinglandij;
Dan zullen wij uw kinderen slachten
En de onze drenken met hun bloed,
Opdat der eeuwen schuld met rente,
Met woekerwinste wordt vergoed.
En als de zon in 't Westen neerdaalt,
Beneveld door den rook van 't bloed,
Ontvangt zij in het doodsgerochel
Den laatsten Hollandschen afscheidsgroet.
En als de nachtelijke sluier
De rookende aard' heeft overdekt,
De jakhals de nog lauwe lijken
Dooreenwoelt, afknaagt, knabbelt, lekt,
Dan voeren wij uw dochtren henen,
En elke maagd wordt ons een boel,
Dan rusten we aan haar blanke boezems,
Van moordgeschreeuw en strijdgewoel;
En, als haar schande zal zijn voltrokken,
Als wij ons hebben moê gekust,
Als elk tot walgens is verzadigd,
Het hart van wraak, het lijf van lust,
Dan tijgen wij aan 't banketteeren.
En de eerste toost is: "'t Batig slot!"
De tweede toost aan: "Jezus Christus!"
De laatste dronk aan: "Nêerland's God!"
En als de zon in 't Oosten opdaagt,
Knielt elk Javaan voor Mahomed,
Wijl Hij het zachtste volk der aarde
Van Christenhonden heeft gered.'

En het is gebleven, zooals het was in Indië, en het schijnt, dat de openbare meening in Nederland, evenals sommige individuen, lijden kan aan neurasthenie, invallen en opwellingen kan hebben, kort van duur zooals bij hysterische aandoeningen, en wellicht vindt men hier of daar wel een medicus, die de ziektegeschiedenis ons kan geven ook van dit lijden, dat thans geheel genezen schijnt.

Douwes Dekker en Roorda zijn dood en men behoeft niet bang te zijn, dat zij uit hun graf zullen weerkeeren, door een forschen greep de snaren van hun ziel in edele verontwaardiging zullen doen trillen en een ‘rilling’ doen gaan door 't land. En ook dan zelfs, men rilt in 't Christelijke Nederland niet lang over 't onrecht, anderen aangedaan, en niets wordt met zooveel Christelijke gelatenheid gedragen als 't leed van anderen.

Psychische diagnosen zijn uiterst moeilijk; de mensch, heeft men gezegd, is een wereld in 't klein, en inderdaad, schier elke persoonlijkheid heeft een eigen bestaan, een eigenaardige verhouding van de verschillende elementen en daarmee ook, om zoo te zeggen, een eigen geschiedenis. Een oneindige verscheidenheid vindt men in de menschenwereld. Daarom moet het onderzoek, zal het eenige waarde hebben, met de meeste omzichtigheid geschieden.

De heer Swart Abrahamsz meent, dat de hoogheid, waarmede Multatuli optrad, een psychische afwijking was, grenzend aan hoogmoedswaanzin. Na hetgeen wij straks over de psychische afwijkingen hebben aangevoerd, zal men 't begrijpelijk achten, dat er wetenschappelijk veel daarvoor zou kunnen worden bijgebracht. Ik weet evenwel niet, of die hoogheid bij Douwes Dekker zou verdwenen zijn, wanneer hem op advies van den heer Moreau de Tours eenige koppen in den nek waren gezet(*). De proef kan niet meer genomen worden, want de ‘patient’ is dood.

Ik meen echter te moeten wijzen op het betrekkelijk algemeene verschijnsel van dit gevoel van hoogheid bij zulke individuen. Door hun phantasie plaatsen zij zich op het gestoelte van rechtvaardigheid en goedheid, waaraan ook zijzelf wel niet beantwoorden, maar dat hun toch voortdurend zoo voor den geest staat, dat zij vandaar uit alles beoordeelen, terwijl het een onmogelijkheid voor hen schijnt, om den afstand te zien, die hen scheidt van de meerderheid der menschen.

Er zijn menschen, die zich alleen gevoelen op de wereld, omdat het

(*) Moreau vertelt van een patiënt, dien hij in het gesticht onder behandeling had en die om de drie weken een aanval kreeg van hoogmoedswaanzin. Hij beschrijft het geval aldus: ‘Des symptomes de congestion cérébrale se déclarent; de pâle et inexpressive qu'elle est d'ordinaire, sa figure s'injecte brusquement, ses yeux s'animent et brillent d'un éclat inaccoutumé. Un grand changement s'est opéré chez ce malade, naguère si timide et si humble: il se croit pape! Des ventouses scarifiées sont appliquées à la nuque, le sang commence à peine à couler que X. redevient Gros Jean comme devant.’
La Psychologie morbide dans ses rapports avec la philosophie de l'histoire, blz. 234. Vergl. ook *Jésus et les Evangiles* par Jules Soury, blz. 22 vv.

ideaal, dat zij zich voorstellen van het menschzijn, te ver beneden de werkelijkheid blijft en zij noch bewustzijn ontdekken van het bestaan van zulk een ideaal noch ernstig trachten en streven, om het te verwezenlijken. Veelal trekken zulke individuen zich in de eenzaamheid terug.

Ik kan mij voorstellen, dat Spinoza weinig lust gevoelde, om zich veel onder de menschen te bewegen; wat hij zich van een mensch voorstelde, was geheel iets anders, dan wat hij doorgaans ontmoette, en de menschen trokken hem daarom weinig aan. Liever brillen slijpen, om aan den kost te komen, en daarbij het spel zijner eigen gedachten volgen was hem aangenamer, dan op de markt des levens telkens ontstemd te worden.

Rénan zegt ergens in zijn eigenaardige mystieke taal: ‘Celui que Dieu a touché, est un être apart’, en dat gevoel behoeft nog volstrekt geen krankzinnigheid te zijn; anders zou men tot het resultaat moeten komen, dat de voornaamste en meest invloedrijke personen in de geschiedenis gek geweest zijn, zonder er zelf iets van te begrijpen.

Drijft het gevoel van hoogheid, het aristocratisch bewustzijn sommigen in de eenzaamheid, anderen hebben daarentegen den drang zich steeds te uiten, hun denkbeelden mee te deelen, ingang te doen vinden; zij willen het ideaal, dat hun voor oogen zweeft, verwezenlijkt zien. Het zijn de zoogenaamde wereldhervormers, meestal tragische figuren.

Ten allen tijde is menschen verbeteren de ondankbaarste taak geweest, waaraan men zich wijden kan, en men moet een zeldzame mate van naïveteit of onnoozelheid hebben, om dat vol te kunnen houden. Meestal laten de personen, die den drang daartoe niet kunnen weerstaan, zich verleiden tot een heftigheid in taal en uitdrukking, waarover men zich verbaast, wanneer men zich stelt op het standpunt, dat zijzelf ingenomen hebben, - dat van rechtvaardigheid en goedheid. 't Is, of zij de kalmte in den strijd geheel verloren hebben en na zooveel teleurstellingen en misrekeningen vergoeding willen zoeken in die opgewonden taal, welke als een bulderende stormwind van hun lippen vloeit, als wilden zij daardoor de stem in hun eigen gemoed tot kalmte brengen.

Dat Douwes Dekker zich niet in de eenzaamheid terugtrok, maar als hervormer optrad, in zijn phantasie werkelijk als zoodanig werkzaam was, dat hij zijn gansche leven daaraan getrouw gebleven is in zijn gedachte, moeten wij wellicht toeschrijven aan de kracht der overerving.

Dr. Swart Abrahamsz leidt alles bij Multatuli af van zijn neurasthenische moeder. Zeker is de invloed der moeder in zulke gevallen van groot gewicht ter verklaring van een persoon, maar 't is niet de eenige. Schopenhauer meent, dat in den regel de mensch het verstand erft van zijn moeder en het karakter van zijn vader. Ook Göthe heeft dit opgemerkt en het schijnt in het algemeen waar te zijn, behoudens de uitzonderingen op den regel.

Nu was de vader van Douwes Dekker - ik ontleen dit aan de

meedeelingen van Dr. Swart Abrahamsz(*) - een kloek zeeman, die aan boord zich wist te doen gehoorzamen. ‘Hij had in hooge mate die zekere onafhankelijkheid in denken en handelen, aan vele intelligente zeelieden eigen, welke zich gereedelijk laat verklaren uit het feit, dat zij grootendeels buiten de gewone maatschappij leven en minder den invloed ondergaan der heerschende gewoonten en begrippen. Vele zeelieden zijn contemplatieve wijsgeeren en zoo was ook de oude kapitein Dekker.’

Het is mij onverklaarbaar, hoe Dr. Swart Abrahamsz, toen hij die woorden neerschreef, niet terstond eraan gedacht heeft, welk een invloed het karakter van den vader op den zoon heeft uitgeoefend; hoe men in andere gedaante, in andere verhoudingen, het karakter van den ouden Douwes Dekker in Multatuli terugvindt. De leer der overerving behoort toch strikt genomen evenzeer tot het medische vak als de neurasthenie. In dat geval zou de heer Swart Abrahamsz veel afwijkends in Multatuli hebben kunnen verklaren op gereede, natuurlijke wijze, zonder in overdrijving te vervallen.

Immers, men kan bijna a priori aannemen, dat het kind van zulk een vader te veel gevoel van onafhankelijkheid en zelfstandigheid zou hebben, om een bruikbaar wezen te zijn in de Indische ambtenarij. En toen de jonge Dekker zich, aanvankelijk zonder twijfel vaag, het denkbeeld had gevormd van een Indisch bestuur, een Indische maatschappij, waarin meer recht, minder laagheid en vuilheid heerschte, toen lag het ook in den aard der natuur, dat hij het roer van het schip der rechtvaardigheid telkens omklemde met de vastheid, die den ouden Dekker had gekenmerkt.

Het denkbeeld van hervorming bestaat meer, dan men meent; vooral in de periode van ontwikkeling wordt het veel aangetroffen. De meesten echter laten 't naderhand varen, omdat het hun aan kracht ontbreekt, omdat zij tegen de moeielijkheden niet opgewassen zijn. 't Is de phantasie, aan de jeugd eigen, wellicht overal waar talent gevonden wordt, een begaafde aanleg, om zich een verhevener voorstelling van het leven te vormen, dan men in de werkelijkheid aanschouwt, en te zoeken naar middelen, het ideaal te verwezenlijken.

Nu is het opmerkelijk, met welk een taaiheid Multatuli getrouw is gebleven aan hetgeen hij zijn roeping achtte; ter helfte van den tegenspoed, die hem getroffen heeft, geven de meesten den moed op; zij schikken zich meer of minder gelaten in het gewone maatschappelijk gareel en men hoort niet meer van hen.

Wie door den honger niet gebogen wordt, is sterk, en die man was Multatuli.

Om de verklaring daarvan te vinden, behoeft men niet een handboek der krankzinnigen op te slaan, maar eenvoudig het karakter te kennen van zijn vader. De zoon van zulk een vader had nooit terecht moeten

(*) T.a.p., blz. 9.

komen in de Indische ambtenarij; zulk een lotsbedeeling zou men de verkeerde wereld kunnen noemen. Door al de dwaasheden, welke men Multatuli ten laste legt, loopt het karakter van den ouden Dekker als een roode draad heen en indien men zich over die dwaasheden beklagen wil, wijt het aan het lot, dat op zulk een onnatuurlijke wijze wilde vereenigen, wat nu eenmaal niet te vereenigen was, en daardoor aanleiding gaf tot ziekelijke overdrijving.

Zeker, 't is heel dwaas, dat de mensch zich zoo hoog stelt in de schepping. Hij is slechts één van de honderden millioenen menschen; zijn naam en zijn werken blijven bijna zonder uitzondering beperkt tot een kleinen kring; daarbuiten weet men zelfs van zijn bestaan niet af, en toch denkt hij zich zoo hoog!

En al luistert een heel land naar iemands stem, wat is een land als 't kleine Nederland, welks taal nauw verder dan de grenzen wordt verstaan, tegenover de groote wereld!

En binnen welken engen tijd is de werkzaamheid van den mensch beperkt! Enkele jaren slechts tegenover de duizenden jaren, waarvan de geschiedenis weet, de duizenden jaren, welke daaraan zijn voorafgegaan en waarvan de geschiedenis weinig of niets weet.

En wat is het leven van het individu, vergeleken met de millioenen, wier stof zich reeds met de aarde heeft vermengd. Over ettelijke jaren weet niemand zelfs meer uw graf te vinden!

En al had de mensch een stem, welke over de heele wereld werd gehoord, wat is die kleine wereld, vergeleken bij de duizenden werelden, welke wij zien flonkeren op ondenkbare afstanden, wanneer de zon zich terugtrekt, om den sterrenhemel te doen verschijnen.

Ach, wat is het menschenleven meer dan de druppel in den Oceaan, die uit de golven der levenszee opspat, een oogenblik het licht weerkaatst en verdwijnt.

Maar zou het goed zijn, wanneer wij altijd aan deze waarheid indachtig waren? Neem den hoogmoedswaanzin, neem de ijdelheid weg uit de menschen en wat blijft erover? Zichzelf te overschatten ligt nu eenmaal in den aard van den mensch, maar wanneer de een die eigenaardigheid op meer bijzondere wijze vertoont, laat ons niet terstond veroordeelen of naar psychische afwijkingen zoeken, want waar is de grens, - maar vragen, welk recht hij heeft van anderen lager te denken.

Het is niet gemakkelijk, de werkzaamheid van Multatuli als hervormer te schetsen. Hij gaf geen stelsel, waarnaar men hem beoordeelen kan; stelsels te maken is zulken mannen een onmogelijkheid. Hij gaf zijn indrukken weer van tal van bestaande inrichtingen op politiek, maatschappelijk en kerkelijk gebied. Hij critiseerde met scherpen blik, ontleedde, vermorselde.

En wat was het groote beginsel, waaruit hij licht trachtte te verspreiden? Hij greep de leugen aan, die op allerlei gebied als onkruid

is opgegroeid en het goede verstikt; hij is de vijand van den schijn, van het pralen met woorden, met klatergoud, waarmee de menschen gewoon zijn zichzelf en anderen - anderen vooral - zand in de oogen te strooien. En hij heeft op dit gebied meesterwerken geleverd, die zijn roem hebben gevestigd, zijn naam onsterfelijk gemaakt. Men leze b.v. zijn *Vorstenschool.*

De man, die de woorden dichtte:

‘Daar is een kracht, uit hooger kracht gesproten,
Die 't zinkend hart der menschen schoort,
Die 't opvoert naar een hooger oord,
Die 't vastklemt, ak de stam z'n loten,
Als moederarmen 't schreiend wicht,
Aan de eerste bron van liefde en licht.
Die 't opheft, als het dreigt te zinken
In 't slijk, waarin het zich bewoog.
Daar is een kracht die 't scheemrend oog
Omhoog richt, waar 't de ster ziet blinken
Die aan de kim der toekomst rijst,
Op d'adel van onze afkomst wijst,
En vast doet houden aan 't begeeren
Om tot die afkomst weer te keeren.

Daar is een gloed die alles kleurt,
En 't laagste hoog maakt. Die het leven,
Door winterproza wreed ontgeurd,
De lenteschoonheid weer kan geven.
Een adem die verloren frischheid toovert....’

voor den geest van dien man is een wereld voorbijgegaan van een ander, van hooger gehalte dan die, waarin wij gewoon zijn ons te bewegen, een wereld, waarin het ideaal van waarheid, schoonheid en rechtvaardigheid meer is dan een klank, een phrase, meer dan een conventioneel kleed, waarin men zich bijwijlen vertoont, maar dat liegt tegen ons bestaan, liegt tegen de werkelijke drijfveeren in staat en kerk en maatschappij.

‘Slechts toegerust met eene geringe hoeveelheid kennis, in geen enkelen tak van menschelijk weten geheel te huis’ - merkt Dr. Swart Abrahamsz op(*) en te recht - maar voor het ontleden van de maatschappelijke en politieke toestanden en voor het weergeven van het resultaat van dat denken in zulke onovertrefbare taal, soms met zulk een weergalooze zeggingskracht, is een mate van denken en oefening noodig, welke met ervarenheid in menigen tak van wetenschap gelijkstaat, wellicht daarboven.

De groote Ranke spreekt van ‘een scherpzinnigheid van het menschelijk verstand, die als door een goddelijke inspiratie in den aard der dingen doordringt’, en meent, dat wat de een verkrijgt door een ‘sorgsam erworbene Bildung’, den ander gegeven is door een soort van ‘weis-

(*) T.a.p. blz. 80.

sagender Ahnung', en het komt mij voor, dat dit voor een deel op Multatuli van toepassing is.

Nu is het evenzeer waar, dat Multatuli menigmaal, om zoo te zeggen, den bal heeft misgeslagen, en dat niet het minst, waar hij middelen aangaf, het gebrekkige te verbeteren, de onnatuur, de leugen uit te roeien. Veel van 'tgeen hij aanbeval, blijkt bij nader inzien geen steek te houden.

Inzonderheid was dat het geval, waar hij als paedagoog optreedt. Hij vertoont daarbij de zeer menschelijke kwaal, van het eene uiterste in het andere te vervallen, - een kwaal, zou ik haast zeggen, vooral van onzen tijd.

Die boom daarginds is zoo gesnoeid en gebogen en geleid, dat hij een wangedrocht is geworden, maar men is aan die onnatuur zoo gewoon geworden, dat men haar bijna niet meer ziet. 't Is goed, dat er een man opstaat, die zulk een maaksel verfoeit en het gedrochtelijke aantoont van zulk een kweekerij. Vloeit nu daaruit voort, dat men voortaan de boomen moet laten groeien, zooals dat valt, in 't wilde? Het gevolg zou zijn, dat men een wildernis verkreeg, nog doller dan de gewrochten der onnatuurlijke leiding.

Aan die onvermijdelijke wildernis heeft Multatuli niet gedacht, waar hij voor de opvoeding onvoorwaardelijke vrijheid verlangde, en ik zou treffende staaltjes kunnen meedeelen van de ongelukkige gevolgen van zijn zoogenaamd vrijheidsbegrip.

Wat erger is, Multatuli heeft door zijn dwaasheden op dit gebied een soort van school gevormd, die sterk is in het afbreken, maar tot heden zeer zwak gebleken is in het opbouwen. In plaats dat Multatuli's critiek van het bestaande, zijn ontmaskering van de leugen, zijn ontleding van het politiek, maatschappelijk, kerkelijk comediespel opleidde tot ernstig zelfdenken, werd het in sommige kringen mode, rijp en groen van hem over te nemen, en wat bij hem afdwaling kan heeten van zijn stouten geest in zijn hooge vlucht, werd bij tal van zijn volgers vereering van zijn persoon zonder denken, nabauwen van phrasen, waartegen de meester zelf zoo scherp te velde trok, en wanneer men tegenwoordig zelfs onderwijzers hoort verklaren: 'Ik geloof niet aan den Bijbel, Multatuli is mijn Bijbel' - dan kan men moeilijk anders dan de schouders ophalen en 't betreuren, dat de werkzaamheid van dien geest slechts aanleiding heeft gegeven tot het ontstaan van een nieuw soort van ploertendom.

Zulke onzinnigheden behoeven echter aan den anderen kant er niet toe te leiden, Multatuli voortaan te beschouwen als een overdreven gek, ten opzichte van wien men gerust kan overgaan tot de orde van den dag. Dat is blijkbaar de bedoeling niet geweest van Dr. Swart Abrahamsz - deze laat de literarische waarde van Douwes Dekker onaangetast - maar hij geeft er bewust of onbewust aanleiding toe. Het publiek is nu eenmaal oppervlakkig in zijn gevolgtrekkingen.

Multatuli is niet de eenige, die zich verzet heeft tegen de leugen, de onnatuur, die wij overal rondom ons ontwaren. Emerson - zonder twijfel een geheel andere geest, met wien Douwes Dekker in vele opzichten niet te vergelijken is, - gaf evenmin een stelsel; hij achtte een stelsel noch noodig noch wenschelijk; zijn ideaal was ‘die gezonde en normale toestand, waarin wij ons tegen de slaperigheid der gewoonte verzetten en zelf denken en handelen, in plaats van de beslissing over onze gedachten en daden aan de omstandigheden over te laten’. Toen men Emerson vroeg, wat hij eigenlijk wilde, antwoordde hij: ‘Alles te schrappen wat de overlevering aan onzen geest heeft toegevoegd’ - een uitspraak, die evenzeer tot misverstand kan leiden als vele van Multatuli's gezegden.

Door de ziel van alle ernstig gestemde menschen, van alle onafhankelijke geesten - en wie vraagt slavenzielen naar haar meening - gaat een angstig gevoel van onrust, van weemoed over de leugen, de onnatuur, de flauwhartigheid van onzen tijd. Uiterlijk, ja, ziet onze blinkende, beschaafde wereld met haar zenuwachtige drukte, met haar veelbewogen nietsdoen er fraai uit, maar van binnen is de maatschappij rot, verleugend. ‘Laat anderen erover klagen, dat onze tijd slecht is,’ roept Kierkegaard uit, ‘ik klaag, dat hij zoo erbarmelijk klein is, want hij is zonder hartstocht. De gedachten der menschen zijn dun en ledig, zijzelf zijn klein als kantwerksters. De menschengedachten zijn te erbarmelijk, om slecht te zijn.’

Multatuli was bij al zijn overdrijvingen, bij al zijn afdwalingen en dwaasheden een opwekker; hij rammelde de kaartenhuizen ineen en wilde opwekken tot nieuw leven, tot het leven van waarheid en rechtvaardigheid. Moet die man dan onfeilbaar zijn, vóórdat wij naar hem luisteren?

Het is met de geschriften van Multatuli in vele opzichten als met de boeken, waarvan Mevrouw Alving in Ibsen's *Gespenster* tot Ds. Manders zegt: ‘Es steht eigentlich durchaus nichts neues in diesen Büchern; es steht nichts anderes darin als das, was die meisten Menschen selbst gedacht und geglaubt haben. Es ist nur dass die meisten Menschen sich nicht klar darüber werden oder nichts davon wissen wollen.’

De overlevering - of neen, niet dat zelfs, de gewoonte, om niet te denken, om te slingeren en geslingerd te worden tusschen zijn en niet-zijn, de daaruit geboren traagheid, het zich laten meesleepen in de sleur, de meegaandheid ten opzichte van 'tgeen gebruikelijk heet, de geblaseerde inschikkelijkheid, welke over geen laagheid en geen huicharij zich meer ergeren of verbitteren kan, die is 't, welke dien toestand van lamlendigheid schiep, welke in ernstige kringen gevoeld wordt welke drukt met loodzwaren last en elke betere, hoogere, krachtigere gedachte onderdrukt.

Het is die toestand, welken Ibsen zoo meesterlijk beschreef in het

schoone *Poetische Epistel*, waarin hij de maatschappij vergelijkt bij de vaart van een schip op zee:

> ‘Was ist geschehn? Was hat sich zugetragen?
> Woher der rätselhafte Druck auf Deck,
> Der Geist und Willen gleichsam lahm geschlagen?
> Was ist denn los? Ist in dem Schiff ein Leck?
> Droht Hungersnot? Ging Einer über Bord?
> Warum spricht keiner ein befreiend Wort?
> Ach nein, das Ganze im gewohnten Gang,
> Doch ohne Mut und Hoffnung und Gesang.
> Weshalb denn? Nun, weil in der Vorkajüte
> Bis zu dem “Stern” ein Zweifel im Gemüte:
> Sie haben - meinen sie - “ne Leich” an Bord.’

En nu en dan ontstaan er opwellingen, schokken, waarin het volk, het publiek, of hoe men ook die naamlooze massa noemen wil, zich een weinig opheft, om de lamheid, de kleinzieligheid van zich af te schudden, de werkelijkheid te zien, waar te worden. Dat zijn de ‘rillingen’, waarvan gesproken werd, toen met den *Max Havelaar* de kreet weerklonk: ‘De Javaan wordt mishandeld!’

En wanneer de eerste indruk weer voorbij is, dan zakt die logge, trage massa weer ineen, het gistingsproces houdt op.

En dan wordt de gewoonte weer verguld, het gebruik aangebeden, de reactie herleeft, het ‘geloof’ doet weer opgeld, en de kleinzieligen staan voor den spiegel van hun eigen maaksel zichzelf te bewonderen.

De phantasie van de idealisten, van de profeten, van de dichters overdrijft, - zij zijn eenzijdig in hun neurasthenie, met hun psychische afwijkingen - 't kan zijn - maar er is ook een overdrijving in 't nuchtere, in de burgerlijkheid, in 't realistische, in 't negotie doen in 'tgeen klinkt en in 'tgeen schittert voor 't oog. Er zijn ‘steunpilaren der maatschappij’, wier eerste vraag is: Wat geeft het? Wat is ermee te verdienen? De Joden en Chineezen zijn daar het ideaal. Laten dat niet onze goden worden! Een zoo vunzige maatschappij kan op den duur niet bestaan. En zoo zij toch bestaan moet - men zou 't niet behoeven te bejammeren, wanneer zij te gronde ging. Er ware niets aan verbeurd.

VAN DER KULK.

Oorspronkelijke romans.

Mevr. Elise Van Calcar, De eedgenooten; historische roman uit de zestiende eeuw; twee deelen. - 's-Gravenhage, H.C. Van Calcar.
W.P. Wolters, Lucretia d'Este, twee deelen. - Leiden, S.C. Van Doesburgh.

Betsy Perk, De wees van Averilo; historisch-romantisch verhaal. - Arnhem, P. Gouda Quint.
Mevr. Van Westrheene, Adèle. - Amsterdam, P.N. Van Kampen & Zoon.

Maurits Smit, Semper Crescendo. - Amsterdam, P.N. Van Kampen & Zoon.
H.G. Roodhuyzen, De 29ste; oorspronkelijke novelle. - Leiden, E.J. Brill.

Cosinus, Kippeveer of het geschaakte meisje; twee deelen. - Amsterdam, Uitgevers-maatschappij Elsevier.
R. Brons Middel, Hermine; Indische roman. - Leiden, A.W. Sijthoff.
M.C. Frank, Onafhankelijk; twee deelen. - 's-Gravenhage, De erven J.L. Nierstrasz.
Johanna Van Woude, Zijn ideaal; tweede druk. - Amsterdam, P.N. Van Kampen & Zoon.
Jo De Vries, Zonnebloemen; tweede druk. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

J.M. Schaap, Nellie Vierhout. - Amsterdam, P.N. Van Kampen & Zoon.

Jan C. De Vos, Intimiteiten. - Amsterdam, S. Warendorf Jr.
Mario, Schetsen en novellen. - Utrecht, J.L. Beijers.
J. Esser Jr., Verstrooide bladen. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.
Jan Holland, Een paar buiten-model menschen. - Deventer, Dr. A.J. Vitringa.

Het verheugt ons zeer, in hetzelfde overzicht drie romans te bespreken te hebben uit het historisch genre. Want evenals met de beeldende kunst het geval is, - schoon om eene andere reden - ook in de letterkundige kunst staat dit genre hoog, hooger dan hetgeen men kortaf *genre* heet, en wel om de groote moeilijkheden, die de schrijver daarbij te overwinnen heeft. Wij zeggen dit niet, om de moeilijkheden te verkleinen, aan de bewerking van den hedendaagschen karakterroman verbonden, maar dat die van de historisch-romantische literatuur grooter en zwaarder zijn, valt gemakkelijk in te zien. Wie, met de vereischte vóórstudie en bekwaamheid toegerust, de lotgevallen beschrijft van personen uit zijn eigen tijd, zijne eigen omgeving desnoods, behept met de denkbeelden en overtuigingen, de deugden en gebreken, die zich dag aan dag in verschillende vormen maar toch min of meer in denzelfden grondvorm aan den nauwgezetten waarnemer openbaren, heeft geen verderen arbeid te doen dan dien van zich in de te schilderen karakters in te denken, om alle voorvallen en incidenten

van zijn verhaal in hunne natuurlijke ontwikkeling voor den geest te krijgen. Een zwaar werk, zonder twijfel, en dat niet wel kan ten einde worden gebracht zonder eene diepe kennis van het menschelijk hart, met al de consequenties en inconsequenties, waarvan de psychologie getuigt,

ook zonder er altoos rekenschap van te kunnen geven; maar datzelfde werk staat ook den schrijver van een historischen roman te verrichten, doch verzwaard en verdubbeld door anderen, nog veel moeilijkeren arbeid. Het maakt weinig of geen verschil, welke verafgelegen of korterbijzijnde eeuw hij als achtergrond verkiest. Zoowel in de achttiende eeuw als ten tijde der volksverhuizing heeft hij te doen met karakters van geheel andere opvattingen en denkbeelden, gebruiken en gewoonten, bijna schreven wij ‘van geheel andere bewegingen’ dan hijzelf. Zij werden gedreven door begeerten en behoeften, die onzen tijd niet meer plagen of belang inboezemen; vraagstukken en toestanden, waarover onze eeuw 't zich uiterst moeilijk maakt, werden door hen òf niet gekend òf niet geacht, maar eenvoudig met onverschilligheid bejegend of met berusting aanvaard. En het is zijn plicht, wil hij werkelijk een duurzaam kunstwerk samenstellen, dat aan billijke eischen voldoet en zal blijven voldoen, niet alleen geheel in te dringen in den geest, de opvattingen en denkwijzen van den tijd, waarin hij zijne helden, die ten slotte de vruchten zijn van zijne phantasie, doet optreden, maar ook bij zijne tijdgenooten sympathie en belangstelling te verwekken voor het leven en streven van tijden, waarmede zij dikwijls slechts weinig gemeenschap gevoelen.

Hierin ligt de groote moeilijkheid van het historisch-romantisch genre. De schrijver, die bekende historische personen in zijn roman ten tooneele voert, stelt zich daarenboven bloot aan de scherpe critiek der geschiedkundigen, voor wie de phantastische elementen van het verhaal niet, gelijk voor den schrijver, hoofdzaak, maar nietig bijwerk zijn en die met zorg nagaan, of hetgeen deze Prins of Koning, die of gene staatsman of veldoverste op bladzijde zóóveel van het boek zegt, wel geheel en al overeenkomt met hetgeen hij over hetzelfde onderwerp op een bepaalden datum heeft gesproken of geschreven volgens het onbetwistbaar getuigenis van een of ander verkleurd en bestoven archiefstuk; of wel zij berispen en verwerpen zijn werk, hoe verdienstelijk ook uit een letterkundig oogpunt, omdat hij zekere gebeurtenissen van betrekkelijk weinig gewicht niet heeft voorgesteld in dezelfde chronologische orde, waarin zij zijn voorgevallen. Zij zullen 't hem als een ergerlijk bedrog verwijten, zoo hij het doet voorkomen, alsof Lodewijk XV vóór de capitulatie van de eene of andere stad zich een ander liefje liet voorbrengen, terwijl de berichten in de *Mémoires* van tijdgenooten éénstemmig de capitulatie van de jonge schoone na die van de stad plaatsen, een vergrijp tegen de *date certaine.* Ook met het antiquarisch standpunt valt te rekenen. Wee den schrijver, die niet blijkt doorkneed te wezen in de kunst of het handwerk van kleedermaker, tinnegieter, schrijnwerker, wapensmid en elk ander beroep van den behandelden tijd; op hem valt het vonnis van weetniet en botterik, die met zijne schendende phantasie aanvalt op dingen, waarvan hem de eerste notie ontbreekt.

Het zal er wel aan liggen, dat wij geen eigenlijke geschiedkundigen

of uitsluitende antiquaren zijn, maar in onze oogen staat een historisch romanschrijver, die zich aan kleine historische onnauwkeurigheden schuldig maakt ter wille van de eenheid van zijn kunstwerk of die huisraad, kleeding, inrichting der vertrekken en indeeling der gebouwen van den beschreven tijd niet zóó grondig blijkt te kennen als de antiquaren van beroep of bij keuze, minder schuldig dan hij, die den geest van den tijd en den stand der gemoederen niet heeft verstaan. Daarom stellen wij al den gloed en de warmte van Hamerling's *Aspasia* verre beneden den voortreffelijken, doch tot schande onzer landgenooten niet meer gekenden *Diaphanes* van Van Limburg Brouwer; in het eerste boek leven en spreken menschen uit de negentiende eeuw en worden vraagstukken behandeld, waaraan niemand dacht ten tijde van Pericles, terwijl door het werk van den geestigen en geleerden Nederlandschen Hoogleeraar de echte Attische geest waait en de oude Grieken ons in hun eigen karakter ontmoeten. Evenmin als Hamerling is Ebers in het vatten van den tijd geslaagd. Zoogenaamde ‘locale kleur’ wordt in overvloed in zijne romans aangetroffen, maar de helden zijner verhalen uit het oude Egypte en den Romeinschen tijd zijn kinderen dezer eeuw, evenals de zoogenaamde zeventiende-eeuwsche Nederlanders, die in *De Burgemeestersvrouw* optreden. Het offeren aan de ‘locale kleur’ zonder inzicht in den geest des tijds is evenzeer knutselwerk, als men op de jongste Haagsche tentoonstelling van kunstnijverheid vertoonde, waar men meende eenige met bewonderenswaardige antiquarische kennis en volledigheid ingerichte zeventiende-eeuwsche vertrekken te moeten bevolken met Hagenaars van het jaar 1888, die zich voor een matig daggeld in een oud-Hollandsch pak staken, om als monnik of als soldenier of als iets anders in bibliotheek, eetzaal of taveerne eenige uren daags te gaan neerzitten.

Toetsen wij aan deze beginselen de drie historische romans, waarmede dit overzicht te openen is, dan brengen wij gaarne hulde aan de beide schrijfsters en den schrijver wegens hun streven, dat geheel met onze opvatting van den historischen roman strookt. Niet voor alle drie beantwoordt de uitkomst echter daaraan; Mevrouw Van Calcar is zonder twijfel het best geslaagd in het schilderen van een tafereel, dat niet alleen de uiterlijke voorvallen van het veelbewogen tijdvak van Italië's geschiedenis ten tijde van Keizer Karel V, maar ook de heerschende denkbeelden en opvattingen, de behoeften en eischen van dien tijd in breede en - voor zoover wij dat beoordeelen kunnen - juiste trekken afschildert. Het tafereel treft en boeit door de eenheid, die erin heerscht, door de heldere voorstelling en logische opvatting; ziedaar reeds innerlijke bewijzen voor de historische juistheid, waarvan het gunstig oordeel, over vroegeren historischen arbeid dezer schrijfster geveld, mede een gunstig voorteeken oplevert. In *De eedgenooten* toch vat Mevrouw Van Calcar den draad weder op, die haar meer dan dertig jaren geleden in *Een ster in den nacht* het beeld van den Florentijner

profeet, Savonarola, deed schetsen, en wij getuigen met genoegen, dat de begaafde schrijfster, die zich in die dertig jaren het liefst en het meest op een geheel ander letterkundig terrein bewogen heeft, weinig of niets heeft ingeboet van de goede eigenschappen, waaraan haar eerste historisch werk zijn goeden naam te danken had.

Het uitgangspunt van het verhaal is de gelofte, door Fra Pacifico, een voormalig vriend en medestander van Savonarola, tot een voornaam geslacht uit Lucca behoorende en aldaar in een klooster overleden, op zijn sterfbed aan twee zijner leerlingen afgenomen, dat zij het werk van den grooten profeet zullen voortzetten en aan de verlossing van Italië arbeiden. De een dezer leerlingen is de neef van Fra Pacifico, de stamhouder van het Luceaansch geslacht der Burlamacchi, de ander een pleegzoon van den priester, zelf voor den geestelijken stand bestemd en door zijn vader aan de zorgen van den overledene toevertrouwd, toen de huiselijke vrede door het wangedrag zijner vrouw verstoord was. Francesco Burlamacchi blijft te Lucca, Gaetano trekt naar Florence, en de lotgevallen zoowel van in woelingen en veeten te Lucca betrokken personen als van Gaetano zelf geven de schrijfster gelegenheid, om een boeiend, met warmte en sympathie geschilderd tafereel te leveren van de politieke verdeeldheid en de verschijnselen van godsdienstige herleving, vruchten van Savonarola's prediking en Luther's optreden, in het ongelukkig Italië van de zestiende eeuw, toen het was, wat België tweehonderd jaren later werd, het slagveld van Europa. Kleurrijke beschrijvingen komen erin voor van de pest te Florence en van de inneming van Rome door de Keizerlijken tijdens den beginselloozen Clemens en eene met warmte geschreven schets, hoe de levend makende adem der Hervorming uitging over het schoone, door wierookwalmen benevelde land en de gemoederen aftrok van kerkelijke ceremoniën en ijdele, uiterlijke praal tot ware godsvrucht en zedelijkheid. De bezielende taal der verlichte predikers, die terugkeer tot den Bijbel en de daarin geleerde geloofswaarheden verkondigden, worden in vurige bewoordingen wedergegeven.

Doch van samenwerking van de beide eedgenooten komt ten slotte niets. Gaetano, die na vele omzwervingen te Lucca zijne prediking van geloof en zelfbewuste zedelijkheid - die hem eindelijk in handen der Inquisitie brengt - voortzet, wekt daar de voornaamste burgers voor de godsdienstige renaissance op, maar wanneer hij wederom met Burlamacchi in aanraking komt, blijkt het aldra, dat beiden de aan Fra Pacifico afgelegde belofte verschillend opvatten. De geestelijke vat haar op in den zin van de geestelijke vrijmaking van Italië van priesterdwang en vormendienst; de magistraat in dien van afschudding van het vreemde juk, verjaging van de vreemdelingen, - Spanjaarden, Franschen, Duitschers - die ten koste van Italië in en om Italië oorlog voeren, alle rijke hulpbronnen van het land stoppen, het volk verarmen en vernederen in stoffelijken en zedelijken zin. De nationale eenheid van Italië Was Burlamacchi's doel en hij was bereid daarvoor met eenige

andere patriotten het zwaard te trekken en een beroep te doen op het gansche land. Hiermede kan Gaetano niet medegaan en de tot nog toe bezadigde en kalme Francesco wordt gedwongen zich aan heethoofden en dwepers over te geven, door wier onvoorzichtigheid het gesmede plan wordt verraden en Burlamacchi op het schavot sterft.

Prezen wij Mevrouw Van Calcar om het juist wedergeven van de denkbeelden en opvattingen van den geschilderden tijd, in de plannen en meeningen van Francesco Burlamacchi is zij misschien wat te negentiende-eeuwsch. Dat er in den aanvang der zestiende eeuw door patriotten in Italië van een onafhankelijk Italië, van eene verdrijving aller vreemdelingen werd gedroomd, is een feit, gelijk ook de mislukte poging van den Gonfaloniere van Lucca historisch vaststaat. Maar toch zullen die droomers en dwepers niet gedacht hebben aan een éénig Italiaansch Rijk, dat eerst, zooals wij al te goed weten en destijds door verlichte mannen wel zal ingezien zijn, kon tot stand komen, nadat de wereldlijke macht van den Paus zou verdwenen zijn. Wanneer de Italianen van dien tijd de zaken evenzoo inzagen als hunne tijdgenooten in Nederland, - en waarom zouden ze die anders inzien? - dan zullen zij hoogstens gedacht hebben aan een Bondsstaat, waarbij de souvereiniteit der in stand gehouden ontelbare plaatselijke republieken steeds een hinderpaal en eene bedreiging van eene duurzame eenheid zou zijn geweest. Nationale eenheid is een begrip van latere tijden en waar die in den aanvang der nieuwere geschiedenis eenigermate tot stand kwam, had zij geen nationale maar dynastieke belangen ten doel. Ziedaar de eenige aanmerking, die wij uit een historisch oogpunt op den roman van Mevrouw Van Calcar hebben te maken. Dat zij den lezer nu en dan vermoeit door veelheid van personen, is geen gebrek, maar een gevolg van hare breede opvatting; zij verdient den lof van te midden van zulk een woelig tafereel, hier meer in 't breede, elders met enkele scherpe trekken, al die verschillende personen voor ons te doen leven en de bonte verscheidenheid hunner karakters te hebben doen uitkomen. Wilden wij op den vorm van het boek eene nietige opmerking maken, dan zouden wij vragen, waarom de schrijfster sommige Italiaansche eigennamen verfranscht en bij voorbeeld Plaisance en Sienne schrijft voor Piacenza en Siena. De correctie laat verder hier en daar te wenschen over.

Wie zich eene bekende gravure herinnert, zal in gedachten aan den titel van des heeren Wolters' historischen roman den *sous-titre* ‘of Tasso aan het hof van Ferrara’ toekennen; en toch zou die hier misplaatst wezen. Ofschoon Tasso in zijne historische ijdelheid, die in krankzinnigheid eindigde, mede in deze deelen voorkomt, is hij de hoofdpersoon niet. Trouwens, een eigenlijken hoofdpersoon heeft de heer Wolters zich niet gekozen in dit naar Lucretia d'Este genoemd werk, dat de geschiedenis van alle leden van het huis Este van Ferrara tijdens het leven van de titelheldin bevat en waarin op deze titelheldin

niet uitsluitend, zelfs niet bij voorkeur, de aandacht des lezers wordt bepaald. De schrijver voert ons rond in hetzelfde land, slechts in een iets later tijdperk, waarover de roman van Mevrouw Van Calcar loopt, en het moet getuigd worden, dat hij er evenzeer in geslaagd is, eene heldere voorstelling te geven van het in vele opzichten ongelukkige Italië uit het midden der zestiende eeuw. De algemeene geest, die aan veel uiterlijke beschaving en opgewekten kunstzin eene wonderlijke mate van ruwheid, barbaarschheid zelfs en onzedelijkheid van allerlei aard paarde, waarbij kerkelijke ceremoniën trouw werden opgevolgd en hoog vereerd, maar priestervorsten en edelen, prinsen en burgers zich niet lieten terughouden van sluipmoord, vergiftiging, trouwbreuk, diefstal en ontrouw op elk gebied, wanneer hun belang het medebracht of hunne onbedwongen driften en hartstochten het eischten, - die geest wordt in *Lucretia d'Este* met getrouwheid wedergegeven. Doch bij deze personen, aan wier gemoed de goede en kwade eigenschappen der middeleeuwen nog vastkleven, komen van tijd tot tijd denkbeelden op van zedelijkheid en voegzaamheid, die volkomen te begrijpen zouden zijn van menschen uit onze dagen, maar niet al te zeer overeenstemmen met hetgeen de geschiedenis ons leert van de zeden en denkbeelden der prinsessen uit het geslacht van Este, - ofschoon dit waarlijk niet het minst beschaafde regeerend huis was in het Italië der zestiende eeuw. Op dezen grond hebben wij er bedenking tegen, aan den heer Wolters denzelfden lof toe te kennen als aan Mevrouw Van Calcar wegens het zich geheel inwerken in den geest des tijds. Van eene vergelijking der beide romans kan voorts geen sprake zijn; daartoe verschilt de wijze van behandeling te veel. De kunstlievende geest van den heer Wolters wordt vooral opgewekt tot kleurrijke beschrijvingen van uiterlijke dingen, van de pracht der hoffeesten en de praal der ceremoniën en kerkelijke plechtigheden, waaraan hij dan ook zijn talent met schitterenden uitslag wijdt. Maar de aanleg van Mevrouw Van Calcar trekt haar meer aan tot het gemoedsleven van de door haar geschilderde personen; vandaar de ingenomenheid en warmte, waarmede zij voor ons de door de eerste hervormers overtuigde mannen en vrouwen in hunne vroomheid en godsvrucht laat spreken en handelen en de levenwekkende taal der verlichte evangeliepredikers met voorliefde en welsprekendheid vertolkt. Beide wijzen van behandeling zijn zonder twijfel goed, maar met alle waardeering van de talenten van den schrijver van *Lucretia d'Este* trekken ons de grootere innerlijke verdiensten, de daarin opgesloten zedelijke kracht en warme overtuiging van *De eedgenooten* machtiger aan.

In *De wees van Averilo* worden wij door Juffrouw Perk uit Italië naar Spanje gevoerd en gaan tevens een vijftigtal jaren terug. De wees, die de heldin van dit historisch verhaal uitmaakt, is de bekende Isabella van Castilië, die door haar huwelijk met Ferdinand van

Arragon den grondslag legde voor de eenheid der Spaansche monarchie, die echter ook daar te lande, evenals in Nederland, Duitschland, Frankrijk, gelijk wij hierboven reeds aanmerkten, alleen wegens dynastieke belangen tot stand kwam, allerminst ter vervulling van eene nationale behoefte. De schrijfster koos die heldin echter niet ter wille van de Spaansche unificatie, maar om twee redenen, die met de Nederlandsche historie samenhangen. Daar Isabella de grootmoeder van Keizer Karel V was, achtte zij hare geschiedenis van belang, terwijl hare oogen bij voorkeur op het Spaansche schiereiland rustten, omdat zij, blijkens het voorbericht, Castilië als ‘bakermat onzer beschaving’ beschouwt. Tegen deze laatste opvatting teekenen wij protest aan, maar daar historische en ethnographische beschouwingen hier te onpas zouden zijn, werken wij het punt verder niet uit. Wij hebben als lezers en beoordeelaars van een roman trouwens het recht niet, de voorliefde van den schrijver voor en de keuze van eene heldin of een held goed of af te keuren. De geschiedenis van Isabella van Castilië dan wordt ons tot op het tijdstip van haar huwelijk met Ferdinand van Arragon verhaald. Meer dan een verhaal vinden wij hier niet en wij kunnen de in het voorbericht geslaakte klacht van onvereenigbaarheid der historische waarheid met romantische inkleeding niet vatten, omdat blijkbaar de schrijfster met de historie zelve zeer oppervlakkig en lichtvaardig is te werk gegaan. Niet, dat zij zich aan de historische waarheid vergrijpt of vaststaande historische feiten uit hun verband gerukt en in een verkeerd licht voorstelt; - voor zoover onze kennis van de geschiedenis van Spanje - dat de schrijfster, wonderlijk genoeg, onvertaald Espana noemt - in het einde der middeleeuwen strekt, kunnen wij hieromtrent haar niet beschuldigen.

Ons bezwaar echter is, dat zij de geschiedenis zoover op den achtergrond terugdringt en ons meer bezighoudt met allerlei meer of min gewichtige voorvallen uit of tijdens de jonge jaren van de latere Koningin van Castilië dan met de groote gebeurtenissen in dat eigenaardig Spanje, die tot de aaneensluiting der verschillende rijken hebben geleid. In 't kort, wij missen in dit boekdeel de klaarheid van voorstelling, welke *Lucretia d'Este,* maar vooral *De eedgenooten* zoo aantrekkelijk voor ons maakt. Daar Juffrouw Perk - alles blijkens het voorbericht - voornemens is de geschiedenis van Isabella van Castilië na hare verheffing op den troon later in een ander boek te beschrijven, geven wij haar den raad bij hare lezers niet diezelfde grondige kennis van tijd en geschiedenis van toestanden en verhoudingen van meeningen en gemoedsstemmingen te onderstellen, welke haar de bronnenstudie heeft verschaft. Niet iedereen heeft tijd en gelegenheid, om in te dringen in de geschriften van ‘de Spaansche kroniekschrijvers Alvas Gomes de Castro, Juan Mariano, Jerome Zurito, Etienne Gambay, Petro Martyr en den Eerwaarden Esprit Fléchier, bisschop van Nîmes’; menigeen, en vooral de gewone romanlezer, moet zich behelpen met

‘zulke zegslieden als de schrijvers van volksboeken’, waarop deze schrijfster zeer laag neerziet.

Bronnenstudie is zonder twijfel voor hem of haar, die zich aan de historische romanliteratuur waagt, een allereerst vereischte, dat maar al te dikwijls versmaad wordt. In dit opzicht hebben wij aan de drie schrijvers, over wie wij tot heden spraken, niets te verwijten. Mevrouw Van Calcar verhaalt van de tallooze folianten, die voor dit geschiedverhaal door haar geraadpleegd zijn; Juffrouw Perk gaat nog verder en noemt de namen harer zegslieden, wier werken buiten het bereik liggen van den gewonen beoordeelaar en stellig buiten dat van den gewonen romanlezer. De heer Wolters doet, wat zonder twijfel het beste is: hij schrijft niet over zijne voorbereidende studiën of overbluft door uitheemsche namen, maar hij toont, overal waar de critiek hem achterhalen kan, in de geschiedenis van zijn tijdvak volkomen thuis te zijn en alle feiten en voorvallen, die door de geschiedenis zijn bewaard, te kennen en in hun onderling verband te overzien en te kunnen verklaren. Maar het practisch gevolg der gemelde voorstudie missen wij in *De wees van Averilo* en betreuren het, dat de schrijfster slechts een minimum van hetgeen zij uit de oude folianten en kwartijnen heeft opgediept, aan hare lezers ten beste geeft. Zij erlangen nu geen helder en klaar inzicht in den afgeschilderden tijd en kunnen met de helden en heldinnen niet medeleven of sympathie gevoelen. Want wat Juffrouw Perk ons over de gevoelens en gedachten van Isabella mededeelt, is over het algemeen van zulk een onbestemden en gewonen aard, dat wij dat meer toeschrijven aan de phantasie dan aan de bronnenstudie der schrijfster zelve. Was dat niet het geval, dan zou het de vraag worden, of al die studie wel beloond werd door de groote menschenwaarde der heldin.

Wij geven gaarne getuigenis van eene groote verbetering in den vorm, die in dezen roman is op te merken en trouwens in *De laatste der Bourgondiërs* ook reeds te bespeuren was. De taal is meer gekuischt, de vorm beter verzorgd, dan in vroegere werken van deze schrijfster het geval was. Alleen schijnt zij zich nog niet altoos en bij elk woord rekenschap te vragen, of de uit te drukken gedachten wel het hare hebben ontvangen. Nu en dan is 't alsof de schrijfster aan de pen maar den vrijen loop heeft gelaten, en de neergeschreven woorden geven den indruk, alsof ze zonder gedachten of tucht zijn opgeschreven. Met een weinigje oplettendheid is dit gebrek te verhelpen.

Adèle van Mevrouw Van Westrheene heeft dezelfde eigenaardigheid, welke allen romans van deze verdienstelijke schrijfster aankleeft; er ligt iets kouds, iets weinig poëtisch in. Hare werken doen meer denken aan pathologie dan aan phantasie en houden zich bij voorkeur bezig met helden of heldinnen, die nu wel niet geheel en al onaantrekkelijk te noemen zijn, maar wier deugden en goede hoedanigheden worden wegge-

cijferd tegen de eene of andere groote fout, met evenveel talent, menschenkennis en consequentie ontleed als de goede eigenschappen, maar die de sympathie van den lezer geheel afweert. Ook Adèle van Havezate is van datzelfde type; zij is een meisje van evenveel schoonheid als talent, wie 't niet ontbreekt aan innemende manieren of verstand, maar die één ding mist, dat men nu eenmaal noodig heeft, om ten volle mensch te zijn: een hart. En ongelukkig is het hart een orgaan, dat niet gemakkelijk den menschen, wien het ontbreekt, ingroeit, terwijl het (om de weinig logische definitie te bezigen, die de schooljongen gaf van het zout) iets is, dat hem, in wien het niet aangetroffen wordt, voor zijne medemenschen totaal bederft en ongenietbaar maakt.

Dat laatste ondervindt de schoone Adèle bij herhaling en wel onder zeer tragische omstandigheden en hevige teleurstellingen, maar gelukkig geschiedt ook weder aan haar het zeldzaam wonder, dat haar hart, zij 't ook ter elfder ure, ontwaakt, zoodat zich uit den hopeloozen toestand, waarin zij verkeert, ten slotte voor haar een staat van volmaakt geluk ontwikkelt.

Op het oogenblik, dat Adèle ons voorgesteld wordt als eene gevierde schoonheid uit Amsterdam, de oogappel harer moeder, die in hare dochter zichzelve terugvindt, verliest de vader plotseling zijn fortuin door eene gewaagde speculatie. Terstond is zij bereid ter ontlasting harer ouders ‘onder de menschen te gaan’ en daartoe, daar zij niet gaarne in haar eigen land zulk eene vernedering wil ondergaan, de tusschenkomst in te roepen van eene buitenslands wonende oude tante. Maar de moeder, die van hare dochter niet scheiden kan, overreedt haar liever het huwelijksaanzoek aan te nemen van een vermogend jongmensch uit Amsterdam, een naar 't schijnt onnoozel en onbeduidend man, dien zij niet liefheeft. Alzoo geschiedt en de verloving gaat door, maar zoodra de ouders van den bruidegom iets van des heeren Van Havezate's hachelijken geldelijken toestand vernemen, maken zij het engagement af bij een impertinent en onbeschoft kattebelletje. Adèle volvoert nu haar voornemen en gaat naar het buitenland. Eerst bij de oude tante, die haar behandelt als eene dienstbode, maar later als gezelschapsjuffer bij eene achtenswaardige en beminnelijke vrouw, waar zij als in eene veilige haven schijnt geborgen. Maar de rijke mevrouw heeft een zoon, verdienstelijk schilder, die, door de groote schoonheid zijner jonge huisgenoote gevangen, haar hartstochtelijk liefkrijgt en ten huwelijk vraagt. Schoon Adèle hem niet bemint, neemt zij hem aan en beiden schijnen het huwelijk onder de gelukkigste voorteekenen te beginnen. Maar op hunne lange huwelijksreis Amsterdam doortrekkende, verneemt Frédéric d'Evrard Adèle's eerste engagement, trekt daaruit, zonder eenige inlichtingen te vragen, het besluit, dat zij hem niet liefheeft, en van dat oogenblik af is zijne vrouw eene vreemde voor hem en hij voor haar. Later echter volgt de verzoening en het duurzaam herstel van beider kortstondig geluk.

Is hier geen overdrijving? Was het misdrijf van dit meisje dan zoo verschrikkelijk groot en de man, die haar huwde, zonder naar den toestand van haar hart onderzoek te doen, - waarbij hem terstond de afwezigheid van, ja, eigenlijk hare onvatbaarheid voor zich gevende liefde zou gebleken zijn - niet veel meer schuldig? En toch werpt hij op haar met eene groote verbolgenheid den eersten steen, ja, steenigt de arme vrouw met eene hagelbui van projectielen. Daarbij komt, dat het huwen zonder liefde, ter wille van eene positie, in het dagelijksch leven zóó dikwijls voorkomt en zoo volkomen door de gemeene stem wordt goedgekeurd en geprezen, - in Frankrijk, D'Evrard's vaderland, zeker niet minder dan hier te lande - dat de meeste lezers zich zullen verbazen, dat die handeling hier wordt voorgesteld als een zwaar vergrijp, dat straf en boete verdient. Gelukkig, dat de oplossing bevredigend en het lot der gestrafte Adèle ten slotte boven verwachting gelukkig is; anders zouden vele lezers zich over de veel te doctrinaire strengheid der schrijfster kunnen beklagen. Thans wordt het billijkheidsgevoel volkomen voldaan, zoowel door de eerherstelling van de heldin als door het feit, dat hare moeder, die Adèle van jongs af had geleerd, dat men eigenlijk geen hart noodig heeft, om te leven, van alle personen uit den roman er ten slotte het slechtste afkomt. Niet alleen van hare meest geliefde dochter raakt zij vervreemd, maar ook hare jongere dochters, meisjes, tusschen welke en hare moeder nooit veel sympathie of vertrouwelijkheid heeft bestaan, verkiezen, toen haar de keuze vrijgelaten werd, het huis harer oude gouvernante boven dat der moeder, wier man bij het wegbrengen zijner dochter naar de tante in Frankrijk aan zijn einde is gekomen, en laten haar mokkend en ontevreden alleen.

Aan den schrijver van *Semper Crescendo* kan de lof van poëzie en hooge opvatting niet onthouden worden. In dit romantisch verhaal worden de idealistische, door kunst en letterkunde gelouterde, en de koud materialistische levensbeschouwingen tegenover elkander geplaatst en van de eerste de verdienste ten goede, niet slechts als versterkende en verstalende, maar ook als behoedende kracht tegen het kwaad, aan het licht gesteld. In zekeren zin is de stelling nieuw; zij wordt met veel talent uitgewerkt, zonder dat men den schrijver de maar al te vaak voor de hand liggende tegenwerping maken kan, dat hij zich door de gekozen casus positie zijn betoog wat al te gemakkelijk maakt. Noch overdrijving, noch *parti-pris* kenmerken dit werk; het gaat op de meest eenvoudige wijze voort met de ontwikkeling eener intrige, die eigenlijk te alledaagsch is, om eene intrige te kunnen heeten. Dat echter maakt juist de groote verdienste van den roman uit, welks leering en strekking daardoor te gemakkelijker thuis gebracht worden aan ieder hart. Niemand kan de toepasselijkheid ontzenuwen door een beroep op de buitengewone omstandigheden, waarin de schrijver zijne

personen plaatst; alles, zoowel personen als omstandigheden, komt iederen dag, zoo te zeggen in ieders naaste omgeving, voor. Met opzet vertellen wij van de intrige niets, omdat een kort en dor overzicht weinig aantrekkelijks hebben zou; maar het boek zelf is aantrekkelijk en aanbevelenswaardig in hooge mate, een echt modern en hoogst zedelijk boek, dat ten volle lezing en overdenking verdient.

Ten aanzien van den vorm kunnen wij eene opmerking niet terughouden, die wij zullen mededeelen in den vorm van eene vraag aan den auteur. Hoe komt het, dat gij, die zulk een warm bewonderaar zijt van de muziek, als uit tal van bladzijden van dit boek blijkt, geen oor hebt voor den rhythmus of numerus van de taal? De woordenschat van Maurits Smit is klein; hij mist de kracht, om hetzelfde denkbeeld in verschillende vormen te uiten. Daardoor vervalt hij dikwijls in herhalingen, hetgeen zijn stijl mat en hier en daar zwaar maakt. Wij hopen hier slechts een gevolg van onbedrevenheid te zien, waarvan de sporen in latere werken van dezelfde hand niet meer zullen gevonden worden. Want de schrijver van *Semper Crescendo* is een denker, die iets te zeggen heeft; dat wij nog meermalen vruchten van zijn talent mogen te beoordeelen hebben, even gezond van opvatting en consequent van ontleding als het voor ons liggend boek, ziedaar onze oprechte wensch.

Een zeer verdienstelijke roman, met eene goed gevonden intrige, die met menschenkennis uitgewerkt is, wordt ons door den heer Roodhuyzen onder den eenigszins zonderlingen titel van *De* 29ste gegeven. Den oorsprong van dezen naam vorsche de lezer voor zichzelf uit; wij willen alleen van den inhoud van het verhaal het volgende mededeelen. Eene oude, gierige burgerjuffer te Amsterdam, van positief Christelijke beginselen, ja, zelfs aangesloten aan eene vrije gemeente, waar ongequalificeerde voorgangers in de tale Kanaäns hunne aanhangers voorgaan met prediking en gebed, heeft twee familieleden, beiden ongehuwd, een jongen neef en eene jonge nicht, die zij voor elkander bestemd heeft. Opdat haar doel bereikt worde, bepaalt zij in haar testament, tot teleurstelling van velen, die haar om 'tgeen zij na haar dood verwachten, flikflooien en haar honig om den mond smeren, dat, indien die twee binnen een zeker tijdsverloop elkander huwen, zij haar gansche vermogen erven, dat anders aan de sycophanten en pluimstrijkers komt. Geen van de twee jongelui heeft veel lust in dat opgedrongen huwelijk, maar toch gaan zij ertoe over, doch met het voornemen, om terstond echtscheiding aan te vragen. Dat laatste gebeurt echter niet; er komen omstandigheden voor, die bewijzen, dat het alleen in naam gehuwd echtpaar toch wel degelijk door banden van liefde verbonden is. Het gedwongen huwelijk was hun een gruwel, maar nu zij de vrijheid feitelijk in hunne macht hebben, nemen zij gaarne de banden op zich, waardoor de liefde hun huwelijk bekroont. Ziedaar in 't kort het hoofd-

denkbeeld van het verhaal, dat aldus, naakt ontkleed, iets terugstootends en materialistisch heeft, dat echter bij de lezing wegens de talentvolle voorstelling en karakter-ontleding van den schrijver geheel verdwijnt. In de eerste plaats moet de typeering der karakters geprezen worden. Zoowel de beide hoofdpersonen uit het boek als de gierige oude juffrouw met de haar omringende parasieten uit de lagere volksklasse, aan haar verbonden door onder schijn van vroomheid verbloemde hebzucht, leven voor onze oogen; ook de oude dienstmeid en de familie, waarbij Truida Dalberg, de erfgename, na den dood der oude nicht in huis komt, zijn menschen, wier leven en zijn in korte doch sprekende trekken wordt afgeschilderd. Wij hebben hier dus een werk, dat zoowel om den inhoud van het verhaal zelf als om de daarin geschetste karakters alle aanbeveling verdient.

De heer Roodhuyzen heeft zijne eigenaardigheden als auteur, die hem op elk gebied bijblijven en zijne wezenlijke verdiensten vormen. De Engelschen zouden van hem zeggen: *there is no nonsense about him.* Hij verheft zich niet hoog boven de wolken of vergeet zich in diepzinnige bespiegelingen, maar wordt door humor, gezond verstand en eene gezonde levensopvatting gehouden aan de oppervlakte van het leven, hoewel menig daarheen geworpen woord en menige voorstelling of opmerking het bewijs geven, dat hij niettemin blind noch onverschillig is voor hetgeen er hoog boven of beneden de oppervlakte van het menschelijk leven voorvalt of te vinden is. Maar hij schrijft, wel wetende, wat hij wil, en met zichzelf vooraf eens, hoe hij het wil zeggen. Hij dwaalt niet af op slingerpaden of in doolhoven, stapt niet nu en dan het hakhout of een moeras in, alleen om zijne tochtgenooten een of ander fraai uitzicht te laten bewonderen; integendeel, wetende, waarom hij de pen ter hand heeft genomen, gaat hij recht op zijn doel af. Hij heeft in vroegere betrekking zijnen leerlingen zoo dikwijls voorgehouden, dat de rechte lijn de kortste afstand is tusschen twee punten; hij heeft die meetkunstige waarheid zóózeer in zich opgenomen, dat hij er onwillekeurig ook met zijne lezers naar te werk gaat en met hen langs den kortsten, maar breeden en effen weg van het uitgangspunt optrekt naar het doel. Het is waar, dat deze methode ons komt te staan op het verlies van vele dichterlijke uitweidingen en beschrijvingen, die somwijlen veel aantrekkelijks hebben, maar het groote voordeel ervan is, dat wij vorderen in het boek, zonder er bladzijden van te willen of te kunnen overslaan, omdat zij niets ter zake afdoen en de actie slechts stremmen. Voeg daarbij, dat de heer Roodhuijzen uit zijne gelukkige, maar korte loopbaan als tooneelschrijver het geheim heeft bewaard van een gespierden doch soberen dialoog, die ons alles geeft, wat wij voor het volgen der ontwikkeling behoeven, niets meer, niets overtolligs, maar ook niets minder, dan hebben wij de voornaamste goede eigenschappen van dezen auteur opgenoemd. Het is niet alleen, omdat de heer Roodhuyzen tot de medewerkers van dit tijdschrift behoort, maar

voornamelijk omdat deze goede eigenschappen in het voor ons liggend werk ruimschoots teruggevonden worden, dat wij *De* 29*ste* prijzen en aanbevelen als een roman, die den lezer niet zal teleurstellen.

Er is geen moeilijker genre dan de zoogenaamde studenten-literatuur, waarmede wij niet zoozeer bedoelen die geschriften, waarin het studentenleven voor de studenten geschetst wordt, maar meer nog die, welke strekken moeten, om de buitenwereld een begrip te geven van hetgeen er in de studentenmaatschappij omgaat. In het eerste genre hebben Kneppelhout en later, maar op verren afstand, Brooshooft veel goeds gepraesteerd, maar in het laatste is ons weinig goeds bekend. Zal de schrijver, die onder het pseudoniem Cosinus de twee deelen van *Kippeveer* schreef, deze leemte aanvullen? Onmogelijk is het niet, want hij schildert ons de studenten, die een groot aandeel hebben in de gebeurtenissen, welke in deze deelen beschreven zijn, - de studenten namelijk der Rijksuniversiteiten - zooals ze werkelijk zijn. Niet als onnatuurlijke mannekens van het 'mijn-leeren-zij-spelen'-model, noch als philosoofjes op kleine schaal, en evenmin als de losbollen en zinnelooze schavuiten, die oude hofjesjuffers in de *spes patriae* zien. Voor hem zijn het jongelui van talent en gevoel, wier geest is opgevoed in de oefenschool der oudheid, maar verkeerende in dat heilzaam tijdperk van gisting en opbruising, dat voor het volgend leven zulke goede vruchten dragen kan, maar zoo dikwijls verkeerd beoordeeld wordt; - een proces, dat veel kwaads naar buiten drijft en dikwijls doet overkoken, maar, indien het maar verloopt onder de oogen en de critiek der medeleden van de eigenaardige, vrije studentenmaatschappij, niet licht kwaad zal maken en verderven, wat van aard goed en door eerste opvoeding gezond is. Verder vermijdt Cosinus in zijn werk de klip der overdrijving en studentikositeit, waarop zooveel schrijvers stranden. Nu ja, de taal der Muzenzonen is nu en dan los en ruw, maar niettemin geeft hij haar weder met matiging en toon, zoodat wie zich niet ergeren wil, zich niet behoeft te ergeren aan hetgeen deze heertjes zeggen en doen in de twee deelen, waarin zij het hoogste woord voeren.

Maar nevens den studentenkring beschrijft Cosinus ons een geheel anderen, dien van de kleine burgerlijke klasse in de universiteitsstad, die kamers verhuurt aan de jonge muzenzonen en allerlei kleine handwerken en bedrijven uitoefent, maar zich niettemin hemelhoog boven de hooger geplaatsten in de maatschappij verheft in zijn kerkelijken waan en godsdienstigen hoogmoed. Onze oprechte hulde aan den schrijver wegens het groot talent, waarmede hij dit zootje, dit uitverkoren volk met al zijne lage praktijken, - Zeekat, Memmeling, Kippeveer en consorten - in zijn doen en praten photographeert. De tale Kanaän's is hem in al hare schakeeringen en onzinnigheden een open boek; en alweder, van overdrijving geen spoor. Wat hij hier geeft, is blijkbaar de vrucht van nauwkeurige eigen waarneming en studie, want het is

den schrijver niet ontgaan, dat ook de ‘fijnen’ in ons land - hoe ongaarne misschien - aan de wetten der evolutie onderworpen zijn, zoodat in een portret, dat twintig, misschien tien jaren geleden nog sprekend geleek, thans geen dier partijgangers te herkennen is. Zij vertoonen gansch andere eigenaardigheden dan hunne vaderen, hebben veel van dezer goede eigenschappen verloren, en wat ervoor in de plaats gekomen is, strekt hun niet tot eer. De politiek heeft daar geen goed aan gedaan; het gemoedelijk en eerbiedwaardig karakter der oude orthodoxie is door de vermenging met de anti-revolutionnaire politieke beginselen niet weinig gedenatureerd. De zuiverheid van de leer en de oprechtheid der oude geloovigen zijn op de vlucht gegaan, sedert de partij tegen de verkiezingen met de groote trom en de bazuin moest uittrekken, zich bezondigen aan de halve waarheden en twijfelachtige betuigingen bij de stembus en loven, bieden en kwanselen nu eens met deze, dan weder met gene partij, van wier medewerking de oude, eerlijke voorstanders der orthodoxie zouden gegruwd hebben. Deze tegenwoordig voor de partij zelve zoo gevaarlijke stand van zaken, nog gevaarlijker geworden door de bestaande tweespalt tusschen *droite* en *gauche*, de mannen van de verlakte laarzen en glacé handschoenen en de kerels van de klompen en de bloote vuisten, is aan Cosinus bekend en wordt naar waarheid door hem geschilderd.

Alleen in den derden kring, waarin de schrijver ons binnenleidt, ten huize van den Baron, die eigenlijk te fatsoenlijk man is voor de ploertige omgeving, waarin hij als anti-revolutionnair staatsman verplicht is zich te bewegen, merken wij eenige overdrijving op. Zoowel de tafeldans en spiritistische dwaasheden als de onnoozele lichtgeloovigheid van den Baron zijn onnatuurlijk, terwijl de overdadige wijze van leven van het gezin, waar de champagne op elk uur van den dag in stroomen vloeit, kwalijk past bij 's mans karakter en verdere manieren en inzichten. Het is jammer van het boek, dat de schrijver door het kiezen van sommige dwaze namen, door zijn titel en vooral door het plaatje, dat hij op den omslag heeft laten afdrukken, den indruk gegeven heeft, alsof hij een zoogenoemd ‘grappig’ boek in de wereld zond; een misverstand echter, dat alleen in de bovenbedoelde zonderlinge beschrijvingen van het leven ten huize van den Baron Van Tuiningen tot zekere hoogte bevestiging kan vinden. Er komen echter ettelijke bladzijden in het werk voor, die bewijzen, dat de schrijver iets meer en beters bedoelde en tot meer en beter in staat is, dan tot caricaturen teekenen. Wij wijzen alleen op de beschrijving van de mislukte oefening buiten de stad, waar de Baron Van Tuiningen - van aard, geboorte en karakter een man van de *droite* der anti-revolutionnaire partij - door de hardhandige, ploertige en vlegelachtige broeders van de *gauche* op de smadelijkste wijze bejegend en beleedigd, ja, met zijne dochter bijna lichamelijk mishandeld wordt.

In verscheiden overzichten hebben wij geen staaltje te bespreken gehad van eene soort van Nederlandsche romanliteratuur, die op zeker oogenblik, nu eenige jaren geleden, met zóóveel kracht en geweld kwam opzetten, dat het den schijn had, alsof zij zich van het gansche terrein zou meester maken. Wij bedoelen de Indische literatuur, die het leven en streven van de Europeesche maatschappij in Nederlandsch Insulinde, afgewisseld met uitstapjes op het gebied van het inlandsch volksleven, tot onderwerp had. Of de schrijvers in hunne groote plannen van verovering door de lezers zijn teleurgesteld, dan wel deze laatsten zich teleurgesteld vonden door de groote eentonigheid en den niet altijd zuiveren smaak, waardoor een groot getal dezer producten zich van het werk der moederlandsche letterkunde onderscheiden, maken wij niet uit; wij constateeren alleen, dat de duchtig opkomende stormvloed na korten tijd tot staan is gekomen en de eb in de laatste jaren lager dan ooit afloopt. Hebben de Indische schrijvers en schrijfsters wellicht ondervonden, dat men spoedig uitgeput kan raken, en zijn zij tot de erkentenis gekomen der groote waarheid, dat wie weinig of niets te zeggen heeft, beter doet de pen te laten rusten? Zoo deze vraag bevestigend beantwoord moet worden, zijn zij er met hunne ondervinding beter aan toe dan voorheen, en het lezend publiek desgelijks.

Voor ditmaal echter heeft een schrijver of eene schrijfster gezorgd, dat de Indische literatuur niet onvertegenwoordigd was op onze leestafel, daar *Hermine* van R. Brons Middel thans voor ons ligt. Haasten wij ons te vermelden, dat dezen roman niet aankleeft de fout, die zoovele goede eigenschappen van het werk onzer Indische schrijvers bederft: de goede smaak en kieschheid worden er geen enkele maal in beleedigd. Voor een eerstbeginnende, waarvoor wij den schrijver houden, is dat inderdaad eene groote verdienste. Het verhaal is goed van vorm en stijl, de intrige met zorg en eenvoud ontwikkeld, zoodat het resultaat is een leesbaar en onderhoudend boek, waarin wij echter niet veel nieuwe inzichten opdoen in de eigenaardigheden der Europeesche maatschappij in Indië. *Si licet magnis componere pauca* - dat wil zeggen: indien 't geen heiligschennis uitmaakt, het leven in het lage polderland of op de droge heide onzer nevelachtige Nederlandsche gewesten te vergelijken met dat te midden der schitterende en kleurige tropische natuur, onder de verschroeiende zon en den immer blauwen hemel - dan moet deze weinig belangrijke inhoud, naar 't ons voorkomt, aan deze oorzaak worden toegeschreven, dat de Europeesche maatschappij op de kleinere plaatsen in Indië - misschien zelfs op de hoofdplaatsen evenzeer - in vele opzichten gelijkstaat met die ten platten lande of in de kleine steden van ons vaderland. Of de lucht hier bleek en koud, ginder warm en diep is, de gezichtskring is op beide plaatsen beperkt: dezelfde oorzaak, een klein personeel, brengt zoowel hier als daar dezelfde gevolgen voort, namelijk eentonigheid en levensarmoede. Men leze de beschrijving, door R. Brons Middel ge-

geven van de sociëteit te Soekapoera en hare leden; gelijkt zij niet, *mutatis mutandis* natuurlijk, op de ontelbare beschrijvingen, door verschillende Nederlandsche auteurs van de sociëteit op ‘ons dorp’ of in het stedeke A., B. of C. met haar personeel gegeven? Ook zijn de meeste opgezetenen der kleine Indische plaatsen, vooral die van het ambtelijk personeel en hunne omballing, over het algemeen geen menschen van het allerbeste maatschappelijk allooi, en die nog iets goeds in zich hebben, loopen groot gevaar, het in deze omgeving te verliezen, terwijl de afsluiting van hoogere aspiratiën nastrevende kringen nagenoeg volkomen is. Hierdoor verklaart men gereedelijk het weinig belangwekkende van eene novelle als *Hermine*, die, om waar te zijn, slechts over alledaagsche menschen en over alledaagsche voorvallen kan loopen. Trouwens, tot eer van den schrijver moet getuigd worden, dat er, zooveel de omstandigheden toelieten, voor afwisseling is gezorgd. Men leest erin van eene korte verstoring van huiselijk geluk, waarbij gelukkig weerstane verleiding en niet ten volle gerechtvaardigde vermoedens eene bevredigende oplossing gemakkelijk maken, welke in geval van gepleegde feiten van ontrouw moeielijker zou zijn tot stand te brengen geweest. Verder wordt de lezer er nu en dan, op eene natuurlijke en uit de donnée van het verhaal voortvloeiende wijze, in de kampongs gevoerd, om aldaar van de wraakneming, het bedrog, de toovenarij en vergiftiging van het inlandsch of half-inlandsch element getuige te zijn. Maar over het algemeen zijn de meeste in dit verhaal geschetste personen beste, brave menschen, niet behept met de onzedelijke en onedele handelingen en kuiperijen, welke andere Indische auteurs weinig beleefd aan hunne mede-Europeanen in de kolonie ten laste leggen; hun levensloop is dan ook zoo regelmatig, rustig en normaal, als zij 't om hunne stille deugden verdienen.

Indien wij de in het verhaal gelaschte excursen en verhandelingen over enkele Indische toestanden en gebruiken, soms zelfs over Maleische woorden, uitzonderen, - die ons weinig belangrijk en altoos overtollig voorkomen - dan kunnen wij den vorm van *Hermine* prijzen. Voor een eerstbeginnende bezit de schrijver eene groote mate van soberheid en zelfbeperking, waarmede hij ontleedt en beschrijft. Hier en daar is deze goede eigenschap zelfs op het punt van tot eene fout overdreven te worden, doch daarvan make men den schrijver geen verwijt. Die klip zal te gemakkelijker te ontwijken zijn, naarmate hij meer oefening in het schrijven verkrijgt. Doch tal van Nederlandsche schrijvers en schrijfsters hebben bewezen en bewijzen het nog bij elk product, dat zij in 't licht geven, dat te groote uitvoerigheid niet dan langzaam en moeilijk af te leeren valt, terwijl zelfbeperking ten allen tijde eene deugd blijft.

Tot de schrijfster van *Onafhankelijk* kan men zeker het verwijt niet richten, dat zij tevreden is met helden en heldinnen, die op normale,

eenvoudige wijze door het leven gaan. Zij kan, blijkens dezen tweedeeligen roman evenzeer als blijkens hare vroegere werken, niet buiten zware effecten en groote gebeurtenissen en moet de handen vrij en de gansche wereld, land en zee, tot hare beschikking hebben, om hare personen te doen leven en handelen. Donder en bliksem, schipbreuk, orkaan, zelfs vulkanische uitbarstingen eischt zij van de natuur, om rustig te kunnen doorpennen, en waar de natuurkrachten uitgeraasd hebben en haar in den steek laten, moet de menschheid haar behulpzaam zijn met inbraak, brandstichting en ontvoering. Ook de nuchtere Nederlanders zijn niet bij machte, in hare behoefte aan helden en heldinnen te voorzien; zij moet daarvoor Russen en Engelschen, Amerikanen en Spanjaarden hebben en voert den lezer in deze twee deelen naar de Middellandsche Zee, Java, Engeland, Rusland, Frankrijk, België en ten slotte ook in ons vaderland zelf mede. Nu erkennen wij gaarne, dat deze veranderingen van tooneel en verscheidenheid van personen dikwijls aanleiding geven tot kleurrijke en forsche beschrijvingen, maar indien men die voor een oogenblik uit het boek wegdenkt, blijft er inderdaad niet veel meer over dan de *words, words*, *words*, die Hamlet uit zijn boek las. De karakterteekening is geheel onvoldoende, want wanneer een auteur een persoon tot romanheld verkiest, zooals Kortenaer van Juffrouw Frank, dan mag hij dien man de meest tegenstrijdige dingen laten doen, doch is hij als romanschrijver verplicht, voor zijne lezers het karakter van den dader te ontleden en die tegenstrijdigheden op psychologische gronden te verklaren. Hoe een man, die, zoo vaak de schrijfster ons met hem in rechtstreeksche aanraking brengt, schijnbaar volkomen normaal en vertrouwbaar is, inderdaad, zoodra hij onze tegenwoordigheid heeft verlaten, een lichtmis, een ontrouw minnaar, een lasteraar, een oplichter, later een vrouwensmijter en echtbreker kan zijn, ziedaar een raadsel, dat aan het wonderlijk tooneelproduct van een dubbel leven, dat kort geleden te Londen vertoond is, denken doet, maar dat de schrijfster voor hare lezers had behooren op te lossen. Wellicht kan zij tot hare verontschuldiging aanvoeren, dat het ondoenlijk is karakters te ontleden en menschen te beschrijven, wien het ten eenen male aan zelfkennis en zelfbeheersching ontbreekt, waardoor zij in de wonderlijkste inconsequenties vervallen en op het eene oogenblik geheel anders doen en spreken, dan men op grond van de kennismaking verwachten mocht. Inderdaad toch kan dat van de voornaamste personen uit het boek gezegd worden, en men gaat onwillekeurig onderstellen, dat het titelwoord door de schrijfster gekozen is, om te kennen te geven, dat haar gansche personeel volkomen onafhankelijk is van alle mogelijke wetten en regelen, die het gemoedsleven plegen te beheerschen. Eene onderstelling, waartoe men te lichter overhelt, omdat er kwalijk eene andere verklaring van den titel te vinden is. Wel heeft eene der heldinnen, de jonge Lena, die, vroeg ouderloos, door eene eenigszins oudere jonge dame, Ada, in bescherming genomen

was, steeds het woord ‘onafhankelijk’ in den mond, doch een helder inzicht in de beteekenis daarvan mist zij geheel. Want terwijl zij het huis van Ada ontvlucht, om hare ‘onafhankelijkheid’ te zoeken, gaat zij die vinden in eene betrekking van dienstbaarheid, die tot de meest afhankelijke toestanden kan gerekend worden en waaruit zij daarom al spoedig weder ontvlucht. Veel sympathie vindt de lezer in dezen roman niet te plaatsen, niettegenstaande de veelheid van tegenspoed en teleurstelling, ramp en jammer, waarmede de schrijfster hare helden en heldinnen overstelpt, de romantische en verschrikkelijke avonturen, die zij hen doet ondergaan, de levensgevaren, waaruit zij hen redt. De eenige persoon, voor wie men hij de lezing nog eenige genegenheid kan opvatten, is de oude, trouwe dienstbode van Lena's moeder, Leen, die na den dood harer mevrouw met toewijding en aanhankelijkheid het nagelaten weesje verzorgt, die zorgen voortzet, zoolang Lena in allerlei tegenspoeden en omstandigheden in het leven blijft, om ten slotte, schoon in hoogen ouderdom, zich even trouw te wijden aan Lena's nagelaten kind, waarmede zij zelfs naar Java reist. Ziedáár eene figuur, die met kracht en sympathie is geschetst, maar het is een eenvoudig en weinig gecompliceerd karakter, hoofdzakelijk door uiterlijke trekjes afgeteekend; de voor haar opgewekte sympathie kan echter op geen ander dezer romanhelden worden overgebracht en valt haar dus bij gebrek aan beter ten deel.

Over de kleinere verhalen en bundels, die ons nog ter bespreking overblijven, kunnen wij kort zijn. Johanna van Woude's *Zijn ideaal* en *Zonnebloemen* van Jeronimo de Vries behoeven wij alleen met name te vermelden, omdat het tweede uitgaven zijn, waarvan wij, toen zij voor de eerste maal het licht zagen, de verdiensten reeds hebben erkend en derhalve kunnen volstaan met de betuiging van onze voldoening, dat het publiek blijkbaar ons gunstig oordeel heeft gedeeld.

In *Nellie Vierhout* van Juffrouw Schaap vinden wij een eenvoudig maar verdienstelijk verhaal, dat naar ons oordeel echter een verkeerden titel draagt. Nellie Vierhout, de dochter van een Amsterdamsch predikant, is alleen in zooverre de hoofdpersoon, als zij het middel is, om een verwaarloosd jong meisje voor de maatschappij en haar eigen levensgeluk te behouden. Toevallig op de straat met het tienjarig kind in aanraking gekomen, is de jonge dame getroffen door de ruwheid en onbeschaafdheid van het jonge meisje en besluit op eene verstandige en geleidelijke wijze haar uit haar staat van verwildering te verheffen. Deze poging wordt door de schrijfster met veel tact en menschenkennis beschreven. Het langzaam ontwaken van het beter gevoel bij het totaal verwaarloosd kind, dat dichter bij het dier staat dan bij den mensch, wordt met verdienste voorgesteld, evenals de strijd van het haar gemoed langzamerhand vermeesterend goede tegen het kwaad, dat daarin

zoolang eene onbetwiste heerschappij heeft gevoerd, en de vele vallen en struikelingen, waarmede het inslaan van de ongewone wegen voor haar gepaard gaat. Maar de verstandige leiding en volhardende liefde van de predikantsdochter, medewerkende met de van oorsprong goede natuur van het half verloren kind, behouden ten laatste de overhand, en de lezer gunt ten slotte van harte aan Nellie Vierhout die overwinning en aan Dora Zorgvliet, wier levenslot tot haar heil nauw met dat van hare redster en weldoenster raakt saamgeweven, het rustig geluk, dat aan het einde haar deel wordt. Dit alles wordt door de schrijfster eenvoudig, zonder omhaal of afdwalingen, in correcten stijl en verzorgde taal verhaald. Om vorm en inhoud is dus *Nellie Vierhout* een lezenswaardig boekje.

Er is niet gemakkelijk grooter contrast te vinden tusschen twee uiterlijk even aantrekkelijk en net uitgedoste boekjes dan tusschen de door Jan C. de Vos *Intimiteiten* gedoopte, losse familieschetsen en de *Schetsen en novellen* van Mario. In het eerstgenoemde boekje, dat juist daaraan zijn titel te danken heeft, heerscht eene soort van ongegeneerden toon, dien sommige min fijn beschaafde mannen plegen aan te nemen in hun huis, daar zij voor hunne vrouw en kinderen toch geen complimenten behoeven te maken en dus in de hemdsmouwen en met afgetrapte pantoffels - zoo niet nog slordiger of nog minder gekleed - plaats nemen in den huiselijken kring. In het boekje van Mario daarentegen heerscht zekere gekunsteldheid en weekelijkheid, zoowel van inhoud als van vorm, die in een tegenovergesteld uiterste vervalt en zelfs hier en daar tot overgevoeligheid en ziekelijkheid overslaat. De oude zegswijze, dat de waarheid in het midden ligt, is zonder twijfel op dit geval van toepassing, want in ons oog zijn beide genres verkeerd, evenals alles verkeerd is, dat te kort schiet aan eenvoud en natuurlijkheid en in plaats van kunst gekunsteldheid verkiest. Ongetwijfeld is bij den heer De Vos de inhoud beter dan de vorm en heeft een jagen naar een kwalijk begrepen humor hem gedreven tot eene kunstmatige ruwheid van uitdrukking, die zijn stijl ontsiert en afbreuk doet aan den indruk, dien hij overigens volkomen bij machte is teweeg te brengen. Maar omgekeerd doet de wèl verzorgde vorm van Mario's schetsen en novellen niets dan de armoede van den inhoud bedekken; want indien men het boekje doorgelezen heeft en geen herinnering aan den vorm meer heeft bewaard, dan blijft er niets van in hoofd of hart van den lezer hangen. Zelfs bij het overigens aardig ingekleed portret van de Parijzer naaister is 't, of Mario altoos slechts oog heeft gehad voor woordenkeus en *tournure de frase* en daarbij een aantal bijzonderheden en trekjes van haar model voorbijgezien heeft, die relief en leven aan de afbeelding hadden kunnen geven.

Slechts voor een gedeelte vallen de vijf stukken, door den heer I. Esser Jr. in zijn bundel *Verstrooide bladen* verzameld, binnen het gebied

van dit overzicht. De twee grootste, die meer dan de helft van het boekske beslaan, vallen daarbuiten; zij zijn van critischen aard en behandelen Charles Kingsley en den roman in het algemeen. Schoon de opvattingen en besluiten van den schrijver, in deze heide stukken nedergelegd, in menig opzicht niet met de onze overeenkomen, gaat het toch niet aan, te dezer plaatse een debat te houden over geschilpunten, waaromtrent men, wegens het subjectieve der oordeelen en smaken, niet gemakkelijk tot overeenstemming komt. De drie andere opstellen, die het boekje vullen, van beschrijvenden aard en een bezoek aan de doode stad Veere, een rit met een *mail-coach* in de omstreken van Londen en een reisavontuur in den Elzas betreffende, vormen eene aangename lectuur, die alleen gestoord wordt door zekere willekeurige eigenaardigheden van spelling, waarin de schrijver zich, ook wanneer hij onder een aangenomen naam schrijft, vermeit. Waartoe dergelijke singulariteiten dienen, is ons niet duidelijk; het volgen van eene eenmaal aangenomen spelling vernedert den schrijver evenmin als het dragen van de kleederen, die nu eenmaal zijne tijdgenooten algemeen hebben aangenomen. Oorspronkelijkheid van gedachten en onafhankelijkheid van schoolsche vormen in de uitwerking zijn groote deugden van den auteur; wie daaraan zijne aandacht wijdt, zal in het volhouden van eene eigen spelling, die misbruik maakt van *ch* en de lange *s*, die *c* en *s* bezigt, waar de gebruikelijke 't met eene *t* en *z* doet, niets meer zien dan eene kleingeestige en nuttelooze krachtverspilling.

Wij hebben Jan Holland's *Een paar buiten-model menschen* tot het laatst bewaard, omdat zoo niet beide dan toch één der twee daarin opgenomen schetsen ons voorkomt de bijzondere aandacht te verdienen. Het is het eerste verhaal: ‘Een mislukt menschenvriend’, dat op eene aardige vinding berust, maar nog meer waarde heeft om de treffende, ware, van scherpzinnigheid en menschenkennis getuigende opmerkingen, die de geestige en den vorm zoo geheel meester zijnde schrijver in de uitwerking daar doorheengevlochten heeft. Het betreft de phantastische geschiedenis van een jongmensch, bediende op een handelskantoor te Amsterdam, dien een beoefenaar der geheime wetenschappen in het bezit heeft gesteld van voedingsmiddelen, die, het voedend beginsel in den meest zuiveren en gecomprimeerden staat bevattende, hij het gebruik van één pil daags en tegen den prijs van één gulden in het jaar in het levensonderhoud van een mensch voorzien. De jongeling ziet daarin een middel tot leniging van de maatschappelijke kwalen en van armoede en gebrek onder de menschen, daar de zorg voor den kost en alzoo de noodzakelijkheid van een onafgebroken en rusteloos slaven en zwoegen, de plaag der lagere klassen, door het gebruik van dit middel tot een minimum zullen verminderen. Hij beproeft het met zichzelf, en met het beste gevolg. Inderdaad raakt hij door het voortdurend gebruik van de hem gegeven pillen en

tinctuur de behoeften kwijt van honger en dorst, terwijl lichaam noch geest daaronder lijden en hij aan den vriend, die het geheim der kuur kent, verklaren kan, dat hij met zijn geld geen raad meer weet, daar hij natuurlijk geen verteringen maakt. Het vraagstuk van de besparing is dus opgelost, maar de proefnemer heeft voorbijgezien, dat eten en drinken wel oorspronkelijk middelen zijn, om de krachten van lichaam en geest te onderhouden en in 's menschen stoffelijk onderhoud te voorzien, maar langzamerhand, en zonder dat karakter te verliezen, zijn geworden tot genotmiddelen, die eigenlijk de spil uitmaken, waarom de geheele maatschappelijke omgang draait. Wanneer Sjoerd Kokkinga's vrienden, zonder de oorzaak te kennen, merken, dat hij zijne tafel opzegt, geen wijn, bier of borrels drinkt en geenerlei vertering aan eet- en drinkwaren maakt, die, zoo niet de oorzaak, een noodzakelijk aanhangsel zijn van hun gezellig verkeer, schelden zij hem een ongezellig, vervelend schepsel en raken weldra geheel van hem vervreemd. Maar de lieden, aan wie hij wegens de tusschen hen en hem bestaande betrekkingen den aard zijner proefneming mededeelt, gaan nog veel verder. Zulk een leven tegen de gewone vleug in, zulk een oproeien tegen den stroom van de levenssleur weten zij niet anders te verklaren dan uit verstandsverbijstering. Iemand, die niet eet en niet drinkt, is òf een physiologisch onding òf een bedrieger, maar in elk geval een krankzinnige; in het krankzinnigengesticht moet Sjoerd, en hij zou er werkelijk, op den aandrang der geneesheeren, in geraakt zijn, indien belangstellende vrienden - niet echter, omdat zij zijne hersenen volkomen gezond achtten, - het niet hadden belet. De met de beste bedoelingen ondernomen onthouding brengt aldus dezen ‘mislukten menschenvriend’ niets anders aan dan ongeluk en teleurstelling, waarvan hem wel deze het meest treft, dat een man uit het volk, een oppassend doch door verlies van werk gebrek lijdend huisvader, wien hij in bedekte termen over middelen spreekt, om zonder de gebruikelijke dagelijksche spijzen en dranken in 't leven te blijven, dit denkbeeld met verontwaardiging verwerpt en verklaart liever zelf te willen sterven en vrouw en kinderen het leven te benemen, dan van eten en drinken afstand te doen. Zóó innig is het genotmiddel ook voor den gebreklijder met het middel tot levensonderhoud saamgegroeid, dat hij er het verschil niet van kan inzien. Maar, zooals reeds opgemerkt is, het zijn niet de lotgevallen van Sjoerd Kokkinga, den Dr. Tanner *sui generis*, die de hoofdzaak van het verhaal uitmaken; zij vormen alleen het aardig en op zichzelf verdienstelijk kleed, dat Jan Holland met de vele spranken van zijn vernuft, vruchten van een scherpzinnig geveld en vrijelijk uitgesproken oordeel, heeft versierd. Ook is er iets in den toon van dit verhaal, dat wij sedert de verschijning van *Nette menschen* niet meer in Jan Holland's geschriften hadden ontmoet: meer iets negatiefs dan iets positiefs. Men mist daarin namelijk die onaangename ruwheid en sarcastische hatelijkheid, die aan elk gesproken woord een bitteren bijsmaak geeft en aan de verkondigde

waarheden niet zoo gemakkelijk ingang verschaft, als wanneer ze in meer humanen, meer welgehumeurden vorm waren vervat geweest.

De tweede schets, 'Timon de menschenhater' betiteld, bevalt ons veel minder. Zij is niet zoo phantastisch als de geschiedenis van Sjoerd Kokkinga, of liever, er wordt evenveel in gephantaseerd, maar de phantasie betreft niet wonderlijke lotgevallen van den held, maar de karakterontleding; zij is dus minder gemakkelijk te betrappen en daardoor voor den gewonen lezer gevaarlijker. De held, die zijn deel heeft aan de wederwaardigheden des levens, maar toch ten slotte geen bij uitstek ongelukkig lot ondervindt, is een norsch, nurksch en altijd ontevreden man, geen eigenlijke 'menschenhater', gelijk hij in den titel heet, maar, zooals de schrijver hem elders zelf juister noemt, een pessimist, en dan nog niet eens van nature noch door wetenschappelijke vorming, maar eenigszins op de wijze van De Génestet's Jan Rap. Eigenlijk kan men van hem met meer recht zeggen dan in het andere verhaal een der personen het van Sjoerd Kokkinga doet, dat er een streep, en wel een zeer breede en dikke streep, doorloopt, want alleen iemand, die niet *compos mentis* is, kan de onzinnige redeneeringen houden, waarop Timon zijn vader vergast. Nu, wat vader en zoon onder vier oogen - want in tegenwoordigheid van de oude mevrouw Timon zwijgen zij, vanwege de houtsnijdende opmerkingen van haar nuchter gezond verstand, - over pessimisme of optimisme gelieven te redekavelen, is hunne zaak, waarover niemand zich het harnas behoeft aan te tijgen. Maar Jan Holland moest al dien onzin, dien twee doorslaande monden uit ongezonde hersenen tappen, niet aan zijne lezers voorzetten. Niemand heeft er iets aan, want men kan niet eens zeggen, dat de waarheid tusschen de beschouwingen van den ouden en den jongen philosophist inligt, zoo ontzaglijk ver staat zij erboven verheven. En toch worden al die onzinnige redeneeringen met groote uitvoerigheid medegedeeld.

Jan Holland is met al zijne overdrijving en scherpte een groot moralist; ook al stelt hij haar wel niet duidelijk in het licht, zoo bevat niettemin elk zijner werken eene goede zedenles. In de geschiedenis van Timon meenen wij deze te lezen, dat de egoïst, die alleen en uitsluitend naar eigen geluk streeft en als een echte monomaan de gewone tegenheden des levens tot ondraaglijke smarten en onherstelbare rampen overdrijft, niet alleen zichzelf maar ook anderen, die maar in den kring zijner naaste omgeving komen, wezenlijk ongelukkig maakt en hun het leven bederft. En dat Timon, na zich aan allerlei dwaasheden, die een krank brein hem ingeeft, te hebben te buiten gegaan, ten slotte op een flauw en kinderachtig praatje van eene Katholieke liefdezuster, die zijn zieken zoon verpleegt, zijne toevlucht zoekt in de Roomsche kerk en in een klooster gaat, is wel de scherpst denkbare satire op de Roomsche kerk. Maar daar Jan Holland in ditzelfde verhaal die kerk met den exclusieven naam van 'de kerk van Christus' aanduidt, gelooven wij niet, dat zoodanige satire in zijne bedoeling lag.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
De oude mevrouw en haar schat.

Ik was zoo geleidelijk en onmerkbaar stijgende naar boven gekomen, dat ik nauwelijks wist, hoe hoog het wel was. De laatste vogel, dien mijn hond had opgejaagd, vloog rakelings over den bergtop, een gebroken pootje achter zich aansleepend. Half om hem te zoeken en half om een punt te vinden, vanwaar ik den spoorweg zou kunnen zien, waarop ik dien morgen gereisd had, volgde ik den weg, dien de hond koos. Op den top gekomen, bevond ik mij bij een oud bolwerk, een van de weinige zichtbare sporen van den burgeroorlog; want Macon lag niet vele mijlen vandaar en zonder den wapenstilstand, die op het gevecht bij Appomattox volgde, zou Wilson daar een gewapenden vijand in plaats van de witte vlag hebben gezien.

Het tooneel was onovertrefbaar schoon. Eene golvende vlakte breidde zich aan mijne voeten uit en op tien mijlen afstands verhieven zich de blauwe heuvelen opnieuw en sloten het dal in. Die vlakte was hier en daar met heuvelen bebouwd, doch de groote landhuizen, die er gestaan hadden, waren alle verwoest, op enkele uitzonderingen na, in de verte; witte huizen, op de helling van groene heuvels. Ik zag de ijzeren banden van den spoorweg den heuvel omgorden, waarop ik stond, en op korten afstand onderscheidde ik het station.

De zon brandde met fellen gloed en het verbaasde mij, dat ik de negers vlak bij mij hoorde zingen, terwijl zij het katoen plukten van de witte struiken, die om het verlaten fort heengeplant waren. Doch recht voor mij uit lag eene breede schaduw over de vlakte, waarboven de wolken statig oostwaarts zweefden, en in de verte zag ik den regen op een donkeren gordel van boschgrond nederstroomen. De wind voerde die koelte verkwikkend naar mij toe.

Op mijne vraag aan een negerknaap, die vlak bij mij aan het werk was, of er water in den omtrek was te vinden, ontving ik ten antwoord:

'Ja wel, Mijnheer; er is daarginds eene bron,' en hij wees naar eene plek, waar twee groote populieren hunne takken omhooghielden. Daarheen richtte ik, smachtend van dorst, mijne schreden.

Toen ik de twee populieren naderbij kwam, zag ik, dat zij rechts en links

van eene kleine begraafplaats stonden, die door een met klimop begroeiden muur van den weg was afgesloten en die daarbinnen met onkruid was bezaaid.

Verderop staken twee schoorsteenen boven een cederboschje uit, waarvan de buitenste boomen zwart en dood waren, alsof zij met vuur in aanraking waren geweest. Mijn hond liep, met zijn neus in de lucht, de omheining in en bleef staan. Tusschen de populieren door volgde ik hem en hield mijn geweer gereed; doch geen vogel vloog op en, nadat de hond een of twee malen weifelend was opgesprongen, schoot hij op een dooden vogel af en legde dien voor mijne voeten neder. Het dier had zich doodgevlogen.

Ik merkte op, dat er zerken op de graven lagen, en daarop zag ik menigmalen den naam Cassel met het gewone 'geboren' en 'gestorven' erin gebeiteld. Één graf maakte daarop eene uitzondering; er stond in den steen gebeiteld:

'DE OUDE MEVROUW.'

en de steen was wit en rein, alsof hij er den dag te voren was nedergelegd.

Er was geen sterfdag of geboortedag op aangegeven; ook droeg de steen geen ander grafschrift.

Terwijl ik er nieuwsgierig naar stond te kijken, kwam er een hagedisje op den door de zon verwarmden steen zitten en keek mij met zijne heldere oogjes onderzoekend aan.

Toen ik het kerkhof uitkwam, zag ik op korten afstand, onder de schaduw van een breedgetakten boom, eene hut en de rood- en witgestreepte tulbanden van twee negerinnen ervoor. De hond had mijne tegenwoordigheid reeds aangekondigd en spoedde zich, door zijn instinct geleid, naar de bron. Een kleine neger met een kort hemdje tot eenige kleedij gluurde naar mij, achter zijne grootmoeder om, bij wie hij uit angst voor den hond bescherming had gezocht, en toen ik binnentrad, waren aller oogen op mij gericht.

'Ja wel, Mijnheer,' antwoordde eene van de vrouwen, op mijne vraag, of het water van de bron zuiver was. 'Het is lekker water; neem plaats, ik zal u eene kan vol halen,' en zij zette een groot blad neder, waarop zij erwten dopte.

'Wij wonen hier te zamen, met het kind,' zeide de oudste der beide vrouwen, terwijl zij eerbiedig haar pijpje uit den mond nam en naast zich nederlegde.

Hare heldere oogen keken mij door de glazen van een zilveren bril vriendelijk aan, en toen zij sprak, bleek hare stem zacht en bijzonder welluidend.

'De Cassels plachten hier te wonen, totdat de oorlog uitbrak,' zeide zij, 'waarin de meesten omkwamen, en toen kwam het leger hier door en zij verbrandden het huis, en daarna is de oude Mevrouw gestorven.'

Toen de vrouw dat verhaald had, keek zij mij nieuwsgierig aan en vroeg: 'Kent gij iemand van de familie?'

'Neen, maar ik heb daarginds een grafsteen gezien met "De oude Mevrouw" erop.'

Op het oude gelaat kwam eene andere uitdrukking en ik begon de '*Mammy*' van een zuidelijk gezin, vóór den oorlog, in haar te vermoeden.

‘Ja, Mijnheel, zoo noemden wij haar allen; zij was de weduwe van Mijn heer Alexander en later kwam de jonge Mevrouw. Jammer, dat gij de oude Mevrouw niet gekend hebt. Heer, Heer, wat was zij op en top eene dame.’

‘Dat was zij,’ bevestigde de andere vrouw, die naast mij bleef staan, terwijl ik den verkwikkenden drank uit de kan dronk. ‘Zij was bijna even lang als gij, Mijnheer, en zij was recht als eene Indiaansche, wat natuurlijk was, wijl zij uit Virginia stamde; ik heb hooren zeggen, dat hare overgrootmoeder eene echt Indiaansche vrouw was.’

De hond, die een bad in den vijver had genomen, was naast mij op den grond gaan liggen en sloeg mij met half geloken oogen gade. De schaduw was verkwikkend en de rust was mij welkom. Ik vleide mij in den eikenhouten leunstoel neder, terwijl de jongere vrouw haar werk hervatte en de oude Mammy zich in hare herinneringen liet verdiepen; ik luisterde belangstellend, want eene goede rustplaats op een koel plekje was er niet te duur mede betaald.

De vrouw ging voort: ‘Maar de oude Mevrouw was eene echte dame; dat was zij reeds, toen Mijnheer Alexander haar in zijne koets met de vurige schimmels afhaalde en hier bracht, en dat is zij gebleven, totdat zij daarginds naast hem op het kerkhof lag. Niemand zag haar ooit anders dan gekleed, alsof zij naar eene partij moest. En kant!... Ik verzeker u, Mijnheer, toen haar laatste zijden kleed reeds op de vouwen versleten was, droeg zij nog echte kant aan hare mutsen, kragen, lubben en zakdoeken. Als zij liep, was het, alsof zij statig langs den grond zweefde. Geen mensch hoorde haar ooit luid lachen, doch haar glimlach was zoo liefelijk, als gij u kunt voorstellen, en hare stem was zoo zacht als het suizen van den wind in gindsche pijnboomen. Maar dat was, wanneer zij tevreden was over ons allen... want als iemand haar boos maakte, en laat mij u zeggen, dat daar heel wat toe behoorde... dan flikkerden hare oogen en hare woorden sneden in het hart als de zweep van den opzichter in den rug van kwaadwillige negers. Zoo was het reeds, toen zij nog een meisje was. Maar vriendelijk en goed!... Heer, Heer, hoe menigmalen heb ik haar de trap zien afgaan, om 's nachts bij eene zieke negerin te waken en haar te behandelen, alsof zij eene blanke was; zij, met hare zijden kleedjes en echte kant! Er was geen neger op de plaats, die niet zijn leven voor de oude Mevrouw overhad, en dat mocht wèl, want God weet, hoe goed zij was en hoeveel zij geleden had. Als het niet om het kindje geweest was, geloof ik niet, dat zij het zoo lang zou hebben uitgehouden.’

‘Was er dus ook een kindje?’

‘Ja, Mijnheer; gij moet weten, dat Mijnheer Frank, haar zoon, haar eenig overgeblevene van al de Cassels was, voordat hij in den oorlog omkwam, bij... hoe heet het ook weer? Getty...’

‘Gettysburg?’

‘Ja, Mijnheer. Toen Mijnheer Frank gesneuveld was, zeide iedereen, dat het geslacht was uitgestorven, maar kort na zijn dood werd er een dochtertje geboren, en hare Mama en de oude Mevrouw schreiden van weedom en noemden haar naar haar vader. Doch hare Mama noemde haar nooit anders dan Schat, en zoo begon iedereen haar te noemen.’

‘En,’ viel de andere vrouw haar in de rede: ‘Zulk een kindje heeft er nooit meer geleefd.’

‘Gij moet weten,’ hernam de oude vrouw, wier stroom van herinneringen nu eenmaal vloeide, ‘dat Mandia hier in het eerst dikwijls op het kindje paste, wijl hare Mama zwak en ziekelijk was; maar er was niets aan te doen... ik moest weer Mammy worden en het kindje opkweeken. Dat wilde de oude Mevrouw volstrekt hebben; Mevrouw Caroline was zelf nog bijna een kind, toen Mijnheer Frank haar, om zoo te zeggen, uit de balzaal tot zijne vrouw nam en haar hier bracht. Maar zij was óók eene fijne dame en had een hart als de beste; zij had alleen maar geen verstand van kleine kindertjes en ik en de geheele familie, van de oude Mevrouw af, moesten haar helpen. Het was hare schuld niet, dat het kindje sterven ging.’

‘Stierf het?’

‘Ja, Mijnheer, het wàs dood. Ik heb van het begin af geweten, wat er gebeuren moest. Het kindje kon mij zoo vreemd aankijken, of het véél ouder was; het lachte en kraaide, toen het pas eene week oud was, en toen heb ik al tegen Mandia gezegd, dat ik dat een slecht teeken vond.’

‘Schreide het veel?’

‘In het geheel niet, Mijnheer, en het kende iedereen bij naam. Als iemand vroeg: “Waar is Mammy?” keek zij naar mij en als er over hare Mama gesproken werd, keek zij om, alsof zij ernaar luisterde. Op zekeren nacht werd ik wakker en daar lag zij te lachen en “Papa” te lispelen, en het was, alsof zij tegen iemand sprak, die bij haar was; maar er was niemand in de kamer en haar Papa was meer dan een jaar dood en begraven. Heer, Heer, ik was zoo angstig voor het kindje; ik wist, wat er gebeuren moest. O, hoe schreide Mevrouw Caroline, toen het kindje “Mama” kon zeggen... zij kuste haar Schat bijna dood en riep maar: “Och, had Papa dat mogen beleven!” En dan pakte en kuste zij het kindje weder en schreide opnieuw.’

‘Mevrouw Caroline was een heel goed mensch,’ zeide Mandia, terwijl zij hare erwtjes in eene mand deed en haar blad weder met nieuwe vulde; ‘een lief mensch.’

‘Dat was zij,’ bevestigde Mammy, ‘zoo goed als de beste. En het kind! Het was hare ziel en haar leven. Mijnheer, gij hebt misschien in het geheel geen verstand van kindertjes, maar ik heb de oude Mevrouw opgekweekt en hare kinderen en hunne kinderen ook, en ik kan u zeggen, dat er somtijds kinderen zijn, die iemand verbaasd doen staan, en dat was het geval met dit kindje van de Cassels. Het was nog pas eenige maanden oud, toen het 's nachts reeds wakker lag te praten als een groot mensch, maar er was niemand bij dan ik en Mevrouw Caroline, en die sliep meestal, de lieve ziel! Ik kon er niet toe komen, haar wakker te maken; het zou spoedig genoeg blijken. Het staat niet aan mij, te zeggen met wien het kindje praatte, maar er *was* iemand bij haar. Menigmaal schudde ik mijn hoofd, want ik kon het maar niet begrijpen, maar geen mensch zou haar toch ooit kwaad gedaan hebben. Somtijds kon zij zingen: “la! la! la! en la! la! la!” alsof zij zangles had! Och, ik heb het altijd tegen Mandy gezegd, dat de arme Mevrouw Caroline nog verdriet beleven zou. Het was niet natuurlijk, dat het kindje nooit schreide en 's nachts in haarzelf lag te praten. De oude Mevrouw was er óók wel ongerust over; zij wilde het alleen maar niet weten.

Eens,’ zoo ging de vrouw voort, nadat zij een blok op het vuur geworpen had, om het water spoediger aan het koken te krijgen, ‘lag de kleine

Schat weder te zingen, toen er eene gele kapel in de kamer vloog, die om haar heen fladderde, totdat zij vlak bij haar was. Het beestje bleef eene minuut lang op en neder zweven en eensklaps hield het kindje op met zingen en keek de kapel met hare groote bruine oogen aan; de kapel keek naar haar en ging op haar kussen zitten en klapperde met de vleugeltjes, waarna zij weder in het rond danste en het venster uitvloog. Welnu, Mijnheer, het kind bleef maar uit het venster kijken; er kwam een lachje op haar gezichtje, zij sloot hare oogjes en sliep in een oogwenk. Toen kwam er een vogeltje in het raam en begon te zingen, totdat ik het verjaagde. Sommige menschen geven geen acht op voorteekenen en waarschuwingen,' ging de vrouw voort, terwijl zij mij onderzoekend aankeek, 'maar geen mensch kan de oude Mammy afbrengen van het geloof, dat er iets bovennatuurlijks was in die kapel, die de kamer zoo binnenvloog.'

Hier bleef zij een oogenblik in haar verhaal steken, om den kleinen jongen eene oorvijg te geven, wijl hij den hond met spaanders wierp.

'Er gingen eenige maanden om, eer het kindje buiten kon loopen, en toen begon het; ja, ja! Zij wilde nergens liever zijn dan op het kerkhof, waar de oude Mevrouw bloemen onderhield. Ik heb nooit zulk een kind met bloemen gezien; ik kan u zeggen, dat ik er haar zooveel mogelijk afhield uit vrees, dat zij ze zou plukken. Haar vader, de jongeheer Frank, liet nooit iets ongemoeid staan, dat hij op zijn weg zag groeien, en menigmaal heb ik gezien, dat de oude Mevrouw er hem een klap om zijne ooren voor gaf,' en de oude Mammy schudde haar hoofd bij al die herinneringen uit een lang verleden. 'Maar zoo was het niet met dit kindje; er waren bloemen, welke zij nooit zou aanraken. Zij trippelde rond bij de anjelieren en de geraniums en de chrysantenums en ging dan onder een rozestruik staan en plukte eene roos af. Dan ploos zij de roos open en praatte en praatte en praatte ermede, totdat ik er bijna gek van werd. Ja, altijd naar het kerkhof, naar de bloemen, en aanstonds begon zij ermede te babbelen. Geen mensch behoeft mij te zeggen, dat het kind niet wist, wat zij deed. - Nooit deed een beest haar kwaad. Ik heb haar menigmalen eene bij uit eene bloem zien halen en vasthouden, totdat het diertje eindelijk wegvloog. Denkt gij, dat de diertjes haar steken zouden? - Neen, Mijnheer; zij kenden haar en zij kende hen. Gij moogt erom lachen en ik begrijp, dat het voor stadsmenschen moeielijk te gelooven is, maar het was waar. En de kolibrietjes? - Gij zoudt erom gelachen hebben, hoe zij, om zoo te zeggen, met hunne glanzige vleugeltjes op een afstand van haar bleven en haar aankeken. En de kapellen fladderden maar om haar heen en als zij suiker in haar handje had, wat dikwijls gebeurde, want de oude Mevrouw liet haar aan de suikervaas komen, als zij wilde, gingen zij op de toppen van hare vingers zitten en zorgden, dat zij niet tusschen de vingertjes terechtkwamen. Niets zou dat kind ooit kwaad gedaan hebben, Mijnheer.

Eens was zij mij ontsnapt, toen ik onder den moerbeiboom bij de keuken in slaap was gevallen, en God zegen' me, toen ik wakker werd, zat zij vlak voor den ouden bulhond en wierp hem zand op den kop en hij bleef liggen, met zijne ooren in den nek, en liet haar stil begaan.'

'Was het een kwade hond?'

'Of hij kwaad was, Mijnheer? Er was maar één neger op de plaats, die den hond aandurfde, en die was juist op het land aan het katoen plukken.

Het was verschrikkelijk; de oude Mevrouw was buiten gekomen en maakte zich vreeselijk angstig. Waar het kind was, kon men de oude Mevrouw vinden! Zij had wat mooi praten en vleien, eer het kind bij haar wilde komen, en niemand durfde het terughalen; want zoodra er maar iemand naderbij kwam, liet het beest zijne tanden zien, en dat was genoeg! Maar na verloop van een paar minuten stond het kind op en kwam uit zichzelf en de oude hond legde zijn kop op zijn poot, veegde den grond achter zich met zijn staart en vroeg haar duidelijk, of zij nog eens wilde terugkomen; ik wist wel, dat niets ooit dat kind zou schaden.'

'En was het kind voortdurend gezond?' vroeg ik, om mijne belangstelling te toonen.

'Ja wel, Mijnheer, behalve toen zij met de tandjes begon te sukkelen. Daar heeft zij veel aan geleden, van het begin af. Het bleef evenwel goed gaan, totdat de oogtanden op het doorkomen waren. Zooals ik u reeds zeide, Mijnheer, Mevrouw Caroline was een stadskind, zoo goedhartig, als er één leefde; daar zal ik niets tegen zeggen; maar zij had geen verstand van de kinderen van de Cassels, en toen ik een snoer van boschmieren bracht, precies zooals die, welke de jongeheer Frank had gehad, om zijne tandjes door te krijgen, stikte zij bijna van het lachen en noemde ons bijgeloovige negers en zij wilde volstrekt niet hebben, dat er zoo iets met haar kind geprobeerd werd; en toen Mandia een snoer van slangenschubben bracht, die er ook heel goed voor zijn, begon zij weer te lachen en gaf Mandia een shilling, maar zij wilde niet hebben, dat het kindje ze droeg. Toen kwam de oude Lida op een dag en bracht een mollepoot; maar het kind mocht hem niet aan zich hebben, en toen de oude Mevrouw een konijn geslacht wilde hebben en het tandvleesch van het kindje ermede wilde wrijven, Heer, Heer, hoe schreide Mevrouw Caroline; zij ging zóó te werk, als gij nooit iemand hebt hooren doen.

Nu, zoo ging het voort en op zekeren dag liet Mevrouw Caroline het kindje voor den spiegel op haar arm dansen, en toen was het gedaan. Ik zeide aanstonds tegen Mandia, dat daar een ongeluk van komen zou; ik ben nooit zoo angstig geweest als toen. Ik heb het ook gezegd, dat ik het niet langer kon aanzien, en ik zag, hoe de oude Mevrouw het kindje aankeek, als zij dacht, dat niemand van ons erop lette, en ik zag op haar gezicht, dat zij niet gerust was.

Toen zeide ik, en ik keek haar moedig aan: "Oude Mevrouw, daar is iets niet in orde met dat kind en gij moet geene huizen op haar bouwen."

God zegene mij, toen hadt gij haar moeten zien; zij beefde over haar gansche lichaam en werd zoo wit als een lijk.

"Zwijg!" riep zij mij zoo hevig toe, dat ik er een doodschrik van kreeg, en toen mompelde zij:

"Neen! neen! neen! Er is nog genade in den hemel," en zij ging terstond naar hare kamer. Toen wist ik, dat zij het óók gezien had.

Welnu, Mijnheer, het duurde niet lang, of het was geheel en al mis. Op zekeren dag, toen ik mijne dochter was gaan bezoeken, die, niet ver hier vandaan, met een armen neger getrouwd was, werd het kindje plotseling hard ziek en de oude Mevrouw zond de koets, om mij te halen.

Toen ik te huis kwam, vond ik Mevrouw Caroline met het kindje op

haar schoot; zij, zat er met eene akelig harde uitdrukking op haar gezicht naar te kijken.

"Mammy," zeide zij, zoo koel, als ik het nu zeg: "Mijn Schat gaat sterven."

Zoo ziet gij, dat zij eindelijk inzag, wat ik van het begin af had gezien. Ik hield mij evenwel, alsof ik dacht, dat het zoo erg niet was, en nam het kindje op. Het brandde van de koorts. Heer, Heer! Hoe komt alles weer bij mij op. Het kindje placht haar hoofdje op mijn schouder te leggen en in slaap te vallen, als het op geene andere manier in slaap kon komen, en toen ik het nu opnam, zeide het, maar even hoorbaar:

"Mammy."

En ik zeide: "Ja, Schatje, Mammy blijft bij u." En ik liet haar hoofdje tegen mijn schouder rusten.

Och, Mijnheer, het kind was zóó ziek, als ooit een kind geweest is; ik heb nooit in korten tijd zulk eene verandering gezien. Zij kon niet meer verdragen, dat er eene beweging met haar werd gemaakt. Het was mij, alsof het kindje reeds dood was en ik op haar nederkeek in haar grafje. Ik geloof, dat zij in hetzelfde oogenblik gestorven zou zijn, indien ik haar niet oogenblikkelijk in haar wiegje had gelegd. Alles, wat zij zeide, was: "Mammy." Heer, Heer, dat woord heeft altijd zoo in mijne ooren geklonken.'

De oude vrouw keerde zich weder naar het vuur en hield zich, alsof zij de blokken terechtlegde, terwijl hare dochter haar hoofd over het blad met erwten gebogen hield.

(Vervolg en slot hierna.)

Levenswoorden.

De omgang met verstandige, door het leven beproefde menschen vermeerdert onze levenskennis, spoort ons aan, geeft ons kracht. Hun ervaringen kunnen ons tot voordeel zijn, hun vreugde en nog meer hun lijden zij ons tot leering. Door een tijdigen wenk, door een vriendelijke vingerwijzing kan wellicht ons geheele leven een andere richting krijgen. Omgekeerd werkt de omgang met gewone, zelfzuchtige menschen aanstekelijk. Leeft met edelen en wijzen, dat verheft en verlicht. Leeft met wolven, zegt een Spaansch spreekwoord, en gij zult leeren huilen.

SMILES.

Het is niet genoeg uzelf te beschouwen als een voorwerp, gij moet u ook als zoodanig behandelen.

FEUCHTERSLEBEN.

Haastige, zenuwachtige naturen moet men dwingen langzaam te loopen en te schrijven; besluiteloozen moeten zich dwingen tot snel handelen; in zichzelf gekeerde, peinzende karakters moeten leeren het hoofd rechtop te houden, anderen aan te zien en zeer duidelijk te spreken. Het is ongeloofelijk, maar ik heb 't zelf ondervonden, hoe zulke gewoonten invloed uitoefenen, zoowel op onzen geest als op ons lichaam.

FEUCHTERSLEBEN.

Het is niet altijd zoozeer de vraag verstandig te zijn - als wel de stemming, waarin wij verkeeren, te behouden en iets te hebben, waaraan wij ons vasthouden, wanneer zij ons dreigt te verlaten.

FEUCHTERSLEBEN.

Werkzaamheid is de moeder van een goed geweten; een goed geweten is de moeder der gemoedsrust - en alleen in de gemoedsrust groeit de teedere plant van het aardsche geluk.

FEUCHTERSLEBEN.

Vereer steeds het schoone. Van het schoone leeft het edele in den mensch en ook - de gezondheid.

FEUCHTERSLEBEN.

Altijd opmerken, altijd denken, altijd leeren - daarop berust onze deelneming aan het leven; dat houdt onze werkzaamheid staande en bewaart ons voor verveling. ‘Wie geen doel meer heeft, wie niet meer leert, die kan zich laten begraven.’

FEUCHTERSLEBEN.

Drie dingen moet men bij den arbeid in het oog houden, zal hij ons ten zegen zijn: 1^{o}. maat houden; kalm maar voorwaarts; 2^{o}. op het rechte tijdstip moet men het werk met voorliefde opvatten; 3^{o}. zorg voor afwisseling - zoowel door rust als door verandering van werk. Onze natuur is zoo gemaakt, dat afwisseling nog meer verfrischt dan rust.

FEUCHTERSLEBEN.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Die Holländische Philosophie im neunzehnten Jahrhundert. Eine Studie von G. von Antal. Utrecht, C.H.E. Breijer 1888.

In de handboeken voor de geschiedenis der wijsbegeerte wordt in den regel Nederland eenvoudig met stilzwijgen voorbijgegaan. De heer G. von Antal - een Hongaar, die, als nog steeds meerderen zijner landgenooten, een gedeelte van zijn studietijd aan de Utrechtsche universiteit doorbracht, - heeft daarin eene leemte gezien en zich beijverd, om die leemte aan te vullen. Hij stemt niet in met het blijkbaar bij den vreemdeling vrij algemeen heerschende gevoelen, als zouden de wijsgeerige bewegingen ten onzent van te weinig beteekenis zijn, om daarop te letten. Wel begint hij met toe te geven, dat men eigenlijk van eene Nederlandsche philosophie niet kan spreken in denzelfden zin, waarin men spreekt van de Duitsche, de Engelsche, de Fransche, enz., daar aan eerstgenoemde het scherp geteekende nationaal karakter ontbreekt, dat aan de laatstgenoemde eigen is, en ontveinst hij verder niet, dat het in de eerste helft dezer eeuw bij ons op philosophisch gebied vrij treurig gesteld was, maar volgens hem heeft zich ook hier in den jongsten tijd nieuw leven geopenbaard, merkwaardig genoeg, om er de algemeene aandacht op te vestigen. ‘Das philosophische Leben’, aldus lezen wij aan het slot zijner studie, ‘welches vor den 50er Jahren in Erschlaffung versunken war, hat sich seitdem kräftig gehoben, und zeigt jetzt ein erfreuliches Bild.’

Uit deze laatste uitspraak zou men misschien kunnen afleiden, dat de schrijver behoort tot de optimistische naturen. Wij kunnen intusschen niet anders dan ons verblijden, dat hij gemeend heeft onder ons een krachtig leven op het gebied der wijsbegeerte waar te nemen en zich daardoor aangetrokken heeft gevoeld tot het schrijven der hier aangekondigde studie. Zij vult inderdaad eene bestaande leemte aan. Immers, al is het aandeel van Nederland aan de ontwikkeling der wijsbegeerte hoogst bescheiden, een overzicht van hetgeen op dit gebied ten onzent is geleverd, is daarom niet minder belangrijk voor wie het geestelijk leven van ons volk wenscht te leeren kennen.

Von Antal's geschrift splitst zich in twee helften van ongeveer gelijken omvang. Het eerste gedeelte vangt aan met de beschrijving van den heftigen strijd, hier te lande tusschen Rijnvis Feith (*Brieven aan Sophie*) en Wyttenbach ten eener, Kinker en Van Hemert ter anderer zijde over de Kantiaansche philosophie gevoerd. Hieraan sluit zich dan - na korte vermelding van de ‘Common-sense-philosophie’ van Van der Wijnpersse, Van Hennert en De Perponcher, indertijd zeer toegejuicht, thans, ‘wat zij ook ten volle verdient’, geheel vergeten, - eene uitvoerige uiteenzetting aan van Kinker's

denkbeelden, voorts van die van Le Roy, een leerling van Kant, maar die onder de Kantianen eene geheel eigenaardige plaats inneemt, daar hij eene van de gewone voorstelling sterk afwijkende als de eenig ware opvatting van Kant's stelsel voordraagt, op grond waarvan hij ook meent, de wijsbegeerte van Kant niet slechts met geloof aan bijzondere goddelijke openbaring, maar zelfs met streng kerkelijke orthodoxie te kunnen vereenigen. Het verdere gedeelte dezer eerste helft is hoofdzakelijk gewijd aan de behandeling van de stelsels van de beide Utrechtsche Hoogleeraren J.F.L. Schröder en Ph.W. van Heusde, onder wier invloed - inzonderheid onder dien van laatstgenoemde - de philosophie in Nederland zich voornamelijk tot de classieken wendde, terwijl de nieuwere philosophie weinig bekend was en over het algemeen in groote minachting stond, deels ten gevolge van de duisterheid harer taal en terminologie, deels omdat men van haar gevaar duchtte voor het geloof. ‘Es war noch in lebhafter Erinnerung, welchen Schaden der Rationalismus und Deismus auf kirchlichem Gebiete angerichtet hatte und darum hätte man lieber alle Philosophie unterdrückt, die nicht mit der Religion in Einklang war. Man frug nicht: was ist Wahrheit? man war sich gewiss im Besitz der Wahrheit zu sein. Wir wünschen - sagt Van Heusde - besonders gute philosophische Grundsätze, die nicht mit unserer Religion in Streit sind.’

‘In diesem Zustande befand sich die Philosophie, als der junge, kaum 24jährige Professor Cornelis Wilhelmus Opzoomer auf der Utrechter Universität am 9ten Juni 1846 seine Antrittsrede hielt’; met deze woorden gaat de auteur dan over tot zijn tweede gedeelte. Uitvoerig worden nu in de eerste plaats Opzoomer's werkzaamheid en stelsel beschreven. Daaraan sluit zich een overzicht aan van het na en grootendeels onder invloed van Opzoomer geleverde. Tal van schrijvers en geschriften uit de laatste 40 jaren worden daarin genoemd en in enkele trekken gekarakteriseerd. Meer uitvoerige vermelding valt daarbij ten deel in de eerste plaats aan Van der Wijck's *Zielkunde*, verder aan L'Ange Huet's *Nieuwe oplossing van een oud vraagstuk* en aan de geschriften van den in 1885 op 33jarigen leeftijd overleden Du Marchie van Voorthuysen. Aan het slot spreekt schrijver nog met een enkel woord over wat hij ‘de nachtzijde der philosophie’ noemt, over het spiritisme.

De wijze, waarop de auteur zich van zijne taak kwijt, verdient in meer dan één opzicht lof. Ongetwijfeld kan men herhaaldelijk bezwaar maken tegen de juistheid en doeltreffendheid zijner karakteristiek. Zoo is het op zijn minst twijfelachtig, of Spruijt kortweg kan gekarakteriseerd worden als vertegenwoordiger van Schopenhauer's ideeën; of het voor de kennis van Scholten's standpunt veel geeft, wanneer men hem empirist noemt en als zoodanig met L'Ange Huet en Betz onder één rubriek brengt, enz. Maar waar hij eenigszins uitvoeriger wordt, ontvangen wij in den regel een getrouw, objectief verslag. Zonder zijn oordeel terug te houden, laat hij dit doorgaans niet meer, dan behoorlijk is, influenceeren op zijne voorstelling. Daarbij is over het algemeen zijn toon waardeerend.

Of overigens zijne studie aan rechtmatig door den titel opgewekte verwachtingen voldoet? Inzonderheid wat het tweede gedeelte, de wijsgeerige bewegingen en stroomingen van den nieuwsten tijd, aangaat, laat o.i. deze vraag zich niet zonder groot voorbehoud toestemmend beantwoorden.

Dat aan Opzoomer de voornaamste plaats daarin wordt toegekend, ligt zeker in den aard der zaak. Wordt nu echter, wat na Opzoomer is geweest, niet al te vluchtig behandeld? Had niet duidelijker moeten zijn aangewezen, dat de stroom van het wijsgeerig denken in den jongsten tijd wederom eene kentering heeft ondergaan? Had niet bepaaldelijk de beteekenis van Spruijt's optreden beter in het licht moeten zijn gesteld? En, wat ernstiger grief nog is, ontvangen wij niet van de wijsgeerige stroomingen, die in de laatste vijf en twintig jaren zich hebben geopenbaard, slechts een zeer onvolledig overzicht? Om slechts op een enkel punt te wijzen: A. Pierson wordt genoemd; zelfs wordt als bewijs van zijne veelzijdigheid gewezen op zijne critische onderzoekingen en op zijne *Geschiedenis van het Roomsch-Katholicisme.* Maar wat zijne philosophische werkzaamheid betreft, wordt eenvoudig van hem vermeld, dat hij als empirist zich heeft doen kennen. Had dan toch niet het door hem in zijne *Levensbeschouwing* gepredikte abstentionisme hier vermelding verdiend? Desgelijks: Hoekstra wordt enkel genoemd als verdediger van het indeterminisme tegenover Scholten. Maar had het door dezen tegenover Opzoomer's gevoelsleer voorgedragen i d e a l i s m e hier geene plaats moeten vinden? Had ook niet, waar zelfs het spiritisme eene opzettelijke vermelding wordt waardig gekeurd, het materialisme, door den *Dageraad* verkondigd en in ruimen kring verspreid, geenszins met stilzwijgen mogen zijn voorbijgegaan? Had daarbij inzonderheid ook Multatuli niet moeten zijn genoemd, die immers, hoe weinig diepdenkend philosoof hij ook was, op de wijsgeerige inzichten van het jongere geslacht een zelfs door dien van Opzoomer in den tijd van zijn hoogsten bloei nauwelijks overtroffen invloed heeft uitgeoefend?

Deze onvolledigheid kan ons echter niet bevreemden. Reeds terstond is het eene groote fout van den auteur, dat hij heeft gemeend, de Hollandsche philosophie te kunnen schetsen, zonder opzettelijke studie te maken van de theologische literatuur. Zoo al ergens de geschiedenis der wijsbegeerte kan worden beschreven zonder die der theologie in hare hoofdtrekken daarin op te nemen, zeker niet met betrekking tot ons land, waar immers vanouds af de wijsgeerige quaesties eerst warme belangstelling wekten, omdat en in zooverre zij in aanraking kwamen met het godsdienstig geloof, in verband daarmede die quaesties sterker nog dan elders de neiging hadden, - en nog steeds, zij het ook minder sterk dan vroeger, hebben - om zich om te zetten in theologische vraagstukken, en ten gevolge van dit een en ander de groote meerderheid ook der wetenschappelijk gevormden hare behandeling beschouwde en beschouwt als iets, dat uitsluitend of althans in de eerste plaats de theologen aangaat.

Kunnen wij overigens in het algemeen van een vreemdeling, gelijk deze auteur is, eigenlijk wel een ook maar eenigermate getrouw en volledig beeld van het wijsgeerig denken ten onzent verwachten? Nederland is betrekkelijk arm aan eigenlijk wijsgeerige geschriften; een denker als Opzoomer, die zijne wijsgeerige beginselen in een afgewerkt stelsel openbaar maakt, is eene hoogst zeldzame verschijning. In de meeste gevallen worden de wijsgeerige beginselen, waarvan men uitgaat, meer aangeduid dan uitgesproken, laat staan dan in hun onderling verband opzettelijk omschreven. Wie dan de ten onzent heerschende wijsgeerige stroomingen wil leeren kennen, moet telkens die kennis trachten op te diepen uit den grooten stroom van het intellectueele

leven in geheel zijn omvang, daarmede dus zich ten volle vertrouwd hebben gemaakt. Wij kunnen dan, zonder aan de verdiensten van den auteur eenigszins te kort te doen, uitspreken, dat hij zijn doel niet, of althans slechts zeer onvolkomen heeft bereikt, hem intusschen danken voor wat hij gaf, in de hoop, dat op zijn voetspoor iemand, beter toegerust en beter in staat, om zich toe te rusten, met de daarvoor onmisbare kennis, zich opmake, om zijn werk aan te vullen.

A. BRUINING.

Natuurwetten in de geestelijke wereld. Naar het vijftigste duizend, uit het Engelsch van Henry Drummond, Hoogleeraar enz., door Dr. A W. Bronsveld. Amsterdam, Kirberger & Kesper.

Een wonderlijk boek! In het oorspronkelijk is het, zooals reeds het titelblad met zijne vermelding van het vijftigste duizend aanwijst, met groote ingenomenheid ontvangen. En verschillende bladen hebben om strijd den lof ervan verkondigd. ‘Wij schromen niet te zeggen, dat dit een der beste en belangrijkste boeken is, die over de verhoudingen tusschen de natuurkundige wetenschap en het geestelijke leven verschenen is.’ ‘De theorie, welke het verkondigt, mag zonder overdrijving eene ontdekking genoemd worden. Het valt moeielijk te zeggen, wie meer verwonderd en ingenomen zijn zal, de wetenschappelijke of de godsdienstige lezer, als hij het werk leest, dat een nieuwe hoop bij beiden moet opwekken’. ‘Het zal niet lang duren voor zijne nieuwe en schitterende beschrijvingen van de oudste waarheden het eigendom worden van elk godsdienstig mensch.’ Ziedaar enkele aanhalingen uit de beoordeelingen van Engelsche tijdschriften, die den lezer der Hollandsche vertaling op een voor den titel geplaatst blad onder de oogen worden gebracht.

Welke die verrassende ontdekking is, waarvan hier sprake is? Om haar in een enkel woord te omschrijven, deze, dat in de geestelijke wereld, die het object is van het godsdienstig geloof, dezelfde wetten heerschen als in de natuurlijke wereld. Werd tot dusverre die geestelijke wereld algemeen beschouwd als staande buiten de natuurwet, als ‘niet alleen een andere wereld, maar een ander soort van wereld, een wereld naar een geheel ander beginsel ingericht en naar een geheel ander regeeringsstelsel bestuurd’ dan de natuurlijke, de schrijver meent te kunnen aantoonen, dat de lijnen, door de natuurwetenschap in de natuur ontdekt en in de zoogenaamde natuurwetten omschreven, ook doorloopen in de geestelijke wereld. Daarmede zal dan, naar hij meent, de godsdienst een nieuwen, hechten steun ontvangen, omdat ook ten aanzien van het gebied des geloofs voldaan wordt aan den volkomen gewettigden eisch van het moderne denken, dat als ‘wet der wetten’ de wet der continuïteit erkent en voor de Groote Uitzondering, als hoedanig tot dusverre het gebied des geloofs beschouwd werd, geene plaats heeft. De auteur wil in één woord den godsdienst aanbevelen aan de ontwikkelden van onzen tijd, door aan te toonen, dat tusschen het zoogenaamd bovennatuurlijke en de natuur geene scheiding, veel minder tegenstelling bestaat, maar het zoogenaamde bovennatuurlijke enkel is een ander, hooger stuk natuur. Merken wij nu daarbij op, dat hij staat op streng orthodox standpunt; dat de geestelijke wereld, waarvan hij spreekt, is de geestelijke wereld

naar de opvatting der orthodoxe mystiek, - dan zal zeker ieder erkennen, dat zijn streven inderdaad veelomvattend en merkwaardig mag worden genoemd.

Of hij echter zijn doel bereikt? Wij hebben niet noodig, het gansche boek na te gaan, om daarop een beslist ontkennend antwoord te kunnen geven. Reeds terstond het eerste hoofdstuk doet duidelijk zien, dat zijne bewijsvoering in allen deele faalt. 'Biogenesis' is de titel; tot motto heeft het het apostolisch woord: 'Wie den Zoon heeft, heeft het leven, en wie den Zoon niet heeft, heeft het leven niet', en daarnaast de uitspraak van Harvey: 'Omne vivum ex ovo.' De gang der redeneering is de volgende: De groote strijd over biogenesis of generatio spontanea is in eerstgenoemden zin beslist. De generatio spontanea is gebleken onhoudbaar te zijn; van alle kanten wordt tegenwoordig erkend, dat leven alleen uit leven kan voortkomen. Vóór meer dan twee eeuwen is dezelfde quaestie breedvoerig behandeld in de godsdienstige wereld. Daar stonden tegenover elkander de leer, dat het geestelijk leven is de normale en geleidelijke ontwikkeling van den natuurlijken mensch, en de leer, dat dat leven eene gave is van den Levenden Geest, eene nieuwe schepping, geboren van Boven. Zij, die dit laatste verdedigden, konden zich tot dusverre tegenover de bewijsvoeringen der rationalisten enkel beroepen op het *ipse dixit* der openbaring. Maar nu de biogenesis tot den rang van een wetenschappelijk feit is verheven, ontvangt daarin het Christendom, voor zijn meest centrale punt, een steun en grondslag door de natuurwetten. Wat toch onderscheidt een Christen van een niet-Christen? Dat is niet, dat hij enkele verstandshoedanigheden bezit, die de ander niet heeft, dat hem zekere vermogens zijn geschonken, waardoor de zedelijkheid op een bijzonderen en hooger trap in hem zich openbaart; het onderscheid tusschen deze beide is hetzelfde als dat tusschen het organische en het anorganische, tusschen het levende en het doode. Een kristal en een organisme, een steen en eene plant hebben veel gemeen, maar het organisme, de plant onderscheidt zich, door boven dat gemeenschappelijke iets eigens te hebben, waarvan bij het anorganische geen spoor of teeken te vinden is, dat geheimzinnige iets, dat wij leven noemen. Zoo heeft ook hij, die het geestelijke leven heeft, eene bijzondere soort van leven, dat is toegevoegd aan alle andere levensphasen en vormen, die hij openbaart. Het verschil tusschen een geestelijk en een natuurlijk mensch is niet een verschil in ontwikkeling, maar in aard en soort. Moesten wij hier eene wetenschappelijke classificatie maken, dan zou de wetenschap ons noodzaken, om alle natuurlijke menschen, zedelijke of onzedelijke, welopgevoede of onbeschaafde, te brengen tot één familie. De een zou in die familiegroep bovenaan staan, de ander onderaan; toch, in de practijk vertoonen zij dezelfde soort van kenmerkende eigenschappen: zij eten, zij slapen, werken, denken, leven, sterven. Maar de geestelijke mensch is van deze soort zoo kennelijk gescheiden door 't bezit van bijkomende en kenmerkende eigenschappen, dat een beoefenaar der biologie, volledig bekend met al de omstandigheden, geen oogenblik zou aarzelen hem elders zijne plaats aan te wijzen, en wel niet in eene andere familie, maar in een ander Rijk. Antwoordt nu het Christendom op de vraag, wat dit nieuwe en vreemde element is in 't wezen van natuur en leven: 'Dat is Christus; hij, die *den Zoon* heeft, heeft het leven', dan blijft het op de lijn der wetenschap, terwijl daarentegen de bewering, dat het geestelijke leven niets anders is dan de ontwikkeling van het gewone leven,

is de leer van de generatio spontanea, eene ketterij op wetenschappelijk gebied, thans zóó volkomen in diskrediet geraakt, dat ternauwernood één geleerde van naam in Europa ze in bescherming zal willen nemen. ‘Kunnen wij de spontane generatie niet meer voorspreken, dan blijft geen keuze’.

Maar nu behoeft het toch werkelijk geene opzettelijke aanwijzing, dat en waarom deze gansche redeneering alle betoogkracht mist. Vooreerst, zou er sprake kunnen zijn van identiteit van wet in het rijk der organische natuur en in dat onderstelde rijk des geestelijken levens, dan zou de regel moeten zijn, dat een wedergeborene alleen uit een wedergeborene en ook uit wedergeborenen alleen wedergeborenen voortkwamen, terwijl toch, zooals ieder weet, het orthodoxe leerstuk van de noodzakelijkheid der wedergeboorte geheel iets anders en in zeker opzicht juist het tegendeel leert; immers, volgens dat leerstuk is telkens het kind van den wedergeborene een natuurlijk mensch, totdat het ook zelf door de goddelijke werking der wedergeboorte het hoogere leven ontvangt. Maar bovendien, het bestaan zelf van dat onderstelde rijk des geestelijken levens, is het niet eenvoudig eene volstrekt onbewezen en onbewijsbare onderstelling? Alvorens te gaan betoogen, dat in de geestelijke wereld dezelfde wetten heerschen als in de natuurlijke wereld, had de auteur toch niet enkel moeten poneeren, maar ook aanwijzen, dat die geestelijke wereld, waarvan hij spreekt, werkelijk bestaat; m.a.w., dat de geloovige Christen een andersoortig wezen is dan de gewone mensch. En dit juist doet hij niet en - kunnen wij er veilig bijvoegen - kan hij ook onmogelijk doen.

Geheel hetzelfde geldt van wat de schrijver zegt naar aanleiding van een ander der centraal-dogmata der orthodoxie, van de leer aangaande het eeuwige leven. Eene der meest bewonderenswaardige overwinningen, begint hij daar, door de nieuwere wetenschap behaald, is hare bepaling van hetgeen het eeuwige leven is. Achttienhonderd jaren lang had de wereld slechts één definitie van het eeuwige leven. Gedurende al die eeuwen had de geopenbaarde godsdienst die leer geheel alleen. Geene bron, buiten het Christendom, droeg iets bij tot de leer van dat leven. Buiten de openbaring werd deze leer door niets gewaarborgd. En nooit is eenig nader licht geworpen op de vraag, waarom krachtens zijn aard zelf het Christelijk leven eeuwig moest zijn; het Christendom zelf eischte omtrent dit punt onbepaald gezag; over hetgeen aan het geestelijke leven noodzakelijkerwijs het element der eeuwigheid bijzette, daarover zweeg ook de best-ontwikkelde theologie. Dat is echter, volgens schrijver, thans anders geworden. Door de onderzoekingen van Herbert Spencer is eene wetenschappelijke definitie van eeuwig leven ontvangen, waarin de Christelijke leer eene schitterende bevestiging vindt. Spencer nl. definieert leven als ‘het voortdurend in overeenstemming brengen van innerlijke verhoudingen met uitwendige verhoudingen’, en komt in verband daarmede tot de uitspraak: ‘Volmaakte gemeenschap zou volmaakt leven zijn. Was er geen verandering in de omgeving, tenzij dan zulke, waarvoor ons organisme reeds wijzigingen had ondergaan om er zich naar te voegen, en faalde nooit de kracht, waarmede het er zich naar voegde, er zou een eeuwig bestaan en een eeuwige kennis zijn.’ Hierin zal dan de wetenschappelijke bevestiging gelegen zijn van de uitspraak: ‘Dit is het eeuwige leven, dat zij U kennen, den eenig waarachtigen God, en Jezus Christus, dien Gij gezonden hebt.’ Alles komt hier aan op de vraag, of de mystiek-orthodoxe

voorstelling van een gemeenschapsleven met God waarheid bevat, eene vraag, die door den schrijver juist niet behandeld wordt. Hij poneert wederom eenvoudig, dat er is een geestelijke mensch, specifiek onderscheiden van den natuurlijken en daarom ook, wat zijn geestelijk wezen betreft, door den natuurlijken dood niet gedeerd en door eene *unio mystica* met God in gemeenschap staande.

Ontegenzeglijk is de auteur een man van geest en talent, en daarbij iemand van ernstige, gezonde vroomheid. Door die eigenschappen geleid, weet hij aan wat de natuur ons te aanschouwen geeft, telkens juiste en treffende opmerkingen voor de practijk van het zedelijk-godsdienstig leven te ontleenen. Door zijn geheele boek heen, in het bijzonder in de hoofdstukken over groei en verwording en in die over parasitisme en half-parasitisme, geeft hij zoo zijn geestverwanten een schat van behartigenswaardige wenken, en veel daarin is ook voor andersdenkenden de moeite waard, om er bij stil te staan. Maar andere en hooger waarde kan o.i. aan zijn geschrift niet worden toegekend.

Of overigens voor dat geschrift ten onzent dezelfde belangstelling kan worden verwacht, die het in zijn vaderland gevonden heeft? Deze vraag moet o.i. ontkennend beschouwd worden. Daartoe zijn de toestanden te verschillend. Niet alleen, dat wat ten onzent der orthodoxie trouw gebleven is, met zeldzame uitzondering zich te zeer heeft afgesloten tegenover de nieuwere wereldbeschouwing, om met instemming een boek te kunnen lezen, dat toch begint met de groote beginselen der moderne wetenschap te aanvaarden; wie iets hooger in ontwikkeling staat dan de groote massa, - en deze laatste leest een boek als dit niet en kan het niet lezen - die gevoelt terstond, dat het zwaartepunt van den strijd voor ons sinds lang niet meer ligt, waar deze schrijver het nog altijd zoekt; dat het voor ons niet meer enkel, zelfs niet in de eerste plaats de vraag is, of wij wat het orthodoxe leerstelsel ons als feiten voorhoudt, kunnen plaatsen in het kader onzer wereldbeschouwing, maar of de erkenning daarvan als feiten op vaste, vertrouwbare gronden steunt. Historische critiek, onderzoek naar de wording en ontwikkeling van het orthodoxe leerbegrip heeft ten onzent te lang reeds geheerscht, dan dat het woord van iemand, die met die zijde der quaestie geene rekening houdt, in eenigszins ruimeren kring invloed zou kunnen oefenen.

A. BRUINING.

Poolsch bloed, een roman door N. von Eschstruth, schrijfster van ‘Ganzen Lize’ 2 dln. Amsterdam - N.J. Boon.

De schrijfster van ‘Ganzen Lize’ heeft indertijd nog al wat moeten hooren over dat romantisch product. Dat heeft haar niet belet voort te gaan en in bovengenoemden roman ons een dichterlijk en menschkundig werk aan te bieden van groote verdienste.

Het verhaal vangt aan met eene krachtige beschrijving van een fellen storm, gierende door het woud en de beuken nederslaande, doch zijn mantel scheurende aan de muren van den sterken burcht Proczna, het erfelijk bezit van Graaf Gustaaf Adolf Dynar. Daar drong door den woesten nacht een smartkreet en eenige verdwaalde personen smeekten om een onderkomen. De Graaf nam

hen welwillend op, vatte een kleinen bevroren knaap in zijne armen en beijverde zich hem te verwarmen. Hier staan wij een oogenblik stil - weet de schrijfster niet, dat het eenige middel tegen bevriezing is, den lijder naakt met sneeuw in te wrijven? Verwarming geeft een zekeren dood. Na een ernstig gesprek met den oudste der verdwaalden, die hem een groot geheim openbaarde en zijn naam noemde, nam Graaf Dynar den zoon van zijn gast als zijn pleegzoon aan en vernam uit den mond van den knaap, dat hij Janek heette.

Op zekeren dag bracht Graaf Dynar een bezoek aan de zaal, waar de portretten hingen van zijn voorgeslacht. Sommige maakten op hem een terugstootenden indruk, maar op een meisjesportret bleef hij staren met bewondering; aanvalligheid, schalkschheid en trots spelen om hare volle roode lippen. Het is Xenia, Gravin Dynar, geb. 1560. Evenals de Graaf was ook de Gravin ingenomen met deze beeltenis en men besloot, als het verwachte kind een meisje was, het Xenia te noemen, en zoo geschiedde het. Nu werd de aangenomen zoon met de eigen dochter te zamen opgevoed en konden het goed met elkander vinden, en Graaf Gustaaf zag hen reeds in zijne verbeelding in de toekomst vereend. Xenia groeide op als eene schoone maagd met gouden lokken, heldere, diepe oogen en eene rijzige gestalte; ook Janek was schoon.

Reeds was de Gravin gestorven en ook Graaf Dynar voelde zijn einde naderen en begon zijne beschikkingen te maken; hij vermaakte aan Janek zijn slot Proczna en de inkomsten en den titel daarvan. Ook vergat hij Xenia niet, maar bedeelde haar rijkelijk met zijne schatten, terwijl zij ook Gravin Dynar bleef en in Proczna hare woning vond.

Het volgende verloop van het verhaal bevat den strijd tusschen Janek en Xenia, die, door hare kamenier opgestookt, hem voorstelde als een vreemd koekoeksei, in het nest der Dynars neergelegd; met twist, geweld en haat scheidden ze van elkander. Fijn geteekend is de strijd tusschen die twee sterke, edele en trotsche naturen; telkens als ze elkander ontmoeten, heeft er een twistgesprek plaats, waarbij wederzijds harde waarheden worden uitgesproken.

Janek heeft opgang gemaakt in de wereld als operazanger en wordt in vorstelijke paleizen als gast vereerd. Allengs worden de gesprekken tusschen de jongelieden - waar Janek Proczna en zijne inkomsten aan Xenia heeft overgegeven - meer waardeerend en verzoenend en het blijkt, dat ze elkander onuitgesproken beminnen.

Poolsch bloed, dat is trotsch bloed, en dat hadden ze beiden in hunne aderen. Dwaze intriges had Janek met zekere dame Leonie en mevrouw Gärtman, Excellentie Augusta, de jeugdige Koningin, die in haar huwelijk met den veel ouderen Koning niet gelukkig was. Zij zocht Janek te bekoren en te verleiden, maar tevergeefs. Het was Xenia, die het eerst tot Janek van liefde sprak, en hij vatte haar in zijne armen en overdekte haar lief aangezicht met kussen. Zij gingen een hemel van geluk te gemoet.

Nog meer van allerlei intriges en wederwaardigheden te melden, laat de plaatsruimte niet toe, hoewel vele daarvan zeer interessant en belangrijk zijn.

De schrijfster heeft zichzelve overtroffen en zich gehandhaafd tegenover de spoteritiek op haar ‘Ganzen Lize’. Enkele kleine mispassen op taalgebied, misgrepen in 't gebruik van woorden, mogen niet onvermeld blijven.

Wij laten aan lezers en lezeressen verder het oordeel over dit werk, dat wij met vrijmoedigheid durven aanbevelen.

H.

TÉPÉ.

Myrrha, Roman uit Oud Egypte, door W. Walloth, schrijver van 'Octavia', bewerkt door Dr. W.J.A. Huberts. Dordrecht, J.P. Revers.

Myrrha was een schoon, rein, edel en verstandig meisje, met Joodsch en Egyptisch bloed in de aderen. Hare tegenspoeden, de vervolging van een Jood Isaäc, die haar als vrouw begeerde en daarop aandrong met geweld; de gemeene behandeling, haar door hare aanstaande schoonmoeder aangedaan, waren distelen op haar pad. Ten laatste ontvluchtte zij dat geweld, ging naar eene stille, verborgen woning en verdiende haar brood met bloemruikers te verkoopen; eene vertrouwde slavin stond haar daarin ten dienst

Menes, een Prins van den bloede, had haar leeren kennen en liefhebben; zij doorleefden uren van den reinsten liefdelust.

Naar den wensch en raad zijner moeder Asso ging Menes naar het hof, om voor zijn vaderland nuttig te zijn en Koning Ramses ter zijde te staan. Al dadelijk na zijne aankomst had hij het geluk, den Koning te redden van een dreigenden dood, door een boogschutter, die aanlegde op Ramses, den pijl uit de hand te rukken. Door dit geval werd hij terstond de gunsteling en vriend des Konings; zij waren als broeder en broeder.

Intusschen werd eene samenzwering gesmeed, waarin zelfs de Koningin en haar zoon deelnamen. Eene vergadering, waarin de samenzweerders hun verraad bespraken, werd beluisterd door Menes; maar hij werd door hen gevat en in eene kooi gesloten, die was ingericht, om langzamerhand ineen te schuiven en den gevangene te verpletteren. Dat gebeurde evenwel niet, want op het uiterste oogenblik schoot de grond onder Menes weg en begaf hij zich terstond tot den Koning, om hem in te lichten over het moordplan.

De samenzweerders waren weer vergaderd en hadden Ramses uitgenoodigd tot een groot festijn. Het plan was, om hem in dit vertrek te laten verdrinken. De Koning kwam en was opgeruimd en spotte een weinig met zijne gastvrienden. Zij begrepen zijne houding niet, totdat het bleek, wat zijne bedoeling was: hen denzelfden dood te doen ondergaan, dien zij hem hadden toegedacht, tot ook zijn zoon en zijne gade, die zijn dood hadden gezocht.

Zoo geschiedde het. Later kwam het uit, dat Myrrha een kind was van Ramses' vader Seti en eene schoone Jodin.

Wat zullen wij verder van dit schoone verhaal zeggen? Het is hoogst dichterlijk van het begin tot het einde en boeit den lezer aan de lectuur met liefelijke banden. Hoor, wat de jonge slavinnen haar, der reine maagd, toezingen: 'Wat zijt gij gelukkig, o koningskind! uwe sieraden zijn van goud en paarlen, u looft Isis, de wonderbare godin, u dienen schoone slavinnen, u gedenken de jonge mannen van uw volk in liefde. Ja, in liefde, in liefde, en uw graf is rijk beschilderd, diep en zwijgend; ja, gij zijt gelukkig.'

Maar uit de oogen van het koningskind rolt een traan in den bruisenden Nijl en zij strekt hare armen naar Thebe uit.

Onze lezers en lezeressen mogen zelven beoordeelen, of er naar recht geoordeeld is, en moeders, of zij het werk aan hare dochters in handen zullen geven.

H.

TÉPÉ.

Karin van Zweden, door Wilhelm Jensen, met een voorrede van J. van Loen u Martinet, te Sneek bij J.F. van Druten.

De heer Van Loenen Martinet heeft in zijne voorrede van dezen roman niet te veel goeds gezegd; men zou dien een model kunnen noemen voor hen, die zich op het gebied van den historischen roman wagen. Want terwijl Jensen de historie geen geweld aandeed, heeft hij evenmin aan de dichterlijke eischen te kort gedaan. De stijl is voortreffelijk, de stof boeiend, de vertaling zeer goed evenals de druk. Meer dan genoeg, om dit boek een groot succes te voorspellen.

D.

Begaafd, van Lars Dilling, uit het Noorsch door Una, bij A.H. Adriani te Leiden.

Deze roman heeft wel is waar niet volkomen beantwoord aan de hooge verwachtingen, die de kleinere novellen van den overleden auteur hadden opgewekt, maar hij onderscheidt zich toch door dezelfde eigenschappen, die deze zoo aantrekkelijk maakten: humor, iets niet conventioneels, het schetsen van toestanden en personen, die men niet reeds honderdmaal in druk voor zich heeft gezien. Hoewel de held van het verhaal meer dan eens op het punt staat al de sympathie van den lezer te verbeuren, is men ten slotte toch bevredigd, als hij door de strenge tante Norderud wordt gered en met Annette de veilige haven van het huwelijk binnenloopt. Ziehier een der geheimen van Lars Dilling's kunst: zij leert ons de menschen in al hunne zwakheden kennen, maar niet verachten. En daarom is een boek als *Begaafd*, waaruit wat te leeren valt voor alle ouders met veelbelovende zonen, aanbevelenswaardige lectuur. Evenals de eerste bundel van Lars Dilling is deze gedrukt op zacht getint papier, wat voor de oogen zeer aangenaam is.

D.

Door alle eeuwen, door Carmen Sylva, vertaald door Cornelia Huygens, bij L.J. Veen, Amsterdam.

Nog geen der grootere romans van de koninklijke schrijfster heeft mij zoo goed voldaan als deze bundel kleine verhalen, overzettingen in proza van ballades van Vasili Alexandri, den bekenden Rumeenschen volksdichter, aan wien de goed gedrukte bundel is opgedragen. Alexandri ving de balladen uit den mond van het volk op - aan het slot vertelt Carmen Sylva een en ander over het ontstaan der balladen - en hijzelf was van oordeel, dat Carmen Sylva ze door haar proza niet heeft ontheiligd. Ook zonder de verzen van Alexandri te kennen, zal de lezer dat oordeel kunnen bekrachtigen; men heeft hier te doen met vertellingen, die door onopgesmuktheid en ernst uitmunten en daardoor indruk maken op ieder, die voor ware poëzie ontvankelijk is. En men zal Mej. Huygens dank weten voor hare vloeiende vertaling, die dezen bundel algemeen toegankelijk heeft gemaakt.

D.

Dichterlijke verhalen, naar François Coppée, Louis de Ronchaud, George Eliot en John Keats, door C. van Kempe Valk, bij A. Róssing te Amsterdam.

Van de vier dichters is Coppée de eenige, die populair kan heeten, en zeker die, waarvan de overzetting den vertaler de minste moeite zal hebben gekost.

Niet iedereen waagt zich bij voorkeur aan het overbrengen van Eliot's ‘Jubal’ of Keats' ‘Hyperion’. De poëzie van de groote Engelsche romanschrijfster levert door hare gedrongenheid en haar gedachtenrijkdom even groote moeilijkheden op als de verheffing van den meer genoemden en geroemden dan gekenden John Keats, den vriend van Shelley. Het is, dunkt mij, den heer Van Kempe Valk gelukt deze beide dichters te vertalen, zonder hen te verraden, en alzoo ze het Nederlandsch publiek nader te brengen, onder hetwelk velen het Engelsch niet genoeg meester zijn, om hunne werken in die taal te genieten. Ronchaud's ‘De Pleegzoon van den dood’, berijmd naar een in de mémoires van de Académie van Besançon voorkomend sprookje, zal zeker èn voor den dichter èn voor den vertaler gunstig stemmen. ‘Het wrakhout’, naar Coppée, is in het Fransch populair en heeft kans dat ook in het Hollandsch te worden. Ik hoop, dat deze dichterlijke verhalen de waardeering zullen vinden, die zij verdienen.

D.

Jantje Verbrugge, naar het Duitsch van Theodor Duimchen, bij H. Pyttersen, te Sneek.

Deze roman speelt te Rotterdam en schetst niet zonder talent de door de aanwezigheid van een sterk Duitsch element in eene Hollandsche stad licht verklaarbare wrijving tusschen beide nationaliteiten. Dat de Duitschers ‘le beau rôle’ hebben, zal, daar het boek door een hunner geschreven is, niemand bevreemden. Voor de afwisseling is de rol van den intrigant aan een Franschen abbé toevertrouwd. De held is een Duitsch ingenieur, die, tusschen twee liefden geplaatst, gevaar loopt zijne maîtres door den dood, zijne bruid door een samenloop van omstandigheden te verliezen; gelukkig komt alles terecht; de booswichten worden ontmaskerd, de deugd gezegeviert en de verlaten maîtres wordt op het goede pad teruggebracht. Daargelaten iets gezwollens in den stijl, is er in *Jantje Verbrugge* veel goeds; men zal zich er in elk geval niet mee vervelen.

D.

Onze militaire bijeenkomsten in de Elyzeesche velden
Door een plattelander.

‘Het menschelijk geslacht valt toch als bladeren af;

Wij worden en vergaan; de wieg grenst aan het graf.’ En wat er verder volgt. En evenals met de menschen in 't algemeen, zoo gaat het in 't bijzonder met vergaderingen, met vereenigingen, met bijeenkomsten, zelfs met anti-liberale regeeringen. Ze worden en vergaan. Onze bijeenkomsten te Kooldorp, eertijds zoo bloeiend, zoo veelbelovend, ja, de lust en de hoop des lands - ze zijn gegaan den weg aller vergankelijkheid. Er kwam een dag, waarop onzen hooggeachten Voorzitter, te gelijk met zijn nuttig en werkzaam leven, de Voorzittershamer, dien hij zoovele jaren met eere had gevoerd, voor immer ontviel. We hebben den waardigen man de laatste eer bewezen, die we hem konden bewijzen; we hebben hem met alle plechtigheid begraven; alle plattelandsschutters van Kooldorp en omstreken, voor zoover ze zelf zich konden herinneren tot die categorie van Nederlandsche strijders te behooren, waren op de begraafplaats tegenwoordig, toen het stoffelijk omhulsel van hun oud-chef daar aankwam, om, zooals dat heet, tot zijne vaderen te worden verzameld. - Bij deze gelegenheid werden er zeer fraaie, zeer aandoenlijke en zeer aangrijpende ‘toosten geslagen’, - zooals Kolonel Bomketel zich uitdrukte. Ik vond dat vrij oneerbiedig, maar de heer Kolonel voornoemd is altijd een weinig zonderling - of liever: *was* zonderling, want hij *is* ook niet meer, zooals aanstonds blijken zal.

De Kolonel had, onder meer zonderlingheden, die van anti-lijkrederijker te zijn. ‘Als de menschen dood zijn,’ heb ik ZHoogEdGestr. hooren zeggen, ‘komen alle deugden aan het licht, die we bij hun leven hebben voorbijgezien, en krijgen ze bovendien nog tal van deugden en voortreffelijke hoedanigheden op hunne rekening, van welke hunne allernaaste

omgeving noch zijzelven ooit het bestaan hebben vermoed. - Eert de menschen vóór hun dood - als ze 't waard zijn - en niet bij hun graf - als ze er niets meer aan hebben; - het eerste is nobel; het laatste is boeren-bedrog.'

Zoo sprak Kolonel Bomketel en ik moet, om der waarheids wille, erkennen, dat hij zichzelf gelijk is gebleven, toen hij zijn vriend, onzen diep betreurden Voorzitter, de laatste eer bewees; want hij, de oudste der aanwezige vrienden, liet alle redenaren den stroom hunner welsprekendheid over het geopend graf uitstorten, zonder een traan te plengen, en toen de laatste zijn laatste woord had gesproken, naderde hij tot aan den rand van den grafkuil, wierp een bosje vergeet-menietjes op de kist, keerde zich om en... snoot zijn neus.

Toen trad de Majoor Grutter, van den generalen staf, voor, bedankte de aanwezigen met eene bewogen stem voor de laatste eer, den overledene aangedaan, en daarna den Kolonel de hand drukkende, liet hij erop volgen: 'En u, mijn edele vriend, dank ik in 't bijzonder voor de vriendschap, die ge mijn beminden schoonvader hebt bewezen en die me thans weer zoo treffend blijkt uit de stille hulde, die ge zijner nagedachtenis brengt.'

En de Kolonel moest zich weer omdraaien en andermaal zijn neus snuiten, volgens de gewoonte van ongevoelige, prozaïsche menschen, die hunne eigen tranen belachelijk vinden en die van anderen niet goed kunnen zien.

Van alles, wat toeval heet, is de dood het toevalligste. Met zijne holle oogkassen ziet hij niet, waar hij slaat en treft in den blinde. Drie maanden nadat hij onzen beminden Voorzitter had neergeveld, streek hij met zijne wervelige hand over 't voorhoofd van Kapitein Dinges - toen deze wakkere strijder voor de eer en den roem onzer schutterij zich juist had ingezeept, om tot de gewone plechtigheid van het scheren over te gaan. En als de dood een sanguïnist - zooals Kapitein Dinges was - over 't voorhoofd strijkt, heeft dat eene van die beroerten ten gevolge, welke de Franschen noemen apoplexie foudroyante.

Men beweert, dat het een heel gemakkelijke dood is, en ik heb menschen den dommen wensch hooren uiten zulk een dood te sterven, om er in eens, zonder benauwdheid en voorbereiding, uit te zijn, maar hoe kan men over iets oordeelen, waarover nog nooit iemand bij ondervinding heeft gesproken? - Derhalve: *Schwamm d'rüber*, zooals onze brave Kolonel placht te zeggen, als hij voor eene onoplosbare quaestie stond.

Ja, *stond*; want, helaas! hij staat ook al niet meer, ten minste niet op deze wereld. Hij is ook dood, onze brave Kolonel, hoewel hij nog lang had kunnen leven, zeiden de doctoren, die hem de laatste zegeningen hunner geheimzinnige wetenschap hebben toegediend. Waarom hij dan zoo hardnekkig wederstand heeft geboden aan hunne ijverige, hoewel onderling nog al tegenstrijdige pogingen, om hem te genezen, en hij eindelijk op hoogst willekeurige, voor de wetenschap beleedigende

wijze is gaan sterven, dat vernemen we van de heeren doctoren natuurlijk niet. Dat is hun geheim. Leeken behoeven dat niet te weten; misschien weten zij 't zelf ook niet; maar dat is bijzaak. De man is dood en zijn ziektegeval is een ‘merkwaardig geval’. De wetenschap wordt er aanmerkelijk door verrijkt en de doctoren - allen specialiteiten voor bijzondere ziekten - hebben 't zoo druk met hunne visites en consulten, dat ze alleen tijd hebben, om de ‘merkwaardigheid’ van 't geval te constateeren.

De Kolonel heeft altijd beweerd, dat hij geene kwalen had. Ik hoor 't hem nog zeggen in onze sociëteit: ‘Als ik sterf, is 't aan gebrek aan adem of omdat de heeren der faculteit 't onder elkaar oneens zijn over de quaestie, of ze mij moeten trepaneeren of wel den buik opensnijden, ten einde te kunnen zien, wat er toch van binnen aan hapert, dat van buiten aan hun scherpziend oog ontsnapt.’

Hoe 't zij, de Kolonel telt niet meer onder de levenden. Zijne laatste woorden, die hij daags te voren op 't papier schreef, omdat hij niet meer spreken kon, waren deze: ‘Ik gevoel, dat ik heenga. Ik heb, als sterfelijk mensch, een onnoemelijk aantal kwalen mede ter wereld gebracht, en hoewel ik in mijn jeugdigen overmoed me verbeelden kon, dat ze met haar alle niet in staat zouden zijn, mij neder te vellen, heeft eene onnoozele verkoudheid me den dood gedaan. De doctoren zijn zoo vriendelijk geweest, me te troosten met de mededeeling, dat het mijne eigen schuld is. Als ik niet na onze laatste militaire bijeenkomst, toen 't zoo koud was, zonder wollen neus-bedekker naar huis was gegaan, zou 't “merkwaardig geval”, dat mij nu ten grave sleept, zich niet hebben voorgedaan. Ja - vele menschen sterven door eigen schuld, omdat ze niet altijd bouffantes, omslagdoeken, bonte kragen of duffels meenemen, als ze met zestig graden warmte uitgaan, zonder te vermoeden, dat ze met nul graden thuis zullen komen.

Ik heb geleefd, zooals ieder gewoon mensch heeft geleefd; en nu ga ik sterven, zooals ieder mensch sterft, - altijd min of meer door zijne eigen schuld, of door de schuld van zijne ouders, om van de doctoren niet te spreken. Ik ga getroost heen, met de overtuiging, dat ik nooit iemand kwaad heb gedaan om 't genoegen van kwaad te doen, en 't heengaan valt me zooveel te lichter, omdat ik in 't leven en streven der tegenwoordige maatschappij niets meer vind, wat de ziel en het hart verheft. Van een wedstrijd in 't streven naar menschelijke veredeling en volmaking zie ik bijna geen spoor meer. Alles wordt van lieverlede teruggebracht op het veld van het realisme en dat veld beperkt zich binnen den kring van den gemiddelden menschelijken leeftijd - vijf en twintig tot dertig jaren. - Met dit atoom van tijd voor zijn bestaan stelt zich de tegenwoordige mensch tevreden. - Wat er buiten dat tijdkringetje nog voor hem zou kunnen liggen, voor zijne ziel namelijk, daarom bekommert hij zich al even weinig als om de schulden, die hij 't nageslacht zal achterlaten. *Après nous le déluge.*

Het grieft me, dat ik bedroefde harten achterlaat, maar het vertroost me tevens. We kunnen niet altijd bij elkaar blijven. Er is een tijd van komen en van gaan, en ik heb altijd geleefd met het oog op de toekomst gericht, zooals een redelijk mensch behoort te leven. Daarom valt me 't sterven nu ook niet zwaar. Ik heb mijn plicht gedaan, zoo goed ik kon; wat eraan ontbrak, weet ikzelf zeer goed, maar ik ga getroost het onbekende te gemoet. Voor het weinigje genoegen en genot, dat ik op de wereld heb gesmaakt, heb ik honderdmaal meer teleurstelling en verdriet ondervonden, dan ik, naar mijn beste weten, heb verdiend, en daarom tob ik ook niet over een vagevuur van eenige eeuwen en eene nooit eindigende hellestraf, die ik voor mijn beetje kleine zonden niet kan verdiend hebben. Het eenige, waarover ik blijf tobben, is de vraag, waarom ik eigenlijk geboren werd. Ik neem die vraag mee in mijne kist. Er zijn menschen, die 't schijnen te weten, zooals ze ook weten, waar ze na hun dood heengaan en dat ze 't daar zalig zullen hebben; maar ik heb 't altijd verkeerd gevonden, vooruit te loopen op den tijd, en daarom ook vind ik 't nog gewaagder, vooruit te loopen op de eeuwigheid. Ik ben geen ketter, geen heiden, geen nihilist op 't gebied der psychologie, maar ik vind het nog al brutaal, te beweren, dat men na zijn dood voor eeuwig eene wereld van zaligheid zal instappen, na een atoompje tijd op 't ondermaansche te hebben vertoefd, om zijn aardschen tabernakel goed te doen en voor de generatie te zorgen, - beide voor zijne behoefte en zijn genoegen - geen van beide uit plichtbesef of verheven inspiratie.

Ik ga eenvoudig gerust en getroost heen, omdat ik zeker weet, dat ik niet een oogwenk tijds heb doorleefd vol strijd, soms boven mijne macht, om er eindelooze millioenen jaren voor te worden gemarteld of er eene eeuwige gelukzaligheid door te verwerven.

Ja, 't is ook een ouderwetsch, bekrompen, kinderachtig idee, - ik weet het wel - dat sommige menschen niet willen loslaten, omdat het in eens aan alle moeielijke vragen een einde maakt, maar voor onzen tijd is het toch wel wat heel nuchter. Maar waartoe zich er langer in verdiept? Zouden we 't ooit zoover kunnen brengen, dat we de geheimen der schepping wisten te ontraadselen? Hier op de wereld zult ge er nooit iets van te weten komen. Doe dus geene moeite! Leef, om tevreden te kunnen sterven, en het overige zal zich wel vinden.

Ik ga heen, getroost, bijna verheugd, want ik vind de wereld tamelijk... beroerd, - neem 't een stervende niet kwalijk - zóó ellendig, als ze misschien nooit is geweest. Schijnheiligheid en cynisme wandelen broederlijk naast elkander. Dat is nooit gebeurd, maar voor onze ultra-verlichte twintigste eeuw is dat voorrecht bespaard gebleven. Geene zuivere waarheid meer; maar leugen, bedrog, zwart noemen, wat wit en wit noemen, wat zwart is; voor geene laaghartigheid meer terugdeinzen, zelfs niet, wanneer men ervoor moet uitkomen.

Ik ga heen; ik heb mijne bekomst; de schelmerij wordt dogma, de

eerlijkheid belachelijk, vaderlandsliefde hansworsterij, het huiselijk leven - vroeger het plechtanker van 't maatschappelijk behoud - eene parodie. Waar is 't dan beter dan onder den grond, waar men blind, doof en gevoelloos is voor al de ellende en 't verderf der moderne maatschappij?

Ik heb in de laatste oogenblikken van mijn leven de oude vroolijkheid verloren - neem 't me vooral toch niet kwalijk - maar dat zou me niet zijn overkomen, als ik een straaltje licht had gezien in de diepe duisternis, die op zoo eigenaardige wijze dezen verlichten tijd omhult. In de donkere middeleeuwen was de horizon lichter dan in deze bij uitstek verlichte eeuw. Toen kon de man van verstand over vooruitgang droomen; toen kon de scherpzinnige waarnemer hoopvol in de toekomst staren, omdat willekeurig geweld zichzelf ten val brengt en de vrijheid, de ware, edele vrijheid doet geboren worden. Maar nu! Van zedelijken vooruitgang zie ik niets, van diep verval zooveel te meer. De ontwikkeling en beschaving gaan met reuzenschreden vooruit - zoo heet het - maar om het menschdom tot steeds dieper zedelijk verval te brengen, dat eindigen moet met een strijd op leven en dood. - Wie dat tooneel wil zien, ik niet. Ik ga heen - naar de Elyzeesche velden.'..

Dat zijn de laatste woorden, door den braven Kolonel op 't papier gesteld. Den volgenden dag was hij dood. Ingevolge zijn verlangen werd hij in allen eenvoud, stil begraven. Geen woord werd er bij zijn graf gesproken; dat was zijn uitdrukkelijke wensch. 'Ik hoor er toch niets van', had hij gezegd, 'en zij, die me de laatste eer zullen bewijzen, weten genoeg, wie en wat ik was.'

Dat is de inleiding, welke ik, als ex-secretaris der militaire bijeenkomsten te Kooldorp, gemeend heb te moeten schrijven vóór de brieven, die ik van den Kolonel na zijn dood ontvang en op zijn verlangen aan de openbaarheid prijsgeef. Tot nog toe hebben de gewone menschen, onder welke ik me ook reken, geloofd, dat er geene gemeenschap bestaat tusschen de 'andere wereld' en de onze. Ik spreek van 'gewone' menschen, niet van spiritisten, die 'buitengewone' menschen zijn en in deze hoedanigheid geregeld hunne correspondentie met de overledenen onderhouden. - De Kolonel schrijft me nu en dan, en zijne brieven zijn gedateerd uit de Elyzeesche velden - niet de Parijsche, maar de heel oude, die der Grieken en Romeinen. Het geheim van verzending en ontvangst zal en mag ik nooit verraden. Geheimen moeten geheim blijven, vooral wanneer ze ons zijn toevertrouwd onder bedreiging, dat we door hunne openbaarmaking ons eigen doodvonnis onderteekenen. Een geheim te verklappen, is een keurig genot, maar zichzelf 's morgens dood in zijn bed te vinden, is hoogst onaangenaam. De Kolonel geeft

me volle vrijheid, over te vertellen, wat hij schrijft; zelfs verzoekt hij erom, en daar de verzoeken van stervenden ons reeds heilig zijn, moeten die van dooden ons dat dubbel wezen. Ik publiceer dus des Kolonels brieven.

‘Elyzeesche velden - datum nihil - met het oog op de Eeuwigheid.

Waarde vriend, uwe verbazing zal zich lucht geven door den uitroep: ‘Heeft de Kolonel dan niet uit den Lethe-stroom gedronken? Dat moest toch zijn eerste werk zijn geweest bij zijne komst in de Elyzeesche velden, ten einde zijn vroeger bestaan glad te vergeten.’ - Neen, amice, dat heb ik niet gedaan; zoo vrij ben ik geweest. De zoogenaamde mythologie der Ouden is eene vrij nauwkeurige geschiedenis, zoo nauwkeurig, als men 't maar van aardsche geschiedschrijvers kan verlangen, maar ze bevat toch hier en daar de leemten en foutjes, welke ieder menschelijk werk, hoe doordacht en nauwgezet ook, uit den aard der menschelijke onvolmaaktheid aankleven. Zoo o.a. is het drinken uit den Lethe-stroom geheel facultatief. De Elyzee-bewoners - Sadi Carnot aan 't hoofd - kunnen er een napje uit drinken - of 't laten. De vrijheid is hier onbeperkt. Dat is een ontzettend groot genoegen, omdat elk, die hier belandt, terstond doordrongen is van het waar, verheven, heilig gevoel der vrijheid, die haar eenigen steun heeft in verdraagzaamheid. Op uwe wereld - vroeger ook de mijne - wil men van verdraagzaamheid niets weten en daarom heerscht er ook voortdurend tyrannie - òf van boven, òf van beneden. Verdraagzaamheid preeken, maar onverdraagzaamheid zaaien - dat doet gijlieden. U zonder ik uit, mijn waarde Secretaris, zooals ik onzen besten President uitzonder, met wien ik zoo even nog een partijtje biljart heb gespeeld met onbreekbare zeepbellen als ballen, schitterend van de liefelijkste kleuren en bij elke carambole hemelsche muziek voortbrengende.

Ik heb niet zóóveel slechts op mijn geweten, dat ik vergetelheid noodig heb; integendeel, ik heb herinneringen, die mij lief zijn en die ik daarom ook wensch te bewaren. Ik herinner me o.a. steeds met genoegen onze ‘militaire bijeenkomsten’ te Kooldorp, en we praten er dikwijls over, wijlen de President en wijlen Kapitein Dinges, die evenmin als ik het Lethe-water over hunne lippen hebben gehad. Trouwens, dat is het geval met al onze kennissen hier, en dat maakt de conversatie zeer aangenaam. Daar heb je o.a. Alexander den Groote, Karel den Groote, Frederik den Groote en meer andere Grooten van dat gehalte, met wie we een geregeld kransje hebben; - allen praten ze gaarne over hun verleden op het Ondermaansche en we hooren dus veel van hen, wat jelui niet weet en wij vroeger ook niet geweten hebben. Later hierover meer.

Over Kapitein Dinges gesproken: men zou denken, dat een mensch, die, zooals genoemde Kapitein, in zijne aardsche omgeving bekend stond

als te behooren tot het genre ‘onaangename’, - zooals de welbekende Nurks in den Haarlemmer Hout - niet in het Paradijs zou kunnen komen; - maar dat is eene dwaling, mijn waarde heer. Dat ‘onaangename’ maakt eene menschenziel niet zwarter, dan ze is, - ook niet blanker, dat beken ik; - maar 't is alleen maar hinderlijk voor een ander, voor een ‘aangenaam’ mensch, die misschien is volgestopt met schurkenlisten als een gebraden kalkoen met getruffelde frikkadel, maar minder smakelijk. Onaangename, brommige, stuursche menschen komen hier dagelijks aan, - hunne zielen, begrijpt ge - om de eeuwige zaligheid te genieten, hoewel hun aantal steeds vermindert, - terwijl uwe vriendelijke, lieve lui, die hier aangeteekend staan als valsch, kortweg naar den Tartarus worden verwezen, waar 't alles behalve pleizierig is, ja, nog onpleizieriger dan in eene echt-Hollandsche vergadering, - en dat wil wat zeggen. Ik zonder natuurlijk onze nu ontbonden vergadering uit. Dat was me eerst eene vergadering! Men ham er nog eene aangename herinnering van mede naar huis; ook ben ik den volgenden dag nooit katterig geweest van den wijn, dien onze brave President met zoo losse hand schonk en die mij wel eens heeft verleid tot eene kleine buitensporigheid, ‘dronkenschap’ genaamd - als ze wat grooter wordt, maar voor welke de wereldbewoners hier nooit eene kwade aanteekening op hun wereld-zondenregister krijgen - namelijk zoolang ze zich ordentelijk blijven gedragen. ‘Een flinke wijnroes’, zegt me een der goddelijke leden van onzen raad, ‘is voor den sterveling, wat voor de zalige geesten eene nectarteug is’ - we krijgen hier namelijk een tweede brouwsel van den godendrank, dat uw heerlijksten champagne tot den rang van zeewater verlaagt, - ‘zulk een roes wordt hier welwillend door de vingers gezien.’ - Noach, die de eigenlijke uitvinder van uw wijnroes is, heeft hier eene heel hooge positie, omdat hij op de lijst der weldoeners van de menschheid staat, en die lijst is heel klein. - Hij is hier voorzitter van den raad, die de rekening der wijnhandelaren opmaakt, en ik verzeker u, *qu'il n'y va pas de main morte.* Het aantal wijnhandelaarszielen is hier in de laatste vijftig jaren tot zulk een bedroevend cijfer gedaald, dat er ernstig sprake van moet zijn in den Godenraad, om der wereld de kostbare gave der druif geheel te onttrekken. Zij verdient die edelste aller vruchten niet, omdat ze haar stelselmatig langs industrieel-wetenschappelijken weg laat onteeren door menschen, die in de geheimen van de Borgia's en andere giftmengers zijn ingewijd. De phyloxera is eene eerste waarschuwing. Laat dit in uwe voornaamste kranten drukken. Misschien, dat eene stem uit de andere wereld meer effect op het hedendaagsch wijnverkoopers-gemoed uitoefent dan de verpletterendste philippica's in geneeskundige tijdschriften tegen de Borgia's der wijn-industrie. Voeg er dan als post-scriptum bij, dat ik heel onlangs een uitstapje heb gedaan naar den Tartarus, - ik wilde dien ook wel eens zien, want eene eeuwige gelukzaligheid wordt eerst recht aangenaam, als men eene eeuwige verdoemenis er vlak

naast ziet, - en daar vond ik wijnkoopers-zielen, die er allerellendigst aan toe waren. De moordenaars-zielen, die 't ook zwaar te verantwoorden hebben, waren hemelzaligen, vergeleken bij die misdadigers. ‘Een gewoon moordenaar’, zoo redeneeren de goden, ‘wordt doorgaans op de eene of andere noodlottige wijze moordenaar, zonder dat hij er plan op had; hij wordt gedreven door hartstocht, door armoede, door vrees of door vertwijfeling, en in oogenblikken van ontoerekenbaarheid pleegt hij een moord, die meestal wordt gevolgd door berouw. Maar de wijnverkooper, die het edel, levenwekkend druivensap zelf uitdrinkt en zijn medemenschen een langzaam werkend vergif ervoor in de plaats - niet geeft, maar duur verkoopt, heeft hier een heel zwart zondenregister, waarvan hem bij zijne aankomst kopie wordt ter hand gesteld, te gelijk met een reispas naar het diepst der Hel, waar die grootste aller booswichten ten eeuwigen dage liggen te blakeren in 't volle bewustzijn, dat er nooit of te nimmer een einde zal komen aan hun Katzenjammer, die eigenlijk niets anders is dan de som van alle Katzenjammeren, die ze hun cliënten hebben bezorgd, in de oneindigste macht genomen.’ Wat moeten die zielen lijden! - maar ze hebben 't er ook naar gemaakt.

Evenals te Kooldorp zijn we hier lid van eene militaire vereeniging, onze President, Kapitein Dinges en ik; want al laten we onze gebreken op de aarde achter, ons microscopisch beetje deugd nemen we mede naar de betere wereld, benevens onze fatsoenlijke liefhebberijen, met autorisatie, om, voor zoover de laatste betreft, naar welgevallen gebruik ervan te maken. 't Zou u tot in 't diepst uwer ziel roeren, als ge getuige waart van de eensgezindheid, welke in onze bijeenkomsten heerscht, en dat belet niet, dat ze hoogst pikant kunnen zijn.

Dinges, mijn beste vriend Dinges, dien ik op de aarde niet luchten of zien mocht, evenmin als hij mij, heeft zijne oude stokpaardjes altemaal meegebracht, zooals ik ook heb gedaan. Hij bepleit bij elke voorkomende gelegenheid de hooge waarde, welke de militaire plaatsvervanging voor het welzijn en behoud uwer maatschappij oplevert. Van zijne tegenwoordige welsprekendheid kunt ge u, als gewoon sterveling, geen denkbeeld maken en als hij met diezelfde welsprekendheid op de wereld terugkwam, maakte hij gewis het geheele menschdom tot één remplaçant. Evenmin kunt ge u van m i j n e welsprekendheid een idee vormen en ik durf me sterk maken, dat, als ik zoo toegerust, als ik nu ben, op de wereld terugkeerde, ik de zuigelingen aan moeders borst als lid van den Anti-dienstvervangingsbond zou doen toetreden. Ge zult het mij intusschen ten goede houden, als ik u voor mijne bovenmenschelijke eloquentie gewone, nuchtere menschentaal in de plaats geef, daar ge anders geen woord zoudt begrijpen van wat ik de eer zal hebben u over te brieven. Maar ziehier een staaltje van Kapitein Dinges' bovenmenschelijke welsprekendheid.

‘Beminde zielen’, zoo sprak Dinges met zijne nu hemelsche stem,

die, toen we samen te Kooldorp waren, me zoo dikwijls herinnerde aan de vijl, waarmee de boomzager zijne zaag scherpt, ‘beminde zielen, door goddelijk licht omstraald, van hemelschen geest doortinteld, met hemelschen geur doorweven, - ik drink eene nectarteug op uwe voortdurende zaligheid. U in 't bijzonder, teergeliefde Kolonel, die mij op aarde zoo menig genotvol uur hebt doen smaken, wensch ik heil tot in eeuwigheid.’

‘Amen!’ zei ik terstond, want als die brave, nobele Dinges eens aan 't heilwenschen gaat, wordt hij, in aardsch-dichterlijken stijl gesproken, eene sluis der welsprekendheid zonder sluisdeuren.

Van zoodanigen aard is de verheven harmonie onder ons.

We hadden dezer dagen - ik spreek nu weer in aardschen trant, om me te doen begrijpen, want *dagen* hebben we hier natuurlijk niet - we hebben één dag en dat is de eeuwigheid; dezer dagen - zeg ik, hadden we weer eene militaire bijeenkomst. Beurtelings wordt het voorzitterschap waargenomen door gewezen krijgsgenieën of eminente militairen: nu door Frederik den Groote, dan door Caesar, nu door Leonidas, dan door den banneling van Sint-Helena, - die koek-en-ei is met Caesar, wien hij ijselijk 't hof maakt, om zijne machtige stem te verkrijgen in de zalige-zielen-ballotage voor zijn neefje *Napoléon le Petit*, die Magenta en Solferino heeft gewonnen tot zijne eigen verbazing; want zijne schuld was 't niet - wel die der Oostenrijkers, wier tactiek bestaat in de kunst, om zich fatsoenlijk te laten verslaan.

Nu, op onze laatste bijeenkomst hadden we Caesar tot president. Hij opende de vergadering met eene van die speeches, wier goddelijke welsprekendheid u verpletteren zou, en daarom zal ik ze maar op mijne oude Kooldorpsche manier weergeven. Dan begrijpt ge 't ook beter en kunt ge haar achter uwe notulen plaatsen als aanhangsel.

‘Gallië’, zei Caesar, ‘was in mijn tijd een mooi land en dat is 't nog, nu het Frankrijk heet. Zooals u bekend is, heb ik er heel aardige veroveringen gemaakt en als ik me nog kon verwonderen, zou 't hierover zijn, dat er nog geen enkele Deroulède of andere Fransche zwetser is opgestaan, om aan zijne *Grande Nation* te vertellen, dat ze voor hare *gloire* verplicht is, eene sluip-patrouille van een millioen soldaten, onder aanvoering van den grooten Boulanger, op mij af te zenden, om me op te lichten, ten einde me aan het Parijsch publiek ten toon te stellen in eene ijzeren kooi. - Er zijn Franschen genoeg, wien men wijs kan maken, dat de groote Generaal daar best toe in staat is, nadat hij eerst geheel Duitschland voor de macht van zijn genie en zijne wapenen heeft doen bukken en tot een Fransch wingewest gemaakt.

Die oude Galliërs waren geene katjes, om zonder handschoenen aan te vatten, en de tegenwoordige Franschen, met Frankisch, d.i. Germaansch, bloed vermengd, waarvan men de sporen niet meer ontdekken kan, zijn nog strijdhaftig genoeg; maar langzamerhand gaat de Gallische

vechthaan over in een kraaihaan, die op zijn eigen erf steeds victorie kraait, voordat hij gevochten heeft, - zelfs voordat hij strijdvaardig is. Hij verkeert in een voortdurenden ruitijd; strijdlustig van nature is hij niet meer, maar hij laat zich gemakkelijk ophitsen en dan zet hij zijne veeren op, trekt zijne beste sporen aan, in den vorm der beroemde slobkousen van Maarschalk Leboeuf zaliger-gedachtenis, en vliegt dan als dol tegen het oorlogsgevaar in. - Als de goden de menschen willen verderven, slaan ze hen met waanzin. - De Franschen schijnen met waanzin geslagen en hunne soort van waanzin is het geheim der goden. Hij schijnt mij raadselachtig, in zoovele opzichten met zichzelf in strijd, dat mijn bovenaardsch verstand erbij stilstaat. Wat elke Franschman voor zichzelf wil, is niet moeilijk te bepalen: hij wil een heer zijn, die 't vette der aarde kan genieten, die zich zijn heele leven door kan amuseeren. Daarin geef ik hem gelijk en dat zwak heeft hij gemeen met alle andere menschen, die geene Franschen zijn; maar hij wil altijd nog iets meer dan de anderen; hij wil ook met glorie zijn omstraald en zoodra hij ophoudt een stomme, fanatieke Fransche boer te zijn, die tot het beest nadert, zooals Zola's boer, voor wien een zwijn bloost, wordt hij eerzuchtig en droomt hij van grootheid en roem. De Fransche natie krijgt van lieverlede eene holle hersenkas, waarin allerlei dolle begrippen huizen; en het Fransche hart is een leeg, elastiek ding, dat, hoe men 't drukt en knijpt, slechts wind voortbrengt. De vrijheidlievende Franschman van weleer heeft zich door zijne verdorven regeeringen zelf zoo diep laten bederven, dat hij ook een despoot is geworden, die altijd als razend om ‘vrijheid!’ schreeuwt, maar zijn naasten vriend van alle vrijheid berooven wil, om zelf den baas te spelen.

En niet iedereen is voor despoot in de wieg gelegd. Ik was 't en ik heb van mijn geboorterecht gebruik willen maken, om de Romeinen, die hunne eigen slaven waren geworden, op te heffen uit hun verval, een einde te maken aan den strijd om het gezag en mijne eigen eerzucht te bevredigen. Ik had het recht eerzuchtig te zijn, omdat ik me verheven gevoelde, en 't ook was, - de geschiedenis is mijn rechter - boven mijne medestanders, die wèl eerzucht, maar geen talent, veel minder genie hadden zooals ik. Mijne Romeinen in hun verval hadden behoefte aan een machtig despoot. Ik was hun aangewezen man en ik maakte me sterk, hen weer op hunne plaats te brengen, - maar Brutus en Cassius wisten 't beter en... de rest is u bekend. Ongelukkig voor mij en 't Romeinsche volk, maar gelukkig voor Brutus en zijn aanhang, want ik had het heele zootje samenzweerders op oud-Romeinsche wijze laten geeselen en daarna een kop kleiner maken.

De vrijheid is een kostbaar juweel, maar in de handen van een volk, dat zich in het slijk van zedenbederf en revolutie blijft wentelen, wordt het eindelijk een giftig ding, dat de maatschappelijke pest naar alle zijden uitstraalt. De Franschen, die altijd hunne vrijheids-apostelen doldriftig

voorbijvliegen, in plaats van hen, kalm van zin, te volgen, kunnen de vrijheid niet langer dan hoogstens twintig jaren verdragen. Die kost is te machtig voor hunne magen van karton. Dan, als ze 't al te benauwd krijgen, gaan ze nog harder om vrijheid gillen; maar dan is 't ook hoog tijd, dat er een geneesmeester komt, die hun een braakmiddel toedient, om hen te ontlasten van al dien onverteerbaren vrijheidskost, dien ze gedachteloos hebben ingezwolgen.

Er heeft zich nu, bij gebrek aan een werkelijken geneesmeester, een kwakzalver voor hen opgedaan, zooals er op de kermis nog nooit een zijne keel heeft heesch geschreeuwd. Die man is generaal, zooals in Frankrijk iedereen generaal wordt, die jong zijne militaire loopbaan begint; een redelijken brief in zijne eigen taal kan schrijven; de gewone dienstreglementen kent; zijn chefs weet te behagen; de gewone Fransche *bravoure* ten toon spreidt tegenover vijanden, die in 't open veld even gemakkelijk te overwinnen zijn als de looden soldaatjes, die eene kinderhand neerstrijkt; een generaal, die, overmoedig geworden door zijne gemakkelijke overwinningen, in zichzelf ziet den eersten der generaals, maar die niet eens deugt voor vice-korporaal, omdat hij niet weet, wat krijgstucht is. Een oogenblik scheen het, dat die man zijne kermis-glorie had overleefd; maar hij haalt zijne fabelachtige populariteit gaandeweg terug. Hij is avontuurlijk en nergens vindt een avontuurlijk man zooveel avontuurlijke vrienden als in Frankrijk, het land bij uitnemendheid, om langs avontuurlijken weg naam te maken en zich omhoog te werken. Slaat dan ook het Bakkersdeeg vandaag neer - morgen kan het weer rijzen, wanneer de volksgist, door hem en zijne vrienden geprepareerd, behoorlijk werkt - wat van allerlei nietigheden afhangt. En zoo kan er een dag komen, dat het deeg door geweldige gisting uit den pot overloopt. Het brood, daaruit gebakken, zal heel luchtig brood zijn, vol gaten, alleen goed, om voor 't oogenblik de menigte den mond te stoppen, maar niet om den honger te stillen. - En dan? - Maar genoeg over dien Bakker. Ik bewijs den kwant waarlijk te veel eer, en ik zou me zeker niet zoolang met hem hebben beziggehouden, als ik niet te veel sympathie had overgehouden voor de gekruiste en verbasterde nazaten mijner oude Galliërs, die wel verdienen eens flink te worden geringeloord, maar die altijd nog te goed zijn, om in handen te vallen van een kermissoldaat.

Liever wil ik me eens bezighouden met de Nederlanders en hun defensiewezen. Ziedaar eens eene natie, die onverbasterd mag heeten! Een kras volk, die Nederlanders! Als ik hier zoo'n heer uit Amsterdam of Rotterdam zie aankomen, met een gouden bril op zijn neus, dien zijne belangelooze erfgenamen hebben vergeten hem af te nemen, - niet zijn neus, maar zijn bril - voordat hij in de kist werd gelegd, is 't, alsof ik Claudius Civilis of een neef van hem aanschouw, zoo krijgshaftig, vaderlandlievend en belangeloos ziet hij eruit. Vooral belangeloos. Dat zit heel sterk in deze Batavieren, sterker nog dan hunne

krijgshaftigheid en vaderlandsliefde, die toch reeds zoo sterk zijn, dat het waarlijk aandoenlijk is, om te zien.

Ja, die Nederlanders - we dragen hier geene hoeden, waarde zielen, en in Rome en overal, waar ik geweest ben, kenden we dat ding niet eens bij name - maar als ik er nu een op had, nam ik hem voor deze Batavieren der negentiende eeuw af, zoowaar ik Caesar heet. Eene kranige familie, die Nederlanders. Over één ding maak ik me ongerust: ze worden me te doortastend en voortvarend. Dat spruit wel is waar voort uit een edel beginsel - uit naijver op den roem van 't heldhaftig voorgeslacht, dat werd bezield en geleid door eene reeks van glorierijke, zelfopofferende helden en uitstekende staatslieden, - maar eene natie kan te veel edelen naijver ontwikkelen. De Nederlanders deden, naar mijne bescheidene op practijk gevestigde meening, beter, als ze wat meer op hunne materieele belangen letten, wat meer hun koopmansgeest raadpleegden, die hen, nog niet lang geleden, op het gelukkig denkbeeld bracht, een begin te maken met het verkoopen hunner overzeesche bezittingen aan den meestbiedende. Op dien weg zijn ze, jammer genoeg voor hunne effecten-trommel, blijven stilstaan. Duitschland en Engeland zouden zoo mooi tegen elkander opbieden, als de Nederlandsche negotianten hunne koloniën stukswijze onder den hamer brachten en ten slotte hun eigen vaderland ook. Maar ze kunnen er nog toe komen, als ze maar niet te lang wachten; want de geschiedenis wijst op voorbeelden van machtige potentaten, die, als ze hunne zinnen op een begeerlijk goed hebben gezet, het nog liever stalen dan kochten. Engeland heeft sinds lang op Neerland's machteloosheid en ellendigheid in zijne koloniën gesmaald, om te bewijzen, dat het tijd wordt, Nederlandsch-Indië onder het even weldadig als onzelfzuchtig bewind van Old-England te brengen, en het *gemüthliche* Duitschland, dat ook zoo gaarne koloniën wil hebben, om zijne *Gemüthlichkeit* op de inlanders over te planten, - anders nergens om - begint ook in zijne heilige verontwaardiging te schelden op de ‘Mijnheers’, die eigenlijk voor niets anders deugen, dan om Duitsche gelukzoekers aan fortuin te helpen, die dan later diezelfde Mijnheers kunnen uitschelden als het nietswaardigst volk, dat er op den aardbodem bestaat.

Ik voor mij wil er wel bij zeggen, dat ik Rome nooit zou verkocht hebben dan aan mezelf, bij wien 't in goede handen was.

De Nederlanders willen tegenwoordig allen, de een meer, de ander minder, soldaat zijn - d.i. verdediger des vaderlands. Sterker dan de mannelijke jeugd der oude Perzen, wier opvoeding voornamelijk bestond in het leeren schieten met den hoog, het paardrijden en het waarheid spreken, zuigen de jeugdige Nederlanders in hunne wieg reeds, uit hunne zuigflesch, den onweerstaanbaren lust in, om schietprijzen te veroveren, te rijden - liefst met de vier - en de waarheid te spreken, als er iets mee te verdienen valt, - wat slechts zelden voorkomt, maar juist daarom des te verdienstelijker is. Zoo'n oud-Perzisch jongeling

zou zeer zeker blozen, als hij zich geplaatst zag naast een hedendaagsch Amsterdamsch of Rotterdamsch jongmensch, lid van eene schietvereeniging ‘Patria’, eene roeivereeniging ‘Oceanus’ en nog andere vereenigingen, onder welke hier en daar eene enkele, die een meer toevallig karakter draagt, die hij liefst niet noemt en ook alleen bij nacht bezoekt.

Van het patriotisme en de daadkracht van zulke heerlijke jongelui mag men alles verwachten. Gaan ze zoo voort, dan zullen de Nederlandsche jongens de Spartaansche van Lycurgus in de Elyzeesche velden nog doen verbleeken van schaamte en spijt.

't Kan ook inderdaad niet anders, of een jong geslacht, dat zulke schitterende voorbeelden voor oogen heeft in 's lands raadzalen, in 's lands leger, op 's lands vloot, in 's lands administratieve bureaux, - om niet te spreken van gemeenteraden, handels-maatschappijen, naamlooze vennootschappen en andere vaderlandlievende instellingen, waar alleen belangeloosheid en zelfopoffering voorzitten, - of zulk een jeugdig geslacht moet doordrongen worden van eene geestdrift, van een vuur, dat de afstammelingen mijner Gallische vrienden heden ten dage nog *feu sacré* noemen.

Nederland biedt me een treffend schouwspel aan, geliefde zielen! Vergunt mij, dat ik eenige tranen van bewondering en aandoening droog bij dit zielverheffend en wereldsch tooneel. Ik acht de Nederlandsche maatschappij op dit oogenblik volmaakt geschikt, om in haar geheel naar de Elyzeesche velden te worden overgeplaatst, maar aangezien ze nog bestemd schijnt, om eene schitterende rol in de wereldgeschiedenis te spelen, wensch ik geen voorstel in dien geest te doen. Laat haar dus vooreerst blijven, waar ze is, als navolgenswaardig voorbeeld voor alle andere maatschappijen.

En welk een stoet groote mannen zie ik niet op het hedendaagsch Nederlandsch Staatstooneel! Welke groote krijgsgenieën, die slechts op eene gelegenheid wachten, om mij en mijne vrienden Alexander van Macedonië, Frederik van Pruisen, Napoleon I van Frankrijk en Von Moltke in de schaduw te stellen, telt Nederland niet onder zijne legerbevelhebbers! Nederland bezit o.a. een hoogen stafofficier, die, zooals Moltke zelf getuigt, hem vrees inboezemt - niet voor den Nederlandschen Staat, maar voor het Duitsche Rijk; - een krijgsgenie, dat allermerkwaardigste memories heeft geschreven over de geheimzinnige verdediging van Nederland, voor 't geval zijne onafhankelijkheid mocht worden bedreigd, - welke memories echter even geheimnisvol zijn als de defensie zelf, maar daarom toch meesterwerken op het gebied der mysterie. Die memories liggen in den meest mysterieuzen hoek van het mystiek oorlogs-archief, waarin mythische oorkonden liggen begraven, welke de meest antieke Egyptische hiëroglyphische papyrussen voor elken navorscher tot een gewoon a.b.c. maken. - Mijn vriend Mars, toevallig bij me gelogeerd en die op zijne terugreis naar den Olympus

Den Haag denkt aan te doen, om er de manoeuvres in de Maliebaan bij te wonen, heeft me van morgen nog gezegd, dat het eene behoefte voor zijn heldenhart is, een kaartje bij den beroemden Nederlandschen strateeg en tacticus af te geven, - te meer, omdat hij met zijn godenverstand niet begrijpen kan, hoe een veldheer, die altijd *in* een bureau en *achter* een bureau heeft gezeten en bijna geene soldaten heeft gezien en veel minder een oorlog, zulke geniale krijgskundige eigenschappen kan ontwikkelen.

Zooals ge ziet, Mars dweept met hem en hij vraagt zich dan ook af, - ik weet het van hemzelf - hoe 't mogelijk is, dat iemand, die schijnbaar nooit veel meer heeft gedaan, dan *personae grata* voort te helpen en *personae ingrata* eene deuk te geven, voor zoover dat met Zijn Edeles zienswijze en sympathieën of antipathieën overeenkomt, - hoe zoo iemand zich zulk een weidschen naam als krijgsgenie heeft kunnen verwerven. Maar, geliefde zielen, dat zijn van die Nederlandsche mysteriën, die zelfs de goden niet weten te doorgronden.

De Nederlandsche militaire wereld boogt op velerlei hoogst nuttige instellingen. De ‘Vereeniging ter bevordering der Krijgswetenschap’, in Den Haag, is zeker wel eene van de nuttigste en degelijkste en daar goede wijn geen krans behoeft, zal ik er niets meer van zeggen, vertrouwende, dat mijne Nederlandsche wapenbroeders het woord van den antieken Caesar wel vertrouwbaar genoeg zullen achten, om het geen oogenblik in twijfel te trekken, als hij verklaart in vollen ernst te spreken.

Eene schoone instelling was ook die, bekend onder den naam van ‘Onze militaire bijeenkomsten’, gevestigd in het verrukkelijke Kooldorp. Helaas! waarde zaligen in deze velden, die instelling is te niet gegaan ten gevolge van den dood van haar Voorzitter, van haar uitstekendst lid, Kolonel Bomketel, en van den waardigen Kapitein Dinges, commandant der ‘Dienstdoende’ te Lummeloord, - allen hier tegenwoordig en wien ik, bij herhaling, mijne hulde breng voor hunne prijzenswaardige, niet altijd even vruchtbare, pogingen, om Nederland tot eene der eerste miniatuur-militaire mogendheden van de heele wereld te verheffen. Kooldorp, beminnelijke zielen, heeft intusschen eene groote vermaardheid verkregen, en daar de toevallige vermaardheid, welke een stadje of dorp tegenwoordig aanwaait, terstond tot de ontdekking eener geneeskrachtige bron terzelfder plaatse leidt, heeft men ook met een weinig goeden wil in het vergeten Kooldorp eene bronader gevonden, die mettertijd, zoo al niet tot heil van de kranke lichamen der bezoekers, dan toch tot heil der niet te wel voorziene beurzen der Kooldorpers leiden kan. Dat heeft Kooldorp verdiend als de zetel van eene der vermaardste militaire instellingen van den modernen tijd.

Eene zeer vermaarde instelling is ook de militaire ‘Vereeniging van onderlinge Bewondering’. Ze is, zegt men, van Franschen oorsprong en voert ook bij voorkeur den Franschen naam; maar ze heeft steeds rijke

vruchten opgeleverd, niet alleen in Frankrijk, maar ook in Nederland. Het doel dezer vereeniging is uitmuntend en berust op zeer eenvoudigen grondslag. Een aantal mannen gaan eene onderlinge overeenkomst aan - niet notarieel, niet officieel, niet officieus, zelfs niet schriftelijk - ja, misschien niet eens mondeling - maar bij intuïtie weten ze, dat ze wederkeerig elkander tot steun, tot kruiwagen, tot locomotief kunnen dienen. De eene hand wascht de andere - dat is het devies der onderlinge bewonderaars. Een zeer practisch devies, dat ook in het vaandel der kiezers en gekozenen te - lezen staat... in onzichtbare letters, maar bij zwijgende of luide onderlinge overeenkomst.

En de werking der onderlinge bewonderings-machine is de eenvoudigheid zelve.

Drie personen, die elkaar goed kennen, - ik neem het driemanschap, omdat alle goede dingen en samenzweringen uit drie behooren te bestaan, die dezelfde loopbaan volgen, zich sterk genoeg achten, knap of handig genoeg zijn en voldoende eerzucht bezitten, om naar hooge betrekkingen en voordeelige plaatsen te dingen, - zoeken elkaar als 't ware instinctmatig op, gevoelende en begrijpende, dat één hunner 't ver kan brengen en de twee anderen medenemen. Ze hebben één streven: vooruit te komen, ieder voor zich. Nu de oude protectie van machthebbende verwanten en vrienden, welke vroeger onbeduidendheden tot autoriteiten verhief, steeds meer van haar vermogen in den vloed der zoogenaamde ‘gelijkheid’ ziet wegzinken, is de onderlinge protectie - het ‘Eigen Hulp’ der wederkeerige voorthelperij - zegevierend in hare plaats getreden. Ze is vooral machtig, omdat ze werkt op eene wijze, die aan het waarnemingsvermogen van het groote publiek ontsnapt en meestal steun vindt in een zekeren graad van bekwaamheid en talent boven het alledaagsch peil, welke den mensch het recht schijnt te geven, eene hooge borst te zetten en op die borst een lintje of rozetje te hechten, dat niet altijd een merk van uitstekendheid is, al moet het er een verbeelden.

De drie menschen achten het dienstig in hun mutueel en individueel belang - natuurlijk 't meest in het laatst - elkander te bewonderen ten aanhoore van vierden. Bij elke geschikte gelegenheid zegt A.: ‘Die B. is een ontzaglijk knappe kerel’; B. zegt: ‘Die C. is een van de knapste kerels, die ik ken’; C. zegt: ‘Die A. is een geniale vent.’ - A., B. en C. vertellen van elkander de aangrijpendste dingen over hunne knapheid, en de geheele wereld - uitgenomen eenige domooren, die in deze onderlinge bewondering iets anders gelieven te zien dan louter vriendschap en zelfverloochening, - roept om strijd: ‘Wat zijn die A., B. en C. toch groote geesten!’ - Dan komt bij dat straatgeroep de steeds liefdadige hulp der Pers, die gaarne de glorie aanbidt, al hangt ze van klatergoud aan elkaar, en... *le tour est fait.* Bij het drietal sluit zich een vierde, vijfde en zesde aan, maar veel grooter wordt het kringetje niet. Eene zeepbel, die te veel opgeblazen wordt, barst.

Zoo wrocht de *Association d'admiration mutuelle* wonderen, waarvoor ik alweer mijn hoed zou afnemen, als ik 't monster op mijn hoofd had.

't Spreekt intusschen vanzelf, dat niet iedereen met die wonderen is ingenomen; - ja, eigenlijk is er niemand mee ingenomen dan de belanghebbenden zelf en de familie en vrienden der belanghebbenden, die voor zichzelf de billijke hoop koesteren, dat ze mee zullen plukken van den vruchtdragenden boom der onderlinge bewondering.

Een van het drietal, of zestal, komt al heel spoedig aan de bron, uit welke alle weldaden over de ambtenaars-wereld vloeien, - aan het ministerie. Eenmaal daar, wie verdrijft hem vandaar? Terstond schiet hij wortel. 't Is onbegrijpelijk, hoe willig de bodem en hoe mild het klimaat van een departement zijn, behalve voor hen, die er geen deel van uitmaken, en allerminst voor niet-aanbevolen sollicitanten, die even veilig naar de hel kunnen wandelen als naar een ministerie, - misschien kalmer, want de aardbewoner, naar de hel gaande, is erop voorbereid, terstond door duivelshanden te worden aangegrepen en in den vuurpoel geworpen; maar wat een ongelukkigen verstootene op een ministerie wacht, dat weet hij niet, al weet hij, dat het niet veel goeds is.

De in het departement wortel-geschotene begint voor zijne vrienden te werken, zoodra hij begrijpt, dat hijzelf vast genoeg staat en officieel een ‘knappe kerel’ heet, - waar 't hem om te doen was; want in werkelijkheid knap te zijn, om door kunde en talent goede diensten aan zijn land te bewijzen, dat acht hij voor zijne loopbaan minder noodig, en daarin heeft hij, van zijn eigenaardig standpunt gezien, volkomen gelijk. Hij weet, dat het ontzettend moeilijk is en voor de meesten met zelfopoffering en teleurstellingen gepaard gaat, om zijn land en landgenooten diensten te bewijzen, die in het nageslacht voortleven. De onderling-bewonderaar heeft niets anders op het oog dan zijn eigen materieelen voorspoed, zijne eigen glorie, daarna de zelfzuchtige en inhalige belangen zijner mede-bewonderaars met hunne kliek, en als hij er dan een nieuwen titel of eene decoratie, die hij nog niet had, mede kan verdienen, wil hij ook wel eens iets doen, wat de kranten een ‘humanitairen maatregel’ noemen. Meer kan men in billijkheid ook niet van hem verlangen, anders had hij zich ook niet verbonden met andere onderling-bewonderaars.

Hij prijst en verheft zijne medestanders, waar hij kan, in alle bureaux, - niettemin met zekeren terughoudenden ernst en op beschermenden toon, om het denkbeeld niet te wekken, dat zijne vrienden geheel zoo knap zijn als hijzelf, maar wel b i j n a zoo knap. ‘O, die A. is zoo'n drommels knappe vent. Hij verdedigde laatst eene hypothese over onze defensie, die niet te verdedigen was, - ten minste volgens mijne opvatting - maar met zooveel tact en talent, dat ik een oogenblik uit het veld was geslagen. Ik heb hem later natuurlijk op zijne plaats gezet,

maar 't heeft me verduiveld veel moeite gekost. De kerel is glad als een aal en *immens* knap.'

Natuurlijk wil dat zeggen, dat de wortel-geschotene nog gladder is dan een aal en nog immenser knap dan de verheerlijkte.

En zoo worden B. en C. beurtelings geprezen en opgehemeld en heffen ze elkaar wederkeerig in de hoogte, totdat ze eindelijk alle drie zijn, wat de Franschen noemen: *arrivé.* Dan breidt zich de associatie een weinigje uit, niet te veel, en bij die uitbreiding wordt vooral gelet op de *karakters* der geassocieerden. Het rekbare karakter is 't beste, na het kruipende, dat altijd de voorkeur verdient, omdat uit het kruipende alles te maken is, tot een despoot toe. Het rekbare is maar tot op zekere hoogte rekbaar. Gewone karakters, die gemakkelijk met den heerschenden wind meedraaien, zijn ook goed; ze komen somtijds even ver als de rekbare en kruipende en zijn even goede bondgenooten als de andere broeders, zoolang ze hun voordeel in het bondgenootschap zien.

Menschen met zoogenaamde gemoedsbezwaren, menschen, die over 'gelijke rechten' praten, menschen, die altijd vragen: 'Is dit wel rechtvaardig; is dat niet onrechtvaardig?' zulke menschen zijn natuurlijk totaal onbruikbaar in eene vereeniging, welke uitsluitend onderlingebewondering en hulpbetoon ten doel heeft. En zulke menschen worden niet alleen geweerd uit philanthropische instellingen als de genoemde, ze worden als hare verklaarde vijanden beschouwd en als zoodanig behandeld.

De taak der leden eener 'onderling-bewonderende associatie' is niet alleen, zichzelf en elkaar te verheffen, maar ook de tegenstanders te kortwieken en bijtijds dood te maken. De wet van zelfbehoud en zelfverheffing legt hun dien plicht op, en ze komen hem even getrouw na als al hunne plichten, gegrondvest op het heerlijk, dierbaar egoisme, - dat toch maar boven alles gaat.

Aan deze associatie, welke in den loop der tijden aanhoudend van personeel verwisselt, maar steeds naar dezelfde onfeilbare beginselen handelt, dankt de Nederlandsche ambtenaarswereld vermaarde - zelfs beruchte - mannen, vooral hierom vermaard, omdat het hun is gelukt een naam van kunde en talent te verwerven, door niets anders te doen, dan van elkander te getuigen, hoe knap ze waren. Werkstukken hebben ze niet uitgevoerd, en hebben ze al iets gedaan, dan was 't als de nieuwe huizen in onze nieuw-aangelegde stadsbuurten, die onder het bouwen omwaaien. Het levend geslacht mag het plan ervan zien, de eerstvolgende generatie zal er evenmin iets van merken als van de namen der ontwerpers. Ze hebben te veel te doen, die genieën, met het opbouwen van hunne eigen, nietige grootheid, om te denken aan een vaderland. En het nageslacht kan hun hoegenaamd niets schelen, tenzij ze vooruit wisten, dat hun eigen geslacht voordeelige vruchten kon plukken van den boom, waarop hun roemruchte naam geschreven staat.

Voor zijne eigen nakomende familie wil men wel iets doen - doch de nationale nakomelingen moeten maar zien, hoe ze zich door de nationale schulden en ellende heenworstelen, welke de onderling-bewonderaars en onderling-helpers, na de beste vruchten van den boom te hebben gegeten, hun welwillend nalaten. Ik geef het woord aan den geest van onzen vriend Bomketel, die mij door een magnetischen stroom daarom gevraagd heeft.'

'Verheven geest van Caesar', zoo spreek ik, Bomketel-zaliger, 'ik dank u en maak volgaarne gebruik van de mij verleende vrijheid. In uw tijd leefden er ook intriganten evenals tegenwoordig. Het ras sterft niet uit; integendeel, het groeit aan. De moderne republieken zijn even groote broeinesten van het *genus* als de meer of minder despotische staten. Misschien winnen Frankrijk en Amerika 't nog wel van Rusland en Turkije, wier despotisme op wankelende beenen loopt, en van België en Nederland, die, voor zoover ik uit de berichten van "Gindsche Zijde" kan nagaan, zich weer aan 't gevaarlijkste van alle despotismen - het Zwarte - schijnen te onderwerpen, niet door geweld - want zoo sterk zijn de Zwarten niet, al hopen ze het te worden, en dan wee 't gebeente der vrijheidsmannen! - maar door list, leugen, laster en verraad. Intriganten worden geboren; intrige-zucht zit in 't bloed, en als altijd drinken de telgen van dat ras den intrigelust met de moedermelk in, worden ze in dien lust opgevoed en zorgvuldig opgekweekt.

"Jongens", zegt papa tot het intriganten-broedseltje, "zoekt je vrienden altijd onder de meerderen, de menschen van invloed; zonder hulp van anderen kom je nooit goed door de wereld en hoe vermogender die hulp is, hoe beter en hoe verder je 't brengen zult. Iedereen heeft bescherming noodig. Een stommerik als Diogenes - die zich nog wel wijsgeer noemde - meende, dat hij niemand ter wereld noodig had, en daarom leefde en stierf hij als een zwijn. Hoe meer vrienden je weet te maken, hoe beter; maar 't moeten machtige vrienden zijn; als ik geene vrienden had, was ik nooit lid van de Rekenkamer geworden, hoe knap ik ook ben. Mijnheer Van Schuchteren was nog knapper dan ik, maar als echte vertegenwoordiger van zijn geslacht en naam scheen hij erop gezworen te hebben, bij geen enkel kamerlid een bezoek te brengen, aan geen enkel kamerlid een brief te schrijven, bij geen enkelen vriend van een kamerlid aan te kloppen; - kortom, hij vertrouwde alleen op zijne kunde, en dat is het domste vertrouwen, dat een sterveling op aarde hebben kan. 't Allerstomste van dien man was, dat hij geene enkele vrouw van kamerleden in den arm had genomen, - noch in figuurlijken, noch in werkelijken zin; toch was die man uitstekend knap, maar hij wist met zijne knapheid niet te woekeren, door zich vrienden te maken."

Zoo spreekt die papa, en hij heeft, van zijn standpunt, gelijk. Vooral dat "in den arm nemen van eene kamerlidsvrouw" is eigenaardig in den mond eens papa's, die zijn zonen lessen in levenswijsheid geeft.

Maar 't past in het program der opvoedingsleer voor de hedendaagsche jongens. Aan den eenen kant worden ze gewaarschuwd, zich vooral niet te verslingeren aan eene vrouw, - dat wil zeggen, zich niet naar de inspraak van hun hart te hechten aan eene vrouw; maar aan de andere zijde wordt den jongen geleerd, dat hij zich òf door den invloed òf door het geld eener vrouw eene positie in de maatschappij kan verschaffen, - hetzij door de vrouw van een invloedrijk man het hof te maken of door een meisje, voor wie hij meer afkeer dan liefde gevoelt, te huwen... als ze wil, en de meeste meisjes willen wel.

Om het intriganten-ras uit te roeien, het ras, dat aan niets anders denkt dan aan 't bevorderen zijner eigen bekrompen belangen, zou men het menschdom eene sterke aderlating moeten doen, die toch voor 't vervolg niet helpen zou. De menschen zijn nu eenmaal egoisten, evengoed als de boomen en de planten, die 't beste uit den grond voor zich nemen, onverschillig voor wat er om hen heen uit gebrek aan voedsel sterft; zooals de beesten egoisten zijn, die er evenmin om vragen, wat hunne natuurgenooten voor hun levensonderhoud noodig hebben, - maar de menschen zijn snooder egoisten, omdat ze zich redelijke wezens noemen en heel goed weten, - als ze erover gelieven na te denken - dat eene maatschappij zonder onderling hulpbetoon moet eindigen met eene onderlinge slachting. Het egoisme heeft lang van boven naar beneden gedrukt; nu verheft het zich met kracht van beneden naar boven; natuurlijke reactie. Maar wat er ook ooit moge bovendrijven, - socialisme, communisme, nihilisme of anarchie - de wereld is geene vier en twintig uren socialist of anarchist, of de intriganten, die de wereld aldus hebben getransformeerd, komen om den hoek kijken. Een der grootste roerders is al chef en kiest zich een geheim-secretaris; den volgenden dag organiseert hij eene geheime politie; den derden dag vormt hij eene lijfwacht; den vierden omringt hij zich van hovelingen - de bloem der intriganten; - den vijfden laat hij een opstootje organiseeren en door zijne lijfwacht eenige onnoozele halzen, die hadden gedacht, dat het nu eindelijk eens tot eene gelijke verdeeling zou komen, eenvoudig neerschieten; den zesden vertelt hij 't volk, dat de algemeene vrijheid, met zooveel opoffering, bloed en tranen gekocht, ernstig wordt bedreigd door huurlingen der gevluchte tirannen en hem dus geene andere keus overblijft, dan een beroep te doen op het volk, dat naar rust en vrede verlangt, opdat het land zich tot bloei en welvaart kunne ontwikkelen. “Gij zijt de Souverein”, roept hij het volk in zijne proclamatie toe; “beveel mij u te beschermen met mijn lijf en leven, te handelen op m i j n e verantwoordelijkheid, en als ik in die moeilijke taak faal, jaag mij dan smadelijk uit uw midden”, enz.

Intusschen heeft hij de macht in handen en hij laat zich niet meer wegjagen. *Le tour est fait.*

Den zevenden dag rust hij uit; hij neemt het er goed van en de intriganten, die hem trouw hebben bijgestaan, krijgen elk hun deel.

Naar zulk een gezegenden staat van zaken schijnt het schoone Frank rijk weer heen te willen wandelen. De intriganten doen hun best, en al gaat de zaak nu niet juist zoo in haar werk, als ik zoo even heb geschetst, dan zal de uitkomst toch wel dezelfde zijn.

Maar over Frankrijk wilde ik nu niet spreken. Onwillekeurig keeren mijne gedachten terug naar het land, waar ik mijne aardsche loopbaan begon en voleindde, en tracht ik na te vorschen, wat daar groots op militair gebied wordt verricht. Met vreugde kan ik in deze doorluchtige vergadering gewag maken van eene gebeurtenis, van een feit, schier eenig in de jaarboeken der militaire organisatie-, reorganisatie- en desorganisatie-geschiedenis. Alleen eene Nederlandsche regeering en een Nederlandsch minister van oorlog zijn in staat, een dergelijk feit in het leven te roepen. - Ik spreek hier van niets meer of niets minder dan van eene Staatscommissie, aan wie de gewichtige taak werd opgedragen, de gegevens bijeen te brengen, om eene nieuwe krijgsregeling voor Nederland vast te stellen. Was ik nog gewoon sterveling, geliefde geesten dezer zalige velden, dan ging ik in persoon naar de Nederlandsche regeering en speciaal naar den minister van oorlog, om beiden mijne eerbiedige hulde te brengen wegens het geniale denkbeeld, waaraan gezegde commissie haar bestaan te danken heeft. Denk eens aan, groote geest van Caesar, in het kort tijdsverloop van slechts achttien jaren hebben de hedendaagsche Nederlandsche krijgsgenieën reeds genoeg uit den laatsten grooten Europeeschen oorlog - zoo buitengewoon leerzaam voor legervormers en hervormers - geleerd, om op het geniaal denkbeeld te komen, eene commissie in 't leven te roepen, die, met dat voorbeeld voor oogen, eens beproeven zal een ontwerp samen te stellen tot reorganisatie der Nederlandsche krijgsmacht. De hedendaagsche Nederlanders werken ontzettend snel, dat zult ge moeten toestemmen; maar ze hebben ook stoom en electriciteit tot hunne beschikking, die in uw tijd onbekend waren, hoewel ge in veel minder tijd Gallië hebt bedwongen, dan al onze ministers van oorlog na 1870 noodig hebben gehad, om in de verkwikkende oase der Staatscommissie aan te landen.

Over de samenstelling van dezen godenraad zal ik niet in 't breede uitweiden. Voor mijn boezemvriend Dinges, den genialen aanvoerder der Lummeloordsche schutterij, te recht door de geheele militaire wereld heen beroemd, zal 't een waar en rein militair genot zijn, te weten, dat de commandant der Haagsche schutterij, die zulk een welverdienden naam op militair-schutterlijk gebied heeft, mede zitting in dien raad heeft. Dat schijnt inderdaad te duiden op het handhaven onzer schutterlijke instellingen. Dat is zeer juist gezien. De Nederlandsche schutters hebben in de jaren 1831-32 zulke voortreffelijke diensten bewezen, dat het jammer zou zijn ze nu al op te doeken. Ze bewijzen nog voortdurend zulke uitstekende diensten bij brand, en op 't Malieveld bij parades, en de diensten, die ze in een mogelijken oorlog zouden kunnen bewijzen, grenzen aan 't fabelachtige. Met een weinigje sterke verbeelding kan

men zich dat voorstellen. Maar ik wil me aan geene voorspellingen wagen. Of men in mijn dierbaar vaderland de schutterij wil behouden in al hare glorie, dan of men ze wil veranderen in “Reserve” of “Landweer”, - dat laat ik onbesproken, omdat ik 't niet weet; maar dit weet ik wel, dat, wat de meergemelde commissie doet of zal doen, goed gedaan is. Eene Nederlandsche Staatscommissie kan niet anders dan goed doen - als ze iets doet, wat niet altijd blijkt.

En of de commissie hare nieuwe krijgsregeling zal grondvesten op den persoonlijken dienstplicht, dat is ook nog een geheim. De regeering heeft een professor in de commissie benoemd, die dat beginsel herhaaldelijk met woord en pen heeft verdedigd, en dat schijnt de reden zijner benoeming te zijn geweest, - anders verklaar ik me zulk eene keus niet. Daartegenover staat echter de benoeming van Generaal Reuther, den erkenden vriend der remplaçanten, tot lid dierzelfde commissie; zeker om 't evenwicht te herstellen. Hoe 't met de overtuiging ter zake den persoonlijken dienstplicht bij enkele andere leden staat, schijnt ook al een geheim te wezen. Zelfs verkeert men nog in 't onzekere, hoe de Voorzitter, de krijgsminister, over de zaak denkt. Vroeger was hij een voorstander van het zoogenaamd “modern beginsel” - maar nieuwe ministers, voor 't eerst hun ministerrok aantrekkende, laten wel eens enkele hunner beginselen in den zak van hun aflegger steken, en men heeft elkaar al ingefluisterd, dat de tegenwoordige minister dat gedaan heeft met het beginsel van den persoonlijken dienstplicht. Zooveel is zeker, dat men mij nog niet heeft bericht, dat Z.E. zich positief over de quaestie heeft uitgelaten. Of hij dat bij de debatten over zijne begrooting zal doen - dat is de vraag.

Hoe 't zij, beminde geesten dezer zalige velden, Nederland kan grootsche dingen van zijne commissie verwachten. In Duitschland en Frankrijk, zelfs in Engeland, is men niet zonder bezorgdheid en in hunne kranten kan men nu en dan tusschen de regels door lezen, dat ze in Nederland voor de naaste toekomst een der geduchtste militaire staten van Europa zien. Ik heb gezegd.’

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

P.S. Ik heb heden den geest des Kolonels bericht gezonden van het heuglijk feit, ons door de bladen medegedeeld, dat de arbeid der Staatscommissie is voltooid, alsmede dat alle leden, op twee na, vóór de invoering van den persoonlijken dienstplicht hebben gestemd.

Ik hoor den Kolonel-zaliger al zeggen: ‘Maar daarom hebben ze hem nog niet.’

Een en ander over de bank van leening te Groningen.

In het jaar 1570 richtte een zekere Parchenal Balocus te Utrecht een schrijven tot Borgemeesteren ende Raedt der stad Groningen, waarin hij verzocht, dat hem voor den tijd van 25 jaren een octrooi werd verleend tot het houden van eene bank van leening binnen deze stad. Hij legde daarbij over een afschrift van de voorwaarden, op welke aan Joden te Emden het exploiteeren van eene zoodanige instelling was vergund. Zijn aanzoek werd gesteund door den Commissaris-ordinaris en monsterheer te Brussel, die een warmen aanbevelingsbrief aan den Groninger magistraat deed toekomen. Of, en zoo ja in welken zin, op dit verzoek is beslist, is nòch in het Provinciaal archief, nòch in dat der gemeente na te sporen. Vermoedelijk heeft Balocus een weigerend antwoord ontvangen.

Ongeveer dertig jaren later scheen Jacques de Moll, ‘tafelhouder’ in de stad Dockum, gelukkiger te zullen zijn in eene poging, om in het gewest Groningen eene leenbank te vestigen.

Hij wist althans aan de ‘Jonckeren, Hoevetlingen, Redgeren, Eigenarffden ende gemeene volmachten van die Ommelanden tusschen die Eems ende Lauers’ op den 2^{den} Januari 1605 een besluit te ontlokken, waarbij hem werd toegestaan, gedurende den tijd van twintig jaren in de Ommelanden eene leenbank te houden: ‘tot nut, proffydt ende groote gerieff van veele coopluiden, borgeren ende Ingesetenen’. Als rente mocht hij van de beleende panden heffen: ‘iedere week of zeven dagen een duyt ofte 2 penningen hollants van ieder carollus gulden ofte twintich stuivers’.

Maar de stadsregeering was van oordeel, dat het den heeren der Ommelanden niet vrijstond, over voorrechten van zulke uitgebreidheid te beschikken. In 1606 protesteerden zij krachtig tegen de even vermelde resolutie. Blijkbaar met goed gevolg. Voor zooveel ik althans heb kunnen ontdekken, heeft De Moll van het hem verleende octrooi nimmer gebruik gemaakt.

Intusschen zag de stadsmagistraat de noodzakelijkheid in van de stichting eener bank van leening. Eene bij zijn besluit van 5 November 1627 benoemde commissie, welke de vraag had te beantwoorden, of niet ten voordeele der stad zoodanige inrichting zoude kunnen worden in het leven geroepen, adviseerde gunstig en op haar voorstel werd op den 31sten December 1627 in beginsel besloten tot oprichting eener leenbank, ‘doch niet by der Stadt zelven, maer by een particulier en namentlyks alsulx dewelcke daervoor an diese Stadt miest zall willen geven’.

Tegelijkertijd werd verstaan, dat eene ‘pertinente instructie daervan’ zoude

worden gemaakt op rapport, daarover door de even bedoelde commissie aan den Raad uit te brengen.

In de vergadering van Borgemeesteren ende Raedt, Taelmans en geswoorne miente van den 5^{den} Juli 1628 werd dit rapport behandeld. De gecommitteerden vermeldden daarin de redenen, om welke naar hunne meening 'alhyr een Tafel van Lieninge dient opgeright tho worden, mitsgaders omme wat oorsaecken deselve niet dient geholden tho worden by de Stadte, door Gecommitteerden volgents het exempel in de Stadt Amsterdam gepractiseert'(*). Nadat voorts 'gelesen' was 'een concept van de conditien op de welcke men solde annemen een tafelholder' en nadat men over het een en ander 'met behoyrlycke consideratie' had 'gedelibereert', is besloten: 'dat men na het exempel van andere steden en plaetsen, oick alhyr zall oprechten een tafel van Lieninge ende niet by de Stadt, maer by een Tafelholder, ende sodanigen met dewelcke gecontracteert zall kunnen worden, thot meesten voordeel en proffydt van dese Stadt ende derselver Ingesetenen', en zijn vastgesteld de volgende conditiën en artikelen:

'Borgmrn ende Raedt in Groningen doen tho weten, dat wy vermits de veelvuldige abuisen en ongeregeltheyden, d'welcke in onse Stadte gepleegd werden in 't stuck van gelt op panden te doen, by advys van Taelmans en Geswoorne Miente goedt gevonden hebben tot minder schade ende meerder geryff van onse goede Ingesetenen, volgens het exempel van andere republycken en' steden, op te richten een tafel ofte banck van Leninge, Ende dat wy dien volgents geconsenteert ende geoctroyeert hebben, consenteren en octroyeren, in en' deur cragt van desen an omme de voorsz. tafel van Leninge, voor den tydt van twintig achter een volgende jaren publykelyck in onse Stadt te exerceren, ingaende den 1628 en' eyndigende den 1648 oude styll, alles op conditiën en' artl. hyr nae beschreven.

1. Eerstelyck nemen wy den voorsz. Tafelhouder met syn familie ende dienaren in onse protectie, belovende hem in alles 't gene wy met hem in dese veraccordeert en' overeengekomen syn, tho mainteneren ende te verseeckeren; omme hem goed recht en' justitie te doen administreren, so well als enige andere borgeren en inwoonderen deser Stadt gedaen wordt.

2. Voorts zall de voorn. tafelhouder in dese Stadte en' jurisdictie van die mogen doen, dryven ende exerceren voor hem en syn familie alle handel, trafyck en' coopmanschap, op sodanige privilegien, vryheyden en immuniteyten, als andere borgers en inwoonders deser Stadt 't selffde vermogen te doen.

3. Ende beloven daerenboven des voorn. tafelhouders huisinge ofte woonplaetse vry te houden van foureringhe ofte inlegeringhe van soldaten, zall oick op de wacht, met een huyrlinck mogen volstaen, ende in alle andere borgerlycke lasten niet hoger als andere borgers ende Ingesetenen beswaert worden.

(*) In 1628 was de Amsterdamsche Bank van leening juist haar 15de levensjaar ingetreden.

4. De voorn. tafelhouder zall gedurende den voorsz. tyde van twintig jaren van alle panden so in de tafel van Leninge sullen worden gebracht, voor wat somme hoe oick solde mogen wesen, mogen nemen ende genieten, van *yder Carol. gl.* thot twintigh stvv. *elcke weecke* ofte *zeeven dagen* een *doyt* ofte *placke*, gaande acht dergelycke op een stuiver, en hoger niet, ende van meerder en minder summe naer advenant mit zulcke conditie dat de panden, die in de Leentafel gebracht en' binnen's weecks gelost worden so veele van interessen betalen sullen, als oft sy de geheele weecke gestaen hadden.
5. Van alle kleyne summen, beneden enen gulden op panden geleent, indien dezelve binnen de eerste weecke gelost worden, zall so veele van interessen betaelt werden, als oft de gulden ten volle ware geleent gewest, dan langer als een weecke staen blyvende, zall die interesse van sodanige kleyne somme niet hoger gerekent worden, als naar advenant van een doyt ofte placke ter weecke van de Carol. gl.
6. Den Tafelhouder noch deszelffs dienaers oft familie, zullen niet mogen belenen enige goederen die gestolen, verloren, ofte andersints t' onregte verkregen solden mogen syn,

gelyck mede niet op enige goederen so ter tafel gebracht worden van personen, die by decreet van den Magistraet prodigael verclaert syn, byaldien sy vóór de beleninghe, daervan zullen wesen gewaerschouwt, maer sullen die ophouden ten verzoeke van dengenen, die daer tho sall wesen gerechtigt, zonder daervoor ietwas tho genieten; dàn ingevall op sodanige goederen, vóór de weete ofte insinuatie enige beleninghe gedaen ware, zall de Tafelhouder, indien van des Eygenaers recht geblyckt, denzelven syn goed laten volgen, mits genietende zyn penningen daerop geleent, met de interessen van dien, naer advenant van de tydt dat dezelve gestaen hebben.

7. De Tafelhouder ende syne commisen zullen vermogen ende moeten optehouden alle valsche species van goldt, sulver gemuntet ofte ongemuntet thot prouffydt van de armen.

8. Niemandt zall thogelaten worden, van wat staet ofte conditie hy solde mogen wesen, geduirende de tydt van deze octroye, binnen onse Stadte te exerceren enige tafel van Leninghe noch op hoger, noch op minder prys, by poena van het beleende pandt, sonder enige restitutie van penningen tho moeten weder omme geven en' daerenboven arbitrare correctie na gelegentheydt van zaecken.

9. De Tafelhouder zall de goederen onder hem verpandet, de tydt van een jaer en zes weecken, in goede bewaeringe moeten holden, omme ondertusschen by den Eygenaer ofte het recht van dien hebbende, gelost t' mogen werden. Na verloop van welcken tydt sullen de voorsz. ongeloste goederen te overstaen van een ofte meer, by ons daer tho te committeren, in 't openbaer by uytmininghe an den miestbiedende verkofft worden, welcke vercopinge geschieden sall viermael in het jaer. Ende indien enige panden meer solden mogen gelden en opbrengen als de penningen daerop verschoten, met de interesse van dien, thot de dach van de vercopinghe tho, met de rechtlycke costen van de vercopinghe, zall de Tafelhouder het surplus ofte de overschot van dien, by goede ende pertinente specificatie telckens ontfangen synde, moeten leveren an handen van de genen die wy daertho sullen ordonneren, omme by ons geconverteert en uytgekeert tho worden naer behoiren.

10. Ende offt' gebeurde dat de voorn. tafelhouder geduirende de jaren van zyn verleende octroy deser warrelt quame te overlyden, sullen syne arffgenaemen de voorsz. tafel exerceren, houden ende gebruycken thot die uyteynde van de resterende jaermalen, op de conditien en vorworden boven vermelt.

11. Sal oick gemelte Tafelhouder by syn Levent, ofte na syn overlydent deszelffs arffgen., het recht ofte vryheyt van dese tafel van Leninghe volgens voorgaende conditien in het geheel ofte voor een deel mogen overdragen an Jemand anders, mits dezelve personen ons ofte onse successeurs in de regeringe *angenaem* sy.

12. Alle welcke conditien en artcln. de voorsz. Tafelhouder mitsgaders syne arffgen. ofte successeurs oprechtelycke en' vollenkomen zall onderhouden en by syne familie ende dienaers doen onderhouden ofte by

gebreecke van dien, sullen daerover nae vereysch en' gelegenheydt van zaecken arbitralyck gecorrigeert worden.
13. Ende zall daerenboven in recognitie van dit verleende octroy en' vryheydt an desen Stadts Rentemeester thot proffydt van dezelve Stadt jaerlyks en alle jaren tot twintigh jaren tho moeten voldoen en betalen de summa van jaerlycks en dat op twie termynen t' wieten alle halve jaren op den
de gerechte helfte en dat boven het geschenk van eens voor all, voor de uitganck van het eerste jaer van dit voorsz. octcoy, in enen summa, an onsen Stadts Rentemeester tho betalen. Waerop wy Borgemeesteren en' Raedt opgemelt belovet hebben, en beloven by dese, de voorsz. poincten en articulen oprechtelyck te onderhouden en door een iegelyck te doen onderhouden, omme by hem, syne arffgen. ofte successeurs vry en onverhindert gebruyckt en genoten te mogen worden.'

Reeds op den 9^{den} Juli 1628 werd de verpachting van de Bank gehouden. Het 'octrooi tot publycke exercitie' werd op dien dag gegeven aan Robert van Belle, die de hoogste pachtsom had geboden: te weten 2000 carl. gl. 's jaars en voorts een geschenk in eens van 6700 carl. guld. aan den stadsrentmeester en 1000 carol. gl. voor de gemeene armen, aan den Boekhouder vóór 1 Januari 1629 uit te betalen.

Van stadswege werd een gebouw aangewezen, waarin Van Belle de Bank moest drijven. Het was een huis 'aen het Breede Markt by St. Maertenstoren', hetwelk reeds vóór 1608 tot de eigendommen der stad behoorde en het laatst bewoond was geworden door den eerzamen Hans Spee. Met uit-

zondering van wellicht weinige jaren is dit gebouw door de opvolgende pachters der Bank gebruikt. Van 1735-1766 werd de inrichting gedreven in een gebouw in de Poelestraat tegenover de Peperstraat. Daarna, zooals wij straks zullen zien, weder in het eerstgenoemde gebouw.

Toen de eerste 20 pachtjaren waren verstreken, legden Borgemeesteren en Raedt zichzelven herhaalde malen de vraag voor, of niet met het stelsel van verpachting moest worden gebroken. Maar blijkens hun plakkaat van 31 Augustus 1649 achtten zij hiervoor den tijd nog niet gekomen. Immers besloten zij, 'alles wel geconsidereert synde', 'op advys van Taelmans en Geswoorne Miente, met ryper rade, tot voordeel van onse Ingesetenen, nutte ende welvaren deser stadt, ende soulagement van den armoet', slechts de ordonnantie van 1629 te corrigeeren, de interesten aanmerkelijk te verlagen en vervolgens opnieuw eene verpachting te doen plaats vinden, welke geacht zoude worden te zijn ingegaan op den 1sten Januari 1649.

Was in 1628 de interest bepaald op een duit of plak per week van elken carol. gl. van 20 stuivers en bedroeg hij dus niet minder dan 32% in het jaar, in de conditiën van 1649 werd hij vastgesteld als volgt:

a. voor panden ter waarde van minder dan *honderd* gulden: van elken gulden een penning of halve plak per week, dus 16¼% in het jaar;
b. voor panden ter waarde van 100 tot beneden 500 guld. van elke 100 gl. in de loopende maand van 28 dagen: 16 stuivers, dat is 10 gl. acht stuivers ten honderd in het jaar;
c. voor panden ter waarde van vijfhonderd gulden en meer voor elke honderd gl. voor anderhalve loopende maand van 42 dagen of zes weken: 1 gl. 1 st., dat is: 9 gl. 2 st. ten honderd in het jaar.

Alles met dien verstande, dat 'tot allen tyden, soo wanneer de Eygenaer syn panden sal willen lossen, in sulcken gevalle de weecke, maandt ende ses weecken daar in de panden vervallen zijn, gehouden sullen worden voor verschenen' en dat 'van alle kleine summen beneden een gulden op panden geleent, indien deselve binnen de twee eerste weecken gelost worden, voor interest betaalt zal worden *twee* penningen ofte een placke, maar langer staan blyvende, de interesse van soodaane kleine summen niet hooger gerekent zal worden als na advenant van een penning ofte halve placke ter weecke van den gulden'. Het verdient de aandacht, dat de hier vermelde verdeeling der panden geheel overeenstemt met die, welke reeds in 1614 te Amsterdam was ingevoerd. Alleen was daar de rentevoet *iets* lager, t.w.:

voor kleine	panden: 16¼%;
voor middelbare	panden: 9□%;
voor groote	panden: 8%.

Op de nu vastgestelde conditiën werd het octrooi verleend aan Dr. Justus Kriex, domheer van het Maria-Kapittel te Utrecht. Blijkens de stadsrekening over 1649 zijn met het oog op de vermindering van den interest 'de eerste en ook de tweede jaarlyxe betalinge van 2000 car. gl. coomen te cesseeren'.

De bovengenoemde Kriex was de broeder van Martinus Kriex, secretaris van de stad Sneek, en vermoedelijk de vader van Joost of Justus Kriex, die in het midden en de laatste helft der 17de eeuw te Utrecht eene eigenaardige rol heeft gespeeld, waaromtrent vermakelijke bijzonderheden worden medegedeeld in het academisch proefschrift van Mr. J.D. Veegens(*).

(*) *De Banken van leening in Noord-Nederland tot het einde der achttiende eeuw.* Rotterdam, 1869.

In het begin van 1656 wendden zich de gebroeders Martinus en Justus tot Borg. en Raad met het verzoek, ‘omme vergrotinge ofte prolongatie te hebben van nog andere twintich jaeren, van den geoctroyeerden Leenbanck alhyr, boven die voor desen geaccordeerde twintich jaeren, alles in conformité d'ordre by Borg. en Raedt sampt Taelmannen en geswoorne Miente anno 1649 syn opberaempt’.

Bij resolutie van 16 Februari 1656 werd dit verzoek door Borg. en Raad ingewilligd. Eene verzegeling, te dezer zake opgemaakt, berust in het archief der Provincie Groningen.

Het is mij niet gelukt, in de Resolutieboeken van B. en R. een besluit te vinden nopens verlenging van het octrooi met ingang van 1 Januari 1689, maar de stadsrekening over 1686 vermeldt het volgende:

‘Vrouw Agnes van Milaen, weduwe van de heer Justus Criex is wederom van Borgemeesteren en Raadt gecontinueert in 't octroy van de Leenbank 20 jaren lanck aenvangende den 1 January 1689 en eyndigende den laesten Decembris 1708, voor welcke beneficie voornoemde vrouw Criex an de Stadt heeft overgedragen de staende schepperye van Garwert en Oostum, gebleken by extract uit het Prothocol van Registratie der Stadt Groningen Lib. 64 fol. 17 verso.’ Hetzelfde wordt medegedeeld in de rekening over 1689.

Inmiddels was, toen in 1668 de stad Groningen door de pest geteisterd werd, door den magistraat aan de bank verboden, ‘eenige wollen panden ofte goederen te beleenen’. Maar Borgemeesteren ende Raadt bemerkten ‘evidentelyck’, dat dit verbod werd ontdoken door ‘verscheydene Borgeren ende Ingesetenen’, die zich hadden ‘onderstaen eenige Goederen, soo Goudt, Silver, Wollen en Linnen elders by kleer-vercopers ende andere baetsuchtige Menschen te verpanden’, en dat hiermede nog dagelijks werd voortgegaan, ‘tot groote schade ende heymelycke verdruckinge der eenvoudige ende slechte lieden, alsmede tot nadeel van het Groene kinder-huis alhyr, ende insonderheyt tot merckelyke indracht van het Octroy den 21 Augusti 1649 tot voordeel van onse Ingesetenen, nutte ende welvaren deser Stadt ende Soulagement van den Armoet aan voorschreven Leenbanck verleent’. Daarom vaardigden zij op den 28sten November van genoemd jaar eene proclamatie uit, waarbij zij ‘tot weghneminge van alle ongeregeldheden ende abusen’, lastten en ordonneerden: ‘Allen ende een iegelyck, d'welke op Panden van eenige Borgeren of Ingezetenen alhyr eenigh Gelt verschoten (hadden) (Exempt kisten-panden, die tegens 5 percento voor een geheel jaer, soo de crediteur aen synen Debiteur in verseeckeringe van syn schuldt redes hadde overgenomen of voortaen mochte coomen over te nemen) omme alle diergelycke Panden inwendich vier Weecken nae publicatie deses aen d'Eygenaeren van dien by verlies van 't Capitael daerop verschoten met de Renten van dien, sullen moeten restitueren.’ Voorts ‘interdiceerden en verboden’ B. en R. ‘alle Borgeren ende Ingesetenen deser Stadt van wat Staedt ofte conditie die oock souden mogen wesen, geduirende de tydt van 't octroy aan voorsz. Leen-banck verleend, om binnen onse Stadt ende Jurisdictien t'exerceren eenige Taefel van Lieninge, noch op hoger, noch op minder, noch op gelycke prys als in geseyde Leen-banck wordt gedaen, by poena van het beleende Pandt sonder eenige restitutie van penningen te moeten wedergeven ende daer-en-boven arbitraire correctie nae gelegentheydt van

saeken, in conformité het 13 Art. van voorn. Octroy, waer nae sich een jegelyck praecise sal moeten reguleren'.

Als in verband staande met mijn onderwerp, stip ik aan, dat krachtens resolutie van 6 September 1710 aan de Joden, die in de staats- zoowel als stadsjurisdictie woonden, werd aangezegd, om tegen 1 November van dat jaar met hunne familiën de stad en hare jurisdictie te verlaten, en voor het overige aan Joden verboden werd zich hier metterwoon te vestigen; maar dat reeds op den 15^{den} April 1711 (dus nog geen half jaar later) besloten werd, 'om Joden zoowel als christenen tot het trekken van de Bank van leening te admitteren, met dien verstande, dat, een Jood daarvan trekker wordende, geen andere familie als de syne zal mogen met zich brengen en haar in dese stadt ter neder zetten'.

In het bekende werk van wijlen den heer H.A. Wijnne: *Handel en Ontwikkeling van stad en provincie Groningen*, *geschiedkundig beschouwd* (Groningen, J.B. Wolters, 1865), waarin deze resoluties van 1710 en 1711 worden medegedeeld op blz. 145, leest men te dezer zake de welsprekende woorden:

'Men begrijpt: het was in het belang der stedelijke finantien en daar hielden de gemoedsbezwaren op.'

Bij resolutie van 17 Januari 1711 werden opnieuw voorwaarden gearresteerd voor de verpachting, welke zoude ingaan op den 1sten Januari 1712. Legt men deze naast die van 1629, dan vindt men, behalve ten aanzien der reeds in 1649 veranderde bepaling van den interest, - waarover aanstonds nader - betrekkelijk weinig verschil. Het onderscheid bestaat hoofdzakelijk hierin, dat in de conditiën van 1711 den eigenaren der panden, die de leen-cedullen verloren hadden of niet bekomen konden, het recht werd toegekend, deze panden 'onder cautie' te lossen; dat daarin de 'gerechtelyke kosten van de verkopinge' (zie boven art. 9 van 1628) nader werden omschreven als te zijn: 'een halve stuyver van de gulden voor de Heeren Raads Gecommitteerden over het inneemen der Reeckeninge, een stuyver van de gulden voor yder verkopinge voor de Schryver en Uytmynder, ende van yder Loot ofte Engels hetsy Silver ofte Goudt aan de Pryseers-mannen van de Gilde, een oortjen'. Voorts treft men nog in deze conditiën van 1711 de bepaling aan:

'dat, byaldien de Penningen der verkofte Panden niet mochten komen uyt te leveren het verschot op deselve met de interessen.... de Eygenaers van yder Pandt gehouden (zouden) syn het kort van het hare te suppleren, waartoe recht van parate executie, des versocht synde (zoude) worden verleent, ofte soodanigh kort (zoude) mogen werden ingehouden van het overschot van andere op deselve Naam beleent; en dat de schryver der Boelgoederen gehouden (zoude) zyn, tot contantement van de Tafelhouder, sufficiente borge te stellen voor alle soodanige penningen, als sullen komen te proflueren van de vierendeel jaarse verkopingen ofte andersints de Tafelhouder (zoude) zyn geauthoriseert sulcks selfs te mogen doen. Ende in liergelyke gevallen vermogen de Treckers, haare beloofde kooppenningen niet promptlyck betalende, binnen ses weken, nae voorgaande aenmaninge, met kennisse van het Gerichte, sonder verdere Rechts-vorderinge voor de hooft-somme en interesse, tegens acht ten hondert à tempore morae, te veten nae de eerste aenmaninge, paratelyck te executeren, ook by verval,

insolventheyt, ofte overlyden der koopers, de getrockene goederen, waar deselve mochten exteren, nae hen nemen ende vindiceren, doch als boven met kennisse der Regeringe, omme in naarvolgende vendue verkoft ende de penningen daar van komende, tot betalinge of afkortinge van voorgaande koop-penningen te appliceren, voorbehoudens den Tafelhouder syn goedt recht op de persoon en verdere goederen van soodanige gefailleerde, ofte af-lyvige, indien deselve by de tweede verkopinge mochte te kort komen'.

Ten slotte zegt art. 17 der hierbedoelde conditiën:

'Indien het gebeurde ('t welck Godt verhoede) dat de panden in de voorschreven Tafel verset, door brandt, plonderinge ofte openbaar gewelt, quamen te verongelucken ofte verlooren te worden, soo sullen de Eygenaars haare panden, ende de Tafelhouderen hunne penningen daarop verleent, quyt wesen, sonder dat de Tafelhouder tot vergoedinge der panden, ofte de Eygenaars tot restitutie der penningen sullen zyn gehouden.'

Wat nu de bepaling van den interest betreft, wijken de conditiën van 1711 van die van 1649 alleen hierin af, dat volgens de laatste 10 gl. 8 st. ten honderd in het jaar werd genoten voor alle panden ter waarde van 100 tot *beneden* 500 gl.; terwijl volgens de eerstgenoemde conditiën deze interest zoude worden genoten voor alle panden van 100 gl. tot 500 gl. *incluis*.

Een van beiden: òf het woord *incluis* is te beschouwen als eene fout en dan moest er staan: *ex*cluis (zooals in de conditiën van 1649, zoodat er dan re vera geen verschil is geweest), òf de redactie van het betrokken artikel is onnauwkeurig en had niet moeten luiden:

'Ende van alle andere panden, vijfhonderd guldens en meer bedragende', doch:

'Ende van alle andere panden, meer dan vijfhonderd guldens bedragende.'

Deze zelfde opmerking geldt voor de later vastgestelde conditiën.

Bij de bovengenoemde resolutie van 17 Januari 1711 werd verstaan, dat aan den toen in functie zijnden tafelhouder, E. Gaillard, in zijne qualiteit, 'oftewel aan de geinteresseerden van dien tegenwoordige te Uitregt woonagtigen, behoorlyke opsegginge zoude worden gedaan, met interdictie, om nae de opgerigtigde nieuwe Tafel geene panden meerder te ontfangen, waardoor deselve Trecker aenstonts soude worden in staat gestelt om deselve met effect opterigten'.

Wijders bepaalden Borg. en Raadt, dat de gearresteerde conditiën 'met den druck gemeen gemaakt, ende alom in Hollandt en elders, nae voorgaende bekentmakinge in de couranten, verspreydet (zouden) worden, tot narigting der Liefhebbers, genegen om voorschreven Tafel te trecken'.

De verpachting vond niet, zooals in de gedrukte conditiën staat, plaats op 1 Mei 1711, maar schijnt te zijn gehouden op 1 Juni d.a.v., nadat op dezen dag was verstaan: 'dat de Stadt tot haer laste zoude behouden hetgeen wegens de bank van leening in de 400ste penning' moest worden betaald, en nadat tevens den raadsgecommitteerden, die voor de verpachting hadden te zorgen, was opgedragen deze beslissing ter kennis te brengen van een ieder en de machtiging verleend, om 'het *geschenk* nae proportie van de jaermalen te reguleren'.

In de stadsrekening over 1712 vindt men vermeld, dat Erick Gaillard in qualitate de bank bij deze gelegenheid heeft getrokken tegen betaling van 1400 car. gl. 'boven het geschenk in cas van overdraght aen een vreemde,

welck geschenck is gestelt in de eerste vyff jaaren op twee jaaren *huire*, van 't vyfte tot het tynde jaar op één en een half jaar, van het tynde tot het vyftynde op één jaar en van het vyftynde tot het eynde, op een halff jaar'.

Nog merk ik op, in verband met het bovenvermelde nopens de betaling van den 400sten penning, dat bij resolutie van 23 Januari 1712 is gestipuleerd, dat 'de Cassier van de Leenbank de 400ste penning, soo betaalt moet worden, sal hebben te fourneren, deselve wederom aan de jaarlijksche pachtsom cortende, mits dat yeder termyn de summa van 200 gl. niet sal excederen'.

Dat de voordeelen, uit de verpachting der bank voor de stad voortvloeiende, gedurende vele jaren niet *uitsluitend* bestonden in gelden, welke in de stadskas werden gestort, blijkt uit het feit, dat de tafelhouder tot 1728 telken jare aan de raadsheeren en secretarissen een diner gaf. Toen bij resol. van 17 April 1728, werd besloten aan dit gebruik een einde te maken, werd den tafelhouder de verplichting opgelegd, daarvoor aan de raadsheeren 60 gl. en aan de beide secretarissen 20 gl. te voldoen.

Deze resolutie wordt ook medegedeeld door Wijnne, t.a.p., blz. 145., noot 3, die daarbij aanteekende:

'En dat geschiedde van het geld der beleende panden.'

'En dan noemt men onze eeuw, in vergelijking met de vorige, materieel!'

Tegen het einde van de thans loopende twintig jaren was Mej. N.N. Gaillard houdster der Bank. In 1731 (resoluties van 23 Februari en 29 Juni) vond opnieuw eene verpachting plaats, op voorwaarden, welke van die van 1711 zéér weinig verschillen. De bank werd nu getrokken door Jacobus Aaldriks en Mozes Goldsmit (een Jood) voor *f* 1300. Op den 29sten Juni 1751 werd hun octrooi verlengd. Betrekkelijk spoedig daarna bleek verandering van den bestaanden toestand dringend noodig. De pachters, bij wie ook een zekere David Arents was gekomen, kregen onderling oneenigheden en twee daarvan gingen failliet. Op den 7^{den} November 1763 behandelden Borg. en Raad een adres van eenige personen 'uit de kleine gemeente', die er zich over beklaagden, door de administratie der Bank met hunne panden weggezonden te zijn: 'aangezien er geen geld in de Bank was'. Het adres werd commissoriaal gemaakt. Bij resolutie van 14 Februari 1764 hebben Borg. en Raad: 'considererende, hoezeer de kleine gemeente is geinteresseert by de onderlinge discrepances tusschen de bankhouders', welke veroorzaakten, dat de belanghebbenden niet konden worden 'gereven', den Burgemeester Van Swinderen en zijne adsessoren 'versogt en gecommitteert, om de respective Bankhouders hierover in commissie te verstaan, te besoigneren over de meest toereikende middelen waardoor zodanige klagten schierkoomstig (konden) worden weggenomen en den Raad te dienen van Hunne consideratien en advis'. Den 28sten Juni d.a.v. werd, 'aangezien de 'commissien van 7 November 1763 en 14 Februari 1764 niet volkomentlyk waren gehouden', aan den Burgemeester Van Iddekinge en zijne assessoren opgedragen te besoigneeren over de gerezen klachten. De laatst benoemde commissie bracht op den 18^{den} Februari 1765 een uitvoerig rapport uit, waaruit blijkt, dat de stand van zaken zeer verward en dus onhoudbaar was, en waarin geadviseerd werd de aangelegenheid te stellen in handen van den Stads-Advocaat-Fiskaal, met last 'om des stads interest in desen te invigileren na examinatie van 't octroy en de stukken by het rapport overgelegd, als-

mede van den stand der zaken in de Bank van Leening, waartoe de gezamenlyke Houders behoorden te worden gelast aan denselven de vereischte inspectie te geven'. Overeenkomstig dit voorstel werd besloten. De stads-advocaat-fiskaal diende op den 29sten Maart zijn rapport in, hetwelk leidde tot een nader onderzoek.

In Februari 1766 werd aan den bovengenoemden pachter Goldsmit alsnog vergund te trachten de zaak in het reine te brengen, door zich een compagnon te assumeeren. Dat blijkt uit eene m.i. belangrijke resolutie d.d. 7 Februari 1766(*). Maar het mocht Goldsmit niet gelukken, den begeerden

(*) 'Veneris, 7 Februari 1766.
Gehoord het rapport van de E.E. Heer Praesiderende Borgem. Folckers en de Heeren syn Ed. adsessoren, welke ter voldoeninge van de apostille-commissoriaal van den 13 Januari jongst met de Dr. Eissonius en Cons als occuperende voor de creditoren van wylen David Arents hadden gebesoigneert over derselver ingediende remonstrance, tengevolge van die besoigne een schriftelyke en door contrahenten verteikende conventie aan de Raad presenterende, luidende in verbis: 'Ter occasie van een ingediende remonstrance van D. Dr. Eissonius en Cons, in ql. als occuperende voor de creditoren van wylen David Arents in leven *mede* participant en houder van de Bank van leeninge cum annexis, hoe de Remonstren niet welvoeglyk tot de verkoop hunner debiteursandeel ordinaria juris via, by subhastatie konden procederen, versogten over sulx diensaangaande voor H.Hren Gecommden nader te mogen worden verstaan. Waarover de wederzydsche geinteresseerden volgens apoinctement in dato den 13 Januari 1766 voor H.Hren Gecommden synde gehoort en voorgedragen door de Remonstr. dat hun debiteur voor een vierde mede participant was geweest in de bank van leeninge, met de behuisingen daartoe gehoorig, benevens Jozeph Meyer Goldsmit mede voor een vierde en de Juffr. de Wed. Aalders voor de helfte, dat de laatstgemelte onder de magt der creditoren en des eersten boedel *grasvellig* waare geraakt, welkers beide personen de Remonstrerenden repraesenteren, voorbehoudens de silversmit J. Blencke nonime ux. syn andeel so mogte vermeinen hem te competeren, de effecten der bank wegens de gedurige dagelykse verwisselinge niet publyq konden worden geset en wegens derselver onsekerheid gekogt. Weshalven de Remonstren de H.Hren Gecommden in bedenkinge hebben gegeven, of ter voorkominge van alle confusie en conservatie van diens activiteit, de bank niet de novo door Borgmrn en Raad soude dienen te worden verhuurt en de oude panden alsdan afloopen. Waarin de silversmit J. Blencke nom ux, voor soverre hem aangaat, hebbende geacquiesceert en genoegen genomen, so heeft egter J.M. Goldsmit geoppert:

1o dat hy nog tot den jaare 1772 synde geoctroyeerdt, binnen die tyd niet welvoeglyk deselve konde verlaten en van syn bestaan verstooken wesen;

2o dat ingevalle er een tydstip van een nieuwe inhuringe door Borgmrn en Raad wierde bepaalt, hij alsdan voor altoos van de bank wierde gefrustreert also by diens ontwaarwordinge niemant hem als compagnon soude willen aannemen, maar anderen soeken; dog in tegendeel nieuwe verhuringe gesecreteerd blyvende, hy ligtelyk een andere participant ten genoegen van Borgmrn en Raad en de mede geinteresseerden soude konnen vinden, synde voor het overige veel overredet van de nootsakelykheidt der andere te nemene maatregelen.
So is het dat de ondergetekenden onderling op inductie en voorslag der H.Hren Gecommden een ieder voor so verre hem angaat, syn geconvenieert en overeengekomen, dat aan J.M. Goldsmit à dato deses (6 Februari 1766!) om hem in alles klageloos te stellen, sal weesen en syn vergunt de tyd van *drie maanden* om behoorlyk na een compagnon om te konnen sien, deselve hebbende gevonden ter genoegen van Borgmrn en Raad en sufficient voor de andere geinteresseerden, om de panden met diens renten en behuisingen te konnen en te mogen overnemen, de bank cum annexis in voegen bovengemelt als dan aan hun sal worden overgedragen, mits daarvoor direct volle betalinge worde gepraesteert: Edog in gevalle J.M. Goldsmit binnen of met voorseide drie maanden geen participant mogte bekomen in voegen gemelt, of, die bekomende, met deselve niet konde slaagen, so sal na ommekomst van gestelde tyd, het de andere Geinteresseerdens vrye staan om sig te addresseren by Borgem. en Raad ter insteeringe dat de Bank van leeninge alsdan de novo door Hun Edmog. werde verhuurt of verpacht, op alle sodanige manier, als Borgrm en Raad sullen bevinden de publica utilitas

compagnon te vinden. Nu kwam men tot de slotsom, dat tot eene nieuwe verpachting der Bank moest worden overgegaan, waarbij de conditiën van 1731 zouden worden gevolgd met uitzondering van eenige punten van ondergeschikt belang en van één punt 'van grotere marque', te weten, 'dat aan de Stad tot een geschenk zouden moeten worden gegeven in het eerste jaar de somma van 6700 Carl. glds. en een duisend glds. aan de gemene armen dezer stad, boven de jaarlyxe recognitie, *welke naderhand gecesseert heeft*, *zedert dat de interessen der kleine panden van een plak ter week op een penning en dus op de halfscheid zijn gereduceerd*'. Men besloot daarom de conditiën van 1731 tot een norma te behouden, met bijvoeging van de volgende artikelen:

a. Dat de tafelhouder gehouden zal zijn, bevorens de Leenbank te aanvaarden, eene sufficiënte cautie te stellen ter summa van 10000 gld. (meerder of minder naar des Raads goedvinden) tot gerustheid van de pandgevers.
(Toelichting: 'uithoofde, dat de effecten in de Leenbank berustende, verscheidene jaren dooreen geslagen, 's jaars over de 50000 gl. beloopen en de grootste waarde in pretieuse stukken van een klein volumen bestaan, welke door onoppassendheid of anders verlustigt wordende, de Eygenaar, in cas van insolventie van den Tafelhouder, desertie enz. daaruit zijn verlies zou kunnen repeteeren'.)

b. Dat Borg. en Raad de faculteit behouden, des noodig oordeelende, ten allen tijde de opneming der panden te laten doen.
(Toelichting: 'hetgeen strekt tot securiteit van de Eygenaars en conservatie van de goede orde in het leggen en bewaren der panden en, volgens ingewonnen advies facil kan geschieden'.)

c. Dat ingevalle meer participanten de Leenbank betrekkende, verschil tusschen dezelve viel, de Presideerende Borgem. indertijd met zijne Ed. assessoren dezelve *de plano* zullen, afdoen.
(Toelichting: 'tot expeditie van justitie'.)

d. 'Dat ingeval een legale klagte aan den Heer presiderende B. wordt aangebragt, dat eenig burger of ingeseten door gebrek aan penningen niet konden worden gereven, in de Leenbank, en zulx binnen den tyd, by schriftelyke insinuatie van den Hr. Presiderende door den Raadsdienaar te insinueren, niet werde

> en het interest der creditoren te vorderen sonder dat sig tegen opgem. gestelde J.M. Goldsmit of jemant der Geinteresseerden, hetzij door middel van Relief Appel, revisie, nulliteit, reauditie of onder wat pretext het ook moge wesen, sal konnen of mogen opposeren maar alle deselve voorbedachtelyk kragt onser naamsvertekeninge renuncierende. Voorbehoudens nogtans een jeder der contrahenten verders hun onderling ofte afgesondert regt, in alles so sullen vermeinen hun te competeren. Groningen den 6 Februari 1766.
> Was getekent,
> Dr. J. WICHERS.
> qql.
> JOSEPH MEYER GOLDSMIT.
> Dr. R.H. EISSONIUS.
> qq.
> J. BLENCKE,
> nom. uxoris.
> Dr. C.C. EMMERYN.
> qq.
> Waarop synde gedelibereert, hebben de H.Hren Borgemren en Raad de H.H. Gecom. voor derselver genomene moeyte in deesen bedankt, voorts, in dese geslotene conventie berustende, goedgevonden en verstaan dat deselve aldus in de notulen sal worden geinsereert.'

geredresseert, Borg. en Raad, op voordrag van den H. Pres. gemelten Tafelhouder binnen den tyd van zyn octroy zullen mogen vervallen verklaren.'
(Toelichting: 'om voor te komen de ondervondene moeijelijkheden'.)

e. Dat Borg. en Raad of derzelver gecommitteerden aan zig zullen behouden, om by de verhuringe op de twede of derde schryver of bieder te rug te tasten, ten welken einde de drie Hoogste schryvers of bieders hun bot zullen moeten staan.

(Toelichting: 'om onbekwame en ongeaccrediteerde perzonen te weeren.')

Tegen den 27sten Augustus 1766 werd de publieke verhuring uitgeschreven. Maar op dien dag deed geen enkele gading makende zich op.

Nadat hiervan door den presideerenden Burgemeester Siccama en zijne adsessoren in de vergadering van 29 Augustus behoorlijk rapport was gedaan, vonden B. en R. hierin aanleiding, aan de genoemde heeren met assumptie van den syndicus Tiddens op te dragen, over deze materie verder in commissie te besoigneeren en na te gaan, hoe en op welke wijze de leenbank voortaan best en gevoeglijkst aan den gang zoude kunnen worden gehouden. Wellicht in verband met den ongunstigen uitslag der gehouden verhuring, wellicht ook onafhankelijk daarvan, overwogen thans de voogden van het Roode of Burgerweeshuis de vraag, of het pachten der instelling voordeelig konde zijn voor de geldmiddelen van het onder hun beheer staand gesticht. Den 18den October 1766 deden zij bij B. en R. inkomen eene remonstrantie, waarbij zij 'kwamen voortedragen hoe zy uit consideratien van de slegte staat van des weeshuises finançes, meermalen op toereikende middelen tot redres bedagt zynde geweest, thans hunne aandagt hadden laten gaan, om in hunne qualiteit ten voordeele van het Huis de Bank van Leening te huiren ofte te pagten en overzulx verzogten daartoe te mogen worden geauthoriseert, alsmede om over enige in consideratie komende poincten, zoo opzigtelyk eene te doene negotiatie van eene importante somma en eene te huirene ofte te kopene plaats, tot exercitie van de Bank, als opzigtelyk de administratie en de manéance, zoo betrekkelyk de perzonen als derzelver te doene werk, door Heeren Gecommitteerden te mogen worden verstaan en gereguleert.'

Op den 23sten October werd over deze remonstrantie een uitvoerig advies uitgebracht. Het blijkt daaruit, dat de gecommitteerden (de Borg. De Valcke en zijne adsessoren) hadden bevonden, dat het voordeel van het Weeshuis hierin zou bestaan, dat meer dan 10% van zijne kapitalen zou kunnen worden getrokken, welke op dat oogenblik geene 4% 's jaars opleverden; dat de Voogden, 'vermenende, ingevalle het de Raad mogt behagen, hen te authoriseeren om de Leenbank op *schade en bate* van het convent te pagten, tot beheringe van dezelve zouden benoodigt zyn een somma van 40000 Gld. en indien zy teffens gequalificeert wierden om een capitaal à 15000 gld., zoo zy van de Provintie wegens opgezegte verzegelingen hadden ontvangen, daartoe te employeren, en de overige penningen te negotieren, uit het genot van die hogere interessen, als 10 procento en meer, na aftrek van alle onkosten, als renten van het capitaal tot de beheringe nodig, huishuir ende salarien dergene, zoo tot de administratie moeten worden gebruikt, nogthans een aanmerkelijk voordeel voor het convent zoude redunderen, en hetzelve daardoor grotelyks gesoulageert worden'.

Voorts blijkt uit dit advies, dat de 'gecommitteerden van oordeel waren, dat de benoeming en aanstellinge van perzonen tot de manéance en administratie van de Leenbank nodig, aan de Voogden opgemelt, wien de behering en het bewind van de

Bank in hunne qualiteit particulier aangaat, diende overgelaten te worden'; dat 'eene bekwame behuizinge, tot de

exercitie van de Bank wordende vereyscht', door de Voogden moest worden aangeschaft; dat door de Voogden 'alle jaaren aan de Heeren gecommitteerden tot het Huys ouverture en oplossinge van de gehele administratie en manéance van de Leenbank' moest worden gedaan, 'overmits de stadt daarby ook ten hoogste geinteresseert is, dat de Bank wel en na behoren werde geexerceert'.

Ten gevolge van dit advies werd besloten de Voogden te autoriseeren, met den Burg. Siccama en zijne adsessoren, aan wie de verhuring of verpachting van de Leenbank was opgedragen, 'over de inhuringe zelve met hetgeen daaraan dependeert, te besoigneren, wordende tenzelve eynde Hooggemelte Heeren Gecommitteerden versogt en gecommitteert ten fine van rapport'.

Reeds op den 28sten October volgde dit rapport. De commissie gaf in overweging, vast te stellen de volgende conventie, provisioneel door haar reeds met de Voogdij gesloten:

'Wy ondergeschrevene Raads-Gecommitteerden, geauthoriseert ingevolge Resolutie van den 29sten Aug. 1766 commissoriaal, om te besoigneren over de beste voet, om de Leenbank aan de gang te houden; en vervolgens by speciale resolutie van den 23sten October dezes jaars, over derzelver verpagtinge met de voogden van 't Burgerweeshuis te handelen, ten eenre zyde; En opgemelte voogden, kragt gemelte authorisatie ter andere zyde, verklaren door dezen op approbatie van de HHren Borgemren en Raad, na velerlei voorslagen en tentamina om het intrest van het stads Comptoir met dat van gemelte Burger Weeshuis overeentebrengen, te zyn geconvenieert op volgende punten: Dat de voogden van het B.W. a dato van den 3den *November* aanstaande in hun qlteit *alleen* zullen zyn geregtigd, gemelte tafel te exerceren.

Ingevolge de gedrukte conditien van publique verhuiringe, met omissie van diegene, zoo op het B.W. niet applicabel zyn; En zulx voor den tyd van twintig agter een volgende jaaren: Mits dat met de expiratie van de *eerste zes jaren* de huurders in hunne optie zullen houden, of het oirbaar vinden, te continueren, dan niet.

Van welke concessie de Huurders in hunne qualiteit aannemen, jaarlyks aan de stadt te betalen gedurende de eerste tien jaaren 's jaars *duizend* Car. glds, gemerkt de sumtueuse omstandigheden waarin gemelte Huis word gebracht door de nieuwe opregtinge, en het reguard hetwelke de stad voor een Godshuis heeft.

Dog die tien jaaren geexpireert zynde, voor hun en hunne successoren overlaten aan de faculteit van B. en R. ingevalle dezelve bevonden, de inkomsten naar wensch toereikende te zyn, gedurende de overige tien jaaren, de recognitie te mogen verhogen, tot het montant zoo de Leenbank laatst gedaan heeft ter summa van 1450 *glds* en hoger niet.

Alles onder verband van hunne in qule goederen van de zyde der Voogden, en van B. en R. ingevolge het laatste Artikel van de gedrukte conditien.'

Na deliberatie hebben B. en R. zich met het uitgebracht rapport geconfirmeerd en de conventie, zooals zij was opgesteld, geapprobeerd en gearresteerd, 'revoyerende dezen aan vorige heren Gecommitteerden om de verdere conditiën met opgemelte voogden te reguleren en het werk tot perfectie te brengen'.

Den 3den November 1766 stelden B. en R. de voorwaarden voor de verhuring definitief vast(*).

(*) ‘Conditien waarop de EdelMog. HHren Borgemeesteren en Raadt door Hun EdelMog. HHren Gecommitteerden ingevolge Resolutie van den 28 October 1766 aan de Voogden van het Burger Weeshuis in hunne qlt. voor den tijd van twintig agtereen volgende jaaren, aanvang nemende den 3 November 1766 hebben verhuurd het Octroy van de Stads Leenbank.
Art. 1. De Huurders dezer Banck van Leening, by Ons aangenomen, na gehoorde Rapport der Heeren Raads Gecommitteerden, zullen na diens oprigting na vermogen dezelve alleen conform dezen Onzen Octroy te exerceren, en de voorige Tafel-houderen zijn geïnterdiceert, eenige verdere beleeninge met het begin van gemelte Tafel, belovende hen in 't geene hen luiden by deze Ordonnantie geaccordeert wordt, te mainteneren.
2. De Tafel-houderen zullen geduirende den tijdt van twintig Jaaren van alle panden, zoo in de Tafel van Leeninge worden gebragt, tot interesse mogen neemen en genieten, als volgt, ende hooger niet.
3. Van alle panden minder als Hondert guld. bedragende, van elke guld. ter weeke eenen penning ofte halve plakke, dat is zestien guld. 5. stuiv. ten hondert in 't jaar.
4. Van alle panden van Hondert guld. tot Vijfhondert guld. incluis bedragende, van elke Hondert gl. ter lopende Maandt van agt-en-twintig dagen, zestien stuiv., dat is tien guld. agt stuiv. ten hondert jaarlijx.
5. Ende van alle andere panden, Vijfhondert guld. en meer bedragende, voor elke Hondert guld. voor anderhalf loopende Maandt van twee-en-veertig dagen, ofte zes weeken, een guld. een stuiv. ten hondert, dat is negen guld. negen stuiv. ten hondert in 't jaar.
6. Welverstaande, dat tot allen tijden, zo wanneer de Eigenaar zijn panden zal willen lossen, in zulken gevalle de weeke, maandt ende zes weeken, daar in de panden vervallen zijn, gehouden zullen worden voor verscheenen.
7. Van alle kleine summen beneden een guld. op panden geleent, indien dezelve binnen de twee eerste weeken gelost worden, zal voor interest betaalt worden twee penningen ofte een placke, maar langer staan blijvende, zal de intresse van zodane kleine summe niet hooger gerekend worden, als na advenant van een penning ofte halve placke, ter weeke van den guld.
8. Borgemeesteren en Raad behouden aan zig de faculteit des noodig oordelende, ten allen tijden de opneminge der panden te laten doen.
9. De Tafel-houderen, nog derzelver Dienaars, zullen niet mogen beleenen eenige goederen, die gestoolen, verlooren, ofte anderzints t' onregte verkreegen zouden mogen weezen, gelijk mede niet op eenige Goederen, zo ter Tafel gebragt worden van personen, die by decreet van den Magistraat prodigaal verklaart zijn, by aldien zy voor de beleeninge daar van zullen zijn gewaarschouwt; Maar zullen die ophouden ten behoeve van den geenen, die daar toe zal weezen geregtigt, zonder daar voor iets te genieten; dan ingevalle op zodane Goederen, voor de weete ofte insinuatie eenige beleeninge gedaan waare, zullen de Tafel-houderen, indien van des Eigenaars recht geblijkt, denzelven zijn goedt laten volgen, mits genietende de penningen daar op geleent, met de interessen van dien, naar advenant van de tijdt, dat dezelve gestaan hebben.
10. De Tafel-houderen ende hunne Commijzen, zullen vermogen en moeten ophouden, alle valsche species van geldt, zilver, gemuntet ofte ongemuntet, tot profijt van den Armen.
11. Niemant zal toegelaten worden, van wat staat ofte Conditie hy zoude mogen weezen, geduirende den tijd van dezen Octroy binnen Onze Stadt ende Jurisdictien, als het Goregt, Sappemeer, beide Oidambten, Wedde en Westerwoldinge-Landt, te exerceren eenige Tafel van Leeningen, nog op hoger, nog op minder, nog op gelijke prijs, by paena van het beleende pandt, zonder eenige restitutie van penningen te moeten wederomme geeven, boven de breuke van driehondert Car. gl. de helfte ten profijte van den anbrenger, en de ander helfte ten profijte van de gemeene Armen, tot recherge van welk elk en een yder wordt geauthoriseert, gelijk mede de geene in opgemelte breuke zullen vervallen zijn, welke zig laten gebruiken particuliere panden, invoegen boven vermelt, te verzetten.
12. De Tafel-houderen zullen de goederen, onder hun verpandt, de tijdt van een jaar en zes weeken, in goede bewaringe moeten houden, om ondertusschen by den Eigenaar ofte het

regt van dien hebbende, gelost te mogen worden, alwaar 't schoon dat de Leen-Cedullen verlooren, ofte niet te bekomen waaren, in hoedanigen geval, de lossinge onder cautie zal geschieden, na verloop van welke tijdt zullen de voorschreven ongeloste goederen, ten overstaan van een ofte meer, by Ons daar toe te committeren, in 't openbaar by Uitmijninge aan de meestbiedende verkoft worden: Welke Verkopinge zal geschieden viermaal in 't jaar, ende indien eenige panden meerder zouden mogen gelden ende opbrengen, als de penningen daarop verschooten met de interesse van dien, tot den dag van Verkopinge toe, met de rechtelijke kosten van de Verkopinge (zijnde een halve stuiv. van de guld. voor de Heeren Raadts Gecommitteerden over het innemen der Reekeninge, een stuiv. van de guld. voor yder Verkopinge voor de Schrijver en Uitmijnder, ende van yder loot ofte engels, het zy zilver ofte goudt, aan de Prijzeers-mannen van de Gilde een oortjen) zullen de Tafel-houderen het surplus ofte den overschot van dien, by goede en pertinente specificatie t' elkens ontfangen zijnde, moeten leveren an handen van den Boek-houder der gemeene Armen, ofte die geene, welke Wy hier namaals zullen gelasten.
13. Maar by aldien de penningen der verkofte panden niet mogten komen uit te leveren, het verschot op dezelve met de interessen, als boven gespecificeert, zullen de Eigenaars van yder pandt gehouden zijn, het kort van het haare te suppleren, waar toe recht van parate executie, des verzogt zijnde, zal werden verleent, ofte zodanig kort mogen werden ingehouden, van het overschot van andere op dezelve naam verleent.
14. De Schrijver der Boelgoederen zal gehouden zijn, tot contantement der Tafel-houders, sufficante Borge te stellen voor alle zodanige penningen, als zullen komen te proflueren van de Vierendeel-jaarze Verkopingen, ofte anderzints de Tafel-houderen zijn geauthoriseert, zulks zelfs te mogen doen. Ende in diergelijke gevalle vermogen, de Kopers haare beloofde koop-penningen niet promptelyk betalende, binnen zes weeken, na voor gaande anmaninge, met kennisse van het Gerigte, zonder verder Regtsvorderinge, voor de hooft-zumme en interesse, tegens acht ten honderd á tempore morae, te weeten na de eerste anmaninge, paratelyk te executeren, ook by verval, insolventie, ofte overlijden der Koopers, de getrokkene goederen, waar dezelve mogten exteren, na hen neemen ende vindiceren, dog als boven met kennisse der Regeeringe, om in naarvolgende vendué verkogt, ende de penningen daar van komende, tot betaling ofte afkortinge van voorgaande koop-penningen, te appliceren, voorbehoudens der Tafel-houders hun goedt regt op de perzoon en verdere goederen van zodanige gefailleerde, ofte aflijvige, indien dezelve by de tweede Verkopinge mogte te kort komen.
15. Indien het gebeurde ('t welk Godt verhoede) dat de panden in de voorschreven Tafel verset, door brandt, plonderinge, ofte openbaar gewelt, quamen te verongelukken, ofte verloren te worden, zo zullen de Eigenaars haare panden, en de Tafel-houderen hunne penningen daar op beleent, quijt weezen, zonder dat de Tafel-houders tot vergoedinge der panden, ofte de Eigenaars tot restitutie der penningen zullen zijn gehouden.
16. Ingevalle tusschen de administrerende Voogden of derzelver bedienden, alsmede tusschen bedienden en verzetters eenig verschil viel, zoo zal zulx door de Heer Praesiderende Borgemeester in der tijd met Sijn Edelheits Adsessoren de plano werden afgedaan, zonder figuur van proces of appèl.
17. Gelijk ook indien het mogte gebeuren, dat legale klagte aan de Heer Praesiderende word aangebragt, dat eenig burger of ingezeten, door gebrek van penningen niet konde worden gereven in de Leen-bank, en zulx binnen den tijd, by schriftelijke insinuatie van den Heer Praesiderende gepraefigeerd, en door den Raadsdienaar te insinueren niet werde geredresseert, Borgemeesteren en Raad, op voordrag van den Heer Praesiderende gemelte Tafel-houders, binnen den tijd van het Octroy zullen mogen vervallen verklaren.
18. Alle welke Articulen ende Conditien de Voogden aannemen, voor hun ende hunne successeuren en Dienaars opregtelijk ende volkomen te onderhouden, en by gebreeke van dien daarvoor redevabel zijn tot des Raads discretie, met verband van hunne in qlte goederen.

19. Ende zullen daar en boven tot erkentenis van dit Octroy, alle jaaren tot het uiteinde van het zelve, an de Stadts Rentemeester hebben te betaalen de uitbeloofde zumma, te weeten alle half jaaren de geregte helfte.
20. Voorts zal tot des Stads laste komen, 't geen wegens de Leenbank betaalt zoude moeten werden, in de vierhonderste penning.

Intusschen was bij het stadsbestuur de vraag gerezen, of niet den Voogden eene kleine recognitie diende te worden toegelegd, ‘geconsidereert de grote moeite, sorge en bezigheden, zoo de behering van de Leenbank zoude na zig slepen, en welke zy vrywillig uit een yver en enkelde zugt tot welzyn en verbetering van den staat van des Weeshuises finançes hadden op zich genomen’? B. en R. keurden de vraag een bevestigend antwoord waardig en

21. Waar voor Wy Borgemeesteren ende Raadt beloven de voorschreven poincten ende Articulen opregtelijk te onderhouden, om by de Tafel-houders, ofte successeuren vry ende onverhindert gebruikt ende genoten te werden.’

bepaalden den 11den November 1766, dat aan de Voogden ‘weegens en voor de maneance en administratie der Leenbank toegelegd (zoude worden) de 25ste penning van 't zuivere montant na deductie van alle onkosten, hoe ook genaamt’.

In het Rapport, door den Borgemeester De Valcke en zyne adsessoren in de vergadering van 23 October uitgebracht, treft men, zooals wij zagen, de mededeeling aan, dat naar het oordeel der Gecommitteerden de benoeming en aanstelling van personen, tot de ‘maneance en administratie’ noodig, aan de Voogden dienden te worden overgelaten en dat deze ‘teffens zig van eene bekwame behuizinge tot de exercitie van de Bank wordende vereyscht’ hadden te voorzien.

Nadat de Bank aan de voogdij was verpacht, hebben de voogden in 1767 van Mevrouw de Douarière Geertsema geb. Clant voor *f* 7000 gekocht: ‘de oude leenbank met zyn annexe behuisingen’(*). Eerst in 1771 is deze koopsom aan de voormalige eigenaresse uitbetaald.

Bij verzegeling van 30 Mei 1808 kochten de voogden voor de som van *f* 2073 - 10 - 6 met inbegrip van de kosten de herberg, genaamd ‘de dubbele pomp’.

Van 1767 tot en met 1776 heeft de voogdij *f* 1000, van 1777 tot en met 1809 heeft zij telken jare *f* 1450 als pachtsom aan de stad Groningen afgedragen.

In 1810 drong zij bij het gemeentebestuur aan op vermindering der pachtsom, omdat in het naburig Winschoten eene Bank van Leening was opgericht. De Groninger leenbank zoude naar de meening der voogden ten gevolge van deze concurrentie, ‘wat het terrein en de populatie aanbelangt, wel gerekend kunnen worden een zoodanig verlies te zullen lijden als mogelyk zoude staan met de helft der recognitie of octroy-geld van *f* 1450’. Maar eene vaste bepaling van de te lijden schade konden de voogden niet maken, ‘aangezien men niet kan weten in hoeverre de ter bank van leening gebragte goederen uit de ten requeste vermelde streken komen, daar dit door die gene die de goederen brengen, wordt gesecreteerd, maar dat bijna alle weken van de Winschoter schippers goederen wierden aangebragt’.

Burgemeester en Wethouders achtten de gevreesde schade te hoog berekend. Bij hun besluit evenwel van 17 September 1810 bepaalden zij, dat de pachtsom voortaan met *f* 100 zoude worden verminderd. Dit door B. en W. genomen besluit kon dadelijk niet tot uitvoering komen, omdat de Vroedschap niet over de zaak was gehoord. Nadat hiertoe eene aansporing was ontvangen van den Land-Drost in het Departement Groningen, schijnt het verzuim te zijn hersteld. Daarna heeft de zaak haar beslag gekregen, blijkens een besluit van den Burgemeester d.d. 6 November 1810, nr. 4, waarbij hij ter kennis brengt van de Voogden, dat de Prins, algemeen stedehouder van Z.M. den Keizer, ‘onder approbatie van 't geen door B. en W. te dier zake is verrigt’, hem ‘authoriseert om de Voogden van het Burgerweeshuis als houders van de Bank van Leening te Groningen jaarlijks een som van *f* 100 van de uit te keerene recognitie van *f* 1450 voor de schade hun door 't openen van eene Bank van Leening te Winschoten toegebragt, te remitteren’.

(*) Rekening der Leenbank over 1767, p. 17. Verzegeling van 4 December 1767.

Met voorbijgang van de wet van 16 Pluviose An XII (6 Februari 1804.) en art. 411 van den Code Pénal dient thans gewezen op art. 94 van het Koninklijk Besluit van 5 Januari 1824, n^{o}. 46, waarbij is gearresteerd het Reglement voor het Bestuur der Stad Groningen. Dit artikel toch luidt:

'Burgemeester en Wethouders hebben (insgelijks) het oppertoezigt over de Stadsleenbank, thans gevestigd, of die in tyd en wyle zoude mogen opgerigt worden, die zy almede, op de wyze vermeld in art. 93, ten minste eens in de drie maanden zullen doen inspecteren; geene verandering echter zal door dezelven kunnen worden gemaakt in den voet, waarop die bank is geautoriseerd of mogt geautoriseerd worden, noch eenige concessie tot oprigting eener andere leenbank worden toegestaan, dan onder goedkeuring des Konings en nadat Hoogstdeszelve het te maken Reglement voor eene nieuwe stads-leenbank zal hebben geautoriseerd.'

In één adem moet hierbij worden genoemd het Koninklijk Besluit van 31 October 1826, n^{o}. 32, welks drie overwegingen zulk een helder blijk geven van de vaderlijke zorg des Konings voor de belangen der 'kleine gemeente'.

Immers, de nieuwe orde van zaken bracht de noodzakelijkheid mede, verandering te brengen in de wijze, waarop de bank tot dusverre reilde en zeilde.

Op 27 November 1826 zonden Ged. Staten van dit gewest een exemplaar van 's Konings besluit aan Burgemeester en Wethouders, die het op hunne beurt deden toekomen aan de Voogden, met de uitnoodiging zich daarnaar te reguleeren. De Voogden evenwel beweerden vooralsnog niet verplicht te zijn tot inzending der Reglementen, als bedoeld in art. 7 van het K. Besl., uithoofde de leenbank door hen was gepacht tot November 1836. Zij deelden dit mede aan B. en W. onder opmerking, dat zij op den tijd, voorgeschreven bij art. 3 van het Besluit, hunne overeenkomstig dit Besluit gewijzigde reglementen zouden inzenden (uiterlijk binnen zes maanden vóór de expiratie van den pachttermijn) en dat zij zich intusschen zouden gedragen naar art. 7 van meergenoemd Besluit.

In de maand September d.a.v. deden Ged. Staten aan het Gemeentebestuur toekomen eene kopie van een reglement voor eene bank van leening, 'volledig en geheel en al in den geest' van het Kon. Besl., om 'daarna de nieuws te makene reglementen te kunnen inrigten'.

Intusschen hadden Burgemeester en Wethouders zich door de Voogden doen voorlichten, of en waarom het systeem van verpachting moest worden gehandhaafd. Bij brief van 29 September 1827 deelde het Gemeentebestuur aan Ged. Staten mede, dat naar zijne meening van den tot dusver gevolgden weg niet moest worden afgeweken. In dien brief wordt uiteengezet, dat geene enkele der redenen, welke dikwijls verpachting van leenbanken nadeelig maken, hier aanwezig was.

'De pachters' - zoo leest men daar - 'zijn voogden over een publiek gesticht, het Burgerweeshuis zelfs niet geinteresseerd en tot de verantwoording aan de stedelijke regeering gehouden....

Aan de beleenders is dus voldoende zekerheid gegeven, dewijl het Burgerweeshuis door zijne middelen genoegzame waarborg geeft....

Het belang der beleenders vordert geenzints eene verandering, integendeel, voor dezen is het wenschelijk, dat de tegenwoordige inrigting in stand blijve...

Zij hebben genoegzaam gelegenheid om hunne panden te beleenen.

Er bestaan geen klagten over de schatting der panden; de interessen zijn zeer matig.

Niets onbehoorlijks wordt van hun afgevorderd; voor de panden wordt voldoende gezorgd, de verkoop heeft geregeld plaats en eindelijk zoo zijn de beleenders genoegzaam zeker gesteld ingevalle van gemis of bederf aan panden of ook voor de kooppenningen der niet in tijds afgeloste panden.

Ook kan nimmer deze leenbank met minder kosten gehouden worden.

De bezoldigde ambtenaren zijn gering in getal en echter voldoende. De localen zeer wel ingerigt, bestaan en zijn een eigendom van het weeshuis; met moeite zou men andere localen kunnen vinden.'

Intusschen bleef de zaak slepende. Dat verdroot den Administrateur van het Armwezen, die, door tusschenkomst van Ged. Staten, in November 1828 berichtte, dat reeds sedert lang een nieuw Reglement voor de Leenbank had moeten zijn ingezonden, als zijnde de pacht met het jaar 1826 geëxpireerd. Deze laatste bewering werd weersproken door Burg. en Weth., die antwoordden, dat zij het er voor hielden, dat de pacht in 1826 stilzwijgend was gecontinueerd en dat dientengevolge dan ook de pachtpenningen waren in ontvangst genomen. Vooralsnog zouden daarom geene nieuwe reglementen worden ingezonden. Daarna werd de correspondentie gestaakt tot den zomer van 1836. In November van dat jaar gaven Ged. Staten aan Burg. en Weth. te kennen, dat de Minister van Binnenlandsche Zaken geene bedenkingen had tegen het laten van het beheer der leenbank bij de voogden van het Burgerweeshuis, maar dat niettemin een reglement overeenkomstig het organiek besluit van 1826 moest worden opgemaakt.

Eindelijk werd op den 11^{den} Januari 1838 door Burgemeester en Wethouders een 'Reglement op het beheer der Leenbank te Groningen' gearresteerd. Goedgekeurd bij Kon. Besluit van 28 Juli 1838, n^{o}. 102, werd dit reglement aangevuld bij besluit van B. en W. d.d. 30 October 1851, n^{o}. 5 (goedgekeurd bij K.B. van 5 October d.a.v., n^{o}. 66), en bij de raadsbesluiten van 30 December 1864, n^{o}. 11, en 6 Januari 1872, n^{o}. 13/138 (resp. goedgekeurd bij de Koninklijke Besluiten van 24 Januari 1865 n^{o}. 74, en 21 Februari 1872 n. 7). Van dit Reglement luidde art. 1:

'Het beheer der leenbank te Groningen zal blijven en gedurende de eerste *zes* jaren, beginnende met den 1^{en} Juli 1840, uitsluitend plaats hebben bij de tijdelijke Voogden van het Burgerweeshuis aldaar.

Art. 12. De bank zal voor alle beleeningen zonder onderscheid, genieten een interest tegen 12 ten honderd in het jaar.

Deze interessen zullen berekend worden van den dag der beleening tot dien der lossing. Indien evenwel de interessen, voor eene beleening verschuldigd, minder bedragen dan het kleinste muntstuk, zoo wordt zulks voluit aan de bank betaald, evenals zulks plaats heeft bij breuken, de helft van het kleinste muntstuk te boven gaande.

Art. 13. Buiten den bepaalden interest mag niets gevorderd worden, hetzij voor de beleggings-biljetten, hetzij voor opening of sluiting buiten de gewone uren, hetzij om zekere goederen bij voorkeur te hangen, of in het algemeen eene meer bijzondere zorg aan de bewaring der goederen te besteden, hetzij om onderzoek naar eenige goederen te doen, hetzij om te voorzien in het verlies der beleggings-biljetten, hetzij eindelijk om welke redenen of voorwendsels hoegenaamd.

Art. 14. Onroerende goederen worden bij de bank van leening niet tot onderpand aangenomen, bij dezelve worden wijders niet beleend obligatien, actien, inschrijvingen, publieke of handelseffecten, sieraden en andere voorwerpen tot de Eeredienst behoorende; goederen, welke blijkbaar komen uit instellingen van liefdadigheid, militaire goederen en wapenen, handwerktuigen en verdere instrumenten tot het uitoefenen van eenig ambacht benoodigd, en voorts alle goederen zonder onderscheid, welke onder de vijftig cents (0-50 cents) waardig geschat worden.

Art. 32. Uit de bank wordt jaarlijks aan de Stad Groningen betaald *f* 1350 - 00 in twee termijnen, ieder van *f* 674 - 00, alles zes maanden ten kantore van den Stads Ontvanger in de Stads kas te storten.'

Ten slotte art. 35:

'Tegelijk met het inlangen der rekening over het vijfde jaar hunner administratie zullen de voogden verpligt zijn, daarbij overteleggen eene voordragt over het al of niet behouden van het beheer over deze Leenbank voor volgende jaren.' -

Bij brief van 17 Augustus 1847 dienden de Houders der Leenbank de rekening over 1846 in en legden zij de verklaring af, 'niet alleen geen bezwaar in het algemeen te hebben om zich ten voordeele van het gesticht dat zij bestuurden, met het beheer der Bank te blijven belasten, maar zich ook, als zoodanig door het vertrouwen van Burgemeester en Wethouders vereerd te zullen gevoelen'. Alleen drongen zij aan op wijziging van art. 18 van het reglement, luidende: 'De bank staat dagelijks, uitgezonderd zonen erkende feestdagen, en op die dagen waarop de drie maandelijksche verkoopingen worden gehouden,.... open, tot het doen van beleeningen en aflossingen, des voormiddags van 9 tot 12 en des nademiddags van 2 tot 4 uren.'

Den 23sten December 1847 antwoordde het gemeentebestuur, dat het zwarigheid vond, eene verandering van het Reglement aan het algemeen Gouvernement voor te dragen.

Eerst in 1865 kwam de door de Voogdij gewenschte verandering tot stand; in 1872 werd het betrokken artikel nader gewijzigd, zoodat het van toen af luidde:

'Tot het doen van beleeningen en aflossingen staat de bank.... gedurende vijf uren dagelijks open, met uitzondering van zon- en erkende feestdagen, van den dag vóór en van de dagen, waarop de driemaandelijksche verkoopingen worden gehouden.

De uren gedurende welke de bank open staat, worden door Burgemeester en Wethouders vastgesteld en afgekondigd.'

Ter voldoening aan de laatstgemelde bepaling verordenden Burg. en Weth., dat de uren zouden zijn, zooals zij sedert 1865 waren geweest, te weten van des morgens 9 tot des namiddags 2 uren.

In strijd met de duidelijke letter van art. 28 van het Kon. Besluit van 1826 en van het boven afgeschreven art. 13 van het reglement van 1838, genoten de beambten eene kleine retributie voor het beleenen en aflossen van panden op buitengewone uren. Hieraan kwam de Minister van Binnenlandsche Zaken in Mei 1851 een einde maken.

In het verlies hetwelk de beambten dientengevolge leden, alsmede in de nadeelige uitkomsten, welke het beheer der bank over de jaren 1850 en 1851

had opgeleverd, vonden de Voogden aanleiding, den gemeenteraad te verzoeken hen te ontslaan van de betaling van het octrooigeld en hen te machtigen tot verhooging van het traktement van ieder der beambten met *f* 100.

De gemeenteraad bleek van oordeel te zijn:

'dat het door de bank in de beide laatste jaren geleden nadeel uit de rekeningen dier instelling inderdaad was gebleken en

dat het vorderen der bedoelde octrooigelden ten behoeve der gemeentekas, geacht moest worden te strijden met de gemeentewet'.

Op grond hiervan besloot de Raad, met ingang van 1 November 1852 de verplichting tot betaling der octrooigelden op te heffen en de voogden te machtigen tot de aangevraagde traktementsverhooging der beambten.

Ongeveer 26 jaren later was het voor de Voogdij van het Burgerweeshuis eene uitgemaakte zaak, dat de exploitatie der bank haar geen voordeel meer kon brengen. Zij werd daarom te rade, met ingang van 1 Januari 1880 de administratie op te zeggen. Den 24sten April 1879 brachten Burgemeester en Wethouders dit feit ter kennis van den gemeenteraad, onder opmerking, dat zij het in stand houden der bank wenschelijk achtten, 'omdat deze als instelling ter voorkoming van armoede en ter leniging van oogenblikkelijken nood, zoowel als om middel te vormen tot vergemakkelijking van de opsporing van misdrijven, goede diensten bewijst en dit kan blijven doen'. Overeenkomstig hun voorstel besloot de Raad (10 Mei 1879):

'Voor kennisgeving aantenemen de mededeeling van B. en W., dat door den voogd van het Burger Weeshuis met het einde van 1879 de administratie der bank van leening is opgezegd en dit college uit te noodigen de noodige maatregelen te nemen of voor te stellen ter inrichting, met den aanvang van het jaar 1880, van de administratie der leenbank op den voet van het Koninklijk Besluit van den 31en October 1826 en tot het aanbrengen van de wijzigingen in het reglement op het beheer dier inrigting, die in verband daarmede worden vereischt.'

Op den 19den Juli 1879 stelde de Raad, onder goedkeuring des Konings, een Reglement op het beheer der bank van leening te Groningen vast en bepaalde hij, dat dit reglement in werking zoude treden op den 1sten Januari 1880. Niet voetstoots werd 's Konings goedkeuring verkregen. Eerst op den 29sten October 1879 werd zij verleend, nadat het Reglement was gewijzigd, ten einde te gemoet te komen aan eenige bedenkingen, door den Minister van Binnenlandsche Zaken daartegen geopperd.

Thans is het beheer ingericht en wordt het gevoerd naar de voorschriften en regelen, vervat in het Kon. Besluit van 31 October 1826, en is het opgedragen aan eene commissie van beheer, bestaande buiten den voorzitter of het door dezen daartoe aangewezen lid van het plaatselijk bestuur, als voorzitter, uit zes leden, door den Gemeenteraad, op voordracht van het burgerlijk armbestuur, te benoemen. Jaarlijks treedt een dezer leden af; de aftredende is dadelijk herkiesbaar. Bij het ontstaan van eene vacature, ten gevolge van overlijden, aftreden of bedanken, wordt door het burgerlijk armbestuur aan den Gemeenteraad eene voordracht toegezonden, bevattende twee namen voor iedere te vervullen plaats.

Het personeel der beambten bij de Bank bestaat uit een directeur en zoovele aan dezen ondergeschikte beambten, als in het belang eener goede administratie blijken te worden vereischt. Het bedrag hunner belooningen

wordt telkens bij hunne benoeming door Burgemeester en Wethouders, op voordracht der commissie van beheer, bepaald, evenals dat van den geldelijken borgtocht, door hen voor de nauwgezette waarneming hunner bediening te stellen.

Jaarlijks vóór den 1sten Juli zendt de commissie van beheer aan Burgemeester en Wethouders de naar een door hen voorgeschreven model ingerichte rekening. Deze wordt door genoemd college gesloten, het burgerlijk armbestuur gehoord. Op de commissie van beheer rust de verplichting te zorgen, dat van het kapitaal, tot het drijven der Bank bestemd, ten allen tijde eene genoegzame hoeveelheid voorhanden is, om de aangevraagde beleeningen te kunnen doen. De Bank geniet voor de beleeningen een interest, gerekend tegen *twaalf* ten honderd in het jaar van panden ter waarde van minder dan *f* 200, een interest, gerekend tegen *tien* ten honderd in het jaar van panden ter waarde van *f* 200 en daarboven.

De Gemeenteraad bepaalt jaarlijks, na het sluiten der rekening van de Bank over het afgeloopen jaar, of de zuivere winsten, door de Bank over dat jaar betaald, ten behoeve van de algemeene armen-administratie zullen worden aangewend, dan of zij zullen worden gebezigd ter vermeerdering van het werkend kapitaal der Bank.

Bijaldien en zoolang de Bank met tegen interest opgenomen kapitaal is bezwaard, zal de winst in de eerste plaats tot aflossing van dit kapitaal worden aangewend.

De Bank staat dagelijks, uitgezonderd op Zon- en erkende feestdagen, op den dag vóór en op de dagen, waarop de driemaandelijksche verkoopingen worden gehouden, telkens van 9 uren in den voormiddag tot 2 uren in den namiddag open tot het doen van beleeningen en aflossingen. De directeur is belast met het schatten der ingebrachte panden op de wijze, hem door de commissie van beheer voorgeschreven. Hij houdt een register naar het daarvoor door de commissie van beheer vastgesteld model, waarin worden vermeld de aard, de hoedanigheid en de waarde der panden, alsmede de daarop beleende sommen.

De gebouwen, in welke de panden bewaard worden, zoowel als de panden zelf, zijn tegen brandschade verzekerd bij eene door het Gemeentebestuur aangewezen maatschappij.

De verkoopingen van niet binnen den bepaalden tijd afgeloste of vernieuwde beleeningen geschieden alle drie maanden ten overstaan van de commissie van beheer der Bank, na bekendmaking. De koopers betalen 5% van den koopprijs van het door hen gekochte, zonder meer; de overige kosten van den verkoop komen ten laste van de Bank. Van de verkochte goederen wordt een register gehouden, overeenkomstig een door de commissie van beheer vastgesteld model. Daarin worden ingeschreven de panden, welke ten verkoop worden aangeboden, met vermelding van de daarop beleende sommen, vervallen interesten, den geboden prijs en de berekening der daaruit ontstane winst of verlies.

De erkende en beëedigde inbrengers mogen hunne belooning berekenen naar het volgend tarief, zoowel voor den inbreng als voor het lossen van een pand:

van *f* 0.50 tot *f* 1.00	*f* 0.02[5]
van *f* 1.00 tot *f* 2.00	*f* 0.03
van *f* 2.00 tot *f* 5.00	*f* 0.04
van *f* 5.00 tot *f* 10.00	*f* 0.05
van *f* 10.00 tot *f* 25.00	*f* 0.07[5]
van *f* 25.00 tot *f* 50.00	*f* 0.10
van *f* 50.00 tot *f* 75.00	*f* 0.15
van *f* 75.00 tot *f* 100.00	*f* 0.20

van af *f* 100 voor iedere *f* 50 en meer *f* 0.05.

Aangestipt worde ten slotte, dat de Bank aan gepensionneerde militairen en burgerlijke ambtenaren voorschotten verstrekt op hunne gagementen en pensioenen.

Groningen, 1888.

A. PEKELHARING.

Dirck Volckertszoon Coornhert bestudeerd in Duitschland.

Het mag in Nederland niet onopgemerkt blijven, dat aan de Hoogeschool te Jena eene dissertatie is verschenen over onzen Coornhert, den welbekenden tegenspreker van de Gereformeerde predikanten ten tijde van Prins Willem I. Aangenaam verschijnsel in de letterkundige wereld! Daaruit blijkt, dat een Duitsch geleerde zich genoegzaam in onze schaars bekende taal heeft ingewerkt, om de schriften van Coornhert - en die zijn uit de zestiende eeuw en dus in taal en stijl afwijkend van het Nederlandsch onzer dagen - te kunnen lezen. Gaarne begroeten wij in den schrijver dezer dissertatie een van die onvermoeide, volhardende beoefenaars der wetenschap, waaraan het groote Duitschland rijk is en wier ijver ons tot navolging prikkelt.

Tot dusver was er nog nooit een Duitsch geschrift over Coornhert verschenen. Waarom zouden de Duitschers juist aan Coornhert zooveel aandacht wijden? aan den Haarlemschen notaris, die allerlei boeken en boekskens, vooral tegen de Gereformeerde predikanten, heeft geschreven! Van welken invloed zijn zij geweest op de ontwikkeling der Christenheid buiten de Nederlanden? Alleen, voor zoover de kerkelijke geschiedenis van ons vaderland den Duitscher belangstelling inboezemt, kan het optreden van Coornhert hem uitlokken tot dieper onderzoek. Zoo laat het zich van een geschiedvorscher als den Hoogleeraar F. Nippold, thans te Jena, begrijpen, dat hij zijne aandacht aan Coornhert heeft gewijd. Hij toch, die in een uitvoerig geschrift *de Roomsch-Katholieke Kerk in Nederland na de Hervorming* beschreef, gaf ook een paar verhandelingen uit over twee Nederlanders uit de eeuw der Hervorming, en wel over Henrick Niclaes en David Jorisz. In deze verhandelingen heeft hij Coornhert's verhouding tot die mannen besproken. De heer Carl Lorentzen is intusschen eene schrede verder gegaan. Om den doctorsrang bij de philosophische faculteit te Jena te verwerven, heeft hij zich niet tot enkele bijzonderheden bepaald, maar eene complete levensschets, 89 bladzijden groot, van Coornhert opgesteld en in druk gegeven.

Het is schrijver dezes, van wien in 1887 een boek(*) over Coornhert (bij Van Nooten te Schoonhoven) in het licht verscheen, hoogst aangenaam, de dissertatie van den Duitschen doctor in een Hollandsch tijdschrift aan te kondigen en er een woord tot nadere kenschetsing van Coornhert aan vast te knoopen. Ware genoemde dissertatie hem tijdens het bewerken van zijn geschrift reeds bekend geweest, hij zou er ongetwijfeld melding van gemaakt hebben. Thans blijft hem niets anders over, dan afzonderlijk de dissertatie te bespreken en daarvoor eene plaats in *De Tijdspiegel* te vragen.

De heer Lorentzen schetst het leven van Coornhert en stelt hem aan zijne lezers voor als *den voorlooper der Remonstranten en als een voorvechter voor gewetensvrijheid.* Bescheidenlijk noemt hij zijne dissertatie eene proeve. De titel luidt aldus: *Dieryck Volkertszoon Coornhert, der Vorläufer der Remonstranten*, *ein Vorkämpfer der Gewissensfreiheit*, *Versuch einer Biographie*, *Inaugural-Dissertation*, *der philosophischen Fakultät zu Jena zur Erlangung der Doktorwürde vorgelegt von Carl Lorentzen*, Jena, Frommannsche Buchdruckerei (Hermann Pohle), 1886.

Laat ons erkennen, dat de proeve van Dr. Lorentzen zeer lofwaardig is. De belangrijkste levensbijzonderheden worden daarin vermeld en in duidelijken vorm medegedeeld. De bron, waaruit de schrijver put, is de korte biographie, te vinden in het eerste deel van de bekende uitgave van Coornhert's werken in 3 folio-deelen, hier en daar aangevuld met de berichten van G. Brandt, P. Bor en J. Wtenbogaert. Zijn leiddraad is het verdienstelijk werk van Dr. J. ten Brink, getiteld: *D.V. Coornhert en zijne Wellevenskunst*, *historisch-ethische studie*, Amsterdam, 1860. Dr. Lorentzen heeft dat werk nauwkeurig bestudeerd en geheel in zich opgenomen, niet om Coornhert uitsluitend als auteur der Wellevenskunst te schetsen, maar om een beeld van den geheelen Coornhert te ontwerpen, als wonder vruchtbaar schrijver, ijverig dienaar van Oranje, meester van een schoonen en krachtigen stijl, oorspronkelijk denker en consequent Protestant, geplaatst in het licht, waarin Dr. Ten Brink hem beschouwt.

Ook moet getuigd worden, dat er een zorgvuldig gebruik van de bibliographische opmerkingen der Bibliotheca Belgica is gemaakt. Beoefenaars der letteren, die deze Bibliotheca kennen, weten, dat aan iedere uitgave van Coornhert's geschriften een afzonderlijk blaadje is gewijd, waarop allerlei zaken zijn ter sprake gebracht. De heer Lorentzen heeft daaraan vele opmerkelijke bijzonderheden ontleend, zooals het bericht op blz. 7, dat Coornhert eene eigen drukkerij moet hebben gehad; op blz. 16, dat zijn traktaat *Van de toelatinghe ende Decrete Godts* het eerst te Altena is gedrukt; op blz. 25, dat het verhaal van

(*) De titel is: *Dirk Volckertszoon Coornhert notaris te Haarlem*, de Libertijn, bestrijder der Gereformeerde predikanten ten tijde van Prins Willem I, *levens- en karakterschets* door F.D.J. Moorrees. Schoonhoven, bij S. en W.N. van Nooten, prijs *f*2.25.

de Leidsche Disputatie in 1583, in 1607 en in 1630 uitgegeven is; op blz. 43, dat de Disputatie tusschen de Haarlemsche predikanten en Coornhert over de erfzonde vele jaren na den dood des schrijvers het licht heeft gezien; op blz. 45, welke uitgaven er bestaan van de *Justificatie*, en op blz. 52, wat in verband met de uitgave van eene verhandeling over de *Erfzonde* op te merken is. Ook op blz. 61, 68 en 70 wordt de lezer telkens naar de Bibliotheca Belgica verwezen. Genoeg, om de meening te wettigen, dat er van dezen uitgebreiden en nauwkeurigen arbeid een ijverig gebruik is gemaakt. Heeft Dr. Lorentzen al de geschriften van Coornhert bestudeerd? is er reden, om te zeggen, dat hij ze heeft gelezen? of indien niet alle, dan toch de voornaamste?... Het komt mij voor, dat hij het *Waarachtigh verhael van de Leydtsche Disputatie* met al de daarbij behoorende stukken gelezen heeft, en eveneens al wat betrekking heeft op de *Haagsche Disputatie* met Professor Saravia. Ook is hij zeer uitvoerig in het beschrijven van den pennestrijd met de Delftsche predikanten, die uit de Leidsche Disputatie is voortgevloeid. Kennelijk stelt Dr. Lorentzen er prijs op, dezen strijd tot in de kleinste bijzonderheden te schetsen.

Wat de overige polemische, dogmatische, populaire en dichterlijke werken van Coornhert betreft, zij worden òf slechts in het voorbijgaan vermeld òf vluchtig besproken. Naar ik vermoed, heeft Dr. Lorentzen met de meeste hunner geene kennis gemaakt. Voortgezette studie zal hem nog veel omtrent Coornhert's eigenaardige zienswijs op godgeleerd gebied kunnen leeren. Hij zal dan ook zeker niet verzuimen, de uitgebreidste van al Coornhert's verhandelingen, die over *de Praedestinatie*, te bestudeeren, eene verhandeling, waarvan zelfs de titel niet in zijne dissertatie is genoemd.

Doch dat is een verzuim, dat aan Dr. Lorentzen niet hoog behoeft aangerekend te worden, want hoe licht kan het gebeuren, dat men bij het opsommen van de groote menigte van Coornhert's werken er een overslaat! De voorraad is ruim en het eene theologische stuk gelijkt veel op het andere. Er is slechts één middel, om het eigenaardige van ieder stuk te leeren kennen, en dat is?... zich telkens te verplaatsen op het standpunt der tegenpartij en de vraagstukken te beschouwen in het verschillend licht, dat daarop van deze of van gene zijde valt. Had Dr. Lorentzen dat gedaan, hij zou in Coornhert's geest en opvatting dieper ingedrongen zijn. Daarbij komt, dat het oordeel van den doctor omtrent de Gereformeerde predikanten iets te wenschen overlaat. De predikanten zijn naar de voorstelling van Dr. Lorentzen ondeugende menschen, die niet anders doen dan schelden en lasteren. Zij strooien uit, dat Coornhert door eene pestziekte is aangetast. Zij zijn hatelijk, kleingeestig, bekrompen, kinderachtig. Hun gedrag is afschuwelijk. Zij putten zich uit in het bedenken van leelijke woorden en bejegenen Coornhert allerschandelijkst. Deze daarentegen is volgens Dr. Lorentzen de verdraagzaamheid zelf, een kalm, bezonnen man, een

kloek en krachtig strijder, een helder hoofd, een ruim hart, slechts als hij tot toorn geprikkeld wordt, heftig en hartstochtelijk.

Mij dunkt, dat de predikanten vriendelijker, ja, billijker hadden kunnen en moeten beoordeeld worden. Zij waren zulke bekrompen lieden niet. Zij zagen in, dat de strijd tegen Spanje ten nauwste samenhing met dien tegen Rome en dat deze strijd niet anders kon gestreden worden, dan door gestadig aan den bloei en de ontwikkeling van de Gereformeerde Kerk te arbeiden. En wat doet Coornhert? Hij treedt in den jare 1577 - in het heetst van den strijd - op met de bewering, dat de Roomsche Kerk, ondanks hare gebreken, de ware is en blijft; dat in de Roomsche Kerk nog altijd goud is, maar de Gereformeerde Kerken enkel schuim zijn zonder goud.

En dat beweert de man, die een tijdlang secretaris der Staten van Holland is geweest! Waarvoor moest men hem toch wel aanzien? Voor een geheimen papist? Dat juist niet, want hij had zich dikwijls zeer ongunstig over de Roomsche geestelijken uitgelaten en hen verslindende wolven genoemd; maar stellig ook niet voor een vurigen zoon der Reformatie! Neen, want hij kwam in geene kerk, hij sloot zich aan geene enkele gemeente aan, hij had op ieders belijdenis iets te zeggen! Hij was ten slotte Coornhert, de Libertijn, een mensch, als Esau uit de dagen der aartsvaders; omdat zijne hand tegen allen was, was de hand van allen tegen hem.

En wat de pestziekte betreft, waaraan de predikanten zeiden, dat hij lijdende was: die uitdrukking is ongetwijfeld ontleend aan het geschrift van J. Kalvijn *tegen den botten Hollander*(*). Kalvijn veroordeelt daarin op de heftigste wijze Coornhert's boekje *ter verschooningh der Roomsche afgoderije.* Dat boekje is volgens Kalvijn allergevaarlijkst. Met den schrijver van dat boekje moet men evenmin in aanraking komen als met iemand, die door pestziekte is aangetast. Hij is een nietswaardige, die geen begrip van godsdienst heeft (nebulo profanus, qui nunquam gustavit quid esset religio).

Is het wonder, dat de scheldwoorden, door Kalvijn gebezigd, zijn overgenomen door de Hollandsche tegenstanders van Coornhert? Waar de beroemde Geneefsche Professor voorging, mochten zij wel volgen! Het lag voor de hand, dat zij Coornhert den botten Hollander, den razenden hond, den aanvoerder der Libertijnen noemden. Professor Danneüs maakt het nog erger. 'Gij monster', roept hij hem in zijn strijdschrift toe, 'uitgegoten uit de razernij der ergste ketters, gij weet, dat gij het eigenlijke Palagianisme uit de hel in Holland brengt!'(†) En Coornhert op zijne beurt... blijft hij altijd kalm! In zijne geschriften is Ds. Donteclock eene donderklok, Ds. Cornelisz een Catilina, die het land ten verderve voert, en zijn de predikanten in het algemeen stokebranden, die beteugeld moeten worden.

(*) Zie mijn *Coornhert,* blz. 59-62.
(†) Zie mijn *Coornhert,* blz. 206-208.

Grofheid was eigen aan de strijdschriften dier dagen en Coornhert is een kind van zijn tijd geweest, evengoed als de Gereformeerde predikanten. Ook moet men tot verklaring van de heftigheid der predikanten in het oog houden, dat Coornhert hun rechtmatige ergernis gaf door zijne onkerkelijkheid. Hij leefde buiten kerkelijke gemeenschap, en dat in de zestiende eeuw! hij was noch Gereformeerd, noch Mennoniet, noch Lutheraan; hij was een man, die zijn eigen weg ging. Een geloofsheld was hij niet. Hij huiverde van de gedachte, door de Geuzen of door wie ook doodgeschoten te worden. Liever dan martelaar te worden, trad hij intijds behoedzaam terug.

Wat hij dan wel was? een voorvechter der vrijheid van geweten, gelijk Dr. Lorentzen hem noemt. Ja, dat was hij. De dichtregelen, die aan zijne verhandeling *Van de toelatinghe ende Decrete Gods* voorafgaan, drukken geheel zijne overtuiging uit:

> ‘Proeft den gheesten, ghelooftse niet al,
> Ghelooft mij oock niet, zijdij niet mal,
> Ghelooft gheen mensch maer Godt alleen,
> Ick geloof niet al, wat menschen lust.
> Dit maeckt mij een schadelycke onrust.
> Men wilt jae hooren, Ick seg: neen,
> Elck wil des anders gheloof regheeren,
> Dit doen, die men voormaels sagh leeren,
> Dat sulcks den Christen niet betaemt;
> Maar so ootmoedigh was haar ghedagt,
> Als noch onder 't Kruys lagh sonder maght,
> Nu thoonet zijn macht onbeschaemt.’

Het is duidelijk, dat daarin eene scherpe afkeuring van het drijven der Gereformeerde leer ligt opgesloten. Ja, toen zij nog onder het kruis zuchtten, die Gereformeerden, toen leerden zij, dat het den Christen niet betaamt, over het geloof zijns broeders te regeeren; maar nu zij aan dat kruis ontworsteld zijn, nu werpen zij het masker af en toonen, welke dwingelanden zij zijn. Ziedaar de redeneering van Coornhert, maar ziedaar tevens voor hem den prikkel tot rusteloozen arbeid. Polemiseeren zou hij tegen dat onedel drijven. Van Godswege achtte hij zich daartoe geroepen. Het willig breekijzer van den moordenden kerker der consciëntie verklaarde hij te zijn.

Het strekt Coornhert tot onverwelkelijken roem, dat hij zulke denkbeelden niet alleen in zichzelven vormde en ontwikkelde, maar ook krachtig en ondanks vijandschap en grievende bejegening in het openbaar bleef uitspreken. Met groote ingenomenheid vermeld ik de titels van *Synodus of van der conscientiën vrijheid* en van *het Proces tegen het ketterdooden en den conscientiëndwang.* Waarlijk, een man, die zulke boeken schreef, was een verdienstelijk strijder voor de rechten des gewetens.

Maar Dr. Lorentzen ziet meer in hem. Hij noemt hem *den voor-*

looper der Remonstranten. Wel laat hij zich voorzichtig uit en zegt, dat de vraag naar Coornhert's leer moeielijk te beantwoorden is, omdat hij nooit een theologisch systeem heeft opgesteld; maar de denkbeelden, die Arminius practisch ontwikkelde, zijn toch volgens Dr. Lorentzen oorspronkelijk van Coornhert afkomstig. 'Die Arminianischen Gedanken' - zoo schrijft hij - 'sind durch ihn entstanden.'

Is dat zoo? Moet dat zonder eenig voorbehoud toegegeven worden? Ik meen van niet. Het is bekend, dat de jeugdige Arminius, de leerling van Beza, hoe meer hij zich in Coornhert verdiepte, ook des te meer de scherpzinnigheid van diens schriften bewonderde. In het eind heeft hij zich gewonnen gegeven en in plaats van Coornhert's bezwaren tegen de leer der goddelijke voorbeschikking uit den weg te ruimen, is hij van het Gereformeerde stelsel afkeerig geworden en buiten staat geweest, het te verdedigen(*).

Wil dat nu zeggen, dat hij, behalve de bezwaren tegen de genoemde leer der goddelijke voorbeschikking, ook alle andere gevoelens van Coornhert deelde? Dan zou hij zich met Coornhert's oppervlakkige beschouwing van de zonde hebben moeten tevredenstellen, zonder aan de verlossende werkzaamheid van Christus behoefte te gevoelen. En dat was toch de opvatting van Arminius niet. Hij, evenals de Remonstranten, bleef gehecht aan de leer des Nieuwen Testaments omtrent verlossing en zaligheid, aangebracht door den kruisdood des Heeren. De vijf artikelen der Remonstrantie van 1610 getuigen daarvan. Coornhert daarentegen was de man der Wellevenskunst. Naar zijn gevoelen is de hoogste zaligheid te verkrijgen buiten het Christelijk gelooven, hopen en liefhebben om. Hij had niet met zijn gevoel van zonde en schuld geworsteld en dus ook de leer der verlossing in Christus niet aangegrepen.

Wil men hem *een der wegbereiders van het Remonstrantisme* noemen, het zij zoo; maar *de voorlooper der Remonstranten*, de man, in wien het Remonstrantisme geheel en al vleesch en bloed geworden was, neen, die man was hij niet.

Tot nadere ontwikkeling van Coornhert's denkbeelden volge hier de heenwijzing naar een zijner merkwaardigste strijdschriften, getiteld *Hemelwerck.*

Hemelwerk. Vreemde titel! wat wordt daarmede bedoeld? het werk, dat hiernamaals in den hemel zal verricht worden, of het werk, dat hier op aarde tot voorbereiding voor den hemel strekt? Uit den inhoud van het boek blijkt, dat Coornhert het woord in den eerstgenoemden zin bedoelt. En beschrijft hij dan, welk soort van werk naar zijn oordeel de zaligen in den hemel verrichten zullen? Neen, zoover slaat hij de vleugelen der verbeelding niet uit. Hij verplaatst zich niet bij de bewoners des hemels, maar betoogt, dat de voorstelling, door zijne

(*) Zie over dit een en ander mijn *Coornhert,* bl. 131 tot 135 en bl. 188 en 189.

tegenstanders aan het leven der toekomst gehecht, onhoudbaar is. Eigenlijk gaat hij niet anders dan ontkennend te werk en wijst in bijzonderheden aan, wat hiernamaals niet zal behoeven verricht te worden.

De volledige titel luidt aldus: *Hemelwerck ofte quay toeverlaet vant volcomen onderhouden ende dadelyk wercken der geboden Godes, niet hier maer hiernae in de hemelsche ruste ende vierdaghe*, *so eenighe Delftsche predikanten dat leeren in een boecxken ghenaemt Redenen enz.*, *volcomen wederlegt door D.V.C. waarby ook naecktlyck wordt ontdeckt de grondt waarop de Haagsche Disputatie was beghonnen ende is blijven steecken.*

Welk een titel! Erop berekend, zou men zeggen, om de lezers af te schrikken! Maar zoo was de gewoonte in die dagen. De titel moest niet alleen de stof vermelden, die verhandeld werd, maar ook de aanleiding tot schrijven en het doel, met het uitgegeven boek beoogd.

Er blijkt dan uit den titel, dat dit geschrift een uitvloeisel is van de Haagsche Disputatie(*) over den catechismus. De stof dezer Disputatie was door Coornhert nog eens behandeld in eene brochure, getiteld: *Van den Aflaet Jesu Christi*, waarop de predikanten hadden laten volgen een tegenschrift: *Reden*, enz. Dat tegenschrift werd thans door Coornhert onder handen genomen en bestreden in zijn *Hemelwerck.*

'Gij predikanten', aldus spreekt hij hen aan, 'gij hadt beter gedaan het stilzwijgen te bewaren. Te Leiden hebt gijlieden mij niet kunnen overwinnen en in Den Haag hebt gij Professor Saravia in uwe plaats gesteld; waartoe dan opnieuw den strijd aangebonden!... gij noemt mij Goliath, een roemzuchtigen, een God lasterenden booswicht. Ja, schelden hebt gij geleerd van Professor Danneüs, uw leermeester in het schelden. Nu zal ik niet ontkennen, dat ik grooter ben van lichaam dan een uwer. Gave God, dat gij niet grooter waart in arglistigheid, dan ik ben. Ik heb die drogredenen in het disputeeren niet geleerd, die gij bij de hand hebt; maar dit moet ik u aanzeggen: gij steekt uwe voeten in de schoenen der Libertijnen, die de zonde loochenen. Gij verzaakt Christus, gij loochent God, gij maakt Christus onnut, brengt den mensch tot wanhoop en hebt in uwe leer grovere gebreken dan de Mennisten en de Roomschen.'

Nadat Coornhert in dezer voege is aangevangen, maakt hij zich gereed, zijne beweringen nader te staven.

Als het waar is, zegt hij, wat gijlieden leert, dat geen mensch Gods geboden volkomen kan houden, dan zal ook geen mensch zich inspannen, om deugdzaam te leven. 'Ik kan toch niet anders worden, dan ik nu eenmaal ben', zal de gemoedelijke mensch zeggen en eindigen met de zelfbeschuldigende stem des gewetens in zijn binnenste te

(*) Zie over de Haagsche Disputatie mijn *Coornhert*, bl. 104 tot 110.

smoren. Maar welaan, gaat hij voort, gij zegt, dat geen mensch in dit leven Gods geboden houden kan; zal hij het hiernamaals kunnen? is het hemelwerk? zijn de geboden Gods erop ingericht, om in het zalig hemelleven volkomen volbracht te worden? Naar mijn oordeel volstrekt niet. Er staat in de wet: 'Geen vreemde Goden voor Gods aangezicht hebben en geen gesneden beelden aanbidden!' Zal men in den hemel afgoden hebben? zal men daar beelden snijden van hout of gieten van metaal? Neen, niet waar! Wat behoeft zoo iets dan in den hemel verboden te worden! Zal de naam des Heeren onzes Gods aldaar op ijdele wijze gebruikt kunnen worden?... ik kan mij niet begrijpen, hoe! Zal men daar kunnen doodslaan? daar, waar alles eeuwig, onverderfelijk is! Zal men daar overspel kunnen bedrijven? daar, waar van trouwen en getrouwd zijn geene sprake is! of kunnen stelen?... waar noch goud noch zilver is! of valsch getuigen? of zijns naasten goed begeeren?.... waar de geheele aardsche maatschappij niet meer aanwezig is! Immers neen. De tien geboden van de wet Gods zijn er niet op ingericht, om in het zalig hemelleven volbracht te worden. En, zegt gijlieden, op aarde kan het ook niet. Waar zal het dan geschieden?... In het vagevuur. Zullen de zielen in het vagevuur elkander kunnen doodslaan, met elkander overspel bedrijven, den ouders schande aandoen...! Neen, niet waar! Dat is volstrekt niet te denken. Derhalve is de volkomen onderhouding der wet nergens mogelijk. En God wil toch, dat zijne wet gehoorzaamd worde! Kan dat dan nergens...! dan is Hij ook niet almachtig.

En wat moeten wij dan wel denken van zoovele uitspraken des Bijbels, die leeren, dat de mensch verplicht is, de wet Gods te betrachten, en dat hij zal wegdragen, hetgeen door het lichaam geschiedt? Elke bladzijde des Bijbels zegt mij, dat ik Gods wet betrachten kan. De apostel Petrus spreekt van menschen, die opgehouden hebben van de zonde en niet langer naar vleeschelijke begeerlijkheden, maar naar den wille Gods gaan leven, 1 Petri 4:1. De apostel Johannes prijst de jongelingen van zijn tijd, die den booze overwonnen hebben, 1 Joh. 2:13. Hij verzekert, dat zij en huns gelijken vrijmoedigheid zullen hebben in den dag des oordeels, vs. 28, en dat een iegelijk, die in God blijft, niet zondigt, neen, niet zondigen kan, 1 Joh. 3 vs. 6 en 9, terwijl de Zaligmaker uitdrukkelijk zegt, dat er menschen zijn, die den wil des Vaders doen en voor wie de ingang in het Godsrijk openstaat, Matth. 7:21.

Volgens Coornhert is er dus geen twijfel aan, of de aarde is de plaats, waar de wil van God volkomen wordt vervuld, en de Christelijke gemeente telt in haar midden menschen, die volkomen aan dezen eisch beantwoorden.

Het laat zich denken, dat de Gereformeerde predikanten zeer ernstige bedenkingen tegen zulk eene leer in het midden brachten. Hoe was het mogelijk, zoo blind te zijn voor den werkelijken toestand van de

Christenheid! Zoo weinig kennis te hebben van zichzelven! Zoo zonderling met de uitspraken des Bijbels om te gaan! 'Coornhert', zoo verklaarden zij, 'als gij waarheid spreekt, dan zou ten 1°. ieder Christen op aarde reeds de zonde geheel te boven zijn. En dat weet gij toch wel beter! De H. Schrift legt den Christen, ook den besten Christen, de bede op de lippen: 'Vergeef ons onze schulden, Heer!' Zij getuigt: 'Wij struikelen allen in velen, en indien wij zeggen, dat wij geene zonde hebben, zoo liegen wij en doen de waarheid niet.' 'Ten 2°.', zeggen de predikanten, 'als Coornhert waarheid spreekt, dan zou de zondige mensch geene rechtvaardiging uit het geloof behoeven, want hij zou uit zichzelf rechtvaardig voor God zijn. En het is toch van algemeene bekendheid, dat de leer der rechtvaardiging door het geloof een hoofdbestanddeel van de prediking der apostelen is. Paulus zegt: wij hebben allen gezondigd en derven de heerlijkheid Gods, maar worden om niet gerechtvaardigd uit zijne genade door de verlossing, die in Christus Jezus is.' 'En ten 3°', zeggen de predikanten, 'hoe rijmt Coornhert met zijn denkbeeld van de menschelijke volmaaktheid in dit leven de getuigenissen der H. Schrift aangaande de gebreken der Bijbelheiligen? indien zelfs de vroomsten en besten nog te kort kwamen in Godsvrucht en deugd, hoe zal het dan met de overigen zijn!! Een man als Abraham bedient zich aan het hof van Koning Abimelech van eene noodleugen. Eene vrouw als Sara twist met haar man om Hagar's wil. Een dienaar van God, als Jacob, verbindt zich met twee vrouwen en neemt dan nog twee bijwijven. Dit - uit het Oude Testament. En uit het Nieuwe! Een Petrus verloochent zijn Heer; een Paulus scheurt zich los van zijn vriend Barnabas en zegt van zichzelven: ik weet, dat, als ik het goede doen wil, het kwade mij bij ligt, Rom. 7:21. Bewijzen deze voorbeelden niet duidelijk, dat ook de allerbesten het volmaakte nog niet gegrepen hebben!'

Het is de moeite waard, Coornhert's antwoord te hooren. De noodleugen, zegt Coornhert, waarvan Abraham zich bedient, wordt hem in de Schrift niet als zonde toegerekend. Zij zal zoo erg niet geweest zijn. En Sara... zij twistte met Abraham, maar handhaaft hare rechten als vrouw des huizes. De vier huwelijken van Jacob zijn volgens de Schrift niet berispelijk. God noemt zich den God van Abraham, Isaäc en Jacob en drukt daarmede het zegel van zijne goedkeuring op het hoofd van al de drie aartsvaders. En wat de verloochening van Jezus door Petrus betreft, deze vlek werd immers uitgewischt door de latere getrouwheid van den apostel. En de twist van Paulus met Barnabas.... maar was dat wel zonde? de H. Schrift zegt er niets van. En als Paulus in Romeinen 7 uitroept, dat, als hij het goede doen wil, het kwade hem bij ligt, spreekt hij dan over zichzelven of geeft hij eene algemeene beschouwing?... Immers, eene algemeene beschouwing. Volgens Coornhert waren de Bijbelheiligen, al hadden zij

soms kleine vlekken, daarvan in den loop des levens gereinigd. Mannen als Abel, Kaleb, Josua, Samuël worden rechtvaardig genoemd. Simeon, Elizabeth, Zacharia, de moeder des Heeren, de apostel Johannes - altegaar heilige menschen! zij hebben afstand gedaan van de zonde. Hunne gebreken zijn voor Coornhert volstrekt van geene beteekenis. Zedelijk onvolkomen is de mensch in zijne jeugd, als hij staat aan het begin van zijne loopbaan, maar hoe nader hij komt aan het einde, hoe duidelijker het blijkt, dat hij de overwinning heeft behaald. Niet door de verdienste van een ander, die hem wordt toegerekend, maar door de werken der gerechtigheid, die binnen zijn bereik liggen!

'Maar gij predikanten', zoo spreekt Coornhert de tegenpartij aan, 'zijt geheel gevangen in uw leerbegrip. Gij maakt van uw leerbegrip uw afgod. Gij hangt met zonderlinge verkleefdheid het wangevoelen aan, dat de mensch:... de Christen levenslang moet blijven zondigen! Gij verstaat den Heer Jezus niet, als hij ons toeroept: "Indien de Zoon u zal vrijgemaakt hebben, zoo zult gij waarlijk vrij zijn." Integendeel, volgens uwe leer slepen de ketenen der zonde u na, uw gansche leven lang. O jammerlijk misverstand van de woorden en beloften des Heeren! zoo vervalt men tot lastering van de Schrift. Ik zie niet anders, of de lust tot zedelijke inspanning kwijnt en sterft weg bij de wetenschap, dat men er toch niet komen kan. Eerst drijft gij den mensch voorwaarts en spoort hem aan, zijne plichten te betrachten, maar als hij zijne taak aangevangen heeft, trekt gij hem terug aan het koord van uw leerbegrip. Zoodoende ontneemt gij den armen, beklagenswaardigen sterveling den moed, om zich zedelijk te ontwikkelen. Denkt aan het woord, dat Castellio (de bekende tegenstander van Kalvijn) heeft gezegd: "Kalvinisten zijn als kinderen, die een vogeltje, dat zij aan een snoer hebben, zoolang aanhitsen, totdat het begint te vliegen, maar dan trekken zij het ook met alle kracht terug, en het arme beest zinkt moedeloos neer. Zij zijn gelijk aan den kapitein, die zijne krijgsmakkers opwekt, om het slot te bestormen, maar ziende, dat het hun ernst is, hun toeroept: stormt maar, krijgsmakkers, stormt maar! de buit is wel groot, maar het slot is toch niet in te nemen!"'

'Niet alzoo, Coornhert', merken de predikanten daartegen aan. 'Gij verstaat ons verkeerd. Wij zijn het niet, die den mensch terugtrekken, zoodra hij voorwaarts wil. Wij zijn het niet, die hem vastketenen aan eenig leerbegrip. Neen, de mensch wordt teruggetrokken door zijne eigen zondige natuur. Binnen in hem is de overgeërfde zonde, binnen in hem is de eigen, is de boezem-zonde. Zij is de schuld van 's menschen ellende en jammerstaat. Maar welaan, Coornhert, als gij de zaak bij het rechte einde hebt en een Christen de volmaking in dit leven werkelijk bereiken kan, begin dan met uzelven en spreek openlijk uit, dat gij de volkomenheid hebt bereikt! Gij zult zelf het beste bewijs voor de waarheid van uwe bewering zijn.'

Durft Coornhert dat uitspreken, durft hij getuigen, dat hij zedelijk

en godsdienstig volmaakt is? Neen, dat durft hij niet. ‘Ik ben immers nog niet aan den eindpaal!’ roept hij uit. ‘Ook heeft de wereld mijn exempel niet van noode.’

Intusschen, dat was hier de vraag niet. De wereld zal het wel buiten Coornhert's voorbeeld kunnen stellen, maar het is de vraag, of zijn eigen bewustzijn hem getuigenis gaf, dat hij in allen deele was, die hij wezen moest. Naar zijne eigen uitspraak had hij moeten antwoorden: ja, want de volmaakte betrachting van Gods geboden is op aarde bereikbaar. Ook was zijne eigen gemoedsstemming eene zeer blijmoedige en gevoelde hij zich voldaan over zichzelven. Waarom zou hij er dan niet rond voor zijn uitgekomen? waarom dan nog dat eenigszins twijfelachtige woord: ‘Ik ben immers nog niet aan den eindpaal!’

Mag ik naar de reden gissen...? Omdat in het diepst van Coornhert's ziel, evenals in de onze en in die van alle menschen, het gevoel van schuld aanwezig was en hem belette, zich de volmaaktheid toe te schrijven.

Maar het kwam bij Coornhert niet tot helder besef van deze waarheid. Hij bleef bij zijn eens uitgesproken gevoelen. De titels van nog wel acht geschriften deelt hij mede, waarin diezelfde leer door hem wordt ontwikkeld. ‘Leest die geschriften’, roept hij uit, ‘leest mijn: 1°. *Ware onderdanicheit*, 2°. *Tafel der gheloovigen Justificatie*, 3°. *Blinde van Jericho*, 4°. *Ladder Jacobs*, 5°. *Aflaet van Jesu Christi,* 6°. *Onderhoudinghe der Gheboden Godes,* 7°. *Proeve van den Catechismus,* 8°. *Uytroedingh van der Vernuftsplantinghe*, en gij zult erkennen, dat ik gelijk heb.’ Het was en bleef Coornhert's lievelingsdenkbeeld, gelijk hij het nog op zijn sterfbed heeft uitgesproken: ik heb mijn leven goed besteed; mijne ziel is een goed schepsel. God zal zijn goed schepsel niet verderven.

En nu vraag ik ten slotte: is de man, die zulke gevoelens huldigde, de voorlooper der Remonstranten? *de* voorlooper.... *bij uitnemendheid*? Neen, niet alzoo. De bekende artikelen der Remonstranten stellen op den voorgrond de zaligheid in Christus, om Christus' wille en door Christus. Zij roemen met name in de verzoening door den dood des kruises. Zij verwachten de overvloedige kracht, om tegen den satan, de zonde, de wereld en het eigen vleesch te strijden, van de genade des Heiligen Geestes. Dat klinkt toch anders, dan hetgeen Coornhert leerde. Waar Coornhert volhield, dat de geboden Gods genoegzaam volbracht werden, leerden de Remonstranten: niet, dat wij het gegrepen hebben, maar wij jagen daarnaar. Eduard Poppius, een beroemd Arminiaansch predikant te Gouda, werpt in de voorrede van zijn preekbundel *De Enge Poorte* uitdrukkelijk de verdenking van Coornhertisme van zich af en schrijft: ‘Ik drijf geen perfectie als noodzakelijk dan die, welke de Heilige Schrift zelve leert en zonder welke onze ware gehoorzaamheid niet kan bestaan. Ik leer, in welken zin de wedergeborenen kunnen volmaakt genoemd worden. Ik wederleg degenen,

die daarin al te ver gaan.' Het is duidelijk, dat Ds. Poppius, ofschoon volbloed Arminiaan, het *Hemelwerck* van Coornhert niet voor zijne rekening zou genomen hebben.

Toch heeft Coornhert zijne eigenaardige opvatting van volmaaktheid nooit losgelaten, maar in zijn hoofdwerk *Wellevenskunst* haar, buiten den Bijbel om, wijsgeerig ontwikkeld. Wel eerbiedigde hij Christus als leidsman ten leven en betuigde in *Opperste Goeds Nasporinghe*, dat aan de kennis van God en van zijne hemelgave, Christus, ons alles moet gelegen zijn, maar toch dringt hij niet door tot de diepte van Christus' verlossende werkzaamheid. Het wordt ons uit Coornhert's schriften niet duidelijk, hoe de mensch ertoe komt, om werkelijk ondanks zijne zonden met God gemeenschap te hebben.

Coornhert was een Libertijn. Hij stelt tot levenstaak, de overdrijving en eenzijdigheden van alle kerken te bestrijden, hare zwakke zijden in het licht te stellen en met name de Kalvinistische heerschzucht te breidelen. Niemand heeft zich hartgrondiger dan hij tegen het Gereformeerde leerstuk der onvoorwaardelijke voorbeschikking uitgelaten. Hij heeft het bestreden met al de kracht van zijne kennis, van zijne overtuiging en van zijn gemoed. Indien Dr. Lorentzen zijne studie van Coornhert's geschriften voortzet en de uitgebreide verhandeling over de Praedestinatie leest, dan zal hij zich daarvan kunnen overtuigen. In dat hoogst gewichtig punt is Coornhert ongetwijfeld de leermeester en voorganger van Arminius geweest.

De groote beteekenis van het optreden van Coornhert ligt hierin, dat hij, burgerman, een helder inzicht in theologische onderwerpen had en zijne gevoelens voortreffelijk wist in te kleeden, te verdedigen en aan te prijzen. De beste theologanten zijner dagen moesten er kennis van nemen en òf zich bij hem aansluiten òf tegen hem in 't strijdperk treden.

In dat eindeloos theologiseeren toonde hij een kind van zijn tijd en een echt Hollander te zijn. Inderdaad een echt Hollander, want onze vaderen waren destijds allen theologanten. Welke maatschappelijke taak zij vervulden, of zij scheepsbevelhebbers, legerhoofden, kooplieden of kunstenaars waren, allen deden zij aan de theologie.

Het is verbazingwekkend, zooveel theologie als Coornhert gedurende zijn werkzaam leven heeft te boek gesteld. Naar ons gevoelen had hij het wel met wat minder kunnen doen; maar hij moest theologiseeren!... Hij moest zijne tijdgenooten doen inzien, dat er een onderscheid is tusschen den Bijbel zelf en ieders eigenaardige opvatting van den Bijbel en dat het niet aangaat, zijn eigen vaak feilbaar inzicht met goddelijk gezag te bekleeden en als regel des geloofs aan anderen voor te schrijven. Eene heilzame les ook voor ons! Wij vergeten dat telkens en verkeeren maar al te dikwijls in den waan, dat wij, wij alleen weten, hoe en wat eigenlijk de juiste opvatting van elk Bijbelwoord is.

Daarom voegt het ons, aan Coornhert's voeten te gaan nederzitten, om onze ziel door het trompetgeschal van zijne taal te laten doordringen van de gedachte: gij ketters van gisteren moogt niet de kettermeesters van heden zijn. Gij kinderen der Reformatie, uit de liefde tot vrijheid geboren, moogt uwe leer niet handhaven door kettergericht. Uwe leer moet zichzelve aanbevelen. Dat geschiede door geloof en door wandel.

Vianen a/d. Lek.
F.D.J. MOORREES.
Juli 1888.

Nieuwtestamentische letterkunde.

Nieuw-Testamentische letterkunde. Door Dr M.A.N. Rovers. Tweede geheel herziene druk. 's-Hertogenbosch, Gebr. Muller, 1888.

Het is een verblijdend verschijnsel, dat Dr. Rovers mocht worden uitgenoodigd, om de kopij gereed te maken voor een tweeden druk van zijne *Schets van de Geschiedenis der Nieuw-Testamentische letterkunde.* Dat boek, oorspronkelijk verschenen in drie stukken, met afzonderlijke paginatuur, in de jaren 1874, '75 en '76, bij den heer G.H. van der Schuyt te 's-Hertogenbosch, die in 1876 het drietal in een nieuwen omslag samenvoegde, heeft dus zijn weg gevonden. Het is gelezen en herlezen, wij mogen erbij voegen: door velen bestudeerd. Het was voor den één eene handleiding, voor den ander eene vraagbaak. Het bleef in gebruik, doch was inmiddels uitverkocht. De belangstelling scheen groot genoeg, om een herdruk wenschelijk te doen achten. Dat verheugt ons èn om den schrijver èn om het onderwerp, door hem behandeld. Hoe blijkt daaruit, dat het N.T., om trouwens zeer verklaarbare redenen, de aandacht blijft trekken, niet alleen van hen, die daartoe in zeer bijzonderen zin door hun ambt of door hunne studie worden geroepen, maar ook van zoogenaamd ontwikkelde leeken; en dat deze schat allerminst wordt veronachtzaamd door hen, die bij het geven of ontvangen van godsdienstonderwijs aan niet te enge grenzen zijn gebonden. Immers, voor zulke leeken en voor dat ‘middelbare’ of ‘hoogere’ godsdienstonderwijs was de *Schets* in de eerste plaats bestemd. Dat studenten haar mede gebruikten, was zeker niet af te keuren, al is het te hopen, dat geen hunner het daarbij zal hebben gelaten, met het oog op een candidaats-examen in de godgeleerdheid. Wat dienaangaande hier en daar wel eens werd gemompeld, worde bij mogelijk onderzoek ‘minder nauwkeurig’ bevonden. Wij hebben dan geene aanleiding, om ons slechts onder voorbehoud te verblijden over de verspreiding der *Schets*, noch om den pas verschenen tweeden druk met getemperde ingenomenheid te begroeten. Voor studenten, die zich hebben toe te leggen op de Oudchristelijke letterkunde, is dit werkje over Nieuwtestamentische letterkunde, indien zij er niet reeds

vroeger kennis mee maakten, wel geschikt, ten einde hen voorloopig voor te lichten omtrent een en ander, dat op dit gebied hunne aandacht niet zal mogen ontgaan; maar zij kunnen zich daarmede niet tevredenstellen. Zij moeten meer willen weten. Blijvende waarde heeft dit geschrift voor hen, bij hunne studie, eigenlijk slechts schier alleen, voor zoover het eene veelszins voortreffelijke ontleding geeft van den inhoud der 27 grootere en kleinere werken, die in ons N.T. zijn samengebracht.

Daarmede is tevens herinnerd, wat de hoofdzaak is in het boek van Dr. Rovers, zoowel in zijn oorspronkelijken als in den gewijzigden vorm. Het is geen handboek, dat vergeleken mag worden met de op eene meer wetenschappelijke leest geschoeide werken van De Wette, Reuss, Bleek-Mangold, Hilgenfeld, Holtzmann, Weiss en anderen, die zoogenaamde Inleidingen op het N.T. hebben geschreven. Veeleer zouden wij mogen spreken van eene populair wetenschappelijke behandeling der Nieuwtestamentische letterkunde, waarbij het er in de eerste plaats om te doen is, dat de lezer den inhoud dier letterkunde behoorlijk moge verstaan en in zich opnemen. Daartoe wordt die inhoud met grootendeels andere dan de oorspronkelijke woorden teruggegeven, in beknopten vorm samengedrongen of omschreven, naar zijne verschillende deelen ontleed en meer of minder vrij voorgedragen. Ieder der zake kundige weet, hoe eene dergelijke ontleding en beschrijving van een geschrift krachtig kunnen bijdragen, om het in zijn geheel beter te doen verstaan, indien het daarna bij vernieuwing ter hand genomen en met de vereischte aandacht gelezen wordt. Doch al was en is dit schetsen van den inhoud der boeken van het N.T. hoofdzaak in het besproken werk, Dr. Rovers heeft tegelijkertijd meer gedaan dan dat. Het blijkt reeds uit de wijze, waarop hij den bedoelden inhoud met zijne eigen woorden en in aangenaam afwisselende vormen teruggaf. Hij heeft nl. tevens bij elk geschrift een aantal opmerkingen gevoegd omtrent zijne herkomst en strekking. Uitvoerig zijn die mededeelingen in den regel niet en op volledigheid kunnen zij geene aanspraak maken. Doch zij zijn voldoende, om den belangstellenden lezer een voorshands bevredigend antwoord te geven op zijne vragen naar eenig licht aangaande den schrijver, zijn landaard en zijne omgeving, zijn leeftijd en streven. De slotsommen van het wetenschappelijk onderzoek worden hem met een enkel woord medegedeeld, ten deele onder aanstipping van in het vuur gebrachte bewijzen, terwijl hem hier en daar zelfs een blik wordt vergund in de werkplaatsen en op het bedrijf der geleerden.

Het aldus omschreven karakter der *Schets* is bij den herdruk niet verloren gegaan. In hoofdzaak is het boek, naar aanleg en bestemming, gebleven, wat het was. De wijzigingen hebben allereerst betrekking op den vorm. De drie stukken zijn één geheel geworden en dit is nu verdeeld in drie deelen, die achtereenvolgens doen stilstaan bij Brieven, Historische boeken en Apocalypsen. De *Brieven* zijn op

hunne beurt gesplitst in Brieven van Paulus, Paulinische brieven en Katholieke brieven; hetgeen onwillekeurig doet vragen: zijn brieven van Paulus geene Paulinische brieven? Zou het, op het standpunt van den schrijver, die vier echte brieven van Paulus van een tiental onechte Paulinische brieven onderscheidt, niet juister zijn geweest, *de* Paulinische brieven te splitsen in echte en onechte, of in hoofdbrieven en brieven van minder beteekenis; tenzij het hem aangenamer ware te spreken over brieven van Paulus èn ten onrechte aan Paulus toegekende brieven?

In de volgorde moest, bij het bespreken der Brieven, nog eenige verandering worden gebracht, behalve die, welke voortvloeide uit de splitsing in ten onrechte aan Paulus toegekende en Katholieke brieven in verband met des schrijvers gewijzigd oordeel omtrent den ouderdom en de herkomst van enkele dier stukken. Zoo konden de eerste aan de Thessalonicensen, die aan de Filippiërs en die aan Philemon niet meer onder de 'brieven van Paulus' worden besproken. Dat de Katholieke brieven nu als eene afzonderlijke groep worden behandeld en niet, gelijk in 1875, tusschen andere 'brieven uit den na-apostolischen tijd', verdient ongetwijfeld toejuiching.

De algemeene titel van het werk is door besnoeiing een weinig gewijzigd en daardoor, naar het mij voorkomt, meer in overeenstemming gebracht met den inhoud. Want eene *Schets van de Geschiedenis der Nieuw-Testamentische letterkunde* werd ons toch door Dr. Rovers zoomin in 1874-'76 als in 1888 gegeven. Hij tracht veeleer die Nieuwtestamentische letterkunde zelf te doen kennen. Het mocht intusschen de vraag zijn, of het nog wel aangaat, deze letterkunde afzonderlijk te behandelen, alsof zij een welgesloten geheel vormde, en of zij niet veeleer behoort te worden behandeld als een onderdeel der Oudchristelijke letterkunde. Dr. Rovers staat, bl. 8-9, stil bij die vraag en erkent, dat de naam 'het N.T.' uit een wetenschappelijk oogpunt niet te verdedigen is; dat de boeken, onder dien naam gewoonlijk begrepen, geen bovennatuurlijken oorsprong hebben, noch zich in eenig ander opzicht 'specifiek' onderscheiden van de overige voortbrengselen der Oudchristelijke letterkunde. Toch wenscht hij zich tot de boeken van het N.T. te blijven bepalen, omdat hij anders 'veel meer ruimte' zou noodig hebben, dan waarover hij thans kon beschikken. Mij dunkt, het ware juister geweest te verklaren: omdat hij anders een geheel nieuw boek had moeten schrijven en van een herdruk der *Schets* geene sprake meer kon zijn. Die *Schets* was nu eenmaal niet geplaatst in de lijst der Oudchristelijke letterkunde. Dat Dr. Rovers niet 'in staat' zou zijn geweest, indien hij het ernstig gewild had, zijne Nieuwtestamentische letterkunde tot eene Oudchristelijke uit te breiden, zij het ook binnen de perken van een gelijk aantal bladzijden, zal niet licht iemand gelooven, die het genoegen heeft dezen werkzamen geleerde te kennen, al mocht hijzelf het tegenovergestelde beweren. Evenmin

gaat het aan, met den geachten schrijver zich een schrikbeeld te vormen van den omvang der taak, die hij als beschrijver der Oudchristelijke letterkunde te vervullen zou hebben gehad, aangezien de grenzen dier letterkunde, naar het spraakgebruik te oordeelen, niet vaststaan en men derhalve minstens tot de 'derde of vierde eeuw' zou moeten gaan. Het is volkomen waar, dat men meermalen geschriften uit die en zelfs nog uit vele volgende eeuwen als voortbrengselen der Oudchristelijke letterkunde aanduidt; doch het is even onwedersprekelijk, dat goede gronden kunnen worden aangevoerd, waarom men gewoonlijk tot de Oudchristelijke letterkunde slechts rekent, wat vóór het einde der tweede eeuw en met name vóór Irenaeus en Tertullianus door Christenen is geschreven met het oog op de eigenaardig door hen behartigde belangen.

Intusschen had Dr. Rovers het volste recht, zijne *Nieuw-Testamentische letterkunde* te herzien, zonder haar tot eene 'Oudchristelijke letterkunde' om te werken en uit te breiden. Uit een practisch oogpunt beschouwd, mocht - ik erken het gaarne - dit besluit zelfs het meest aanbevelenswaardige heeten. Maar waarom dan, moet ik vragen, daaraan niet eenvoudig vastgehouden en ondanks dat stellige, met bewustheid genomen besluit toch nog hier en daar eene poging gedaan, om in de behoefte aan eene populair wetenschappelijke Oudchristelijke letterkunde te voorzien? Wat uit dien hoofde aan de *Schets* werd toegevoegd, is kwalijk vooruitgang of verbetering te achten. Het bestaat o.a. in den meervoudigen vorm van het opschrift boven het derde deel, waarin eigenlijk alleen de Openbaring van Johannes wordt besproken: 'Apocalypsen'. Men verwacht nu heel wat meer, dan reeds, ter inleiding op de bespreking van de Openbaring van Johannes, werd gezegd. Doch men vindt zich teleurgesteld en hoort over andere dan de Nieuwtestamentische Apocalypse slechts met een enkel woord spreken als ter inleiding op hetgeen eigenlijk alleen aan de orde is, zij het ook, dat die inleiding ietwat werd uitgebreid.

Wat wij bl. 111, ter inleiding, over Evangeliën in het algemeen lezen, brengt wel een paar namen meer dan II:1 van de *Schets* onder het oog van den lezer, doch is - hoewel op zichzelf niet onwaar - minder juist en verwarring stichtend. 'De Christenen', zoo heet het nu, 'waren in het bezit van een groot aantal Evangeliën (naar de Hebreën, de Egyptenaren, van Petrus, Jakobus, Thomas, Andreas, Philippus, enz.), waaruit in den Canon des N.T. slechts onze vier Evangeliën werden opgenomen.' Vroeger daarentegen: 'Behalve het bekende viertal, dat in den Canon van het N.T. is opgenomen, waren in de oude Christelijke kerk nog andere Evangeliën bekend, van welke slechts fragmenten zijn overgebleven: het Evangelie naar de Hebreën, naar Petrus, naar de Egyptenaren, enz.' Het laatste verstaat ieder en kan kwalijk tot eenig misverstand aanleiding geven. Het eerste daarentegen doet den oningewijde lichtelijk vermoeden, dat onze

vier Evangeliën mede schuilen in de lijst der genoemde: naar de Hebreën, enz., en dat zij op één lijn behooren te worden gesteld met de inderdaad, naar het schijnt, zeer oude Evangeliën naar de Hebreën en van Petrus; met het aanmerkelijk jongere naar de Egyptenaren; met de apokriefe Evangeliën van Jacobus en van Thomas; met het Evangelie van Andreas, dat waarschijnlijk nooit heeft bestaan dan in de verbeelding van een paar personen, die bij ongeluk aldus zekere apokriefe Handelingen van Andreas aanduidden; enz.

Eene derde proeve van kleine, allerminst bevredigende uitweidingen in de richting van 'Oudchristelijke letterkunde' levert de geheel nieuwe aanhef van het hoofdstuk: Handelingen der apostelen. Daar lezen wij, bl. 188: 'Het aantal Handelingen van apostelen, sinds de tweede eeuw geschreven, is legio. Voor het grootste deel zijn zij van de Gnostieken afkomstig, maar werden door Catholieke schrijvers omgewerkt en in verschillende talen overgezet. Historische waarde hebben deze *Acta* (van Thomas, Johannes, Andreas, Philippus, Bartholomeüs, Mattheüs, Simon Zelotes en Judas, den zoon van Jakobus, Jakobus den zoon van Zebedeüs, Jakobus den zoon van Alpheüs, Matthias, Barnabas, Markus, Lukas, Timotheüs, Titus, Petrus en Paulus niet.'

Met allen eerbied voor het uitstekende werk over apokriefe Handelingen, dat wij voor enkele jaren hebben ontvangen van Dr. R.A. Lipsius, Hoogleeraar te Jena, en dat hier kennelijk aan Rovers voor den geest heeft gestaan, onze dankbaarheid en onze bewondering voor dien reuzenarbeid gaan toch te ver, indien wij ons daardoor laten bewegen, de hoogst merkwaardige Handelingen van Petrus en Paulus in de medegedeelde reeks achteraan te plaatsen. Lipsius moest dat doen, om zeer bijzondere redenen; maar die gelden niet voor ons. Evenmin mogen wij ons door het licht, dat hij heeft ontstoken over apokriefe Handelingen, laten verleiden, om onze Handelingen daarmede op één lijn te plaatsen. Misschien is dat geoorloofd voor de oudere, verloren vormen der voorhanden zijnde Handelingen van Petrus en Paulus, van Johannes en van Paulus en Thecla; zoodat wij kunnen spreken van uit de tweede helft der tweede eeuw afkomstige, nu nog slechts uit latere bewerkingen herkenbare Omzwervingen (Periodoi) van Petrus, van Paulus, van Johannes en van oorspronkelijke, doch verloren Handelingen van Paulus en Thecla. Daarnaast mogen wij spreken van de Prediking van Petrus, aangehaald door Clemens Alexandrinus; van een in de Clementinen verwerkt geschrift, dat men ook wel, hoewel ten onrechte, de Prediking van Petrus noemt; van Handelingen der Apostelen, bij Ebionieten in gebruik; van oude Katholieke Handelingen van Paulus, door Origenes vermeld. Hierbij worde in het midden gelaten, of dit werk hetzelfde was, dat waarschijnlijk aan Hand. 13-28 ten grondslag is gelegd. Inzonderheid moet aan de laatstbedoelde bron van Hand. 13-28 en aan de onderstelde Handelingen van Petrus, als de hoofdbron voor Hand. 1-12, worden gedacht, als wij spreken van boeken soortgelijk als onze kanonieke Han-

delingen. Maar stellig komen daarvoor niet in aanmerking de jongere apokriefe Handelingen van Gnostischen en van Katholieken oorsprong.

Tot de wijzigingen in den vorm behoort ook, dat Dr. Rovers minder opschriften geeft dan vroeger. Hij gaat nu meermalen schier onmerkbaar van het ééne boek op het andere over. Waarom dat geschiedt, wordt niet gezegd en laat zich moeilijk raden. Om ruimte te winnen, was de verandering te onbeteekenend, terwijl nu dikwerf toch, b.v. bl. 147, een tamelijk groot stuk van de bladzijde onbedrukt blijft. Intusschen wordt door dit weglaten van een opschrift menigmaal aan de duidelijkheid schade gedaan. Zoo kan nu b.v. de lezer van bl. 102, tegen de bedoeling van den schrijver, licht in den waan worden gebracht, dat de beide kleinere Johanneïsche brieven ‘zeker van denzelfden auteur’ zijn, van wien in de onmiddellijk voorafgaande regelen was gesproken, d.i. van den auteur van 1 Joh. De aanhef van hetgeen bl. 106 te lezen geeft over den tweeden brief van Petrus, is in den samenhang bepaald onverstaanbaar geworden, nu wij niet hooren, dat dit geschrift aan de orde is gesteld.

Op den inhoud moest heel wat worden besnoeid, zou de nieuwe uitgaaf tegen den verminderden prijs van den eersten druk, dus voor *f* 2, kunnen worden verkocht. De heer Rovers volbracht die minder aangename taak met beleid en won de meeste plaatsruimte bij de behandeling der brieven. Hier werden 280 tot 110 bl. herleid; terwijl de overige 175 der eerste uitgaaf, gewijd aan de Evangeliën, de Handelingen en de Openbaring, tot 122 werden ingekrompen. De besnoeiing werd hoofdzakelijk gevonden in een sterker samendringen van de ontleding en de beschrijving der onderscheiden bijbelboeken. Dat hierdoor iets wezenlijks verloren ging en de nieuwe uitgaaf in dit opzicht werkelijk achterstaat bij de oude, zou ik niet durven beweren.

De schrijver heeft inmiddels met het oog op den inhoud nog wat anders gedaan dan dien besnoeid en ingekort. Hij heeft zijn werk ‘geheel herzien’ en al bleef zeer veel in hoofdzaak onveranderd, wat de bijzonderheden betreft, werd niet weinig gewijzigd, aangevuld en verbeterd, in één woord: in overeenstemming gebracht met hetgeen voortgezet, volhardend onderzoek aan den schrijver als juist had doen kennen. Sommige bladzijden en gedeelten werden geheel omgewerkt. Ik wees reeds op het gewijzigd oordeel omtrent de echtheid van Paulus' brieven. Hun aantal is ingekrompen tot vier, in stede van zeven; de bekende hoofdbrieven: aan de Galatiërs, Korinthiërs en Romeinen. Vooral verdient uit dit oogpunt de behandeling van Johannes' Openbaring de aandacht. Hier wordt de handschoen opgenomen voor de onlangs aanbevolen onderstelling, dat wij in ons laatste bijbelboek eene Christelijke bewerking zouden hebben van een oorspronkelijk zuiver Joodsch geschrift.

Doch hoeveel sporen de nieuwe uitgaaf ook moge dragen van te zijn om- en bijgewerkt naar de behoeften onzer dagen en in overeenstemming met de slotsommen van het wetenschappelijk onderzoek, ook van

de laatst, met name sedert 1876 verloopen jaren: wij zouden toch wenschen, dat het herzieningswerk scherper ware doorgevoerd en tot nog grooter wijzigingen of aanvullingen hadde geleid. Ik denk, dit zeggende, in de eerste plaats aan het vraagstuk der echtheid niet maar van de Paulinische brieven in het algemeen, maar van de zoogenaamde hoofdbrieven in het bijzonder en aan de daarmede ten nauwste verbonden beschouwing van het oudste Christendom. Het kan natuurlijk niet in mij opkomen, van Dr. Rovers te vorderen, dat hij de nieuwste denkbeelden dienaangaande, ook zonder van hunne juistheid overtuigd te zijn, zou toejuichen of verdedigen. Zijn goed recht, om ze nadrukkelijk af te wijzen en te bestrijden, blijve onverkort. Doch ik mag het niet goedkeuren, dat hij er niet eenmaal ernstig rekening mee houdt. Het is volkomen waar, wat wij bl. 7 lezen: 'Tot bepaling van den tijd, waarin een boek werd opgesteld, moeten wij nauwkeurig op zijn inhoud acht geven. Indien daarin gevoelens bestreden worden, waaraan niemand dacht in de dagen, dat het boek heet geschreven te zijn; als wij herinnerd worden aan verschijnselen, die op een veel lateren tijd wijzen, dan kunnen wij veilig aannemen, dat de traditie onjuist is.' Doch wij maken het ons al te gemakkelijk, in dien trant te spreken met het oog op den tijd, waarin de Nieuwtestamentische brieven zullen moeten worden geplaatst, als kenden wij dien tijd van jaar tot jaar bijzonder goed. Wij weten er inderdaad nog zoo bitter weinig van, hoe de eerste dagen waren en wat de onbedrieglijke kenmerken zijn van den lateren tijd, dat wij ons wel driemaal mogen bedenken, voordat wij in ons spreken en oordeelen den schijn aannemen van het tegendeel. Niets zit ons zoozeer in den weg bij het wikken en wegen der redenen, waarom eenig Oudchristelijk geschrift uit dezen of uit dien tijd moet worden geacht, als ons gemis van eene volkomen heldere en betrouwbare voorstelling van het Oudchristelijk verleden. Dr. Rovers spreekt in dit opzicht, naar het mij voorkomt, te beslist, te stellig, als waren de bekende voorstellingen der Tübingsche school daaromtrent het non plus ultra der menschelijke wijsheid. Vóór 10 à 14 jaar kon dat - ik zeg niet vergeeflijk, maar - eer verschoonbaar worden geacht dan in onze dagen. Hier had het oude standpunt niet gehandhaafd mogen worden zonder opzettelijke aanwijzing van zijn goed recht.

Het gaat inderdaad niet meer aan, gelijk Dr. Rovers nu nog doet, Nieuwtestamentische letterkunde in populair wetenschappelijken vorm te behandelen en bij alle voorkomende gevallen de echtheid van het onderhavig geschrift te bespreken, doch alleenlijk bij de vier Paulinische hoofdbrieven zich van dien last ontslagen te achten. Zeker, niemand zal ontkennen, 'dat de debatten allesbehalve gesloten zijn', bl. 11. Maar daarin mag toch geene reden worden gezocht, om den strijd maar vast voor in onzen zin beslist te houden. Juist, omdat de debatten niet gesloten zijn, waren verweer en pleidooi onvermijdelijk. Rovers had zich niet mogen onttrekken aan de poging, om althans eenige van de ingebrachte

bezwaren af te wijzen en enkele gronden voor de echtheid der hoofdbrieven, indien zij er zijn, aan te voeren. Men zegge niet: dat kon niet geschieden in dit werk. Want in tal van andere gevallen is het, met meer of minder goed gevolg, beproefd. Zoo dikwerf er sprake van kon zijn, is de 'echtheid', de herkomst besproken; alleenlijk bij de hoofdbrieven niet. Dáár wordt heengegleden over de vraag, of het onderling afwijkende en strijdige, toch ook hier in ruimen overvloed voorhanden, wel is in overeenstemming te brengen met de onderstelde eenheid van den schrijver. Dáár wordt nergens onderzocht, of iets wel voor Paulinisch kan gelden; terwijl elders nu dit dan dat als Onpaulinisch, in strijd met het Paulinisch Evangelie, niet in overeenstemming met hetgeen Paulus leerde, wordt gebrandmerkt en buiten den kring der wereld van het Paulinisme geplaatst. In één woord, Dr. Rovers doet, wat de Tübingsche school sedert jaren heeft gedaan, doch wat in onzen leeftijd minder dan ooit kan worden toegelaten: hij meet met dubbele maat, al naar dat hij staat tegenover voor recht of tegenover voor onrecht gehouden 'brieven'. In het eerste geval worden bezwaren eenvoudig niet geteld, in het andere daarentegen niet zelden breed uitgemeten.

Men herinnere zich, om een enkel voorbeeld te noemen, het lastige vraagstuk naar de oorspronkelijke lezers van den brief aan de Romeinen. Waren het Christenen uit de Joden of uit de Heidenen? 'De brief zelf kan ons alleen het noodige licht geven', zeggen wij met Rovers, bl. 28, omdat wij van elders geene betrouwbare mededeelingen ontvangen. Maar nu geeft ongelukkig de brief zelf eene dubbele reeks getuigenissen, waarvan de eene even beslist schijnt te bewijzen, dat de oorspronkelijke lezers voormalige Joden, als de andere, dat zij eertijds Heidenen waren. Dr. Rovers erkent het feit, doch hij denkt er niet aan, rekening te houden met de nu voor de hand liggende gevolgtrekking: daar hapert iets aan de onderstelde eenheid van den brief; wellicht is het oorspronkelijke later in een tegenovergestelden geest bewerkt. O neen; hij doet eenvoudig, alsof zich hier geen bezwaar van eenige beteekenis voordeed, en schrijft achtereenvolgens op dezelfde bladzijde: 'Waarschijnlijk is het Evangelie (te Rome) het eerst aan Joden en Proselieten gepredikt. Maar daaruit volgt niet, dat de lezers van den brief aan de Romeinen uitsluitend of voornamelijk onder hen te zoeken zijn. Het komt mij voor, dat de apostel het oog had op een *gemengde* gemeente, maar zich in de eerste plaats tot voormalige Heidenen richtte..... De lezers behooren tot *de volken,* die uitdrukkelijk van de Joden onderscheiden worden..... Toch ontkennen wij niet, dat de apostel zich onder zijn lezers ook Christenen uit de Joden voorstelde.' Alzoo: de gemeente bestond uit voormalige Joden; de gemeente bestond uit voormalige Heidenen; de gemeente was eene gemengde. En in die drievoudige verklaring ligt geene innerlijke tegenstrijdigheid; zij heft zichzelf niet op!

Tegenover voormalige Heidenen te Rome kon Paulus zich wel beroepen op 'onzen vader Abraham', een uitvoerig betoog over de wet noodig

achten en het raadsel van Israël's verwerping, naast zijn toekomstig behoud, behandelen; want.... ‘reeds hadden de Judaïsten naar Rome hun blik gericht, om ook daar veroveringen te maken’, bl. 29. Maar dat Paulus zich over het Evangelie der Judaïsten, zijne grootste tegenstanders, zou verheugd hebben, gelijk wij bij de onderstelde echtheid van den brief aan de Filippiërs zouden moeten gelooven, dat ‘kunnen wij niet aannemen’, bl. 50!

Volgens Rom. 7:12 is de wet ‘heilig, geestelijk’. Dat rijmt niet met den anti-wettischen geest, dien het Paulinisch Evangelie der hoofdbrieven op meer dan één andere bladzijde ademt. Rovers zelf verklaart, na de aangehaalde woorden: ‘Een geheel andere beschouwing werd in den brief aan de Galaten gegeven’, bl. 31. En toch laat de opgemerkte strijd hem koel! Daarentegen zal tegen de echtheid van den brief aan de Filippiërs gelden, dat dáár de wet in eere wordt gehouden, terwijl ‘uit Rom. 7 duidelijk genoeg blijkt, dat Paulus zich “naar de gerechtigheid, die in de wet is”, niet “onberispelijk” kon noemen’, bl. 53.

‘Dat iemand na Paulus' dood anderen opwekt, om zijn navolgers te worden en hem tot voorbeeld te nemen, is zeker begrijpelijker dan dat hij dit zelf gedaan zou hebben’, bl. 53. Wij stemmen het gaarne toe. Maar waarom zullen wij die bedenking wel laten gelden tegen de echtheid van den brief aan de Filippiërs en niet met het oog op 1 Kor. 4:16 tegen dien brief?

‘Onpaulinisch’ heet bl. 56 niet weinig in den brief aan de Kolossers; maar over het Onpaulinische, ik bedoel: het met het oorspronkelijk Paulinisme strijdige in den brief aan de Romeinen, wordt argeloos heengegleden. De schakeeringen van het Paulinisme, zoo ruimschoots voorhanden in de hoofdbrieven, blijven onopgemerkt.

Als er sprake is van de echtheid van den brief aan de Efeziërs, vraagt Rovers, bl. 63: ‘Zou hij (Paulus) tegenover Christenen uit de Heidenen als vertegenwoordiger der Joodsch-Christenen zijn opgetreden?’ Maar eene dergelijke bedenking vast te knoopen aan 1 Kor. 15:3 vv., komt hem niet in de gedachte.

Nu zegge men tot verontschuldiging niet: de vraag naar de echtheid der hoofdbrieven was nog te versch, om haar in dit werk mede te toetsen of althans op gelijken voet als die naar den oorsprong van andere Paulinische brieven te behandelen. Want vooreerst is zij toch niet zoo heel jong, gelijk Rovers zelf bl. 11 herinnert; noch dagteekent hare vernieuwde bespreking in Nederland van gisteren; en andere oordeelkundige vragen van veel jongeren datum worden hier wel besproken. Ik noem slechts de in het laatste hoofdstuk toegejuichte onderstelling van Vischer omtrent den oorsprong der Openbaring van Johannes, die dagteekent van het jaar 1886.

Ook op andere punten doet het mij leed, dat de herziening niet meer doortastend is uitgevallen. De hier gehuldigde critiek van de

Evangeliën b.v. draagt al te duidelijk de kenmerken van eene wegstervende periode, toen men veel te scherp onderscheidde tusschen de Synoptische en het vierde Evangelie, de eerste voor meer geschiedkundige werken en het laatste alleen voor een ‘leerboek’, bl. 184, meende te moeten houden; toen men ter oplossing van het synoptische raadsel het geheim gevonden achtte in het verloren Marcus-evangelie, dat waarschijnlijk nooit eenig sterfelijk oog heeft aanschouwd, en in een insgelijks verloren bundel Redenen des Heeren, waarvan het voormalig bestaan evenmin op overtuigende gronden kan worden aangewezen. Toen erkende men in het voorbijgaan, gelijk nu nog bl. 185, dat de vierde Evangelist eenige bekendheid met het Gnosticisme verraadt, zonder ernstig stil te staan bij de vraag naar den juisten samenhang van dit geschrift met die merkwaardige geestesrichting onder de Christenen uit de eerste helft der tweede eeuw. Verband te zoeken tusschen dit en andere, slechts fragmentarisch en alleen bij name bekende Evangeliën, bij Gnostieken in gebruik, kwam niemand in de gedachte. En de vraag scheen tamelijk ongepast, of wij hier wellicht eene poging hebben, van de zijde der wordende Katholieke partij beproefd, om de Evangeliebeschrijving, of laat mij liever zeggen: hetgeen de Evangeliegeschiedenis was in Joodsch-Christelijke kringen en hetgeen zij was bij Gnostische Christenen, in eene hoogere eenheid te doen samensmelten. Nu zijn deze dingen gaandeweg ietwat anders geworden en het maakt een vreemden indruk, telkens weer verplaatst te worden in de dagen, toen de *Schets* voor het eerst beproefde ons een populair wetenschappelijk overzicht te geven van den stand der oordeelkundige onderzoekingen in zake leeftijd, richting, herkomst van de boeken des N. T's.

Doch wij mogen niet ondankbaar zijn, noch vergeten, welke eigenaardige bezwaren, juist uit dit oogpunt beschouwd, altoos verbonden zijn aan de bezorging van een herdruk, dien men wenscht te herzien en te brengen op de hoogte van den tegenwoordigen tijd. Alleen om misverstand te voorkomen bij het gebruik van Rovers' boek in zijne nieuwe gestalte, acht ik het raadzaam, dat men niet vergete: de oorspronkelijke uitgave dagteekent van de jaren 1874-'76; zij werd ‘herzien’, d.i. op vele, doch niet op alle punten omgewerkt en bijgewerkt.

Afgezien van het gezegde, doen zich natuurlijk onder het lezen allerlei vragen voor, waaruit blijkt, dat men soms in bijzonderheden van den geëerden schrijver in gevoelen verschilt, of waaromtrent men eene nadere opheldering zou wenschen. Dat pleit allerminst tegen het boek en ervan te gewagen, kan geen verwijt, zelfs geene onheuschheid zijn tegenover den schrijver, veeleer een bewijs van belangstelling in zijn werk. In dien zin veroorloof ik mij o.a. te vragen:

Is het wel juist, aangaande de verzameling van Christelijke geschriften, die bij de Gnostieken werd gevonden en gewoonlijk de Kanon van Marcion wordt genoemd, te verzekeren, dat zij bestond ‘uit Paulinische brieven (die aan Timotheüs en Titus behoorden hiertoe niet) en een

‘“Evangelie des Heeren”’? bl. 1. Men voedt dan onwillekeurig het vermoeden, dat met de waarheid niet in overeenstemming is, dat de ‘Kanon der Marcionieten’ zou hebben bestaan uit *onze* Paulinische brieven, behalve die aan Tim. en Titus, en een Evangelie. De Paulinische brieven, bij Marcionieten in gebruik, zagen er geheel anders uit dan de onze. Zij waren hoogst waarschijnlijk meer oorspronkelijk, eene zuiverder uitdrukking van het Paulinisme, doch werden in den loop der tijden, ook onder Marcionieten, verward met de jongere Katholieke uitgaven, die wij van deze brieven in onzen Kanon hebben, en aangevuld met de later daaraan toegevoegde aan Timotheüs en Titus. Dat deze in de oudste verzameling nog niet voorkwamen, is alleen hieraan toe te schrijven, dat zij toen nog moesten worden geschreven.

Zou het niet verstandig zijn, bij verzekeringen, als die wij bl. 22 met het oog op 1 Kor. lezen: ‘in het begin van het jaar 58 uit Efeze geschreven’, een vraagteeken te plaatsen? De lezer mag toch niet in den waan worden gebracht, dat wij omtrent eene dergelijke tijdsbepaling iets met voldoende zekerheid weten.

Zou het inderdaad ‘onmogelijk’ zijn, na het lezen van ‘Paulus' brief aan de Romeinen’ met de traditie der Katholieke Kerk in te stemmen, volgens welke ‘Petrus en Paulus de gemeenschappelijke stichters’ van de gemeente te Rome zouden zijn? bl. 27. Het hangt er maar van af, wat wij onder dien ‘Petrus en Paulus’ der overlevering hebben te verstaan. Zijn zij de Evangeliepredikers, de mannen, die deze namen hebben gedragen, en niet meer: neen, dan kunnen zij niet voor gezegde stichters worden gehouden. Maar zijn zij de belichaming van hetgeen men liever Petrinisme en Paulinisme moest noemen, en wil de overlevering dus eigenlijk zeggen, dat de Katholieke gemeente te Rome is ontstaan uit het achtereenvolgens optreden en het ten slotte in eene hoogere eenheid samensmelten van de twee hoofdrichtingen onder de oudste Christenen, die men naar Petrus en Paulus heeft genoemd, dan ligt in de dichterlijke voorstelling: Petrus en Paulus hebben samen de Katholieke gemeente te Rome gesticht, eene treffende waarheid. De kanonieke brief aan de Romeinen verzet zich tegen die opvatting niet, indien men slechts bedenkt, dat die brief eene Katholieke bewerking is van een oorspronkelijk Paulinisch geschrift. De Katholiek heeft er ‘Petrus’ in gebracht.

Is het mogelijk, een geschrift als Paulus' brief aan de Romeinen te verstaan, zoolang men vasthoudt aan den waan, dat wij hier een heuschen ‘brief’ voor ons hebben? Zoo niet, dan moeten volzinnen als deze: ‘met zulk een louter wetenschappelijk doel schreef men in dien tijd geen brieven’, bl. 29, worden geschrapt en men erkenne ronduit, dat de briefvorm hier, gelijk in zoo menig bijbelsch en niet-bijbelsch opstel, eene letterkundige verdichting is, waarmede men zich verder het hoofd niet heeft te breken, maar die dan ook bij de verkla-

ring niet langer mag dienst doen als dekmantel voor allerlei tegenstrijdigheden en onmogelijkheden.

In het vaderland van wijlen Prof. J. van Gilse - men zie diens classieke verhandeling over dit onderwerp in de *Godg. Bijdr.* voor 1857 - mag men niet schrijven, zonder zich nader te verklaren, wat wij desniettegenstaande bl. 88 lezen: 'De oorspronkelijke beteekenis dier benaming (Katholieke brieven) is, dat deze niet tot een enkele gemeente, maar tot de gansche Christenheid, althans tot het grootste deel der Christenen gericht zijn.' Of heeft Van Gilse niet bewezen, dat Katholieke brieven niet zijn brieven aan de kerk, maar brieven van de Katholieke Kerk, door die kerk als zoodanig aangenomen en erkend?

Zijn de woorden, gecursiveerd in de mededeeling: 'Door Silvanus, voor u den getrouwen broeder, *gelijk ik meen*, heb ik (Petrus) ulieden kortelijk geschreven', 1 Petr. 5:12, inderdaad 'raadselachtig'? bl. 96. Mij dunkt, zij hebben een goeden zin, zoodra wij ons herinneren, dat de 'brief' is geschreven te Rome, mede, om 'Petrus' te laten getuigen van zijne goede verstandhouding met 'Paulus'. Silvanus, de bekende Paulinist, wordt dan naar de eigen verzekering van Petrus voorgesteld als diens rechterhand, terwijl hij tevens was en mocht blijven een 'getrouwe broeder' in de schatting der Paulinische Christenen in Pontus, Galatië, Kappadocië, Azië en Bithynië (1 Petr. 1:1). Zoo weinig stond Petrus in eene vijandige houding tegenover het Paulinisme, wil onze briefschrijver aan zijne tijdgenooten verzekeren, dat de Paulinist Silvanus hem als schrijver ter zijde stond, hoewel het gerucht tot hem was doorgedrongen van de achting, die deze Silvanus in Paulinische kringen placht te genieten.

Bl. 116 lezen wij: 'Wij zouden ons geheel vergissen, wanneer wij ons hen (de Evangelisten) als *verzamelaars* voorstelden'; en bl. 129: 'Onze evangelist (Mattheüs) *was een verzamelaar,* die uit verschillende bronnen geput heeft.' Vrage: waaraan zullen wij ons houden?

Als het waar is, dat Mattheüs uit verschillende bronnen overnam, wat hem goeddacht, hebben wij dan het recht, met bl. 130, eenige tijdsbepaling af te leiden uit een door hem wellicht gedachteloos nageschreven 'terstond' na dit of dat?

Dat Christus het een en ander zou hebben *geschreven*, in plaats van *gezegd*, is natuurlijk bl. 132 eene drukfout. Zullen wij dat ook zeggen van de drie regels verder vermelde *logia*, of hangt hunne vereenzelviging met de door Eusebius genoemde *logoi* samen met Rovers' geloof aan het vermaarde Spreukenboek?

Verdiende het feit, bl. 188 in eene aanteekening vermeld, dat reeds in het eerste deel der Handelingen, H. 1-12, enkele malen van Paulus wordt gesproken, niet eenige toelichting? Hoe zullen wij het verklaren, tenzij uit het eigenaardig gebruik, door den schrijver gemaakt van zijne bronnen?

Maar dat vragende, zet ik den voet op een terrein, waartoe hier de toegang verboden moet worden geacht. Daarom weid ik ook niet uit over hetgeen mij op het hart ligt als bedenkingen tegen Rovers' opvatting van den aard der bronnen, in de Handelingen gebruikt; noch over hetgeen mij alsnog weerhoudt, zijn tegenwoordig oordeel over den oorsprong der Openbaring van Johannes over te nemen. Trouwens, het zal nog wel eenigen tijd duren, eer alle beoefenaars der Nieuwtestamentische letterkunde, niet alleen in hoofdzaken, maar ook met het oog op alle voorkomende bijzonderheden, tot de gewenschte eenstemmigheid zijn gekomen. Daarop te wachten, voordat men het zou mogen wagen, eene populaire Inleiding te schrijven, gaat natuurlijk niet aan. Dr. Rovers heeft het te recht reeds vóór jaren begrepen en nu wederom getoond, die meening bij voortduring te deelen. Het was zijne bedoeling niet, al mocht soms eene enkele uitdrukking het tegendeel doen vermoeden, iemand, wien ook, in den waan te brengen, dat betreffende de behandelde onderwerpen het laatste woord door hem zou zijn gesproken. Hijzelf zal niet nalaten zijn werk telkens te herzien. Dat anderen hem daarin volgen en velen inmiddels een dankbaar gebruik maken van hetgeen hij hun voor het oogenblik kon en mocht aanbieden.

Leiden, Juli '88.

W.C. VAN MANEN.

Het Westerwald.

In onzen gejaagden, opgewonden tijd wordt zóóveel zenuwkracht verbruikt, dat er een bedenkelijk ‘tekort’ aan ontstond. Zenuwkwalen in soorten schorpioenen de hedendaagsche, al te arbeidzame of al te genotzuchtige menschheid. Slapeloosheid werd tot algemeene kwaal. Met grooten ijver legt dan ook de wetenschap zich toe op de uitvinding van nieuwe slaapmiddelen en bazuint de faam meer en meer de heilzame werking uit van nieuwe bronwateren en gezonde berglucht. We willen gaarne gezond worden en onze onmatig verbruikte spier- en zenuwkracht terugerlangen, maar.... hoe snel men ook tegenwoordig de afstanden tusschen Nederland en de nieuwe bronwateren of de gezonde berglucht doorklieft, voor velen blijft toch 't reizen naar verafgelegen plaatsen een bezwaar. Dezen kan het niet onverschillig zijn, dat de opening van nieuwe spoorwegen in Rijn-Pruisen het vlakke Nederland in de buurt heeft gebracht van het voorheen zoo moeielijk te bereiken Westerwald.

Tot nog toe stoomde men den Rijn langs, zonder ook maar te gissen, dat de golvende landstreek aan den rechteroever, mocht ze al niet in romaneske schoonheid met den Duitschen Rijn kunnen wedijveren, toch alle aanspraak kan maken op bewondering.

Het Westerwald is eene hooge landstreek in drie terrassen of aardwallen. Het bovenste terras (hooge Westerwald) vormt de waterscheiding tusschen de Lahn, den Rijn en de Sieg, is tamelijk vlak, gedeeltelijk bedekt met vruchtbare akkers en weiden en menigvuldig voorzien van dorpen en bosch. Zelfs over de hoogste plekken (Fuchskauten en Salzburger Kopf) gaat de ploeg. Behalve het schoone vergezicht van deze hoogte is dit gedeelte van het Westerwald minder fraai.

Een geheel anderen indruk verkrijgt men op den breeden gordel, twee à drie uur breed, die het bovenste terras omringt. Hier verheffen zich, ten Noordoosten en ten Zuidwesten van 't hooge Westerwald, de Basaltbergen, nu eens eng op elkander gedrukt, dan weder ver van elkander af golvend. Voor 't meerendeel zijn ze met bosch begroeid of pronken met een burg. Zeer schilderachtig liggen in deze omgeving de stadjes Mariënberg, Westerburg en Bellstein. Van Mariënberg kan men over Bach en Hof in goed anderhalf uur den Salzburger Kopf

bereiken en het dichtbij gelegen Neukirch, 't hoogste dorp op het Westerwald.

Het laagste terras omringt het middelste in verschillende breedte en is, evenals het hoogste, tamelijk vlak en minder boschachtig. De bekoorlijkste landschappen worden gevormd door de menigvuldige kronkelingen van de Nister, den Gelbach en andere kleine waterstroomen, die zich in den Rijn uitstorten. Van verrassende schoonheid zijn de romaneske dalen - reeds beroemd - het Saynthal en het Brixthal.

De bevolking van het Westerwald is eerlijk, braaf, vlijtig en, zooals de eenzame streek het medebrengt, ernstig en min vriendelijk van aard. Ze herinnert nog aan de onbedorven Chatten, wier dapperheid den Romeinen, en later op menig slagveld den Franschen, vrees aanjoeg. Hunne vaderlandsliefde en Keizervereering zijn diep ingeworteld. In de armoedigste hut ziet men 's Keizers portret. Akkerbouw en veeteelt - runders, varkens en schapen - zijn hunne voornaamste bezigheid. Ze bebouwen hunne velden met koeien; de rijkere grondbezitters gebruiken daarvoor ossen. De vruchtbaarste bodem is in 't Elbthal en in den omtrek van Hadamar. Hier groeit de weit weelderig. In de overige streken zijn de voornaamste veldvruchten: haver, gerst en aardappelen.

Ooft gelukt op het Westerwald slecht. 't Klimaat is in den winter bar; de zomer laat zich gewoonlijk lang wachten; van weldadige kracht betoont zich echter het warme jaargetijde voor zenuwzieken en zwakken, wijl ook bij de grootste hitte de lucht frisch blijft.

Aan behoorlijk ingerichte hotels is 't Westerwald nog arm. Tot dusverre genoot de logementhouder te weinig voordeel van zijne gasten, om voor hen in voornaamheid te willen onderdoen. Hij leeft op voet van gelijkheid met de ingezetenen van zijne woonplaats en schiet daardoor te kort in plichtplegingen, ook jegens den vreemden bezoeker. De matige pensionsprijzen, 3-5 mark, de gezonde lucht en de liefelijke natuur wegen echter ruim op tegen dit euvel, dat trouwens door den speculatiegeest van hotelondernemers, meer doordrongen van den eisch des tijds, reeds aan 't afnemen is.

't Meest bezienswaardige gedeelte van 't Westerwald is in weinig dagen te bezoeken met een rondreisbiljet van Coblenz of Ems over Hadamar - Dornburg - Westerburg - Hachenburg naar Altenkirchen; vandaar met den sneltrein (2½ uur) over Au, door het vriendelijk Siegthal, naar Deutz (Keulen).

Geen natuurliefhebber zal van dit uitstapje onbevredigd terugkeeren. Belangwekkend voor den natuurvorscher is bovendien Dornburg, een basaltberg, door de ijsvorming, die zich in den zomer aan de Zuidzijde acht minuten diep en twintig minuten lang uitstrekt. Naarmate de hitte buiten toeneemt, vermeerdert het saamgeperste ijs en de ijzige koude van den luchtstroom, - 0 tot 4 + R. - die uit de tusschenruimten dringt der stroomsteenen. Zelfs bij 26° R. van de buitenlucht blijft het ijs. Aan den voet van den berg ontspringen vele en groote

bronnen van bestendig + 3° tot 4° R., de koudste in Europa; 't water is voortreffelijk. Dertig M. boven deze koude bronnen zijn warme, die, ook bij de felste winterkoude, den bodem zóódanig verhitten, dat daarop meermalen reeds in de maand Februari de aardappels en andere veldvruchten bloeien. Van den Oud-Germaanschen ringwal, die den top van dezen berg - een uur in omvang - insluit, heeft men een fraai, uitgestrekt gezicht op het Westerwald en den Taunus. Opmerkelijk is ook de magnetische polariteit, die zich aan de tegenoverliggende hellingen vertoont; niet slechts steen, ook bergmagnetisme zijn op grooten afstand aan de magneetnaald waar te nemen.

Tot een langer oponthoud in deze landstreek zijn Westerburg en Altenkirchen verkieslijk. 't Eerste plaatsje (1500 inwoners, hotel Ferger) heeft de schoonste en gezondste ligging op het Westerwald; het tweede (nagenoeg 1700 inwoners, hotel Luyken met fraaien tuin) bezit, behalve zijn liefelijk golvenden omtrek, rijk aan bekoorlijke wandelingen en vergezichten, een alom erkenden, bekwamen geneesheer in den Kreisphysicus Dr. Sanitätsrath Meder.

Men late hier echter alle aanspraak varen op weelde en gemak en stelle zich tevreden met het eenvoudige voor geringen prijs.

Natuurliefhebbers, die zich op goedkoope wijze eenige ontspanning in 't buitenland willen verschaffen, of zenuwlijders, die eene gezonde berglucht wenschen in te ademen, zal dit allicht een prikkel te meer zijn, om kennis te maken met het nabijgelegen schoone Westerwald.

CATHARINA F. VAN REES.

Levenswoorden.

Wees meester van uzelf en blijf goedsmoeds, in goede en in kwade dagen.
MARCUS AURELIUS.

Ik ben overtuigd, dat maat houden het middel is, om kracht te bewaren.
THORBECKE.

Mijn macht bestaat enkel in mijn overtuiging; in de redenen, die daarvoor pleiten; in den indruk, dien die redenen kunnen maken; in de volharding bij hetgeen ik voor waarheid en recht heb erkend.
THORBECKE.

Het scepticisme, het mismoedige, kleingeestige scepticisme van den wereldling is zwakheid. Men legt zich neer bij het gewaarworden van de moeilijkheden, welke de moedige met volharding bestrijdt, welke het bijgeloof alleen kan hopen te overwinnen. Halve geneesheeren zijn meestal sceptici.
FEUCHTERSLEBEN.

Hypochondrie is egoisme. Menschen, die gewoon zijn in het binnenste van hun eigen gemoed te woelen, wat zij gevoelen, in bijzonderheden uit te pluizen, zichzelf tot het middelpunt der wereld te maken, worden meestal het slachtoffer van dezen demon. Alleen waarachtige deelneming in hetgeen om ons geschiedt, soms ook het bestudeeren van de geschiedenis, kan ons van die kwaal genezen.
FEUCHTERSLEBEN.

G e d u l d ! Ernstige zuster der hoop, weldadige balsem van de genezende natuur van den geest, wonderlijke diepe kracht van den wil - n i e t te willen, werkend door lijden! Welke zieke heeft niet in gelukkige oogenblikken uw toovermacht ervaren - wanneer het gelukte haar te voorschijn te roepen! Elke arts weet, dat de koortskrampen voor u wijken en deze, wanneer gij het bed van den lijdende verlaat, zich verdubbelen, - dat gij de hevigste smarten helpt bedaren, de moeilijkste kuren helpt verhaasten! Gij alleen zijt sterk in zwakheid, gij alleen zijt de teederste, de schoonste openbaring der ziel als genezende kracht in het lichaam.
FEUCHTERSLEBEN.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
De oude mevrouw en haar schat.
(*Slot.*)

‘Het was een akelige tijd,’ zoo zette de oude Mammy haar verhaal voort; ‘want wij hadden zooveel noodig, dat wij niet krijgen konden. Kinine was schaarsch en voor geen geld te krijgen en de koorts wilde nergens anders naar luisteren. IJs was er ook bijna niet. Zoo verpleegden wij het kindje zoo goed, als het ging, en wij waakten dag en nacht, totdat de dokter Mevrouw Caroline apart nam en haar zeide, dat zij rust moest hebben. Zij kon ook in dien tijd best gemist worden, omdat het kindje niemand kende en wij het allen beter konden oppassen dan hare Mama zelve. Mevrouw Caroline ging dus naar boven; zij was, om het zoo te noemen, zelve bijna dood, en ik beloofde haar, dat zij haar kindje nog zien zou, eer het stierf. Nu dan, ik waakte dien nacht weder, zoowel als den volgenden dag, en toen de zon onderging, zag ik een anderen trek op het gezicht van het kindje, een onbeweeglijk, lijkachtig iets; hare handjes waren koud en stijf en hare oogjes waren gesloten. Toen ging ik naar boven, naar de kamer van Mevrouw Caroline; want ik wist, dat het tijd werd, maar ik zeide niets.

‘Ik weet het al,’ zeide zij; ‘laat mij mijn kindje nog eenmaal zien.’

En alles, wat ik kon, was schreien, terwijl ik haar de trap afhielp.

Welnu, Mijnheer, ik was verbaasd, toen ik zag, hoe zij zich hield. Ik ondersteunde haar, uit vrees, dat zij zou vallen, want zij was doodziek en zwak. Zij schreide niet en stelde zich niet wanhopig aan, maar boog zich over het kindje heen en zeide zacht:

‘Jezus Christus, neem het en bewaar het voor mij, totdat ik kom.’

‘Kom nu, liefje,’ zeide ik, ‘nu is het genoeg, nu is het genoeg; *Hij* zal ervoor zorgen; bekommer u daar niet over.’

En zoo, op mij leunende, keerde zij zich van het wiegje af, om heen te gaan. Doch zij had nog niet ver geloopen, toen zij mij aankeek en op een toon, alsof haar hart erbij brak, smeekte:

‘Mammy, laat mij mijn kindje goedennachtwenschen, laat mij haar goedennachtwenschen.’

En ik had haar niet kunnen terughouden, al had het mij mijn leven gekost.

Het was juist donker genoeg voor de lamp; wij hadden er eene opgestoken en de pit laag gedraaid.

Wij gingen achteruit en Mevrouw Caroline knielde bij het wiegje en legde haar gelaat tegen dat van het kindje, en beiden waren even onbeweeglijk, met de aangezichten bij elkaar. Wij deden allen ons best, om een anderen kant uit te kijken, want wij voelden, dat het niet goed was, zoo op haar te letten, maar ik kon niet. En zoo nam zij eindelijk het gezichtje tusschen hare beide handen en zeide: 'Mijn Schat.' Doch er kwam geen antwoord.

En weder zeide zij, zoo zacht, zoo zacht: 'Mijn Schat!' en nog altijd geen antwoord.

Toen zeide zij, en ik hoor nog, alsof het gisteren gebeurd was, die klagende stem in het stille vertrek:

'Schat, Mama is gekomen, om u goedennacht te wenschen; goedennacht en... vaarwel; gij gaat naar God, mijn kindje; naar God en naar Christus, om in Zijne armen te slapen in plaats van in de mijne. Ik zal u missen, kindje, maar gij mij niet; want Hij is enkel liefde; o ja; Hij is enkel liefde, mijn kindje, en Papa is daar ook, om u welkom te heeten. Wees niet bang voor de duisternis, Schat; gij zijt niet alleen. Mammy zal uw eene handje vasthouden, totdat Jezus het andere vat... en later... o, God,' kermde zij, terwijl zij haar hoofd afwendde, 'later, mijn Schat, kom ik ook. Vaarwel! Vaarwel! Vaarwel!'

Zoo bleef zij zacht dat 'vaarwel' herhalen, zóó zacht, dat ik het niet meer kon hooren; want zij had haar gelaat hoe langer zoo dieper over het kindje heengebogen.

Welnu, Mijnheer... In dat oogenblik kwam het kind voor het eerst sedert vier dagen in haar lichaampje terug. Zij sloeg hare oogjes op en zij stak hare lipjes vooruit en hare Mama boog er zich weder overheen en raakte ze aan. Zoo hield zij haar mondje driemalen op en al de vrouwen schreiden luid en ik riep ook:

'Het is Gods genade; laat haar nu gaan!'

Maar zij ging nog niet. Neen, Mijnheer; zij keek nu den een en, dan den anderen kant uit; hare groote oogen zochten mij en zij hield weder haar mondje vooruit en hare Mama riep:

'Geef haar een kus, Mammy, geef haar een kus; zij wil u vaarwelzeggen.'

En, God zegen u, Mijnheer, ik viel op mijne knieën en toen sloot zij hare oogjes.

En Mevrouw Caroline hief mij op; zij stond daar met een droeven glimlach op haar gelaat, moedig en sterk, en zij bracht mij naar de deur, want ik schreide luid, evenals de anderen. Bij de deur keerde zij zich nog eens om en zeide even zacht en lief, als zij altijd placht te spreken:

'God is goed voor mij. Wij zullen elkander wederzien, Schat; ééns zult gij weder in Mama's armen slapen; maar niet van nacht... niet van nacht.' En ik voelde haar beven, terwijl zij tegen mij leunde.

Nu, al dien tijd was de oude Mevrouw onbegrijpelijk geweest; zij was in de kamer gekomen en zat naar het kindje te kijken en woei er zacht en langzaam met haar waaier overheen, en als de dokter kwam, keek zij hem aan en wilde spreken, maar er kwam geen geluid; er kwam geen slaap in hare oogen. Menigmalen kwam zij 's nachts bij mij kijken, ging zitten, keek dan weer naar het kindje en ging weder heen, om na eenige minuten

terug te komen. Zoo kwam zij telkens, als eene slaapwandelaarster; het was, alsof zij niet wist, wat zij deed. Zij was dan ook niet bij haar bewustzijn. Maar toen ik en Mevrouw Caroline daar bij de deur stonden te beven, was zij in een oogwenk veranderd. Toen hadt gij haar eens moeten zien! Zij had stil, bleek en onbeweeglijk naar het kind zitten kijken, en nu stond zij eensklaps op, en hare grijze haren vielen haar over de schouders; zij stond daar, fier als eene Indiaansche vrouw, en hare oogen schoten vuur.

'Ga heen!' zeide zij en wees met haar langen vinger naar mij. 'Breng dat groote kind naar hare kamer en kom hier terug.' Hare stem klonk luid en helder als eene klok. Toen kende ik haar weder, zóóals zij was. Zij liep in de kamer op en neder en ik hoorde haar roepen: 'Gekkinnen, gekkinnen, gekkinnen!' Mevrouw Caroline keek haar één oogenblik aan en ik hoorde haar zeggen:

'Arme oude Mama!'

Daarop geleidde ik haar naar boven.

Toen ik weder beneden kwam, liep de oude Mevrouw nog altijd op en neder en mompelde bij zichzelve:

'Gekkinnen, arme gekkinnen!' en dan hief zij hare handen omhoog en schudde haar hoofd en beefde over haar geheele lichaam.

Op eens riep zij uit: 'Zij *zal* niet sterven!'

Met die woorden liep zij naar de andere kamer; het was, alsof zij plotseling krankzinnig was geworden. Ik kan u zeggen, dat ik doodelijk verschrikt was; ik verbeeldde mij, dat de oude Mevrouw wel zoo dood kon nedervallen; ik sloop dus naar de deur en lette op haar.

Zij liep met rassche schreden naar het aangrenzende kabinetje, greep den ouden Bijbel, waarin al de namen van de Cassels en de Wortingtongs geschreven stonden, en ik zag, hoe zij den Bijbel opensloeg en op hare knieën viel, met haar gezicht op het boek. Zoo lag zij daar en snikte, eene minuut lang, langer niet. Toen hief zij één hand omhoog en haar arm, oud, bleek gezicht ook en riep luid, met hare andere hand op het Bijbelblad:

'Zie, mijn God! zie! Die allen zijn heengegaan! Allen, allen, allen! Allen, behalve dit kind: man, vader, moeder, broeders, zusters, zonen - allen! Allen behalve dit eene lammetje. Heb ik ooit tot u geschreid? Ben ik tegen U opgestaan? - Één te Manasse, één te Malvon Hill, één te Shilot, één te Gettysburg; door koorts of door kogel, en nooit een woord, o, mijn God! Een voor een werden zij naar huis gebracht, man, vader en zonen. Het was Uw wil. Mijne oude handen werden gevouwen en geen oog werd geloken. Het was Uw wil. Mijne ooren mochten geen laatst vaarwel hooren. Het was Uw wil. Ik gaf hen allen aan U over, voor het vaderland, toen de roepstem kwam, en Gij naamt hen weg. Ik stond hen af, zeg ik, en niemand zag een traan in mijne oogen. *Ik wist het vooruit, toen zij heentrokken.* Ik was bereid; maar mijn Benjamin... dat was het hardst. En zij hebben mij verteld, dat hij "Moeder!" riep, toen hij viel. O, mijn God, mijn God! Hebt Gij dat roepen gehoord? *Ik* heb het gehoord, alle dagen, sinds den dag van zijn dood. En nu dit kind, *zijn* kind, alles, wat ik bezit! Laat haar mij voor mijn ouderdom, o, mijn God, laat mij dit ééne. Ik ben te fier geweest en te koel, maar nu ben ik gebroken... Laat mij mijn Schat!'

Hare woorden brandden mij in de ziel. Ik sloop terug en ging naar het

wiegje. Niemand heeft de oude Mevrouw ooit onder hare smart zien bezwijken; zij scheen van ijzer. Het was, zooals zij zeide: De oude Mijnheer werd eerst dood te huis gebracht en daarna de jonge menschen, tot den laatste toe, en zij stond erbij, toen hun graf gedolven werd, en niemand heeft haar ooit een traan zien vergieten.

En nu lag zij geknield en ik hoorde haar, uur in, uur uit, schreiende roepen:

'Laat mij dit ééne; laat mij dit ééne!'

Het was, alsof zij den dood wilde verbidden, en het kind was reeds koud en werd stijf. Er was geen adem in. Als ik ooit een doode heb gezien, was het *dat* kind.

Nu, Mijnheer, ik was zóó afgetobd, ook al door het aanhooren van dezelfde smeekingen, het eene uur vóór, het andere na, en door het aanhoudende waken, dat ik op de eene of andere wijs buiten kennis was. Er werd later gezegd, dat ik geslapen heb; maar daar moet gij geen woord van gelooven. Op eens zag ik een engel in blinkende kleederen met het kind in zijne armen en de oude Mevrouw hield hem aan zijne lange kleeding vast en riep maar gedurig: 'Laat mij dit ééne!' Daarop kwam de engel terug en legde het kind weder in haar wiegje en ik wilde juist de oude Mevrouw roepen, toen ik eensklaps den Bijbel hoorde dichtslaan en de oude Mevrouw hoorde zeggen:

'Zij blijft in leven!'

Zij kwam waggelend binnen, met schitterende oogen en een zoo opgetogen gelaat, als ik nooit van haar had gezien, en, God zegen u, in hetzelfde oogenblik hoorde ik een zwak stemmetje zeggen:

'Mammy, Mammy!' Ik strekte mijne hand uit... het kind was warm!

'Ja, ja!' riep ik... 'Het is Zijn werk, het is Zijn werk. Zij is uit den dood teruggekomen!' En al de vrouwen, die het geluid hoorden, kwamen binnenstormen en riepen: 'Het kindje is dood! Het kindje is dood!'

Doch de oude Mevrouw stond er met opgeheven hoofd bij, en riep: 'Terug! Het is eene logen; het kindje leeft! Terug van de wieg en maakt lucht! Terug, zeg ik!'

En zij keken de oude Mevrouw aan en braken bijna den nek, zoo holden zij weg.

Inmiddels kwam Mevrouw Caroline ook beneden; zij hield zich aan deuren en posten vast en bleef zoo goed mogelijk staande. Daar stond zij in de deur, wit als een geest, zonder een woord te zeggen. En de oude Mevrouw ging naar haar toe, sloeg hare armen om haar heen en bracht haar naar het wiegje.

'Nu moet gij naar bed gaan en slapen,' zeide zij. 'Ons kindje was heengegaan, maar God heeft op ons nedergezien en heeft een Engel gezonden, om het terug te brengen.'

En Mevrouw Caroline knielde neder en raakte het kindje met hare lippen aan.

'Zij is warm en zij slaapt,' fluisterde zij. Toen viel zij bewusteloos als dood neder en wij begonnen haar te wrijven, om haar ook terug te halen; zij lag in zwijm en bleef bijna een uur buiten kennis.'

De oude Mammy zweeg en er ontstond eene diepe stilte. Het tooneel, dat zij zoo levendig had geschilderd, scheen in mijne verbeelding als eene wer-

kelijkheid voor mij. Doch eensklaps verbrak de oude vrouw de stilte en zeide met een zachten lach:

'Heugt u de Woensdag daarna nog, Mandia?'

'Ja, moeder; niemand, die daarbij was, zal dien ooit vergeten.'

De oude vrouw kwam terug van den haard, waar zij het vuur weder had opgepookt.

'Nu, Mijnheer,' ging zij voort: 'Zoo iets hadden wij nooit in de plantage gezien, zoolang ik er was. De oude Mevrouw zeide, dat de Heer haar genadig was geweest en dat het voor iedereen een feestdag moest zijn. De opzichter zocht elf vette zwijnen en vier kalveren uit en terwijl die heel aan het spit gestoken werden en er gekookt en gebraden werd, dansten en zongen de negers. Ik heb vóór of nà dien tijd nooit meer zóó zien dansen en hooren zingen. Blinde Tom was er met zijne viool en Michiel Slow met zijne castignetten; ik geloof, dat de oude John, de koetsier, het hoogst heeft gesprongen, want geen mensch kon méér van het kindje houden dan hij.

Den volgenden dag werd er niet gewerkt en de muilezels keken over de heg en balkten tegen de koeien, alsof zij wilden vragen, wat er te doen was; want zij wisten wel, dat het geen Zondag was, en de koeien loeiden terug, om te zeggen, dat zij het niet wisten.

Nu, Mijnheer, toen zag ik nog iets, wat mij verbaasde. Daar kwam een soldaat op het huis toe; in lompen, met naakte voeten; hij was zoo wit, alsof hij nooit iets anders dan krijt gegeten had, en hij moest zich aan het hek staande houden, om niet te vallen. Hij was anders een knap mensch, met krullend haar; hij geleek veel op u; toen ik u in het eerst zag, dacht ik, dat gij het waart.

"Mevrouw," zeide hij, met eene zachte stem, terwijl hij zijn hoed afnam, "ik ben op reis naar Nieuw-Orleans, en ik sterf bijna van honger. Ik moet u om hulp vragen en u krediet verzoeken, totdat de oorlog voorbij is, want ik heb geen geld bij mij."

Dat zeide hij en, God zegen u, hij zeide het op eene manier, alsof hij zóó uit eene balzaal kwam, in plaats van uit het hospitaal, waaruit hij pas was ontslagen, met één arm en zoo zwak als een kind.

Maar toen hadt gij de oude Mevrouw eens moeten zien.

Zij strekte haar arm uit en trok hem naar zich toe, alsof hij haar zoon was, en zij zeide:

"God heeft u hierheen gezonden, mijn jongen; gij zijt mijn gast."

Toen nam zij hem mede naar huis en liet hem bij de groote tafel zitten en beval mij naar den kelder te gaan, om eene flesch wijn te halen. Er waren er nog slechts vijf, wijl zij alles voor zieke soldaten had weggegeven.

Nu, Mijnheer, zij schonk den jongen man zelf in, en hij stond op en leunde tegen de tafel en hij dronk op zijn land en op de vrouwen van zijn land, precies alsof hij op eene partij was. Doch zij zeide, dat hij moest gaan zitten, en haalde hem zelf wat eten; er was overvloed. De arme man nam een stukje vleesch aan zijne vork en bracht het tweemalen aan zijn mond en legde het dan weder neer; want hij beefde over zijn geheele lijf en zeide, dat hij zóó lang honger had geleden, dat hij nu niet eten kon; dat hij van deur tot deur verjaagd was geworden, totdat hij niets meer verlangde dan te sterven.

Doch langzamerhand begon hij een stukje te eten; daarna ging de oude Mevrouw met hem naar boven en gaf hem wat kleederen van Mijnheer Frank

en eene paar laarzen en eene mooie muts. Zij keek lang naar de muts en kuste haar, want het was de muts, welke hij ophad, toen hij gedood werd. Maar zij zette haar hem zelf op en gaf hem ook wat geld en zond iemand naar de weide, om het paard van Mijnheer Frank te halen, *Beauregard,* en zij liet er het zadel van Mijnheer Frank opleggen, omdat de jonkman zeide, dat hij verder moest. Toen hij beneden kwam, zou men hem niet herkend hebben; hij was geheel veranderd, maar och, zoo zwak. Toen hij de oude Mevrouw de hand kuste, bleven er tranen op achter. Maar de oude Mevrouw legde hare hand op zijn schouder en zeide:

"In Gods naam dan, vaarwel!"

En hij zeide, dat zij voor hare menschenliefde beloond zou worden, indien de gebeden van eene vrouw en eene moeder en de liefde van een kleinen jongen iets vermochten.

Maar de oude Mevrouw richtte zich op en zeide, dat zij haar loon reeds had van den Heer, en ik begreep, waar zij op doelde. Toen reed hij weg en daarginds, bij de bocht, keerde hij zijn hoofd nog eens om en nam zijne muts af. Hij zou schrijven, als hij behouden te huis was gekomen; maar niemand heeft ooit meer iets van hem gehoord en iedereen zeide, dat hij op reis moest omgekomen zijn.

Maar dat is niet waar geweest.'

'En wat is er van de familie geworden?'

'Wel, Mijnheer, toen kwam de oorlog hier en iedereen is gevlucht, van de eene plaats naar de andere, en het huis werd verbrand en de geheele bevolking liep weg. Daarna is de oude Mevrouw gestorven en wij zijn hier teruggekomen en ik heb gehoord, dat Mevrouw Caroline naar hare eigen familie is teruggekeerd, en zij zijn allen zoo verarmd geworden, dat zij niets meer voor ons konden doen.

Ééns heb ik een brief van Mevrouw Caroline gehad, om te zeggen, dat ik zorgen moest, dat het graf van de oude Mevrouw niet vergeten werd, en dat deed ik. Eerst heb ik eene plank op het kerkhof gezocht en toen heb ik wat geld bij elkander geschraapt, van de kippen en den tuin en het lapje grond, en toen heb ik een man aangenomen, die dien steen op het graf heeft gelegd.'

'Dat moet nog al geld gekost hebben.'

'Ja, maar niet zooveel, alsof ik den steen niet had gehad.'

Dat zeggende, schoof zij onrustig op haar stoel heen en weder en keek vóór zich, terwijl zij zeide:

'Weet gij, de oude Kolonel, William Cassel, was daarginds óók begraven, met eene mooie zerk boven hem, en hij was de gemeenste blanke, die er zijn kon, zoolang hij leefde; daarom vond ik het beter, dat de oude Mevrouw dien steen kreeg en dat hij het een poosje zonder deed; dus keerden wij den steen het onderstboven en hebben hem aan den anderen kant gepolijst en er het opschrift ingebeiteld. Maar het is nog niet, zooals het wezen moet. Niemand van ons wist precies, wanneer zij geboren of gestorven was, en Mevrouw Caroline was ergens anders gaan wonen. Ik weet alleen, dat zij op een Zondag geboren en ook op een Zondag gestorven is; maar het is lang geleden. Daarom heb ik gezegd, dat zij er maar "DE OUDE MEVROUW" op moesten zetten, en ik zeide bij mijzelve: als Mevrouw Caroline ooit weder

hier komt, zooals zij zeker doen zal, als zij in leven blijft, en wij dan allen dood zijn, zal zij het graf van de oude Mevrouw zonder moeite vinden. Maar zij is nooit teruggekomen; zij is spoedig gestorven, daarginds bij haar oom Wortington. Maar het kind is er nog eens geweest, God zegene haar! En *hij* is ook gekomen, die kleine jongen van ver weg, uit Nieuw-Orleans. Het is wonderlijk, zooals gebeden kunnen helpen. Ik zat hier zooals nu, omstreeks een jaar geleden, toen er eensklaps een knappe jonge man en eene jonge dame te paard kwamen aanrijden en stilhielden op de plek, waar gij nu zit.

"Juffrouw," zeide de dame, "weet gij mij te zeggen, waar het huis van de Cassels heeft gestaan?"

En ik riep uit: "Hier, hier! En God zegen u, dáár komt een Cassel terug! - Schat! Schat!" riep ik en de tranen stroomden mij langs de wangen. "Schat!"

"Ja," zeide zij en ik omhelsde hare knieën. De tranen stonden haar ook in de oogen. "Dit moet Mammy zijn," hernam zij, "over wie mijne arme Mama zoo dikwijls sprak."

En zij sprong van haar paard en ik mocht haar nog eens in mijne oude armen sluiten.

Toen lachte zij even en zeide, terwijl zij op den jongen Mijnheer wees:

"Wel, kent gij *hem* ook?"

Ik keek hem aan en het scheen mij, alsof hij ook uit dien ouden tijd was teruggekomen, en hij zeide:

"Herinnert gij u den armen soldaat nog, die met den ouden *Beauregard* is weggereden?"

"Ja wel, Mijnheer; het is, alsof het gisteren gebeurd was. Het laatste, wat hij zeide, was: als de gebeden van eene vrouw en eene moeder en van hemzelven en de liefde van een kleinen jongen iets vermochten, zou het de oude Mevrouw vergolden worden."

Toen nam de jonge man zijn hoed af en zeide:

"De gebeden van een vader en eene moeder zijn verhoord en de liefde van een kleinen jongen is gezegend geworden."

Toen vertelden zij mij, dat de Schat van de oude Mevrouw bijna haar geheele leven in eene kostschool had doorgebracht en dat zij elkander ontmoet hadden, toen zij den eersten keer in Virginië was geweest, en dat was genoeg; iedereen kon zien, dat zij voor elkander geschapen moesten zijn. Zij dachten hier weder terug te komen, om het oude huis weder op te bouwen; maar met dat al zal het land toch nooit meer aan een Cassel behooren.'

De oude vrouw lachte zacht voor zich heen.

'Neen, Mijnheer. Mammy bezit het geheele stuk land hier en dat is haar eigendom geweest sedert den dag, dat de Schat van de oude Mevrouw is teruggekomen.'

Daarmede was het verhaal van de oude vrouw uit. Toen ik de eenvoudige zielen vaarwel had gezegd, reed ik nog eens langs het Kerkhof, waarin ik nu belangstelde.

De hooge populieren stonden nog even onbeweeglijk en kalm als twee monumenten bij het graf der oude Mevrouw met zijn eenvoudig grafschrift.

H.E. EDWARDS.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Herbert Spencer. De mensch tegenover den Staat, vertaald door Mr. A.R. Arntzenius. - 's Gravenhage, Gebr. Belinfante.
W. Stanley Jevons. De Staat in zijne verhouding tot den arbeid, met een inleidend woord van Mr. A. Kerdijk. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

Het is eene vraag van actueel en groot belang, ook voor Nederland, welke in deze twee werken behandeld wordt; de vraag, of en tot hoeverre het Staatsgezag regelend en beperkend mag optreden in de betrekkingen der ingezetenen op industrieel gebied. Door Herbert Spencer wordt zij met de meeste stelligheid ontkennend beantwoord; Stanley Jevons komt tot een geheel ander besluit, en het oogenblik is voor ons vaderland aangebroken, om eene keuze te doen en te beslissen, welken weg de Nederlandsche wetgever zal inslaan. Men kan zeggen, dat die keuze inderdaad reeds is gedaan en Nederland voortaan liever zeilen zal op het kompas van Stanley Jevons dan op dat van Herbert Spencer.

Het kon trouwens moeilijk anders. Wanneer men onze wetgeving, ja, die van elken modernen Staat nagaat, zal men zich onwillekeurig gaan verbazen over het stellen van de vraag zelf en over den ijver, waarmede sommigen zich verzetten tegen die Staatsbemoeiing als een nieuw en tot hiertoe in ons publiek recht onbekend onding. De waarheid is, dat de Staat hier te lande en overal, waar moderne Staatsbegrippen zich baan hebben gemaakt, tot in het oneindige zich bemoeid heeft met de private aangelegenheden der burgers, hier bevelend, daar verbiedend, overal regelend en beperkend, ook waar schending van de belangen van anderen niet aanwezig was, om de tusschenkomst van den handhaver van aller belang en van het gemeen belang te wettigen. Eigendomsrecht, erfrecht, huwelijksrecht, overal treedt de Staat regelend en belemmerend op; in het huiselijk leven en bedrijf van de bevolking grijpt hij op dezelfde wijze bij herhaling in. Inderdaad is de Staatsbemoeiing geen uitvindsel van den laatsten tijd, waartegen ouderwetsche lieden zich met hand en tand verzetten, maar een beginsel, even oud als de Staat zelf, en dat in de geschiedenis nu eens meer, dan eens minder sterk op den voorgrond is getreden, maar nooit geheel afwezig was. In zooverre alleen kunnen zij, die van den Staat eene wetgeving op den arbeid vorderen, waardoor zoowel de vrijheid van den industrieel, om over zijn eigendom naar willekeur te beschikken, als zijne vrijheid van overeenkomst noodwendig beperkt moet worden, - in zooverre slechts kunnen zij gezegd worden een nieuwen eisch te stellen, dat zij den Staat een nieuw terrein willen laten betreden, waarvoor hetzelfde motief, dat hem tot al die andere ingrepen en regelingen aandreef, geen dienst kan doen. Want waar tot nog toe de Staat,

zonder dadelijk verband met het gemeen belang, in de particuliere aangelegenheden der ingezetenen ingreep, geschiedde dat alleen en uitsluitend in het geldelijk belang. En dat geschiedde niet voor de belangen der *personae miserabiles* alleen, gelijk bij voogdij en curateele, maar evengoed voor die van hen, die geheel en al in staat en bij machte zijn voor zichzelf te zorgen, gelijk bij het huwelijksrecht en erfrecht in den regel het geval is. In ons burgerlijk recht staan een aantal handelingen, welke het materieel vermogen van de ingezetenen betreffen, onder de heerschappij van algemeene wettelijke bepalingen, waarvan niet mag worden afgeweken, die niet alleen bij ontstentenis van contract of bepaling daarvoor in de plaats treden, maar tegenover welke zelfs de met bewilliging der partijen vastgestelde afwijkende bepalingen van contract of private regeling van rechtswege nietig zijn.

Dit motief, bescherming van het materieel vermogen, kan bezwaarlijk als uitgangspunt voor eene wetgeving op den arbeid gelden. Want integendeel geldt het hier juist de belangen van hen, wier gemis aan materieel vermogen hen tot eene groote mate van machteloosheid en afhankelijkheid doemt, tegenover hen, die door de overmacht der materieele middelen de tegenpartij dwingen kunnen. Men heeft zich daarom moeite gegeven te zoeken naar een ander motief en gemeend dat te hebben gevonden in de omstandigheid, dat de afhankelijkheid van de eischen van het dagelijksch brood allen, die tot den zoogenoemd arbeidenden stand behooren, - de volwassen, meerderjarige mannen evengoed als vrouwen en kinderen - maakt tot personen, die zichzelf niet kunnen helpen, tot de *personae miserabiles,* welke de Staat behoort te beschermen tegen de machtige patroons, die in den afhankelijken, machteloozen staat der werklieden een krachtigen prikkel tot en in eigen menschlievendheid eene maar al te dikwijls uitermate zwakke belemmering vinden tegen het misbruik maken van hunne sterke positie. Dit motief is naar onze meening zwak en niet juist; maar terwijl wij het verwerpen, zijn wij evenmin geneigd, ons van dit wezenlijk ernstig vraagstuk af te maken op de zeer lichtvaardige wijze, waarop Stanley Jevons dat doet. Meent niet, zegt hij met zooveel woorden, ‘dat er in sociale aangelegenheden dingen bestaan, die men abstracte rechten, absolute beginselen, onschendbare wetten, onveranderlijke instellingen, of hoe ter wereld ook kan noemen, waarmede iets, dat eeuwig en onveranderlijk is, wordt aangeduid’ (bl. 6); en verder ziet hij in de wet niets anders dan ‘eene reeks den knoop doorhakkende voorschriften... een stelsel van geven en nemen, op ondervinding en proefneming gegrond’. Zoowel het geschrift van Jevons zelf als de lezenswaardige tijdschriftartikelen van Herbert Spencer, welke bijeenverzameld het eerste aan het hoofd dezes genoemd boekje vormen, verklaren deze zonderlinge opvatting van den aard der wet en de roeping van den wetgever van een Engelsch schrijver. Op industrieel gebied is de Engelsche wetgeving inderdaad niets meer dan eene verzameling van in 't wilde gegeven voorschriften en door tijdelijke en voorbijgaande toestanden verwekte verbodsbepalingen, onderling tegenstrijdig en elkander afbrekende, zoodat de meeste wetten reeds van het oogenblik der uitvaardiging af doode letter werden. Deze wilde wetgeving was sedert eeuwen her in Engeland in zwang en nam eerst een einde, toen in 1878 eene nieuwe codificatie der fabriekwetten tot stand kwam. Wie zulk eene gebrekkige wetgeving in oorsprong en geschiedenis heeft nagegaan, dien kan men eene groote mate van scepticisme vergeven, zonder daarom

hem te volgen in de verloochening der groote waarheid, dat elke wet moet beantwoorden aan het rechtsgevoel der natie, aan dat instinct van billijkheid en noodzakelijkheid, dat, hoezeer ook gewijzigd, verzwakt, versterkt of beheerscht door omstandigheden en toestanden, inderdaad tot die 'abstracte rechten, absolute beginselen, onschendbare wetten' te rekenen is, waarmede Stanley Jevons blijkbaar de beperkingen der individueele vrijheid door de fabriekwetgeving niet overeen wist te brengen; dat is de oorzaak van zijne weinig ernstige, weinig wetenschappelijke opvatting van de wet als een louter product van proefneming.

Noch zijne theorie, die alles loslaat, noch het medelijden met de *personae miserabiles* van den arbeidenden stand kunnen als bewegende kracht gelden. Integendeel: beide motieven zijn onwaar. Want de arbeidende klasse wordt niet door *personae miserabiles* gevormd, en wanneer de Staat regelend op industrieel gebied optreedt, moet hij dat juist doen op grond van een der door den Engelschen schrijver luchthartig verworpen beginsels, van Staatsplicht. Dat werklieden geen *personae miserabiles*, niet machteloos tegenover den patroon zijn, - wordt het niet bewezen door de werkstakingen, die ook hier te lande inheemsch worden? Bezit de patroon de macht der materieele middelen, die hem boven de kwade kansen van het voortbestaan verheft, ook waar de arbeid hem in den steek laat, de werkman heeft het krachtig middel van organisatie en vereeniging, die de krachten der eenlingen concentreert en verveelvoudigt, zoodat het ten slotte de vraag blijft, wie van beide partijen, werkgever of werkman, het krachtigst, wie van de andere het meest afhankelijk is. Het is geen droombeeld, dat wij hier schetsen; wie de actueele geschiedenis onzer fabrieksnijverheid kent, weet, dat de beteekenis der vereeniging en organisatie door den arbeid meer en meer wordt ingezien en dat zich langzamerhand eene macht ontwikkelt, die, wanneer ze sterk is door de toetreding van alle of de groote meerderheid der werklieden van hetzelfde vak en gesteund wordt door eene flinke weerstandskas, door de verplichte bijdragen van alle deelhebbers gevormd, hare eischen tegenover de werkgevers kan stellen met groote kans op zegepraal. Indien de Staat langer talmde met het betreden van het terrein der arbeidswetgeving, dan zou zonder twijfel de krachtige prikkel van de zelfhulp den arbeid tot zulk eene volkomen en machtige organisatie drijven. Daarover mag niet worden geklaagd, want alles vloeit voort, ook al meenen de belanghebbenden zelf alleen uit de meest alledaagsche en materieele motieven te handelen, uit een ontwaken van het gevoel van menschenwaarde, dat, eenmaal opgewekt, den werkman zal redden uit dien toestand van hulpeloosheid en slavernij, waarover hij tegenwoordig maar al te dikwijls klaagt, - zonder reden klaagt, zoowel omdat de klacht geen redelijken grond van waarheid bezit, als omdat hij dien toestand alleen aan eigen zwakheid en lauwheid zou te wijten hebben.

Maar wanneer de organisatie van den arbeid volkomener en - laat ons het woord noemen - strijdvaardiger wordt, zal ook de tegenpartij aan het verzamelen en organiseeren harer weermiddelen gaan, zoodat het geheele personeel der nationale productie zal gaan bestaan uit twee vijandige legerkampen: de werkgevers, allen vereenigd, en de werklieden, allen vereenigd. Gewis een staat van oorlog op het bij uitnemendheid vreedzaam gebied der nationale nijverheid, die door geen staatsman, door geen wetgever mag gewenscht worden; dien te voorkomen, is de plicht van het Staatsgezag. Want

ofschoon de heer Kerdijk zelf, op bl. IX der inleiding uit een Engelsch enquêteverslag, het ook voor hem ‘verrassend’ getuigenis aanhaalt, dat te Newcastle ‘de verhouding der ondernemers tot hunne werklieden h e c h t e r is geworden, voornamelijk door de deugdelijke organisatie der *trade-unions* en door de daartegenover staande vereenigingen van fabrikanten’, wij zouden dit getuigenis eer onjuist dan verrassend en den getuige door optimisme verblind noemen. Want zulk eene organisatie in twee vijandelijke kampen is inderdaad staat van oorlog, waaruit nooit eene goede verhouding kan voortkomen dan.... na den strijd, waarin de eene partij verslagen, de andere overwinnaar gebleven is en wrok en wraak het gemoed van de verslagen macht vervullen. Juister en geestiger geeft de heer Stanley Jevons ergens den toestand aan, waarnaar in de nijverheid moet gestreefd worden; dat namelijk de verdeelingslijnen niet horizontaal, maar verticaal moeten getrokken worden, niet scheidende de werkgevers en de arbeiders als twee industrieele standen, maar vereenigende den werkgever en de arbeiders in dezelfde zaak, gemeenschappelijk ingespannen, als ze behooren te zijn, op denzelfden productieven arbeid.

De overweging nu, dat door de tusschenkomst van den Staat deze staat van socialen oorlog kan voorkomen worden, moet naar onze meening het uitgangspunt voor de wetgeving op den arbeid zijn. Wel blijft het verkorten van de individueele vrijheid op dit gebied altoos bedenkelijk, maar het kan niet anders. Bestond er kans op het ontstaan van een billijken rechtstoestand als resultaat van de vrije en onbelemmerde wrijving van de twee strijdende elementen, werkgever en arbeider, dan zou de vrijheid moeten gehandhaafd worden. Maar die kans bestaat niet, omdat die partij, die aan het eind de krachtigste wezen zou, zonder twijfel hare macht zou misbruiken. Het zou in dezen socialen oorlog gaan evenals in den internationalen. Kamp tot het uiterste, met alle middelen, geoorloofde en ongeoorloofde; na elke overwinning evenmin matiging bij den overwinnaar als berusting bij hem, die de nederlaag leed. Elke oplossing van een gerezen geschil dus de kiem van een even hardnekkigen nieuwen kamp, door wrok en wraakzucht feller gemaakt. Zulk eene toekomst moet tot elken prijs voorkomen worden; dat de wetgever veel voorkomen kan door het verzoenend optreden met wijze wetten, zal door niemand betwijfeld worden. Werd er daarentegen niets gedaan, de geheele nijverheid ging te gronde.

Tot dusver spraken wij over de eigenlijke wetgeving op den arbeid alleen, namelijk over die voorschriften en bepalingen, die inbreuk maken op de vrijheid van contract tusschen werkgever en arbeider. Over de andere onderdeelen der industrieele wetgeving, met name die, welke de inrichting van fabrieklokalen en werkplaatsen betreft in het belang van de veiligheid der arbeiders, kan weinig verschil van gevoelen bestaan. Niet alleen, omdat op dit gebied de wetgever, ook hier te lande, reeds sedert jaren regelend is opgetreden, maar omdat in redelijkheid hier evenmin aan zijne bevoegdheid als aan zijn plicht te twijfelen valt. Het geldt hier eenvoudig de elementaire politiezorg, die ongezonde woningen onbewoonbaar verklaart, voorschriften aangaande bouw en inrichting van scholen geeft, schouwburgen en plaatsen van openbaar samenzijn wegens brandgevaar sluit. De wetgever, die een minimum van inhoudsruimte in verhouding tot het aantal aanwezige werklieden voor werkplaatsen en fabrieklokalen vaststelt, - het afheinen

van gevaarlijke werktuigen beveelt, - het bewerken van gevaarlijke stoffen aan zekere voorwaarden verbindt, - de fabrieken en werkplaatsen ter wille van de contrôle op de naleving dezer voorschriften aan de inspectie van daartoe bestemde beambten onderwerpt: verdient niet de blaam van zich op eene onbehoorlijke wijze te bemoeien met de inwendige aangelegenheden der nijverheid, maar den lof van zijn plicht te doen tegenover industrieele arbeiders, gelijk hij thans doet jegens schoolkinderen, kerkgangers en bezoekers van openbare vermakelijkheden.

Is dus eene wetgeving op den arbeid in beginsel ten volle te rechtvaardigen, hoever die wetgeving gaan kan en gaan mag, ziedaar nog eene uiterst moeilijke vraag. Zij is wel ruw uit te maken, maar niet naar recht en billijkheid te beslissen door het doorhakken van knoopen, zooals Stanley Jevons meent. En, achten wij met dezen schrijver de optreding van den wetgever op nijverheidsgebied noodig en gerechtvaardigd, waar de grenzen der Staatsbemoeiing moeten gezocht worden, willen wij gaarne in de leer gaan bij een man als Herbert Spencer. Niet uit eene laffe toepassing van de leer van het *juste milieu*; niet om karakterloos te zeggen:

> '*Si Charlot a raison*,
> *Jean ne se trompe pas*',

maar omdat Spencer met warmte de leer verdedigt der vrije ontwikkeling, die 's menschen krachten onderhoudt en oefent en den ondernemingsgeest opwekt, en de wetgever, ook waar hij gedwongen wordt haar onvermijdelijke belemmeringen in den weg te leggen, er immer op bedacht moet zijn, in die richting niet meer dan het strikt noodzakelijke te doen, opdat het heilzaam beginsel in eere blijve. Daarenboven heeft deze geleerde recht op onze volle aandacht, omdat hij in zijne scherpe critiek over de Engelsche wetgeving van de laatste jaren in het algemeen en over de Engelsche fabriekwetgeving in het bijzonder met zijne groote scherpzinnigheid den vinger op de wonde legt en aantoont, dat men in zijn land maar al te dikwijls uit zenuwachtigheid en sentimentaliteit ondoordachte, niet behoorlijk voorbereide of op stellige wetenschap gebaseerde wetten heeft ingevoerd, die, aan de kaak gestelde verkeerde toestanden en slechte verhoudingen moetende verbeteren, niet alleen die misstanden niet konden wegnemen, maar bovendien elders grooter kwaad teweegbrachten, dan zij geroepen - doch niet bij machte - waren te fnuiken. Vandaar, dat bijna geen wet op dit gebied werd gemaakt, die niet spoedig door andere wetten aangevuld of gewijzigd moest worden, om de gebleken slechte uitwerking harer willekeurige bepalingen te bezweren. De industrie is een kruidje-roer-me-niet, is eene plant, welker groeiwijze en eigenschappen door den onkundige moeilijk gekend worden; zij kan niet tot het onderwerp van eene wetgeving van geven en nemen, van proefneming worden gemaakt. De algemeene vragen doen zich hier voor: hoe wordt het best geregeld met het behoud van de individualiteit en het gevoel van eigenwaarde van den beschermde? en: hoe ver kan de regeling gaan, zonder de belangen van den niet-beschermde te schaden? Want elke beperking van de contractvrijheid en elke materieele regeling op industrieel gebied is een voordeel voor den arbeider, maar een nadeel voor den werkgever, en de omstandigheden der productie zijn in onze dagen in de meeste takken der industrie zóó precair, dat de grens eener voordeelige exploitatie spoedig overschreden is. Wie tot deelneming aan de industrieele wetgeving geroepen

is, wapene zich met eene groote dosis geduld, eene grondige wetenschap en zeer veel omzichtigheid; want het is een glad terrein, dat hij betreedt, waarop men maar al te gemakkelijk misstapt. En de gevoeligheid der nijverheid is zóó groot, dat misgrepen lichtelijk onherstelbaar zijn en, tot schade van alle partijen, niemands rechten bevestigen of belangen dienen, maar verwoesting en ondergang teweegbrengen.

Wij hebben ons in dit overzicht bepaald tot die enkele quaestie, welke den grondtoon van de beide besproken werkjes raakt. De verleiding was groot, om dieper in den inhoud door te dringen en zoowel voor de opmerkingen en de critiek van Herbert Spencer als voor de mededeelingen en bijzonderheden, bij Stanley Jevons te vinden, de aandacht in te roepen. Doch de ons beschikbaar gestelde ruimte is reeds gevuld en wij moeten de pen nederleggen. De beide uitstekend vertaalde boekjes spreken echter voor zichzelf; de namen van schrijvers en bewerkers roepen daarvoor evenzeer de aandacht in als het belangrijk vraagstuk, waarover zij handelen. Wij vertrouwen, dat ook zonder onze aanbeveling velen ze zullen lezen en met den inhoud hun voordeel doen.

L., 16 Nov. 1888.

Mr. A.M. MAAS GEESTERANUS.

M.G. Diephuis. Het Nederlandsch Burgerlijk Recht. Deel 10. Stuk 3. Deel 11. Stuk 1. Groningen bij J.B. Wolters.

Kondigde ik in den vorigen jaargang van dit tijdschrift de verdere verschijning aan van een gedeelte van het standaardwerk van den Hoogleeraar Diephuis, waarin behandeld werd het ontstaan van verbintenissen, - in den loop van dit jaar voltooide de schrijver Hoofdstuk I van het V^{de} onderdeel, dat gewijd is aan het verbintenissenrecht, - het derde stuk van Deel 10 heeft tot onderwerp het te niet gaan van verbintenissen en eindigt met de verjaring. Daarmede is het verbintenissenrecht *in het algemeen* afgehandeld.

Met den het vorig jaar aangevangen herdruk van het werk is vooralsnog niet voortgegaan, en daaraan heeft het rechtsgeleerd publiek het vermoedelijk te danken, en daarvoor is het ook dankbaar, dat de schrijver gevolg heeft gegeven aan zijn toen uitgedrukt voornemen, om eerst het hoofdwerk te voltooien, alvorens den herdruk, al wordt hij ook niet vermeerderd en verbeterd, verder ter hand te nemen.

Deel XI bevat Hoofdstuk II van het verbintenissenrecht en behandelt de onderscheiden verbintenissen *in het bijzonder*, welke vanzelf in twee afdeelingen worden gesplitst, - de eene rakende de verbintenissen, die uit overeenkomst, de andere die, welke *anders* dan uit contract geboren worden.

Dit stuk vangt aan met de behandeling der laatste soort: 1^{o}. de zaakwaarneming; 2^{o}. de betaling zonder schuld; 3^{o}. de onrechtmatige daden, en 4^{o}. de verantwoordelijkheid van logementhouders voor de goederen der reizigers.

Hoezeer dit laatste onderwerp in het Burgerlijk Wetboek bij den titel van bewaargeving wordt geregeld, rangschikt de geleerde schrijver (bl. 135 volg). het onder de verbintenissen, die niet uit overeenkomst (bewaargeving) worden geboren, en wel op grond, dat geene eigenlijke bewaargeving door den reiziger in handen van

den logementhouder plaats grijpt; zulks *kan* geschieden, maar dan is er een gewoon depositum. De wetgever heeft het ook geen depositum genoemd, maar het gelijkgesteld met eene bewaargeving uit nood-

zaak, doch ook dat is het niet, want de bewaargeving wordt hier niet gedwongen door het toeval.

De verantwoordelijkheid heeft haar grond in het *feit* der medebrenging van het goed door den reiziger in het hotel.

Het Romeinsche recht, hetwelk, de nautae, caupones en stabularii, met een minder gunstig oog aanzag, behandelde het onderwerp in een afzonderlijken titel en gaf den reizigers de op zichzelf staande actio de recepto, eene vordering, die gebaseerd was op het bloote feit der in ontvangstneming van het goed door de schippers, herbergiers en stalhouders, gevolg van het bij hen aan boord komen of afstappen der reizigers.

Gelijk ik zeide, onze wetgever heeft deze bijzondere verantwoordelijkheid dan ook slechts met het depositum miserabile *op één lijn gesteld*, maar ook daarom komt mij volkomen juist voor de plaats, haar in dit wetenschappelijke werk toegekend, als niet berustende op eene daadwerkelijke overeenkomst.

Moge den verdienstelijken en gewaardeerden geleerde de kracht gegeven worden, zijn werk spoedig te vervolgen en te voltooien.

Tijdschrift voor het Strafrecht onder redactie van de Hoogleeraren in het strafrecht aan onze Academien. Dl. II. Leiden, E.J. Brill.

Gaarne vestig ik opnieuw de aandacht op voormeld tijdschrift, waarvan het tweede deel het licht heeft gezien. De redactie heeft bij de vorige rubrieken eene nieuwe gevoegd, welke een groot gemak zal opleveren. Zij zal namelijk opnemen de wetten, Koninklijke besluiten, ministerieele circulaires, enz., welke op onderwerpen van strafrecht betrekking hebben; de afzonderlijke pagineering, zóó, dat de bladen van deze rubriek bij elkander gevoegd kunnen worden, zal zeker de bruikbaarheid verhoogen.

Enkele behandelde onderwerpen komt het wenschelijk voor kortelijk te bespreken.

De jaargang vangt aan met een stuk van Mr. De Ridder, betreffende de overschrijding van de grenzen der noodzakelijke verdediging.

Door den schrijver wordt daarin de bepaling van art. 41, al. 2, Wetboek van Strafrecht, gewraakt, omdat zij eigenlijk noodweer oplevert. Maar de hevige gemoedsbeweging, door de aanranding veroorzaakt, wordt daarmede alleen gelijkgesteld.

De wetgever heeft echter het exces van noodweer, hetwelk een onrecht zou zijn zonder die bepaling, niet strafbaar willen stellen; daaruit volgt niet, dat daarom ieder exces ook van min edel gehalte, b.v. voortgesproten uit haat of toorn, tot straffeloosheid zou moeten leiden. Het stadium van rechtmatig verweer duurt voort, totdat de aanvaller geheel afgeslagen en weerloos gemaakt is, maar dat tijdstip is met betrekking tot den persoon van den aangerande niet voorbij, zoolang deze in hevige gemoedsbeweging (ter beoordeeling natuurlijk van den judex facti) de door hem vermeend noodige verdediging in grooten angst of in hevige vrees ter voorkoming van verder gevaar voortzet.

Al is b.v. bij eene heftige aanranding van de eerbaarheid van iemands vrouw de eerste aanval door den echtgenoot afgeweerd en deze gestuit, dan wil de wetgever

geene straffeloosheid voor hem, die zijn toorn tegenover den aanrander noodeloos den vrijen teugel laat, maar wel voor hem, die voor de

veiligheid der vrouw eene op dat oogenblik te justificeeren vreeze koestert.

De zoo algemeene uitdrukking ‘hevige gemoedsbeweging’ laat het in ruime mate aan den judex facti over te beoordeelen, of de verdere daden die zijn van een nieuw stadium, waarop art. 40, al. 2 niet van toepassing is; de beide alinea's van art. 40 moeten in verband met elkander worden beschouwd; al. 2 is het complement en bepaalt, wanneer er geen exces van noodweer is. Daarom schijnt mij de wetgever wel geslaagd in zijne poging, om dit vroeger onvoorziene geval te regelen.

Niet wel kan ik mij vereenigen met de bestrijding (bl. 10) van het arrest van het Gerechtshof te 's-Gravenhage van 16 December 1886 omtrent het recht begrip van art. 89, Wetboek van Strafrecht, hetwelk onder inklimming begrijpt het overschrijden van slooten of grachten, tot afsluiting dienende.

In casu had de dader, om den diefstal te kunnen plegen, zich den toegang tot het erf verschaft, door te gaan door eene tijdelijk droge sloot.

Nu komt het mij niet afdoende voor ter beslissing, of eene sloot tot afsluiting dient, of die sloot door vorst of droogte op zeker oogenblik de eigenschap mist, om genoegzaam af te sluiten, en is het voldoende, dat de eigenaar al het noodige heeft aangewend en van zijn wil heeft doen blijken, om zijn terrein af te sluiten, zooals het Hof beslist.

De wet vordert eene sloot, *tot* afsluiting dienende; en zeker is die sloot, tot dat doel bestemd, aanwezig, onverschillig of zij tijdelijk droog of bevroren is. Eene sloot houdt niet op een tot afsluiting dienend water te zijn, omdat dit tijdelijk bevroren is.

De vraag is voor den rechter alleen: is het terrein afgesloten geworden. De geest der wet is dan ook niet gericht op de moeilijkheden, die de dader te overwinnen heeft, om zijn doel te bereiken, maar of hij zich bevindt tegenover een voor hem door den eigenaar afgesloten terrein.

Ook met 's Hofs beschouwing over de bedoeling des wetgevers (bl. 13) kan ik mij zeer wel vereenigen.

Intusschen schijnt deze uitspraak in strijd met een aangehaald arrest van den Hoogen Raad, dd. 22 Augustus 1857 (*Rechtspraak,* dl. 56, bl. 249), gewezen evenwel in strijd met de conclusie van den advocaat-generaal Mr. Karseboom, waarop ik de aandacht vestig.

In de belangrijke voorlezing van Mr. A.A. de Pinto over de vraag: ‘eed vóór of na het getuigenis’, wordt het nieuwe art. 165 van het Wetboek van Strafvordering aangeroerd. Dat artikel geeft den rechter de bevoegdheid, om een persoon, veroordeeld of beklaagd van misdrijf, buiten eede te hooren.

Het schijnt art. 190 n^{o}. 3, Wetboek van Strafvordering, oud, te hebben vervangen, hetwelk personen, tot onteerende straffen veroordeeld of deswege in hechtenis, alleen toeliet, om buiten eede inlichtingen te geven.

Juist of onjuist, die wetsbepaling berustte althans op het systema, dat zoodanige personen ongeloofwaardig waren te achten.

Maar van art. 165 kan ook niet anders worden gezegd, dan dat het een onsystematisch product van wetgeving is, waarbij men het oordeel over de geloofwaardigheid van dergelijke personen aan het arbitrium judicis heeft overgelaten, doch heeft verzuimd hem de gelegenheid te geven, zijn oordeel op goede gronden te doen berusten en als het ware naar de geloofwaardigheid een slag te slaan, door de verklaring a priori geldig te verklaren, zonder haar te kennen.

De bevoegdheid van den officier of hulp-officier van justitie, om in de gevallen van art. 86, Wetboek van Strafvordering, een bevel van gevangenhouding af te geven, en de arresten van den Hoogen Raad van 1862 en 1886 hebben reeds tot vele beschouwingen aanleiding gegeven. In *De Tijdspiegel* van het vorige jaar, bl. 219 en vlg., besprak ik dit onderwerp

Mr. E. Bergsma neemt bl. 96 van dit jaar een nieuw en merkwaardig standpunt in, waarvoor hij zeer deugdelijke argumenten bijbrengt.

Hij bestrijdt namelijk het veelvuldig gehuldigd noodwendig verband tusschen de descente sur le lieu met de voorloopige aanhouding in geval van gegronde vrees voor vlucht of van eenigen anderen grond van maatschappelijke veiligheid.

Tusschen beide vindt hij niet die nauwe betrekking, welke men daarin heeft willen vinden, omdat de strekking van beide rechtsmiddelen geheel verschillend van aard is.

De in de wet aangegeven redenen voor eene voorloopige aanhouding zijn andere dan die voor het onderzoek in loco.

Herhaald moet echter worden, dat de wet dringend herziening vordert, al schijnt men zich in het algemeen belang aan de bestreden leer van den Hoogen Raad al even weinig als na het arrest van 1862 te storen, omdat de nuttig gebleken gewoonte sterker is dan de leer (zie bl. 102, 103 en 114).

Een stuk van Mr. H. van Manen, gesteld, eer het arrest van den Hoogen Raad van 13 Juni 1882 (*Rechtspraak*, dl. 146, bl. 202 vgl.) bekend was, heeft ten doel, om uit de stellig vaststaande en onweersproken bedoeling des wetgevers aan te toonen, dat art. 222 Wetboek Strafvordering niet anders kan en mag worden opgevat, dan dat de uitspraak eener rechtbank in strafzaken moet geschieden in tegenwoordigheid van drie rechters, van welke er minstens één over de zaak gezeten heeft, van den Officier en van den Griffier.

Mij komt dat betoog zeer afdoende voor en het is in overeenstemming met de conclusie van Mr. Gregory.

Nu moge waar zijn: plus valent verba legis, quam praesumta legislatoris voluntas, - er is hier geene onderstelde, maar eene ondubbelzinnig uitgesproken bedoeling van den wetgever, en bovendien eene, die bepaald niet in strijd is met de woorden van art. 222, welke eene minder bekrompen uitlegging wettigden.

Ook de derde aflevering laat de jurisprudentie van de strafkamer van den Hoogen Raad niet ongemoeid. Het bevat een keurig gestijld en helder betoog van Prof. Buys ten bewijze van de onjuistheid van het arrest van 27 Juni 1887 (*Rechtspraak*, dl. 146, bl. 248), waarbij werd beslist, dat gemeente-verordeningen, hoewel *wettige*, niet behooren tot de *wettelijke* verordeningen, indien hare voorschriften niet voortvloeien uit eene Rijkswet, die het uitvaardigen der verordening voorschrijft.

Ook de Hoogleeraar wijst op de korte en krachtige opmerking van Mr. Polenaar (*Weekblad van het Recht*, n^{o}. 5431), dat die uitspraak het logisch gevolg moet hebben, dat straffen, in gemeente-verordeningen vastgesteld, niet als *wettelijke* strafbepalingen zijn aan te merken, vermits art. 1 van het Wetboek van Strafrecht luidt: geen feit is strafbaar dan uit kracht van eene daaraan voorafgegane *wettelijke* strafbepaling.

Om der gevolgen wille wenscht de schrijver, dat de Hooge Raad die jurisprudentie in nadere overweging neme; mij komt het beter voor, dat de

Regeering voortga, door wetsvoordrachten dergelijke uitspraken onschadelijk te maken.

Mr. Baron Van Styrum acht het (bl. 210) in jure constituende niet gewenscht, dat de rechter-commissaris deelneemt aan de beraadslaging der rechtbank over de plaatsing van een kind beneden de tien jaren in een Rijksopvoedingsgesticht.

Ik geloof, dat men in het algemeen reeds te veel op rekening van de bevooroordeeldheid van dien rechter heeft geschreven. Maar bovendien betreft het hier niet eene strafzaak, waar hij ten taak heeft de schuld van een verdachte aan het licht te brengen, maar eene soort van volontaire civiele jurisdictie, waarbij de eenvoudige vraag is, of het wenschelijk is, het om zijne jeugd niet vervolgbare kind op Rijkskosten te doen opvoeden, en hoe kan er bij die beslissing van bevooroordeeldheid tegen zulk *een kind* sprake zijn.

Mr. Snijder van Wissekerke wijdt eene belangrijke beschouwing aan de geschiedenis en de practijk van art. 68 der Grondwet, waarbij na langdurige gedachtenwisseling werd bepaald, dat de Koning het recht van gratie uitoefent na ingewonnen advies van den rechter, daartoe bij algemeenen maatregel van bestuur aangewezen.

Die maatregel is vastgesteld bij Koninklijk Besluit van 13 December 1887 (Staatsblad n^{o}. 215).

Vreemd is het, dat krachtens gezegd Besluit de Hooge Raad moet worden gehoord over *alle* zoodanige verzoeken, wanneer er drie jaren verloopen zijn sedert den dag, waarop de straf werd opgelegd. Waar zware straffen zijn uitgesproken, kan ik begrijpen, dat men hecht aan het oordeel van het hoogste rechterlijke college, hetwelk van de stukken kennis neemt; dat beginsel geldt dus ook voor andere uitspraken; maar *alleen* op grond van die langer geleden beslissing den Hoogen Raad te roepen en bevoegd te verklaren, om te oordeelen, schijnt overdreven en niet wenschelijk. Het wil mij voorkomen, dat door de afwijking van het beginsel der oude grondwet (bl. 304), om grootere waarde te hechten aan het oordeel van den hoogeren rechter (Hoogen Raad), waar zwaardere straffen zijn opgelegd, ten eenen male uit het oog is verloren, dat deze zich daarbij door den rechter, die het vonnis wees, zou laten voorlichten; niet het belang van den veroordeelde bij het erlangen der gratie, maar het maatschappelijk belang beheerscht de vraag, of zware misdadigers geheel of gedeeltelijk vrijstelling van de hun opgelegde straf moeten hebben, terwijl te recht een zoo goed mogelijke waarborg tegen lichtvaardig te verleenen gratie in zoodanig geval in het oordeel daarover van het hoogste rechterlijke college gevonden werd.

De schrijver zet (bl. 302 en volg.) uiteen de beginselen, waarvan bij het vaststellen van het Koninklijk Besluit is uitgegaan, en met het oog op het door hem bekleede ambt mag daarin dus eene welkome memorie van toelichting van dat Besluit worden gezien.

Eene al te beperkte uitlegging geeft hij m.i. aan de bevoegdheid van den rechter, om het ontslag van het kind te gelasten, welks plaatsing deze in een Rijksopvoedingsgesticht gelastte.

Het is zeker niet de bedoeling des Wetgevers geweest, dat het kind daarin eerst zou moeten worden opgenomen; deze had natuurlijk op het oog datgene, quod plurimum fit. Eindelijk wordt de aandacht gevestigd op het zeer juiste

betoog (bl. 318 volg.), dat den Koning ook het recht toekomt, om gratie te verleenen aan hen, die in de koloniën en bezittingen zijn veroordeeld.

Professor Domela Nieuwenhuis bespreekt weder het gevangeniswezen, een onderwerp, waaraan te recht van lieverlede meer de aandacht wordt gewijd. Hij geeft een overzicht van hetgeen in den laatsten tijd belangrijks op dat gebied is uitgekomen, wat ook voor leeken in rechterlijke zaken alleszins lezenswaardig is.

Hij vergunne mij een paar opmerkingen; art. 69 van het bij Koninklijk Besluit van 31 Augustus 1886 (Staatsblad n^{o}. 159) gegeven voorschrift omtrent de kleeding en het kort dragen van haar door gevangenen, tot langer dan drie maanden gevangenisstraf veroordeeld, is geene straf; het is een eenvoudige maatregel van orde, die op geene wet behoeft te berusten; zij heeft geen infameerend karakter, want, althans in cellulaire gevangenissen, kennen de gevangenen elkander niet en komen zij zonder celkap slechts in aanraking met de personen, tot het gesticht behoorende. Ook wordt hun vergund in den laatsten tijd het haar te laten groeien.

De geheel gelijke behandeling van *alle* gevangenen en hunne opname in *dezelfde* gestichten schijnt hem ook een groot bezwaar tegen de uitvoering der straf.

Zulks is overdreven en in strijd met de practijk. Immers, aan Regenten staat het vrij den arbeid te regelen naar den aard, de persoonlijkheid, het gedrag en het strafbaar feit der gedetineerden.

Men denke slechts, behalve aan de in de gevangenis uitvoerbare handwerken, aan schrijf- en registerwerk en dergelijke, voorts aan de zoozeer begeerde taak, om voor den huisdienst te worden gebezigd en afwisseling van werk te erlangen; en wat de voeding aangaat, dat daarover steeds het oog van den geneesheer gaat, die geheel vrij is daaromtrent voor te schrijven, wat de gezondheid eischt voor hen, wien de gewone gevangenkost nadeelig zou zijn.

Voorts kunnen gevangenen van gelijke categorie in denzelfden vleugel worden geplaatst.

Verder worden nog aangetroffen bijdragen van Mr. Pels Rijcken over de vraag, of ‘opzettelijk’ in art. 142 Wetboek van Strafrecht alleen slaat op het maken van valsche alarmkreten en signalen of tevens eene nadere bepaling is van de rustverstoring, die daarvan het gevolg is geweest; en van Mr. Van Aalten over opzettelijke, wederrechtelijke toeëigening van eens anders goed, welke op bl. 402 door Mr. Buttingha Wichers wordt bestreden; alsmede van Mr. Bergsma en Wttewaal over de teruggave van overtuigingstukken, bl. 222 en 409.

Den 14^{den} November 1886 besliste de Rechtbank te Groningen, dat een persoon, die zich aan mishandeling had schuldig gemaakt, na vroegere veroordeeling ter zake van mishandeling *zijner moeder*, niet als recidivist behoort te worden beschouwd, omdat art. 304 niet is opgenomen in art. 422 Wetboek van Strafrecht, waarbij de straf in cas van recidive wordt verhoogd.

Die leer werd door Mr. Domela Nieuwenhuis (Dl. I, bl. 431) bestreden, en daarop wordt door dezen teruggekomen in de 4de aflevering (bl. 372 volg.), waar Mr. H.D. Guyot die uitspraak verdedigt en voornoemde Hoogleeraar haar opnieuw bestrijdt. Naar mijne meening te recht, omdat art. 422 het begrip van herhaling van een gelijk of gelijksoortig misdrijf niet afhankelijk stelt van eenige bij het vroegere misdrijf bijgekomen verzwarende omstandig-

heid, die het niet van aard verandert, maar het alleen uit dien hoofde met zwaardere straf bedreigt. Art. 304 duidt geen afzonderlijk, andere elementen bevattend misdrijf aan, bevat geene andere omschrijving van het strafbaar feit en werd daarom te recht niet in art. 422 opgenomen.

Door Mr. Van Gigch is verdedigd de stelling (bl. 385), dat het behoud van het beginsel der voeging van de beleedigde partij in het strafproces weinig wenschelijk was, en in strijd met zuivere rechtsbeginselen, omdat de regelen voor het burgerlijk geding, hoezeer die daarop in den grond der zaak van toepassing moesten zijn, langs dezen weg worden geschonden en niet nageleefd. Dat de wetgever hier in het algemeen belang niet heeft gehecht aan het treurige '*vivent les principes*', door strenge afscheiding van strafvervolging en burgerlijken eisch, is gelukkig te achten.

Juist is schrijvers opmerking, dat alleen utiliteits- en geene rechtsgronden tot de overname uit den Code, thans tot het behoud van deze instelling hebben geleid; dit rechtsinstituut is eene afwijking van de gewone regelen van het burgerlijk procesrecht, b.v. ten aanzien van het bewijs van feiten, en is dus niet een voorschrift, op streng procesrecht gebouwd, maar bloot op het belang van hen, die in deze exceptieve gevallen herstel van rechtschending zoeken. Zij is nu niet meer beperkt tot wanbedrijven en overtredingen, maar tot alle strafzaken uitgestrekt, hetgeen verband houdt met de nieuwe regelen van strafvordering.

Onjuist acht ik des schrijvers meening, dat het bedrag der vordering niet had behooren te zijn beperkt tot een zeker bedrag; de strekking van het toegekende recht is daarmede in volkomen overeenstemming; de wetgever wilde hun, die door een misdrijf hadden geleden eene schade van geen zeer hoog bedrag, te gemoet komen en hen ontheffen van de keus, om òf niet schadeloos te worden gesteld, òf een civiel proces te voeren met al de gevolgen van dien. Daardoor werd de nuttigheidsgrond bereikt en kreeg hij recht van bestaan, want bij een schadecijfer van hooger bedrag bestaat er genoegzame reden voor den benadeelde, om eene afzonderlijke burgerlijke actie in te stellen.

Onder meer zij vooral de aandacht gevestigd op de door schrijver gewraakte leemte, waarin ook thans niet voorzien is, namelijk dat de beklaagde tot op zijne terechtstelling onkundig is van en onvoorbereid op de civiele actie, waarmede hij dan op eens wordt besprongen. Daarin had werkelijk gemakkelijk kunnen zijn voorzien, door voor te schrijven, dat den beklaagde eenige dagen te voren moet worden beteekend, dat schadevergoeding zal worden gevorderd, met opgave van het bedrag.

In aansluiting met een betoog over het schuldbegrip (opzet) in het Strafwetboek, bl. 139, levert Mr. Van Ittersum bl. 327 eene degelijke studie over het schuldbegrip bij beleediging; beide zijn eene gewenschte bijdrage voor de uitlegging van ons nieuw wetboek.

Juist was ik gereed dit overzicht te besluiten, toen mij nog de laatste beide afleveringen van dit jaar ter hand kwamen.

Bij eene vorige gelegenheid (bl. 221 van den vorigen jaargang van dit tijdschrift) werd met de grootste waardeering melding gemaakt van het overzicht der rechtspraak en literatuur betreffende de gewijzigde strafwetgeving. Het laatste gedeelte dezer afleveringen is grootendeels daaraan gewijd en loopt van 31 Mei 1887 tot 15 Mei van dit jaar; het nauwkeurig bewerkte over-

zicht is weder een uiterst welkome gids voor alle boefenaars van dezen tak van het recht.

Dit gedeelte bevat voorts eenige opmerkingen van Mr. Verloren over de artt. 187 en 447 Wetboek van Strafrecht, die de daarin gemaakte redactie-verandering (‘gedaan’ voor ‘aangeslagen’) niet gelukkig noemt.

Mr. Pels Rijcken levert eene zeer heldere uiteenzetting van de beginselen van het nieuwe Strafwetboek van een faux intellectueel in eene overeenkomst, tijdens nog onbekend was het daarmede overeenstemmende arrest van den Hoogen Raad van 18 Juni 1888, geplaatst op bl. 435 van het Tijdschrift.

Het laatste opstel van het tweede deel is van de hand van Mr. J. Roessingh en strekt tot betoog, dat art. 148 Wetboek van Strafvordering - dekking der nietigheid eener dagvaarding door vrijwillige verschijning van den beklaagde - ook van toepassing zou zijn bij verschijning van den *bij verstek* veroordeelde na gedaan verzet.

Hij is van oordeel, dat het verzet voor den opposant alleen dit gevolg kan hebben, dat hij ontheven kan worden van de buiten zijne schuld gemaakte kosten (artt. 143 en 147).

De daartegen aan te voeren gronden worden met groote onpartijdigheid ontwikkeld en daarna achtereenvolgens weerlegd.

Met die bestrijding kan ik mij niet wel vereenigen, omdat het hier voorgestane systema in strijd is met de beginselen van de verstek-procedure, zooals die zich ontwikkeld hebben en die bij de wijzigingen in het Wetboek van Strafvordering niet zijn veranderd dan met het oog op verjaring.

Op eene nietige dagvaarding behoeft men niet te verschijnen; is nu in weerwil daarvan eene veroordeeling uitgesproken, dan is het recht van verzet gegeven en moet de veroordeelde alle rechtsmiddelen kunnen aanwenden, om zijne non-comparitie te rechtvaardigen; in specie, om te doen gelden zijne bezwaren tegen de dagvaarding, die den rechter naar zijne meening ook zonder zijne verschijning reeds tot hare nietigverklaring hadden moeten leiden.

Daarom mag hij niet geacht worden op de dagvaarding te zijn verschenen, wanneer hij zich na gedaan verzet voor den rechter sisteert.

Jan Luiken, Spiegel van het menschelijk bedrijf; Het leerzaam huisraad; 's Menschen begin, midden en einde.
De werken van J. Van den Vondel, uitgegeven door Mr. J. Van Lennep, herzien en bijgewerkt door J.H.W. Unger (de twee eerste gedeelten).
De uithangteekens, in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd, door Mr. J. Van Lennep en J. Ter Gouw.

Ziehier zeven afleveringen van de zoogenoemde vijftig-cents-editie, bij den heer Sijthoff te Leiden verschenen en waarin eerst de romantische werken van Van Lennep en Cremer opgenomen werden. Niet alleen om de nette uitvoering vermelden wij deze boekjes met lof, maar vooral, omdat zij werkelijk nuttig en tot zekere hoogte eene bestaande behoefte vervullende zijn te achten. Wat aan een herdruk van Jan Luiken's dichtbundels de eer der opneming in deze serie verschaft heeft, is gemakkelijk te raden; in tegenspraak met den bekenden rechtsregel heeft hier het

accessoire het principale medegesleept. De stichtelijke rijmelarijen van Luiken, die erg laag bij den grond blijven en vaak op moeilijk gevonden en gewrongen uitleggingen van bijbelteksten draaien, konden veilig in het stof der bibliotheken blijven rusten,

maar de keurige plaatjes, die daarbij behooren en welke in dezen herdruk voortreffelijk zijn gereproduceerd, verdienen een beter lot. De heer Sijthoff verdient lof en dank, dat hij die, door de opneming in deze serie, voor het levend geslacht heeft bewaard. Nog zullen vijf stichtelijke bundels van denzelfden poëet volgen na deze drie (beter gezegd vier, want het derde deeltje bevat behalve '*s Menschen begin, midden en einde* ook *De werken en vergelding der barmhartigheid en onbarmhartigheid*), maar tot dusverre is de *Duijtse lier* niet in de serie opgenomen, althans niet als zoodanig aangekondigd. Indien deze bundel, die in een losser trant is gedicht en werkelijk verdienstelijke versjes bevat, nog later volgen kon, dan zou de uitgever den dichter een billijker oordeel doen vinden, terwijl de etsen van dit bundeltje niet minder verdienstelijk zijn dan de andere.

Den herdruk van *De uithangteekens* begroeten wij mede met genoegen. De eerste uitgave is duur en begint zeldzaam te worden; een goedkoope herdruk is dus nuttig en welkom. Maar ook de inhoud van het werk is hier en daar verouderd, of liever: de onvolledigheid, welke zulk een werk van opzameling van overal verspreide bestanddeelen noodzakelijk aankleeft, moet sedert de eerste uitgave bij herhaling gebleken zijn. Daarom zou eene nieuwe bearbeiding van Van Lennep en Ter Gouw's boek, waarbij veel aangevuld en bijgevoegd was, ons nog meer welkom zijn geweest. Bevoegden tot dat werk zijn er genoeg; de uitgever zou zijn publiek nóg een dienst kunnen doen, indien hij aan de drie deeltjes dezer serie, waarin het werk zal worden herdrukt, een aanvullingsdeeltje toevoegde; de stof daarvoor is in overvloed te vinden.

Ofschoon van de nieuwe uitgave van Van Lennep's *Vondel* door den bekwamen kunsthistoricus, den heer Unger, pas twee deeltjes in de serie zijn verschenen, geven die ons reden genoeg, om voor het oogenblik en voorloopig met ingenomenheid op deze nieuwe uitgave de aandacht te vestigen. In het reproduceeren van de platen der groote Vondel-editie is de uitgever echter niet zoo gelukkig geweest als bij de deeltjes van Jan Luiken.

James E. Thorold Roger, Holland. - Londen, T. Fisher Unwin.

De snelcritiek onzer dagbladen heeft ons eene groote teleurstelling bereid met de loftrompet te steken over de groote verdiensten van dit overzicht in vogelvlucht van de Nederlandsche geschiedenis van den bekenden en bij de economisten gunstig bekenden professor Thorold Rogers. Naar 't schijnt, had zij alleen kennis genomen van de nog vluchtiger geschreven voorrede, waarin de hoogleeraar den dubbel overgehaalden geest van Nederland's historie nog eens overdisteleert en aldus eenige geurige druppelen lof en roem offert aan het wakkere voorgeslacht, dat het jong Nederland gaarne hoort prijzen, maar niet gemakkelijk navolgt. Deze kennisneming schijnt de critiek reeds zóó gunstig te hebben gestemd, dat zij de lezing van het boek zelf niet meer noodig had, om haar oordeel te formuleeren. Indien datzelfde niet meermalen voorkwam, zouden wij het niet durven onderstellen. Maar thans hebben blijkbaar de verkondigers van des schrijvers lof 't bij eene uitermate oppervlakkige kennismaking laten blijven; anders had hun oordeel ongunstig moeten zijn.

Het is moeilijk te verklaren, dat een geleerde, wiens denkvermogen verscherpt

en wiens methode gevormd zijn in de studie der economische wetenschappen, die van de staathuishoudkunde geleerd heeft het verband tusschen oorzaken en gevolgen na te vorschen en van de statistiek de feiten scherp te constateeren en te controleeren, in het vak der historie zulk een oppervlakkig werk heeft kunnen leveren, waarin hij den bal zoo dikwijls misslaat en bij herhaling in groote dwalingen vervalt. Blijkbaar is de bewerking van dit boekske zonder veel voorbereiding en met overhaasting geschied. Het eerste erkent de schrijver zelf, deels uitdrukkelijk, deels ingewikkeld, in de reeds vermelde voorrede. Hij noemt daarin als zijne eenige (want die beperkende uitlegging moeten wij wel aan het woord *principal authorities* geven) bronnen Davies, Motley en Wagenaar en uit daarbij de klacht, dat de geschiedenis der Vlaamsche steden vóór en die der Noord-Nederlandsche handelscentra ná den tachtigjarigen oorlog zoo weinig bekend zijn. Tegen het gebruik van de werken der drie genoemde schrijvers zal niemand bezwaar hebben, maar wie geen andere gebruikt, kan niet vrijblijven van eenzijdigheid, en de in de tweede plaats vermelde klacht, welke onbekendheid verraadt met eene tamelijk uitgebreide literatuur, klinkt zonderling van een schrijver, die aan de economische geschiedenis, en dus ook noodwendig aan de algemeene geschiedenis van den handel, aandacht moet hebben gewijd.

In het Engelsch geschreven, zal dit werkje gelukkig alleen in handen komen van die Nederlanders, welker kennis van de vaderlandsche geschiedenis verder gaat dan die van den heer Rogers. Veel kwaad kan het dus niet doen, want of de buitenlanders, die Nederland en zijne geschiedenis met hunne aandacht vereeren, op de punten van détails, waarmede de hoogleeraar niet zelden in de war is, meer of min juiste denkbeelden hebben, is voor ons van weinig belang. Wie daarvan meer weten wil, dien verwijzen wij naar de beoordeeling, welke Mr. J.A. Sillem in *De Gids* van November van *Holland* gaf.

Men vergete bij het doorlezen van het boekske niet, dat het eene soort van gelegenheidsuitgave is, wellicht in verband staande met de viering van het driehonderdjarig jubilé der omwenteling van 1688. Deze *steeple chase* door de geschiedenis van Nederland maakt bovendien een deel uit van eene serie dergelijke werkjes, eene soort van *Murray's Handbooks* op historisch gebied, door een ondernemend uitgever in het licht gegeven. Ook in het uiterlijke is de uitgevers-speculatie te onderkennen. Houtsneden, alsof zij in het een of ander boelhuis bemachtigd zijn, versieren den tekst. Windmolens bij de vleet stellen ze voor, jongedochters met de Friesche kap, stadsgezichten en een paar portretten, waaronder professor Kuenen een wonderlijk figuur maakt onmiddellijk na prins Willem IV en onmiddellijk vóór Jakob Katz (*sic*). Geen wonder, dat Kuenen een knorrig gezicht trekt, vooral, omdat de eerste erfstadhouder, naar het bekend portret met harnas en hermelijnen mantel, Z.H. Gel. over den hoogen schouder schijnt te bespotten.

De opgenomen stadsgezichten hebben weinig actueele waarde, ontleend als ze meerendeels zijn aan eene omstreeks 1820 verschenen beschrijving van het toenmalig Koninkrijk der Nederlanden; zoo komt daaronder een gezicht voor op de leelijke, logge Kethelpoort te Delft, welk architectonisch monster reeds meer dan vijftig jaren geleden is afgebroken. Uitgever en schrijver hebben dus geen van beiden bijzonder veel werk van dit nummer der serie gemaakt, waarvan wij gaarne getuigen, dat het net gebonden is. Groote gedachten

koesteren wij derhalve niet van de veertien andere nummers, die reeds het licht hebben gezien en de geschiedenis van onderscheiden volken der oudheid en van den nieuweren tijd bevatten.

Charles Kingsley. Schets van karakter en denkbeelden met bloemlezing uit zijne geschriften door D.M. de Vries. - Amsterdam, J.H. de Bussy.

Het jongere geslacht kent van Charles Kingsley weinig meer dan den naam en herinnert zich flauw hem wel eens te hebben hooren noemen als een talentvol romanschrijver. Vijf en twintig jaren omstreeks geleden was dat anders; Kingsley was toen hier schier een mode-man; in *De Gids* verscheen een interessante studie over hem; eenige van zijn romans werden vertaald, o.a. 'Hypathia', 'Twee jaren geleden', 'Gist', en zij werden veel gelezen, vooral de eerste twee; de laatste, 'Gist', eischt van het romanlezend publiek te veel inspanning en maakte weinig opgang; men moet van de denkkracht van het groote publiek vooral niet te veel vergen. Langzamerhand is Kingsley echter in het vergeetboek geraakt, behalve bij hen, die, zooals de heer De Vries in de voorrede opmerkt, 'de genotvolle uren herdenken, eens met dien man doorgebracht'.

Charles Kingsley, geboren 12 Juni 1819 te Holne in Devonshire en overleden 23 Januari 1875, was een merkwaardig man. Hij begon zijn loopbaan als predikant te Eversley. Hij was een man met een groot hart en hij gevoelde diep het lijden en de ellende van de lagere volksklasse. Hij behoorde niet tot die Christenen, die met het dogma der zonde zich op een gemakkelijke wijze van het lijden van hun evenmensch afmaken; neen, hij beleed een Christendom, dat tegenwoordig bijna in onbruik is geraakt en verstikt onder het gezeur over de ware, zuivere leer, welke steeds zoekblijft, evenals de steen der wijzen, maar waarover zooveel drukte wordt gemaakt, dat het leven vergeten wordt. Kingsley was een tegenhanger van deze soort van Christelijkheid; hij was diep doordrongen van de groote tegenstelling tusschen het Christendom als den godsdienst der liefde, der echte humaniteit, en het leven, zooals het in werkelijkheid geleefd wordt.

En hij maakte niet enkel preeken over zijn Christendom, schreef niet enkel stichtelijke blaadjes, maar men vond hem in de hutten der armen, niet alleen biddend en galmend, maar met vaardige hand toetastend, om het leven der armen te verbeteren, de uiterlijke omstandigheden zoo te veranderen, dat het leven van de mindere volksklasse een menschelijk leven kon worden geheeten.

Dat Kingsley de wonde plek van onze maatschappij, tegenwoordig de 'sociale quaestie' genoemd, heeft gepeild, bleek uit zijn in 1850 verschenen: 'Anton Locke, tailor and poet, an autobiography', waarin hij onder den indruk van de politieke stormen van 1848 de gebreken en kwalen van de moderne maatschappij schilderde met hartverscheurende kleuren. Van Kingsley is de beroemde voorspelling van de groote sociale omwenteling, waarmee na hem dikwerf gecoquetteerd is en die zelfs wel eens werd uitgegeven voor iets nieuws.

Kingsley was in zijn tijd een liberaal predikant, maar volstrekt niet, wat men tegenwoordig modern noemt; hij kon zich met recht ook in historischen zin een

Christen noemen, maar hij hield niet van een ziekelijk Christendom. Toen in 1849 de cholera verscheen en zekere geloovigen, die zich aanstellen,

alsof zij het geloof in pacht hebben, zich oefenend in traagheid, rammelden van Godsoordeelen, sprak Kingsley: ‘Indien het al oordeelen Gods zijn, - hetgeen nog lang niet is uitgemaakt - dan is het in ieder geval Zijn oordeel over de zonde der morsigheid, en het berouw, 'twelk Hij eischt, is letterlijk en alleen dit: dat men op reinheid gesteld zij en zich wassche. Spreek mij niet over een bezoeking Gods; dit ziet er mij veel meer uit als een bezoeking des duivels. De dokters en de leden der gezondheidscommissie verrichten inderdaad een goddelijk werk, dat van Godswege zeker niet verhinderd zal worden.’

Ziedaar een opvatting, geschikt, om het Christendom weer in eere te brengen, - een staaltje tevens, om Kingsley te leeren kennen als een man met een helder verstand en een gezonde opvatting van het leven. Wellicht waren deze in de eerste plaats een gevolg van zijn veelzijdige ontwikkeling. Kingsley wist van meer dan van theologie; hij was een vurig bewonderaar en onderzoeker van de natuur. Van 1859 tot 1869 was hij hoogleeraar in de nieuwere geschiedenis aan de academie te Cambridge. Daarna trad hij weder als geestelijke op en maakte ten tweeden male een reis naar Noord-Amerika, om voorlezingen te houden.

Het werk, waarvan de heer De Vries ons een vertaling bezorgde, hebben wij te danken aan Kingsley's weduwe, welke in 1876 uitgaf: *Memoir and correspondence.* Het is een lijvig boekdeel - omstreeks 400 blz. groot 8^{o} in de Hollandsche uitgave.

Na een inleiding, waarin Kingsley wordt geschetst als ‘dweper in denkbeeld, woord en wandel’, worden de denkbeelden van den merkwaardigen man medegedeeld, in den regel met citaten uit zijn werken of brieven, over natuur, godsdienst, menschelijke samenleving, wetenschap, kunst, idealiteit, en ten slotte Kingsley's karakter in hoofdtrekken beschreven, ‘billijkheid en onbekrompenheid; melancholie; absentie van conventionaliteit; dweper’.

Men ziet, het is het leven beschreven naar Engelschen trant. Het is een merkwaardig, aantrekkelijk boek, dat men niet gaarne uit de handen legt, wanneer men bezig is met lezen. Wie wil niet gaarne hooren, hoe zulk een rijke geest, zulk een krachtig ontwikkelde persoonlijkheid, zulk een genie dacht over het leven en de maatschappij en al wat daarmee samenhangt. Wij vreezen alleen, dat het boek te groot is, om een algemeene verspreiding te verwachten, en wellicht ware met het oog daarop een andere, kortere bewerking wenschelijk geweest. En toch wil men er niet gaarne iets uit missen. Het is geen boek van den dag; het zal nog jarenlang zijn waarde behouden. Vooral het opkomend geslacht raden wij het bestudeeren van dit werk dringend aan; het is een boek, waar men wat aan heeft, - wat tegenwoordig van zoo weinig boeken kan worden gezegd.

K.

Völkerkunde von Dr. Friedrich Ratzel. III Thl. Leipzig. Verlag des Bibliographischen Instituts.

Naarmate de onhoudbaarheid van vele theorieën over menschen en volken meer gebleken is, heeft men zich gewend tot de volkenkunde, om van haar licht te ontvangen over het wezen en den aard der wereldbewoners in de velrschillende groepen, rassen en stammen. En eerst de onderzoekingen van

den laatsten tijd hebben 't mogelijk gemaakt licht te ontsteken. Vroeger berustte hetgeen men als volkenkunde aanmerkte, veelal op hetgeen er verteld en geloofd werd, waardoor men ten opzichte van dezelfde volksstammen soms tot zeer verschillende resultaten kwam; de phantasie speelde een voorname rol, aangezien de waarnemers niet met genoegzame wetenschappelijke kennis waren toegerust, om goed te kunnen waarnemen. In de laatste jaren is echter schier de geheele aardbol doorkruist, hetzij door expedities, uitgerust met al de hulpmiddelen der wetenschap, hetzij door reizigers, die òf aan een academie òf door zelfstandige studie vooraf zich op de hoogte gesteld hadden. Moest men zich vroeger behelpen met teekeningen, wier juistheid aan grooten twijfel onderhevig was, de vooruitgang van de photographie stelde in staat, van menschen en voorwerpen de meest nauwkeurige beelden te verzamelen. Aan den anderen kant kwam de gemakkelijkheid en mindere kostbaarheid van de nieuwe manier, om afbeeldingen voor boeken te vervaardigen, mede te hulp, om bouwstoffen te verzamelen, zoo rijk als men nimmer heeft kunnen aanwijzen.

Tal van geleerden togen aan den arbeid, om die bouwstoffen te bewerken en een ethnographie te geven, die werkelijk ons de volken doet kennen, zooals zij zijn. Onder de eerste mannen op dat gebied telt Duitschland den Hoogleeraar Dr. Friedrich Ratzel, die het resultaat van zijn onderzoekingen heeft neergelegd in een werk van internationale beteekenis, dat eenigen tijd geleden in het beroemde ‘Bibliographisches Institut’ te Leipzig het licht heeft gezien onder bovengenoemden titel.

De samenwerking van zulk een geleerde en van een inrichting als het ‘Bibliographisches Institut’ kon de uitvoering van zulk een werk mogelijk maken. De ‘Völkerkunde’ is een werk in drie lijvige deelen groot 8o, te zamen over de 2200 bladzijden. In het geheel zijn opgenomen 1120 groote en kleine afbeeldingen, 30 gekleurde platen en 5 kaarten. De platen zijn afkomstig van Richard Buchta, Rud. Cronau, Theod. Grätz, Ernst Heyn, Wilh. Heuer, G. Klepzig, Gust. Mützel, Dr. Pechuel-Loesche, Richard Püttner, Prof. C. Schmidt, Caj. Schweitzer, Adelb. Swoboda, Olof Winkler e.a.

Na een uitvoerige inleiding, waarin het wezen en het doel der volkenkunde worden geschetst, de verhouding van de natuurvolken in de menschheid, het wezen, het ontstaan en de verbreiding der beschaving, de taal, de godsdienst, huisgezin en maatschappij, de Staat, enz., worden besproken, - worden in het eerste deel behandeld de ‘Natuurvolken van Afrika’, de Zuid-Afrikanen, Centraal-Afrikanen en West-Afrikanen. Bij elk deel is een uitvoerig register gevoegd, dat het naslaan gemakkelijk maakt en terstond in staat stelt inlichtingen te verkrijgen over personen, zaken en volksstammen, waarover men iets naders verlangt te weten.

Het tweede deel is gewijd aan de ‘Natuurvolken van den Stillen en den Indischen Oceaan’, de Australiërs, Polynesiërs, Maleiers, Madagassen; de natuurvolken van Amerika, de Indianen, Patagoniërs, Vuurlanders en eindelijk de natuurvolken van de Poollanden.

In het derde deel vindt men de beschrijving van de ‘Beschaafde volken van de oude en nieuwe wereld’: Arabieren, Berbers, Abyssiniërs, Soudanvolken, Mongolen, Tibetanen, Iraniërs, Chineezen, Japanners, Oud-Amerikanen en eindelijk de Kaukasusvolken en Europeërs. De laatste zijn wel wat stiefmoederlijk bedeeld, daar zij met vijf en twintig bladzijden zich moeten

tevredenstellen, wat nauw genoeg is voor een overzicht. Dat is echter de gewoonte bij de ethnografen. Toen ik eens Friedrich von Hellwald deze opmerking maakte, stemde hij volkomen hiermee in, maar wees op de moeilijkheden, verbonden aan een uitvoerige behandeling der Europeesche volken, en de uitgebreidheid, welke een ethnographisch werk, op deze leest geschoeid, zou verkrijgen. Buitendien vindt men in de meeste geschiedboeken van Europa tegenwoordig ethnographische bijzonderheden.

Toch geloof ik, dat de ethnographie een meer algemeen vak van menschelijk weten zou worden, wanneer men het land, dat men bewoont, tot punt van uitgang nam en begon met de uiteenzetting van het verschil in aard en wezen, dat men ook heden nog, soms op zeer korten afstand, van de verschillende bevolkingen kan opmerken. De ethnographie zou daarmee tevens meer leerzaam worden, het waarnemingsvermogen scherpen en veel leeren begrijpen van hetgeen ons nu zonderling schijnt. De ethnographie is voor de groote menigte nog te veel een beschrijving van hen, die men gewoon is ‘Wilden’ te noemen, zeker een vreemde benaming, waarin de overtuiging van eigen voortreffelijkheid wel wat te duidelijk spreekt. Er is ook bij ons, ‘beschaafden’, veel, wat men onder een anderen vorm bij de dusgenaamde Wilden terugvindt. En op het wezen, niet op den vorm komt het immers aan?

De uitgebreidheid van het werk stelde Dr. Ratzel in staat, om de meest verscheiden volken te schilderen in hun verschillende levensphasen, hun denkbeelden, zeden en gebruiken, kleeding, gewoonten, wapening, enz. Wanneer men eenmaal aan 't lezen is van dit merkwaardige boek, dan brengt men hulde aan het talent, waarmee wetenschappelijkheid vereenigd is met een populaire voorstelling, zooals men die weinig zal aantreffen. Schoon een wetenschappelijk werk in den strengsten zin des woords, dat voor den vakman onmisbaar is, behoort Ratzel's ‘Völkerkunde’ toch door de helderheid, den aangenamen, levendigen, onderhoudenden stijl tot die werken, welke door elken beschaafden lezer met genoegen en gemak kunnen worden gelezen. Van verschillende bevoegde zijden werd het werk in Duitschland geroemd, en inderdaad, Duitschland heeft recht trotsch te zijn op zulke uitgaven, welke zoowel den schrijver als den uitgever vereeren.

Nauw verwant met Ratzel's ‘Völkerkunde’ is het eveneens bij het ‘Bibliographisches Institut’ verschenen classieke werk van Dr. Johannes Ranke, *De Mensch.* In het tweede deel van dit in denzelfden vorm uitgegeven werk vindt men uitvoerig behandeld het onderscheid in lichaamsbouw tusschen de moderne en praehistorische menschenrassen, met een uitvoerige behandeling van de ur-rassen in Europa. Het eerste deel van dit werk is gewijd aan de ‘Ontwikkeling, bouw en leven van het menschelijk lichaam’. In vele opzichten vullen beide werken elkander aan en bevatten een onuitputtelijke bron van kennis van den mensch en het menschelijke, waarvan de verspreiding niet anders dan gunstig moet werken. Beide zijn standaard-werken; zij hebben blijvende waarde.

K.

Beschavingsgeschiedenis en Natuurkennis, door W.F.H. Wunderlich. Apeldoorn, Laurens Hansma.

In onzen tijd heeft zich, bij de studie der geschiedenis, eene nieuwe richting geopenbaard, die zich meer en meer baan begint te breken: het onderzoek van den oorsprong en de ontwikkeling der beschaving.

De schrijver van het hier aangekondigde werkje heeft groote grieven tegen het onderwijs in de geschiedenis aan onze middelbare scholen en uit den wensch, dat daarbij meer rekening moge gehouden worden met die beschavingsgeschiedenis. Hoewel ik betere gedachten heb van onze historici dan de heer Wunderlich, moet ik toch met dien wensch instemmen en verkeerde dus, bij de lezing van het voorbericht, in de hoopvolle verwachting, eenige oorspronkelijke denkbeelden van den schrijver omtrent de gebreken van het historisch onderwijs aan onze scholen en eenige middelen tot verbetering daarvan aangegeven te zien.

Zeer verwonderd was ik dus, in deze pennevrucht, behalve eenige aanhalingen uit andere schrijvers, niet veel meer aan te treffen dan de denkbeelden, die reeds vóór ongeveer 12 jaren door Emil du Bois-Reymond in eene rede werden uitgesproken en in diens brochure *Culturgeschichte und Naturwissenschaft* werden neergelegd.

Die verwondering steeg nog aanmerkelijk door de ontdekking, dat de schrijver, op zijn naam en zonder opgave der bron, niet slechts den titel, de indeeling, de titels der hoofdstukken en den geheelen gedachtengang aan Du Bois-Reymond's geschrift ontleende, doch dat zijn boekje voor een groot deel eene woordelijke vertaling daarvan is. De lezer, die in het bezit van Du Bois-Reymond's brochure is, kan zich, door vergelijking van beide geschriften, daarvan gemakkelijk overtuigen.

Slechts door deze omstandigheid laat het zich dan ook verklaren, dat de schrijver een oordeel over het onderwijs in de geschiedenis heeft geveld, dat door Du Bois-Reymond voor de krijgslustige Duitschers is neergeschreven, doch daarom nog niet toepasselijk is op ons, vreedzame Nederlanders.

Volgens den heer Wunderlich is het onderwijs in de historie aan onze middelbare scholen niets anders dan eene aaneengeschakelde beschrijving van oorlogen, veld- en zeeslagen, een verhaal van de vernietiging van welvaart en geluk, eene voorstelling van de slechtheid der menschen in alle tijden. Inderdaad, een fraai getuigschrift voor onze docenten in de geschiedenis, waartoe trouwens, naar ik meen, ook de schrijver zelf behoort.

Ik heb redenen, om te verzekeren, dat, in het algemeen, het onderwijs in de historie bij ons op een hoogeren trap staat, en de ondervinding, die ikzelf vroeger als leerling der middelbare school opdeed, heeft mij bewezen, dat zelfs reeds toen het historisch onderwijs van beter gehalte was, dan de schrijver ons wil doen gelooven. De ontwikkeling der maatschappelijke en sociale toestanden, van de godsdienstige en politieke denkbeelden, van letterkunde en wetenschap, enz. zijn onderwerpen, die een goed docent evenzeer bij zijn onderwijs zal opnemen als de krijgsgeschiedenis. Dat de laatste steeds eene voorname plaats zal innemen, is onvermijdelijk, want het is nu eenmaal een feit, dat de gewichtigste historische gebeurtenissen door het zwaard zijn beslist. Doch aan den anderen kant is er ook menige oorlog gevoerd of bloedige revolutie tot stand gebracht, die, in plaats van vernietiging van de welvaart, juist de bevordering der beschaving ten doel of ten gevolge had. Het Macedonische tijdperk is van de grootste beteekenis geweest voor de ontwikkeling der wetenschap, ook der natuurwetenschap, in Griekenland; over den gunstigen invloed der kruistochten op de ontwikkeling der beschaving en de verspreiding van kennis in de middeleeuwen zijn allen het eens.

Ook zal bij een bekwaam docent niet de beschrijving van den oorlog zelf de eerste plaats innemen, doch veeleer de aanleiding ertoe en de ontwikkeling der politieke gebeurtenissen, die ertoe leidden en die er het gevolg van waren. En bovendien: zijn niet vele oorlogen rijk aan daden van heldenmoed, van edele zelfopoffering, die tot het gemoed van den leerling spreken?

Dat ook historici van naam aan die krijgsgeschiedenis wel waarde hechten, blijkt uit de belangwekkende causerie over de geschiedenis in *De Tijdspiegel* van Juni 1887 door W.J. Knoop. De lezing van dat opstel kan ik den schrijver zeer aanbevelen.

De heer Wunderlich wil echter de krijgsgeschiedenis slechts terloops behandeld zien en veel meer plaats inruimen aan de geschiedenis der natuurwetenschap. Hij wil de leerlingen, in plaats van hen te wijzen op de groote krijgshelden, liever bekendmaken met de daden en ontdekkingen van Copernicus, Keppler, Newton, Lavoisier, Fraunhofer, Bessel, enz.

Het maakt een zonderlingen indruk, dat de schrijver, die zoo ijvert voor de natuurwetenschap, eenige bladzijden verder, trouwens alweder in navolging van Du Bois-Reymond, doch op veel heviger wijze, te velde trekt tegen de tegenwoordige natuurkundigen. Behalve de bekende en nu reeds tamelijk verouderde en weerlegde beschuldiging, dat de natuurstudie noodzakelijk tot materialisme leidt, worden hare beoefenaars (blz. 76) zonder uitzondering voorgesteld als godloochenaars, als lieden, die geene zedelijke wetten kennen, die geen gevoel hebben voor alles, wat edel en schoon is, enz. Ja, de studie der natuurwetenschap levert zelfs nog grooter gevaren op voor de beschaving dan het socialisme en communisme, ja, zelfs dan de commune te Parijs! En zulke verderfelijke beginselen wil de schrijver nu aan onze jeugd nog dieper inprenten, door de resultaten van het natuuronderzoek tot een hoofdonderwerp bij het historisch onderwijs te maken! De logica dier redeneering laat wel iets te wenschen over.

Bovendien is ook het plan zoo ongerijmd mogelijk. Hoe wenschelijk het ook zij, dat de leerlingen iets meer van de geschiedenis der natuurwetenschap te hooren krijgen, zoo bepale de docent in de historie zich ertoe, de geschiedenis der beschaving in het algemeen te behandelen en slechts met vluchtige trekken te wijzen op het verband tusschen de ontwikkeling der natuurkennis en der overige vakken der beschaving. Doch de bespreking der ontdekkingen op het gebied der natuurwetenschap late men over aan de leeraren in de natuurkundige vakken; dat is niet de taak van den docent in de historie en deze zou zich, tegenover zijne leerlingen, daarmede op zeer glad ijs begeven.

Tot welke vreemdsoortige uitkomsten men kan geraken, als men zich buiten zijn eigenlijk studiegebied waagt, bewijst de schrijver zelf door zijn voorstel, om het onderwijs in de natuurkundige vakken reeds te doen aanvangen in de beide laagste klassen der middelbare scholen. Alsof men aan leerlingen zonder eenige kennis van algebra, natuurkunde, zonder kennis van de laatste scheikunde en zonder voorbereidende wiskunde cosmographie zou kunnen doceeren.

De respectabele lijst van onderwerpen, die, in plaats van de krijgsgeschiedenis, volgens den schrijver (blz. 70) door den docent in de historie zouden moeten behandeld worden, is wel geschikt, om dezen met angst en beving te vervullen. Wij noemen daaronder slechts: magnetisme, electriciteit, photographie, spectraal-analyse, uitvindingen der chemie, vorderingen der physio-

logie, bleekerij, landbouwkunde, enz. enz. Het gaat toch niet aan, deze ingewikkelde onderwerpen te bespreken, zonder dat de leerling eenig begrip heeft van hunne beteekenis en verklaring, daar het anders ijdele klanken zijn. En welk docent in geschiedenis zal zich aan deze onderwerpen wagen?

Mijne slotsom is, dat het werkje van den heer Wunderlich aan de studie der beschavingsgeschiedenis niet veel voordeel zal aanbrengen. De denkbeelden van Du Bois-Reymond, die den hoofdinhoud ervan vormen, zijn niet nieuw en kunnen voor een deel op goede gronden worden weerlegd. Verder is het boekje zoo vol van overdrijving en van tegenstrijdigheden en zijn de middelen tot verbetering van het historisch onderwijs zoo onhoudbaar, dat ik eene proefneming daarmede niet gaarne zou aanbevelen.

Zutfen, 25 October 1888.

DR. A.J.C. SNIJDERS.

Frank R. Stockton. Een liefde in Virginië. Naar 't Amerikaansch, door H.Th. Chappuis, 2 dln. Sneek, J.F. van Druten.

Roberta March was verliefd op Laurence Croft en hij op haar. Maar zijne zonderlinge manier van doen gaf aanleiding tot allerlei verwikkelingen en verwijderingen. Laurence had met Roberta afgesproken, haar nog eens in het bosch te ontmoeten, om over hunne neiging te spreken, maar, of het was, om haar te beproeven, reisde hij plotseling af. Hij bekende haar zijne liefde in het groene woud, op eene prachtige hoogte. Zij zeide: ‘Onder welken boom, den noteboom òf den pereboom òf den kerseboom, zal ik uwe aanvraag weigeren?’ Toen wendde zij zich af en Laurence droop af en viel in een beekje op een harden steen, zoodat hij niet voort kon komen. Men hielp hem eruit en bracht hem naar zijn verblijf. Wekenlang lag hij onder veel pijn neder, totdat hij eindelijk met een krukje langzamerhand weer begon te loopen. Roberta had zich intusschen verloofd met Junius Keswick, maar dat engagement werd na een paar jaren weer ontbonden. Mevrouw Nul had hem opgepast.

Ook zekere Annie speelt hier eene aardige rol. Zij was quasi getrouwd, maar hing zich prettig en vroolijk aan Laurence. Het werk geeft verder aanleiding tot allerlei verwikkelingen en gebeurtenissen en het laat zich gemakkelijk lezen.

Maar, hoe het ook in verschillende beoordeelingen hoog geprezen wordt, er is geene leidende gedachte in. Alles staat op zichzelf. Schrijver dezes heeft den roman doorgeworsteld, maar werd telkens teleurgesteld: niets afdoends kwam voor den dag. Er kon geen dwazer naam aan het product gegeven worden dan: *Een liefde in Virginië.*

Zou men zich niet voorstellen eene allergelukkigste verloving, eene rijke en reine verliefdheid, een huwelijk vol zaligheid?

Zou men zich niet voorstellen een gelukkig huwelijk, waar kinderen geboren worden en bemind?

Neen, wij deelen niet in de hooge, onverdeelde lofprijzing, die men vóórin het eerste deel aankondigt. Het is eene onvoltooide vrucht.

H.

TÉPÉ.

E. Juncker. Werner Eltze. Roman uit het Hoogduitsch, door Mevrouw Brugsma-Haenenberger, 3 dln. Sneek, J.F. van Druten.

Hebben wij *Een liefde in Virginië* als onvoldoende afgekeurd, dat mag niet gezegd worden van dezen dichterlijken, onderhoudenden roman. Wij maken kennis met den romanschrijver Werner Eltze en zijne latere vrouw; met een predikant en een dokter Toussaient en met hunne huisgezinnen; met eene Grethe, eene Mary; met een dwaas, die, omdat hij geene suiker in zijne thee gekregen had, zich ophing. Wij maken kennis met eene lieve Emmy, een Hannibal, een Otto, den zoon van den Ds. Toussaient, die als zijn vader predikant zou worden, maar zich terugtrok; met een zekeren Clemens en eene Hertha von Ramin, eene goede vriendin van Werner Eltze, die straks een dieper en teederder gevoel voor hem in haar hart aankweekte, dat ook wederzijds beantwoord werd.

Emmy was met Otto Toussaient verloofd. Grethe Toussaient met haar frisch en zielvol gelaat was gehuwd met een zekeren Clemens. Eerst ging het goed, maar weldra verloor zij de liefde voor haar man en hield geheime rendez-vous met Werner. Eene schandelijke zaak, waar hij haar zelfs poogde te verleiden, waarvan zij nochtans niet weten wilde. Grethe was boos en stond op van hare plaats en ze hebben elkaar van nu aan gemeden. Later kwamen Werner en Hertha weer tot elkaar en gingen schaatsen rijden, de armen in elkander gestrengeld, maar het ijs kraakte onder hunne voeten. ‘Blijf hier staan,’ zeide Werner, ‘ik zal onderzoeken,’ maar spoedig was zij bij hem en greep hem aan, en in zijn oor klinkt eene stem, zoo liefelijk: - ‘Te zamen! - Als de dood ermee gemoeid is, dan te zamen, Werner Eltze!’ ‘Hertha!?’ Slechts dit ééne woord kan hij uitspreken. Met de handen en armen dooreengeslingerd, glijden zij nauw omstrengeld over den krakenden ijsvloer. De geesten der diepte hebben medelijden met hen en hun geluk; de Spree wordt gelukkig bereikt. En dan, door hetzelfde gevoel gedreven, omhelzen ze elkander.

Weldra waren zij gehuwd en een klein Hansje verscheen binnen 't jaar in hunne ouderarmen. En later weer een Elsje en eene Meade.

Gaarne bevelen wij dezen schoonen roman aan onze lezers en lezeressen aan.

H.

TÉPÉ.

Mevrouw Marianne. Uit het Zweedsch van Ernst Ahlgren door Una, 2 dln. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Marianne Björk, de niet onaardige, maar eenigszins sentimenteele dochter van een kassier, die steeds met geldzorgen te kampen heeft, wordt ten huwelijk gevraagd door den heereboer Börje Olessen, dien zij zoo weinig kent, dat ‘het haar moeite kost, om zich te herinneren, hoe hij er uitziet’. Wanneer uit de door papa ingewonnen informaties is gebleken, dat de pretendent zeer rijk is, wordt deze tot een bezoek uitgenoodigd en als hij daarbij, op den koop toe, wel in den smaak van het meisje valt, heeft de verloving plaats en komt kort daarop het huwelijk tot stand.

De jonggehuwden verschillen bijna in elk opzicht en de innige verhouding, die er tusschen echtelieden behoort te bestaan, wordt bij hen gemist; ieder gaat eenvoudig

in zijne eigen gewoonten op. Marianne heeft geene belangstelling voor den arbeid van haar man, hij bemoeit zich niet met hare romans

en knutselarijen. De geboorte van een kind brengt echter de ouders tot elkander en bijna hebben ze elkander voorgoed gevonden, wanneer Marianne zich gedwongen gevoelt haar echtgenoot mede te deelen, dat zij eenigen tijd eene beantwoorde neiging heeft gevoeld voor den vriend zijner jeugd, Paul Sandell, die den vorigen winter bij hen heeft doorgebracht. Deze mededeeling verbittert den eerlijken Börje en Marianne ziet zich genoopt tot een langen, zwaren kamp, om zijne liefde weder te winnen, waarnaar ze thans evenzeer hunkert, als zij haar vroeger onverschillig was. Maar de arbeid is, zooals voor ieder, ook voor haar een zegen in zichzelf; zij krijgt den arbeid lief en wint daardoor ten slotte haar Börje.

Met fijn gevoel is dit alles in *Mevrouw Marianne* uitgewerkt; eene frissche realiteit is in het boek in het oog gehouden, zoodat wij zeer gaarne de lezing van het werk aanbevelen. De stijl is over het algemeen vloeiend en de vertaling schijnt derhalve goed gelukt. Zinnen als: ‘Gij kunt niet nalaten te denken, dat en’, of uitdrukkingen als: ‘gepolsterde weelde’, komen zelden voor. De opgaaf van Mevr. Björk's leeftijd in den aanvang van het werk als 39 jaar moet eene fout zijn, want een jaar na haar huwelijk zegt Marianne, dat zij binnen drie jaren 30 jaar zal zijn.

Druk en papier zijn uitstekend.

G.

Florence Marryat. Naar veilige reede. Vertaling van A.A. Deenik Mz., 2 dln. J.F. van Druten, Sneek.

Indien het er Florence Marryat om te doen is geweest, om een spannend verhaal te schrijven, met zeer ingewikkelde intrige, dan is zij ongetwijfeld geslaagd. Wie leest, om eene geheele serie menschelijke ondeugden te zien bedrijven, als daar zijn: echtbreuk, wisselvervalsching, kwaadwillige verlating, poging tot bigamie, moord en een doodslag in de golven, na eene schipbreuk, verschaffe zich dezen roman. Wie echter aan een afgerond kunstwerk de voorkeur geeft, zoeke elders.

Vernon Blythe, een jong, veelbelovend officier der Engelsche koopvaardijvloot, is door de schoone Iris Hetherley afgewezen, omdat zij Godfrey Harland liefheeft en dezen haar jawoord reeds gegeven heeft. In de hoop door een huwelijk haar beeld uit zijne gedachten te zullen bannen, heeft hij zich vier jaar later met Alice Leyton verloofd.

Wanneer hij als stuurman van de Pandora de reis doet naar Nieuw-Zeeland, ontmoet hij aan boord Iris Hetherley, thans Mevrouw Harland, welke voor de tweede klasse passage heeft genomen, om haar man te kunnen volgen, die haar verlaten heeft en thans aan boord van hetzelfde schip, waarmede hij op kosten van den schatrijken schapenfokker Vansittard als eerste-klasse-passagier de reis maakt, het hof maakt aan Grace Vansittard, voor wier millioenen hij het misdrijf van polygamie geen te hoogen prijs vindt. Deze Harland trouwens is met de misdaad reeds zeer gemeenzaam: falsaris in zijne jeugd (waarbij hij behendig de schuld heeft weten te werpen op zijn collega Will. Farell), valsche speler, dronkaard, vrouwenbeul en verleider daarna, wordt hij ten slotte de moordenaar van de vrouw, die hij verleid heeft en die in een eerlijk huwelijk met Farell thans eene veilige haven zag.

Het bewijs van al deze misdaden wordt wel niet wettig, maar toch overtuigend geleverd en Farell sleept hem daarom, na de schipbreuk, met zich

in den dood. Zoo blijft de misdaad niet ongestraft en de schrijfster krijgt de handen ruim voor een bevredigend slot.

Iris heeft gedurende de verloopen jaren, en vooral aan boord van de Pandora, gelegenheid gehad, om te ondervinden, van welk gehalte haar echtgenoot was, en te zien, hoe edel daartegen het karakter van Vernon uitkwam; het is derhalve duidelijk, dat, nadat de zeereis Mej. Leyton's liefde heeft gewijzigd, Iris en Vernon elkander vinden.

Wij willen niet ontkennen, dat de roman, die op bovenstaande gegevens is gebouwd, met talent is geschreven, maar het is geen rijp kunstwerk.

De mededeeling op pag. 96, dl. I, dat bij stuurman Coffin ‘spieren de plaats van vleesch schenen in te nemen’, vermelden wij alleen om den wille van de curiositeit.

De correctie heeft nog al te wenschen overgelaten, maar overigens verdient de uitvoering lof.

G.